

Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA - Doç. Dr. Adem KOÇ

**X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU
BİLDİRİ KİTABI**

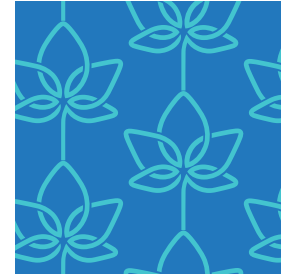
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

**X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ
TÜRKÇE SEMPOZYUMU
BİLDİRİ KİTABI**

Editörler

Prof. Dr. Ferruh AĞCA - Doç. Dr. Adem KOÇ

**X. ULUSLARARASI
DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU
BİLDİRİ KİTABI**

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No: 312

ISBN 978-605-9975-39-1

1.Baskı

Sahibi: Prof. Dr. Kemal ŞENOCAK

Yayın Komisyonu: Prof. Dr. Kamil ÇOLAK

Prof. Dr. Abdurrahman KARAMANCIOĞLU

Prof. Dr. Mahmut KEBAPÇI

Kapak Tasarım: ESOGÜ Matbaa

Basım Tarihi ve Yeri: Mart 2019, Eskişehir

Elektronik Yayın Adresi: dunyadiliturkce2018.ogu.edu.tr

Bu kitabın basım, yayın ve satış hakları
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ne aittir.
Bütün hakları saklıdır.

Bölmelerde yazılanların bütün sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

Kitabın tümü ya da bölümü/bölmeleri
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan
elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla
basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

© Copyright 2019 by Eskişehir Osmangazi University
All rights reserved.

No part of this book may be printed, reproduced or
distributed by and electronical, mechanical or other means
without the written permission of the University.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 312

X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Editörler:

Prof. Dr. Ferruh AĞCA – Doç. Dr. Adem KOÇ

Eskişehir

2019

Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına

X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

17-19 EKİM 2018

ESKİŞEHİR

TİKA

**SİVRİHİSAR
BELEDİYESİ**

ÖN SÖZ

Bugünkü bilgilerimize göre 7. yüzyıldan bu yana kesintisiz bir yazı dili olan Türk dili, dünyanın en kadim dillerinden biridir. Öte yandan 7-8. yüzyıllardaki Türk dilinin gerek yapısal ve gerekse anlamsal olarak ilerlemiş hâli, Türk dilinin daha önceki yüzyıllarda da bir yazı dili olduğuna işaret etmektedir. Miladın ilk yıllarına ait kimi tarihsel ve arkeolojik veriler de Türk dilinin 7. yüzyıldan önce de bir yazı dili olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede Türk dilinin, dünyada sayıları binlerle ifade edilen diller içinde en eski dillerden biri olduğu ifade edilebilir.

Tarihte farklı coğrafyalara yayılan ve böylece farklı kültürlerle temas eden Türkler, tabii olarak kendi dillerini de dünyanın farklı yerlerine taşımışlar ve böylece çok sayıda eser vermişlerdir. İç Asya'nın steplerinden Avrupa içlerine, Sibirya'dan Kuzey Afrika'ya kadar yayılan alanda Türk dili ile çok sayıda eser yazılmıştır. Böylece Türk dili, tarihte olduğu gibi bugün de yukarıda sınırları çizilen alanda konuşulmaya ve yazı dili olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türk dili coğrafi yayılım bakımından da dünyanın önde gelen dillerinden biridir.

Bugüne değin yazılmış metinler, Türk dilinin bir edebiyat ve kültür dili olduğunu göstermektedir. Yazıtlar zamanında açık bir şekilde fark edilen soyut kavramları ifade edebilme yeteneği ve edebî üslup, Türk dilinin o tarihlerde dahi ilerlemiş bir dil olduğunu göstermektedir. Sonraki yüzyıllarda, dâhil olunan kültürel çevre ne olursa olsun, Türk dilinin işlenmişlik bakımından yol kat etmeye devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Buna göre Türk dilinin yüzyıllara yayılmış ve dünyanın en işlenmiş edebiyat, kültür, bilim dillerinden biri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Türk dili bugün konuşur sayısı bakımından da dünyanın en büyük dillerinden biridir. Türk dili sadece ana dili Türkçe olanlar tarafından kullanılmamakta, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Afrika'da ana dili Türkçe olmayanlar tarafından da öğrenilmek istenen bir dildir. Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı'nın, Yunus Emre Enstitüsü'nün ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın Türk dilini ve kültürünü tanıtmaya ve öğretmeye yönelik faaliyetleri ile Türk dili, bu coğrafyada prestij dil olma yolundadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türk dilinin incelikleri ve güzellikleri ile ne kadar kadim bir dil olduğunun bilimsel olarak ortaya çıkarılmasını, en mühim hedeflerden biri olarak göstermiştir. Bu çerçevede Türk dilinin güzellik ve inceliklerinin dünya bilim camiasına sunulması ve küreselleşen dünyada karşılaşılan problemlere çözüm yolları üretmek, alan araştırmacılarının temel görevlerindendir. Bu çerçevede Türk dili, edebiyatı ve kültürü hakkında yapılan bilimsel toplantılar büyük önem taşımaktadır. 16-19 Ekim 2018 tarihleri arasında gerçekleştirdiğimiz "X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu", Türkiye'den ve Türkiye dışından gelen çok değerli katılımcılar ile başarılı bir bilimsel toplantıya dönüşmüş; üç gün boyunca, altı farklı salonda sunulan bildiriler, Türk dili ve kültürünün birçok problemine ışık tutmuştur. Bu bakımdan sempozyuma iştirak eden bilim insanlarına teşekkür ederiz.

"X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu", Eskişehir Osmangazi Üniversitesinin büyük katkı ve desteği ile yapılmıştır. Sempozyumun hazırlık aşamasından gerçekleştiği ana kadar desteğini esirgemeyen Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kemal ŞENOCAK'a teşekkür ederim. Sempozyuma Türk Dil Kurumu, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanlığı,

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Sivrihisar Belediyesi büyük katkı sunmuştur. Bütün destek ve katkılarından dolayı ilgili kurum ve kuruluşların değerli başkanları ve ilgililerine teşekkür ederim.

Sempozyum Bildiri Kitabı'nın basım aşamasında emeği geçen Öğr. Gör. Esin AĞCA, Öğr. Gör. Selin BAYRAK, Arş. Gör. Kenan AZILI ve Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL'e teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

İÇİNDEKİLER

Gızılgül ABDULLAYEVA

XVII. Yüzyıl Azerbaycan Edebî Dilinde Diyalekt Leksikasının Tarihi Tezahürü 1

Esin AĞCA

Mukaddimetü'l Edeb 'de Leksik Denkler 7

Mustafa AĞCA

Tarihî Metinlerin Anlaşılması ve Aktarımında Eşdizimlilik Bilgisinin Önemi.....12

Murat AKA

Eski Türkçede “Sevinme, Kıvanç Duyma, Mutlu Olma” Kavram Alanı Üzerine 21

Ali AKAR

Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Açısından Türkçe Kelimeler.....36

Cüneyt AKIN - Oğuz KISA

Türk Dilinde Bazı Köklerin Metaforik Yapısı Üzerine 41

Gulnara ALİYEVA KOŞKUN

Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlükleri Üzerine.....45

Ercan ALKAYA - Zoya KİRİLLOVA

Tatarca-Çuvaşça Dil İlişkileri ve Kreşin Tatar Ağızlarındaki Çuvaşça Alıntılar.....52

Gündoğan ALPAY

Anadolu Ağızlarında Anorganik Ünsüz (m, b, p, n, r, t) Türemesi 58

Güliden ALTINTOP

Gezgin Bir Sözcük Olarak “Vampir”in Anadolu Ağızlarındaki İlginç Bir Kullanımı Üzerine.....78

Uğur ALTUNDAŞ

Tuva Türkçesinde -GAN ve -PtXr Eklerine Kanıtsallık (Evidensiyel) Açısından Bir Bakış....83

Venera ANARBKOVA

Divanü Lugati't-Türk İle Kutadgu Bilig'deki Ölüm Kavramına Felsefî Açidan Bakış 93

Berrin AR

Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Dil Bilgisinin Önemi 99

Mustafa ARGUNŞAH

Codex Cumanicus'ta Geçen 'Agır Sıy' ve 'Sıy Tabuḥ' İkilemeleri Üzerine.....105

Sema ASLAN DEMİR

Dilbilimsel Tipoloji ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimine Etkisi 114

Naciye ATA YILDIZ

Batı Karadeniz Bölgesinde Kadın Baş Giyimiyle İlgili Söz Varlığı.....124

Emine ATMACA - Emre KANIK

Antalya'nın Gündoğmuş İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme 138

İbrahim Ahmet AYDEMİR

Çağdaş Türk Dillerinde Sıralı Fiil Yapıları 155

Özgür Kasım AYDEMİR - İsmail KURT

Türkiye'deki Lise Tarih Kitaplarında İnşa Edilen Tarihî Kimlik Odaklı Söylem Çözümlemesi.. 164

Erhan AYDIN

Eski Türk Yazıtlarında Erken Ünsüz Değişmeleri 171

Hasene AYDIN

Süreklilik Bildiriminde Tekrarların Kullanımı 180

Şengül AYGÜMÜŞ

Kazak Türkçesi Emir Kipinde Kullanılan –GIn ve –Gİr Eki Üzerine 191

Gıyasettin AYTAŞ

Edebiyat ve İletişim 204

Kenan AZILI

Eski Türkçede Nesne Adları 214

Nedim BAKIRCI - Hüseyin Kürşat TÜRKAN

Yabancı Öğrenciler İçin Hazırlanan İstanbul Adlı Türkçe Ders Kitabında Dilbilgisi-Okuma Üzerine Eleştiri ve Öneriler: B1 Örneği 226

Orhan BALDANE

Deyimlerde Varyantlaşma Yolları ve Sebepleri: Türkiye Türkçesi Ağızları Örneği 240

Julianna BARTHA

Macaristan'da Yaşayan Bir Türk Etnik Grubu: Kumanların Halk Kültür Mirası 250

Selin BAYRAK

Eski Türkçede Kaynağı Sayı Olan Sözcük Türleri 253

Bülent BAYRAM

Domojakov Köyü (Rusya Federasyonu/Hakasya) Örneğinde Hakasya Çuvaşlarının Dil ve Kültür Durumu Üzerine Tespitler 261

Beytullah BEKAR

Avrupalı Türkler İki Dilli Mi? 270

Bekir BELENKUYU

Lâmiî Çelebi'nin Mesnevilerinde Münazara Üslubu 279

S. Aybüke BERK

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dolaylı Anlatımın Kullanımı 287

İsmail Alperen BİÇER

XIX. Yüzyılda İngilizlere Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Bir Kitap: A Simple Translitteral Grammar Of The Turkish Language 301

Nergis BİRAY - Ezgi YIKMIŞ

Türk Dünyası Üzerinde Uygulanan Ruslaştırma Siyasetinin Afışlere Yansıması 311

Sandybai Recepoğlu BORANBAEV

Orta Türklük Deyimleri Araştırmanın Önemi 324

Emrah BOZOK

*Eski Türkçede İştikaklı İkilemelerle Kurulan Deyimler.....*332

Elsev BRİNA LOPAR

*Kosova Türk Edebiyatı'nın Toplum Hayatında Yeri ve Önemi*338

Himmet BÜKE

*Ferhengnâme (Kilisli Muallim Rifat ve Veled Çelebi)*349

Betül BÜLBÜL OĞUZ

*Göstergebilim Teorileri Bağlamında Cezayirlilerin Türkçe Öğreniminin Yazılı Metinler Üzerinden İncelenmesi.....*353

Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET

*Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ve Kültür Aktarımı Sürecinde Dede Korkut Hikâyeleri*362

Meltem CAN

*Dilbilgiselleşme ve İkincil Edat Kavramı.....*371

İsa CEYLAN

*Türkiye Türkçesinde Kopulatif Formlar.....*381

Ali CİN

*Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Müellifi Bilinmeyen Bir Yusuf ve Züleyha Hikâyesi*387

Asiye Mevhibe COŞAR - İrem ERTEN

*Türkiye Türkçesi Ağızları İçin Bir Haritalandırma: Çepni Ağızları Örneği*395

Cihan ÇAKMAK

*Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine*430

Pervin ÇAPAN

*Leylâ Saz Hanım'ın Şarkıları Üzerine Bir İnceleme*438

Halit ÇELİK

*Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Örtük Öğrenme Yöntemi İle Değerler Eğitimi*448

Mehmet Emre ÇELİK

*Batı Trakya Türklerinin Yerel Basına Yansıyan Türkçe Eğitim-Öğretime Dayalı Meseleleri.....*454

Günay ÇELİKELDEN

*Sinan Paşa'nın Şiiri*463

Bayram ÇETİNKAYA

*Türkiye Türkçesinde Yaklaşıklık Bildiren Nicelik Yapıları.....*480

Salim ÇONOĞLU

*Dil Konusunda Yaratıcı Bir Hamle: Muallim Naci ve Mecmua-i Muallim'deki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme.....*491

Zayabaatar DALAI

*Moğol Yazı Dilinin Bazı Şekilleri ve Kadim Özelliklerinin Türk Dili Kaynakları Işığında Aydınlatılması*496

Ankhabayar DANUU

*İlhanlı Devlet Teşkilatında Türkçe İstilahi Terimler*502

Ezgi DEMİREL

Irk Bitig ve Körüm Bitig’de Temel Sözcüklerin Karşılaştırması.....506

Deniz DEPE

Cahit Külebi’nin Şiirlerinde “Öz Türkçecilik” Hareketinin Etkisi.....513

Aybüke Betül DOĞAN

Eski Türkçe Runik Yazılı Metinlerde Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümle Yapılarının Üst Cümleye Bağlanma Yolları.....525

Nuh DOĞAN

Türkçede Dil Bilgisel Eşdizimlilik.....535

Şaban DOĞAN

Moğolistan’daki Şoroon Dov ve Şoroon Bumbagar Kurganları Üzerine.....546

Mina DOLATİ DARABADİ

Günümüzde Halaçça ve Halaçça’nın Toplum Dilbilimsel Durumu 569

Enkhtsetseg DUGARSUREN

Moğolistan’da Türkçe Yer Adları.....578

Ali DUYMAZ

Gelenekten İstifade Ekseninde Asaf Halet Çelebi’nin "Tekerleme"Leri.....583

Kürşat EFE

Dil Zihin İlişkisi Açısından İsim Cümlelerinin Çözümlemesi 589

Meltem EKTİ

Yurt Dışında Yaşayan Türk Göçmen Çocukların Ana Dil Sorunsalı İle İlgili Çözüm Odaklı Basın Yayın Desteği: Almanya Örneği.....597

Mehmet ER - Tarık DEMİR

Simülatif Türkçe Öğretim Sistemlerinin Geliştirilmesi.....603

Aliye Nur ERCAN - Rabia GÜRBÜZ US

Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Bağlaçları Bilme ve Kullanma Durumları Üzerine Bir İnceleme.....608

Mevlüt ERDEM

Türk Dillerinde Dönüşlü Yapılar 621

Mehmet Mehdi ERGÜZEL

Kutadgu Bilig’in Söz Varlığı ve Kelime Grupları Üzerine 631

Raziye ERSAN

Farsçadan Alıntı Peş Kelimesi Üzerine 646

Feyzi ERSOY

Türkiye’de Çuvaşça Öğretimi ve Bu Öğretimde Dikkati Çeken Bazı Hususlar Üzerine.....651

Gülser ERSOY

Muhammed Bin Kays’ın İzinde: Ferheng-i Fârûkî’deki Türkçe Kelimeler 657

Serpil ERSÖZ

Bigadiç (Balıkesir) Çepnilerinin Gizli Dili: Dilce.....672

Fatma ERTÜRK

Başkurtçaya Geçen Arapça İkillemelerde Anlam Değişmesi.....677

Sema EYNEL

Özbek Türkçesinde Yansımalı İkillemeler (Yapı, Ses ve Şekil Özellikleri Bakımından) 682

Firoz FAOZİ - Merwe FAOZİ

Afganistan’da Yeni Açılan Türkoloji Bölümlerinin Türk ve Afgan Kültürüne Etkisi 693

Gülnara GAUNİTDİNOVA

XIV Yüzyılına Ayt Rabguzi’nin ‘Kıssasül Enbiya’ Eserinde Sayım Sözlere (Numerativler) 699

Genç Osman GEÇER

II. Meşrutiyet Sonrası Türkçe Gazetelerin Etki Alanına Dair Bazı Tespitler 703

Yasemin GEÇERLER

Eski Türkçede tüket- Yardımcı Fiili.....710

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ - Gülşah AZER EFE

Atebetü’l-Hakayık’ta Eş ve Zıt Anlamlılık.....716

Ozan GÖKDEMİR

Özbek Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri Üzerine Bir İnceleme.....733

Zemire GULCALI

Eski Uygurcadan Çağdaş Uygurcaya Anlam Değişmeleri.....748

Hatice GÜLENSOY

Görselliğin Türk Diline ve Kültürüne Olan Katkıları.....761

Tuncer GÜLENSOY

Bazı Etimolojik Sözlüklerin Türk Diline Verdikleri Zarar (Tietze-Eren-Nişanyan-Emiroğlu Örneği).....774

Okan Celal GÜNGÖR

Gülistan Tercümesinin Söz Varlığında Oğuz-Kıpçak Lehçe Ayrımını Yansıtan İkili Kullanımlar.....780

Galibe HACİYEVA

Nahçıvan Qrubu Ağızları ve Çağdaş Türk Dillerinin Ortak Diyalekt Leksikası.....791

Erkan HİRİK

Türkçede Duyu Fiilleri ve Kılımlar Arasındaki İlişki.....805

Seçil HİRİK

Ad Öbekleri ve Ad Tümcelerine Sözdizimsel Bakış 817

Utku IŞIK

Eski Türkçede Tıp Terimi Olarak “Kezig” Sözcüğü Hakkında 833

İşıl İŞIKTAŞ SAVA

Kırım Tatarcasında Kargışlar.....842

Elçin İBRAHİMOV - Rübabe İBRAHİMOVA

Türk Dünyasının Güncel Sorunu: Ortak Alfabe 856

Alpay İGÇİ

Karadağ Ağızlarında Gelecek Zaman Eki Olarak {-[A]r} 862

Ayşe İLKER

Cumhuriyet Döneminde Davet/Çağrı Yazılarının Dili 866

Alimcan İNAYET

Uygur Atasözlerinde Geçen Hayvan Adları Üzerine 874

Birol İPEK

Türkiye Türkçesinde Ki Morfeminin Türlü Kullanımları.....891

Hasan İSİ

Eski Uygurca Körüm Bitig’de Kaotik Sözler.....902

Ebru KABAKÇI YEŞİLTEPE

Türk İşaret Dili Sözlüklerinin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi 918

Duygu KAMACI GENCER

Dede Korkut Kitabı’nda -(y)A Biçimbiriminin Kiplik İşlevleri.....929

Ferhat KARABULUT

Türk Dilinde Yardımcı Ses Tartışmalarına Fonem Kuramı Bağlamında Bir Yaklaşım: Fonemik Yarıлма ve Fonemik Birleşme Temelinde /y/ ve /n/ İkiliği 941

Oğuzhan KARABURGU

Reşat Nuri’nin Recm Hikâyesi ve Halide Edib’in Vurun Kahpeye Romanı Üzerine Bir Karşılaştırma 962

Mustafa KARATAŞ

Türk Dilinin Azerbaycan’da Ders Kitaplarıyla Dirilişi.....967

Ahmet KARTAL

Farsça Kaleme Alınan Eserlerde Türkçenin Kullanımı.....984

Nuri KAVAK

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinin Dil ve Üslubu 999

Zeki KAYMAZ

Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Atasözleri Varlığı: ‘İşk-Nâme Örneği 1021

İbrahim KEKEVİ

İrk Bitig’deki Anlam ve Bildirişim Üzerine 1034

Esra Gül KESKİN

Karaçay-Malkar Türkçesinde -gAn + İlk + Durum Eki (+gA, +dAn) Yapısından Oluşan Birleşik Zarf-Fiil Ekleri.....1039

Firdaus KHİSAMİTDİNOVA

Başkurt Dilinin Fonetikinde Oğuz Unsurları.....1045

Buket Nur KIRMIZIGÜL

Eski Uygurca Sözcük Tabanlarında /a/ ~ /ı/ Değişkenliği.....1050

Fatih KİRİŞÇİOĞLU

Gyula Nemeth’in "Yakut Fonetigi" Üzerine Görüşleri 1056

Adem KOÇ

Türkçenin Öğretiminde Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kuşaklar Arası Aktarımın İşlevleri 1063

Abdullah KÖK - Özge EKER

Yükneki'den Mahzunî Şerif'e Türkçenin Tarihî Yolculuğuna Tanıklar 1070

Ali KÖK

Özbek Ubeydullah Han'ın 11 Şaban 941/15 Şubat 1535 Tarihli Mektubunun Dil ve Üslubu Üzerine Bir İnceleme 1080

Ebru KUYBU

Atasözü ve Deyimler Üzerine Bir İnceleme: Övgü İfadeleri.....1092

Salim KÜÇÜK

Türkiye Türkçesi Ağızlarında "Önce" Kavramını Karşıl原因an Sözcükler 1104

Zuhal KÜLTÜRAL - Burcu SIBIÇ

Osmanlı Türkçesi Döneminde Eğitim Konusunda Yazılmış Bir Risale: Risâle-i Ahlâkiyye.....1111

Zakiya MAMUTOVA

Kırım tatar Halk Türkülerinin ve Lirik Eserlerinin Üslubiy Özellikleri 1120

Raghd MOHAMMAD

Mamluk Kıpçak Türkçesi Sözlüklerindeki Türkçe Alıntı Kelimeler Üzerine Bir İnceleme.1126

Mehmet Vefa NALBANT - Merve TİĞ

*Türkçenin Yazımında Yeni Bir Moda: İdeografik ve Piktografik Yazıya Dönüşüm Mü? ...*1132

Muammer NURLU - Bahadır GÜLDEN

Yaparak- Yaşayarak Öğrenme Felsefesi Çerçevesinde Türkçe Ders Kitaplarına Ortaokul Öğrencilerinin Eleştirel Bakışı.....1150

Kürşat ÖNCÜL

Yabancı Sözcüklere Türkçe Karşılık Bulmak İçin Bir Teklif.....1162

Munise ÖNER

Aydın Dağları Toponimlerinde Mitonimler.....1165

Mehmet ÖZEREN

Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu.....1171

Can ÖZGÜR

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l Luğati't-Türkiyye'nin Gramer Bölümünde Lehçe Kaydıyla Geçen Unsurlar.....1190

Bilge ÖZKAN NALBANT - Betül AMAN

Çağatay Dönemi Giyim Kuşam ve Süslenme Terimleri.....1196

Nevzat ÖZKAN

Türkçenin Din Dili Olarak Gelişimi Üzerine 1211

Abdulkadir ÖZTÜRK

Karaycada Kelime Yapımı 1230

Rasim ÖZYÜREK

Avrupada Yaşayan Türk Ailelerinin Üçüncü Nesil İşçi Çocuklarının Türkiye'ye Kesin Dönüşlerinde Karşılaştıkları Türkçe İle İlgili Problemleri ve Çözüm Önerileri 1240

Gökçe YÜKSELEN PELER

Dağıstan'da Avarcanın Türkçenin Yerine Başlıca Dil Olarak İkame Ettirilme Süreci.....1247

Önder SAATÇİ

*Irak Türkmen Ağzlarında İlk Hece Ünlü Uzunluklarının Arkaikliği ve Asliliği Hakkında.....*1254

Bahar SAĞIR

*Özbek Türkçesinde Kişi Özellikleri İçin Kullanılan Deyimleşmiş Kalıp Sözcükler.....*1265

Bilgit SAĞLAM

Van İli Ağzlarında Eylem İstemi 1270

Erkan SALAN

Eski Anadolu Türkçesinde { ...+DAn ...-InC} Yapısı 1283

Anarkul SALKYNBAY

Kazak Dili: Latin Alfabesine Geçiş 1288

Olca SALTİK

Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi Ders Kitaplarında Yer Alan Metinlerin Türkçe Dil Duyarlılığı..... 1295

İsa SARI

Türkolojide Dil Verisi Biçimlendirme, Gösterim ve İşaretleme: Satır Arası Analiz Yöntemi..... 1301

Bedri SARICA

Esre, Ötre ve Üstün Terimleri Üzerine..... 1310

Tuğba SARIKAYA AKSOY

Tuva Türkçesinde ‘-la-’ Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılması: Sentaktik Bir İnceleme 1322

Mehmet SARIKÖSE

Eski Türk Yazıtlarında Ölüm İfadeleri 1333

Berdi SARIYEV

Türkmençenin Dört Boyutlu İmla Kılavuzu Üzerine Bir Deneme..... 1349

Hülya SAVRAN

Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde Karmaşık Fiiller 1396

Kuban SEÇKİN

Edip Ahmed’in Zihin Dünyası: İdrak Fiilleri 1403

Ayşe Nur SIR DÜNDAR

Abdüllatif Gazzizâde Efendi’nin Hulâsatü’l-Vefeyât Adlı Eserinde Ölüm İfade Eden Örtmeceler 1415

Melike SOMUNCU

Behçetü’l-Hadâyik’ta İkili Kullanımlar..... 1427

Oksana SOROKİNA

Çuvaş Mitolojisinde Sayısal Semboller 1435

Yaşar SÖZEN

Atebetü’l Hakâyık ve Refail Oğuztürk Dağlı’nın Eserlerinde Dinî Değerler 1442

Hatice ŞAHİN

Bursa Yerli Ağzlarında Ol- Fiili..... 1455

İbrahim ŞAHİN

Modern Türkçenin Doğuşu ve Tanzimat Romanı 1462

İbrahim ŞAHİN - Ghadeer BAREM

Dil Politikası Uygulamaları Çerçevesinde Telafer Etnotoponimleri.....1469

Savaş ŞAHİN

Türkmen Türkçesinde Zaman Anlatan Sözcükler ve Yapılar Üzerine.....1478

Serkan ŞEN

*Türkçe Giyim Kuşam Söz Varlığının Deyimlerde Kullanımı - “Esvaplı Deyimlerimiz” - ...*1487

Mustafa ŞENEL - Zeynep KARAÇALI

& İşaretine Türkçe Karşılık Bulabilir Miyiz ? 1500

Fatma ŞENYÜZ

Ermeni Harfli Kıpçakçada –dAş Eki Üzerine.....1506

Rabia Şenay ŞİŞMAN

Bir Müştak Baba Şiiri'nin Ontolojik Analizi Bu Yöntemin Dil Öğretimine Getirileri 1512

Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA

İsmail Gaspıralı'nın Kaleminden Ortak Türk Dili 1521

Maral Annayevna TAGANOVA

Türkolojide -rAk/-rAk Eki Üzerine.....1525

Ali TAN

Kazak Türkçesinde İki Sıfat-Fiil Eki: -mAytIn/-mAytugın 1540

Hatice TATGİL

Türk Çocuklarının İki Dillilikten Doğan Problemleri ve Bu Problemlere Yönelik Çözüm Önerileri 1546

Mesut TEKŞAN

Yahya Kemal'in Kaleminden Türkçeye Dair 1552

Nezir TEMUR - Aliye DUMAN

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Süreçlerinde Temel Motivasyon Unsurları.....1560

Turgut TOK

Kadim Balkan Kavmi Goralıların Dili Gorançe Üzerine Bazı Tespitler 1568

Turgut TOK - Yulia TARASIUK

Ukraynada Türkçe Öğretiminde Noktalama İşaretlerinin Kullanımında Görülen Özellikler.....1578

Yaşar TOKAY - Nurdan BESLİ

Albert Bobowski (Ali Ufkî Bey)'in Grammatica Turcico Latina (1666) Adlı Eserinde XVII. Yüzyıl Osmanlı Konuşma Diline Ait Örnekler.....1585

Selahattin TOLKUN

Türkçede Nadir Görülen Bir Kelime Türetme Yolu: Eklerin Kelimeleşmesi 1596

Funda TOPRAK

Yunus Emre'de Ticaret İle İlgili Metaforlar.....1611

Aleksandr TSOİ

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk Sözlüğündeki Yardımcı Kelimelerin Nitel ve Nicel Özellikleri 1618

Baisier TUERKEZHATİ

Dilbilimsel Karmaşıklık Açısından Yeni Uyurca 1625

Mehmet Mahur TULUM

göster- Fiili Üzerine.....1633

Mihriban TURSUN AYDIN

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Uygurlar ve Uyurca İle İlgili Kayıtlar 1637

Hüseyin Kürşat TÜRKAN - Bülent ARI

Sosyo-Kültürel Ortamda Hatay'da İki Dilli Bireylerin Dile Bakış Açıları Üzerine Bir Saha Çalışması 1645

Murat Sami TÜRKER

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Blog Kullanımı 1654

Emre TÜRKMEN

Cümlede Bir Öge Görevi Yapan Cümle Örnekleri Üzerine.....1664

Gökbey ULUÇ

T /At/ Damgasının Kökeni Üzerine 1671

Minsylu USMANOVA

Başkurt Türkçesinde Zaman Kavramının İfadesi 1676

Kerime ÜSTÜNOVA

Cümleden Nesne Silme İşlemleri.....1693

Süleyman Kaan YALÇIN

Azerbaycan Türkçesindeki Alıntı Sözcüklerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bir İnceleme.....1700

Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Bazı Cümle Bağlayıcıları.....1711

Habibe YAZICI ERSOY

Eski Türkçeden İdil-Ural Grubu Türk Yazı Dillerine Yön Kavramına Dair Söz Varlığı Üzerine.....1725

Abdullah YILDIRIM

Yenisey Yazıtlarında Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri.....1736

Dursun YILDIRIM

Türk Dili İmparatorluğu 1744

Nilüfer YILDIRIM

Elazığ Ağzında Kullanılan Hitaplar.....1752

Zeynep YILDIRIM

Dil İçi İlişkiler Bağlamında Türkmen ve Horasan Türk Lehçelerinin Söz Varlığı.....1762

Hüseyin YILDIZ

Eski Uyurca Arviş ve Arva-(mak) Kelimeleri Üzerine Notlar 1767

Oktay YİVLİ

Metaforların Yorum İlkeleri 1786

Ferit YUSUPOV

Tatar Türkçesi Ağzlarında Bazı Arkaik Geçmiş Zaman Biçimleri.....1790

Alfiya YUSUPOVA

Kazan Türkoloji Okulu.....1794

Gulnara ZAMALETDİNOVA

*‘Öy’ ve ‘Yort’ Kelimelerini İçeren Atasözlerinde Tatar Milli Zihniyetinin Yansıtılması
(Lingvokültüroloji Açısından Bir Araştırma)* 1798

Siham ZENGİ

Gulam Baba'ya Selam Destanında Söz Varlığı 1804

XVII. YÜZYIL AZERBAIJAN EDEBİ DİLİNDE DİYALEKT LEKSİKASININ TARİHİ TEZAHÜRÜ

Doç. Dr. Gızılgül ABDULLAYEVA
Bakü Devlet Üniversitesi / Azərbaycan
gizilgulabdullayeva@gmail.com

Toplumun günlük kullandığı söz varlığının edebi dile gelişi XVII. yüzyıldan hem sayıca, hem de yoğunluk açısından hızla gelişmeye başlamıştır. Önceki tarihi gelişim aşamaları ile karşılaştırıldığında belirgin seviyede görünen bu artış XVII. yüzyılda halkileşmenin güçlenmesini başlatır ve hatta bu yönde önemli etki gücüne dönüşür. Özellikle günlük hayatımızda işlenen dil olgularının sahip olduğu kendi fonofonu ve semantika ile adı sözler gibi XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi diline girmesi halkileşmenin gelişimini daha da güçlendiriyor. Halkileşmeğe meydan veren bu kelimeler günlük hayatımızın çeşitli alanlarını yansıtan leksik olgulardır. *Baba* [Olmasaydı itigi helge begus olmaz idi, Sadıgi, mehrü vefa tekyesinin babası – (Sadık bey 53)], *at, çoban(lık)* [Edib her bir ata ol pasibanlık, Çimenzar içre eylerdi çobanlık – (Fedai 26)], *mehter* [Sana layik değildir mehter olmak, Hazine ihtiyarın ele almak – (26)], *deve* [Var idi bir deve ender biyaban – (155)]; *bağban (bahçivan)* [Keramet ehli idi goca bağban – (36)], *biçin (biçme)* (İlave her biçinde pay alarsan – Fedai, 2004: 36), *muştuluk* [Alım bir mustuluk desti-pederden, Edim hali onu bu hoş haberden – (11)], *toy, yas* [Onun çünkü toyu bir yasa döndü – (86)], *mih (çivi)* [Onun gözüne batsın mihi-mestur – (76)], *mismar (çivi)* [Açam nezer et cüdaye, ey yar, Müjgan ola gözde növgi-mismar – (Mesih 82)], *demir, şiş* [Var idi iki uçlu bir demir şiş – Fedai, 2004: 86] ... vb. kelimeler bu kabildendir. Esasen klasik şiir türlerinde yazan Amani'nin manzum hikâyelerinde insan organlarından biri olan *ayak* yerine canlı konuşma dilinin leksikasında yer alan *kıç* (bacak) sözünü işletmesi [...Kim, saçanda buduna lök südük, Yapuşurdu kıçına misli-sülük – (Amani 298)] de ilgi çekicidir. XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi diline günlük hayattan gelen ve geniş kullanım hızına sahip olan metal adlarının işlenmesi,örneğin, *kızıl (altın)* [Bu kızıl danlu kara leşker sipahımdır benim – (XVII. Asr Azerbaycan Lirikası 277)] *gümüş* [Bin vezne gümüş, hezar ben zer... – (Mesih 95)], kadına ait süs eşyaları, değerli taşlar, somut olarak *dürr, elmas, yakut, gövher, zümrüt, kehreba, mirvari (inci), lel* ... [Dürrü elması yakut, dürlü gövher, Zümrüt, kehreba, mirvari, cövher – (Fedai 55); Bin dürci-egigü le'li gövher – (Mesih 95)], *firuze* (turkuaz), *mercan, yakut* [Mürecce daneler, firuze, mercan, Neçe yakut ile le'li-Bedehşan! – (Fedai 46)], bugün mutfağımızda önde gelen gıda ve şekerleme ürünleri olan *nabat, gend (şeker), toz şeker* [Bin vejr nebatü gendü şekker... – (Mesih 95)]... gibi kelimeler de bugün genel kullanılan leksik birimler sırasındadır. Daha bunlar yüzde yüz şekilde olmasa da, artık teşbih yaratan araçlar değil, sıradan sözlerdir ki, onlar günlük hayatta hangi fonksiyon ve görevi kazanırsa, sırf o görev ile de dile girerek kullanım hızı kazanıyor. Bugün Türkçemizde genel olarak işlenen *çınar, söğüt* [Şükufe olsa perişanü müzterib, neşekoft, Çınarü söğütü ki, bidestü pa eder serma – Sadıq bəy Əfşar, (Sadık bey 29)] gibi sözcükler de yavaş yavaş sıradan kelimeler gibi XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında yer alır. Gerçi bugün canlı konuşma dilinde *çınar* kelimesi de bazen benzetme aracı olarak iletişime girer (Örn.: *Çınar boylu oğlanları var; Çınar gibi boyu var* və s.), ama bu, dilde öncülük taşımaz, aksine ara sıra iletişimde görünür.

XVII. yüzyılın dil malzemelerinde diyalekt olgularının belirlenmesi halkileşmenin çift tezahürünün göstergesidir. Halkileşmenin öncülüğüne katkıda bulunan bu kelimeler sistem oluşturmada da, XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin leksik sisteminde kendi yerini

almıştır. Aslında bunlar zamanında normatiflik kazanarak edebi dil olgusu gibi dikkat çeken dil birimleridir. Halktan gelen *değəl* [Verdi o *değəl* düzüb beyanın, Hem perinin, elinin nişanın – (Mesih 105)]; *laf* [Pes mehzi-hatadur urduğun laf, Ey saf zemir, özün ver insaf; Noldu o mehebbetinde lafın, Vechi nedurur bu e`tigafın?– (71,82)]; *dej* [Yalguz neçe ker o kuhi-peyker, Alub dejü bozmuş idi leşker – (148)]; *jinde* [...Çü verdiler, cavan oldu revane, Onun eyninde var bir köhne jinde – (Fedai 37)]; *gavzamak* [Baş gavzamağa kim oldu hürsənd, Verdi yele ser hübab manənd – (Mesih 172)]; *yavıncımaq* [Eğər düşmanlara yalvarsa idim, rahm ederlerdi, Bu vechile ki, ben yavıncıdım, ehbabə yalvardım – (Tebri 109)]; *perik düşmək* [Bir yüz göstər Aşığa Kapından perik düşər – (Sarı 66)], *çisen* [Dolu döymüş Aşığı, Ne bulut var, ne çisen – (66)]; *ürcah eylemək* [Tanrım ürcah eylesin Yahşı yara yahşı yar – (35)]...gibi leksik örneklere XVII. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinin söz varlığında rastlanmıştır. Onu da belirtelim ki, XVII. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinden seçilen bu dil olgularının işleklik açısından karşılaştırılması daha yüksek yoğunluğun *gavzamak* sözcüğünün payına düştüğünü ortaya koyur. Bugün bu dil birimleri diyalekt olguları gibi algılanır. Yani sunulan bu dil birimlerinin hepsi bugün de ağızlarımızda korunur. Sadece XVII. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinde değil, aynı zamanda bu dönemden önceki klasik edebi-bedii dil örneklerinde rastlanan *değəl* kelimesi [Örn.: Her bir değəlün oymı serbazi degüldür, Yar yoluna qomah kişi ser bazi degüldür – (Bürhaneddin 34)]; Benlik satanın, çünkü *değəl* çıktı kumaşı, Var, ari meta iste, bu bazare yapışma – (Nesimi 367)] Laçın, Ordubad ağızlarında “inatçı”, “söze bakmayan”; Ağdaş, Borçalı, Celilabad, Füzuli, Kürdemir, Gazah, Mingəçevir, Sabirabad, Salyan, Tovuz ağızlarında “oyun sırasında genel kuralı bozan”, “cığal” [(Örn.: *Dağal adam oyuna şuluğlığ salar* (Salyan); *Oynıyanda adam dağal olmaz* (Füzuli); *Dağal adam insannan yole:tmir* (Borçalı); *O yaman dağal adamdı* (Qazax)] (Azərbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 110) kelimeleri kullanılmaktadır. Aslında Arap kökenli bu söz zamanında klasik edebi-bedii dil örneklerinde çeşitli anlam kapasiteleri ile kullanım hızına sahip olmuştur:

1. gelp, sahte; 2. hile, dolandırıcılık; 3. kurnaz, fırıldakçı (Klasik Azərbaycan Edebiyatında İşlenen Arap ve Fars Sözləri 111).

Anlamlar (tabii ki, XVII. yy kastediliyor) yüzde yüz şekilde benzerlik teşkil etmese de, semantik tutum yakınlığı apaçık şekilde görünmektedir. Bu bir kez daha kanıtıyor ki, çağdaş Türkçemizde olduğu gibi ağızlarımızda da o tarihi izi korumaya devam eden yabancı kelimelerin bir kısmı ilk semantika ile dilimizde yaşam bulsa da, diğer kısmı anlam değişkenliğine maruz kalmış şekilde belirlenir.

XVII. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinde “söz” semantika ile eş değərliklik oluşturan *laf* kelimesine “anlamsız” anlam yükü ile Gazah, Şeki ağızlarında [(Örn.: *Məmməd laf-laf danışər*; *Əziz yaman laf vuror* (Qazax)] (Azərbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 320) rastlanmaktadır. Bu dil birimi Türkiye Türkçesinde aynı fonetik içerikte, ama farklı anlamlarla kullanılmaktadır. Bunlara dikkat edelim:

1. Söz, lakırtı; 2. Sonucsuz, yararı olmayan söz; 3. Konuşma; 4. Konu, mevzu, bahis; 5. ... hafifseme yollu kullanılan bir söz; 6. Dedikodu (Türkçe Sözlük 1292).

Görüldüğü gibi, sözün XVII. yüzyıl edebi-bedii dil örneklerindeki anlamı Türkiye Türkçesinde işlek olan anlam seçeneklerinden birincisi ile uygunluk buluyor.

XVII. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinde rastlanan *dej* sözü “nişan”, “takım” anlamlarıyla Karakilse, Ucar ağızlarında [(Örn.: *Əmbizə dəj qoydum ki, pozan olmasın* (Ucar); *Billara dəj vıracıyux, qalacax xirməndə* (Karakilse); *Mənim qablarıım hamısı burda*

dəjdı (Ucar)] (Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 123); *gavzamak* “kaldırmak” anlamı ile Nahçıvan, Şahbuz, Şerur ağızlarında [(Örn.: *Nıyar başın qavzadı* (Şahbuz)] (288); *yavıncımaq* kelimesi “yalvarmak” anlamıyla Cebrayıl, Fuzuli ağızlarında [(Örn.: *Yavıncıdı kin, məni də özünən apar* (Cebrayıl)] (543), *perik düşmək* ifadesi “didergin düşmək” (yurdundan, yerinden olmak) anlamı ile Ağdam [(Örn.: *İt töyüx-cücanı perix’dirif*) (395), “peren-peren düşmək” (dağılmak) semantik yükü ile Gubadlı (*İt nətə:r tullandısa, to:qlar yerinnən perx’dı*)] (Abbasova 192) *çisen* sözcüğü ise “narın yağış” (narın yağmur) anlamında *çisan* ses içeriği ile Derbend, *çisəx’* foniforması ile Çenberek, Oğuz, Şemkir, Tovuz [(*Yazbaşı çox olur çisəx’* (Şemkir); *Sərdən çisəx’ gəlir* (Basargeçer))] (Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 103); *ürcah eylemək* “rast gəlmək” (rastlamak) semantik yükü ile Cebrayıl, İmişli, Ordubad, Tovuz [(*Yerimiz çox gənəşdiydi, sən də bizə ürcah oldun* (Tovuz)] (524) ağızlarında kullanılmaktadır. Onu da belirtelim ki, bulduğumuz bu dil olgularının bir kısmı bugün aynı fonetik cilt, diğer bir kısmı azıcık ses farklılığıyla görülmektedir. Örneğin, XVII. yüzyıl kaynaklarında rastlanan *jinde* kelimesi yaygın olmasa da, bugün canlı konuşma dilinde *cında* şekli belirtisi ile işleklik kazanmaktadır. Bu ise bir daha ona işaretler ki, canlı konuşma dili olguları XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığına gelmekte devam ediyordu.

Bu dil olguları göstermektedir ki, diyalekt olguları XVII. yüzyıl temsilcilerinin çoğunun dilinde vardır. Ama XVII. yüzyılın ünlü bayatı ustası Sarı Aşığ’ın dilinde bu tür kelimeler daha geniş kapsam kazanmıştır. Bize göre, bu, halk şiiri türleri ile ilgili bir meseledir. Çünkü halk şiiri türleri kendi peşinden sırf halktan gelen kelime ve ifadeleri çekip götürüyor. *Gomalamak, budaşmak, lehlemek, belgeli, şavh, gebele, şe,le, avand* vb. sözler de bu olgular sırasında ayarlanır. Bu kelimelerin anlam tutumlarını bağlam tüm çıplaklığı ile sunar. Örneğin, Sarı Aşığ’ın dilinde rastlanan *gomalamak* sözü “bükme, eğme” anlamına gelir:

Aşığam, ne sin deyim, Ne elif, ne sin deyim.

Gomalamış dert beni, Halimin nesin deyim? (Sarı 40).

Azerbaycan Türkçesinin Gubadlı ağızında bu kelime “toplamak” anlam yükü ile daha yaygın olarak kullanılır.

Budaşmak kelimesine “savaşmak, mücadele etmek” anlamının taşıyıcısı olarak Sarı Aşığ’ın dilinde rastlanır:

Ben Aşığım bu daşa, Gönül gamle *budaşa*.

Ele vur ki, Yamanı, Kellesinden bud aşa (95).

Lehlemek sözüne de Sarı Aşığ’ın dilinde rastlanır ve söz “nefesi kesilmek» anlam kapasitesinin ifadeçisi olarak rastlanır:

Bostanı günde lekle, Gün çıksın, günde lekle.

Aşık, hicran yohuşun Çıktıkca günde *lehle* (46).

Sarı Aşığ’ın söz varlığına giren *belgeli* leksik birimi de ilgi çekicidir. Bu kelimenin kök morfemi, yani *belge* kısmı ağızlarda farklı anlam seçenekleri ile kullanılır:

1. Gence, Kelbecer, Kürdemir, Oğuz, Ordubad, Şemkir, Zengilan ağızlarında “oğlan evinden kız evine götürülen nişan” anlamında. Örneğin: *Qıza bəlgə aparallar* (Oğuz); *Bizim kətdə bəlgəsiz qız verməzdər* (Zengilan); *Bu axşam Zeynava bəlgə aparaxlar* (Şemkir);

2. Salyan ağzında “bahane” anlamında: *Yaxşı adam bəlgə gətirməz*;
3. Bakü ağzında “şeftali kurusu” anlamında. Örn.: *Ordubatdan gələndə birez bəlgə gətirmişdim...*
4. Ağdam, Bakü, Cəbrayıl, Cəlilabad, Şirvan, İmişli, Kürdemir, Salyan, Zəngilan ağızlarında “çarpişma sırasında savunma için kola sarınan sargı” anlamında: *Bəlgəni qolə doyleylər* (Cəlilabad);
5. Ağdam, Salyan ağızlarında “ekim alanlarının sınırlarını bildiren nişan” anlamında. Örn.: *Bu yerə bəlgə qoy* (Ağdam);
6. Şuşa ağzında “gön aşılmaq üçün narın kabuğundan və yaprağından hazırlanmış madde” anlamında. Örn.: *Bəlgə qutardı, gön istaxda qaldı*;
7. Zəngilan ağzında “boyacılıqta kullanılan bitki” anlamında;
8. Bakü, Salyan ağızlarında “belge, delil” anlamında: *Əlində bəlgən var ki, belə di:rsən?* (Bakü)
9. İmişli, Kürdemir ağızlarında “batmaması üçün balık ağının yan iplerine bağlanan kamış” anlamında: *Torun üst ciyəsinə bəlgə bağlanır* (Kürdemir);
10. Masallı ağzında “çok tuzlu” anlamında (Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 50) kullanılmaktadır.

Bunları söylemekte temel amacımız aynı fonoforma sahip bir kelimenin ağızlarda ne kadar çok anlam kapasitesinin taşıyıcısı olduğunu dikkate iletmekten ibarettir. Sarı Aşığ'ın leksikonunda bu sözcüklerden birisine - *belgeli* (belge + li) kelimesine rastlanmaktadır:

Başı *belgeli* dağlar, Dibi gölgeli dağlar.

Yol üste gözler Aşık, Ne vakit el geli, dağlar? (Sarı 62).

Görüldüğü gibi, söz “nişaneli” (işaretli) anlam kapasitesi ile Sarı Aşığ'ın diline girer ki, bu, Gubadlı ağzında [nişanalı] şeklinde telaffuz edilir. Aslında bu sözcüğün de kökü (belge) “nişan” anlamı ile eş değerlilik oluşturmaktadır. Sadece, yapım ekinin eklenmesi ile önceki kelimeyle yeni oluşan sözcük arasında kelime türleri açısından diferansiyellik - farklılık oluşur. Çağdaş Türkçemize bu kelime iki şekilde – “nişan” [Örn.: *O yerə nişan qoydum* (Örnek canlı konuşma dilinden alınmıştır)] ve “nişana” [Örn.: *O yerə nişana qoydum* (Örnek canlı konuşma dilinden alınmıştır)] fonoforu ile giriyor. Bunlardan biri edebi dil olgusu (*nişan*), diğeri ise (nişane / a) canlı konuşma dili olgusu olarak çağdaş dilimizde yer almaktadır. Ama *belgeli* kelimesi (ayrıca *belge* sözü), tabii ki, ağız olgusu olarak kabul edilir.

Davar kelimesi de diyalekt-konuşma unsurları arasında bulunuyor:

Aşığındır o *davar*, O da devlet, o da var. Görünür yar obası, yetim gönlüm, oda var (83).

Davar kelimesi bir leksik olgu olarak, hayvancılık alanına ait olan dil birimidir. “Koyun” anlamını ifade eden bu ağız sözü bugün Azerbaycan Türkçesinin Batı ağzında, ayrıca Tebriz diyalektinde izini sürdürüyor: *Bizim davarları qoymırdıla orda otdası* (Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 120). Bu dil örneği “mal” anlamında Rusçada da rastlanılır (Örn.: *Товар приумали?* / Malı kabul ettinizmi?) ve yanlış olarak bu dile mahsus kelime gibi verilmiştir. Şunu da belirtelim ki, bu sözcük Rusçada çok geniş işlenme hızına sahip olan ve “arkadaş”, ayrıca “yardımcı, muavin” anlamlarının taşıyıcısı olan *товарищ*

(tovariş) (Russkogo-Azerbaydjanskiy Slovar 325) kelimesinin içinde de izini sürdürür. Aslında iki kısımdan – “mal, koyun” anlamına gelen “tavar” ve “ortak” anlamı ile uyarlık oluşturan “eş” kelimelerinden oluşan bu leksem, kanaatimizce, “mal ortağı” anlamının taşıyıcısıdır. Söze, “tavareş” ses yapısı ile XI. yüzyılın abidesi olan “Kutadgu bilik” anıtında da rastlanılır ve o, bu yazılı anıtta “mal otaran”, “çoban” anlamının ifadeçisi olarak gösterilir (Ramiz 179). *Davar* kelimesi M.Kaşgari'nin “Divani-Lugat-it-Türk” eserinde (Kaşgari 367-368), eski Türkçe sözlüğünde (Drevnetyurskiy Slovar 542), V.V.Radlov'un sözlüğünde (Radlov 986), ayrıca Şemseddin Sami'nin “Kamus-i-Türki” eserinde de (Sami 234) yaklaşık aynı anlam uygunluğu ile verilmiştir. Bu sözcük çağdaş Türkiye Türkçesinde de aynı fonoform ile izini henüz sürdürmektedir. Anlam tutumlarına gelince, farklı seçenekleri de vardır:

«1. Koyun ve keçiye verilen ortak ad; 2. Koyun veya keçi sürüsü: *Çoban davarı yaymaya götürdü*» (Türkçe Sözlük 476).

Demek ki, Azerbaycan Türkçesinin diyalekt leksikasında korunan *davar* kelimesinin taşıdığı anlam yükü Türkiye Türkçesinde işlenen aynı isimli sözcüğün birinci anlamıyla benzerlik oluşturmaktadır. Şunu da belirtelim ki, söz Türkiye Türkçesinde henüz edebi dil normu seviyesini korumaya devam ediyor.

XVII. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında rastlanan *şavh* leksemi de özel ilgi çekmektedir. Aslında bu kelime “güneşin çıkması veya batması sırasında göğün kızarması” anlamını ifade eden Arap kökenli *şafak* (Klasik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Arap ve Fars Sözlükleri., II c. 317) sözünün fonetik açıdan değişilmiş fonoformlarından biridir. Ağzılarda *şavah* şeklinde “ışın, ışıık” anlamlarının taşıyıcısı olarak kullanılır [(örneğin: *Şavax gözümə düşür* (Karakilse)] (Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati 458). XVII. yüzyılın leksik sisteminde ise bu leksem, yukarıda sunulan fonoseçenekle kaydedilir:

Aşık burda az kala, Buharını az kala, *Şavhın* yüzüme düştü, Yıkılmışım az kala (Sarı 101).

Örnekten de açıkça anlaşılıyor ki, bu kelimenin semantikaı sırf sözlüklerde gösterilen “ışık, ışıık” anlamına uygundur.

XVII. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında *şele* kelimesine de rastlanır:

Ben aşığım lele ben, Kafletteyim hele ben. Dertten, gamden, hicrandan Bağlamışam *şele* ben (63); Kim saldı şele seni, Cengele, şele seni? Ulaksız kalan Aşık, Eyibdi *şele* seni; Yüz tutub Kürde sarı, Ne desin Kürde Sarı? Aşık, *şelen* ağırdı, Böl, yarsın Kürde sarı (114).

Görüldüğü gibi, belirlediğimiz ağız olgularına klasik şiir türler ile mukayesede daha çok halk şiiri türlerinde rastlanmaktadır. Prof. Dr. E.Ezizov doğru olarak yazmış ki, “folklorun şiirsel örneklerinde bu ve diğer sebepten edebi dilde yansıyabilmeyen diyalekt leksikaı yer alabilir. Böyle örneklerde bazen tonlama, ritim, vezn ve kafiyeinin talebine uygun olarak arkaik biçimler ve yenilikler kendini gösterir” (Ezizov 11)

XVII. yüzyıldan sunduğumuz örneklerde kelimenin “yük” anlamına uygun geldiği anlaşılmaktadır. *Şele* kelimesi mensup olduğum Gubadlı ağzında aynı fonoform ile ve aynı anlam yükünün taşıyıcısı gibi bugün de yaşamını sürdürüyor.

Bu da inkar edilemez ki, belirlenen tüm leksik birimlerin leksik-semantik kaderi XVII. yüzyıl Azerbaycan edebi dili ile çağdaş dilimizin karşılaştırılması fonunda paralellik oluşturur. Zamanında edebi dil olgusu olarak rastlanan bu kelimeler çağdaş Azerbaycan Türkçesi kapsamında arkaizm adını kazanıyor. Ama edebi dili terk ederek çağdaş dil

açısından arkaikleşen sözler şimdi ağızlarımızda yer almaktadır. Demek ki, aslında bu dil olguları bugün edebi dilden öte iki isimle – “arkaizm” ve “diyalektizm” isimleri ile yaşamaktadır. XVII. yüzyıl edebi dilinde rastlanan bu dil olgularının bugün ağızlarımızda aynı ses içeriğinde (tabii ki, istisnaları dikkate almazsak), ayrıca aynı anlamsal içerik göstergesi ile birlikte yer alması ise bir daha o dönem Azerbaycan edebi dilinde halkileşmenin kapsam dairesinin genişlenmesinden haber vermektedir.

KAYNAKÇA

Abbasova, Roza Azerbaycan Dilinin Gubadlı Şiveleri. Bakü: Çınar-Çap, 2006.

Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lugati. Bakü: Şerg-Gerb, 2007.

Bürhaneddin, Gazi. Divan (Tertibci E.Seferlidir). Bakü: Azərneşr, 1988.

Drevnetyurskiy Slovar. Leningrad: Nauka, 1969.

Amani. Eserleri (Tertibci E.Seferlidir). Bakü: Yazıcı, 1983.

Ezizov, Elbrus. Azerbaycan Dilinin Tarihi Diyalektolojisi. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 1999.

Fedai. Bahtiyarname (Tertibci G.Memmedlidir). Bakü: Şerg-Gerb, 2004.

Fedai. Bahtiyarname (Tertibci G.Memmedlidir). Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 2004.

Kaşğari, Mahmud. Divanü Lügat-İt Türk. IV ciltte. I c. Bakü: Ozan, 2006.

Klasik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Arap ve Fars Sözleri. 2 ciltte. I.cilt. Bakü: Şerg-Gerb, 2005.

Klasik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Arap ve Fars Sözleri. 2 ciltte. II.cilt. Bakü: Şerg-Gerb, 2005.

Mesihî. Verga ve Gülşa (Tertibci E.Seferlidir). Bakü: Azərneşr, 1977.

Nesimi. Seçilmiş Eserleri (Tertibci H.Araslıdır). Bakü: Azərneşr, 1973.

XVII. Asr Azerbaycan Lirikası (Tertibciler P.Kerimov ve M.Hüseýindir). Bakü: Nurlan, 2007.

Radlov, Vasiliy, Vasiliyeviç. Opıt Slovary Tyurskih Nareçiy. T. III. Çast I. Peterburg, 1905.

Ramiz, Asker. Kutadgu bilig. Bakü: İlim, 2013.

Russkogo-Azerbaydjanskiy Slovar. T.III. Baku: Elm, 1978.

Sadık bey, Efşar. Şiirler (Transfoneliterasiya ve fotofaksimile). (Tertibci P.Kerimovdur). Bakü: İlim ve tahsil, 2010.

Sami, Şemseddin. Kamus-i Türki (Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan). Ankara, 2010.

Sarı, Aşık. Seçme Bayatılar (Tertibci H.Kürdoğludur). Bakü: Sabah, 1993.

Sarı, Aşık. Şiirler (Tertibci E.Ahundovdur). Bakü: Azərneşr, 1966.

Tebrizi, Gövsi. Seçilmiş Eserleri (Tertibci G.Memmedlidir). Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 1958.

Türkçe Sözlük. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005.

MUKADDİMETÜ'L EDEB'DE LEKSİK DENKLER

Öğr. Gör. Esin AĞCA

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye

esinagca@gmail.com

Kesin olarak tarihlendirilebilir ilk metinlerini 7. yüzyılın sonlarında veren Türk dili konuşurlarının farklı coğrafyalarda ve farklı kültürler etrafında 13. yüzyıla kadar yazdıkları yazılı ürünlerinin tamamı “Eski Türkçe” olarak adlandırılan dönem içinde değerlendirilmektedir. Başka bir ifadeyle Türk boyları, 7. yüzyılın sonlarından 13. yüzyıla kadar Moğolistan’da kurdukları Köktürk Devleti ve Bozkır Uygur Devleti, bugünkü Çin topraklarında kurdukları Uygur devletleri ve Kâşgar ve etrafında kurdukları Karahanlı Devleti yönetimleri altında aşağı-yukarı aynı seslik ve biçimlik özellikler gösteren Türk dili ile metinler yazmışlardır.

13. yüzyılın başlarında büyük Moğol İmparatorluğunun kurucusu ve büyük komutan Çingiz Kağan’ın batıya doğru başlattığı fetih harekâtı ile birlikte Türk boyları da yerlerinden göç etmeye, ya belirli bölgelerde toplanmaya ya da ayrışıp farklı bölgelere gitmeye başlamışlardır. Böylece bir anlamda Moğol hâkimiyeti altına girmiş Sir Derya’nın aşağı kesimlerindeki Harezm denilen bölge ile Saray merkezli Altın Ordu sahasında çoğunluğu oluşturan çeşitli Türk boyları bir arada yaşamaya başlamış ve bir süre sonra bu bölgelerde Türk dili ile metinler yazılmaya başlanmıştır. Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahalarının meşhur mütehassısı Janos Eckmann, 13-14. yüzyıllarda Harezm ve Altın Ordu sahasında ortaya çıkan Türk yazı dilini şöyle tanımlamıştır:

“13. yüzyıldan itibaren, Harezm ve Sir Derya’nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıca’dan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezm Türkçesi adını veriyoruz.” (Eckmann 2003: 1).

Tanımdan da anlaşılacağı üzere bu yazı dili Karahanlıcadan intikal etmekle birlikte Oğuzca ve Kıpçakça özelliklerin de yer aldığı “inkişaf merhalesi”dir. Bu tanım daha sonra Çağatayca dönemi için Orta Asya Türkçesinin son merhalesi olarak ifade edilecek ve böylece Karahanlıca, Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi birbirinin devamı olarak değerlendirilecektir.

Türklük Bilimi araştırmacılarının değerlendirmeleri ışığında, Türk dilinin 13. yüzyılda Harezm ve Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerle birlikte yeni bir döneme girmiş olduğu ifade edilebilir. Türk dili, bu sahalarda yazılmış metinlerde değişmeye başlamış, ses ve şekil özellikleri bakımından farklılaşmaya başlamıştır. Bu dönemin dillik özellikleri ile ilgili birçok özelliği ifade etmek mümkün olmakla birlikte, bu dönemin karakteristiği, “Türk dilinin alışlagelen özelliklerinin dışında Oğuzca ve Kıpçakça olarak ifade edilebilecek özelliklerin yazı dilinde yer bulması”dır. Daha da önemlisi, “Harezm ve Altın Ordu sahalarında yazılan eserlerde Karahanlı Türkçesinin özelliklerine Oğuzca ve Kıpçakça özelliklerin de eklenmesi ve bu üç farklı diyalekte ait özelliklerin aynı dönem ve aynı eserlerde bir arada yürümesi”dir. Bu çerçevede Harezm-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerdeki diyalektikal özelliklerin belirlenmesi, eserlere en fazla hangi Türk diyalektinin tesir ettiğini tespit etmek ve bu diyalektin ilk şekillerini tespit etmek bakımından önem taşımaktadır.

Bu bildiride, hem Harezmi Türkçesinin en erken ve önemli metinlerinden biri olan hem de tarihsel Türk dili alanlarının Dîvânü Lugâtî't-Türk'ten sonraki en hacimli sözlüklerinden biri kabul edilen Mukaddimetü'l-Edeb'deki örneklerden hareketle, Karahanlıca, Oğuzca ve Kıpçakça söz varlığına ait denk çiftler üzerinde durulacaktır. Bildiride “denk çift” ibaresi, lehçeler arasında aynı nesne, kavram, olay, olgu ya da eylem için birbirinin yerine kullanılmış olan ve lehçeler arasında denklik kuran sözcükler için kullanılacaktır. Türk dilinde “denk çiftler” ibaresi, Türklük Bilimi araştırmalarında ilk defa Gürer Gülsevin tarafından kullanılmıştır (Gülsevin 2007: 277) Bu bildiride sadece sözcüksel denkliklerden bahsedilmeyecek aynı zamanda morfeşik denklikler de ele alınacaktır.

Mukaddimetü'l-Edeb, tarihsel Türk dilinin ikinci büyük sözlüğü olmanın ötesinde, sözcüklerin anlamlarını veren basit bir sözlük değildir. Bu sözlüğün en önemli özelliklerinden biri, verilen bir sözcüğün ya da ibarenin, başka bir Türk lehçesindeki karşılığının da ifade edilmiş olmasıdır. Bu özellik eseri, tarihsel Türk dili diyalektolojisi açısından önemli kılmaktadır.

Eserden elde edilen veriler ışığında Mukaddimetü'l-Edeb'deki sözcüksel ve morfeşik denk çiftleri şöyle tasnif etmek mümkündür:

1. Birbirinin yerine kullanılan morfeşik denk çiftler:

Mukaddimetü'l-Edeb'de dikkat çeken denkliklerden biri, bazen aynı köklere bazen de farklı köklere gelerek aynı anlam ve görevi üstlenen morfeşimlerin kullanılmış olmasıdır:

Titregen boldı er = tütrekli boldı er (1 / 1)

yaslagan tişi = yashig tişi (36 / 1)

ME'de aynı köke sahip olan; fakat farklı morfeşimlerle türetilmiş olan sözcüklerin birbirine denk kabul edildiği örneklerin sayısı az değildir. Bunlardan biri, *karım katımluk edişti anıñ birle = karıştı anıñ birle* (109 / 5) örneğidir. Bu örnekte *karım*, *katımluk* ve *karış-* eylemleri denk sayılmıştır. Bu denklikte ortak bir kökün olduğu aşikârdır ve farklı eklerle aynı / benzer anlam alanına ait sözcükler türetilmiştir (Ağca 2015b: 23)

2. Sözcüksel denk çiftler:

Eserde tarihsel Türk yazı dilleri arasındaki diyalektikal ayrımı ifade eden en önemli özelliklerden biri, aynı anlama gelen farklı sözcüklerin tercih edilmiş olmasıdır. Modern Türk yazı dillerinin ayrımında da önemli bir ölçüt olarak kullanılan bu özellik, ME'de yaygındır. Mesela metinde, *üykürdi anlar üze atıgları birle* ifadesi *ya'ni çerigi birle* ibaresine denk kabul edilmiştir. Bu örnekte Eski Türkçe metinlerden itibaren “ordu, asker” anlamı ile kullanılan *çerig* sözcüğü, yine Eski Türkçede yaygın olan *atlıg* sözcüğüne denk kabul edilmiştir.

Eserde denk çiftler konusundaki en iyi örneklerden biri de *kükredi kalık = küldüredi kök* (9 / 5) ibaresidir. Bu ibarede hem *kükre-* ve *küldüre-* fiilleri hem de *kök* ve *kalık* sözcükleri eş değer kabul edilmiştir (Ağca 2015a: 203).

Bugün modern Türk yazı dillerinin lehçesel söz varlığı ile ilgili en ayırt edici örneklerinden olan fiiller, yak-, köydür- ve örte-’tir. Bu durum ME'de *köydürdi anı = örtedi anı* (24 / 4) örneğinde belirtilmiştir. Eski Türkçe metinlerde geçmeyen yak- eylemi bu metinde de kullanılmaz; bununla birlikte köydür- ile örte- denkliği verilmiştir.

Tarihsel Türk dili leksikolojisi ile ilgili önemli sayılabilecek denkliklerden biri de *boşadı bulunı = ıya berdi esirni = ıynmış bulun = berdi aña malnı = ıdu berdi aña tıvarnı*

(25 / 6-7) örneğidir. Bu örnekte, “serbest bırakmak” anlamındaki boşa- fiilinin karşılığı “göndermek” anlamı ıya ber- ve ıdu ber- ibarelerinin verilmesi ilginçtir. Zira asıl anlamı “göndermek” olan ıdu ber- / ıya ber- fiillerinin anlambilimsel olarak kendisine pek de uzak olmayan boşa- fiiline yaklaştığının eserde tespit edilmesi, bu anlamsal değişimin gerçekleştiği zamanı tespit etmek bakımından önemlidir. Öte yandan metinde Harezmi Türkçesinin bir özelliği olarak eskicil ve yeni şeklin bir arada kullanıldığını, hem eskicil ıdu ber- hem de dönemi için yeni olan ıya ber- biçimlerinin kullanılmış olmasından anlaşılmaktadır. Benzer bir durumu, söz içinde hece başı /g/ ünsüzünün durumu bakımından *yetgürdi aña özge kişini = yetürdi anı aña = yetürdi aña öğin kişi* (26 / 2-3) örneği için de söylemek mümkündür.

ME’de sözcüksel denk çift olarak kabul edilebilecek örneklerden bazıları şunlardır:

kopardı yel bulutnı = kaldurdu yel bulutnı (3 / 2),

emgetti anı = arguzdı anı (3 / 4),

arka berdi damka = tayandurdu arkasını tamga (10 / 1),

sevündi ol neme birle = sevünçlüg boldı nerse birle (12 / 4),

örtüglü söz ya yaşargu sav (36 / 8),

tartdı bıçaknı boğazı üze = çekdi bıçaknı = keçürdi bıçaknı = yörüttdi bıçaknı = egedi bıçaknı (37 / 4),

arıg kıldı anı = süzük kıldı (67 / 3),

toksanga yavudı = toksan yaşka yetti (83 / 5),

eli adakı bağlanmış esir = bukagulanmış esir (87 / 2)

Bu örneklerden *emgetti anı = arguzdı anı* (3 / 4) örneğinde ise emget- fiili arguz- fiiline denk kabul edilmiştir. “acı, sıkıntı çektirmek” anlamındaki emget- fiilinin anlamsal karşılığı olarak arguz- fiilinin verilmesi ilginçtir. Eski Türkçede “yormak” anlamındaki ar- fiilinin ettirgen ekli şekli olan arguz- fiilinin metnin yazıldığı çevreye ait diyalektlerin birinde “sıkıntı çektirmek” anlamı kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Eserdeki bu tür örnekler, denk çiftleri tespit etmenin yanı sıra Türk dilinde sözcüklerin geçirdiği anlamsal değişimleri takip edebilmek bakımından da önem taşımaktadır. Dahası, metnin başka bir yerinde *emgetti anı* ibaresi için şöyle bir denklik oluşturulmuştur:

emgekge kemişdi anı = emgetti anı = emgekge tüşürdi anı (6 / 4).

Bu örnekte emget- fiilinin denklemleri olarak emgekge kemiş- “sıkıntıya sokmak” ile emgekge tüşür- “sıkıntıya düşürmek” deyimleri kullanılmıştır. Eserde geçen bir başka örnek ise *başın kuyukattı = közin yerge tiktı* (25 / 6) örneğidir. “aşağıya eğ(il)mek” anlamında közin yerge tik- deyiminin karşılığı olarak kuyukat- eylemini kullanması ve bu ibareleri denk kabul etmesi Türk leksikoloji araştırmaları bakımından değerlidir. Bu ve benzeri örnekler, Türk dilinde deyimleşme sürecini ve temel anlamlı sözcüklerin mecazlaşan sözcüklerle hangi bağlamda bir araya geldiğini göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Benzer durumda olan, temel anlamlı sözcüğün deyimleştiği başka örnekler de vardır:

övkege keltürdi anı = övkelendürdi anga (5 / 4),

Buna benzer örneklerden bir kısmında ise, kıl- yardımcı fiili görev üstlenmiş gibi durmaktadır. Mesela *tabbalattı aña düşmannı = düşman tabbası kıldı anı* (6 / 3-4) örneğinde isme eklenen +lAt- eklerinin vazifesini açık bir şekilde aynı sözcüğe eklenen kıl- yardımcı

fiili yerine getirmiştir. Bu çerçevede *sanadı malını = üküş kıldı anı malını* (92 / 2) örneği de ilgi çekicidir. “çoğaltmak” anlamındaki üküş kıl- ifadesi Eski Türkçeden beri yaygın olmakla birlikte, sana- fiilinin bununla aynı anlam ile kullanılması, geç döneme ait bir özelliktir. Zira sana- eylemi Eski Türkçede “saymak” anlamındadır. Bu anlama gelen fiilin, “çoğal(t)mak” anlamı kazanması, fiilin anlam alanı bakımından normaldir. Bununla birlikte fiilin, “çoğal(t)mak” anlamı kazanması Eski Türkçe döneminde değildir. Benzer bir kullanım dönüşlü fiil = isim+IXg bol- formülasyonu için de söz konusudur:

sevüندی ol neme birle = sevünçlüg boldı nerse birle (12 / 4),

bolmas kıldı aña nerseni = yitürdi aña nerseni = yoksuz boldı er (31 / 7-8),

yinçge kıldı anı içinde bakmaknı = yinçgeledi anı içinde bakmaknı (38 / 3),

yavalatdı teveni = yava kıldı teveni (39 / 2),

iglig kıldı anı = igletdi anı (42 / 3),

körer kıldı aña = körküzdi aña (72 / 2),

yañı kıldı anı = yañıladı anı (91 / 8)

Eserde tarihsel Türk dilinin söz varlığına dair araştırmalar bakımından *bay boldı er = barlu boldı er* (3 / 4) veya *bay boldı er = bayıdı = barlu boldı er = keñliklü boldı er* (42 / 5) örneği de dikkate değer bir durum arz etmektedir. Bu örnekte “zengin” anlamlı bay sözcüğü ve türevleri bir tarafa bu sözcük ile denk kabul edilen keñliklü sözcüğü ilgi çekicidir. Eski Türkçe keñ “geniş” sözcüğünden geldiği anlaşılan keñliklü, muhtemelen “cömert” anlam alanından “zengin” anlamı kazanmış olmalıdır.

ME’de İslamiyet’in kabulü ile Türk dilinde kullanılmaya başlanan Arapça ve Farsça sözcükler ile oluşturulan sözcüksel denk çiftler de vardır. Mesela *cüft kıldı sözni = koş koş sözledi = koşa koşa kıldı sözni* (46 / 3) örneğinde koş ismi ve zarf-fiil ekli koşa sözcükleri, alıntı cüft ve Türkçe kıl- fiilinin birleşimiyle denk tutulmuştur. Bu örnek ayrıca Türkçede “çift” anlamında bir koş isminin ve “çift olmak” anlamında koş- fiilinin olduğunu tanımlayan örneklerden biridir. Eserde Arapça ve Farsçadan ödünçlenen sözcükler ile Türkçe sözcüklerin denk kabul edildiği başka örnekler de vardır:

nişansız kıldı nerseni = belgüsüz koydı nerseni (29 / 3),

‘avrat karında oğlan bar erken süt emdirdi = emdürdi = emdürdi tişi oğlanına yüklü erken = yüklüg erken süt emdürgen tişi (54 / 1),

Eserdeki denk çiftlerin kullanılışından yola çıkılarak aynı zamanda bu sözcüklerin sentaktik yapıda hangi düzende kullanıldıkları hakkında çıkarımlar yapmak da mümkündür. Mesela *karşu koydı yüzini = evürdi anı tapa yüzini* (29 / 5) örneğinde birbirine denk kabul edilen evür- ile karşu koy- çiftleri, aslında tek başlarına denk kabul edilecek türden değildir. Bu sözcüklerin denk olması ancak sözdizimi içindeki kullanılışına bağlıdır. Bu örnekten hareketle, her iki unsurun denk sayılabilmesi için, evür- eyleminin tapa edatı ile tapa evür-, karşu koy- ibaresinin ise akuzatif almış bir isimle birlikte kullanılması gerekmektedir. Bu ve benzeri örnekler, Türk dilinde sözcüklerin bağlamda anlam kazandığını ve sözlüklerin buna göre hazırlanması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, tarihsel Türk dili alanlarının önemli sözlüklerinden olan ME, bir sözlük olmanın ötesinde, Türk dilinin tarihsel diyalektolojisi ve gramer araştırmalarının

önemli kaynaklarından biridir. Eser, bugüne kadarki çalışmalarda genellikle “sözlükçülük” bakımından ele alınmış; bununla birlikte eserin söz varlığı “diyalektoloji” bağlamında pek değerlendirilmemiştir. Halbuki yukarıda da belirtildiği üzere eser, “aynı anlam alanına ait sözcük varlığı” bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bildiride “leksik denkler” olarak tanımlanan bu çeşitlilik, eserin yazıldığı çevre ve zamanda Türk lehçelerinin leksik tercihlerini tespit etmek bakımından değerlidir. Tarihsel döneme ait eserde tespit edilen bu tür denklilikler, aynı zamanda modern zamana ait Türk dili araştırmaları bakımından da önem taşımaktadır. Zira bugünkü Türk yazı dillerinin tasnifindeki kriterlerden biri olan leksikal farklılıkların tarihsel zeminlerini tespit ve tayin etmek, bu tür eserler ile mümkün olabilmektedir. Bu çerçevede tarihsel Türk dili alanlarına ait bilhassa “karışık dilli” eserler olarak tanımlanan metinlerdeki diyalektikal malzemenin tespiti önem taşımaktadır.

Diğer taraftan, bildirinin inceleme kısmında da belirtildiği üzere tarihsel Türk lehçeleri arasında tespit edilen leksik denk örneklerinin bir kısmı, “gramatikal” karakter göstermektedir. Bu anlamda özellikle bazı yapım ekleri ile yardımcı fiillerin birbirine denk geldiği anlaşılmaktadır (*bay boldı er = bayıdı = barlu boldı er = keñliklü boldı er* 42 / 5). Bu tür örnekler, Türk lehçeleri arasında denklik oluşturan sözcüklerin bir kısmının birbirini karşılayan gramatikal yapılarla mümkün olduğunu göstermektedir. Böylece bu tür denkliliklerin aynı zamanda Türk dilinde birbirinin yerini tutan gramatikal unsurlarla gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu bildiride birkaç madde ile dikkat çeken bu tür denkliliklerin, Türk dilinin tarihsel döneme ait diğer metinlerini de kapsayacak şekilde, daha ayrıntılı bir şekilde tespiti, tarihsel ve modern Türk dilinin diyalektikal çalışmalarına katkısı büyük olacaktır.

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2015a), *Eski Türkçe kö:k teşri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine*, Türkbilig Türkoloji Araştırmaları, 2015/30, Ankara: 201-221.
- AĞCA, Ferruh (2015b), *Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine*, Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı (Ed. Bülent GÜL), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 17-30.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University.
- ECKMANN, Janos (2003), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- ERCİLİSUN, Ahmet Bican (2005), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çiftler'*, Turkish Studies V 2/2, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *"Harezmsahlar Devleti Tarihi"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb - Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası - Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yayınları, Ankara.

TARİHÎ METİNLERİN ANLAŞILMASI VE AKTARIMINDA EŞDİZİMLİLİK BİLGİSİNİN ÖNEMİ

Arş. Gör. Mustafa AĞCA
Pamukkale Üniversitesi /Türkiye
magca.tr@gmail.com

Giriş

Eski bir metni anlamak, her şeyden önce o metnin dilini anlamaktır. Bunun için de metnin biçimbilimsel ve sözdizimsel yapılarına hâkim olmak gerekir. Tarihî bir metin, dilin çağdaş şekline göre çok sayıda farklı dil birimine sahiptir. Bu nedenle tarihî bir metin üzerinde çalışırken yapı ve anlam bakımından farklı dil birimlerinin tek tek tanımlanması gerekir. Metni anlamlandırırken karşılaşılabilecek güçlükleri aşmak yeterli ön hazırlığa ve bilgi birikimine sahip olmakla mümkündür (Tulum 39-41). Tarihî dönemlerin dilbilgisel özelliklerine hâkim olmak, metnin iyi anlaşılması ve aktarımı için yeterli olmamaktadır. Bunun yanı sıra dönemin sözvarlığı bilgisi, sözvarlığının içerisinde tek tek kelimeler dışında özellikle kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu ve güncel dilde kullanılmayan, metnin arka planındaki kültürel belleği yansıtan deyimler, birleşik fiiller ve eşdizimliler gibi birlikteliklerin anlamlarını bir bütün olarak görmek metni doğru ve hızlı bir şekilde anlamlandırmak için gereklidir.

Bazı sözcüklerin birbiriyle daha sıkı bir ilişkide bulunmasında semantik gereksinimlerin yanı sıra özellikle kültürel arka planın önemli bir etkisi vardır. Bir sözcüğün eşdizimlileri tematik açıdan değerlendirildiğinde toplumdan topluma, hatta bir topluluğun dilinde zamana, coğrafyaya ve etkileşim içinde bulunduğu kültür çevrelerine bağlı olarak üretmiş olduğu eserlerde çeşitlilik gösterebilir. Bu yapılar, kültürel anlamları ya da algılama biçimleri dikkate alınmaksızın tam anlamıyla açıklanamazlar (Ağca 278).

Tarihî metinlerde birleşik fiiller, deyimler ve atasözlerinin yanı sıra eşdizimliler gibi başka birçok donuk olmayan, henüz deyimleşmemiş söz öbekleri ve kimi yapılar vardır (Doğan 68). Bu tür sözcük birlikteliklerinin anlamı, çoğu zaman birlikteliği oluşturan tek tek sözcüklerin anlamından çıkarılamaz. Yalnızca metindeki tek tek kelimelerin anlamlarına odaklanan bir metin çözümleme yöntemi, metni anlamak ve yorumlamak için yeterli değildir.

Tarihî metin yayıncılığında mevcut literatürün büyük bölümü metinlerin transliterasyon ve transkripsiyonunu vermeye, dilbilgisel yapılarını betimlemeli olarak sunmaya odaklanmış durumdadır. Metnin anlamsal analizi ve anlam yaratma süreci çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Tarihî metinleri çözümlerken metinlerin anlamsal yönü üzerine yapılan çalışmaların hem nicelik hem de nitelik bakımından artırılması gerekmektedir. Anlamsal çözümlemelerde kullanılacak bilimsel yöntemlerin gerekliliğini de vurgulamak gerekir. Anlamsal çözümlemenin en iyi nasıl yapılacağı konusundaki yöntem çalışmaları bu bağlamda oldukça önemlidir.

1. Eşdizimlilik

Eşdizimlilik, sözlüksel unsurlardan birinin anlamının birleşimden bağımsız olduğu, diğer sözlüksel ögenin birleşimin anlamına yeni anlamsal özellikler kattığı iki sözlüksel unsurun birleşimidir. Bir eşdizimin anlamı, yalnızca kök anlamların toplamı ve yeni oluşan birlikteliğin anlamı değil, kök anlamlar ve bu anlamlara dâhil edilen bazı ilave anlamları

içerir. Eşdizimlilik kavramı dilbilgisel kategorilerden bağımsızdır; fiil ile zarf arasında bulunan güçlü ilişki, isim ile sıfat arasındaki ilişki ile aynıdır (Gelbukh-Kolesnikova 24). Eşdizimlilik, ilk çalışmalardan bugüne yeni kuramsal bakış açılarıyla yorumlanmış ve farklı özellikleri ön plana çıkarılarak geliştirilmiştir. Bugün eşdizimlilik kavramının tanımı ve eşdizimli yapıların tespitiyle ilgili birbirinden farklı birkaç görüş vardır.

Bir dizimde yer alan sözcükler genellikle anlamsal bazı ihtiyaçlardan kaynaklı olarak, diğerlerine göre daha sık birliktelik gösterme eğilimindedirler. Eşdizimsel yapılar, sözcüklerin birlikte kullanım sıklığı göstermesi sonucu ortaya çıkan dil birimleridir. Eşdizimlilik kavramına farklı yaklaşımlar ve tanımlarda üzerinde uzlaşılan nokta, bu birlikteliklerin en az iki sözlükbirimden oluşması ve kullanılan sözcükler arasında dizimsel bir ilişki olması gerektiğidir. Eşdizimlilik konusundaki tanımlamalardan biri, yapısal birliktelikler ve istatistiklere dayalıdır ve bitişikliği ölçüt alır; diğeri, eşdizimlileri anlamsal birliktelikler olarak gören ve sınırlarını cümle dışına taşıyan yaklaşımdır. Eşdizimlilik kavramıyla ilgili yukarıdaki iki temel yaklaşım literatürde genellikle kabul görür. Bunlar, *sıklık temelli yaklaşım* ve *anlam temelli yaklaşım* olarak adlandırılırlar (Eken 30-31).

Bileşiklerin bir alt türü olarak değerlendirilen eşdizimliler, birleşimi oluşturan bileşiklerin anlamlarının gerçek ya da gerçek dışı olup olmadığıyla ilgili olan *açıklık* (transparency) ve birleşimde yer alan birimlerin başka birimlerle yer değiştirip değiştiremeyeceğiyle ilgili olan *değiştirilebilirlik* olmak üzere iki temel ölçüt ile ayırt edilmektedir. Buna göre eşdizimli yapılar açıktır, yani birimleri gerçek anlam taşır ve çoğu durumda başka sözcüklerle yer değiştirebilir; ancak değiştirim bazı durumlarda seçimlik kısıtlamalara uğrar. Mesela, *dans et-* birlikteliğinde *et-* eyleminin yerine *yap-* eyleminin kullanılamaması seçimlik bir kısıtlamadır. Eşdizimler bu ölçütlerle, metaforik anlam taşıyan ve değiştirilemez olan deyimlerden ayrılır. Eşdizimler ile deyimler arasında yer alan birtakım sözcük birleşimleri ise, öğelerinin değiştirilemez olması bakımından deyimlere, anlamsal açıklık göstermeleri bakımından eşdizimlere daha yakındır (Cowie 1994; Eken 35-37).

Açık birleşmelerden yalın deyimlere uzanan deyimleşme süreci dikkate alındığında değiştirilebilirliğin özellikle eşdizimsel anlamın ortaya çıkışında önemli bir etkisi olduğu görülür. Değiştirilebilirliğin sınırlılığının sözcük birleşmelerinin bileşenlerinin gerçek anlamından uzaklaşmasında belirleyici olduğu söylenebilir (Doğan 78).

Eşdizimli bir yapının bileşenleri arasında belli bir anlamsal ilişki bulunur. Bir sözcüğün farklı anlamları, eşdizim oluşturduğu diğer sözcüklerle birlikte ortaya çıkar; bunların farklı birlikteliklerde sahip olduğu anlam nüansları eşdizimlilik bilgisiyle ortaya konabilir ve sözcüklerin kavram alanları çizilebilir.

Eşdizimlilik önemlidir, çünkü öngörülebilirlik alanı muazzamdır. Eşdizimliler, konuşulan ya da yazılan, doğal olarak ortaya çıkmış tüm metinlerin büyük bir yüzdesini oluşturur. Tahminler değişkenlik göstermektedir, ancak söylediğimiz, duyduğumuz, okuduğumuz veya yazdığımız her şeyin yüzde 70'inin sabit ifade (fixed expression) biçiminde bulunduğu söylenebilir (Hill 53).

2. Eşdizimliler Kültürel Birikimi Yansıtır

Figüratif anlama kavramsallaştırma, kültürel bir simgenin kültürel olarak işaretlendiğini garanti etmese de, mecazi olmayan anlamlar, kültür ya da kültürel örüntü kategorileriyle ilişkili birçok metaforik eşdizimleyicinin (collocator) ürünüdür. Bu modeller metaforik birlikteliklerin odağı haline gelir ve böylece anlamsal aktarım sürecini harekete geçirir. Benzer şekilde, kültürel verilerden türetilen kültürel olarak işaretlenmiş metaforik

eşdizimleyiciler, sözcüksel eşdizimlilerin tümüne kültürel olarak belirginlik katarlar (Cowie 1998: 66).

Dilbilimsel metaforları içerdikleri kültürel bilgiler bakımından analiz etmenin zorluğu, kültürel olarak işaretlenmiş ortak değerlerin, kültürel yorumlamanın farklı yönlerini çağrıştırbilmeleri bakımından değişkenlik gösterir (Cowie 1998: 66). Örnek olarak tarihi lehçelerde geçen *kergek bol-* eşdizimliliği verilebilir: *kergek bol-* eşdizimliliğinde *bol-* ile birlikte eşdizimsel anlamı sağlayan *kergek* sözcüğü üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹

Kergek bol- ibresindeki *kergek*'i “gerek, lazım” sözcüğüyle bir görüp “gerek olmak, yok olmak, (artık) mevcut olmamak” (Orkun 811; Tekin 94) şeklinde anlamlandıran görüşün yanı sıra iki farklı görüş daha vardır:

Bu görüşlerden biri, *kergek*'i Yakut Türkçesindeki “Şamanın iştirakiyle ruhlara sunulan kurban ve kurban edilen atın törenle sırtına asılan derisi” anlamına *kerex* (İnan 98'den alıntılanan Yüksekaya 15); diğeri, “bıldırcın nevinden bir kuş adı” olarak Doğu Türkçesi sözlüklerinde geçen *kergek* > *kerek* ile birleştirir (*kergek bol-* “(canı, ruhu) *kergek* (denilen) kuş olmak” (Tuna 141-147'den alıntılanan Yüksekaya 16)). Her üç durumda da *kergek bol-* ibaresinin kültürel arka planına dair benzer açıklamalar yapılabilir. Bu görüşlerden yalnız birini (*kergek* “gerek, lazım”) kabul ederek bu eşdizimliliğe yüklenen kültürel kodlamayı çözümlemek mümkündür:

Bu ifadede ölüm gerçeği anlam olarak “gereklik”, “zorunluluk” kavramlarıyla kodlanmıştır (*kergek bol-* “gerek / zorunlu olmak > yok olmak, (artık) mevcut olmamak > ölmek”). Dolayısıyla bu eşdizimsel ifadeyi “gerekli olanın yani Tanrı tarafından tayin edilen ölümün zamanı geldiğinde gerçekleşmesi” şeklinde açıklayabiliriz².

Ancak bu kültürel veriler, direkt olarak eşdizimleyicinin (collocator) (*kergek*) gerçek ya da metaforik anlamıyla ortaya çıkmaz. Metaforik bir dilbilimsel görüntü aracılığıyla aktive edilen kültürel yansımayı temsil ederler. Öte yandan, aynı zamanda dinî gelenekle ilişkili olan *kergek bol-* “ölmek, vefat etmek” eşdizimliliğinde kültürel anlambirimsel eşdizimleyicinin gerçek anlamının bir parçasını oluşturur. Dolayısıyla, metaforik aktarım, eşdizimleyicinin içeriğiyle kültür örüntüleri arasındaki ilişkiyi değiştirir ve karmaşılaştırır. Sonuç olarak farklı kültürel yorumlamalardan yalnızca birisi esas alınarak bu eşdizimlilikte esasen (Kök Tengri / eski Türk inancıyla ilgili) *kergek*'in “gereklik” eski Türklerin Tanrıya yüklediği vasıflardan birini yansıtan kültürel bir motif olarak işlev gördüğü söylenebilir. *kergek* sözcüğünün anlam değeri, çağrışımın odak noktası ve mecazi içeriğin çekirdeği durumundadır. Dolayısıyla *kergek bol-* ifadesinde ölüm, eski Türk inancına göre Tanrının tayin ettiği değiştirilemez bir gerçeklik olarak tanımlanır. Kavramı yorumlamak için, çağrışımsal bir motifin kültürel model ile ilişkilendirilmesi gerekir (Cowie 1998: 66).

¹ Eşdizimliliğin ikinci unsuru ile ilgili de iki farklı görüş vardır: *kergek bol-* “ölmek, vefat etmek” (KT D 4 vd.) < “gerek olmak, yok olmak, (artık) mevcut olmamak” [*kergek* “gerek, lazım”] (Orkun 811; Tekin 94); *kergek bul-* “(kişinin) kaderiyle karşılaşması, ölmesi” [*kergek* “gerekli, zorunlu”] (Clauson 742a).

² *kergek bol-* birlikteliğinde metaforik anlam açık bir şekilde görülmektedir. Eşdizimlilikle ilgili yaygın kabule göre eşdizimli yapıyı oluşturan sözcükler anlamsal olarak açıktır, yani gerçek anlamlarıyla kullanılırlar. Diğer bir görüş ise eşdizimlilerin kapsamını genişleterek eşdizimlileri deyim ve birleşik fiilleri de içine alan sözcük birliktelikleri olarak kabul etmektedir. Bu çalışmanın amacı eşdizimliliğin önemini vurgulamak olduğu için örnekler seçilirken her iki görüşten bağımsız olarak davranılmış, herhangi bir ölçüt uygulanmamıştır.

3. Eşdizimlilik Bilgisinin Tarihî Metin Yayıncılığındaki (Tarihî Metinlerin Çözümlemesindeki) Önemi

Sözcükler anlam olarak bağımlı dil birimleridir. Her sözcüğün mantık bakımından birtakım kavramlarla ayrılmaz bir bağı vardır. Bunlara anlam bileşenleri denir. Öte yandan her sözcük zihinde başka sözcükleri çağırır. Bu da bir sözcüğün çağırtdığı birtakım sözcüklerle birlikte belli bir alan içinde bulunması demektir. Ayrıca her sözcük, başka sözcüklerle bir arada kullanılmasından doğan anlam değerlerine sahiptir (Tulum 67-68).

Bu açıdan değerlendirildiğinde seçme bir bakıma zihince bir ayırma, öte yandan bir birleştirme ve bağdaştırmadır. Bu da eski bir metin üzerindeki çalışmada her bir sözcüğün mantıkça değeri, çağırışımca ilişkisi ve bağlamca bağı gözetilerek, dolayısıyla bulunduğu çevrede taşımak durumunda bulunduğu anlamı düşünülerek seçilmesi demektir (Tulum 68). Tarihî bir metni anlamlandırırken her bir sözcüğün anlam bakımından bağlı bulunduğu çevre, yani anlamsal seçme sınırlılığı dikkate alınarak birliktelik oluşturduğu yapıların anlamları bir bütün olarak bilinmelidir.

Metin ve bağlam arasındaki ilişkinin basit bir modeli vardır. Genel anlamda, bir metnin anlamının en az üç şeye bağlı olduğu açıktır: Metnin kendi dili, onu üretenin ve yanıtlayanın dili. Dilin kendisi ile aslında konuşulan veya yazılan sözcükler ve bunların sözcüksel eşdizimlileri, sözdizimsel ve retorik yapı kalıpları kastedilmektedir. Bazı anlamlar, sözcüklerin kendileri ve gözlemlenebilir karşılıklı ilişkileriyle yaratılmıştır. Ancak bazı anlamlar, bizim yazarın bakış açısına dair bilgimize dayanır (Stubbs 3).Tarihî bir metnin analizi söz konusu olduğunda yazarın bakış açısına dair yorum yapmak zordur. O hâlde metnin diline dayanarak bir çözümleme esastır.

Bir dil konuşuru, önceki nesillerden dilin kullanım yöntemlerini almak zorundadır. Tek tek kelimeler ve dilbilgisel kurallarla birlikte, konuşur, yaygın olarak kabul gören fikirlerin kodlandığı kalıp sözleri, eşdizimlileri formüle etme yollarını öğrenir (Stubbs 5). Ancak tarihî bir metni çözümlemek gerektiğinde, özellikle farklı coğrafyalar ve kültür ortamlarıyla etkileşimlerden ya da dilin sürekli değişiminden kaynaklı kültürel bellekteki farklılaşmalar dolayısıyla kalıp sözlerdeki kodlamaları çözümlemek zorlaşmaktadır.

Örnek olarak *erdem* sözcüğünün yalnızca Eski Uygur sahası metnilerindeki kullanımına bakalım. Bugün Türkiye Türkçesindeki kullanım alanı ve anlamlarıyla karşılaştırıldığında değişimin ne ölçüde olduğu daha iyi anlaşılacaktır: *erdem*, *alp* sözcüğüyle birlikte kullanıldığında “kahramanlık” (*munçulayu tang adınçig alp erdemın kamag tınlıglarka asıg tusu kıl*- “tüm varlıklara böylesine harika bir **kahramanlık**la fayda sağlamak”); *yertinçü* sözcüğüyle birlikteliğinde “sanat” (*yertinçülüğ erdemlerig beş törlüg vidy-a-astan bilge bilig oronların ... ötgür*- “dünyevi **sanat**ları beş türlü Vidyasthana bilgelik yerlerini ... anlamak”); ot, ilaç adları vesaire ile ya da *edgü kılınç* gibi dinî literatüre giren sözcüklerle birlikte “etki”, “fayda” (*bo otnuñ erdemi* “bu otun **etkisi**”, *bitig okımıñ edgü kılınç erdemi bo ...* “bu kitabın okunmasının ve iyi işlerin **faydası** aşağıdaki gibidir ...”) anlamlarına gelmektedir.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi sözcüğün anlamının kesinleşmesi belli bir çevrede başka sözcüklerin aracılığı ile gerçekleşmekte, zihince yapılan bir seçme ile yapılan bağdaştırma bir bağ kurmakta, bu bağ anlam için belirleyici olmaktadır. Bir metindeki her sözcük, gerçek anlam değerini eşdizim oluşturduğu sözcüklerle birlikte kazanmaktadır (Tulum 67-68). Eşdizimsel yapılarda bağlamdan doğan bir anlamlılık söz konusudur (Moon 313; Doğan 69). Eşdizimliler, metin bütünlüğünü sağlayan dil birimleridir ve metnin

anlamsal dokusunu derinlemesine oluşturur. Anlam bakımından daha karmaşık ve iç içe geçmiş metinler yaratmayı sağlar (Mello 236). Bir dilde hayal edilemeyecek kadar çok eşdizimsel ifade vardır. Tüm eşdizimsel ifadelerin sözlüklerde, özellikle genel bir sözlükte yer almasının imkânı olmadığı gibi tüm eşdizimsel ifadelerin sözlükte betimlenmesinin bir yararı da yoktur (Doğan 2015: 69). Bu yüzden tarihî metinlerin eşdizimlilik bilgisinin ayrı sözlüklerden ziyade, metin yayımıyla birlikte verilmesi, hem kullanım açısından daha pratik olacaktır hem de bağlamla birlikte değerlendirilerek metinlerin daha kolay anlaşılmasını sağlayacaktır.

4. Mevcut Tarihî Metin Yayınlarında Eşdizimlilik Bilgisinin Verilme Durumu

Mevcut metin yayınlarının bir kısmında, deyimler ve birleşik fiiller dizin bölümünde madde içlerinde ya da sonda ayrı başlıklar altında verilirken bir kısmında bu tarz yapılara hiç değinilmemektedir. Eşdizimli yapılar ise çok az sayıdaki yayımda madde içlerinde düzensiz olarak anlamlarıyla birlikte verilmektedir.

Metin yayımında eşdizimli yapılar anlamlarıyla birlikte verilmediğinde sözlük-dizin bölümünde yer alan kelimenin anlamı ile metnin çeşitli yerlerinde geçen sözcüğün anlamının, bağlam odaklı değerlendirildiğinde farklı sözcüklerle oluşturduğu her bir birliktelikte anlam nüansına sahip olmasından dolayı, sözlükte verilen anlamla çoğu zaman uyuşmadığı bilinmektedir. Eşdizimlilik bilgisi verilmeden yalnızca sözcüğün geçtiği bağlamlardaki bütün anlamlarının sıralanması da doğru ve sağlıklı bir yöntem değildir. Bu durum hem tarihî metin yayıncılığında bir yöntem hatası olarak karşımıza çıkmaktadır hem de metnin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve Türkiye Türkçesine aktarımının önüne geçmektedir. Dahası söz konusu metinden çeşitli amaçlarla yararlanmak isteyenleri de yanıltabileceği şüphesizdir. Bu durum teorik olarak tarihî metin yayıncılığında, dolayısıyla tarihî metinlerin anlaşılması ve aktarımında büyük bir eksikliktir. Oysa bir metnin hem sistematik ve eleştirel olarak tam anlamıyla incelenmesi hem de pratik olarak anlaşılıp yorumlanabilmesi büyük oranda eşdizimlilik bilgisine bağlıdır.

5. Eşdizimlilik Bilgisinin Verildiği Metin Yayımı ve Sözlük Çalışmaları

Bu başlık altında, eşdizimlilik bilgisinin düzenli olarak verildiği tarihî metin yayımı ve tarihî dönem sözlüklerine birer örnek verilmiştir. Eski Uygur Türkçesinin sözvarlığının ayrıntılı bir şekilde ortaya konduğu, hâlihazırda devam etmekte olan bir sözlük çalışması olarak Klaus Röhrborn tarafından hazırlanan Uigurisches Wörterbuch'ta madde altlarında sözkonusu madde başı sözcüğün farklı anlamları verilerek diğer sözcüklerle eşdizimlendiği bağlamlar örneklendirilmiştir.

Uigurisches Wörterbuch'ta *erdem* sözcüğünün farklı bağlamlarda farklı sözcüklerle eşdizimlendiğinde ortaya çıkan anlamları ayrı alt başlıklarda örnekleriyle birlikte şu şekilde verilmektedir:

a. “yetenek, kabiliyet, sanat, bilim”; b. “-bilim, -sanat”; c. “erdemli davranış, meziyet, (dinî) fazilet / liyakat”; d. “(şifa) etkisi, görünüm, nimet / iyilik / hayır dua; işlev, görev”; e. “kazanma kabiliyeti, cesaret”; f. özel isimlerde; g. tanımsız kullanımlar

a. “yetenek, kahramanlık, sanat, bilim”

munçulayu tang adınçig alp erdemin kamag tınıglarka asıg tusu kıl- “tüm varlıklara böylesine harika bir **kahramanlık**la fayda sağlamak”

yertinçülüğ erdemlerig beş törlüg vidy-a-astan bilge bilig oronların ... ötgür- “dünyevi **sanatları** beş türlü Vidyasthana bilgelik yerlerini ... anlamak”

eksük biligimiz kiçig erdemimiz üze “bilgi ve **yetenek** eksikliğimizle”

esriñü erdemlerin kör- “farklılaşmış **yetenek**lerini dikkate almak”

darni tegme alkunı tutdaçı erdemke teg- “Dharani’nin her zaman sürdürülebilir **sanatına** ulaşmak”

c. “erdemli davranış, meziyet, (dinî) fazilet / liyakat”

alku erdemlerig belgürt- “tüm **erdem**leri göstermek”

edgü erdemlerig edgü yultızlarig örit- turgur- “**liyakati** ve iyileştirici kaynakları ortaya çıkarıp hâkim kılmak”

alku edgü nomlarig edgü erdemlerig ... bul- “Tüm iyi öğretileri ve hakları / **liyakati** ... bulmak”

d. “(şifa) etkisi, görünüm, nimet / iyilik / hayır dua; işlev, görev”

darni tegme nomnuñ erdemi “Dharani denilen bu öğretinin **etkisi**”

bo otunñ erdemi “bu otun **etkisi**”

bitig okımıñ edgü kılınç erdemi bo ... “bu kitabın okunmasının ve iyi işlerin **faydası** aşağıdaki gibidir ...”

arka ot yaş ı ıgaç birle ünüp yaraşmakı ... yagız yerniñ erdemi tetir “Bütün otların ve ağaçların birlikte uyumlu ahenkli olması, kahverengi dünyanın **nimetinden, iyiliğindendir.**”

bu börk erdemi muntag kim ... “bu başlığın **işlevi** şöyledir ...”

e. “kazanma kabiliyeti, cesaret”

erdemın el tutmıñ “Hanedanı **cesareti**yle devralmıñ” (Röhrborn 411-415).

Jens Wilkens, Berliner Turfantexte serisinin 25. cildi olarak yayımlanan Kšanti Kılğuluk Nom Bitig adlı çalışmasının dizin-sözlük bölümünde madde altlarında sözcüklerin eşdizimlilik bilgisine yer vermiştir. Böylece madde başı sözcüğün diğer sözcüklerle kullanımından doğan anlam nüansları ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Aşağıda, *köñül* maddesi altında verilen *köñül* sözcüğünün eşdizimlendiği örneklerden bir kısmı yer almaktadır:

<i>köñül ärklig</i>	“düşünme organı”
<i>köñül köküñ</i>	“ruh”
<i>aç saran köñül</i>	“açgözlülük ve cimrilik”
<i>adak köñül</i>	“yaltakçılık”
<i>aguluh ämgätmäklig köñül</i>	“zehirli, zarar verici niyetler”
<i>alkuka umug inag bolmaklıg köñül</i>	“herkes için bir umut ve sığınak olan tutum”
<i>kertgünç köñül</i>	“inanç, iman”
<i>asıg tusu kılmaklıg köñül</i>	“yarar sağlama duygusu”

<i>ayançaŋ köñül</i>	“ibadet zihni”
<i>ädgü ögli köñül</i>	“iyi niyet”
<i>çın kertü köñül</i>	“doğruluk, dürüstlük”
<i>ikirçgü sezik köñül</i>	“şüphe”
<i>kızgak köñül</i>	“haset”
<i>m(ä)n mäniŋlig köñül</i>	“ben’ ve ‘benim’ düşüncesi, bencillik”
<i>odug sak köñül</i>	“uyanıklık”
<i>öç/ööç kāk köñül</i>	“kin, düşmanlık” (Wilkins 322-450)

Yukarıda örneklendirilen Eski Uygur sahasında yapılmış iki çalışmada eşdizimlilik bilgisi sistematik olarak verilmiştir. Dolayısıyla metnin kültürel arka planına hâkim olmayan bir kişi, bu çalışmalar vasıtasıyla eşdizimlilik bilgisine sahip olarak, hem akademik bir çalışma yapmak istediğinde hem de sıradan bir okur olarak söz konusu metinleri rahatlıkla anlayıp yorumlayabilecektir.

Sonuç

Eşdizimliler metin çözümlemeye önemli bir yere sahiptir. Özellikle, metin dışı etkenlerin uygulanamadığı tarihî metinlerin çözümlemesinde eşdizimli yapıların dikkate alınması bir gerekliliktir. Tarihî bir metni Türkiye Türkçesine aktarırken karşılaşılan sözcük birlikteliklerinin anlamlarını bir bütün olarak görmek aktarımın daha doğru ve hızlı bir şekilde yapılmasını sağlayacaktır.

Tarihî metinlerin eşdizimlilik bilgisi, metin yayımlarında ayrı bir başlık altında ya da dizin-sözlük kısmında madde altlarında verilebileceği gibi müstakil eşdizim sözlükleriyle de ortaya konabilir. Ayrı sözlüklerde verilmesinin yanı sıra özellikle metin yayımlarında ayrı bir başlık altında ya da sözlük bölümünde verilmesi, eşdizimsel anlamın bağlamla birlikte bir bütün oluşturması dolayısıyla hem daha sağlıklı hem de pratik olacaktır.

Eşdizimlilik bilgisine yer verilmemiş mevcut tarihî metin yayımlarının ise birer eşdizim sözlüğü hazırlanmalı ya da bugüne kadar yapılmış metin yayımları dikkate alınarak her eşdizimli birimin geçtiği bağlamın da verileceği, metin ve dönem bilgisini ayrıntılı olarak içeren Türkçenin tarihî dönemlerine ait genel bir eşdizimlilik veritabanı oluşturulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Ağca, Mustafa. "Tarihî Türk Dili Alanlarında "Gülmek" Fiili ve Eşdizimlileri". Gülmek. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Libra, 2018.
- Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Corda, Alessandra. "Treatment of Senses and Collocations in Dictionaries". The Structure of The Lexicon In Functional Grammar. Ed. H. Olbertz and K. Hengeveld, J. S. Garcia. Amsterdam/Philadelphia: JBP, (1998): 195-211.
- Cowie, A. P. "Phraseology". The Encyclopaedia of Language and Linguistics. Ed. R. E. Asher. Pergamon, Oxford (1994): 3168-3171.
- Cowie, A. P. Phraseology: Theory, analysis, and applications. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Doğan, Nuh. "Türkçe Sözlükte Fiilisel Eşdizimlilik". Gazi Türkiyat, Güz (2015): 67-84.
- Eken, Neticeyi Tayyibe. "Eşdizimlerin Saptanmasına ve Betimlenmesine Yönelik Kuram ve Yaklaşımlar". Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 33, (2016): 28-47.
- Gelbukh, Alexander ve Olga Kolesnikova. *Semantic Analysis of Verbal Collocations with Lexical Functions*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2013.
- Hill, J. Revising priorities: from grammatical failure to collocational success. Ed. M. Lewis. Teaching Collocation. Hove: Language Teaching Publications, 2000, s. 47-69.
- İnan, Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar. 4. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Mello, Robin A. "Collocation analysis: a method for conceptualizing and understanding narrative data". SAGE Publications. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi., vol. 2(2), (2002): 231-243.
- Tulum, Mertol. Tarihî Metin Çalışmalarında Usul, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Moon, Rosamund. "Dictionaries and Collocations". Phraseology An interdisciplinary perspective. Ed. Sylviane Granger and Fanny Meunier. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, s. 313-336.
- Orkun, Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları, Ankara: TDK, 2011.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Röhrborn, Klaus. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977.

Stubbs, Michael. Text and Corpus Analysis: Computer-Assisted Studies of Language and Culture, Blackwell Publishers (Language in Society series, edited by Peter Trudgill, volume 23), 1996.

Tekin, Talat. Orhon Türkçesi Grameri, Ankara: TDK, 2016.

Tuna, Osman Nedim. "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "kergek bol-" Deyiminin izahı". VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. 1957. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1960, 131- 148.

Wilkens, Jens. Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkischbuddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig. Berliner Turfantexte XXV. Akademie Verlag-Berlin, 2007.

Yüksekkaya, Güliden Sağol. "Türklerde Ölümün Algılanışı, 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle" (Uçmağa Varmak Kitabı, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Güliden Sağol Yüksekaya), İstanbul: Kitabevi, 2018.

Not: Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü Birimi tarafından 2018KKP255 numaralı proje ile desteklenmiştir.

ESKİ TÜRKÇEDE “SEVİNME, KIVANÇ DUYMA, MUTLU OLMA” KAVRAM ALANI ÜZERİNE

Arş. Gör. Murat AKA
Fırat Üniversitesi / Türkiye
maka@firat.edu.tr

0. Giriş

Kavram alanı, birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanır (Aksan, 1971, s. 255). Kavram alanı yaklaşımına göre sözlükbirimler kavramsal alanı mozaik gibi parçalara ayırır ve bir sözcüğün anlamı ona komşu diğer sözlükbirimlerin anlamları çerçevesinde şekillenir. Alan teorisini ortaya koyan Trier, söz varlığını mozaik metaforuyla açıklarken Lehrer, bunun yerine çeşitli sözlükbirimsel boşlukların ve örtüşmelerin olduğu bir yapı olarak düşünür (Lehrer, 1974, s. 15-18). Yapısalcı yaklaşıma göre semantik alanlar ve bileşen analizi, sözcüklerin dizisel ilişkileri (paradigmatic) çerçevesinde aynı sözcük alanında ele alınır ve bu yöntem, daha sonra eş, zıt, alt-üst gibi anlam ilişkilerinin (sense relation) ortaya konmasını sağlamıştır (Geeraerts, 2010, s. 53-88).

Sözlükbirimler kavram alanlarını bir takım ortak veya farklı semantik özelliklere göre oluştururlar. Katz, Fodor ve Postal, sözcüklerin anlamsal özelliklerini belirleyen iki temel unsurdan söz eder. Bunlardan ilki, sözlükbirimlerin isim, fiil, sıfat, zarf gibi cümle içerisindeki gramatikal özelliğini ifade eden sözdizimsel bileşenlerdir (grammatical / syntactic components). Diğeri, sözcüğün sözdizimsel düzeyde yorumlanmasını sağlayan anlamsal bileşenlerdir (semantic components). Bu anlamsal bileşenler, sözcüğün kavramsal çerçevesini oluşturan anlamsal belirleyiciler (semantic marker) ile sözcüğü diğer anlamlardan ve sözcüklerden ayırarak sözlükbirimin en belirgin özelliğini ifade eden anlamsal ayırıcılardır (semantic distinguisher). Anlamsal belirleyiciler, anlam bileşeninin genel anlamsal özelliklerini ifade etmek için kullandığı biçimsel unsurlardır. Anlamsal ayırıcılar, bir sözlükbirim anlamının kendisine has olan tarafı temsil etmek için kullanılır. Bu yüzden anlamsal ayırıcı sözlükbirimsel bir unsur kendisine en yakın olandan ayırır ve böylece sözlükte bir kere bulunur. Belirli bir sözlükbirimin okumasında yer alan anlamsal bir belirleyici, sözlük boyunca diğer bir çok sözlükbirimin farklı okumalarında da bulunacaktır. Bunlardan başka sözlükbirim anlamı kapsamında seçme sınırları (selection restriction) kavramı vardır ki bir sözcüğün anlamsal belirleyicisi ve ayırıcı çerçevesinde gerçekleştiği dizimde (syntagma) seçtiği anlamsal sınırları ifade eder. Örnek olarak honest sözcüğü verilir: honest → sıfat → (değer biçen) → (ahlaki) → [Innocent of illicit sexual intercourse / gayrimeşru ilişkiden uzak, ona bulaşmamış] → < insan > ve < kadın >. Bu gösterimde oval parantez anlamsal belirleyicileri, köşeli parantez anlamsal ayırıcıları ve üçgen parantez de seçim sınırlıklarını ifade eder (Katz & Fodor, 1963; Katz & Postal, 1964, s. 14-16). The man hits the colorful ball cümlesi ‘küre şeklindeki nesne’ ve ‘sosyal aktivite’ şeklinde iki ya da daha fazla bir anlam içerir.” İkinci anlama dayalı okuma, seçim sınırlığı aracılığıyla çıkartılır. Çünkü ikinci anlam hit ‘vur’ fiiline uygun düşmemektedir. Böylece anlamsal belirsizlik de aşılmış olur (Lipka, 1992, s. 162). Lehrer semantik alanlar üzerine yaptığı çalışmasında, Katz’ın anlam belirleyiciler ile anlam ayırıcılar arasındaki ayrımın üç kriter belirlediğini ve bunların ilk ikisini daha sonradan terk ettiğini ifade eder. Buna göre; 1) Anlamsal belirleyiciler, sözlükbirimler arasındaki sistematik ilişkileri yansıtırken anlamsal ayırıcılar sözcük anlamının kendine has yönünü yansıtır. 2) Anlamsal belirleyiciler,

dilbilimsel evrenselliklere karşılık gelirken anlamsal ayırıcılar o dile özgüdür. 3) Anlamsal belirleyiciler, sözlükbirim anlamının kavramsal tamamlayıcılarını temsil ederken anlamsal ayırıcılar tamamen kavrayışla ilgili ayrımları (perceptual distinctions) işaretler (Lehrer, 1974, s. 50). Görüldüğü üzere Katzian semantik, aynı sözcük alanına ait sözcük grubunun bileşenlerinin analizinden ziyade tek bir sözcüğün ayırıcı anlam özelliği temelinde kavramsal ve dizimsel çerçevesinin belirlenmesi üzerine kurulur.

Sözlükbirimlerin anlamsal sınırları, anlamsal özellikler etrafında oluşur ve sözlükbirimler bu özelliklere göre kavram alanlarının işaretçileri olurlar. Sözlükbirimler eş anlamlılık, alt-üst anlamlılık, zıt anlamlılıkları çerçevesinde konu alanlarına göre ortak ve farklı anlamsal özellikler gösterdikleri gibi türevleriyle birlikte oluşturdukları sözcük aileleri çerçevesinde başka anlamsal özellikler de ortaya koymaktadırlar. Örnek verilecek olursa, Eski Türk yazıtlarında geçen ay, bulut, kün, teñri ve yaruk sözcükleri ‘gökyüzü, gök cisimleri’ konu alanı içerisinde değerlendirilir (Şirin, 2016, s. 576). Öte yandan teñri sözcüğünün teñ- ‘havalanmak’ kökünden türevleri teñit- ‘yükseltmek’, teñtür- ‘uçurmak’, teñük- ‘hava’, teñgüç ‘tencere’ sözcükleridir (Ağca, 2015, s. 213). Görüldüğü üzere bu sözcüklerin her biri kendi başına türevleri ve türevlerin bütün anlamlarıyla, hatta daha ileri gidilerek etimolojik bağlantılarıyla birlikte düşünüldüğünde başka kavram alanları ve bunların arasındaki ilişkilerin varlığı ortaya çıkar. Sözcüklerin türevlerine, gösterdikleri kavram alanları açısından bakıldığında bir takım anlamsal ayrımların yanı sıra ortak özellikler de görülmektedir. Sözcükler gerek çok anlamlılıklarıyla gerekse ekler ya da birleşmeler yoluyla farklı kavram alanlarına geçerlerken bunu sözcüklerin bazı anlamsal özellikleri üzerinden gerçekleştirmektedir. Kavram alanları arasındaki geçişler ile oluşan ilgiler aynı zamanda sözcüklerin, söz varlığı içerisindeki anlam değişimlerini de yansıtmaktadır. Dolayısıyla söz varlığını kavram şemasını ortaya koymak söz varlığının kendi içerisindeki anlam ilişkilerinin ve değişimlerinin yolunu da ortaya koymak anlamına gelmektedir. Bunun için öncelikle sözcük aileleri içerisinde, sözcüklerin sahip olduğu anlamsal özellikleri betimlenerek sözcüğün anlamsal sınırları belirlenmelidir. Sözcüklerin yeni kavramlara ad olarak başka kavram alanlarına geçişlerinin hangi semantik özellikler ile gerçekleştiği tespit edilerek söz varlığının kavrambilimsel yapısı ortaya konulabilir. Bu bakımdan Eski Türkçede ‘duygu ve ruhsal durum’ üst kavram alanının altında değerlendirilebilen ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanı ele alınmaya çalışıldı. Buna göre Eski Türkçede ‘**sevinmek, mutlu olmak, kıvanç duymak**’ kavram alanının nasıl şekillendiğini ortaya koymak için bir şekilde bu kavram alanını gösteren *ögir-*, *sev-*, *üd*, *avı-*, *kut*, *kıv*, *yarı-*, *yaşu-*, *kül-* ve *katgur-* sözcüklerini türevleriyle birlikte ele almak gerekmektedir.

1. *ögir-*

Söz konusu kavram alanının merkezi, öncelikle geçişsiz olan ve çoğu durumda ikileme olarak birlikte de kullanılan *ögir-* ve *sevin-* sözcükleri ile işaretlenmektedir. Clauson, sözlüğünde, eski Türkçe için *ö:g* ‘anne’, *ög* ‘akıl’(< *ö-* ‘düşünmek’), *ö:g* ‘olgunluğa erişen hayvan’, *ö:g-* ‘övmek’ ve *ög-* /*ögi-* ‘öğütmek’ şeklinde beş ayrı *ög* kökü verir (Clauson, 1972, s. 99-101).

Tekin, Türklerin Mani ve Buda muhitini terk edip Müslüman olmalarından sonra *ögir-* ve türevlerine hiç rastlanmadığını belirtir. Ona göre Mani inancındaki *Ög* Tengri, canlıların anası anlamında ve en büyük özelliği de mutluluk ve sevinç dağıtmak olan bir tanrıdır. Bu sebeple Tekin, *ögir-* ‘sevinmek’ fiilini *ög* ‘anne’ ile ilişkilendirerek *ög+ir* ‘[*sevinçli olan] anne gibi davranmak’ ve dolayısıyla ‘sevinmek’ anlamına bağlar. Bu

bakımdan ögır- ‘sevinmek’ fiilinin yanı sıra ög ‘anne’ sözcüğünün de bir iki kalıplaşmış şekli dışında İslam muhitinde kullanılmayıp yerini ana sözcüğüne bırakmasını dikkat çekici bulur. Yine Tekin, Yakın Doğu kültüründe “akıl” ve “düşünce” dışı tasavvur edildiği için “akıl” anlamındaki ög ile “anne” anlamındaki ög arasında bir ilişki kurulabileceğini de ifade eder (Tekin Ş. , Ög, Ögır-, Yarlıg, Yarlı(g)ka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında, 1994, s. 11-12). Tekin, ögır- ‘sevinmek’ ve ög ‘anne’ sözcüklerini aynı kökene bağlamaktadır. Fakat kendisinin de belirttiği gibi bu ikisi arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirecek daha fazla dilbilimsel kanıtı ihtiyaç vardır. Bu yüzden şimdilik Eski Türkçede ögır- ‘sevinçli olmak, sevinmek’ tabanına eklenen eklerle sözcüğün türevleri şu şekilde belirtilebilir:

ögır-: ‘sevinçli olmak, sevinmek’ (Clauson, 1972, s. 113). olortukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod[un ö]gırıp sewinip toñıtmış közi yügerü körti “Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacaktı) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.” BK D 2 (Aydın, 2017, s. 80)

ögirt-: ‘sevinç, neşe vermek, sevindirmek’ -(X)t- ekiyle ettirgenlik. kántü özlärin ögirtü turup sävintürüp ‘kendilerini mutlu edip sevindirerek’ (SuvGeng 598,20) (Erdal, 1991, s. 781).

ögirttür- ~ ögirtür-: ‘sevinç ve neşe vermek, sevindirmek’ -tUr- ekiyle ettirgenlik (Erdal, 1991, s. 828).

ögürüş-: ‘birlikte sevinmek’ -(X)ş- eki ile birliktelik. hapax olarak: bulmadukug bulmış tæg ögrüşü sävinişü (Shō VII b10) “rejoicing collectively like people who found something they hadn’t been able to find before (Daha önce bulamadıkları bir şeyi bulan insanlar gibi topluca sevinerek...)” (Erdal, 1991, s. 564).

ögrünçüle-: ‘iyi vakit geçirmek’ -(X)nç fiilden isim yapım eki ve +lA- isimden fiil yapım eki ile: năçă ür kăç amraklagu kuvrag birle mănîlăsăr ögrünçülăsăr... MaitrGeng 7a16 (Erdal, 1991, s. 442-443).

ögrünçülen-: ‘kendi kendine eğlenmek, sevinmek’ -(X)nç fiilden isim yapım eki, +lA- isimden fiil yapım eki ve dönüşlük eki -(X)n- ile (Erdal, 1991, s. 610): ötrü bir ékintike savlaşıp éştrüşüp ögrünçülendi “then they enjoyed themselves talking to on another and making one another listen (Sonra başkalarıyla konuşmaktan ve birbirlerini dinlemekten keyif alıyorlardı)” TT II 9, 5-6 (Clauson, 1972, s. 116).

ögrünçüleş-: ‘birlikte güzel, eğlenceli vakit geçirmek’ -(X)nç fiilden isim yapım eki, +lA isimden fiil yapım eki ve birliktelik anlamı veren -(X)ş- ile (Erdal, 1991, s. 275).

ögrünç: ‘neşe, sevinç’ -(X)nç fiilden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 276): özlüg ölmekde ögrünç sevinç bultukta ol alku edgü törülerke çıgay ‘O canlı öldürmekten (büyük bir) zevk aldığı için bütün iyi ve güzel alışkanlıklardan yoksunmuş’ DKPAM 240 (Elmalı, 2016, s. 67).

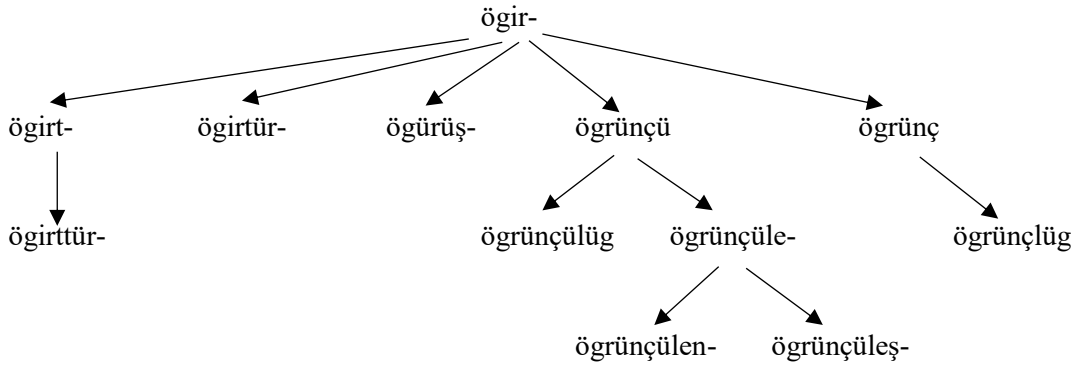
öğürünçü: ‘neşe, sevinç’ -(X)nçU fiilden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 286): irig sarsıg sözlegüçi kişidin ne erser köñülke yaraşı meñi ögrünçü turuglukı yok tēp ‘Kaba söz söyleyecek kişide ne olursa (olsun) gönle hoş gelen, sevinç mutluluk (veren) saflık bulunmaz, dedi’ DKPAM 3054 (Elmalı, 2016, s. 169).

ögrünçlüg: ‘neşeli, sevinçli’ -(X)nç fiilden isim yapım eki ve -lXg isimden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 149; Clauson, 1972, s. 115): kop türlüg ugrın saña ögrünçlüg sevinçlig erür men ‘pek çok sebepten dolayı senin için mutlu ve sevinçliyim ben’ DKPAM 1971 (Elmalı, 2016, s. 129).

ögrünçülük: ‘sevinçli, neşeli’ -(X)nçU fiilden isim yapım eki ve -lXg isimden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 149; Clauson, 1972, s. 115): eviñerü kelser özi atanmış ögrünçülüg atı yétiglig kelir tēr ‘(Bu yiğit adam) evine doğru gelirken kendisi yüksek bir makama atanmış, sevinçli ve atı yedekte olarak geliyor’ İrkB 55 (Yıldırım, 2017, s. 46).

ögirmäksiz: ‘neşesiz, kederli’ öz yer suvta ögirmäksiz sävinmeksiz bolgay ‘Kendi toprağında mutsuz olacak’ AYS, 0702 (Ayazlı, 2012, s. 338).

Görüldüğü gibi ögir- ‘sevinmek, kıvanç duymak’ tabanında birliktelik, ettirgenlik, eğlenme, var olma, ve yokluk gibi anlam nüanslarıyla yukarıda bahsedilen bütün türevler yine “sevinmek mutlu olmak, kıvanç duymak” kavram alanını işaretlemektedir:

2. sewin-

sevinç sözcüğünün türevlerine bakıldığında genel olarak iki temel anlam alanı ortaya çıkmaktadır. Birincisi sev- kökünden “birini sevmek, birinden hoşlanmak” kavram alanındaki türevler ile ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanını gösteren türevlerden oluşmaktadır.

2.1. ‘birini sevmek, birinden hoşlanma’

sev-: ‘sevmek, hoşlanmak’ (Clauson, 1972, s. 784)

seviş-: ‘birbirini sevmek ya da birbirinden hoşlanmak’ -(X)ş- fiilden fiil yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 565).

sevit-: ‘sevilmek, kendini sevdirmek’ -(X)t- ettirgenlik ekiyle (Erdal, 1991, s. 784).

sevitil-: ‘sevdiril-’ -tXl- fiilden fiil yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 696).

sevig: ‘sevgi, aşk’ -(X)g fiilden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 201).

sevigsiz / sevügsüz: ‘sevgisiz, sevilmemiş’ sevig tabanından olumsuzluk ve yokluk ekiyle (Clauson, 1972, s. 788).

seviglig: ‘sevimli’ sevig tabanından sahip olma anlamı bildiren -lXg isimden isim yapım ekiyle (Clauson, 1972, s. 788)

sevgüsüz: ‘istenmeyen, sevilmeyen’ (Gulcalı, 2015, s. 227)

2.2. ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’

sevin-: ‘sevinmek, neşeli olmak, mutlu olmak’ -(X)n- dönüşlük eki ile (Erdal, 1991, s. 612). bodun kaganım kelti tēp ögirip sewinti ‘Avam halkı "kağanım geldi" deyip sevinip mutlu oldu.’ BK D 41 (Aydın, 2017, s. 80).

sevintür-: ‘sevinç vermek’-(X)n- dönüşlük eki ve -tUr- ettirgenlik ekiyle: kántü özlärin ögirtü turup sävintürüp (SuvGeng 598,21) (Erdal, 1991, s. 822)

sevinış-: ‘karşılıklı sevinmek’ -(X)ş- birliktelik ekiyle: bulmadukug bulmış tæg ögrüşü sävinişü (Shō vıı b10) “rejoicing collectively like people who found something they hadn’t been able to find before (Daha önce bulamadıkları bir şeyi bulan insanlar gibi topluca sevinerek...)” (Erdal, 1991, s. 565).

sevinçlen-: ‘sevinçle dolu olmak’ +lAn- isimden fiil yapım eki ve -(X)nç fiilden isim yapım ekiyle: öz köñlümin üdlenip sevinçlenip “being excited and delighted in my own mind” Hüen-ts. 215 (Erdal, 1991, s. 514).

sevinç-: ‘neşe, sevinç, memnuniyet’ -(X)nç fiilden isim yapım ekiyle. Erdal sözcüğün genellikle “sevinç (joy)” anlamında olduğunu bunun dışında utlı ile ortaya çıktığı durumlarda sözcüğün “şükran (gratitude)” anlamının olduğunu belirtir: sevinç ötün- “to express gratitude (şükranını ifade etmek)” (HtPar 56 r 2), sevinçsiz “ungrateful (nankör, iyilikten anlamaz)” (Suv 613, 13 and KP A r 9) (Erdal, 1991, s. 280; Clauson, 1972, s. 790). ogulum yañı bolmışta ögrünçüm sävinçim az ärdi ‘Oğlum yeni doğduğunda sevincim az idi’ AçB 427 (Gulcalı, 2015, s. 176).

sevinçsiz-: ‘mutsuz, neşesiz’ -(X)nç fiilden isim yapım eki ve olumsuzluk/yokluk ekiyle (Clauson, 1972, s. 790).

sevinmeksiz ‘neşesiz, kederli’. öz yer suvta ögirmäksiz sävinmeksiz bolgay ‘Kendi toprağında mutsuz olacak’ AYS 0702 (Ayazlı, 2012, s. 338).

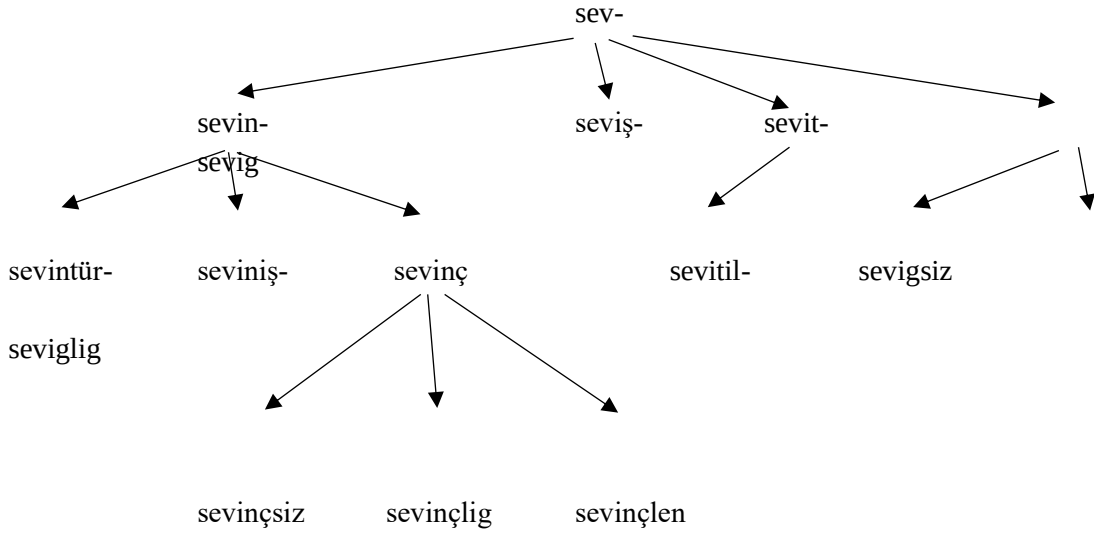
sevinçlig ‘sevinçli, mutlu’ sevinç tabanından sahip olma anlamı bildiren -lXg isimden isim yapım ekiyle (Clauson, 1972, s. 790).

Nitekim Erdal da sevin ile sevinç arasındaki semantik ilişkiyi şöyle açıklar (Erdal, 1991, s. 612-613):

The semantic relationship between säv- and sävin- is such that “joy” demands to be applied to an object with säv-, but remains within the sphere of the subject with säwin-. The meanings of üdlä- and üdlän- (q.v. below) supply a parallel to this.”

sev- ve sevin- arasındaki semantik ilişki şöyledir: “sevinç (joy)” anlamının bir nesneyi sevmek ile uygulanmasını gerektirir; fakat anlam sevin- fiilinin konu alanı içinde kalır. üdle- ve üdlen- arasındaki ilişki de buna paralellik göstermektedir.

Aşağıdaki şemadan da sev- kökü ve türevlerinin ‘birini sevmek, birinden hoşlanma’ ve ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanlarına dağılımı daha net görülmektedir:

3. beñi / meñi

Eski Türkçede beñi / meñi sözcüğü, bütün türevleri ile ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanını işaretleyen bir diğer sözcük ailesidir:

beñi / meñi: ‘sevinç, neşe’ meñi téginmek emgek téginmek ‘sevinç ve üzüntü yaşamak’ (Clauson, 1972, s. 348)

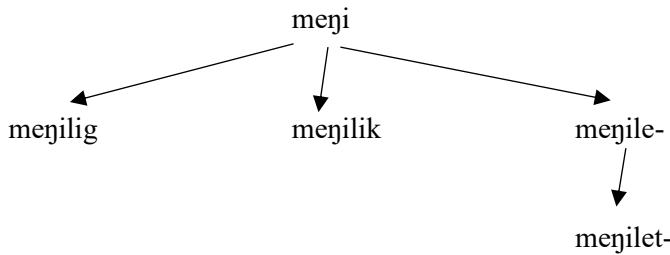
meñilig: ‘neşeli, mutlu’ sahiplik anlamı veren -lXg isimden isim yapım ekiyle. éncgölüg meñilüg ‘huzurlu mutlu’ TT IV 12, 59-60 (Clauson, 1972, s. 770).

meñilik: ‘mutluluk, sevinç’ soyut adlar türeten -lXk isimden isim yapım ekiyle (Clauson, 1972, s. 770).

meñile- /möñile-: ‘sevinmek, mutlu olmak, iyi zaman geçirmek’ +lA- isimden fiil yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 433). biz ikigü isig amrak köñülin meñileser biz uz bolmagay mu ‘Biz ikimiz aşk (dolu) gönüllerimizle eğlensek neşelensek, iyi olmaz mı?’ DKPAM 1022 (Elmalı, 2016, s. 94). altun örgin üze olurupan meñileyür men ‘Altın taht üzerinde oturup mutlu bir şekilde yaşarım’ IrkB 1 (Yıldırım, 2017, s. 33)

meñilet-: ‘birini mutlu etmek’ +lA- isimden fiil yapım eki ve -(X)t- ettirgenlik ekiyle (Erdal, 1991, s. 766). kamag beş ažuñ tınlıglar oğlanın nom buşilig mäñi üze mäñilätgölük tep ‘bütün beş dünya canlılarının çocuklarını dua (ve) hayır (sadaka, zekat), saadetiyle sevindirmelidir deyip’ AçB 237 (Gulcalı, 2015, s. 87)

Yukarıdaki anlam nüanslarıyla sözcüğün morfolojik ilişkileri aşağıdaki gibi gösterilebilir:

4. awın-

avın-, üdle- yaru- ve yaşı- bütün türevleriyle birlikte düşünüldüğünde ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanına temel anlamı yerine ikincil/yan anlamları ile girebilmektedir. Eski Türkçede avın- sözcüğünün türevleri ve anlamları aşağıdaki gibidir:

avın-: ‘keyif almak, bir şeyden zevk alarak mutlu olmak’ -(X)n-dönüşlülük ekiyle (Erdal, 1991, s. 591; Clauson, 1972, s. 12). ol maña awındı DLT 110/99 ‘o benimle avundu’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 99)

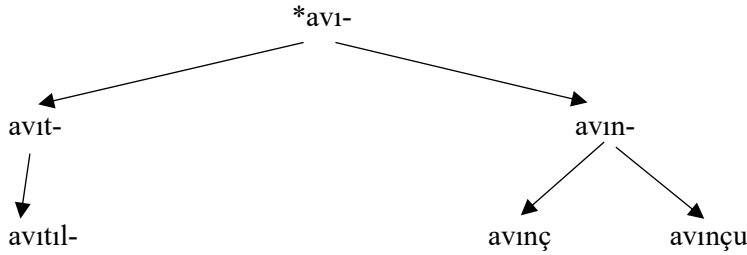
avıt-: ‘birini dikkatini dağıtarak eğlendirmek; rahatlatmak, avutmak (ağlayan çocuğu)’ -(X)t- ettirgenlik ekiyle (Erdal, 1991, s. 763; Clauson, 1972, s. 7).

avıtl-: ‘dikkati dağılmak’ avıt- tabanından -(X)l- edilgenlik ekiyle (Erdal, 1991, s. 654).

avınç: ‘dostluk’ -(X)nç fiilden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 287; Clauson, 1972, s. 12)

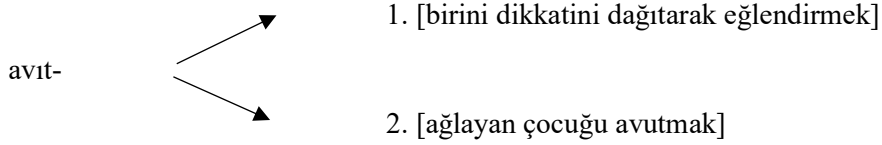
avınçu: ‘keyif veren şey, sevgili, metres’ -(X)nçU fiilden isim yapım ekiyle (Erdal, 1991, s. 287; Clauson, 1972, s. 13).

Clauson, bu sözcük ailesi için *avı- kökünü tasarlar. Türevlerine bakılırsa *avı- kökü makul görünmektedir. (Clauson, 1972, s. 12). *avı- kökünden sözcük ailesini şu şekilde gösterebiliriz:

Bu sözcük ailesine giren türevler genel olarak temelde ‘dikkatini dağıtarak eğlendirme ve huzursuzluğunu gideren şey’ kavramlarına dayanmaktadır. avıt- sözcüğü birinci anlamında her insan için kullanılabilirken ikinci anlamında sadece çocuk ile sınırlı kalmıştır. Bu sözcüğün anlamsal ya da seçme sınırlılığı (selection restriction) ile ilgili bir durumdur. avınçu sözcüğü de temel anlamda ‘avunulan, keyif veren şey’ anlamındayken kadın için kullanılarak ikinci bir anlam olarak kabul edebileceğimiz ‘metres’ anlamını kazanmıştır. Yani sözcük birinci anlamında her durum ve kişiyi kapsarken sözcüğün ikinci anlamında ‘kadın, sevgili’ ön plana çıkar. ‘avınçu’ sözünün bir başka anlamsal niteliği de bu anlamda örtmece söz (euphemism) olarak ortaya çıkmasıdır. Örtmece sözler büyük oranda tabuya bağlı olarak ortaya çıkarlar ki pek çok kültürde cinsellik, ölüm, belirli hastalıklar, yasak ilişkiler, boşaltım ve zihinsel rahatsızlıklar ve bunlarla ilgili sözcükler tabu olarak görülmektedir (Üstüner, 2009, s. 168). Toplum için tabu kabul edilebilecek ‘metres, sevgili’ kavramı, ‘dikkatini dağıtarak eğlendirme ve huzursuzluğu gideren şey’ kavram alanı üzerinden örtülü bir şekilde anlamlandırılmıştır. avınç sözcüğü Eski Türkçede tek anlamlı olarak ‘dostluk’ anlamında görülse de bu ‘avınçu’ sözcüğünde olduğu gibi ikincil/yan bir anlamdır. ‘mutlu olma, sevinçli olma’ kavramları da sözcük ailesi içinde ‘bir şeyden avunarak mutlu olma’ şeklinde gelişerek ikincil/yan bir semantik alan oluşturmıştır. Erdal’ın da avın- sözcüğünün anlamını ‘to enjoy oneself, take pleasure (in something)’ olarak belirttiği görülür (Erdal, 1991, s. 591). Bu sözcük ailesinin işaret ettiği farklı konu alanlarına ait kavramlar 1. ‘birini, dikkatini dağıtarak eğlendirmek; dikkati dağılmak’, 2.

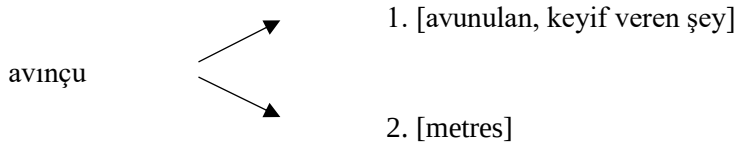
‘ağlayan çocuğu avutmak’ 3. ‘avunulan, keyif veren şey’, 4. ‘dostluk’, 5. ‘metres’ ve 6. ‘bir şeyden zevk alarak mutlu olmak’ olarak ortaya çıkar.

avıtıl- [dikkati dağılmak]

avın- [bir şeyden zevk alarak mutlu olmak]

avınç [dostluk]

5. üdle-

üdle- sözcüğünün türevlerine ve anlamlarına bakıldığında iki alan ortaya çıkmaktadır: ‘arzulama, aşk heyecan’ ve bunun neticesinde oluşan ‘heyecanla sevinme’ kavramıdır. Sözcüğün Eski Türkçede tanıklanan türevleri üdle-, üdlen, üdig’dir.

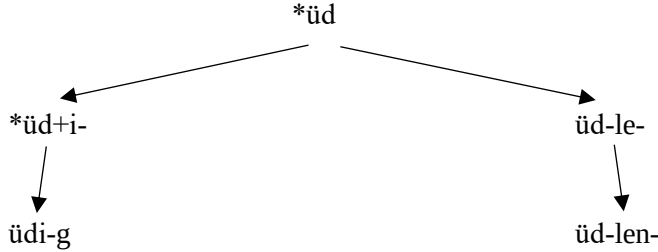
üdle-: ‘arzulamak’ KB1504, 1588, 5635 (Erdal, 1991, s. 625).

üdlen-: “heyecanla sevinmek (sevinçlen- ile birlikte ikileme)” Eski Uygur metinlerinde sevinçlen- ile birlikte ikileme oluşturarak “heyecanlanıp sevinmek”: öz köglümin üdlenip sevinçlenip “being excited and delighted in my own mind” Hüen-ts. 215. Hüen-tsang Biyografisinde yazar ifadeyi kendisi için kullanır. Kaşgarlı’da ise üdlen-, “(dişi hayvanlar) erkek istemek, iştahı kabarmak” DLT 133/116 anlamında geçer (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 929). Erdal, üdle- “arzulamak” tabanına eklenen -(X)n- ekiyle üdlen- “heyecanla sevinmek” arasında oluşturulan semantik ilginin sev- “sevmek” fiilinden oluşturulan sevin- “sevinmek” sözcükleri arasındaki ilgiye benzerlik gösterdiğini belirtir (Erdal, 1991, s. 625).

üdig: “aşk ve özlem heyecanı, aşk; şevk” DLT 47/32, 114/102... (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 929). Erdal, üdle-’nin tanıklanmamış olan tabanının üdig “arzu, tutku” sözcüğünü yine tanıklanmamış bir *üd+i üzerinden vermiş olabileceğini belirtir. Yani üdle- ve üdig sözcüklerini *üd+i yapısına götürür (Erdal, 1991, s. 625). Clauson, üdig “passion, sexual desire” sözcüğünü üd- fiilini götürür. üd- fiilinin de İrk Bitig 21’de geçtiğini belirtir ve söz konusu ibareyi ve anlamlandırılmasını, kara üpgük yıl yarumazkan tedi üdmeñ körmeñ ürkittiñ ‘the black hoope, before the year became bright, said ‘Do not get excited (?), do not look, you frightened me’ (İrk Bitig 21) şeklinde belirtir (Clauson, 1972, s. 39,50). Fakat Tekin ve Yıldırım aynı ibareyi, karı üpgük yıl yarumazkan etdi ödmeñ, körmeñ, ürkütmeñ “Yaşlı hüthüt kuşu yıl aydınlanmadan (yani günler uzamadan) önce öttü ‘heyecanlanmayın,

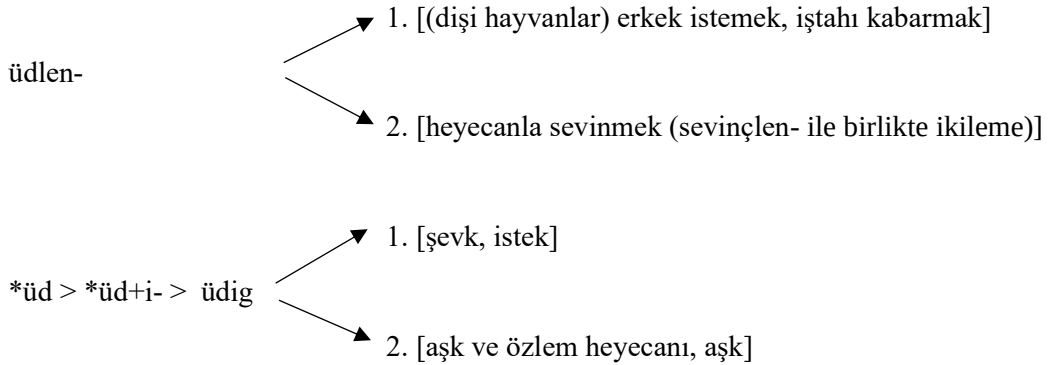
bakmayın, ürkütmeyin” şeklinde okuyup anlamlandırarak söz konusu sözcüğü öd- “düşünmek > heyecanlanmak” olarak düşünürler. “heyecanlanmak” anlamı Tekin ve Yıldırım tarafından ‘düşünmek’ kavramıyla ilişkilendirilir (Yıldırım, 2017, s. 38, 342; Tekin T. , 2013, s. 21,29).

Sözcük ailesindeki anlamlar ve morfolojik bağlantılar göz önüne alındığında Erdal’ın önerisi mantıklı görünmektedir:

üdüle- sözcük ailesin türevlerine ve anlamlarına bakıldığında çok anlamlılıkla iki semantik alan ortaya çıkmaktadır: 1 ‘istemek, istek, hayvan için erkek istemek’ 2.‘özlem heyecanı, heyecandan sevinmek’.

*üd > üdüle- [arzulamak]

6. yaru- yaşı-

Clauson, yaru- ve yaşı- fiillerinin türevlerini köken bakımından ortak bir *ya- köken fiilinden *yaş ve *yar kök isimlerini düşünmüştür. yaru- yaşı- ‘parlamak ışıldamak’ fiili de bu köklere gitmektedir (Clauson, 1972, s. 956, 977). Bu çerçevede içerisinde Eski Türkçede yaru- ve yaşı- sözcüklerinin türevleri şunlardır:

yaru-: ‘parlamak, parlak hale gelmek’ (Clauson, 1972, s. 956).

yarot-: ‘aydınlatmak; metaforik olarak bilgilendirmek veya öğretmek’ (Erdal, 1991, s. 793-794).

yarotıl-: ‘metaforik olarak aydınlatılmak, bilgilendirilmek’ (Erdal, 1991, s. 684).

yarok: ‘parlaklık, ışık’ (Erdal, 1991, s. 255)

yarım: ‘sabah, şafak, gün ağarması’ yaro- tabaından -Xn fiilden isim yapım ekiyle oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 300). er yarudı yaşudı DLT 481/385 ‘Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 385)

yaru- yaşı- (ikileme): ‘ışıldamak, parlamak; yüzünün sevinçten parlaması, bir şeye sevinmek’ (Clauson, 1972, s. 977).

yaşok : ‘ışık, parlak’ (Erdal, 1991, s. 255-256).

yaşık: ‘güneş’ KB (Erdal, 1991, s. 256)

Sözcük ailesine işaret ettiği kavramlar açısından bakıldığında temel olarak ilk önce ‘aydınlanma ve parlama, gün ışığı’ somut kavram alanı ortaya çıkmaktadır. Sözcük ailesi içerisinde soyut bir kavram alanı giren ‘bilgilendirmek’ ve ‘bilgilendirilmek’ anlamları ile ‘yüzünün sevinçten parlaması, sevinmek’ anlamları metaforik yolla oluşmuştur. Dolayısıyla bu sözcük ailesi için 1. ‘aydınlanma ve parlama, ışık’ 2. ‘bilgilenme’ 3. ‘sevinme’ olmak üzere üç kavram alanı belirir. Burada geçen yarın ‘sabah, şafak, tan ağarması’ sözcüğü anlamsal ilgisi bakımından ‘aydınlanma ve parlama’ somut kavram alanında değerlendirilebileceği gibi söz varlığının taksonomik yapısı içinde ‘zaman’ konu alanına dâhil edilebilmektedir.

7. kut

Eski Türkçede kut ve kıv sözcükleri bir takım anlamları ve kullanımları itibarıyla ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ alanına girmekte ve kut sözcüğü, ‘ilahi, dini lütuf; iyi şans; mutluluk’ anlamlarında kullanılmaktadır. Modern bütün lehçelerde ‘iyi şans’ ve ‘mutluluk’ anlamında kullanıldığını belirten Clauson, sözcüğün aslen Eski Türkçede ‘ilahi lütuf’ anlamında olduğunu daha özel anlamda ‘iyi şans’ ve genel olarak ‘mutluluk’ anlamına geldiğini belirtir (Clauson, 1972, s. 594). Sözcüğün Eski Türkçedeki türevleri şunlardır:

kut: ‘ilahi, dini lütuf; iyi şans; mutluluk’ (Clauson, 1972, s. 594). kut bérmiş ‘(Tanrı da adam) iyi talih vermiş.’ IrkB. 47 (Yıldırım, 2017, s. 44)

kutad-: ‘ilahi iyilikten veya iyi talihten keyif alarak mutlu olmak (geçişsiz); ilahi iyilik veya iyi talih lütfetmek (geçişli)’. İsimden fiil yapım eki +(A)d- ile oluşmuştur (Clauson, 1972, s. 597; Erdal, 1991, s. 488). kuanşı im pusarnı kutadmak küçi erdemi antağ uluğ titir. KİP 71 ‘Kuanşı im pusar’ın mesut etme gücü bu kadar büyüktür’ (Tekin Ş. , 1960, s. 12)

kutadtur-: ‘iyi şans vermek, kutad- tabanından ettirgenlik eki –tUr- ile oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 808). oom a xung üzä qudatdurup BT VII 300 (Kara & Zieme, 1976, s. 44)

kutadturul-: ‘iyi talih elde ettirilmek, verilmek’. Hapax olarak kutad- tabanından pasif (edilgen) ettirgendir. ol tegreki yér orunnı yavlak ağalar amrılıp kutadturulmışın sakınıp ‘thinking that the grievous dangers of places in that locality have been neutralized and made to yield good fortune’ USp. 103, 22-3 (Clauson, 1972, s. 597; Erdal, 1991, s. 667).

kutsıra-: ‘lütufsuz bırakmak (to lack blessing)’ yokluk ve olumsuzluk anlamı veren +s(I)rA- ekiyle oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 507).

kutsıratıl-: ‘kendisinden ilahi lütfun alıkonulması’, kutsıra- tabanından ettirgenlik eki -(X)t- ve edilgenlik eki -(X)l- ile oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 667).

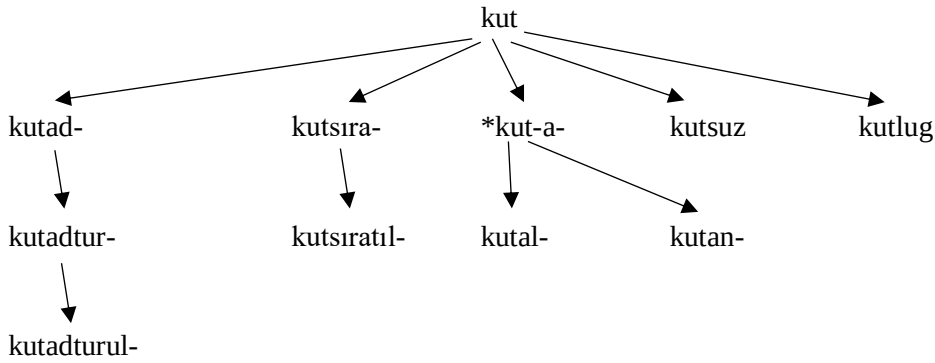
kutal-: ‘şanslı olmak’ *kuta- tabanından edilgenlik ekiyle genişlemiştir. hapax olarak geçmektedir (Clauson, 1972, s. 601-602). kutaldı er DLT 329/267 ‘Adam talihli oldu’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 267)

kutan-: ‘şanslı hale gelmek’, *kuta- tabanından dönüşlük ekiyle oluşmuştur (Clauson, 1972, s. 603). kutandı nēḡ DLT 344/277 ‘Nesne talihli oldu’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 277)

kutlug: ‘şanslı, mutlu, kutsanmış’, kut tabanından sahiplik adı veya sıfatıdır (Clauson, 1972, s. 601). körkle kutluḡ ülüḡlüḡ urı oḡul kelürür. Kunaşı İm Pusa 76 ‘Güzel, mesut (söz anl.: kutlu, nasipli) (bir) erkek çocuḡu dünyaya getirir (Tekin Ş. , 1960, s. 12).

kutsuz: ‘şanssız, bahtsız’, kut tabanından olumsuzluk ve yokluk eki –sXz ile oluşmuştur (Clauson, 1972, s. 606). kutsuz kıvılar üçün alḡu yoḡattı. ‘Talihsiz (ve) bedbaht (oldukları) için hepsi yok oldu.’ (Tulum & Azılı, 2015, s. 123)

kut ve türevlerinin çeşitli anlam nüanslarıyla morfolojik ilişkileri aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Sözcüklerin anlamlarına bakıldığında ‘ilahi lütfa mazhar olan, şanslıdır ve şanslı olan mutludur’ ilgisiyle bu sözcük ailesi için Clauson’un da belirttiği üç anlam ortaya çıkmaktadır. Bu anlamlardan biri olan ‘mutluluk, sevinç’ anlamı ilahi, tanrısal bir mutluluktur. Dolayısıyla temel anlamı bakımından din konu alanı içerisinde yer alan bu sözcük ailesi ‘ilahi, tanrısal mutluluk’ anlamı itibariyle de ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanına da dâhil edilebilir. Eski Türkçede ‘ilahi lütuf, iyi talih’ anlamına gelen bir diğer sözcük kıv’dır. Kut kelimesiyle eş anlamlıdır ve beraber ikileme olarak kullanılır (Clauson, 1972, s. 579). Sözcüğün Eski Türkçede tespit edilen türevleri, kıvıḡ ‘ilahi lütuftan yararlanan’ ve kıvad- ‘ilahi lütuf bahşetmek’ sözcükleridir (Clauson, 1972, s. 582, 584). Kıv sözcüğünün doğrudan ‘mutlu olma, sevinç duyma’ anlamı olmasa bile kut sözcüğünün anlamlarındaki ilgiye benzer bir anlam düşünülebilir.

8. kül- ve katgur-

Bahsi geçen sözcük aileleri dışında, aşağıda, azlık, birliktelik, yokluk/olumsuzluk, sebep, benzerlik, aşırılık gibi çeşitli anlam nüanslarıyla ‘gülme’ kavram alanını işaretleyen katgur- ve kül- fiillerinin Eski Türkçe içerisindeki türevleri verilmiştir. Bu iki sözcük grubunda geçen türevlerin hiç biri anlamları itibariyle aşağıda görüleceği üzere ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanını anlamsal olarak işaretlemeyiz; fakat bu sözcükler bir çeşit ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ halini/davranışını yansıtmaları bakımından bu kavram alanı içerisine dâhil edilebilir. Diğer bir deyişle, kül- fiilinin türevleriyle ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanı arasında semantik ve morfolojik bir bağlantı olmamakla birlikte aralarında konu bakımından bir bağlantının varlığından söz edilebilir.

kül-: ‘gülmek; gülümsemek’ (Clauson, 1972, s. 715)

külüş-: ‘birlikte gülmek; birbirine gülmek’ -(X)ş ekiyle birliktelik anlamı (Clauson, 1972, s. 720; Erdal, 1991, s. 563).

külgü: ‘gülüş, gülme’ kül- tabanından –gU fiilden isim yapım eki alarak eylemi tasvir eden ad (a noun describing an action) yapmıştır (Clauson, 1972, s. 718).

külgüsüz: ‘gülmeksizin tam bir ciddiyet içinde olan’ külgü tabanından olumsuzluk ekiyle genişlemiştir (Clauson, 1972, s. 718).

külçir-: ‘gülümsemek’ kül- tabanından fiilden fiil yapım eki -çIr- ile genişlemiştir (Erdal, 1991, s. 538). külçire- için Clauson, kül- kökünden başlama bildiren bir fiil (inchoative) olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s. 716).

külçirge: ‘gülümseyen’ külçire- tabanından eyleyen adı yapan –gA fiilden isim yapım ekiyle genişlemiştir (Erdal, 1991, s. 378).

külüt: ‘maskara, insanlar arasında gülünecek kişi’ kül- tabanından fiilden isim yapım eki -(U)t ile genişlemiştir (Erdal, 1991, s. 314).

külüşüg / külüşük: ‘karşılıklı kahkaha’ külüş- tabanından -(X)g fiilden isim yapım ekiyle genişlemiştir (Erdal, 1991, s. 176; Clauson, 1972, s. 720).

külümsin-: ‘gülümsemek’ *külüm tabanından -sI- benzerlik anlamı veren fiilden fiil yapım eki ile -(X)n- dönüşlük eki olarak oluşmuştur (Clauson, 1972, s. 719).

külünç: ‘gülünç, eğlenceli’ kül- kökünün dönüşlü *külün- tabanından –ç ekiyle isim yada sıfat oluşturur (Clauson, 1972, s. 719).

katgur: ‘çılginca gülmek’ Clauson, ilgili olduğu kül- fiilinden daha güçlü bir gülmeyi içerdiğini ve ‘sert olmak’ ya da ‘karıştırmak’ anlamındaki kat- ile açık bir semantik bağlantısının olmadığını ifade eder. (Clauson, 1972, s. 599). xaxa tep katgur (BT VII B144) (Erdal, 1991, s. 559)

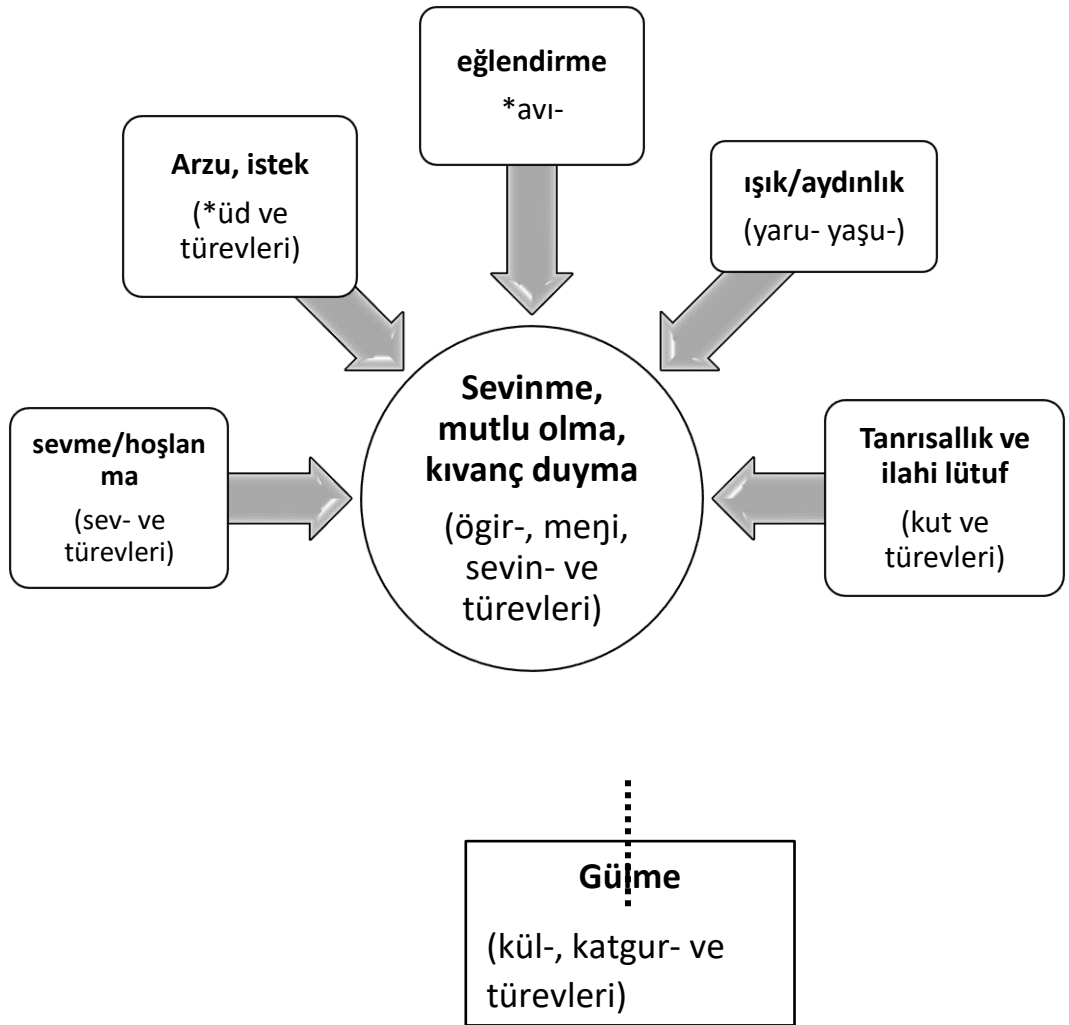
katguruş-: ‘bir grubun yüksek sesle kahkaha atması’ katgur- tabanından -(X)ş ekiyle birliktelik anlamı (Erdal, 1991, s. 559).

9. Sonuç

Eski Türkçede ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanı birincil olarak temel anlamlarıyla *ögir-*, *meñi*, *sevin-* sözcükleri ve bunların türevleri tarafından işaretlenirken *avın-* *yaru-* *yaşu-* *üdden-* ve kut sözcüklerinin oluşturduğu aileler bu kavram alanına ikincil/yan anlamlarıyla ya da türevlerinden bazılarıyla dâhil olurlar. Yapma bildiren ve geçişli olan **avı-*, *sev-* ve *üdle-* fiilleri -(X)n dönüşlük eki alarak ‘olma’ bildirmeye başlamış ve ilki ‘eğlendirme’, ikincisi ‘sevme, hoşlanma’ ve üçüncüsü ‘isteme’ kavram alanından ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanına geçerek semantik alanını genişletmiştir. Diğer bir ifadeyle, *avın-* *sevin-* ve *üdden-* tabanından gelişen sözcüklerin kavramsal kaynağı sırasıyla ‘eğlenme’, ‘sevme, hoşlanma’ ve ‘isteme’ kavram alanlarıdır. Bununla birlikte kut sözcük ailesinde ilahi lütuf → şans, talih → mutluluk kavramları arasındaki ilgiyle ‘tanrısallık, ilahi olma’ kavram alanından ‘mutlu olma’ kavram alanına geçiş görülür. *yaru-* *yaşu-* ikilemesi ‘aydınlık, ışık’ kavram alanından metaforlaşma ile ‘sevinme’ kavram alanına aktarılmıştır. Ayrıca ‘gülme’ kavram alanı ile ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ kavram alanı arasında doğrudan dilbilimsel bir bağlantı yerine konu bakımından bir ilgi olduğu görülür. Kısacası bu çalışma ile iki çeşit kavram alanının ortaya

çıkıtığı görülür. Bu ilişkiler çerçevesinde Eski Türkçede ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ semantik alanının kavram şemasını aşağıdaki gibi ortaya koyabiliriz. Bu şekilde kavramlar ve kavram alanları arasındaki anlamsal bağlantılar ile anlamsal ya da morfolojik olmayan ilgiler de tespit edilerek söz varlığının kendi içerisindeki anlam değişmelerinin izlediği ilkeler ortaya konulmuş olur. Bu ilkelerin belirlenmesi, hem etimoloji çalışmalarına hem de eklerin anlamsal fonksiyonlarının anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Eski Türkçe ‘sevinme, mutlu olma, kıvanç duyma’ Semantik Alanının Kavram Şeması

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine. *Türkbilig*(30), 201-221.
- Aksan, D. (1971). Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I: Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine. *TDAY Belleten*, 254-262.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayımları)*. İstanbul: 2012. (AYS)
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmathāvadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası)*. Ankara: TDK. (DKPAM)
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları. (DLT)
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Aproach to the Lexicon (Cilt Vol. I-II)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikayesi*. Ankara: TDK. (AçB)
- Kara, G., & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berlin: Akademie Verlag (Berliner Turfan-Texte VII).
- Katz, J. J., & Fodor, J. A. (1963). The Structure of a Semantic Theory. *Language*, 170-210.
- Katz, J. J., & Postal, M. P. (1964). *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Massachusetts: M.I.T. Press.
- Lehrer, A. (1974). *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam: North-Holland Publishing.
- Lipka, L. (1992). *An Outline of English Lexicology: Lexical Structure, Word Semantics and Word-Formation*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Ş. (1960). *Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. (KİP)
- Tekin, Ş. (1994). Ög, Ögir-, Yarlıg, Yarlı(g)ka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında. *Tarih ve Toplum*(122), 10-16.
- Tekin, T. (2013). *İrk Bitig* . Ankara: TDK Yayınları. (İrkB)
- Tulum, M., & Azılı, K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkancı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Üstüner, A. (2009). Örtmece Sözlerle İlgili Terimler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* , 166-176.

Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: TDK. (İrkB)

HAYAT > ZİHİN > DİL İLİŞKİLERİ AÇISINDAN TÜRKÇE KELİMELER

Prof. Dr. Ali AKAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
aliakar2023@gmail.com

GİRİŞ

Sözcükler ile onların temsil ettikleri kavramların ilişkileri konusunda ilk çağ filozoflarından itibaren çeşitli tartışmalar yapılagelmıştır. Bu konuda filozoflar, doğalcılar ve uzlaşmacılar olarak ikiye ayrılır: Doğalcılara göre sözcüklerin, karşıladıkları nesne, hareket ve kavramlarla doğrudan ilişkileri bulunmaktadır. Sözcük, göstergesi olduğu kavramla “anlamli” bir ilişki içindedir. Doğadaki bütün isimler, fiiller ve kavramların isimleri, onların temsil ettikleri şeylerle şekil, içerik veya başka bakımlardan bağlantılıdır. Bu konudaki ikinci görüşün sahibi olan uzlaşmacılar ise sözcükler ile onların karşıladıkları nesne, hareket ve kavramlar arasında nedenli bir ilişki olmadığını, anlamın, toplumsal uzlaş sonucunu oluştuğunu savunurlar (Kıran, 2010 : 29).

Bu iki görüş tarih boyunca dilbilimciler ve filozoflar tarafından tartışılmıştır. 19. yüzyılda karşılaştırmalı dilbilimin gelişmesi ve F. Saussure’ün genel dilbilimde açtığı yeni çağırda birlikte artık dilin nedensizliği ilkesi bilim dünyasında kabul edilmiştir. Dildeki nedensizlik ilkesine göre gösterge ile karşıladığı kavram arasında anlamsal bağdaşıklık söz konusu değildir. Nedensizlik ilkesini savunanların bir bölümü daha sonra bu görüşlerini biraz değiştirerek sözcük köklerinde böyle bir ilişkinin aranmayacağını, fakat sözcüklerin eklerle genişlemesi veya başka sözcüklerle birleşmeleri durumunda ise nedensizliğin tam olarak geçerli olamayacağını ileri sürmüşler ve bu tür nedensizliğe “göreceli nedensizlik” demişlerdir (Kıran, 2010 : 69). Örneğin, *taş* sözcüğü nedensizdir, ama bundan yapılan *taşla-* fiili nedenlidir. Çünkü *taşla-* bir yeri/kimseyi *taşa* tutmak, *taş* aracılığıyla taciz etmektir. Burada birinci unsur nedensizdir, ama ikinci unsur, nedensiz olan birinci unsurun anlamıyla bağlantılı olduğu için nedenlidir.

Dilde sözcüklerin anlamı kadar, onların adlandırılması süreci de önemlidir. Dilsel adlandırma aslında zihinsel sürecin bir parçasıdır. Dış dünyadaki nesne, hareket ve kavramlar dil dizgesi ve dizgeselliği içinde adlandırılırlar. Bu adlandırılma üç ayrı aşamadan oluşur:

Dış dünya	İç dünya	Dil dünyası
Nesne/hakeket/kavram	Zihinsel süreç	Dilsel sonuç

Bu şemada görüldüğü gibi dış dünyada insanın duyularıyla farkına vardığı varlıklar, onun iç dünyasına yansır. Oradaki düşünsel süreçte, bütün bu varlıklar zihinsel ve dilsel tasnife tabi tutularak adlandırılır, tasnif edilir, anlamli hâle getirilir. Üçüncü aşamada ise iç dünyadaki zihinsel süreçte işlenip anlamlandırılan bu varlıklar sözcükler halinde dil dünyasına aktarılır, ses dizgesine dönüştürülerek sesletilir. Böylece dilimiz, evrendeki bütün varlıkları anlamlandırma ve adlandırma sürecinin son halkasını teşkil eder. Tabi bu işlemler insan dili için geçerli olup bütün dillerde aynı süreçler geçerlidir.

Bu şemadan, dillerin, toplumda meydana gelen her türlü sosyal gelişmenin aynası olduğunu görüyoruz. Toplum hayatında meydana gelen bu gelişmelerin dillere de yansımaları muhakkaktır.

Bu bildiride Türk dilindeki “göreceli nedensiz” olarak kabul edilen birtakım sözcüklerin, hayat > zihin > dil bağlantısında Türklerin yaşam tarzıyla olan ilişkileri ele alacak ve Türk dilinin söz varlığı incelemelerine bu tarz yaklaşımlar için bir model sunmaya çalışacağız.

TÜRK DİLİNİN TÜRK TOPLUMSAL YAŞAMIYLA ZİHİNSEL İLİŞKİSİ

Her dil, konuşuru olan topluluğun dünyayı algılama, anlamlandırma ve adlandırma tarzını yansıtır. Dillerdeki nesneler, kavramlar ve bunlara ait fiil sistemleri, büyük ölçüde konuşulduğu toplumun hayat tarzından hareket edilerek oluşturulmuştur.

Türk dili de, Türk hayat tarzı, tarihi ve coğrafyasından derin izler taşımaktadır. Türkler, binlerce yıllık tarihleri boyunca, çeşitli medeniyet dairelerine girmişlerdir. M. Ö. yüzyıllarda avcı-göçebe, hayvan besleyici-göçebe, M. S. yüzyıllarda ise avcılık yanında evcil hayvanları besleyerek onları hem besin kaynağı hem de ticari bir mal olarak üretmişlerdir. 9. yüzyıldan itibaren ise yerleşik hayata geçmeye başlamışlar, eskiden uzmanı sayıldıkları hayvancılık yanında yavaş yavaş yerleşik hayatın gereği olan tarımla da uğraşmışlar; 9.-10. yüzyıllarda, tarım ve hayvancılık yanında ticaret yapmaya da başlamışlardır. İşte bu yerleşikliğe geçişteki hayvan besleyici-avcı-göçebe > hayvan besleyici-göçebe-çiftçi > hayvan besleyici-göçebe-çiftçi-tüccar aşamalarını birkaç yüzyıl içinde yan yana görebilmekteyiz (Ögel, 1991 : 143). Bu sosyal ve ekonomik gelişmelere, kültür değişimlerini de eklediğimiz zaman Türk hayat tarzının hızla dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler doğrudan dile yansımakta ve dilde kelimelerin yapısı bu değişimler doğrultusunda anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda Türk dili de Türk milletinin hayat tarzını yansıtan bir ayna hüviyetini taşımakta; onların yaşam tarzını, hayat anlayışını ve bunlara bağlı olarak eşyayı adlandırışını açık olarak yansıtmaktadır. Türk dilindeki isim ve fiiller ayrıntılı olarak ve etno-lingüistik bakımdan incelendiğinde bunların, dil-zihin ilişkisinin güçlü etkileşimi sonucunda meydana geldiği görülmektedir.

Bu çalışmada Türk dilinin temel sözlerinden olan Türklerin hayatını yansıtan hayvancılıkla ilgili *atlamak*, devlet kurma yeteneklerini gösteren *bayrak*, savaşçı bir toplum olduğunu ortaya koyan *çalışmak*, göçebe bir yaşam tarzı yaşadıklarının işareti olan *komşu* ve adlandırmada hareketi esas alan zihinsel yapılarını gösteren *tavşan* kelimeleri üzerinde yapılacak bir etimoloji çalışması Türk dil-zihin ilişkisini açık olarak ortaya çıkaracaktır.

atlamak fiili günümüz Türkçesinde dokuz ayrı anlama gelmektedir¹. Fiilin etimolojisinin *at* “at” ismiyle ilişkili olduğu görülmektedir (Ayverdi 2006 : 207). Fiil, *at* ismine +*LA*- eki getirilerek oluşturulmuş bir sözdür. Bu fiilin oluşturulma sürecindeki hayat

¹(-den) 1. Bir engeli sıçrayarak veya fırlayarak aşmak: *Duvarı atlamak. Hendekten atlamak.* 2. (-den, -e) Yüksek bir yerden alçak bir yere, ayaküstü gelecek bir biçimde kendini bırakmak: *Çukura atlamak.* 3. (-e) Binmek: *Atlasam bir vapura, şehre insem diyorum.* -S. F. Abasıyanık. 4. (-i) Basında haberi zamanında verememek veya diğer gazetelerden öğrenmek. 5. (-i) Okuma, yazı yazma, sayı sayma vb. işlerde bazı bölümleri üstünkörü geçmek. 6. (-i) Sınıfı okumadan geçmek: *Birinci sınıfı atladi.* 7. İnnek: *Otomobilden atlayıp vapura doğru seğirten bir adama tutup sual sorulur mu?* -S. F. Abasıyanık. 8. (-de) *mec.* Yanılmak, aldanmak (Türkçe Sözlük, 205 : 145)

> zihin > dil ilişkisi düşünüldüğünde kelimenin ilk anlamının “ata binmek” olduğu görülür. Bu, Türklerin yaşadıkları ata bağlı göçebe hayatı tarzının (Baykara 2001 : 61) dile yansımış bir göstergesidir. Ata binmek eylemi, kişinin atın üstüne sıçrayarak, fırlayarak atlamasıyla gerçekleşir. “sıçrama”, “atlama” ve “fırlama” hareketleri, bir Türkün aklına öncelikle atın üstüne binmek’i getirmektedir. Türkün hayatında, bu fiillerle ilgili öncül zihinsel süreç, at ve onun üzerine atlamaya bağlı olarak oluşan eylemleri akla getirmektedir. Yüzyıllar boyunca yaşadıkları göçebe hayatlarının merkezinde böyle bir gerçek olan Türkler, diğer pek çok olay, olgu ve nesneyi ona benzeterek adlandırma yoluna gitmektedirler. Hayat’ta görülen bu olgu, ikinci olarak zihin düzeyinde soyutlanarak fiilleştirilmiştir. Böylece *ata binmek* eylemi, zihinde buna benzer diğer olgularla özdeşleştirilmiş, dil düzeyinde ise hepsi eşitlenerek aynı gösterge benzer başka olguların adı olmuştur.

Bu konuyla ilgili ikinci kelime ise *bayrak*² sözüdür. Bu sözcük Türkçe *batır*- fiiliyle ilişkilidir (Ayverdi 2006 : 308). Tarihleri, aynı zamanda bir savaş tarihi olan Türkler, sancaklarını, tuğlarını veya bayraklarını tutan gönderi bir yere, bölgeye saplamak suretiyle orayı ele geçirmiş sayılmaktadırlar. İşte bayrak, *batır*- fiiliyle ilgili olarak böyle bir semantik kökene dayanır. Gönderin toprağa batırılmasıyla *bat-ı-r+ak* daha sonra da *badrak* nihayet d > y değişmesiyle bayrak şekline dönüşür. Bu kelime de Türklerin hayat tarzıyla doğrudan ilişkili bir yapıya sahiptir.

Türkçede, toplumun kültür > zihin > dil ilişkisinin gösteren sözlerden biri de *çalışmak*³ fiilidir. Bu fiil, Türk sosyal hayatındaki savaş ve savaşma olgularının dile yansımaları olarak görülmelidir. Çalışmak, günümüz Türkçesinde daha çok herhangi bir şey için gayret etmek anlamına geliyor. Bu fiilin etimolojisi de Türklerin hayat tarzıyla yakından ilgili görünmektedir *çalış-* fiili *çal-* “vurmak, çarpmak” anlamındaki kökten türemiştir (Clauson, 1972 : 421). *çal-* fiilinin ilk anlamı ise kılıcı birine vurmak, kılıçla vurmak anlamındadır. Kılıçla çalmak eylemi, içinde, gayreti, çabayı, özveriyi barındırır. Belki de en büyük gayret ve çaba savaş anında kılıcı düşmana çalma işidir. Bu fiil, bir süre sonra anlam genişlemesine uğrayarak insanların hayatlarındaki bütün çabayı, gayreti, emeği karşılar bir anlam kazanmıştır. Böylece Türk zihin yapısı, eski zamanlarda kullanılan somut bir fiili zamanla anlamını genişleterek insan hayatındaki bütün çaba, gayret ve emekler için kullanmaya başlamıştır.

Dilimizdeki eski Türk sosyal hayatının dille ilişkilerini gösteren kelimeler de bulunmaktadır. Bunlardan bir bölümü, daha sonra genelleşerek birer kültür terimi haline de gelmişlerdir. İşte bunlardan biri de *komşu*⁴ sözcüğüdür. *komşu* sözü, eski zamanlardan beri bütün Türk lehçelerinde kullanılan, bilinen bir sözcüktür. Sözcüğün kökeni *kon-* fiiliyle ilgilidir (Ayverdi 2006 : 1736) Bu fiilden -ış işteşlik ekiyle *konus-* “karşılıklı yahut yan yana bir yere konmak” anlamında bir işteş fiil oluşturulmuştur. Daha sonra bu fiile getirilen zarf-fiil eki -u’nun kalıplaşmasıyla *konusu*, n>m değişmesiyle *komuşu* > *komşu* haline gelmiştir.

²1. Bir milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan, renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçiminde kumaş, sancak 2. *mec.* Öncü: 3. *mec.* Simge, sembol 4. *bit. b.* Baklagillerde diğerlerinden daha üstte bulunan, daha büyük olan ve çoğunlukla başka bir renkte ve yuvarlakça olan taç yaprağı. 5. *sp.* Atletizmdeki bayrak yarışında dört sporcunun elden ele geçirdiği kısa, yuvarlak değnek. 6. *esk.* Gerekğinde indirilip kaldırılan, açılıp kapatılan kol (Türkçe Sözlük, 205 : 227)

³1. Bir şeyi oluşturmak veya ortaya çıkarmak için emek harcamak. 2. Herhangi bir iş üzerinde olmak. 3. *-de* İş veya görevi olmak, bulunmak. 4. Makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak. 5. *(-e)* Bir şeyi yapmak için gereken çarelere başvurmak, o şeyi gerçekleştirmek için kendini zorlamak, çaba harcamak. 6. *(-e)* Bir şeyi öğrenmek veya yapmak için emek vermek (Türkçe Sözlük, 205 : 387)

⁴1. Konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad. 2. Sınır ortaklığı bulunan, mücavir (Türkçe Sözlük, 205 : 1205)

Sözcüğün ağızlarda, *konşu*, *koñşu* biçiminde de görülür. *konus-* fiili aslında tam bir göçebe sözüdür. Çünkü göçebeler genellikle her mevsim göçerler ve belli yerlerde “konar”lar, yani oralara yerleşirler. Göçebenin atıyla, devesiyle bir bölgeye yerleşmesi Türkçede *konus-* fiiliyle karşılanır. Yan yana veya karşılıklı olarak konanların, yerleşenlerin birbirleriyle olan mekân hukuku ve yakınlık dereceleri *komşu* sözcüğü ile karşılanır. Bu yönüyle sözcük, eski Türk toplum yapısını yansıtan önemli bir sosyolojik veridir.

Türklerin yaşam kültürüyle ilişkili bir diğer kelime de *tavşan*⁵ sözcüğüdür. Bu isim, Türklerin, canlıları adlandırmada onların “hareket”lerini esas almalarını gösteren iyi bir örnektir. *tavşan* kelimesinin kökü *tabış-* “koşmak, kımıldamak, atlamak” fiiline dayanır (Ayverdi 2006 : 3057). Bu fiile –GAn fiilden isim yapma eki eklenerek genişletilmiş ve *tabışgan* “koşan, hareket eden” ismi oluşturulmuştur (Eren, 1999 : 39). Bu isim, Türklerin, tabiattaki varlıkları, “hareket”lerini esas alarak adlandırmaları bakış açısının sonucu olarak yapılmıştır. Yüzyıllar boyunca göçebe ve yarı göçebe bir hayat tarzına sahip olan Türkün hayatında durgunluk yerine hareket ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden, Türk zihin yapısı, nesneleri adlandırmada harekete dayalı bir bakış açısına sahiptir.

SONUÇ

Dil, konuşlarının temel iletişim dizgesi olması yanında, onların yaşadığı hayatı yansıtmaları bakımından bir ayna hüviyetini taşır. Milletlerin, geçmişte yaşadıkları kültürel ve medeni bütün değişme ve gelişmeler dilde takip edilebilir. Türk dili bu bakımdan Türk milletinin toplumsal hayatını, kültürel yapısını yansıtmada bir ölçüm aracı olarak değerlendirilebilir. Türk dilindeki kelimelerin oluşturulma yönü ve mantığı incelendiğinde, bunların sosyal hayatın zihne, oradan da dile yansıyan birer hayat fotoğrafları olduğu görülür. Bu bildiride ele aldığımız göçebelikle ilgili *atlamak*, devlet kurma ve fetih duygusuyla ilgili *bayrak*, savaşçılıkla ilgili *çalışmak*, komşuluk ilişkileri ve hukuku ile ilgili *komşu*, dilin, yeni sözcük oluşturma mantığıyla ilgili olarak *tavşan* sözcükleri bu bağlamda ele alındığında Türk sosyal hayatını yansıttıkları görülür. Türk dilinin söz varlığı araştırmalarında hayat > zihin > dil bağlantılarının göz önünde tutulması, yalnızca Türklerin dillerindeki kelimelerin sayısını, gramer niteliklerini ortaya koymakla kalmayacak, bu tarz bir bakış açısıyla aynı zamanda “Türk kimdir?” sorusunun yanıtını arama yolunda önemli katkılar sağlayacaktır.

⁵Tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanan bir memeli türü (*Lepus europeus*). (Türkçe Sözlük, 205 : 1922)

KAYNAKLAR

Ayverdi, İlhan. *Asırlar Boyunca Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2006.

Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Clauson, S. Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, Clarendon Press, 1972.

Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999

Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Kökenbilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Kıran, Zeynel-Kıran, Ayşe (Eziler). *Dilbilime Giriş*. Ankara. Seçkin Yayınları, 2010.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

TÜRK DİLİNDE BAZI KÖKLERİN METAFORİK YAPISI ÜZERİNE

Doç. Dr. Cüneyt AKIN
Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye
cuneyt.akin@hotmail.com

Arş. Gör. Oğuz KISA
Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye
kisaoguz64@gmail.com

Giriş

Latince kökenli *metafor* kelimesi, dilimizde *mecaz*, *eğretileme*, *benzetme*, *istiare* vb. kelimelerle karşılanmıştır. En eski söylem şekillerinden *retorik* ve *poetik*'e uzanan metafor kullanımı, sözü anlaşılır ve sanatlı kılmanın bir yöntemi olmuştur. Eşya ve olayları açıklamada felsefenin kullandığı, *epistemolojik* ve *ontolojik* gerçekliği üzerindeki tartışmalarla felsefeyi derinden etkileyen metafor (Ayık 2009: 55), söyleyene bağlı, canlı bir yapı olarak düşünüldüğünde (Saussure 1976: 39,40), dildeki her ifadeye metafor anlamı yüklenebilmektedir (Ayık 2009: 61). Böylece metafor, bir edebî sanat olmanın ötesine geçer ve bir *düşünme yöntemi* niteliği kazanır.

Klasik yaklaşıma göre metafor; lengüistik bir fenomen, sanatsal ve retorik bir araç, benzerliğe dayanan bir karşılaştırma şekli, irâdî ve düşünülmüş bir kullanım ve onsuz da yapabileceğimiz bir konuşma figürüdür. Oysa George Lakoff ve Mark Johnson'un geliştirdiği *kognitif lengüistik* yaklaşıma göre metafor; kelimelerin değil, kavramların niteliğidir. Sadece sanatsal ve estetik kaygılar için değil, kavramları daha iyi anlamak içindir. Çoğunlukla benzerliğe dayanmayan, sıradan insanlarca da gündelik hayatta kullanılabilen ve lengüistik bir süs ve dekor olmaktan uzak, insanî düşünmenin ve akıl yürütmenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle metafor, basitçe bir kelime veya lengüistik ifadeler sorunu olarak düşünülemez. Belki de, kavramlar yoluyla, bir şeyi başka bir şeye göre düşünmek demektir (Lakoff, Johnson 2010: 13).

Yukarıda klasik ve kognitif lengüistik yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılan metafor kavramı, bazı alt başlıklar altında ele alınmaktadır: *Ontolojik metafor*, *yönelim metaforu*, *konvansiyonel metafor*, *poetik metafor*, *kavram metaforu*, *kompleks metafor/karma metafor* ve *iç içe girmiş metafor*. Çalışmada, Türk Dilinin kelime köklerindeki Metaforik özelliklerin bazıları ortaya konulmaya çalışılacak ve Türk Dilinin kelimelerinde yer alan metaforik mantığın çözülmesi için bir adım atılmış olacaktır.

1. Türk Dilinin Bazı Metaforik Kökleri

Dildeki metaforik yapılar, söz konusu dil ve bu dili kullanan topluluğun da mantalitesini barındırırlar. Çalışmada birkaç metaforik önermenin, Türk Dili mantığı için geçerli olup olmadığı, Türk Dilinin bazı kelime köklerinden yola çıkarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bir kavramı diğerine göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavramlar sistemini diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden bir metafor şekli olan Yönelim metaforları, uzay ve mekân istikameti ile ilişkilidir: yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satış, merkez-çevre vb. Bir kavrama uzay ve mekân yönelimi veren bu yön adları,

bedenimizin fiziksel çevredeki işlevlerinden doğarlar: *MUTLU OLAN YUKARIDADIR*. Mutlu kavramı yukarı (up) yönelimli olarak kullanılmıştır. İngilizcede ‘I’m feeling up today’ ifadesi, ‘Kendimi bugün yukarıda (iyi, hafif) hissediyorum.’ anlamındadır. Yönelimler her kültürde aynı olmayabilir. Bazı kültürlerde gelecek ‘önümüzde’ iken, bazılarında ‘arkamızda’dır (Lakoff, Johnson 2010: 36).

1. SİSTEM	2. SİSTEM
İYİ OLAN HER ŞEY	YUKARI
Sistemin elemanları: mutluluk, zenginlik, başarı, sağlık, bilinç vd.	Sitemin elemanları: üst, gök, hava, kaldırmak vd.

(Çalışkan 2009: 34)

Türk dilinin metaforik yapısında genellikle İYİ OLAN YUKARIDA olduğu gibi, tespit edebildiğimiz bir istisnai durum da söz konusudur. Türk dilinde bazı durumlarda İYİ OLAN ÖNDEDİR. Şöyle ki: *ögrünç* ‘mutluluk’ ve *asıg* ‘fayda’ kelimelerinin köklerinde yer alan metaforik yapı, *ö/ü-* ‘yükselmek, as- ‘yükselmek, artmak’, *ö-r-gün* ‘taht’, *öng* (ön) ed-(et-) ‘iyileşmek’ *ö-r-it-* ‘beslemek’, *ös-s-ümlük* ‘bitki’, canlı olan şey’, *öz-z-lüg* ‘canlı, hayat sahibi’ şekillerinde yukarı yönelim göstermekte ve ‘iyi olan yukarıdadır’ ve ‘iyi olan öndedir’ metaforik önermelerini doğurmaktadır.

ö/ü- kelime kökünün anlamı ‘yükselmek’tir. Yukarı yönelimli bu metaforik yapı, *ö-grünç* kelimesinde ‘mutlu olma’ anlamı taşır. Dolayısıyla, *MUTLU OLAN YUKARIDADIR* metaforik önermesini doğrulamış olur.

as- kelime kökünün anlamı, ‘yükselmek, artmak’tır. Yukarı yönelimli bu kelime kökünden, *as-ıg* ‘fayda’ kelimesi türetilmiştir. Dolayısıyla buradan; *FAYDALI OLAN YUKARIDADIR* metaforik önermesini çıkarabiliriz.

ö-r-gün kelimesi, ‘taht’ anlamına gelmektedir. Taht, yukarı yönelim gösteren bir ifadedir. *YÖNETEN YUKARIDADIR* önermesi, bu kelimenin köklerindeki metaforik yönelimin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

öng kelime kökü ‘ön’ anlamına gelmektedir. *öng-ed-* ifadesi ise, ‘iyileşmek’ anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, önceki örneklerdeki ‘İYİ’yi gösteren ‘YUKARI’ yönelimli metaforik yapı, burada ‘ÖN’ yönelimli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun anlamı şudur: Türk dilinin metaforik yapısı çeşitlilik göstermektedir. Yani, Türk dilinde sadece ‘YUKARI’ ‘İYİ’yi karşılamaz, aynı zamanda ‘öng’ kelime kökü de ‘İYİ’ olana işaret edebilir, diyebiliriz. Yani, İYİ OLAN ÖNDEDİR metaforik önermesi de Türk dilinin metafor yapısı içerisinde gösterilebilir.

ö-r-it- ‘beslemek’ kelimesinde kökteki anlam ‘yükselmek’tir. Buradaki metaforik yapı, kelimenin bütünündeki anlama bakıldığında; İYİ OLAN YUKARIDADIR metaforik önermesini doğurmaktadır.

ös-s-ümlük ‘bitki’ kelimesi, metaforik olarak; *CANLI OLAN YUKARIDADIR* önermesine işaret eder. Çünkü, *ös-* ‘büyümek, yetişmek’ anlamlarına gelmekte ve yukarı yönelim göstermektedir.

öz-z-lüg ‘canlı, hayat sahibi’ anlamına gelen bu kelimenin kökü, *ös-* kelimesiyle aynıdır ve *CANLI OLAN YUKARIDADIR* metaforik önermesinin bir sonucudur.

ö- ‘*düşünmek*’ kökü üzerinde de; İYİ OLAN YUKARIDADIR metaforik önermesini üretebiliriz. Esasında bu önerme üzerinden; ‘*Türk anlayışında düşünmek iyidir*’ yargısına varılabilir. Çünkü, yukarıda incelediğimiz birkaç kök için de İYİ OLAN YUKARIDADIR önermesi ortaya çıkmıştı.

ö-v- ‘övmek’ kelimesi, ÖVÜLECEK OLAN YUKARIDADIR önermesini ortaya çıkarmaktadır. Yüksekte olan övgüye layıktır.

Sonuç

1. Türk dili incelenmeyi bekleyen çok sayıda metaforik kök ve yapıya sahiptir. Bugüne kadar çok sınırlı sayıda yapılan çalışmaların sayısı artmalı ve Türk dilinin metaforik özellikleri ortaya çıkarılmalıdır.
2. İncelediğimiz kelimelerde, daha çok yukarı yönelimli bir metaforik yapı saptanmış ve İYİ OLAN YUKARIDADIR metaforik önermesini doğrulayan kelime köklerine rastlanmıştır.
3. Genel yapıda, İYİ OLAN YUKARIDADIR metaforik önermesi hâkim olsa da, **öng-** kelime kökünden *öng-ed-* şeklinde türetilen ve ‘*iyileşmek*’ anlamına gelen kelimenin metaforik yönelimi ‘ön’e çevrilerek; İYİ OLAN ÖNDEDİR metaforik önermesini de ortaya çıkarmıştır.
4. Türk dilinin köklerinde yer alan metaforik yapıları, birkaç kelime kökünden yola çıkarak ele aldığımız bu çalışmada ortaya çıkan metaforik önermeler şu şekildedir:

İYİ OLAN YUKARIDADIR, MUTLU OLAN YUKARIDADIR, FAYDALI OLAN YUKARIDADIR, CANLI OLAN YUKARIDADIR, YÖNETEN YUKARIDADIR ve İYİ OLAN ÖNDEDİR.

KAYNAKÇA

Ayık, HASAN (2009), Düşünceden Dile Felsefe ve Metafor, Milet ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, cilt 6, sayı 1 Ocak – Nisan.

Caferoğlu, AHMET (1993), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Çalışkan, NİLAY, (2009), Kavramsal Anahtar Modeliyle İki Dilli Çocuklara Metafor ve Deyim Öğretimi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

Erdem, MELEK (2003), Türkmen Türkçesinde Metaforlar. Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6, Ankara: Köksav.

Ergin, MUHARREM (1991), Orhun Abideleri, İstanbul Boğaziçi Yayınları.

Gen, SILA (2012), Tahsin Yücel’in Salaklık Üstüne Denemesi’nde Yönelim Metaforları, Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri, Adana.

George LAKOFF, ve diğerleri (2010). Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil) (Çev, Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Ögel, BAHATTİN, Düünden Bu güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Ökan, Ali RAFET (2002), Türk Kültüründe Yönler, Yeni Türkiye Yayınları Türkiye Özel Sayısı, Cilt 3, s.427-433.

Saussure, FERDİNAND DE (1976), Genel Dilbilim Dersleri, I. II., çev. Berke Vardar, Ankara: TDK. Yayınları..

Şen, SERKAN (2015), Eski Uygur Türkçesi Dersleri, İstanbul: Kesit Yayınları

Yunusoğlu M. K., (2003). Buddhist ‘Türk Çevresi Eserlerinde Metafor’, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ AĞIZ SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Gulnara ALİYEVA-KOŞKUN
Bakü Slavyan Üniversitesi / Azerbaycan
gulnara.fakhraddin@gmail.com

Türk lehçelerinin gelişme evrelerinde belirli bir Türk lehçesi için kendi kullanımını kaybeden ve eskileşen bir takım kelimeler diğer bir Türk ağızlarında bağımsızlığını koruyabilir. Diğer taraftan, bazı kelimeler veya dil özellikleri de var ki, onlar kendi tarihiliğini ağızlarda korumuşlar. Bu bakımdan ağız sözlüklerinin yaratılması, ağız ve lehçelerin karşılaştırmalı araştırılması bir çok ortak özelliklerin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir.

Azerbaycan'da ağız çalışmaları üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar, Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. Aşmarin'den sonra 1930'a kadar farklı ağızlardan kelime derleme faaliyeti başlar. Bu süreç içerisinde altmış bine yakın kelime derlenir. Derlenen kelimeler "Azerbaycan Türk Halk şiveleri lüğeti"nde bir araya getirilir. İlk cildi, A maddesi, 1930'da, B maddesi 1931'de hazırlanır. 1932 yılından itibaren Azerbaycan ağızları birçok araştırmacı tarafından tercih edilen çalışma sahası olur. Sözlüğün hazırlanma fikri ilk defa 1924 yılında ortaya çıkmıştır. 1926 yılında düzenlenen I Bakü Türkoloji Kurultayı'nda bu fikir beğenilir. 1929 yılında sözlüğü hazırlamak için komisyon kurulur. Ağız sözlüğü olarak isimlendirilen çalışmada edebi eserlerden alınan birçok kelimenin yer alması dikkat çekicidir.

Bunun yanında yukarıda adı geçen sözlükten önce 1921 yılında Gafur Reşad'ın, "Tefsirli Halk Lüğeti" isimli çalışması yayımlanır. 1930 yılında da Saleh Ahundov tarafından hazırlanan "Azertürkçe Yeni Dolu Lüğeti" de ağız sözlüklerindendir. Eserde Karabağ ağızlarından derlenen 18000 kelime bulunmaktadır. (Karaman 702)

"Azerbaycan Türkçesi'nin Ağız Sözlüğü" 1964 yılında Memmedağa Şireliyev'in editörlüğünde yayımlandı. Sözlükte 6300 kelimenin anlamı yansıtılır. Burada her bir kelimenin karşısında bu kelimenin hangi lehçe ve şivede kullanıldığı gösterilir ve kelimenin izahı verilir. Aynı zamanda bu kelimelerin Rusça ifade ettiği anlamlar da tercüme olunarak kaydedilir. 2007 yılında "Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğü" yeniden Latin harfleriyle yayımlanmıştır, fakat bu zaman açıklamaların Rusça tercümesi yer almamıştır. İkinci yayına 2500 e kadar yeni kelime eklenerek sözlük daha da zenginleştirilmiştir.

Bağımsızlık yıllarında Azerbaycan'da ayrı ayrı yörelerin ağız sözlüklerinin hazırlanmasına özellikle önem verilmiştir. Şöyle ki, bu yıllarda "Nahçıvan Grubu Şivelerinin Sözlüğü". Ata sözleri" (Ehmedov), "Soğanlık Köyü Şivesinin Sözlüğü" (Vugarlı), "Batı Azerbaycan'ın Diyalektoloji Sözlüğü" (Elekberli), "Ağbaba Şivesi Sözlüğü" (Bayramov, Bayramova), "Nahçıvan Diyalekt ve Şiveleri Sözlüğü" (Guliyev, Aliyeva) gibi ağız sözlükleri neşredildi. 1990 yılında yayımlanan "Diyalektolji atlas" ve 2017'de yayımlanan "Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Diyalektoloji Atlası" da ayrıca belirtilmelidir.

Son yıllarda ayrı-ayrı yöreleri içeren ağız sözlükleri hazırlanmakla yanısıra Azerbaycan Türkçesi ağızlarının sesteş ve deyim sözlüklerinin yazılması (Behbudov, 2003; 2011) oldukça önemlidir. Bugün dilimizin ağız deyimlerinde yer alan bir takım dil birimleri mevcuttur ki, bu frazeoloji birimlere ağız sözlüğünde rastlamıyoruz. S.Behbudov'un "Azerbaycan Dili Şivelerinin Frazeoloji Sözlüğü"nde rastlanan kelimelerin büyük çoğunluğu maalesef ağız sözlüğünde yoktur: **dəhnə basmax** – kanala su ayırmaq. Adamlar dəhnə

basmağa gediflər Araza; **əzfana getməx`** - məhv olmaq, puça çıxmaq. Meyvələr əzfana getdi yığan dərdinən; **Od – ocax ayaxlamax** - əzab-əziyyət çəkmək, çətinliklə dolanmaq. – Dava vaxdında uşaxları böyüdücən od-ocax ayaxlamışam; **Daramıt vırmax** – sığal vermək. Qızlar özünə daramıt vırırdılar və b.

Bağımsızlık yıllarında hazırlanan ağız sözlükleri içinde en önemli sözlüklerden biri, Nahçıvan diyalekt ve şivelerini kapsayan sözlüklerdir. 1997 ve 2017 yıllarında ayrı-ayrı yazarlar tarafından hazırlanan bu sözlükler hem tertip, hem de içerik bakımından oldukça farklıdır.

Bu sözlüklerin hazırlanmasında hem yapı bakımından, hem de kelime hazinesi açısından bir takım olumlu ve olumsuz özellikler kendini göstermektedir. Bu çalışmamızda olumlu özelliklerle yanısıra, bu sözlüklerdeki bazı eksiklikleri de göstermek istiyoruz.

1. İlk olarak, ağız sözlüklerinde sözcüksel birimlerin sınırları doğru tanımlanmamıştır. Çünkü bağımsızlık yıllarında yazılmış çeşitli ağızları kapsayan ağız sözlüklerinde ağızda kullanılan kelimelerle yanısıra, edebi dilde kullanılan kelimelere de rastlıyoruz. Örneğin, quzuqulağı, qüllə, şamama, tənzip, biləndər, dağdağan, bulğur, tərəkmə və b. gibi kelimeler ağız sözlüklerinde edebi dilde ifade ettiği anlamlarıyla verilmiştir.
2. Ayrıca, çoğu ağızlarda kullanılan kelimeler sadece belirli bir bölgede kullanılan bir kelime olarak gösterilmiştir. Fakat bu kelimeleri diğer ağızlarda da gözlemliyoruz. Bu eksikliği ister Azərbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğünde, isterse de diğer ağız sözlüklerinde görebiliyoruz. Örneğin, pine elemek (alay etmek, sataşmak) (Nahçıvan) – edebi dilde lağ etmek –Pinə eləmə, ay bala, öz başıva gələr (Guliyev, Aliyeva 224). Sadece Nahçıvan yöresi ağızlarında verilen bu ifade, diğer ağızlarda da kullanılıyor. Fars kökenli olan pine kelimesi, “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti”nde iki farklı anlamıyla yorumlanır. 1. Yamak (ayakkabıda). _Pinə eləmək – yamamaq. Otur evdə, atanın eylə pinə çul-çuxasın. C.Cabbarlı. 2. Döyənək. _Pinə bağlamaq – döyənək olmaq. İşləməkdən əli pinə bağlayıb. – Namaz qılmaqdan [Şeyx İbrahimin] alını pinə bağlamışdı. P.Makulu (603).
3. “Nahçıvan Diyalekt ve Şivelerinin Sözlüğü”ne dahil edilmiş bazı diyalektoloji birimler örneklerle birlikte alınarak aynı “Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Sözlüğü”nde olduğu gibi verilmiştir. Örneğin, *atalamax* (Ordubad) yumaq (yıkamak). Əkin vaxdı biz əvvəlcən yeri suynan atalayırıq (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti 27; Guliyev, Aliyeva 28), *nəra* (Ordubad) evin üstünə koyulan büyük tir. Nəramiz sınıb (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti 373, Guliyev, Aliyeva 210), *göləş* (Ordubad, Şərur) göl. Bıralar dərya olub, göləş olub (Şərur) (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti 186, Guliyev, Aliyeva 112) və saire. Buna rağmen, “Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Sözlüğü”nde Nahçıvan bölgesi için karakteristik olan yeterince sözcüksel birimlere rastladığımız halde, bu kelimeler nedense “Nahçıvan Diyalekt ve Şivelerinin Sözlüğü”nde yer almamıştır. Bu kelimelere *küşvara* (Nahçıvan) düşbere (Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, 270), *dərgül* (Nahçıvan, Tebriz) itburnu-kuşburnu (127), *qafxana* (Ordubad) metbex-mutfak (273), *barın olmax* (Şərur) çok mahsul alabilmek (40), *pişigüzümü* (Culfa) üzüm türünün adı (405) ve benzerleri gibi onlarla örnek gösterebiliriz. Fikrimizce, sözlükte kaydedilen edebi dilde kullanılan kelimeler yerine, bu ağız birimleri dikkate alınsaydı, daha verimli bir çalışma olurdu.

4. 1997 yılında yayımlanan “Nahçıvan Grubu Şiveleri Sözlüğü”nde, verilen esas kelimenin kullanıldığı ağızın adı bazen tam, bazen de kısaltılarak gösterilmesi iç ardıcılığın olmamasından ve perakendelikten haber veriyor. Öte yandan, çoğu ağızların adı kısaltıldığından, sözlük kullanan kişi her defasında kısaltmalar tablosuna bakmak zorunda kalıyor. Hakkında konuştuğumuz sözlükte, bazı kelimelerin karşısında rusça çevirisinin verilmesini de anlamsız buluyoruz. Bu sözlüğün daha bir dezavantajlı tarafı şive adlarının kısaltılmış verilmesine rağmen kısaltmalar tablosunun olmamasıdır. Esas kelimenin kullanıldığı diyalekt veya şivenin adının kısaltılarak verilmesi maalesef Sovyet döneminde yazılmış ağız sözlüklerinde de görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinin ağız sözlüklerinde gözlemlediğimiz bazı fonetik ve leksik özellikler bulunmaktadır. Bildiğimiz üzere, Azerbaycan diyalekt ve şiveleri fonetik özellikler bakımından zengindir. Biz bildiride sadece ağız sözlüklerindeki kelimelerde kaydedilen fonetik evezlenme ve fonetik olaylara odaklanacağız. Tabii ki, bu evezlenmeler bir fonofon transformasyonu olarak düşünülmelidir. Azerbaycan Türkçesi ağız sözlüklerinde kendini açıkça gösteren ünlü evezlenmesi a sesinin ə sesine geçmesidir. Memmedağa Şireliyev bunu arkasına ünlülerin önsıra ünlülere geçmesi adlandırır (Şireliyev 38). Bu fonetik evezlenme daha fazla Azerbaycan Türkçesinin Doğu ve Güney grubu ağızlarını kapsamaktadır. İnce ünlünün kalın ünlünün yerine geçmesi, genellikle iki ve daha fazla heceli kelimelerde birinci açık ve kapalı hecelerde ve ayrıca sonraki hecelerde tesadüf edilir. Bu, aşağıdaki örneklerde yansıtılmaktadır: *şəfdəli-ərik* (Şahbuz) çekirdeğinden zor ayrılan kayısı (Guliyev, Aliyeva 247), *əyax* (Ağdam, Şuşa, Zəngilan) defa, kere, *əyaxlı* (Qazax, Şuşa)- eşya, *əyaxlıx* (Borçalı) kandar, astana, *əyaxlığ* (Biləsuvar, Sabirabad) merdiven, *əyaxçı* (Qazax) yönetim memuru, kurye (Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti 167), *əyaxımax* (Qazax) hastalıktan kalkmak, *şeytan əyağı* (Cəhri) bisiklet (Guliyev, Aliyeva 247).

Aynı özellikle diğer türkçelerde de karşılaşabiliriz. Örneğin, Kazan-Tatar Türkçesi'nin ağızları da a>ə ses evezlenmesini yansıtan ağızlar arasındadır: *begalma* – bağalma (kırmızı renkli elma türü) (Татар теленең диалектологик сүзлеге 102), *sənde`əs* – sanduqaç (bülbul) (386), *dərman*–darman (ilaç) (132), *ədəm*- adəm (insan) (540) ve b. Görüldüğü gibi, Kazan-Tatar Türkçesinin ağız sözlüğünde yer alan Arapça ve Farsça sözcüksel birimlerde de a>ə ses evezlenmesini gözlemlemek mümkündür.

ə sesinin a sesine geçmesi hadisesi en çok ahengi gözleyen Batı diyalekt və şivelerine aittir. Fakat bu hadiseye Şahbuz, Şerur, Zagatala-Gakh, Muğan, Bakü ve Guba'nın bazı köylerinde rastlanır (Şireliyev 40). Bu ses geçidini “Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğü”nde leğen anlamını veren sadece laqan/lağan (Gakh) (320-321) örneğinde görüyoruz.

Bir başka dikkat çeken fonofon genelde alınma kelimelerde gözlemlenen i sesinin e sesine geçididir. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yaygın olmadığı için bu fonofon Nahçıvan ağız sözlüğünde sadece bir örnekte kaydedilmiştir: *zerzəmi* (Nahçıvan) evin altında yer, depo (Guliyev, Aliyeva 290)

Eski Türkçe için tipik olmadığından pratürk döneminde bile, anlautda rastlanmasa da, x-h ünsüzünün ağız sözlüklerinde leksik birimlerin içinde birbirinin yerine geçme durumları kendini gösteriyor. Bazı sözcük birimlerde q-x ve bazılarında x-h-q biçimindedir. "Qutab" kelimesi, ağız sözlüğünde *xitab*, *xitef* (Cebrayil, Gazah) şeklinde, edebi dilde *xortum* biçimindeki kelime ağız sözlüğünde *hortum*, *gurtum* biçiminde korunmuştur. Genel olarak, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde h fonemi ile

verilen kelimeler Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde x fonemi ile temsil edildiği belirtilmelidir. Türkmen Türkçesi için h fonemi karakteristik değildir. Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde x fonemi olmadığı halde, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde bu fonemlerin ikisi de kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi'nin ağızlarında gözlemlenen diğer ses geçitleri de ağız sözlüklerinden yan geçmemiştir. Somut olarak, Cebayıl ağzında $g > b$, (*bivə* - *güvə* – Azerb. Dilinin Dial. Lüğeti 59), Guba, İmişli, Fuzuli, Kürdemir, Oğuz ağızlarında $b > v$ (*bivə* - *bibi* (59), *dəvədayanı* - *kavun cinsi* – (128), *yeçə* - *beçə*, *yavru arı* (531), *nayat/ nohat* – *nöbet* (370), Ordubad, Şerur ağızlarında $k > ç$ (*çöçə* - *kökə*, *tatlı türü* – (106), Gazah, Fuzuli, Şemkir, Tovuz ağızlarında $y > g$ *gənə* - *yenə* (178), $k > g$ *küz* (Borçalı, İmişli, Gah, Ordubad (271) *güz* – *sonbahar* (Şirvan, Sabirabad, Salyan (191); Ordubad ağzında $z > r$ *rükəm* - *zökəm* (Guliyev, Aliyeva 228), Culfa, Ordubad, Şahbuz ağızlarında $p > m$ *mısmax* - *pusmak* (202), Nahçıvan ağzında $b > m$ (*almıxara* – *albuxara*, *büyük erik* (9) kaydediliyor.

Azerbaycan Türkçesi ağız sözlüklerinde daha sık karşılaştığımız göçüşme (metatez) olayı kelime ortasında yanaşı gelen ünsüzlerin yerini değiştirerek birbirini evezlemesi ile gözlemleniyor. Bu noktada fonoloji farklılık meydana gelmez, sadece bir ses başka bir sesin yerine geçer. Sözlüklerde kayda alınan sırfa (Babek, Şahbuz, Şerur) sofra, masa örtüsü (Guliyev, Aliyeva 237), *gervek /gevrek* (Ordubad, Şerur, Şahbuz) yumşak (110), *bördəx* (Şəki) böbrek (Azerb. Dilinin Dial. Lüğeti 64) ve b. birimlerde kelime içindeki ikinci ünsüzün birinci ünsüzün yerine geçmesiyle, *urza* – *ruzi* (Guliyev, Aliyeva, 273) kelimesindeyse yanaşı olmayan birbirinden ünlüyle ayrılan iki sessizin birinin diğerinin yerine geçmesiyle metatez olayının gerçekleştiğinin şahidi oluyoruz.

Sözlüklerde az kullanımıyla gözlemlenen gaplologiya (kekotu – keklikotu (Guliyev, Aliyeva 149), ses artımı (*kin* – *ki* (bağlaç) (154) gibi fonetik olaylar “Nahçıvan Diyalekt ve Şiveleri Sözlüğü”nde bir kaç örnekle yer alıyor.

Bazen r sesinin etkisiyle kelime başına i sesi eklenir ve bu ses artımı telaffüzün kolaylaşmasına yardım eder. Örneğin, *iraskin* (Gömür) - *madem ki* (bağlayıcı). -İraskin, günahını boynuna aldı, *mə:m onnan day işim yoxdu, amancax bir də belə qələt qırmasın; ired* (Gıvrak, Şahtahtı) – *iz. –Səhər durup görürük ki, irəddi tüşüp qara canavarın. Bilasuvar ve Fuzuli bölgelerinde de aynı anlama sahiptir; iramqa* (Kengerli, Şahbuz, Şerur) – üstüne mum yapıştırmak için tasarlanmış çerçeve (Guliyev, Aliyeva 258)

Fikrimizce, ağız sözlüklerindeki sözcüksel birimlerin fonetik yapısında kaydedilen bu özellikler, genel olarak Azerbaycan diyalektolojisinin, diyalektoloji fonetikanın öğrenilmesine hizmet etmekte ve aynı zamanda tarihsel açıdan da önem taşımaktadır.

Ağız sözlüklerinde, onomastik birimlerin ciltlerini değiştirerek ek özellikler kazanması ve edebi dilden farklı anlamlar ifade etmesi genellikle dilin zenginliğine hizmet eder. Burada ilginç noktalardan biri, edebi dilde özel bir isim olarak kullanılan onomastik birimlerin, ağızlarda tamamen farklı anlamlar ifade etmesidir. Bu onomastik birimler içinde daha çok toponim (yer adları) və antroponimler (insan adları) dikkat çekmektedir. Bu durumda aynı kelime onomastik birim olarak değil, ağızda kullanılan kelime olarak kaydedilir. Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğündeki bazı örneklere göz atalım:

Şamahı I (Ucar) – ölçü birimi; *Şamahı* II (Cebayıl, Fuzuli, Kelbecer, Laçın, Meğri, Zengilan) – kelağayı (milli şal) (456).

Tuğ I (Ağsu, İmişli, Şuşa, Zerdab) – bayrak; *Tuğ II* (Ağcabedi, Yevlah) – dik, uzun; *Tuğ III* (çoğu ağızlarda) – ince süpürge (506).

Guba I (Şahbuz) – çöl ördeği; *Guba II* (Balaken, Gah, Zakatala) – çocuk oyununun adı (312).

Muğan (Karakilse, Şahbuz) – 1. Karı temizlemek için deri üzerinde üçgen şeklinde bir kürek, 2. Harmanda kullanılan kürek (Karakilse) (362).

Bine - Azerbaycan Türkçesinin Dialektoloji Lügətinde 4 anlamda verilir. *Bine I* (Cebrayıl, Fuzuli, Kürdemir, Salyan, Şamahı, Şemkir, Zakatala) – Göçmenlerin kış aylarında köyün dışında hayvanları tuttukları yer; *Bine II* (Kürdemir, Şeki) – çeltik biçimi zamanı dışarıda yapılan geçici konut yeri; *Bine III* (Güney Azerbaycan) – vele koşulan sonuncu çift hayvan; *Bine IV* (Tebriz) – özül, temel (56)

Haramı I (Karakilse), hırsız, yağmacı; *Haramı II* (İrevan) – tepeli yer; *Haramı III* (İmişli) - çöl, düz; *Haramı IV* (Ordubad) – kovanın içinde hazır bal yeyen arı (194)

Azerbaycan ağızlarında farklı anlamlar ifade eden bu kelimelerin hepsi edebi dilde toponim, yani şehir adları olarak gözlemleniyor. Bunun dışında ağız sözlüklerinde rastladığımız Sibiryâ, Buhara, Şam, Urfa, Salahlı gibi toponimler, Kenger, Halhal, Mirza, Dadaş, Kağan, İnare, Peygamber, Sarıköynek, Fitat, Fatma, Mirzacani gibi antroponimler de aynı özellikleri taşıyor.

“Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğü”nde ve “Nahçıvan Dialekt ve Şivelerinin Sözlüğü”nde, rusçadan alınmış kelimelerin fonetik cildinin değişmiş varyantlarını görüyoruz. Ağızlarda gözlemlenen bu kelimeler, rusça ifade ettikleri anlamlarıyla aynı anlam ifade ediyor. Bu kelimeler Azerbaycan edebi dilinde kullanılmamaktadır. Örneğin, *fışqa* (Zengilan) – fit (Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lügəti 172); *fartığ* (Salyan) 1.önlük 2. Pamuk toplamak için belə bağlanan torba (169); *quruşqa* – (Kültepe, Garaqala, Yukarı Uzunoba) – su içilen bardak. –Bılağın başına bir quruşqa da qoyuplar kin, keçən su işsin. (Guliyev, Aliyeva 184), *ramka* (Biçənək) üzerine mum yapıştırmak için tasarlanmış bir çerçeve. –Yaxcı ramka almışam (228), *aquşqa* (Nəzərabad) – pencere. –Lənpəni qoymuşam aquşqa:n içinə ki, işix geşsə yandırax (20), *sudurqa* (Kırna) – sinirlilik, uyuşmak, spazm. – Uşax gecə sudurqa keçirdip, aparıplar doxdura (241), *şampan* (Naxçıvan) – kiraz türü. – Şampan gilasın dənələri iri-iri olur (246).

Ağız sözlüklerinde bulunan bir sıra sözcük birimler vardır ki, onlara çağdaş Azerbaycan Türkçesinde rastlanmıyor. Fakat bu sözcük birimleri çağdaş Türkiye Türkçesinin kelime hazinesinde yer almakta ve aktif olarak kullanılmaktadır. Örneğin, *postal/posdal* (çoğu ağızlarda) - çekme, çust (Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lügəti, 407), *erik* (Guba) – cır alça (164), *papağan* (Cebrail) - kuş adı (392), *suç* (Cebrail, Gedebe, Gah, Tovuz, Zagatala) - günah, tegsir (446), *ceviz* (çoğu ağızlarda) – ceviz, goz (74), *lor peyniri* (Gence, Şerur, Lerik, Nahcivan, Ordubad) - peynir suyunun çürüntüsü, şor (337), *gevrek/gervek* (Ordubad, Şahbuz, Şerur) - kırılğan, yumuşak (Guliyev, Aliyeva, 109), *ergen* (Şahbuz) - genç oğlan (101), *sucuk* (Ordubad) - su, un, şeker, pekmez ve baharatlardan yapılmış içine ceviz koyulan tatlı (241), *çamır* (Nahçıvan) - bataklık (63), *çalı* (Nahçıvan) - kol (63). Bu kelimelerin çoğunun ifade ettiği anlamlar Türkiye Türkçesindeki anlamlarıyla aynıdır. Bazen fonetik olarak aynı içeriğe sahip olsalar da, farklı anlamlar ifade edebilirler. Örneğin, üşenmek – korkmak.

Azerbaycan yazılı anıtlarının dilinde bulduğumuz bazı kelimeler çağdaş edebi dilde kaydedilmese de, bu kelimeler ağız sözlüklerinde yaşamlarını sürdürmektedir: arı, uçmağ, güz, bağır vb.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesi'nde rastlanmayan yazı kelimesinin anlamı Azerbaycan Türkçesi'nin Fuzuli ağzında gözlenir. Çöl, ova anlamlarında kullanılan bu kelimeye Mahmud Kaşgarlı'nın "Divanü Lügati't-Türk" eserinde, "Kutadgu-Bilig"de, çeşitli klasik şairlerimizin dilinde, destanların dilinde rastlanır. Bu bezmi-xasi-ünsdür, aramgahiqüdsdür; Aç kapıyı, sal yazıya biganəni, biganəni (Ə.Nebati); ... Bayazid yazısında iyi ceylanlar olur, gönder, onlara vurup getirsinler, bize ceylan kebabı ver ("Köroğlu").

Arı kelimesi. Edebi dilde kullanılmadığı takdirde, bu eski dil ögesi kendi anlamını ve kullanımını Azerbaycan Türkçesi Ağdam, Kazak, Fuzuli Guba, Şahbuz, Şemkir, Tovuz ağızlarında korumayı başarmıştır. Edebi dilde sadece "Aydan arı, sudan duru" ifadesinde kendini gösterir. Türk dünyasının dünya kültürüne katkısı olarak nitelendirilen Kitabı- Dede Korkut destanında da bu kelime geniş kullanılmıştır.

V.V.Radloff'un "Türk Lehçelerinin Sözlük Deneyimi" eserinde arı kelimesinin 8 anlamı verilir. Doğrudur, bu anlamlardan bazıları kendini doğrultmuyor, çünkü anlamlar içinde ayrı, ağır, arıq (zayıf) gibi kelimeler arı şeklinde verilir. Buna rağmen, sözlükte arı kelimesinin ifade ettiği anlamlardan biri de bugün Azerbaycan Türkçesi Fuzuli ağzında kullanılan temiz, temizlenmek anlamıdır Azerbaycan Türkçesi'nde olmasa da, Fuzuli ağzında rastlanan bu dil birimi bazı Türk lehçelerinde görülür. Örneğin, aksın sütü arıza, kat alarqa pararsın (Alt) 'Ağzının sütü temizlenince, o zaman da evlenirsin "; Pu är ölmäğinçä arımas kiri (Uyg) "İnsan ölməyənə kadar, suçu temizlenmez". Altay ve Uygur Türkçelerinden verilen bu örnekler fikrimizi bir daha doğruluyor. Bazen bu dil birimine bazı fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinde rastlamak da mümkündür. Arı kelimesine arıq biçiminde temiz anlamında tuva dilinde de rastlanmaktadır. (Русско-тувинский словарь 678.) Çağdaş dilimizde kullanılan arıtlamak kelimesi de aynı kökendir.

Azerbaycan Türkçesinin Batı Grubu ağızlarında yaşlı neslin dilinden derlediğimiz bir çok kelimeler var ki, bu kelimeler ister "Azerbaycan Türkçesi Ağız Sözlüğü"nde, isterse de diğer ağız sözlüklerinde yer bulmuyor. Örneğin, **aşıdırmaq** – netleştirmek, seçmek. Gözüm pis görür, aşışdıra bilmirəm; **anqutu çıxmaq**- çox zayıflamak; **bışmiş** – yemek (isim); **dandılınə dəymək** –kalbini kırmak. Ağız sözlüğünde *findılınə dəymək* kelimesi aynı anlamda verilir; **cıqqırax** – ses; **dühaza etmək** – rezil etmek. Bir qohumlarımin yanında mənə dühaza etməyin qalmışdı, onu da elədin; **dızqax** – korkak; **qağa** – baba, ağabey; **lirt** – şişman insan; **ürcah etmək** – biriyle zorla temas halinde kalmak; **vacehinə yetmək** – bir meseleni büyütme; **yançı** - fazlalık, birine yük olmak; **hulu**- huşsuz, hafızası zayıf. Çox yönnü adama söz demisən, hulunun biridir, o yarıtmar (Fuzuli). Hulu kelimesi sözlükte Bakü ağzında şeftali çeşidi, Celilabad ağzında armut çeşidi anlamlarında verilir; **fırr edib getmək** – saymamak, saygı duymamak. Nə yanımnan fırr eliyif gedirsən?; **yol-yorağa** – bir şeyi adabıyla yapmak gibi kelimeler ağız sözlüklerinde yer almayan kelimeler sırasındadır. Tabii ki, ağız sözlüklerinde verilmeyen bu tür kelimelerin sayısı daha da artırılabilir.

Görüldüğü gibi, genel olarak baktığımızda, Azerbaycan Türkçesi'nin derleme sözlüklerinin azlığı dikkat çekiyor. Bu da ayrı-ayrı bölgelerin derleme sözlüklerinin hazırlanmasına büyük bir ihtiyaç olduğu anlamına gelir. Çünkü Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinin ağız sözlüklerinin hazırlanması, fonetik ve söz varlığı yanı sıra, edebi dilde yaşamayan bazı özelliklerin tanımlanması açısından da önem taşımaktadır. Zengin kelime hazinesine sahip olan Azerbaycan ağızlarının ayrı-ayrı derlenerek en azından gruplara göre

ağız sözlüklerinin yaradılacağı görüşündeyiz. Çünkü aslında, elimizdeki sözlüklere dayanarak onları daha da zenginleştirmek için yeni derlemeler yaparak zengin ağız sözlük malzemesi ortaya koyulabilir ve bu yeni ağız sözlüklerinin yaranmasına zemin yaratmış olur. Azərbaycan Türkçesi ağızlarındaki kelimelerin, aynı zamanda Azərbaycan ağızları ile Türkiye Türkçesindeki ortak kelimelerin fonetik ve leksik açıdan karşılaştırmalı şekilde araştırılması, eski Türk sözcüksel katının ağızlarda izlerinin ortaya konulması dilimize bilimsel açıdan katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

EDEBİYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Bayramov A. Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı, “AM965” MMC, 2014, 280 s.
4. Behbudov, Sefi, Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Nurlan, 2011.
5. Behbudov, Sefi, Azərbaycan şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı, Nurlan, 2003.
6. Budaqov B., Məmmədov N., Azərbaycan Lənkəran regionu toponimlərinin izahlı lüğəti. 2007.
7. Əhmədov M., Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri, 1997.
8. Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, I kitab, İrəvan Çuxuru. Bakı: “Ağrıdağ”, 2009, 192 s.
9. Karaman, Erdal “Azerbaycan Sahası Sözlükleri”, Turkish studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4. s.35-36. Summer 2009.
10. Quliyev Ə., Əliyeva N., Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan, 2017
11. Vüqarlı V., Soğanlıq kəndinin şivəsinin lüğəti. Bakı, 1999.
12. Şirəliyev M., Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008
13. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 1. С.Петербургъ, 1893.
14. Русско-тувинский словарь. Москва, 1953.
15. Татар теленен диалектологик сүзлеге. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1969.

**TATARCA-ÇUVAŞÇA DİL İLİŞKİLERİ VE KREŞİN TATAR
AĞIZLARINDAKİ ÇUVAŞÇA ALINTILAR**

Prof. Dr. Ercan ALKAYA
Fırat Üniversitesi / Türkiye
ealkaya16@gmail.com

Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA
Kazan Federal Üniversitesi / Rusya
zkirillova@yandex.ru

Türk dünyasındaki tarihî ve coğrafi görünüşler genellikle birbiriyle örtüşmez. Tarihî durumu bakımından Çuvaşça, Tatar Türkçesinden oldukça uzaktır. Fakat, coğrafi olarak Çuvaşlar, Tatarlarla en fazla yakın olan, bin yıl boyunca aynı devletlerin bünyesinde yaşayan topluluklardır. Bazı dilciler (Mesela N. Poppe) Çuvaşçanın söz varlığının % 80'inin Tatar Türkçesinden alındığını söylemektedir. Çalışmalarının pek çoğunu Tatarca ve Çuvaşçanın karşılaştırılmalı incelenmesine adanmış Tatar etimologu Rifkat Exmetyanov da bu tespitin gerçeğe yakın olduğunu söylemektedir. Ona göre, Çuvaşçada Tatarcanın kendi içinde unutulmuş kelimeler, kelime kalıpları, kelime anlamları da korunmuştur. Bu durum tabii ve oldukça yaygındır. (Exmetyanov, C. I, 2015: 18).

Çuvaşça alıntılar daha çok Çuvaşlarla bir arada veya yan yana yaşayan Tatarların ağızlarında görülmektedir. Tataristan'ın Çuvaşistan ile sınırdaş Kaybıç rayonunda yaşayan Melki (diğer adıyla Tav Yagı) Kreşin Tatarları da bu ağızlardan biridir. Yaşadıkları yerler, dil ve ağız özelliklerinden hareketle Tatar Türkçesinin Orta (Kazan) diyalektine dahil edilen Kazan Ardı, Tüben Kama Kreşinleri ve Nogaybekler, Batı (Mişer) diyalektine dahil edilen Çistay ve Melki (Tav Yagı) Kreşinleri arasında sonuncusunun yani Melki Kreşinlerinin özel bir yeri vardır. Genellikle, Melki Kreşinlerinin dil ve kültürel özellikleri bakımından hangi diyalekte dahil edilmesi gerektiği üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tatar diyalektoloğu Flora Bayazitova bu grubu özel bir grup olarak tanımlar, Tatar Türkçesinin sadece Batı (Mişer) diyalektinin değil, Orta (Kazan) diyalektin özelliklerine de sahip olduğunu, yine Çuvaşçanın da etkisinde kaldığını belirtir. Daha da açık söylemek gerekirse, fonetik özellikleri bakımından bu ağız, Mişerlere, yani Batı diyalektine yaklaşıyor, aynı zamanda Orta (Kazan) diyalekt ile de ortak özellikler gösterir. Morfolojik özellikleri bakımından ise, Orta diyalekte, bilhassa Kasım, Nokrat ve Perm Tatarlarının ağız özelliklerine benzer, yine Tatarca ve Çuvaşça için has olan genel Türkçe kalıplara da sahiptir. Söz varlığında da eski katmana ait kelimeler, bu bağlamda Çuvaşça kelimeler de bulunmaktadır (Bayazitova, 1986: 194-195). F. S. Bayazitova'ya göre, dil özellikleri ve maddi kültürde Çuvaşlarla ortaklıklar bulunsun da, Melki Kreşinlerini Eski Tatarlar olarak görmek gerekir. Komşu Çuvaşlarla kurulan sıkı ilişkiler, Hristiyanlık kabul edilince daha da güçlenmiş olmalıdır. (Bayazitova, 1997: 21).

Damir İsxakov, Melki Kreşinlerinin Mişer kökenli olduğu fikrine eleştirel yaklaşır. Onun araştırma sonuçlarına göre, ilk olarak Çuvaşçada eski Mişer tabakası vardır ve bu, R. Axmetyanov tarafından Çuvaşların etnik bünyesine Mişer unsurlarının girmesiyle açıklanmaktadır (Axmetyanov, 1978: 86, 204). Demek ki, Melki Kreşinlerinin diline Mişer tesirinin onlardaki Çuvaş bileşeni vasıtasıyla da olması mümkündür. Üstelik, onlar Çuvaşlar ile yan yana ve bir arada yaşamaktadırlar. Yine, Mişerlerin kuzey grubunda da Çuvaşlarla bağlantı izlerine rastlanmaktadır. İkinci olarak Melki Kreşinlerindeki “Tatar” bileşenini son

dönem Mişerleri ile eşleştirmek zorluklar doğurmaktadır. Bunun tam tersine Altın Orda Türk köklerine gidip dayanması ihtimal dahilindedir. (İstoriya, 2017: 228).

Bunun dışında, Çuvaşlar 18. yüzyılın ilk yarısında Hristiyanlaştırılana kadar Çuvaşlarla sınır bölgesinde etnik oluşum tamamlanmış durumdadır. Kayum Nasıyri, bu durumu şu şekilde belirtmektedir: *“O zamandaki (1526’lı yıllar) Müslümanlar, Çuvaşlarla çok karışmışlardır. Çuvaşlardan pek çok kişi Müslüman olmuştur. Çuvaşlara kız verip kız almışlardır. Rivayet ederler ki, bundan 150 yıl veya daha öncesinde Rus ismiyle adlandırılan Müslümanlar çokmuş. Bizim zamanımızda Rus isimli bazı kişiler var. Bu sebeple, eski kayıtların tutulduğu yıllarda kimin ismi Rus ismi ise, onu Kreşin olarak yazmışlar. Bu halkın 1727’lerde tutulan kayıtlarının kararı bugün de halledilebilmiş değildir”* (Nasıyri, 2005: 189). Böyle olunca, bu gibi durumlarda Müslümanlar “Tatar”, Mecusiler ise “Çuvaş” ismiyle adlandırılmış, İslam dinini benimseyen Çuvaşları da Müslüman olarak adlandırmak mümkün olmuştur (İstoriya, 2017: 228).

19. yüzyılın sonunda Çuvaş tarihçisi ve etnografı V. K. Magnitskiy, Tatar-Çuvaş kızları (Melki/Tav Yagı Kreşin kızları) yerli Çuvaşlarla evlenmektedir, diye yazmaktadır. 20. yüzyıl başında da Melki (Tav Yagı) Kreşinlerinin çoğunun hanımı, komşu köylerdeki Çuvaş kızlarıdır, diyor. Karışık nikâhlar, etnos ve dil bakımından da etkisini gösterir. Tatarlar Çuvaşçayı, Çuvaşlar da Tatarçayı bilirler. 18. yüzyılın ilk yarısında Tav Yagı (Melki) Kreşinlerinin % 60’ını Çuvaşlar, % 40’ını da Tatarlar oluşturur. Aynı zamanda, bu iki grubun çok sıkı münasebetleri sebebiyle mevcut sınıflamanın şartlı olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak, 20. yüzyılın ortalarında bu iki grubun birbiriyle az çok karışması gerçekleşir. 20. yüzyılın başında bu grup içinde 4-5 bin Çuvaş, Tatarlar tarafından eritilir. Ayrıca, Tav Yagı (Melki) Kreşinlerinin şekillenmesi sadece eritmeyle kalmaz, orta asırlardan başlayan tahkim etme süreçlerinin evrelerini hatırlatır (İstoriya, 2017: 229-230).

Genellikle, bu grubun oluşumu hakkında eskiden beri çeşitli farklı görüşler ileri sürülmüştür. 19. yüzyılda, mesela, bir grup yazar (A. Komissarov, A. Pçelov vd.) Melki Kreşinlerini Tatarlaşmış Çuvaşlar diye anlatmakta, diğer bir grup ise (A. Rittix, N. Zolotnitskiy, V. Magnitskiy, G. Filippov vd.) onları, Çuvaş tesirinde kalmış Tatarlar olarak göstermektedir. Mirolyubov, 1889 yılında yazdığı makalesinde bu grubun oluşumuna Tatarların da Çuvaşlarında katkısı olduğunu söyler. 1920’li yıllarda tarihçi Nikolay Vorobyev özgün bir fikir ortaya koyar: Melki Kreşinleri Tatar ve Çuvaşlar için ortak olan genel Bulgar kökeninden, bu iki grup henüz ayrılmadan önce şekillenmiştir, der (Vorobyov, 1929: 4; İstoriya, 2017: 225). Bu grup için “Kreşin” adı ancak 20. yüzyıl başında kullanılmaya başlar, o zamana kadar ise belgelerde çoğunlukla bu grup için Çuvaş adı kullanılmaktadır. Aynı dönemde bazı köylerin kimi kişileri, 18-19. yüzyıl belgelerinde “Kreşin Tatarı” olarak kayıtlara geçmiştir. Maddi kültürde ve dil özelliklerinde Çuvaşlar ile de Mişerler ile de ortaklıklar çoktur (Tatarı, 2001: 21-22; Kirillova, 2015: 726-727).

20. yüzyıl sonu-21. yüzyıl başı araştırmalarından anlaşıldığı üzere, Melki Kreşinlerinin dil özellikleri ve maddi kültürü, bu grubun şekillenmesinde Mişer Tatarları, Aşağı Çuvaş (Anatri), İdil boyu Fin-Ugor ve Kıpçak-Nogay tabakalarının etkisi olduğu yönünde bir sonuca ulaşmaya imkân vermektedir. (Molkeyevskiye, 1993: 4-7; Almeyeva, 2012: 5-6). Görüldüğü üzere, bu grup gayet karmaşık etnik köklere sahip olup onları ortaya koyabilmek için birkaç asır devam eden karşılıklı görüşler belirtilmiş ve günümüze kadar üzerinde uzlaşılamamış meseleler bulunmaktadır.

Melki Kreşinlerinin ağzında Çuvaş alıntıları oldukça önemli bir yer tutar. Bu alıntılar esasen günlük yaşamla ilgilidir, yine soyut düşünceleri ifade eden kelimeler de bulunmaktadır. Çuvaş alıntılarının bazılarına bakalım.

Haftanın günlerinden ikisini bildirmek için, Çuvaşça alıntılar kullanılır. *Tündi kın*, Tatar edebî dilinde *düşembî* (pazartesi), Çuvaşçada *tüntikun* (Yegorov, 1960: 290; Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 176). *Utlari kın*, Tatar edebî dilinde *sişembî* (salı), Çuvaşçada *utlarikun* (Yegorov, 1960: 62; Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 575).

Kekey: Tatarca *it* (et), Çuvaşça *kakay*, aynı zamanda et anlamında daha çok *aş* kelimesi kullanılır (Yegorov, 1960: 194; Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 130). İlginç olanı şudur ki, “Çuvaş Tiliñiñ Etimologik Süzligi”nde *kakay* kelimesinin kökeni Moğolcadaki “gakay, gaxay (domuz)” kelimesine götürülür (Yegorov, 1964: 85; Fedotov, 1996, T. 1: 213). V. G. Yegorov’a göre “Çuvaşlar önce, muhtemelen, sadece domuz etine “kakay” demişlerdir, daha sonra ise sığır etini de bu kelimeyle adlandırmışlardır” (Yegorov, 1964: 85).

Kukşa: dazlak, kel. Çuvaşçada aynen böyle yazılır. M. R. Fedotov’a göre, *kukşa* kelimesi Türkçe “kakşa” kelimesine gider. Mesela, Altay Türkçesinde bu kelime “kurumak, kuruyup dökülmek” anlamına gelir (fazla olgunlaşmış hububat tanesi). Türk lehçelerinde kak (kurutulmuş; katı; kuru) anlamlarına gelir (Fedotov, 1996, T. 1: 304).

Kırsut: Ev iyesi. Çuvaşcadaki yazılışı ve söylenişi biraz farklı olup “xırtsurt” şeklindedir (Yegorov, 1960: 97), fakat 1961 yılında basılan “Çuvaşça-Rusça Sözlük”te bu kelime artık eskimiş bir kelime olarak gösterilmiştir (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 499).

Çaplı: Tatar edebî dilinde *yaxşı, matur* (güzel, hoş). Çuvaşçada *çaplı* şeklinde olan kelimenin diğer varyantları: *muxtavla, xisepli, layax* kelimeleriyle birlikte “ünlü, şanlı” anlamını bildirir (Yegorov, 1960: 389), yine “ünlü, tanınmış; önemli; görkemli, zengin, süslü” olarak da çevrilebilir (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 524).

çikriş: İki. Çuvaşçada bu anlamı bildirmek için *yikriş* (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 121) ya da *yikriş aça* kelimeleri kullanılır (Yegorov, 1960: 30).

Çılay: Tatar edebî dilinde *küpten* (çoktan). Çuvaşçada da aynen böyle yazılan ve söylenen kelime, başka anlamlara da gelmektedir: Gayet, çok, oldukça; uzun, sürekli (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 544-545).

Timire: Tatarca *toman* (sis, buğu). Çuvaşçada “tître”nin eşanlamlısı *yankar* kelimesi yine sis, buğu anlamında kullanılır (Yegorov, 1960: 439). Ayrıca *titre reşenî*, havanın donukluğunu, sıvı sisi ya da ufak ufak yağan yağmuru da bildirmektedir (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 425).

Aldır: Evde bira yapımında kullanılan büyük ağaç kepçe. Çuvaşçada *altär*: 1. Büyük kepçe, kürek (*Altär şältär*-Yedigen yıldız); 2. Yalak, yemli, oluk (Çuvaşsko-Russkiy, 1961: 30). M. R. Fedotov’a göre, *altär* kelimesi Türkçe alt- köküne dayanır fakat Başkurt Türkçesinin dışında diğer Türk lehçelerinde kullanılmaz: Başk. *aldır*: Büyük ağaç kâse (kepçe) (Fedotov, 1996, T. 1: 37).

Melki Kreşinlerinde özellikle kadın ve kızların giyim kuşamları Çuvaşlarınkiyle çok benzerdir ancak bunların adları Çuvaşça değildir: *Takiya* (parlak taş ve pullarla süslü kadın başlığı, fes), *tastar* (beyaz keten dokumadan yapılmış başörtüsü), *tastar cawlığı* (tastar başörtüsü), *kaşpaw* (Eskiden kadınların giydiği pullarla süslü yuvarlak börk) vb. Çuvaşlarla ortaklık olması sebebiyle bu kelimelere açıklamalarına da değinmek gerekir.

Melki Kreşin kızları bayram günlerinde pullu *takiya* giymişlerdir. *Takiya*, yarım daire şeklinde, en tepeye ağaç ya da kalay gibi katı malzemeden 2-3 cm yükseklikteki uç yerleştirilip altı kulaklıkları olarak yapılan, üst kısmı çeşitli renkteki simler, alt tarafı ise küçük gümüş pullarla bezenmiş baş giyimidir. (Möxemedova, 2005: 42). Eski zamanlarda *takiya* Tatar halkının tüm gruplarında da varmış, yine diğer Türk boylarında ve Fin-Ugor halklarında kızların baş giyimi olarak bilinirmiş. (Vorobyov, 1953: 41). Çuvaşlarda *tuxya*, kızların baş giyimi, Başkurlarda *takiya*, *tuxya* ve İdil boyunun Fin-Ugor halklarında: Mari, Udmurt, Bisermerlerde, yani Türk boylarıyla eskiden beri bir arada yaşayan komşu halklarda da kızların giydiği baş giyimi *takiya* olarak adlandırılmıştır (Belitser, 1961: 57-58; Bayazitova, 1997: 94). Tuna Boyu Bulgarlarında bu kelime, *takı* şekliyle “bere” anlamına sahiptir. Etnograf N. İ. Vorobyev’in malzemelerine göre, *takiya* bütün Türk boylarına has olan sert ve yüksekçe yapılan kızların taktığı bir baş giyimidir (Vorobyov, 1929: 9; Bayazitova, 1986: 145). Melki Kreşin kızlarının *takiyası* özellikle Çuvaşların *tuxyası* ile çok benzerdir. Çuvaş âlimleri V. G. Yegorov ve M. R. Fedotov da *tuxya* kelimesinin diğer dillerdeki çok sayıda denk biçimlerini gösterir ve bu kelimenin Arapçadan alıntılandığını vurgularlar (Yegorov, 1964: 264; Fedotov, 1996, T. 2: 259).

Melki Kreşin kızları *takiya* giyerken kadınları ise *tastar* (beyaz keten dokumadan yapılmış başörtüsü), *tastar cawlığı* (tastar başörtüsü), *kaşpaw* (Eskiden kadınların giydiği pullarla süslü yuvarlak börk) giyerler. *Tastar* kelimesi Farsçadan alıntılanan ve sarık anlamını bildiren bir kelimedir (Exmetyanov, C. II, 2015: 222). *Tastar* da, *ak cawlık* gibi havlu şeklinde evde dokunan ak kendirden işlenmiş fakat daha uzun olan (2 metreye kadar) ve uçları çeşitli renkte iplerle dokunarak bezenen, altına tambur işlemeli kumaş ve ucuna ak dantel konulan bir baş giyimidir. *Tastar* başta sıkıca dursun diye üzerine kısa havlu biçimindeki *tastar cawlığı* bağlanmıştır. Onun da uçları dokunarak bezenmiştir. *Tastar* baş giyiminin benzerleri bazı Mişer ve Çuvaş grubu kadınlarında da mevcut olmuştur. Genellikle, havlu şeklindeki başörtülerine Fin-Ugorlarda da, eski dönemlerde Slav halklarında da rastlanmıştır. Etnograflara göre, bu tür başörtüleri, ilk olarak Orta Asya’da yaşayan Türk boylarındaki kadınlara hastır. Orta İdil Bölgesinde de bunlar oldukça erken yayılmış olmalıdır. Uzun yıllar devamında her yerde bunların çeşitli varyantları meydana gelmiştir (Möxemedova, 2005: 19, 26). *Tastar*, baş giyimi olarak yine Başkurlarda, Bisermerlerde, Udmurtlarda vd. de bilinmektedir. (Bayazitova, 1986: 146). Çuvaşçada ise *tastar* eskimiş bir kelime olarak bilinmektedir (Yegorov, 1964: 233), buna benzer baş giyimi ise *surpan* ya da *sorpan* olarak adlandırılmaktadır. *Surpan* kelimesi de Farsçadan (ser “baş” + bend “sarma, bağlama”) gelmiş diye kabul edilmektedir (Yegorov, 1964: 197).

Bayram günlerinde Melki kadınları başlarına *kaşpaw* giymişlerdir. Bu kelimenin *kaşbaw/kaşmaw* varyantları da vardır. Türkçe bir kelime olarak kabul edilir, *kaş* ve *baw* (bağ) kelimelerinden yapılmış, yani kaşın üzerine kadar düşen baş giyimidir. Yine çeşitli fonetik varyantlarının çeşitli şekillerde yapılmış olduğu da söylenmektedir. Mesela, *kaşmaw* kelimesindeki “maw” unsurunun, Çincedeki “kadın börtü” anlamındaki kelimeden, *kaşpaw* kelimesindeki “paw” unsurunun da Farsça pak ~ pag “kaş (alın) giyimi” anlamındaki kelimeden alındığı yönünde görüşler bulunmaktadır (Exmetyanov, C. I, 2015: 386). *Kaşpaw*, kesilmiş koni şeklinde dikilmiş, alt kısmına irice, üst kısmına da küçükçe pullar ve küçük boncuklar dizilmiştir. (Möxemedova, 2005: 47). Bu şekildeki baş giyimi önceleri Kazan Tatarlarında oldukça yayılmıştır. Yine Mişer Tatarlarının Lembre (*kaşpaw*) ve Temnikov (*kaşbaw*) gruplarında, Başkurlarda (*kaşmaw*), Çuvaşlarda (*xuşpu*) ve Bisermerlerde (*kaşpu*) şekillerinde yer almaktadır. *Kaşpaw*ın uzun zamandan beri İdil boyu Türk boylarında oldukça yaygın olan bir baş giyimi olduğunu söylemek mümkündür (Bayazitova, 1997: 95).

Çuvaşçada *xuşpu* eskimiş bir kelime olarak gösterilmektedir. V. G. Yegorov, bu kelimeyi “evli kadınların gümüş pullar ve boncuklarla süslediği eski baş giyimi” olarak belirtmektedir (Yegorov, 1964: 313). M. R. Fedotov ise N. Aşmarin’in görüşünü vererek bunlardan farklı olarak *xuşpun*ın arkadan dizin altına kadar daralarak geldiğini, uzunca boncuklarla bezendiğini, düğünde giyildiğini söyler (Fedotov, 1996, T. 2: 376-377). *Xuşpu* kelimesi Çuvaşçanın ağızlarında *xoşpu* olarak da görülür. Bu baş giyiminin yayılma yeri, kumaşı ve nasıl yapıldığı bakımından beş türü bulunmaktadır (Çuvaşskaya Entsiklopediya. *Xuşpu*. <http://enc.cap.ru/?lnk=507&t=publ>).

Görüldüğü üzere, Melki Kreşinlerinde kullanılmakta olan baş giyimleri Çuvaşlarla büyük benzerlik göstermektedir. Aynı zamanda bunları Orta İdil ve Ural boyunda yaşayan halklar için ortak olan eski giyimler olarak kabul etmek de mümkündür. İncelenen baş giyimleri adları Fars (tastar) ve Arap (takıya) dillerinden alıntı ya da Türkçe kökenli (kaşpaw) kabul edilmektedir.

Sonuç olarak Türk boylarının Kıpçak ve Bulgar gruplarına dahil edilen Tatarlarla Çuvaşlar uzun asırlar devamında komşu olup gayet sıkı bir ilişki içinde yaşamışlar, dil bakımından da birbirlerinden alıntılar yapmışlardır. Tataristan’ın Çuvaşistan Cumhuriyeti ile sınırdaş rayonunda yaşayan, kökenleri ve dil özellikleri bakımından bilim adamlarınca farklı olarak ele alınan Melki Kreşinlerinde Çuvaşça kelimeler oldukça fazladır, maddi kültürde de Çuvaşlarla ortaklıklar gözlemlenmektedir.

KAYNAKLAR

Almeyerova, Naile. *Kreşin Tatarlarının Köyleri, Audioyazma Kuşumtası Bölüm 2, Çıkarılış, Melki Türkçesi*. Sankt-Peterburg – Kazan: Rossiyskiy Institut İstorii İskusstv, 2012.

Axmetyanov, Rifkat. *Sravnitelnoye İslledovaniye Tatarskogo i Çuvaşskogo Yazıkov (Fonetika i Leksika)*. Moskva: Nauka, 1978.

Bayazitova, Flyora. *Govori Tatar-Kryaşen v Sravnitelnom Osveşçenii*. Moskva: Nauka, 1986.

Bayazitova, Flyora. *Kreşinler. Türlü Üznüçelçiler hem Yola İcatı*. Kazan: Matbugat Yortı, 1997.

Belitser, Vera. *Narodnaya Odejda Udmurtov: Materialı k Etnogenezu*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1951.

Çuvaşskaya Entsiklopediya. *Xuşpu*. <http://enc.cap.ru/?lnk=507&t=publ>

Çuvaşsko-Russkiy Slovar. S Prilojeniyem Kratkogo Grammatičeskogo Oçerka Çuvaşskogo Yazıka, Sostavlennogo N. A. Andreyevim. Pod Redaktsiyey M. Y. Sirotkina. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo İnostrannıx i Natsionalnıx Slovarey, 1961.

Exmetyanov, Rifkat. *Tatar Türlü Etmologik Süzlügü, C. I (A-L)*. Kazan: Megarif – Vakıt, 2015.

Exmetyanov, Rifkat. *Tatar Türlü Etmologik Süzlügü, C. II (M-Y)*. Kazan: Megarif – Vakıt, 2015.

Fedotov, Mixail. *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka: v 2-x t. T. I. A-R*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy Institut Gumanitarnıx Nauk, 1996.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Fedotov, Mixail. *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka: v 2-x t. T. II. S-Y.* Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy Institut Gumanitarnıx Nauk, 1996.

İstoriya i Kultura Tatar-Kryaşen (XVI-XX vv.): Kollektivnaya Monografiya. Kazan: Institut İstorii im. Ş. Mardjani, 2017.

Kirillova, Zoya. “Kreşin Tatarlarının Etnik Kökenleri”, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri / Fırat Üniversitesi (Elazığ, 16-18 Ekim, 2014).* I. Cilt. Elazığ. 2015, s. 723-728.

Molkeyevskiye Kryaşeni: Sbornik Statey. Kazan: İYALİ ANT, 1993.

Möxemedova, Remziye. *Kreşın Tatarları Kiyımı.* Kazan: Süz, 2005.

Nasıyri, Kayum. *Saylanma eserler*, 4 tomda, 3 tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005.

Tatarı, Moskva: Nauka, 2001.

Vorobyov, Nikolay. *Kazanskiye Tatarı.* Kazan: Tatgosizdat, 1953.

Vorobyov, Nikolay. “Kryaşeni i Tatarı. Nekotorıyı Dannıyı po Sravnitelnoy Xarakteristike Bıta”, *Otdelnyı Ottisk iz Jurnala Trud i Xozyastvo*, S. 5. Kazan, 1929.

Yegorov, Vasiliy. *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka.* Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1964.

Yegorov, Vasiliy. *Russko-Çuvaşskiy Slovar.* Pod Redaktsiyey İ. A. Andreyeva. Çeboksarı: Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1960.

ANADOLU AĞIZLARINDA ANORGANİK ÜNSÜZ (M, B, P, N, R, T) TÜREMESİ

Arş. Gör. Gündoğan ALPAY
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye
gundoganalpay@gmail.com

1. Giriş

Bir kelimedede aslında bulunmayan bir sesin sonradan ortaya çıkması hadisesine “ses türemesi” adı verilir. Başta, seslerin birbirleriyle etkileşimi (çevre şartı) olmak üzere, seslerin kendi yapıları, konuşurun telaffuzu kolaylaştırma eğilimi (en az çaba etkisi), anlamı kuvvetlendirme, sözcüğü daha vurgulu bir biçimde ifade etme, uzun veya vurgulu bir ünlü kısalırken ses telafisi vb. nedenlere bağlanabilen ses türemesinin, ön türeme, iç türeme ve son türeme olmak üzere üç türü vardır. Bu üç türeme biçiminde de ortaya çıkan ses, ünlü veya ünsüz olabilmektedir. Karaağaç (2012), Türkiye Türkçesi ölçünlü yazı dili ve ağızlarında Türkçede hem yapımlık hem çekimlik hem ünlü hem ünsüz hem de yarı ünlü (/v/, /y/, art ve ön /ğ/) türemelerinin görülebileceğini belirtmiştir (141). Türkçede ünlü türemesinin ünsüz türemesi ile karşılaştırıldığında daha yaygın olduğu söylenebilir. Ayrıca türeyen sesler kelimedede anlam ayırıcı bir değere sahip değillerdir. Ses türemesi açısından Türkçeye baktığımızda, bazı ses türemelerinin kalıcı hale gelerek yazı diline intikal ettiği veya yazı diline intikal ederek türemenin kalıcılaştığı¹, bazı ses türemelerinin ise ağızlarda geçici türemeler biçiminde kalarak sınırlı alanlara mahsus oldukları görülmektedir. Sağol Yüksekaya (2010), bu durumu, türeyen bazı sesler belli bir bölge içerisinde yoğunlaşırken, bazı bölgelerde görülmemekte veya sadece birkaç, hatta bir örnekle sınırlı kalabilmektedir şeklinde ifade etmiş (91), ses türemesinin meydana geldiği örneklerin standart olarak bütün lehçe ve ağızlarda ortak olmadığına vurgu yapmıştır.

Kelime tabanlarında, türeme sonucu iki veya üç ünsüzün yan yana gelmesi durumunda, bu ünsüzler bir ünsüz demetçisi (consonant cluster) meydana getirmektedirler (Develi, 1995: 150). Türkçede her durumda ünsüz ile ünlü arasında bir ünsüz türemesi olabileceği için Türkçede ünsüz çiftleri iki ünsüzden meydana gelmektedir. Bu konuda Karamanlı Türkçesi istisnai bir durum sergilemektedir². Böyle bir demetçikte ünsüzlerin birbirlerine etki ederek, tonluluk niteliklerini benzeştirmeye çalıştıkları görülür. Develi (1995), birbirinden farklı boğumlanma ve çıkak özelliklerine sahip ünsüzler ile kurulmuş bir ünsüz demetçisinin ortaya çıktığı sözcük tabanında, en az çaba kanununun itici rol oynaması sonucu, kolay söylenen bir ses demetçisine geçme eğiliminin meydana geldiğini ifade etmiştir (150). Buna ek olarak Türkçede heceler tek dorukludur. Bu nedenle Türkçede öncelikle hece sonunda, ardından ünsüz türemesinin gerçekleştiği hecelerde bu durumu bozacak ünsüz çiftleri bulunamaz. Türkçede bu sistemi bozmayan ünsüz demetçikleri, ünsüzlerden ilkinin daha açık, ikincisinin ise daha kapalı bir ünsüz olacak şekilde seçilmesiyle kurulmaktadır. Mevcut durumdan hareketle Türkçenin kelime ve hecelerin

¹ Bazı örnekler: erişte < Frs. rişte; kehribar < Frs. kehrubā; pelesenk < Frs. belesān; sehpa < Frs. se+pa; miheng < Arp. mihakk; papağan < Ar. babagā; çitlembik < Tü. çitlemik; tunç < Tü. tuç; kaplumbağa < Tü. kaplu+baga; berk < Tü bek; Bandırma < Yun. Panormos; istasyon < İng. station; bomba < İtl. boma; baldıran < İtl. valeriana.

² embr “emir”; gümbükçü “gümbükçü”; gümbrah “gümbrah”; imbrenmek “imrenmek”; ömr “ömür”; tombruk “tomruk”; zümbre “zümbre”; zümbüt “zümbüt”; temsil “temsil” vb. örnekler Karamanlı Türkçesine Yunancanın bir etkisi olarak değerlendirilmiştir. (Eckmann, 1950; 200).

sonunda bulunabilen ünsüz demetçiklerine bakıldığında bunların ancak belirli demetçikler oldukları görülür³. Dolayısıyla Anadolu ağızlarında ilk, orta ve son hecede meydana gelen ünsüz türemeleri de birer ünsüz demetçisi olarak ele alındığında mevcut bazı örneklerde Türkçenin bu özelliğinin dışına çıkılmadığı söylenebilir.

Bir hayli farklı sebebe bağlanarak Türklük bilimi açısından karmaşık bir durum arz eden ilk, orta ve son hecelerdeki ünsüz türemelerinin, gerçekte bir türeme olup olmadığının tespit edilmesi ve eğer türemeyse bağlı bulunduğu nedenin doğru bir şekilde ortaya konulması bu ses olayının daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, Anadolu ağızlarında kullanılan bazı kelimelerin ilk, orta ve son hecelerinde görülen anorganik ünsüz türemelerini ele alarak bu türemelerin gerçekte bir türeme olup olmadıklarını ve eğer türemeyse bile nedenlerinin daha doğru bir şekilde ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Ayrıca türeme olayının meydana geldiği ağız bölgesi belirtilerek anorganik türemelerin Anadolu ağızlarında nerelerde tespit edildiği haritalandırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada başvuru kaynaklardan tarama yoluyla elde edilen örnekler, araştırmacıların kelimeleri doğru duyduğu ve doğru tespit ettiği varsayılarak incelemeye dahil edilmiştir.

2. Anadolu Ağızlarında Anorganik Ünsüz Türemeleri

M. Räsänen'in *Materialien zur Lautgeschichte der Turkischen Sprachen* adlı eserine, 1950 yılında bir eleştiri yazan Eren, Räsänen'in *tunç* maddesinin etimolojisi üzerine ileri sürdüğü görüşünün gerçeği yansıtmadığını belirtmek adına getirdiği örneklerde, geniş bir biçimde Anadolu ağızlarında meydana gelen ünsüz türemelerine yer vermiştir (Eren 246-247)⁴. Başta *Söz Derleme Dergisi* olmak üzere çeşitli kaynakları tarayarak Türkçede ünsüz türemeleri üzerine araştırma yapan Eckmann (1953), ise Türkçede çeşitli fizyolojik sebepler ile meydana gelen türeme ünsüz /b/, /p/, /m/, /n/, /d/, /t/, /l/, /r/, /v/, /k/, /h/, ve /y/ ses birimlerinin oldukça yaygın olduğunu belirtmiş, ayrıca mevcut türemelerin, boğumlanma hareketleri sırasındaki senkronizmin bozulmasından kaynaklandığını ifade etmiştir (Eckmann 313-320). Türkiye Türkçesi ölçünlü yazı dili ile ağızlarında ve çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde kelime sonu ünsüz türemesini ele alan Koç (2010), kelimelerin sonundaki bazı ünsüzlerin bir ses türemesi olmayıp, tarihî Türk lehçelerindeki birtakım bağlaç, edat ve eklerin kalıntısı olduğunu⁵, bazılarının ise alıntı kelimenin sonundaki uzun ünlünün kısılması neticesinde ortaya çıktığını belirtmiştir. J. Eckmann biri /b/, /p/, /m/ diğeri /d/, /t/, /n/ ses birimleri olmak üzere bir dizi makalede ünsüz türemelerini ele almıştır. Eckmann'ın bu makalelerde /r/ ses birimi türemesine yer vermemesinden hareketle Buran (2011), Anadolu ağızlarında konuyu incelemiştir. Buran (2011), bu incelemesinde Anadolu ağızlarında /r/ ses birimi türemesinin genel bir nedene bağlanamayacağı fakat asıl sebebin sesletimdeki senkronizasyon olduğu sonucuna varmıştır. Öztürk (2017), ünsüz türemesini

³ Türkçede kelime veya hece sonunda ancak -lp, -lç, -lk, -lt, -rp, -rç, -rk, -rs, -rt, -nç, -nk, -nt, -st, -şt ünsüz demetçikleri bulunabilir.

⁴ Eren (1950), söz konusu incelemesinde *tunç* sözcüğünün Räsänen'in belirttiğinin aksine asli olmadığını, sözcüğün asli biçiminin *tuç* olması gerektiğini ve /n/ ses biriminin türeme bir ses olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tarihi Türk lehçelerinde kelimenin *tüç* biçiminde tespit edilebildiğini dile getirmiştir (246).

⁵ Koç (2010), *şimdik* zarfı ve *gibik* edatının sonunda bulunan /k/ ünsüz ses biriminin, *ok/ök* kuvvetlendirme edatının bir kalıntısı olabileceğini; *ilkin*, *yayan*, *gibin*, *bilen*, *artıkın* vb. örneklerdeki /n/ ünsüz ses biriminin ise aslında bir ses türemesi olmayıp, kelimenin {-n} vasıta hâli ekiyle genişlemiş biçimleri olabileceğini belirtmiştir (60).

Türk dillerinde daha çok çaba gerektiren bir ses hadisesi olarak ele almış ve ön, iç ve son seslerdeki ünsüz türemelerini örneklendirmiştir. Ayrıca son ses türemesinin alıntı kelimelerde meydana geldiğine dikkati çekmiştir (Öztürk 2195). Ancak burada ünlü veya ünsüz türemesi genel olarak daha çok çaba gerektiren bir ses hadisesi olarak görülmesine rağmen, alıntı kelimelerde bir “uyarlama”; Türkçe kelimelerde ise bir “sesletimi kolaylaştırma” meydana getirdiği için hatalı tasnif edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu türemeler dilde daha çok çaba gerektiren bir hadise değil, aksine daha az çaba eğiliminden kaynaklanan olaylar olarak ele alınmalıdır.

2.1. /r/ Ses Birimi Türemesi

/r/ ses birimi, boğumlanma noktası bakımından diş etinde boğumlanan, ses yolu bakımından akıcı, hava yolu bakımından ise ağız ünsüzü olan, tonsuz karşılığı bulunmayan tonlu bir ünsüzdür. Ayrıca dil ucunun sert damağa dokunması ve dilin büzülmesi sonucu havanın ağız yolundan kesik kesik verilmesi ile ortaya çıkan titreşim bir sestir (Karaağaç 101). Kolay telaffuz edilebilen bir ünsüz olmadığı için Türkçede /r/ ses birimi, türemeden çok düşme eğilimi göstermektedir. Buran (2011), /r/ ses biriminin boğumlanması sırasında meydana gelen titreşimin oluşabilmesi için özel bir çaba gerektiğini belirtmiştir (2). Türkçenin bütün lehçelerinde iç ve son seslerde kullanılabilen /r/ ses birimi, ön seste asli olarak bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ünsüz ile başlayan kelimeler Türkçeye diğer dillerden alınma kelimeler olarak değerlendirilir. Anadolu ağızlarında ilk, orta ve son hecede /r/ ses birimi türemesinin çeşitli örnekleri vardır.

2.1.1. İlk Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

arçma: “erik ve kayısı kurusu”. (< Tü. açma). işbabîyan ğurudidih.yanê erigi **arçmanın**, erik açmasının adı işbabîyandı. (**Van** / VGHA, 352).

arşısı/arşılamiş: “ağaç vb. aşısı/aşılamiş”. (< Tü. aş-). bu fıstık, antep fıstı **arşısı**. / bi tanesi antepten getirmiş **arşılamiş** dutturmuşumuş. (**Karaman** / KİAY, 337).

bars: “baş, kafa”. (< Tü. baş). allah kimsenin **barsına** vermesin ğuPğuru ğurüyor. (**Adana** / AOİA, 205).

çartul: “çatal, yeme aleti”. (< Tü. çat-). (**Elazığ** / EYADI, 16)⁶.

çirvit: “çekirdek, pamuk çekirdeği, çiğit”. (< ET. çigit). (**Elazığ** / EYADI, 16).

dorşeng: “döşek”. (< ET. töşek). (**Elazığ** / EYADI, 16).

erşarp: “eşarp”. (< Fr. écharpe). filankesin oğlu filankesin ğızının **erşarbını** geçirirse. (**Muş** / MMA, 155).

fers: “fes”. (< Ar. Fas). telli **fers** üsdüne dikeller altın. (**Adana** / AOİA, 367).

ğurtlaruz: “kutlarız”. ondan sōna ğēliniñ geldi **ğurtlaruz** böyle, sōya sōya gelini ğurtlaruz. (**Çankırı** / ÇİYA, 417).

harşlama: “haşlama”. (< Tü. haş). şehirlerde satıyollar ya bōyle **harşlama** dēyin. (**Adana** / AOİA, 259).

⁶ T., Gülensoy; A., Buran. (1994), *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I*. Türk Dil Kurumu Yayınları [572], Ankara, künyeli çalışmada yazarlar kelimelerin geçtiği metin ve satır numarasını belirtmedikleri için incelemede alıntıladığımız örnekler bağlam içerisinde gösterilememiştir.

merşin: “meşin”. (< Frs. mīšīn). ācını geçdükden sōra bunun bī de şu **merşinini** çekicem yüzüne. (**Ordu** / OİYA, 193).

ürfleyoz: “üflüyoruz”. (< Tü. üf). öte yanki birisi ordan şule ürpme edē. **ürfleyoz**. (**Kastamonu** / KYA, 415).

2.1.2. Orta Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

baldırcañ/baldırcañ: “patlıcan”. (< Ar. bādingān, bādincān). **baldırcañ** guruduruğ oñu bişiririk. (**Kırıkkale** / KİA, 239; **Çorum** / ÇİYA, 163).

bilerzik: “bilezik”. (ET. bilek+yüzük). mesela üç **bilerzik** yaparsan, (**Kırıkkale** / KİA, 218).

gerirki: “geriki, gerideki”. öndan sōra **gerirki** mak... nişancılārī teftiş etmedi. (**Sakarya** / SİA, 119).

2.1.3. Son Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

çapurt: “çaput, paçavra”. (Frs. çagbüt). (**Sivas** / STİAT / 224).

dāmerd: “damat”. (< Frs. dāmād). öda benim **dāmerd** vā. (**Uşak** / UİA, 236).

havruz: “havuz”. (< Ar. havz). **havruz** vārdı hall ağanın evinde. (**Edirne** / EDİA, 223).

kağırD: “kağıt, oyun kağıdı, evrak”. (< Frs. kâğaz, kâğiz). bir boş **kağırt** çıkartdım cebimden; (**Erzurum** / EİA, 32).

kaırt: “kağıt”. (< Frs. kâğaz, kâğiz). (**Yozgat** / YYA, 152)⁷.

namırs: “namus”. (Ar. nāmūs). (**Malatya** / GDİAT, 298).

söğürt: “söğüt”. ekdim nohut bitti **söğürT**, yaprağı dut, gendi armut. (**Elazığ** / KBAYA, 179).

Derleme Sözlüğü, Erzurum İli Ağızları ve Anadolu Ağızlarından Derlemeler.

İlk Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

artlas: “atlas, bir tür kumaş”. (< Ar. atlas). (**Yozgat** / OAAD, 222).

ertmek: “etmek, ekmek”. (< ET. ötmek; etmek). (**Kars** / DİAT, 246).

fırğan: “figân”. (< Frs. figān). (**Kars**, Terekeme / DİAT, 247).

garbırğa: “kaburga”. (< Moğ. gabırğa). (**Niğde** / OAAD, 238).

marzak: “araba dingilinin baş tarafına geçirilen çivi”. (< ? mazak). (**Bursa** – Mudanya).

pürz: “ağaçlardan sızan zamk”. (< Rum. pisse). (**Ordu** – Saylan; **Nevşehir** – Avanos).

sırçan: “sıçan, fare”. (< ET. sıçğan). (**Niğde** / OAAD, 257).

sırzınt: “kavrulmuş parça et, kıyma, sızgıt”. (< Tü. sız-). (**Malatya**).

⁷ Fatih Acer, *Yerköy ve Yöresi Ağızları*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], 2003, Kayseri. künyeli çalışmada kelimenin hangi metinde ve hangi sırada geçtiği belirtilmemiş yazar kelimeyi yalnızca sözlüğüne almayı tercih etmiştir. Bu nedenle incelemede, kelimenin geçtiği bağlam örnekendirilememiştir.

sirs: “sis”⁸. (**Malatya** / GDİAT, 305).

torpuç: “bir yaşında doğuran koyun, inek vb. hayvanlar”. (< Tü. top+uç) kolları ve bacakları kısa insan) (**Denizli** – Kızılcabölük, Çameli).

torpuk: “bir yaşında doğuran koyun, inek vb. hayvanlar”. (< Tü. top+uk). (**Eskişehir**).

Orta Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

akırtmaç: “deve yeni doğurduğu zaman alınan sütüne un katılarak yapılan yemek”. (< Tü. akıt-). (**Konya** – Ereğli).

kayırtçı: “makas”. (< kağıtçı ?). (**Konya** – Buhara Göçmenleri).

Son Hecede /r/ Ses Birimi Türemesi

aykır⁹: “alet, malzeme, çeşitli küçük sanat dallarında kullanılır araç, avadanlık”. (< ?). (**Samsun** – Tekke).

balamurt: “dağlarda yetişen bir çalının tohumu; çam ve meşe ağacının meyvesi” (< Yun. palamudi). (**Afyon** – Dinar; **Isparta** – Yalvaç, Keçiborlu; **Muğla** – Fethiye).

çapurt: “eski bez parçası”. (< Frs. çağbüt). (**Sivas** – Divriği).

çigirt: “çığıt, çekirdek”. (< ET: çigit). (**Erzurum** / EİAI, 203).

göbert: “akarsu yataklarındaki derin, derince yerler”. (< Tü. büğət: böge-t /bük-et). (**Adana** – Tuzla; **Mersin** – Tarsus).

havurt: “deve semeri, havut”. (Frs. hāvut). (**Hatay** – Antakya).

kağırt: “kağıt, iskambil”. (< Frs. kâgaz, kâğız). (**Erzurum**).

simirç: “karış”. (< süyüm / süyem < Moğ. sögem). (**Çorum**).

söğürt: “söğüt ağacı”. (ET. söğüt). (**Amasya** – Suluca).

Mevcut örnekler ele alındığında Anadolu ağızlarında /r/ ses birimi türemesi görülen tüm sözcükleri ortak bir nedene bağlamak zor görünmektedir. Ancak *harşlama*, *gurtlaruz-*, *damerd*, *bilerzik*, *kağırt*, *söğürt*, *arşı*, *barş*, *çartıl*, *merşin*, *erşarp*, *arçma* vb. örneklerde, türemeye neden olan itici etkinin ağız hareketlerindeki senkronizmi sağlamak olduğu söylenebilir. Çevre şartı göz önünde bulundurulduğunda bu örneklerde türeyen ses birim, /t/, /p/, /ş/, /ç/ gibi tonsuz ünsüzler ile /z/ gibi tonlu ve diş ünsüzüne bağlanmaktadır. Ayrıca bu ünsüzlerden /z/ ses birimi dışında tümü diş ünsüzüdür. Örneğin *harşlama* sözcüğünde, /a/ ses biriminden /ş/ ses birimine geçerken, ağız hareketleri ve boğumlanma noktaları arasında önemli bir boşluk meydana gelmektedir. Sürekli, sızıcı ve gırtlak ünsüzü olan /h/ ses birimi

⁸ Sis kelimesi Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmânî adlı sözlüğünden önceki kayıtlarda *benek*, *çil* anlamlarında kullanılmaktadır. Eski Türkçe devrinde ise sis kelimesinin yerine *bulut*, *tuman* kelimelerinin kullanılmış olduğu görülmektedir. Buradan hareketle sözcüğün bir “anlam göçüşmesi” ile coğrafi bir olayın adı olduğu söylenebilir (Şirin, 2017; 373-382).

⁹ *Aygıt* kelimesi dil devrimi döneminde Anadolu Ağızlarından derlenip kullanıma girmiş bir kelimedir. Gülensoy kelimenin kökenini DLT’de geçen *ağrı* “buğday temizlemek için kullanılan araç” sözcüğünden getirmekle birlikte, araştırmacılar arasında kelimenin kökenine dair bir görüş birliği sağlanamamıştır.

ve ardından gelen geniş, /a/ ses birimi ile açılan ağız boşluğu ve dudaklar, sızıcı, diş-damak ünsüzü /ş/ ses biriminin boğumlanabilmesi için kapanmaya doğru hareket etmek zorundadır. Dilin diş eti ve damağa değerek bir kapantı oluşturması bu kelimelerde mevcut senkronizasyonu bozmaktadır. Dil bu bölgeye doğru hareket ederken damaklara yaklaştığı noktada titreşir ve /r/ sesini meydana getirir. Böylece iki ses arasındaki mesafe ve boşluk da kapanmış olur. Buna ek olarak *kağırt, çigirt, çirvit, söğürt, havruz*, örneklerinde iki ünlü arasında kalan yarı ünlü /v/, /ğ/ ses birimleri görece bir ünlü uzunluğu meydana getirmektedir. Bu örneklerde türemeye, meydana gelen görece uzunluğu ortadan kaldırmak ve ardından gelen diş seslerinin sesletimini kolaylaştırmak isteği neden olmuş olabilir. *Fers, ürfleyoz, sirs* örneklerinde ise /f/ ve /s/ sürekli, sızıcı ses birimlerin oluşturduğu tekrar ile birlikte meydana gelen bir nevi ses uyumsuzluğu (kakofoni) meydana gelmektedir. Mevcut örneklerde meydana gelen /r/ türemesinde söz konusu ses uyumsuzluğunun (kakofoni) ortadan kaldırma istediği rol oynamış olabilir. Yine *kağırt, çigirt, söğürt, sirs, göbert, çapurt, damerd, barş* vb. örneklerde türemeyi şekillendirilen eğilim ise Türkçenin kelime sonu ünsüz çiftlerinin analojik etkisi olmalıdır. Ayrıca *ürfleyoz* örneğinde kelimenin yansıma kökenli bir sözcük olmasından dolayı örneği /r/ ses birimi türemeli kelime olarak değerlendirirken ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Bunun yanında Anadolu ağızlarında dikkatle incelenmediğinde /r/ ses birimi türemesi gibi görünen ancak aslında birer türeme olmayıp çeşitli ses hadiselerinin meydana geldiği kelimeler de bulunmaktadır. Bu kelimelerden biri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'de de *kurşag* olarak geçen kelimedir. Kaşgarlı Mahmut kelimenin anlamını “kuşakla kuşanma; yünden dokunan tura (halat gibi örülmüş ip çilesi); kuşak olarak vermektedir (Akkoyunlu ve Ercilasun 749). Bu kelime Türkiye Türkçesindeki kuşak ile karşılaştırıldığında /r/ ses birimi türemesi meydana gelmiş bir sözcük olarak değerlendirilebilir ancak kelimenin arkaik biçimi *kurşak* şeklindedir. *Murç* kelimesi ise Türkçeye Ermeniceden alınma bir kelimedir (Eren 297). Anadolu ağızlarında kelimenin *muç* biçiminde kullanımı da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimede /r/ ses birimi türemesinden ziyade /r/ ses birimi düşmesi söz konusudur. Anadolu ağızlarında /r/ ses birimi türemesi ile karıştırılabilecek bir diğer kelime ise Türkçeye Fransızca *démocrate* kelimesinden alınmış olan *demokrat* sözcüğüdür. Sözcüğün Anadolu ağızlarında karşımıza çıkan *demürgrat* (demir+kır at) biçimi ise bir /r/ türemesi örneği göstermeyip halk etimoloji ile oluşturulmuş bir birleşik kelimedir.

Anadolu ağızlarında /r/ ses birimi türemesinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada mavi kutucuklar ile gösterilmiştir. Belirtilen iller incelendiğinde ise /r/ ses birimi türemesinin Batı grubu ağızlarının I. alt grubunda yer alan Bursa, Denizli, Muğla, Uşak, Afyon, Eskişehir illeri, II. alt grubunda yer alan Sakarya ili, III. alt grubunda yer alan Kastamonu ili, IV. alt grubunda yer alan Çankırı, Yozgat, Çorum illeri, V. alt grubunda yer alan Samsun, Ordu illeri, VI. alt grubunda yer alan Sivas, Amasya, Malatya illeri, VII. alt grubunda yer alan Karaman, Konya, Hatay illeri, VIII. alt grubunda yer alan Niğde, Nevşehir, Kırıkkale illeri ile IX. alt grupta yer alan Mersin ilinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca Doğu grubu ağızlarından ise I. alt grubunda yer alan Muş, Van illeri, II. grubunda yer alan Erzurum, Kars (Terekeme) illeri ve IV. grubunda yer alan Elâzığ ilinde /r/ ses birimi türemesinin meydana geldiği söylenebilir.

2.2. /t/ Ses Birimi Türemesi

/t/ ses birimi, boğumlanma noktası bakımından diş etinde boğumlanan, ses yolu bakımından patlayıcı, hava yolu bakımından ise ağız ünsüzü, tonlu karşılığı /d/ olan tonsuz bir ünsüzdür. Tüm patlamalı ünsüzler gibi /t/ ses birimi de hava akışının kısa bir zaman içerisinde kapanması ve aniden açılması sonucu oluşur. Anadolu ağızlarında ilk, orta ve son hecede /t/ ses birimi türemesinin çeşitli örnekleri vardır.

2.2.1. İlk Hecede /t/ Ses Birimi Türemesi

ontlar: “onlar”. şükür ontlar da dedi, çığ güzel temiz çıktı dediler. (Kahramanmaraş / KMYA, 230).

2.2.2. Orta Hecede /t/ Ses Birimi Türemesi

hortata: “horata, gürültü”. (< Rum. horató, horatá). (Elazığ / GDİAT, 290).

ıstırğan: “ısırgan otu”. (< Tü. ısır-gan). ıstırğan otu. (Karaman / KİAY; 321).

ıstırır: “ısıırır”. (< Tü. ısır-gan). belki öle ıstırır deilise bi sey çtmezler. (Karaman / KİAY; 298).

Derleme Sözlüğü, Erzurum İli Ağızları ve Anadolu Ağızlarından Derlemeler.

Orta Hecede /t/ Ses Birimi Türemesi

bartlak: “Çocuğun önünü kirletmemesi için takılan önlük; çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak; sütyen”. (< Tü. bağır+lak) (Antalya – Elmalı; Konya – Ermenek; Mersin – Tarsus; Denizli - Acıpayam).

Son Hecede /t/ Ses Birimi Türemesi

avgant: “Üstü kapalı veya açık su yolu, ark, bahçe duvarlarında açılan su deliği”. (< Frs. āvgūn). (**Samsun** – Teke; **Konya**; **Antalya** – Manavgat, Alanya, Akseki).

azmant: “iyice kaşarlanmış, ihtiyar, iriyarı, azman”. (< Tü. az-). (**Muğla** – Fethiye).

çikment: “hamam havlusunun konduğu bohça, çekmen”. (< Tü. çek-men). (**Diyarbakır**).

çingirt: “tomruğun öküzler tarafından çekilmesi için tomruğa çakılan demir çivi”. (< Frs. çangāl ?) (**Ordu** – Aybastı).

culbant: “burçak, yabancı bezelye”. (< Ar. culbān). (**İstanbul** – Bakırköy; **Elazığ** – Keban, Ağın).

hasant: “asan, kolay”. (< Frs. asan). (**Kars**, Terekeme / DİAT, 256).

sapant: “bir tür silah, sapan”. (< Tü. sap-(g)an). (**Kars**).

sayvant: “ağıl, mandıra, üstü kapalı yanları açık yer, gölgelik”. (< Frs. saye+ban). (**Afyon** – Dinar; **Isparta** - Eğridir; **Denizli** – Çivril, Acıpayam, Çal; **Adana** – Osmaniye; **Antalya** – Alanya; **Kırıkkale**; **Burdur** - Tefenni; **Çanakkale** - Biga; **Eskişehir**; **Bursa** - İnegöl; **Bahkesir** – Susurluk; **Edirne** – Uzunköprü; **Kırklareli**; **Mersin** – Anamur; **Yozgat** - Akdağmadeni).

sustuy: “susun”. **sustuy** yalan söyleme didim. (< Tü. sus-) (**Bahkesir** / BİA, 532).

şıpirt: “şıp sözcüğünden türeme yansıma bir sözcük”. **şıpirt** işimi görürüm gelü gederim. (Tü. şıp). (**Ordu** / AA, 81).

tomburt: “beş altı taneli üzüm salkımı”. (**Bursa** - İnegöl).

zand: “zan, sanı”. (< Ar. zann). (**Kırşehir** / OAAD, 263).

zıvart: “tabaklıkta derinin bir kez elden geçmesi işi, zıvat”. (< ?). (**Isparta**).

Mevcut örnekler ele alındığında Anadolu ağızlarında görülen /t/ ses birimi türemesini, orta ve son hecede meydana gelen türemeler olarak ikiye ayırmak yerinde olacaktır. İlk hecede /t/ türemesi görülen *ontlar* sözcüğüne ihtiyat ile yaklaşmakta yarar vardır. Çünkü ilk hecede meydana gelen /t/ türemesinin Anadolu ağızlarında başka hiçbir örneğine rastlanmamıştır. Araştırmacının sözcüğü doğru duyup tespit ettiği varsayılırsa mevcut türemeye neden olan etkinin sözcük içerisindeki diğer seslerin boğumlanma etkisi olduğu düşünülebilir. Bu sözcükte ilk hecede yuvarlak /o/ ses biriminin ardından sürekli, akıcı ve diş ünsüzü olan /n/ birimi eklenmektedir. Dolayısıyla /o/ ses birimini çıkartmak için arkaya alınan dil /n/ ses birimi ile dişlere doğru hareket etmektedir. İlk heceye eklene /l/ ses birimi ise dili tekrar geriye ön damağa çekilmeye zorlamaktadır. Bu çekilme esnasında dil önde yani dişlerde iken diğer bir diş sesi olan /t/ ses birimini çıkartmaktadır. Türkçedeki mevcut diş sesleri (/z/, /d/, /s/) içerisinde /t/ ses birimi süresiz, tonsuz, patlayıcı olması nedeni ile türemeye daha uygundur. Bu türemede Türkçenin kelime sonunda, bir tür hece sonu da sayılabilir, tonlu ünsüzlerden kaçınma eğilimi de rol oynamış olabilir. Orta hece ve son hecede /t/ ses birimi türemesinde dikkati çeken en önemli nokta bu ses birimin genelde /n/ ve /r/, özelde ise /s/ ses birimlerinin ardından türediğidir. Bu konuda Eckmann (1988), Anadolu ağızlarında orta hecede ve son hecede /D/ ses birimi türemesini şöyle açıklamıştır:

Dilin ucu r'yi boğumlamak için diş yuvalarına yaklaşır, fakat hemen titremeğe başlamaz. Bu gecikme neticesinde meydana gelen hafif kapantı kuvvetlenerek d veya t'nin türemesine sebep olur. nr>ndr ve ñr>ñdr hadisesi de buna benzemektedir. n veya ñ'nin

boğumlanması sırasında husule gelen kapantı açılmadan önce damak perdesi kalkar; bu arada n, ñ ile müteakip ses arasına bir diş kapantılısı (d) sokulur. Diğer seslerden r, s, l ile g, k, ç, m arasında türeyen diş kapantılısının meydana gelişini ise şu şekilde düşünebiliriz: r, s veya l'den g, k, ç, m'ye geçebilmek için r, s'deki aralığın ve l'deki yan aralığın kapanması şarttır. Kapanma hareketi g, k, ç, m'nin boğumlanmasından önce vuku bulursa, bu, önceki seslere uygun bir kapantılısının (d, t) türemesine yol açar. Kelime sonunda t türemesinin sebebini kelime sonundaki n, p, s'nin fazla kuvvetle telaffuzunda aramak gerekir (11-23).

Bu örneklerde Türkçenin kelime sonunda bulunabilen ünsüz çiftlerinin dil psikolojisi etkisi altında, benzeşerek söz konusu türemeye neden olduğu da düşünülebilir. Anadolu ağızlarında tespit edilen *çingırdağ* sözcüğünde ise /D/ ses birimi türemesinden ziyade sözcüğün {-dAk} eki ile türetiminden söz edilebilir. Buna ek olarak *sustuş* örneğinde /t/ ses birimi türemesinden bahsetmeden önce bu ses birimin fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki {-t-} olabilme olasılığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Anadolu ağızlarında /t/ ses birimi türemesinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada yeşil kutucuklar ile gösterilmiştir. Belirtilen iller incelendiğinde ise /t/ ses birimi türemesinin Batı grubu ağızlarının I. alt grubunda yer alan Bursa, Çanakkale, Balıkesir, Denizli, Burdur, Antalya, Isparta, Muğla, Afyon, Eskişehir illeri, IV. alt grubunda yer alan Yozgat ili, V. alt grubunda yer alan Samsun, Ordu illeri, VII. alt grubunda yer alan Karaman, Konya, Hatay, Adana, Kahramanmaraş illeri, VIII. alt grubunda yer alan Kırıkkale, Kırşehir, Yozgat illeri ile IX. alt grupta yer alan Mersin ilinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca Doğu grubu ağızlarından ise I. alt grubunda yer alan Diyarbakır ili, II. grubunda yer alan Kars ili ve IV. grubunda yer alan Elâzığ ilinde /t/ ses birimi türemesinin meydana geldiği söylenebilir.

2.3./m/ Ses Birimi Türemesi

/m/ ses birimi, boğumlanma noktası bakımından dudakta boğumlanan, ses yolu bakımından akıcı, hava yolu bakımından ise geniz ünsüzü olan, tonsuz karşılığı bulunmayan tonlu bir ünsüzdür. Bu ünsüz /b/ ve /p/ ses birimleri gibi alt dudağın üst dudağa dokundurulması sonucu elde edilir. Ünsüzün sesletiminde dudakların kapalı olması nedeni

ile hava akışı arka damak alçaltılarak burundan çıkarılmaktadır. Anadolu ağızlarında ilk, orta ve son hecede /m/ ses birimi türemesinin çeşitli örnekleri vardır.

2.3.1. İlk Hecede /m/ Ses Birimi Türemesi

çemkirge: “çekirge”. (Tü. < çekür-ge). orağ tālesinde u **çemkirgelē** atlar yemēn içine. (Edirne / EDİA, 207).

hambu: “aha bu”. he işte **hambu** Fırad’a gétđi. (Erzincan / ERYA, 245).

2.3.2. Orta Hecede /m/ Ses Birimi Türemesi

dülumbet: “tülbent”. (< Frs. dulband). üzerine **dülumbeti** örtēsin. (Bilecik / BİAİ, 770).

Derleme Sözlüğü, Erzurum İli Ağızları ve Anadolu Ağızlarından Derlemeler.

İlk Hecede /m/ Ses Birimi Türemesi

gömbelek: “sarı renkli büyük bir çeşit kelebek; göbelek” (Ankara).

gömbet: “dere kenarlarındaki su birikintisi; göbet” (< Tü. böge-t; bük-et). (Burdur; Muğla); “dere içindeki çukurlar” (Mersin); “akarsuların kimi yerlerde oluşturduğu gölcükler” (Muğla Fethiye).

tambora: “bir çeşit sandalye; tabure” (< Fr. tabouret). (İstanbul).

zımpır: “iri iriyarı” (Tü. zıp+ır). (Afyon - Emirdağ; Eskişehir - Seyitgazi).

Orta Hecede /m/ Ses Birimi Türemesi

çilimpi: “çalıçırpı”. (< Tü. çırp-ı(g)). (Ankara – Haymana; Mersin).

Mevcut örnekler ele alındığında /m/ ses birimi türemesinin genelde ünlü ile /b/ ve /p/ ses birimleri arasında türediği tespit edilmiştir. *Çemkirge* sözcüğünde meydana gelen /m/ ses birimi türemesini ağız hareketlerindeki senkronizmi sağlamak veya Türkçenin ünsüz çiftleri ile benzeşmek gibi nedenler ile açıklamak zordur. Bu örnekte türemeye neden olabilecek muhtemel neden heceyi kapatma isteği veya analogi yoluyla başka bir kelimeye (çemkir-) benzetme olgusu olabilir. /m/ ses birimi türemesinin gerçekleştiği diğer örneklerle bakıldığında ise türemenin nedenini şöyle açıklamak mümkündür: Dudak ünsüzü olan /b/ ve /p/ ses birimlerinin boğumlanması tamamlanmadan önce yumuşak damak inerek ağız yolunu kapamaktadır. Bu kapantı akciğerlerden gelen havanın yeni bir çıkak yolu arayarak burundan geçmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk dudak-burun sesi /m/’nin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Anadolu ağızlarında /m/ ses birimi türemesinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada sarı kutucuklar ile gösterilmiştir. Belirtilen iller incelendiğinde ise /m/ ses birimi türemesinin Batı grubu ağızlarının I. alt grubunda yer alan Muğla, Burdur, Bilecik, Afyon, Eskişehir, Isparta illeri, VIII. alt grubunda yer alan Ankara ili ile IX. alt grupta yer alan Mersin ilinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca Doğu grubu ağızlarından ise II. alt grubunda yer alan Erzincan ilinde /m/ ses birimi türemesinin meydana geldiği söylenebilir.

2.4. /b/ Ses Birimi Türemesi

/b/ ses birimi, boğumlanma noktası bakımından dudakta boğumlanan, ses yolu bakımından patlayıcı, hava yolu bakımından ise ağız ünsüzü olan, tonsuz karşılığı /p/ olan tonlu bir ünsüzdür. /m/ ve /p/ ses birimleri gibi alt dudağın üst dudağa dokundurulmasıyla elde edilmektedir. Ünsüzün sesletiminde dudakların kapalı olması nedeni ile hava akışı arka damak alçaltılarak burundan çıkarılmaktadır. Anadolu ağızlarında ilk, orta ve son hecede /b/ ses birimi türemesinin çeşitli örnekleri vardır.

2.4.1. İlk Hecede /b/ Ses Birimi Türemesi

cebboy: “depo”. (< Fr. dépôt). **cebboy**, yağ gibi şeylerin, ayağgablarnı bulundū yir. (Karaman / KİAY, 435).

depboy: “depo”. (< Fr. dépôt). otuz ikinci aləyin **depboyını** soymışlar. (Erzincan / ERYA, 261).

2.4.2. Orta Hecede /b/ Ses Birimi Türemesi

bambiyi: “bamyā” (<Ar. bāmiya). böğrölcü êkârız, **bambiyi** atarız içinā. (Aydın / AYA, 597).

kirembit: “kiremitleri”. (< Yun. keramidi). hölü **kirembitlere** a’Tariyō. (Manisa / SYA, 409).

2.4.3. Son Hecede /b/ Ses Birimi Türemesi

balambirt: “palamut”. (< Yun. palamudi). o '**balambirt** dalında, (Manisa / SYA, 491).

ğumbar: “kumar”. (<Ar. ķimār). 'ğumbar bilmez rakı bilmez dış bilmez... (Manisa / SYA, 676).

ğumbarcı “kumarcı”. (< Ar. ķimār). I-A1/4-242

irembil: “remil, fal”. (< Ar. reml). çıhdıKdan kēri irembil aTdırrımış. (Adana / AOİA, 305).

pambuḥ: “pamuk” (< ET. bambuk). ēy bişey yiyebüliyse ağzına pambuḥnan, yiyebüliyse bişey verüller. (Erzincan / ERYA, 391).

peştembel: “peştamal”. (< Frs. puştmal). peştembel gerdirdirmèyō hōkūmet. (Manisa / SYA, 538).

Derleme Sözlüğü, Erzurum İli Ağızları ve Anadolu Ağızlarından Derlemeler.

Orta Hecede /b/ Ses Birimi Türemesi

domburcuk: “tomurcuk” (< Tü. *to-m-ur+cuk). (Muğla).

ıhlambur: “ıhlamur” (< Rum. flamūri). (Ordu - Aybastı).

kambalak avı: “karlı havada yapılan keklik avı”. (< ? kamalak) (Elazığ).

Son Hecede /b/ Ses Birimi Türemesi

alambaç: “yüksek alev, çalı veya ot ateşi” (< Tü. alar-maç ?). (Niğde - Bor; Konya - Ereğli)

alampa/alımpa: “el ile tutulup atılabilecek büyüklükteki taş parçası”. (< Tü. al-)
(Afyonkarahisar – Sandıklı; Konya – Karahöyük; Muğla; Yatağan, Milas).

amba: “ama, fakat”. (< Ar. ammā). (Kars, Terekeme / DİAT, 232).

balambıt: “palamut” (< Yun. palamudi). (Mersin).

basambak: “merdiven, el merdiveni, merdiven basamağı, iskele”. (< Tü. bas-). (Gaziantep)

bazlamba: “bazlama” (< Tü. baz). (Isparta; İzmir; Antalya).

cızlampa: “yağda veya saçta pişirilen sulu hamurdan yapılmış yağlı veya yağsız ekmek.” (< Tü. cız). (Muğla – Milas, Bodrum).

çaylambuk: “ayrık otu” (Gümüşhane - Kelkit).

ırambas: “harmanda sap yığını” (< Yun. rimos¹⁰). (Afyon; Isparta).

karambuk: “içi boş, çürük, gelişmemiş fındık” (< Tü. kara). (Trabzon - Sürmene).

kızambuk: “bir ağaç türü” (< Tü. kız-). (Erzurum).

kürempe: “bir çeşit ağaçtan yapılma sürgü” (< Tü.küre-)(Sivas - Gemerek).

nallımba: “küçük kunduracı çekici, nallama” (< Ar. na'l). (Denizli).

omba: “aşık oyununda aşığın dik durması”. (< ET. um+a) (Gümüşhane; Bayburt).

öğrümbeç: “bir yerden bir yere uzatılmış ağaç sırkı” (Malatya).

peştımbal: “peştamal” (Frs. pustmāl). (Erzurum).

¹⁰ Yunanca rimos sözcüğü araba oku anlamındadır. Sözcüğün burada doğadan doğaya anlam aktarmasına uğradığı söylenebilir.

teleme: “tuzlanmış ekşi nar, erik, çağla ve koruk gibi şeyleri ağzı kapalı bir kap içerisinde sallayıp sulandırarak yapılan bir çeşit yiyecek, çerez”. (< Tü. ter+le-me) (**Denizli**).

zerzemi: “bodrum, mahzen”. (< Frs. zîr-i zemîn)” (**Kayseri**).

zırzımbık: “iri taneli yağın dolu”. (zırzamik) (**Çorum**).

Mevcut örnekler ele alındığında Anadolu ağızlarında görülen /b/ ses birimi türemesini şöyle izah etmek mümkündür. Türeme /b/ ses birimi, her durumda ünlü ile tonlu, akıcı ve çift dudak ünsüzü /m/ ses birimi arasında meydana gelmektedir. Eckmann (1988), bu durumun nedenini /m/ ses biriminin telaffuz edilirken meydana getirdiği dudak kapantısının gecikme ile açılması olarak tespit etmiştir. Mevcut örnekler Eckmann’ın bu tespitini doğrular niteliktedir. Ayrıca pek çok örnekte /m/ ses biriminin heceyi kapatmak için önce ikizleştiği (gemination) ardından aykırılaştırarak (disimilasyon) en yakın müteradifi olan /b/ ses birimine dönüştüğü de düşünülebilir¹¹. *Amba* örneği aykırılama (disimilasyon) eğilimini doğrular niteliktedir. Anadolu ağızlarında tespit edilen *dolambaş*, *dönembeş*, *bulambaş* sözcüklerinde ise dikkatle bakılmadığında /b/ ses türemesinin ortaya çıktığı düşünülebilir. Ancak bu örneklerde eylem tabanı üzerine gelmiş dönüşlülük eki {-n}’nin benzeşerek /m/ olması ve üzerine gelen {-baç} ekinden söz edilmelidir. Bir diğer kelime ise *pambuğ* sözcüğüdür. Türkiye Türkçesindeki *pamuk* kelimesi ile karşılaştırıldığında, kelime /b/ ses birimi türemesinin meydana gelmiş olduğu düşünülebilir. Ancak kelimenin arkaik şeklinin *bambuk* olması burada sözcüğün arkaik biçimin korunduğuna işaret etmektedir. Anadolu ağızlarında görülen /b/ ses birimi türemesinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada kırmızı kutucuklar ile gösterilmiştir.

¹¹ Türkçede alıntı kelimelerde aykırılama (disimilasyon) örneklerine, muşamba < Ar. muşamma; kimyon < Ar. kemmûn; tandır < Ar. tennûr gibi sözcüklerinde de rastlanmaktadır.

2.5. Anadolu Ağzlarında /n/ Ses Birimi Türemesi

/n/ ses birimi, boğumlanma noktası bakımından diş etinde boğumlanan, ses yolu bakımından akıcı, hava yolu bakımından ise geniz ünsüzü olan, tonsuz karşılığı bulunmayan tonlu bir ünsüzdür. Bu ünsüz /t/, /d/ ve /l/ ses birimleri gibi dil ucunun üst dişlere dokundurulması sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu ünsüz /t/, /d/ ve /l/ ses birimlerinden geniz sesi olması sonucu ayrılmaktadır. /n/ ses birimi arka damak alçaltılarak hava akımının burundan çıkarılması sonucu meydana gelmektedir. Anadolu ağzlarında ilk, orta ve son hecede /n/ ses birimi türemesinin çeşitli örnekleri vardır.

2.5.1. İlk Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

ınsıcanda: “ısıcağında”. (< ET. isig). evün **ınsıcanda** tavana görüz. (**Ordu** / OİYA, 185).

intiraz: “itiraz”. (< Ar. i'tiraz). bu çalışmada **intirazım** da yok çavuşlarıma karşı. (**Rize** / RİA, 245).

kantır: “katır”. (**Elazığ** / EYADI, 16).

mencilis: “meclis, küçük topluluk”. (< Ar. meclis). düğün **mencilisi** dağlı gâlin indikden sōna. (**Aydın** / AYA, 588:).

mencilis: “meclis”. (< Ar. meclis). bütün milleti çārız, orda **mencilis** ederiz, (**Antalya** / EYA, 104), (**Adana** / AOİA, 76).

tanziye: “taziye”. (< Arp. ta'ziye). **tanziye** edeller, guran okullar. (**Kırıkkale** / KİA, 209).

yonsul: “yosun”. (< İtl. yosun). ordunun dereleri gara **yonsul** bālıyor, galk gidelim sevdiyim annem evde ālıyor. (**Ordu** / OİYA, 252).

yünsük: “yüzük”. (< Tü. yüz+ük). gayınnam **yünsük**, küpe dakıvādı. (**Bilecik** / BİAİ, 720).

2.5.2. Orta Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

bilenzik: “bilezik”. (< Tü. bilek+yüzük). davarıñ varısa davar, yoğusa altın **bilenzik** veyahuT da altın Tağarıñ. (**Kırıkkale** / KİA, 236), (**Nevşehir** / NYA, 204), (**Adana** / AOİA, 312).

palyança: “palyaço”. (< İtl. pagliaccio). (**Kıbrıs** / KTADİ, 72).

pıransı: “pırasa”. (Rum. práson). **pıransı** gereviz çēkiyōduk. (**Aydın** / AYA, 458).

2.5.3. Son Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

alıñç: “alıç”. (< ET. aluç < Frs. ālūça). (**Kıbrıs** / KTADİ, 72).

ardunç: “ardıç ağacı”. kaşakuşım kaşakuş, ġezāřum **ařduné** ařduné... (**Rize** / RİA, 289).

çeşint: “çeşit”. (< Frs. çeşiden). o yemeklēn her bi pomağ'dan **çeşint**. (**Edirne** / EDİA, 208).

gılınç: “kılıç”. (< Tü. kıl-). (**Kıbrıs** / KTADİ, 72).

güvenç: “güveç”. (< ET. güdeç). elinde iki tane **güvenç** dēsdiler elinde geliye. (**Ordu** / OİYA, 252).

havunç: “havuç”. (< Frs. hevīc). (**Kıbrıs** / KTADİ, 72)¹²

Derleme Sözlüğü, Erzurum İli Ağzıları ve Anadolu Ağzlarından Derlemeler.

İlk Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

tonbaç: “kulpsuz, küçük su testisi”. (< topaç ?) (**İzmir** – Ödemiş).

tonç: “iki tarla arasındaki sınır”. (< toç) (**İsparta** - İlama, Eğridir; **Bolu** - Kuzköy, Gerede; **Kastamonu**; **Ankara** - Çanılı, Dastarlı, Ayaş, Hisarlı, Polatlı, Kavacık, Nallıhan; **Kayseri** – Zencidere; **Konya** – Beyşehir).

Orta Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

hamençük: “bezden yapılan bebek”. (< Erm. ħamaçik) (**Erzincan**).

paltancık: “değirmen taşının dönmesini sağlayan demir mil”. (< ET. baltu). (**Çorum** - Sungurlu, İskilip; **Samsun** - Çarşamba).

Son Hecede /n/ Ses Birimi Türemesi

badınç/badinç: “fasulye, bakla, mercimek gibi taze sebzelerin yeşil kısmı, tohum yatağı; fasulye”. (< Erm. badic). (**Elâzığ** – Ağın; **Erzincan**).

bövent: “su birikintisi, böget, bövet”. (**Tekirdağ**).

cılnt/cilint: “cirit”. (< Ar. carīd). (**Malatya**; **Van** – Erciş).

dement: “demet, deste”. (< Yun. demāti). (**Bolu**; **Düzce**).

geşenk: “yakışıklı, hoş, geşek”. (Kars, Terekeme / DİAT, 250).

kalunç: “orak, küçük orak”. (< Ar. qālūš). (Tokat).

kavunt: “kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu” (< ET. kağut). (**Sivas** – Divriği).

pilinç: “piliç”. (< Yun. pulítsa). (**Kırşehir**).

puhunt: “armut kurusuyla buğdayı kavurup öğüterek yapılan yiyecek, puhut”. (**Samsun** – Havza).

pulunç: “bir hayası burulmuş öküz”. (< puluç) (**Ankara** – Haymana).

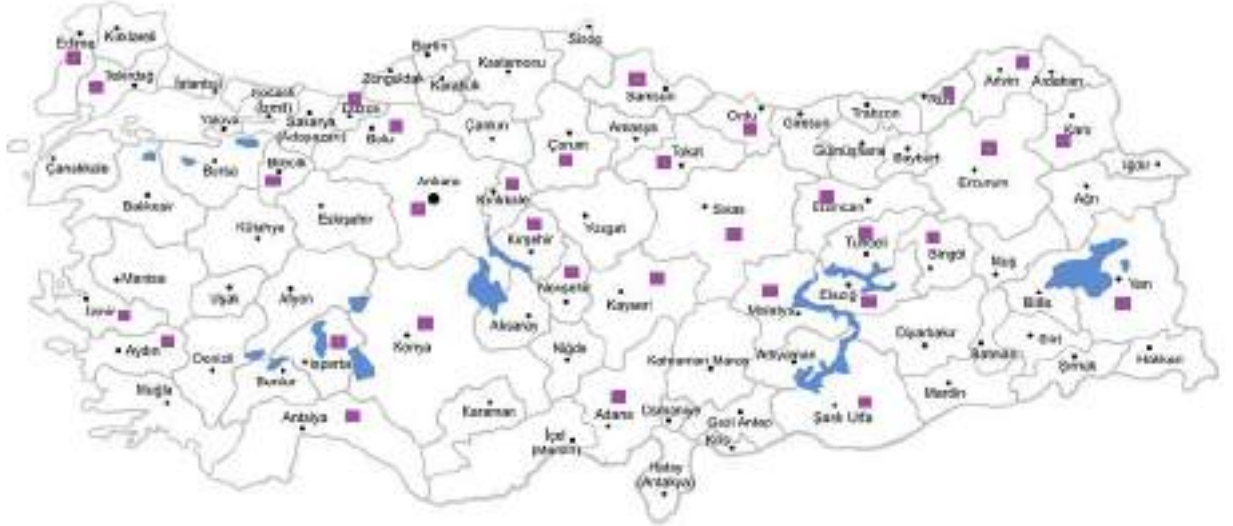
siyenç: “tarla ve bağ çevresine çekilen çalı vb. bahçe ve bağ çevresine dikilen söğüt, kavak gibi meyvesiz ağaçlar” (< Ar. siyāc). (**Urfa**).

Mevcut örnekler ele alındığında /n/ ses birimi türemesinin genelde ünlü ile /c/, /ç/, /t/, /z/, /s/ ses birimleri arasında türediği tespit edilmiştir. Bu seslerin ortak özelliği ise her birinin birer diş veya diş-damak sesi olmasıdır. Çevre şartı göz önünde bulundurulursa söz konusu örneklerin tümünde türeyen ünsüzden önceki hecede /l/, /r/, /m/, /d/, /v/, /g/ gibi tonlu ünsüzlerin yer aldığı görülür. Mevcut örneklerde bu tonlu ünsüzler ile ardından gelen ünlünün birleşmesi sonucu açılan ağız yolu /c/, /ç/, /t/, /z/, /s/ gibi diş ünsüzlerinin çıkartılabilmesi için kapatılmaya itilmektedir. Bu noktada dilin ön damağa teması ile ağız

¹² *Kıbrıs Türk Ağzılarında Dil İlişkileri İzleri* adlı çalışmada asıl gaye Kıbrıs Türk ağzı ile ilgili malzeme derlemek ve bu malzemeyi ortaya koymak değil, derlenen malzeme üzerinden bölgedeki diğer dillerle olan yapısal ilişkileri tespit etmektir. Bu nedenle incelemede derlenen malzeme bağlam içerisinde değerlendirilmemiş sadece kelime örneklerine yer verilmiştir.

yolundan geçemeyen hava akışı buruna itilmekte ve geniz sesi olan /n/ ses birimi meydana gelmektedir. *Siyeñç, pulunç, puhunt, pilinç,, kavunt, kalunç, dement, çeşint, ardunç, alinç* gibi örneklerde ise meydana gelen ünsüz demetçiği Türkçenin sonda bulunabilen ünsüz demetçikleri ile örtüşmektedir. Anadolu ağızlarında ihtiyatla incelenmediğinde /n/ ses birimi türemesi gibi görünen *tüfenk* ve *öndül* sözcüklerine daha dikkatle bakıldığında bu sözcükler için şu sonuçlara varılabilir: Türkiye Türkçesi yazı dilinde *tüfek* biçiminde olan bu sözcük Eski Türkçe devrinde *tübek* biçimindedir. Sözcük Farsçaya *tüfeng* biçiminde geçmiş ve daha sonra Farsçadan tekrar alınmıştır. *Öndül* sözcüğü Türkiye Türkçesi yazı dilinde *ödül* biçimiyle kullanılan kelimedir. Dil Devriminden önceki metinlerde sözcüğün her zaman *ögdül* veya *öñdül* biçimleri görülmektedir. Dolayısıyla Anadolu ağızlarındaki *öndül* biçimi sözcüğün arkaik biçimini yansıtmaktadır.

Anadolu ağızlarında /n/ ses birimi türemesinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada mor kutucuklar ile gösterilmiştir. Belirtilen iller incelendiğinde ise /n/ ses birimi türemesinin Batı grubu ağızlarının I. alt grubunda yer alan İzmir, Aydın, Antalya, Bilecik, Isparta illeri, III. alt grubunda yer alan Bolu, Düzce illeri, V. alt grubunda yer alan Ordu, Samsun illeri, VI. alt grubunda yer alan, Tokat, Sivas, Malatya illeri, VII. alt grubunda yer alan Konya, Adana illeri VIII. alt grubunda yer alan Ankara, Kırıkkale, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri illerinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca Doğu grubu ağızlarından ise I. alt grubunda yer alan Bingöl, Van illeri II. alt grubunda yer alan Erzurum, Erzincan illeri ile IV. alt grubunda yer alan Elâzığ ve Tunceli illerinde Kuzeydoğu grubu ağızlarında ise I. alt grubunda Rize ili ile III. alt grubunda yer alan Artvin ilinde /n/ ses birimi türemesinin meydana geldiği söylenebilir.

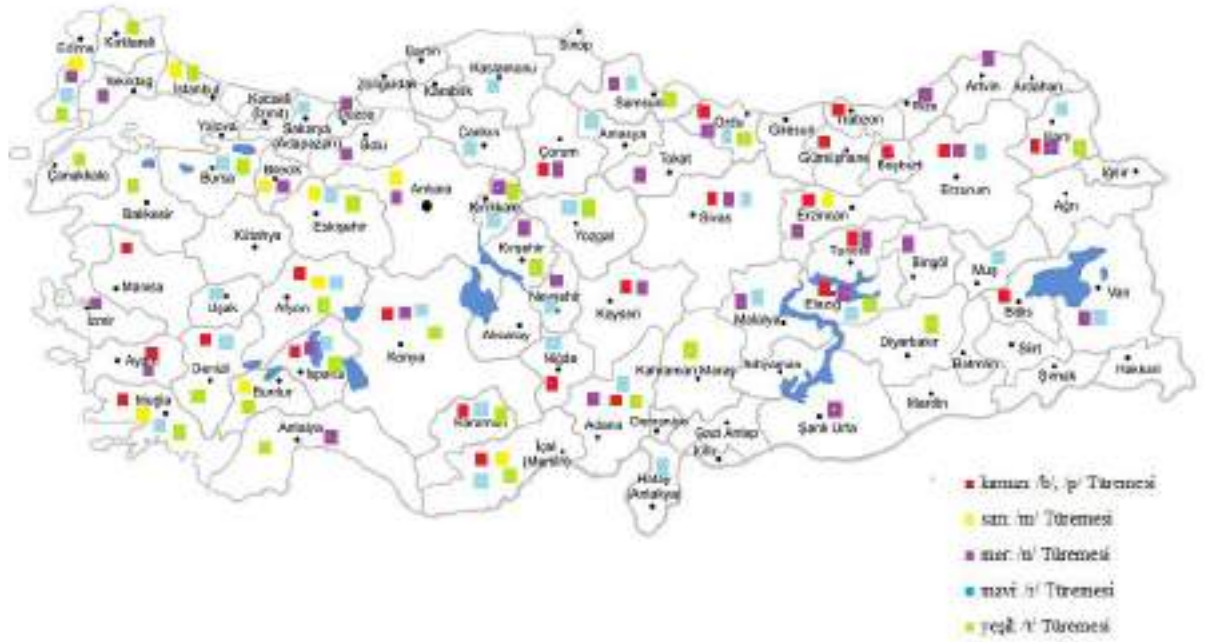

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, Anadolu ağızları üzerine yapılmış çalışmalardan tarama yoluyla elde edilmiş ünsüz türemesi meydana gelen birtakım kelimelere yer verilmiştir. Söz konusu kelimelere bakıldığında bu kelimelerin pek azının Türkçe kökenli, pek çoğunun ise Türkçeye diğer dillerden alınma kelimeler olduğu görülür. Bu durum bize söz konusu kelimelerin Anadolu ağızlarında, en az çaba eğiliminin itici etkisiyle “uyarlamaya” uğradıklarını

göstermektedir. Ünsüz türemelerinin büyük bir bölümünün, boğumlanma hareketleri sırasındaki senkronizmin bozulmasından kaynaklandığı bilinmektedir. Ancak bütün ünsüz türemelerini anorganik türeme olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Bunun yanında söz konusu çalışmalarda dikkatle incelenmediğinde ünsüz türemesi gibi görünen ancak aslında birer türeme olmayıp çeşitli ses hadiselerinin meydana geldiği kelimeler de bulunmaktadır. *Gurşak, murç, dırtmık, demürgrat, pambuk, ombaç, tüfenk., öndül* bu kelimelerden bazılarıdır. Ünsüzler sözcük tabanlarında, biri hece sonunda diğeri hece başında olmak üzere yanyana geldikleri zaman bu iki ünsüz bir ünsüz demetçisi (consonant cluster) oluşturur. Böyle bir demetçide ünsüzlerin birbirlerine etki ettikleri, sedalılık niteliklerini benzeştirmeye çalıştıkları görülür. Burada esas itici rolü oynayan, mana ayırımını korumak şartıyla en az çaba kanunu ile kolay söylenen bir ses demetçisine geçmektir. Ayrıca Türkçede heceler tek dorukludur. Bu nedenle Türkçe de hece sonunda bu durumu bozacak ünsüz çiftleri bulunmaz. Türkçede bu sistemi bozmayan ünsüz çiftlerinin özelliği ise, çiftlerden ilkinin daha açık, ikincisinin ise daha kapalı (ötümsüz-patlayıcı gibi) bir ünsüz olmasıdır. Türkçenin bu özelliği ünsüz türemesinin meydana geldiği birtakım sözcüklerde de korunmuş ve türeme sonucunda söz konusu örneklerde aynı demetçiklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca mevcut türemelere bakıldığında bu türemelerin Anadolu ağızlarında belirli bir ağız bölgesi oluşturmadığı söylenebilir.

Anadolu ağızlarında görülen söz konusu ünsüz türemelerinin görüldüğü yerler aşağıdaki haritada toplu olarak gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkoyunlu, Ziyat, ve Ercilasun, Ahmet Bican. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't- Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu [1120], 2015.
- Buran, Ahmet. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında -R- -R Türemesi". IV. Uluslararası Ağız Araştırmaları Çalıştayı, Edirne: [27-29 Ekim 2011], 2011.
- Coşkun, Mustafa Volkan. *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat [704], 2015.
- Develi, Hayati. *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu [622], 1995.
- Eckmann, János. "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar, I: Phonetica." Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII (1950); 165-200.
- Eckmann, János. "Kelime Ortasında Anorganik b, p ve m'nin Türemesi." *Türkiyat Mecmuası*, X, (1953); 313-320.
- Eckmann, János. "Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1955); 11-23.
- Eren, Hasan. "Yayımlar Üzerinde; Martti Rasanen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*", *DTCF Dergisi*, VIII (1950); 240-249.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro, 1999.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu [911], 2011.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*. Ankara: Türk Dil Kurumu [911], 2011.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*. Ankara: Akçağ [1274], 2015.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ [1049], 2012.
- Karahan, Leyla. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu [630], 2014.
- Koç, Aylin. "Kelime Sonu Ünsüz Türemesi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 28 (2010): 47-87.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu [827], 2014.
- Öztürk, Jale. "Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler". *Uluslararası Teke Dergisi* 6/4 (2017): 2182-2208.
- Şirin, Hatice. "Türkçede Bulut". *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [21], 2017.
- Tietze, Andreas. *Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen Zweiter Band F-J*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Birinci Cilt A-E*. İstanbul: Simurg, 2002.

Üstüner, Ahat. “Türkçede Fonetik Pekiştirmeden Kaynaklı Ünsüz İkizleşmesi”. IV. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri [24-29 Eylül 2000]*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.

Yalçın, Süleyman Kaan. “ Türkçede Son Seste Görülen Ünlü Türemeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 54 (2015): 51-69.

Başvurulan Kaynaklar ve Kısaltmalar

AA : AYDIN, Mehmet (2002), **Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [796], Ankara.

AOİA : YILDIRIM, Faruk (2006), **Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları**. Türk Dil Kurumu Yayınları [861], Ankara.

AYA : YAPICI, Ali İhsan (2013), **Aydın ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Muğla.

BİA : MUTLU, Hüseyin Kahraman (2008), **Balıkesir İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara.

BİAİ : ÖZDEN, Muharrem (2009), **Bilecik İli Ağız İncelemesi**. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Edirne.

ÇİYA : AYDOĞDU, Özkan (2011), **Çankırı İli ve Yöresi Ağızları**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Elâzığ.

DİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1995), **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**. Türk Dil Kurumu Yayınları [62], Ankara.

EDİA : KALAY, Emin (1998), **Edirne İli Ağızları (İnceleme-Metin)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [694], Ankara.

EİA : GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [589], Ankara.

ERYA : SAĞIR, Mukim (1995), **Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları [565], Ankara.

EYA : KULLE ÇOBAN, Esra (2012), **Elmalı ve Yöresi Ağızları**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Denizli.

GDİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1995), **Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**. Türk Dil Kurumu Yayınları [107], Ankara.

KBAYA: BURAN, Ahmet (1997), **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**. Türk Dil Kurumu Yayınları [669], Ankara.

KİA : BAŞER, Elif (2014), **Kırıkkale İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Niğde.

- KİAY** : UYSAL, İdris Nebi (2009), **Karaman İli Ağzları ve Anadolu Ağzları Arasındaki Yeri**. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Denizli.
- KMYA**: ERDEM, M. Dursun; KİRİK, Esra (2011), **Kahramanmaraş ve Yöresi Ağzları**. Kahramanmaraş İl Özel İdaresi Yayınları, Kahramanmaraş.
- KRYA** : ERDEM, M. Dursun; DAĞDELEN, Güner (2012), **Karabük ve Yöresi Ağzları (Giriş-İnceleme-Metinler)**. Karabük Valiliği Yayınları, Karabük.
- KTADİ**: ÇELEBİ, Nazmiye (2010), **Kıbrıs Türk Ağzlarında Dil İlişkisi İzleri**. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul.
- KYA** : ACAR, Ergün (2012), **Kastamonu ve Yöresi Ağzları**. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Edirne.
- MİA** : GÜLSEREN, Cemil (2000), **Malatya İli Ağzları**. Türk Dil Kurumu Yayınları [737], Ankara.
- MMA** : ÖZMEN, Şeyda (2007), **Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Elazığ.
- NYA** : KORKMAZ, Zeynep (1994), **Nevşehir ve Yöresi Ağzları**. Türk Dil Kurumu Yayınları [582], Ankara.
- OAAD** : CAFEROĞLU, Ahmet (1995), **Orta Anadolu Ağzlarından Derlemeler**. Türk Dil Kurumu Yayınları [585], Ankara.
- OİYA** : DEMİR, Necati (2001), **Ordu İli ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [788], Ankara.
- RİA** : GÜNAY, Turgut (2003), **Rize İli Ağzları (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [795], Ankara.
- SİA** : ÖÇALAN, Muharrem (2004), **Sakarya İli Ağzları 1. Cilt Giriş İnceleme**. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Kayseri.
- STİAT**: CAFEROĞLU, Ahmet (1994), **Sivas ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar**. Türk Dil Kurumu Yayınları [91], Ankara.
- SYA** : DEMİR, İmdat (2012), **Sarıgöl ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Kayseri.
- UİA** : GÜLSEVİN, Gürer (2002), **Uşak İli Ağzları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)**. Türk Dil Kurumu Yayınları [814], Ankara.
- VGHA** : GÖKÇÜK, Engin (2012), **Van Gölü Havzası Ağzları**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Elazığ.
- YYA** : ACER, Fatih (2003), **Yerköy ve Yöresi Ağzları**. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Kayseri.

GEZGİN BİR SÖZCÜK OLARAK “VAMPİR”İN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ İLGİNÇ BİR KULLANIMI ÜZERİNE

Gülden ALTINTOP
galtintop@anadolu.edu.tr

GİRİŞ

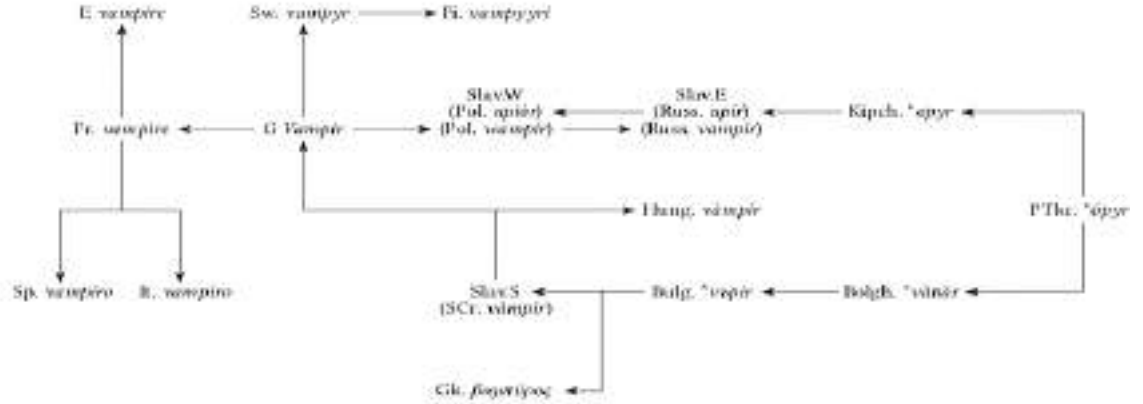
Vampir inancı dünyanın birçok bölgesinde bulunur ancak vampir; Rusya, Polonya, Bulgaristan, Hırvatistan, Slovenya, Yunanistan, Romanya, Arnavutluk ve Macaristan'ı kapsayan tipik bir Slav kavramı olarak bilinir. Vampir, mezardan gelen ve canlıların kanını içen ölümsüz tiplerden biridir (Leach 7). Geceleri mezardan çıkarak insanların kanını emen ölü, kan emerek yaşayan bir yarasadır. Cadı, hortlak inancıyla ilişkili olup özellikle Orta Çağ'da Avrupa'da oldukça yaygınlaşmıştır (Hançerlioğlu 538). Gagavuzların inanışındaki obur (vampir), Anadolu'daki “hortlak”a ve Azerbaycan Türkçesindeki “hordan”a yakın bir varlıktır. Geceleri mezardan çıkarak dolaştığına ve önüne gelen her şeyi yediğine inanılır. Romanyada yaşayan Müslümanlar da ölen kişinin obur (vampir) olmaması için cenazelerini ateşin altından geçirmektedirler. Başkurtların inancına göre de obur-ubır uzun kuyruklu büyük bir yaratıktır (Beydili 435-436).

Macarcadaki vampir sözcüğü ilk kez 1786'da bir makalede yer almıştır. Avrupa'da vampir sözcüğünün temelleri Slav halk anlatılarına dayanmaktadır. Sırbistan'daki vampirizm patlamasından sonra da bölgede geniş yayılım göstermiştir. Vampirizm inancı Avrupa'nın doğusunda gelişmesine rağmen “vapmir” sözcüğü evrensel olarak kullanılmıştır (Wilson). Vampir sözcüğünün etimolojik olarak ilişkili olduğu düşünülen *upyr* Doğu Slav kaynaklarında 11. yüzyılda belgelenmiştir ve sözcüğün rekonstrüksiyonu *opy/irb* şeklinde oluşturulmuştur ancak sözcüğün nihai etimolojisi hâlâ tartışmalıdır (Ragagnin).

Naylor, sözcüğün Slav kökenli olduğunu iddia etmekte ve Türkçeden alınmış ödeünçleme bir sözcük olma ihtimaline de iki gerekçeyle karşı çıkmaktadır. Ödeünçleme alındığı ileri sürülen “ubyr” sözcüğünün bir dizi Slav lehçesinde /v/ formuyla türetilmesinin Slav dilinin tarihsel fonolojik kurallarına uymadığını ve sözcüğün aktarımına kaynaklık eden herhangi bir Tatar lehçesinin Güney Slav lehçeleri üzerinde etkisi bulunmadığını ileri sürmüştür (95). Bu durumda söz konusu sözcüğün /v/ formuyla türetilmesi ödeünçleme verilmeden önce gerçekleşmiş olabilir. Türkçe aslı uzun ünlülerin varlığını barındıran Çuvaşçada, Tuna ve Volga Bulgarcasında ön sesteki dudaksız ünlüler birçok sözcükte “v-” geliştirmiştir. Örneğin; T. Bulg. veçim “üçüncü”= üç-im, Vol. Bulg. vān “on”= AT ön, Çuv. vat “öd,safra”= AT öt, Çuv. vīrim “uzun”= AT uzun, Çuv. vula- “okumak”= AT ūla “ulumak”... (Tekin 145-147). Bulgar Türkleri 5. yüzyılda Bizans'ın kuzeyinde, 6. yüzyılda ise çoğunlukla Balkanlarda ve Trakya'da bulunuyorlardı. Bugünkü Bulgaristan toplumunu oluşturan unsurlardan biri de Türklerdir. Vampir - vopur sözcüklerinin arasındaki ayrım ise “m” nazal ünsüzüdür ve bu ünsüz türemesi Balkan dil ailesinin bir özelliği olarak açıklanabilir (Ragagnin). “Obur/ubır” sözcüğü, Eski Bulgar Türklerinin veya Peçenek, Kuman, Uzların dilinden Rusçaya, Rusçadan Doğu Avrupa Slav dillerine, buradan da Batı Avrupa'ya nakledilmiş; nakledilirken de *vupīr* vd. /v/ ön sesli biçimler iç seste /m/ (*epenthetic m*) türemesiyle bugünkü biçimine ulaşmış olmalıdır” (User).

K. ve O. Stachowski, farklı araştırmacılar tarafından ileri sürülen 17 rekonstrüksiyonu değerlendirmiş ve en güçlü olasılığın Proto-Türkçe *ōpyr* “içine çekmek, yutmak” şeklinde olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sözcük birçok Türk dilinde de benzer bir

anlam taşımaktadır; özellikle Kuzey Kıpçaklarda *opyr*, Güney Bulgarlarda *văbăr* “kötü ruhu” anlamına gelmektedir. Sözcüğün kuzey şekli ödünç alınarak Doğu Slavlar aracılığıyla Batı Slavlarına; güney şekli ise Bulgarlar aracılığıyla Güney Slavlarına 9-10. yüzyıllarda iletilmiş olmalıdır. Upiór ~ wampir’in en olası kökeni şu şekildedir:

(K. ve O.

Stachowski).

Vampir sözcüğünün kökeni olduğu varsayılan op- fiili Toyok yazıtında karşımıza çıkmaktadır. Op-: içine çekmek, yutmak, “azu turuk suv erser opayın” (yahut su temiz olsun içeyim) Toyok I-3 (AEDPT 4). Op-: er suw opdı “Adam suyu höpürdeterek içti.” (DLT). Op: nefes, soluk; opkok: doymaz, obur (Kırgız Sözlüğü 597). Obur: gereğinden çok yemek yiyen, doymak bilmeyen (kimse), yerel ağızlarda “sinde yatan ölü” olarak da geçer. Krg. obur “obur, açgözlü”, Nog. obır, Kzk. obır “obur, doymaz”, Tat. ubır “efsanevi yaratık”, Çuv. vupăr “kötü ruh, hortlak”. Türk diyalektlerinde kullanılan op- “içine çekmek, emmek” kökünden geldiği anlaşılmaktadır. Op-+(u)r, Rusça upyr’ biçimi Türk diyalektlerinden alınmadır (Eren 303).

EBÜRÜNÜK SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Vampir/ obur sözcüğü ile hem semnatik hem de morfolojik ilgi kurduğumuz “ebürünük” sözcüğü, Çukurova bölgesinde benzer bir inanış olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda ebürünük ile ilgili derlenen anlatılar Çukurova’nın farklı bölgelerine aittir. Adana’nın Pozantı, Kozan, Aladağ, Ceyhan ilçeleri ve Osmaniye’nin Kadirli ilçesinden yapılan derlemelerde sözcüğün kullanımında ses farklılıkları karşımıza çıkmaktadır:

Müzeyyen ALTINTOP (Kadirli, 59): “Ebürülük çok yiyen, doymayan korkutucu bir yaratık olarak biliniyor. Hani canavar gibi ejderha gibi bir şey... Kimse görmemiş ama biliniyor. Çocuklara istediğini yaptırabilmek için o yaratığın adı söylenirdi. Yemek yemiyorsa ya da uyumuyorsa ‘Ebürülük gelir seni yer, yutar. Bir dudağı yerde bir dudağı gökte, gelip hüp diye her şeyi içine çekip karnının içine hepinizi doldurur’ denilirdi. Biz de çocukken bunları duyarak büyüdük.”

Mehmet GÖKÇEK (Kadirli, 73): “Eskiden yemekleri dışarıda atışda bişirirlerdi. Gadının biri bir gün bir gazan çorba bişirik bir gazan da pilav bişirik. Sonra eve girik, dışarı çıkıncık bakık ki ebürülük gelincik bir gazan çorbayla bir kazan pilavın hepisini yiyik dağa

gaçık gidik.”

Mustafa KARAKAŞ (Pozantı, 82): “ Ebürünlük, yani doyma bilmeyen ne bulursa yiyene derler. Ebürünlük müsün sen, derler biri çok yedimiydi. Bir ebürünlük varmış derler, adamın birinin evine yemeğe gitmiş, adam bir tas yemek yapmış. Ebürünlük ben doymam demiş, adam da besmele çek o vakit doyarsın demiş, ebürünlük de ben besmele çekmem demiş tası devirdiğinen gitmiş.”

Osman ALTINTOP (Aladağ, 55): “ Ebürünlük, dağlarda ormanda gezen hayvan gibi yaratık gibi bir şey. Anlatırlardı ama biz hiç görmedik, çok korkardık. Yiyip yiyip doymayan, obur insanlara denir. Ebürünlük gibi sofrayı silip süpürdün denir.”

Zeki KONAKOĞLU (Ceyhan, 60): “Abürnünük, çok yiyen doymak bilmeyen anlamına gelir. Büyüklerimiz çok kullanırdı, yeni nesil çok bilmez.”

Muzaffer ATAŞ (Kozan, 57): “ Ebürnünük, karnı büyük olan yiyip yiyip doymayana derler. Sen bir elma yersen doyarsın ama ebürnünük gelse bir kasa elma yese doymaz. Tabii bir masal gibi bir şey kimse görmemiş ama bir adam çok yedi mi ebürnünük gibi her şeyi yedin, bütün masayı yedin derler.”

SONUÇ

Yapılan derlemeler sonucunda, Derleme Sözlüğü’nde “ebürnünük” olarak geçen sözcüğün “ebürünlük, ebürülük, ebürünlük, abürnünük” gibi farklı biçimlerinin bulunduğu görülmektedir. Sözcüğün aslında “ebür+ünük” yani “ebür: obur” ve “ünük: ümük, soluk borusu, gırtlak” (Derleme S. 4065) şeklinde iki ayrı sözcükten oluştuğu tahmin edilmektedir. Ünük sözcüğü bir tıp terimi olarak ilk kez Kitabı’l Muntahab fi’t-Tıbb’da kullanılmıştır, yemek borusu anlamına gelmektedir (Güven). Bir sıfat tamlaması olan “ebürünlük”, konuşma dilinde birleşme sebebiyle tek sözcük gibi ifade edilmektedir. Söz konusu “ebür+ünük” şekliyle birleşmesi sonucunda gerileyici benzeşme (regressive assimilation) oluşması ve “obur > ebür” yani “obürünlük > ebürünlük” biçime dönüşmüş olması muhtemeldir. “Vampir/ obur (kişi)” sözcüğünde olduğu gibi olası bir adlaşmaya uğramamış, birleşme sayesinde sıfat tamlaması olarak günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir. Sözcüğün obur kişileri nitelemek için kullanıldığı açıktır. Çok yemek yiyen doymak bilmeyen insanları ebürünüğe benzetmektedirler. Ebürünlük ayrıca bir halk inancı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimse onu görmemiştir fakat var olduğuna inanılmaktadır. Dağlarda ve ormanlarda gezen, geceleri ortaya çıkıp çocukları yiyen bir yaratık olarak anlatılmaktadır. Özellikle “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” ve “içine çeken, yiyen” ifadeleriyle sözcüğün kökeni olduğu ileri sürülen “oop-” fiili ve anlatılarda yaşayan yaratığın betimlenmesi arasındaki örtüşme açıktır.

Vampir/obur inancının yaygın olarak görüldüğü Rusya, Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Doğu Karadeniz’den farklı bir bölge olan Çukurova’da aynı kökten gelen bir sözcüğün ve benzer bir inancın yaşıyor olması üzerine farklı tahminler yürütülebilir. Sözcüğün ve inancın yayılma olasılıklarından biri; 1850’lerde Osmanlı Devleti’nin iskân politikası gereği Kırım ve Balkan Türklerinin Adana’nın Ceyhan Irmağı kenarlarına yerleştirilmesi ve ebürünlük inancının bu Türkler tarafından yayılmış olmasıdır. Ceyhan’da Kırım Tatarları’nın, Nogay Türkleri’nin, Bulgar Türkleri’nin ve Çerkesler’in yaşadığı köylerden olan Çiftlikler, Çakaldere, Büyük Burhaniye, Yıllankale, Büyükmangıt köylerinde yaptığımız

araştırmamızda diğer ilçelerde edinilen bilgilerden daha fazlası ya da farklı bir bilgi edinilememiştir. Bu yüzden inanın bu Türkler tarafından yayılmış olma ihtimali zayıf görünmektedir.

Bize göre güçlü olasılık vampir/obur inanın 10. yüzyılda Tarsus'a gelen Bulgar Türkleri tarafından Çukurova bölgesine yayılmış olmasıdır. Mesudî, bahis geçen Bulgar Türklerini'nin Tarsus'a gelişini şu şekilde aktarmaktadır:

Müslümanlar Şam sınırındaki Tarsus'tan Dülefi adıyla tanınan [II, 17] Sugûr emîri Semel el-Hadim ve emrindeki Şamlı (Suriyeli) ve Basralı denizcilerin gemileriyle 312'de gazaya çıkıp Kostantiniyye Körfezi ağzından ve Rum Denizi [Akdeniz]den çıkışı olmayan başka bir ağzı geçerek Fenediyye topraklarına geldiklerinde, karadan bir grup Bergar [Bulgar] onlara yardıma geldi ve hükümdarlarının yakında olduğunu bildirdi. Bu olay, Bulgar akıncılarının Rum Denizi (Akdeniz) sahiline kadar geldikleri şeklindeki beyanımızın delilidir. Bulgarlar'dan bir birlik Tarsuslular'ın gemilerine binerek onlarla birlikte Tarsus'a geldiler (Mesudî 74).

Toros Bulgarları (İdil Bulgar asıllı Müslümanlar) Karaman Beyliği içinde önemli görevler üstlenmişlerdir. 500 yıl kadar varlıklarını koruduktan sonra 15. Yüzyılda Türkmen varlığı içerisinde erimiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mersin'in Gülnar ilçesindeki bir dağın adı da "Bulgarı" olarak bilinmektedir (Balcı ve Karatay). Ebürünük sözcüğünün Derleme Sözlüğü'nde "ebürnünük: obur" olarak Mersin'in Tarsus ve Namrun (Çamlıyayla) ilçelerinde derlenmiş olması da sözcüğün Toros Bulgarları aracılığıyla yayılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

Balcı, Ali ve Karatay, Osman. Anadolu'da İlk Türkleşme Hamlesi: Toroslar Bölgesinde Bulgar Türkleri. Çukurova Araştırmaları Dergisi. Cilt 1, Sayı 1, Kış 2015: 37-43.

Beydili, Celal. Türk Mitolojisi Ansikopedik Sözlük. Ankara: Yurt, 2004.

Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London: Oxford University Press, 1972.

Dankoff, R. Ve Kelly, J. Maḥmūd al-Kāşyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), III. Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII. 1985.

Derleme Sözlüğü V. ve XI. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.

Güven, Meriç. Kitâbu'l Müntahab Fi't-Tıbb'daki Türkçe Organ Adları. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 1. cilt s. 23. 2008: 111-135.

Hançerlioğlu, Orhan. Dünya İnançları Sözlüğü. İstanbul: Remzi, 2000.

Kırgız Sözlüğü. IV. Baskı. K. K. Yudahin. Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.

Leach, Maria. A Definition of Vampire from Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend . edt. Thomas J. Garza, The Vampire in Slavic Cultures. Austin, Texas: Cognella, 2010.

Mesudî. "Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)". Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge,

2004.

Naylor, Kenneth E. The Source of the Word Vampir in Slavic. Southeastern Europe/L'Europe Du Sud-Est, 10, No.2 (1983): 93-98.

Ragagnin, Elisabetta. Is «vampire» a Turkic word?. In: Fabris, A. (ed.) Tra quattro paradisi: Esperienze, ideologie e riti relativi alla morte tra Oriente e Occidente. (Hilâl: Studi turchi e ottomani 1.) Venezia: Edizioni Ca' Foscari. (2013): 60-70.

Stachowski, Kamil & Stachowski, Olaf. Possibly Oriental Elements In Slavonic Folklore. Upiór ~ Wampir. Németh, B. Podolak and M. Urban (ed.). Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday (2017): 643-693.

Tekin, Talat. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. İstanbul:Simug, 1995.

User, Hatice Şirin. “Vampir”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2010/2, Ankara: TDK Yayınları, (2012): 119-130.

Wilson, Katharina M. The History of the Word Vampire. Journal of the History of Ideas, Vol. 46, No. 4 (Oct. - Dec., 1985): 577-583.

TUVA TÜRKÇESİNDE -GAn VE -ptXr EKLERİNE KANITSALLIK (EVIDANSİYEL) AÇISINDAN BİR BAKIŞ

Arş. Gör. Uğur ALTUNDAŞ
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
ualtundas@gmail.com

GİRİŞ

Geçmiş zaman biçimlerinin işlevlerinin ortaya çıkması, eylemin gerçekleşmiş sayılması için önemli sınırın aşılmış olmasıyla ilgilidir. Fiilin kılınışına göre değişen bu sınır, dönüşümlü (*öl-*) ve dönüşümsüz (*oyna-*) fiillerde bitiş, ön dönüşümlü fiillerde (*otur-*) başlangıç sınırının aşılması ile örtüşür. Bununla olay bütün olarak atıf yapılan noktada zaten bitmiş olarak gözlenir (Johanson 1993: 120, 1994: 249). Türkiye Türkçesinde bir olayın konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğunu göstermek için kullanılan iki geçmiş zaman eki vardır: *-DX* ve *-mXş*. Bu eklerin ikisi arasındaki önemli fark birincisinde bilginin edinilme yolu hakkında bir bilgi verilmezken, ikincisinde dolaylılık anlamının bulunmasıdır (bk. Johanson 1994: 257).

Dolaylılık (indirectivity) kavramı, bir olay hakkındaki bilginin, konuşan tarafından doğrudan elde edilmediğini ifade eden işaretleyicileri içeren kategoriyi karşılayan bir terim olarak kullanılır. Daha geniş olan ve dolaylılık kategorisini de içeren kanıtsallık (evidentiality) kategorisi ise, “bir önermede bilginin kaynağı hakkında bilgi veren işaretleyicilerle” ilgilenen bir gramer kategorisidir. Bu kategoride konuşurun dikkati, olayın kendisinde veya oluşunda değil, sonrasında ortaya çıkan izlerde, bilginin elde edilişi üzerindedir. Türkiye Türkçesinde kanıtsallık gösteren biçimbirim *-mXş*’tir. Görünüş sisteminde sınır sonrası bakışı (postterminal) işaretleyen ek, eylemi kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemler. Sınır sonrası görüntüleneyen eylem, kısmen ya da bütünüyle görüş alanından çekilmiştir. Bu nedenle kritik sınırın aşılma anına dair bilgi, genellikle doğrudan değil, bu gerçekleşmenin sonuçlarından, izlerinden ve etkilerinden hareketle dolaylı olarak edinilir.¹ Burada dolaylı bilgi Johanson’a göre 3 şekilde elde edilebilir (Johanson 2003): 1. Eylemin sonuçları ve izleri duyu organları ile algılanarak, 2. Eylemin sonuçlarından ve izlerinden hareketle mantıksal çıkarım yaparak, 3. Aracılardan duyularak/öğrenilerek. Görüldüğü gibi genel gramer kitaplarında duyulan/öğrenilen geçmiş zaman olarak verilen tanımlama, ekin işlevlerinden sadece bir tanesi ile ilişkilidir. Dolaylı geçmiş zamanı gösteren ekin bu şekilde adlandırılması bilginin kaynağı hakkında bir fikir vermektedir. Ancak bunlar kanıtsallık biçimlerinin işlevlerini kapsayıcı değildir. Türkçede dolaylı bilginin önemli kaynaklarından biri başkasından duyma/öğrenme şeklinde söylenebilir. Bunun yanısıra konuşur, ortada bulunan kanıtları görmek suretiyle de bir olayın gerçekleşmiş olduğu sunucuna ulaşabilir. Bunlardan başka tatma, koku alma, farkına varma, sonradan hatırlama, çıkarımda bulunma, dokunma ve varsayım gibi farklı bilgiyi edinme yollarından söz edilebilir (Demir 2012).

Tuva Türkçesinde geçmiş zaman ifade eden beş tip biçimbirim vardır: *-DX*, *-GAn*, *-ptXr*, *-ÇXk* ve *-BXşaan*. Bunlardan kanıtsallığı gösteren biçimbirimler ise *-GAn* ve *-ptXr* ekleridir. Bir başka deyişle *-GAn* ve *-ptXr*, Tuva Türkçesinde bilginin kaynağına ilişkin bir

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yay. ve Sema Aslan Demir, *Görünüş Kategorisi Türkmence Örneği*, Ankara: Grafiker Yay.

fikir vermektedirler. Bu ekler kanıtsallık ile birlikte geçmiş zaman anlamı da taşırlar. Bu nedenle literatürde dolaylı geçmiş zaman eki olarak adlandırılırlar.

Türk dillerinde genel olarak bildirme ifadesi ek-fiil ile yapılır. Tuva Türkçesinde ise ek-fiilin geçmiş zaman çekimleri diğer Türk lehçelerinden daha farklı bir yolla, *bol-*, *tur-* ve *çor-* gibi yardımcı fiillere geçmiş zaman eklerinin getirilmesi ile yapılmaktadır (Arıkoğlu 2007: 1185). *bagay bolgan men* “kötüymüşüm”, *mundıg bolup-tur* “böyleymiş” şeklinde kurulan yapılar yine kanıtsallık ifade etmektedir.

Bu çalışmada -GAn ve -ptXr ekleri geçmiş zaman ifade etmesinin yanında görünüş ve bilgiyi edinme yolları (kanıtsallık) açısından ele alınmıştır.

1. -GAn Eki

-GAn eki, Tuva Türkçesi üzerine hazırlanmış gramerlerde “şagda ertken üye, geçmiş-gelecek, geçmiş-sonuçlu, uzak geçmiş” olarak adlandırılır. Önlük-artlık ve ötümlülük-ötümsüzlük uyumları görülür. Ünlüyle biten eylemlerde ekin birinci ünsüzü düşer ve -an-, -en biçimini alır. Uzun ünlüyle biten eylemlerde bu durum görülmez: *hülee-gen* “kabul etmiş, almış”. Zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenir. -GAn ekli geçmiş zamanın olumsuzlu, olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Olumsuzluk ekleri ünlü ile bittiği için -GAn ekinin ilk ünsüzü düşer ve ikincil bir uzun ünlü meydana gelir: *albaan men* “almışım”.

Ayrıca ekin Türk yazı dilinin erken dönemlerinden itibaren günümüz Türk lehçelerine varıncaya değin birtakım fonetik değişmelere ve işlev farklılıklarına rağmen bütün sahalarda işlek olarak bir sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Çağatay Türkçesi dönemine kadar tarihi Türk lehçelerinde bir kip şekli olarak kullanılmamış, bu işlevini Çağatay Türkçesi döneminde kazanmıştır. -GAn ekli geçmiş zaman Oğuz grubu Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinin etkisiyle sadece Türkmencede bir kip şekli olarak kullanılmaktadır (Ercilasun 2006: 29). Tuva Türkçesinde de ekin yaygın olarak sıfat-fiil eki işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Tuva Türkçesi gramerlerde sıfat-fiil görevindeki -GAn eki, bu işlevinden dolayı ‘geçmiş zaman sıfat-fiili’ olarak tanımlanmaktadır: *hol-bile bijittingen nom* “el ile yazılmış kitap”.

-GAn Ekli Geçmiş Zaman

-GAn eki, Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde sadece sıfat-fiil işlevi ile kullanılmaktayken, Orta Asya ve Sibirya’da konuşulan Türk lehçelerinde bir geçmiş zaman kip eki olarak karşımıza çıkmaktadır. -GAn eki Tuva Türkçesinde de “2. tip geçmiş zaman kipi” olarak adlandırılan ve yazı dilinde çok işlek bir şekilde kullanılan bir kipi eki olarak kullanılmaktadır.

Temel cümle yüklemleştircilerinin önemli işlevlerinden birisi de, dilbilgisel olarak geçmiş zamanı, yani konuşma anına göre (K noktası) bir öncekilik ilişkisini bildirmektir (Johanson 1971: 52). Bu öncekilik ilişkisinde olayın belirleme noktası K noktasından öncedir (Johanson 1971:55). Dolayısıyla geçmiş zamanın en temel işlevi, bir olayı K noktasından önceki bir noktada belirlemektir (Comrie 1985: 41). Tuva Türkçesinde kullanılan -GAn ekli geçmiş zaman, yüklemde ifade edilen olayın, konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğunu ifade eder. Burada belirleme noktası konuşma anından öncedir. Dolayısıyla bir öncekilik söz konusudur. Bu ekin temel işlevi K noktasının temel alındığı birincil öncekilik anlamında bir geçmiş zamanı ifade etmesidir. Tuva Türkçesinde -GAn eki, uzak geçmişte, belirsiz bir zamanda gerçekleşen bir kılış ve oluşu ifade eder.

Oran delegeyde möñge çüve bar eves, kurgag çerden höl ünüp kelgen, Elçigen-Kulaktıg haan ordu-şiveezin kaapkaş, çige burungaar çorupkan. “Dünyada ebedi şey yoktur, kuru yerden göl çıkmış, Elçigen-Kulaktıg Kağan sarayını bırakarak gitmiştir” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 202-203).

Tuva Türkçesinde -GAn ekli geçmiş zaman daha çok roman ve hikâye gibi edebî eserlerde kulanılan bir kip şeklidir.

Görünüş açısından -GAn ekli geçmiş zaman Tuva Türkçesinde sınır sonrası bakışı (postterminal) işaretleyen bir biçimbirimidir. Bilindiği gibi sınır sonrası bakış işaretleyicileri, eylemlerin kritik sınırları aşıldıktan sonraki evresini yansıtır. Kritik sınırın eylemin hangi evresini oluşturduğu, eylemin kılınış özelliğine göre farklılık gösterir. Bu sınır, ön dönüşümlü ve dönüşümsüz eylemlerde eylemin başlangıç sınırını, son dönüşümlü eylemlerde ise bitiş sınırını oluşturur. Kritik sınırın aşılmasından yalnız sınıra ulaşılması değil, sınırın bir miktar ötesine geçilmesi de anlaşılır. Bu noktada eylemin bitmiş olması gerekmez, eylemin dinamik ilk evresinin/başlangıç sınırının aşıldığı, durağan evrenin devam ettiği bir kesit görüntülenmiş olur (Johanson 2000a: 102).

Ol kadayım bagay eves kiji, eki-le çurttap çoraan bis. “Eşim iyi bir insan ve birlikte mutlu bir hayat geçirdik” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 206).

İshakov ve Pal’mbah -GAn ekli geçmiş zaman ile -DX ekli geçmiş zaman arasındaki farkı şöyle açıklar (İshakov-Pal’mbah 1961: 371):

“-dı ekli geçmiş zaman kesinlik ve belirlilikle geçmişte yapılan eylemi güvenilir ve açık bir şekilde tasvir eder, konuşanın canlı hatırlamasına göre eylemin görüntüsünü yaratır. -kan ekli geçmiş zaman eylemin görüntüsünü yaratmaz. Sadece geçmişte o eylemin yapıldığını özetler; konuşan dinleyenin dikkatini sadece eylemin kendisine değil, neticesine de dikkat çeker.”

İshakov ve Pal’mbah’ın da dile getirdiği gibi -GAn ekli geçmiş zaman kullanımında konuşur, dinleyenin dikkatini sadece eylemin kendisine değil, neticesine de dikkat çekmektedir. Burada ekin kanıtsallık ifadesine değinilmiştir. Bu kategoride konuşurun dikkati olayın kendisinde veya oluşunda değil, sonrasında ortaya çıkan izlerde, bilginin elde edilişi üzerindedir.

Düün mañaa çoraan, meni dilep turgan, inçalza-daa tıppaan-dır siler “Dün buraya gelmiş, beni aramış ama bulamamışsınız.” (Monguş 2005: 346) örneğinde -GAn eki, eylemin konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğunu ifade eden öncekilik anlamında bir geçmiş zaman ile birlikte bilginin, konuşan tarafından doğrudan elde edilmediğini ifade eden dolaylılık anlamına da sahiptir. Burada bilginin kaynağının ‘başkasından öğrenme’ olduğu görülmektedir.

Hünner, nedelyalar ertip turgan büdün ay bilinmes çıtkan-dır men (aarıg kijinin çugaazından) “Günler, haftalar geçmiş... Tam bir ay kendimi bilmeden yatmışım.” (Monguş 2005: 346) ve *Daraazında hünden egeleeş-le, tıvalar bistiñ çook öñnükterivis apargan.* “Sonraki günden başlayarak Tuvalılar bizim yakın arkadaşımız olmuştı.” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 204) örneklerinde yine öncekilik anlamında bir geçmiş zaman söz konusudur. Bilginin kaynağı olarak ise ‘sonradan farkına varma’ durumunun olduğu görülmektedir.

Inçalza-daa siler köñgüs öskerilbeen-dir siler. “Fakat siz hiç değişmemişsiniz.” (Monguş 2005: 346) örneğinde kanıtsallık açısından ‘çıkarımda bulunma’ söz konusudur.

Konuşur, burada dinleyenin dış görünüşüne bakarak eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda bir sonuca ulaşmıştır.

-GAn eki, gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketin geçmiş zamanda konuşan tarafından bizzat yapılmış veya tanık olunmuş olduğunu da belirtir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde -DX ile karşıladığımız kullanımı, Tuva Türkçesinde çoğu zaman -GAn ile karşılanmaktadır. -DX ekinin semantik değerinin konuşurun bizzat gözlemlediği eylemler olduğu bilinmektedir. Ancak -DX biçimbirimi konuşurun görmediği fakat uzlaşılmış bir gerçeklik değerine sahip eylemlere de atıfta bulunabilir (Aslan Demir 2016: 128). Bu anlamda Tuva Türkçesinde -DX ekinin işlevlerini ifade eden -GAn ekli geçmiş zamana şu örnekler verilebilir:

Men bodum baza oytulaaştap oynap ösken men. Şala söölzüredi oytulaaştaan anyaktarnı taradı sıvırtap baza çoraan men. “Ben de oytulaş oynayarak büyüdüm. Ancak, son zamanlarda oytulaş oynayan gençleri dağıtanlar arasında da bulundum.” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 203) örneğinde, görüldüğü gibi konuşurun bizzat gerçekleştirmiş olduğu eylemi ifade etmek için -GAn eki kullanılmıştır.

Başkı öreelinden ünüp kelgen. “Öğretmen odasından çıktı” (Monguş 2005: 385) örneğinde de konuşur eylemin gerçekleştiğine bizzat kendisi tanık olmuştur.

Amgı Kızıl ka't-ka't çurttakçı bajiınarlıg, ööredilge bolgaş alban çerleri höy ulug nayısılal apargan. “Şimdiki Kızıl, kat kat konutları olan, pek çok eğitim ve resmi kurumların bulunduğu büyük bir başkent haline geldi” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 203) örneğinde ise -GAn eki konuşurun görmediği fakat uzlaşılmış bir gerçeklik değerini yansıtmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde görünüş açısından -GAn ekinin sınır sonrası bakışı değil sınıra bakışı ifade ettiği görülmektedir. Burada olay kritik sınıra ulaşıldığında gözlemlenir. Örneklerde -GAn eki olayın başlangıç ve bitiş sınırını vurgulamadan, sadece olayı doğrudan gözlemlemeye imkan vermektedir.

Kanıtsallık açısından incelendiğinde -GAn ekinin -DX ekine benzer bir işlevle kullanıldığı bu örneklerde kanıtsallık işlevinin bulunmadığı görülmektedir. Tüm örneklerde de -GAn eki bilginin kaynağı hakkında bir fikir vermez.

Inçangaş men Aleksandr Sergeyeviçe ujurajıp, ooñ udurtup turar komitettiñ kılıp egeleen ajılınıñ dugayında çugaalap beerin dileen men. “Bunun için ben, Aleksandr Sergeyeviç ile idareciliğini yaptığı komitenin çalışmaları hakkında konuşmak istedim/istiyorum.” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 206) örneğinde -GAn eki temelde Türkiye Türkçesine -DX ile çevirilebilir. Ancak burada -DX ekinin şimdiki zaman işlevinde kullanıldığı görülmektedir. *Yetişin öldüm, Geldim geldim (kapı kaldığında)* vb. örneklerde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde -DX için söz konusu olan bu durum, Tuva Türkçesinde -GAn eki için de geçerlidir. Burada -GAn ekinin deiktik olmayan kullanımı söz konusudur. Bu tür örneklerde geçmiş zaman özelliği yansızlaşmakta ve söz konusu yapının konuşma anına ya da geleceğe atıfta bulunması söz konusu olabilmektedir (Aslan Demir 2016: 129). Burada -GAn eki, -DX ekinde olduğu gibi, Johanson’un bitmişlik (perfective) kategorisinde yaptığı ayırma göre sözde bitmişlik (pseudoperfective) ifade eder. Yani gerçek bitmişlikte (perfectivity proper) olduğu gibi bir eylemin kritik sınıra ulaşarak tamamen gerçekleştiğini vurgulamak yerine sözde bitmişlik, sınırlar arasılığın yokluğundan doğar ve eylemleri bir bütün olarak gözlemler (Johanson 1996). Yine -DX ile benzer işlevde kullanılan -GAn eki, bu kullanımında kanıtsallık bildirmez.

-GAn Ekinin Ek-Fiil Yapısında Kullanımı

Türk dillerinde genel olarak bildirme ifadesi “er-” ek-fiili ile yapılır. Tuva Türkçesinde ise *er-* “olmak” fiili *irgi*, *iyik*, *iyin* gibi kalıplaşmış birkaç söz dışında bulunmamaktadır. Bu sebeple ek-fiilin geçmiş zaman çekimi Tuva Türkçesinde *bol-*, *tur-* ve *çor-* gibi yardımcı fiillere geçmiş zaman eklerinin getirilmesi ile yapılmaktadır. -GAn eki ile kurulan bu isim cümlelerinde yine kanıtsallık söz konusudur.

Inçalza-daa çıldagaannarnıñ eñ uluu, eñ udurlanuşkın kıldınmazı ölüm bolgan. “Halbuki sebeplerin en büyüğü, en karşı gelinemeyeni ölüm imiş” (Monguş 2005: 386) örneğinde kanıtsallık açısından ‘sonradan farkına varma’ söz konusudur.

Ooñ kırgan-avazı ham kiji çoraan. “Onun büyük annesi şaman imiş.” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 119) örneğinde dolaylı bilginin kaynağı olarak ‘başkasından öğrenme’ durumu söz konusudur.

-GAn ekinin bildirme kipi görevinde kullanımında da yine -DX ekinin işlevinde kullanılabildiği görülür. -DX işlevinde kullanıldığında ekin kanıtsallık anlamı bulunmaz.

Küştüg, möge, tura-soruktug, bergelerge belen torulbas Tülüş, oojum, tomaannıg Ondar, ooldarnıñ eñ-ne anyaa, höglüü — Viktor kezeede oyunbaştaktıg, omak-sergek er bolgan. “Güçlü, azimli, zorluklara kolay boyun eğmeyen Tülüş; sakın, uslu Ondar; oğulların en genci, neşelisi Viktor her zaman şakacı, hayat dolu kişilerdi.” (Koçoğlu Gündoğdu: 2012: 119) örneğinde görüldüğü gibi -GAn eki -DX ekiyle benzer işlevde kullanılmıştır. Bu sebeple -GAn eki burada kanıtsallık biçimbirimi olarak yer almamaktadır.

-GAn + İyelik Ekleri + ol veya bo Zamirleri

Tuva Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi iyelik kökenli kişi ekleri ve zamir kökenli kişi ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ancak bunların dışında ‘sıfat-fiil eki -GAn veya -Xr + İyelik Ekleri + ol veya bo işaret zamirleri’ yapısı dikkat çekmektedir.

-GAn + iyelik eki + *bo* (-dur) yapısıyla, geçmiş zamanda sonuçlanmış, sonucu kişisel olarak görülmüş ve ortaya konmuş hareket ifade edilir: *doraan-na beer halıtkanı bo* “buraya dört nala geldim (işte karşınızdayım)”; -GAn + iyelik eki + *ol* (-dur) yapısıyla, geçmişte belirli bir zamanda yapılmış ve sonuçlanmış eylem ifade edilir. Bu sonuçlanmış eylem konuşma sırasında anlaşılır: *Havaandan der töktüp turar çüvel, ejim, e'din iziy bergeni ol be?* “Alnından ter dökülüyor, ateşin mi yükseldi?” (Monguş 1968: 246-247). Görünüş açısından sınıra bakış söz konusudur. Burada olay kritik sınıra ulaşıldığında gözlemlenir. Johanson’a göre bu terminal perspektif, kanıtsallık içermez ve zaman çizgisinin belli bir noktasında gerçekleşen olayı bir bütün olarak yansıtır (Johanson 1994: 258).

Bu yapıya geçmiş zaman anlamı veren -GAn ekidir. Söz konusu yapı ile oluşturulan cümlelerde, gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketin geçmiş zamanda özne tarafından bizzat yapılmış veya tanık olunmuş olduğu görülmektedir. Bu sebeple kanıtsallık söz konusu değildir.

2. -p (Zarf-fiil) + -DXr

Tuva Türkçesi gramerlerde “barımdaalıg ertken üye, tarihi geçmiş, duyulan geçmiş zaman” olarak adlandırılan geçmiş zaman kipi -p zarf-fiil eki ve -turur yardımcı fiilinden gelişen -DXr ekinin birleşiminden meydana gelir. Bu geçmiş zaman kipi kişi zamirleri ile çekimlenir. Olumsuzu -BAyn eki ile yapılır. Tuva Türkçesinde bu kip şeklinin ikinci ögesi

olan *-DXr* eki, *-p* zarf-fiil eki almış eylem tabanına önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre getirilmektedir.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde görülmeyen bu yapı, Harezmi Türkçesi döneminden itibaren yazı dilinde görülmeye başlamıştır. Günümüz Türk lehçelerinden Tuva Türkçesi dışında Özbek, Kırgız, Karaçay-Malkar, Nogay, Kazak, Azerbaycan, Türkmen, Altay ve Hakas Türkçelerinde varlığını sürdüren bu kip şekli, Türkmen, Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinde daha işlek bir kullanıma sahiptir (Ercilasun 2006: 89).

Tuva Türkçesinde *bol-*, *tur-* ve *çor-* gibi yardımcı fiillere *-ptXr* geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile ek-fiil yapısı oluşturulmaktadır. *-GAn* eki sıfat-fiil görevinde olabiliyorken *-ptXr* eki bu görevde kullanılmamaktadır.

-p (Zarf-fiil) + -tXr Yapısındaki Geçmiş Zaman

Türkiye Türkçesindeki *-mXş* yüklemleştircisi ile denk tutulabilecek olan *-p* + *-tXr* yapısındaki geçmiş zaman eki, *-DX* ekinde olduğu gibi, belirleme noktasının konuşma anından önce olması dolayısıyla öncekilik anlamında bir geçmiş zaman ifade etmektedir. Zaman işlevi açısından bu iki ek arasında büyük bir fark yoktur. Ancak Türkiye Türkçesindeki *-mXş* ekinde olduğu gibi *-ptXr* eki, *-DX* ekinden farklı olarak geçmiş zaman ilişkisine ek olarak bir “dolaylılık” ve “kanıtsallık” bildirmektedir. Buna göre konuşmacı kendi tecrübelerine dayanarak olayı “gördüğü gibi, anladığı kadarıyla” gibi birtakım yorumlarla tasvir eder (Johanson 1994: 256-257).

Türkiye Türkçesine duyulan geçmiş zaman eki *-mXş* ile çevirilebilecek olan bu geçmiş zaman kipini Sat ve Salzınma şöyle açıklar (Sat-Salzınma 1980: 193).

“Tanıklı geçmiş zaman ile çekimlenmiş eylem, kendisindeki hareketin gerçekleşip gerçekleşmediğini, başkasının tanıklığı ile gösterir.”

Suurnuñ eñ-ne kıldında çaa škola tuduu egeley beriptir. “Köyün en kıyısında yeni okul yapımı başlamış.” (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 208) örneğinde konuşan buna tanık olmamış, hareketin gerçekleştiğini, sonucundan görerek sonradan fark etmiştir.

Görünüş sisteminde sınır sonrası bakışı (postterminal) işaretleyen ek, eylemi kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemler. Sınır sonrası görüntülenen eylem, kısmen ya da bütünüyle görüş alanından çekilmiştir. Bu nedenle kritik sınırın aşılma anına dair bilgi, genellikle doğrudan değil, bu gerçekleşmenin sonuçlarından, izlerinden ve etkilerinden hareketle dolaylı olarak edinilir (Johanson 2003).

Monguş’a göre bu çekimde 2. ve 3. kişilerde, hareket konuşanın gözetimi dışında oluşmuştur. Konuşan buna tanık olmamıştır. 1. kişilerde ise, konuşan hareketin gerçekleştiğini, sonucundan görerek sonradan fark etmiştir veya hareketin gerçekleştiği, konuşana kası olarak hatırlatılmaktadır (Monguş 1963: 121-123).

Sartakpan oon hem kıldında bir ögge kire beerge, pašta çüve haynıp turuptur. “Sartakpan orada nehir kıyısında bir eve giriverdiğinde, kazanda bir şey kaynayıp duruyormuş” (Tosun 2011: 445) örneğinde *-ptXr* biçimbiriminin algısal ve çıkarıma dayalı bilgiyi işaretlediği görülmektedir. Burada kanıtsallık açısından ‘çıkarımda bulunma’ durumu söz konusudur. Olayın gerçekleşmiş olduğu sonucuna, ortada bulunan kanıtları görme suretiyle ulaşılmıştır.

Bir-le hanı ezim işti çerge çövüree çadırılıg Hunajık çurttap turuptur. “Gür bir ormanın içinde kabuk çadırılı kuzucuk yaşarmış” (Tosun 2011: 445) ve *Bir hün padişah aarıy bergen bolgaş ooldarın çanına kıygırıp aptur.* “Bir gün padişah hastalanmış ve oğullarını yanına çağırılmış” (Monguş 2005: 346) örneklerinde nakle dayalı bilgi söz konusudur. Bilgiyi edinme yolu ‘başkasından öğrenme/duyma’ şeklindedir.

Han Buuday: ‘Ok-ködek, ertir udup kaap-tır men!’- deeş, arnın sıybap tupa halıp keep-tir (Han-Buuday hakkında masaldan) ‘Han Buuday: ‘Tüh, çok uzun zaman uyuyakalmışım’ deyip yüzünü okşayarak ayağa kalkmış” (Tosun 2011: 446) örneğinde Han Buuday uyuduğunun farkına varması üzerine kanıtsallık biçimbirimi olarak -ptXr ekini kullanmıştır.

-ptXr Ekinin Ek-Fiil Yapısında Kullanımı

Tuva Türkçesinde ek-fiilin geçmiş zaman çekiminin bol-, tur- ve çor- gibi yardımcı fiillere geçmiş zaman eklerinin getirilmesi ile yapıldığı yukarıda belirtilmişti. -GAn ekinin ek-fiil yapısındaki kullanımı da yukarıda incelendi. Bu bölümde ise -ptXr eki ile kurulan isim cümleleri ele alınmıştır. -GAn eki ile kurulan isim cümlelerinde olduğu gibi -ptXr ile kurulan isim cümlelerinde de yine kanıtsallık anlamı bulunmaktadır.

Margıldaanınıñ ujuru mindig bolup-tur. “Tartışmanın sebebi böyleymiş.” ve *Bir mergen anıyak çorup-tur* oo. “Bir akıllı gençmiş, işte” (Tosun 2011: 265) örneklerinde kanıtsallık açısından ‘sonradan farkına varma’ durumu görülmektedir.

Kezer-Çingistiñ çeeni Sartakpan dep kiji çoruptur. “Kezer-Çingiz’in yeğeni Sartakpan denilen **kişiymiş**.” örneğinde başkasından öğrenme durumu vardır.

3. -GAn ve -ptXr Rekabeti

Görülen geçmiş zaman işlevi dışında -GAn eki görünüş sisteminde sınır sonrası bakışı işaretlemektedir. Tuva Türkçesinde -GAn ekinden başka sınır sonrası bakışı işaretleyen -ptXr yapısı da mevcuttur. Ancak burada görünüş ile ilgili ikinci bir karşıtlık temeli olan “odaklılık” parametresi ön plana çıkar. Odaklılık, görünüş biçimbirimleriyle işaretlenen görüntüleme alanının göreceli darlığı, bakış noktasını çevrelemesi ve buna bağlı psikolojik yoğunlukla ilgili ölçüsel bir parametredir (Johanson 2000a: 39). Sınırlar arası bakışta, gerçekleşme noktasına yönelik psikolojik ilgi ve bu noktadaki eylemsel yoğunlukla karakterize edilen yüksek odaklılık, sınır sonrası bakışta ‘bakış noktası yönelimli olma’ veya ‘bakış noktasının hemen çevresinde olma’ ile ilişkilendirilmektedir (Johanson 2000a: 109). Bakış noktası yönelimli olan sınır sonrası bakış yüksek odaklı, eylem yönelimli olan sınır sonrası bakış ise düşük odaklı veya odaksız olabilmektedir (Aslan Demir 2016: 49).

Bu açıdan bakıldığında pek çok Türk dilinde -mXş’in yerine kullanılan -GAn ekli geçmiş zaman orjinalinde teşhise dayalı anlatımlar için kullanılan yüksek odaklı bir sınır sonrasılık biçimbirimi iken daha sonra hem teşhissel hem de tarihsel kullanımlara elverişli hâle gelmiştir (Johanson 2000b: 72). Burada sözü edilen tarihsellik hiçbir zaman -DX ekli geçmiş zamandaki düzeyde değildir, ancak bu düzeye belli oranlarda yaklaşma eğilimi gösterir. Tuva Türkçesinde de -GAn ekinin çoğu zaman tarihsel anlatıya yaklaşan düşük odaklı bir biçimbirim olarak kullanıldığı görülmektedir. -GAn ekinin sınırlı bağlamlarda yüksek odaklı kullanımları bulunmaktadır. Yüksek odaklı bir görünüş değerini yansıtan -GAn eki eylemden çok, eylemin sınır sonrasında gözlemlenen sonuçlarını ön plana çıkarmaktadır. Ancak bu biçimbirimin tarihsel süreçte odaklılık derecesinin göreceli olarak azaldığı görülür. -GAn eki, yüksek odaklı olduğu durumlarda eylemlerin kritik sınırı

aşıldıktan sonra ortaya çıkan niteliklerini sunarken düşük odaklı örneklerde tarihsel bir akışa veya zaman çizgisi üzerinde zincirleme bir ilerleyişe işaret etmektedir. -GAn ekinin yüksek odaklı kullanımlarının sınırlı bağlamlar içerisinde görülmesine karşın -ptXr eki daha çok eylemlerin kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemlenen sonuçlarını ön plana çıkaran yüksek odaklı bir biçimbirim olarak kullanılmaktadır.

-GAn ve -ptXr ekleri odaklılık parametresi bağlamında yüksek odaklı kullanımlara sahip olduklarında bilginin kaynağı hakkında daha nesnel fikir vermektedirler. Bu durumda eylemin kritik safhası görüş alanından çıkmış, bakış noktasının çevresinde gözlemlenen sonuçları ön plana çıkarmıştır. Eylemin sonuçları, yüksek odaklılık nedeniyle bakış noktasının hemen çevresinde algılanabilir olduğu için sonuçlar ya da izler konuşur tarafından betimlenecek kadar somuttur. Başka bir deyişle ‘konuşur eylemi değil eylemin sonuçlarını ve izlerini görmekte ve gördüğünü anlatmaktadır (Aslan Demir 2016: 53).

Kayınarım, men adınarda taalıp-savağarnı düjürüp bereyn dep, kıska çugaalaan. “Müsaade edin, ben atınızdaki eşyaları indireyim, diye kısaca konuşmuş.” örneğinde nakle dayalı bilgi söz konusudur. Tarihsel anlatıya daha yakın ve eylem odaklıdır. Dolayısıyla bu örnekte -GAn, düşük odaklı görünüş değerini yansıtmakla birlikte nakle dayalı bilgi söz konusu olduğundan ‘başkasından öğrenme’ anlamında bir kanıtsallık söz konusudur.

Çüü bar opargan çer boor bo, çılgı bezin sug işpes? “Burada ne olmuş ki, yılkı bile su içmiyor?” ve *Urug erten ottup keerge, iyi ugbazın Çılbığa çip algan, iyi borbak baştarı çıdıptur.* “Kız sabahleyin uyanınca, iki ablasını Çılbığa yemiş, iki yuvarlak başları yatıyormuş” (Arikoğlu 2007: 1229-1230) örneklerinde ise eylemin sınır sonrasında gözlemlenen sonuçları ön plana çıkmaktadır. Algısal ve çıkarıma dayalı bilgi söz konusudur. Dolayısıyla burada hem -GAn hem de -ptXr eki yüksek odaklı görünüş değerini yansıtmaktadır. Eylemin sonuçları, yüksek odaklılık nedeniyle bakış noktasının hemen çevresinde algılanabilir olduğu için sonuçlar ya da izler bizzat konuşur tarafından görülmüştür ve konuşur burada gördüğünü anlatmaktadır.

SONUÇ

Tuva Türkçesinde uzak geçmiş zaman eki olarak adlandırılan -GAn, hem fiil çekiminde hem sıfat-fiil görevinde hem de ek-fiilin geçmiş zaman çekiminde kullanılmaktadır. -GAn eki bütün kullanımlarında da Türkiye Türkçesindeki -DX ile işlevsel paralellik gösterebilmektedir. -GAn ekinin görülen geçmiş zaman ifadesi oldukça fazladır. Bu kullanımı ile -GAn eki görünüş açısından sınıra bakışı temsil eder ve kanıtsallık bildirmez. Ancak -GAn eki, azımsanmayacak derecede Türkiye Türkçesindeki -mXş eki ile de yapısal ve işlevsel benzerlik gösterir. Türkiye Türkçesindeki -mXş eki gibi sıfat-fiil görevinde yaygın bir şekilde kullanılabildiği gibi isim cümleleri de oluşturabilmektedir. İşlevsel açıdan bakıldığında literatürde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da tanımlanan -mXş eki gibi öncelikli anlamında bir geçmiş zaman ifade eder. Aynı zamanda -GAn eki görünüş açısından eylemi kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemlediği zaman, eyleme dair bilgi de dolaylı olmaktadır. Bu kapsamda ek, dolaylı bilginin kaynağı hakkında fikir vermektedir.

‘-GAn + İyelik Ekleri + ol veya bo zamirleri’ şeklinde kurulan yapı Türkiye Türkçesine -DX şeklinde aktarılabilir. Bu yapıya geçmiş zaman anlamı veren -GAn ekidir. Söz konusu yapı ile oluşturulan cümlelerde, gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketin geçmiş zamanda özne tarafından bizzat yapılmış veya tanık olunmuş olduğu görülmektedir. Bu sebeple kanıtsallık söz konusu değildir.

Tuva Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak adlandırılan *-ptXr* eki, fiil çekiminde ve ek-fiilin geçmiş zaman çekiminde kullanılmaktadır. *-GAn* eki sıfat-fiil görevinde de görülür. Bu durum *-ptXr* ekinde görülmez. *-GAn* eki görülen geçmiş zaman işlevinde de kullanılırken, *-ptXr* ekinde böyle bir durum görülmez. Ancak işlevsel açıdan *-GAn* ekinden tamamiyle farklı değildir. Aynı şekilde öncekilik anlamında bir geçmiş zaman ifade eder ve görünüş açısından eylemi kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemler. Bu durumun doğal sonucu olarak *-ptXr* ekinde de eyleme dair bilgi dolaylıdır. Dolayısıyla ek, bilginin kaynağı hakkında bir fikir vermektedir.

-GAn ve *-ptXr* eklerinin işlevsel açıdan birbirlerine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Her ikisi de görünüş sisteminde sınır sonrası bakışı yansıtabilir. Bunun sonucu olarak da eylemin sonuçlarına dair bilgi dolaylıdır. Bu noktada odaklılık parametresi devreye girmektedir. Bu durumda *-GAn* ekinin yüksek odaklı kullanımlarının sınırlı bağlamlar içerisinde görülmesine karşın *-ptXr* ekinin daha çok eylemlerin kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemlenen sonuçlarını ön plana çıkaran yüksek odaklı bir biçimbirim olarak kullanıldığı görülmektedir. *-GAn* ekine göre daha yaygın bir şekilde *-ptXr* ekinde, eylemin sonuçları, yüksek odaklılık nedeniyle bakış noktasının hemen çevresinde algılanabilir olduğu için sonuçlar ya da izler bizzat konuşur tarafından görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arıkoğlu, Ekrem (2007). Tuva Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aslan Demir, Sema (2016). *Görünüş Kategorisi Türkmence Örneği*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Comrie, Bernard (1985). *Tense*, (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge: Cambridge University Press.
- Demir, Nurettin (2012). Türkçede Evidensiyel, *Bilig*, 62: 97-118.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2006). *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil (Basit Çekim)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İshakov, F. G.; Pal'mbah, A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*, Moskva.
- Johanson, Lars (1971). *Aspect im Turkischen, Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspectsystems*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia 1. Almqvist & Wiksel, Stockholm.
- Johanson, Lars (1993). Zur Entstehung historischer Präterita im Türkischen, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 119-127.
- Johanson, Lars (1994). Türkeitürkische Aspektotempora, R. Thieroff & J. Ballweg (eds.). *Tense sysrems in European languages*, Tbingen: Niemeyer, 247-266.
- Johanson, Lars (1996). Terminality operators and their hierarchical status, Devriendt, Betty & Goossens, Louis & van der Auwera, Johan (eds.) *Complex structures: A functionalist*

- perspective* (Functional Grammar series 17.), Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 229-258.
- Johanson, Lars (2000a). Wiewpoint operators in European languages, Dahl, Östen (ed.), *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 27-187.
- Johanson, Lars (2000b). Turkic indirectives, L. Johanson & B. Utas (eds.), *Evidentials Turkic, Iranian and neighbouring languages*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 61-87.
- Johanson, Lars (2003). Evidentiality in Turkic, Aikhenvald & R. M. W. Dixon (eds.), *Studies in Evidentiality, Typological Studies in Language* 54., Amsterdam: John Benjamins, 273-290.
- Koçoğlu Gündoğdu, Vildan (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Monguş, D.A. (1963). *Formu proşedşego vremeni izyavitelnogo nakloneniya v Tuvinskom yazıke*, Kızıl.
- Monguş, D. A. (1968). Ob analitičeskoy forme predikatsii v Tuvinskom yazıke, *Uçeniye Zapiski Tuv. Nİİ*, 242-248.
- Monguş, D. A. (2005). *Tuvaca-Türkçe Sözlük*, Kızıl: Tuva Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.
- Sat, Ş. Ç.; Salzıñma, E. B. (1980). *Amgı Tıva Literaturalıg Dıl*, Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Tosun, İlker (2011). *Tuva Türkçesinin Şekil Bilgisi*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Edirne.

DİVANÜ LUGATİ’T-TÜRK İLE KUTADGU BİLİG’DEKİ ÖLÜM KAVRAMINA FELSEFİ AÇIDAN BAKIŞ

Doç. Dr. Venera ANARBEKOVA
Calal Abad Devlet Üniversitesi / Kırgızistan
Artur-argen@mail.ru

Burada Kaşgarlı Mahmut’un ve Yusuf Has Hacıp’in eserlerindeki öğretici, arzu ve ağıtlarla ilgili anlatmaya karar verdik. Çünkü hayat felsefesinin kanunu sayılan ölüm eylemi eninde sonunda gerçekleşecektir. Bu yönden bakacak olursak, bu iki ünlü düşünürün eserlerinde öğretici, arzu ve ağıtlar geniş anlamda kullanılmıştır.

Örneğin, Arzu şiirlerini inceleyecek olursak, eserde birçok değişik anlamdaki satırları karşılaştırmak mümkündür. Örneğin, Divan-i Lügat-it Türk sözlüğünde Belirsiz kahramana söylenen ağıtta:

Каны агып жошулду,

Kanı akıp boşandı

Кабы баары тешилди.

Derisi baştanbaşa deşildi

Өлүк менен кошулду,

Ölülerle bir oldu

Туулган күнү ушинтип баатыр [8, 101] -

Doğan güneş işte batıyor [8, 101]

Rahmetli olduğunu derin üzüntüyle bir daha hatırlamaktadır. Biraz daha netleştirirsek, sanki torba patlayıp, içindeki sıvı akıp gitmiş gibi, onun kanı aktı, şimdi ise rahmetlilere katılacak, onun doğum günü böylece sona erdi anlamında verilmiştir.

– Aynı arzuyu Ay Toldı Kün Togdu’yu hayattayken göremediğinde:

О, боорум, кайгырганым көрсөң боло,

Ciğerim, yandığımı bir görseydin,

Бир карайын козголуп келсең боло!

Bir bakıma yerinden kalkıp gelseydin,

Жүзүңдү бир көрсөм деп дагы келсем,

Yüzünü bir daha görmeye gelmiştim,

Жер астына жашынып кетипсиң сен!

Sen toprak altına gitmişsin. [6, 463]

Бир боорум кайгы басты, кантип эми,

Күн көрөм? Өзүм жалгыз, көрбөй сени?

Түшүмбү же болбосо өңүмдөбү?

Сыйпалап таппай турам – эми сени! [6, 463]

– bu gibi satırlardan ziyade günümüz toplumunda da arzu ve istek anlamındaki şiirler yüzyıllardır insanoğlunun hayatında yer aldığını görmek mümkündür.

Kutadgu Bilig destanında ise Kün Togdu Ay Toldı’ya söylediği son vasiyetinde

Түз болуп, ак жолундан адашпагын,

Temiz ol, düz yolundan şaşırma

Кудай десең максатты сен табасың.

Dürüst olusan ulaşırsın amacına

Тирүүлөрдүн баарына боорукер бол,

Canlıların hepsine yardımsever ol

Сөздө, иште ак болуп, түзөгүн жол...[6, 449] -

Sözde, işte dürüst olup, düzelt yol...[6, 449]

Genelde destanlarda insanlara zenginlik, iktidar, malın geçici olduğu, insanlık, iyilik amaçlı yapılan işlerin kalıcı olduğu vurgulanmıştır. Onunla beraber gerçek hayatta fazla varlığın ve iktidarın kaygısını

Бийлигине эсирип аксымданган,	Makamına havalanıp benimseyen,
Жер алдында азабын тартар абдан...[6, 452]	Toprağa girdiğinde üzüntü çeker..[6, 452]
- gibi satırlarla akıl verdiğini gözlemlemek mümkündür.	

Бу дүйнө өтүп кетет, жолу менен,	Bu dünya geçer, kendi yoluyla
Өлөрсүң, а мөөнөтүн билбейсиң сен.	Ölürsün sen de bir gün, bilmezsin ama
Тырмагынан ажалдын ким кутулат,	Ecelin elinden kim kurtulur
Бейпил жүрүп, акыры ал тутулат...[6, 451].	Eğlenir, gezer sonunda ona tutulur..[6, 451]

Buna bağlı olarak, küçük çaplı araştırmamızda tarihi bilgilerle karşılaştırmaya çaba gösterdik. Örneğin, ‘Borombay’ın vasiyetinde’’ [(Bugu soyunun Hanı Borombay Bekmurat uulu (1789-1858)] de kendi halkının iyi imkânlarda yaşaması için çaba gösterdiğini, her zaman kardeş gibi huzur içinde yaşamalarını, dışarıdan gelen komşulara iyi davranmalarını vasiyet olarak bıraktığını görmekteyiz.

Белимден кетти дарманым,	Belimden gitti gücüm
Буулуккан ажал тез келди,	Sıkılmış ecel geldi
Боромбайга кез келди... [1, 185-189] –	Borombay’a sıra geldi... [1, 185-189]-

– gibi satırlarla insanın yaşam tarzındaki geleneksel olaylar anlatılmaktadır. Bu gibi olgular günümüze kadar varlığını korumuştur ve ağıtlarda da geniş kullanılmaktadır.

Ağıtlarla ilgili bahsedersek, Kaşharlı Mahmud'un sözlüğünde çok güzel açıklanmıştır. Örneğin, Er Tunga Alp'in vefatında söylenilen ağıtta:

Алп Эр Тоңа өлдүбү?	Alp Er Tunga öldü mü?
Эсиз дүйнө калдыбы?	Dünya sahipsiz kaldı mı?
Замана өчүн алдыбы?	Korkak öcünü aldı mı?
Эми жүрөк жыртылар -	Şimdi yürek yırtılır -

Afrasiab (Alp Er Tunga) vefat etti mi? Yalan dünyayı terk etti mi? Kaderi bu muydu? Onun ardından ızdırıp çekmekten, ağlamaktan yüreğimiz kanar [9, 72].

Улушту эрлер бөрүдөй,	Erler kurt gibi uludular,
Жакаларды жыртышып.	Hıçkırıp yaka yırttılar.
Кыйкырышып бакырып,	Kısık seslerle haykırdılar,
Сыктап көздөн жаш кетти	Ağlamaktan gözleri kapandı –

Afrasiab'ın vefatında üzülenler bozkurt gibi uluyup, yakalarını yırtıp, yüksek sesle bağırıp, çağırıp ağlamaktan gözleri kapandı [9, 209].

Er Tunga Alp'i tarihi bilgilerden araştırmaya çalıştık. Onun adı tarihi bilgilerde Afrasiab olarak geçmektedir. İlk önce, Türk, Azer, Özbek, Türkmen halklarının efsanelerinde Afrasiab İran kökenli Türk halklarının birliğinin kurucusu, başkanı ve kahramanıdır. İkinciden, komsu ülkelere savaş açıp, kendine almıştır. Afrasiab'ın hayali

4 benzer kimliği kendine içerir ve özellikle Er Tunga olarak söylenir. Afrasiab Karahanlı ve Selçukluların kurucusu olarak kabul edilir. Orta Çağ'daki efsanelerin arasında Afrasiab'ın ölümden kaçmaya çalıştığıyla ilgili de anlatılmaktadır. Varyantların birinde ise kale kurduğu, büyük demir duvarları dikerek, giriş ve çıkış kapıları kapattığı söylenir. Demirden yapılan sütunlara sahte güneş, ay ve yıldızlar asılmıştır. Sonsuz hayatı armağan eder diye umut ederek Afrasiab Güzellik ve Kudret Tanrılarına birçok kurbanlık kesmiştir. Ancak, günlerden bir gün kendi yapma bahçesinde gezerken hayatını kaybeder. Ölüm ona beden rengi gibi siyah ve öfkeli suratla gelir ve canını alır [7, 90-95]. Ağıtta böyle geçer:

Заман күндү шаштырап,	Felek yarar gözetti,
Адам күчүн кемитер.	Gizli tuzak uzattı.
Ааламдан эрди түгөтөр,	Beylerbeyini kaptı,
Качса деле ал жетер –	Kaçsa nasıl kurtulur? –

kader her gün insanı şaşırtır, gücünü alır, yalan dünyadaki insanlardan kurtarır (Afrasiab ve yoldaşları gibi) ölümden (kim) kaçsa bile, onu bulur [9].

Onun yanı sıra ölüm hakkında "Kutadgu Bilig" destanında Kün Togdu rüya yorumunda:

Карап көрчү, о кутман, өлүм жойпу,	Bakarsan, ölüm kutsal, ölüm kader
Канча жерди дөбөлөп казып койду!	Tepe olduğu kazılan bir sürü yer
Канча сарай, ордону, шаарларды,	Birkaç saray, orduyu, şehirleri,
Өлүм бузуп, уранды орду калды.	Ölüm bozdu, kalıntı yeri kaldı.
Канча баатыр тайманбас өкүмдарды,	Bir sürü kahramanı, hükümdarı,
Өлүм койбой, өкүртүп көргө салды.	Bırakmadı, bağırtarak mezara attı,
Канча байлык, чогулган дүнүйөнү,	Topladığı mal mülkü, parasını,
Өлүм чачып, табылгыс жерге көмдү! [6, 448] –	Ölüm saçtı, bulunmaz yere gömdü! [6,448]

Satırlardan anlaşıldığı gibi iki düşünürün de dünya tanımında ölüm, bu trajedi, yerini hiçbir şeyin dolduramadığı üzüntü ve gamdır.

"Divan-i Lügat-it Türk" sözlüğünde ise V-VI. yüzyıllardaki abidelerdeki yazılarda kahramanların savaşta kazançlarıyla ilgili anlatılmıştır. Turfandaki Manesçi metninde ülkeyi (halkı) cesurluk ve güç ile yönettiği yazılmıştır.

Заман түгөл куурады,	Devrin sonu geldi,
Акылмандар азайды.	Zeki, bilgiler azaldı
Азгын-тозгун жыйналды,	Geri kalanlar toplandı.
Акылман бек (Афрасиаб) өлгөнү -	

Zeki, akıllı insanın (Afrasiab) ölümü, devrin ters dönmesi, bozulmasıdır. Yetenek, eğitim, titizliğin azalması olmuştur. Zülüm, kötü niyetli insanlar çoğalmış ve etrafa yayılmış, Afrasiabla beraber tüm güzellikler kayboldu [9, 129]. O gittikten sonra böyle oldu.

Al+pel- Alpel yoksa Alp halkı “Kahramanların ülkesi” anlamına gelir. El (halk), boy birliği, halk, ülke, devlet anlamını taşımaktadır. Alp-tal-Alptal ise kelime kelimesine çevirdiğimizde “ güçlü kahraman” (+tal eki kelimenin köküne eklendiğinde anlamı değişmiştir) anlamına gelir [5, 493].

Eski Türkçe kaynaklarda ondan fazla Türk yöneticilerinin adı geçer: Alp Kutluğ, Alp Tarhan, Alp Toğrul, Alp Tegin, Alp Turmuş v.s. Bunların arasından bizim ilgimizi çeken Alp Er Tunga (Alp Er Tunga), çünkü folklorda, özellikle ağıtlarda çok karşılaştık.

Karahanlıların ünlü seçeresiyle ilgili fikri ilk olarak V.V.Grigoriev XX. yüzyılın sonunda söylemiştir (1974) ve onu V.V. Barthold desteklemiştir. Günümüze kadar Orta Asya halklarının tarihinde yer alır [5,493]. V.V. Barthold kendi düşüncesini net öğelerle açıklamıştır. Turan’ın padişahı Afrasiab olarak adlandırılması mümkün değil, yoksa bu ad Türkçe isimlerden eğil. Karahanlıların iki bilim adamı ve dilcisi Kaşkarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacıp’in (Has Hacıp, ordudaki “özel hizmetçi” anlamına gelen değerli unvandır) Afrasiab, Türk hükümdarı ve onun ismi Alp Er Tunga, onun yaptığı zaferleri şiire aktarmışlar.

Kutadgu Bilig eserinde aşağıdaki gibi vermiştir:

“ bu türk beklarından otibel guluk, Tunga alp er erdi; utibel guluk. Tociklar ayur oniAfrosing, Bu Afrosindi ellarni talop” [4]. Kelime kelimesine çevirirsek anlamı, Onu kutsal ve ünlü Alp Er Tunga dediler, Alp, kahraman, cesur. Er, erkek, yiğit, cesur, asker; Tunga (Tunga) kendi isminin başka bir adı Kaplan.

Bundan ziyade Alp Er Tunga, kahraman-asger-kaplan ve kaplan-asger-kahraman veya güçlü –asger-kaplan anlamındadır. Alp Er Tunga’nın Afrasiab’ı yönettiği devir Karahanlıların Orta Asya’yı V-VI. yüzyıllardaki Eftalitlerin yöneticisi Eflatun- Alptalan’ın Alp Er Tunga’ya benzerliği vardır. O yüzden tarihi isimlerin etimolojisinde Eftal-Eptal-Alptal-Alptalan Alp Er Tunga- Tunga Al Er ile karşılaştırmak mümkündür. Özbek tarihçisi İ.M.Muminov’un düşüncesine göre Eftalitlerin yöneticisi Eflatun-Alptalan Alp Er Tunga birbirine yakındır. Özbeklerin Alpamış destanının içeriği göçebe hayattaki Eftalitlerin devri ile bağı vardır [10, 158]. Kaşkarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacıp’in yazılı kaynaklarında Afrasiab Eski Türk hükümdarı Alp Er Tunga olduğunu rastlamak mümkündür.

Ağıtların içerik özelliği, gerçeğe dayanmasıdır. Onunla beraber eserde “**koşok**” (**koşuk**) kelimesiyle karşılaşmak mümkün.

Таркан катын кутуңа,

Tanıdığın kadına,

Жеткир менден кошок.

Ulaştır bu koşuğu.

Айткын: “Сиздин кулуңуз

Söyle: “ Sizin köleniz

Өтүнөт жаңы кызмат” –

İster sizden yeni hizmet” –

onurlu ve tanınmış kraliçeye benim koşuğumu (arzu ve istek şiirimi) ulaştır ve ona şöyle de: “Sizin çok sadakatli hizmetçiniz yeni hizmet ister” [9, 373-374].

Onun yanı sıra sözlükte, belirsiz bir kahramanın vefatına yönelik ağıtla karşılaşmak mümkün.

Душман отун өчүргөн,

Düşmanın ateşini söndüren,

Жолун тороп көңтөргөн,

Yolunu kesip, yok eden,

Кууп аны кетирген,	Kendi toprağından çıkaran,
Ок тийип өзүн өлтүрдү.	Kurşunla vurularak öldü
Чоң ишке бел байлаган,	Büyük işi başlayan
Дасторкону жайнаган,	Sofrasını herkese açan
Кышкызын да ызгаардан,	Kışın soğuşundan da
Ал үмүт болуп көрүндү.	O bizim umudumuzdu
Элге даам таттырган,	Halkın karnını doyuran
Каар душманды качырат,	Oğrak askerini kovan
Ограк жоосун кайтарган [2, 100-102],	Hükümdara geldi ecel [2, 100-102]
Басты өлүм агдары [9, 500] –	

– O bir sürü büyük işleri başardı, konuklarını yemekle uğurlar, düşmanlarını ise yok ederdi, Oğrak askerlerini de yerle bir etmişti, onun sonu böylece ölüm oldu. Oğrak, Kaşharlıdaki cömert ve kahraman bir halk olarak bilinir.

Күн-түн туруп ыйладым,	Gece gündüz ağladım,
Жашым менин сарыгып,	Gözyaşlarım durmadan.
Күнү-түнү тынбай ыйлап,	Gece gündüz ağlamaktan,
Көзүмдүн жашы куюлду [8, 101] -	Gözümün yaşı kurudu [8, 101] –

burada bir bayanın rahmetliyi andığını söyleyebiliriz. Örneğin, günümüzde de Kırgızlarda da rahmetliye söylenen ağıtlarla karşılaştırsak:

Түнөгүнө келемин,	Yuvasına gelirim,
Түнөгүнөн таба албай.	Yuvasından bulamadan,
Түнүлүп ыйлап кетемин,	Ağlayıp sonra giderim...
Жайытына келемин.	Peşinden gidip bulamadan,
Жайытынан таба албай,	Benim iki gözüm kör oldu... [3, 43]
Жалдырап ыйлап кетемин.	—
Артыңдан барып таба албай,	
Менин эки эле көзүм оюлду [3, 43]	

-

gibi satırlar sözlüktekilerle doğrudan alakalıdır.

Genel olarak öğretici şiirler, arzu ve istekler ve ağıtlar yüzyıllardır kendi değerlerini korudular. Onların varlığı halk arasında kullanılan ağıtlarla beraber devam edecektir. Çünkü günümüzde kullanılan ağıtlarla eski dönemlerdeki ağıtların birbirine benzediğini görmekteyiz. Bundan dolayı ölüm ile hayatın birbirine aykırı olduğu normal bir olgudur.

KAYNAKÇA

1. Akmataliyev A.: Egemberdieva S. Tarixiy ırlar, koşoktor cana okuyalar. B: Şam, 2001. 21 c.
2. Ala Too curnalı №3(47). Mart, 2013.
3. Aydarkulova K.A., Mırzabayeva N.S., Anarbekova V.E. Koşok-insandı ekser// canrı. Calal-Abad, 2014.
4. M, Blagodatnoe znanie. M, 1983.
5. Devoni lu; otit türk. T 1. S.M.Mutallibov ob Afrasiabe. T, 1963.
6. Cusup Balasagin. Kuttuu Bilim dastan. Eski Türkçeden çeviren Kozubekov T. M.: NİK, 1993.
7. Köroğlu H. Oguzskiy geroičeskiy epos. M, 1976.
8. Kaşharlı Mahmut “Divan-i Lügat-it Türk” 2.cildi çevirenler Abduvaliyev İ., Akmatov T., Omorov A., Sultanaliyev İ., Tolubayev M., B.: “Biyiktik” 2013.
9. Kaşharlı Mahmut “Divan-i Lügat-it Türk”. 1.cilt. B.: “Biyiktik” 2013.
10. Muminov İ.M. İstoriya Uzbekskoy SSR s drevneyşih vremen do naših dney. T.: Fan. 1974.
11. Çorotegin, K.Mahmud Kaşgari (Barskani) cana anın “Divani Lügat-it Türk” söz cıynagı (1072-1077). B.: “Kırgızstan” 1997.

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DİL BİLGİSİNİN ÖNEMİ

Öğr. Gör. Berrin AR
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
arbrn@gmail.com

Giriş

Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde, kişinin doğru ve anlaşılır bir iletişim kurması için dilin omurgası olan dil bilgisinin doğru öğretimi çok önemlidir. Bu gerçekleştiği takdirde bir dilin bütün imkânları ve gücü de ortaya çıkmış olur.

Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisinin önemi kapsamında şu başlıklar üzerinde durulacaktır:

- Dil bilgisi öğretiminin tarihi süreci nedir?
- Yabancılar Türkçe öğretiminde kullanılan bazı yaklaşım, yöntemlerde dil bilgisine bakış açısı nasıldır?
- Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisinin öğretimi nasıldır?
- Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisi öğretimi nasıl olmalıdır?
- Yabancılar Türkçe öğretimi alanında çalışan kişilerin dikkat etmesi gereken unsurlar nelerdir ?

1.Dil bilgisi öğretimin tarihsel süreci:

Dil bilgisi öğretimi, dilin ses, şekil ve cümle yapılarını birtakım yöntemler kullanarak öğrencilere sezdirme ve bu yolla onların dili etkili, doğru ve düzgün kullanmalarını sağlamaya yönelik etkinlikler yapma sürecidir. (Dolunay, 2010:277).

En eski dil bilimcilerin Hintliler olduğu ve M.Ö. 330’lu yıllarda dil bilgisi öğretildiği bilinmektedir. Batıda dil bilgisinin kurucusu olarak Aristoteles kabul edilmektedir. Orta çağda dil bilgisi “eğitimin temeli” olarak kabul edilmiştir. Rönesans döneminde İtalyanca, Almanca, İngilizce, Fransızca gibi çeşitli dillerin dil bilgisi kitapları yazılmıştır. (Cuq, 1996; Smith, 2007). Eski Türkler’den Emeviler’e ve Osmanlılara kadar Türk ve İslam dünyasında da çeşitli dil bilgisi kitapları ve sözlüklerin yazıldığı görülmektedir. 1858 yılında Rüştiyelerin açılması ile birlikte dil bilgisi öğretimi okul programlarına girmiştir. Cumhuriyet döneminde Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (1932) kurulması ile dil bilgisi kitapları oluşturulmaya başlanmıştır. (Güneş, 2017).

2. Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisine bakış açısı olarak bazı yaklaşım ve yöntemler:

Dünyamızda 1800’li yıllardan günümüze kadar hedef grubun değişmesi, amacın değişmesi vb. gibi nedenlerle çeşitli dil bilgisi öğretim yaklaşımları ve yöntemleri ele alınmıştır.

2.1 Yaklaşım: Dil öğretiminde uygulama ve ilkelere kaynak teşkil eden, dilin ve dil öğrenmenin doğası ile ilgili kuramlardır. (Richards ve Rodgers 2007:20; Brown,2001 :14). Yaklaşımlar; amaç, yöntem, ilkeler bakımından birbirinden farklı özellikler gösterir.

a) Geleneksel yaklaşım: Dünyamızda dil bilgisi öğretiminde kullanılan en eski yaklaşımlardan biridir. Bu yaklaşımda dil kurallardan oluşur. Dilin kurallarını öğrenen kişi dili iyi öğrenir. Bu nedenle dil öğretiminde öncelik dil bilgisi öğretimidir. Karışık ve zor dil bilgisi kurallarının ayrıntısına kadar inilir. Ders kitapları dil bilgisi ağırlıklıdır. Orta çağdan günümüze kadar gelen bu yaklaşım Fransa, Almanya, İngiltere gibi ülkelerde 1950’li yıllara kadar uygulanmıştır.

b) Davranışçı yaklaşım: Bu yaklaşımın amacı öğrencinin davranışlarını değiştirmek ve istenilen davranışları öğretmektir. Bir davranış veya bilgi bireyde otomatik hâle gelinceye kadar tekrar edilir. Sürekli tekrar yapma, iyi uyarıcılar kullanma öğrencide olumlu davranışları pekiştirme önemlidir. Bu uygulama dil bilgisi öğretiminde de söz konusudur. Skinner, dil öğretimini davranışçı modelin merkezine yerleştirir. Skinner’e göre “Dil, bir davranıştır.” Diğer davranışlar gibi uyarıcı-tepki bağlamında çeşitli tekrar ve taklitlerle öğretilir. Bu da öğrenciyi şartlandırması ve dil bilgisi öğretiminde de zihinsel becerilerini kullanamadığı yönünde eleştiri almasına neden olur.

c) Bilişsel yaklaşım: En önemli temsilcisi Noam Chomsky’dır. Ona göre dil edinilmektedir. Dil edinim süreci insanlarda genetik bir donanımla gerçekleşmektedir. Çocuklarda dil bilgisi diğer öğrenme süreçlerinden tamamen farklıdır. Çocuklar dil edinmek için özel olarak programlanmıştır. Chomsky ve öğrencilerine göre, bireylerde dili oluşturan öğeler, yani söz dizimi, anlam bilgisi, ses bilgisi vb. bilgiler, beyinde genetik ve modüllü bir donanımla bulunmaktadır. Bu dil sistemi tamamen insana özgüdür.

d) Yapılandırıcı yaklaşım: Bu yaklaşımda öğrenme bireyin aktif çabasıyla oluşmakta ve zihninde yapılandırılmaktadır. Dil öğrenmenin de bu şekilde olduğu savunulur. Bu yaklaşımda dil bilgisi öğretimi ayrıntılı olarak ele alınmış, amaçları, içeriği ve süreci belirlenmiştir. Dil becerilerinin de zihinsel becerilerle ilişkili olduğu kabul edilir. Burada dil bilgisi öğretmenin amacı, dil becerileri, iletişim, anlama, etkileşim, işlevsellik, kavramları geliştirme ve zihinsel becerileri geliştirme aracı olarak ele alınmaktadır. Yani dil bilgisi öğretimi bir amaç değil, çeşitli becerileri geliştirmek için bir araç olarak görülmektedir. Bu nedenle de çok ayrıntılı kurallar içermemektedir. Dil bilgisi öğretimi, bir anlamı aktarmak ve iletişim kurmak için yapılır.

e) İletişimsel yaklaşım: Dilin iletişim aracı olmasından yola çıkar. Dilin kuralları değil, kullanımı esas kabul edilmiştir. Dilin kurallarını kavratırken asıl amaç uygulama alanlarıdır. Bu yaklaşımda okuma-dinleme-konuşma-yazma olmak üzere dört alanın becerilerini geliştirme üzerinde durulur. Kuralları öğrenirken, kuralların kullanım alanlarını belirlemek de önemlidir. Dil bilgisi kurallarını uygulayabileceği çok sayıda iletişim etkinlikleri kullanılır. Öğrencinin anlaması ve uygulayarak kavraması sağlanır. (Güneş, 2017)

Dil öğretim yaklaşımları; ilk olarak dilin kurallarını önemseyen ve ayrıntılı olarak ele alan geleneksel yaklaşım dönemi; ikinci, dili davranış olarak ele alan davranışçı yaklaşım dönemi; üçüncü olarak da dil öğretiminde günlük iletişimi geliştirmeyi hedefleyen iletişimsel yaklaşım dönemi olarak sıralanabilir.

2.2 Yöntem: Sözlükte bir amaca erişmek için izlenen, tutulan yol olarak tanımlanan yöntem (TDK), farklı kaynaklarda yaklaşımların uygulamaya konulması olarak da tanımlanmaktadır. Yabancılar Türkçe öğretiminde kullanılan yöntemler, genel itibarıyla, kullanılmakta olan bir yöntemin yetersiz kaldığı noktalarda ortaya çıkmış, farklı durum ve şartlarda dilin daha iyi öğretilmesine imkân sağlamıştır. Yaygın bir biçimde kullanılan yabancı dil öğretim yöntemleri şunlardır:

- a) Dil bilgisi çeviri yöntemi: Bu yöntemin amacı dil bilgisi kuralları ve çeviri yoluyla öğrencilere okuma- dinleme ve konuşma becerilerini öğretmektir. Bu yöntemde önce kural sunulur, ardından cümle içinde gösterilir. Bu cümleler sadece kuralları göstermek için kurulduğu ve metinden bağımsız olduğu için çalışmalar tek düze kalabilir. Bundan dolayı eleştirilmektedir.
- b) Doğrudan öğretim yöntemi: Dil bilgisi ayrıntılara girilmeden verilir. Örneklerden hareketle dolaylı anlatılır. Dil bilgisi bir amaç değil, araçtır. Konuşma ve okumayı tamamlayıcı bir öğedir. (Puren, 2004; Rodriguez Seara, 2004)
- c) Aktif Yöntem: Dil bilgisi çeviri ve doğrudan öğretim yönteminin birleşimidir. Bu iki yöntemin dengelenmiş hâlidir.
- d) İşitsel-Sözel Yöntem: Bu yönteme göre dil bir insan davranışıdır. Bu davranışlar uyarıcı-tepki ve pekiştirme bağlamında şartlandırılarak geliştirilir. Bir uyarıcıya verilen doğru cevaplar tepki olarak ele alınır. Uygun tepkiler almak için de yoğun tekrarlar yapılır. Bu tekrarlarla dil yapılarını ezberlemeleri, otomatik tepki vermeleri sağlanır. (Puren,2004; Rodriguez Seara, 2004) Başlangıçta dil bilgisine fazla yer verilmez. Dil bilgisi öğretimi aşamalı olarak çeşitli konulara yerleştirilir.
- e) Sezdirme Yöntemi: Dilin kurallarını ezberlemekten ziyade, öğrencilerin dil ve zihinsel becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Dili sorgulama ve araştırma yapma mantığı oluşturur. Dilin kuralları öğrenciye sözel bilgiler gibi aktarılmaz. Öğrenci keşfeder. Dilin işlevlerini anlamaya çalışır. Somuttan soyuta, özelden genele gider. (Güneş, 2017).

3. Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisinin öğretimi:

Yabancılar dil olarak Türkçe öğretimi meselesi, 1900'li yıllarla birlikte güncellik kazanmış bir konu olarak görülse de geçmişinin çok eskiye dayandığı düşünülmektedir. Bu düşüncenin geçerli dayanakları, Türklerin tarih boyunca ortaya koyduğu hareketli hayat tarzı, göç ettikleri farklı coğrafyalarda geliştirdikleri ilişkiler, kurmuş oldukları devletler, muhtelif kültür ve medeniyetlerle girdikleri etkileşimler, dillerin farklı açılardan gelişmesine ve derinleşmesine yön vermiştir. Türklerin tarihteki belirleyici özellikleri farklı coğrafyalarda yönetici olarak bulunmaları dolayısıyla Türkçe öğrenimine ve öğretimine tarih boyunca ilgi gösterilmiştir. (Balcı, 2016:11).

Günümüzde bu ilgi katlanarak devam ederken, Türkçenin Yabancı dil olarak öğretimi artık uzmanlık alanı olarak ele alınmakta, Türkçenin daha iyi nasıl öğretilbileceği konusunda araştırmalar ortaya konmaktadır. Bunun için de *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi Metni* (Common European Framework of Reference for Languages, 2001) esas alınarak sınırları belli, düzeylere uygun ders kitapları hazırlanmaktadır.

Diller İçin Ortak Öneriler Çerçevesi Metni'nde dil bilgisinin genelde bir dilin öğelerinin birleştirilmesiyle cümlelerin oluşturduğu bir kurallar bütünü olarak görülebileceği vurgulanırken, dil bilgisi yeterliliğinin ise bir dilin dil bilgisi araçlarına ilişkin bilgi ve bunları kullanma yeteneği olarak tanımlanabileceği ifade edilmektedir. Belirli kalıp ifadeleri ezberlemek yerine, söz konusu kurallara uygun iyi biçimlendirilmiş ifadeler ve cümleler üretme bireylerin dil bilgisi yeterliliğini oluşturmaktadır. Yine bu metne göre her bir dilin dil bilgisi karmaşıktır ve kesin bir betimlemeye uygun değildir.

Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçeve Metnine Göre Dilbilgisel Doğruluk Kümesi

- C2 Karmaşık dilsel araçları kullanırken bile dil bilgisi hâkimiyetini korur.
- C1 Büyük ölçüde dil bilgisi kurallarına sadık kalabilir; nadir olarak pek farkına varılmayan hatalar yapar.
- B2 Dil bilgisi yapılarına iyice hâkimdir. Yanlış anlaşılmaya neden olacak hatalar yapmaz.
- B1 Alışıl gelmiş durumlarda yeterli derecede doğru konuşarak anlaşılabilir; anadilinin etkisi belirgin olsa da genelde dil bilgisi yapısına iyice hâkimdir.
- A2 Bazı basit yapıları doğru olarak kullanabilir; ama eylemlerde zamanları karıştırırsa ya da unutsa, özne eylem bağlantısını kurarken sistematik temel yanlışlar yapsa da genelde ne demek istediği anlaşılır.
- A1 Birkaç basit dil bilgisi yapılarını ve kalıp cümleleri kapsayan kısıtlı ezberlenmiş bir dağarcığa hâkimdir.

Bu bağlamda bir dil bilgisi yapısı öğretilirken *Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi* de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. (*Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar*, Yunus Emre Enstitüsü, 2016, s. 150-151)

Mevcut durumda yabancılara Türkçe öğretimi için hazırlanan kitapların çoğunda dil bilgisi bazen tablo şeklinde gösterilir, bazen de metin içinde sezdirilir. Bazı yerlerde doğrudan kuralların verildiği ezberci modellere rastlanılsa da son zamanlarda iletişimin ve etkileşimin asıl amaç olduğunu gösteren örneklerin arttığı görülmektedir.

4. Yabancılara Türkçe öğretiminde dil bilgisi öğretimi nasıl olmalıdır?

Bir dile hâkim olan kurallar bütünü olarak açıklanan dil bilgisi kendi içinde çeşitli alt dallara ayrılmaktadır. Dilin seslerini inceleyen alana ses bilgisi (fonetik), kelime ve şekilleri konu edinen alana şekil bilgisi (morfoloji), kelime ve şekillerin aralarındaki ilişkileri inceleyen kısmına cümle bilgisi (söz dizimi) denilmektedir. Dil bilgisi hem bu alt dallardaki gelişmeleri hem de bunlar arasındaki ilişkileri kapsar.

Dil bilgisinin alt dallarını oluşturan ses bilgisi; birbirinden ayırt edilen ses bilgisel özellikleri göstermesi bakımından önemlidir. Alfabe çalışmasında ses bilgisinden yararlanılır. Şekil bilgisinde; hem sözcüklerin iç yapısı anlaşılmış hem de eklerin işlevi kavranmış olur. Türkçenin sondan eklemeli dil özelliği örneklerle pekiştirilir. Yine işlevsel bir yaklaşımla ele alınır. Cümle bilgisinde; doğru sıralamayla cümlelerin kuruluşu öğretilir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde dil bilgisinin dilin temel dört becerisinden biri olmadığı ancak bütün dil becerilerini kuşatan bilgi ve kurallar bütünü olarak dilin dışında da olmayan bir alan olduğu unutulmamalıdır (Kurt, 2016). Yabancılara Türkçe öğretiminde dil bilgisi kullanımının en önemli hedefi işlevsel olmasıdır. Yani dil bilgisi kuralı işlevine uygun kullanılabilmelidir. Mesela, öğrenci geçmiş zaman öğretiminde anılarından bahsedebilmeli, gelecek zaman öğretiminde plan ifadesi söyleyebilmelidir.

Kişi öğrendiği kuralla hangi iletişim ihtiyaçlarını karşılayacağını bilmelidir. (Göçen ve Okur, 2013:337). Dolayısıyla öğrenciye bağlam içerisinde dilin kuralları gösterilmeli ve kuralı öğrencinin sezmesi sağlanmalıdır. Bağlam içinde kuralı sezen öğrenci de benzer örneklerle kurala ulaşmış olur. Böylece yapı ve anlam ayrı ayrı değil; biçim-anlam ve kullanım odaklı bir yaklaşımla ele alınmış olur.

5.Yabancılar Türkçe öğretimi alanında dikkat edilmesi gereken unsurlar:

Dil bilgisi ile dil becerileri etkileşim içerisinde olmalıdır. Mesela, “Emir Kipi” konusunda öğrenciye bir anons dinletilmeli, duruma uygun şekilde kullanılmasıyla daha iyi kavraması sağlanmalıdır.

Yabancılar Türkçe öğretiminde dil bilgisi konularının sıralaması yapılmalıdır.

Soyut bilgi yapısı somutlaştırılmalıdır.

Sosyal medya araçları içinde dil bilgisi malzemesi sezdirilerek sunulmalı, yazım kurallarına dikkat edilmelidir.

Dil bilgisinin kullanımı, öğrenme ortamları içerisine yerleştirilmelidir.

Seviyelere uygun dil bilgisi yapılarının kullanılabileceği okuma metinleri inşa edilmelidir.

Konuşma ve yazma gruplarında etkin dil bilgisi kullanımı yapılmalıdır.

Dil bilgisinin hedef dili anlamlandıran bir öge olduğu unutulmamalıdır.

Sonuç

Dil bir iletişim kurma amacı olarak kullanılır. Sonra tekrarlayan bir davranış hâline getirilir. Bu davranışlar ile bir etkileşim meydana gelir. Söz konusu etkileşim neticesinde dil bilgisi kuralları bulunmuş olur. Sınıf içinde de dilin doğal varlığı olan etkileşim bağlamında, sonra davranış bağlamında, en son da karşılıklı etkileşim bağlamında bir kural oluşturmuş olunur. Yabancılar Türkçe öğretiminde amaç kişilere kuralların ezberletilmesi değil, dil bilgisini yaşayan Türkçenin içerisinde kullanılabilesini sağlamaktır.

KAYNAKÇA

Güneş, Firdevs, *Türkçe Öğretimi Yaklaşım ve Modeller*, Pegem Akademi ,s. 275- 282, Ankara, 2017.

Durmuş, Mustafa , *Yabancılar Türkçe Öğretimi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.

Develi H., Yıldız C.,Balcı M.,Gültekin İ., Melanlıoğlu D., *Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi El Kitabı*, Kesit Yayınları,C.1, İstanbul, 2017.

Develi H., Yıldız C.,Balcı M.,Gültekin İ., Melanlıoğlu D., *Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi El Kitabı*, Kesit Yayınları,C.2, s.17-40, İstanbul, 2017.

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar, Yunus Emre Enstitüsü, Kültür Sanat Basımevi, s. 150-151,İstanbul, 2016.

Kılınç, A., Şahin, A.,*Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*, Pegem Akademi

Güzel, Abdullah, Barın Erol, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

Barın, Erol, *Türkçe Dil Bilgisi I, Ses Bilgisi*, Öncü Kitap, Ankara 2010.

Balcı,M. (2016). *Tarihi Seyrinde Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi I: Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi*. (Editörler: Hayati Develi vd.)

Göçen, G ve Okur, A.(2013). Dil Bilgisi Eğitimi. M.Durmuş, A Okur (Ed) *Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı* (333-356). Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.

Kurt,M.,*Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Bilgisinin İşlevi*. F.Yıldırım ve B.Tüfekçioğlu(Ed.) *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar-Yöntemler-Beceriler - Uygulamalar* Pegema Yayıncılık, Ankara,2016.

Puren,2004;Rodrıquez Seara,2004

Cuq, 1996; Smith, 2007

CODEX CUMANİCUS'TA GEÇEN 'AGIR SIY' VE 'SIY TABUĞI' İKİLEMELERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Erciyes Üniversitesi / Türkiye
mustafargunsah@gmail.com

1. Güner ile birlikte 2015 yılında yayımladığımız *Codex Cumanicus*'ta (= CC) *agırsıy bile* (31a/6) biçiminde geçen yapıdaki *agır sıy* ikilemesindeki ikinci kelimeyi yanlışlıkla bir ek gibi düşünerek bitişik okumuş (Argunşah-Güner 189) ve *agırsıy* "onur, saygı, hürmet", *agırsıy bile* "onurlu, saygılı, hürmetli" (416) anlamlarını vermiştik. *Codex Cumanicus*'un birinci defterinde (İtalyan bölümü) geçen bu yapıya ikinci bir el tarafından sonradan eklenen kelimeleri de *avırsı bile* (Argunşah-Güner 189) biçiminde okumuş, yine sonradan eklenen ve yalnız *hor* hecesi okunabilen üçüncü eş anlamlı biçimi *hor[mat bile]* (189) olarak kaydetmiştik. Bunlara da kitabın Dizin bölümünde aynı anlamları vermiştik.

2. Kitap yayımlandıktan sonraki kontrollerimizde bu yanlışlığı fark etmiş, yeni baskılarda düzeltmek üzere notumuzu almıştık. Metinde geçen bu yapının bir ikileme olduğunun farkına varamamış olmamızın sebeplerinden birisi, daha önceki bitişik okumalar ve anlamlandırmaların etkisinde kalmamızdır. Hatta ikinci el tarafından eklenen *avırsı* kelimesindeki ikinci bölümün +sI eki gibi durması, bizi *agır sıy* ikilemesini de bitişik okumaya ve birlikte anlamlandırmaya yönlendirmiş olmalı. Çalışmamızın gramerinde "Addan ad türeten ekler" bölümünde +sIy ekini +sI ekinin bir varyantı gibi düşünmüş, "Soyut ad türetmiştir: *agırsıy* "saygı, hürmet" < *agır* "değerli" + *sıy*" (78) biçiminde vermiştik. Açıkça buradaki "saygı, hürmet" anlamına gelen *sıy* kelimesini tanıyamamış ve eş anlamlı bir ikilemeyi fark edememiştik. Hâlbuki ikinci defterde *sıy* kelimesiyle kurulan benzer bir ikileme daha geçmekte (304) ve aynı anlama gelmekte idi. Metinde "*bu Bëyimizni övelim, sıy tabuğın / kılalım*" (73a/16-17) cümlelerinde geçen *sıy tabuğ* ikilemesini Dizin'de *sıy* "saygı, hürmet", *sıy tabuğ* "saygı, hürmet, itibar" ve *sıy tabuğ kıl-* "saygı, hürmet, itibar göstermek" (814) biçiminde doğru değerlendirmiştik.

3. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinin yapım ekleri bölümünde isimden isim yapan -sı/-si ekine örnek olarak *agırsı* kelimesini vermiştir: *agırsı* "saygı, itibar, misafirperverlik" GN 76b:4 (*agır* "ağır"). Yazar bu ek için *artuğsı* "fazla, çok", *ayruğsı* "farklı, muhtelif" örneklerini de eklemiştir (36). Bu kelimenin geçtiği tek metin olan Lütü'nin *Gül ü Nevruz* mesnevisinin dizinini hazırlayan Orak çalışmasında *agırsı* kelimesini madde başı almış, fakat anlam vermeden bırakmış, alt maddede *agırsı kıl-* (53/2) yapısını da anlamlandırmamıştır (4). Ünlü, Çağatay Türkçesinde tespit edilen bu tek örneği sözlüğüne almış; *agırsı* "izzet, ikram", *agırsı kıl-* "izzet ve ikramda bulunmak" (GN) (16) anlamlarını vermiştir. İsimden isim yapan +sI eki, Eckmann'ın çalışmasında *artuğsı* ve *ayruğsı* kelimelerinde doğru örneklendirilirken "saygı, itibar, misafirperverlik" anlamı verilen *agırsı* kelimesinde yanlış kullanılmıştır. Şenyüz de Eckmann gibi, 2017 yılında tamamladığı doktora tezinde benzerlik sıfatları türeten +sI ekini incelerken Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit ettiği *artıhsı* ve *ayruhsı* kelimeleri yanında CC'teki *avırsı* ~ *agırsıy* örneğini de vermiştir (Şenyüz 157). Eckmann iki kelimeyi tek bir leksik birim olarak anlamış ve *agırsı* olarak kaydetmiştir; oysa bu ibare iki leksik birimden oluşmaktadır. Dolayısıyla kelimeyi *agır sı[y]* olarak okunmalıydı. Bizim kelimeyi tek bir birim olarak değerlendirmemizde onun kaydettiği yanlış örnek de etkili olmuştur.

4. *agır* kelimesi "hafif olmayan, ağır" temel anlamı dışında Eski Türkçeden beri "değerli, itibarlı, saygın" anlamlarıyla da kullanılmaktadır (bk. *agır* Clauson 88, Nadelyayev 19-20; *agırla-* Clauson 94, Nadelyayev 19-20). Bu kelime *Codex Cumanicus*'ta iki anlamda tespit edilmiştir: "1. tartıda çok çeken, hafif karşıtı, ağır (Lat. *gravis*, *pondus*, Far. *sangī*, *sang*, *sangīnī*)" 2. "hürmet, itibar (Lat. *honor*, Far. *hormat*). Ayrıca *agırla-* (< *agır+la-*) fiili "hürmet etmek, itibar göstermek, ağırlamak" (14b/3-5) ve "şereflendirmek, kutsamak" (61a/11-12, 61b/22, 61b/28, 6b/32) anlamlarıyla kullanılmıştır. CC'de kelimenin *avurla-* (CC 66b/3) biçimi de mevcuttur. Ayrıca, *agır* kelimesi CC'de *kılı* ile birlikte "ağırbaşlı, ağır" anlamında cümlede sıfat veya zarf olarak kullanılan bir yapı oluşturmaktadır. *agır kılı* yapısının Latince karşılığı *grauiter*, Farsça karşılığı ise *pīsyār* ve *wā sangīnī*'dir (CC31a/1) (sıfat+kılı yapısıyla ilgili geniş bilgi için bk. Güner 2017).

5a. *Sıy* kelimesi tarihî metinlerde ilk defa *Codex Cumanicus*'ta görülmektedir. İzbudak, *El-İdrâk Haşiyesi*'nde bir *sıy* kelimesi tespit etmişse de bu, çağdaş Türkmencede rastladığımız faklı köke dayalı bir kelime olmalıdır: *sıy* "Sıyı, sıya - elbisenin etek zincifi, bükümü" (41). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *sıy* kelimesinin tek başına kullanımına rastlanmazken bu isim kökünden türemiş *sıyła-* fiili tespit edilmiştir: *sıyła-* "оказывать почет, почтение уважение saygı göstermek, hürmet etmek, onurlandırmak" *Hartları körseñ, borkün çihar da tur ayañıñ üsne anıñ alnuna da sıyła anı* "Yaşlıları görünce borkünü çıkar, onun önünde ayağa kalk ve saygı göster." (Garkavets 1281). *sıy* kökünden türemiş bir kelimenin ilk tespit edildiği metinler bunlardır. Çağatay Türkçesinde tespit edilen tek örnek ise, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Lütü'nin *Gül ü Nevruz* mesnevisinde geçen *agır sı[y]*'dir.

Osmanlı sahasında hazırlanmış Nevayî'nin eserlerinin sözlüğü olan *Abuşka* lüğatinde "hoş tutmak, hilat ve nimet vermek" anlamında geçen bir *sıyurğa-* fiili ile "hilat, nimet" anlamında *sıyurğal* (Kaçalın 607) ismi vardır. Kaçalın, bunların Moğolca *soyurğa-* (< *soyurha-*) fiilinin varyantı olduğunu belirtmiştir (996). Bu kelimelere Lessing şu anlamları vermiştir: *soyurha-* "tenezzül etmek, lutfetmek, alçak gönüllü olmak, tevazu göstermek; esirgemek, korumak, başışlamak, ihsan etmek", *soyurhal* "lütuf, ihsan, başış" (1123). Gabain, kelimenin Eski Türkçedeki *tsuyurka-* biçiminin Çince kökenli *ts'u* kelimesiyle Türkçe *+urka-* ekinden oluştuğunu ve "merhamet etmek" anlamı taşıdığını söyler (302). Ölmez, Çağatay Türkçesinde kullanılan *soyurğa-* fiilinin kökünün Çince *ci* sözünden {+(X)(r)ka-} ekiyle Eski Türkçede türetildiğini, bu dönemde yaygın olarak *tsoyurka-* biçiminde kullanıldığını, 1200'lü yıllar sonrasında *soyurka-* olarak Moğolcaya girdiğini ve Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Çağatay Türkçesine geçmiş olabileceğini söyler (140). Verilen anlamlarda bir yakınlık hissedilse de, kelimenin Çince kökünün bildirimizde üzerinde durduğumuz *sıy* kelimesiyle ilgisi olmadığını düşünüyoruz.

Yine *sıy* isminden türemiş *sıyła-* fiili Oğuz Türkçesiyle yazılan tarihî metinlerden yalnız *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde tespit edilmiştir. Dankoff bu kelimenin Tatarca olduğunu belirtir: "*sıyła-* ağırlamak, ikramda bulunmak (Tatarca) VI 54b27 *sıyła-* = i'zâz u ikrâm et-, VII 128b7 *sıyła-* ri'âyet et-, 128b10 (bkz. *konakbay*), 152b10 *sıyła-* = doylayup ri'âyet et-, VIII 191a32 (bkz. *konakbanlık*). Krş. WB 604; YUDAKHİN 677; BASKAKOV 318" (208).

"*konakbân* "ev sahibi" (Tatarca) VII 1/5.3 VII 152b10 *konakbân* = ev şāhibi, 155a19; *konakbanlık* VII 146b33, 147b28, 150a27, VIII 19132 (// *sıyła-*) yahşı konakbanlık edüp, 197b30.

konakbay "ev sahibi" VI 60a24 (// *hanedān šāhibi*), VII 128a10 *koyun kebābın pişirüp müsāfir Noğayı şıylar, ba'dehu Noğay elinden 'ale'l-fevr yedi 'araba māl getirüp konakbayına verir*. Belki *konakbān*'a dayanan *üfürmece* kelime." (Dankoff 154).

5b. Oğuz grubu dışındaki bütün çağdaş Türk lehçelerinde *sıy* kelimesi ile bundan türemiş isim ve fiiller bulunmaktadır. Lehçelerde kelimenin en çok rastlanan anlamları şunlardır: 1. Şeref, namus, haysiyet, itibar, prestij; değerli, kutsal, asil. 2. Düğünde veya bayramda misafire takdim edilen güzel yiyecek veya içecek, ikram, ziyafet, şölen, ikram meclisi. 3. Rüşvet. (Altay) 4. es. Zaysan'a görevi karşılığında verilen para, hediye (Altay).

Radloff, sözlüğünde yer alan *sıy, sıyla-, sıylav, sıylavçı, sıylan-, sıylanuv, sıylançak, sıylı* kelimelerinin Karaim (Troki ve Luzk) ve Kazan Türkçelerine ait olduğunu belirtmiş ve *sıy* kelimesine "onur, şeref; onursal" anlamları vermiştir (603-604).

Çağdaş lehçelerde tespit edilen *sıy* kelimesi ve türevleri şunlardır:

Kazak Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylagandık, sıylagış, sıylagıştık, sıylan-, sıylas- I, sıylas- II, sıylastı, sıylastık, sıylasuvşılık, sıylasımdı, sıylasımdılık, sıylav, sıylı, sıylık, sıylıkakı, sıysız, sıyşıldık, sıyım, sıyımdı, sıyımdılık, sıyımsız, sıyımsızdık* vd. (Januzakov 757, İsqaqov-Nurgeldi 472-484).

Kırgız Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylan-, sıylanuu, sıylaş, sıylaş-, sıylık, sıyluu* vd. (Arıkoğlu 1814-1816).

Karay Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylavçu, sıylı* (Çulha 99).

Karaçay-Malkar Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylı, sıylılık* (Tavkul 345-346; Pröhle 77)

Kumuk Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylı* (Nemeth 45; Pekacar 295).

Kazan Tatar Türkçesi: *sıy, sıyla-, sıylan-, sıylı* (Öner 236-237).

Kırım Tatar Türkçesi: *sıy, sıylamak* (Asanov114).

Dobruca Kırımtatar ağzı: *sıy, sıylama, sıylamacı, sıyla-, sıylan-, sıylaş-, sıylat-, sıylawlı* (Karahana 149-151)

Başkurt Türkçesi: *hıy, hıyla-, hıylavı, hıylı, hıysan, hıysıl, hıyzaş, hıyızık, hıyızıkta-* (Özşahin 203-204).

Altay Türkçesi: *sıy, sıyçı, sıyla-, sıylan-, sıylançak, sıylaş, sıylaş-, sıylat-* (Gürsoy Naskali - Duranlı 154).

Teleüt Türkçesi: *siy, siyçıl, siyla-, siylan-, siylü* (Ryumina-Sırkaşeva - Kuçigaşeva 99).

Şor Türkçesi: *sıy, sıyçı, sıyla-, sıylakçı, sıylan-, sıylaş* (Tannagaşeva - Akalın 93).

Hakas Türkçesi: *sıy, sıycı, sıyih, sıyih-ta-, sıyih-tağ, sıyla-, sıylağ, sıylağcı, sıylah, sıylas, sıylas-, sıylat-, sıylıh* (Gürsoy-Naskali 441-442; Arıkoğlu 429-430).

Çuvaş Türkçesi: *săy, siy, si, săyla-, siyla-, sille-, săylan-, sillen-* (Fedotov 21-22).

Uygur Türkçesi: *siyliğ* (Necip 356).

Özbek Türkçesi: *siyle-, siylen-, siyleş-, siylav* (Ma'rufov 44-45).

Ramstedt, Fedotov ve Räsänen *sıy* kelimesiyle Moğolcadaki *süy* kelimesinin aynı olduğunu söylerler: *süy* (Ramstedt 341, Fedotov 21, Räsänen 415). Moğolcada kelimenin kalın ünlülü biçimi de vardır: *süy* (*suy* 1139) "söz, vaat, söz kesme, nişanlanma; gelinin ailesine verilen hediyeler" (Lessing 1148), *süyle-* "(kız) evlendirmek için anlaşma yapmak,

söz kesmek, kız nişanlamak" (Lessing 1149). Fedotov bu kelimenin Mari dilinde *siy* "(утощение) davranış, muamele" (ayrıca *siylaş, siylanaş*), Udmurt dilinde ise *sü* "onur, hürmet, saygı" biçimlerinde geçtiğini de ekler (Fedotov 21-22). Ayrıca Ramstedt'i kaynak göstererek Türkçe *siy* kelimesinin Kalmukçada *suu* (= *si*) "fidye, kefare; çeyiz" olarak kullanıldığını da belirtir (Fedotov 21).

Siy kelimesi Oğuz grubu lehçeleri içerisinde Türkmen Türkçesi sözlüğünde tespit edilmiştir. Ataniyazov, bunların Stavropol ve Astrahan Türkmenlerinin konuşma dilinde geçtiğini belirtir. Kafkaslarda bulunan bu bölgelerde Kıpçak Türkçesinin etkili olduğu düşünülürse, kelimenin Kıpçak grubu lehçelerinden birinden ödünçleme yoluyla alınmış olması kuvvetle muhtemeldir:

"Sıy - Türkmen dilinde asylky manysynda özbaşdak ulanylmaýandygyna seretmezden, syý sözi gadymy we häzirki türki dilleriň käbirinde, şeýle-de Stawropol we Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde hormaty aňladýar. Türkmen dilinde bu söz aşakdaky sözleriň düzüminde duş gelýär: sy:lag (syý-lag) - "hormat" we "zähmet üçin berilýän sowgat" // manylarynda; syý - daşky eşikleriň iki öň eteginiň burçlary. Geçmişde uzyn eşikler hormat-sylagyň alamaty hasaplanypdyr; sy:namak - birini ýa bir zady saýhallamak, gözden geçirip, dogry baha bermek; sy:pamak, sy:lmak - hormat we söýgi bildirip, biriniň ýa bir närsäniň we ş.m. ýüzüni, endayny sylamak, togap etmek" (320-321)

[= "Türkmen Türkçesinde asıl manası tek başına kullanılmamış olduğuna bakmaksızın *siy* sözcüğü tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında, aynı zamanda Stavropol ve Astrahan Türkmenlerinin ağızlarında, "saygı, hürmet" bildiren bir sözcüktür. Türkmencede bu söz, aşağıdaki sözcüklerin oluşumunda yer almaktadır: sy:lag (*siylag*) - "saygı, hürmet" ve "yapılan bir iş karşılığında verilen şey, hediye" anlamlarında; *siy* -palto, hırka vb. giysilerin ön tarafındaki iki ucunun köşesi, burcu. Eskiden giyilen uzun elbiselerin hürmet ve saygının ifadesi olduğu düşünülmüştür; sy:namak "birini ya da bir şeyi tertipli/düzenli hâle getirmek, düzeltmek, düzenleyerek güzel hale getirmek"; sy:pamak, sy:lmak "saygı ve sevgi ifadesi olarak birinin veya bir şeyin yüzünü okşamak, sıvazlamak."]

Siy kelimesi *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*'nde (313) "Palto, hırka, mont vb. açık yakalı giysilerin ön tarafındaki iki ucunun birbirine denk geldiği köşeler" anlamında kayıtlıdır. Ataniyazov yukarıdaki alıntıda, eskiden giyilen uzun elbiselerin hürmet ve saygının ifadesi olduğunu belirtmektedir. Bu yoruma rağmen, kelimenin diğer lehçelerde kullanılan "hürmet, onur" anlamındaki kelimedenden farklı bir köke dayandığı kanaatindeyiz. Aşyrov'un sözlüğünde *sıla-* (sy:la-) biçimi de vardır (235). Tekin bu fiilin diğer lehçelerdeki *siyla-* biçimlerine dikkat çekerek Türkmencedeki *sıla-* biçiminde uzun /i/ ünlüsünün varlığını kabul eder (71).

6. *Codex Cumanicus* dışındaki tarihî metinlerde olduğu gibi çağdaş lehçelerde de *siy* kelimesinin *agir* ve *tabuĥ* (= *tapuĥ*) kelimeleriyle birlikte ikileme oluşturduğu örnekler tespit edilememiştir. Fakat bunlarla aynı anlama gelen farklı ikilemeler bulunmaktadır. Mesela, Başkurt ve Kazak Türkçelerinde *siy* kelimesi, *agir* ve *tabuĥ* kelimelerinin eş anlamlısı Arapça kökenli *hurmat* "saygı, hürmet" kelimesiyle ikileme yapmaktadır. Başkurt Türkçesi: *hıy-ĥörmet* "1. ikramlık yiyecek ve içecekler. 2. misafir ağırlama" (Özşahin 203-204). Kazak Türkçesi: *siy-kurmet* "Değerli insanlara iyi niyetle gösterilen büyük hürmet." Kazak Türkçesinde ayrıca, *siy-koşemet* "izzet, ikram, saygı, hürmet", *siy-savkat* "değer verme, hürmet gösterme, hürmet edilenlere verilen armağan", *siy-sıbaga* "armağan, hediye", *siy-sıpat* "armağan, hediye", *siy-sıyapat* "1. değer verilen hürmetli insanlara verilen armağan. 2. saygı, değer, hürmet" (Koç vd. 500) ikilemeleri de kullanılmaktadır.

7. Şimdi de *agir sıy* ikilemesini *Codex Cumanicus* çalışanlarının nasıl değerlendirdiğine bakalım. *Codex Cumanicus* metnini tam olarak ilk yayımlayan Kuun metni "*ager sij bila auûrsibile*" biçiminde okumuş ve düştüğü dipnotta "'Auûrsibile' fortasse tertia manus annotavit." bilgisini vermiştir. Yazar bu notta "auûrsibile" biçiminin "belki üçüncü bir el tarafından düşülmüş not" olduğunu belirtmiştir (66). Kuun, dizinde kelimeyi *agir* maddesinin içerisinde *agir kılı* (ager chelle) ile birlikte vermiştir. "*Ager* "gravis" pag. 76, - "honor" pag. 30, - "pondus" pag. 85, - *ager chelle* "graviter" pag. 66, - *ager sij bila s. auûrsibile* 'honorifice' ibid" (Kuun, 1880: 248). Kuun kelime grubuna "hürmetle, saygıyla" anlamı vermiş, *sıy* (> *sıy*) kelimesini ayrıca madde başı olarak göstermemiştir.

Radloff, *sıy* kelimesini madde başına *sī* olarak almış ve kelimenin Altay, Abakan, Kırgız ve Kazak lehçelerinde bulunduğunu belirttikten sonra "hediye, armağan" anlamını vermiştir: "*sī* [sī (Alt. Abak. Kir. Kaz.)] Geschenk, *agir sī bilā* (*ager sij bila* 66)" (66).

Grönbech, *agir sıy* ikilemesini bitişik yazmış ve şöyle değerlendirmiştir: *ayırsıy*, *avursıy* "Ehren". *ayırsıy bile* 61,6, *avursıy bile* 61,6 rühmlich, 'honorifice' (29). [= *agırsıy*, *avursı* 'onur, saygı', *agırsıy bile*, *avursı bile* 'ünlü; hürmetle, saygıyla'].

Monshi-zadeh, ikilemenin her iki biçimini de bitişik yazmış ve "ünlü; övgüye değer" anlamı vermiştir: *bā ħurmet* k. *ayırsıy-bile*, *avursıy-bile* "rühmlich" (70).

Bodrogligeti, eserinde Farsça kelimelere karşılık verilen Latince ve Kumanca kelimelere yer vermemiş, yalnız Farsçasına "saygıyla, saygılı bir biçimde" anlamı vermiştir: *wā ħormat* (oughormat) "in a respectful manner" 31a:6 (142).

Drimba, *agir sıy* ikilemesinin geçtiği parçacığı "*Ager Sij bila / auûrsibile uel hor(mat)*" (75) biçiminde okumuş, "Notlar" bölümünde bu yapı ile ilgili önemli açıklamalar yapmıştır. Bu notlarda grubun bir ikileme veya sıfat tamlaması olabileceğine dikkat çekmiştir:

"auûrsibile /" pour *awursıy bile*, où *awursıy* (de même que sa variante *ayırsıy*) peut être interprété de deux manières: 1° les éléments du syntagme sont deux substantifs (*ayır* ~ *awur* 'honneur; considération, estime' et *sıy* 'honneur') en rapport de coordination copulative paratactique, la locution qu'ils forment pouvant être traduite par 'avec honneur et considération' ou plutôt par 'avec considération (estime) et respect'; 2° nouns pourrions avoir ici affaire à un syntagme déterminatif, dont le premier élément es l'adjectif *ayır* ~ *awur* 'considérable; grand; profond', la locution où il apparaît être traduite par 'avec toute la considération', 'avec une grante (une haute) estime' ou 'avec un profond respect'. Voir DMC XVI 7-10" (188).

[= "auûrsibile / *awursıy bile*, *awursıy* her ikisi de (*ayırsıy* varyantı da dâhil) iki şekilde yorumlanabilir: 1. Burada yapıyı oluşturan ve iki ayrı isim niteliğinde olan (*agir* ~ *awur* "onur, şeref, saygı", *sıy* "onur") elemanların birbiriyle ilişkili olarak birlikte oluşturdukları yapı "onur, şeref, saygı ile", ya da daha ziyade "saygı, hürmet ve tazimle" şeklinde tercüme edilebilirler. 2. Burada ilk unsuru sıfat olan bir kelime grubuyla karşı karşıyayız: *agir* ~ *awur* "hatırı sayılır, büyük; derin". Burada tamlama "yüksek bir saygı ile, derin hürmetle" biçiminde tercüme edilebilir. Bkz. DMC XVI 7-10.]

Ünal, CC'nin İtalyan bölümünün metin ve dizinini hazırladığı yüksek lisans tezinde kelimeyi şöyle okumuş ve anlamlandırmıştır: "*ager sij bila < auûrsibile vel hor[...]> = agırsıy bilā, avursı-bile* "saygı göstererek, hürmet ederek" veya *hor[mat]* "hürmetle, saygıyla" (170). Dizinde ise *agırsıy* kelimesini *avursı*'ya, *avursı* kelimesini de *agırsıy*'a

göndermiştir. Ünal, ikilemeyi tek kelime olarak okuduğu için dizinde *sıy* kelimesine yer vermemiştir.

Garkavets, 2015 yılında yayımladığı Codex Cumanicus'ta "*Ager Sij bila auûrfibile'I hor...*" (233) biçiminde harf çevrimini (transliterasyon) yaptığı grubu "*ayîrsî bilâ avursî bile vel hõrmât bile*" (562) biçiminde transkribe etmiş ve Rusçaya "с уважением к кому мо же или с почтением" (*hürmetle veya saygıyla*) olarak çevirmiştir (563). Çalışmanın sözlüğünde *ayîrsî* maddesinde kelimenin yapısını (<*ayîr* + *î* + *sî*) olarak göstermiş ve şu açıklamayı yapmıştır: "с удвоением аффикса принадлежности на фоне типичной вариативности *ayîr* / *ayrî*, *ayîr-* / *ayrî-*, *oçur* / *oçru* уважение к кому." (*ayîr* / *ayrî*, *ayîr-* / *ayrî-*, *oçur* / *oçru* gibi tipik varyantların yanında saygı ifade ederken katlanmış iyelikli biçim ortaya çıkmaktadır.) Garkavets, açıklamasının sonunda *ayîrsî* kelimesini *avursî* maddesine göndermiştir. *avursî* maddesinde (1020) kelimeyi bu kez (< *avur* + *î* + *sî*) olarak ayırmış, *ayîrsî* maddesinde olduğu gibi, *avur* / *avrî*, *avur-* / *avrî-*, *ovur* / *ovru* gibi kelimelerin ikili kullanımlarının varlığına dikkat çekmiştir. Garkavets, kelimenin her iki varyantını tahlil ederken de ağır / avur kelimelerinin sonunda iyelik eklerinde yığılma olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, Garkavets buradaki ikilemeyi fark etmemiş ve *sIy* kelimesini +I+sI biçiminde ek zannetmiştir.

8. *sıy tabuḥ* ikilemesini oluşturan ikinci kelime olan *tabuḥ*, Eski Türkçeden itibaren *tapıḡ*, *tapuḡ*, *tapag*, *tapu* biçimleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır. *tap-* "hizmet etmek" fiilinden türetilmiştir (Clauson 437). DLT'de *tapuḡ* "hizmet" anlamıyla yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu 855). Codex Cumanicus'ta son sesteki ünsüzün /h/ olduğu görülür.

9. *tabuḥ* (< *tap-(u)ḡ*) kelimesi Codex Cumanicus'ta "saygı, hürmet" anlamıyla iki kez ikileme yapmıştır. Bunlardan birisi bu çalışmada üzerinde duracağımız *sıy tabuḥ*, diğeri ise *tēḡ tabuḥ*'tur. Codex Cumanicus'un ikinci defterinde (Alman bölümü) aynı kökten türeyen *tabun-* ("1. saygı göstermek, hürmet etmek, şükretmek" (66b/15 b, 76a/9), "2. ibadet etmek, tapınmak" (74a/5) fiiliyle *tabunmak* "saygı gösterme, hürmet etme, minnet duyma" (74b/15) ismi de yer almaktadır. *tēḡ tabuḥ* ikilemesi Codex Cumanicus'ta şöyle geçer: *Arı Tinga sövünç bolsun, tēḡ tabuḥ üç tēḡdeḡe tēysin* "Kutsal Ruh'a sevinç olsun, saygı, hürmet Üçleme'ye / teslise ulaşsın"¹ (CC 76a/17).

10. *sıy tabuḥ* ikilemesi Codex Cumanicus'un ikinci defterinde, sekiz bentlik "Kutsal Bakire Meryem'den" ilahisinin yedinci bendinde geçmektedir. Üç mısralık bu bent şöyledir:

<i>Bu Bëyimizni övelim,</i>	"Bu Rabbimizi övelim,
<i>sıy tabuḥnı kılalım,</i>	saygı, hürmet kılalım,
<i>bahadur-sën dëgelim.</i>	bahadırsın, diyelim" (CC 73a/16-17).

sıy tabuḥ kıl- "saygı, hürmet göstermek" anlamında kullanılmıştır.

Kuun, *sıy tabuḥ* ikilemesini anlamamış ve çözmemiştir. "*sıy tabuḥnı kılalım*" mısrasını "*sñ (=sanga) tabuhni kılalım*" biçiminde yanlış okumuş, herhangi bir not koymamıştır (208). Sözlükte her kelime için yalnız bir yer gösterildiğinden *sanga* kelimesinin geçtiği sayfa yer almamıştır. *tabuh* için ise kelimenin geçtiği başka bir yerin sayfa numarası gösterilmiş ve "adoratio = tapınma" anlamı verilmiştir (285).

Radloff da ikilemenin ilk kelimesini Kuun gibi "sana" olarak yanlış okumuştur:

sñ tabuhni kılalım ~ sana tabuknı kılalım (106-107).

¹ Bu cümlede "teslis" anlamına gelen *üç tēḡdeḡ* söz öbeğiyle ilgili bk. Argunşah 69-85.

Grönbech, *sıy tabuḥ* ikilemesini doğru okumuş, fakat ayrı ayrı iki kelime olarak anlamlandırmıştır:

syj [siy] "Ehre, Ehrenbezeugung. *syj tabuḥ* "Ehre und Verehrung" 145,16 [=sıy "onur, şeref". *sıy tabuḥ* "şeref ve hürmet"] (Grönbech 228).

Drimba, cümleyi *fij tabuḥni kılalim* (137) biçiminde okumuş, "Notlar" bölümünde herhangi bir yorum yapmamıştır.

Garkavets de cümleyi *sıy tabuḥni kılalim* (724) olarak okumuş ve Rusçaya "saygı gösterelim" anlamında çevirmiştir. *sıy* kelimesine ise "дар признания, уважения, почтения, воздаяние" (tanışma hediyesi, saygı, hürmet, ödül) anlamları vermiştir (1219).

11. Kelimenin kökeniyle ilgili Türkçe olduğu dışında başka bir şey söylemek imkânsızdır. Moğolcadaki *soyurha-* fiilinin kökündeki Çince kökenli *soy* kelimesiyle ilgi kurmak bizce mümkün görünmemektedir. Räsänen'in *sıy* kelimesi ile Arapça kökenli *sıla* kelimesi arasında kurduğu ilgi ise yanlıştır (Räsänen 415).

Sonuç:

Bildirimizde *Codex Cumanicus*'ta geçen '*agır sıy*' ve '*sıy tabuḥ*' ikilemeleriyle bu ikilemeleri oluşturan kelimelerin anlamları, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımları üzerinde duruldu. Özellikle *sıy* kelimesinin Oğuz Türkçesi dışındaki tarihî ve çağdaş lehçelerde kullanıldığı, Kıpçak ve Çağatay metinlerinde nadiren rastlanırken çağdaş lehçelerde türemiş isim ve fiillerinin de yaygın olarak bulunduğu, çeşitli ikilemeler oluşturduğu tespit edildi. Ayrıca eserin 1880 yılındaki ilk yayımından başlayarak araştırmacıların ikilemeleri nasıl okudukları ve anlamlandırdıkları değerlendirildi. Burada zikredilen ikilemelerde geçen üç kelimenin de (*agır, sıy, tabuḥ*) yakın anlamlar taşıdığı, ikilemelerin de yakın anlamlı kelimelerden oluştuğu tespit edildi.

Kaynaklar

Argunşah, Mustafa ve Galip Güner. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit, 2015.

Argunşah, Mustafa. "Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılayan Türkçe Söz Varlığı." Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı, Ed. Leylâ Karahan. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2017. 69-85.

Arıkoğlu, Ekrem. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ, 2005.

Arıkoğlu, Ekrem, Cıldız Alimovo, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk. *Kırgızca-Türkçe Sözlük II (K-Z)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2017.

Asanov, Ş. A., A. N. Garkavets, S. M. Üseyinov. Kırımtatarca-Rusça Lugat, Kiev: Radyans'ka Şkola, 1988.

Aşyrow, Annagurban ve Rejepmuhammed Geldiýew. Gadymy Türkmen Diliniň Sözlügi II, Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2013,

Atanyýazow, Sultanşa. Türkmen Diliniň Sözköki (Etimologik) Sözlügi), Aşgabat: Miras, 2004.

Bodrogligeti, A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

- Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: At the Clarendon Press, 1972.
- Çulha, Tülay. Karaycanın Kısa Sözcüğü, İstanbul: Kebikeç, 2006.
- Dankoff, Robert. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü, Katkılarla İngilizceden Çev. Semih Tezcan. İstanbul: Yapı Kredi, 2008.
- Eckmann, János. Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1988.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu. Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), Ankara: TDK, 2014.
- Fedotov, M. R. Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Tom II, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnıx nauk, 1996.
- Gabain, A. von. Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK, 1988.
- Garkavets, Alexandr. Kıpçakskoye Pis'mennoye Naslediye, III, Kıpçakskiy Slovar', Almaty: Baur-Kasean, 2010.
- Garkavets, Alexandr. Codex Cumanicus, 4 c. Almaty: Baur, 2015.
- Güner, Galip. "Codex Cumanicus'ta sıfat+kılı Yapısı", IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (02-04 Kasım 2017. Yayınlanmamış bildiri. Malatya: 2017.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Muvaffak Duranlı. Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: TDK, 1999.
- Gürsoy-Naskali Emine, Viktor Bukanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin, Aylin Koç. Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: TDK, 2007.
- İsqaqov, A. ve V. Nurgeldi. Kazak Ädebî Tiliniñ Sözdigi. XIII. tom, Almaty: Qazaqstan Respublikası Mädeniyet Ministrliğı Til Komiteti, 2011.
- İzbudak, Velet. El-İdrâk Haşiyesi. İstanbul: TDK, 1936.
- Januzakov, T. (Red.). Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi. Almaty: Dayk-Press, 2008.
- Kaçalin, Mustafa S. Niyâzî, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. Ankara: TDK, 2011.
- Karahan, Naim Osman, Dobruca Kırımıttar Ağzı Sözlüğü, C.3, Köstence: Ex Ponto, 2011.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan. Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2003.
- Lessing, Ferdinand D. Moğolca-Türkçe Sözlük 2, Çev. Günay Karaağaç. Ankara: TDK, 2003.
- Ma'rufov, E. M. (Ed.). Özbek Tilininig İzohli Lugati, 2 C, Moskva: Rus Tili, 1981.
- Monshi-zadeh, Davoud. Das Persische im Codex Cumanicus, Uppsala: 1969.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak. Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo Nauka Leningradskoye Otdeleniye, 1969.
- Necip, Emir Necipoviç. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK, 1995.
- Nemeth, Gyula. Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözüğü. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

- Orak, Bayram. Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1995.
- Ölmez, Mehmet. “Çağataycadaki Eskiçil Öğeler Üzerine”. Mustafa Canpolat Armağanı, Ed. A. Ata., M. Ölmez. Ankara: 2003. 135-142.
- Özşahin, Murat. Başkurt Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2017.
- Pekacar, Çetin. Kumuk Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2011.
- Pröhle, Wilhelm. Karaçay Lehçesi Sözlüğü. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Radloff, W. Codex Cumanicus (Nach der ausgabe des grafen Kuun (Budapest 1880). St. Pétersbourg: 1887.
- Radloff, Wilhelm. Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Vierter Band. 's-Gravenhage: Mouton & Co, 1960.
- Ramstedt, G. İ. Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye. Morfologiya. Moskova: 1957.
- Räsänen, Martti. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. ve N. A. Kuçigaşeva. Teleüt Ağzı Sözlüğü. Çev. Şükrü Halûk Akalın ve Çaştegin Turgunbayev, Ankara: TDK, 2000.
- Şenyüz, Fatma. Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, 2017.
- Tannagaşeva, N. N. Kurpeşko ve Şükrü Halûk Akalın. Şor Sözlüğü. Adana: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları, 1995.
- Tavkul, Ufuk. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2000.
- Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü. II tom. Aşkabat: Türkmenistanyñ Ylymlar Akademiyasy Magtumguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty, 2015.
- Tekin, Talat. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara: Simurg, 1995.
- Ünal, Orçun. Kodeks Kumanikus IA-55A (Giriş-Metin-Dizin). İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, 2010.
- Ünlü, Suat. Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim, 2013.

DİLBİLİMSEL TİPOLOJİ VE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNE ETKİSİ

Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
semaaslan@hacettepe.edu.tr

1. Dilbilimsel Tipoloji

Dilbilimsel tipoloji, belirli bir dilsel olgunun diller arasında ne ölçüde varyasyon gösterebileceği, hangi parametrelerce işlediği ve bu varyasyondan belirli genellemelere/evresellere ulaşıp ulaşılamayacağı gibi konuları tartışan dilbilimsel teoridir. Dünya dillerinde neler, hangi dereceye kadar ortaktır, diller arasındaki varyasyon ne düzeye kadar ulaşabilir? Varyasyona rağmen dillerde ortak olan yönler nelerdir? Tipolojik araştırmalar, dilbilimsel farklılıkları önemser. Tipoloji ayrıca bu farklılıkların sıklığı ve dağılımıyla da ilgilenir ve varyantlaşmanın nerede sona erdiğini araştırır. Varyantlaşmanın bittiği yer evrensellerin başladığı noktadır (Rijkhoff 2007). Dillerdeki ortak özellikler *dil evrensellerini* oluşturur.

Dillerdeki varyasyonunun düzeyini ve varyasyona rağmen ortak olan özellikleri anlayabilmenin bir dile ait veriyle yapılabilme imkanı olmadığından tipoloji, *karşılaştırmalı yöntemi* doğal olarak seçer. Bu nedenle tipolojinin hem dilbilimsel bir teori hem de yöntem olduğu söylenebilir. Tipoloji belirli dilbilimsel parametreler doğrultusunda dilleri karşılaştırır, karşılaşılan dilbilimsel varyasyonu sınıflandırır, varyasyonunun ayıklanmasıyla kalanlardan dil evrensellerine ulaşır (Croft 2003).

Morfolojik tipolojinin öncü gözlemleri Schlegel, Humboldt, Schleicher gibi dilbilimciler tarafından yapılmış olsa da Greenberg'ün 1963 tarihli çalışması, dillerdeki sözdizimsel organizasyonları test ederek bazı kesin ve çıkarımsal evrensellere ulaşması ve aynı zamanda bir metodoloji sunması nedeniyle önemlidir. Greenberg'ün korpusunda 30 dile ait veri vardır; dilleri, gramerlerine ulaşılabilir olan ve mümkün olduğunca geniş genetik ve bölgesel çeşitliliği yakalayabileceği diller arasından seçmiştir. Böylece dilsel olguların diller arasında ne ölçüde varyasyon gösterebileceği ve bu varyasyondan belirli evresellere ulaşıp ulaşılamayacağının tek bir dil üzerinden ya da aynı genetik aileye dâhil dillerden hareketle belirlenememesi, doğal yöntemsel önkoşulları da doğurmuştur. Greenberg'ün tanımladığı sözdizimsel evrensellerin büyük bir kısmı çıkarımsaldır. Yani *bir dilde x varsa y de vardır*, biçiminde önkoşulludur. Greenberg iki tür dil evrenseli tanımlar: *kesin evrenseller* (absolute or unrestricted universals) ve *çıkarımsal evrenseller* (implicational universals). Kesin evrenseller, dillerin doğasını oluşturan temel yönler olması nedeniyle bütün dillerde bulunduğu düşünülen özelliklerdir, örneğin bütün dillerde ünlüler ve ünsüzler bulunur, bütün diller isim ve fiil ayrımı yapar, bütün dillerde soru sormanın bir yolu vardır vb. (Whaley 1997: 32). Çıkarımsal evrenseller ise bir önkoşula sahiptir. Greenberg'ün 3. ve 4. numaralı dil evrenselleri çıkarımsal evrensellere örnek gösterilebilir: Tesadüfi olmanın ötesinde bir sıklıkla, SOV dizimine sahip dillerde postpozisyonlar bulunur. VSO dizilişinin baskın olduğu dillerde ise prepozisyonlar bulunur (Greenberg 1963).

Greenberg'ün çalışması, devrimsel niteliğine rağmen yine de kolay erişilebilirlik nedeniyle korpusundaki dillerin üçte birinin Hint-Avrupa ve dörtte birinin de Afrika dillerinden olması, bazı evrensellerin hatalı belirlenmesi gibi bir zaafa yol açmıştır (bk. Whaley 1997: 38). Dillerdeki ortaklıkların ya da dilsel parametrelerdeki varyasyonun

anlaşılabileceği nitelikte temsil edici dil verilerine ihtiyaç vardır. Çalışılan dillerin aynı dil ailesinden (örneğin Hint-Avrupa) olması, ancak o dil ailesindeki süreçlere dair fikirler edinmeyi mümkün kılar. Ancak bütün dil ailelerinden yeterli ve çok katmanlı veriler elde edilirse “temel dilsel farklılıkların” ya da “dil tipolojisinin” etkileri anlaşılabilir. Dil evrensellerini, çocuk dil edinimi süreçleri üzerinden araştırarak dünya dillerinde çocukların dil edinimindeki ortak değişkenlerin neler olduğu araştıran Stoll ve Bickel’in veri toplama yöntemi **maksimum diversity sampling** (Stoll & Bickel 2013), örneklemelerindeki dillerin yapısal/tipolojik farklılıklarını maksimum düzeyde tutmak yani maksimum ölçüde tipolojik farklılıklar gösteren diller üzerinde çalışmak, böylece dil sayısını minimize etmek dikkate değer bir yöntemsel tercihtir. Bunda amaç, dil edinimi süreçlerinde gramerden bağımsız olarak işleyen evrensel parametrelerin bulunup bulunmadığını anlamaktır. Örnekleme sayısı yaklaşık 7000 bini bulan dünya dilinden veri bulundurmak pratikte çok uygulanabilir olmadığından **maksimum diversity sampling** tercih edilmiştir.

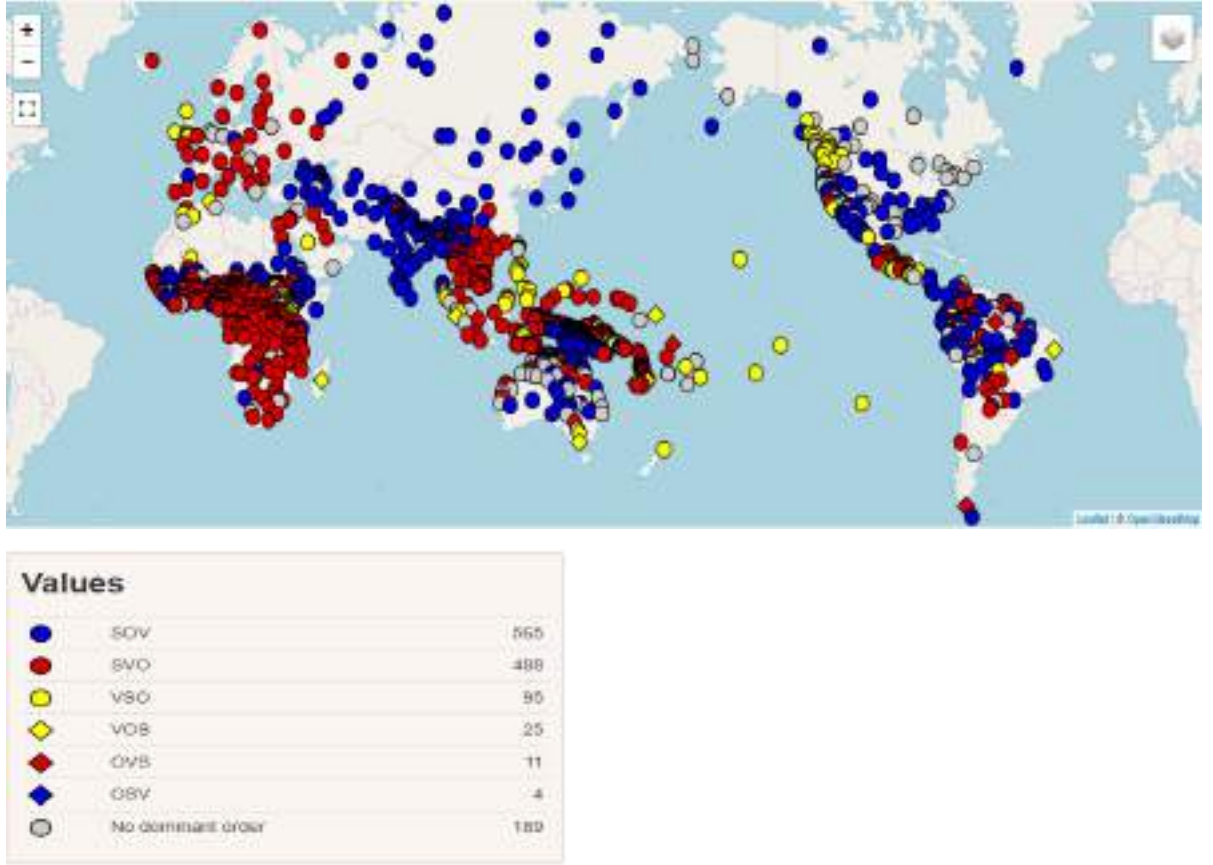
Bu çalışmada, anadili ile hedef dil arasındaki tipolojik farklılıkların yabancı dil olarak Türkçe öğretimi süreçlerine etkisi tartışılacaktır. Öncelikle dillerin tipolojik olarak ne ölçüde varyasyon gösterebileceği üzerinde durulacak, Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesi sürecinde sık karşılaşılan öğrenici hatalarının, kaynak dil ile Türkçe arasındaki tipolojik farklılıklarla ne ölçüde ilişkili olduğu ele alınacaktır. Uzun, WALS verilerinden hareketle diller arasındaki benzerlik ve bezemezliliklere ait bazı sayısal verilere ulaşılmış ve bu verilerin Türkçe öğretimi alanında belirli derecede bir fikir sunacağını belirtmiştir (2013). Bu çalışmada ise nicel verilere yer verilmeksizin belirli dilbilimsel özelliklerin dünya dillerinde ne ölçüde değişkenlik gösterebildiği ele alınacak ve diller arası tipolojik farklılıkların öğrenici hatalarıyla ilişkisi değerlendirilecektir.

2. Dilde varyasyonun düzeyi

2.1. Temel öge dizilişi

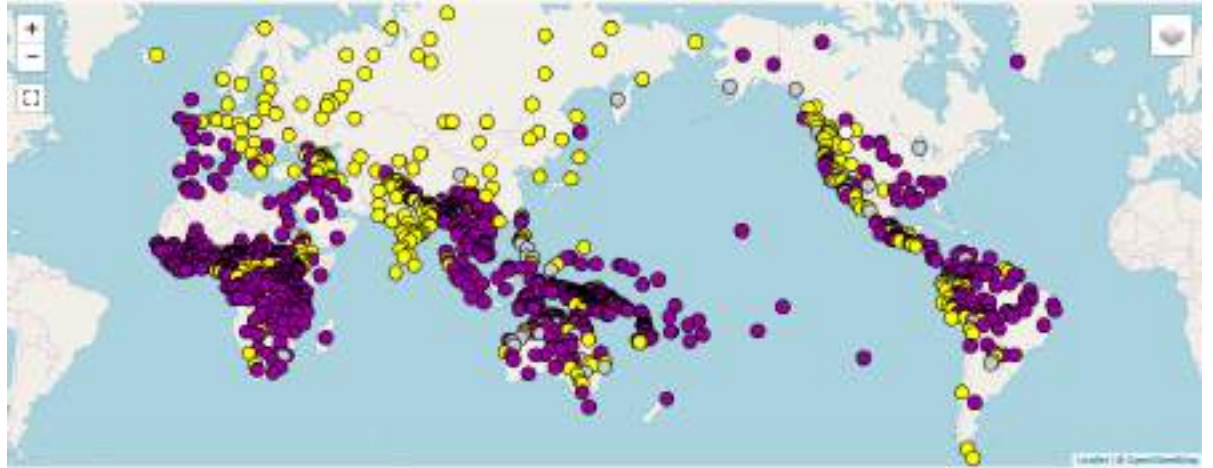
Temel öge dizilişi anadili konuşurlarının en sık kullandıkları, temel olduğunu hissettikleri, daha az işaretli (unmarked) olan ve pragmatik olarak yansız bağlamlarda ortaya çıkan söz dizimidir (Whaley 1997: 106). Özne, nesne ve yüklem çizgisel organizasyonunu belirleyen temel öge dizilişi diller arasında belirli farklılıklar gösterir. Belirgin bir öge dizilişinin bulunmadığı diller de vardır ancak böyle dillerde ögeler arasındaki anlamsal ilişkileri güçlendirmek üzere daha katı bir hâl sistemi bulunabilmektedir. Dünya dillerinde temel olarak 6 farklı tip öge dizilişi dikkat çekmektedir. Bunlar SOV, SVO, VSO, VOS, OVS, OSV’dir. Sözü edilen öge dizilişlerinden en sık rastlanılanı, Türkçenin ve (Gagauz ve Karayimce gibi ileri derecede dil ilişkisine maruz kalmış Türk dilleri dışındaki) Türk dillerinin de doğal söz dizimi olan SOV’dir (Türk dilleri tipolojisiyle ilgili bk. Johanson 2000, Erdem 2015, Yılmaz 2016). *Word Atlas of Language Structures Online* [WALS] verilerine göre SOV, kayda geçirilen 1377 dünya dilden 565’inde görülerek görülme sıklığı bakımından ilk sırada yer alır. SOV tipli dilleri, Hint-Avrupa dillerinin temel öge dizilişi olan SVO takip eder. Üçüncü sırada ise Arapçanın da temel öge dizilişi olan VSO vardır. VOS, OVS ve OSV tipindeki öge dizilişleri ise oldukça sınırlı sayıda görülür. Baskın bir söz dizimine sahip olmayan *Berber*, *Yupik* gibi dillerin sayısı VSO tipli dillerden fazladır. Aşağıdaki WALS’ten alınan haritada dünya dillerinin öge diziliş organizasyonu gösterilmektedir:

Harita 1: Dünya dillerinde S, V, O dizilişi (kaynak: Matthew S. Dryer. 2013, WALS online)

Yukarıda Greenberg’ün evrensellerinin önemli bir bölümünün *bir dilde x varsa y de vardır* biçiminde çıkarımsal olduğu belirtilmişti. Çıkarımsal evrensellerin büyük bir kısmı ise temel öge dizilişine koşullu olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Greenberg’ün 17. evrenseline göre “tesadüfi olmanın ötesinde bir sıklıkla, baskın söz dizimi VSO olan dillerde sıfat isimden sonra gelir” (Universal 17. With overwhelmingly more than chance frequency, languages with dominant order VSO have the adjective after the noun) Greenberg bu ve benzeri evrenselerde öge dizilişiyle öbek dizilişi arasında bir korelasyon kurmaktadır (1963). Korelasyon, bir dilde S, V, O dizilişine bakılarak söz dizimsel yapıdaki diğer unsurların dizilişi de tahmin etmektir. Lehmann, yüklem ve nesnenin (VO) ne şekilde sıralandığına bakılarak ad, sıfat, edat, zarf, olumsuzluk ve soru yapılarının dizilişi hakkında çıkarımda bulunulabileceğini belirtir. Örneğin yüklem nesneden önce geldiği VO tipli dillerde isim sıfattan önce gelir, önce edat sonra isim bulunur ve bu dillerde daha çok önekler kullanılır. Ayrıca yardımcı fiil ana fiilden önce gelir, olumsuzluk+fiil yapısı hâkimdir. Nesnenin yüklemden önce geldiği (OV) tipi dillerde ise sıfat isimden önce gelir, sonekler vardır, edat isimden sonra gelir, ana fiil+yardımcı fiil, fiil+olumsuzluk dizilişli hâkimdir (Lehmann 1973, Whaley 1997). WALS’ten alınan aşağıdaki haritada, dünya dillerinde *ad+sıfat* dizilişindeki varyasyon gözlenebilmektedir:

Harita 2: Ad ve sıfat dizilişi (Kaynak: Matthew S. Dryer. 2013, WALs online)

Values

●	Adjective-Noun	373
●	Noun-Adjective	878
○	No dominant order	110
○	Only internally-headed relative clauses	5

2.2. Morfolojik tipoloji

Diller morfolojik tipoloji bakımından iki parametre üzerinden varyasyon gösterebilirler. İlki *sentetiklik endeksi* (index of synthesis) adı verilen ve dillerin ek kullanabilme potansiyeline bağlı olan parametredir. İkinci parametre ise morfepler arasındaki sınırların ne ölçüde ayırt edilebilir olduğunu belirten *kaynaşma endeksi* (index of fusion) (bk. Whaley 1997: 129). Diller morfolojik tipoloji noktasında farklı eğilimler göstermektedirler. Bazı diller monomorfemiktir, yani her bir anlamsal ya da görevli birim, ayrı bir sözcükle gösterilir. Ekler yoktur. Her bir morfeple bağımsız bir sözcüktür ve tek biçimlidir. Bütün birimler izole sözcüklerden oluşur. Sözcükler zaman vb. herhangi bir gramatikal işlev için biçim değişikliğine uğramazlar. *Mandarin Çincesi, Vietnamca, Tai dili* bu tür dillerdendir. Tek morfepli izole diller hal kategorisine ya da fiil ve unsurları arasındaki ilişkileri gösteren fiil çekimine sahip olmadıkları için daha katı bir söz dizimleri vardır. Tek morfepli izole diller karmaşık bir ton sistemine de sahiptir. Örneğin Çince anlam ayırıcı dört farklı ton bulunur. Böylelikle, aynı ses dizgesine sahip bir morfeple, seslendirildiği tona bağlı olarak birbiriyle ilgili olmayan dört farklı anlama gelebilmektedir (Whaley 1997, Aikhenvald 2007, Moravcsik 2013).

Bazı diller ise belirli derecede eklemelidir. Bunlar sentetik dillerdir. İleri derecede eklemeli dillerde bütün anlamsal/gramatikal unsurlar tek bir köke ekler aracılığıyla kodlanabilir. Böyle dillere polisentetik diller denmektedir. Amerika'daki yerli dillerden Güney Tiwa diline ait bir örnek Whaley 1997'den aşağıya alınmıştır. Örnek aynı dizgede hem isim hem de fiil kökünü barındırdığı için ilgi çekicidir.

Ti-khwian-mu-ban

1.Tk-köpek-görmek-Gmş.

Köpeği gördüm.

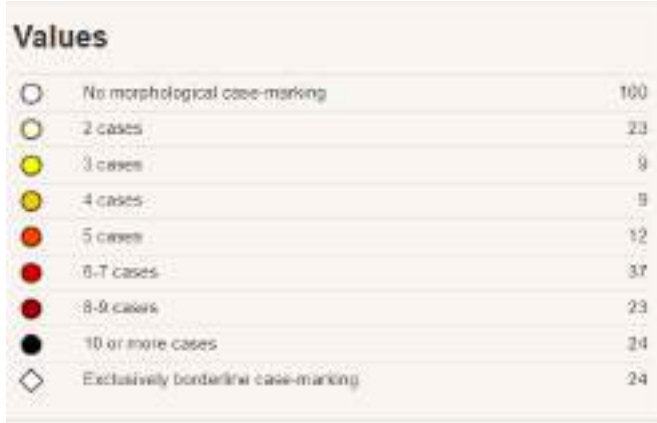
Bazı dillerde kök ve ek arasındaki sınır kaynamıştır ve ayırt etmek mümkün değildir (fusional languages). Sentetik dillerde ise bir sözcük birçok ek alabilir, ancak kök ve ekler arasındaki sınırlar şeffaftır ve katmalarına kolaylıkla ayrılabilir. Bir morfemin nerede bittiği diğer morfemin nerede başladığı bellidir. Morfemle anlamı arasında birebir örtüşme söz konusudur. Türkçe ve Macarca dilbilimsel literatürün en bilindik örneklerindendir (Aikhenvald 2007).

2.3. Hal kategorisi ve hal sayısı

Hal sistemi, adlarla bağlı bulundukları unsur arasındaki ilişkiyi gösteren bir çekim morfolojisi sistemidir. Tipik olarak adlarla bağlı oldukları yüklem arasında cümle düzeyinde ilişki kurarlar. Ayrıca adlarla edatlar ya da diğer adlar arasında öbek düzeyinde ilişki de kurabilirler. Bazı dillerde morfolojik bir hal kategorisi bulunmaz. Oliver A. Iggesen'in WALS'te yer alan verilerine göre, veri tabanında yer alan 261 dünya dilinden 100'ünde herhangi bir hal sistemi bulunmamaktadır. Örneğin *Vietnamca*, *Mandarin Çincesi*, *Tai* gibi izole dillerde morfolojik hal sistemi yoktur. Bu dillerde gramatikal ilişkiler genellikle söz dizimi ile belirlenir. Veri tabanındaki 23 dilde iki morfemden oluşan minimal bir hal sistemi bulunur. Buna karşılık 12 dil 5 üyeli, 37 dil 6-7 üyeli, 23 dil 8-9 üyeli, 24 dil ise 10 ve üzeri üyeli karmaşık hal sistemlerine sahiptir. Macarca 20'den fazla işlek üyeli bir hal sistemiyle dikkat çekmektedir (Iggesen 2013). Aşağıda hal kategorisi ve hal sayısını gösteren haritaya yer verilmiştir.

Harita 3: Hal sayısı (Kaynak: Oliver A. Iggesen. 2013, WALS online)

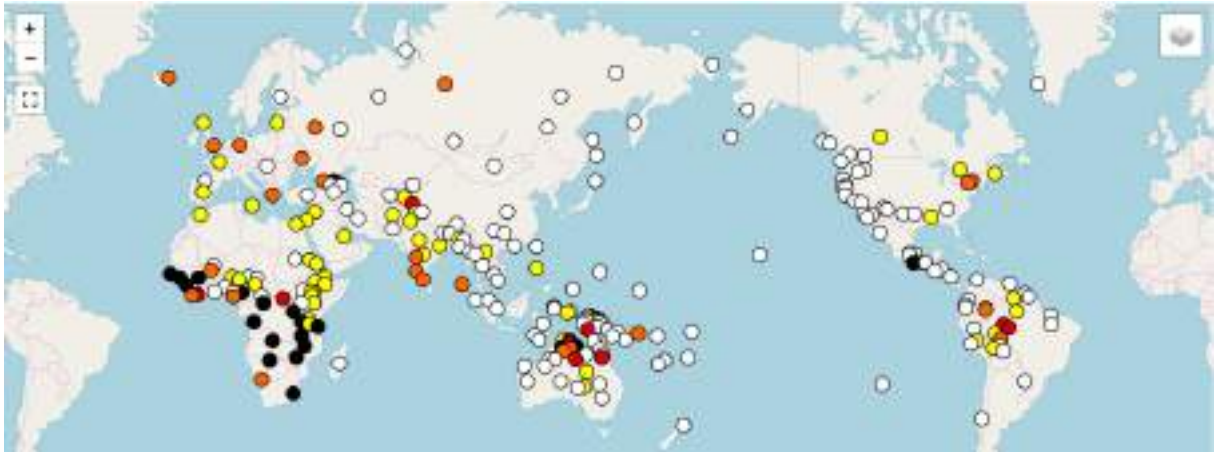

2.4. Cinsiyet kategorisi

Gramatikal cinsiyet, temelde adlarla ilgili bir özellik olmakla birlikte cümlede ad dışındaki diğer üyeleri de etkileyen bir kategoridir. Örneğin Rusçada adın gramatikal cinsiyeti fiil çekimini etkiler, fiil adla cinsiyet bakımından uyuma girer. Gramatikal cinsiyet kategorisi bulunan dillerde yalnız fiiller değil, sıfatlar da adların cinsiyetiyle uyumlu çekimlenebilmektedir. *Almanca*, *Rusça*, *Fransızca* gibi Hint-Avrupa dillerinde, yaklaşık 1500 dilden oluşan *Nijer-Kongo* dil ailesinde gramatikal cinsiyet bulunur. Pek çok Asya dilinde, örneğin Çin-Tibet dillerinde, ayrıca Ural ve Altay dillerinde gramatikal cinsiyet yoktur. Gramatikal cinsiyete sahip dillerde cins sayısı farklılık gösterebilmektedir. Afro-Asyatik diller genellikle iki üyeli, minimal bir sisteme sahiptir. Hint-Avrupa dillerinin büyük bölümünde ise eril, dişil ve nötr olmak üzere üç cins bulunur, ancak *Fransızca* ve *İspanyolca* gibi bazı Hint-Avrupa dillerinde cins sayısı zamanla ikiye indirgenmiştir (Corbett 2013). WALS veri tabanında yer alan 256 dilden 144'ünde gramatikal cinsiyet yoktur. Minimal cinsiyet sistemine sahip olan 50 dilde iki cins bulunurken 26 dilde üç, 12 dilde dört, 24 dilde ise beş ve üzeri üyeli cinsiyet bulunmaktadır, bk. harita 4.

Harita 4: Gramatikal cinsiyet sayısı (kaynak: Corbett 2013 WALS online)

Values		
	None	145
	Two	50
	Three	26
	Four	12
	Five or more	28

2.5. Zaman sistemleri

Diller, sahip oldukları gramatikal zaman sisteminin karmaşıklığına göre de varyasyon gösterirler. Bazı dillerde gramatikal zaman bulunmamaktadır yani geçmiş, şimdi ve geleceği işaretleyen herhangi bir ek yoktur. Zaman yalnız zarflar yoluyla ifade edilmektedir (Örneğin *Burmese* dili). Geçmiş, şimdi ve gelecek zamanlar işaretlenirken zaman sistemini çok daha ayrıntılı veren diller de vardır. Örneğin Batı Afrika'daki bir Nijer-Kongo dilinde geçmiş ve gelecek yakın geçmiş/gelecek, bugünkü geçmiş/gelecek, bir gün önceki/sonraki geçmiş/gelecek, 2 ya da daha fazla gün ve bir yıl ve daha fazla mesafeli geçmiş ve gelecek biçiminde oldukça karmaşık bir zaman sistemi bulunur (Whaley 1997). *Yaruga* dilinde de oldukça ayrıntılı bir zaman sistemi vardır (bk. Dahl, Velupillai 2013). Türkçe dolaylı ve dolaysız geçmiş ayrımını yaparken bazı dillerde böyle bir ayrıma imkan vermeyen tek üyeli bir geçmiş zaman işaretleme sistemi bulunur. WALS veri tabanında yer alan 222 dilden 88'inde geçmiş zaman işaretleyicisi yoktur. Geçmiş zamanı işaretleyen dillerden 94'ünde herhangi bir zamansal mesafe ayrımı yapılmaksızın tek bir işaretleyici bulunur. 38 dilde farklı zamansal mesafeleri işaretleyen 2-3 türlü geçmiş zaman işaretleyicileri bulunurken 2 dilde 4 ve üzeri zamansal mesafe ayrıntısı veren geçmiş zaman işaretleyicileri vardır (Dahl, Velupillai 2013).

2.6. Sınıflandırıcı (Classifier) kullanan diller

Güneydoğu Asya, Doğu Asya, Papua Yeni Gine, Avustralya ve Amerika'nın batı kıyılarında bulunan dillerde sınıflandırıcı adı verilen özel bir kategori bulunur. Bu dillerin büyük bir kısmı morfolojik bakımdan izole dillerdir (*Çince, Tai dili, Vietnamca, Burmese* vb.). Sınıflandırıcılar, bir isimle eşdizimli olarak kullanılıp isme ait önemli semantik bilgiler verirler. Zorunlu olarak işaretlenen bir kategoridir. Bir nesnenin belirli bir konsept altında sınıflandırılmasını sağlayan mental işlemler yaparlar. Adın tekil mi çoğul mu olduğu, bir canlının insan mı hayvan mı olduğu, kutsal bir varlık mı insan mı olduğu, nesnenin biçimsel olarak düz mü oval mi olduğu vb. konularda semantik kodlama yapar (Bisang 1999).

2.7. Sesbilimsel tipoloji

Diller sesbilimsel envanter bakımından varyasyon gösterebilmektedir. En az envanter sesbilimsel envanter, ünlü ve ünsüz toplamı 11 ses olarak kaydedilmiştir. En hacimli envantere sahip dillerde ise 100'den fazla ses bulunmaktadır. En az ünlü envanteri 2 ile *Yimas* adlı bir Papua Yeni Gine dilinde, en az ünsüz envanteri ise 6 ünsüzle *Rotokas* adlı bir diğer Papua Yeni Gine dilinde yer alır. Ünsüz sayısı fazla olan dillerde klik sesler gibi daha karmaşık seslere de rastlanmaktadır (Maddieson 2011: 540).

3. Dilbilimsel tipoloji ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi

Önceki bölümde dillerde görülen tipolojik farklılıklar hakkında genel bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ise yabancı dil olarak Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmalarda sözü edilen öğrenici hatalarının ne ölçüde tipolojik farklılıklardan kaynaklanabileceği değerlendirilmeye çalışılacaktır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlara dair çalışmalarda şu tür konulara dikkat çekildiği görülmektedir:

- Kaynak dilin ses envanterinde bulunmayan seslerin telaffuzunda yaşanan sorunlar. Örneğin yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Arnavut öğrencilerin Arnavutça ses envanterinde bulunmayan ö sesini telaffuz ederken sorun yaşamaları.
- Söz dizimi farklılıkları nedeniyle yaşanan sorunlar
- Hal kategorisinde görülen farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan sorunlar. Örneğin Arnavutçada yönelme ve bulunma halinin aynı önekle işaretlenmesi nedeniyle Arnavut öğrencilerin Türkçedeki durumu zor kavramaları.
- Kaynak dilde, geçmiş zamanda belirli-belirsiz geçmiş zaman ayrımının yapılmaması nedeniyle Türkçe geçmiş zamanın öğrenilmesinde –*DI/-mİş* ayrımının kavranmasıyla ilgili olarak ortaya çıkan sorunlar (Karazeybek 2016, Karaçoban, Kayhan, Kayhan 2016)
- Anadili Boşnakça olan öğrencilerin Boşnakça sesbilimsel envanterde 5 ünlü bulunması (ı, ö ve ü bulunmuyor) nedeniyle ortaya çıkan telaffuz sorunları ve bu durumun yazılı metinlere de yansması: *uzum, ordek, yuz*.
- Boşnakça ve Türkçe hal kategorisiyle ilgili olarak fiil istemlerinin akuzatif-ablatif arasında farklı tercihlerde bulunmasından kaynaklı sorunlar. Örneğin *nefret et-* ve *hoşlan-* fiillerinin Boşnakçada akuzatifli Türkçede datifli öge tercih etmesi, Boşnak öğrencilerin *Seni nefret ediyorum* gibi tümceler üretmesine neden olmakta.
- *Var-yok* cümlelerinin öğretiminde karşılaşılan sorunlar (*Benim arabam var yerine Ben varım araba*. Boşnakçada iye-kışı kodlaması var-yok üzerine yapıyor)
- Boşnakçadaki geçmiş zaman sisteminin farklı olması nedeniyle Türkçe geçmiş zamanda –*DI/-mİş* ayrımını yapmada zorlanma (Çangal ve Hattatioğlu 2016)

Yukarıda sözü edilen sorunların, kaynak dil ve hedef dil arasındaki tipolojik farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir. İkinci bir dili öğrenme süreci, iki dilbilimsel tipin (kaynak dil ve hedef dil) yapısal ve işlevsel olarak karşılaşmasını içerir. Tipolojik farklılık, öğrenme güçlükleri ve öğrenme süresiyle bağıntılıdır. Gerçekte öğrencinin zihninde iki farklı dilbilimsel sistemin bulunması, bireysel düzeyde bir dil ilişkisi durumu yarmaktadır (Ramat 2012).

Yabancı bir dili öğrenenler, bu dili öğrenme sürecinden önce de kaynak dil/anadilleri dolayısıyla olgun bir anlamsal, pragmatik ve söz dizimsel sisteme ve belirli bir dünya bilgisine sahiptir. Dolayısı ile anadili sistemleri, yabancı dilin gramerini inşa etmede bir başlangıç noktası oluşturur. Başlangıçta, hedef dilin sözcükleriyle cümle üretirken anadilin gramerini bir omurga gibi kullanabilmektedirler. İşte kaynak dilden hedef dile uzanan bu dile *ara dil* (interlanguage) ya da *öğrencinin dili* (learner's language) denilmektedir (Song

2002). Bu ara dil, kaynak dilin tipolojisinden bağımsız değildir. Ancak hedef dile doğru tipolojik bir değişme sürecini de içermektedir.

4. Sonuç

Yabancı/ikinci dil öğretiminde öğretici yeterliliklerini ele alan çalışmalarda öğretmenlerde/dil okutmanlarında bulunması gereken yeterlilikler arasında dil yeterliliği, içeriksel yeterlilik/bilgi yeterliliği, öğretme becerisi, bağlam bilgisine sahip olma, profesyonel davranma, pedagojik düşünme vb. (bk. Richards 2011) özelliklerden söz edildiği görülmektedir. Bu çalışmada, yabancı/ikinci dil öğreticilerine, bir yeterlilik olarak tipolojik farkındalığın kazandırılmasının önemli olduğu ileri sürülmektedir. Sözü edilen yeterlilik öğretmenlere kaynak dilin öğretilmesi anlamına gelmemektedir. Kastedilen, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlere, öğrenci hatalarının kaynak dille hedef arasındaki tipolojik farklılıklardan kaynaklanması durumunda oluşabilecek düzenli hataları fark etme ve sağlıklı dönüt verebilme düzeyinde tipolojik farkındalık kazandırılmasıdır. Böylece, başlangıçta, hedef dilin sözcükleriyle cümle üretirken anadilin gramerini bir omurga gibi kullanabilen, kaynak dilden hedef dile uzanan bir dile *ara dile* (interlanguage) sahip olan öğrencilerin, hedef dile doğru evrilen tipolojik değişme sürecinin daha sağlıklı ilerlemesine katkı sağlanabilir.

Kaynaklar

- Aikhenvald, Alexandra Y. (2007). Typological distinctions in word-formation. *Language Typology and Syntactic Description: Grammatical Categories and the Lexicon*. Second Edition. Volume III. Edited by Timothy Shopen. Cambridge University Press
- Bisang, Walter (1999). Classifiers in East and Southeast Asian languages: Counting and beyond. In Jadranka Gvozdanovic (ed.), *Nominal Types and Changes Worldwide*, 113-185. Berlin: Mouton.
- Corbett, Greville G. (2013). Number of Genders. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology (Available online at <http://wals.info/chapter/30>, Accessed on 2018-11-25.).
- Croft, William (2003). *Typology and Universals*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çangal, Önder, Hattatıoğlu Ahmet (2016). Bosna Hersek'te Türkçe Öğretimi, Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri. *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar 2*, 71-113. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.
- Dahl Östen, Velupillai Viveka (2013). *The Past Tense*. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.(Available online at <http://wals.info/chapter/66>, Accessed on 2018-11-25.).
- Dryer, Matthew S. (2013). Order of Subject, Object and Verb. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Available online at <http://wals.info/chapter/81>, Accessed on 2018-11-25.).

- Erdem, Mevlüt (2015). Türk Dili Tipolojisi Üzerine. Gül, Bülent (ed.). *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 67-76.
- Greenberg Joseph H. (1963). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Joseph h. Greenberg (ed.). *Universals of Language*. London: MIT Press, pp. 73-113.
- Iggesen, Oliver A. (2013). Number of Cases. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Available online at <http://wals.info/chapter/49>, Accessed on 2018-11).
- Johanson, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. İkinci Baskı. Çev. Nurettin Demir. Ankara: TDK.
- Karaçoban E, Kayhan S., Kayhan M. (2016). Arnavutluk'ta Türkçe Öğretimi, Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri (Tiran Örneği). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar 2*, 43-71. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.
- Karazeybek, Alper (2016). Arnavutluk'ta Türkçe Öğretimi, Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri (İşkodra Örneği). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar 2*, 11- 43. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.
- Lehmann, Winfred P. (1973). A structural principle of language and its implications. *Lg.* 49. 42-66.
- Maddieson, Ian (2011). Typology of phonological systems. In *The Oxford handbook of linguistic typology*. Jae Jung Song (ed.), Oxford: Oxford University Press: 534–548.
- Moravcsik, Edith A. (2013). *Introducing Language Typology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramat, Anna G,acalone (2012). Typology and Second Language Acquisition. In *Encyclopedia of Applied Linguistics*. Edited by Carol A. Chapelle. UK : Wiley-Blackwell
- Richards, C. Jack (2011). Exploring teacher competence in language teaching, *JALT July-August 2011*. Special issue. 3-7.
- Rijkhoff, Jan (2007). Linguistic Typology: A short history and some current issues. *Sprog: Tidsskrift for Sprogforskning* 5, 1-18 (now called: Skandinaviske Sprogstudier). 5. 1-18.
- Song, Lae Lung. (2002). Linguistic typology and language acquisition: The accessibility hierarchy and relative clauses. *Language Research* 38 (2), 729-756.
- Stoll, S. and Bickel, B. (2013). Capturing diversity in language acquisition research. *Language Typology and Historical Contingency: In Honor of Johanna Nichols*. Amsterdam: John Benjamins 195–216.
- Uzun, Nadir E. (2013). Dil Öğretiminde Dil Tipolojisinin Yeri Üzerine. *Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı*. Ed. Mustafa Durmuş ve Alpaslan Okur, 551-563. Ankara: Gafiker.
- Whaley, Lindsay J. (1997). *Introduction to Typology. The Unity and Diversity of Languages*. Thousands Oaks: Sage.
- Yılmaz, Emine (2016). Türkçenin Tipolojisi. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Kuramlar, Yöntemler, Beceriler, Uygulamalar*. Ed. Faruk Yıldırım, Burak Tüfekçioğlu. 1-15. Ankara: Pegem Akademi.

BATI KARADENİZ BÖLGESİNDE KADIN BAŞ GİYİMİYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Prof.Dr. Naciye ATA YILDIZ
Gazi Üniversitesi / Türkiye
yildiz.naciye@gmail.com

Giriş

Günlük hayatta geleneksel giyimin ortadan kalkması, giyimle ilgili sözlerin de zaman içinde unutulmasına sebep olmaktadır. Yöresel olarak değerlendirildiğinde, giyim isimlerinin zengin bir birikim oluşturduğu görülmektedir. Baş giyiminden ayak giyimine kadar yöreler arasındaki farklılıklar ve ortaklıklardan oluşan geniş bir kelime dağarcığı bulunmakla birlikte, şehirlerde olduğu gibi kırsal kesimde de giyinmenin tek tipleşmesi, - mesela erkek giyiminin gömlek-pantolon, kadın giyiminin de elbise, etek-gömlek şekline dönüşmesi, geleneksel olan giyim isimlerinin günlük konuşma dilinden çıkmasına sebep olmaktadır. Kadın baş giyimi için de aynı durum söz konusudur; baş giyiminde de mahalli kültürlerde renk, örtme şekli, süsü, statü göstergesi olması gibi çeşitli etkenlerle oluşmuş olan zengin kelime kadrosunun yerini, günümüzde genel olarak başörtüsü, türban, yazma, yemeni, tülbent gibi birkaç kelime almış gibi görünmektedir. Bu sözlerin büyük bir kısmının Derleme Sözlüğü'ne girmemiş olması da alanla ilgili olarak çalışanlar için bir eksikliktir.

Günümüze kadar özellikle güzel sanatlar ve tasarım alanlarında çalışan araştırmacıların, yörelere ait giyim-kuşam çeşitlerini, tekniklerini içeren değerli çalışmalar yaptığı, ancak bu çalışmalarda yer alan giyimle ilgili onlarca kelimenin maalesef söz varlığı açısından çok fazla dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu konuda “Anadolu’da Kadın Başlıkları” adıyla bir eser yayımlayan Nevin Balta (2014), yazılı kaynaklardan hareketle bu zengin birikimi bir kitap bütünlüğünde ortaya koymuştur. Günümüzde bir turizm getirisi olarak popüler hale gelen yapma bebekçilik alanında dahi, giyim ve örtü isimlerinin özgünlüğünün ve zenginliğinin çok sınırlı olarak korunduğu dikkati çekmektedir. Birçok giyim eşyası isminin, bunları kullanan ve/veya tanıyan kişilerle birlikte söz dağarcığımızdan çıkacak olması, konunun önemini ortaya koymaktadır. Birçok ülkenin giyim-kuşamla ilgili söz varlığını gösteren dil haritaları mevcutken, Türkiye’de henüz böyle kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Bu çalışmada sırasında maalesef, artık bu tür söz varlığının büyük ölçüde unutulmuş olması, daha önce de belirttiğimiz gibi belirli kelimelerle ifade edilmesi nedeniyle, çok fazla kişiyi sözlü kaynak olarak kullanmak mümkün olamamıştır. Bu sebeple, eski kaynaklara istinaden yapılan çalışmalar, yörelerin özelliklerini yansıtan internet kaynakları da çalışmada başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

Bu ve benzer çalışmaların nihai hedefi bu alandaki söz varlığımızın kayıt altına alınmasını sağlamaktır.

Çalışmada yörelerden tespit edilen kelimeler Derleme Sözlüğü’nde araştırılmış ve bulunup bulunmadığı belirtilmiştir. Giyim isimlerinin bazen benzer olmakla birlikte aynı yöre içinde bile farklı özellikler taşıyabildiği görüldüğünden, bir baş giyimi ismi farklı bir örtü çeşidini ifade ediyorsa, bunlar belirtilmiş ve özel günlerde veya statü göstergesi olarak kullanılan baş giyimleri varsa bunlar belirlenmeye çalışılmıştır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Baş giyimin ismi ve şekil özelliği	Kullanıldığı yöre ve Derleme sözlüğün-de yer alıp almadığı	Statü/Kullanıldığı yer	Yöresel özellikleri
Abacuk	Zonguldak		Oyalı yemeni ¹
Al	Bolu D.S. de var. Yöre eksik.		Evli kadınların kullandığı bir örtüdür. Kırmızı ipek, şifon ya da krep üzerine pullarla işlenmektedir. Kenarlarında sarı simden oya veya firkete ile pullu oyalar yapılmaktadır. ²
Alınlık	Safranbolu, Bolu/Mengen D.S. de var.		Fes üzerinde kullanılmaktadır ³
Al tütek	Bolu/Kıbrısçık D.S. de yok.	Gelin giyimi	90 x 90 cm. ebatlarında kırmızı ipekten yapılır. Bu kumaş gelinin yüzünü kapat-mak içindir. Duvaktan sonra gelinin tepeliğine çeki olarak kullanılır. Yeşil çevre ile birlikte gelinin başını kapatır. ⁴
Al yeşil	Kastamonu/Tosya D.S. de yok.	Gelin giysisi	Yemeninin üzerine takılır. Genellikle saten veya şifon kumaştan yapılır. Dikdörtgen iki kumaşın bir uzun kenarının birbirine dikilmesinden oluşturulur.Bu dikilen kısım alına getirilir ve arkada “v” biçiminde görünecek şekilde gizlice iğnelenir ⁵
Atça ⁶ [<(T)at+ça]	Bolu;Bartın, Safranbolu, Zonguldak ⁷ D.S. de yok.		Kenarları pullu, metal, renkli boncuklu olan ve fes üzerine bağlanan başörtüsü.
Atgı	Kastamonu/Abana, Bozkurt, İnebolu,Küre ⁸ D.S. de yok.	Kış göstergesi	Kışın baştan itibaren örtülüp omuzları kapatan kare şeklinde yünlü dokuma.
Ayak	Kastamonu/Tosya	Gelin giysisi	Perşanın şakaklara gelen kısmındaki

¹ /www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html

² Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.12.

³ <http://www.dilekisleme.com/folklor-kostumleri/karabuk-safranbolu-kiyafeti>

⁴ <http://www.kibriscik.gov.tr/yoresel-kiyafetler>

⁵ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). “Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.612.

⁶ <http://ozhanozturk.com/2017/08/29/karadeniz-bolgesi-geleneksel-giyim-kusam-sozlugu/>

⁷ /www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html

⁸ Kaynak kişi: Sabahat Yılmaz.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	D.S. de yok.		uzun boncuk dizileri ⁹
Baskuluklu fes	Bolu D.S. de yok.		Ön kısmında üç altın bulunan fes.
Baş altını	Bolu D.S. de yok.		Kırmızı kurdele ya da bükülmüş ince kumaşa aralıklarla geçirilen altın liralara fesin alın kısmına, çeki üzerine yerleştirilmekte ve arkadan bağlanmaktadır ¹⁰
Beşlik	Bolu/Mengen D.S. de yok.		Alınlık üzerine takılan altın ¹¹
Birlik	Bolu/Mengen D.S. de yok.		Alınlık üzerine takılan altın ¹²
Boy carı	Kastamonu/Abana ¹³ D.S. de yok.		
Burma	Kastamonu/Şenpazar, Pınarbaşı, Azdavay D.S. de yok.		Sarı-siyah boncuklardan örülen çekinin orta kısmına tutturulan süs ¹⁴
Bürgü	Bolu/Göynük D.S. de var.		
Bürü	Kastamonu/Abana D.S. de var.	Bir ucunun yandan arkaya atılması bekarlık simgesi.	Kadın ve kızların örttüğü beyaz dikdörtgen kenarları dantel veya iğne oyalı örtü
Car/Çar	Kastamonu/Abana ¹⁵ , Tosya, Daday, Küre, D.S. de var.	Evli kadının sokak giyimi	Kastamonu/Tosya: Siyah ince bir kumaştan yapılır. Bel kısmı lastikli başa gelen kısım ise göbeğe kadar açık olup içinden elle tutulmak suretiyle giyilir. ¹⁶ Kastamonu/Daday, Ağlı, Araç, Seydiler: Vücudun üst kısmını tamamen örten, dikdörtgen şeklindeki bu örtü beyaz renk üzerine siyah desenlidir.

⁹ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). "Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.611.

¹⁰ Melda ÖZDEMİR (2009). "Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.6.

¹¹ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.11.

¹² Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.11.

¹³ Selma Toprak

¹⁴ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008)." Kastamonu'da Geleneksel Kadın Giysileri". ICANAS, C.III, s.1314.

¹⁵ Selma Toprak

¹⁶ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). "Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.612.

			Uzun kenarın iki köşesi çene altından dolanarak iki yanda yanakla başörtü arasına sıkıştırılarak sabitlenmektedir.
Çatki/Çatku [<(T)çat+kı] ¹⁷	Bartın/Amasra, Zonguldak, Bolu, Safranbolu, Devrek “Çatki D.S. de var. Çatku D.S. de yok.	Genç kız ve düğün giyimi	Zonguldak: Sarı-yeşil dallı pullu tülbent. ¹⁸ Bolu, Safranbolu, Devrek: Sarı-yeşil renkte alına sarılan başörtüsü Bartın: Fesin üzerine özel günlerde tutturulan pullu örtü. ¹⁹
Çatma	Kastamonu/Şenpazar D.S. de var, yöre eksik.		Takkenin yan kısmını oluşturan parça ile tepe kısmını oluşturan dairenin kanaviçe ile işlenip birleştirilmesi işlemi ²⁰
Çeki	Bolu, Kastamonu/Tosya, Karabük D.S. de var, yöre eksik.	Tosya’da gelin giysisi	1. Bolu: Fes’in üzerine bağlanan üçgen kumaştır. Çeki olarak, şifon, krep, saten gibi parlak ve kaygan kumaşlar kullanılmakta ve kenarlarına iğne oyası yapılmak tadır. Fesin alın kısmındaki altınların üstüne çeki bağlanmaktadır ²¹ Genellikle kırmızı rengin tercih edildiği çeki, yazma türünde kumaştan yapılmış başörtüsünün fesin alın kısmına bağlanması ve uçlarının fesin içine saklanması şeklinde kullanılan bir tülbenttir ²² . Tosya’da: Tacın üzerine takılır. Taçtaki kalınlığı desteklemek amaçlı kullanılır. Taçtaki kabarık kısım çekide de mevcut olup bu kısımlar üst üste getirilerek çeki başa bağlanır. Çeki genellikle 3-4 metre olmakta başa iki kere dolandıktan sonra enseden aşağı sarkıtılmaktadır. Eni ise başa takılan kısımlarda 13cm, sarkıtılan

¹⁷ <http://ozhanozturk.com/2017/08/29/karadeniz-bolgesi-geleneksel-giyim-kusam-sozlugu/>

¹⁸ [/www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html](http://www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html)

¹⁹ <http://www.bartinkulturturizm.gov.tr/TR,68992/yoresel-kiyafetler.html>

²⁰ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. ICANAS, C.III, s.1313.

²¹ Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.12.

²² Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.6.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

			kısımlarda ise 7 cm dir. Genellikle kırmızı kumaştan yapılır. ²³ İlgaz: Siyah kumaştan yapılır
Çelme	Bolu/Mengen D.S. de var.		Baş bağlama şekli: Evli kadınların poğu üçgen katladıktan sonra uçlarını çene altından bağlayıp tek yanak ile örtü arasına sıkıştırmaları şeklindeki baş bağlama biçimi. ²⁴
Çember/Çenber/Cember	Tüm yöre D.S. de var.		
		Kastamonu: Mevsim göstergesi (Kışın yeşil, yazın beyaz çember bağlanır) Bolu: Yaşlı kadın baş giyimi	Bolu: Pamuklu ve kare formundaki dokuma parçası üzerine ipek iplik ile suzeni (zincir işi) tekniğiyle işlenen bir başörtüsü çeşididir. . Genellikle başörtüsünün merkez kenar ve köşelerinde yer alan motifler bitkisel ve geometrik motiflerden oluşmakta ve çoğunlukla yeşil, turuncu ve sarı ipek ipliklerle işlenmektedir. Çember başörtüsünün kenarları isteğe bağlı olarak saçak, püskül, firkete oyası ya da Kastamonu çarşaf bağlama tekniği ile temizlenmekte ve süslenmektedir. Günümüzde çember'in püsküllerinde sim iplik kullanılmaktadır. Çember çene altından dolanarak başın tepesinde bağlanmaktadır ²⁵ Kastamonu: Düz renk pamuklu kumaştan hazırlanır. Karabük: Fitilli olarak dokunan pamuklu kumaş ²⁶

²³ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). “Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.611.

²⁴ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen’de Geleneksel Giyim Kuşam. s.16.

²⁵ Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.6-7.

²⁶ <http://karabukkultur.gov.tr/TR,63741/eflanide-giyim-kusam.html>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Çene bağı	Bolu D.S. de yok		Fesin düşmemesi için çene altından bağlanan kumaştan yapılmış bağ.
Çene boncuğu	Kastamonu/Şenpazar, Azdavay, Pınarbaşı D.S. de yok	Boncuk dizisinin sayısı ekonomik durum göstergesi. Sadece kumaştan yapılması yaşlılık göstergesi.	Takkenin baştan kaymaması için, çenenin altından ve kulakların önünden ya da arkasından geçerek, tepede bağlanan takı ²⁷
Çene ipi	Kastamonu/Şenpazar, Azdavay, Pınarbaşı D.S. de yok	Boncuk dizisinin sayısı ekonomik durum göstergesi. Sadece kumaştan yapılması yaşlılık göstergesi.	Takkenin baştan kaymaması için, çenenin altından ve kulakların önünden ya da arkasından geçerek, tepede bağlanan takı ²⁸
Çevre	Bolu/Kıbrısçık- Mengen D.S. de yok		Kıbrısçık: Üçgen şeklinde katlanan ve geniş kısmı tepeye getirilerek çene altından geçirilip tepede bağlanan örtü. ²⁹
Çökö	Kastamonu/Taşköprü D.S. de var.	Evli kadın örtüsü	Baş giyiminin fesin üzerine kaplanan ve dikilen kumaş parçalarıyla yemeniden oluşan ve hıltar ile sağlamlaştırılan bir bölümü. Pınarbaşı: Takke
Çökö dürme	Kastamonu/Pınarbaşı D.S. de yok		Çekinin takkeye bağlanması işlemi
Dallı çeki	Bolu/Kıbrısçık	Kırmızı dallı çeki gelinlik,	Etrafında çiçek desenleri olan çeki.

²⁷ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. ICANAS, C.III, s.1315.

²⁸ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. ICANAS, C.III, s.1315.

²⁹ <http://www.kibriscik.gov.tr/yoresel-kiyafetler>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	D.S. de yok	bordo dallı çeki bekarlık göstergesi.	
Duvak	Tüm bölge D.S. de var	Gelin giysisi (Sadece gelin baba evinden evlendiği yere götürülürken takılır)	Gelin baba evinden çıkarken gelinliğin üstüne başa giyilen ön kısmı kırmızı, arka kısmı yeşil olan bir örtüdür. Başa takılan kısmında altta fes bulunmakta, bu fesin üzerine al-yeşil kumaş geçirilir ve bu kumaşın fese gelen yerlerinin dış kısmı çeşitli pul, boncuk, düğme ile süslenmektedir. Ön kısımda yukarıya doğru sivri bir bölüm bulunur. Kumaşın ince kullanılmasının nedeni ise baştan dize kadar tüm vücudu kapattığı için görmenin engellenmemesini sağlamaktır. Sadece gelin evden çıkarılırken giyilir. ³⁰
Fes/Fez [<(F)fes] ³¹	Tüm bölge D.S.de var	Bolu'da duvak gününde gelin tarafından giyilmektedir. Bolu/mengen : Çuhadan yapılmış olması tercih ve değer sebebidir ve evli kadınlar tarafından kullanılır. Orta yaş göstergesi olarak üzerindeki altın ve süsler çıkarılarak sadece kırmızı yemeni ile kullanılır ³²	Bolu: Çağ adı verilen şiş ile yünden örülen kadın başlığı Bolu/Mengen: Kastamonu: Karton üzerine genellikle bordo kumaş sarılarak hazırlanan başlık.
Gül	Bolu/Mudurnu D.S. de var Yöre eksik	Gelin giysisi	Gelin tacı

³⁰ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). "Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.612.

³¹ <http://ozhanoturk.com/2017/08/29/karadeniz-bolgesi-geleneksel-giyim-kusam-sozlugu/>

³² Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.11.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Hıltar	Kastamonu/Taşköprü D.S. de yok.		Fesin arka kısmında sağ ve sola dikilen düğmelere takılan ve sağlam bir ipe dizilen renkli boncukların çene altından geçecek şekilde düğmelere bağlanmasıyla oluşan bağ. ³³
İmik bağı	Kastamonu/Şenpazar, Azdavay, Pınarbaşı D.S. de yok	Boncuk dizisinin sayısı ekonomik durum göstergesi. Sadece kumaştan yapılması yaşlılık göstergesi.	Takkenin baştan kaymaması için, çenenin altından ve kulakların önünden ya da arkasından geçerek, tepede bağlanan takı ³⁴
Kayramış yazma	Kastamonu/Cide D.S. de yok		Çar gibi büyük sarı yazma
Kısa fes	Karabük/Eflani D.S. de yok		
Krep	Düzce/Gümüşova D.S. de var		İpek baş örtüsü ³⁵
Mangır	Bolu/Yeniçağa D.S. de yok	Gençlik göstergesi	Fese dikilen altın
Mücessem/Mücestem	Kastamonu/Taşköprü D.S. de var		Fesin üzerine sarılan yemeni
Nakışlı yazma	Bolu D.S. de var	Tepeden bağlanması genç kız, yanakların yanına kısıtılarak örtülmesi evli ve yaşlı kadın göstergesi.	
Nezgep	Kastamonu/Çatalzeyin		Üzerine beyaz yemeni örtülen takke ³⁶

³³ <http://www.taskopru.bel.tr/index.php/yoresel-giyim/>

³⁴ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. ICANAS, C.III, s.1315.

³⁵ Zeynel ÖZLÜ (2015). 19. Yüzyılda Bir Batı Karadeniz Kenti Gümüşâbâd/Gümüşova (Sosyal-Kültürel ve Ekonomik Durum). İstanbul, Fırat Basım, s.165.

³⁶ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. ICANAS, C.III, s.1317.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	D.S. de var, yöre eksik.		
Onluk	Bolu/Mengen D.S. de yok		Alınlık üzerine takılan altın ³⁷
Örtme	Bolu, Bartın, Düzce D.S. de var		Bolu:Pamuk dokuma düz beyaz örtü. ³⁸ , ³⁹ Düzce: Renkli ve çizgili olabilen, genellikle ipek örtü
Peçe	Bolu/Mengen D.S. de yok		Gelin almaya giden kadınların yüzlerini örtmek için kullandığı boncuklu ve işlemeli dikdörtgen örtü ⁴⁰
Perşan	Kastamonu/Tosya D.S. de yok	Gelin giysisi. İlk defa duvak günü takılır. Daha sonra yeni gelin katıldığı duvak ve kınalarda takabilir.	Tengenin üzerine takılır. Ön kısmında boncuklardan saçaklar oluşturulmuştur. Perşan kırmızı kumaş üzerine boncuklardan oluşan saçakların tutturulmasıyla oluşturulur. Boncuklar kırmızı, turuncu, yeşil, lacivert ve beyaz olmak üzere çok renkli kullanılmaktadır ⁴¹
Peyik	Kastamonu/Pınarbaşı, Azdavay, Şenpazar D.S. de yok	Genç kız baş giyiminin parçası	İki üçgen kumaş parçasının, birleştirilmesi ve takkenin tepesine gelecek olan kenarının, içine ip geçirilecek şekilde kıvrılarak dikilmesiyle elde edilir. Kıvrılarak dikilen kenarın içine ip geçirilerek büzülür ve takke basıklaştırıldıktan sonra üzerine geçirilir . Peyiğin öne gelen kısmı pullar ve halkalarla örülen oyalarla süslenir. ⁴²
Pirpir	Kastamonu D.S. de yok		Yazmanın kenarındaki pullu süsleme
Poğ/Nakışlı-telli poğ	Bolu/Yeniçağa, Mengen	Evli kadın göstergesi	Pamuklu beyaz kumaş üzerine, tel kırma tekniği ile işlenen ve kenarları pullu firkete oyası ile süslenen başörtüsü ⁴³

³⁷ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen’de Geleneksel Giyim Kuşam. s.11.

³⁸ Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.7.

³⁹ <https://www.alevleforum.com/soru-lar-ve-cevap-lar/520586-bartinin-yoresel-kiyafetleri.html>

⁴⁰ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen’de Geleneksel Giyim Kuşam. s.23.

⁴¹ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). “Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.611-612.

⁴² Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. *ICANAS*, C.III, s.1314.

⁴³ Fatma YETİM, Hülya KÖKLÜ, Melda ÖZDEMİR (2008). “Yeniçağa İlçesi ve Dereköy’de Geleneksel Kadın Kiyafetleri ve Süslemeleri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi – Journal of Social Sciences Cilt / Volume:2 Sayı / Issue: 17, s.164.*

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	D.S. de var.		Bolu/Mengen: Kare şeklinde örtü. Nakışlı poğda beyaz pamuklu kumaş üzerine dört köşeye nakış yılmaktadır. Telli poğlarda ise örtünün her tarafına tel kırma yapılmaktadır. ⁴⁴
Pullu	Bolu/Göynük D.S. de var, yöre eksik	Kına gecesinde duvak olarak kullanılır.	
Sarı yazma	Kastamonu/Cide D.S. de yok		Sarı tülbenet üzerine geleneksel baskılı yazma.
Sarık	Kastamonu/Pınarbaşı D.S. de var.	Gelin giyimi	Duvağın etrafının sarılmasıyla oluşan baş giyimi
Susma	Kastamonu/Tosya D.S. de yok	Gelin giysisi	Baş giyimin altından takılan ve şakaklardan sarkan boncuklu süs.
Şamiye	Düzce D.S. de yok	Etnik gösterge (Boşnak)	Kulak arkasından geçirilip arkada bağlanan baş örtüsü ⁴⁵
Şarpa (eşarp)	D.S. de yok		Genellikle ipekli kumaşlardan yapılan kadın baş örtüsü ⁴⁶
Taç	Kastamonu/Tosya, Bartın D.S. de var	Yeni gelin giysisi.	İki yarım dairenin dikilmesinden oluşmuştur. Giyildiğinde görülmediği için herhangi bir kumaştan yapılabilir. Dikim yerlerinden çene altından geçecek şekilde iki dizi boncuk sarkıtılmıştır. Bu dizilerde bir boncuk bir karanfil vardır. Karanfil kullanılması nereden ise hem farklı görünmesi hem de güzel kokmasıdır. ⁴⁷
Takka/Takke/T ekke	Bolu Kastamonu/Şenpazar D.S. de var	Bolu: Evlilik göstergesi	Değişik motiflerde dövme olarak yapılan gümüş tepeliğin fes üzerine dikilmesi ve çekinin fes etrafına bağlanmasından oluşan baş giysisinin bütünüdür. ⁴⁸
Tel kırma	Bolu		

⁴⁴ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.11-13.

⁴⁵ DURSUN, Filiz, Çiğdem DURSUN ÇALIŞAN, Gülden ABANOZ (2015). "Düzce İli Geleneksel Boşnak Giysilerinin İncelenmesi". *Karadeniz Araştırmaları*, S.47, s.177.

⁴⁶ Kaynak Kişi: İfakat Ata

⁴⁷ E.Elhan ÖZÜKastamonu/ŞenparS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). "Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.611.

⁴⁸ Melda ÖZDEMİR (2009). "Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.8.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	D.S. de var, anlamı farklı (Bir işleme tekniği)		
Tenge	Kastamonu D.S. de yok		Çekinin üzerine takılır. Ön kısmında tenge denilen sarı lira şeklinde metaller bulunmaktadır. ⁴⁹
Tepelik	Bolu/Mengen, Kastamonu D.S. de var	Bolu/Kıbrısçı k: Tepeliğin önünden sarkan zincirler özgürlüğü ve bağımsızlığı ifade ederken, ucundan sarkan al-tın yada gümüş paraların bolluğunun ise bereketi ifade etmektedir. Bolu/Mengen :Gelin giyimidir.	Bolu: Kadın fesleri üzerine dikilen veya doğrudan doğruya saç üzerine yerleştirilen tepelik, çoğunlukla gümüşten ya da altından yapılan bir baş süslemesidir. Fesi tamamen ya da kısmen örten tepelikler çoğunlukla düz, kubbeli ya da tas biçiminde yapılmaktadır. ⁵⁰ Kastamonu: Pirpir ve boncuklarla süslenerek fesin üst bölümüne önden görülecek şekilde dikilen kumaş parçası. ⁵¹ Bolu/Mengen: Çuha veya kartondan yapılmış sivri tepelik kullanılmaktadır. ⁵²
Tokalı/Tokalı örtme	Bolu/Göynük D.S. de yok		Çevre veya çembere verilen ad ^{53, 54} , İki ucuna bordür dokunan veya işlenen baş örtüsü ⁵⁵
Tülbent	Bütün yöre D.S. de var		Kumaş türü iken örtü ismi olarak yaygınlaşmış.

⁴⁹ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). “Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.611.

⁵⁰ Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.8.

⁵¹ <http://www.taskopru.bel.tr/index.php/yoresel-giyim/>

⁵² Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen’de Geleneksel Giyim Kuşam. s.10..

⁵³ <http://www.bolu.gov.tr/yoresel-kiyafetler>

⁵⁴ Aysen SOYSALDI, “Bolu-Göynük Tokalı Örtmeleri”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C.3, S.5, s.150-163.

⁵⁵ Melda ÖZDEMİR (2009). “Bolu İli Göynük İlçesi Geleneksel Kadın Başlığı”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, V.4, N.1, s.102.

Tütek	Bolu/Kıbrısçık D.S. de yok	Gelin giyimi	Gelinlerin başına örtülen kırmızı duvak.
Üstlük	Bolu/Mengen D.S. de var Yöre eksik		Kadınların dışarı çıkarken yazma veya yemeni üzerine örtüp uçlarını arkadan bağladıkları ikinci baş örtüsü ⁵⁶
Yaşmak	Bolu/Mengen, Kastamonu D.S. de var	Düğünlerde gelin almaya giden kadınların giyimi ⁵⁷	
Yazma	Tüm bölge D.S. de var		
Yedek	Kastamonu/Şenpazar D.S. de yok		Baş süslemesinde kullanılan boncuk ⁵⁸
Yemeni	Tüm bölge D.S. de var		Kastamonu/Tosya: Beyaz renkte ve genellikle üzerinde taş baskı bulunan metrelik kumaşlardır. Kınada ve gelin almada tengenin üzerine, duvak günü ise perşanın üzerine bir kenarı katlanarak ve çeneden dolaştırılarak takılır. Arkada uzun bir beyaz görüntü sağlanır ⁵⁹ .
Yengil	Kastamonu/Çatalzeytin D.S. de yok		Üzeri kanaviçe ile işlenmiş, fesi tutmaya yarayan çene bağı ⁶⁰

Sonuç: Çalışma sonunda yörede baş giyimiyle ilgili 68 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 37'si Derlem Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Bunların 25'i basit kelime, 12'si ise birleşik kelimedir. Bu sonuç, yörenin baş giyimine ait zengin söz varlığının önemli bir kısmının sözlüklere girmediğini göstermektedir. Geleneksel giyimin gittikçe ortadan kalkması, bu sözcüklerin unutulmasına sebep olmaktadır. Bu sözcüklerin Derleme Sözlüklerinde yer alması, hatta bütün Türkiye'de bütün giyim eşyalarının isimlerinin bir dil haritası üzerinde gösterilmesi, dilimizin zenginliğinin yanısıra, yöreler arasındaki ortak adlandırmaların ve farklılıkların da ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

⁵⁶ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.23.

⁵⁷ Dilek YALÇIN ÇELİK (2015). Mengen'de Geleneksel Giyim Kuşam. s.22.

⁵⁸ Zehra DİNÇER, Nilgün SAZAK (2016). "Kastamonu'ya Ait Türkülerde, Halk Oyunları Ve Geleneksel Giyim Kuşam Tarzında Kadın Teması". Online Journal Of Music Sciences, 1 (2), 96.

⁵⁹ E.Elhan ÖZUS, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). "Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, 5.4, s.612.

⁶⁰ Sema Özkan TAGI, Ayşem AYDIN (2008). "Kastamonu'da Geleneksel Kadın Giysileri". ICANAS, C.III, s.1317.

Kaynakça

BALTA, Nevin (2014). *Anadolu Kadın Başlıkları*. Ankara, Alter Yayıncılık.

DİNÇER, Zehra, Nilgün SAZAK (2016). “Kastamonu’ya Ait Türkülerde, Halk Oyunları Ve Geleneksel Giyim Kuşam Tarzında Kadın Teması”. *Online Journal Of Music Sciences*, 1 (2), 86-108.

DURSUN, Filiz, Çiğdem DURSUN ÇALIŞAN, Gülten ABANOZ (2015). ““Düzce İli Geleneksel Boşnak Giysilerinin İncelenmesi”. *Karadeniz Araştırmaları*, S.47, s.163-180.

ÖZDEMİR, Melda (2009). “Bolu İlinde Geleneksel Kadın Başlıkları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S.4, s.1-14.

ÖZDEMİR, Melda (2009). “Bolu İli Göynük İlçesi Geleneksel Kadın Başlığı”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, V.4, N.1, s.92-104..

ÖZUS, E.Elhan, Filiz ERDEN, Melek TUFAN (2015). “Kastamonu Geleneksel Kadın Giysileri”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, S.4, s.608-.

SOYSALDI, Aysen (2010), “Bolu-Göynük Tokalı Örtmeleri”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C.3, S.5, s.150-163.

TAGI Sema Özkan, Ayşem AYDIN (2008).” Kastamonu’da Geleneksel Kadın Giysileri”. *ICANAS*, C.III, s.1311-1325.

TEZEL Zeynep, Gamze BİLGİN (2011). “Bolu-Mengen İlçesi Kıyaslar Köyü Geleneksel Kadın Kıyafetleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, s..1-14.

YALÇIN ÇELİK, Dilek (2015). *Mengen’de Geleneksel Giyim Kuşam*. Bolu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma Ve Uygulama Merkezi Yayınları.

YETİM; Fatma, Hülya KÖKLÜ, Melda ÖZDEMİR (2008). “Yeniçağa İlçesi ve Dereköy’de Geleneksel Kadın Kıyafetleri ve Süslemeleri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi – Journal of Social Sciences Cilt / Volume:2 Sayı / Issue: 17*, s.159-168.

İnternet Kaynakları

<http://ozhanozturk.com/2017/08/29/karadeniz-bolgesi-geleneksel-giyim-kusam-sozlugu/>

<http://www.taskopru.bel.tr/index.php/yoresel-giyim/>

<http://www.bartinkulturturizm.gov.tr/TR,68992/yoresel-kiyafetler.html>

<http://www.kibriscik.gov.tr/yoresel-kiyafetler>

<http://karabukkultur.gov.tr/TR,63741/eflanide-giyim-kusam.html>

<http://www.dilekisleme.com/folklor-kostumleri/karabuk-safranbolu-kiyafeti>

<https://www.facebook.com/kastamonuluyum/photos/a.157164644327584/157164684327580/?type=3&theater>

<http://www.bolu.gov.tr/yoresel-kiyafetler>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

[/www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html](http://www.formlordi.com/zonguldak/97146-zonguldakta-eskiden-giyilen-yoresel-kiyafetlerin-ozellikleri.html)

<http://www.zonguldakkulturturizm.gov.tr/TR,93805/geleneksel-el-sanatlari.html>

Kaynak Kişiler

İfakat Ata: 86 yaşında, ilkokul mezunu.

Sabahat Yılmaz: 88 yaşında, ilkokul mezunu.

ANTALYA’NIN GÜNDOĞMUŞ İLÇESİNİN KÖY ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğretim Üyesi Emine ATMACA
Akdeniz Üniversitesi / Türkiye
eatmaca@akdeniz.edu.tr

Emre KANIK
emrekanik07@hotmail.com

Dil biliminde, adbilimin alt kollarından biri olup yer adlarının ortaya çıkışlarını, veriliş şeklini, bunların kökenlerini, anlamlarını, kullanımlarını ve tarihi süreçte geçirmiş olduğu değişimleri inceleyen bilim dalına *yer adları bilimi* (~*toponimi*) denir. Kısacası toponimi, toprağın dili (Eren 165), tabiatla kültür arasındaki münasebetidir (Yediyıldız 25). Yer adları biliminin bir alt kolu olan köy adı / yerleşim adı (~*komonim* (< Yun. *komon* “köy” + *onima* “ad”)), orunadbilimin (~*oykonim* (< Yun. *oikos* “ev” + *onima* “ad”)) bir alt türüdür. Oykonomim, köy yerleşiminin özel adıdır (Şahin 46-58).

Türkiye’de köy adı/adları üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır ve yapılmaya devam etmektedir. Bu konuda çalışan folkloristler, dilbilimciler ve tarihçiler meseleyi öncelikle yer adlarını tasnifi açısından ele almışlardır (Sakaoğlu 284). Yapılan çalışmalardan ilki, S. Sırrı Üçer ve M. Mes’ud Koman’ın 1945 yılında birlikte hazırladığı “Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerine Bir Deneme”dir. Bu çalışmayı, Mehmet Eröz’ün “Türk Onomastiği Bakımından Adapazarı Yeradları”¹, Hasan Eren’in “Yer Adlarımızın Dili” (155-165) ve Özcan Başkan’ın “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme”si (237-251) takip eder. Bu konuda yapılan çalışmalardan bir diğeri de Tuncer Gülensoy’a aittir. Gülensoy, Eren’in ve Başkan’ın yaptığı tasnif çalışmasının ham bir malzeme ve üzerinde işlenmesi gereken bazı noktaları olduğunu belirttikten sonra kendisi bir tasnif denemesinde bulunmuştur (41-48). Levent Kurgun’un “Yer Adlarının Sınıflandırılmasında Aktarma Adlar, Tanımlayıcı Adlar Meselesi” (74-80) adlı makalesi de yer adlarına yönelik sınıflandırmaları konu edinmiş ve yapılan tasniflerde sorunlu yönleri değinmiştir.

Yer adlarının Türk etnolojisi ile bağının yani etnotoponim konusunu ilk defa 1922 yılında ele alan Türkolog *Besim Atalay*’dır. Ramazanoğlu Niyazi Bey’in “Atalarımızın Adları” adlı broşürü de bu etnotoponim mevzusuna katkıda bulunan değerli çalışmalardan biridir. Bu çalışmayı, Fuat Köprülü’nün 1925 yılından yayımladığı “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, aynı tarihte 1925 yılında yayımlanan Hüseyin Namık Orkun’un “Anadolu’da Oğuz Boy Adları”, Mehmet Şakir’in Halkbilgisi Mecmuası’nda 1928 yılında yayımladığı “Sinop ve Muhitinde Oğuzlarla Diğer Zümrelerine Ait Köy Adları”, Ahmet Refik’in 1930 yılında yayımladığı “Anadolu’da Türk Aşiretleri”, Fehmi Aksu’nun 1936 yılında yayımladığı “Isparta İli Yer Adları” ve H. N. Atsız’ın çalışmaları (Eröz 107-119) takip eder. Ayrıca 1928’de H. Nihal ve A. Naci tarafından erkân-ı harbiye haritasından toplanan verilerle hazırlanan “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri” (243-259) adlı makale ve yine aynı yıl T.C. Dâhiliye Vekâleti’nin kurduğu bir komisyon tarafından hazırlanan *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* (1928) yer ad bilimine kaynaklık eden temel çalışmalardır. Abdülkadir İnan’ın 1945’te yayımladığı “Anadolu’nun Toponimisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi” konulu çalışmada bu konuda yapılmış alana katkı sağlayan bir diğer çalışmadır. Bu konuda yapılan en son çalışma, Mehmet Süme’nin 2018’de yayımladığı Oğuz

boylarının Bolu ve çevresinde iskânının işlendiği “Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu’daki İzleri” çalışmasıdır (263-291).

Eski bir yerleşim yeri olan Gündoğmuş ilçesindeki yer adlarıyla ilgili kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Ancak Selim Hilmi Özkan’ın defter ve arşiv kayıtlarından hareketle ele aldığı *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gündoğmuş (Kise ve Nağlu Nahiyesi)* (2010) konulu bir çalışması vardır. Özkan, bu çalışmasında Gündoğmuş ilçesi sınırlarındaki yerleşim yerlerini ayrı ayrı ele alıp incelemiş ve her yerleşim yerinin tarihi süreç içerisindeki değişimini daha net ortaya koymaya çalışmıştır. Tarihi vesikalarda ulaşamadığı yerleşim yerlerinin tarihi bilgisi için bölge insanının görüşlerine başvurmuş ve onların hafızasından yararlanmayı ihmal etmemiştir. Temelde arşiv kaynaklı yaptığı çalışmanın yanı sıra azda olsa bölge ile ilgili güncel bilgiler de vererek okuyucuya karşılaştırma yapma imkânı sunmayı hedeflemiştir. Bununla beraber Mehmet Özeren’in ilçenin nüfusu, eğitimi, köyleri, ileri gelenleri, halk kültürü, efsaneleri vb. konuları işlediği *Dünden Bugüne Gündoğmuş* (2008) konulu çalışması, bilimsel bir çalışma olmasa da Gündoğmuş hakkında temel bilgileri içermesi açısından kıymeti haizdir¹. Emre Kanık tarafından Gündoğmuş ilçesinin *Çayırözü* köyünün tarihi ve yer adlarının konu edildiği *Çayırözü Köyünün Yer Adları* (2017) bitirme tezi de köy halkından yapılan derlemelerin verisinden hareketle yapılmış bir diğer çalışmadır.

Gündoğmuş ve çevresi, Bizans’a bağlı iken 1071’de Türklere Anadolu’nun kapılarının açılması sonrası Selçukluların eline geçmiştir. Anadolu’da Türk hâkimiyetini tam anlamıyla sağlayan Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alaeddin Keykubad (1190-1237), Gündoğmuş ve çevresini Anadolu Selçuklu devleti sınırlarına dâhil etmiştir (Özkan 4). İlçe, hem Selçuklular hem de Osmanlılar döneminde demografik özellikleri dolayısıyla küçük bir “köy” hüviyetine sahiptir. İlçe merkezi, Cumhuriyetin ilanına kadar da bu köy olma özelliğini korumuştur. Gündoğmuş sınırlarında *Malan* (~Ortaköy), *Köprülü*, *Kerliye*, *Güzelbağ* gibi daha büyük yerleşim yerleri (~bucak) olmakla beraber 1936’da *Eğsere/Eksere* ilçe merkezi olarak seçilmiş ve *Gündoğmuş* adı ile ilçe olmuştur (Özkan 209). Son Teşkilat-ı Mülkiyyede Köylerimiz’de *Ekséré* olarak geçen bu yer adı (Komisyon 128), XVI. yüzyılda *Nağlu* ve *Kise* nahiyyelerinden meydana gelmekteydi. Kise Nâhiyesi, Gündoğmuş ilçe merkezinin kuzeydoğu kesimlerini, Nağlu Nâhiyesi ise Gündoğmuş ilçe merkezinin güneybatı kısımlarını içerisine almaktadır (Özkan 14).

Özkan’ın eserinden edindiğimiz bilgiye göre, Kise nâhiyesi’ne tâbi olan köyler şöyledir: *Omalas* (~Ümütlü~Umutlu), *Panbukluk* (~Penbelik), *Senir*, *Maru[n]as-Ernas* (~Kalecik), *Sünbüle* (~Çiçekoluk), *Karain*, *Ek(ğ)+sere* (~Gündoğmuş), *Kozağacı* (~Merkez), *Serhenk* (~Serinyaka), *Sarıcı*, *Nefs-i Kise*, *N(L)amaras* (~Çamlıtepe), *Karaisa[lar]*, *Karadere* (~Kızılbağ), *Karabul*, *Narağacı*, *Sindirfe* (~Çayırözü), *Güneycik* (~Papahud), *Güneyyaka*. Nağlu nâhiyesine tâbi olan köyler şunlardır: *Kerliye* (Bayır ma Çaltucak), *Bayırkozağacı*, *Kızılağaç* (~Güzelbağ), *İshak Fakıhlar*, *Nebiler*, *Güney* (~Güneyköy), *Orhanköy*, *Burçaklar*, *Bedan*, *Elikesik*, *Şarapsa*, *Belistir* (~Çamlıalan), *Karaköy*, *Şimadiye*, *Çündüre-Beladan* (~Kayabükü), *Depyakası* (~Bağ Deresi), *Semed* (~Balkaya), *Eskibağ*, *Kızılca*, *Ekizce*, *Ginareş* (~Köprülü, [Tur]Alişalar, *Turbalinas/Torbalı Nas* (~Turbannas), *Sirge* (~Gümüştöze), *Urumtaş/Orumtaş* (~Türktaş), *Balavirsun/Belâversün* (~Mandıras),

¹ Gündoğmuş ilçesiyle ilgili bugüne değin ağız bilimi alanında bir çalışma yapılmadığı, ancak Zübeyir Demirel tarafından *Gündoğmuş (Antalya) İlçe Merkez Folkloru* adında folklorik bir çalışma yapıldığı tespit edilmiştir.

Beranyalu (~Hamzalar), Tavşanalani-Akyarı-Balur, Çaltı, Malan (~Ortaköy), İzikara (~Yeniköy), Gözübüyük, Aydolin, Saburlar (~Sabırlar), Karamanlar, Ortakonuş (V-VII)'tur.

Gündoğmuş ilçesinin şimdiki köy adları ise şöyledir: *Akyarı, Balkaya, Bedan, Çaltı, Çamlıalan, Çayırözü, Çiçekoluk, Eskibağ, Güneycik, Güneyyaka, Kalecik, Karabul, Karadere, Karaisa, Karaköy, Kayabükü, Kozağacı, Narağacı, Ortakonuş, Pembelik, Serinyaka, Umuthu, Yeniköy*. Gündoğmuş ilçesinin bu köy ve belde adları dışında *Çaşır, Gelesandra, Kuruca, Nurçek, Alibeyler, Belenyurt, Boğazoluk, Kurugöl, Başpınar, Kalecik, Karabul, Oğuz-Barçın, Yeniköy, Çaltı, Gören, Başyayla, Ümütlü, Ortaalan, Balkaya* adlı yayla adları da vardır.

Yer adlarının XVII. yüzyıldaki tespitinde büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin (1611-1682) *Seyahatnâme*'si en önemli kaynaklardan biridir (Cunbur 201-217). Seyahatnâme'de, Evliyâ Çelebi'nin Manavgat (Kasaba-i Manavgat (...) Irgat) ve Alanya'yı (~Evsâf-ı Kal'a-i Alâ'iyye) ziyaret ettiği Gündoğmuş'u ise ziyaret etmediği bilgisi bulunmaktadır (Kahraman-Dağlı-Dankoff 149-153).

2012 yılında çıkarılan 6360 sayılı *Büyükşehir Yasası*'nda yerel yönetimde bazı değişiklikleri gidilerek Büyükşehirlerin sayısı artırılmış, İl Özel İdareleri ve köylerin yanı sıra belde belediyelerinin tüzel kişilikleri kaldırılmıştır. 2014 yılı Nisan ayı ile birlikte, köyler aynı adla mahalleye, beldeler de beldenin adıyla tek mahalle olarak köyler gibi ilçeye bağlı *mahallelere* dönüştürülmüştür². Yapılan bu değişiklikle Gündoğmuş'taki köy ve kasaba adları da "mahalle" olarak değiştirilmiştir. Bu çalışmada, bugün mahalle olarak adlandırılan 34 yerleşim yerinin adı incelenecektir. Çalışmada, ilk önce yerleşim yerleri ile varsa eski adları kökenleri bakımından incelenecek, daha sonra gramer yapıları ve anlamları bakımından tasnife tâbî tutulacaktır.

1. Gündoğmuş İlçesinin Köy Adları

Çalışmada, hem eski hem de yeni köy adları üzerinde durulmuştur. Değişikliğin yapıldığı tarihin daha net tespiti için 1928 tarihli *Son Teşkilat-ı Mülkiyyede Köylerimiz*, 1946 tarihli *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, 1968 ve 1981 tarihli *Köylerimiz*, *Index-Anatolicus Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*, Selim Hilmi Özkan'ın *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gündoğmuş (Kise ve Nağlu Nahiyeleri (2010)* ve Mehmet Özeren'in *Dünden Bugüne Gündoğmuş (2008)* adını taşıyan eserlerden yararlanılmıştır. Ayrıca köy adlarının tespitinde derleme/ler yapılmış, böylelikle halkın dimağındaki etimolojilerin de toplumun hafızasından silinmeden alan çalışmasıyla kayda geçirilmesi hedeflenmiştir.

Akyarı/Akyar (~Balur-Tavşanalani): (T.) (~T.-T.) Gündoğmuş'un en büyük köylerinden biri olan Akyarı, ilçe merkezine 30 km. mesafededir. Köy sınırlarında Roma ve Bizans izlerini taşıyan *Asartepi Öreni* vardır. Köyün eski adı, *Index-Anatolicus Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*'nde 1914 ve 1928'de ve 1968 *Köylerimiz*'de *Balur* olarak kayıtlıdır. Üç mahalleden meydana gelen köy, arşiv kayıtlarında *Balur* ve *Tavşanalani* olarak geçmektedir. 1844 yılı temettüât kayıtlarında da *Balur ma Tavşanalani* adı ile kayıtlıdır. Derlenen bilgiye göre bu mahalle, geçmiş yıllarda yerleşim yeri değilmiş. Şimdiki evlerin olduğu yerde, irili ufaklı boz tavşanlar varmış. Köy halkı avlanmak istediği zaman buraya gelir, 2-3 tavşan vurarak avcılığın tadını çıkarırlarmış³. Tavşanın bolluğundan dolayı, henüz

² 6360 sayılı kanun ve getirdiği değişiklikler için ayrıntılı bilgi için bk. Yüksel Demirkaya-Mesut Koç. 6360 Sayılı Kanun İle Birlikte Mahalleye Dönüşen Köylerde Değişimin Katılım Açısından Muhtarlığa Etkisi: Menteşe ve Seydikemer İlçeleri Üzerinden Bir Değerlendirme. *Strategic Public Management Journal*. Volume 3, Issue 6, 2017. 124-149.

³ Bu bilgi, Murat Çakal'dan (57) 20.07.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

yerleşim yeri olmadığından, bu bereketli tavşan ocağına “Tavşanalani” denmiştir (Özeren 70). Köyün Konya’ya bağlı Arıkbaşı’ndan kaçan bir oğlan ile bir kız tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir. Birbirlerini seven bu iki genç, evlenmelerine müsaade edilmeyince çareyi kaçmakta bulmuşlar. “Ferman padişahınsa dağlar bizimdir” demişlerdir (Özeren, 2008: 70).

Balur kelimesinin “bal” ile ilgisi olduğu düşünülmektedir (Özeren 70). Derlenen bilgiye göre de köye Balur denmesinin nedeni, çokça bal ve arıcılık işiyle ilgilenen kişilerin bulunması dolayısıyla bu adlandırmanın yapıldığı yönündedir. Akyarı adının anlamı ise komşu bölgelere göre, daha açık yeşil renkte bulunan bitkiler ve ağaçlar dolayısıyla verildiği düşünülmektedir⁴.

Balkaya (~Semet/Semed): (T.+T.) Köy, ilçe merkezine 25 km. mesafededir. Ortaköy beldesi ile karşılıklı iki tepede kurulmuştur. Köyün adı, envanterde 1914-1928’de ve 1968 Köylerimiz’de “Semet” olarak kayıtlıdır. Özkan’ın çalışmasında köyün adı “Semed” olarak geçer (Özkan 73). Semed, Osmanlıca-Türkçe Sözlük’te *devamı gelmeyen sarnıç suyu* demektir.

Bayırkozağacı (~Kozagağacı): (T.+Far.+T.) (Far.+T.) Köyün adı, envanterde 1530 ve 1928’de *Kozagağacı* olarak kayıtlıdır. XIX. yüzyılda köye 28 hanenin kayıtlı olması köye Türklerin yerleşmesinin daha eski olduğunu ortaya koymaktadır (Özkan 46). Özkan çalışmasında, Kerliye nahiyesinin dağılmasından sonra buraya göç eden Bayır cemâatinden gelen kişilerin kurmuş olabileceğini söylemektedir (Gündüz Önal 58). Bayırkozağacı köyü, Gündoğmuş’un *Güzelbağ* bucağına bağlı iken coğrafi konumu ve ulaşım imkânları göz önüne alınarak Alanya’ya bağlanan köylerdendir. *Alanya* ilçesine 48 km. mesafededir. Gündoğmuş yakınlarındaki *Kozagağacı* köyü ile karışmaması için coğrafi yapısı da göz önünde bulundurularak *Bayırkozağacı* adı verilerek köyün adı değiştirilmiştir. Köyün yakınlarında bulunan *Colybrassos Antik kenti* Roma ve Bizans izlerini taşımaktadır (*Antalya Kültür Envanteri* (Alanya) 63, Özkan 46).

Bayırköy: (T.+Far.) Bu köyün adı, envanterde ve 1968 Köylerimiz’de kayıtlı değildir. Bayırkozağacı köyü gibi Alanya’ya bağlanan köylerden biridir. Köy, *Alanya* ilçesine 55 km. uzaklıktadır.

Bedan~Beden: (T.) Gündoğmuş’un en uzak köylerinden birisi olan Bedan köyü, ilçe merkezine 55 km. mesafededir. Köy, Torosların zirvesinde Konya sınırında yer almaktadır. Köyün adı, envanterde 1530’da *Bedan*, 1968 Köylerimiz’de *Köprülü* bucağına bağlı *Beden* olarak kayıtlıdır. 1500 yılında *Ginareş (~Kenares) nâhiyesine* bağlı olan köy, 1555 yılında *Nağlu nâhiyesine* bağlanmıştır. XIX. yüzyılda *Seyyid Mahmud nâhiyesi* sınırları içerisinde (Özkan 59) yer almıştır. Köy halkından edinilen bilgiye göre Bedan, önceleri sırasıyla Karaman’a, Konya’ya ve Alanya’ya bağlanmış son olarak 1936’da Gündoğmuş’a bağlanmıştır. Dağ yamacında kurulmuş bir köy olması hasebiyle dağın bedeni, sırtı, beli anlamlarına gelen “Bedan/Beden” adı verilmiştir. Köyün tarihi tam olarak bilinmemekte fakat bölgede bulunan bir camiden rivayetlerde bulunmaktadır. 1972’de restore edilen camiye yapan kişinin mezar taşına bakıldığında, ölüm tarihinin 200 yıl öncesini işaret ettiği görülmektedir. Bu veriye göre en az 300 yıllık bir tarihi geçmişe sahip olduğu varsayımına ulaşabiliriz. Bölgede Bizans, Roma ve Yunan halkının yaşamış olduğu rivayet edilmektedir. Bedan ve Karaköy arasında bulunan bir kalede yapılan kazıda bu milletlere ait paralar,

⁴ Bu bilgi, Murat Çakal’dan (57) 20.07.2018’de yapılan derlemeden alınmıştır.

heykeller vb. eserler bulunmuştur. Sonraları Selçuklu eline geçmiştir. Buna kanıt olarak da kazılarda Alaeddin Keykubat'ın mührünün bulunması gösterilmektedir⁵.

Ayrıca yapılan derleme esnasında Bedan köyünün yakınında varlığı çok eskilere dayanan ve hiçbir yerde adı geçmeyen bir köy daha vardır. Dağ eteğinde bulunan bu köyün üzerine heyelan düşmüş ve köy tamamıyla yok olmuştur. "Ekirceler" adında olan bu köyün varlığına kanıt ise sadece heyelan düşen bölgenin uç kısmında bulunan eski mezarlardır. Heyelan Ekirceler köyü üzerine düşmüş ve sadece uç bölgelerindeki kısımlar bu doğal afetten etkilenmemiştir⁶.

Çaltı (~Beranyalu): (T.) (~Rum.?) Köy, ilçe merkezine 35 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1914'te ve 1968 Köylerimiz'de *Köprülü* bucağına bağlı *Çaltı* olarak geçer. Çaltı, *çalı*, *diken* demektir (DS II-1062). 1555 yılında *Beranyalu* karyesinin mahallesi olarak kayıtlıdır. Daha sonraki dönemlerde kayıtlarda olmayan Beranyalu köyünün adının Türkçeleştirilerek *Çaltı Köyü* olarak karşımıza çıkması kuvvetle muhtemeldir (Özkan 89).

Çamlıhan (~Belistir): (T.+T.) (~Rum.?) Alanya ve Konya sınırında, Gündoğmuş'un en uç köylerinden birisidir. Köy, ilçe merkezine 45 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530-1928'de ve 1968 Köylerimiz'de *Köprülü* bucağına bağlı *Belistir* olarak kayıtlıdır. 1500 yılında *Ginareş* nâhiyesine kayıtlı olan köy, 1555 yılında *Nağlu* nâhiyesi sınırlarındadır (Özkan 64).

Çayırözü (~Sindirfe~Sındırğa): (T.+T.) (~Rum.) Köy, ilçe merkezine 9 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1928'de ve 1968 Köylerimiz'de *Merkez* bucağına bağlı *Sindirfe* olarak geçer. Köy halkından derlenen bilgiye göre köyün eski adı *Sindirfe*, Rumcadır. 800 yıllık bir yerleşim tarihi olan *Çayırözü* köyünde Roma ve Bizanslılar'a ait pek çok heykel, küp içerisinde altın ve paralar bulunmuştur. Uzunca bir zaman *Sindirfe* adı kullanıldıktan sonra, 1963'te bu yabancı ad değiştirilerek köye *Çayırözü* adı verilmiştir. Cıvardaki en yüksek yer olması, on binlerce çeşit ağacı, bitkiyi içinde barındırması ve baştanbaşa yeşillik alanlarla çevrili olması sebebiyle *yeşilliğin merkezi* anlamında *Çayırözü* adı verilmiştir⁷.

Çiçekoluk (~Sünbüle): (T.+T.) (~T.) Köy, ilçe merkezine 20 km. mesafede Akseki sınırındadır. Köyün adı, envanterde 1914 yılında *Sümbül*, 1928 yılında *Sünbüle* olarak kayıtlıdır. Köy, 1968 Köylerimiz'de *Merkez* bucağına bağlı *Sünbüle* olarak kayıtlıdır. 1475 yılı tahririnde ise köyün adı kayıtlı değildir (Özkan 30). Köy halkından edinilen bilgiye göre köyün bir kısmı, Akseki'ye bağlı 34 km. uzaklıktaki *Çaltılıçukurdan* gelip yerleşmedir.

Eskiabağ: (T.+Far.) Köy, ilçe merkezine 32 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1914'ten beri *Eskişabağ* olarak kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz'de *Köprülü* bucağına bağlı *Eski Bağ* olarak kayıtlıdır. Nüfusu azalan köylerden biridir.

Gözübüyük: (T.+T.) Köy, ilçe merkezine 39 km. mesafededir. Gözübüyük, Ekrâd tâifesinden bir cemâattir (Türkay 327). Köyün adı, tahrir defterlerinde geçmemektedir. Fakat 1844 yılında tutulan temettüât defterinde Kerliye nahiyesine tâbi (Karagedik 17) *Gözübüyük* adı ile yer almıştır. Köyde, 1844 yılında 24 hâne yaşamaktaydı. XIX. yüzyılda ortalama nüfusu 120 ile 150 arasındaydı (Özkan 97). Köyün adı, "suyun çıktığı yer, kaynak" anlamındaki *göz* (Clauson 756-757; Sevortyan 60-63), ile *büyük* (<< *bedük*) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Köy, 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *Güzelbağ* bucağına

⁵ Bu bilgi, Hidayet Gök'ten (39) 20.08.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

⁶ Bu bilgi, Hidayet Gök'ten (39) 20.08.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

⁷ Bu bilgi, Şeref Kanık'tan (52) 15.06.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

bağlı *Gözübüyük* olarak kayıtlıdır. Önceleri Gündoğmuş'a bağlı iken coğrafi konumu ve ulaşım imkânları dikkate alınarak Alanya'ya bağlanan köylerdendir.

Gümüşgöze (~Sirge): (T.+T.) (~Rum. (?)) Köy, ilçe merkezine 38 km. mesafededir. Köy, 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *Güzelbağ* bucağına bağlı *Gümüşgöze* olarak kayıtlıdır. Sirge köyü, 1555 yılında tutulan 172 numaralı tahrir defterine göre *Turbalinas/Torbalı Nas (~Turbannas)*⁸ köyünün mahallelerinden birisidir. 1555 yılında köyde 34 nefer kayıtlıdır (Özkan 84). Köy, XIX. yüzyılda Kerliye nahiyesine tâbidir (Karagedik 17). Köylerimiz 1933'te bu köyün ismi *Sirge* olarak kayıtlıdır (666). 1960'tan sonra köyün ismi *Gümüşgöze* olarak değiştirilmiştir. Köyün bu adı almasında yakınından geçen Kargı Çayı'nın etkisi bulunmaktadır. Çünkü "göze/göz" halk arasında su kaynağı olarak kullanılan bir kelimedir (Gündüz Önal 60-61). Gümüşgöze'de Gündoğmuş'a bağlı iken coğrafi konumu ve ulaşım imkânları göz önüne alınarak Alanya'ya bağlanan köylerden birisidir.

Gündoğmuş (~Eksere): (T.+T.) (~Rum.) İlçe, il merkezine 147 km. mesafededir. İlçenin eski adı *Eksere* (< Rumca *kserê* "kuru kaya")'dir. İlçenin adı, 1928 tarihli *Son Teşkilat-ı Mülkiyyede Köylerimiz*'de *Ekséré* olarak kayıtlıdır (Komisyon 128). Bir rivayete göre; Karaman'ın İksile köyünden çeşitli sebeplerle ayrılan bir ailenin bu bölgeye yerleştiği ve sonraları da buraya "Eksere-Eğsere" denildiği söylenmektedir (?) (Özkan 14). Gündoğmuş 1936'da Antalya'ya bağlı kaza olmuştur (Sezen 210).

Gündoğmuş'un tarihçesi ile ilgili iki rivayet il yıllıklarına geçmiştir:

a) Birinci rivayete göre, daha önce Eksere olan Gündoğmuş'u, şimdi Karaman'a bağlı İksile Kasabası'ndan çeşitli sebeplerle ayrılan bir aile kurmuştur.

b) İkinci rivayete göre ise kışın sahilde yaşayan Yörükler yazın yaylaya çıkar, sonbaharda tekrar dönerlerdi. İşte bu Yörük kafilesinin büyük bölümü sahile dönmez. Gündoğmuş'a yerleşir. Dönenlere, sahilde kafilenin gerisi sorulunca "Ekserisi kaldı" derler. Bu münasebetle onların kaldığı yerlere Ekseri derler. Zamanla bu kelime Eksere şeklinde söylenmeye başlar⁹.

Güneycik (~Papahud): (T.) (~Rum.(?)) Köy, ilçe merkezine 30 km. mesafededir. 1914 yılından beri köyün adı *Güneycik*'tir. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un Merkez bucağına bağlı *Güneycik* olarak kayıtlıdır. Güneycik köyünün olduğu yerler çok eski bir yerleşim yeridir. Köyün 3 km. batısında Romalılar döneminden kalma "Tol Öreni"¹⁰ vardır. Tol, Yunanca > Tolos (Çağbayır 4853) kelimesinden gelmektedir. DS'de *tol* "taş kemer ya da taş kemerle yapılmış ev, oda, kapı vb. şeyler" (V-3953) demektir.

Güneycik köyünün kuruluş tarihi hakkında belge/ler yoktur. Ancak bugünkü yerleşim yerine 550-600 yıl kadar önce yerleşildiği sanılmaktadır. Köy, ilk zamanlar köy arazisi içinde bulunan *Kızılyer-Üçağaç* mevkiine oturmuştur. Kızılyer'deki "kızıl" kelimesi köy toprağının renginden dolayı değil kuvvetle muhtemel "güney"i ifade etmek için kullanılmıştır (Kononov 202, Akar 52, Küçük 195, Atanıyazov 206). Köy halkından edinilen bilgiye göre, "bugünkü mevcut suyun bulunduğu yer güre orman ve makilerle kaplı olduğu için suyun yeri belli değilmiş. Suyun yerini bir teke keşfetmiş. Tekeyi takip ederek çoban da

⁸ Bu köy, bugün Alanya'ya bağlıdır. Köyün eski adı, Torbalınas (~Torbalı Nas)'tır. XVI. yüzyıldan kalma tarihi belgelerde köyün adı "Onas" olarak geçmektedir. Onas, Yunanca *Konas* 'huni' kelimesinden bozmadır (Saim Sakaoğlu. Ad Bilimi Yazıları. Konya: Kömen, 2017. 304-305).

⁹ Bu bilgi <http://gundogmus.bel.tr/sayfa/19/gundogmus-tarihi> sitesinden 12.09.2018 tarihinde 18: 39'da alınmıştır.

¹⁰ Tol adını taşıyan köylerden biri Konya Seydişehir, bir diğeri de Aksaray ili Eskil ilçesine bağlıdır.

suyun yerini öğrenmiş. Çoban köylüye suyun yerini tarif ederken “güney” veya “güneycik” tarafında diye tarif etmiş. Köyün ileri gelenleri, şimdi “köy deresi” denilen suyun etrafının açılarak yerleşime müsait hale gelmesine öncülük etmişler. Halk buraya yerleşmiş adı da “Güneycik” olarak kalmış” (Özeren 67).

Güneyköy (~Güney): (T.+Far.) (~T.) Köyün adı, envanterde kayıtlı değildir. Güneyköy de Gündoğmuş’a bağlı iken coğrafi konumu ve yol imkânları göz önüne alınarak Alanya’ya bağlanmıştır. Köy, Alanya ilçesine 30 km. uzaklıktadır. *Güney*, *Güneyli* (*Güneylü*, *Güneğli*), *Yörükân tâifesinden* bir cemâattir (Türkay 330). 1500 yılında Kerliye nahiyesine bağlı olan bu köy, *Güney* adıyla kaydedilmiştir (Özkan 52). 1555 yılında Hristiyan halkın burada yaşadığını söylemek mümkündür. Fakat 1844 yılında tutulan temettûât defterindeki bütün adların Müslüman ve Türk adı olması burada yaşayan Hristiyanların zamanla buradan ya göç ettiklerini ya da Müslümanlığı kabul ederek İslamlaştıklarını göstermektedir (Özkan 52-53). 1968 Köylerimiz’de de Gündoğmuş’un *Güzelbağ* bucağına bağlı *Güney* olarak kayıtlıdır. *Antalya Kültür Envanteri*’nden edinilen bilgiye göre köy sınırlarında Roma ve Bizans dönemi izlerini taşıyan I. derece arkeolojik sit alanı ilan edilen *Cibyra Minor* antik kent yerleşim alanı vardır ve bu antik kent iki tepe üzerinde kurulmuştur (Antalya Kültür Envanteri 113).

Köyün eski adı, *Endişe Güney*’dir (Gündüz Önal 61). Bilge Umar, “Türkiye’deki Tarihsel Adlar” çalışmasında Güney adının başındaki Endişe’nin, Farsça *endişe*’den değil *Endekse*’den olabileceğini ifade etmiştir (244). Köyün adı, Antalya 1973 İl Yıllığı’nda *Enteşegüney* (318) olarak kayıtlıdır (Gündüz Önal 62).

Güneyyaka: (T.+T.) Köy, ilçe merkezine 21 km. mesafededir. Köyün adı envanterde kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Merkez* bucağına bağlı *Güneyyaka* olarak kayıtlıdır. Bu köy hakkında tahrir defterlerinde ve temettûât kayıtlarında herhangi bir bilgi yoktur. Akseki sınırlarında bulunan Güneyyaka’nın bulunduğu yerler, XV. ve XVI. yüzyıllarda *Kise* nahiyesi sınırları içerisindeydi. Fakat Karadere köyünün bir mahallesi veya buraya bağlı olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Köy halkından derlenen bilgiye göre köyün adı, üzerinde bulunduğu dağın güney eteklerinde konuşlanmış olması sebebiyle *Güneyyaka* olarak adlandırılmıştır. Bu köyde *Karpuz Çayı* adı verilen bir çay bulunmaktadır. Güneyyaka bu çayın iki kolu kenarına kurulmuştur. Önceleri *Karadere*, *Çaltı*, *Enişdibi*, *Kızılbağ* ve *Güneyyaka* olmak üzere beş mahalleden oluşan bu yer, Cumhuriyet döneminde *Karadere* ve *Güneyyaka* olarak iki köye ayrılmıştır¹¹.

Kalecik (~Maru[n]las-Ernas): (T.) (~Rum.(?)) Köy, ilçe merkezine 25 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530-1928 yıllarında *Marunas* ya da *Marnas* olarak geçmektedir. 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Merkez* bucağına bağlı *Kalecik* olarak kayıtlıdır. Köyün kuruluş tarihi hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Yalnız yapılan derlemeye göre köyün tarihi Rumlara dayanmaktadır. Köyün girişindeki kaleden dolayı köyün adı “Kalecik” olarak değiştirilmiştir. Halk ağzında “Kale”, “Kalecik” gibi adla adlandırılan bu bölgenin üçüncü bir adı da *Ören* imiş. Bu adın kalenin taşlarla örülmesi münasebetiyle verilmiş olduğu düşünülüyor¹². Ancak bizce yer adlandırmalarında Türkçede *ören* veya *virân* (< Far.) adı, “eski yapı, ev yıkıntısı ya da kent kalıntısı” anlamında kullanılır. Köyün eski adı da kuvvetle muhtemel buradan gelmektedir.

¹¹ Bu bilgi, Mehmet Eser’den (50) 18.08.2018’de yapılan derlemeden alınmıştır.

¹² Bu bilgi, Yusuf Çağlar’dan (70) 25.08.2018’de yapılan derlemeden alınmıştır.

Karabul: (T.+T.) Köyün ilçe merkezine 18 km. mesafededir. Oldukça eski bir yerleşim yeri olan Karabul köyünün adı, envanterde 1914'te *Karabul*, 1928'de *Karabolu* olarak kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un Merkez bucağına bağlı *Karabul* olarak kayıtlıdır. Köye, 31.12.1955'ten itibaren *Karadere* adı verilmiştir. Köy sınırlarında Romalılar döneminden kalma *Taşahır* mevki antik yerleşim yeri vardır. Bu antik kentin Side ile yakın bağlantıları olduğu tespit edilmiştir (Özkan 37).

Karadere (~Kızılbağ): (T.+T.) (~T.+Far.) Köy, ilçe merkezine 13 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1928-1946'da *Kızılbağ* olarak kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un Merkez bucağına bağlı *Karadere* olarak kayıtlıdır. Eski adı *Kızılbağ*'dır. XVI. yüzyılda Kise nâhiyesine bağlıdır. Köy, Karpuz Çayı'nın iki kenarına kurulmuştur. Türklerin buraya gelmesinden önce yerleşim yeri olduğu *Casae Antik Kent* kalıntılardan anlaşılmaktadır (Antalya Kültür Envanteri, (Akseki-İbradı-Gündoğmuş-Gazipaşa 114, Özkan 35).

Karadere köyünde, önceleri Hristiyan nüfusunun yaşadığını söylemek mümkündür. Köyde, birçok eski uygarlıklardan kalma harabeler, anıtlar, mezarlar mevcuttur. Ayrıca toponimcil adlara bakıldığında iki adet kilisenin varlığı da görülmektedir: Bunlardan biri Karpuz Çayı'nın kenarında Asar kalesi önündeki kirse önü olarak adlandırılan yer bir diğeri ise İnnas yöresindeki *Ala Kilise*'sidir. Köydeki bulunan *Hacı Ahmed* camisinin yapılış tarihi de oldukça eskidir. Bu cami, tarihi vesikalarda *Ahmed Camisi* olarak geçse de 1530 yılı tahririnde *Yusuf Camisi* adı ile kaydedilmiştir (Özkan 35-36).

Karaisa (~Karaisalar): (T.+Ar.) Köy, ilçe merkezine 15 km. mesafededir. 1530 yılından beri köyün adı *Karaisa*'dır. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un Merkez bucağına bağlı *Karaisa* olarak kayıtlıdır. *Karaisâ, Karaisâlı (Karaisâlu)* cemâatinin *Yörükân Tâifesinden* Düşenbe Kazâsına (Alâiye Sancağı) yerleştiği bilgisi kayıtlıdır (Türkay 407). Köy halkından edinilen bilgiye göre "Adana'dan "Karaisar/Karaisalu" ismini taşıyan bir aşiret buraya gelmiştir. Bu aşiret, Avşar Oğuz boyuna mensuptur. Göçebe Yörükler olduğu düşünülen bu topluluk, burayı kendilerine yurt edinip uzunca bir zaman yaşam sürmüşler. Şu an onlardan kalan bir aile olup olmadığı bilinmemektedir¹³. Karaisar köy adı, en az çaba kanunun neticesinde sondaki ünsüzü eriyerek *Karaisa* adını almış ve kayıtlara son olarak bu adla geçmiştir.

Karaköy: (T.+Far.) Köy, Gündoğmuş'un en uzak ve sınır köylerinden birisidir. Köy ilçe merkezine 48 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530'da *Karaköy* olarak geçer. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *Köprülü* bucağına bağlı *Karaköy* olarak kayıtlıdır. Köy sınırları içerisinde Roma, Bizans ve Selçuklu izlerini taşıyan *Karaköy Kalesi* bulunmaktadır. Kale içerisinde kral hamamları, antik yol, çeşme, akropol ve çeşitli tarihi yapılar mevcuttur (Özkan 66).

Köyün adındaki *kara* kelimesi, renk yerine *doğrultu* ifade eden kelimelerden biridir. Bilindiği üzere Türk kültüründe renk adlarından *kara*, *kuzey* yönüne işaret eder (Kononov 187-195, Akar 52, Küçük 195, Ataniyazov 177).

Karamanlar: (T.) Köy, ilçe merkezine 43 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1928 yılından beri Karamanlar'dır. *Karamanlar, Karamanlı, (Karamanlu, Karamanlu Yörüşü)*, Konar-Göçer Türkmân Yörükânı tâifesinden olup Bozulus Aşiretine bağlı bir cemâattir (Türkay 412). 1530 tarihli kaynakta köyün ismi *Karaman* (Gündüz Önal 46), Köylerimiz 1933'te (419) ve Köylerimiz 1981'de (327) *Karamanlar* olarak kayıtlıdır. 1968

¹³ Bu bilgi, muhtar Hüseyin Erol'dan (61) 20.08.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Güzelbağ* bucağına bağlı *Karamanlar* olarak kayıtlıdır. Karamanlar köyü de Gündoğmuş’a bağlı iken Alanya’ya bağlanan köylerdendir. Köy, tahrir defterlerinde olmamakla birlikte, 1844 temettüât kaydında Karamanlarda 28 hâne olarak kayıtlıdır. Bilindiği üzere tahrir defterlerine göre temettüât defterleri araştırmacılara bulunduğu döneme ve ait olduğu bölgeye ilişkin sosyo-ekonomik yapı hakkında daha teferruatlı bilgiler sunar. XIX. yüzyılda Karamanların nüfusu 150 kişi civarındadır (Özkan 102).

Kayabükü (~Çündüre-Beladan): (T.+T.) (~ Rum.?) Köy, ilçe merkezine 27 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530-1928’de “Çondere/Çündüre” olarak kayıtlıdır. Köy, 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Köprülü* bucağına bağlı yeni adı *Kayabükü* ve eski adı *Gündüre* olarak kayıtlıdır. Köy, 60 ihtilaline kadar *Çündüre* idi (Özeren 68-69). Özkan’ın çalışmasında ise Alara Irmağının vadisinde kurulduğu, adının *Çündüre-Beladan* olduğu bilgisi kayıtlıdır (Özkan 69). Köyün şimdiki adı olan Kayabükü’ndeki *bük* kelimesi, *yamaç*, *sırt* demektir (DS I-815). Yazılı kaynaklara ve mahkeme tutanaklarına bakıldığı zaman köyün, Yavuz Sultan Selim dönemine kadar uzandığı görülür. 1668 tarihli, Kurugöl ile ilgili mahkeme kararında geçen, *Feth-i Hakan’dan beri dededen oğla kullanageldiğimiz yaylamızdır* ifadesindeki, “Feth-i Hakan” sıfatı, Alâeddin Keykubat’a ait ise, köyün tarihini de Anadolu Selçukluları’na kadar götürülebilir (Özeren 68-69).

Kozağacı (~Eksere Kozağacı): (Far.+T.) (~Rum.+Far.+T.) Köy, ilçe merkezine 4 km. mesafededir. XVI. yüzyılda *Kise nâhiyesi* sınırları içerisinde (Özkan 31). Köyün adı, envanterde 1928 yılından beri, *Kozağacı* olarak geçer. 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Merkez* bucağına bağlı *Kozağacı* olarak kayıtlıdır. Daha önce Gündoğmuş’a bağlı iken daha sonra Alanya’ya bağlanan *Bayır Kozağacı* köyü ile karıştırılmaması için *Merkez Kozağacı* veya *Eksere Kozağacı* olarak adlandırılmıştır.

Köprülü (~Ginareş-Girenes-Kenares): (T.) (~Rum.(?)) Köy, ilçe merkezine 29 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530’da *Girenes/Girenas*, 1914’te *Korenas*, 1928’te *Girenes/Girenas* olarak kayıtlıdır. Köy, 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Köprülü* bucağına bağlı yeni adı *Köprülü* ve eski adı *Girenes* olarak kayıtlıdır. İsmail Hakkı Konyalı’da *Kenares* olarak kayıtlıdır (242-244). Köprülü, Gündoğmuş’un belediye teşkilatının olduğu kasabalarından birisidir. Köprülü beldesinin yöresel olarak bilenen bir diğer adı da *Malan Goyağı*’dır. Fakat arşiv kayıtlarından elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda, *Malan* olarak adlandırılan yer bugünkü *Ortaköy* beldesinin olduğu yerdir. XVI. yüzyılda *Nağlu nâhiyesine* bağlı olan Köprülü, bu yüzyılın başlarında *Ginareş nâhiyesi* olarak geçmektedir. XIX. yüzyılda ise *Malan nâhiyesi* sınırları içerisinde (Özkan 79, Özeren 63-64).

Narağacı: (Far.+T.) Köy, ilçe merkezine 18 km. mesafededir. Köyün adı, 1928 yılından beri *Narağacı* olarak geçer. 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *merkez* bucağına bağlı *Narağacı* olarak kayıtlıdır. Köy, XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerinde olmamakla birlikte daha sonraki dönemlerde bu köyün ortaya çıktığını görmekteyiz. Tahrir defterlerinde geçen Malan sınırındaki mezralardan birisi *Narağacı* köyü olarak kurulma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Çünkü 1844 yılındaki temettüât kaydında Narağacı köyü, *Ortaköy’e* (~Malan) tâbî olarak zikredilmektedir (Özkan 37).

Orhanköy: (T.+Far.) Köy, ilçe merkezine 10 km. mesafededir. Orhan Cemâatinin *Yörükân Tâifesinden Alâiye*’ye yerleştiği bilgisi kayıtlıdır (Türkay 523). Köyün adı, envanterde 1928’te *Ortakonuş*, 1914’te *Ortakonak* olarak kayıtlıdır. Tahrir ve temettüât kayıtlarında *Ortakonuş* adı geçmemektedir. Fakat köy, Selçuklu Sultanı Alaeddin

Keykubat'ın Konya'dan Alanya'ya gider iken ulaşımın sağlandığı yol üzerinde kurulmuştur. Tarihi Kemer köprü de Ortakonuş köyü sınırlarında bulunmaktadır. Tahrir defterlerinde olup da sonradan olmayan köylerden birisi kuvvetle muhtemel *Ortakonuş* köyü adı ile anılmış olmalıdır (Özkan 104).

Ortaköy (~Malan): (T.+Far.) (~Orta Asya kökenli bir kelime ? (Özkan, 2010: 5)) Köy, ilçe merkezine 20 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1914'te "Ortaköy" olarak kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *Köprülü* bucağına bağlı *Ortaköy* olarak kayıtlıdır. Ortaköy ve çevresine yerleşmeler, Selçuklu ve beylikler dönemine kadar gitmektedir (Özkan, 2010: 90-91). Ortaköy'ün bulunduğu yerlere *Malan Goyağı* denilmektedir. 1475 yılındaki tahrir kaydında *Malan* adı ile anılan köy, bugünkü Ortaköy beldesinin olduğu yerdir. Her ne kadar Ortaköy'ün diğer bir adının Malan olduğu hakkında ihtilaf olsa da tahrir kayıtlarında Malan adı ile geçen köy, Ortaköy'ün olduğu kesindir. Bir rivayete göre Malan ismi Çündüre veya Akyar'ın olduğu yerlere de dense her iki yer tahrir kayıtlarında *Çündüre* ve *Tavşanalani* adı ile geçmektedir. Bundan dolayı, ilk tahrir ile daha sonraki yapılan tahrirlerde Malan olarak geçen yerleşim yeri bugünkü *Ortaköy*'dür (Özkan 90-91).

Köy, diğer köylere göre daha ortada olduğu için adında geçen *orta* kelimesi doğrultu ifade etmektedir. Köyün eski adı Malan için Özkan (25), herhangi bir kaynak belirtmeden *Orta Asya kökenli bir kelime* demiştir. Kelimenin Orta Asya kökenli olduğuna dair herhangi bir kaynak tespit edilememiştir. DS'de *goyak* ise "dağ yamaçlarında çukurlukta kalan düzlükler"e (III-2110) denir.

Pembelik (< Penbelik) (~Panbukluk): (T.) (~T.) Köy, ilçe merkezine 10 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1530'da *Pembelik* olarak kayıtlıdır. 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *merkez* bucağına bağlı *Pembelik* olarak kayıtlıdır. Özkan'ın çalışmasında köyün adı, *Panbukluk* olarak kayıtlıdır (2010: 26). Köy eski adını, *pamuk* bitki adından almamıştır. Zira dağ yamacında, dağlık araziye yerleşilmiş bir köy olduğu için pamuk yetiyecek/yetiştirilecek düzlüklere, ovalara sahip değildir. Pembelik (~Panbukluk) adını almasının sebebi pamuğa benzer açık pembe renkte bir bitkinin bu köyde çokça bulunmasıdır. Bu bitkinin yaprakları çok yumuşak ve besleyici olduğu için yeni doğan oğlak, kuzu ve buzağılara yedirilirmiş¹⁴.

Senir: (T.) Köy, ilçe merkezine 9 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1928'de ve 1968 Köylerimiz'de Gündoğmuş'un *merkez* bucağına bağlı *Senir* olarak kayıtlıdır. Senir, Eski Türkçede "dağ yamacı" (Clouston 840, Özkan 5) demektir. *Senir*, *Senirler*, *Senirli* (*Senirlü*, *Senirlioğlu*) Türkmân Ekrâdı Tâifesindendir, Yerleşim yeri Düşenbe ve Senir Kazâları (Alâiye Sancağı)'dır (Türkay 570). Senir, *Turşanbalı* (~*Düşenbih*) veya *Pazarıcı* adıyla anılan göçebe Yörüklerin oluşturduğu bir beylik ismidir. Senir beyliği, Selçuklular döneminde bir uç beyliği, Osmanlılar döneminde 1889 yılında kaza, Cumhuriyet döneminde 1936 yılına kadar Akseki'ye bağlı bir köy olarak tarih sahnesinde yerini almıştır¹⁵. Senir, daha sonra Gündoğmuş ilçesine bağlanmıştır (Özeren 65). Bugün Türkistan'da bir yerleşim yerinin adı olduğu gibi, Türkiye'nin birçok yerinde bu isim ile kurulmuş pek çok yerleşim yeri vardır. Mesela; Isparta ilinin Senirkent adında bir ilçesi vardır.

¹⁴ Bu bilgi, Şeref Kanık'tan (52) 16.07.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

¹⁵ Senir Beyliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yıldız, "Senir Beyliği", *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III*. 2004, Antalya, s. 448-453.

Antalya Ticaret ve Sanayi Odasının 1990 Yılı Ekonomik Raporu eserin Manavgat tarihi ile ilgili bölümünde şöyle bir paragraf yer almaktadır. “Bu bölgeye Horasan’dan 1071 Malazgirt savaşı ile Türklere açıl原因en Manavgat kapısından gelen *Yörük Beyleri* gelip yerleşmişlerdir. Bunlara *Senir Beyleri* halkı denirdi. 1820 yıllarına doğru bu oymak çoğaldıkça güneye kıyıya doğru inmişler ve bugünkü Manavgat köylerini meydana getirmişlerdir. Bu kaynağa göre Gündoğmuş ve köylerinin meydana getiren insanların Horasan Türkmenleri olduğu, Gündoğmuş ve çevresinin Manavgat’tan ve sahil şeridinden daha önce Türkleştiği sonucunu çıkarmak mümkündür”¹⁶.

Serinyaka (~Serhenk): (T.+T.) (Far. *serheng*) Köy, ilçe merkezine 25 km. mesafededir. Köyün adı, envanterde 1914’te *Seringe* olarak kayıtlıdır. Köyün adı, 1928’de *Serheng* olmuştur. 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un merkez bucağına bağlı *Serinyaka* olarak kayıtlıdır. Köyün ilk adı olan *Serhenk* (~*durbaş~çavuş*), Selçuklular döneminde “muhafız” anlamına gelen askeri bir terimdir (Özkan 32, Özeren 67). Köyde kullanılan Horasan yapı şekilleri de buraya ilk yerleşmenin Selçuklular dönemi ile olduğunu destekler niteliktedir (Özkan 32). Köy halkının *Senir Beyliği*’nden ayrılan Türkmen obasının oluşturduğu düşünülmektedir (Özeren 67).

Ümütlü (~Umutlu): (T.) (~T.) Köy, ilçe merkezine 7 km. mesafededir. XIV. yy’da Kise’ye bağlıdır. Köyün adı, 1928’de *Omalas* (Özkan 26), 1928 tarihli *Son Teşkilat-ı Mülkiyyede Köylerimiz*’de *Omalass/Omalas* (Komisyon 128; Komisyon 1103), envanterde 1914’te *Omalar* olarak geçer. Halk arasında *Olamas* olarak söylendiğinden ve bu söylemin de “olumsuzluk ifade etmesi sebebiyle adı *Ümütlü* olarak değiştirilmiştir (Özeren 62). Köy, 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un merkez bucağına bağlı *Umutlu* olarak kayıtlıdır. Köy halkından edinilen bilgiye göre tarihte büyük bir salgın hastalık geçirdiği ve halkının bir aile haricinde tamamının kırıldığı, sonraki yıllarda bu ailenin çoğalmasıyla köyün oluştuğu, bu salgın hastalıktan önce ilk yerleşim yerinin *Sarınc* bölgesi olduğu ifade edilmiştir (Özeren 62-63).

Yenice: (T.) Alanya’ya kayıtlı olduğu için envanterde kayıtlı değildir. Köy, *Alanya* ilçesine 33 km. mesafededir. Köyün adı, Köylerimiz 1933’te *Yenice* (776), 1968 Köylerimiz’de Gündoğmuş’un *Güzelbağ* bucağına bağlı *Yenice* olarak kayıtlıdır. Köy halkından derlenen bilgiye göre, Azerbaycan’dan gelen bir grup önce Erzurum’a sonra Konya’ya sonra da Antalya’ya yerleşmiştir. *Akdam* (~Mûsâ Kethüda Uşağı (Türkay 507))¹⁷ adı verilen yerde sıtma hastalığından kaçarak *Yenice* adı verilen yere gelip yerleşmişlerdir. Gündoğmuş’un en son kurulan köylerinden biri ve adı Türkçe olduğu için İçişleri Bakanlığı tarafından değiştirilmemiştir¹⁸.

Yeniköy (~İzikara): (T.+Far.) (~T.+T.) Köy, *Alanya* ilçesine 21 km. mesafededir. Alanya’ya kayıtlı olduğu için envanterde kayıtlı değildir. Köy, 1968 Köylerimiz’de ise Alanya’nın Merkez bucağına bağlı *Yeniköy* olarak kayıtlıdır. Yeniköy köyünün *Tavşanalani*’nden yani bugünkü adıyla *Akyarı/Akyar* ayrılan birkaç aile tarafından kurulduğu tarafımıza söylenmiştir¹⁹. Arşiv belgeleri ve tahrir kayıtlarında *Yeniköy* veya *İzikara* adı ile ilgili herhangi bir kaydın olmaması bu yer adının daha sonra ortaya çıktığını veya mezralardan birisinin daha sonraki yıllarda bu köyün adı ile anılmış olabileceğini güçlendirmektedir. Köyün kaydına ilk defa 1914 yılı *Konya vilayet sâlnâmesinde*

¹⁶ Bu bilgi, <http://gundogmus.bel.tr/sayfa/19/gundogmus-tarihi> (07.09.2018; 16: 43) alınmıştır.

¹⁷ Alanya’nın köylerinden biridir.

¹⁸ Bu bilgi, muhtar Osman Görücüler’den (51) 28.08.2018’de yapılan derlemeden alınmıştır.

¹⁹ Bu bilgi, Ahmet Göktaş’tan (48) 04.09.2018’de yapılan derlemeden alınmıştır.

rastlamaktayız (Özkan 96-97). Köy halkından derlenen bilgiye göre köy, önceleri Alanya'ya 19 km. mesafedeki *Mahmutseydi*²⁰ köyünün içerisinde bulunan bir yer imiş (Gündüz Önal 54). Daha sonraları nüfusu çoğalan bu yerleşim bölgesi köy olmuş ve Mahmutseydi'den ayrılmıştır. Yeni oluşan bir köy olması dolayısıyla o zamanlarda *Yeniköy* ismini almıştır. Gittikçe büyüyen Yeniköy, sınırları içerisinde sonraları köye dönüşen Alanya'ya 24 km. mesafedeki *Hacıkerimler* ve Alanya'ya 26 km. mesafedeki *Kayabaşı*'ni da almıştır. Sonraları nüfusu artan bu iki yer, Yeniköy'den ayrılarak köy hüviyetine bürünmüşlerdir²¹.

2) Köy Adlarının Değerlendirilmesi

Yeradları bilimi konusunda çalışmalarıyla tanınan Mustafa Şenel (57-154), İbrahim Şahin (74) yer adlarının tasnifi konusunda eldeki malzemenin *köken, anlam ve gramer yapısı* bakımından incelenebileceğini ifade etmektedir. Bu konuda yapılan son çalışmalarda da bu yönde bir tasnif denemesi tercih edildiği görülmektedir (Atmaca-Avcı 3, Atmaca 3, Durgunay 93-96).

2.1. Gramer Yapıları Bakımından Köy Adları

2.1.1. Basit sözcükten oluşan köy adları: *Bedan, Çaşır (yayla), Senir.*

2.1.2. Türemiş sözcükten oluşan köy adları: Dilbilimciler hangi yapım eklerinin toponimcil olduğu konusunda fikir birliğine sahip değillerdir (Şahin 2006: 5). Ancak Türkçenin adlardan ad türetmede çok kullandığı *+II*, *+DI*, *+ÇA*, *+IAK*, *+AK*, *+IIk*, *+ÇI*, *+cIk*, *+cAk* (Şahin 1-14) eklerinin yer adı yapma fonksiyonunda da kullanıldığı görülmektedir.

+cA: Kelimeye kadar, göre, ile, birlikte fonksiyonları ve küçültme fonksiyonları katarak yer adları yapar: *Yenice, Kuruca (yayla).*

+cik: Kelimeye sevgi ve küçültme fonksiyonları katarak yer adları yapar: *Güneycik, Kalecik.*

+çek: Kelimeye sevgi ve küçültme kavramları katarak yer adları yapar: *Nurçek.*

+lik: Yer adlarında işlek kullanılan eklerden biridir. Eklendiği kelimeye topluca bir yerde, bir alanda bulunma fonksiyonu katar: *Pembelik.*

+lü (<< +IIG): Yer adlarının oluşumunda en işlek kullanılan eklerden biridir: *Köprülü, Ümütlü.*

Sıfat fiil kökenli toponimcil ekler de köy adlarında kullanılmıştır. Yalnız diğer toponimcil ekler kadar sık kullanım durumu söz konusu değildir.

-en (<< -gAn): Bir işi yapana işaret eden bu sıfat fiil ekiyle türetilen yer adlarında ekin işlevi aşınmıştır: *Gören (yayla).*

2.1.3. Birleşik sözcükten oluşan köy adları: Gündoğmuş yer adları arasında en yaygın olanı birleşik yer adlarıdır. Bu yer adları daha ziyade *ad ve sıfat tamlaması* yapısına sahiptir.

²⁰ Köyün eski adı, Yunanca *Konas* > *Onas* 'huni'dir. Dağların arasında bulunan ve üstünden sular akan köy, bir huniye benzediği için böyle adlandırılmıştır (Saim Sakaoğlu. Ad Bilimi Yazıları. Konya. Kömen. 2017. 304).

²¹ Bu bilgi, Ahmet Göktaş'tan (48) 04.09.2018'de yapılan derlemeden alınmıştır.

2.1.3.1. Ad Tamlaması biçiminde kurulmuş köy adları: Bu başlık altında toplayabileceğimiz köy adlarının tamamına yakını iki kelimedenden oluşmuş ve bir kısmı ad tamlaması, bir kısmı da sıfat tamlaması yapısındadır.

Tamlayan + Tamlanan + İyelik eki: Ad tamlaması yapısına sahip olan yer adlarının en yaygın olanı belirtisiz ad tamlaması kuruluşundaki yer adlarıdır: *Akyarı, Bayırkozağacı, Çayırözü, Kayabükü, Kozağacı, Narağacı.*

2.1.3.2. Sıfat Tamlaması Kuruluşundaki Yer Adları

Tamlayanı ad soylu olan yer adları: Bu gruba giren köy adları şöyledir: *Balkaya, Başpınar (yayla), Başyayla (yayla), Bayırköy, Çiçekoluk, Gümüşgöze, Orhanköy, Çamlıalan.*

Tamlayanı sıfat soylu olan yer adları: Bu gruba giren köy adları şöyledir: *Eskibağ, Güneyköy, Güneyyaka, Karadere, Karaisa, Karaköy, Kurugöl (yayla), Ortaalan (yayla), Ortakonuş, Ortaköy, Serinkaya, Yeniköy.*

c) Kısaltma grubu teşkilinde oluşan yer adları: *Gözübüyük* ve *Yeniköy*'ün eski adı *İzikara* köy adları kısaltma gruplarından isnat grubu teşkilinde yapılmış bir yer adıdır.

2.2. Anlam Bakımından Köy adları

Anlam bakımından köy adlarının tasnifi, Özcan Başkan (237-251) ve Tuncer Gülensoy (41-48) tarafından yapılmıştır.

2.2.1. Doğrultu gösteren köy adları: *Güneycik, Güneyyaka, Karadere, Karaköy, Ortaalan (yayla), Ortakonuş, Ortaköy.*

2.2.2. Yer şekilleri ile ilgili köy adları: *Akyarı, Bayırköy, Bayırkozağacı, Belenyurt (yayla), Boğazoluk (yayla).*

2.2.3. Sular/hidrografi ile ilgili köy adları: *Gözübüyük, Gümüşgöze, Karadere.*

2.2.4. Bitkiler ile ilgili köy adları: Bu gruba giren köy adları şöyledir: *Bayırkozağacı, Burçaklar, Çaltı, Çamlıalan, Çayırözü, Çiçekoluk, Kozağacı, Narağacı.*

2.2.5. Renkler ile ilgili köy adları: Yer adlandırma geleneğinde renk adlarının da ön planda olduğu görülür (Akar, 2006: 51). Köy renk adlarına bakıldığında ise *ak, kara, kızıl ve gök* kelimelerinin sık kullanıldığını görülmektedir. Gündoğmuş köy adlarında -Antalya'nın diğer ilçe köy adlandırmalarında olduğu gibi- dikkati çeken bir husus, Arapçadan ve Farsçadan alıntılanan *beyaz* ve *siyah* kelimelerinin hiç ama hiç kullanılmaması, aksine Türkçe olan *ak, kara* ve *kızıl* kelimelerinin sıklıkla kullanılmasıdır: *Akyarı, Karabul, Kızılağaç.*

2.2.6. Kayaçlarla/madenlerle ilgili köy adları: *Balkaya, Kayabükü, Serinkaya.*

2.2.7. Eski yapı veya yerleşimle ilgili olan köy adları: *Eskibağ, Kalecik.*

2.2.8. Kişiler ile ilgili köy adları: Yerleşilen bölgeye şahıs adının verilmesi (Sakaoğlu 259) ya da Türkmenlerin yeni fethettikleri bir coğrafyaya burasını fetheden komutanın adını vermesi adlandırmada yaygın görülen hususlardan biridir: *Alibeyler (yayla).*

2.2.9. Soy, boy, oymak ve topluluk ile ilgili köy adları: Oğuzlar²², Anadolu'ya yerleştiklerinde ya köylere, dolaylarındaki dağlara, tepelere, yollara, yörelere, göllere,

²² Oğuzlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 1999.

ırmaklara, çaylara, kuyulara bağlı oldukları boyun veya bölüntülerin adını verdiler *Kayı Köyü, Kınık Köyü, Yazır Köyü, Bayat Höyüğü, Afşar Kuyusu* gibi ya da etrafında birleştikleri bir aile veya aile başkanının adını aldılar (Üçer ve Koman 10, Yediyıldız 26-27): *Karaisa, Karamanlar, Senir, Oğuz-Barçın (yayla), Orhanköy (~Cemâati Orhan)*.

SONUÇ

Gündoğmuş ve çevresinin yerleşim ve yer ad tarihini doğru tespit edebilmek için Alanya tarihi ile birlikte ele alıp değerlendirmek gerekir. Çünkü XVI-XVIII. yüzyıllardaki siyasi sınırları belirleyen *Nağlu* ve *Kise* nâhiyeleri ile XIX. yüzyıllardaki sınırları belirleyen *Malan, Kerliye, Senir ma Düşenbe* ve *Mahmud Seydi (~Mahmud seyyid)* nâhiyeleri Alanya sancağına bağlı nahiyelerdi. Gündoğmuş'un on yedi köyü, XVII. yüzyıldan başlamak üzere XIX. yüzyıla kadar *Senir ma Düşenbe kazası* içerisinde zikredilmiştir (Özkan 28).

Anadolu'da yer adlandırılması yapılırken ağırlıklı olarak Türkçe yer adlarının tercih edildiği görülmektedir. Gündoğmuş'taki köylerin adlandırılmasında, üç etnotoponim tabakasının olduğunu söylemek mümkündür: İlk tabakada, *Rum/Yunan*, orta tabakada *Türkmen, Yörük, aşiret, cemâat reisinin* bizatihi kendi verdikleri adlar ve son tabakada ise İçişleri Bakanlığı'nın bölgenin coğrafi koşulları dikkate alınmadan değiştirdiği adlar yer almaktadır. Etnotoponim açısından konuya yaklaşıldığında, Antalya'nın Korkuteli ve Elmalı ilçelerinin köy adı adlandırmasından farklı olarak bugün Gündoğmuş ilçesi sınırları içinde kalan köy adları arasında *Oğuz boylarına ait bir adlandırma* tespit edilememiştir.

Gündoğmuş'ta renk adlarına bağlı köy adlandırmalarında tamamı Türkçe olan renk adları, kimi zaman temel anlamları ile kullanılmış: *Akyarı, Karabul*, kimi zamansa doğrultu gösterme anlamıyla kullanılmıştır: *Karadere, Karaköy*.

Gündoğmuş'un yer adlandırmasında kültür varlıkları olan *Karaköy Kalesi, Karabul Köyü Taşahır Mevkii Antik Yerleşimi, Güneycik Köyü Tol Öreni, Gümüşgöze Köyü Duvar Kalıntısı I, Cibyra Minör Antik Kenti, Casae Antik Kenti, Akyarı Köyü Asartepe Öreni, İdilgediği Mevkiiindeki Mezarlık, Akçabelen Körüklük Mevkiiindeki Mezarlık*'ın da ya doğrudan ya da dolaylı yönden etkisi olduğu görülmüştür.

Bugün Gündoğmuş'un köylerinden bazılarının coğrafi konumu ve ulaşım imkânları göz önüne alınarak Alanya'ya bağlandığı görülmektedir: *Bayırkozağacı, Gözübüyük, Gümüşgöze, Güneyköy, Karamanlar, Yenice* ve *Yeniköy* Alanya'ya bağlanan köylerdir. Bu sebepten bu köyler, *Index-Anatolicus Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*'nde Gündoğmuş'a değil Alanya'ya kayıtlıdır.

Antalya'nın diğer iç bölge ilçeleri *Korkuteli, Elmalı, İbradı* ve *Akseki*'de olduğu gibi Gündoğmuş ilçesinde de kentleşme ve geçici göç yoğun olarak görülmektedir. Son yıllarda da başta Antalya il merkezi olmak üzere, çeşitli il ve ilçelere de iş için temelli ve geçici göçlerin olduğu gözlemlenmektedir. Bu göçlerin neticesinde köylerin nüfusu her geçen gün hızla azalmaktadır. Mesela; bugün Gündoğmuş ilçesinin *Çayırözü, Eskibağ, Narağacı, Pembelik* ve *Senir* köylerinin nüfusu epey azalmıştır. Bu nüfus azalmaları bu şekilde devam ederse ya birbirine yakın köyler birleştirilecek ya da köyler yavaş yavaş boşalacak ve köy adları da maalesef kaybolup gidecektir.

KISALTMALAR

çev. Çeviren

DS Derleme Sözlüğü

ET Eski Türkçe

Far. Farsça

haz. Hazırlayan

Rum. Rumca

T. Türkçe

TDAY Türk Dili Araştırmalar Yıllığı

KAYNAKÇA

AKAR, Ali. “Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği”. Sosyal Bilimler Dergisi. 1 (20). 2006. 57-63.

Antalya Kültür Envanteri, (Akseki-İbradı-Gündoğmuş-Gazipaşa). T.C. Antalya Valiliği. Antalya: 2005.

ATANIYAZOV, Soltanşa. (haz. Yakup Karasoy, Ufuk Deniz Aşçı). Konya: Tablet, 2005.

ATMACA, Emine ve Özlem AVCI. “Antalya’nın Korkuteli İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme”, 9. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi. Malatya: 2017).

ATMACA, Emine. “Antalya’nın Elmalı İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme”. Uluslararası Antalya Kongresi Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi. Antalya: 1-3 Mart 2018.

BAŞKAN, Özcan. “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme”. TDAY-Belleten 1970, TDK 1971. 237-251.

BAYRAKTAR, Nesrin. “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Anlam ve Kavram Boyutu Üzerine”. TÖMER Dil Dergisi. S. 126. Ekim-Kasım-Aralık 2004.

CLAUSON, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press. London. 1972.

CUNBUR, Müjgân. “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Yer adları” Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984.

ÇAĞBAYIR, Yaşar. Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı. Ötüken Türkçe Sözlük (5 Cilt). Ötüken Neşriyat. İstanbul. 2007.

1933 Köylerimiz. Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü. İstanbul: 1933.

DEMİRKAYA, Yüksel-Mesut Koç. 6360 Sayılı Kanun İle Birlikte Mahalleye Dönüşen Köylerde Değişimin Katılım Açısından Muhtarlığa Etkisi: Menteşe ve Seydikemer İlçeleri Üzerinden Bir Değerlendirme. Strategic Public Management Journal. Volume 3, Issue 6, 2017. 124-149.

DURGUNAY, Banu. “Seydişehir İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme”. SUTAD, Bahar 2018. (43): 77-104.

DS, Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. Ankara: TDK, 2009.

EREN, Hasan. “Yer Adlarımızın Dili”. TDAY-Belleten 1965. Ankara 1968. 155-165.

ERÖZ, Mehmet. “Türk Onomastiği Bakımından Adapazarı Yeradları” (Bu makale, <http://asosindex.com/cache/articles/turk-onomastigi-bakimindan-adapazari-yeradlari-f28377> sitesinden 23.11.2017’de alınmıştır.)

GÜLENSOY, Tuncer. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: TDK, 1995.

..... “Orta Asya’daki Türk Yer Adlarının Anadolu’daki İzleri” Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları V. İlmî Kongresi. 26-27 Mayıs Ankara 1995, Tarih Boyunca Anadolu’daki Türk Nüfus ve Kültür Yapısı (Tebliğler). Ankara: 1995.

..... “Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış”, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara: 1998. 41-48.

HALAÇOĞLU, Yusuf. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

..... Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

İNAN, Abdülkadir. “Anadolu’nun Toponimisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi”, TDAY-Belleten. 1945. 3 (1-3). 62-64.

KAHRAMAN, S. A., ve Dağlı, Y. ve Dankoff, R. Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi 7. 10. Kitaplar Dizin. İstanbul: Yapı Kredi, 2011.

KANIK, Emre. Çayırözü Köyü Yer Adları ve Folklorik Derleme. Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Bitirme Tezi). Antalya: 2017.

KARAGEDİK, Nazım. XIX. Yüzyılda Alanya Kazası, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli: 2005.

KOMİSYON. Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları. İstanbul: Hilal, 1928.

KOMİSYON. Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu. Ankara: 1946.

KOMİSYON. Köylerimiz: 1 Mart 1968’e kadar. Başbakanlık. Ankara: 1968.

KOMİSYON. Köylerimiz 1981. TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. Ankara: 1982.

KOMİSYON. Osmanlı Yer Adları 2: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dâhil). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara: 2003.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç. “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, (çev. Emine Atmaca-Reshide Adzhumerova). Gazi Türkiyat. 2015. 185-204.

KONYALI, İsmail Hakkı. Alanya (Alâiyye). İstanbul: 1946.

KÜÇÜK, Salim. “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, Bilig. Yaz 2010(54). 2010. 185- 210.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

ÖNAL, Aysun Gündüz. Alanya'nın Yer Adları. T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: 2012.

ÖZEREN, Mehmet. Dünden Bugüne Gündoğmuş. Kütahya: Şehzade Kültür Merkezi. 2008.

ÖZKAN, Selim Hilmi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gündoğmuş (Kise ve Nağlu Nahiyeleri). Alanya: 2010.

REFİK, Ahmet. Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200). İstanbul: Enderun, 1989.

SAKAOĞLU, Saim. Ad Bilimi Yazıları. Konya: Kömen 2017.

SEZEN, Tahir. Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Yayın Nu: 21. Ankara: 2006.

SÜME, Mehmet. "Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu'daki İzleri". AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2018. Cilt: 18. Yıl: 18. Sayı: 1. 263-291.

SÜMER, Faruk. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul: 1999.

ŞAHİN, İbrahim. "Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları". Avrasya Terim Dergisi. 1 (1). 2013. 46-58.

ŞAHİN, İbrahim. Adbilim. Ankara: Pegem Akademi, 2015.

ŞENEL, Mustafa. Elazığ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme. Elazığ: Manas, 2013.

TÜRKAY, Cevdet. Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler. İstanbul: İşaret, 2012.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler, Belediyeler. İçişleri Bakanlığı İller idaresi Genel Müdürlüğü. seri. II, S. 4. Ankara: 1971.

UMAR, Bilge. Türkiye'deki Tarihsel Adlar. Ankara: İnkılâp Kitabevi, 1993.

ÜÇER, S. Sırrı ve M. Mes'ud KOMAN. Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme, Konya: Konya Halkevi Tarih, Müze Komitesi. 1945.

YEDİYILDIZ, Bahaedin. "Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri". Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri. Ankara. 1984.

YILDIZ, İsmail. "Senir Beyliği". *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III*. 2004, Antalya. s. 448-453.

GENEL AĞ KAYNAKLARI

<http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUUCM/path/Contribution%20Folders/Mevzuat/6360.pdf> (Erişim tarihi: 22.02.2018, 10: 07)

<http://nisanyanmap.com/?y=g%C3%BCnd%C4%9Fmu%C5%9F&t=g%C3%BCnd%C4%9Fmu%C5%9F&lv=1> (Erişim tarihi: 15.11.2017, 12: 15)

<http://www.antalyakulturturizm.gov.tr/Eklenti/8684,66-dundenbuguneantalya-1cilt-elmalipdf>. (Erişim tarihi: 28.11.2017, 09: 42).

<http://gundogmus.bel.tr/sayfa/19/gundogmus-tarihi> (07.09.2018, 16: 43)

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE SIRALI FİİL YAPILARI

Doç. Dr. İbrahim Ahmet AYDEMİR
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
ahmetaydemir64@hotmail.com

0. Giriş

Bu bildiride, çağdaş Türk dillerindeki *sıralı fiil yapıları* (serial verb constructions) tipolojik açıdan ve eşzamanlı bakış açısıyla incelenmektedir. Dilbilimsel literatürde sıralı fiil yapıları (SFY), fiillerin ardışık olarak sıralanmasıyla oluşan sentaktik bir teknik anlamında kullanılmaktadır. Benzer bir fiil sıralama tekniği, Türkçenin eski dönemlerinde olduğu gibi, bazı çağdaş Türk dillerinde de görülmektedir ve çok değişik sentaktik işlevler üstlenmektedir.

Bu bildirinin amacı, dünyanın değişik dillerinde görülen sıralı fiil yapılarından hareketle, çağdaş Türk dillerinde belli zarf-fiil ekleriyle $-(X)p$ gibi oluşturulan sıralı fiil yapılarını, yani fiil sıralama tekniğini sentaktik-tipolojik açıdan betimlemektir. Ayrıca bu bağlamda, dünya dillerindeki sıralı fiil yapıları ile Türk dillerindeki sıralı fiil yapılarını tipolojik açıdan karşılaştırarak aralarındaki temel benzerlikleri ve farklılıklar ortaya koymak da bu çalışmanın diğer bir amacıdır.

Bu betimlemenin teorik altyapısını, evrensel dilbilim temelinde yapılan tipolojik çalışmalar (Aikhenvald 2006, Bisang 1995, 2009, Haspelmath 2016, Shibatani 2007, 2009) ile dilbilimsel Türkoloji temelinde yapılan araştırmalar (Johanson 1992a, 1992b, 2007) oluşturmaktadır. Bu inceleme kapsamında, sıralı fiil yapılarının görece sık görüldüğü çağdaş Türk dillerinden (Kırgızca, Tuvaca, Sarı Uygurca, Salarca) uygun örnekler verilerek ilgili yapılar detaylıca irdelenecektir.

1. Teorik arkaplan, terminoloji

Evrensel dilbilim çalışmalarında *sıralı fiil yapıları* (serial verb constructions), aralarında *sıralama* (coordination), *altasıralama* (subordination) ya da başkaca bir sentaktik bağımlılık ilişkisi bulunmayan fiillerin ardışık bir sıralaması olarak tarif edilmektedir (Aikhenvald 2006: 1). Bisang ise, sıralı fiil yapılarını “iki ya da daha fazla fiilin/fiil öbeğinin işaretlenmemiş bir sıralamadır” biçiminde tanımlar (1995: 139). Batı Afrika, Güneydoğu ve Doğu Asya, Amazon, Okyanusya, Yani Gine dilleri ile bazı kreol dillerde görülen bu yapıda, ardışık sıralı fiiller tek başlarına bir cümle oluşturabilecek durumdadır ve bu cümlelerin kendilerine özgü özne ve nesneleri de olabilir (Bisang 1995: 139, Aikhenvald 2006: 1). Sıralı fiil yapısını oluşturan bileşenler (fiiller), ortak bir *zaman-görünüş-kip* işaretlemesine sahip olabilecekleri gibi, her bileşen farklı olarak da kodlanabilir (bk. Aikhenvald 2006: 8). Mesela aşağıdaki Yoruba dilinden alınan örnekte, 2 fiilden (*mú* ‘aldı’ ve *wá* ‘geldi’) oluşan bir sıralı fiil yapısı vardır ve bu fiiller arasında herhangi bir sentaktik bağımlılık ilişkisi mevcut değildir. Ayrıca bu sentaktik yapıda, ardışık iki fiil birleşik bir yüklem oluşturarak tek bir olayı (*aldı geldi* > *getirdi* anlamında) bildirmektedir:

(1) Yoruba (Stahlke 1970: 61)

Mo	<i>mú</i>	<i>ìwé</i>	<i>wá</i>	<i>ilé</i>
Ben	aldı	kitap	geldi	ev

‘Bir kitap alıp eve geldim.’ (= ‘Bir kitap alıp geldim/getirdim.’)

Sıralı fiil yapıları, bugüne kadar değişik açılardan incelenmiştir. Bu yapıların oluşumu, yani hangi tür fiillerden oluştukları konusu da araştırmalarda üzerinde durulan konuların başında gelmektedir. Örneğin Aikhenvald (2006: 3), oluşumları itibarıyla sıralı fiil yapılarının iki ayrı türü olduğunu belirtmektedir:

- a) Simetrik sıralı fiil yapıları, semantik ve dilbilgisel olarak sınırlandırılmamış bir sınıftan seçilen (yani her gruptan seçilen) iki veya daha fazla fiilden oluşur.
- b) Asimetrik sıralı fiil yapıları ise, gramer veya semantik olarak sınırlandırılmış/sınırlı bir sınıftan (örneğin bir hareket veya bir durum fiili) fiilleri içerir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, dünya dillerindeki sıralı fiil yapılarını hatırlatan sentaktik yapılar, modern Türk dillerinde de görülmektedir. Anlatısal işlevi olan ve zaman-görünüş-kip açısından “işaretlenmemiş” terminal zarf-fiil ekleriyle (örn. -(X)p) kurulan bu sentaktik yapılar için Johanson, *fiil sıralaması* (Verbserialisierung) kavramını kullanmıştır (1992a: 265). Daha sonraki çalışmalarda, bu sentaktik yapılar, tıpkı dilbilimsel literatürde olduğu gibi, *tipik Türkçe sıralı fiil yapıları* (“typical Turkic serial verb constructions”) biçiminde tanımlanmaktadır (Johanson 2004: 30). Aynı şekilde Türk dillerinde belli zarf-fiil ekleriyle oluşturulan bu sentaktik tekniğin, sıralı fiil yapıları olarak adlandırıldığı başka çalışmalar da mevcuttur (Johanson 2007, Dwyer 2007, 2013, [Anderson](#) 2004, Grascenkov & Markman 2011). Johanson’un evrensel ölçekteki sıralı fiil yapılarından hareketle işaret ettiği Türk dillerindeki bu fiil sıralama tekniğinde, bir temel cümle içindeki bağımlı yüklemlilerin ardışık olarak dizilmeleri ve böylece sentaktik bir birlik oluşturmaları söz konusudur.

Ancak Johanson, daha önce *fiil sıralaması* (Verbserialisierung) olarak nitelediği bu sentaktik işlem için, *periyodik zincirleme cümleler* (periodische Kettensätze) kavramını kullanmıştır (Johanson 1992a: 265). Bu anlamda periyodik zincirleme cümleler, iki ya da daha fazla sayıda zarf-fiil cümlesinin belli bir sözdizimsel teknikle birbirine ulanmasıyla oluşur. Birbirine zincirleme bağlanan cümleler arasında içeriksel belirteç ilişkisi (Modifikation) değil, sadece “konusal-anlatısal eşitlik” (thematisch-narrative Gleichrangigkeit) statüsü vardır (Johanson 1992b: 201, 2007: 194, Bisang 1995: 141). Ayrıca Johanson, bu tür sıralı fiil yapılarının genelde Hint-Avrupa dilleriyle temasta olmayan Türkçe varyantlarda görüldüğünü, zira Hint-Avrupa dillerinde bu tür bir fiil sıralama tekniğinin olmadığını ileri sürmektedir (1992a: 268).

2. Sıralı fiil yapılarının karakteristik özellikleri

Bazı Batı Afrika dilleri, Güneydoğu ve Doğu Asya dilleri, Amazon, Okyanusya ve Yeni Gine dilleri ile bazı kreol dillerde görülen sıralı fiil yapılarının (SFY) bazı karakteristik özellikleri vardır. Bu özellikler, yapılan çalışmalarda (Bisang 1995, 2009, Aikhenvald 2006, Haspelmath 2016) şu şekilde sıralanmaktadır:

- a) Sıralı fiil yapılarının belli bir morfolojisi yoktur.
- b) SFY, fiillerin ardışık sıralanmasıyla oluşan sentaktik bir tekniktir.
- c) Bu yapılarda, tek bir olayı anlatan birleşik bir yüklem vardır.
- d) Sıralı fiil yapılarının her bileşeni, tek başına bir cümle oluşturabilir.

- e) Sıralı fiiller arasında sıralama, altasıralama ya da başkaca bir sentaktik bağımlılık ilişkisi yoktur.
- f) Sıralı fiiller genelde en az bir eyleyeni (argument) paylaşır, ancak nadiren öğelerin ortak olarak paylaşılmadığı SFY da vardır.
- g) Genelde sıralı fiillerden sadece biri, zaman-görünüş-kip işaretlemesine sahiptir; ancak her bileşenin bu açıdan işaretlendiği yapılar da vardır.
- h) Sıralı fiiller tek bir (birleşik) yüklem gibi hareket ettiklerinden, ortak bir vurgu-tonlama özelliğine sahiptir (Aikhenvald 2006: 8).

3. Türk dillerinde sıralı fiil yapıları (periyodik zincirleme cümleler)

Yukarıda tipolojik özelliklerini kısaca irdelediğimiz sıralı fiil yapılarına benzer yapılar, tarihi Türk dillerinde (örn. Eski Türkçe, Klasik Osmanlıca) olduğu gibi, çağdaş Türk dillerinde de karşımıza çıkmaktadır (Johanson 2007: 193, Aydemir 2010: 64). Biz bu bildiriye, sadece modern Türk dillerindeki yapıları ele almak istiyoruz. Johanson'un "fiil sıralaması" ya da "periyodik zincirleme cümleler" (periodische Kettensätze) olarak adlandırdığı bu yapılar, fiillerin ardışık olarak sıralanmasıyla oluşan sentaktik bir teknik olarak dikkat çekmektedir. Şimdi burada, çağdaş Türk dillerinde görülen fiil sıralama tekniğinin, yani periyodik zincirleme cümlelerin tipolojik özelliklerini sıralayalım. Bu özellikler, ana hatlarıyla Johanson'un çalışmalarına (1992a, 1992b, 2007) dayanmaktadır:

- a) Bu yapıların belli bir morfolojisi vardır, yani zarf-fiil ekleriyle işaretlenir.
- b) Birbirine bağlanan yüklemli (predication), bir temel cümle bileşenleridir.
- c) Herbir yüklemli, tek başına bir cümle oluşturabilecek durumdadır.
- d) Sadece temel cümle zaman-görünüş-kip işaretlemesine sahiptir, diğer bağımlı yüklemli bu anlamda temel cümleyle bağlıdır.
- e) Genelde yüklemli özneyi paylaşırlar, yani bir özne ortaklığı vardır; ancak hiçbir ögeyi paylaşmayan SFY da mevcuttur.
- f) Birbirine bağlı yüklemli arasında formal bir altasıralılık vardır, ancak içeriksel belirteç ilişkisi (modification) yoktur. Johanson ilişkili, "konusal-anlatısal eşitlik" biçiminde tarif etmektedir (1992b: 201). Buna göre, aralarında hiçbir içeriksel belirteç ilişkisi olmayan yüklemli, bu açıdan Türkçenin zarf-fiil tipolojisinden temelde ayrılırlar.
- g) Birbirine bağlanan yüklemli ortak bir vurgu/tonlama özelliği vardır.
- h) Bu yapılar genel itibarıyla eskicidir, dolayısıyla genelde Hint-Avrupa dilleriyle temasta olmamış Türk dillerinde görülür (Sarı Uygurca, Altay Tuvacası¹). Zira Hint-Avrupa dil tipolojisinde bu tür zincirleme cümle tekniği yoktur (Johanson 1992a: 268).

¹ Burada Altay Tuvacası, Moğolistan'ın en batısındaki Bayan Ölgiy eyaleti, Tsengel-sum ilçesinde yaşayan göçebe Tuvaların konuştuğu varyantı ifade etmektedir.

İşte bu tür sıralı fiil yapıları, Kırgızcada $-(X)p$, Tuvacada $-(X)p$, Altay Tuvacasında $-GA\check{s}$, Sarı Uygurcada $-GA\check{s}$ ve Salarcada $-\check{C}AnA(n)$ zarf-fiil ekleri yardımıyla oluşturulmaktadır. Şimdi bazı örnekler verelim:

(2) Kırgızca $-(X)p$ (Kirchner 1998: 353)

Men erten menen turup zaryotka žasap kiyinip žuunup
Ben erken VAS kalk-ZF jimnastik yap-ZF giyin-ZF yıkan-ZF
mektepke baražatam.
okul-YÖN git-ŞZ1.TK
'Ben erkenden kalkıp, jimnastik yapıp, giyinip, yıkanıp okula giderim.'

(3) Altay Tuvacası $-GA\check{s}$ (Aydemir 2009: 59)

Deptegen xara xo:čun жүгүрүп барыаш si:n miyizi doqba:nan
Deptegen kara cadı yürü-KIL-ZF geyik boynuz-IYE1.TK tokmak-VAS
ja: yaqyaş sö:rtüp барыаш суу дива жазыптыаш
öldüresiye döv-ZF sürükle-KIL-ZF su-YÖN at-KIL-ZF
edik xevin gedip alir irgin.
giysi-BEL giy-KIL-ŞZ3.TK EVİD
'Kara Cadı Deptegen gidip, [onu] geyik boynuzundan tokmakla öldüresiye dövüp, sürükleyip, suya atıp onun elbiselerini giyermiş.'

(4) Tuvaca $-(X)p$ (Monyuş & Kuular 1991: 78)

Čayin ada-iyeleriviske duzalažip, nom nomčup,
Yazın aile-ÇOK-IYE1.ÇK.YÖN yardım et-ZF kitap oku-ZF
suγya äštip oynap turyan bis.
su-YÖN çim-ZF oyna-GZ-1.ÇK
'Yazın ailelerimize yardım edip, kitap okuyup, suda yıkanıp oynardık.'

(5) Salarca $-\check{C}AnA(n)^2$ (Dwyer 2013: 211)

Tagqa barmiš. Barjene gešli volmiš.
Dağ-YÖN git-GZ3.TK. git-ZF akşam ol-GZ3.TK
'Dağa gitmişler. [Oraya] gidip akşam olmuş.'

(6) Sarı Uygurca $-GA\check{s}^3$ (Roos: 118)

šigan yigaštī tūstigi k^hililigi t^heliwatittī.
Sıçan ağaç-BEL dişle-ZF kemir-ZF del-KIL-GZ3.TK
'Fare ağacı dişleyip/dişleyerek kemirip/kemirerek deldi.'

(7) Türkiye Türkçesi $-(X)p$ (Işın 2010: 393)

² Dwyer'in verdiği bilgiye göre, $-\check{C}AnA$ daha çok genç konuşurlarca, $-\check{C}AnAn$ ise daha çok yaşlı konuşurlarca kullanılmaktadır (bk. Dwyer 2013: 211).

³ Sarı Uygurca $-GA(\check{s})$ (Genel Türkçe $-GA\check{c}$) zarf-fiil ekinin anlatısal (narrative) işlevi hakkında bk. Nugteren 2010: 130.

Üzerine bastılar, buruşturup, zedeleyip, çiğneyip bir köşeye attılar.

Klasik Osmanlıcada oldukça yaygın olan $-(X)p$ ekli periyodik zincirleme cümleler, Tanzimat'tan itibaren dönemin yazarlarınca yürütülen dilde yenilikçi çabaların da etkisiyle azalmaya başlamıştır (Johanson 1992b: 208). Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanım alanı oldukça kısıtlı olan bu cümle tipi, günlük konuşma dilinde ise hala kullanılmaktadır (Johanson 1992a: 266, Aydemir 2010: 65, Aydemir 2014: 37).

Yukarıdaki çağdaş Türk dillerinden alınan örnekler incelendiğinde, bu tür periyodik zincirleme cümleler genelde *kalış fiillerinin* (Tätigkeitsverben) sıralanmasıyla oluşmaktadır. Bunun yanında, *Güneş batıp akşam oldu* örneğinde olduğu gibi, *oluş fiillerinden* (Vorgangsverben) oluşan zincirleme cümleler de vardır, ancak bunlar oldukça sınırlı bir kullanıma sahiptir.

4. Tipolojik bir karşılaştırma

Yukarıda, sıralı fiil yapılarının evrensel-tipolojik özelliklerden kısaca bahsettik. Bu bölümde ise, dünyanın değişik dillerinde görülen sıralı fiil yapıları ile modern Türk dillerindeki benzer yapıların, yani periyodik zincirleme cümlelerin kısa bir karşılaştırmasını yapmak, böylece iki sentaktik tekniğin benzer ve farklı taraflarını ortaya koymak istiyoruz.

Sıralı fiil yapıları ile Altay dillerinde belli zarf-fiillerle kurulan sıralı fiil yapıları karşılaştıran araştırmacıların başında Bisang gelmektedir. Bu iki sentaktik yapıyı ele alıp karşılaştırdığı makalesinde (1995) Bisang, sıralı fiil yapıları ile Altay dillerindeki sıralı yapıların birçok benzerliğe sahip olduklarına, ancak iki yapı arasındaki en temel farkın morfolojik olduğuna, yani sıralı fiil yapılarının belli bir morfolojiye sahip olmamalarına rağmen, Altay dillerindeki yapıların zarf-fiil ekleriyle işaretlendiğine dikkat çekmektedir (1995: 137-138). Aynı şekilde, Haspelmath da bu iki sentaktik tekniğin benzer olduğunu ve dolayısıyla birlikte ele alınması gerektiğini dile getirir, hatta her iki yapıyı içerebilecek “ortak bir terim” bulunması gerektiğinin de altını çizer (2016: 313). Shibatani ise, Japoncadaki *-te* ile kurulan yapıları betimlerken, bu yapıların Türk dillerindeki zarf-fiil yapıları ve sıralı fiil yapılarıyla işlevsel benzerliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır (2007: 21).

Şimdi sıralı fiil yapıları ile Türk dillerindeki fiil sıralama tekniğini, yani periyodik zincirleme cümle tipini ana hatlarıyla karşılaştıralım:

Sıralı fiil yapıları (dünya dilleri)	Sıralı fiil yapıları (Türk dilleri)
a) Belli bir morfolojisi yoktur.	a) Zarf-fiil ekleriyle işaretlenir.
b) Fiillerin belli bir teknikle ardışık olarak sıralanmasıyla oluşur.	b) Fiillerin belli bir teknikle ardışık olarak sıralanmasıyla oluşur.
c) Sıralı fiiller arasında, sıralama, altasıralama ya da başkaca bir sentaktik bağımlılık ilişkisi yoktur.	c) Sıralı yüklemliler arasında formal bir altasıralılık ilişkisi vardır, ancak buna bağlı içeriksel belirteç ilişkisi yoktur (Dolayısıyla Türk dillerindeki

d) Bazı dillerde, sıralı fiillerin her biri zaman-görünüş-kip işaretlemesine sahipken, bazı dillerde tek bir zaman-görünüş-kip işaretlemesi mevcuttur (Aikhenvald 2006: 8). e) Sıralı fiiller, birleşik/karmaşık bir yüklem oluşturur ve böylece tek bir olayı bildirir. f) Bütün bileşenler için vurgu ve tonlama ortaklığı vardır. g) Sıralı fiillerin kendine özgü eyleyenleri/istemleri (özne, nesne vs.) olabilir. h) Sıralı fiil yapıları, durumdan çok bir olayı ya da süreci bildirir. Dolayısıyla durum bildiren fiillerin bu yapılarda görülme şansı oldukça zayıftır (bk. Aikhenvald (2006: 12). i) Sıralı fiil yapılarında olaylar, oluş sırasına göre verilir (Bisang 1995: 141).	altasıralama-içeriksel belirteç ilişkisi birlikteliği görülmez). d) Sadece en son yüklemli (temel yüklemli) zaman-görünüş-kip işaretlemesi vardır, diğer yüklemli bu açıdan temel yüklemliye bağlıdır. e) Temel yüklemli bir ana olayı, bağımlı yüklemli ise, ana olayı değişik yönleriyle (mesela tarz) betimleyen <i>uydu olaylar</i> (satellite events) bildirir. f) Bütün bileşenler için vurgu ve tonlama ortaklığı vardır. g) Periyodik cümlelerin de kendine özgü eyleyenleri/istemleri (özne, nesne vs.) olabilir h) Periyodik zincirleme cümleler, genelde kılış fiilleriyle (Tätigkeitsverben) kurulmaktadır. Dolayısıyla bu tür yapılar, oluş (Vorgang) ve durumdan (Zustand) ziyade olay bildirir. i) Periyodik zincirleme cümle tipinde, olaylar oluş sırasına göre verilir.

5. Sonuç, değerlendirme

Sıralı fiil yapıları, fiillerin ardışık olarak sıralanmasıyla oluşan sentaktik bir tekniktir ve bu tekniğin belli yapısal ve tipolojik özellikleri vardır. Çağdaş Türk dillerinde de görülen bu sıralı fiil yapıları için, önceleri *fiil sıralaması* (Verbserialisierung), *sıralı fiil yapıları* (serial verb constructions) gibi terimler kullanıldıysa da, daha sonraları bu yapılar için *periyodik zincirleme cümleler* terimi ağırlık kazanmıştır.

Çağdaş Türk dillerinde değişik sentaktik görevleri olan periyodik zincirleme cümleler, içeriksel belirteç işlevi olmayan terminal zarf-fiil ekleriyle (-(X)p, -GAş gibi)

kurulmaktadır. Bu yapıların tipolojik özellikleri arasında şunlar sayılabilir: a) Genelde kılış fiillerinden oluşur, b) Genelde özne, paylaşılan (ortak) bir eyleyendir (argument), c) Sadece temel yüklemde görünüş-zaman-kip işaretlemesi vardır, d) Bütün bileşenler, ortak bir prosodiye sahiptir, e) Bir ana olay, bir de bu ana olayı değişik açılardan (tarz vb.) tamlayan uydu olaylar söz konusudur.

Bu çalışma kapsamında, çağdaş Türk dillerinde (Kırgızca, Tuvaca, Sarı Uygurca, Salarca) belli zarf-fiil ekleriyle kurulan sıralı fiil yapıları, yani periyodik zincirleme cümleler tipolojik özellikleri bağlamında incelenmiştir. İlk defa bu incelemeyle, evrensel dilbilimde sıralı fiiller olarak bilinen sentaktik yapı ile Türk dillerindeki fiil sıralama tekniği tipolojik açıdan karşılaştırılmış, ikisi arasındaki benzerlik ve farklılıklar ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

Yapılan bu tipolojik karşılaştırma göstermiştir ki, evrensel ölçekteki sıralı fiil yapıları ile çağdaş Türk dillerindeki fiil sıralama tekniği birçok açıdan benzerdir. Ancak bu iki teknik arasındaki iki temel fark vardır: a) Sıralı fiil yapılarının belli bir morfolojisi yoktur, Türk dillerindeki fiil sıralama tekniği ise, zarf-fiil ekleriyle işaretlenir, b) Sıralı fiiller arasında belli bir sentaktik bağımlılık ilişkisi yoktur, Türk dillerindeki fiil sıralama tekniğinde ise bileşenler arasında (bağımlı yüklemli) formal bir altasıralama ilişkisi vardır.

Kısaltmalar

BEL	Belirtme durumu
ÇK	Çokluk kişi
ÇOK	Çokluk eki
EVID	Evidensiyel
GZ	Geçmiş zaman
IYE	İyelik
KIL	Kılış
SFY	Sıralı fiil yapısı
ŞZ	Şimdiki zaman
TK	Teklik kişi
VAS	Vasıta
YÖN	Yönelme durumu/Yön
ZF	Zarf-fiil

Kaynakça

- Aikhenvald A. Y. (2006). Serial verb constructions in a typological perspective. Aikhenvald & Dixon (Yay.). *Serial verb constructions: a cross-linguistic typology*. Oxford: Oxford. 1-87.
- Anderson, G. D. S. 2004. *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*, (Turcologica 51), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Aydemir, İ. A. 2009. *Konverbien im Altai-Tuwinischen. Eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung des Altai-Dialekts* (Turcologica 80.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Aydemir, İ. A. 2010. *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydemir, İ. A. 2014. Türkçede Zarf-fiillerin Bağlayıcılık İşlevleri Hakkında, *Turcology and Linguistics: Éva Ágnes. Csató Festschrift*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 31-41.
- Bisang, W. 1995. Verb serialization and converbs - differences and similarities, König, E. & Haspelmath, M. (Yay.). *Converbs in cross-linguistic perspective*, Berlin: Mouton de Gruyter. 137-188.
- Bisang, W. 2009. Serial Verb Constructions, *Language and Linguistics Compass* 3. 792-814.
- Dwyer, A. M. 2007. *Salar: a study in Inner Asian areal contact processes, Part I: Phonology*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Dwyer, A. M. 2013. Clause Chaining in Salar, Erdal, M. & Koç Y. & Cengiz, M. (Yay.) *Dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları*. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara. 210-215.
- Graschenkov, P. & Markman, V. 2011. Serial verb ditransitives in Turkic. Simpson, A. (Yay.) *Proceedings of the 7th Workshop on Altaic Formal Linguistics (WAFL7)*. 79-90.
- Haspelmath, M. 2016. The serial verb construction: Comparative concept and cross-linguistic generalizations. *Language and Linguistics* 17 (3). 291-319.
- İşinsu, E. (2010). *Çiçekler Büyür*. İstanbul: Elips Kitap.
- Johanson, L. 1992a. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29: 5. Stuttgart: Steiner.
- Johanson, L. 1992b. Periodische Kettensätze im Türkischen. *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 80. 201-211.
- Johanson, L. 2004. Converging codes in Iranian, Semitic and Turkic. Csató, Éva Ágnes & Isaksson, Bo & Jahani, Carina (Yay.) *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. London & New York: RoutledgeCurzon. 3-31.
- Johanson, L. 2007. Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis. Rehbein, J. & Hohenstein, C. & Pietsch, L. (Yay.) *Connectivity in grammar and discourse*. Amsterdam: John Benjamins. 188-198
- Kirchner, M. 1998. Kirghiz. Johanson, L. & Csató, É. Á. (Yay.) *The Turkic Languages*, London [Routledge]. 344-356.
- Monguş, D. A. & Kuurlar, K. B. 1991. *Tıva dil. Ortumak şolanıñ 6-7 klastarınıñ ö:redilge nomu*. Kyzyl.

Nugteren, H. 2010. On the origin of the narrative converb in Eastern and Western Yugur. Johanson, L. & Robbeets, M. (Yay.). *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance* (Turcologica 78). Wiesbaden. 129-139.

Roos, M. 2000. *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language. Grammar, Texts, Vocabulary* [Dissertation, Leiden University, The Netherlands.]

Shibatani, M. 2007. Grammaticalization of converb constructions: The case of Japanese -te conjunctive constructions. Rehbein J. & Hohenstein C. & Pietsch, L. (Yay.) *Connectivity in Grammar and Discourse*. Amsterdam: John Benjamins. 21-49.

Shibatani, M. 2009. *On the form of complex predicates: demystifying serial verbs*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Stahlke, H. F. W. 1970. Serial verbs. *Studies in African Linguistics* 1. 60-69.

TÜRKİYE'DEKİ LİSE TARİH KİTAPLARINDA İNŞA EDİLEN TARİHİ KİMLİK ODAKLI SÖYLEM ÇÖZÜMLEMESİ

Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
okaydemir@gmail.com

Öğr. Gör. İsmail KURT
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
ikurt@pau.edu.tr

I. Giriş:

Dilsel üretimlerin doğrudan amaçlanmamış olsa dahi bireysel ya da toplumsal özneyi inşa etmek gibi bir işlevi bulunmaktadır. Dilbilimin bir alt dalı olan söylem çözümlemesinde, özellikle Fransız düşünür Michell Foucault sonrasında tamamen hâkim olan bu ilkeye koşut olarak eğitim alanındaki kitapların da dile dayalı olarak özneyi kurgulamaktan öte ürettiğini belirtebiliriz. Günümüzde sürekli olarak yeniden üretim ve dönüşüm girdabına sürüklenmekte olan öznenin tarihsel köken bilincinin gücü, onu küreselleşmenin tektipleştirici tahribatından da koruyabilecek önemli bir donanım olacaktır. Zira küreselleşmenin tüm şiddetiyle etkinliğini arttırmış olduğu günümüzde, kültürel ekosistemin zenginliğinin korunması adına dillerin ve kültürlerin yaşatılması yolunda milli eğitime dayalı ilkeler üzerine inşa edilmesi hayati önem taşımaktadır. Tarihi geçmişe yönelik bir bilim dalı olmaktan çıkararak geçmişe dayalı çok yönlü bir bilim dalı olarak konumlayan paradigma değişikliğinin, başta 20. yüzyılın önemli tarih felsefecilerinden olan Robin George Collingwood öncülüğünde tüm dünyada kabul görmesinin koşutunda, günümüzde, pek çok bilim dalı gibi tarih de disiplinlerarası yaklaşımlarla zenginleştirilerek hayatın içerisine dahil edilmiştir. Dolayısıyla kimlik konumlamalarında köken kavramı da tarihin, kültürün, teolojinin, sosyolojinin ve dilbilimin olanaklarıyla inşa edilen özne ve karşı özne bağlamında değerlendirilebilmektedir.

Tarih biliminin öğretimi ile küreselleşmeye yönelik yalnızlaştırılan bireylerin toplumsal tanıması, çağdaş disiplinlerarası yaklaşımın tatbiki ile de toplumsalın nostaljik bir imgeleminden çok yaşam içerisinde konumlanması mümkün olabilmektedir. Bu doğrultuda tarihsel dayanaklarıyla köken bilincine sahip olan öznenin sadece bireysel değil toplumsal özne edincine sahip olduğunu da belirtebiliriz.

Toplumsal öznenin oluşumu ve korunması noktasında değerler sistemi temel belirleyici işlevdedir. Bu doğrultuda değerler sistemlerinin inşa, yaygınlaştırma ve mücadele süreçleri olarak da okunabilecek tarih öğretiminde bilginin içeriğinin yanı sıra dili, söylemi de önem arz etmektedir. Bu gerekçelerle toplumların şekillenmesinde, özellikle günümüzdeki küreselleşmenin tektipleştirici ve köksüzleştirici saldırılarında ve karşısında bulunan bilim, bilimsel öğretim ve özellikle tarih öğretiminin söylem özellikleri, belirtilen gerekçelerle hassasiyet arz etmektedir. Bu gerekçelerden hareketle, günümüz Türk toplum hayatına yönelik böylesi güçlü çıktıları olan bu alan, öğretim sistemimiz içerisindeki bir kesiti ile çalışmamıza konu olmuştur. Örneklemin seçiminde bilgiye dayalı değişim ve gelişim ve potansiyeli yüksek olan gençlik çağı ile örtüşmesi amaçlanmıştır. Zira kimliğe dayalı kırılmaların yaşanabileceği gençlik döneminde, kazanımları sağlatabilmek yolunda bilgi kadar söylem de etkin olabilmektedir.

II. Kapsam ve Yöntem:

Çalışmamızda, lise müfredatına dayalı olarak Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlattırılmış olan, 9 ve 10. Sınıflarda ders kitabı olarak kullanılan 218 sayfalık Ortaöğretim Tarih 9 Ders Kitabı ile 231 sayfalık Ortaöğretim Tarih 10 adlı ders kitabı veri tabanı olarak seçilmiştir. Belirlenen eserlerin çizime ve fotoğrafa dayalı görsellikleri bir başka bilimsel incelemeye konu oluşturması ve bir bildirinin biçimsel sınırlarını aşması dolayısıyla inceleme dışı tutulmuş, böylelikle çalışmamız salt yazılı metinlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi ile sınırlı olmuştur.

Çalışmada belirlenen ve sınırlandırılan dil verileri kimlik kavramı ve inşasına dayalı olarak söylem çözümlemesine tâbi tutulmuştur. “*Söylem çalışmalarının İngilizce’de ‘söylem çözümlemesi’ başlığını taşıyan ilk çalışma olarak Noam Chomsky’nin de hocası olan Zellig Harris’in Language dergisinde 1952 yılında yayımladığı makale ile başladığı kabul edilmektedir* (Kocaman 2).” Yapısalcı çözümleme anlayışına dayalı süreçte daha az sayıda çalışma örneğinin sergilendiği bu alanda postyapısalcı teorisyenler arasında görülen, dilbilime özel ilgi duyan ve iktidar odaklı çalışmalarıyla tanınan Foucault’la birlikte söylem kavramı farklı ve özgün bir konuma sahip olmuştur ki bu dönemin sonrasında söylem çözümlemesine yönelik çalışmaların sadece dilbilim alanında değil yönetim bilimleri, sosyoloji, felsefe ve antropoloji başta olmak üzere pek çok alanda yaygınlaştığını belirtebiliriz. Nitekim “*Söylem yazılı metinlerin incelenmesi şeklinde çoğunlukla postyapısalcı ve Foucaultcu söylem açıklamalarından etkilendiği ölçüde güç ilişkileri üzerinde durur* (Sözen 90).” Güç ilişkilerinin hâkim olduğu tarihe ve tarih öğretimine yönelik dil verisi üzerine; bireyselin, toplumsalın ve tarihselin kesişiminde konumlanmış söylem çözümlemesi gerçekleştirilmeye çalışılmış, çok yönlü söylem kavram alanının alt birleşenleri içerisinde inşa edilen ve inşa edilmesine hizmet eden tarihî kimlik özellikleri ile çalışmamız teorik olarak sınırlandırılmıştır. İncelenen eserlerin tamamının söylem özelliklerinin bir bildirinin ya da makalenin biçimsel sınırlarını hayli aşacağından hareketle, tarafımızca tamamı incelenen eserlerin sadece ana söylem birimlerine dayalı özellikleri ve parça-bütün-tutarlık ilkesine yönelik sözce bağlarına yönelik verilere bildiride yer verilmiştir.

III. Bulgular:

Sekiz kişilik komisyon tarafından yazılan Ortaöğretim Tarih 9 Ders Kitabı adlı eserde, İstiklal Marşı ve Gençliğe Hitabe metnlerinin sonrasında (Mustafa Kemal Atatürk portresinin ardından) bir sayfalık içindekiler ve iki sayfalık kitap tanıtımı bölümleri yer almaktadır. İçindekiler bölümünde de yer aldığı üzere kitap beş bölümden oluşurken sonlarında ölçme ve değerlendirme alt başlıklarını barındıran bu ana bölümler yabancı kökenli “ünite” sözcüğü ile karşılanmıştır. Birinci üniteye altı, ikinci üniteye on, üçüncü üniteye altı, dördüncü üniteye beş, beşinci üniteye dört alt bölüm bulunmaktadır. Otuz bir alt bölümün biri tek sözcükten oluşurken (4.3 Emeviler) diğer otuzunun ana ve iç yapılarındaki sözdizimsel özelliklerin tamamı aşağıda 1 numaralı tabloda belirtilmiştir:

Tablo Nu: 1

Sözdizimsel Yapı	İşletim Sayısı	İşletim Oranı
İsim Tamlaması	13	%27,084
Sıfat Tamlaması	11	%22,916
Bağlama Grubu	11	%22,916
Cümle	3	%6,25
Eksilteli Cümle	5	%10,417
Cümlecik/Fiilimsi Öbeği	5	%10,417
Toplam	48	%100

Altı farklı sözdizimsel yapının işletildiği alt bölüm adlandırmalarında, en sık kullanılan yapı isim tamlamasıdır. Aidiyet ilişkisinin hâkim olduğu belirtili isim tamlamasında aidiyet bağının kavram alanını sınırlandırması işlevi kullanılmıştır. Bu doğrultuda hafıza kavram alanının insanlık ile (İnsanlığın hafızası), taksim (bölümlemenin/ayırmanın) kavram alanının zaman ile (zamanın taksimi), ilk izler kavram alanının insanlık ile (insanlığın ilk izleri), gelişim kavram alanının yazı ile (yazının gelişimi), devlet kavram alanının Büyük Selçuklu, Türklük ve Abbasi ile (Büyük Selçuklu Devleti, Türk Devletleri, Abbasi Devleti), medeniyet kavram alanının da bilim ile (bilim medeniyeti) sınırlandırılarak aidiyet kökenli bir anlamsal birleşenle başlık oluşturduğu belirlenmiştir.

Sıfatlar bir adın anlam potansiyelinin işletilen ve dolayısıyla vurgulanan yönü olarak değerlendirilebilecek ad soylu tür karşılığıdır. Bu doğrultuda, incelenen başlıklar içerisinde sıfat olarak anlamca belirli yönleri öne çıkartılan adlarla karşılanan kavram alanları ile vurgulanan vasıfları (ilk) incelendiğinde; (ilk) iz, (yerleşik)insan, (ilk ve orta) çağ, (ilk) Türk izleri, (Türklerde coğrafya ile oluşan) yaşam tarzı, (ilk) Türk Devletleri ve (kutlu) yolculuk kavramlarının başlık önceliği ile vurgulanışını tespit edebilmekteyiz. Belirtilen işlevsel yapısı ile sıfat tamlamasına dayalı anlamsal vurgu işletiminin soyutluklar üzerine kurgulandığı açıklıkla görülebilmektedir.

Her üniteye görsel(resim ve fotoğraf) bir sayfanın üzerine Türk kültür tarihi bünyesinde değerlendirilebilecek abide bir şahsiyetin alıntısıyla başlanması inşa edilen tarih bilincinin temel özellikleri ile birlikte münşilerini de belirgin bir üslupla ortaya koymaktadır. Bu yönüyle başta Thomas Rigel olmak üzere iletişim felsefesi teorisyenlerinin iletinin öncülüne önem atfettikleri işletimin de etkinlikle uygulanmış olduğunu belirtebiliriz. Bu doğrultuda ana hatlarıyla incelenmeye çalışılan Orta Öğretim Tarih 9 Ders Kitabı'nda sırasıyla İbn-i Haldun, Ziya Gökalp, Bilge Kağan, Cemil Meriç ve İmameddin İsfahani'den derinlikli birer cümle alıntılarının tespit edilmiştir. Alıntılanan yazıların içeriği itibariyle somutluklardan çok onlara özgün değerlerini kazandıran soyut anlam evrenine dayalı tarih öğretimi kurgusunda bilge ve mütefekkir şahsiyetlerin ana figür olarak işletiminin tutarlılık arz ettiğini belirtebiliriz. İletişimsel etkililik yönüyle çalışmamızda o yönü incelenmemiş olmakla birlikte ders kitabının görsellikten etkin bir şekilde yararlandığını belirtebiliriz. Bu

doğrultuda 218 sayfalık kitapta, salt yazının bulunduğu sayfa sayısı sadece 32'dir (32 sayfanın sekizini kaynakça bölümü oluşturmaktadır.).

Ünitelerde muhatap odaklı başlıklar kullanılırken (neler öğreneceğiz, hazırlanalım vb) öğrenmenin yaşama eşlik eden bir süreç olduğu da vurgulanmaktadır. Öğreti içeriğinin diziliminde kronolojik dizilim ya da vakıa vurgulanmakla birlikte coğrafya da temel belirleyici değildir. Etkileşim ve sebep sonuç ilişkisine dayalı dizilim ile zamana da mekâna da hükmeden anlam vurgulanmış olmaktadır. Böylelikle hayata yüklenen anlamların değer kattığı ve değer katışındaki özgünlüğü oranında tarihî kılındığı vurgulanmıştır. Bu vurgu sırasında incelenen eserde 341 kez kullanılan kuvvetlendirme eki (+DİR) ile öğretimi amaçlanan bilginin mutlakıyeti de tescil edilmiştir ki söylem etkinliği açısından bilginin kesinliğine dayalı güven pekiştiricileri son derece etkilidir. Ancak belirlenmiş olan kesin bilgi ile daha etkin kurgulanmak istenen iktidar alanında öğrenciler kitap içerisinde her üniteye mutlaka “tartışalım, araştıralım” bölümlerini de tatbik etmektedir ki bu da anlamlandırma sürecinin sorgulanmaz dogmatizmden kaçınıldığını ifade etmektedir.

Kitabın 206-209. sayfalarında sunulmuş olan sözlük bölümünde Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri dışında, tartışmaya açık bir anlamlandırma içerisinde 111 madde başına anlam verilirken sözcüklerin kökenleri de belirtilmemiştir. Müteakiben yer alan kaynakça adlı bölümün ardından kitap, sırasıyla, Türkiye ve Türk Dünyası siyasî haritaları ile coğrafi görsellik vurgusuyla sonlandırılmıştır.

Ana dil birlikleri doğrultusunda incelememizin veri tabanını oluşturan ikinci ders kitabımız Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı adını taşımaktadır. İlkini aksine yazar sayısının ve yazar adlarının belirtilmediği bu kitap, ders kitaplarının biçimsel bütünlüğüne ve devamlılığına gölge düşüren bir başlangıç bildirimi arz etmektedir. İstiklal Marşı ve Gençliğe Hitabe metinlerinin sonrasında (Mustafa Kemal Atatürk portresinin ardından) dört sayfalık içindekiler ve bir sayfalık kitap tanıtımı bölümleri yer almaktadır. İçindekiler bölümünde yer aldığı üzere incelenmiş olan bu ders kitabı da beş bölümden oluşurken ünitelerin başında kavramları karşılayan kelime ve kelime grupları(tamlamalar) ve sonlarında da proje tabanlı ölçme ve değerlendirme alt bölümleri bulunmaktadır. Bu kitapta da Türkçe bölüm sözcüğü yerine yabancı kökenli “ünite” sözcüğü kullanılmıştır. Birinci üniteye dört, ikinci üniteye sekiz, üçüncü üniteye iki, dördüncü üniteye yedi, beşinci üniteye altı alt bölüm bulunmaktadır. Yirmi yedi alt bölümün tamamı kelime gruplarından oluşmaktadır ki bu ifadelerin sözdizimsel özellikleri aşağıda 2 numaralı tabloda belirtilmiştir:

Tablo Nu: 2

Sözdizimsel Yapı	İşletim Sayısı	İşletim Oranı
İsim Tamlaması	35	%39,326
Sıfat Tamlaması	39	%43,820
Bağlama Grubu	14	%15,730
Cümlecik/Fiilimsi Öbeği	1	%1,124
Toplam	89	%100

Dört farklı sözdizimsel yapının (9 . Sınıflara yönelik kitapta %16,667 oranında kullanılan cümle ve eksilteli cümle yapıları bu kitapta kullanılmamıştır.) toplam işletim sayısı 9. sınıflarda yönelik tarih kitabının başlıklarında kullanılan sözdizimsel yapı sayısının yaklaşık iki katı sayıya sahiptir. Dolayısıyla daha çok sözcük ve sözcük öbeğini barındıran bu başlıklarda ayrıntının/derinleşmenin hayli artmış olduğu belirtilebilir. %53,93 daha fazladır.

En sık işletilen alt bölüm adlandırması sıfat tamlaması yapısındadır. Bu doğrultuda, incelenen başlıklar içerisinde sıfat olarak anlamca belirli yönleri öne çıkartılan adlarla karşılanan kavram alanları ile vurgulanan vasıfları zaman kesiti (15. yüzyıl, 17. yüzyıl, 18. yüzyıl gibi) ya da ilgili zaman aralığındaki coğrafî bağımlılıktaki olgu ve karşı olgu (Osmanlı Devleti'nde(ki) (Ekonomik) Gelişmeler, (Avrupa'daki) Gelişmeler, (Askerî) Teşkilat) olarak vurgulanmaktadır. Bu bağlamda alt başlıkların asıl vurgusunun zamana, coğrafyaya ve toplumsal yapıya dair olduğunu belirtebiliriz. Kronolojik dizilim içerisinde coğrafya ile imlenen kavram alanlarının varlığı ise başlıklarda tutarlılık göstermemektedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturduğu Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı'nda "17. Yüzyılda Asya, Avrupa ve Osmanlı Devletinin Genel Durumu" başlığı yer alırken 18. yüzyılda sadece Avrupa, başlıkta kendisine yer bulmuş(18. Yüzyılda Avrupa ve Osmanlı Devleti), Asya medeniyeti ise 19. yüzyılda tekrar başlıkta ifade edilmiştir (19. Yüzyıl Başlarında Asya ve Avrupa). Bu durumda aslolanın Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliği olduğu ifade edilebilse dahi bu durum kavramsal gelişimdeki kopukluğu (Osmanlı Devleti odaklı Asya tarihi 17. yüzyıldan 19. Yüzyıla geçmektedir.) ortadan kaldıramayacaktır. Tüm başlıklarda Osmanlı, devlet olarak tanımlanırken Bizans, imparatorluk olarak tanımlanmıştır. Ancak metin içerisinde başlıklarla çelişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu ifadesinin de kullanılması bilginin tutarlılığı ve güvenilirliği açısından olumsuzluk arz eden bir özellik olarak tespit edilmiştir.

Aidiyet ilişkisinin hâkim olduğu belirtili isim tamlamasında aidiyet bağının kavram alanını sınırlandırması işlevinde merkez devlet, zaman ya da medeniyet odaklı coğrafyadır. Osmanlı Devleti, Kanuni Dönemi, Ordu Teşkilatı, Rusya'nın Politikası, Düşünce Hayatı gibi başlıklarda sınırlandırılarak vurgulanan tarihselliğin hayatın her alanına yayıldığı da tarihî kişiliğin çok yönlülüğü bağlamında işletilmiştir.

Her üniteye görsel(fotoğraf, minyatür ve gravür) bir sayfa ile başlanırken 9. Sınıflara yönelik kitapta kullanıldığı üzere hiçbir özlü söze yer verilmemiştir. Kullanılan özlü sözlerin içeriği kadar söz sahiplerinin de tarihi kimlik üzerindeki etkinliklerine bu kitapta yer verilmemiş olmasının yanı sıra kitaplar arasında bir bütüncül üslubun da bulunmadığını belirtebiliriz. İletişimsel etkinliği destekleyici görsellere yer verilmekle birlikte görsel unsurların kullanılmadığı sayfa sayısı 76 olarak tespit edilmiştir. Bu doğrultuda salt yazılı verilerin kullanım oranı 9. sınıf tarih kitabında %14,678 iken, 10. sınıf tarih kitabında bu oran iki kattan fazla artmış ve %32,9 olarak tespit edilmiştir.

Ünitelerde muhatap odaklı başlıklar kullanılırken (neler biliyorsunuz, sizce nedir, size göre nedir, neler söyleyebilirsiniz vb) 9. sınıflara yönelik tarih kitabındaki kapsayışı ve empatik birinci çokluk şahıs kapsayıcılığının ve birlikteliğinin yerini biz-siz ayrımı almıştır ki bu durum özellikle Van Dijk'in ideolojik söylem kurgusu özellikleri arasında yer

almaktadır¹ öğrenmenin yaşama eşlik eden bir süreç olduğu da vurgulanmaktadır. Öğreti içeriğinin diziliminde kronolojik vaka ve coğrafya vurgulanmakla birlikte temel unsur olarak kronolojik zaman alınmıştır. Bir anlamda mücadelelere sahne olan asıl hâkimiyet alanının zaman oluşu vurgulanmıştır ki kavramsal tarihin konumlanması bu yönüyle de 9. ve 10. Sınıflara yönelik tarih kitaplarında farklılık göstermektedir. Ortaöğretim Tarih 9 Ders Kitabına göre kuvvetlendirme ekinin kullanımıyla sağlanan kesinlik vurgusunun daha az kullanıldığı (169) 10. sınıflara yönelik tarih kitabında iktidar mücadeleleri tutarsız kavramlarla tanımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin konu edinildiği kitapta kazanılan topraklar, Türk düşünce tarihinin Oğuz Kağan'ın dilinden "takı taluy takı müren, kün tuğ bolgıl kök kurukan" anlayışının tezahürü olarak fetih ve fütihat kelimelerinin kullanımı tutarlılık arz ederken savaş sırasındaki karşı cepheyi, tanımlayan sözcüklerin kullanım tutarsızlığı inşa edilen kimliğin manipülasyonuna hizmet etmektedir. İncelenmiş olan ders kitabında, bu doğrultudaki en çarpıcı karşıtlıklar; Türk boyları arasındaki mücadelenin "savaş", Moğollarınkinin "istila ve yağma", Haçlılarınkinin ise "sefer" adlandırmaları ile kavramsallaştırılmasında görülebilmektedir.

Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı'nın Kitabın 218-223. sayfalarında sunulmuş olan sözlük bölümünde yine Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri dışında, yöntem birliğini de barındırmayan, tartışmaya açık anlamlandırmaları ve terim tutarsızlıklarını barındıran 340 madde başına anlam verilirken sözcüklerin kökenleri de anlamlandırma evreninin kaynağını ifade eden değerine karşın belirtilmemiştir. Müteakiben yer alan kaynakça adlı bölümün ardından kitap, sırasıyla, Türkiye ve Türk Dünyası siyasî haritaları ile coğrafi görsellik vurgusuyla sonlandırılırken bu sıra 9. sınıflara yönelik tarih kitabıyla uyum ve bütünlük arz etmektedir.

IV. Sonuç:

Kitapların ana birimleri, başlıkları ve temel kavram alanları bağlamındaki söylem özelliklerine dayalı incelememizde düşünce dünyasının değişimi, dönüşümü ve inşası bağlamındaki genç kitle içerisinde 9. ve 10. sınıflar (reşit sayılan dönemin öncesinde, yaklaşık 16-17 yaş aralığındaki gençler) özelinde tarih ders kitapları ayrı ayrı ve karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu inceleme sonucunda farklı sınıflara yönelik tarih kitapları arasından öğretim tekniklerinin yanı sıra tarih felsefesi bağlamında da bütünlük görülmediği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda öğrencilerin içeriği öğrenmelerinin ötesinde edindikleri bilgiye dayalı olarak inşa edecekleri tarihî kimliğin de tutarsız ve çelişkili bir görünüm arz etmesi olasıdır. Başta sözdizimsel yapı olmak üzere dil kullanımındaki tutarsızlıkların özellikle 10. sınıflara yönelik tarih kitabında değerlerin çelişkisi yönüyle de işletildiği tespit edilmiştir. Köklü Türk Tarihinin ve Dilinin bilinçli, uyumlu ve bütüncül kullanımı muhatabı olan Türk gençlerinin de tarihî kimlerinin inşasına katkı sağlayabilecek aksi takdirde tarihî ve millî kimliğin tahribatı ile iktidarını kuracak olan küreselleşmenin popüler kültür kimliğine yer açılmasına hizmet edilmiş olunacaktır. Başta tarih olmak üzere her türlü ders kitabının ortak Türkçe Öğretimi ile Türk Dili ve Edebiyatı alan uzmanlarından oluşan bir ekip tarafından kontrolü, tarih özelinde gelecek neslin kimlik inşasındaki tahribatı azaltabilecek ve Türk Milli Eğitimi'nin amaçlarına hizmet etmesini sağlayabilecektir

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Aydemir Ö.K. 2011. *Bir Siyasetnamede Dil ile İktidar İlişkisi: Gencine-i Adalet'te Özne Üzerine İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*, Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, Volume: 3/2, Almanya, s. 147-161.

V. Kaynaklar:

Aydemir Ö.K. 2013. *Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi*, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu Armağanı, ISSN: 1308-2140, Volume:8/1, Winter, Türkiye, s.803-810.

Aydemir Ö.K. 2011. *Bir Siyasetnamede Dil ile İktidar İlişkisi: Gencine-i Adalet'te Özne Üzerine İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*, Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, Volume: 3/2, Almanya, s. 147-161.

Aydemir Ö.K. 2011. *Günümüz Kültür ve İktidar İlişkisini Dil Bilimi ile Felsefe Ekseninde Okumak*, Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi, Ankara, S.10, s. 57-65.

Büyükkantarcıoğlu N. 2006. *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Kocaman A. 1996. *Söylem Üzerine*, Ankara: METU Press.

Komisyon. 2017a. *Ortaöğretim Tarih 9 Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Komisyon. 2017b. *Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sözen E. 1999 *Söylem, Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ERKEN ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Prof. Dr. Erhan AYDIN
İnönü Üniversitesi / Türkiye
ayerhan@gmail.com

Giriş

İlk bulunduğu ve harflerin ilk çözüldüğü günden bu yana, eski Türk yazıtları üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Gün geçtikçe yeni yazıtlar bulunmakta, bulunan bu yazıtlarla birlikte, ilgili çalışmalar da aynı oranda artmaktadır. Türk runik harfli yazıtların tümü göz önüne alındığında, yazıtların büyük bir bölümünün hangi boylarca yazıldığı konusu karışıktır. Bu nedenle de, günümüz Türk yazı dillerinin, ses bilgisi, şekil bilgisi, anlam bilgisi ve söz varlığı bakımından, en eski biçimlerini bilmek güçtür.

Yazıtların bir bölümünde bulunan damgalar, o yazıtın hangi boyca yazıldığını göstermeye yardımcı olmakla birlikte, damganın hangi Türk boyuna ait olduğunu tespit edebilmek de önemlidir. Örneğin, Tes, Tariat, Şine Usu ve Xi'an (Karı Çor) yazıtlarında yer alan damgaların aynı olması, bu yazıtların Uygurlar tarafından yazıldığını gösteren bir kanıttır. Yazıtların, hangi boya ait olduğunun belirlenmesinde herhangi bir iz olmadığı durumda ise, söz varlığı ve sözcüklerdeki ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi farklılıkları yol gösterici olarak kullanılabilir.

Bu bildiride, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünün incelenmesi sonucunda, erken sayılabilecek ünsüz değişimleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada, "Ünsüz Değişimleri" ana başlığı altında, yazıtlarda tespit edilen örnekler, alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Özellikle, Yenisey bölgesi yazıtlarından Hemçik-Çırgakı (E 41) ve Malinovka (E 56) yazıtlarında görülen söz başında *k>g*- ötümlüleşmesinin erken örnekleri, bu yazıtların sahibi boyların ses bilgisi özellikleri hakkında bilgi edinmeye yardım edebilecektir. Çalışmanın bir başka amacı ise, elde edilen bulgular ile, Türk dilinin ses tarihinin doğru tespiti ve doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

1. Erken Ünsüz Değişimleri

1.1. -d->-z-

1.1.1. *bediz~beziz* 'süs, bezeme; yazıt'.

bediz: KT (Mo 1) G 11, 12, K 13, K-D; BK (Mo 3) K 14, G-B; KÇ (Mo 10) 24; İh-Hanuy-Nuur (Mo 21) 1; Uybat VII (E 83) 1, 2; Tepsey I (E 111); Turan I (E 118), 2; Mendur-Sokkon I-1 (A 6) 1; Kalbak-Taş I (A 23).

beziz: Hangiday (Mo 23) 2.

Hangiday yazıtını ilk yayımlayanlardan S. G. Klyastorniy'in verdiği çizimde ve okumada *beziz* sözcüğü bulunmaz (2007: 151). Bu da bize harf teşhisini iyi yapamadığını gösterir. Yazıtın Ts. Battulga ve İ. Kormuşın tarafından yapılan yayımında ise *ezizi* okunup 'o jal' biçiminde bir ünlem olarak anlamlandırılır (2009: 10-11). Hangiday yazıtında geçen *beziz* biçimi için Barutcu Özönder, açıkça *z* harfi ile yazıldığını belirtir ve *-d-*, *-d > -z-*, *-z* ses değişmesinin en erken örneklerinden biri olarak nitelendirir (2000: 125).

Sözcüğün ‘süs, bezeme’ anlamının dışında, yazıtın yani üzerinde metin bulunan taşın tamamını da karşıladığı öne sürülebilir. *Bediz* sözcüğünün, *bedizçi* ‘süsleme ustası’ (KT G 11, 12; BK K 14, 14; KT K-D); *bedize*- ‘yazıtı süslemek, süsleme yapmak’ (Kalbak-Taş XX (A 43); Kalbak-Taş XXI (A 44)); *bedizet*- ‘yazıtı süsletmek, süsleme yaptırmak’ (KT G 11, BK G-B; KÇ 24; Höl Asgat AI/2; Kurgak I (A 78)); *bedizlig* ‘süslü, süsleme yapılmış’ (Tepsey I (E 111); Turan I (E 118), 2) türevleri de bulunmaktadır. Clauson, sözcüğün sızıcılışma eğilimine işaret ederek *d* işareti ile *bediz* biçiminde okur ve ‘ornamentation’ anlamını vererek sözcüğü Mo. *beder* ‘marks, stains’ sözcüğünden ödünçleme olduğunu belirtir (ED 310a). *Bediz* sözcüğünün ifade ettiği anlam hakkında, S. G. Klyastorniy’in müstakil makalesinin Türkçesi için bk. (Klyastorniy 2002). Hangiday yazıtındaki z’li biçim, eğer yazıtın yazıcısı bir yazım hatası yapmadıysa, iç sesteki z’nin sızıcılışmaya başladığını gösterir. Bu veri sayesinde Clauson’ın (*d*) (ED 310a) ve Berta’nın (*δ*) (2004: 133) biçimindeki transkripsiyonu, ses bilgisi açısından da doğruluk kazanmış olmaktadır.

(Battulga-Kormuşin 2009: 11)

1.2. k->g-

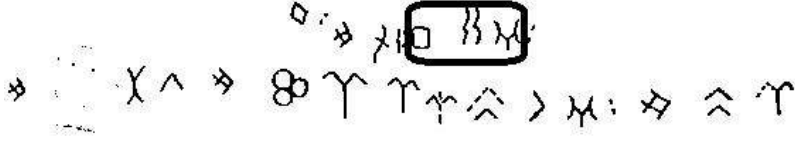
1.2.1. kadaş~gadaş ‘akraba’.

kadaş: Yenisey yazıtlarının büyük bir bölümünde bulunan bu sözcük, diğer bölgelerdeki yazıtlarda tanıklanmamıştır.

gadaş: Malinovka (E 56) 1.

‘akraba’ anlamındaki *kadaş* sözcüğü Malinovka (E 56) yazıtının 1. satırında *gadaş* olarak tanıklanmıştır. Sözcüğün geçtiği satır şöyledir: <...> *gadaş esizim b[ökmedim]* “<...> Akrabalarım(a), ne yazık (ki), doymadım.” (Aydın 2015: 128). *Kadaş* sözcüğü yazıtlar döneminde Yenisey bölgesindeki boylarca sık kullanılmış, diğer bölgedeki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Sözcük, Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtının 3. satırında *kagadaş* biçimindedir. Sonraki dönem metinlerinde de kullanılan sözcük için Clauson, *ka:daş*, yani ilk hecedeki ünlünün uzun, kökünün ise *ka:* olduğunu belirtir. Sözcüğün sonraki dönemlerde *kayaş* biçimini aldığı anlaşılmaktadır (ED 607a). Doerfer, *kayāş* maddesinde Bernştam’ın *kat* ‘Seite’+*āş* ‘Genosse’ biçiminden aldığını belirtir ancak *-*kat+daş* olarak düşünülse daha muhtemel olurdu- biçiminde bir açıklama ile yetinir (TMEN III, No. 1592). Y-S. Li, bu akrabalık adının Clauson’ın, Çin. *chia*, Orta Çin. *ka* [jia 家] (ED 578a) sözcüğünden ödünçleme olduğu görüşünü savunur ve *ka+daş* adının ilk olarak Uygur metinlerinde

tanımlandığını belirtir (1999: 46). Yenisey yazıtlarında çok sayıda örneği bulunan sözcüğün gözden kaçtığı anlaşılmaktadır. Söz başında *k->g*- ötümlüleşmesi, bu dönem için olağan bir ses değişmesi olmasa da Malinovka yazıtının yazıcısının diyalektinde bu ötümlüleşmenin başlamış olabileceği, ihtiyatla, öne sürülebilir.

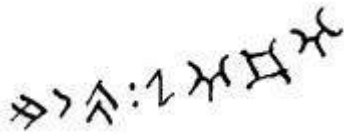

(Vasilyev 1983: 70)

1.2.2. *gaşga* ‘alını akıtmalı (at).’

gaşga: Hemçik-Çırgakı (E 41) 11.

Eski Türk yazıtlarında bir kez Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtında tanıklanan sözcük, burada art ünlülü *g* ile yazılmıştır. Sözcüğün geçtiği satır şöyledir: *gaşga tañım* “(Ey benim) alınları akıtmalı taylarım!” (Aydın 2015: 104-105). İki sözcükten oluşan satırdaki ilk sözcük *gaşga*, Orkun, Malov ve Batmanov-Kunaa tarafından *agışga*, Tekin’ce *gaşga* okunmuştur. Eski Türk yazıtlarında tanıklanmayan *kaşga* sözcüğünün bu örnekte art ünlülü *g* ile yazılması ilginçtir. Bu yazıtta söz başında *g* ile yazılmış dört örnek daha vardır: *gün*, *gemçig*, *gerçin*, *gëyik*. Tekin’e göre bu örnekler, yazıcının diyalektinde, hem ön hem de art *k* sesinin ötümlüleşmeye başladığını gösteriyor olmalıdır (1999: 13). Sözcüğün, Kâşgarlı’dan itibaren sonraki dönemlerde kullanımı için bk. (ED 671b-672a). Ayrıca krş. (Aydın 2015: 107); (Aydın 2016b: 26-27).

1.2.3. *gemçig* ‘Yenisey Irmağı’nın kollarından biri, Kemçik Irmağı’.

gemçig: Hemçik-Çırgakı (E 41) 6.

Sözcük, bir kez, söz başında *g* ile tanıklanmıştır. *K*’li biçimi tanıklanmadığı için karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır. Ancak ırmak adının Tuv. *Hemçik* biçiminde söylenişi ve *kem* adının Yenisey Irmağı’nın eski adı olması, bu adın *kem* adından küçültme eki +*çIk* ile kurulduğuna işaret olarak değerlendirilebilir. Oldukça sorunlu olan ve türlü biçimlerde okunan Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtının 6. satırında geçen bu yer adı, yazıt üzerinde çalışanlarca şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Orkun, *eğmiş eğit* ‘karımdan, hizmetçilerimden’ (1940: 80-81); Malov, *ägmäç ägät* ‘supruga, slujanki (so vsemi vami)’ (1952: 75); Batmanov, *egmâç egät* ‘supruga, slujanki’ (1959: 166); Vasilyev, *gmçgt*² (1983: 29); Tuna, *egeçimge* (1994: 211); Barutçu Özönder, *gämçigtä* ‘Xemçik’ten’ (1998: 175 ve 178); Tekin, *ägäm eçig üt* ‘üvey annelerim, atalarım ve cariyelerim!’ (1999: 6); Kormuşin, *gimçigtä* ‘Xemçik’ (2008: 56-57). Tekin, yazıtı yayımladığı makalesinin notlarında, *ägäm eçi ägät* olarak okuduğu yerdeki *ägä* sözcüğünün Mo. alıntı bir sözcük (krş. Mo. *eke* ‘anne’) olduğunu belirtir (1999: 11). Tespitlerimize göre *gämçig* biçiminde ilk okuyan Barutçu

Özönder'dir. Barutcu Özönder'in, satırı, diğer araştırmacılardan farklı okuduğu görülmektedir: *är ärdämim adakı ägmä ana gämçigtä yär altım* "Erlik erdemim! Ağzı kemer Ana Xemçik'ten yer aldım" (1998: 178). Barutcu Özönder'in bu okuyuşundaki temel gerekçesi, Hemçik-Çırgakı yazıtının söz başında *g* sesini bulundurmasıyla ünlü olmasına bağlanabilir. Ayrıca krş. (Tekin 1999: 9 ve 13); (Aydın 2015: 106); (Aydın 2016a: 76).

(http://bitig.org/show_big.php?fn=copies/566.gif)

1.2.4. gerçin 'semiz (hayvan)'.

gerçin: Hemçik-Çırgakı (E 41) 5.

Sözcüğün geçtiği 5. satır şöyledir: *say t'eg sarig altunum ik gerçin eg[ri tew]em agı yüder tañım* "Çakıl taşı kadar çok sarı altınlarım, semiz ve koyu doru (renkli) tek hörgüçlü develerim, ipekli kumaşlar taşıyan taylorım" (Aydın 2015: 104). Tekin, *gerçin* sözcüğünün önünde bulunan *ik* için Kırg. *ik* 'semiz, yağlı, güçlü' tanığını; *gerçin* içinse, sözcüğün kökü olan *ker*'in günümüz Türk yazı dillerinde yaşadığını belirterek Kırg. ve Kzk. *ker* 'doru, koyu doru', Alt. *ker* 'doru' örneklerini verir. Sonuç olarak *gerçin* 'doru, koyu doru' biçiminde anlamlandırılır (1999: 10). *Ik* ve *gerçin* sözcükleri *egri tewe* sıfat tamlamasının önünde olduğuna göre, tek hörgüçlü deveyi nitelendirebilmek için kullanılmış ikileme tipinde sözcüklerdir. Günümüz Türk yazı dillerinde söz başında *k* sesi ile görüldüğüne göre, bu sözcüğün aslı, eski Türkçe döneminde de *k* ile yazılıyordu. Bu bakımdan söz başında *k->g-* ötümlüleşmesini açıkça gördüğümüz Hemçik-Çırgakı yazıtında bir diğer *k->g-* değişimi örneği olarak değerlendirilebilir.

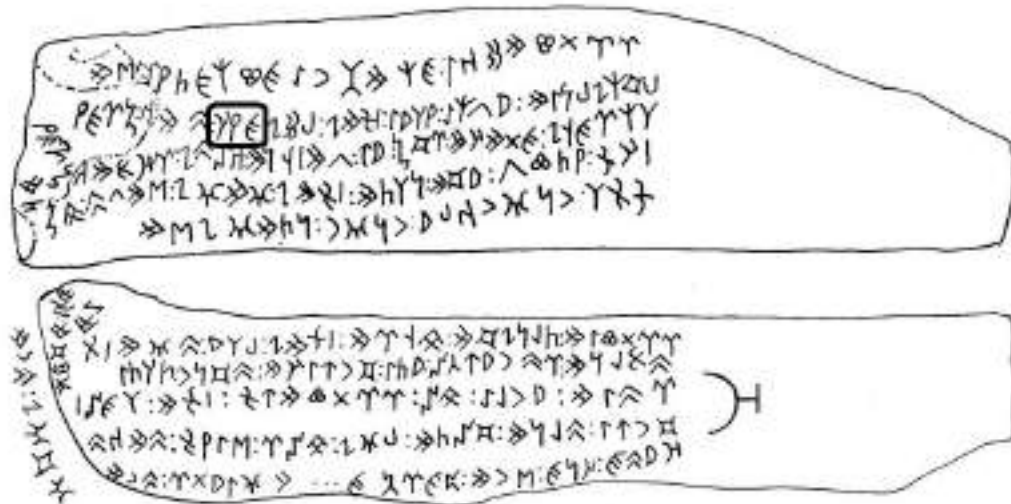
(http://bitig.org/show_big.php?fn=copies/566.gif)

1.2.5. k yik~g yik ‘yaban hayvanı’.

k yik: T (Mo 5) 8; Altın-K l I (E 28) 7; Kızıl-Çıraa II (E 44) 2.

g yik: Hemçik-Çırgakı (E 41) 7.

Sözcük, *k yik* biçiminde bir kez Tonyukuk yazıtında, iki kez de Yenisey yazıtlarında olmak üzere toplam üç kez; *g yik* biçiminde ise yalnızca Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtının 7. satırında tanıklanmıştır. Sözcüğün ‘yaban hayvanı’ mı yoksa ‘geyik’ anlamında mı olduğu tartışılmıştır. Clauson, söz başındaki *g-* kuşkusunun ardından, asıl anlamının ‘wild four-legged game animal’ olduğunu ancak sıfat türünde kullanıldığında ‘wild, untamed’ gibi anlamlarda olduğunu belirtir (ED 755a-b). Eren, ‘erkeklerin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*)’ anlamıyla verir. Eren’e göre, ‘eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *keyik* ‘yaban hayvanı; aslında yaban  olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *keyik* ‘yaban  hayvan’ olarak kullanılır” (TDES 155). Sözcük, Türkçenin ilk yazılı metinleri olan yazıtlarda, kuşkulu olmakla birlikte, ‘yaban hayvanı’ anlamında olmalıdır. Ayrıntı için bk. (Aydın 2016b: 128-130). Ayrıca krş. (Hauenschild 2006: 97-98); (Erdal 2004: 199, not 346 ve 400).

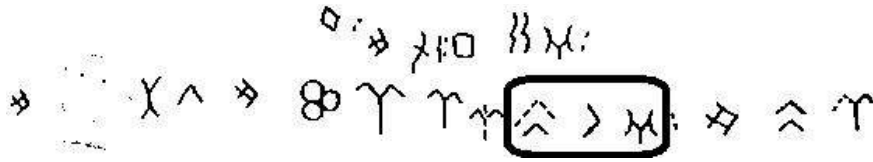
(http://bitig.org/show_big.php?fn=copies/566.gif)

1.2.6. kut~gut ‘talih, baht; kişi adı’.

kut: Sözcük, eski Türk yazıtlarında çok sayıda tanıklanmıştır.

gut: Malinovka (E 56) 2.

Adın geçtiği satır şöyledir: *er atım gut (kut?) <...> er erdemim aşı? <...>m* “Erkeklik adım Gut (Kut?). <...> Erkeklik kahramanlığımı aşarak?<...>” (Aydın 2015: 128). İ. L. Kızlasov, *gut aşı* (~*gutaşı*) biçiminde okur (1977: 75). Vasilyev, sözcüğü *gut* biçiminde teşhis etmiştir (1983: 15, 70). Söz başında *k->-g* ötümlüleşmesi örneklerinden sayılabilecek sözcük, bu yazıtta kişi adıdır.

(Vasilyev 1983: 70)

1.3. -t->-ç-

1.3.1. bitig~biçig ‘yazıt’.

bitig: KT (Mo 1) G 13, K 13, K-D, G-D; BK (Mo 3) G-B, O (Mo 8) 13; KÇ (Mo 10) 28, 30; Tes (Mo 11) G 3; Ta (Mo 12) B 2; ŞU (Mo 14) D 8, 9, G Ek 2; Arhanan (Mo 22) 2; Uybat III (E 32) 3; Uybat V (E 34); İyme I (E 73) 6; Tepsey XI (E 126); Ust-Kulog (E 135) 3; Kara-Yüs II (E 138) 1; Yabogan (A 84) 4; Tuekta IV (A 88) 1.

biçig: Tuba III (E 37), 3; Kök Haya 1.

Sözcüğün tabanı olan *biti-* fiili de çok sayıda tanıklanmıştır. ‘yazmak, hâkketmek’ anlamlarında olan bu fiilin kökeninin eski Çince *pjîet* ‘yazı fırçası’ + eski Tü. *+i-* = *biti-* biçiminde yapıldığı kabul görse de İran Dili, Süryanice gibi çok farklı dillerden alındığını öne sürenler de olmuştur. Tü. *yaz-* fiilinin kökeni ve diğer milletlerde *yaz-* fiilinin temelleri ile ilgili, fiilin Çince olarak gösterilmesini eleştirenler ve Türkçe *biti-* ile Mo. *biçi-* fiillerinin karşılaştırılması gerektiği ve Türklerin yazı yazmaya taşları oyarak veya biçerek başladıklarını savunanlar da olmuştur (Şirin 2004: 570 not 40). *biti-* fiilinin Türk runik harfli metinlerde geçen yazımları ve sözcüğün Türkçe olabileceği konusu için bk. (Aydın 2008: 100-101). *Bitig* sözcüğü Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırı ile, ihtiyatlı olarak Kök Haya yazıtının 1. satırında *biçig* olarak tanıklanmıştır. Tuba III yazıtındaki biçimi, Radloff, Orkun, Malov ve Batmanov *bitig*, Kormuşin *biç y* okumuştur. Vasilyev’de *b²içig* biçimindedir. *Biçig* yazımı, Kök Haya yazıtının 1. satırında da tanıklanmıştır. Kızlasov, 1. satırın sonunda bulunan bu üç harfi *bitin* okumuş, ‘bud’ napsan’ biçiminde anlamlandırmıştır. Ancak *bitin* biçiminin kökü olan *biti-* ‘yazmak, hâkketmek’ fiili açık ise de *n* ünsüzünün ne olduğu belli değildir. Kök Haya yazıtındaki örneği *biçigin* ‘yazıtını’ okumak ve anlamlandırmak mümkündür. *Bitig* sözcüğünün Mo.’ya *biçig* olarak verilmiş olması bilinen bir şeydir. Krş. (TMEN II, No. 717); (VEWT 75). Doerfer, kuzeydoğu Türk yazı dillerindeki *biçik~piçik* ve *piçi-* gibi biçimlerin Mo.’dan geri ödünçleme ile alındığını, Mo.>Tung. *biçi-* olarak geçtiğini

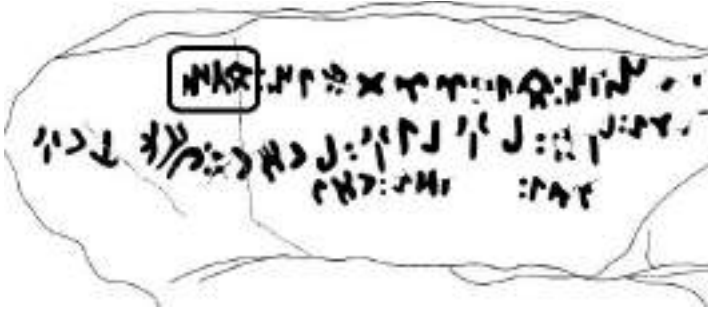
belirtir (TMEN II, No. 717). Kök Haya yazıtındaki harfler, *bëçin* ‘maymun’ okumaya da elverişlidir ancak *bëçin* sözcüğü, yazıtlar döneminde ‘maymun’ anlamıyla kullanılmış olamaz. Bu nedenle, Kök Haya yazıtının 1. satırının sonundaki sözcüğü, *biçigin* biçiminin eksik yazımı olarak düşünmek daha uygun gibi görünmektedir. İhtiyatla, iki Yenisey bölgesi yazıtındaki ç’li bu iki biçim, her iki yazıtın yazıcısının dilinde -t->-ç- değişmesinin örneği olarak düşünülebilir. Ayrıca krş. (Aydın 2014: 44-45); (Aydın 2015: 100).

Tuba III (E 37)

(Radloff 1892: 95)

Kök Haya

(Kızlasov 1998: 84)

2. Sonuç

Bu bildiride, eski Türk yazıtlarının tümünün incelenmesi ile elde edilen ve erken sayılabilecek ünsüz değişimleri üzerinde durulmuştur. Harf teşhislerinden kaynaklanan hatalara yer vermemek için, sözcüğün geçtiği yazıtın görsel malzemesine de yer verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, bazı yazıtlarda yer alan sözcüklerde, erken sayılabilecek ünsüz değişimlerine tanıklık edilmiştir. Bu ünsüz değişimlerinin görüldüğü yazıtları yazan boyların aynı olabileceği öngörüsüne ulaşmak mümkün olabilir. Özellikle, Yenisey yazıtlarından Hemçik-Çırgakı (E 41) ve Malinovka (E 56) yazıtlarında, söz başında görülen *k->g-* ötümlüleşmesi örnekleri sayesinde, yazıtı yazan kişilerin aynı boya mensup olabileceği öne sürülebilir.

3. Kısaltmalar

A	: Altay Yazıtları.
Alt.	: Altay Türkçesi.
BK	: Bilge Kağan Yazıtı.
E	: Yenisey Yazıtları.
KÇ	: Küli Çor Yazıtı.
Kırg.	: Kırgız Türkçesi.
KT	: Köl Tegin Yazıtı.
Kzk.	: Kazak Türkçesi.
Mo	: Moğolistan Yazıtları.
Mo.	: Moğolca.
O	: Ongi Yazıtı.
ŞU	: Şine Usu Yazıtı.
T	: Tonyukuk Yazıtı.
Ta	: Tariat (Terh) Yazıtı.
Tung.	: Tunguzca.
Tuv.	: Tuva Türkçesi.
Tü.	: Genel Türkçe.

4. Kaynaklar

- Aydın, Erhan. “Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Ögelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar”. *Turkish Studies* 3/6 (2008): 96-108.
- *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya, 2011: Kömen.
- “Kök Haya (Hakasya) Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar”. *Gazi Türkiyat* 14 (2014): 41-46.
- *Yenisey Yazıtları*. Konya, 2015: Kömen.
- *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul, 2016a: Bilge Kültür Sanat.
- “Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar”. *Türk Kültürü* 2016/1 (2016b): 1-51.
- Barutcu Özönder, F. Sema. “Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular”. *Journal of Turkish Studies* 22, c. 2 (1998): 171-184.
- “Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı”. *Kök Araştırmalar* II/1(2000): 121-133.
- Batmanov, İ. A. *Yazık Yeniseyskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Frunze, 1959.
- Battulga, Ts. ve İ. V. Kormuşin. “O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidae (Tsentrálnaya Mongoliya)”. *Tyurkologičeskiy Sbornik* 2007-2008 (2009): 5-13.

Berta, Á. *Szavaimat Jól Halljátok...* A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged, 2004: Jate.

ED: Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972: Oxford University.

Erdal, M. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston, 2004: Brill.

Hauenschild, I. *Botanica und Zoologica im Babur-name, Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung*. Wiesbaden, 2006: Harrassowitz.

Kızlasov, İ. L. "Srednevekovaya epitafiya iz Malinovki (Tuva)". *Sovetskaya Tyurkologiya* 1977/2 (1977): 74-78.

— "Kalyam na Yeniseye (Černil'naya runičeskaja nadpis' iz Chakasii)". *Tatarskaya Arheologiya* 1998/2 (3): 73-86.

Klyastorniy, S. G. "Bediz Kelimesinin Runik Yazıtlardaki Yorumu". Türkçeye çev.: Mehmet Zeren. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 38 (2002): 151-157.

— "Moğolistan'ın Runik Kaya Yazıtları". Türkçeye çev. Kutluay Erk, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 13 (2007): 147-154.

Kormuşin, İ. V. *Tyurkskiye Yeniseyskiye yepitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskva, 2008: Nauka.

Li, Y.-S. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul, 1999: Simurg.

Malov, S. Ye. *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*. Moskva-Leningrad, 1952.

Orkun, Hüseyin N. *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul, 1940: Türk Dil Kurumu.

Radloff, W. *Atlas der Alterthümer der Mongolei*. St.-Petersburg, 1892: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

Şirin, Hatice. "Türkçede Yaz- "Yazı Yazmak" Fiili Üzerine". *Türk Dili* 634 (2004): 563-571.

TDES: Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.

Tekin, Talat. "Hemçik-Çırgakı Yazıtı". *Türk Dilleri Araştırmaları* 9 (1999): 5-15.

TMEN: Doerfer, G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III, IV*. Wiesbaden, 1963-1975: Franz Steiner.

Tuna, Osman N. "Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990 (1994): 207-222.

Vasilyev, D. D. *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad, 1983: Akademiya Nauk SSSR.

VEWT: Räsänen, M. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki, 1969: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII,1.

SÜREKLİLİK BİLDİRİMİNDE TEKRARLARIN KULLANIMI

Arş. Gör. Dr. Hasene AYDIN
Bursa Uludağ Üniversitesi / Türkiye
hasenek@uludag.edu.tr

Giriş

Zamanın süreç olarak belirlenmesi; dil bilgisinde süreklilik konusunu gündeme getirmektedir. Süreklilik, Türkçe Sözlük'te “*Sürekli olma, kesintisiz olarak sürüp gitme durumu, devamlılık.*” (2184) biçiminde tanımlanarak sadece kesintisiz olma biçiminde yorumlanmıştır. Ancak hareket ya da durum, kimi zaman süreç içerisinde aralıklı olarak tekrarlanarak da süreklilik özelliği kazanabilir. Ahmet Akçataş, bu durumu “*Başlangıç ve bitiş noktalarına bağımlı veya bunlardan bağımsız olarak hareket, oluş ya da durum, zaman içinde devam eden bir süreç şeklinde belirlenebilir. Tekrarlanan, ara vererek veya vermeden devam eden fiil veya durum, süreklilik kazanır.*” (103) biçiminde ifade etmiştir. Buna göre ister kesintisiz devam etme ister tekrarlanma biçiminde olsun süreç içinde değerlendirilen hareket ve durumların süreklilik başlığı altında incelenebileceği düşünülmektedir.

Dil bilgisinde süreklilik, pek çok dil birimiyle kodlanabilmektedir. Bunlar; {-yor}, {-mAktA}, {-İr}, {-Dİr}, {-İp}, {-ken}, {-DİkçA} gibi süreklilik kodlayıcısı ekler; *dur-*, *gel-*, *kal-*, *git-* gibi süreklilik bildiren yardımcı eylemler; süreç ifade eden *boyuna*, *durmadan*, *her zaman*, *aylarca*, *iki haftadan beri*, *üç günde bir* gibi belirteçler biçiminde belirlenebilir. Ayrıca eylemlerin kılınmış özellikleri ve bağlamdan elde edilecek diğer ipuçları da sürekliliğin işaretlenmesine katkı sağlar. Bu da sürekliliğin yalnız morfolojik yolla yapılmadığını, sentaktik ve semantik yollarla bir bütün hâlinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Söz konusu kodlayıcıların çeşitli çalışmalarda ele alındığı bilinmektedir.¹ Ancak süreklilik ifadesi için dilde sıklıkla kullanıldığı hâlde araştırmalarda ayrıntılarıyla öne çıkarılmayan kodlayıcıların varlığı da bir başka gerçektir. Nitekim bu çalışmada tekrarlar, bu özellikleriyle ele alınmıştır. Dilde en az çaba ilkesi, her ne kadar gereksiz söz tekrarına engel olsa da bazen unsurların yüzey yapıda ya da derin yapıda çeşitli biçimlerde tekrarlanması, bildirimin gerçekleşmesi ya da güçlendirilerek benimsenmesi adına gerekli olmaktadır.

Muharrem Ergin, tekrarların başlıca üç işlevi olduğunu belirtir: “1. *kuvvetlendirme*, 2. *çokluk*, 3. *devamlılık.*” (377) Osman Nedim Tuna da “Türkçede Tekrarlar” adlı çalışmasında çeşitli tekrar biçimlerini ve bunların anlamsal özelliklerini ayrıntılı biçimde ele alır. Bu çalışmada tekrarların pek çok anlamsal işlevinin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Ergin’in de belirttiği gibi süreklilik bildirmektedir. Tuna, bazı tekrar yapılarında çok olma, yapılma biçiminde süreklilik bildirme özelliği bulunduğundan söz etmektedir. Bu yapılar, genellikle tam tekrara dayalı bazı kullanımlar ile bazı ikilemeler

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Akçataş, Ahmet. Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman. Afyonkarahisar: Afyon Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı, 2005; Adıgüzel, Ayşe. Tarihi Türk Şivelerinde Süreklilik Fiilleri ve Süreklilik İfade Etmeye Yardımcı Olan Unsurlar. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı. Kayseri, 2012 (basılmamış yüksek lisans tezi); Karadoğan, Ahmet. Türkiye Türkçesinde Kılınış. Ankara: Divan Kitap, 2009; Şahin, Hatice. “Türkiye Türkçesinde -İp Ulaçlı Fiillerin Durumuna Bir Bakış”. U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 3. 3 (2002): 99-105; Demirci, Sercan. “Türkçedeki Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması”. Turkish Studies 3. 2 (2008): 278-293; Dolunay, Salih Kürşad. “Türkiye Türkçesinde Zaman”. Ankara: Berikan, 2012 vb.

şeklinde. ² Vecihe Hatiboğlu da ikilemeleri özellikle biçimsel açıdan ayrıntılı biçimde incelediği çalışmasında bu yapıların anlamı güçlendirme, abartma, çoğaltma, kolaylaştırma gibi anlamsal görevlerine değinir (55-57). Yeşim Aksan, “Türkçede Zaman Anlatımı ve Kimi İkileme Yapıları” adlı çalışmasında ikilemelerin zaman anlatımına katkısını incelerken bu yapıların süreklilik bildirme işlevlerine de değinir (115-122). Dil bilgisinde tekrar teriminin çoğu zaman ikileme terimiyle eş anlamlı olarak kullanıldığı, bu iki kavramın sınırlarının net olarak belirlenmediği dikkati çekmekte ³; yukarıda sözü edilen çalışmalarda ele alınan tekrarların da genellikle aynı, yakın anlamlı ya da karşıt anlamlı sözcüklerin tekrar edilmesiyle oluşan ikilemeler, üçlemeler; pekiştirilmiş yapılar biçiminde olduğu görülmektedir. Oysa dilde tam tekrarlar ve diğer yollarla oluşan ikilemeler dışında sıfır tekrar, eksik tekrar, ters tekrar gibi tekrar çeşitleri de vardır. Bunların da süreklilik bildiriminde oldukça önemli görevler üstlendikleri görülmektedir. İşte bu çalışmada “Türkiye Türkçesinde süreklilik bildiriminde hangi tekrar türlerinden nasıl yararlanılır?” sorusunun cevabı aranmakta; elde edilen sonuçlarla süreklilik konusuyla ilgili çalışmalara katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

Malzeme ve Yöntem

Çalışma, doküman analizi yöntemiyle yapılmış; Türk edebiyatına ait metinlerden seçilen örneklerle konu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tekrarlar, sadece dil bilgisinde ikileme, yinleme, pekiştirme, tekrar grubu gibi adlarla anılan birimler olarak yani sözcük öbeği biçiminde ele alınmayıp anlam odaklı bir bakış açısıyla anlamsal ve dizimsel açıdan da değerlendirilmektedir. Çalışmada dil bilgisinde ikileme olarak verilen her türlü kuruluş ele alınmamış; sadece tekrara dayalı biçimler incelenmiştir. Ancak bütün yapıların tek tek incelenmesi çalışmanın sınırını aştığı için seçilen bazı örnekler değerlendirilmiş, böylece konu hakkında genel bir çerçeve oluşturulmak istenmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

İncelenen örneklerde saptanan tekrarları; tam tekrar, sıfır tekrar, eksik tekrar, ters tekrar ve diğer tekrarlar başlıkları altında ele almak mümkündür. Bu yapıların süreklilik konusuna iki tür katkısı olduğu görülür. Tekrarlanan birimler, ya söyleme süreklilik anlamı kazandırmakta ya da diğer süreklilik kodlayıcılarıyla birlikte kullanılıp var olan süreklilik anlamının öne çıkarılmasını, vurgulanmasını sağlamakta; anlamı destekleyici rol oynamaktadır.

1. Dil Birimlerinin Yüzey Yapıda Aynen Tekrarlanması (Tam Tekrar)

Göstergenin yüzey yapıda aynen tekrarlanması esasına dayanan tam tekrar, söyleme süreklilik anlamı kazandırmak ya da var olan anlamı pekiştirmek üzere sık sık kullanılmaktadır. Aksan da ikileme özelliği gösteren eş biçimli eylemlerin ve yinelenmiş belirteçlerin söyleme “*yineleme, sıklık, süreklilik, yoğunluk*” anlamları kazandığını ifade etmektedir (117-118). İncelenen metinlerde tam tekrar özelliği gösteren bu tür yapıların söz konusu amaca hizmet etmek üzere çeşitli biçimlerde yer aldığı görülmüştür.

Söz diziminde cümlelerin kurucusunun yani yüklemine süreklilik bildirimi için tekrarlanması, sık başvurulan bir yöntemdir. Tekrarlanan yüklem, hareketlerin de

² Ayrıntılı bilgi için bk. Tuna, Osman Nedim. “Türkçede Tekrarlar 1”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 3. 3-4 (1949): 429-477; Tuna, Osman Nedim. “Türkçede Tekrarlar 2”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 4. 1 (1950): 35-82.

³ Mehmet Dursun Erdem, “*Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinlemeler Üzerine*” adlı çalışmasında yinleme ve ikileme terimlerinin farklı birimleri anlattığını bildirmekte, örneklerle durumu açıklamaktadır (189-225).

tekrarlandığını belirtiyorsa birden fazla cümle var demektir. Örneğin “*Hurşit kızının mektuplarını yakaladıkça basmıştı dayağı, basmıştı dayağı.*”⁴ (Kulin 34) söyleminde birbirinin aynısı olan iki cümlelerin varlığı söz konusudur:

1) *Hurşit kızının mektuplarını yakaladıkça basmıştı dayağı*

2) *Hurşit kızının mektuplarını yakaladıkça basmıştı dayağı*⁵

“*Basmıştı dayağı*” yüklem öbeği, iki cümlede ortak kullanılmıştır. Yükleme belirtilen hareketin gerçekleşmesi, mektup yakalanmasına bağlıdır. İlk cümlede “*mektuplar*” dendiği için birden fazla mektup yakalandığı, dolayısıyla “*dayağı bas-*” eyleminin de birden fazla kez gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eylemin çok fazla gerçekleştiğini anlatmak için aynı cümle tekrar edilmiş, ikinci cümlede yüzey yapıya tam tekrar yoluyla sadece yüklem çıkarılmıştır; böylece süreklilik anlamı güçlendirilmiştir. Hareket, tekrarlanarak sürme özelliği göstermektedir.

“*Umutla bekler bekler bekler...*” (Akbal, Hücrede Karmen 62) örneğinde kılınış bakımından sürme bildiren “*bekle-*” eyleminin sürekliliği, yine bağlam çerçevesinde süreklilik kodlayan {-r} ekiyle de desteklenmiştir. Bunların yanı sıra yüklem, eylemin aynı biçimde üç kez tekrarlanmasıyla üçleme biçiminde kurgulanmış ve süreklilik anlamı güçlendirilmiştir. Örnekte hareketin kesintisiz olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Birden fazla bekleme söz konusu değildir, başlayıp devam eden bir hareket söz konusudur.

“*Koşarak dışarı çıktı, koştu koştu koştu... (...) Nur treni gördü. Koştu. Treni gördü, koştu.*” (Asena 27) örneğinde de yine süreklilik bildiren “*koş-*” eyleminin sürekliliğinin üçleme biçiminde kullanılan “*koştu koştu koştu*” yüklemiyle desteklendiği görülmektedir. Verici, anlamı güçlendirmek için bununla da yetinmemiş, ardından gelen cümlelerde “*koştu*” sözcüğünü tam tekrar yoluyla yüzey yapıda aynen tekrarlayarak iki kez daha kullanmıştır.

“*‘İstanbul’un taşı toprağı altın’dır inancı ile değil, bir ekmek, bir iş diye, geldiler geldiler Anadolu insanları.*” (Akbal, İlk yaz Devrimi 125)

Yukarıdaki örnekte “*gel-*” eylemi, kılınış bakımından bitiş ifade eder. {-DI} eki de hareketin bittiğine, geçmişte gerçekleştiğine göndermede bulunur. Burada “*geldiler geldiler*” şeklinde ikileme olarak aynen tekrarlanan yükleme harekete süreklilik anlamı katılmış, eylemin tek bir seferde değil bir süreç içinde birçok kez gerçekleştiği vurgulanmış; süreç bilgisi öne çıkarılmıştır. Burada tam tekrar, harekete süreklilik kazandırma yollarından biri olarak dikkat çekmektedir.

“*Anlattı anlattı durdu.*” (Akbal, Ey Gece 48) örneğindeyse hem bir süreklilik işaretleyicisi olan “*dur-*” yardımcı eyleminden yararlanılmış hem de eylem, tam tekrar yoluyla tekrarlanmıştır. Verici, “*Anlattı durdu.*” ya da “*Anlattı anlattı.*” ifadeleriyle süreklilik anlamı verebilecekken bu anlamı güçlendirmek için iki tür süreklilik kodlayıcısını birlikte kullanarak katmerli bir süreklilik anlamının oluşmasını sağlamıştır.

“*Çiço sanki kollarında, ayaklarında, başında görünmeyen ipler bağlı bir kuklaydı ve o ipler durmadan görünmeyen kişi tarafından çekilip çekilip bırakılıyordu.*” (Asena 87) örneğinde de tam tekrar, diğer süreklilik işaretleyicilerini destekleyici, anlamı güçlendirici bir işlevle kullanılmıştır. Burada “*durmadan*” belirteci ve {-yordu} eki, “*çekilip çekilip bırakılıyordu*” yükleminde sözü edilen çekilip bırakılma hareketinin tekrar tekrar

⁴ Örnek cümlelerde, eserlerdeki yazım ve noktalama korunmuştur.

⁵ Koyu yazılanlar, derin yapıda bırakılan dil birimlerini göstermektedir.

gerçekleştiğini anlatırken “çekilip çekilip” tam tekrarıyla bu tekrarlanma anlamı pekiştirilmiştir.

Hikmet Dizdaroğlu’nun “pekiştirilmiş yüklem” (17), Hatiboğlu’nun “bağlaçlı ikileme” (22) adını verdiği yapılarda da tam tekrar söz konusudur. İki cümleden oluşan “Acılar bir okyanusun dalgaları gibi gelir, vurur da vurur...” (Akbal, Hey Vapurlar 21) örneğinde “vurur da vurur” böyle bir özellik gösterir:

1) *acılar bir okyanusun dalgaları gibi gelir*

2) *acılar bir okyanusun dalgaları gibi vurur da vurur*

İkinci cümlelerin yüklemi olan “vurur da vurur” öbeğinde yer alan ve kılınış olarak bitiş bildiren “vur-” eylemi, {-Ir} ekini alıp (vurur) tekrarlanarak devam etme biçiminde süreklilik özelliği kazanmıştır. Ancak verici, bu anlamı güçlendirmek üzere ikinci bir süreklilik belirleyicisi olarak tekrardan yararlanmıştır. Eylem aynen tekrarlanırken araya *da* bağlacı sokularak pekiştirilmiş yüklem oluşturulmuştur. Pekiştirilen anlam, sürekliliktir. Böylece gerçekleşme sıklığı bilinmese de “vur-” eyleminin tekrarlanarak sürdüğü anlaşılmaktadır.

“Burak Çiço’nun yanaklarını öptü de öptü.” (Asena 83) örneğindeyse tam tekrar yoluyla kurulmuş “öptü de öptü” pekiştirilmiş yüklemiyse “öp-” eylemine tekrarlanma biçiminde süreklilik anlamı yüklenmiştir. “Burak Çiço’nun yanaklarını öptü.” biçiminde eylem tekrarına başvurulmadan kurgulanan cümlede hareketin -iki yanağın öpülmüş olduğu düşünüldüğünde- en fazla iki kez gerçekleştiği anlaşılırken yüklem tekrarlanarak kullanıldığında eylemin defalarca gerçekleşerek sürdüğü anlaşılmaktadır.

Sadece yüklemlerde değil zaman ya da durum belirteçlerinde görülen tam tekrarlar da süreklilik anlamına çeşitli biçimlerde katkı sağlar.

“Nitekim Rose haftalardır zihninde Çakmakçıyan ailesinin tek tek her üyesiyle tekrar tekrar kavga etmiş-ti, (...)” (Şafak 51) cümlesinden “tekrar tekrar” belirteci çıkarıldığında aile üyeleriyle birer kez kavga edildiği anlaşılırken tam tekrar yoluyla oluşturulmuş ikileme biçimindeki belirteç sayesinde kavga etmenin birden fazla kez gerçekleştiği, hareketin tekrarlanarak süreklilik kazandığı görülmektedir.

“Yazıları bir daha bir daha okudum.” (Akbal, Aşksız İnsanlar 19) örneğinde de kılınış bakımından kesintisiz süreklilik bildiren “oku-” eyleminin sürekliliği, “bir daha bir daha” belirteciyle şekil değiştirerek tekrarlanma özelliği kazanmış, süreklilik farklı biçime bürünmüştür. Geçmiş içinde tekrarlanan eylemin kaç kez gerçekleştiği bilinmemektedir. -{DI} ekinden hareketin konuşma zamanına taşınmadığı, sonlandığı anlaşılmaktadır.

“Kalabalıktaki insanları -herkes rolünü söyledikçe- birer birer seçiyorum.” (Atay 235) cümlesinde kılınış özelliği bitiş bildirmek olan “seç-” eyleminin “birer birer” belirteciden hareketle tekrarlandığı anlaşılmakta; eylem, tekrarlanma yoluyla süreklilik kazanarak kılınış tipini değiştirip süreklilik bildiren eylemler grubuna geçmektedir. Burada -{DIKçA} ekiyle kurgulanmış ulaç öbeği formundaki ara sözün de (herkes rolünü söyledikçe) süreklilik kodlayıcısı olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir.

“Bolulu aşçı rolüne çıkıyor ve elinde kepçe İbiş’i kovalıyordu. Her akşam, her akşam. Ve her akşam efendi suçüstü yakalıyor, İbiş -sözümona- tatlı kurnazlığı ile paçayı sıyrıyor, kabak onun başında patlıyordu, sepetleniyordu. Gene her akşam içerliyor: ‘Böyle mi olur İbiş?’ diye öfkeleniyordu.” (Buğra 28) örneğinde süreklilik bildiren “her akşam” belirteci, yüzey yapıda sık sık tekrarlanmış; böylece “çık-, kovala-, yakala-, paçayı sıyr-,

kabak başında patla-, sepetlen-, içerle-, öfkelen-” eylemlerinin sürekli oluşuna dikkat çekilmiştir. Burada tam tekrarın, süreklilik anlamını pekiştirme işlevi üstlendiği görülmektedir.

-{A} ulaş eki de Türkiye Türkçesinde ikileme biçiminde tam tekrara dayalı öbekler kurmaktadır. Aynı eylemin tekrarlanmasıyla oluşturulan bu ulaş öbeklerinde hareketin tekrarlanarak ya da kesintisiz gerçekleşerek sürdüğü bilgisi verilir. Örneğin “*Ağlaya ağlaya uyuyakalmaktan hoşlanıyorum.*” (Pamuk 160) cümlesinde “*ağlaya ağlaya uyuyakalmak*” mastar öbeği içinde uyuyakalmakla noktalanmış bir süreçten söz edilmektedir. Bu süreç içerisinde “*ağla-*” eyleminin kesintisiz devam ettiği, “*ağlaya ağlaya*” ifadesinden anlaşılmaktadır. “*İbiş, İstanbul’un sevgilisi olmuş, Nahit kendisini, ayrıca, bütün meslekdaşlarına da, ‘yüksek sanat çevreleri’ne de vura vura kabul ettirmişti.*” (Buğra 62) örneğindeyse “*kabul ettir-*” eyleminin birden fazla kez gerçekleşen “*vur-*” eylemi sonucunda ortaya çıktığı anlatılmış; “*vur-*” eyleminin tekrarlandığı bilgisi, tam tekrar yoluyla sunulmuştur.

2. Dil Birimlerinin Derin Yapıda Aynen Tekrarlanması (Sıfır Tekrar)

Ortak kullanılan dil birimlerinin yüzey yapıya çıkarılmayıp derin yapıda bırakılması anlamına gelen sıfır tekrar ⁶, incelenen örneklerde süreklilik bildirimi konusunda iki işleve sahiptir: süreklilik anlamı sağlamak, süreklilik anlamını güçlendirmek.

“*Okullar açılıp, son seneye girdiklerinde, tüm öğrencilerde yüksekokul telaşı başladığı günlerde Çiço’nun notları düştükçe düştü, yüzünde ise çok belli bir hüznün vardı.*” (Asena 81) örneğinde iki cümle vardır ve ikinci cümleye süreklilik anlamı katan ifade derin yapıda bırakılmıştır:

1) *okullar açılıp, son seneye girdiklerinde, tüm öğrencilerde yüksekokul telaşı başladığı günlerde Çiço’nun notları düştükçe düştü*

2) *okullar açılıp, son seneye girdiklerinde, tüm öğrencilerde yüksekokul telaşı başladığı günlerde yüzünde ise çok belli bir hüznün vardı*

İlk cümlede yüzey yapıda verilen “*okullar açılıp, son seneye girdiklerinde, tüm öğrencilerde yüksekokul telaşı başladığı günlerde*” zaman belirteci, kesintisiz bir sürece işaret eder. Çiço’nun notlarının düşmesi bu süreç içerisinde aşama aşama gerçekleşmiştir. Bu aşamalı oluş ve süreklilik, “*düştükçe düştü*” yüklemindeki “...-DİkçA-Dİ” yapısıyla verilir. İkinci cümledeyse yüzey yapıda sürekliliğe dair herhangi bir işaretleyici yoktur. Cümle, bağlamdan bağımsız olarak değerlendirilirse söz edilen hüznün sadece geçmiş içinde işaret edilen kısa bir zamanda var olduğu anlaşılır. Oysa ilk cümledeki zaman belirteci, bu cümleyi de anlamsal olarak kapsayıcı niteliktedir. Belirteç, gereksiz tekrarı önlemek için ilk cümlede verilmiş, ikinci cümlede derin yapıda varsayılmıştır. Cümledeki boşluklar doldurulduğunda sıfır tekrar olarak ikinci cümleye giren belirteç sayesinde bu cümlelerin de kesintisiz bir süreç ifade ettiği anlaşılır.

Sıfır tekrarın sürekliliği vurguladığı durumlardaysa süreklilik bildiren birimin yüzey yapıda aynen tekrarlandığı, diğer bilgilerin derin yapıya atıldığı görülmektedir. “*Ne kadar taşımıştı onu sırtında, ne kadar.*” (Buğra 38) örneğinde böyle bir durum söz konusudur. Burada aslında birbirinin aynısı olan iki cümle vardır:

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünoğlu, Kerime. “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 1. 1 (1999): 93-105.

1) *ne kadar taşımıştı onu sırtında*

2) *ne kadar taşımıştı onu sırtında*

İlk cümledeki “*ne kadar*” söylemi, soru sormak için değil “*taşı-*” eyleminin uzun bir süre devam ettiğini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Verici, alıcının dikkatini bu uzun süreye çekmek istemiş olacak ki süreklilik işaretleyicisi olan “*ne kadar*” zaman belirtecini yüzey yapıda, diğer birimleri derin yapıda bırakarak aynı cümleyi tekrarlamıştır. Odak noktası süreç olduğu için önemsiz görülen diğer bilgiler sıfır tekrar yoluyla derin yapıya atılmış, belirteç tam tekrar biçiminde ikinci cümlede yüzey yapıdaki tek ögesi olmuştur.

Bazen de süreklilik bildiren zaman belirteci cümlede verilmez; ayrı bir cümle gibi kurgulanır. “*Kimse yoktu. Hiçbir zaman.*” (İleri 110) örneğinde bu durum görülmektedir. Aslında “*yoktu*” yüklemine zamanda süreklilik bakımından hizmet etmesi ve öge olması gereken “*hiçbir zaman*” belirteci, ilk cümlede kullanılmamış, sanki yeni bir cümle gibi sunulmuştur. Derin yapıdaki birimler tamamlandığında şöyle bir görünüm ortaya çıkar:

1) *kimse yoktu*

2) *hiçbir zaman kimse yoktu*

Verici, cümleyi ikinci defa derin yapıda tekrarlamış, ilk cümleden farklı olarak söyleme yüzey yapıda bir belirteç eklemiştir. Sıfır tekrar, burada süreç bildiren belirteci öne çıkarıp sürekliliği vurgulama işleviyle kullanılmıştır. Biçimsel olarak ikinci cümleye ait olan belirteç, anlamsal olarak ilk cümleyi de kapsar.

3. Aynı Dil Gerçeğine Gönderme Yapan Farklı Göstergelerle Yapılan Tekrarlar (Eksik Tekrar)

Gösterenleri farklı, gösterilenleri aynı dil birimleri kullanılarak yapılan tekrar, iletişimde eksik tekrar olarak bilinmektedir. Eski bilginin aynı dil gerçeğine gönderme yapan farklı bir birimle yeni gibi sunulmasıdır. Üstünova, eksik tekrar için “*Tamamen, tekrara düşmeme endişesiyle insanoğlunun bulduğu bir yöntemdir.*” (Eksik Tekrar 181) der. Sözü daha etkili kılmak, vurgulamak için sıklıkla başvurulmuş bu tekrar çeşidi, süreklilik anlatımı için de tercih edilir. İncelenen örneklerde hareket ya da durumun sürekli oluşunun öne çıkarılması amacıyla bu tekrar çeşidinin kullanılabildiği görülmüştür.

“*Her an... her dakika, her saniye kalp ağrısı. Hep.*” (İleri 23) söyleminde yüklemeleri eksik bırakılmış üç kesik cümle görülmektedir:

1) *her an kalp ağrısı* Ø⁷

2) *her dakika, her saniye kalp ağrısı* Ø

3) *hep kalp ağrısı* Ø

Burada sürekli bir kalp ağrısının varlığından söz edildiği anlaşılır. Bu süreklilik, gösterenleri farklı ancak aynı gösterilene işaret eden üç birim tarafından öne çıkarılmıştır: “*her an*”, “*her dakika, her saniye*”, “*hep*”. Bu zaman belirteçleri, süreklilik bildirmeleri bakımından eş değerdir ve eksik tekrar ilişkisi içindedir: *her an* = *her dakika*, *her saniye* = *hep*. Aynı gösterilene sahip bu birimler, yüzey yapıda tutulmuştur; yani verici, önemseydiği bilgiyi yüzey yapıya taşımış; sürekliliği, durumun kesintisiz devam ettiğini vurgulamak istemiştir. Böylece eksik tekrarın süreklilik vurgusu için kullanılabildiği söylenebilir.

⁷ Ø işareti, yüklem eksikliği göstermektedir.

“*Senelerce seni bekledim, yolunu gözledim.*” (Ünver 122) örneğinde de anlamca birbirini tekrar eden iki cümle vardır:

- 1) *senelerce seni bekledim*
- 2) *senelerce **senin** yolunu gözledim*

İlk cümlede hem “*bekle-*” eyleminin kılınış bakımından süreklilik bildirmesinden hem de süreç bildiren bir zaman belirteci olan “*senelerce*” sözcüğünden kaynaklanan bir süreklilik anlamı söz konusudur. Bağlamdan eylemin geçmiş içinde uzun süre devam ettiği, konuşma anında sona erdiği anlaşılmaktadır. Verici, bu uzun bekleme zamanına dikkat çekmek için cümleyi bir kez daha tekrar etmiştir ama bunu tekrar yaptığını gizleyerek gerçekleştirmiştir. İkinci cümlede zaman belirtecinin derin yapıda bırakıldığı görülmektedir. Yüzey yapıdaki eylemse “*bekle-*” eylemiyle aynı gösterilene işaret ettiği için eksik tekrar ilişkisi içinde olan “*yolunu gözle-*” eylemidir. İkinci cümle, yeni bilgi sunmayıp alıcının odaklanması istenen eski bilginin tekrarı niteliğindedir. Söylemde aynı bilgi, farklı birimlerle iki kez verilmiş; eksik tekrar, süreklilik vurgulama aracı olarak seçilmiştir.

4. Dil Birimlerinin Tersten Tekrarlanması (Ters Tekrar)

Dil birimlerinin anlamsal ya da biçimsel olarak birbirini tersten tekrar etmesi sonucu ortaya çıkan ters tekrar, özellikle şiirde başvurulan bir tekrar çeşididir. Üstünova’nın (Ters Tekrar 22) iletişimde monotonluğu kırmak, ahenk sağlamak için yararlanılan bir tekrar türü olarak söz ettiği ters tekrarlar, hareket ve durumların zaman içinde tekrarlanmalarına gönderme yaparak söylemde süreklilik ifadesi oluşmasına da katkıda bulunmaktadır.

Ters tekrara örnek teşkil eden “*Donukluktan taşkınlığa savruluyor, sonra gene taşkınlıktan donukluğa.*” (Şafak 11) ifadesi, iki cümleden oluşmaktadır:

- 1) *donukluktan taşkınlığa savruluyor*
- 2) *sonra gene taşkınlıktan donukluğa **savruluyor***

Örnekte anlatı kahramanının ruh hâline gönderme yapılmakta ve duygusal savrulmalardan söz edilmektedir. Birinci cümlede savrulmanın çıkış noktası “*donukluk*”, yönelme noktası “*taşkınlık*” olarak verilir. İkinci cümledeyse tam tersi bir durum söz konusudur. Çıkış noktası “*taşkınlık*”, yönelme noktası “*donukluk*”tur. Biçimsel olarak ters öge dizilimi olmasa da söz konusu ifadelerin ters sıralanışı, anlamsal bir ters tekrar görünümünü ortaya çıkarmaktadır. “*Gene*” belirteci ve -{yor} ekinin de katkılarıyla “*savrul-*” eyleminin âdeta bir sarkaç hareketiyle tekrarlandığı ve bir süreklilik anlamının ortaya çıktığı görülür. Bu durum, metnin ilerleyen bölümlerinde bir kez daha yüzey yapıya taşınarak tekrarlanır: “*Donukluktan taşkınlığa, taşkınlıktan donukluğa...*” (Şafak 17) Böylece eylemin ters biçimde tekrarlanarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

“*Kopar bağlanır, bağlanır bağlanır koparız.*” (Akbal, Yalnızlık Bana Yasak 40) söylemindeki iki cümle de ters tekrara örnek oluşturmaktadır:

- 1) *kopar-ız bağlanır-ız*
- 2) *bağlanır-ız bağlanır-ız koparız*

İlk cümlede yüzey yapıda karşıt anlamlı eylemlerle kurulmuş bir ikileme denebilecek “*kopar-ız bağlanır-ız*” ifadesi görülmektedir. Burada -{Ir} eki, kopma sonucunda gerçekleşen bağlanma hareketinin tekrarlanarak sürdüğü bilgisini vermektedir. İkinci cümledeyse yine karşıt anlamlı eylemlerin çekimlenerek bir araya geldiği,

Üstünova'nın (Üçlemeler 252) üçleme olarak adlandırdığı bir yapı vardır ve yine {-Ir} eki tekrara işaret eder. Ancak eylemlerin sırası değişmiştir; bu sefer bağlanma sonucu kopma gerçekleşmektedir. Bu hareketin sürekliliği “*bağlanır*” eyleminin tam tekrar biçiminde yinelenmesiyle de (*bağlanır bağlanır*) güçlendirilmiştir. Üstünova, karşıt anlamlı sözcüklerle yapılan bu tür tekrarlarla ilişkinin çift yönlü olduğunu, bu yapıların büyük bir bölümünün tersine çevrilebileceğini belirtir (Üçlemeler 253). Örnekte de böyle bir değişim yapılmıştır; eylemlerin gerçekleşme sırasının tersten verilmesi açısından anlamsal ters tekrar söz konusudur. Ters tekrar, {-Ir} ekinin süreklilik anlamını güçlendirme işlevini üstlenmiştir.

5. Tekrara Dayalı Diğer Yapılar

Farklı yapılar içinde aynı sözcüğün tekrarına dayalı olarak oluşturulan bazı yapılar, süreklilik bildiriminde rol oynamaktadır.

“...-DikçA-DI” / “...-DikçA-yor” / “...-DikçA-yordu” vb. yapılar içinde tekrarlanan eylemler, bir çırpıda tamamlanmayıp kademeli bir artış ya da azalışla bir süre devam etmeye ve süreklilik kazanmaya işaret eder: “*Sadi'nin sahne başarıları arttıkça artıyordu.*” (Buğra 42), “*İlaç Zeliha'nın damarlarında yayılırken, örümcek büyüdü.*” (Şafak 25) vb.

“...-DI-AlI”, “...-DI-AsI”, “...-DI-ASıyA” ulaç ekleri de aynı eylemin tekrarlanması esasına dayalı olarak kullanılmakta ve ortaya çıkan yapılar, temel önermedeki hareket ya da durumlara ulaçta belirtilen hareketin gerçekleştiği zamandan başlayarak sürekli olma anlamı kazandırmaktadır: “*Vediha gitti gideli Korkut da bazı akşamlar gelmiyor.*” (Pamuk 382), “*Oldum olası sessizliği sevmeydi.*” (Şafak 22) vb.

Tuna'nın (Türkçede Tekrarlar 1 432) tekrar kiplerine örnek olarak verdiği {-An} ortaç eki almış eylemlerin tam tekrarıyla oluşturulan ikilemeler de {-A} durum ekiyle kullanıma çıktığında bir süreklilik anlamı oluşturmaktadır. Örneğin “*Şikâyet ne demek, karakola giden gidene...*” (Kocagöz 44) cümlesinde “*git-*” eyleminin pek çok kişi tarafından tekrarlanarak yapıldığı anlaşılır. Hareket, tekrar yoluyla süreklilik kazanmıştır.

“...-DAn ...-A” yapısı da aynı sözcüklerin tekrarlanması yoluyla süreklilik ifadesi ortaya çıkarabilmektedir: “*Yıldan yıla yaşılanıyorum elbet.*” (Aytmatov 71) örneğinde “*yaşlan-*” eylemi, “*yıldan yıla*” yapısı kullanılarak süreç içerisinde aşama aşama gerçekleşme biçiminde sunulmuştur.⁸

Aynı sözcüğün tekrarıyla tamlama biçiminde oluşturulmuş “*yıllar yılı, aylar ayı*” gibi tekrara dayalı belirteçler de süreç bildirmekte, hareketin ya da durumun zaman içindeki gerçekleşme, var olma süresinin uzunluğuna dikkat çekmektedir: “*Hemşire Matilda da yıllar yılı Kudüs'te yaşamıştı.*” (Adıvar 213) örneğinde “*yıllar yılı*” belirteci, kılınış bakımından süreklilik bildiren “*yaşa-*” eyleminin süreklilik anlamını güçlendirmiş, eylemin uzun bir zaman boyunca devam ettiğine işaret etmiştir.

Bunların dışında eksik tekrar yoluyla bir araya gelen eylemler de aynı ya da farklı eklerle çekimlenerek süreklilik anlamına katkı sağlayabilmektedir.

Örneğin kimi ulaç ekleri, bazen biçimleri farklı, anlamları aynı olan eylemlerle kullanılarak süreklilik anlamı verecek gruplar oluşturur. Bu yapılarda eklerin tam tekrar,

⁸ Erdem, aynı eki taşımayan bu tür yapıların yinleme ya da ikileme biçiminde ele alınamayacağını, belki deyim olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir (192). Ancak bu tür kullanımlarda ekler aynı olmasa da sözcükler tam tekrar biçiminde kullanıma çıktığı için bu çalışmada söz konusu yapılar tekrara dayalı biçimler olarak ele alınmıştır.

eylemlerin de eksik tekrar yoluyla bir araya geldikleri görülür. “*Ben sandım ki... Sefil Ali kardaşım beni arkalar sandım, yalvarıp yakarıp geldim...*” (Sepetçioğlu 239) söyleminde aynı anlamda kullanılabilen “*yalvar-*” ve “*yakar-*” eylemleri, eksik tekrar yoluyla art arda sıralanırken bunları bir araya getiren -{Ip} ulaş eki, tam tekrarla her iki eylemin ardından yüzey yapıda tekrarlanmaktadır. Bu yolla “*yalvar-*” hareketinin tekrar tekrar yapıldığı anlatılarak sürekliliği öne çıkarılmıştır. Ancak bağlamdan hareketin bir süre devam ettiği ve tamamlandığı anlaşılmaktadır. “*İş bulması için Arife yalvara yakara gittikçe ufalandı.*” (Başargan 196) örneğindeyse aynı eylemlerin -{A} ulaş ekiyle sunulduğu görülmektedir.

Bazı iki sözcüklü yüklemelerde de yine eylemlerin eksik tekrarı, eklerin tam tekrarı yoluyla karma bir tekrar biçimi ortaya çıkmakta ve oluşan yapı, söyleme kesintili ya da kesintisiz bir süreklilik anlamı katmaktadır. “*Veysi çocuk bütün kasabayı, kasabanın bütün yörelerini aradı taradı günlerce, ...*” (Kemal 225) örneğinde kılınış bakımından süreklilik anlatan anlamdaş “*ara-*” ve “*tara-*” eylemleri bir arada kullanılarak süreklilik anlamı pekiştirilmiş, “*günlerce*” belirteciyle de bu anlam vurgulanmıştır.

Gösterileni aynı eylemler, farklı biçimlerde de çekimlenebilir. “*Emine onu öpüp kokladıktan sonra da bir süre ağlayıp sızlandı.*” (Günel 259) örneğinde aynı hareketi anlatan, kılınış özellikleri süreklilik bildirmek olan “*ağla-*” ve “*sızlan-*” eylemleri, -{Ip} ve -{DI} ekleriyle eylem öbeği biçiminde bir araya gelerek “*bir süre*” belirtecinin de katkısıyla hareketin bir süre devam ettiğini ifade etmektedir. Burada ekler farklıdır; sadece eylemler eksik tekrar ilişkisi içindedir. Benzer bir durum, “*Koridorlarda saatlerdir dönüp dolaşarak insan arayıp da, şimdi karşısında bir insan görünce korkmasının saçmalığını düşündü.*” (Nesin 46) örneğinde de vardır. -{Ip} ve -{ArAK} ulaş eklerini alan “*dön-*” ve “*dolaş-*” eylemleri, eksik tekrar yoluyla tekrarlanmakta ve süreklilik vurgusu yapmaktadır.

Sonuç

Gereksiz tekrar olarak anılan kullanımların dışında kalan tekrarlar, iletişimde farklı biçimlerde kullanıma çıkarlar. Tam tekrar, sıfır tekrar, eksik tekrar, ters tekrar gibi türleri bulunan tekrarların ahenk sağlamak, anlamı pekiştirmek, söylemin gücünü artırmak gibi çeşitli anlamsal işlevleri vardır. “Türkiye Türkçesinde süreklilik bildiriminde hangi tekrar türlerinden nasıl yararlanılır?” sorusuna cevap aranan bu çalışmada tekrarların bir amacının da süreklilik anlamına çeşitli şekillerde katkı sağlamak olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Türk edebiyatına ait metinlerden seçilen örneklerin incelenmesinin sonucunda dil birimlerinin süreklilik belirleyicisi olarak tam tekrar, sıfır tekrar, eksik tekrar, ters tekrar gibi çeşitli biçimlerde tekrarlandığı görülmüştür. Bu tekrarlar, kimi zaman tek başına söylemde tekrarlanma ya da kesintisiz devam etme biçiminde süreklilik anlamını oluşturmakta kimi zaman da diğer süreklilik kodlayıcısı unsurların yanı sıra kullanılıp süreklilik ifadesini pekiştirerek alıcının odaklanması istenen katmerli bir süreklilik anlamının oluşmasını sağlamaktadır. Özellikle tam tekrar, süreklilik bildiriminde sıklıkla başvurulmuş bir tekrar çeşidi olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Ayşe. Tarihi Türk Şivelerinde Süreklilik Fiilleri ve Süreklilik İfade Etmeye Yardımcı Olan Unsurlar. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı. Kayseri, 2012 (basılmamış yüksek lisans tezi).
- Akçataş, Ahmet. Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman. Afyonkarahisar: Afyon Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı, 2005.
- Aksan, Yeşim. “Türkçede Zaman Anlatımı ve Kimi İkileme Yapıları”. XV. Dilbilim Kurultayı- Bildiriler: Dilbilim ve Dilbilgisi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011. 115-122.
- Demirgüneş, Sercan. “Türkçedeki Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması”. Turkish Studies 3. 2 (2008): 278-293.
- Dizdaroğlu, Hikmet. Tümcebilgisi. Ankara, Türk Dil Kurumu. 1976.
- Dolunay, Salih Kürşad. Türkiye Türkçesinde Zaman. Ankara: Berikan, 2012.
- Erdem, Mehmet Dursun. “Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”. Bilig 33 (2005): 189-225.
- Ergin, Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak, 2002.
- Hatiboğlu, Vecihe. Türk Dilinde İkileme, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1981.
- Karadoğan, Ahmet. Türkiye Türkçesinde Kılınış. Ankara: Divan Kitap, 2009.
- Şahin, Hatice. “Türkiye Türkçesinde -İp Ulaçlı Fiillerin Durumuna Bir Bakış”. U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 3. 3 (2002): 99-105.
- Tuna, Osman Nedim. “Türkçede Tekrarlar 1”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 3. 3-4 (1949): 429-477.
- Tuna, Osman Nedim. “Türkçede Tekrarlar 2”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 4. 1 (1950): 35-82.
- Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Üstünova, Kerime. “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1. 1 (1999): 93-105.
- Üstünova, Kerime. “Eksik Tekrar”. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 4. 5 (2003/2): 179-186.
- Üstünova, Kerime. “İletişim Açısından Ters Tekrar”. Dil Bilgisi Sorunları. İstanbul: Kesit, 2010. 15-23.
- Üstünova, Kerime. “Türkiye Türkçesinde Üçlemeler”. Dil Yazıları. İstanbul: Akçağ, 2011. 246-255.

Örneklerin Alındığı Kaynaklar:

- Adıvar, Halide Edip. Mor Salkımlı Ev. İstanbul: Yeni Matbaa, 1963.
- Akbal, Oktay. Aşksız İnsanlar. İstanbul: Varlık, 1949.
- Akbal, Oktay. Yalnızlık Bana Yasak. İstanbul: Set Kitabevi, 1967.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Akbal, Oktay. İlk yaz Devrimi. İstanbul: Milliyet, 1977.
- Akbal, Oktay. Hey Vapurlar Trenler. İstanbul: YAZKO, 1981.
- Akbal, Oktay. Ey Gece Kapını Üstüme Kapat. İstanbul: Can, 1988.
- Akbal, Oktay. Hücrede Karmen. İstanbul: Papirüs, 1998.
- Asena, Duygu. Kahramanlar Hep Erkek. İstanbul: Doğan Kitap, 2006.
- Atay, Oğuz. Tutunamayanlar. İstanbul: İletişim, 1993. Google Books. Web. 25 Ağustos 2018.
- Aytmatov, Cengiz. Elveda Gülsarı. İstanbul: Ötüken, 2015. Google Books. Web. 12 Eylül 2018.
- Başargan, Özdemir. Gurbet Sofrası. İstanbul: Yeni Dünya, 1979. Google Books. Web. 1 Eylül 2018.
- Buğra, Tarık. İbiş'in Rüyası. İstanbul: Bilgi, 1972.
- Günel, Burhan. Yağmurla Giden. İstanbul: Bilgi, 1976. Google Books. Web. 1 Eylül 2018.
- İleri, Selim. Hepsi Alev. İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
- Kemal, Yaşar. İnce Memed 3. İstanbul: Toros Yayınları, 1984. Google Books. Web. 1 Eylül 2018.
- Kocagöz, Samim. Cihan Şoför. İstanbul: Yeditepe, 1954. Google Books. Web. 12 Eylül 2018.
- Kulin, Ayşe. Köprü. İstanbul: Everest, 2015.
- Nesin, Aziz. Kalpazanlık Bile Yapılamıyor. İstanbul: Adam, 1984. 4 Eylül 2018.
- Pamuk, Orhan. Kafamda Bir Tuhaflık. İstanbul: Yapı Kredi, 2014.
- Sepetçioğlu, Mustafa Necati. Ebem Kuşağı. İstanbul: İrfan, 1980. Google Books. Web. 23 Ağustos 2018.
- Şafak, Elif. Baba ve Piç. İstanbul: Doğan Kitap, 2016.
- Topgül, Tuna Çağlar. Gece Yazan Kedi. İstanbul:
- Ünver, Mine Sultan. Yanağımda Soğuk Bir Buse. İstanbul: Portakal Kitap, 2016. Google Books. Web. 10 Eylül 2018.

KAZAK TÜRKÇESİ EMİR KİPİNDE KULLANILAN –GIn ve –Gİr EKİ ÜZERİNE*

Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ
Ege Üniversitesi / Türkiye
sengul.kaya.aygumus@gmail.com

Caferoğlu, ikinci şahıs emir eki olarak kullanılan –ğıl ve –gil ekinin, Türk dilinin dördüncü devresinde lehçelerin ayrımı üzerine bazı fonetik değişmelere uğrayarak –ğın, -gin; -ğıl, -ğil; -ğır, -gir gibi şekiller aldığını belirtmektedir. Ayrıca Caferoğlu, buradaki –l, -n, -r düzenini fonetik açıdan aynı kaynaktan saymak gerektiğini ifade eder. X- XV. yüzyılları kapsayan Orta Türkçede kesin olarak bu şekli aldığını belirten Caferoğlu, bu ekin Batı Türkçesinde daha canlı bir şekilde muhafaza edildiğini ve –gınan, -ginen gibi genişlemiş şekillerinin de eklenerek kullanıldığını bildirir. Yenisey – Orhun yazıtları devrinde –ğıl, -gil eklerinin saray dilinde kullanıldığını belirten Caferoğlu, Uygur döneminde sadece anlam ve kullanış yönünden farklılaştığını ve günümüzde bazı fonetik ve anlam farklılığı ile bazı lehçelerde yazı dilinde, bazı lehçelerde ise ağızlarda varlığını koruduğunu ifade eder (1971: 1-10).

Erdal, Eski Türkçede -Gİl ekinin genellikle ikinci teklik kişi çekimine eklendiğini, emir anlamını vurgulamak amacıyla kullanıldığını belirtir. Gramer kategorisi olarak bir anlamının olmadığını ve isteğe bağlı olarak kullanıldığını bildirir. Bu ekin, nadir de olsa olumsuzluk eki olan –mA eki ile kullanıldığını (yemägil) ve ayrıca –Gİl ekinin muhtemelen –kil ekinden meydana geldiğini ifade eder (2004: 351).

Bu ekin, n’li şekli olan –ğın, -gin yapısı ilk defa Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır (Sertkaya 2009: 147).

Sertkaya, 2. teklik kişi normal çekiminin eksiz olduğunu, -Gİl eki ile çekimlenen şeklinin ise kuvvetlendirilmiş hâlinin olduğunu belirtir. Ayrıca Sertkaya, bu kuvvetlendirme eklerinin sadece ikinci kişilerde değil, üçüncü kişi çekimlerinde de kullanıldığını belirtmektedir (1996: 135-142).

Gülsevin, –Gİl eki için Sertkaya’nın pekiştirme morfemi adlandırmasını dile getirerek bu ekin 2. kişilerde dilek-istek, tavsiye, dua yoluyla istek, tavsiye yoluyla gereklilik ve emir bildirdiğini ifade eder (2007: 111).

Ergin, “Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın başlarında kullanılan –ğıl, -gil eklerinin sadece düz şekillerinin kullanıldığını, eskiden beri bir yandan bu ek kullanılırken bir yandan da eksiz şekiller kullanılmış olduğunu ve eksiz kullanışın ise daha sonradan ortaya çıktığını” belirtmektedir (1983: 306).

Öner, ekle ilgili şu bilgiyi vermektedir: “Kazak Türkçesinde bargıl ve bargın gibi örnekler eski âbidelerden kalan veya sözlü edebiyatta korunan şekillerdir. Bu arkaik ekin (-gil –gın) yazı dilinde asıl fonksiyonunu kaybettikten sonra bugünkü lehçelerde teklik 2. şahıs emir çekiminde kuvvetlendirme unsuru olarak kaldığı anlaşıyor” (2013: 191).

Bir başka araştırmacı Özyetgin ise: “Emirde pekiştirme amacıyla teklik 2. şahıs emir çekiminde kullanılan –Gİl, -Gİn ekleri, çağdaş Kıpçak sahasında Kırgız, Kazak ve

* Bu bildiri “Kazak Türkçesindeki Emir Kipinin Yapı- İşlev Bakımından İncelenmesi” adlı yüksek lisans tezinin bir konusudur. Tezde yer alan verilerin gözden geçirilmiş, yeniden ele alınmış ve düzenlenmiş biçimindedir.

Karayım Türkçelerinde geçmektedir. Özellikle arkaik bir şekil olan –ğıl/-ğil ekinin Kazak Türkçesinde yaşaması dikkat çekicidir” der (2001: 187).

İsayev, günümüz Kazak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan emir kipi işaretleyicilerinin yanı sıra ağız araştırmalarında bazı bölgelerde emir kipinin ikinci şahıs çekiminde –ğın, –gin, –qın, –kin eklerinin kullanıldığını belirtir. Örneğin: *sen bar-ğın* “sen git”, *kel-gin* “gel”. Bu eklerin eski yazılı metinlerde (örneğin Muhabbetname) ve Altay, Uygur, Karakalpak gibi Türk dillerinde kullanıldığını bildirir (1998: 195-196, 128-130).

Bu eklerle ilgili Doskyeva, şu bilgileri vermektedir: Emir kipi ikinci teklik şahsın fiil köküne eklenen –qın, –kin, –ğın, –gin ekleri çoğunlukla tavsiye, rica anlamlarını yansıtmaktadır. Bu şekillerin sadece XIV. yüzyıl ve daha sonraki zamanlarda kullanıldığını, XV. yüzyılda yaşamış olan Asan Kayğa’nın şiirlerinde de karşılaşıldığını bildirir: “Näpsi aldavşı duspannıñ, nasixatın almagıl” Niyeti kandırmak olan düşman nasihatine kulak asma (2012: 189).

Doskyeva, günümüz Kazak Türkçesinde bu şekillerin Kazakistan’ın Güney ağzlarında hala var olduğunu fakat bu yapının sadece ikinci şahıs nezaket dışı formda görüldüğünü belirtir. Örneğin: *bargın* “git”, *körgin* “gör”, *aytqın* “söyle” (2012: 189).

Abish, Kazak Türkçesinde karşılaşılan –GIn işaretleyicisinin sadece şiirlerde yaşadığını fakat Güney ağzında hâlâ varlığını koruduğunu özellikle İli bölgesinde yaşayanların ağzlarında işlek bir şekilde kullanıldığını, bu işaretleyicinin Uygurcanın etkisi ile kullanılmaya başlanmış olabileceğini belirtmektedir. Buna ek olarak Abish, ekin eski şeklinin -GIl olabileceğini ifade eder (2014: 21).

Tomanov, –qıl, –ğıl eklerinin eski metinlerde bu ekten gelen emir kipinin şiddetli emri bildirdiğini, *sözlegil* “söyle”, *bergil* “ver”, *eşidgil* “dinle” şeklinde kullanıldığını, Azerbaycan Türkçesinde “gelgil” gel, “görgil” gör örneklerinde olduğu gibi bu eklerin de (–qın, –ğın, –qun, –ğun) eski metinlerde olduğu gibi aynı işlevde kullanıldığını belirtir. Özbek Türkçesinde *kelgin* “gel” vb. şekilde görüldüğünü, Kazak Türkçesinde ise bu yapıların ağzılarda korunduğunu ifade etmektedir (1992: 154).

Tomanov, –qır, –ğır, –qur, –ğur eklerinin –qıl, –ğıl eklerinden farklı olmasının sebebini duygunun verilmiş şekline dayandığını belirtmektedir. Ayrıca Tomanov, Başkurt Türkçesi ağzlarında *qap-talğır*, *qurıp qalğır* “kur, yap” şekillerine rastlandığını, hem şekil hem de anlam olarak bu eklerin Kazak Türkçesinde de kullanılmakta olduğunu belirtir. Örneğin: *qurğır* “kur”, *qurıp qalğır* “kur, yap” gibi (1992: 154).

Amanjolov, Kazak ağzları ile ilgili yapmış olduğu çalışmada Kazakistan’ın Güney ağzında –qıl/ –ğıl, –kil/-gil ve –qın/-ğın, –kin/-gin eklerinin karakteristik olduğunu ve yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu eklerin emir kipi çekiminde kullanıldığını ve emir anlamını kuvvetlendirdiğini bildirmektedir (1959: 207, 249). Taradığımız eserlerde –GIl ekine rastlanmamıştır.

1. GIn İşaretleyicisi

Çalışmamızda –GIn eki ile kurulmuş ifadeler ve bu ifadelerin yansıtmış olduğu işlevler şu şekildedir:

Jağadan alğan düşpannan

Yakadan alan düşmandan,

Etektan alğan it qawipti.

Paçadan alan köpek daha tehlikelidir.

Jawğa janiñdı berseñ de,

*Sırıñdı **bermegin.***

Jan- seniki, sır –serikteriñdiki,

*Onı da **umıtpağın** (UU¹ 2003: 231).*

Düşmana canını versen bile,

Sırrını hiç **verme.**

Can senin, sır ise yoldaşlarının,

Onu da **unutma.**

Bağlama bakıldığı zaman –GIn ekinin bulunduğu “sırıñdı bermegin”, “onı da umıtpağın” ifadelerinde konuşan kişi dinleyiciye sırrını kimseye söylememesi, söylediklerini unutmaması üzerine öğüt vermektedir.

*Adal bolmay, azamatpın **demegin.***

*Oyran salsan, **oylap salğın***

Öziñe qaytıp timesin.

*Oysız oq **jumsamağın,***

*Âr oğıñdı **atap atqın.***

*Jaralığa janı şıqqanşa **järdem bergin,***

Jazatayım ketpesin (UU 2003: 231).

Dürüst olmadan adamım **deme.**

Saldırıcaksan düşünerek **saldır,**

Sana geri dönmesin.

Plansız ok **atma.**

Atacağın her oku **düşünerek at.**

Yaralıya canı çıkana kadar **yardım et,**

Boşuna yıpranmasın.

“azamatpın demegin”, “oylap salğın”, “jumsamağın”, “atap atqın”, “järdem bergin” ifadelerinde konuşan kişi dinleyiciye öğüt, tavsiye vermektedir. –GIn eki ile öğüt ve tavsiye anlamları pekiştirilmektedir.

*Osál körıp köp **duşpannıñ dürmegin,***

*Bos ümitpen qapı **qalıp jürmegin** (BS-66 2010: 274). Boş umutla **hayal kırıklığına uğrama.***

Yukarıdaki metnimizde de “duşpannıñ dürmegin”, “qalıp jürmegin” ifadelerinde konuşan kişi dinleyiciye düşmanı hafife almaması üzerine tavsiye, öğüt vermektedir.

Ölim arasında jürseñ de,

*Ömirden **ümit üzbegin.***

Ümit örge tartadı,

Ümitsizdik körge tartadı.

Ümitpen de alğa umıl,

Ümitiñe jetesin (UU 2003: 231).

Ölüm arasında yürüsen de,

Hayattan **umudunu kesme.**

Umut yükseklere taşır insanı.

Umutsuzluk mezara taşır.

Umutttan da daha fazla çalış,

Umut ettiğine kavuşursun.

Bağlama bakıldığı zaman “ümit üzbegin” ifadesiyle konuşan kişinin dinleyiciye öğüt verdiği görülmektedir. Öğüt anlamı –Gin eki ile pekiştirilmektedir.

¹ -GIn işaretleyicisi Kazakistan’ın Güney ağzına ait arkaik bir özelliktir. Kazak Türkçesinin edebi dilinde kullanılmamaktadır. Fakat taradığımız eserler içerisinden Uşqan Uya romanında kullanıldığı görülmektedir. Uşqan Uya romanının yazarı olan Momışulı, Kazakistan’ın güney bölgesindedir. Bu yüzden eserine ağız özelliklerini yansıtmıştır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

-GİN eki ile öğüt, tavsiye anlamlarını yansıtan diğer örnek metinlerimiz şunlardır:

Älsizdik – älsizdik,

Eptilik te erlik.

El değende meyirlenip,

Jurt değende jüginip

Qızmet et.

Jerge ter tögip, xalıqqa qan tögip
dökerek,

Qızmet etüwden ayanbağın (UU 2003: 227).

Adaletsizlik- güçsüzlük

Hüner de cesurluktur.

Halk dediğinde canın acır,

İnsanlara yardım gerektiğinde,

Hizmet et.

Yer için ter dökerek, halk için kan

Hizmet etmekten **kaçınma!**

Baqanıñ bağınan

Sunqardıñ sorı artıq.

Sın aytuw üşin şın ayt.
öğren.

Erdiñ tuwı- namıs.

Oljağa batıp abıroy alğanşa,

Orğa tüsip abıroy alğın (UU 2003: 226).

Kurbağanın şansından

Şahinin şanssızlığı daha iyidir.

Eleştirmek için gerçekleri söylemeyi

Erkeğin bayrağı namusudur.

Ganimetle itibar kazanmaktansa,

Çukura düşerek **itibar kazan.**

Erlik elewsiz qalmasın,

Ataq- erge sawğa, olja –elge sawğa.

Olja eldiki- oğan timegin.

Tayaqtan taymasañ,

Semserden seskenbeseñ,

Jendim dey bergin (UU 2003: 227-228).

Yaptığın cesurluk ödölsüz kalmasın,

Şan-şöhret er için, ganimet halk için iyi.

Kazanç halkındır, **ona dokunmayın.**

Dayaktan kaçmazsan,

Kılıçtan ürkmezsen,

Kazandım **de/** diyebilirsiniz.

Olja alma, ataq al,

Xalıq aldında bolğan adal.

Olja men äyelge basqınşılar ğana qumar.

Adal bolmay azamatpın demegin (UU 2003: 231). Dürüst olmadan **adamım deme.**

Kazanç alma, unvan al.

Halk önünde olan dürüsttür.

Kazançla kadını saldırganlar isterler.

Täkäppar tının kirme, <bil!> demeğim,
istiyorum.

Xalıqtı kewde kerip tildemegin.

Nışanı momındıqtıñ – kişi peyil,

Kibirli taklidine girme “bil” demek

Halk hakkında **kötü konuşma.**

İyiliğin en iyisi mütevazı olmaktır.

Kişik bop eş adamdı kündemegin (BS-66 2010: 275). Küçük olan sen, insanlara **kötü söz söyleme**.

Suw bergenge süyiñdi bergin,
Aq niyetindi bilsin (BS-65 2010: 205).

Su verene **hediye ver**,
İyi niyetini bilsin.

Qarsılasqannan duşpan qaymıǵadı.
hale gelir.

Karşı durursan eğer düşman çaresiz bir

Janın ayamay tiyiskennen jaw jalt bere jöneldi.

Hiç acımazsan eğer düşman hemen kaçır.

Jüregi tazanıñ örisi keñ.

Kalbi temiz olanın gönlü geniş olur.

*Adam tanısañ- adal **tanıǵın**.*

İnsanı tanımak istiyorsan iyi **tanı**.

Er baqıtı el qolında,

Erkeğin mutluluğu halkın elinde,

El baqıtı er qolında (UU 2003: 230).

Halkın mutluluğu ise erkeğin elindedir.

Yukarıdaki örnek metinlerde görüldüğü gibi konuşan kişi dinleyiciye öğüt ve tavsiye verirken emir kipi işaretleyicilerine ek olarak –GIn ekini kullandığı görülmektedir. Bağlama bakıldığı zaman bu ek, öğüt ve tavsiye anlamını kuvvetlendirmekte ve pekiştirmektedir.

- *Mına qaқыраǵan qısta menin de oqta-tekte tüşkirip-pısqırıp qalatınım bar.*
Onday-onday bola beredi. Apañnıñ amandıǵına şükir, qaraǵım. Qısıllmay-
*qımtırılмай, jaybaraqat **jayǵasıp otırǵın**, sıraǵım* (UU 2003: 64).

- Şu soğuk günlerde benim de arada sırada hapsürdüğüm, öksürdüğüm günler oluyor. Teyzenin sağlığına şükürler olsun, yavrucuğum. Hiç **çekinmeden otur** çocuğum.

Verilen metinde “jayǵasıp otırǵın” ifadesi ile konuşan kişinin dinleyiciye oturması yönünde davette bulunduğu görülmektedir. –GIn eki ile davet etme anlamı pekiştirilmektedir.

Ol- senin papañnıñ tuǵan apası. Demek senin de apañ boladı, -deydi maması.

- *Al men sol Müzey apanıñ qasına barsam, maǵan urıspay ma?*

- *Joq, urıspaydı, **barǵın*** (UU 2003: 201).

- O, senin babanın öz ablası. Demek senin de halan oluyor, dedi annesi.

- Ben o Muzey ablanın yanına gitsem, bana bağırrır mı?

- Hayır, bağırır **git**.

Verilen örnekte “barǵın” ifadesi ile konuşan kişinin dinleyiciye gitmesi yönünde izin verdiği, müsaade ettiği görülmektedir.

Qulın kisinedi. Jıra jaqtan tüye bozdadı. Aldiyar qariya qaytadan öziniñ ädettegi tåkappar xalına kelip, qasında turğan bozbalağa burıldı.

- Barıp bürkitti alıp kel. Üyde, bosağağa tayaw tuğırında otır. Jeñgeni **umıtpağın** (MJ 2016: 161)...

- Tay kişnedi. Uzaklardan deve sesi geldi. Aldiyar ihtiyar, her zamanki kibirli tavrı ile genç çocuğa döndü.

- Git kartalı getir. Evde çıkışa yakın bir yerde otur. Yengeni **unutma**.

Metinde konuşan kişi dinleyiciye bazı talimatlar vermektedir. Daha sonra da “umıtpağın” ifadesi ile yengesini unutmaması üzerine tembihte bulunmaktadır. Emir kipi eklerinin yansıtmış olduğu tembih işlevi –GIn eki ile pekiştirilmektedir.

Balası bilet alıp oralğannan keyin, tüski tamaqtan soñ:

*Barlıq qalğan aqşañdı alıp, meni endi magazinge **ertip barğın** (UU 2003: 222).*

Çocuğu bilet alıp öğlen yemeğinden döndükten sonra:

Kalan paranın tamamını alarak beni bakkala **götür**.

Verilen metinde “ertip barğın” ifadesi ile konuşan kişi, dinleyiciye onu bakkala götürmesi için istekte bulunmakta ve istek anlamını kuvvetlendirmek ve pekiştirmek amacıyla –GIn ekini kullanmaktadır.

- E-e, onda dombırañdı **qolıña alğın**.

- Mağan da sonıñ kerek edi, -dep Quljabay küldi.

- Qısıлма, qarağım. Bunda böten eşkim joq qoy, - dedi äkem (UU 2003: 65).

- Haydi o zaman dombırayı **eline al**.

- Benim için de o gerekliydi (ben de öyle demeni bekliyordum), diyerek Kuljabay güldü.

- Kendini kasma, yavrucuğum. Burada yabancı kimse yok, dedi babam.

Verilen metinde konuşan kişi “qolıña alğın” ifadesi ile dinleyiciye dombırayı eline alması ve çekinmeden çalması yönünde istekte bulunmaktadır. Emir kipi eklerinin yansıtmış olduğu istek ifadesi –GIn eki ile pekiştirilmektedir.

Qudalarımмен söylesip, kelinimди ошағимниñ basına qayta qaytaruwğa septiğiniñ tiyer me dep kep otırmın. Kelinimniñ bereke ekeninde, mereke ekenin de endi tüsinbedim be men beybaq. Amalıм tawsılıp, aqılıм alıp, aldına kelgen jayым bar, jarqınım. Qayğıма ортақ болғın, qaraғım (UU 2003: 157)!

Gelinimin eve tekrardan dönmesi için dünürlerimle konuşmamın yardımı dokunur mu, diye düşünüyorum. Gelinimin huzurlu ve mutlu olduğunu şimdi anladım. Çaresizce karşısına dikildim. Beni **anla** yavrum, dedim.

Verilen metinde “qayğıма ортақ болғın” ifadesi ile konuşan kişi dinleyiciden onu anlaması yönünde istekte bulunmaktadır. –GIn eki ile istek anlamı pekiştirilmektedir.

Yukarıdaki örnek metinlerde görüldüğü üzere Kazak Türkçesinde yaşça büyük olan kişilerin küçüklere hitap ederken –GIn ekini kullandıkları görülmektedir. Fakat yaptığımız çalışmada yaşça küçük olanların veya statü olarak daha düşük olan kişilerin de yaşça veya statü olarak büyük olanlarla konuşurken söylemlerine nezaket katmak amacıyla –GIn ekini kullandıkları tespit edilmiştir.

- *Oybay, tuqımıñ qurğır-ay! Söytip pe edi? –dep apam küle sasqalaktap ornınan turdı. Men külip:*

- **Oturğın, oturğın.** *Aytqanda da: “munı, ata, apam eşkimge aytuwşı bolma degen” dep qattı eskertip edi (UU 2003: 211).*

- Eyvah, Allah soyunu kurutsun! Öyle yapmış mı gerçekten, diyerek ninem güldü ve şaşırarak yerinden kalktı.

Ben gülerek:

- **“Otur(unuz) otur(unuz)”** dedim. Bu arada “bunu ninem ve dedem kimseye anlatma” diyerek beni uyardılar.

Metinde konuşan kişi kendinden yaşça büyük olan ninesine hitap etmektedir.

Bu yüzden ifadesine nezaket katmak amacıyla –GIn ekini kullanmaktadır. –GIn eki ile kurulan ifade, emir anlamından ziyade teskin etme, sakinleştirme anlamlarını yansıtmaktadır.

İnisi de ojarlaw bolsa kerek. Ağasın qağıta söylepti:

- *Sender siyaqtı qaşanğı üy küşik bolıp otırayın. Oşaq tübin aındudı sağan-aq buyırsın. Meniñ qatınım joq, balam joq. Salt bastı, sabaw qamşılı, arqam keñ adam emespin be. Sen-aq qatınıñdı quşaqtap **jata bergin** (UU 2003: 53).*

- Kardeşi de sert biri olsa gerek. Ağabeyinin sözünü keserek konuştu:

- Ne zamana kadar sizin gibi ev köpeği olarak oturacağım? Ev işlerinin takibini sana yönlendirsin. Benim eşim ve çocuğum yok. Tek başıma bekâr, özgür adam değil miyim? Sen kendi eşine sarılarak hayatına **devam et!**

Metinde erkek kardeş sinirlenir ve ağabeyi ile konuşurken “jata bergin”

ifadesiyle ağabeyine sitem ettiği görülmektedir. Sitem ifadesi –GIn eki ile pekiştirilmektedir.

- *Ay tovariş - qarağım milsiya, aynalayın men izmenyayus, sırağım.. **ayıpqa buyıra körmegin**, -dep, qorağa qaray tartadı (UU 2003: 204).*

- Hey canım polis, özür diliyorum; **kusura bakmayın**, diyerek ahıra doğru yöneldi.

Metinde geçen “ayıpqa buyıra körmegin” ifadesi ile statü olarak düşük olan birinin kendinden daha yüksek statüde olan kişiye hitap ederken –GIn ekini kullandığı görülmektedir. Konuşan kişinin ifadesine nezaket katmak amacıyla –GIn ekini kullandığı görülmektedir.

2. Gİr İşaretleyicisi

Kaymaz, -Gİr ekinin 2. ve az da olsa 3. şahıslarda kullanılmakta olduğunu, bu ekle kurulan alkış ve kargışların, diğer emir işaretleyicileri ile kurulan alkış ve kargışlardan farklı olduğunu belirtir. Ayrıca Kaymaz, Baytırmurzayof'un -Gİr ekini umut fiilleri başlığı altında yer verdiğini dile getirir ve bu ekin emir değil, geleceğe yönelik olarak dua, dilek, temenni gibi anlamları ifade ettiğini belirtir (2012: 2759).

Ergönenç Akbaba, -Gİr ekinin pekiştirici olduğunu, Türk lehçelerinde veya eski Türkçede genellikle -Gİl şeklinin değil, -Gİr şeklinin sık kullanıldığını belirtmektedir. Ergönenç Akbaba, Nogay Türkçesinde rastlanan -Gİr eki ilgili şu bilgileri vermektedir: “Ekin sadece dua ve beddualarda kullanılması bir kalıplaşmayı akla getirmektedir. Verilen örneklerde aktarma her ne kadar 3. teklik ve çokluk şahıslar için yapılırsa da dua veya bedduada hitap edilen varlık aslında “sen veya siz” yani 2. teklik veya çokluk şahıstır” (2008: 161-167). Bu durum çalışmamızda da görülmektedir. Aktarmalar her ne kadar 3. şahıslar için yapılırsa da hitap edilen varlık 2. kişilerdir.

Kazak Türkçesinde -Gİr eki ile kurulmuş alkış ve kargış örnek metinler şunlardır:

2.1. Kargışlarda -Gİr eki kullanımı:

*Ata-babañnıñ köri **janğır** (QTFS 2007: 33)!*

*Ecdatlarının mezarı **yansın**!*

*Bağın **aşılmağır** (QTFS 2007: 51)!*

*Hiçbir işin istediğin gibi **olmasın**!*

*Buyırñ **şıqpağır** (QTFS 2007: 74)!*

*İyilik **bulmayasın**!*

*Jağıñnan **alğır** (QTFS 2007: 98)!*

*Kötü kötü **konusma**!*

*Jer jastañğır! Jetpey **Jer jastañğır** (QTFS 2007: 112)!*

*Öl, zamanın gelmeden **toprağa kavuş**!*

*Juwadan **solğır** (QTFS 2007: 116)!*

*Durmadan **ağlayasın**!*

*Jurtta **qalğır** (QTFS 2007: 118)!*

*Terk edilmiş **olarak kal**!*

*İyesiz **qalğır**; Aldıra **qalğır**; Artında **qalğır** (QTFS 2007: 131)!*

*Sahipsiz kal; kimsesiz **kal**!*

*Köziñ körüp, qolıñ **ustamağır** (QTFS 2007: 146)!*

Gözün görüp, elini **kullanama** (elsiz kal)!

*Köktey solğır; kögermey, köktey **sol (ğır)** (QTFS 2007: 149)!*

Yolun açılmasın, ot gibi **kuru!**

*Töbeñnen (tas töbeñnen) **urğır** (QTFS 2007: 282)!*

Tependen taş **düşsün**, öl!

*Awzıñ (erniñ) aqqa **timegir** (QTFS 2007: 37)!*

Ağzın yemeğe **erişmesin**, aç kal!

*Ayağñ aspannan (kökgen) **kelgir** (QTFS 2007: 45)!*

İyilik **bulamayasın!**

*Kejegeñ **kesilgir** (QTFS 2007: 136)!*

Nefesin **kesilsin**, öl!

***Kösegen görermegir** (QTFS 2007: 156)!*

Çocuksuz kal!

*Atıñ **öşkir** (QTFS 2007: 37)!*

Adın **silinsin!**

***Basıña köriñgir;** basıñmen ketkir (QTFS 2007: 60)!*

Bu yaptıkların **başına gelsin!**

*Jağı **tüskir** (QTFS 2007: 99)!*

Dilsiz **kal.**

*Tuwmay, **tuwa şökkir** (QTFS 2007: 286)!*

Çocuğun olamasın, **çocuk sevmeyesin!**

***Jer jutqır** (QTFS 2007: 112)!*

Yer yutsun!

- *Tart tiliñdi, **tiliñ kesilgir!** - dep aqırıp jiberdi esin jiğan xan. – Qaydağı kek, kimdi ayıp tursıñ (MJ 2016: 91)?*

- Sus artık, **dilin kopsun**, diye bağırıverdi kendine gelen padişah. Nasıl bir intikamdan bahsediyorsun, kimi îmâ etmeyi çalışıyorsun dedi.

- *İyä, men öz betimmmen oynap jürdim ğoy, -dedi Säwle.*

- Oy, oynamay ket, **oynamay ketkir!** –*dep nemeresine ursıp aldı da, mağan qarap, -suwindı ağıta ber, aldımen juwinıp-şayınıp alayıq, -dep şeşingeli qabinetke qaray bettedi. –Sen menin eki tuwıp, bir qalğanım emessiñ, sen Saparbay men Quntaydıñ qızısıñ, -dedi (UU 20003: 208).*

- Evet , kendi kendime oynuyordum, dedi Sevle.

- Yaa daha da **oynama**, diyerek torununa bağırdı. Sonra bana bakarak suyu aç, önce yıkanalım, diyerek soyunmak için odaya doğru yöneldi. Sen, benim ne akrabam ne arkadaşımın, sen Saparbay ile Kuntay'ın kızıydın, dedi.

-

2.2. Alkışlarda –Gİr eki kullanımı:

Çalışmamızda deyim ve atasözleri dışında taramış olduğumuz eserlerde de konuşan kişinin dinleyiciye alkışta bulunurken –Gİr ekini kullandığı görülmektedir.

Köp jasa; köp jasağır (QTFS 2007: 156)!

Çok yaşa!

Oyınıñ osılsın, oyınıñ **osılğır** (QTFS 2007: 229)!

Zihnin **açılsın**, iyi **düşünesin!**

Maylıbaydıñ ülken ulı köterilip qaldı:

- E, **bar bolğır**, bar bol, - dedi Ötepke şın rizaşılıqpen. Awılınıñ betke ustar pısığı bolsa kerek, Ötep bir qıyaq murttı kisini aşıra maqtadı:

- *Dañqı elden arı asqan,*

- *Parqı kökpen talasqan.*

- *Eldiñ körki Erbolday*

- *Ağalarmen jarasqan, -dedi (UU 2003: 117).*

- Maylıbay'ın büyük oğlu beklenmedik anda geldi:

- Hey sen **var ol**, var ol, dedi Ötep'e içten sevinerek. Köyün en çalışkanı o olsa gerek, Ötep, bıyıklı adamı övdü.

- Adını bütün halk bilen,

- İyiliği gökyüzüyle yarışan

- Halkın sevdiği Erbol gibi,

- Ağabeyleriyle iyi anlaşılan, dedi.

Osı tusqa kelgende jurt işinen bir kempir:

- *Aynalayın-ay, el kökeyin tawıp aytıp otır ğoy, köp jasağır, -dey berdi. Ötep termesin jalğastırıp otır:*

*Al ağayın, al deyin,
Kelininiz bal deyin.
Bet aşayın tap qazır,
Körer körik bar deyin.
Oğan deyin, şırağım,
Oğan deyin, şırağım,
Mağan sälem sal deyin (UU 2003: 118).*

Tam da burada halk içinden yaşlı teyze çıkarak:

Yavrucuğum, halkın içindeki bütün problemleri söylüyor, **çok yaşa**, dedi. Ötep şiirine devam ediyor:

Halkım, al diyorum,
Gelininiz bal diyorum,
Yüzünü açayım şimdi,
Göreceğimiz var diyorum,
O zaman kadar yavrucuğum,
Bana selam ver diyorum.

- *Äy, kempir-ay, keşeli beri ğana renin kirip, adam qatarına qosılıp kele jatır edin, bay bolğır, osı jılamay-sıqtamay aytşı aytatınıñdı (UU 2003: 213).*

- Hey kadın, bugün biraz olsun kendine gelmişsin. **Var ol**, söyleyeceğini insan gibi ağlamadan, sızlamadan söyle.

- *Äy, bay bolğır, şırağım, - dep kelinine qarap Müzey apa alağanın jayıp. – Eñ bolmağanda qonaqtarına maza berseyşi, basqa üyde jas bala joq deysiñbe, ol üylerdiñ qonaqtarı da temeki tartıp, araq işpey me, bular künde kelip, temeki tartıp, araq işip, basiña oynaqtap, seni ıǵır etip pe edi? Qoy şırğım, büyrekten siraq şıǵara berme, - dedi (UU 2003: 219).*

Yavrucuğum, **var ol**, diye gelinine bakarak Muzey teyze ellerini uzattı. En azından misafirlerini rahat bıraksana, başka evde çocuk yok mu sanıyorsun? O evlerin misafirleri de sigara, içki içip eğlenerek seni yormuş muydu? Bırak çocuğum boşuna iş çıkarma dedi.

- *Ay, bay bolğır, -dedi mağan ökpelep, - jazatın bolsan, kelinimdi jamandamay jaz, jamandaw kerek bolsa, menin özimdi-aq jamanda (UU 2003: 224).*

Ah, sen **var ol**, dedi bana küserek, yazacak olursan gelinimi kötülemeden yaz, kötölemek istiyorsan beni kötüle.

SONUÇ

- -GIn ve -Gİr ekleri, -Gİl ekinin zamanla fonetik ve anlamsal değişmeye uğraması sonucunda ortaya çıkmış olan kökteş eklerdir. Günümüzde Kazak Türkçesinde -Gİr eki alkış ve kargışlarda koyulaşırken, -GIn eki ise emir kipi eklerinin yansıtmış olduğu işlevleri kuvvetlendirmede, pekiştirmede koyulaşmıştır.
- Her iki ek de düzenli bir şekilde emir kipinin ikinci teklik kişi çekiminin eksiz hâline eklenerek pekiştirme, kuvvetlendirme işlevini yansıtır.
- Birçok araştırmacı, Kazak Türkçesinin Güney ağzında -GIn ekinin hâlâ varlığını koruduğunu ve bu ekin sadece emir kipinin nezaket dışı formunda kullanılarak kaba ifadeyi yansıttığını bildirmiştir. Fakat çalışmamızda, -GIn ekinin sadece kaba ifadeyi yansıtmak için kullanılmadığı, bazı durumlarda ifadeye nezaket katmak için de kullanıldığı görülmektedir.
- Bağlama bakıldığı zaman -GIn eki ile kurulan ifadenin emir anlamına ek olarak sitem, izin verme, nezaket, tembih, istek gibi birçok anlamı kuvvetlendirdiği, pekiştirdiği de görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abish, Aynur. *Modality in Kazakh as spoken in China*. Uppsala Universitet, 2014.
- Akbaba Ergönenç, Dilek. “Nogay Türkçesinde Emir Kipinde Kullanılan Gİr Eki Üzerine.” *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara (2008): 161-168.
- Amanjolov, Sarsen. *Voprosi Dialektologiy i İstoriy Kazaxskogo Yazıka*. Almatı, 1959.
- Baytursinov, Ahmet. *Til Tağılımı*. Almatı: Ana Tili, 1992.
- Bekturov, Ş.K. *Qazaq Tili: Leksiqa, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis*. Almatı: Atamura, 2006.
- Caferoğlu, Ahmet. “Türkçemizde -GİL ve - Gil Emir Eki.” *TDAY-Belleten 1971*. (1989): 1-10.
- Doskyeva, B.J. “Buyırq Ray Tulğaları Turalı.” *Professor Marxabat Tomanovtñ 80 Jıldığına Arnalğan, Filologiyaniñ Qazirgi Kezeñdegi Basımdıqtarı: Dästüri Men Bolaşağı*. Almatı: Qazaqstan Respubliqası Bilim Jäne Ğılım Ministrligi Ğıl-Farabi Qazaq Ulttıq Üniversiteti (2012): 187-191.
- Düysembekova Seydimbekqızı, Läzzat. *Qazaq Tilindegi Buyırq Raydñ Qurılısı Men Mağınası*. Almatı: Oquw Quralı, 1999.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kars İli Ağızları Ses Bilgisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayın No: 29, Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 2, 1983.
- Erdal, Marcel. *A grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2004.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi, 1983.
- Grammatiqadağı Düniyeniñ Tildik Beynesi*. Haz. M. Malbaqov, Z. Axmetjanova ve T. Januzaq. Qazaqstan Respubliqası Bilim Jäne Ğılım Ministrliginiñ Ğılım Komiteti, A. Baytursinov Atındağı Til Bilimi İnstitutı. Almatı: Qazğurt, 2014.
- Gülsevin, Gürer. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.

- İsqaqov, Axmedi. *Qazirgi Qazdaq Tili: Morfologiya*. Almatı: Ana Tili, 1991.
- İsayev, Seyilbek. *Qazdaq Tili, Oquw Quralı*. Almatı: Öner, 2013.
- İsayev, Seyilbek. *Qazirgi Qazdaq Tiliñdegi Sözderdiñ Gramatıqalıq Sipatı*. Almatı: Rawan, 1998.
- Kaymaz, Zeki. “-Gİr Eki Hakkında.” *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK (2012): 2753-2760.
- Öner, Mustafa. *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Özyetgin, A. Melek. *Ebu Hayyan, Kitabı'l-İdrak li Lisani'l- Etrak, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2001.
- Qaliyev, Ğ. Ve Ş. Sarıbayev. *Qazdaq Diyalektologiyası*. Almatı: Ana Tili, 1991.
- Qazdaq Gramatıqası (Fonetika, Sözjasam, Morfologiya, Sntaksis)*. Astana: Qazaqstan Respubliqası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2002.
- Sayrambayeva, Talğat. *Qazdaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzalay, 2014.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Bolsungıl Tep Tediler.” *Uluslararası Türk Dili Kongresi 26 Eylül-3 Ekim 1988*, Ankara (1996): 135-142.
- Sızdıqova, G.O. *Qazirgi Qazdaq Tili Morfologiyası*. Almatı, 2012.
- Tomanov, M. *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Gramatıqası*. Almatı: Qazaq Üniversiteti, 1992.
- Örneklerin Alındığı Kaynakça**
- (MJ): Älimjanow, Änvar. *Maxambettiñ Jebesi*. Almatı: Xalıqaralıq Abay Kluwbı, 2016.
- (BS-65): Babalar Sözi: Jüz Tomdıq, 65- Tom, Qazak Maqal- Metelderi, Astana: Foliant, 2010.
- (BS- 66): Babalar Sözi: Jüz Tomdıq, 66- Tom, Qazak Maqal- Metelderi, Astana: Foliant, 2010.
- (KA): Gürsü, Uğur. *Kazak Atasözleri*. Ankara: TDK, 2017.
- (KTFS): Keñesbayev, I. *Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi*. Almatı: Qazaqparat, 2007.
- (UU): Momışulı, Bavırjan. *Uşqan Uya*. Almatı: Atamura, 2003.

EDEBİYAT VE İLETİŞİM

Prof. Dr. Gıyasettin AYTAŞ
Gazi Üniversitesi / Türkiye
giyaytas@gazi.edu.tr

GİRİŞ

Bir ünlü yazarımız “yaşı on dört olup da şiir yazmayı denemeyen, içinde şiir yazma isteği olmayan bir genç düşünemiyorum.” diyor. Peki, böyle duygu coşkunuğu içinde güzel şeyler yazmaya iten güç nedir? Şurası bir gerçek ki insanın dünyada var olduğu andan günümüze kadar edebiyat ve edebî eser de var olmuştur. Bu eserler, müzeler ve kütüphanelerde yer almaktadır.

Edebiyat eserleri var olduğu andan itibaren, üzerinde konuşulmaya, canlılığını sürdürmeye devam etmiştir. Ünlü Alman şairi Goethe’nin bir arkadaşına yazdığı mektupta şu sözleri edebiyatın önemini ve rolünü özetlemektedir: “Gittikçe anlıyorum ki edebiyat insanlığın ortak malıdır ve her yerde, her zamanda yüzlerce, ama yüzlerce insanda ortaya çıkar. Biri ötekinden biraz daha iyi becerir ve ötekinden biraz daha su yüzünde kalabilir; hepsi bundan ibaret.”

Edebiyatın ana malzemesi dildir. Hangi tür ve şekilde olursa olsun, duygu, düşünce, his ve hayaller dil aracılığı ile anlamlı olur ve gerçek değerine ulaşır. Resim sanatı için boya, mimari için tuğla ne denli önemli ise edebiyat içinde dil o denli önemlidir. Her insan bir düşünce, his ve hayale sahiptir. Bunları her zaman ve istediği şekilde dile getiremez. Getirse bile çoğu zaman yeterli ve etkili olmaz. Bu durumu Âkif bizim için şöyle özetler:

“Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem;

Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bîzârım!”

Her insan sanatkâr olamıyor, sanat yapamıyor. Sanatkâr olmak demek, hayata ve olaylara değişik pençelerden bakmak, herkesin gördüğünden ve hissettiğinden farklı olanı görmek ve hissetmektir. Yunus emre bu noktada şöyle sesleniyor:

“Ben bir acep ile geldim, kimse halim bilmez benim,

Ben söylerim, ben dinlerim, kimse dilim bilmez benim.

Benim dilim kuş dilidir, benim ilim dost ilidir,

Ben bülbülüm, dost gülümdür, bilin gülüm solmaz benim.”

Dili güzel ve etkili bir şekilde kullanarak duygu, düşünce ve hayalleri sözle veya yazıyla anlatma sanatına edebiyat diyoruz. Edebiyat (özellikle günümüzde) insanları birbirine yaklaştıran, hayatı daha kolay ve daha güzel yaşanılır kılan, bir güzel sanat türü olarak kabul edilmektedir.

İnsan düşünen, duyan, hoşlanan, üzülen ve sevinen bir varlıktır. Onun dünyasında var olan bütün gelişmeler, edebiyatın konusudur. İnsan ilişkileri, dış dünyanın güçlüklerinin insanda meydana getirdiği sıkıntılar, sevinçler ve mutluluklar edebiyatçı tarafından yazılı ve sözlü olarak anlatılabilir. Edebiyatçı kelimeleri, söz gruplarını, hatta heceleri belirli bir güzellik anlayışı ile yan yana getirerek bir eser vücuda getirir.

İstiklâl Marşımızın şairi Mehmet Akif Ersoy: “Edebiyat hayattır.” der. Hayatı ele alan edebiyat, doğrudan insanı anlatır. Bu yüzden insanı ilgilendiren her şey, edebiyatı da ilgilendirir. İnsan davranışlarını inceleyen psikoloji, toplumda gruplar arası ilişkileri değerlendiren sosyoloji, insan sağlığını inceleyen tıp ve insanın dışında tabiat, bitki, hayvan ve gökyüzünü araştıran fizik, biyoloji ve astronomi gibi bilimlerle edebiyatın yakın ilişkisi vardır. Edebiyatçı kendisi ve dış dünyada gözlemlediği olay ve bilgileri şiir, roman, hikâye, piyes, senaryo, vb. türler hâlinde insanlara sunar. Bazen gökyüzünün uçsuz bucaksız maviliğini, zaman zaman insanın iç dünyasını eserinin malzemesi olarak kullanır.

Ünlü Fransız yazar Jules Vernes’in romanlarında kahramanlarının Asya seyahatleri, denizler altında yapılan geziler, Dünya’nın merkezine yapılan inceleme gezileri ve insanoğlunun bugün hayal kabul edilenleri gerçekleştirmesi, edebiyatçının öncü rolünü gösterir.

20. yüzyılda iki dünya savaşı yaşayan günümüz insanı 1950’li yıllardan sonra edebiyatın toplum için vazgeçilemez bir değer olduğunu kabul etmiştir. Okuduğumuz, bir şiir, bir roman, izlediğimiz güzel bir tiyatro (piyes) film (senaryo olarak) insanın önünde yepyeni ufuklar açar. İnsanların dünyanın neresinde olursa olsun birbirlerini anlamalarını ve tanımalarını sağlar. Edebiyatın bir diğer yönü insanı eğlendirmesi ve dinlendirmesidir. O halde bir edebî eserde neler bulunmalı ve onu nasıl okumalıyız?

Edebi eserleri, toplumsal mensubiyetimizi, değer yargılarımızı bir kenara bırakarak okuyor ve etkileniyorsak büyük bir yanılgının içine düşmüşüz demektir. Yazarın amacı kendi etkilenmelerini bize sunmak ve bizi kendi etki çemberine dâhil etmektir. İşte okuyucu, bu etki çemberine girmeden esere yaklaştığı oranda ondan yararlanabilir. Duygularımızın kontrolünü elimizde yeterince tutamadığımız gençlik yıllarında, okuduğumuz eserlerin etkisinde kaldığımız, çoğu zaman bu etkinin sonucu olarak sosyal uyumsuzluklar yaşadığımız olmuştur. Aynı durum kişiliği tam olarak oturmamış yetişkinlerde de görülebilir. İşte bu etkileme ve etkilenme edebiyatın iletişim gücünü ve sonuçlarını gösteren en önemli yanıdır.

Edebiyat her zaman hayatın gerçekleriyle bizi yüzleştirmez. Ne kadar gerçekçi olursa olsun bir edebi eser, yazarının hayatının ve gözlemlerinin etkilerini taşır. Dolayısıyla onunla sınırlıdır. Her insanın kendine özgü bir hayat sınırlılığı ve anlayışı olduğu gerçeğinden yola çıkacak olursak, kitaplar hayatı öğretmez, hayata yazarının nasıl baktığı ile ilgili bize bakış açıları sunar.

Edebî eserler sadece bizi eğlendirmek için yazılmazlar. Bununla birlikte, edebi eserlerin eğlendirici ve dinlendirici özellikleri de vardır. Yine edebi eserler, zevk almak için okunmaz. Fakat okuyucu ondan zevk de alır. Buna edebî zevk diyoruz. Edebî eserin amacı ne olursa olsun okuyucunun benliğini etkilemesi kaçınılmazdır. Edebiyatın bir başka özelliği de içinden çıktığı toplumun ortak zevk, duygu ve yaşayış biçimlerinden beslenmesidir. Bir toplumun bu ortak zevk, duygu ve yaşayış biçimleriyle olaylar karşısında takındığı tavırlar bütününe kültür adını veriyoruz. Bütün insanların ortak yönleri vardır. Bunlar doğum, ölüm, yeme-içme ihtiyacı, diğer insanlarla bir arada bulunma, sevmeye, bağlanma, nefret vb. İnsanlar arasındaki bu ortak yönler farklı toplumlarda farklı tavırlar oluşturur.

Bir Fransız mutfağı, komşusu olan İtalyanların mutfağından farklıdır. Bir Türk mutfağı da İtalyan veya Fransız mutfağından farklıdır. Yani yemeklerinin yapılaş tarzları, içlerindeki malzeme, malzemenin oranı gibi. Bu fark sadece yemeklerde görülmez. Bu toplumların düğünleri, bayramları, oyunları da birbirinden tamamen farklıdır. İşte bu

farkların tamamına kültür diyoruz. Bir edebî eser de içinden çıktığı dilin ve toplumun bu farklılıklarını yansıtır. Edebiyatçı bunu bilerek, isteyerek yapabilir. Bazen de içinden çıktığı toplumun kültürüne farkında olmadan şiirinde, romanında, piyes veya senaryosunda yer verir. Bu duruma edebiyatın dil ve kültürle olan bağı diyoruz. Bir edebiyatçı düşüncelerini herhangi bir mantık kuralına bağlı kalmadan anlatabilir. Buna bir örnek verelim: “Beynimde ansızın bir şimşek çaktı.” dediğimiz zaman bir tabiat olayını alarak onunla hiç ilgisi olmayan düşünceyi anlatabiliriz. Bu sözün anlamı beynimizde şimşek çakması veya yıldırım düşmesi olayı değildir. O anda aklımızda çok kuvvetli bir düşüncenin oluştuğunu anlatmaktadır. Edebiyatın gücü ve diğer bilim dallarından farkı, birçok örneğini verebileceğimiz, bu söyleyiş serbestliği ve üstünlüğüdür.

Edebiyat Eğitimi ve İletişim

Yirmi birinci yüzyıl insana yeni roller vermekte, onu yeniliğe açık, yaratıcı, düşünebilen bireyler olarak görmek istemektedir. Yaratıcı düşünme ve gelişim için iletişim becerilerinin en üst düzeyde olması beklenir. İletişim becerilerini etkin kullanabilmek için dili etkili ve güçlü kullanabilmemiz gerekir. Bu da ancak edebiyat eğitimi ile sağlanabilir. Aileden başlayarak okul ve çevre ilişkisi ile birlikte gelişen iletişim becerileri, bireyi diğerlerinden ayrı ve ayrıcalıklı kılar.

Her türlü iletişim tekniğinden yararlanmak üzere çok iyi oluşturulmuş bir eğitim müfredatı ve bu müfredatı destekleyecek ders kitapları hazırlanmalıdır. Ders kitapları yazılırken, iletişim tekniklerinin en etkili kullanıldığı alanlar arasında reklam, tanıtım metinlerine ve bununla ilgili uygulama örneklerine yer verilmeli ve topluluk önünde konuşmanın önemi de gözden uzak tutulmamalıdır.

İletişim tekniklerinin farklı alanlarda ve karmaşık kullanımı, insanlığın şimdiye kadar çok karşılaşmadığı bir arayışa yöneltmiştir. Öncelikle yaratıcı düşünme ve konuşmanın önemi kavranmış, yaratıcı düşünmenin olmazsa olmazının da bilgi olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden bilgi, çok önemli bir hâle gelmiştir. Teknoloji, bilgiye kolay yoldan ulaşmayı sağlamaktadır. Peki, bu kadar çok ve hızla gelişen ve dolaşan bilgi içinden, doğru ve yanlış olanı nasıl ayırt edebiliriz? İşte edebiyat eğitiminin dayanması gereken temel ilkelerden biri de okunan kitap ve gazetede, izlediği televizyon yayınında kendisine sunulan doğru ve gerekli bilgileri nasıl bulabileceğini göstermektir.

Dünya küçük bir köye dönüşmüş ve ülkeler arasında rekabet kızışmıştır. Rekabetin kızışmasıyla birlikte başarı, ahlakın önüne geçmiştir. Ahlakı ayaklar altına alanlara karşı bireylerin uyanık olmalarını sağlamak gerekir. Şurası unutulmamalıdır ki, bilgiye sahip olanlar, sahip olmayanları her zaman ezerek yok edecektir.

Edebiyat Eğitiminde Hedef Kitle

Edebiyat eğitiminde, hedef kitle analizi yapılmalıdır. Bunun için öncelikle, öğrencilerin biyolojik ve zihinsel gelişimlerine ait bilimsel veriler elde edilmelidir. Biyolojik analiz, edebiyat öğretimiyle paraleldir. Çocuğun yaşı ve buna bağlı olarak sosyal ilişkileriyle davranışları birbiriyle bağlantılıdır. Edebi metinlerle öğrencinin kendini rahat anlatabilmesi ve kabul ettirebilmesi desteklenmelidir.

Diğer yandan kişilik gelişimi ile biyolojik gelişim arasında bir paralellik olduğu unutulmamalıdır. Jean Piaget¹, bir insanın doğumundan ölümüne kadar geçirdiği yaş dönemi ile bu yaş dönemlerindeki zihinsel süreçleri arasında bir bağlantı kurmaktadır.

Piaget'e göre, 4-6 yaşındaki çocuğa dolu bir bardak suyu göstererek, "su çok fazla döküleceksin." Denildiğinde, çocuk suyu dökmektedir. Burada, epistemoloji ve psikoloji ilişkisi kuruluyor.

3-4 yaşlarındaki çocuklarda sayı fikri var, hacim fikri ise henüz oluşmamış. 7-8-9 yaş grubundaki çocuklarda hacim bilgisi oluşuyor. Bunun üzerine J. Piaget beynimizin sürekli dış bilgilere açık olduğunu, ancak bu bilgilerin beyinde birleşerek bir öğrenme süreci oluşturması gerektiğine dikkat çeker. İşte bu süreçle çocuğun biyolojik gelişimi arasında bağlantı kurulması gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Lise edebiyat eğitiminin çok önemli bir kısmı soyut kavramlarla ilgilidir. Vatan, ölüm, aşk, sevgi, saygı gibi soyut kavramların anlaşılması, algılanması zordur. Çocuk bu kavramları birbirine karıştırmaktadır. Edebiyat eğitiminde bu kavramların öğretilmesi önemlidir. Ölüm kavramını 10 yaşındaki birinin algılamasıyla daha ileri yaşlarda birinin algılaması arasında büyük farklar vardır. Bize düşen, olabildiğince çocuğu biyo-algılamaya yaklaştırmak, eğitimin sürecini ileri çekmektir. Yani biyolojik durum geriye doğru, bilgi ileriye doğru olmalı. İkisi yaklaştırılmalı. Amaç, öğrencinin daha kısa sürece anlamasını sağlamaktır. Biyolojik ve zihinsel süreç değerlendirilmelidir. Birinci derecede öğrenmesi gerekenlerle ilgili öncelik sırası yapılmalı ve metin seçimi buna dayandırılmalıdır.

Bir başka nokta, soyut kavramların daha iyi anlaşılması için yeni eğitim teknolojileri geliştirilmelidir. Dramatizasyon bu amaçla kullanılmalıdır. Ayrıca, öğrencilere yönelik sosyo-ekonomik-kültürel seviye araştırılması yapılmalıdır. Bunun amacı, ders müfredatının hazırlanması, çocuğa verilecek sosyolojik ve kültürel öncelikler açısından önemlidir. Çocuğun ilgi ve ihtiyaçlarıyla paralel olmalıdır.

Dil İknanın En Önemli Aracıdır

Artık yönetim ilke ve yöntemlerinde köklü değişiklikler görülmektedir. Yöneticiler, daha çok idare ettikleri toplumları kendi istek ve beklentilerine uygun olarak ikna ederek idare etmektedirler. İletişim araçlarının hemen tamamı bunun için en etkin biçimde kullanılmaktadır. Başta, TV, Radyo, İnternet, Elektronik medya olmak üzere, yazılı basın organları da bu iş için araç olarak kullanılmaktadır. Arık teknoloji bütün engelleri ortadan kaldırmış, her zaman ve her yerde bu kanallı kullanmak ve ulaşmak kolaylaştırılmıştır.

Bilgi nasıl yönlendirilmekte ve etkilene aracı olarak kullanılmaktadır? Bunun için en çok kullanılan araçlar arasında reklamlar gelmektedir. Bunun yanında her türlü tanıtım da bilginin istenilen bir biçimde yönlendirilmesine aracılık etmektedir. Özellikle reklam firmaları, ülkenin siyasal iletişimine yönelmiştir. Hazırlanan reklam filmlerinde, bilgi ustalıklarla yönlendirilmektedir. Reklamda ve tanıtımda, ilkeler ve değer yargıları her zaman ikinci plana atılabilmektedir. Kamuoyunda nefret ve öfke uyandıran olaylar, bu yolla gerçekleştirilmektedir. Örneğin, 11 Eylül olaylarında Filistinli kadınların zılgıt çekip eğlendikleri görüntüleri vererek yanlış yönlendirme yapılmıştır. O görüntüler şenliklerde çekilmiştir. Bilgi, ustalıklarla kullanılmış ve insanlar yanıltılmıştır.

¹ Piaget, Jean (2006). Çocukta Dil ve Düşünme, Çev. Sabri Esat Siyavuşgul, Palme Yayınları, İstanbul.
Piaget, Jean (2016). Zeka Psikolojisi, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

Hollywood filmlerinde ABD çıkarlarının nasıl yönlendirildiği bilinmektedir. Pentagon, Hollywood aracılığı ile Amerikan menfaatlerine uygun her türlü filmi yaptırmaktadır. Bu tür filmleri örtük mesajları ayırt ederek izlemek gerekmektedir. Bunun için eleştirel düşünme dersleri yazılı ve sözlü anlatım derslerinin içine konulmalıdır.

Bilgi Bulanıklığı

Bilgi bulanıklığı edebiyat ve iletişim eğitiminin çözmesi gereken en önemli konuların başında gelmektedir. Bilindiği gibi bilgi bulanıklığı, bir bilginin birden fazla bilgiyle çelişen boyutta sunulmasıdır. Bir toplumda bilgi bulanıklığının artması, o toplumda kaostan oluşması demektir. Bu gibi durumlarda belirsizlikler ortaya çıkar ve doğru kararlar alınamaz. Toplum doğru amaç ve hedef belirleyemez. Doğru amaç ve hedef belirleyebilse bile yol alamaz. Bu durum, yoğun siste otomobille yolculuğa benzer. Bu yüzden edebiyat eğitiminde daha dikkatli ve özenli olmak mecburiyeti söz konusudur.

Bilgi bulanıklığına karşı da doğru bilgiyi nerden, nasıl alacağını bilmesi için, öz değerler, özel değerler, seçilmiş değerler ve geçici değerlerin neler olduğunun bilinmesinde yarar vardır.

Öz değerlerden kasıt, toplumun tartışılmayan, benimsenmiş değerleridir. Bunlara kimse itiraz etmediği için öncelikle ele alınmalıdır. Ders kitapları, bu mantıkla yazılmalıdır.

Özel değerler, etik kurallardır. Bunlar: İletişim etiği, hukuk etiği gibi kurallardır. Aynı zamanda meslek guruplarında da özel değerler silsilesi oluşmalıdır.

Toplumun seçilmiş değerleri de vardır. Söz gelimi sivil toplum örgütlerinin tamamı bu değerlerin içinde yer alır. TEMA, LÖSEV gibi örgütleri sayabiliriz.

Bir de toplumların bazı dönemlerde ön plana çıkardığı değerleri bulunmaktadır. Bunlara geçici değerler demekteyiz. Örneğin, 1960'lı yıllarda verem çok önemliydi. Şimdi ise kapkaççılık. Dikkati bu problemlere çekip toplumu ikna ederek bir arada tutmak gerekmektedir.

İkna aşamaları içerisinde öncelikle birey ilk sırada yer almaktadır. Özellikle edebiyat öğretmenleri bireylerin ikna edilmesinde rol almalıdır. Diğer yandan gurupların ikna edilmesi gelmektedir. Bu da belli amaçlar için bir araya gelmiş gurupları, kendi ortak değerleri göz önünde bulundurularak ikna edilmesi söz konusudur. İkna guruplarından ülkeye, ardından da dünyaya doğru bir açılım göstermektedir.

Şurası muhakkak ki günümüzde birey hangi eğitim seviyesi ve sürecinde olursa olsun, Alacağı proje eğitimi, sistem mühendisliği, zamanın kullanılması, gelecek bilimi, eleştirel düşünme, beynin kullanılması, sinir dilbilim, bilgi felsefesi ve davranış bilimleri konusunda eğitilmelidir. Bu eğitimler mesajın kullanımı ve süreçlerini yönetme ve yönlendirme becerisini kazandırmış olacaktır.

Mesaj, anlama, okuma, dinleme yoluyla elde edilir ve davranış psikolojisi ile yönlendirilerek yazılı, sözlü ve beden dili ile karşı tarafa anlatılır. Bütün bu bileşenlere Cognitive Science “Bilişsel Bilgi” adı verilmektedir. Bu eksen içinde edebiyat eğitimi verilirse etkili ve yararlı olur.

Mesajın doğru anlaşılmasında ‘Bilgi Kuramı Felsefesi (Epistemoloji)’nden yararlanmak mümkündür. Bu felsefe, 17. yy. da gelişmiş olup bilgiyi kendi içinde sınıflandırmaktadır. Basit ve karmaşık bilgi olarak bilgiyi kendi içinde ikiye ayırmaktadır.

Bu felsefeye göre, bilginin kanıtlanması için araştırmaya gerek yoktur. Bilgiler beynimizde basit bilgiler hâlinde birikiyor sonra da karmaşık hâle geliyor.

Kanıtlanması için, herhangi bir ön araştırmaya gerek olmayan bilgi basit bilgidir. Edinilmesi ve kullanılması kolay olan bilgidir. “Işık, aydınlatır.” gibi.

Karmaşık bilgi ise basit bilgilerin birleşmesinden oluşan bir bilgi türüdür. Beynimizdeki tüm bilgiler karmaşık bilgilerdir. Bu bilgiler birbiriyle uyumlu birer bilgi öbeği hâlinde olmalıdır. Bilgiler, birbiriyle uyumlu değilse kullanımında ciddi sorunlar ortaya çıkar. Bilginin kanıtlanması için uzun bilgi birikimleri gerekebilir. “Işık saniyede 300 bin km. yol alır.” Karmaşık bir bilgidir. Karmaşık bilginin doğruluğunu algılayabilmek için onu basit hâle dönüştürüp algılamalıyız. “Yalanın en çirkini, gözyaşlarıyla süslenendir.” (Goethe) Bu önermede, dört ayrı kavram vardır:

Yalan kötüdür.

Çirkin-en çirkin

Gözyaşları

Süslemek

Basit bilgi ile karmaşık bilgi göz yanılgısıyla birbirine karıştırılır. Üç metrelik bir havuzu bir balkondan 15 cm. olarak görürüz. 15 cm. olduğunu varsayarak inip de içine dalarsak boğuluruz. Billurlaştırılmış bilgi, yoğunlaştırılmış, fakat berrak bilgidir. Max Weber’in doktora tezi 15 sayfadır. İçerik yoğundur.

“Ete kemiğe büründüm, Yunus diye göründüm”

Kim okurdu kim yazardı, koyun kurt ile gezerdi”

“Besle büyüt, hem özünden hem gözünden” türünden ifadeler yoğun içerikli edebi ifadelerdir. Bu bilgiler, karmaşık ama aynı zamanda berrak bilgidir.

Karmaşık bilgi, basit bilgilerin birleştirilmesi sonucu ulaşılan bilgidir. Dillerin gelişimi de buna bağlıdır. Zengin diller, kavramları çok olan dillerdir. Deneyler, olaylar, birikimler tek bir kavrama indirgenir. Örneğin “kıskançlık” kodlanarak tek bir kavrama dönüşür. Kavramları öğrenciye kazandırmamız özel bir çaba gerektirir.

Bilgi, birey için akışkandır. Her yaşta ve her durumda farklı algılanabilir. Hatta algılanamayabilir. İletişimde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta budur. Çünkü bireysel veya kitlesel iletişimde göz önünde bulundurulması gerekir.

Bazı yaşlarda tamamen doğru zannettiğimiz bilgileri doğru algılayamayabiliyoruz. Belirli bir süreni geçmesi gerekiyor.

Çocukluk işte...

Şimdiki aklım olsa...

Hele bir anne ol da gör...

Örneğin, ölüm kavramına yaklaştıkça algılanması değişir.

En çok buluş çağında düşüncelerimiz değişiyor. Edebiyat eğitiminde bu varsayımı göz önünde bulundurmalıyız ki çocuklar olgunlaşabilsinler.

Eğitim, bütündür. Lise eğitimi, kendinden öncekiyle sonrası arasında bir geçiştir. Edebiyat eğitimi bu bütünlüğün bir kesitidir. Bu yüzden edebiyat eğitiminde bilginin

algılaması ve yorumlanmasında dikkatli olunması gerekmektedir. Bilginin doğru algılanmasında nelere dikkat etmeliyiz?

Gelişen teknolojik imkânlar her an milyonlarca bilgiye maruz kalmamızı sağlıyor. Burada, bilgiden zarar gelmez diyemeyiz. Bunu kabul edersek beynimiz bilgi çöplüğüne dönüştürürüz. Bu yüzden, bilgiyi yargılamayı öğretmeliyiz. Bilgiyi yargılamak önce bilgiyi kendi içinde değerlendirmemiz gerekir.

Bilginin gerçekliğini test etme yeterliliğine sahip olmalıyız. Bilginin gerçekliği ile kendi gerçekliğimizi arasında farklar bulunabilir. Su, her yerde sudur, ama soyut kavramlarda bu her zaman geçerli değildir. Bir Amerikalı bilim adamının vardığı sonuç, kendi ülkesinin gerçekliği ile sınırlıdır. O bilgi bizim gerçeklerimiz ile çelişebilir.

Bilgi, basit bilginin üst üste konulmasıyla oluşur. Tarih, toplumsal bellek olduğu için birikim olarak ortaya çıkar. Edebiyat derslerinde kültür ve edebiyat tarihi de verilmelidir.

Liselerde işlediğimiz örnek hangi yy. da yazılmışsa yazıldığı yy ile çağımız arasındaki açığı bilmemiz gerekir. Bu farklılık iki biçimdedir. Bir, çağın gerekliliği, diğeri de içinde bulunduğumuz zamanın gerekliliğidir. O metnin hangi çağda yazılıp hangi değişimlerin bizim bakış açımızı oluşturduğunu görmeli. Bu farkı görmezse karşılaştığımız metni küçümseyebiliriz. Edebiyat, kültür ve tarihle ilgili metinleri yaşadığı çağla ilişki kurarak almak gerekir.

Bilgi, tarihsel bir boyut üzerine oturtulmalıdır. Bir bilginin geçmişteki serüvenini karşılaştığımız o bilgiyle karşılaştırmak amacıyla o bilgiye tamamlamak. Örneğin; Kocaeli depremi daha önce yaşanan depremlerle karşılaştırılarak ele alınır. Bunun bir süreç olduğunu, ilerde de yaşanacağını gösterdi. Bilginin tarihsel sürece oturtulması geleceğimizi de aydınlatmaktadır.

Her bilgiyi değil, bizim için gerekli bilgiyi edinmek ve bilgiyi sınıflandırarak, yüklemek gereklidir. Karşı karşıya kaldığımız bilgiyi yargılamalıyız.

Her bilgiyi depolayarak beynimiz çöp tenekesine döndürmemeliyiz. Zaten buna da imkân yoktur. Bilgi sorgulanmalı ve sınıflandırılmalıdır.

Bunun için bilginin gerekliliğini çocuğa inandırmak gereklidir. Böylece gereksiz bilgi birikiminden uzaklaştırıp o bilgiye çocuğu yoğunlaştırıp motive etmiş oluyoruz. Bilginin kolay algılayarak depolanmasına yardımcı oluyoruz. Çocuk kendine göre gereklilik açısından bir depo yapıyor.

Verdiğimiz her bilginin nerede geçerli olduğunu da öğretmemiz gerekiyor. Eğer bilgi gerekli ve geçerli değilse o bilgiyi öğretmemeliyiz.

Verdiğimiz mesajın nerede ne nasıl gerekli ve geçerli olduğunu mutlaka vermeliyiz. Verdiği bilginin karmaşıklığı sebebiyle algılayıcı tarafından tam ve doğru algılanıp algılanmadığını iyi bilmek gerekiyor. Sosyal bilimlerde anlatılanları soyut kavramlar olması itibarıyla algılanması daima zordur. Bu yüzden öğrencinin algılama düzeyinin çok iyi kestirilmesi ve mesajın ona göre verilmesi gereklidir.

Söz gelimi aile içinde çocuğun gerçekliği ile babanın gerçekliği farklıdır. Çocuğun gerçekliği amaç ve hedeflere bağlı oluşur. Çocuğun doğrusu lisede Reebok ayakkabı giymek olabilir. Arkadaşları giyiyor, statü oluşuyor. Bunlarla daha çok ilgi göreceğini düşünüyor. Babanın gerçekliği maaşı, ev kirası, masraflar vs. İki gerçeklik çatışıyor. Burada iki gerçekliği çakıştırmak gerekiyor.

Bilgiye bakarken kendi gerçeğimize bakmamız gerekiyor. Bu bilgi benim gerçeğimin neresinde, öğrencinin gerçeğinin neresinde, diye sormamız gerekiyor.

İkinci olarak karşı karşıya kaldığımız bilginin gerekli olup olmadığını yargılamamız gerekiyor. Bu bilgi öğrenci için gerekli mi, sorusunu dikkate almalıyız.

Bilginin Geçerliliği: Bilginin geçerliliğini sorgulamalıyız. Bu bilgi nerede geçerli? Ben bu bilgiyi nerede kullanabilirim, sorusunu öğrenci açısından sormalıyız.

Faydacılık: Bilgiye faydacı bir yaklaşımla yaklaşmalıyız. Bu bilgiyi öğrenirsem ve kullanırsam bana ne faydası olacak, sorusunu sormalıyız.

Bunlardan biri ihmal edilirse, bilgi beyne gereksiz olarak giriyor demektir.

Bilginin Tarihselliği: Bilgiyi tarihsel boyut üzerine oturtmalıyız. Bilgi daima akışkandır. Bilgi bir süreç içinde gelişir ve değişir. O süreci bilmiyorsanız, bugün karşılaştığınız bilgide yanılırsınız. Tarihsel bilgiye hermonotik yaklaşımla bakacağız. Buna göre, bilgiyi önce açıklayacağız, daha sonra da tahlili psikoloji ile karşılaştıracacağız. Rickert, açıklanmış bilgiyi tahlili psikoloji ile açıklamalıyız, diyor. Tecrübi psikoloji, laboratuvar bulgularıyla tek bir sonuca gideceğini söylüyordu. Kıskançlık, ölüm gibi olayları şartlı refleksle nasıl açıklayacağız? Tahlil anlamının yol bu. Fakat sonunda deneysel psikoloji de çeşitlendi: Klinik psikoloji ortaya çıktı. Deneysel psikolojinin açığını kapatmak davranış psikolojisi ortaya çıktı. Bu, tahlili psikolojinin laboratuvara sokulmuş şeklidir. Davranış sonuçları arşivleniyor, diğer davranışlarla karşılaştırılıyor.

Bilginin Billurlaştırılması: Bilgiyi billurlaştırmamız gerekiyor. Billurlaştırmanın amacı, bilgiyi kolay anlaşılır hale getirmektir. Bunun da üç temeli vardır:

Bilgiyi kendi içinde düzenlemek,

Kendi içinde örneklemek,

Bilgiyi kendi içinde canlandırmak.

Bunu mühendisler iyi yapıyorlar, yapacakları bina için. İki saatte anlatacaklarını bir maketle iki dakikada anlatıyorlar.

Kişisel zaaflarımız bilgiyi billurlaştırmamızı engelliyor. Eğer kolay anlaşılırsa kıymeti olmaz diye düşünüyor bazı aydınlar. Böylece kendilerine bir statü elde edecekler. Bu, bilim etiğine uymaz. Bundan kurtulmamız lazım. Bilginin, canlandırılmış bilgi ile arasındaki farkı karıştırıyoruz.

Bir bireyin kendi iç çelişkileri vardır. Bir de amaç ve hedefleri vardır. Bilgi bu çelişkiler ile amaç-hedef arasında daima algılanış biçimi bakımından farklılık gösterir. Bunun için de daima uzlaşma platformunda olunması gereklidir. Her insanın amaç ve hedefleriyle kendi iç çelişkileri arasında gel-gitler olur. Öğrenci, bu farkındalığa varmalıdır. Bu dengeyi sağlamak öğretilmelidir. Verdiğimiz eğitim bireyin istek ve arzuları ile hedef/amaç ve sosyal imkânları arasında bir uzlaşmanın olması gerekir.

Lise edebiyat ve sözlü anlatım dersleri öğrenciye daima istek, arzu ve gerçeklik farkını kazandırmalıdır. 21. yy, insanın başarılı olmazsa yok olacağı bir yüzyıldır. Bu yüzden önemlidir. Bireyin kendi gerçekliği ile içinde yaşadığı küçük grupların (yakın çevrenin) amaç ve hedefleri arasında bir farklılaşma söz konusu o hâlde bireyin yakın çevresiyle arasındaki uzlaşan ve çelişen noktaları çok iyi bilmesi, farkında olması gerekir. Bireyi yakın çevresiyle uzlaştırmak bizim görevimizdir. Çocuğu kaybetmemek için uzlaşmayı

sağlamalıyız. Birey ile yakın çevresiyle olduğu gibi birey ve uzak çevre arasında çelişen ve uzlaşan noktalar vardır.

Bir ailenin istediği zamanda istediği yere gitmek istemesi hakkıdır. Uzak çevrenin ekonomik imkânlarıyla da sınırlıdır. Yollar, yol alt yapısı engel olabilir. Uzlaşmayı sağlayan şey dildir. İletişime girme bilinci ve ikna yazılı sözlü anlatım ve edebiyat dersleri uzlaşma için de önemlidir.

Bilginin doğru yorumlanması için o bilginin psikolojik boyutunu bilmek gerekir. Bilgiyi ardından yaşayarak algılamak gerekir. Nasıl bir psikolojik ortamda o bilginini üretildiğin bilirsek o bilgiyi doğru yorumlayabilir, anlamlayabiliriz. O bilginin oluştuğu ortamın içinde görürsek kendimizi yaşayarak anlayabiliriz. (Empatinin felsefi boyutu)

Bilginin değerlendirilmesinde analitik değil, holistik yaklaşım esastır. Analitik düşünme, karmaşık bilgiyi basit bilgi haline getirme yöntemidir. Analitik mantık, bir yanlışlığı da beraberinde getiriyor. Analitik mantık, her zaman doğru sonuçlar vermez. Bu, Aristocu mantıktır. Vergi kaçırmayalım. Herkes yapıyor, diye benim de hırsızlık yapmam gerekmez. Holistik mantık, bütüncüdür. Bir parçaya bakarken, o parçanın hangi bütünü oluşturduğunu gösteriyor. Bu ormana bakarken ağacı görmemizin önemine dikkatlerimizi çeken bakıştır.

Varlıkların dıştan içe doğru bir algılanış biçimi vardır. Buna varlık tabakalaşması diyoruz. Varlıkların bir görünen somut yanları var. Bir de görünmeyen soyut yanları var. Bu, her varlık için geçerlidir. Bir varlığın beynimizdeki algılanışıyla görünüşü arasında fark vardır. Her varlık bir buzdağına benzer. Bir görünen kısmı, bir de görünmeyen kısmı vardır. Dilin de görünen ve görünmeyen boyutu vardır.

Bir kelimenin ya da kelime gurubunun taşıdığı sözlük anlamı görünen tabakadır. Roman İngarden, Sanat Ontolojisi isimli kitabında şöyle demektedir: Dilin dışta görünen tabakası ve su içinde görünen tabakası arasındaki bütünlüğü oluşturan kültürdür. Dilin içinden çıktığı kültürle beraber öğretilmesi gereklidir. Mesaj aksi takdirde anlaşılamaz. Örneğin, “burçak” kelimesinin çağrıştırdıkları bütün hâlinde incelenip kültürü oluşturuyor. Kültür içinde kelimeler biçimleniyor ve çağrışım alanları farklılaşıyor. Örneğin, kız kaçırma, İngiltere’de kriminal bir vaka iken, bizler bunu kendi içimizde tolare edebiliyoruz.

Bir dili kendi kültürü ile bir bütün olarak kavramak zorundayız. Ontolojinin varlık tabakalaşmasından yararlanırken buna dikkat etmeliyiz.

Sonuç ve Değerlendirme

Dil, anlaşma aracıdır (kitlesele). Karşılıklı iletişim aracıdır. Dil, ait olduğu milleti meydana getiren en önemli unsurlardan biridir. Her milletin kendine özgü bir dili vardır, bu dil kültürünü yansıtır. Dil ile duygu ve düşüncelerimizi iletir, hareketlerimizi destekleriz. Dil, bir süreç sonunda kazanılan bir birikimdir. Bu süreç tarihsel olduğu gibi insan hayatında geçen, yaşantısal süreç de olabilir.

Edebiyat genel anlamıyla malzemesi dile dayanan sözlü ve yazılı eserlerdir. Edebiyatın ana malzemesi dil’dir. Dille ifade edilen duygu ve düşünceler edebiyatı meydana getirir. Genellikle duygularımızı manzum olarak, düşüncelerimizi ise mensur olarak dile getiririz.

Edebiyat bir güzel sanattır. Kişide estetik zevk uyandıran zamanla değerini kaybetmeyen eserlere ise “güzel sanat” denir. Edebiyatın bundan yola çıkarak estetik yönü vardır diyebiliriz. Her sözlü ya da yazılı anlatım edebiyat sayılmaz. Anlatımda estetik yön

mutlaka olmalıdır. Edebiyat için, eserin estetik yönünün olmasının yanı sıra zamanla değerini kaybetmemesi, kalıcı olması gerekir. Nesilden nesile aktarılabilirdir.

Edebiyatın malzemesi söz ve sestir. Dolayısıyla Plastik sanatlardan daha geniş bir kesime hitap eder. Edebiyat ürünleri pek çok sayıda olabilir. Yani Fanatik sanat dallarında ürün sayısı çoktur. Fakat Plastik sanatlarda nesneden bir tane vardır. Süleymaniye Cami, resim, (aynı resimden başka yoktur). Çoğaltılması, daha geniş kitlelere yayılması açısından edebiyat daha özel bir yere sahiptir. Müziğinde alt yapısını edebiyat oluşturur. Parçanın önce güftesi yazılır. Böyle düşünülünce edebiyat kavram alanı daha da genişliyor.

Her edebi eserin kaynağı bir bireydir. Bir bireyin ürünüdür. Daha sonra süreç içinde eser, toplumsallaşır ve evrenselleşir. Bir eser toplum tarafından kabul görünce toplumsal, dünya kabul edince evrenselleşir. (Victor Hugo – Sefiller).

Edebiyatın malzemesi söze (söz varlığına) ve kültüre (kültür varlığına) dayanır. Edebiyat bir tarihsel sürece bağlı olarak gelişir, olgunlaşır. Mesela; Türk Edebiyatı 3 kategoride gelişmiştir. Edebi eserleri, ayırmamızdaki amaç oluştukları dönemden nasıl etkilendiklerini anlayabilmemiz içindir. Eser yazıldığı dönemi yansıtır. Kaleme alanla birlikte yazılan dönem, etkilenilen düşünceler, etkilenilen kişiler edebi eserle bize akseder.

Söz varsa edebiyat vardır, edebiyatın olduğu yerde iletişim kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan (1979). Her Yönüyle Dil, T. D. K. Yay. , Ankara.

Korkmaz, Zeynep;Ercilasun, Ahmet B. ; Zülfikar, H. ; Akalın , M. ; Gülensoy, T. ;Parlatır, İ. ; Birinci, N. (1990). Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Y. Ö. K. Matb. Ankara.

Meriç, Cemil (1992). Jurnal, İletişim Yay. , C. I, İstanbul.

Okay, Orhan (1990). Sanat ve Edebiyat Yazıları, Dergâh Yay. , İstanbul.

Tural, Sadık Kemal (1991). Zamanın Elinden Tutmak, Ecdâd Yay. 2. baskı, Ankara.

Tural, Sadık Kemal (1991). Sorulara Cevaplarla, Kültür-Edebiyat-Dil, Ecdâd Yay. , Ankara.

Tural, Sadık Kemal (1992). Kültürel Kimlik üzerine Düşünceler, Ecdâd Yay. 2. baskı, Ankara.

Tural, Sadık Kemal (1993). Edebiyat Bilimine Katkıları, Ecdâd Yay. , Ankara.

Yetkin, Suut Kemal,Denemeler (1972). Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

Ahioğlu-Lindberg, E. N. (2011). Piaget ve ergenlikte bilişsel gelişim. Kastamonu Eğitim Dergisi, 19 (1), 1-10.

ESKİ TÜRKÇEDE NESNE ADLARI

Arş. Gör. Kenan AZILI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye

kenanazili@hotmail.com

0. Giriş

Dünya üzerinde birçok araştırmacının ittifakla “ismin yerini tutan” veya “varlığın yerini tutan” leksik birimler olarak kabul ettiği zamirler, tam anlamıyla sınırları belirlenememiş, sınırlı tanımlarla açıklanagelmıştır. Zamirler için iki önemli unsur söz konusudur: Varlık ve söz. Zamirler gerçekten herhangi bir varlığın yerine kullanabilirler mi? Yoksa sadece varlıkları temsil eden, fonemler birliği ile keyfi oluşturulmuş leksik birimler midir? İlk soru için yakın dönem Türkiye Türkçesi üzerinden yapılan tartışmalara göz atmak gerekir. Örneğin, “O” zahirinin saygı için imlada diğer zamirlere nazaran farklı yazılması yerini tuttuğu kişi/nesneye duyulan saygıdan dolayıdır. Ancak bu kullanımın dile oldukça fazla zararlar vereceği daha önce dile getirilmişti (Öner, 1997: 153). Çünkü herhangi bir zahir, işaret ettiği kişi veya nesnenin doğrudan yerini tutmayıp oldukça geniş kapsamlı bir kullanımla sadece sentaktik olarak görevli bir leksik birim olarak anlaşılmalıdır. İkinci sorunun cevabını ise Saussure’ün herkesçe bilinen şu formülünde bulunabilir:

Gösterge = Gösterilen (kavram) + Gösteren (fonem/fonemler → dolayısıyla isim ve zamirler)

Burada “gösteren” tamamen keyfidir (Demirci, 2010: 27). O halde “göstergenin” ad veya zahir olma durumu da “gösteren” gibi eş durumlu olacaktır. “Gösterge”nin veya “gösteren”in ne olduğundan çok “gösterilen”in ne olduğu dil içi sistemi oluşturmaktadır. Dünya dilleri bu sistemi kullanarak göstergeyi oluşturmakta ve keyfi bir rastlantısallıkla (arbitrary) “gösteren” ortaya çıkmaktadır. Sadece “gösteren”in yani zahirin hangi leksik birim ile ortaya çıkacağı “gösterilen”in bulanıklığı ile ilgili olacaktır. Dolayısıyla zamirler karşıladıkları kavramları sadece temsil özelliğine sahip birimlerdir. Bu durumun tespitine rağmen zamirlerdeki çok yönlülük ve çeşitlilik onların tanımlanmalarını zorlaştırmaktadır.

En başta söylendiği gibi geleneksel olarak, zamirler “isimleri temsil eden” kelimeler olarak tanımlanmaktadır; ancak çoğu dil araştırmacısı bu tanımlı yetersiz bulmaktadır. Çünkü mesela, şahıs zamirleri, herhangi bir isimde olduğu gibi, “sıfatlar”, “zarflar”, hatta “fiiller”i temsil edebilirken; kişi zamirleri herhangi bir ismi temsil edemez. Öte yandan, zamirler için alternatif tanımlar oluşturma girişimleri de tatmin edici olamamıştır. Bu yüzden araştırmacılar bu geleneksel tanımlı tek uygulanabilir ve kabul edilebilir tanım olarak muhafaza etmek zorunda kalmıştır (Bath, 2004: 1).

Türkçedeki zamirler üzerine yapılan tanım ve tarifler, hemen hemen yukarıda zikredilen kısıtlı tanım üzerinden ilerlemektedir. Bu sebeple araştırmacıların kullandıkları tanımlar, burada verilmeyecektir. Ama zamirler için bir sınır çizmek adına bazı özellikleri belirlemek gerekmektedir. Zamirlerin, isim olmamalarına rağmen çekim morfolojileriyle beraber isimlere yaklaşması, nesne ve kişileri temsil veya işaret suretiyle karşılaması, ismin yerini geçici olarak tutan kelimeler olması, dilin işaret ihtiyacından türemeleri gibi ortak özellikleri bulunmaktadır (Kocasavaş, 2004: 29).

Dillerin işaret ihtiyacının bir ürünü olarak ortaya çıkan zamirler, gönderici ve alıcı arasındaki iletişimin doğurduğu bir sonuçtur. Kontekste yer alan bir zahir, daha önce

gönderici ve alıcı arasındaki bilinen/bilinmeyen bir kavramı işaret ettiğinden dolayı kontekstin bizzat kendisi ile ilgilidir. O yüzden zamirler sentaktik düzlemde anlam/kavram alanına sahip olabilirler. Bu düşünce birçok bilim adamı tarafından ifade edilmiştir (Demirci, 2010: 34).

1. Soru Zamiri Mi? Belgisiz Zamir Mi?

Zamirler temsil ettikleri kavramlara göre; kişi zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, belgisiz zamirler gibi gramer kategorilerine ayrılmaktadır. Bu kategorilerden kişi- işaret zamiri veya soru zamiri-belgisiz zamir gibi bazı kategorilerin geçişkenlikleri oldukça belirsizdir. Yani hangi kategoriye ait oldukları veya başlangıçta hangi kategoride ortaya çıktıkları bilinmemektedir. Bu çalışmada, belgisiz zamirlerden seçilmiş nesnelere karşılık gelen bazı leksik birimler ele alınarak incelenecektir. Bu doğrultuda belgisiz zamir ve soru zamiri arasındaki ilişki, çalışmanın temel yapısını oluşturacaktır.

Dünya dillerinde kullanılan soru (interrogative) formları ve belgisiz (indefiniton) zamirler köken ve semantik olarak bir ilişki içinde bulunmaktadır. Bu ilişki yıllarca birçok bilim adamı tarafından ele alınmıştır. Ultan’a göre, soru zamirleri ve belgisiz zamirler arasındaki ilişki, doğal dillerin neredeyse evrensel bir özelliğidir. Ele aldığı yetmiş dokuz örneğin ikisi hariç tamamını, böyle bir tanımlama ve türevsel ilişki içinde gösterir (Ultan, 1978: 230). Klima (1964) ve Haspelmath (1997) gibi dilbilimciler, zamirlerin alt kategorisinde yer alan soru-belgisizlik ilişkisinin çözümünü bulmaya çalışmışlardır. Söz konusu ilişki içinde daha çok kökenleri ile ilgilenen Klima, var olduğu düşünülen bu ilişkiye göre, soru zamirlerinin daha arkaik olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddia iki zamir türü arasında var olan semantik ilişkiyi gösterebileceği için doğru kabul edilmektedir. Ancak bu noktada Haspelmath’ın işaret ettiği gibi, aksi yön, yani soru zamirlerinin belgisiz zamirlerden türediği fikri biraz problemli görünmektedir. Bu yönde gelişen çok az dil vardır. Dillerin çoğunda belgisiz zamirler soru zamirlerinden türemiştir. Ayrıca bu iddiaya paralel olarak, soru zamirlerinin birçok dilde etimolojiye dirençli olması ve herhangi bir dilde soru zamirlerinin en yavaş değişen unsurlar olarak bilinmesi öne sürülebilir (Bath, 2004: 228).

Morfolojik yapıları daha karmaşık ve diğer leksik birimlere göre daha arkaik olan soru zamirleri, mevcut literatürde ele alınan diller üzerine yapılan çalışmalarda belgisiz zamirlerin kökenini oluşturmaktadır. Ancak bu türevsel ilişkinin semantik yansımalarının da tespit edilmesi gerekmektedir. İki zamir arasındaki ilişki, “bilgi eksikliği” kavramını paylaşımları ile ilgili olmalıdır. Bu kavramın doğası, iki zamir arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilecektir. Öncelikle zamirler arasındaki yakınlığın monosemi mi yoksa polisemi mi olduğu belirlenmelidir. Yani, soruları ve isimleri temsilen bir veya aynı zamir dizisinin iki farklı kullanımını ya da farklı anlamlara sahip iki farklı zamir dizisinin kullanımı olarak ayırmak gerekmektedir. Bu durumda iki zamir formsal olarak mı özdeştir? Yoksa anlamsal olarak da özdeş sayılabilir mi? Şu iki örnekten hareketle değerlendirilebilir:

- a) **Kimi** okula hiç gitmedi.
- b) Okulda **kimi** gördün?

İlk iddiaya göre, bu iki farklı kullanımın “cehalet” veya bir “bilgi boşluğu” içerdiğini iddia edebiliriz. Soru için kullanımı durumunda boşluk, konuşmacının gerekli bilgiyi sağlamadaki yetersizliğini temsil ederken, belirsiz bir kullanımda ya belirsizliğini ya da isteksizliğini temsil etmektedir (Bath, 2004: 227). Bu semantik fonksiyon zamirleri ayırmada

temel fark olarak düşünülmelidir. Öte yandan, belgisiz zamirler içeren cümleler ile genel olarak soru zamirlerini içeren soru cümleleri arasında iki önemli fark vardır: a) sorgulama kavramı ve b) odak kavramı. Yani soru zamirlerinin temelinde sorgulama, belgisiz zamirlerin temelinde odaklanma yatmaktadır. Köken olarak aynı kaynaktan türeyen veya aynı olan zamirler, semantik düzlemde bu farkla ayrılabilirler.

Diğer bir deyişle, soru zamirleri ve belgisiz zamirler arasındaki temel fark; soru zamirleri “bilinmezlik” ifade ederken, belgisiz zamirler “belirsizlik” ifade ederler. Her ne kadar bu iki ifade de birbirine yakın olsa da bağlamda birbirlerinden ayrılmaktadır. Sentaktik düzlemde belirlenir. Dolayısıyla yine sonuç olarak zamir kategorisini belirleyen cümledir.

Semantik farklarından başka soru zamirleri ve belgisiz zamirlerin türevsel boyutları birçok dilde tartışmasız bir köken ortaklığına dayanmaktadır. İki aşamada değerlendirilebilecek bu ortaklıkta iki zaminin aynı/eş olarak kullanılması sık karşılaşılan bir yoldur. “Özel olmayan” yani bilinmeyen bir anlamı sağlamak için sentaktik olarak bir strateji geliştirilerek ortaya çıkarılır (Bath, 2004: 251). İkinci aşama, soru zamirlerinden morfemler yardımıyla belgisiz zamir elde edilmesidir. Belgisiz zamirlerin çeşitlenmesinde aynılık dışındaki ikinci aşamada farklı yolların izlendiği görülebilir: Soru zamirlerinden “özel” belirsiz anlamlar sağlamak için morfemlerin kullanılması, “özel olmayan” belirsiz anlamlar sağlamak için morfemlerin kullanılması... Bu açıdan diller çeşitlilik göstermektedir.

Sonuç olarak belgisiz zamirlerin, bilinmezlikten belirsizliğe doğru daralan semantik kavram alanında gelişme göstermiş soru zamirlerinden ortaya çıktığı görülmektedir. Bu noktada soru zamirleri ve belgisiz zamirler, türevsel olarak da aynı kökenden ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat hem soru zamirlerinin etimolojiye direnci hem de eskiliğine nazaran değişime olan direnci, onların belgisiz zamirlere göre daha eski yapılar olduğunu düşünmeye zorlamaktadır.

2. Belgisiz Zamirlerde Nesne Adları

Belgisiz zamirler normal olarak kişi, nesne, yer, zaman, tarz, miktar ve diğer birkaç önemli ontolojik kategori için birer üyeye sahip dizilerde ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki örnekler bunu gösterebilir (Haspelmath, 1997: 27):

	İngilizce	Lehçe
Kişi	somebody, anybody, nobody...	niekto ktos' ktokolwiek nikt...
Nesne	something, anything, nothing...	nieco cos' cokolwiek nic...
Yer	somewhere, anywhere, nowhere...	gdzies' gdziekolwiek nigdzie...
Zaman	sometime, anytime, never...	niekiedy kiedys' kiedykolkiewicz nigdy...
Tarz	somehow, anyhow, nohow...	niejako jakos' jakkolwiek nijak...

Sınırsız referansı ifade eden zamirler olarak düşünülen belgisiz zamirler, çoğu dilde insan ve insan olmayan varlıkların ayrımında aynı soru zamirleri gibi bir ayrım yapabilmektedir (Koshy, 2008: 43). Bu ayrım üzerinden belgisiz zamirlerin karşıladığı kavramlar için özel adlandırmalar verilebilmektedir. Bunlardan bir tanesi de nesneleri karşılayan bazı belgisiz zamirlerdir.

Belgisiz zamirlerin karşılık bulduğu kavramlar arasından nesneler için kullanılanlar, nesne adı olarak kabul edilebilir ve sınırlı kavram alanları ile diğer zamir çeşitliliğinden ayrılabilir. Sadece nesneleri hatta bağlam içerisindeki sınırlı nesneleri işaret eden nesne adlarının birçok dilde özel bir yapıları ve kullanımları vardır. Locke’a göre, nesne adları, genel terimler gibi türlerin yerini tutar. Bu durum, birçok tikel nesnenin tek bir ortak kavram içinde düşünülüp tek bir adla ifade edildiğini ve bu yönüyle de birleşik ideaların işareti olarak ortaya çıkmış olduğunu gösterir (Ergat, 2008: 48). Bu çalışmada bundan sonra nesnelere karşılık gelen bazı belgisiz zamirler “nesne adları” olarak anılacaktır. Türk dilinin ilk yazılı envanterlerinde kullanıldığı görülen bazı nesne adları ele alınarak mevcut teoriler ışığında Eski Türk dilindeki durumları incelenecektir.

3. Eski Türkçe Envanterde Nesne Adları

Eski Türkçe dönemi içerisinde yapılan taramalar sonucunda nesne adı olarak kullanılan sınırlı sayıda belgisiz zaminin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu zamirlerin birçok sözcükselleşme ve gramerleşme evrelerinden geçerek nesne adı, soru zamiri, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Nesne adları olarak kullanılan kelimelerin kökenlerini oluşturan ne soru formunun bu dönemde belirsizlik ve soru zamiri, soru sıfatı ve kuvvetlendirme, karşılaştırma - denkleştirme edatı olarak kullanıldığı başka çalışmalarda ortaya konulmuştur (Nalbant, 2003: 75).

Nesne adları Türk dilinin sentaks stratejilerine göre belirlenebilen leksik birimleridir. Bu yüzden söz varlığı açısından yapılan araştırmalarda söz konusu leksik birimlerin anlamlandırılmasında bazı sorunlar yaşanmaktadır. Böyle bir kullanım yüzünden Erdal bu tarz leksik birimler için “interrogative-indefinite pronouns” (soru-belgisiz zamirler) terimini tercih etmektedir (Erdal, 2004: 218). Ayrıca konuyla alakalı hiçbir çalışmada belirli bazı belgisiz zamirler, nesne adları olarak değerlendirilmemiştir. Aşağıda “nesne adı” olarak tespit edilen bazı kelimelere yer verilmiştir:

3.1. *neŋ*

Clauson, kelimenin kökünün *ne* soru formundan geldiğini belirtip iki anlama geldiğini söylemiştir: “hepsi, hiç” ve “şey, mal” (Clauson, 1972: 778). Aslında kelimenin sentaktik düzlemde zamir, ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığını düşünmektedir. Bu ikinci anlamı onun nesne adı olarak yer aldığını gösterebilir. Erdal ise *ne* soru formunun çok eski bir genitif ekiyle genişleyerek bir zamire dönüştüğüne işaret etmektedir (Erdal, 2004: 213). Aşağıda *neŋ* kelimesinin yer aldığı örnekler verilmiştir:

- (a) *ol antag osuglug beş yapıglar neŋ inçip avantlartın tıtaglartın togmazlar belgürmezler (AY)*
- (b) *kazganç neŋ tarıg tarımakda edgü yok kim bir tarısar miŋ tümen bulur (KP)*
- (c) *ançulayu kaltı uzlar edsiz neŋ iş işleyü umaz (UM)*

- (d) *iki ney birikse bir erde kalı / bükendi ol erke mürüvvét yolu (AH)*
- (e) *sorarlar saña: ne ney helal kılındı (KT)*
- (f) *iki ney bile er karımaz özi / bir edgü kılınçı bir edgü sözi (KB)*
- (g) *bu dört ney azın azka tutma negü bügü sözlemiş söz eşitgü ögü (KB)*
- (h) *yayığ ermez erse bu devlet özi ne edgü ney erdi bu kut ay çozi (KB)*

Soru formundan genişlediği ittifakla kabul edilen **ney**, soru formuyla sağladığı “bilinmezlik” alanından morphem yardımıyla “belirsizlik” alanına geçmiştir. Böylece belgisiz zamir hatta nesne adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. (a), (b), (c), (d), (e), (f), (g) ve (h) örneklerinde görüleceği gibi, kavram alanı sadece nesnelerle sınırlı ve belgisiz zamirlerden ayrılabilen yeni nesne adları olarak kullanılmışlardır.

Sözcükselleşme, artzamanlı ya da eşzamanlı olarak insan zihnindeki kavramın dil içerisinde bilinen kelime yapım yollarının dışında fakat yine kendi içerisinde sistemi olan bir tür kelime ortaya çıkarma mekanizmasıdır (Hirik, 2017: 216). Öyleyse kendi içerisinde bir sistem ile **ney** kelimesi sözcükselleşerek bu duruma gelmiş ve aşağıdaki birçok örnekte de görüleceği üzere bu sözcükselleşme evresi sınırsız boyutta devam etmiştir.

- (i) *üç kat süülep bozguluk balıklarığ bir ed neyniñ yarımın yme yimirü umadı (HT)*
- (j) *kötürdi saw altun kümüş ney tawar / ayur öz muñadsa maña bu yarar (KB)*
- (k) *şükür kılsa ni’met biri on bolur / biri on bolup kör ewi ney tolur (KB)*

Yukarıdaki (i), (j) ve (k) örneklerinde ise nesne adlarının kavram alanlarının daha da daralarak doğrudan “mal, mülk” anlamlarına gelen isim gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu şekilde “bilinmezlik” soru formuyla kullanılan kelimenin zaman içerisinde kavram alanının daha fazla daraldığı ve bir isim olarak kullanıldığı **bilinmezlik→belirsizlik→nesne→mal** anlam/kavram alanı ilerlemesiyle geliştiği ortaya çıkmaktadır. Hatta Kaşgarlı’nın verdiği *adın kişi neyi neysinmes* cümlesinde (Ercilasun, 2015: 48) kelime artık tamamen “mal” anlam alanıyla kullanılmış, ayrıca fiilleştirilmiş şekli de ortaya çıkmıştır. Üstelik (i) ve (j) örneklerinde eş anlamlı ikilemeler olarak kullanılması da kelimenin anlam alanının belirginleştiğini göstermektedir.

- (l) *ötiken yir olurup arkış tirkiş ısar ney buñ yok (BK)*
- (m) *ney yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser (T)*
- (n) *ney sav ermedin yme ermez (AY)*
- (o) *bu bökü köñülü böğülüg işi ködügi ney kişiğe yalñukka tayanmış bilig ermez (HT)*

(l), (m), (n) ve (o) örneklerinde kelime artık ad kategorisinden sıfat, belgisiz sıfat sınıfına geçmiş ve sözcükselleşme evresi devam etmektedir. Aşağıdaki üç örnekte ise formun artık tam anlamıyla gramerleşme evresinin son adımı olan zarf olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Ağca, kelimenin olumsuzluk/yokluk pekiştiricisi bir zarf olarak kullanıldığına dikkat çekmiş ancak hangi anlam bağlamından bu pekiştirici haline geldiğini tespit etmenin zor olacağını söylemiştir (Ağca, 2010: 224):

- (p) *yene ney antag sakınmazlar (AY)*
- (q) *ol ödün kanı kan bu ötüg sav işidip ney kiginç birü umadı (KP)*

(r) *neñ ada tuda bolgusı yok (SY)*

Sonuç olarak söz konusu leksik birimin sözcükselleşme ve gramerleşme evrelerinden geçerek Eski Türkçedeki senkronik leksik gelişimi ve semantik düzlemdeki fonksiyonları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Soru formu (ne)→belgisiz zamir→nesne adı→ad→sıfat→zarf

3.2. neme

Clauson, kelimenin **ne** soru formu ve **me** enklitiğinden oluştuğunu iddia etmektedir (Clauson, 1972: 777). Ancak Erdal buna karşılık soru formunun **yme** edatı ile birleşmiş olduğunu kabul eder. Buna delil olarak da benzer yapıların **ne yme** şeklinde ayrı olarak da yaşadığını gösterir (Erdal, 2004: 213). Adamoviç, bu görüşü benimseyerek gelişmenin şu şekilde olduğunu iddia etmiştir: **näymä > *neymä > nemä* (Adamoviç, 1993: 32).

Eski Türkçe dönemi içerisinde oldukça az örneği bulunan **neme**, İslamî dönem öncesinde daha çok soru formuyla kullanılmaktadır. Bu yüzden ilk aşamada, **ne** soru formunun sadece morfolojik bir genişlemesi olarak görülebilir:

(a) *Tavgaç han nemen kim erti bilmedim tip tidi (BT1)*

(b) *nemen takı neçe yaşagunuz (HT)*

Soru şeklinin kullanımından sonra yine “bilinmezlik-belirsizlik” anlam ilişkisi içerisinde, belgisiz zamire dolayısıyla nesne adına doğru bir sözcükselleşme süreci göstermektedir. Kelime, İdikut sözlüğünde doğrudan “nesne, şey” karşılığı olarak verilmiştir (Yunusoğlu, 2012: 88). Sınırlı örnekler içerisinde (c) örneği, Eski Uygur Türkçesine ait olup diğerleri İslamî dönem Türk diline ait metinlerden alınmıştır:

(c) *kişi kaçsa, tavar yok bolsa neme tapmaz (TT7)*

(d) *neme ne kıldı (DLT)*

(e) *üküş neme bolur kim sewerler (KT)*

Neme, soru formundan belgisiz zamir ve ada doğru sözcükselleştikten sonra tıpkı **neng** gibi gramerleşmenin son adımı olarak zarflaşmaktadır. Bu hadise yine geç dönem metinlerinde tanıklanabilmektedir:

(f) *neme üküş yalavaçdın tokuştı (KT)*

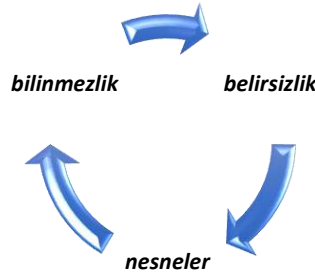
(g) *anıñ yolındın olar neme yawuz ol kim (KT)*

Bir nesne adı olarak **neme**, Köktürk ve Uygur sahasında soru formunun genişlemiş bir hali ve yine soru görevli birim olarak kullanılmaya devam etmiştir. Üstelik bu genişleme dışında kelimeyi oluşturan birimlerin -eğer doğruysa- aynı görev ile paralel bir şekilde kullanıldıklarını da görmekteyiz (Erdal, 2004: 516). Daha sonra semantik ve sentaktik bağlamda sözcükselleşerek bir nesne adına dönüşmüştür. Bu durumda “bilinmezlik”ten “belirsizliğe” ve hatta özel bir kavramı karşılayacak ada doğru kavramsal alanını daralttığı söylenebilecektir. Hatta öyle ki, Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi nesne adı olarak kullanılmaya devam edebilmiştir:

- (h) *Bizden ilerü gelenler ne dimiş/her **nemersenüñ** nice kaydın yimiş (TS)*
- (i) *sanaguluksız **nemeler** yıklar aldı (OK)*
- (j) *aña kerek tört **neme** (KK)*

Ad olma sürecinin ardından dilbilgiselleştiği ve pekiştirici zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Öyleyse söz konusu kelimenin diyakronik ve senkronik bir şekilde geçirdiği aşamalar şu şekilde gösterilebilir:

Soru formu (ne) → genişleme ile soru → belgisiz zamir → nesne adı → zarf

3.3. **negü**

Ne soru formu ve +**AGU** topluluk morfeminden oluştuğu düşünülen (Erdal, 2004: 211) **negü**, tıpkı **neme** gibi morphem ile genişleyen soru formuyla kullanılmaya başlamıştır. Öyle ki **ne** soru formunun kullanıldığı birçok yerde, **ne** soru formunun yerine geçtiği görülebilir. Kaşgarlı, sözlüğünde **nü** şeklinde bir soru formunun varlığından bahsetmiş ve bu formun **negün**ün bozulmuş şekli olduğunu bildirmiştir (Ercilasun, 2014: 440). Bu sayede şeklin **ne** soru formu yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır:

- (a) ***negü** için kayu inçip avant (AY)*
- (b) *içinte **negü** bar körgil (AY)*
- (c) *anası **negü** yiser içser (DK)*
- (d) *vibakti tiser **negü** bolur (VS)*

Özellikle Eski Türkçenin geç dönemlerinde artık “bilinmezliğin” karşıladığı soru fonksiyonundan ziyade “belirsizliği” işaretleyen nesne adları olarak ortaya çıkacaktır:

- (e) *buqun anıñ **negüsiñe** bolup süzülür (BT3)*
- (f) *ulug tepterde bititmiş **negü** kimim taş **negüme** (US)*
- (g) *ne **negü** iş işlegeli ugrasar (DK)*
- (h) ***negüg** bol tise ol tilemiş bolur (KB)*

Eş zamanlı olarak “bilinmezlik” semantik alanı içerisinde sözcükselleşerek sıfat olarak kullanıldığına da tesadüf edilmektedir. Bu aşamanın doğrudan soru formuyla değil, isim şekillerinin sözcükselleşerek/gramerleşerek ortaya çıktığına şüphe yoktur. Her örnekte ne soru formunun yerine kullanılamaması, bu fikri destekleyebilecek en iyi delil olarak görülmektedir:

- (i) *munta basa **negü** küstüşi erser (AY)*
- (j) ***negü** bilge tilve bilig kedrini (KB)*
- (k) ***negü** iş kılur sen kereking ne ol (KB)*

Yapı son olarak, gramerleşme evresinin son adımında zarf olmuştur. Bu açıdan diğer nesne adlarının geçirdiği evreleri geçirerek gelişimini tamamlamıştır:

- (l) ***negü** kılayın erki (HT)*
- (m) ***negük** ömezler tip tiser (AY)*

Negü kelimesinin nesne adı olma ve sonrasında geçirdiği evreler şu şekilde gösterilebilir:

Soru formu (ne)→morfemli genişleme ile soru→belgisiz zamir→nesne adı→ad→sıfat→zarf

3.4. *ne erser>nerse/nesne*

Erdal, Eski Türkçede belirli bir işaretleme görevi bulunmayan **soru zamiri/belgisiz zamir** + **erser** yapılarının “bir ifadenin genelliğini vurgulamak” için kullanıldığını bildirmektedir. Buradan hareketle şu iki örneği ele alır (Erdal, 2004: 218):

- (a) *ol sağa **ne erser** kergeki yok.*
- (b) *mini üçün emgenteçi **kim erser** yok.*

Birinci örnekte insan dışındaki varlıklar için kullanılan bir yapı, ikinci örnekte de insanlar için kullanılan bir referans yapısı görülmektedir. Böyle yapıların sonuç olarak bir soru formundan kaynaklandığı ve “belirsizliği” işaret ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki dört örnekte söz konusu yapı insan dışı varlıkları işaret eden yapılar olarak farklı sentaktik görevlerde kullanılmıştır:

- (c) ***ne erser** asıgka kirmedi (AY)*
- (d) ***ne erser** kişi bu yirtünçide birkiye sevinser (BT25)*
- (e) *styanuparvirt tilin at mangal bulguluk **ne erser** edgü savlar sözleyü (DK)*
- (f) *ol ugrta **ne erser** tusulmaz (DK)*

Nesneleri işaret eden (a) örneğindeki benzer kullanımlar Eski Türkçe döneminde sıkça görülse de yapının sözcükselleşerek/gramerleşerek tek bir leksik birim olarak kullanımına geç dönemlerde rastlanılmaktadır. Aşağıdaki örnekler tarihsel Türk dili alanlarından kronolojik olarak seçilmiş örneklerdir:

- (g) *üç yılka tegi yanıp kelip bu **nerselerni** türige bermeser (US)*
- (h) *ey meryem bütünlükin keldiñ **nerse** birle (KT)*
- (i) *haram kıldı anı añar ol kamuğ **nerse** fermanlandım (KT)*
- (j) *tegmesinde bir **nerse** bar kim hilafatka layık ermes (NF)*
- (k) ***nerseler** biri biriñe kavurtluk kılıştılar (ME)*
- (l) *sevünçlüg boldı **nerse** birle (ME)*

Öyle anlaşıyor ki, nesne adı olarak kullanılmaya başlanan **nerse**, analitik bir şekilde oluşarak sözcükselleşme ve gramerleşme süreçlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Eski Türkçe döneminin henüz başlarında yapı iki ayrı birim olarak sentaktik bir strateji sonucu kullanılırken zaman içerisinde tek bir leksik birime dönüşmüş olmalıdır. Burada Erdal'ın yukarıda iddia ettiği “genellik” olgusu, bilinmezlikten belirsizliğe giden semantik daralma sürecinde birimin gelişimini kuvvetlendirmiştir. Aşağıdaki (m) örneği, diğer nesne adlarında olduğu gibi bir gramerleşme evresinden geçerek zarflaşmıştır. İslamî dönem Türk dili içerisinde zarf olarak kullanılmaya başlanmıştır. (n) örneğinde görüleceği gibi artık **nerse**, zarf olmaktan daha öteye giderek bir edat olarak kullanılmıştır. Bu durum, nesne adının gramerleşme ve sözcükselleşme evrelerinin her aşamasını yaşadığının en güzel örneğidir:

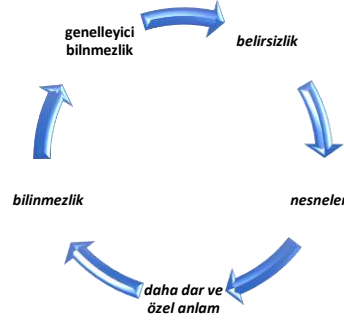
- (m) *ruzi bërü köklerden yerlerden **nerse** umaslar (KT)*
- (n) *kim erklig bolur tañrıdın **nerse** (KT)*

Nersenin dışında tespit edilen diğer bir nesne adı da **nesnedir**. **ne+erse+ne** şeklinde oluşan kelimenin diyalektikal bir leksik birim olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türkçe döneminde neredeyse hiç tesadüf edilemeyen bu kelimenin örnekleri, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yer almaktadır:

- (o) *kamu **nesnesin** Zeliha unuttur (TS)*
- (p) *İslâm yapıluptur beş **nesne** üzerine (TS)*
- (q) *delim diller bilen çok **nesne** anlar (TS)*

O halde, nerse/nesne kelimelerinin geçirdiği süreçler şu şekilde özetlenebilir:

**Soru formu (ne) ile birlikte yan cümle yapısı → sözcükselleşme süreci ile birlikte belgisiz
zamir → nesne adı → ad → sıfat → zarf**

4. Sonuç

Metinlerden tespit edilen dört nesne adı, farklı yollardan türetilmiştir. *Neş, negü* gibi nesne adları bir morfem aracılığıyla genişleyerek ortaya çıkarken *neme* ve *nerse* gibi nesne adları iki leksik birimin birleşerek kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Dilbilimciler, belirsiz zamirlerin -dolayısıyla nesne adlarının-, soru formlarına belirsiz ve konjektif birimlerin eklenmesiyle elde edildiğini kabul etmektedirler (Bath, 2004: 252). Bu açıdan, dünya dilleri üzerinde yapılan bu çıkarımın Eski Türk dilinden hareketle genel Türkçe için de geçerli bir ilke olduğu söylenebilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da şudur: Erdal’ın bildirdiğine göre Güney Sibirya dillerindeki *çu, çü* “şey” gibi birimler Moğolcadan gelmiştir (Erdal, 2004: 213). O halde yukarıdaki nesne adlarının kökeni için kabul edilen *ne* soru formu morfemsiz bir şekilde nesne adı olarak kullanılabilir.

Nesne adlarının türedikleri soru zamirlerine kıyasla “bilinmezlik”ten “belirsizliğe”, “belirsizlik”ten de daha dar “özel bir kavram alanı”na doğru bir semantik evrilmeye uğradıkları anlaşılmaktadır. Bu açıdan Haspelmath’ın ileri sürdüğü belirsiz zamirlerin semantik genişleme yoluyla gramerleşerek soru zamirlerinden türediği ve ontolojik kategori olarak soru zamirlerinden daha kapsamlı oldukları görüşü kesinlikle kabul edilebilecektir. Böylece diğer birçok dilde olduğu gibi Eski Türkçedeki nesne adlarının geçirdiği semantik evreler şu şekilde gösterilebilir:

Sonuç olarak Eski Türkçedeki nesne adları, daha kapsamlı bir şekilde belgisiz zamirler türetildikleri soru formundan sonra sentaktik düzlemde gramerleşme ve sözcükselleşme yoluyla sıfat, zarf ve hatta edat olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Böylece söz konusu leksik birimlerin semantik alandaki “belirsizlikleri” gramer fonksiyonu bakımından çeşitliliği gösterebilmektedir:

KISALTMA VE KAYNAKÇA

ADAMOVIĆ Milan (1993), "Das Wort nāmā", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 29-32.

AH → ARAT Reşit Rahmeti (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TTK Yay.

AĞCA Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TKAE.

AY → KAYA Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yay.

BATH D.N.S (2004), *Pronouns*, New York: Oxford University Press.

BK → AYDIN Erhan (2012), *Orhun Yazıtları*, Konya: Kömen Yay.

BT1 → HAZAI Georg – ZİEME Peter (1971), *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu'*, Berlin: Akademie Verlag

BT3 → TEZCAN Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-sutra*, Berlin: Akademie Verlag

BT25 → WILKENS Jens (2007), *Das Buch von Der Südentilgung Teil 2 Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kulguluk Nom Bitig*, Turnhout: Brepols.

CLAUSON Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University.

DEMİRCİ Kerim (2010), *Teorik Bir Yaklaşımla Zamirler*, Ankara: Grafiker Yay.

DK → ELMALI Murat (2016), *Daşakarmapathavadanamala*, Ankara: TDK Yay.

DLT → ERCİLASUN Ahmet Bican (2014), *Dīvānu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.

ERDAL Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

ERGAT Emir Ali (2008), *Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi*, İstanbul: Birey Yay.

HASPELMATH Martin (1997), *Indefinite Pronouns*, Oxford: Clarendon Press.

HİRİK Erkan (2017), "Türkiye Türkçesinde Eşzamandalık", *TAED*, 60, s. 205-226.

- HT → BARAT Kahar (2000), *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang: Ninth and Tenth Chapters*, Indiana: Bloomington Press.
- KB → ARAT Reşit Rahmeti (2008), *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- KK → ARGUNŞAH Mustafa - GÜNER Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- KLIMA Edward S. (1964), “Negation in English”, in Jerry A. Fodor and Jerrold J. Katz (eds.), *The structure of language* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall), s. 246-323.
- KOCASAVAŞ Yıldız (2004), *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara: TDK Yay.
- KOSHY Anish (2008), “Indefinite Pronouns in Pnar” *Mon-Khmer*, 38, 41-56.
- KP → TULUM M. Mahur-AZILI Kenan (2015), *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin Burkancı Seyirlik Eser*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.
- KT → ATA Aysu (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay.
- ME → YÜCE Nuri (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası*, Ankara: TDK Yay.
- NALBANT Bilge Özkan (2003), “ ‘Ne’ Kelimesinin Farklı Bir Kullanışı Üzerine”, *Türkoloji*, 16, s. 73-86.
- NF → Eckmann Janos vd. (2014), *Nehcü'l-Ferâdis-Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Ankara: TDK Yay.
- ODA Juten (2010), *A Study of Buddhist Sutra Called Sekiz yükme yaruq or Sekiz törlüğün yarumış yaltrımı in Old Turkic*, Japonya: Hozokan Kyoto.
- OK → AĞCA Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TKAİ.
- ÖNER Mustafa (1997), “Türkçede Özel Zamirler (!)”, *Türk Dili*, 542, s.152-156.
- T → TEKİN Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yay.
- TS → *Tarama Sözlüğü* (haz. Ömer A. Aksoy-Cem Dilçin), Ankara: TDK Yay.
- TT7 → ARAT Reşit Rahmeti - EBERHARD W. (1936), *Türkische Turfan Texte VII*, Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften
- ULTAN Russell (1978), “Some General Characteristics of Interrogative Systems”, *Greenberg* (ed.), s. 211-48.
- US → RADLOFF W. (1972), *Uigurische Sprachdenkmaler*, Osnabrück: Biblio Verlag.
- VS → ELMALI Murat (2015), *Eski Uygurca Gramer Terimleri Sözlüğü Vibakti-Samaz*, İstanbul: Kesit Yay.
- YUNUSOĞLU Mağfirat Kemal (2012), *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, Ankara: TDK yay.

YABANCI ÖĞRENCİLER İÇİN HAZIRLANAN İSTANBUL ADLI TÜRKÇE DERS KİTABINDA DİLBİLGİSİ-OKUMA ÜZERİNE ELEŞTİRİ VE ÖNERİLER: B1 ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi / Türkiye
nedimbakirci@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kürşat TÜRKAN
Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye
khturkan@gmail.com

GİRİŞ

A. Türkçe Öğretimi

Yabancılar Türkçe öğretimi, Türk kültürünün öğretilmesine hizmet etmektedir. Çünkü dil, bir kültür taşıyıcısıdır. Yabancı dil öğrenen kişi ister istemez o dilin kültürünün de içine girmektedir. Bu bağlamda dili öğretilen toplumun kültür öğelerinin öğrencilere gerekli ölçüde aktarılması ve öğretilmesi de büyük önem arz etmektedir (Barın 61). Günümüzde dil öğretimi, ana dil ve yabancı dil öğretimi şeklinde gerçekleşmekte ve gittikçe önem kazanmaktadır. Yirminci yüzyıl ile birlikte iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler milletler arası ilişkileri de inanılmaz derecede arttırmıştır. İlişkilerin bu denli hızlanması neticesinde insanlar arasında ortaya çıkan iletişim sorunu doğal olarak bazı dillerin hızla yayılmasını sağlamıştır. Hızla yayılan bu diller, dünya dili hâline gelmiş ve bu dillerin öğrenilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu diller ticaret, eğitim, sağlık ve politika gibi alanlarda kullanılmaya başlanmıştır (Türkan 148-149).

Yabancılar Türkçenin öğretimi için yazılan eserlerden ilki Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügati't-Türk adlı eseridir (Barın 122; Tiryaki 1; Açık 1; Bulut 141).

Türkçenin ilk tanıklı sözlüğü olan eserde, Kaşgarlı Mahmut yüzde yüz Türkçe olduğunu düşündüğü kelimeleri ele almıştır. Bu kelimelerin örnek cümle içindeki kullanımlarını göstererek Arapların kolay bir şekilde Türkçe öğrenmelerini amaçlamıştır (Bulut 97).

Kaşgarlı Mahmut, Araplara gelişmiş bir bilim, kültür ve edebiyat dili hâlini almış olan Türkçeyi öğretmek amacıyla Bağdat'ta 8624 kelimenin yer aldığı Divanü Lügati't-Türk adlı eserini Arap alfabesiyle yazmıştır. Divanü Lügati't-Türk'ün Türkçenin zenginliğini ispat eden Araplara da Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan üstün bir eser olarak ortaya konulması, dil öğretimi ve dil gururu açısından oldukça önemlidir (Karakuş 16-17).

1. Kaşgarlı Mahmut, eski öğretim metotlarında görülen önce ve hemen her zaman sadece kural verme yolunu benimsemek yerine önce örneği vermiş, ardından kurala gitmiştir.
2. Yabancılar sadece Türkçe öğretmekle yetinmemiş, dil ile birlikte kültürün aktarılmasına ve öğretilmesine de önem vermiştir.
3. Dil öğretiminde, örneklerin önemini kavramış bir dilbilimci olarak kuralın yanında mutlaka örneklere de yer vermiştir. Örneklerini günlük hayattan, atasözlerinden ve şiir parçalarından seçmeye özen göstermiştir.

4. Dil öğretiminin önemli unsurlarından olan tekrarların önemini kavramıştır. Buna istinaden eğer önceden verilmiş bir kural tekrar geçmişse söz konusu kuralı tekrar etmekten kaçınmamıştır (Akyüz 45-46). Söz konusu maddeler yüzyıllar öncesinden günümüze ışık tutan özelliklere sahiptir. Ancak burada eleştirilmesi gereken durumlardan birisi de bu deneyimin ne kadarının kullanılıp kullanılmadığı durumudur. Bu bağlamda gönüllülüğün esas olduğu dil öğretimi ve kültürel aktarımda olan ve olması gereken eğitim hedeflerinin tekrar gözden geçirilmesinde fayda vardır (Türkan 150). Divan-ü Lugati't-Türk'ten sonra Türkçenin öğretilmesi amacıyla yazılmış “*Codex Comanicus, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kitâbü'l-İdrâk Lisani'l-Etrâk, El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabtî'l-Lûgati't-Türkiyye, Bûlgatü'l-Müşâtâk fî-Lûgati't-Türk ve'l-Kıpçak, vd.*” eserler de şüphe yoktur ki Türkçe öğretimine sayısız katkılar sağlamıştır. Söz konusu eserler dışında tarihsel süreç içerisinde Türkçe ve Türkçe öğretimine hizmet eden çok sayıda eserin var olduğunu burada vurgulamakta fayda vardır (Karakuş 20; İşcan 14; Gülensoy 401; Barın 123; Türkan 151-152).

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin temel amaçları arasında Türkçenin doğru ve etkili bir biçimde kullanımını sağlama esası yer almaktadır. Bu nedenle söz konusu katılımcılara ikinci bir dil olarak Türkçe öğretiminde dinleme, okuma, konuşma ve yazma ile ilgili temel dil becerilerinin etkin bir biçimde geliştirilmesine önem verilir. Dil öğretimi, belirli ilkeler ışığında yapılmalıdır. Yabancılar Türkçenin öğretimi işi, Türkçe ve Türk kültürü açısından son derece önemlidir. Bu yüzden, bu konuda temel ve genel ilkelerin doğru belirlenmesi ve öğretimde bunlara eksiksiz olarak yer verilmesi gerekmektedir. Yabancılar Türkçe öğretiminin iyi anlaşılabilmesi için öncelikle insanların niçin yabancı dile ihtiyaç duyduklarını açıklamak gerekir. Bunun için de, dilin insan hayatındaki önemi üzerinde durmak şarttır.

B. Uluslararası (Avrupa) Dil Portfolyosu

Avrupa Dil Portfolyosu, resmi olmayan kültürler arası deneyimlerin ve yaşamınız boyunca okulda, mesleki eğitimde işyerinde edindiğiniz dil deneyimlerinin kayıt ve rapor edildiği bir araçtır. Bu dosya kariyerinizde kullanılmak üzere dil öğrenme nitelik ve deneyimlerinin Avrupa ölçütlerinde net biçimde yansıtıldığı bir kayıt sağlayacaktır. Avrupa Konseyi, daimi merkezi Fransa'nın Strazburg kentinde bulunan devletler arası bir organizasyondur. Amaçlarından bir tanesi de Avrupa kültürel kimliği bilincini artırarak farklı kültürlerden kişiler arasında karşılıklı anlaşmayı geliştirmektir. Bu bağlamda Avrupa Konseyi tüm düzeylerde dil öğrenimine ve kültürler arası deneyimlere denklik getirmek ve bunu desteklemek için Avrupa Dil Portfolyosunun tanıtımını koordine etmektedir.

Avrupa Konseyi;

- Öğrenmeleri gerçekleşirken bu süreci takip etme
- Önemli kültürler arası temasları da içeren dil öğrenme aşama ve deneyimlerini kaydetme konularında dil öğrenenlere yardımcı araç olarak Avrupa Dil Portfolyosunu sunmuş bulunuyor.

Hedefler:

- Dil öğreniminin ve deneyimlerinin gelişimini güçlendirmek

- Çok sayıda dil öğrenimini teşvik etmek
- Eğitim ve iş alanları arasında geçişliliği sağlamak
- Avrupa’da demokratik vatandaşlığı geliştirmek
- Dilsel çeşitliliğin değerini göstermektir.

Avrupa Dil Portfolyosu

Üç bölümden oluşur:

1. Dil Pasaportu

Bu belge kişinin dil becerilerinin, dil yeterliliklerinin ve kültürler arası deneyimlerinin bir kayıdır.

Dil becerileri, “*Avrupa Ortak Ölçütler Çerçevesi Belgesi*”nde sunulan yeterlilik düzeyleriyle tanımlanmaktadır. Ölçek (kendini değerlendirme çizelgesi) dil pasaportunda sunulmuştur. Bu ölçek, kendini değerlendirme çizelgesi olduğu gibi dil pasaportunun da bir parçasıdır.

Pasaportun içeriği şu şekildedir:

- Dil becerileri profili
- Dil öğrenimi ve kültürler arası deneyimlerin özeti
- Sertifikaların ve diplomaların kaydı

2. Dil Geçmişi

Bu bölüm dil öğrenim öyküsünün bir kayıdır ve kişinin dil öğrenim hedeflerini belirlemesine, kendini değerlendirme şemasında dil yetkinliklerini ve ilerlemesini kaydetmesine yardımcı olur.

3. Dosya

Deneyim ve aşamaları gösteren ve belgeleyen bölümdür. Bu bölüm çeşitli kişisel çalışmaların örneklerini içerir. Dosya sahibinin sertifikaları ve diplomaları da bu bölümde yer almaktadır (<http://tomer.ankara.edu.tr/avrupa-dil-portfolyosu/>).

Avrupa Dil Portfolyosunun işlevleri iki grupta toplanabilir;

1. Kayıt altına alma ve bildirim işlevi: ADP’ye sahip bir birey, portfolyonun Dil Biyografisi bölümünde kendi öğrenme stilini, dilsel ve kültürler arası deneyimlerini ve öğrendiği dilleri Avrupa Konseyince belirlenen ölçütlere göre hangi düzeyde kullandığını belirlemekte ve kayıt altına almaktadır. Zaman içerisinde de kendisinin yansıttığı bu bilgileri yeniden değerlendirerek portfolyosunu güncellemektedir. Böylece bu birey kendi ülkesinde herhangi bir başka okula ya da herhangi bir Avrupa ülkesine gitmek durumunda kaldığında yeni öğretmeni bireyin kendisi tarafından portfolyosunda beyan ettiği bilgileri göz önünde bulunduracak ve ona en yararlı öğrenme ortamını sağlamaya çalışacaktır. Standartlar ve kullanılan araç (Dil Portfolyosu) ortak standartları yansıttığı için bu durum öğretmene herhangi bir zorluk yaratmayacaktır. Bu yönüyle ADP hem bir kayıt aracı hem de bir bildirim aracı özelliği taşımaktadır.

2. Pedagojik işlevi: Bireyin yeni bir dili öğrenmeye başladığı andan itibaren sahip olacağı Dil Portfolyosu, onun yeni bir dili öğrenme sürecinde sürekli kendini

değerlendirmesine, böylece de kendi öğrenme süreci ile ilgili "*farkındalık*" özelliğini taşımasına, süreç içerisinde durumunu yeniden değerlendirerek "*kendini değerlendirme*" alışkanlığını edinmesine, eksikliğini duyduğu becerilerini geliştirmek için öğretmeni ya da çevresindeki insanlardan yardım isteyerek ve bunu da kendi yöntemlerine göre belirleyerek kendisine ait bir "*özerklik*" modelini oluşturmaya olanak sağlayacaktır. Bunlara sahip bir öğrencinin bulunduğu sınıf, tamamen "*öğrenen merkezli*" eğitim veren ve öğretmenin sürekli "*yansımacı*" bir öğretme modeli uyguladığı bir sınıf olacaktır. Öğrenenler her zaman bir önceki öğrenme durumlarını değerlendirdikleri için ve kendi dil gelişimlerini ortak ölçütlerle takip etme olanağına sahip oldukları için "*yapılandırıcı*" bir öğrenme süreci yaşama olanağına sahip olacaklar ve öğretmenlerini "*çoklu zekâ*" anlayışına uygun materyaller geliştirmek için birbirleriyle yardımlaşarak "*işbirlikçi öğretim*" modelini oluşturmaya yönelteceklerdir. Bu bakış açısıyla da Avrupa Dil Portfolyosunun gerçek anlamda bir pedagojik işlevinin olduğu söylenebilir.

Milli Eğitim Bakanlığı, 15-18 ve 10-14 yaş grubu öğrenenler için Avrupa Konseyi Dil Politikaları Bölümüne 47.2003 ve 80.2006 onay numarası iki adet ADP geliştirilmiştir. Avrupa ülkelerinde halen uygulanmakta olan ADP'sine dayalı yabancı dil öğretiminin, ülkemizde de ilköğretim çağından itibaren başlatılması, çocuklarımızın gelecekteki eğitim etkinliklerinde Avrupalı yaşlılarından geri kalmamasına olanak sağlayacaktır. Yani, Lizbon stratejisinde yer alan "*her Avrupa vatandaşının 2010 yılına kadar en az iki yabancı dili konuşur ve anlar düzeyde öğrenmesi*" koşulunu yerine getirmelerinde önemli bir katkı sağlayacaktır (<http://www.turkceogretimi.com/adp/avrupa-dilleri-%C3%B6%C4%9Fretimi-ortak-%C3%A7er%C3%A7eve-programi-ve-avrupa-dil-portfolyosu-nedir>).

C. B1 Seviyesi ve Diğer Dil Seviyeleri

Uluslararası Dil Portfolyosundan hareketle dil öğrenimi veya öğretiminde "A1, A2, B1, B2, C1, C2" olmak üzere altı seviye yer almaktadır. Söz konusu seviyelerin temel özellikleri şöyledir:

A1 (Breakthrough): Giriş ya da Keşif Düzeyi

A2 (Waystage): Ara Düzey ya da Temel Gereksinim Düzeyi

B1 (Threshold): Eşik Düzey

B2 (Vantage): İleri Düzey ya da Bağımsız Kullanıcı Düzeyi

C1 (Effective Operational Proficiency): Özerk Düzey

C2 (Mastery): Ustalık (Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni 36).

B1 seviyesinde anlaşılır ve ölçünlü bir dille konuşulduğunda iş, okul, boş zaman etkinlikleri vb. gibi bilinen şeyler söz konusu olduğunda konuşmanın ana hatlarını anlayabilir. Öğrenmekte olduğu dilin konuşulduğu ülkeye yaptığı yolculuklarda karşılaştığı çoğu zorlukların üstesinden gelebilir. Bilinen konularda ve ilgi duyduğu alanlarda kendini basit ve bağlantılı olarak ifade edebilir. Deneyim ve olaylar hakkında bilgi verebilir; hayal, beklenti, amaç ve hedeflerini anlatabilir. Tasarı ve görüşlerinin kısa gerekçelerini gösterir ya da bunlara açıklamalar getirebilir (TELC 31). B1 Düzeyi, yabancı bir ülkeyi ziyaret eden bir kişi için Eşik Düzey'in özelliklerine denk düşer. İki özellikle nitelendirilir. Birincisi, bir karşılıklı etkileşimi sürdürme ve farklı durumlar içinde istediğini elde etme yeteneğidir.

Örneğin; genel kural olarak kendisiyle ilgili uzun bir tartışmanın ana noktalarını, tartışmanın açık ve ölçünlü dilde yapılması koşuluyla izleyebilir; arkadaşlar arasında resmî olmayan bir tartışmada düşünce ve görüş bildirebilir veya isteyebilir; aktarmak istediği ana görüşü anlaşılır bir biçimde aktarır; söylemek isteği şeyin özünü söylemek için geniş yalın biçimler yelpazesini esneklikle kullanır; bazen söylemek istediğini tam olarak anlatmaya çalışırken anlaşılması güç olsa da, bir konuşmayı ya da tartışmayı sürdürebilir; özellikle uzun anlatımlarda, sözcüklerle dilbilgisel biçimlerin ve yanlışlarını düzeltme çabalarının belirgin olmasına karşın anlaşılabilirliğini yitirmez. İkinci özellik, gündelik yaşama ilişkin sorunlarla ustaca baş edebilme yeteneğidir.

Örneğin: Toplu taşıma araçlarında öngörülemeyen bir durumdan başarıyla çıkmasını bilmek; bir seyahat şirketinde veya yolculuk sırasında yapılan bir organizasyon sırasında karşılaşabileceği temel durumlarla baş edebilmek; bildik konularda hazırlık yapmaksızın söze girebilmek; bir istemde bulunabilmek; karşılıklı etkileşim içinde konuşulan kişiye yakından bağımlı kalmakla birlikte bir söyleşi ya da bir danışma sırasında (söz gelimi yeni bir konuyu ele almak) inisiyatifi ele almak; birisinden, söylediği şeyi açıklamasını ya da kesinlemesini istemek. B1+ Düzeyi, Eşik Düzey'in ileri bir derecesine denk düşer. Burada aynı iki özellikle karşılaşılır; bunlara alışverişi yapılan bilginin niceliği üzerinde yoğunlaşan belli sayıda betimleyici eklenir (Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni 34).

A1 düzeyi (*Giriş ya da Keşif, Breakthrough*), kuşkusuz dili üretebilme yeteneği içinde tanımlanabilecek en temel “*düzy*” dir. Bununla birlikte, bu noktaya gelmeden önce öğrenenler, son derece sınırlı dilsel yetenek dizisi içinde gereksinimlerine denk düşen belli sayıda özel etkinliği başarıyla gerçekleştirebilirler.

İsviçre Bilimsel Araştırma Ulusal Fonunun 1994-1995’ te yaptığı betimleyici örnekleri tasarlayıp ayarlamalarını yapan anket, A1 düzeyinin tanımı içinde kapsandığı varsayılabilen tek tek etkinliklerin gerçekleştirilmesiyle sınırlı bir dil kullanımını saptadılar. Örneğin, gençlerle ilgili kimi durumlarda bu “*sınır*” ı yalıtırmak yararlı gibi görünebilir.

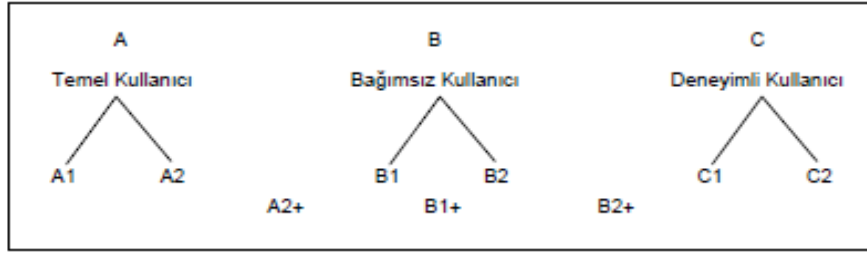
Aşağıdaki betimleyiciler, A1 düzeyinin altında sınıflanan ama yeni başlayanlar için yararlı hedefler gibi görülebilen yalın ve bütüncül etkinliklere gönderme yaparlar.

- Dilsel iletiyi parmağıyla ya da başka bir hareketle gösterebilirse basit bir alışveriş yapabilir.
- Gün, saat ve tarihi söyleyebilir ve sorabilir.
- Basit bir biçimde selamlama yapabilir.
- “*Evet, hayır, özür dilerim, lütfen, affedersin*” diyebilir.
- Adını, adresini, milliyetini ve medeni durumunu yazabileceği basit bir formu doldurabilir.
- Basit bir kartpostal yazabilir.

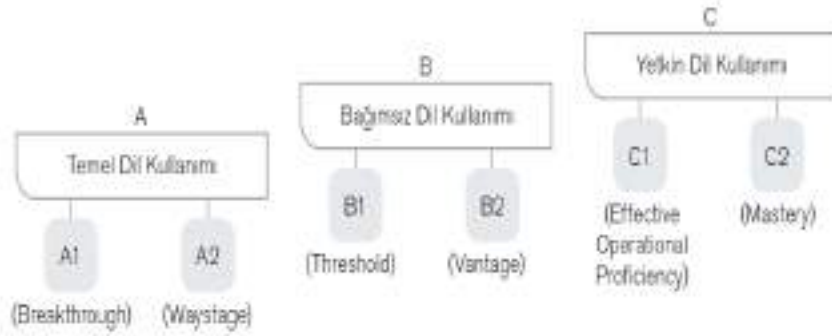
Burada, turist konumunda “*gerçek yaşam*”a özgü gerçek etkinlikler söz konusudur. Okul ortamında, farklı ya da tamamlayıcı, dilin özellikle ilkökulda oyunsu görünümünü kapsayan bir “*egitsel*” etkinlikler listesi akla gelebilir.

Üstelik, İsviçre’de gerçekleştirilen araştırmanın bu deneysel sonuçları, tutarlı ve az çok eşit dokuz düzeyli bir basamağı önermektedir. Bu basamak A2 (*Aradüzy* ya da *Temel Gereksinim Düzeyi*) ile B1 (Eşik Düzey), B1 ile B2 (*İleri Düzey* ya da *Bağımsız Kullanıcı Düzeyi*) ve B2 ile C1 (*Özerk Düzey* ya da *Etkin İşlemsel Yetenek*) arasında evreler önermektedir. Daha dar kapsamlı düzeylerin var olabilmesi öğrenme durumunda yararlıdır;

ama değerlendirme durumu içinde daha geniş, üzerinde uzlaşmaya varılmış düzeylerle bağıntılandırılmıştır.

(Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni 30-31).

(TELC 30).

B1 seviyesindeki bir birey “dinleme anlama” bağlamında; günlük iş veya meslekle ilgili alışlagelmiş ve karmaşık olmayan bir konuyla ilgili basit bilgileri anlayabilir; anlaşılır biçimde ve alışılmış bir aksan ile konuşulduğunda ana bildirimi ve ayrıntılı bilgileri de anlayabilir. Genelde iş yaşamı, eğitim ve boş zamanlar gibi alışlagelmiş ya da az alışlagelmiş konularla karşılaşıldığında ve iyice anlaşılır biçimde ölçünlü bir dil konuşulduğunda, ana hatlarıyla anlayabilir. Kısa hikâyeleri de anlayabilir (TELC 69). Diyalog bağlamında; ölçünlü ve anlaşılır bir dil kullanıldığında genelde kendinin de bulunduğu bir ortamda yapılan uzun konuşmaları ana hatlarıyla izleyebilir (TELC 70). Konuşma bağlamında; kendi uzmanlık alanından alışlagelmiş bir konu sade ve iyi yapılandırılmış bir şekilde sunulduğunda bildiri ve konuşmaları anlayabilir. Anlaşılır ve ölçünlü bir dille konuşulduğunda kısa ve sade bildirileri genellikle anlayabilir (TELC 70). Okuma bağlamında; kendi ilgi ve uzmanlık alanlarıyla ilgili konular üzerine okuduğu karmaşık olmayan teknik metinleri yeterli seviyede anlayabilir (TELC 72). Dil bilgisi bağlamında; önceden tahmin edilemeyecek durumları betimlemeye yeterli, bir düşüncenin ya da sorunun en önemli noktalarını yeterince titizlikle açıklayabilecek ve kültürel konular hakkındaki düşüncelerini dile getirebilecek (müzik ve film gibi) yeterli zenginlikte bir dilsel dağarcığa sahiptir. Aile, hobi, ilgi alanları, meslek, seyahat, güncel olaylar gibi konularla başa çıkabilecek kadar yeterli dilsel araca sahiptir; bunlar kendini ifade edebilmek için yeterli olsa bile, sözcük dağarcığının kısıtlılığı tekrarlamalara ve bazen de anlatım zorluklarına neden olabilir (TELC 111). Ve alışlagelmiş durumlarda yeterli derecede doğru konuşarak anlaşılabilir; anadilinin etkisi belirgin olsa da genelde dilbilgisi yapısına iyice hâkimdir. Genelde önceden tahmin edilebilecek durumlarda sık kullanılan basmakalıp sözleri ve deyimleri içeren bir dağarcığı, yeterli derecede doğru olarak kullanılabilir (TELC 115).

D. İstanbul Türkçe Öğretim Seti

A1 KURU

A2 KURU

B1 KURU

DİL BİLGİSİ	OKUMA	DİL BİLGİSİ	OKUMA	DİL BİLGİSİ	OKUMA
B. Türk alfabesi C. Bu-şu-o Kim?-Ne? Çoğul eki (-lar) Soru eki (mi) Burasi neresi?	A. Tanışma C. Sınıf	A. Emir kipi B. İstek kipi C. Yapım ekleri (-ll, -slz, -llk)	A. Şiş kebab yapalım B. Yemek siparişi C. Arkadaş arıyorum	A. Zarf-fiiller (-ly)ArAk, -(y)A -(y)A) B. Şimdiki zamanın hikâyesi C. Zarf-fiiller (-ly)ken	A. Nasıl bir ev arıyorsunuz? B. Nereye gideceğiz? C. İçindeki Türkiye'm
A. Bulunma durumu (-DA) Var-yok B. Sayılar Kaçınıcı? C. İsim cümleleri	A. Okul B. Kaç? C. Neredesin?	A. Belirli geçmiş zaman B. İsim cümlelerinde belirli geçmiş zaman Bağlaçlar (çünkü, bu sebeple, bu nedenle) C. Vazta eki (ile)	A. Dünyada ilkler B. Dün neler yaptın? C. Sağlık için balık	A. İsim-fiil ekleri (-mAk / -mA) B. İsim-fiil ekleri (-ly)İş C. Emir kipinde dolaylı anlatım	A. İş hayatındaki roller B. Yoğurdun Steve Jobs'u C. Meslek seçimi
A. Şimdiki zaman B. Yönelme durumu (-ly)A Uzaklaşma durumu (-DAn) C. -mAk istemek	A. Bir günüm B. Sosyal gruplar C. Hafta sonu ne yapıyorsunuz	A. Gelecek zaman B. İsim cümlelerinde gelecek zaman C. Karşılaştırma (gibi, kadar)	A. Öğluma mektup B. Avrupa turu C. Piknikte	A. Gereklilik kipi B. Gereklilik kullanımları (gerek / lazım / zorunda / mecbur) C. Gereklilik kipinin hikâyesi	A. Sağlığın anahtarı B. Yüz yaşında hâlâ dinç C. Kristal tedavileri
A. İyelik ekleri B. Ülke, milliyet, dil adları C. Kendi, hep Belirtme durumu (-ly)İ	A. Benim ailem B. Benim sınıfım C. Sevgili ailem	A. Belirsiz geçmiş zaman B. Pekleştirme sıfatları Küçültme ekleri (-Clk, -CA, -cAğltz) C. Doğrudan anlatım (diye) Bağlaçlar (hem hem, ne ne, ya ya)	A. Yeni komşu B. Keloğlan ve sihirli tas C. Epeğin sözü	A. Zarf-fiiller (-mAk için / -mAkl için / -mAk üzere) B. Zarf-fiiller (-mAktAnA / -mAklAnA rağmen) C. Zarf-fiiller (-A rağmen / -sA bile)	A. Herkes aynı şekilde mi öğrenir? B. Türkçe algılamada beyni zorluyor C. Vazgeçmek için çok erken
A. Saatler -DAn -(y)A kadar B. -DAn önce/-DAn sonra -mAdAn önce/-Dlktan sonra C. -DAn beri / -Dlr	A. Ne zaman? B. Bayramlar C. Özel günler	A. Geniş zaman B. Rica etme C. -Dlr eki	A. Doğa olayları B. Alışkanlıklarımız ve hobilerimiz C. Çalılışu	A. Dilek-şart kipi B. Dilek kipinin hikâyesi C. Dilek-şart kipinin birleşik kullanımları	A. Mesela oynayalım mı? B. Pışmanlıklarınızdan kurtulun C. Murphy kanunları
A. İsim tamlamaları B. -ki eki C. Karşılaştırma (daha, en)	A. Akrabalarım B. Benim mahalleim C. Hastayım	A. Yeterlilik fiili (-ly)Abl B. Yeterlilik fiili fonksiyonları C. Zarf-fiiller (-ly)İp, -mAdAn	A. İş ilanı B. Otelde C. Yağmurlu bir günde İstanbul'da neler yapabilirsiniz?	A. İşteş çatlı fiiller B. Zarf-fiiller (-DlkA / -DlkİndA / -Dlkİ süreci) C. Zarf-fiiller (-DlkİndAn beri -ly)AlI, -Dl -(ly)AlI	A. Öğrenci evi B. Türk aile yapısı C. Kompuluk ölüyor

(Bölükbaş, ve ark., İstanbul A1; 4-5).

(Bölükbaş, ve ark., İstanbul A2; 4-5). (Gedik, ve ark., İstanbul B1; 4-5).

1. İstanbul Türkçe B1 Ders Kitabında Olan Dilbilgisi

Yabancılar için hazırlanmış olan “İstanbul Türkçe” kitabı üniteler bağlamında düzenlenmiştir. Genellikle altı üniteden ve bu ünitelerin harflendirme sistemine göre hazırlanan (Ünite 1- 1A, 1B, 1C gibi) söz konusu kitapta “okuma, dilbilgisi, dinleme, yazma ve konuşma” bölümleri yer almaktadır. Özellikle bu bildiride söz konusu kitabın B1 seviyesindeki ders kitabının “dilbilgisi ve okuma” bölümleri üzerinde durulacaktır. B1 ders kitabının “dilbilgisi” ünitesine geçmeden önce konunun bir bütün olarak görülebilmesi için A1 ve A2 ders kitabının “dilbilgisi” bölümlerinin konu başlıklarına göz atmakta yarar olacağını inanmındayız.

Yabancılar İçin İstanbul Türkçe (Bölükbaş, ve ark. 5) ders kitabının A1 ders kitabının dilbilgisi bölümünde öncelikle 1.ünitde Türk alfabesi tanıtıldıktan sonra soru

ekleri, çoğul ekleri, şu, bu, o ve burası neresi gibi çalışmalar yapılmıştır. 2. ünite de hâl ekleri, sayılar, isim cümleleri; 3. ünite de şimdiki zaman, yönelme ve uzaklaşma ekleri, “-mak” istemek yapıları; 4. ünite de iyelik ekleri, ülke, millet ve dil adları, belirtme durumu; 5. ünite de saat yapılarıyla beraber zaman kavramlı sözcük ve ekler; 6. ünite de ise isim tamlamaları “-ki eki” ve karşılaştırma sözcükleri yer almaktadır.

Yabancılar İçin İstanbul Türkçe (Bölükbaş, ve. ark. 5) ders kitabının A2 ders kitabının dilbilgisi bölümünde 1. ünite de emir ve istek kipi, yapım eki; 2. ünite de belirli geçmiş zaman, bağlaçlar ve vasıta eki; 3. ünite de gelecek zaman eki ve karşılaştırma sözcükleri; 4. ünite de belirsiz gelecek zaman, pekiştirme sıfatları, küçültme ekleri, doğrudan anlatım, bazı bağlaçlar; 5. ünite de geniş zaman, rica etme ve “-dır/-dir” ekleri; 6. ünite de yeterlilik fiili ve fonksiyonlarıyla bazı zarf-fiil ekleri yer almıştır.

Asıl konumuz olan *Yabancılar İçin İstanbul Türkçe* (Gedik, ve ark. 5) ders kitabının B1 ders kitabının dilbilgisi bölümünde 1. ünite de bazı zarf-fiil ekleri (-arak, ...a...a), şimdiki zamanın hikâyesi, ve -ken zarf-fiil eki; 2. ünite de İsim-fiil ekleri, emir kipinde dolaylı anlatım; 3. ünite de gereklilik kipi, gerek-lazım-mecbur kullanımları, gereklilik kipinin hikâyesi; 4. ünite de bazı zarf-fiil ekleri; 5. ünite de dilek-şart kipi, dilek kipinin hikâyesi, dilek-şart kipinin birleşik kullanımları; 6. ünite de ise işteş çatılı fiiller, bazı zarf-fiil ekleri yer almaktadır.

Yabancılar İçin İstanbul Türkçe ders kitabının A1 seviyesinden B1 seviyesine kadar ifade etmeye çalıştığımız dil bilgisi konuları öncelikle Uluslararası Dil Portfolyosuna uyumlu olmamakla beraber söz konusu ünitelerde dil bilgisi bölümleri son derece dağınık ve gelişigüzel verilmiştir. B1 seviyesinin dil bilgisi ele alındığında ilk etapta bir konu sıralaması ve bazı konuların gereksiz uzatılması göze çarpmaktadır. Bu noktada ilgili kur ile tespit ettiğimiz hataları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1.1. Fiil ve fiilimsinin net olarak anlatılmadan direkt olarak 1. ünite de zarf-fiil ekinin anlatılması doğru değildir.
- 1.2. Şayet fiilimsi anlatılıyorsa öncelikle isim-fiil ekinin verilmesi uygundur. Zarf-fiilden sonra isim-fiil eki vermek öğreneni her daim zora sokar.
- 1.3. “Kip”in ne olduğu tam anlatılmadan kip eklerinin dağınık verilmesi doğru değildir. Kip, uzun olmayan önemli bir konu olmakla beraber kip eklerinin ilgili eklerin farklı kur ve haftalarda anlatılmasının bir mantığı yoktur. Aksi hâlde yabancı uyruklu öğrenci, her zaman görmediği bir kip ekinin var olduğunu zannedecektir.
- 1.4. Ünite de yine karşımıza çıkan bir zarf-fiil eki mevcuttur. Bu yaklaşım doğru değildir. Zarf-fiil ekleri fiilimsi başlığı altında bir haftada bitirilebilecek bir konuyken söz konusu yaklaşım öğrenmeyi zorlaştırmaktadır.
- 1.5. Ünite de dilek-şart eki anlatıldıktan sonra kipin birleşik zamanlı hâlinin verilmesi uygun değildir. Basit zamanlı bir fiili bilmeyen öğrenciye birleşik zamanlı fiili birden anlatmanın bir gereği ya da lüzumu yoktur. Söz konusu durum, öğrenme karışıklığına neden olmaktadır.
- 1.6. Yine dil bilgisi için çok önemli olan bir “çatı” konusunun birden işteş çatı denilip başlanması uygun olmayan bir yaklaşımdır.

2. İstanbul Türkçe B1 Ders Kitabında Olan Okuma Metinleri

Yabancılar İçin İstanbul Türkçe (Gedik, ve ark. 5) ders kitabının B1 ders kitabının okuma bölümünün 1. ünitesinde Nasıl Bir Ev Arıyoruz? Nereye Gideceğiz? İçimdeki Türkiye'm; 2. ünite İş Hayatındaki Roller, Yoğurdun Steve Jobs'u, Meslek Seçimi; 3. ünite Sağlık Anahtarı, Yüz Yaşında Hâlâ Dinç, Kristal Tedavileri; 4. ünite Herkes Aynı Şekilde mi Öğrenir? Türkçe Algılamada Beyni Zorluyor, Vazgeçmek İçin Çok Erken; 5. ünite Mesela Oynayalım, Pişmanlıklarınızdan Kurtulun, Murphy Kanunları; 6. ünite ise Öğrenci Evi, Türk Aile Yapısı, Komşuluk Ölüyor, konuları hakkında okuma metinleri yer almaktadır.

SAĞLIĞIN ANAHTARI

Son yıllarda nano teknoloji ve moleküler tıp dalları büyük bir hızla ilerledi. Bu sayede bilim insanları her türlü hastalığın nedenini, gelişip ilerlemesini, tedavi süreci ve sonuçlarını, tek bir hücreyi inceleyerek belirleyebilmektedir.

Bu çalışmalar sonucunda kilo almanın da hücresel ve biyokimyasal nedenleri açıklığa kavuşmuştur. Bu son bilgilerden biri de şu: Şişmanlık nedeni olan beyaz yağ hücreleri en az 20 zararlı ve faydalı **hormon** salgılıyor. Bu hormonlardan bazıları kanın **pıhtılaşmasını** artırıyor, hipertansiyona ve kansere yol açıyor.

Bu bilgilerin ışığında Harvard Tıp Fakültesi Beslenme Bölümü Başkanı Dr. Walter Willet şunları söylüyor: "Yağlar problem değildir. Asıl şekerli içecek, patates, ekmek, makarna, pirinç ve tatlıları diyetimizden çıkarmalıyız. Bu sayede **obezite**, şeker hastalığı, hipertansiyon, kalp-damar ve felç hastalıkları gibi birçok **metabolik** hastalığı önleyebiliriz."

Peki, bu hastalıklardan korunmak için "olmazsa olmaz"lar neler?

1. Her gün 2-3 litre **sıvı** almaya dikkat etmeliyiz. Gün boyu bol su, limonlu su, limonlu açık çay ve yeşil çay, karanfil, tarçın çayı gibi şekerli bitki çayları içebiliriz.
2. Akşam 20.00'dan sonra hiçbir şey yememeliyiz, bol su içip hareket etmeliyiz.
3. Doğal ve mevsimsel **gıdaları** tüketmeliyiz. **Besinler katkı maddeleri** içermemeli ve işlenmiş olmamalıdır.
4. Özellikle sabah kahvaltılarımız bol protein, sağlıklı yağ ve sağlıklı karbonhidratlar içermelidir.
5. Şeker oranı düşük yiyecekler yemeliyiz.
6. "Az az, sık sık yemelisiniz." yerine, tam tersi "Günde 2-3 **öğün** doyuncaya kadar yemelisiniz." diyorum.
7. Öğünler arasında en az 4-5 saat geçmelidir.

(Gedik, ve ark. 40).

YÜZ YAŞINDA HÂLÂ DİNÇ

İnsan ömrünün uzamasının en önemli sebeplerinden biri kuşkusuz tıptaki ilerlemeler. Daha ilginç, gelecekte 74 yaşındaki bir kişi 45'inde görünecek. Kadınlar 60'ından sonra anne olabilecek. Peki, eldeki koşullarda uzun yaşamın sırrı için uzmanlar neler söylüyor? İyi ve az beslenme, listenin başında. Yaşlanmayla gelen hastalıklar diyet yaparak beslenen insanlarda üç kat daha az görülüyor. Bu kişilerde ileri yaşa rağmen kas sağlığının da korunduğu dikkati çekiyor. Beyin fonksiyonları da şaşırtıcı derecede iyi kalıyor; hafızanın aktifliği ve problem çözme kapasitesi diyet yapmayanlara oranla çok daha iyi. Sonuç olarak kaliteli bir hayat yaşamak için biraz genetik şansa sahip olmak biraz da hayat disiplini uygulamak gerekiyor.

Uzun ömürlü olmak... Bu özellik genetik mi yoksa yaşam koşullarına bağlı olarak geliyor mu? Araştırmacılar uzun yaşam genini buldular. Uzun yaşayan kişilerin tümünde aktif, ortak bir gen var. Genetik bilimi sayesinde diğer insanların da aynı şekilde uzun ömürlü olmalarını sağlamaya yarayabilir. Peki bu gerçekleşecek mi gerçekleşmeyecek mi, bunu zaman gösterecek ama genetik bilimi önümüzdeki 50 yıl içinde insan ömrünü 100 yıla çıkarmayı hedeflemiş durumda.

Bundan sadece 100 yıl kadar önce ABD'de insanın ortalama yaşam süresi 47 yıldır. Günümüzde bu rakam ABD'de 80'e, Türkiye'de ise 72'ye ulaştı. Bundan 50 yıl sonra bu rakam 100'e ulaşabilir. Wikipedia'ya göre en uzun yaşamış kişi Jeanne Louise Calment adında bir Fransız kadın: 122 yaşında ölmüş. Onun arkasından 120 yaşında ölen bir Japon ve 111 yaşında ölen bir ABD'li geliyor. 50'li yıllarda yüz yaşına kadar yaşayanların sayısı tüm dünyada sadece birkaç binken, günümüzde sadece ABD'de 96 binden fazla yüz yaşın üstünde insan var. Dünya genelinde ise bu rakam 450 bin kişiden fazla. 100 yaşını bulan bu kişilerin yüzde 85'i ise kadın. Uzun yaşam konusunda önde olan ABD'nin arkasından 30 bin kişiyle Japonya geliyor. Nüfusa oranla yüz yaşını gören en fazla kişi ise Fransa'da.

Uzun yaşam uzmanları ise "Günlük alışkanlıklarımızı ve yaşamımızı değiştirmemiz lazım." diyor ve ekliyor: "Genetik bilimine ihtiyacımız yok. Hayatımızı basit fakat akılcı prensipleri benimseyerek yaşamak ve 100 yıllık ömrün reçetesinin keyfine varmak yeter." Hangisi doğru bilmiyoruz ama şu bir gerçek ki dünyada uzun yaşayan insanların belli yeme içme alışkanlıkları ve hayat biçimleri var. Bu bize rehber olabilir.

(Gedik, ve ark. 43).

TÜRKÇE, ALGILAMADA BEYİNİ ZORLUYOR

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Beyin Dil Araştırmaları Laboratuvarı'nın diller üzerinde yaptıkları araştırmalara göre insan beyni Türkçe cümleleri anlamak için İngilizce dâhil diğer bazı Avrupa dillerinin aksine iki kez işlem yapıyor. İnsanlar, dillerini kullanırken beynin bir çok bölümünde karmaşık işlemler gerçekleşiyor. Bilim adamları artık kimi teknikler sayesinde artık sağlıklı insanların beyninden ölçümler alarak dil işlevlerini tanımlıyor.

Gelişmiş ülkelerdeki dil çalışmalarında beyin çalışmalarına ağırlık veriliyor. Geçen yıl ODTÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi bünyesinde bir EEG laboratuvarı kuruldu. Bu laboratuvar da bilim adamları sağlıklı insanlar üzerinde çeşitli dil algılama ve bilgi öğrenme süreçlerini tespit etmeye çalışıyor ve bu verileri yorumlayarak anadili Türkçe olanların beyinlerindeki işlemleri ölçüyor.

Bu çalışmalara göre Türkçenin anadil olarak algılanması sırasında İngilizceyi anadil olarak konuşanlardan farklı olarak zihinde fazladan bir işlem daha, yani daha büyük bir yük meydana geliyor. Bu yük İngilizce ve Almancada yok. Türkçeyi anadili olarak konuşan insanlarda 400. milisaniyede ve 600. milisaniyede bir beyin yanıtı (potansiyel) meydana geliyor. Oysaki İngilizce ve Almanca gibi dillerde düz cümlelerde sadece 400. milisaniyede bir potansiyel saptanmıştır. Türkçede ise 600. milisaniyede de bir potansiyel ortaya çıkıyor. Yani Türkçeyi ana dili olarak konuşan insanlar bir cümle kurarken beyinlerinde daha çok işlem yapıyorlar.

Bu durum Türkçenin gramer yapısından kaynaklanıyor. Türkçede fiillerin cümlelerin sonunda yer alması ve Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması nedeniyle, kişi cümleyi anlamak için onu baştan sona kadar aklında tutuyor ve fiili okuduktan sonra cümleyi zihninde tekrar oluşturuyor. İngilizcede bu durum yaşanmıyor. Bu durum Türkçe ve diğer Avrupa dilleri arasında bir fark yaratıyor.

(Gedik, ve ark. 58).

Okuma; yazılı, basılı, oyma, kabartma türündeki simgelerden anlam çıkarma sürecidir. Okumada kullanılan simgeler konuşurken çıkardığımız seslerin karşılığı olan simgelerdir. Bunlara genellikle harf denir. Harflerin yan yana gelmesiyle oluşan birimler, birer kavramın temsilcisi olurlar. Bu kavramlar okumanın, okuma da anlamının temelini oluşturur. Bunların tümü dile dayanan bir iletişim sürecinin elemanlarıdır.

İnsanlar arası duygu ve düşünce yönünden anlaşma sağlayan simgeler dizgesi olarak tanımlanabilen dil, öğrenilen ve öğretilen bir beceridir. Bu simgeleri kullanma ustalığı değişik aşamalardan geçilerek gelişir. Çoğunlukla kendiliğinden oluşuyor izlenimi yaratsa da, dilin dinleme-anlama-konuşma-okuma-yazma biçiminde bir gelişme süreci vardır. Bu süreç içinde dilin bir parçası olarak okuma öğrenilir ve öğretilir. Şu hâlde okuma, bildiğimiz dile ait belleğimizde anlamı olan kalıplar ve sözcüklerin oluşturduğu belli anlamlar ifade eden imaj kümelerine sahip olunduktan sonra gerçekleşen bir süreçtir. Okumaya yeni işlevler yükleyen bir tanımda, “*okuma, geçmiş deneyimlerle oluşturulmuş anlamların anımsanması ve okuyucunun edinmiş olduğu kavramları kullanarak yeni anlamlar kurması için uyarıcı görevi yapar*” denmektedir. Bu anlamda okumayı bilme, bir yazarın duygularına düşüncelerine erişebilmek, bu düşünceleri ve duyguları tartışmak, yargılamak demektir. Bunun için okuma uğraşı düşünme işlemiyle iç içe geçmiş durumdadır (<https://hizli-okuma.cokbilgi.com/okuma-nedir/>). Bu bağlamda okuma metinleri üzerinde hassas düşünülmesi ve plan çerçevesinde hareket edilmesi gerekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi dil öğretimi sadece kuru bir dil aktarımı değildir. İkinci bir dili öğrenen bireylerde muhakkak kültürel bir etkileşim ve aktarım olmalıdır. Aksi halde kuru bir dil öğretiminin kimseye bir yararı olmaz. Bu noktada okuma eylemi diğer dil becerilerinin öncülüğünü yapan bir merdiven konumundadır. Bu denli önemli bir mekanizmayı üzerinde bulunduran eylemde daha titiz ve hassas olunması gerekir. Bilhassa okuma metinlerinin Uluslararası Dil Portfolyosuna uyumlu bir hâlde getirildikten sonra neyi, nerede, nasıl ve ne zaman verileceği üzerinde etraflıca düşünülmelidir.

Yabancılar İçin İstanbul Türkçe kitabının okuma metinlerine gelindiğinde kültürel unsurlar kısmen görülmekle birlikte Türkçe öğretimine bir katkı veya hizmet yapmayacak unsurlar göze çarpmaktadır. B1 kurundan örneklem olarak alınan okuma metinlerinde eleştirilerimiz şu şekildedir: *Yabancılar İçin İstanbul Türkçe* kitabında yer alan “*Sağlığın Anahtarı*” (Gedik ve ark. 40) isimli metinde mecaz, kapalı ve terim anlamlı bir hayli sözcük kullanılmaktadır. Özellikle söz konusu kurda metinde koyu olarak verilmiş ağır sözcüklerin Türkçe öğrenimi veya öğretimine ne derece katkı yaptığı dikkatlice düşünülmelidir. *Yabancılar İçin İstanbul Türkçe* kitabında yer alan “*Yüz Yaşında Hâlâ Dinç*” (Gedik, ve ark. 43) isimli çalışmada Türk kültüründen ziyade ABD ve Japonya gibi ülkelerdeki insanlar hakkında bilgiler verildiği görülmektedir. Eğer burada amaç uzun yaşama ise Anadolu’nun farklı noktalarından da çarpıcı örnekler verilerek Türk kültürüne hizmet edilebilirdi. Yine aynı kitapta “*Türkçe, Algılamada Beyni Zorluyor*” (Gedik, ve ark. 58) başlıklı metin de daha ilk etapta başlığı ile dikkat çekmektedir. Bir yazının başlığı o yazının vitrini demektir. Yabancı bir öğrenci başlığı okuduktan sonra Türkçe öğrenmenin ne kadar zor olduğunu düşünecek ve belki de Türkçeyi öğrenmede zorlanacaktır. Dolayısıyla bu parçada metinden ziyade metnin başlığına da dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarihsel süreç içerisinde çok eski zamanlara kadar götürülebilecek Türkçe öğretim süreci, özellikle son on yıldır sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faaliyet neticesinde adından sıklıkla söz ettiren bir görünüme kavuşmuştur. Bu bağlamda özellikle birçok kaynak tarafından kanaatimizce göz ardı edilen “*Avrupa Dil Portfolyosu*” dikkatli bir biçimde incelendikten sonra seviyeleri belirlenmiş dil öğretiminin özellikle neyin, nerede, ne zaman verilmesi gerektiğine dikkat edilmesi gerekmektedir. Dil, bir toplumun anlaşma vasıtası olmakla beraber aynı zamanda ait olduğu toplumun millî kültürünü taşımak ve yaymakla yükümlü önemli bir temsilci olarak görülmektedir. Hâl böyleyken son derece hassas olunması gereken yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde tek amacın sadece Türkçenin öğretilmesi olmadığına bilincine de varılması gerekir. Hele hele yabancılar için hazırlanan dil öğretim programlarında dil politikasının özellikle kuru bir dil bilgisi öğretime dayanmaması gerekir. Bu bağlamda ikinci bir dil ve kültürü öğrenen birey, günlük konuşmada farkında olmadan dil bilgisi kurallarına da haiz olur. Burada dil bilgisi öğretime karşı çıkmamakla beraber, ilgili bölümün yeterince verilmesinden yanayız. İlâveten dil bilgisinde ve diğer bölümlerde de basitten zora, somuttan soyuta bir yol izlenmelidir. Artık Türkçe öğretiminin kuru kuruya bir gramer ve dil öğretiminden öteye götürülerek ciddi bir kültür aktarım süreci olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bu bağlamda dil öğretim setlerinin biraz daha kültürel süreci aşlamaya çalışan interaktif ve görsel (resim, video, vb.) bir çehreye ivedilikle büründürülmesi gerekmektedir. Yani sözün özü bu süreçte kesinlikle bizi biz yapan ve bizi farklı kılan her unsurun her noktada Türkçe öğretim setlerinde olması gereken yerlerde bulunması lazımdır. Bizi yansıtmayan bizle alakası olmayan unsurların (kişi, olay, vb.) Türkçe öğretiminde bir yeri ve anlamı olmadığı gibi yararı da yoktur.

Görüleceği üzere yabancı uyruklular için hazırlanmış olan birçok kitapta olduğu gibi irdelediğimiz kitapta da ciddi eksiklikler ve keyfilikler vardır. Dış dünyaya açılan misyonumuz ve vizyonumuz olan Türkçe öğretiminde ünite bazında bir sıralama ve sistem yoktur. Söz konusu ünitelerin Uluslararası Dil Portfolyosu ile de bir uyumu olmadığı aşîkârdır. Bu bağlamda ilgili kitap için söz konusu önerilerimiz aşağıda sıralanmıştır:

İstanbul Türkçe B1 Ders Kitabında Olması Gereken (Önerilen) Dil Bilgisi

Dil bilgisi üniteleri için önerilerimiz ise şöyledir:

1. Alfabe tanıtıldıktan sonra öncelikle ek ve kök konuları anlatılmalı sözcüklerin yapıları hakkında bilgi verilmelidir. Bu süreçte isim ve fiili kısmen tanıyan öğrenciye isim ve fiil konusu detaylıca anlatılmalı ve farklılıkları örneklerle desteklenmelidir.
2. Konuya öncelikle isimlerle başlanmalı ve isimler detaylıca ele alınmalıdır.
3. İsimler konusundan sonra isim türlerinden olan “*sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem*” konuları yüzeysel olarak anlatılmalıdır. Söz konusu türlerin aslında isimden başka bir şey olmadığı kanıtlanmalı ve vurgulanmalıdır. Bu konular anlatılırken fiil bahsine mümkün mertebe girilmemelidir.
4. İsimler konusun hemen akabinde fiil konusuna geçilmeli ve fiilin ne olup ne olmadığı detaylıca anlatılmalıdır.

5. Fiil ekleri hakkında bilgi verildikten sonra fiilde kip ve şahıs üzerinde güncel örneklerle durulmalıdır.
6. Ekler bahsinde verilen basit fiilin ne olduğu ele alınmalıdır.
7. Ek-fiil konusu anlatıldıktan sonra birleşik zamanlı fiiller ele alınmalıdır.
8. Fiilimsi konusu bir bütün olarak “*isim, sıfat ve zarf*” sıralamasıyla anlatılmamıştır.
9. Fiillerin yapısı hakkında bilgi verilmelidir.
10. Fiillerde kip kayması ele alınmalıdır.

İstanbul Türkçe B1 Ders Kitabında Olması Gereken (Önerilen) Okuma Metinleri

Söz konusu kaynakta yer alan metin seçimleri için önerilerimiz ise şunlardır:

1. Kitapta yer alan tüm metinler ivedilikle gözden geçirilmelidir.
2. Metinler Uluslararası Dil Portfolyosuna uyumlu bir hâle getirilmelidir.
3. Metinlerde Türk kültürüne ait unsurlara biraz daha ağırlık verilmelidir.
4. Okuma metinlerinde yer alan gerçek, mecaz ve yan anlamlı sözcükler, kurların seviyesine göre düzenlenmelidir.
5. Metinler daha güncel ve kısa olmalıdır.
6. Metinlerin ilgili üniteye dil bilgisi ile daha uyumlu ve yakın olması gerekmektedir.
7. Metinlerin içerisinde yer alan yabancı adlar ivedilikle azaltılmalıdır.
8. Metinlerde başlık ve içerik uyumuna dikkat edilmelidir.

Sonuç olarak ele alınan İstanbul Türkçe ders kitabının B1 kurunda tespit ettiğimiz eksiklikler doğrultusunda bazı öneriler sunulmuştur. Bu önerilerin kitabın yazarları tarafından göz önünde bulundurulacağı ve yeni baskısında tespit edilen hataların düzeltileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Açık, Fatma. “Türkiye’de Yabancılar Türkçe Öğretilirken Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. Uluslararası Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu. Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. Lefkoşa, 2008.

Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989.

Barın, Erol. “Yabancılar Türkçe Öğretimi Amacıyla Yazılan, Ecnebilere Mahsus Elifba Kitabı Üzerine”. Türklük Bilimi Araştırmaları. Sayı 27. 2009, s. 121-136.

Bölükbaş, Fatma, ve ark. İstanbul Türkçe Ders Kitabı, A1 Kuru. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2012.

_____. İstanbul Türkçe Ders Kitabı, A2 Kuru. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2012b.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Bulut, Serdar. “Görme Engellilere Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi”. Kesit Akademi Dergisi. Yıl:1, Sayı:1. 2015, s.138-173.

_____. “Divanü Lügâti’t-Türk’ten Ahıska Türkleri Yazılı ve Sözlü Diline Geçen Atasözleri”. Littera Turca-Journal of Turkish Language and Literature. Volume:2, Issue:3. 2016, s. 95-112.

Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (Tarihsiz).

Gedik, Enver, ve ark. İstanbul Türkçe Ders Kitabı, B1 Kuru. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2012.

Gülensoy, Tuncer. Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

İşcan, Adem. Yabancı Dil Öğretimi ve Yabancı Dil olarak Türkçe Öğretimin Tarihçesi, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi (YDTÖ), Pegem Akademi Yayınları, s. 3-29. Ankara. 2012.

Karakuş, İsmail. Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

Telc. Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme. telc GmbH, Frankfurt/Main, Almanya, 2013.

Tiryaki, Esra Nur. “Yabancılar Türkçe Öğretiminde Tarihî Bir Kaynak Eddürretü’l-Mudiyye fi’l-lügati’t Türkiyye”, Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi, 1(1). 2011.

Türkan, Hüseyin Kürşat. “Türkçe Öğretiminin Tarihsel Süreci ve Yabancı Uyruklu Öğrencilere Türkçe Öğretime Dair Bazı Öneriler”. The Journal of Academic Social Science Studies. Number: 60. 2017, s.147-158.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://tomer.ankara.edu.tr/avrupa-dil-portfolyosu/> (Erişim Tarihi 01.08.2018).

<http://www.turkceogretimi.com/adp/avrupa-dilleri-%C3%B6%C4%9Fretimi-ortak-%C3%A7er%C3%A7eve-programi-ve-avrupa-dil-portfolyosu-nedir> (Erişim Tarihi 07.08.2018).

<https://hizli-okuma.cokbilgi.com/okuma-nedir/> (Erişim Tarihi 14.08.2018).

DEYİMLERDE VARYANTLAŞMA YOLLARI VE SEBEPLERİ: TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÖRNEĞİ

Arş. Gör. Orhan BALDANE
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
obaldane@pau.edu.tr

GİRİŞ

Az kelimeyle çok şey anlatmak, anlatıma edebilik katmak, ifade edilmek istenen şeyi kuvvetlendirmek gibi sebeplerle hem yazılı dilde hem de konuşma dilinde sıkça kullanılan deyimler, dillerin sözvarlığında önemli bir yere sahiptir. Deyimler genel olarak belli başlı yapılara sahip olsalar da kimi zaman bazı sebepler doğrultusunda varyantlaşabilmektedir. Bu çalışmada, *Bölge Ağızlarındaki Atasözleri ve Deyimler I-II* (Aksoy vd.) adlı eser temel alınarak yapılan tarama sonucunda Türkiye Türkçesi ağızlarından tespit edilen varyantlaşmış deyimler ele alınacaktır. İncelemenin odak noktasını ise bu deyimlerdeki varyantlaşma yolları ve sebepleri oluşturacaktır.

1. Deyim Kavramına Genel Bir Bakış

Deyim için Türkçede bugüne kadar birbirinden farklı ifadeler kullanılmıştır. Deyim teriminden önce *tabir* ve *ıstılah* terimlerinden istifade edilmiştir. Deyim, 1935 yılında önerilmiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır. Ancak uzun bir süre tabir terimi de kullanımda kalmıştır (Sinan 92). Vecihe Hatiboğlu, deyim teriminin tabirden daha kullanışlı olduğunu belirtmektedir. Çünkü, tabir sadece bir kelimedenden oluşabilirken, deyim en az iki kelimedenden oluşmaktadır (184).

Deyimle ilgili verilen onlarca tanıma, konu bağlamında daha önce yapılmış çalışmalardan ulaşmak mümkündür. Deyimler, yapılan tanımlarda temel olarak birbirine yakın ifadelerle ele alınmıştır. Bu tanımlar göz önünde tutulduğu zaman *temel anlamından az veya çok uzaklaşma, mecazi bir anlam kazanma, kalıplaşma, dikkat çekici bir ifade biçimine sahip olma, anlatım gücünü arttırmak için mantık dışı bir ifade kalıbına sahip olma* gibi özellikler, deyimlerle ilgili dile getirilen hususiyetlerden bazılarıdır (Demir 428-429).

Deyimler ve birleşik kelimeler, birden fazla kelimenin yan yana gelip gerçek anlamlarının kaydırılması yoluyla oluşturuldukları için birbirlerine karıştırılabilmektedir. Ancak anlam yönünden birleşik kelimelerde daha çok benzetme yoluyla anlam kaymasının varlığı görülürken deyimlerde ise daha çok mantık dışına çıkma yoluyla anlam kaymasının gerçekleştiği görülür (Hatiboğlu 195).

Günay Karaağaç deyimleri yapıcı tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen anlamlı parçalara ayrılamayan ve bir bütün olarak işlem gören sözlük birimleri olarak nitelemektedir (693). Elif Arıca Akkök ise deyimlerle ilgili yapılmış geleneksel tanımlardaki bazı ifadelerin yeni yapılan çalışmalar doğrultusunda değişmesi gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, konu bağlamında yapılmış çalışmalardan verdiği örneklerin ardından şöyle bir açıklama yapmaktadır (19-20):

“Görüldüğü gibi, farklı dillerde farklı adlandırmalarla gerçekleştirilen çalışmalar, deyim bileşenlerinin tek tek anlamlarının deyim anlamına etkisi olduğu noktasında birleşmekte ve bu sürecin bir derecelenme içerdiğini göstermektedir. O halde, yapılan genel deyim tanımlamalarının aksine, deyimlerin anlambilimsel yapılarının deyim bileşenlerinin çözümlenebilmesine uygun olduğunu söylemek mümkündür. Bu bilgiler ışığında, deyimleri,

birden çok sözcükten oluşan ve anlamı bileşenlerinden tahmin edilebilen birimler olarak kabul etmek mümkündür.”

Bu açıklamaya göre, geleneksel kabulün tersine deyim bileşenlerinin her birinin deyim anlamına etkisi vardır ve böylece çözümsüzlük problemi ortadan kalkmaktadır. Leyla Subaşı Uzun çözümleme problemine derecelendirme önerisi getirmekte ve Türkçedeki deyimlerde üçlü bir derecelendirmenin varlığını ortaya koymaktadır (34-36).

Deyimleri, atasözlerini, ikilemeleri ve kalıp sözleri, *kalıplaşmış dil birimleri* olarak ele alan Hürriyet Gökdayı'nın deyimlerle ilgili bazı tespitleri şu şekildedir: Bazı deyimler yapı olarak kalıplaşmıştır. Ancak büyük bir kısmı isim çekim, kip ve kişi ekleri gibi çeşitli ekleri alabilmektedir. Bunda da konuşan ve dinleyenin payı vardır (93). Deyimler genel olarak cümle ya da kelime grubu yapısındadır. Tek sözcükten oluşan bir deyim yoktur (94). Cümle biçimindeki deyimler basit, bileşik, eksilteli, sıralı cümle biçimlerinde olabilmektedir. Kelime grubu yapısındakiler ise birleşik fiil, isim ve sıfat tamlaması, edat grubu, ikileme grubu ve mastar grubu olarak kullanıma çıkmaktadır (94-95). Deyimlerin büyük bir kısmı iki kelimelidir. En uzun deyim on beş kelimeli olarak tespit edilmiştir (95). Deyimler, yazarlar tarafından üslup kaygısıyla, bir dilin inceliklerini, zevk alınacak yönlerini okurlara tattırmak amacıyla kullanılırken, dil konuşurları tarafından kişinin kendini daha iyi dinletmesi ve duygu ve düşüncelerini daha iyi aktarması amacıyla kullanılmaktadır (97). Deyimler, atasözlerinden farklı olarak genel bir kural bildirmezler. Deyimleri oluşturan kelimeler, çoğunlukla mecaz anlamdadırlar (100). Deyimlerin kullanımı ise dil içi bağlamdan çok dil dışı bağlamla ilgilidir (103).

Doğan Aksan, her dilin deyimlerinin kendine özgü yanları ve nitelikleri bulunsa da diller arasında deyimler açısından benzerlik, yakınlık ve hatta eşlik olabileceğini belirtmekte ve bunu insanoğlunun coğrafya fark etmeksizin benzer durumlar karşısında benzer tutumlar sergilemesiyle açıklamaktadır. Örneğin Türkçedeki *iki yüzlü* deyimini Fransızcada aynı anlatım yoluyla *à deux faces*, İngilizcede ise *two-faced* şeklindedir (Aksan 3: 36).

2. Deyimlerde Varyantlaşma Nedir?

Deyimlerin genel özellikleriyle ilgili olarak yukarıda da bahsedilen bir husus vardır. Deyimler, konuşan ve dinleyene göre zaman zaman orijinal yapılarından farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda da kimi zaman cümle tipi, kimi zaman kullanılan ekler, kimi zamansa deyim içindeki kelimeler farklılaşabilmektedir. Bu farklılaşmalarla ortaya çıkan yeni şekil, zaman içinde kalıplaşıp aynı anlamlı yeni bir deyim meydana getirebilmektedir. Deyimlerdeki bu değişiklik, varyantlaşma olarak ifade edilebilir.

Deyimler metin olarak hem sözlüğün, hem de edebiyatın malzemesi olduğu için varyant tabirinin dil ve edebiyat alanlarındaki karşılıklarını bir arada değerlendirmek gerekir. *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde bu kavram *değişke* olarak işaretlenmiş ve "Bir dil biriminin değerinde herhangi bir değişiklik olmadan büründüğü biçimlerden her biri." şeklinde tanımlanmıştır (Vardar vd. 55). Fransızcadan alıntı *varyant* kelimesinin edebiyat alanındaki kullanımı Türkçe Sözlükte "Masal, efsane, bilmece, oyun, gelenek vb. bir metnin, bir eserin, bir olayın aslından az çok ayrılan değişik biçimli olanı, *değişke*." olarak tanımlanmaktadır (TDK ağ sayfası, Büyük Türkçe Sözlük). Öcal Oğuz ise varyant için *eş metin* ifadesini önermekte ve bunu şu şekilde açıklamaktadır (4):

"Bu bilgi yenilenmesiyle bir kez daha söylemeliyiz ki "eş metin" birbirine benzeyen metin, birbirinin aynı olan metin değildir. Aksine "eş metin" birbiriyle yan yana geldiğinde uyumsuzluk göstermeyen uygun bir beraberlik ve "eşitlik" sergileyen metinler için

kullanılmış bir terimdir. Varyant terimi için “eş metin” kelimesini seçimi bize göre bunun için isabetlidir.”

Yani görüldüğü üzere varyantlaşma, anlamdan çok şekilde görülen bir hadisedir. Birbirinin varyantı olan birimler, şekil olarak kısmen farklılaşmış olsalar da anlam yönünden denktir.

3. Türkiye Türkçesinin Ağızlarındaki Deyimlerin Varyantlaşma Yolları

Varyantlaşma yolları, *fonolojik, morfolojik, leksikolojik ve sentaktik yollar* olarak dört ana başlık altında ele alınacaktır. Örnek olarak verilen deyimlerin yanında parantez içinde sayfa ve tespit edildiği yer bilgisi de verilecektir.

3.1.Fonolojik Yollar

Bazı deyimlerde farklı yörelerde kullanılmalarından kaynaklı olarak ağız özelliklerini görmek mümkündür. Bu ağız özellikleri ise fonolojik farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin:

<i>Adı ulu, götleri kuru. (216- Gaziantep)</i>	<i>Adları uli, göti kuri. (216- Bitlis)</i>

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere ilk örnekteki tüm kelimeler standart Türkçeye uygunken, ikinci örnekteki *uli, göti* ve *kuri* kelimeleri fonolojik farklılıklarla kullanılmaktadır. Bu farklılıklar ise bölgeye ait ağız özellikleridir.

Aşağıdaki örneklerde de benzer bir durum vardır:

<i>Öğünme çordik, kökünü de gördük. (370- Elazığ/Konya/Gaziantep)</i>	<i>Öğünme çörtük, vardık da gördük, tarlan dikenliymiş, döndük de geldik (370- Malatya)</i>

Görüldüğü üzere bu örneklerdeki *çörtük* ve *çordik* kelimeleri farklı ağız özelliklerini yansıtmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde ise benzer yansıma kelimelerin ağız farklılığıyla kullanımları mevcuttur:

<i>Değirmeni suya verdi, şahşahını arıyor. (284- Sivas)</i>	<i>Değirmen sele gitmiş, cackakısını arıyor. (284- Gaziantep)</i>

3.2. Morfolojik Yollar

Bu yolla ortaya çıkan varyantlaşmaların bir kısmında hâl ekinin değişmesi sonucunda fiil-tamlayıcı ilişkisi de değişmektedir. Örneğin:

<i>Ağrımaz başına hamur sarmak (218- Isparta)</i>	<i>Ağrımaz başını ağrıya sokmak (218- Gaziantep)</i>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Bu deyimlerin her ikisi de mastar grubu yapısındadır. Deyimlerin mastar kısımları *hamur sarmak* ve *ağrı sokmak* şeklinde birleşik fiil yapısındadır. Bu birleşik fiillerden *hamur sarmak* yönelme hâli eki almış bir yapı olan *ağrımaz başına* ile çekime girerken, *ağrıya sokmak* ise belirtme hâli eki almış bir yapı olan *ağrımaz başını* ile çekime girmiştir.

Bazen farklı zaman ekinin kullanılması da varyantlaşmaya sebep olmaktadır. Örneğin:

<i>Cami yapılmadan körler dizilmiş. (267- Bolu/Osmaniye/Konya)</i>	<i>Cami yapılmadan körler kapıyı aldı. (268- Malatya)</i>

Yukarıdaki örneklerden ilkinde öğrenilen geçmiş zaman ekiyle bir çekim varken, ikincide görülen geçmiş zaman ekiyle yapılmış bir çekim vardır.

Şu deyimlerde de buna benzer bir varyantlaşma söz konusudur:

<i>Gelin hasta, kız kötürüm, ben altı aydır yatarım. (315- Konya)</i>	<i>Gelin yüklü, kız nişanlı, karı Allah Allah diyor. (315- Gaziantep)</i>

Bu deyimlerden birincisi geniş zaman ekiyle çekimlenmiş bir yükleme sahipken, ikincisi şimdiki zaman ekiyle çekimlenmiş bir yükleme sahiptir.

Çatı eki olarak adlandırılan eklerden kaynaklanan varyantlaşmalar da mevcuttur. Şu deyimlerin birincisinde *döşe-* fiili herhangi bir çatı eki almamıştır, ancak yapı itibarıyla geçişli bir fiildir. İkinci örnekte ise *döşe-* fiilinin ettirgen çatı eki *-r* ile genişletilmiş şekli kullanılmıştır:

<i>Daban döşemek (279- Gaziantep)</i>	<i>Daban döşürmek (279- Gaziantep)</i>

Şahıs ekindeki değişiklik de varyantlaşma sebeplerindendir. Örneğin aşağıdaki deyimlerin birincisinde *ek-* ve *ye-* fiillerinin olumsuz gövdeleri, görülen geçmiş zaman ve çokluk birinci şahıs ekleriyle çekimlenip *ekmedik* ve *yemedik* şeklinde kullanılırken ikincisinde görülen geçmiş zaman eki ve teklik birinci şahıs ekleriyle çekimlenip *ekmedim* ve *yemedim* şeklinde kullanılmıştır:

<i>Ekmedik bostan, yemedik hıyar. (297- Van)</i>	<i>Ekmedim karpuz, yemedim bostan. (297- Malatya)</i>

3.3. Leksikolojik Yollar

Deyimdeki kelimelerin yakın anlamlı bir kelimeyle değişmesiyle varyantlaşan deyimlerin de birçok örneği vardır. Örneğin:

<i>Ağzı burnuna yakın. (218- Sivas)</i>	<i>Ağzı kulağına yakın. (219- Sivas/Gaziantep)</i>

Bu örneklerden birincisinde bir organ adı olan *burun* kullanılırken, ikincisinde yine bir organ adı olan *kulak* kullanılmıştır.

Şu örnek de önemli veriler sunmaktadır:

<i>Yırtılan Deli Ahmet'in yakası (403- Gaziantep)</i>	<i>Yırtılan Deli Bekir'in kesesi (403- Konya/Amasya)</i>	<i>Yırtılan terzi Mahmut'un şalvarı (403- Malatya)</i>

Bu üç deyimde de kişi adı ve yırtılan nesne değişmektedir. *Deli Ahmet*, *Deli Bekir* ve *terzi Mahmut* şeklinde üç farklı kişi adı varken, yırtılan nesneler ise *yaka*, *kese* ve *şalvar* olmak üzere farklılaşmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de benzer bir durum vardır:

<i>Bir yüzü insan, bir yüzü köpek. (260- Çankırı)</i>	<i>Bir yüzü it, bir yüzü adam. (261- Amasya)</i>

Bu örneklerde *insan* ve *adam*, *köpek* ve *it* kelimeleri değişimli olarak kullanılmıştır.

Aşağıdaki örnekler de bu bakımdan ilginçtir:

<i>İneğin sütünü içip domuzun yanında yatmak (335- Isparta)</i>	<i>İneğin yemini yiyip, dananın hatılına yatmak (335- Burdur)</i>

Bu örneklerde *süt* ve *yem*, *domuz* ve *dana*, *yan* ve *hatıl* isim ikilileri ve *iç-* ve *ye-* fiil ikilisinin birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları görülmektedir.

3.4. Sentaktik Yollar

Tespit edilen varyantlaşmaların büyük bir çoğunluğu bu gruba girmektedir. Sentaktik yolla varyantlaşan deyimler, kendi içinde *cümle* ve *kelime grupları* bağlamındaki örnekler bakımından iki alt başlıkta incelenecektir.

3.4.1. Cümle Farklılıkları Kaynaklı Varyantlaşmalar

Deyimlerde cümle düzeyinde görülen varyantlaşmada cümle türü değişikliğinin etkisi olmaktadır. Örneğin aşağıdaki iki deyimden ilki soru cümlesiyken, ikincisi basit isim cümlesi yapısındadır:

<i>Çengelde ağrımış etim mi var? (275- Ankara)</i>	<i>Çengelde kokmuşum yok. (275- Ankara)</i>

Aşağıda verilen başka bir varyantlaşma örneğinde ise birinci deyim bağlı cümle yapısındadır ve bu yapıyı oluşturan her iki cümle de basit cümledir. İkinci deyim de bağlı cümle yapısındadır, ancak bu yapıyı oluşturan her iki cümle de şart cümlesidir:

<i>Yemekler içinde bamyadır bamyaya, şehirler içinde Konyadır Konya. (402- Konya)</i>	<i>Yersen bamyaya, okursan Konya. (403- Denizli)</i>

Aynı deyim kimi zaman hem basit cümleyle, hem de bağlı cümleyle ifade edilebilmektedir. Örneğin:

<i>Karınca'nın kavımı çıktı. (343- Niğde)</i>	<i>Karınca'nın kavımı çıkmış, bir ayağı topal. (343- Gaziantep)</i>

Ne... ne...'li bağlı cümle yapısının kullanılıp kullanılmaması da şu örnekte varyantlaşmaya yol açmıştır:

<i>Hastadır hasta, ne sahanda kor, ne tasta. (328- Gaziantep)</i>	<i>Hasta, gözü sahanda tasta. (328- Malatya)</i>

3.4.2. Kelime Grupları Kaynaklı Varyantlaşmalar

Kelime grupları kaynaklı varyantlaşmalar da sayıca epey fazla örneğe sahiptir. Bunlardan biri, bazı deyimlerin hem mastar grubu, hem de isim tamlaması yapısında kullanılmasıdır. Örneğin şu deyimlerden ilki mastar grubu yapısında iken ikincisi belirtili isim tamlaması yapısındadır:

<i>Bayırın budalası olmak (251- Nevşehir)</i>	<i>Bayırın sürtüğü (251- Amasya)</i>

Aşağıdaki örneklerden ise ilki belirtisiz isim tamlaması yapısında iken, ikinci ve üçüncü örnekler mastar grubu yapısındadır:

<i>Can çabası (268- Gaziantep)</i>	<i>Can derdine gelmek (268- Erzincan/Elazığ)</i>	<i>Can çabasına düşmek (268- Gaziantep)</i>

Aşağıdaki örneklerde ise ilk deyim belirtisiz isim tamlaması yapısında iken, ikinci ve üçüncü deyimler mastar grubu yapısındadır ve mastarın önündeki yapı *gibi* edatı eklenerek edat grubu haline gelmiştir:

<i>Mart danası (362- Giresun)</i>	<i>Mart balağı gibi bakmak (362- Ordu)</i>	<i>Mart buzağısı gibi bakmak (362- Gaziantep)</i>

4. Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Deyimlerde Görülen Varyantlaşmaların Sebepleri

Varyantlaşma yolları, örnekleriyle yukarıda açıklanmıştır. Bu varyantlaşma yollarının ortaya çıkmasında ise *dil içi* ve *dil dışı* bazı sebepler vardır. Çalışmanın bu bölümünde bunlar açıklanmaya çalışılacaktır.

4.1. Dil İçi Sebepler

Dil içi sebepler kendi içinde *dilde en az çaba yasasına*, *kafiye kullanımına* ve *yakın kodlamaya bağlı varyantlaşmalar* olarak üç alt grupta incelenecektir.

4.1.1. Dilde En Az Çaba Yasasına Bağlı Varyantlaşmalar

Varyantlaşmalardaki dil içi sebeplerden ilki *en az çaba yasası* (*least effort*) olarak bilinen meşhur dil yasasıdır. Bu yasa "Belli bir amacın gerçekleştirilmesi için gereken çabayı insanoğlunun en aza indirmesi ilkesi; özellikle hem birinci hem ikinci eklemcilik düzleminde birimleri yalınlaştırma ve genelleştirme eğilimini anlatan yasa" şeklinde tanımlanmaktadır (Vardar vd. 75). Yani en az çaba yasasının mantığı, en hızlı iletişimi en az güçle sağlayabilmektir. Deyimlerin hepsini bu yasa bakımından ele almak mümkündür. Deyimlerle ilgili yapılan çalışmalarda, Türkçenin deyim söz varlığının büyük bir kısmının kısa yapıdaki ifadeler olduğu saptanmıştır. Bu yönleriyle deyimler çoğu zaman birçok cümleyle ifade edilebilecek bir durumu, iki üç kelimelik yapılarıyla ortaya koyabilen kompleks birimler olarak kullanıma çıkarlar. Ancak bazen deyimlerin çoğunlukla da bağlı cümle yapısında uzun bir cümleyle kullanıma çıktıkları da görülmektedir. Burada değerlendirdiğimiz varyantlaşan deyimlerde de bunu gözlemlemek mümkündür. Örneğin:

<i>Anam olsun, ağzı olmasın, babam olsun, eve gelmesin. (231- Bitlis/Artvin)</i>	<i>Anam olsun, boğazı olmasın. (231- Gaziantep)</i>

Görüldüğü üzere varyantlardan birincisi uzun bir cümle yapısına sahipken, ikincisi diğerine göre cümle yapısı bakımından daha kısadır. Yani ikinci deyimde en az çaba yasası işletilmiş ve bu durum varyantlaşmanın sebebi olmuştur.

4.1.2. Kafiye Kullanımına Bağlı Varyantlaşmalar

Dil içi sebeplerden bir başkası da deyimlerde oldukça sık görülen kafiyeli kullanımlardır. Deyimlerde de atasözlerinde ve ikilemelerde olduğu gibi akılda tutmayı kolaylaştırma ve anlatıma güç kazandırmak için kafiye başvurulur (Hatiboğlu 200). Bu tür deyimlerin Şükrü Elçin tarafından *kafiyeli deyimler* olarak nitelendirildiğini belirten Sinan Gönen, bu yapılar için *manzum deyim* terimini önermektedir (211-215). Gerçekten de bu tür deyimlerin manzum bir metin gibi belli bir hece ve kafiye yapısına sahip olduğu doğrudur. Ancak kafiyeli olsalar da bunlar günümüzde şekil olarak mensur yapıdadır. O yüzden deyimleri eş zamanlı bir incelemede mensur metinler, sahip oldukları kafiye unsurlarını *seci*, yani *iç kafiye/ nesir kafiyesi* olarak ele almak gerekmektedir. İki ya da daha fazla kısımlı deyimlerin çoğunda bu durum ön plandadır. Seciye sahip deyimler, bu yönleriyle dilde en az çaba yasasıyla ters düşmektedir. Çünkü secili deyimler normal olarak daha uzun bir yapıya sahipken en az çaba yasasının işletildiği deyimler yasanın doğası gereği daha kısa olmaktadır. Varyantlaşan deyimlerde değişen ek, kelime ya da kelime gruplarına bağlı olarak deyimün seci unsuru da farklılaşabilmektedir. Örneğin:

<i>Allı evlendi, Güllü çırak çıktı. (227- Antalya)</i>	<i>Allı'yı everdi, Güllü'yü çıkardı. (227- Eskişehir)</i>

Varyantların birincisinde *Allı-Güllü* ve *evlendi-çırak çıktı* kelimeleri seci unsuruyken, ikincisinde çatı değişikliği sebebiyle seci unsurları *Allı'yı -Güllü'yü* ve *everdi-çıkardı* olmuştur.

4.1.3. Yakın Kodlamaya Bağlı Varyantlaşmalar

Dil içi sebeplerden bir başkası ise *yakın kodlama* olarak adlandırılabilen dil olayıdır. Özellikle bazı fiiller semantik bakımdan yakın ilişkiye sahiptir. Bu durum ise

söylem düzleminde aynı şeyi anlatmak için yakın anlamlı iki farklı fiilden ya da isimden yararlanmayı doğal bir süreç haline getirir. Ayşe İlker bu hususla ilgili olarak "Zihinsel tasavvurda, aynı nitelikteki fiiller, birbiri ardında veya yakınında kodlanabilmekte veya konumlanabilmektedir. Oku-/öğren-; duy-/işit-; bak-/gör-; bırak-/koy- gibi." demektedir (643).

Yukarıdaki varyantlaşan deyim örneklerinde geçen *ye-/iç-*, *dizil-/kapıyı al-*, *insan/adam*, *it/köpek*, *ağız/boğaz* gibi ikililer, yakın kodlama sonucunda birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Bu da varyantlaşmaya sebep olmuştur. Yukarıda da bahsi geçen şu deyimler, bu hususa örnektir:

<i>Bir yüzü insan, bir yüzü köpek. (260- Çankırı)</i>	<i>Bir yüzü it, bir yüzü adam. (261- Amasya)</i>

4.2. Dil Dışı Sebepler

Dil içi sebeplerin haricinde dil dışı sebepler de vardır. Dil dışı sebeplerin birincisi coğrafyaya bağlı olarak görülen kelime farklılıkları, ikincisi ise yine coğrafyaların farklılaşması kaynaklı fonolojik farklılıklardır. Örneğin:

<i>Kaşıkla döşürüp çömçe ile dağıtmak (345- Gaziantep/Elazığ)</i>	<i>Kaşık kaşık toplar, kepçe kepçe dağıtır. (345- Malatya)</i>

Varyantların ilkinde *döşür-* fiili ve *çömçe* ismi kullanılmaktayken, ikinci varyantta *topla-* fiili ve *kepçe* ismi kullanılmaktadır. Farklı coğrafyalardaki insanların, bu tür yapılarda günlük hayatlarında daha sık kullandıkları kelimeyi tercih etmeleri doğaldır. Bu da verilen örnekte görüldüğü üzere varyantlaşmaya sebep olan önemli unsurlardanır.

Yukarıda başka bir başlık altında ele aldığımız şu örnek de coğrafya etkisi bakımından ilginçtir:

<i>Mart danası (362- Giresun)</i>	<i>Mart balağı gibi bakmak (362- Ordu)</i>	<i>Mart buzağısı gibi bakmak (362- Gaziantep)</i>

Birinci deyimde *dana*, ikinci deyimde *balak*, üçüncü deyimde ise *buzağı* kelimeleri tercih edilmiştir. Burada özellikle *balak* ve *buzağı* kelimelerinin tercihinde, deyimlerin tespit edildiği bölgedeki kullanım sıklıklarının etkisi olmuştur.

Şu deyimlerde kullanılan *ulu-uli* ve *kuru-kuri* ikililerinde ise tamamen coğrafyaya dayalı ağız farklılığından kaynaklanan bir durum söz konusudur. Farklı coğrafyalardaki farklı iki ağzın sahip oldukları fonolojik hususiyetler, bu deyimde bir varyantlaşma ortaya çıkarmıştır:

<i>Adı ulu, götleri kuru. (216- Gaziantep)</i>	<i>Adları uli, göti kuri. (216- Bitlis)</i>

SONUÇ

Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II adlı eserin taranması sonucunda tespit edilen varyantlaşmış deyimlerin incelendiği bu çalışmada, esas olarak varyantlaşmaların

yolları ve sebepleri üzerinde durulmuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarından tespit edilen varyantlaşmış deyimlerin sayısı burada ele alındıktan çok daha fazladır. Burada çalışmanın sınırları aşmamak için ilgili başlıkların altında belli sayıda örneğe yer verilmiştir.

Bu incelemede dört varyantlaşma yolu tespit edilmiştir. Bunlar; fonolojik, morfolojik, leksikolojik ve sentaktik varyantlaşmalardır. Sentaktik varyantlaşmalar ayrıca kendi içinde cümle farklılıkları ve kelime grupları temelli varyantlaşmalar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Varyantlaşma sebepleri ise kendi içinde dil içi ve dil dışı sebepler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. Dil içi sebepler; en az çaba yasasına bağlı varyantlaşmalar, kafiye kullanımına bağlı varyantlaşmalar ve yakın kodlamaya bağlı varyantlaşmalar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Dil dışı tek sebep ise coğrafyadır. Coğrafyaya bağlı varyantlaşmalar kendi içinde bölgeden bölgeye değişen baskın kelimelerin ve doğrudan o bölgenin ağız özelliklerinin kullanılması yoluyla ortaya çıkmaktadır.

Varyantlaşma yollarını ve sebeplerini bir arada değerlendirmek gerekirse, fonolojik varyantlaşmalar tamamen dil dışı bir sebeple ortaya çıkmaktadır. Coğrafyaya bağlı olarak ağızların sahip oldukları farklı ses özellikleri fonolojik varyantlaşmanın önünü açmıştır. Morfolojik varyantlaşmalarda ise özellikle kafiye kullanımının etkisi vardır. Bununla birlikte yakın kodlamaya bağlı olarak kullanılan farklı fiilden dolayı tamlayıcı eklerinde değişiklik olduğu için yakın kodlama da morfolojik varyantlaşmaya yol açan bir unsurdur. Leksikolojik varyantlaşmada ise daha çok yakın kodlamanın payı vardır. En az çaba kanunuyla ortaya çıkan kelime tasarrufu ve kafiye tekniğinden yararlanma sonucunda daha fazla kelime kullanımı da doğal olarak leksikolojik varyantlaşmaya sebep olmaktadır. Ayrıca dil dışı sebeplerden coğrafyaya bağlı farklı kelime kullanımı da leksikolojik varyantlaşmaya zemin hazırlamaktadır. Sentaktik varyantlaşmalar ise genel olarak en az çaba yasasına ve kafiye tercihine göre şekillenmiştir.

Yani, sentaktik ve morfolojik varyantlaşmalar sadece dil içi sebeplerle, fonolojik varyantlaşmalar sadece dil dışı sebeplerle, leksikolojik varyantlaşmalar ise hem dil içi hem de dil dışı sebeplerle meydana gelebilmektedir. Hangi sebebin genel olarak ne tür bir varyantlaşmaya zemin hazırladığı tablo aracılığıyla şu şekilde ifade edilebilir:

Dil İçi Sebeplerle Varyantlaşmalar			Dil Dışı Sebeplerle Varyantlaşmalar	
Dilde En Az Çaba Yasasına Bağlı Varyantlaşmalar	Kafiye Kullanımına Bağlı Varyantlaşmalar	Yakın Kodlamaya Bağlı Varyantlaşmalar	Ağız Farklılığı Sebebiyle Farklı Kelime Kullanımına Bağlı Varyantlaşmalar	Ağız Farklılığı Sebebiyle Farklı Ses Hususiyetlerine Bağlı Varyantlaşmalar
<u>1.Sentaktik Varyantlaşma</u>	<u>1.Sentaktik Varyantlaşma</u>	<u>1.Morfolojik Varyantlaşma</u>		
<u>2.Leksikolojik Varyantlaşma</u>	<u>2.Morfolojik Varyantlaşma</u>	<u>2.Leksikolojik Varyantlaşma</u>	<u>1.Leksikolojik Varyantlaşma</u>	<u>1.Fonolojik Varyantlaşma</u>
	<u>3.Leksikolojik Varyantlaşma</u>			

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim-I./II./III. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Aksoy, Ömer Asım vd. Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Arıca Akkök, Elif. "Deyimlerin Anlambilimsel ve Bilişsel Özelliklerine Göre Tahmin Edilebilirliği: Yabancı Dilde Bir Uygulama." Dil Dergisi 138 (2007): 18-33.
- Demir, Celal. "Türkçede Deyimlerin Söz Dizimsel Özellikleri." Türk Dili 677 (2008): 428-444.
- Gökdayı, Hürriyet. "Türkçede Kalıp Sözler." Bilig 44 (2010): 89-110.
- Gönen, Sinan. "Deyimlere Şekil Açısından Bir Yaklaşım Örneği.", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi 20 (2008): 207-217.
- Hatiboğlu, Vecihe. Türkçenin Sözdizimi. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCTF, 1982.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Türk Dil Kurumu ağ sayfası / Büyük Türkçe Sözlük), Son Erişim Tarihi: 02.09.2018.
- İlker, Ayşe. "Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbirleriyle Değişme Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış." Leylâ Karahan Armağanı. Ankara: Akçağ, 2013. 633-649.
- Karaağaç, Günay. Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ, 2012.
- Oğuz, Öcal. "Türk Halkbilimi Çalışmalarında Eşmetin (Varyant) ve Benzer Metin (Versiyon) Sorunu." Millî Folklor 42 (1999): 1-5.
- Sinan, Ahmet Turan. "Deyim Kavramı Üzerine Notlar - I." Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 18. 2 (2008): 91-98.
- Subaşı Uzun, Leyla. "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri." Dilbilim Araştırmaları Dergisi 2 (1991): 29-39.
- Vardar, Berke vd. Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1980.

MACARİSTAN’DA YAŞAYAN BİR TÜRK ETNİK GRUBU: KUMANLARIN HALK KÜLTÜR MİRASI

Dr. Julianna BARTHA

Macaristan İlimler Akademisi / Macaristan

dr.barthajulia@gmail.com

Macaristan’ın ortasında, Tuna ve Tisa Nehri arasında ve Büyük Macar Ovasının bir bölümünde aslında bir Kıpçak Türk halk, Kumanlar yaşarlar. Tarihi boyunca kismetini pek çok zorlukla karşılaşmış olmalarına rağmen, bu bölgede bulunan birkaç şehrin sakinleri nüfusu kendini Kuman olarak hissederek. Halk kültürü Doğu kültüründen, özellikle Avrasya’dan getirilmiş atlı nomad (konar göçer) kültürünün bazı bölümünü 20. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir.

Kumanlar Moğol İmparatorluğu’nun Batıya genişlenmesi için 13. yüzyılda (1239) Karpat Havzası’na gelmişlerdir. 1279 yılında Macar kralı tarafından yürürlüğe konulan Kuman Kanunu uyarınca Tuna-Tisa Nehri arasına, Körös-Maros Nehri kenarına ve Büyük Macar Ovasının şimdiki Büyük Kumanistan topraklarına yerleşmişlerdir. Buna rağmen takriben bir yüzyıla kadar göçmen olarak yaşamışlardır. Ancak 16. yüzyılda eski hayat biçimini terk eden yerleşik hayata geçmişlerdir. (Györffy Gy.1987.47.)

Kumanların hakları Kuman Kanunu ile güvence altına alınmış,olup bu özel haklar, ottonomi hakki ile birlikte 19. yüzyılın ortalarına kadar yürürlükte olmuştur. Yavaş yavaş assimile olmaya başlamakla birlikte, hayat biçimlerinde Doğuya özgü özellikleri uzun süre muhafaza edilmiştir. Bu özellikle Kumanların kapalı bir topluluk olarak yaşamalarından ötürü olabilir. İşte bu nedenlerden dolayı Kuman dilindeki özellikle coğraf adlar, özel adlar, hayvancılıkla ilgili kelimeler ve örf ve adetlerinin büyük kısmı bu zamana kadar muhafaza edilmiştir. Büyük Kumanistan halk kültürünü işte bu özellikler oluşturmuştur. (Pálóczi Horváth A. 2014.210-224.)

Kumanı kültürünün en arkaik anıları, coğrafya adlarıdır. Kıpçak-Türk dili 16. yüzyılın sonuna kadar yavaş yavaş unutulmuş, ama, coğraf adları ve hayvancılıkla ilgili sözler – çoban kültürü ötürü bugüne kadar kalmıştır. Dil bilgileri 20. yüzyılın sonuna Gyula Németh, László Rásonyi, István Kongur Mandoky, Imre Baski’nin araştırmaları neticesinde çıkmışlardır. (Bartha J. 2018.29-45.)

Cografya adlarında en eski ve enteresan olan isimler şehirlerin sınırında olan kurganların (höyükler) olan isimleridir. Bu kurganlar takriben 4 bin yıl öncesine ait olup, Kumanlar geldiği zaman tabii olarak artık buradaydıkları için kendi Kuman diliyle ad verilmiş. Karcag sınırında 63 tane kurgan adı olup, bunlardan bazılarının gerçekten Kumanca olduğunu biliyoruz: *Bengecseg* (bengüçük), *Kormánycsok* (kurbançık), *Zádor* (Salgor), *Orgondaszentmiklós* (orkun dağ) vs.e Hatta, şehrinin adının Kumanca olduğunu *Karcag* (Karsak – tilki) Kuman olduğunu, *ad büyüsünü* (*ad magiya*) hem Gyula Németh, hem István Kongur Mándoky incelemiştir. Cografya adlarının çoğu, orta çağa has olan hususiyet gibi insan adlarında gelmiştir. (Mándoky Kongur I. 1993. 35-78.)

Kuman kültürünün halk inançdaki yansımaları Gök Tanrı inancıdır. Saman (Kam) özellikle Büyük Kumanistan ve komşu bölgesi, Hortobágy halk inançında kalan *táltos* (*şaman*) 20. yüzyıla kadar yaşamıştır. Ama görevi Türklerin Kamlarından farklı olup *taltos* şamanlardan ayrılmış, *táltos* (*saman*) özellikle hayvanlar tedavi edip kötü havadan ötürü

boğa olarak mücadele etmiştir. Táltos şekli halk kültüründe canlandığı için bu konuyla ilgili halk sanatında, özellikle çoban sanatında nice resim hazırlanmıştır. (Bartha J. 2002.46-49-)

Örf ve âdetlerimizde düğünle ve gömme âdetlerimizle ilgili bazı Kuman motiflerine dikkat çekmek istiyorum. Özellikle düğünle ilgili âdetlerimizde nice Doğu ve Doğu Avrupadaki âdet-motifi, *gelin hediyesi*, *kalım (başlık parası)*, *elma simgesi*, *düğün bayrağında* yaşamaktadır. *Yol bağlanması*, *sağdıç*, ve *koyun başının ritüelli dağıtını* bugünkü Kazak âdetleriyle paralellik göstermektedir.

Bu paralellik Macaristan Kumanlarının Orta-Asya kültürü ile ilişkisinin en iyi şekilde göstermektedir. (Györgyi E. 1990.37. Dankó I.1962.565-569.)

Düğünlerde özel bir görevli, *vőfély* zaten Türk düğünlerindeki *sağdıç ile* akrabadır. (Szentesi Tóth K. 1929.34.) Görevleri hemen emen aynıdır. O düğünde katılan misafirlerle uğraşır, yemekleri şiirlerle getirip sürekli misafirlerini eğlendirir. Bu *vőfélyversek* (sağdıç şiirleri) zaten bütün düğün olayını şiirlerle ebedileştirir. Sağdıç becerikli, iyi konuşan bir erkek olabilir, bu meslek genellikle babadan oğluya kadar geçer. Elle yazılmış defteri köylerde genç *vőfély*-e verilir. Burada, Büyük Macar Ovas'nda düğün bayrağı simge olarak kültürümüzün çok eski bir hatırasıdır. Atların başına takılmış *baş örtüsü* Orta Asya'daki kazakların simgesine paralellik göstermektedir. Ármin Vambéry 19. yüzyılda doğan makalesinde enteresan motiflere dikkat çekmiştir :”Düğün alayında, gelin damatın evine giderken yoldan geçtiği sıra zamanında ayrı ayrı oyunlar yapılır. Birinci at arabasında gelin yengeleriyle oturur. Delikanlılar gurubun etrafında fir dönüyor. Bir kimse çabuk atlamakla ilk olarak geline ulaşırken, ödül olarak bir *baş örtüsünü* alıp kendi atların başlığına (yulara) takar. , (Vambéry Á. 1966.356.) Bu şekilde bu ödül olarak alınan baş örtüsü düğün törenin simgesi. Büyük Kumanistanda bugüne kadar bu düğün bayrağı, Kuman kültürünün güzel bir yadigarı olarak yaşamakta olup, bu şekilde düğün simgesi olarak sayılmaktadır.

Kuman kültürüne ait muhafaza edilen bir başka simge de Kumann Başbuğudur (kapitan). Kumanlar eski zamanlarda a hukuken autonomda yaşalarmıs. Hakimlerini kendi kendine seçmişlerdir, onların üstünde ancak naip (vali, genel vali) vardı. Ama , 19. yüzyılın sonunda doğmuş vilayet düzeni Kuman kaptanın unvanı erdirmiştir, hakları elinden alındığı için, tabii olarak autonómi hakı da sona ermiştir. Buna rağmen folklorda Kuman kaptanı sembolik olarak kalmıştır. Kuman şehirlerde bu kaptanın unvanı (sembolik) olarak 2000 yılından beri her yılında yeniden verilir. Her şehir kendi kaptanı seçer. Kuman kaptanı unvanı almış olan kişi Kumna kültürü için çok çalışan saygın bir insan olur. (Bartha J. 2018.14.)

Gömme âdetlerimizde kurganların üstünde duran *balballar* Kumanların özelliklerinden birisi olarak sayılır. Bu balballar, 9. yüzyıldan beri Kumanların göç yolunu göstermektedir. Macaristan'a geldikten sonra, yerleşim yerlerinde taş (dağ) olmadığı halde böyle balballar ağaçtan dikilmiştir.(Selmeczi L. 1982.95.) Bunların izlerine çok sayıda rastlanmaktadır. Özellikle bunlara yer adlarında rastlıyoruz meselâ Karcag yanında olan bir kurganın adı: Kormancsok – *kurbancik*, (yani bu balbalların önünde kurban kesilmiştir), başka bir örnek: *kunkép – Kuman resmi* (*bu balbal heykeller insan yüzünü, ve orta çağda ait olan askerlik giysisini göstermektedir.*) Kumanların arasında yas rengi olarak koyu mavı kullanılırdı. Bu renk tabut sürülmüş ve insanlar yas tuttuğu zaman koyu mavı renkte kıyafet giymişlerdir. Nitekim bu âdet aslında Büyük Kumanistan'dan Sırbistan'a giden insanlarda 20 yüzyılın başına kadar yaşamıştır. (Selmeczi L. 1992.95-98.)

Arkeolojik kazı yapıldığı zaman enteresan bir sonuç ortaya çıktı: Karcag-Orgondaszentmiklós Kuman köyü mezarında ölünün başının altında iki çeşit bitki bulunmuştur. *Pelin otu (Artemisia absintium)* ve *anyarozs (Secale cornutum)* bitkileri zaten *uyuşturucu özlü* bitkiler olup, herhalde tedavi amacıyla mezara koyulmuş olmalıdır. Sonuncu bitkiden 1935 yılında bir Amerikalı araştırmacı maalesef dünyada ünlü LSD adlı uyuşturucu maddeyi üretmiştir.(Selmeczi L. 1982.25-98; Hoppál M. 1982.325-363)

Halk beslenmesinde et kurusu, tütülenmiş et ve koyun etinin özel bir şeklinde pişirmesi bölgemize karakteristik bir özellik vermektedir. Normal yamanda halk besin temeli darıyı kullanmıştır, ama bayramlarda her ailede koyun kesilmiştir. Ev sahibi en saygın misafire kesilen koyunun başını sunmuştur. Koyun başını ritüeli dağıttığı düğün adetlerimizde bugünde devam etmektedir. Bu ádet Kıpçaklarda, Kazak ve Kırgız halk kültürüyle paralellik göstermektedir. (Bartha J. 2017.171-192.)

Halk giyinişinde, özellikle *çoban kepenegi, özel sapkasının formu*, ve genellikle *çoban kıyafeti*, Doğu kültürünün izle muhafaza eder. Çoban kepenegi Macarca 'szür' (sür) hem adı, hem sekli Türk çobanların kepenegiyle akrabalık göstermektedir. (Gáborján A. 1976.227.) Bu giyiniş 19.-dan beri artık bayram kıyafeti halinde gelmiştir, bu zamandan beri daha gösterişli hale gelmiştir, her Kuman şehrinde bu kıyafetlerde aynı renkler, ama başka-başka motifler kullanmıştır. Kepenğin formu ve bazen de motifi (meselá 'çiçekte çiçek') Osmanlı kültürünün etkisini göstermektedir. Bu çoban kepenegi bütün Karpat havyasında yayılmış bir kıyafet olduğu halde en arkaık örneği Büyük Kumanistan alanında ortaya çıkmış.(Gáborján A. 2000.25.)

Halk kıyafetlerinde yuvarlak *kadın kürkü* enteresandır. Kavkaza'daki *burkanın* akrabasıdır. Koyun derisinden hazırlanmış, süslü bir giysidi. Büyük Kumanistan'dan özellikle Romanya'da Erdel tarafına dağıtılmış.

Yukarıda söylediğimiz gibi 13. yüzyılda Macaristan'a gelmiş, ama yavaş yavaş Macar'lara entegre olmuş Kumanların kendi kültürünün özellikle Kuman dilinin nice anıları, özellikle etnik kimliğini bugüne kadar muhafaza etmiş olduğunu tespit edebiliriz.

ESKİ TÜRKÇEDE KAYNAĞI SAYI OLAN SÖZCÜK TÜRLERİ

Öğr. Gör. Selin BAYRAK

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye

selinsenaysoy@gmail.com

Giriş

Dillerin söz varlığını oluşturan sözcüklerin ortaya çıkışı; dili konuşanların sosyo-kültürel yapıları ile doğrudan ilgilidir. Her bir toplum, yaşam şekline bağlı olarak ihtiyaç duyduğu anlam/kavram alanına paralel olarak kavram ve nesneleri adlandırmıştır. Bu bağlamda dillerde söz varlığına ait, belli bir anlam/kavram alanına ait sözcüklerin eskiliği ya da varlığı doğrudan toplumun algısı ve yaşam şekliyle ilgilidir.

Dillerdeki sayı sözcüklerinin ortaya çıkışı da, toplumları ihtiyaçları ile mümkün olmuştur. Başlangıçta nesneleri tanımaya ve adlandırmaya başlayan insanoğlunun, nesnelerin çoğalması ve çeşitlenmesi ile adetlerini belirleme ihtiyacı doğmuş ve böylece sayılar ortaya çıkmıştır. Muhtemelen daha küçük ve basit sayıları kullanan insanlar, zamanla basamaklar arasındaki sayıları da kullanmaya başlamışlardır

Örneğin; koyun, keçi sahiplerinin hayvanlarının otlak seferinden sağ sağlim dönüp dönmediğini belirlemeleri gerekiyordu. Komutanların, askeri seferler sonucunda askerlerinin sayısının tam olup olmadığını, varsa verilen kayıplarının sayısını bilmesi gerekiyordu. Alet, silah, yiyecek saklayanların sakladıkları eşyalarda eksikler olup olmadığını belirlemeleri gerekiyordu. İnsanların, dinsel törenlerinin vakitlerini tayin etmeleri gerekiyordu. Kısaca bu sebepler, insanları, “sayılar”ı keşfetmeye zorlamıştır. İnsanların, ilk sayı denemeleri bilinçli olmamış; sadece “tek, çift ve çok”u tanımlayabilmişlerdir. Örneğin, ilk zamanlarda Okyanusya, Amerika, Asya, Afrika dillerinde sayı sözcükleri olarak, “bir, iki ve çok”tan başka bir sayı adı yoktu. Ancak, bugün sonsuz sayılara sahibiz ve bu sayılarımızın keşfini de Hint uygarlığına borçluyuz.

Sayı sözcüklerinin sayısal değer olarak birimlerin kaç adet olduğunu göstermesine ilaveten her toplum, kendi yaşayış ve dünyayı algılayış şekline göre sayılara, sayısal değerlerinin yanında çeşitli anlamlar da yüklemiştir. Bununla birlikte sayı sözcükleri, temelde sayısal değerlerini koruyarak, eklenen yapım ekleriyle beraber yeni sözcükler de oluşturmuştur. Örneğin, Eski Türkçe dönemine ait Altun Yaruk’ta görülen “ikircik, kuşku” anlamlarına gelen “*ikireçgü*” ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’te görülen “tereddütlü, kararsız” anlamlarına gelen “*ikirçgün*” ve “tereddütte kalmak” anlamına gelen “*ikirçgün bol-*” kelimeleri Türk milletinin dünyayı algılayış şekline göre sayılara verdiği anlamları göstermesi açısından önemli örneklerdir. Bu örneklerde Türk milleti, “iki” sayısından, birden fazla durum arasında kalmayı ifade etmek üzere yeni kelimeler türetmiştir.

Bu bildiride Eski Türkçede sayı sözcüklerine yapım eklerinin getirilmesiyle oluşan yeni sözcükler belirlenerek bu sözcüklerin sözcük türleri yorumlanacaktır. Sıra sayıları çalışmanın tümünde ele alınmamış sadece “iki ve üç” sayısından türeyen sıra sayı sıfatları bildiride sunulmuştur.

Eski Türkçede kendi kavram alanının dışında başka kavram alanlarını ifade eden, sözcükselleşen sayılar genellikle “bir, iki ve üç” sayılarıdır. Aşağıda da görüleceği üzere, “bir” sayı sözcüğü ve “iki” sayı sözcüğünde bu sözcükselleşme daha sık görülmüştür. Bunun en önemli sebebi, “bir” sayı sözcüğünün “tekliği” ifade etmede kullanılması ve iki sayı

sözcüğünün de “çokluğu” ifade etmede kullanılış olmasıdır. Eski Türkçe metinlerde mübalağa için büyük sayılar kullanılmış olmakla birlikte, bu çevreye ait metinlerde ikilik ve daha çok çokluk için sadece “iki” sayısı kullanılmıştır. Bu anlam alanları için ikiden sonraki sayıların kullanılmamış olması ilginç bir durum arz etmektedir. Bu çerçevede üç, dört, beş gibi sayılar ikilik ve çokluk için yeni sözcükleri yaratmaya dair örnekler sunmaz. Bunun sebebi ise, insanoğlunun zihin dünyasında iki sayısının ifade ettiği rakamsal değer in ötesinde, tek başına “çokluk”u temsil etmesinden kaynaklanmaktadır.

1. “Bir” Sayı Sözcüğü

“Bir” sayı sözcüğü daha çok “teklik” anlamını içerir. “Bir” sayı sözcüğünden türeyen isim, sıfat ve fiil gibi sözcük türlerinden de teklik kavram alanıyla ilişkili sözcükler türetilmiştir.

1.1. “Bir” Sayısından Türeyen İsimler

birke “Tek, birleşik, müttehit” (<bir+i+k-e) [bir (İK) +i (Y.S.) +k (İFYE)+ e (Zarf-fiil eki)]

“Ança kazanıp **birki** bodunug ot sub kılmadım.” “Öylece çalışıp çabalayıp **birleşik** halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim.” (KT. D 27)

“On iki ükek ol bularda adın kayu iki evlig kayu **birke** in.” “Bunlardan başka bir de on iki burç vardır; bunlardan bazısı iki evli, bazısıysa **tek** evlidir.” (KB. 138)

birlik “Birlik, vahdet” (<bir+lik) [bir (İK) + lik (İİYE)]

“Sakışka katılmaz sening **birliking** tözü nengke yetti bu erkligliking.” “Senin **birliğin** hesaba gelmez, bu kudretin her şeye hakimdir.” (KB. 9)

1.2. “Bir” Sayısından Türeyen Fiiller

birik- “Toplanmak, bir olmak, birikmek” (<bir+i+k-) [bir(İK) +i(Y.S.) k-(İFYE)]

“k[a]zganmış buyan edgü kalınçlarının eşilü **birikü** kelip tüş bėrmeki üze ıdok tujit orduda orun ornag tuta y(a)rıkamış erip..” Kazandığı sevapların azala çoğala **birikip** sonuç vermesi ile kutsal tuşita cennetine yerleşerek buyurmuş.” (DKPAM 44)

“Bu din dünya birle **birikmeki** sarp kavuşmaz ikigün munı bilse tap.” “Dinin dünyayla **birleştirilmesi** güçtür; bu ikisi bir araya gelmez, bunu bilmek yeterlidir.” (KB. 5312)

1.3. “Bir” Sayısından Türeyen Edatlar

birle “İle, birlikte, beraber” (<bir+le) [bir (İK) + le (İİYE)]

“Eçim kagan **birle** ilgerü Yaşıl ügüz, Şantung yazıka tegi süledimiz, kurıgaru Temir kapıgka tegi süledimiz; Kögmen aşu Kırkız yiringe tegi süledimiz.” “Amcam hakan **ile** doğuda Sarı ırmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettik; Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırkız ülkesine kadar sefer ettik.” (K.T. D17)

“Kim hormuzta tengri(te) ulatı ulug küçlüg tengri(ler) kirit atlıg dıdımlıg başları öze yinçürü töpün yükünmiş tözün bursong kuvrag erdni kutınga men kirtülüg upası (bo)z bay tirek yidleg **birle** (i)lgimizni kavışurup töpümin (yir)ke tegürüp ayayu ağırlayu (yinçürü) (y)ükünür men.” “Tanrı Hormuzta ve öteki büyük, güçlü tanrılar Kirîta denen taşlarla süslü başları ile önünde eğildikleri asıl cemaat cevheri huzûrunda ben gerçek mümin Boz Bay Tirek, Yidleg **ile** ellerimizi kavuşturup başımızı yere koyarak hürmetle secde ederiz.” (Maitri 2,58)

“Mantal otirasınta oy kazıp bir ulug çöpün kömüp üzesinte suv akguluk yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte ol sokmış otug suv **birle** kayınturup ursun.” “Alanın ortasına çukur kazıp büyük bir çomak gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su **ile** kaynatarak o ağaç üzerine koysun.” (A.Y. 477,16)

“Y(a)ruk tengriler y(a)rıkazunun yavaşım **birle** yakışıp arıdılmalım.” “Nurlu Tanrılar lûtfedip buyursun, yumuşak huylum **ile** birleşip (hiç) ayrılmayalım.” (Manichaica II, T.M. 419, 16)

“Yirsuvda uzun yaşaddıh erser öküş ögrünçü mngüh siznii **birle** körzün erti.” “Yer suda uzun yaşadık ise, çok neşeli (ve) sevinçli (yaşadık ise) sizinle **birlikte** görsün.” (Manichaica III, T.M. 515, 12)

“Tegre turup külüşgüçi t(i)nlıglar y(i)me uzatı anı **birle** açığ emgek emgenürler...” “Çevresinde toplanıp neşeyle eğlenen insanlar da onunla **birlikte** sürekli acı çekerler.” (DKPAM 3073)

“Katıglan ukuş **birle** basgıl hava havaka basıksa bolur er yava.” “Gayret et akıl **ile** hava ve hevesi zapt ve rapt altına al; kendisini hava ve hevese kaptıranın hayatı boşa geçer.” (KB.5403)

1.4. “Bir” Sayısından Türeyen Zarflar

birkerü “Birlikte, beraber, hepsi, bir arada, tümüyle” (<bir+kerü) [bir (İK) +kerü(İİYE)]

“Asurılar arkası t(e)ngriler kuvragı yme **birkerü** yumgın bir deg ögerler edremingizni atayu.” “Asuri Tanrılarının topluluğu da yine hep **birlikte** erdeminizden söz ederek sizi överler.” (A.Y. 492,15)

“Üstün t(e)ngri altın yal(a)nguk **birgerü** yığılsar monuñ bilge biliginte artuk üstün bolup yêgedgeli umazlar..” “Yukarıda Tanrı, aşağıda insanlar **hep bir araya** gelseler, bunun (maymunun) bilgeliğinden daha üstün olamazlar.” (DKPAM 4058)

birkiye “Bir tanecik” (<bir+kiye) [bir (İK) +kiye(İİYE)]

“Muna amtı **birk(i)ye** y(i)[me] nizvanıların tarkaru umadın ölüp ka[yu] yolça bargulukumın arıtı bilmez m(e)n.” “İşte şimdi **bir tanecik** de (olsa) ihtirasları uzaklaştıramadan ölüyorum, hangi yol üzerinde gideceğimi ben asla bilmem.” (DKPAM 2661)

birtem “Toptan, büsbütün, tamamen, birlikte, birden, bütünüyle” (<bir+tem) [bir (İK) + tem(İİYE)]

“Yene y(e)me kayu tnl(ı)glar birök tört türlüğ nomlarka tükellig erser.. Ötrü ol tnl(ı)glar tsuy ayıg kılınçlıg kkir tapçaların **birtem** arıtgalı uyurlar.” “Yine de bazı canlılar, eğer, dört tür öğretilere (Dharma) hakim iseler, daha sonra o canlılar kötü davranışlı kir-pasaklarını **toptan** temizleyebilirler.” (A.Y. 147,6)

“...in **birtem**... analı b...” “... **birlikte**... ana ve... (Maitri 93,10)

“amtı muna m(e)n burhan kutı küsüşin bo etöz[ü]min esirkençsiz köñülün titip ıdalap ol iglig erke buşı bërıp iğın togasın **birtem** kètereyin tēp tēdi..” “İşte şimdi, ben Buda kutsallığı temennisiyle bu bedenimi hiç pişmanlık duymadan terk edip o hasta adama (bedenimi) sadaka (olarak) verip hastalığını **tamamen** gidereyim” dedi.” (DKPAM 2816)

“Üçünçi takı bir bor içse seve siziksiz bu er boldı **birtem** yaya.” “Üçüncüsüye içkiyi sevmektir; buna tutulan, şüphesiz ki **tamamen** boş yaşamıştır.” (KB. 339)

birer birer “Birer birer, tek tek, yavaş yavaş” (<bir+er bir+er) [bir (İK)+ er(İİYE) bir (İK)+ er(İİYE)]

“Ne içün tiser **birer birer** adakın bap kemişip ...” “Ne için denecek olursa **birer birer** ayak bağı düşürüp ...” (Manichaica III, Nr. 14, 3)

“**Birer birer** tına to[lp] marımları [ba]rça tegşilip küçsirep bar[ıp]...” “**Tek tek** nefes alarak bütün uzuvları tamamıyla değişip güçten düşüverdi.” (DKPAM 1828)

“Öküş sözleme söz **birer** sözle az tümen söz tügünün bu bir sözde yaz.” “Sözü çok söyleme, az ve **birer birer** söyle; binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz.” (KB. 172)

2. “İki” Sayı Sözcüğü

“İki” sayısı “çokluk”u ifade eder. “İki” sayı sözcüğünden türeyen isim, sıfat ve fiil gibi sözcük türlerinden de çokluk kavram alanıyla ilişkili sözcükler türetilmiştir.

2.1. “İki” Sayısından Türeyen İsimler

İkireçgü “ikircik, kuşku”

“**İkireçgü** köñül tutmazun.” “Gönlünde **kuşku** barındırmazın.” (A.Y. 487,5)

2.2. “İki” Sayısından Türeyen Sıfatlar

ekinti ~ ikinti ~ ikinçi “ikinci” (<iki+nti) [iki (İK)+ nti (İİYE)]

“**Ekinti** Antarguda süngüşdüm.” “**İkinci** olarak Antargu’da savaştım.” (B.K. D30)

“**Ekinti** Işbara Yamtar boz atıg binip tegdi.” “**İkinci** olarak Işbara Yamtar’ın boz atına binip hücum etti.” (K.T. D34)

“Bir ulug bedük king alkag bolmak **ikinti** körklüg ..” “Biri(ncisi): büyük ve geniş olmak. **İkincisi**: güzel .. olacak.” (Maitri 20,9)

“**İkinti** tütrüm tering yörüglüg nom tözinte ayıglamaksız çulvusuz erser ..” “**İkincisi**, keskin, derin anlamlı öğreti (Dharma) esasında (Svabhâva) kötölemeksiz, küfürsüz ise..”(A.Y. 147,10)

“**İkinti** bilge bilig üçünç yigedmek törtünç sevinmek bişinç tavranmak altınç kirtü yitinç kirtgünmek sekizinç serinmek tokuzunç könin ermek onunç edgü kılınçlıg bir yigirmenç tüz köngülüg iki yigirmenç yaruk ...” “**İkincisi** hikmetli (olmak), üçüncüsü yüceltmek, dördüncüsü sevinmek, beşincisi davranmak, altıncısı doğru (olmak), yedincisi inanmak, sekizincisi katlanmak, dokuzuncusu dürüst olmak, onuncusu iyi işler (yapmak), on birincisi doğru gönüllü (olmak), on ikincisi aydınlık (olmak)...”(Manichaica III, T.M. 423b, 1)

“*Biri til köni bolsa kavli bütün **ikinçi** törü kılsa ilke kutın.*” “Biri doğru sözlü olmak, **ikincisi** memlekette kanunu devletle uygulamak.”(KB. 5903)

ikisiz “İkincisi olmayan” (<iki+siz) [iki (İK) +siz (İİYE)]

“*Bahşım ol tip sözleyü kirtgün-teçilerig ançulayu kelmişning et’özi birle **ikisiz** bir yanglıg erür tip bilmiş k(e)rgek.*” “Öğretmenim ol deyip konuşup inanacakları şekilde gelmiş olan vücuduyla **ikincisi olmayan** bir biçimdedir diyerek bilmiş olmalı.” (A.Y. 78,3)

ikintisiz “Emsalsiz, eşsiz, ikincisiz, benzersiz” (<iki+nti+siz) [iki (İK) +nti (İİYE) +siz (İİYE)]

“*Kop edgülnerning turuğı ornı bolmuş kop kamag nomlar öze **ikintisiz** erklig türklüg kamag (t)ınlıglar öze tüz ulug yarlıkıançuçı (bi)liglig erür.*” “Bütün bu iyiliklerin sığınağı, yeri olmuş; bütün din kitapları üzerine **emsalsiz** ve güçlü, kuvvetlidir. Bütün yaratıklar üzerine pek büyük merhamet besler.”(Maitri 48,20)

2.3. “İki” Sayısından Türeyen Zarflar

ikile “İki kez, iki defa, tekrar, yeniden” (<iki+le) [iki (İK)+ le (Enklitik)]

“*Birükiye birmez ök erser siz mini **ikile** tünerig kınlıkta (kemişgey)ler tünin künin tokıaylar.*” “Eğer bana bir şey vermez iseniz beni **tekrar** karanlık hapishâneye (atacaklar) gece gündüz dövecekler.” (Maitri 11,5)

“*Yumulmadı yandru **ikile** közi odug yattı saknu irikti özi.*” “Düşünceler içinde gözleri **bir daha** yumulmadı; uyuyamadı ve kendisini çok yalnız hissetti.” (KB.5674)

ikileyü “İkileştirerek, yeniden, tekrar, ikinci kez” (<iki+le+y+ü) [iki (İK)+ le(Enklitik) + y (Y.S.) +ü (Enklitik)]

“*Sarasvati t(e)ngri kızı t(e)ngri t(e)ngri burkannıg bo y(a)rılıgın eşidip **ikileyü** t(e)ngri t(e)ngri burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp öz orunıta oluru teginti.*” “Tanrıça Saravati, Tanrı(lar) Tanrısı Buddha’nın bu buyruğunu dinledikten sonra **bir kez daha** Tanrı(lar) Tanrısı Buddha’nın ayağına eğilip başıyla secde ederek yerine oturdu.”(A.Y. 481,9)

“*İkileyü ol p(e)rikan katun ordusingaru bardım.*” “**Tekrar** o Peri Kraliçesi ordusuna doğru gittim.”(Manichaica III, T.II, D.181, 4)

*“ant[ag] osuglug ot em al altag yaratı[glıg] kalmaşapadê eligniş etözinteki yügin kanatın kèterip **ikileyü** baran(a)s kentde el han ornınta olgurtıdı.”* “(Hükümdar Sutasoma), bu şekilde ilaçla ve (uygun) bir metotla (tüy ve kanatla) bezenmiş Hükümdar Kalmāşapāda’nın vücudundaki tüyleri, kanatları yok edip (onu) **tekrar** Bārānas şehrindeki tahtına oturttu.” (DKPAM 1726)

ikin ikin “Tekrar tekrar” (<iki+n iki+n) [iki (İK) +n (vasıta hâl eki) + iki (İK) +n (vasıta hâl eki)]

*“Amarıları örtlög yalınlig kızıl bakırlag naralar içinte beklenmiş amarıları **ikin ikin** örtөнür.”* “Bazıları kızgın, alevli, kızıl bakırlı cehennemler içinde bağlanmış bazıları **tekrar tekrar** yanar.”(Maitri 68,21)

3. “Üç” Sayı Sözcüğü

“Üç” sayı sözcüğü de iki sayı sözcüğünde olduğu gibi “çokluk”u ifade eder. “Üç” sayı sözcüğünden türeyen isim ve sıfat gibi sözcük türlerinden de çokluk kavram alanıyla ilişkili sözcükler türetilmiştir.

3.1. “Üç” Sayısından Türeyen Sıfatlar

üçünç (<üç+ü+nç) [üç (İK)+ ü (Y.S.) nç (İİYE)]

“Üçünç [Çuş başınta sü]ngüşdüm.” “**Üçüncü** olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım.” (B.K. D30)

“Üçünç Yegen Silig Beging kedimlig torug at binip tegdi.” “**Üçüncü** olarak Yeğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (K.T. D33)

“Bu üçünç boşgutsuz arhant dıntar titir.” “Bu, **üçüncü** ‘öğrenmeyen, velidir.” (Maitri 2, 9)

*“Altun önglög y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom bitigde kılınç adartmakın öçürmek atl(ı)g bişinç bölük **üçü[nç]** tegz[inç]...”* “Altın renkli, parlak parıltılı her (şey)den (çok) yükseltilmiş, öğreti (Dharma) hükümdarı adlı öğreti kitabında davranış engellemesini yok etmek adlı beşinci bölüm **üç[üncü]** to]mar...”(A.Y. 130a, 4)

*“İkinti bilge bilig **üçünç** yigedmek törtünç sevinmek bişinç tavrınamak altınç kirtü yitinç kirtgünmek sekizinç serinmek tokuzunç könin ermek onunç edgü kılınçlıg bir yigirminç tüz köngülüg iki yigirminç yaruk ...”* “İkincisi hikmetli (olmak), **üçüncüsü** yüceltmek, dördüncüsü sevinmek, beşincisi davranmak, altıncısı doğru (olmak), yedincisi inanmak, sekizincisi katlanmak, dokuzuncusu dürüst olmak, onuncusu iyi işler (yapmak), on birincisi doğru gönüllü (olmak), on ikincisi aydınlık (olmak)...”(Manichaica III, T.M. 423b, 1)

“Üçünç karşı içre köni tutsa öz yırak tutsa tengsiz yaragsızda köz.” “**Üçüncüsü** saray içinde doğru hareket etmeli; uygunsuz ve yakışsız işlerden uzak durmalı.” (KB. 4122)

3.2. “Üç” Sayısından Türeyen Zarflar

üçleyü “Üçleştirerek, üç kez, üçüncü kez, tekrar, yeniden” (< üç+le+yü) [üç (İK)+ le(Enklitik)+ y (Y.S.)+ ü (Enklitik)]

“*tëgin anası [...]*LY’ ekileyü **üçleyü** ötle[*yü...*] tıdtı..” “Prensin annesi ... ikinci **üçüncü** kez nasihat ederek ... engelledi.” (DKPAM 4004)

Sonuç

Sayılar, insanlığın en büyük keşiflerinden biridir. Bazı diller, sayısal değerlerinin yanı sıra bu sayılara çeşitli anlamlar yüklemiştir; bazıları ise yapım ekleri sayesinde yeni kavramlar oluşturmuştur. Ancak temelde sayı sözcükleri barındırdıkları sayısal değerlerden anlam açısından uzaklaşmamıştır. “bir” sayı sözcüğü tekliği ifade etmeye, “iki” sayı sözcüğü ise çokluğu ifade etmeye devam etmiştir.

Eski Türkçe döneminden Köktürk Yazıtları, Altun Yaruk, Maitrisimit, Manichaica II,III, Daşakarmapathāvadānamālā, Kutadgu Bilig adlı eserlerden yola çıkılarak oluşturulan çalışmada, sayı sözcüklerine gelen yapım ekleri ve oluşan yeni sözcüklerin sözcük türleri incelenmiştir. “bir” sayı sözcüğünden meydana gelen “birke, birlik” isim olarak, “birik-“ fiil olarak, “birle” edat olarak, “birkerü, birkiye, birtem, birer birer” zarf olarak; “iki” sayı sözcüğünden meydana gelen “ikireçgü” isim olarak “ikinti, ikisiz, ikintisiz” sıfat olarak, “ikile, ikileyü, ikin ikin” zarf olarak; “üç” sayı sözcüğünden meydana gelen “üçünç” sıfat olarak, “üçleyü” zarf olarak kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde sıra sayı sözcüğü oluşturan +nç eki Eski Türkçede üç ve daha sonraki sayılarda düzenli bir şekilde görülmektedir. “birinci” kelimesi yerine Köktürk döneminde *eng ilki, ilki* sözcükleri Uygur döneminde *eng ilki, ilki, başkıntı, bir, öng* sözcükleri kullanılmıştır. “ikinci” kelimesi yerine Köktürk ve Uygur dönemleri *ekinti ~ ikinti* sözcüğünü kullanılmıştır. “birinci” ve “ikinci” sıra sayı sözcükleri Karahanlı dönemine kadar görülmemektedir. Aynı durum İngilizcede de söz konusudur. İngilizce de “birinci, ikinci ve üçüncü” sıra sayılarını ifade ederken “first, second, third” kelimelerini kullanır ve dört sayı sözcüğünden sonra diğer sayı sözcüklerine düzenli olarak +th eki (fourth, fifth, sixth...) gelir.

Sonuç olarak, dünya dillerinde sıra sayılarının dışında örneklerine çok sık rastlanılmayan sayı sözcüklerine yapım ekleri gelerek yeni sözcükler türetme eğilimi Türk dilinin zenginliğinin bir göstergesidir.

Kısaltmalar

A.Y. = Altun Yaruk

D = Doğu yüzü

DKPAM = Daşakarmapathāvadānamālā

İFYE = İsimden fiil yapım eki

İİYE = İsimden isim yapım eki

İK = İsim kökü

KB = Kutadgu Bilig

K.T = Kül Tigin Yazıtı

Y.S. = Yardımcı ses

Kaynakça

Ayazlı, Özlem, *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Türk Dil Kurumu: 1051, Ankara, 2012.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu:260, Ankara, 2011.

Çetin, Engin, *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*, Karahan, Adana, 2012.

Ercilasun Ahmet Bican-Ziyat Akkoyunlu, Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Hacip, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig* (Çev. Arat, Reşit Rahmeti), Kabalcı, İstanbul, 2005.

Ifrah, Georges, *Rakamların Evrensel Tarihi I (Bir Gölgenin Peşinde)*, Tübitak, İstanbul, 2000.

Ifrah, Georges, *Rakamların Evrensel Tarihi VII (İslâm Dünyasında Hint Rakamları)*, Tübitak, İstanbul, 2000.

Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Türk Dil Kurumu:607, Ankara, 1994.

Kaymaz, Zeki, “Türklerde Sayı Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, s. 419-426, 2002.

Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu: 827, Ankara, 2014.

Le Coq, A.Von, *Türkische Manichaica Aus Chotscho II*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, Berlin, 1919.

Le Coq, A.Von, *Türkische Manichaica Aus Chotscho III*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, Berlin, 1922.

Şen, Serkan, *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, Yıldız, İstanbul, 2003.

DOMOJAKOV KÖYÜ (RUSYA FEDERASYONU/HAKASYA) ÖRNEĞİNDE HAKASYA ÇUVAŞLARININ DİL VE KÜLTÜR DURUMU ÜZERİNE TESPİTLER*

Doç. Dr. Bülent BAYRAM
Kırklareli Üniversitesi / Türkiye
bulentbayram01@hotmail.com

0. Giriş

Çuvaşlar Rusya Federasyonu içerisinde kendi özerk cumhuriyetleri dışında da geniş bir alana yayılmış bir şekilde yaşamaktadırlar. Çuvaş Cumhuriyetine komşu topraklarda yaşayanlar olduğu gibi ana vatanları olarak kabul edebileceğimiz bu cumhuriyetten uzakta Sibirya’da da hatırı sayılır bir Çuvaş nüfus bulunmaktadır. Sibirya’da bulunan bir başka Türk özerk bölgesi Hakasya Cumhuriyeti de Çuvaşların yerleşim alanlarından biridir. Cumhuriyetin başkenti Abakan’a yaklaşık altmış beş kilometre uzaklıkta olan Domojakov kötü Hakasya’da Çuvaş nüfusun en yoğun olduğu yerleşim birimidir. Nüfus yoğunluğuna bakıldığında genel olarak köyde yaşayanların etnik çeşitliliğine rağmen köyün bir Çuvaş köyü olduğunu söylenebilir. Bildiride, köyde yapmış olduğumuz alan araştırması verileri çerçevesinde Çuvaşça ve Çuvaş kültürünün köydeki durumu üzerine tespitlerde bulunulacaktır. Çalışma alanımızın halk bilimi olması sebebiyle yürüttüğümüz çalışma bir toplumsal dilbilim çalışması değildir. Sayısal verilerle bir çalışma yapılmamış olmakla beraber yapılan gözlemlerden elde edilen verilerden Çuvaşçanın ve Çuvaş kültürünün geleceği ile ilgili tahminlerde bulunmak mümkündür. Bu bakımdan bildiride Çuvaşçanın günümüzdeki durumu kadar yakın gelecekteki durumu üzerine derlemiş olduğumuz malzemelerden ve kayıtlardan yola çıkılarak genel tespitler ve değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Sibirya Çuvaşları ve Hakasya’da Çuvaşlar

Çuvaşlar günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir cumhuriyete (Çuvaş Cumhuriyeti) sahip olmakla birlikte Çarlık ve Sovyet Rusya’sının hâkim olduğu topraklara yayılmış bir şekilde günümüzde varlıklarını sürdürmektedir. Çuvaş nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerler genellikle İdil-Ural coğrafyasının özellikle Orta İdil bölgesi olmakla birlikte Sibirya bölgesinde de ciddi bir Çuvaş nüfusu bulunmaktadır.

Çuvaşların Sibirya coğrafyasında varlığı konusu çok eski tarihlerle ilişkilendirilmekle beraber tartışmasız bir şekilde kabul gören kitlesel göçlerin varlığı 19. yüzyılda görülmektedir. 16. yüzyılda Sibir Hanlığı dönemi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda Sibirya’da *Çuvaşskaya Gora* gibi dağ, *Çuvaşskiy Mıs* [Çuvaş Burnu] gibi küçük yerleşim birimleri adlandırmalarından yola çıkarak Çuvaşların Sibirya’daki varlığının 17. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda tespit edilen ticarî ve göç hareketlerinden daha öncesinde bulunduğu düşüncesini desteklemektedir. 17. yüzyıl belgelerinde Çuvaşların Tobol’a göçüşü, 18. yüzyılda Çuvaş tüccarların Ural ardına geçişi ve Tümen’de tarlalara sahip olduklarına dair bilgiler bulunmaktadır (Matveyev 2009; Kıran 2013: 317).

Çuvaşların Sibirya’ya kitlesel göçleri 19. yüzyılın sonunda başlamıştır. Bu sürece 1892-1904 yılları arasında Rusya’da yapılan avcılık, tarım reformlarının etkisi büyük

* Bu bildiri Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen ve 2016 yılında tamamlanan *Çuvaşçanın Söz Varlığı Derlem Tabanlı Bir Uygulama* başlıklı proje çalışmaları çerçevesinde yapılan alan araştırması malzemelerine dayanılarak hazırlanmıştır.

olmuştur. Göçmenlere Tobol, İrkutsk, Tomsk eyaletlerinde yer tahsis edilmiştir. 1885-1898 yıllarında Kazan ve Simbir eyaletlerinin her birinden her yıl ortalama sekiz yüz kişi göçmüştür. 1989 yılı nüfus sayımı verilerine göre Sibirya'nın farklı yerlerinde 4000'den fazla Çuvaş kayda geçmiştir. Bunların 640'ı Tobol, 2807'si Tomsk, 639'u da Yenisey eyaletlerindedir. 20. yüzyılın başında Çuvaş göçmenlerin sayısında ciddi bir artış görülmektedir (Matveyev 2009).

Çuvaşların Sibirya'ya kitlesel göçlerinin ikinci dalgası 1921-1929 yılları arasında olur. Özellikle 1921 yılındaki kıtlık zamanında 18.000 kişi göç etmiştir. 1920'lerin ikinci yarısında Çuvaşistan'dan yapılan göçler ise mülkiyet konusundaki yeni düzenlemelerle ilgilidir. Özellikle 1927 yılında 6000 kişi göç etmiştir. Göç edilen bölgelerde özellikle Ruslar ve Ukraynlarla birlikte yaşayan Çuvaşların yerleşim bölgeleri 1960'lara kadar büyümeye devam etmiştir. Bu kitlesel göçler ve yeni yerleştikleri bölgeler halk hafızasında önemli yer tutmuştur ve halk edebiyatının *Şmĭ Şĭr yurrisem* [Yeni yer türküleri] adı verilen eserlerde yansımaları bulunmuştur (Matveyev 2009).

Çuvaşların Orta İdil ve Ural bölgesinden bir sonraki göçü Sibirya ve Uzak Doğu'nun tabii kaynaklarının ihyası ve endüstrileşmesi ile ilişkilidir. Bu göçlere sebep olarak 1930'lu yıllarda mal mülke el konulması, baskı uygulamaları öne çıkmaktadır 1950-1970'lerde planlı ve organize bir göç dalgası söz konusudur. 1930-1950 yılları arasında Sibirya'ya binlerce sürgün gönderilmiştir. İnşaat ve sanayi sektöründe çalışmak için de gençler bu bölgelere göçmeyi tercih etmişlerdir. 1939-1959 yılları arasında Çuvaş Cumhuriyeti'nden Altay, Krasnoyarsk, Tümen, İrkutsk bölgelerine 35.000 civarında kişi göç etmiştir (Matveyev 2009).

Çeşitli sebeplerle yapılan göçler, sürgünler neticesinde günümüzde Batı Sibirya'da Tümen, Hantı-Mansı, Kemerov, Tomsk, Novosibirsk, Omsk, Altay'da; Doğu Sibirya'da da Krasnoyarsk, İrkutsk, Hakasya, Yakutiya, Çitin'de hatırı sayılır bir Çuvaş nüfusu yaşamaktadır.

2. Domojakov Köyü ve Çuvaşlar

Domojakov köyü Sibirya'nın diğer bazı bölgeleri ile karşılaştırıldığında Çuvaş nüfusunun daha az olduğu Hakas Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır. Hakasça adı *Tomzehal* [Томзехал] olan köy, cumhuriyetin başkenti Abakan'a 65 kilometre uzaklıktadır. Abakan-Askiz yolundan yaklaşık üç kilometre içeride yer alan köy, 1820 yılında kurulmuştur. İlk kuruluşundaki adı Tumizeh'tir. Köyün adı 1930'da Hızıl-aal, 1960'ta ise Domojakov olarak değiştirilmiştir. 2010 nüfus sayımına göre köyde 1069 kişi yaşamaktadır. Köyün nüfusu çok fazla olmamasına rağmen aralarında Hakas, Çuvaş, Kırgız, Özbek gibi Türk boylarının da yer aldığı 11 etnik grup köyde bulunmaktadır. 1950'li yıllardaki organize göçlerle köye yerleştirilen Çuvaşlar %47'lik oranla köydeki en kalabalık etnik grubu oluşturmaktadır. Çuvaşların ardından %36 ile Ruslar ve %16 ile Hakaslar diğer en kalabalık etnik gruplardır (Domojakov 2018). Ancak internet siteleri üzerinden ulaşabildiğimiz bilgilerde elden ettiğimiz bu bilgilerin aksine derleme çalışmaları esnasında başvurduğumuz kaynak kişiler, köy nüfusunun %70'ine yakının Çuvaş olduğunu beyan etmektedir. Burada karışıklığa sebep olan mesele büyük bir ihtimalle karışık evliliklerden kaynaklanmaktadır. Kaynak kişilerin tamamı Çuvaşçayı konuşan ve 1990'da gelmiş olan iki Çuvaşça öğretmeni dışında köye 1950'li yıllardan itibaren çocukluk dönemlerinde gelmiş olan kişilerden oluşmaktaydı. Kaynak kişiler arasında da karışık evliliklerin olduğunu tespit ettiğimize göre daha genç nesil arasında bunların giderek yaygınlaştığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Domojakov köyünde yaşayan Çuvaşların özellikle dil ve kültürel durumları ile ilgili konuya geçmeden önce dil ve kültür meselesi ile doğrudan ilgili olduğunu düşündüğümüz nüfus ile ilgili bazı mevzulara kısaca değinmek gerekir. Devlette ekonomik, siyasi, kültürel vd. alanlarda hâkim konumunda bulunan Rusların da gerek doğum – ölüm oranlarındaki dengesizlik gerekse ülke dışına göç gibi etkenler sebebiyle nüfusunun azaldığı görülmektedir. Rusya’da son yıllarda devlet desteği ve teşviki ile evlilik ve çocuk sahibi olma konusunda bir iyiye gidiş söz konusu ise de bu çabalar da henüz nüfustaki azalmanın önüne geçememiştir. Diğer bütün etnik gruplar da benzer sorunları yaşamakla birlikte Rus nüfusun yaşamadığı ama diğer etnik grupların güçlü bir şekilde hissettikleri sorun asimilasyon meselesidir. Rusya Federasyonu anayasası ile federasyona bağlı özerk cumhuriyetlerin anayasalarında anadilde eğitim, kendi kültürlerini yaşatma, gelecek nesillere aktarma konusunda kanuni düzenlemeler yapılmışsa da gerek bu kanunların uygulamasındaki sorunlar gerekse Rusya’nın kendi içerisinde giderek merkezileşmesi Ruslar dışındaki etnik grupların dil ve kültür asimilasyonunu hızlandırmaktadır.

Özellikle Sovyet sonrası dönemin azınlıkların geleceğini olumlu bir şekilde etkileyeceği düşünülürken bu dönem tam tersine ciddi başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Sovyet döneminde büyük oranda muhafaza edilmiş olan köylerin yaşam şartlarının ağırlaşması sebebiyle terkedilmesi, karışık evliliklerin Sovyet döneminden daha da fazla oluşu, şehirlere giden nüfusun başka etnik gruplarla kültürel etkileşimleri yanında modern dünya ile entegrasyonu süreci Ruslar dışındaki etnik kimlikleri gün geçtikçe eritmektedir. Bu sebeple Ruslar dışındaki etnik grupların nüfuslarındaki azalışın sebebi sadece doğum ve ölüm oranları ile ilgili değildir. Her geçen gün açıldıkları modern dünyada kendilerini Rus olarak ifade etmenin daha kolay ve izah edilebilir olacağı düşüncesi, karışık evliliklerden doğan çocukların Rus kimliğini ve kültürünü daha çabuk benimsemesi özellikle Çuvaşlar gibi Ortodoks Hristiyanlığı da benimsemiş topluluklar arasında nüfus sayımlarında kendilerini Rus olarak kaydettirmenin ya da milliyet belirtmemenin önünü açmaktadır. Aşağıdaki listede görüldüğü üzere Rusya Federasyonunun eyalet ve cumhuriyetlerinde yaşayan Çuvaş nüfusunun hızlı bir şekilde erimesinin temel sebepleri biraz önce sıraladıklarımızdan ibarettir (Rusya Federasyonu Çuvaş Nüfusu: 2002-2010)

	Çuvaş Nüfusu	
	2002 Nüfus Sayımı	2010 Nüfus Sayımı
Rusya Federasyonu	1637094	1435872
Çuvaş Cumhuriyeti	889268	814750
Tataristan Cumhuriyeti	126532	116252
Başkurdistan Cumhuriyeti	117317	107450
Ulyanovsk Eyaleti	111316	94970
Samara Eyaleti	101358	84105
Tümen Eyaleti	30205	25690
Moskova Şehri	16011	14313
Orenburg Eyaleti	17211	12492
Moskova Eyaleti	12530	12466
Saratov Eyaleti	15956	12261
Krasnoyar Eyaleti	16859	11036
Nijegorod Eyaleti	11364	9765
Kemerov Eyaleti	15480	9301
Sverdlov Eyaleti	11510	8304
Mari El Cumhuriyeti	7418	6025
Volgograd Eyaleti	8439	5851
Penza Eyaleti	6738	5614
Komi Eyaleti	7529	5077
Perm Eyaleti	7033	4715

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

İrkutsk Eyaleti	7295	4589
Tomsk Eyaleti	5881	3997

Yukarıdaki listede Hakasya’da Çuvaş nüfusunun 5000’in altında olması sebebiyle söz konusu cumhuriyete ait veriler bulunmamaktadır. Hakas Cumhuriyetinde Çuvaşlar nüfusları itibariyle yedinci sırada bulunmaktadırlar. 1939, 1959, 1979, 1989, 2002 ve 2010 nüfus sayımlarına göre ise Hakasya’daki Çuvaş nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Çuvaş nüfusunun cumhuriyetteki değişiminin daha iyi anlaşılması açısından en kalabalık nüfusa sahip ilk yedi halka ilişkin bilgiler de bu tabloda sunulmuştur (Hakasya’da Çuvaşlar 2010):

	1939	1959	1979	1989	2002	2010
Toplam Nüfus	272730	411047	498384	566861	546072	532403
Ruslar	205254	314455	395953	450430	438395	427647
<u>Hakaslar</u>	45799	48512	57281	62859	65421	63643
<u>Almanlar</u>	333	10512	11130	11250	9161	5976
<u>Ukraynlar</u>	7788	14630	10398	13223	8360	5039
<u>Tatarlar</u>	3043	3796	4249	4721	4001	3095
<u>Kırgızlar</u>	18		37	625	626	1875
<u>Çuvaşlar</u>	585	1924	3284	3433	2530	1824

Nüfusun bu hızlı düşüşü Domojakov Çuvaşlarını da elbette etkilemektedir. Onların arasında Çuvaşçanın kullanımı, geleneksel kültürün aktarımı, Çuvaşların kendi milli kimlikleri ile olan duygusal bağlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Köyde bulunduğumuz iki gün içerisinde farklı yaş gruplarından on kişi ile görüşme imkânı bulduk.¹ 1950’li yıllardan sonra henüz çocukluk döneminde gelen ve ilkokula Hakasya’da başlayan nesilden halen hayatta olan altı kişi ile yaptığımız görüşmelerde edebî Çuvaşçayı olmasa da konuşma dili olarak buraya taşıdıkları Çuvaşçayı büyük oranda Rusça ile karıştırarak kullandıkları görülmüştür. Çuvaş edebî dilini kullanan iki kişi ise 1990’da bu bölgeye çalışmak üzere Çuvaşistan’dan gelen iki Çuvaşça öğretmenidir. Çuvaş edebî dilini kullanan ve Çuvaş yazılı kültürü ile münasebeti olan iki kişinin sadece onlar olduğunu söyleyebiliriz. Yaşı altmışı geçmiş ve Hakasya’ya göç ettikleri günden beri büyük oranda Domojakov köyünde yaşayan kaynak kişilerimizin neredeyse tamamının ifade ettiği üzere çocukları Çuvaşçayı konuşmamaktadır. Bir bölümü sadece Çuvaşçayı anladıklarını ancak konuşamadıklarını ifade etmiştir. Üçüncü nesilden itibaren Çuvaşçanın tamamen ortadan kalktığını söyleyebiliriz. Özellikle Çuvaşistan’dan göç eden nesilden hayatta olanların bir bölümünün evlilikleri de karışık evliliktir. Ruslar dışındaki etnik grupların yaşadığı ana dili yitiminin en önemli sebeplerinden biri karışık evliliklerdir. Hangi etnik gruplar arasında olursa olsun aile içi iletişim büyük oranda Rusça olacağı için ana dillerin kullanımı ortadan kalkmaktadır. Hakasya’daki Çuvaş nüfusunun azlığı, evlilik konusunda etnik kökene dair bir hassasiyetin

¹ Kaynak kişilerimizle ilgili olarak ayrıntılı bilgiler tarafımızdan metin sonunda verilmemiştir. Kaynak kişilerimizin önemli bir bölümü kişisel bilgilerini tam olarak vermemiş olup köye yapmış olduğumuz ziyaretin bir bilimsel çalışma maksadıyla alınan vize ile yapılmadığı için de bu konuda ısrarcı olunmamıştır. Kaynak kişilerin vermiş olduğu bilgiler hemen hemen bütünüyle birbirini tekrar eden bilgilerdir. Ancak onlarla ilgili olarak verilebilecek genel bilgiler şu şekildedir: Görüşme yaptığımız kişilerin göçle gelenlerin tamamı Çuvaşistan sınırları içerisinde yer alan farklı rayonlardan gelmişlerdir. Hakasya’da doğan iki kişi ile görüşülmüş olup göçle gelenler 1952, 1953, 1962 yıllarında geldiklerini beyan etmişlerdir. Görüştüğümüz Çuvaşların tamamı Hristiyan olup Orta İdil bölgesinde sık sık karşılaştığımız geleneksel dinini devam ettiren Çuvaşların olmadığı görülmüştür. Görüştüğümüz kişilerin hemen hemen tamamı Anatri ya da Viryal Çuvaşları olduklarını belirtmişlerdir.

genel olarak gösterilmediği dikkate alındığında Çuvaşların kendi aralarındaki evliliklerin her geçen gün azaldığı görülmektedir. Sadece aile içinde değil konuşma ortamında Çuvaşça bilmeyen birisinin olması dahi Çuvaşçanın kesilerek Rusçaya dönülmesine sebep olmaktadır. Kayıtları yaptığımız sırada birlikte köye gittiğimiz iki kişinin Çuvaşça değil de Rusça biliyor olması konuşmanın “saygısızlık olmaması için” Rusçaya dönmesine sebep olmuştur. Bütün ısrarlarımıza ve açıklamalarımıza rağmen temiz bir Çuvaşça ile kayıt yapma konusunda istediklerimizi elde ettiğimiz söylenemez.

Fotoğraf 1: Domojakov Köyü Kültür Merkezinde Çuvaşlarla Birlikte

Pratikte durum böyle iken ana dillerin öğretilmesi ile ilgili olarak Rusya Federasyonu anayasası ve Hakasya Cumhuriyeti anayasaları teorik olarak gerekli tedbirleri almıştır. Rusya Federasyonuna bağlı Cumhuriyet statüsündeki idarelerde Rusçanın yanı sıra cumhuriyetin titüler halkının dili de devlet dili statüsüne yükseltilmiştir. Bu sebeple Hakasya Cumhuriyeti’nde Rusça ile Hakasça devlet dilidir. Resmi kurallara göre bütün resmi kurumlarda Rusça ile birlikte Hakasça kullanılabilir. Hakasça 2017’de Rusya Federasyonunda çıkarılan yeni kanuna kadar okullarda bütün etnik gruplara öğretilmekteydi. Ancak bu kanunla birlikte sadece Hakasya değil diğer bütün cumhuriyetlerde Rusça dışındaki dillerin zorunlu olarak bütün cumhuriyet okullarında öğretilmesi durumu ortadan kalkmıştır. Bu nedenle istemeyen hiç kimse Rusça dışında hiçbir titüler dili zorunlu olarak öğrenmek durumunda değildir. Zorunlu olarak öğretildiği dönemde bile Hakasçanın veya başka titüler halkın dilinin cumhuriyette yaşayan diğer etnik gruplara öğretilmesi pratikte pek mümkün olmadığı halde seçmeli ders statüsüne indirildikten sonra bu yerel dillerin Rusça karşısında varlığını devam ettirme ihtimali neredeyse tamamen ortadan kaldırılmaktadır. T.G. Borgoyakova’nın 2011 yılında kaleme aldığı *Pravovoy i Funktsial’nyy Status Yazıkov Respubliki Hakasiya* [Hakas Cumhuriyetinin Dillerinin Hukuki ve İşlevsel Statüsü] başlıklı makalesinde Hakasya’da yaşayan etnik grupların dillerinin hukuki ve işlevsel statüsü Gerek Rusya Federasyonu gerekse Hakas Cumhuriyetinin ilgili kanunları çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Rusça ve Hakasçanın devlet dili oluşu sebebiyle kanunlar önünde sağlam bir statüye kavuşturulduğu görülmekle birlikte diğer etnik gruplara da dillerini öğrenme, öğretme, kültürlerini yaşatma ve gelecek nesillere aktarma konusunda kanunlar gerekli izinleri vermektedir. Ancak

uygulama noktasına gelindiğinde genç nesil ana dillerini / bağlı oldukları milletin dilini öğrenme konusunda isteksizdir. Domojakov’da görevlendirilen iki Çuvaşça öğretmeni dışında altmış yaşın üzerindeki kaynak kişilerimiz Çuvaşçayı kullanmakta olup kendi ifadelerine göre onların çocukları Çuvaşçayı ya anlayıp konuşamamakta ya da ne anlamakta ne de konuşmaktadırlar. Çuvaş diasporasının Hakasya’da doğan nesilden olan Hakasya temsilcisi ile yapmış olduğumuz görüşmeleri sadece Rusça üzerinden yürütebilmemiz Çuvaşçanın durumunu açık bir şekilde göstermektedir².

Hakasya’da yaşayan Çuvaşların dil durumları üzerine ayrıntılı bir çalışma tespit edememekle birlikte Batı Sibiry’a Çuvaşları üzerine kapsamlı bir çalışma yapan D.G. Korovuşkin onların dil durumlarını da tespit etmiştir. Onun çalışmasında vermiş olduğu tablonun Hakasya’daki durum için de bir gösterge olacağı düşüncesindeyiz (Korovuşkin 2009: 32):

Dil Bilme Derecesi	Genel Toplam %	25 Yaşına Kadar %	25-29 Yaş Arası %	30-34 Yaş Arası %	35-49 Yaş Arası %	50-59 Yaş Arası %	60 yaş ve üzeri %
ÇUVAŞÇA							
Çok iyi biliyorlar	33,8	8,6	17,8	16,8	39,3	50,7	39,1
Akıcı konuşuyor ama okuma-yazması yok	50,8	61,7	56,4	50,5	42,8	40,5	57,3
Anlıyor ve anlaşıyor Hiç bilmiyor	11,7	20	20,8	27,4	12,2	8,1	2,7
Hiç bilmiyorlar	3,7	9,7	5,0	5,3	5,7	0,7	0,9
RUSÇA							
Çok iyi biliyorlar	82,2	100	100	100	93	83	54
Akıcı konuşuyor ama okuma-yazması yok	12,2				5,2	11,8	30,5
Anlıyor ve anlaşıyor Hiç bilmiyor	5,0				1,8	4,8	13,1
Hiç bilmiyorlar	0,7						2,4

Dil konusunda oldukça sıkıntılı bir döneme girmiş olan Domojakov köylüleri Çuvaş kültürüne dair neleri korudukları konusuna gelince iki noktaya dikkat çekiyorlar. Bunlardan ilki yemek kültürü, ikincisi de Çuvaş kimliğini görsel olarak da sunabildikleri folklor gruplarıdır. Kendilerine Hristiyanlık öncesi Çuvaş kültürüne dair sorduğumuz sorular genellikle cevapsız kaldı. Bu nedenle cevap alabildiğimiz iki konu Çuvaş yemekleri ve müziği konusu üzerine olmuştur. Kaynak kişilerimizin tamamı Çuvaşlara has yemekleri burada halen yaşattıklarını belirtmişlerdir. Ancak onların kültürlerini dışarıda sergileme imkânı buldukları alan müzik, dans alanlarında faaliyet gösteren iki folklor grubudur. İlki çocuklardan oluşan ve Konstantin İvanov’un klasik manzumesinden esinlenerek “Narspi” olarak adlandırılan ikincisi de yaşlılardan teşekkül eden “Pileş” adı verilen gruptur. Çocuk grubunun üyeleri ile görüşme imkânı bulamasak da *Pileş* grubunun üyelerinden önemli bir bölümünü ile görüşme yapabildik. Repertuvarları Çuvaşça olmakla beraber Rusça eserler de seslendiren grup içerisinde Çuvaşça eserler seslendirdiği halde Çuvaşçayı hiçbir seviyede kullanamayanların varlığı da tespit edilmiştir. Çuvaşça repertuvarlarının bir bölümü

² Bildirideki amacımız teknik açıklamalarla bir tespit yapmak değil sahadaki uygulama ve halihazırdaki durumu ortaya koymak olduğu için ilgili kanunlar üzerinden bir açıklama ihtiyacı duyulmamıştır. Ancak Sovyet Rusya ve sonrasında Rusya’da dil politikaları ile ilgili olarak V.M. Alpatov’un *Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika 1917-2000*; Sibiry’a özelinde Türklerin dil durumu konusunda G. Killi Yılmaz’ın *Kuzey ve Güneydoğu Sibiry’a Türklerinin Dil Durumu*; Hakasya Cumhuriyetinde dillerin statüsü konusunda T.G. Borgoyakova’nın *Pravovoy i Funktsial’nyy Status Yazıkov Respubliki Hakasiya* [Hakas Cumhuriyetinin Dillerinin Hukuki ve İşlevsel Statüsü] başlıklı çalışmaları ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Çuvaşistan'dan göç ederken sözlü gelenekle birlikte Sibiry coğrafyasına taşıdıkları halk türküleridir. Bir diğer kısmını ise kendi ifadelerine göre plaklardan, kasetlerden ve bugün itibariyle de CD vb. kayıtlardan elde etmişlerdir. Azalan nüfus, milli kültüre ilgisizlik müzik ve dans alanında faaliyet gösteren bu ekipleri de zor durumda bırakmaktadır. Müzik grubunun akordeon ve diğer Çuvaş enstrümanlarını çalacak kişiler bulma konusunda yaşadıkları sıkıntılar yine sık sık dile getirilmektedir. Birçok etkinlik için akordeon çalmak üzere Abakan'dan sanatçı getirilmektedir. Görsellerde de görüleceği üzere Çuvaş kültürünün belki de en renkli ve etkileyici dışavurumlarından olan geleneksel Çuvaş kıyafetleri de bu gruplar vasıtasıyla sergilenme imkânı bulmaktadır. Eksiklikleri olmakla beraber Çuvaşları kendi köklerine ve göç ettikleri Çuvaş vatanına bağlayan en etkili unsur müzik ve dansları olarak göze çarpmıştır. Bu folklor grupları vasıtasıyla Çuvaşistan'da, Hakas Cumhuriyetinde ve Sibiry'nın başka bölgelerinde çeşitli festivallere katılmanın onlarda milli ruhu harekete geçirdiği, özellikle Çuvaşistan'dan göç eden neslin Çuvaşlıklarıyla gurur duydukları sık sık görüşmelerde dile getirilmiştir.

Fotoğraf 2: Domojakov Köyü Etkimlik Salonunda *Pileş* folklor grubu ile birlikte

Kaynak kişilerimiz dillerini ve kültürlerini sözlü olarak günümüze kadar aktarmışlardır. Köye görevlendirilen iki öğretmen dışında Çuvaş yazılı edebiyatı, Çuvaş modern sanatları, yazarları, şairleri konusunda yeterli bilgiye sahip olanlar yoktur. Özellikle Hakasya'da doğan yeni nesil için Çuvaşlık sadece kökene dair bir bilginin ötesine geçmemiştir. Özellikle seçmeli olarak okutulan Çuvaşçanın da artık seçilmemesi sebebiyle öğretmenler Çuvaşça yerine Rusça derslerine girmeye başlamışlardır. Kendi ifadelerine göre sınıfta karışık bir şekilde eğitim alan öğrenciler arasında Çuvaş öğrenciler varsa da Çuvaşça konuşmak bu ortamda mümkün olmamaktadır. Çuvaş tarihi ve Çuvaş kültürü üzerine derslerin bulunmayışı da yeni neslin Çuvaşlıkla olan bağlarının tamamen kopacağını göstermektedir. Köyün kültür merkezinde yer alan kütüphanede Çuvaşça eserler yer almakla birlikte Çuvaşça bilen nüfusun giderek azalması, bilenlerin de bunu sadece konuşma dili olarak günlük yaşam içerisinde öğrenmiş olmaları sebebiyle çok bir anlam ifade etmemektedir.

Gerek görüşmeler gerekse köydeki gözlemlerimizin ardından tek bir kültür çatısı altında bütünleşmeye doğru hızla giden Çuvaşlara sizi diğerlerinden ayırt eden nedir? Diğer

etnik gruplarla ilişkileriniz nasıl? sorularına kaynak kişiler verdikleri cevaplarda iki hususun üzerinde durdu: Özellikle bu coğrafyaya geldiklerinde burada yaşayanların kendilerini çalışkanlıkları ve konukseverlikleri ile tanıdıklarını ve benimsediklerini belirttiler. Bir anekdotla bu durumu özetlediler: *Dünyada üç çalışkan canlı türü var: Birincisi bal arıları, ikincisi karıncalar, üçüncüsü de Çuvaşlar.*

Her ne kadar özellikle eski Çuvaş kültürüne dair bir şeyler bulmak adına çeşitli sorular sordu isek de dil ve kültür konusunda yukarıda verdiğimiz bilgilerden daha fazlasını elde etmek mümkün olmadı.

Günümüzde neredeyse nüfusun %70'ini oluşturdıkları kendi cumhuriyetleri Çuvaşistan'da da dil ve kültürlerini koruma konusunda ciddi sorunlar yaşayan Çuvaşların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden uzak coğrafyalarda bu sorunları daha güçlü bir şekilde hissetmeleri beklenen bir durumdur. İstatistiklerin, rakamların aslında gerçekliği tam anlamıyla yansıtmadığını Domojakov köyünde geçirdiğimiz süre içerisinde gözlemleme imkânı bulduk. Bu bakımdan bildiri içerisinde ortaya koymaya çalıştıklarımız neticesinde şunları söylemek mümkündür:

SONUÇ

İstatistiklerde Çuvaşça bilenler kategorisinde yer alan kaynak kişilerin konuşmalarının zaman zaman Rusça bilmeden anlamının mümkün olmadığı görülmüştür. Bu bakımdan istisna olarak Çuvaşça öğretmeni olarak köyde uzun süredir çalışan iki öğretmen dışında edebî Çuvaşça konuşan kimse yoktur. Özellikle Hakasya'da doğan ve büyüyen nesil arasında Çuvaşçanın kullanımının neredeyse tamamen ortadan kalktığı kaynak kişilerin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Seçmeli dersler statüsünde bulunan Çuvaşçanın ekonomik, kültürel sebepler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle prestijini kaybetmiş olması sebebiyle seçilmiyor olması dil konusundaki olumsuz gidişatı geriye çevirebilecek bir güç ve çabanın kalmadığını göstermektedir. Çuvaşçanın kullanımının yeni nesillerde tamamen ortadan kalkışı dili bilenler nesiller tarafından da artık kabullenilmiştir. Geriye dönüş konusunda herhangi bir çaba ve niyet tespit edilememiştir.

Dil ve kültürel anlamda Çuvaşça ve Çuvaş kültürü müzik ve dansı etkinliklerini gerçekleştiren iki folklor grubunun çalışmalarında varlığını devam ettirmektedir. Ancak bu gruplar içerisinde de Çuvaşçayı bilmeyenlerin varlığı kültürel anlamda Domojakov Çuvaşlarının durumunu özetlemektedir. Süreç böyle ilerlediği taktirde geleneksel giyim kuşamın sergilendiği, birkaç Çuvaşça eserin seslendirildiği bu grupların Çuvaşçayı ve Çuvaş kültürünü tam anlamıyla yaşatma ve gelecek nesillere aktarma konusunda başarılı olması beklenemez.

Çuvaşistan ekonomik olarak güçlü bir cumhuriyet değildir. Bu sebeple Orta İdil'in güçlü cumhuriyeti Tataristan'ın Tataristan dışında yaşayan Tatarlara gösterdiği ilgi ve desteği Çuvaşistan dışındaki Çuvaşlara gösterememektedir. Bu sebeple cumhuriyetten bir zamanlar göç etmiş olan Çuvaşların doğdukları topraklarla bağları hızla zayıflamaktadır. Bu durum çalışma yaptığımız alanda da görülmektedir.

Dil, nüfus, kültür alanlarında yukarıda değinmiş olduğumuz süreç böyle devam ettiği durumda uzun vadede Hakasya'da etnik olarak Çuvaş kökenliler olmakla beraber Çuvaş dili ve kültürü adına somut göstergelerle karşılaşmak mümkün olmayacaktır. Nüfus yoğunluğu

ve ekonomik, siyasi güçlerle de ilişkili olarak bu süreç bazı yerlerde daha kısa bazı yerlerde daha uzun süre içerisinde tamamlanacaktır.

KAYNAKÇA

Alpatov, V.M. (2016), *Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika 1917-2000*, (çev. İlyas Üstünyer), Gece Kitaplığı.

Borgoyakova, T.G. (2011), “Pravovoy i Funktsial’nıy Status Yazıkov Respubliki Hakasiya”, *Vestnik İGLU*, s. 152-158.

Domojakov (2018): [https://ru.wikipedia.org/wiki/Доможаков_\(aal\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Доможаков_(aal)) (Erişim Tarihi: 12.08.2018)

İvanov, V.P. (2005), *Etniçeskaya Geografiya Çuvaşskogo Naroda: İstoriçeskaya Dinamika Çislennosti i Regional’nye Osobennosti Rasseleniya*, Çeboksarı.

Kıran, Albina (2013), “Sibirya Çuvaşlarının Günümüzdeki Nüfusu, Dini, Dili, Kültürü”, 4. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Korovuşkin, D.G. (2009), *Çuvaşi Zapadnoy Sibiri: Rasseleniye i Çislennost’ v Kontse XIX vv.*, Novosibirsk.

Matveyev, G.B. (2009), “Çuvaşi Sibirskiye , Dalnego Vostoka”, *Çuvaşskaya Entsiklopediya* (<http://enc.cap.ru/?t=publ&hry=137&lnk=4761>: Erişim tarihi: 12.08.2018)

Yılmaz, Gülsüm Killi (2010), *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu*; Ankara: KÖKSAV Yayınları.

Hakasya’da Çuvaşlar (2010), http://ru.wikipedia.nom.al/wiki/Население_Хакасии (Erişim tarihi: 15.08.2018)

Rusya Federasyonu Çuvaş Nüfusu (2002-2010)

http://www.chuvash.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/chuvash/ru/census_and_researching/census/national_census_2010/score_2010/ (Erişim tarihi 15.08.2018)

AVRUPALI TÜRKLER İKİ DİLLİ Mİ?

Dr. Öğr. Üyesi Beytullah BEKAR
Kırklareli Üniversitesi / Türkiye
beytullahbekar@gmail.com

0.Giriş

T.C. Dışişleri Bakanlığı verilerine göre yurtdışında 6 milyondan fazla Türk yaşamaktadır ve bunların yaklaşık 5,5 milyonu Batı Avrupa ülkelerindedir. Batı Avrupa ülkeleri İkinci Dünya Savaşının geride bırakmış olduğu yıkımın ardından 1950’li yıllardan itibaren sanayi, madencilik, inşaat ve hizmet sektörü gibi çeşitli alanlarda çalışacak iş gücüne ihtiyaç duymuşlar ve bu amaçla iş gücü ihtiyacını karşılamak için Türkiye, Yunanistan, İtalya, Fas ve Tunus gibi daha çok Akdeniz ülkeleriyle anlaşmalar yapmışlardır. Bu kapsamda Türkiye, Batı Avrupa Ülkelerinden Almanya ile 1961’de, Avusturya, Belçika ve Hollanda ile 1964’te, Fransa ile 1965’te ve İsveç ile 1967’de iş gücü göçü anlaşmalarına imza atmışlardır (Gülsün 7-10).

Avrupa Türk Nüfusu ve Türklerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımları

Ülke	Toplam Türk Sayısı	Türk Vatandaşı Sayısı
Almanya ¹	2.851.000	1.500.000
Fransa ²	650.000	220.000
Hollanda ³	400.000	80.000
Avusturya ⁴	280.000	115.000
Belçika ⁵	250.000	39.000
Toplam	4.431.000	1.951.000

Avrupa ülkelerinden Almanya, Fransa, Hollanda, Avusturya ve Belçika’da yaşayan Türkler, Avrupa genelinde yaşayan Türklerin % 81’ini oluşturmaktadır.

Türk Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (Tahmini)

Ülke	I. Kuşak	II. Kuşak	III. Kuşak
Almanya ⁶	217.000 (65 ve üstü)	728.000 (35-64)	610.000(0-34)
Fransa ⁷	70.000 (60 ve üstü)	580.000 (0-59) (II + III)	
Hollanda ⁸	30.000 (60 ve üstü)	175.000 (30-59)	195.000 (0-29)
Avusturya ⁹	7.000 (65 ve üstü)	71.000 (25-64)	37.000 (0-24)
Belçika ¹⁰	4.000 (65 ve üstü)	24.000 (25-64)	11.000 (0-24)
Toplam (2.759.000)	328.000	2.431.000 (II + III)	

¹ Veriler 2015 yılına aittir¹ (BAMF 2015: 162).

² Veriler 2015 yılına aittir (INSEE)².

³ Veriler 2014 yılına aittir (ÇSGB)

⁴ Veriler 2014 yılına aittir (ÇSGB)

⁵ Veriler 2017 yılına aittir (Bekar 2018b: 16)

⁶ Veriler Türk vatandaşlarına aittir.

⁷ Veriler Türklerin tamamına aittir.

⁸ Veriler Türklerin tamamına aittir.

⁹ Veriler Türk vatandaşlarına aittir.

¹⁰ Veriler Türk vatandaşlarına aittir..

Avrupa'daki Türklerin kuşaklara göre dağılımında ulaşabildiğimiz veriler -Fransa ve Hollanda'da yaşayan Türkler hariç- Türk vatandaşlarına aittir. Almanya, Avusturya ve Belçika'da yaşayan Türklerden, bulundukları ülkenin vatandaşlığını almış olanlarla ilgili veriler, o ülke tarafından kendi ülke vatandaşları arasında değerlendirildiği için Türkiye ile paylaşılmamaktadır.

1. Avrupalı Türklerde Görülen Dil Durumları ve Bunların Adlandırılması

Batı Avrupa ülkeleri daha çok iş gücü statüsünde gelen Türkleri belli süre çalışıp kendi ülkelerine geri dönecekler düşüncesiyle misafir olarak değerlendirmişlerdir. Fakat aile birleşimleri ve yeni kuşakların Avrupa'da dünyaya gelmeye başlamasıyla Avrupalılar için Türkler misafir olmaktan çıkmıştır. Türklerin misafirlikten çıkması ve kalıcı olduklarının kabulü ile Avrupa ülkelerinde entegrasyon/asimilasyon çalışmaları hızlanmıştır. Bu çalışmalardan biri de Türkçeye yönelik olmuştur. Almanya'da ilkökula öncesi göçmen aile çocuklarına Almanca seviye sınavının yapılması ve başarılı olamayanların dil hazırlık kursuna gönderilmesi; Türkçe derslerinin seçmeli ders olarak okutulması ve genellikle derslerin bitiminde birleştirilmiş sınıflarda yapılması; Hollanda'da Türkçe derslerinin tamamen kaldırılması gibi etkenler yeni kuşaklarda dil kullanımlarının farklılaşmasına neden olmuştur.

Özellikle III. kuşakta bu etkenlere bağlı olarak ev içinde ana dili yerine bulunduğu ülkenin dilinin konuşulmaya başlanması, yeni kuşakların ufak yaştan itibaren kreşlerde ikinci dile maruz kalmalarıyla Türkçe edinimi sekteye uğramıştır. Bu durum hem ikinci dilin öğrenimini olumsuz yönde etkilemiş hem de Türkçeye, edinim seviyesinin sekteye uğramasıyla doğru orantılı olarak, değişik seviyelerde ikinci dilden kod kopyalamalar¹¹ yapılmasına neden olmuştur. Bu kod kopyalamalar neticesinde Avrupalı Türklerin ana dilleri ikinci dil ile karışık farklı bir dilin ortaya çıkması şeklinde kendini göstermeye başlamıştır.

1.1. Günümüzde Avrupalı Türklerde görülen dil kullanımları

1. Yalnızca Türkçe bilenler: Bu durum daha çok I. kuşak ev hanımlarında görülmektedir.
2. Türkçenin yanında ikinci dili kelime veya basit cümle düzeyinde bilenler: Bu durum daha çok I. kuşakla birlikte geç yaşta evlilik yoluyla Türkiye'den gelmiş kişilerde görülmektedir.
3. Türkçe ve ikinci dili iyi derecede bilip bu iki dili alternatif şekilde kullanabilenler: Bu durum daha çok ikinci kuşakta görülmektedir. I. ve III. kuşakta bu özelliğe sahip bireyler bulunsada azınlıktadırlar.
4. Türkçe ve ikinci dili karıştırarak kullananlar: Bu bireylerin bu şekilde dil kullanımına sebep şöyle açıklanabilir: Aile içinde Türkçe öğrenimi başlamış fakat ikinci dilin edinim sürecinin başlamasıyla Türkçe yeteri kadar gelişme ve kullanım ortamı bulamamıştır. Bu bireyle ikinci dili iletişim dili olarak kullanabilir fakat Türkçe, iki dilin de karıştırılmasından oluşmuş ayrı bir dil halini almaya başlamıştır. Daha çok II. ve III. kuşakta görülmektedir.

¹¹ Herhangi bir dile ait birim veya yapının bir başka dile aktarılması eylemidir. Dillerin birbirlerini etkilemeleri, hem ses, hem söz hem de söz dizimi düzlemlerinde gerçekleşebilmektedir." bkz.: Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, s. 349, Ankara 2013.

5. İkinci dili iletişim dili olarak kullananlar: Küçük yaştan itibaren okulda ve aile içinde ikinci dili öğrenip Türkçe edinimi kesintiye uğranalar veya eşik düzeyin altında kalan bireylerdir. Bu kişiler Türkçeyi anlarlar, kısa ve basit cümleler kurabilirler. Basit düzeydeki Türkçe kelime veya kısa cümleleri ikinci dil aksanıyla konuşurlar. Daha çok III. kuşakta görülmektedir.

6. Yalnız bulunduğu ülkenin dilini kullananlar: Bu kişiler ailenin tercihi ile çocukluktan itibaren ikinci dil ile yetiştirilirler. Türkçeyi ya hiç konuşamazlar ya da birkaç kelime düzeyinde bilirler. Daha çok III. kuşakta görülmektedir.

Yapılan anket çalışmaları Avrupalı Türklerde en yaygın dil kullanımının 4. özellik olduğunu göstermektedir:

İnce (2011) tarafından yapılan çalışmada¹² Fransa'da yaşayan III. kuşağın dil kullanımı şu şekildedir:

Ortam	Türkçe+Fransızca	Fransızca	Türkçe
Kardeş	% 62	% 36	% 2
Arkadaş	% 69.5	% 25.5	% 5

Bekar (35-39) tarafından yapılan çalışmada¹³ Almanya'da III. kuşağın dil kullanımı ise şu şekildedir:

Ortam	Türkçe+Almanca	Almanca	Türkçe
Anne ve Baba	% 42.4	% 3.7	% 33.6
Arkadaş	% 54.1	% 18.1	% 16.8

İnce ve Bekar tarafından yapılan çalışmalarda Türkçe ve Fransızca / Almanca'nın birlikte kullanıldığı iletişim dili diğer iletişim dillerine oranla daha yüksektir. Burada Türkçe ve Fransızca / Almanca ile ifade edilen iletişim dilini iki şekilde anlamak mümkündür:

1. İstedğim zaman Türkçe istediğim zaman ikinci dili konuşuyorum.
2. Türkçe ve ikinci dilin karıştırılması sonucu ortaya çıkmış karma dil kullanıyorum.

Denek grupları anketlerde diğer dil kullanımlarına oranla daha yüksek çıkan Türkçe + ikinci dil kullanımı şeklindeki cevapla acaba birinci özelliği mi, ikinci özelliği mi kastetmiş olabilirler? Bunun cevabını da bu konuda yapılmış derleme çalışmalarında bulmak mümkündür. Almanya'da saha araştırmasında derlemiş olduğumuz metinler bu açıklamak için yeterlidir.

1.Örnek: (Bekar 350)

Adı Soyadı: Esmâ V. (Ankara)

¹² Anket çalışması yaş aralığı belirtilmemiştir. Örneklem grubu 4., 5. ve 6 sınıfta giden 59 öğrenciden oluşmaktadır.

¹³ Anket çalışması 11-19 yaş aralığındaki 294 kişiyi kapsamaktadır.

Doğum Yeri: Almanya

Yaş: 9

Derlemenin Yapıldığı Yer: Düsseldorf

Konu: Yaz Tatili

bän annaTmağ isdemiyom, bän tüRKcäh bilmiyom, *ich kann nicht türkisch.*

Anlatabildiğin kadar oldu mu?

soll ich türkisch sagen?

Evet.

aber ich kann nicht tüRKcäh .

Tamam anlatabildiğin kadar anlat.

schloßbeRga gehen yaPdı. bi de *wasserRutsche* vardı. *Rutschen* yaPdı bän. orda çok yüsdu. *wasserwunderlanda* giTdi bän. *achterbahn* var ama bän ona binmâk isdemiyodu. *ich darf nicht daRauf. ich bin zu klein. nur wasserRutsche*ye binehbilirdim. çok *nass* oldu bän. bi de *eis gab es.* bi de *viel pommes* ama paraâ dil, *kostenlos*du. *alles kostenlos.* bi de *autoskooter gab es.* çarpışıyoladı. bän binmedi. bi de *kaRussel gab es*, anne bindi. bän binemiyodu, bän küşüKdü. *das ist so hoch ich habe hoch angst.* bi de küşük *kaRussel gab es*, bän ona bindi.

2. Örnek: (Bekar 346)

Adı Soyadı: Sebahattin A. (Samsun)

Doğum Yeri: Almanya

Yaş: 13

Derlemenin Yapıldığı Yer: Düsseldorf

Konu: Hansel ve Gretel Hikayesi

şimdi *geschwister* vardı. onla *aRm*dı anne babası. annesi ölmüşdü. *stiefmutter*sı var. şimdi o *stiefmutter* o çoşuKları sevmiyodu. hâb isdiyodu adamı aTsın evden böle. o zaman *wald*da biraKdılar ama onnar hâb gelebilyodu. o zaman bi kere yapamadılar *weil* kuşlar yemek yedi.onnar eKmek *verstReuen* yaPdılar, *damit sie zu hause zuRück kommen können.* ama kuşlar yedi. ondan sonna gayboldular. hâb yürüyöldü. bi ev górdüler. o zaman orda bi yaşlı kadın vardı. *das haus war von essen, süßigkeiten*dandı.o zaman onnar gırdi. onnar bilmiyodu o kadın *hexe* ve kadın ilik yabyodu *dick* olsunna diye. yemek isdiyodu onnarı. o zaman *hänse*li gâliba bi *käfige* goydu ve hâb yemek verdi. o zaman bi zaman *hänse* bi *knochen* alyodu. *hexe* hâb elisini görmek isdiyodu baKmak isdiyodu nâh gadar *dick*. o da hâb bi *knochen* aldı. *hexe* de zaneTdi hiş *dick* olmuyo. ardık *dick* olmasa da *essen* yaPcaK *weil sehr hungRig*di. *hänse*li topfa goycaKdı. *gRetela* dedi, *ofen*ı şışak yap yani yak. o da dedi bilmiyom nasıl. o zaman o *hexe* baKdı nasıl, olyo mu? o zaman o da içine girdi. hämen *gRetel hat das tür zu gemacht und geschlossen.* o zaman *hexe* yandı. bi *gans* vardı onu eve götördü ve *Reich* olduâ ve *stiefmutter*sı da ölmüşdü.

1.2.Dil Kullanımlarının Adlandırılması

1.2.1.Tek dillilik (monolingualism)

Tek dil bilen ve başka bir dille teması olmayan kişi (Karaağaç 796), yalnız kendi ana dilini konuşan ya da bir tek dil kullanan kişi veya toplumun durumuna (Vardar 191) tek dillilik denmektedir.

Avrupalı Türkler içinde tek dilli olanların sayısı çok olmasa da özellikle I. kuşakta tek dilli bireyler bulunmaktadır. I. kuşak ev hanımlarında geçen 50 yıla rağmen tek dillilik özelliği gösterenler bulunmaktadır.

1.2.2.İki dillilik (bilingualism)

Çalışmalarda iki dillilik ile ilgili çok fazla tanım bulunmaktadır. Bunun nedeni iki dilliliğin psikoloji, sosyoloji, pedagoji ve dil bilimi gibi çok farklı bilim dallarının inceleme alanına girmesi (Yazıcı) ve iki dillilik türlerinin (toplumsal iki dillilik ve bireysel iki dillilik) ve tipolojisinin (dengeli iki dillilik ve baskın iki dillilik, erken iki dillilik ve geç iki dillilik, eklemeli iki dillilik ve eksiltici iki dillilik...) farklılıklar göstermesidir. Bununla birlikte dünya nüfusunun üçte ikisinin iki dilli olması, bu nüfusun ne tür bir iki dilliliğe sahip olduğunun tam olarak bilinmemesi (Çelik 435) yine iki dillilikle ilgili çok farklı tanımların yapılmasına neden olmuştur.

1.2.2.1.Yabancı araştırmacılar

Bloomfield (55-56) bir kişi sonradan öğrendiği dili, o dili ana dili olarak kullanan bireylerden ayırt edilemeyecek yeterlilikte kullanabiliyorsa ve bu ikinci dil kendi ana dili üzerindeki yeterliliğini olumsuz etkilemiyorsa bu iki dilliliktir; Weinreich (1) ise iki dillilik iki dilin alternatif şekilde kullanım pratikliğine sahip olunmasıdır, bunu uygulayan kişiye iki dilli denilebilir; Mackey (554) aynı birey tarafından iki veya daha çok dilin alternatif şekilde kullanımına iki dillilik denir; Blocher (1909) bireyin iki dilli olarak tanımlanabilmesi iki farklı dilde tam anlamıyla ve her alanda hâkim olmasıdır; Braun (115) iki dillilik bireyin iki dili eşit seviyede ve iyi derecede bilmesidir; Haugen (7) ikinci dilde anlamlı ve eksiksiz ifadeler kurabilen kişi iki dillidir; Kielhöfer-Jonekeit (91) her iki dilin iyi derecede bilinmesi iki dilliliktir. Bunun dışındaki durumların semi-lingualism (yarı-dillilik) olarak adlandırılması doğru olacaktır, der.

İki dilliliğe yukarıdaki tanımlardan farklı bir tanım getiren Diebold olmuştur. Diebold (469) bir bireyin iki dilli kabul edilebilmesi için bireyin ikinci dildeki bir cümleyi anlaması yeterlidir, ikinci dili kullanım yeterliliğine sahip olması gerekmez, der. Hatta ikinci dile ait bazı kelimeleri kullanabilmesi veya anlayabilmesini de iki dillilik olarak kabul eder.

1.2.2.2.Türk araştırmacılar

Vardar iki dillilik için (118) bir bireyin iki dil bilmesi ya da bir toplumda iki dil kullanılmasıdır; Karaağaç (482) bir kişi, bir meslek, bir topluluk veya bütün bir dil toplumunda görülen iki dil kullanma durumudur; Aksan (26) bireyin çeşitli nedenlerle ve değişik koşullar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması ya da ikinci bir dili anadiline

yakın düzeyde öğrenmesi durumudur; İmer, Kocaman ve Sumru Özsoy bireyin iki dil bilmesi ve kullanması durumudur der. Türkçe Sözlük'te (947) iki dillilik için iki ayrı dile sahip olma veya iki ayrı dili okuyup yazma gücünde ve becerisinde olma ve iki dilin bir arada konuşulduğu bölge veya ülke, tanımı yapılmıştır.

İki dillilikle ilgili tanımlarda bazı farklılıklar görülse de genel olarak dilbilimcilerin çoğu iki dillilik için iki dilin de iyi bir şekilde kullanılabilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bununla birlikte bazı dilbilimciler ise ikinci dilde anlamlı ifadeler ortaya koyabilmeye iki dilliliğin başladığını belirtmişlerdir (Cengiz 29).

Avrupalı Türkler içinde iki dilli olanlar bulunmakla birlikte tüm Avrupalı Türklerin iki dilli olarak adlandırmak yanlış olacaktır. Avrupalı Türklerde, iki dillilik azınlıkta kalmaktadır. I. kuşaktan gidenlerin çoğunun gittikleri ülkelerin dillerini bilmemeleri, oralarda Türklerle birlikte yaşamaları nedeniyle iki dillilik seviyesinde ikinci dili öğrenmelerini engellemiştir. III. kuşakta ise iki dillilik görülse de azınlıkta kalmaktadır. Almanya'da ilkokula öncesi göçmen aile çocuklarına Almanca seviye sınavının yapılması ve başarılı olamayanların dil hazırlık kursuna gönderilmesi; Türkçe derslerinin seçmeli ders olarak okutulması, genellikle derslerin bitiminde birleştirilmiş sınıflarda yapılması; Hollanda'da Türkçe derslerinin tamamen kaldırılması gibi etkenler III. kuşakta Türkçe ediniminin eşik seviyenin altında kalmasına neden olmuştur. İki dilliliğin en çok görüldüğü kesim II. kuşaktır. II. kuşakta Türkçe edinimi sekteye uğramamış ve bireyler Türkçelerini aile içinde ve okulda geliştirme ortamı bulabilmişlerdir. Bununla birlikte okulda ve sosyal çevrede ikinci dil öğrenimi devam etmiştir. Böylelikle bu bireyler her iki dili iki dillilik seviyesinde konuşabilir duruma gelmişlerdir.

1.2.3.Yarı(m) dillilik (semilingualism)

Skutnabb-Kanges ve Taukoma (Aktr. Molali 72) yarım dilliliği, ev dilini geliştirme ortamı bulunamaması ve ikinci dilin de zorla öğretilmesi sebebiyle her iki dilde gerekli yeterlilik seviyesinin kazanılamaması durumudur; İmer, Kocaman ve Sumru Özsoy ise bireyin dillerden hiçbirini etkin olarak kullanamadığı ikidillilik durumudur, der.

Hockett (Aktr. Cengiz ve Türk 193), Diebold'un iki dillilik en basit anlamıyla, her iki dilin birbiri ile temas etmeye başlamasıdır, şeklindeki tanımını eğer insan karşı dilde üretici bir yeterliliğe sahip olmadan bazı yapıları anlayabiliyorsa bunun iki dillilik olmadığını yarı-iki dillilik (semibilingualism) olduğunu belirtir.

Yarım dillilik; her iki dilde de yeterlilik seviyesinin altında kalınması veya iki dilden hiçbirini etkin olarak kullanılamaması durumudur. Daha önceki çalışmalarımda Türkçe ve ikinci dili karıştırarak kullananlar için kullanmış olduğum bu kavram aslında Avrupalı Türklerin dil kullanımını tam karşılamamaktadır. Bu bireyler ana dilleri, edinim sürecinde sekteye uğradığı ve daha sonraki yıllarda gelişme ortamı bulamadığı için konuşma esnasında ikinci dilden kod kopyalamalar yaparak kullanmaktadırlar. Ana dili ediniminin sekteye uğramış olması her ne kadar ikinci dilin öğrenilmesini olumsuz yönde etkilemiş olsa da bu bireylerde ikinci dil edinimi eşik seviyenin¹⁴ üstündedir. Bu bireyler Türkçe ve ikinci dili karıştırarak konuşurlar fakat ikinci dille gerek Türklerle gerek bulundukları ülkede yaşayan diğer milletlerden insanlarla iletişim kurabilirler. Bu bireylerde görülen problem Türkçenin edinim ve gelişim sürecinde ortaya çıkan kesinti ve bunun neticesinde Türkçenin kaybıdır.

¹⁴ Cummins tarafından ortaya konan bir kuramdır. Bir bireyin iki dilli olarak kabul edilebilmesi için her iki dilde de belli bir seviyenin üstünde dil ediniminin gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kutlay Yağmur (2007). "İkidilli Çocukların Dil Becerilerinin Ölçümü ve Eşik Kuramı" Dil Dergisi. S. 135: 60-76.

Avrupalı Türklerde en çok görülen Türkçenin ikinci dil ile karıştırılarak konuşulması yarım dillilik olarak adlandırılmamalıdır. Çünkü bu bireyler ikinci dille iletişim kurabilmektedirler.

1.2.4.Pidgin

Avrupalı Türklerde en yaygın görülen Türkçe ve ikinci dilin karıştırılarak konuşulmasına bazı araştırmacılar bunun pidgin olabileceğini belirtmektedirler. Pidgin nedir? Pidgin: “İki dilin karışımından türemiş dil. Birbirlerinin dilini konuşmayan kişilerin iletişim kurması için kullanılan bir yöntemdir.” (Cambridge Dictionary); “Bir dilin gramatik olarak yalınlaştırılmış / basitleştirilmiş / sadeleştirilmiş hali olup ortak bir dili paylaşmayan kişilerin iletişiminde kullanılmaktadır. İngilizce, Felemenkçe ve Portekizce dillerinde yerel dillerden alınan unsurlar kullanılarak iletişim kurulması gibi.” (Oxford Living Dictionaries); “Farklı dillere sahip kişilerin iletişiminde kullanılan yalınlaştırılmış / basitleştirilmiş / sadeleştirilmiş konuşma türüdür.” (Merriam-Webster); “İki dilin karışımı olan bir dil olup birbirlerinin dilini konuşamayan kişilerin iletişim kurmasında kullanılmaktadır.” (Longman Dictionary).

Byron (256), birbirlerinden farklı diller konuşan, kendi ana diller ile anlaşmayı sağlayamayan birden fazla grubun kendi aralarında iletişim kurmak için kullandıkları dilleri ifade etmek için dilbilimciler tarafından kullanılan bir terimdir. Bu bakımdan doğal olarak pidgin dilleri ilişki/temas dilleridir, der (Aktr. Demirci 42). Pidgin dilleri herhangi bir grubun ana dilleri değildir. Bu diller sadece farklı grupların bir arada yaşamak veya çalışmak zorunda oldukları iş yerlerinde kullanılır. Kendi ana dilini anlamayan kişilerle kontakt kuran bir kişi pidgin dilini devreye sokmak zorundadır. Aksi takdirde bu kişi kendi grubunun üyeleriyle kendi ana dili vasıtasıyla anlaşmaktadır. Pidginler semantik, fonolojik, sentatik, morfolojik ve leksikal açılardan basitleştirilmiş/indirgenmiş dillerdir (Demirci 42).

Demirci (46) çalışmasında pidgin dillerinde görülen ortak özellikleri dört maddede vermiştir. 1.Ünsüz çiftleri genellikle azaltılır ve tek sese indirgenir. 2. Pidginlerde çoğunlukla son ekler kullanılmaz. 3. Genellikle pidginler oldukça sınırlı bir kelime hazinesine sahiptir. 4. Pidgin dillerinde cümlenin öğelerinin dizimi Özne-Yüklem-Nesne eğilimindedir.

Yukarıdaki pidginle ilgili bilgiler neticesinde Avrupalı Türklerde en yaygın görülen dil kullanımı pidgin olarak adlandırılmamalıdır. Çünkü iki dilin karıştırılarak kullanılması sonucunda ortaya çıkan kullanım yabancılarla bir anlaşma aracı değildir. Hatta bu tür kullanımla sadece Türkçe bilenlerle ve de sadece ikinci dili bilenlerle iletişim sağlanabilmemektedir. Bu karışık kullanımı yalnızca iki dili bilen kişiler anlayabilmektedir.

4.Sonuç

Avrupalı Türklerde en yaygın görülen Türkçe + ikinci dil kullanımı şeklindeki karma dil kullanımı yukarıda örneklerini verdiğimiz metinlerdeki gibidir. Bireylerin bu tür dil kullanımları, iki dillilikle ilgili tanımlardaki gibi her iki dilin iyi bir şekilde kullanılabilmesi olarak değerlendirilmemelidir. Bu sebeple bu bireylere iki dilli demek doğru değildir.

Yarım dillilik ise iki dilde de eşik düzeyinin altında kalınması veya iki dilden hiçbirini etkin olarak kullanılamaması durumudur. Avrupalı Türkler Türkçeyi ikinci dil ile

karıştırarak kullanmakla birlikte ikinci dili gerek Türklerle gerekse diğer milletlerden insanlarla iletişim dili olarak kullanabilmektedirler. Bu sebeple bu bireylere yarım dilli demek doğru değildir.

Pidgin, birbirlerinden farklı diller konuşan, kendi ana diller ile anlaşmayı sağlayamayan birden fazla grubun kendi aralarında iletişim kurmak için kullandıkları dilleri ifade eder. Avrupalı Türklerde ortaya çıkan karma dil kullanımı bu durumdan çok farklıdır. Bu dili sadece Türkçe bilenler ve sadece ikinci dili bilenlerle anlamamaktadırlar. Bu karma kullanımın anlaşılabilmesi için her iki dili de belli seviyede bilmek gerekir. Bu sebeple bu bireylerin dillerine pidgin dili denilmemelidir.

Avrupalı Türklerde en yaygın görülen Türkçe + ikinci dilin karıştırılması durumuna bizim önerimiz karma-iki dillilik (mix-bilingualism) denilmesidir. Bu bireylerde iletişim dili olarak karma dil (Türkçe + ikinci dil) ve ikinci dil bulunmaktadır. Karma dil, Türkçe + ikinci dille ilgilidir; ikinci dil ise bulundukları ülkenin dilidir.

Kaynakça

Aksan, D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

BAMF. Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung Migrationsbericht 2015. (https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Migrationsberichte/migrationsbericht-2015.pdf?__blob=publicationFile) erişim tarihi: 04.09.2018)

Bekar, B. Almanya Türkçesi. Konya: Kömen Yayınları, 2018.

Blocher, E. Zweisprachigkeit: Vorteile und Nachteile. Lagensalza: Beyer Publisher, 1909.

Bloomfield, L. Language. Holt Rinehard and Winston (Edt.). New York: Holt, Rinehart & Winston, 1933.

Braun M. "Beobachtungen zur Frage der Mehrsprachigkeit". Göttingische Gelehrte Anzeigen IV. 1937: 115-130.

Cengiz A.K. Dil Kültür İlişkisi Açısından Hatay'da İki Dillilik. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Cengiz K, ve Türk H. Hatay'da İki Dillilik Ve İki Dillilikten Kaynaklanan Dil Karışması. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/12 (2009): 190-208.

Çelik M. Linguistics for Student of English Book II. Ankara: EDM Özel Eğitim Hizmetleri Yayıncılık, 2007.

Demirci K. "Toplama Diller: Pidginler ve Creoller". Folklor/Edebiyat. S. 40 (2004): 41-49.

Diebold, A.R. "Incipient Bilingualism". Language. Vol. 37, No. 1 (1964): 97-112.

ÇSGB. ÇSGB Dış İlişkiler ve Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü 2014 Yılı Faaliyet Raporu. Ankara, 2014.

Eren Y. "Ana Dili ve Göç". ASOS Journal. Yıl 5 S. 61 (2017): 478-492.

Gülsün, İ. Sayılarla Yurtdışındaki İşçilerimiz ve Sorunlarına Ait İstatistikler. Ankara: İİBK yay. No. 111, 1974.

Haugen, E. "The Norwegian Language in America". A Study in Bilingual Behavior. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1953.

İnce B. Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Anadilleri Türkçede Yaşadıkları Anlatım Sorunları: Fransa Örneği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, 2011. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Karaağaç, G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2013.

Kielhöfer, B. ve Lonekeit, S. Zweisprachige Kindererziehung (10. Auflage). Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1998.

Mackey W. Bilingualism as a World Problem. Montreal: Harvest House, 1970.

Molali N. Romanya Türk Toplulukları Örneğinde İki Dillilik. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Şen, Ü. Belçika'da Yaşayan Türk Çocuklarının Türkçeye Yönelik Tutumları ve Yazma Becerileri. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, 2011. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Türkçe Sözlük (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları, 2005.

Vardar, B. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual, 2002.

Weinreich, U. Languages in Contact. Mouton Publishers, The Hague: Mouton, 1968.

Yağmur K. "İkidiilli Çocukların Dil Becerilerinin Ölçümü ve Eşik Kuramı" Dil Dergisi. S. 135 (2007): 60-76.

Yazıcı Z. Birinci ve İkinci Dili Türkçe Olan İki Dilli Çocukların Türkçeyi Kazanımlarına Dil Merkezli Okul Öncesi Eğitim Programının Etkisi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

<https://www.dictionary.cambridge.org/tr/sözlük/ingilizce/pidgin>

<https://www.en.oxforddictionaries.com/definition/pidgin>

<https://www.insee.fr/fr/statistiques/2381750>

<https://www.ldoceonline.com/dictionary/pidgin>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/pidgin>

Kısaltmalar

BAMF: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (Almanya Federal Göçmen ve Mülteci Dairesi)

INSEE: Institut national de la statistique et des études économiques (Ulusal İstatistik ve Ekonomik Araştırmalar Enstitüsünün)

CBS: Statistics Netherlands (Hollanda Merkezi İstatistik Bürosu)

ÇSGB: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

DİYİH: Dış İlişkiler ve Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü

LÂMÎÎ ÇELEBİ'NİN MESNEVİLERİNDE MÜNAZARA ÜSLÛBU

Arş. Gör. Dr. Bekir BELENKUYU
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
bekirbelenkuyu@gmail.com

Giriş

Lâmiî Çelebi 15. yüzyılın son çeyreğiyle 16. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Osmanlı müellifidir. Çeşitli türlerde kaleme aldığı telif ve tercüme eserleriyle tanınan Lâmiî 11 tane mesnevi kaleme almıştır. Kaynaklar, yazdığı mensur eserleri daha başarılı olarak tavsif etse de Lâmiî yazdığı mesnevileriyle de önemli bir yere sahiptir. Şimdiki bilgilerimize göre Türk edebiyatının en çok mesnevi yazan ismi olan Lâmiî mesnevi yazarlığı bakımından ayrıca üzerinde durulması gereken bir isimdir.

Yazdığı mesnevilerin çeşitli şekil, tür ve kurgu özelliklerine sahip olduğu görülür. *Gûy u Çevgân*, *Salâmân u Absâl*, *Şem' ü Pervâne*, *Mevlidü'r-Resûl*, *Maktel-i Âl-i Resûl*, *Şehrengiz-i Mevâzı'-ı Şerîfe-i Bursa*, *Mehâbîb-i Dil-firîb-i Bursa* ve *Hayretnâme* mesnevileri iki bin beyitten az hacme sahiptir. Bunların dışında kalan *Ferhâd u Şîrîn*, *Vâmık u Azrâ* ve *Veyse vü Râmîn* mesnevileri ise altı bin beyit ve üzerinde hacme sahip eserlerdir. Tür olarak da Lâmiî'nin mesnevileri çeşitlilik arz eder. *Gûy u Çevgân* ve *Şem' ü Pervâne* benzer kurguya sahip, teması ilahî aşk olan mesnevilerdir. *Salâmân u Absâl*, *Ferhâd u Şîrîn*, *Vâmık u Azrâ* ve *Veyse vü Râmîn*, çift kahramanlı aşk mesnevileri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte *Salâmân ve Absâl* mesnevisi daha kısadır. Ayrıca Lâmiî tercüme ettiği Molla Câmi'nin kurgusuna bağlı kalmış, mesnevi içine asıl konudan bağımsız olmakla birlikte hikâyenin ilgili bölümleriyle ilgili küçük hikâyecikler dâhil etmiştir. *Mevlidü'r-Resûl* ve *Maktel-i Âl-i Resûl* mesnevileri konusunu İslâm tarihinden almış iki eserdir. Bu eserlerde dikkati çeken husus kaynaklara bağlı tarihî gerçeklerin ele alınmış olmasıdır. *Şehrengiz-i Mevâzı'-ı Şerîfe-i Bursa* ve *Mehâbîb-i Dil-firîb-i Bursa* kabaca tasnifle birer şehrengizdir. İlkinde Lâmiî Bursa'nın güzelliklerini, ikincisinde şehrin güzellerini eserlerine konu edinmiştir. Son olarak *Hayretnâme*, geleneksel doğu edebiyatlarında karşımıza çıkan “sevgili”ye ait güzellik unsurlarından 43 tanesini baştan ayağa sıralayan bir mesnevidir. Lâmiî'nin şehrengizleri ve *Hayretnâme*'si tanımlamaya ve tasvire dayalı mesnevilerdir. Bunların dışındaki mesnevilerinse hadiselerle dayanan olay örgüleri vardır.

Bu kadar çeşitli şekil, tür ve kurgu özelliklerine sahip mesnevilerinde Lâmiî'nin pek çok anlatım yöntemi takip ettiği görülür. Mesnevinin konusuna ve konunun işlendiği bölümlerin mahiyetine göre şair en uygun üslûbu tercih etmiştir.

Lâmiî'nin bütün mesnevilerinde baştan sona dikkati çeken en önemli husus tasvirlerdir. İstisnasız her bir mesnevide baskın olan tasvirler olayları, nesneleri, kavramları, ruh hallerini ortaya koymak için başarılı birer araç olmuştur. Ancak tasvir kavramını sadece bir şeyin niteliklerini ortaya koyarak anlatmak şeklinde düşünmemek gerekir. Kelimelerle baştan sona bir hikâyeyi, bir manzarayı, bir sahneyi zihinde canlandıran her bir anlatım aslında elde ettiği neticeyi tasvirlerle borçludur. Esasen mesnevi edebiyatının ortak özelliği olan bu tasvirci yaklaşım Lâmiî'nin üslûbunda da belirgindir. Bununla birlikte Lâmiî tasvirlerin sunumunda ve içeriğinde oldukça farklı yöntemler denemiştir.

Mesnevi olaylarının gelişimini, sahnelerde yer alan nesnelerin, kişilerin tasvirini Lâmiî zaman zaman konuşma kurgusuyla vermeyi tercih eder. Konuşma metinleri çoğunlukla alışılmış şekilde karşımıza çıkar. Şair, konuşan kişilerin ağızından olayları,

nesneleri, kişileri veya durumları konuya uygun bir şekilde yeniden aktarır. Konuşma metinlerinin sahne kurmada oldukça başarılı bir şekilde kurguya dâhil edildiği de görülür.

Yine konuşma kurgusu üzerine kurulmuş olan bir başka yöntem Lâmiî'nin mesnevilerinde dikkati çeker. Mesnevilerde yer alan hikâye kişilerinin veya kavramsal özellikleriyle temayüz eden iki nesnenin münazarasına dayanan konuşma metinleri şairin bilinçli tercihlerini yansıtmaları bakımından ayrıca önemlidir. Bu münazaralarla Lâmiî konunun akışını değiştirir veya ele aldığı konuyu derinleştirir. Bunlardan başka içinde geçtiği hikâyeden tamamen bağımsız olarak okunabilecek münazara metinlerine de Lâmiî'nin mesnevilerinde rastlanır.

Münazara asıl olarak gerçeğin ortaya çıkarılması için yapılan tartışmaların esaslarını inceleyen bilimin adıdır.(Durmuş, 2006: 577) Edebî metinlerde ise münazara bir tarz olarak karşımıza çıkar. Felsefî veya hikemî konuların aktarımında, olayların anlatımında, bazı sahnelerin kurgusunda karşılaşılan münazaranın Türk edebiyatında rağbet gören bir tarz olduğu görülmektedir.(Köksal, 2006: 581) Lâmiî kaleme aldığı gerek mensur gerek manzum eserlerinde bu tarzı takip etmiştir. Münazara üzerine kurduğu *Münâzara-i Sultân-ı Bahâr u Şitâ*(Eğri, 2001) adlı eseri bu tarzda ortaya koyduğu müstakil bir metindir. Mesnevilerinde de bu tarzı takip etmiş, kurgu ve muhteva açısından münazara metinlerini yer yer bilinçli bir şekilde kullanmıştır.

Şimdi bu münazara metinlerinin mahiyetine ve işlevine örnekler ışığında göz atalım.

Lâmiî'nin Mesnevilerinde Münazara Üslûbu

Lâmiî'nin özellikle çift kahramanlı aşk hikâyelerini konu edinen mesnevilerinde münazara yöntemine başvurulduğu görülür. Şair konuşma metinleri üzerine kurduğu bölümlerde kimi zaman kişilerin konuşmalarını münazara hüviyetiyle kaleme alır. Bu münazaralarda sahnede yalnız iki kişi vardır. Bu kişilerin arasındaki konuşmalar hikâye hadiselerini derinlemesine anlatır veya hikâye kişilerinin görüşlerini daha açık bir şekilde ortaya koyar. Şair böylece hikâye kişilerinin iç dünyalarını münazara yöntemiyle daha detaylı bir şekilde sunmuş olur. Bunun yanında Lâmiî'nin hikmete dayalı düşünceleri münazara metinlerindeki hikâye kişileri vasıtasıyla dile getirdiğini de görürüz.

Örneğin aşağıdaki metinde Dil-pezir ile Azrâ'nın arasında geçen bir münazarayı görürüz. Dil-pezir'in sorularına cevap veren Azrâ'nın Vâmık'a kavuşmak için göze aldığı şeyler bu beyitlerde açıkça dile getirilir. Azrâ verdiği net cevaplarla kişiliğini ve Vâmık'a olan aşkını ifade eder. Şair Azrâ'nın kişiliğine dair detaylı bilgileri bu münazara metniyle ortaya koyar. Bölümün "Suâl ü Cevâb" başlığıyla müstakil bir şekilde ele alınması ve birer mısra da tarafların duygu ve düşüncelerini yoğun bir şekilde ortaya koyması da oldukça önemlidir. Zira bu durum şairin münazara metnini başlı başına yeniden kurguladığını ve metne başarılı bir şekilde dâhil ettiğini gösterir. Oldukça ikna edici ve net cümlelerle kurulan mısralar Lâmiî'nin Türkçe ifade kabiliyetini göstermesi bakımından da dikkate değer özellikler taşır:

Didi kandandur geliş ey bahtiyâr

Didi gam çekmezdüm olsa baht yâr

Didi gam eksük olur mı âdeme

Didi bî-had fark olur gamdan gama

Didi itseñ bize ol gamdan beyân
Didi çehremden serâserdür ‘ayân
Didi yok mıdur aña hadd ü kerân
Didi vasl-ı yârdur yâ terk-i cân
Didi ‘âkil terk-i cân itmek muhâl
Didi oldur ‘âşık için hasb-i hâl
Didi eyler mi bu ten cânsuz huzûr
Didi olmaz cânda cânânsuz huzûr
Didi yok mı vasla dilberden rızâ
Didi şimdi hecredür sevk-i kazâ
Didi görmek oldu mı bir kez yüzün
Didi oldur rûşen iden cân gözin
Didi yetmez mi ol envâr-ı visâl
Didi hicrân itdi hep h^vâb u hayâl
Didi ol hicrân degül mi cân-sitân
Didi vasl ümmîdidür cismümde cân
Didi devrân kahrı-y-ile nicesin
Didi fark itmey güninden gicesin
Didi fikr-i ‘işret ü râhat kanı
Didi gözyaşıyle hep yudum anı
Didi sakın olırsın pâyimâl
Didi hicrândan beter olmak muhâl
Didi virseñ kûy-ı dilberden haber
Didi derd ü hayret ü havf u hatar
Didi ‘ışkıdan nisâb-ı cân nedür
Didi evvel bu hisâb-ı cân nedür
Didi h^vâb içre görür misin yüzün
Didi ‘ışk içinde ko uyhu sözün
Didi cânuñ içre ‘ışkı nicedür
Didi ‘arşuñ künkürinden yücedür
Didi ol hâletden itseñ keşf-i hâl
Didi mihri zerre vasf itmek muhâl

(Ayan, 1998: 279-280)

Bu ve benzeri ifadelere Lâmiî’nin çift kahramanlı aşk mesnevilerinde yer yer rastlanmaktadır. Lâmiî bu tarz bölümleri “dedi-dedi” şeklinde kurguladığı gibi “dedim-dedi”, “dedi-dediler”, “eyitti-dedi” şeklinde de kaleme almıştır. Bu tarz bölümler sıradan konuşma kurgusunun dışındadır. Taraflar söyledikleri sözlerden emindir. İfade ettikleri cümleler ise kesin hükümler içerir. Bu kurguyla şair hikâye anlatımını farklılaştırır ve kişilerin detaylı bir tasvirini de dolaylı bir şekilde sunmuş olur. Konuşma bölümü olarak düzenlenen bu

bölümlerde münazara üslûbu görülse de tartışma havasının başka bölümlerden daha fazla hissedildiği görülür.

Gûy u Çevgân mesnevisinde de Dervîş'in ruhî durumunu detaylı bir şekilde gösterebilmek için Lâmiî münazara kurgusunu tercih etmiştir. Konuşma şeklinde tanzim edilen uzunca bölümde Dervîş'in yakın bir dostuyla arasında geçen konuşmaya yer verilir. Mesnevinin 1278-1301. beyitleri arasında(Tezcan, 1994: 164-166) Dervîş'in dostu nasihat yollu sözler söyler. Hayattan zevk almayı, boş yere gam ve keder çekmenin anlamsız olduğunu oldukça iknâ edici sözlerle dile getiren Dervîş'in arkadaşı dostunun iyiliğini isteyen bir muhatap görünümündedir. Buna rağmen Dervîş dostunun sözlerine başta bir âh çekerek karşılık verir. Çünkü o "bî-dil ü âşık u giriftâr"dır. Aşk ile kendinden geçen Dervîş, dostunun sözleri her ne kadar mantıklı görünse de o yolu tercih edemeyeceğini ifade eder. Dervîş'in sözleri öncesinde, olması gerekenlere iknâ olan mesnevi muhatapı bu kez Dervîş'e hak verir. Zira Lâmiî Dervîş'in konuşma metnini de gayet iknâ edici şekilde kurgulamıştır. 1303-1377. beyitler arasındaki(Tezcan, 1994: 166-171) konuşma öncelikle Dervîş'in kendisini muhatabının sözlerine karşı akladığı ve ardından onu iknâ ettiği başarılı bir münazara metni olarak karşımıza çıkar.

Yine *Gûy u Çevgân*'da yer alan yaşlı kadınla Dervîş'in konuşması da benzer bir kurguya sahiptir (Tezcan, 1994: 173-183). Yaşlı kadının söylediği mantıklı sözlerle karşı Dervîş'in dile getirdikleri gerçekten iknâ edici özelliklere sahiptir. Lâmiî'nin bu tarz bölümlerde kaleme aldığı münazara üslûbu hem muhteva hem de Türkçe ifade açısından oldukça başarılıdır.

Lâmiî'nin mesnevilerinde karşımıza çıkan münazara üslûbunu bütün nitelikleriyle yansıtan bölümler ise şairin *Gûy u Çevgân* ve *Şem' ü Pervâne* eserlerinde karşımıza çıkar. Mesnevi hikâyesinde karşımıza çıkan iki nesne, kavramsal bir şekilde ele alınarak karşılıklı olarak konuşmaya başlar. Bu konuşmalarda hikâyenin olay akışı durur, kavramsal boyutuyla iki nesnenin münazarası başlar. Hikâye zamanı adeta dondurulduktan sonra iki nesne üzerinde odaklanan şair onların tartışmasını sahneye taşır. Müstakil metinler olarak da okumaya elverişli olan bu tarz bölümlerde münazara yönteminin bütün özelliklerine yer verilir. Taraflar kendisiyle ilgili özellikleri sıralarken karşısındakinin de kendine göre zayıf yönlerini sayıp döker. İki taraf arasındaki yer yer hakaret içeren tartışmalara varan münazara bazen tarafların orta yolu bulmasıyla bazen de araya bir üçüncü tarafın girmesiyle sona erer. *Gûy u Çevgân* ve *Şem' ü Pervâne* mesnevilerinde yer alan münazara bölümlerinin beyit numaralarını ve belirgin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Gûy u Çevgân- 474-563. beyitler arası (Tezcan, 1994: 111-117): Mesnevinin sebab-i telif bölümünde yer alan bölümde şair yakın bir dostuyla gezintiye çıkar. Bu gezinti göğün kararıp gürlemesiyle birden kesilir. Bu kurgunun ardından önce göğün sonra yerin söz aldığı bir münazara başlar. Münazarada taraflar kendi üstünlüğünü, karşısındakinin eksik ve kusurlarını sayıp döker. Münazara her iki tarafın söyleyecekleri bittiği zaman güneşin açmasıyla sona erer. Taraflar utanarak tartışmayı bırakır.

Gûy u Çevgân- 981-1036. beyitler arası (Tezcan, 1994: 145-149): *Gûy u Çevgân*'da asıl hikâyenin daha başlarında karşımıza çıkan bu münazara, mesneviye ismini veren *Gûy* ve *Çevgân* arasında geçer. Kendi özelliklerini sayıp Şehzâde'ye diğerinden daha yakın olduğunu iddia eden taraflar oyunun yeniden başlamasıyla müsalahe eder. Birbirlerinden özür dileyen taraflar münazarada daha çok kendisinin bahtsız, muhatabının daha şanslı olduğunu iddia etmektedir.

Şem' ü Pervâne- 407-458. beyitler arası (Köse, 1997: 168-174): *Şem' ü Pervâne* hikâyesinin hemen başlarında yer alan münazara Sürâhî ile Sâgar arasında geçer. Şem'in kurduğu bir mecliste sahneye çıkan Sürâhî, Sâgar'ı küçümseyen sözler söyler. Sâgar da ona karşılık verir. Kendi üstünlüğünü ispatlamaya çalışan taraflar Bâde'nin araya girmesiyle barışır ve birbirinden özür diler.

Şem' ü Pervâne- 1028-1076. beyitler arası (Köse, 1997: 235-240): Şem'in sadık hizmetkârları Kâfûr ve Anber arasındaki bu münazara iki nesnenin en belirgin özellikleri olan siyah ve beyaz renklerinin ön plana çıkarıldığı bir tartışma şeklinde karşımıza çıkar. Taraflar kendini yüceltip karşısındakini tezyif etmeye çalışır. Tartışma kazananı ve kaybedeni belli olmayan şekilde sona erer. Münazaradan sonra gelişen hadiseler sebebiyle taraflar birbirinden özür de dilememiştir.

Şem' ü Pervâne- 1370-1417. beyitler arası (Köse, 1994: 273-278): Yine Şem'in kurduğu bir eğlence meclisinde yer alan Şem'dân ile Micmer arasında bir tartışma başlar. İnce hüsn-i talil ilgileriyle oluşturulan ifadelerde şair iki tarafı da oldukça iknâ edici cümlelerle konuşturur. Münüzara iki tarafın barışmasıyla sona erer. Diğer münazara bölümlerine nazaran Şem'dân ile Micmer arasındaki münazara daha kısa olduğu için bu bölümü örnek olarak aşağıda veriyoruz:

Zebân-dırâz-kerden-i Şem'dân ber-küstahî-i Micmer-i ser-gerdân

Didi ey micmer-i fûrû-mâye
Gûy-ı ser-geşte çarh-ı bî-pâye
Mihre-i çarh-bâz u hâk-endûd
Mihr-i şebreng ü mâh-ı dûd-âlûd
Edeb ü 'âr gözlemezsın hiç
Eylemezsın urup kovup ser-i pîç
Şûh-çeşm olduğuñcün ey küstâh
Tîr-i gam kıldı sîneñi sûrâh
Sen ki bir Hindû-yı siyeh-rûsın
Şöyle beñzer demüñle câdûsın
Pür iken şeb gibi dilüñde kaygu
Hem-dem-i yârsın nedendür bu
Gün gibi her nefes dilüñ mesrûr
Çeşm-i cânuñda zerre yokdur nûr
Dûduñı kıldı nâr-ı gam çevgân
Olduñ uş gûy gibi ser-gerdân
Çalgusuz bezme girüp oynarsın
Jive bardağı gibi kaynarsın
Dürr-i gevherle sanma dürcüñ pür
Kumbaruñ âteş ile toptoludur
Başuñı hâkden götürmezsın
Bellü bir yirde hîç oturmazsın

Bezm-i 'âlemde ben ki serdârem
Bende-i pâ-yı taht-ı dildârem
Husrevem ehl-i bezm haylimdür
Mîzbânüm cihân tufeylimdür
Şâdiyem dilde şu'leyem gözde
Enverîyem senâîyem sözde
Kâmetüm hudr u serve hem-serdür
Rûyım âyîne-i Sikenderdür
Ahterem mihr ü tâli'üm cevzâ
Dest-i kadrümde hût-ı gevherzâ
Zühre-i bezm ü şöhre-i şehrem
Kâ'imü'l-leyl ü sâ'imü'd-dehrem
Tâcdârem cihânda gevherdâr
Zülfikârum bilümde Haydarvâr
Fülk-i sebz-nat'-ı bezmümdür
Mihr-i pür-tâb tığ-ı rezmümdür
Ben ayağ üzre zâr olam her-bâr
Seni hem-dest-i bezm-i hâs ide yâr
Hallolur mı yürekde bu 'ukde
Olasın sen koyunda koltukda
Üstüne açup ol hüma per ü bâl
Zîr-i dâmen yüride beyza misâl
Harc idem ben yolında sîm ile zer
Bir avuç toprağ ile sindür ber
Baş u ram ben felek gibi tahta
İresin sen güneş gibi bahta
Oldı bu hâlün ile cânım saht
Didün er Hak ya taht ola ya baht
Cevâb-ı Micmer-i dil-firûz be-Şem'dân-ı pür-sûz
Şem'dân çün cevâbın itdi tamâm
Micmerün yakdı bağrını o kelâm
Dil ü cânı tutuşdı ol oldı
Dem-i pür-sûziyle 'ûd oldı
Didi ey Şem'dân-ı gerden-keş
Sen ki âteş-zebânsın ejder-veş
Tân degül bezme zehrler saçsañ
Dem-i tiryâkümi görüp kaçsañ

Sikke sûret ni'âm-ı sersin sen
Turfe murg özge cân-âversin sen
Müş kahriyle sel'a vü tâ'ûn
Boğazuñ dökmiş ey füsürde-derûn
Geçünüp pehlevân-ı rûyîn-ten
Bir 'amûd oynadup yürürsin sen
Fer komamış fütûr beñzüñde
Kalmış engüş-i hayret ağzuñda
Nûr yokdur dilûnde ey bî-'âr
Anuñ içün başuñda yanar nâr
Her dem olsañ 'aceb mi hûn-efşân
Gam okına serûñ kabağ-ı nişân
Benüm âhir nazar kıl âfâka
Bezm-gâh-ı cihân nüh-tâka
Table-i 'ûd u nâfe-i Tâtâr
Hokka-i misk dürc-i 'anber-bâr
Zevk-bahşem demümle rûh-âsâ
Nefes-i rahmetüm dem'i 'Îsâ
'ûd-ı dem-keş gibi ciger-sûzem
Mâh-ı ahterleyin dil-efrûzem
Gâh nârenc-i bezmem vü geh enâr
Dûd-ı hoş-büyem ü mu'attar-nâr
Kevkeb-i sa'd ü burc-ı münkalibem
Kalb-i ser-geşte rûh-ı muztaribem
Cân dimâğını tâzeler bûyum
Dûd-ı müşkîn yenümde her mûyum
Gûy-ı çarham dilüm pür-ahterdür
Savlecânum meh olsa der-hordur
Çün söyünmez yürekdedi odım
Gice gündüz düter turur dûdım
Mihrüm ol mâh-rûya cândandur
Ahterüm ihtirâki andandur
Mankalem sandal ile 'ûd odunum
Zevrakam misk-i bâdbân dütünüm
Baña meyl itse tañ mı her meh-rû
Armağandur habîbe destüm bû
Mahrem oldıkça yâre ben mahrûr

Sen günümünden yanarsaın olmaya dūr

(Köse, 1997: 273-278)

Sonuç

Lâmî Çelebi, yazdığı mesnevileriyle Türk edebiyatında haklı bir şöhrete sahiptir. Özellikle aşk temasına sahip mesnevileri muhteva açısından ve teknik bakımdan oldukça çeşitlidir. Şair bu mesnevilerinde ele aldığı konuyu muhatabına daha iyi aktarmak için çeşitli yöntemler takip etmiştir. Bunlardan biri olan münazara üslubuyla Lâmiî mesnevilerindeki mantıksal yapıyı da sağlamlaştırmıştır. İki şekilde karşımıza çıkan münazara üslubunda Lâmiî ilk olarak mesnevi konularının daha iyi anlaşılmasını, kişilerin ruhî durumlarının net bir şekilde verilmesini amaçlamıştır. Türkçe cümle yapılarının ve ifade kalıplarının kısa ama öz bir şekilde kullanıldığı konuşmalarda tarafların görüş ve düşünceleri net cümlelerle ifade edilmiştir. Karşılıklı konuşmaya dayalı bu tarz münazaraları şairin doğrudan hikâye kurgusuyla bağlantılı olarak kaleme aldığı görülür.

İkinci tür münazaralar ise Lâmiî'nin yalnızca Gûy u Çevgân ve Şem' ü Pervâne mesnevilerinde karşımıza çıkar. Hikâye kurgusundan bağımsız bir şekilde de ele alınabilecek olan bu münazaralarda Lâmiî mantıksal çıkarımları, iknâ edici cümleleri başarılı bir şekilde kullanır. Asıl hikâyede yer alan nesneler üzerine kurulmasına rağmen bağımsız diyebileceğimiz bu münazaralar hikâye olaylarını ve zamanı durdurur. Nesneler üzerinden derinlemesine tasvirlerle hikâyeye bir açılım sağlar. Neticede kendi görüş ve düşüncelerini dile getiren nesnelerin ağzından kaleme alınan Türkçe ifadelerin kesinlik bildiren net cümlelerden oluştuğu görülür. Şairin özellikle bu tarz münazara metinlerini bir üslup özelliği olarak başarılı bir şekilde takip ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

AYAN, Gönül. *Lâmi'î Vâmık u Azrâ –İnceleme-Metin–*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998.

DURMUŞ, İsmail. Münazara, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 577-579.

EĞRİ, Sadettin. *Bir Bursa Efsanesi Münâzara-i Sultân-ı Bahâr Bâ-Şehriyâr-ı Şitâ*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

KÖKSAL, M. Fatih. Münazara (Türk Edebiyatı), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 580-581.

KÖSE, Recep. “*Şem' ü Pervâne (İnceleme-Metin)*”, Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DOLAYLI ANLATIMIN KULLANIMI

S. Aybüke BERK
saybukeberk@gmail.com

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi

Hızla gelişen dünyada yabancı bir dil bilmenin, dilin ait olduğu kültür hakkında bilgi sahibi olmanın -geçmişle de kıyasla- bir ayrıcalık haline geldiği söylenebilir. İnsanlar çalıştıkları alan ile ilgili dünyadaki gelişmeleri takip edebilmek ve daha verimli olabilmek için kimi zaman ikinci bir yabancı dil öğrenme ihtiyacı da hissetmişlerdir.

Türkçe de çok eski zamanlardan bu yana farklı milletler tarafından yabancı dil olarak öğrenilmiştir. Bunun somut bir örneği olarak 11.yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Bican Ercilasun’un da ifade ettiği gibi bu eser “Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmıştır.” (Ercilasun, 2008: 317).

Türkçenin öğrenilmesi ve kullanılması dilin oluşturduğu köprü ile kültür aktarımını sağlayarak Türk kültürünün öğrenilmesine de hizmet edecektir. İnsanların yabancı dil olarak öğrenmek istedikleri, tercih edilen diller arasında Türkçe yerini son dönemlerde üst sıralara taşımıştır. Günümüzde yurt içinde, Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından yürütülen “Türkiye Bursları” programı aracılığı ile ülkemizde yükseköğrenim görmek için gelip Türkçe öğrenen lisans, yüksek lisans, doktora eğitimi alan öğrenciler bulunmaktadır.

Ülkemizde eğitim gören bu öğrencilerin sayısı günden güne artmaktadır. Ulaşabildiğimiz güncel bilgilere göre Türkiye’deki uluslararası öğrenci sayısı 2012 yılında 25 bin civarındayken 5 kat artarak bugün 125 bini aşmıştır. Türkiye’de yükseköğrenim görmek için “Türkiye Bursları” programına başvuran öğrenci sayısı 2016-2017 eğitim öğretim yılında 122 bindir. Bu öğrencilerin 5 bini şu an Türkiye’de üniversite okuma hakkına erişmiştir (Türkiyebursları.gov.tr, 2018). Bunların dışında ülkemizde yaşayan yabancı uyruklu sayısı da artmaktadır. İç İşleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün internet sitesinden alınan verilere göre bu sayı 2005 yılında 178.964 iken 29.08.2018 itibarıyla 720.493’tür (goc.gov.tr, 2018). Oluşan bu talebi karşılamak adına yurt içinde ve yurt dışında çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. YÖK tarafından hazırlanan Türkçe Eğitimi Lisans programlarında Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretimi dersi de mevcuttur. Birçok üniversitede de yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında lisansüstü programlarda eğitim verilmektedir (Göçer, 2009: 1301). Yapılan bu icraatlar da bakıldığında yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin geçmişe kıyasla son dönemlerde daha çok ilgi gören ve yeni çalışmaların yapıldığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yurt dışında da çeşitli merkezlerde yabancı dil olarak Türkçe öğretilmektedir. Bu merkezlerden biri de Yunus Emre Vakfı’nın farklı ülkelerde faaliyet gösteren Türkçe öğretim merkezleridir. Yunus Emre Vakfı 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı kanun ile kurulup 2009 yılında faaliyetlerine başlamıştır (YEE, 2018).

Bu çalışmada, yabancı dil olarak Türkçe öğrenen bireylerin öğrenme ve uygulamada problemler yaşadığı dolaylı anlatım konusu ele alınmıştır. Bu çalışma tarama yöntemi kullanılarak hazırlanan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dolaylı ve Dolaysız

Anlatımlar” isimli yüksek lisans tezimiz içerisinde seçilmiştir. Bu yüksek lisans tezinde, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dolaylı ve dolaysız anlatımın kullanımı, yapısı ve özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Dolaylı ve dolaysız anlatım konusu yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde önemli dil bilgisi konularından biridir. Bu konu temel becerilerin hepsinde kullanılan diyalog metinlerinde ve aktarma cümlelerinde karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen kişilerin ve öğreticilerin bu dil bilgisi yapısını bir bütün halinde görmeleri, aktarımdan sonra cümlelerdeki değişimleri fark etmeleri ve örnekleri incelemeleri için bu çalışma hazırlanmıştır.

Söz konusu tez hazırlanırken yabancı dil olarak Türkçe öğretimi dil bilgisi kitaplarındaki ve TÖMER’lerde kullanılan ders kitaplarındaki dolaylı anlatım cümleleri ve konunun dil bilgisel boyutu incelenmiştir. 100 temel eser içerisinde seçilen edebi eserlerde bulunan dolaylı anlatım ile kurulmuş cümle örnekleri de tespit edilerek bir tasnif yapılmıştır.

Bu çalışmada da, bahsedilen tezde detaylı olarak yer alan dolaylı anlatım konusu, TÖMER ders kitapları ve yabancı dil olarak Türkçe dil bilgisi kitapları temel alınıp kitaplarda bulunan konu dağılımları ve anlatımları göz önünde bulundurularak sınırlandırılmıştır. Çalışmadaki örneklerde görülen geçmiş zaman ve 3.tekil şahıs ekleri kullanılmıştır.

1. Söz Dizimi

Söz dizimi terimi için Türk Dil Kurumunun 1972 tarihli Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğünde “Dil bilgisinde sözcük dizilişini, tümce yapısını inceleyen bölüm.” (TDK, 2018) açıklaması yapılmıştır. Söz diziminin alt başlıklarına baktığımızda karşımıza cümle ve kelime grupları çıkmaktadır. Bu çalışmada da cümle konusunun kapsadığı dolaylı anlatım konusu incelenecektir.

2. Cümle

Cümle terimi için Türk Dil Kurumunun 1949 tarihli Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğünde “Bir fikri, bir duygu ve düşüncüyü, bir oluş ve kılışı tam olarak bir yargı hâlinde anlatan kelime grubu” (TDK, 2018) açıklaması yapılmıştır. Bu çalışmada çok geniş bir konu olan cümlelerin içinde yer alan dolaylı anlatım ile kurulan cümleler incelenecektir.

3. Dolaylı Anlatım ve Özellikleri

Kişi, bir başkasının sözlerini aktarırken kendi duygularını ve düşüncelerini katarak kendi cümleleriyle aktarımı gerçekleştiriyorsa burada dolaylı anlatım söz konusudur. Burada aktarım yapılırken cümledeki zaman ve şahıs da göz önüne alınarak dil bilgisel yönden değişiklikler yapılabilir. Aktarım yapılırken aktaran kişinin aktarma cümlesinde herhangi bir kelime sınırlaması yapması şart değildir. Bu tamamen aktaran kişinin inisiyatifindedir. Dolaysız anlatımda ise durum bunun aksi şekildedir. “Doğrudan ve dolaylı anlatım arasındaki temel anlam farkı, birinin söylediklerini aktarmak için doğrudan anlatım kullandığı zaman, kişinin sözcükleri harfi harfine yazdığı, buna karşın dolaylı anlatımda kişinin kendi sözleriyle söylenenleri ifade ettiği söylenebilir” (Leech-Short, 2007: 255).

Aktarımı gerçekleştiren kişi her zaman bir başkasının sözünü aktarmak zorunda da değildir. Kendisine ait bir sözü, cümleyi de aktarabilir. Dolaylı anlatımın kullanıldığı farklı durumlarda vardır. Örneğin, “Bir kişinin kendi adına konuşmasının mümkün olmadığı zamanlarda bu anlatım türü kullanılır, yani iletimi bir aktarıcı anlatıcı üstlenir” (Arslantaş, 2002: 27).

Dolaylı anlatımda sıklıkla kullanılan ana fiil “söyle-”dir. Ancak her zaman “söyle-” fiili kullanılmaz. “Belirt-, ifade et-, iddia et-, sor-, açıkla-, dile getir-, kaydet-, vurgula-, hatırlat-, düşün-” gibi fiiller de dolaylı anlatımda kullanılabilir. Haber metinleri ve resmi yazılar bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

“Gençler tarafından toplanan meyveleri reçel yapıp sabah sağılan sütlerle katılımcılara ikram eden mahalleliler, şehirden gelen gençlerle çok iyi vakit geçirdiklerini ifade ettiler.” (<http://www.sakaryagazetesi.com.tr/handa-keyifli-kamp-n169564/>)

Dolaysız anlatımdan dolaylı anlatıma aktarımda bazı sözcükler, ünlemler, belirteçler ve kalıp sözler aktarıma dâhil edilemez. “Aaa!, eyvah!, eh!, evet, hayır, memnuniyetle, elbette, asla, lütfen, hoşça kal, çok yaşa!, iyi akşamlar!” vb. gibi...

Teklifime “Evet!” dedi.

Aktarılan cümlelerin yüklemi “var – yok sözcüklerinden oluşuyorsa –(n)In tamlayan ekinin kullanılmasına gerek yoktur. Ancak eylemle özne arasına başka öğeler giriyorsa tamlayan ekinin kullanımı gereklidir.” (Arslantaş, 2002: 49).

Nazlı: “Evde kedimiz var.” dedi.

Nazlı, evde kedisi(nin) olduğunu söyledi.

Nazlı, kedisi evde olduğunu söyledi.

Aktarılan cümlede kullanılan eylem geçişsizse aktarımda ilgi eki -(n)In kullanılmayabilir.

“Okyanusta bir gemi batırıldı.” dedi.

Okyanusta bir gemi batırıldığını söyledi.

Okyanusta bir geminin batırıldığını söyledi.

“Gökyüzünde bir leylek uçuyor.” dedi.

Gökyüzünde bir leylek uçtuğunu söyledi.

Gökyüzünde bir leyleğin uçtuğunu söyledi.

“Kazada üç kişi öldü.” dedi.

Kazada üç kişi öldüğünü söyledi.

Kazada üç kişinin öldüğünü söyledi.

2.2.1. Aktarma Cümlesi İsim Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım

Aktarma cümlesinin yüklemi bir isimse bu cümlelerin aktarımında “ol-” yardımcı fiili devreye girer. Aktarma cümlesinde ek-eylemle yüklemleşen isim, bize geniş zaman veya geçmiş zaman bildiriyorsa bu cümlede aktarma “ol- + -duk” yapısı ile yapılmaktadır. Ancak geniş zaman ifadesinin cümleden düşürülmesi (-DİR) durumunda cümledeki ihtimal veya kesinlik anlamına da bakılarak aktarma cümlesi “ol- + -abil-” veya “ol- + -duk” yapısı ile aktarılmaktadır. Cümlede gelecek zaman ifadesi bulunuyorsa bu cümlelerde de aktarma “ol- + -acak” yapısı ile yapılmaktadır. Tablo 1’de aktarma cümlesi isim cümlesi olan örnek cümlelerin aktarımı gösterilmiştir. Örneklerde ana fiil “söyle-” olarak kullanılmıştır.

Tablo 1: Aktarma Cümlesi İsim Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım Cümleleri

Geniş Zaman		
Olumlu	isim ol- + -duk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutlu. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olduğunu söyledi.
	ol- + -duk + iyelik eki + belirtme durum eki Kesinlik Bildiren İfade	Nazlı: “Türkiye’nin yüzölçümü en büyük ili Konya’dır.” <u>dedi.</u> Nazlı, Türkiye’nin yüzölçümü en büyük ilinin Konya olduğunu <u>söyledi.</u>
	isim ol- + -abil + -ecek + iyelik eki + belirtme durum eki İhtimal Bildiren İfade	Nazlı: “ Mustafa dün işe <i>gelmedi</i> . Mustafa İzmir’dedir.” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın işe <i>gelmediğini</i> İzmir’de <i>olabileceğini</i> <u>söyledi.</u>
Olumsuz	isim ol- + -ma (olumsuzluk eki) + -dık + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutlu değilmiş. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olmadığını söyledi.
	ol- + -ma (olumsuzluk eki) + -dık + iyelik eki + belirtme durum eki Kesinlik Bildiren İfade	Nazlı: “Türkiye’nin yüzölçümü en büyük ili Konya değildir.” <u>dedi.</u> Nazlı, Türkiye’nin yüzölçümü en büyük ilinin Konya olmadığını <u>söyledi.</u>
	isim ol- + -amA (yeterlilik olumsuzluk eki) + -(y)acak + iyelik eki + belirtme durum eki İhtimal Bildiren İfade	Nazlı: “ Mustafa dün işe <i>geldi</i> . Mustafa hasta değildir.” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın dün işe <i>geldiğini</i> hasta <i>olamayacağını</i> <u>söyledi.</u>
Görülen Geçmiş Zaman		
Olumlu	isim ol- + -duk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutluydu. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olduğunu söyledi.

Olumsuz	isim ol- + -ma (olumsuzluk eki) + -dık + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutlu değildi. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olmadığını <u>söyledi.</u>
Duyulan Geçmiş Zaman		
Olumlu	isim ol- + -duk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutluymuş. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olduğunu <u>söyledi.</u>
Olumsuz	isim ol- + -ma (olumsuzluk eki) + -dık + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa mutlu değilmiş. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın mutlu olmadığını <u>söyledi.</u>
Gelecek Zaman		
Olumlu	isim ol- + -acak + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa, gelecek ay Almanya’da. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın gelecek ay Almanya’da <u>olacağını</u> <u>söyledi.</u>
Olumsuz	isim ol- + -ma(olumsuzluk eki) + - (y)acak + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa, gelecek ay Almanya’da değil. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın gelecek ay Almanya’da <u>olmayacağını</u> <u>söyledi.</u>

3.1.2.2. Aktarma Cümlesi Fiil Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım

Aktarma cümlesinin yüklemi fiil olan cümlelerin aktarımında yüklemde bulunan kipe göre hareket edilmelidir. Bu cümlelerde bir zaman kayması olup olmadığına dikkat edilmelidir. Cümlelerin bağlamı, içinde geçen zaman ifadesi gibi unsurlar dikkate alınmalıdır. Cümlelerde şahıs ve zamana göre aktarımda kullanılacak ekler değişiklik gösterir. Aktarım “-mA, -Dık veya -AcAk” fiilimsi ekleri kullanılarak yapılır. Tasarlama kiplerinde de -istek kipi, gereklilik kipi, şart kipi- “gerek-” ve “iste-” fiilleri kullanılır. Örneklerde ana fiil “söyle-” olarak kullanılmıştır.

Haber Kipleri

Tablo 2’de aktarma cümlesinin yüklemine haber kipi bulunan cümlelerin aktarımı cümle örnekleri ile gösterilmiştir.

Tablo 2: Aktarma Cümlesi Fiil Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım Cümleleri - Haber Kipleri

Geniş Zaman		
Olumlu	fiil + -Dık + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa kitap okur. ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın kitap <u>okuduğunu</u> <u>söyledi</u>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	fiil + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki (Kip Kayması)	Nazlı: “ Mustafa yarın İzmir’den <i>gelir</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın yarın İzmir’den <i>geleceğini</i> <u>söyledi</u> .
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa kitap <i>okumaz</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın kitap <i>okumadığını</i> <u>söyledi</u> .
	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki (Kip Kayması)	Nazlı: “ Mustafa yarın İzmir’den <i>gelmez</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın yarın İzmir’den <i>gelmeyeceğini</i> <u>söyledi</u> .
Görülen Geçmiş Zaman		
Olumlu	fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa ödevini <i>yaptı</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın ödevini <i>yaptığını</i> <u>söyledi</u> .
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk+ iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa ödevini <i>yapmadı</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın ödevini <i>yapmadığını</i> <u>söyledi</u> .
Duyulan Geçmiş Zaman		
Olumlu	fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Mustafa , resim <i>yapmış</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın resim <i>yaptığını</i> <u>söyledi</u> .
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk+ iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Mustafa , resim <i>yapmamış</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın resim <i>yapmadığını</i> <u>söyledi</u> .
Şimdiki Zaman		
Olumlu	fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , çay <i>içiyor</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın çay <i>içtiğini</i> <u>söyledi</u> .
	fiil + -mAktA ol- + -duk + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , ders <i>çalışmakta</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın ders <i>çalışmakta olduğunu</i> <u>söyledi</u> .
	fiil + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki (Kip Kayması)	Nazlı: “ Mustafa , yarın tatilden <i>dönüyor</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın yarın tatilden <i>döneceğini</i> <u>söyledi</u> .
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk+ iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , çay <i>içmiyor</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın çay <i>içmediğini</i> <u>söyledi</u> .
	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -mAktA ol- + -duk + belirtme	Nazlı: “ Mustafa , ders <i>çalışmamakta</i> .” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa’nın ders <i>çalışmamakta</i>

	durum eki	<i>olduğunu söyledi.</i>
	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki (Kip Kayması)	Nazlı: “ Mustafa , yarın tatilden <i>dönmüyor.</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın yarın tatilden <i>dönmeyeceğini söyledi.</i>
Gelecek Zaman		
Olumlu	fiil + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Mustafa , bahçede oyun <i>oynayacak.</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın bahçede oyun <i>oynayacağını söyledi.</i>
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Mustafa , bahçede oyun <i>oynamayacak.</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın bahçede oyun <i>oynamayacağını söyledi.</i>

Tasarlama Kipleri

Tablo 3’te aktarma cümlesinin yüklemine tasarlama kipi bulunan cümlelerin aktarımı cümle örnekleri ile gösterilmiştir.

Tablo 3: Aktarma Cümlesi Fiil Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım Cümleleri - Tasarlama Kipleri

Emir Kipi		
Olumlu	fiil + -mA + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , yemek <i>yesin!</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın yemek <i>yemesini söyledi.</i>
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -mA + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , yemek <i>yemesin!</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın yemek <i>yememesini söyledi.</i>
Gereklilik Kipi		
Olumlu	fiil + -mA + iyelik eki gerek- + -tik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Mustafa , spor <i>yapmalı.</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın spor <i>yapması gerektiğini</i> <u>söyledi.</u>
	fiil + -mA + iyelik eki gerek- + -tik + iyelik eki + belirtme durum eki Analitik yolla kurulan gereklilik	Nazlı, “ Mustafa’nın okula <i>gitmesi gerek/lazım.</i> ” <u>dedi.</u> Nazlı, Mustafa’nın okula <i>gitmesi gerektiğini</i> <u>söyledi.</u>
Olumsuz	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -mA + iyelik eki	Nazlı: “ Mustafa , sigara <i>içmemeli.</i> ” <u>dedi.</u>

	gerek- + -tik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, Mustafa'nın sigara içmemesi gerektiğini <u>söyledi</u> .
	fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -mA + iyelik eki gerek- + -tik + iyelik eki + belirtme durum eki Analitik yolla kurulan gereklilik	Nazlı, “ Mustafa'nın yurt dışına gitmemesi gerek/lazım.” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa'nın yurt dışına gitmemesi gerektiğini <u>söyledi</u> .
İstek Kipi		
Olumlu	fiil + -mAk iste- + -dik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Dişlerimi fırçalayayım.” <u>dedi</u> . Nazlı, dişlerini fırçalamak istediğini <u>söyledi</u> . *Bu örnek 1.tekil kişiye göre yapılmıştır.
Olumsuz	fiil + -mAk iste- + -me (olumsuzluk eki) + -dik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı, “ Dişlerimi fırçalamayayım.” <u>dedi</u> . Nazlı, dişlerini fırçalamak istemediğini <u>söyledi</u> . *Bu örnek 1.tekil kişiye göre yapılmıştır.
Şart Kipi		
Olumlu	fiil + -mA/-mAk + iyelik eki + belirtme eki iste + -dik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “(Keşke) Mustafa araba kullansa.” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa'nın araba kullanmasını istediğini <u>söyledi</u> .
Olumsuz	fiil + -mA/-mAk + iyelik eki + belirtme eki iste + -me (olumsuzluk eki) + -dik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “(Keşke) Mustafa araba kullanmasa.” <u>dedi</u> . Nazlı, Mustafa'nın araba kullanmasını istemediğini <u>söyledi</u> .

Dolaysız anlatımın dolaylı anlatıma aktarılmasında sıklıkla “söyle-” fiili kullanılır. Fakat haber metinlerinde, resmi yazılarda vb. farklı kullanım şekilleri karşımıza çıkabilir ve cümle yapısında bazı değişiklikler meydana getirebilir. “Söyle-” yerine tercih edilen fiile göre hal eklerinde değişim meydana gelir. Tablo 4’te dolaylı anlatım kurulurken “söyle-” fiili dışında kullanılan bazı fiil örnekleri gösterilmiştir.

Tablo 4: “Söyle-“ Yerine Farklı Fiillerin Kullanımı

Aktarma Cümlesinde Yüklemin Fiil Olduğu Durumlar	
fiil + -DIK + iyelik eki + durum eki	Muhabir: “Küresel ısı ^{ın} ma dünyayı etkiledi.” <u>dedi</u> . Muhabir, küresel ısı ^{ın} manın dünyayı etkilediğinden <u>bahsetti</u> . Muhabir, küresel ısı ^{ın} manın dünyayı etkilediğinden <u>söz etti</u> .

	Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkilediğini</i> <u>ileri sürdü</u>. Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkilediğini</i> <u>iddia etti</u>.
fiil + -DIk + iyelik eki + durum eki	Muhabir: “Küresel ısınma dünyayı <i>etkileyecek</i>.” <u>dedi</u>. Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkileyeceğinden</i> <u>bahsetti</u>. Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkileyeceğinden</i> <u>söz etti</u>. Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkileyeceğini</i> <u>ileri sürdü</u>. Muhabir, küresel ısınmanın dünyayı <i>etkileyeceğini</i> <u>iddia etti</u>.
Aktarma Cümlesinde Yüklemin İsim Olduğu Durumlar	
isim + -ol + -duk + iyelik eki + durum eki	“Eskişehir, Türkiye’deki en güzel <i>şehridir</i>.” <u>dedi</u>. Eskişehir’in Türkiye’deki en güzel <i>şehir olduğundan</i> <u>bahsetti</u>. Eskişehir’in Türkiye’deki en güzel <i>şehir olduğundan</i> <u>söz etti</u>. Eskişehir’in Türkiye’deki en güzel <i>şehir olduğunu</i> <u>ileri sürdü</u>. Eskişehir’in Türkiye’deki en güzel <i>şehir olduğunu</i> <u>iddia etti</u>.

3.1.2.3. Aktarma Cümlesi Soru Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım

Aktarma cümlesi soru cümlesi olan dolaylı anlatımda “sor-” fiili kullanılır. Soru cümleleri iki başlık altında incelenebilir. Birincisi aktarma cümlesinde soru edatı bulunması durumu. Aktarma cümlesinde soru edatı bulunan cümlelerin aktarımında, aktarma cümlesinin olumlu veya olumsuz olmasının aktarıma bir etki etmediği kanaatindeyiz. Aktarma cümlesinde soru edatı bulunuyorsa aktarılan cümledeki fiil tekrarlanır. Öncelikle fiile -(y)Ip eki getirilerek fiil tekrar eder ve tekrarda fiile olumsuzluk sonrasında da -DIk/-(y)AcAk sıfat-fiil ekleri eklenir. Kullanılan şahsa göre iyelik eki değiştirilir.

Tablo 5’te aktarma cümlesinin yüklemi soru edatı olan cümlelerin aktarımı örneklerle gösterilmiştir.

Tablo 5: Aktarma Cümlesi Soru Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım – Soru Edatı

Aktarma Cümlesinde Soru Edatı Olan Dolaylı Anlatım		
Geniş Zaman	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dİk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , pırasa yer mi?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın pırasa yiyip yemediğini sordu.
	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki Kip Kayması	Nazlı: “ Mustafa , yarın çarşıya gider mi?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın yarın çarşıya gidip gitmeyeceğini sordu.
Görülen Geçmiş Zaman	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dİk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , ödevlerini yaptı mı?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın ödevlerini yapıp yapmadığını sordu.
Duyulan Geçmiş Zaman	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dİk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , okuldan mezun olmuş mu?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın okuldan mezun olup olmadığını sordu.
Şimdiki Zaman	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dİk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , uyuyor mu?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın uyuyup uyumadığını sordu.
	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki Kip Kayması	Nazlı: “ Mustafa , Ankara’dan dönüyor mu?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın Ankara’dan dönüp dönmeyeceğini sordu.
Gelecek Zaman	fiil + -(y)Ip fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , otobüse binecek mi?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın otobüse binip binmeyeceğini sordu.

Tablo 6’da aktarma cümlesinin yüklemi soru sözcüğü olan cümlelerin aktarımı örneklerle gösterilmiştir. Aktarma cümlesinde soru sözcüğü bulunuyorsa aktarılan cümledeki fiile cümledeki zamana göre “-Dİk/-(y)AcAk” eklerinden biri eklenir. Kullanılan şahsa göre iyelik eki değişir.

Tablo 6: Aktarma Cümlesi Soru Cümlesi Olan Dolaylı Anlatım – Soru sözcüğü

Aktarma Cümlesinde Soru Kelimeleri (nasıl, ne, nereden vb.) Olan Dolaylı Anlatım		
Şimdiki Zaman		
Olumlu	soru sözcüğü + fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , nerede <i>bekliyor?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın nerede <i>beklediğini</i> sordu.
	soru sözcüğü + fiil + -AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki Kip Kayması	Nazlı: “ Mustafa , iki ay sonra hangi şehre <i>taşıyor?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın iki ay sonra hangi şehre <i>taşınacağını</i> sordu.
Olumsuz	soru sözcüğü + fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , neden <i>gitmiyor?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın neden <i>gitmediğini</i> sordu.
Geniş Zaman		
Olumlu	soru sözcüğü + fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , hangi yemekleri sever?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın hangi yemekleri sevdiğini sordu.
	soru sözcüğü + fiil + -AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki Kip Kayması	Nazlı: “ Mustafa , hastaneye ne zaman <i>uğrar?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın hastaneye ne zaman <i>uğrayacağını</i> sordu.
Olumsuz	soru sözcüğü + fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , hangi yemekleri sevmez?” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın hangi yemekleri sevmediğini sordu.
Görülen Geçmiş Zaman		
Olumlu	soru sözcüğü + fiil + -DIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , ödevini kiminle <i>yaptı?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın ödevini kiminle <i>yaptığını</i> sordu.
Olumsuz	soru sözcüğü + fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dIk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: “ Mustafa , neden yurttan <i>kalmadı?</i> ” <u>diye</u> sordu. Nazlı, Mustafa’nın neden yurttan <i>kalmadığını</i> sordu.
Duyulan Geçmiş Zaman		
Olumlu	soru sözcüğü + fiil + -DIk + iyelik eki	Nazlı: “ Mustafa , Almanya’ya kaç gün önce

	eki + belirtme durum eki	<i>gitmiş?" diye sordu.</i> Nazlı, Mustafa'nın Almanya'ya kaç gün önce <i>gittiğini</i> sordu.
Olumsuz	soru sözcüğü + fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -dik + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: " Mustafa , Almanya'ya neden uçakla <i>gelmemiş?" diye sordu.</i> Nazlı, Mustafa'nın Almanya'ya neden uçakla <i>gelmediğini</i> sordu.
Gelecek Zaman		
Olumlu	soru sözcüğü + fiil + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: " Mustafa , havaalanına neyle <i>gidecek?" diye sordu.</i> Nazlı, Mustafa'nın havaalanına neyle <i>gideceğini</i> sordu.
Olumsuz	soru sözcüğü + fiil + -mA (olumsuzluk eki) + -(y)AcAk + iyelik eki + belirtme durum eki	Nazlı: " Mustafa , kiminle <i>konuşmayacak?" diye sordu.</i> Nazlı, Mustafa'nın kiminle <i>konuşmayacağını</i> sordu.

Etkinlik Örnekleri:

Bu etkinliklerle öğrencilerin söz konusu dil bilgisi konusunu kavramasının yanında rahat bir ortamda arkadaşlarıyla bir faaliyet yapmaları, grup çalışmasını öğrenerek birlikte çalışma becerisi kazanmaları, kültür aktarımı yapılmasını, kendi aralarındaki etkileşim ve iletişimi geliştirerek öğrencilerin özgüvenlerini geliştirmeyi amaçlar.

1. Öncelikle sınıftaki öğrencileri ikiye bölün. Öğrencilere vermek için cümle kartları hazırlayın. Bu kartlara dolaysız anlatım cümleleri yazın ve cümleyi okuyan öğrenciden cümleyi çevirmesini; arkadaşından da cümleyi kontrol etmesini isteyin veya birinci öğrenciden hayatı hakkında 5 cümle söylemesini isteyin. Arkadaşından da onun söylediği cümleleri dolaylı anlatıma çevirmesini isteyin. Konuşan öğrencileri dinleyen diğer öğrencilerle birlikte yapılan hataları tespit edin.

2. Size bugün kim ne sordu?

Öğrencilere derse geldiklerinde "Bugün size kim soru sordu?" sorusunu yöneltin.

Onlardan bugün kimlerin soru sorduğunu öğrenin ama sorulan soruları öğrenmeyin. Daha sonra siz "Benim bugün ilk duyduğum soru şuydu: "....." diyerek örnekler vermeye başlayın.

"Bu sabah taksici nereye gitmek istediğimi sordu.", Annem kahvaltımı yapıp yapmadığımı sordu."

"Babam param olup olmadığını sordu.", "Arkadaşım ne zaman tatile gideceğimi sordu." şeklinde ve daha sonra öğrencilerinizden onlara sorulan soruları öğrenin.

3. Öğrencilere ünlü düşünürlerin söyledikleri cümleleri kâğıtlara yazıp dağıtın ve bu cümleleri size aktarmalarını isteyin.

Victor Hugo: “Hayatta en büyük mutluluk, sevildiğimize inanmaktır.” dedi.

Victor Hugo, hayatta en büyük mutluluğun, sevildiğimize inanmak olduğunu söyledi.

4. Öğrencilere dolaysız anlatım cümleleri ile kurulmuş bir hikâye metni verip öğrencilerinizden bu hikâyeyi dolaylı anlatım cümleleri ile yazmasını isteyin.

5. Öğrencilerinize dolaylı anlatım cümleleri ile kulaktan kulağa oynatın. Sırası gelen öğrenciden duyduğu cümleye bir yenilik katmasını talep edin.

6. Eşleştirme kartları hazırlayın! Örneğin, bir polis görseliniz olsun ve bir de “Ellerimi havaya kaldırmamı söyledi.” yazan bir kartınız. Daha sonra öğrencilerinizden bu cümlelerle uygun olan görselleri eşleştirmesini isteyin.

Sonuç

Yabancılar Türkçe öğretiminde dört temel beceri vardır. Dil bilgisi bu temel beceriler içinde yer almaz ancak dil bilgisi kurallarını öğrenmek ve uygulamak dildeki temel becerileri kullanabilmek için önemli bir faktördür. Bir amaç değil bir araç niteliğinde olduğu düşünülür.

Dolaylı anlatım yapısı her ne kadar anlama dayalı gibi gözüксе de öğrencinin burada kullanması gereken dil bilgisi kuralını bilmemesi aktarma esnasında problem yaşamasına sebep olacaktır. Dolaylı anlatım konusunu iyi öğrenmek ve uygulamada problem yaşamak istemeyen öğrencinin öncelikle bazı isim-fiil ve sıfat-fiil eklerini kullanmayı bilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra yine dolaylı anlatım cümlelerinde kullanılan iyelik ekleri, hal ekleri, zaman ekleri, tasarlama kipleri, olumsuz ekinin öğrenci tarafından öğrenilmiş olması şarttır. Bu dil bilgisi yapılarının hepsi bir araya gelerek bir bütünü oluşturmamıza yardımcı olur yani dolaylı anlatım ile kurulan cümleleri kurmamıza katkı sağlar. Dolaysız anlatımdan dolaylı anlatıma aktarım yapılırken farklı faktörler de etkili olur. Kip kaymaları ve zaman ifadelerine de dikkat edilmesi gerekir. Bağlamdan çıkarım yapılması gereken durumlar olabilir. Öğrencinin sadece bahsedilen dil bilgisi kurallarına hâkim olması yeterli olmayabilir. Kelime bilgisi, cümle bilgisi, anlam gibi unsurlar da bu yapıyı kullanırken önemlidir. Tüm bunlar göz önüne alındığında ve bahsettiğimiz bu dil bilgisi konularına da bakıldığında öğrencilerin bu konuları -TÖMER ders kitaplarını ve dil bilgisi kitaplarını temel alarak- A1, A2 ve B1 kurlarında öğrendiğini görüyoruz. Bu konuların öğretimi tamamlanmadan, öğrenci öğrendiği bu dil bilgisi kurallarını temel becerilerde kullanmadan yani dili temel düzeyde konuşur hale gelmeden dolaylı anlatım yapısının anlatılması öğrencinin konuyu kavrayamamasına ve yapıyı öğrenememesine yol açacaktır. Bu yüzden bu konunun diğer dil bilgisi yapıları öğretildikten sonra B2 kurunda öğretilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

Arslantaş, Hatice (2002), “Türkçede Dolaylı Anlatım”, Ana Dili, C:27, ss. 46-55

Ercilasun, A.Bican (2008). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları

Göçer, Ali (2009), “Türkiye’de Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Lise Öğrencilerinin Hedef Dile Karşı Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, C:4/8, ss. 1288-1313.

Leech, Geoffrey ve Short, Mick (2007), Style İn Fiction, Longman: New York.

http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik (Erişim tarihi: 08.08.2018)

<https://www.turkiyeburslari.gov.tr/ytb-turkiye-burslarindan-16-bin-ogrenci-yararlaniyor/2147483647/> (Erişim tarihi: 08.08.2018)

<https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu> (Erişim tarihi: 08.08.2018)

XIX. YÜZYILDA İNGİLİZLERE TÜRKÇE ÖĞRETMEK AMACIYLA YAZILMIŞ BİR KİTAP: A SIMPLE TRANSLITERAL GRAMMAR OF THE TURKISH LANGUAGE

Öğr. Gör. İsmail Alperen BİÇER
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
iabicer@ogu.edu.tr

Giriş

Türklerin ufku ve devlet geleneği sayesinde geniş bir coğrafyaya yayılan ve pek çok dil ile etkileşimde bulunan Türk dili, tarihin hemen her döneminde pek çok milletin ilgisine mazhar olmuş ve yabancı dil olarak öğrenilmek istenmiştir. Bu anlamda Kaşgarlı Mahmut'un kaleme aldığı *Dîvânu Lügâti't-Türk* adlı eser ile başlayan yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, özellikle Kıpçak döneminde büyük gelişme ve ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde “sistematik” düşüncenin neticesi olarak son derece “nitelikli” eserlerin¹ kaleme alındığını söylemek mümkündür (Biçer, 2012: 116). Selçuklu, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı² dönemlerinin ardından belirlenen ilkeler ve geliştirilen yöntemlerle günümüze kadar varlığını sürdüren yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, bugün de önemini muhafaza eden bir uğraş ve araştırma sahasıdır.

Tarihî süreç içinde XIX. asır, siyaset, kültür, ekonomi, eğitim gibi hayatın hemen her alanında değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti, yüzünü Batı'ya dönmüş ve oradaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelişi ve Batılı ülkelerle elçilikler marifetiyle kurduğu yakın ilişkiler, Türkçenin yabancı dil olarak öğrenimini bir ihtiyaç hâline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkelerle kurduğu ilişkilerin, sadece elçilik düzeyinde var olan siyasî ve diplomatik ilişkiler olduğu söylenemez. Nitekim bu dönemde, pek çok ülkeden tüccarın, seyyahın ve öğrencinin ticaret, kültür ve eğitim faaliyetleri için Anadolu'ya ve özellikle İstanbul'a geldiklerini belirtmeliyiz.³ Anadolu'ya gelen elçilerin, tüccarların, seyyahların ve öğrencilerin ziyaret ettikleri ülkeyi yakından ve tercüman desteği olmadan tanıma arzuları, onların Türkçe öğrenmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ne, Anadolu'ya ve bu topraklarda konuşulan dile karşı ilgi ve merakın ürünü olan pek çok kitap yazılmıştır. Osmanlı döneminde Türkçe öğretimi alanında çalışmalar yapılmış; Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça ve İngilizce kitaplar kaleme alınmıştır.

Osmanlı döneminde İngilizlere Türkçe öğretmek amacıyla yazılan on yedi kitap bulunmaktadır (Yeşilyurt, 2015: 21; Şahin ve Yeşilyurt, 2017: 105-106). Bu kitaplar, ön sözleri ve yazılış amaçları bakımından değerlendirildiğinde Edwin Arnold imzasını taşıyan “*A Simple Transliteration Grammar Of The Turkish Language With Dialogues and Vocabulary*” adlı eserin ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Edwin

¹ Kıpçak döneminde Türkçe öğretimi alanında kaleme alınan eserler şunlardır: *Codex Cumanicus*, *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyyefi'l-Lügati't-Türkiyye*, *Bülgatü'l-Müşâtâk fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *El-Kavâninü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyyefi'l-Lügati't-Türkiyye*.

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Güzel (Ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ, Ankara 2017., Nurşat Biçer, “Hunlardan Günümüze Yabancılar Türkçe Öğretimi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 1/4 2012 s. 107-133.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Himmet Umunç, “Doğu ve Ötekilik: İngiliz Seyahatnamelerinde Türk Kimliği (Lady Montagu, Richard Chandler)”, *Bilig*, Sayı: 66, ss. 297-314.

Arnold'un hayatından bahsedildikten sonra eser, bütün yönleriyle ele alınarak biçim ve içerik açısından incelenecek ve eserin Türkçe öğretimine katkısı değerlendirilecektir.

1. Edwin Arnold'un Hayatı⁴

Robert Coles Arnold adında bir hâkimin altı çocuğundan biri olan Edwin Arnold, 10 Temmuz 1832 tarihinde Gravesend'de doğmuştur. Oxford Üniversitesi'nden ayrıldıktan sonra, Birmingham'da bir okulda öğretmen olarak çalışmış ve 1856 yılında ise Hindistan'daki İngiliz Hükümet Koleji'nde müdür olarak görev yapmıştır. 1861 yılında İngiltere'ye dönmüş ve Daily Telegraph gazetesinde editör ve yazı işleri müdürü olarak çalışmıştır. 24 Mart 1924 tarihinde Londra'da hayatını kaybetmiştir.

Eğitimci ve gazeteci unvanlarını haiz E. Arnold, şairliğiyle de tanınan bir isimdir. Bu bağlamda Doğu'nun yaşamını, felsefesini ve inanç sistemini yorumladığı “*The Light Of Asia (Asya'nın Işığı)*” adlı kitabı E. Arnold'un en bilindik eseridir. Bu kitap şairin, Budizm'in kurucusu Gautama Buddha'nın hayatını ve öğretilerini açıklayan şiirlerini ihtiva etmektedir (Arnold, 1884). E. Arnold'un diğer başlıca eserleri ise şunlardır: *The Light of Asia* (1879), *Pearls of the Faith* (1883), *The Light of the World* (1891), *Japonica* (1892), *The Tenth Muse* (1895), *Adzuma* (1893).

2. A Simple Transliteration Grammar Of The Turkish Language

XIX. yüzyılda İngilizlere Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış on yedi kitaptan biri de Edwin Arnold tarafından kaleme alınan *A Simple Transliteration Grammar Of The Turkish Language* adlı kitaptır. Söz konusu on yedi kitap kronoloji ve bibliyografya açısından incelendiğinde E. Arnold'un eserinin “yedinci sırada” yer aldığı görülmektedir (Şahin ve Yeşilyurt, 2017: 106). 1877 yılında Londra'da yayımlanan ve Türkçenin dil bilgisi yapısını dikkatlere sunan bu kitap, yetmiş dokuz sayfadan oluşmaktadır.

Yazar, kitabının ön sözünde eserinin mahiyeti, içeriği ve amacı hakkında bilgi vermektedir. Geniş ve önemli bir coğrafyada konuşulan Türk diline ilgi çekmek isteyen yazar, Türk dilini öğrenmek isteyenler için bir başlangıç noktası oluşturmak istemektedir. Kitabı, birçok kaynağı inceledikten sonra derleyen yazar, hangi kaynaklardan, ne ölçüde yararlandığını belirtmemiş ve kitabının sonunda bir kaynakça sunmamıştır. Kitabın ön sözünde “*konuşmanın gramer mimarisini*” sunduğunu ifade eden yazar, kitaptaki kuralların, diyalogların ve kelimelerin “*sınırlı*” fakat “*yararlı*” olduğuna inanmaktadır. Ayrıca Arnold ön sözde kitabı yazma amaçlarından biri olarak da “*İslam'a Adalet*” kavramına küçük bir katkıda bulunmak olduğunu dile getirmektedir (Arnold, 1877: 6). Bir kavram olarak “*İslam'a Adalet*” ifadesinin ön sözde tırnak içinde yazılması bu kavram üzerine düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Şöyle ki, mahiyeti etraflı bir şekilde açıklanmayan bu kavram, E. Arnold'a ait olabilir ve okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla tırnak içinde yazılmış olabilir. Ayrıca E. Arnold, bir başkasına ait olan bu ifadeyi hiçbir kaynak belirtmeden eserinde kullanmış olabilir.

Türk dilini öğretmek “*İslam'a Adalet*” kavramına nasıl hizmet ettiğine yahut nasıl bir katkı sunacağına açıklık getirmeyen Arnold'un, eldeki bilgi ve belgeler ışığında Müslüman olup olmadığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Fakat onun, bünyesinde saygıyı da barındıran bir ilginin ve merakın sahibi olduğu düşünülebilir. Eserin kaleme

⁴ Edwin Arnold'un hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. britannica.com/biography/Edwin-Arnold; en.wikipedia.org/wiki/Edwin_Arnold

alındığı dönemde siyasî anlamda millî devlet ve millî kimlik henüz teşekkül etmemiştir; ancak İslam dendiğinde akıllara geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağlayan Osmanlı Devleti ile o devletin aslî unsuru olan Türkler gelmektedir. Devletin ve milletin bu ortak özelliğinden hareketle Arnold'un Türkçe öğretmek suretiyle İslam'a hizmet etme gayesi anlaşılabilir.

Kendisinden otuz yıl sonra kaleme alınan bir Türkçe öğretimi kitabının ön sözü, E. Arnold'un ifadelerine küçük de olsa bir açıklık getirmektedir. 1907 yılında Londra'da yayımlanan *Ottoman-Turkish Conversation-Grammar* adlı kitabın ön sözünde şu ifadeler yer almaktadır: “*Türk dilinin geniş bir imparatorluğa mensup milyonlarca insan tarafından konuşulmasına rağmen İngiltere’de ya az dikkat çekmesi ya da hiç dikkat çekmemesi olağanüstü ve yürekler acısı bir durumdur*” (Hagopian, 1907: 3). Bu satırlardan anlaşılmaktadır ki, XIX. asırda Osmanlı Devleti’ne ve Türk diline karşı bir ilgi söz konusudur. Fakat tıpkı Hagopian gibi E. Arnold da bu ilginin derecesinden ve somut göstergelerinden memnun değildir.

2.1. Eserin İçerik Özellikleri

Ön sözün devamında “İçindekiler” bölümü yer almakta ve kitapta ele alınan konuların isimleri ile hangi sayfalarda oldukları belirtilmektedir. Kitabın “İçindekiler” bölümünde dil bilgisi terimleri İngilizce olarak sıralanmıştır ve bu bölüm, isimleri “*Part I*”, “*Part II*” ve “*Part III*” olmak üzere üç başlık hâlinde düzenlenmiştir.

“Ana Hatlarıyla Türkçe Dil Bilgisi” başlıklı birinci bölüm, kitabın en temel ve uzun bölümüdür. Bu bölüm “Alfabe” ile başlamaktadır. Burada harflerin adları ve transkripsiyonları gösterilmiştir. Fakat harflerin başta, ortada ve sondaki şekillerinden bahsedilmesine rağmen gösterilmemiş, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarından söz edilmemiştir. Türkçenin sağdan sola doğru okunduğunu söyledikten sonra yazar, Türk dilinin basit fakat anlamlı ve bilimsel bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştir (Arnold, 1877: 10).

“İsimler” başlığında Türkçe isimlerde cinsiyet farkının olmadığından bahsedilmiş ve isimlere “-lar/-ler” eki getirilerek çoğul yapıldığı ifade edilmiştir. Bu bilgi ve açıklamalardan sonra durum/hâl ekleri “*vezir*” ve “*baba*” örnekleri üzerinden izah edilmiştir.

“Sıfatlar” başlığında sıfatların isimlerden önce gelmesi gerektiği vurgulanmış ve sıfatlarda tıpkı isimlerde olduğu gibi cinsiyet farkının olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca “-ca/-ce, -sız/-siz, -cık/-cik, -cağız/-ceğiz” eklerinin işlevlerinden örneklerle bahsedilmiştir.

“Sayılar” başlığında birden yirmiye kadar olan sayılar verilmiş ve Türkçede sayıların soldan sağa doğru yazıldığı belirtilerek Türkçe ile İngilizce arasındaki bu benzerliğe dikkat çekilmiştir. Sıra ve üleştirme sayı sıfatlarından bahsedildikten sonra “*yarım, çeyrek, buçuk*” kelimeleri örneklerle izah edilmiştir.

“Zamirler” başlığında kişi, işaret, soru ve belgisiz olmak üzere zamir çeşitlerinden bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde ilgi zamirinden ve dönüşlülük zamirinden de söz edilmiştir.

“Fiiller” başlığında fiillerin mastar hâllerinden, olumsuzluk ekinde bahsedilmiş; ayrıca yeterlilik fiili ile fiilde çatı üzerinde durulmuştur. Sonrasında haber ve dilek kipleri “*sevmek*” fiili üzerinden anlatılmıştır. Sıfat-fiil ve zarf-fiil konusu anlatılırken yine “*sevmek*” fiili örnek olarak seçilmiştir. Bu başlık altında verilen örnekler bir bağlam içinde sunulmamış, sadece fiile getirilen ekleri göstermekle yetinilmiştir.

“Zarflar” başlığı ise daha çok Türkçede zarf görevinde kullanılan kelimelerin İngilizce karşılıklarının verildiği uzun bir liste hâlinde düzenlenmiştir.

“Edatlar” başlığında benimsenen metot da tıpkı “Zarflar” başlığındaki gibidir. Burada yazar, “üzere, aşırı, dek, karşı, yakın, doğru, göre vb.” gibi Türkçede edat görevinde kullanılan kelimelerin İngilizce karşılıklarını sıralamıştır.

“Bağlaçlar” ve “Ünlemler” başlıklarında ise bu kavramların dil bilgisi açısından tanımı yapılmamış ve görevleri üzerinde durulmamış, sadece İngilizce karşılıkları verilmek suretiyle uzunca bir kelime listesi hâlinde düzenlenmiştir.

Cümle yapısına ayrılan ikinci bölümde yazar, isim ve fiil cümlelerinden bahsederek örnekler vermiştir. Cümle yapısı başlığı altında verilen oldukça basit örnekler Türkçe ve İngilizce olarak sunulmuştur. Kitapta yer alan iki okuma parçasından ilki, cümle yapısına ayrılan ikinci bölümün sonundadır. “İsa’nın Duası (Lord’s Prayer)” başlıklı bu okuma parçası, Türkçenin yapısını göstermek amacıyla seçilmiştir. Sekiz satır uzunluğundaki bu metin, bir satırı Türkçe, bir satırı İngilizce olmak üzere satır altı tercüme yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır.

Kitabın üçüncü bölümü dokuz sayfadan oluşan bir sözlük ile yedi sayfadan oluşan bir cümle listesidir. Yazar Türkçede yaygın kullanıldığını düşündüğü kelimeleri sıralamış ve bu kelimelerin önce İngilizcelerini sonra Türkçelerini vermiştir. Günlük hayatta sıklıkla kullanılan cümleler de İngilizce karşılıklarıyla beraber bu bölümde yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde kitabın ikinci örnek metni olma özelliğini taşıyan kısa bir telgraf metnine yer verilmiştir. Bu metinde satır altı tercüme yöntemi kullanılmamış, bir bütün hâlinde önce İngilizcesi, sonra Türkçesi verilmiştir.

3. Eserin Türkçe Öğretim Yöntemi Açısından İncelenmesi

A Simple Transliterated Grammar Of The Turkish Language adlı eser, herhangi bir örgün öğretim kurumunda okutulmak üzere kaleme alınmış bir ders kitabı değildir. Ancak ana dili İngilizce olanları, Türkçe ile tanıştırmak ve onlara bu hedef dilin yapısı ile kurallarını öğretmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle adı geçen eseri Türkçe öğretim kitabı olarak nitelemek ve eserin dil öğretim yöntemlerini muhtelif başlıklar hâlinde incelemek mümkündür. Buna göre E. Arnold’un eserinin yöntem bakımından öne çıkan özellikleri şöyledir:

a) Alfabe Öğretimi

Dildeki seslerin belli bir sıraya dizilmesiyle oluşan bütüne alfabe adı verilir ve alfabe dil öğretiminin temelini teşkil eder (Akkaya ve Polat, 2013: 249; Erol, 2016: 187-188). Tarihî süreç içerisinde kaleme alınan Türkçe öğretim kitaplarında olduğu gibi *A Simple Transliterated Grammar Of The Turkish Language* adlı eserde de dil öğretimi, alfabe öğretimiyle başlamaktadır. E. Arnold bu bölümde Osmanlı Türkçesinde var olan harfleri, Latin alfabesindeki karşılıklarıyla beraber bir liste hâlinde vermiştir. Harf yöntemi kullanılarak alfabe öğretimi yapmayı amaçlayan eserde, harflerin başta, ortada ve sondaki şekilleri gösterilmemiştir. Ayrıca harf öğretimini pekiştirmek için öğrenilen harfi çağrıştıracak bir etkinliğe yahut örnek kelimeye de yer verilmemiştir.

Tablo 1

A Simple Grammar Transliterated Grammar Of The Turkish adlı eserde alfabe

Turkish Letters	English Sound	Turkish Letters	English Sound
ا	A	ض	Z
ب	B	ط	T
پ	P	ظ	Z
ت	T	ع	soft breathing
ث	S	غ	guttural <i>g</i> and <i>h</i>
ج	Dj	ف	F
چ	Tch	ق	K
ح	H	ك	K
خ	Kh	ك	nasal <i>n</i>
د	D	ك	Gu
ذ	Z	ل	L
ر	R	م	M
ز	Z	ن	N
ژ	J	و	V, O, U
س	S	ه	H
ش	Sh	ى	I, Y, a
ص	S	لا	La

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi E. Arnold, harf/alfabe öğretimini kendi ana dilinin imlâsına göre yapmaktadır. Bu sebeptendir ki, yukarıdaki listede “*c, ç, ş, ö, ü*” sesleri yer almamaktadır. Bu tarz bir alfabe öğretimi, bugünün dil öğretim yaklaşım ve yöntemlerine göre doğru değildir. Çünkü her dil, kendi özgün alfabesiyle öğrenilmeli ve öğretilmelidir. Böylece öğrenenin, telaffuzun yanı sıra okuma ve yazma becerilerinin de temelini oluşturan alfabeyi tam olarak öğrenmesi ve kavraması sağlanmış olur.

Eserde bazı seslerin transkripsiyonu yazarın ana dilinin imlâsına göre yapılması okuyuculara Türkçenin, tıpkı İngilizce gibi okunuşu ile yazılışı arasında fark olduğunu düşündürmektedir. Buraya kadar söylenenleri, aşağıdaki örneklerle somutlaştırmak mümkündür:

deurtindjy [dördüncü] (s. 18)

iki bootchook ghroosh [iki buçuk kuruş] (s. 18)

tcherek yol [çeyrek yol] (s. 18)

vezirlereh [vezirlere] (s. 11)

carndashimizeh [karındaşıma/kardeşimize] (s. 21)

E. Arnold, Arap harfleriyle okuduğu kelimelerin transkripsiyonunu yukarıdaki örneklerde görüldüğü biçimde yapmıştır. İngilizcede olmayan “*ç, ö*” sesleri ile İngilizcede

bazı kelimelerde “k”, bazı kelimelerde “s” olarak telaffuz edilen “c” sesini kendi dilinin imlâsına göre yazmıştır. Ayrıca yazar, Osmanlı Türkçesinde kelime sonunda yer aldığı hâlde okunmayan “s” sesini Latin harfiyle göstermiştir. Bu örneklerden hareketle, E. Arnold’un Türkçenin telaffuzu ile imlâsının farklı olduğunu düşündüğünü söylemek mümkündür.

b) Dil Bilgisi – Çeviri Yöntemi

E. Arnold’un çalışmamıza konu olan eserinde geleneksel yöntem olarak da adlandırılan dil bilgisi-çeviri yöntemi kullanılmıştır. Dil bilgisi-çeviri yöntemi hedef dilin kelime ve cümle yapılarını, kurallar çerçevesinde öğretmeyi amaçlamaktadır. Bu yöntemin bir diğer amacı da öğrenenlerin, en iyi düzeyde çeviri yapabilmelerini sağlamaktır. Bu sebeple kuralların, kelimelerin ve cümle yapılarının ezberlenmesi önemsenir (Güzel ve Barın, 2016: 182-183).

E. Arnold’un eseri bir bütün olarak incelendiğinde dil bilgisi-çeviri yönteminin uygulandığı ve kitabın bu yöntemle inşa edildiği görülmektedir. Eserde dil bilgisi konularının sistematik bir sıra ile sunulması, tümdengelim anlayışıyla önce kuralların sonra örneklerin verilmesi eserin en belirgin özelliklerindendir. Ayrıca kitabın sonunda geniş bir kelime listesinin varlığı ve iki okuma metninin tercüme yoluyla açıklanması eserde kullanılan dil öğretim yönteminin özelliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Dil bilgisi-çeviri yöntemine uygun olarak eserde verilen örnekler, kelimeler ve cümle yapıları ana dildeki karşılıklarıyla verilmiştir. Fakat dil bilgisi kurallarının hemen ardından verilen örnekler bir metin yahut bağlam içinde değil, kelime düzeyindedir.

c) Dil Becerileri

Dil bilgisi-çeviri yönteminin ilkelerine ve tekniklerine göre hazırlanan dil öğretim kitaplarında dört dil becerisinden sadece okuma ve yazma becerilerine ağırlık verilir. Zira amaç, öğrencilerin hedef dilin dil bilgisi kurallarına hâkimiyetlerinin yanı sıra hedef dilde okuyup yazabilmeleridir. Bu yönüyle dil bilgisi-çeviri yöntemiyle kaleme alınmış kitaplarda dinleme ve konuşma becerisinin gelişimine yönelik etkinliklere genellikle yer verilmez. E. Arnold’un eserinde de durum bundan farklı değildir.

Dinleme ve konuşma becerilerine yönelik hiçbir etkinliğin yer almadığı kitabın ön sözünde yazar, önce “*konusmanın gramer mimarisinin*” öğrenilmesi gerektiğini, sonrasında ise “*dilin ve kulağın öğretmeni*” olacağını ifade etmektedir (Arnold, 1877: 6). Bu satırlardan anlaşılmaktadır ki yazar, hedef dilin dil bilgisi yapısını öğretmeyi amaçlamakta, konuşma ve dinleme becerilerinin gelişimini ise öğrenenin bireysel çabasına ve pratiğine bırakmaktadır.

d) Metin Seçimi

Yabancı dil öğretim kitaplarında dil bilgisi kurallarının pekiştirilmesi ve okuma becerisinin geliştirilmesi için örnek metinlere ihtiyaç vardır. Bu metinler, öğrencinin ilgisini çekecek nitelikte olmalı ve öğrendiklerini uygulayabilme imkânı sunmalıdır. Ayrıca öğrenme sınıf ortamının dışında da devam ettiği için ders materyali olarak seçilen metinlerin günlük hayatta karşılaşılabileceği mümkün “*güncel metinler*” olmasına dikkat edilmelidir (Başoğlu ve Aksu, 2016: 91).

E. Arnold'un kitabından dil bilgisi kurallarının ardından verilen örneklerin kelime düzeyinde olduğunu ve bir bağlam içinde sunulmadığını belirtmiştik. Bu örneklerin yanı sıra kitapta iki okuma metnine yer verilmiştir. Bu metinlerden ilki “*Lord's Prayer (İsa'nın Duası)*” başlıklı metin, ikincisi ise “*Example Of Short Letter (Kısa Mektup Örneği)*” başlıklı metindir. İlk metinde satır altı tercüme yöntemi uygulanmış ve metin bir satır Türkçe bir satır İngilizce olmak üzere tanzim edilmiştir. İkinci örnekte ise metin, önce Türkçe ardından İngilizce olarak verilmiştir. Her iki metinde yazar, hangi dil bilgisi yapısını yahut hangi kazanımı ölçtüğünü belirtmemiştir. Ayrıca metinlerin devamında herhangi bir soru da bulunmamaktadır. Metinle ilgili yapılacak bütün çalışmalar, öğrenenin keşfine ve çabasına bırakılmıştır.

Söz konusu iki okuma metninin dışında eserdeki metin seçiminin diyalog olduğunu söylemek mümkündür. Zira kitabın sonunda günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan yetmiş dokuz cümle, önce İngilizce sonra Türkçe olmak üzere sıralanmıştır. Bu cümleleri şu örneklerle göstermek mümkündür:

You are welcome. – Khosh geldin. (s. 73)

How is your health? – Keyfiniz nasildir? (s. 73)

How is your father? – Pederunuz nasildir? (s. 73)

Today I have much business. – Tchok ishim var boo gun. (s. 74)

Where are you going? – Neredyeh gideyorsiniz? (s. 78)

What have we for dinner to-day? – Boo quiun yemekdeh neh-miz var? (s. 78)

How do yo sell it? – Katchia virirsiniz? (s. 79)

e) *Öğrenme-Öğretme Süreci*

Öğrenme-öğretme süreci *öğretmen, içerik, yöntem* ve *öğrenci* olmak üzere dört temel ögenin plânlı ve programlı iletişimi ile gerçekleştirilir. Ancak günümüzde “*öğretmen ve öğrenci arasındaki çizgi belirsiz*” bir hâle gelmiştir (Öztürk, 2016: 333). Zira bugün öğretmen, mutlak doğrunun kaynağı değil, öğrencileri araştırmaya yönelten ve onların sistemli çalışmalarına rehberlik eden bir yol gösterici konumundadır. Öğrenme-öğretme sürecinin başarıyla devam etmesi ve tamamlanması için öğrenen ile öğretici arasında plânlı programlı bir iletişim olmalıdır. Sözünü ettiğimiz plân ve programdan kastımız, ders plânı ve ölçme değerlendirme süreçleridir.

E. Arnold'un eseri, öğrenen ve öğreten etkileşimi olmadan Türkçe öğretmeyi amaçlayan bir kitaptır ve bir ders kitabı içeriğine uygun olarak hazırlanmamıştır. Söz gelimi kitapta bölümler, üniteler hâlinde düzenlenmemiş, konu ile ilgili hazırlık çalışmaları ile bölüm/ünite sonlarında kazanımları ölçen etkinliklere yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu kitapta hazırlık, ders işleniş ve ölçme-değerlendirme gibi süreçlerle karşılaşmamaktadır.

f) *Kültür Aktarımı*

Yabancı dil öğrenmek, sadece bir dilin dil yapısını öğrenmek ve o dile ait belli başlı kelimeleri ezberlemek anlamına gelmez. Yabancı dil öğrenen bireyler, hedef dili öğrendikleri gibi, o dilin taşıdığı kültürü ve kültürel değerleri de doğrudan yahut dolaylı bir biçimde öğrenirler. Bu tabii bir durumdur. Zira dildeki her kelimenin, cümlenin ve ifadenin kültürde bir karşılığı vardır. Atasözleri ve deyimler başta olmak üzere kalıplaşmış ifadelerin

tamamı dille birlikte kültürün de öğrenilmesini sağlayan vasıtalar (Güzel ve Barın, 2016: 260). Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde Türk kültürünün ders plânına ve öğretim programına dâhil edilmemesi düşünülemez. Nitekim günümüzde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi kitaplarında ve derslerinde dille birlikte kültürün de verilmesi konusunda bir görüş birliği söz konusudur.

E. Arnold'un kitabında sistematik ve bütünlüklü bir biçimde kültür aktarımının yapıldığını söylemek pek de mümkün değildir. O kadar ki kitapta yer alan “İsa'nın Duası” başlıklı okuma parçası, yazarın öz kültürünün izlerini taşıyan bir metindir. Ancak Türk kültürüne ait unsurların kitabın sonunda yer alan cümle listesinde göze çarpmaktadır ve bu cümleler, inancın dile yansıyan biçimleridir. Söz konusu cümleleri şu şekilde göstermek mümkündür:

Thank God. I am well. – Shukur Allahah, khoshim. (s. 73)

May God reward you. - Allah berekiat virsoon. (s. 73)

May her heard be preserved. – Bashiniz sagh olsoon. (s. 73)

God speed you. – Allah yol vire. (s. 75)

God thank you, gentlemen. – Allah razi olah, effendilerim. (s. 76)

May God repay you. – Allah inayet eileyeh. (s. 77)

4. Sonuç

1832 yılında İngiltere’de doğan Edwin Arnold, eğitimci ve gazeteci kimliklerinin yanı sıra şairliğiyle de tanınan bir şahsiyettir. Onun eğitimci kimliğinin bir mahsul olan *A Simple Transliteration Of The Turkish Language With Dialogues And Vocabulary* adlı eser, 1877 yılında Londra’da yayımlanmıştır. Adı geçen kitap XIX. yüzyılda kaleme alınan diğer on yedi kitaptan biridir ve bu kitabın amacı İngilizlere Türkçe öğretmektir. Diğer kitaplar arasında E. Arnold’un kitabının önemli kılan özellik, yazarın ön sözde belirttiği “İslam’a Adalet” meselesidir. E. Arnold, eserinin “İslam’a Adalet” kavramına küçük bir katkı sunma amacı taşıdığını ifade etmektedir (Arnold, 1877: 6). Tarihî süreç içinde İslam dendiğinde akıllara Türkler ve Osmanlı Devleti gelmektedir. E. Arnold da İslam’ın siyasî ve kültürel anlamda temsilciliğini yapan milletin dilini öğretmek İslam’a hizmet etmeyi amaçlamaktadır. E. Arnold’un bu girişimi ve çabası, İslam’a ve Türk diline duyduğu ilginin ve merakın bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Yetmiş dokuz sayfadan oluşan kitap, üç bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Bu bölümler sırasıyla Türkçenin dil bilgisi konularına, cümle yapısına ve sözlük mahiyetinde bir kelime listesine tahsis edilmiştir. Fakat kitabın bölümleri bir ders plânı yahut ünite esasına dayanmamaktadır. Kitabın birinci bölümünde Türkçenin dil bilgisi konuları sırasıyla alfabe, isim, sıfat, sayılar, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç ve ünlem başlıkları altında verilmiştir. İkinci bölümde Türkçenin söz dizimi okuma parçası örnekleriyle açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise Türkçede sıklıkla kullanılan kelimeler ve cümleler liste hâlinde sıralanmıştır.

E. Arnold’un kitabı dil öğretim yöntemi bakımından incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Eser, geniş bir coğrafyada milyonlarca insan tarafından konuşulan Türk dilini öğretmek ve ona hak ettiği ilgiyi adaletli bir biçimde göstermek amacıyla yazılmıştır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- o Eserde hedef dil ile ana dil birlikte kullanılmıştır.
- o Eserde alfabe öğretimi, harf yöntemi ile yapılmıştır.
- o Eserde hâkim olan yöntem, dil bilgisi-çeviri yöntemidir.
- o Eserde dil becerilerinden okumaya ve yazmaya önem verilmiş; diğer becerilerin gelişimine yönelik etkinlikler ve alıştırmalara yer verilmemiştir.
- o Eserde iki okuma parçası yer almaktadır. Bu metinlerin amacı öğrenenlerin üst düzey çeviri yapabilmelerine yardımcı olmaktır. Ancak kitabın sonunda Türkçede sıklıkla kullanıldığı düşünülen cümleler yer almaktadır. Bu örnek cümlelerden hareketle yazarın metin tercihinin diyalog olduğu söylenebilir.
- o Eserde öğrenme-öğretme sürecinin birer parçası olan ders plânı, derse hazırlık, ölçme değerlendirme gibi unsurlar yer almamaktadır.
- o Eserde kültür aktarımı, kültürün taşıyıcısı konumundaki dil ile inancın dile yansıyan ifadeleriyle yapılmıştır.

Sonuç olarak eklemek gerekir ki, hangi dilde ve hangi dönemde kaleme alınmış olursa olsun Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanına ait kitapların biçim ve içerik bakımından incelenerek dil öğretim yöntemlerinin değerlendirilmesi, günümüzdeki çalışmalara yol gösterecek ve katkı sunacaktır. *A Simple Transliterated Grammar Of The Turkish Language* adlı kitap da XIX. yüzyılda özelde İngilizlerin, genelde ise Avrupalıların Türk diline ve kültürüne bakışlarını dikkatlere sunması bakımından önemli bir çalışmadır.

Kaynakça

- Akkaya, A., Polat, H. (2013). Seslere Dayalı Alfabe Eğitimi. Mustafa Durmuş-Alpaslan Okur (Ed.), *Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı* içinde (ss. 249-258).
- Arnold E., (1883). *Pearls Of The Faith*. New York: John B. Alden.
- Arnold, E., (1877). *A Simple Transliterated Grammar Of The Turkish Language*. Londra: Trubner & Co., Ludgate Hill.
- Arnold, E., (1884). *Poetical Works Of Edwin Arnold*. New York: John W. Lowell.
- Barın, E. (2010). Yabancılar Türkçe Öğretimi Amacıyla Yazılan “Ecnebilere Mahsus” Elifbâ Kitabı Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 27, 121-136.
- Başoğlu, D., Aksu, C. (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Okuma Öğretimi ve Örnek Ders Malzemeleri. Faruk Yıldırım-Burak Tüfekçioğlu (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar-Yöntemler-Beceriler-Uygulamalar* içinde (ss. 79-114).
- Biçer, N. (2012). Hunlardan Günümüze Yabancılar Türkçe Öğretimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(4), 107-133.
- Erol, H. F., (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Becerisi. Faruk Yıldırım-Burak Tüfekçioğlu (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar-Yöntemler-Beceriler-Uygulamalar* içinde (ss. 177-218).
- Güzel, A., Barın, E., (2016). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*. Ankara: Akçağ.
- Hagopian, V. H., (1907). *Ottoman-Turkish Conversation-Grammar*. London: Heidelberg.
- Öztürk, B., (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Materyal Tasarımı-Süreçler ve Etkinlikler. Faruk Yıldırım-Burak Tüfekçioğlu (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar-Yöntemler-Beceriler-Uygulamalar* içinde (ss. 325-352).
- Şahin A., Yeşilyurt, E. (2017). Osmanlı Döneminde İngilizlere Türkçe Öğretimi Kitaplarının Bibliyografik Olarak İncelenmesi. *Karaelmas Journal of Educational Sciences* 5 (2017) 102-113.
- Yeşilyurt, E., (2015). *Osmanlı Döneminde İngilizlere Türkçe Öğretimi*. ÇOMÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yeşilyurt, E., (2016). Osmanlı Döneminde İngilizlere Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılan Kitapların Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 4(3), 277.294.
- britannica.com/biography/Edwin-Arnold

TÜRK DÜNYASI ÜZERİNDE UYGULANAN RUSLAŞTIRMA SİYASETİNİN AFİŞLERE YANSIMASI

Prof. Dr. Nergis BİRAY
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
nergisb@gmail.com

Arş. Gör. Ezgi YIKMIŞ
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
ezgiyikmis@gmail.com

Propaganda nedir?

Tarihsel süreç içerisinde yaygın olarak hükümetler veya siyasi erkler tarafından geniş halk kitlelerini edinilmiş amaç doğrultusunda yönlendirme eylemlerine verilen isim olarak kullanılan ‘propaganda’, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma” şeklinde tanımlanmaktadır. İlkeler açısından, gerçek ya da doğruya dayanmayan propagandanın temel amacı ikna edici ve inandırıcı olmasıdır. Latince “yanıltıcı bilgi” anlamı taşıyan *propagare* kökünden türetilen propaganda kelimesi, konu hakkında ilk kapsamlı tanımlamayı sunan Lasswell’e göre “önemli anlamlı sembollerin manipüle edilmesiyle kolektif tutumun yönetimi ve öyküler, söylentiler, haberler, resimler ve toplumsal iletişimin diğer biçimleriyle düşüncelerin denetimi”ni ifade eder (Lasswell, 627).

Antik Yunan demokrasisinde içerisinde sofistlerin halk kitlelerini yönlendirmek için kullandığı retorik sanatının örneklerini, propagandanın siyasî alandaki öncül örnekleri olarak görmek mümkündür. Resmî bir amaç ve özel bir görev ile propagandanın kullanılmaya başlanması ise, 17. yüzyılın başlarında Protestan Reform Hareketinin etkilerine karşı Papa XV. Gregory’nin Katolik inancını yayma amacı ile *Sacra Congregatio de Christiano Propaganda Fide* isimli kurumun oluşturulması ile başlamıştır (Qualter, 255).

Birbiri ardına gelen askerî yenilgiler, savaşın baskısı ile çöken ekonomi, Çarlığın tarım sorununu bir türlü çözemeyişi, şehirlerde ve fabrikalarda sömürülen işçi sınıfının birikmesi ve ne yapmak istediğini net bir şekilde belirlemiş bir lider önderliğindeki hareket, etkin propaganda faaliyetleri ile birlikte Çarlık yönetimine son vererek Bolşevikleri iktidara taşımıştır (Carr, 110-111). Sürgün yıllarına dayanan propaganda geçmişinden dolayı Sovyet yönetimi propagandayı, kapitalist sistemin körelttiği insanlığı özgürleştirebilmek için kullanabileceği siyasal bir eğitim vasıtası olarak görmüştür (Barghoorn, 13-15). Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin’e göre de propaganda “ister birey-er isterse geniş yığınlar tarafından anlaşılır bir şekilde toplum düzeninin devrimci açıdan açıklanması” şeklinde ifade edilmiştir (Lenin, 69).

Afiş ve Propagandanın Afişlere Yansımaları:

Afişi “Bir haberi, bir olayı, siyasal, sosyal, ekonomik, sanatsal ve kültürel açıdan topluma duyurmak amacıyla değişik yüzeyler üzerine yapılan ve belirli boyutlarda köy, kasaba ve şehirlerin çeşitli yerlerine asılan duyurulardır (Tepecik, 72) şeklinde tanımlayabiliriz. Afişler ticari, sosyal ve kültürel olmak üzere üç ayrı alanda kullanılmaktadır. Toplumun yönlendirilmesinde hizmet gören, eğitim, savaş ve politika için yapılan afişler, sosyal afişlerdir. Hatta savaş dönemlerinde radyo ve diğer elektronik kitle

iletişim araçlarının henüz yaygın olmaması, baskı teknolojisinin büyük bir gelişim göstermiş olması, afişi, savaş dönemlerinin en kritik iletişim aracı haline getirmiştir (Atan, 300).

Afiş kısa ömürlü olup halkı bilgilendirme, haberdar etme; siyasal, kültürel ve sosyal olayları halka ulaştırma amacı taşır. Afişlerdeki görsel algılama/anlamlandırma, ferdin sosyal ve kültürel yapısına, zekâ yapısı ve zekâyı kullanma hızına, eğitim seviyesi ve deneyimlerinin yoğunluğuna, estetik yaratıcılık özelliğine, yaşadığı topluma ne kadar adapte olup olmadığına, toplum değerleriyle doğrudan ilişki kurup kurmadığına bağlıdır (Alpan, 18). Görsel olması yönüyle sürekli hatırlatıcılık özelliği olan afişlerde diğer önemli bir husus da renk seçimidir. Bu konuya afişlerin incelendiği bölümde değinilecektir.

Propaganda afişlerinin buradaki rolü, geleneksel Rus Ortodoks ikonalarına benzer örneklerle, sembollerle basit ve kolaylıkla geniş kitleleri etkilemenin yolunu göstermesi ve okuma-yazma bilmeyen vatandaşların dahi kolayca anlayabileceği etkili bir propaganda yöntemi sunmasındadır (Kenez, 112).

Sovyetler, propagandayı önemli bir siyasî araç olarak düşünceleri-eylemleri bir hedefe yönleltmek ve yeni, tek tip Sovyet kimliği taşıyan sosyalist insanı geliştirebilmek amacı ile toplumun her kademesinde etkin bir şekilde kullanır. Kitle iletişimi üzerinde tam bir kontrole sahip olan siyasî iktidar sinema, radyo, tiyatro, müzik, görsel malzeme, afiş ve çok daha fazla aracı amaca yönelik propaganda için kullanır. Lenin, her zaman ideolojilerin gerisinde ve hizmetinde kalan propaganda faaliyetlerine ayrı bir önem yükleyerek modern dünyanın araçlar üzerinde kurulu olduğunu ve amaçlara yönelik bütün araçların insanlığın emrinde kullanılması gerektiğini belirtir (Ellul, 195).

Sovyetler Birliği döneminde propaganda afişlerinin kullanılması yönündeki en büyük katkıyı Rus Telgraf Ajansı (*Российское телеграфное агентство – РОСТА*) bünyesindeki faaliyetler sağlamıştır (Kenez, 115).

Afiş sanatının ve propagandanın ilkeleri gereği, belli ölçüde abartı ve teatral yaklaşım hedef kitle üzerindeki etkiyi yoğunlaştırmaktadır. Bu sebeple hazırlanan bu afişlerde bazı oryantal imgelere hatalı ve abartılı da olsa yer verilmiştir. Ayrıca propaganda afişlerinin gerçeği söyleme gibi kaygısı olmamakla birlikte, Pierre Sorlin'in "İmgeler gerçeklik değildir, fakat gerçekliğe giden yolumuzdur" cümlesinde ifade ettiği gibi asıl olan ideolojik gerçeğin yaratılmasıdır (Sorlin, 14).

Farklı kültürleri bünyesinde barındıran Sovyetler Birliği kuruluş aşamasında, ülke içindeki beraberliği sağlamak ve gücünü koruyabilmek için farklı yaptırımlara ve propagandalara başvurmuştur. Bu propagandalardan bir kısmı birbirinin hatta kendini yöneten hâkim gücün dilini bilmeyen insanlara görsel iletişim araçları vasıtasıyla ulaşmak şeklinde tezahür etmiştir. Bu açıdan ele alındığında görsel iletişim simgeleri ve bunların oluşturulmasında – her ne kadar farklı dönemlerde ayrılıklar gösterebilirler de - renk ve biçim konusu önem kazanmıştır. Bu konu, ekonomik, kültürel, sosyal, inanç yapıları ve ideolojilerin farklılığı; tarihî geçmişleri, bu geçmişte edinilen alışkanlıklar ve içinde yaşadıkları günün şartlarına bağlı olarak toplumların renk ve biçime bakış farklılığını da ortaya çıkarmaktadır (Çitoğlu, 3).

Görselliğe dayalı olan afişlerde renk kullanımı da ayrı bir estetik, politika ve incelik gerektirmektedir (Atan, 300). Renklerin fiziksel ve psikolojik etkileri, onlar vasıtasıyla mesaj vermeyi, iletişim kurmayı da mümkün kılar. Renklerin kültürel çağrışımı, hedef kitlenin renk tercihi, kuruluş veya ürünün karakteri ve kişiliği, tasarımdaki yaklaşım biçimi renkleri seçerken dikkat ettiğimiz ölçütlerdir. Afişlerde renklerin şunları vurgular: ayırt

edicidirler, zıtlıkları oluşturur ve vurgularlar, hatıraları ve çağrışımları desteklerler, semboller oluştururlar, sosyal topluma ait gelenekleri desteklerler. Renkler, psikolojik etkileri sebebiyle iletişimde de kullanılmaktadırlar (Eray ve Çivitçi, 64). Aslında renkler tabiat şartları, inanç ve kültürle doğrudan bağlantılı olarak toplumlara göre farklı anlamlar da taşıyabilirler. Bunlar gördüğümüzü değil nasıl anlamlandırdığımızı etkiler. Gerçekte bu anlamlandırma, insanların zaman içinde kendiliğinden oluşturduğu anlayışla bağlantılı olan sosyolojik bir durumdur. Renklerin insan ruhuna etkisi ve duygusal açıdan insanları sardığı bilimsel olarak ispat edilmiştir ve bun durum, toplum yapısına göre değişiklik arz eder.

Politika söz konusu olduğunda tek bir resim uzun reklam filmlerinden daha etkilidir. Şüphesiz bunda akılda kalıcılığın etkisi büyüktür. Tek bir figür kitlelerin zihninde yüzyıllar boyu yer edebilir. Ve propaganda afişleri en etkili psikolojik savaş öğelerinden biridir.

Propaganda afişleri çoğunlukla savaş zamanları ve yeni bir sistemin tesis edildiği dönemlerde kullanılmıştır. Bilhassa savaş zamanlarında hazırlanan afişlerdeki sözler bugün birer slogan halini alarak çeşitli kitlesel hareketlere öncülük etmiştir, etmektedir de.

Bilindiği gibi, 1.Dünya Savaşı sonrası Hitler Münih Üniversitesi'nde propaganda ile ilgili derler almıştır. Bu, daha o dönemde propagandanın gücünün fark edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu altyapıyla birlikte Nazi döneminde pek çok etkili propaganda teknikleri kullanılır. Buradan hareketle propaganda tekniğinde öncünün Nazi Almanyası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Almanya'nın propaganda yöntemlerinin etkileri görüldükçe İngiltere, Amerika ve Sovyetler Birliği de propaganda yöntemlerini bilhassa afişleri etkin olarak kullanmaya başladı.

Askeri düzen ve düzen tesisine yönelik afişler dışında, üretimi sürdürmek, yakıttan tasarruf etmek ve hatta hayati gıda maddelerini yiyebilecek sığınanlara karşı tuzaklar koymak için insanları bir saat önce yataktan kalkmaya davet eden afişler bile tasarlanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Propaganda Faaliyetleri:

Propaganda Sovyetler Birliği'nde önemli bir politik araçtı. Propaganda Analizi Enstitüsü, propagandayı "bireylerin veya grupların kasten uyguladığı görüşlerin veya eylemlerin, diğer bireylerin veya grupların önceden belirlenmiş amaçlar için ve psikolojik manipülasyonlar yoluyla fikirlerini veya eylemlerini etkilemek amacıyla açıkladığı yöntem" olarak tanımlar. Başka bir deyişle, propaganda, amaçlarını, düşüncelerini ve eylemlerini belirli bir hedefe yönlendirmek için psikolojik araçlar kullanmaktadır (Ellul, xi-xii).

Aynı zamanda Sovyet propagandası, bilgi yaymak, halkı eğitmek, sosyalizmin tesisi gibi amaçların yanı sıra değerleri, sınıf bölünmesi olmayan yeni topluma ait bir yaşam biçimi olan "yeni Sovyet insanının" gelişimi gibi ortak bir amaca doğru harekete geçirmek için kullanıldı (White, 6). Her ne kadar komünist rejimlerin korkusuz olduğu gibi yaygın bir inanış olsa da, bir ülke, halkın desteğini arkasına almadıkça sistemini işletemez. Sovyetler Birliği'nde propaganda faaliyetlerinin çıkış noktası tam olarak burasıdır: İnsanları ortak bir ideolojiye uyum sağlamaya ve devletin politikalarını desteklemeye teşvik etmek.

Komünist propagandanın inanılmaz başarısının sebeplerinden biri de toplumun her alanını bu plana dâhil etmesiydi. Sovyet hükümeti kitle iletişimi üzerinde tam bir kontrole sahipti. Afişler "propaganda yöntemlerinin en mükemmel biçimi"ydi, çünkü geniş bir kitleye ulaşmak için oldukça ucuz bir yol sağlamaktaydı. Okuma yazma bilmeyen vatandaşlar tarafından bile anlaşılabilir ve politik değişimlere ayak uydurarak kolaylıkla

güncellenebiliyor oluşu da afişleri oldukça cazip bir propaganda aracı haline getiriyordu (Kenez, 112).

Lenin ve diğer devrimciler kendilerini yeraltı hücrelerinde örgütlediler ve ideolojilerini yaymak ve devrimi teşvik etmek için broşürleri ve parti gazetelerini kullandılar. Ancak, devrimden sonra, yolunda savaştıkları komünist toplumu ne şekilde tesis edecekleri sorunuyla karşı karşıya kaldılar. İdeolojilerini, devrime dâhil olmayan nüfusun büyük bir yüzdesine taşımak zorunda kaldılar ve kitleleri kendi lehlerine örgütlediler (Kenez, 112). Bolşevikler, yirminci yüzyıl siyaseti için hayati öneme sahip sorunların başında gelen kitlesel seferberlik sorunları ile ilk kez yüzleşenlerdi ve bu sorunları kısmen propaganda yoluyla çözmeye çalıştılar. İç Savaş sırasında (1918-1921) propaganda posterleri Bolşevikler için önemli bir silah haline geldi. Posterler Ekim Devrimi'ni yüceltmek, Kızıl Ordu'ya katılmaları için insanları seferber etmek ve Beyaz Ordu ile yabancı destekçilerini kötülemek için kullanıldı. Aynı zamanda İç Savaş döneminin posterleri, Sovyetler Birliği tarafından resim sanatına şimdiye kadar yapılmış en etkileyici katkılardan sayılmaktadır.

Stalin iktidara geldiğinde, devletin ekonomi ve toplum üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdı ve 1928'den beri Stalin'in 1953'te ölümüne kadar süren en sert Sovyet egemenliğine yol açtı. Bu süreçte propagandaların rolü, kolektifleştirme ve sanayileşme gibi devlet politikalarının yararlarını teşvik etmek, kitleleri harekete geçirmek ve Stalin'in terörüne ideolojik bir gerekçe sağlamaktı. Propaganda sanatçıları, Stalin etrafında Sovyetler Birliği'nin sevilen babası olarak tasvir ettikleri bir kişilik oluşturdular. Stalin döneminde yürütülen Sovyet propagandasının amacı, devletin, politikalarının ve liderinin yüceltilmesi oldu.

Stalinizm'in neden olduğu büyük kıtlık ve verimsizlik Kruşçev döneminde bir ekonomik ve sosyal reform dönemine yol açtı. Bu döneme ait posterler çoğunlukla Stalin'in terör saltanatını sona erdirmeye, sanatta biraz daha özgürlük yaratmaya, halk için bolluk ve mutluluk mesajlarına yöneliktir. Aynı zamanda, devrimi takip eden dönemi anımsatan, komünizmi yüceltmeye yönelik afişlerin hazırlandığı konulara geri dönüş gerçekleşmektedir.

Türk Dünyası Üzerinde Uygulanan Ruslaştırma Siyasetinin Afişlerdeki Yansıması

Bildirimizde, Sovyetler Birliği döneminde sosyal, siyasi ve kültürel alanda halkı yönlendirmek, Sovyet kimliğine sahip insanlar yetiştirmek amacıyla hazırlanan afişlerden daha çok 1917-1950/60 yılları arasındakilerden örnekler seçildi. Bu örnek afişler, kendi içlerinde işledikleri konuya göre tasnif edildikten sonra incelendi. İncelediğimiz afişleri şu başlıklar altında vermek mümkündür:

1. Sovyet Kimliği Oluşturmaya Yönelik Olarak Kullanılan Afişler:

SSCB tarafından uygulanan “asimilasyon politikası” beraberinde kimlik değişimlerini getirir ve pek çok etnik grup üyesi kendilerini “Rus” olarak adlandırmaya başlar. (Nerimanoğlu; Buran, 435-440). Halk bu propagandalar sonucunda “Sovyet vatandaşlığını benimser, kendi kimliği ve etnik kökenini ikinci plana atar. Bu dönemlerde milli tarih ve kökenin canlanması önlenir. SSCB, “böl” ve “yönet” politikalarını uygular. Asıl amaç olan “Ruslaştırma” ve “Sovyet vatandaşlığını kabul ettirme planı hayata geçirilir. Genellikle edebî eserler yoluyla gerçekleştirilen bu plan (Kınacı, 583-600) dâhilindeki uygulamalar afişlere de üst boyutta taşınır.

Afiş 1

Afiş 2

Afiş 3

(Afiş 1) Afişte iki kişi birlikte bir çuvala omuz vermiş biçimde resmedilmiştir. Kişilerden biri sarışın, beyaz tenli görünümüyle Rus tipolojisini yansıtırken, diğeri ise siyah saçları, çekik gözleriyle Türk tipolojisini yansıtmaktadır. Biri takım elbisesiyle memurları, diğeri ise tulumuyla işçileri temsil etmektedir. Çuvalın üzerinde “Казахстан родина-Анаватан Казакстан” yazmaktadır. Çuval beyaz renkli, içi oldukça dolu bir haldedir. Burada arka planı çevreleyen Kızıl Sovyet bayrağı ile birlikte, Kazakistan’ın tüm saflığıyla, Sovyetler Birliği’nin zenginliği olduğu yansıtılmaktadır. Çuvala omuz veren kişilerin temsilleriyle ise Sovyetler Birliği’nde Türk-Rus bir arada bulunduğu, zenginliklerini birlikte gururla taşıdıkları ve aynı zamanda memur işçi ayrımı olmaksızın halkın eşit olduğu vurgulanmaktadır. Gerçekte Ruslar tarafından mecburi tutularak yerleşik hayata geçirilen, topraklarına ve mallarına el konulduğu için aklıktan 2 milyona yakın insanı ölen Kazakistan topraklarında bu afiş, “Sovyet vatandaşlığı”nı benimsetmeye çalışan bir propaganda ürünüdür.

(Afiş 2 ve 3) “Мы разные, но мы вместе-Farklıyız ama birlikteyiz” sloganının arkasında Türk, Rus, Ukraynalı, Kafkas, vs. pek çok farklı etnik kökene sahip kişi yer almaktadır. Kişiler yerel giysileriyle resmedilmiştir. Mutlu yüz ifadeleri ve rengârenk giysileri ile içerisinde bulundukları durumdan yani, Sovyetler Birliği çatısı altında birlikte olmaktan, bir bütün olmaktan duydukları memnuniyet temsil edilmektedir. Sovyetler Birliği, ırkına, rengine, diline, dinine bakmaksızın birbirinden farklı tüm halkları bir bütün olarak görmektedir. Herkese kucak açmış şefkatli bir baba görünümündedir. Ve bununla Sovyetler Birliği’nin şefkatli, babacan yapısı vurgulanmak istenmektedir. Burada da Sovyet vatandaşlığı/kimliği vurgulanmaktadır.

2. Stalin ve Lenin’i Yücelten, Sosyalizmi Ön Plana Çıkaran Siyasi İçerikli Afişler:F

Afiş 4

Afiş 5

(Afiş 4) Elllerinde taşıdıkları kırmızı Sovyet bayrakları ile ileriye doğru bakan kadın-erkek-çocuk Özbek halkı resmedilmiştir. Afişte, tam üstlerinde kendilerinden daha büyük ve ulu bir biçimde görülen Stalin'in önderliğinde geleceğe umutla baktıkları temsil edilmektedir. Arka planda yer alan orak-çekiç damgalı kırmızı deniz fenerinden yayılan ışıkların üzerinde Rusça ve Özbekçe olarak "Sovyet Özbekistan, sömürge doğunun parlayan deniz feneri" yazmaktadır. Kırmızı deniz feneri ile temsil olunan Sovyetler Birliği, siyah fötr şapka ile temsil edilen ABD-emperyalist güçlerin ezdiği, karanlıkta kalmış halka ışık tutmakta, sorunlarını açığa çıkarmakta ve onları özgürlüğe kavuşturmaktadır. Sovyetler safındaki halk ise, işçi, köylü, asker, kadın, çocuk, tamamı; mutlu, çağdaş, sağlıklı ve güven içerisinde geleceğe yürümektedir. Afişte vurgulanan SSCB'nin Stalin önderliğinde halkı emperyalizmden kurtararak refaha ulaştıracağı fikridir.

(Afiş 5) "Yaşa büyük Stalin!" sloganı ile betimlenen afişte, kırmızı fularlı Sovyet gençleri, ellerinde çiçeklerle ileriye doğru yürümektedir. Büyük Stalin'in kanatları altında gençlerin yanı sıra mutlu, gururlu Sovyet askeri ve ellerinde taşımaktan gurur duydukları kırmızı orak-çekiç simgeli bayraklarla Sovyet halkı da tasvir edilmektedir. Bu esnada Sovyet uçakları göklerde gezmektedir. Sovyetler Birliği havada, karada her koşul ve durumda halkının güvenliğini sağlamak ve onlara kanat germektedir. Afişte, halkı ve askeriyle mutlu, huzur içerisindeki toplumun geleceğinin parlaklığı ileriye yürüyen dik başlı, neşeli, barışçıl gençlerle temsil edilmiştir.

3. Sosyal Hayata Dair Konuları İşleyen Afişler:

a. Çocuk Hakları ve Çocukların Sosyal Hayattaki Yerini İşleyen Afişler:

Çocuklar üzerinde dergiler (Oktyabryat, Pioner, Komsomol, vs.) ve diğer basın yayın organları yoluyla gerçekleştirilen propaganda, Sovyetler Birliği'nde yaşayan bütün Türk boylarına afişler vasıtasıyla da yapılmaktadır.

Afiş 6

Afiş 7

(Afiş 6) Sovyetler Birliği'nin kişilere ne denli büyük hak ve özgürlükler tanıdığı ve vatandaşlarının haklarına sahip çıkmaya nasıl önem verdiği vurgulanmaktadır. Kırmızı giysiler içerisinde tasvir edilen aile mutluluk içerisinde yatırım yapmaya gitmektedir. Çocuğun elindeki oyuncak ve kitaplar da dikkat çekicidir. Birliğin çocukların gelişimi ve eğitimine verdiği önemin temsili niteliğindedir.

(Afiş 7) Çocukların tundralarda değil, kreşlerdeki odalarda büyümesi gerektiğini söyleyen afişte karşılaştırma yapılmıştır. Kucağında bebeğiyle, üzerinde Sovyetler Birliği simgesi kırmızı renkli montu ile bir anne görülmektedir. Annenin bir tarafında geyikler ve çadırla betimlenen tundra yaşamı yer alırken, diğer tarafında ise bir kreş binası ve oraya doğru giden kişiler tasvir edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin halkına bağışladığı Sovyet insanı

kimliği ile birlikte geçilen modern hayata, çocuk haklarına ve yenileşmeye vurgu yapılmaktadır.

b. Kadın Haklarına Yönelik Konuları İşleyen Afişler:

“Yeni Sovyet vatandaşı” yaratılmasında temel taşı kadınlar oluşturmıştır. İşçi-köylü, erkeği kadar çok çalışıp hem cinsiyet hem de toplum yapısında ezilen kadına politik bir kimlik verilmesi gerekiyordu. Yeni sistem, eskiyi reddeden yeniliklere açık, kendine güvenen bir kadın imajı çizmek durumundaydı. Bu ise yeni rejimi anlayıp benimseyecek kadınların yoğun bir okuma-yazma seferberliğinden geçmesiyle mümkündü (Torun, 823).

Afiş 8

(Afiş 8) Kadına özgürlüğün vurgulandığı bu afişte yer alan Sovyetler bayrağı taşıyan kadın figürü oldukça dikkat çekicidir. Kadın, üzerinde yer alan yeşil renkli çarşaftan adeta kurtulmuş, yani İslam’dan uzaklaştığı gün özgürlüğüne kavuşmuştur. Yarı çıplak bir haldedir ve kıvılcıklı başörtüsü takmaktadır. Arkada yer alan diğer iki kadın ise yeşil ve sarı rengin hâkim olduğu bir görünümde betimlenmiştir. Bu kadınlar hala eski geleneklere bağlı ve cahil kişiler olarak görülmektedir. Bu da ellerinde göğes kaldırdıkları ateş ile tasvir edilmiştir. Burada aynı zamanda eski Türk inanç ve geleneklerine karşı alaycı bir yaklaşım olduğu da göze çarpmaktadır.

c. Kolhoz/Çiftlik Konulu Afişler:

Bu afişlerde asıl vurgulanan konu, devletin kolektifleştirme ve sanayileşme politikaları olmuştur.

Afiş 9

Afiş 10

(Afiş 9) SSCB’nin asıl amaçlarından biri olan kolektifleştirme ve sanayileşme gibi devlet politikalarının yararlarını teşvik etme, kitleleri harekete geçirme politikaları da afişlerde kendine yer bulmuştur. Kolhozların çatısı altında sistemli, modern ve güvenli bir biçimde çalışmakta olan köylülerin arka fonda resmedildiği afişin ön planında ise iki ayrı grup görülmektedir. Sol tarafta kırmızı renkle resmedilmiş kişiler Sovyetler Birliği saflarında yer alan Türkleri temsil etmektedir. Bu kişiler dürüst, dik başlı, çalışkan ve onurlu bir

biçimde betimlenmiştir. Sağ tarafta yer alan giydikleri siyah giysilerle cehalet, kötülük ve gerici zihniyetlerine, yeşil detaylar ile ise Müslümanlıklarına vurgu yapılan diğer kişiler ise kırmızı renkle betimlenen Sovyetlere ait benzin, çuval gibi nesneleri çalmaktadır. Ağızdaki sigara ile ise kötü karakterli oluşlarına vurgu yapılmaktadır. Sovyetler Birliği yandaşları, diğer gruba müdahale ederek, yaptıkları hırsızlığı engellemektedir. Burada ise Sovyetler Birliği'nin kolhoz sistemi ile ne denli intizamlı ve dürüst bir yapı organize ettiği tasvir edilmektedir. Sol kısımda Sovyetler Birliği mensupları, sağ tarafta ise Sovyetler karşıtı Müslümanların yer alması da şüphesiz tesadüf değildir. Politik bir simge içermekte, sağ-sol farklılığını vurgulamaktadır. Ötekileştirmenin resmedildiği bir afiştir.

(Afiş 10) Modernlikten uzak, eski moda yöntemlerle tarlayı süren bir adam ve arkasında yine hiçbir teknolojiye faydalanmadan kendi elleriyle tohum atan adamla kolhoz öncesi şartların ne derece kötü olduğu tasvir edilmiştir. Ön tarafta ise makine ile çalışan kırmızı giysili kolhoz mensubu kişiyi görmekteyiz. Arka tarafta yer alan kişilerin aksine oldukça mutlu ve dinç bir halde olduğu görülmektedir. Bu kişiye kıyasla oldukça küçük biçimde resmedilen ve siyah giysileriyle gerici zihniyetlere vurgu yapılan mollalar ise çalışmakta olan kolhoz işçisine öfke içerisinde bakmakta ve kızmaktadır. Kolhozlarla birlikte insanların hayatına giren modern teknolojiler ve beden gücünün yerini makinelerin almasıyla önceden 5 yılda yapılabilen işler artık 3 yılda yapılabilmektedir. Arkada görülen kırmızı Sovyet yıldızlı trenin üzerinde görülen pamuklarla da bu hız ve düzen tasvir edilmektedir. (kollektifleştirme ve sanayileşme).

4. Eğitime Yönelik Konuları İşleyen Afişler:

a. Eğitime ve Dinî Eğitime Yönelik Konuları İşleyen Afişler

Eğitime ait afişler daha çok kız çocuklarının okutulması gerektiğini ve medrese/rüştiye gibi eğitim kurumlarının ilmi bir eğitim vermediğini vurgulamak için hazırlanmıştır.

Afiş 11

Afiş 12

(Afiş 11) Elindeki kırmızı renkli, “Lenin” yazılı kitapla tasvir edilen eğitimli Türk kıza figürü göze çarpmakta. Mahalli giysilerin hâkim olduğu bir kıyafet içerisinde olmasına karşın kırmızı renge yakın bir giysiyle betimlenmiştir. Burada gelenekçilikten modern Sovyet insanına evrilişin geçiş aşaması gözler önüne serilmektedir. Ardındaki din adamı ise kızın aksine siyahlar içerisinde betimlenmektedir. Elindeki kara kaplı kitap ile Kuran’a gönderme yapılmaktadır. Resimde, kızın büyük bir biçimde, aydınlık yüzlü; hocanın ise oldukça küçük şekilde, çirkin bir yüzle tasviri dikkat çekicidir. Her geçen gün eğitim,

modern şartlar ve özgürlükte büyüyen Sovyet insanının karşısında dinin ne denli karanlık ve küçük bir duruma düştüğü vurgulanmaktadır.

(Afiş 12) Tatarca bir afiş. En altta “Татарский Клуб-Tatar Kulübü” ifadesi yer alıyor. Yazıda ise “Böten dünya inqilabe bulır-Tüm dünyada devrim gerçekleşiyor” denmektedir. Devrim vurgusunun yanı sıra kadın erkek eşitliğine de gönderme yapılmaktadır. Kişiler kurulan kulüpte kadın erkek karışık bir biçimde oturmakta, devrim adına çalışmalar yapmaktadır. Kadının sosyal hayat içerisinde erkekle eşit bir biçimde etkin olduğu vurgulanmaktadır.

b. Sadece Dini Konu Alan Afişler:

Topsakal, Sovyetler Birliği ve Rusya’da İslam’ın tarihî sürecini beş başlık altında değerlendirmenin mümkün olduğunu belirtir. Birincisi Halife Hz. Ömer dönemi (634-44)’nden Hazar Devleti’nin zayıfladığı 900’lü yıllara kadar devam eden süreçtir. İkincisi 900-1200 yılları arasında Türkistanlı tüccarlar ve dervişler vasıtasıyla gelen İslam’dır. Üçüncüsü Moğol İmparatorluğu’nun ilk dönemleri olan 1200-1300 yılları arasını kapsar. Dördüncü süreç, Rusların İmparatorluk dönemindeki İslamiyet’le kurdukları olumlu ve olumsuz ilişkilerdir (Topsakal, 2018: 690-691). Bugün yoğunluk bakımından Rusya’daki Müslümanlar, Ortodokslardan sonra ikinci sıradadırlar. Rusya Müslümanları çoğunlukla Türk kökenlidir ve sosyolojik olarak Kafkasya ve Türkistan kanalıyla Türkiye’ye bağlıdırlar (Topsakal, 698).

Afişlerdeki dinle ilgili vurgulamalar ve propagandalar da dikkati çekmektedir.

Afiş 13

Afiş 14

Afiş 15

(Afiş 13) Alışlagelen biçimde kızıl rengin hâkim olduğu afişte tek bir adam figürü kullanılmıştır. Bu kişi üzerinde iki odak noktası vardır. Biri ağzından çıkan özün tasviri, ikincisi ise kalbinin betimlenişidir. Ağzından çıkan sözde, “La ilahe illallah-Allah’tan başka ilah yoktur” yazmaktadır. Kalbinin tam ortasında ise kızıl orak çekiç simgesi göze çarpmaktadır.

Afiş, dönemin Müslümanlarına ve kimsenin görüldüğü gibi olmadığına vurgu yapmaktadır. Kişilerin ağzından Allah ve İslam ile ilgili sözcükler dökülse bile, yani Müslüman olduklarını sözlü yolla dile getirselere dahi aslında kalben birer komünist, hatta birer dinsizlerdir.

(Afiş 14) Afişin temel fikri, komünizm ideolojisinin sadece İslam’a değil, tüm dinlere karşı olduğudur. Dev bir orak çekicinin üç dine ait din adamının üzerine çöktüğünü ve ezdiğini görmekteyiz. En solda üzerinde “Jehovah-Tanrı” yazısıyla Yahudi din adamını, ortada üzerinde “God-Tanrı” yazısı ile Hristiyan din adamını, en sağda ise “Allah-Tanrı” yazısı ile Müslüman din adamı betimlenmiştir.

Komünizm, temelde tüm dinleri, hatta Tanrı’nın varlığına dair olan inancı dahi bünyesine almamakta, reddetmektedir. Bu afişte de ideolojinin doğuşu ile birlikte Tanrı ve ona bağlı tüm dinlerin nasıl ezildiği, yok edildiği, hatta aşağılandığı tasvir edilmektedir.

(Afiş 15) Bu afişte, İslamiyet’in farzlarından olan namazın camide eda edilmesi sırasında rükûya eğilen insanların durumuyla alay edilmekte ve 14. afişteki gibi din aşağılanmakta, yok edilmeye çalışılmaktadır.

5. Kültürle İlgili Konuları İşleyen Afişler ve Dille İlgili Bazı Kullanımlar:

SSCB’deki dil planlamaları genelde iki grupta ele alınır. İlki Rusçayı dünya dili haline getirme ve Rusça dışındaki dilleri aşama aşama yok etme gayretleri, ikincisi ise Ruslaştırmanın yöneticilerin istekleriyle sınırlı kalmaması ve halka da benimsetilmesi (Alpatov, 19-20). Bütün asimilasyon programının en önemli silahı dildir. Rusçanın tek dil olması için yürütülen propagandalarda 1939-40’lı yıllarda önce alfabe değişikliğine gidilir. Biz, afişlerde bu ilk kullanılan Kiril alfabesinin örneklerini de görmekteyiz.

Afiş 16

Afiş 17

Afiş 18

Afiş 19

SONUÇ

İnsanoğlu, içinde yaşadığı zamanın anlatım yolları ve tekniklerini kullanmış, çağımızdaki teknolojik gelişmelerle birlikte hız kazanan görselliğe dayalı yöntem ve tekniklerin de gelişmesiyle göstergebilimin¹ de bir konusu olan afişler, toplum içinde insanları yönlendirme, bilinçlendirme ve aydınlatma yolunda etkili bir araç olarak ve propaganda amacıyla kullanılmıştır. Farklı toplumlarda, grafik ürünler olan, sembolik bir temsil ve sunum alanı oluşturan afişlerin tasarım ve sanat kaygıları yanında propaganda amaçlı kullanımları da söz konusu olmuştur. Afiş, verilmek istenen duygu ve düşünceleri işaretler, semboller, imgeler vasıtasıyla orada yer alan bütün öğeler tek başlarına anlamlı olsa da diğer öğelerle birlikte yeni ve farklı anlamlar kazanarak algılama ve anlam boyutunu genişletmek yoluyla bilinçaltını güdümlü hale getirmektedir.

1900’lü yıllarda birçok alanda “bilgi”nin yönlendirilmesi ve aktarımı konusu önem kazanmış, bununla bağlantılı olarak propaganda yolu ve yöntemleri de farklı alanlarda hızlı bir şekilde gelişmiştir. Bu çalışmalar içerisinde daha fazla okul ve üniversitelerin açılması, özellikle göçerlikten yeni yerleşik hayata geçirilen halk arasında ve bilhassa da kadınlar arasında okuma-yazma seferberliğinin ilanı, gazete ve dergi çıkarılması, kitap ve broşür basılması gibi dille ilgili, kültürel ve sosyal içerikli birçok çalışma yapılmıştır. Bunlarla bağlantılı olarak Stalin döneminden itibaren “halkbilimi”, “dilbilimi”, “sosyoloji” gibi alanlarda yeni “Sovyet vatandaşlığı” yaratma yolunda teoriler üretildiği ve uygulamalar yapıldığı bilinmektedir. Bolşevikler, halkın eğitimi konusunda kendilerini görevli bir güç olarak görerek “yeni Sovyet insanı” yaratma, onu “bilinçlendirme ve aydınlatma!!” konusunda her yolu kullanmışlardır.

¹ Göstergebilim, işaretler bilimidir; iletişim için kullanılabilecek her şeyi inceler. İnsanların iletişim amaçlı kullandığı doğal diller, jestler, işitme engellilerin kullandığı alfabe, görüntüler, trafik işaretleri, bir kentin yerleşim planı, bir ülkedeki ulaşım yollarının yapısı, moda herhangi bir düzenleme, bir müzik yapıtı, bir tiyatro gösterisi, reklam afişleri, paralar, yazınsal yapıtlar, mimar, kısacası bildirişim amacı taşıyan taşımaların her anlamı bütün çeşitli işaret birimlerinden oluşan bir dizgedir. Bu dizge birimleri genelde gösterge olarak adlandırılır. Göstergebilime adını veren İngiliz filozof John Locke (1632-1704)’tur. O, ilk defa “semeiotike” terimini kullanmış, “göstergeler öğretisi” şeklinde nitelediği semiyotiğin, bilimin üç temel branşından biri olması gerektiğini öne sürmüştür. Çağdaş göstergebilimin kuruluşu 20. yüzyıl başlarına dayanır. Amerikalı filozof Charles Sanders Peirce (1839-1914) ve İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) birbirlerinden habersiz şekilde aynı dönemlerde çağdaş göstergebilimin temellerini atmışlardır. C. Peirce “semeiotic” terimini kullanarak genel bir göstergeler kuramı tasarlamıştır. Peirce, göstergelerin mantıksal işlevi üzerinde durmuştur. Peirce, göstergebilimin bağımsız bir bilim dalı olmasını sağlar ve görüşlerini sistemleştirir. İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure “sémiologie” adıyla tasarladığı bilimi “gelecekte kurulacak, yeri önceden belirlenmiş bir bilim dalı” şeklinde ifade eder ve göstergelerin toplumsal işlevi üzerinde durur. Çağdaş göstergebilimin bir diğer ismi Roland Barthes, özgün yaklaşımıyla popüler kültür çözümlemeleri üzerinde çalışır. Barthes, Saussure geleneğinin temsilcilerinden biri olmakla birlikte, Saussure’ün tersine, dilbilimin göstergebilimin bir parçası değil, göstergebilimin dilbilimin bir parçası olması gerektiğini savunur (Erkman, 1987). Gösterge bir uyarıcıdır. Yani duyusal bir tözdür. Belegimizde uyandırdığı imge kafamızda başka bir uyarıcının imgesine bağlanır. Göstergenin işlevi, bir iletişim doğrultusunda bu ikinci imgeyi canlandırmaktır (Rıfat, 2009).

Sovyetler Birliği, kurulduğu günden bu yana “yeni Sovyet insanı” yaratma fikri ile pek çok eylemde bulunmuştur. Birbirinden farklı pek çok etnik kökene ev sahipliği yapan birlik, tüm bu halklara kucak açmak, bir bütün olmak ve birlikte hareket etme niyeti içerisinde olduklarını vurgulamaktadır. Ancak bir araya getirmek istediği kişilerden bir nevi kendi etnik kimliklerini, dillerini, dinlerini, geleneklerini terk etmelerini beklemektedir. Bu yolda pek çok propaganda faaliyeti yürüterek halkı etkilemek amaçlanmıştır. Bu faaliyetlerden en dikkat çekici olanı şüphesiz her kesime, kolayca ulaşabiliyor olması sebebiyle propaganda afişleridir.

Propaganda afişleriyle halkın her kesimine ulaşarak birliğin yeni sisteminin kurulması ve halkın uyumu amaçlanmıştır. Şüphesiz yeni sistemde dinlere, geleneklere yer yoktur. Bu sebeple eskinin kötülenip yeninin yüceltildiği afişlerin yanı sıra lidere övgü, kolhoz hayatına özendirme, eşitlik ve özgürlük propagandası vs. gibi konularda çeşitli afişler tasarlanmıştır.

Propagandanın her kesime ulaşmasının sağlanması amacıyla görmeye dayalı olarak (göstergebilim) kullanıldığı afişlerde verilmek istenen “bilgi” ya da “aydınlatıcı husus!” bazen renklerle (kırmızı sosyalizmin, yeşil İslamiyet’in, sarı hastalıklı yapının işareti, vs.), bazen resimlerin boyutlarıyla (yeni sistem unsurlarının büyük boyutlu, dini (İslami) unsurların veya eskiye dair unsurların küçük boyutlu çizilmesi) vurgulanmaktadır.

İncelediğimiz örneklerden hareketle afişlerin büyük kitlelere ulaşarak önemli ölçüde amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Kişilere aşılana modernleşme fikriyle Türk boyları öz kimliklerinden, dillerinden, dinlerinden soğutularak “yeni Sovyet insanı” kimliğine adapte edilmiştir.

KAYNAKÇA

Alpan, Gülgün Bangir. Görsel İletişim. İstanbul: YA-PA, 2005.

Alpatov, V.M. Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika (1971-2000). (Çev. İlyas Üstünyer), Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

Atan, Ahmet. Resimli Resim Sözlüğü. Ankara: Asil, 2006.

Barghoorn, Frederick Charles. Soviet Foreign Propaganda. USA: Princeton University, 1964.

Buran, Ahmet. “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Kurultayı”. Tuskish Studies. Spring 2009: Vol. 4/3, 430-444.

Carr, Wilfred. “Education Without Theory”. British Journal of Educational Studies. Vol. 54, No.2, June 2006, pp.136-159.

Çitoğlu, Sema. 1945 Yılı Sonrası Afişlerdeki Renklerin Psikolojik Boyutları (Dan. Yrd. Doç. Dr. Ali Düzgün), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Grafik Eğitimi Bilim Dalı, Ankara: 2008.

Elul, Jacques. Propaganda. New York: Vintage Books, 1973.

Eray ve Çivitçi, “Giyside Kullanılan Renklerin İnsan Üzerindeki Psikolojik Etkileri”. Mesleki Eğitim Dergisi, 2001: 2(1), 63-72.

Erkman, Fatma. Göstergebilime giriş. İstanbul: Alan, 1987.

- Kenez, Peter. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929. New York: Cambridge UP, 1985.
- Kınacı, Cemile. “Kazak Sovyet Edebiyatında Kimlik (1925-1991)”. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 2018, s. 583-600.
- Qualter, Terence H. “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”. Çev. Ünsal Oskay. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1980, Cilt: 35, Sayı: 1, s. 255-307.
- Lasswell, Harold D. The Theory of Political Propaganda. The American Political Science Review, Vol. 21, No. 3 (Aug., 1927), pp. 627-631. (<http://www.jstor.org/stable/1945515> e-tarih 10.09.2018)
- Lenin, V.I. Ne Yapmalı? Hareketimizin Can Alıcı Sorunları, İstanbul: Eriş, 2003, s.69.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli ve Öner Mustafa. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları. Ankara, TDK: 2008.
- Rifat, Mehmet. Göstergebilimin ABC’si. İstanbul: Sel, 2009.
- Sorlin, Pierre. European Cinemas, European Societies 1939-1990, Londra: Routledge, 1991.
- Tepecik, Adnan. Grafik Sanatlar. Ankara: Detay, 2002.
- Topsakal, İlyas. “ Rus İslamı Kavramı ve Devrimden Günümüze İslam”. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 2018, s. 689-701.
- Ünalın, Halit Turgay. Modernizmi Hazırlayan Sanat Hareketlerinin Afiş Tasarımına Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2001.
- Yılmaz, Ümit. Renk Psikolojisi. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1991.
- White, Stephen. Communism and its Collapse. Oxford: Taylor & Francis, 2001.

ORTA TÜRK LÜK DEYİMLERİ ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Prof. Dr. Sandybai Recepoğlu BORANBAEV
Bölgesel Sosyal-İnovasyon Üniversitesi / Kazakistan
sandybai6010@gmail.com

Orta Türk çağda kullanılan dillerin kelime hazinelerinin Kazak Türkçesi'ndeki tanım konusunda Orta Türk deyimlerinin incelemeleri Kazak Türkçesi'ndeki deyimleri ile karşılaştırılarak incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Böylece bir çalışma sayesinde, biz Kazak Türkçesi'ndeki kalıcı birleştirmelerinin oluşumunun doğasını ve oluşum aşamalarını tanımaya fırsatımız var.

Kazak dilbiliminde, XX yüzyılın ikinci yarısından bu güne kadar deyimler her taraflarından incelenmektedir. Şu an özel bir dil alanı olarak oluşan deyimleri A.Kaydarov, R.Syzykova, R.Sarsenbayev, A. Bolganbayev, S.Kaliev, Ö.Aytbaev, N.Ualiev, S. Satenova, G.Smagulova, R.Jaisakova gibi bilim adamlarının isimleri ile yakından ilişkilidir. Ayrıca, Kazak Türkçesi'nin deyimleri karşılaştırılabilir-tarihsel yöntemiyle senkronik ve diyakronik yönlerini inceleyen R.Syzykova'nın, Kydyrgaly Jalayiri'nin «Cami-at-tauarih» adlı eserin dilinde ve B.Abilkasymov'un «Şejire-i-Türkî» adlı eserinin kalıcı keleme ifadeleri adlanabilir. Deyimler, dilin sanatsal, illüstrasyon ve imgesini ifade eden bir dil birimidir. Halkın geleneklerini, onların adetlerini, zihniyetlerini ve zihinsel özelliklerini sözde açıkça gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle, orta Türk deyimler ifadelerinin incelenmesi özel önem taşımaktadır.

Belirli bir dilin ortaya çıkışı, oluşumu ve gelişimi, söz dizimi ve deymiyle açıkça yansıtılır. Dil evriminin tanımlanmasında söz dizimi ve deyimler çalışması ilk sırada yer almaktadır. Tanınmış bilim adamı E.D.Polivanov'a göre, bunlar: «Kültürün (bu çağda ve bu toplumda) içeriğinin doğrudan az ya da çok yansıtıldığı dil fenomenlerinin tek alanı»[1]. Deyimlerin büyük çoğunluğu, doğrudan kendi sözcük anlamı tarafınan alındığında, özgür cümle doğasına yaklaşılr. Bu kökün temel nedeni, her bir kalıcı ifadenin kökleri serbest ifadeye dayanıp o serbest ifadenin değişken, şekilli anlamda kullanılımdan olur. Bu konuda A.I.Molotkov böylece yazmış: «Her bir somut deyim genetik olarak somut bir tamlamaya kalkan dönüşümünün sonucu olur, çünkü doğal olarak, sözcük kombinasyonları ile belirli bir şekilde ilişki kurabilir-... belirli bir deyimde çeşitli eski özellikleri yansıtılabilen tamlamalar, her hangi bir dönüşümlere maruz kalmasına ve bu deyimde nasıl temsil edilmesine bağımsız olabilir. Örneğin, deyim formunun birçok özelliğın, deymi prototipiyle eşleştirmeden basitçe anlaşılamaz»[2]. Örneğın, yazılı anıtların çeşitli sabit kelemelerin temeli, serbest tamlama olduğunu gözlendi. Onların bazıları eski Türk çağındaki serbest tamlama şeklinde görünerek, orta çağında mecazi anlamda deyme değişip, ve bazı tamlamalar serbest tamlamalar şeklinde görünür. Bunlar, potensyel sabit tamlamalar olarak düşünülebilir. Çünkü, bu tamlamalar modern Kazak Türkçesi'nde deyim olarak kendini gösterir. Örneğın, eski Türk dilinde kan ülke, kan çıkarmak, kan kuça, kan kusmak tamlama ile birlikte "yaralamak, kan çıkarmak" anlamında kan dökmek serbest ifadesi vardır. Bu serbest tamlama, ortaçağda "cinayet, intikam" anlamında sabit bir tamlama haline gelir: Kanın tokduğ imdi kadğusın iye «öldürdün şimdi de acısın gör»... Harab qıldı iarta yüzini, «yüzünü yırtıp dap-dala oldu». Bu cümledeki «yüzünü yırttı» tamlamanın doğru anlamında, kocası ölen kadının yüzünü yırtıp ağlamasını ifade ederse, o Kazak Türkçesi'nde mecazi anlamına sahip olur, deyme değişerek, kavga etmek, çekişmek, küsmek anlamına gelir. XIV

asırdan sonraki çağlarda yazılı tüm Türkü halklarına ortak ve Kazak Türkçesinde doğrudan alakası var yazılı anıtlar ve çeşitli şejirelerde bulunur. Bunlardan biri XVII yüzyılın ilk yıllarında yazılan K.Jalayiri'nin "Jamigat-tauarih" adlı eseridir. R.Syzdykova bu çalışmanı dil açısından inceledikten sonra, Kazak Dili ile doğrudan alakalı olduğunu kanıtladı: «Geçmişte yazıllı ve sözlü-edebi örneklerde veya sanatsal-görüntülü, iletişimsel süreklilik takibi kullanılması, anıtın deyimleri ve kelime hazinesi ile ilgili gözlemlerimiz, Kazaklar'ın günlük konuşma diline giren, kelime bilgisinin unsurlarını doğrudan yansıması anıtının bir parçası olarak ortaya çıkarmak, bütün bunlar, Çagatay Dili'nin bir yerel varyasyonu hakkındaki soruyu gündeme getirmemizi sağlıyor. Kazak Dili'ne biz, yazıllı edebiyat Eski Kazak Dili olarak isim vermek niyetindeyiz»[3]. R.Syzdykova bu eserlerin deyimlerini özellikle araştırmıştır. G.Aidarov ile B.Abilkasymov, Abilgazin'in «Şejire-i-Türk» adlı çalışmanın yazılış, araştırma tarihini yorum ederek dil tabiatını inceledi[4]. B.Abilkasymov çalışmadaki sabit görüntülü söz ifadelerine özel bakarak: «Bunlar modern dil açısından deyimlere yatırılabilir, ancak verilen anlamlara baktığımızda, onlar hala değişken anlamda değil, tamlamalarda kelimeler kendinin esas, doğru anlamında kullandığını görüyoruz» diye yazdı. Böylece, «Şejire'de» değerli, şekilli bir anlamda deyimler de var. XVII yüzyılın şejireler dili, orta Türk dillerini ulusal dillerine ulaşım nedeni olarak, dilleri bağlayan dil köprüsü olarak görev yapmaktadır. Yazı anıtların kelime hazinesindeki deyimlerin çoğu modern Kazak Dili ile karşılaştırdığında ses değişikliklerine rağmen, esas kişisel ve anlamsal açıdan önemli değişiklikler olmamıştır. Örneğin, özi ırğar meni auara kıldı «kendisi izleyip, benimle dalga geçti». «benimle dalga geçti» cümlesinin, Kazak Dili'ndeki esas anlamı «azab; kaygıya neden olmak» olarak «dalga geçmek, endişe etmek» sabit tamlamalara benzer. Anıtlarda «ay tutulması» sabit tamlamada «ay tutuldu, öldü» anlamını veriyor. Tutuldu ersa Nuşarvanın ayı «tutulacak olursa, Nuşarva'nın ayı». Kazak Dili'nde bu deyim «mutsuzluk» anlamına gelir.

Uçinga ottüşüb kaynadıkanı «içine alev düştü, kanı kaynadı». Bu tamlamada «kanı kaynadı» ifadesi Kazak Türkçesi'ndeki tam anıtlardaki gibi «kızgın olmak, sinir bozucu» anlamında kullanılır. «Kederli siyah dalga üzüntü gördü, kan kaynak zor çıktım içim yandı» KTFC(318). «Şaşkın kaldı» kalıcı tamlamalarının anıtlarda ve Kazakça'da anlamı birbirinden pek uzak değil. Her iki dönemi de veren değer "şaşkın kalmak, merak etmek": Sözümnü tınlağan hayran kalur; Gümüşü görenler şaşkın kalır (Kambatır).

Her iki döneme ortak, bir-birine benzer deyimler şiir türünde, özellikle Abay eserlerinde görülür. Örneğin, Husrau ile Şırın'da; Konul kuşu buğuşık otında uçar. Hayala ol Şırın Husrauı kuçar olarak «gönül kuşu» tamlama, Abay'da ;

Gönül kuşu yanardöner ses her tarafa

İnsan düşüncesinin değiştiği zamanda gelen şiir satırlarında «gönül kuşu» tamlamanın anlamlık, kişisel tarafından çok benzer gelir Kutıp'ta da Abay'da da bu cümle «üçüş hayal» anlamında verildi. «Sınuq könül» sabit tamlama, Kutıpta : Meni kadğumda askor kylğyl, sınduk könulumni bas azar kılğan turinde diye söylenirse, Abay'da:

Kırık gönlüm çok geçer

Küçük elle tutarsan

oluyor. Bu satırlardaki «kırık gönül» frazeması her iki dönemin şiirinde de «üzüntü durumu» anlamına gelir.

Yazılı anıtlarda bazı deyimler Kazak Dili'nin eşdeğerinin dış yapısı benzer olmasına rağmen, ancak anlamı çekilerek, farklı bir anlam taşıyor. Örneğin, Buişk «kaygısız halime ateş koydu» sabit tamlama «halini rahatsız etmek, endişe etmek» anlamında kullanırsa, Kazak Dili'nde yeni özellik olarak «ovmak, kovmak, çekişme» anlamına gelir: «Kardeşler arasında her ne kadar az evi Kerey olsa bile, Aynabai denmiş biri-bire vurup, iki ülke arasına ateş yerleştirip, yandırıp yüren bir kırmızı göz sıkıntısıdır».KTFC, (423). «At kaymak» sabit tamlama «yolculuk,yola çıkmak» anlamında kullanılan: Nedin bul Şırın at koymak «neden bu Şyryn yola çıkmak üezre». Kazak Türkçe'si bu frazemanın ilk anlamı değişerek: «Yenidoğan bebeğe isim vermek» anlamına değişti: Öldü diyerek ikisi de öldü geldi, İsim koymaya gelmiş bebeğe. «Közin yumdı» de 'görmek istemediğini' anlamına gelir: közumni yumğa man adğu yamandın, gözlerimi kapatıp kaşkaymın ezgi janannan

Kazak Dili'nde eşdeğeri kişisel aynı olsa bile anlamı farklıdır, “tehlikeye gitmek, ölmek” anlamı var: “nereye götürsende götür, göz kapatıp sonuna kadar takipetmeye minnettär olurdu...”(KTFC,257).

Anıtlar dilindeki deyimlerin bir grubu, ana dilimizdeki eşdeğerleriyle anlamı tarafından uygun olmasına rağmen fonetik, morfolojik kişisel tarafından değişti. Örneğin, bel bağlayın, bağır kuidi, açığ susın, mehrütüsti, kazğu yitti frazemalarındaki kelemenin ortası ile sonunda ğ, h, z sesleri, yani kımak, hakas, şigil dillerinin epentezalar ve epitazalar Kazak Dili'nde düşerek veya u, i seslerine değişerek, bu cümleler: bel bağlayın, karaciğer yandı, acı içecek, merhamet renkte acı jutty olarak söylenmişti. Orta Türk Dilleri'nin XIV yüzyıl yazı anıtlarının dilindeki deyimler Kazak Dili'nde böylece fonetiklik değişiklere ile görünüm bulmuş. Fonetik ve gramerinde ilişkisi yok dillerin geneolojisi aynı olur mu?

Orta çağda yazı anıtlarda Kazak Dili'nde olmayan deyimler çok bulunur. Ortaçağ yazarları kalıcı tamlamaları sanatsal teknikler türü şeklinde kullanıldı. G.N.Smagulova deyimleiri bu yollarını tavsiye etti :

1. Deyimlerin tamlamaları semsntikası ile kuruluşun değiştirmeden, yani uzualdik kullanım.
2. Deyimsel tamlamalardı anlamı ve kuruluşu değiştire işlemek, yağıni transformasyalanmış okkozşonaldy kullanyım[5].

Orta çağda sanat eserlerin otorleri kahramanları bu kahraman karşılaştığı durumu yönlü bir şekilde ortaya çıkarmak için konuşmada ikinci yolu kullandı. Örneğin, kobub kazu tanizindin bulut ham «fırtınalı deniz bulutunda». Bu cümlede acının ağırlığın,derinliği ifade etmek için «kazğu taniz» frazeması kullanılan. Yşit yamdimini tutakılın kulağın «esit ösetindi tut akılının kulağın». Bu cümlede «akıl kulağı» frazeması «dikkatli dinleyin» anlamı Kazak Türkçesi'nde «döküm kulak» frazeması ile benzer anlamda kullanır. Yysuf jamalın sizga berdi «Tanrı size Yusufun güzelliğini verdi». Yysuf jamalı, eşsiz güzellik anlam verir. Rabğuzidin «Kisasul anbiia» eserindeki «Doğru Yusuf» hissası tüm doğu ve türk dünyasında bilinir. Hissa, ünlü Yusuf peygamber hakkında konuşuyor. Yukarıdaki cümlede «Yusuf jamalı» frazeması bu Peygamberin güzelliği ile bağlantılı olarak ortaya çıkan özel bir birleştirme. Sonuç olarak, modern Kazak Dili'nin deyimleri ana dile iki farklı yolu ile oluşur. Birincisi sözlü edebiyat yoluyla, ikincisi Çağatay dilinde yazılmış anıtlar aracılığıyla.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

XIV yüzyıl yazılı anıtların dili akıllı, kanatlı kelemelere çok zengin, Atasözlerle dolu, konuları da çeşitlidir. Kelime bilimi–semantik türü zor, bu anıtlarda eğitim konusu önemli bir sorundur. Örneğin,

İlim ikki jahan körki
Eğitim - iki dünyanın görüşüdür

Amalsız alim balsız zanburga ohşad
İşsiz bilim adamı balsız arılarına benziyor.
Arif bila olturmak jahilga edurzindan
Jahil bila olturmak arifga jahan
Cahille bilim adamıyla birlikte oturmak- zindandır
Bilim adama cahilyle birlikte oturmak cehennemdir
Erdam aiasin hasuu sevmes
Vatvat iyegun ki sevmes nur
Yarasa ışığı sevmiyor gibi görünüyor
Okumuş er'i cahilde sevmez

Bu makalelerde, bilgi her zaman cehalete karşı konur, sağduyu düşünceler oluşur. Genel olarak sanat-eğitimi yüksek koymak süreci kendinin başlaması J.Balasaguni'nin Kudatğu Bilgi'den alır. Örneğin, Yusuf Has-Hajib ilim hakkında:

Biligligka sözladimuş bu sözüm
Bilig söztisini bilümaz özüm, diye düşünür

Orta çağdaki anıtlarında bilgiye bağlı sağduyu düşünceler, modern Kazak dili'nde devamında daha da gelişmektedir. Düşüncelerimizi kanıtlamak için bir örnek verelim:

Yetenekli biri düşürür
Bilim adam binleri düşürür
Eğitim –ilim yemeği
İlim –bolluk kazığı

Ortaçağ'da akıllı adamlar genç neslin yetiştirilmesine de dikkat ettiler.Öğretmenliğin altın kökeni bugüne kadar devam ediyor. Örneğin,

Kiçiklikde adab ogranmagan er ulu bolsa
Bil andan hayır kelmas
Çocukken saygı nezakete öğrenmeyen er
Büyüdüğünde hiç hayır olmaz
Akil adabbilan tirikgil
Bilgelik ve ahlak ile yaşa

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Ata mihrindan usta javri yehşı.

Baba merhametinden öğretmen katılığı iyidir

Genç nesil yetiştirilmesinde baba-ane ile beraber komşu, köy, tüm soy-ülke ile birlikte sorumlu. Bu nedenle, Kazaklar: Oğlun büyüdüğünde, köyun başı ol. Kızın büyüdüğünde köy hareket eder, diyen düşünceler oluşur. İnsanı insan yapan –iş prensibi, anıtlarda iş hakkında üstün ifadeler ve atasözlerden görünür. Örneğin,

Kuzağa ne koysan anı içkasan

Kavanoza ne koyarsan onu içersin

Kazak Dili'nde bu atasözü «ne ekersen onu biçersin» anlamına gelir. Ortaçağında insan olması için iyilik ve kötülük, beceriksizlik doğruluk, memnuniyet ve açgözlülük, dürüstlük, takfirizm ve tevazu, çalışkanlık ve tembellik gibi nitelikleri yansıtıyor.

Örneğin, bir kişinin kadir-nitelik gibi doğal özellik ile ilişkili böyle etkileyici kelimeleri vardır:

Yohşı kılıç bolur mı hargiz ioman temurdan,

Yumak bilan kamar mi lavnı kara kömurdan

Kötü demirden yapılmış iyi kılıç çıkmaz,

Siyah kömrünün rengi yıkanırsa gider mi.

Tirik boy tumşu igsiz bolmaz ahir,

Kamuğ iglagan ham olmaz ahir.

Canlı vucut hastalıksız olmaz,

Hastalıktan herkez ölmez.

«Hatasız insan olmaz, kurbağa olmadan göl olmaz» kazak dilindeki bu atasözü kişisel ve stilist olarak birleştirilir. Cesaret ve zayıflık soruları Turkler için her zaman önemliydi:

Zauratda koyan arslanlık eter

Telaşlı tavşan arslanlık yapar

Kazak Dili'nde bu atasözü «korkağı çok kovarsan kahraman olacaktır» demek

Dağı kişi janına hatarğa koymayın

Duşmanğa zafar tapmas

İnsan ömrünü tehlike etmeden, riske varmadan

Düşmanın baş edemez

Kazak Dili'nde bu cümleler «tehlikenin dibi yel teknesidir, geçeceksin de gideceksin» anlamındadır.

Zariflar aytur : tok bolub ölsa yoh şyrak,

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Aç bolub tiri uyrugunça

Bilge insanlar der ki : aç olarak yaşamaksın

Doyarak ölmekten daha fazlasıdır

Orta Türk döneminden başlayan bilge düşüncelerdi kazaklar: “hakaret bir hayattan, kahramanca bir ölüm daha büyüktür”diyerek kavramlı sözlerle devam etti. Dostluk, yoldaşlık anlamlar anıtlarda kavramlı sözler ile atasözleriyle ortaya çıktı:

Daguldur dustluk nimatda harkim,

Muhabbat lafını uraianında,

Hakikat dustluk yarıkdur ol kim,

Kolyn tutsa ayak den tuş kanında

Halin iyiken arkadaşın seninle samimi olduğunu düşünmeyin, sadece zor zamanlarda elini veren kişi dürüst bir arkadaş olabilir.

Kazak dilinde dos hakkında çok sayıda atasözü var. Örneğin,

Dos başına bakar,

Duşman ayaklarına bakar

Yüz para olmasından, yüz dostun olsun. Ortaçağ Türkleri’nin felsefesinde memnuniyeti ve itirafın bir kategorisinde özel bir yer vardır. Söylenen düşünceler kanıtlı olması için: manafı bahriçinde valikin, salamatlık yakasında taparsan- denizde fayda çok, fakat güvenliği yakadan bulursun. Boğaz balası bolmasa edi, kuş tuzakka tuşmasay – kurnaz besin olmasaydı, kuş tuzağa düşmez. Kazak Dili’nde bu atasözler «yetinlik karın doydurur» anlamı ile uyumludur. Felsefede ”zaman faktörü “kategorisi ” zaman sırası " diyen kavramlı kelimeyle anlamı ile ilişkilidir. Ortaçağ Türkleri’nin aşağıdaki makale onların felsefelerinde “zaman faktörü "kategorisi olduğunu göstermektedir: Kaçan kim uçmakından kalsa laçın, yanı kargalar ok teşkay tubasin- Şahin uçamayan zaman, kargalar onun tepesin deler.

Ortaçağ Türkleri’nin hareketlerinde dinamizm ortaya çıkma nedeni onun hayatın görünüşün deneme amacıyla kavramlı sözler ortaya çıktı. Örneğin, ozup keçti aşıkkan atlı erdi, yuruban bir kişi arkunt tund- gün- Acele eden attaki insanı gündüz-gece yavaş yüren ozar. Kazak Dili’nde bu makale «acele etmeyen arba ile tavşan alır» atasözle benzer. Ortaçağ Türklerinin felsefesinde insan hayatının enerjiye dolu fizyolojik dönemini karakterize eden kavramlı sözler kategorisi vardı. Bizin o fikrimizi şu bir makale kanıtlar :

Tirikliĝ baĝatek baĝyok safalıĝ

Yigitlik maivasi- teg ham mazalıĝ

Hayat Bahçesi dışında rahat bir bahçe yok,

Gençliğin meyvesinden daha fazla tatlılık yok.

Görüldüğü gibi, bu atasözü Kazak dilinde "Ai-Hai yirmi beş, tekrar gelmez" kavramlı sözler yle aynıdır. Ayrıca Kazaklar’da başka :

Orazdyn çocuğu on beşe doldu denir,

Şiirinin çocuğu yirmi beşinde gençim der, diyen kavramlı sözler var. Ortaçağ Türkleri'nin felsefesinde, kötü bir insana özgü iki yüzlük ve ihanet özelliklere bağlı kavramlı sözler de az değil: on ilmin agranib ketkan, akibat kıldı nişana mani- Benden silahım öğrendi, sonra beni hedef yaptı. İşte bu makale, şair Abay'ın: «birisine tüfeği öğrettim, nişancı olduktan sonra kendimi attı, köpek yavrusu besleyip köpek yaptım,o baltırımı kanattı» diye hatırladı. İki çağ felsefenin sürekliliği görülür. Şagatay dilindeki atasözleri, Orta Türk felsefesinin canlı bir görünüşü. Türklük kanattı sözlerinin oluşumu dönemi bugüne kadar ne kadar uzak olursa, halkın kemengerlik ile derin düşünceliği ve onun tarihi sonra başlar.

Ortaçağ anıtların dilindeki atasözlerde bugünün duruşundan anlamı belirsiz olan kelemeler var. Bazı kelemelerin anlamı, anıtlar yazılmış XIV yüzyılın ak açık ve karanlık olan genel cümle, metin boyunca ayrılabilir. Atasözlerin etnosun, entografi ve zihinsel özelliklerini, düşünme sistemini ve dil becerisini yansıtıyor. Kanıtlı olması için: on kişi bir sufrada yemek yer dağırtar, ikki it bir mudad uçun birbirini yırtar- On kişi bir masadan yemek içer, onun fazlası kalır, fakat iki köpek bir kemik için birbirine avlar, dal-dulunu çıkarır. 1.Dik anlamında: genellikle dostane iki köpek atılan 1 kemikle kavga olacağını belli. 2. Değişken anlamda : bazı insanlar da köpek gibi bir soruna bağlı, kavga ederek, yüz yırtarlar. Yukarıda atalmış kelemelerde gösterilen «köpek» değişken anlamda kişidir.

İki dönemin atasözleri benzerliği ve ortaklıkları, çağatay dilinde yazılan anıtlarda kelime hazinesi ve Kazak Dili'nin leksik benzerliğinin parlak bir görünüşü.

Ortaçağ yazılı anıtlarda çok sayıda serbest kelime kombinasyonu vardır. Örneğin, ant içti, bağı küydü, avara qıldı v.b. Birçok serbest cümlelerden boyunca kelime hazinesini yapma süreci gözlenmektedir. Farklı cümlelerin anlamsal bütünlüğü ve kullanımı, dil sisteminde yeni kalite yapılarının ortaya çıkmasına neden olur, böylece dilin lesiko-frazeolojik, grammer stoklar güncellenir, dilde çeşitli deyimler ve ideomatik açık sözler ve analitik yapılar oluşur. Örneğin, yizum suvını tökti "üzüm, yani yüzümün suyun döktü, utandım". Ravamu- töksa ol yüzum suvını "o yüzümün suyun dökerse, mutlu olur mu". Bu cümledeki "üzüm, yani yüzümün suyun döktü" serbest tamlama kişinin çok sıkıldığı, utandığında yüzü kırmızı halinde olduğunu gösterir, yani bu tamlama, deyim. Orta Türk Türkçesi'nde bu deyim, Kazak tükçesinde «yüz boncukları dökülüp» ve «yüzünün suyun beş kere dökülüp» gibi deyim olarak kendini gösterir.

Tutub yaka özen ol yarga kaldı, yakasını tutup onu yere vurdu. Bu cümledeki «tutub yaka» sabit tamlama. Orta Türk dilinde bu özgür tamlama; modern kazak dilinde «hayran kaldı» anlam veren «yakasını tutu» sabit tamlamalara değişti. Kazak dilinden örnek : «genç çocuğun bu karakterine yaka tuttu» . Serbest kelime tamlamaların anlamı tarafından «yenilme» onların semantik oluşumu B.A.Lari'nin fikri boyunca: «serbest tamlamaların değişmeli. Görünürlü anlamda uygulaması tekten genele geçmesi, onların tüm kullanıcı esasında olur» [6]. Frazeeolojik anlamının oluşmasında iki seviyesi var, yani serbest söz tamlamalarının anlamı, leksik derecede, ve onun değişken anlamı frazeolojik derecedir.

Kullanılan Edebyatlar:

1. Dil evolüsyon teorisi. Prof. E.Polivanov lingvistik sektörün geniş oturumunda okunuşun stenografik yazılımı 23. III-1933. Arş. L.İ.Rayzenzon.
2. A.İ.Molotkov. Rus Dili'nin fraseoloji temelleri. Leningrad. Nauka 1977 c.33
3. R.G.Syzdykova Jami dili at-tauarih Jalairi. Almaty. Mektep 1989 c.137
4. G.Aydarov ,B.Abilkasymov, B.Abilğazı'nın «Şejire-i-turki» adlı kitabının inceleme tarihi. Eski Türk yazı anıtları hakkında araştırma. Almaty. Gılım. 1983 48-6366.
5. Ğ.M.Smagulova. Benzer deyimlerinin ülke-medeni aspektleri Almaty. Ğılym. 1998 132b.
6. B.A.Larin Genel dil bilgileri ve rus dilinin tarihi. Moskova. Prosveşeniye. 1977 c 143.

ESKİ TÜRKÇEDE İŞTİKAKLI İKİLEMELERLE KURULAN DEYİMLER

Dr. Emrah BOZOK
emrahbozok@gmail.com

Giriş:

Kişisel bir durumdan hareketle ortaya çıkan ve belirli bir sebebe bağlı oluşan söz dizimine ait birimin kullanım sıklığına bağlı olarak genelleşip nedenselliğini kaybetmesi sonucu ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeklerine deyim adını veriyoruz (Karaağaç, 2013: 271).

Kalıp sözler arasında yaygın bir tür olan deyimler, onu oluşturan ögelerin müstakil anlamlarıyla ilgili olmayan yeni bir anlamı karşılar. Deyimlerin yapısındaki sözcükler, bütünlük oluşturduğu için geline son noktada gördüğümüz söz öbeği, anlam bakımından parçalanamayan bir yapıdır. Deyimin karşıladığı anlam onu oluşturan birimlerin karşıladığı anlama bağlı olmayan kendine özgü yeni bir anlamdır. Çünkü ortaya çıkan anlam onu oluşturan birimin bünyesinde tuttuğu anlam ile şeklen bir benzerlik gösterse de derin yapıda kazandığı anlam ilk şekilden farklıdır.

Yapıca birer söz öbeği olan deyimler, çeşitli sözcük türlerinden oluşabilir. Türk dilinde ikilemeler de deyimleri oluşturan sözcük türleri arasında yer almaktadır. Eski Türkçe döneminde görülüp Türkiye Türkçesinde devarlığını sürdüren *işig küçüg bér*- (> iş güç ver-), *atı kü:si yok bol*- (> adı sanı yok ol-), *közi köngli tok* (> gözü gönlü tok) gibi ikilemeler ile kurulmuş deyimler mevcuttur.

Deyimler gibi söz dizimi kaynaklı birimlerden biri de ikilemelerdir. İkilemeler için değişik zaman dilimlerinde yapılmış *koşma*, *ikiz*, *tekrar*, *yineleme*, *çift söz*, *hendiadyoin*, *sinonim* gibi çok sayıda tanım bulmak mümkündür (Bozok, 2012: 11). Bu tanımlardan hareketle ikilemeler, genel olarak bir varlığı veya eylemi karşılayan eş görevli en az iki sözcükten meydana gelen söz öbekleridir. Genellikle ikilemeleri oluşturan birimler hem şeklen hem de anlamsal açıdan birbiriyle ilişkilidir. Onları kalıp sözler grubuna dahil eden bu özelliğidir.

İkilemelerin şekil açısından farklı bir türü olan iştikaklı ikilemeler ise ortak köke sahip birimleri olan ikilemeleri kastetmektedir. Bu yapılar, ilk olarak Şinasi Tekin'in dikkatini çekmiş ve bu türden yapıları kendisi *ıştikaklı cinas* (1960: 278) olarak adlandırmıştır. Saadet Çağatay, bu tip ikilemeleri sınıflandırmaya dahil etmese de *aynı kelimededen çıkma teşekkül bir hendiadyoin* (1978: 31) şeklinde ifade etmiştir. İştikaklı ikilemeler üzerine yapılan ilk çalışma bir yüksek lisans tezi olup *ıştikaklı ikileme* terimi bu çalışma ile dil terimlerimiz arasında yer almıştır (Bozok, 2012). Daha sonra bir makale ile iştikaklı ikilemeler, teorik boyutlarıyla ele alınmıştır (Ağca, 2015).

İştikaklı ikilemeler üzerine yapılan çalışmaların artması bu tür yapıların hem daha iyi tanınmasını hem de metin içinde tespitini ve adlandırmasını sağlayacaktır. Geline son noktada iştikaklı İkilemeler, aynı kökten türemiş veya çekim ekleriyle genişletilmiş iki sözcükten birinin kök sözcükle birlikte kullanılarak tek bir anlamı karşılayan bir ikileme türü olarak tanımlanabilir. Ortak köke sahip sıralı sözcüklerden kök şekilde olanı, kendisinden çekimlenen veya türetilen diğer birimin tabanına işaret etmektedir. Dil bilimde de kendine *figura etymologica* olarak yer bulan bu sıralı yapılardan her ikiside aynı türde olmak üzere hem ad hem de eylem olabilen ikilemelerden oluşmaktadır: *al altag* “hile, yalan”, *bı bıçgu*

“keski, bıçak”, *ka kadaş* “aile, akraba”, *ba- bagla-* “bağlamak”, *kü- küzet-* “korumak, kollamak”, *ö- ödükle-* “düşünmek” (Bozok, 2012).

Türk dili tarihi açısından Eski Türkçe dönemi şu an için yazılı dil ürünlerinin başlangıcını oluşturmaktadır. Köktürk dönemine ait metinler hem yazılış amacı hem de muhtevası bakımından sınırlı sayıda sözcük barındırmaktadır. Uygur dönemi metinlerinde daha hızlı ve kullanımı kolay yazı araçlarının tercih edilmesi bu gün elimizde daha fazla yazılı dil ürünü bulunmasını sağlamıştır. Uygurlar döneminde intisap edilen yeni dini çevreye ait metinlerin çevirileri sırasında metinleri halkın anlayacağı şekilde yazma gayreti neticesinde dinî terim ile benzer veya yakın anlamlı Türkçesinin birlikte kullanılması ikilemelerin bu dönem metinlerinde görülme sıklığını açıklayan önemli bir veri olarak araştırmacıların tespitleri arasındadır (Şen, 2003; Bozok, 2012; Ağca, 2015).

Türk dilinde sözlü dil ürünlerinde görülen aliterasyonlu kullanımlar, retorik açıdan kısa ve etkili söz söyleme geleneği veya yazı dilinin erken tarihli metinlerinde eş, yakın ya da zıt anlamlı sözcükleri birbirine bağlayacak biçimbirimlerin ortaya çıkmamış olması gibi çeşitli sebeplerle ikileme ve benzeri yapıların Uygur Türkçesinde daha sık görülmesini açıklayabilir (Ağca, 2015).

İştikaklı ikileme olarak görülen örneklerin Uygur Türkçesi metinleri kadar yoğun olmasa da Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görülmesi, bu yapının artık dil kullanıcıları tarafından benimsendiğini ortaya koymaktadır. İştikaklı ikilemelerin yapısal özelliklerinin sözcüklerin kökenine dair ipuçları vermesi, anlam olarak tek bir adı veya eylemi karşılaması ayırt edici bir özelliktir. Deyimler, bilindiği üzere en az bir ad veya ab öbeği ve bir eylemden oluşmaktadır. İştikaklı ikilemelerin deyimleri oluşturan birimlerin içinde yer alması deyim anlamını açıklamamıza metinleri daha iyi idrak edip yorumlamamıza katkı sağlamaktadır.

Eski Türkçe döneminde tespit edilen iştikaklı ikilemelerle kurulmuş deyim örnekleri:¹

- 1) **art arka bol-** → **art basut bol-** (*Art ve arka olmak*) Destek olmak, arka çıkmak: *yörügke art arkabolu “Tefsire destek olarak”* ← **arka bol-, arka yülek bol-** (Şen, 2017: 72).

İştikaklı ikilemelerin özelliklerinden biri, iştikak kurulan sözcüğün yapısına dair belirli ipuçları vererek sözcük açıklanırken yardımcı olmasıdır. Deyimi oluşturan *art arka bol-* söz öbeğine baktığımızda ifadenin < *art ar(t)ka bol-* şeklinde oluştuğunu düşünebiliriz. Söz öbeğini oluşturan birimin *art* adı ile yine *art* ad tabanından yönelme hali ile genişletildiği açık olan < *art + ka* şeklinde sıralı sözlerden oluşmuş bir iştikaklı ikileme olduğunu görebiliriz. Röhrborn, sözlüğünde *arka* (2015: 249) maddesini açıklarken, bu görüşün kendisine ait olduğunu da belirterek, *art arka* ifadesini parantez içinde verip *arka* sözcüğünü buradaki *art* sözcüğü ile ilişkilendirilebileceğini düşünür.

Söz konusu ikilemenin genişletilmiş birimi olan *arka* sözcüğünde /t/ ünsüzünün düşmesini, Türk dilinin temel ses kurallarından biri olan üç ünsüz sesin ardışık olarak yana gelmemesiyle açıklayabiliriz. Elbette ki bu kural, Türk dilinin hece yapısıyla ilgilidir. Buradaki ifade çekimli bir yapı olduğundan ikiden fazla ünsüzün yana yana gelmesi

¹ Eski Türkçe dönem metinleri taranarak bu dönem metinlerinde geçen deyimler üzerine yapılan *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* (Şen, 2017) adlı çalışmada büyük ölçüde deyimler tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmada tespit edilen deyimler alfabetik sıra ile verilmiş, dizin kısmında kurucu eylemler, adlar şeklinde deyimleri oluşturan birimlerin türleri de sıralanmıştır. Bu eserde tespit edilen deyimlere yapısal açıdan baktığımızda deyimleri oluşturan sözcük türleri içerisinde iştikaklı ikilemelerle kurulan deyimlerin bulunduğu dikkatimizi çekmiştir.

açıklanabilir bir durumdur. Ancak bu durumda ifadenin seslendirilmesinde /t/ ünsüzünün /r/ ve /k/ gibi ünsüzlerin arasına denk düşmesi sebebiyle dil kullanıcılarının kolayına gelecek şekilde /t/ ünsüzünün düşürülerek daha kolay bir telaffuzun elde edildiğini düşünebiliriz. Çünkü ağızda oluşum yerine göre çarpmalı /r/ sesinden sonra diş ünsüzü /t/ ve ardından art damak ünsüzü /k/ sesini çıkarmak oldukça zor bir süreçtir. Bu durumun kolay bir çıkış yolu çarptırılarak oluşan /r/ sesinden sonra, düşürülen /t/ ünsüzü sayesinde, dilin /t/ ünsüzünü çıkarmak için dişe gitmeden art damak ünsüzü /k/’yı çıkarmak üzere konumlandırılmasıdır.

Bugün Türkiye Türkçesinde *art ar(t)ka bol-* deyimini aynı şekilde kullanılsa da aynı anlamı taşıyan benzer yapılar halen kullanılmaktadır: *sirt sırta vermek iş birliği yapmak* (TS, 2011: 2103). Bu deyimini oluşturan söz öbeğinin art zamanlı bakış açısıyla aslında < *sirt sırta* şeklinde oluşturulduğu açıktır. Buradan hareketle söz konusu deyimini oluşturan söz öbeğinin de aslında < *art ar(t)ka* şeklinde teşekkül ettiğini öngörebiliriz.

XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *arka olmak* deyiminin *zahir olmak, destek olmak* (TTS, 1995: 217) anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde *arka* sözü ile kullanılan birçok deyim örneği göstermek mümkündür. Bunlardan *arka olmak maddi veya manevi yönden destek olmak; arka arkaya vermek birbirini korumak için birleşmek, destek olmak, dayanışmak; arka çıkmak bir kimseyi başkalarına karşı korumak, kayırmak* (TS, 2011: 152) deyimlerinin Eski Türkçedeki deyimden devamı veya farklılaşarak günümüze ulaşmış bir şekli olduğunu düşünebiliriz.

Arka olmak deyimine baktığımızda bugün *art ar(t)ka olmak* şeklinde kullanılmaması iştikaklı ikilemelerin yukarıda açıkladığımız çeşitli sebeplerle Uygur Türkçesi metinlerinde daha yaygın kullanıldığını hatta dönem metinlerine özgü bir kullanım olduğunu da göstermektedir. Yukarıdaki deyimden günümüzde devam eden şekline bakıldığında *arka arkaya vermek* şekliyle benzeştiğini ve şekil olarak aynı yapının devam ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla iştikaklı ikilemelerin kuruluşunda yer aldığı deyimlerin içinde zamanla kalıplaşıp varlığını günümüze dek koruduğunu da söylemek mümkündür.

2) *baş başlag bol-* (*baş olmak*) *İktidar olmak: köngülünüg yég adruk baş başlag bolmakı* “Gönlün üstün ve iktidar olması” (Şen, 2017: 79)

Uygur Türkçesi metinlerinde *baş başlag* (başlangıç): *yime şögün tigme baş başlag içinteki...* “yine bu başlangıç zamanı içindeki...” (Arat, 1937: 9); *baş başgut* (başkan, önde gelen): *Şakımunı burkanıñ şarıputr mutklayan atlıg iki baş başgut tıtısı erdi. “Şarıputr ve Mutklayan, Şakımunı Budanın önde gelen iki öğrencisiydi”* (Tekin, 1980: 137); *baş başding* (*baş, yüce*): *erklig küçlüg baş başding tengriler* (Kaya, 1994: 243 [424₂₃]) “güçlü erk sahibi baş yüce tanrılar” şeklinde farklı şekillerde iştikaklara sahip bu ikilemelerin kök sözcüğü olan *baş*’ın temel anlamından ilham alınarak türetildiği açıktır.

Bir iş veya durumun başında olmak, onun yöneticisi ve idarecisi olmak aynı zamanda diğer paydaşlar arasında saygın ve önde olmak demektir. Metinlerde *baş başlag, baş başgut, baş başding* iştikakları kullanıldıkları bağlamlara temelde “ilk, baş, başkan, önde gelen, yüce” anlamlarını kazandırmaktadır. Yukarıdaki bağlamda *baş başlag bol-* şeklinde kullanılan ifadede *baş olmak* şekli iktidar olmak anlamını kazanmıştır. Deyimin içinde varlığını koruyarak *bol-* ile birlikte bağlama başta olmak, önde olmak anlamını kazandıran açıkça görülmektedir ki *baş başlag* iştikakıdır.

Uygur Türkçesinde görülen *baş başlag bol-* deyimini, metinde görüldüğü bağlama benzer bir şekilde Türkiye Türkçesinde *baş olmak* şeklinde yaşamakta ve 1) *küçük bir işte de*

olsa yönetici olmak, sözü dinlenir bir kimse olmak. 2) önde gelmek, lider olmak. (TS, 2011: 265) anlamlarını karşılamaktadır.

- 3) **bısız bıçgusız bol-** (*bıçaksız bıçkısız olmak*) *Tehlikeden uzak olmak: bodun kara bısız bıçgusız bay mengilig bolgaylar “Halk tehlikeden uzak huzur içinde olacak”* (Şen, 2017: 84)

İştikaklı ikilemelerin özelliklerinden biri de kendisini oluşturan birimlerin ek alması durumunda her iki birimin üzerine de aynı ekin getirilmesidir. Uygur metinlerinde **bi bıçgu tilep** (Kaya, 1994: 324 [616₁₉]) “bıçak isteyip”, **bi bıçgun ermez** (Kaya, 1994: 298 [555₁₂]) “bıçak ile olmaz” şeklinde görülen ve “bıçak, bıçkı” anlamlarını karşılayan iştikaklı ikilemenin karakteristik bir özelliğini de göstererek ikilemeyi oluşturan birimlerin her ikisinin de olumsuzluk bildiren yapım ekiyle türetilmiş olması dikkat çekmektedir. **bısız bıçgusız bol-** deyiminde bıçak, bıçkı gibi kesici nesnelerin üst anlam olarak tehlikeli araçlardan biri olup ve o dönem için bir silah anlamı da taşıması bu metaforun oluşmasını kolaylaştırmıştır.

Dili, matematiksel bir dizge olarak düşünürsek matematikte iki olumsuz birimin çarpımı, nasıl olumlu bir sonuç verdiği kabul ediliyorsa dilde iki olumsuz ifadenin birlikte kullanılması da olumlu bir anlamı karşıladığı görülmektedir. Şekilce olumlu anlamca olumsuz çağrışıma sahip **bi bıçgu** iştikakının olumsuzluk bildiren bir yapım eki alması, iki olumsuzluğun bir olumlu edeceği mantığıyla tehlikesiz, güvenli anlamını oluşturmaktadır. İştikaklı ikilemenin **bol-** yardımcı eylemiyle oluşturduğu söz öbeği, bağlama “güvende olmak, emin olmak” anlamını kazandırmıştır.

Söz konusu deyimün günümüzde kullanılan bir şeklini tespit edemedik. Ancak hali hazırda *bıçkın* sözcüğü, Türkiye Türkçesinde 1) *argo külhanbeyi, kabadayı*. 2) *korkusuz, gözü pek, yürekli, cesur*. (TS, 2011: 327) anlamlarıyla yaşamaktadır.

- 4) **orun ornag tut-** → [*orun tut-, orun uya tut-, yurt orun tut-*] (*Yer yurt tutmak*) *Yerleşmek, ikâmet etmek: yeti altunlug tag içinte orun ornag tutmuşlar “Yedi altınlı dağ içinde yer yurt tutmuşlar”* ← **erig ornag tut-, ornag tut.** (Şen, 2017: 156)

İştikaklı oluşturan yer, mesken, muhit anlamlarını karşılayan **orun** ve **ornag** sözcüğünün birlikte aynı anlamı karşıladığı ve **ornag** sözcüğünün < orun +a- g (Clauson, 1972: 234-235) şeklinde **orun** sözcüğünden türetildiği daha sonra vurgusuz kalan orta hecenin düşerek **ornag** şeklini aldığı görülmektedir.

Uygur Türkçesi metinlerinde bazen **orun ornag** (yer, muhit): *kutlug buyanligerser apsari kızlar birle teñri yiriniñ orunları ornaglari közüñür*. “faziletliyse ilahi kızlarla birlikte tanrı yerinin muhuti (ona) görünür.” (Zieme ve Kara, 1978: 180) bazen de **ornag orun** (yer, muhit): *kamag teñrilerniñ bek katıg tepremez kamşamaz ornaglari orunları ol*. “bütün tanrıların sağlam, sarsılmaz muhitleridir, yerleridir.” (Zieme, 1975: 32) şeklinde görülen iştikak, bu türden ikilemelerin bir özelliği olan birimlerin kendi arasında yer değiştirebildiğini de göstermektedir. Bu özellik aynı zamanda iştikaklı ikilemelerin yer değişse dahi aynı anlamı karşıladığını göstermektedir. Uygur dönemi metinlerinde başka iştikaklı ikilemelerin de yer değiştirilmiş şekillerinin görülmesi bu yapının günlük dilde de kullanıldığı ve dönemde işlek bir halde olduğu yorumuna imkan vermektedir.

XIV. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesinde **yurt tutmak** *mesken edinmek, tavattun etmek* (TTS, 1995: 4732) olarak **orun ornag tut-** deymiyle benzer bir şekilde görülen deyim, Osmanlı Türkçesinde XV. Yüzyıldan itibaren **yer etmek** *mekan tutmak, yerleşmek, yer*

tutmak (TTS, 1995: 4536) şeklinde de görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise aynı deyim, *yer tutmak* 2) *yer kaplamak* (TS, 2011: 2576) şeklinde yaşamaktadır.

Sonuç:

Bir deyimın anlamsal açıdan ilk kaynağına gidebilmek elbette ki mümkün değildir. Çünkü sahip oldukları özellik gereği anonimleşmeyi gerekli kılan deyimleri doğru ve tam olarak açıklayabilmek zor bir uğraştır. Kaldı ki, dilin günümüzdeki kullanımına bakarak bunu açıklamaya çalışmak bu durumu işin içinden çıkılmaz hale getirecektir. Bu yüzden deyimın anlamının kaynaştığı yapı o dili kullananların geçmişinde gizlidir. Bir deyimın anlam yapısını tespit etmek ancak köken bilgisi çalışmalarıyla gerçekleştirilebilir. Bu noktada yapıca iştikaklı ikilemelerden oluşmuş deyimler, diğer deyimlerden ayrılmaktadır. İştikaklı yapı, deyimı hem zaman açısından daha erken tarihlere götürmekte hem de dilin erken tarihlerde dahi iptidaî bir dilden ayrılıp işlenmiş düzeye sahip olduğunu yansıtmaktadır.

Deyimler, yapı bakımından kendilerine has anlamları temsil eden birimlerden oluşmalarına rağmen karakteristik olarak daha alt anlamlı parçalara ayrılamayan bir bütün içinde işlev üstlenmektedir. İştikaklı ikilemelerden oluşan deyimler ise kendilerinin de ait oldukları bir kalıp ifade türü olan ikileme kimliği gereği, sahip olduğu ve değişmesi güç olan anlamsal yoğunluğu ile farklı sözcük türlerinden oluşan diğer deyimlerden ayrı düşünülmesi gereken yapılardır.

Deyimleri oluşturan sözlerin birbirleri ile iyice kaynaşması özelden genele doğru bir ilerleyişte gerçekleşir. Zaten anlamca kaynaşmış bir birlikteliği ve yoğunluğu üzerinde taşıyan iştikaklı ikilemelerin bir de özelden genelleşme sürecinde ilk anlamından zamanla sıyrılarak yapıca kaynaşmış bir söz öbeği olmayı gerektiren deyimlerin içinde yer alması Türk dilinde bu tür deyimleri diğerlerinden daha özel hale getirmektedir.

Türk dilinin sahip olduğu deyim ve ikileme gibi kalıp ifadelerin her ikisinin birlikte bir birim oluşturmaları hem söz dizimsel bir özellik olduğu kadar hem de anlamsal açıdan iki kat daha güçlü bir yapıyı ortaya koymaktadır. Bu durum netice itibarıyla Türkçe için yoğun bir ifade gücü ve çeşitliliğini işaret eder.

Günümüzde iştikaklı ikilemelerle kurulmuş deyimlerin bulunmaması veya *arka arkaya ver-* (< *art arka bol-*) şeklinde sınırlı bir şekilde izlerinin görülmesi bir kayıp olarak görülebilir. Ancak Türk dili tarihi açısından bakıldığında iştikaklı ikilemeler ile kurulmuş deyim örneklerinin Uygur metinleri kadar sık görülmesi de Karahanlı Türkçesi döneminde de görülmesi, bu durumun Eski Türkçe dönemine has bir özellik olduğunu düşündürür. Bu özelliğin daha çok Uygur metinlerinde görülmesi Eski Türkçe içinde Uygur metinlerini ayırt edici bir konuma taşımaktadır. Çünkü Uygur döneminde iştikaklı ikilemelerin deyim oluşturacak kadar yerleşik bir yapıya sahip olması, hem daha önceki dönemlerde bu yapının işlenmiş ve kalıplaşmış bir yapıda olduğunu hem de deyimlerin oluşumunda zaman unsurunun önemli olması gerçeğinden hareketle iştikakın bu dönemde ortaya çıkmış yeni bir şekil olmadığını daha eskicil bir yapıyı yansıttığını düşündürmelidir.

KISALTMA ve KAYNAKLAR

- Ağca, Ferruh. “Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine”. Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı (Ed. Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 2015.
- Arat, Reşit Rahmeti. Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. Rahmati Mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. Eberhard. Berlin. 1937.
- Bozok, Emrah. “Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler” (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2012.
- Clauson, Gerard. An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford Üniversitesi yayınları. 1972.
- Çağatay, Saadet. “Uygurcada Hendiadyoinler”. Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler. Ankara. 1978.
- Karaağaç, Günay. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
- Kaya, Ceval. Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1994.
- Şen, Serkan. “Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler” (Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.
- Şen, Serkan. Eski Türkçenin Deyim Varlığı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017.
- Tekin, Şinasi. Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram Uygurca Metinler II. Erzurum. 1960.
- Tekin, Şinasi. Maitrisimit Nom Bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-schule. 1. Teil: Transliteration, Berlin: Akademie der DDR. 1980.
- TS → “Türkçe Sözlük”. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2011.
- TTS → “13. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü”. I-VIII. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1995.
- Röhrborn, Klaus. Uigurisches Wörterbuch. I. Cilt. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2015.
- Zieme, Peter. Manichäische-Türkische Texte. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. 1975.
- Zieme, Peter ve Kara, G.. “Ein uigurisches totenbuch. Naropas Lehein uigurischer Übersetzung von vier tibetischen nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or.8212(109)”. Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica. S. 22. 1978.

KOSOVA TÜRK EDEBİYATI'NIN TOPLUM HAYATINDA YERİ VE ÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Elsev BRİNA LOPAR
“UkshinHoti” Prizren Üniversitesi / Kosova
elsevbrina@gmail.com

Beş yüzyıl Osmanlı İdaresi'nde kalmış bir bölge olan Kosova'da bugün Türkler; Arnavutlar, Sırlar, Boşnaklar ve diğer topluluklarla beraber yaşamaktadır. Bu topraklarda yaşayan Türkler, bölgenin bir parçası olmakla beraber yapıcı unsuru durumundadırlar.

Balkan savaşlarından sonra Kosova'da Türkler bölgede yaşanan olumsuz koşullar neticesinde 1951 yılına kadar hayatın değişik alanlarında belirli bir varlık gösterememişlerdir. Bu dönem içerisinde Kosova Türkleri'nin iç açıcı olmayan durumu toplumsal, ekonomik, eğitim ve kültür alanında paralellik arz etmektedir. Bu gibi kötü durumdan Kosova Türk Edebiyatı da nasibini almıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilişinden sonra bir ara bölge birçok alanda durgunluk dönemi geçirmiştir. 1910'lu yıllardan sonra görülen durgunluk döneminin, Kosova Türk Edebiyatı'na yansımamasının başlıca nedenleri şöyle açıklanabilir: "Balkan Savaşlarının getirdiği perişanlık, perişanlığın hemen ardından göç, kalanların kimliklerini koruyarak yaşamaya yönelik verdikleri zor mücadele, tekrarlanan kitlevi göçler ve baskıların ve çilelerin verdiği yılgınlıktan doğan aşırı sakinlik." (İsen, Engüllü, 1997:313) Bu durgunluk döneminden sonra Türkçe'nin her türlü baskıya direnip sadece konuşma dili olarak değil yazı dili olarak da yaşadığı ve edebi alanda eserlerin verilmeye devam edildiği dönemdir. Ancak bahsettiğimiz bu süreçlerden önce de Türkler'in Osmanlı öncesinde Balkanlar'la ilişkisinin başladığı bilinir. İlk zamanlarda Hunlarla bu topraklarda görünmeye başladıkları, daha sonra çeşitli bölgelerde Avarlar, Peçenekler, Oğuz ve Kuman Türk'lerinin bu topraklarda etkili oldukları bilinmektedir. Bu nedenle Türkler bu bölgeyi yurt edinmiş eski topluluklardan biridir:

“Türk toplumunun Balkanlarla ilişkisi çok erken dönemlerde başlamıştır. 5. yüzyılın başlarından itibaren Türkler Balkanlar'a girerler. Atilla'nın bu bölgenin büyük bölümünü ele geçirerek İstanbul yakınlarına kadar geldiği bilinmektedir. 11. ve 12. yüzyıllarda ise Peçenek, Kuman ve Uz Türkleri Balkanlara gelip yerleşirler. 13. yüzyıl ortalarında da muhtemelen Moğol istilasından kaçan Sarı Saltuk ile sonradan onun adıyla anılan Türkmen aşireti Balkanlar'a geçen ve Dobruca dolaylarında ilk Müslüman Türk cemaati meydana getirilir.” (İslam, 2003:87) ¹

Osmanlı'nın gelmesiyle bölgede sağlanan istikrarın Balkanların geneline hakim olduğu bilinen bir gerçektir. Türk toplumunun Kosova'da kalıcı ilişkileri Osmanlılar zamanında başlamış ve bugüne kadar devam etmektedir. "Türkler'in Balkanlar'a hakim olmalarına başlangıç olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında yapılan ünlü Kosova Savaşı (1389) esas alınır, edebiyatın bu tarihten kısa bir zaman sonra başladığı söylenebilir. Hemen şunu da belirtelim, XV. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal alanda önemli bir dönemidir. Buna bağlı olarak edebiyatta da önemli bir dönemdir. Böylece Balkanlar, kendilerini, Anadolu'da gelişmeye başlamış bir edebiyatın içinde bulmuşlardır, denilebilir. Osmanlı tarihi içinde gözle görülür bir gerçek; Osmanlılar her gittikleri yere yalnız eli

¹BRİNA, Elsev, *Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'ndan İskender Muzbeg ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma*, Ankara, Gazi Üniversitesi, 2006, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

kılıçlı adamlar götürmemişlerdir. Buralara, bir daha ellerinden çıkarmayacakmış gibi, Anadolu'dan ne var ne yok taşımışlardır. Bir yandan kaleler onarılıp çeşitli ulaşım yolları, su yolları, kemerler, köprüler, camiler ve medreseler inşa ederlerken, öte yandan kültürel kalkınmaya da hız vermişlerdir"²

Böylece Türkler, Balkanlarda gelenek ve göreneklerini yaşatma olanakları yaratmışlardır: "Anadolu'da bir çok değişikliğe uğrattığı ve geliştirdiği sazını, bu kez Balkanlar'a taşıyan aşık, sıkı sıkıya bağlı olduğu geleneğini de bu yörelerde tanıtma ve yaşatma olanağı bulmuştur. Bir taraftan Müslümanlık'ı kabul eden Bosnalı'ya ve Arnavut halkına sazı tanıtıp benimsetirken, bir yandan da Türk Halk Edebiyatı'nın bu yörelere yaratılıp yaşatılmasını sağlamıştır."³

XVI. yüzyılda, Kosova'da çok sayıda şairin yetiştiğini çeşitli kaynaklardan görebilmek mümkündür. Aşık Çelebi, Bahari, Mü'min, Nehari, Suzi, Şem'i, Mesihi, Nuhi gibi isimler bunların arasında sayılabilir. (İsen, 2003:227) Bu dönemden sonra Kosova'da yetişen şairlerin sayısı da azımsanmayacak derecededir. Mesihi, Aşık Ferki ve Hacı Ömer Lütfü ile devam eden edebiyat geleneği, şiirle uğraştığı bilinen Hacı Ömer Lütfü'nün 1928 yılında vefat etmesinin ardından Kosova Türk Edebiyatı tamamen susmuş gibidir. (İsen, Engüllü, 1997:310)

Osmanlı yönetiminde eğitim göz önünde bulundurulursa cami, mescit, mektepler, medreseler gibi eğitim kurumları karşımıza çıkar. 16. yüzyıldan itibaren Kosova'nın birçok köy ve kentlerinde mektepler, medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Kosova'da ilk yazılı belge olarak 1513 yılında Suzi'nin "Vakıfname"sine rastlarız. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcında Kosova Vilayeti'nde var olan iptidai, rüştiyye, idadi gibi eğitim kurumları Osmanlı Devleti'ndeki eğitim sisteminin genel özelliklerini taşımaktadır. Osmanlı'nın bu topraklardan çekilmesiyle bu gibi eğitim kurumları kapatılmış, sadece din görevlisi yetiştiren okullar çalışmıştır. Bu okullar hafız yetiştiren medreselerdir. "1943 yılında medreselerin bazılarında Türk dilinde eğitim verilmiş; ancak bu tarihten sonra bütün medreselerin de eğitim dili Arnavutça olmuştur. Türkçe eğitim ortadan kaldırılmıştır." (Lika, 1999:217) Türkçe eğitimin ortadan kaldırılmasıyla Türkler 1951 yılına kadar sıkıntılı bir dönem geçirmişlerdir:

"Balkanlarda azınlıklar, özellikle bize ait azınlıklar gerçekten, Osmanlı devletinden bu yana, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından, ana ülkeden ayrı düşmelerinden sonra hep sıkıntı ile ifade edilebilecek duruma maruz kaldılar."⁴

Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarından çekilmesiyle, devletin asli unsuru olan Türkler azınlık durumuna düşmüştür. Bölgede Türklerin haklarının çiğnenmesi, Türkiye'ye göçleri, Türkçe'nin etkisinin kaldırılmasını tetiklemiştir.

Osmanlı yönetimi bu topraklardan çekildikten sonra Türkçe eğitimde de bir karanlık dönem geçirilmiştir. Krallık Yugoslavya'nın ilk yıllarında eğitim, medreselerde yapılmaktaydı. Medreselerde ilk başta eğitim dili Türkçe iken daha sonra Arnavutça olmuştur. 1912 yılından sonra kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Yugoslavyası'nda Türk çocukları öğrenimlerini Sırpça görmek zorunda kalmışlardır.

²KAYA, İ. Güven, *Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı*, Boğaziçi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul 1993, s.2

³KAYA, İ. Güven, a.g.e., s.2

⁴İSEN, Musatafa, *Balkan Türk Edebiyatı'nda Kosova Türk Edebiyatı Önde Gelir*, (Röp:Mehmet Bütüç), Yeni Dönem, s. 41, Prizren 16.11.2000, S.10-11

“1912–1945 yılları arasında Türk halkı sadece Sırp-Hırvat dilinde eğitimini sürdürebilmiştir. 1945-1951 arası yıllarda ise Türkler genellikle Arnavut dili üzerinde eğitim görmüşlerdir.” (Tunalıgil, 1998:215)⁵

Kosova'da Türk yönetiminin bu topraklardan çekilmesinden sonra, 1918 yılında Yugoslavya Krallığı kurulmuştur. Bu yönetim Yugoslavya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde Türkçe yazılı basına izin verilmemiştir. Osmanlı Devletinin bölgeden çekilmesiyle, kurulan Yugoslavya Krallığı ve Tito Yugoslavyası'nın kurulmasına kadar geçen dönemde sözlü edebiyat sürdürülmüş özellikle Prizren, Yakova, İpek gibi şehirlerde tekkelerde tasavvuf edebiyatı gelişmiş fakat bu dönemde verilen sözlü ürünler yayınlanmamıştır. Bir istisna olarak sadece 1870-1928 yıllarında yaşamış olan Hacı Ömer Lütfü'nün 60 kadar eser verdiği söylenmektedir. (İsen, Engüllü, 1977:350) Hacı Ömer Lütfü'nün Üsküp'te çeşitli gazetelerde eserlerinin yayınlandığı bilinmektedir:

“Hacı Ömer Lütfü” nün şiirlerinden bazıları, medrese eğitimi gördüğü yıllarda İstanbul'da “Fen ve Edep” ile “ Tercüman-ı Hakikat” gazetelerinde, Prizren 'e dönüşünden sonra ise Üsküp'te çıkan “Hak”, “Mücadele-i Milliye”, “Sosyalist Fecri” gibi gazetelerde yayınlandı” (İsen, Engüllü, 1997:350).

1945 yılında kurulan Yugoslavya Sosyalist Yönetimi ise 1951 yılında Türkçe okulların açılmasına izin vermesinin yanında gazete ve radyo yayınlarının da başlatılmasına izin vermiştir. Kosovalı şairler ilk ürünlerini bu gazetelerde yayınlamaya başlamışlardır, dolayısıyla bu topraklarda Türk edebiyatının da canlanmaya başladığı görülür. Böylelikle, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle kurulan Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti'nde yaşayan ulus ile halklar kendi anadilinde öğrenim hakkına sahip oldular. Kosova'da Türk toplumu Türk dilinde eğitim görme hakkını 1951 yılında kazanmıştır. 1951 yılında bölgede çıkarılan kararla Türklerin yaşadığı yerleşim yerlerinde anadilinde öğrenim görmeye hak kazanılmıştır:

“Kosova bölgesinde yaşayan Türk halkı, belediye bölge, cumhuriyet ve federal organlarından kendi anadilinde öğrenim görme olduğu gibi kendi ulusal benliğini belirtme ve kültürel gelişme haklarını istemiştir. Bu istem, 20 Mart 1951 tarihinde düzenlenen Kosova ve Metohiya Özerk Bölgesi yöresinde yaşayan Türk azınlığı için Türk dilinde okulların açılmasına ait karar alınmasıyla gerçekleştirilmiştir.” (__ , Tan, 26.10.1991)

Alınan böyle bir kararın Kosova'da yaşayan Türkler için büyük önemi vardır. Eğitim ve öğretim sürecinin başlatılması aynı zamanda bölgede Türk toplumunun da geleceğe güvenli bakması açısından önem arz etmektedir. 1951 yılında Kosova'da Prizren, Mamuşa, İpek, Priştine, Gilan, Dobırçan, Mitroviça, Vuçitırın ve Sırbistan'a bağlı Bilaç köyünde olmak üzere toplam beş şehir ve üç köyde Türkçe eğitim veren sınıfların açıldığı bilinmektedir. Ancak bu güne baktığımızda Kosova'da Prizren, Mamuşa, Priştine, Gilan, Dobırçan, ve Mitroviça'da Türkçe eğitim hayatına devam edilmektedir. Görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkçe eğitimin bugüne kadar yarım yüzyılı aşan zaman süresince yukarıda saydığımız şehir ve köylerde, zaman zaman öğrenci sayısında düşüş gözlemlense de birkaç yerleşim yeri hariç kesintisiz devam etmektedir.

Bu nedenle 1951 yılı Kosova'da Türklerin varlığının kabul edilmesi açısından önemli bir dönemi teşkil eder. Bu dönemde öğretmen yetiştirmek için Üsküp'teki öğretmen

⁵Prof. Dr. Alemdar YALÇIN danışmanlığında hazırladığım, “Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'ndan İskender Muzbeg ve Eserleri Üzerine Monografik Bir Çalışma” başlıklı yüksek lisans tezimin verilerinden yararlanılmıştır.

okulunda hızlandırılmış eğitim kursları verilmeye başlanmıştır. Makedonya’da Türkçe Eğitimin başlangıç tarihi 1944 yılıdır. Dolayısıyla o dönemde ders kitapları Makedonya’dan getirilmiştir. Türkçe eğitim ile birlikte kültür sanat dernekleri kurulmaya, radyo televizyon yayınları yapılmaya başlanmıştır.

1951 yılından itibaren ilkokulun birinci sınıfından dördüncü sınıfına kadar Türk sınıfları açılmış, zamanla lise düzeyinde Türkçe eğitim görülmeye başlanmıştır. Bu gün Kosova’nın Prizren, Mamuşa, Priştine, Mitroviça Vuçitrn, Gilan, Dobriçan gibi köy ve şehirleri olmak üzere ilkokul düzeyinde, Priştine, Prizren ve Gilan şehirlerinde ise lise düzeyinde eğitime devam edilmektedir. Lisans düzeyinde, Priştine Üniversitesi’ne bağlı Filoloji Fakültesi bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Prizren Üniversitesi, Eğitim Fakültesi’nde Türkçe Sınıf Öğretmenliği, Okul Öncesi Öğretmenliği, süreklilik arz ederken, Matematik-Enformatik, Fizik- Kimya, TİT gibi muhtelif bölümler belirli dönemlerde açılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra eski Yugoslavya topraklarında Türklerin yoğun olarak yaşadığı iki bölge olan Kosova ve Makedonya’da edebiyat ve sanatın uyanışında eğitim olduğu kadar gazete ve dergiler etkili olmuştur. Bu dönemde kurulan Yugoslavya’da gazete ve dergiler, Türk varlığı ve edebiyatı açısından önemli rol üstlenmişlerdir. Makedonya ve Kosova Türklerinin edebiyatına en büyük hizmeti şüphesiz ki, Sesler daha sonra Çevren dergisi yapmıştır. "Bununla beraber yine Priştine’de üç ayda bir yayınlanan Çevren, esas olarak araştırma ve inceleme dergisidir. Ancak, araştırma ve incelemekten çok, edebiyata yer vermektedir."⁶ Bunların arasında Üsküp’te çıkan Birlik ve Priştine’de Tan gazetesinin önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar Makedonya ve Kosova’da Türk varlığının somut örnekleri olmakla halkı aydınlatan, edebiyat ve sanat türlerinde eserlerin yayınlanmasında sanatçıları destekleyen gazetelerdir. 1951 yılında Kosova’da Türklerin varlığının resmen tanınmasıyla eğitim ve kültür alanında gelişim süreci içinde yer almaya başlamışlardır. Bunun doğal sonucu olarak eğitimin resmiyet kazanmasıyla Türk Kültür Sanat Dernekleri faaliyete geçmeye başlamıştır. 1951 yılında ilk Türk Kültür ve Sanat Derneği olarak “Doğru Yol“ kurulmuştur. Amacı bölgede kültür ve sanatı gelenek ve görenekleri yaşatmaktır. Bölgede 50’ li yıllardan önce de derneklerin kurulduğu bilinmektedir.

“Bu dernek ve kuruluşlar Müslümanların örgütleri olarak çalışmışsa da etkinlikler ve çalışmalar sırasında Türkçe kullanılmış, Türk kültürü ve gelenekleri yaşatılmıştır. Rebap, Şar, Merhamet, Gayret, Kosova, Balkan, İttihad ve Terraki, İslam Muhafaza-yı Hukuk Cemiyeti gibi isimler bu dernekler arasında sayılabilir." (Suroy, 2005:11-12)

Yugoslavya’da, İkinci Dünya savaşıdan sonra çağdaş anlamda başlayan Türk Halkı Edebiyatı, durup dururken ortaya çıkmamıştı. Bunun tarihsel, sosyal, kültürel ve coğrafi anlamda bir öncesi vardı. (Kaya, 1993: viii) Kosova Türk Edebiyatında 1960 yıllarında canlılık görülmeye başlanmıştır. 1951 yılında Prizren’de faaliyete geçen “Branislav Nuşiç“ Amatör tiyatrosu bünyesinde çalışan Türk Tiyatro Kolu’nun sahnelediği “Büyük Kapı Kızı” adlı oyun edebi alanda ilk çalışma olduğu görülebilir. Durmuş Selina’nın yazdığı bu tiyatro oyunu Türk Tiyatro Kolu tarafından sahnelenmesine rağmen yayınlanmamıştır. Ancak bundan önce bu alanda var olan kıpırdanmaları göz ardı etmemek gerekir:

⁶HAYBER, Abdülkadir, *Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı*, İstanbul, 2001 Milli Eğitim Bakanlığı, s.22-23

“1930 yıllarında sahneye konabilen ‘Kara Bela’ oyunu yeni gelişmelerde bir kıpırdamaydı, 1935 yılında Durmuş Selina’nın ‘Karagöz ve Hacivat’ gölge oyunundan esinlenerek dramlaştırılmış haliyle sunulması Kosova’da (Prizren) bugünkü anlamda sunulan ilk oyun olmuştur.” (Suroy, 2005:11-12) Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nda yukarıda bahsettiğimiz, 1935 yılında sahneye konan bu oyun “Büyük Kapı Kızı” oyununun ilk olduğu iddiasını çürütmüştür.

1960’lı yıllara kadar edebi alanda Kosova’da Türklerin ürün verememelerinin başında, daha önce Türkçe Eğitime son verilmiş olması, gösterilebilir. Bunun yanında ekonomik ve siyasal güce sahip olamama dolayısıyla yayın alanında faaliyet gösterememek de bu nedenler arasında sayılabilir. Bu yüzden Kosova’da Türkçe eğitim, hayati önem taşımaktadır. İlk zamanlarda Kosova Türk edebiyatının, Makedonya’da yayınlanan gazete ve dergilerden yararlandığı görülürken daha sonra yani 1969 yılından sonra Kosova’daki yayınlarda varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla Kosova Türk edebiyatının 1951’den 1968 yılına kadar Makedonya’ya bağımlı olarak geliştiği görülür. Yugoslavya Halk Kurtuluş Savaşı’ndan sonra Tito önderliğinde kurulan Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti içinde Makedonya’da 1944 yılında Türkçe eğitim veren ilkokullar açılmaya, Birlik gazetesi yayınlanmaya başlanmış olmasına rağmen Kosova’da ancak 1951 yılında gecikme ile Türkçe Eğitime başlanmıştır. Tüm bunlara bağlı olarak, Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nın ortaya çıkış tarihi ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Bazıları Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nın başlangıç tarihini İkinci Dünya Savaşı yılları olarak göstermekte, bazıları 1945 tarihin yani savaştan çıkışı esas almakta, bir diğer kısmı da 1950’li yılların ikinci yarısını çağrıştıran yorumlar ortaya koymaktadır. "Ancak bu görüşlerin doğruluk payını ortaya koyacak Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’na kazandırılacak eserler veya eserlerle ilgili somut bilgilerin göz önünde bulundurulması gerektiği de ortaya konur." (İsen, Engüllü, 1997:315)

"Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nın ilk yıllarının sönük geçtiği bilinmektedir. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nın ilk dönemi olarak ele alınması gereken 1951-1968 döneminin ilk yıllarında önemli sayılabilecek bir hareketlilik görülmüş değildir."(İsen, Engüllü, 1997:316) Kosova Türk Edebiyatı’nda önemli sayılabilecek hareketliliğin görülmemiş olmasının nedenleri şöyle açıklanmıştır:

a. Ulusal kimlik mücadelesinde, kültürün ve sanatın dolayısıyla edebiyatın taşıdığı önemin gereğince algılanmış olmaması;

b. Edebiyatı kaldığı noktadan ileriye taşıyacak birikime sahip aydınların yokluğu;

c. Türk kimliğinin resmen tanındığı 1951 yılında, 1953’te patlak veren kitlevi göç havasının Kosova’da hakim oluşu." (İsen, Engüllü, 1997:316)

Buna rağmen 1950’li yılın başlarında Süreyya Yusuf’un bilinçli olarak etkin rol üstelendiği iddia edilmektedir. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nda ilk öykü yazarı olarak bilinen Süreyya Yusuf özellikle altmışlı ve yetmişli kuşağın ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı’nda, edebiyata canlılık getiren altmışlı kuşak olarak nitelendirilen Naim Şaban, Nusret Dişo Ülkü ve Nimettulah Hafız’dır. Bu isimlere daha sonra Hasan Mercan ve Enver Baki eklenmiştir. Bunlardan bir kısım yazarların bira ara Üsküp’e daha sonra Priştine’ye yerleştikleri görülür. Aralarında en son ortaya çıkan Enver Baki öykü türünde eser vermiştir. Öykücü olarak da bilinir. Diğerleri ise şair olarak edebiyatımızda yer almışlardır. Bunların arasında Nusret Dişo Ülkü ve Hasan Mercan daha

sonraki yıllarda da varlıklarını gösterebilmiş Kosova Türk Edebiyatında bir nevi söz sahibi olabilmışlardır.

Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın gelişimi 70'li kuşak olarak nitelendirilen sanatçıların ortaya çıkışı ile belirginleşmeye başladığı görülebilir. Bu kuşak sanatçıları, edebiyatta kısa sürede etkilerini göstermeye başlamışlardır. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda yer alan 60'lı kuşakla, hissedilir bir gelişme dönemine girildiği, 70'li kuşağın ise edebiyatımızda nitelik ve nicelik bakımından bir hareketlilik getirmeye başladığı görülür. Bu kuşağın edebiyata ilgi duymasının nedeni 'Türkçe Eğitim konusunda gelinen belli bir aşama, kimlik mücadelesinde başarılı olmak, kültür ve sanatta varlıklarını göstermek' olarak sıralanabilir.

Bu dönemde, Yugoslavya coğrafyasında Türk şairler şiirlerini sosyal gerçekçilikle yazarlar. Bu coğrafyada yaşayan halkların dostluğu, aynı amacı paylaşan insanların beraberce yaşamaları, birbirlerine yardımcı olmaları temalarına ağırlık verirler. İskender Muzbeg'in yanısıra, Zeynel Baksaç, gibi adı geçen birçok sanatçının şiirleri ilk dönemde bu dostluğu terennüm eden örneklerdir. Bu yazarlar aynı zamanda halk kurtuluş savaşını ele alır:

"Yugoslavya Ulusları ve Halkları Edebiyatı Sosyal Gerçekçiliği diyebileceğimiz ortak bir toplumsal sanat anlayışının biçimlenmesi ve gündeme gelmesi 1950'li yıllara kismet olur. Bu bağlamda, 1950'li yılların Yugoslavya Türk Halk Edebiyatı'nda yine öteki ulus ve halkların edebiyatlarında görülen ortak konuların (Yugoslavya Halk Kurtuluş Savaşı çevresinde oluşan konular) ele alındığını görüyoruz." (Kaya, 1993:8)

Edebiyatımızda mevcut olan toplumcu sanat anlayışı ile ilgili görüşlerden biri şöyledir:

"Makedonya ve Kosova Türklerinin edebiyatında toplumcu sanat anlayışı başlangıçtan itibaren bütün olarak hakim olmuştur. Bunda edebiyatın başlangıç yıllarındaki siyasi tarihi ve sosyal ve kültürel çalkantıların büyük rol oynadığı görülür." (Hayber, 2001:24)

1940-1950 Kuşağının çocukluk yıllarında yaşadıkları sıkıntılı günlerinin neticesinde Tito Yugoslavyası döneminde huzur bulan bu kuşağın şairleri içlerindeki minnettarlık duyma hislerinin yanısıra saygı duyma, onların yürüdüğü yoldan yürüme isteklerini eserlerinde dile getirdikleri görülmektedir. Bunlar daha fazla şiir türünde verilen örneklerde ele alınmıştır.

Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti döneminde Kosova Türk Edebiyatı, Makedonya Türk Edebiyatı ile yaklaşık olarak paralel bir gelişme göstermiştir denilebilir. İlk önce 1944 yılında Makedonya'da yayınlanmaya başlayan Birlik Gazetesi edebi alanda bu bölgelerde eserlerin ortaya konmasında önemli rol oynamıştır. Daha sonra Kosova'da yayınlanmaya başlayan dergi ve gazeteler edebi alanda gelişmelerin sağlanmasına etki etmiştir. Ancak Yugoslavya'nın dağılma süreci geçirdiği dönemde Makedonya'nın tamamen bu topraklardan kopmasından sonra Yugoslavya Türk Edebiyatı olarak adlandırılan bu edebiyat Makedonya Türk Edebiyatı ve Kosova Türk Edebiyatı olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Birbirinden ayrı düşünülemeyen Kosova ile Makedonya Türk edebiyatının, kopma nedenlerinden biri de şöyle açıklanabilir:

"Çağdaş Kosova Türk Edebiyatının, Çağdaş Yugoslavya Türk Edebiyatı bütünlüğünden kopma eğilimini, fikir bazında 1974 Anayasasıyla, Yugoslavya Sosyalist

Federativ Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan cumhuriyet ve özerk bölgelere son derece geniş özerkliğin verilmesinin de körüklediği unutulmamalıdır." (İsen, Engüllü, 1997:319)

Yine de karşılıklı etkileşimler ve gelişmesi göz önünde bulundurularak bu iki edebiyat Balkanlarda bir bütün olarak yerini almıştır.

Sonuç

Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda zengin şiir geleneği mevcuttur. Hikaye türünde de başarılı örnekler verilmiştir. Bu türlerde verilen eserler değerlendirilirken 1970'li yıllar edebi yaratıcılığın başlangıç yıllarıdır. Kosova'da Çağdaş Türk Edebiyatı'nın gelişmesi için gerekli olan zemini 70'li kuşağın sağladığını söylemiştik. Bu kuşak arasında Arif Bozacı (1944), Ahmet İgciler (1945), Secaettin Koka (1945), İskender Muzbeg (1947), Bayram İbrahim Rogovalı (1947), Altay Suroy (1949), Fikri Şişko (1949) gibi isimler sayılabilir. 70'li kuşağın öncüleri sayılan bu şairlere daha sonra eklenen sanatçılar arasında Fahri Mermer (1950), Agim Rifat Yeşeren (1951), Zeynel Beksaç (1952) Ethem Baymak (1952), Osman Baymak (1954), Reşit Hanadan (1955), Mehmet Bütüç (1955) yer alır. Çoğu, şiir ve hikaye türünde eser vermiş şahsiyetlerdir. Ağırlıklı olarak şiir türünde eser veren bu dönem şairlerin kitapları ilk başta Üsküp'te Birlik Yayınları tarafından yayınlanır. Sanatçılar eserlerini daha sonra Tan Gazetesi'nde yayınlama fırsatını bulurlar. Bunların arasında İskender Muzbeg, Zeynel Beksaç, Agim Rifat Yeşeren özgün eserleriyle dikkat çekmiş ve kısa bir sürede Kosova Türk Edebiyatı'nda başarılı şiir örnekleriyle ayrı bir yer sağlamışlardır. İlk başta kültür ve sanat dernekleri çerçevesinde edebiyata karşı ilgi başlar:

"Prizren'in yazın açısından zengin bir geçmişe sahip olması, yazının bu kentte günümüze dek gelmesini etkilemiştir. 1966 yılında "Doğru Yol" Derneği çerçevesinde yazın kolunun etkinliğe geçmesi gençlerden yana yazına karşı yoğun bir biçimde ilginin uyanmasına neden olmuştur." (Brina, 1981:7)

"Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda, 70'li kuşak olarak kabul ettiğimiz yazarların en büyük bölümünün ortaya çıkışını hazırlayan bu hareketlilikte, 1968 yılında Prizren'de "Doğru Yol" Kültür Sanat Derneği dahilinde kurulan, özellikle 1970'li yılların başlarında yoğun bir etkinlik gösteren "Nazım Hikmet" edebiyat kolunun büyük katkısı bulunduğu bilinmektedir." (İsen, Engüllü, 1997:318) 1969 yılında Tan gazetesinin çıkmaya başlaması, 1973 yılında Çevren Dergisi'nin çıkması ile edebiyata ilgi artar. Bu yayınlar altında daha sonra kitap yayınlama faaliyetlerinin başladığı görülür. Bu dönem içerisinde Kosova'da edebi alanda en fazla ürün veren sanatçılar arasında, Prizren ve Priştine'de yetişenlerdir. Hayber'e göre:

"Makedonya ve Kosova'daki Türk şair ve yazarlarının ilk dönemde yetişenlerin hemen tamamına yakınının Üsküp'lü veya Üsküp çevresinde yetişmiş olmaları dikkati çekiyor. İkinci dönemde ise, Üsküp'le beraber Priştine ve özellikle Prizren'i görüyoruz. Bu üç şehir Osmanlılar zamanında olduğu gibi günümüzde de Türk kültürü bakımından dikkate değer yerlerdir." (Hayber, 2001:24)

Zamanla 80'li kuşağın da Kosova Türk Edebiyatı içerisinde yerini almaya başladığı görülür. Bunların arasında Raif Kırkul (1964), Özcan Micalar (1965), Burhan Sait (1967) gibi isimler yer alır. Bu şairlerin Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın gelişim sürecine katkıda bulunmak için çaba göstermelerine rağmen bazılarının tek bir şiir kitabının yayınlandığı görülür. Son dönem şairlerinin kendinden önce yetişenlerin, ulaştıkları seviyeye şimdiye kadar gelemedikleri söylenebilir. 1990'lı yıllardan itibaren Yugoslavya'da görülmeye başlayan siyasal değişimler ve ekonomik sıkıntılara rağmen Tan Gazetesi, Çevren Dergisi

yayın hayatına devam etmiş, hatta 1990 yılında Tanın yayın organı olarak, Çığ Dergisi'nin yayınlanmaya başladığı görülür. Daha sonra, Yugoslavya'nın dağılma sürecine girmesi ile birtakım kısıtlamalar getirilmeye başlanır. Tan Gazetesi'nin sayfa sayısının düşürülmesi, dergilerin yayının durdurulması gibi Çağdaş Kosova Türk edebiyatını olumsuz yönde etkileyen nedenler ortaya çıkar. Gazete devlet kontrolünde çıktığı için bu dönemde sansür uygulamalarının varlığı göz ardı edilemez. Bölgede 1989 yılında kendini göstermeye başlayan totaliter Sırp rejiminden Türk toplumu da darbe yer. Basın ve yayına indirilen bu derbeden Türkçe radyo ve televizyon yayınları da nasibini alır. Bu alanlarda düşünce özgürlüğü kısıtlanır. Akabinde, 1990'lı yıllardan sonra Kosova Türk Edebiyatı'nda kitap yayınlama faaliyetlerinin de gerektiği ölçüde gerçekleşmediği görülür.

Dolayısıyla, bugün bölgedeki edebiyatın tanıtımı, Kosova'daki kültür ve sanat dernekleri çerçevesinde çeşitli etkinlikler etrafında veya çok defa şair ve yazarlarımızın bireysel çabaları ile gerçekleşmektedir. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın tanıtılması, şiir şöenleri kurultaylar veya edebi yönde gerçekleştirilen etkinliklerle de olmuştur. Bunun dışında Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın Yugoslavya topraklarında tanıtılması çoğunlukla Sırpça bir kısmı da Arnavutça'ya yapılan çeviriler ile olmuştur. Özellikle 70'li kuşak sanatçılarının hikayeden çok şiir türünde ortaya koydukları ürünlerin çevirileri yayınlanmıştır. Bu çeviriler de Kosova Türk Edebiyatı'nın Yugoslavya çapında tanıtılmasında etkili olmuştur.

Eski Yugoslavya'da yaşayan topluluklar arasında Türk Edebiyatı şöyle değerlendirilmiştir:

"Yugoslavya'da gelişen Türk yazını belirme ve öz benliğini kazanma bakımından genç bir yazındır ama o aynı zamanda yüzyıllardan beri gelişen zengin Türk yazınının sanat değerlerini belirtme, özelliklerini kapsamakta hem de Makedon, Sırp ve bütün Yugoslavya yazınının hızla ilerlemesini izlemektedir." (Djindić, 1976:221)

Dil konusunda zaman zaman bölgede sosyal ve siyasal nedenlerden birçok zorluklarla karşılaşan yazarlarımız, Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın ilk döneminde, Türk Edebiyatı'nda görülen öz türkçe eğilimi benimsemişlerdir. Zaman zaman dilin kullanımında yaşanan sıkıntı ve dilin yetersiz kalışına rağmen Türkiye Türkçesi kullanmaya özen göstermişlerdir. Yetersiz yalın kullanımların nedeni de ortam dilinin etkisi ve yazarların lisans eğitimlerini anadilleri olmayan dilde görmüş olmalarıdır.

Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda şiir, hikaye ve roman türü yanısıra tiyatroyu da unutmamak gerekir. Bu türde verilen eserlerin sayısı pek fazla değildir. Şiir ve hikaye türünde ise nicelik ve nitelik yönünden başarılı örnekler verilmiştir. Eleştiri deneme türünde pek fazla eser verilmediği görülebilir. Çoğunlukla şiirleriyle dikkat çeken sanatçıların hikaye türünü de kaleme aldıkları görülür.

Ethem Baymak'ın günce türünü ele aldığı da bilinmektedir. Diğer yandan Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda, tiyatro türünde 1951 yılında Durmuş Selina'nın başlattığı oyun yazarlığına sonradan Aziz Buş eklenmiştir. 1970'li yıllarda ise Hasan Mercan'ın, oyun yazarlığını denediği görülür. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda diğer oyun yazarları Süreyya Yusuf ve Agim Rifat Yeşeren'dir. Yeşeren, şiirde ortaya koyduğu mizzahi tutumunu oyun yazarlığında da devam ettirir. Tiyatro türünde ilk ürünleri sahneleyen tiyatro amatör tiyatro olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Bugün de aynı şekilde devam etmektedir. Kosova'da Türk Tiyatrosu bugüne kadar profesyonelleşememiştir.

Hikaye türünde eserler veren Süreyya Yusuf, Enver Baki, Hasan Mercan, Ahmet İğciler, İskender Muzbeg, Secaettin Koka gibi isimlerden sonra bu türde 80'li kuşak yazarlarından Reşit Hanadan ve Agim Rifat, Mehmet Bütüç'ün bu geleneği sürdürdüğü anlaşılr. Bunların arasında Agim Rifat ve Mehmet Bütüç'ün sadece birer hikaye kitabı mevcuttur. Dolayısıyla son dönem yazarlarının şiir olduğu gibi hikayeyi de beklenen ölçüde geliştiremedikleri bilinmektedir. Bir kısım yazarlarımızın kendilerine has üsluplarıyla Çağdaş Kosova Türk Edebiyatına damga vurmaya başardıkları görülebilir. Roman türü Kosova Türk Edebiyatı'nda gerektiği kadar kendini gösterememiştir. Bu alanda verilen türlere bakılırsa en başarılı örnekleri Reşit Hanadan'ın eserleri oluşturur. Başarılı örnekler verdiğini söyleyebileceğimiz sanatçının hikaye türünde de yayınlanmış birkaç eseri mevcuttur. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda eleştiri ve deneme gibi edebi türler verilmiş ise de memnun edici başarı sağlanamamıştır.

Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın vurgulanması gereken bir diğer yönü çocuk edebiyatına verilen önemdir. Hemen her şairin çocuk şiiri türünde verdiği eserlere rastlamak mümkündür. Çocuk şiirlerinin yoğun bir biçimde ortaya konmasında çocuk dergileri yayınlarının da rolü vardır. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın başlangıcından çocuk edebiyatına önem verildiği görülür. Öncelikle Üsküp'te çıkan Sevinç ve Tomurcuk çocuk dergileri çocuk edebiyatının var oluşunu ortaya koyar. Daha sonra Kosova'da Kuş dergisi bu görevi üstlenir. Bu dönemde eser veren birçok yazarın yayınlanan ilk kitapları çocuk şiirlerinden oluştuğu dikkat çeker. Bu gün çocuk dergileri olarak Türkçem, Bahar çocuk dergileri yayın hayatına devam etmektedir. Yarım yüzyıl kadar bir zaman dilimi içerisinde çeşitli yönlerden sınırlı olanaklar çerçevesinde verilen ürünlerin bir kısmı kalıcı bir nitelik taşımaktadır. Ağırlıklı olarak kurulan dernekler ve yayınlanan dergiler ile yaşamayı başaran Kosova Türk edebiyatının son yıllarda gelişimi konusunda memnun edici cümleler sarf etmek mümkün değildir. Dolayısıyla bugünkü durumda bölgede edebiyatın gelişimi ile ilgili olarak iyimser düşünebilmek için nitelikli eserlerin verilmesi yönünde girişimlerin yapılması gerekmektedir. Bu nedenle Kosova'da Türk Edebiyatı'nın gelişimini sürdürebilmesi açısından muhtelif çözümlerin üretilmesi gerektiği inancı yaygındır.

KAYNAKÇA

- BAKİ, Hayati, 1993, *Tanzimat Edebiyatında Roman ve İnsan*, Prometre Yayınları, Ankara.
- BAKO, Müveddet, 2002, *Kosova'da Türk Kadının Eğitimi*, I. Türk Dünyası Kadınlar Kurultayı (Konuşmalar ve Bildiriler), Ankara, s.189-194
- BAYMAK, Osman, 1996, *Yugoslavya Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, Gerçek Sanat Yayınları, İstanbul.
- BİLGEGİL, M. Kaya, 1989, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul.
- BRİNA, Elsev, *Kosova'da Türk Kadını ve Sivil Toplum*, I. Türk Dünyası Kadınlar Kurultayı (Konuşmalar ve Bildiriler), Ankara 2002, s.524
- BRİNA, Elsev, 2006, *Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'ndan İskender Muzbeg ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma*, Ankara, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- BRİNA, Süleyman, 1981, *Yıldönümler Harmanı*, Esin Kültür Sanat Dergisi, yıl: 10, s.21, Prizren Aralık, S.7

- BÜTÜÇ, Mehmet, 1995, *Ateşböceklerin Gösterisi*, Tan Yayınları, Priştine.
- DJINDIĆ, Slavoljub, 1983, *Književnost Turske Narodnosti Na Kosovu*, Monografije Sr. Srbije, Belgrad.
- ERGÜVEN, Abdullah Rıza, 1990, *XVI. Yüzyıldan Günümüze Yazınımızın Genel Görünümü*, Çığ, Prizren, Mart- Nisan, s. 2, S. 59-60
- GÜNAY, Doğan, 2003, *Metin Bilgisi*, İstanbul.
- HAFIZ, Nimettulah, 1989, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi (Hikâye-Roman)*, Sevinç Matbası, Ankara.
- HASAN, Vefki, 1984, *Özyönetim*, Birlik Yayınları, Üsküp.
- HAYBER, Abdülkadir, 2001, *Makedonya ve Kosova Türkleri'nin Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Dizisi:108, MEB, İstanbul.
- İSLAM, Ayşenur, 2003, *Balkanlarda Türkçe Basın*, Bay, sayı 87, Prizren, S. 7
- İSEN, Musatafa, 1982, *Yugoslavya'da Çocuk Edebiyatı Üzerine*, Çevren Dergisi, Priştine s. 35, Eylül, S.127
- İSEN, Mustafa, ENGÜLLÜ, Suat, (Haz.), 1997, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, c. 7 Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.
- İSEN, Musatafa, *Balkan Türk Edebiyatı'nda Kosova Türk Edebiyatı Önde Gelir*, (Röp: Mehmet Bütüç), Yeni Dönem, s. 41, Prizren 16. 11. 2000, S.10-11
- İSEN, Musatafa, 2003, *Balkanlarda Türk Edebiyatı*, Balkan Türkleri, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ankara, S. 224-238
- KAPLAN, Mehmet, 2002, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergah yayınları, 6.Baskı.
- KAYA, Fahri, 1990, *Yugoslavya Türk Hikâyesi Antolojisi*, Birlik Yayınları, Üsküp.
- KAYA, Fahri, 1992, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, Cem Yay, İstanbul.
- KAYA, İ.Güven, 1986, *Yugoslavya Türk Halkı Yazınına Gerçekçi Bir Bakış*, Tan, Priştine.
- KAYA, İ. Güven, 1993, *Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı*, Boğaziçi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.
- KORO, Bedrettin, 1994, *Kosova'da Türkçe Eğitimin Gelişimi*, Bay Kültür ve Sanat Dergisi, Prizren sayı: 1, Eylül, s. 9-10
- KUŞ, Çocuk Dergisi, 1979, Kasım-Aralık, Priştine.
- KÜLEKÇİ, Numan, 2003, *Edebi Sanatlar*, Ankara
- LİKA, Salih, 1999, *Yugoslavya'da Türkçe Eğitim Hayatı*, Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998) Bildiriler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 715, Ankara, S.217
- MUZBEG, İskender, 1974, *Sevil*, Tan Yayınları, Priştine.
- MUZBEG, İskender, 1996, Bay Kültür Sanat Dergisi, Ekim- Kasım-Aralık.
- MORAN, Berna, 2002, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul.

126. NOBIRDALI, Beyto, SELİM, B, (Der.), 1977, *Çağdaş Bir Önder Tito Çağdaş Bir Ülke Yugoslavya*, İstanbul.

ORTAYLI, İlber, 2013, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul.

SELİM, Bedri, 2005, *Yugoslavya Türk Hikayeleri Antolojisi*, Tan Yayınları, Priştine, 1978

SUROY, Altay, *Kosova'da Türkçe Yayınlar ve Kitaplar*, Rumeli Kültürü, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 11-12, S. 91

TAN, 1976, 8 Mayıs, Priştine.

TİMUR, Taner, 2002, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara.

TUNALIGİL, Cemali, 1998, *Yugoslavya'da (Kosova'da) Türk Dili'nde Öğretim-Eğitim ve Sorunları (1951-1997)*, Beşinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 11-13 Nisan 1997 İstanbul, Konuşma Bildiri ve Tutanak Karar Metinleri, Ankara, S. 215

TÜRBEDAR, Erhan, (Der.), 2003, *Balkan Türkleri*, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ankara.

YALÇIN, Alemdar, 2001, *Çağdaş İnsan ve Edebiyat*, Ankara.

YALÇIN, Alemdar, 2002, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Ankara.

YALÇIN, Alemdar, 2003, *Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Romanı (1946-2000)*, Ankara.

YALÇIN, Dilek, 2008, *Kosova'da Çağdaş Türk Edebiyatı (1951-2008)*, Doğru Yol Yayınları, Prizren.

YUSUF, Süreyya, 1976, *Yugoslavya'da Türk Şiiri*, Üsküp, Nova Makedonya.

YUSUF, Süreyya, 1976, *Yugoslavya'da Türk Şiiri Antolojisi*, Tan Yay, Priştine.

YUSUF, Süreyya, 1979, *Savremena Poezija Turske Narodnosti u Jugoslaviji*, Lice

Zemlje Antolojisi, Grafos Yay, Belgrad

YUSUF, Süreyya, 1982, *Öyküler*, Tan Yayınları, Priştine.

Kosova ve Metohiya Özerk Bölgesi'nde Türk Dilinde Öğretim, Eğitim, Kültür ve Aleni Çalışmaların Kırk Yılı 1951-1991, 1991, Kosova ve Metohiya ÖB Bölge Kültür ve Eğitim Sekreterliği, Tan, Prizren.

FERHENG-NÂME (KİLİSLİ MUALLİM RİFAT ve VELED ÇELEBİ)

Dr. Öğr. Üyesi Himmet BÜKE
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Türkiye
himmetbuke@mehmetakif.edu.tr

Eski Anadolu Türkçesi Türklerin Anadolu sahasına gelmeye başlamasıyla birlikte vücut bulan ve Türkçenin Oğuz lehçesiyle şekillenen edebî yazı dilinin adıdır. Türkçenin Anadolu'daki bu dönemine Eski Türkiye Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi ya da Eski Anadolu Oğuzcası (Gülsevin, Boz EAT 1) gibi terimsel adlandırmalar verilmiş olup genel kabul olarak XIII-XV. yüzyıllar arasını kapsadığı kabul edilmektedir. Bu lehçeyi diğer tarihi Türk lehçelerinden ayıran önemli özelliklerden biri de “en geç oluşma tarihine sahip en eski Türk yazı dili” olmasıdır (Akar 17). XI. yüzyılda Anadolu'ya Oğuz göçleriyle başlayan bu dönemin tarihsel ve yazılı süreci XII. yüzyılın sonlarında başladığı söylenebilir. Bu yüzyıllardan günümüze pek fazla Türkçe yazılı eser kalmamakla birlikte ulaşan eserlerin de önemli bir kısmı tercüme eserlerdir. Söz konusu eserlerin o dönemin Türkçesini yansıtmaması; fonetik, morfolojik ve sentaktik özelliklerini göstermesi bakımından önemi asla tartışılmaz bir gerçektir. Genel olarak Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren bu dönemde karışık dilli eserler yahut yaygın bilinen adıyla “olga-bolga sorunu” gibi farklı özellikler de ele alınmış araştırma konularıdır.

Çalışmamıza konu olan Ferheng-nâme-i Sa'di Tercümesi ya da kısa adıyla Ferheng-nâme bu dönemin bize ulaşan nadide eserlerinden biridir. Eser Hoca Mesud bin Ahmed tarafından H.755/M.1354 tarihinde yazılmıştır. Feûlün feûlün feûlün feûl aruz kalıbıyla yazılan eser İranlı şair Sa'di'nin Bostan adlı eserinin Türkçeye ilk çevirisidir. Hoca Mesud didaktik tarzda öğüt içerikli yazılan bu mesnevinin tamamını tercüme etmeyip kendi seçtiği beyitleri eserine almıştır. Eserin beyit sayısı nüshalarına göre farklılık göstermekle birlikte çalışmamıza esas olan nüsha 1073 beyittir. Eserle ilgili yapılan çalışmalarda nüshaların beyit sayılarında bazı tutarsızlıklar olmakla birlikte Türk Edebiyat Tarihi ansiklopedisinde zikredilen beyit sayısında (TET C. 1, 384) bir yanlışlık olduğu kanaatindeyiz.

Hoca Mesud Sadi'nin eserini Türkçeye aktarırken mümkün mertebe Arapça ve Farsça kelime kullanmamaya gayret etmiş, Türkçe kelimeleri seçmeye özen göstermiştir. Eserinde 58 beyit ve 268 mısrası sadece Türkçe kelimelerden yazılmış olup eserin tamamında kullandığı 10784 kelimenin 7595'ini Türkçe kelimeler oluşturmaktadır (Kartal 70,74). Bunun yanı sıra vezne bağlı kalmaya ve çeviride manayı da tam anlamıyla vermeye çalışmıştır (Şan 204). Tercüme bir eser olduğu göz önüne alındığında Hoca Mesud'un eserinde Farsçadan Türkçeye karşılık olarak kullandığı kelimelerde titiz davrandığını söyleyebiliriz. Eserinde Türkçe kelimelerin çokluğu onun işin kolayına kaçmayıp Türkçe hassasiyetine sahip olduğunu bize göstermektedir. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait olup bugün konuşma ve yazı dilimizde olmayan pek çok kelimenin de bugüne ulaşmasını sağlaması yönünden kıymet arz etmektedir.

Ferheng-name hakkında bugüne kadar pek çok ilmî çalışma yapılmış olup onun hakkında bize ilk bilgiyi veren Velede Çelebi'dir. Çelebi, 1895 yılında Tercüman-ı Hakikat gazetesi ve Servet-i Fünun dergisinin çıkardığı “*Tercümân-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn Tarafından Girit Muhtâcînine İâneten Nûsha-i Yegâne-i Fevkalâde*” adlı özel bir nüshada yayımlanan Edebiyat-ı İslamiyye adlı yazısında Ferheng-name'den bahsetmiştir. Bu tanıtımdan sonra müstakil olarak eserle alakalı sırasıyla şu çalışmalar yapılmıştır:

1926 : Mehmed Fuad Köprülü, “Ferheng-nâme-yi Sadi” yahut Muhtasar Bostan Tercümesi Nazmı: “Hoca Mes’ud”

1928 : Muallim Rifat, “Süheyl ü Nevbahar” a Dair

1934 : Şerif Hulusi, Tahlil ve Tenkitler Ferheng-nâme-i Sa'di'nin Üçüncü Nüshası ve Velet Çelebi-Kilisli Rifat Neşriyle Mukayesesi.

1947 : Yekta Kutlu, Ferhengname’i Sa’di Tercümesi’nin Gramer Hususiyetleri

2003: Ahmet Kartal, Sa’di’nin Bostan’ı İle Hoca Mes’ud’un Ferheng-name-i Sa’di İsimli Mesnevilerinin Mukayesesi

2010: Halil Gülenç, Ferhengname-i Sadi (İnceleme-Metin)

2013: Funda Şan, Ferhengnâme-yi Sa'dî Tercümesi'nin Kopenhag Nüshası Hakkında İlk Değerlendirme.

Bunların dışında Ferhengname hakkında dönemle ilgili akademik çalışmalarda, dil tarihi kitaplarında ve Hoca Mesud bahsi geçen yerlerde kısaca bahsedilmiştir.

Elimizdeki Kilisli Rifat ve Veled Çelebi çalışması olan Ferhengnamenin ilginç sayılabilecek bir hikayesi vardır. Son çalışmalar ışığında Ferhengname’nin dört nüshası olduğu bilinmektedir (Şan 205). Bu nüshalardan Ali Emiri Kütüphanesi’ndeki nüshanın orijinali Veled Çelebi’de bulunmaktaydı. Veled Çelebi elindeki orijinal nüshadan bir tane kopya ettirip Tanzimat Dönemi yazar ve gazetecilerinden Ahmet Mithat Efendi’ye hediye etmiştir. Çelebi’nin elindeki nüsha bir yangında neticesi yok olunca Ahmet Mithat Efendi’deki kopya nüsha kıymetli hale gelmiştir. Ne var ki Ahmet Mithat Efendi’nin varisleri sözkonusu kitabı bir kitapçıya satmışlardır devamında Ali Emiri bu Ferhengname nüshasını kitapçıdan satın alarak Millet Kütüphanesine kazandırmıştır. İşte elimizdeki eser satın alınan bu kopya nüsha üzerinden yapılan ve yeniden kopya edilen bir Ferhengname’dir.

Veled Çelebi ve Kilisli Rifat iki yıllık bir çalışma sonunu eseri 1923/1924 (H.1342) yılında yayınlamışlardır. Eserin kapağının sağ üst köşesinde “*türkiye cumhuriyeti maarif vekaleti neşriyatından*” ibaresi bulunmaktadır. Eser 1. baskı olup İstanbul Matbaa-i Amire’de 66 aded olarak basılmıştır. Eserin kapağında eser müellifi her ne kadar Kırşehirli ya da Gülşehirli Hoca Mes’ud bin Osman olarak belirtilmişse de Kilisli Rifat Türkiyat Mecmuası’nda “Süheyl ü Nevbahar’a Dair” adlı yazısında bu konuda hata ettiğini kabul etmiş (Kilisli Rifat, 403) Süheyl ü Nevbahar’ın müellifiyle bu eserin müellifinin aynı kişi olduğunu anlamış ve müellifin adının Hoca Mesud bin Ahmed olduğunu belirtmiştir.

Eser toplamda 72 yaprak/144 sayfadır; ilk 20 sayfada eserle ilgili yazılar, sonra 4 boş sayfa ve devamında kapak vardır. Ferhengname metin kısmı 89 sayfa, 24 sayfa ekler devamında 5 boş sayfa bulunmaktadır. Eserin birinci kısmında “*Kitaba Dair Makaleler*” başlığıyla bir bölüm bulunmakta ve bu bölüm Veled Çelebi’nin eser hakkında kısa bir yazısıyla başlamaktadır. Veled Çelebi sözkonusu eserin dile dair imla bakımından fevkalade önemli bir eser olduğunu ve hiç ummadığı bir şahıs tarafından eserin kendisine ulaştığını belirtmektedir. Bu yazıdan sonra Kilisli Muallim Rifat’ın “*Şu Kitaba Dair Birkaç Söz*” adlı yazısı gelmektedir. Kilisli Rifat yazının girişinde bu eserin kendilerine ulaşma hikayesini anlatırken Veled Çelebi’ye de övgüde bulunmuştur. Daha sonra Ali Emiri’nin Millet Kütüphanesi’ne kazandırdığı bu eseri aslına sadık kalarak nasıl kopya ettiğini ve eserdeki beyitleri numaralandırarak Bostan’la ilintili olan beyitleri gösterdiğinden bahsetmektedir. Sonraki sayfada Veled Çelebi tarafından yazılmış “Lahika” başlıklı bir sayfalık yazı gelmektedir.

Kitaba Dair Makaleler bölümü Kilisli Rifat'ın "*Tekemmül*" başlığıyla kaleme aldığı uzun bir yazıyla son bulmaktadır. Kilisli; "*Eser ve müellif hazretlerine aid malumat ve mütalaat*" adıyla bir alt başlık açarak 10 madde halinde eser, müellif, eseri hazırlama metodu hakkında bilgiler ve açıklamalar vermiştir. 10. maddede ise Hoca Mesud'u öven kendi yazdığı bir şiire yer vererek yazısını sonlandırmıştır. Sonraki sayfada ise kısa bir tashih bölümü yer aldıktan sonra Ferhengname başlar.

Metin kısmında harekeli bir şekilde beyitler yazılmış ve numaralandırılmıştır. Beyitlerin alt kısmına ise beyitlerle ilgili düzeltmeler, notlar ve beyitlerin içinde geçen Eski Anadolu Türkçesi Dönemine ait bazı Türkçe sözcüklerin anlamları verilmiştir. Bu notlarda genellikle şu numaralı beyit veya mısra şöyle olmalıdır ya da şu kelime şöyle yazılmalıdır gibi düzeltmeler mevcuttur. Dolayısıyla Kilisli Rifat muhtemelen müstensihinden kaynaklı pek çok yazım, imla ve anlam hatasını düzeltmiş, bir bakıma metin tamiri yapmıştır diyebiliriz.

Metin kısmı bittikten sonra 90. sayfada "*Metindeki Yanlışlar İle İyi Çıkmayanlar*" başlığı altında yanlış yazım ve baskı hatalarının düzeltmeleri verilmiştir. Sonraki sayfada ise "*Haşiyedeki Yanlışlar İle İyi Çıkmayanlar*" başlığıyla bugünkü tabirle dipnotlardaki düzeltmeler gösterilmiştir. Çalışmanın önemli taraflarından biri olan sözlük kısmı "*lügatler*" başlığıyla 6 sayfa halinde eserin yazıldığı 14 yy. Türkçesine ait sözcükler verilerek oluşturulmuştur. Sözlük bölümünden sonra "*(Ferhengname-i Sadi)ye Müteallik Bazı Tashihat İle Bazı Müşkilatun Halidir*" adlı yazı gelmektedir. Bu yazıdan sonra Kastamonu Mebusu Veled Çelebi imzasıyla "Lahika" adlı bir yazı vardır. Son yazı olarak ise Kilisli Muallim Rifat'ın 14 madde halinde kaleme aldığı "İstidrakat" başlıklı yazıdır. Bu yazıdan sonra ise "tashih" ve "tenbih" başlıklı iki kısa not bulunmaktadır.

Kilisli Muallim Rifat ve Veled Çelebi'nin ilim alemine kazandırdığı bu kıymetli eser Ferhengname'nin etraflıca incelendiği ve değerlendirildiği ilk çalışmadır. Eser ve müellifi hakkında önemli bilgiler verilmiş ve nüshadaki beyitler tek tek incelenmiştir. Tabii burada kitabı satın alarak bu çalışmaya vesile olan kitap dostu Ali Emiri Efendi'yi de unutmamak gerekir. Yüzyıllar sonra Ferhengname ehil kişilerin eline geçerek ebedi bir eser ortaya çıkmıştır. Eserin dil özellikleriyle ilgili ilk çalışma yukarıda da zikr edildiği gibi İstanbul Üniversitesi Türkoloji Bölümünden aynı zamanda Reşit Rahmeti ARAT'ın öğrencisi olan Yekta KUTLU tarafından bitirme tezi olarak yapılmıştır. Yine eserin Kopenhag nüshasının tanıtılması bakımından değerli bir çalışma da Funda ŞAN tarafından yapılmıştır. Eserin Türkçe açısından önemi ortadadır dolayısıyla özellikle Eski Anadolu Türkçesi Dönemine ışık tutması bakımından ele aldığımız eserin Türkoloji alanına kazandırılması faydalı olacaktır. Kilisli Rifat ve Veled Çelebi'nin bu kıymetli eseri üzerinde çalışmalarımız devam etmekte olup müstakil bir Ferhengname çalışması en yakın zamanda ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, Ali. Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş. İstanbul: Ötüken, 2018.
- Banarlı, Nihad Sami. Türk Edebiyatı Tarihi. 1.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim, 1983.
- Bilge, Ahmet Rifat (Kilisli). “Süheyl ü Nevbahar'a Dair.” *Türkiyat Mecmuası*, 2. Cilt (1928): 401-409.
- Gülenç, Halil. *Ferhengnâme-i Sadî* (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa: 2010.
- Erkan Mustafa ve Özkan Mustafa. “Hoca Mesud”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18. Cilt. 1998.
- Gülsevin Gürer ve Boz Erdoğan. *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi, 2010.
- İzbudak, Veleç Çelebi. “Edebiyyât-ı İslâmiyye (Tercümân-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn Tarafından Girit Muhtâcînine İâneten Nûsha-i Yegâne-i Fevkalâde)”. İstanbulL. (1313): 54
- Kartal, Ahmet. “Sa’dî’nin Bostan’ı İle Hoca Mes’ud’un Ferhengname-i Sa’dî İsimli Mesnevilerinin Mukayesesi.” *Bilim Yolu Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3.Cilt. (2003): 55-75.
- Köprülü, M.Fuad. “Ferhengnâme-yi Sadî Tercümesi yahut Muhtasar Bostan Tercümesi.” *Türkiyat Mecmuası*, 2. cilt. (1926): 481-489.
- Kutlu, Yekta. *Ferhengname’i Sa’dî Tercümesi’nin Gramer Hususiyetleri* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Zümresi Yayınlanmamış Bitirme Tezi). İstanbul: 1947-1948.
- Şan, Funda. “Ferhengnâme-yi Sa’dî Tercümesi’nin Kopenhag Nûshası Hakkında İlk Değerlendirme.” *Türk Dilleri Araştırmaları* 23.2 (2013): 203-222.
- Hulusi, Şerif. “Ferhengnâme-i Sa’dî’nin Üçüncü Nûshası ve Velet Çelebi - Kilisli Rifat Neşrile Mukayesesi.” *Türkiyat Mecmuası*, 4. cilt. (1934): 295-303.

GÖSTERGEBİLİM TEORİLERİ BAĞLAMINDA CEZAYİRLİLERİN TÜRKÇE ÖĞRENİMİNİN YAZILI METİNLER ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Betül BÜLBÜL OĞUZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye
betulbulbuloguz@gmail.com

Giriş

16. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki hâkimiyetinin coğrafi olarak önemli bir kısmını Cezayir temsil etmektedir. Yüzyıl başında başlayan harekât sonucu; 1534'te Cezayir Osmanlı Beylerbeyi halini almıştır (Bostan 1992: 30). Bu tarihten itibaren 19. yüzyıla kadar Cezayir'de siyasal, bilimsel ve kültürel açıdan Osmanlı döneminin oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür¹. 1830'da Fransızların Cezayir'i işgal edip Osmanlı varlığını ülkeden çıkarmak isteyişi (Letourneau 1955: 527) ülkenin farklı yerlerindeki çatışmalar ile yüzyılın ortalarına kadar sürse de (Dursun 1999: 489) bu tarihlerden itibaren Cezayir için bir Osmanlı hâkimiyetinden söz etmek mümkün değildir.

Cezayir'de Türkoloji Eğitimi

Osmanlı varlığının Cezayir'den ayrılması ile kesintiye uğrayan ilişkiler, bundan yüzyıllar sonra eğitim işbirliği ile yeniden canlanmıştır.

21. yüzyılda Cezayir'in özellikle inşaat sektöründeki kalkınma planında birçok Türk firması yer almaktadır. Ticari ilişkilerin yanı sıra Türk dizileri ve Türkiye'deki popüler müzik internet ortamı sayesinde Cezayir'de oldukça fazla sayıda bir izleyici kitlesi oluşturmuştur. Cezayirliler Osmanlı tarihini anlatan dizelerde kendi tarihlerinin de parçasını bulmuşlar ve bu popüler kültür pazarı beraberinde Türkiye ve Türkçeye olan ilginin artmasına sebep olmuştur.

Cezayir 2 Üniversitesi Tarih bölümü Profesörü Chakib Benafri'nin Cezayir Yüksek Öğrenim bakanlığına sunmuş olduğu Türkoloji Bölümü taslağının kabul edilmesi ile Cezayir 2 Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri /Türkoloji Bölümü 2013-2014 eğitim öğretim yılında eğitim hayatına başlamıştır. Cezayir 2 Üniversitesi'nde Türkoloji Bölümünün açılmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin de katkısı büyüktür. Bölümün açılış kararının çıkması ile birlikte, Türkoloji Bölüm Başkanı olarak görevlendirilen Prof. Dr. Chakib Benafri öncülüğünde Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA ile gerekli işbirliği protokolleri imzalanmıştır. Bölümün açıldığı günden bu yana Yunus Emre Enstitüsü, bölümdeki ana derslerde Türkiye'den öğretim elemanı görevlendirmekte ve öğrenciler için Yabancı Dil olarak Türkçe eğitim setlerini temin etmektedir.

Bu kapsamda; hâlihazırda Türkoloji bölümü öğrencilerinin kullandığı iki sınıf TİKA tarafından donatılmıştır. Ayrıca TİKA, Cezayir 2 Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde

¹ Cezayir'de Türk varlığı ile ilgili yayınlar arasında bkz. Fuad Carım, *Cezâyir'de Türk'ler*, Sanat Basımevi, İstanbul 1962; Tal Shuval, "Cezayir-i Garp: Bringing Algeria Back into Ottoman History", *New Perspectives on Turkey* 22 (2000), ss. 85–114; Bardin, Pierre *Algériens et tunisiens dans l'Empire Ottoman du 1848 à 1914*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979; Giacomo E. Carretto, *Akdeniz'de Türkler* (Çev. Durdu Kundakçı-Gülbende Kuray), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000; John B. Wolf, *The Barbary Coast: Algiers Under The Turks, 1500 to 1830*, WWW Norton & Co, New York 1979, 1. bs.

faaydalanılmak üzere Türkoloji'nin temel eserlerinden oluşan bir kütüphane de kurmuştur. Cezayir şehir merkezinde yer alan, Beni Mesus semtinde bulunan Dil ve Edebiyat Fakültesi içerisindeki Türkoloji bölümünde dersler; 3 sınıf, 2 amfi ve 1 kütüphaneden oluşan fiziki ortamda işlenmektedir.

Cezayir 2 Üniversitesi Türkoloji bölümü ilk mezunlarını 2014-2015 eğitim öğretim yılının sonunda vermiştir. Bu yılın verilerine göre Cezayir 2 Üniversitesi Türkoloji bölümünde eğitim alan 370 lisans öğrenci bulunmaktaydı. 2015-2016 eğitim öğretim yılında bu rakam 500'e yakın lisans öğrencisini kapsamaktaydı. Ayrıca 2015-2016 eğitim öğretim yılında Türkoloji bölümünde eğitim alan 45 yüksek lisans öğrencisi de bulunmaktaydı.

Günümüzde bu Türkoloji bölümünde; her bir sınıf 8 şube olmak üzere, 1500'ten fazla öğrenci eğitim almaktadır. Bu bildiride kullanılacak veriler ise 2014-2015 eğitim öğretim döneminde Türkoloji bölümünde eğitim alan Cezayirli öğrencilerin farklı derslerde oluşturdukları materyale dayanmaktadır.

Cezayir'deki Dil Çevresi

Cezayir 2 Üniversitesi Türkoloji bölümünde okuyan öğrenciler elbette Cezayir toplumunun etnik, dolayısıyla dilsel özelliklerinin yansıması niteliğindedir. Türkoloji bölümü öğrencileri etnik olarak Arap ve Berberilerden oluşmaktadır. Bu iki farklı etnik köken, iki farklı anadil ile yetişmiş bireyler demektir.

Cezayir'in resmî dili Arapçadır. Dolayısıyla devlet okullarında verilen eğitim dili de Arapçadır. Bunun dışında özel okulda eğitim gören öğrenciler Fransızca, Arapça ya da İngilizce eğitim diline sahip okulları tercih edebilmektedirler. Öğrenciler, ilköğretim aşamasında hangi dille eğitim almayı seçmiş olursa olsun; seçtikleri dil dışında kalan dilin (Arapça-Fransızca) %60'a, %40 gibi bir oranla verilmesi zorunludur. 4. sınıftan itibaren ise İngilizce zorunlu ders olarak görülmektedir. Cezayir eğitim sistemindeki öğrenciler, ilköğretimde İngilizce, orta öğretimde ise Almanca ya da İspanyolca (bu aşamada öğrenci 2. yabancı dili kendisi seçmektedir) öğrenmektedir.

Bunların yanı sıra her ne kadar Cezayir resmî dili Arapça olsa da gündelik hayatta *Darja* denilen ve Akdeniz havzası ticaret dili olarak oluşmuş sonrasında ise Cezayir konuşma dili halini almış yerli bir dil kullanılmaktadır.

Tüm bu veriler ışığında herhangi bir Cezayirlinin okul hayatına en az 2 dil ile başladığını söylemek mümkündür². İlk ve ortaöğrenimin sonunda ise her Cezayirli 4 ya da 5 dili rahatlıkla kullanabilmektedir.

Ana Dili, İki Dillilik, Çok Dillilik

İnsanın ana dili elbette, anne karnından başlayarak önce duyduğu sonrasında ise dünyasına dâhil olduğu dildir. Bu durum tıpkı Cezayir örneğinde olduğu gibi birden fazla dili barındıran toplumlar için de geçerlidir. Türkçe Sözlük *ana dili* kavramını “İnsanın çocukken anasından, evindekilerden ve soyca bağlı olduğu topluluktan öğrendiği dil” (TDK: 20) şeklinde tanımlamaktadır. Zeynep Korkmaz ise *ana dili* kavramına ilişkin; “İnsanın doğup büyüdüğü aile ve soyca bağlı bulunduğu toplum çevresinden öğrendiği, bilinçaltına

² Etnik olarak Berberi olan Cezayirli, anadili olarak Kabilce'yi kullandıkları için bu sayı onlar için 3'tür.

kadar inebilen ve kişilerle toplum arasındaki ilişkilerden güçlü bağı oluşturan dil” (Korkmaz 2010: 18) tanımını ortaya koymuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi her bireyin bir *ana dili* olması olağan bir durumdur. Ancak Cezayirlielerin birden fazla dilin konuşulduğu bir ortamda büyümelerinin dilbilim açısından hem *iki dillilik* hem de *çok dillilik* olarak tanımlanabilmesi mümkündür. Bu tanımlamaların herhangi bir birey ya da toplum için kullanılabilmesinde belirleyici olan ise, dilin konuşurunun bu diller ile ne zaman karşılaştığı sorusudur³. Doğan Aksan’a göre *ana dili*; “çevrenin dili” (Aksan 2004: 171) olma özelliği taşımaktadır. Bloomfield’in dil tanımı da bu özelliği destekler niteliktedir. Bloomfield’e göre; “dil bir alışkanlıklar bütünüdür” (Bloomfield 1933: 30). Bu yönüyle Cezayirlieler başta ana dilleri olmak üzere birden fazla “çevrenin” diline hâkimdirler.

Bir Gösterge Olarak Alfabe ve Yazı Dili

Ferdinand de Saussure, dili bir göstergeler dizgesi olarak tanımlamaktadır. Bu gösterge sistemi içerisinde dil ve yazı ise birbirinden farklı iki gösterge dizgesidir. Yine Saussure’e göre “yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir” (Saussure 2001: 56). Resimli yazıdan bugünkü biçimine kadar alfabe, tıpkı Saussure’ün dediği gibi sesletim halindeki *soyut* olan dili ve içerisindeki her şeyi adeta *somut* şekle sokmuştur.

Sözlü dilde olduğu gibi (hatta daha keskin bir biçimde) yazı dili için de bir “uzlaşım” gerekmektedir. Bu yönüyle alfabe, Charles Sanders Peirce’ün gösterge tasnifi içerisinde “sembol” (symbol) kavramı ile açıklanabilir. Peirce’ün *sembol* kavramı, Saussure’ün “gösterge” kavramı ile de örtüşmektedir (Erkman Akerson 2005: 115). Peirce’ün *sembol* tanımının “görsel bir biçimi” (Kıran ve Eziler Kıran 2006: 56) karşıladığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin herhangi bir ulusun bayrağı o ulusun sembolüdür. Ancak bayrak işaret ettiği ülke ile arasında nedensel bir bağ kurmak mümkün değildir. Tam da bu sebeple bu nedensiz bağı öğrenmek ve bilmek gerekmektedir. Peirce’ün gösterge teorisinde bulunan diğer kavramlarda olduğu gibi *sembol* de hem “dil içi” hem de “dil dışı” göstergeleri temsil etmektedir. Bu da göstergebilimin doğasına uygundur; zira göstergebilim konuşma, yazma gibi bir sınırlama yapmaksızın “anlam”ı ihata eden her şeyi konu edinebilmektedir. Alfabe de bu yönüyle Peirce’ün gösterge anlayışı içerisinde bir *semboldür* ve adeta “dil içi” ve “dil dışı” göstergeleri için kesişme kümesi niteliği taşımaktadır.

Alfabelerdeki harfler temsil ettikleri ses ile bir neden sonuç ilişkisi barındırmazlar. Yine bir alfabeyi okuyabilmek için önceden bir malumat sahibi olmak gerekmektedir. “Öğrenilmemiş” alfabenin, bir *sembol/gösterge* olarak muhatap bulabilmesi, dolayısıyla “anlam”lı olması mümkün değildir.

Her ulusun kullandığı alfabedeki harfler, bir *sembol* olarak, *ikonik* bir kimliğe de sahiptirler. Her ne kadar günümüzde Türkçenin yazımı için bir resim yazısı kullanılmasa da

³ Burada elbette Noam Chomsky’nin Evrensel Dilbilgisi kuramına değinmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Chomsky’e göre, insan beyninde bulunan Dil Edinim Cihazı (Language Acquisition Device) sayesinde birey, karşılaştığı dili kodlayabilmekte ve sonrasında da kullanabilmektedir. Burada önemli olan bireyin LAD sayesinde dili “kullanmak” için herhangi bir çaba sarf etmemesi, yani dili öğrenmek yerine *edinebilmesidir*. Bireyin dili ne zamana kadar *edinip* ne kadar zaman sonra *öğrendiği* ise farklı araştırmacılar için farklı cevapları olan bir sorudur. Elbette bu bildirinin konusu doğrudan iki dillilik, çok dillilik ya da dil edinimi olmadığı için burada bu konuya ayrıntılı biçimde yer verilmemiştir. Ancak Cezayir örneğinde insanın dili *edinmek* ile *öğrenmek* arasındaki *kritik yaş eşiğinin* ne olduğu sorusu önemini yitirmektedir. Zira herhangi bir Cezayirli *kritik yaş eşiği* kaç olursa olsun doğumundan ölümüne kadar en az 3 dilin içine doğmakta ve sürekli bu dillere sosyal ya da resmî ortamda “maruz kalmaktadır”.

ses ve sesin “resmi” olarak harf, birbiriyle neredeyse “fotografik” bir ilişki içerisindedir. Peirce’ün gösterge teorisinde bir kavram olarak *ikon*; benzerlik üzerinden tanımlanan göstergeleri temsil etmektedir. Bu sebeple ikon başlığında onu tanımlamak için en sık verilen örnek; kişinin fotoğrafının kendisinin ikonu olmasıdır. Alfabedeki harflerin de, kullanıldıkları dildeki seslerin fotoğrafı olduğunu söylemek elbette doğru değilse de yanlış da değildir. Resim, bir görsel ikon olarak kabul edilebildiği gibi, yazı da dilsel bir ikon olarak kabul edilebilir. İkonların bir diğer özelliği ise *benzetmek* gibi ikincil bir şarta bağlı olmaları sebebiyle doğal değil yapay gösterge olmalarıdır.

Cezayirlilerin birbirinden farklı fonetik özelliklere sahip dillere maruz kaldıkları daha önce söylenmişti. Bu söylenenler bağlamında; Cezayirlilerin birden fazla yazılı “gösterge sistemi” ile muhatap oldukları açıktır. Birden fazla doğal dil çevresinde yaşayan topluluklar için “çok dillilik” kavramı kullanılabilmektedir. Bu kavrama benzer bir şekilde Cezayirliler için de “öğrendikleri” yazı dillerinin sayısı bakımından “çok alfabelilik” gibi bir tanımlama önerisini yapmaya imkân verecek ve/veya gerektirecek alfabe çeşitliliği bulunmaktadır.

Cezayirlilerin sistemli olarak karşılaştıkları ilk alfabenin Arap alfabesi olduğunu söylemek yanlış olmaz⁴. İlköğretimde Fransızcanın da zorunlu olması sebebiyle öğrenciler iki alfabeyi de öğrenmektedirler. Eğer öğrenci Berberî ise ve/veya Berberîlerin yoğun yaşadığı bir bölgede yaşıyorsa Berberî alfabesi olan Tifinagh’ı da öğrenebilmektedir. Bu bölgeler dışında yaşayan Cezayirliler de Tifinagh yazısını bilmeseler bile bu alfabe ile gündelik hayatlarında (tabela, gazete, kitap v.s) karşılaşmaktadırlar.

İnceleme

Cezayir’de elde edilen yabancı dil olarak Türkçe öğretimindeki tüm “yazı” malzemesinin bir bildiride değerlendirilmesi elbette mümkün değildir. Bu sebeple burada konuya giriş olabilmesi bakımından; “fonetik, morfolojik ve sentaktik” başlıklarını temsil eden örnekler ele alınmıştır.

Bu noktada; araştırma konusunun yazmayı konu edinmesi sebebiyle, bir ön bilgi olarak Cezayir’de hangi dille eğitim alınırsa alınsın ilköğretimden başlayarak; eğitim alınan dillerde “dikte” dersinin zorunlu olduğunu ve tüm derslerin sınavlarının klasik yöntem ile yapıldığını, derslerde not alırken ve sınav esnasında tükenmez/pilot kalem kullanmanın zorunlu olduğunu, yine sınavlarda silgi kullanmanın ve/veya daksil ile yazılanı silmenin/tahrif etmenin yasak olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Fonetik

Bir görsel gösterge olarak *e* “resmi” Türkçeden farklı olarak Fransız alfabesinde “ö” sesini temsil etmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Cezayirli öğrenciler, derste dikte yaptırıldığında ve kendi kendilerine yazma alıştırmaları dışında; (çarpıcı bir örnek olarak) tahtada yazılanları defterlerine geçirirken dahi *e* harfini görmelerine rağmen, “ö” olarak algılamakta ve dolayısıyla *e* sembolünü ya yazmamakta ya da başka bir harf ile değiştirmektedirler. Bu duruma ilişkin yazım örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

⁴ Burada kesin bir yargıda bulunulmamasının sebebi; Kabil bölgelerinde Arapça tabela ve yönlendirici işaretler yerine Berberî alfabesi olan Tifinagh’ın kullanılmasıdır.

Belirgin: bilirgin

İncelemesi: incilimesi

Seviye: siviye

Bu durumun tam tersi olarak “ö” sembolü yerine “e” sembolünü yazdıkları da görülmektedir.

Özelliği-ezelliği

Belimden-belömden

Bunlardan başka, “e” sembolü yerine zaman zaman “a” harfinin yazıldığı da görülmüştür. *E* yerine *a* sembolünün yazımı; hem Arapça hem Fransızca hem de Berbericede ortak bir okuma biçimidir.

İncelmesi-İncelması

Bugüne dek-buğuna dak

Bu örnekler öncelikle Saussure’ün göstergelerin doğru olarak anlaşılabilmesi için toplumsal bir uzlaşıya ihtiyaç gerektiğini belirtmesini akla getirmektedir. Cezayir’de *e göstereninin* bir sembol olarak *ö*, *a* göstereninin ise yine bir sembol olarak *e* gösterilenini temsil ettiğine dair bir uzlaşma hâkimdir. Bu uzlaşıya ait göstergeler, hem *değiştirilebilir* hem de *değiştirilemez* niteliklere sahiptirler. Ancak söz konusu gösterenler bir *sembol* olarak dili kullanan bireyin zihninde *ikonlaşmıştır*. Bu sebeple yabancı dil olarak Türkçe öğrenen bireyler; bir gösterenin, örneğin “e” sembolünün “ö” dışında bir gösterileni işaret ettiğini kabul etmekte zorlanmaktadır.

Bu durumu destekleyen ve yukarıdaki örneklerin tersi bir örneğini vermek de mümkündür. Öğrencilerin zaman zaman “e” sembolü yerine, Fransızca *e/ö* karşılığı sebebiyle “ö” yazmaları da gösterilen ile gösterenin yer değiştirmesini açık ederek *e/ö* kodlamasının ne kadar ikonlaştığını göstermektedir.

İncelenmişti: incölönmişti

Türkçe öğrenen öğrencilerin konuştukları hiçbir dilde “ı” sesi bulunmamaktadır. Daha önce karşılaşmış *öğrenmediği* yeni bir sembolün bilgisini edinen öğrencinin bu sembolü kolaylıkla kabul edeceğini beklemek mümkündür. Oysa “ı” göstergesine en yakın sembol olarak “i” ile yer değiştirerek kullanılmaktadır. Burada da “i” sembolünün ikonlaşması bu duruma sebep olarak gösterilebilir.

Çalışacağım-çalışacagim

Ilık su-ilik su

Aynı durum “ü” sembolü için de geçerlidir. “ü” sesi de Cezayir’de kullanılan dillerde bulunmamaktadır. Tıpkı “ı” göstereninde olduğu gibi “ü” sembolü yerine “u” ya da “ü” yerine “ü” sembolünün kullanıldığı görülmektedir.

Kutlu ve Mesut-Kütlü ve mesüt

Buna benzer bir örnek olarak *ç/ş* sembolleri de yer değiştirebilmektedir. “ü” ve “ı” sembollerinde olduğu gibi “ç” göstereni de daha önce öğrenilmiş dillerde bulunmamaktadır.

Geçmiş zaman-geşmiş zaman

Bilindiği gibi, Türkçe alfabede uzatma işaretleri kullanılmamaktadır. Anadili Arapça olan, Ana dili Arapça olmasa da erken yaşlarda Arapça *edinen* Cezayirli öğrenciler, Türkçenin Arapçadan ödünçlediği sözcükleri yazarken uzatmaları görsel olarak harf fazlalaştırmakla göstermektedirler:

Mana: maana

Arap harfli yazıda sesli harfler her zaman gösterilmemektedir. Cezayir’de konuşulan diller içerisinde de, özellikle ilk ve orta öğretimde Arapça eğitim alan öğrenciler Türkçe yazarken bu abece kazanımı dolayısıyla sesli harfleri yazmamayı tercih edebilmektedir.

Doğrular: doğrılar

Yine ilk ve orta öğretimde Arapça eğitimi almış öğrenciler arasında görülen bir başka durum ise, aynı göstergenin yan yana bulunduğu kelimelerde, iki değil tek gösterge kullanmalarıdır. Burada şunu belirtmek gerekmektedir; Arapça alfabede *ikonik* bir özellik olarak *şedde işareti* bulunmaktadır. Ancak bu sembol bir harf değil işarettir. Dolayısıyla burada da yukarıda verilen örneklerle benzer şekilde bir sembolün *ikonlaşması* sebebiyle aynı harfi iki kez yazmak yerine, alfabe dışında bir başka sembol kullanmak ihtiyacı hissedilmektedir. Nitekim öğrencilerin ders dinlerken aldıkları notlarda örneğin “elleri” kelimesini “eleri” şeklinde yazdıkları ve “l” sembolünün üzerine Arapça şedde işareti koydukları görülmüştür.

Kurallarıyla: kuralarıyla

Özelliği: özeliği

Arapça dışında Fransızca eğitimi de alan öğrenciler, Fransızca’yı el yazısı ile öğrenmektedirler. Fransızca eğitim alan öğrenciler, el yazısında *t* sembolünün çizgisinin sonradan koymaktadırlar. Aynı öğrenciler Türkçeyi ise el yazısı ile öğrenmemektedirler. Bu sebeple eğer kendileri matbaa stili ile öğrendikleri Türkçe yazıyı el yazısına çevirmiyorlarsa, *t* sembolünü daima büyük olarak yazmaktadırlar. Eğer öğrenci Türkçeyi kendi çabası ile el yazısı ile yazıyorsa bu durum görülmemektedir.

KuTadgu Bilig 1070’Te yazılmışTır Mesnevî Tarzındadır. 6645 beyiT

Bilindiği gibi Fransızcada yazılan tüm harfler okunmamaktadır. Yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenen Cezayirli öğrenciler, Fransızcadaki bu yazım kuralını bir başka alfabe ve yazı olan Türkçeye aktarmakta ve öğrencilerin bir kısmının okumadıkları sembolleri yazmadıkları görülmektedir. Bu duruma özellikle *h* sembolü ve *kelime sonu e* sembolünde sıklıkla rastlanılmaktadır.

Nasihat-nasiat

Sonra öğrenciler astaneye gelmeye başladılar.

Morfoloji

Cezayir’de yabancı dil olarak Türkçe eğitimi alan öğrencilerin, bildikleri hiçbir dil eklemeli dil özelliği taşımamaktadır. Bu sebeple Türkçedeki bağımlı morfemlerin yazı dilinde ayrı bir kelime olarak gösterilememesi başlı başına bir konu olacak kadar malzeme barındırmaktadır. Öğrenciler bağımlı morfemleri adeta bir *article* gibi kelimedenden ayrı yazmak alışkanlığı sergilemektedirler.

Söylediği-söyle diği

Varlıklar-varlık lar

İlgilidir-ilgili dir

Yine bağımlı morfeimler Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrencilerde bir resim olarak *ikonlaştığı* için, bağımlı morfeimlerin eklendikleri kelime ile kurdukları ses uyumunu sözlü dilde hatasız olarak kullanabilirlerken yazı dilinde bu durum söz konusu olamamaktadır.

Çektik: çekdik

Yatağa: yataka

Cezayirli öğrencilerin konuştukları hiçbir dilde bağımlı morfeim olarak hal eki kullanılmamaktadır. Yukarıda da belirtilen örneğe benzer bir şekilde; isimlerin hal eklerini *article* ile değil bağımlı morfeimler üzerinden göstermeleri hal eki gösterenini bir ikon olarak algıladıkları için yeni bir durumun oluşmasını sağlamaktadır.

Mutfağa: mutfake

On buçuk ailece yemek yiyeceğim

Sizin eviniz: siz eviniz

Tatilde evim gitim.

Yukarıda belirtildiği gibi bağımlı morfeimin öğrenciler tarafından daha önce edinilmemesi; bağımlı morfeimlerin yazıda gösterilse de semantik olarak algılanmasını zorlaştırmaktadır. Bu duruma örnek olarak yüklemde önce gelen ismin iyelik eki alması gösterilebilir. Cezayir’de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrenciler yüklemde önceki ismin aldığı iyeliğin semantik olarak yüklemi de kapsadığını görmezden gelerek, cümlemin yüklemde şahıs eki kullanmaktadırlar.

Hoşuma gidiyorum.

Türkçenin Arapçadan birçok kelime ödünçlediği bilinmektedir. Cezayirli öğrenciler için ana dillerinden ve/veya resmî dilleri olan Arapçadan ödünçlenmiş bu kelimelerin yazım örneklerinde, Türkçe değil Arapça yazımın Latin alfabesi ile yazılması şeklinde ikonlaşmış örneklerini görmek mümkündür. Öğrenciler kelimeyi kendi *edindikleri* dilde bir resim olarak dondurduğu için bu başlık altında örneklenebilecek Arapça sözcükleri Türkçeleştirmeden ya da Türkçedeki ödünç sözcükleri Türkçe yazılı şekliyle kabul etmeksizin zihnindeki bir fotoğrafı ekler gibi kullanmaktadırlar.

Filozof: feylesof

Aynı durum Fransızcada olan kelimeler için de geçerlidir:

Gramer: grammer

Fırın: fourin

Enterasan: interessan

Analiz: analize (Fr. Analyse) (harf ekliyor)

Teşhis: taşhis

İhmal: ehmal

Sentaks

Cezayir’de resmî ya da gayr-i resmî olarak konuşulan dillerin tamamının sentaksı birbiri ile benzerlik göstermesine rağmen, Türkçenin sentaksı bu dillerden tamamen farklı bir sıralanış göstermektedir. Saussure’ün dili bir göstergeler sistemi olarak görmesi, dilin olduğu kadar sentaksın da tanımı niteliğindedir. Sentaksın bir sistem ve dizge olarak sıralanışı da, tıpkı alfabenin ikonlaşması ve zihinsel olarak fotoğraflandırılması gibidir. Dili konuşan bireyler, o dili konuşur ya da yazarken elbette; “şimdi *yüklem* olarak bir kelime kullanmalıyım” diye düşünmeksizin konuşurlar. Ancak yine de yüklem olacak bir kelime kullanırlar. Bu bildirinin sınırlarını aşan bir tartışma olsa da dilde bir *ikonlaşmadan* söz edilecekse *sentaksın* oldukça *ikonik* özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Saussure’ün *seçme* (paradigma) ve *sıralama* (sentagma) eksenini göz önüne alındığında; söz diziminin *sabit*, *donuk ve/veya ikonik* olarak kaldığı, ancak kullanılan kelimelerin değişebildiği görülmektedir. Chomsky de benzer şekilde; dildeki sınırlı sayıda yapıdan sınırsız üretim yapılabileceğini belirtmektedir. Bu yönüyle sentaksın varlığı bir sınırlılık oluştururken, paradigmanın varlığı ise kısmî bir özgürlük alanı sağlamaktadır.

Sentaksın ikonlaşması yüzyıllar almaktadır. Cezayir’de çok dilli ortamda yetişmiş ve yabancı dil olarak Türkçe öğrenen bireyler, birbirine benzer sıralanışa sahip bir sentaks evreninde ikonlaşan bunca dil arasına farklı bir sıralanışa sahip Türkçeyi eklemek istediklerinde; her ne kadar paradigmatic eksende semantik Türkçe tercih yapsalar da sentaktik olarak kendi dillerini kullanmaktadırlar.

Ayrıca aşağıda verilen sentaktik örneklerde elbette; bir bütün olarak fonetik ve morfolojik geçişleri de görmek mümkündür.

Ben bulaşık yıkadım daha sonra televizyon izledim sonra yatağa gitim uyumakm için.

Doktora gitim ilaç bana verdim.

Sat altı gibi hikâye Türkçe okudum “çiftçi ve oğulları” 5 sayfa fakat çok değil.

Kahvaltımız hazırmiş ve arkadaşlarım ki hazırlamıştır bizi çağırıyor.

Diller çalışmak istiyorum çünkü diller çok önemli ve iletişim aracı için insanlar.

Eğer ben dilbilimci olsaydım ilk şey dillerde çalışacağım: nasıl ortaya çıktılar acaba ona çözmek istiyorum.

Sonuç

Bu bildiride Cezayir’de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Türkoloji öğrencileri konu edilmiştir. Söz konusu öğrencilerin çok dilli bir ortamda yetişmiş olmaları, yeni bir dili öğrenmede (özellikle konuşma ve anlamada) kendilerine kolaylık sağlasa da alfabe ve yazım için ise farklı zorlukları barındırmaktadır.

Cezayir’de konuşulan, ilk ve orta öğretimde öğrenilen dillerin her ne kadar farklı alfabeleri olsa da tüm bu dillerin ortaklaştıkları nokta benzer sentaktik sıralanışa sahip olmalarıdır. Bu sebeple burada bir bildiride göstergebilim açısından ele alınmaya çalışılan Türkçenin yabancı dil olarak yazımı her bir başlık için ayrı ayrı ele alınabilecek genişliğe sahiptir. Türkçe Cezayirli öğrenciler için, alfabeti, kelime üretim yolları ve sentaksı bakımından, çok dilli bir ortamda yetişmelerine rağmen yeni bir dil evreni anlamına gelmektedir.

Cezayir’de çok dilli ortamda yetişmiş ve yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenen üniversite öğrencilerinin konu alındığı bu bildiride bir başlangıç olarak yazım konusu temel alınarak genel noktalara değinilmiştir. Yine yabancı dil olarak Türkçenin yazımını, Cezayir’de var olan her bir dilin ana dili konuşurları açısından karşılaştırmalı olarak ele almak da mümkündür.

Bu çalışmada fonetik, morfolojik ve sentaktik olarak birçok örnek verilmesine rağmen konunun öznesi olan Cezayirli öğrenciler Türkçenin yazımını “kolay” bulduklarını belirtmektedirler. Zira yukarıda sıralanan onlarca farklılığa ek olarak; Cezayirli öğrencilere göre sahip oldukları diller içerisinde sadece Türkçenin “okunduğu gibi yazılmasıdır.”

Kaynakça

AKSAN Doğan (2004). Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul: Multilingual Yayınları.

BLOOMFIELD Leonard (1933). Language, New York: HOLT.

BOSTAN İdris (1992). Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVIII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara; TTK.

CARIM Fuad (1962). Cezâyir’de Türk’ler, İstanbul: Sanat Basımevi.

CARRETTO Giacomo E. (2000). Akdeniz’de Türkler (Çev. Durdu Kundakçı-Gülbende Kuray), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

DURSUN Davut (1999). “Cezayir, Sömürge Dönemi” DİA, VII/ 489-490.

EZİLER-KIRAN, Ayşe (2006). Dilbilime Giriş, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ERKMAN-AKERSON Fatma (2005). Göstergebilme Giriş İstanbul: Multilingual Yayınları 20.

LETOURNEAU, Roger (1955). “Social Change in the Muslim Cities of North Africa”, The American Journal of Sociology, Vol. 60, No. 6.

PİERRE Bardin (1979). Algériens et tunisiens dans l'Empire Ottoman du 1848 á 1914, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

SAUSSURE Ferdinand (2001), Genel Dilbilim Dersleri, İstanbul: Multilingual Yayınları.

SHUVAL Tal (2000). “Cezayir-i Garp: Bringing Algeria Back into Ottoman History”, New Perspectives on Turkey 22 ss. 85–114.

WOLF John B. (1979). The Barbary Coast: Algiers Under The Turks, 1500 to 1830, New York: WWW Norton & Co.

..... (1988). Türkçe Sözlük, Ankara: TDK.

.....(2010). Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİ VE KÜLTÜR AKTARIMI SÜRECİNDE DEDE KORKUT HİKÂYELERİ

Doç. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
abuyukokutan@hotmail.com

Giriş

İnsanın, kültürün ve dilin bir bütün olarak ele alındığı kültürdilbilim, kültür araştırmalarına yönelik yeni bir disiplindir. Bu disiplinde dil, kültürün ürünü, yansıması ve somutlaşan hafızası olarak değerlendirilmektedir (Grinko, 2014: 11). Yeni bir bilim dalı olan kültürdilbilimin konusuna ve araştırma alanlarına yönelik yaklaşımlar, birbirine yakın ancak tam olarak birbiriyle örtüşmemektedir. Örneğin, V.V. Krasnıh, bu bilim dalının başlıca amacının, dil birimlerinin aracılığıyla dilde yaşayan ve söylemde kendisini gösteren “kültür değişmez”lerin tespit edilmesi olduğunu düşünmektedir. V.A. Maslova ise kültürdilbilimin odak noktasını, “dil ve kültür gibi iki farklı göstergeler sisteminin etkileşimiyle ortaya çıkan dil göstergelerinin kültür anlamlarının incelenmesi” olarak belirler (Kozan, 2012: 104-110). Yapılan tanım ve değerlendirmeler incelendiğinde, kültürdilbilimin amacının, kültür göstergelerinin dilde nasıl yansıtılabildiği sorusuna cevap aramak olduğunu söylemek mümkündür.

Toplumsal hafızayı, bilinci ve kültürü yansıtmaları açısından folklor ürünleri, kültürdilbilimine katkı sağlayan önemli bir kaynaktır. Öyle ki V.A. Maslova, kültürdilbilimin konusunu, “*efsanelerde, ritüellerde, âdetlerde, folklorik ve dinsel söylemlerde, deyimlerde, atasözlerinde, sembollerde vs. yansıtılan, asıl olarak insanın arketipik ve prototipik bilincin sonuçlarını genelleştiren ve kültürde sembolik, imgesel ve metaforik, duygu ve değer açısından kalıplaşmış anlamlar kazanan dil birimleri*” şeklinde ifade eder. Folklor araştırmaları alanındaki çalışmalarla tanınan William Russell Bascom’a göre, “Folklor, toplumda kabul edilmiş kültürel değerlere uyumu sağlama işlevinin yanı sıra, eğitimde oynadığı rol ve toplumsal kültürü yansıtmaları dolayısıyla kuşaktan kuşağa sürekliliği temin eder” (Bascom, 1954: 348-349). Folklorun bu özellikleri göz önünde bulundurularak, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ve kültür aktarımı sürecinde, folklor ürünlerinden yararlanmanın anlamlı olacağını söylemek mümkündür (Özdemir, 2013: 157-166). Bu bağlamda, üç bölümden oluşan Avrupa Dil Portfolyosu’nun “Dil Pasaportu” başlıklı bölümünün içeriğinde, yabancı dil öğretiminde kültürler arası deneyimlere yer verilmesi ilkesi bulunmaktadır (Gözyayın, 2012: 60-63).

Her kültürün, kendisini en iyi ifade ettiği, âdeta kendisiyle bütünleşmiş eserleri bulunmaktadır. Orijinal adı, *Kitâb-ı Dedem Korkud ‘Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* olan, ilim dünyasında Dede Korkut Kitabı olarak tanınan eser, edebiyattan dile, gelenekten atasözlerine, tarihten coğrafyaya pek çok alana kaynaklık etmesi yönüyle Türk dünyasının en değerli ve başta gelen şaheseridir (Sakaoğlu, 1998: 5-7). Oğuz Türklerinin destanı hikâyelerinin yer aldığı, 15-16. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen eserin, bilinen iki nüshası (Dresden ve Vatikan) bulunmakta, Dresden nüshası 12, Vatikan nüshası 6 “boy”dan (hikâye) oluşmaktadır (Gökyay, 2000; Ergin, 2011, Tezcan-Boeschoten, 2001). Kitapta yer alan boylar, anlatı içerisinde atasözü, deyim, ağıt, alkış-kargış örneklerinin yanı sıra, eski Türk inanış ve uygulamalarına dair örneklerle de yer vermektedir (İnan, 1998: 173-190; Gökyay, 2000: CCCXX-CDLII). Oğuznâmecilik geleneğinin en önemli eserlerinden olan

Dede Korkut Kitabı, aynı zamanda destandan halk hikâyesine geçiş döneminin de en önemli eseridir (Aça, 2017: 138-139).

Bascom'un yukarıda yer verilen görüşünde belirttiği gibi, yabancılara Türkçe öğretimi ve kültür aktarımı sürecinde Dede Korkut Kitabı'ndan yararlanmamak, folklor malzemeleri açısından böylesi zengin bir kaynaktan mahrum kalmak demektir. Halk edebiyatı araştırmalarına önemli veriler sağlayan bu kaynağın özellikle Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi sürecinde, Türk kültürünün tanıtımı için kullanılması konusunda sayılabilecek pek çok nedenden belki de en dikkate değer olanı, halk bilgisi yaratmalarının "*bireye ve topluma ait olması*"dır. Aslında, her bir ürünün ilk yaratıcısı vardır, ancak sözlü anlatım geleneği genelde bunları muhafaza edememiştir ve zamanla o toplumun ortak malı hâline gelmiştir (Ekici, 2004: 12). Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi noktasında söz konusu esere yer verilmesi gereğinin nedenleri arasında, "*halk bilgisi yaratmalarının çoğunun ulusal olması*" da sayılabilir (Ekici, 2004: 13). Bu bağlamda, bir destan ya da halk hikâyesinde kullanılan dil, aynı zamanda o dilin ait olduğu kültürü yansıtır. Dede Korkut Kitabı'nda yer verilen atasözü, deyim, alkış-kargış gibi folklor ürünleri, farklı kültürlerde de bulunduğu için, Türkçe öğrenmeye çalışan öğrencilere dikkat çekici gelecek hatta onları kendi kültürleriyle mukayese etme noktasına taşıyacaktır. Bu durum, aynı zamanda öğrencilerde konuşma ihtiyacına da yol açacaktır.

Bu çalışmanın devamında, "Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı", "Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı", "Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan"dan hareketle, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde Dede Korkut Hikâyeleri'nden ne şekilde yararlanılabileceği üzerinde, kültürdilbilimin ortaya koyduğu görüş ve yöntemlerden de yararlanılarak durulacaktır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin tamamı Türk kültürünün harikulâde biçimde işlendiği metinler olmakla birlikte, özellikle ilkökul düzeyindeki çocukların ilgilerinin üç hikâyede yoğunlaşmış olması nedeniyle (Çatal, 2009: 66-67) yabancılara Türkçe öğretiminde de faydalı olacağı düşünülmüştür.

Örnek Metinler Üzerine

Dede Korkut Hikâyeleri, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılmak için oldukça yararlı, akılda kalabilen ve zevkli metinlerdir. Hikâyelerin her biri Oğuz toplumunun sosyal değerlerini ve töresini ortaya koyma, kavratma işlevine sahip olsa da bu konuda metinlerin aslına uygun olarak sadeleştirilmesi ciddi bir sorun durumundadır. Gerek kelime hazinesi gerekse atasözü ve deyim açısından da son derece zengin olan orijinal metin, eski Doğu Türkçesi ya da Oğuz şivesi ile yazılmıştır. Dolayısıyla bu hikâyelerin doğrudan orijinal metinlerinin verilmesi, yabancılara Türkçe öğretimi ve kültürel değerlerin aktarımı noktasında işlevsel olmayacaktır.

Bugün bazı kitapçılarda rastlanılan Dede Korkut Hikâyeleri ya da eserin içindeki tek bir hikâyenin resimlenerek basılmış şekli, genellikle, ticarî ve popüler amaçlarla, yeniden düzenlenip ayıklanarak günümüz Türkçesine uygun hâle getirilmeye çalışılmış ve çocuklara yönelik olarak hazırlanmış metinlerdir. Dolayısıyla bu metinler, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılabilecek niteliklere sahip değildir. Bu nedenle dili öğretecek olan öğretmenler, eserin neşri konusunda uzman kişilerin okumaları doğrultusunda, metinleri derslerde kullanılabilecek kelime sayısında düzenleyerek, öğrencilere rehberlik etmelidir (Örnek metinler için bk. Çatal, 2009: 67-84). Böylece metnin yapısı ve muhtevası

orijinalinden çok uzaklaşmadan metin, günümüz Türkçesine uygun hâle getirilerek, amaç doğrultusunda kullanılabilir.

Dil öğretimi aynı zamanda kültür ve değer öğretimi olduğu için söz konusu metinlerde yer alan bazı atasözleri, soylamalar, tören ve kutlamalar, yemek kültürü ve sosyal değerler üzerinden, eserin yabancılara Türkçe öğretiminde -Orta Bölüm B1 ve B2 Kurları (Gözyayın, 2012: 55-64)- nasıl kullanılacağına dair bir yaklaşım sunmaya ve bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Atasözleri

Birey ve toplum hayatı için gerekli olan yasa, norm ya da kuralları, en kısa ve ezberlenmesi en kolay bir şekilde aktarma özelliğine sahip olan atasözlerinin, Türkçe öğretiminde ders malzemesi olarak kullanılması yerinde olacaktır. Bu bağlamda, Türk toplumunun dünya görüşünü ve belirli konulara bakış açısını en iyi şekilde yansıtan Dede Korkut Hikâyeleri'nin yarı manzum metinleri kalıp sözler bakımından çok sayıda farklı örnekler içermektedir.

Yabancılara Türkçe öğretimi sırasında tercih edilecek atasözlerinin, dil ve anlamı kolayca kavranabilecek nitelikte olmasına özen gösterilmelidir. Örneğin; “*At ayağı külüg ozan dili çevük olur*” (Ergin, 2011: 81), “*Yayan erün umudı olmaz*” (Ergin, 2011: 130), “*Kara koç atlar esen olsa kulun toğar*” (Ergin, 2011: 170) atasözleri yüksek sesle okunur ve şu şekilde sadeleştirilerek tahtaya yazılır. “At ayağı çabuk, ozan dili çevik olur”, “Yayan erin umudu olmaz”, “Kara koç atlar esen olsa kulun doğar”. Öğrencileri konu üzerine konuşmaya dâhil edebilmek adına, tercih ettiği atasözlerinde Türk yaşayış tarzına dair ortak bir tema bulunmasına özen gösteren öğretmen, bu atasözlerine dair açıklamalarını renkli kartlara yazar. Kartlardaki açıklamaları öğrencilere göstererek tahtadaki atasözleri ile eşleştirmelerini ister. Tercih edilen atasözleri içinde, “kulun” kelimesinde olduğu gibi, öğrencilerin daha önce duymadıkları bazı kelimelerin anlamını söyleyebilir. Uygun eşleştirmeler yapıldıktan sonra, her bir atasözünde yer alan öğüt niteliğindeki tema üzerine konuşulur. Öğrencilere kendi toplumlarında da benzer atasözlerinin olup olmadığı sorulur. Örneğin; insanlık tarihinde önemli bir işleve sahip olan “at” kelimesiyle ilgili Dede Korkut Kitabı'nda, özellikle de mukaddime kısmında, pek çok atasözü yer aldığı söylenerek, bunlardan öğrencilerin anlayabileceği birkaçı belirtilir ve onlardan kendi toplumlarında at ve at kültürü etrafında oluşmuş atasözleri varsa, bunları Türkçe ifade etmeleri istenir. Öğrencilere söz konusu hikâyelerde yer alan atasözleri, kendisinden önceki ve sonraki cümlelerle birlikte okunarak, Türk toplumunun o konuya bakış açısını ya da tutumunu ifade etmeleri söylenir. Ardından öğrenciler bu çalışmayı, kendi kültürleri üzerinde yaparlar ve bu böylece farklı bakış açıları ve dünya görüşleri üzerine karşılaştırmalı bir uygulama gerçekleştirilmiş olur.

Günlük hayatta her zaman yaşanabilecek bir olayın gerçekleşmesinden önce öğüt ve tedbir amacıyla ya da yaşandıktan sonra ders çıkarmak amacıyla başvurulmuş atasözleri, yabancılara dil bilgisi öğretiminde de kullanılabilir. Örneğin; geniş zaman kipinin öğretiminde, “*Eyegülü ulalur kapurgalı büüyür*” (Ergin, 2011: 81), “*Big erenler esen olsa oğlı toğar*” (Ergin, 2011: 170) gibi atasözü örneklerinden yararlanılabilir. Bunun yanı sıra eserin mukaddime bölümünde bulunan “... ecel va'de ırmeyinçe kimse ölmez. Ölen adam dirilmez, çıhan can girü gelmez” (Ergin, 2011: 73) örneğindeki gibi zıt ve yakın anlamlı kelimeleri içeren atasözlerinden öğrencilerin kelime bilgisini geliştirme adına

faaydalanılabilir. Yine, “*Kül depeçük olmaz ...*” (Ergin, 2011: 74) şeklindeki atasözü örnekleri, küçültme eklerinin öğretiminde kullanılabilir.

Soylamalar

Dede Korkut Hikâyeleri’nde yer alan manzum parçalara soylama denilmektedir. Anlatıların içindeki mensur kısımlar dahi büyük bir ahenkle sıralanmış, kimi zaman tasvirlerde bile manzum ifade kullanılmış ve bunlar farklı anlatılarda da zaman zaman klişe olarak tekrarlanmıştır. Eserde, “*hâdiselerin anlatılışı, vakaların hikâyesi mensur olarak geçer, fakat seslenme ve konuşmalar genel olarak manzum şekildedir*” (Ergin, 2011: 30). Yabancılar Türkçe öğretiminde, eserdeki soylama örneklerine de yer verilebilir. Bu noktada, her ne kadar sadeleştirilecek olsa da, sınıfta kullanılacak soylamaların seçiminde, olabildiğince sade bir dile ve anlaşılır ifadeye sahip olanlar tercih edilmelidir. Ritmik bir yapıda oldukları için öğrencilerin zevk alacakları düşünülen bu tür uygulamaların amacı, dil öğretimi ve kültür aktarımı olduğu için bu tercih yerinde olacaktır. Soylama metinleri tahtaya yazılarak okunduktan sonra kelime, anlama ve dil bilgisi çalışmaları yapılabilir. Ardından mevcut metinler, istekli öğrencilere okutularak telaffuzları geliştirilebilir. Örneğin, “Dirse Han Oğlu Buğaç Han” adını taşıyan hikâyede, Buğaç Han, üç arkadaşıyla aşık oynarken Bayındır Han’ın boğasını buğra ile savaştırmak için meydana salarlar. Çocuklara oradan uzaklaşmalarını söylerler. Diğer çocuklar kaçır ancak Buğaç Han, gücünü ve aklını kullanarak boğayı yener ve başını keser. Beyler, Dede Korkut gelsin ve bu oğlana ad koysun, alıp babasına götürsün, babasından oğlana beylik istesin, taht alsın derler. Bu durumu ifade eden soylamayı ele alalım: “*Hey Dirse Han biglik virgil bu oğlana / Taht virgil erdemlüdür / Boynu uzun bidevi at virgil bu oğlana / Biner olsun hünerlüdür / Ağayıldan tümen koyun virgil bu oğlana / Şişlik olsun erdemlüdür / Kaytabandan kızıl deve virgil bu oğlana / Yüklet olsun hünerlüdür / Altun başlu ban iv virgil bu oğlana / Kölge olsun erdemlüdür / Çigni kuşlu ton virgil bu oğlana / Geyer olsun hünerlüdür*” (Ergin, 2011: 82-83). Oğuz alpında olması gereken “hüner” ve “erdem” kavramlarına (Duymaz, 2000: 109-122) vurgu yapan bu soylama, bünyesindeki kelime tekrarları ve ritmik yapısıyla öğrencilere dikkat çekici gelebilir. Soylamanın öğrencilerin anlayabileceği şekilde sadeleştirilmiş metni üzerinde kelime bilgisi geliştirme, okuduğunu anlama ve dil bilgisi çalışmaları yapılabilir. Örneğin, hikâyelerde “erdem” kelimesinin tevazu, dürüstlük, cömertlik, konukseverlik gibi karakter özelliklerini karşıladığı; “Beceri, marifet, ustalık” anlamlarına gelen (Türkçe Sözlük, 2009: 908) “hüner” ile kast edilenin baş kesip kan dökme, iyi ata binme ve iyi kılıç kullanma olduğu üzerine konuşulabilir. Yine o dönemde alp olan kahramana, toplumun önerisi ve desteğiyle babası tarafından beylik, taht, at, koyun, deve, ev ve kıyafet verilmesi gerektiği açıklanabilir. Bu açıklamalar yapılırken, bugünkü toplumda yöneticilik yapan kişilerde olması gereken özellikler üzerine de konuşulabilir. Farklı kültürel çevrelerden gelen öğrenciler, kendi yazılı eserlerindeki kahramanlar hakkında buna benzer ifadelerin kullanılıp kullanılmadığı konusunda konuşma uygulamaları yapabilir. Aynı soylama metni üzerinde, dil bilgisi çalışmaları da yapılabilir. Örneğin; bazı soylamaların doğrudan emir kipiyle kurulup, buyurgan bir üsluba sahip olduğu anlatılabilir: “... *virgil*”.

Tören ve Kutlamalar

Dede Korkut Kitabı’nda yer alan on iki boy (hikâye), Türk mitolojisi açısından geçmişini açıklayan, bazıları bugünün şartlarına göre değişip, güncellenen birçok tören ve

kutlamayı da anlatmaktadır. Bu bağlamda, Türk toplumunun hayat tarzını ve kültürünü geçmiş ve bugün noktasında tanıtmak amacıyla yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılabilir. Örneğin; Buğaç Han ve Bamsı Beyrek boyunda “ad alma” töreni ile karşılaşilmektedir. Alplar topluluğuna katılma aşamasında gerçekleştirilen bu törende, Dede Korkut sahneye çıkıp, ya adı olmayan bir yiğide ad vermekte ya da var olan adının yanına yeni bir ad eklemektedir. Ardından, “... *adını ben virdüm yaşını Allah virsün*” (Ergin, 2011: 83, 121) demektedir. TRT Çocuk Kanalı’nda yayınlanan Dede Korkut Hikâyeleri adlı çizgi film serisinin bu sahneyi anlatan bölümleri kesilerek, öğrencilere izletilebilir. Alplar topluluğuna katılma ve bu ana kadar yaşanan hayatın toplum nazarında pek bir anlam ifade etmemesi üzerine kurulu olan bu sahneler, yabancı öğrenciler için ilgi çekici olacaktır.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde önemli bir iş ya da konu hakkında toplantı yapıp karar verme töreni olarak adlandırılabilir olan toy törenlerine ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Yabancılara Türkçe öğretecek olan kişi, hayatın geçiş aşamalarıyla paralellik gösteren bu toyları, “doğum öncesi toylar”, “erişkinliğe geçiş toyları”, “akın toyları” ve “ölüm toyları” başlıkları altında değerlendirebilir (Duymaz, 2005: 37-60) eserden öğrencilerin dikkatini çekecek birkaç örnek tespit edebilir. Örneğin, Bamsı Beyrek Hikâyesi’nde ayrıntılı olarak anlatılan düğün sahnelerinin tasviri yer almaktadır (Ergin, 2011: 153). Bu sahnenin belgesel ya da çizgi film olarak anlatılan bölümü öğrencilere izletilebilir. Eserde, Oğuz kızını alabilmenin şartları, dünür olma ve evlilikle ilgili olarak kullanılan *düğün*, *kiçi düğün* ve *ulu düğün* (Ergin, 2011: 134-135) kavramları üzerine konuşulabilir. Evlilik törenleri ve bu bağlamda düzenlenen benzeri kutlamaların bugün de yaygın olarak görüldüğü, özellikle geleneksel toplum hayatında kız isteme, nişan ve düğün geleneklerinin canlılığını korumakta olduğu anlatılabilir. Bu uygulama hem dil öğretimi hem de Türk kültürünün aktarımı açısından faydalı olacaktır. Bu bağlamda geleneksel bir düğün töreni videosunun sınıfta izletilmesi her iki amacın da gerçekleşmesine imkân sağlayacaktır. Öğrenciler, törenin aşamaları sırasında ne gibi uygulamaların gerçekleştirildiğini, aile bireylerinin birbirlerine nasıl davrandıklarını, söyledikleri sözleri öğreneceklerdir. Video izlendikten sonra öğrencilere, en çok dikkatlerini çeken uygulamanın ne olduğu sorulabilir. Ardından, kendi toplumlarında geleneksel düğün törenlerinin ne şekilde yapıldığı hakkında konuşmaları ya da yazmaları istenebilir. Bu durum, öğrencilerin diğer kültürleri tanımalarına da imkân verecektir.

Yemek Kültürü

Kültürel yapının somut göstergelerinden olan “yemek kültürü”, Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki bütün toylarda tasvir edilmekte, toplumsal yaşamda önemli bir yer tutmaktadır. Yemek düzeni, yapısı, toplumun yemekle ilgili inanışları, sosyal ve kültürel değerleri, kodları yemek ortamlarında aktarılmaktadır. Nebi Özdemir’in belirttiği gibi yemek sofraları, kültürel ya da yerel kimliğin aktarılması, öğretilmesi, kabul edilmesi, açıklanması, pekiştirilmesi, sürdürülmesi ve tanıtılması adına önemli işlevlere sahiptir (Özdemir, 2005: 177). Eserin mukaddime bölümünde yer alan “... *oğul atadan görmeyince sufra çekmez*” (Ergin, 2011: 74) ifadesi sofranın, kültürel ve bireysel farklılığın ortaya konulduğu bir mekân olmasına ve bu kültürünün nesiller arası aktarımına vurgu yapmaktadır.

Dede Korkut Kitabı’nda yemek; toplumsal değerlerin ve kabullerin bir simgesi olduğu gibi devletin huzurunun, refahının da göstergesidir (Çetinkaya, 2015: 91). Öyle ki “*Hanlar hanı Han Bayındır yılda bir kerre toy idüp Oğuz biglerin konuklar-idi*” (Ergin, 2011: 77). Bu toylarda hanlar ve beyler, *attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırma*

şeklinde hayvanların erkek olanını kesmektedir. Yeme içmenin bol olduğu bu toylarda, *tepe gibi et yığıp, göl gibi kımız sağdırmak* söz konusudur. Ulaş oğlu Kazan Bey'in toyunda ayrıntılı olarak anlatılan yeme içme sahnelerinde şarap ve kımız da içildiği belirtilmektedir. Öyle ki *“Tokuz yirde badyalar kurulmuş-idi. Altun ayak surâhiler dizilmiş-idi... kâfir kızları al şarabı altun ayağ-ile kalın Oğuz biglerine gezdürürler-idi”* (Ergin, 2011: 154).

Eserde, bireyin kendini ispatlama ve topluma kabul sürecinde onu kutlamanın bir vesilesi olan yeme içme sahneleri aynı zamanda bir araya gelme, derdini paylaşma, fikir alış verişinde bulunma, toplumsal normları dile getirme bakımından işlevseldir. Pay Püre Bey, Bayındır Han'ın sohbetine geldiğinde oğlu olmadığı için ağladığını söyler. Bunun üzerine *“Kalın Oğuz bigleri yüz göge tutdılar, el kaldurup du'â eylediler. Allah Ta'âla sana bir oğul virsün didiler”* (Ergin, 2011: 117). Yine Dirse Han, çocuk sahibi olmadığı için Bayındır Han'ın toyunda düşürüldüğü durumu eşiyle paylaştıktan sonra eşinin tavsiyesini dinlemiş ve açları doyurmanın yanı sıra çıplakları giydirmiş, borçluyu borcundan kurtarmıştır (Ergin, 2011: 81).

Dede Korkut Kitabı'ndaki yemek sahneleri aynı zamanda Türklerde oturma düzeni, yönetim sistemi ve statü hakkında bilgi vermesi bakımından da işlevseldir. Bayındır Han'ın sohbetine gelen Oğuz büyükleri rastgele yerlere oturmamaktadırlar. *“Bayındır Hanun karşusunda Kara Göne oğlu Kara Budak yay tayanup turmuş-idi, sağ yanında Kazan oğlu Uruz turmuş-idi, sol yanında Kazılık Koca oğlu Big Yigenek turmuş-idi”* (Ergin, 2011: 116). Kara Göne oğlu Kara Budak, Salur Kazan'ın damadıdır; Uruz, Bayındır Han'ın torunu, Salur Kazan'ın oğludur; Kazılık Koca, Han'ın veziridir. Tasvirden de anlaşılacağı üzere sağ taraf, daha önemlidir (Ögel, 2001: 539).

Dede Korkut Kitabı'nda yemek kültürü bağlamında yer verilen sembollerin ayrıntılı olarak yorumlanması, anlamlandırılması uzmanlık gerektireceğinden Türkçe sınıfındaki konuşma uygulamalarında öğretmenler, bunları çözümlemeye zaman ayıramayacaktır. Bununla birlikte; Türkçe sınıflarında -özellikle ileri kurlarda- TRT Çocuk Kanalı'nın yayınladığı çizgi film serisinden ilgili bölümleri keserek, Türklerde yemek kültürüne dair bir fikir vermek mümkündür. Ardından öğrencilere kendi kültürlerine ait yazılı eserlerde yemek kültürüne dair ne gibi unsurların dikkat çektiği sorulur. Kendi kültürlerinde ve günlük hayatlarında yemeğin, sofranın ne anlama geldiği, sofrada belli bir oturma düzeni olup olmadığı hakkında konuşmaları istenebilir.

Türk yemek kültürünü tanıtmak ve dil öğretimi için uygulama yapmak amacını taşıyan dersin, eserde, şölen ve toyların en önemli et yemeklerinden olan yahni ve kırmızı et üzerine devam etmesi öğrencilerin ilgisini çekecektir. Türkçe öğretmeni, öğrencilere Türkiye'nin farklı bölgelerinde ana malzemesi et olarak yapılan yemekleri tanıtmak amacıyla, kısa bir yemek programı izletebilir. Ardından, sınıftaki farklı ülkelerden gelmiş öğrenciler, kendi ülkelerindeki et yemekleriyle Türk yemeklerini karşılaştırabilirler. Bu konuda öğrencilere bir ev ödevi de verilebilir. Kendi toplumlarında, yemeğin mutlaka yenildiği bir sosyal ortam tespit ederek, bu ortamın özellikleri, davetlileri, varsa özel anlamda belirlenmiş tarihleri, sohbet konuları, yeme içme unsurları gibi konularda bilgi veren bir video ya da görseli sınıfta paylaşmaları ve bunun üzerine konuşmaları istenebilir.

Sosyal Değerler

Dede Korkut Kitabı, mukaddime bölümü ve on iki boyuyla Oğuz kavminin geçmişteki değerlerini açıklayan ve bu bağlamda örnek insan tipinin özelliklerini sunan bir

eserdir. Oğuz toplum hayatındaki değerler ve normlar sistemini ya da toplum hayatının işleyiş kurallarını sezdirme, öğretme ve örnek olaylarla anlatma açısından Türkçe eğitimi için de büyük bir önem taşımaktadır. Eserde yer alan adil olma, aile birliğine önem verme, barış, çalışkanlık, dayanışma, sevgi, saygı, hoşgörü gibi değerlerin hikâyeler içerisinde geçme sıklığı ve bu değerlerin grafik dağılımı yapılmıştır (Özbay; Karakuş Tayşi, 2011: 26-29). Grafiğe göre, eserde en fazla “saygı” değerini yansıtan örnekler yer almaktadır. Ardından sevgi, sorumluluk, dayanışma ve vatan sevgisi gelmektedir.

Eserde Dede Korkut, hikâyenin asıl kahramanı olmamasına rağmen akıl danışılan, sözüne itibar edilen kişidir. Oğuz kavminin zor anında yanında olması, müşkülünü çözmesi, çocuklarına ad vermesi, Oğuz boylarını yönlendirmesi kendisine duyulan saygının bir göstergesidir. Ozan rolüyle hikâyelerde anlatılan mücadelelerin sonunda sahneye çıkıp boy boylayıp soy soylaması ve yöm vermesi ile Dede Korkut, “saygı” değerinin öğretilmesinde somut bir örnek olacaktır. Yine Dirse Han, Bayındır Han’ın toyunda, çocuğu olmadığı için altına kara keçe serilip, önüne kara koyun yahnisinden getirilmesini, kara otağa oturtulmasını ve toplumun karşısında düşürüldüğü durumu eşine anlattıktan sonra “*Senden-midür benden-midür, Tanrı Ta’âla bize bir batman oğul virmez nedendür*” (Ergin, 2011: 80) diye sormaktadır. Bu durum, Türk toplumunda aile içinde kadına ve eşe gösterilen saygının güzel bir örneğidir.

Dirse Han, kırk yiğidinin sözüne inanıp oğlunu vursa da, kendisi kâfirlere esir olduğunda Buğaç, “... *anasının sözün sımadı*” (Ergin, 2011: 91). Kırk yiğidini yanına alarak babasının ardından giden ve onu kâfir elinden kurtaran Buğaç, yerine getirdiği işlevlerin önemi nedeniyle Türk toplumunun aile kavramına verdiği önemi ve anne sözüne gösterdiği saygıyı gözler önüne sermektedir. Yine Beyrek, Banu Çiçek ile evlenmek istediğini babasına söylediğinde, babası, kızın kardeşi Delü Karçar’dan bahseder. Bu durum karşısında, Pay Püre Big, “*Oğul Kalın Oğuz biglerini odamuza ohıyalum, niçe maslahat görürler-ise ana göre iş idelüm*” (Ergin, 2011: 124) diyerek Oğuz beylerinin düşüncelerine duyulan saygıyı ifade etmektedir.

Türk toplumuna ait söz konusu sosyal değerler, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılmak için oldukça yararlı malzemeler olmakla birlikte bu konudaki uygun ifadeleri tespit etmek, orijinal metne bağlı kalarak sadeleştirmek ve hikâyenin kurgusu bağlamında anlatmak, öğretmenleri bekleyen önemli bir sorundur. Dolayısıyla bu örnekler, mevcut yapılarıyla, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanmak için uygun olmayabilirler. Bu noktada, eserden seçilecek olan hikâyeler üzerinde, halkbilimi alanında uzman kişilerle yabancılara Türkçe öğretimiyle görevli uzmanların birlikte çalışmaları faydalı olacaktır. Böylece hikâyelerin yapısı ve muhtevası çok fazla bozulmadan günümüz Türkçesine uygun hâle getirilerek, sınıfta, öğrencilere Türk toplumunda “neyin doğru, neyin yanlış, neyin iyi, neyin kötü, neyin güzel, neyin çirkin, neyin adil olduğu konusunda” (Güven, 1999: 163) bilgi verilebilir.

Sonuç

Dede Korkut Hikâyeleri, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ve kültür aktarımı sürecinde zengin bir kaynak olmakla birlikte, metinlerin orijinal hâllerıyla kullanılmaları, öğretmenlerin amaçlarına ulaşmaları noktasında yeterli değildir. Bu alanda metin ve bağlam merkezli çalışma yapanların halk bilimi uzmanlarıyla işbirliği yapmaları, derslerde işlenmesi uygun görülen metinlerin düzenlenerek işleniş hakkında yol haritasının çizilmesi, eserin

ders malzemesi olarak kullanılmasına ve bu bağlamda yeni öğretim yöntemlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Türk halk kültürünün yabancılara Türkçe öğretimi sınıfına taşınması aynı zamanda öğrencilerin kendi toplumlarına ait kültürel değerleriyle karşılaştırma yapmalarına ve bu konuda konuşmalarına imkân sağlayacağı için derslerin verimli geçmesi mümkün olacaktır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin görüntülü ortama aktarılması, söz konusu değerlerin somutlaştırılması anlamına geldiği için bu görüntülerden Türkçe sınıflarındaki Türkçe öğretimi ve kültür aktarımı noktasında yararlanmak faydalı olacaktır. Bu konuda, toplamda on üç dakikalık bölümlerden oluşan ve elli iki bölümü bulunan Dede Korkut Hikâyeleri çizgi filmi, 2014-2015 yılları arasında TRT Çocuk kanalında yayımlanmıştır. TRT'nin ve Mavi Rüya Film Prodüksiyon'un ortak çalışması olan bu çizgi filmde, Mavi Rüya Film Prodüksiyon, Dede Korkut anlatılarını ele alıp güncellemiş, bölümlerle kitaptaki anlatıları karşılaştırarak yorumlamıştır (Başpınar, 2018: 77-78). Başlangıçta hafta sonu iki gün şeklinde yayınlanan ancak bugün gösterimde olmayan bu çizgi filmin alt yapısının sağlamlaştırılması, hem Türkçe öğretimi çalışmalarının zenginleşmesine hem de 5-12 yaş dönemindeki çocukların eğitime katkı sağlayacaktır. Bu noktada, Dede Korkut Hikâyeleri'nin çizgi film metinleri oluşturulurken, eserin doğru bir şekilde aktarılabilmesi için halk bilimi uzmanlarına, yabancılara Türkçe öğretiminin bir parçası olarak değerlendirilmesi için bu işi yapan uzman öğreticilere, doğru yaş grubuna hitap edebilmesi için pedagoğlara danışılması gerekmektedir. Bu şekilde senaryolaştırılan metinlerin çizgi film sektöründe uzun ömürlü olabilmeleri adına devlet, çizgi film stüdyolarını ve buralarda çalışacak olan çizgi film ve karikatür sanatçılarına desteklemeli, teknik ve maddi açıdan yardımcı olmalıdır. Ancak bu şekilde Dede Korkut çizgi film serisi, yabancı kaynaklı çizgi filmlere yenik düşmekten kurtulabilir.

Kaynakça

_____. Türkçe Sözlük. Onuncu Baskıdan Yapılan Tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Aça, Mehmet. "Halkbilimi Araştırmalarının Kaynakları." Halk Bilimi El Kitabı. Ed. Mustafa Aça: Motif Vakfı Yayınları, 2017. 132-49.

Bascom, William, Russel. "Four Functions of Folklore." Journal of American Folklore 67. Ekim-Aralık (1954): 333-49.

Başpınar, Eda. Kültürün Yeniden Üretimi Bağlamında Halk Edebiyatı Metinlerinin Kullanımı: Dede Korkut Çizgi Film Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Çatal, Şirin. İlköğretim Türkçe Derslerinde Dede Korkut Hikâyelerinin Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Çetinkaya, Gülnaz. "Dede Korkut Hikâyeleri'nde Kültürel Belleğin Söylem Haritası Olarak Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Sembolleri." Milli Folklor 107. 27 (2015): 83-96.

Duymaz, Ali. "Dede Korkut Kitabı'nda Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri." Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri (19-21 Ekim 1999, Ankara). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000. 109-22.

- Duymaz, Ali. “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut’a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli”. Karadeniz Araştırmaları 5. (2005): 37-60.
- Ekici, Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2004.
- Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Gökyay, Orhan, Şaik. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Gözyayın, Nevzat. “Türk Dilini (Yabancılar) Nasıl Öğretiyoruz?”. Türk Dili 731. CIII (2012): 55-64.
- Güven, Sami. Toplumbilim. Bursa: Ezgi Kitabevi, 1999.
- Grinko, Ye. N. “Kültürdilbilim: Özü ve Yöntemi”. Kültürdilbilim Temel Kavramlar ve Sorunlar. Çev. C. Paşalıoğlu. Ed. Olena Kozan. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları, 2014. 11-15.
- İnan, Abdülkadir. Makaleler Ve İncelemeler I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998. 173-90.
- Kozan. Olena. Rus ve Türk Gazetelerindeki Haber Başlıklarının Kültürdilbilimsel Çözümlemesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.
- Özbay, Murat ve Esra Karakuş Tayşi. “Dede Korkut Hikâyelerinin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi.”. Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi 1. 1 (2011): 21-31.
- Özdemir, Cihan. “Dil-Kültür İlişkisi: Folklor Ürünlerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yeri ve İşlevi.” Milli Folklor 97. 25 (2013): 157-66.
- Özdemir, Nebi. Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Sakaoğlu, Saim. Dede Korkut Kitabı İncelemeler- Derlemeler-Aktarmalar. Konya: Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 1998.
- Tezcan, Semih, ve Hendrik Boeschoten. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

DİLBİLGİSELLEŞME VE İKİNCİL EDAT KAVRAMI

Arş. Gör. Dr. Meltem CAN
Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye
mcan@nku.edu.tr

1. Dilbilgiselleşme

Dilbilgiselleşme bağımsız, sözcüksel bir birimin zaman içerisinde çeşitli kullanım özelliklerine bağlı olarak bağımsızlığını kaybetmesini, bağımlı bir dil birimin ise daha çok bağımlı bir birime dönüşmesini inceleyen kademeli bir süreçtir. Bu sürecin terim ve kuram olarak ortaya çıkışı 20. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Ancak kuramın kavramsal alt zemini bu tarihten çok daha eskilere dayanır. Yirminci yüzyıldan önce fikirleriyle kuramın kavramsal alt yapısını hazırlayan özellikle üç filozof ve aynı zamanda dilbilimci dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Fransız filozof Condillac'tır. Condillac on sekizinci yüzyılın ortalarında dilbilgisel yapıların sözcüklerden, eklerin bağımsız birimlerden ortaya çıktığından söz etmiştir. Bunlara örnek olarak kişi eklerinin ve zaman ifadelerinin oluşumunu göstererek kişi eklerinin zamirlerden, zaman ifadelerinin ise ilgili zarf fiillerden türediğini belirtmiştir. On dokuzuncu yüzyılın başında dilbilimciler ağırlıklı olarak çekimli yapıların kaynağının ne olabileceği konusuna odaklanmıştır. Bu dönemde özellikle Bopp ve Humboldt'un görüşlerinin etkisiyle çekimli yapıların bağımsız sözcüklerin ve edat gibi gramatikal yapıların "bitişmesinden" (*agglutination*) ortaya çıktığı kabul edilmiştir (Haspelmath, Why 1047).

Daha sonra Alman tipolojist Wilhelm von Humboldt insan dilinin dilbilgisel yapısını sadece somut düşüncelerin evrilmesiyle ortaya çıkan, birbirini takip eden söylem-merkezli (pragmatik), sözdizim, klitikleşme ve birleşme olmak üzere dört süreç neticesinde meydana geldiğini tasarlamıştır. Bir diğer önemli isim George von der Gabelentz ise on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru dilde yeni yapıların ortaya çıkmasını insanların söyleyiş kolaylığı ve farklı olma eğilimlerinin sonucunda oluştuğunu belirtmiş, bu değişimin doğrusal bir çizgi gibi değil basitten karmaşığa doğru ilerleyen, kendini tekrar eden dairesel bir süreç neticesinde meydana geldiğini söylemiştir.

Ana hatlarıyla kavramsal alt yapısı bu şekilde oluşan dilbilgiselleşme yirminci yüzyılın başından itibaren kendi adı, kavramsal özellikleriyle birlikte araştırma konusu ve yöntemi olmuştur. Dilbilgiselleşmeyi terim olarak ilk kez kullanan (*grammaticalization*), dilbilgiselleşmenin kuramsal özelliklerini ve sınırlarını ilk kez çizen 1912 yılında Fransız dilbilimci Antoine Meillet'tir. Aynı zamanda Saussure'ün de öğrencisi olan Meillet, yeni dilbilgisel yapıların etkili olmak ve kullanım etkenleriyle "analoji" ve "dilbilgiselleşme" olmak üzere iki süreç kanalıyla ortaya çıktığını belirtmiştir. Meillet çalışmasında bu iki süreci birbirinden ayrı değerlendirerek, analogiyle dilbilgiselleşmenin nasıl birbirlerinden farklı olduklarının altını çizmiştir. Buna göre analogi yoluyla dilde yeni yapılardan ziyade zaten var olan yapılara benzer yapılar oluşur. Dilbilgiselleşme yoluyla ise bir yapının evrimleşmesiyle yeni yapılar oluşur. Bu nedenle analogi dil sistemini etkilemezken dilbilgiselleşme dil sisteminde yeniliklerin ve değişimlerin oluşmasına neden olur. Meillet'in bu tespitleri hem döneminde hem de günümüzde oldukça önemli ve hala geçerliliğini koruyan tespitlerdir. Dilbilgiselleşme için sonraki önemli isim, dilbilgiselleşmenin bugün geleneksel tanımını yapmamızı sağlayan Jery Kurylowicz'dir. Kurylowicz 1965 yılında dilbilgiselleşmeyi şöyle tanımlamıştır: Dilbilgiselleşme, ya sözcüksel birimlerden ya daha az

dilbilgisel yapılardan ya da yapım kategorisinden gelişen biçimbirimlerden oluşur. Başka bir deyişle dilbilgiselleşme sözcüksel yapıdan dilbilgisel yapıya, az dilbilgiselden çok dilbilgisel yapıya ve yapım kategorisinden çekim kategorine doğru gerçekleşen bir gelişimdir (52). Bu tarihten sonraki çalışmalarda hem kuramın kavramsal boyutu hem de içeriği ve sınırlarıyla ilgili yeni bir döneme girildiği görülmektedir. Buna göre Givón 1979 yılında dilbilgiselleşmenin sözdizimde değil çok daha önce, söylemden itibaren başlayarak sözdizimine doğru ilerlediğini tespit etmiştir (79).

Modern anlamda dilbilgiselleşmeyi inceleyen ve yöntemsel açıdan ilk kez ele alan Lehmann olmuştur. Lehmann *Thoughts on Grammaticalization* adlı çalışmasında dilbilgiselleşmeyi temel olarak üç değişkene göre ilk kez biçim-sözdizimsel olarak değerlendirmiştir (2002). Daha sonra Heine ve Reh dilbilgiselleşmeye yine biçim-sözdizimsel olarak yaklaşmış dilbilgiselleşmeyi dili değiştiren bir iç mekanizma olarak görmüştür. Heine, Claudi ve Hünnmeyer ise dilbilgiselleşmenin biçim-sözdizimsel boyutundan ziyade süreci pragmatik ve bilişsel etkenler üzerinden değerlendirmiştir. Buna göre araştırmacılar için metafor olgusu çok önemlidir. Dildeki soyut birimler metafor yardımıyla somutlaştırılmakta ve böylece yeni yapılar ortaya çıkmaktadır. Sürece anlamsal açıdan yaklaşan bir diğer isim Hopper ve Traugott'tur. Araştırmacılar özellikle dilbilgiselleşmenin anlamsal/pragmatik boyutu üzerinde durmuş, Meillet'ten itibaren tartışılan anlam kayıplarının sürecin ilk mi yoksa son aşamasına doğru mu gerçekleştiğini tartıştıkları çalışmalarında sürecin ilk aşamalarında anlam kayıplarından ziyade anlam genişleme ve genelleşmelerin gerçekleştiğini, kayıpların ise son aşamaya doğru yaşandığı sonucuna varmışlardır (2003).

1.1. Dilbilgiselleşme Kavram Alanı ve Özellikleri

Dile ait yapıların hangi yollardan geçerek ne tür etkileşimler ve değişimler sonucu nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışan dilbilgiselleşmenin kavramsal alanı ilk çalışmalardan itibaren sürekli genişlemektedir. Buna göre dilbilgiselleşme önceleri yalnızca dilin art zamanlı bakış açısına göre değerlendirilmiştir. Aynı şekilde yine sadece sözcüksel yapılardan dilbilgisel yapılara doğru gerçekleşen bir değişimden söz edilmiştir. Ancak konu üzerinde çalışmalar yoğunlaşarak arttıkça kavramsal zemini oluşturan bu durumların dilbilgiselleşmenin sadece belli boyutlarını gösterdiği anlaşılmış, dilbilgiselleşmenin sadece art zamanlı değişimleri değil benzer biçimde eş zamanlı değişiklikleri açıklayan ve sadece sözcükselden dilbilgiselliğe doğru değil dilbilgiselden daha çok dilbilgisel yapılara doğru gerçekleşen bir değişim mekanizması olduğu tespit edilmiştir. Konuyla ilgili Alman dilbilimci Heine, bir yapının tarihsel değişimini çoğu zaman ayrıntılarıyla incelemenin pek mümkün olmayabileceğini, bu durumda araştırmacıya yardım edecek şeyin yapının eş zamanlı bağlamlarda kullanım şekilleri olduğunu belirterek dilbilgiselleşmede eş zamanlı yaklaşımın ne derece önemli olduğunu açıklamaktadır (On the Role of Context 83). Lehman ise sürece sadece art zamanlı bakış açısıyla yaklaşan araştırmaların yanlışlığı üzerinde durur ve dilde sadece eş zamanlı veya art zamanlı bir olgudan ziyade eş zamanla art zamanın aynı dil birimin iki farklı yönünü belirttiğini bu nedenle dilbilgiselleşmenin art zamanlı değişimleri eş zamanlı değişikliklere başvurarak açıkladığını vurgular. Yazar, eğer dilbilgiselleşme eş zamanlı varyantları içermemiş olsaydı art zamanlı değişimlerin bu durumda asla olamayacağını altını çizmektedir (Theory and Method 153).

Yirminci yüzyıl öncesi çalışmalarda dil yapıların kökeni sadece sözcüksel yapılarda aranırken Meillet'ten itibaren ise dilbilgisel yapıların da başka dilbilgisel yapıların kaynağı

olabileceği anlaşılmıştır. Meillet 1912 yılında ilk kez sürecin bağımsız olarak terim ve kavramsal alanını çizdiği çalışmasında dilbilgiselleşme alanının cümlelerin sözcük dizilimlerine kadar genişletebileceğini belirtmiştir. Latince örneklerle açıklamaya çalıştığı sözcük dizilim kuralları dilbilgiselleşmeyle ilgili olmasa da burada önemli olan nokta Meillet'in daha bu ilk makalesinde dilbilgiselleşmeyi sadece bağımsız sözcüklerden gelişen dilbilgisel yapılarla sınırlandırmamış olmasıdır. Daha sonra Kurylowicz ile dilbilgiselleşmenin tanımı artık yalnızca sözcüksel birimlerden gelişen dilbilgisel yapıların oluşumu olarak değil aynı zamanda dilbilgisel birimlerden daha çok dilbilgisel birimlerin oluşumu olarak değerlendirilmiştir. Buna göre Lehmann dilbilgiselleşmeyi sözcüklerin gramer yapılarına, gramer yapıların ise daha çok gramerleşmiş yapılara dönüşüm süreci olarak tanımlar (Thoughts 303). Heine ve Reh ise dil yapıların anlamsal karmaşıklığını, pragmatik önemini sözdizimsel özgürlüğünü ve fonetik yapısını kaybettiği evrimsel bir süreç şeklinde açıklar (Grammaticalization 15).

Dilbilgiselleşmenin kavram alanını genişleten bir diğer gelişme önceleri sürecin sözdiziminde başladığı düşünülüyorken Givón'la birlikte sürecin aslında çok daha önce, sözdizimine girmeden söylem yapıda başladığı belirlenmiştir. Givón'un ilk kez açıkça dile getirdiği bu gelişim Givón tarafından şu şekilde şemalandırılmıştır: söylem → sözdizim → biçimbirim → biçimsesbirim → sıfır (79).

Herhangi bir dil yapısının dilbilgiselleşme sonucunda ortaya çıktığı ya da dilbilgiselleşme sürecinde olup olmadığı belirlenirken bu yapının birtakım özellikler göstermesi gerekmektedir. Başka bir deyişle bir yapının dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediğini tespit etmede temel olarak iki değişimin gerçekleşip gerçekleşmediğine bakılmalıdır. Bunlardan ilki yapının özerkliği, bağımsızlık derecesidir. Eğer yapı bu süreçte hem söylem hem de sözdiziminde fonetik ve anlamsal özelliklerinde kayıplar yaşamaya başlamış, kullanımda seçim özgürlüğü ortadan kalkmış ve tek başına hareket etme serbestliğini kaybetmeye başlamışsa bu o yapının dilbilgiselleşme sürecinde olduğunu göstermektedir. Bir diğer temel değişim ise yapının dil sisteminin sınırlıklarına maruz kalmasıdır. Buna göre özerkliğini kaybetmiş yapı, bir ya da birden çok yapıya bağımlı olmaya başlamakta, artık yanındaki yapı veya yapılarla işlevini sürdürmekte ve anlam ifade etmektedir (Lehmann, Theory 158).

Dilbilgiselleşmenin bir başka iki temel özelliği dilbilgiselleşmeyi başlı başına bir kuram olarak değerlendirmeyi sağlayan ve diğer dil değişimlerinden ayıran özelliklerdir. Bunlardan ilki sürecin birden bire değil mutlaka aşama aşama gerçekleşmesidir. Bu aşamalılık sürecin aynı zamanda devam eden, kesintiye uğramayan bir süreç olduğunu gösterir. Dilbilgiselleşmenin aşamalı bir süreç olması yapının büyük değişimleri aniden yaşamadığını aksine kendi içinde her bir küçük sürekli değişimin yapıyı bu büyük değişime hazırladığı görülmektedir. Bu nedenle dilbilgiselleşme yapının kendi içinde ve diğer yapılar arasındaki dil ilişkileri sonucunda oluşur. Aniden, rastlantısal olaylar sonucunda değil, kademe kademe, yavaş yavaş gerçekleşir. Bu aşamalılık bir dil yapısının bir başka yapıya değişim sürecinde gözlemlenebilsin ya da gözlemlenemesin mutlaka ara süreçlerin yaşanması gerektiğini göstermektedir. Ancak diğer dil değişimlerinden olan örneksemede böyle bir aşamalılık görülmez. Aynı şekilde ses değişimleri, göçüşmeler devam eden, sürekli değişimler değildir.

Dilbilgiselleşmeyi başka dil değişimlerinden ayıran bir diğer temel özelliği dilbilgiselleşme sürecinin soldan sağa doğru gerçekleşen tek yönlü bir süreç olmasıdır. Başka bir deyişle dilbilgiselleşmede birim bağımsızlıktan bağımlılığa, az dilbilgiselden çok

dilbilgiselliğe doğru bir yol izlemektedir. Bu yolda birim “ideal” tasarlanan bir süreçte ses ve biçim özelliklerinden kayıplar vermeye, anlam alanında soyutlaşmalar yaşamaya ve yanındaki birim ya da birimlere bağlanmaya başlar. Aslında sürecin tek yönlülüğü ilk çalışmalardan itibaren dil yapılarının kaynaklarının ne olabileceği sorusu ve buna göre yapılan açıklamalarda görülse de bu tek yönlülük açıkça dile getirilmemiş, tersi yönde bir değişimin olup olmayacağı sorusu hiç sorulmamış, ayırt edici bir özellik olarak değerlendirilmemiştir. Buna göre ilk olarak dilbilgisel yapıların kaynağının sözcüksel yapılar olduğu tespit edilmiş, sözcük > biçimbirim gelişimi tasarlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise bu gelişim şemasının önünde ve arkasında yine farklı aşamaların olması gerektiği sonucuna varılarak, sözdizim > biçimbirim > sesbirim; söylem > sözdizim > biçimbirim > sesbirim > sıfır olmak üzere genişletilmiştir. Görüldüğü üzere gelişim hep soldan sağa doğrudur. Belki de o dönemki dilbilimciler tek yönlülüğün oldukça açık olmasından dolayı bu durumları belirtme ihtiyacı bile hissetmemiştir. Dilbilgiselleşmenin tek yönlülüğü ilk kez 1970’lerde araştırmacılar tarafından ayırt edici ve dilbilgiselleşmeyi tanımlayan bir özellik olarak söz edilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda Givón ’un seri fiillerin ön çekim edatlarına değişimini tartıştığı çalışması tek yönlülüğe ilk kez açıkça değinen çalışmadır (Haspelmath, Why 1047). Tek yönlülüğü ilk kez terim olarak ifade eden ise Lehmann’dır. Yazar, tersi yönde gelişimlerin olamayacağını belirtmek için *degrammaticalization* terimini kullanmıştır (Thoughts 14-17). Ancak daha sonra bu terim diğer dilbilimcilerin bu çeşit değişimlerin gerçekten olup olmayacağına bakması ve istisna örneklerin ortaya çıkmasıyla literatürde yer etmiştir (Haspelmath, On Directionality 22). Tek yönlülük yine sadece dilbilgiselleşmede görülen bir özelliktir. Diğer dil değişimlerine bakıldığında örnekseme (analogy), tekrar çözümleme (reanalysis), yanal değişim (lateral conversion) ve sözcükselleşmede (lexicalization) değişim tek yönlü değil, her iki yönlüdür.

Kuramın tek yönlülüğüne dair yapılan bu tespit ve açıklamalara karşın bazı araştırmacılar bu gelişimin tersi yönde de örneklerin olduğunu, bu nedenle tek yönlülüğün dilbilgiselleşmeyi ayrı bir süreç olarak değerlendirmede yetersiz kaldığını iddia ederler. Karşıt görüşteki bu araştırmacıların tek yönlülüğe ve dilbilgiselleşmeye ilişkin düşünceleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Tek yönlülük her durumda her zaman doğrulanan bir özellik değildir, istisnaları da mevcuttur.
2. Dilbilgiselleşme tek başına bir kuram olma özelliğinde değildir.
3. Tek yönlülük tamamen art zamanlı yalınlanmış (kaynağı sözcüksel birime dayanan) değişimleri belirtir, bu nedenle eş zamanlı değişikliklerle çelişir.
4. Tek yönlülük dilbilgiselleşmeyi tanımlama üzerine kurulmuştur bu yüzden gözlenmiş (deneysel) bir sav değildir.
5. Dilbilgiselleşmeyle ilgili olarak gösterilen değişiklikler yeni, kendine has değildir (Newmeyer, Campell, Janda).

Yapılan bu eleştiriler özellikle Haspelmath (1999; 2004) ve Lehmann (2002; 2004) tarafından tek tek açıklanmış, bu eleştirilerin dilbilgiselleşme ve dilbilgiselleşmenin tek yönlülüğüyle ilgili gerçekleri yansıtmadığı belirtilmiştir. Maddeler özelinde eleştirilere verilen cevaplar şöyledir:

Her dil olayında olduğu gibi dilbilgiselleşmenin tek yönlülüğünün de istisnaları mevcuttur. Ancak bu istisnalar araştırmacıların belirttiği miktarda olmadığı gibi tek

yönlülüğün tersini gösteren örnekler de değildir. Hem Haspelmath hem de Lehmann tarafından bu örneklerin tersi gelişimi yansıtan örnekler olmadığı ispatlanmıştır. İkinci eleştiriye Lehmann ve Haspelmath kısmen katılır. Evet eleştirildiği gibi dilbilgiselleşme tüm soruları açıklayabilen bir kuram değildir. Hatta dilbilgiselleşmeyi bu şekilde idealize eden kuram taraftarlarına bile Lehmann karşı çıkmaktadır. Dil çok yönlü, karmaşık bir olgudur o yüzden hiçbir tek kuram ya da yaklaşım dili bütün olarak değerlendiremez. Hem eş zamanlı hem de art zamanlı değişim aşamalarının süreçleri vardır, bunların bazıları dilbilgiselleşmeye yöneliktir. Eş ve art zamanlı değişimlerde görülen bir diğer önemli etken örneksemedir. Aynı şekilde bir diğer dilbilgisel değişiklik tekrar çözümlemesidir (*reanalysis*). Bu nedenle bütün dil değişimlerini dilbilgiselleşmenin altında toplamak çok da mantıklı değildir. Dilbilgiselleşmenin oluşumunu diğer süreçlerle birlikte gerçekleştirdiğini, fonetik değişiklikler gibi, kabul etmek dilbilgiselleşmenin önemini azaltmaz. Aksine dilbilgiselleşme çalışmaları başarılı olmak istiyorsa dil sisteminde yer alan farklı etkenlerin etkileşimini teorik temelde açıklamalıdır ki böylelikle dilbilime çok daha iyi bir hizmet etmiş olur. Dilbilgiselleşme çalışanlarını bir araya getiren şey onların tek parçalı bir kurama bağlı olmaları değil, tersine dilbilgiselleşmenin anlamsal ve biçim-sözdizimsel değişiklikler açısından oldukça çok parçalı bir süreç olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kuramla ilgili oldukça fazla farklı fikirler ve önermeler mevcuttur ki bazısının dilbilgiselleşmeyle uyumlu bile olmadığı görülmektedir. Bu nedenle de “dilbilgiselleşme kuramı” demek yerine “dilbilgiselleşmenin kuramlaşması” demek daha doğrudur.

Üçüncü eleştiriye bakıldığında her şeyden önce bütün dilbilgisel birimlerin kaynağı tamamen sözcüksel birimlerdir demek tek yönlülüğün kaynaklanan bir durum olmadığı gibi soru zamirleri, göstericiler gibi dil birimlerinin oluşumu tamamen sözcüksel kaynaklarından dilbilgiselleşmeyle gerçekleşmiş değildir, çünkü bu birimler hep dilbilgisel birimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Meillet’ten beri de dilbilgiselleşmenin haricinde örnekseme dilbilgisel birimlerin kaynaklarını açıklamada bir diğer önemli süreçtir. Eğer tüm gramatikal birimlerin kaynağı tamamen sözcükseldir diye bir iddia kabul edilseydi dilbilgiselleşmeyle ilgili hiçbir metodolojik problem de kalmazdı.

Dördüncü eleştiride, tek yönlülük eğer deneysel bir özellik olsaydı bu durumda tersi örneklerin varlığını gözlemlemek de aynı şekilde mümkün olurdu. Bu nedenle tek yönlülük dilbilgiselleşmenin deneysel bir özelliği değil, dilbilgiselleşmeyi tanımlayan, diğer değişimlerden ayıran bir özelliktir ve yine bu nedenle tersi yönde gözlemlenen değişimler dilbilgiselleşmenin tek yönlülüğüne karşıt örnekler değil, başka dil değişimleridir.

Beşinci eleştiri kuramın yeni bir şey söylemediği zaten bilinen ses değişimi, anlamsal kayıplar gibi değişimleri tekrarladığı, bağımsız değil bağımsız alanların etkileşimi sonucu ortaya çıkan ikincil bir süreç olduğu yönündedir. Ancak bu kanının aksine Lehmann, Heine ve Reh, Hopper ve Traugott gibi araştırmacılar fonolojik erozyon, anlamsızlaşma, kategorisizleşme gibi dilbilgiselleşmeyle ilgili oldukça kesin bir değişim listesi ortaya koymuşlardır. Bu ve diğer araştırmacılar dilbilgiselleşmenin özellikle ilginç bir süreç olduğunu belirtmişlerdir. Bu süreç genel olarak tersi değişimin görülmediği bir süreçtir ve ayrıca fonolojik, sözdizimsel ve anlamsal-pragmatik değişikliklerle sıkı bir ilişki halindedir. Kendi içinde küçük değişimleri barındıran üst düzey bir süreçtir ve bu nedenle düşük seviyeli değişimlere indirgenmemelidir. Çünkü dilbilgiselleşmeyle yeni kategoriler ve yapılar oluşmaktadır.

2. İkincil Edat

İkincil edat yapısını ele almadan önce aslında edat yapısının ne olduğu üzerinde kısa da olsa durmak gerekir. Edatlar dilbilgiselleşme süreciyle oluşan dil yapılarındandır. Burada ayrı parantez açarak hangi dil yapılarının dilbilgiselleşmeyle oluştuğuna bakılacak olunursa yapılan çalışmalar sonucunda her dil birimin dilbilgiselleşmeyle oluşmadığı ancak bazı kesin birimlerin dilbilgiselleşme sürecinden geçerek başka birimlere dönüştüğü görülmektedir. Örnek olarak “çörekotu” gibi bir yapının dilbilgiselleşme sürecine girmesi imkansız olmamakla birlikte pek de olası bir durum olarak gözükmemektedir. Bu durumda Traugott ve Heine ancak bazı kısıtlı sözcüklerin ya da dilbilgisel yapıların diğer yapıların kaynağını oluşturduğunu belirtir. Buna göre edatlar durum eklerinin, uzamsal yapılar zaman ve görünüş yapılarının, filler yardımcı fillerin kaynağını oluşturan, dilbilgiselleşme sürecine giren yapılarındandır (Approaches I, 7-8). Fraizyngier ise dilbilgiselleşmenin çok daha geniş bir alanı kapsadığını, dilbilgisinin bütün işlevsel alanlarının değişimi olarak düşünülmesi gerektiğinin altını çizer. Yazara göre bu alanlar, bütün ses bilimsel araçlar, sözcüksel kategoriler ve alt kategoriler, sözcük öbeklerinin tekrarı, ad sınıflandırmalarının sistemi, çekim ve yapım morfolojisi, bağımsız gramatikal morfemlerdir. Hatta bu alanlardan başka tonlama, ünlü uzunlukları, ikizleşme gibi faktörlerin de dilbilgiselleşmeye neden olduğunu düşünmektedir (2008; 2010).

Dilbilgiselleşme sonucunda oluşan edatlar, kaynak olarak isim ya da fiillerin çeşitli kullanım etkenleri ve diğer birimlerle ilişkileri sebebiyle bu isim ya da fiil özelliklerini yavaş yavaş kaybederek yanındaki birime biçimsel olarak çoğu zaman anlamsal olarak ise her zaman bağımlı duruma gelen dil birimleridir. Edatların dilbilgiselleşme sürecinde oluşum aşamaları şu şekildedir:

İsim, fiil > zamir, sıfat, zarf > edat

(büyük kategori) (ara kategori) (küçük kategori)

Yukarıdaki gelişimde en bağımsız yapılardan olan isim veya fiiller önce zamir, sıfat ve zarfın oluşturduğu ara kategori aşamasından geçmekte, daha sonra edat yapısına dilbilgiselleşmektedir. Edatların kaynağı olan isim ya da fiiller birden bire edat yapısına dönüşmezler, belirlenebilir ya da belirlenemesin mutlaka ara aşama ya da aşamalardan geçmek zorundadırlar. Başka bir deyişle dildeki en büyük ve en bağımsız yapılardan gelişen edatlar, kademe kademe yol alarak zamir, sıfat veya zarf kullanımlarına geçmekte, sonra ise edatlaşmaktadır. Buna göre edat yapıları artık bağımsız birim olma özelliklerini kaybederek yanındaki birime bağımlı yapılar haline dönüşür. Ayrıca artık önceki kullanımlarında olduğu gibi hiçbir ek almaz, hiçbir ekle genişlemezler. Ancak burada önemli olan ve unutulmaması gereken durumdata dönüşen yapıların önceki kullanımlarının dil sisteminde artık var olmayacağı anlamına gelmediğidir. Birim edata dönüşmekle birlikte bir önceki aşaması olan sıfat, zarf veya zamir kullanımları devam edebilir ya da etmeyebilir, buna dil sistemi karar vermektedir. Örnek olarak şu cümleleri verebiliriz:

- Başkalarına bu konuyu anlatma.
- İş yapacak başka kimse kalmadı.
- Problemi başka türlü çözemezdim.
- Senden başka güvenecek kimsem yok.

Yukarıdaki cümlelerde *başka* sözcüğü farklı yapı kullanımlarında görülmektedir. Birinci cümlede zamir, ikinci cümlede sıfat, üçüncü cümlede zarf, son cümlede ise edat

yapılarından. Bu durum *başka* sözcüğünün henüz sadece edat yapısında kullanılma zorunluluğu derecesinde dilbilgiselleşmediğini gösterir. Sözcük edat görevinin yanı sıra önceki kullanımlarını da devam ettirmektedir.

Edatlar yukarıda denildiği gibi yanındaki birime bağımlı ve kendileri de hiçbir ekle genişlemeyen yapılardır. Bu durum edatları diğer dil yapılarından ayıran en temel ve en önemli özellikleridir. Ancak bazı yapılar yanındaki birime bağlandığı halde başka ek ya da eklerle genişlemeye devam etmektedir. Bu durumda böyle yapılara ne deneceği, bu yapıların hangi kategori kısmında değerlendirileceği tüm araştırmacılar arasında karar verilemeyen ve edatların problemlili olan yönüdür (Ergin, Hacıeminoğlu, Korkmaz, Karahan, Ercilasun) Aslında bu yapılar araştırmacılar tarafından genel olarak “batı dillerinin etkisiyle edat olarak değerlendirilen yapılar” ve “edat benzeri yapılar” olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar şu şekildedir: 1. *Batı dillerinin etkisiyle edat olarak değerlendirilen yapılar*: alt, ara, arka, art, baş, dış, hariç, etraf, çevre, iç, karşı, orta, ön, üst, yan. 2. *Edat benzeri yapılar*: hakkında, tarafından, yüzünden, bakımından, namına, esnasında, zarfında, sayesinde, uğruna, yerine. Birinci gruptaki yapılar ilişkisel isimlerden türeyen Batı dillerinde artık edatlaşmış yapılardır. Türk dilinde ise bu yapıların dilbilgisel özellikleri ve dereceleri Batı dillerinden farklıdır. Aynı zamanda bu yapılar Türk dilinde ilişkisel isim olarak yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Bu nedenle bu yapıları Batı dillerindeki özellikleri gibi edat olarak değerlendirmek araştırmacıların şiddetle karşı çıktığı bir durumdur. İkinci gruptakiler ise kullanımları ve özellikleri açısından edat kategorisine yakın sözcükler olarak değerlendirilmektedir. Bu yapıların kullanımlarını şöyle örneklendirebiliriz:

e. Ayşe benim *arkamda* oturuyor.

Ayşe benim *arkamdan* sürekli konuşuyor.

f. Tuzluğu masanın *üstüne* koyar mısın?

Fizik kanunları *üstüne* saatlerce konuşabilir.

g. Senin *yüzünden* okula geç kaldım.

Ali’nin *sayesinde* sınıfı geçtim.

Örneklere genel olarak bakıldığında hepsinin anlam ve dilbilgisel derecelerinin farklı olduğu görülmektedir. A maddesinin her iki cümlesinde de *arka* sözcüğü yanındaki birime bağlanmış ve kendisi de başka ekler almıştır. Ancak her iki *arka* sözcüğü de birbirinden farklıdır. Birinci cümlede sözcük daha somut bir anlam alanını karşılayırken ikinci cümlede soyut bir anlamı karşılar. İlk cümlede sözcük araştırmacılar için tereddütsüz isimken ikinci cümle kullanımı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu durumlar b maddesi örnekleri açısından da benzerdir. Son madde örnekleri için ise durum biraz farklıdır. Çünkü c maddesindeki yapılar zaten soyutlaşmış, dilbilgisel anlam derecesine yaklaşmıştır. Başka bir deyişle araştırmacılara göre “kalıplaşmaya ve edatlaşmaya” başlamışlardır. Ayrıca a ve b maddesindeki Batı dillerinin etkisiyle edat olarak değerlendirildiği düşünülen yapıların ilişkisel isim olarak kullanımları oldukça yaygındır. Bu maddelerdeki birinci örnekler sözcüklerin ilişkisel isim olarak kullanımlarıdır. Yapıların, görülen bu farklılıklarından dolayı hangi kategori altında değerlendirilmeleri gerektiğine karar verilememektedir.

Dilbilgiselleşmenin genel özellikleri ve kavramsal alanından söz edilirken birimlerin bu süreçte oluşumunda tek yönlülüğünün yanı sıra aşama aşama yol almaları bir diğer en önemli ve ayırt edici özellik olarak belirtilmişti. Lehmann, kendisiyle yapılan bir röportajda kademeliliğin önemini şu şekilde açıklar: ... belki de en iyi şekilde bir kere kullanılan bir

birimin kullanımının zaman içerisinde otomatikleşmesi ve rutinleşmesi olarak algılanabilir. Rutinleşme ve otomatikleşme demek ise bu birimin hayatımızda, dil kullanımımızda sıklıkla ve gerekli bir şekilde bulunmasını gerektirir ki biz de bu yapıyı aşama aşama kabulleniriz, birden rutinleştirmeyiz. (Wiedemer 9). Buna göre edat oluşum sürecine bakıldığında, edatlar isim ve fiillerden birden edatlaşmayıp zamir, sıfat veya zarfların oluşturduğu ara kategoriden geçmek zorunda olduğu gibi bu ara kategoriden de birden bire edat kategorisine geçmeyip yine bir ara kategoriye ihtiyaç duymaktadır. Bu ara kategori *ikincil edat* kategorisidir. İkincil edatların dilbilgiselleşme sürecindeki yeri şu şekildedir:

İsim, fiil > zamir, sıfat, zarf > ikincil edat > edat
(büyük kategori) (ara kategori) (ikinci ara kategori) (küçük kategori)

Birinci ara kategoriyle küçük kategori arasında bulunan ikincil edatlar, bu kategoriler arasındaki geçiş özelliklerine sahiptir. Böylelikle edatlaşma sürecinde olan dil birim bir yandan sıfat, zarf ya da zamir özelliklerini sürdürürken bir yandan da edat özelliklerini göstermeye başlar. Buna göre dil birim başka eklerle çekime girmeye devam etmekle birlikte yanındaki birime de bağlanır. Anlam alanı henüz edat derecesinde soyutlaşmadığı gibi daha somut kavram alanlarını karşılamaya devam eder. Dilbilgiselleşme sürecine girmiş diğer bütün dil birimler gibi anlam ve dilbilgisel dereceleri her birimin farklı farklıdır. Aynı zamanda her iki kategori kullanımları dil sisteminde varlığını sürdürür. Hatta kaynak şekilleri olan isim veya fiil kullanımları da bulunabilir. Dilbilgiselliği arttıkça başka kullanım şekilleri de ortadan kalkar (Can 55-56).

Yukarıdaki örnekler bağlamında ikincil edatların özelliklerine bakılacak olunursa her bir yapının dilbilgisel derecesi farklı olmakla birlikte batı dillerinin etkisiyle edat olarak değerlendirilen yapılar ve edat benzeri yapılar şeklinde ele alınan iki ana grubun da dilbilgisel dereceleri oldukça farklıdır. İkinci gruptaki yapılar birinci gruptakiler gibi bir yandan yanındaki birime bağlanıp bir yandan farklı ekler almaya devam etmelerine rağmen bu yapılar daha soyut kavram alanlarını karşılamaları ve artık bu yapıların diğer kategori kullanımları neredeyse yok olmaya başlayarak ikincil edat kullanımları genelleştiğinden dilbilgisel dereceleri çok daha yüksektir. Birinci gruptakiler ise daha somut anlamlara sahiptir. Birinci gruptakilerin kaynak yapıları olan ilişkisel isim kullanımlarının oldukça yaygın olması ve ikincil edat biçimlerinin ikinci gruptakiler kadar genelleşmemesi bu gruptaki yapıların hiçbir şekilde edat olarak değerlendirilmemesi gerektiği kanısına sebebiyet vermektedir. İlişkisel isimlerden türeyerek edatlaşmaya doğru giden bu yapıların Batı dillerinde artık edat (*preposition*) kategorisine değişmesi, Türk dili yapılarını da sanki Batı dillerinin etkisiyle sınıflandırılmaya çalışılıyormuş algısı yine bu yapıların edat ya da benzeri biçimde değerlendirilmemesi gerektiği düşüncesini doğurmaktadır. Bu duruma dil evrensellikleri ve eğilimleri bağlamında bakıldığında birçok dünya dillerinde edatların ilişkisel isimlerin dilbilgiselleşmeleri sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. Türk dilinde ise yine böyle bir eğilim görülmekle birlikte diğer dünya dilleri derecesinde değildir. Türk dilinde bu yapılar henüz edat derecesinde dilbilgiselleşmemiştir. Dilbilgisel dereceleri ikincil edat seviyesinde olmakla birlikte diğer kullanım biçimleri de yaygınlığını sürdürmektedir.

3. Sonuç

Dil değişim süreçlerinden biri olan dilbilgiselleşme, dil birimlerin hem birbirleriyle hem de fiille olan ilişkileri neticesinde yeni yapıların ortaya çıkma sürecidir. Bu ilişkiler ağı onu diğer dil değişim süreçlerinden ayırdığı gibi soldan sağa doğru gerçekleşen tek yönlü değişim seyri ve değişimin birden bire değil aşama aşama gerçekleşmesi onu tanımlayan ve aynı zamanda başlı başına bir süreç olarak ele alınmasını gerektiren en önemli özellikleridir. Dilbilgiselleşmeyle oluşan edat yapıları da sürecin aşama aşama gerçekleştiğini, bir dil yapısının aniden ortaya çıkmadığını mutlaka ara kategorilerden geçerek meydana geldiğini gösteren yapılardır. Bu ara kategorilerden biri de önceki ara kategoriyle edat kategorisi arasında bulunan ve bunlar arasında geçiş özelliklerine sahip olan ikincil edat kategorisidir.

KAYNAKÇA

- Campbell, Lyle. "What's wrong with grammaticalization?" *Language Sciences* 23. (2001): 113-61.
- Can, Meltem. "Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26. (2017): 37-67.
- "Developments of Grammaticalization Theory: Interview with Professor Christian Lehmann". by Marcos Luiz Wiedemer. *Revista Linguística (UFRJ)* 9/2.
- Frajzyngier, Zygmunt. "Grammaticalization, typology, and semantics: Expanding the agenda." Maria Jose Lopez-Couso and Elena Seoane. Ed. In *Rethinking Grammaticalization. New perspectives*. Amsterdam: Benjamins, 2008. 61-102.
- Frajzyngier, Zygmunt. "Grammaticalization of the reference systems." Heine, Bernd and Heiko Narog. Ed. *Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak. 2000.
- Givón, Talmy. *On Understanding Grammar. (Perspectives in Neurolinguistics and Psycholinguistics)*. New York etc.: Academic Press, 1979.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul. 1971.
- Haspelmath, Martin. "Why is Grammaticalization Irreversible?" *Linguistics* 37. (1999): 1043-68.
- Haspelmath, Martin. "On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalization." *Up and Down The Cline – The Nature of Grammaticalization*. Ed. Olga Fischer, Muriel Norde, ve Harry Peridion. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004. 17 – 44.
- Heine, Bernd. "On The Role of Context in Grammaticalization." *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. Ilse Wischer, Gabriele Diewald. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002. 83-101.
- Heine, Bernd, Reh, Mechthild. *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg, H. Buske, 1984.
- Heine, Bernd, Claudi, U. ve Hünemeyer, F. *Grammaticalization A Conceptual Framework*. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.

Hopper, Paul J., ve Traugott, Elizabeth C. Grammaticalization (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Janda, Richard D. "Beyond "Pathways" and "Unidirectionality": On The Discontinuity of Transmission and The Counterability of Grammaticalization." *Language Sciences* 23. (2001): 265-340.

Karahan, Leyla. "Sonra ve Önce' Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu." *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ed. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba. Ankara: Akçağ, 2011. 271- 282.

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK, 2007.

Kurylowicz, Jerzy. "The Evolution of Grammatical Categories." *Diogenes* 51. (1965) :55-71. *Esquisses linguistiques II*. München: W. Fink (International Library of General Linguistics 37) (1975): 38-54.

Lehmann, Christian. *Thoughts on Grammaticalization* (Second, revised edition). *Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt* Nr. 9: Erfurt., 2002.

Lehmann, Christian. "Theory and Method in Grammaticalization". *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*. January: (2004): 152-187.

Newmeyer, Frederick J.ed. *Language Form and Language Function*. Cambridge, M A: MIT Press, Bradford Books, 1998.

Traugott, Elizabeth C., ve Bernd, Heine .ed. *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins. I vols. (Typological Studies in Language 19). 1991.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KOPULATİF FORMLAR

İsa CEYLAN
isaceylan01@gmail.com

Giriş

Günümüz Türk dili çalışmalarında kopula ayrıntılı ve bütüncül bir biçimde ele alınmamaktadır. Genel olarak araştırmacılar “kopula” ifadesi yerine koşaç, bildirme gibi ifadeleri kullanmaktadırlar. Ayrıca kopula ile ilgili yapılan çalışmalarda kopula işaretleyicilerinin hepsi bir arada ele alınmayıp münferit olarak incelenmektedir. Çalışmamızda kopula şekillerini bütüncül şekilde ele alarak kategorize etmeye çalıştık. Belirlemiş olduğumuz örneklerden yola çıkarak kopula şekillerinin biçimsel ve anlamsal işlevlerini ele almaya çalıştık.

Kopula şekillerine geçmeden önce çalışmamızın temel unsurlarından biri olan isim cümlesi ve dolayısıyla cümlelerin ne olduğuna değinmek gerekmektedir. Leyla Karahan Türkçede Söz Dizimi eserinde cümlelerin tanımını şu şekilde yapmıştır: Bir olayı, düşüncüyü, durumu, duyguyu yargı bildirmek suretiyle anlatan kelime ya da kelime gruplarına cümle denir. Bir dilde en küçük anlatım birimi cümle ile karşılanmaktadır. Olaylar, düşünceler, durumlar ve duygular cümle ya da cümlelerden oluşan dil birlikleri ile anlatılmaktadır. (Karahan, 2005: 9) Karahan yine aynı eserinde isim cümlesi ile alakalı şu düşünceleri paylaşır: Yüklemi bir isim veya isim grubu olan cümleler isim cümleleridir. İsim ve isim grupları, “i-“ ek fiili ile görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar. İsim cümlelerinde kip eki taşımayan yüklemeler geçmiş zaman kipindedir. Bu ve diğer bazı kiplerde, anlamı pekiştirmek veya yükleme ihtimal anlamı katmak üzere –Dİr eki de kullanılmaktadır. (Karahan, 2005, 96)

Muharrem Ergin de isim cümlesi konusu hakkında şunları ifade eder: İsim fiili yüklem fiil kısmını, isim unsuru ise yüklem fiil kısmını oluşturmaktadır. İsim fiili bildirme fiili olduğundan isim cümlesinin yüklemi “yüklem ismi” ile bildiriciden meydana geldiği söylenebilir. Yüklem ismi bir kelime veya kelime grubundan meydana gelebilmektedir. Bildirme isim cümlesinin temelini oluşturur ve onun başlıca fonksiyonudur. (Ergin, 2008: 403)

Tahsin Banguoğlu, yüklemi bir isim olan cümleye isim cümlesi dendiğini ifade etmiştir. Konu ile alakalı görüşlerini şu şekilde belirtmektedir: Geçişsiz fiil cümlesinde olduğu gibi isim cümlesinde de yüklem başka bir varlık üzerinde etkisi bulunmadığından dolayı nesnede bulunmamaktadır. Dolayısıyla cümlelerin bir ögesi eksik bulunmaktadır. Buna göre tam yapı bir isim cümlesinde dört üye bulunmaktadır ve bunların doğrudan sırası şu şekilde ifade edilebilir: Kimse, zarflama, isimleme yükleme. (Banguoğlu, 1990: 535)

Günay Karaağaç, “ Türkçenin Dil Bilgisi” adlı eserinde “Yüklemnin türüne göre cümleler” başlığı altında ele almış olduğu isim cümlesini; yüklemi çekimli bir eylem değil, ad ve ad soylu biz söz olan cümle ad cümlesidir şeklinde ifade eder. “İsim cümlesi bir yapma veya olma olayı değil, bir var oluş bildirir. Çünkü taşıdığı tek eylem, var oluş bildiren ana yardımcı eylemdir. İsim cümleleri ancak ana yardımcı eylemle kurulabilen cümle türleridir. İsim cümlelerinde, bir yapma olmadığı için nesne, bir hareket olmadığı için yaklaşma ve uzaklaşma çekimli yer tamlayıcısı ve zaman zarfı dışında zarf bulunmaz. İsim cümlesinde

var oluş bilgisi için yer ve zaman önemli özellikler olduğu için zaman zarfı ve bulunma durumu çekimli yer tamlayıcısı bulunabilir.” der. (Karaağaç, 2012, 521)

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde kopula şekillerinin kullanım ve işlevleri ortaya konulması amaçlanmıştır. Türkiye Türkçesinde kopulatif formların isimlere eklenerek onları yüklemleştirme görevinin yanında hangi işlevlerde kullanıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde kopula yapılarının cümle içerisinde sahip oldukları şekilsel görevlerinin yanında farklı anlamsal görevler üstlendiği de görülmüş olacaktır. Öte yandan bu çalışmada araştırmacılar tarafından genel olarak tek tek ele alınmış olan kopula yapılarının bir arada incelenmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Türk dilinde kopulaya araştırmacılarca bildirme, ek fiil, koşaç gibi farklı isimler verilmektedir. Kopula genel itibariyle isim cümlelerinin oluşmasında ele alınmaktadır. İsim türünden sözcüklerin yüklemleşmesi ve bu sözcüklerin kopula şekilleriyle üstlendikleri anlamlar ifade edilmektedir. Kopula işaretleyicileri hakkında günümüzde münferit birçok çalışma bulunmaktadır. Kopula işaretleyicilerinin görevleri ve işlevleri hakkında günümüz Türk dili araştırmacıları farklı görüşleri savunmaktadırlar.

Bildirme Adı

Türk dili çalışmalarında bazı araştırmacılar kopulaya bildirme adını vermektedirler. Gramerlerde “bildirme” başlığı altında ele alınan kopulanın isimleri yüklemleştirme ve belirtme işlevleri üzerinde sıklıkla durulmaktadır. Bildirme eki olarak ifade edilen “+DIR” eki fiillere ve isimlere gelmek suretiyle cümlede anlamsal ve şekilsel görevler üstlenmektedirler. Söz konusu ek isimlere gelerek onları yüklemleştirme göreviyle Türk dilinin tüm dönemlerinde kullanılagelmıştır. Bildirme eki isimleri yüklemleştirme işlevinin yanında ihtimal, kuvvetlendirme, belirtme gibi işlevlerde de bulunabilmektedir.

Ek-Fiil Adı

Ek-fiil gramerlerimizde cevherî fiil, cevher fiil, isim fiil, ana yardımcı fiil olarak adlandırılan i- fiilidir. Türk dili çalışmalarında farklı adlarla anılan ek fiil Eski Türkçedeki er- “olmak” fiilinin i- fiiline değişmiş biçimidir. İ- fiilinin cümlede tek başına bir anlamı yoktur. Ek-fiiller isim ve isim şekillerini fiil kalıbına sokarak onları fiilleştirme görevini yerine getirmektedirler. Bu şekilde ek-fiiller isim cümlelerini meydana getirirler.

Koşaç Adı

Günümüz Türk dili araştırmalarında kopulaya koşaç adı da verilebilmektedir. Bildirme eki, bildirme koşacı olarak tanımlanmış ve bu ekin cümleye sürelik, kesinlik veya yüksek ihtimal anlamları kattığı ifade edilmektedir. Kimi araştırmacılar da Türkçede +DIR’ın biçiminin koşaç olarak kullanıldığını belirtmektedirler. Bu biçimin cümle içerisindeki isimle yüklemi bağladığı ifade edilmektedir. İki kopula yapısının bir cümlede beraber kullanılmasından meydana gelen yapıya ise “katmerli koşaç” adlandırması yapılmaktadır.

Kopula Kavramı

Kopula, bildirme eki, yardımcı fiil, cevher fiil, cevherî fiil, koşaç gibi adlandırmalar ile anılan bazen ad ve ad soylu sözcüklerin sonuna gelerek bazen de kendi başlarına cümle içerisinde yer almak suretiyle cümleyi sonlandıran ve cümleye bazı anlamsal işlevler yükleyen şekillere verilen genel ad olarak tanımlanabilir. Kopula şekilleri içinde bulundukları cümlelerde biçimsel ve anlamsal olarak önemli görevler üstlenmektedir.

Bu tanımdan hareketle kopula kavramını 7 başlıkta incelemeye çalıştık. Dil bilimi çalışmalarında 4 alt başlıkla tasnif ettikleri kopula kavramını, Türk diline ait farklı kopula yapılarını da dahil ederek yeni bir sınıflandırmaya yapmaya çalıştık.

1.Fiisel(Verbal) Kopula

Fiisel kopula yapısı i- yardımcı eylemi ile kurulan yapıdır. Yardımcı eylem yardımıyla yüklem meydana gelir ve cümleyi sonlandırma göreviyle kullanılır. Cümle sonundaki kopula ifadesi cümlelerin durumu ya da vermek istediği yargıyı ifade etmesini sağlar. i- yardımcı fiili idi, imiş şekilleri ile cümlelerin geçmiş zamanı hakkında bilgi verir.

- Bu sözleri söyleyen adam, bembeyaz dişli, kara yağız bir **gençti**.
- Çok gayretli, çalışkan bir **adamdı**.
- Ümit'i görür görmez bana seslenen ta **kendisiydi**.

2.Parçacık (Particle) Kopula

Parçacık kopula yapısı +Dİr eki ile meydana getirilen yapıdır. Bu ek isimlere gelerek onların yüklem olmasını sağlamaktadır. +Dİr ekinin isimleri yüklemleştirme görevinin yanında kuvvetlendirme, olasılık, bildirme gibi işlevleri de bulunmaktadır. Parçacık kopula yapısında +Dİr eki bazen var, yok, değil gibi diğer kopulatif şekillerle birlikte de kullanılabilmektedir. Bu ek isim cümlelerinin oluşumunda hem şekilsel hem de anlamsal işlevler üstlenmektedir.

- Gemiden en son ayrılan **kaptandır**.
- Fakat daha ziyade yaklaşıncı anladı ki bu gördüğü; **hakikattir**.
- Bu oyunda bizim için herşey **gerçektir**.
- Aşkta her yenilik **tehlikedir**.
- ✓ Dİr kopula işaretleyicisinin işlevlerinden biri de isimlere eklenerek onlara kuvvetlendirme ihtimal gibi anlamlar kazandırmaktır.
- Yarın dersi **vardır**. (Tahmin anlamı)
- Arabası burada, Ali **evdedir**. (Kuvvetli ihtimal)
- Ayşe başarılı ve genç bir **avukattır**. (Bildirme)
- Kemal zeki bir **çocuktur**. (Belirgin hale getirme)
- ✓ Bu kopula işaretleyicisi sadece isim cümlelerinde değil fiil cümlelerinde de kullanılmaktadır. Fiil cümlelerinde yükleme eklenerek onlara ihtimal, kuvvetlendirme gibi anlamlar kazandırır. Metin içerisindeki üstlendiği işleve göre bazen +Dİr eki yapılan eylem hakkında tahmin yapmamıza imkân sağlamaktadır.
- Resmi işlemler için gün içinde buraya **uğrayacaktır**.
- İleride bu yeni psikolojinin zengin ve bambaşka bir terminolojisi **olacaktır**.
- Şuan saat 17:00, o evde yemek **yapmaktadır**.

3.Çekimli (Inflectional) Kopula

Türk dilinde adı yüklemleştirme yollarından biri de şahıs ekleri kullanılarak yapılan biçimdir. Ad, üzerine gelen çekim ekleri ile yüklemleştirilir. Bu yapı çekimli kopula yapısını ifade etmektedir. Çekim ekleri sayesinde cümlede söz konusu olan varlığın durumu hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Şahıs eklerinin ad ile birleşmesiyle söz konusu bu yapı varlığa sahip olma, bir vasfı ifade etme veya kişiyi tanımlama gibi görevlerde kullanılmaktadır.

- Bu durumda ben bir **suçluyum**.
- Gerçekten çok **tuhafsınız**.
- Şimdi ben bu odada bir hasta ile **beraberim**.
- Ben de artık bir **babayım**.

4.Sıfır(Zero) Kopula

Türkçede isim türünden kelimeleri yüklemleştirme yollarından biri de zero (sıfır) kopula yapısıdır. Bu kopula yapısında herhangi bir kopula işaretleyicisi kullanılmamaktadır. Buna göre söz dizgesinin son sözcüğü ne bir fiildir ne de ismin bir işaretleyici ile yüklemleşmiş biçimdir. Kopula işaretleyicisi şekil olarak cümlede yer almamasına rağmen anlam olarak cümlede görev almaktadır. Bu durum Türkçenin zengin dil yapısının bir sonucu olarak ifade edilebilir.

- Ondan bahsedenler: “ İyi adam... Peygamber gibi adam...” derlerdi.
- Tuhaf bir şey, bu akşam.
- Onun ardından ağlayan bir çift göz...

5.Var/Yok

Var kelimesi Türk dilinin tarihsel dönemlerinde bar- şeklinde kullanılıp daha sonraki dönemlerde var şekliyle kullanılmaya başlanmıştır. Yok kelimesi ise yo- fiilinden meydana gelmiş bir kelimedir. Var ve yok kopula biçimleri cümle sonunda yer alarak cümleyi neticelendirme görevinde kullanılmaktadır. Var ve yok kopulaları kullanıldıkları cümle hakkında olumsuz veya olumlu yorum yapma imkânı sağlamaktadır. Kimi durumlarda var ve yok kelimeleri –Dir ile birlikte de kullanılmaktadır. Hem var ve yok kopulaları hem de –Dir kopulası cümle içerisinde anlamsal ve şekilsel işlevleri birlikte üstlenebilmektedir.

- Çok zayıf bir vücudu **var**.
- Yalanım **yok**.
- Başka ihtimal var mı? **Yok**. Madem ki **yok**, uyku da **yok**.
- Fakat çirkinliğin şüphe gibi daha çirkin bir mazereti **var**.

6.Değil

Değil sözcüğü Türk dilinin tarihi dönemlerinden itibaren kullanılan bir olumsuzluk ifadesidir. Tarihi dönemlerde dag ol, tak ol ve tegül şekillerinde kullanılmış ve daha sonraki dönemlerde farklı lehçelerde şekillerde sıkça karşılaşılmıştır. Değil kelimesi olumsuzluğu

bildiren bir kopuladır. Bir adla birleşerek cümlelerin sonuçlandırılmasını sağlar. Ancak değil kopulası cümleye her zaman olumsuz anlam katmayabilir. Türkçede bazı durumlarda şeklen olumsuz biçimlerle olumlu bir anlam verebilmekteyiz. Örneğin, ‘var’ şekli yerine ‘yok değil’ şeklini kullanabilmekteyiz. Bu tercih bize cümlelerin vurgu derecesini artırma şansı vermektedir. Bu kullanım Türkçenin zengin anlam dünyasının bir göstergesidir.

- Bu hesaplamalar yanlış **değil**.
- Bahçedeki güller güzel **değildi**.
- Evet, karısı pek haksız **değildi**.
- Çocuklar! Burası oyun bahçesi **değil**.
- Bakın burası aile içi anlaşmazlıklarını çözme yeri **değil**.

7.Katmerli Kopula

Katmerli kopula yapısında iki kopula işaretleyicisi birlikte kullanılmaktadır. Katmerli kopula, iki kopula ifadesinin birlikte kullanılması sonucu meydana gelen bir kopula biçimidir. “Bu yazılanlar gerçek değildir.” cümlesinde görüldüğü üzere değil ve –DİR kopula işaretleyicileri bir arada kullanılmıştır. Burada değil kopulası durumu olumsuzluk yönüyle ifade ederken –DİR ise belirtme görevi üstlenmektedir. Ayrıca ikisi birlikte cümleyi sonlandırma görevinde bulunmuşlardır.

- İnan ki böyle bir şey imkânsız **değildir**.
- Gelen bakkalın چراغی **değildir**.
- Okuldan döndüğünde üzgün bir hali **vardı**.
- Küçük kıza uygun elbise burada **yoktur**.
- Sabahtan beri içimde tuhaf bir sıkıntı **vardı**.

SONUÇ

Türk dilinde isim ve fiil cümlesi olmak üzere iki çeşit cümle türü bulunmaktadır. Bu iki cümle çeşidinin hangisinin asli cümle türü olduğu konusunda araştırmacılar arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Türk dilinin tüm dönemlerinde isim cümleleri meydana getirilirken değişik yapılar kullanıla gelmiştir. Bu yapılar cümlede fiilin olmadığı durumlarda isim üzerine gelerek onu yükleme görevinde bulunmaktadırlar. İşte bu yapıları çalışmamızda kopula işaretleyicileri olarak ele almaya çalıştık. Bu yapılar arasında en önemlilerinden biri i- (< er-) fiilidir. Türk dilinin tarihi dönemlerinden itibaren isim cümle yapısını oluşturmakta sürekli kullanılmış bir kopula biçimidir. Bunun yanında +DİR, var/yok, değil gibi kopula işaretleyicilerini de çalışmamız çerçevesinde ele aldık. Bu yapılar sadece isim cümlelerini meydana getirmemiş ayrıca anlamsal birtakım görevleri de yerine getirerek cümle içerisinde önemli görevleri üstlenmişlerdir. Çalışmamız çerçevesinde vermiş olduğumuz örneklerde görüleceği üzere kopulatif formlar bazen cümle içerisinde şekil olarak yer almasa da cümlelerin anlamsal yönünü tamamlama hususunda önemli işlevleri yerine getirmektedirler.

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, Dil Araştırmaları, S: 16 Bahar, s.83-101.
- Banguoğlu, Tahsin (2012).*Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- Curnow, J. T. (1999). “Towards a Cross-Linguistic Typology of Copula Constructions”, Proceedings of the 1999 Conference of the Australian Linguistic Society.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1976).*Tümce Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Emre, Ahmet C. (1955). “Türkçede Cümle: II. İsim Cümlesi, TDAY Belleten TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B.,*Başlangıçtan Yirmibirinci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2008). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul.
- Karaağaç, Günay, *Türkçenin Dil bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Karahan, Leyla (Aralık 2015). “Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışmaları”, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi.
- Karahan, Leyla (2008).*Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karakoç, Birsal (2011). “The Finite Copula bol- In Noghayand Its Functional Equivalents In Turkish”, Studies on Turkishand Turkic Languages, s.143,149.
- Korkmaz, Zeynep (2014).*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara.
- Özönder, B. S. (1999), “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yayınları, Ankara.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ MÜELLİFİ BİLİNMEYEN BİR YUSUF VE ZÜLEYHA HİKÂYESİ

Doç. Dr. Ali CİN
Akdeniz Üniversitesi / Türkiye
alicin@akdeniz.edu.tr

Önce *Tevrat*, sonra *İncil* ve daha sonra da *Kur'an-ı Kerim*'de “hikâyelerin en güzeli” biçimiyle zikredilen *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesi, tarihin ilk dönemlerinden başlayıp daha sonra yazılı ve sözlü kültür geleneğinin içerisinde yaşayarak günümüze kadar ulaşan dinî kaynaklı bir hikâyedir. Hikâyenin yaşandığı dönem, İsrailoğulları'nın tarihte firavunlarla tanıştıkları dönem olarak zikredilir.

Yûsuf hikâyesi, *Tevrat*'ta 37-50. baplar arasında (Kitab-ı Mukaddes 38-55) *İncil*' de Resullerin İşleri bölümü bap yedide, *Kur'an-ı Kerim*'de ise, *Yûsuf Sûresi*'nde anlatılmaktadır (Öztürk, 236-248).

Yûsuf ve Züleyhâ hikâyesi önce Arap ve Fars milletleri arasında da ilgi görmüş, daha sonra da Müslüman Türkler arasında hızla yayılmıştır. Arap edebiyatında yazılan *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyeleri, genel olarak nesir şeklindedir. Zaman zaman nesir içerisinde şiir parçacıkları da bulunur (Cin, 3).

Fars edebiyatında da Arap edebiyatında olduğu gibi birçok *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesi yazılmıştır. Fars edebiyatında hikâyenin, manzum ve mensur biçimlerinin birçok örneği görülür (Cin, 3-4). Fars edebiyatında, ilk yazılan *Yûsuf ve Züleyha* hikâyesi, *Firdevsî-i Tusî*'ye aittir (Ethe, 1-2).

İnsanoğlu, duygu, düşünce ve hayallerini bazen manzum bazen mensur bazen de hem manzum hem de mensur karışık bir biçimde ifade edegelmiştir. Türk edebiyatında yazılan *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyelerinin bu üç biçimden birisiyle karşımıza çıktığını görmekteyiz. Türk edebiyatında birçok *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesi yazılmıştır. Bu hikâyelerin çok büyük bir kısmı manzumdur. Türk edebiyatında elli civarında manzum olarak yazılmış *Yûsuf Kıssası* bilinmektedir (Cin, 2011; Şahin, 42). Yine Türk edebiyatında tespit edilen mensur *Yûsuf* kıssaları, *Kısasü'l-Enbiyâlar* da dahil edildiğinde kırk civarındadır. (Şahin, 54). Manzum mensur karışık olarak yazılanların sayısı ise oldukça sınırlıdır. Bu tür hikâyelerde manzum kısımların mensur olarak yazılan *Yûsuf ve Züleyha* hikâyelerinin içine serpiştirilmiş beyitler halinde olduğunu görüyoruz.

Çalışmamıza konu olan *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesi de manzum-mensur şekilde yazılmış bir mesnevidir. Eser manzum bir biçimde başlar daha sonra da mensur-manzum şekilde devam eder.

Almanya'nın Leipzig şehrinde bir kütüphanede bulunan *Yûsuf* hikâyesi 60 varaktır. Eser, şirazeli, miklepli, kenarları vişne çürüğü, ortası ebrulu kağıt kaplı mukavva bir cilt içerisinde. Yer yer rutubet lekeleri olan nuhudî bir kağıt üzerine siyah mürekkep ile yazılmıştır. Başlıklar ve keşidelerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Yazı alanı kenarları kırmızı cetvelledir. Eser, kısmî harekeli nesih yazı ile yazılmıştır. Genel olarak her sayfa 14 satırdan oluşmakla birlikte yer yer 12, 13 ve 15 satırlı sayfalar da bulunmaktadır. Manzum-mensur karışık olarak kaleme alınan eserin müellif ve istinsah kaydına rastlanmamıştır.

Üzerinde çalıştığımız *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesi bilindiği şekliyle aşağıda da görüldüğü üzere besmele, hamdele, salveyle başlar:

1b3 besmeleyile başlayalum söze biz
bir hikâyet aydalum biz ey ‘azîz

yûsuf peygamber kıssasın dëyelüm
evvel âhîr nicedür şerh édelüm

mustafâ cânına yüz bin salavât
viribiyelüm tahhıyyât u şalât

fahr-i ‘âlem mürtazâ ü müctebâ
muştafâdur muştafâdur muştafâ

2a2 dördini dahı anuñ sevmek gerek
anlaruñ sevgisini évmek gerek

dînüñ aslı anları sevmek olur
anları seven kişi rahmet bulur

dördin bile sevmeyen fâcir ol
din gider kendüsi kâfir olur

Mesnevilerin ya da divanların girişinde mezhep vurgusuna yer verilmezken üzerinde çalıştığımız *Yûsuf ve Züleyha* hikâyesinde özellikle eseri yazan ya da müellifin *Sünnî Mezhebi*’ne özel bir yer verdiği görülmektedir.

2a5 sünnîler mezhebi budur bilesin
dördin dahı anuñ bir bilesin

ey çalabum anları sevenleri
rahmet édüp uçmağa koy anları

bizi de anlaruñ hürmetine yâ ilâh
afv édüp rahmet eyle ey pâdişâh

imdi geldük yûşuf kışşasına
kışşası nedir dañı hışsesi ne

yedi yaşına yûsuf girmişıdi
bir gün evlerinde oturmuş idi

2a10 uyku girür gözine yatur uyur
uyur iken bir ‘acâyip düş görür

uykusından uyanup öre tırdı
hayr ola dër tañrısına yalvardı

tır dinledi atası kâpusına
‘izzet ikram eyleyü tapusına

dëdi baba uyur idüm şimdi ben
bir ‘acâyip düş görürem dinle sen

gökden on yıldızı gördüm iner
kuş gibi her biri önümde konar

2a15 hem dañı ay güneş hep geldiler
ayağımda cümle secde kıldılar

ya‘ kûb anda yordı yûsuf düşini
ne ola olmaya her işini

görlü olısar bunlaruñ her işüñ
pâdişâhlık getürür işbu düşüñ

on bir yulduz saña geldiler

ay güneş cümle secde kıldılar

bir arada seni sultan kıllalar

ata ana kardaşuñ kul olalar

2b5 kardaşlaruñ bu düşü söylemegil

kendü cānuñ cefā eylemegil

dêriseñ bunı esir olasın

kurtulırsañ ‘ākıbet emîr olasın

(2b8) çünkü ya‘kûb yūsufuñ düşin ta‘ bir êtdi pādîşāh (2b9) olup peygamber olasını bildürdi... (2b12) bu sözi kardaşlarına dedi anlar dañı taşalanup (2b13) guşşa yêr bir araya gelüp tedbir êtdiler (2b14) kim yūsufi öldürelüm veyāhud bir kôr kuyuya bırağalum

Eserin son kısmı mensur biçimde şu şekilde sona erer:

(59b9) andan ya‘kûbdan şonra peygamberlik yūsufa degdi niçe (59b10) yıl hālāikı dine da‘ vet eyledi sulṭānlığı reyyān (59b11) oğlı ma‘şaba ısmarladı ammā hüküm hükümeti kendü (59b12) êderdi ibrahîm peygamber şeri‘in icrā kılup (59b13) kimesne hayf ve zulm êtmezdi āhîr yūsuf bildi kim (59b13) eceli yakın geldi ‘ömri āhîre êrdi oğlanlarına (60a1) vaşıyyet êdüp ayıttı kim olmasun kim sulṭānlığa (60a2) heves kıla siz ben dañı sulṭānuñ hātırıçün (60a3) qabûl etdüm dedi ve dañı haq te‘ālāya yalvarup (60a4) dedi kim yarabbi baña nice ihsānlar eyledüñ düş (60a5) ‘ilmin bildürdüñ sulṭānlık vêrdüñ dilerem senden (60a6) āhîretde beni peygamberlerle haşr eyleyüp sen nitekim (60a7) haq te‘ālā kelām-ı kâdiminde buyurur... (60a11)yūsuf bunı anıñçün dedi kim kardaşları (60a1) ayıtdılar yūsuf pādîşāh oldı pādîşāhlarıla

(60b1) haşr olur dediler yūsuf dañı begligin (60b2) terk êdüp böyle dedi (60b3) [haq] te‘ālā du‘āsın qabûl kılup ((60b4) peygamberler bölüğine katdı (60b5) yūsufdan şonra (60b6) kardaşları peygamber (60b7) oldılar (60b8) şalavatullāh (60b9) ‘aleyhim (60b10) ecma‘in

Üzerinde çalıştığımız hikâyede yer yer diğerk *Yūsuf ve Züleyha* hikâyelerinden muhteva açısından bazı farklılıkları görmekteyiz. Hikâyede Yusuf’un atıldığı kuyunun ‘*Ād Oğlı Şeddād* tarafından kazdırıldığını ve derinliğinin yüz arşın olduğunu ve kuyunun dibinin kimse tarafından görünmediğini öğreniyoruz. *Hüd* peygamber *Zebur* kitabını okurken benîisrailden kemal ve cemal sahibi *Yakup Oğlu Yusuf*un yedi yaşında peygamber olacağından haberdar olur. Bunun üzerine *Hüd* peygamber ilahi yaratıcıya münacatta bulunarak *Yusuf*un cemalini görmek ister. İlahi yaratıcı *Cibril*’i göndererek “varsun falan kuyuda otursun, *Yusuf*un cemalini orada göstereyim” der. *Hüd* o kuyuya girip ibadetle meşgul olur. Yaratıcı *Cibril* vasıtasıyla iki nar gönderir ve onunla doyar. Bu şekilde kuyuda bin iki yüz yıl kalır. Yūsuf kuyuya atıldıktan sonra Aksakallı uzun boylu kişi gelip *Yusuf*’a

selam verir. *Yûsuf* bu kişiye kendisini nereden bildiğini sorar. Aksakallı kişi de *Zebur* kitabını okurken gördüğünü söyler. *Hüd* peygamber Allah'ın maksuduna kavuştuğunu, muradına erdirdiğini, mübarek cemali gördüğünü ve ömrünün tamam olduğunu söyleyerek secdeye kapanır ve canını yaratıcıya teslim eder.

Söz konusu bu bölüm diğer *Yûsuf ve Züleyha* hikâyelerinde yer almamaktadır.

(4b1) meger ol kuyu 'ād oğlu şeddād kazdurup (4b2) bünyād etti yüz arşın...bakup (4b3) kimse dibin görmezdi... (4b8) yûsuf ol kuyuya girdigine (4b9) sebep hüd peygamber 'alehi's-selām kitāb içinde gördi kim (4b10) benî isrâilden yûsuf adlu bir oğlan (4b11) gele şāhib-i kemāl şāhib-i cemāl ola yedi yaşında (4b11) peygamberlik vērile münacāt edüp hāq te'ālāya yalvarur (4b12) ol cemālî kemālî baña göster dedi hāq te'ālā du'āsın (4b13) qabûl kılup cebrā'îli gönderür varsun felān kuyuya (5a1) girsün otursun aña kuyu içinde rızqın verür (5a2) ve yûsuf yedi yaşına girince 'ömür vërdüm kuyu içinde (5a3) ikisin bulaşduram anuñ cemāl kemālın aña gösterem dedi cebrā'îl (5a4) ol kuyuyu gösterdi hüd ol kuyuyu görüp (5a5) 'ibādete meşğûl oldı hāq te'ālā günde iki anar vërdi (5a6) anı yëyüp toyardı biñ iki yüz yıl kuyuda qaldı... (5a7) yûsufî qarındaşları ol kuyuya (5a8) indürdiler bir aq saqallu uzun boylu kişi gelüp (5a9) yûsufa esselāmü 'aleyk yā nebiyullāh sen hāq te'ālānuñ sevgülü (5a10) kulusın ya'kûb oğlu yûsuf dëdi yûsuf (5a11) ayıtdı sen benî neden bildüñ hüd peygamber aydur zebûr (5a12) kitabın okurken gördüm allāhü te'ālā seni anda medh (5a13) edüp dëmişki benî isrâil bir oğlan yaradsam (5a14) gerek aña cemāl kemāl vërsen gerekdür...

(5b5)...hāq te'ālā cibrîli göndermiş (5b6) varsun felān kuyuda otursun yûsuf cemālın aña (5b7) anda gösterem dëmiş şimdi biñ iki yüz yıldır kim (5b8) bu kuyuda saña muntazır olup oturmuşam bihamdullāhki (5b9) çalabum maqşûdumu vërdi murāda êrgürdi mübarek (5b10) cemālîñi gördüm 'ömrüm dañı tamam oldı... (5b12) hāq te'ālā belāyı sevdiğine (5b13) vërdür bunu şöyle bil dëyüp hüd secdeye varur (5b14) cānını hāq hāzretine teslim eder...

Hikâyede *Hiz. Yakup*'un çocukları babalarına gelip *Yusuf*'u kurt yedi derler. Bunun üzerine *Yakup* peygamber o kurdun yakalanarak getirilmesini ister. Babalarının kendilerine beddua etmesinden korkan çocukları dağda bir kurt yakalayıp *Yakup*'un önüne getirirler. Yakup kurda niçin *Yusuf*'u yediğini sorar. Kurt kırk gündür et yemediğini, yavrusunu kaybettiği için bu memlekete geldiğini, yorgun olup uyurken yakalanıp getirildiğini anlatır. Kurt müsaade edilirse bu dağın bütün kurtlarını toplayıp getirebileceğini ifade eder. Yakup peygamber bu teklifi kabul eder. Kurt bir süre sonra dağın bütün kurtlarını toplayıp Yakup peygamberin önüne gelir. Kurtların tamamı *Yusuf*'u yemediklerine dair yemin ederler. Bundan sonra da et yemeyeceklerini söylerler. O zamandan beri Kenan ilinin kurtları et yemezler ot yerler. Burada anlatılan "ot yeme" hadisesi diğer *Yûsuf ve Züleyha* hikâyelerinde yer almamaktadır.

(7b1) öñine geldiler cümlesi yûsufî biz yëmedük dëyü and içdiler (7b2) dañı şimden gerü et yëmeyevüz dediler ol zamāndan berü ken'ān (7b3) ilinüñ qurdları et yëmezler ot otlarlar.

Yine hikâyenin son kısımlarında *Hiz. Adem*'in şeytanı dost zannederek ona uyup ilahi yaratıcının emrini çiğneyerek "buğday" yediği için cennetten kovulduğu anlatılır. Burada da klasik *Yûsuf* hikâyelerinin aksine yasak olan nesne "elma" değil de "buğday"dır.

(58b10)...miskîn âdem şeytāna (58b11) uydu kendüye dost şandı buğday yëdi hāqñın emrin şıdı (58b12) cennetden sürüldi

Zeliha'nın Yusuf dan on sekiz yıl ayrı kaldığı, *Yusuf'un Zeliha* ile evlendikten sonra on sekiz yıl birlikte oldukları ve bu evlilikten beş oğlu ile iki kızının olduğu bilgileri de diğer *Yûsuf* hikâyelerinde görmediğimiz dikkat çekici unsurlar olarak gözümüze çarpmaktadır.

(59b11) on sekiz yıl bile oldu zelihâdan bês (59b12) oğlu iki kızı oldu ...

(54b6) aña bakup yâ yûsuf ‘aceb seni görem mi dëyüp (54b7) ağılardı on sekiz yıl geçdi gëce ve gündüz(54b8) ağılardı...

Söz konusu muhtevaya ait bu bilgilerden sonra metnin imlasına dair şunlar söylenilebilir:

Üzerinde çalıştığımız *Yûsuf* metninde ünlüler hem harf hem de hareke ile gösterilmiştir. Cezm işareti sıkça kullanılırken, şedde işareti birkaç kelimedede kullanılmış, tenvine ise yer verilmemiştir. Nüshada tutarlı bir imladan bahsetmek güçtür. Metinde k/g ve b/p ayrımı yapılmamıştır. ç/c ayrımı yapılmış ancak yazım bir istikrar söz konusu değildir. Metnin genelinde yuvarlaklık hâkimdir. *Yulduz*...

Metnin şekil bilgisine dair şu tespitler yapılmıştır:

Eski Anadolu Türkçesinin önemli özelliklerinden biri olan *-uban, -üben* zarf-fiili metnimizde de görülmektedir. Bu ekin genişlemiş biçimlerine rastlanılmamıştır. Metinde *-uban* eki 16, *-üben* ise 12 defa geçmektedir.

teñriden utanuban korkmadılar (12); avlayuban tağda bir kırdı dutdılar ya‘ kûbuñ öñüne getürdiler (16); cümlesi yere düşüp bî-hoş oluban ‘ağılları şaşar (24); kaçuban kapuya segirdüp varur (68).

inca, -ince zarf-fiili metinde sınırlı sayıda kelimedede ve sadece *-ince* biçimi görülmektedir.

yûsuf yedi yaşına *girince* (13); gayriden umudun *görince* olduñ dedi (75); bunun üzerine unutmayam *deyince* (102).

-madın zarf fiili sadece bir örnekte geçmektedir.

kul edinmeyi revâ görmedi *kullanmadın* âzâd eyledi (81)

Metnimizde *-ıcak, -icek* zarf-fiil eki yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

yakın *varıcağ* gök yüzine getdiler (18); yûsufi *bulıcağ* bir iki vurdum (22); on gün tamâm *olıcağ* otuzar altun vërüp gördiler (38); ken‘ âna yakın *varıcağ* gönlegünü açup yile karşı sallağ (102); pes yahûda yola *çıķıcağ* gönlegi yële karşı salındı (102).

Metinde *-alı, -eli* zarf-fiil ekinden sade *-alı* ile ilgili bir örnek tespit edilmiştir.

yûsuf ya‘ kûbdan *ayrılalı* yigirmi beş yıl geçdi (84)

Eski Anadolu Türkçesinde birinci şahıslarda kullanılan *-van, -ven* metnimizde görülmezken birinci çokluk şahıslarda kullanılan *-vuz, -vüz* biçimi yedi sekiz kez geçmektedir.

eger biz yûsufi bu kuvvetle selâbetle kırdı *yedirürsevüz* (10); şimden gerü et *yémeyevüz* dediler (19); kimün neslidür ola ki bir çare *bulavuz* (40); oğlumuzu kızımızı yûsufa *şatavuz* dediler (79); dağı *yapavuz* çevre divârında (56); yûsuf şüretin naķş *êdevüz* (56).

-ısar gelecek zaman ekiyle metinde bir örnek tespit edilmiştir.

görlü *olısar* bunların her işüñ (8)

-*yor* ekinin kullanımıyla ilgili bir örnek tespit edilmiştir. Ekin geniş zaman üzerinden ekleşmesine dair metindeki tek örnektir.

uşda yūsuf *geliyorur* dediler (114)

Metinde emir eki -*ğıl*, -*gil* şeklinde hep düz biçimiyle kullanılmıştır.

şakın benden gayriye meyl étmegil bir yere dağı göñlüñi *berkütmegil* (43); yahūda aydur imdi yūsuf sensin *degil* bize (99); luţf édüp hācetini *kılğıl* reva (35); imdi gel elüñi *urğıl* göksüme (60); bī- edepdür zindāna *urğıl* bunı (68); bu kuluñı baña *bağışlağıl* (55).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde enstrümental eki -*n*'yi ihtiva eden birleşik edatlardan teşbih bildiren -*cılayın*, *cileyin*, edatı (Timurtaş, 92) bizim metnimizde görülmektedir. yā yūsuf bu senüñ kardaşların dağı *sencileyin* kuvvetlü midür (110); göz yaşı *ancılayın* dizilür (59);

-*ken* zarf fiilinin metinde ekleşmiş haliyle kullanıldığını görüyoruz.

uyurken bir 'acāyip düş görür (7) uçup *inerken* cebrāil geldi tutdı (12); zebūr kitabın *okurken* gördüm (13); bu şi'ri aydup zārı zārı *ağlarken* (43); bunca cefālar *étmişiken*.

Metinde -*acağ* ekinin gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığına dair bir örnek bulunmaktadır.

bunlar ayıtdı anda bunda *tapacağ* hağ te'ālādur (117)

Akuzatif eki metinde Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde olduğu gibi hem -*n* hem de -*ı*, -*i*, *u*, -*ü* biçimleriyle kullanılmıştır.

ya'kūb yūsufun *düşin* ta'bir étdi (8); bağup kimse *dibin* görmezdi (12); hağ te'ālā *du'āsın* kabūl kılup (12); zebūr *kitabın* okurken gördüm (13); çalabum *mağşūdumı* verdi (14); bu oğlanı getürün (54).

Metin söz varlığında yer alan *çalap*; *tavar*; *bay*; *kuç*;- *yavı kıl*;- *çav*; *kırag*; *geyegü*; *yavuzlık*; *kov et*;- *sı*;- *katı koca*... gibi kelimeler dikkat çekicidir.

SONUÇ

Üzerinde çalıştığımız *Yūsuf ve Züleyha* hikâyesi, ses ve şekil bilgisi açısından incelendiğinde Eski Anadolu Türkçesi metni özelliklerini göstermektedir. Nüsha, Eski Anadolu Türkçesi sonu Osmanlı Türkçenin başlangıç dönemlerinde yazılmış olmalıdır. Hikâye manzum-mensur şekilde hazırlanması dolayısıyla dikkat çekicidir. Hikâyede yaklaşık 204 beyit bulunmaktadır. Hikâyede, diğer *Yūsuf ve Züleyha* hikâyelerinde rastlanılmayan "Hüd Peygamber", "Kurtların ot otlaması", "Hz. Adem'in buğday yemesi" sebebiyle cennetten kovulması gibi muhtevaya ait hususiyetler oldukça dikkat çekicidir. Metin söz varlığı açısından değerlendirildiğinde, yine Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını ihtiva etmektedir. Elimizde bulunan *Yūsuf ve Züleyha* hikâyesinin metin, gramer ve dizin üzerindeki çalışmaları devam etmektedir. Çalışma nihayete erdiğinde *Yūsuf ve Züleyha* hikâyelerinin özellikle muhtevasına ait farklılıklar görülecektir.

KAYNAKÇA

Cin, Ali. Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyha Hikâyesi, Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u. Ankara: TDK, 2011.

Cin, Ali. İbn-i Abbas'tan Rivayet Edilen Bir Yûsuf ve Züleyha Hikâyesi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2011.

Ethe, Hermann. Yûsuf And Zalîkhâ. İngiltere: Oxford, 1908.

Kitâbı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit). İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2000.

Öztürk, Yaşar Nuri. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali. İstanbul: 1998.

Şahin, Mehmet. Eski Türk Edebiyatında Mensur Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyeleri ve Muhammed B. İbrahim'in Yusuf u Züleyhası. Ankara: Yıldırım Beyazıt Ü. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

Timurtaş, Faruk Kadri. Eski Türkiye Türkçesi. Ankara: Akçağ, 2005.

Yıldız, Ayşe. Çakari Yûsuf u Züleyhâ. Ankara: Hitabevi, 2013.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI İÇİN BİR HARİTALANDIRMA: ÇEPNİ AĞIZLARI ÖRNEĞİ

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR
Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye
mcosar@ktu.edu.tr

İrem ERTEN
irem-ertenn@hotmail.com

Çepniler ve Dilleri Hakkında Kaynaklar

Çepnilerin tarihi ve kültürüne ilişkin çalışmalar arasında Faruk Sümer'in *Çepniler* kitabı başta olmak üzere nitelik ve nicelik olarak önemli çalışmalar olduğunu söylemek mümkündür. Çepnilerin tarihi ve kültürel kökleri, inanışları, folklorları yanı sıra ağızları ile ilgili çalışmalar da azımsanmayacak sayıdadır.¹ Bu çalışmalar arasında lisansüstü tezler de mevcuttur. Bunlara çok sayıda makale ve bildiriye, genel ağda bulunan siteleri eklemek mümkündür.

Çepniler hakkında ilk bilgiler, Kaşgarlı Mahmud'un 1072 tarihli Divânü Lügat-it-Türk adlı sözlüğünde bulunur. Çepnileri, "nerede yağı görse hemen savaşı" diye niteleyen ikinci kaynak Reşid-üd-dîn Fazlullah'ın 1310 yılında yazdığı Câmî'üt-Tevârîh'idir. Yazıcıoğlu Ali'nin Târih-i Âl-i Selçuk'u ve Ebûlgazi Bahâdır Han'ın Şecere-i Terakime'si bu minvalde kaynaklardır.²

Buradan hareketle Çepni kültürü ve ağız ile ilgili çalışmaların ağırlıklı olarak Ege bölgesinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim Karadeniz bölgesi ve onun içinde Trabzon yöresinde Çepni dili ile ilgili çalışmalar henüz sınırlıdır³. Karadeniz bölgesi ve dolayısıyla Trabzon özelinde Çepni dilinin söz varlığına ilişkin bilgiler, çoğunlukla yöre folkloru ile ilgili çalışmalar içinde yer almaktadır.

Bugün için Çepnilerin Karadeniz'de Trabzon Şalpazarı/Beşikdüzü, Giresun, Ordu; Ege'de Balıkesir, İzmir, Manisa, Aydın; Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep'te yaşadıkları bilinmektedir.⁴ Çepnilerin farklı bölgelerde yerleşerek birbirlerinden coğrafi olarak uzaklaşmaları, yöreden yöreye değişen özellikler göstermelerine sebep olmuştur. Bu

¹ Faruk Sümer, *Çepniler- Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu*, Türk Dünyası Vakfı Yay., İstanbul 1992; Ali Çelik, *Çepniler*, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1991; Hanefi Bostan, "Anadolu'da Çepni İskânı", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.299- 311; Mevlüt Kaya, *Çepniler, Tarihi Serüveni ve Giresun Espiye Yöresinin Kültür Kökleri*, Togan Yay., İstanbul 2011; Abdullah Akat, *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepniler ve Müzik*, Serander Yay., Trabzon 2012; Halil İbrahim Şahin, *Çepniler Tarih İnaniş ve Halk Bilimi*, Altınpost Yay., Ankara 2013; Süleyman Pekin, *Harşit Havzasında Çepniler*, Berikan Yay., Ankara 2014 vd.

² Efdal Sevinçli, "Özel / Gizli Bir Dil: Çepni Dili" *Journal of Yasar University*, C. 4, S.3, Ocak 2009, s. 1923-1949. Zeynep Şimşek Umaç da doktora tezinde Çepniler üzerine yapılan çalışmaları ayrıntılı olarak tanıtmıştır. Zeynep Şimşek Umaç, *Çepni Ağız (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 2011.

³ Burada başta Ali Çelik'in adı geçen kitabı olmak üzere Abanoz Küçük'ün *Giresun Çepni Folkloru* adlı yüksek lisans tezi (2011), Necati Demir'in *Trabzon Yöresi ve Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s.109-118 içinde Şalpazarı ve Beşikdüzü ağzının Çepni ağzını temsil ettiğini belirttiği çalışması ve çeşitli makalelerin varlığı zikredilmelidir.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Hanefi Bostan, "Anadolu'da Çepni İskânı", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 299-311.

farklılık ağızlarda da izlenir.⁵ Kaynaklar, Çepni ağzının Karadeniz bölgesinde ses ve biçim özellikleri bakımından yöre ağzı ile kısmen kaynaştığını, Ege bölgesindeki Çepni ağzında ise karakteristik özelliklerin muhafaza edilebildiğini ifade etmektedir.

Derleme Sözlüğü ve Çepni Yer İşaretli Söz Varlığı

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Derleme Sözlüğü'nde Çepni yer işaretli⁶ kelimelerin coğrafi dağılımı gösterilerek, Anadolu'dan yapılmış yeni tarihli çalışmaların sözlük kısımları değerlendirilerek dağılım haritaları oluşturulmak istenmiştir. Bu gösterimin tüm Çepni yer işaretli söz varlığı için güncellenerek genel ağda erişilebilir olmasının sağlanması amaçlanmaktadır.

Nispeten kapalı bir bölge ağzı olarak Trabzon yöresi Çepni ağzları üzerine bir yüksek lisans tezinin ön değerlendirmesi yapılırken Derleme Sözlüğü esasında Çepni işaretli kelimelerin haritalandırılması gereği ortaya çıkmıştır. Derleme Sözlüğü'nde yer alan Çepni yer işaretli 993 kelime tespit edilerek coğrafi alana göre kaydedilmiştir. Aynı şekilde kelimelerin varyantları da eklenerek 1076 kelime bilgisayarda işlenmiştir. Her bir kelime bugünkü idari yapılanmaya göre güncellenmiş, Derleme Sözlüğü Çepni Yer İşaretli Söz Varlığı veri tabanı oluşturulmuştur. Literatürde Çepnilerin yaşadığı yerlere ilave olarak Derleme Sözlüğü'ndeki Çepni işaretli yerler de eklenerek bir Çepni coğrafyası tasarlanmaya ve haritalandırılmaya çalışılmıştır.

Söz konusu kelimeler dışında başta Karadeniz bölgesinde Trabzon⁷ olmak üzere farklı kaynaklarda Çepnilere atfedilen söz varlığı da bu malzeme ile karşılaştırılmıştır. Böylece Derleme Sözlüğü'nde yer alan Çepni yer işaretli söz varlığı ve Karadeniz bölgesi / Trabzon için bir mukayese yapmaya elveren örnek haritalar oluşturulmuştur.⁸ Bu kelimelerin genel ağdaki TDK Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü'nden kontrolü de yapılmıştır.

Derleme Sözlüğü'nde Çepni kelimesi varyantları ile birlikte (Çetmi ve Çepnidere de dâhil) 1076 defa geçmekte, iki yerde de çepni, madde başı olarak yer almaktadır.⁹ Bunların dışında köy ve ilçe adı olarak geçtiğini belirtmek gerekir.

⁵ Gürer Gülsevin, "Anadolu Ağzlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağzları Üzerine", *Turkish Studies*, C. 4/3, Bahar 2009, s. 1067-1080.

⁶ Burada Çepni adlı yerleşim yerlerinin Çepni yerleşim yeri olduğu fikrinden hareket edilmektedir. Bir uygulama örneği olarak seçilen bu çalışma için esas alınan Derleme Sözlüğü'nde Türkmen Aşireti, Avşar/Afşar Aşireti şeklinde boy adlarına atıf var iken Çepni Boyu ifadesi geçmemektedir. Derleme Sözlüğü'nde yer alan Çepni işaretli 993 kelime tespit edilmiştir. Öte yandan; "Çepniler hakkındaki tarihi kaynakların bugünkü Çepni yerleşim yerlerinin belirlenmesinde yeterince faydalı olamadığı" düşünülmektedir. Zeynep Şimşek Umaç, "Gaziantep Çepni Ağzının Türkiye Türkçesi Ana Ağız Gruplarını Belirleyen Özellikler Bakımından Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / C. X, S.1, s. 187*, İzmir 2010. Gülsevin'in "Boyların adını taşıyan bazı yer adları ilk aşamada hareket noktası olabilecek gibiyse de, bunun da kendi içinde birçok sorgulanacak yönü vardır." Gürer Gülsevin, *agm.*, s.1080. demesine rağmen Sevinçli'nin ifadesi ile "Bugün Anadolu'da / Anadolu dışında, Çepni / Çetmi adını taşıyan, taşımayan, köylerde, kasabalarda, ilçelerde Çepnilerin yaşadığını biliyoruz." Efdal Sevinçli, *agm.*, s. 1923-1949. değerlendirmesi de göz önüne alınmıştır. Şüphesiz bu yer adını taşıyan yerlerde Çepni olmayanlar, farklı yerleşim yerlerinde de Çepniler vardır.

⁷ Bunun için A. Mevhibe Coşar, "Söz Varlığı Bakımından Çepni Dili Çalışmalarına Bir Yaklaşım", *Şalpazarı: Tarih, Kültür, İnsan* (Ed. Veysel Usta), Serander Yay., Trabzon 2017, s. 401-466'da yer alan sözlük derlemesi kullanılmıştır.

⁸ Haritalar, KTÜ Fen Fakültesi İstatistik ve Bilgisayar Bilimleri Bölümünden Dr. Öğr. Üyesi Uğur Şevik ve Dr. Öğr. Üyesi Tolga Erdoğan'ın destekleri ile hazırlanmıştır. Haritalar, veri depolama amacıyla SQL Sunucusu, Arayüz için Javascript ve sorgulama için de Şevik ve Erdoğan'ın geliştirdikleri Coğrafi Bilgi Sistemi Sunucusu kullanılarak elde edilmiştir. Kendilerine verdikleri destek için minnettarız.

⁹ Kelimeler ve anlamlandırılmaları şu şekildedir: Çepni(I): Dağ köylülerine verilen ad (Tirebolu, *Görele-Giresun;-Gaziantep); soysuz, ahlaki bozuk olan kimse (Ordu; Denizli, Beşikdüzü, *Vakıkebir-Tr.); fahişe. (Şihlar, *Ulubey-Ordu); (II): Kuyruğu uzun bir cins koyun (Hacavera, *Maçka-Tr.) *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., C.2, Ankara 2009, s. 1144.

1. Çepni Yer İşaretli Söz Varlığının Niteliği

Derleme Sözlüğü'ndeki Çepni söz varlığı, ölçünlü dille ortak özellikler gösterir. Bunlar arasında deyim/deyimsi olarak nitelenebilecek bir söz kadrosu, eş ve çok anlamlı kelimelerin varlığı dikkat çeken örnekler içerir. Aynı zamanda ağızların kelimelerde meydana getirdiği değişiklikler de çeşitlilik arz etmektedir. Çepni yer işaretli ekteki sözlük kısmından izlenebilecek bu örnekler aşağıda başlıklandırılmıştır:

1.1. Deyimler

Ağzını gegelemek, altını çalmak, apırcın etmek, beynin kapağı atmak, cara yetişmek; kaş kaş olmak; kepür küpür konuşmak; kıfı atmak; sapankolu dolaşmak; solak davul dövmek; ulum ulum ulumak; umsunuk olmak.

1.2. Eş anlamlı kelimeler

Bunlar arasında aynı yerde eş anlamlılık gösterenler olduğu gibi farklı yerleşim yerlerinde aynı anlamda farklı kelimeler olabilmektedir. Eş anlamlı kelimelerin varlığı, Türkçe kelimeler açısından ağızın yaratıcı gücü yanında dilin eskiliğini de göstermesi bakımından manidardır. Bilindiği gibi eş anlamlılığın oluşması dilde uzun bir süreci gerektirir. Bu başlıkta 40 tane örnek tespit edilmiştir.

abaytı-dıbiş-dıhiş: Çirkin.

abba-abak: Bembeyaz.

abı kızı-küpkıran: Gelincik çiçeği.

acar-balaban: Şişman etli, gürbüz.

alık - asbab[asdap]: Giyecek eşya, çamaşır.

aptal-zilli: Çingene.

aristak-çandı: Tavan.

ayakman - incek: Merdiven.

bitbit-carcur-lalas-yel değirmeni-var var-yalaktar: Geveze.

hoppala-tekesek-yeğni-yeleleği-zilli: Hoppa.

1.3. Çok anlamlı kelimeler:

Bu başlıkta *alaaz* örneğinde olduğu gibi beş ayrı anlamı olan kelimelerin de olduğu bir listeden söz etmek mümkündür. 42 tane örnek tespit edilmiştir.

abara: Su değirmenlerinde suyun basıncını çoğaltmak için yapılan büyük bir huni şeklindeki hazne; tarlalarda bir taraftan bir tarafa su geçirmekte kullanılan tahta oluk.

abaytı: Çirkin, kötü huylu.

ağmak: Aşağı inmek, yük veya terazide denge bozularak bir yanı ağır gelmek; toplanmak, üşüşmek.

anaç: Analaşmış, çok yavru doğurmuş ve evcil memeli hayvan; kurnaz, tecrübeli bilgili.

cebiş: Tiftik keçisi; Köklenmiş bağ çubuğu.

dıvrak: Çevik, canlı, kıvrak (kimse); Derli, toplu, giydiğini yakıştıran (kimse)

edük düdük: Şu, bu; küçük; beceriksiz.

gelberi: Büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek, tıkanmış boru, ark vb. şeyleri temizlemek ya da harç, çamur, kireç karıştırmak için kullanılan uzun saplı demir araç; bulgur karıştırmaya yarayan bir araç.

harın: Dayanıklılığını, çevikliğini yitirmiş insan; fazla işsizlikten hamlamış, güçsüz, kuvvetsiz hayvan; pişkin olmayan.

yeğni: Hafif; değersiz; ağırbaşlı olmayan hoppa.

1.4. Kullanım alanına bağlı olarak tematik özelliklerine göre kelimeler

Belirlenen söz varlığı, kullanıldıkları alanlara göre tematik olarak sınıflandırıldığında nitelik bakımından fikir verecek örnekler içerir. Aşağıda hem örnekler hem de aynı tema altındaki örnek sayısı birlikte verilmiştir.

eşya adları

[ağız bağı, batam, çentik, emzek, helke (151)]

akrabalık adları

[aba, ece, ede, emmi (13)]

organ adları

[badem parmak, çağ kemiği, pürçek, sepet kemiği (19)]

yiyecek adları

[gilik, kavurğa, mulur, pürçüklü, sündürme (52)]

yer - mekân adları

[aristak, corma, çağlak, erik, temek (59)]

sağlık-hastalık adları

[havakmak, kızılıyüğük, kön, sincar, taşır gamak (20)]

Meslekler- iş uğraş adları

[afaracı, ellik, kabalcı, kızır, köşker, sınıkçı (6)]

inanış adları

[alkış vermek, gaarış vermek, karavura, ürüsüm (11)]

tarım ve hayvancılıkla ilgili kelimeler

[ada düdüğü, bastırık, görüngen, dikkulak, kızılkıvrım (106+96)]

karakter ve davranışla ilgili kelimeler

[ayıpsanmak, karış vermek, öksmek, perelenmek, (160)]

fiziksel ve psikolojik özelliklerle ilgili kelimeler

[ağdırik, balaban, çörtelek, dadırsız, eteğine eğri algın, apapağı, ayrıkça, yeğni, üznük, yeleleği (81)]

zaman ifadeleri

[abril, bayahtan, hergi (3)]

gök cisimleri ve doğa olayları ile ilgili kelimeler

[demirkazık, ebebulgur, yalamuk (8)]

hakaret sözleri

[aflak, kayışımak, samahar, silik, sümsüm (10)] şeklinde dağılıp örneklenmektedir.

Bunların dışında dilbilgisi bakımından harekete dayalı kelimeler [ağmaşmak, bızlamak, değtetmek, göğleme, tüzükme (115)] ile ünlemlerin [anah, bidi bidi, cü cü, ula (7)] de bulunduğu söylenmelidir.

2. Ses ve Anlam değişimleri

Burada oluşturulmaya çalışılan ve derleme ürünü olan söz varlığı, ölçünlü dil dışı örneklerin yanında ölçünlü dilde kullanılan kelimeleri de kendi söyleyişine uygun hale getirme eğilimi ile söyleyişçe değişmiş örnekler içermektedir. Bazen sözcüğün anlamında da değişiklik görülmektedir.

2.1. Anlamı ölçünlü dille aynı, söylenişi farklı kelimeler:

babuç < pabuç, balamut < palamut, çitme < çifte, gallanğuç < kırlangıç, gene < kene, guzgun < kuzgun, kepenği < kepenk, nacak < ocak, ödek < ödlek, aba < abla, emmi < amca, azacık < azıcık, balğam < balgam, azzık < azık gibi.

2.2. Söylenişi ölçünlü dille aynı, anlamı farklı kelimeler:

	Çepni Yer İşaretli	Ölçünlü Dil
aptal	Çingene	Zekâsı pek gelişmemiş, zekâ yoksunu
bükme	Dönemeç	Bükme işi, bükülmüş kaytan ve iplik
cacık	İlkbaharda tarlalarda biten ve yenilebilen otlar anlamına gelirken	Yoğurt, ayran içine hıyar veya marul doğranarak yapılan, çoğu kez, sarımsaklı iştah açıcı yiyecek
kabak¹⁰	Kısa boynuzlu hayvan; hafif yokuş	Kabakgillerden bir bitki; esrarkeşlerin kullandığı bir tür nargile; ham, tatsız; tüysüz, dazlak;
erik	Çukur yer	Gülgillerden beyaz çiçekli bir ağaç; bu ağacın kabuğu ince mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi.
ezik	Buğday nişastası	Çarpma dövülme vb. sebeplerle vücutta oluşan bere; ezilmiş veya yassılmış; Olaylar ve hayat şartları karşısında güçsüz ve sıkıntılı duruma düşmüş olan, üzüntülü; pısırik

Sonuç

¹⁰ Ölçünlü dilde “kısa boynuzlu hayvan” anlamı bulunurken hafif yokuş anlamı yer almaz.

Söz varlığının nitelikçe değerlendirilmesi, ait olduğu boyun dil algısı ve birikimini gösterir. Bu durumda Derleme Sözlüğü esasında Çepni yer işaretli söz varlığının ölçünlü dilin taşıdığı özellikleri taşıyacak yeterlikte olduğu söylenmelidir. Ağızların nispeten dar çevre dili olması, konuşucularının eş ve çok anlamlı kelimeler, kalıp sözler üretme yeterliğinin önüne geçmemektedir.

Ağızların çoğu zaman ölçünlü dile nispetle gösterdikleri ayrılıklar, kendi içlerinde de gözlenebilmektedir. Bir yöre ağızı içinde olduğu gibi bir boya mensup olanların ağızında da söyleyiş ve anlamca ortak ve ayrılan yönler tespit edilebilmektedir. Böylece Derleme Sözlüğü esasında Çepni yer işaretli kelimeler üzerinden haritalandırılabilir bir liste temin edilebilmektedir.

- 1- Derleme Sözlüğü'ne Göre Çepni Yer İşaretleri [Harita -1]
- 2- Kaynaklara Göre Çepni Yerleşimleri [Harita - 2]
- 3- Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Eş Anlamlı Kelimeler [Harita - 3]
- 4- Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Çok Anlamlı Kelimeler [Harita - 4]
- 5- Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Anlamı Ölçünlü Dille Aynı, Söylenişi Farklı Kelimeler
- 6- Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Söylenişi Ölçünlü Dille Aynı, Anlamı Farklı Kelimeler¹¹

Derleme Sözlüğü'nde Çepni Yer İşaretli Kelimeler ile Trabzon Yöresi'ndeki Çepni İşaretli Kelimeler kıyaslandığında da benzer bir liste ortaya konulabilmektedir.

1. Anlamı Farklı Kelimeler [Harita - 5]
2. Söylenişi Farklı Kelimeler [Harita - 6]
3. Anlamı ve Söylenişi Aynı Kelimeler [Harita - 7]
4. Anlamı ve Söylenişi Aynı, Varyanttaki Anlamı Farklı Kelimeler [Harita - 8]
5. Söylenişi Farklı, Anlamı Farklı Kelimeler [Harita - 9]

Bu çalışmada Derleme Sözlüğü'ndeki Çepni yer işaretli kelimeler üzerinden ağız özelliklerinin dağılımının gösterilmesi hedeflendiğinden bilgisayar yardımı ile yapılan haritalandırma örnekleri sonuç olarak sunulmak istenmiştir. Derleme Sözlüğü ve kaynaklara dayalı Çepni varlığının ileri sürüldüğü yerlere göre söz varlığı için oluşturulabileceği düşünülen haritalar ekte verilmiştir. Derleme Sözlüğü'ne göre Çepni yer işaretli kelimeler - ağırlıklı olarak Sivas kaynaklı – için oluşturulan sözlük de ektedir.

Bir sunucu aracılığı ile karşılaştırmaya elverişli şekilde kelime arama ve sesli olarak dinleme imkânı veren haritaların hizmete sunulması mümkündür, bunun yabancı diller için örnekleri vardır. Türk Dil Kurumu ya da bir üniversitenin sitesinde Derleme Sözlüğü'nün söz varlığının farklı açılardan haritalandırılması ve bu haritaya erişimin sağlanması mümkündür. Bunun sonucunda hem Derleme Sözlüğü'nün geliştirilmesi hem de güncellenmesi sağlanabilir. Sözlük güncel ses ilaveleri ile de daha kullanışlı hale getirilebilir.

¹¹ Çepni yer işaretli söz varlığında anlamı ölçünlü dille aynı, söylenişi farklı ve söylenişi ölçünlü dille aynı, anlamı farklı kelimeler yukarıda örneklenmiş ancak ölçünlü dilin Türkiye genelini kapsamı sebebi ile haritalandırması yapılmamıştır.

KAYNAKLAR

- A. Mevhibe Coşar, “Söz Varlığı Bakımından Çepni Dili Çalışmalarına Bir Yaklaşım”, *Şalpazarı: Tarih, Kültür, İnsan* (Ed. Veysel Usta), Serander Yay., Trabzon 2017, s. 401-466.
- Ali Çelik, *Çepniler*, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1991.
- Efdal Sevinçli, “Özel / Gizli Bir Dil: Çepni Dili”, *Journal of Yasar University*, C. 4, S.3, Ocak 2009, s. 1923-1949.
- Faruk Sümer, *Çepniler- Anadolu’daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu*, Türk Dünyası Vakfı Yay., İstanbul 1992.
- Gürer Gülsevin, “Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine”, *Turkish Studies*, C. 4/3, Bahar 2009, s. 1067-1080.
- Hanefi Bostan, “Anadolu’da Çepni İskânı”, *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 299-311.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., C.1-2-3-4-5-6, Ankara 2009, s. 1144.
- Zeynep Şimşek Umaç, *Çepni Ağzı* (Dil Özellikleri-Metinler- Sözlük), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 2011.
- Zeynep Şimşek Umaç, ”Gaziantep Çepni Ağzının Türkiye Türkçesi Ana Ağız Gruplarını Belirleyen Özellikler Bakımından Değerlendirilmesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*: X, Sayı 1, s.185-206, İzmir, 2010.

EK 1: SÖZLÜK

aba: Abla, büyük kız kardeş; anne.

abaç: Annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlakında.

abak[abba]: Bembeyaz.

abanız: Yaş ağaç.

abara: Su değirmenlerinde suyun basıncını çoğaltmak için yapılan büyük bir huni şeklindeki hazne; bir taraftan bir tarafa su geçirmekte kullanılan tahta oluk.

abaytı: Kötü huylu; çirkin.

abe: Teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi.

abeş: Kula renkte at.

abı kızı: Gelincik çiçeği.

abırcın olmak: Usanmak, bıkmak.

abo: Şaşma ve korku ünlemi.

abrıl[abrul]: Nisan.

abuloburt: İri, şişman, hantal.

acar: Kuvvetli, gürbüz, dinç, iri yarı; şişman, etli semiz.

acarlaşmak: İnsan, hayvan veya bitki kuvvetlenmek, gürbüzleşmek, gelişmek, boy atmak.

acat: Alet, aygıt.

acı hamır: Hamur mayası.

acık: Biraz, azıcık, pek az.

acı kavun: Bir otun acı suyu sarılığa ilaç olarak kullanılan ve kavuna benzeyen küçük meyvası, eşek hıyarı.

acıklamak: Sırrını açıklamak.

acikulak: Kuzukulağı otu.

acımık: Çok sık dallı, acı ve fena kokulu yaban otu.

acınmak: Üzülme, acı duymak, kederlenmek.

açışmek: Birinin ölümüne, felaketine hep birlikte üzülme, yanmak.

aç alavan: Aç açına, açken.

açık kapı: Herkese açık olan misafirhane.

ada düdüğü: Ağaçtan yapılmış uzun kaval.

afakanlanmak: Çok korkutmak, fazla sıkıştırmak.

afara: Harman yerindeki hububatın taş ve toprakla karışık kalıntısı.

afaracı: Harman yerlerindeki hububat döküntülerini toplayan adam.

aflak: Aptal, sersem şaşkın.

ağa: Ağabey büyük erkek kardeş.

ağaç balı: Kayısı, erik, badem gibi ağaçların gövde ve dallarından sızan zamlık.

ağartı[ağran]: Süt, yoğurt, ayran vb. ürünler.

ağdırlık: Dengesiz eğik bir yana devrik (yük)

ağınmak: Yuvarlanmak, debelenmek.

ağır: Olgun, terbiyeli, oturaklı, akli başında.

ağız bağı: Çuval ağız bağlamakta kullanılan ip, sicim.

ağızlatmak: Yolcu etmek, uğurlamak; gerekli şeyleri söylemek, öğüt talimat vermek.

ağmak[avmak]: Aşağı inmek, yük veya terazide denge bozularak bir yanı ağır gelmek; toplanmak, üşüşmek.

ağmaşmak: Yükselmek, yukarı çıkmak.

ağrı: Sığır ve koyunlarda sıcak ve yağlılıktan ileri gelen bir hastalık.

ağrık: Eşya, yük ve yolculukta önden gönderilen eşya, göç zamanı dönünce alınmak üzere bir yerde bırakılan fazla eşya.

ağırşak: Ağırşak, yün bukeceği, iğn ucuna takılan yarım küre şeklindeki cisim.

ağsak: Topal, hafifçe topallayan, aksak.

ağzı kara: İftiracı.

ağzını gegelemek: Bir kimsenin sözlerini alaylı bir şekilde tekrarlamak.

ahar: Hayvanların su içtiği taş veya ağaç yalak, çeşme yalağı.

ahbun[ahpun]: Gübre, fişki.

ahrap: Örümceğe benzeyen ve ısırıldığı zaman zehirleyen bir böcek.

ahraz: Dilsiz, sağır ve dilsiz.

akbabaçça: Papatya.

akbaşak: Sonbaharda ekilen, kabuğu yumuşak bir çeşit buğday.

akbürçek: İhtiyar kadın.

akçakatık: Yağlı ve süzölmüş yoğurttan yapılan ve kışa saklanan bir çeşit peynir.

akçalık: Okul çocuklarının taktıkları beyaz yaka.

akçiçek: Akasya ağacı.

akdarı: Küçük beyaz mısır, patlak mısır.

akıntılı: Mecra, yatak, kuru sel yarıntıları, dere yatağı.

akıtmak: İşemek.

aktarmak: Bir şeyi altüst etmek, karıştırmak, savurmak, boşaltmak, devretmek, hatmetmek, çevirmek.

al [algelini]: Hile, tuzak.

ala[alabele]: Siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı.

alaaz [alagaz, alağaz, alağız]: Kekliğin boynundaki siyah halka: arabozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü döneke.

alaca: Tahta parmaklıklı ağıl, bostan, bahçe kapısı; üzüme düşen ben.

alacanlı: İlkbaharda dağlardan buzların çözölmesiyle, içinde buz parçaları karışık olarak akan az bulanık su.

alaçık[alayçık]: Üzeri dal veya hasırla örtölen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak.

alaçul: Kilim.

aladarbız: Yarı ıslak, yarı kuru, az tavlı toprak.

alan, alân: Açıklık düzlük yer.

alaz: Alev.

alazlama: Dökölen tohumlarla ertesi yıl kendiliğinden çıkan tahıl, soğan v.b.

al basma: Loğusa kadınlarda görölen bir hastalık, loğusa humması.

algın[algın]: Renksiz, cılız, zayıf, hastalıklı, yılgın.

alıcı: Atmaca.

alık: Giyecek eşya, çamaşır giysi, elbise.

alışmak: Tutuşmak, yanmaya başlamak.

alkarısı: Loğusa ve yeni doğmuş bebeklere musallat olarak onları boğduğı sanılan ve samanlıkta dolaşarak atların yelesini ördüğüne inanılan görüntü.

alkış vermek: Dua etmek, iyi dileklerde bulunmak.

allanmah: Çalım satmak.

almazlık: Kuzusunu emzirmeyen koyunu alıştırarak için, yavrusuyla birlikte konulduğı çukur.

altıateş: Altı mermi alan toplu tabanca, altıpatlar.

altını çalmak: Süpürmek, temizlemek; ağzını aramak.

ame: Hala.

anaç: Analaşmış, çok yavru doğurmuş, ve evcil memeli hayvan; kurnaz, tecrübeli bilgili.

anah[anav]: Korku, şaşma, hayranlık bildiren ünlem.

analık: Üvey anne.

anadut: Ekin demetlerini arabaya koymaya ve harmanı aktarmaya yarayan üç, dört, beş, yedi çatallı olabilen, uzun saplı aygıt, dirgen, yaba.

anca: Ancak.

andaval: Aptal, ahmak, beceriksiz, bön, avanak, şaşkın, andavallı.

ansırık: Aksırık.

ansırmak[ansırık]: Eşek bağırmak, anırmak.

apalak[apalak topalak]: Tombul, gürbüz, sevimli.

apapağı[apağ]: Tertemiz.

apartmak: Yemek atıştırmak, obur gibi yemek.

apıç: İki bacak arası, apış.

apırcın: Şaşkın, telaşlı, perişan.

apırcın et-: Vurgun yapmak.

aptal: Çingene.

arabaşı: Çokça tavuk veya koyun etiyle yapılarak, tepside dondurulmuş hamurla, kışın, sıcak içilen ekşili, biberli bir çeşit çorba.

aralamak: Kavga eden iki kişiyi araya girerek ayırmak.

aralatmak: Seyrekleştirmek.

arasat: Cennetle cehennem arasında olduğu düşünülen yer, Araf.

arayacı: Konaklayarak, konaklama yoluyla.

arduç: Ardıç.

argaç: Dokumalarda çözgü üzerine enliliğine atılan ip.

arhaç: Davarların açıkta toplu olarak yattıkları yer, düz dağ sırtları.

arı[arica duruca]: Temiz, tertemiz, saf, iyi.

arık: Zayıf, cılız sıksa.

arılık: Arı kovanlarının bulunduğu yer, yapı.

aristak: Tavan.

arsınmak: Utanmak, çekinmek.

artağan: Çoğalan, fazlalaşan bereketli(pirinç, fasulye, nohut, mercimek v.b. hakkında)

artırmaç: Bir çeşit çocuk oyunu.

asbab[asdap]: Çamaşır; giysi (elbise)

aside: Yağ ve una pekmez veya şeker karıştırarak yapılan bir çeşit tatlı, helva.

aşır aşı: Aşure.

aşırtmaç: Pantolon askısı

aşlık: Buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler.

atkın: Kırılmak üzere olan koyunların yünlerinin altından fişkırmış yeni yün.

atlaşmak: İki kişi bir ata binmek.

avara: Şaşkın, kararsız, beceriksiz, işsiz, avare.

avgın: Üstü kapalı veya açık su yolu, ark, bahçe duvarlarında açılan su deliği.

avhalamak: Isırmak.

avınmak: Avunmak.

avla[avlağa, avlağı]: Ağıl.

avsunlamak: Hastaları iyileştirmek için okuyup üfleme bir takım göreneksel işlemler yapmak.

avsut: Tekerleklerde, genel olarak kağıt tekerleklerinde mazının girdiği delik.

avur zavur: İvir zıvır, abur cubur, gereksiz şeyler, anlamsız sözler.

ayağan: Biçilmesi sona bırakılan zayıf ekin

ayak içi: Kadın donu, don

ayak: Koyun sürüsü satışlarında hesap dışı bırakılıp cabadan verilen zayıf hayvan

ayakmaç: Dokuma tezgahı pedalı

ayakman: Merdiven.

ayar: Tembel, işten kaçan.

aydaş: Zayıf, cılız.

ayık: Ayılmış, uyanık, akli başında; zeki, açık göz, anlayışlı açık fikirli görgülü.

ayı mantarı: İçi boş, yenilmez bir çeşit mantar.

ayıpsanmak: Utanmak, ayıp saymak.

aylı günlü: Gebe, doğumu yakın kadın.

ayrıksa[ayrıksağa, ayrıksağı]: Başka, bambaşka, ayrı, apayrı, kimseye benzemeyen, hiçbir şeye benzemeyen, acayip.

ayrıksağa, ayrıksağı: Hırçın, haşin, hodbin.

azacık: Azıcık, biraz, birazcık.

azaysız: Huysuz, terbiyesiz.

azdırmak: Birisini, bir başkası aleyhine kışkırtmak.

azmırtı: Soyu bozuk, dejenere, yoz.

azzık: Azık.

babalık[babalıh]: Kayınbaba.

babuç: Ayakkabı, pabuç, bir çeşit terlik, yemeni.

badem parmak: İşaret parmağı.

badi: Köpek adı olarak kullanılan ve köpek çağırmaya yarayan ünlem

badigüdü: Gevezelik, gürültülü, kaba konuşma, şamata, gürültü, patırtı.

bağartlak: Yabani ördeğe benzeyen, gece çok öten, koyu kurşuni renkli bir av kuşu.

bağ çırpmaç: Bağ budamak.

bakla: Fasulye.

balaban: Şişman, gürbüz (kimse, çocuk).

balak[balah]: Manda yavrusu, malak

balamut: Palamut, çam ve meşe ağacının meyvesi.

baldırcan: Domates.

balğam: Balgam.

balıketi: Kolun üst kısmında şişkince duran kas kitlesi, pazı.

basdırma[bastırma]: Kabak veya patatesi etle pişirerek yapılan musakka; kurutulmuş tuzlu et, pastırma.

bastırık: Üzüm cibrelerini büyük bir ağırlıkla sıkıştırarak şıra kaybını önleyen tertibat.

baş: İyi, güzel.

başaca: Sonuna kadar, mutluluğun derecesini, sonsuzluğunu anlatmak için kullanılır.

başberaberlik: Karıkocanın birbirinin sözlerine uymaları.

başıağır: Ağırbaşlı.

başlık: Evlenecek erkeğin kız tarafına verdiği para, mal veya ziynet eşyası, ağırlık.

batalgan: Sazlık, bataklık, çayırlarda kapalı küçük bataklık.

batam: Miktarı yer yer değişen eski bir ağırlık ölçüsü, batman.

bayahtan[bayaktan]: Demin, az önce, şimdi.

becit: Lüzumlu, gerekli, önemli, acele.

beribenzer: Alelade, bayağı, sıradan.

beri eylemek: Geri çevirmek, bu tarafa döndürmek, yakına getirmek.

beynin kapağı atmak: Hiddetini yenememek öfkesini açığa vurmak, şiddetle öfkelenmek.

bıtbıt: Geveze.

bızlamak: İşemek.

bidi: Ördek

bidi bidi: Köpek çağırma ünlemi

bisi: Kedi.

boduç: Çam ağacı veya topraktan yapılmış küçük testi, yuvarlak, kulpsuz testi.

boduk: Erkeklerin cinsiyet organı

boğanak[boğnak, buğanah]: Sağnak, şiddetli yağmur.

boğarsak[buasah]: Boğaya gelmiş, boğa isteyen inek, dana

boorek: Böbrek.

boruk: Dağlarda yetişen, kokulu, süpürge ve yakacak olarak kullanılan çalı, ot.

boydah, boydak: Başıboş işsiz.

bubalık: Üvey baba.

bucak: Köşe, bucak, uç aç.

buhare: Baca

bulamaç: Koyunun, ineğin ilk koyu sütü, ağız.

burma: Eğirilmek üzere bükülmüş yün.

burs: Sis.

buvet[büet]: Suyun önüne çekilen set, bent

buylu: Kağnı kıravatını birbirine bağlayan ağaç kuşak; kağnı, araba tekerleğine çakılan tahta çivi.

buzalacı: Gebe inek, manda, gebe hayvan.

bükme: Dönemeç

büngümek: Su topraktan kaynamak

bürcüklü[bürçüklü]: Havuç.

bürünecek: Baş örtüsü.

cabık: Atılğan, sokulğan.

cacık: İlkbaharda tarlalarda biten ve yenilebilen otlar.

çağ[ca, çağ]: Kağnının yan taraflarına yükür düşmemesi için konulan ağaçlar.

çağ kemiği: Kolun döner kemiği.

car: Tehlike hali, imdat, yardım.

cara yetişmek: İmdada, yardıma yetişmek.

carcur: Geveze dedikoducu.

carı: Canlı, becerikli, eli çabuk.

caygın: Vazgeçen, işin ardını bırakan, döneç.

cayradak[cayradak]: Birdenbire, şiddetli çarçabuk (kırılma, yanma, kaçma hali)

cayırdamak: Gıcırtilı ses çıkarmak.

cebiş[cebis]: Bir yaşındaki keçi yavrusu; tiftik keçisi; köklenmiş bağ çubuğu.

ceran: Sevimli, uzun boylu, güzel gözlü insan, hayvan.

cev: İğ ve iğlerin ip takmak için yapılmış olan çengeli.

cıbcıbil[cıpcıbil]: Çırılçıplak.

cııldamak: Bir cisim, su içinde ses çıkartarak hareket etmek.

cıbr: Geçim darlığı çeken, yoksul, züğürt.

cıcık[cıcıh]: Söğüt ve kavakların meyvesinin çiçeklenme zamanı.

cıllamak: Dönmek, vazgeçmek.

cırık[cırıh]: Serçeye benzer bir çeşit kuş.

cirik: Sümük

cırnah: Tırnak, pençe.

cızık: Çizgi.

cızıtmak: Aklını kaçırmak, bozmak.

ciba: Çevik, oynak.

cifre: Mürekkep kalemin sapı.

ciğe: Ev.

cimcik: İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz şeyler)

cinarabası: Bisiklet.

cingöz: İnce, zayıf.

cirpitmek: Bir vuruşta kesmek.

cisen cisen: İnce ince, yavaş yavaş (yağmur)

corma[cohlan]: Büyük derin dere.

cumbuldatmak: Sıvıyı çakalamak, sarsmak.

cura: Arıların baş oğuldan sonra verdikleri oğul.

cü cü: Tavukları çağırma ünlemi.

cülcül: Eti yenecek çağa gelmiş horoz.

cülle: Kafa.

çağ: Lavabo, banyo.

çağlak: Çağlayan.

çala: Yalan yanlış (görme hakkında)

çandı: Tavan.

çarmıhlı: İri yapılı, gösterişli.

çaybeği: Çay kenarında çıkan göze, kaynak pınar.

çec: Savrularak samanından ayrılmış tahıl yığını.

çecik: İp eğirmekte kullanılan aracın teli.

çelki: Üstü açık, çalılarla ve taşlarla çevrilmiş ağıl.

çelpeşik: Karışık, bozuk.

çenet: Birbirine yapışık iki eşit parçadan meydana gelmiş olan cisimlerden her biri, fasulye nohut gibi sebzelerin, badem, ceviz, erik gibi kuru meyvelerin içindeki parçalar.

çentik: Çanta

çerik: Altı kiloluk bir çeşit hububat ölçüsü.

çığıltı: Su gürültüsü

çıkı: Bohça, çıkı

çıkışmak: Hesaplaşarak uzaklaşmak.

çıkla: Tıpkı, aynı.

çıtlık: Sakız ağacının meyvesi, menengiç

çifte[çiftte]: Süt makinasında ayrılan yağlı kısmın konduğu ağaçtan yapılmış kab.

çilingi: Çalı, ırıpı.

çillenmek: Çimlenmek, yeşermek.

cinlenmek: Öfkelenmek, kızmak.

çimmek: Yıkanmak.

çintmek: Yontmak.

çitme: Çifte.

çiyir[çığır]: Taşlı yol , patika.

çizi: Tohum ekmek için pullukla açılan yer, karık.

çoban eniği: Kertenkele.

çobanlık: Çoban hakkı, çoban bahşişi.

çoğan: Kökü ve dalları sabun gibi köpüren hem helvacılıkta, hem de temizlik işlerinde kullanılan bir bitki, çöven.

çöğdürmek: Fıskırtarak, kavis çizerek işemek.

çölpeşik: Dolaşık, karışık.

çömçek: Kepçe, büyük tahta kaşık.

çörtelek: Cılız, zayıf (insan veya hayvan hk.)

çörtlek: Pınar veya damladan su akıtan ağaç veya teneke oluk.

çöyür: Yabani armut, ahlat.

çüklük: Küçük çocuklarda apış bezi, muşamba.

dadah: Yumruları yenilebilen tatlımsı bir bitki.

dadırsız: Oransız; eşek.

dahdiri: Hoppa, oynak kadın, kız.

dalab ol-[dalap olmak]: Dişi hayvan çiftleşmek istemek, erkek istemek.

dalak: Bozulmamış bal peteği, kovanın yanlarındaki küçük beyaz bal peteği.

dalanmak: Araştırmak.

damızlık[damazlık]: Pekmez, yoğurt, peynir vb. şeyleri yapmaya yarayan maya.

damla: İnme, felç

damla inmek: Felç olmak, inme inmek.

dangırdamak[danğırdamak]: Bağıra bağıra, yüksek sesle konuşmak.

dangırdamak[danğırdamak-2, danğırdamak-2, dağnamak]: Gevezelik yapmak.

danlamak: Şaşmak; ayıplamak, kınamak.

dayak[dayah]: Kağnı ve dört tekerlekli arabalarda oku yukarda tutmaya yarayan ağaç destek.

daylak: Deve yavrusu, sakalı, bıyığı çıkmamış delikanlı.

dazlak: Bir kısmı hafifçe yanmış şey.

değetlemek: Gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek.

demirkazık: Kutup yıldızı.

demur: Yok olma.

dıbiş[dıbiz]: Çirkin (kimse), iri yapılı küçük çocuk.

dılış: Çirkin.

dılılanmak: Huysuzlanmak.

dımık: Bir şeyin ucu, köşesi, sivri çıkıntısı.

dımırmak: Bir şeyin ucunu düzeltmek.

dıvrak (I-II)[durak]: Çevik, canlı, kıvrak (kimse); derli, toplu, giydiğini yakıştıran (kimse).

dikkulak: Kurt.

dikme: Fidan, yeni dikilmiş fidan.

dimrit: [dirnit] Erken olgunlaşan bir çeşit siyah üzüm, dimnit.

diş hediği: Çocukların, ilk dişi çıktığı zaman, buğday, bakla, fasulye ve nohut pişirilerek yapılan, eş dostla yenilen aş.

domuşuk: Somurtkan, asık suratlı.

doruk[doruh doruh]: Tomruk.

dölek: Düz engebesiz arazi, tepenin eteği.

dönük: Huysuz, asık yüzlü kimse.

duzluh: Çobanların davarlara tuz vermek için bellerine bağladıkları torba.

düğlek[düyülek]: Kalın kabuklu olgun kavun.

düğürçük: Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur.

ebebulgur: Bulgur iriliğinde yağan kar.

ebemin gümüş kuşağı: Gök kuşağı.

ece: Abla, büyük kız kardeş.

ecene: Marangozların delik açmakta kullandıkları bir araç, keski, demir kalem.

ecer: Yeni.

ecücük: Az, çok az, azıcık, biraz, küçücük.

ede: Büyük kardeş, ağabey.

edük düdük: Küçük; beceriksiz; şu, bu.

eğdi: Ağaç kaşıkların içini oymaya yarayan bir çeşit araç.

eğiş: Ekmeği tandırdan almak için demirden yapılan bir ucu eğik, bir ucu yassı araç.

eğrek: Hayvanların toplandığı yer.

eğseri[eyseri]: Döğme ya da köşeli büyük çivi.

ekmeklik: Pişirilen ekmeklerin konulduğu yer.

eksikli[eksiketek]: Kadın.

eldaş: Bir çeşit üzüm.

eli belinde: Ahşap evlerde direk üzerindeki ağaçların kaymasını önlemek için sonradan konulan parça.

eli büyük: Ayı.

eli çap[eli eğri]: Hırsız.

ellik: Tercüman.

elöpen: Kertenkele.

emcik: Meme.

emlemek: Yaraya merhem sürmek, iyileştirmek.

emlik: Zamanından daha geç doğan kuzu ya da oğlak; süt emmekte olan insan ya da hayvan yavrusu.

emmi: Amca.

emzek: Küçük çocuklara süt verilmesine yarayan lastikten yapılmış araç biberon.

en: Hayvanlara ya da eşyaya vurulan damga işaret.

enek: İğdiş edilmiş, burulmuş koyun, keçi, at gibi hayvanlar.

eneme: İğdiş edilmiş hayvan.

enetmek: Hayvanları iğdiş ettirmek.

engil: Üzüm çubuklarının ince ve uzun dalları.

enik: Kedi ve köpek yavrusu.

erdirmek: Acele ettirmek.

erelik: Yaprakları, şekerpancarı yaprağına benzeyen, seyrek ve top top biten, istendiği zaman yaprakları sarılarak yenilen bir çeşit ot.

erik: Çukur yer.

erinmek: Üşenmek, tembellik etmek.

ermek: Acele etmek.

esik: Çukur yer.

eşek: Odun kesmek için kullanılan üç ya da dört ayaklı sehpa.

eşgin: İlkbaharda dağlarda yetişen, geniş yapraklı, ekşimsi bir ot.

eşiref: Çok kısa boylu insan.

eşki: Ekşi.

eteğine cıgız: Fazla cinsi arzu duyan, tatmin olmayan insan.

eteğine eğri: Kötü kadın.

evgin: Aceleci.

evmek: Acele etmek, acele ettirmek.

evreaç[evreağaç]: Sac üzerinde pişirilen yufka ekmekleri çevirmeye yarayan uzun ve yassı tahta araç.

ezik: Buğday nişastası.

falinya: Kazak.

ferfenel[ferfere]: Çocukların ayrı ayrı evlerden malzemelerini toplayıp kırdaki yaptıkları pilav.

ferferlemek: Yorulmak, düşecek hale gelmek.

fıldırmak: Kaçmak, fırlatmak.

fırka: Saça takılan üzeri boncuklu bir çeşit toka.

fırkıtmak: Kırıtma, cilve yapmak, kırılarak yürümek.

fiydırmak: Atıvermek, kaldırıp atmak, fırlatmak.

fıymak: Kaçmak, sıvışmak.

finik: Tavşanların barındığı yer.

firek[firenk]: Asma kilit.

firez: Ekin.

firitmek: Yaş, nemli olan şeyleri biraz kurutmak.

fisik: Sabanda iğ demirini tabana tutturarak demir çivi.

fişek: Yayık tokmağı; bir yaşındaki koyun.

fonü: Huni.

gallanğuç: Kırlangıç.

galleş: Kalleş.

gamga[gamğa]: Yonga.

garana: Çok yiyen, obur.

garıh: Tarh, bölüm (tarla için)

garış: İlenç.

garış vermek: İlenmek.

gaşımo: Sığırlarda görülen tehlikeli bir hastalık.

gavut: Kavrulmuş tahıl unu.

gecev: Bağ ve tarla kıyılarına yapılan kulübe.

gelberi: Bulgur karıştırmaya yarayan bir araç; büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek, tıkanmış boru, ark vb. şeyleri temizlemek ya da harç, çamur, kireç karıştırmak için kullanılan uzun saplı demir araç.

gelinsaçı: Baharda kırlarda açan, çiçeklerinin ucu mor, dipleri beyaz bir çeşit çiçek.

gen: Ham araziden açılmış, hiç işlenmemiş, sürülmemiş tarla.

gene: Kene.

geren: Öküzlere yedirilen bir çeşit ot.

getne: Set set tarlalar arasına çekilen duvar.

gever: Bahçe ve tarla sulamak için açılan ince su yolu, ark.

gıcan[gıcan]: Isırgan otu.

gıdik[gidek, gidik]: Keçi yavrusu, oğlak.

gıgı: Deve, keçi, koyun vb. hayvanların pisliği.

gındıra: Tahılın içinde biten ve tohumu ürüne karışan bir çeşit ot.

gısğa[gıska]: Tohumluk küçük soğan.

gıvışdamak: Hareket etmek, kımıldamak.

gızınmak: Isınmak.

gilik: Sacda pişirilen küçük ekmek, çörek.

girabolı: Frenk üzümü

girlek: Sokulgan, becerikli, girgin (kimse).

gocaoğlan: Ayı

goğ: Dedikodu, birini arkasından çekiştirme.

goğursu: Yün, pamuk, saç, tiftik gibi şeylerin yanmasından ileri gelen koku.

goğ yetirmek: Hakkındaki kötü söylentileri bir başkası tarafından ıslatmak.

golçah [kolçak]: Ceket ya da gömlek kollarının kirlenmesine engel olmak için bilekten dirseğe kadar geçirilen eğreti kolluk.

gopmak: Koşmak.

goşam: Bir ya da iki avuç dolusu.

govan: Top top ve uzun boyu olan, çayırılıkta yetişen bir çeşit ot

gozak: Meşe kozası

göğce[gökçe]: Ağaçlarda görülen ve asalak olarak yaşayan bir bitki, ökse otu.

göğcek: Bir çeşit üzüm.

göğleme: İlk ürünü alındıktan sonra yerine ekilen başka bir bitkinin, meyvesi olmadan biçilmesi.

göllük: At, eşek, beygir, katır vb. yük taşıyan ve binilen hayvan

gönüllenmek: Küsmek, darılmak, kırılmak.

görbez: Yaramaz çocuk.

göresi gelmek: Göreceği gelmek, özlemek, istemek.

görünge: Hayvanlara yedirilen pembe çiçekli bir ot.

göz belirtmek: Hiddetle ya da korkutmak için gözlerinin akını göstererek bakmak.

gözer: Buğday, toprak vb. şeyler elenen iri gözlü büyük kalbur.

gulun: At ve eşek yavrusu.

gumpür: Patates.

guzay: Gölge, güneş almayan yer.

guzgun: Kuzgun, yırtıcı bir kuş.

gücük: Kuyruksuz, kuyruğu kesik hayvan.

gümrek: İsterik.

gümrenmek: Homurdanmak, kendi kendine konuşmak.

gürük: Küçük kulaklı koyun, keçi ve kuzu.

güvermek: Filizlenmek.

haflek: Korkak.

hah olmak: Yitmek, yok olmak.

hak[hamak]: Dilimlenerek kurutulmuş meyve.

hakma: Bir yaşında dişi keçi.

hamaz: Kurnaz, hileci; söz taşıyan, fitneci, dedikoducu.

hamazlamak: Söz getirip götürmek, dedikodu etmek.

hampar: Kaba yapılı, şişman.

hamparsı: Beceriksiz, miskin; perişan.

hangem: Dövüş, kavga.

hangem çıkarmak: Kavga etmek.

hapık: Yıkık, çökük.

haral: Kıldan ya da ketenden yapılmış büyük çuval.

harın: Pişkin olmayan; dayanıklılığını, çevikliğini yitirmiş insan; Fazla işsizlikten hamlamış, güçsüz, kuvvetsiz hayvan.

harim: Başkasının sınırları içinde değirmeni, ağılı olduğu için kendisininmiş gibi görünen, hiç sürülmemiş tarla.

hartı bozuk olmak: Yaşlanan hayvanların geviş getirememesi

hasis: Kinci.

hatlamak: Atlamak.

hatlambaç: Sudan geçmek için taşlardan yapılan geçit.

havakmak: Yara cerahatlanmek, şişmek, azmak.

havla: Helva.

havlu: Avlu, bahçe.

havl: Çeşme yalağı oluk; hayvan yemliğı.

havşemek: Sıkışmak, yerleşmek.

hayva: Ayva.

hedik: Haşlanmış buğday, bulgur, mısır, nohut vb. şeyler.

helik: Duvar örerken büyük taşların arasına, boşluklara konulan ufak taş parçaları.

helke: Su, süt vb. şeyleri koymaya yarayan, çoğunlukla bakırdan yapılan, bakraçtan büyük bir çeşit kova.

herk: Sürülüp dinlenmeye, nadasa bırakılan tarla.

herk et-: Tarlayı sürüp dinlenmeye bırakmak.

hezen: Damların üzerine döşenen kalın ve büyük ağaç, kiriş.

hışır: İri saman.

hızmik: Yıkanan buğdayın su üstünde toplanan artıkları, kapçıkları.

hilet: İyi giyinmiş, düzgün kılıklı (kimse)

hodak: Değnekle oynanan bir çeşit oyun.

hoppala: Oynak, hoppa (kimse)

horum: Biçildikten sonra balya ya da deste haline konulmuş ot.

hoyuk: Aptal, serseri.

hozan: Dinlenmeye bırakılmış, birkaç yıl işlenmemiş tarla.

hödük: Korkak.

hödüklemek: Korkmak, ürkmek.

hökel: Sığır.

huum: Küme.

huysukturmak: Huylandırmak, huy edindirmek.

hürpütmek: Sıcak kahve, çay vb. şeyleri ses çıkartarak içmek

ııh: Çok az, biraz.

ığrançüş: Tahterevalli.

ıhmak (II): Anlaşmak, uyuşmak.

ıkla: Tıpkı, aynı.

ıldır ıldır: Aydınlık, temiz ya da saydam olma.

ılmak: Yavaş yavaş anlamaya yaklaşmak

ılınçaç: Küçük çocuk salıncağı.

ılışık: Ilık (su)

ilaançe: Karavana.

ingılıp: İğreti duran sağlam olmayan.

ıpıl ıpıl: Pırıl pırıl.

iğseri: Büyük çivi.

ikilemek: Tarlayı iki kez sürmek, aktarmak.

ikirciklemek: İşkillenmek.

ilaançe: Karavana.

ilik: Düğme.

imikBeyin.

imrek: Seven, düşkün.

inecek: Mağaralardaki basamak; merdiven.

inip: Çocuk oyunlarında ilk anlamında söylenir.

inzik: İbriklerdeki küçük delik.

irat: Red.

isik: Hiç durmadan gülen (kimse)

işçiman: Çalışkan, becerikli, iş bilen.

işlik: Mintan gömlek.

işmar: Kaş, göz işareti.

ita: Un elerken dökülmemesi için yere serilen bez ya da şaplanmış deriden yapılan örtü.

itdirseği: Göz kapağında çıkan sivilce, arpacık.

kabak: Kısa boynuzlu hayvan; hafif yokuş.

kabala: Toptan, götürü, hepsi birden.

kabalıcı: Tarla işlerinde götürücü olarak çalışan, alışveriş yapan.

kabartmak: Coşturmak, kışkırtmak.

kaçıntı: Zamanından çok önce doğan kuzu.

kadınğöbeği: Kızılçık büyüklüğünde içi kılçıklı bir meyve, yaban gülü meyvesi.

kağşak: Eskimiş, gevşemiş, yıkmaya yüz tutmuş eşya, yapı.

kalafat: Hızarla biçmek için ağacın yüksekte durmasını sağlayan destek, merdiven.

kalleli: Karışık (buğday için).

kanatlı: Çatal kapı.

kanıkmak: Köpeklerin boğuşması

kanıktırmak: Alıştırmak.

kanırmak[kanırtmak]: Bir araçla ya da zorlayarak bir şeyi yerinden ayırmak, kırmak, bükmek.

kanrılmak: Arkaya eğilmek, yaslanmak.

kansız: Acıma duygusu olmayan.

kapaklı: Birbiri üzerine kapatılabilen iki tepsi.

kapınmak: Dilenmek.

karaçalı: Uğursuz.

karagöz: Nohuttan büyük meyveleri yenen, odunu çok sağlam olan bir cins ağaç.

karamak: Birisinin arkasından kötü konuşmak, kötölemek.

karamık: Saçma büyüklüğünde meyveleri olan dikenli bir bitki, çalı.

karasu: Bitkilere zararlı olan, toprak altından çıkan acı su.

karavura: Kabus.

kara yapı: Çamur ve kerpiçe yapılmış ev, yapı.

karcaşmak: Karışmak, karmakarışık olmak, dolaşmak, bozulmak.

karçiçeği: Kar kalkmasından hemen sonra çıkan çiğdeme benzer, beyaz bir çiçek, akçabardak.

karılmak: Hayvanların çiftleşmesi

karıncalamak: Hayvanlarda tırnak ile et arasında yara olmak.

karış vermek: İlenmek.

karnapa: Ağır canlı, vurdumduymaz.

karşı karşı söylemek: Karşısındakini kızdıracak söz söylemek.

kasalmak[kazalmak]: Gururlanmak, büyüklenmek, övünmek.

kaş kaş: Dizi dizi, sıra sıra.

kaş kaş olmak: Dizilmek, yığılmak.

katıklı aş: Yoğurtlu bulgur ya da yarmadan yapılan çorba.

katmer: Arasına kaymak ya da yağ sürülerek katlanmış yufka ekmeği.

kaval olmak: Cevizin yeşil kabuğu çıkmak.

kavuk: Oyuk, çukur.

kavurğa: Ateşte kavrulmuş tahıl.

kavuz: Gelişmemiş, çürük meyve.

kayışımak: Sövmek, küfür etmek.

kayış kanat: Yarasa.

kaylan: Kalın kum.

kazgıç: Bel ve küreğin çamurlarını kazımaya yarayan ucu demirli sopa, sıyrığı.

kehlemek[kehilemek]: Yorgunluktan sık sık soluk almak, solumak.

kelek: Hayvanların boyunlarına takılan büyük çan, çingirak.

keleş: Güzel, yakışıklı (insan)

kelete: Çuval.

kelik: Çocuk ayakkabısı, patik.

kelim: Eğri boynuzlu koç, keçi.

kellemek: Ağaçların dallarını, sürgünlerini kesmek, budamak.

kemer[kemen]: Ocağın üstüne konan eğri ağaç.

kepenği: Kapak, kepenk.

kepür küpür konuşmak: Ne konuştuğunu bilmemek, saçmalamak.

kerete: Ayakkabı çekeceği.

kerimcek: Bulgur yapılan el değirmeninin taşları arasına konan yassı, ortası delik ağaç parçası.

kerme: Gübre, tezek.

kes (I): İri saman.

kesecek: Makas.

kesege[n][keseğen]: Fare.

keseek: Belin ya da çapanın çıkardığı sıkışmış kuru, iri toprak parçası.

kesim: Dört dönümlük toprak alan.

kesnik: Kesilmiş süt.

keş: Kış için kurutulan yağsız, tuzlu yoğurt.

keşlek: Dövülmüş buğday ve etle pişirilen bir çeşit yemek, lapa.

keven: Sakız, kitre, zamk çıkarılan ve yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitki.

kıdır ver-: Dedikodu yapıp iki kişiyi birbirine düşürmek, kıskırtmak.

kıç: Ayak.

kıdık: Gerdan, çene altı; gırtlak.

kıf: İnsanın her şeyi hoş görür olduğu, elverişli durumu.

kıfı tutmak: İsteklenmek, heveslenmek.

kığ: Koyun, keçi gübresi.

kırçıl: Melez.

kırgı: Gövdeden ayrılmış ve yaprağı dökülmüş ince ağaç dalı; yer.

kırışik: Davarlarda görülen bir çeşit hastalık.

kırışmak: Öküzler süsüşmek, tolaşmak.

kırk boğum: Tilki kuyruğu da denilen su kenarlarında, çayırlarda biten boğum boğum olan dalları süpürge çöpüne benzeyen ve yiyen hayvanları ishale uğratan bir ot.

kırklık: Davar kırılan makas.

kırsinir: Yaraları iyileştirmek için kullanılan yaprakları damarlı bir ot.

kısnık: Cimri, pinti.

kıyık: İğne, kalın yorgan iğnesi.

kıyımlı: Eli açık, cömert.

kıyımsız: Cimri.

kızan: Dişi köpek, kedi, kurt vb. hayvanların çiftleşmek isteği gösterdikleri durum ya da zaman.

kızılkıvrım: Kuluçka tavuğun yumurtaların üzerinde gereği kadar yatmaması nedeniyle yumurtadan çıkamayıp ölen civciv.

kızılyügrük: Yılcık hastalığı.

kızınmak: Isınmak.

kip: Uygun, tıpatıp gelen.

kirman: Elde yün eğirmeye yarayan araç.

kirtik: Ufalanmış sabun parçası.

kişbir: Sevimsiz insan.

kit: Kilit.

kizir: Muhtar, köy bekçisi, köy kahyası.

kobalak (III): Ham meyve.

kodoş: Kısa boylu, tıkız (kimse)

kodoz (II): Bencil, kendini beğenmiş.

koğmak: Sürekli arkasına düşmek, izlemek.

kokanlamak: Kötü bir durumdan azıcık iyiye doğru gitmek.

kollama: El tezgahlarında dokunan abadan yapılan bir çeşit ceket.

kongurdak: Hayvanların boyunlarına takılan küçük çan, çingırak.

konur: Sarı ile siyah karışımı bir renk, koyu kumral, kestane rengi (öküz, inek için kullanılır)

konursu: Yanan kıl ya da yün kokusu.

kovermek: Bırakmak

koynek: Gömlek

kozak: Çam, meşe, haşhaş vb. ağaçların, bitkilerin meyvesi, kozası.

kök boyası: Ottan yapılmış boya.

kömbe: İki sac arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek.

kömçek: Ot kökü.

köme: Yırtıcı hayvanları avlamak için yapılan tuzak.

kön: Buğday başaklarının kararmasına yol açan bitki hastalığı.

könez: Küçük yaramaz köpek

kör: Tahıllarda görülen sürme hastalığı

köseği: Ateş karıştırmaya yarayan bir ucu yanmış odun, tahta.

kösele: Çok güzel.

köskü[köstü]: Köstebek.

kösüre[kösre]: Kesici araçları bilemeye yarayan bir çeşit taş, bileği taşı.

köşek: Çok güzel.

köşker: Kunduracı, yemenici, kundura onarıcısı.

köten: Pulluk, büyük saban; hayvanların karınlarının altında olan şiş, bir çeşit çıban.

kubarmak: Gururlanmak.

kulaçlamak: Vuracak gibi yapmak.

kulun atmak: At eşek vb. hayvanlar yavru düşürmek.

kurangaz: Kurumaya yüz tutmuş; zayıf.

kurtkulağı: Geniş yapraklı, kalın köklü yenilen bir bitki.

kücü[küçü]: Dokuma tezgahlarında arış ipliklerini açıp kapayan tarak.

küçen olmak: Köpeğin çiftleşmek istemesi

küfle: Tandırdaki ateşin yanmasını sağlayan hava deliği.

külek: Tahta kova.

küpkıran: Gelincik çiçeği.

kürdüğü[kürdiği]: İğ.

kürtün: Palan, semer.

kürük: Eşek yavrusu sipa.

küt: Tandıra pişirilmek için yapıştırılan hamurdan düşen parçalar.

lalak: Güzel konuşmayı beceremeyen.

lalas: Çok konuşan geveze.

lavgar: Boğazına düşkün.

leğen[laence]: Karavana denilen yemek kabı.

loda: Taneli ya da tanesiz saman yığını.

loğ: Toprak damlalarında, yollarda toprağı ezmek için kullanılan taş silindir.

lor: Çökelek.

lökü: Sürüye uymayan sık sık durup dinlenen koyun, keçi vb. hayvan.

malhoş ol- (II): Birbirine karışmak, ezilmek; çok yorulmak.

malto: Çok büyük bir çeşit patates.

manav: Mavi gözlü (kimse)

mancınıklı: Deli.

masra (II): Dokuma tezgahında atkı ipliklerinin sarıldığı ağaç parçası.

maşala: Bağ, bahçe ve bostanlarda ekilmek için ayrılmış küçük toprak parçası, evlek, karık.

maşıl: Kavrulmuş unu suda pişirerek yapılan bir çeşit yemek.

mayıs: Yaş sığır pisliği, gübre.

mazı: Kağrı ve arabalarda iki tekerleği birbirine bağlayan kalın ağaç dingil.

mecek: Çamur kazımak için üvendirenin ucuna takılan demir.

melcemeş etmek: Karıştırmak, karmakarış etmek.

melemir: Buğday tarlalarında yetişen, kara ve acı tanelerinden bezir yağı çıkarılan bir bitki.

mengil[mengil]: Büyükbaş hayvanları bağlamak için ağaçtan yapılmış "u" biçimindeki halka.

merek: Samanlık.

meret: Erkeklik organı.

meses: Hayvanları dürtmekte kullanılan ucu demirli değnek, üvendire.

modul: Hayvanları dürtmekte kullanılan ucu çivili değnek ya da değneğin ucundaki çivi, nodul.

moyher: İşe yarar durumda olan koşu hayvanı.

mulur: Yağ vb.şeylerin işe yaramayıp dibe çöken tortusu.

mut: Elli şiniklik tahıl ölççeği.

nacak: Ocak.

nallama: Öküzleri nallamak için ayaklarını yüksekte tutmaya yarayan ağaç.

namlu: Biçilmiş ekin, ot demetleri sırası.

ocak: Fide ya da ağaç dikmek için açılan çukur.

ofalanmak: Ufalanmak.

oğlaman: Bir yaşındayken yavrulayan koyun ya da keçi.

oğrun: Gizli, saklı.

oğulluk: Üvey oğul.

ohra: Zayıf hayvanların derilerinin altında yaşayan ve hastalanmalarına neden olan bir çeşit kurt.

okumak: Düğün, mevlit vb. yerlere çağırmak.

olçum: Kendini beğenmiş.

omaç: Doğranmış ekmeği yağ, yumurta ile karıştırıp kızartarak yapılan bir çeşit yemek.

omzunu vermek: Haksız olduğu halde direnmek.

osgik: Deli.

oveç: Enenmiş koç.

öç: Üvey baba.

ödek[ödsüs]: Korkak.

öğsevi: Ucu yanmış odun parçası.

öğürleşmek: Evcilleşmek.

öğütleşmek: Haberleşmek.

ökçesiz: Korkak.

öksemek: Göreceği gelmek, özlemek, istemek.

önaa: Bir yapının yıkılmaması için destek olarak konulan direkler.

örtlek: Ormanı, fundalığı yakarak açılan tarla.

örtü: Yatak.

örülmek: Bir araya toplanmak, üşüşmek.

ötekisi: Sağdıç.

övürtlemek: Ayırmak, ayıklamak, seçmek, temizlemek.

paçavra: Beceriksiz.

palaz: Çok eski, yırtık pırtık, yamalı giyecek; dağınık, giyinişi düzensiz (kimse)

palıt: Çınar, meşe vb. ağaçların meyvesi, pelit.

pampal: Tombul, şişman, gürbüz(çocuk)

pangolot: Lira.

pelver: Domates salçası.

perelenmek: Kuşkulanmak, işkillenmek.

pezik: Pancar, şalgam; koyu pembe renk.

pine: Kümes.

potak: Köpek yavrusu; ayı yavrusu.

purçak: Ağaçların ince dalları, yeni sürgünleri.

puşta (I): Tomruğun kenarından çıkarılan ilk tahta (bir yanı düz, bir yanı yuvarlak olur)

pür: Ağaç yaprağı.

pürçek: Kadınların şakaklarından sarkan saç, saç buklesi, zulüf.

pürçüklü: Havuç.

pürtlemek: Çıban baş vererek akmaya başlamak.

püs: Erik, kayısı, badem vb. ağaçlardan sızan zamk, kedibalı.

sabındırık: Kağrı arabalarında mazının yanmasını önlemek için sürülen bezir yağının, sabun suyunun konduğu teneke ya da boynuzdan kap.

sadağa: Başkalarının sırtından geçinen asalak yaşayan kimse.

salgam: Buğday yıkamak için çullarla dere ağzına yapılan yunak.

samahar: Aptal, sersem, budala.

saman hergi: Mart, nisan aylarında ot yokluğu nedeniyle koşum hayvanlarına saman yedirilerek yapılan herk.

sapalamak[sapha vurmak]: Birini dolandırmak; kaçamak yapmak.

sapankolu dolaşmak: Birbirine işi düşmek.

sarp adam: Pazarlıkta kolayca anlaşılamayan, çetin kimse.

sası: Kuru fasulyenin haşlandığı su; bir çeşit ot.

savacak: Değirmen suyunu başka yöne çevirmek için oluk önüne konulan tahta.

savak: Aptal, şaşkın.

say: Düz tabaka biçiminde ince, yassı taş.

saya: Al şerit ile süslenmiş ak gelin giysisi.

saya gezmek: İlginç giysiler giyip çeşitli görünümle gece evleri dolaşarak aldatmacalı bir çeşit oyun oynamak, beklenmedik davranışlar yapmak.

seğmen: Köyden köye gelin almaya giden güvey yanlısı, atlı, davullu, zurnalı, silahlı ve cepken giyinmiş delikanlı alayı.

seki: Ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük.

seklem: Kıldan, yünden dokunmuş çuval.

sekme: Evlerin önüne yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan, yarım metre yüksekliğinde set.

sepet kemiği: Kaburga kemiği, göğüs kafesi.

serik: Küp ağzına kapatılan deri parçası.

sergilik: Tahıl, meyve, sebze serip kurutmaya yarayan yer.

serpenek: Dam saçığı.

sığ: Çukur yerlere toplanan kar yığını.

sıncar: Em yapımında kullanılan bir bitki.

sındıdan çıkma: Yeni.

sınıkçı: Kırık, çıkık bağlayan kimse.

sınıklamak: Kırık ve çıkıkları sarmak.

sınmak (IV): Doğum yapmak.

sıraca: Mikrop

sırınsı: Güçlü.

sıyırğı: Gübre atmaya yarayan büyük kürek.

sıyrık: Utanmaz, yüzsüz, bilgisiz, kimse.

sikke: Hayvanları bağlamak için yere çakılan demir ya da ağaç kazık.

sile: Ağzına değin dolu, tam.

silik: Onursuz, şerefsiz (adam); sapık.

sinirliyaprak: Kalınca yaprakları çıban ve yarayı işletip iyileştirmekte kullanılan, labadaya benzer bir çeşit ot.

sirken: Yabanıl semizotu.

sitil: Kulplu su kabı, bakraç, kova; fide, fidan.

siyeç (I): Tarla ve bağ çevresine çekilen çalı.

siymek: Kötülük yapmak, sataşmak, baş belası olmak.

solak: İnatçı, ters (kişi ya da hayvan).

solak davul dövmek: Zararını bile bile, bir işte, bir düşüncede inatlaşmak.

sorğun: Çalıya benzer bir çeşit söğüt.

soyo: Dik olmayan.

sömek: Taneleri alınmış mısır koçanı.

sömen: Taranmış yumak biçiminde yün.

söve: Kapı ve pencerenin yerleştiği kasa, çerçeve.

sulak: Hayvan sürülerinin sulandığı yer.

sumsa: Yumruk.

sümsüm: Aptal, mıymıntı, sünepe.

sündük: Arsız, açgözlü, başkasının yediğinden isteyen.

sündürme: Taze peynir ve şekerle yapılan tatlı, hoşmerim.

sünmek: Çekilerek uzanmak, esnemek.

sürgü: İçeriden kapanan bir çeşit kilit.

şah: Gözbebeği.

şememe: Ekşimsi, küçük kavun.

şif: Şırası alınmış üzüm posası.

şikir: Surat, biçim, kılık.

tapan: Tohum ekildikten sonra tarlayı düzeltmeye yarayan yassı ağaç araç, sürgü.

tapla: Üstünde yemek yenilen yuvarlak hamur tahtası.

taşırgamak: Nalsız hayvan, tırnağı bozuk yolda yürümekten kırılarak topallamak, ayağı şişmek.

taşırkamak: Çok yol yürüyen at, koyun, sığır vb. hayvanların tırnakları taşa çarpmaktan bozulmak, acımak.

teberik: Armağan, andaç, anmalık.

tekesek: Hoppa kadın; çiftleşmek isteyen dişi keçi.

temek: Ahırlarda gübre atmaya ya da saman almaya yarayan delik, ahır penceresi.

tepsermek: Az kurumak, suyunu çekmek (ıslak nesne)

terek: Tavuk kümeslerindeki tünek; raf.

tezgire: Küçük sepet.

tezmek: Yitmek, kaçmak.

tırsımak: Yemek bozulmak, bayatlamak.

tilbi: Kurnaz, çıkarını düşünen.

tohmalamak (II): Çok yemekten hastalanmak.

töhme: Yufka ekmeğin üstüne pilav dökerek yapılan yiyecek.

toklu: Altı aylıktan bir yaşına kadar kuzu.

tokt: Köpeklerin boğazına takılan dikenli demir halka.

tomsu: Düz alanda yüksek yer, tümsek.

topak[topah]: Yuvarlak, küre biçiminde.

topuç: Bir çeşit tandır ekmeği ya da çöreği.

tor: Çorap boğazına örülen lastik örgü; toy, deneyimsiz.

torbağa: Kaplumbağa.

tosbağa: Kaplumbağa.

toska: 2-3 yaşında manda.

tostos: Şişman.

toy: Kartaldan büyük, eti yenen bir çeşit kuş, yaban kazı; düğün.

toyka: Çevresine zarar vermemesi için hayvanların ayaklarına takılan zincirli ağaç toka.

toykalamak: Amaçsız dolaşmak.

tutkal: Yüke dayanan hayvan.

tuyğun: Aşık, vurgun, tutkun.

tülemek: Kumarda para yitirmek.

tüymek: Gizlice kaçmak.

tüzükmek: Hızlı koşmak.

uçar: İpucu, belirti (haberle birlikte kullanılır)

uçuk: Kaymış, yıkılmış, çökmüş (yer yapı için)

ud[üt]: Utanma, sıkılma.

uflak: Büyük mutfak bıçağı.

ugullemek[üllemek, üvüllemek]: Yavaşça sallamak.

ugunmak: Ağlaya ağlaya bayılmak, kendini yitirmek.

uğra: Hamur yapışmaması için tahtaya serpilene un.

uğrak: Yol üstünde durulacak yer, istasyon, otel, han; sara, cin çarpması

uğru: Gizli.

uğrun eşkere: Yarı gizli, yarı açık.

uğullenmek: Sallamak.

ula: Kaba sesleniş (genellikle erkek çocuklar için)

ula vurmak: Kovana, yeni kovan, sepet eklemek.

uluk (I): Çürük, işe yaramaz, bozuk.

ulum ulum ulumak: Sürekli istemek, çok yalvarmak

umsunmak[umursunmak, unsunmak]: Özenmek; imrenmek.

umsunuk ol-: Özendiği bir şeyi elde edememekten hasta olmak.

umuca: Umut.

usküle: Yeşil yapraklarından asılarak saklanan bir çeşit soğan; soğan, sapları ile birlikte örülerek asılmış soğan bağlamı.

usukmak: Bir suçtan, öfkeden sonra sessizleşmek, uslu görünmek, ağrısı azalmak, dinmek, yeğnilenmek.

usunmak: Yeğnilmek.

uyarmak: Uykudan uyandırmak.

uylamah, uylamak: Üstelemek, sıkıntı verir biçimde üstüne düşmek.

uymaca: Terslik; inatçılık.

uysal: Evcil; aptal, bön.

uyuntu (I): Başkalarının arkasına takılan, işsiz, tembel, uyuşuk kimse.

uyutmak: Aldatmak, kandırmak; çalmak, uğrulamak; sütle dut pişirilerek yapılan bir çeşit tatlı.

üfelemek: Başparmakla gösterme parmağı arasında ezmek, ufalamak.

ügrünü ügrünü: Salına salına.

üğürl ol-: Hayvan birine alışmak; alışmak, kaynaşmak, anlaşmak.

üğürlmek: Salına salına yürümek.

üğürlmek: Sallamak.

ümece: İmece.

ürmek: Gevezelik etmek, söze karışmak; havlamak.

ürselemek: Hırpalamak, örselemek.

ürün (II): Az.

ürüsüm: Töre, gelenek.

ütmek: Oyunda, kumarda yenmek; az kavurmak, ateşe tutmak.

ütük: Çok ve çabuk üşüyen, ateş başından ayrılmak istemeyen.

ütüzlenmek: Yapmak istenmeyen işi unutturmak için zaman geçirmek, oyalanmak.

üveç: 2-3 yaşında, burulmamış erkek koyun keçi; enenmiş koç.

üvez (II): Tatarcık.

üzerlik: Tütüsü nazara iyi geldiğine inanılan kokulu bir çeşit bitki.

üzgün: Eskimeye başlamış.

üznük: Gücü tükenmiş, yorgun.

üzüm eriği: Küçük, kara erik.

vacib[vacibi]: Çapkın.

vahrat: Çok yiyen, obur.

vakit hergi: Mayısla haziran arasında toprağı işleme.

vala (III): Bir duvarcı aracı, mala.

valo: Duvarcı aracı, mala.

var var: Geveze.

vanağzı ver-: Aldatmak, kandırmak.

vayra: Balyoz.

vayvasıl: İşi abartma; kavga, gürültü çıkarma.

vişek: Yayık.

yalah: Hayvanların içinden yemek yediği, taş, ağaç, çanak vb. kap.

yalak (II): Köpeklerle yem ve su verilen taştan, ağaçtan oyularak yapılan kap.

yalaktar: Geveze, boşboğaz, söz taşıyarak arabozan.

yalamuk: Şimşek.

yalloş: Pisboğaz.

yamah, yamak: Büyük maşrapa.

yamalıh, yamalık: Yama yaramaya yarar bez parçası.

yamşak: Büyük başörtüsü, tül bent.

yannah: Evlerin üstüne, çatı kapatılmadan önce döşenen yassı tahtalar.

yapma: Tezek.

yârik: Üstünde et kıyılan ağaç, odun yarılan kütük.

yavaşak: Tembel.

yavaşık: Ağır kanlı.

yavlan: Sığ, yayvan.

yavşan: Özel kokulu, acı, kaynatılıp suyu em olarak içilen bir ot.

yavşançeken: Eşek.

yazma: Yemeni, başörtüsü.

yedcek: Saban okunun ön ucundaki deliğe, boyunduruğu tutturmak için gerçirilen kalın demir ya da ağaç çivi.

yefelek: Gevşek.

yeğni: Hafif; değersiz; ağırbaşlı olmayan hoppa.

yel değirmeni: Geveze, yersiz konuşan.

yeldirme: Kadın giysisi; kadınların giydiği bir çeşit giysi, astarsız manto.

yeleleği: Hoppa.

yeleken: Yelin fazla estiği yer.

yelikmek: Şırmamak, yaramazlık yapmak.

yelkafa: Ölçüsüz davranan kişi.

yelkovan otu: Sardunyaya benzer yabanıl bir bitki; düşünmeden davranan, kararsız.

yelönü[yelöğü]: Harman savrulurken, biriken cılız tahıl taneleri.

yel yepelek: Çabucak.

yemeni: Yumuşak, yazlık bir çeşit ayakkabı.

yemişen: Alıç.

yemlik: İlkbaharda yetişen, uzun ve sivri yapraklı, toplanıp yenilen bir yabanıl ot; hayvanların yeminin konduğu oluk.

yemsinmek: Yemle, yiyeceklerle aldanmak; yem istemek.

yılıkmak: Gürleşip güçlenmek (ekin için)

yılmak: Usanmak.

yılyarası: Antep çıbanı.

yirik: Yarık, ayırık, yırtık.

yolah, yolak: Keçiyolu, küçük geçit.

yolaktar: Boşboğaz.

yolmak: Parasını çekmek, ütmek.

yosmak: Saman, toprak vb. kürek ya da yaba ile ileri itmek.

yunah: Hamam, yıkanma yeri.

yuvak: Yer altına kazılarak üstü kapatılmış, kuruları koymaya ayrılmış yer.

yüğürmek: Çiftleşmek, çiftleşme isteği göstermek (hayvanlar için).

zabun: İnce, zayıf, güçsüz.

zağlı: Yağlı, besili, gelişmiş.

zavlah: İriyari (kimse)

zavrak: Pencere; sağır.

zeftir: Boyundurukta zelveleri birbirine bağlamak için kullanılan yumuşak bağ.

zelve bağı: Zelveleri tuturmada kullanılan ip ya da deri parçası.

zelve: Öküzün boyunduruktan çıkmaması için, boyunduruğa geçirilmiş eğri değnek.

zılımak: Karşı gelmek, buyruğa uymamak.

zıppır: Güçlü, iri yarı.

zırnlı: Çok küçük parça, tutam

zil gibi : Zayıf, ince.

zilli: Ahlaksız, hoppa kadın; çingene, oyuncu kadın.

zilzurna: Çok sarhoş.

EK 2: HARİTALAR

Harita -1: Derleme Sözlüğü'ne Göre Çepni Yer İşaretleri

Harita – 2: Kaynaklara Göre Çepni Yerleşimleri

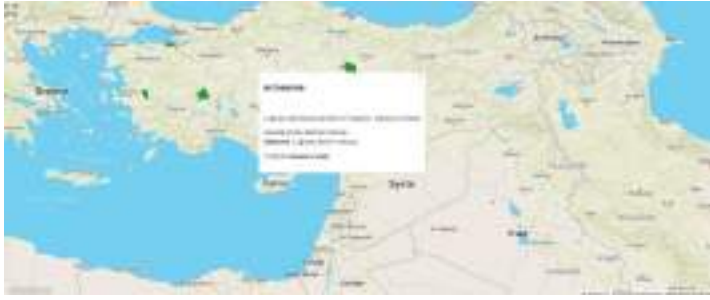

Harita - 3: Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Eş Anlamlı Kelimeler

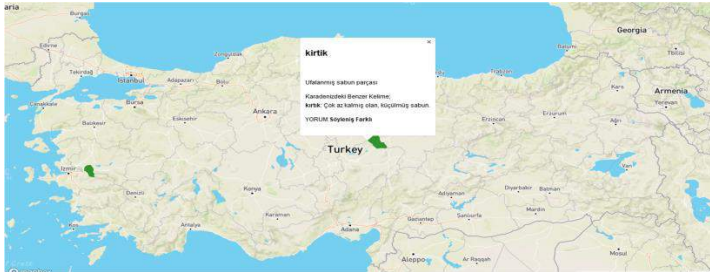

Harita – 4: Çepni Yer İşaretli Söz Varlığında Çok Anlamlı Kelimeler

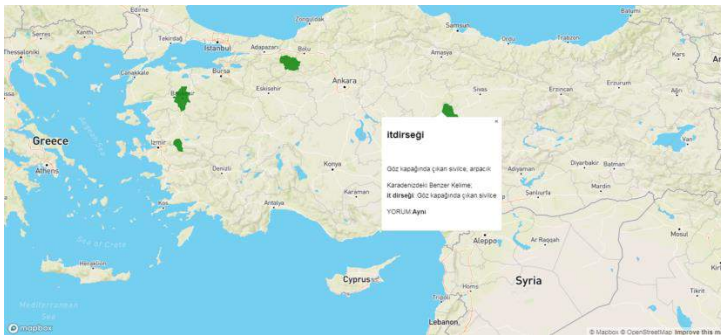
X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Harita – 5: Anlamı Farklı Kelimeler

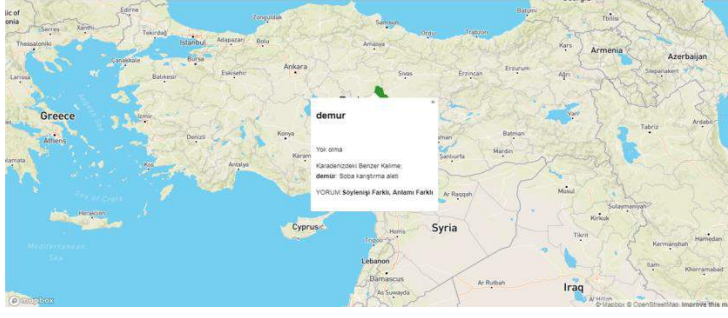
Harita – 6: Söylenişi Farklı Kelimeler [Harita - 6]

Harita-7: Anlamı ve Söylenişi Aynı Kelimeler

Harita – 8: Anlamı ve Söylenişi Aynı, Varyanttaki Anlamı Farklı Kelimeler

Harita – 9: Söyleniş Farklı, Anlamı Farklı Kelimeler

FATİH KERİMÎ’NİN ESERLERİNDE KULLANDIĞI DİL ÜZERİNE

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye
cihancakmak1818@gmail.com

Giriş

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başları pek çok gelişmeye gebe bir dönemin habercisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyada sosyal ve siyasal anlamda meydana gelen gelişmeler farklı coğrafyalarda tesirlerini yavaş yavaş göstermeye başlamıştır. Yüzyıllar boyu usul-i kadim adı verilen eski tarzdaki katı gelenekçi eğitim sistemine tepki olarak doğan usul-i cedid tarzı eğitim Türk Dünyasında geniş yankı uyandırmıştır.

İlk olarak din ve tarih alanlarında ortaya çıkan reform hareketleri, ardından dil ve eğitim alanında geniş bir yayılım alanı bulmuştur. Bu yenilik hareketleri Türkistan’ın tamamında görülmekle birlikte bilhassa İdil-Ural boyunda güçlü bir şekilde varlık göstermiştir. Kazan Tatarları arasında Abdunnasir Kursavi’nin önderliğinde başta din alanında başlayan yenilik faaliyetleri sonraları *ceditçilik* olarak adlandırılacak, ardından tarih ve dil alanında etkisini sürdürmeye devam edecektir. Meşhur Tatar tarihçi Şehabeddin Mercani yazdığı “Müstefâdu’l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar” adlı eserinde Kazan Türklerinin milli kimliği üzerinde yoğun bir şekilde durmuş, dil alanında yenileşmenin öncülüğünü yapan Kayyum Nasırı ise Tatar dilinin ilk sözlüğünü kaleme almıştır.

20. yüzyılın başlarında Cedit hareketi tüm Türk Dünyasında İsmail Bey Gaspıralı’nın önderliğinde dalga dalga Türklerin yaşadığı tüm coğrafyalarda etkili olmuştur. İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, fikirde, işde birlik” olarak sade ancak son derece kapsamlı olan prensipleri Türkler arasında geniş bir yankı uyandırmış, büyük kabul görmüştür. Usul-i cedid hareketinin lideri olarak kabul edilen Gaspıralı tüm hayatını matbuat ve eğitim faaliyetlerine harcamış, ömrünü Türklerin aydınlanmasına hasretmiştir. Açtığı usul-i cedid okullar sayesinde halka hızlı bir şekilde okuma-yazma öğretme faaliyetine başlamış, çıkardığı *Tercüman* gazetesi 30 yılı aşkın bir süre İstanbul’dan Kafkaslara Türkistan’dan Rusya’nın en uzak uçlarında yaşayan Türkler arasında dahi uzun müddet takip edilmiştir.

Gaspıralı’nın söz konusu neşriyat ve eğitim faaliyetleri coğrafi sınırları ortadan kaldırmış, çıkardığı *Tercüman* gazetesi Türk dünyasının yegane iletişim vasıtası haline gelmiştir. *Tercüman*, Osmanlı Türkiye’inde de geniş bir şekilde okunuyor, aydınlanmacı fikirleri benimseyen gençleri heyecanlandırıyordu. İşte Kazan Tatarları arasında yer alan bu gençlerden biri olan Fatih Kerimî, Gaspıralı’nın fikirlerini benimsemiş bir Tatar aydını olarak yetişmeye başlıyordu. *Tercüman*’ın yayın hayatında etkili olduğu yıllarda ve öncesinde çok sayıda talebe eğitim almak üzere İstanbul’a gönderiliyordu. Fatih Kerimî İstanbul Mülkiye Mektebi’ne tahsil almak üzere gönderilen Tatar gençleri arasında dikkat çekmekteydi. İstanbul’da aldığı eğitim daha sonra neşredebileceği eserlerinde kullanacağı dil ve üslup üzerinde son derece etkili olacaktır. İstanbul’da temas ettiği siyaset ve sanat çevreleri sonraları Kerimî’nin eserlerinde tıpkı Gaspıralı gibi sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesi kullanmasında yoğun bir şekilde etkisini gösterecektir.

Sade bir dil anlayışına sahip Kerimî’nin eserlerinden yapılan alıntıların büyük kısmında Türkiye Türkçesi karşılıklarına yer verilmemiştir. Yazarın *Andan Bundan* adlı eseri üzerine hazırlanan Doktora tezinden yapılan alıntılarda metnin geçtiği satır aralığı parantez içerisinde ayrıca gösterilmiştir.

Fatih Kerimî'nin Hayatı

Fatih Kerimî¹ 30 Mart 1870 tarihinde Tataristan'ın Bügilme ilçesine bağlı Minlibay köyünde molla bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gözlerini açmıştır (Şeref 1960: 75; Sabitov 1996: 193). Kerimî henüz çocuk yaşlarda ilk olarak babası İlman Kerimî'nin yanında yetişmiş, ardından devrin önemli medreselerinde tahsilini sürdürmüştür. Devrinde zeki ve yetenekli bir genç olarak dikkat çeken İlman Kerimî, tahsilini tamamladıktan sonra açtığı medresede eski usulle eğitim vermeye başlamıştır. Ancak zaman içinde bu yöntemin verimli olmadığını fark eden İlman Kerimî o sıralarda Kırım'da Gaspıralı'nın usul-i cedid yöntemiyle eğitim veren okullarını işitmiş ve memleketine döner dönmez bu yöntemi açtığı okullarda uygulamaya koymuştur. Böylece Fatih Kerimî'nin babası İlman Kerimî Tatar maarif hayatında ceditçiliği ilk başlatan kişi olmasıyla dikkat çekmektedir (Gökçek 1998).

11 yaşına kadar babasının medresesinde okuyan Fatih Kerimî, daha sonra Çistay'da tanınmış âlim Zakir Kamalov'un medresesinde² öğrenim görür, Çistay'da öğrenimini sürdürürken bir yandan da iki yıllık Rus mektebini tamamlar. Gittiği medreselerde eski tarzdaki eğitim-öğretim Kerimî tarafından kabul görmemiş, burada verilen eğitimi ve hocalarını eleştirmesi neticesinde medreseden kovulmuştur³. Yenilikçi hayat tarzının izlerini henüz çocuk yaşlarda bünyesinde barındıran Kerimî, daha sonra İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini benimsemiş bir Tatar aydını olarak cedit hareketinin içinde yer alacaktır (Şeref 1960: 76).

Rus edebiyatına büyük ilgi duyan Fatih Kerimî, Rusça'dan tercümeler yapmaya başlar. Gelenekçi bir tahsil anlayışına sahip Çistay medresesinde öğrendiği Arap ve Fars dillerinin yanı sıra Mülkiye Mektebindeki öğrenimi sırasında Osmanlıca ve Fransızca'yı da iyi şekilde öğrenmiştir. 1892 yılında Çistay medresesindeki öğrenimini tamamlayan Kerimî, ardından öğrenim görmek üzere Türkiye'ye hareket eder. İstanbul'da üst düzey yönetici yetiştiren bir kurum olan Mülkiye'de öğrenim görmeye başlar. 1896 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olur. 1896-1898 yılları arasında Yalta şehrinde öğretmenlik yapar (Gaynetdinov 1996: 10-12).

Rusça ve Fransızca'yı iyi derecede bilen Kerimî sonraları altın madeni sahibi Şakir Remiyev'in dikkatini çekecektir. Şakir Remiyev, çıkacağı Avrupa seyahatine Fatih Kerimî'yi de davet etmiş, bu sayede Kerimî, Almanya, İtalya, Belçika, Fransa gibi Avrupa'nın gelişmiş pek çok ülkesini gezme ve tanıma fırsatı bulmuştur. Bu gözlemlerini daha sonra yazacağı *Avrupa Seyahatnamesi*⁴ adlı eserinde ele alacak, Türk dünyasının geri kalmışlığına karşılık Batının gelişmişliğini sürekli olarak eserlerinde ve fikri yazılarında dile getirecektir⁵. Bu itibarla Kerimî vasıtasıyla ilk kez Müslüman-Türk toplumu ile Avrupa medeniyeti mukayese edilmiş, Türk-İslam dünyasının geri kalma nedenleri sorgulanmıştır.

¹ Tam adı Möhemmedfatıyh Gıylman ulı Kerimi'dir (Gosmanov 2000: 9).

² Fatih Kerimî ile aynı yıllarda Zakir Kamalov Medresesi'nde öğrenim gören ve medeniyet tarihimize iz bırakan diğer önemli isimler Galiesgar-Çıgtay (1867-1942) ve Hâris Feyzi (1871-1933)'dir (Gaynetdinov 1996: 10).

³“Zakir işan atabızga hat cibergen bulgan: ‘Uğluñ Fatıyh bozıldı, tiz kilip cit. Kilip almasan, medresemnen kuvdirtıp çığaram.’” “Zakir işan babamıza mektup gönderdi: ‘Oğlun Fatih bozuldu, yoldan çıktı. Eğer gelip oğlunu almazsan, medresemden kovup atacağım.’” (Şeref 1960: 76).

⁴Fatih Kerimî'nin *Avrupa Seyahatnamesi* adlı eseri Dr. Fazıl Gökçek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. KERİMİ, F. (2001). *Avrupa Seyahatnamesi*. (Haz: Dr. Fazıl Gökçek), İstanbul: Çağrı Yayınları.

⁵“Bu yerleri bizzat gelip görmek, hal ve maişetlerini öğrenip, ilim ve kültürlerinden, sanat ve sanayilerinden pay almak, dört bin senelik tarihi olan eski eserleri ve üç milyon ciltlik kitabı ihtiva eden kütüphaneleri ile bütün Avrupa'nın ilerici fikirlerini etkileyen Volter, Viktor Hugo, Jan Jak Russo gibi büyük düşünürlerinin heykellerini ve kabirlerini görmek, elbette arzu edilecek şeylerdir. Zamanı boşa harcamayarak, bu fırsatı değerlendirerek geleceğimiz olan memleketlerin ilmi durumları, yaşayışları hakkında mümkün mertebe fazla bilgi sahibi olmak için kendi kendime söz verdim.” (Kerimi 1902: 6).

1898 yılında Bahçesaray'da toplanan öğretmen yetiştirme kurslarında yöneticilik yapan Kerimî, edebiyat ve pedagoji derslerini yürütür. Aynı yıllarda babasının çağrısı üzerine Orenburg'a döndüğü sırada Ufa'da toplanan Tatar Aydınları Meclisinde Gani Hüseyinov ile tanışır ve birlikte bir matbaa satın alarak muhtelif kitaplar basmaya başlarlar. Moskova'da muhasebecilik kursuna devam eden Kerimî, bir yandan da matbuat faaliyetleriyle ilgilenmiştir (Yüziyev vd. 1985: 334).

1905 Rus İhtilali'nin getirdiği özgürlük havasından istifade ederek Rus idaresinden izin almayı başaran Kerimî, 21 Şubat 1906'dan itibaren *Vakit* gazetesini, sonraki yıllarda da *Şura* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Petersburg'a giderek Müslüman İttifakı Merkez Komitesine seçilmiş, Balkan savaşlarının gidişatına dair izlenimlerini daha sonra *İstanbul Mektupları* adıyla neşretmiştir (Gökçek, 2001: XI-XII; Gaynullin 2000: 209-210).

Stalin döneminde kanunsuz bir şekilde tutuklanan Kerimî, 4 Ağustos 1937'de 67 yaşındayken hapse atılmış, 27 Eylül 1937'de öldürülmüştür (Yüziyev vd. 1985: 350; Şeref 2000: 111).

Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil

Kerimî'nin eserlerinde kullandığı dili daha iyi anlamak amacıyla yazdıklarından hareket etmek gerekmektedir. Bu itibarla 2014 yılında Prof. Dr. Fatma ÖZKAN danışmanlığında hazırladığımız *Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakikat Mı? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*⁶ adlı Doktora tezi ile yazarın *Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nuretdin Hoca*⁷ adlı hikayelerindeki parçalara yer verilecektir.

Yazar *Andan Bundan*⁸ eserinin Önsöz'ünde 1904 yılında Tiflis'te neşredilen Şark-ı Rus gazetesinde “kalem” imzasıyla yazdığı birkaç makaleden söz ettikten sonra, çeşitli konularda edebi ve fikri yazılarını tek bir eserde neşretme gayesiyle söz konusu eseri yazdığını dile getirmektedir:

1904 senesi Tiflisde neşr olunan, merhum, Şark-ı Rus gazetesine “kalem” imzasıyla birkaç makale yazmışdım. Gerçi hiçbirinde kendi ismim yazılmamış ise de bu hususda ba'zı dostlarımdan mektuplar aldım: “Şark-ı Rus kalem imzasıyla derc idilen makaleler seniñ yazılarıñ olsa gerekdir, bız bunu isinden sizdik, lakin muntazam suretde hepsini de okuyamadık, eger kendiñde müsveddeleri var ise şunlarıñ hepsini birlikde basdırup çıkarır iseniz güzel olur idi” diyorlar. Yazdığım mektuplarıñ ba'zı yirlerinden nüsha (kopya) almak ‘adetim olduğundan bende bunlarıñ nüshaları var idi. Mütala'a, edebiyat, ‘ilim ve ma'rifetde heveslisi olan dostlarıımıñ eñ küçük bir arzularını yerine getirmek için bence eñ lezzetli bir iş ve eñ mukaddes bir borç olduğundan şunları birlikde cıyup ayrıca risale şeklinde neşr itmege karar vırdım. Vaktiyle Mir'atıñ 6 ncı cüz'ünde derc idilmiş “Mütala'a” serlevhalı bir makalemiñ nüshası da defterimiñ baş tarafında olduğundan anı da uşbu yirde birlikde yazıvırdım, hem de risalenin baş tarafına merhum Kemal Beg ş'i'irlerinden birkaç satırlar yazdım. (Andan Bundan 735-748).

⁶ Çakmak, C., (2014). *Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakikat Mı? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

⁷ Kerimî, F. (1996). *Saylanma Eserler*, (Haz. M. Gaynetdinov), Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı. Eserdeki *Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nuretdin Hoca* başlıklı hikayeler tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. bk. Kerimî, Fatih (2016), *Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler*, (Haz: C. ÇAKMAK), Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

⁸Fatih Kerimî, *Andan Bundan*, Biblioteka Tatarskogo Nauçno...İnstitutu Yazıka i Literaturı, Orenburg: Kerimof ve Şirekâsı Matbaası, 1907. (Çakmak 2014: 19).

Kerimî, eserinin başlığını bilinçli bir şekilde Türkçe Andan Bundan olarak belirlediğini şu sözleriyle ifade etmektedir:

Böyle dürlü şeylerî havi olan risaleye ne gibi isim vireyim diye biraz düşündüm. Tatarca olarak kısıaca muvafık bir isim hatırıma gelmedi. Türk ve Tatarca yazılmış risalelere üçer beşer ‘Arapça süzlerden mürekkep hiç münasebetsiz isimler virmek pek gülünç ve yakışsız birşey olduğundan ben bundan asla hoşlanmıyorum. Bu risalenin içerüsüne dürlü şeyler yazıldığı için haydi öyle ise bunun ismi de “Andan Bundan” olsun didim. İş tamam oldu, ves’selam. Muhammed Fatih. (Andan Bundan 748-755).

Yazar “Mütalaa” başlığı altında ilim ve irfanın önemini vurgulamış, Batı toplumunun bilime ve okumaya verdiği önem sayesinde geliştiğini ve modern bir toplum haline geldiği vurgulamıştır.

Dünyanın neresinde olursa olsun meşhur bir muharrir, büyük bir adam yeni bir eser yazdıkda öz memleketinde binlerce nüsha basılıp taraldığı gibi arası çok da geçmiyor başka dillere dahı tercüme olunarak anın fikrinden bütün dünya halkı için istifade itmege yül açılıyor. Yalnız okumak derdi ve mütala’a hevesi olmalıdır! Avrupa ve daha togrusu bütün yiryüzi bir meclis-i musahebet hükmüne girmiş, ‘alimler, hekimler, feylesoflar, hüner ve san’at ehilleri din ve mezhep tefrik itmeksizîn ‘alelumum benibeşeriñ mes’ud ve bahtiyar olması için her gün eñ gerekli ve eñ mühim mes’elelerden bahs ediyorlar ve her gün dinleyecek yeni yeni şeyler keşf ve icad ediyorlar. Bunların söylediklerini işidüp anlamak ve keşf itdikleri hüner ve san’atlarından fa’idelenmek her kime mümkündür. Yalnız okumak derdi ve mütala’a hevesi olmalı! İsimleri bütün dünyada meşhur olan: Eflatun, Aristo, Fahr el-Razi, Gazali, İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, Volter, Russo gibi feylosoflar ile musahebet idüp ‘ali olan fikirlerini ve ‘acib olan mesleklerini öğrenmek istiyor mısınız? Pek kolaydır. Yalnız okumak derdi ve mütala’a hevesi olmalı! Eserleri ellişer lisana tercüme idilüp medeni milletlerin balalarına kadar ma’lum olan: Rasin, Gurney ve Viktor Hugo, Puşkin, Lermontof, Sa’di, Fuzuli gibi şa’irlerin hemmesiyle tanışup konuşarak beyan-ı hissiyat ve tasvir-i tabi’at hususundaki maharetlerine vakıf olmak istiyor mısınız? Bu da pek kolay. Yalnız okumak derdi ve mütala’a hevesi olmalı! Cengiz, Anibal, İskender ve Napalyon gibi cihanı titreden muharipleriñ ve Rusya padişahı olan Büyük Petro ile Bismark gibi müdbir ve dahilerin kimler ve nasıl ve ne gibi inkılaplara sebep olduklarını öğrenmek istiyor mısınız? Pek kolaydır. Yalnız okumak derdi ve mütala’a hevesi olmalı! (Andan Bundan 838-858)

Yazar, Matbuat ve Mektep başlığı altında kurtuluşun ancak ve ancak matbuat ve mektep sayesinde gerçekleşeceğini vurgulamaktadır.

Ebna-yı milletiñ tevsi’ ve ‘aklını tenvir idecek esbab ve vasıtalar çok ise de eñ başlıcası mektep ve matbu’atdır. Dünya ve ahiretiñ rehber-i necatı uşbu iki şeydir. Re’is-i ruhaniler, imamlar, işanlar, manahlar, hayr du’alar, tasavvıflar, kerametler, cennetler, kevserler, huriler bilmem neler kaffesi de şu mektep ile matbu’atın dahilindedir. Dünya ve ahiret rahatlarını isteyen adam birtakım dervişlere, işanlara ve şeyhlere degil, belki mektep ile matbu’ata bağışlamalıdır. Kerametleri kabirde süyekleri çürümüş işanlardan degil, belki ayak astımızda ve göz önümüzde olan mektep ve matbu’atdan ümid itmeli. Mektep ile matbu’at karşısında el kavşırıp diz çöker isek adam olacağımıza, dünya ve ahiret mes’ud olacağımıza ve eger bunlara iltifatsızlık ider isek dünya ve ahiret bedbaht olacağımıza, her bir faza’il ve kemalat-ı insaniyyeden ayrılarak ahiretde mahv ve perişan olacağımıza iki kere iki dört ider gibi inanmalıyız. Buña inanmayanlar cezasını gayet şiddetli surette kendileri çekeceklerdir. (Andan Bundan 964-975)

Yazar 25 milyona yakın bir nüfusa sahip olan Türk dünyasında gazetelerin önemine değindikten sonra, *Tercüman* ile *Şark-ı Rus*'un İngilizlerin *Tayms (Times)* gazetesinden daha faydalı ve etkili olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca *Tercüman* ve *Şark-ı Rus* gazetelerinin Karadeniz'den Sibirya içlerine kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türk toplulukları arasında önemli bir iletişim aracı vazifesi gördüğünü ve milletin her bakımdan gelişimine büyük katkı sunduğunu dile getirmiştir.

Gazetelerimize gelecek olursak bu cihetden de teşekkür itmege borçlıyız. Tercüman ile Şark-ı Rus'dan 'ibaret iki danecik gazetemiz var. Yigirmi beş milyona karib Rusya Tatarları için tabi'i bu pek azdır. Fakat zaman ve mekanına göre bunlarıñ fa'ideleri o derece çok ve o derece büyükdür ki burada ta'rife bile imkan yüküdur. Tan gazetesiniñ Fransızlara, Tayms gazetesiniñ İngilizlere vırdığı fa'idelerden Tercüman ile Şark-ı Rusuñ Tatar milletine vırdığı fa'ideler belki ziyadedir. Çünkü ölüm haletinde olan bir hasteye vırılan bir kaşık su, sağlam adama vırılan bir istakan yahud bir vidrosudan fa'ideli olduğunu kim inkar ider! Tercüman kendiniñ sebatlı meslegi, tuğrı fikri, metanetli yüregi, cem'iyet-i milliyyesi, sadakat-ı vataniyyesi ile bir çeyrek 'asra karib hizmet-i mukaddesesine ya'ni milletiñ ruhını terbiye, fikriñi tevsi' ve 'aklını tenvirde devam idüp ahval-ı millette o derece büyük bir inkılap vücuda getirdi ki bunu bihakkın takdir idebilmek için daha elli sene – belki yüz seneler geçmek lazımdır. Şark-ı Rus dahi hürriyetli mesleki sayesinde gazete sahifelerini bütün millete bahş itdi. Eline kalem alıp da yazmak için can atıp tıran hamiyetperver gençlere vasi' bir meydan-ı fikir açıldı. Karadenizden Sibir sahralarına kadar münteşir Türk ve Tatarlar birbirleriyle tanışmağa, kusur ve noksanlarını müzakere idüp çare izlemege, birlikde medeniyet ve ma'arif yoluna girmek lazım olduğunu düşünmege başladılar. Medreselerdeki şakirdlerimize ruh girmeye, imam ve medreseler tefekkür itmege başladı. Bunlar o derece büyük ve 'ali işlerdir ki gine istikbal ve tarih yardımlarından başka tamamiyle aılamakda mümkün degildir. Çok şükürler olsun milletimizde bu gazetelerin kadir ve kıymetlerini güzel takdir itmege başladılar. Tüccardan olsun, talebe yahud imam olsun bunları okuyorlar, düşünüyorlar, hatta münevverü'l-fıkr ba'zı medreseler kendi şakirdlerine bunları almak ve okumak ile emir idiyorlar. Yaşasın matbu'at! Var olsun ma'arif erbabı! Hayat bunlar sayesinde! Dünya bunlar külundadır! (Andan Bundan 1042-1066)

Kerimî'nin *Amerika'da Japon Şakirtleri* başlığını taşıyan yazısı Rusya Müslümanlarının eğitim ve ilim tahsiline bakışındaki olumsuz tavırlarını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Yazar, diğer toplumlardaki eğitime bakış açısıyla Doğu topluluklarındaki anlayışı Japon öğrenciler ile Tatar gençlerini mukayese ederek ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bizim Müslümanlar diyorlar ki: "Rus mekteplerinde balalarımızı okutur idük, lakin anda asla hece ve kendimiziñ 'akayid ve dinimizi öğrenemiyorlar, Rusça okudukda kendi dinimize ve milletimize muhabbetleri kalmıyor." Pek a'la! Bu Yapon çocukları nasıl oluyor da başka memleketlerde ve Hristiyanlar arasında tahsil iderek kendi diyanet ve milliyetlerini terk itmiyorlar? Nasıl oluyor da bunlar onar on beşer sene Amerika Protestanları arasında kalarak halis Budda oğlu Budda olup kalıyorlar? Anlarıñ ata anaları kendi çocuklarını Hristiyan mekteplerine virmege nasıl korkmuyorlar? Bize kendi dinimiz nasıl hak din ve mukaddes ise anlar da kendi dinleri şöylece hak ve mukaddes bir dindir. Bizim çocuklarımız kendi hanelerimizde kendi 'ailemiz içerüsünde yaşadığı halde yevmiye birkaç sa'at Rus mekteplerine gidüp ders okumağa da yaramıyor, bozuluyor, Hristiyan oluyor, i'tikadı üzgeriyor, milletiñ muhabbeti bitiyor, bilmem neler oluyor, neler!... Yahu! Biz niçün böyleyiz? Yahud niçün böyle zan idiyoruz? Okumak sebebiyle tebdil-i mezhep idenlerimiz

bînde, yüz bînde bir adam ise okumamak ve cehalet sebebiyle terk-i din idenlerimiziñ, yahud Müslüman kalup ve kıyafetinde gezseler de hakikaten ne Müslüman ve ne de Hristyan olup, çın mecus idiklerini niçün düşünmiyodur? (Andan Bundan 1150-1164)

Kerimî, *Şakirt ile Student*⁹ adlı hikayesinde iletişimin önemine vurgu yaparak insanların maksatlarını konuşarak dile getirmelerini ve herhangi bir meselede karşılıklı istişare yolunu tercih etmeleri gerektiğinin üzerinde durmaktadır.

Bîznîñ fikiribizçe, insanın insanlığı notık ve mökâleme sayesindedir. Eger insan üznîñ maksudın lisanı bîrlen aqlata bilmese, at sıyr kîbîk hayvannardan farkı kalmas idî. Ul helde bîr kîşî bîr tîl bîlse, bir insan sanalı, öç tîl bîlse, öç insan sanalı. (Kerimî 1996: 44)

“Bizim fikrimizce, insanın insanlığı nutuk ve karşılıklı konuşmayla mümkündür. Eğer insan, kendi maksudını diliyle anlatamasa, at, sığır gibi hayvanlardan farkı kalmazdı. O halde, insan bir dil bilse bir insan kabul edilir, üç dil bilirse üç insan kabul edilir.” (Kerimî 2016: 75-76)

Nuretdin Hoca eğitim-öğretim metodu olarak usul-i kadim tarafında olup usul-i cedide savaş açmış bir şahsiyettir. Ancak usul-i cedit taraftarı olan Gaynetdinov’un kızına aşık olan Nuretdin Hoca bu olay üzerine kendi durumunu gözden geçirmek zorunda kalacaktır.

Dönyada sebepsiz hiçbir nerse yuk. Hiçbir kîşî -bîr fikirsiz ve bîr fayda küzetmeyinçe iş işlemiydir. Kileçekteğî nerselernî evvelden hisap ve tedbirlerlerin icra itip, maksudlarına nail bulgan kîşilerge Avrupalılar “mödebbir” ve “gakıyl” diyer. Aziyaliler “behtîli” ve “talighi” diyer (Kerimî 1996: 64).

“Dünyada sebepsiz hiçbir şey yoktur. Hiç kimse herhangi bir fikir veya fayda gözetmeksizin iş yapmaz. Gelecekte olacakları önceden hesaplayıp gereken önlemleri alır. Amaçlarına ulaşan kişilere Avrupalılar ‘tedbirli’ ve ‘âkil’ derler. Asyalılar ‘bahtlı’ ve ‘talihli’ derler.” (Kerimî 2016: 103)

Romantik bir aşk hikayesi olan *Mirza Kızı Fatıyma*¹⁰ adlı eserde Mustafa ile Fatıyma’nın kavuşması yazarın dilindeki sadeliği ve akıcılığı göstermesi bakımından önemlidir.

Mustafa, Fatıyma’nın bęrına basarak didi ki:

-Ah, iki küzim! Sinîñ öçin iki seneden birî ne kader zehmetler ve meşekatler çıkmış idim. Lakin başıma kilen bu köngi mevcudiyetiñe karaganda, anlar hiçbir ehemmiyetsiz kaldı. Ayaklarınızı üpeyim, gafv itîñiz. (Kerimî 1996: 96).

“Mustafa, Fatıyma’nın bağına basarak şöyle dedi:

-Ah, iki gözüm! Senin için iki seneden beri ne kadar zahmetler ve meşakkatler çekmiş idim. Lakin başıma gelen bu günkü varlığıma nazaran, onların hepsi ehemmiyetsiz kaldı. Ayaklarınızı öpeyim, affediniz.” (Kerimî 2016: 34).

⁹Eserin orijinal adı *Bir Şakirt ile Bir Student*’tir. 1899 yılında Kazan’da neşredilen *Şakirt İle Student*⁹ hikayesi usul-i kadim ile usul-i cedit, mektep-medrese ve eski-yeni zıtlığını ironik bir şekilde ortaya koymaktadır (Gaynullin 2000: 197; Yüziyev vd. 1985: 337).

¹⁰ Yazarın 1901 yılında kaleme aldığı eser romantik bir aşk hikayesidir. Kerimî, toplum içindeki sınıfsal farklılıkları fakir bir bahçıvan olan Mustafa ile bir bey kızı olan Fatıyma karakterleri üzerinden tasvir etmektedir (Gaynullin 2000: 200).

Sonuç

Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini hayatı boyunca takip etmiş bir maarif adamı olarak tüm ömrünü cehaletle mücadeleyle geçirmiş, Türklerin aydınlanması uğruna verdiği mücadeleyi canıyla ödemiştir.

Bilindiği üzere 19. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan ve İdil-Ural coğrafyasından çok sayıda genç eğitim almak üzere İstanbul'a gönderiliyordu. Ticaretle ve maden işiyle uğraşan zengin iş adamlarının finanse ettiği bu gençler İstanbul'daki liselerde tahsil görüyor, Osmanlı devleti ile Türk Dünyası arasında adeta kültürel bir köprü vazifesi görüyordu.

Kerimî'nin hayatının dönüm noktasını İstanbul'da aldığı eğitim süreci oluşturmaktadır. Bu süreçte tanıştığı çok sayıda Osmanlı fikir adamı onun kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Faaliyetleriyle Türk dünyasının birliği ve bütünlüğüne verdiği samimi katkılarla bilinen Kerimî, bunu yazdığı eserlerde de ortaya koymuştur. Yazılarında sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesi kullanan Kerimî, Tatar edebiyatında dilde mahallileşme akımını savunan Abdullah Tukay, Alimcan İbrahimov gibi önemli yazarların aksine birleştirici ve kuşatıcı bir ilke doğrultusunda eserlerini kaleme almıştır.

Arapça, Farsça, Rusça ve Fransızca'yı tercüme yapacak düzeyde bilen Kerimî bu yönüyle bir poliglottur. Kerimî bir yandan babasının yanında yetiştiği dönemlerden Mülkiye Mektebindeki tahsil hayatına kadar Arapça ve Farsça'yı öğrenirken diğer yandan İstanbul'daki tahsili kendisine Osmanlıca ve Fransızca'yı iyi derecede öğrenme imkanı tanımıştır. O, Türkiye'de oluşan maarif sistemindeki yenilikleri, yeni usul mektepleri, yeni öğretim metotlarını en iyi şekilde öğrenmiş, edebiyat çevreleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Bu itibarla Kerimî geleneksel eğitim (medrese eğitimi) ile Batılı tarzdaki eğitimi bünyesinde eritmiş ve entelektüel kimliğinde yeni bir sentez oluşturmuştur.

Benimsediği yenilikçi fikirlerden bir süre rahatsız olan babası İlman Kerimî bu hoşnutsuzluğu daha sonra görüşeceği İsmail Gaspıralı'ya bizzat aktarmıştır. Gaspıralı'nın fikirlerinin başlangıçta sakıncalı ve tehlikeli olduğunu düşünen İlman Kerimî bu amaçla Gaspıralı'yı tehdit etmek amacıyla ziyaretine gitmiş, ancak Gaspıralı faaliyetlerini ve ne yapmak istediğini İlman Kerimî'ye anlattıktan sonra kendisini ikna etmiştir.

Kerimî'nin eserleri incelenirken İstanbul tesiri üzerinde önemle durmak gerekir. İstanbul'a tahsil için gelen gençlerinden biri olan Fatih Kerimî entelektüel ve iyi eğitimli olması dolayısıyla devrin önde gelen sanat ve siyaset çevreleriyle yakın ilişkiler kurmuştur¹¹. Kerimî'nin söz konusu çevrelerle tanışmasına vesile olan ünlü Tatar Seyyah Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura olmuş, bu sayede Kerimî, Halide Edip Hanım, Ahmet Ağaoğlu Enver Paşa, Sait Halim Paşa, Emrullah Efendi, Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp, Satı Bey ve Mizancı Murat Bey gibi devrin önde gelen tanınmış isimleriyle tanışma fırsatı bulmuştur (Gökçek 2001: XIII-XIV).

¹¹Fatih Kerimî'nin yanı sıra Garif Kerimi, Kamil Kerimi, Yusuf Akçura, Meryem Yakupova, Gölsim Kamalova, Meryem Pataşeva, Rokiya Yunısova gibi isimler de İstanbul'a eğitim almak üzere gönderilmişlerdir (Minhaceva 1996: 289).

KAYNAKÇA

- Çakmak, Cihan. İsmail “Gaspıralı’nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi.” Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 11.4 (2014): 284-293.
- Çakmak, Cihan. Fatih Kerimî’nin Hıyal Mı? Hakikat Mı? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2014.
- Çakmak, Cihan. “Fatih Kerimî’nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student ve Nuretdin Hoca Hikayelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar.” Gazi Türkiyat Dergisi, 22 (2018): 39-54.
- Gaynullin, Möxemmet. “Fatıyh Kerimi.” Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı: (2000): 196-211.
- Gosmanov, Mirkasym. “Ziyalılık Ürneği.” Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, (2000): 9-14.
- Gökçek, Fazıl. “Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri.” Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 5 (1998): 77-86.
- Kerimî, Fatih. Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler. Haz. C. ÇAKMAK. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Kerimî, Fatih. İstanbul Mektupları. Çev. Fazıl Gökçek. İstanbul: Çağrı, 2001.
- Kerimî, Fatih. Avrupa Seyahatnamesi. Çev. Fazıl Gökçek. İstanbul: Çağrı, 2001.
- Kerimî, Fatih. Avrupa Seyaxatnamesi. Petersburg, 1902.
- Kerimî, Fatih. Şexisleribiz (Fenni-Biografik Cıyıntık). Kazan: Ruxiyat Neşriyatı, 2000.
- Kerimî, Fatih. Saylanma Eserler (Haz. M. Gaynetdinov). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1996.
- Kerimî, Fatih. Andan Bundan, Biblioteka Tatarskogo Nauçno...İnstituta Yazıka i Literaturı, Orenburg: Kerimof ve Şirekâsı Matbaası, 1907.
- Minhaceva, İndüse. “Kerimiler Tuplamasına Kısaça Tasvirlama.” Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, (2000): 288-289.
- Sabitov, Tevfik. “Fatıyh Aga Kerimov.” Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, (2000): 193-195.
- Şeref, Zakire. “Fatıyh Kerimi.” Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, (2000): 74-111.
- Yüziyev, N. G., Abdullin, Ya. T., Abidov, Ş. Ş. Tatar Edebiyatı Tarihi. Cilt 2, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985.

LEYLÂ SAZ HANIM'IN ŞARKILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Prof. Dr. Pervin ÇAPAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye

pervincapan59@gmail.com

Leylâ Hanım 1850'de İstanbul'da dünyaya gelir. Babası Valilik, Tıbbiye Nazırlığı, Zaptiye Müşirliği, Meclis-i Tanzimat Üyeliği, Harem-i Hümayun Hususi Tabipliği gibi görevlerde bulunan Sakızlı Hekim İsmail Paşa'dır.(1812-1871) İsmail Paşa, Harem-i Hümayun Tabipliği görevinde iken Leylâ Hanım, 1853-1860 yılları arasında Osmanlı sarayında yaşar. I.Abdülhamid'in kızı Münire Sultan'ın nedimesi olur ve eğitiminin onunla birlikte sarayda sürdürür. Medenî Aziz Efendi, Nikagos Ağa ve Astik Efendi gibi hocalardan alaturka ve Batı müziği eğitimi alır. Sultan I.Abdülhamid'in vefatı üzerine saraydaki görevi biten babası, Girit Valiliği'ne atanır. Girit'te Atina Darü'l-Fünun öğretmenlerinden Matmazel Kontaksaki'den Fransızca ve Yunanca dersleri alır. Fransızca, Rumca, Arapça ve Farsça öğrenir. Leylâ Hanım, ölümünden bir süre önce verdiği bir röportajda ilk şiirini 14 yaşında yazdığını ifade eder. Aruz bilgisini ise babasının kendisine okuttuğu Tuhfe-i Vehbî kıt'alarına ve büyük şairlerin divanlarını okumasına borçludur. 1869'da Giritli Sırrı Paşa ile evlenir. Babası ve eşinin görevleri sebebiyle Girit, Prizren, Rusçuk, Kastamonu ve Trabzon'da bulunur. Ömrünün son yıllarını geçirdiği İstanbul Bostancı'daki köşkü yandığında bazı belgeleri, notaları ve hatıraları ile şiirlerini kaydettiği defterleri de yanar. 1928'te annesinin elde kalan şiirlerini, Solmuş Çiçekler adıyla yayımlayan oğlu Yusuf Razi, eserin sunuş kısmında, annesinin çocukluk yıllarından beri şiir söylemekle birlikte bunların yayımlanmasına izin vermediğini, ancak bazı dostlarının ona ait şiirlerden bazılarını *Hazine-i Evrak'da* yayımladıklarını, evinde yaşadığı yangının ardından şiirlerini yayımlama konusunda gösterdiği tutuculuk sebebiyle pişman olduğunu söyler. Bu sebeple Leylâ Hanım elde kalan şiirlerini toplar, hatırında kalanları yeniden yazar. Bestelediği şarkılardan bir kısmının basılmasına izin verir. *Vakit* ve *İleri* gazetelerinde yayımlanan *Hatırat*'ı biraraya getirilir. Bu anıların bir kısmını oğlu Yusuf Razi Bey Fransızca'ya çevirir ve bunlar *Le Harem Imperial* adı ile 1925'te Paris'te yayımlanır. Bu eser Almanca ve Çekçe olarak da yayımlanmıştır. Çocuk yaşlarından beri ilgilendiği mûsikîye düşkünlüğü sebebiyle Saz soyadını alır. Atatürk'ün sevdiği şarkıların başında gelen ve güftesi Nigâr Hanım'a ait olan; “*Mâni oluyor hâlimi takrîre hicâbım*”, mısra ile başlayan şarkı ile sözlerini Sâmih Rıfat'ın yazdığı ve Çanakkale'den gazi olarak dönen askerler için bestelediği *Akdeniz Kıyılarında* başlıklı;

Yaslı gittim şen geldim

Aç koynunu ben geldim

şeklindeki şiiri Gelibolu Marşı olarak bilinir. Yine sözleri Fehime Nüzhet Hanım'a ait olan;

Yaşa vatan çok yaşa

Yaşa millet çok yaşa

Yaşasın şanlı ordu

Yaşasın Türk milleti

şeklindeki *Neşîde-i Zafer Marşı*'nı da bestelemiştir ve 200'e yakın bestesi vardır. Leylâ Hanım 6 Aralık 1936'da İstanbul Kızıltoprak'taki köşkünde vefat eder ve kabri Edirnekapi Şehitliği'ndedir. Saray çevresi ve gezip gördüğü yerleri anlattığı hatıralarının bir kısmı *Harem'in İcyüzü* adı ile 1974'te Sadi Borak tarafından yayımlanır. Dört çocuk annesi olan Leylâ Hanım'ın Yusuf Razi(Bel) ve Vedat(Tek) adlı iki oğlu ile Feride ve Nezihe adlı iki kızı vardır. İslâm felsefesi ve tasavvuf yanında şiirleri de olan Mehmet Ali Ayni ise damadıdır. Millet Meclisi eski başkan vekillerinden ve Milli Eğitim Bakanı İsmail Arar da torunudur. Leylâ Hanım'ın şiirlerinden oluşan *Solmuş Çiçekler* adlı eser, oğlu Yusuf Razi'nin takdimi ve Abdülhak Hâmid'in takriziyle 1928'de yayımlanır. Eser toplam 143 sayfadır. (İspirli, 2008:11-18) Abdülhak Hâmid kaleme aldığı takrizde Leylâ Saz Hanım'ın şiirlerinden şu şekilde söz eder:

“Şâ’ire-i nâmdâr Leylâ Hanımefendi hazretlerinin bundan bir çok zaman evvel bazı âsâr-ı nazîmelerini görmüşdüm. Onlar hatırımda kaldığına göre vâdî-i kudemâda yazılmış gazel kabilinden şeylerdi, fakat âhiren tanzim itdikleri eş’âr üslûben cedîd olduğu gibi mefhum i’tibârıyla da mübde’ânedir. Bunların bir kısmında âsâr-ı atîka gibi târîhî bir kıymetle beraber dâ’imî kalacak bir şehâb-ı edebî mahsus oluyor... Edebiyat mesleğinde bulunan genç hanımlarımızın bu şiirleri itinâ ve ehemmiyetle okumaları şâyân-ı arzudur.” (İspirli, 2008:65-66) İbnü’l-Emin Mahmud Kemal de, *Son Asır Türk Şairleri* ‘nde, Zihni Efendi’nin *Meşâhirü’n-Nisâ* adlı eserinden naklen Leylâ Hanım'ın şairliğine dair şu bilgileri kaydeder: “...şiir ve inşâda nâdire-i devrân ve mümtâze-i muhadderât-ı zamandır. Gazeliyyâtı eş’âr-ı bergüzideleri cümlesindendir. Bu gazeli o kadar güzel söylemişler ki, değil Leylâ’nın, Fitnat-ı ulânın bile unvân-ı iştiharına ta’ne-zen-i tahlîf olmuşlardır.”(İnal,2000:1245)

Bu bilgilerin ışığında, *Solmuş Çiçekler* adlı eserde yer alan Leylâ Saz Hanım'ın şarkılarını incelemeye geçmeden önce, Klâsik Türk edebiyatı geleneği içinde şarkı nazım şeklinin bazı temel özellikleri değerlendirilecek olursa:

Şarkı, Klâsik Türk edebiyatı şiir geleneği içinde, Halk edebiyatındaki türkünün karşılığı olarak vücut bulan ve bestelenmek üzere söylenilen bir nazım şeklidir. Bendlerden oluşan nazım şekilleri arasında tasnif edilen şarkı, dört mısralık bendlerin birleşmesinden oluştuğundan, genel olarak üç-beş bend şeklinde düzenlenen çok bendli bir nazım şekli olarak nitelenir. Beş mısralık bendlerden oluşan şarkılar da vardır. Şarkıların üçüncü mısralarına *miyân* denir ve bu mısraın şarkının en güzel mısraı olmasına dikkat edilir. Bend sonlarında tekrar edilen mısralara ise *nakarat* denir. Şarkıların konusu çoğunlukla aşk ve sevgilidir. Musammatlarda olduğu gibi şair son bendde mahlasını söyler, ancak mahlassız şarkılar da vardır. Geniş halk kitlelerine hitaben söylendiği için dilleri sadedir. Şarkıları kafiye benzerlikleri yanında murabba ve muhammeslerden ayıran en bariz özellik, işlenen konuların daraltılarak aşk ve sevgili etrafında toplanmasıdır. Kafiye biçimleri bakımından şarkılar altı başlık altında toplanabilir. Bunlar: 1.Çapraz kafiye şarkılar: abab/cccb/dddb; 2.Nakaratlı çapraz kafiye şarkılar: aNaN/bbbN/cccN; Şarkının asıl kafiyeleşmesi böyle olmakla birlikte, daha önceleri bestelenerek şarkı yerine kullanılan murabbaların kafiye şekli şarkının ortaya çıktığı 17.yy.’dan sonra kullanılmıştır. Çapraz kafiye şarkılar yanında murabba gibi kafiyeleşen şarkılar da sürdürülmüştür. 3.Murabba-ı müzdeviç kafiye şarkılar: aaaa/bbba/ccca; 4.Murabba-ı mütekerrir şarkılar: aaaA/bbbA/cccA diğer biri ise aAaA/bbbA/cccA; 5.Bunlardan başka ilk bendin 3. mısraı serbest olan şarkılar da vardır, ancak bunlara nadiren rastlanır. Aaxa/bbba/ccca; 6. 18.yüzyıldan itibaren söylenilen ve muhammes şarkı olarak nitelenen beş mısralı şarkıların kafiyeleşmesi: 1.aaaa/bbbbA/ccccA; 2.aaaA/bbbA/cccA; 3. aAaAAAn/bbbAAAn/cccAAAn şeklindedir. Bunlardan sonuncu

kafiye şeklinde bend sonları nakarattır ve sadece Nedîm'in bir şarkısında görülmüştür. Edebiyatımızda çapraz kafiyeli ilk şarkı örnekleri XVII. yy. şairi Nâ'îlî(ölm.1666)Dîvânı'ndadır ve bunlar 2-5 bend arasında söylenmiş 11 şarkıdan ibarettir. XVIII.yy.'da na'tları ile meşhur olmakla birlikte, besteleri yanında, Dîvân'ındaki dokuz şarkı ile Nazîm'i de saymak gerekir. Yine bu yüzyılda Nedîm(ölm.1730) usta bir şarkı şairi olarak kabul edilir ve Dîvân'ında 3-5 bend arasında söylediği 27 şarkı vardır. Yüzyılın sonunda Şeyh Gâlib(ölm.1798-99) de Nedîm tesirinde 11 şarkı söylemiştir. XIX.yy.'da şarkı şairleri çoğalmıştır. Bu şairler şarkının konularını genişlettikleri gibi, muhammes, müseddes ve hatta gazel nazım şeklinde şarkılar söylemişlerdir. Enderunlu Fâzıl'ın(ölm.1810) dört müseddes şarkısı vardır. Enderunlu Vâsıf(ölm.1824-25) söylediği 217 şarkı ile edebiyatımızın en çok şarkı söyleyen şairidir. 4-5 bendlik şarkıları yanında, muhammes şarkıyı da en çok kullanan şairdir. Pertev Paşa'nın(ölm.1837) beş; Leylâ Hanım'ın(ölm.1848) 12; Fatin Efendi'nin(ölm.1866) 14; Osman Nevres'in(ölm.1876) yedi; Şeref Hanım'ın(ölm.1861) 41 şarkısı vardır.(İpekten, 1994: 74-79)

Bu bildiride incelenecek olan Leylâ Saz Hanım'ın *Solmuş Çiçekler* adlı eserinde, geleneğin güncellenmesi olarak nitelenebilecek 41 şarkı vardır. Bu şarkıları eserdeki sırasıyla öncelikle nesre çevirmek suretiyle değerlendirecek olursak:

Eserde yer alan 1.şarkı, Recâi-zâde Mahmud Ekrem'e nazîredir ve Leylâ Hanım'ın Rast Makamı'nda bestelediği bu şarkı, Müstefîlâtün/ Müstefîlâtün veznindedir. Konusu Klâsik Türk şiirinde sıkça işlenilen ve sevgiliye duyulan aşk olan bu şarkıda; "Sevgilinin cana akseden parlak yüzünü görenlerin ona tutulacağından ve melek huyunun bir benzeri bulunamayacağından bahisle nazik nazik konuşup saadet sabahı gibi gülerek güzellik ve zarafetle görüldüğünde, o ay yüzlü sevgiliye, "kim görüp de sana tutulmaz?" denilmiştir. Sevgilinin yüzü, vefa göğünden doğmuş, gözü parlaklığını Tanrı'nın nurundan almıştır ve sevgilinin yüzü, zekâsının fazlalığıyla parlamaktadır. Son dörtlükte sevgiliye seslenen Şaire; "Ey sevgili! Hayalinin ışığı canımı canlandırdı, huri ve periler arasında bile senin bir benzerin yoktur. Güneş yüzlüm! Sana alışan gönlüm, daima güneşli bir günde yaşar."der.(İspirli,2008:73)

2.şarkı Şaire'nin Kenan Bey'e nazîresidir ve hocası Aziz Efendi tarafından Hicaz Makamı'nda bestelenmiştir. Mefâ'ilün/Mefâ'ilün/Fe'ülün veznindeki bu şarkıda, Klâsik şiire has eğlence âdâbı ve kültürünün izleri vardır. Bahar mevsiminde kurulan içki meclisine sevgilinin teşrifi ayrı bir güzellik katar. Leylâ Hanım bu şarkıda; "Ey sevgili! Sen bahar mevsiminde yüzünü göstererek ortaya çıkınca, gül utanarak bir kenara çekilsin, benim ağlayıp inlemelerim de bülbüle neş'e versin; Senin aşkının derdiyle göğsüm lâle bahçesine döndü, yetişerek bu çaresiz âşığın gönlüne bir deva bul; saki olan sevgili, ferahlık bahşeden kadehi getirerek o sıkıntı veren derdi gönülden sür, aman rüzgâr sakın ayrılık elemelerini estirme; Ey sevgili! Âşık gül renkli göz yaşlarını çiğ taneleri gibi saçarak gönlünü tıpkı bir nehir gibi ayağına akıtınca, ne olur âşığının gönlünü kanlı ve kendisini üzüntülü bırakma" diyerek içindeki bahar coşkısına eşlik eden aşk duygularını dile getirir.(İspirli,2008:89)

3.şarkı, Hanende Astik Usta tarafından Gül'izâr Makamı'nda bestelenmiştir ve Fâ'ilâtün/ Fâ'ilâtün/Fâ'ilün veznindedir. Bu şarkı, Leylâ Hanım'ın çocukluk yıllarından itibaren içinde bulunduğu ve çok iyi bildiği Çırağan eğlencelerinin bir parçası olan bahar mevsimi ve sevgili beraberliğinin terennümüdür. "Ey sevgili! İlkbahar sen meclise gelince renklendi. Bülbül sen gülünce şakımaya başladı. Bizler ise cömertliğinin gölgesinde zaman geçirmeye başladık. Gül yanaklı sevdiğim! Âlem seninle mutluluk buldu. Senin burada

bulunman havayı bile kararlı bir hâle getirdi. Çiçekler yüzünün aksı vurunca daha da güzelleşti. Güzelliğine yöneldiğim sevgili! İlkbahar seninle mevsim oldu.”(İspirli,2008:90)

4.şarkıda da yine sevgilinin teşrifiyle anlam kazanan bir “ayş u tarab” meclisinin anlatıldığı görülmektedir. Mef’ûlü/Mefâ’ilü/Fe’ûlün vezninde söylenmiş olan bu şarkı, beşer mısralı iki bendden oluşmaktadır. Sâkî olan sevgiliye hitaben Şaire; “Ey sevgili! Âşık meynizin kokusuyla sürekli sarhoş olsa da, ölümler bile sizin seslenişinizle uyanır. Ben de sizin keman ve ney sesinizle dost olayım gel meleğim gel, bir mehtap eğlencesi yapalım. Her şeyimiz birbirine uygun, yine gerginlik çıkarıp da bu sesi bozacak bir tel kırma; Uzunca bir zamandan beri bir sabah erkenden keyfimce şu denizde pupa yelken olarak gezinmeyi isterdim. Ay yüzlü sevgili! Şayet sen seher vaktinde gezintiden zevk almıyorsan, al sazını akşam bize gel ve bahçede eğlenelim. İstersen sabaha kadar kal, istersen git.”(İspirli,2008:90)

5.şarkı Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Ey sabah, ey bülbül! Sizler benim elemelerin çiğ tanelerine kanmış gönlümü incitmeyin. Boş yere bir bahar çiçeği bile açmayacak olan kapanmış gönlümü, dikenin incitmesine müsaade etmeyin. Keder rüzgarı gönlü paramparça ettiği için bahar ve mehtap seyrinin zevki gözümde yok. Ahımın şiddetiyle toprak titrerken sevinç gönülde sürekli olmaz.”(İspirli,2008:91)

Leylâ Hanım 6.şarkıyı Beste-nigâr Makamı’nda bestelemiş ve Müstef’ilün/Müstef’ilün vezninde söylemiştir. Gönlünün kırıklığını ötüşüyle ortaya koyan bülbüle seslenen Şaire, ardından nazlı sevgiliye yönelir ve “Ben senin mahallinde bulunmayı ve gölgende vakit geçirmeyi tercih etmişken sen ansızın kaçıp gittin. Bense derd ve gamın tuzağına yakalanmış bir av gibiyim, hem hastayım, hem de gönlüm yaralı; Ey ay yüzlü nazlı sevgili! Ey gönlün güneşi! Ey asla batmayan güneş! Ey gül fidanı gibi olan sevgili! Ne yazık ki, senin ayrılığında mecalsizce şu toprağa düştüm. Şayet sen derdimi sormazsan, benim içinde bulunduğum durumu arz etmeme imkân yok. Gönül kiminle halleşsin?Yoksa böyle kederle mi kalsın?”(İspirli,2008:91)

7.şarkı yine Şaire tarafından Beste-nigâr Makamı’nda bestelenmiş ve Fe’ilâtün/Fe’ilâtün/Fe’ilâtün/Fe’ilün vezninde söylenmiştir. “Ey sevgili! Bana ismimle hitap et, beni sevdiğini düşünüyüm. Beni bazen düşündüğünü farz ederek aldanayım. Bana acıma! Yakıcı bakışınla bakarak beni tutuştur yanayım. Mutlu olduğumu hissettir bana, kendimi bununla avutayım.”(İspirli,2008:92)

8.şarkı da Fe’ilâtün/Fe’ilâtün/Fe’ilâtün/Fe’ilün vezninde söylenmiştir. “Ey sevgili! Yeter bana etiklerini dile getirme! Yeter onları inkâr et. Sevdiceğim! Bana biraz acıdınsa ne olur söyle, az da olsa bana olan meylini göster.(Nakarat) Gülüm beni sevdinse aman ne olur şu anda tekrar et! Seni çok sevdiğimi sen bile hoş görmüş iken, beni niçin kendinden uzaklaştırıyorsun? Ey gonca dudaklı sevdiğim! O geçen zamanları artık anma. Gülüm! beni sevdinse aman ne olur, şimdi tekrar söyle.”(İspirli,2008:92)

Leylâ Hanım’ın Tahir-pûselik Makamı’nda bestelediği 9.şarkı, Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Gönlümün çok gizli bir derdi, derin elemeleri var. Gerçekleşme imkânı olmayan mutluluk dolu bir amacı var. Dayanılması zor, devasız, helâk edici garip sonuçları var.(Nakarat) Ömrümün geçmeyen ve vazgeçilemeyen böyle anları var. Ben sevdiğimin hayaliyle söyleşirken gönlüm ümitle bir an bile mutlu ve neş’eli olamıyor. Ben artık neş’enin donduğu bu hayattan bezdim.” (İspirli,2008:92-93)

10.şarkı Hanende Astik Usta tarafından bestelenmiş olup güftesi Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Gönlümü okşayan sevgili! Seninle

beraber olmak beni dertlendiriyor. Dertlerimin devası olan sevgili! Senden ayrılmak da beni mahvediyor. Mutlaka bilmelisin (ki), hasretle çektiğim ahlâr da benim göğsümü parçalar. (Nakarat) Dertlerimin devası olan sevgili! Senden ayrılmak beni mahveder. Gönlümün misafiri olan sevgili! Hayatın tadı seninle mümkündür. Ey sevgili! Gönlüm bu iyiliklerinle rahatlasın. Senin eşiğinde kul olmak benim kadrimi yüceltsin.” (İspirli,2008:95)

11.şarkı Bimen Efendi tarafından bestelenmiş olup güftesi Me fâ î lün/Me fâ î lün/Fe î lün veznindedir. “Ey sevgili! Sen benim gözümde emel ışıışısın. İnce, nazik ve eşsizsin. Meleklerden ve çiçeklerden de güzelsin.(Nakarat) İnce, nazik ve eşsizsin. Ey can bülbülü! Senin eşin yoktur. Senin sesini nakletmeye imkân yoktur. Dünya senin her hâline düşkün ve hayrandır. (İspirli,2008:96)

12.şarkının güftesi Me fâ î lün/Me fâ î lün/Fe î lün veznindedir. “Ey sevgili! Sen ne hoşsun, zarif bir gönül alıcısın. İnce, nazik yaratılışı(bir) ay yüzlüsün. Senin bir benzerin yok, seçkin tavırlısın. Biraz kayıtsızsın, ama vefalısın. Senin güzel davranışların bin güzelliğe değer. Ben şu içinde bulunduğumuz zamanı senin yönlendirmenle sevdim. Gözlerim dünyayı, senin aracılığıyla gördü. Gönüle ebedî hayatı veren sensin.” (İspirli,2008:96)

13.şarkı Mef î lü/Me fâ î lü/ Me fâ î lü/Fe î lün kalıbıyla söylenmiştir. “ Ey işi cefa olan sevgili! Sen kayıtsız ve vefasız olduğunu, sana düşkün aşığını mutlu etmek için hep inkâr et,(hatta) onu bir gün lutufkâr bakışlarına ulaştırsan bile.(Nakarat) Ey cisimleşmiş nur! Seni özleyerek titrerken, sensiz geçen günlerimi bana hatırlatma. Seni anarak her an kalbime teselli veririm. Beni farkında olmadan bir kere mutlu etsen.”(İspirli,2008:96-97)

14.şarkıyı Notacı Garbis Efendi bestelemiştir. Şarkı Fâ i lâ tün/ Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Ey sevgili! Acaba şu anda kiminle yakınsın? Of şu anda dostluk meclisinde kimi mutlu ediyorsun? Ah bari (o) kıymetini biliyor mu? (Nakarat) Söyle, sohbetinle kimi mutlu ediyorsun? Gönül sana duyduğu hayranlıkla coşmuşken, yokluğunun ateşiyle yanmaktayken, ne yazık ki, ben iyiliklerinden ayrı iken” (İspirli,2008:97)

15.şarkı Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lün veznindedir. “Ey vefasız güzelim! Ey taze gülüm! Senin kararsızlığın yüzünden kederim arttı. Derdini çekerim, kaderim buymuş. (Nakarat) Ey sevgili! Seni ben böyle de pek çok severim. Bütün dünya şu anda seni sevse, sana bayılsa, o neş’eli an senin güzelliğinle geçer, ama beni hiç mutlu etmedin.” (İspirli,2008:97)

16.şarkı Leyla Hanım’ın hocası Astik Efendi ve Hasan Refik Bey tarafından bestelenmiştir. Fâ i lâ tün/ Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Ey sevgili! Benim aşkım senin temiz kalbinde gizlensin. Beni hatırlamak seni hep mutlu etsin. Ahımın yansımalarıyla her an şarkılar söyle. (Nakarat) Benim gönlüm işte her zaman böyle olmasını ister. Hasretinle güçsüz kaldığım gün, beni hayalimden sor, benimle sohbet et, sürekli beni hatırlamakla meşgul ol.” (İspirli,2008:98)

17.şarkı Fâ i lâ tün/ Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “ Ey sevdiceğim! Sen benim arzularımın sonucuydun. Ümitlerimin yönlendiricisiydin, talihimin parlaklığıydın. İşimiz ve fikrimiz birbirine uygun yoldaşım idin.(Nakarat) Meğer ben o anı rüya âleminde görmüşüm, çünkü sende vefa, bende ise o mutluluktan eser yok. Ey ay yüzlü sevgili! Bir gece bahçede seninle dolaşırken ettiğin o sadakat yeminleri, o sevecen bakışın; hani o talih ve mutluluk, eyvah o cömertlik nerede?” (İspirli,2008:98)

18.şarkı Leylâ Hanım'ın Karcıgâr Makamı'ndaki bir bestesidir. Güfte, Mef û lû/ Me fâ î lû/Me fâ î lû/Fe û lûn veznindedir. "Ey dönen gök kubbe! Elini çek ve artık beni kederimle baş başa bırak. Yoksa seni iniltilerimle tahrip ederim. Sana ne ki? Ellerin yanmakta olan kıvılcımlarımla mahvolmuş. Ben seher vaktinde çektiğim ahlarla toprağını havaya kaldırıyorum. Elini çek ve artık beni kederimle baş başa bırak. Artık benim için mutluluk niçin gerekli? Başımda dönen çeşitli felâketler yetmez mi? Al al senin olsun, bütün talih ve mutluluk. Benim için etrafımda bulunan üzüntünün şerefi yeterli. Felek elini çek, artık beni kederimle baş başa bırak." (İspirli, 2008:100-101)

19.şarkıyı Leylâ Hanım Sabâ Makamı'nda bestelemiştir. Şarkının güftesi, Mef û lû/ Me fâ î lû/Me fâ î lû/Fe û lûn veznindedir. "Sevgilinin bakışından ayrı kalalı epeyce zaman oldu. Ruhum ayrılığının üzüntüsüyle takatsizdir. O güz yaprağıdır al, al da geçip gittiğin yerlere at. O kutsal toprak gönül için kurtuluş yeridir. Ey saba! Estikçe bana gönlümce teselli ver. Bugün gönlümü dinlendiren o yeri ziyaret ettinse, o gönül ülkesinin sultanıyla karşılaştınsa, ah o ne devlet! Elbette sende yine mutluluğun kokusu bulunur. Allah için beni her saadetten mahrum etme. Ey saba! Estikçe bana gönlümce teselli ver. O en parlak ay oturduğun yeri gördükçe, o söz üstadı, acaba benim adımı andı mı? Gel söyle ne olur, eğer güzel haberler varsa. Gel ne olur, bari mutlu olmayan gönüle sen müjdelere ver." (İspirli,2008:101)

20. şarkıyı Leylâ Hanım Hicaz Makamı'nda bestelemiştir. Güftesi, Me fâ î lûn/ Me fâ î lûn/ Me fâ î lûn/ Me fâ î lûn " Bu yerden şu anda geçen benim kararsız ömrümün rüzgârıdır. Zaman zaman çağılayan, göz yaşı dolu iki gözümün yaşıdır. Bu bülbülün sesi değil, inleyen kalbimin iniltisidir.(Nakarat) Açıl ey ümidimin goncası! Açıl ki, son baharımdır. Ey sevgili! Açıl da can gözüme, bari bir renk ve vefa göster. Sen kalbin burnuna mutluluğu besleyen bir koku gönder. Beni bugün güldür, yoksa mahşer sabahını kim bekler?" (İspirli,2008:102)

21. şarkının güftesi Ud Hocası Hafız Cemil Efendi tarafından bestelenmiş olup Me fâ î lûn/ Me fâ î lûn/Fe û lûn veznindedir. "Gönül ayrılıktan hüznü, göz yaşı; (zaten) dağınık olan hatırım, daha da dağıldı. Benim için artık neş'e imkân yok.(Nakarat) Dağınık hatırım daha da dağıldı. Ne yazık ki, ayrılık üzüntüsü içindeyim, gönlüm yaralı. İnleyen kalbim artık teselli bulmaz. Yetiş(ben) bittim. (İçinde yaşadığım) zaman yıkılıp dağıldı." (İspirli,2008:102)

22.şarkıyı Leylâ Hanım Beste-nigâr Makamı'nda bestelemiştir. Güftesi Mef û lû/ Me fâ î lû/Me fâ î lû/Fe û lûn veznindedir. "Ey pırıltılı yıldız! Sen benim ruhum ve emelimken bahtım beni her an bu şekilde senden mahrum ediyor. Bense yine her an çaresizce hasretine sabrederek yanıyorum.(Nakarat) Ey sevgili! Ben gizlice yanıp mahvolayım, sen yine de bundan haberdar olma. Bu hâle bir an bile dayanmak çok zor olsa da, gönül seni hayal ederek güçleniyor. Ey güle benzeyen sevgili! Ahlarım senin o güzel kalbini incitmesin." (İspirli,2008:103)

23. şarkıyı yine Leylâ Hanım kendisi Sûz-i nâk Makamı'nda bestelemiştir. Güftesi, Mef û lû/ Me fâ î lû/Me fâ î lû/Fe û lûn veznindedir. "Ey sevgili! Eğer aşkıyla dağılmış hâlimi bilsen Allah için bana merhamet ederdin. Ah meleğim ah! Seni ne kadar sevdiğimi bilsen. Hayır bilmeni istemem, aman yine hâlimi bilme. Ey ay gibi güzel olan sevgili! Derdim seni de üzüp incitmesin. Ey nur yüzlüm! Senin şarkına ve ruhuna tutulduğumdan beri, içimdeki hüznle neş'em artmakta. Her yerde senin hayalinle huzur buluyor, dinleniyorum. Tanrı bana sensiz bir an bile neş'e vermesin."(İspirli,2008:103)

24.şarkı mûsîkî hocası Kâzım Bey tarafından Hicaz Makamı'nda bestelenmiştir. Güftesi Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Gayrilerle dostluğumu kesip dikensiz bir gül ile dostluk kursam. Bir söz üstadı sevgili ile arkadaşlık etsem.(Nakarat) Sevgilinin sağlığı ile neş’elensem. Bu aşkın sonunu hiç düşünmesem. Keder ve elemelerimi bir tarafa atsam, günlerimi bu şekilde hoşça geçirsem.” (İspirli,2008:104)

25.şarkının güftesi Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lün veznindedir. “Ey sevgili! Ben senin güneşe benzeyen yüzünü ve sohbetini özledim. Yeter artık senin hasretine katlanamam. Hasretinin sıhhatini çekemem. (Nakarat) Hasta gönül sıhhatini arıyor. Benim için neş’eli ve coşkulu nağmelerin sanki bir üzüntü ve matem bestesidir. Sevgilinin olmadığı her şey bana üzüntü vermektedir.”(İspirli,2008:104)

26.şarkı Kahya Hristo tarafından tarafından bestelenmiştir ve güftesi Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Şafağın aydınlığı senin düşüncelerini andırır. Her taze gül senin eserlerini açıklar. Bülbül şevkle senin şiirlerini okur. Gönüm bahar günlerini çok sever. Ey tatlı dilli sevgili! Çiçekler ve çimen senden rağbet gördüğü için toprağı süsler. Sen lutfedip ı ışık saçtıkça, gönül nehir kıyılarını çok sever. Ey gönlü yüce sevgili! Parlak ay senin gelişinin yansımasından ı ışık alınca, gönül mutluluk denizindeki bir damla gibi, senin gönlü avlayan mahalline gitmeyi çok sever.” (İspirli,2008:115)

27.şarkıyı Leyla Hanım Selânik'teki Beşçınar bahçesine ithaf etmiştir. Güftesi Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Beşçınar'ın verdiği mutluluğu hatırladıkça, çektiğim ahlarla kalbim, ciğerim yanar. Neş’elendikçe o şekilde hatırlayın.(Nakarat) Benim gönlüm o lutfu gözlüyor. Benim ayrılıktan yıkılmış gönlümü yeniden yapın. Siz beni yaptığınız saz âleminde hatırlayın. Nağmelerinizi göndererek beni mutlu edin.” (İspirli,2008:115-116)

28.şarkıyı Leylâ Hanım Hüzzam Makamı'nda bestelemiştir ve güftesi Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün veznindedir. “Ey güzellik sabahının en nurlu güneşi olan sevgili! Ey neş’e baharının şen bülbülü, ince, nazik yaratılışlısı! Benim gönlümün senin zarif kalbinde asla yeri yokken, ben bu hâlimle senin gibi bir sevgiliyi nasıl sevdim? Of ne cür’et! Buna hangi mutluluk ümidi sebep oldu? Hayatım yüzünü, sözlerini gece ve gündüz özler. Bedenim senin ayağının toprağı olmaya lâıyk değilken bu hâlde bile acaba bilmem ki, ben seni nasıl sevdim?” (İspirli,2008:116)

29.şarkıyı Leylâ Hanım Sûz-ı dil Makamı'nda bestelemiştir ve güftesi Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lâ tün/ Fe i lün veznindedir. “Ey sevgili! Acaba beni kederli bıraktın da, neredesin nerede?Ah benim gözümün nuru! Senin o sevgili güzel yüzünü yine görmek için (Nakarat) Aradım çok aradım, ah benim gözümün nuru seni. Ey sevgili! Gönlün yaşaması senin hayalinden uzakken mümkün mü? Artık sesini duyur hiç olmazsa kurtuluş ümidi ver. Yazık ki, bu hasretle koştuktan çok yoruldum.” (İspirli,2008:116)

30.şarkının güftesi Mef û lü/ Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün veznindedir ve bu şarkıyı Leylâ Hanım Uşşak Makamı'nda bestelemiştir. “Ben fikirlerini yorgun başımdan uzaklaştıramam. Ben artık yumuşak başlı üzüntülerimden ayrılamam. Teselli ümidi bütünüyle gözümünden düştü.(Nakarat) Ey coşku ve sevinç! Yolumdan çekilin. Ben onu sevdim, seviyordum ve elbette sevecektim. Fakat o bana sadakatten eser göstermedi. Hâl böyle olunca gönlüm mutluluğun zevkini çekemez.” (İspirli,2008:118)

31.şarkının güftesi Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün veznindedir. “Benim bütün neş'em gitti. Dünya meclisinde güzellik kalmadı. Ben ayrılık hastasıyım iyileşme ümidim kalmadı. Hayatın yükünü çekmek için gönülde güç kalmadı. Bitti artık bende mutluluk ümidi kalmadı. Gönüm sevgilinin küçük bir iyiliğini görünce mutlu olurdu. Beni üzüp

azarlamasına her zaman razı idim. O zalim sevgili bana kıydı, hiç acımadı. Bu can ve bu dünyayı istemem artık, gözümünden düştü.” (İspirli,2008:118-119)

Leylâ Hanım’ın Nihâvend Makamı’nda bestelediği 32.şarkının güftesi, Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Ben mi dünyadan uzaklaştım, acaba dünya mı yok? Her an kederli olan gönül müdür? Bir mutluluk anı yok mu? Ağlayıp gelen ağlayıp giden gözümün bebeği midir? Yoksa bu cennet gibi dünyada, mutlu olarak yaşayan bir insan yok mu? Düşünce ve kalbin dünyasının hâllerini öyle tahlil etti ki, üzüntüleri kaldırmaktan ve mutluluğu arzulamaktan eser kalmadı. Talih kuşum benim kara bahtımdan ürküp uçtu. Ben can ve cihandan habersiz dolaşan başıboş bir zavallıyım.” (İspirli,2008:133)

33.şarkı Leylâ Hanım tarafından Udî Hafız Cemil Efendi’nin şarkısına nazire olarak söylenilmiş ve Hicazkâr Makamı’nda bestelenmiştir. Güftesinin vezni Mef û lü/ Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün veznindedir. “Kalbim güzel melodileri duysun da uyansın. Mutluluk ümidiyle varsın oyalansın. Senin güneşe benzeyen yüzüne baksın da, gözüm ateşlenip yansın. Kalbimin iniltisini duyanlar yaptıkları eziyetten usansın. Kalbimdeki renkli emeller coşsa, sazındaki teller bu coşkuyla bülbül kesilir. O nazlı güzel eller insanı şaşırtır. Gözümün onu seyretme zevkine doyması mümkün mü?”(İspirli,2008:133)

34.şarkıyı Leylâ Hanım Şehnaz Makamı’nda bestelemiştir ve güftesi Mef û lü/ Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün veznindedir. “Ey sevgili! Seni kim görse elbette güzelliğine tutulur. Fakat o yarım bakışındaki güç nedir? Sonunda hem aklımı hem de kalbimi büyüledi. Seni sevdim, seni sevmek ne büyük talih ve mutluluktur.” (İspirli,2008:134)

35.şarkı Leylâ Hanım’ın Hüzzam Makamı’ndaki bir bestesidir ve güftesi Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Yine kimse benim kalbime ait feryadı duymasın. Mutlu olmayan gönlümün hâlini kimse keşfedip bilmesin. Alışkanlık hâline gelmiş olan kederimden duyduğum üzüntüyü merhamete değer bulmasınlar. İmdadıma yetişmeyen sevgilimi kimse ayıplamasın.” (İspirli, 2008:134)

36.şarkı Şed’arabân Makamı’nda bestelenmiş olup güftesi Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilâtün/Fâ’ilün veznindedir. “Ey sevgili! Ben ömrümü ve hayallerimi sana adamıştım. Kalbimi ve geleceğimi yolunda ayaklarına serdim. Sen kayıtsızca yanımdan şöyle geçtin, hâlimi bile sormadın. Sen bu günümü ve geleceğimi elinle yıktın.” (İspirli, 2008:134)

37.şarkının güftesi Mef û lü/ Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün veznindedir. “ Ey incelik gül bahçesinin bülbülü! Uzunca bir zamandır ben senin nazik bir sözüne ve şarkına hasret kaldım. Gel yardım et, aman yalvarmalarımı reddetme. Saadetin nurları gözlerime yansısın.(Nakarât) Ayak basıp gelerek ruhuma neş’e ver. Böylece yine kendin gibi bir vefa sahibini mutlu et. Efendim! Ne yazık ki, meclisinden ayrı olalı, hasret beni üzdü ve harap etti. Ey ay yüzlü güzel! Gönlüm gözüm her an seni özler. İşi senin için dua etmek olan bu aşğını hatırla.” (İspirli,2008:135)

38.şarkı Leylâ Hanım’ın Bestekâr Şevki’nin bir şarkısına söylediği Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lâ tün/ Fe i lün veznindeki bir naziredir. Şevki Bey bu şarkıyı da Karcıgar Makamı’nda bestelemiştir. “Aşk ve heves isteği sende de yok, bende de yok. Naz ve işve hevesi sende de yok, bende de yok. Gönülde mutluluk eseri sende de yok, bende de yok. Vefa beklentisi sende de yok, bende de yok. Konuşmayalım, sen beni dinle, bu sevdadan vazgeçelim. Sanki feryat etmek ile kuru laftan ne çıkar? Aşk şarkısını icra etme maksadın gönlün tutkusundan ise öyle bir tatlı ses sende de yok, bende de yok.” (İspirli,2008:135)

39.şarkıyı Udî Hafız Cemil Efendi Sûz-i nâk Makamı'nda besteler ve Leylâ Hanım da bu şarkıyı kızına ithaf eder. “ Senin ayrılığına can dayanmaz, sensiz hayata inanılmaz, göz her zaman görse de kanmaz. (Nakarat) Gönül seni sevmekten usanmaz. Sen benim yaratılışıma çok uygunsun. Candan da dünyadan da üstünsün, sevmeye çok lâyıksın.” (İspirli,2008:160)

40.şarkıyı Leylâ Hanım diğer kızına, başka bir zaman ithaf etmiştir. Güftesi Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün veznindedir. “Ağlayarak benim gönlümü yıkma. Sevdığım, ayrılık seni bana unutturamaz. Gönlümün aydınlık hayatı sensin.(Nakarat) Sevdığım ayrılık seni bana unutturamaz. Sendeki bu hâli bir daha görmeyeyim. Mutlu ol, daima gönlün neş'eli olsun. Senin hatıran her an benim hayatımı çoğaltıyor.” (İspirli,2008:160)

41.şarkının güftesi Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün veznindedir. “Ey dostluk baharının neş'eli taze goncası! Ey kalbimin göğünün biricik ışıltılı yıldızı! Ömrümün mutluluk kaynağı, senin hayalinin zevkidir. Gördüğüm günden beri ruhumun gıdası sensin.” (İspirli,2008:161)

Bildiride nesre çevrileri bağlamında değerlendirilen 41 şarkıda;

1. Kullanılan vezinler

Leylâ Hanım şarkılarında 10 ayrı vezin kullanmıştır. Bunların sıklığı şu şekildedir:

Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün.....9

Mef û lü/ Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün.....9

Fâ i lâ tün/Fâ i lâ tün/Fâ i lün.....8

Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lâ tün/Fe i lün.....4

Me fâ i lün/ Me fâ i lün/ Fe û lün.....4

Fe i lâ tün/ Fe i lâ tün/Fe i lün.....3

Mef û lü/ Me fâ î lü/Fe û lün.....1

Müs tef i lâ tün/ Müs tef i lâ tün.....1

Müs tef i lün/ Müs tef i lün.....1

Me fâ î lün/ Me fâ î lün/ Me fâ î lün/ Me fâ î lün..... 1

2. Kaynaklarda Leylâ Hanım'ın 200'e yakın bestesi olduğu kaydedilmekle birlikte bunların hepsi-evindeki yangın sebebiyle- bugün elde değildir. İncelemeye esas olan *Solmuş Çiçekler*'de yer alan 41 şarkının 17'si şairin kendisi tarafından bestelenmiştir. Başka bestekârlarca bestelenen şarkı sayısı 11'dir. 13 şarkının ise bestelenip bestelenmediği ve makamı belirtilmemiştir. Bu da söz konusu şarkıların güfte olarak kaldığını düşündürmektedir. Şarkılarından notaya geçirilenlerin sayısı da tam olarak bilinmemektedir.

2.1.Leylâ Hanım'ın şarkılarının bestesinde kullandığı makamlar

Sûz-i nâk Makamı:1; Rast makamı:1; Hicaz Makamı:1;Beste-nigâr Makamı:3; Tâhir-pûselik Makamı:1; Karcıgâr Makamı:1;Sabâ Makamı:1; Hüzzam Makamı:2; Sûz-ı dil Makamı:1; Uşşak Makamı:1; Nihâvend Makamı:1; Hicazkâr Makamı:1; Şehnâz Makamı:1; Şed'arabân Makamı:1

2.2. Leylâ Hanım'ın şarkılarını besteleyen başka bestekârların kullandığı makamlar

Aziz Efendi, Hicaz Makamı:1

Kâzım Bey, Hicaz Makamı:1

Asdik Usta, Gül'izâr Makamı:1

Şevki Bey, Karcığâr Makamı:1

Hafız Cemil, Sûz-i nâk:1

Hafız Cemil; Kahya Hristo; Notacı Garbis; Asdik Efendi; Hasan Refik Bey; Bimen Efendi'nin yaptıkları 6 farklı bestenin makamı ise belirtilmemiştir.

3.Şarkılarda kullanılan hakim tema sevgiliye duyulan aşk olmakla birlikte, Leylâ Hanım şarkılarında sabaya ve feleğe hitap ederek zamandan ve talihten şikâyetlerini de sıklıkla dile getirir. Şarkılarından birinde Selânîk'teki Beşçınar Bahçesi'ne duyduğu özlemi işlemiş, iki şarkısını da, iki kızına ithaf etmiştir. Aşk şarkılarında sevgiliye seslenirken Şaire'nin, Klâsik Türk şiirinin değişmez kuralları ve gelenekteki muhal aşk anlayışı çerçevesinde, özellikle söyleyiş biçimi ve kullanılan kelimeler bakımından, adeta geleneği güncellediği görülmektedir.

4. Leylâ Hanım'ın bazı şarkıları Recâî-zâde Ekrem'e, Kenan Bey'e, Üdi Hafız Cemil'e ve Şevki Bey'e naziredir.

5. Hassas, naif ve samimi bir kadın şair olması, kullandığı dile de yansımıştır. Şarkılarının çoğunun dili, bestelenmeye müsait bir sadelik taşımaktadır. Şaire bu şarkılarda sanat endişesi gözetmediği gibi, yer yer kuru ve didaktik bir yalınlık da dikkati çeker. Bu tavır, gelenekteki şarkıların geniş çevrelere ulaşmayı hedefleyen dil anlayışıyla da örtüşmektedir. İfade edildiği üzere, şarkılarda daha çok kadın diline has; ah, of, vah, eyvah, aman, yazık, heyhat, bari, a gözüm nuru, a vefasız, sevdiceğim, gülüm, el çek felek, sevip bayılmak, senle, olmuyor, arıyor, neşvelensem, benimçün, Allah için vb. söyleyişlerle sıkça karşılaşılır.

Sonuç olarak Leylâ Saz Hanım, 15.yy.şairi Zeynep Hatun'dan, XX.yy'da yaşayan Rabia Hatun'a kadar tespit edilen 46 Kadın Dîvân şairinden biridir. XIX.yy. şairi olarak onun şiir ve musikî geleneğindeki yerinin, farklı çalışmalarla eserlerinden hareketle ortaya konulması, dil ve edebiyat tarihimiz açısından da son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri(Kemâlî 'ş-Su'arâ)*, C.III, hzl. Hidayet Özcan, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı,2000.

İpekten, Haluk, *Eski Türk Edebiyatı- Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul:Dergâh Yayınları, 1994.

İspirli, Serhan Alkan, *Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı*, Ankara:Salkımsöğüt Yayınevi,2007.

İspirli, Serhan Alkan, *Leyla Hanım(Saz)-Solmuş Çiçekler*, Ankara:Salkımsöğüt Yayınevi,2008.

Leyla (Saz) Hanım, *Anılar-19.Yüzyılda Saray Haremi*, İstanbul:Cumhuriyet Kitapları, 2010.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ÖRTÜK ÖĞRENME YÖNTEMİ İLE DEĞERLER EĞİTİMİ

Öğr. Gör. Dr. Halit ÇELİK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
hacel2015@gmail.com

1. Giriş

Dil, kişinin bilgiye ulaşmasında ve o bilgi kaynağını yeterli düzeyde yorumlamasında gelişen ve değişen dünya şartları içerisinde en önemli araçtır. Dili etkili kullanan her birey, dünyayı anlamada ve bazı konuları anlamlandırmada yetkinlik kazanmıştır. Yabancı dil bilmek ve yabancı dillere hâkim olmak kültürel alışverişte, milletlerarası etkileşimlerde önemli bir iletişim ögesidir. Son dönemde Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesi ve bu yönde öğretim olanaklarının artması da bu amaca yönelik bir çalışmadır. “Bugünün dünyasında yaşamın her alanında olduğu gibi eğitimde de hızlı bir değişim ve dönüşüm görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak insanlar kendilerini küresel bir etkileşim çemberinin içinde bulmaktadır. Bu durum bir yabancı dil öğrenme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu küresel etkileşim içerisinde etkin olan ulusların dilleri de doğal olarak önem kazanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye ve Türkçenin öneminin artması Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin önemini ortaya çıkartmaktadır” (Göçer & Moğul 798).

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, gerek Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına bağlı üniversitelerin Türkçe öğretim merkezlerinde gerekse de özel kuruluşlarda özel çalışma alanı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu alanda ders malzemeleri, yardımcı materyaller ve ders ortamları her geçen gün yeniden düzenlenmektedir. Dil öğretiminin gerçekleştiği ortamların da gün geçtikçe dil öğretim yöntemine uygun ve öğrenci özelliklerine göre düzenlenmesi önem arz etmektedir. “Herhangi bir alanda öğretim denildiğinde konu alanı (bilim alanı), eğitimbilim yöntem/teknikleri ve kademe öğrencisinin bilişsel/duyuşsal özellikler akla gelmelidir. Bu bir kompozisyonudur. Bu kompozisyonun etkili ve verimli olabilmesi için bilim alanının eğitimbilim norm ve değerleriyle harmanlanarak, kademe öğrencisinin niteliklerine uygun hâle gelmesi; yani eğitim-öğretim ortamının bu normlara uygun olarak düzenlenmesi gerekir” (Demir, & Yapıcı 185).

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerilerinin kazandırılmasında bazı yöntem ve teknikler kullanılmaktadır. İhtiyaca ve öğrencinin öğrenim amacına göre değişkenlik gösteren bu yöntem ve teknikler, mutlaka bir öğretim ortamında gerçekleşmesi gereken yöntem ve tekniklerdir. Öğrenci mevcut öğretim ortamında bazı öğrenim tepkileri göstermektedir. Bu, bazen olumlu yönde izlenimler verirken bazen de öğrenci, öğrenim ortamına olumsuz tepkiler verir. Bu öğretimin zorlu ve uzun soluklu bir süreç olmasından kaynaklanabilir. Bu durumda açık öğretim programının yanında örtük/gizil öğretim programı ya da teknikleri kullanılmalıdır. Örtük/gizil öğretim, öğrencinin öğrenim sürecinin farklı ortam ve koşullarda devam etmesini sağlayacak bir etmen olarak karşımıza çıkar.

2. Örtük / Gizil Öğretim ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi

Resmi programlarda yer almayan ama öğrencilerden öğrenmesi istenen bazı bilgi ve beceriler için kullanılan örtük öğretim programı ifadesi, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanı için de önem arz etmektedir. Dil öğretiminin bir plan ve program çerçevesinde

gerçekleştirilen etkinlikleri, elbette önemlidir. Lakin öğrencilerin istendik davranış değişikliği için bir program çerçevesinde eğitim almasının yanında, örtük/gizil bazı öğrenme ortamları içerisinde olmaları gerekmektedir. Zira öğrencinin öğrenme ortamı içerisinde öğrenebileceği psikolojik bir sınır vardır. Oysaki öğrenci birçok örtük/gizil öğrenme ortamında çok şey öğrenebilir. Otobüsteki anonslardan tutun da marketteki ilanlara kadar; okuldaki teneffüste çalan şarkıdan tutun da yemekhanedeki yemek anonsuna kadar öğrenci, birçok ders dışı ortamda örtük/gizil öğrenimler gerçekleştirebilir. Özellikle yoğun dil öğretim ortamlarında öğrenci bazen psikoloji ve motivasyon olarak düşkünlük yaşayabilir. Bu, farklı öğrenme ortamları yaratarak öğrenmede değişik ortamlar ve teknikler ile aşılabılır. Örtük/gizil öğrenmede öğrenci farkında olmadan bir öğretim ortamının içinde yer alır. Bu da öğrencinin ders psikolojisi, öğrenme stresi gibi bazı etmenlerden uzak durmasını sağlar. Böylelikle öğrenci, hem öğrenmiş olur hem de farklı ortamlarda öğrenme sürecini devam ettirmiş olur. “Literatürde örtük program konusunda yapılan az sayıdaki yayın ve araştırmalar da çoğunlukla ilk ve ortaöğretim düzeyindedir. Yükseköğretim düzeyinde örtük program konusunda yapılan çalışma sayısı daha azdır” (Yüksel, 2007, 322). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında örtük/gizil öğretim teknikleri alanın yeni ve gelişmekte olması hasebiyle şu an az kullanılan teknikler olarak karşımıza çıkar. Bunda ekonomik, akademik ve sosyolojik etmenlerin de etkisi vardır. “Resmi programda evrensel olarak ideal değerler (öğretim ile araştırmanın bir arada olması, akademik özgürlük, eleştirel düşünme ve tartışma, bireysellik vb.) yer almaktadır. Ancak gerçekte, üniversitede yapılan uygulamalara bakıldığında, öğrencilerin bağımlı ve pasif konumda oldukları bir sistemin bulunduğu görülmektedir” (Yüksel, 2002 364). Özellikle yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrencinin yoğun bir bilgi yoğunluğu ile karşı karşıya kalması, yeni bir dil öğrenme durumu ve yaşadığı kültürel şok/uyum problemi, öğrencinin derste pasif bir tavır sergilemesini doğurmaktadır. Örtük/gizil öğrenme ortamı, öğrenciyi alışlagelmiş öğrenme ortamlarının dışına çıkarabilir, öğrencide psikolojik rahatlamaya yardımcı olabilir. Ellis’e göre “Bilişsel psikolojide araştırmanın odak noktalarından birisi de örtük öğrenme gerçekleşebilir mi ve eğer varsa, en iyi nasıl olabilir? konusudur”(3). Kolukısa vd.’ne göre: “...yabancı dil öğrenimi için kişinin bilinçli olarak sarf ettiği çaba ve çalışmalar, aldığı dersler, ders kitaplarını kullanarak yapmış olduğu bilinçli çalışmaların tamamı bilinçli öğrenme kapsamına girmektedir. Örtük öğrenmeye örnek olarak ise, melodisini sevdiğimiz bir parçanın sözlerini farkında olmadan mırıldar bir hale gelmek verilebilir. Örtük öğrenme esnasında bireyler özel bir çaba sarf etmedikleri için ilgi odaklarında kayma ya da yaptığı öğrenimden sıkılma yahut fiziksel olarak beynin yorulması gibi durumlar da söz konusu değildir” (171). Örtük öğrenim ortamlarında öğretim teknikleri de öğrenciyi rahatlatan ve farkında olmadan öğrenme sürecine sokan bir içerik taşıyabilir. “Örtük öğretimde bir öğretici (öğretmen, öğretim elemanı, vd.) öğrenenlere (öğrencilere) yapılacak işi (performansı, ödevi, vs.) açık olarak ve adım adım tarif etmez ve yaptırmaz. Öğretici işi kendisi yapabilir, yaparak gösterebilir. Yani, ayrıntıya ve sürece dikkat etmeden bir şeyin yapılışı öğretilir; iş başa düşünce el alışkanlığı ve bilinçaltı yardımıyla yapılır. Dikkat etmeden ve farkına varmadan öğrenildiği için de dil edinim (acquisition) sürecine benzemektedir” (Tomakin, s.1607).

Örtük öğrenmenin küçük yaşlarda gerçekleştiği savının aksine, örtük öğrenme her yaş için bir öğrenme tekniği olabilir. İnsan sosyal bir hayat sürdüğü için her etkileşim aslında örtük öğrenmenin bir parçasıdır. Planlı ve bilinçli örtük öğretim ortamı oluşturulduğunda yaş mefhumu bu teknik için önemini kaybetmeye başlar. Bu konuyu Kolukısa da şöyle ifade eder: “Dolayısıyla, örtük öğrenme her ne kadar çocuk yaşlarda daha net bir şekilde tespit

edilebilir bir öğrenme şekli olsa da, aslında uygun ortam ya da öğrenim teknikleri kullanıldığı takdirde ileri yaşlarda da faydalanılabilen bir öğrenim şekli olduğu düşünülebilir” (s.169).

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde örtük öğretim, açık öğretimi destekleyici; öğrenimi kolaylaştırıcı ve süreci hızlandıran bir yardımcı model olarak karşımıza çıkabilir. Bu öğretim içerisinde örtük öğretim yolu ile verilebilecek öğretim öğelerinden kültür aktarımı, en uygun aktarım unsurlarından biridir. Kültür aktarımı, içerisinde öğrencilerin kültürel yapıyı öğrenmeleri, dil öğrenme süreçlerinde olmazsa olmaz bir unsur olarak görülebilir. Kültüre vakıf her yabancı dil öğrencisi, dilin inceliklerini de öğrenebilir. Dil öğretimi içerisinde beceri bazlı dil unsurlarını öğrenen öğrenciler, kültürel öğeleri de öğrenirken bu öğeler içinde değerler eğitimi de vakıf olmaları gerekir. İçinde yaşadıkları hedef kültür ve hedef dil, o milletin sosyal yaşam ve değer alanlarını da kapsar. Bu değer yargıları hem hedef dil anlamada hem de kültürel yapıyı analiz etmede önem arz etmektedir.

3. Değerler Eğitimi ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi

Değer olgusu ya da *değerler* ifadesi sosyal yaşam alanları arasında anlam kazanan bir terimdir. “Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” olarak TDK tarafından tanımlanan değer ifadesini, geniş bir anlam bütünlüğü içinde ele almak mümkündür. Değer ifadesi, toplumun yapısını, oluşum öğelerini ve sosyolojik durumunu gözler önüne seren bir anlam içerir. “Değerler, değer biçmeye yarayan, oldukça genel ve kalıcı iç kriterlerdir” (Korkmaz, 54). “Toplumsal kültürü oluşturan inançlar, fikirler ve normlar sisteminin her biri, birer değer olarak nitelendirilmektedir” (Tural, 1992). Toplumdan topluma değişim gösterebilen değerler olabileceği gibi evrensel değer sistemleri de bulunmaktadır. “Bireysel açıdan, düşünüldüğünde, değerler bireyin düşünce, tutum, davranış ve yapıtlarında birer ölçüt olarak ortaya çıkarlar ve toplumsal bütünselliğin ayrılmaz bir ögesini oluştururlar” (Durmuş, 1996). Değerler bireye yön veren, bireyi olgunlaştıran ve bireyi toplum içinde var eden etmenler bütünü olarak ele alınabilir. “Değerler kavramsal olarak üzerinde çok durulan bir konu olmasına rağmen, değer kavramının yeterince açıklığa kavuşturulduğunu söylemek zordur. Davranış bilimciler ve sosyal psikologlar değerlerin bir yandan bireysel tutum ve davranışları ve bilişsel süreçleri etkilediğini; diğer yandan toplumun kültürel kalıplarıyla etkileşimde bulunduğunu ve onları yansıttığını kabul etmektedirler” (Dilmaç & Ekşi, 21-29). Değer kavramını tek olarak bireyin bünyesinde ele almak toplumun etkisini görmezden gelmek *değer* ifadesini tanımlamada eksik kalan bir yandır. Diğer yandan “Değerler, ister bireysel ister toplumsal olarak görülsün, varlıkları ancak başka şeylerin varlığına bakarak anlaşılan yapı taşlarıdır. Bunun anlamı, değerlerin doğrudan gözlenememesine rağmen sosyal düzenlemelerde, uygulamalarda, simgelerde ve öz bildirimlerde açığa çıkan görünümüleriyle tarif edildikleridir” (Berry, vd., 92). Değerleri kültür dairesi içerisinde ele almak ve her kültürel öğeye bir kültürel anlam yüklemek de yanlıştır. Gelişigüzel her değer yargısı o medeniyet ve toplum için önem arz etmeyebilir. “Kültürel olgular tek tek değer arz edebilir ama bu değerlerin bir medeniyeti inşa etmesi için değer yargılarının anlamlı ve sistematik olarak bir yapıda toplanması esastır” (Çelik, 20). Kültür sınırları çizilemeyecek kadar geniş bir dairede var olan ve bazı değerleri içerisinde barındıran bir terim ise bu değerleri tek tek tespit etmek doğru olmaz. Çünkü kültür, bazen bir milletin tüm fertlerine hitap ederken değerler daha küçük grup ve topluluklara hitap edebilir. Değerler eğitiminin mevcudiyeti o toplumun hangi normlar üzerinde var olduğunu da gösterir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrencilerin beceri düzeyinde edindikleri ya da öğrendikleri her dil ögesi, aynı zamanda alt yapısında o milletin hedef kültür unsurlarını da barındırır. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçe öğretimi aslında kültür aktarımını da beraberinde getirir. Dil öğrenen bireyler o milletin dili, dini, örfü, gelenekleri ve değer yargılarını tanır; hatta benimser. Yabancı dil öğrenen her birey, o milletin değer yargılarını öğrenmek zorunda değildir. Bu, kültür ve değer empozesini doğurur. Ama değer yargılarına aşına, bu değerleri bilen ve tanıyan her öğrenci dilin ince ve çok anlamlılık özelliğini de kavrar. Dil iletişimin temel ögesi olmakla beraber çok anlamlı bir yapıyı içinde barındırdığı için temel anlamdan uzaklaşan her kavram ve cümle için devreye o milletin kültür ve değer yargıları girer. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrencilere sosyal hayatta karşılaşabilecekleri değer yargıları öğretilmelidir. Öğrencilerin hayatın içinde karşılaştıkları, topluma yön veren ya da toplumun önem verdiği değerleri tanımaları önemlidir. Vefa, sadakat, yardımseverlik, insanîyet, ahlak vb. değer yargıları öğrenciler tarafından bilinmelidir. Türk kültür ve medeniyetini inşa eden bu değer yargıları öğrencilere sunulurken zorlamadan tanıtılan, empoze etmeden hissettirilen bir ölçüde sunulmalıdır. Yoksa öğrenciler kültür zehirlenmesi ya da kültürel karmaşa gibi sorunlar yaşayabilir.

4. Örtük Öğretim Yöntemi ve Değerler Öğretimi

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde tema bazında verilen bazı kültürel öğeler öğrencinin dikkatini çekebilir ve öğrenciler bu öğeleri derinlemesine araştırabilir. Örneğin uluslararası öğrencilerin *Büyüklerin ellerinin öpülmesi* konusunda sorgulayıcı, anlamaya çalışan tavırları kültürel aktarımın gerçekleşmeye başladığının göstergesi olarak algılanabilir. Ama art arda verilen kültürel öğeler öğrencilerde kültürel dayatma duygusu doğurabilir. Bu yüzden öğrencilere verilecek kültürel yapılar bazen örtük öğretim yöntemi ile ele alınıp hissettirmeden ve öğrenciyi yormadan verilmesi önemlidir. Öğrenciler bu durumda kültürel öğeleri ve değer yargılarını da yakından hissedeceklerdir. Öğrencilere verilecek bazı değer yargıları ve örtük öğretim ortamları şu şekildedir:

Örtük öğretim yöntemi ile toplu taşıma araçları vb. ortamlarda verilecek değerler eğitimi:

“Engellilere, yaşlılara, gazilere, hamile ve bebekli kadınlara lütfen yer veriniz. İniş ve binişlerde öncelik tanıyınız.”

Bu anonsu her gün tekrar tekrar dinleyen öğrenciler engelli, gazi gibi kavramları öğrenirken aynı zamanda toplumda yazılı olmayan ama *değer* niteliğinde olan bazı bilgileri öğrenmiş olacaktır. Örtük öğretim ile birlikte değerler eğitimini alan öğrenci, kendini bir eğitim kurumunda da hissetmeyecektir.

Örtük öğretim yöntemi ile film ve dizler kullanılarak verilecek değerler eğitimi:

Film ve dizlerde, özellikle yabancı menşeli yapımlarda örtük/gizil bazı mesajların verildiği aşikârdır. Ama bu aktarım eğitim ve değerler açısından da ele alınmalı ve olumlu yönde kullanılmalıdır. Saniyede 24 karenin oynatıldığı ekranda bazı değer yargıları, milli ve manevi öğeler, öğretim aracı olarak uygulanabilir. Bu insanları kandırmak ve yanıltmak değil, milletin tüm maddi ve manevi değer yargılarına sahip çıkmak olarak algılanmalıdır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için de bu tür kısa film, dizi ve programlar hazırlanabilir.

Örtük öğretim yöntemi ile müzik parçaları kullanılarak verilecek değerler eğitimi:

Tüm dünyanın evrensel değer saydığı müzik alanı için örtük öğretim ve değer aktarımı önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Müziğin ritim, ahenk ve nağme özelliği öğretimi pekiştirici durum arz edebilir. Bu yüzden öğretici içerik taşıyan müzik parçaları öğretimin bir parçası olabilir. Tarkan'ın Dilli Düdük parçasında 15, 'Hop Hop parçasında 11, 'Dedikodu parçasında 6 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Bu tarz milli değerler ve öğeler içeren her müzik parçası öğretimin her alanda devam ettirilebildiğinin göstergeleridir.

Örtük öğretim yöntemi ile görsel uyarı, resim ve işaretler kullanılarak verilecek değerler eğitimi:

Öğrencilerin eğitim öğretim alanları dışındaki ortamlarda karşılaştıkları her öğretim figürü, öğrencinin almış olduğu öğretimin bir nevi devamı niteliğindedir. Görsel hafızanın önemi yadsınamaz bir gerçeklik taşır. Öğretim alanlarının görsel öğretim malzemeleri ile donatılmasının yanında öğrencinin öğretim ortamlarının dışındaki yerlerde de bu malzemelerle karşılaşması, öğretimin desteklenmesi ve devamlılığı hususlarında önemlidir. Görsel malzemelerin hazırlanması, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için beceri bazlı ya da tema odaklı olması, dil öğretiminin kalitesini ve işlevini artıracaktır. Görsel odaklı öğretim malzemelerinin değerler eğitimi açısından da önemi büyüktür. Her değer yargısı için görsel hafızada kalıcı işlev taşıyacak bir malzeme oluşturulması değerlerin ve kültürel öğelerin aktarımı için önem taşımaktadır.

Örtük öğretim yöntemi kullanılarak gezi faaliyetleri ile verilecek değerler eğitimi:

Gezi, öğretim araçları arasında etkili ve kalıcı bir özellik taşır. Gezi, eğlence amacının yanında öğretim amacını da bünyesinde barındırır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde hazırlanacak olan gezi müfredatı ile öğrenciler için yapılacak gezi rotaları ve gezi faaliyetleri belirlenmelidir. Bu çalışmanın içerisine toplumun değer yargılarını yansıtacak ve milli, manevi değerleri kapsayacak unsurlar yerleştirilmelidir. Böylelikle ders dışı etkinliklerin, öğretimin bir parçası olması hedeflenmelidir. Ahlak, yardımlaşma, paylaşma gibi toplumsal değer yargıları yapılacak grup aktiviteleri ile öğrencilere aktarılabilir.

5. Sonuç

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında dört temel beceri düzeyinde uygulanan dil öğretimi, kültür aktarımı ve değerler öğretimini de kapsamaktadır. Bu doğrultuda kültürün temel öğeleri olan hususları aktarmak ve buna yönelik bir öğretim tekniği kullanmak bazı sorunları da beraberinde getirebilmektedir. Bu sorunların başında kültür empozisi ve kültürel aktarım konuları gelmektedir. Kültürü bir dayatma ve asimile aracı olarak görececek öğrencilerin varlığı yadsınamaz. Kültür şoku yaşayan öğrenciler için de bu aynı duyguyu doğurabilir. Bunun yanında değerler öğretiminin hedef dil içinde ele alınması ve değerlerin bir kompozisyon şeklinde verilmesi önemli ve bir o kadar da zordur. Bunu öğretim ortamlarının dışına çıkarıp örtük/gizil öğretim programlarına dönüştürmek dil öğretimini ve değer aktarımını da kolaylaştıracak bir teknik olarak karşımıza çıkar. Bunu yapabilmek adına öğrencilerin mevcut durumlarını ve ihtiyaç analizlerini yaptıktan sonra dil öğretiminin yanına kültür aktarımı ve değerler öğretimini eklemek o dilin konuşulduğu yerdeki insanları anlama açısından son derece önem arz etmektedir. Bir milletin kültürel alt yapısını anlamak, tarihi geçmişini irdelemek ve o milletin iletişim temellerine vakıf olmak,

aslında o milletin değer yargılarına aşina olmakla doğrudan alakalıdır. Bu yüzden yabancı dil olarak Türkçe öğretim merkezleri başta olmak üzere uluslararası öğrencilerin dil öğrenim ortamları ve yaşam ortamları için örtük öğretim yöntemi ile değer aktarımı konularına yoğunluk verilmelidir. Formal ve informal eğitim tekniklerinin ve araçlarının harmanlanarak ele alınması son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Breugelmans, S. M., Chasiotis, A., & Sam, D. L. Kültürlerarası Psikoloji: Araştırma ve Uygulamalar.(çev. ed.: Leman Pınar Tosun). Ankara: Nobel, 2015.
- Çelik, H. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kültürel İhtiyaç Analizi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- Demir, C., & Yapıcı, M. Ana Dili Olarak Türkçenin Öğretimi Ve Sorunları. Sosyal Bilimler Dergisi, 2007.
- Dilmaç, B., & Ekşi, H. Değerler Eğitiminde Temel Tartışmalar ve Temel Yaklaşımlar. İlköğretmen Eğitimci Dergisi, 2007.
- Durmuş, Ç. Değerlerin Meslek Grupları Açısından İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 1996.
- Ellis, R. Implicit and Explicit Learning, Knowledge and Instruction. Implicit and Explicit Knowledge in Second Language Learning, Testing and Teaching, 2009.
- Göçer, A., & Moğul, S. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi İle İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış. Electronic Turkish Studies, 2011.
- Kolukısa, A , Kulamshaeva, B . Yabancı Dil Eğitiminde Örtük Öğrenim Yönteminin Okuma Parçalarına Uyarlanması. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/ijhe/issue/31785/348369>, 2015.
- Korkmaz, A. Değerler Sosyolojisi. Toplum Bilimleri, 2013.
- Tural, S. Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler. Ankara: Ecdad,1992.
- Yüksel, S. Örtük Programın Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Meslek Derslerine Yönelik Düşüncelerindeki Etkisi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi, 2007.

BATI TRAKYA TÜRKLERİNİN YEREL BASINA YANSIYAN TÜRKÇE EĞİTİM-ÖĞRETİME DAYALI MESELELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emre ÇELİK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye
mehmetemre.celik@omu.edu.tr

1. Giriş

Balkanlarda yaşayan farklı etnik kökene sahip Müslüman nüfusun sayısı yaklaşık on milyondur ve bu nüfusun en az iki buçuk milyonunun Türk olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle Balkan Savaşlarının ardından tüm Balkan coğrafyasında yaşanan büyük göç hareketleriyle tüm siyasal egemenliği elde eden Hristiyan unsurların zihinlerinde Müslüman ile Türk birbirine özdeşir. Balkanlarda değişik devletlerin (Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Kosova, Karadağ, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek) sınırları içinde yaşayan Müslümanların ortak özellikleri bölgelerinin en fakir, eğitimsiz ve sürekli olarak siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik baskı altında yaşıyor olmalarıdır (Kahramanyol, 1995, s. 10).

Balkan coğrafyasında hatırı sayılır Müslüman Türk nüfusun bir arada yaşadığı önemli bölgelerden biri de Batı Trakya'dır. Türk Dışişleri Bakanlığına göre "Batı Trakya'da sayıları 150.000 civarında Müslüman Türk Azınlık" olduğu kabul edilmektedir. Batı Trakya, Meriç Nehri'nin batısında Karasu Nehri ile Doğu Makedonya'nın Kavala ve Drama illeri, kuzeyinde Tanrıdağları (Rodop Dağları) ile Bulgaristan, güneyinde ise Adalar Denizi (Ege Denizi) ile çevrilmiş bulunan 8578 kilometrekarelik dar bir şerit halinde uzanmakta olan bir toprak parçasıdır. Batı Trakya; Dedeağaç, Gümölcine ve İskeçe illerinden oluşmaktadır (Cin, 2009, s. 147).

Batı Trakya 1363 yılında I. Murat tarafından fethedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sınır politikasının bir gereği olarak hemen bölgeye Anadolu'nun Konya, Balıkesir, Aydın illerinden önemli oranda nüfus nakledilmiş ve bölgenin Türkleşmesi sağlanmıştır (Halaçoğlu, 1993, s. 674). Kısa bir zamanda bölgede çok sayıda köy ve kasaba kurulmuştur. Batı Trakya, Osmanlı devleti açısından stratejik olarak önemsenen bir yer olmuştur. Bu bölge Osmanlı için İstanbul ve boğazların güvenliğine karşı bir duvar olma görevi görmüştür. 550 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde kalan Batı Trakya, Bulgarların ve nihayetinde Yunanlıların egemenliğine girmesi ile Türkler için güvenlik açısından önemli bir kayıp olmuştur (Cin, 2009, s. 147).

Batı Trakya bölgesi, Yunanistan'ın egemenliğine girmesine karşın yüz binlerce Türk bölgede kalma tercihinde bulunmuştur. Her ne kadar Doğu Trakya'ya doğru bir göç olsa da büyük miktarda Türk varlığı bölgede yaşamını sürdürmeye devam etmiştir (Cin, 2009, s. 147). I. Dünya Savaşının ardından Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması ve onu izleyen Türk Millî Mücadelesinin Yunanların yenilgisiyle son bulması üzerine iki devlet arasında sınırlar yeniden belirlenmiş ve diğer taraf ülkelerin de katılımıyla 1923 yılında Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türkler ve İstanbul'daki Rumlar azınlık olarak kabul edilmiş ve bu iki azınlık grubunun hakları antlaşma ile resmen güvence altına alınmıştır. Antlaşmanın Türk azınlığa eğitim alanında tanıdığı haklar oldukça geniştir. Hatta denilebilir ki bugün bile bazı Batı ülkelerinin kendi azınlıklarına tanıdığı hakların çok ilerisindedir. Ancak iç hukuk düzenlemeleri kullanılarak Türklerin sahip olduğu bu geniş haklar zamanla büyük ölçüde ellerinden

alınmıştır (Kelağa Ahmet, 2011, s. 22). Gelineen sürecin esasen ana nedeni Yunanistan'ın bölgede yürüttüğü asimilasyon politikasıdır ve Yunanistan istikrarlı bir şekilde bu politikayı sürdürmeye devam etmektedir.

Yunanistan'ın yürüttüğü bu asimilasyon politikasına karşı uyanık olabilmek için Türklerin sahip olması gereken en önemli farkındalığın ana dillerini korumak/sürdürmek ve mümkünse yükseköğretime devam edebilmek olduğu savunulabilir. Dolayısıyla bu çalışmada Batı Trakya Türklerinin yerel basına yansıyan Türkçe eğitim-öğretime dayalı meselelerini ortaya koymak ve bunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmek amaç olarak benimsenmiştir. Bu amaç doğrultusunda dört gazete (Birlik, Gündem, Trakya'nın Sesi ve Millet) ve bir derginin (Rodop Rüzgârı) son beş yılı kapsayan sayıları geriye doğru taranmış ve Türkçe eğitim-öğretime dayalı sorunlar tasnif edilmiştir.

2. Batı Trakya'da Müslüman Türk Azınlığın Eğitimi

Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türk azınlığın eğitimi, uluslararası anlaşmalar ve Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan ikili anlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Azınlığın eğitim hakkını güvence altına alan ilk belge 1913 Atina Antlaşması'nın 3 numaralı protokolüdür. Bu belgeyi 1920 tarihli Yunan Sevr'i izler. Yunan Sevr'inin de 8. ve 9. maddeleri azınlığın eğitim hakkı ile ilgilidir. Özellikle Lozan Antlaşması'nın 40. ve 41. maddeleri Müslüman Türk azınlığa eğitim konusunda geniş haklar tanımıştır. 8. ve 40. maddelerde Müslüman Türk azınlığın kendi dilini serbest şekilde kullanabileceği okulları kurma, yönetme ve denetleme hakkına sahip olacağı, 9. ve 41. maddelerde ise devletin, Müslümanların önemli oranda bulundukları yerlerde kendi dillerinde eğitim görmeleri için gereken kolaylıkları sağlayacağı ve Müslümanlara genel ve yerel bütçeden pay ayrılacağı belirtilmiştir (Burma, 2008, s. 41). Tüm bu antlaşmalar sayesinde 1950'lerin sonuna kadar azınlığın eğitim hakkıyla ilgili çok ciddi sorun yaşanmamıştır.

1954'te Kıbrıs uyuşmazlığının Yunanistan tarafından Birleşmiş Milletlere taşınması ve ENOSİS'i gerçekleştirme girişimleri neticesinde uzun yıllardır süren Türkiye ile Yunanistan arasındaki iş birliği sona erer (Bilge, 2000, s. 198). 1967 Albaylar Cuntası ile birlikte azınlığın eğitim alanındaki hakları birer birer kısıtlanmak suretiyle yerini keyfi uygulamalara bırakmış, Batı Trakya'daki azınlığın eğitim sorunları daha da artmıştır (Halil, 2000, s. 2). Okulların yöneticileri Cunta yöntemi tarafından atanmaya başlamış, Türklerin kurdukları dernek ve birliklerin tabelalarındaki Türkçe yazılar kaldırılmış ve Türkçe okul tabelaları Yunan yetkililer tarafından indirilmiş, Türk öğretmenlerin çalışma izinleri iptal edilmiştir. Türklere her alanda uygulanan asimilasyon politikasının bu dönemde zirve yaptığı söylenebilir (Öksüz, 2006, s. 8).

Sadece azınlık öğrencilerinin gittiği ilk okullara öğretmen yetiştirmek gayesiyle 1968 yılında Selanik Özel Pedagoji Akademisi kurulmuştur. Akademinin eğitim dili Yunancadır ve kurulmasındaki esas amaç Türkiye'ye gidip eğitim görmüş ya da Türkiye'deki öğretmen okullarında okumuş olan Batı Trakyalıların yerine eğitim verecek öğretmenler yetiştirmektir. Hâl böyle olunca pek çok veli çocuğunu, bu akademiden mezun olan öğretmene teslim etmemek için okula yollamamış, bu sebepten birçok okul öğrencisizlik yüzünden kapanmıştır (Burma, 2008, s. 135-136). Batı Trakya'daki Müslüman Türk azınlığın öğretmen yetiştirmedeki sorunlar nedeniyle uzun yıllardır yakındığı Selanik Özel Pedagoji Akademisi 2010 yılında kapatılmıştır. Ancak henüz bu akademiye alternatif bir kurum kurulamadığını da belirtmek gerekir.

Yunan eğitim sisteminde 2004 yılından itibaren mecburi eğitim dokuz yıldan on yıla çıkarılmıştır. Bu on yılın (1+6+3) bir yılı anaokulu, altı yılı ilkokul (demotiko) ve üç yılını da ortaokul (gymnasio) oluşturur. Azınlık öğrencileri iki dilli eğitim yapan azınlık ilkokullarını veya Yunanca eğitim veren devlet okullarını tercih edebilirler. Her azınlık okulunda biri Türkçe eğitim programı için diğeri de Yunanca eğitim programı için gerekli olan en az bir azınlık ve bir çoğunluk mensubu öğretmen görev yapar. Okulun kadro durumuna göre öğretmen sayıları değişiklik gösterebilmektedir. Azınlık okulları, devlet okullarının izlediği tatil programına uyar, ek olarak dini bayramlarda ve kandillerde de tatil yaparlar (Derntıman, 2017, s. 28-30).

İlkokullarda uygulanan eğitim programına göre derslerin bir kısmı Yunanca bir kısmı Türkçe okutulmaktadır. Türkçe dil dersi, din dersi, matematik, tabiat bilgisi, teknik derslerinin eğitim dili Türkçedir. Bu arada resmi eğitim programına göre müzik dersi ½ saat Türkçe ve ½ saat Yunanca olarak öngörülmekte aynı durum beden eğitimi dersi için de geçerlidir. Uygulamada müzik dersinin Türk öğretmen tarafından, her sınıfta haftada 1 saat olarak verildiği, beden eğitimi dersinin ise Yunan öğretmen tarafından her sınıfta haftada 2 saat olarak verildiği görülmektedir. Yunanca dil dersi, çevre bilgisi (bu ders şimdi Yunanca verilmektedir), tarih, vatandaşlık bilgisi ve coğrafya dersinin eğitim dili Yunancadır. Yabancı dil İngilizce ilkokul eğitim programına yeni giren derslerdendir ve 3. sınıfta 2 saat, 4, 5, ve 6. sınıflarda haftada 3'er saat olmak üzere Yunan öğretmen tarafından verilmektedir (Kelağa Ahmet, 2005, s. 6).

14 Ocak 2012 yılında düzenlenen “İki Dilli Eğitim ve Azınlık Okullarında Uygulanması” konulu konferansın ardından bir sonuç bildirgesi oluşturularak azınlığın eğitim konusunda yaşadığı sorunlar ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Bildirgeye göre Müslüman Türk azınlığın yaşadığı sorunlar şunlardır (Baysal, 2013, s. 55-57):

“- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığına Türkçe hizmet veren bir ana okulu bulunmamaktadır.

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığının yaşadığı mevcut koşullar ve azınlığın geleceği göz önünde bulundurulduğunda, eğitimin her kademesinde, değerler eğitimi, rehberlik eğitimi, aile ile iletişim ve eğitim başarısının denetlenmesi konusunda bir hizmet sunulmamaktadır.

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı okullarında görev yapan öğretmenler için hizmet içi seminerler yapılmamaktadır.

- SÖPA (Selanik Özel Pedagoji Akademisi) mezunu öğretmenlerin “Türkçe Okul Kitapları” konusunda talep ettiği seminerlerin ertelendiği tespit edilmiştir.

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı eğitim kurumları ile Türkiye’deki eğitim kurumları arasında bir kardeşlik iş birliği henüz yoktur.

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı eğitim kurumları ders araç ve gereçleri, okul kütüphaneleri ve öğretmen yeterliliğinden yoksundur.

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığında özel eğitime ihtiyacı olan çocuklara hizmet verecek bir okulun veya azınlık okullarında özel eğitim sınıflarının bulunmadığı tespit edilmiştir.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı eğitimini özel ve özerk kılan yasaların ihlal edildiği, azınlık okullarında okutulan Türkçe ders sayılarının kademeli bir biçimde azaltıldığı gözlemlenmiştir.
- Batı Trakya Müslüman Türk azınlığının Batı Trakya bölgesi nüfusunun yaklaşık %50'sini oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda İskeçe ve Rodop ilinde sadece birer azınlık ortaokul ve lisesinin bulunduğu ve bu okulların öğrenci kapasitesinin ihtiyaca cevap veremediği tespit edilmiştir.
- 1951 Kültür Antlaşması sonrası uygulamaya konan kontenjan öğretmenlerinin sayısının ilgili düzenlemelere aykırı olarak azaltıldığı tespit edilmiştir.
- Kontenjan öğretmenlerinin sadece Gümülcine merkez okullarında görevlendirilmesinin ihtiyaçlara yanıt vermediği tespit edilmiştir.
- Azınlık okulları encümenlerinin görev, yetki ve sorumluluklarının kısıtlanmış olduğu tespit edilmiştir.
- Encümen seçimleri duyurusu için Bakanlık kararında öngörülen beş günlük sürenin yeterli olmadığı tespit edilmiştir.
- Yunan Devleti tarafından azınlık okullarında Yunancanın daha iyi öğretilmesi için alınan tedbirlerin Türkçe müfredatı için alınmadığı tespit edilmiştir.
- Kapatılan SÖPA yerine açılan bölümle ilgili bir belirsizlik olduğu ortaya çıkmıştır.
- İskeçe Muzaffer Salihoğlu Özel Azınlık Ortaokulu ve Lisesinin yeni bir bina ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir.
- Azınlık liselerinde lise son sınıfı öğrencilerinin, Türkçe olarak okutulan derslerden Yunanca olarak ve dışarıdan gelen bir komisyon huzurunda sınava tabi tutulduğu, bu durumun öğrencilerin mağduriyetine yol açtığı görülmüştür."

Yunanistan, Müslüman Türk azınlığın asimilasyonunda eğitimi önemli bir silah olarak görmekte ve bu silahı kullanmaktan da hiç imtina etmemektedir. Son yıllarda yaşanan ekonomik krizi de bahane eden Yunanistan, azınlığa ait çok sayıda okulu birleştirme, hatta bazılarını da kapatma kararı almıştır. 2011-2012 öğretim yılı başlamadan bu okullardan 14'ü birleştirilmiş, 35 azınlık ilkokulu ise kapatılmıştır.

2018-2019 öğretim yılı başında Batı Trakya'daki Türk azınlık ilk okullarında öğrenim görececek öğrenci sayısı 4845'tir. Bu öğrencilerin 2280'i İskeçe, 2210'u Rodop ve 355'i ise Meriç'teki azınlık ilk okullarındadır. İllerdeki azınlık mensubu öğretmenlerin toplam sayısı 294'tür. Bunlardan 140'ı Rodop, 129'u İskeçe ve 25'i de Meriç'te görev yapmaktadır. Batı Trakya'daki faal azınlık ilkokulu sayısı ise 127'dir. Bu okullardan 72'si Rodop, 44'ü İskeçe ve 11'i Meriç'tedir. Batı Trakya'da Gümülcine ve İskeçe'de iki azınlık ortaokul ve lisesi bulunmaktadır. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı ise 1512'dir. 2018-2019 öğretim yılında Gümülcine Celal Bayar Azınlık Ortaokul ve Lisesi'nde 821, İskeçe Muzaffer Salihoğlu Azınlık Ortaokul ve Lisesi'nde 690 öğrenci öğrenim görecektir (Gündem Gazetesi, 2018).

3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada nitel veri toplama araçlarından yararlanılmış ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Bu kapsamda Batı Trakya’da çıkarılan Türkçe gazete ve dergiler çalışmanın evrenini oluştururken, dört gazete (Birlik, Gündem, Trakya’nın Sesi ve Millet) ve bir dergi (Rodop Rüzgârı) örneklemine temsil etmektedir. Bu gazete ve dergilerin son beş yıla ait sayıları taranmış ve Türkçe eğitim-öğretime dayalı meseleler farklı başlıklar altında tasnif edilerek incelenmiştir.

4. Bulgular

4.1. Türkçe Ders Kitabı Sorunu

Türkiye ile Yunanistan arasındaki ikili anlaşmalar gereğince Yunanistan’daki Müslüman Türk azınlığın ders kitapları Türkiye tarafından gönderilmektedir. Ancak 1960’tan 2000’li yılların başına kadar Yunanistan çeşitli gerekçeler öne sürerek bu kitapların güncellenerek Türkiye’den gönderilmesini reddetmiştir. Dolayısıyla bu durum Türk azınlık okullarındaki çocukların 40 yıllık ders kitaplarıyla yahut çoğunlukla da o kitapların fotokopileriyle eğitim-öğretim görmelerine sebebiyet vermiştir. Öte taraftan aynı okullarda görülen Yunanca dersinin kitaplarında ise böyle bir durumla karşılaşmamış, ders kitapları gerektiğinde güncellenerek öğrencilere sunulmuştur (Hüseyinoğlu, 2014, s. 246).

İkili anlaşmalar dikkate alındığında ders kitaplarının durumuna yer verenler arasında 1951 yılında imzalanan Türk-Yunan Kültür Antlaşması ve 1968 Protokolü yer alır. Özellikle 1968 Protokolü’nde bu konu ayrıntılı olarak düzenlenmiş ve ardından okullara kitaplar dağıtılmıştır. Bu dağıtımdan sonra 2000’li yılların başına kadar herhangi bir yeni kitap dağıtımı yapılamamıştır. Yunanistan tarafından onaylanan yeni Türkçe ders kitapları 1999-2000 öğretim yılının sonlarına doğru okullara dağıtılmıştır. Böylelikle eğitim öğretimde en önemli sorunlardan biri olan ders kitapları meselesi ancak çözüme kavuşmuştur (Kelağa Ahmet, 2005, s. 119).

1997 yılından beri Atina Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren *Müslüman Çocukların Eğitimi Programı* kapsamında Batı Trakya Türklerinden ve İstanbul Rumlarından oluşan bir ekip, 2008 yılında, ön sözünde “ana dili Türkçe olan Batı Trakya azınlığının çocukları için halen kullanılmakta olan okul kitaplarının paralelinde yardımcı, örnek ve ek bir kitap” olarak tanımlanan bir “okul kitabı” hazırlamıştır. Türkiye’den gönderilen mevcut Türkçe okul kitaplarına adeta alternatif oluşturma amacı ile hazırlanan bu kitap Müslüman Türk azınlıktan büyük tepki görmüştür (Osman, 2016, s. 95).

2018-2019 eğitim yılında kullanılmak üzere öğrencilere dağıtılacak kitaplar, 12 Eylül Çarşamba günü Türkiye’den Gümülcine’ye ulaşmış ve kitaplar öğrencilere dağıtılmak üzere Gümülcine’deki Osmaniye Azınlık İlkokulu ile Celal Bayar Azınlık Ortaokul Lisesi’ne teslim edilmiştir (Gündem Gazetesi, 2018a).

4.2. Öğretmen Sorunu

Türkiye ile Yunanistan arasında 1951’de imzalanan Türk-Yunan Kültür Anlaşması gereğince Türk azınlığa mensup gençler öğretmen olmak için Türkiye’deki öğretmen okullarına alınır ve buralardan mezun olanlar Batı Trakya’ya dönerek azınlık okullarında

görev yaparlar. Ancak Yunanistan alınan bu karardan pişmanlık duyar ve kendi tasarladıkları sistemle, Türkçe öğretmenlerini, Yunanistan’da eğitmeye karar verir. Bu sebeple 1968 yılında, Askeri Cunta yönetimi döneminde Selanik Özel Pedagoji Akademisi (SÖPA) açılır. Eğitim-öğretimin önemli sacayaklarından biri öğretmendir. Dolayısıyla SÖPA’nın açılması azınlık eğitimine büyük zarar vermiştir (Batı Trakya Haber Ajansı, 2018).

2000’li yıllarında başında yenilenen Türkçe ders kitapları beraberinde, Yunan dilinde aldıkları eğitimle azınlık okullarında Türkçe müfredatta görevlendirilen Selânik Özel Pedagoji Akademisi mezunu öğretmenlerin çoğunun, Türkçe yeterlilikleri dışında bu kitaplara uygun eğitim verebilmelerini mümkün kılmamaktadır. 2003’ten bu yana öğretmen sorununun çözümü için herhangi bir gelişme olmaması üzerine, 2 Eylül 2009 tarihinde dönemin Türk Azınlık Milletvekili Ahmet Hacıosman Milli Eğitim ve Din İşleri Bakanı’na hitaben yönelttiği soru önergesinde, azınlık okullarında öğretmen açığı sorunu ile yeni Türkçe ders kitapları ile ilgili olarak öğretmenler için seminer düzenlenmesi talebini gündeme taşımış ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır (Osman, 2016, s. 97).

Günümüzde Batı Trakya’daki azınlık okullarında dört tip öğretmen görev yapmaktadır. Birinci grubu “*formasyonlu*” öğretmenler olarak adlandırılan ve Türkiye’deki Öğretmen Okullarından mezun Batı Trakyalı öğretmenler oluşturmaktadır ki emekli oldukları için bu öğretmenlerin sayıları oldukça azalmıştır. İkinci tip “*formasyonsuz öğretmenler*” olup, bunlar herhangi bir öğretmenlik eğitimi görmemişlerdir. Bu kişiler Gümölcine ve Şahin’de bulunan iki medreseden ya da ortaokul veya lise mezunu olup şu ya da bu şekilde atanmışlardır ve bir öğretmen olabilecek düzeyde yeterli donanımına sahip değillerdir. Bunların maaşları da azınlık tarafından verilmektedir. Üçüncü grubu ise 1951 Kültür Antlaşması ya da 1968 Protokolü kapsamında Türkiye’den “*kontenjan öğretmeni*” adıyla gönderilen Türk vatandaşı öğretmenler oluşturmaktadır. Bu öğretmenlerin sayısı oranında Yunan vatandaşı öğretmen de İstanbul’daki Rum Azınlık okullarında görev yapmaktadır. Son grup ise “*Selanik Özel Pedagoji Akademisi*” mezunu öğretmenler oluşturmaktadır. Bu öğretmenler Yunan devlet memuru statüsündedir ve bugün programın Türkçe ayağının okutulmasında sorumluluğun neredeyse tümü kendilerine verilmiştir denebilir. Bu öğretmenler Azınlık Okulları Koordinatörünün önerisi ile Vali tarafından atanmaktadırlar (Kelağa Ahmet, 2006, s. 8-9).

Selânik Özel Pedagoji Akademisi (SÖPA) 2010 yılında kapatılmış yerine düşünülen Selânik Aristotelio Üniversitesi Eğitim Fakültesi bünyesindeki “Azınlık Eğitimi Bölümü” ise 2011 yılından bugüne bir türlü resmi faaliyete geçememiştir. Diğer taraftan SÖPA’nın kapatılmasından sonra 2015-2016 eğitim döneminde Dedeağaç’ta bulunan Trakya Democritus Üniversitesi’nin İlkokul Eğitimi Pedagoji bölümüne dahil edilmek üzere azınlık eğitimi için Azınlık Müfredatı Öğretim Görevlileri için Formasyon Bölümü (D.E.M.P.) kurulacağı ilan edilmiştir. Yasaya göre, üç ile altı aylık sömestrde verilecek olan formasyon hakkına, sadece Yunanistan’daki İlkokul Eğitimi Pedagoji bölümlerinden mezun olan Batı Trakya Türk azınlığı üyeleri sahip olacaktır. Ancak bu yeni düzenleme ile eğitimini Yunanistan dışında görmüş İlkokul Eğitimi Pedagoji bölümü mezunları, diplomalarını Yunanistan’da tanıtmış olmalarına rağmen, bu formasyon alma hakkından mahrum edilmekte ve dolayısıyla Azınlık ilkokullarında öğretmenlik yapamamaktadırlar. Bu düzenlemeyle özellikle Türkiye Cumhuriyeti’ndeki üniversitelerin ilgili bölümlerinden mezun olmuş, ana dile hâkim öğretmen adaylarının saf dışı bırakılıyor olması, uygulamanın azınlık eğitimi için iyi niyetten yoksun olduğu görüşünü güçlendirmektedir (Osman, 2016, s. 99). Yunanistan’da SÖPA’nın yerine tüm kademeleri ile işleyen yeni bir, azınlık için

öğretmen yetiştirme sistemi kurulamaması Batı Trakya'daki azınlık eğitimini olumsuz anlamda etkilemektedir.

4.3. Okul (Anaokulu, İlkokul, Ortaokul, Lise) Sorunu

2006'da çıkarılan yasa ile Yunanistan'daki tüm çocuklar ilkokula başlamadan önce en az bir yıl zorunlu anaokulu eğitimi almaktadır. Bu kapsamda Müslüman Türk azınlığa mensup çocuklar, Yunan çocuklarla aynı kurumlarda (tek dilli Yunanca) eğitim görmektedirler. Oysa Lozan Antlaşması ve diğer ikili antlaşmalar gereği Türk çocuklarının hem Yunanca hem de Türkçe eğitim veren iki dilli sisteme uygun okullarda, Türk öğretmenler eşliğinde öğrenim görmeleri gerekmektedir. 2017 yılında Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığın çocuklarının eğitimine destek amaçlı AB'den gelen ödeneğin bir miktarı azınlığa mensup çocuklar için açılacak anaokullarına harcanacağı ifade edilmiştir (Birlik Gazetesi, 2018). 2018 yılının hemen başında Yunanistan Eğitim Bakanlığı'nın Eğitim Politikası Enstitüsü aracılığıyla 'Batı Trakya'daki Anaokullarında Müslüman Çocuklara Destek Pilot Müdahale Eylemleri' başlıklı programında yer alacak anaokulları belirlenmiştir; 3'ü Rodop ilinde 3'ü İskeçe (Xanthi) ilinde olmak üzere toplam 6 anaokulunun programda yer alacağı açıklanmıştır. Rodop ilindeki anaokullarından ikisi Kozlukebiri (Arriana), biri de Yassıköy (İasmos) Belediyesinde bulunurken İskeçe'de ise ikisi Mustafaçova (Miki) ve biri de İnhanlı (Topiros) Belediyesinde yer almaktadır. Böylece Rodop ilindeki Kozlukebiri, Basırlıköy (Passos) ve Bulatköy (Asomati) anaokulları ile İskeçe'de ise Agnilo (Alma), Paşevik (Pahni) ve Kırköy (Kornos) anaokullarının programa seçilmiştir (Azınlıkça, 2018). Günümüzde Batı Trakya Azınlığı Kültür ve Eğitim Şirketi tarafından açılan az sayıdaki anaokulu Yunanca ve Türkçe (iki dilde) okul öncesi eğitim vermekte ancak öğrenci sayısı dikkate alındığında bu özel kurumların sayısının oldukça yetersiz olduğu görülmektedir.

Azınlık ilkokullarında uygulanan Yunanca ve Türkçe müfredat programı, Yunanistan ile Türkiye hükümetleri arasında imzalanan anlaşmalarla belirlenmiş hassas bir dengeye oturtulmuştur. Bu denge içerisinde Türkçe olarak okutulması gereken derslerin sayısı zaman içinde azaltılmış, bazılarının saatleri kısaltılmıştır (Burma, 2008, s. 110). Azınlık okullarındaki eğitimin olması gereken kalitenin altında olması, modern eğitim gereklerini karşılayamaması, anasınıfından itibaren çağdaş eğitim standartlarında ve bilimsel iki dillilik alanında gerekli pedagojik yöntemlerin takip edilmemesi sonucunda azınlık öğrencilerinin gerek Türkçe ve gerekse Yunancayı öğrenmelerinde sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Bu gibi sebeplerle pek çok veli, çocuklarını ne şekilde okutmaları gerektiği konusunda ikilem yaşamakta ve farklı kaygılarla, çocuklarını son yıllarda ilkokuldan itibaren iki dilli azınlık okulları yerine Yunan devlet okullarına göndermeyi tercih etmektedir (Osman, 2016, s. 107). Öğrenci sayısının her geçen yıl daha da gerilemesi azınlık ilkokullarının birleştirilmesi ya da kapanmasına sebep olmaktadır. 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde 132 okul açıkken 2018-2019 döneminde bu sayı 127'ye gerilemiştir.

Batı Trakya'da Müslüman Türk azınlığı için sadece iki ortaokul ve lise bulunmaktadır. Azınlık ilkokulundan mezun olan öğrenciler arasında kura çekilerek ancak %10 öğrenci bu iki okula yerleştirilebilmektedir. Her yıl ortalama 5-6 bin öğrencinin azınlık ilkokullarından mezun olduğu düşünülürse bu iki ortaokul ve lisenin tüm ihtiyacı karşılamada ne kadar yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu okullara yerleşemeyen Müslüman Türk azınlığa mensup çocuklar zorunlu olarak tek dilli (Yunanca) eğitim veren Yunan devlet okullarına yerleştirilmektedir. Bu durum, ihtiyaç olmasına rağmen azınlık için ortaokul ve

lise sayısını arttırmayan Yunanistan'ın çok açık asimilasyon politikası yürüttüğünün delili niteliğindedir.

5. Sonuç

Batı Trakya'daki Müslüman Türk azınlığın Türkçe eğitim-öğretime dayalı meselelerinin incelendiği bu çalışmada tespit edilen başat sorunlar arasında, ders kitabı yetersizliği ve kitaplarda güncelin yakalanamaması, öğretmen eksikliği ve öğretmen yetiştirme kriterlerinin henüz bir standarda erişememesi ve son olarak, okulların çeşitli nedenlerle birleştirilmesi ya da kapatılması ve azınlık okullarına bütçeden daha az pay ayrılması yer almaktadır. Azınlığın Lozan Antlaşması ile elde ettiği geniş sayılabilecek kazanımların, zaman içinde çıkarılan çeşitli kanun ve yönetmeliklerle Yunanistan tarafından aşındırıldığı tespit edilmiştir. Önlem alınmadığı takdirde Batı Trakya Müslüman Türk azınlığının Yunanistan tarafından asimilasyonu kaçınılmaz olacaktır. Bu asimilasyonun önüne geçebilecek en etkili güç Türkçe eğitim-öğretimidir. Bunun farkında olan Yunanistan, azınlığın Türkçeye erişimini kısıtlamak için elinden geleni yapmaktadır. Özellikle ilk yapılması gerekenler arasında hem Türkçe hem de Yunanca eğitim veren anaokullarının açılması, azınlık ilkokullarının kapatılmasının önüne geçilmesi ve mutlak surette azınlığa ait ortaokul ve lise sayılarının artırılması yer almaktadır. Hem Türkçe hem de Yunancayı iyi bilen iki dilli öğretmenlerin azınlık okullarında görevlendirilebilmesi için öncelikle böyle öğretmenleri yetiştirebilecek kalıcı bir kuruma ihtiyaç vardır. Tüm bu sorunların çözüm yeri Yunanistan parlamentosudur. Azınlığa mensup milletvekilleri siyaset kurumunu çalıştırarak hem uluslararası anlaşmalar ve ikili antlaşmalar hem de Avrupa Birliği'nin tanıdığı haklar için mücadele etmelidirler. Mütakabiliyet çerçevesi içinde Türkiye Cumhuriyeti de üzerine düşeni yaparak Yunanistan'dan Müslüman Türk azınlığın haklarını talep etmek ve korumaktan geri durmamalıdır.

KAYNAKÇA

Azınlıkça, (2018, 10 Eylül). Batı Trakya'daki Müslüman çocuklar için çokdilli 6 anaokulu belli oldu. Erişim adresi: <https://www.azinlikca.net/yunanistan-bati-trakya-haber/item/10943-bati-trakya-daki-musluman-cocuklar-icin-cokdilli-6-anaokulu-belli-oldu.html>

Batı Trakya Haber Ajansı, (2018, 10 Eylül). Batı Trakya Türk azınlığının öğretmen sorunu. Erişim adresi: <https://www.batitrakya.org/yazar/ozan-ahmetoglu/bati-trakya-turk-azinliginin-ogretmen-sorunu.html>

Baysal, F. (2013). *Türk-Yunan ilişkilerinde bir sorun alanı: Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Bilge, S. (2000). *Büyük düş, Türk-Yunan siyasi ilişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl.

Birlik Gazetesi, (2018, 5 Eylül). Azınlık anaokul çocuklarına pilot uygulama, çocuklarımız yanlış devlet politikası yüzünden “deneme tahtası”na döndü! Erişim adresi: <http://www.birlikgazetesi.net/haberler/12507-azinlik-anaokul-cocuklarina-plot-uygulama-cocuklarimiz-yanli-devlet-politkasi-yuezuenden-deneme-tahtasina-doendue.html>

Burma, M. (2008). *Lozan'dan günümüze Batı Trakya'da azınlık eğitimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

- Cin, T. (2009). Batı Trakya Türklerinin hukuki statüsü sorunları ve Avrupa Birliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (1), ss. 147-176.
- Derntıman, M. (2017). *Batı Trakya’da çift dille yapılan eğitimdeki farklılıklar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Gündem Gazetesi, (2018, 15 Eylül). Okul açıldı, zil çaldı... Erişim adresi: <http://www.gundemgazetesi.com/trakyahaber/detay/4896>
- Gündem Gazetesi, (2018a, 16 Eylül). Türkçe ders kitapları Batı Trakya’ya geldi. Erişim adresi: <http://www.gundemgazetesi.com/haber/detay/4887>
- Halaçoğlu, Y. (1993). Batı Trakya Türkleri. *Türk Kültürü*, XXXI, 367-Kasım, ss. 675-678.
- Halil, İ. (2000). Batı Trakya’da Türk okullarında 1923’ten günümüze eğitim ve öğretim. IV. *Uluslararası Batı Trakya Türkleri Kurultayı*, Londra.
- Hüseyinoğlu, A. (2014). *Türk-Yunan nüfus mübadelesinin “Kalanlar”/“Bırakılanlar” boyutu: Yunanistan’daki Batı Trakya Türkleri ve geçmişten günümüze azınlık eğitimi*. Seri 9. Samsun: Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Kültür.
- Kahramanyol, M. (1995). *Türk hakları* (2. bs.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kelağa Ahmet, İ. (2005). *Yunanistan’da (Batı Trakya’da) iki dilli eğitim veren azınlık okullarında Türkçe ve Yunanca öğrenim gören öğrencilerin okuduğunu anlama ve yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kelağa Ahmet, İ. (2006). Yunanistan’da (Batı Trakya’da) azınlık eğitim sistemi içinde ikidilli (Türkçe–Yunanca) azınlık ilkokulları. *Türk Dünyası İncelemeleri*, VI (1), İzmir, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- Kelağa Ahmet, İ. (2011). Lozan’dan günümüze Batı Trakya’da azınlık okullarında iki dilli eğitim. *Balkanlarda İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri II*, ss. 19-49.
- Osman, N. (2016). *Batı Trakya Türklerinin ana dili korunumu, dil kullanımı ve kimlik algıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Öksüz, H. (2006). *Batı Trakya Türkleri*. Çorum: Karam.

SİNAN PAŞA’NIN ŞİİRİ

Öğr. Gör. Dr. Günay ÇELİKELDEN
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
gcelikelden@anadolu.edu.tr

İlmî ve edebî kişiliği ile öne çıkarak, Tazarru’-nâme, Ma’ârif-nâme ve Tezkiretü’l-Evliyâ adlı Türkçe eserleriyle Türk edebiyatı ve düşünce tarihi bakımından bir düz yazı ustası olduğunu kanıtlayan Sinan Paşa, kendi adıyla anılacak bir yazma ve anlatma tarzı meydana getirmiştir.

Sadece yaşadığı devirde değil Türk edebiyatının bütününde nesir denince ilk aklı gelen bu önemli şahsiyetin, kendi adıyla da anılan üslubuna dair derinlikli incelemeler henüz yapılmamıştır. Şöyle ki, araştırmacıların Tazarru’-nâme metnine yaklaşımları belâğatin âhenk anlayışını aşamamış, üstelik oldukça havaleli ve Türkçe olmayan terimlerle ifade edilen seci’ vb. pek çok söz sanatının belirlenmesinden öteye gidememiştir. Üstelik bu kısır döngü, Batılı anlamda stilistik alanındaki çalışmalardan destek alınarak da kırılamamıştır.

Sinan Paşa’nın yakaladığı ve en belirgin üslup özelliği haline getirdiği ritmin ayrıntılarıyla gözler önüne serilmesi ve ileride bu konuda yapılabilecek üslup/stil çalışmalarına öncü bir çalışma olabilmesi gayesiyle telif ettiğimiz “Sinan Paşa’nın Nesrinde Ritmik Unsurlar (Tazarru’-nâme Üzerinde Tahlil-2018)” adlı doktora tezinde sestten başlayıp cümleyi de içine alan yepyeni ve son derece pratik bir ritmik şablon hazırlanmıştır. Teklif edilen bu yeni metotla aslında permütasyondan başka bir şey olmayan ritim, matematiksel bir sistematığe oturtulmuş ve paralelliklerin daha da net görülebilmesi için her bir ritim unsuruna bir renk tayin edilmiştir.

“Ses Yinelemeleri” bölümünde

- Sarı vurgu rengi ünlüyü,
- Pembe vurgu rengi ünsüzü,
- Açık yeşil vurgu rengi uzun ünlüyü,
- Açık gri vurgu rengi kalıpça ses uyumunu,
- Kırmızı yazı rengi Arapça ve Farsça son ekler ile ön ekleri; Türkçe için de son ekler ve bağlamları gösterir.

“Vezin Yinelemeleri” bölümünde turkuaz vurgu rengi kullanılmıştır.

“Kelime Yinelemeleri” bölümünde

- Kırmızı vurgu rengi ön yinelemeleri ve art yinelemeleri,
- Koyu gri vurgu rengi çok ekli yinelemeleri,
- Mor vurgu rengi ve beyaz yazı rengi çift kapsamlı yinelemeleri
- Koyu mavi vurgu rengi ve beyaz yazı rengi ikizlemeyi
- Koyu yeşil vurgu rengi kıvrımlı yinelemeyi göstermek için kullanılmıştır.

Cümle bölümünde

- Açık yeşil vurgu rengi kimseyi
- Turkuaz vurgu rengi zarflamayı

- Koyu kırmızı vurgu rengi ile beyaz yazı rengi isimlemeyi
- Pembe vurgu rengi nesneyi
- Sarı vurgu rengi yüklemi göstermek için kullanılmıştır.

Ayrıca **cümle bölümünde**, üyenin müşterek kullanımını belirtmek için büyük M harfi, üst simge olarak müşterek kullanılan üyeye iliştirilmiştir. Mesela Kimse^M demek, bakışımli cümlede “kimse” üyesinin ortak olması demektir. Yine **cümle bölümünde**, müşterek gizli üyeler, (Kimse)^M gibi parantez içine alınmıştır. Cümle üyelerinin birden fazla olması durumunda ise rakamlar İsimleme₁ + İsimleme₂ gibi alt simge hâlinde üyelere iliştirilmiştir.

İşte bu bildiri, şiir için de geçerli olan bu ritmik şablonun Tazarru‘-nâme’nin apayrı bir çalışmanın konusu olarak bir kenara bırakılan şiir parçalarına uygulanmasını konu edinir.

Eski nesrin kurucusu Sinan Paşa’nın en küçük birim olan sestem başlayarak cümleye kadar çıkardığı ritmik yinelemelerle eserini ördüğü görülmüştür. Yani başta, ortada ve sonda ses uyumları olmak üzere toplam 51 ses tipi denkliği kurmuş, kökteş kıyâsî masdarların ism-i fâ’illeri ile ism-i mef’ûllerini ve mimli masdarlar ile müştereklik gösteren kalıplarla oluşan kalıpça ses denkliklerini de kullanmış, aynı işlevdeki Arapça, Farsça, Türkçe her türlü ek ve bağlam tekrarıdan doğan gramer uyumlarından faydalanmış, yalnızca kelime vezinleriyle sağlanan uyumların yanı sıra toplam 10 farklı şekilde kelime yinelemesine yer vermiş ve son olarak isim ve fiil cümlelerinin meydana getirdiği toplam 224 ayrı cümle tipi ile Türk diline edebî bir yazı dili niteliği kazandırarak, dilimizin söz dizimi yetkinliğinin sınırlarını tanımamız, bu alandaki zenginlik ve erginliğini anlamamız için adeta bir anayasa oluşturmuştur.

Uygulanan ritmik şablon metodu neticesinde *Sinan Paşa’nın şiiri ile ilgili* ise şu sonuçlara varılmıştır:

1. Sinan Paşa’nın şiiri çok seslidir. Arapça, Farsça ve Türkçe’nin bütün ses imkânlarından sonuna kadar yararlanmış, bu üç dili adeta birbiri içinde eritmiştir. Birinci Bölüm olan “Ses Yinelemeleri” başlığı altında beyiti oluşturan mısraların ya da mısra içindeki kelimelerin ilk sesleriyle (en fazla iki ses) yapılan tekrarlar yani *başta uyum*, beyit ya da mısra boyunca seslerin tekrarları yani *içte uyum* ve mısra sonlarındaki ya da beyit içindeki kelimelerin sonlarındaki ses/seslerin tekrarları yani *sonda uyum* ile toplamda 38 ses denkliği tespit edilmiştir:

Başta uyum (→ başta kafiye/head-rhyme/ters kafiye/reverse rhyme)

1. **ünlü**

Aç hîred çeşmin nazar kıl pîş ü pes/Akl-ı ferzâne sana üstâd bes 63/3

Devlet ol ki_ede bir bucakta maķâm/Ardına ata güft ü gûyu tamâm 129/58

Akl kıldı bil müşerref âdemi/Âdemi kıldı Hudâ’nın mahremi 197/15

2. **ünlü+ünsüz**

Eşîr-i züf-i miskînin olupvan/Eşirgegil ki miskînin olupvan 215/32

3. **uzun ünlü**

Âşık oldur tut ki bir âteş olur/Germ-rû sûzende ve ser-keş olur 547/8

4. ünsüz

Tam ve yarım aliterasyonlara yer verilmiştir.

Sır gözünün görmesi dâniş durur/Ser gözünün nite kim bîniş durur 63/4

Nîk ü bed nef ü zar ve râhat u renc/Her ne var âlet-i sarây-ı sipenc 141/141

Gözleri bir sâķîdir içmek gerek/Gamzesi bir câdudur kaçmak gerek 199/12

5. ünsüz+ünlü

Heşt cennet lem'a-yı envârıdır/Heft dûzah tâb-ı şevķ-ı nurudur 101/1

Kerîmdir ki_âhırına intihâ yok/Kadîmdır ki_evveline ibtidâ yok 147/10

Zamândır âşık u ma'şûk olurlar/Zarûrî birbirinden ayrılırlar 305/2

6. ünsüz+uzun ünlü

Mâhitâbındır gıdâsı nûr-ı arş/Mâr u mâhînin hemîşe dûd-ı ferş 199/6

İçte uyum (→ içte kafiye/internal rhyme)

1. ünlü

Tam ve yarım asonanslara yer verilmiştir.

Sâbika-sâlâr-ı cihân-ı kıdem/Mürsele-peyvend-i gelû-yı kalem 57/1

Cehd edip nefsi mücerred kıl/Taleb-i devlet-i müebbed kıl 125/17

2. uzun ünlü

Sen ol Ankâ-yı Kâf-ı lâ-mekânsın/Sen ol murg-ı havâ-yı kudsiyânsın 201/2

Yûnus u Lût u Yûsuf u Ya'ķûb/Sâlih ü Hüd ü Yûşa' u Eyyûb 283/2

3. ünsüz

Tam ve yarım aliterasyonlara yer verilmiştir.

Hayâl-i rûy-ı Leyli hem-nişîni/Gamı sadrında olmuştur mekîni 207/9

4. ünsüz+ünsüz

İki aynı ünsüz tekrarından doğan uyum olduğu için Arapça ve Farsça kelimeler için geçerlidir. Muzaffer-gaffâr gibi. Türkçe bir kökte aynı iki ses kelimedede yan yana gelmez.

Hayy ü kavyûm u ķâdir ü ķâhir/Evvel-i evvel ü âhır-ı âhır 277/4

Sonda uyum

1. ünlü

Kul kul olur Hak Hak olur anlagıl/Mümkünü sen vâcib olur sanmagıl 73/74

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḡ seci, yarım kafiye ve mücerred kafiye örneğidir.

2. ünlü+ünsüz

Sâbika-sâlâr-ı cihân-ı kîdem/Mürsele-peyvend-i gelû-yı kalem 57/1

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, tam kafiye, iltizâm ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Sikke-i hükmi mütegayyir değil/Arsa-yı milki mütekaddir değil 59/17

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, tam kafiye, iltizâm ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

3. ünlü+ünsüz+ünlü

Her birisi ehline bir mertebe/Ol maşkâmda ona olur menkabe 443/11

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, tam kafiye ve iltizâm örneğidir.

Zıkr kim dilde olur bir laklak/Var teveccüh dilden eyle sen Hak'a 447/18

Bir hikâyet gördüm etmiş bir ulu/Cân-ı pâki dü cihânda bahtulu 527/1

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, iltizam ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

4. ünlü+ünsüz+ünlü+ ünsüz

Cümlesi cûdundan Onun bir eser/Âferîniş her ne varsa ser be-ser 65/12

Ol durur mahrem-i huzûr-ı Ehad/Görmez ol hiç tengnây-i lehad 131/69

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin-tunç kafiye, iltizâm, tam olmayan-nakıs-mutarraf cinas örneğidir.

Sende hem dîv vardır hem de melek/Sendedir hem zemîn ü dahi felek 125/23

Bu ses uyumları aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, iltizâm, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

5. ünlü+ünsüz+ünsüz

Cehd eyle ki bir kimesne bî-renc/Bu dünyâ duralı bulmadı genc 229/13

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mukayyed kafiye, iltizam ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Murg-ı revân fâhte-i tavkıdır/Pîr-i hîred tıfl-ı reh-i şevkıdır 59/21

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, mukayyed kafiye, iltizam ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

6. ünlü+ünsüz+ünsüz+uzun ünlü

Keh-rübâsın çünkü ol peydâ kılar/Kâh-ı hestî-i dili şeydâ kılar 173/28

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye ve iltizâm örneğidir.

7. ünlü+ünsüz+uzun ünlü

Hak bilirdi kim saîd ü kim şakî/Kimdir Ona âsî vü kim müttakî 163/11

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizâm örneğidir.

Şeyh-i âlem âfitâb-ı evliyâ/Mürşid-i Hak muktedâ-yı asfiyâ 823/1

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, iltizam örneğidir.

8. ünlü+ünsüz+uzun ünlü+ünsüz

Şîb ü bâla vü nihân u âşikâr/Cümlesi âsâr-ı sun'-ı Kirdigâr 65/10

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, mürdef kafiye, iltizam örneğidir.

Kendini et mahv-ı deryâ-yı vücûd/Tâ bulasın nakd-ı esrâr-ı sücûd 261/5

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, mürdef kafiye, zengin kafiye, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

9. ünlü+ünsüz+uzun ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz

Ârız olsa gerek tavârik-ı aşk/Berk urusar durur bevârik-ı aşk 559/8

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, iltizâm, müesses kafiye, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Şeh-i nüh-manzar u encüm-mevâkib/Gubâr-ı mevkibi kühl-i kevâkib 661/7

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizâm, müesses kafiye, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

10. uzun ünlü

Hûb-rûsun u turş-rû olma/Râst-hûsun dürûğ-gû olma 127/32

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, tam kafiye, mücerred kafiye örneğidir.

11. uzun ünlü+ünlü+ünsüz

Nâkıs olan naksı görür dâim ol/Naks-ı halkı söylemeğe kâim ol 173/33

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, iltizâm, müesses kafiye, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Yok aslâ bende tâatten bizâat/Velî tutarvan ümmîd-i şefâat 605/23

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizâm, müesses kafiye, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

12. uzun ünlü+ünsüz

La'l-tirâz-ı kemer-i âfitâb/Hülleger-i hâk ü hulî-bend-i âb 57/2

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mürdef kafiye, tam olmayan-nâkıs-mutarraf cinas örneğidir.

Ger sefer kılmak dilersen râh-ı dîn/Sıdkı rehber merkebi eyle yakîn 63/2

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mürdef kafiye örneğidir.

13. uzun ünlü+ünsüz+ünlü

Genc O'dur cümlesi vîrânesi/Şem' O'dur cümlesi pervânesi 59/25

Haķikat hânesinden küşe vergil/Tarîkat azığından tûşe vergil 609/52

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, iltizam, zengin kafiye örneğidir. Ayrıca küşe ve tûşe kelimelerinin ses benzerliği tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

14. uzun ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz

Cân-ı âşık dōstu tâlib olur/Nûr-ı Hak varlığına gâlib olur 71/54

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kâfiye, mü'esses kafiye, iltizâm, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Edersen sen eğer lâf-ı irâdet/Bu ahlâk-ı bedi sen etme âdet 205/24

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mü'esses kafiye, iltizâm ve tam olmayan-nâkıs-mutarraf cinas örneğidir.

15. uzun ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü

Hâmil-i külfet-i mücâhede ol/Kâbil-i lezzet-i müşâhede ol 123/5

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kâfiye, mü'esses kafiye, iltizâm, tam olmayan-hattî cinas örneğidir.

16. uzun ünlü+ünsüz+ünsüz

Aşk eri kim aşk-ı şehvet ona pōst/Dōstun bil dōstunu ona dōst 535/56

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mürdef kafiye (ridf-i mürekkeble mürdef), iltizâm ve tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

17. uzun ünlü+ünsüz+uzun ünlü

Maksadın âlem-i îlâhî'dir/Bî-tenâhî vü bî-tebâhîdir 127/37

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, iltizâm, tam olmayan-mütekârib-lâhık cinas örneğidir.

Mâye-bahş-ı uķûl-i îlâ sen/Fâtir-i sûret ü heyûlâ sen 89/3

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, iltizâm, tam olmayan-nâkıs-mutarraf cinas örneğidir.

Her ne ki Hak'tan gele **ra**zi olur/Gece gündüz emri-le **ma**zi olur 365/2

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kafiye, iltizâm, tam olmayan-mütekârib-lâhuk cinas örneğidir.

18. **ünsüz**

Sı **ı** gözünün görmesi dâ **n**ış durur/Ser **ı** gözünün nite kim bî **n**ış durur 63/4

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, yarım kafiye, mücerred kafiye örneğidir.

19. **ünsüz+ünlü**

Şol ki Hakk'ı bildi bildi kend **i**yi/Bilmez onu gitmeyince bild **i**yi 75/6

Umarım Hak bâri şimden ger **i**sin/İşimin hayr ede binde bir **i**sin 421/58

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci ve tam kafiye örneğidir.

20. **ünsüz+ünlü+ünsüz**

Aç hired çeşmin nazar kıl pîş ü **pe**s/Akl-ı ferzâne sana üstâd **be**s 63/3

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizam, tam olmayan- mütekârib-müzârî cinas örneğidir.

Niçin olmaz pîr âlemde yiğ **i**t/Hâcetinse var onu isteyi **gi**t 175/44

Hidâyet şem'ini gönlümde **ya**ndır/Bu gaflet uykusundan sen **uy**andır 611/60

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizam, tam olmayan-mükerrer cinas örneğidir.

Birisi genc-hâne-i is **me**t/Birisi kâr-hâne-i hik **me**t 107/1

Bu ses uyumu aynı zamanda mütevâzî seci, zengin kâfiye ve iltizam örneğidir.

Tîbet-i Taybe hüsrev-i Yes **ri**b/Vâlî-i maşrık u şeh-i mağ **ri**b 671/6

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, iltizam örneğidir.

21. **ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü**

Kimi şeftâli der kimi kayısı/Kimine incir ü üzüm kayısı 339/15

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, cinaslı kafiye, iltizâm, tam-basit-mümâsil cinas örneğidir.

22. **ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz**

Humm-ı vahdetten boyanmış bî-dir **re**ng/Arkasında hıl'ati bir heft-**re**ng 73/71

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraḥ seci, zengin kafiye, mukayyed kafiye, iltizâm ve tam olmayan-mükerrer cinas örneğidir.

23. ünsüz+ünlü+ünsüz+uzun ünlü

Sen ki bî-kibr ü bî-riyâ olasın/Hâs-ı dergâh-ı Kibriyâ olasın 125/30

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin-tunç kafiye, iltizâm ve tam olmayan-mükerrer cinas örneğidir.

24. ünsüz+ünsüz

Her dilin başka başka virdi olur/Her dilin türlü türlü derdi olur 137/105

Gerd-i hestîyi gönülden silkevüz/Pây-ı himmetle ulâya kalkavuz 581/9

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, tam kafiye, mukayyed kafiye, iltizâm örneğidir.

25. ünsüz+ünsüz+ünlü

Nûr-ı Hak hurşîd ü mümkün zıllıdır/Zıl güneşte mahv idiği bellidir 187/1

Kimi dâne diler kimisi zerde/Kimi çörek diler kimisi kirde 341/22

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, tam kafiye, mukayyed kafiye, iltizâm örneğidir.

26. ünsüz+uzun ünlü

Merve'ye zînet ü safâ senden/Revnak-ı milk-i ıstifâ senden 677/10

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye ve iltizâm örneğidir.

27. ünsüz+uzun ünlü+ünsüz

Cümle eşyâ sâcid-i dergâhıdır/Her biri kadrince _Onun âgâhıdır 65/14

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin-tunç kafiye, mürdef (ridf-i mürdefle mürdef) kafiye örneğidir.

Nûr-ı Hak kaplar vücûdunu tamâm/Görmez Ondan gayrısını ol hümmâm 71/55

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin kafiye, mürdef (ridf-i mürdefle mürdef) kafiye örneğidir.

Almasaydı rengin Onun lâlezâr/Bülbül etmezdi çemende âh ü zâr 67/31

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin-tunç kafiye, mürdef (ridf-i mürdefle mürdef) kafiye, iltizâm ve tam-mürekkep-merfû' cinas örneğidir.

28. ünsüz+uzun ünlü+ünsüz+ünlü

Gül üzre ol düzer miskin gülâle/Dolar reyhân ile etrâf-ı lâle 213/14

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, zengin-tunç kafiye, iltizâm ve tam-mürekkep-merfû' cinas örneğidir.

2. Sinan Paşa, kelimeleri sadece sesleri açısından değil kökleri bakımından da ritme dâhil etmiştir. Yine “Ses Yinelemeleri” ana başlığı altında verilen “Kalıpça Ses Uyumu” alt başlığında eski yazıda imlâsı birbirinden farksız olan kökteş kıyâsî masdarların ism-i fâ‘illeri ve ism-i mef‘ûllerinden oluşan ses uyumları aranmıştır, ancak Sinan Paşa’nın şiirinde bu tür bir kullanıma rastlanmamıştır. Ayrıca nesirde bulunduğu gibi mimli masdarlarla (*mef‘al-mef‘il-mef‘alet-mef‘ilet*) müştereklik gösteren ism-i mekân ve ism-i zaman kalıplarının ve de ism-i mef‘ûl kalıbının ses uyumu yaratmak için kullanılıp kullanılmadığına bakılmış ve şu örnekler tespit edilmiştir:

Vâhib-i nutk-ı kâtib-i menşûr/**Mebde-i** emr ü **mübdî-i** me’mûr 139/131

Ol **mahrem-i** râz-ı âsümânî/Ol **muhrim-i** ka‘be-i amânî 729/1

Bu ses uyumu aynı zamanda mutarraf seci, mücerred kafiye, iştikak, tam olmayan-muharref cinas örneğidir.

3. Sinan Paşa, ses birimlerinin yanında biçim birimleri de ritme dâhil etmiştir. “Ses Yinelemeleri” başlığı altında verilen “Gramer Uyumu” alt başlığı ile aynı işlevdeki Arapça, Farsça, Türkçe her türlü ek ve bağlam tekrarından doğan uyumlar görülür.

Arapça ve Farsça Son Ekler ile Ön Ekler

Bî-sebeb dânen de hayy ü kâmil Ol/**Bî**-cihet kanda bakarsan hâsıl Ol 65/8

Pâdişâh**ân-ı** taht-ı rûh**ânî**/Ġûta-hôr**ân-ı** bahr-ı nûr**ânî** 541/6

Îlâh**â**, pâdişâh**â**, bî-niyâz**â**/Hudâvend**â**, kerîm**â**, kârsâz**â** 611/66

Murâd-ı kün fe-kân maksûd-ı kevn**eyn**/Kemân-ebîrû-yı kâne kıâbe kav**seyn** 661/2

Türkçe için Son Ekler ve Bağlamlar

Hüdhüd-i cân murg-ı Süleymân'**ıdır**/Tûti-i dil bülbül-i bostan**ıdır** 59/19

Değilsin cihân**da** cihâna dolu/Değilsin mekân**da** mekâna dolu 61/8

Gâh bir dîve Süleymânlık verir/**Gâh** bir mûra sehundânlık verir 67/24

Ol hîredmend-i hîredmendân **durur**/Ol hudâvend-i hudâvendân **durur** 67/36

Adl **ile** tut ne işlesen iş**ini**/Adl **ile** kıl cemî-i cünbü**şünü** 129/51

Zikri **onun** zübân-ı bested**edir**/Derdi **onun** dil-i şikested**edir** 135/93

Ger ayân derlerse sen gâyet nihân/**Ger** nihân derlerse hûd sensin ayân 489/5

Yâhu zülf ü izâr **u** hatt **u** hadi/**Yâhu** çeşm ü dehân **u** serv-i kadi 505/12

Ne var bir gez nazar ben kula sal**san**/Nola lutf eyleyip gönlümü al**san** 833/5

4. Sinan Paşa, kök harfleri ayrı olan fakat aynı kelime kalıbındaki kelimeleri de ritim unsuru hâline getirmiştir. Diğer bir deyişle ortak kelime kalıbının hece sayısından faydalanmıştır:

Anâdil ruhunla **terennüm**-serây/Gülü lutfun eyler **tebessüm**-nümây 61/7

Hılkati müsteidd-i **istikmâl**/Tînetinde konulmuş **istidlâl** 123/5

Hâmil-i külfet-i mücâhede ol/Îâbil-i lezzet-i müşâhede ol 123/6

Müşrif-i mâlikân-ı mülk-i melek /Mürşid-i sâlikân-ı fülk-i felek 277/7

5. Sinan Paşa, bağımsız anlamı olan, bir ya da birden çok heceden oluşan düzenli sesler öbeğini yani kelimeyi; mısraların başında ve/veya sonunda aynen yineleyerek ritme dâhil etmiştir. Aynen tekrarlanan kelime sayısı birden fazla da olabilir.

Ön Yineleme (→ anaphora)

Değilsin cihânda cihâna dolu/Değilsin mekânda mekâna dolu 61/8

Onun ile durur ezelde hitâb/Onun ile durur haşirde hesâb 123/7

Âlem-i sûret nedir bil güft ü gû/Âlem-i ma'nâ hemîşe şüst ü şû 195/1

Hasta olur gönlü onun gil diler/Hastalıkta ne gerekse dil diler 199/3

Her neye bakar ise bu çeşm-i dil/Nûr-ı Hak'tır gördüğü sen öyle bil 199/14

Nûr-ı Hak'tan gayrısını görmez ol/Nûr-ı Hakk ile görünür ona yol 199/15

Nûr-ı Hak'tır rehberi cân u dilin/Nûr-ı Hakk ile gözetgil sen yolun 201/16

Kimisi saîd olur görürsün/Kimisi baîd olur görürsün 227/6

Art Yineleme (→ epistrophe)

Değilsin cihânda cihâna dolu/Değilsin mekânda mekâna dolu 61/8

Muhabbet şem'-ı eyvân-ı gönüldür/Muhabbet genc-i vîrân-ı gönüldür 507/2

Muhabbet ahter-i bürc-i gönüldür/Muhabbet gevher-i dürc-i gönüldür 507/3

Ol imiş cezb eyleyen beni bana/Ol imiş hem komayan beni bana 513/6

6. Sinan Paşa, ritmik bir unsur olarak kelime yinelemelerini “çok ekli yineleme”, “çift kapsamlı yineleme” ve “ikizleme” yollarıyla da kullanmıştır. Bu grupta kelimeler türevlerini bir mıknaş gibi etrafında toplamaktadır.

Çok Ekli Yineleme (→ıştikak/polyptoton)

Aynı kökten gelen kelimelerin eklerle genişletilmesi ya da farklı vezinlerde kullanılmasına bakılmıştır.

Ma'rifet deryâ vü ârif gark olur/Nûru gören nûra müstağrak olur 75/8

Ey ki sensin bâtin u hem âşikâr/Râhim u Rahmân u Hayy u Kirdigâr 103/9

Mâlik-i mülk ü kâdir-i bî-ayb/Sâni'-i âlem-i şehâdet ü gayb 133/84

Aşk olur bu ma'âmda hâkim ü mîr/Aşk u ma'sûk u âşık olur bir 559/2

Akl âciz olur u ol derrâk/Hoş dediler ki Acz-i derk idrâk 559/13

Kerîm olan işi dâim keremdir/Kula kulluk günâhına nedemdir 837/36

Çift Kapsamlı Yineleme (→müşakele/antanaclasis)

Kelimenin iki ayrı anlamda kullanarak yinelenmesidir.

Tığ-ı vahdet her kaçan **hançer çeker**/Başı kalmaz her kimin kim **ser çeker** 71/56

Cümle Ondan bil ü **hoş tut**/Olmuş u olacağı **olmuş tut** 141/142

Etti şevkîn muallimi **gûyâ**/Perdeden tûti-i dili **gûyâ** 145/173

İkizleme (→gemination)

Cümlede aynı kelimenin art arda ya da bağlaçsız olarak yinelenmesidir. İkilemeler de bu başlık altında görülür.

İns ü cinn ü halk-ı âlem taht u fevk/Cümlesin kendide görür **cevş cevş** 71/63

Kul kul olur **Hak Hak** olur anlagıl/Mümkünü sen vâcib olur sanmagıl 73/74

Yoksa biz **kanda vü kanda** bu maşâl/Hak **hani vü hani** O'nda kıl ü kâl 73/79

Zamân **ondan velî onda** zamân yok/Mekân **ondan velî onda** mekân yok 147/9

Hayy ü kayyûm u kâdir ü kâhir/**Evvel-i evvel** ü **âhır-ı âhır** 277/4

Zamânındır **zamân-ı** **bî-zamânî**/**Nişân**ındır **nişân-ı** **bî-nişânî** 669/17

7. Sinan Paşa, şiirde kelime tekrarlarını sadece cümlelerin önünde, ardında ya da içinde yan yana olarak kullanmakla kalmaz, akis ve reddü'l-acüz ale's-sadr örneği de sayılabilecek şekilde çaprazlama hâlinde kullanır. Tazarru'-nâme metninin nesir kısmında, klasik belâgat eserlerinde bu türden yer değişikliğini gösteren söz sanatlarıyla birlikte anlatılan "i'âde" sanatına örnek yoktur; ancak manzum parçalarda "i'âde"den yararlanılmıştır.

Tam Akis (→Çerçeveleme/kyklos redditio/inclusio/zıt dilbigisel yineleme/antimetabole)

Zamân ondan *velî onda* zamân yok/Mekân ondan *velî onda* mekân yok 147/9

Ger ayân derlerse sen gâyet nihân/*Ger nihân derlerse hûd sensin ayân* 489/5

Nâkıs Akis (→Çaprazlama/çapraz deyiş/chiasmus)

Her çemende gerçi O'ndan reng ü bû/*Reng ü bûdan yoktur O'nda târ-ı mû* 67/32

Her kimin kim sabrı vardır genc onun/*Her kimin kim genci vardır renc onun* 407/12

Reddü'l-Acüz Ale's-Sadr (→zıt koştut yineleme/epanalepsis)

Kesret içinden bakar o vahdete/Kalmaz onun i'tibârı *kesrete* 71/64

Kimse kılmaz şerh-i hâl-i ma 'rifet/Acz olur bilgil kemâl-i ma 'rifet 75/1

La 'netî evvelden olur la 'netî/*Cennetî evvelden olur cennetî* 163/8

Ol gıdâdır rızk-ı sâhib-devlet ol/Ol gıdâdır bî-gülû vü âlet ol 199/8

Kıvrımlı Yineleme (→i'âde/anadiplosis)

Kimse kılmaz şerh-i hâl-i ma 'rifet/Acz olur bilgil kemâl-i **ma 'rifet** 75/1

Ma 'rifet şems-i münîr ü zerre cân/Hiç güneşten zerre verir mi nişân 75/2

Ey ki işidirsin hemîn nâm-ı semâ/Aşk bâzârında hengâm-ı **semâ** 563/1

Her semâ sanma kim şeytânîdir/Bil semâ-yı ehl-i dil rahmânîdir 563/2

Her kim açar ise perde-i dil/Peydâ ola sad hezâr **müşkil** 573/3

Her müşkil için hezâr ma'nî/Her ma'nî için hezâr **da'vî** 573/4

Her da'vî için hezâr pestlik/Her pestlik için hezâr **mestlik** 573/5

Her mestlik için hezâr mahmur/Oldu birisi Hüseyin-i Mansûr 573/6

Kısacası Sinan Paşa'nın ses, hece, ek ve kelimenin her çeşidini birbiriyle uyumlu ritim unsurları hâline getirerek yazdığı bu metin, okuyanda kaleydskoptan rengârenk bir çiçek bahçesine bakıyormuş izlenimi uyandırmaktadır. Öyleyse şu denilebilir ki cümle bahsine kadar olan ses, gramer, vezin, kelime uyumları Hoca Paşa'nın ritim anlayışına ancak mikro ölçekte bir bakış açısının değerlendirme sonuçlarıdır.

8. "Cümlede Bakışım" başlıklı dördüncü bölüm, Sinan Paşa'nın eserine makro ölçekte bakılmasını sağlamıştır; çünkü Hoca Paşa, en yüksek ritmi cümle üyelerinin sayı ve sıralanışının meydana getirdiği bakışım ile yakalamıştır. Tam bakışımın yanı sıra unsur sayısı veya unsur değişikliğinden ötürü kusurlu bakışım da ritmik kabul edilmiştir. Bu cümleler gerek Farsça ki'li birleşik yapılarla gerek Türkçe'ye özgü yapılarla basit, sıralı ya da şartlı birleşik cümleler hâlinde kurulmuştur. *Şiirde* bakışım/paralellik sağlayan 45 isim cümlesi tipi, 80 fiil cümlesi tipi tespit edilmiştir. Aşağıda toplam 125 ayrı cümle tipinden birkaçı, bakışımın daha iyi görülebilmesi için verilmiştir.

- Cümlenin "Yüklem", "Kimse+Yüklem", "Nesne+Yüklem", "Yüklem+Nesne", "Kimse+Zarflama+Yüklem", "Kimse+Nesne+Yüklem" üyelerinden ibaret olduğu maddelerde şu türden bakışım görür:

Yüklem

Dü cihânın evveli vü âhırı/Cüz vü küllün bâtını vü zâhiri 65/16

Sâhib-i âşıkân-ı sâdık ol/Hem-reh ü hem-dem-i muvâfık ol 127/44

Kimse+Yüklem

Cânî cân eyleyen vücudundur/Dü cihân gark-ı bahr-ı cûdudur 135/102

Goncanın subh burkaı açılır/Çehre-i yâsemen dahi saçılır 153/18

Nesne+Yüklem

Cânî feth et ismini ref eylegil/Nefsi kesr et şerrini men eylegil 419/40

Yüklem+Nesne

“Dedim: ‘Ey meh-rû nedir noldu sana/Etme yakışmaz sana âh u bükâ’” 531/35

“Dedi: ‘Var gönlümde bir derdim aceb/Kim bana bu giryeye oldur sebep’” 531/36

Kimse+Zarflama+Yüklem

Sen gam u şâdiden etme cûşunu/Sen hayâl ü vehm ile etme huşunu 425/75

Kimse+Nesne+Yüklem

Âteş-i şevkı cihânı od eder/Zerresi_onun âlemi hoşnûd eder 69/41

- Şu üye sıralamaları ise sıralı cümlelerle bakışım kurmuştur:

Yüklem, Yüklem

Seyyid-i kâinât u şem'-i rüsûl/Mefhar-ı enbiyâ imâm-ı sübûl 671/1

Şem'-i Bahtâ çirâğ-ı Beyt-i harem/Sadr u bedr-i cihân, cihân-ı kerem 671/2

Kimse+Yüklem, Kimse+Yüklem

Gözleri bir sâkıdır içmek gerek/Gamzesi bir câdudur kaçmak gerek 199/12

Kimse+Yüklem, Kimse+Zarflama+Yüklem

Bu cihân-ı akl u cân hayranıdır/Gûy-ı diller cümle ser-gerdânıdır 103/5

Murg-ı cânıdır dâmi ile pây-bend/Kimde ki sevdâsı vardır ser-bülend 103/6

Kimse+Yüklem, Nesne+Yüklem

Bendeği tâat durur pindârı ko/İlm hem bilmek durur güftârı ko 265/17

Nesne, Yüklem^M, İsimleme+Yüklem₂

Vasf-ı ma'sûkı var âşık'a sor/Hüsn-i Azrâ'yı çeşm-i Vâmık'a sor 543/3

Zarflama+Nesne+Yüklem, Nesne+Zarflama+Yüklem

Her deminde âlemi seyrân eder/Yer ü göğü her nefes cevân eder 71/60

- “Zarflama^M+Nesne+İsimleme+Yüklem” sıralamasında zarflama üyesi dört beyit içerir ve son beyit için müşterektir:

Sana tekrîm eden tekrîmi için/Sana ta‘zîm veren ta‘zîmi için

Seni hürmetli kılan hürmetiyçin/Seni izzetli kılan izzetiyçin

Sana aşkın veren Hak aşkı için/Senin üstünde Allâh hakkı için

Sana bu kudretin şükrânesiyçin/Sana yol gösterenler cânı için

Benî al vehm-i şeytânî elinden/Benî kurtar bu vesvese yolundan 833/10-14

- “Yüklem+Zarflama₁+Kimse₁+Zarflama₂+Kimse₂” sıralamasını gösteren örnek şudur:

Hani geh şugl-i ilm ü gâh şahlık/Hani geh ders ü gâhî pâdişâhlık 287/5

- Kimi cümlelerde üyelerin iki parça halinde kullanılarak da bakışımın sağlandığı görülür:

Kimse+Yüklem^A+Zarflama+Yüklem^B

Merg-i bî-mergî olur ona helâl/Berg-i bî-bergî olur ona nevâl 429/118

Yüklem+Kimse^A+İsimleme+Kimse^B

Hani sultânlığı âlemde onun/Hani hükmü benî-âdemde onun 287/3

- Cümlede zarflama ve isimleme üyeleri birbiri yerine kullanılmaktadır. Bu tasarruf, bakışımı hafif kusurlu hale getirir:

Kimse+İsimleme+Yüklem

Vücûdu cümle-i mevcûda kâhîr/Nişânî her görünenlerde zâhîr 147/8

Kimse+İsimleme+Yüklem

Vücûdu aşk içinde zinde oldu/Dili ben bendesine bende oldu 517/9

- Bakışımın kusurlu kurulduğu cümlelerde ise üyelerden birinin müşterek olduğu ve veya bakışımı sağlayan cümlelerden birinde diğerine göre bir üyenin arttırıldığı görülür:

Kimse^M+Nesne+İsimleme+Yüklem

Bu semâ onu gönülden arıdır/Durduğunca seni ondan korudur 567/26

Kimse+Nesne^M+İsimleme+Yüklem

Sen onu kelbe hem-nişîn etme/Sen refîk-ı bede karîn etme 131/71

9. Ritim konusuyla doğrudan alakası olmasa da şunu belirtmek gerekir: Sinan Paşa’nın aklını kader, insan ve İlahî düzenin işleyişi gibi soyut konulardan kaynaklanan

tezatlar meşgul etmiştir. Paşa, bu zihin boğuşmasından kendini şeriaten hiçbir yönde kopmayan Zeyniyye tarikatının tasavvuf anlayışını benimseyerek kurtarmıştır. Ancak burada tezat kavramıyla kastedilen bir anlam sanatı olarak tezat kullanımını göstermek değildir. Söz konusu soyut kavramlar ve bunlardan oluşan tezatlar, genellikle bakışımı isim cümleleriyle ifade edilmiştir:

Her sûret-i hûb u zîşt sende/Hem dûzah u hem bihişt sende 391/35

Ger ayân derlerse sen gâyet nihân/Ger nihân derlerse hûd sensin ayân 489/5

Bular ser-firâzân-ı kûtâh-dest/Büzürgân-ı hurd u bülendân-ı pest 815/1

Bunlar adsız sansız şanlılar şerefliiler Küçük büyükler ve alçak yüksekler

Bular nâmüdârân-ı güm-kerdenâm/Bular kâmgârân-ı nâ-dîde-kâm 815/2

Bunlar namı nişanı kalmamış namlılar/Bunlar mutluluk bilmeyen mutlular

Bular bahtiyârân-ı bî-baht u raht/Bular tâcidârân-ı bî-tâc u taht 815/3

Bunlar bahtsız ve parasız pulsuz bahtiyarlar/Bunlar tacı tahtı olmayan başı taçlılar

Selâtin-nişânân-ı halvet-nişîn/Ekâlîm-gîrân-ı uzlet-nişîn 815/4

Tek başına oturup da sultanlarla bir arada oturanlar/Yalnız yaşayıp da ülkeleri elinde bulunduranlar

Merg-i bî-mergî olur ona helâl/Berg-i bî-bergî olur ona nevâl 429/118

Zâhirinde merg ü bâtın zinde ol/Sûretâ fânî nihân pâyende ol 429/119

İki âlemde olursun sen ayân/Gine yok âlemde hem senden nişân 487/4

Biri ger olmaya fakîr u hakîr/Olmaz ol birisi ganî vü emîr 501/5

Biri olmaya çün azîz ü bülend/Ol biri olmaya zelîl ü nejend 501/6

10. Sinan Paşa, felsefik düşünce ürünü olan cümlelerini ya da aforizma/özlü söz değerindeki ifadelerini çoklukla isim cümleleriyle kurar. Türk atasözlerinin de asıl kalıbı budur: “Dil ebsem, baş esen.”, “Çaputluya çalı düşman.”, “İçgüveysi iç ağrısı.” vb.

Hubb-ı dünyâ mazhar-ı zulm u fesâd/Hubb-ı dünyâ ma'den-i cehl ü inâd 417/27

Muhabbet şem'-ı eyvân-ı gönüldür/Muhabbet genc-i vîrân-ı gönüldür 507/2

Muhabbet ahter-i bürc-i gönüldür/Muhabbet gevher-i dürc-i gönüldür 507/3

Şiirin alanının sınırlılığı ve şiirin adeta bir sarhoşluk olduğu da düşünüldüğünde, şiir cümlesindeki sıralamanın Kimse+Yüklem ya da Yüklem+Kimse şeklinde kurulduğu yukarıda olduğu gibi hemen fark edilir. Sinan Paşa'nın isim cümlelerinde bildirme ekini düşürerek nesrini daha pürüzsüz ve daha şiirsi bir hâle getirmesi de bunu destekler.

11. Sinan Paşa, fiil cümlelerini ise çoğunlukla tasvir yaparken, yalvarış ve yakarışlarını sunarken kullanmıştır. Tazarru'-nâme'nin temel anlamda bir yakarış kitabı olması nedeniyle de fiil cümlesi tipleri, isim cümlesi tiplerinden fazla olmuştur:

Eğer gerçek beni sever isen sen/Beni kurtar o mel'ûnun elinden 205/23

Beni sürme İlâhî sen kapından/Beni redd etme yâ Rab hazretinden 607/30

Sinan Paşa, okuyucu ya da dinleyicinin yüreğini dilin en küçük birimi olan seslerle yakalar ve yine bir dilin erginliğini gösteren en büyük birimi olan cümle çeşitlenmeleriyle kendine bağlar. Kısacası keskin zekası ve idrak kabiliyeti sayesinde Sinan Paşa, eserini orkestra ile bestelenmiş çok bölümlü bir senfoninin inişli çıkışlı, kimi durağan kimi hızlı ritmik dalgalanmaları hâline getirmiştir. Bu durumda onun nesri, ritimsiz düşünilemeyecek müzikten ve şiirden çok farklı değildir. Şekilci ve sevgisiz her iş ile her türlü kulluğun değersiz olduğunu anlattığı Tazarru'-nâme'de düz yazının yanında azımsanmayacak boyutta şiire -2190 beyit- yer vermesi de bunun bir göstergesidir.

Uygulanan bu ritmik şablon da Sinan Paşa'nın şiirinin nesrinden farksız olduğunu göstermiştir. Sayın Mertol Tulum'un görüşüne göre *“bu eser durulmak bilmez bir derya gibi çalkanıp duran bir beynin gelgitlerinin, ardı ardına çakan kıvrım kıvrım düşünce şimşeklerinin parlamalarının, madde varlıkları dünyasındaki oluş ve görünüşlerde var olduğu sanılan tezat ve çelişkilerin kavranamazlıklarının aklı sürüklediği bunalım boşluklarına savrulan duyulmaz çaresizlik gürlemeleridir.”*(Kartal ve Koşlu 2017: 29)

Sinan Paşa, nesirde toplam 224; şiirde toplam 125 bakışumlu isim ve fiil cümlesini ve bunların kendi içlerindeki üyelerle sağladığı bakışimleri eserindeki ritmin en önemli ve en belirgin kaynağı olarak kullanmıştır. Ancak Sinan Paşa'nın nesrinden hareketle üslubuna dair şimdiye kadar söylenenler ne yazık ki seci' kullanımına dikkat çekmekten öteye gidememiştir. Hâlbuki seci', bütün nasirlerin elinin altında bulunan bir söz sanatıdır. Onun nesri için sadece seci'i temel alıp yorumlar yapmak, kolaycı bir tutum olmakla birlikte stilini belirleyici çıkarımlar yapmanın önünü de tıkamıştır. Sinan Paşa'nın nesri, şiiri ve üslubunun kullandığı cümle tipleri ve bunların çeşitlenmeleri üzerinden değerlendirilememiş olması bunun en önemli kanıtıdır. Hatta daha da ileri gidilip, Tazarru'-nâme'nin kimi kaynaklarda söylendiği gibi Abdullah Ensârî'nin Münâcât ya da İlâhî-nâme adlı risalesinden mülhem olduğu ya da bu eseri model aldığı yanlışına düşülmüştür.

Bu durumda yanılanların şu soruya cevap vermeleri beklenir: Yaptığımız tezde kaydedilen, Sinan Paşa'nın üslubunun en önemli özelliğini meydana getiren bakışumlu cümle tiplerinin sağladığı böylesi bir yüksek ritim hiç düşürülmeden bugün Türkiye Türkçesi ile yeniden aynı hacimde bir eser boyunca tutturulabilir mi? Eğer bunun yapılabileceği kanıtlanırsa, ancak o zaman Sinan Paşa'nın bir taklitçi olduğu veya üslubunun kendine mahsus olmadığı söylenebilir.

Bütün dünya edebiyatlarında anlatım tekniklerinin sınırlarından bahsedilebilir; bu yüzden de edebiyatların birbirine öykünmesi gayet doğaldır. Ancak, Sinan Paşa eseri boyunca yakaladığı ritmi mikro ölçüde sestene kelimeye; makro ölçüde de bakışumlu cümlelerle hiç düşürmeden sürdürür. Kısacası üslubunun taklit edilememiş ya da devam ettirilememiş olmasının yegâne sebebi nesri ve şiirinin bu yoğunlukta bakışumlu cümlelerle örölmüş olmasına bağlıdır. Sadece bu tespit bile onu Âşık Paşa-zâde (öl.1484), Tursun Bey (öl.1500), Neşri (öl.1520), Âhî (öl.1517), Kemal Paşa-zâde (öl.1533), Lütflî Paşa (ö.1563), Uzun Firdevsî (öl. ?), Veysî (öl.1628), Nergisî (öl.1635) gibi nâsirlerden ayırmaya yeter. Dolayısıyla Sinan Paşa, kendi üslubunu yaratmada eskilerin diliyle nev'-i şahsına münhasırdır yani orijinaldir. Onun eşi benzeri yoktur.

KAYNAKÇA

- Çelikelden, Günay (2018). *Sinan Paşa'nın Nesrinde Ritmik Unsurlar (Tazarru'nâme Üzerinde Tahlil)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. Mehmet Mahur Tulum, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kartal, A. ve Z. Koylu (2017). *Sivrihisarlı Sinan Paşa ve Nesir Edebiyatı*, Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları-4, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Tulum, M. (2013). *Osmanlı Türkçesi Büyük El Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Tulum, M. (2014). *Tazarru'-Nâme, Yakarışlar Kitabı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAKLAŞIKLIK BİLDİREN NİCELİK YAPILARI¹

Dr. Öğr. Üyesi Bayram ÇETİNKAYA
Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye
bcetinkaya@aku.edu.tr

Canlı bir varlık olarak dil, toplumun ihtiyaçlarına göre sürekli kendini yenileyen, farklı anlatım yollarına imkân tanıyan yapıdadır. Yeni kavramları, varlıkları ve hareketleri karşılamak için, dil, kendi imkânları doğrultusunda, var olan sözcük ve ekleri kullanarak türetimler gerçekleştirebilirken, etkileşimde bulunduğu topluluklardan ödünçlemeler de yapabilmektedir (Ergin 2009:108). Kavramların karşılanmasına yönelik yapılan türetimler, sözcük veya sözcük grubu şeklinde karşımız çıkmaktadır.

Yüzey yapıda sonsuz sayıda farklı üretim gücüne sahip olan dil, bazı kavramların karşılanmasında kullanıcılarına hazır kalıplar sunabilmektedir. Bu kalıplar, dilin kurallarına uygun olacak şekilde anlamsal ve söz dizimsel düzlemde gerçekleşmektedir.

Dil dışı dünyada varlıklar, var oluşları itibariyle belirli niteliklere, özelliklere sahiptir. Bu nitelikler, onun diğer varlıklarla olan yakınlıklarının ve/veya uzaklıklarının belirlenmesinde bizlere yardımcı olmaktadır. Renk, biçim, boyut, işlev, mekân gibi taşıdığı özellikler varlığın, özel, müstakil bir varlık olarak algılanmasını sağlarken, sahip olduğu özellikleri barındıran başka varlıklarla bir arada düşünülmesine de yaramaktadır.

Varlıkların bağlamda veya mekânda bir arada bulunması nicelik özelliklerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Varlıklar, uzaydaki bulunuşları itibariyle belirli bir tekliğe sahip olmalarına rağmen, taşıdıkları ortak özellikleri sayesinde, zihin tarafından gruplandırılabilen, belirlenen bir tür adının çokluk biçimiyle isimlendirilebilmektedir (içecekler, mobilyalar, kitaplar, taşıtlar, kuşlar...) Bu tür ismi, varlıkların ortaklıklarına, benzerliklerine göre değişebilmektedir.

Varlıkların genel olarak çokluğunu bildirme yanında, grup içindeki üyeleri esas alarak, üyelerin miktarını sayılarla ifade edebilmekteyiz. Varlığın sayısal özelliğinin belirtilmesi, bir başka ifadeyle varlıklara sayı yüklenmesi, varlıklar ancak birbirlerinden açıkça ayırt edilebildiğinde mümkündür. Varlığın zaman veya mekân yönünden yakınındakilerden ayrılmış olması, her bir varlığa bir sayı vermemize ve böylelikle odaklanılan grubun miktarını belirlememize imkân tanımaktadır (Frege, 2014:130).

Görülmektedir ki belirli bir çokluktan (örn. on iki kalem) bahsediliyorsa zihin, odaklanılan varlıkları, taşıdıkları benzer özellikler yönünden bir arada tutmakta ve onları kümelenendirerek bir *tür adı* altında birleştirmektedir (örn. kalemler). Aynı zamanda grup içindeki üyelerin her birine müstakil bir varlık (kalem₁, kalem₂, kalem₃...) olarak yaklaşmaktadır.

Genel olarak soyut nitelik arz eden sayılar, bazı araştırmacılar tarafından, bir koku, bir renk, bir gürültü gibi duyu organlarımızla kavrayabildiğimiz bir niteliğe sahip varlıklar olarak görülür (Ifrah, 1998:34). Varlıkların sahip oldukları nicelikleri belirlerken toplumların, parmaklar, çakıl taşları, çubuklar gibi aşına oldukları belirli takımları veya sayı sözcüklerini kullandıkları bilinmektedir (Ore, 1948:1).

¹ Bu çalışma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca desteklenmiştir. Proje No: 18.KARIYER.81.

Dillerin söz varlıklarına bakıldığında toplumların, varlıkların niceliklerini karşılamak için belirli sözcüklere sahip oldukları görülür (bkz. İlhan, 2009). Dillerin temel sözcükleri arasında kabul edilen sayı sözcükleri, dillerin özgünlüklerini ortaya koyabilmektedir. Türkçenin tarihî metinlerine bakıldığında sayı sözcükleri, kendi hayat şartlarına uygun bir şekilde, ihtiyaçlarını ziyadesiyle karşılayabilecek miktardadır. Türkçede sayıları karşılamak için tek sözcükten (bir, sekiz, on) oluşan yapılardan yararlanıldığı gibi özellikle yüksek ve karmaşık niceliklerde içinde en az bir sayı ismi barındıran sözcük gruplarına da (beş yüz, yüz elli, iki bin on sekiz) başvurulmaktadır (Kaymaz, 2002; Daşdemir, 2013).

Dili kullananlar, varlıkların niceliklerinden bahsederken çeşitli sebeplerden dolayı farklı anlatım yollarına başvurabilmektedir. Bu yollardan birisi, tahmine dayalı olarak varlıkların sayıları ile ilgili yaklaşıklık bildiren yapılardır. Pound, hayatta bazı alanlarda (mühendislik, tıp gibi) kesinliğin çok önemli arz ettiğini fakat pek çok durumda insanların yaklaşıklıklarla, tahminlerle çalıştığını, yetindiğini belirtir (Pound, 2006:66). Özellikle varlık veya varlıkların boyut, hacim, adet gibi yönlerden sahip oldukları niceliksel özellikler söz konusu olduğunda hızlı bir şekilde bir cevap bulunması ihtiyacı doğabilmektedir. Bu durumlarda kişi sahip olduğu tecrübe (daha önce karşılaştığı varlık/varlıkların miktarları ile ilgili tecrübesi) ve mantıksal işlem yapabilme yeterliliği sayesinde gerçekliğe yakın tahminlerde bulunabilmektedir.

Varlıkların nicelikleri ile ilgili tahminde bulunmanın altında yatan sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Varlığın nicelik özelliğinin çok yüksek, fazla olması,

Konuşma sırasında, varlığın niceliğinin, kesinlik yönünden çok önem arz etmemesi,

Duygu ve düşünce aktarımının ayrıntılara takılıp sekteye uğramaması,

Varlığın niceliği ile ilgili yanlış bilgi verme kaygısı,

Konuşan ve/veya dinleyen için arzu edilen, önem verilen belirli sayısal değerlere göre varlıkların niceliklerini belirtme isteği.

Varlıkların nicelikleri ile ilgili tahminde bulunurken kişi, farklı yollara başvurabilmektedir. Bilinen bir ölçeğin kullanılması (örneğin, bir yazı kâğıdının uzunluğunu belirlerken, bir ayağın uzunluğunu düşünerek tahmin etme), parçalara ayırma/parçaları birleştirme (örneğin bir zeminin alanını zemindeki fayansların birinin alanını düşünerek tahmin etme). Tahmin edilecek unsur, kolayca parçalarına ayıramadığında veya eşit/benzer alt parçalara ayıramadığında düzensiz parçalar ayırma şeklinde bir tahmin yoluna başvurulur (Örneğin, Bir spor müsabakasında bulunan kişilerin sayısı, kutudaki madeni paraların toplam adedi-5 kuruş, on kuruş, 50 kuruş, 1 TL-) (Crites 1992: 603).

Türkçede yaklaşıklık bildiren nicelik yapıları, daha çok, kelime grupları olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime grupları, Özkan ve Sevinçli (2012) tarafından şu şekilde tanımlanır: Tek kelime ile karşılanan varlıkları, hareketleri ve kavramları daha geniş olarak belirtmek veya tek kelimeyle ifade edilemeyen benzer durumları karşılamak üzere birden fazla kelimeyle kurulan dil birlikleridir (Özkan ve Sevinçli 2012: 14). En az bir sayı sözcüğü barındıran kelime grubu şeklindeki yaklaşıklık bildiren nicelik yapıları Türkçenin söz dizimi ile ilgili çalışmalarda gerektiği şekilde ele alınmamıştır. Söz dizimi çalışmalarında genel olarak tekrar grubu içerisinde birer örnekle geçirtilen bu yapı, Delice tarafından Sayılı Tekrar Öbeği alt başlığı altında incelenmiştir (Delice, 2012:33).

Türkiye Türkçesinde görülen tahmine dayalı yaklaşıklık bildiren nicelik yapılarını belirlemek amacıyla yaptığımız çalışmada günümüz Türkiye Türkçesinin kullanımlarını somut olarak görebileceğimiz eserlerden bir derlem oluşturulmuş ve belirli bir sayı/sayılar merkezinde şekillenmiş bu yapılar söz dizimleri, barındırdığı sözcükler yönünden incelenmiştir.

Bulgular

Yapılan taramada bir nicelik hakkında belirli bir sayı adı veya adlarını kullanarak tahminî bir yaklaşımda bulunulan pek çok kullanım tespit edilmiştir. Bir olay örgüsüne sahip eserlerde, özellikle kahramanların diyaloglarında, varlıkların nicelikleri ile ilgili cümlelere rastlanılmıştır. Bu cümlelerde genellikle yaş, adet, fiyat, zaman/süre, mesafe ile ilgili niceliklerin sıklığı dikkat çekmektedir. Belirlenen yaklaşık bildiren nicelik ifadeleri söz dizimsel özellikleri göz önünde bulundurularak aşağıda başlıklar altında incelenmiştir:

1. Ardışık Sayı Adlarıyla Yapılan Yaklaşıklıklar

Varlıkların niceliklerini karşılamak için, ardışık iki sayının kullanımının, sıkça tercih edildiği görülmüştür. "Veya" bağlacı konmamış bir bağlama grubu niteliğinde olan bu yapılarda (Korkmaz, 2014 :389) ikinci sayı, birinci sayının değerinden daha yüksektir. Her ne kadar veya'lı bir bağlama grubu olsa da karşılanmak istenen nicelik, kelime grubunda yer alan iki sayıdan biri değildir. Yani "Dört beş kişi geldi." cümlesinde, gelen kişilerin sayısının, ya dört ya da beş olduğu kastedilmemektedir. Nitekim tek basamaklılardan çok basamaklılara doğru gittikçe kullanılan iki sayı arasındaki farkın artması (elli altmış, üç yüz dört yüz), kelime grubunun anlamına bir bütün olarak bakılmasını gerekli kılmaktadır.

Ardışık sayılarla kurulan yaklaşıklık ifadelerinde özellikle *bir iki, üç beş* gibi tek basamaklı ardışıklıklar, iki basamaklı ve üç basamaklı ardışıklıklara göre metinlerde daha çok tercih edilmiştir.

1.1. Tek basamaklı ardışıklıklarla yapılan yaklaşıklıklar

Yaklaşıklık bildiren tek basamaklı ardışıklıklarda birinci sayı ile ikinci sayı arasındaki fark, genel olarak 1'dir. Sadece *üç beş* birlikteliğinde ardışıklık farkının 2 olduğu görülmüştür. Tespit edilen tek basamaklı ardışıklıklar ve sıklıkları şu şekildedir:

Yaklaşıklık Bildiren Tek Basamaklı Ardışıklıklar	Sıklık	Yaklaşıklık Bildiren Tek Basamaklı Ardışıklıklar	Sıklık
bir iki	5092	dört beş	502
üç beş	1098	yedi sekiz	253
iki üç	1007	altı yedi	119
üç dört	709	sekiz dokuz	31
beş altı	616		

Tam bu sırada yıkık kapının çökmüş yerinin yan duvarına **bir iki** bomba daha atıldı. (Y. Kemal, İnce Memed)

Burada yemyeşil, taptaze dikenleri filiz rengi üç beş çam vardı... (S.F. Abasıyanık, Havuzbaşı)

...kısacası altı yedi çocukluk arkadaşı toplanır... (T.Buğra, Dönemeçte)

Çünkü bir daha görüşebilmek için sekiz dokuz ay beklemek lâzımdı. (R.N.Güntekin, Dudaktan Kalbe)

1.2. İki basamaklı ardışıklıklarla yapılan yaklaşıklıklar

İki basamaklı ardışıklıklarda ise iki sayı arasındaki fark, değişkenlik göstermektedir. İkinci sayının daha çok bir üst onluktan seçildiği ve iki sayı arasındaki farkın genellikle 5 veya 10 olduğu örnekler tespit edilmiştir:

Yaklaşıklık Bildiren İki Basamaklı Ardışıklıklar	Sıklık	Yaklaşıklık Bildiren İki Basamaklı Ardışıklıklar	Sıklık
on beş yirmi	171	on on iki	10
yirmi otuz	138	on iki on üç	8
kırk elli	133	on dört on beş	8
otuz kırk	121	on sekiz yirmi	8
elli altmış	76	on bir on iki	7
on on beş	74	kırk beş elli	7
altmış yetmiş	24	on yirmi	5
yirmi beş otuz	21	yirmi iki yirmi üç	5
on beş on altı	20	otuz otuz beş	5
yetmiş seksen	19	otuz beş kırk	5
on üç on dört	14	elli beş altmış	5
on altı on yedi	11		

Bu Niyazi Bey, elli elli beş yaşlarında (R.N.Güntekin, Leyla İle Mecnun)

Kabul et ki, sen de bu on onbeş gün içinde birtakım tereddütler yaşıyorsun. (Peyami Safa, Yalnızız).

Kırk beş elli yıldır gerçeği aydınlanamamış bu karmakarışık olayda... (Kemal Tahir, Devlet Ana)

Yetmiş seksen liradır sanırım. (T.Buğra, Dönemeçte)

Öte yandan özellikle insan yaşının tahminlerinde sayılar arasındaki farkın 1 olduğu örnekler dikkat çekmektedir. Bu kullanımları, insanın yaş belirlemedeki tecrübesinin iyi düzeyde olmasına bağlayabiliriz:

...öteki çocuk on iki on üç yaşlarında zayıf ve şirin yüzlü bir minimini erkekti. (RN.Güntekin, Anadolu Notları)

...sonra bir kolunu yanındaki on beş on altı yaşlarındaki delikanlının boynuna dolayıp... (Sabahattin Ali, Bütün Öyküleri 2)

1.3. Üç ve daha üst basamaklı ardışıklıklarla yapılan yaklaşıklıklar

Üç ve daha üst basamaklı yaklaşıklık bildiren niceliklerde iki sayı arasındaki fark artmaktadır. Kelime grubunda sayıların ardışıklığı, daha çok, iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: İlk sayının basamak değerinin söylenmediği ve metinlerde daha sık gördüğümüz (*iki üç yüz, üç dört bin* gibi) yapılar, iki sayının da basamak değerinin belirtildiği (*beş yüz altı yüz; iki bin üç bin*) yapılar.

Bu uğurda dört beş yüz kuruşu feda ettikten sonra (H.R.Gürpınar, Şıpsavdi)

...üç dört yüz adım ilerde (S. Ali, Bütün Öyküleri 2)

Yetmiş seksen bin lira da bunlar (Ö.Seyfettin, İlk Düşen Ak)

...kervansaraylar vardı ki, her birine iki bin, üç bin hayvan konardı (K.Tahir, Devlet Ana)

Üç bin, beş bin kişilik bir tümenin... (T.Özakman, Şu Çılgın Türkler)

...ufak bir tablosu on bin, yirmi bin franga satılan...(A.Haşim, Gurebâhâne-i Laklakan).

Sayılar arasındaki farkın en üst basamaktan daha az artış gösterdiği kullanımlar ise şunlardır:

Ve ona, yüz, yüz elli kelimelik Rumca'sıyla... (T.Buğra, Osmancık)

Beş yüze razı olmazsan küpemi, yüzüğümü satayım, altı yüz, yedi yüz vereyim... (R.N.Güntekin, Tanrı Misafiri)

... ağa bu bahçe su içinde beş altı bin gayme eder (M.Kutlu, Beyhude Ömrüm)

Su akşamdan sabaha kadar ancak bin, bin beş yüz adımlık bir yol alabilmişti. (Y.Kemal, İnce Memed)

2. Zarf / Kiplik Sözler ile Yapılan Yaklaşıklar

İki sayının kullanıldığı ardışık sayılarla karşılanan yaklaşıklıklar yanında sadece bir sayının tercih edildiği yaklaşıklar da görülmüştür. Bu kullanımlarda sayı ile karşılanan değer yaklaşık bir değer olduğunu belirten, sayıyı sınırlandıran zarf görevinde bir sözcük bulunur. Genel olarak sayı adından önce kullanılan ve konuşmacının tahminî yaklaşımını da ortaya koyan bu sözcükler, dilbilgisi kitaplarında (Korkmaz, 2009) *zarflar* başlığı altında zikredilmektedir. Fakat bazı örnekler, son yıllarda zarf ve bağlaç ile ilgili bazı çalışmalarda (bkz. Kerimoğlu, 2017; Dalli, 2018) dile getirilen kiplik sözler, kiplik leksemlerine de yakınlık göstermektedir.

Belirli bir değer esas alınarak bu değere göre şekillenen bu yaklaşıklık yapılarında sayı adından önce kullanılan zarflar şunlardır: *yaklaşık, takriben, aşağı yukarı, şöyle böyle, ortalama, hemen hemen, neredeyse, hiç değilse, olsa olsa, topu topu; en aşağı, en az(ından), en çok, en fazla*.

2.1. Yaklaşık + sayı adı

...yaklaşık 45 milyon lira (T.Özakman, Şu Çılgın Türkler)

Yaklaşık on ay olmuştu İstanbul'dan ayrıları. (H.Topuz, Gazi ve Fikriye)

2.2. Takriben + sayı adı

...takriben elli metre yüksekliğinde bir yığın bulmuşlardır. (O.Atay, Tutunamayanlar)
Aradığım şahsı takriben altı ay önce burada görmüşler.(R.H.Karay, Nilgün)

2.3. Aşağı yukarı + sayı adı

Emir Sultan'ın ölümünden aşağı yukarı iki yüz yıl sonra.. (A.H.Tanpınar, Beş Şehir)
...on iki kantar yâni aşağı yukarı altı yüz kilo geliyordu. (F.F.Tülbentçi, İstanbul'un Fethi)

2.4. Şöyle böyle + sayı adı

Şöyle böyle on iki yaşında vardım. (R.N.Güntekin_Çalikuşu)
Biz, şöyle böyle elli kişiydik. (R.Ilgaz, Hababam Sınıfı)

2.5. Ortalama + sayı adı

Atış hızı dakikada ortalama altı mermi olan (H.E.Adıvar_Ateşten Gömlek)
Normal bir Türk kadınından ortalama yirmi santim daha uzun boyu... (A.Kulin, Adı Aylin)

2.6. Hemen hemen + sayı adı

Maarif Müdürü, hemen hemen elliye dayanmış bir köseydi.(R.N.Güntekin, Çalikuşu)
...hemen hemen otuz yıl önce (H.E.Adıvar_Mor Salkımlı Ev)
Bu iş hemen hemen yirmi gün sürdü. (Halikarnas Balıkçısı_Turgut Reis)

2.7. Neredeyse + sayı adı

Neredeyse yirmi gündür yemek yiyemedik birlikte. (A.Kulin, Nefes Nefese)
...neredeyse yirmi yıllık bir ayrılık... (E.Işinsu, Bukağı)

2.8. Hiç değilse + sayı adı

Bu söz hiç değilse on kere söylenmişti. (T.Buğra, Küçük Ağa)
Dünden beri hiç değilse otuz kişi geldi. (K.Tahir, Devlet Ana)

2.9. Olsa olsa + sayı adı

Yeni yetişmelerden, olsa olsa onsekiz yaşında arslan gibi biriydi (T. Buğra, Küçük Ağa)
...olsa olsa yirmi yaşlarında bir delikanlıydı...(M.N.Sepetçioğlu, Sabır)

2.10. Topu topu + sayı adı

Köprü keyifleri topu topu on yıl sürmüştü. (A.Kulin_Köprü)
...topu topu yetmiş beş bin kişilik bir topluluktan (H.Topuz_Meyyale)

Yaklaşık bildiren niceliklerle ilgili bu yapıların bazılarında, konuşmacı, miktar ile ilgili olarak alt veya üst sınırdaki bir değeri esas alabilmektedir.

2.11. En aşağı + sayı adı

Yâni en aşağı ikibin lira. (P.Safa_Canan)
...en aşağı otuz lirası var bu işin (O.Atay, Tutunamayanlar)

2.12. En az(ından) + sayı adı

...en azından otuz kandil yanıyordu. (T.Buğra, Osmancık)

...en az on beş yıl daha da geriye gitmek gerek (S.K.Aksal, Gazoz Ağacı ve Diğer Öyküler)

En azdan üç yüz öğrenci bu işin nasıl olduğunu...(R.Ilgaz, Hababam Sınıfı)

2.13. En çok + sayı adı

En çok on beş gün sonra buradayız.(H.N.Atsız, Deli Kurt)

...bizim eve en çok yirmi adım mesafede. (H.E.Adivar, Ratibe)

2.14. En fazla + sayı adı

En fazla otuz öğretmen (F.Baykurt, Efkar Tepesi)

...şimdi en fazla yirmi sekizinde.. (R.H.Karay, Nilgün)

3. Küsur’lu Sayı Grubu Yapısındaki Yaklaşıklıklar

Sayı grubu, basamak sistemine göre sıralanmış sayı isimleri topluluğu olarak tanımlanır (Karahana 2011:72). Günümüzde herhangi bir ek almadan büyük sayının önce küçük sayının sonra gelmesi esasına dayanan sayı grubu içerisinde değerlendirilebilecek olan küsur’lu yaklaşıklıklarda *küsur* sözcüğü, bir alt basamak değerini karşılamak üzere sona eklenmektedir.

Tespit edilen küsur'lu sayı grubu yapısındaki yaklaşıklıklarda *küsur*, bir alt onluk, yüzlük veya binlik için kullanılmıştır:

on dokuz küsur sene içinde (P.Safa, Matmazel Noraliya’nın Koltuğu)

Osmanlının daha evvelki ikiyüz küsur yılda elde ettiği topraktan (İ.Pala, Tavan Arası)

...üç bin küsur metrelik yüksekliğiyle... (H.Balıkçısı, Turgut Reis)

4. Edat Grubu Yapısındaki Yaklaşıklıklar

Sayı ismiyle *kadar* edatının oluşturduğu edat grubunun, yaklaşıklık bildiren nicelikleri karşılamak için kullanıldığı belirlenmiştir. Bazı örneklerde *kadar* edatı, birim (metre, lira, adım vb.) isminden sonra da yer alabilmektedir:

Akça Koca, yanında elli kadar erle gelmişti. (T. Buğra, Osmancık)

Eğitim merkezlerinde de beş bin kadar asker vardı. (T.Özakman, Şu Çılgın Türkler)

Fakat, içinde bulunan on sekiz lira kadar bir para gitmişti. (R.N.Güntekin, Damga)

Bunun yanında “*bu kadar, şu kadar*” edat gruplarının, sayı sıfatı ile isim arasına girdiği yapılarla da karşılaşılmıştır.

Bu suretle altmış bu kadar yıllık askerlik hayatına (F.F.Tülbentçi, Şehitler)

...daha nazeninin gelmesine otuz bu kadar saat var.(H.R.Gürpınar, Dirilen İskelet)

Yirmi şu kadar gündür hüznülene hüznülene ağırlaşan eylül. (F.F.Tülbentçi, Geçitteki Ülke)

5. Kısaltma Grupları Yapısındaki Yaklaşıklıklar

İyelik eki veya hâl eki almış bir isim unsuruyla başka bir isim unsurunun oluşturduğu kısaltma grubu (Özkan & Sevinçli, 2009:92) yaklaşık bildiren nicelikler için de

kullanılmıştır. Bu yapılarda konuşmacı, anlatmak istediği miktarla ilgili bir sayı belirler ve bu sayıya göre yaklaşık bir nicelik tahmininde bulunur. İncelediğimiz eserlerde 3 çeşit kısaltma grubu tespit edilmiştir:

5.1. Yönelme grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

...seksene yakın nakkaş, öğrenci ve çırağın... (O.Pamuk, Benim Adım Kırmızı)
...küçük bir deftere Türkçedeki beş yüze yakın kelimenin... (O.Atay, Bir Bilim Adamının Romanı)

5.2. Yükleme grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

...salonda bulunan yirmiyi aşkın insan ürkmüş (T. Buğra, İbiş'in Rüyası)
Sekiz yüzü aşkın çocuğun...(H.E.Adivar, Mor Salkımlı Ev)

5.3. Uzaklaşma grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

+DAn fazla

Elliden fazla erkek vardı. (Y.Kemal, Teneke)
...on beş seneden fazla sürececek bir veraset dâvası açmakta tereddüt etmedi. (S. Ayverdi, İbrahim Efendi Konağı)

+DAn çok

...yirmiden çok sokağı var (M.N.Sepetçioğlu, Ve Çanakkale Gördüler)
...on beşinden çok göstermiyen bu kız (O.Kemal, Eskici Dükkanı)

6. İsim Tamlaması Yapısındaki Yaklaşıklıklar

İsim tamlaması yapısındaki bu niceliklerden bazıları, dilde bir kalıplaşma sürecine girmiştir:

6.1. Sayı adı + dolayları(nda)

...Türklerin, üç yüz dolaylarında topu... (Ö.Seyfettin, Ant)

6.2. Sayı adı + civarı(nda)

...elli civarlarındaki Rukiye Hanım'dır.(H.E.Adivar, Kubbede kalan Hoş Seda)
Şehrin nüfûsu yüzelli bin civarında imiş.(A.H.Müftüoğlu, Gönül Hanım)

6.3. Sayı adı + üzeri(nde)

Otuzun, belki de otuz beşin üzerinde gösteriyordu. (S.K.Aksal, Gazoz Ağacı)
Yirminin üzerinde roman yazdı. (E.Şafak, Siyah Süt)

6.4. Sayı adı +üstü(nde)

Halit Bey'in yaşı ellinin üstündeydi. (H.Topuz, Meyyale)
Sovyet Rusya'daki cami sayısı yirmibinin üstünde imiş (Y.B.Bakiler, Türkistan Türkistan)
yetmiş beşin üstündeki kilosuyla (O. Kemal, Vukuat Var)

6.5. Sayı adı + ile + sayı adı + arası

Arapça *ilâ*'lı bağlama grubuna benzer şekilde, tamlayanın bağlama grubundan, tamlananın ise *arası* sözcüğünden oluştuğu yaklaşıklık bildiren bir kelime grubudur:

Birden kırkla elli arası, bıyıklan tıraşlı birine rastladılar. (O.Kemal, Gurbet Kuşları)

Türk ordusunun mevcudu yüz elli bin ile iki yüz bin arasında idi.(M.N.Sepetçioğlu, İstanbul'un Fethi)

7. Bağlama Grubu Yapısındaki Yaklaşıklıklar

Ardışık sayılarla yapılan niceliklerde de kendini hissettiren bağlama grubu, incelediğimiz eserlerde *ilâ* ve *bilemedin* bağlaçlarıyla da yaklaşıklık bildiren nicelikleri karşılayabilmektedir.

7.1. “İlâ”lı bağlama grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

İlâ bağlacı, alt sınır ve üst sınır bildiren sayı sözcükleri ile birlikte, bir niceliği yaklaşıklık olarak bildirir. Birkaç örnekte bağlama grubunun sonuna “arası” sözcüğünün geldiği görülmüştür.

...iki ilâ dört parmak eninde bir tür aksesuardır. (İ.Pala, Tavan Arası)

Cafer Çelebi gemilerin kırk ilâ elli parça olduğunu yazar. (F.F.Tülbentçi, İstanbul'un Fethi)

...yirmi ilâ kırk altın arası peştamallık verirdi.(S.Ayverdi, Boğaziçinde Tarih)

7.2. “Bilemedin”li bağlama grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

Beş, bilemedin on gün sonra Yunan, Ankara'ya dayanacak (T.Buğra, Firavun İmanı)

...senden sonra cebi dolu kaç kişi var? Dur ben söyleyim, üç, bilemedin beş. (M.N.Sepetçioğlu, Güneşin Dört Köşesi)

7.3. “veya”lı bağlama grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

Buhara yüzseksen veya ikiyüz medresesiyle, bütün İslâm aleminin en canlı ilim merkezlerinden biri olarak da yaşadı. (Y.B.Bakiler, Türkistan Türkistan)

Bir tulumba, dörder kişilik üç veya beş takıma ayrılırdı. (S.Ayverdi, İbrahim Efendi Konağı)

7.4. “ya da”lı bağlama grubu yapısındaki yaklaşıklıklar

Yirmi beş ya da yirmi yedi yıl önce... (H.Balıkçısı, Mavi Sürgün)

...hepsi on ya da on beş kişiyi bulan bir grup. (A.İlhan, Bıçağın Ucu)

8. Diğer Yaklaşıklık Bildiren Nicelikler

Yukarıda kelime grupları bağlamında verdiğimiz yaklaşıklık bildiren nicelikler yanında, şu dil unsurlarının da tahmine dayanan bazı niceliklerin yaklaşık bir şekilde ifade edilmesinde rol aldığı görülmüştür.

8.1. +IAr çokluk eki

Çocuk on yedi yaşlarında genç ve güzeldi.(A.H.Tanpınar, Huzur)

Kırk yaşlarında, gözlerinin içi gülen sevimli bir adamdı (A.Alatlı, Schrödingerin Kedisi)

Hele kendisine taş atan üç dört yaşlarında bir küçük kızın... (R.N.Güntekin, Miskinler Tekkesi)

8.2. falan/filan

Usta'nın kendisi de henüz yirmi beşinde falanmış. (A.Ağaoğlu, Bir Düğün Gecesi)

Üç bin sekiz yüz falan. (R.İlgaz, Meşrutiyet Kıraathanesi)

8.3. ya var ya yok

On beş yaşında ya var ya yok. (S.İleri, Kamelyasız Kadınlar)

Kırk altı, kırk yedi yaşında ya var ya yoktu. (Y.K.Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları)

...onbeş yaşlarında ya var ya yoktu. (M.N.Sepetçioğlu, Buğday Kamyonu)

8.4. ben diyeyim, sen de

Bir sapta, ben diyeyim otuz başak, sen de elli başak.. (K.Tahir, Körduman)

Ben diyeyim bir milyar, siz deyiniz iki milyar. Bir ötmeye başladılar mıydı...

(H.Balıkçısı, Mavi Sürgün)

Ben diyeyim beş yüz kişi, siz deyin bin kişi araba, otobüs bekliyor. (A.Nesin, Bay Düdük)

8.5. herhalde

Omuzlarını geçen saçlar herhalde on beş gündür su yüzü görmemiş olacak. (Y.Bahadıroğlu, Yolbaşı)

Herhalde üç bin, bilemedin dört bin adım sonra, varmak istedikleri yere erişeceklerdi. (H.N.Atsız, Deli Kurt)

8.6. belki

Belki otuz kırk yıldır Çukurova'ya inerdi. (Y. Kemal, Orta Direk)

Bu kapıda belki günde yirmi otuz tane horoz kurban ediliyordu. (Y.Kemal, Yer Demr Gök Bakır)

Cerrah her gün Mustafa Beyin bedenini ova ova tepeden tırnağa merhemledi. Günde iki üç kere belki de. (Y.Kemal İnce Memed)

8.7. galiba

Kırk beş kuruştı galiba... (S.F.Abasiyanık, Havuzbaşı)

Galiba on, on iki kuruş kadar paramız var. (H.R.Gürpınar, İffet)

Yukarıda verilen bazı örneklerde de görüleceği üzere, tahmine dayalı yaklaşıklıklar ifade edilirken cümlelerin bazılarında tek bir yapıya yer verilirken bazılarında birbirini takviye eden birden fazla yaklaşıklık yapısı bulunmaktadır.

Sonuç

Türkçede tahmine dayalı yaklaşıklık bildiren nicelikler, farklı yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ardışık sayı adlarıyla oluşturulanlar, diğerlerine göre daha fazla tercih edilmiştir. Belirli bir çokluk için tahmininde bulunulurken kişi, genellikle ya sadece bir değeri esas alarak ya da alt ve üst sınırdan iki değer seçerek yaklaşıklık bildiren nicelikleri oluşturmaktadır. Bu değer belirlemede, anlatılmak istenilen nicelik ile ilgili kişinin sahip olduğu tecrübe etkili olmaktadır. Az sayıdaki varlıkların sayısı, bir insanın yaşı, bir malın değeri tahmin edilirken gerçeğe yakın bir değer belirlenebilmektedir. Nitekim, sıkça karşılaştığımız insan yaşının tahmin edildiği örneklerde, yararlanılan ardışık sayıların farkı genel olarak 1 veya 2'dir. Tahmin edilen nicelik arttıkça, yaklaşıklık bildiren niceliklerde kullanılan sayıların değeri ve birbirlerinin arasındaki fark da artmaktadır.

Yaklaşıklık bildiren nicelikler kişinin varlıklar ile ilgili tecrübesine ve mantıksal yeterliliğine göre şekillendiği için, cümlelerde konuşanın nicelikleri tahmine dayalı olarak belirlediğini ortaya koyan ve cümlelerin çözümlenmesinde, yorumlanmasında dinleyiciye bilgi veren kelime/kelime grupları yer alabilmektedir. Bu sözcük ve sözcük gruplarının sayı

sözcükleri ile kullanım sıklığının artması, belirli kalıp yapıların oluşmasına neden olmaktadır.

Kaynaklar

Clapham, Christopher & Nicholson, James (2009). *The Concise Oxford Dictionary of Mathematics*. New York:Oxford University Press.

Crites, Terry (1992). Skilled and Less Skilled Estimators' Strategies for Estimating Discrete Quantities. *The Elementary School Journal* 92/5: 601-619.

Dallı, Hüseyin (2018). *Türkçede Söz Diziminin Yapı Birimleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Daşdemir, Muharrem (2013). Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi, *Turkish Studies* 8/13:309-336.

Delice, İbrahim (2012). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yay.

Karahan, Leyla (2011). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.

Kerimoğlu, Caner (2017). “Zarf Kategorisi Üzerine”, *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı C.I.* 565-593, İstanbul: Çantay Yay.

Korkmaz, Zeynep. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri- Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.

İlhan, Nadir. (2009). *Türk Dilinde Çokluk*. Elazığ: Manas Yay.

Özkan, Mustafa & Sevinçli, Veysi (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul:Akademik Kitaplar.

Pound, Linda (2006). *Supporting Mathematical Development in the Early Years*. New York: Open University Press.

DİL KONUSUNDA YARATICI BİR HAMLE: MUALLİM NACİ VE MECMUA-İ MUALLİM'DEKİ MAKALELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU
Balıkesir Üniversitesi / Türkiye
conoglu2000@yahoo.com

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında edebiyat dünyasına dahil olan Muallim Naci, Recaizade Ekrem ve Abdülhak Hamid'le nesil arkadaşıdır. Edebiyat tarihlerine genellikle “eski edebiyat taraftarı” olarak geçen Muallim Naci, hakkında peşin hükümler verenlerin aksine, Okay'ın ifadesiyle, gerçekte yenileşen edebiyatın temsilcilerindendir. Fakat daha muhafazakâr bir çizgi üzerinde bulunmuştur (Okay 1990: 27). Muhafazakarlığı, Tanpınar'ın tespitiyle, tamamen yetişme şartlarıyla ilgilidir. Türk edebiyatının yenileşmeye başladığı dönemde İstanbul'dan uzakta olan Naci, bu uzak oluşdan dolayı, yenileşme hareketlerini geriden takip etmek zorunda kalmıştır. (Tanpınar 1988: 594). Böylece, İstanbul'a döndüğünde, o saatten sonra bir tarafa yönelmenin imkânsızlığını görmüş ve sonuçta ne eski edebiyata ne de yeni edebiyata tam anlamıyla taraf olmadan arafta/orta bir yol tutturmuştur.

Muallim Naci, Tanzimattan bugüne edebiyat alanında yapılan tartışmalar arasında, belki de nesline geç katılması yüzünden en çok talihsizliğe uğrayan isimlerden biridir. Özgül'e göre, “*teceddüt edebiyatının bir neferi olduğunu isbatlamak isteyen her yeni yetme, onu tanımamış, yazdıklarından tek satır okumamış olsa da, önce Naci'ye saldırmayı parlak bir şöhretin garantisi bilir.*” (Özgül 2016:53) Ancak, hakkında yapılan subjektif değerlendirmeler ne kadar acımasız olursa olsun, Naci iyi okunduğunda onun eski taraftarlığının bir masal olduğu ortadadır. (Tanpınar 1988:599) Kaldı ki 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ve ekseriyetle “dil” ekseninde tartışmalar arasında, Türk dilinin problemleri ve bu problemlere önerdiği çözüm yolları ve İntikad'da, “*Osmanlı lisânına dâir söz söylemeye cesaret edişim bir Türk olduğumdandır. Yoksa mesela bir Arap olsaydımbu lisana müteallik olan mesailde öyle ahrarane idare-i lisan edemezdim*” (Muallim Naci 1304:46-47) değerlendirmesiyle, edebiyata ve özellikle dile bakış açısının, onu eleştirenlerin aksine milli olduğunu göstermektedir. Üstelik, dilin daha sade bir mecrada akması gerektiği söz konusu olduğunda Muallim Naci, bu gerekliliğin sadece savunucusu olmakla kalmaz, aynı zaman da uygulayıcısı da olur. O, “*'Ah lisânımız yolunda olsa da rahat rahat yazı yazabilsek!'* gibi bazı temenniyat ile gönül avutmak” (Muallim Naci 1304:47) yerine: “*Türkçeyi doğru yazmak için mükemmel Arabi ve Farisi bilmek lazım mıdır? Hayır! Türkçe'yi doğru yazmak için yalnız Türkçeyi mükemmel bilmek lazımdır. Bu nasıl olur? Dediğimiz gibi bir kavaid kitabı, yine dediğimiz gibi bir lugat kitabı meydana getirmekle!*” (Muallim Naci 1304:90) diyerek önce nereden başlanması gerektiğinin ipuçlarını verir.

Muallim Naci ve Mecmua-i Muallim

Muallim Naci'nin, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Sultanide verdiği dersler ve edebiyatla ilgili daha pek çok konuya yer veren bir mecmua olan Mecmua-i Muallim dergisindeki makalelerinde de dille ilgili konulara ağırlık verdiği ve bu makalelerde, problemlere akılcı çözümler getiren tavrıyla, döneminde ne kadar tutarlı ve olgun bir yol

izlediği görülmektedir. Naci, mecmuanın dokuzuncu sayısında başladığı ve yirmi ikinci sayıya kadar sürdürdüğü “Fasahat” başlıklı makalesinde bu konuları etraflıca etraflıca işlemiştir. Mekteb-i Sultani Dersleri’nden başlığını taşıyan bölümde:

“Lisanların insanlar gibi daima bir halde durmayıp mürur-ı zaman ile cüzi ve külli inkılabata uğrayageldikleri” tespiti ve yine aynı bölümde: “Bir kelime ki -lisan ona muhtaçtır- istimal edilmelidir. Bilakis bir kelime ki lisan ondan müstagnidir ihmal edilmelidir. İstimal ve ihmal bu yolda giderse lisan hem vüsat hem de nekavet kesb eder.”“İfadeleri, O’nun yaşadığı dönemin çok ilerisinde bir dikkate sahip olduğunu göstermektedir.

Mecmuanın on ikinci sayısında:

“Bir lisan-ı ecnebiyeye âşinâ olmak hünerdir, fakat kendi lisanına bigâne bulunmak ayıptır. Türkçe söyleyip dururken bi-lüzüm kelimâtı ecnebiye irad etmek, meselâ, “..... ”. “Mevsim müsaade emiyor” diyecek yerde “Sezon müsaade etmiyor.” Demek ne kadar garibtir! Bunlar o yoldaki sözlerin doğrularından sayılır. “Bunda bir fizik var.” Kabilinden olanları bütün bütün gülünçtür.”

Melekemizin az çok hissedarı olmak da bulunduğu terakkiyât-ı garbiyye muktezayatından olmak üzere lisanımızda yeni addolunacak birtakım kelimatin zuhuru tabiidir. Fakat bize asar-ı terakki ile beraber Avrupa’dan gelmekte olan tabirat-ı mahsusanın aynen kabulü zaruri midir? İktiza ettikçe böyle şeylere erbabi tarafından Arabi yahut Farisi veya Türki esami münasebe vaz’ olunarak istimali tamim olursa lisanımız bir dereceye kadar karışıklıktan muhafaza edilmiş olur” (Çonoğlu 1995: 114-115).

İfadeleri, Yeni Lisan makalesinde *“Eski lisanın fenalıklarından hiçbirini değiştirmemişler, yalnız naatları, kasideleri, destanları, terkip ve tercibendleri, muhammesleri, müseddesleri, murabbaları, gazelleri, kıt’aları bırakıp yerine sahte sonelerden müteşekkil tatsız ve eskilerden daha manasız, mesruk bir “salon edebiyatı” vücuda getirmişlerdir.”*(Argunşah 2001:105) Cümleleriyle eleştirilecek olan tavrın müjdeleyicisi gibidir.

Elbette, tarihi gelişim içerisinde dile birtakım yabancı öğelerin girmesinin kaçınılmaz olduğu doğrudur. Ancak şu da tartışılmaz bir gerçektir ki, yabancı kelime akınına teslim olan bir dil, gitgide esnekliğini, kıvraklığını, anlatım gücünü, en önemlisi de, öz benliğiyle tutarlı bir şekilde düşünce üretimi yeteneğini yitirir. İşte Naci’nin buna dair görüşleri:

“Muhafaza-i lisana itibar edilmediği hâlde istimal edeceğimiz kelimat-ı ecnebiye gitgide çoğalacağından, lisandaki karışıklık da bittabi tezayüd eder. Bu tezayüd ileride lisani büsbütün çığırından çıkarabilir. Nihayet bir hâle gelir ki, lüzumu kadar Fransızca bilmeyenlerimiz güya Türkçe yazılmış olan makalelerden hiçbir şey anlamamaya başlarlar. Terakki ediyoruz derken tedenni etmiş oluruz.

Dikkate şayandır ki, bir adam “dikte ettim.” dediği vakit bu kelimeye alışmış olduğumuzdan sem’imize garip gelmez, bâlbuki “istiktab ettim.” diyecek olsa garabet hissedebiliriz. Demek ki, ülfetle bigane aşına olabildiği gibi, terk ile de aşına bigane olabilir. İşte burası lüzumsuz kelimat-ı ecnebiye istimalinde devam ettiğimiz taktirde lisanımızın kesb edebileceği hâle dair yukarıda söylediğimiz sözlerin doğruluğunu isbat eder” (Çonoğlu 1995: 115).

Ve ardından çözüm yolunu da önerir:

“...elsine-i ecnebiyeye vakıf olanlar o lisanlardan ettikleri istifadeyi bize dürüst bir Türkçe ile ifade edebilmelidirler ki, haiz oldukları mahumattan hakkıyla istifade edelim.

... Böyle yapmazsak neticesini göz önüne getirmeksizin işe başlayan erbab-ı gaflet gibi sayımızdan umduğumuz semereyi iktıtaf edemeyiz, bütün gece uykuyu terkile yazdığı birçok yazıyı gündüz olunca amirine beğendiremeyerek meysus olan memura döneriz” (Çonoğlu 1995: 131-132).

1852 yılında 16 ciltlik Büyük Almanca Sözlüğü'nü yazmaya başlayan Jacop ve Wilhelm Grimm kardeşler, sözlüklerinin ön sözlerinde şöyle diyorlar: “Sağlık durumları yerlerinde olduğu sürece bütün diller, yabancı sözcükleri içlerine sokmazlar, girmiş olanları da atmak ve bunların yerlerine kendi öz kaynaklarından türettikleri anlamdaşlarıyla karşılamak içgüdüsi taşırlar.” (Dilaçar 1978:9) Bu görüşler Naci de şu şekilde karşılık buluyor:

“Vaka lüzum-ı istimali tahakkuk edecek lisan-ı ecnebiyeyi lisanımıza alabiliriz. Zaruret mess edince mahzur-ı mübah olur. Fakat kendi kelimelerimizi cehlen veya zulmen mehcuriyet hâline koyup da onların yerine kelimat-ı ecnebiye getirmeyi tecviz etmeli miyiz?” (Çonoğlu 1995: 115)

Naci, duygu ve düşüncelerin milli bir dille ve açık olarak ifade edilmesini ister. Türkçenin doğu ve batı dilleri karşısında bağımsızlığının korunmasına, yabancı dil öğrenmekle; Türkçe konuşurken, Türkçenin söyleniş tarzına uymayan yabancı kelimelerin kullanılmasını karıştırmamak gerektiğine işaret eder:

“Zaten lisanımızı teşkil eden kelimattan birçoğunun Arabi ve Farisi kelimattan teşekkülü, bunun matlubu vechile tahsilini tas'ib etmekte olmasından şikâyet edip duruyoruz. Ona bir de frenk elfazı karıştırarak subetini kat kat arttırmayı nasıl tecviz edebiliriz. Hiçbir zaruret yokken kolayı güçleştirmemeli, mümkün olduğu kadar gücü kolaylaştırmaya çalışılmalıdır” der ve ekler:

“Frenk elfazının teksir-i istimali bilfarz lisanımızın tahsilini tesbil edecek olsa bile bunu reva görmemeliyiz. Çünkü, muhafaza-i lisana lüzum-ı kat'ı görüyoruz. Lisan muhafaza olmadıktan sonra onun kesb edeceği hâle göre tahsilinde sübulet veya suubet olması sadedden hariç başka bir mesele olur.

...Balada geçen “bir lisan-ı ecnebiyeye aşına olmak hünerdir. Sözünden de anlaşılacağı vechile elsine-i ecnebiyeyi hususiyle Fransızca'yı tahsile bizce lüzum-ı kat'ı vardır. Fakat evvel emirde kendi lisanımızı öğrenip intizam altına almaya çalışmamız lâzımdır” (Çonoğlu 1995: 115-116).

Naci'nin bu satırlarda özellikle “dil hürriyeti” üzerinde durduğu anlaşılıyor. Arapça ve Farsçadan alınan kelimeleri, kendi söyleyiş biçimimize ve kurallarımıza uydurmamız gerektiğini ifade eden Naci'ye göre sadece Arapça ve Farsça'dan değil, yabancı dillerden de dilimize kelimelerin girmesi tabiidir. Ancak bu kelimelerin karşılığı dilimizde varsa onları kullanmak lazımdır. bu kelimelerin bizde karşılıkları varsa onlar kullanılmalıdır. Özgül'ün tespitiyle Türkçe'nin sadık bir muhafızı olan Naci, yabancı dillerden istifadeye karşı değildir ancak bu dillerin sultasına almaya girmeye rızası yoktur. (Özgül 2016:75).

Muallim Naci'nin “Yazmış Bulundum” başlığı altında derginin farklı sayılarında yayımladığı altı mektuptan en dikkati çeken de, on altıncı sayıda yayımladığı ve dile ilişkin görüşlerini açıkladığı mektubudur. Bu mektupta, resmi makamlara yazılan yazıların da artık sade bir üslupla yazıldığını, yine resmi makamlara yazılmış bir dilekçe örneği vererek

gösteren Naci, mektubun sonunda, dilekçede hallolması gereken meselenin sonucunu bilmediğini çünkü konunun dilekçede değil, üslubunda olduğunu ifade ediyor:

“Ben seviniyorum siz de sevinin. Külfetsiz yazı yazmak hevesi taammim ediyor. Makamat-ı resmiyeye yazılan kâğıtlar bile sadelikle tezyin olmaya başladı.

Bizim mahallede ketebeden birkaç zat vardır. Geçende bunlardan biri, iki odadan ibaret olan hanesine bir oda ilâve etmek ister. Mahallenin mensup olduğu daire-i belediyeye müracaat eder. Lazım gelen resmi muamelatı icra ettirir. İş, yalnız oda yapılacak mühedisi tarafından muayenesine kalır. Birkaç gün geçer, mühendis gelmez. Niye gelmiyor? Kim bilir? Besbelli işi çok!

Kendisine haberler gönderilir. Yine gelmek istemez. Başlanmış olan iş, tatil olunur. Çünkü usta “Mühendis gelip görmedikçe bir şey yapamam. Sonra benden ceza-yi nakdi alırlar.” der. Ev sahibinin canı sıkılır. Daire-i müdiriyetine şu tezkireyi yazar:

“mahallesinde kain...numaralı evimize “aliyelerince lâzım gelen muamelat kamilen icra ettirildi. İş, yalnız mühendis efendinin tenezzülün teşrifime kaldı. Kendisine defaat ile “Lutfedip geliniz, şunu görüveriniz. İşimiz geri kalıyor.” haberi gönderildi. Mübarek hâlâ gelmedi. Bu gidişle zannı acizanemize göre geleceği de yok! Bir mühendisin ifa-yı vazife hususunda bu kadar istişnakarane davranması acaba nedendir?

“Nakil varaka.....Efendi, biraderimdir. Daireye gide gele usandı, vesair işlerinden kaldı. Bu gidişinde muavenet-i kerimanelerine mazhar buyurularak muvaffak olacağını kaviyyen ümid ederim....’

Tezkire hoş değil mi?

Sonra, mühendisin gelip gelmediğini, odanın yapılıp yapılmadığını sormazsınız zannederim. Çünkü bahsimiz mühendiste değil, odada değil, yazıda” (Çonoğlu 1995: 143-144).

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi dil konusunda orta yolu savunarak tedbirli adımlar atan Naci, bir milli edebiyat mensubu gibi düşünmekte ve devrine göre çok ileri fikirler ileri sürmektedir. İleri sürdüğü bu fikirler, O’nu Türk edebiyatının ve Türk dilinin millileşmesi yolundaki çabalarıyla değerlendirmek gerektiğini ortaya koymaktadır.

Mecmua-i Muallim'de Arap, İran ve batı edebiyatlarından şuursuzca sokulan şekil ve muhteva ile ilgili konuları sürekli eleştiren Naci'nin dile ait görüşlerini içeren “Fasahat” başlıklı makalesinden yapılan bu alıntılar bile onu yenileşmeye kapalı, yaşamının her alanında eskiyi savunmuş bir kişi olarak görmenin ve değerlendirmenin haksız ve yanlış olduğunu göstermektedir.

Kaynakça:

Dilâçar, Agop. Anadili İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.

Argunşah, Hülya. Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Makaleler 1. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.

Çonoğlu, Salim. Mecmua-i Muallim, Metin-Açıklamalar-Notlar, Balıkesir Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.Balıkesir, 1995.

Muallim Naci. İntikad. İstanbul: Mahmut bey Matbaası, 1304.

Okay, Orhan. Yeni Türk Edebiyatı Ders Notları, Tanzimat Edebiyatı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları,1990.

ÖZGÜL, Metin Kayahan. Şiirin Hazanında Gazel Dökenler V Muallim Naci Efendi. İstanbul: Kitabevi, 2016.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitap Evi, 1988.

MOĞOL YAZI DİLİNİN BAZI ŞEKİLLERİ VE KADİM ÖZELLİKLERİNİN TÜRK DİLİ KAYNAKLARI IŞIĞINDA AYDINLATILMASI

Prof. Dr. Zayabaatar DALAI
Moğolistan Millî Üniversitesi / Moğolistan
zayabaatard@gmail.com

Moğolca, Altay dilleri arasında bulunan ve eklemeli bir dildir. Bu özellikte olan dillerde yazılış biçimi genelde türetme esasına bağlıdır. Yani, kelime kökü ve ona eklenilecek eklemeler, türetmenin şekli istikrarlı olarak muhafaza edilmesi de Moğolca'yı bini aşkın yıldır kaydede gelen Moğol yazısının önemli geleneğidir.

Herhangi bir dilin geçmişini araştırmak için ilgili döneme ait yazı eserler, alfabe ve yazım kaideleri kaynak niteliğini taşımaktadır. Dolayısıyla, Moğolcanın kadim dönemin özelliklerini araştırmak için Moğol yazısının yazım kuralları ve gelişmelerine odaklanmakta fayda var.

Her milletin yazı dili sistemi oluşturulurken dönemin konuşma dili esas alınmaktadır. Bunun gibi, Moğol yazı dili de ilk oluştuğu dönemin canlı örneği olan konuşma dili özelliğini taşıdığı söylenebilir. Ama burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus ise Moğol yazı dilinde kaydedilen her şeklini kadim moğolca ile bağlamamız yanılğıya yol açacaktır. Başka bir deyimle, moğolca yazım kural sistemi, ilk kurulduğu zamanın kadim moğolca özelliğini taşımanın yani sıra geçirdiği dönemlerinden ortaçağ moğolca, modern moğolcanın tarihi evrimler yansıttığını da göz önüne bulundurmamız gerekir.

Moğolca, tarihsel gelişimler sırasında yazı dili olarak konuşma dilinde vukubulan değişiklikleri fazladan yansıtmamış ve ilk oluşum dönemi özelliğini muhafaza etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla, konuşma ve yazı dili arasında azımsanmayacak derecede farklılık göstermektedir. Fakat “Moğol yazı dili, böylelikle, konuşma dilinden farklı olması, onun gelişmemişliğinden değil yüzlerce yıl önceki konuşma dili ses oluşum, unsur ve onların durumu, dil sistemin genel özelliğini nesiller boyunca istikrarlı bir biçimde taşımayı başaran gelişmiş yazı dili özelliğindedir”¹. Bu bakımdan ünlü filolog B.Rinchen “yazı dili oluşurken ve ilerideki etaplarda bölgesel ağızların tesiri altına girmeden kendisi tabi hukuka uygun bir şekilde geliştiğini modern bir çok uluslararası dillerin tarihsel gelişimlerden müşahade etmekteyiz”² demiştir.

Moğol yazı dilinin tarihsel dönemlerine dair B.Ya.Vladimirçov tarafından ileri sürülen sınıflandırma³ G.D.Sanceev ve N.N.Poppe tarafından da desteklenerek⁴ esas referans niteliğinde istifade ediliyordu. B.Ya.Vladimirçov’a göre Moğol yazı dilinin tarihsel dönemleri:

¹ Д.Төмөртоого, *Монгол хэлний түүхэн хэлзүй*, Улаанбаатар, 1992, 35-р тал.

² Б.Ринчен, *Бичгийн хэл*, МУИС-ийн ЭШБ:17, Улаанбаатар, 2000, 12-р тал.

³ Б.Я.Владимирцов, *Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия*, Введение и фонетика, Ленинград, 1929, 19-25.

⁴ Г.Д.Санжеев, *Сравнительная грамматика монгольских языков*, I, Москва, 1953, стр. 15; *Современный монгольский язык*, Москва, 1960, стр. 9-10; N.Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, Weisbaden, 1954, pp.13-14; Poppe Nikolaus, *Bemerkungen zum vorklassischen schriftmongolisch*, Zentralasiatische Studien:3, 1969, 105-128.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

I. Bilinmeyen çağdan XIII. Yüzyılın sonu

II. XIV. Yüzyılın başlangıcından XVI. Yüzyılın sonu

III. XVII. Yüzyıldan günümüze kadar

G.Dörfer, M.N.Orlovskaya, A.Luvsandev'in çalışmaları da bu geleneğe dayanarak bazı yeni fikirler ışığında yeniden değerlendirmiştir⁵.

G.Dörfer: I. Dönem: Klasik öncesi dönem (XIII-XVII. yüzyıl)

Erken klasik (XIII-XIV. yüzyıl)

Geç klasik (XV-XVI. yüzyıl)

II. Dönem: Klasik dönem (XVII-XX. yüzyıl)

IV. Modern (XX. yüzyıl)

A.Luvsandev: I. Dönem: Kadim çağdan XIII. Yüzyılın başlangıcı

II. Dönem: XIII. Yüzyılın başlangıcından XVII. Yüzyıl

1. XIII. Yüzyılın başlangıcından XIV. Yüzyıl başlangıcı

2. XIV. Yüzyılın başlangıcından XVII. Yüzyıl ortası

III. dönem: XVII. Yüzyılın ortasından günümüz

1. XVII. Yüzyılın ortasından 1940 yılı

2. 1940 yılından günümüz

M.N.Orlovskaya: Kadim dönemi: X-XII. Yüzyıldan XIV. Yüzyıl sonu

Orta dönemi: XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıl sonu

Klasik dönemi: XVI. Yüzyıl sonundan XVII-ZZ. Yüzyıl

Modern dönemi: XX. Yüzyıldan

XIII. ve XIV. Yüzyıllarındaki Moğol yazı dilini iki döneme ayıran çalışmalarına baktığımızda, XIII. Yüzyılda yazılan "Cengiz taşı" (1224/1225), "Turakine hatun yarlığı" (1240), "Güyük Han mühür yazısı" (1246), "Mengü Han kitabesi" (1257), "Abaka Han yarlığı" (1267/1279), "Argun Han'dan Fransız kralı Philippe'ye mektup" (1289), "Argun Han'dan IV.Nikolas Papa'ya mektup" (1290) başta olmak üzere yazılar ilk döneme ait olarak gösterilmektedir. Fakat, söz konusu olan bu yazılar, yukarıdaki dönemlerden ikinci döneme ait olan XIV. Yüzyıl başlangıcından yazılan "Gazan Han'dan VIII. Bonifas Papa'ya mektup" (1302) ve "Olcaitu Sultan'dan Fransız kralı Philippe'ye mektup" (1305)'lerden linguistik olarak hiç farkı yoktur.

⁵ G.Doerfer, *Die mongolische Schriftsprache, Handbuch der Orientalistik*:5 (2), Leiden-Köln, 1964, 81-95; A.Луvsандэндэв, *К вопросу о периодации монгольского литературного языка*, Хэл зохиол судлал:11, Улаанбаатар, 1972, 19-21; М.Н.Орловская, *О периодации истории монгольского литературного языка*, Mongolica, Памяти академик Б.Я.Владимирцов (1884-1931), Москва, 1986, стр. 80-90.

D.Tumurtogoo, bu mesele üzerine titizlikle inceleme gerçekleştirdikten sonra Moğol yazı dili tarihini iki ana döneme ayırmış ve her dönemin dil özelliklerini de belirtmiştir⁶. Buna göre:

- Klasik yazı öncesi Moğol yazı dili: Moğolca ve lehçesine dayalı yazı dili oluşumundan XVI-XVII. Yüzyıla kadar

- Klasik yazı dili: XVI-XVII. Yüzyıldan günümüz

Igor de Rachewiltz, bu konu üzerine özellikle çalışma gerçekleştirmiş ve yazdığı makalesinde “bu araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, Moğol yazı dilinin tarihi dönemleri belirleme konusunda belli katkılarda bulunmuş ve temel sorunların belirtilmesi hususunda gelişme kaydetmekle birlikte öbür taraftan bu konuyu düzensiz ve fikir birliği sağlanmaması gibi olumsuz sonuçların da yaratıldığı”nı ifade ettikten sonra Moğol yazı dili

Kadim [=Old (Literary) Mongolian]

Orta [=Middle (Literary) Mongolian]

Modern [=Modern (Literary) Mongolian]

Olmak üzere belli dönemleri geçirdiğini”⁷ öne sürmektedir.

Yukarıda özetini sunduğumuz bu fikirleri yeniden değerlendirip karar vermeden önce söz konusu olan araştırma objektifini titizlikle incelemesi gerekir. Diğer yandan, Moğol yazı dili tarihi ele alındığında hangi iartların ana etkeni olacağını tayin etmesi önem arz etmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından yapılan peryodik .alışmalarında sadece alfabe, söz dizini ya da söz varlığı gibi noktalara ayrı ayrı odaklanmanın yani sıra bazen siyasi tarih etkenleri de göz önüne bulundurmuşluğu da olmuştur. Moğol yazı dilini peryodik dönemlerine sınıflandırmak için sadece bir etkene önem vermek yanılgıya yol açacağı bilincinde olup harflerin yazılış kuralı, yazım kuralı, değişimler, sözcüklerin şekillendirilmesi, cümle yapısı, gramer ve söz varlığı başta olmak üzere genel özelliklerini göz önüne bulundurmamız gerekmektedir.

Moğol yazı dilinin peryodik dönemlerini belirleme ve moğolcanın ses değişimlerini doğru şekilde anlamamız için Moğol yazı dili yazım kurallarını Altay diller çerçevesinde karşılaştırma yapması önemlidir. Bildirimizde, Moğol dili tarihsel gelişimlerin geç dönemi özelliklerin yansıtıldığı ve yazım kurallarında oturmuş bazı şekillerin eski özelliklerini Türk dili üzerinden değerlendirmede bulunulacaktır. Bunu aşağıda belirteceğimiz birkaç hususta gösterilmektedir.

1. Moğol yazı yazım şekil, söz manasında eski türkçe ile tamamen uyumlu örnekler de mevcuttur.

MS⁸ *aɣlaɣ* ‘аглаг’ < AT⁹ **aɣlaq* ‘ıssız’

MS *ada* ‘ад’ < AT **ada* ‘şeytan’

MS *arslan* ‘арслан’ < AT **arslan* ‘aslan’

MS *bars* ‘барс’ < AT **bars* ‘kaplan’

⁶ Д.Төмөртоогоо, *Монгол бичгийн хэл*, Нэмэн засварласан эх, Монгол хэлшинжлэлийн асуудалууд, Улаанбаатар, 2002, 290-322; *Монгол хэлний түүхэн хэлзүй*, Улаанбаатар, 1992, 36-41.

⁷ Igor de Rachewiltz, *Some reflections on So-called Written Mongolian*, *Studia Tibetica et Mongolica*, (Festschrift Manfred Taube), Swisttal-Odendorf, 1999, pp. 244-245.

⁸ MS: Mongolian Script

⁹ AT: Ancient Turkish

MS *buγu* ‘буга’ < AT **buγu* ‘geyik’

MS *jula* ‘зул’ < AT **jula* ‘mum’

MS *qarsi* ‘харш’ < AT **qarsi* ‘saray’

MS *buyan* ‘буйан’ < AT **bujan* ‘sevap’

MS *bilig* ‘билиг’ < AT **bilig* ‘bilig’

MS *belge* ‘бэлгэ’ < AT **belge* ‘nişan’

MS *beleg* ‘бэлэг’ < AT **beleg* ‘hediye’

MS *qana* ‘хана’ < AT **qana* ‘duvar’

Yukarıda sıraladığımız Moğol yazı dili ve eski Türkçe’de de gerek yazılış biçimi ve gerekse söz manası açıdan tamamen birbirine uyumlu olan bu sözcükleri birinden öbürüne ödünç ya da girdiğine dair sonuç çıkarmaya yeltenmek de aceleci davranış niteliğindedir. Bunun yerine iki dilde benzerlik veya uyumlu olan kelimelerin özellikleri ve nedenlerini daha derinden incelememiz faydalı bir yaklaşımdır.

2. Ünsüz zayıflamanın restoresi (Reconstruction of Consonant weakening)

Moğol dili ses değişim ve evrimlerinde ünsüzün zayıflaması da önemli bir konudur. Modern Moğolca’da görülen çift ünlü yerine Moğol yazı dilinde *Vγ/gV* olan esas sistemin *iγ/gV* versyonu, daha sonra *iγV* şeklinde evrim geçirmiştir. Moğol yazısında *ariyatan*, *iniye-*, *kiçiye-*, *emiye-*, *quriya-*, *emiye-*, ve *sayisiya-* olarak yazılan sözcüklerin evrim öncesi şeklinin **ariyātan*, **inigē*, **kičigē*, **quriyā-*, **emigē*-**sayisiyā-* olduğunu kolayca restore edebiliriz.

Bununla beraber bazı ünsüzlerin zayıflama dönemlerini belirtmek için önemli kaynaklar da eski türkçede rastlanmaktadır.

2.1. *č* < **t*

MS *biči-* ‘бич-’ < AT **biti-* ‘yazma’

MS *čoki-* ‘цохь-’ < AT **toqi* ‘vurma’

MS *čilaγu* ‘чулуу’ < AT **ta:š* ‘taş’

MS *ači* ‘ач’ < AT **ati* ‘vefa’

MS *tačiya-* ‘тачаа-’ < AT **tati-* ‘meyil etme’

2.2. *y* < **γ* / *y* < **b*

MS *qoriyan* ‘хороо’ < AT **qoriyan* ‘yerleşim’

MS *takiy-a* ‘тахиа’ < AT **taqiγu* ‘tavuk’

MS *toyiγ* ‘тойг’ < AT **tobiq* ‘dizaltı kemik’

2.3. *j* < **d*,

MS *büji-* ‘бүж-’ < AT **büdi-* ‘oynama’

MS *büjig* ‘бүжиг’ < AT **büdig* ‘oyun’

MS *ejen* ‘эзэн’ < AT **idi* ‘efendi’

Ünsüz zayıflamanın dışında eski moğolca'daki sözcük başında bulunan ünsüz izi ile ilgili ilginç örnek de mevcuttur.

MS *ata tngri* 'at (ᠠᠲᠤ ᠲᠠᠩᠭᠢ) < AT **hata* 'ata'

Diğer ilginç bir örnek ise Moğol yazı dilindeki temas derecesi tam olan *b* ünsüz, Türkçe'deki diş-dudak *v* olarak değişmesidir. Yani, yukarıda bahsettiğimiz mevcutlar, ünsüzlerin değişim öncesi halinin restoresi için örnek teşkil etmekte ise aşağıda vereceğimiz örnek de temas derecesi tam ünsüzlerin bir sonraki değişim halini göstermektedir.

MS *aba* 'ab' < AT **av* 'av'

MS *abači tngri* 'avç' < AT **avči* 'avcı'

3. Ünlü benzeşmesinin restoresi (Reconstruction of Vowel assimilation)

Modern Moğolca yazım kuralında kadim dönemi gerilim uyumluluğu özelliği muhafaza edilmekle beraber dil gelişim tarihinde gerçekleşen ses benzeşmesini de yansıtan örnekler rastlanmaktadır. Örneğin: *edür*, *ebül*, *bayuqu*, *jobalang* gibi yazılış biçimi ünlü sesi kalın şekilde uyumluluk izlerini gösteriyorsa *oron*, *törökü*, *oroı*, *oruqu* başta olmak üzere bazı kelimeler dudaktan benzeşme evrimini doğrudan yansıtmaktadır. Ses evrimlerini modelleştirmek gerekirse **oran* > *oron*, **töre*- > *törö*-, *oroı* > **orai*, *oro*- > **ora*- olarak sıralamamız mümkündür. Moğol yazı dili eserlerinde bunun gibi sözcükleri yazarken dudak benzeşmeleri yansıtmanın yanı sıra gerilim uyumluluğunun eski halini muhafaza eden yerler de mevcuttur.

Moğol yazı dili yazım kuralında dudak benzeşmeyi yansıtan bazı kelimelerin eski şekli de kalın ve ağızdan uyumluluk gösterdiğine dair örnekler de eski Türkçe'de vardır.

3.1. *o* < **a*

MS *oron* 'орон' < AT **oran* 'yer'

MS *otoγ* 'отог' < AT **otaγ* 'oymak'

3.2. *ö* < **e*

MS *törö* 'төр' < AT **töre* 'töre'

MS *ölög* 'өлөг' < AT **öläk* 'ölü'

4. Düşmüş ünsüzlerin restoresi (Reconstruction of Consonant dropping)

Kadim Moğolca söz varlığında mevcut bazı kelimelerin uzatılmasını çift ünlü ile kaydetmesi, aslında iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesinden kaynaklanmaktadır. Bunu aşağıdaki örneklerle göstermektedir:

MS *buur-a* 'буур' < AT **buγr-a* 'deve boğası'

MS *tuula* 'Туул гол' < AT **toγla* 'Tola nehri'

Yukarıdaki örnekten anlaşılacağı üzere, Moğol yazı dilinde ünsüzün düşmesi doğrudan yansıtmış, ama eski Türkçe'de ünsüzlü olan şekli muhafaza edilmiştir. Bunun tam tersi olarak Moğol yazı dilinde ünsüzü olmayan şekli kaydedilmişse eski Türkçe'de ünsüzün düşmüş şeklinin yansıtılması da son derece ilginçtir.

MS *qubčiqur* 'губчуур' < AT **qubčir* 'kopçur'

MS *baɣatur* ‘баатар’ < AT **batur* ‘kahraman’

MS *büdügün* ‘бүдүүн’ < AT **bedük* ‘kalın’

5. Ünsüz değişimi (Consonant alternation)

Moğol yazı dili ve eski Türkçe’de *r~l*, *n~l*, *m~b*, *b~p*, *s~d* gibi ünsüzlerin değişmesi de az olmayacak derecededir.

MS *arɣal* ‘аргал’ < AT **arqar* ‘tezek’

MS *naçin* ‘начин’ < AT **laçin* ‘laçin’

MS *temege* ‘тэмээ’ < AT **tebe* ‘deve’

MS *arbai* ‘арвай’ < AT **arpai* ‘arpa’

MS *tobraɣ* ‘товрог’ < AT **topraq* ‘toprak’

MS *keb* ‘хэв’ < AT **kep* ‘kalıp’

MS *yisü* ‘ес’ < AT **jedi* ‘dokuz’

6. Bazı köklerin restoresi (Reconstruction of Some roots)

Eski türkçe’deki kelime oluşturma esasına dayalı olarak bazı Moğolca kelimelerin köklerini belirlemek de mümkündür.

MS *bilig* ‘билиг’ < AT **bil+g* ‘bilig’

MS *körüg* ‘хөрөг’ < AT **kör+g* ‘tasvir’

MS *bölüg* ‘бөлөг’ < AT **böl+g* ‘bölük’

MS *tayaɣ* ‘таяг’ < AT **taya+ɣ* ‘baston’

MS *sürüg* ‘сүрэг’ < AT **sür+g* ‘sürü’

MS *bayan* ‘баян’ < AT **baj* ‘zengin’

MS *biçiqaɣ* ‘бяцхан’ < AT **bičä* ‘küçük’

MS *burantaɣ* ‘бурантаг/ deve kayışı’ < AT **burun* ‘burun’

Altayistik araştırmaları kapsamında Moğolca, Türkçe arasındaki menşei bağının kanıtlanması veya inkar edilmesi gibi konularda birçok çalışmalar mevcut olmasına rağmen halen tartışırılığını korumaktadır. Bildirimizde, söz konusu olan bu konuya değinmeden Moğol yazı dili ve Moğolca içindeki lehçelerin tarihsel değişimlerinin aydınlatılmasında Türk dili kaynaklarının da önemini bazı örnekler içinde göstermeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, bir tek Moğolca verilerine dayanarak yorumlanması güç olan bazı örnek ve değişimleri eski Türk dili verileri ışığında aydınlatma ve restore etme imkanların olduğunu da belirtmek isterim.

İLHANLI DEVLET TEŞKİLATINDA TÜRKÇE İSTİLAHİ TERİMLER

Dr. Öğr. Üyesi Ankhbayar DANUU
Moğolistan Millî Üniversitesi / Moğolistan
mogoltarihi@gmail.com

İlhanlı Devleti 1256 yılında Moğol İmparatorluğunun şube devleti olarak İran merkezli kurulmuş ve zaman içerisinde Amuderya nehrinden Anadolu, Irak, kuzey Suriye'ye kadar yayılmıştır. İlhanlı devleti böylece Yakın Doğu'da kurulan bir Moğol devleti olmakla beraber bölgenin devlet geleneğinde bozkır devlet teşkilatının özelliklerini taşıyan bazı önemli unsurları getirmiştir. Bunlardan biri devlet teşkilatı ile ilgili birçok istilahi terimlerdir.

İlhanlı Devleti kurulduğu zamanından beri cemiyetin çoğu Türk olan Meraga, Tebriz ve Zencan gibi Azerbaycan'da hakimiyet merkezini kurduğundan Türklerle gerek siyasi ve gerekse kültürel derin bir temas içindeydi. Söz konusu olan bölgede Türkler X. yüzyıldan beri hakimiyet kurmuş ve daha sonra Harezmsahlara da hakimiyet altına girmiş idi. Dolayısıyla, İlhanlı hükümdarlarının ihtida etmesinde de Türk şeyhlerin rolü azımsanmayacak derecedeydi¹.

İlhanlı devlet teşkilatı bakımından göçebe devlet teşkilatını örnek alan Moğol devlet olmakla beraber Türk devlet geleneğinden de ciddi derecede etkilenmiştir. Devlet erkanları arasında Uygur başta olmak üzere Türk kökenli bürokratların bulunması da bu tesiri daha da güçlendiriyordu. Dolayısıyla, İlhanlı dönemi kaynaklarında devlet teşkilatında bulunan birçok Türkçe istilah terimleri günümüze ulaştırmıştır.

Kaynaklar ışığında İlhanlı devleti teşkilatında birçok Türkçe unvanların varlığı da bilinmektedir.

Dönemin kaynaklarında bazı terimlerin Moğolcasını verirken Türkçeleştirerek vermesi de dikkat edilecek bir husustur. Örneğin, hükümdarın fermanı olan Moğolcası *jarligh* kelimesini farsça kaynaklarınca *yârligh* olarak kaydedilmiştir. İlk defa, “Moğolların Gizli Tarihi”nde han fermanı ve buyuruğu anlamında *jarliq* olarak kaydedilmiş² bu terim “Tarih-i Cihangüşayi” ve “Camiüttevarih” başta olmak üzere dönemin farsça kaynaklarında *yârligh* şeklinde kaydedilmiştir³. Oysa, bu terim aslen Uygurca olup farsça yazılı kaynaklarında Uygurca şeklinde yazılması, kanaatimizce Moğol İmparatorluğu bürokrasi içindeki Uygur zümresinin etkisi ile bağlantılıdır. Bunun diğer bir örneği, *Jasag* sözcüğün *yasak* veya *yasa*, *Jarga* sözcüğün *yargu*, *Jargachi*'nin *yarguçi* olarak Türkleştirildiğini de söylemek mümkündür.

İlhanlı devlet teşkilatında vezaret müessesesi dışında yönetim ve askeriye olmak üzere önemli alanlarda unvanların neredeyse tamamı Moğolca ve Türkçe istilahi terimlerden oluşmaktaydı.

Bunların başında ulugh bitikçi unvanı sayılabilir. Horasan Divanlığında mevcut bulunan *Uluğ Bitikçi* makamı da İlhanlı Devleti döneminde vezaret müessesesine bağlı *Uluğ Bitikçi Memalik* adıyla intikal etmiştir. *Uluğ Bitikçi*, *Divan-i Kebir*'in baş katibi olup söz konusu divandan çıkan emir ve kararları yazdırır ve divana ait mali işleri takip ve tahsil etmekle beraber

¹ Uyar, Mustafa. İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri. *Belleten*, C. LXXVI, 2012, s.7-30.

² Rachewiltz, Igor de. *Index to The Secret History of the Mongols*. Bloomington: Indiana University, 1972, s.245.

³ Emin, Şemis Şeriki. *Ferheng-i İstilahat-i Divani-ye Dovran-i Moghol*. Tahran, 1357, s.263-266.

divan sahiblerle görüşüp emvalin artmasına çalışırdı⁴. *Defatir-i cemi* ve masraf defterlerini tetkik etme ve divanın tüm yazışmaları onun başkanlığında gerçekleşmekteydi. Tüm yazıların arkasında anlaşılması kolaylığı için özetini yazmakla beraber kendi naiplerini tüm ülke çapında tayin etme hakkına da sahipti⁵. Burada önemli olan bir nokta ise İlhanlılar klasik İslam devlet geleneğinden vezaret müessesesini alırken eskiden münşei olarak adlandırılan makamın bazı görevlerini ayırıp *ulugh bitikçi* gibi yeni oluşan makama devretmesidir.

İlhanlı haremde hatunlara hizmet eden erkek bendelerin unvanı da Türkçe *evoghan* olarak verilmiştir. “Camiüt-tevarih”de “evoğlanlardan Sartak Kojavu adlı biri Çağatay’ın hatununa mensup idi”⁶ gibi hatunlara ait ordu ya da hizmetinde bulunduğu dair birçok örnekler mevcuttur. Döerfer’e göre bunlar müstehadimi olup saltanat sarayında Han’ın eşlerine hizmet etmek için görevlendirilen kimselerdi⁷. Cengiz Han döneminde *geriün kö’ün*⁸ olarak adlandırılan bu unvanı Türkçeye kelime kelimesine çevirilerek *ev oghlan* olmuştur.

Her ne kadar kökeni Moğolca veya Türkçeye ait olması tartışılrsa da *barsçı* unvanı İlhanlı devleti’nde önemli bir makam idi. “bârsçıyân der vilâyit cânavar mîgreftand” yani “barsçılar vilayete gidip vahşi hayvanları aldı”⁹ demekten anlaşıldığı üzere av için kullanılan vahşi hayvanlardan sorumlu bir makam idi. Bunun dışında kuşlardan sorumlu olan *kuşçu* makamının varlığı da bilinmektedir¹⁰.

Moğolca’da *darugha* olarak bilinen makamın İlhanlı döneminde doğrudan Türkçe’ye çevirilerek *baskak* olmuştur. Doerfer’in verdiği örneklerle baktığımızda bu terim en çok İlhanlı döneminde rastlanmaktadır¹¹.

İlhanlı ordu nizamında da Türkçe istilahın yaygın olarak kullanıldığı araştırmacıların ilgi odağı olan konudur. Eskiden çaşnigirlik olarak bilinen makam İlhanlılar döneminde *bugavul* olarak askerî işleri düzenleme ve teftiş görevi basta olmak üzere, asker sayısının saptanması, gelirlerinin düzenlenmesi, levazımata tedariki ve dağıtım sorumluluklarını uhdesine almıştır. Birliklerin hareket hatlarının, lojistik stratejinin belirlenmesi; savaş sonunda elde edilen ganimet ile süreklilik avı sonrasında, avlanan hayvanların pay edilmesi¹² yine bu emrin sorumluluğundadır. *Kurultay* ve toylarda *yasavul* ile birlikte oturma düzeninin belirlenmesini ve hiyerarsinin bozulmamasını sağlardı. Nahçivânî’nin ifadesine göre, her *tümen* için bir *bukavul* görevlendirilmekte ve bunlar maaşlarını *divân-ı büzürgten* almaktaydılar¹³. *Bukavul-i tümen* haricinde *bukavul-i hezâre* ve *bukavul-i sede* de bulunmaktaydı¹⁴.

⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. TTK, İstanbul, 1941, s.235.

⁵ Nahçivânî, Muhammed bin Hinduşâh. *Düstûr ül-Kâtdib fî tayîn el-merâtib*. Tashih Abdülkerim Alioğlu Alizade. Ferhangistan Ulum-i Cumhuri Şoravi-i Sosyalisti Azerbeycan, Moskova, 1976.. C.II, s.107-108.

⁶ Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî. *Câmi’ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî.

C.I, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373, s.133.

⁷ Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. II: Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963, p.226-227.

⁸ Rachewiltz, Igor de. *Index to The Secret History of the Mongols*. Bloomington: Indiana University, 1972, s.260.

⁹ Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî. *Câmi’ut-tevârih*. Tashih Alizade. C.III, Moskova, 1965, s.564.

¹⁰ Emin, Şemis Şeriki. *Ferheng-i İstilahat-i Divani-ye Dovran-i Moghol*. Tahran, 1357, s.64.

¹¹ Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. II: Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963, p.241-243

¹² Mîrhond, Muhammed bin Hâvendşâh. *Târih-i Ravzat el-sefâ*. Tashih Cemşid Kiyanfer. C. V, Enteşerat-i Esatir, Tahran, 1385, s.144.

¹³ Nahçivânî, Muhammed bin Hinduşâh. *Düstûr ül-Kâtdib fî tayîn el-merâtib*. Tashih Abdülkerim Alioğlu Alizade. Ferhangistan Ulum-i Cumhuri Şoravi-i Sosyalisti Azerbeycan, Moskova, 1976.. C.II, s.53-58.

¹⁴ Uyar, Mustafa. *İlhanlı Devleti’nin Askeri Teşkilâtı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.165.

Moğolcası *jasa'ul* unvanı İlhanlı döneminde Türkçeleştirilerek *yasavul* olarak kullanılmaktaydı. Ordu içinde, *kurultay*larda, toylarda askerî hiyerarşiyi teftiş eden ve mevkileri tayin eden görevlidir. Bu görevli, sefer zamanında askerin nasıl bir düzen içinde hareket edeceğini de belirlerdi. Ayrıca, *bukavulun* da yardımını alarak *kurultay* ve toylara davet edilenlere ilhanın buyruklarını tebliğ ederdi¹⁵.

Ordu düzeninde önemli görevlilerden biri olan *gerçin* de İlhanlı döneminde Türkçe olarak *yurtçi* şeklindeydi. Yurtçi, herhangi bir sefer esnasında, *yaylak* ve *kıslakta*, av mekânlarında ve diğer her menzilde padisâhın, sehâdelerin, emîrlerin, inakların ve diğer devlet erkânının konaklayacakları yeri tayin ederdi. Nahçivânî, tüm bu devlet mensuplarının padisâhın çadırını görecektir, yurtçi tarafından yerleştirilmeleri gerektiğini söylemektedir. Buna ilave olarak, yurtçi bu konaklama yeri bilgilerini gizli tutacak, padisâh ve yukarıda sayılan devlet erkânının konakları, baskaları tarafından bilinmeyecekti¹⁶.

İlhanlı ordusunda önemli bir makam *bularguci* idi. Türkçe *bulmak* sözcüğünden türeyen bu görevli, kaybolmuş at, deve, katır ve esek gibi hayvanları; gulâm ve cariyeler ile savaş teçhizatını bulmak ve sahibine teslim etmekle yükümlüydü. Bu emîr, *dîvân-ı büzürg* tarafından tayin edilir ve özellikle sefer veya göç esnasında, *nökerleri* ile birlikte konakları (*yurt*) gezerek askerlerin kayıp eşyalarını belirler, bulunan eşyaları toplar ve sahibine iade ederdi. Kaynağın verdiği bilgiden anlaşıldığına göre bu görev, sadece askerî amaca hizmet etmemekte, sivil anlamda da sorumluluk tasımlıydı¹⁷.

İlhanlı ordusunda, asker toplamak ve askerî kıtaların teftisine memur olan görevli *tavacıdır*. Bu görevli, aynı zamanda idâm cezasının infazına da nezâret etmekteydi. Türkçe sürmek fiilinden türediği ve geride kalan askerî bir düzen içinde orduya yetistiren görevliye sürgavul denmektedir¹⁸. İlhanlı ordusu sefere çıktığında, askerleri bulundukları mevkilerden alarak süratli bir şekilde orduya yetistiren emîr ise *süzavuldur*¹⁹.

Ordu düzeni içinde de kullanılan Türkçe terimlerden biri *aghruk*'tur. Aghruk ıstılâhı, Türkçe menşeli bir kelime olup, Kâşgarlı Mahmûd tarafından "ağır ticarî esya, mal" olarak tasvir edilmektedir²⁰. Moğol ordusunun en arka kısmında yer alan, kadınlar çocuklar, yaşlılar, hayvan sürüleri gibi askerî olmayan tüm unsurları barındıran yığın veya gürûhtur. Sefer esnasında orduyu geriden takip eden bu gürûh çatışma esnasında basında bir *noyan* olduğu halde güvenli bir mevziye bırakılmaktaydı²¹.

Bunun dışında Moğolca ve Türkçe kelimeleri birleştirilerek türettiği istilahlardan *Ulugh noyan*'dır. Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuli'ye has bu unvan²² türkçe *-ulugh* ve Moğolca- *noyan* kelimesinden müteşekkil olup Moğol dönemi Türkçe ve Moğolca arasındaki uyumluğu ve yakınlığının bir kanıtı niteliğindedir.

¹⁵ Nahçivânî, Muhammed bin Hinduşâh. *Düstûr ül-Kâtdib fî tayîn el-merâtib*. Tashih Abdülkerim Alioğlu Alizade. Ferhangistan Ulum-i Cumhuri Şoravi-i Sosyalisti Azerbeycan, Moskova, 1976.. C.II, s.57-58.

¹⁶ Uyar, Mustafa. *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilâtı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.166.

¹⁷ Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. II: Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963, p.92.

¹⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. TTK, İstanbul, 1941, s.231.

¹⁹ Uyar, Mustafa. *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilâtı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.169.

²⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*, (çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s.136.

²¹ Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. II: Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963, p.496.

²² Emin, Şemis Şeriki. *Ferheng-i İstilahat-i Divani-ye Dövrân-i Moghol*. Tahran, 1357, s.31.

İlhanlı dönemi istilâh terimleri içinde Moğolca sıfata Türkçe eklem yapıp yepyeni kavramların türetildiği de incelemeye değerdir. Bunlardan *Olcamışi* kelimedir. Moğolca aslı görüşmek, kavuşmak anlamında *aulca* kelimesine Türkçe -miş eklenerek hediye verildiği zaman yeri öperek İlhan'a hürmette bulunma adedi de *Olcamışi* denilmekteydi²³. Bu şekilde Moğolca'da dağılmak anlamında *targa* kelimesinden *targamışi* yani kengeş veya kurultaydan sonra memleketlere dağılma²⁴, vermek, teslim etmek anlamında *tuşa* kelimesinden hükümdar atarından bağışlamak anlamında *tuşamışi*²⁵, Moğolca'da sevinmek, mutlu olmak anlamında *cirga* kelimesinden hükümdarın himayesinde imtiyaz sahibi olma anlamında *cirgamışi*²⁶, Moğolca'da acımak, merhamet etmek, insan sever olmak anlamında *asara* kelimesinden hükümdar yanında terbiye edilmek, himayesinde bulunmak anlamında *asaramışi*²⁷, küfür etmek, sinirlenmek manasında *kakı* kelimesinden serzenişte bulunmak, azarlamak anlamında *kakmışi*²⁸ gibi resmi evraklarda geçen birçok istilâhi terimler mevcuttur.

Sonuç olarak, bu konu her ne kadar Gerhard Doerfer ve Uzunçarşılı başta olmak üzere araştırmacılar tarafından dile getirilmişse de İlhanlı devletinde Uygurlar başta olmak üzere Türk kökenli yönetici ve memurların etkileri doğrultusunda Türkçe istilâh terimlerinin kazandığı ehemmiyet ve nedenlerine dair ayrıntılı çalışmaların yapılması ile göçebe bozkır devlet teşkilatını aydınlatmak için önemli bir adım olacaktır.

²³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2304.

²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2337.

²⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2343.

²⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2349.

²⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2290.

²⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi'ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî. C.III, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.2378.

IRK BİTİĞ VE KÖRÜM BİTİĞ'DE TEMEL SÖZCÜKLERİN KARŞILAŞTIRMASI

Dr. Öğr. Üyesi Ezgi DEMİREL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Türkiye
edemirel@mehmetakif.edu.tr

GİRİŞ

Temel sözcük, ırk ve kültür farkı gözetmeksizin insanların kendini ve çevresinde olup bitenleri tanımlarken kullandığı sözcükleri ifade eder. İnsanların dünya üzerinde var oldukları ilk andan itibaren çevreleriyle temel iletişimlerini kurmalarını sağlayan bu sözcükler insanlığın ortak malı olarak değerlendirilebilir.

Doerfer'e göre temel sözcükler belli kültürlere ait olmayan bütün insanlar için ortak olan kavramları karşılar. Dil akrabalığını ortaya koymada yararlanılan temel sözcükler ve kültür sözcükleri arasındaki en önemli fark ise kültür sözcüklerinin ödünclenebilir nitelikte olmasıyken temel sözcüklerin ödünclememesidir (1).

Demirezen'e göre dildeki genel nesneler, küçük sayılar, zamirler, vücudun parçaları, hayvan ve bitki adları gibi sözcükler diğerlerine göre daha kalıcıdır. Yazar, kalıcılığı yüksek olan bu sözcüklerin kültür evrenselliğini taşıdığını belirtmiştir (104).

Nalbant ise dil bilimcilerin temel sözcükleri tespitini üç basamaklı piramite benzetmektedir. Buna göre temel sözcükler ilk olarak insanın kendini tanımlarken sonra ikinci şahısları adlandırırken ve son olarak çevresindeki değişmez nesne ve varlıkları adlandırırken kullandığı sözcüklerden oluşur. Böylelikle temel sözcükler; sayılar, kişi zamirleri, yeryüzü ve gökyüzündeki değişmez varlıklar, organ ve akrabalık adları, almak, gitmek, yemek gibi temel fiilleri kapsamaktadır (330).

Aksan, temel sözcüklerin “yerli sözcük, çekirdek sözcük, kalıt sözcük, temel sözvarlığı” olarak adlandırıldığını belirtir ve şu bilgileri aktarır:

Her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşayan bu öğeler, insan yaşamında birinci derecede önemli olan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir: Başta baş, göz, kulak, el, ayak gibi organların adları olmak üzere, ana besin maddesi sayabileceğimiz su, buğday, et, balık gibi nesnelerle insanın yakın ilişki içinde bulunduğu at, inek, koyun gibi hayvanlar, tarım hayvanları, tarım araçları, insanların en çok kullandıkları, somut eylem gösteren almak, vermek, yemek, içmek, gitmek, gelmek gibi sözcüklerle bir, iki, beş, on, yüz, bin gibi sayı adları örnek olarak gösterilebilir. Temel sözvarlığı (vocabulaire essentiel, basic vocabulary, grundwortschatz) adı da verilen bu sözlerin dilde en az değişen öğeler olduğu, 1000 yılda bu varlığın ancak aşağı yukarı %19'unun değiştiği, %81'inin yaşamını sürdürdüğü ileri sürülmüştür (17).

Tespit edilen bu temel sözcükler dil biliminde son zamanlarda ortaya konulan birtakım tekniklerde kullanılmaktadır. Bunlardan “leksikoistatistik” adı verilen yöntemde sıklık araştırmalarıyla ana dili ve yabancı dil öğretiminin yanı sıra makineli çeviride faydalanılırken “glottokronoloji (dil tarihlendirmesi)”de de anahtar konumundadır (Aksan 54).

Glottokronolojiyi ortaya koyan kişi Moris Swadesh'tir. Swadesh, yukarıda özellikleri verilen "temel sözcükler" aracılığıyla belirlenen dil ile akraba dil ve lehçeler arasındaki sözcüklerin değişim oranlarına bakarak bunların birbirinden ne zaman koptuğunu ortaya koymaktadır. Swadesh, bunun için "karbon 14" yönteminden esinlenmiştir. Arkeoloji biliminde sıklıkla başvurulmuş bu yöntemde elde edilen buluntuların sahip olduğu karbon 14 atomunun oranı hesaplanarak buluntunun yaşı ortaya çıkarılmaktadır. Çünkü bilimsel araştırmalara göre karbon 14 atomunun yarı ömrü 5700 yıl olduğu için yaklaşık 60.000 yıla kadar doğru bir yaş tahminine olanak tanımaktadır. Swadesh'in kurallarını ortaya koyduğu glottokronolojide ise "karbon 14 atomu"nun yerini temel sözcükler almaktadır.

Sayısal veriler Swadesh'in Karbon 14 metodundan esinlenerek temellendirdiği glottokronolojinin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Dil, lehçe ve eser bazında yapılan temel sözcük çalışmaları bu bakımdan önemlidir.

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesinin din dışı bir konuda yazılmış iki eseri temel sözcükleri açısından karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmaya *Irk Bitig* ve *Körüm Bitig*'in seçilmesinin sebebi din dışı bir konuda yazılmalarından ötürü yazıldıkları dönemin dil özelliklerini ve kültürel hayatını yansıtabilecek söz varlığına sahip olmalarının düşünülmesidir (Şen 7).

Irk Bitig, eski Türk runik yazısıyla kitap şeklinde yazılan ve günümüze ulaşan tek Eski Türkçe eserdir. Dil ve yazım özellikleri açısından ny-Mani diyalekti ile yazılan bu eserin 9. yy başlarından kaldığı düşünülmektedir. 57 yapraktan oluşan eserin adı 101. sayfada *Irk Bitig* olarak belirtilmiştir ve yazarı belli değildir. Eser, 65 faldan oluşmaktadır. Sanatkârane bir üslubu vardır ve bu, onun çeviri olmadığının kanıtıdır (Tekin 13-15).

Körüm Bitig ise *I Ching* adlı Çince fal kitabından Türkçeye uyarlanmıştır ve Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şen, eserin Türkçe adının yazmada geçmediğini, konusunu dikkate alarak adını *Körüm Bitig* şeklinde kurguladığını söylemiştir. Eserde 14 fal bulunmaktadır (11-12). Ferruh Ağca eserin yazılış tarihini 13. yy olarak tahmin ederken araştırmacılar *Körüm Bitig*'in Altun Yaruk'un Leningrad nüshası, Sekiz Yükmek, Hsüang-Tsang Biyografisi gibi Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış yazmalarla aynı dönem özelliği gösterdiğini söylemektedir (19).

İNCELEME

Yapılan incelemeye göre Swadesh'in listesindeki (283) 100 temel sözcüğün *Körüm Bitig*'de 47'si; *Irk Bitig*'de ise 55'i bulunmaktadır. Bu sözcüklerin 33'ü ortaktır. Bu bildirinin sınırları içinde her iki eserde ortak olan temel sözcüklerin durumları ses bilimsel, şekil bilimsel, anlam bilimsel açıdan karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

HEPSİ

Bu sözlük birim IB'de *alķu/ķamağ/tūkel*; KB'de *barça/ķamağ* sözcükleriyle karşılanmaktadır. Her iki eserde "hepsi, bütün" anlamını taşıyan ortak sözcük "*ķamağ*"dır ve Orhun Türkçesinde de *ķamağ* şeklindedir. Clauson'a göre Orta Farsçada *hm'g* (*hamāg*) olan eski bir ödünç sözcüktür ve Uygur eserlerinde sözcük genellikle Farsçadaki şekliyle *kıng* ya da *kma:ğ* bulunur (627).

KARIN

Bu sözcük her iki eserde bulunmaktadır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen sözcük IB ve KB’de ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel açıdan değişmemiştir.

KUŞ

Bu sözcük her iki eserde “kuş” sözcüğüyle karşılanmıştır ve Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde aynı ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özelliklerle bulunur.

YAN-

Yan- fiili IB’de *örten-* KB’de ise *köyür-* şeklindedir. Gülensoy, sözcüğün kökenini “yā- ‘yan-, parla-’ + n-” şeklinde göstermiştir (1053). İki eserdeki örneğin de kök halinde olmadığı birisinin dönüşlülük; birisinin de ettirgenlik ekiyle kullanıldığı görülmektedir.

BULUT

Sözcük her iki eserde de *bulut* şeklindedir ve yaşayan Türk diyalektlerinde genellikle ikinci ünlüsü de yuvarlak olarak bulunurken (Clauson 333) ele alınan eserlerde ikinci hecesi düz ünlülüdür.

GEL-

Bu fiil her iki eserde de *kel-* olarak bulunmaktadır. Çağdaş dönemde de kullanılan fiilde *k* sesi ötümlüleşerek *g* olmuştur.

ÖL-

Bu fiil IB ve KB’de *öl-* şeklinde bulunur. Sözcüğün herhangi bir değişiklik geçirmediği görülmektedir.

YER

Sözcük IB’de *yir* ve KB’de *yër* şeklinde bulunur ve tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde aynı ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özellikleri korumaktadır.

YE-

Bu sözcük IB’de *yi-* ve KB’de *yê-* olarak geçerken birçok metaforik ve genişlemiş anlamla bulunur. Bütün dönemlerde fonetik değişimlere uğramıştır (Clauson 869). Türkçenin hem tarihî hem de çağdaş lehçelerinde farklı ses bilimsel değişimlerle varlığını korumuştur.

UÇ-

Bu fiil iki eserde de *uç-* şeklinde geçer. Temel anlamı *uç-* olmakla birlikte en eski anlamlarından biri “ölmek”tir ve onursal bir anlam taşımaktadır (Clauson 19).

VER-

Fiil, IB’de *bir-*; KB’de de *bër-* olarak bulunur. Baştaki *b* sesinin daha sonraki dönemlerde akıcılaşarak *v* olduğu görülür.

İYİ

Bu sözcük IB ve KB’de *edgü* şeklindedir. *Edgü* sözcüğü nitelik adları türeten {+gU} ekiyle yapılmıştır ve <*ād “mal, değerli şey” köküne dayanır (Tekin 82). Sözcük tarihî süreçte *edgü* > *eyü* > *iyi* şeklinde değişmiştir.

BİL-

Fiil her iki metinde de *bil-* sözlük birimiyle karşılanmıştır. Sözcük, aynı ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özelliklerle günümüzde kullanılmaktadır.

ERKEK

IB'de *er/irkek/urı* olarak bulunan sözcük KB'de *er/urı* şeklindedir. Tarihî ve çağdaş lehçelerde aynı özelliklerle varlığını korumuştur.

ÇOK

Sözcük IB'de *üküş*; KB'de *üküş/telim* şeklindedir. Her iki eserde ortak olan *üküş* sözcüğü *ük-* köküne dayanırken tarihî lehçelerde tanıklanabilmektedir.

AY

Bu sözcük hem IB'de hem de KB'de *ay* olarak görülmektedir. Ayrıca *ay* sözcüğünün tarihî ve çağdaş lehçelerde aynı özellikleri koruduğu görülmektedir.

DAĞ

Sözcük iki metinde de *tag* şeklindedir. Bazı tarihî lehçelerde söz başında *t > d* ve söz sonunda *g > v* değişimi olduğu görülür.

AĞIZ

Bu sözcük hem IB'de hem de KB'de *ağız* şeklindedir. Ayrıca *ağız* sözcüğü tarihî ve çağdaş lehçelerde aynı ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özellikleri korumaktadır.

AT

Sözcük her iki metinde de *at* şeklindedir ve ilk yazılı metinlerden itibaren tanıklanmaktadır.

BİR

Sayı adı olan *bir* sözcüğü hem IB'de hem de KB'de *bir* şeklindedir. Sözcüğün tarihî Türk dili alanında herhangi bir değişiklik geçirmediği görülmektedir.

KİŞİ

Sözcük iki eserde de *kişi* olarak geçer. İlk yazılı metinlerimizden beri görülen *kişi* sözcüğü ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özelliklerini korumuştur.

YOL

Bu sözcük hem IB'de hem de KB'de *yol* şeklindedir ve tarihî Türk dili alanında gözlemlenebildiği gibi çağdaş lehçelerde çeşitli seslik değişimlerle bulunur.

GÖR-

Bu fiil iki eserde de *kör-* şeklinde bulunurken diğer tarihî Türk lehçelerinde de aynı özelliklerle görülmektedir.

OTUR-

Sözcük hem IB'de hem de KB'de *otur-* şeklindedir. Clauson fiilin kökeninin **olğur-* fiiline dayandığını ancak bu sözcüğe dair bir izin bulunamadığını belirtmiştir (C150). Hem

bu eserlerdeki şekliyle hem de seslik değişimlerle sözcük diğer dönemlerde de varlığını korumuştur.

KÜÇÜK

Sözcük iki eserde de *kiçig* sözlük birimiyle karşılanmıştır. Sözcüğün *kiç-* / *keç-* “geç olmak, sonraki olmak” + *-^og* eki “geç kalan, sonra gelen, sonrakiler, küçükler, küçük?” şeklinde ortaya çıktığı söylenebilir (Hamilton 193). Farklı seslik değişimler geçiren sözcük tarihî ve çağdaş Türk dili alanında kullanılagelmıştır.

DUR-

Fiil hem IB’de hem de KB’de *tur-* şeklindedir. Erken dönemde *-u:/ -ü, -p, -ğalı:/geli:* ile birlikte yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-* fiili Eski Uygur Türkçesinde geniş zamanda çekimlenmiş ve daha sonra *tur/dur* olarak kısalmıştır (Clauson 529).

GÜNEŞ

Sözcük, IB *kün/küneş* ve KB’de *kün* olarak bulunmaktadır. Hamilton bu sözcüğün aynı anlama gelen Toharca A *kom*, B *kaum* sözcüğünden türediğini iddia etmiştir (199). İlk yazılı metinlerden itibaren görülür ve çağdaş lehçelerde genellikle “gün” anlamıyla kullanılmaktadır.

BU

İşaret zamiri olarak kullanılan sözcük IB’de *bu* KB’de *bo* olarak geçmektedir. Bütün dönemlerde farklı seslik değişimlerle bulunmaktadır.

AĞAÇ

Bu sözcük iki eserde de *ıgaç* şeklindedir. Sözcüğün *ı* kökünden *+gAç* ekiyle yapıldığı düşünülmektedir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında çeşitli seslik değişimlerle bulunmaktadır.

YÜRÜ-

Fiil, iki eserde de *yori-* şeklindedir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında çeşitli seslik ve şekillik değişimlerle bulunan fiil farklı morfolojik görevler de üstlenmiştir.

SU

Sözcük IB’de *sub*; KB’de *suv* olarak bulunmaktadır. Tarihî Türk dili alanında söz sonu *b* sesinin akıcılığı daha sonra da tamamen düştüğü görülmektedir.

NE

Sözcük her iki eserde de *ne* şeklindedir. İlk yazılı metinlerden günümüze değin kullanılan bir soru sözcüğüdür.

BEYAZ

Bir renk adı olan sözcük IB’de *aķ/ürün*; KB’de ise *aķ* şeklindedir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında aynı ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel özelliklerle bulunmaktadır.

SONUÇ

1.İncelenen eserlerin söz varlığının incelenmesi sonucunda Swadesh'in temel sözcük listesindeki sözlük birimlerden %55'i Irk Bitig'de; %47'si ise Körüm Bitig'de korunmaktadır. Fal kitabı olmalarına rağmen temel sözcük listesinin çok büyük bir değişim geçirmeden ses bilimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel açıdan günümüze kadar geldikleri tespit edilmiştir.

2.Bu bildirinin sınırları içinde yalnızca her iki eserde ortak olan 33 sözcük incelenmiştir. Bunların 11'i temel fiiller, 5'i tabiat adları, 3'er tanesi zamirler, 2'şer tanesi organ, hayvan, insan adları, sıfatlar ve 1'er tanesi ise ana besin maddeleri, sayı, bitki, zarf, renk, zamanla ilgili sözcüklerden oluşmaktadır.

3.Her iki eserde yer alan bütün temel sözcükler şöyle bir tabloyla somutlaştırılabilir:

	IB	KB
Temel Fiiller	%14	%12
Organ adları	%7	%9
Zamirler	%5	%5
Tabiat	%8	%8
Renk	%5	%1
Zaman	%2	%1
Sıfatlar	%5	%2
Sayılar	%2	%1
Hayvan adları	%2	%2
Bitki adları	%1	%1
Diğer	%4	%5

4.Bu sözcüklerin sıklık oranlarına bakıldığında en fazla kullanılan fiiller arasında 67 sözcükle IB'de geçen *bil-* ve KB'de 33 kere geçen *kel-* fiilidir. Adlardan ise IB'de 47 kez kullanılan *edgü* sözcüğü metinde en fazla geçen sözcüktür.

5.Sayısal bilgiler değerlendirildiğinde en fazla kullanılan temel sözcükler insanın hareketlerini gösteren fiillerdir. Bunu insanın çevresini tanımlarken kullandığı tabiat sözcükleri takip etmektedir. En az kullanılanların ise ana besin maddeleri, sayı, bitki, zarf, renk, zamanla ilgili sözcükler olduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yay., 2015.
- Clauson, Sir Gerard *An Etymological Dictionary PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Demirezen, Mehmet. “Dil Tarihlemesi (Glottochronology)”, Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Türk Dil Kurumu-Belleten, s. 101-111, 1981.
- Doerfer, Gerhard. *Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*, Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1980-1981.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Nalbant, Mehmet Vefa. “Türk Lehçeleri Sözlüğü Olarak Divanü Lugati’t-Türk Üzerine Temel Sözcükler Bakımından Bir Değerlendirme”, Ankara: *Bengü Bitig Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 101-107, 2013.
- Swadesh, Morris. *The Origin and Diversification of Language*, Edited post mortem by Joel Sherzer. Chicago: Aldine. ISBN 202-01001-5, 1971.
- Şen, Serkan. *Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, İstanbul: Kesit Yay., 2017.
- Tekin, Talat, *Irk Bitig*, Ankara: TDK Yay., 2013.

CAHİT KÜLEBİ’NİN ŞİİRLERİNDE “ÖZ TÜRKÇECİLİK” HAREKETİNİN ETKİSİ

Arş. Gör. Deniz DEPE
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
depedeniz@gmail.com

Cahit Külebi (1917-1997), yaşamı boyunca sekiz şiir kitabı yayınlanan¹, hayatı boyunca da şiir dışında bir edebi türde eser vermeyen bir Cumhuriyet dönemi şairidir. Yazdığı şiirleri sınıfta okuyup öğretmeninden takdir toplayan sınıf arkadaşı Şıhlırlı Faik’i kıskanarak şiire heveslenen Cahit Külebi, şiirle ciddi olarak lise yıllarında ilgilenmeye başlar. Sivas Lisesi’ndeysen Ahmet Kutsi Tecer’in öğrencisi olan Külebi, bu yıllarda iyi bir şiir okuru ve takipçisi olmuştur (Çetişli 68-70).

Yayınlanan ilk şiiri “Gurbet Avcısı”, 1933’te okulun dergisi olan *Toplantı*’da çıkar. Ciddi bir edebiyat dergisinde çıkan ilk şiiri “Gidene” ise 1935’te *Yücel*’de yayınlanır. Cahit Külebi, 1938’e kadar yayınladığı şiirlerini ise çıraklık dönemi şiirleri olarak niteleyerek beğenmez. Şairliğinin başlangıç tarihini *Varlık* dergisinde Nazmi Cahit adıyla yayınladığı “Haziran” şiirinin yayın tarihi olan 1938 olarak kabul eder. Edebi hayatı boyunca *Toplantı*, *Yücel*, *Gençlik*, *Sokak*, *Ülkü*, *Yaratış*, *Kaynak*, *Türk Dili*, *Yenilik*, *Hisar*, *Hürriyet Gösteri*, *Yazko Edebiyat* gibi dergilerde şiirlerini yayınlayan şairin, kitaplara girmeyen 9 şiiri ile birlikte toplam 138 şiiri vardır. 64 yıllık şiir hayatı boyunca bu kadar az şiir yazmış olmasıyla sık sık eleştirilen Külebi, az yazan biri olduğunu kabul etmekle birlikte, şiirin bir keşif, buluş işi olduğunu düşünür (Çetişli 72-80). 1955’te *Rüzgâr* ile Türk Dil Kurumu Edebiyat Ödülü’nü, 1980’de *Yangın* ile Yeditepe Şiir Ödülü’nü, 1992’de Türk Yazarlar Derneği Altın Şeref Madalyası’nı, 1996’da da Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü’nü kazanmıştır.

“Cahit Külebi’ye göre şiir; güzel sanat dallarının en ilkeli, kuralları en saptanmamış veya başboşu; fakat en ince dokulu ve en yoğun olanı, değişmeye en çok ihtiyaç duyanı, en yalını, en soylusu, en halisi, en özneli, en güç yaratılanı, insana en yakın ve en öz olanıdır” (Çetişli 84). Cemal Süreya’nın “türkölere bir çeşit gönderme” dediği Külebi şiiri (Onaran 12), araştırmacıların ilgisini de hep bu yönüyle (halk deyişleri, halk söyleyişleri bakımından) çekmiştir. Biz ise, “Bir duvar ustası nasıl taş, tuğla seçerse benim gibi küçük ozanlar da sözcükleri öyle seçer” (Onaran 17) diyen Cahit Külebi’yi tam da bu özelliğiyle, kelime seçiciliği ile incelemeyi deneyeceğiz. Çünkü onun Öz Türkçecilik hareketine bağlılığı, bu özelliğiyle birleşince şiirlerinde ciddi değişiklikler yaratmıştır. Bunun için şairin kitaplarının ilk baskılarıyla son baskılarını karşılaştırılacak ve aradaki fark oluşumcu eleştiri kuramının yardımıyla değerlendirmeye çalışılarak, Öz Türkçecilik hareketinin Cahit Külebi’nin şiirleri üzerindeki etkisi tespit edilecektir.

Oluşumcu, diğer adıyla genetik eleştiri, eserin ilk (ham) halinden yazarın yayınladığı son haline kadar geçirmiş olduğu aşamaları inceler ve birbirleriyle karşılaştırarak bir değerlendirme yapar. “Başta Jean Prévost olmak üzere, Valéry’den sonra gelen kimi yazarlar, büyük ölçüde onun görüşlerinden esinlenmekle birlikte, sezgisel olmaktan çok ‘belgesel’, kuramsal olmaktan çok ‘uygulayım sal’ bir yöntem geliştirerek ‘insanın bir yaratıcı olarak yolunu nasıl bulduğunu, yavaş yavaş ve uzun arayışlarla deyişini ve yordamını nasıl oluşturduğunu, bir okumadan, bir konuşmadan, bir oyundan alınma bir

¹ Şiirlerini topladığı baskılar hariç.

düşünün gerçekten kendisinin oluncaya ve bir yapıtla sonuçlanıncaya dek benliğinde nasıl belirginleştiğini’ göstermek ister, bu amaçla mektup, müsvedde, hazırlık notları vb. türünden belgeler, bu arada yaratıcının yaşamöyküsü, sözünü ettiği ya da kendisini etkilediği varsayılan yapıtları kendi yapıtının (ya da yapıtlarının) biçimsel ve içeriksel gelişimiyle bağlantıları içinde inceleyip değerlendirmek ister” (Yücel 50). Türk edebiyatında genetik eleştiri ile ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışma olmadığı gibi, bu eleştiri metodunu kullanarak metin yorumlayan çalışmalara da pek rastlanılmaz.²

Aslında Tahsin Yücel’in de dediği gibi oluşumcu eleştirinin, “temel konusu yapıt olmasına ya da yapıtmış gibi görünmesine karşın, ana konusu yapıt değildir, yapıtın bir tür tarihidir” (Yücel 52) ve metnin tarihi, bize metin yorumunda yeni kapılar açabilir. Cahit Külebi’nin şiirlerdeki değişiklikler üç alt başlık altında sınıflandırılabilir: ideolojik tutum, poetik tutum ve biçimsel tutum. Öz Türkçecilik hareketi, ideolojik tutum kapsamında değerlendirilecek olsa da diğer alt başlıklara da bakmak, Cahit Külebi’nin şiir anlayışını anlamlandırmak açısından önemli görünmektedir.

Poetik Tutum

Cahit Külebi’nin yazıp yayınladığı şiirlerle hesaplaşması hiç bitmemiş gibidir. İlk şiir kitaplarında neredeyse öz Türkçeleştirmede kelime kalmadığı gibi, şiirlerinin bazılarında kelime, bazılarında dize değişiklikleri yapmış; bazı şiirlere ise yeni dörtlükler eklemiştir. Şiirin başlığını değiştirdiklerinin yanında, başlığı aynı bırakıp şiirin neredeyse tamamını değiştirdiği bir şiiri de vardır. Dizelerin yerleriyle, noktalama işaretleriyle, söyleyiş özellikleriyle, şiiri böldüğü yerlerle de sürekli uğraşmış; böylece şiirin ilk hali ile son hali arasında bir hayli fark meydana gelmiştir.

Bu çalışmada şairin poetik amaçla yaptığı değişiklikler; kelime, dize ve şiirin bütünü itibarıyla üç farklı başlık altında incelenmeye çalışılmıştır. Şiirlerdeki kelime değişiklikleri bazen birbirini çağrıştıran kelimeler olabildiği gibi, bazen de birbiriyle hiç ilgisi olmayan kelimelerden seçilerek yapılmıştır. Şairin yaptığı bu değişiklikleri bir tablo üzerinde gösterirsek:

Şiir adı	Şiirin bulunduğu kitabın adı	Kelimenin baskıdaki hali ilk	Kelimenin baskıdaki hali son
Hikaye	Adamın Biri	ve	hep
Harp içinde	Adamın Biri	işçiler	kadınlar
Dünyamız I	Adamın Biri	nefret ettim	iğrendim
Dünyamız II	Adamın Biri	bir miktar	birkaç yıl
Kadınlar	Adamın Biri	insanlığı	çocukları
İşte Şu Gördüğüm Deniz	Adamın Biri	yosun	dalga
Resim	Adamın Biri	kadar	gibi
Sevda Peşinde	Adamın Biri	zevki	tadı

² Bu eleştiri yöntemine örnek olabilecek bir çalışma için bkz. Mehmet Can Doğan, “Tamamlanamama Korkusu: Ahmet Muhip Dıranas’ın Şiirlerinin Yeniden Oluşumu”, *Ahmet Muhip Dıranas*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2013, s. 189-207.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Rüzgâr	Rüzgâr	soraydım	sorsaydım
Bir yılbaşı gecesi	Rüzgâr	sallanmadıkça	sallandıkça
Çare	Rüzgâr	gün be gün	günden güne
S. II	Rüzgâr	yokmuş	bak
Çocuklar I	Rüzgâr	perişan	tedirgin
Kuşun hikayesi	Rüzgâr	attık	artık
Zerdali ağacı II	Rüzgâr	üstüne	dallarına
Guillaume Apollinaire'e	Rüzgâr	buharalı	o senin
Dostlara türkü	Rüzgâr	fakir	yalnız
Dostlara türkü	Rüzgâr	tarlalar	o kırlar
Dostlara türkü	Rüzgâr	dul bir kadın	yitmiş o s
Yolculuk	Rüzgâr	gezilecek	sevilecek
Denizin getirdikleri II	Rüzgâr	mahzun	küskün
Atatürk'e Ağıt	Rüzgâr	Kazova'dan	İstanbul'dan
Atatürk'e Ağıt	Rüzgâr	Amasyaya	Amasya'dan
Ölümlü insanlar için	Yeşeren Otlar	dünyayı	dünyamızı
İkinci kişi	Yeşeren Otlar	bazan	bazı
Paris	Yeşeren Otlar	boğuk	kalın
Cehennemde	Yeşeren Otlar	gerisin geri	yeniden
Yağmur altında	Yeşeren Otlar	candı	canlıydı
Ölümlü İnsanlar İçin	Yeşeren Otlar	soğulcanlar	solucanlar
XI	Atatürk Kurtuluş Savaşında	İbrahimler	İsmailerler
Türk Mavisi	Türk Mavisi	Türk eline	Türkiye'ye
Güzelleme	Türk Mavisi	Cahit	Külebi
Karanlıkta	Türk Mavisi	beklemek	düş görmek

Şairin kelime bazında yaptığı değişiklikler, ses ve müzikal kaygıdan ziyade tematik görünmektedir. “Harb İçinde” (2006: 60) şiirinde “İşçiler bir deri bir kemik” dizesini “Kadınlar bir deri bir kemik” olarak değiştiren şairin bir üst dizedeki “Erkekler askere gitti”den sonra kadınlardan bahsetme gereği duymuş olabilir. Yahut işçiler de erkek olduğu için askere gideceklerinden, mantıksal bir sıkıntı hissetmiş olabilir. İnce seslerden oluşan bir dizeye, kalın seslerden oluşan bir kelimeyi soktuğuna göre, bu değişikliği müzikal bir kaygıdan yapmamış olsa gerektir.

“Dünyamız” (2006: 61) şiirinde ise “nefret ettim” kelimesini “iğrendim” kelimesiyle değiştirerek daha sert, daha iddialı bir başlangıç tercih etmiş, şiirin duygusunu arttırmıştır. “İşte Şu Gördüğüm Deniz” (2006: 70) şiirinde “İşte şu gördüğüm yosun/ Başka denizlerin de dalgası” dizesini “İşte şu gördüğüm dalga/ Başka denizlerin de dalgası” olarak değiştirerek, mantık hatasını düzeltmiştir. Yine “Bir Yılbaşı Gecesi”ndeki “Bilmez misin ağaçlar sallanmadıkça/Meyvalar dökülür yere”deki muhtemelen dizgi hatasından kaynaklanan mantık hatasını, “sallandıkça” kelimesini kullanarak düzeltir.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

“Dostlara Türkü”de (2006: 144) ise “Bir fakir Cahit Külebi’yi”, “Bir yalnız Cahit Külebi” olarak değiştirmiş; “tarlalar” yerine “kırlar”ı kullanmış ve “Dul bir kadın kadar sıcak!” dizesini de “Yitmiş o S kadar sıcak!” olarak değiştirmiştir. S, eşi Süheyla hanımıdır; 1993’teki vefatı üzerine “dul bir kadın”ın yerini ona bırakmış; böylece şiirin son dizesi erotik çağrışımdan kederli bir çağrışıma geçmiştir. “Fakir” ve “tarla” kelimelerinin daha çok köye dair imgesini değiştirmiş olması ise, şiirin genel atmosferinin şehirli yalnızlığı olması sebebine bağlayabiliriz.

“Paris” şiirinde ise “Paris deyince aklıma/ Boğuk sesli bir kadın gelir” dizelerindeki “boğuk” kelimesini, “kalın” kelimesiyle değiştirir. Kalın kelimesi, sıradan bir imgeye götürür bizi. “Şarkı söyler uykusuzluğa/ Göğsü bir iner bir yükselir” dizeleri okura kalın sesli değil, boğuk sesli bir kadını daha çok çağrıştırır. Külebi’nin bazı şiirlerinde buna benzer yaptığı değişiklikler, tıpkı öz Türkçeleştirme gayretindeki gibi şiire ve şiirsellğe zarar vermiştir.

Şair, sadece kelimeleri değiştirmez. Kimi zaman öz Türkçeleştirdiği kelimenin kafiye düzenini değiştirmesinden dolayı, kimi zaman bir kelime fazlalığı/eksikliği hissettiği için bazı dizeleri yeniden kurmuştur:

İlk baskıdaki hali	Son baskıdaki Hali	Şiirin İsmi	Yer Aldığı Kitap
“Aşıktın oğlum bir zamanlar”	“Sen de aşıktın bir zamanlar”	Evvel Zaman	Adamın Biri
“Ve karlar donmuştur otların ucunda”	“Karlar donmuştur otların ucunda”	Hasret / Özlem	Adamın Biri
“Kadınlar görürsün ki incir gibi”	“Kadınlar görürsün incir gibi”	Adamın Biri	Adamın Biri
“Ekmeğimizin, işimizin, derdimizin ortağı”	“İşimizin, derdimizin ortağı”	Dünyamız IV	Adamın Biri
“İnsanları yirminci asrın”	“Yirminci yüzyıl, insanların”	Yirminci Asrın/Yüzyılın İlk Yarısı	Adamın Biri
“Kazanlarda sıcak sıcak aşlar pişti mi?”	“Kazanlarda sıcak aşlar pişti mi?”	Uçak Yolculuğu	Adamın Biri
“Niçin özlerim uzakları?”	“Özlerim niçin uzakları?”	İlkbahar Geldi	Adamın Biri
“Başıma Gelenler” (Başlık)	“Sevda Peşinde” (Başlık)	Başıma Gelenler / Sevda Peşinde	Adamın Biri
“Yalnız ara sıra hatırladığım oluyor”	“Yalnız ara sıra aklıma geliyor”	İstanbul’daki	Rüzgar
“Kayık yapmışlar”	“Senden kayık yapmışlar”	Zerdaki Ağacı II	Rüzgar
“Uçsuz bucaksız memleketin üstünde”	“Uçsuz bucaksız yurdumun göklerinde”	Denizin Getirdikleri II	Rüzgar
“Sevda doluydu, yaşam doluydu kalbim”	“Sevda doluydu yaşam doluydu benim kalbim”	Faydasız Deniz	Yeşeren Otlar
“Karadeniz’in halini görmeliydi”	“Karadeniz’in halini bir görmeliydi”	VI	Atatürk Kurtuluş Savaşında

“Sakarya’da düşman koymuş meydanları kaçıyordu”	“Düşman koymuş meydanları kaçıyordu”	XI	Atatürk Kurtuluş Savaşında
“Biz” (Başlık)	“Biz ve Amerika” (Başlık)	Biz / Biz ve Amerika	Türk Mavisi

Cahit Külebi, kimi zaman şiirlerinin ilk baskıdaki haline eklemeler de yapmıştır. Örneğin “Hikaye” isimli meşhur şiirinin ilk baskısında bu dörtlük yer almaz:

*Benim doğduğum köylerde
İnsanlar gülmesini bilmezdi,
Ben bu yüzden böyle naçar kalmışım
Gül biraz! (2006: 53)*

Benzer durum, “Resim” şiiri için de geçerlidir. Son baskıda şiire şu dörtlük eklenir:

*Kiraz ağaçları ağzında meyve verir,
Karpuz kessem içini görürüm.
Hiçbir çiçeğe benzemeyen kokular duysam
Özleminden ölürüm. (2006: 87)*

“Çoban” şiirinde ise tam tersi bir durum söz konusudur. İlk baskıda dört dizeden oluşan şiirin, son baskıda son iki dizesi çıkarılmıştır:

*O kadar çaldı ki yürekten
Türküler aşındırdı kavalı.
Hava tükendi ses olmaktan,
Göllerde kamış kalmadı. (1954: 23)*

Şair, *Rüzgâr* isimli kitabının ilk baskısında, “Temmuz” şiirini iki bölüm olarak kurmuştur. Fakat son baskıda şiirin ikinci bölümünün “Haziran” ismiyle ayrı bir şiir olarak yer aldığını, üstelik ilk baskıdaki “sonbahar” kelimelerinin yerini “haziran” kelimesinin aldığını görürüz:

*Belki de sonbahar
Bulacak naaşımı,
Belki de sonbahar. (1949: 32)*

Belki de haziran

Bulacak naaşımı,

Belki de haziran. (2006: 114)

Külebi'nin yaptığı en radikal değişiklik de şüphesiz *Adamın Biri*'ndeki "Akşamlar Hey Akşamlar" şiiridir. İlk baskı ve son baskıdaki şiirler birbirinden oldukça farklıdır. Üstelik şiirin dergide yayınlandığı ilk halinin de farklı olduğu ve ilginç olarak dergideki ilk hali ile son baskıdaki halinin birbirine daha yakın olduğu görülür. Külebi'nin ilk baskıda yaptığı değişiklikten pişman olduğu aşikârdır.

Yorgunluk

Kim esir değildir

Kendi içerisinde?

Geceler, ey geceler!

O küçük şehirde

Doğmasaydım eğer,

Geceler, ey geceler!

Kim işini bırakır?

Ve kim böyle gezer?

Yorgunluk hey

Yorgunluk!

İnatçı yorgunluk!

Dalgın bir yüz kadar

Tozlu ayakkabılar.

Yorgunluk hey

*Yorgunluk! (Çetişli:
263-264)*

Akşamlar Hey

Akşamlar

*Akşamlar hey
akşamlar*

Kim gezmeyi sevmez

Bu dünya yüzünde?

*Akşamlar hey
akşamlar.*

*Yüzer gibi olur insan
bir nehirde*

Nerde o caddeler

Nerde fabrikalar

Nerde eşler dostlar

O büyük şehirde.

*Yolculuk hey
yolculuk.*

Hasretini çektiğim

Trenler gemiler

*Bulutlar gibi
fikrimden*

Şehirler geçer

*Yolculuk hey yolculuk
(1946: 34)*

**Akşamlar Hey
Akşamlar**

Kim esir değildir

Kendi içerisinde?

*Akşamlar hey
akşamlar!*

Doğmasaydım eğer

O küçük şehirde

Kim böyle boş gezer,

Yüzer gibi olur,

Bir koca nehirde?

*Yorgunluk hey
yorgunluk!*

İnatçı yorgunluk!

Dalgın bir yüz kadar

Tozlu ayakkabılar.

*Yorgunluk hey
yorgunluk! (2006: 55)*

Biçimsel Tutum

Cahit Külebi, şiirlerinin sadece kelimelerini ve dizelerini değiştirmekle kalmamış, biçimsel birtakım değişiklikler de yapmıştır. Bentlerdeki dize sayılarıyla oynamış, bazı dizeleri mükerrer kullanmış, mükerrer kullandığı bazı dizeleri de son baskıda teke indirmiştir.

Örneğin, “İstanbul” şiirinde son dize, ilk baskıda içinde bulunduğu bentten ayrılmıştır. Yani mısra düzeni ilk baskıda 6+6+5+1 iken, son baskıda 6+6+6 olarak değişmiştir:

Anladım bu şehir başkadır

Herkes beni aldattı gitti.

Anladım bu şehir başkadır

Herkes beni aldattı gitti.

Yine kamyonlar kavun taşır,

***Fakat içimde şarkı bitti.* (1946: 42)**

İlk baskıdaki mısra düzeni vurguyu son dizeye yüklediğinden, daha şiirsel olduğu söylenebilir. Son baskıda kendinden önceki bende eklenen dize, etkisini yitirmiş gibidir.

Bazı dizeler ilk baskıda mükerrer kullanılmış ama bu dize tekrarlarını son baskıda kaldırmıştır. “Hikaye” şiirindeki “Sen de anlat doğduğun yerleri” dizesini buna örnek olarak gösterebiliriz. Tekrarların kalkması, şiirin yükünü hafifletmiş; fazlalıklarından kurtarmış olumlu bir değişiklik olarak görülür.

Benzer değişiklikler “Yirminci Asrın İlk Yarısı”nda da vardır. İlk baskıda tek bent olan şiir son baskıda “Yirminci Yüzyılın İlk Yarısı” adını aldığı 4+9 düzeninde yazılmıştır. İzin şiiri 4 + 4 iken (ilk iki dize mükerrer) son baskıda tek bent halindedir. “Guillaume Apollinaire’e” şiirinin ilk baskısında da son dize tıpkı “İstanbul”daki gibi ayrıdır ve son baskıda kendinden önceki bende eklenmiştir. Yine “Atatürk Kurtuluş Savaşında IX.”da ilk baskı 2+2+5+2+5 iken son baskıda 2+2+3+2+2+3+2 şeklinde bir değişiklik yapıldığı görülür. Bu düzen değişiklikleri, şiirin atmosferini etkiler. Böldükçe şiire nefes aldırır Külebi.

Şair, aynı zamanda bazı şiirlerdeki dizeleri son baskıda bölmeyi tercih etmiştir:

Çok sallanma küçük hanım, gönlüm gitmez peşinden (1946: 44)

Çok sallanma küçük hanım,

Gönlüm gitmez peşinden (2006: 54)

Şairin bir de parantez işareti ile ilgili bir hassasiyeti olduğu göze çarpar. “Güz Yorumu” şiirine parantez eklerken, “Mutluluk” şiirinde tek taraflı olarak kullandığı köşeli parantezleri kaldırır:

Cahil kızlar (küçük kediler) (2006: 205)

*

Şimdi Ankara'da sabun kokuyorsa, kömür kokuyorsa,

[asfalt kokuyorsa, (1973: 13)]

İlk örnekte cahil kızlarla birlikte küçük kedileri sayan şair, cahil kızlarla küçük kedileri bir tuttuğunu aşık etmek için parantez kullanmış olabilir. İkinci örnekteki parantezler, bizce de işlevsizdir.

Şair, biçimsel değişiklikleri sadece mısra düzeninde değil aynı zamanda kelimelerin yazılışında da yapar. Dil kurumundaki görevi ve dil konusundaki hassasiyetleri, çalışmanın ideolojik tutum bölümünde yer almıştı. Bu yazılış değişiklikleri de aynı hassasiyetten kaynaklanmaktadır. Şair, kelimeleri dil kurumunun belirlediği kurallara göre düzeltmiştir:

Koklıyacak – koklayacak

Vermiyen – vermeyen

Şöför – şoför

Söğür – söver

Yalınayak – yalnayak

Meyva – meyve

Sinamalar – sinemalar

Harb – harp

Mapus- mahpus

Döğüşmeye – dövüşmeye

Noldu – N'oldu

Südü – sütü

Şi'ri – şiiri

Kalblerin – kalplerin

Diyip – deyip

Soğulcan – solucan

Bazan – bazı

Öpmeğe – öpmeye

Tokad'a doğru – Tokat'a doğru

Yaz gelip te – yaz gelip de

Kabzesine – kabzasına

Öğün – övün

Sadasız – sedasız

Bu değişikliklerin çoğu, halk ağzı ile ilgili değişikliklerdir ve bizce resmi Türkçeye uyarlanması şiirin atmosferine zarar vermiştir.

İdeolojik Tutum

Cahit Külebi, *Türk Dili* dergisinin ilk sayısından itibaren yazı kurulunda yer almış, daha sonra da Türk Dil Kurumu'nun çeşitli organlarında çalışmış ve yayın kolu başkanlığı, genel yazmanlık gibi görevlerde bulunmuştur (Onaran 10). Mustafa Şerif Onaran, onun genel yazman olduğu dönemde dil kurumunu yaşatma savaşımı içinde nasıl çalıştığına tanık olduğunu söyler (10). “Kendini ‘Türkçenin l boratuvarında çalışan bir şair’ ve ‘ z Türkçenin, güzel Türkçenin kölesi’ olarak gören Cahit Külebi” ( eti li 91), 1981 anayasasıyla Türk Dil Kurumu'nun devlet kurumuna çevrilmesine tepki göstermiş ve Onaran'ın dediğine göre bu sebeple siyasete atılmıştır: “Cahit Külebi asıl savaşının devrimci bir partiye girerek yapılacağına inandi ı için, 80’li yıllarda Erdal İ  n ’n n çağrısına uyarak siyasete atıldı. ‘Türk Dil Kurumu’na yapılanların hesabı görülmeden ölürsem, g z m açık gideceğim, inanın’ diyordu” (Onaran 11).

 z Türkçeleştirme konusunda hayatının sonuna kadar hassas davranan Külebi, yazd ı şiirlerde buna dikkat etmekle birlikte; eski şiirlerini de gözden geçirerek, Arapça ve Farsçadan dilimize geçen kelimeleri  z Türkçeleriyle değiştirmiştir. “Cahit Külebi, Türkçenin ‘arınıp özleşmesi’nden yanadır. Bunun gerekçesi, diğer dillerden gelen kelimelerin Türkçenin kendine has yapısı ve musikisinin bozulmasına sebep olmasıdır. ‘ ster doğu ister batı dillerinden olsun dilimizin sesine, musikisine uymayan sözcüklerin Türkçemize dolması, dilimizin ses özelliğini bozmaktadır. Bize özgü olmayan başka bir musiki oluşturmaktadır. Bu durum karşısında, dilimizin kendine özgü musikisini yaşamaktan ve yozlaştırıcı yabancı sözcükleri atmaktan daha doğal ne olabilir?  ster sanatçı olalım, ister olmayalım, dilimizin güzel sesini duymak bir büyük ulusun çocukları olarak bizim doğal hakkımız değil mi?’” ( eti li 110).

Cahit Külebi, bir röportajında “ lk m z, dilimizdeki yabancı sözcükleri atarak Türkçemizi kendine vergi özelliğe kavuşturmak, anlatımı en g   düşünce ve kavramları, en yeni nesneleri  z Türkçe sözcük ve deyimlerle karşılamaktır” ( eti li 111) der. Onun  iirlerinin ilk ve son baskılarını karşılaştırdığımızda da bu söylediklerini uygulamaya geçirdiğini görürüz. Aşağıdaki tablolar, onun sonradan  z Türkçeleriyle değiştirdiği kelimeleri göstermektedir:

<i>Adamın Biri</i> , �niversite Matbaası Komandit �ti., İ�stanbul, 1946.	<i>Bütün �iirleri</i> , Bilgi Y., İ�stanbul, 2006.
mektep, s. 30	okul, s. 49
hasret, s. 46	�zlem, s. 51
Şimal, s.	kuzey, s. 53
ne�e, s. 43, 20	sevinç, s. 56, 71
bahsetmek, s. 44	s�z etmek, s. 57
muha�ir, s. 25	g��men, s. 61
talebelik, s. 25	��rencilik, s. 61
sene, s. 25	yıl, s. 61
halbuki, s. 26, s. 41	oysa ki, s. 62, 63, 83
arzu, s. 26, 38	istek, s. 62, 81
pe�inde/pe�lerinden, s. 26, 14	ardında/ artlarından, s. 62, 75

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

reçber, s. 26	çiftçi, s. 63
asrın, s. 9	yüzyılın, s. 64
hürriyet, s. 13, 11, 14	özgürlük, s. 65,67, 75
harb, s. 11	savaş, s. 67
ümit, s. 20, 38	umut, s. 71, 81
sema, s. 32	gökler, s. 74
şehir, s. 14, 37	kent, s. 75, 80
memleket, s.5	yurt, s. 76
havasında, s. 5	göklerinde, s. 76
veya, s. 37	ya da, s. 80
esir, s. 39	tutsak, s. 82

<i>Rüzgâr</i>, Varlık Y., İstanbul, 1954.	<i>Bütün Şiirleri</i>, Bilgi Y., İstanbul, 2006.
şehir, s.6, 36, 44	kent, s. 96, 119, 128
peşimden, peşi sıra s. 26, 56, 63	ardımdan, ardı sıra s. 111, 140, 147
şikayet, s. 34	yakınma, s. 117
memlekette/memleketim, s. 35, 63, 68	öz yurdunda/ yurdun, s. 118, 147, 151
asır, s. 41	yüzyıl, s. 125
yahut da, s. 42	ya da, s. 126
vücudun, s. 43	gövden, s. 127
etvarı, s. 49	duruşu, s. 133
gazellerin, s. 49	yaprakların, s. 133
hasret, s. 60	özlem, s. 144
nehir, s. 63	ırmak, s. 147
sene, s. 66	yıl, s. 149
hürriyet, s. 66	özgürlük, s. 149
hudut, s. 70	sınır, s. 153
ilk defa, s. 70	ilk önce, s. 154

<i>Yeşeren Otlar</i>, Varlık Y., İstanbul, 1954.	<i>Bütün Şiirleri</i>, Bilgi Y., İstanbul, 2006.
ahbap, s. 8	yoldaş, s. 166
hayat, s. 26	yaşam, s. 180
hasret, s. 28	özlem, s. 181
mesut, s. 34	mutlu, s. 184
imdat, s. 36	yardım, s. 186
çaresiz, s. 38	onulmaz, s. 188
şehir, s. 47, 75	kent, s. 193, 209

seyrettirdi, s. 51	gösterdi, s. 196
hatıralar, s. 68	anılar, s. 206
hazin, s. 69	acıklı, s. 206

<i>Atatürk Kurtuluş Savaşında, Yenilik Y., İstanbul, 1952</i>	<i>Bütün Şiirleri, Bilgi Y., İstanbul, 2006.</i>
hürriyet, s. 59	özgürlük, s. 226

Cahit Külebi, ideolojik sebeplerle değiştirdiği bu kelimelerle çoğu zaman şiirin ahengini ve lirizmini bozmuştur. Örneğin “muhacir” kelimesi ile “göçmen” kelimesinin imgeleri farklıdır:

*“Ben **muhacir** arabaları üstünde doğmuşum*

Kış kıyamet gününde.” (1946:25)

*“Ben **göçmen** arabaları üstünde doğmuşum*

Kış kıyamet gününde.” (2006: 71)

“Muhacir” kelimesi müzikalitesi daha yüksek bir kelime olmakla beraber, mazisi olan bir kelimedir. Şairin doğduğu yıllarda “göçmen” kelimesinin var olmadığı gerçeğini düşündüğümüzde, şiirin duygusal atmosferinin bozulduğunu görürüz. Yine “kent” kelimesi, “şehir” kelimesinin yanında sert kalır. “k” ve “t” sert ünsüzleri, kelimeyi kabalaştırır, şiirsellikten uzaklaştırır:

“Eğer kuvvetim yetse benim

***Şehrin** bütün çocuklarını alırım evlerinden. (1946: 14)*

“Eğer kuvvetim yetse benim

***Kentin** bütün çocuklarını alırım evlerinden. (2006: 75)*

“İstek” kelimesi, “arzu” kelimesinin çağrışımlarından uzaktır; “umut” kelimesi kalın seslerden oluştuğu için “ümit” kadar merhamet hissi uyandırmaz okurda. Hüznü çağrıştıran sesiyle “hazin” kelimesinin, acıyı çağrıştıran “acıklı” kelimesiyle yer değiştirmesi, şiirin sadece müzikalitesini değil, anlamını da değiştirmiş gibidir:

“Bütün trenleri kaçırdın.

***Hazin** bir roman gibisin şimdi.” (1954: 68)*

“Bütün trenleri kaçırdın.

***Acıklı** bir roman gibisin şimdi.” (2006: 206)*

Cahit Külebi, ideolojisini şiirine yansıtmakla şiirini yaralamıştır. Bir mazisi ve dolayısıyla zengin bir çağrışım kapasitesi olan kelimeler yerine şiirde iğreti duran, kaba, müzikaliteden yoksun kelimeleri yerleştirdiğinde, şiir zayıflamıştır.

Sonuç

Cahit Külebi, dil kurumunda çalışmaya başladığı 1950’li yıllardan itibaren öz Türkçe konusunda ideolojik bir tutum sergilemeye başlar. Bu yüzden bu tarihten önceki iki şiir kitabında¹ diğerlerine nazaran çok daha fazla değişiklik göze çarpar. Şairin şiirleriyle geriye dönük olarak sürekli uğraştığını, dergilerdeki ve farklı baskılardaki değişikliklerden anlayabiliyoruz. Külebi’nin en çok değişikliği ideolojik kaygılarla yaptığı bir gerçektir. Diğer değişiklikler ise poetik kaygı taşır. Fakat her ikisinde de çoğu zaman şiirlerin ilk hali daha başarılıdır. Külebi, mazisi olan, çağrışım dünyası geniş, müzikalitesi yüksek kelimelerin yerine hayal ettirmeyen, soğuk ve kaba sesli kelimeleri geçirmiş; bu da onun şiirine zarar vermiştir. Biçimsel değişiklikler ise daha çok vurgunun yönünü değiştiren değişikliklerdir ve zaman zaman olumlu, zaman zaman olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bilhassa halk ağzıyla yazılan kelimeleri İstanbul Türkçesinin imlasına uydurmasıyla, şiirinin atmosferini dağıtmıştır.

Kaynaklar

Çetişli, İsmail. *Cahit Külebi ve Şiiri*. Ankara: Akçağ, 2012.

Külebi, Cahit. *Adamın Biri*. İstanbul: Üniversite Matbaası, 1946.

---. *Rüzgâr*. İstanbul: Varlık, 1949.

---. *Yeşeren Otlar*. İstanbul: Varlık, 1954.

---. *Türk Mavisi*. Ankara: Bilgi, 1973.

---. *Bütün Şiirleri*. Ankara: Bilgi, 2006.

Onaran, Mustafa Şerif. *A’dan Z’ye Cahit Külebi*. İstanbul: YKY, 2004.

Yücel, Tahsin. *Eleştiri Kuramları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2012.

¹ *Adamın Biri* (1946) ve *Rüzgâr* (1949)

ESKİ TÜRKÇE RUNİK YAZILI METİNLERDE SEBEP BİLDİREN BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLE YAPILARININ ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARI

Arş. Gör. Aybüke Betül DOĞAN
Düzce Üniversitesi / Türkiye
anka_8994@hotmail.com

Giriş

Belirteç işlevli bağımlı cümleler, üst / temel cümle fiiliyle anlamsal ilişkilere işaret eden fiillerin belirteç biçimidirler (Johanson, 1998: 47). Bu yapıların asıl işlevi belirteç işlevli altasırallı cümleyi işaretlemektir. Fiilden türeyen *converb*¹ yapılar, cümlede belirteç işlevli ve ulaç görüntülü yapılardır. Haspelmath, *belirtecin türetilmiş fiil formu* olarak açıkladığı bu tür fiil formlarının dört bileşene sahip olduğuna vurgu yapar (1995: 3-8):

- Verb form “fiil formu”
- Nonfinite “bitimsiz fiil formu”
- Adverbial “zarf-fiil formu”
- Subordination “altasıralama formu”

Johanson, Türkçenin söz dizimsel yapısının, öncül bitimsiz şekilleri tercih ettiğine, içe yerleşik cümleler olarak ifade ettiği bağımlı cümlelerin isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil gibi yüklemleştiriciler aracılığıyla bitimsiz şekil kazandığına dikkat çeker (2011: 107). Bunlar arasından ulaç ekli (zarf-fiil) ve ortaç ek temelli (sıfat-fiil) *yüklemleştiriciler* çalışmamızla doğrudan bağlantılıdır. Ancak bu tür yapılar belirteç işlevli bağımlı cümlelerin tamamını yansıtmamakta, bağımlı cümle grupları farklı yollarla da üst / temel cümleye bağlanabilmektedir.

Belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları yani fiilimsi önermeleri en asgari düzeyde fiil formundan oluşan fakat tam teşekküllü bir yargıya da genişleyebilen bir özellik gösterebilmektedir (Johanson, 1995: 313). Bu sayede, bağımlı cümlelerin üst / temel cümleye bağlanmasında *bitimli cümlelerin altasıralanması* da etkili olmaktadır.

Ele alınan bu çalışmada ise runik yazılı Eski Türkçe metinler temel alınarak sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst cümleye bağlanma yolları üzerinde durulacaktır. Uyumlu ve birbirinin devamı niteliğinde olan, sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları aksine, Eski Türkçede bunlardan farklı yöntemlerle kurulu yapılarla da karşılaşmıştır. Runik yazılı Eski Türkçe metinlerden alınan örnekler ışığında; sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının üst / temel cümleye bağlanma yolları dört başlıkta sıralanmaktadır:

1. Ulaç Ekleme Yoluyla Sağlanan Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Türkçede belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst cümleye bağlanma yollarının başında ulaç ekleme gelmektedir. Bu konuda yapılan son çalışmalardan (Gürkan, 2016) *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler* adlı eserde, ulaç ekleme yöntemine sıklıkla başvurulduğu dile

¹ M. Haspelmath ve L. Johanson’un belirteç işlevli bağımlı cümle yapısını adlandırdıkları terim *converb*’tir (Haspelmath 1995, Johanson 1995, 1998, 2011).

getirilmiş; Türkiye Türkçesi kapsamlı derlem alanından konu hakkında çokça örnekler yer verilmiştir. Runik harfli Eski Türkçe metinler için de, bu durum geçerlidir. Yani belirteç işlevli bağımlı cümlelerin, üst cümleye bağlanırken ulaç ekinden sıklıkla yararlanıldığı gözükmektedir². Ancak inceleme alanı biraz daha daraltılıp bunlardan sadece sebep bildirenleri seçildiği zaman sayı çok azalmaktadır. (1) örneğinde belirteç işlevli bağımlı cümle yapısının, aynı zamanda temel cümlelerin sebebini bildirdiği görülmektedir. Bağımlı cümle, hem olumsuz işaretleyicisiyle birlikte -yIn ulaç ekini almış hem de ana cümlelerin sebebini teşkil etmiştir. Talât Tekin ve Erhan Aydın (1) numaralı örnekte belirteç işlevli bağımlı cümleyi sebep bildirir şekilde yorumlarken, Árpád Berta ve Muharrem Ergin -arak anlamını katarak durum bildirir yönde tercüme etmiştir:

(1) *türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrılı* (Tal/Ton. T B 2).

“Türk halkı hanını bulamayınca Çin’den ayrıldı” (Tal/Ton. T B 2).

“Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı” (Er/Or. T B 2).

“Türk halkı hanını bulamayarak Tabgaç’tan ayrıldı”(Ar. T B 2).

“Türk halkı hanını bulamayıp Çin’den ayrıldı” (Muh. T B 2).

Yorumlar arasında farklılık söz konusu olduğu için, (1) numaralı örneği öncesi ve sonrasıyla değerlendirmek; anlam bütünlüğüne dikkat ederek tekrardan incelemek gerekmektedir:

bilge tonyukuk ben özüm tavgaç eliğe kıluntum türk bodun tavgaçka körür erti türk bodun kanın bulmayın tavgaçda adrılı kanlantı kanın kodup tavgaçka yana içikdi teñri ança temiş erinç kan bértim kanıñın kodup içikdiñ içikdök üçün teñri öl temiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yerinte bod kalmadı “Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ülkesinde doğdum. (O sıralar) Türk halkı Çin’e tâbi idi. Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin’e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim, hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök “öl” demiş elbette. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk sir halkının topraklarında boy kalmadı” (Er/Or. T B1-B2-B3-B4).

Metin bir bütün olarak dikkate alındığında, cümlede sebep-sonuç ilişkisi baskın görünmektedir. Türk halkının hânını bulamaması sonucunda Çin’den ayrılması; sebep-sonuç ilişkisi doğurmaktadır. Bu nedenle Talât Tekin ve Erhan Aydın’ın cümleyi yorumlayışı esas alınmış ve -yIn eki sebep bildirir pozisyonunda cümle içerisinde görev kazanmıştır.

(2) *yaguk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte beñgü taş tokıtdım* (Tal/Or. KT G13).

“(burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkettirdim.” (Tal/Or. KT G13).

“bu yer çöl (?) olduğu için, ... (?) çorak (?) yerde olduğu için, bu taşı çorak(?) bir yerde yonturdum yazıtlarla donattım” (Thom./VK, KT G13).

“eğer [el] yakınsa veya herhangi bir yerde ise, [onun için] erişilebilir yere bengi taş diktirdim ve ona yazdırdım.” (Ar. KT G13).

² Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bölümünde henüz tamamlanmamış olan “Eski Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler” adlı doktora tez çalışmamda ulaç ekleme yoluyla çok sayıda üst / temel cümleye bağlanmış belirteç işlevli bağımlı cümleler tespit edilmiştir.

“il **ise**, şöyle daha erişilebilir yerde **ise**, işte öyle erişilir yerde ebedî taş yontturdum, yazdırdım.” (Muh. KT G13).

“<...> **ise** <...> ulaşılabilir yerde **ise**, böylesi ulaşılabilir yerde ebedî taş kazıttım, yazdırdım (Er/Or. KT G13).

(2) numaralı örnekte üst cümleye bağlanmayı sağlayan biçimbilgisel format -sAr ekidir. Bu ek, Eski Türkçe metinlerde koşul, ana cümlelerin zamanı ve işleniş şekline işaret eden bir yapı sergilemekle beraber ele alınan bu örnekte farklı anlamlarıyla dikkat çekmektedir. Cümlelerin yorumunda bağımlı cümle oluşturan -sAr ulaç eki Thomsen ve Talât Tekin okuyuşuyla -*dığından*, -*dığinden*; -*dığı için*, -*dığı için* anlamını karşılarken temel cümlelerin sebebini gösterir niteliktedir. Árpád Berta, Muharrem Ergin ve Erhan Aydın ise -sAr ekinin şartlı kullanımıyla çeviride bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu ekin sağladığı anlam boyutu da değişkenlik göstererek tartışmaya açık bir durum yansıtmaktadır. Ancak Thomsen ve Talât Tekin’in sebep-sonuç üzerinden cümleyi yorumlamaları esas alınarak, -sAr ulaç ekli örneğin bu başlık altında değerlendirilmesi uygun bulunmuştur. Nitekim metin bağlamından bağımlı cümleyi sebep ilişkisi yönünden üst / temel cümlelerin tamamlayıcısı olarak okumak, cümlelerin yorumunu kolaylaştırmaktadır.

Durum ve bağlama bildiren bir ulaç eki olan -p zarf-fiil ekinin, üst cümleye belirteç işleviyle bağlanıp sebep bildirdiği örneklerle de karşılaşılmaktadır. (3) ve (4) numaralı cümleler bu durumu örneklendirmektedir. Farklı okumaların hepsinde -p ulaç ekiyle karşılaşılır ancak bu cümlelerin kendi içerisindeki anlamsal karşılıklarına bakıldığında sebep-sonuç gösterir şekilde yorumlamaya müsaittir. (3) numaralı örnek cümlede, bir şeye üzülmeye sebebiyle sefere çıkılmasından bahsedilmekte; (4) numaralı örnekte ise kağanın sıkılması (durumdan hoşnutsuzluğu) sebebiyle sefer yapılması dile getirilmiştir (Tal/Or. BK D38- Tal/Ton. T K2). (3) numaralı örnekte Tal., Er., Muh., Thom. gibi araştırmacıların anlamlandırmaları doğrultusunda -p ulaç ekinin anlam alanı, belirteç işlevli bağımlı cümlede sebep bildirmektedir. Buna benzer bir başka örnekte de (4), -p ulaç eki, sebep-sonuç ilişkisi kurmuştur. Cümlelere okuyucunun verdiği anlam doğrultusunda, -p ulaç ekleri işlev itibarıyla hem üst cümlelerin belirteç işlevini sağlayan bağımlı cümle kurmuşlar hem de sebep yönünden açıklayıcısı olmuşlardır:

(3) *otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tavgaçka kirti ökünip süledim* (Tal/Or. BK D38).

“Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin’e gittiler. (Buna) üzülp sefer ettim” (Tal/Or. BK D38).

“Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin’e sığındı. Hayıflanıp sefer ettim.” (Er/Or. BK D38)

“Otuz dört yaşımda Oğuz kaçıp Çin’e girdi. Eseflenip ordu sevk ettim.” (Muh. BK D38).

“Otuz dört yaşımda, Oğuzlar kaçıp Çin’e girdiler. Kızılp yürüyüşe geçtim.” (Thom./VK BK D38). “Otuz dört yaşımda Oguz [halkı] kaçıp Tabgaç’a (devlet sınırlarına) girdi. [Askeri] toplayıp ordu gönderdim.” (Ar. BK D38).

(4) *buñadıp kagan yelü kör temiş* (Tal/Ton. T K2).

“sıkılıp kağan “Sürün atları!” demiş (Tal/Ton. T K2).

“kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş (Er/Or. T1 K2).

“kağan kaygılanıp “[ileriye doğru orduyla] atları sürün” demiş” (Ar. K (26)).

“bunalıp kağan dört yana koşturuver demiş” (Muh. T K2).

Köktürk ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler adlı çalışmasında Ümit Hunutlu, “Sebeup zarf-fiil ekleri ve zarf-fiil yan cümleleri” alt başlığında bu konuyu değerlendirmiştir (2015: 59-65). (y)In, -p, -sAr, -TUK üç+ü-n, -ø üçün şeklinde bir sınıflandırmaya gitmiş; bitimli altasıralanmış sebep bildiren bağımlı cümle örneklerine değinmemiştir³. Erdal ve Gabain’in Eski Türkçe gramer çalışmalarında -yIn, -sAr, -p ulaç eklerinin sebep bildirdiğine dair bir bilgiyle karşılaşılınmamışken (Erdal, 2004; Gabain, 2007), metin bağlamından (1-4) örneklerinde yer alan bu ekleri, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde üst / temel cümleye bağlanma yollarından biri olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

2. Ortaç Temelli Yapılar Yoluyla Sağlanan Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Runik harfli Eski Türkçe metinlerde, belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının bu yolla da üst / temel cümleye bağlandığını gösteren pek çok örnek mevcuttur. Sebep bildiren ortaç temelli yapılar, örneklerden hareketle üç alt başlıkta ele alınmıştır. Morfolojik ve morfosentaktik durum arz eden bu yapıların, incelenen metinlerde farklı kullanımları dikkat çekmiştir.

Belirteç işlevli bağımlı cümle gruplarının üst cümleye bağlanmasında ortaç / ad-eylem temelli yapılar önemli bir faktörken, taranan örneklerde sebep bildiren yapıların ad-eylem tabanındaki fiillere eklenmediği gözlenmiş, dolayısıyla başlıkta yer almamıştır.

2.1. Fiil + Ortaç + Durum Eki

Bu gruba, fiil köke ortaç ekin yanı sıra durum ekinin de ilave olduğu yapılar girmektedir. Yüzey yapıda ilgecin bulunmadığı bu tür sebep bildiren cümle örneklerinin işlek olmadığına, Eski Türkçe metinler aracılığıyla tanık olunmaktadır:

(5) yæg *erdöküm ol erinç kara seşirig yırıldım* “iyi (kişi) olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım (Er. Haya Baji / 5)

(5) numaralı örnekte, bağımlı cümle yapısında dilsel düzeyde ilgeç bulunmamakla beraber cümlelerin derin düzeyinde ilgeçli bir kullanım söz konusudur. Nitekim Yenisey Yazıtlarından biri olan Haya-Baji yazıtından alınan bu örneğin günümüze aktarımı; *erdöküm* “olduğum için” şeklinde yapılmıştır. Dolayısıyla runik metinlerde, sebep bildiren bağımlı cümle yapılarının üst / temel cümleye bağlanmasında böyle bir yöntemle başvurulduğu dikkat çekmektedir.

Runik harfli Eski Türkçe metinlerde, ortaç temelli yapılarda, ad durum eklerinin ilave olduğu belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında, sebep bildirmekten çok *-dığında*, *-dığımızda*, *-ıştığımızda* şekillerine karşılık gelen zaman işlevi öne çıkmaktadır. (5) örneğinde iyelik eki, ortaça eklenip sebep-sonuç ilişkisi sağlanmış iken; (6) ve (7) numaralı örneklerde bağımlı cümle zaman yönünden açıklayıcı olmaktadır:

(6) *men özüm kagan olurtukuma yir sayu barmış bodun ölü yitü tadagin yalaşın yana kelti* “ben kendim hükümdar olduğumda, her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi” (Tal/Or. KT D27-KT D28).

³ 4. başlık altında sebep bildiren bitimli altasıralanmış belirteç işlevli bağımlı cümleler yer almaktadır.

(7) *orkon yerini <al>dokda azıglıg toñuz teg* “Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz)” (Er. Uybat VI / 3).

Örnekler ışığında fiil + ortaç + durum eki (ilgeç) temeline dayanan, sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümleler; fiil + ortaç + iyelik eki (üçün) yapısını tercih etmiştir.

2.2. Fiil + Ortaç + İlgeç

Bu tür yapılarda, ortaç ekle ilgeç bir öbek oluşturup temel / üst cümlelerin bağımlı cümlesi işlevini kazanmaktadır. Sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlelerin temel / üst cümleye bağlanma yollarından biri olan bu öbek grubunda durum eki veya başka bir ekle karşılaşılmasıdır. İlgeç ögesi olarak sadece *üçün* ile karşılaşmıştır (8):

(8) *üze kök teñri yarlıkadok üçün asra yağız yer igitdök üçün elimin törümün etintim* (Er/Uy. Tariat / B3).

“yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim (Er/Uy. Tariat / B3).

“yukarıda mavi gök (Tengri) izin verdiği için, aşağıda yağız yer beslediği için, elimi, töremi düzenledim.” (Ar. Taryat / B3)

Talât Tekin, yan cümle bağlacı olarak belirttiği *üçün* ilgecinin, bir veya birden fazla yan cümleyi birbirine bağladığını; yüklemi “bar” şeklindeki isim cümlesine ya da {-Dok} ekli eylem sıfatı üzerine geldiğini ifade eder (2003: 215). Ancak *üçün* ilgeci sadece “bar” isim unsuruna eklenmeyip farklı isim ve isim unsurlarıyla da morfosentaktik yapı oluşturmaktadır (3.başlık).

2.3. Fiil + Ortaç + Durum Eki + İlgeç

Bu tür bağımlı cümle yapıları, fiil ile ortaç ekin üzerine, iyelik ve belirtme durum eklerinin gelmesi sonucu ortaya çıkar. İlgeç ögesi olarak sadece *üçün* tanınır.

Marcel Erdal, syntax “sentaks” bölümü içerisinde *clauses as adjunction* “bağımlı cümleler” alt başlığında *causal clauses* maddesinde “sebep bildiren bağımlı cümleleri” değerlendirmiş, sadece Köktürkçe değil Eski Uygurca dönemin sebep cümlelerini de açıklamıştır. Köktürkçe döneme dair -Dok + possessive suffix in the accusative + *üçün* yapısını gösterir (2004: 484). Eski Uygur döneminde sebep cümlesi belirten daha fazla yapı olduğunu tanırlar. Runik yazılı metinlerden tespit edilen fiil + ortaç + durum eki + ilgeç kuruluşundaki birkaç örnek şu şekildedir:

(9) *ol bilmedükügin üçün yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı* (Tal/Or. BK D20).

“o cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden, Amcam Hakan vefat etti” (Tal/Or. BK D20).

“bilgisizliğin yüzünden [kötülüğün (hatan) nedeniyle amcam kağan öldü” (Ar. KT D24).

“bilmediğin için (cahilliğinden dolayı), kötü olduğun için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti” (Er/Or. BK D20).

bilmä-dök+üg+ün üçün ‘because of your ignorance’ cehaletiniz yüzünden (Erdal, 2004: 161).

(10) *bilmedükün üçün biziñe yañıltukın yazıntukın üçün kaganı ölti* (Tal/Or. BK D16).

“bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü” (Tal/Or. BK D16).

“[Türgeş] bilgisizliği nedeniyle ve bize karşı hata [yaptığı için] kağanı öldü” (Ar. KT D18-19).

“anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü” (Er/Or. BK D20).

(9) numaralı örnekte 2. tekil iyelik şahıs eki +g üzerine +(I)n belirtme eki dâhil olur ve *üçün* ilgeciyle birlikte sebep bildiren bağımlı cümle ortaya çıkar. (10) numaralı örnekte ise fiil kök ve gövdesindeki ortaç ek, 3. tekil iyelik şahıs eki +I ve belirtme eki +n aldıktan sonra, *üçün* ilgeciyle kelime grubu oluşturarak temel / üst cümlelerin sebebini gösteren belirteç işlevli bağımlı cümle ortaya çıkarır. Buna göre fiil + ortaç + durum eki + ilgeç yapısındaki sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlelerde, çekime girerken ad durum eklerinden iyelik eki ve belirtme ekini tercih ettiği görülür.

3. Edat Grubu Yoluyla Sağlanan Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Bağımlı cümleler üzerine yapılan çalışmalar arasında, Türkiye Türkçesinde üst / temel cümleye bu yöntemle bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümlelere dair bir bilgiyle veya örnekle karşılaşılmalıdır (Gürkan, 2016). Bu yönüyle belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı oluşturan *isim + ilgeç* yapısı karakteristik bir özellik taşımaktadır.

3.1. İsim + İlgeç (üçün)

Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin fiili olarak algılanan kısımda, sadece *isim ve ilgeç* mevcuttur. Bu yapılar, kendi içerisinde yorumlanırken ortaçla birlikte durum ekini de içinde barındırmaktadır. İlgecin *üçün* olması, aynı zamanda bu tarz yapıların temel cümlelerin sebebini de oluşturmasını sağlamıştır. Belirteç işlevli bağımlı cümle oluşturan bu yapılarda, isim unsurunun farklı kullanımlarına tanık olunur. (11-13) örneklerinde isim unsuru herhangi bir ek (durum eki, ilgi eki, iyelik eki) almayarak *isim + ilgeç* kuruluşunda bağımlı cümle yapısı sağlanmıştır:

(11) *tenri yarlıkadukin üçün özüm özüm kuutum bar üçün kağan olurtum* “Tanrı lütufkâr olduğu için, benim de talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum (Tal/Or. KT G9).

“Tengrinin lütfuyla [ve] kutum (alinyazım) nedeniyle, kağan olarak hüküm sürdüm.” (Ar. KT G9).

(12) *bodun ara bulgak üçün elig uyagma adrıtım* “halk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım” (Er. Çaa-höl III / 1).

(13) *er atım yok üçün yêti aşnuku eşim taşuru tikti* “erkeklik adım olmadığı için yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp diktiler” (Er. Hemçik Çırgakı / 2).

Eski Türkçe runik yazılı metinlerden alınan 11-12-13 numaralı bu örnekler aracılığıyla sadece *bar* ismine değil bunun dışında *yok* ve *bulgak* gibi isimlerle öbek oluşturan *üçün* ilgeci gözlenmiştir. Bu örneklerin ortak özelliği derin anlamda temel / üst cümlelerin sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlesi olmalarıdır.

3.2. İsim + Durum Eki + İlgeç (üçün)

Bir başka kullanım ise *isim + iyelik eki + ilgeç* yapısıdır. Nitekim (14) numaralı örnekte, isim 1. tekil iyelik şahıs ekiyle çekime girmiştir:

(14) *er erdemim için sü eğire <...> çor adrılıtm* “erkeklik kahramanlığım [olduğu] için orduyu bozguna uğratarak? <...> Çor’dan ayrıldım” (Er. Kızıl Çıraa I / 3).

Bunun yanı sıra *isim + iyelik eki* kuruluşunun *belirtme hâli eki*yle birlikte yer aldığı yapılarla da karşılaşılmalıdır. Bu tür yapılarda dikkat çeken nokta, belirtme hâli ekinin anlamda bulunmamasıdır. Dilsel düzeyde belirtme eki yer almışken, anlamsal karşılığında belirtme eki yerine belirteç işlevli bağımlı cümlelerin sağlandığı görülür. (15-17) numaralı örneklerde bu durum gözlenmektedir:

(15) *ilteriş kagan bilgäsin için alpin için tabgaçka yeti yigirmi süñüşdi* “İlteriş Kağan bilge olduğu için, cesur olduğu için, Çinlilerle on yedi (kez) savaştı” (Tal/Ton. T B 13 - T B 14).

(16) *tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armağcısın için inili eçili kıkşırtükün için begli bodunlig yonışurtukın için türük bodun illedük ilin içgını idmiş* “Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş” (Tal/Or. KT D6).

(17) *tay bilge totok yavlakın için bir eki atlık yavlakın için kara bodunum öltün yitdiñ yana içik ölmeçi yitmeçi sen tédim* “Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! “öldün, mahvoldum” dedim” (Er/Uy. Şine Usu / D5).

3.3. İsim + Yokluk Eki + İlgeç (üçün)

İsim + yokluk eki + ilgeç yapısında üst / temel cümleye bağlanan, sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle ile ilgili tek bir örnek (18) tespit edilmiştir:

(18) *begleri bodunı tüzşüz için ... türük bodun illedük ilin içgını idmiş* “beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, ... Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş” (Tal/Or. KT D6).

Türkiye Türkçesinde *isim + ilgeç (üçün)*, *isim + durum eki + ilgeç (üçün)* yapısında üst / temel cümleye bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı mevcut değildir. Bu yönüyle bağımlı cümleyi üst / temel cümleye bağlama yollarından *isim (durum eki) [ortaç] + ilgeç* yapısı Eski Türkçe için kendine has bir kullanım göstermektedir.

4. Bitimli Altasıra Cümleler Yoluyla Sağlanan Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Fiil çekim eklerinden birini almış bitimli bir cümle *tip*, *tiyin* gibi ulaç ekli *aktarma ifadesiyle*⁴ bir üst / temel cümleye alta sıralama yoluyla bağlanır. Bu şekilde, *tip* / *tiyin* ile aktarılan bitimli cümle üst / temel cümlelerin belirteç tümleci konumuna gelir. Runik yazılı Eski Türkçe metinlerde de bu durumu açıklayan çok sayıda örnek mevcuttur. *Tip* / *tiyin* ile kurulu

⁴ İbrahim Ahmet Aydemir, *tip* / *tiyin* kelimelerini alıntılama edatı olarak belirtmiştir (2017: 186).

bağımlı cümle yapılarını “Yan Cümleli Birleşik Cümleler” altında “Aktarma Söz” başlığı içerisinde ele alan Talât Tekin, bu yapıların üst / temel cümle içinde yahut üst / temel cümle önünde bir pozisyona sahip olduğuna ayrıca üst / temel cümle eyleminin amacını belirttiğine dikkat çeker (2003: 214-215). Böylece *tip* ve *tiyin* ile kurulu bağımlı cümlelerin amaç bildirme fonksiyonları üzerinde durur. Nitekim aşağıda yer alan (19-20) numaralı örneklerde amaç belirten bağımlı cümle yapılarına yer verilmiştir. Çalışma konumuz itibarıyla, sebep-sonuç ifade eden yapılar üzerinde durulmuş; karşılaştırmak için amaç bildiren bitimli altasıralanmış bağımlı cümlelerden de örnekler paylaşılmıştır:

(19) *türük bodun yook bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kanım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş* “Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar” (Tal/Or. KT D11).

(20) *anı ayıtayın tip sülädim* “(kervanları gelmedi) onu sorayım diye sefer ettim” (Tal/Or. BK D25).

(19-20) örneklerinde bağımlı cümleler, temel cümlelerin amaç noktasında açıklayıcısı olmuştur. *Tip* ve *tiyin* kelimeleri kaldırılıp yerlerine “amacıyla” ifadesi eklendiğinde cümlelerin anlamında bir değişiklik olmamaktadır. Dolayısıyla bağımlı ve temel / üst cümle arasında bir amaç-sonuç ilişkisi kurulmaktadır.

(21) *kaganım kelti tip ögirip sebinti* “hakanım geldi diye kıvanıp sevindi” (Tal/Or. BK D41).

(22) *arkış idmaz teyin sülädim* “kervan göndermiyor diye sefer ettim” (Tal/Or. BK D25).

(21-22) numaralı örneklerde “hakan geldiği için kıvanıp sevindi (BK D41), “elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmediği için yazın sefer ettim” (BK D39), “(Türklerin) piyadesi bozulduğu için (bizi) zapt etmek üzere geldi” (BK D32), “kervan göndermediği için sefer ettim (BK D25)” şeklinde yorumlanmaya uygundur. Bu şekilde çevrildiği zaman, metnin bağlamına da paralellik göstermektedir. Böylece *tip* / *tiyin* ile sağlanan aktarma ifade grubu, belirteç işlevli bağımlı cümleyi üst / temel cümleye sebep yönünden bağlamaktadır.

Bu örneklerde (19-20 / 21-22) dikkat çeken bir başka husus, bağımlı cümleyi oluşturan bitimli altasıralı cümle fiiline emir eklerinin 1. ve 3. şahıslarının eklenmesidir. Amaç bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlede, emir ekiyle çekime girmiş bitimli bir cümle söz konusudur. Sebep bildiren örneklerde ise görülen geçmiş zaman ve geniş zamanın olumsuzluğu ile çekime girme tespit edilir. Amaç ve sebep bildirme farkı anlamdan anlaşılacağı gibi, morfolojik işaretleyiciler de bu noktada destekleyici olmaktadır.

SONUÇ

Cümle içerisinde belirteçler pek çok bakımdan fonksiyon sahibidir. Ana cümleyi zaman, tarz, sebep, miktar ve daha başka açılardan tamamlamakta ve nitelemektedir. Bu çalışmada ise runik harflerle şekillenmiş Eski Türkçe metinlerde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin sebep bildirenleri üzerinde durularak, bu yapıların üst / temel cümleye bağlanma yolları ortaya konmuştur.

Ulaç ekleme, bitimli alta sıralama, ortaç temelli yapılar; günümüz Türkçesinin de üst / temel cümleye bağlanma yollarındandır ancak *isim + ilgeç*, *isim + durum eki + ilgeç*, *isim +*

iyelik eki + belirtme eki + ilgeç kuruluşlu yapılar runik yazılı Eski Türkçe metinlerde görülen, karakteristik bir durum sergilemektedir. Dilin derin yüzeyinde bağımlı cümlelerin varlığı okunurken, dilin yüzey yapısında bağımlı cümle bilgisini verecek bir kullanım yoktur. İsim unsuruyla ilgeç bir öbek oluşturarak üst / temel cümlelerin bağımlı cümlesi olma özelliğini kazanmıştır.

Sonuç olarak runik yazılı Eski Türkçe metinlerde, sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst / temel cümleye bağlanma yöntemlerinde; kimi yapıların Türkiye Türkçesiyle benzer kimi yapıların ise kendine özgü kullanımıyla farklılık gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

[Aydemir 2011] AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2011), “Tuvacada Ad-İşlevli Yancümleler ve Türkiye Türkçesindeki Eşdeğerlikleri”, Bilig. S:81, s. 185-203.

[Er.] AYDIN, Erhan, YILDIRIM, Fikret ve ALİMOV Risbek (2013), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

[Er/Uy.] AYDIN, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

[Er/Or.] AYDIN, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

[Ar.] BERTA, Árpád (2010), Sözlerimi İyi Dinleyin..., Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Haz. Emine YILMAZ, Ankara: TDK Yayınları.

[Muh.] ERGİN, Muharrem (2013), *Orhun Abideleri, İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

[Erdal 2004] ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill.

[Gabain 2007] GABAIN, Annemaria v. (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.

[Gürkan 2016] GÜRKAN, Duygu Özge (2016), *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*, Ankara: Grafiker.

[Haspelmath 1995] HASPELMATH, Martin. ve KÖNİG, Ekkehard. (Editors) (1995), *Converbs in Cross-Linguistic Perspective, Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds*, Berlin - New York: Mouten de Gruyter, 1995.

[Hunutlu 2015] HUNUTLU, Ümit (2015), *Köktürkçe ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler*, Gazi Kitabevi.

[Johanson 1995] JOHANSON, Lars (1995), “On Turkic Converb Clause”, Haspelmath, M. ve König E. (Editors) (1995), *Converbs in Cross-Linguistic Perspective, Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds*, Berlin: Mouten de Gruyter, s.313-347.

[Johanson 1998] JOHANSON, Lars (1998), “The Structure of Turkic”, *The Turkic Languages*, England: Routledge.

[Johanson 2011] JOHANSON, Lars (2011), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Çev. Nurettin Demir, Ankara: TDK.

[Tal/Ton.] TEKİN, Talât (1994), *Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg Yayınları.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

[Tekin 2003] TEKİN, Talât (2003), *Orhun Türkçesi Grameri*, Yay. Haz. Mehmet ÖLMEZ, İstanbul: Kitab Matbaası.

[Tal/Or.] TEKİN, Talât (2010), *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

[Thom.] THOMSEN, Vilhelm (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. Vedat KÖKEN, Ankara: TDK Yayınları

TÜRKÇEDE DİL BİLGİSEL EŞDİZİMLİLİK

Doç. Dr. Nuh DOĞAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye

nuhdogan55@hotmail.com

Giriş

Sözcükler dil bilgisi kurallarına göre dizimlense de bu, sözcüklerin her zaman dil bilgisi kurallarına göre bir araya geleceği anlamına gelmez. Kimi zaman dil bilgisi müsaade etmesine karşın *sözcüğün grameri* (lexico-grammar), bir başka deyişle sözcüğün *sözlüksel kalıpları* (lexical pattern) ve *dil bilgisel kalıpları* (grammatical pattern) buna izin vermez. Bazı sözcüklerin dizimde birbiriyle çok sık kullanılması onların diğerlerine göre ayrıcalıklı ve özel bir konuma yükselmesine, sözcükler arasında keyfi bir birliktelik kullanımının, bir kısıtlamanın ve birbirini karşılıklı gerektirme ilişkisinin oluşmasına yol açar. Bu, dil biliminde genel olarak *eşdizim* (collocation and colligation) terimiyle anılan, sözcüğün gramerinin bir başka deyişle dil bilgisel ve sözlüksel kalıplarının oluşmasını sağlar. Sözcüğün sözlüksel kalıpları sözlüksel eşdizimlilikle, dil bilgisel kalıpları ise dil bilgisel eşdizimlilikle ilgilidir. Bunun için eşdizimlilik yazın alanında *dil bilgisel eşdizimlilik* (colligation) ve *sözlüksel eşdizimlilik* (collocation) olmak üzere iki temel başlıkta incelenir. Bu kavramların her ikisi de sözlüksel unsurların diğer sözlük unsurlarıyla ve belirli dil bilgisel yapı ya da kategorilerle sıklıkla birlikte kullanılması sonucunda meydana gelen kalıplaşma olgusuna işaret eder.

Bu çalışmada, sözcük grameri (lexico-grammar, lexical grammar) yaklaşımlarından hareketle Türkçede de sözcük ile dil bilgisi arasında yakın bir ilişkinin olduğu ileri sürülmüş, Türkçe sözcüklerin çevresinde hangi tür dil bilgisel kalıp ya da yapıları meydana getirdiği ya da sözcüğün sıklıkla ve öncelikle yer aldığı dil bilgisel çevre ve yapılarının neler olduğu üzerine derlem çıkışlı bir inceleme yapılmıştır. Çalışma sözcük ile dil bilgisi arasında ilişkinin belirlenmesi adına sınırlı sözcüklerden ve onların meydana getirdiği belirli dil bilgisel kalıplardan oluştuğundan bu hâliyle bir başlangıç ve öneri niteliğindedir. Kapsamlı ve derlem tabanlı çalışmalar çok daha farklı sonuçların elde edilmesine imkan verebilir.

1. Sözcük ve Dil Bilgisi İlişkisi (lexico-grammar)

Sözcük ve dil bilgisi ya da sözlük ya da söz dizimi dil biliminde uzun süre birbirinden bağımsız olarak görülmüş iki alandır. Ancak durum zannedildiği gibi değildir, geleneksel olarak birbirinden ayrı tutulan sözcük ve dil bilgisi alanının gerçekte ayrılamaz özellikleri vardır. Derlem dil bilimi araştırmaları özellikle eşdizimlilik araştırmalarının sözcük ile dil bilgisi arasında çok yakın bir etkileşim olduğunu göstermektedir. Sözcüklerin diğer sözcüklerle belirli dil bilgisel ilişkileri ve kalıpları vardır. Her sözcüğün kendine özgü bir dil bilgisi olduğu, sözcüğü dil bilgisinden dil bilgisini sözcükten ayrı düşünmenin mümkün olamayacağı ileri sürülebilir. Bu, sözcüğün taşıdığı dil bilgisel bilgiden kaynaklanır. Özellikle eşdizimlilik ve deyim bilimi üzerine yapılan derlem dil bilimi çalışmaları dilin yüksek derece kalıplaşmış yapılardan oluştuğunu ortaya koyar. Dil birimlerinin karşılıklı ya da birlikte seçme (co-selection) potansiyeli, sözcüklerin donuk ya da yarı-donuk sözlüksel ve dil bilgisel yapıların oluşmasına yol açar. Bu, sözcük ve dil bilgisi arasındaki bağımlılıktan kaynaklanır ve bu yapılar ancak derleme tabanlı çalışmalarla belirlenebilir.

Sözcük ve dil bilgisi ilişkisi çeşitli yapısalcı dil bilimi kuramlarında farklı terimlerle anılmıştır. Hangi terim ve kavram ile ele alınırsa alınsın söz konusu yapısalcı yaklaşımlarda sözlük ve dil bilgisi ya da söz diziminin birbirinden farklı olmadığı, ikisinin de birer biçim-anlam çifti olan dil bilimsel bir gösterge olduğu fikri yatar. Yapının belirli bir anlam ya da işlevle doğrudan ilgili olan dil bilimsel bir ifade olduğu, onun biçim ya da anlamının doğrudan türetilmeyeceği düşünülür. Sözcüğün olduğu kadar yapıların da anlamı vardır. Anlam yapıları meydana getirirken yapılar da anlamları meydana getirir. Bir sözcük bir yapıda ancak anlamı o yapının anlamıyla semantik olarak örtüşürse kullanılabilir (Stefanowitsch & Gries, 2004). Sözcük ya da anlam belirli yapılarla ilgili olabileceği gibi bir yapı da belirli bir sözcük ya da anlamla ilgili olabilir. Hülase sözcük ile dil bilgisi birbirinden bağımsız değildir (bk. Römer, 2009). Dil bilgisinin tümünü ya da bir kısmını meydana getiren sözcüktür. Sözcük ya da sözcüğün anlamı tekrar söz dizimi ya da dil bilimsel yapının anlamını, dil bilimsel yapının anlamı da sözcüğün anlamını etkiler, hatta bir aşamaya kadar belirler.

Dil bilimsel eşdizimlilik sözcük ve dil bilgisi etkileşimi açısından ele alınabilir. Dil bilimsel eşdizimlilik sözcük ile dil bilgisi arasında etkileşim sonucu ortaya çıkan dil bilimsel yapıları ifade eder.

2. Sözlüksel ve Dil Bilimsel Eşdizimlilik

Sözlüksel eşdizimlilik, iki ya da daha fazla sözcüğün sıklık kullanımına bağlı olarak dil bilgisi ve anlamsal sınırlılık olmamasına karşın keyfi kullanım normlarının oluştuğu, unsurlarının birbirini kısıtladığı ve birbirini gerektirdiği sözcük birleşmeleri olarak tanımlanabilir. Eşdizimlilik yazın alanında *sıklık temelli* ve *anlam temelli* olmak üzere iki farklı kuramsal yaklaşımla ele alınır. *Sıklık temelli yaklaşım* derleme ve ondan elde edilen sıklık verilere dayalı olarak iki ya da daha fazla sözcüğün alışagelmış birliktelik kullanımlarının istatistiksel belirlenmesine dayanır. Bu yaklaşımda dilin doğal sözlüksel ve dil bilimsel kalıplarının dil birimlerinin sıklık kullanımının sayısal olarak belirlenmesi suretiyle tespit edilmesi amaçlanır. *Anlam temelli yaklaşımda* eşdizim deyimleşme, sözlükselleşme, keyfi kullanım ve kısıtlı değiştirim gibi temel anlamsal ölçütlere göre belirlenen *bir sözcük birleşmesi* (word combination) olarak ele alınır (bk. Doğan, 2016). Bununla birlikte keyfi kullanım, kısıtlı değiştirim ve karşılıklı gerektirim sadece sözlük unsurları arasında gerçekleşmez. Sıklık, sözlüksel unsurlarla dil bilimsel unsurlar arasında birbirini gerektiren keyfi kullanım ve kısıtlı değiştirim biçimlerini de ortaya çıkarabilir. Bundan ötürü yazın alanında eşdizimliliğin *dil bilimsel* (grammatical collocation) ve *sözlüksel* (lexical collocation) olmak üzere iki türünün olduğu kabul edilir (bk. Benson vd, 1997).

Sözlüksel eşdizimlilik iki sözcük arasında kısıtlı değiştirim ve karşılıklı gerektirim ilişkileri olan bir sözcük birleşmesi türü olarak kabul edilebilir. *karişmak* fiili, *söz* ve *laf* sözlük birimleriyle eşdizimlenirken, fiilin **konu*, **konuşma* ve **sohbet* sözcükleriyle; *söz* ve *laf* sözcüklerinin de yakın anlamlı olmasına karşın **bulaşmak* fiiliyle eşdizimlenmesi dil bilgisi ve anlam müsaade etmesine rağmen keyfi olarak kısıtlanır. *söz* ve *laf* isimleri *karişmak* fiilini gerektirirken *karişmak* da *söz* ve *laf* isimlerini gerektirir. Bu, *karişmak* fiilinin eşdizime özgü özelleşmiş bir anlam kazanmasını ve sözcük birleşmesinin sözlükselleşmesini sağlamıştır:

- ▶ *söze/ lafa + karişmak*
- ▶ *söze/ lafa + *bulaşmak*
- ▶ **konuya, *konuşmaya, *sohbete + karişmak*

Dil bilgisel eşdizimlilik ”*colligation* “ terimi ilk önce Firth (1968) tarafından kullanılmıştır. Dil bilgisel eşdizimlilik sadece eşdizimlilik araştırmalarında değil daha sonra ortaya çıkan farklı yapı merkezli dil bilimi kuramlarında, örneğin Hunston and Francis (2000)’de *kalıp* (pattern) and Lewis (1997)’de *sözlüksel öbek* (lexical chunks), Goldberg (1995)’te *yapı* (construction) kavramı içinde de yer almış ve araştırılmıştır. Firth (1968) dil bilgisel eşdizimliliği ”*colligation* “ söz dizimsel yapıda iki dil bilgisel kategorinin karşılıklı ilişkisi olarak tanımlar. Firth, “Ben onu izledim” örneğini vererek dil bilgisel eşdizimliliğin (*colligation*) “ben + onu + izledim” sözcük ve sözcük biçimlerinin birliktelik kullanımı arasında olmadığını; yalın durumda ve özne işlevindeki birinci tekil kişi zamiri ile geçişli fiilin geçmiş zaman biçimi ve nesne işlevinde yükleme durum kategorileri arasında gerçekleşen bir ilişki olduğunu ifade eder. Ancak sonraki çalışmalarda dil bilgisel eşdizimlilik ”*colligation* “ teriminin içeriği farklı ilişkileri kapsayacak şekilde genişletilmiştir, kimi zaman da Firth’ten büsbütün farklı bir anlamda türlü sözlüksel ve dil bilgisel ilişkileri betimlemek için kullanılmıştır. Stubbs (2001), eşdizimliliği hem dil bilgisel kategori çiftleri hem de bir sözcük ve dil bilgisi çiftleri arasındaki ilişki olarak tanımlar. Dil bilgisel eşdizimlilik kimi zaman da sözlüksel eşdizimliliğin bir parçası ve türü kabul edilmiştir (Siepmann, 2005). Bugün artık *colligation* “dil bilgisel eşdizimlilik” çoğunlukla sadece sözlüksel bir kategori ile dil bilgisel bir kategori arasındaki kuvvetli çekim ya da gerektirim ilişkisini değil aynı zamanda bir sözcük ile dil bilgisel bir yapı arasındaki ilişkiyi ve bir sözcük ile *dil bilgisel sözcük* adı da verilen sözcük biçimi arasında meydana gelen çekim ve gerektirim ilişkilerini de karşılayacak şekilde kullanılmaktadır (bk. Sinclair, 1998; Stubbs, 2001; Benson 1997). Hoey’in (1998) dil bilgisel eşdizimlilik “*colligation*” tanımında daha geniş bir kavram olarak ele alındığı rahatlıkla görülebilir.

- a) Bir sözcüğün kendi öbek sınırları içinde tuttuğu ya da bundan kaçındığı dil bilgisel bir birliktelik
- b) Bir sözcük grubunun tercih ettiği ya da kaçındığı dil bilgisel/söz dizimsel işlevler
- c) Bir sözcüğün bir dizimdeki yeri tercih etmesi ya da bundan kaçınması

Hoey (2005) yukarıda çizdiği çerçeve bağlamında dil bilimsel unsurlar arasında üç farklı birbirini gerektirme ve çekme ilişkisinin olduğunu dile getirir:

a) bir sözlüksel unsurla ile bir dil bilgisel kategori arasındaki ilişki (*Öğrenciler sinemaya gitmek istiyor* cümlesinde *istemek* fiili isim-fiil yan cümlesiyle, özellikle belirli bir sözcük biçimiyle kullanılır, fiil yan cümlelerin diğer fiilimsi biçimleriyle teşkil edilen biçimlerinden kaçınır: *Öğrenciler sinemaya *gitme/ *gidiş istiyor.*)

b) bir sözlüksel unsur ile onun kullanılabileceği belirli bir söz dizimsel işlev arasındaki ilişki (*can-ı-m yanıyor/ acıyor; yağmur yağıyor. Canım yanıyor* cümlesinde, *can* ismi ve *yanmak* fiili arasında sözlüksel eşdizimlilik vardır, ancak aynı zamanda isim unsurunun iyilik yapısında ve özne işlevinde gerçekleşmesi bu yapının dil bilgisel eşdizimlilik koşullarını ifade ettiğini söylenebilir. Benzer bir durum *Yağmur yağıyor* cümlesinde de vardır. Yağmur isminin yağmak fiiliyle birlikte kullanımında özne işlevinde gerçekleşmesi bir dil bilgisel eşdizimlilik ilişkisi olarak kabul edilebilir.)

c) bir sözcük ile onun bir söz öbeğinde ya da cümlede kullanılabileceği pozisyonlar arasındaki ilişki (*Hırsız odada tutuyorlar* cümlesinde “odada” fiile bitişik konumda yer almak zorundadır. Kelimenin yeri değiştiğinde ***Odada hırsız tuttular.* cümlesinin anlamı diğerleriyle aynı değildir.)

Dil bilgisel eşdizimliliğin başka önemli bir türü de bir sözcük biriminin farklı sözcük biçimlerinin farklı farklı dil bilgisel kalıpları tercih etmesi ya da kaçınmasıdır. Bunun çoğu zaman sözlükselleşmeye ve deyimleşmeye koştur olarak gerçekleştiği görülmekle birlikte farklı sözcük birleşmelerinde de söz konusu olduğu anlaşılır. “gönlü razı olmamak” sözcük birleşmesinde fiil unsurunun olumsuzluk ekiyle teşkil edilmesi gerekir. *Arabanın önünü rıhtıma verdi/ *vermedi* cümlesinde ise söz dizimsel işlevlerin ve dil bilgisel kategorilerin fiilin olumsuzluk biçimiyle eşdizimlenmekten kaçındığı görünür.

Benson vd. (1997) de dil bilgisel eşdizimliliği (grammatical collocation) bir dil bilgisel unsurla bir sözlüksel unsur arasında ilişki ve kalıplaşma olgusu olarak ele alır. Benson vd (1997) dil bilgisel eşdizimliliği isim, fiil ve sıfat türünde özerk bir sözcükle bir edat, fiilimsi ya da yan cümle gibi dil bilgisi yapılarından oluşan öbek olarak tanımlar. Dil bilgisel eşdizimlerin Türkçede çoğunlukla isimlerin isimlere, isimlerin fiillere, sıfatların isimlere belirli edat ve durum ekleriyle bağlanması durumunda ortaya çıkan yapılara karşılık geldiği söylenebilir. Dil bilgisel eşdizimlilik sözlüksel unsurların bir parçası ve alanıdır. Bu nedenle Türkçede bu açıdan sözlüksel eşdizimlilikle dil bilgisel eşdizimliliği çoğu zaman iç içe geçtiği ve bir dereceye kadar birbirinden ayrı düşünülemeyeceği ileri sürülebilir. Bununla birlikte dil bilgisel eşdizimliliği Türkçedeki sözlüksel unsurların belirli edat ve durum ekli unsurlarını tercih etmesiyle sınırlandırmak mümkündür. Dil bilgisel eşdizimlilik dile özgüdür ve diller arasında sayı ve türü değişir. Dil bilgisel eşdizimliliğin dile özgü olması her dil için ayrı bir dil bilgisel eşdizimlilik belirlemesinin yapılması gerektirir. Türkçe dil bilgisel eşdizimlilik ilişki ve türleri diğer dillerden farklı sayı ve türde bir görüntü arz eder. Ayrıca Türkçenin şekil bilgisel açıdan zengin olması farklı eşdizimlilik ilişki ve türlerinin görünmesine yol açmıştır. Örneğin fiisel eşdizimlerden "mahkeme-y-e gitmek" birleşmesinde "mahkeme" ismi "gitmek" fiiline yönelme durum ekiyle bağlanırken "söz-ü-n-ü tutmak" yapısında "söz" ismi "tutmak" fiiline yükleme durum ekliyle bağlanmıştır. Ancak fiilin isimle dil bilgisel eşdizimliliği ismin yalnızca yükleme durum ekli olmasıyla gerçekleşmez. İsmi aynı zamanda yükleme durum ekinden önce iyelik biçimlerinden biriyle çekimlenmesi de gerekir. Aksi takdirde **söz-ü tutmak* yapısı dil bilgisel bir kullanım olmayacaktır. Bu, Türkçede dil bilgisel eşdizimliliğin aşamalı olarak 1. *Aşama Dil bilgisel Eşdizimlilik*, 2. *Aşama Dil bilgisel Eşdizimlilik* vs. şeklinde ele alınmasını gerektirir.

3. Türkçede Dil Bilgisel Eşdizim Türleri

Bir sözcük ile farklı dil bilgisel yapı ve kategoriler arasında birbirini gerektirme ve çekim ilişkisinin olması sözcüklerin farklı dil bilgisel eşdizimlilik (DE) örüntülerinin ortaya çıkmasına neden olur. Dil bilgisel eşdizimlilik ile sözlüksel eşdizimlilik çoğu zaman birbirinden ayrı düşünülemeyeceğinden ve dil bilgisel eşdizimlilik çoğu zaman sözlüksel eşdizimliliğin bir alanı ve parçası kabul edildiğinden dil bilgisel eşdizimliliğin genellikle sözlüksel eşdizimlilik kalıplarıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Doğan (2016), *isim + isim*, *isim + fiil*, *sıfat + isim*, *zarf + fiil*, *zarf + sıfat* olmak üzere temelde 5 (beş) sözlüksel eşdizim kalıbı belirler. Ancak bu kalıplar, esasında sözcüğün dil bilgisel kategorilerini, dolayısıyla dil bilgisi kategorileri arasındaki ilişkileri ifade eder. Dil bilgisel eşdizimlilik sözcük ile dil bilgisel kategorilerden başka dil bilgisel yapı ve biçimler arasındaki ilişkileri de içerdiğinden sözcük ve dil bilgisi ilişkisi bağlamında çeşitli dil bilgisel eşdizim biçimlerini ortaya çıkarır. Bunlar aynı zamanda isimlerin, fiilleri, sıfatların, edatların ve zarfların dil bilgisel/ söz dizimsel yapılarını ifade eder. Sözlük ve gramerin birbirinden ayrı düşünülemeyeceği dikkate alındığında dil bilgisel eşdizimliliğin dilin sözlük-gramer düzeyini (lexicogrammatical level) ifade ettiği söylenebilir. Türkçede dil bilgisel eşdizimliliğin genellikle aşağıdaki sözcük birleşmeleri ve ilişkilerinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Bunlardan *isim + fiil* birleşmeleri ve sözcük ilişkilerinde çok farklı ve zengin bir dil bilgisel eşdizimlilik örüntüsü ortaya çıkar.

DE1) isim + fiil

a) İsim + durum eki + fiil

b) yan cümle + fiil

DE2) edat + fiil

DE3) isim + isim

DE4) isim + sıfat

DE5) edat + sıfat

DE6) isim + edat

DE7) yancümle + isim

DE8) isim + zarf

DE 1. İSİM +FİİL

Fiiller anlamına bağlı olarak farklı dil bilgisel yapılar inşa eder ve farklı durum ekleriyle, farklı edatlarla ve söz diziminde isim kategorisinde işlev gören yan cümle tipleriyle eşdizimlenebilirler.

A. İsim + DURUM EKLERİ + fiil

Fiiller isimlerle aynı dizimde kullanılırken farklı dil bilgisel biçimbirimlerle birleşir. Çoğunlukla fiiller 1. aşama dil bilgisel eşdizimlilik düzeyinde durum ekleri ve edatlarla eşdizimlenir. Bu açıdan fiillerin sözlüksel eşdizimleri belirlenirken çoğunlukla 1. aşama dil bilgisel eşdizimleri de belirlenmiş olur.

- 1) *Adam mahkeme-y-e gitti.*
- 2) *Çocuklar evin penceresin-den atladı.*
- 3) *Turistler Boğaz-ı seyrediyor.*
- 4) *Ailesi İstanbul-da oturuyor.*

Fiillerin isimlerle birlikte kullanılması sırasında 1. aşama dil bilgisel eşdizimliliğin dışında sözlüksel eşdizimin etkisiyle 2. aşama dil bilgisel eşdizimlilik oluşabilir. Örneğin (5a)'da *oynamak* fiili 1. aşamada vasıta durum ekiyle eşdizimlenir ve “*isim + VASITA + fiil*” dil bilgisel eşdizimin ortaya çıkmasını sağlar. (5b)'de ise sözlüksel eşdizim yapısında isim unsurunun aynı zamanda iyelik ekiyle de çekimlenmesi gerekir: *isim + İYELİK + VASITA + fiil*. Aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar (5c). Bu onun bütüncül ya da iki aşamalı dil bilgisel eşdizimliliğidir. İyelik eki ancak iyeliğin diğer alamorflarıyla değiştirilebilir. Bu dil bilgisel eşdizimlilik kısıtlılığının sözlüksel eşdizimliliğin etkisiyle meydana geldiği söylenebilir. Benzer şekilde (6)'da ise *söz* ismi *tutmak* fiiline yükleme durum ekliyle bağlanmıştır. Ancak fiilin isimle dil bilgisel eşdizimliliği ismin yalnızca yükleme durum ekli olmasıyla gerçekleşmez. İsmın aynı zamanda yükleme durum ekinden önce iyelik biçimlerinden biriyle çekimlenmesi de gerekir. Aksi takdirde **sözü tutmak* yapısı dil bilgisel bir kullanım olmayacaktır. Söz konusu yapıda isim ve fiil unsurları arasında

sözlüksel eşdizim olmasına rağmen dil bilgisel eşdizimlilik yoktur. Bu da fiisel eşdizimin dil bilgisi dışı olmasına yol açar.

5a) Çocuklar bahçede **köpek-le** oynuyor.

5b) *İçeride bu milletin **hayat-ı-yla** oynamak isteyen düşmanlar var.*

5c) **İçeride **hayat-la** oynamak isteyen düşmanlar var.*

6) Milletvekilleri **söz-leri-n-i** tutmadılar.

(7a)'da taşımak fiili 1. Aşama dil bilgisel eşdizimlilik açısından yükleme durumuyla sıklıkla kullanır. Ancak taşımak fiilinin dil bilgisel olabilmesi sadece 1. Aşama eşdizimliliğinin sağlanmasına bağlı değildir. İkinci aşama dil bilgisel eşdizimliliğin de yerine getirilmesi gerekir (7b). Yine (8a)'da bir sözlüksel eşdizim örneği olan "methiyeler döktürmek" yapısında eksiz yükleme durumunda olan isim unsurunun çokluk biçimiyle çekimlenmesi 2. aşama dil bilgisel eşdizimliliğinin gereğidir. Aksi durumda yapının dil bilgisi dışı olduğu söylenebilir (8b-c). Bununla birlikte döktürmek fiilinin ekli yükleme durumundan kaçınması da dil bilgisel eşdizimlilik ile ilgilidir. Bu yapıda bir sözlüksel unsurun bir sözcük biçimi arasında bir çekim ve gerektirme ilişkisinin olduğu anlaşılır.

7a) Avrupa, parasal birlik için uygun **şartlar-ı** taşıyor.

7b) *Avrupa, parasal birlik için uygun **şart-ı** taşıyor.

8a) Nazım ... bu defa da ona methiye-ler-**ø** döktürmüş.

8b) *Nazım ... bu defa da ona methiye-**ø** döktürmüş.

8c) *Nazım ... bu defa da ona methiye-**ler-i** döktürmüş.

Farklı fiillerin aynı isimle farklı dil bilgisel eşdizim yapıları oluşturabilir. (9a)'da vermek fiili 1.aşamada iyelik, 2. aşamada yükleme durum ekiyle eşdizimlenirken, aynı isimle eşdizimlenen basmak fiili bu yapıdan kaçınır (9d), tam aksine vermek fiilinin kaçındığı yapıyla eşdizimlenir (9c).

9a) Şirketin müdürü **istifa-sı-n-ı** verdi.

9b) *Şirketin müdürü istifayı/ istifası verdi.

9c) Şirketin müdürü **istifa-y-ı** bastı.

9d) *Şirketin müdürü istifasını bastı.

B. YAN CÜMLE / CÜMLE + fiil

Fiiller yan cümle yapılarıyla eşdizimlenme davranışları açısından da farklılaşır. Kimi fiiller hem durum ekli isimlerle hem de yancümle yapılarıyla eşdizimlenirken kimileri yan cümle yapılarıyla eşdizimlenmekten kaçınır. demek ve söylemek aynı kavram alanına ve anlam bilimsel rol yapısına sahip olmasına karşın dil bilgisel eşdizimlilikleri farklılaşır. söylemek söz diziminde isim kategorisi görevinde ve yükleme durumunda bir yan cümleyle eşdizimlenirken (10a), demek fiili bir iç cümleyle kullanılır (10b) ve söylemek fiilinin aksine adlaşmış (nominalization) bir yan cümleyle eşdizimlenmeyi reddeder (10c). Diğer taraftan söylemek fiili de bir iç cümleyle ve -DIk ve -AcAk dışında sıfat-fiil kategorisindeki diğer biçimbirimlerle eşdizimlenmekten kaçındığı ileri sürülebilir. Aksi durumda cümle dil bilgisi dışı olur (10d). Bu, kullanım kalıplarından hareketle [fiil + -DIk/ -AcAk + iyelik + yükleme + SÖYLEMEK] ve [cümle + DEMEK] yapılarının olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dil bilgisel yapı ile anlam arasında bir ilişki vardır. Belirli anlamlar belirli yapılarda belirli yapılar da

belirli anlamlarla kullanılır. *söylemek* fiilinin söz konusu yapısı “bir düşünceyi ileri sürmek, ortaya atmak (TS)” anlamını üretir. Fiilin “haber vermek, bildirmek (TS)” anlamı için bu yapı kullanılamaz. Fiilin bu anlamı için bitişik değil, ardışık olmayan, uzak mesafeli bir başka dil bilgisel eşdizimlilik ilişkisinin olması gerekir. (10e)’de *söylemek* fiilinin aynı zamanda yönelme durum ekli başka bir söz dizimsel unsurla da eşdizimlenmesi gerekir. Bu, esasında fiilin daha büyük bir yapıda, bir başka deyişle belirli bir cümle yapısında kullanılması gerektiği anlamına gelir. Bu yapının [YALIN DURUM + YÜKLEME (fiil + -DIK/ -AcAk + iyelik) + YÖNELME + SÖYLEMEK] şeklinde olduğu söylenebilir.

10a) Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-diğ-i-n-i söylüyorlar.

10b) Hececiler, “Bizden sonra yeni bir edebî nesil yetişmedi.” **dediler.**

10c) *Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-diğ-i-n-i dediler.

10d) *Hececiler, “Bizden sonra yeni bir edebî nesil yetişmedi.” **söylediler.**

10e) Adam banaya bir daha gitmey-eceğ-i-n-i söyledi.

Aynı kavram alanına ve rol yapısına sahip olmasına karşın fiillerin hem 1. Aşama eşdizimlilikleri hem de 2. Aşama eşdizimlilikleri farklılaşabilir. (11a-b)’de *bahsetmek* fiilinin hem 1. aşama hem de 2. aşama dil bilgisel eşdizimliliği *söylemek* ve *demek* fiilinden ayrılmıştır. *bahsetmek* fiili 2. dil bilgisel eşdizimlilik aşamasında hem sıfat-fiil hem de isim-fiil biçimleriyle eşdizimlenirken *söylemek* fiilinin isim-fiil biçimlerinden (-ma/ me, -ış/-iş...) kaçındığı (11g), ancak sıfat-fiil biçimleri arasında değişimin gerçekleştiği (6g), aksi durumda cümlenin dil bilgisi dışı olduğu söylenebilir.

11a) Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-diğ-i-n-den bahsetti.

11b) Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-me-si-n-den bahsetti.

11c) Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-y-eceğ-i-n-den bahsetti.

11d) *Hececiler, kendilerinden sonra yeni bir edebî neslin yetişme-me-si-n-i söylüyorlar.

Fiil ve fiil sınıflarının anlama bağlı olarak farklı dil bilgisel eşdizimlilik örüntülerinin olduğu ve bunların derleme dayalı şekilde geniş çaplı bir araştırmayla tespit edilmesi gerekir. Türkçede çoğu fiilin özellikle hareket fiillerinin isimleşmiş yan cümlelerle eşdizimlenmekten kaçındığı söylenebilir. Hareket fiillerinin çoğunlukla zarf-fiil yan cümleleriyle eşdizimlendiği, örneğin *vermek* hareket fiilinin isim-fiil ve sıfat-fiil yan cümleleriyle dil bilgisel eşdizimliliğinin olmadığını, bu tür yapıları reddettiği söylenebilir.

DE 2. EDAT + fiil

Fiiller kimi zaman isimlerle birleşirken belirli edatlarla eşdizimlenir ve bir kullanım sınırlılığı oluşur. *sormak* fiilinin derlemde sıklık sorgusu yapıldığında eş dizimde en sık kullanılan unsurun “diye” edatı olduğu görülür. Derlemde bu yapıya en yakın kullanım “soru” sözcüğüyle olan eşdizimlilik, ancak fiilin “diye” edatıyla dil bilgisel eşdizimi diğerinden 36 kat daha fazladır. Edat ile fiilin dil bilgisel eşdizim kullanımı fiiller farklı çekim şekillerine duyarlılık gösterebilir. Örneğin “göre” edatının *değişmek* fiiliyle sıklık

kullanımı derlemden sorgulandığında fiilin geniş zaman ve şimdiki zaman 3. Tekil şahıs şeklinin “göre” ile dil bilgisel bir eşdizimlilik gösterdiği anlaşılr (13). Derlem sorgusunda fiilin “değişir” biçimiyle birliktelik kullanım sıklığı 363 iken fiilin “değiştii” ya da değişecek” şekliyle birlikte kullanım sıklığı sadece 1 (bir) şeklindedir. Fiilin anlamları farklı dil bilgisel eşdizimlerin, dolayısıyla farklı dil bilgisel yapıların oluşmasına sebep olur. *başlamak* fiili 1. aşamada çoğunlukla yönelme durum ekiyle eşdizimlenirken fiilin farklı anlamları söz konusu olduğunda farklı bir dil bilgisel eşdizimlenmeye, dolayısıyla da farklı dil bilgisel yapıların oluşmasına yol açar. (13b-c)’de *başlamak* fiilinin “sonra” ve “ile” edatlarıyla dil bilgisel bir eşdizimlilik oluşturduğu aksi durumda cümlelerin dil bilgisel olmayacağı rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu eşdizimler genel olarak EDAT + *fiil* şeklinde ifade edilebilecek bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

12a) "Babacığım, kimdi onlar?" **diye sordu.**

12b) Taşa değin pek çok **soru sordu** ama hepsi de yanıtız kaldı.

13a) Şiddeti kişinin içinde bulunduğı durum-**a göre değişir.**

13b) *Kasabanın kenar mahallelerin-den sonra* bir mezarlık başlardı.

13c) Şiirimiz, *milletimizin Anadolu'daki teşekkülü ile* başlar.

Fiillerin edatlarla eşdizimliliğı aynı işlevi ifade etse bile uygun durum ekleriyle değıştirime izin vermez. (14b)’de *alıkoymak* fiilinin *için* edatının dil bilgisel eşdizimliliğı yönelme durum ekiyle değıştirilmesi mümkün değildir. Dil bilgisel eşdizimlilik ihlal edildiğı için cümle dil bilgisel olmaktan çıkar. Yapı değışmiş olur, yapı değışince anlam da değışmiş olur. Fiilin anlamıyla yapının anlamı bu durumda uyumsuz hale gelir.

14a) *Bu kitabı, siz-in için* alıkoymdum.

14b) **Bu kitabı, siz-e* alıkoymdum.

D3. İSİM + İSİM

İsimlerin isimlerle birleşmelerinde 1. aşama dil bilgisel eşdizimlilik oluşabilmektedir. İsimler farklı durum ekleriyle eşdizimlenebilir. Örneğın “yatknlık” isimi yönelme durum ekiyle kullanılır. Bazen bu eksiz yükleme durumuyla da kullanılır. Özellikle fiilden türemiş farklı isimler farklı durum ekleri ve edatlarla çeşitli dil bilgisel eşdizimlilik örüntüsü oluşturabilirler. Bu, *isim + DURUM EKİ + isim* dil bilgisi yapılarının oluşmasını sağlar.

15a) *Sanat-a yatknlığı* olanlara ücretsiz eğitim verilmiştir.

15b) Belki sanat-ø *yatknlığı* keşfedilmemiş, *yatknlığı* belirlenmemiş insan vardır.

D4. İSİM + SIFAT

Sıfatlar farklı durum ekleriyle eşdizimlenebilir. Derlem sorgulandığında *sorumlu* sıfatının büyük oranda ayrılma durum ekli tamlayıcıyla eşdizimlendiğı görülür. Bu, *sorumlu* sıfatının –DaN biçimbirimine duyarlı olduğu söylenebilir (16). Bu *isim + DURUM EKLERİ + Sıfat* yapılarının oluşmasını sağlar. Sıfatlar, farklı durum ekleri ve edatlarla çeşitli dil bilgisel eşdizimlilik örüntüleri oluşturabilirler. (17)’de *yakın* sözcüğü sıfat görevinde kullanıldığında anlamına bağılı olarak yönelme durum biçimbirimiyle eşdizimlenir. Bu, *isim + DURUM EKLERİ + Sıfat* yapısının [*isim + E + Sıfat*] şeklinde ifade edilebilecek alt tiplerinin ortaya çıkmasını sağlar.

16) Kuzey ve güneyinde kendi içişlerin-**den sorumlu** iki ayrı parlamento vardı.

17) *Demirören'e rakip olan diğer adaylar-a yakın* gruplara mensup oldukları belirtiliyor.

D5. EDAT + SIFAT

Sözcüğün farklı anlamları söz konusu olduğunda farklı dil bilgisel eşdizim örüntüsü oluşabilir. Yukarıda ayrılma durumuyla dil bilgisel eşdizimlilik örüntüsü olan *sorumlu* sıfatının derlem sorgusunda özellikle yüklemcil görevde kullanıldığında *karşı* edatıyla birlikte en sık kullanıldığı ve başka bir dil bilgisel eşdizimlilik örüntüsü oluşturduğu görülür (18). Bu, *edat + sıfat* yapılarının oluşmasına yol açar.

18) *Hükümet meclise karşı değil, kabinenin üyeleri tek tek padişaha karşı sorumludurlar.*

Yine *gerekli* sözcüğü bir sıfat ve zarf olarak için edatıyla çok sık eşdizimlenmektedir. Derlemde gerekli sözcüğünün en fazla kullanımı için edatıyla gerçekleşmektedir.

19) *İnsanoğlunun yaşaması için gerekli maddi gıdaların en önemlisi tatlıdır.*

D6. İSİM + EDAT

Edatlar da isimlerle birlikte kullanılırken belirli durum ekleriyle eşdizimlenirler. Bu [*isim + DURUM EKLERİ + Edat*] yapısının oluşmasını sağlar. *için* edatı zamirlere ilgi durum ekiyle eşdizimlenir (20). *için* edatı 1. Aşamada fiilimsilerle anlama duyarlı biçimde kimi zaman sıfat-fiil biçimleriyle kimi zaman da isim-fiil biçimlerinde sadece -mAk biçimbirimiyle dil bilgisel olarak eşdizimlenir. (21a) 'da *için* edatı sıfat-fiil 1. Aşamada iyelik, ikinci aşamada sıfat-fiil ile eşdizimlenirken 21b)'de yalnızca isim-fiil biçimiyle eşdizimlenmiştir.

20) *Siz-in için bir kitap getirdim.*

21a) *Yemeği sevme-diğ-i için* yiyemedi.

21b) *Sınavı kazanabil-mek için* çalışıyor.

4. Yarı-sözlüksel Unsurlar, Gramatikalleşme ve Eşdizimlilik

Dillerde içerik ve işlev sözcükleri olarak da adlandırılan sözlüksel ve dil bilgisel olmak üzere iki temel kategori vardır. Dillerde bazı dil birimleri ne sözlüksel unsurlar ne de dil bilgisel unsurlar içerisinde sınıflandırılabilir. Kimi dil birimlerinin sözcük ve dil bilgisi arasında yer aldığı, yarı sözlüksel ve yarı dil bilgisel kategorilerin özelliklerini taşıdığı, bu açıdan ayrı bir kategori oluşturduğu kabul edilir (bk. Corver and Riemsdijk, 2001). Nevalainen (2004), sözcük ile dil bilgisi arasındaki ilişki ve etkileşim ile gramatikalleşme arasında ilişki olduğunu, sözcük ve dil bilgisi arasındaki etkileşim sürecinin sözlüksel unsurları dil bilgisel unsur, dil bilgisel unsurları da daha da dil bilgisel bir unsura dönüştürdüğünü ifade eder. Yarı sözlüksel kategorilerin oluşmasında, yani kimi sözlüksel unsurların dil bilgisel unsurlar gibi davranmasında eşdizimlilik olgusunun etkisi vardır. Eşdizimsel kullanımı olan sözlüksel unsurlar sıklığa bağlı olarak sözlüksel içerik ya da işlevlerini kaybederek dil bilgiselleşme sürecine maruz kalabilir ve çeşitli dil bilgisel yapılara dönüşebilir. Örneğin *durum* ya da *zaman* sözcükleri yarı sözlüksel ya da yarı dil bilgisel birer unsur olarak kabul edilebilir. *durum* sözcüğünün sözlüksel bir unsur olarak kullanıldığı gibi belirli dil bilgisel kategori ve yapılarla dil bilgiselleşme sürecinde olduğu, çoğunlukla derlemde "-mAsI durumunda" yapısında kullanıldığı görülür. *zaman* sözcüğü ise benzer şekilde "-DIĞI zaman" yapısında kullanılır. Bu sözlüksel unsurların kendisinden

önce bir isim-fiille ve sıfat-fiil biçimbirimleriyle sıklıkla kullanılması dil bilgisel eşdizimlilikten kaynaklandığı, dil bilgisel eşdizimliliğin sürecin sonunda sözlüksel unsurların gramatikalleşmesine yol açtığı söylenebilir. “ması durumunda” yapısının şart işlevinde kullanıldığı ve “-SA” şart biçimbiriminin işlevini gördüğü söylenebilir (22b). “-DIĞI zaman” yapısının ise “-dİğIndA” zarf-fiilinin işlevine karşılık geldiği ileri sürülebilir. Her ne kadar *durum* ve *zaman* sözcükleri bu yapıda gramatikalleşse de henüz isim kategorisinde kullanılmaya devam eder. Bunun için bu yapıların [YANCÜMLE + İSİM] yapısında bir dil bilgisel eşdizimlilik olduğu söylenebilir.

22a) *Assur-masüi ondan şehrin bu konudaki kararını göster-mesi durumunda bunları ödeyeceğini belirtmektedir.*

22b) *Assur-masüi ondan şehrin bu konudaki kararını göster-ir-se bunları ödeyeceğini belirtmektedir.*

23a) *Güçlkle karşılaş-tığı zaman içine kapanacak ya da kaçacaktır.*

23b) *Güçlkle karşılaş-tığında içine kapanacak ya da kaçacaktır.*

Sonuç

Sözlüksel unsurlar belirli dil bilgisel yapı ve kategorilerle sıklık kullanımına bağlı olarak kalıplaşmaya maruz kalır. Dil bilgisel kalıplaşma, yani hangi sözcük ve sözcük sınıflarının hangi dil bilgisel yapıları kurduğu, sözcük ile dil bilgisi arasında etkileşimin gücünün ne denli olduğu derlem tabanlı eşdizimlilik araştırmalarıyla ancak ortaya konulabilir. Derlem çıkışlı bu çalışmada sözcüklerin çeşitli alt tipleri olmakla birlikte 9 temel dil bilgisel eşdizimlilik ya da kalıplaşma türünün olduğu tespit edilmiştir. Ancak Türkçede sözcüklerin dil bilgisel eşdizimlilik örüntüsü, başka deyişle sözcüğün meydana getirdiği dil bilgisel yapılar bunlarla sınırlı değildir. Sözcüklerin hangi dil bilgisel yapılarda kullanıldığını ve hangi dil bilgisel yapıların ve kategorilerin hangi sözcük sınıflarını çektiği belirlemek için geniş çaplı derlem tabanlı araştırmaların yapılması gerekir. Yine dilde meydana gelen gramatikalleşme olgusu ve sözcüklerin sözlüksel özelliğini kaybedip yarı işlevsel ve yarı sözlüksel özellikler kazanması dil bilgisel eşdizim araştırmalarıyla ortaya çıkarılabilir. Bu araştırmalar hem Türkçenin betimlenmesi ve dil bilgisi çalışmalarının derinlik kazanmasını sağlayacak hem de Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde kullanılabilecek önemli bilgiler sunacak. Zira dil öğrenmek yapı öğrenmekten başka bir şey değildir.

Kaynaklar

Benson, Morton; Evelyn Benson, Robert Ilson. F. (1997). The BBI combinatory dictionary of English, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

Corver, Norbert; Henk van Riemsdijk (2001). *Semi-lexical categories : the function of content words and the content of function words*. ed. Norbert Corver ; Henk van Riemsdijk. Berlin, New York : Mouton de Gruyter.

Doğan, N. *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimeri*. Ankara: Kitapevi

Firth, John Rupert (1968). "A synopsis of linguistic theory, 1930– 1955", Selected papers of Firth, J. R. 1952– 1959, F. R. Palmerb (Ed.), Bloomington: Indiana University Press, s. 168–205

Firth, John Rupert (1957). "Modes of Meaning", Papers in Linguistics 1934-1951, Oxford: Oxford University Press, s. 190-228.

Goldberg, A. E. (1995). *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.

Goldberg, A. E. (1996). *Construction grammar*. In K. Brown & J. Miller (Eds.), Concise encyclopedia of syntactic theories (pp. 68–71). Oxford: Pergamon.

Gries, S.T. & A. Stefanowitsch. (2004). Extending collostructional analysis: a corpus-based perspective on 'alternations'. *International Journal of Corpus Linguistics*, 9(1), 97–129.

Hoey, M. (1997). Implementing the lexical Approach: Putting Theory into Practice. UK: Heinle ELT.

Hoey, M.P. (2005). *Lexical Priming. A new theory of words and language*. London: Routledge.

Hunston, Susan & Francis Gill (2000). Pattern Grammar. A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

Navalainen, Terttu (2004). Tree Persfetiive on Grammaticalization : Lexico-grammar, corpora, and historical linguistics. *Corpus Approaches to Grammaticalization in English*. editör: Hans Lindquist, Christian Mair. Amsterdham: John Benjamins Publishing.

Römer, U. & R. Schulze. (Eds.). (2009). *Exploring the Lexis-Grammar Interface*. Amsterdam: John Benjamins.

Römer, U. (2009). The inseparability of lexis and grammar Corpus linguistic perspectives. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 7, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company

Sinclair, J. 1998. The lexical item. *Contrastive Lexical Semantics*, ed. by E. Weigand , 1–24. Amsterdam: John Benjamins.

Sinclair, John (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.

Stubbs, Michael (2001). *Words and Phrases*. Corpus Studies of Lexical Semantics. Oxford: Oxford University Press.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ŞOROON DOV VE ŞOROON BUMBAGAR KURGANLARI ÜZERİNE

Doç. Dr. Şaban DOĞAN
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi/ Türkiye
sabandogan@gmail.com

Giriş

4 Kasım 2012 tarihinde Habertürk TV’de yayınlanan Tarihın Arka Odası programında Türkiye bilim çevrelerini heyecanlandıran bir konu ele alındı. Programa konuk olarak katılan Cantekin Karcaubay Moğolistan Bulgan ili Bayannuur İlçe merkezinden kuzey doğu yönünde 14 km’lik mesafede, Maihan Dağı’nın ön kısmında bulunan bir kurganı ve bu kurganda yapılan kazılarda ele geçirilen buluntuları paylaştı. Program konuklarından Prof. Ahmet Taşağıl ve Kazak arkeolog Cantekin Karcaubay kurganın Köktürk dönemine ait olduğunu, muhtemelen bir Köktürk kağanının mezarı olduğunu iddia ettiler. Prof. Taşağıl kurganın mezar odasındaki tabutta bulunan ceset külünden hareketle ölü yakma geleneğinin 1. Köktürk Kağanlığı döneminde olduğunu, bu sebeple de kurganın 1. Köktürk dönemine ait olması ihtimalinin yüksek olduğunu dile getirdi.

Kazı çalışması yapılan kurganın mimari özellikleri ve kazıda çıkarılan buluntular bakımından bu kurgan o zamana kadar açılan kurganlardan oldukça farklıydı. Arkeolog Cantekin Karcaubay’ın da katıldığı kazı çalışmalarında kurgandan 100’ün üzerinde insan ve hayvan heykeli, yine 100’ü aşkın altın süs ve kullanım eşyası, çok sayıda gümüş, tunç ve demir eşyalar çıkarılmıştı. Ayrıca koridor duvarında dönemin kültürel hayatının tasvir edildiği 40 civarında sanat değeri yüksek duvar resimleri de mevcuttu. Milyonları ekran başına kilitleyen program ses getirmiş, alanla ilgili pek çok Türkolog gibi ben de buluntuların fotoğraflarına bakıp büyülenmişim. Bu kurgan Türkiye’deki Türkoloji camiasının hafızasında Köktürlere ait bir yer altı mezarı olarak kazındı. 2016-2017 ve 2017-2018 Öğretim yıllarında Moğolistan Devlet Üniversitesi Asya Araştırmaları Bölümü Türkoloji Anabilim Dalında konuk Öğretim Görevlisi olarak bulunduğum iki yıl bu yeraltı mezarı ile ilgili merakımı da gidermemde yardımcı oldu. Konuyla ilgili olarak zihnimi meşgul eden pek çok soruya yanıt bulmanın sevincini yaşadım. Bu bildirinin amaçlarından birisi Moğolistan’da görev yaptığım süre zarfında kurganla ilgili ulaşabildiğim bilgileri paylaşmak, bu konudaki düşüncelerimi ifade etmektir. Takip edebildiğim kadarıyla Şoroon Bumbagar olarak adlandırılan bu kurganla ilgili Türkiye bilim çevrelerinde çok fazla çalışma yapılmadı. Yapılan bazı yayınlarda da bölge ve kurganlar hakkında yüzeysel bilgiler verilip kurganların Köktürk dönemine ait olduğu ifade edildi. Örneğin Prof. Yaşar Çoruhlu’ya göre “7.-10. yy arasına tarihlenen ve etrafında hendek bulunan bu kurganların tümü Göktürk veya Göktürk geleneğinde yapılmış kurganlardır (Çoruhlu 2016, 234)”

Türkiye’de yankı bulmasa da Şoroon Bumbagar kurganına 13 km mesafede bulunan, gerek mimari gerekse buluntular bakımından Şoroon Bumbagar’a benzeyen Şoroon Dov kurganı da dikkate şayan olup konuyla ilgili pek çok bilinmezin gün ışığına çıkmasına vesile olmuştur. Bu kurganla birlikte bahse konu mimari tarzda inşa edilen kurganların kime ait olduğu, buluntuların hangi kültür çevrelerinden izler taşıdığı ve sebepleri gün ışığına çıkarılmıştır. Şoroon Dov kurganını özel kılan ve bugüne kadar bilinen bazı tarihî olay ve kişilerle ilgili bilgilerin gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koyan bu kurgandaki Çince kitabelerdir.

Bu bildiride her iki kurganla ilgili ayrı ayrı bilgi verilecek, Türkiye’de yeterince bilinmeyen ancak Türkiye dışındaki bilim çevrelerinin çok iyi tanıdığı (Türkiye’de hak ettiği ilgiyi görmeyen bu kurganlarla ilgili başta Moğolistan olmak üzere, Çin, Rusya Japonya gibi ülkelerde pek çok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalardan birkaçı kaynakçada da yer almaktadır: Osava 2011, Davilov 2010, Buraev 2012, 2013, 2015, Altynbekov 2011, 2015, Solongo 2014, 2016) bu iki kurgandaki buluntular ışığında tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

İlk olarak Moğol arkeolog H. Perlee tarafından 1960’lı yıllarda keşfedilen ve “bilinmeyen yapı” olarak kayda geçen Şoroon Bumbagar I kurganı 2011 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Kazakistan Gumilev Avrasya Üniversitesi ortak ekibi tarafından açıldı. Kurganın tepe kısmının zeminden yüksekliği 4 m olup 32 metre çapındadır. Bu kurganda yapılan kazı çalışmaları sonucu mezarın VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başlangıç dönemine ait olduğu sonucuna varılmıştır.

Şoroon Bumbagar I ile benzerlik gösteren keşiflerden birisi de 2009 yılında Moğolistan’ın Töv iline bağlı Zaamar İlçesindeki Şoroon Dov bölgesinde tespit edilen ve kazı çalışması yapılan bir kurgandır. Bu kurgan ile Şoroon Bumbagar I gerek mimari açıdan ve gerekse çıkarılan buluntular açısından şu ana kadar tespit edilen diğer kurganlardan farklılık arz etmektedir.

Şoroon Dov Kurganı

Şoroon Dov, Töv İli Zaamar ilçesinden güney yönünde 22 km’lik mesafede Tömst Dağı’nın doğusu, Agit Dağı’nın batı kanadında bulunan küçük bir tepe üstündedir. 47°58’17.9”N 104°40’47.4”E koordinatlarında yer alan bu kurgan hem mimari özellikleri hem de kurganlarda bulunan eserler bakımından Şoroon Bumbagar I ile çok önemli benzerlikler göstermektedir. Kurganda Rus ve Moğol ortak kazı ekibi tarafından 2009 yılında kazı çalışması yapılmıştır.

Kurganın tepe kısmı zeminden 4.2 m’lik yüksekliktedir. Şoroon Dov’un altı kısmı yuvarlak, üst kısmı ise koni şeklinde olup çapı yaklaşık 30 m’dir. Kurgan 15-20 cm kalınlıkta topraktan yapılmış tuğlalarla çevrelenmiştir. Şoroon Dov’un çevresinde yer alan bu duvarların batı ve doğu tarafları 110 m, kuzey ve güney tarafları ise 90 m’dir. Kurgan girişinde 10.8 m devam eden bir yeraltı tüneli vardır ve bu tünelden mezar odasına kadar üç havalandırma bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Batbold 2017, 22-26).

Şoroon Dov kurganından çıkarılan eserler ve bu kurgandaki kitabeler günümüzde Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesinde sergilenmektedir (Bu eserlerden bir kısmının tarafımızdan çekilmiş fotoğrafları bildirinin ekler bölümündedir). Bu eserlerle ilgili Türkiye’de iki önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi Prof. Cengiz Alyılmaz tarafından “Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk Eserleri” (Alyılmaz 2010) başlıklı çalışmadır. Bu çalışmasında Prof. Alyılmaz kurgandan çıkarılan ve müzede sergilenen eserleri tanıtmış, kitabenin fiziksel özellikleri hakkında da bilgiler vermiştir. Konuyla ilgili ikinci ve çok önemli bir çalışma kurgandaki Çince kitabeler üzerine Doç. Dr. Bülent Gül danışmanlığında Yi Chun LIN tarafından yapılan yüksek lisans tezidir. Yi Chun LIN’in çalışması bu tarz kurganlarla ilgili olarak Türkiye’de merak edilen pek çok hususu aydınlatması bakımından oldukça önemlidir. Şoroon Dov kurganının isimlendirilmesi konusunda bilim çevrelerinde tam bir mutabakat yoktur. Bazı araştırmacılar bu kurganı da Şoroon Bumbagar olarak adlandırmaktadır ki Yi Chun Lin de bu adlandırmayı esas almıştır. Doğrudan bu bildirinin

konusu olmadığından kitabe metni ve çözümlemesi yapılmamış, kitabenin metni ekler kısmında verilmiştir.

Bu bölgede Şoroon Dov dışında üç yer altı mezarı daha bulunmaktadır fakat bunlardan birisi kazılmış ve kayda değer bir şey bulunamamıştır. Bölgede kazı çalışması yapılabilecek iki yer altı mezarı daha bulunmaktadır. Şoroon Dov yer altı mezarı kazı çalışmaları ve buluntulardan bazılarının fotoğrafları bildirinin ekler kısmında verilmiştir.

Şoroon Bumbagar I Kurganı

Bildirinin giriş kısmında bahsedilen ve Türkiye’de de tanıtımı yapılan Şoroon Bumbagar I kurganı Bulgan ili Bayannuur İlçe merkezinden kuzey doğu yönünde 14 km’lik mesafede, Maihan Dağı’nın ön kısmında 47°57’17.85"N 104°32’19.94"E koordinatlarında bulunmaktadır.

İlk olarak Moğol arkeolog H. Perlee tarafından 1960’lı yıllarda keşfedilen ve “bilinmeyen yapı” olarak kayda geçen kurganda 2011 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ile Kazakistan Gumilev Avrasya Üniversitesi ortak ekibi tarafından kazı çalışması yapılmıştır. Şoroon Bumbagar -1 olarak adlandırılan yapının “dışı kare biçiminde kil/topraktan yapılmış duvarlarla çevrilmiş olup duvarın dışında tahliye kanalları bulunmaktadır. Kil duvarların yüksekliği 80-100 cm arasında değişmektedir. Kurganın kalanı bir yer altı geçidi, geçide bağlanan bir delik olan urg, sunak alanı, bir giriş ve bir mezar odasından oluşmaktadır. Mezar odasının üstünde kilden bir tümsek bulunmaktadır. Geçiş yolu 1,6-2 metre yüksekliğinde, 23-45 metre uzunluğunda ve güneye doğru inşa edilmiştir. Kurganın kapısı giriş yoluna bağlanmıştır. Çıkış geçidinin iki tarafında iki sunak alanı yer almaktadır. Sunak alanının boyutu 1x1.2 metredir. Mezar odası dikdörtgen şeklinde, köşeleri yuvarlak ve içi boş kubbeli bir alandır. Mezar odasının girişinde tahta bir kapı vardır ancak bu kapı mezar odasının dışından tuğlalarla örülerek kapatılmıştır.

Mezar odasının içinde, sağ taraf ipekle kaplanmış tabutlara ayrılmıştır. Tabutlarda yakılmış kişinin küllerini barındıran tahta kutular mevcuttur. İki tahta tabutun arasında mezar sahibinin (yakılan kişinin) eşyaları bulunmaktadır. Tabutun sol tarafında seramik ve tahta kapların bulunduğu bir platform vardır. Kapı ve duvarlar kille kaplanıp kireç taşıyla boyanmıştır. Duvar resimleri üç renk toprak (kırmızı, siyah, mavi) kullanılarak yapılmıştır. Bu resimlerdeki kompozisyonu bir insan, eyerlenmiş bir at, bir köpek, bir bayrak, bir ağaç, bir kaplan ve mavi bir ejderha oluşturmaktadır. Şoron Bumbagar Kurganı mezar odasında pek çok eser bulunmuştur. Ölen kişiye ait olduğu/ve onun tarafından kullanıldığı düşünülen altın ve gümüş nesnelerin yanı sıra tahtadan oyulmuş balık, at, deve ve sığırlar ve kilden yapılmış heykeller de bulunmuştur. Kilden yapılmış diğer heykeller kuş, ejderha, insan, sığır, aslan, deve, domuz ve tavuktur. Kurganda tahtadan oyulmuş pamuk ve ipek kumaş giydirilmiş erkek ve kadın figürleri de bulunmuştur (Ayrıntılı bilgi için bk. ЭНУД III 2016, 198-201).”

Yeraltı mezarından çıkarılan buluntular günümüzde Karakurum Müzesinde sergilenmektedir. Ayrıca Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü tarafından 2017 yılında hazırlanan ve yedi ciltten oluşan katalogun (ЭРТНИЙ НҮҮДЭЛЧИЙН УРЛАГИЙН ДУРСЛАЛ) VII. cildi bu kurgandan çıkarılan buluntuların tanıtımı ile fotoğraflarından oluşmaktadır (ЭНУД VII, 2017).

Yukarıda kısaca tanıtılan kurganlar mimari özellikleri ve kazılarda çıkarılan eserler bakımından Batbold tarafından karşılaştırılmış, iki kurganın da kesinlikle aynı kültürün ürünü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Batbold, Şoroon Dov kurganının kitabesinde anlatılanlar ışığında kurganların Tiele boylarından Pugu kabilesine ait olduğunu vurgulayarak bahse konu kabile hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Batbold'a göre Şoron Dov kurganındaki arkeolojik çalışmalarda ele geçirilen malzemeler ve kitabeler Moğolistan topraklarının tarihine –özellikle de MS. 630-680 yılları arası- farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Haklarında tatmin edici bilgi bulunmayan Pugu kabilesi Orta Asya göçebeleri arasında önemli rol oynamıştır ve kurgandaki eserler de buna işaret etmektedir. Batbold'a göre Şoron Dov kurganının keşfinden önce Türk ve Uygur tarihi ile ilgili çalışmalarda Pugu kabilesi çok önemli yer tutmuyordu ve ismi sadece 9 Tiele kabileleri arasında geçmekteydi. Ayrıca yaşadıkları bölge hakkında farklı görüşler bulunmaktaydı. Şoron Dov kurganının keşfinden sonra Pugu'ların gerçek yaşam alanları ve göç ettikleri yerler daha da belirginleşti. Bu yeni materyaller yöneticiler ve yönetilen kabileler ile ilgili mevcut bilgilerin yenilenmesinde temel kaynaklar arasındaki yerini aldı (Ayrıntılı bilgi için bk. Batbold 2017).

2018 yılında Moğolistan Kültürel Miras Kurumu tarafından, Şoroon Dov I kurganının da bulunduğu 12,5 km'lik çevrede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında bölgede bronz dönemiyle XIII. yüzyıl arasına tarihlenen 270'i aşkın yapı ve mezar bulunmuştur. Bulunan kurganlar arasında Şoroon Bumbagar I'e benzer özellikte beş adet yeraltı mezarı da tespit edildi. İlgili yüzey araştırması raporuna göre bölgede bulunan bu kurganların yerleri ve özellikleri aşağıdadır:

Şoroon Bumbagar -1

Yukarıda kısaca tanıtımı yapılan Şoroon Bumbagar 1 kurganından çok iyi korunmuş duvar resimleri, kil ve ağaçtan yapılp boyanmış pek çok heykel; altın, gümüş ve diğer madenlerden yapılmış süs ve kullanım eşyaları başta olmak üzere pek çok değerli buluntu ele geçirilmiştir. Günümüzde Şoroon Bumbagar I kurganı koruma altına alınarak üstü kapatılmıştır. TİKA bahse konu kurganda restorasyon ve konservasyon çalışmaları yapmaktadır.

Şoroon Bumbagar -2

Şoroon Bumbagar 1'in güneydoğusunda yer alan bu yeraltı mezarının taban çapı 34 metre; Mezarın zeminden yüksekliği 1,7 m'dir. Mezarın yer üstünde kalan yüksekliği 90 x 60 cm çapında olup 2018 yılında Moğolistan Kültürel Miras Kurumu tarafından yapılan yüzey araştırmalarında bu alan 50 cm derinliğe kadar kazılmıştır.

Şoroon Bumbagar -3

Şoroon Bumbagar 3'ün taban çapı 30 metre olup; zeminden yüksekliği 1,3 m'dir. Mezarın yer üstünde kalan yüksekliği 100 x 70 cm çapında olup 2018 yılında Moğolistan Kültürel Miras Kurumu tarafından yapılan yüzey araştırmalarında bu alan 30 cm derinliğe kadar kazılmıştır.

Şoroon bumbagar -4

Bu yer altı mezarının taban çapı 38 metre olup; zeminden yüksekliği 1,35 m'dir.

Şoroon Bumbagar -5

Şoroon Bumbagar -5'in taban çapı 34 metre olup; zeminden yüksekliği 1,35 m'dir.

Şoroon bumbagar -6

Bu yer altı mezarı 32 metre çapında olup, zeminden yüksekliği 1 metredir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şoroon Dov kurganında bulunan Çince kitabedeki “Tang hanedanı müteveffa Yòu Xiāo Wèi Dà Jiāng Jūn (Sağ Süvari Birliği Generali) ve ikinci görevli Jin-Wei-Zhou Tutuktur. Shang Zhu Guo unvan ve Ling Zhong Xian unvanını verdi. P’uku boyu kitabesidir.” ifadelerinden Şoroon Dov kurganının Pugu kabilesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Kurganların mimari yapıları ve çıkarılan eserler karşılaştırıldığında Türkiye’de bazı araştırmacıların iddialarının aksine bu yapıların Köktürklere değil Uygurların Pugu kabilesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Şoroon Dov’un bulunduğu bölgede dört ve Şoroon Bumbagar’ın bulunduğu bölgede altı olmak üzere birbirlerine yakın toplam on kurgan bulunması bu bölgenin Pugu kabilesine ait bir mezar alanı olduğunu göstermektedir. Bu durum bölgenin Pugu yerleşimi olduğu anlamı da taşır ki bu da Pugu’ların, en azından Şoroon Dov kurganının 687’de inşa edildiği göz önüne alınarak, 7. yüzyılda bu bölgede olduğunu gösterir.

Yine mezar kitabesinden anlaşılabileceği üzere Pugu’lar Çinliler ile çok iyi ilişkiler kurmuş, Tang hanedanı döneminde onlarla işbirliği yaparak yüksek askeri görevler üstlenmiştir.

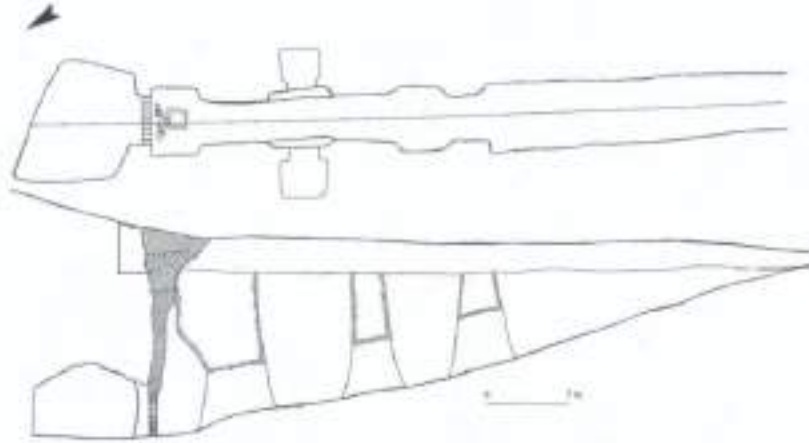
Moğolistan Türkoloji çevreleri Bilge Tonyukuk’un da Pugu kabilesine mensup olma ihtimalinin yüksek olduğu, Tonyukuk’un bu kabilenin Çinlilerle yakın ilişkileri sayesinde Çin’de iyi bir eğitim almış olabileceği, hatta II. Köktürk Kağanlığı’nın kuruluşunda kendisinin kağan olma ihtimali bulunduğu ancak Türkler arasında kabilesinin, Çin ile kurduğu yakın ilişkiler sebebiyle, sevilmemesinden dolayı İltiş Kağan ile hareket edip onu tahta çıkarmış olabileceği tartışılmaktadır.

Konuyla ve Pugu kabilesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi sahibi olabilmek için Şoroon Dov ve Şoroon Bumbagar I kurganlarının bulunduğu bölgelerdeki diğer kurganlarda da kazı çalışması yapılması şarttır.

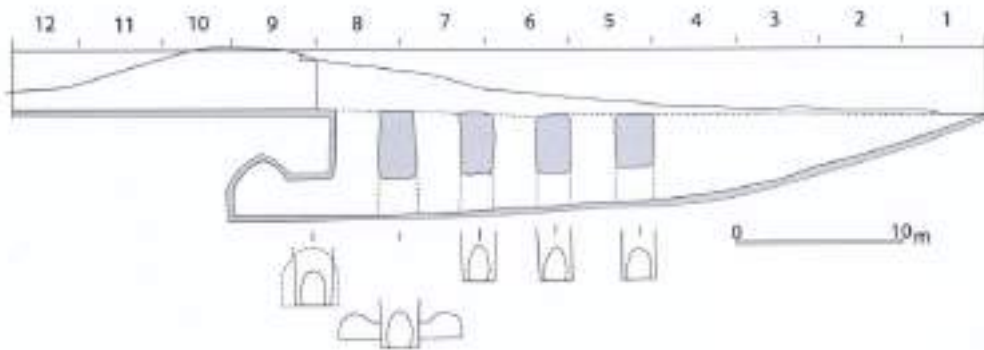
EKLER

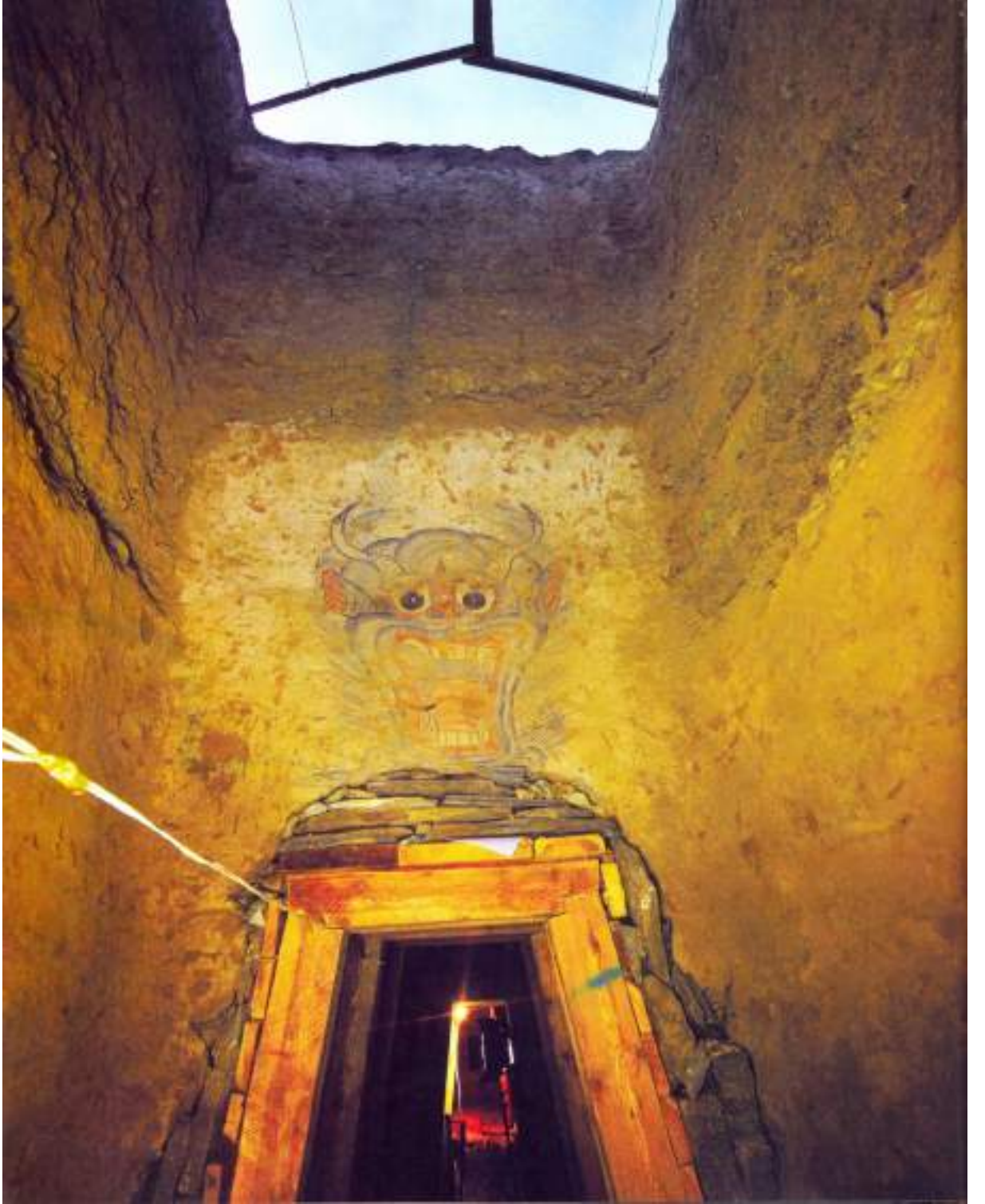
Şoroon Dov ve Şoroon Bumbagar kurganlarının uydu görüntüleri

Şoroon Dov Kurganının Mimari Yapısı (Batbold 2017, 23)

Şoroon Bumbagar Kurganının Mimari Yapısı (ЭНУД VII, 23)

Şoroon Bumbagar I (ЭНУД VII, 44)

Şoroon Bumbagar I (Karakurum Müzesi)

Şoroon Bumbagar I (ЭНУД VII, 131)

Şoroon Bumbagar I Karakurum Müzesi

Şoroon Bumbagar I (ЭНУД VII, 116)

Şoroon Bumbagar I Karakurum Müzesi

Şoroon Bumbagar I Karakurum Müzesi

Şoroon Dov kurganında yapılan kazıdan bir görüntü (Batbold 2017, 238)

Şoroon Dov (Batbold 2017, 244)

Şoroon Dov (Batbold 2017, 241)

Şoroon Dov Kurganından çıkarılan Çince kitabe (Batbold 2017, 244)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov (Zanabazar Müzesi)

Şoroon Dov Kurganından Çıkan Kitabelerin Çevirileri¹

1. Taş

Tang hanedanı Jin Wei Tutuk Puku kabilesinin kitabesidir.

2. Taş

Tang hanedanı müteveffa Yòu Xiāo Wèi Dà Jiāng Jūn (Sağ Süvari Birliği Generali) ve ikinci görevli Jin-Wei-Zhou Tutuktur. Shang Zhu Guo unvan ve Ling Zhong Xian unvanını verdi. P'uku boyu kitabesidir. Müteveffa askerin adı Yi-tu. Kuzeyde vahşi bölgelerde Jin dağında doğmuştu. Tölös'ün diğer kabilesindendir. Önce Shi'niu'da temelini kurmuştur. Bu yerde bulunan ağaçların yaprakları altındandır ve yaprakları çok dökülür. Sınır bölgesinde oturan bir kahramandır. Büyük ve olağanüstü bir ailede doğan birisidir. Xiung-nu kabilesi tapınma ve siyaseti sağlayarak toplumun refahını sağlayacak. Jin-mi-di gibi anne babaya saygı gösteren birisidir. Annesinin tablosunun asılı durduğu Gan-Quan sarayından her geçtiğinde diz çökerek tablosuna bakarak ağlıyordu. Her zaman sadakatli birisidir. Mücevher ve malları kimse olmadığından almaz çünkü her zaman sadık birisidir. Tarihe bakıldığında kabilenin sıradışı bir üyesidir. Dedesi Ge-lan-ba-yandır. İmparator tarafından Zuǒ Wǔ Wèi Dà Jiāng Jūn (Sol muhafız alayı büyük general) olarak atanmıştır. Adam Jin wei eyaletinin tutuğudur. Babası si-bu. Jin wei eyaleti babasından miras olarak kalmıştı. Bu asker bilgiliydi ve imparatorun bizzat kendisinden iyi eğitim almıştı. İmparatora ve devletine bağlı kalmıştı. İmparatoru görmek isterdi. Yalnız masallarda geçen bir kahraman değildi, her gün saygılı ve hürmetkârdı. Selam verirken saygıdan yere kapanırdı.

Çocukluğunda yiğit birisiydi ve okçuluk ve at biniciliği öğrenmişti. Ok atmanın yeteneklerini ve inceliklerini öğrenmişti. Bir yaşına varınca ok atıp yakaladığı avını sunmakla birlikte okçuluk konusunda başarısını da gösterip imparatorun ilgisini çekti. Babası öldükten sonra onun vazifesini alarak kabilesini yönetmişti. İmparatorundan aldığı eğitim ve vazifesinin bilincindeydi ve her zaman sadık bir şekilde savaşa giderdi. Kısa zamanda Aşına He Lu'yu mağlup etmişti. O yüzden askerine emir verip kendisinden seviyesi düşük olan batı Türklere savaş açmıştı. Düşmanı bastırıp mağlup etmiştir. İlk önce Batı Köktürklerin olduğu yere yani Shuang-he ve Qian quan'a varınca entrika kullanmak yerine düşmanın bayrağını ele geçirmişti. İmparator tarafından ödüllendirilip şerefli kılındı ve Yòu Xiāo Wèi Láng Jiāng unvanına tayin edilmiştir. Ondan sonra Hu Jun unvanı Lin Zhong Xian Kai Guo Zi unvanı verilmiştir.

Kısa zamanda Yu-Wu-Wei büyük general görevini üstlenmiştir. Ling-de ikinci sene (665 yılı) Tang Gao Zong'un at arabası Tai dağından geçmişti. Yi-Tu adlı asker, Sai Bei Şehri dışına gitmeye karar verdiğinde Zhou Nai yerinde durmak yerine savaşa katkıda bulunmak için önceden İmparator adına inek kurban sunma merasimi için hazırlık yapmıştı. İyi kıyafet giyinerek yeşim takarak imparatorundan aldığı vazifenin ne kadar kıymetli olduğunu gösterirdi. Ek maaş alması ve yüksek mevkide olmasına rağmen hep sadık kalmıştır. Doğuda Mo-he'yi yenip batıda Tibet'le savaşmıştı. Bütün yüreğiyle düşmanı bozguna uğratmıştır. Kazandığı ünvan ve ödül çoktur. Kısa zamanda Yu Xiao Wei büyük görev üstlenmişti. Hala Tutuk'dur. Ayrıca Shang Zhu Guo ve Ling Zhong Xian unvanı verilmişti. 1000 ailenin geliri ve iş emeği ödüllendirilmişti. Sık sık ödüllendirilirdi. Barbar'ın memleketinden geçerek kurumsal yerlere giderdi. Mühürle ödüllendirilmiştir, yüce şefkatli bir gönüle sahiptir. Hevesi bir altın taş gibi sağlamdır, asla bitmez.

¹ Çeviriler Doç. Dr. Bülent Gül danışmanlığında Yi Chun LIN tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden alınmıştır.

Canı nasıl kurumuş bir yaprak gibi zayıf. Aniden gündüz iken hayatını kaybetmiştir. Canı siyah geceye dönüşmüştü. Yazıt, T'ang İmparatoru İ-feng'in üçüncü saltanat devresi ikinci ayının yirmi dokuzuncu gününde yazılmıştır. Kabilesinde hastalanıp vefat etmiştir. Yaşı 44'tür. Tanrı'nın oğlu vefatını duyduğunda uzun zaman yas tuttu. İmparator tarafından verilen görevli Chao San Dai Fu, Qu Zhao'ya cenaze törenini düzenlenmesi emredilmişti. Cenazede hediye olarak 300 parça sırmalı kumaş, 1 tane altın kuşak, 1 tane ok, 1 tane ok'un konduğu kumaş parça ve 1 tane eyer verildi. Bütün cenaze için dev bir resmi tören yapıldı. Maaş verildi ve mezar taşı kurulma izni verildi.

Vefat ettiği yıl, yani 678 yılı, 9 Eylül, Jie Lun ovasında töreni yapıldı. Yaşam ölüme kavuştu. Öldükten sonra iyi şöhret kazandı. Kazandığı şöhret sis gibi derin. Nihayetinde çam ağacının yanında mezarlık yapıldı. Hüzünlü rüzgâr eserken yalnız üzüntüyle Qi Lian dağı karşısına durarak kare sütun şekli yeşimi tutarak kendi kendine konuşmuştu. Erdemini ve başarısını tarihe kaydetmek için dört Çince karakterle yazıldı. Methiyede der ki: Batı tarafında Cong Ling (Cong dağı), kuzey tarafında ise Pu Lei Hai (Pu Lei denizi)'ye yakındır. Adetlere uyan, mükemmel, böylesi irfan sahibi adam sanki hala hayatta gibidir. Okçuluğu ve at biniciliği ne kadar şahane. Torunlarının geleceği için iyi planlar yaptı. Nesilden nesle hiç değişmez. Saçlarını bağlayıp general'a uygun elbise ve takım'ı giyinip imparator'a hizmet sunmaya hazırdı.

Böylesine ulu erdemli bir adamın yaptıklarını başka kim onun yaptığı gibi yapabilir? Bütün kabiliyetini sadık bir şekilde imparator için kullanıp hayatını verdi. Tehlike durumunda kalsa bile azimle hedefine varmıştı. Becerikli adamları seçip unvanlar verildi. Asker'e katılıp bayrağı elinde tutarak general olurken ne kadar muhteşem ve görkemliydi.

Siyasi durum iyiymken aniden vefat etti. Büyük hedefleri ve harika bir geleceği vardı. Mezarlık kısa zamanda yapıldı. Kuzey batıda kervanda bundan sonra hiç ziyaret izni çıkmaz. Bu zamanda ay battı ama şafak saati olmadı. Bulut oluştu. Kuş üzüntüyle ötmüştü. Sınır bölgesindekiler kederle doludur. Ailesinde erdemlilik hiç kaybolmadı. Mezar taşı uzun zaman olduğu gibi kalacaktır.

Кайнакча

Altynbekov K. (2011), Problemy konservatsii drevnetyurkskogo mavzoleya Maykhan uul na territorii Mongolii [Problems of Conservation of the Ancient Türkic Mausoleum of Mayhan Uul in the Territory of Mongolia]. Arkheologiya Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy. T. II [Archeology of Kazakhstan in the Era of Independence: Results, Perspectives. Vol. II]. Almaty : Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana KN MON RK, Pp. 288–294.

Altynbekov K. (2015), Problemy konservatsii podzemnogo mavzoleya Maykhan-uul v Tsentral'noy Mongolii [Problems of Conservation of the Underground Mausoleum of Mayhan-Uul in Central Mongolia]. Drevnie kul'tury Severnogo Kitaya, Mongolii i Baykal'skoy Sibiri. T. 3. Khukh-Khoto : Muzei Vnutrenney Mongolii, [Ancient Cultures of Northern China, Mongolia and Baikal Siberia. Vol. 3. Hohhot: Museum of Inner Mongolia,]. Pp. 1225–1233.

Alyılmaz Cengiz (2010), *Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk Eserleri*, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720 - 2010) , 87-109.

Батболд Баатад Гончигийн (2017), **Мартагдсан Пүгү Аймаг**, Хэвлэлийн Газар: “Удам Соёл” ХХК Улаанбаатар 2017.

Buraev A.I. (2012), Veroyatnye etnicheskie prototypy skul'pturnykh izobrazheniy iz kurgana Shoroon Dov [Probable Ethnic Prototypes of Sculptural Images from the Shoron Dov Burial Mound]. Drevnie kul'tury Mongolii i Baykal'skoy Sibiri. T. 2 [Ancient Cultures of Mongolia and Baikal Siberia. Vol. 2]. Ulan-Bator : Izd-vo Mong. gos. un-ta, Pp. 337–342.

Buraev A.I. (2013), Kurgan Shoroon Dov. Skul'pturnye izobrazheniya iz dereva [Sculptural Images of Wood]. Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Buryat State University]. №8. Pp. 67–74.

Buraev A.I. (2015), Skul'ptury tanskogo vremeni iz kurgana Shoroon Dov v Tsentral'noy Mongolii [Sculptures of Tang Time from the Shoron Dov Mound in Central Mongolia]. Drevnie kul'tury Severnogo Kitaya, Mongolii i Baykal'skoy Sibiri. T. 2. Khukh-Khoto : Muzei Vnutrenney Mongolii, 20 [Ancient Cultures of Northern China, Mongolia and Baikal Siberia. Vol. 2. Hohhot: Museum of Inner Mongolia]. Pp. 600–606.

Çoruhlu Yaşar (2016), **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken yay., İstanbul.

Danilov S.V. Shoroon Dov (2010) – “zemlyanoy bugor” [Shoron Dov – “Earthen Hillock”]. Nauka iz pervykh ruk [Science First-Hand]. №6. Pp. 88–99.

Danilov S.V., Ochir A., Erdenebold L., Buraev A.I., Saganov B.V., Batbold Kh. (2010), *Kurgan Shoroon Dov i ego mesto v obshchey sisteme arkheologicheskikh pamyatnikov tyurkskoy epokhi Tsentral'noy Azii* [Shoron Dov Mound and its Place in the General System of Archaeological Monuments of the Turkic Era of Central Asia]. Drevnie kul'tury Mongolii i Baykal'skoy Sibiri [Ancient Cultures of Mongolia and Baikal Siberia]. Ulan-Ude : Izd-vo Buryat. gos. un-ta, 2010. Pp. 254–257.

ЭРТНИЙ НҮҮДЭЛЧИЙН УРЛАГИЙН ДУРСЛАЛ III, (Эрхлэн хэвлүүлсэн Г. Эрэгзэн), Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Акадэми Түүх, Археологийн Хүрээлэн, Улаанбаатар 2016.

ЭРТНИЙ НҮҮДЭЛЧИЙН УРЛАГИЙН ДУРСЛАЛ VII, (Эрхлэн хэвлүүлсэн А. Очир, Л. эрдэнэболд), Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академи Түүх, Археологийн Хүрээлэн, Улаанбаатар

Gorbunov V.V., Serov V.V. (2015), “Numismaticheskiy kompleks iz tyurkskogo kurgana Shoron Bumbagar” [Numismatic Complex from Turkic Mound of Barrow Shoron Bumbagar]. Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, politologiya. 2015. №4/1 (88) [News of Altai State University. Series: History, Political Science. №4/1 (88)]. Pp. 72–78.

LIN Yi Chun (2018) **Moğolistan Zamaar Köyündeki Şoroon Bumbagar Mezarında Bulunan Köktürklere Ait Çince Yazitin İncelenmesi**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Osava T., Suzuki K., Lkhyndev G. (2011) Zaamaryn Shoroon Dovoos oldson möngөн sav deerkh runi bichees // Arkheologiyn suudlal. T. XXX. Pp. 139–145 (in Mongolian).

Solongo S., Ochir A., Tengis S., (2014), Fitzsimmons K. Geochronology of the Royal Tomb at Ulaankhermiin Shoroon Bumbagar, Mongolia // 40th International Symposium on Archaeometry. Los Angeles, Pp. 153.

Solongo S., Ochir A., Tengis S., Fitzsimmons K., Hublin J.-J. (2016) Luminescence Dating of Mortar and Terracotta from a Royal Tomb at Ulaankhermiin Shoroon Bumbagar, Mongolia. Science and Technology of Archaeological Research. Vol. 2. №2. Pp. 235–242.

GÜNÜMÜZDE HALAÇÇA VE HALAÇÇA'NIN TOPLUM DİLBİLİMSEL DURUMU

Mina Dolati DARABADI
İran
md.minadolati@gmail.com

Giriş

Ethnologue sitesinin belirttiğine göre günümüzde yaklaşık 7000 dil konuşulmakta olup, bunların üçten biri kaybolma tehlikesindedir.¹ Dillerin tehlikede olma derecelerini belirtmek amacıyla, farklı kurum ve dilbilimciler tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dilin uğradığı tahripler, nesiller arası aktarma durumu, üzerindeki başka dillerin etkisi gibi faktörler, dillerin tehlikelilik derecesini belirlemektedir.

UNESCO'ya göre diller tehlikede olma derecelerine göre 'güvenli', 'savunmasız', 'kesin tehlikede', 'ciddi tehlikede', 'kritik tehlikede' ve 'ölü' diller olarak 6 gruba sınıflandırılmıştır.²

Halaçça; 51.000³ kişi tarafından konuşulmakta ve tehlikedeki diller arasında, *savunmasız* derecesinde yer almaktadır.

Türk dillerinin sınıflandırılmasında, Halaçça taşıdığı Altayistik ses özellikleri sebebiyle, başlı başına bir Türk dili değişkesi olarak yerleştirilmiştir. 1960'lı yıllara kadar değerinin pek de farkında olunmayan Halaçça; 20. yüzyılın sonlarında Doerfer tarafından yeniden keşfedilmiştir.

Dorfer, Halaçça'yı diğer 6 Türk dili gruplarından birine yerleştirmeyip, bu dili Türk dili ailesinin farklı bir kolu olarak değerlendirmiştir.

1. Çuvaş veya Bolgar gurubu
2. Güney- Batı veya Oğuz gurubu
3. Kuzey- Batı veya Kıpçak gurubu
4. Güney- Doğu veya Uygur gurubu
5. Kuzey- Batı veya Güney Sibiry gurubu
6. Yakut gurubu
7. Halaçça (Dorfer vd. 1971: 1).

Türk dilleri sınıflandırılmasında Halaçça'yı farklı bir kola yerleştiren diğer bir çalışma Talet Tekin'e aittir. Talat Tekin Altay dil teorisinin temelini oluşturan r, l ~ z, ş denliğini göz önünde bulundurarak, Halaçça'yı hadaq/adak gurubunda yerleştirmiştir.

1. r/l grubu: Çuvaşça,
2. *hadaq* grubu: Halaçça,
3. *atah* grubu: Yakutça, Dolganca,

¹ <https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>

² Vulnerable, definitely endangered, severely endangered, critically endangered, extinct
<http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap.html>

³ <https://www.ethnologue.com/language/klj>

4. *adağ* grubu: Tuvaca, Karagasça,
5. *azağ* grubu: Hakasça, Sarı Uyгурca,
6. *taglığ* grubu: Kuzey Altay diyalektleri,
7. *tūlu* grubu: Altayca,
8. *tōlū* grubu: Kırgızca,
9. *taglık* grubu: Özbekçe, Yeni Uyгурca,
10. *tawlı* grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası,
11. *taglı* grubu: Salarca,
12. *dağlı* grubu: Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezm-Oğuz diyalektleri, Azeri (Kaşgay-Aynalı, Kerkük, Erbil ağızlarıyla birlikte), Türkçe, Gagavuzca (Tekin, 1989: 138).

Bu dilin Türkoloji açısından değerini kavrayan Doerfer, Halaçça'nın önemini anlatmak için büyük bir çaba sarf etmesine rağmen, Halaçça hak ettiği kadar ilgi görmemiş yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Halaççanın tehlikede olma derecesi zamanla daha da artmıştır.

Halaçların şimdiki yerleşim yerleri, Tahran'ın 300 km güneyindeki Qom ve Merkezi illerindedir. İran'ın merkezi bölgesinin; kuzeyinde Save, doğusunda Qom, güneyinde Erak ve batısında Hamedan şehirlerin civarında bulunan Halaç köylerinin komşuluğunda; Fars, Türk ve etnik guruplarından oluşan onlarca köy bulunmaktadır. Halaç köylerinin sayısı konusunda araştırmacılar tarafından farklı rakamlar söylenmiştir.

Minorsky, XX. Yüzyılın başında 25 Halaç köyü adını verirken; bu rakam, Doerfer'de 50'dir. Bu farklı köy listeleri incelendiğinde Halaçların yaşadığı köy sayısının 69 olması gerekir. Ancak kendisi de bir Halaç olan Cemrâsî, Halaç coğrafyasının üç ayrı şehirde (Qom, Tafreş, Aştiyan) bulunan 52 köyden ibaret olduğunu tespit etmiştir. (Bosnalı, 2012: 51).

Halaçların Durumu

Halaçların konumu İran'ın başkenti Tahran'a yakın olmasından dolayı, onların Tahran'a göç etmelerini sağlamıştır. Temel hayat şartları sayılan hastane ve okulların olmaması bu göçleri desteklemiştir. Kentlerin durumu yıllar öncesi daha iyi olmakla birlikte hala memnun edici değildir.

Hatemi Khaje, 'Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı' adlı çalışmasında, bölgedeki göçler hakkında şu bilgileri vermişti:

"Ayrıca ülke genelinde var olan her hangi bir kurumsal kriz Halaç topluluğunun kurumlarını da derinden etkilemektedir. Örneğin ülkede kırsal kalkınmaya dair yararlı programlar ve projelerin yürütülmemesi sebebiyle, Halaç köyleri dâhil, İran'ın kırsal hayatı ciddi sorunlar ve krizlerle yüzleşmektedir. Bunun için son yıllarda köylerden şehirlere göç oranı ciddi bir artış göstermektedir." (Hatemi Khaje 2013, 172).

Tarım yoluyla hayatlarını geçiren Halaçlar, temel geçim şartlarını sağlayamayınca, daha iyi para kazanabilecekleri şehirlere göç etmeye mecbur kalmışlar. Çoğu Halaç köylerdeki evlerini boş bırakmışlar. Ancak, ev sahipleri ara sıra köylere uğrayıp tatil günlerini eski evlerinde geçirmektedir.

Vaşeqan gibi bazı kentlerin maddi durumu diğerlerine göre daha iyidir. Dolayısıyla köylerde yaşayan halkın sayısı da diğer bölgelere göre daha fazladır.

Bonçenar gibi köylerdeki durum çok iyi değildir. Çocuklar sadece liseye kadar kendi köylerinde derslerine devam edebilmekteler, okula devam etmek isteyenler yakın kentlere gitmek zorundalar.

Halaçların Dillerinin Durumu

Halkın büyük kısmının şehirlere göç etmeleri ve Halaç topluluktan uzak kalmaları, git gide yeni nesillerin arasında dilin unutulmasını sağlamıştır. Farsçanın hâkim olduğu

şehirlere göç eden ailelerin çocuğu Halaçça konuşamamaktadır. Bu çocuklar ya Halaçça'yı tamamen bilmiyor ya da dili anlayıp konuşmıyor.

Yaşlıların hepsi Halaçça bildikleri halde, çocuklarla iletişim kurarken, Farsça kullanmayı tercih ediyorlar. Dolayısıyla Halaç köylerinde iletişim dilini belirten etken “yaş” olmuştur. İki yaşlı insan Halaçça konuşurken, bir genç veya çocukla karşılaşıncı hemen Farsça konuşmaya başlıyorlar.

Halaçların Kültürleri

Yerlerinden uzak kalan ve göçlere maruz kalan Halaçlar, kültürlerine sadık kalma çabasındalar. Araştırma esnasında Keşe köyünde gerçekleşen bir düğüne katılma şansını buldum. İran'ın büyük şehirlerinde görülen düğün geleneklerinden farklı törenler yapılmaktaydı. Özellikle başkent Tahran'da yapılan düğünler akşamleyin başlayıp, gece yarısına kadar devam etmektedir. Ama Keşe köyünde düğünler sabahdan başlamaktadır. Düğün boyunca bütün köy halkı düğün evinin karşısında toplanıp çalıp oynuyorlar.

Düğün sırasında damadın oturması için bir yer düzenlenir. Damadın sağdıç ve solduğları o yerde otururlar. Törenin sonlarında damadın babası ceketini giydirir.

Gelinin oturması için ise, evin içinde özel bir yer ayarlanır. Gelinin oturduğu yerin üstünde bahtının aydınlığını simgeleyen süslü bir ayna konulur.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

En sonda ise geleneksel bir dans sayılan Çûbin dansı yapılır. İsmi Farsça Çûb “ağaç, sopa” kelimesinden alan bu dans, iki kişi arasında, iki uzun sopayla yapılmaktadır. İki kişi sopalarını oynatarak ve birbirine vurarak dans ederler. Danstan sonra herkes gelin ve damadın hediyelerini verir. Ayrıca, köydeki herkes öğlen yemeğine gelin evine davetlidir.

Sonuç

Halaçça üzerinde yapılan bu çalışmalar, halkın bu dilin önemini kavramalarını sağlamıştır. Dilleri konusunda bilgin olmayan insanlar, dillerini Farsça gibi egemen olan bir dilin karşısında değersiz bilip, Halaçça konuşmayı utanç verici bulmaktaydılar. Ama son yıllarda durum değişmiş, farklı bölgelerden gelip dilleri üzerinde çalışmalar yapan bilim adamlarını gören Halaçlar, dillerini yeni yeni tanımaya ve değerini bilmeye başlamışlardır.

Halaçlarla yapılan bir ankette Halaçça'nın geleceğiyle ilgili halkın fikri sorulmuştur. Okumuş insanların çoğu bu dilin geleceğini aydın görüp, kesinlikle dillerini çocuklarına öğreteceklerini söylemişlerdir. Ayrıca halk, dilleri üzerinde çalışma yapan insanları saygı ve sevgiyle karşılayıp, her konuda onlara yardımcı olmaktadır.

Bir dili yok olma tehlikesinden korumak için, her şeyden önce dil konuşurlarını bilinçlendirmek gerekir. Bilinçli toplum, dilinin, kültürünün değerini bilirse, her bilim insanından daha fazla onu korumaya çalışır ve daha da çok başarılı olur. Halaçların da milli bilince sahip olduklarında dillerini ve kimliklerini muhafaza edeceklerini umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2005). Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bosnalı, S. (2009). Halaç Türkçesinde Buyruk, İstek, Şart Ve Gereklilik Tümceleri. Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Kongresi Utek 2007. Bildiriler. Türkçenin Sözdizimi, 103-114.
- Bosnalı, S. (2009). İran Halacistan Bölgesinin Etnik-Dilsel Yapısı Ve Halaç Türkçesi. Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu. Bildiriler, 1, 191-200.
- Bosnalı, S. (2010). Halaççanın Yitim Ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış: Bilig.
- Bosnalı, S. (2012). Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu. Karadeniz Araştırmaları(32), 45-67.
- Demir, N., & YILMAZ, E. (2002). Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi.
- Doerfer, G. (1968). Das Chaladsch—eine archaische Türkssprache in Zentralpersien. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 118(1), 79-112.
- Doerfer, G., Hesche, W., Scheinhardt, H., & Tezcan, S. (1971). Khalaj Materials: Indiana University.
- Doerfer, G. (1978). Khalaj and Its relation to the other Turkic Languages. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Doerfer, G., & Tezcan, S. (1980). Wörterbuch Des Chaladsch:(Dialekt Von Charrab): Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. (1987). Lexik Und Sprachgeographie Des Chaladsch.
- Doerfer, G. (1988). Grammatik Des Chaladsch (Vol. 4): Otto Harrassowitz Verlag.
- Doerfer, G. (1993). Halaçça h-'nin Diğer Türk Dillerindeki Karşılığı Üzerine. Türk Dilleri Araştırmaları 3: 285-288.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Doerfer, G., & Tulu, Ç. S. (2012). Sekiz Halaçça Atasözü Halaçça Atasözü. Tehlikedeki Diller Dergisi-Issn: 2148-130x, 1(1).

Ergin, M. (2004). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basın. Yayım/Tanıtım.

GÜLSEVİN, G. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Kelime Başında/h-/Sesi Gösterilmiş miydi?(Was the Initial/h-/Shown in the Old Turkic Inscriptions?).

Hatemi Khaje, B. (2013). İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Kıral, F. (2000a). Copied Relative Construction In Khalaj. Studies On Turkish And Turkic Languages, 181-188.

Kıral, F. (2000b). Reflections On-Mis 'In Khalaj. Evidentials: Turkic, Iranian And Neighboring Languages, Lars Johanson, 8, 89-101.

Krauss, M. (1992). The World's Languages In Crisis. Language, 68(1), 4-10.

Minorsky, V. F. (1950). Halaç Türk Dialekti. Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, 4(1-2).

Ölmez, M. (1995). Halaçlar Ve Halaçça. Çağdaş Türk Dili, S, 84, 15-22.

Ramer, A. M., Doerfer, G., & Tezcan, S. (1995). Folklore-Texte Der Chaladsch.[Turcologica, Band 19.]: Jsto.

Sultan, T. (2013). Halaçlardan Molla Nasreddin Fikraları. Tehlikedeki Diller Dergisi-Issn: 2148-130x, 2(2).

Tekin, T. (1975). Ana Türkçede aslı uzun ünlüler (Vol. 15). Hacettepe Üniversitesi.

Tekin, T. (1989). Türk Dili Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. Erdem, 10(13).

Tekin, T. (1994). Türk dillerinde önseste y-türemesi. Türk Dilleri Araştırmaları, 4, 51-66.

Tekin, T. (2000). Orhon Türkçesi Grameri (Vol. 9). M. Ölmez.

Tekin, T., & Ölmez, M. (2003). Türk dilleri: giriş. Yıldız Dil ve Edebiyat.

Tekin, T., Yılmaz, E., & Demir, N. (2005). Makaleler III: çağdaş Türk dilleri (Vol. 3). Grafiker Yayıncılık.

Tezcan, S. (1999). Halaçça'nın önemi ve halaçça araştırmalarının sürdürülmesinin gerekliliği. Issues in turkic language

Tuna, O. N. (1983). Altay dilleri teorisi (Vol. 6). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Vaşeqani Farahani, A. (2012). Mabani Desture Zaban Xalaci, Tehran: Vaniya.

Wurm, Stephen A. (1991). Language death and disappearance: Causes and circumstances. Diogenes, 39(153), 1-18.

İnternet Kaynakları:

<https://www.ethnologue.com/language/klj> (son güncelleme 18.07.2018)

<http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap.html>

MOĞOLİSTAN'DA TÜRKÇE YER ADLARI

Prof. Dr. Enkhtsetseg DUGARSUREN
Moğolistan Devlet Üniversitesi / Moğolistan
karamazov.1848@gmail.com

Haritadan baktığımızda, tarihte Moğolistan olarak adlandırılan coğrafya olan günümüz Moğolistan Cumhuriyeti, Rusya'nın güney kısmı, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey kısmını oluşturan İç Moğolistan Özerk Bölgesi, Kara nehir, Girin ve Liaoning'den batıya Sincan, Köke Gölü ve Tibet'e dayanan bölgede Moğolca yer adları hakim olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu olan bu yer adları her ne kadar Moğolca kökenli olmasına rağmen Türkçe, Cürcence, Tibetçe ve Rusça başta olmak üzere komşu halkların dilinden gelme adlar da azımsanılmayacak derecededir. Örneğin, Moğolistan'ın doğu tarafında Mançuca, Tunguşça, batı, kuzeybatı, kuzey tarafında Türkçe kökenli yer adları yaygındır.

Kadim zamanda yer adları belirlenirken doğa şekil özelliğini yansıtan insan ve doğa ilişkileri esas alındığı gözlemlenmektedir. Burada dikkate değer en önemli husus ise yer adları, bir zaman o coğrafyada yerleşmiş ve yerleşmekte olan milletin dili ile ifade edildiğinden araştırma esnasında söz konusu o milletin yerleşim ve göç tarihine dair malumat edinmek de mümkündür.

Moğol ve Türkler tarihin farklı dönemlerinde aynı coğrafyayı paylaşmakla kalmamış ortak tarih ve kültürü de yaratmıştır. Hun, Göktürk, Uygur, Kırgızlar bu coğrafyada devlet kurmuştur. Cengiz İmparatorluğu içinde Moğol, Türk, Uygur, Hotan başta olmak üzere çeşitli uluslar birleşip dünya tarihine katkıda bulunmuştur. Moğol İmparatorluğu'ndan sonraki dönemlerde de Moğol ve Türkler arasında ticari münasebeti vasıtasıyla ilişkiler güçlenmeye devam etmiştir. Günümüz Moğolistan'da kazak, hoton, tuva, kırgız ve duha olmak üzere Türk halklarının varlığı devam etmektedir.

Bunun gibi, çeşitli tarihsel dönemlerde Türk halkların tarih, kültürel etkileri Moğol tarihi ile bağlantılı şekilde gelişmiştir. Moğolca'da halen Türkçe ile ortak sözcükler olan *qara-kara, şira - sarı, jürke - yürek, devter - defter, tavag - tabak, temee - deve, sandal - sandaliye* başta olmak üzere birçok örnekler mevcuttur. Bunlardan bazıları Türkçe'den ödünç olarak anılsa da Moğolca grameri ile yazılan yabancı kelime özelliğini yitirmiş ve Moğolca'da belli anlam kazanıp Moğolca söz varlığı arasına girmiştir.

Bildirimizde, Moğolistan'da muhafaza edilen Türkçe yer adlarının genel durumu ele alınacaktır. Moğolistan coğrafyası, Türkçe yer adları barındıran bölgelerin en başındadır. Türkçe yer adları, Moğolistan dışında Rusya Federasyonu içinde yer alan Buryat, Kalmık, Tuva ve Çin Halk Cumhuriyeti Sincan özerk bölgesinde yaygın rastlanıyorsa İç Moğolistan ve kuzeydoğu Çin'de yaşayan Moğol bölgelerinde azdır. Yer adları, herhangi ülke hududu ile sınırlı olmayıp ilgili milletlerin dili ile bağlı olarak yayılmaktadır. Örneğin,

- Moğolistan Bayan-Ölgii ve Khuvsugul İllerindeki bazı bölgeler ve Çin Sincan özerk bölgesinde yaşayan Türk asıllı halkların memleketlerinde Türkçe yer adları ağırlık kazanmaktadır.

- Diğer bölgelerde ise tarihi hadisler ışığında belirlenen Türkçe yer adları zaman zaman rastlanmaktadır.

Yer adı, somut olmayan kültür miras olmanın yanı sıra tarihi hadislerin de şahidi niteliğindedir. Dolayısıyla, tarihte kaydedilen ve halen varlığını korumakta olan Türkçe yer

adlarının araştırılması, Türk-Moğol halklararası tarihi münasebet, göç, kültürel benzerliği gibi bir çok konularda aydınlatıcı özelliğe sahiptir.

Moğol tarihi kaynakları arasında coğrafi nitelikli kaynakların olmamasına rağmen kitabe, Moğolların Gizli Tarihi başta olmak üzere Moğolca eserleri, Türk, uygur, çince yazılan kaynaklar ve folklör kaynakları vesile ile günümüze ulaşan yer adları da az değildir. Bu adların doğru seslendirilmesi, dilsel manaların belirtilmesi, her ne kadar güçse de araştırmacılar tarih, coğrafya ve dilbilimi başta olmak üzere çeşitli yönlerden incelemenin sonucunda yer adların köken ve kullanımı konusunda aydınlatıcı bilgileri kazandırmaktadır.

Göçebeler, doğaya yakınlık nedeniyle, coğrafi oluşumlarını farketme kabiliyeti de yüksektir. Dolayısıyla, doğa şekillerine uygun yer adları oluşturmada son derece yaratıcıdır. Bu nedenle, Moğolca ve Türkçe yer adlarında birçok ortak noktalar da mevcuttur.

Altay dillerin oluşması ile Orta Asya'da yer adları da beraber olduğundan yazılardan öncesine dayanmaktadır. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğüne göre Alyask başta olmak üzere birçok yer adları en az 2500 yıl öncesine bağlanmaktadır. Yazı oluşumundan öncesine dayanan yer adları ağızdan ağıza şeklinde gelenek hali almış ve daha sonra Türk, Moğol, Uygur yazı vesilesi ile günümüze ulaşmayı başarmıştır.

Moğolistan'da bulunan bazı Türkçe yer adları:

- Türkçe olanlar: *Hövsöl* [Gök su göl], *Ulugtag* [Uludağ], *Tagna* [Dağ], *Boştag* [Boş dağ], *Baştag* [Baş dağ], *Beltes*, *Soyon*, *Tonhil* [Ton kol /Donmuş göl/], *Baytag* [Bay dağ], *Sutay* [Sulu dağ] gibi doğrudan orada yaşayan halkın dillerini yansıtanlar

- Türkçe ve Moğolca ortak adlar: Bunun içinde Moğollar ve Türklerin kendi menşini de bağlayan efsanevi yer isimler daha çok ağırlıklıdır. Örneğin, *Altay*, *Tanrı dağ*, *Baykal gölü*, *Sibiry*, *Erçiş nehri*, *Lob gölü*.

- Türkçe ve Moğolca sözcüklerden oluşan adlar: Dağ isimler: *Dalan-har*, *Bayan-har*, *Gobi-Altay*, *Al-şaa*, *Hüilen*, *Gandgar orgil*. Nehir isimler: *Köke Nuur*, *Kara Jürkenii Köke nuur*, *Kara müren*, *Şira müren*. Şehir isimler: *Kara hota*, *Karakorum*, *Alşaa*, *Harçin*, *Çahar*

- Ses değişikliğine uğramış veya manası değişmiş

- Unutulmuş

- Yeniden oluşmuş gibi sınıflandırmamız mümkündür.

Moğol ve Türkler'de yer adları oluşumunda da bazı benzerlik mevcuttur:

- Moğolca ve Türkçe'de yer adlarının ortak bir noktası, doğrudan özel adlarını söylemekle yetinip genel adlar pek söylenmez. Örneğin, *Dalan-har*, *Bayan-har* ve *Altay* ismi yazıldığında dağ sözcük eklenmez, doğrudan anlaşılmaktadır. Oysa, Çince'de herhangi dağ ismi yazıyorsa mutlaka “şang” denilen işaret eklenmektedir.

- Moğolca ve Türkçe yer adları, genellikle somut manalara dayandığı ve soyut ve mecaze anlamlar taşımamaktadır.

- Moğolca ve Türkçe yer adlarında sıfat isimler yaygındır.

- Moğolca ve Türkçe yer adlarında doğa ve coğrafya özelliklerinin yansımaları yaygındır. Örneğin, *Sibiry* sözcüğün anlamı, sibir yanı balçıklı ve çamurlu manasındadır.

- Moğolistan'da kadim ve ortaçağda kurulan şehir sakinleri içinde Uygur ve Hotanlar ağır başmaktaydı. Bunun nedeni ise o dönemin ticari hayatta Uygur ve Hotonlar aktif rol aldığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Kara balgasun, Kara hota, karakorum, Köke hota ve Ninxia gibi isimlerde Uygur ve Hotan etkileri de oldukça fazladır.

Yer adlarının tam manasını çözmek önemli ise de tarihi kayıtlarda bu tür malumat azlığından araştırmacılar farklı fikirleri ileri sürmektedir.

- Altay ismine dair: Türkçe Aladağ, Moğolca Altındağ, Karlıdağ gibi değişik görüşler mevcuttur.

- Tanrı dağı: Moğolca veya Türkçe olarak ayrı görüşler vardır.

- Alşaa – Ala at manasında Türkçe isim olarak görenlerin yanı sıra Ala dağı manasında Moğolca isimler diyenler de vardır.

- Karakorum: – Türkçe Kara kelimesinden türemesine rağmen daha sonraki dönemlerde Moğolca'ya kazandırılmış kelimeye dönüştüğü ve Korum ise Türkçe'de taş manasındadır.

- Tsahar kabile isminin hangi dilden olduğuna dair tartışma halen sıcaklığını korumaktadır. Bazılar, Moğolca'daki çadır manasında çaçar kelimesinden türediğine inanırken bazılar Moğolca'daki çagan yani beyaz manasında olduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra, Uygurca'daki bende, hizmetçi anlamına gelen “qakar” kelimesinden türenmiş olup da hükümdara yakınlığı ile böyle adlandırıldığını de öne sürmektedir. Bunun dışında Farsça'daki çahar yani dört sözcüğünden türemiş olup Cengiz Han'ın yakın koruması olan dört kabile ismi olarak günümüze ulaştığını söyleyenler de vardır.

Günümüz, Sincan ve İç Moğolistan olmak üzere Çin'de bulunan Türk ve Moğol bölgelerinde şehirleşme yaygınlaşması ile asıl Moğolca ve Türkçe yer adları da unutulup yerini Çince'ye bırakıyor olamsı da Moğol, Hoton, Uygurlar için bir mesele haline gelmiştir. Bunun dışında Moğolistan'da günümüz Kazaklar tarafından da kadim Türkçe ve Moğolca yer adlarının kasıtlı şekilde değiştirilmesi ve XX. Yüzyılda idari taksimattan dolayı değişen yer adlarının yeniden araştırılması ve asıl adlarının tekrar kazandırılması önemli bir konudur.

Yer adlarının değişmesi veya kaldırılması:

- Milletlerin göç ve yerleşme
- Asıl manaların yanlışlıkla kaydedilmesi
- Ses değişimi ve ilgili dilin kaybolması
- Çift dille adlandırılmaya başlandığında ileride hakim dildeki adın kalıcılık kazanması
- İktidar veya hükümet tarafından isim değiştirme
- Dini müesseseler tarafından uğursuzlukla itham edilen eski yer adları dini isimle anılmaya başlaması
- Idari taksimat değişiminden kaynaklanan isim değişikliği
- Hükümet tarafından belli bir tarihi hadise veya şahsiyetlerin ölümsüzleştirme çabası gibi birçok nedenlerden kaynaklanmaktadır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Dolayısıyla, yer adlarının muhafaza edilmesi, yeniden kazandırılması gibi faaliyetler, ilgili milletin tarih ve kültürlerini gelecek nesillere aktarmanın yanı sıra insanlık tarihin somut olmayan miras kapsamında da önemli adımdır.

Değişime uğrama veya kaybolmaya yüz tutma riski yüksek olan yer adları ise:

- Ülke hudutlarında bulunan ortak bölge veya kapı isimleridir. Örneğin, Çin, Kırgızistan ve Kazakistan sınırı olan Gandagar, Demir, Buz zirveleri, Şamar dağı ve Hanasu. Ergene Kon olarak bilinen Ergüne nehrin aşağı kısmı ruslarca Amur nehri olarak anılıyorsa Çinliler tarafından tamamen Çince sözcükle adlandırmaya başlanmıştır.

- Tanrı dağı ismi Sincan'da yaşayan Moğollarca Tenger Uul olarak orijinalini korurken Uygurlar tarafından artık Tiangshang olarak zikredilmektedir.

Yer adları, herhangi milletin kültürel mirası ve dil özelliğini yansıtan bir unsur olarak bilimsel çalışmaların ilgi odağı olmalıdır. Özellikle, Moğolistan'da bulunan Türkçe yer adlarının bilimsel yönden aydınlanması, Türk ve Moğol halklarının tarihi münasebetler, göç, yerleşme, kültürlerinin benzer ve farklılığını ortaya koymak için önem arz etmektedir. Dolayısıyla:

- Sadece Moğolistan ile sınırlı kalmayıp Moğolların yaşadığı komşu ülkelerdeki Türkçe yer adlarının kayıt altına alınması

- Türkçe yer adları ile ilgili masal, destan, efsane gibi folklör kaynaklarının derlenmesi

- Değişime uğrayan veya unutilan Türkçe yer adlarının muhafaza edilmesi

- Ses değişikliklerinden anlam değişmiş yer adlarının yeniden kazandırılması

- Artık unutilan yer adlarının araştırılması, kayda alınması yoluyla tarihi değerin biçilmesi

- Türkçe yer adlarının yazılış standartasyonun belirlenmesi

- Tarih kaynakları ışığında Türkçe yer adlarının araştırılması, tarih, coğrafya, dil bilimi, tarihi coğrafya gibi bir çok yönden değerlendirilmesi

- Moğolca ve Türkçe ortak söz varlığı ve yer adlarının muhafaza edilmenin önemini vurgulamak ve araştırmacıların dikkatini çekme gibi faaliyetlerin yoğunlaşmasının altını çizmek istiyorum.

Каунакча

Владиморцов Б.Я. Монгол хэлэнд үлдсэн Орхоны бичээс дэх газар усны нэр. Илтгэл (1929.4.23) Дэлхийд тархсан монгол газар нутгийн нэр. Эрхэлж эмхэтгэсэн Э.Равдан. УБ.,2016. Тал 216- 219

Гуннар Жарин. Төв азийн нутаг дахь түрэг газар усны зарим нэрийн талаарх тэмдэглэл. Дэлхийд тархсан монгол газар нутгийн нэр. Эрхэлж эмхэтгэсэн Э.Равдан. УБ.,2016. Тал 303- 311

Дэлхийд тархсан монгол газар нутгийн нэр. *Эрхэлж эмхэтгэсэн Э.Равдан.* УБ.,2016.

Pelliot. Notes on Marco polo. Дэлхийд тархсан монгол газар нутгийн нэр. Эрхэлж эмхэтгэсэн Э.Равдан. УБ.,2016. Тал 265 -302

Цэвэл Я. Монгол газар нутгийн ойллого бичиг. Дэлхийд тархсан монгол газар нутгийн нэр. Эрхэлж эмхэтгэсэн Э.Равдан. УБ.,2016. Тал 53-203

GELENEKTEN İSTİFADE EKSENİNDE ASAF HALET ÇELEBİ'NİN "TEKERLEME"LERİ

Prof. Dr. Ali DUymAZ
Balıkesir Üniversitesi / Türkiye
ali_duymaz@hotmail.com

Giriş

Tekerleme, Türk halk edebiyatının ve çocuk folklorunun üzerinde az durulmuş türlerinden biridir. Bir yandan ilk oluşmaya başladıkları çok eski dönemlerin izlerini bünyelerinde taşırlarken diğer yandan en yeni zamanların etkilerine açık bir yapı sergileyen tekerleme metinleri, çocukların dil eğitiminde de önemli bir işlev üstlenirler. Yanıltmacalar dışında tek başlarına bağımsız bir tür olamayışları, masal, hikâye, bilmece gibi diğer türlerin, oyunların, inançların, törenlerin içinde veya bağlamında yer alışlarından ötürü türün sınırları kesin ve net olarak belirlenememektedir. Belki bu metinlerin özgünlüklerini sağlayan temel niteliklerin başında da bu akışkan ve değişken yapıları gelmektedir. Atasözü, deyim ve başka kalıplaşmış söz dizileri kadar günlük konuşma dilinde kullanılmaya uygun metinler olmayışları, tekerlemelerin çocuklara özgü, gereksiz veya ayrıntı kabilinden sayılmaları gibi olumsuz bir sonuç doğurmuştur.

Tekerleme kavramının sınırlarını genişleterek tören, inanç ve uygulamalarda karşımıza çıkan büyüsel nitelikli metinleri, eskiden belirli işlevler üstlenip de bugün çocuk ve oyun folkloruna çökerek genelde gerçeküstü anlam kazanmış "poetik" metinleri de "tekerleme" kavramı içinde değerlendirmek uygun olacaktır. "Gerçek" in geçmişte veya bugün yahut da çocuk zihninin serbestliği, düş, yalan, aşkınlık gibi herhangi bir nedenle farklı biçimde ifadesine dayanan, yani "bilinçaltı"nın dışavurumuna yaslanan, "nazım" özelliği taşıyan, anlamından çok işlevi ön planda olan metinleri "tekerleme" olarak tanımlamak gerektiği açıktır (Bk. Duymaz 2002).

Tekerleme ve Edebiyat

Tekerlemelerin üretimi ve oluşumunda çocuk ruhunun serbestliği, rüya, yalan, abartı veya mizah gibi bir takım psikolojik etkenler önemli yer teşkil etmiştir. Ancak bir sanat ürünü olarak yaratılan tekerlemeler de vardır. Edebiyat alanında ve daha çok şiir dalında görülen bu sanatsal yaratılar, Sürrealizm, Dadaizm, Fütürizm, Kübizm gibi sanat akımları çerçevesinde kabul görmektedir. 1920'li yıllardan başlayarak bizim edebiyatımızda da Sürrealizm, Dadaizm, Fütürizm gibi akımların etkisiyle tekerleme tarzında şiirler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ercümend Behzat Lav, Asaf Hâlet Çelebi, Oktay Rifat gibi şairlerin bu kapsamda şiirleri vardır. Ülkemizde ölçüye karşı çıkış hareketiyle, yani serbest şiir anlayışıyla biçimsel anlamda başlayan ve gerçeklik algısına farklı boyutlar yükleyerek içerik boyutunda da gelişen bu edebiyat anlayışı, Batıdaki sözünü ettiğimiz akımların etkisiyle yüzeysel de olsa şiirimizde belirli bir alan üretmiştir. Nazım Hikmet, Ercümend Behzat Lâv, Hayri Muhittin gibi öncü şairlerle başlayıp Orhan Veli, Oktay Rifat gibi Garip akımına mensup şairlerle zirveye ulaşan bu edebi gelenek dışında mistik anlayışın yeni bir yorumu olarak Asaf Hâlet Çelebi gibi şairler de tekerleme tarzında şiirler üretmişlerdir. Sözlü gelenekteki bir malzeme olarak tekerlemelerden hem biçim hem de içerik olarak yararlanmanın tam tersi durumlar da söz konusu olmuştur. Yani edebî metinlerin, günümüzde anlamlarını ve işlevlerini yitirerek veya değiştirerek tekerleme hâline gelişleri de

söz konusu olmuştur. Mesela Ziya Gökalp'ın gelenekten faydalanma yöntemiyle kaleme aldığı manzum “Alageyik” masalının başından alınmış bir parça, pek az eksik ve birkaç eklemeyle bir oyun tekerlemesine dönüşmüştür.

Tekerlemelerin “irrealist” veya “sürrealist” sözleriyle tanımlanan “gerçeküstü” nitelikleri, Asaf Hâlet Çelebi'nin deyişiyle “maddenin ötesine geçen bir soyut âlemin özlenişinden ibarettir.” Çünkü “realiteyi mistisizmle karıştıran, maddeler ve imkânlarla eğlenen çocuk varlığını biz daima içimizde saklamışızdır.” Bu bağlamda tekerlemelerin çocukluğa duyulan özleme, günümüz dünyasının rahatsız edici gerçeklerinden geleneğin gerçeküstü âlemine kaçışa az da olsa katkısı varsayılırsa eser, işlevini yerine getirmiş sayılacaktır. Tekerlemeler üzerine dikkatlerini yoğunlaştıran şairlerden Asaf Hâlet Çelebi, tekerleme araştırmaları bakımından erken denebilecek bir dönemde, 1938 yılında kaleme aldığı bir yazısında Türk ruhunun daha çocukluğundan başlayarak “soyut” a eğiliminden söz eder ve tekerlemeleri “mücerret şiir”, yani “soyut şiir” olarak tanımlayarak ciddiyetlerine vurgu yapar. Ona göre çocukların tekerleme ve masalları sevmelerinin arkasında soyuta olan ilgi bulunmaktadır. Çelebi, çocuğun “kendi benliği ile baş başa kalması” olarak gördüğü tekerleme söyleyiş tarzını kendi şiirlerinde de kullanmış ve şiir söylemenin bir yöntemi olarak görmüştür.

Asaf Halet Çelebi ve Tekerleme Türü Üzerine Dikkatleri

Asaf Halet Çelebi'nin tekerleme tarzındaki şiirlerine geçmeden önce onun tekerleme türü ve metinleri üzerinde kafa yordüğünü ortaya koyan yazılarından bahsetmek gerekmektedir. “Tekerleme”, “Türk Ruhunda Mücerred”, “Yeni Şiir ve Şairler”, “Şiirde Ruh Ânı”, “Masal Dünyamız” (Konferans), “Asaf Hâlet Çelebi Diyor ki” (Röportaj) gibi yazılarında masal ve tekerleme ile şiir arasında ilgiler kurar.

Bu yazılar içinde en dikkate değer olanı, başlığından da anlaşılabilceği üzere elbette “Tekerleme” başlıklı yazısıdır. Bu yüzden ilk önce Ses dergisinden yayımlanan “Tekerleme” başlıklı yazısından söz etmek istiyoruz. Yazısına çocukluğunda en sevdiği masalları söyleyen üç ihtiyar kadının ölümüne esef ederek başlayan Çelebi, bu kadınların kendileri farkında olmadıkları halde “abstrait” e giden harikulade birer sanatkâr olduklarını vurgular. Böylece masalla tekerleme arasındaki birlik ve uyuma dikkat çeken Çelebi, “Türk ruhunun mücerrede ihtiyaç ve iştihaklarından” gördüğü masallar hususunda Edmond Saussey gibi masal ve folklor araştırmacısından haberdar olduğunu da satır aralarında hissettirir. Tekerlemeyi “*Türk masallarının asıl karakteristiği*” olarak gören Çelebi, tekerlemenin halk tiyatrosunda da görüldüğünü kaydeder. Tekerlemeyi, “*akliyata af dilermiş gibi kendisine bir mana vermek hevesiyle masalın hayal olduğuna işaret eden*”, “*masala girmeden evvel bir mukaddime*” şeklinde tarif eder. Tekerlemelerin üstünlüğüne “*irrealizmalarının birer şahit ve delil*” olduğunu vurgulayan Çelebi, halk ruhunun maddeden uzaklaşmak ve mücerrede gitmek eğiliminde oluşunu da bir tespit olarak ifade eder. Asaf Halet Çelebi, tekerlemelerin saçma sapan, ulu orta söylenilmiş sözler olmadığını vurgulayarak hep yapılan bir eleştiriye de cevap vermiştir. Ona göre tekerlemelerde istihza, harikulâde ve mistik bir nitelik vardır. Zümrüdüanka masalından örnekler veren Çelebi şu tespitte bulunur: “*Dikkat edilirse, bunlardaki çok derin istihzayı sezmek kabil değildir. Türk ruhu harikulâdeyi içinden karikatürize eder, çabucak inanmaz, fakat realiteyi mistikle karıştırmayı sever.*” (Çelebi 1998a: 18) der. Çelebiye göre Türk ruhu “zamanı, zaman içinde görür”. Yazısının sonunda Macar Türkolog İgnace Kunos'un Macar Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım'ın validesinden dinleyip yazdığı bir tekerlemeden örnek verir:

“Bir varmış bir yokmuş Allah’ın kulu çokmuş, evvel zaman içinde, kalbur kazan içinde, deve tellâl iken, sıçan berber iken, ben on beş yaşında iken anamın babamın beşiğini tıngır mungır sallarken, var varanın, sür sürenin, destursuz bağa girenin hali budur, hey... Yârân-ı safâ, Bekri Mustafa, kaydâ kafa... Ak sakal, kara sakal, pembe sakal, yeni berber elinden çıkmış bir taze sakal... Kasap olsam sallayamam satırı, nalbant olsam nallayamam katırı, hamamcı olsam dost ahbap hatırı... Birisi benim kârım değildir. Doğru kelâm, bir gün başıma yıkıldı hamam... Dereden siz gelin, tepeden ben, anasını siz söyleyin, kızını ben, sandığa siz girin sepete ben, tahta merdiven, taş merdiven, toprak merdiven, tahta merdiven çıktım yukarı, o zenpuri kızlar, andıkça yüreğim pek sızlar; ol zenpuri perdeyi kaldırdım, baktım köşede bir hanım oturuyor. Şöyle eyittim, böyle eyittim, tabanının altına bir fiske vurdum, su peruzesi gibi tiril tiril titiriyor. Buradan kalktık gittik; gittik, gittik, gittik... Az gittik, uz gittik, dere tepe düz gittik, altı ay bir güz gittik... Bir de arkamıza baktık ki bir arpa boyu yer gitmişik... Yine kalktık gittik, gide gide gittik... Göründü Çin, Maçin padişahının bağları... Girdik birine; değirmencinin biri değirmen çevirir. Yanında bir de kedisi var. O kedideki göz, o kedideki kaş, o kedideki burun, o kedideki ağız, o kedideki kulak, o kedideki yüz, o kedideki saç, o kedideki kuyruk...” (Çelebi 1998a: 19).

Masal tekerlemelerinin hepsinin Nigar Hamının annesinin söylediği tekerleme kadar uzun olmadığını, kısa bir başlangıçla da masala girildiğini kaydeden Çelebi, en çok bilinen söylenen tekerlemelerden de örnekler verir. Tekerlemelere “masal başı”, “masal başlangıcı” diyenlerin de olduğunu belirten Çelebi, kısa, orta ve uzun masal başlangıçlarından birer örnek sunarak yazısını bitirir. Ancak Çelebi’nin en çarpıcı cümlesi yazısının sonundadır: *“Zannetmiyorum ki diğer milletlerin edebiyatında yukarıya bazı numuneler verdiğim tekerlemeler ayarında mücerret eserler bulunsun.”* (Çelebi 1998a: 17-20).

Yukarıdaki yazısında görüldüğü üzere Asaf Hâlet Çelebi tekerlemeleri "bir nevi mücerret şiir" olarak tanımlamakta ve onlardaki mistik boyuta dikkat çekmektedir. “Tekerleme” yazısının ilk olarak 1938 yılında yayımlandığı düşünülürse, her ne kadar devrin edebî akımlarının etkisi olsa da, tekerlemeleri tür olarak belirleyen ve ciddiye alan ilk yazılardan biri olduğu söylenebilir.

Çelebi, “Türk Ruhunda Mücerred” başlıklı yazısında Türk ruhunun çocukluktan itibaren “mücerred”e mâil olduğunu belirtip tekerlemeleri bir çeşit mücerret şiir olarak vurgulamayı sürdürür. Çelebi, bu yazısında masalların yanı sıra çocuk oyunlarında da tekerlemelerin varlığına dikkat çekerken çocuklar için *“kendi karihasından çıkardığı fevkalâde mücerret bir takım şiirler okur”* der. Çelebi, kendi sanat anlayışına da etki ettiğini ifade ettiği çocuk oyunları ve tekerlemeler hakkında şöyle der: *“Meçhul Türk çocuklarının ne mükemmel ve dehakâr buluşları var, pek küçük yaşında duyduğum ve hattâ müteaddit defalar söylediğim bu güzel şiirler şimdi harfî harfine hafızamda yaşıyorlar. İtiraf edeyim ki onlar sonradan zorla ezberlettikleri bir yığın uydurma snop şiirlerinden kat kat güzeldiler ve ben çok zaman onların tesiri altında kalmışımdır.”* Çelebi, söz konusu yazısında on adet çocuk oyunu tekerlemesi metni örnekler ve yazısını şu çarpıcı cümlelerle bitirir: *“Şekilden ziyade meâl e ehemmiyet veren, şuurdan ziyade tahteşşuûrî denilen, müşahhas edebiyattan ziyade mücerret edebiyatı terviç eden zümreye hitap ediyorum. Hazineleer bizim tahteşşuur varlığımızdadır. Eskiye okumak veya okumamak bizi tesiri altında bulundurmamalı, kör taklidciliklerden vaz geçmeliyiz. Çocukluğumuza dönmesek bile çocukluğumuzdaki saf ve samimî varlığımıza dönemez miyiz?”* (Çelebi 1998a: 22-23).

Çelebi, “Yeni Şiir ve Şairler” (Çelebi 1998a: 138) başlıklı yazısında Orhan Veli’nin “Yazık oldu Süleyman Efendi’ye” şiirini “tekerleme” olarak değerlendirir. “Şiirde Ruh Ânı”

(Çelebi 1998a: 165-168) başlıklı yazısında ise çocukluğundaki oyun tekerlemelerini ve masalları “mücerret şeyler olarak niteler. Yazısının devamında “mücerret şiir” kavramına tekrar vurgu yapan Çelebi, “*Bu masallarda ve tekerlemelerdeki irréalisme maddenin ötesine geçen bir mücerret âleminin tahassüründen ibarettir. Realiteyi mistisizmle karıştıran, maddeler ve imkânlarla eğlenen çocuk varlığını biz daima içimizde saklamışızdır.*” (Çelebi 1998a: 168) der.

Çelebi’nin “Masal Dünyamız” (Çelebi 1998a: 460-465) yazısı aslında 1958 yılında İstanbul Hemşehrileri Derneği’nde vermek üzere hazırladığı, fakat ömrü yetmediği için veremediği bir konferans metnidir. Yazı doğrudan masallarla ve masal araştırmalarıyla ilgili kapsamlı bir yazıdır. Eski masal kitaplarından başlayarak Naki Tezel, Pertev Naili Boratav, Vasfi Mahir Kocatürk, Eflatun Cem Güney gibi yerli derlemeci ve araştırmacıların masal üzerindeki görüşlerini irdeleyen Çelebi bu yazısında da tekerlemeye dair görüşler ileri sürmüştür. Ama bunlar daha önceki yazılarında da tekrar edilmiş görüşlerden ibarettir.

Çelebi’nin kendisiyle yapılan röportajlarda da masal ve tekerlemelere değinileri vardır. Bunlardan birisine “Asaf Hâlet Çelebi Diyor ki” başlığıyla *Bütün Yazıları* adlı eserde yer verilmiştir. Şiir ile tekerleme arasındaki bağlantıya sürekli değinen Çelebi, tekerlemeye dair en çarpıcı cümleleri kendisiyle şiir üzerine yapılan bir röportajda söylemiştir: “*Bence şiir; her şeyden evvel bir ruh hâletini ifade eden kısa ve veciz bir nevi tekerlemeden ibarettir. Pek uzun olur veya hiç olamaz. Ya nasıl mümkün olur. Şiirler daha ziyade kısa olur. Çünkü şiirde musiki hem vardır, hem yoktur. Resim hem vardır, hem yoktur. Daha doğrusu: Musiki ve resim ancak bir doz olarak kullanılabilir, fakat ne “her şeyden evvel musiki”ye, ne de bir roman yazar gibi uzun detaylara mütehammil olan bir şeydir. Şiir bizim tahteşşuurumuzdan şuurumuz vasıtasıyla çıkarıp ortaya koyduğumuz, birçok süzgeçlerden geçmiş, süzölmüş bir şeydir.*” (Çelebi 1998a: 483). Bu cümlelerinde şiirle tekerleme arasında bağlantı kuran Çelebi, bilinçaltına da gönderme yapmaktadır.

Yukarıda kısaca özetlediğimiz üzere tekerleme türü etrafında “istihza”, “mücerret şiir”, “tahteşşuur”, “irrasyonel”, “mistik” gibi kavramlar üzerinden tespitler yapan Çelebi, devrin edebî akımlarından özellikle “mistik” boyuta olan eğilimiyle farklılaşır. Ayrıca Kübizm, Sürrealizm gibi batı kökenli akımların kabul etmekle birlikte bu akımlardaki dil, anlam ve ifade özelliklerini yer aldığı geleneksel edebiyatın bir türü olarak masal ve tekerlemeleri esas alır. Yani geleneği keşfedip Batı kaynaklı teorik ve felsefî bilgileri de katarak kendi özgün yorumunu ve sanat anlayışını ortaya koyar. Başka bir deyişle Asaf Hâlet Çelebi, şiirlerinin üretiminde etkili olan anlayışın teorisini de inşa ve ifade etmiştir.

Asaf Hâlet Çelebi’nin Tekerleme Tarzı Şiirleri

Asaf Hâlet Çelebi’nin yukarıda sözünü ettiğimiz şiir anlayışının tezahür ettiği en önemli ve temsil mahiyeti yüksek şiiri “Ömer Çocuk” başlığını taşıyan şiiridir.

Asaf Hâlet Çelebi-Ömer Çocuk

Çelebi ile ikinci eşi Nermin Hanım’ın oğlu olan Ömer için yazılmış bir şiirdir. “Ömer Çocuk” adlı şiir (Çelebi 1998b: 63), şairle oğlunu çocuğun dünyasında buluşturan bu şiirdeki söyleyiş, bu dünyayı yansıtacak biçimde masalsıdır ve tekerlemelerin sesi açıkça hissedilir. Şiirde ayrıca tıpkı tekerlemelerde olduğu üzere “çocuk dili”ne mahsus sözcüklere yer verilir. En önemlisi “şair oğluna bakıp kendisini görür; oğul, babanın ‘iç’i olur.” (Doğan

2003: 37-38). Tekerleme edasında ve çocuk dilinden ifadelerle bezenmiş şiirde mistik bir duyarlık ile bilinçaltının dışavurumu da mevcuttur. Tekerlemelerin bir niteliği vardır. Çocuklar tekerleme üretir veya söylerken en eski öğeleri metinde korudukları gibi en yeni ve güncel söz ve kavramları da tekerleme metnine dâhil ederler. Bir başka ifadeyle tekerlemelerde zaman kırılmıştır, kronolojik zamanın takibi mümkün olmaz. Çelebi'nin şiirinde de “fo içır”, “kame ister”, “oto yapar” gibi bu tür sözcükler, zamanı belirsizliğe iten sözler veya günümüze taşıyan olarak yer alır. Asaf Hâlet Çelebi'nin oğlu Ömer Çelebi, şairin ölümünden yedi sekiz yıl sonra 18-19 yaşlarındayken menenjitten vefat etmiştir (Miyasoğlu 1994: 45). Buradan anlaşıldığına göre Ömer şairin oğlu olarak bir gerçek kişidir. Başka şiirlerinde de adı geçer. Ancak Çelebi, onu bir masal veya tekerleme kahramanı gibi gerçeküstü veya muhayyile kahramanı kimliğine de sokar.

Asaf Hâlet Çelebi'nin şiirleri arasında tekerleme tarzının etkili olduğu söylenebilecek “Şefkat”, “Ayna”, “Yamyam”, “Nûrusiyah” gibi başka şiirleri de vardır (Bk. Ulutaş 2009). Mesela “Ayna” (Çelebi 1998b: 28) şiirinde tıpkı çocuk tekerlemelerinde olduğu gibi “gotamacık” diye yeni ve anlamsız bir sözcük üretmiştir. Aynı şiirde “nigâr-ı çîn / bin bir aynda oynar / ayna ayna içindedir/ nigâr-ı Çîn / nigâr-ı çînin içinde / ve zaman / zamanın dışında” biçiminde seslerin yönlendirdiği ve anlamın arka planda kaldığı bir söyleyiş tarzını benimsemiştir. “Nûrusiyah” (Çelebi 1998b: başlıklı şiirinde ise bir masal giriş tekerlemesini “bir vardım / bir yoktum / ben doğdum / selimi sâlisin köşkünde” şekline çevirmiş ve tekerleme edasından faydalanmıştır. Yine “Harpût” (Çelebi 1998b: 32) adlı şiirinde Anadolu'da bir korkutmaca tekerlemesinde söylenen sözleri buluruz: “harpût / kulaklarını sarkıt / eski korkutlar çıkıyor / karanlıklardan”¹.

Asaf Hâlet Çelebi, “bir nevi mücerret şiir” kabul ve telakki ettiği tekerlemelere şiirlerinde yer verirken “sanatta eskimeyen şey”i yakalar, her zaman “yeni” kalabilecek orijinal bir şiir dünyası kurar (Miyasoğlu 1994: 29). Tekerlemeler Çelebi'nin şiirine yalnızca muhteva veya yaratımı ekseninde değil ritim, ahenk ve üslûp açısından da tesir etmiştir. Sözü yine Miyasoğlu'na bırakalım: “*Ne aruz vezninin tumturaklı ve muttarid yürüyüşü, ne hece vezninin kemikli romans ahengine uymadan, her şiir için yeni ve zevkli bir şekil bulmak kabildir. Bu ahenk şairi sürükleyen oratoire bir ahenk değil, köklerini masal tekerlemelerinden alan statique bir ahenktir.*” (Miyasoğlu 1994: 138).

Onun şiir dünyasında masal ve tekerlemelerin yeri özeldir ve özgündür. Kimi zaman tıpkı masal başı tekerlemeleri gibi tekerleme tarzı sözlerle şiirine başlar. Kimi zaman geleneksel tekerleme kalıplarını şiirinde kullanır. Kimi zaman da tekerleme tarzı yeni ifadeler üretir. Tabii ki en önemlisi üretim, icra ve işlevleriyle tekerlemeler ile onun şiirleri “mücerret” ortak paydasında buluşur. Tekerlemelerdeki otomatik metin üretme, bilinçaltı akışı, çocuk duyarlığı, mistik düşünüş gibi öğelere onun şiirinde de sıkça rastlanır ve Çelebi bunu teorik olarak da ifade eder.

¹ Markut, Altay-Sayan şamanlığında da rastlanan ve Anadolu Türkleri arasında çocukları korkutmak için çağrılan “umacı”, “öcü” gibi soyut bir korkutmaca varlığıdır. Büyükler çocuklarını korkutmak için “Markut Markut bacadan kolunu salla gel, bu çocuğu al” benzeri tekerlemelerle bu demonik varlığı çağırırlar (Bk. Bayat 2007: 311)

Sonuç

Asaf Hâlet Çelebi, çocukluğunda geleneksel sözlü kültüre ve özellikle de masal ve tekerleme türünün metinlerine dair bir ünsiyet ve ülfet sahibi olmuştur. Çelebi, tekerleme türünü geniş kapsamlı olarak ele almış, masallara, çocuk oyunlarına ve geleneksel tiyatroya bağlı gerçeküstü ve soyut metinler olarak değerlendirmiş ve bu geleneksel malzemedan sanatında istifade etmiştir. Yani geleneksel icra ortamlarında bulunmuş olması sonucunda bu metinler “çocuk ruhu”nda son derece etkili bir yer kazanmıştır. Kısacası çocukluğunda edindiği sözlü kültürel belleği son derece zengindir. Bu durum onun yetişkinliğinde ürettiği şiirlere “çocuksu duyarlılık” olarak yansımıştır. Bu yansımanın en yoğun ve etkili olduğu tür ise “mücerret şiir” olarak tanımladığı “tekerlemeler”dir. Çelebi, tekerleme üzerinde sadece zengin bir bellek sahibi olmakla kalmamış bu hususta yerli ve yabancı kaynaklardan okumalarla bilgisini arttırarak teori düzeyinde sayılabilecek yazılar kaleme almıştır. Sürrealizm, Dadaizm, Fütürizm, Letrizm, Kübizm gibi akımların hem dünyada hem de ülkemiz edebiyatında etkin olduğu dönemlerde mistik duyarlılığıyla farklı bir yöneliş gösterebilmesinde şüphesiz geleneği yaşamış olmasının ve bilmesinin katkısı yadsınamaz. Bütün bu birikimiyle Çelebi, geleneğin süzgecinden geçirdiği ve çağın şartlarına uygun bilgi ve donanımla ürettiği şiirleriyle özgün bir sanatkâr kimliğine sahip olmuştur.

Kaynakça

- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2: Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler İyeler ve Demonoloji*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çelebi, Asaf Hâlet (1998a). *Bütün Şiirleri*. Haz. Selahattin Özpabıyıklar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, Asaf Hâlet (1998b). *Bütün Yazıları*. Haz. Hakan Sazyek, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları (2. Bs.).
- Doğan, Mehmet Can (2003). *A'dan Z'ye Asaf Hâlet Çelebi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Duymaz, Ali (2002). *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Miyasoğlu, Mustafa (1994). *Asaf Hâlet Çelebi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ulutaş, Nurullah (2009). “Asaf Hâlet Çelebi'nin Şiirlerinde Çocuk, Masal ve Tekerleme”, *Turkish Studies*, 4 /1-I: 1103-1133.

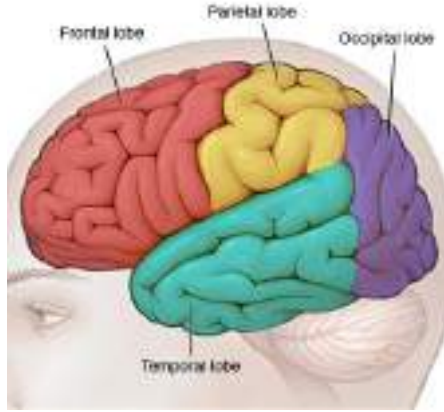
DİL ZİHİN İLİŞKİSİ AÇISINDAN İSİM CÜMLELERİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

Dr.Öğr. Üyesi Kürşat EFE
Amasya Üniversitesi / Türkiye
kursat.efe@amasya.edu.tr

GİRİŞ

Ana dili, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin bir toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir (Aksan 1975: 427). Dil ile zihin arasında doğrudan bir ilişki vardır. En erken bebeklik döneminden erişkinliğe kadar dil edinimi devam etmektedir. Zihinsel, duygusal ve bedensel gelişim de eş zamanlı olarak devam etmektedir.

Beyin *lob* olarak adlandırılan dört bölgeye ayrılır (Şekil 1). Bunlar arka kafa (*occipital*), ön (*frontal*), yan kafa (*parietal*) ve şakak (*temporal*) loblarıdır.

Şekil 1: Beyin Lobları (Jensen 1998:9).

Ön lob kafanın ön bölgesinde olup yaratıcılık, problem çözme, karar verme ve planlama gibi maksatlı eylemleri kapsar. Yan kafa lobu üst arka bölgededir ve yüksek algılama ve dil işlevlerini kapsayan süreçleri yerine getirir. Şakak lobu (sağ ve sol kısım) kulakların çevresinde ve üst kısmında yer alır. Bu bölge temel olarak duyma, hafıza, anlama ve dilden sorumludur. Ayrıca lobların fonksiyonlarında bazı örtüşmeler de bulunmaktadır (Jensen 1998: 8-9). Beynin orta bölgesi *hippocampus*, *thalamus*, *hypothalamus* ve *amygdala* kısımlarından oluşur. Limbik sistem olarak da bilinen beyin bu orta bölümü duygular, uyku, dikkat, vücut işleyişi, hormonlar, cinsellik, koku ve beyin kimyasallarının birçoğunun üretiminden sorumludur (Jensen 1998: 8-9). Beyinde her yarı küre farklı işlevlerden sorumlu olsa da beyin odaklanarak bütünsel çalışır. “Beyin bir bütün olarak işlevlerini yerine getirir. Beyindeki en sıradan işlem sürecinde bile, beyin çok sayıda bölgesi birbiriyle koordinasyon halinde çalışır (Avcı-Yağbasan 2008:3).”

Sağ ve sol beyin modeli çerçevesinde dil yetisi daha ziyade sol beyine odaklandırılrsa da yapılan araştırmalar (Alder 2000, Sezik 2003, Ergenç 2000) sağ beyin yarısının dil becerileri üzerinde oldukça etkili olduğunu ortaya koymuştur (Onan 2010: 536). “Beyin ve dil ilişkisi üzerine yapılan araştırmalarda temel beceri konumuna gelmiş konuşma, beyin sol yarım küresinin işlevidir, ancak konuşma, sol yarım kürede de ayrı ayrı alanlardan

yönetilmektedir (Smith 1986:150). Beynin sol yarım küresinin dil merkezli işlevlerde etkili olduğunu görmekteyiz. Kelimelerin anlamları üzerinden işlem yapan sol küre bireyi bu anlamlandırma ile harekete geçirir. Dil bilgisi yönünden çözümleme sol beyinde odaklanır. Kelime merkezli düşünmenin gerçekleştiği bu kürede cümle çözümlemeleri de işlevseldir. Dil bilgisi, bireyin düşünme gücünü geliştirdiği gibi günlük hayattaki işlerinde doğru karar vermesini sağlar. Bu sebeple sol kürenin etkili ve işlevsel olması sosyal açıdan hayati önem arz etmektedir. Buna göre beynimizin mantıksal kısmı olan sol lob matematiksel işlemlerde başarılı olduğu gibi sebep-sonuç ilişkisini iyi kurar ve analitik düşünme becerisine sahiptir ve kelime, sayı ve sembollerle ilgilenir. Sol beyin lobu, vücudun sağ tarafını (organlarını) yönetir. Bütün bunların yanında dil ile ilgili çözümlemeler sadece sol lobun işlevi değildir; sağ beyin de etkin rolleri vardır. Beynin işleyişine bütün olarak bakıldığında daha anlaşılır olacaktır. Beynimizin yaratıcı kısmı sağ lobu, görsel ve işitsel konularla ilgilenir. İnsan, sezgilerinde beyninin sağ tarafını kullanır; aynı zamanda sağ beyin lobu, vücudun sol tarafını (organlarını) yönetir. Sağ lob, görme ve duyma yoluyla öğrenirken gerçek üstü hayaller kurar, mecaz anlamlarla ilgilenir. Dilsel işlevlerde her ne kadar sol beyin etkin rol üstlendiğinin belirtsek de geçen cümle çözümlemelerinin ve anlamlandırılmalarının sağ beyin yarısında önemli bir görevi bulunmaktadır.

“Cümle analizlerinde öğrencilere sürekli olarak söz öbeklerini doğru tespit etmeleri gerektiği söylenmektedir. Çünkü bu birimler cümle içerisinde, sınırları belirli bir anlam yükü taşımaktadır. Zira anlam, dil seviyesinde anlamanın ilk koşuludur. Cümlede geçen söz öbeklerinin tespit edilip anlamlandırılmasında sağ beyin yarısının önemli bir rolü vardır. Bir başka deyişle sağ beyin, anlam ögesini öğrenmeye hazır hâle getirir. Ona ruh verir. Okuyucuyu, yazarın yazma eylemi sürecindeki ruh hâline yaklaştırmak, yine aynı süreçte yazarın okuyucu kitleyle empatik bir ilişki kurmasını sağlar. Diğer taraftan öğrenci, dil bilgisel analize tâbi tutacağı cümleyle, zihinsel seviyede ne kadar özdeşleşirse bu analiz o kadar kolay olacaktır. Öğrenciyi bu özdeşlik seviyesine getiren ise yine sağ beyindir. Sağ beyin yarım küresinin dil üzerindeki en etkili rolü, dili parça üstü birimlerle yönlendirmesidir. Bir metin içerisindeki eklerin, sözcüklerin, sözcük öbeklerinin, cümlelerin ve nihayetinde metnin vurgu ve tonlaması sağ beyin tarafından gerçekleştirilmektedir (Onan 2010: 536).

İfade edilemeyen ve dolayısıyla iletilemeyen bir kavramdan, bir düşünceden bahsedilemez. Cümleler ve kelimeler, düşünme ve fikir üretme araçlarıdır. Dil düşüncenin en somut şekilde kendini gösterdiği alandır. Düşünceler dil kalıplarına, cümlelere ve kelimelere dökülerek ifade edilir, aktarılır. Dolayısıyla cümle de düşünce ya da düşünce kalıpları şeklinde ifade edilir. Zihin değişik aşamalarda oluşan düzenlemelerden (önce düşünce, düşüncenin anlam boyutu, anlamlı yapının dizilişi ve bunların kelime ve ses boyutuna indirgenmesi gibi) yararlanır (Avcı 2012: 4).

Dili anlama ve çözümlemede çalışma belleğinin etkisi dikkate değerdir. Gelişimsel farklılık gösteren ve nörofizyolojik bozukluğu olan bireylerde, dili anlama ve çözümlemede zorluklar yaşandığı bir gerçektir. Bunun da *söz dizimi anlama ve sözel çalışma belleği* ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. “Sözel çalışma belleği, bilişsel işlevler sırasında, dinleyicinin konuşulanları doğru *söz dizimi anlama ve sözel çalışma belleği* ve eksiksiz olarak sıralayabilmesini içermektedir. Böylece dinleyici, sözel girdiyi belirli bir sürede işlemekte ve böylece anlama işlemi gerçekleşmektedir (Montgomery, 2000; 2002; 2003)”. Cümlelerdeki sözdizimsel farklılık artıkça sözel çalışma belleğindeki işleyiş zorlanmaktadır. Dilbilimsel

birimlerin bir araya getirilmesinin zorlaşmasıyla düşünce ya da cümleyi işleme de eş zamanlı olarak zorlaşmaktadır.

“Türkçede söz diziminin en belirgin özelliği, kelime gruplarında ve cümlede ana unsurun genellikle sonda bulunmasıdır. Bu özellik, Türkçeyi diğer birçok dilden (örn., Hint-Avrupa dillerinden ve Arapçadan) ayırırken Moğolca, Mançu-Tunguzca gibi bugün köken birliği tartışılan bazı dillere yaklaştırmaktadır (Karahana, 2008:9)”. Türkçede öge dizilişi “özne-tümleç-eylem” şeklindedir. Çözümlemesinde zorluklar yaşandığını düşündüğümüz isim cümlelerinin yüklemeleri dört ayrı şekilde çekimlenir. Bu da ek-fiil yardımıyla oluşmaktadır. “Yüklemi isim + i- (<Eski Türkçe er-) ek fiili +kip ekleri ve isim+ DXr (<Eski Türkçe tur-ur) eki olan cümleler isim cümlesidir (Ergin, 1985: 314)”.

Türk düşünce sisteminde en önemli unsuru sona bırakma özelliği vardır. Yani Türkçede cümlelerin en sonunda bulunan unsur aslında en önemli unsurdur. Türkçede bütün cümleler bir şahıs eki veya şahıs eki kavramıyla biter. Bu durumda Türkçenin en önemli unsuru şahıstır, yani insandır. Bir yargının oluşumundan nasıl yapıldığından ve niteliğinden çok kimin tarafından yapıldığı daha önemlidir. Bu ise bizi Türk kültüründe insanı öne çıkarma özelliğine, eşyadan, maddeden çok insana verilen değeri anlamaya götürür. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse Batı dilleri nesne, madde üzerine kurulurken Türkçe, insanî değerler yani insan kavramı üzerine kurulmuştur. Türkçenin hareketlilik özelliği dilin kelime ve kelime grupları boyutunda olduğu gibi cümle boyutunda da vardır. Sabit kalan fiil kökü eklerle genişler. Cümlede işlemin sadece yönü değişir. Cümle boyutunda hareket unsuru olan yüklem kendinden önce aldığı kelimelerle yargı gücünü genişletir.

Türkçenin bu genel özellikleri düşünce analizi teorisinin bakış açısına göre kısaca aşağıdaki gibi maddelendirilebilir:

- 1) Kavrama işlevi, anlam bütünlüğünü yani yargıyı temsil eden temel unsurdan tamamlayıcı unsurlara doğru şekillenerek oluşur.
- 2) Yargının ilk basamağını, cümlelerin sonunda yer alarak özne ve şahısları temsil eden çekim ekleri oluşturur.
- 3) Temel unsuru oluşturan özne ve yüklem ilişkisi diğer tamamlayıcı unsurların şekillenmesini belirler.
- 4) Bu şekillenmeler, cümle içerisinde ifade edilmeye veya vurgulanmaya çalışılan kavramların anlaşılmasını sağlar. Dolayısıyla, *şekil özelliğiyle belli bir mantık içerisinde dizilerek oluşmuş yapılardan meydana gelen cümlelerin en son unsurundan başlanmak üzere geriye doğru genişletilerek incelenip öğretilmesi dil-düşünce analizi teorisinin temelini oluşturur* (Avcı 2012: 5-7).

<<<<<----- < Düşünce Yönü

Yardımcı unsur

Temel unsur

I

II

>>>>>----- Uygulama ve Oluşum Yönü

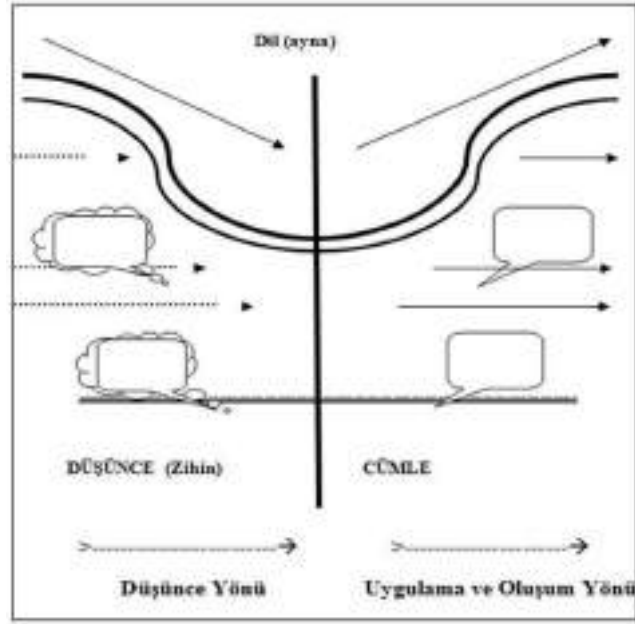
Yardımcı unsur

Temel unsur

I

II

Şekil 2. Türkçenin düşünme ve uygulama yönü (Avcı 2012: 11).

Şekil 3. Türkçenin simetrik yapısı (Avcı 2012: 12).

Ana dili Türkçe olan kişide bu işlem çok hızlı gerçekleştiği için günlük konuşmada bu ters gibi görünen işlem algılanamaz. Bu işlem, örneğin belirli yöne belirli hızda dönen tekerleğin ters dönüyormuş gibi görünmesine benzer. İşte bu iki farklı yöne gibi görünen işlem hızını artırmak bir yabancı için konuşma hızını artırmak anlamına gelir. Ayrıca iyi düşünen iyi cümle kurar. Bu sebeple iyi düşünmeyi öğretmek gerekir. Kurallı düşünce ve kurallı cümlede önce kişi ve özne düşünülür; ama uygulamada en son kişi ve özne söylenir. (Avcı, 2012: 13). Türk dilinin derin yapı ve yüzeysel yapı olarak iki boyutu vardır. Dili oluşturan bu iki aşama birbirine ardışık olarak aynı yönde yani derin yapıda tamamlanan düzenli oluşumun aynı yönde kesintisiz devam ederek yüzey yapıya (canlı dile) yansınmasıyla tamamlanır. Derin yapıda önce anlam bütünlüğünü temsil eden oluşum (yargılı ifade, hüküm) yer alır. Gerek görülürse ardından onu tamamlayan yardımcı unsurlar sıralanır. Derin yapıda sistemli olarak sıralanan bu oluşum yüzey yapıya geçerken (iletişim işlevi olan canlı dile dönüşürken) önce tamamlayıcı unsurların yer alması ardından esas unsurun gelmesi şeklinde oluşum tamamlanır. Bu oluşumun merkezinde yüklem vardır. Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi de bu mantığa dayalı geliştirilen yöntem ve yaklaşımlarla sağlanmalıdır. Söz konusu bu sıralanış Türk düşünce sisteminde yardımcı unsur, temel unsur kavram ilişkilerini ortaya çıkaran bir düzenleyiş sistemidir. Türk sosyal hayatı ve dilinin oluşumu ve bütün işleyiş sistemi esas unsuru sona bırakma kuralına dayanır. Dilin öğretimi de bu oluşum ve işleyiş sistemine uygun olduğu sürece Türk dilinin öğretiminde kalite ve kalıcılık artacak kısa sürede istenilen sonuca ulaşılacaktır. (Avcı 2012: 14-15).

Dil bilgisi öğretiminde önemli bir yeri olan çözümleme yönteminde cümle, sözcük, sözcük grupları ve söz dizimi üzerinde durulması gereken önemli kavramlardır. Cümle, dile ait olan düşünmenin söz veya yazı ile ifade birliğidir. Cümle, yargı bildirmesi yanında sorma, isteme, temenni vb. içine alan dilin en küçük anlamlı parçasıdır. Söz dizimi ise,

konusma, yazma ve düşünmede en küçük birlik olan cümlelerin, nasıl teşkil edileceğini, nasıl sıralanacağını bildiren (Üçok 1947: 104-105) cümleleri oluşturan sözcük türlerinin arasındaki ilişkileri, dilsel öğelerin bir araya gelme özelliklerini konu edinen dil bilgisi dalıdır (Çotuksöken 1992: 170). Tümce, bütün öğeleri bir tek yükleme ya da bağımsız sıralı birçok yükleme bağlanan sözcüktür (Martinet 1985: 112).

Gelişimsel dil bozukluğu olan bireylerde sözel çalışma belleği ile karmaşık söz dizimini anlama becerileri arasında ilişki vardır. Sözel muhakeme ya da işitsel anlama gibi bilişsel işlevler sırasında, dinleyicinin konuşulanları, okuyucunun yazılanları doğru ve eksiksiz anlaması hayati önem arz etmektedir. Bu konularda Türkiye’de yapılan bazı çalışmalarda karmaşık söz dizimini anlama becerileri değerlendirilmiş, önemli sonuçlara ulaşılmıştır. *Gelişimsel dil bozukluklarında söz dizimi anlama ve sözel çalışma belleği ilişkisinin* incelendiği bir çalışmada (Akoğlu ve Acarlar 2014) farklı türdeki cümlelerin çözümü ile zihin işleyişi arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çözümleme yönteminde *cümle, sözcük, sözcük grupları ve söz dizimi* unsurlarının dil bilgisi öğretiminde önemli bir yeri vardır. Dil, düşüncenin ifadesidir. Düşünce de cümle şeklinde ortaya çıkmaktadır. “Zihinsel durum ifade eden eylemlerin kazanımı, zihinsel durumlarla ilgili olarak akıl yürütmede önemlidir. Dil geliştikçe zihinsel durumların temsili için gerekli olan söz dizimsel yapılar, bu zihinsel durumlarla ilgili olarak akıl yürütmede kaynak sağlar (Kaysılı 2004:81). Bu akıl yürütme işlevlerini de *zihin kuramı* inceler. Dil ile bellek ve yönetici işlevler arasındaki bağlantılarını olarak inceleyen “zihin kuramı kişinin kendisinin dışındaki kişilerin kendininkinden farklı bir zihne sahip olduğunu fark edebilme, kendisinin veya ötekilerin niyet, inanç, istek ve bilgisi gibi durumlarını anlayabilme ve zihinsel olarak bunları temsil edebilme yetisi için geliştirilmiş bir kuramdır (Smith 2009; Sayın ve Candansayar 2008; Wellman, Cross & Watson 2001). Kuramsal dil öğrenme yatkınlığı modellerinde bellek önemli bir bileşendir. Carroll’ın modelinde bellek, ezbere dayalı öğrenme olarak tanımlanırken bilişsel psikolojinin gelişmesiyle işler bellek olarak yeniden kavramsallaştırılmıştır (Miyake ve Friedman 1998; Sawyer ve Ranta 2001). Dilbilimsel belirlemecilik teorisinin (*Linguistic Determinism Theory*) kurucularından Jill de Villiers, yanlış inanç, gerçekliğin gözlenmesiyle değil dil ile kazanıldığını; yanlış inançla ilgili konuşmanın, yan tümceyi içeren karmaşık tümce kullanımını gerektirdiğini ifade etmiştir (2005:186).

Dil bilgisi öğretiminde en fazla kullanılan yöntemlerden biri olan tümevarım yöntemi ile ele alınan cümle çözümlemelerinde özellikle isim cümlelerinde zorluklarla karşılaşmaktadır. Her ne kadar bilim insanları mantıksal-matematiksel zekâ ile sözel-dilsel zekâyı birbirinden farklı loblarda/beyin kürelerinde gerçekleştiğini iddia etseler de dil zekâsı ile matematiksel zekânın eş değer bir yapısı olduğu fikrini taşımaktayız. Dilin matematiksel boyutunu zihinsel işlevlerle birlikte düşündüğümüzde bu zorlanmaların mutlaka farklı ve önemli sebepleri olduğu kanaatindeyiz. Gerek ilk ve orta öğretim seviyesinde gerekse lisans eğitimi seviyesinde öğrencilerin cümlede bulunan dil bilgisel yapıların işlevlerini algılamamanın temelinde genel anlamda sorunlar yer almaktadır. Edinilen bilgilerin beceriye dönüştürülememesi, çözümleme yöntemlerinin bütünsel bir anlayışla uygulanmaması, öğrenilenlerin dikkat çekici ve somutlaştırıcı etkinliklerle sezilmemesi ve içselleştirilememesi, matematiksel zekânın düşüklüğü/düşürülmesi gibi sebepler yanında beynin işleyişini elbette olumsuz derecede etkilemektedir. Bütün bunların yanında yeterli beslenememe, beslenme düzensizliği, gıdalardaki katkı maddeleri, aile içi şiddet, toplumsal ve bireysel kaygı, sürekli baskı altında hissedilme, eğitim ortamının fiziksel yetersizliği gibi sebepler de bu durumu tetiklemektedir. Aşağıdaki tablodaki gösterge bu durumun farklı

bir yansıtıcıdır. *Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı* kapsamında ana dilinde okuma ve anlama üzerine yapılan incelemeler sonucu 72 ülke arasında 50. sırada olan ülkemizin bu durumunun da dil eğitiminde önemli bir belirti olduğunu düşünmekteyiz.

	PISA 2015	PISA 2012	PISA 2009
OECD Ortalaması	493	496	493
Tüm Ülkeler Ortalaması	460	471	464
Türkiye Ortalaması	428	475	464
Sıralama	50	42	39
Katılan Ülke Sayısı	72	65	65

Tablo 1: Yıllara göre okuma becerileri (MEB 2015: 31).

SONUÇ

İsim cümlelerini belirleme ile *zihin kuramı* arasında doğrudan bir ilişki vardır. Dil eğitimi de beyin işleviyle doğrudan ilgilidir. Dil denilen olgu beyinde oluşur ve sosyal çevrede şekillenir. Dil eğitimi bir çeşit beyin eğitimidir. Analitik zihin felsefesi açısından bu konu son derece önemlidir.

Özellikle isim cümlelerini çözümlemenin beynin sözel-dilsel zekâdan çok mantıksal-matematiksel zekâyı da yansıttığı kanaatini taşıdığımızdan ana dilde okuma-anlama becerilerinin düşük seviyede olması yanında bu tip cümleleri *çözümleyememenin* de zihinsel gelişimle eş değer ilişkiye sahip olduğunu iddia etmekteyiz. İsim cümlelerinin çözümlenmesinde karşılaşılan sorunlar, alanlar arası iş birliği ile incelenmeli; aynı zamanda farklı tanı gruplarında geniş bir örneklem ve çok sayıda cümleyle incelenmesi, sonuçların bu şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Bütün bu incelemelerden sonra eğitim alanında önemli gayretler gösterilmelidir. Beynin yapısı çok iyi analiz edilmelidir. Öğrenmenin nasıl ve hangi şartlar altında daha kalıcı ve etkili olduğu çok iyi kavranmalıdır. Öğretim teknikleri geliştirilmeli, bunun yanında öğretim programları bu açıdan ele alınmalıdır. Ana dili eğitimini verecek sınıf öğretmenleri yanında özellikle Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe öğretmenlerinin her açıdan iyi yetiştirilmesi kaçınılmazdır.

İsim cümlelerinin farklı şekillerini içeren örnekleri daha ayrıntılı olarak değerlendiren araştırmaların yapılması önem arz etmektedir. Böylelikle klinik açıdan ayırt edici olabilecek söz dizimsel yapılar da belirlenecektir. Dil, düşüncenin ifadesi olduğuna göre Türk dilini konuşan/kullanan kullanımı ve telaffuzu bozuk olan Türk gençliğinin bekâsı da dolaylı olarak tehlike altındadır. Yapılacak çalışmalar da dil bozukluğu açısından risk altında olan grupları ve özelliklerini belirleyecek, çözüm önerileri sunarak gerekli önlemlerin alınmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, Gözde ve Acarlar, Funda (2014). “Gelişimsel Dil Bozukluklarında Söz Dizimi Anlama ve Sözel Çalışma Belleği İlişkisinin İncelenmesi”, *Türk Psikoloji Dergisi*, Haziran 2014, 29 (73), 89-103.
- Aksan, Doğan (1975). “Ana Dili”, *Türk Dili*, C. 31, S. 285, s. 423-434.
- Alder, Hany (2000). *Sağ Beyin Yöneticisi*, İstanbul: Kariyer Yayınları.
- Astington, J.W.,& Baird, A. J. (2005). *Why Language Matters for Theory of Mind*. Oxford University Press.
- Çotuksöken, Y. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Erduran Avcı, Dilek ve Yağbasan Rahmi (2008). “Beyin Yarı Kürelerinin Baskın Olarak Kullanılmasına Yönelik Öğretim Stratejileri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2: 1-17.
- Ergenç, İclâl (2000). “Dilin Beyindeki Organizasyonu ve Konuşmanın Gerçekleşmesi”, *Multidisipliner Yaklaşımla Beyin ve Kognisyon*, (Editörler: Karakaş, Aydın, Erdemir ve Özemsî), Çizgi Tıp Yayınevi, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1985). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hallıday, M. A. K. (2004). “The Place of Dialogue in Children’s Construction of Meaning”, *Theoretical Models and Processes of Reading*, International Reading Association, Newark, s. 133-145.
- Jensen, Eric (1998). *Teaching with the Brain in Mind*. Alexandria, Virginia: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Karademir, Fevzi (2015). *Türkçede İsim Cümlesi ve Alabildiği Öğeler Üzerine Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 8 Sayı: 41.
- Karahan, Leyla (2008). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaysılı, Bahar Keçeli (2014). “Zihin Kuramı ve Dil Arasındaki İlişki: Bir Derleme” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 15(2) 81-93.
- Martinet, A. (1985). *İşlevsel Genel Dilbilim*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Miyake, A., ve Friedman, N. P. (1998). Individual differences in second language proficiency: Working memory as language aptitude. In A. F. Healy ve L. E. Bourne (Eds.), *Foreign language learning: Psycholinguistics studies on training and retention* (pp. 339-364). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Montgomery, J. W. (2000). Verbal working memory and sentence comprehension in children with specific language impairment. *Journal of Speech, Language, Hearing Research*, 43(2), 93-308.
- Montgomery, J. W. (2002). Understanding the language difficulties of children with specific language impairments: Does verbal working memory matter? *American Journal of Speech-Language Pathology*, 11(1), 77-91.
- Montgomery, J. W. (2003). Working memory and comprehension in children with specific language impairment: What we know so far? *American Journal of Speech- Language Pathology*, 36(3), 221-231.

- Onan Bilginer (2010). “Beynin Bilişsel İşlevleri Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Ana Dili Eğitime Yansımaları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27: 521-561.
- Özgürlük Barış, Ozarkan Hatun Betül, Arıcı Özge Ve Taş Umut Erkin (2015). *Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı PISA 2015 Ulusal Raporu*, Millî Eğitim Bakanlığı Ölçme Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara: MEB Yayınları.
- Sawyer, M., ve Ranta, L. (2001). Aptitude, individual differences, and instructional design. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and second language instruction* (pp. 319-353). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayın, A. ve Candansayar, S. (2008) Şizofrenide Zihin Kuramı. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 46- 2.
- Sezik, Necat (2003). *Sınırsız Beyin Gücü*, Hayat Yayınları, İstanbul.
- Smith, Anthony (1986), *İnsan Beyni ve Yaşamı*, (çev. Necati Ebcioglu), İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Üçok, N. (1947). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Villiers, Jill G. de (2005). Can language acquisition give children a point of view? In J. W. Astington & J. A. Baird (Eds.), *Why language matters for theory of mind* (pp. 186 – 219). New York: Oxford University Press.
- Wellman, H. M., Cross. D.,&Watson, J. (2001). Meta-Analysis of theory-of-mind development: the truth about false belief. *Child Development*, 72 (3), 655-684.

**YURT DIŞINDA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMEN ÇOCUKLARIN ANA DİL
SORUNSAĞI İLE İLGİLİ ÇÖZÜM ODAKLI BASIN YAYIN DESTEĞİ:
ALMANYA ÖRNEĞİ**

Dr. Öğr. Üyesi Meltem EKTİ
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
meltemc@hacettepe.edu.tr

Bugüne kadar göçmen konusuna bir çok araştırmada farklı açılardan yer verildiği belirgindir: Uyum, asimilasyon, entegrasyon süreci, sosyal ve kültürel yaşam bunlara örnek verilebilir. İlgili çalışmalarda en belirgin olan etkenin ise dil olduğu ve dilin edinim ya da öğrenim sürecinin diğer belirtmiş olduğumuz süreçleri de etkilediği anlaşılmaktadır. Dilsel ve düşünsel dünyanın gerek oluşumunda gerekse gelişiminde algıların, aktarımların, edinimlerin ve öğrenilenlerin rolü yadsınamaz. Bunların yanında algılananların nasıl bir çağrışım süreci içerisinde değerlendirilerek, elde edilen bilgilerin işlendiği ve sonunda nasıl bir öğrenimin gerçekleştiği de oldukça önem taşımaktadır. Bir kimliğin hatta “ben” in, dilsel ve düşünsel dünyanın oluşumunda söz konusu faktörler oldukça etkilidir. Bunların sağlıklı işlemesi “ben” in de sağlıklı olmasına neden olacaktır. Bu durumda yaşanan ortamın dili, algılanan şeylerin niteliği, var olan düşünsel dünyadaki kodlar ve bunların yeni algılanan şeylerle çağrışımının kurulabilme oranı oldukça önemlidir.

İlgili çalışmada söz konusu “ben” in oluşumunda etkili olan dilsel ve kültürel öğelerden hareket edilerek özellikle Almanya da yaşayan Türk göçmen çocuklarından konuyla ilgili örneklerin sunulması amaçlanmaktadır. Yaşamış oldukları ülkede iki dilli olarak yetişen söz konusu çocuklarda, ana dil ve yaşamış oldukları ülkede edindikleri ya da öğrendikleri dilin gelişiminin kültürel bağlamda yetersiz olması ve bunun “ben” e yansımalarına yönelik paylaşımlarda bulunduktan sonra, tespit edilen yetersizliği desteklemek amacıyla hem görsel, hem işitsel yani hem konuşma hem yazı dili anlamında ayrıca hem imgesel hem de özellikle söylem açısından oldukça etkili olan basın, yayın desteğinden söz edilecektir.

Konuya giriş yapmadan önce Anadil ve İki Dillilik kavramlarını tanımlamak yerinde olacaktır. Vardar anadili, kişinin doğduğu ailede ve büyüdüğü çevrede öğrendiği birinci dil olarak tanımlamakta olup aynı zamanda anadili ile kişilik oluşumu arasında büyük bir yakınlık bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bu sürecin sağlıklı olması durumunda kurulan ilişkilerin de sağlıklı işleyeceğini belirtmektedir (Karakuş, 1997). Aksan ise anadilin öncelikle “anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra ilişki içerisinde olunan çevreden öğrenilen dil olduğunu ifade etmektedir” (Aksan 1975, s. 427). Anadili yaklaşım açısından da farklılıklar göstermektedir doğal olarak. Örneğin: Skutnab-Kangaz kişilerin kökeni, dil yeterlilikleri, dilin işlevi ve dilin tutumu açısından yaklaşımların olabileceğini vurgulamaktadır (1981, S. 18). Ancak bu yaklaşımlardan çok burada Kula’nın tanımlamasında da belirtmiş olduğu üzere daha çok kişinin geldiği toplumla bütünleşmesi, bilişsel gelişime katkısı, kimlik oluşumunu sağlaması açısından bakışa yer verilecektir (2012, S. 309). İki dillilik ise Aksan dan hareketle şöyle tanımlanabilir: Kişilerin farklı nedenlerle ve koşullarda birden fazla dil edinmesi veya iki dili anadili düzeyinde öğrenmesidir (2007, s.26). Burada öğrenme kavramı çok önemlidir. Çünkü edinim sadece iletişim bazında gerçekleşebilecekken, öğrenim dilin her türlü anlamda bilişsel boyutta da kullanımına işaret etmektedir denebilir. Konuyla ilgili birçok farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Örneğin Bloomfield iki dilliliği iki dile de ana dil niteliğinde hâkimiyet şeklinde bir yaklaşım sergilerken (2012), Haugen daha çok birinin baskın olduğunu ancak bireyin ikinci dilde anlamlı cümleler kurabildiğini ifade etmektedir (aktaran Skutnabb-Kangas 1981, 81-83). Görüldüğü üzere iki dillilik kavramı da ana dil gibi birçok farklı yaklaşımlar açısından değerlendirilebilmektedir. Skutnabb-Kangas bu yaklaşımları, elit iki dillilik, çoğunluk toplumlarında iki dillilik, iki dilli ailelerde iki dillilik ve azınlık toplumlarında iki dillilik olarak tanımlamaktadır (1981, s.75-78). Bunların yanında bir de Edwards’a gibi üretici ve alıcı iki dillilik şeklinde inceleyenlerde olmuştur. Buradaki üretici ilgili dili gerek anlama gerekse kullanma sürecinde herhangi bir sorun yaşamamakta ve aktif bir kullanıcı konumunda olabilmektedir. Alıcı konumunda ise daha çok dinleme ve okuma becerisi baskın olup iletişim için gerekli olan konuşma ve yazma da başarısız olabilmektedir. Bu nedenle pasif konumdadır (1994, S. 58).

Genel anlamda Türk göçmen çocukların gerek anadillerini gerekse yabancı dili edinim süreçlerine ve hatta iki dillilik süreçlerine ilgili tanımlardan hareketle bakıldığında yaşadıkları ortamın yabancı olması nedeniyle işitsel doyumluk söz konusudur denilebilir. Ancak bu doyumluk her iki dilin işlevleri bazında gelişmesinde yeterli olmamıştır. Yani günlük iletişim ihtiyaçlarını karşılamış ancak ilgili dilde düşünebilme ya da diğer dilsel sistemin gerekliliklerinden yetersiz kalmıştır. Aslında sadece düşünme kavramı bile sistemi anlatmaktadır. Bu nedenle iletişim dışındaki etkinliklerde, yani yazılı aktarımlarda ya da ilgili dillerin mizahi kullanımında, akademik kullanımında ve benzeri kullanımlarda yetersiz kalmışlardır. Burada anadil, ikinci dil, iki dillilik, yabancı dil ayrımına girilebilir ancak konu bu durumda amacın dışına çıkabilecektir. Kesin olan bu çocukların iki dilli bir ortamda büyüdükları, geldikleri çevre açısından bazılarının pasif bazılarının aktif iki dilli konumda olduğu ve her iki dili de kulak dolgunluğu yoluyla edindikleri ve öğrendikleridir. Ana dil açısından ise ana dili sadece iletişim bazında edinebildikleri öğrenim sürecinde de yeterince dilin bir sistemi, kendi anlayışı içerisinde almamış olmaları nedeniyle gelişmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ana dil dışında başka bir dilin yaşam alanında yoğun olarak işlevsel olması nedeniyle her iki dili edinme oranları daha baskın olduğu belirgindir. Böyle bir ortamda yetişen çocukların gerek zihinsel gerekse bilişsel açıdan fayda sağlayacağı düşünülse de geri dönüt çoğunlukla başarısız gerçekleşmektedir. Bunun en belirgin nedeninin, bu edinim sürecinin plansız gerçekleşmesi nedeniyle olduğu düşünülmektedir. Çünkü normal şartlarda böyle bir ortamda yetişen çocuğun içinde bulunduğu dillerden biri ana dili diğeri ikinci dildir hatta edinim ve öğrenim şekline göre yabancı dildir denilebilir. Yani sistemli olmaması durumunda hem ana dili hem de ikinci dili normalde programlı bir eğitim çerçevesinde öğrenilen dil olan yabancı dile dönüşebilir kaldı ki dönüşmektedir de. Almanya’da bulunan çoğu Türk çocukları ana dillerini formal ortamda ilköğretim sürecinde yabancı dil şeklinde (ek dil seçmeli ders olarak) öğrenmeye çalışırken Hauptschule dediğimiz ilk dokuz yılın sonunda Türkiye’de eğitimini tamamlayıp Lisans Yerleştirme sınavına giren birçok genç ise uluslararası nitelikte öğrencilere verilen Türkçe derslerinde ve sınavlarında dahi başarı sağlayamamaktadırlar.

Peki, bu duruma nasıl çözüm bulunabilir. Bu çözümün ancak ilk etapta bireyin tanımlarda da belirtildiği üzere aile, yakın çevre, ilişki içerisinde olduğu toplumun işbirliğiyle olması beklenebilir. Diğer bir beklenti ise formal olarak okullarda yer alan müfredatlarla ya da diğer bunu sağlayıcı araçlarla bu sürecin bilinçli olarak desteklenmesidir. Aileye müdahale oranımız düşük olabilmektedir. Çünkü ailelere her ne kadar öncelikle kendi dillerinin önemi vurgulansa da, ilgili ülkede yaşamayı hedefleyen aileler maalesef ki farklı sebeplerle; uyum, başarılı olma gibi etkenlerle kendi aralarında dahi ana dilde değil ilgili

dilde sahip oldukları kadar doğru yanlış konuşmaktadırlar. Diğer etkili olan şey ise yasalardır. Yasalarda ülkenin durumuna, bölgesel koşullara (kaç tane Türk vatandaşı yaşıyor gibi) velilerin gereksinimi gibi faktörler etkili olduğundan yasalardan yararlanma aşamasına gelmek yine çok zor görülmektedir. Diğer etkili olacak faktör ise bir aile ya da toplum kadar bireyin iç içe yaşadığı kitle iletişim araçları yani basın yayın organlarıdır. İletişim ve bildirişim dünyasında basın yayının etkisi tartışılmazdır. Bireyin bundan kendi isteği ile faydalanma oranı diğerlerine oranla oldukça yüksektir.

Basın dili nedir?

Genel anlamda basın dili deyince aklımıza yazılı basın dili ve sözlü basın dili gelebilmektedir. Ekranlarda izlediğimiz haberler veya benzeri tartışma programları ya da gazete ya da benzeri dergiler de yazı dilini temsil etmektedir. Yani hem yazılı hem işitsel bir desteğin olduğu oldukça belirgindir. Ancak ayrı ayrı amaçlarına bakacak olursak basın dilinin de sınırlarını çizmenin zorluğu ortadadır. Can şöyle tanımlar;

“Basın dili deyince acaba neyi kastediyoruz? Böyle bir dil var mı? Yoksa bu her hangi bir haber dergisinin, ciddi bir gazetenin veya aşırı bir bulvar gazetesinin dil kullanımı mıdır? Aslında basın dili diye bir şey yok. Basın dilinden daha ziyade çeşitli konularda (ekonomi, spor, politika, v.b.) oluşturulan olayların dil ile sunumunu anlamalıyız herhalde. Ama başlıktan oldukça özel ve sınırlandırılabilen bir dil kullanımının var olduğu da anlaşılabilmektedir (Can, 2003, 34)”

Can’ın belirtmiş olduğu üzere ekonomi, spor, politika gibi çeşitli konulardan hareket edildiğinde aslında basın dilinde bir sistem olduğu özellikle üslup açısından hem günlük konuşma dilini hem de resmi yazı dilini içerdiği ve yansıttığı söylenebilir. Can’ın da belirtmiş olduğu üzere dilde bir biçimlendirme söz konusudur ve bu biçimlendirme gerek toplumun dili kullanım biçimine gerekse algılayış şekline önemli ölçüde etki sağlamaktadır (2003:34). Bu nedenle yurt dışında yaşayanların uydu bağlatıp Türk televizyon kanallarını izlemeleri onların ana dil kullanımını sağlıklı etkiler demek yanlış olabilecektir. Çünkü hangi programların tercih edilip izlendiği çok önem taşımaktadır. Türkçenin yozlaştığı diziler mi, ya da yine aynı şekilde mizah programları mı? İzlenmemeli de denilmemeli tabiki. Çünkü bir haber ya da tartışma programı mutlaka biçimsel bir yansıtmayı sağlayacaktır. Fakat yazılı dile katkısı açısından burada ihtiyaç daha çok yazılı materyallerdedir. Örneğin Almanya’da alman gazetesi Deutsche Welle internetten hem yazı diline hem de konuşma diline destek sağlayıcı bir sayfaya sahiptir. Normal yayın akışına göre haberler dinlenilebilmektedir ancak burada farklı olan şey her dil seviyesine göre haberlerin okunuş şeklidir. Ayrıca haber metni verilip gramer analiziyle birlikte konsept içerisinde kelimelerin ne anlama geldiği de açıklanmaktadır. Bu durumda ana dil ve iki dillilik kavramlarını açıklarken vermiş olduğumuz aktif ve pasif kullanıcı konumuna göre bu tarz yayınlar ile hem anlam, hem konuşma ayrıca okuma ve yazma becerileri de gelişecektir. Bunlar bir ders gibi değil güncelliğin takibi ile sağlanmış olunacaktır. İlgili gazete örneğine Deutsche Welle (https://www.dw.com/de/deutsch-lernen/nachrichten/s-8030?maca=de-DKpodcast_lgn_de-2288-xml-mrss) linkinden ulaşılabilir.

İlgili linkte şöyle bir ibare yer almaktadır. „Täglich von Montag bis Samstag findet ihr hier aktuelle Tagesnachrichten der DW – langsam und verständlich gesprochen. Neben der Audio-Datei zum Herunterladen (MP3) gibt es auch den vollständigen Text zum Mitlesen.

Niveaustufen: B2, C1

Medien: Audio, Text

Sprache: Deutsch” “ <https://www.dw.com/de/deutsch-lernen/nachrichten>) Erişim tarihi (28.08.2018)

Çevirisi: “Pazartesi cumartesiye burada güncel haberleri bulabilirsiniz. Yavaş ve anlaşılır. Ses dosyasının yanında okumak için de metni indirebilirsiniz.”

W. Haakes (1962:16) ”Basın dilinin etkisi sadece fikrin gücü değil, daha çok kelimenin gücüdür”. Kelimelerin bu gücünden yararlanılarak düşünceler ve davranışlar yönlendirilebilmektedir der. Bu ifade de yine özellikle kültürel odaklı düşüncelerin ve davranışların şekillenmesinde basın dilinin önemi anlaşılmaktadır.

Basın dilini diğer konuşma dilinde ayıran özelliklerin verilmesi durumunda farkın daha çok ortaya çıkacağı düşünüldüğünden aşağıda buna yer verilmiştir:

Konuşma dili ne kadar hazırlıklı olunursa olunsun, bir şeyi ifade ederken işlevsel olan düşünme eylemine bağlıdır. Çünkü insan konuşurken düşünür. Özarslan ifade ve takdim anında düşünen konuşmacı düşünürken hem düşünceyi hem ifade ve takdim vasıtası olan dili ilgili dilin kurallarına göre kullanabilir der (2013, S. 254). Ancak tabiki bu dilde düşünebiliyorsa. Fakat gurbetçi çocuklarda ne ana dil tam ne de ikinci dil tam olduğu için bu durumda bir Alman gibi düşünüp, bir Türk gibi ifade etmesi ya da tam tersi olması durumu hem dilin sistemine hem de kültürel kimliğe aykırı olabilmektedir.

Diğer açıdan konuşma başka, yazma işlemi başkadır. Her sözlü ifade ya da yazılı bir ibare basılı ifadenin yerini alamayacaktır (Özarslan 2013, s.255) Daha önce belirtmiş olduğumuz üzere bu çocukların edindikleri dil konuşma yoluyla olduğu ve konuşma dili dinleme yoluyla edinildiği için yazı dilinin yerini asla tutamayacaktır. Bu durumda da basın dili destekleyici olmalıdır. Çünkü basın dili anlama yoluyla gerçekleşir. Anlama da yazı dilinin öncüsüdür. Hatta aktif bir iki dilli olunmanın da temelinde anlama ve kullanma olduğuna göre bu sayede ayrıca basın dilinin desteği olabilmektedir.

Konuşma dilinde bir şekilde birey kendini ifade edebilir ancak yazı dilinde daha çok birisine bir şeyler anlatma vardır. Burada da yine basın dili karşımıza çıkmaktadır. Çünkü basın dilinde de birilerine bir şeyler anlatma söz konusu olduğundan, herhangi bir olay, olgu, durum, beyan öğrenimi gerçekleştirecek ve birey anlatma, aktarma, yansıtma veya bildirme faaliyetlerini öğrenecektir. Ayrıca burada söz konusu olay ya da bir duruma okuyucuyu inandırmak ya da kandırmak söz konusu olduğu için (Özerkan 2002: 69) ikna gibi farklı bir dilsel davranış edinimi gerçekleştirecektir. Burada da yine Austin ve Searle'nin iletişim kuramlarındaki dilsel davranış aklımıza gelebilir. Austin dil ile ilgili analiz sadece cümlelerle sınırlı değildir der. Bir gerçeği ya da bir olguyu doğru ya da yanlış tanımlayan dilin aslında daha çok bir eylemi işlevselleştirdiğine dikkat çeker. How to do things with words yani kelimelerin nasıl kullanıldığı ya da onların nasıl işlevsel hale getirildiği önem taşımaktadır. (Austin, John L, 1979.S. 112) Ancak bunları işlevsel yapabilmek ve sağlıklı kullanılabilmek içinde bu kelimeleri hem tanımlayıcısı hem de temsil ettiği imge ile bilmek gerekir. Kavram sahasına hiç girmiyorum bile. Searle ise kelimelerle aynı zamanda oynanabileceğine dikkat çekmektedir. Yani her dilsel ifadenin bir konuşma eyleminin kavramsal bir önermeye ek

olarak performatif yani edimsel bir yanının olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle dilsel iletişimin temel biriminin sadece sembol, sözcükler ya da cümle olmadığına aksine bunların dilsel davranış ile birlikte uyumlu olarak üretimine önem vermektedir (Searle John R, 1983. S. 30). Bu durumda her iki dile hâkim olamayan bir bireyin ne derece bu performatif yapıyı ya da semboller, sözcükleri temsil ettikleri, davranışlarıyla birlikte üretebilecekleri tartışılabilir.

Konuşma dili basittir (Kaplan 1985). Fakat hep basit dil kullanımı düşünme biçimini kişiliği de basitleştirecektir. Bu nedenle burada basın dili yine destek sağlayıcıdır. Çünkü basın dili açık olduğu kadar hitap ettiği kitle nedeniyle ve işlevselliği nedeniyle bir kamu dilidir aynı zamanda (Özarslan 2013, S.256). Bu durumda birey bir üslup edinir ve öğrenir.

Diğer son olarak vurgulanması gereken ise konuşma dilinde birey zamana ve mekâna göre istediği şekilde konuşabilmektedir. Ancak basın dilinde standart Türkiye Türkçesi tercih edilmektedir. Bu da yine bireyin ana dilindeki standardı yakalamasına neden olacaktır. (Özarslan 2013, S.256).

Özetlemek gerekirse Heidegger'in belirtmiş olduğu üzere dil insanın evidir. İki dilli ortamda yetişen gurbetçi çocuklar Wittgenstein'in ifade etmiş olduğu gibi dil düşünce dünyasının ortak sınırlılıklarını sağlayabilmek ve bir "ben" olduğunu gösterebilmek için bu eve sahip olmalıdır. Performatif düzeyde ve aktif konumunda dili doğası olan sistem içerisinde yaşayabilmek ve kullanabilmek için de bunu sağlayıcı her türlü kaynağa ihtiyaç duyacaktır. Söz konusu gerçekliğin yansıtan araçlardan birisi de daha önce söz etmiş olduğumuz özellikleri nedeniyle basın dilidir. Ayrıca konuşma diline hâkimiyetle ve işitsel dolgunlukla bunun gerçekleşmeyeceği de belirgindir. Dilsel davranışı sağlayan diğer becerilerde dinlemenin dışında okuma ve yazma olduğu için ve bunların yine basın dilinin bir materyal olarak kullanımı sonucunda sağlayıcılığı olabildiği için göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle yurt dışındaki çocuklara ve gençlere bu imkânı sağlayacak destek verilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2007): Her yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim I, II, III, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Austin, John L.:(1962): “How to do things with words”. Oxford. Deutsche Bearbeitung von E. v. Savigny: Zur Theorie der Sprechakte. Stuttgart 1979.S. 112
- Bloomfield, L: (1970:2012): Language. Londra: George Allen & Unwin.
- Can, A. (2003): “Basın Dili”, SÜ İİBF, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2/5, (2003) 34.
- Edwards, J. (1994): Multilingualism, Londra: Penguen.
- Haakes, W. (1962): Die Sprache der Massenmedien, in: Publizistik 7, 15-22.
- Kaplan, M. (1985): Kültür ve Dil, Üçüncü Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları
- Karakuş, İdris (1997): “Çocukta Dil Gelişimi” Türk Dili Dergisi S.544, Nisan, s.372-379.
- Kula, O.B. (1992): Alman Kültüründe Türk İmgesi I. Ankara: Gündoğan
- Kula, O.B. (2012): Almanya’da Türk Kültürü, Çok-Kültürlülük ve Kültürlerarası Eğitim, İstanbul: İstanbul Bilgi.
- Özarslan, E: (2013): İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Güz, Sayı 37, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Süreli Elektronik Dergi (252-256).
- Ozerkan, Ş. (2002): “Medya Dil ve İdeoloji”, İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, 12/1 (2002), 63-76
- Searle John R. (1983): Sprechakte. Ein sprachphilosophischer Essay. Frankfurt a.M. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 458), S. 30
- Skutnabb-Kangas, T. (1981): Bilingualism Or Not: The Education of Minorities (L. Malmberg ve D.Crane, Çev). Clevedon: Multilingual Matters.
- https://www.dw.com/de/deutsch-lernen/nachrichten/s-8030?maca=de-DKpodcast_lgn_de-2288-xml-mrss

SİMÜLATİF TÜRKÇE ÖĞRETİM SİSTEMLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Öğr. Gör. Mehmet ER
Gazi Üniversitesi / Türkiye
mhmtter@hotmail.com

Öğr. Gör. Tarık DEMİR
Gazi Üniversitesi / Türkiye
tarikdemir06@gmail.com

Giriş

Belirli hedefler doğrultusunda planlı biçimde başlatılan, sürdürülen ve sonuçlandırılan yoğun bir süreç olan öğretimde, öğrenciye kazandırılması gereken yeterliliklerin tam ve eksiksiz aktarılması amaçlanır. Bu aktarım sürecinde, zamandan ve emekten tasarruf sağlayacak en etkili araçların kullanılması temel gereklilik ve zorunluluklardan biridir. Eğitim ise öğretimi de kapsayan, planlı veya plansız gerçekleşen ve yaşam boyu süren kapsamlı bir süreçtir.

Eğitimde “ne öğretim ve nasıl öğretim” sorularına farklı eğitim felsefeleri farklı cevaplar verir (Şişman, 2006). Öğretimi de içeren bu kapsamlı süreçte “ne öğretileceği” öğretim programlarını, “nasıl öğretileceği” ise öğretim araç gereçlerini geliştirmemizdeki ana sorulardır. Bu sorulara verilecek cevaplara göre kullanılacak stratejiler, yöntemler ve teknikler farklılaşabilir ancak hepsinin amacı kısa sürede yoğun ve işlevsel bilgiye ulaşıp içselleştirilmesi, davranışa dönüştürülmesidir. Günümüzde bu hedef ve amaçlara ulaşmanın en kolay yollarından biri de uzaktan öğretim imkânı da sunan simülatif öğretim sistemleridir.

Bilgi öylesine büyük bir hızla artmakta ki, geçmiş deneyimlerden yararlanmak çok güç hale gelmiştir. Bu durumda, eğitim sistemleri kendilerini yenilemek ve çağı yakalamak bir yana, gelişmeleri yönlendirecek güce erişmek, çağın ötesine geçmek zorunda kalmışlardır (Akkoyunlu, Altun & Soylu, 2008). Bu zorunluluğa rağmen zaman yetersizliği, mekândan ve çevreden kaynaklanan donanım eksiklikleri, öğretim araçlarının erişilebilirliği ve her zaman her yerde kullanılabilir olamaması gibi engeller öğretim süreçlerini aksatan önemli unsurlardır. Bugün eğitim bilimleri ve teknolojileri çalışmaları bu aksaklıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan çalışmalar gerçekleştirmektedir. Çünkü bu tür aksaklıkların ortadan kaldırılması için teknoloji tabanlı öğretim büyük bir fırsat sunmaktadır. Türkçeye ilginin arttığı teknoloji çağındaki gelişmeler ve bu çağa doğan kişilerin dil öğrenicisi olmasıyla teknoloji tabanlı dil öğretimi büyük önem kazanmıştır. Yabancı dillerde yıllardır var olan bazı teknolojik öğretim araç gereçleri Türkçe için de hazırlanmıştır ve hazırlanmaktadır. Yakın geçmişte başlanan yatırımlarla uzaktan öğretim portalları ve uygulamalar geliştirilmiştir.

Gerek bilginin ulaşılabilirliği gerek dünya hızına yetişme kaygısı yabancı dil olarak Türkçe öğretimini de etkilemiş ve uzaktan öğretim/öğrenim ile ilgili çalışmaları tetiklemiştir. Uzaktan öğretim uygulamaları eğitimcilerin eğitimi ile 2000’li yılların başında uygulanmaya başlanmıştır ancak dil öğrenicisinin eğitimi bakımından yeni sayılmaktadır. Bu bağlamda Dil Bilimi Web sitesi, Adım Adım Türkçe, Anadolu Üniversitesi Uzaktan Türkçe öğretim programı, Ankara Üniversitesi TÖMER, Hacettepe TÖMER, Yunus Emre Enstitüsü “Uzaktan Türkçe Eğitim Portalı, Merhaba UMUT (Turkcell) ve Türkçe Öğreniyorum (Yaşar

Üniversitesi) gibi telefon veya bilgisayar tabanlı uygulamalar geliştirilmiştir. Bunlardan bazıları güncelliğini ve kullanılabilirliğini kaybetmiş, içeriğine erişilemez hâle gelmiş bazıları ise hâlen kullanılmaktadır. Ancak simülatif biçimde hazırlanmış ve öğrenciyi Türkiye’de akan hayatın içinde yaşıyormuşçasına dilin içine çekebilecek etkileşimsel dil öğretim uygulamaların varlığı tespit edilememiştir. Öyle ki uygulama bir yana simülasyon tekniği ile Türkçe öğretimi konusu sadece TABAK’ın çalışması bulunmaktadır. Bundan başka bir çalışma tespit edilememiştir. Oysaki henüz akademik çalışmaları dahi sınırlı olan simülatif öğretim sistemlerinin öğrenim süreçlerine, öğrenciye ve öğreticiye ciddi anlamda katkıları vardır.

Benzetim ile yabancı dil olarak Simülatif öğretim sistemlerinin yararları şunlardır:

- öğrencilere bir görevi başarma veya bir sorunu birlikte çözme şansı verir;
- alıştırma sırasında hata düzeltme sorununu ortadan kaldırır;
- öğrencilere yeni kelimeleri ve yapıları tecrübe etmelerine izin verir;
- öğrencilere kendi seçimlerini yapmaları ve karar vermeleri özgürlüğünü sağlar;
- öğrencilere seçim ve kararlarının kendi deneyimlerinde temellendirilmesine olanak sağlar;
- öğretmenlere çalışmaya engel olmadan gelişmeyi gözlemlemelerine ve katılımlarına olanak verir;
- işbirliği ve beraber çalışma becerilerini kuvvetlendirir; • takım çalışması becerilerini geliştirir (Language, 2009.)

Geliştirilmesi Beklenen Simülatif Öğretim Sistemi

Yukarıda adı geçen uygulama ve portallar Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kilometre taşı niteliğindedir. Ancak bugünkü teknolojik gelişmeler dikkate alındığında artık bir sıçrama tahtasına da ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Simülatif öğretim sistemlerinin geliştirilerek Türkçe öğretim/öğrenim süreçlerinin bir üst boyuta taşınması gerekmektedir.

Eğitici bir ortamda simülasyonlar, gerçekteki olayların taklit veya kopyalarının güçlü bir teknikle öğretilmesidir. Simülasyonlar öğrencileri sadece motive etmezler, olayların gerçek ortamda nasıl bir tepki vereceğini de öğretir. Hemen hemen her defasında bir simülasyon, detayları değiştirerek veya hariç tutarak gerçekleri basitleştirir. Öğrenci olayların gerçek ortamlardaki hareketlerini gerçek ortamlara benzer ortamlarda öğrenir (Ozelogretim.hacettepe, 2006).

Gerçek ortamlara benzer biçimde hazırlanan bu simülatif sistemlerin en yaygını Second Life adlı sistemdir. Kazazoğlu’nun çalışmasında da aktarıldığı üzere bu tür sistemlere internet üzerinden erişilebilmektedir. Bu sanal ortamlar aslına uygun biçimde üç boyutlu hazırlanmakta ve gerçeklik algısı artırılarak zihin gerçek hayata adapte bir sistemde kodlanmaktadır. Sisteme giren kullanıcılar önceden seçenekli biçimde programlanmış avatarlar ve diğer gerçek kullanıcılar ile etkileşime girebilmekte ve bu sayede dili çok yönlü ve etkin biçimde kazanmaktadır.

Second Life üzerine yapılan yabancı dil öğretimi araştırmaları, bu programın bireylere karşılıklı konuşma, kültürler arası etkileşim gibi konularda çok geniş olanaklar sunduğunu öne koymaktadır (Warburton, 2009; Akt: Kazazoğlu, 2014).

Dil ve kültür aktarımı için mekân sınırlılığını ortadan kaldıran simülatif sistemlerinin geliştirilip hızlı bir akışla ilerleyen günümüz teknolojisine uyumlu şekilde öğrencilere sunulması artı bir gereklilik halini almıştır. Dünyada Türkçeye rağbet gösteren hedef kitlenin ilgi ve ihtiyaçları da dikkate alındığında bilgisayar ve internet tabanlı bu tür uygulamaların eksikliği hissedilen bir ihtiyaç olduğu söylenilebilir.

Uygulama Geliştirme

Simülatif öğretim sistemlerinin geliştirilmesi doğrudan bir öğretim tasarımı sürecidir. Öğretim tasarım süreçleri ise özetle analiz, tasarım ve geliştirme, uygulama ve değerlendirme süreçlerinden oluşur. Bu tür uygulamaların geliştirilmesi tam anlamıyla bir ekip çalışmasını gerektirmektedir. Öğretim tasarımının oluşturulmasından, içeriğin hazırlanmasına, grafik ve görselleştirmeden yazılımın yapılmasına çok boyutu olan bu tür uygulamalar uzun soluklu ve yoğun çalışabilecek kişilere muhtaçtır.

Uzaktan eğitimin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi ve verim elde edilebilmesi için uygulanan programda belli başlı kişilerin olması gerekir. Öğretmen, öğrenci, öğretim teknolojü, rehber, yardımcı görevliler, yöneticiler uzaktan eğitimin olmazsa olmaz kişileridir (Karadağ ve Şen, 2014: 29). Karadağ ve Şen'in de belirttiği üzere uzaktan öğretim sistemleri, modülleri hazırlanırken bu süreçte yer alması gereken insanî bileşenler bellidir. Bir diğer ifadeyle sanal ortamlarda sunulacak bilgilerin gerçeklikten doğan ve gerçeğe çıkan bir yolda doğru ölçütlerle ilerleyebilmesi için; alanda uygulama yapan öğretmen görüşleri, dile maruz kalan öğrenciler, öğretim tasarımı yapmayı bilen teknologlar, rehber öğretmenler, yardımcı görevliler ve yetkililerin görüş ve değerlendirilmelerine başvurularak hazırlanması gerekmektedir.

Bu noktada Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Doktora Programı öğrencileri ile Bilgisayar Mühendisliği lisans programı öğrencilerinin iş birliği ile hazırlanan örnek bir uygulamaya bulunmaktadır. Bu çalışma alanda yapılması beklenen çalışmalara örnek olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü bahsi geçen programın özellikle yurt dışında Türkçe öğrenmeyi ve/veya öğretmeyi hedefleyen kurumlar için acil bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Yarım dönemlik öğretim sürecinde hazırlanan bu program anlatılanları somutlaştırmak ve ideal programların hazırlanabilmesi için fikir vermesi adına önem arz etmektedir. Söz konusu program <https://www.youtube.com/watch?v=P-QgZHNHuoY> adresinden erişilerek incelenebilir.

Sonuç

Teknoloji ve internet hayatımızın tüm alanlarına, her geçen gün daha çok nüfuz etmektedir. Dil öğretiminde de “e-öğrenme”nin kullanım alanı ve etkisi git gide artmaktadır. Geleneksel sınıf ortamında öğrenme ve yüz yüze iletişimin önemini yok sayılamaz. Ancak teknoloji tabanlı öğrenme; zaman ve mekânla ilgili sorunları en aza indirirken ekonomik anlamda da geniş olanaklar sunmaktadır. Bu konuda Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Doktora Programında yaptığımız ekip çalışması ufkumuzu genişleten bir süreç olmuştur. Ancak gereken bu ve benzeri sistemlerin hızla geliştirilerek yaygınlaştırılmasıdır.

Bu sistemler tıpkı bilgisayar oyunlarında olduğu gibi öğrencinin profilini oluşturup sürece dâhil olmasıyla başlamalı, kullanıcının Türkiye’deki bir şehrin sokaklarında gezerek, iletişim kurarak, ortam seslerine maruz kaldığı, yaşam alanlarının içinde yaşama şansı bulabildiği gerçekçi ortamlar sunmalıdır. Sistemde, kullanıcıyı dil kullanımına teşvik eden görevler verilip öğrenme ortamı sunulmalı ve öğrenilenlerin işe koşulmasına, pratik yapılmasına imkân sağlayan çoklu etkileşimsel ortamlar oluşturulmalıdır. Bunun için çevrimiçi oyunlarda olduğu gibi aynı anda dünyanın her yerinden oturum açılacak bir uygulama geliştirilmesi gerekmektedir. Böyle bir sistem geliştirilmesi hâlinde öğrenciler/kullanıcılar eğlenerek öğrenme gerçekleştirecekleri için sıkılmadan, yorulmadan hızlı bir öğrenme gerçekleştirebileceklerdir.

Öneriler

1. Simülatif dil öğretimi sırasında yapılan çalışma bir öğrenim tasarımıdır. Bu tasarım sırasında teknik konularda işin uzmanlarından destek alınmakla birlikte girdiler alanında uzman öğretmenler tarafından hazırlanmalıdır. Bu içerikler Diller için Ortak Başvuru Metnine uygun şekilde adım adım ilerlemelidir.
2. Çoklu kullanıcı mantığıyla hazırlanan bu çalışmalarda binlerce hatta on binlerce öğrenciye ulaşılacağı öngörüsüyle sistem altyapısı hazırlanmalı, mobil ve çevrimiçi uygulamalara elverişli olmalıdır.
3. Yapılan uygulamalar öğrencilerle değerlendirilmeli, alınan dönütler sonucu uygulamalar güncellenmelidir.
4. İçerikte tekdüzelikten kaçınılmalı, zenginleştirilmiş ürünlerle öğrenciyi motive edici etkinlikler hazırlanmalıdır.
5. Hazırlanan içerikler öğrenciye anında dönütler vermeli, kendini test etme imkânı sunmalıdır.
6. Öğreticiler bilgi teknolojileri konusunda kendilerini geliştirmeli; hizmet içi eğitimler, kurslar vb. uygulamalarla desteklenmelidir. Disiplinler arası ortak çalışma ve projeler yapılmalıdır.
7. Bu çalışmalar “uzaktan dil öğretimi” anlayışıyla kullanılabileceği gibi, sınıf içi öğrenim sürecinde olan öğrenciler için ders materyali olarak da kullanılabilir. Bu durum göz önünde tutularak farklı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- AKKOYUNLU Buket, Altun Arif ve Soylu Yılmaz Meryem. Maya Akademi: Ankara 2008.
- AÇIK ÖNKAŞ, Nilgün. Türkçe Öğretiminde Teknoloji Kullanımı ve Kalıcı Öğrenme” Eğitim Teknolojileri Araştırma Dergisi. 1. 2 (2010).
- CANDAŞ-KARABABA, Z. Canan. Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 42.2 (2009): 265-278.
- ŞİŞMAN, Mehmet. Eğitim Bilimine Giriş. Pegam A Yayıncılık: Ankara 2006
- TUNCER, Murat ve TAŞPINAR, Mehmet. Sanal Ortamda Eğitim ve Öğretimin Geleceği ve Olası Sorunlar” Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008. 125 (144)
- YALIN, Halil İbrahim. İnternet Temelli Eğitim. Nobel Yayınları: Ankara, 2008.
- TABAK, Gürkan ve Göçer, Ali. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Benzetim Tekniği, Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, 5.10 (2014): 77-102.
- KAZAZOĞLU, Sinan. Yabancı dil öğretiminde teknoloji tabanlı etkileşim: second life örneği, Dil Dergisi, 164. (2014): 39-51.
- YÜCER, Sümeyra. İnternet Yoluyla Türkçe Öğretme Ve Sorunları, Gazi Üniversitesi Türkçe Araştırmaları Akademik Öğrenci Dergisi Yıl:1, Sayı:1, 2011.
- OZELOGRETİM.hacettepe (2006). 04 Eylül 2018 tarihinde <http://www.ozelogretim.hacettepe.edu.tr/grup3/benzetim.php> adresinden erişildi.
- LANGUAGE (2009). 04 Eylül 2018 tarihinde <http://www.languages.dk/archive/pools-m/manuals/final/simulationtr.pdf> adresinden erişildi.
- EK KAYNAKLAR**
- <http://ibuzem.ibu.edu.tr/> (25.08.2018)
- http://turkcede.org/images/makaleler_pdf/YTO/Yabanci-Dil-Turkcenin-ogretilmesinde-Yeni-Yontemler_-Bilisim-Uygulamalari-cozum-onerileri.pdf (25.08.2018)
- http://www.huzem.hacettepe.edu.tr/uzaktan_egitim_programlari.html (25.08.2018)
- <http://www.tomer.sakarya.edu.tr/egiticilerin-egitimi-turkcenin-yabanci-dil-olarak-ogretimi-sertifika-programi-uzaktan-ogretim.html> (25.08.2018)
- <http://www.tomer.yildiz.edu.tr/haberler-duyurular/uzaktan-turkce-ogretim-portali.html> (25.08.2018)
- <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.turkcell.merhaba Baumut> (25.08.2018)
- https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/39315428/1061583180_69_Turkish_Studies1277-1296.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1535205721&Signature=F1WPz2L7KEDzqD4PAPwZGE9%2BorY%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DUZAKTAN_TURKCE_OGRETIM_PROGRAMI_TSP_HAZI.pdf (25.08.2018)
- <https://turkce.anadolu.edu.tr/> (25.08.2018)
- <https://turkce.yee.org.tr/tr> (25.08.2018)

TÜRKÇE ÖĞRENEN YABANCI ÖĞRENCİLERİN BAĞLAÇLARI BİLME VE KULLANMA DURUMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Arş. Gör. Aliye Nur ERCAN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
anercan@ogu.edu.tr

Arş. Gör. Rabia GÜRBÜZ US
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
rgurbuz@ogu.edu.tr

Giriş

Günlük hayatta bireyler, hayatlarını devam ettirebilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve birbiriyle anlaşabilmek için iletişime ihtiyaç duyarlar. İletişimin temel amacı, kaynağın ürettiği kodların alıcı tarafından doğru şekilde çözümlenmesi yani anlaşılmasıdır. Bu iletişimi sağlayan en önemli araç ise dildir.

Bireyler anne karnından başlayarak ölüme kadar içinde bulunduğu toplumun diline maruz kalırlar. Bu yüzden ana dillerini belli kurallar çerçevesinde değil dolaylı olarak da öğrenirler. Yani ana dili birey tarafından edinilir. Bu yüzden ana dili eğitiminde amaç dilin kurallarını öğretmek değil, anlama ve anlatma becerilerini geliştirmektir. Ancak bir dilin yabancı dil olarak öğretilmesinde durum tamamen farklıdır. Yabancı bir dili konuşan bireyler, farklı bir dili öğrenirken o dili bütün yönleriyle öğrenip kullanmaya başlarlar, bundan dolayı anlama ve anlatma becerilerinin yanı sıra dilin kurallarını da bilmeleri gerekir (Karakuş Tayşi ve Demir Atalay, 2018).

Yabancı dil öğretiminde dil kurallarının kavranma düzeyi özellikle anlatma becerileri olan konuşma ve yazmada ortaya çıkar. Diller için Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi'nde dil öğretiminde eylem odaklı bir yaklaşım benimsenmiş ve dil bilgisi kuralları doğrudan verilmek yerine okuma, konuşma ve yazma gibi becerileri desteleyecek şekilde programlarda yer almıştır (Karakuş Tayşi ve Demir Atalay, 2018). Her seviye için konular birbirinin devamı olacak şekilde beceriler arasına serpiştirilmiştir. Bu yüzden öğrencilerin dil kurallarını öğrendiğini tespit etmenin en iyi yolu anlatma becerileridir.

Anlatma becerilerinden olan yazma becerisi yalnızca ana dili öğretiminde değil aynı zamanda yabancılara Türkçe öğretiminde de önemli bir beceri alanıdır. Güzel ve Barın'a göre (2013) yazma becerisi, konuşma becerisinden daha zordur çünkü Türkçe konuşan bir yabancının ne derece Türkçe bildiğini konuşmasından anlamak kolay değildir sadece yazarak dil yanlışlarını ve eksikliklerini somut bir şekilde görebilme imkânı vardır.

Yazma becerisine, yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi bağlamında bakıldığında, alfabe öğretiminden metin öğretimine kadar uzanan bir süreç olarak değerlendirilebilir. İlk aşama olarak planlanan alfabe öğretimi, ilerleyen seviyeler için de temel oluşturmaktadır. Öğrencinin ilerleyen seviyelerde duygu ve düşüncelerini ifade edebilmek için anlamlı metinler oluşturabilmesi için alfabe bilgisinin ve alfabe özelliklerinin öğrenciye verilmesi gerekir (Çetin, 2018). Alfabe öğretimimin ardından kelime öğretimi gelmektedir. Kelimeler, bir dilin anlamlı en küçük yapı birimleridir. Kelimelerin bir araya gelip anlamlı bir bütün olan cümleyi oluşturabilmesi için ise bazı dilsel birimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu dilsel birimler ekler, edatlar ve bağlaçlardır. Cümle ve daha üst birimler olan paragraf ve metin oluşumunda da yine bu dilsel birimlerden yararlanılmaktadır.

“Fiiller ve edatlardan sonra cümlelerdeki anlamsal ilişkilerin en önemli taşıyıcıları bağlaçlardır. Bağlaçlar farklı durumlar arasındaki anlamsal ilişkilerin taşıyıcısıdır. Bağlaçlar yoluyla konu uzatılabilir veya genişletilebilir” (Yaylagül, 2015, s. 393). Bağlaçların bazı araştırmacılar (Ergin, 2004; Gülsevin ve Boz, 2009) tarafından edat grubu altında bağlama edatları olarak değerlendirildiği, kimi araştırmacılarca ayrı bir birim olarak alınsa da bağlam olarak isimlendirildiği (Banguoğlu, 2004) ya da bağlaç adı altında incelendiği (Atabay, Özel ve Kutluk, 2003; Özkan, Tören ve Esin, 2006) çalışmalar mevcuttur. Sınıflandırmada ya da isimlendirmede farklılıklar olsa da bağlaçlar, zamir ve edatlar gibi diğer sözcük türlerinin yerine kullanılmadığı düşünülünce ayrı bir başlıklandırmanın doğru olacağı düşünülmektedir.

Bağlaçların görev ve kullanımlarına göre farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Banguoğlu (2004), Demir (2004), Korkmaz (2009) ve Özkan ve arkadaşları (2006) bağlaçları işlevlerine göre bir sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır. Yine daha önce de belirtildiği gibi Ergin (2004) ile Gülsevin ve Boz (2009) ise bağlaçları, bağlama edatı olarak ele almışlardır. Bunların yanı sıra bağlaçları herhangi bir sınıflandırmaya almayan araştırmacılar da (Bilgin, 2006; Gencan, 1979) bulunmaktadır. Tüm bu çalışmaların ışığında genel bir sınıflandırma yapılacak olursa bağlaçlar aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

1. Açıklama
2. Çelişki-Karşıtlık
3. Denkleştirme-Karşılaştırma-Tercih
4. Neden-Sonuç
5. Örnekleme
6. Pekiştirme-Üsteleme
7. Sıralama

Yabancı öğrencilerin bağlaç kullanımları ile ilgili çalışmalara bakıldığında yapılan çalışmaların genellikle yabancı öğrencilerin bağlaç kullanımında yaptıkları hataları belirlemeye yönelik olduğu görülmektedir (Adalar Şubaşı, 2010; Ak Başoğlu ve Can, 2014; Albayrak, 2010; Bölükbaş, 2011; Büyükkiz ve Hasırcı, 2013; Çetinkaya, 2015; Yağmur Şahin, 2013). Bunun yanı sıra Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin yazılı ve sözlü anlatımlarında kullandıkları sözcükler ile sözcük sıklıklarının incelendiği bir çalışma (Göçen ve Okur, 2017) da bulunmaktadır. Ancak yabancı öğrencilerin yazılı anlatımlarında kullandıkları bağlaçların ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yüzden yapılan çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmanın genel amacı Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin bağlaçları bilme ve kullanma durumlarını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorular cevap aranmıştır:

1. Yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçlar ile ilgili soruları bilme durumları nedir?
2. Yabancı uyruklu öğrencilerin yazılı anlatımlarında bağlaçları kullanma durumları nedir?
3. Yabancı uyruklu öğrenciler daha çok hangi tür bağlaçları kullanmaktadır?

4. Yabancı uyruklu öğrencilerin kullandıkları bağlaç türlerinin cinsiyete, yazmada zorlanma durumlarına, geldikleri coğrafyalara ve ana dillerine göre dağılımı nasıldır?
5. Yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçları kullanım yerleri nasıldır?
6. Yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçları kullanım yerlerinin cinsiyete, yazmada zorlanma durumlarına, geldikleri coğrafyalara ve ana dillerine göre dağılımı nasıldır?
7. Yabancı uyruklu öğrenciler yazılı anlatımlarında daha çok hangi bağlaçları kullanmaktadırlar?
8. Yabancı uyruklu öğrenciler bağlaç kullanımında ne tür hatalar yapmaktadırlar?

Yöntem

Türkçe öğrenmek amacıyla TÖMER’e gelen yabancı öğrencilerin bağlaçları bilme ve kullanma durumlarını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma, nicel araştırma modellerinden betimsel tarama çalışması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu, var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır (Karasar, 2007, s. 77). Bu tür araştırmalar görece daha geniş grupların görüşlerini belirlemeye yönelik olarak “ne, nerede, ne zaman, hangi sıklıkta, hangi düzeyde” sorularının cevaplandırılmasını sağlar (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2015).

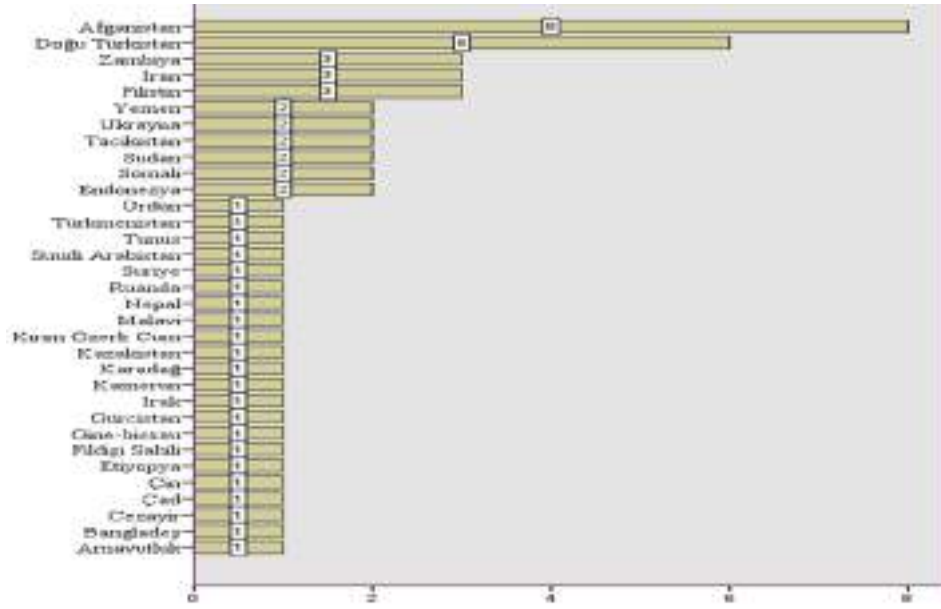
Çalışmanın verileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi’nde (ESOGÜ TÖMER) C1 düzeyinde öğrenim gören 62 öğrenciden toplanmıştır. Toplanan veriler incelenmiş, işaretlemelerde eksikleri bulunan beş öğrencinin kâğıtları çalışmadan çıkarılmıştır. Bu sebeple çalışma grubu, 20’si kadın, 37’si erkek toplam 57 yabancı uyruklu öğrenciden oluşmuştur. Öğrencilerin geldikleri coğrafyalara ve cinsiyete göre dağılımları Tablo 1’de yer almaktadır:

Tablo 1

Öğrencilerin geldikleri coğrafyalar ve cinsiyetlerine göre sayıları

	Kız	Erkek	Toplam
Afrika	3	13	16
Asya	6	9	15
Avrupa	-	3	3
Balkanlar	2	-	2
Kafkasya	1	-	1
Orta Doğu	8	12	20
Toplam	20	37	57

Tablo 1 incelendiğinde, çalışma grubunda yer alan öğrencilerin çoğunlukla Orta Doğu ülkelerinden geldiği görülmektedir. Orta Doğu ülkelerini sırasıyla Afrika ve Asya ülkeleri takip etmektedir. Öğrencilerin geldikleri ülkelere ait dağılımları Şekil 1’de sunulmuştur:

Şekil 1. Öğrencilerin ülkelerine göre sayıları

Şekil 1'e bakıldığında çalışma grubunda yer alan 57 öğrencinin 33 farklı ülkeden geldikleri anlaşılmaktadır. Çalışma grubunda, Afganistan ve Doğu Türkistan öğrencilerin en çok geldikleri ülkelerdendir.

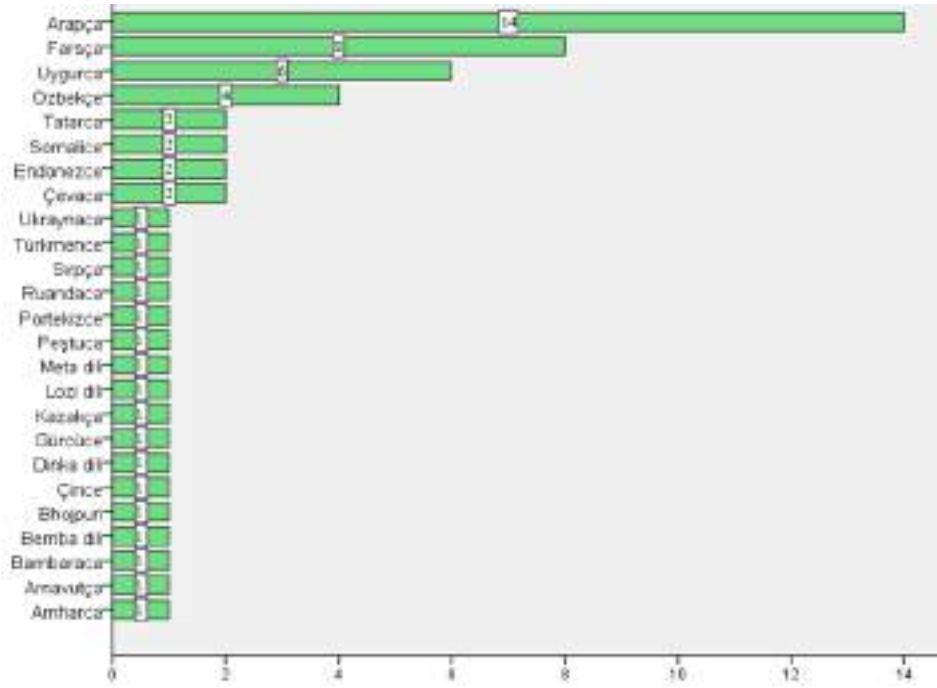
Tablo 2'de ise öğrencilerin ana dillerinin mensup olduğu dil ailelerine göre sınıflandırılması yer almaktadır:

Tablo 2

Öğrencilerin ana dillerinin mensup oldukları dil ailelerine göre sayıları

	Kız	Erkek	Toplam
Avustronezya	-	2	2
Bantu	1	9	10
Çin-Tibet	1	-	1
Hami-Sami	5	10	15
Hint-Avrupa	6	8	14
Kafkas	1	-	1
Ural-Altay	6	8	14
Toplam	20	37	57

Tablo 2'ye göre, çalışma grubundaki öğrencilerin ana dillerinin daha çok Hami-Sami, Hint-Avrupa ve Ural-Altay dil ailelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Yine ana dili Bantu dil ailesine mensup öğrenciler de sayıca fazladır. Öğrencilerin ana dillerine göre sayıca dağılımları Şekil 2'de görülmektedir:

Şekil 2. Öğrencilerin ana dillerine göre sayıları

Şekil 2 ele alındığında, öğrencilerin 25 farklı ana dile mensup oldukları anlaşılmaktadır. Çalışma grubunun yaklaşık dörtte birinin ana dilinin Arapça olduğu fark edilmekte yine diğer dillere kıyasla ana dili Farsça ve Uygurca olan öğrencilerin de çokça olduğu görülmektedir.

Çalışmada kullanılan veri toplama aracı, araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olup uzman görüşleri doğrultusunda düzenlenmiştir. Veri toplama aracı, öğrencilerin bağlaçları bilme ve kullanma durumlarını ölçmeye yönelik iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm beş çoktan seçmeli ve beş boşluk doldurma sorusundan oluşurken ikinci bölüm öğrencilerin istedikleri bir kitabı ya da filmi anlatacakları iki konudan biri hakkında bir yazı yazmaları şeklinde tasarlanmıştır. Bu iki konudan kitap hakkında yazmayı tercih eden öğrencilerin sayısı 23, bir film anlatanların sayısı ise 34'tür.

Bulgular ve Yorum

Yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçları bilme durumlarını tespit etmek için kendilerine yöneltilen beş çoktan seçmeli soruda ortalama başarıları 3,54 iken beş boşluk doldurma sorusunda ortalamaları 4,74'tür. Cevapladıkları toplamda on soruda genel ortalamaları 8,28 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç, öğrencilerin bağlaçları bildiği şeklinde yorumlanabilir.

Öğrencilerin metinleri incelendiğinde, kullandıkları kelime sayısının toplamının 8801, ortalamasının ise 154,40 olduğu görülmüştür. Yine toplamda kullandıkları cümle sayısı 920, ortalaması 16,14'tür. Yazdıkları bu yazılarda, öğrencilerin toplamda 719, ortalama olarak ise 12,61 bağlaç kullandığı tespit edilmiştir. Kullanılan bu bağlaçların türlerine göre dağılımına Tablo 3'te yer verilmiştir:

Tablo 3

Öğrencilerin kullandıkları bağlaç türlerinin genele, cinsiyete ve yazmada zorlanma durumuna göre dağılımı

Bağlaç türleri	Genel		Kız		Erkek		Yazmada zorlanan		Yazmada zorlanmayan	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Açıklama	94	1,65	28	1,40	66	1,78	31	1,15	63	2,10
Çelişki-Karşıtlık	96	1,68	45	2,25	51	1,38	49	1,81	47	1,57
Denkleştirme-Karşılaştırma-Tercih	40	0,70	13	0,65	27	0,73	19	0,70	21	0,70
Neden-Sonuç	27	0,47	6	0,30	21	0,57	13	0,48	14	0,47
Örnekleme	7	0,12	3	0,15	4	0,11	4	0,15	3	0,10
Pekiştirme-Üsteleme	107	1,88	44	2,20	63	1,70	62	2,30	45	1,50
Sıralama	348	6,11	168	8,40	180	4,86	186	6,89	162	5,40
Toplam	719	12,61	307	15,35	412	11,14	364	13,48	355	11,83

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin en çok sıralama bağlaçlarını kullanmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. En az kullanılan bağlaç türü ise örnekleme amacı taşıyan bağlaçlardır. Erkek öğrencilerin bağlaç kullanım ortalamaları kızlara oranla daha düşüktür. Yine yazmada zorlanmadığını söyleyen öğrencilerin daha az bağlaç kullanıldığı görülmüştür.

Öğrencilerin geldikleri coğrafyalara göre bağlaç kullanım sıklıkları incelenmiş ve bulgular Tablo 4 ile sunulmuştur:

Tablo 4

Öğrencilerin kullandıkları bağlaç türlerinin geldikleri coğrafyalara göre dağılımı

Bağlaç türleri	Genel		Afrika		Asya		Orta Doğu	
	F	%	F	%	F	%	F	%
Açıklama	94	1,65	26	1,63	27	1,80	33	1,65
Çelişki-Karşıtlık	96	1,68	27	1,69	21	1,40	38	1,90
Denkleştirme-Karşılaştırma-Tercih	40	0,70	12	0,75	9	0,60	19	0,95
Neden-Sonuç	27	0,47	8	0,50	9	0,60	6	0,30
Örnekleme	7	0,12	3	0,19	2	0,13	2	0,10
Pekiştirme-Üsteleme	107	1,88	16	1,00	34	2,27	43	2,15
Sıralama	348	6,11	87	5,44	58	3,87	150	7,50
Toplam	719	12,61	179	11,19	160	10,67	291	14,55

Tablo 4'e göre, Orta Doğu'dan gelen öğrencilerin bağlaç kullanım oranları ortalamanın üzerindedir. Bu öğrencilerin metinlerinde özellikle pekiştirme-üsteleme ve sıralama bağlaçlarını tercih ettikleri anlaşılmıştır.

Öğrencilerin kullandıkları bağlaç türlerinin dil ailelerine göre dağılımı ise Tablo 5'te verilmiştir:

Tablo 5

Öğrencilerin kullandıkları bağlaç türlerinin ana dillerinin mensup olduğu dil ailelerine göre dağılımı

	Genel		Bantu		Hami-Sami		Hint-Avrupa		Ural-Altay	
Bağlaç türleri	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Açıklama	94	1,65	21	2,10	23	1,53	25	1,79	18	1,29
Çelişki-Karşıtlık	96	1,68	14	1,40	32	2,13	28	2,00	18	1,29
Denkleştirme-Karşılaştırma-Tercih	40	0,70	10	1,00	7	0,47	7	0,50	14	1,00
Neden-Sonuç	27	0,47	3	0,30	10	0,67	4	0,29	7	0,50
Örnekleme	7	0,12	3	0,30	1	0,07	0	0	3	0,21
Pekiştirme-Üsteleme	107	1,88	12	1,20	11	0,73	22	1,57	56	4,00
Sıralama	348	6,11	39	3,90	109	7,27	104	7,43	74	5,29
Toplam	719	12,61	102	10,20	193	12,87	190	13,57	190	13,57

Tablo 5'e bakıldığında, ana dili Bantu dil ailesinden olan öğrencilerin ortalama olarak daha az bağlaç kullandıkları görülmektedir. Ana dilleri Hint-Avrupa ve Ural-Altay dil ailelerine mensup olan öğrencilerin ise genel olarak bağlaç kullanım düzeyleri benzerdir. Hint-Avrupa dil ailesinden olan öğrenciler örnekleme bağlacı kullanmayı hiç tercih etmemişlerdir. Pekiştirme-üsteleme bağlaçlarını ise ana dili Ural-Altay dil ailesine mensup öğrenciler diğer öğrencilere göre oldukça fazla kullanmaktadırlar.

Yabancı uyruklu öğrencilerin yazılı anlatımlarında bağlaçları kullandıkları yerler de incelenmiş ve bulgular Tablo 6'da verilmiştir. Tablo, genel dağılımın yanı sıra cinsiyete ve öğrencilerin yazmada zorlanıp zorlanmama durumlarına göre olan dağılımları da içermektedir:

Tablo 6

Bağlaçların kullanıldığı yerlerin genele, cinsiyete ve yazmada zorlanma durumuna göre dağılımı

	<i>Genel</i>		<i>Kız</i>		<i>Erkek</i>		<i>Yazmada zorlanan</i>		<i>Yazmada zorlanmayan</i>	
Bağlaçların kullanım yerleri	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Kelime bağlama	128	2,25	49	2,45	79	2,14	64	2,37	64	2,13
Kelime grubu bağlama	126	2,21	60	3,00	66	1,78	70	2,59	56	1,87
Cümle bağlama	451	7,91	194	9,70	257	6,95	220	8,15	231	7,70
Paragraf bağlama	14	0,25	4	0,20	10	0,27	10	0,37	4	0,13
Toplam	719	12,61	307	15,35	412	11,14	364	13,48	355	11,83

Tablo 6 ele alındığında, yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçları daha çok cümleleri birbirine bağlamak amacıyla kullandıkları anlaşılmaktadır. Kelimeleri ve kelime gruplarını bağlama maksadıyla kullanılan bağlaçların oranları ise birbirine yakındır. Bağlaçların kullanımında en az tercih edilen yer ise paragrafların bağlanmasıdır. Kız öğrencilerin bağlaçları kelime grubu ve cümle bağlamada kullanma oranlarının erkeklerden fazla olduğu görülmüştür. Yazmada zorlandığını söyleyen öğrencilerin bağlaçları tüm kullanım alanlarında yazmada zorlanmadığını söyleyen öğrencilerden daha fazla kullandıkları anlaşılmıştır.

Öğrencilerin bağlaçları kullanım yerlerindeki oranları geldikleri coğrafyalara göre ayrılmış ve bulgular Tablo 7’de verilmiştir:

Tablo 7

Bağlaçların kullanıldığı yerlerin öğrencilerin geldikleri coğrafyalara göre dağılımı

	<i>Genel</i>		<i>Afrika</i>		<i>Asya</i>		<i>Orta Doğu</i>	
Bağlaçların kullanım yerleri	F	%	F	%	F	%	F	%
Kelime bağlama	128	2,25	35	2,19	29	1,93	51	2,55
Kelime grubu bağlama	126	2,21	20	1,25	50	3,33	45	2,25
Cümle bağlama	451	7,91	121	7,56	75	5,00	193	9,65
Paragraf bağlama	14	0,25	3	0,19	6	0,40	2	0,10
Toplam	719	12,61	179	11,19	160	10,67	291	14,55

Gelinen coğrafyalara göre dağılımın yer aldığı Tablo 7, Asya ülkelerinden gelen öğrencilerin bağlaçları kelime grubu bağlamada ortalamanın üstünde kullandıklarını gösterir. Orta Doğu'dan gelen öğrenciler ise bağlaçları daha çok cümleleri bağlamak için kullanmaktadır.

Kullanılan bağlaçlar, kullanım yerlerine göre sınıflandırılırken öğrencilerin ana dillerinin ait oldukları dil ailelerine göre de dağılımı incelenmiş ve Tablo 8 oluşturulmuştur:

Tablo 8

Bağlaçların kullanıldığı yerlerin öğrencilerin ana dillerinin mensup olduğu dil ailelerine göre dağılımı

	<i>Genel</i>		<i>Bantu</i>		<i>Hami-Sami</i>		<i>Hint-Avrupa</i>		<i>Ural-Altay</i>	
Bağlaçların kullanım yerleri	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Kelime bağlama	128	2,25	23	2,30	27	1,80	28	2,00	40	2,86
Kelime grubu bağlama	126	2,21	14	1,40	16	1,07	25	1,79	66	4,71
Cümle bağlama	451	7,91	63	6,30	148	9,87	134	9,57	79	5,64
Paragraf bağlama	14	0,25	2	0,20	2	0,13	3	0,21	5	0,36
Toplam	719	12,61	102	10,20	193	12,87	190	13,57	190	13,57

Tablo 8 ele alındığında, ana dili Ural-Altay dil ailesinden olan öğrencilerin bağlaçları kelime grubu bağlamada ortalamaya göre yüksek bir oranla kullanırken cümle bağlamada ise ortalamanın hayli altında kaldıkları görülmüştür. Hami-Sami ve Hint-Avrupa dil ailelerine mensup öğrencilerin ise bağlaçları kullanım yerleri oranlarının hemen hemen birbirine yakın olduğu fark edilmiştir.

Öğrencilerin hangi bağlaçları daha çok kullandıkları analiz edilmiş ve Tablo 9'da bağlaçların kullanım sıklıklarına yer verilmiştir:

Tablo 9

Öğrencilerin kullandıkları bağlaçların sıklıkları

Bağlaç	Kullanım	Bağlaç	Kullanım	Bağlaç	Kullanım	Bağlaç	Kullanım
ve	344	ancak	7	neyse	3	fakat	1
ama	113	mesela	7	bu nedenle	2	hâlbuki	1
de/da	58	bile	6	buna rağmen	2	hem de	1
çünkü	38	hatta	6	ile	2	kısaca	1
ki	24	ne...n e (de)	5	ne yazık ki	2	özellikle	1

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

yani	20	ise	4	ya	2	sadece	1
ya da	13	lakin	4	ayrıca	1	üstelik	1
bu yüzden	11	aslında	3	böylece	1	yine	1
hem...hem (de)	11	bu sebeple	3	bundan dolayı	1	yine de	1
veya	10	hem	3	dolayısıyla	1	zaten	1

Çalışma grubundaki öğrencilerin toplamda kırk farklı çeşit bağlaç kullandıkları tespit edilmiştir. Bu bağlaçlar içerisinde en sık kullanılanı sıralama bağlaçları içerisinde ele alabileceğimiz ‘ve’dir. Yine ‘ama’ ve ‘de/da’ bağlaçları da çalışma grubundaki öğrenciler tarafından çokça kullanılan bağlaçlardır.

Öğrencilerin metinleri incelendiğinde, bağlaç kullanımında birtakım hatalar yaptıkları görülmüştür. Tespit edilen bu hatalı kullanımlar; iki bağlacın üst üste kullanımı, gereğinden fazla bağlaç kullanımı, yanlış yerde bağlaç kullanımı ve bağlaçların hatalı yazımı şeklinde gruplandırılabilir. Bağlaçların kullanım hatalarına dair örnekler öğrencilerin metinlerinden doğrudan alıntılarla verilmiştir:

İki bağlacın üst üste bağlaç kullanımı

“Çünkü ben çok fazla kitap okumak üzere uygun vaktim yok. *Yani aslında* pek çok kitap okumayı sevmem” (Ö1)

“Onlar düşünmüşler ki kazanamasa *da bile* ülkemiz ve çocuklarımız için tek kalsakta *bile* bir damla kalıncaya kadar savaşırsız demiş” (Ö8)

“*Ama buna ramen* anne ve babanın bunca mücadeleden sonra sonucu bir kaza sebebi ile görememeleri okuyucularıda biraz üzüyor” (Ö9)

“*Yani mesela* bir başrol var” (Ö29)

“dans ediyorlar birbiriler yardım ediyorlar, *ama ne yazık ki* bu iyenci bu mutluluk maalesef devam etmemiş” (Ö44)

Gereğinden fazla bağlaç kullanımı

“Çünkü o ve onun karısı tartıştılar. Sonra bu şarkıcı ile aşk olmuş ama rahat hissetmedi ve onun ailesi ve karısı özlemiş ve geri dönmeyi karar verdi. Sonra döndü ve onun karısı özür diledi ve bitti” (Ö17)

“bir film seçmişim *ki* onun içinde *hem* macera *hem* tarihi ve *hem de* vatan ve millete olan sevgi ve saygımızı artırıyor” (Ö53)

Yanlış yerde bağlaç kullanımı

“Artan *gidip* ve Zeynepi terk etti” (Ö12)

“Bu ilk defa Türk filmi ve tekrar yapmayacağım” (Ö26)

“Bir şeyden önce, ben Söz filmi izlemeyi başladım *ama* hâlâ devam izliyorum” (Ö29)

“Bu dizi sadece savaş değil *ama* aşık oyunmak vardır” (Ö29)

“Peygamber efendimizin güzel örnekleriyle kitap çok ve mükemmel şekilde bitiyor” (Ö33)

“Dünyada hiç kimse Baru gibi olamaz. *Bile* her tarih kitapta yazıldı. Sadece ve bir Baru kişi vardı” (Ö34)

“Bazı insanlar filmi ya da kitabı fakat zaman geçirmek için izlerler ya da okurlar” (Ö35)

“biz kurtlar hiçbir zaman karşılına çıkmak çıkmamalıyız ve aramızda hiç mükayese yoktur” (Ö44)

“annesini beklerken ve yanına bir çocuk gelir” (Ö46)

Bağlaçların hatalı yazımı

“Onlar düşünmüşler ki *kazanamasakda* bile ülkemiz ve çocuklarımız için tek *kalsakta* bile bir damla kalıncaya kadar savaşırsız demiş” (Ö8)

“Ama buna *ramen* anne ve babanın bunca mücadeleden sonra sonucu bir kaza sebebi ile görememeleri *okuyucularıda* biraz üzüyor” (Ö9)

“Ali’nin ağabeyi Mehmet *’te* evlenmiş” (Ö19)

“Allahın emirlerini yapan kişinin Allahta o kişiyi çok seveceğini söylüyor” (Ö33)

“Film ve kitap ikiside aynıdır. Bazıları kitap okumayı bazılarıda film izlemeyi severler ve bazılarıda bir filmin önce kitabını okur sonrada filmini izlerler” (Ö35)

“*Hata* böyle durumları yaşadığımızdan sonra daha tedbirli ve daha planlı hareket etmemiz gerekir” (Ö53)

Sonuç ve Tartışma

Yabancı uyruklu öğrencilerin bağlaçları bilme ve kullanman durumlarının tespit edildiği bu çalışmada, öğrencilerin kendilerine yöneltilen sorularda bağlaçları yüksek bir oranda doğru bildikleri görülmüştür.

Öğrencilerin yazılı anlatımlarında daha çok sıralama bağlaçlarını kullandıkları anlaşılmıştır. En az kullandıkları bağlaçlar ise, örnekleme bağlaçları olmuştur. Kız öğrencilerin bağlaçları kullanma oranları erkeklere göre daha yüksektir. Yazmada zorlandığını belirten öğrenciler, diğer öğrencilere göre daha çok bağlaç kullanmışlardır. Orta Doğu’dan gelen öğrencilerin bağlaç kullanım oranları ortalamanın üzerindedir. Hint-Avrupa ve Ural-Altay dil ailelerine mensup olan öğrencilerin ise genel olarak bağlaç kullanım oranları birbirine yakındır.

Yabancı öğrencilerin bağlaçları en çok cümleleri birbirine bağlamak amacıyla kullandıkları tespit edilmiştir. Orta Doğu’dan gelen öğrenciler bağlaçları daha çok cümleleri bağlamak için kullanmaktadır. Ana dili Ural-Altay dil ailesinden olan öğrencilerin bağlaçları kelime grubu bağlamada ortalamaya göre yüksek bir oranla kullanırken cümle bağlamada bu

oran ortalamanın hayli altında kalmıştır. Adalar Subaşı (2010) Türkçe öğrenen Arap öğrencilerin yazılı anlatımda yapmış oldukları hataları incelediği araştırmada, Arapça bağlaçların yazılı anlatımdaki etkisine değinmiştir. Arap öğrencilerin ana dillerinin etkisiyle Türkçede de uzun cümleler kullanmaya meyilli oldukları ve bunun için bağlaçları kullandıklarını belirtmiştir (Adalar Subaşı, 2010). Yapılan çalışmada da özellikle Arapçanın kullanıldığı Orta Doğu ülkelerinden gelen öğrenciler cümleleri bağlamak amacıyla bağlaçları kullanmıştır. Bu durum zaman zaman fazla bağlaç kullanımından dolayı hatalara sebep olmuştur.

Öğrencilerin en çok kullandıkları bağlaç ‘ve’dir. Yine ‘ama’ ve ‘de/da’ bağlaçları da çalışma grubundaki öğrenciler tarafından çokça kullanılan bağlaçlardır. Göçen ve Okur (2017) çalışmalarında öğrencilerin en sık kullandıkları sözcükleri belirlemişlerdir. C1 seviyesinde öğrencilerin verilerine göre en sık kullandıkları 20 sözcük içinde dört bağlaç yer almıştır. Buna göre öğrencilerin en sık kullandıkları bağlaçlar “ve”, “ile”, “ama”, “de/da” olmuştur. Araştırmanın sonucu, bu çalışmanın bulgularını da destekler niteliktedir. Ancak Göçen ve Okur’un (2017) çalışmasında bağlaç sıklığında ikinci sırada yer alan “ile” bağlacı, bu çalışmada sık kullanılan bağlaçlar arasında yer almamıştır.

Öğrencilerin metinleri incelendiğinde, bağlaç kullanımında birtakım hatalar yaptıkları görülmüştür. Tespit edilen bu hatalı kullanımlar; iki bağlacın üst üste kullanımı, gereğinden fazla bağlaç kullanımı, yanlış yerde bağlaç kullanımı ve bağlaçların hatalı yazımı şeklinde gruplandırılabilir. Büyükkiz ve Hasırcı (2013) yapmış oldukları çalışmada, bağlaçların yanlış yerde kullanımından kaynaklı dil bilgisi hatalarının yapıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Yine Akbaşoğlu ve Can (2014), Balkanlı öğrencilerin yazım yanlışlarını inceledikleri çalışmada bağlaç hatalarına değinmişler ve öğrencilerin bağlaçların bitişik ya da ayrı yazımında hataya düştüklerini belirtmişlerdir. Benzer sonuçlara bu çalışmada da ulaşılmış ve öğrencilerin genellikle “de/da” ve “ya da” bağlaçlarının yazımında hata yaptıkları tespit edilmiştir. Albayrak (2010) da Türkçe öğrenen Moğol öğrencilerin yazılı anlatım yanlışlarını belirlediği tez çalışmasında yine bu çalışma ile benzer sonuçlara ulaşmış özellikle “de/da” ve “ya da” bağlaçlarının yazımında karşılaşılan hatalara dikkat çekmiştir.

Kaynakça

- Adalar Subaşı, D. (2010). TÖMER’de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Arap öğrencilerin kompozisyonlarında hata analizi. *Dil Dergisi*, (148), 7-16.
- Ak Başoğlu, D. ve Can, F. S. (2014). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Balkanlı öğrencilerin yazılı anlatımlarında yaptıkları hatalar üzerine tespitler. *Journal of Language and Literature Education*, (10), 100-119.
- Albayrak, F. (2010). *Türkçe öğrenen Moğol öğrencilerin yazılı anlatım yanlışlarının dil bilgisi açısından değerlendirilmesi*. Yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atabay, N., Özel, S. ve Kutluk, İ. (2003). *Sözcük türleri : (ad, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem)*. İstanbul : Papatya Yayıncılık.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bilgin, M. (2006). *Anlamdan anlatıma Türkçemiz* (2. Baskı). Ankara: Anı.

- Bölükbaş, F. (2011). Arap öğrencilerin Türkçe yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(3), 1357-1367.
- Büyükikiz, K. K. ve Hasırcı, S. (2013). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin yazılı anlatımlarının yanlış çözümleme yaklaşımına göre değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(4), 51-62.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (19. Baskı). Ankara: Pegem.
- Çetin, D. (2018). Dil becerileri-anlatma (konuşma ve yazma becerileri). *Uygulamalı Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi el kitabı* içinde (Edt. Develi H., Yıldız, C., Balcı M., Gültekin İ. ve Melanlıoğlu D.). İstanbul: Kesit.
- Çetinkaya, G. (2015). Yanlış çözümlemesi: Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen B2 düzeyindeki öğrencilerin yazılı metinlerine ilişkin görüşler. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 3(1), 164-178.
- Demir, T. (2004). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Kurmay.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Göçen, G ve Okur, A . (2017). Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Yazılı Anlatımlarındaki Sözcüklerin Kullanım Sıklığı. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 119-136. DOI: 10.17556/erziefd.336484.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2009). *Türk dili I-II ve kompozisyon* (2. Baskı). Konya: Tablet.
- Güzel ve Barın (2013). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi*. Ankara: Akçağ.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi* (17. Basım). Ankara: Nobel.
- Karakuş Tayşi, E. ve Demir Atalay, T. (2018). Dil Bilgisi Öğretimi. *Uygulamalı Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi el kitabı* içinde (Edt. Develi H., Yıldız, C., Balcı M., Gültekin İ. ve Melanlıoğlu D.). İstanbul: Kesit.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özkan M., Tören, H. ve Esin, O. (2006). *Yüksek öğretimde Türk dili, yazılı ve sözlü anlatım*. İstanbul: Filiz.
- Yağmur Şahin, E. (2013). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin yazılı anlatımlarındaki ek yanlışları. *Tarih Okulu Dergisi*, (XV), 433-449.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve dilbilim*. Ankara: Hece.

TÜRK DİLLERİNDE DÖNÜŞLÜ YAPILAR

Doç. Dr. Mevlüt ERDEM
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
mevluterdem@gmail.com

1. Giriş

Dönüşlü yapılar konusunda, sözdizimsel ve anlamsal özelliklerden dolayı dil araştırmalarında (özellikle dönüşlülük zamiriyle kurulanlar) oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Dilbilimi literatüründe dönüşlü yapılar, dönüşlülük zamiriyle ve fiille kurulan dönüşlü yapılar (verbal reflexives) şeklinde ikiye ayrılarak incelenmiştir.

Bu yazıda Türk dillerindeki dönüşlü yapıların temel nitelikleri üzerinde durulacaktır. Dönüşlü yapılarla ilgili temel kavramlardan sonra Türk dillerindeki dönüşlülük zamirleri ve fiille kurulan dönüşlü yapılar örneklerle incelenecektir. Özellikle dönüşlü yapılar içinde özel bir yeri olan geçişli-dönüşlü yapılara yoğunlaşılacaktır.

2. Dönüşlü yapılarla ilgili temel kavramlar

Dönüşlü yapılarda farklı stratejilerden söz edilebilir. Birinci stratejide *Ali kendine güveniyor* örneğinde olduğu gibi, eş-göndermeli ad öbeklerinden biri dönüşlülük zamiriyle tamamlanır. İkincisinde ise eş-göndermeli olan ad öbeklerinden biri silinir ve fiil özel bir ekle donatılır. Silinen unsur ile fiile eklenen ek arasında bir eş-gönderim vardır. *Aceleyle giyinip evden çıktı* gibi bir yapı ikinci kullanımı örneklendirir.

Biçimsel olarak bazı yapılar dönüşlü fiillerle kurulan yapılara benzer. Dönüşlü yapılarla aşağıda verilen yapılar arasında belirgin farklar vardır. Aşağıdaki ilk örnek dönüşlü bir yapıyı gösterirken diğerleri dönüşlülükten uzaktır. İlk örnekte, giyinme işi doğrudan *adam* üzerinde gerçekleşmiş ve fiil üzerine eklenen ek nesneyi ortadan kaldırmıştır. İkinci ve üçüncü örnekte verilen yapılar, biçimsel olarak birbirine benzeseler de, anlamsal açıdan birbirlerinden farklılaşır. (b) örneği kendiliğinden, (c) örneği ise ‘biri tarafından’ yapılma anlamı taşır. Yani (b) örneği, yapısal olarak kısmen de anlamsal açıdan edilgen yapıya benzer. Her iki cümlelerin öznesi anlamsal rol açısından birbirine benzemesine rağmen, (b) örneğinde edilgen yapıda görülen ‘başkası tarafından’ yapılma anlamı yerine ‘kendiliğinden olma’ anlamı vardır. Yani (b) ve (c) örneklerini birbirinden ayıran şey yapısal özellik değil anlamsal özelliktir.

- a) Adam giyindi.
- b) Kapı kapandı. (Kendiliğinden)
- c) Çamaşır yıkandı. (Ayşe tarafından)

Dilbilimsel literatürde dönüşlü yapılar için farklı terimler kullanılır. *Dönüşlülük* (reflexives, reflexivization) genel bir kavram olarak dönüşlü yapıları ifade eder ve aşağıda açıklanacak olan *dönüşlü fiiller* (verbal reflexives) ve *dönüşlülük zamiri* (reflexive pronoun) konuyla bağlantılı diğer kavramlardır. *Orta yapı/çatı* (middle, middle voice) kavramı da dönüşlülük için kullanılan diğer bir kavramdır. Orta çatı kavramının yaygınlık kazanması Lyons’la (1968:373) başlar ve bazı araştırmacılar tarafından (Kemmer, 1993) tercih edilir. Lyons, çatı kavramını tartıştığı bölümünde Latin gramerciliğinde çatının, fiilin etken (active) ve edilgen (passive) biçimlerini yansıtan bir terim olarak geliştiğini belirtir. Orta çatı, etken

ve edilgen yapının arasında bir yapı gibi düşünülür. Eski Yunancada fiilin çekimli biçimleri edilgen ve orta yapıyı ayırmada yeterli değildir ve bu yüzden bazı fiillerin orta çatı anlamlı olabileceği söylenmiştir. Buradan hareketle Eski Yunancada çatı zıtlığı aktif ve orta yapı arasında görülür. Bu dilde edilgen yapı daha sonra gelişmiştir. Orta yapılarda, etken yapıyla kıyaslandığında, *iş* (action) ve *durum* (state), fiilin öznesi veya onun ilgi alanını etkiler. Lyons'a göre bu anlam alanına düşen cümlelerin bir kısmı *dönüşlü* (reflexive) yapılardır. Ona göre İngilizce *I am washing myself* cümlesi Yunancaya *louomai* biçiminde çevrilebilir. Fakat, Yunanca orta yapılar, nesnesi öznenin farklı olan geçişli bir fiille de kurulabilir: *louomai khitôna* 'I am washing (my) shirt.' Bu cümleyi etken yapıdan ayıran şey eylemin, öznenin kendi ihtiyacı için yapılmış olmasıdır. Fransızcada da bu tür yapılar vardır (Lyons, 1968:374). Orta yapı ve dönüşlü yapılar arasındaki bu farktan dolayı Lewis (2000:151) Modern Türkçede bazı biçimlerin (*edin-*, *geçin-*, *kaçın-*, *kalkan-*, *yapın-* gibi) Eski Yunancadaki 'orta çatı'ya benzediğini yazar. Lewis'den başka araştırmacılar da eserlerinde zaman zaman orta yapı terimini dönüşlü yapılara ek olarak kullanır (bk. Erdal, 2004; Johanson, 1998). Bütün bu açıklamalardan sonra orta yapıların Türkçedeki dönüşlü olarak bilinen yapılardan farklı sözdizimsel ve anlamsal özellikler taşıdığı söylenebilir.

3. Zamirler ve dönüşlülük zamiri

Görevli kelimeler sınıfında yer alan zamirler (Erdem, 2004) gönderme yapma yönüyle diğer sözcük türlerinden ayrılır. Zamir anlamının ortaya çıkması için zamir olarak bilinen kelimenin söylem içerisinde genellikle geriye dönük bir gönderme yapması gerekir. Zamirler arasında gönderme yapma açısından farklılıklar görülür. Dönüşlülük ve işteşlik zamiri dışında kalan zamir türleri serbest bir gönderim yapar. Yani onların *öncülleri* (antecedent) serbest bir şekilde daha önceki cümlelerden birinde yer alır. Aşağıdaki parçada görüldüğü gibi *onları* ve bir paragraf sonra gelen *onlardan* zamirinin gönderme yaptığı unsur *dedem* ve *ninem* kelimeleridir. Dilbilimsel literatürde zamir ve öncül arasındaki eş-gönderim [1] altsimgesiyle sağlanır.

1. Köyde yaşayan *dedem* ve *ninemse_i* çok farklıydı. Öncelikle, bir köpek yerine, kaz ve tavukları vardı; onları gezdirmek için günde dört kez dışarı çıkmıyorlardı; bizim üst katımızda değil, kırk kilometre ilerde uzakta oturuyorlardı ve ben *onları_i* ayda iki kez ya görüyör ya görmüyordum.

Annem bazen *onlardan_i* söz ederken içini çekiyor ... (Nanetti, 2011:13).

Diğer taraftan dönüşlülük ve işteşlik zamirlerinin gönderim yaptığı unsur, yukarıdaki zamirler gibi çok serbest davranamaz, öncülleri genellikle bulundukları cümlelerin içindedir ve bu zamirler her zaman olmasa da genellikle cümlelerin öznesine göndermede bulunurlar (2. örnekte olduğu gibi). Bazen de, (3. örnekteki gibi) öncülleri bulundukları küçük cümlelerin dışına taşabilir. Aşağıdaki örnekler dönüşlülük zamirinin bu kullanımlarını örneklendirir:

Kadın_i *kendini* beğeniyor.

(Biz) Ali'ye_i [*kendini* çok yıpratma] dedik.

Yukarıdaki ilk örnekte *kendi* kelimesi cümlelerin öznesiyle eş-gönderim içindedir. 3. örnekte ise üst cümleye bağlı olan iç cümledeki dönüşlülük zamiri, temel cümlelerin bir unsuruyla, *Ahmet'e*, eş-gönderim içindedir. İşte dönüşlülük zamirleri eş-gönderim yapma açısından diğer zamirlerden ayrılmaktadır. Onların cümle içinde hangi unsura gönderme

yaptığı veya iç cümledeki dönüşlülük zamirinin hangi durumlarda temel cümlelerin unsur/unsurlarına gönderme yaptıkları araştırma konusu olmuştur.

Kendi(si) kelimesi, dönüşlülük zamiri işlevi yanında farklı görevlerde de kullanılabilir. Yukarıdaki örneklerin yanında aşağıdaki örnekler de *kendisi* kelimenin diğer kullanımını örneklendirir:

Ayşe yemeği *kendi* yapacak.

[*Kendilerini* defalarca aradığımız] **yetkililer** telefonlarımıza cevap vermediler. (Göksel & Kerslake, 2005)

İlk cümledeki kullanım vurgu amaçlı yapılmıştır. Ayrıca *kendi* kelimesi vurgu amaçlı tekrar edilebilir. 5. örnek oldukça farklıdır ve bu tür kullanımlar *artık* (resumptive/shadow pronoun) zamir olarak bilinir ve genellikle yan cümlecik içeren yapılarda görülür. Verilen örnekte ana cümlelerin öznesi *yetkililer*, iç cümlede yer alan *kendilerini* unsuruyla eş-gönderim içindedir.

Ahmet devamlı ders çalışıyor. *Kendisi* / o bu günlerde eve geç geliyor.

Yukarıdaki örnekte ise *kendi* zamiri normal bir kişi zamiri gibi kullanılmıştır. Bu zamir kişi zamiriyle yer değiştirebilir.

4. Dönüslü fiiller

Diğer çatı yapılarıyla (edilgen, ettirgen yapılar) karşılaştırıldığında dönüslü yapıların sınırlı olduğu ve kalıplaşmaya elverişli olduğu görülür. Fiille getirilen bir biçimbirimle yapılan bu yapıların iki türü vardır:

- Birinci grupta dönüslü olmayan biçimlerinden *türeyen dönüslü* yapılar yer alır. Bu gruptaki dillere İspanyolca ve Rusça örnek olarak verilebilir. Bu dillerde genellikle fiille yapılan dönüslü yapılar tarihsel olarak dönüşlülük zamiriyle ilişkilidir veya başka tarihsel kaynaklara sahiptir.
- Dönüslü olmayan biçimlerinden *türemeyen dönüslü yapılar* grubundaki dillerde fiilin etken biçimiyle dönüslü biçimi birbirinden farklıdır (örnekler ve ayrıntı için bk. Kazenin, 2001).

Fiille yapılan dönüslü yapılarla dönüşlülük zamiriyle yapılanlar arasında belirgin bir fark vardır. Fiille yapılan dönüslü yapılarda dönüşlülük ilişkisini fiil üzerinde bulunan ek sağlar. Dönüşlülük zamiriyle kurulan yapılarda ise dönüşlülük ilişkisini bağımsız bir biçimbirim olan zamir sağlar. Bu yüzden bir zamirle sağlanan dönüşlülük işlemi diğerine göre daha yaygındır ve diğerine göre daha güçlüdür.

Fiille kurulan dönüslü yapıların sentaktik ayrımı dönüslü fiille silinen katılımcının (participant) sentaktik pozisyonuyla doğrudan ilişkilidir. Kazenin (2001) bu ilişkiler açısından dönüslü fiilleri ikiye ayırır. Kılıcının (agent) etkilenen (patient) ile eş-gönderim içinde olduğu dönüşlülük tipine *doğrudan* (direct) dönüşlülük adı verilir ve bu yöntem bir geçişsizleştirme işlemidir. *Kılıcının* (agent) *etkilenenden* (patient) başka bir unsurla (beneficiary, recipient) eş-gönderim içinde olduğu dönüşlülük tipine *doğrudan olmayan* (indirect) dönüşlülük adı verilir. Bu tür bir ayırım Türkçe gramerlerde (Banguoğlu, 2004:415; Göksel & Kerslake, 2005:153) de görülür.

5. Türk dillerinde dönüşlü zamirler

Türk dillerinde dönüşlülük zamirleri zaman zaman farklılaşır. Bu farklılaşmanın kısmen bölgesel bir özellik taşıdığı söylenebilir. Türkiye Türkçesinde ve Gagauzcada dönüşlülük zamiri *kendi(si)* kelimesiyle kurulur. Merkezi Türk dillerinde dönüşlülük zamiri *öz* ve bu kelimenin sesbilgisel açıdan küçük farklılaşmaya uğrayan biçimleridir. Bu kelime Türkmencede *öç*, Karaimcede, Tatarca ve Başkurtçada *üz* = *üç*, Karaimcede (Trakai) *öz* ' ve *ez-* (Haliç, örnek: *ezim*), Kırım Tatarcasında *öz* (*kendi* ile birlikte), Azericede, Kumukçada, Kazakça, Kırgızca, Nogayca, Özbekçe, Yeni Uygurcada *öz*'dür. Karaçaycada ise dönüşlülük zamiri *kes*- 'tir (*kesim* 'kendim') (Berta, 1998:307). Sarı Uygurcada ise *uzi* / *i^hsi* dönüşlülük zamiri kullanılır (Ross, 2000:82).

Güney Sibirya Türk dillerindeki dönüşlülük zamirleri merkezi Türk dillerindeki görünümlerinden farklıdır. Yakutça ve Dolgancadaki dönüşlülük *beye-* (*beyem* 'kendim', *beyete* 'kendisi') kelimesiyle yapılır. Bu dillerde görülen zamirler Eski Türkçedeki 'vücut, biçim' anlamına gelen *boğ* kelimesinden gelişmiştir (Schönig, 1998). Tofacada *bot*-iyelik (*bile* ile birlikte), Tuvacada *bot-*, Khakas, Şorcada *pos* (*pozım*) ve Altaycada *boy* (*boyım*) biçimindedir (Schönig, 1998:410). Çuvaşça dönüşlülük zamiri *ham*'dır.

Dönüşlülük zamirleri Türk dillerinde farklı olsa bile benzer işlevlerde kullanıldığı söylenebilir. Dönüşlülük zamirinin özneye eş-gönderim içinde olduğunu gösteren birkaç örnek aşağıdaki gibidir:

Başlamış şişirmää *kendini*. (Ggv, Özakdağ, 2016:48)

Men *özümni* tenkid kıldım. 'Ben kendimi tenkit ettim.' (Uyg, Tömür, 2003:205)

Bu adamlar tek *özlerini* tüşüne. 'Bu insanlar sadece kendilerini düşünürler.' (KrTat, Kavitskaya, 2010:47)

Kiži-bürüzü bodun bay dep sanaar. 'Herkes kendini zengin olarak düşünür.' (Tuv, Anderson & Harrison, 1999:27)

Min *beyeber* hana tañahı atılastım. 'Ben kendime yeni elbiseler aldım.' (Dol, Li, 2011:87)

5. Türk dillerinde dönüşlü fiiller

Türk dillerinde fiillerde dönüşlülük genellikle -(V)n biçimbirimiyle yapılır. Bu biçimbirim birçok Türk dilinde aynı zamanda edilgen yapıyı da kurar. Fakat Modern Türkçede bazı çiftlerde dönüşlülük ve edilgenlik farklı eklerle yapılır: *gezin-* ~ *gezil*, *sevin-* ~ *sevil-*, *bakın-* ~ *bakıl-* gibi. Hem dönüşlü hem de edilgen yapılarda sentaktik olarak etkilenen unsur nesnedir. Edilgen yapılarda nesne özne konumuna gelirken dönüşlü yapılarda nesne silinir ve özne ile fiil üzerindeki dönüşlülüğü sağlayan biçimbirimin eş-gönderim içinde olduğu düşünülür. Biçimsel olarak aynı kuruluştaki dönüşlü ve edilgen yapı anlamsal açıdan birbirlerinden ayrılır. Her iki yapıyı kuran biçimbirimler geçişlilik aracı olarak görev yaparlar. Fakat her iki yapının geçişlilik skalasındaki yeri farklıdır. Geçişlilik skalasında dönüşlü yapılardaki edici bir öznenin varlığı, dönüşlü fiilleri etkilenen özneli edilgen fiillerden daha üst bir seviyeye taşır.

Modern Türkçede olduğu gibi birçok Türk dilinde de görülen dönüşlü yapıların, neredeyse her fiile uygulanabilen ettirgen çatı ve birçok fiile uygulanabilen edilgen çatıyla

karşılaştırıldığında oldukça sınırlı kullanıma sahip olduğu görülür ve dönüşlü yapıların bir kısmı da sözlükselleşmiştir. Böyle bir sınırlılık dönüşlü yapıları işteş yapılara benzetir.

Dönüşlü yapılarda katılımcının etkilenmesi

Yukarıda da belirtildiği gibi dönüşlü yapılarda katılımcının işten etkilenmesi ya doğrudan ya da dolaylı biçimde gerçekleşir. Aşağıdaki örnekte eylemin özne üzerinde gerçekleştiği açıktır, yani dönüşlülük anlamı doğrudan gerçekleşmiştir. Nesneyi ortadan kaldıran dönüşlü fiil üzerindeki biçimbirimin özne ile eş-gönderim halinde olduğu kabul edilir.

Giyinecek misin?

Aşağıdaki 0. örnek bir önceki örnekten oldukça farklıdır. Cümlede gösterilen iş dolaylı yoldan özneye dönüktür. Bu örnekte *dikin-* fiili *Ayşe* gibi bir özne ve *pahalı bir elbise* gibi bir belirtisiz nesneye sahiptir. Böyle bir kullanım diğer dönüşlü fiil kullanımlarından, bir nesne içermesi nedeniyle farklılaşır. Bu örnekte dönüşlü yapıların bir özelliği olan öznenin ve nesnenin eş-gönderimliliği görülmez. Fakat bu yapının anlamı Lewis'in (2000) 'orta çatı'lar için verdiği anlama oldukça uygundur. Yani böyle bir cümlede bir işi 'sadece birisine değil birisi için yapma' anlamı vardır.

Ayşe pahalı bir elbise dikiymiş.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi dönüşlü fiillerin çoğu geçişsizdir: *yıkan-*, *taran-* vb. Fakat bazıları, yukarıdaki ve aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi geçişli olabilmektedir. Fakat bu tür geçişli dönüşlü fiiller (*bürün-*, *sarın-*, *sürün-*, *takin-*, *urun-*, *örtün-*, *edin/idin-* vb.) oldukça sınırlıdır.

Hergün kokular (Ø) sürünüyor.

Geçişli-dönüşlü fiiller: İstem

Bazı dönüşlü fiiller, Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk dillerinde olduğu gibi, kendilerine nesne alırlar. Yani dönüşlülük ekine rağmen geçişli konumda bulunurlar. Bu tip yapılara geçişli-dönüşlü yapı demek uygun olacaktır. Burada sorulması gereken soru bu yapıların neden fiil üzerinde geçişsizleştirici bir ek olmasına rağmen hala geçişli durumda olduğuyla ilgilidir veya fiil morfolojisine eklenen biçimbirimin bu yapıları neden geçişsiz yapmadığıdır. Bu soruların cevaplarına geçmeden önce bu fiillerin istemelerine bakmak isabetli olacaktır.

Günümüz sözlükleri fiillerin istemelerini ayrıntılı vermese de madde başında temel istem bilgileri kısaca yer alır. Geçişli-dönüşlü olarak tespit edilen bazı fiillerin etken biçimlerinin istem bilgilerine bakıldığında aşağıdaki verilere ulaşılabilir:

Örneğin *tak-* fiili için Güncel Türkçe Sözlük'e (GTS)¹ bakıldığında birinci ve ikinci anlamları istem bilgileriyle birlikte aşağıdaki gibi verilir:

1. *-i* Bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek
"Gözlüğünü takıp masaya eğildi." (R. H. Karay)

¹ Güncel Türkçe Sözlük,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bf06f8b6cd5f0.61758590
(01.09.2018)

2. -e, nsz Dügün vb. törenlerde takı armağan etmek “Geline pırlanta yüzük takmışlar.”

Yukarıdaki tanımlar ilginç bilgiler barındırır. 1. tanımda, fiilin -i belirtme durumunu istediği belirtilir. Fakat tanımda bu -i belirtme durumu yanında ‘bir yere’ ifadesi de yer alır. ‘Bir yere’ ifadesinden de fiilin -i yanında -e durum eki istediği çıkartılabilir. İkinci anlamda da fiilin -e durum ekini istediği ve nesnesiz olduğu bilgisi vardır. Fakat verilen örnekte ‘pırlanta yüzük’ gibi belirtisiz nesne bulunur.

GTS’de yer alan diğer bir fiil *sür-* fiilidir. Bu fiilin dönüşlülük anlamı 7. anlamda yer alır.² Verilen tanım şöyledir:

7. Bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak, dökmek, serpmek
“Avucuna doldurup kokluyor; ensesine, şakaklarına, boynuna sürüyor.” - R. H. Karay

Yukarıda da görüldüğü gibi fiilin anlamı açıklanırken istemle ilgili herhangi bir istem kısaltmasına yer verilmemiştir. Açıklamadaki ‘bir maddeyi’ ve ‘bir yüzey üzerine’ ifadelerinden fiilin istediği unsur iki tane olmalıdır. Verilen örneğe bakıldığında nesneye karşılık gelen şey açıkça belirtilmemiş, sadece yönelme durum ekli ‘ensesine, şakaklarına, boynuna’ biçimleri yer almıştır. Yukarıdaki iki fiille ilgili küçük bir taramada sözlüklerin istem bilgilerini vermede oldukça yetersiz kaldıkları söylenebilir. Örnekler, anlamlarda verilen açıklamaları karşılamaktan uzaktır. Sözlüklerdeki anlam açıklamalarından ve biraz sonra verilecek dönüşlü-geçişli fiillerde meydana gelen eksiltmelerden hareketle dönüşlülük potansiyeline sahip bazı fiillerin özne ve dolaylı nesne gibi iki unsur isteyebileceği söylenebilir.

Yukarıda söylenenler ışığında Türkiye Türkçesinde dolaylı dönüşlülük anlamına sahip olan ve dolaylı nesne veya belirtili/siz nesne olabilen bazı fiillerle ilgili örnekler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Annem, babaannem, halalarım çarşaflarına *bürünmüşlerdi*. (GTS)

Çıkınca yıkandı, kurulandı, havluya *sarınıp* odasına döndü. (GTS)

Bir şişe kolonyayı *süründüm*. (GTS)

Sıcak tutar yün fanila / Olmazsa *örtünürüm* / Battaniyeyi iki katlı (GTS)

Şu sitelerde bir daire *edinseydim*...

Örneklerdeki kullanımlardan da anlaşılacağı gibi *bürün-* ve *sarın-* fiilleri -e döneme durum ekiyle dolaylı nesneye; *sürün-*, *takın-*, *örtün-*, *edin-* gibi fiiller de belirtme durum ekli/eksiz bir nesneye sahiptir.

Doğrudan etkilenme anlamlı dönüşlü fiiller

Türk dilleri dönüşlü fiillerin kullanımı konusunda genel bir eğilim gösterir. Zaman zaman sözcüksel farklılıklar görülür. Aşağıdaki örnekler, *yıkan-* dönüşlü fiilinin çeşitli Türk dillerindeki kullanımlarını göstermektedir:³

² Güncel Türkçe Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bf07d8f5eda23.29019457 (ET. 01.09.2018)

³ Bu yazıda kullanılan Türk dili kısaltmaları şunlardır:

- İhtiâr yıkandı, tarandı da girdilär ikisi konuşannarın odasına (Ggv, Özkan, 2017:543).
- Yuvulmandır, daralmandır vaktında. ‘Yıkanmamıştır, taranmamıştır vaktinde.’ (Trkm, TDTEA-11, 1998:161)
- Olar *yuvunmağa* isteyler. Suvğa tüşeler. ‘Bunlar yıkanmak isterler, suya girerler’ (KrTat, Kaya, 2016:546)
- Henife uyangaç komganga cılı su saldırıp ozaklap *yuvındı*. ‘Henife uyanınca, su kabına sıcak su doldurup uzun süre yıkandı.’ (Tat, TDTEA-19, 2001:282).
- ... yana birav hali savuk şeşti kesilmegen derya suvide *çömiledi*. ‘... bir başkası henüz soğuşun şiddeti kesilmemiş nehrin suyunda yıkanır.’ (Özb, TDTEA-16, 2000:225)
- Soğ su bilen érikta / *Juyunimen* bir peste ‘Soğuk su ile arkta / Yıkanırım bir anda’ (Uyg, Doğan, 2010:703)
- Mını körgön Ösküs-Uul / Kök talayga *cunundı*. ‘Bunu gören Ösküs Uul / Gök nehirde yıkandı.’ (Alt, Dilek, 2007:156)

Geçişli-dönüşlü yapılar

Türkiye Türkçesinde görülen geçişli-dönüşlü fiillerle kurulan yapılar diğer Türk dillerinde de görülür. Bu yapıların çoğu Modern Türkçesindeki kullanımlara benzer, yani bu yapıların birer nesnesi vardır.

- yarımqol, nimdaş köyneyini *soyundu*. (Azr, TDTEA-5, 1997:232)
- Altın-kümüş *bezenip*, geydiceğin ketendir ‘Altın gümüş bezenip, giydiğin ketendir.’ (Trkm, TDTEA-10, 1998:383)
- Edindim* men özüm beş otağlı cay, diydi. ‘Aldım ben de kendime beş odalı bir ev, dedi.’ (Trkm, TDTEA-11, 1998:302)
- Ak kaptanlar *kiyinip* ... ‘Ak kaftanlar giyinip...’ (Nog, TDTEA-21, 2002:158)
- Ser pahta tonun *kiyinip*... ‘Pamuklu kumaştan cepkenini giyinip...’ (Krg, TDTEA-31, 2005:161)
- Temir kuyak *kiyindi*. ‘Demir zırhı giyindi. (Alt, Dilek, 2007:226)

Yapılan taramalarda geçişli-dönüşlü fiillerin kullanımının Türk dillerinde kısmen farklılaştığı söylenebilir. Örneğin Azericede bazı fiillerin özellikle *geyin-* fiilinin belirtisiz nesneyle kullanımı oldukça sıktır. Diğer taraftan bu tür kullanımları Uygurca ve Özbekçede bulmak oldukça zordur. Aşağıdaki yapılar Azericedeki sıklıkla geçen kullanımları örneklendirir:

- Yeşil don *geyindi*, yine çöl çemen ... (Azr, TDTEA-3, 1993:164)
- Bir anda hamı libasını deyişib, ağ ehram libası *geyindi*. (Azr, TDTEA-5, 1997:72)
- Qız teze paltarını, teze ayaqqabısını *geyindi*. (Azr, TDTEA-5, 1997:127)
- Gelin xeyli düşün, *geyindi* qırmızını. (Azr, TDTEA-4, 1993:392)

6. Sonuç

Sözdizimi ve anlambilimi çalışmalarında önemli bir yer tutan dönüşlü yapılar dönüşlülük zamiriyle ve dönüşlü fiillerle yapılanlar şeklinde ikiye ayrılarak incelenebilir. Dönüşlülük zamirini önemli yapan özellikler, onun hangi konumda bulunduğu, hangi unsura gönderme yaptığı, gönderme yaptığı unsurun basit bir cümlede olup olmadığıdır. Genellikle cümlenin öznesine gönderme yapan dönüşlülük zamiri zaman zaman basit cümlenin dışındaki bir unsura da göndermede bulunabilir. Türk dillerinde dönüşlülük zamirleri farklılaşsa da çekimlenmesi, temel işlevleri açısından birbirine benzediği söylenebilir. Türk dillerinde dönüşlülük zamirinin özellikle gönderme yapma potansiyelinin araştırılması bu zamirin kullanım alanlarını ortaya çıkaracak ve Türk dillerindeki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkaracaktır.

Modern Türkçede ve Türk dillerinde fiil gövdeleriyle sağlanan dönüşlü yapılar benzer bir morfoloji ile, fiil köklerine -(X)n getirilerek yapılır. Dönüşlü fiillerin ürettiği dönüşlülük anlamı ya doğrudan bir etkiyi ya da dolaylı bir etkiyi gösterir. Nesnenin ortadan kalktığı, dönüşlülüğü sağlayan biçimbirimin özneye eş-gönderim içinde olduğu yapılar dönüşlülük işleminin genellikle öznenin üzerinde doğrudan gerçekleştiğini gösterir. Dolaylı bir dönüşlülük anlamı taşıyan yapılarda fiil anlamı özneyi dolaylı olarak etkilemektedir. Hem Modern Türkçede hem de diğer Türk dillerinde geçişli-dönüşlü yapılar görülür. Bu yapılar tıpkı geçişli yapılar gibi bir nesneye (çoğu zaman belirtisiz) sahiptir. Bu yapıların Türk dillerinde görülme sıklığının birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Türk dillerindeki sözcüksel farklılığın ve geçişli-dönüşlü yapıların oluşma sıklığı ve çeşitliği daha ayrıntılı bir çalışmayla ortaya çıkarılmalıdır. Geçişli-dönüşlü yapılarda açıklanması gereken bir husus da fiile eklenen biçimbirimin nesneyi düşürüp düşürmediğiyle ilgilidir. Bilindiği gibi normal şartlar altında dönüşlülüğü sağlayan biçimbirim nesneyi ortadan kaldırır. Fakat geçişli-dönüşlü yapılarda, fiil üzerindeki biçimbirimle birlikte genellikle belirtisiz bir nesne bulunur. İlk bakışta bu gibi örnekler bir istisna gibi değerlendirilebilir veya dönüşlülüğü sağlayan biçimbirimin nesneyi ortadan kaldıramadığı düşünülebilir. Diğer taraftan bu yapılarda dönüşlülüğü sağlayan biçimbirimin etken yapıdaki bir unsuru ortadan kaldırdığı görülür. Özellikle geçişli-dönüşlü yapıların etken biçimlerinin, sözlüklerde tam olarak belirtilmese de, nesne ve dolaylı nesne (-e durum ekiyle işaretlenmiş) aldıkları, yani iki unsura ihtiyaç duydukları gösterilmişti. Buradan hareketle dönüşlülük biçimbiriminin gramatikal hiyerarşi gereği dolaylı nesneyi ortadan kaldırdığı söylenebilir. Yani dönüşlülük biçimbirimi fiilin bir unsurunu silerek / eksiltirerek fiili geçişlilik skalasında bir derece daha geçişsiz yapmıştır. Yani iki unsurlu biçimden tek unsurlu biçime dönüştürmüştür.

Kaynaklar

- Anderson, Gregory D. S. & Harrison, K. David (1999). Tyvan. München, Newcastle: LINCOM Europa.
- Banguoğlu, Tahsin (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Berta, Árpád (1998). West Kipchak Languages. In Johanson, L. & Csató, É. Á. (Eds.), *The Turkic Languages*. London: Routledge. 301-317.
- Dilek, İbrahim (Haz.) (2007). *Altay Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doğan, Levent (2010). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*. İstanbul: Kriter.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Erdem, Mevlüt (2004). "Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli Kelimeler mi?". *Türk Dili* (641): 444-449.
- Göksel, Aslı & Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- Johanson, Lars (1998). "Structure of Turkic". In Johanson, L. & Csato, E. A. (Eds.), *The Turkic Languages*. London & New York Routledge 30-66.
- Kavitskaya, Darya (2010). *Crimean Tatar*. Muenchen: LINCOM.
- Kaya, Mehmet Yasin (2016). Kırım-Tatar Türkçesi. In Biray, N. (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları*. İstanbul: Kesit Yayınları. 540-571.
- Kazenin, K. I (2001). Verbal reflexives and the middle voice. In Haspelmath, M. (Ed.), *Language Typology and Language Universals* (Sprachtypologie und sprachliche Universalien). Berlin: Mouton de Gruyter. 916-927.
- Kemmer, Suzanne (1993). *The Middle Voice*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lewis, Geoffrey (2000). *Turkish Grammar*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Li, Yong-Song (2011). *A Study of Dolgan*. Seoul: Seoul National University Press.
- Lyons, John (1968). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nanetti, Angela (2011). *Dedem Bir Kiraz Ağacı*. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.
- Ross, Martina Erica (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language: Grammar, Texts, Vocabulary*. Leiden Üniversitesi.
- Schönig, Claus (1998). "South Siberian Turkic". In Johanson, L. & Csató, É. Á. (Eds.), *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 403-416.
- TDTEA-3 (1993). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 3 Azerbaycan Türk Edebiyatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- TDTEA-4 (1993). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 4 Azerbaycan Türk Edebiyatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- TDTEA-5 (1997). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 5 Azerbaycan Türk Edebiyatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

TDTEA-10 (1998). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 10 Türkmenistan Türk Edebiyatı I*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

TDTEA-11 (1998). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 11 Türkmenistan Türk Edebiyatı II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

TDTEA-16 (2000). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 16 Özbek Edebiyatı III*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

TDTEA-19 (2001). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 19 Tatar Edebiyatı III*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

TDTEA-21 (2002). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 21 Nogay Edebiyatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

TDTEA-31 (2005). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 31 Kırgız Edebiyatı I*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Tömür, Hämit (2003). *Modern Uyghur Grammar: Morphology*. İstanbul: Yıldız.

Özakdağ, Nadejda (2016). I. Güney-Batı Türk Lehçeleri Gagauz Türkçesi. In Biray, N. (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları*. İstanbul: Kesit.

Özkan, Nevzat (2017). *Gagavuz Edebiyatı* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

KUTADGU BİLİĞ'İN SÖZ VARLIĞI VE KELİME GRUPLARI ÜZERİNE

Prof. Dr. M. Mehdi ERGÜZEL
Sakarya Üniversitesi / Türkiye
merguzel@sakarya.edu.tr

Giriş

Türk dilinin gücü, ihtişamı ve zenginlikleri; tarih boyunca ortaya koyduğu edebî eserlerin incelenmeleriyle ve yorumlarıyla yeni nesillere ve kültür erbabına anlatılmalıdır. Dilimizin yazılı belgelerle takip edilebildiği 1300 yılın dil yadigârları, son bir asır boyunca yapılan çalışmalarla metin, ses, şekil ve imla özellikleri ile dizinler bakımından büyük ölçüde değerlendirilmiştir. Bu eserlerin sözlük yapmaya hazır dizinleri Türkologların eli altındadır. Bundan sonraki çalışmaların, söz varlığı, ayrıntılı sözlük, kelime grupları, cümle ve metin bilgisi üzerinde gelişmesi beklenmelidir. Türkiye dışındaki millî dillerin temel edebî eserlerine dair, büyük şair ve yazarlarının hususî sözlükleri ve hatta eser sözlükleri yapıldığı erbabınca malumdur. Shakespeare Sözlüğü, Goethe Sözlüğü, Ulysses Sözlüğü, şimdilik aklımıza gelenlerdir. Yaşayan Türk Şiveleri arasında bu çalışmalara girenlerin Kazak ve Özbek Türkleri içinde yetişmiş dilciler olduğunu, Abay Tilinin Sözdüğü ile Ali Şir Nevai Sözlüğü'nü görerek, hem memnun olup imrenmiş, hem de Türkiye Türkçesi adına hayıflanmıştık. Bu iki çalışmayı lisans öğrencilerimize Kiril'den Latin alfabesine aktarma çalışmaları yaptırmış, mahiyetlerini anlamak, istifade etmek istemiştik. Rahmetli Doğan Aksan'ın kitabında “Yaşar Kemal Sözlüğü” olarak geçen bilginin karşılığı 80 sayfalık bir ön çalışmadan ibaretti. B. Ayvazoğlu'nun Yahya Kemal için hazırladığı da faydalı fakat ansiklopedik bir seçme kelimeler-kavramlar çalışmasıydı. Rahmetli arkadaşlarımızdan Nurettin Albayrak'ın büyük emeklerle hazırladığı, hacimli Yunus Emre Sözlüğü'nü heyecanla karşılamamıza rağmen bu çalışma da Hayati Develi'nin değerlendirme yazısında ifade ettiği zaafarla malüldü.

Hasılı, bin yıla yaklaşan Türkiye Türkçesinin en az bin yazar ve şairinden bir tanesinin bile bütün kelime ve kavramlarının manalandırılıp örneklendirildiği bir tanecik çalışma bile olmadığını bilmek, bizim için önemli bir eksikliktir. Bu kadar Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü içinde lisans üstü seviyede yapılmakta olan tezlerden bazıları önümüzdeki 10-20 yıl içinde bu istikamete yönelirse 2023'e yetişemese bile 2053 ve 2071'e doğru bu alanda çok verimli ve hayırlı eserlerin ortaya çıkacağını düşünmekteyim. Biz son 10-15 yıl içinde bazı temel eserlerimizin dizinlerini, kelime gruplarını ve küçük çapta sözlük ön çalışmalarını yaptırarak. A. Haşim Sözlüğü bitme noktasında, Yahya Kemal Sözlüğü devam etmektedir. İlki 11 bin, diğeri 16 bin kelime civarındadır. Arif Nihat'ın nesirleriyle ilgili çalışma bitmiş, A. Şinasi Hisar'la ilgili çalışma sürmektedir. Özdemir Asaf ve R. Oğuz Arık'ın eserleri de dizin, kelime grupları ve ön sözlük halinde yüksek lisans tezi olarak tamamlanmıştır. Fuzulî, Baki, Nef'î, Nedim, Zâtî, Şeyh Galib, Yunus Emre, Karacaoğlu ve Pir Sultan'ın eserlerinin dizinleri ile Safahat'ın ve Rûbab-ı Şikeste'nin dizinleri sözlük yapılmaya hazırdır. Ve nihayet Tanpınar'ın bütün eserleri tarandıktan sonra oluşturulan toplam dizindeki 24 bin kelimelik söz varlığı, özel sözlüğü için çalışkan, ufuklu doktora tezi idealistlerini beklemektedir.

Neden Kutadgu Bilig ?

Bu takdim bilgilerinden sonra neden bin yıl öncesine hicret etmeye çalıştığımız sual olunursa önce “köklere girmeden dallara aşinalık kazanılamayacağını” düşündüğümüz içindir. Sonra da Kutadgu Bilig’in 3000 kelimeye yakın söz servetinin yanısıra belki onun iki üç misli kadar zengin kelime grubu ve kavram ihtiva ettiğini, ayrıca kelimeler dünyasının sıklık sayılarından hareketle kısmen de olsa, bu büyük Türk klasiğinin ifade kudretini anlamak ve göstermek içindir. Üzerinde çok çalışılmasına, yüzlerce makale, bildiri, kitap ortaya konulmasına rağmen; eser üzerinde şimdilik 7’si doktora çalışması olmak üzere 56 lisans üstü tez yapıldığını tespit ettik. Değerli Hocamız A.Bican Ercilasun’un Doçentlik Takdim Tezi olduğunu bildiğimiz Kutadgu Bilig’de Fiiller’i incelediği müstesna çalışması unutulamaz. Burada bahsettiğimiz tezlerden sadece biri isim tamlamaları üzerine Gaziantep’te yapılmıştır.(Köroğlu, 2011) Toplam 1533 isim tamlamasının tasnif ve dökümü sunulmuştur. Bir de Yıldız Üniversitesinde söz varlığı ve Uygur Türkçesi destekli “açıklamalı sözlük” yapılmıştır ki ayrıntılara girilemediği için faydalı ancak yüksek lisans seviyesinin sınırlarında kalan, iddialı bir sözlükten ziyade bir ön çalışma mahiyetinde görülmektedir.

Kutadgu Bilig, dil ve edebiyat çalışmasından ziyade, sosyolog, tarihçi ve ilahiyatçıların ilgi alanına girmiş, eser üzerinde onlarca ilmî, fikrî mesai sarfedilmiştir. Bunlardan ikisi de şahsımıza ait, kültürel mahiyette 15-20’şer sahifelik yazılardır. Fakat Kutadgu Bilig, dil çalışmaları için muazzam ve bakir özelliklerde, Türk kültürü ve dünya görüşünün doruklarında bekleyen muhteşem bir eserdir. K.Eraslan-N.Yüce-O. Sertkaya hocalarımızın mesailerıyla 1979’da neredeyse 40 yıl önce tamamlanan Kutadgu Bilig III İndeks’i üzerine örnekli bir Kutadgu Bilig Sözlüğü inşa edememişizdir. Bu kadar lisans üstü öğrenim gören genç içinde bu işi omuzlayacaklar bulunduğunu, diğer eser ve yazarlara açılacak nice gayretli idealistler olduğunu da düşünmekteyiz. Belki yakında konuyla ilgili “Bölümler arası binden on binlik sayılara kadar uzanan bir “Tez-makale-bildiri Bankası”oluşturulur da çalışılan konular, çalışılacaklar seçildikçe azalır, yenileri konulur, biz de son baharımızda internette takip edip indirerek inceleriz diye heveslenmekteyiz.

Kutadgu Bilig’de Kelimeler ve Kavramlar

Kutadgu Bilig’de kelime ve kavramlar konusunu merak ederek incelemeye niyetlenince isim ve fiillerle diğer kelimelerin metindeki kullanım sıklıklarını/frekanslarını da anlamak ve değerlendirmek istedik. En çok kullanılanlar ile en az kullanılanların sayısal listelerini çıkardık. Birileri buna “pösteki saymak” dese de tebessüm etmekle yetiniyoruz. Sıklıkta ilk yüz isim, ilk yüz fiil ve karma olarak ilk yüz kelimeyi belirledikten sonra sadece birer defa geçen bine yakın kelimenin yazar tarafından tercih sebebini düşündük. Metni kuran kelimelerin bu sıklık veya tekrarlarıyla yahut bir, iki, üç defa az kullanılışlarla mütefekkir şairin dil ve fikir dünyası hakkında ip uçları bulabileceğimiz, kelime gruplarından hareket ederek üslubunu hangi “kelimelerin izdivacı”yla temin ettiğini anlayabileceğimiz gibi hususları kendimize mesele yaptık. Mesela 20. asrın eserlerinin neredeyse tamamında en çok geçen kelime “bir” iken Kutadgu Bilig’de en sık geçen kelime 2125 tekrarla “bu” zamir veya sıfatıdır. Onu 1647 frekansla “bol-“ fiili,1148’le “-dır” ekini ve “o” zamiriyle sıfatını karşılayan “ol”, onu 1151 tekrarla “öz” kelimesi ve nihayet diğer muhtevalı kelimeler; 1000’er tekrara yakın,”söz”,”kıl-“,”ay-“,”er-“,”men”,bir-“,”ilig”,”kişi”,”bilig”,”iş”...gibi kelimeler gelmektedir. Bildirimizin sonunda bu farklı listeler sunulmuştur.

Çalışmamızın bizce diğer önemli merakımızı mucip tarafı, kelime grupları olmuştur. Dizin ve sözlük için tek tek, metne dayalı manaları önem arz eden bu kelimeler; yeni birer mana taşımak, daha doğrusu, cümle içinde mana renklendiren, üslup oluşturan, mesaj veren muhtevalı taraflarıyla konuşmaktadır. Rahmetli Arat Hoca'nın hazırladığı "Metin" ve Türkiye Türkçesiyle "Tercüme" ciltlerindeki karşılıkları doğru anlamaya çalışarak 6645 beyitteki kelime gruplarının bildiri sınırları içinde altıda biri demek olan 1111 beyitini sembolik olarak tespit ettik. Tamamının bunun 5-6 katı olduğunu düşündük. Bu sayıyı oluşturan grupları bildiriye sığmasa bile, tek tek incelediğimiz için, yaklaşık olarak arz edebilirim. Toplam altı bin ile yedi bin arasındadır. Bize göre Kutadgu Bilig'in söz varlığı, sözlüğünde yer alacak üç bin kelimeye ilaveten kelime gruplarıyla yaklaşık 10 000'dir. Bin yıl öncesinin dünyasında bu, Türkçenin zaferidir. Bin yıl öncesinin Türkçesi günümüzün birçok ünlü yazar ve şairinin söz varlığı ölçüsündedir, bazı özellikleri ve muhtevasıyla bazılarının fevkindedir. Bu kelime grupları ve kavramların oluşması tek tek incelendiğinde bin yıl önceki Türkçenin gücünü daha sağlıklı değerlendirme imkânı doğacaktır. Bildirimizde bu kelime gruplarını 11 başlık altında 1111 beyit sınırında sunuyoruz.

KUTADGU BİLİĞ'DEKİ KELİME GRUPLARI (İlk 1111 beyitte) :

1.İSİM TAMLAMALARI (198)

adil sıfatı XVII	Bayat atı 1	bu iman tonı 393
ajun begleri 252,276	Bayat rahmeti 42	bu kaşım tügüki 816
ajun budnı 460	beg tapısı 840	bu kız kızlıkı 564
ajun erki 940	begler başı 213	bu kün burcı 833
ajun halkı 732	begler begi 893	bu Kün Togdı İlig atı 526
ajun malı 1119	beglik köki 821	bu kürsi adakı 771
ajun tutguçı 218,250	beglik ulı 821	bu sınımış kişi 426
akıglı süzük yul suvı 973	bilge sözi 613	bu til yalganı 338
aning ma'nisi 691	bilig belgüsi 992	bu til yası 976
aning okşagı 16	bilig kıymeti 472	bu yalnguk atı 197
aning şükri 753	bilig ma'nisi 156	bu apa oğlanı 1122
aning tört işi 49	biliglig kişining savı 973	budun başçısı 894
aning yolu 46	biliglig sözi 555	budun başlaguçı 1076
ata ornı atı 110	biligsiz kılınçı 321	budun bulgaki
azuklar yolu 385	biligsiz kişi köngli 975	budun ködrümi 53,278,417
koşnı bugday başı 140	biligsiz sözi 170	budun tili 194
Ay Toldı cevabı 525	biligsiz tili 970	budun yüdgüsi 543
Ay Toldı sualı 636	bu Ay Toldı atı 728	bularda birisi 338
Ay Toldı'nın Hükümdara cevabı 908	bu beglik işi 439	buning bağı 727
azuklar yolu 385	bu can ülgü 991	çıgaylar hakı 1034
balık kudrukı 66	bu il işi 440	devlet idisi 551
barça yangluk başı 633	bu il kend begi 216	devlet irselliki XX

devlet sıfatı 656

devlet yası 65

din hem şeriat köki 59

din izzı 89

dünya cemali 91

düşman başı 119

edgü başı 253 278

edgülik kılmak ögdisi 229

er başı 163,478

erdem başı 533

erdem idileri 469

erdemın asıgı 286

esirdin kelıgı kalık kuşları
94

garıblık işi 478

garıblık sakınçı 498

garıblık yiri 477

Habib Savçı yolu 388

Hacib kişisi 520

Hacib kutı 526

Hacib sualı 522

Hakan küsi 102

Hakan yüzi 104

halayık ögi 16

Hıtay arkışı 68

ısız urgı 806

iduk kut küni 354

il kün işi 245, 278,418

İlig edgüsü 457

İlig köngli 581

İlig kutı 589

İlig saklıkı 448

ilig sualı 582

ısızler işi 248

ısızler kılınçı 931

ısızlık yanıtı 932

ısızning mungı 349

iş edgüsü 935

kafir münafık yüki 59

kamug aşnu 8

kamug tetrüsü 536

kara baş yagısı 966

kara saç körüngi 1105

kara yir katı 395

karanfil yıdı 71

kılınçı özi 531

kiming devleti 545

kiming yaşı 367

kişi artakı 221

kişi edgüsü 233,543

kişi kadri 414

kişi kılkı 194,926

kişi köngli 2011

kişi körki 272,274

kişi yangşakı 1028

kişi yigleri 252

kişide kişi adrukı 201

kişiler başı 423,1063

kişiler evi 341

kitab idisi 191

kitap atı 349

kitap atı yörıgi 350

kozi burnı 66

köngli sözi 502

könglüm tokı 801

köngül birmişi 75

köni er tili 921

könilik küni 30,808

könilik yolu 360,821

kuğı kırtışı 1101

kulluk atı 589

kurıgsak otı 375

kut kıvılkı XX

kut kurı 461

Kün Togdı İlig tapuğı 461

Küsemiş sözi 511

Lukman yılı 123

munıngda basası 338

munung ma'nisi 729

munıng şükri 390,1033

ne kürsi yiri 787

ni'met idisi 756

ol biligsiz közi 739

olarnıng tangukı 113

otuz yıgmışı 368

öngdün yili 63

saba yili 71

sınamış karılar sözi 723

söz asıgları XIX

söz aslı 995

söz başı 353

söz küni 560

söznnüg öküşi 1004

sözüg kıyganı 338

sözüg öggüsü 1020

şair sözi 412

şair tili 440

şeriat işi 446

Tavgaç edi 68

terken kutı 115

til erdemi 161,XIX

til idisi 168

til körki 274

tilek arzısı 753

tiriglik ağı 307

tiriglik küni 1122

tiriglik yılı 364

tört sahabenig ögdisi 48

törü kılkları 800

törümiş iki bir tanukı 15

tümen söz tügüni 172

Türk begleri 276

ukuş atı 356

ukuş kadri 470

ukuş kılkı 585

ukuş körki 274

ukuşlug sözi 904

Ulug Bugra Han ögdisi 62

uştmaş yolu 63

yağız yir katı 883

Yalavaç aleyhisselam ögdisi
33

Yalavaç sevinçi 52

yalnguk başı 265

yalnguk oğlu 302

yalnguk oğlanı 147

yalnguk oğlanı ağırlığı 148

yangşak başı 1027

yaruk yaz faslı 62

yayıg dünya kılkı 398

yazuk uzri 671

yıl ay tutgunı 373

yiğitlik küçi 362

yul tonı 84

yüz körki 274

yüz suvı 737

yüzüm körki 675

2. SIFAT TAMLAMALARI (231)

akar suv 669

akı suret 104

alçak kılınç 43

anı bildeçi er 207

artug asıg 171

arzu tilek bulmuş er 946

aslı edgü urug 108

aslı ked ök 299

atlıg kişi 668

azıglıg eren 283

bağırsak kadaş 317

bağırsak köngül 107

barça beglig kapug 436

barça söz 558

bedük bir biçek 771

bedükrek orun 220

bedümiş kişi 841

begsiz ya kulsıg kişig 811

beklig kapug 484,554

bilge tetig 755

biliglig ukuşlug bügü 997

biligsiz kişi 157

bilip sözledeçi kişi 207

bilışmez kişi(ler) 491,493

bir anca kulavuz 128

bir ança bezek 128

bir atlıg kişi 501

bir avuçça tetig 297

bir sav altun 483

biregü öz 343

bu acızlık 391

bu ajun tutmuş er 440

bu arkuk kılınç 340

bu bilge tetig 475

bu birkaç neng 337,702

bu bolmuş kamug 4

bu bulmuş ödüg 161

bu cihan 279

bu fuzulluk 644

bu irsellik 686

bu kalmış kün 377

bu keçmiş kün 376

bu kökçin sakal 667

bu kökteki yulduz 127

bu künlük 913

bu mundak kişiler 564

bu oldrug ne kürsi yiri 787

bu öktek til 672

bu saklık odukluk 440

bu sansız tirig 378

bu tang tangsuk işler 794

bu tört iş 60

bu tört neng 306

bu türlüğ çiçek 96

bu tüş teg ajun 231

bu uzun yol 837

bu yanglıg kişi(ler)
331,563,851

buldaçı er 700

bügü bilge baş 405

cefacı bu dünya 1092

cefasız vefalıg 105

çın tiriglik 60

da'vi kılıglı kişig 811

edgü andlıg adaş 317

edgü kılınç 181

edgü neng 215

edgü öd 291

edgü öz 534

edgü söz 32

edgü sözlüg kişi 272

edgü yigü kedgülek 232

eng altın bu yalçık 137

eng aşnukı kün 793

erdemlig er 567

erni yaruttaçı yorık til 163
evlig er 164
idi kiçki söz 110
iki kadın iki küdegü 50
iki kız 56
iki neng 181
iki türlü at 238
iki yıl sekiz ay 131
ikigü ajun 331
irinçig kış 65
itigli Bayat 146
ive bışmış aş 632
ive kılmış işler 556,632
kamug eğriler 806
kamug arzular 1032
kamug aşnu 8
kamug edgülik(ler) 208,885
kamug eski nengler 687
kamug iş küdüg 160
kamug kadgu 40
kamug mu'mın 397
kamug Savçık 45
kamug tengsiz iş 726
kamug türlü iş 497,618
kamug türlü erdem 465
kamug üç adaklıg 802
kara baylık 256
kara çumguk 77
kara tün 22
karanku tün 35,288
karında törümiş kılınç 883
kayu ev 745
kayu kün 510
kayu neng 807
kayu öd 220-560
keregklig at 315
kızıl til 964

kiçig oğlan ,293,1097
king elig 43
kitgü yir 696
köni çın kişiler 868
köni tal bod 1101
köni yol 382
könilik törü 800
körigli karak 374
körimegli közler 102
körk mengiz 733
körksüz söküş 260
körmez karak 121
körür köz 537
körüşmez yağılar 145
közsüz karagu 271
kurumış yığaclar 67,118
kutadmış kişi 726
kutlug kişi 668
kutun kopmış er 602
kümüş kürsi 771
mengü at 228
mengü kut 456
ming erdem 284
ming tanguk 99
munça bediz 96
mungadmış yir 29
mungar mengzetü sözler 880
munglug kul 28
mungsuz İdi 378
ne edgü iş 715
ne edgü neng 702
ne edgü törü 893
ne körklüg kün 1079
ne yanglıg eren 234
neçe ked kişi 517
ol ıduk kut 343
on iki ükek 123

orunsuz topık 662
ödirmiş kul 152
öglüg kişi 880
öglüg köngül 463
öküş edgü sözler 542
öküş edgüler 1032
öküş ming selam 61
öküş rahmet 395
ölüm tutgakı ig 1067
örüng süt 881
özin basgan er 965
özin kısgan er 965
sakınuk kişi 1063
sansız kalın 1021
sevitmiş kişi 533
sevügrek at 315
silig sav 527
söz sınamış kişi 245
talı neng 899
tapug kılmış er 946
tapugçı kul 635
tapugsuz kul 396,1031
telim neng tavar 761
tetig er 279
tıdıg söz 999
tilin emgemiş er 165
törümiş iki bir tanuk 15
törümiş neng 692
törütgen, igidgen, keçürgen İdi 1
törütügli Halık 692
tükel er 225
tümen ming bu sansız tirig 21
tümen ming selam 31
tümen ming tü erdem 304
tümen tü çiçekler 70
tümen yulduz 22

Türkçe mesel 667

ugan bir Bayat 2

ukuşlug biliglig beg 469

ukuşsuz kişiler 296,585

ulug kün 32,62

uş bu söz 1088

uz söz 531

uzun yaşlıg 348

üçü küzki yulduz 142

yagıg utmış er 445

yağız yir 3,44

yağız yir katındaki altun 213

yaling yüzlüg 1097

yalinguz baş 491

yangı kend uluş 1043

yangı neng 686

yangılmaz kişi 198

yaragsız söz 169

yarınkı beka 397

yarınkı kün 918

yaruk kündüz 22,126

yaruk yaz 65

yarumış kün 696

yaşıl kök 3,22,44

yaşıl tork 68

yava söz 985

yavuz iş 901

yavuz koldaş 321

yavuz yınçig iş 704

yayıg dünya 1073

yayıg tilve devlet 741

yazkı esin 65

yazkı yulduz 139

yetgü köngül 12

yığit er 463

yiti yulduz 123

yorık til 669

3. EDAT GRUPLARI (45)

ajunka apa inmişinde berü
219

amulluk bile 584

bedük bilgi birle 278

beglik ulugluk teg 552

bilig ukuş birle 147

bu emgek bile 39

bu ma'ni üçün 748

bu saklık bile 438

bu taht birle 92

edeb birle 577

ediz arşta altun seraka tegi
24

ıkuş közi birle 290

keyik teg 698

kılık kız teg 400

kızıl ağzı kan teg 76

kimya teg 310

kök mengiz birle 97

köni söz üçün 1024

kün ay teg 12,415

küvenç birle 95

mening birle 676

oglagu kız üni teg 77

ok teg 371

özüng fazlı birle 396

sabır birle 586

sevüg Savçı birle 30

silig kız okur teg 75

şehadet bile 394

tanukluk bile 386

tapınmak üçün 599

tili köngli birle 862

tili lafzı birle 471

titir burnı teg 206

tive burnı teg 206

tizilmiş titir teg 74

tolun teg 48

tört tadu teg 60

törü birle 103

tümen arzu birle 682

tümen yılda berü 84

tüpsüz tengiz teg 211

yangı ay teg 740

yalinguk üçün 197

yaşık birle 137

yula teg 288

4.KISALTMA GRUPLARI (74)

adakı tayıg 670

ajunka bela 879

atı belgölüg 277,406

biligde küşüş 260

biligke yakın 254

bilişi yok 492

birisi biringe yağı 144

bu sözge tanuk 153,534

bu sözke teng 188

budunda ödrüm 50

budunda talu 34

bularda biri 308

çiçeklikte sandvaç 78

ereji az ökünçi uzun 926

ilde burun 466

ilde tatıg 448

İligke kerek neng 566

İligke yakın 505

kamugdın tükel 764

kaşı kapkara 76

kılınçı amul 463

kılınçı kız 399

kılınçı köni 407

kılınçı silig 42

kılınçı tüzün 546

kılkı alçak 107,703

kılkı kadir 447

kılkı ongay 407

kılkı silig 335,400

kılkı tüz 42

kişide ağırı 1028

kişide ked 34

kişide uçuz 1028

kişidin kişige kumarı söz
190

kökke teng 215

köngli oduk 452

köngli tüşük 1111

köngülke ediz 20

köni dinka kök 54

közi köngli bay 407

közsüz karaguka köz 178

**közümde yırak köngülke
yakın 11**

kutı belgülüg 277,406

mengesi tolu 57

ongındın şeker 772

öküş ilke erk 942

özinde kiçik 706

özinde ulug 706

özinge yakın 605

özke yakın 517

özüngde bağırsak 518

sevinçke sakınç 1087

solındın uragun 772

solungdın tamun 917

sözi eğri 1024

sözi yumşak 464

tapugka yakın 592

tegme yirde biliş 497

til sözde yumşak703

tili çın 407

tili köngli bir 53

tili köngli tüz 424

tili tüz 464

tüpi berk 833

ukuşka ağırlık 472

yagıka yodug 408

yaşı kışga 348

yaşı kiçig 674

yaşı uzun 399

yorıkları uz 887

yüzi körklüg 464

5. FİİLİMSİ GRUPLARI(32)

ajunda çavıkmış 406

anadın togup 873

atın ündep, ünin türtüşüp 95

begler isiz bolmaginça 892

bir ança yorıyu bir ança turu
486

boguz til kudezgen 994

bu er ölmeginçe 876

bu Kün Togdı tigli 355

bu yanglıg körüp 791

elig tuttaçı 62

iç taş biligli 11

kamug barça mungluk
törütülmüş 5

kamug iglegen 1108

kamug teprenigli 1021

kapugda turuglı 100

kara baş yigen 986

kelip barmak 1095

kidin keldeçi 192

kozi birle katlıp 461

otta çiçek önmeginçe 120

öküş işni süzgen 421

ölüm buzmaginça 882

ölüm tutmaginça 881

sevincin yorıglı 359

sevinçge tuşup 95

sözüg sözledeçi 203

tapug singmeginçe 612

tengsiz yava sözlegen 986

ukuşka biligke yetürmiş 216

umınçsız bolup 1115

yaşı yetmeginçe 293

6. BİRLEŞİK FİİL GRUPLARI (302)

- aça sözle- 750
adaş tut- 501
agın teg bol- 775
agır ig kel- 1056
agır tut- 540
agu kıl- 370
ağırlık kör- 289
ajun tarı- 488
ajun tezgın- 114
ajun tut- 224
ajunka elig ur-
ajunka yadıl- 458
alkış bir- 760
alkış bul- 246
altun kümüş tol- 1043
andın edgü kel- 259
aslanka okşa- 784
atın bitip kod- 258
atın edgü kıl- 291
atın kopur- 103
atın min- 576
atıng mengü bol- 229
avuğgalıkın ay- 350
ay tog- 730
azın azka tut- 308
azıp yügrür er- 384
bağırsak bol- 41,717
baka kör- 195,627,770
barın fida kıl- 56
barıp tüş- 489
baş bedü- 435
baş kötür- 774
baş yi- 966
başı bolu bir- 344
başıng bar- tişing sın - 167
başıngnı yi- 164
Bayat bir- 752
Bayat küç bir- 600
Bayat'ka şükür kıl- 1030
bedük börk ked- 435
bedük söz sözle- 672
beglik kıl- 300
bekrü tut- 725
berk tut- 361,721
berk tügünler yaz- 283
berü kel- 486
bezenip yügrü- 402
bilig birle bas- 218
bilig sat- 470
bilig yitür- 790
bilip sözle- 170
bitigde biti- 282
borka baş sok- 708
boyın eg- 101,450,678
böri koy bile suvla- 449
budun bayu- 1039
budunug tüz- 268
buşı bol- 334
cihan yarut- 290
çavı yadıl- 737
devlet bir- 109
devlet yasın kur- 65
du'a kıl- 1110
dua art- 459
edgü törü uru kel- 219
edgü atan- 253
edgü bolmak tile- 227
edgü kıl- 1109
edgü tile- 912
edgü tut- 495
elig kılıçka tegür- 222
elig tut- 48,350
elig yetür- 675
elin it- 256
eng sarıg kıl- 477
erdem bilig ög ukug bir- 148
erdem eligke al- 465
esen tut- 117
esenlik tile- 169
etingni yi- 194
evindin turup çık- 486
evren bolu bir-
igi künde art- 1062
igig emle- 157
igigni ota- 158
iglig bol- 157
iki ajun tile- 443
iki ajunnnı tut- 352
İlig tapa yüz ur- 578
İligke bar- 467
İligke yüz ur- 475
ilindin sür- 437
iller tut- 280
isig sözle- 522
isiz baş kötür- 890
iş tuş tut- 500
işi tüş- 586
işke elig ur- 255
işke yak- 323
ite bir- 146
itig itin- 462,475
ive kir- 587
kaçıglıka yapçu- 401
kamug edgölük kıl- 230
kan tut- 1058
kapug yap- 719
kapugka tegip tüş- 520
kapugka tüş- 576
kargış bul- 246
karılık kel- 372
kaşın tüg- 191

keçip bar- 377	közin yirke tik- 769,956	ögi köngli açıl- 601
ked öz küdez- 782	kulug ağırla- 611	ögi künde yit- 1062
kelin teg bol- 494	kumaru sözüg tut- 270	ökünçlük bol- 324
kelip teg- 487	kutadmış bol- 352	öküş edgülikke elig uzat- 151
keyik teg kaç- 401	kutlug bol-455	ölümke törüt- 378
kılıç ur- 286	kutulmak tile- 40	ölürin bil- 258
kılınçing sözüng edgü tut- 183	küjek salın- 118	örk ur- 722
kiç kal- 556	küle bak- 603	örü bar- 617
kirmedük ilke kir- 494	küler yüz ur- 717	örü tur- 519
kokuz bol- 617	kümüş kazgan- 189	ötülgen bol- 249
kol kavuştur- 766	kün ay tog- 325	övke(si) kel- 334,781
kök al ked- 69	kün tog- 511	öz başını yi- 170
kökke yol bul- 208	künün yime-, tünün yatma- 38	öz kanı sor- 655
kökte ünün yankula- 74	küsüş tut- 361	öz mungad- 485
köngli ağır bol- 1054	küyürgen bol- 249	öz özinge bak- 81
könglüngi artat- 1082	lika kıl- 397	özi karı- 181
köngül ba- 46,741,1089	melik bol- 173	özinge basut kıl- 419
köngül bir- 106	mengiz karart- 629	özke küle yaru- 499
köngül yarut- 769	mengiz kızart- 892	özke yakın kıl- 254
köngülke alın- 782	mengü kal- 114	özüg tut-558
köngülüg beze- 386	mesel kel- 273	özüm işlet- 479
köngülüng çökür-1109	muyanlıkta mungad- 489	özünge iş tut- 165
köni yolka kir- 36	münkalib neng kıl- 743	pend bir- 187
körmedik teg kıl- 402	naru bar- 519	sakınç yi- 913
körü bar- 298,515	neçe yıla- 347	sakınçın kotur- 117
körü tur- 250	negülük ti- 196	sançu yori- 139
körünmez bol- 537	nevbet tugı ur- 86	sarp bol- 492
körüp işle-	ni'met biri on ol- 759	sayu bir- 569
körüp sev- 530	ol kişiler bile biliş- 499	seçe bil- 329
köşik tile- 451	olardın kalı kel- 26 9	serip tüne- 489
köz kama- 464	orun bir- 522,645	sevincin tolu tut- 117
köz kulak tut- 436	orunsuz bol- 743	sevinç bol- 340
közi açıl- 412	ot agu bol- 779	sınayu teg- 346
közi kaşı tüg- 770	otka küyer er- 384	siyaset kıl- 411
közi yaş saç- 80	otun tügün ur- 1083	söz ay- 481
közin kökke tik- 1029	otunluk kıl- 335	söz bile kop- 173
közin yaşur- 770	oyunka katıl- 709	söz birer sözle- 172

sözi birle öz ağır kıl- 210	tonın ked- 519,575	yarag kör- 529
sözi tegür-575	tör bir- 577	yarukluk bul- 732
sözi yadıl- 496	törü birle ili budnı tüz- 286	yaruklukı eksî- 734
sözi yakşı bol- 275	törü bul- 812	yası tegür- 781
sözin kes- 626	törü edgü ur- 252	yaşı yet- 293
sözke tuzı kat- 711	törü tüzül- 1041	yaşıl köktin yağız yirke in- 210
sözleyü bil- 984	tuman kiter- 285	yatıg edgü tut- 496
sözü kes- 363	turup çık- 1111	yava kıl- 359
sözüg yakşı sözle- 1008	tutup yirke çal- 1056	yazukın keçür- 28
sözüng edgü sözle- 180	tügün yazıl- 150	yırak tur- 781
sözüng kesil- 227	Türkçe mesel kel- 319	yigitlik kaç- tiriglik uç- 231
sözüngni küdez- 167	Türkçe mungar mengzet- 273	yiröp- 598
şıfa kol- 1110	tüşün tile- 488	yirince түşür- 1001
ta'at tapug kıl- 362	uçuz tut- 308,540	yiyü bil- 724
talı bol- 900	ukturu kıl- 796	yol kondur- 474
talı neng tanguk tut- 112	ukuş birle tut- 218	yorık utru ur- 175
tanukluk bir- 1021	ukuş kit- 293	yorık yol süz- 268
tapug kıl- 106,467	ululuk bul- 154	yulug kıl- 37,52
telim beg keçür- 404	usal bol- 443,654	yüz açık tut- 500
tilekin bul- 349	usallık kıl- 444	yüz evür- 649
tilekke teg- 155,591	ülüg al- 271	yüz ur- 599
tilig aç- 342	üzrün tile- 377	yüzi suvlan- 275
tilig aç- 623	vefa körkî- 716	yüzin açıt- 770
tilig beküt- 956	yagı boynunı bıç- 286	yüzin evür- 1073
tilig yorıt- 387	yaguk bar- 778	yüzin yarut- 482,623
tiling tegme- 967	yakşı ay- 515	yüzke ba- 68
tirglik tüket- 1051	yakşı kör- 531	yüzün tüg- 626
tiriglik tile- 183	yalnguk urul- 197	
togardın ese kel- 63	yanut bir- 538	
tolun bol- 732		

8.BİRLEŞİK İSİM GRUPLARI (8)

Ay Toldı 461	Kutadgu Bilig 112	Tavgaç Ulug Bugra Han 88
Habib Savçı 388	Kün Togdı 355	Tonga Alp Er 277
Has Hacib 505	Kün Togdı İlig 397,461	

9.ÜNLEM GRUPLARI (18)

ay bilge 158

ay bilge bögü 192,495

ay din izzi 89

ay dünya cemali 91

ay edgü kılınç 108

ay erklig ugan 6

ay iç taş biligli 11

ay kılkı kadır 447

ay kökçin 376

ay közsüz karagu 271

ay mengü açu 10

ay mülketka nur 91

ay ogul 187

ay sırka yakın 20

aya kızgu eng 333,453

aya til idisi 168

ya Rab 116

yori ay biligsiz 178

10. TEKRAR GRUPLARI (20)

adırsa ödürse 329

adra seçe 797

altun kümüş 479,761

arzu tilek 122

at ton tolum 474

atada anada 41

bıçıklı kesigli 810

biligli ukuglu 155

himmet mürüvvet 414

içim taşlarım 425

kereklig kereksiz 328

mig ming 111

ögi köngli 487

tün kün 39

ukuşka biligke 162

ukuşlı biligli 215

ukuşlug biliglig 299

ukuşug biliglig 287

ulugka kiçigke 500

yaraglıg yaragsız 328

11. BAĞLAMA GRUPLARI (20)

adaş ya kadaş 524

amulluk siliglik 585

azar hem yazar 205

biri beg biri bilge 265

kayısı örürek kayısı kodı
130

kayısı yarukrak kayısı
eksüdi 130

kayu iki evlig kayu birke in
138

kerek beg kerek kul 235

kerek tör kerek il kapug 264

küng hem ayıg 125

ne astın ne üstün 18

ne ödrüm ne ködrüm 279

ög kerek hem yürek 217

tünün hem künün 78

üçi küzki yulduz üçi kışkı
142

üçi ot üçü suv 143

yakın ya yaguk 817

yılın hem ayın 390

yorımaz ne yatmaz 17

yüzi körki kılkı kılınç 531

KUTADGU BİLİG'DE İSİM VE FİİLLERDE –KARMA- SIKLIKTA İLK YÜZ KELİME

BU	2125	ay -	880	BİLİG	692	BEG	595
bol-	1647	er-	849	İŞ	683	OL	572
OL	1148	MEN/MİN	810	AY	654	NEGÜ	546
ÖZ	1151	bir-	766	tut-	647	KEREK	538
SÖZ	994	İLİG	765	EDGÜ	611	KÖNGÜL	514
kıl-	973	KİŞİ	732	tur-	597	ER	505

ti-	504	sözle-	236	ULUG	146
AT”ad”	481	YÜZ”çehre”	234	kir-	141
BİR	425	TİLEK	231		
eşit-	418	İSİZ”kötü	227		
bil-	408	HEM	222		
kel-	406	KALP”eğer”	222		
bar-	388	BARÇA	221		
ÖGDÜLMİŞ	373	NE	220		
BİRLE	365	YİR	220		
KAMUG	365	YOL	213		
MU/BU	349	AY TOLDI	212		
TEG	342	ÖLÜM	208		
bul-	332	YANA	202		
AJUN	331	CEVAB	197		
EMDİ	316	YAGI	195		
tile-	316	TİRİGLİK	191		
UKUŞ	314	KÖZ	184		
TİL	302	kol-“iste-“	182		
TAPUG	296	kod-	179		
yi-	296	ÖKÜŞ	178		
İL	292	KADAŞ	176		
BAYAT	287	KUL	172		
NENG	284	KILINÇ”huy”	169		
ASIG	268	öl-	168		
BUDUN	267	İKİ	167		
KAYU	264	KED”iyi”	167		
KÜN	256	YOK	165		
yori-	256	TAKI”dahi”	163		
BAŞ	254	BAR	161		
KÖNİ	25	YA”veya”	160		
BİLE	249	ODGURMIŞ	160		
DÜNYA	248	al-	159		
ELİG	248	TÖRÜ	152		
KİM	247	TÜKEL	150		
KUT	246	AŞ	149		
teg-	241	SEVİNÇ	147		
KILK	238	YİME	147		

Sonuç ve Değerlendirme :

948 kelime grubu 1000 sayılabilir. 1111 beyitten seçilmiştir. İhmal edilen ve tekrarlananlarla rahatlıkla her beyte bir kelime grubu düşüyor, demektir. 6645 beyit ve 2975 kelime, o da 3000 kelime demektir. Takribî 6600 kelime grubu , 3000 kelimeyle birleşince yaklaşık 10 000’le ifade edilecek söz varlığı söz konusudur. Kutadgu Bilig’in ayrıntılı sözlüğünde bütün kelimeler ve bunlarla kurulan kelime grupları yer almalıdır. Türk dilinin bu millî klasiğinde söz varlığı on bin kelime ve kavramdır. Sözlükteki mecazlarla anlam sayısının on bini aşacağı düşünülebilir, hem de bin yıl önceki Türkçenin imkânlarıyla...

Metinde en çok kullanılan ilk yüz kelime tekrarlarla toplam 38.970 yaklaşık 39 bindir. 1’ den 10’ a kadar en az tekrarlanan on kelime ise 2000 adettir ve tekrarlı toplamı 5500 kadardır. 10 defa tekrarlandıktan 140 defa tekrarlanana doğru ortada yer alan 900 civarındaki kelime ise yine tekrarlarıyla toplam 28 000’e ulaşmaktadır. Metnin genel kelime toplamı yaklaşık 66.000’dir. Her beyte 10 kelime düştüğü farz edilebilir. Bunların üçte biri fiil, üçte ikisi isim soyludur. Yani isim tekrarları fiillerin yine iki misli ve daha fazlasıdır. İstatistikî manzara budur.

Bu ne demektir ? Bize göre metni kuran kelimeler, tekrar ortalaması itibarıyla aradadır ve bunlar 10 ile 140 kelime arası tekrarlardır. Tekrar ortalaması 23-25 kelimeliktir. 900-950 civarındaki isim ve fiillerdir. Metnin % 33’ünü oluşturmaktadır. Ancak ilk yüzde yer alan temel kavram mahiyetindeki kelimeler ayrıca düşünülmelidir. Kelime çeşidi azaldıkça tekrar sayısı artmaktadır, kelime sayısı arttıkça tekrar sayısı azalmaktadır. Tekrar sayısında ilk yüz kelime 40 binlere yaklaşırken son bin kelimenin toplamı, tekrarlarla beş bin kadardır. Yani diğerinin sekizde biri. Bu neyi gösterir ? Metni kuran kelimelerin tercih sıklığının sebepleri nelerdir? Eserde birer defa geçen 333 fiil ile yine birer defa kullanılan 600’e yakın ismin varlığı neye işaretir? Sadece birer defa kullanılan 950’ye yakın kelime % 32’lik nispetiyle üçte biri oluşturuyorsa bundan ne anlamalıdır ? Bize göre çok tekrarlanan kelimeler, ikinci derecede metnin kurucu kelimeleridir. Metin onların üzerinde de yükseliyor. Az kullanılan kelimeler ise ihtisas, derinlik ve yazara has özel üslup tercihlerini düşündürüyor. Bu mecazlı kullanılan kelimeler de metnin sözlük alanını ilgilendirmektedir. Kelime gruplarının bir kısmı ise daha özeldir. Şairine has orijinalliktedir. Bütün bu tespit ve sorulara cevaplar ararken, Kutadgu Bilig’in ihtişamı daha iyi anlaşılacak, günümüz aydınları ona hem dil hem de insanî felsefeden faydalanmak üzere tekrar tekrar dönecektir. Saygıyla efendim...

Kaynakça

- Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil, Ankara 2000
- Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig I, Metin, Ankara 1947
- Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig II, Çeviri, Ankara 1974
- Eraslan K.-Sertkaya O.-Yüce N. Kutadgu Bilig III, İstanbul 1979
- Ercilasun, Ahmet B. Kutadgu Bilig Grameri /Fiil, Ankara 2014
- Ergüzel, M.Mehdi, Kutadgu Bilig’de Medenî Hayata Yönlendirmeler,İstanbul 1999
- Ergüzel, M.Mehdi, Kutadgu Bilig’in Düşünce Hayatımızdaki Yeri, Kastamonu 2018
- Erkmen, Nevzat, Ulysses Sözlüğü, İstanbul 2018
- Kaçalin, Mustafa, Nevai’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar Sözlüğü, Ankara 2011
- Kaymaz, Zeki, Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme,Turkish Studies,2009
- Köroğlu, Ayşe Yıldız, Kutadgu Bilig’de İsim Tamlamaları, Gaziantep Üniversitesi (Y.Lisans Tezi) 2011
- Maimartıralı, Nerjuamalı, Kutadgu Bilig’in Sözvarlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü, İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi (Y.Lisans tezi) 2013
- Nutku, Özdemir Shakespeare Sözlüğü, İstanbul 2008
- Püsküllüoğlu, Ali, Yaşar Kemal Sözlüğü, İstanbul 2014
- Yavuz, Kemal, Hacib Böyle Dedi, İstanbul 2012

FARŞÇADAN ALINTI PEŞ KELİMESİ ÜZERİNE

Arş. Gör. Raziye ERSAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye

raziyeersan@mu.edu.tr

Bir dilin kelime hazinesini, dilin kendi ürettiği kelimeler ve miras kelimeleri ile birlikte başka dillerden kopyaladığı kelimeler de oluşturur. Dünya üzerindeki tüm diller, hiç şüphesiz, bir şekilde etkileşime geçtiği bir başka toplumun dilinden en azından kelime düzeyinde etkilenmiş veya diğer bir dili etkilemiştir. Tarih boyunca toplumların gerek komşuluk ilişkileri gerekse diğer siyasî, ticarî, kültürel ilişkileri sonucunda; farklı dilleri konuşan milletler birbirleri ile iletişime geçmiş ve birbirlerinin dillerine etkide bulunmuşlardır. Bu etkinin şiddeti de çeşitli durumlara göre farklılık gösterir. Örnek olarak siyasî açıdan üstün olan bir milletin dili, o siyasî yönetimin hâkimiyetinde bulunan azınlıkların dillerine daha çok etki edecektir. Günümüzde Balkan dillerinde birçok Türkçe kelimenin kullanılması, böyle bir durumun sonucudur. Yahut yeni bir dini benimsemiş bir millet, o din aracılığıyla dinin ifade edildiği dilden kelimeler kopyalayacaktır. Bu sebeple Türkçeye girmiş olan birçok Arapça kelime, kültürel ilişkiler sonucunda oluşan dil etkileşimine iyi bir örnektir. Günümüzde teknolojik gelişmelerin artması ve iletişim çağının etkisiyle; bir dil, hiçbir komşuluk ilişkisi bulunmayan dillerden de etkilenebilmektedir. Bu duruma, İngilizcenin Türkçe üzerindeki etkisi örnek gösterilebilir.

Türklerin tarihine bakıldığında; Farşlarla Türklerin tarih boyunca etkileşim hâlinde oldukları görülür. Oğuzların Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan göç yollarının, Farşların yaşadıkları topraklardan geçmiş olması; bu iki milletin birbirleriyle çeşitli şekillerde sıkı bir ilişki kurmasına neden olmuştur. Aynı toprakları paylaşmışlar, kültürel alışverişte bulunmuşlar, birbirlerinin dilini de etkilemişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı Dönemi'nde Farşçanın bilim, edebiyat, sanat dili olarak kullanılması da Farşçadan Türkçeye birçok kelime kopyalanmasına yol açmıştır.

Türkçeye Farşçadan geçmiş olan kelimelerden biri de *peş* kelimesidir. Türkçe Sözlük'te ilk anlam olarak “*Arka, art*” anlamı verilen bu sözcüğün, Farşça *pes* kelimesinden geldiği yazmaktadır (2011: 1917). *Peşinden gitmek, peşi sıra, peş peşe* vb. kullanımlar, sözcüğün “*arka, art*” anlamında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ağızlardaki kullanımına bakıldığında ise bu kelimenin, yalnızca Malatya ağzında tamı tamına karşıt anlamda kullanıldığı görülmektedir: “*peş < Far. pîş: Ön. Seni peşine koyacaam.*”¹ Türkçede *peş* kelimesiyle ilgili diğer kullanımlar da düşünüldüğünde, iki zıt anlamın aynı kelimeyle karşılandığı fark edilmektedir. Örnek olarak, *peşin* kelimesi, önceden ödeme yapmayı ifade eder. *Peşin hüküm* sözü, sözlükte “*ön yargı*”² şeklinde açıklanmıştır. *Peşkeş çekmek* deyiminde yer alan *peş* de “*ön*” anlamındaki kelimedir ve bir şeye karşılık uygunsuz olarak öne sürülen, verilen şeyi ifade eder. Klasik Türk müziğinde şarkıdan önce çalınan parçanın adı olan *peşrev* kelimesinde de “*ön*” anlamındaki *peş* kelimesi görülmektedir. Havlu anlamındaki *peşkir* kelimesi de yine “*ön*” anlamındaki *peş* kelimesinden oluşmuş bir sözcüktür. Burada havlu kelimesi ile yemek yerken öne konulan bez, el silmek için öne takılan bez kastedilir.

¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b2e73ad855db2.25367673 (Erişim Tarihi: 23.06.2018).

²http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=pe%C5%9Fin%20h%C3%BCK%C3%B Cm&guid=TDK.GTS.532ebe5d078038.30040184 (Erişim Tarihi: 23.06.2018).

Alıntılar Sözlüğü (2015: 641-642) 'nde de iki ayrı *peş* kelimesi verilmiştir. Bunlardan ilkinin “arka, art, geri” anlamındaki Farsça *pes* kelimesinden geldiği belirtilmiştir. Aynı sözlükte ayrıca iki ayrı *pes* kelimesi verilmiş, (I) numaralı Farsça *bes* “1. Evet, yeter. 2. Yenilgiyi kabul ettiğini belirtmek için veya birinin şaşkınlık veren davranışlarına karşılık olarak kullanılır” kelimesi, “arka, art” anlamındaki *peş* kelimesine yönlendirilmiştir. Aynı şekilde bu maddenin sonunda da (II) numaralı *pes* sözcüğüne bir yönlendirme yapılmıştır. Bu sözcük ise, bugün “hafif, alçak sesle” anlamında müzik terimi olarak kullanılan ve Farsça *pest* kelimesinden gelen bir sözcüktür. Sözlükte ikinci olarak verilen *peş* kelimesi ise yukarıda sözü edilen “ön” anlamındaki Farsça *pîş* kelimesidir. Burada da bu kelimeyle ilgili kullanımlara örnek olarak “*peşin, peşinat, peşinen, peşkeş, peşkir*” kelimeleri verilmiştir. Bu sözlükte; *peş* kelimesinin iki ayrı madde başı olarak verilmesi, Türkiye Türkçesinde karşıt anlamlı ve farklı kökenlere sahip bu iki kelimenin zamanla aynı seslerle karşılandığını ve dolayısıyla anlam karmaşasına yol açabileceğini ortaya koymaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nda 6 yerde *pes* kelimesi “sonra” anlamıyla yer almaktadır (Ergin, 2009: 250). Bu kullanımın da “art, arka” anlamıyla ilgili olarak kullanıldığı açıktır. Buradaki anlam “(onun) ardından...” şeklinde anlaşılmalıdır. “*Pes Begil geldi, pişkeşin çekdi, Bayındır Hanuñ elin öpdî*” (Ergin, 2011: 216 / DK 237-2) cümlesinde *pes* ve *pîş* kelimeleri bir arada görülmektedir. Dede Korkut'ta yalnızca bu örnekte yer alan *pîş* kelimesi Türkiye Türkçesinde de deyim olarak kullanılan *peşkeş çekmek* ifadesinde yer almaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda ayrıca *ön, art, arka, sonra* kelimelerinin daha sık kullanıldığı; *pîş* kelimesinin Farsçadaki temel anlamıyla hiç kullanılmamış olduğu, *pes* kelimesinin ise yalnızca “(ondan) sonra” anlamıyla cümleleri bağlama görevinde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'ne ait bir başka eser olan Mirkâtü'l-Cihâd'da da “öyle ise, şimdi” anlamıyla kullanılmış olan *pes* kelimesinin yanı sıra, *pîşkeş* “hediye” ve *pîş-h'ân*³ “sofra” kelimelerinde *pîş* “ön” kelimesi geçmektedir (Gelibolulu Mustafa 'Âlî, 2016: 792). Özetle; Eski Anadolu Türkçesi döneminde ön ve arka anlamı için belli başlı kelimeler ve kullanımlar dışında, temel anlamıyla *pîş* ve *pes* kelimeleri işlek olarak kullanılmamıştır.

Osmanlı Dönemi'nde Farsçanın aydın çevresinde yaygınlaşmasıyla birlikte, özellikle edebiyat alanında Farsça kullanımlara daha çok yer verilmiştir. Bu sebepten, *pes* ve *pîş* sözcüklerinin temel anlamlarıyla kullanımına Osmanlı Dönemi'nde sıkça rastlanmaktadır. Devellioğlu (2007)'nin sözlüğünden anlaşıldığı üzere, Osmanlı Dönemi'nde *pes* ve *pîş* kelimelerinin tek başına kullanımlarının yanı sıra farklı fiil veya isimlerle birleşerek oluşturdukları kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir: *peşrev* “1. müz. Türk müziğinin en maruf saz eseri forme'dur. Klasik fasılda bu eserin yeri –eğer baş taksimi yapılmışsa- ilk öncedir. (...) 2. Güreşten önce pehlivanların ellerini birbirine ve dizlerine çarparak ve biraz sıçrayarak yaptıkları oyun”; *pîş-i nazar* “göz önü”; *pîşâdest* “1. peşin para ile alışveriş. 2. işçiye çalıştıktan sonra verilen para”; *pîş-âheng* “öne düşen, önde giden”; *pîşân* “en ileri, en ön”; *pîşânî* “alın”; *pîş-bâz* “karşılayan”; *pîş-bîn* “ilerisini gören, ihtiyatlı, basiretli”; *pîş-dâr* “önden giden, öne düşen, ön tarafı emniyete alan, tutan, öncü [asker]”; *pîş-gâh* “ön, huzur”; *pîş-geh* “ön, huzur”; *pîş-gîr* “peşkir, havlu”; *pîş-hân* “sofrabaşı”; *pîş-hâne* “1. balkon, 2. bir yere gidileceği zaman önde gönderilen çadır ve eşya”; *pîş-hayme* “padişah veya vezirlerin divan çadırı”; *pîşî* “ilerileme, üstünlük”; *pîşîn / pîşîne* “1. peşin, önden, önce. 2. önden verilen”; *pîşînî* “evvel zaman adamı”; *pîşînîyân* “evvel zaman adamları”; *pîş-kadem* “tekkelde ayin için önayak olan ve şeyhin muavini sayılan derviş”; *pîş-keş* “peşkeş, hediye,

³ pîşxwân "counter" (Haim, Miller, s.v.), from paşxwân 'a gift; a table', pişxûn 'a table, a bench' (Steingass, s.v.), from pêş 'before, front' and xwân 'a dinner-table' (Tietze, 1967: 151).

armağan”; *pîş-müzd* “pey, pey akçesi”; *pîş-nemâz* “imam”; *pîş-nihâd* “1. temel, 2. usul, kanun”; *pîş-rev* “önden giden”; *pîş-tahta* / *peş-tahta* “çekmece, küçük sandık”; *pîşvâ* “reis, başkan”; *pîşvâyân* “reisler, başkanlar”. Redhouse Sözlüğü (2016)’nde de benzer örneklere rastlanmaktadır. Hatta *peşkir* kelimesinin bu sözlükteki açıklaması, kelimenin “ön” ile ilişkisini ifade etmektedir: “*Taamda veya yıkanırken adamın önüne yahut dizine serilen kumaş paresi*” (2016: 400). 17. yy. Osmanlı Türkçesi üzerine yapılmış söz varlığı çalışmasında ise bunlara ek olarak “*peş-leşker ‘askerin ardı’*” kelimesi yer almaktadır (Tulum, 2011). Bu örnekte “arka, art” anlamındaki *pes* kelimesinin *peş* şeklinde yer alması dikkat çekicidir. Zira yukarıdaki örneklerde *peş*, her zaman “ön” ile ilgili bir kelime olarak karşımıza çıkmıştı (Bkz. *peşrev*, *peşkir*, *peşkeş*). Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki *peş* kelimesinin, 17. yy. Osmanlı Türkçesine gelinceye kadar *pes>peş* şeklinde ses değişimine uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ayrıca *peštahta* kelimesi için yapılan açıklamaya da kelimenin anlam alanının daha iyi anlaşılması için burada yer vermekte fayda vardır: “(<*Far. pîş + T. tahte*): 1. İş masası gibi kullanılan çekmece. 2. Sarrafların üzerinde para saydıkları tahta” (Tulum, 2011: 642). Devellioğlu (2007)’nda yalnızca “çekmece, küçük sandık” anlamının verildiği bu sözcüğün, Tulum (2011)’un açıklamasıyla birlikte, öne konulan ve üzerinde iş yapılan eşya anlamı ortaya çıkmakta ve *pîş* kelimesiyle bağlantısı kurulabilmektedir.

Kubbealtı Sözlüğü (2007: 858)’nde konuyla ilgili bazı kelimelerin açıklamalarında da *peş* kelimesinin temel anlamıyla ilişki kurulmuş, böylece maddebaşı olan kelimenin daha iyi anlamlandırılmasına yardımcı olunmuştur:

Peş < Fars. *pîş* “ön”: Elbiselerin belden aşağı kısmına daha zengin bir genişlik sağlamak için dikiş yerlerine eklenen üçgen parça.

Peşin < Fars. *pîşîn* “önceki” (*peşin hüküm*, *peşin karar*, *peşin pazarlık*).

Peşkeş < Fars. *pîş-keş* “öne çekilen şey”: Hediye, armağan. *Peşkeş çekmek*: Bir şeyi pek dürüst olmayan bir şekilde başkasına sunmak.

Peşkir < Fars. *pîş-gîr* “öne tutulan şey”.

Peşrev < Fars. *pîş-rev* “önde giden”.

Peštahta < Fars. *pîş-tahta* “ön tahtası”.

Örneklere bakıldığında, *peş* kelimesinin “ön” anlamını koruduğu örneklerde, kelimenin tek başına kullanılmadığı, başka bir kelimeyle birleşmiş halde bulunduğu fark edilmektedir. Dil üzerine kafa yormayan bir konuşurun “ön” anlamındaki *peş* kelimesini tek başına tanıması zor görünmektedir. Buradan hareketle, *peşin*, *peşkir*, *peşrev*, *peşkeş* vb. sözcüklerin her birinin, Farsçadan tek bir kelime olarak algılanıp kopyalandığı sonucuna varılabilir. Dolayısıyla şu sonuca ulaşılabilir: Farsçada “ön” ve “arka” anlamlarındaki iki ayrı kelime, değişik yollarla Türkçeye kopyalanmış, “arka” anlamındaki kelime temel anlamıyla birlikte işlek olarak kullanılmaya devam etmişken, diğeri başka kelimelerin kopyalanmasıyla dilde yer bulmuş ve temel anlamını taşımadan, kopyalanan kelimelerin içinde yer almıştır. Ancak Malatya ağzında kelimenin yalın durumda “ön” anlamında kullanılması dikkat çekicidir.

Söz konusu kelimelerin kopyalanması sürecinde, kopyalanan her sözcüğün hedef dilin ses bilgisi kurallarına göre uyarlanması nedeniyle, çeşitli ses olaylarının meydana gelmesiyle de bu iki ayrı sözcük aynı seslere sahip olmuştur. Farsçadan Türkçeye kopyalanan kelimelerde /i/ sesinin /e/ sesine değişmesi yaygın görülen bir durumdur: *dîv* >

dev, mihter > mehter, tîz > tez (Dursunoğlu, 2009: 137). Bu nedenle; *pîş* kelimesindeki /i/ sesinin /e/ sesine dönüşmesi şaşırtıcı bir durum teşkil etmez. Fakat Farsçadan Türkçeye kopyalanan kelimelerdeki ses değişikliklerini ele alan çalışmalarda /s/ > /ş/ değişmesi ile ilgili bir bilgi verilmemiştir.⁴ Dolayısıyla *pes > peş* değişimindeki ses olayı açıklanmaya muhtaçtır. *Pîş* ve *pes* kelimeleri, Farsçada bir kelime grubu olarak da yer almaktadır: *pîş ü pes* “ön ve arka”. Kelimelerin uğradığı ses değişiminde, kelimelerin bir tekrar grubu olarak ardı ardına kullanılmasının payı olmalıdır. Tekrarlar neticesinde ilk kelimenin sonunda yer alan /ş/ sesinin, ikinci kelimenin sonunda bulunan ve ses özellikleri bakımından kendisine yakın olan /s/ sesini etkilediği düşünülebilir. Zira ünlü bir tekerleme olan “*Şemsi Paşa Pasajı*” sözünde de dil sürçmesinin genellikle aynı şekilde ilk kelimenin *şemşi* şeklinde söylenmesiyle gerçekleştiği bilinmektedir. Ayrıca; aynı sesleri yine arka arkaya barındıran *şemsiye* kelimesi de halk ağzındaki kullanımlarda *şemşiye* biçimine dönüşmektedir.

Sonuç olarak, Farsça kökenli ve karşıt anlamlı *pes* ve *pîş* kelimeleri, Türkçeye kopyalanırken çeşitli ses değişimlerine uğrayarak sesteş duruma gelmişlerdir: *peş*. Bu ses değişmesinde, söz konusu iki kelimenin tekrar grubu şeklinde arka arkaya kullanılmasının etkili olduğu düşünülebilir. *Pes* kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde, “arka, art” anlamında, *peş* şeklinde temel anlamıyla kullanılırken, “ön” anlamını karşılayan *peş* kelimesinin, *peşkir*, *peşkeş*, *peşrev vb.* Farsça kelimelerin içinde yer aldığı görülmektedir. Bu kelimenin temel anlamıyla ve tek başına kullanımına yalnızca Malatya ağzında rastlanmıştır.

⁴ Bkz. Tietze, 1967; Yıldız, 1999.

Kaynakça

- Ayverdi, İlhan ve Ahmet Topaloğlu (2007). *Kubbealtı Lugatı*. Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit (2007). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Dursunoğlu, Halit (2009). “Türkiye Türkçesindeki Farsça Sözcükler ve Kullanım Şekilleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 13 (1), sayfa: 131-142.
- Ergin, Muharrem (2011). *Dede Korkut Kitabı-1*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gelibolulu Mustafa ‘Âlî (Haz. Ali AKAR) (2016). *Mirkâtü'l-Cihâd [Cihadın Basamakları] Dil İncelemesi-Metin-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, Günay (2015). *Alıntılar Sözlüğü*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Redhouse, James W. (Haz. Recep TOPARLI, Betül EYÖVGE YILMAZ, Yaşar YILMAZ) (2016). *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tietze, Andreas ve Gilbert Lazard (1967). “Persian Loanwords in Anatolian Turkish”, *Oriens*. Brill. Vol. 20, pp. 125-168.
- Tulum, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük (2011). Haz. Şükrü Haluk AKALIN ve başk. 11. baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldız, Osman (1999). “Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Değişmeler”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 4, sayfa: 321-338.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b2e73ad855db2.25367673 (Erişim Tarihi: 23.06.2018).
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=pe%C5%9Fin%20h%C3%BCK%C3%BCm&guid=TDK.GTS.532ebe5d078038.30040184(Erişim Tarihi: 23.06.2018).

TÜRKİYE’DE ÇUVAŞÇA ÖĞRETİMİ VE BU ÖĞRETİMDE DİKKATİ ÇEKEN BAZI HUSUSLAR ÜZERİNE

Prof. Dr. Feyzi ERSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

feyziersoy07@gmail.com

Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanı bugün Türkoloji’nin üzerinde en çok çalışma yapılan sahalarından biridir. Yayın sayısındaki bu artış, özellikle 1990’larda başlamış ve gittikçe bir ivme kazanarak günümüze kadar devam etmiştir. Hâlbuki Türkiye’de bu alanda yapılan yayınların tarihi, çok eskilere gitmemektedir. Saadet Çağatay bu konuda ismi ilk zikredilebilecek kişilerdendir. Onun 1950’ler ve 60’larda yayımlanan birkaç yazısı ile özellikle 1977 tarihli *Türk Lehçeleri Örnekleri II – Yaşayan Ağız ve Lehçeler* adlı kitabı, bu alanda ismi zikredilebilecek ilk çalışmalardır. 1980 öncesinde Ekrem Ural Aratan, Abdullah Battal Taymas, Müstecib Ülküsal, Ata Terzibaşı, Muharrem Ergin ve Yavuz Akpınar gibi isimlerin de Çağdaş Türk lehçeleri ile ilgili çeşitli yayınları olmuştur.¹

Türkiye’de çeşitli üniversitelerde Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları bölümlerinin açılmaları da henüz yeni sayılır. 1992 öncesinde bu isimde bir bölüm üniversitelerimizde mevcut değildir. 1992 öncesinde çağdaş lehçelerin öğretimi sınırlı sayıdaki birkaç lehçe esasında, çoğu zaman da “seçmeli dersler” adı altında bazı Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin lisans ile yüksek lisans ve doktora derslerinde gerçekleştirilmiştir. 1992-2000 yılları arasındaki süreçte Ankara’da Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi ile Gazi Üniversitesi başta olmak üzere, Muğla, Erzurum ve Diyarbakır’daki üniversitelerde bu bölümler kurulmuştur. Bu bölümlerde bağımsızlıklarını kazanan beş Türk cumhuriyetinin yazı dilleri başta olmak üzere diğer Türk lehçelerinde de eğitim ve öğretim verilmiştir.

1992’de ilk bölümlerin kurulmasından günümüze 26 yıl geçmiştir. Türkiye’de çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan eğitim ve öğretim ülkenin değişik yerlerinde açılan 18 üniversitede² birinci ve ikinci öğretimlerde devam etmektedir. Bu öğretim aynı zamanda yüksek lisans ve doktora seviyelerinde de sürmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin bazılarında da hem lisans hem de yüksek lisans seviyelerinde Çağdaş lehçelere yönelik dersler bulunabilmektedir.

Türkiye’de çağdaş lehçeler üzerine yapılan yayınların ve eğitimin çok eskiye dayanmadığı gibi bu lehçelerden biri olan ve genellikle Yakutça ile birlikte “uzak lehçe” şeklinde adlandırılan Çuvaşça için de durum çok farklı değildir. Hatta Çuvaşça araştırmaları, bu “uzak lehçe” oluşun verdiği dezavantajla diğer lehçe araştırmalarının da genel olarak gerisinde kalmıştır.

Paasonen’in Türk Dil Kurumu yayını olan 1950 tarihli *Çuvaş Sözlüğü* ile Saadet Çağatay’ın *Türk Lehçeleri Örnekleri* adlı eserinde verilen küçük bir Çuvaşça hikâye bu alanda ülkemizde yayımlanan ilk örneklerdendir. Talat Tekin başta olmak üzere, Hasan Eren, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy gibi bilim adamlarının hem çeşitli yazılarında hem de derslerinde yeri geldikçe Çuvaşça üzerinde özellikle durdukları bilinmektedir. Talat Tekin, özellikle Altayistik üzerine yazdığı yazılarda Çuvaşçayı yoğun bir şekilde

¹ Bu konuda geniş bilgi için *Türk Lehçeleri Grameri* adlı eserde Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından kaleme alınan “Türkiye Türkolojisine ve Türkiye’deki Türk Lehçeleri Çalışmalarına Genel Bir Bakış” adlı bölüme (s. 11-30) bakılabilir.

² (<https://yokatlas.yok.gov.tr/netler-tablo.php?b=10037>)

kullanmıştır. Onun Hacettepe Üniversitesindeki yüksek lisans ve doktora derslerinde Çuvaşça üzerinde ayrıca durduğu bilinmektedir. O yıllara ait ders notlarından anlaşıldığına göre Tekin, derslerinde Çuvaşçanın fonetik ve morfolojisine ait temel bilgiler vermenin yanı sıra, özellikle bazı fiil çekimleri ve kelime tahlilleri üzerinde de durmuştur. Metin olarak Tekin'in derslerinde *Narspi*'den faydalandığı görülmüştür.

1991 sonrasında diğer lehçelerde olduğu gibi Çuvaş Türkçesi üzerinde de Türkiye'de çeşitli yayınlar yapılmaya başlanmış ve bu alanda çalışacak uzmanlar yetişmiştir. Ancak bunların sayısı sınırlı sayıdadır. YÖK'ün tez tarama sayfasında “Çuvaş” kaydıyla yapılacak bir aramada 1993 ile 2018 yılları arasında yalnızca 18 kayıt çıkmaktadır.³ Belirtilen zaman arasında geçen 25 yılda ortaya çıkan bu rakam yılda bir kişiye bile karşılık gelmemektedir ki bu sayı oldukça düşüktür. Çuvaşça sahasında yapılan 18 tezin dokuzu yüksek lisans, dokuzu ise doktora sahasındadır. Doktora çalışmalarının sekizi dil ve edebiyat, biri ise din alanındadır.

Dil ve edebiyat alanında Çuvaşça sahasında çalışan ve doktorasını bu alanda tamamlamış isimlerin sayısı ise henüz dokuzdur. Bu isimler şunlardır.

Prof. Dr. Emine Yılmaz

Prof. Dr. Feyzi Ersoy

Doç. Dr. Bülent Bayram

Doç. Dr. Oğuzhan Durmuş

Doç. Dr. Metin Yılmaz

Dr. Öğr. Üyesi Sinan Güzel

Dr. Öğr. Üyesi M. Levent Yener

Dr. Öğr. Üyesi Elçin Yılmazkaya

Dr. Bahar Erişkanoglu

Buradaki isimlerden sadece Oğuzhan Durmuş, 1992 sonrası kurulan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinin birinden mezun olmuştur. Sayıları bugün 18'i bulan bu bölümlerin 26 yılda Çuvaşça sahasında doktoralı yalnızca bir kişi çıkarmış olması düşündürücüdür.

Çuvaş dili ve edebiyatına yönelik kitap bazındaki çeşitli yayınlar Türkiye'de Prof. Dr. Emine Yılmaz, Prof. Dr. Feyzi Ersoy, Doç. Dr. Bülent Bayram ve Doç. Dr. Oğuzhan Durmuş tarafından yapılmıştır. Metin Yılmaz tarafından hazırlanan bir antoloji de bunlara dâhil edilebilir. Çuvaşça sahasındaki çalışmalar bugün de makale ve kitap bazında devam etmektedir.

Çuvaşça çeşitli yüksek lisans ve doktora derslerinde konu olarak ele alınıp işlense de bu lehçenin lisans seviyesinde öğretimi Türkiye'de ilk kez 2010 yılında başlamıştır. Çuvaş Türkçesi, 2010-2011 Güz döneminden itibaren lisans seviyesinde öğretilmeye başlanmıştır. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi de bu alanda bir ilki gerçekleştirmiştir. Başlangıçta Güz döneminde *Çuvaş Türkçesi Ses Bilgisi*, Bahar döneminde de *Çuvaş Türkçesi Şekil Bilgisi* adıyla öğretim gerçekleştirilmiştir. “Bologna Süreci” sonrasında ders, Gazi

³ (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)

Üniversitesinde güz döneminde *Çuvaş Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*, bahar döneminde ise *Çuvaş Edebiyatı* adı altında işlenmeye başlamıştır. Bu öğretim, 4. sınıflarda seçmeli ders adı altında gerçekleştirilmektedir. Çuvaş Türkçesi, Gazi Üniversitesi dışında bugün bazı üniversitelerin lisans dersleri arasında gösterilse de bunların sadece birkaçında ders olarak okutulmaktadır. Yüksek lisansta ve doktora ise Çuvaşçaya yönelik Gazi, Hacettepe ve Trakya Üniversitelerinde bazı dersler bulunmaktadır.

Çuvaşçanın lisansta da ders olarak okutulması Türkoloji için son derece önemlidir. Uzun yıllardır lehçe tasniflerinde adı geçen, rotasizm/zetasizm konusu gelince adı anılan, Türkçenin ana kolundan ayrılması milat yıllarında hatta daha önce olduğu düşünülen ve Altayistik çalışmalarında çok önemli bir yeri olan Çuvaşçanın öğretilmesi Türkiye Türkolojisi için geç kalınmış bir durumdur.

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinin lisans programları Çuvaş Türkçesine çeşitli adlar adı altında genellikle 4. sınıfta yer vermişlerdir. Çuvaşçaya yönelik ders, çoğunlukla seçmeli dersler adı altında okutulmaktadır. Gazi Üniversitesi çatısı altında (Artık, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi) sekiz yıldır lisansta öğretimini yaptığımız bu derse ilişkin bazı gözlemlerimiz şunlardır:

Yukarıda da belirtildiği gibi Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde bu ders 2010-2011 öğretim yılı güz döneminden itibaren verilmektedir. Geride kalan sekiz öğretim yılı ve ortalama 40 öğrenci esas alındığında yaklaşık 320 öğrencinin lisansta bu dersi aldığı ortaya düşünülmelidir.

Türk Dili Tarihi, *Türkiye Türkçesi* gibi çeşitli derslerde genellikle “uzak lehçe” veya “Tarihin bilinmeyen dönemlerinde ana koldan ayrılmış bir lehçe” şeklinde nitelendirilen Çuvaşça, başlangıçta öğrencilerin zihinlerinde soru işareti oluşturan bir Türk lehçesi durumundadır. Öncelikle bu ön yargının ortadan kaldırılması gerekir. İletişimin oldukça yaygınlaştığı günümüzde internet ortamından da faydalanılarak Çuvaşlar ve Çuvaşça hakkında temel bilgilerin öğrencilere kazandırılması lazımdır.

Çuvaşlar da Rusya içerisindeki diğer Türk cumhuriyetleri gibi Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. Dördüncü sınıfa kadar öğrendikleri lehçelerde bu alfabeye alışkın olan Türk lehçeleri bölümü öğrencileri, Çuvaşçaya has üç harfi de tanıdıktan sonra transkripsiyon konusunda hiçbir zorluk çekmemektedirler. Bu harfler ve ses değerleri şunlardır:

Kiril	Latin
Ă ă	İ i
Ė ė	Ĳ ĳ
Ç ç	Ş ş

Tatarca ve Başkurtça gibi lehçeleri alan öğrencilerimiz bu harflerden ilk ikisine de zaten aşina durumundadırlar.

Öğrencilerimiz, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt ve Yeni Uygur gibi lehçelerin Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Metin Aktarma ve Edebiyat gibi alanlarında dört yıl boyunca eğitim almaktadır. Dört yıla yayılan bu eğitim öğretim süreci ve öğrencilerin ilgili lehçelerde tam donanımlı olarak yetişmelerini sağlamaktadır. Çuvaşçada

bu süre bir yıla indiği için eğitim süresinin en verimli nasıl kullanılması gerektiği önemlidir. Dolayısıyla öğrencileri gramerin bütün teknik özelliklerine boğmaktansa lehçenin temel özelliklerinin öğretilmesi Çuvaşça için daha yerinde olmaktadır. Öğrenilen bilgilerin metinler yardımıyla da pratiğe dökülmesi de çok fayda sağlamaktadır.

Lisansta yaptığımız bir yıllık⁴ Çuvaşça öğretiminde öğrencilerimiz Çuvaşçanın temel ses ve şekil özelliklerine hâkim oldukları gibi çeşitli tamlamalar ile üç ve dört kelimeden oluşan bazı basit cümleleri okuyup anlayacak hâle gelmektedir. Bu durum, başlangıçta derse ön yargı ile yaklaşan öğrencileri de şaşırtmakta ve takındıkları bu ön yargının ne derece yersiz olduğunu kendilerine göstermektedir.

Çuvaşça derslerinde öğrencilerimize lisans seviyesinde temel olarak şu bilgiler verilmektedir.

1. Dünyada ve Türkiye’de belli başlı yapılan çalışmalar (Çuvaşçaya ait literatür bilgisi): Diğer derslerde olduğu gibi bu derste de kaynak bilgisi, bibliyografya önemlidir. Çuvaşça üzerine Rus, Alman ve Macar Türkologların önemli çalışmaları olmuştur. Hem bunlar içerisinden hem de Türkiye’de yapılanlardan temel olanlar öğrenciye verilmektedir.

2. Çuvaş Alfabeti: Derste üzerinde en az durduğumuz konulardandır. Zira başta da belirtildiği gibi öğrenciler dördüncü sınıfa kadar Kiril alfabesini okuryazar bir durumda gelmektedir. Burada yapılan sadece farklı harflere dikkat çekmektir.

3. Eski Türkçe ile Çuvaşça arasındaki ses denklikleri: Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi ses denklikleri ünlüler ve ünsüzler esasında Çuvaşça için de Eski Türkçe ile karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Ancak Çuvaşça, tarihlendirme olarak Eski Türkçeden de eskiye götürüldüğü için değişme işaretlerinin kullanımına dikkat çekilmektedir.

Eski Türkçe -z > Çuvaşça -r gibi bir durumun tarihlendirme açısından sıkıntılı olduğu belirtilmektedir.

4. Çuvaşçayı diğer Türk lehçelerinden ayıran temel özellikler: Bu kısımda öğrencilere sadece Çuvaşçada olup da diğer Türk lehçelerinde görülmeyen özellikler anlatılmaktadır. Çokluk ekinin –*sem* oluşu gibi.

5. İsim çekim ekleri: Burada özellikle iyelik eklerinde eklenme sırasında Çuvaşçaya ait ayrıntılı bazı hususlara girilmemekte ve öğrencilere mümkün olduğunca uygun bilgiler verilmektedir. Zira, Çuvaşçada eklenmede çok farklı durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu yüzden mesela iyelik çekimi anlatılırken genellikle ünsüzle biten kelimeler tercih edilmektedir.

6. Fiil çekimleri: Bu konuda esas olarak geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ile gereklilik ve emir kipi çekimi üzerinde durulmaktadır. Diğer bazı kiplerle birleşik çekimler işlenmemektedir.

7. Kelime tahlilleri: Burada temel bilgileri alan öğrencilerin *tıvanımrsemşin*, (Sovetsem) *vihitınçe*, *şerşiyimsene*, *çulsempe* gibi kelimeleri tahlil edecek hâle gelmeleri sağlanmaktadır.

8. İsim ve fiil kökenli yaklaşık iki yüz, ya da iki yüz elli kelime esas alınarak öğretim yapılmakta verilen örneklerde de genellikle bu kelimeler tercih edilmektedir. Kelimeler seçilirken temel kelimeler olmalarında dikkat edilmektedir.

⁴ Bologna Süreci sonrasında bu süre yarım döneme inmiştir.

9. Sıfat ve zarf olarak kullanılabilen bazı kelimelerle çeşitli zamirler ve zamir çekimleri de öğretilmektedir.

10. Cümle bahsinde bazı isim ve sıfat tamlamaları ile üç dört kelimeden oluşan cümleler tercih edilmektedir. Ders neticesinde öğrencilerimizin rahatlıkla anlar hâle geldikleri çeşitli tamlama ve cümlelerden bazıları şunlardır:

unın ıvıl “onun oğlu”, *şin kineke* “yeni kitap”, *hura pilışem* “kara bulutlar”, *ultı vıķır* “altı öküz”, *viş kun* “üç gün”, *pirin aç* “bizim çocuk”, *laşanin uri* “atın ayağı”, *sanin puşu* “senin başın”, *kıvak tinış* “mavi deniz”, *aça pek etem* “çocuk gibi adam”

Epî şkula kaymastıp. “Ben okula gitmiyorum.”

Şak kinekene an il. “Şu kitabı alma!”

Etem vırmanran kilet. “Adam ormandan geliyor.”

İner şumır şumarî. “Dün yağmur yağmadı.”

Vıl Ankarana yuratat. “O, Ankara’yı seviyor.”

Açasem uramra vıyaşşî. “Çocuklar sokakta oynuyorlar.”

Yıvışra kayıksem pur. “Ağaçta kuşlar var.”

Sana yuratakan şin şuk. “Seni seven insan yok.”

Ali şkula kilmerî. “Ali okula gitmedi.”

Ayşe utsempe kala şat. “Ayşe atlarla konuşuyor.”

Kıvak tinışre pulişem pur. “Mavi denizde balıklar var.”

Şiçi kineke vularım. “Yedi kitap okudum.”

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki; Türkololoji ve Altayistik için son derece önemli lehçelerden biri olan Çuvaşça geçen süre içerisinde Türkiye’de maalesef hâlâ yeterince çalışılmış değildir. Son 25-30 yıldır önemli çalışmalar yapılsa bile bu alanda yapılacak daha pek çok şey vardır. Çuvaşçanın çalışılabilmesi için Çuvaşça çalışacak kişilerin yetişmesi lazımdır. Türkiye’de öncelikle bu alanda çalışan uzman sayısının artırılması gerekmektedir. Başta da ifade edildiği gibi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümleri açıldıklarından bu yana geçen süre içerisinde bu bölümlerden mezun olmuş ve Çuvaşça alanında doktorasını tamamlamış yalnızca bir kişi bulunmaktadır. Bu rakam takdir edileceği gibi hiç de istenilen bir istatistik değildir.

Yüksek lisans ve doktora öğrencilerini Çuvaşça çalışmaya yönlendirmek ve teşvik etmek gerekmektedir. Ancak bu öğrencilerin çoğunun da Çuvaşça çalışmaya çok da istekli olmadıkları ortadadır. Bir yıl ders bir yıl da tez olarak planlanan yüksek lisans süresini pek çok öğrenci bir an evvel bitirme peşindedir. Söz konusu Çuvaşça olunca bu bir yıllık süreç çoğunlukla yetmeyebilmekte ve süre uzatımı gerekmektedir. Faydacı bir yaklaşımla olaya yaklaşan çoğu öğrenci de alandan uzak durmayı tercih etmektedir.

Çuvaşçadan uzak durulmasının bir başka sebebi de bölümlerin ihtiyaçları ve yönlendirmelerdir. Ülkemizde açılan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde okutulan Türk lehçeleri dersleri, başta da ifade edildiği gibi bağımsız beş Türk cumhuriyetinde konuşulan diller esasında gitmektedir. Bunlara Tatarca, Başkurtça ve Yeni Uygurca gibi diğer bazı lehçeler de ilave edilmektedir. Tabii olarak bölümler, öncelikli olarak ihtiyaçlarını giderecek ve bu dersleri verebilecek elemanların

yetişmesini istemektedir. Lisansta okutulmayan ya da çok az yer verilen bir dersten eleman yetişmesi bu açıdan bakıldığında mantıklı gelmemektedir. Ancak bir Çuvaşça uzmanı da neticede Fransız ya da İngiliz dili gibi yabancı bir alanda ihtisaslaşmamaktadır. Temel Türkoloji bilgilerini alan bu alanda çalışan ya da çalışacak olan arkadaşlar da pek çok dersi yürütebilirler ve bu alanda bölümlerine yardımcı olabilirler.

Gerek çalışacak öğrenciler gerekse bölümler açısından değerlendirildiğinde durum bu şekildedir. Hâl böyle olunca Türkoloji açısından bu önemli alandaki boşluk giderilememektedir. Verilecek çeşitli burslarla Çuvaşça çalışmaları belki teşvik edilebilir. Başta Türk Dil Kurumu olmak üzere devletin bazı kurumları uygun bir planlama ile bu alandaki burs miktarlarını göz ardı edilemeyecek hâle getirebilirler. Diğer bursların üç dört katı miktarlarla bu yönlendirme ve teşvik sağlanabilir. Bu sadece Çuvaşça açısından değil diğer eksiklik hissedilen bazı dil ve lehçe alanlarında da yapılabilir.

Türkiye’de Çuvaşçanın ders olarak öğretilmesi, ülkemizde Çuvaşça ve Çuvaş edebiyatına yönelik eserlerin basılması, Çuvaşistan’da da son derece olumlu karşılanmaktadır. Moskova’ya en yakın Türk cumhuriyetlerinden biri olan ve din bakımından da diğer Türk topluluklarından ayrılan Çuvaşlar açısından dillerinin korunması ve yaşatılması çok kolay olmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında ülkemizde bu tarz eğitim öğretim çalışmalarının yapılması son derece önem arz etmekte; dillerini ve kültürlerini koruma çabası içerisinde olan Çuvaşlara da ayrı bir motivasyon kaynağı olmaktadır.

Başta da ifade edildiği gibi Çuvaşça, Altayistik çalışmaları için de önemli bir Türk yazı dilidir. Hatta, Çuvaşçanın bu çalışmalarda anahtar vazifesi gördüğü söylenebilir. Türkiye’de düzenli işleyecek bir Altayistik okulunun tesisi için, Altay dillerini bilen uzmanların yanı sıra Çuvaşçaya da vakıf bilim adamlarıyla gerçekleştirilebilir.

Bütün bu noktalar göz önüne alındığında ülkemizde ilk yapılması gereken şey, Çuvaşça çalışan ve Çuvaşça bilen bilim adamlarının sayısını arttırmaktır. Çuvaşça çalışanların sayısının artması, yukarıda ifade edilen yıllardır sadece ağırlıklı olarak yüksek lisans ve doktora derslerinde yer verilen Çuvaşçanın lisans seviyesinde de öğretilmesini beraberinde getirecektir. Türkçenin en uzak lehçesinde böyle bir ortamın oluşması Türklük ve Türkoloji için şüphesiz büyük bir hizmet olacaktır. Yabancı Türkologların Türkoloji’ye ve Çuvaşçaya büyük hizmetleri olmuştur. Şimdi sıra bu ilginç ve önemli lehçeye Türkiyeli Türkologların hizmet etmesindedir.

Kaynakça:

Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

İnternet Kaynakları:

<https://yokatlas.yok.gov.tr/netler-tablo.php?b=10037>

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

MUHAMMED BİN KAYS'IN İZİNDE: FERHENG-İ FÂRÛKÎ'DEKİ TÜRKÇE KELİMELER

Gülser ERSOY
gulserersoy@hotmail.com

1. FERHENG-İ FÂRÛKÎ VE MÜELLİFİ

Farsça sözlüklerin öncülleri Hindistan ve Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmıştır. Hindistan coğrafyasında yazılan ilk Farsça sözlüklerden birisi İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî'nin 878/1473-74 tarihinde telif ettiği *Şerefnâme-i Münîrî*, *Ferheng-i Fârûkî*, *Ferheng-i İbrahimî* adlarıyla da nam salan çalışmadır. Müellif bu sözlüğünü o dönem Hindistan şeyhlerinin büyüklerinden Şerefeddin Ahmed bin Yahyâ-yı Münîrî adına telif etmiştir. Bu yüzden sözlük daha çok *Şerefnâme-i Münîrî* adıyla bilinir. Bu eserin Türkiye'deki bazı kütüphane kataloglarında *Şerefnâme-i Münîrî* şeklinde kaydedilmesi yanlıştır. Sözlüğün yazarı döneminde Hindistan şairlerinin büyüklerinden biri kabul edilmekte olup Ebu'l-Muzaffer Rükneddîn Bârbek (864-879/1459-1475) adında bir padişahın himayesinde edebî hayatını sürdürmüştür (Debîrân 11)

Şerefnâme-i Münîrî, Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerin Farsça açıklandığı bir sözlük niteliğindedir. *Ferheng-i Fârûkî*, Cevherî usulü ya da diğer adıyla kafiye usulüne göre hazırlanmış bir sözlüktür. Bu usulde ilk önce kelimenin ilk harfine daha sonra revî yani son harfine bakılır. Sözlük bir mukaddime ile başlar. Bu kısımda tevhid, naat, Şerefeddin Ahmed bin Yahyâ-yı Münîrî methiyesi yer alır. Bu bölümde Türkçe bazı eklerden de bahseder. Bunlar arasında +IUG, +IAR, +sUZ gibi eklerden ve emir formundan bahseder. Daha sonra elif harfinden başlayarak kelimeler açıklanır. Önce Farsça ve Arapça sonra Türkçe kelimeler izah edilir. Sözlüğün sonunda Türkçe sayılar verilir. En son kısımda zamanın hükümdarı Ebu'l-Muzaffer Rükneddîn'i öven bir kasideye yer verilir.

Kütüphane katalogları incelendiğinde *Şerefnâme*'nin çok sayıda yazma kopyasıyla karşılaşıyoruz. İran'daki yazmaların toplu kataloğu DENA'ya göre bu ülkede *Şerefnâme*'nin yirmi nüshası bulunmaktadır (Dirâyetî 1179). Rieu, British Library'deki iki nüsha dışında Münih ve Rusya'daki Asya Müzesi nüshalarından bahseder (493). Türkiye'de Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah 375, Es'ad Efendi 3222, 3203, Hacı Beşir Ağa 189, Reşid Efendi 963, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 1250, Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmet 2780, Emanet Hazinesi 2017, 2015, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 1044 numaralarda sözlük nüshaları bulunmaktadır. Avrupa, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Tacikistan, Özbekistan gibi ülkelerde tespit edemediğimiz nüshaların mevcudiyeti muhtemeldir. İran'da Hakîme Debîrân adlı araştırmacı dört nüshadan istifa ederek *Şerefnâme*'yi kısmen neşretmiştir. Biz bu çalışmanın sadece mukaddime kısmına ulaşabildik. Türkçe kelimelerin listesini dijital kopyalarını elde edebildiğimiz Meclis-i Şura Kütüphanesindeki 66t ve 505 numaralı nüshalardan çıkardık. Türkiye'de görebildiğimiz birkaç nüshada Türkçe kelimelerin bulunmadığını tespit ettik. Daha fazla nüsha karşılaştırma imkanı bulunabilirse sorunlu kelimelerin halledilme ihtimalinin artacağı ve sözlükte Türkçe söz varlığının fazlalaşacağı ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Şerefnâme-i Münîrî, Fars leksikografisinde önemli bir yere sahip olduğu gibi kendisinden sonra gelen sözlük yazarlarını da etkilemiştir. Bu sözlük çokça istinsah edilip okunmakla kalmamış kendisinden sonra gelen sözlük yazarlarına da ilham vermiştir. Örneğin İsfahanlı Mirza İbrahim bin Şah Hüseyin isimli bir yazar intihal derecesinde

Ferheng-i Fârûkî'den etkilenmiştir. Hindistan coğrafyasında yazılan *Müeyyidü'l-Fuzalâ* isimli bir başka sözlük de bilhassa Türkçe kelimeler açısından Ferheng-i Fârûkî ile büyük bir benzerlik gösterir. Bunlardan başka Feyzî-i Serhendî'nin *Medârü'l-Efâzıl* isimli çalışması, *Ferheng-i Reşîdî*, *Ferheng-i Sürûrî* gibi eserlerde de *Şerefnâme-i Münyerî* etkisi görülür (Debîrân 19-20).

Şerefnâme'nin Türkçe açısından önemine ilk olarak Mehmet Fuat Köprülü dikkat çeker. Köprülü, *Harezmşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed bin Kays ve Eseri* adlı makalesinde mezkûr âlimin kaleme aldığı *Tibyânü Lügâti't-Türk alâ Lisânı Kanglı* (Kanglı Dili Üzerinden Türk Dillerinin Açıklaması) adlı eserden ve onu kaynak olarak kullanan İbnü Mühennâ ve İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî'den bahseder (Köprülü 442-443). Türk dillerinin beyanı anlamına gelen eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı meçhuldür. Ancak birisi Hindistan diğeri Irak'ta yazılmış iki ayrı eserde zikredildiğine göre geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu söylenebilir. Hakikaten hem İbnü Mühennâ'nın *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân* adlı kitabında (İbnü Mühennâ 9) hem de Şerefnâme-i Münyerî'nin mukaddime ve kelime izahlarında *Tibyânü Lügâti't-Türk* adlı kitaptan bahsedilmektedir. Yukarıda ismi zikredilen her iki esere de kaynaklık eden *Tibyânü Lügâti't-Türk* adlı eserin Dîvânü Lügâti't-Türk'ten sonra Türkçe hakkında yazılmış ikinci çalışma olduğu anlaşılmaktadır (Caferoğlu 104).

2. SÖZ VARLIĞI BAKIMINDAN TÜRKÇE KELİMELERE GENEL BİR BAKIŞ

İki nüshayı karşılaştırarak yaptığımız çalışmada toplam 577 Türkçe kelime tespit edebildik. Müstensihler Türkçe bilmediğinden Türkçe kelimeleri ya hiç almamışlar ya da farklı sayılarda almışlardır. Zira Türkiye kütüphanelerindeki tarama imkânı bulduğumuz bazı nüshalarda Türkçe kısımlara rastlanmamıştır. Daha çok nüsha karşılaştırma imkânı bulunursa Türkçe kelimelerinin sayısının artacağı muhakkaktır.

Eserde, Türkçe söz varlığı açısından daha çok isimlere yer verilmiştir. İsimlere nispeten fiiller çok daha az görülmektedir. Türkçe kelimelerin büyük bir kısmı hayvan isimlerinden oluşmaktadır (*Amga* : *Dağ keçisi*; *Aksunkur*: *Beyaz doğan*; *Barak*: *Uzun tüylü köpek*; *Ügü*: *Baykuş vb.*) Bunlar içerisinde de önemli bir kısmı atların donuna ve yürüyüşüne göre verilen isimlere ayrılmıştır (*Taz* : *Derisinde asli renginden farklı olarak değişik renklerde lekeleri bulunan at (abraş)*; *Ton kara* : *Abraş at*; *Kaşka* : *Yüzü beyaz renkli olan at*; *Yügrük* (يُغْرُك): *Hızla giden at*; *İgdiş* : *Babası veya annesi Hindu olan Türk anlamına geldiği gibi bir taraftı Türk diğer taraftı Arap olan at, melez*; *Yam*: *Bir menzil miktarı yol alan at*).

Sözlükte Türkçe kelimeler arasında hayvan isimlerden sonra tarihi şahsiyetler (*Alp Arslan*: *Bir padişah ismi*, *İlçiçek*: *Şehzade ismi*, *Togrul*: *1. Bir padişah ismi*, *Altun* : *Doğan Şah'ın hanımının ismi*), boy isimleri ve coğrafi bölge isimleri (*Karlug*, *Kıpçak*, *Kaçkar Baş*: *Bir şehir ismi*, *Çigil*: *Türkistan'da yüzü güzelleriyle meşhur bir vilayetin adı*), meslek isimleri (*Tarıgçı*, *otaçı*, *avçı*, *satıgçı*, *kurçı vb.*) ve sosyal hayatı ilgilendiren kelimeler de (*Tartıg*: *Büyüklerle verilen hediye*, *Sogat* : *Yolcuların başka bir diyardan getirdikleri armağan, bacanak, kayın ata, kayın ana vb.*) yer almaktadır.

3. SES-BİÇİM BİLGİSİ İLE İLGİLİ NOTLAR

Eserde kimi kelimelerde ikili kullanımlar göze çarpmaktadır. Bu şekilde bir kullanım, müellifin yaşadığı coğrafyada bu türden kelimelerin bir arada yaşadığına delil olabileceği gibi kelimenin farklı lehçelerde kullanıldığı şekline yine müellifçe vakıf olduğu anlamına da gelebilmektedir. Söz konusu ikili kullanımlara *Adzak* (ناق)~ *Ayak* (اياق) gibi kelimeleri örnek olarak verebiliriz. Söz içinde dişler arası sızıcı /d/ sesinin /y/ sesi ile oluşturduğu ikili kullanımın yerine sadece /y/ sesinin kullanıldığı kelimeler de dikkat çekicidir (*kaygulug*, *kaygusuz*, *ayruk*, *öylek*, *eygi*)

Genel olarak iki ya da daha fazla heceye sahip kelimelerde söz sonunda ve hece başında yer alan g/ğ ünsüzlerinin korunduğu gözlemlenmektedir (*Agrig*, *ayig*, *kapug*, *katig*, *ukuşlug*, *tuzlug*, *kaygulug*, *bitürgen*, *tiriltgen*, *törütgen*, *yalgan*, *yaratgan*.) Ancak söz konusu temayüle uymayan kimi sözcüklerle de karşılaşılmıştır (*Uruzlu*; *atlı*; *munlu*, *uvutlu*, *uslu*, *erdemli*, *yazuklı*, *küçlü*, *körklü*, *künlü*)

Bunlara ilaveten söz başı /k/, /t/ tonsuz ünsüzlerinin korunduğu (*küçsüz*, *tar*, *tag*, *togmak*, *tirsek*, *til*) görülmektedir.

4. FERHENG-İ FÂRÛKÎDEKİ TÜRKÇE KELİMELEİN LİSTESİ

ا- (MŞM 2b, F2 8b)	ا- ج (F2 11b)
Arka (ارقا): Arka.	Umaç (أماج): Undan yapılan bir yemek.
Amga (امغا): Dağ keçisi	Üktübeç (اكتبج): Tuzak
Ana (انا): Anne	Uç (اچ): Rehin?
Ala (الا): Ala renk.	Uçmaç (اچماج): Cennet.
Arga (ارغا): Akarsu.	Artuç (ارتوج): Yeşil.
Aga (اغا): Büyük erkek kardeş.	Agunguç (اغنج): Merdiven.
Anlarga (انلرغا): Onlara	Ûç (اوج): Kenar.
ب-ا (F2 10a)	Urunç (ارنج): Rüşvet
Alp (الب): Kahraman.	Erneç (ارنج): Kol kanat
ت-ا (F2 10b)	Oruç (اورج): Oruç.
Ât (آت): At.	Ökü[n]ç (اوکچ): Pişmanlık.
Art (ارت): Sırt	د-ا (F2 13b)
Ant (آنت): Yemin	And (اند): Yemin.
Ît (ايت): Köpek.	ر-ا (F2 16b)
Ît (ايت): Allık.	Aksunkur (اقسنقر): 1. Beyaz doğan. 2. Türklerin gulamlara verdiği ad.
Ot (اوت): Ateş.	Agır (اغر): Ağır.
Ut (اوت): Utanma, hayâ.	Or (ار): Makam.
Et (ات): Et.	Anlar (انلر): Onlar

Üşer (اشر): Gösterir.

۱- (MŞM 6b, F2 17b).

Arıgsız (اريغسز): Temiz olmayan.

Ucuz (اجز): Ucuz

Ü[ge]z (از): At sineği.

Agaz? (اغز): Ağaç. (Ağaç şeklinde yazılmalı. Müstensih hatası olmalı.)

Öksüz (اکسز): Anasız, babasız.

Üşmez (اشمز): Göstermez.

İldeniz: (ايلدنز): Erkek adı

Uzsuz (ازسنز): Hünersiz, işsiz

Uruz (ارز): Rızık, kısmet.

Asıgsız (اسغسز): Faydasız

Asılsız (اسلسز): Aslı olmayan

Agız (اغز): Ağız

Öküz (اکز): Hadım edilmiş boğa

Utsuz (اتسنز): Utanmaz, hayasız

Îz (ایز): Balıkçıl kuşu

İssız (ایسنز): Harabe

۱- (MŞM 6a, F2 18b)

As (اس): Kakım denilen hayvan

Us (اس): Akıl

۱- (MŞM 7a, F2 19a)

Adaş (ادش): Adaş

Uş (اش): İşte

Arkış (ارقش): Kervan

İgdiş (اکدش): Babası veya annesi Hindu olan Türk. Bir tarafı Türk diğer tarafı Arap olan at, melez

Üküş (اکش): Çok

Ülüş (الش): Pay, nasip, kısmet

Algış (الغش): Hayır dua bunun zıddı kargıştır

Uruş (ارش): Savaş

Özbaş (اوزباش): Can, ten ve baş

Îş (ایش): Sevgili

Altmış (التمش): Altmış

۱- غ (MŞM 9b, F2 19b)

Abıllıg? (ابلغ): Hamile kadın

Arıg (ارغ): Temiz

Asıglıg (اسغلغ): Meslektaş

Asıllıg (اسلغ): Aslı olan

Ag (اغ): Kuşlara kurulan tuzak

Agrıg (اغرغ): Ağrı

Ulag (الاغ): Haberci ve at. Ulak da denir

Alıg (الغ): Namert, kötü kişi

Ulug (الغ): Ulu, büyük

Otag (اتغ): Otağ

Ayag (ایغ): Kase, kadeh ayak da denir

Arsa[rı]g? (ارسغ): Sarı renkli at

Ukuşlug (اوکشلغ): Akıllı

Oygug (اویغوغ): Uyanık

Ayığ (ایغ): Ayı

۱- ق (MŞM 10b, F2 20a)

Ulak (الاق): Hızlı giden at.

Ayak (ایاق): Kase, Ayak

Ahsak (اخساق): Aksak

Artuk (ارتق): Fazla, ziyade

Arık (ارق): Zayıf

Irak (ارق): Uzak

Urmak (ارماق): Vurmak

Aşık (اشق): Aşık kemiği, topuk

Aşlak (اشلق): Kışlak

Uglık (اغلق): Uyluk kemiği

Oglak (اغلق): Oğlak

Ak (اق): Beyaz

Inak (انق): Doğru, güvenilir

Ocak (اوجق): Ocak

Ayruk (ایرق): Diğer

Aylak (ایلق): Yaylak

Anık (انیق): Tüy dökücü bir ilaç

Adzak (اذاق): Ayak
Arkudak? (ارقوداق): İkizler burcu
Almak (المق): Satın almak
Udzluk (اذلق): Uyluk kemiği
Ocaklak (اوجفلاق): Göl başı
Untar[m]ak (اونتارق): Unutmak
Oyuk (ويق): Kayık

ا-ك (MŞM 11b, F2 21a)
Atabek (اتا بك): Şehzadelere edep öğreten lala
İlçiçek (الجبيك): Şehzade ismi
Etük (اتوك): Çizme, ayakkabı
Etek (اتك): Etek
Etmek (اتمك): Ekmek
İdük (ادك): İdik
Örük (ارک): Zerdali
Ernek (ارنک): Parmak
İrlek? (ارلک): Şarkı
Örmek (اورمک): Yün kumaş
İrin (ارنک): İrin
Örildek? (ازيلداک): Birinci harfin zammı üçüncü harfin fethiyle Merdiven (Bu kelime bir nüshada ze ile bir nüshada da re ile yazılmıştır. Örkelimesi yükselmek anlamına geldiğinden doğrusunun örildek olabileceğini düşünebiliriz. Ancak üzengi kelimesinin varlığı da kelimenin ze ile okunma ihtimalinin olabileceğini düşündürmektedir.
Esrük (اسرک): Sarhoş
İşik (اشک): Eşik
İg (اک): Hastalık
Elig (الک): El
Ölüg (اولک): Ölü
Eliglik (الکلیک): Eldiven, savaşta ele takılan zırh parçası
Emgek (امکک): Emek
Enek (انک): Yüz, yanak
Özek (اوزاک): Can damarı

Öçük? (اچک): Tavan?
Erük (ارک): Post
Ördek (اوردک): Ördek
Eksük (اکسوک): Eksik
Öylek (اويلک): Öğle vakti
İşek (ایشک): Eşek

ا-ل (MŞM 13a, F2 22b).
Agıl (اغل): Koyunların geceledikleri yer
Al (ال): Kızıl renk, hile
Emgel? (امکال): Meşakkat (emgek ile karıştırılmış olabilir)
Enzel? (انزل): Yalan (birinci ve üçüncü harfin fethi ile)
Oğul (اغل): Adem aleyhi's-selam
İl (ایل): Vilayet

ا-م (MŞM 15a, F2 23a).
Ulug bayram (الغ بيرم): Ramazan Bayramı
Erdem (اردم): Hüner
İrdim (اردم): İdim
Ezem? (ازم): Oğul
Üzüm (ازم): Üzüm
? (اسلم): Övülmüş

ا-ن (MŞM 19b F2 28a)
Altun (التون): Doğan Şah'ın hanımının ismi, Türkler kızıl altına derler
Arslan (ارسلان): Aslan, Bir padişah ismi
Eren (ارن): Baba (Tasavvufi anlamı)
Uzun (اوزن): Uzun
Esen (اسن): Selamet
Akın (افن): Savaşta hücum
Ekin (اکن): Ekin
Egin (اکن): Omuz
Alp Arslan (الب ارسلان): Bir padişah ismi

Alın (الن): Alın

Odun (ادن): Odun

Andan (اندن): Ondan

Anlardan (انلردن): Onlardan

Ün (اون): Ses, avaz

? (ایلتکن): **Yaratıcı** (*Mukaddimetü 'l-Edeb*'de İktülegen şeklindeki Tanrı anlamına gelen kelime ile benzeşiyor)

? (این): Bir kez

Oyun (ایون): Oyun

۱- (MŞM 22b, F2 28b)

Örtü (ارتو): Örtü

Uruzlu (ارزلو): Kısımetli

Arıglu (ارغلو): Nehir kenarı

Uslu (اسلو): Akıllı

Ügü: (اکو): Baykuş

Av (او): Av

Uvutlu (اوتلو): Utangaç, Utanan.

Eyegü (ایاکو): Böğür, yan.

İçegü (ایجکو): Karın, ışkembe.

۱- (MŞM 24a, F2 31b)

Ata (آته): Baba

Ara (اره): Ara

Ala (اله): Siyahlı beyazlı at.

Ança (انجه): O kadar, öyle.

Anda (انده): Onda

Anıñla (اننكله): Onunla

Ana (انه): Anne.

Oba (اوبه): Mesken.

Uya (اويه): Yuva, kuş yuvası

Arkha (ارخه): Arka

Öz ata (اوی اته): Peder-i sülbî, biyolojik baba.

Öz ana (اوی انه): Mâder-i sülbî, Biyolojik anne, öz anne.

Eyle (ایله): Öyle, o biçimde.

۱- (MŞM 26a, F2 32b)

Ay (ای): Ay

Otaçı (اتجی): Tabip.

Athı (اتلی): Süvari, atlı.

İçgeri (اجگری): İç Dahil.

Eçi (اچی): Büyük birader, abi.

İrgi (ارگی): Zıyan.

Erdemli (اردملی): Hünerli

Arı (اری): Arı.

? (ارانجی): Be-kesr-i do mütecânis-est? Diğer nüsha: be-kesr-i do mütecânis-i zen?

Ağrı (اغری): Ağrı

İğirmi (اکرمی): Yirmi

İğri (اگری): Eğri.

İlgeri (الگری): Ön taraf.

? (التی): جوب بازوی در ?

İmdi (امدی): Şimdi

Avçı (اوچی): Avcı.

Eygi (ایکی): İyi hoş.

Ayagçı (ایاغچی): Saki, şarap dağıtan.

۱- (MŞM 29b-30a, F2 35a)

Bizge (بزگا): Bize

Bugra (بغرا): 1. Harezmi padişahı. 2. Uçarken diğerlerinden önde olan turna. 3. Börek de denilen bir çeşit yemek. 4. Deve.

Bilge (بلگا): Alim, bilgin.

Buda (بودا): Deve yavrusu.

۱- (F2 36a)

Bayat (بیات): Tanrı.

But (بوت): Topuktan diz kemiğine kadar olan kısım.

۱- (F2 36b)

Bışınc (بشنج): Pişmiş

ر-ب (F2 41b)

Bagır (بغر): Ciger

ز-ب (MŞM 41b, F2 42b)

Biz (بز): Biz (1. Çoğul şahıs zamiri)

Boz (بوز): Boz renkli at.

Biyez (بيز): (Birinci harfin fethi ikinci harfin kesriyle) Düşman

س-ب (MŞM 41b, F2 43a)

Bars (برس): Kaplan

غ-ب (MŞM 44b, F2 44a)

Batıg (بتیغ): Batmak

ق-ب (MŞM 45a, F2, 44b)

Bayrak (بیرق): Bayrak

Bıtak (بتق): Yularsız at

Bacanak (بجناق): Bacanak

Barak (برق): Uzun tüylü köpek.

Barsuk (برسق): Üzüm yiyen adlı hayvan?

Burkanlık (برقنلق): Puthane, putperestlerin mabedi.

Barmak (برمق): Parmak

Başak (باشق): Temren

Başmak (باشمق): Ayakkabı

Bak (بق): Bakmaktan emir

Bulak (بلاق): Pınar

Butak (بوتاق): Budak, dal.

Bıyarısak (بیرسق): Bağırsak (Birinci ve üçüncü harfin kesri ikincinin fethiyle)

ک-ب (MŞM 46b, F2 45b)

Bizek (بزک): Put?

Bek (بک): Bey, emir.

Bük (بک): Orman

Belek (بلك): Orak? (bi'l-feth dâs)

Börk (بورک): Kûlah

Bek (بک): Şeytan. (*Dîvânü Lügâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*de yek olarak geçiyor. Buraya yanlışlıkla alınmış olmalı)

Bing (بینک): Yen ve süratli (sebük) manalarına. (Doğrusu ying olmalı buraya yanlışlıkla alındığını düşünüyoruz)

م-ب (F2 48b)

Bayram (بیرم): Bayram

ن-ب (MŞM 52a, F2 51a)

Batman (باتمن): Tartıda ağırlık taşı, tartı birimi.

Ban (بان): Mest, sarhoş

Bitürgen (بتورکان): Ortaya çıkaran, meydana çıkaran.

Biçin (بجن): Maymun

? (برین): Çöl maymunu

Burkan (برقن): Put

Bıldırcın (بیلدرجن): Bıldırcın

Bolsun (بلسن): Olsun

Bilişen (بلشن): Aşına tanıdık

Bu kün (بو کن): Bugün.

Boyun (بوین): Boyun.

Bileyen (بلین): Savaş aletlerini bileme aracı.

ه-ب (F2 54a)

Berke? (برکه): Anahtar? (Metinde *bi'l-feth kelîd* şeklinde yazılmış)

Boz Teke (بز تکه): Teke

? (بسره): Bu taraftan (bi'l-kesr iz-în-sû)

Boka (بقه): Boğa

Bile (بله): Hepsi tamamı (bi'l-kesr yekcâ).

Balta (بلته): Balta

Bir yola? (بر قوله): Bir defa, bir kez.

ا-ت (MŞM 73b F2 69a)

Tamga (تمغا): Nişan.

ت-ت (MŞM 75a)

Tört (تورت): Dört

ج-ت (F2 70a)

Tutmaç (تتماچ): Maruf bir yemek.

ر-ت (MŞM 76a, F2 72a)

Tar (تار): Dar

Turur (ترر): -dır anlamında değilin zıddı.

Tügür (تگر): Alnında sakarı olan at. (DLT'de tügüz şeklinde geçer)

Tamar (تمر): Damar

ز-ت (F2 72a)

Taz (تاز): Derisinde asli renginden farklı olarak değişik renklerde lekeleri bulunan at (abraş).

Tünür ? (تنور): Hanımın akrabaları

Tuz (توز): Tuz

ش-ت (MŞM 78b, F2 72b)

Tapış (تپش): Hizmetçi (Hıdmeti)

Tiş (نیش): Diş

غ-ت (MŞM 79a-b, F2 73a)

Tag (تاغ): Dağ

Tapug (تیغ): Hizmet

Tutug (تتغ): Rehin

Tartıg (ترتغ): Büyüklere verilen hediye

Torug (ترغ): Kestane renkli at

Tarıg (ترغ): Tarım, çiftçilik.

Tuzag (تزغ): Tuzak

Tagışig (تغشغ): Yükselmek

Tuzlug (تزلیغ): Tuzlu

Tolag (تولاغ): Çorap

ق-ت (MŞM 79b, F2 73a)

Tarlık (تارلق): Darlık

Toprak (تبراق): Toprak

Tapugluk (تبغلق): Hizmetçi

Tıgrak (تغرق): Dilaver, cesur

Togmak (تغماق): Doğmak

Tak (تیق): Diğer?

Taguk (تغق): Tavuk

Temür kazuk (تمور قزق): Kutup yıldızı, Demir Kazık.

Tanuk (تنق): Şahit, tanık.

Tanukluk (تنقلق): Şahit olmak, tanıklık.

Tuluk (تولق): İlk yavrusunu veren at.

Tatlık (تتلق): Bir çeşit yemek.

Tolşak? (تلشق): Yumuşak yay.

Tumşuk (تمشق): Gaga

ک-ت (MŞM 80b, F2 74a)

Tek (تک): Akıllı, uslu

Titik (تتک): 1. Bir çeşit kumaş

Tirsek (ترسک): Dirsek

Tirig (ترک): Diri, canlı

Tirlik (ترلک): Hayat.

Tirinçek (ترنجک): Çadır

Tering (ترنک): Derin

Töşek (تشک): Gecelik. Gece giysisi.

Tülük (تلک): Şeftali.

Tirek (ترک): Ağaç, direk.

Tik (تیک): Ok

ل-ت (MŞM 81b, F2 74b)

Til (تل): Dil

م-ت (MŞM 81b, F2 73a)

Tolum (تولوم): Silah

ت- (MŞM 83a, F2 76a)

? (تب): Tuzla, çorak yer

Tuturgan (تترغن): Pirinç

Takhazan? (تخازن): Hıyar

Tiriltgen (ترلنگان): Yaratıcı

Taşkın (تشتن): Dışardan

Tigin (تکین): Oğlan çocuğu (köle) ve bir büyüğün ismi.

Töritgen (تورنگان): Yaratıcı

Tümen (تمن): On bin süvari.

Tüligen (تولیکن): Çaylak kuşu

Ton (تون): Giysi, elbise.

Torun (تورن): Henüz doğurmamış at (DLT'de tosun biçiminde geçiyor)

و- (F2 76b)

Tilkü (تلكو): Tilki

د- (F2 77b)

Töpe (تبه): Tepe

Töre (توره): Töre

Turna (ترنه): Turna

Tüge (تکه): Düve

Türte? (ترته): Kazma, külünk

Töşe (توشه): Sine, Döş

Toka (تقه): Kemer tokası

Teve (توده): Deve

Tünge? (تنگه): Karanlık gece

Ton kara (تن قره): Abraş at

ی- (MŞM 85b-86a F2 78a)

Tartıgçı (ترتنگچی): Adım adım giden at? (esb-i gâm-rev)

Tarıgçı (ترغچی): Çiftçi

Torgay (ترغی): Serçe

Tergi (ترکی): Sofra

Tuzlukı (تزلقی): Onun tuzluğu

Taşgarı (تاشغری): Dışarı

Tişi (تشی): Dişi

Togdı (تغدی): Dünyaya gelmek, güneş, ay ve yıldızların ortaya çıkması.

Togrı (تغری): Evet, olur.

Toklı (تقلی): Altı aylık kuzu

Tili (تلی): Deli

Tingri (تنگری): Tanrı

Tingi (تنکی): Deniz (Tingiz olmalı muhtemelen buraya yanlışlıkla alınmıştır)

Toy (توی): Karılmış çamur

ر- (MŞM 94a, F2 86a)

Çadur (چادر): Çadur

Çakmur (چقمر): Cimri, bahil

Çokmar (چقمر): Gürz

Çor (چور): Hastalık

ق- (MŞM 107b, F2 86b)

Çak (چاق): Ahit, söz vermek

Çanak (چانق): Çanak

Çakmak (چاقمق): Kendisiyle ateş yakılan taş, Çakhmakh da denir.

Çomak (چماق): Altı kanatlı gürz

Çoluk (چولق): Şuh, zarif güzel?

ک- (MŞM 109a, F2 87a)

Çeçek (چجک): Çiçek

Çerig (چرک): Asker

Çeriglik (چرکلیک): Askerlik

Çillig (چلیک): Yunt kuşu, kuyruk salan

ل- (F2 87b)

Çigil (چگل): Türkistan'da yüzü güzelleriyle meşhur bir vilayetın adı.

ن- (MŞM 109b, F2 88b)

Çıbın (چبن): Sinek

Çagan (چغن): Tilkiye benzeyen bir hayvan

Çığan? (چغان): Koyunun kuyruğu

Çemen (چمن): 1. Bağ 2. Zayıf ve güçsüz at

Çigin (چکن): Omuz

چ-ل (MŞM 109b)

Çigil (چگل): Türkistan'da bir vilayetin ismi.

خ-ج (MŞM 130a)

Halaç (خلج): Türkistan'da bir vilayetin adı.

خ-ن (MŞM 143b, F2 101b)

Hatun (خاتون): Hatun

ق-د (F2 111a)

Duzak (دوزق): Balık ağı

ل-د (MŞM 158a, F2 112a)

Devül (دول): Değil

ه-د (MŞM 165a, F2 116a)

Daruga (داروغه): Kesme aleti? (mıkta'?)

ا-س (F2 137b)

Sanga (سنگا): Sana

Sizge (سزگا): Size

ت-س (MŞM 204a, F2 139b)

Süt (سوت): Süt

Sogat (سوغات): Yolcuların başka bir diyardan getirdikleri armağan

Sögüt (سوکت): Söğüt

ج-س (MŞM 205a, F2 139b)

Süvenç (سونج): Sevinç, şadlık.

Sakınç (ساقنج): Düşünce, endişe.

Saç (سج): Saç

ر-س (F2 142a)

Sıgır (سغر): Sığır

ز-س (MŞM 211b, F2 144a)

Söz (سوز): Söz

Sibiz (سبز): ? (DLT'de alık kişi anlamında)

غ-س (MŞM 214a, F2 145b)

Sarıg (سارغ): Sarı

Sag (ساغ): Akıllı

Sapıg (سبغ): Hasır.

Satıg (ستغ): Ticaret

Sarıg (سرغ): Sarı renkli at.

Sağlıg (سغلغ): Kıymetli, pahalı (behâyi) (Muhtemelen yanlış yazılmış, satılık olması gerektiğini düşünüyoruz)

ق-س (MŞM 215a, F2 145b)

Sarımsak (سرمسق): Sarımsak

Sagrak (سغرق): Kadeh, kâse.

Sıgırcık (سغرجق): Doğan.

Sağşak (سغشق): Toprak kap

Sağlık (سغلق): Sağılan koyun

Sakak (سقاق): Tilkiye benzeyen bir hayvan.

Sakrak (سقرق): Sagrak ile aynı anlamda

Sakuk? (سقق): Ceylan, ahu

ک-س (MŞM 216a, F2 146b)

Sidük (سدک): Sidik

Sürçek (سرچک): Efsane

Sigdik (سکدک): Sidik

Süyük (سیوک): Kemik

ل -س (MŞM 217a, F2 147b)

Sakal (سقل): Sakal

Sökel (سكل): Hasta

Sül? Söl? (سل): Hadım edilmiş köle.

Soygul (سيغل): Yağmalamak

ن -س (MŞM 221a, F2 150a)

Surgan (سرغن): Minare.

Sargın (سرغين): Türk neyi, Türk zurnası.

Satun (ستن): Paha

Sıçgan (سجغان): Fare, sıçan.

Sirin (سرن): Cimri (bi'l-kesr, bahıl)

Sıgın (سغن): Dağ ineği

Sogan (سغان): Soğan

Saksagan (سقسغن): Saksagan

Sen (سن): Sen

Süsgen (سوسگن): Süsen, boynuz vuran boğa.

و -س (MŞM 223a, F2 150b)

Sürü (سرو): Sürü

Saku (سفو): Kadeh

Süngü (سنكو): Süngü, mızrak

Silgü (سلكو): Temiz

ه -س (MŞM 225a, F2 152b)

Sırça (سرجه): Cam kâse.

Sırıçka (سرجهه): Çekirge

ى -س (MŞM 227b, F2 154a)

Savcı (ساوچی): Peygamber

Satıççı (ستغجی): Tacir

Sagri (سغری): Tabaklanmış at veya eşek derisi (kîmoht)

Sakçı (سقجی): Gözcü, bekçi.

Su sığırı (سو سغری): Manda

ق -ش (F2 160a)

Şakrak (شقراق): Hileci, oyuncu

Şıltak (شلتاق): Kargaşa, kavga

ط -ل (F2 160a)

Togrul (طغرل): 1. Bir padişah ismi 2. Yırtıcı kuşlardan birinin ismi.

ق -ب (F2 191a)

? (قرب): Derviş

ق -ج (MŞM 318a, F2 191a)

Kunç (قنچ): Naz

Koç (قوج): Koç

Kulaç (قولاچ): Endaze

Karlığaç (قرليغچ): Kırlangıç

ق -ر (MŞM 320b, F2 191b)

Kara Sunkur (قره سنقر): Kendisiyle av yapılan, siyah renkli yırtıcı bir kuş.

Katır (قتر): Katır

ق -ز (MŞM 323a, F2 191b)

Kaz (قاز): Kaz

Kaz (قز): Nadir bulunan bir ipek kumaş.

Kamkaz? (قماقاز): Beyaz renkli kaz

Kuz (قز): Pahası çok olan, pahalı.

Kılavuz (قلاووز): Kılavuz

Kız (قز): Kız

Kaygusuz (قيغسز): Kaygısız

ق -ش (MŞM 324b, F2 192a)

Kargış (قרגش): Beddua, ilenmek.

Kar Karındaş (قر قرندهش): Büyük birader, abi.

Karındaş (قرندهش): Erkek kardeş

Karavaş (قروشن): Cariye

Kapış (قبش): Akraba

غ-ق (MŞM 328a, F2 192b)

Kapug (قبغ): Kapı

Katıg (فتغ): Sert, katı

Kutlug (قتلغ): Kutlu, mübarek

Kıdıg (قدغ): Su kenarı, kıyısı

Karlug (قرلغ): Bir boy ismi

Kaygulug (قیغلغ): Kaygılı, dertli.

ق-ق (MŞM 329a, F2 192b)

Kıpçak (قبچاق): Bir ovanın ismi, Türklerden bir boyun ismi.

Koduk (قدق): Sıpa

Karak (قرق): Gözcü

(قرتغق): Serçe?

Kursak (قرسق): Mide

Korkluk (قرقلق): Korkak

Kırnak (قرنق): Cariye

Kışlak (قشلق): Kış mevsiminin geçirildiği sıcak ev.

Kulak (قلاق): Kulak

Kısrak (قسرق): Dişi at.

Kuyruk (قیرق): Kuyruk

Kıyık (قیق): Nara, yüksek ses

ق-ل (MŞM 330a, F2 193a)

Kızıl (قزل): Kızıl renk

Kul (قل): Köle

Kol (قل): Kol

(قيل): Vahşi at, binmeye alıştırılmamış at.

ق-ن (MŞM 332b, F2 194a)

Kazgan (قازغان): Kazan.

Kaplan (قپلان): Kaplan

Kaçan (قچن): Ne zaman.

Kızıl Arslan (قزل ارسلان): Kırmızı renkli aslan, bir padişah ismi.

Kagun (قغون): Kavun

Kon (قن): Palan

ق-و (MŞM 334a, F2 194a)

Kara Su (قره سو): Harezm’de bir nehrin ismi.

Kulagu (قولاغو): Bir çeşit hastalık

Kayu (قیو): Hangisi

(قیو): Moğolların padişahına verilen at

ق-ه (MŞM 334b, F2 194b)

Kayça (قنجه): Nerede, kayda ve kanda kelimeleri bunun eşanlamıdır.

Karga (قرغه): Karga

Kara (قره): Siyah renkli at

Kaşka (قسقه): Yüzü beyaz renkli olan at.

Kula (قله): Kula renkli (gövdesi kirli sarı, kuyruk ve yelesi siyah olan) at

Kumra (قمره): Kumral at

Kuma (قمه): Kuma

Kola? (قوله): Bir defa.

Kanda (قنده): Nerede

Kayda (قیده): Nerede

Kayın ata (قین اته): Kayınbaba

Kayın ana (قین انه): Kaynana

ق-ی (MŞM 335b, F2 194a)

Kazı (قازی): Karın yağı, göbek.

Kondı (قندی): Kondu, konakladı.

(قنوی, قنوی): Kerkes, akbaba

Kaçkar Başı (قچقار باشی): Bir şehir ismi

Kurçı (قرچی): Silahdar

Karatoy (قره طی): Balık yiyen bir kuş, balıkçıl

Karı (قری): Yaşlı, ihtiyar.

Kaşratkay? (قشرتقى): Kene
(قرشیغی): Kene

Koşnı (قشنى): Komşu

Konmadı (قندى): Konmadı

Kanı (قنى): Nerede, hani

Koy (قى): Koyun

Kaynı (قىنى): Hangisi

ج -ک (MŞM 340b, F2 197a)

Keç (كچ): Geç (Metnin birinde rûz yani gün diğesinde zûd yani erken diye anlam verilmesi yanlış olmalıdır)

Kireç (كىرچ): Kireç

Keleş, Kelenç? (كلنج): Alındaki saç, perçem.

Kîç (كىچ): Yabancı

ر -ک (F2 200a)

؟ (كذار): Ürkek at

ز -ک (MŞM 345a, F2 200b)

Küçsüz (كچسن): Zayıf, güçsüz.

ش -ک (MŞM 346b, F2 201b)

Keş? (كش): Halk?

ک -ک (MŞM 349b, F2 203a)

Kerek (كرک): Gerek

؟ (كسينک؟ كسلبنک؟): Çaylak

Keklik (ككلى): Keklik

؟ (كىلىک؟ كىلبىک؟): Atmaca

King (كىنىک): Geniş

ل -ک (MŞM 351b, F2 203b)

Kiçil (كچل): Adam, insan

Köl? (كول): Can (Bu iki kelimenin Türkçe olduğu şüpheli)

ن -ک (MŞM 354a, F2 206a)

Gezen? (گزن): Gelincik denen hayvan

Gügerçin (گکرجن): Güvercin

؟ (کلون): At Sineği bügelek

و -ک (MŞM 355b, F2 206b)

Küçlü (كچلو): Güçlü

Körksü (کركسو): Çirkin (Körksüz olmalı, muhtemelen yanlışlıkla buraya alınmış)

Körklü (کركلو): Güzel

Künlü (كنلو): Bahtiyar, mutlu.

؟ (کو): Hiç

Küveyü (کويو): Güvey, damat.

ه -ک (MŞM 358, F2 209a)

Kende (کنده): Kendi (Kendü olmalı, muhtemelen yanlış yazılmış)

Kiçile (كىچله): Eski, kadim

ى -ک (MŞM 360a, F2 210a)

؟ (کرتى): Doğru, gerçek

Kirpi (کرىبى): Kirpi

Kendüni (کندونى): Kendini

ن -م (F2 227b)

Mun (من): Ayıp

و -م (MŞM 404a, F2 227b)

Mengü (منگو): Ebedî

Munlu (منلو): Ayıplı

ه -م (F2 229a)

Kimge (مکه metinde مکه): Kime

Munça (منجه): Bunca, bu kadar

ن -ه (F2 238a)

Neçe (نجه): Kaç

Nesne (نسنه): Şey

Nopka? (نوبقه): Post

(F2 246a) ی-

Yagma (یغما): Yağma

(F2 247a) ت- ی

Yigit (یگیت): Yiğit, genç

(F2 247a) ج- ی

Yalavaç (یلاواج): Peygamber

(F2 248a) ز- ی

? (باشیز): Gam

Yazuksuz (یزقسز): Günahsız

Yalguz (یلغز): Yalnız

Yavuz (یوز): Kötü

(F2 247a) غ- ی

Yarlıg (یرلغ): Çaresiz.

Yarlıg (یرلغ): Padişah fermanı, yarlık da denir.

? (یرتلغ): Türk Atmacası

Yaglıg (یقلغ): Temreni olan ok.

(F2 248a) ق- ی

Yasak (یاساق): Kanun

Yatak (یتاق): Yatak

Yarmak (یرمق): Dirhem, para.

Yarındak (یرندق): Bağirsaktan yapılan malzeme.

Yazuk (یزق): Günah

Yarlık (یرلق): Padişahların fermanı

? (یرمق): Hileci, iki yüzlü

Yagnak (یغناق): Bir süstür, yağiltak ve yagtak da denir.

Yagırtlak (یغرتلاق): Bir kuş ismi (DLT'de bagırtlak)

Yagışlık (یغışلق): Bahşiş

Yumşak (یمشق): Yumuşak

? (یمق): Efsane

Yavuk (یوق): Yakın

Yaylak (ییلاق): Yayla evi

(F2 248b) ک- ی

Yügrük (یگرک): Hızla giden at

(F2 248b) ل- ی

? (یگتمل): Secdegah

Yal? Yel? (یل): Muhkem, sağlam

Yınal (ینال): Türkçe bir isim

(F2 248b) م- ی

Yam (یام): Bir menzil miktarı yol alan at

(F2 249a) ن- ی

Yaratgan (یرتغن): Yaratıcı

Yalğan (یلغن): Yalan

Yaman (یمن): Kötü

(F2 249a) و- ی

Yaglu (یغلو): Bir kazan türü

(F2 249a) ه- ی

Yaya (یایه): Piyade

Yorga (یورغه): Hızlı giden at

Yugra (یوغره): Erkek deve (Herhalde buğra olacak)

Yelbese (یلبسه): Yelpaze

(F2 249a) ی- ی

Yakhşı (یخشی): Hoş, güzel yağşı da denir

Yarlıkacı (یرلقچی): Bağışlayan affeden

Yazuklı (یزقلی): Günahkar

Yürekli (یرکلی): Dilaver

Yagışlıkçı (یغışلقچی): Cömert, eli bol (bağışlıkçı?)

Yokarı (یوقاری): Yukarı

Yekindi (یەکندی): Secde etti

Yolçı (یولچی): Rehber

Yılkı (یلقی): Sürü

Yılkıçı (یلقچی): Çoban

Yunt kuşu: (یونتقشی) Yunt kuşu, kuyruk salan kuşu

Sonuç

Bu çalışmada İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî'nin 878/1473-74 tarihinde telif ettiği *Şerefnâme-i Münyerî*, *Ferheng-i Fârûkî*, *Ferheng-i İbrahimî* adlarıyla bilinen Farsça sözlükteki Türkçe kelimeler ele alınmıştır. Sözlük ve müellifi kısaca tanıtıldıktan sonra Türkçe kelimeler söz varlığı ve ses-şekil bilgisi bakımından incelenmiştir. Eserde bu alanda ikili kullanımların var olduğu gözlemlenmiştir. Adzak, ayak, ayag kelimeleri ve iki ya da daha fazla heceye sahip kelimelerin sonundaki /g seslerinin düşmesi buna verilebilecek en somut örneklerdendir. *Şerefnâme* gibi Hindistan coğrafyasında yazılmış Farsça sözlüklerden Zefân Gûyâ, Medârü'l-Efâzıl, Müeyyidü'l-Fuzalâ ve sair eserlerin tetkiki Türk dilinin söz varlığı incelemelerine katkı sağlayacaktır. Bundan ziyade o bölgelerde Farsçanın yanında Türkçenin de yayılma imkanı bulduğunu gösterecektir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Atınordu, 2015.

Ebu'l-Fazl Cemâleddîn Ahmed bin Muhammed bin Mühennâ el-Hillî el-Hüseynî el Ubeydilî. *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân (Tıpkı Basım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Debîrân: İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî. *Şerefnâme-i Münyerî yâ Ferheng-i İbrahimî*, Haz. Hakîme Debîrân. Tahran: Pejûhişgâh-ı Ulûm-ı İnsânî ve Mütâlaât-ı Ferhengî.

Dirâyetî, Mustafa. *Fihristvâre- Destnüvişhâ-yı İran*. VI. Cilt. Tahran: Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî. 1389 (İran Yılı).

F2: İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî. *Şerefnâme-i Münyerî*. İran Meclis-i Şura-yı Millî Kütüphanesi 66t.

MŞM: İbrahim Kavvâmü'd-dîn-i Farûkî. *Ferheng-i Fârûkî*. İran Meclis-i Şura-yı İslami Kütüphanesi 505.

Rieu, Charles. *Catalogue of Persian Manuscripts in British Museum*. II. Cilt. Londra. 1881.

BİGADIÇ (BALIKESİR) ÇEPNİLERİNİN GİZLİ DİLİ: DİLCE

Dr. Öğr. Üyesi Serpil ERSÖZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye
serpilersoz@yahoo.com

Diller kendi içinde yazı ve konuşma olmak üzere iki farklı gerçekleşme alanında çeşitli varyantlara sahiptirler. Bunlar arasından resmî yazı dili, bir dilin konuşulduğu tüm bölgeler için ortaktır ve tektir. Konuşma dilinin ise farklı sebeplerle ortaya çıkmış pek çok varyantı vardır. Nurettin Demir bunları standart, yerel, sosyal ve diğer varyantlar olarak gruplandırır (Demir 2010). Bildirinin konusunu oluşturan gizli diller, dildeki sosyal varyantlar arasında değerlendirilebilir.

Gizli dil, kısaca “üçüncü kişilerden belli şeyleri gizlemek amacıyla kullanılan her çeşit dil türü” (Demir 2002: 422) olarak tanımlanır. Bu bağlamda Türkiye’deki gizli dil çalışmalarında gizli diller ile argonun genellikle birlikte değerlendirildiği görülür. Örneğin Nevzat Özkan, “Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine” adlı yazısında argonun, taşıdığı özelliğinden dolayı gizli diller arasında değerlendirilmesi gerektiğini vurgular (Sarıkaya-Seyfeli: 244). Ancak Yıldırım (2011: 13-14) ve Caferoğlu (1954), gizli dil ve argonun pek çok bakımdan birbirinden farklı olduğunu belirtir. Yıldırım bunları sistemli bir şekilde gruplandırmıştır. Örneğin gizli diller kuşaktan kuşağa aktarılırken, argo için böyle bir durum söz konusu değildir; gizli diller belli bir etnik gruba aitken, argonun böyle bir özelliği yoktur; gizli dillerdeki değişim çok yavaş iken argonun sürekli olarak değişebilme özelliği vardır... vs. Argo (ve meslek argosu) ister “gizli diller” genel başlığının altında, isterse farklı bir kategoride değerlendirilsin, neticede bir etnik gurubun kullandığı gizli dil ile sosyal bir grubun (esnaflar, homoseksüeller vb.) kullandığı gizli dilin, yukarıda da belirtildiği gibi pek çok bakımdan birbirinden farklı olduğu açıktır.

Gizli Dillerin Sınıflandırılması

Türkiye’de 20. yy’da başlayan gizli dil araştırmaları, sınıflandırma çalışmalarıyla giderek derinlik kazanmaktadır. Bu bağlamda gizli diller, önce “argo”dan ayrılmıştır. Örneğin Nurettin Demir, yaptığı “özel diller” tanımlaması altında meslek argosunu ve gizli dili birbirinden ayırmaktadır (Demir 2002). Konuyla ilgili başka bir sınıflandırma çalışması Faruk Yıldırım tarafından yapılmıştır.

Gizli dili, etnik bir grup tarafından konuşulma esasına dayandırarak argodan ayıran Yıldırım, gizli dilleri kendi içinde önce Türkçe temelli olup olmamasına göre ikiye ayırmıştır (Yıldırım 2012: 567):

1. Türkçe Temelli Gizli Diller

- 1.1. Abdal (Teber/Carcar) gizli dili
- 1.2. Çepni gizli dili
- 1.3. Tahtacı gizli dili
- 1.4. Tokat Geygel gizli dili
- 1.5. Doğu Anadolu göçebelerinin gizli dili

1.6. Kıbrıs Gurbetlerinin gizli dili

2. Türkçe Temelli Olmayan Gizli Diller

2.1. Alaçam (Bolu) Elekçilerinin gizli dili

2.2. Düzce Abdallarının gizli dili

2.3. Dinar Geygel gizli dili

2.4. Poşa/ Boşa dili

2.5. Mıtrıp dili

Yıldırım'ın sınıflandırmasına göre bildiriye konu olan Çepnilerin kullandığı gizli dil (Erniş dili / Çetmi dili / dilce), Türkçe temelli bir gizli dildir. Bigadiç Çepnileri kendi gizli dillerini “dilce” olarak adlandırmaktadırlar.

Türkiye’deki Çepni Gizli Dili Çalışmaları

Türkiye’deki gizli dil çalışmaları 20. yüzyılda Albert von Le Coq ile başlar (Yıldırım 2011: 15). İlk yayınlardan bugüne kadar en çok Abdal gizli araştırılmıştır. Bu bağlamda Le Qoq, V.A. Gordlevskiy, A. Caferoğlu, Geoffrey Lewis, Uwe Blasing, T. Hayasi, F. Yıldırım, Z. Kaymaz, A. Günşen, R. Öztürk, M. Sarıkaya, M. Seyfelli gibi pek çok araştırmacının adı anılabilir. Bu yayınlarda Abdal gizli dili sözcükleri ve cümleleri listelenmiş, bunlar ses, şekil, kökenbilgisi bakımlarından incelenmiş, dil-kültür bağlantısı içinde ele alınmış, çeşitli yörelerdeki Abdal gizli dilleriyle kıyaslanmıştır.

Çepnilerin gizli diline ait ilk malzemeler ise K. İsmail Hakkı’ya aittir. İ. Hakkı’nın *Çepniler Balıkesir’de* adlı kitabında, bu gizli dile ait ilk örnekler sunulur (Şimşek Umaç 2011: 34).

Caferoğlu *Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dâir* başlıklı yazısında Çepni gizli dilini “oldukça dikkatimizi çeken dillerden biri” (1954: 43) şeklinde niteler ve Turgutlu (Manisa) ve Soma’da (Manisa) yaşayan Çepnilerin gizli diline ait 4 cümle ve 58 kelime sunar. E. Sevinçli (2012) *Özel/Gizli Bir Dil: Çepni Dili* başlıklı yazısında Turgutlu’dan elde ettiği verileri bir liste halinde sunar. Turgut Akpınar tarafından hazırlanan *Çepnilerin Gizli Dili* (1989) adlı çalışmada ise Bergama’dan 49 kelime; Osman Bayatlı’nın *Bergama’da Köyler* adlı kitabında ise 52 kelime yayınlanır (Kaymaz 2003: 93-94).

Kaymaz, *Türkiye’de Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma* (2003) adlı kitabında o güne kadar tespit edilen Çepni gizli dil kelimelerini ve cümlelerini bir araya getirmiş ve onları ayrıntılı olarak incelemiştir.

H. İ. Şahin’in *Balıkesir Çepni Kültürü* adlı tezinde Balıkesir’deki Çepnilerin gizli dillerine dair ayrı bir bölüm açılmamıştır. Ancak tezin sözlük kısmı, *ispirto*, *zenbil* gibi yerel ağızlara ait birkaç söz hariç tamamıyla gizli dil verilerinden oluşmaktadır (Şahin 2004: 398-405). Fakat tezin, konuya dilbilimsel değil, halkbilimsel açıdan yaklaştığı belirtilmelidir.

Konuyla ilgili diğer bir yayın, her ikisi de halkbilimci olan Ali Duymaz ve H. İ. Şahin’e aittir. *Balıkesir Çetmi/Çepnilerinde Gizli Dil İzleri* (Duymaz-Şahin 2008) başlıklı bildiride tespit edilen kelimeler yapısal açıdan incelenmiş, Derleme Sözlüğündeki veriler ile kıyaslanmış ve 26 adet cümle sunulmuştur.

Ahmet Günşen yönetiminde hazırlanan *Bergama Yöresi Tahtacı ve Çepni Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)* başlıklı yüksek lisans tezinde Bergama Çepnilerine ait 3 cümle ve 15 kelime verilmiştir (Dilaver Yıldırım 2013: 164).

Çepni Ağzı adlı doktora tezinde yer yer gizli dil verileri de derlenmiş ve bunlar tezin *metinler* kısmına eklenmiştir (Şimşek Umacı 2011: 357).

Bildiri, varlığı bilinen fakat halâ araştırmaya muhtaç bir gizli dil üzerine odaklanmaktadır. Literatürde Çepni gizli dili ile ilgili araştırmaların azlığı dikkat çeker. Dolayısıyla Çepni gizli diline ait yayınlanacak kelime listesi şeklindeki çalışmalara dahi şu aşamada büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü genel anlamda “gizli diller” konusunda daha detaylı ve derin araştırmaların yapılabilmesi için, öncelikle ilgili yerleşim birimlerinden kapsamlı söz varlığı ve cümle derlemelerinin tamamlanması gerekmektedir. Fakat Türkiye’deki belirli yerleşim yerlerinde yaşayan Çepnilerin bir kısmının gizli dili bildikleri ilgili literatürde belirtilmekte iken henüz bu bölgeler özelinde dilbilimsel açıdan kapsamlı çalışmaların yapılmamış olması büyük bir eksikliktir.

Yeni kelimeler

Bigadiç Çepnilerinden yapılan derlemeler, mevcut literatürün yeni saha araştırmalarıyla zenginleştirilebileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu derlemelerde pek çok gizli dil kelimesi kaydedilmiştir. Ancak bunlar arasında bazılarını literatürde rastlanılmamıştır:

teyne- “bakmak”

ürüngü “çalı”

suncuktur- “ağzını sulandırmak”

şirin para “şeker”

Bir Derleme Sahası Olarak İnternet

Bu bildiriyle literatüre tanıtılan yukarıdaki kelimeler, Bigadiç’teki Çepni köylerinden derlenmiştir. Sahada yapılan derlemeler yanında aynı zamanda internet ortamı da taranmıştır. İnternet taramalarında rastlanan bir videoda da aynı kelimelerin yer aldığı görülmüştür. Böylece bilimsel literatüre yabancı olan bu kelimelerin, sosyal medyada zaten bildiği tespit edilmiştir. Bu yüzden, saha araştırmaları kapsamında internet ortamının da bir derleme sahası olarak yer alması gerekli ve önemlidir.

İşte bu sebeple bildiride, Bigadiç dilcesi internette rastlanan bu kısa video çerçevesinde ele alınmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi literatürdeki gizli dil verileri genellikle ya tek tek kelimelerin sıralanması ya da birbirinden bağımsız cümlelerin listelenmesi şeklinde sunulmaktadır. Fakat internet ortamında rastlanan bu kısa video, bir kurgu da olsa, belli bir bağlamla bir araya getirilmiş cümlelerden oluşan bir metin niteliği taşımasıyla diğerlerinden farklılık göstermektedir.

Gizli dil metni¹:

(1) zeyneb ebem bana yirmi yıl önce şöyle bi olay diydi. (2) bildir gış koye örülü diye gelen cülepen o yaz gene geliyi. (3) tabi ya bu da yeleğenlere keviklenmiyi. (4) gelen cülepen epey meşveretliymiş. (5) örülüye geliyniz mi diye ebemgile habar veriliyi. (6) örülüde meyitlenmeye o gün öğlenin örtünde ebem, gelinbim ve dayzam hanay örülü gayanın hayatında maşangayı çirpiyle ölçerib tapılama bişiriyken bitirelim diye alatlıyi. (7) pencereden dışarıyı teyniyen mırıği gırığ goca gölenin gırağına söykenen doğana felek bükmeyle cavın mezletiyi. (8) Sulpuna sanıgtıp duran felek cibelib öteye anasını günüleyen feleğe suncukduruykan iteğe paylığındaki tasdan ağca goca döküyü. (9) dayzam feleğe nuvarlıyi. (10) paylığındaki evriyacına feleğin yağrına yapışdırıyi, hafifçe pataklıyi. (11) felek tomsarıp halanıykan dayzam kapıyı fırlıyi. (12) enkiye halanıp moylamasın diye kesesinden şirin para veriyi. (13) o anda memed emmim hanay örülü gayaya daldaban diydire gibi geliyi. (14) damın gırağındaki ürüngünün alamaç aldığını tokluların tikelerin damda filli kaldığını örtleneceğini kevikliyi. (15) ebemgil hanay örülü gayanın gırağında eğriken dervişlere “dendin bakırla moy getirin” diye çığrıyi, örüleniyi. (16) Dışda sere güneşliykene ansadan bulutlanıyı boğanag basdırıyi. (17) hemen alamacı söndürüyü. (18) köyün dervişleri ve tınatozları köye gelen cülepenin meşveretli olduğuna daha iyi nuf oluyu.

Gizli dil metninin çevirisi:

(1) Zeynep ninem bana yirmi yıl önce şöyle bir olay anlatmıştı. (2) Geçen kış köye cem için gelen dede o yaz yine geliyor. (3) Tabii ki bu Çepni olmayanlara söylenmiyor. (4) Gelen dedenin manevi gücü çok yüksekmiş. (5) Ceme gelmeleri için ninemgile haber veriliyor. (6) Cemde yemek için o gün öğlenin ortasında ninem, ninem, yengem ve teyzem iki katlı evin salonunda sobayı küçük ince odunlarla yakıp bazlama pişirirken bitirmek için acele ediyor. (7) Keyifsiz bir şekilde pencereden dışarıya bakan adamın yanına gelen küçük kuzeni tereyağlı gözlemesini yiyor. (8) Sessiz bir şekilde gözlemesini yiyen çocuk birden şımarıp karşısında duran küçük çocuğun ağzını sulandırmaya çalışırken örtüye elindeki tastaan ayran döküyor. (9) Teyzem çocuğa bakıyor. (10) Elindeki sopayla çocuğun sırtına hafifçe vuruyor. (11) Çocuk küsüp kaçarken teyzem kapıyı kilitliyor. (12) Çocuğa kaçıp ağlamaması için cebinden çıkarıp şeker veriyor. (13) O anda Mehmet amcam iki katlı eve hızlıca koşarak ok gibi geliyor. (14) Ahırın yanındaki çalılar ateş aldığını, koyun ve keçilerin ahırda kilitli kaldığını, yanacağını söylüyor. (15) Ninemler iki katlı evin yanında bekleyen erkeklere “haydi kovayla su getirin” diye bağırıp çağırıyor. (16) Hava açık güneşli iken birden bulutlanıyor ve büyük bir yağmur yağıyor. (17) Hemen ateşi söndürüyor. (18) Bu olayla birlikte köyün erkek ve kadınları köye gelen dedenin manevi gücünün çok yüksek olduğunu daha iyi anlıyorlar.

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=4FxlQEEUbd8>, alındığı tarih:16.09.2018

Sonuç

İnternette rastlanan ve yalnızca 2:25 dakika süren bu videoda 46 gizli dil kelimesi yer almaktadır. Bunların hepsi, kurgu da olsa, bir bağlam dâhilinde cümle içinde kullanılmış olması dolayısıyla benzer literatürden farklılık göstermektedir.

Bu çalışmayla birlikte, özellikle hem ağız araştırmaları hem de gizli diller ile ilgili olarak internetin de bir derleme sahası olarak dikkate alınmasının gerekli ve önemli olduğu görülmüştür. Nitekim bu metinde sunulan kelimelerin büyük bir kısmı bilimsel çevrelerde bilinmekte iken 4 tanesi ilk defa bu bildiriyle literatüre girmektedir.

Kaynakça

- AKPINAR, T.(1989). *Çepnilerin Gizli Dili*, **Tarih ve Toplum** XII/72, 40-43
- CAFEROĞLU, A.(1954). *Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dâir*, **Türkiyat Mecmuası** XI, 41-57
- DEMİR, N.(2002b). *Türkiye’de Özel Diller*, **Yeni Türkiye** 43, 422-428
- DEMİR, N.(2010). *Türkçede Varyasyon Üzerine*, **AU DTCF Türkoloji Dergisi** 17,2, 93-106
- DİLAVER YILDIRIM, K.(2013). **Bergama Yöresi Tahtacı ve Çepni Ağzları**. Edirne: TU SBE YL Tezi
- DUYMAZ, A. – ŞAHİN, H. İ.(2008). *Balıkesir Çetmi/Çepnilerinde Gizli Dil İzleri*, **Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**. Ankara: TDK Yay.
- KADIOĞLU, İ. H. (1935). **Çepniler Balıkesir’de**. Balıkesir: Vilayet Matbaası.
- KAYMAZ, Z.(2003). **Türkiye’deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma** İzmir: EU Basımevi
- MUTLU, H. K.(2009). *Balıkesir Çepnileri ve Ağız Özellikleri*, **Turkish Studies** 4/3, 1577-1605
- SEVİNÇLİ, E.(2012). *Özel/Gizli Bir Dil: Çepni Dili*, **Journal of Yaşar University**, No:13, Vol:4, 1922-1949
- ŞAHİN, H. İ.(2004). **Balıkesir Çepni Kültürü**. Balıkesir: BU SBE YL Tezi
- ŞİMŞEK UMAÇ, Z.(2011). **Çepni Ağzı**. İzmir: EU SBE Dok. Tezi
- YILDIRIM, F.(2011). **Abdal Gizli Dili**. Adana: Karahan Kitabevi
- <https://www.youtube.com/watch?v=4FxlQEEUbd8>, alındığı tarih:16.09.2018

BAŞKURTÇAYA GEÇEN ARAPÇA İKİLEMELERDE ANLAM DEĞİŞMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi / Türkiye
fatos.erturk@gmail.com

GİRİŞ

Dil iletişimiyle bir toplumdan diğer toplumun kelime dağarcığına yabancı kelimelerin geçmesi doğal bir süreçtir. Eski Türkçe döneminden beri Şamanizm, Buda, Mani inanç sistemlerinin ve Hristiyan dininin benimsenmesi ile Türkçeye çeviri yolu ile birçok kelime geçmiştir. İslamiyet'in kabul edilmesi sürecinde de yazı diline Arapça ve Farsça kelimelerin girmesi kaçınılmazdır. Başkurtçada Arapça alıntı kelimelerin olmasında dinin payı elbette büyüktür. Alıntı kelimeler fetih, ticaret, komşuluk gibi yollarla dilden dile gezebilir ya da aynı dini benimseyen ülkeler birbirinden uzak coğrafyalarda olsalar da edebiyat, kültür yoluyla dili etkileyebilir. Tarih içerisinde Başkurtça Arapça ile yakın ilişki kurmamıştır, dini öğrenmeye ve yaymaya çalışan kişilerce öğrenilmiştir. Başkurtlar X-XI. yüzyıllarda İslam dinini benimsemiş, XIV. yüzyıldan itibaren de Arapça kelimeler Başkurt diline girmiştir. Başkurtçadaki Arapça ve Farsça kelimelerle ilgili Ekrem Beyeşev, Zerama N. Ekba, Habibe Yazıcı Ersoy, Murat Özşahin ve Süleyman Sezer gibi isimlerin çalışmalarını telaffuz edebiliriz. Diğer Türk lehçelerinde de bu konu hakkında çalışmaların olduğunu biliyoruz.

Alıntı, Anlam, İkileme

Alıntı kavramını anadilin başka dillerden sözcük alması şeklinde tanımlayabiliriz. Alıntılanan kelimeler o dilin haznesine girerek sözlükte alıntılı olduğu anlamın yanı sıra yeni anlam alanlarına girebilirler. Kerimoğlu (192), “Alıntıların dillerdeki zenginlik ve yeniliklerin kaynağı olabileceğini ifade edenler olduğu gibi, alıntılamanın bir dilin başka bir dili öldürebileceğini savunanların da olduğunu” belirtir. Alıntılama, duygusal bir etkilenme vasıtasıyla da meydana gelebilir ve alıntılamanın dilin zaman içerisinde canlı bir leksik unsuru olur. Bu duygusal veya entelektüel etkilenmeye bakarak, dile özellikle edebiyat, din ve teknoloji kanallarından çeşitli sözlerin alıntılı olduğu fikri de doğmaktadır (Özşahin 1676). Alıntılanan kelimeler, alıntılanan dillin ses kurallarına göre değişim gösterebilir. Örneğin, “Baskurtçada olmayan خ (xı), غ (gayın), ض (dad), ظ (zı) harfleri Arapçada varken ز, ه sesleri Arap alfabesinde yoktur” (Ahmerov 41). Başkurt dilcileri, Arap harflerinin Başkurt dilinin fonetiğine uygun olmaması sebebiyle Arap ve Fars dilinden geçen kelimeleri kendi dil kurallarına uygun olarak yazmayı tercih etmişlerdir. Bu kelimeler anlamlarını koruduğu gibi anlam değişimine uğramışlardır. Aksan (Her Yönüyle Dil 3.: 216) anlam değişimlerinin bir bölümünü ruhsal ve dilin niteliklerinden kaynaklanan nedenlere, bir diğer nedenini de toplumsal etkenlere dayandırmaktadır. Bu noktada anlam ve anlam değişmesi kavramlarını açıklamak yerinde olacaktır.

Sözcüklerin anlamlarını inceleyen anlambilim, dil iletişimde bildirim aracıdır. Sözcükler ile düşüncelerimizi aktarırız. Sözcükler kendi başlarına anlam taşıırken bir dizge içerisinde bulunduklarında da birbiriyle ilişki haline geçerek anlamlı bir bütün oluştururlar.

Anlam terimini (Vardar 18) “Dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce; içerik ve anlamı da, dil içi bağıntıların yanı sıra bağlam ve durumun

belirlediği” şeklinde tanımlar. “Birçok düşünür ve dilbilimci, sözcüğün anlamı üzerinde durmuştur. Wittgenstein, *Philosophical Investigations* adlı tanınmış yapıtında (1953: 13) “Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımıdır” der. Aynı görüşü paylaşan ve anlamın değil, kullanımın var olduğunu ileri süren başka bilginler de vardır. Bir gösterge her ne kadar değişik bağlamlar içinde başka başka kavramları yansıtırsa da temelde, bir sözlükte yer alabilecek bir temel anlama sahiptir” (Aksan 59). Hülya Arslan Erol (22) Ullmann’a (1972: 49) atıfta bulunarak eğer kelimeler kullanıldıkları bağlam dışında var olmasalardı bir sözlük yazılamayacağını ve bu durumda kelimelerin sözlük anlamı diye adlandırılabilir olan anlam türünden bahsetmenin mümkün olduğunu belirtir.

Aksan, bir ses bileşiminin, bir sözcüğün başlangıçta bir nesneyi, göndergeyi dile yansıttığını, başka bir deyişle, her bir sözcüğün bir temel anlam ögesini karşıladığını kabul ettiğimize göre, bir sözcüğün zamanla o kavramdan uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması durumunun bir anlam değişmesi olarak görülebileceğini ifade eder (Her Yönüyle Dil 3.: 211). Bilindiği gibi hemen her dilde zamanla kelimelerin anlamlarında daralma, genişleme, başka anlama geçiş/kayma, iyileşme ve kötüleşme olabilmektedir. Genelde dilbilim ve anlambilim kitaplarında bu tür anlam olaylarıyla ilgili verilen örnekler bir dilin aslî kelimeleri hakkında olmaktadır. Hâlbuki söz konusu anlam olayları, herhangi bir dile geçen çok sayıda yabancı kelimede de meydana gelmektedir (İşler 89).

İkileme, “Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda, kullanma (örn. ölen ölene, güzel güzel, ev mev, vb.)” (Vardar 119) olarak tanımlanır. D. Aksan (127-128) Türkçenin her döneminde belirgin olarak ortaya çıkan bir anlatım özelliği ikilemelerin sık kullanılmasıdır, der ve iki ayrı göstergenin, tek bir gösterge olarak belli gösterene sahip olduğunu; zihinde kimi kez tek tek çözümlenme yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlayan ikilemelerin anlambilim açısından dikkat çektiğini söyler. İkilemeler, Türkçeye yapı ve anlam bakımından zenginlik katmaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerinden beri görülen bu kuruluşlar, Hatipoğlu’nun (15) da belirttiği gibi uzun yüzyıllar birlikte kullanılan birkaç bakımdan kalıplaşmış sözcüklerdir. Kalıplaşma, o kadar kesindir ki, ikilemelerde kullanılan bazı sözcüklerin sırası değiştirilemez, bazıları da tek başlarına yaşayamazlar, kullanılamazlar. İkilemeyi kuran sözcüklerin her ikisi de Türkçe olabilir yahut biri Türkçe, biri yabancı ya da her ikisi de yabancı olur (Hatipoğlu 18). Başkurt Türkçesi gramerlerinde ikileme teriminin karşılığı olarak *qabatlaw hüzzär/ qabatlawzar/ parlı hüzzär* terimleri kullanılmaktadır.

YÖNTEM

Çalışmada, Başkurtçaya Arapçadan geçen sözcüklerin fonetik değişikliği ve Başkurt Türkçesinde ikileme yapma yolları üzerinde durulmayacaktır. Bu çalışmada, Başkurt Tili’nin Hüzlüğü I-II adlı sözlükten faydalanarak, alıntı söz unsurları tespit edilip alıntılanan dilde ikileme yapısı oluşturan kuruluşların anlam değişikliği üzerinde durulacaktır. Çalışmada kullanılan sözlükler ise Başkurt Tili’nin Hüzlüğü I-II (BHT I-II), Çögenli, M. Sadi, Selami Bakırcı/ Arapça Edatlar Sözlüğü (AES), Mucamü’l Vasit (MV)/ Ed. Şavki Dayif’dir.

İlk olarak ikilemelerin Başkurt Türkçesindeki okunuşu, parantez içerisinde Başkurtça yazılışlarını ve Türkçe yazılışlarını gösterdik. Daha sonra bu yapıların Başkurtça sözlükteki anlamı ve Arapça sözlükteki yazılışları anlamlarıyla birlikte verildi. Son olarak yapılarıdaki anlam değişimleri ile ilgili açıklamalara yer verildi.

İNCELEME

Anlam Değişmesine Uğrayan İkilemeler

Sixır-zäxmät (сихыр-зэхмät / sihir-zahmet)

Başkurtça: Her türlü hastalık. (BHT-II 212)

Arapça: سحر ‘sahar’: Büyü, sihir. (MV 419)

زحمة ‘zahmat’: Zahmet, kalabalık, meşakkatli iş, güçlük çekmek. (MV 390)

Sözcük Arapçada ikileme olarak kullanılmamaktadır. Alıntılardan dil olarak Başkurtçada sözcüklerin anlam değişmesine uğradığı açıkça görülmektedir. Başka anlama geçiş (semantic transfer) adı verilen bu tür *bir sözcüğün eskisinden bambaşka, yeni bir kavramı yansıtmayı* (Her Yönüyle Dil 3.: 214) olayını ifade eder. Sihir (sixır) kelimesi soyut anlam, zahmet (zäxmät) kelimesi olumsuz bir anlam içermektedir. Bu yapıda ikinci kelimenin anlamının birinci kelimeyi etkilemesi neticesinde anlam kötüleşmesi görülmektedir.

Bäynä- bäynä (бәйнә-бәйнә / beyne beyne)

Başkurtça: Dikkat ederek, ayrıntılı şekilde (anlatmak), itina ile. (BHT-I 197)

Arapça: بين – بين ‘beyne, beyne’: Ara, arasında, arasındaki. (MV 80, AES 76)

Sözcüğün Arapça ve Başkurtça anlamlarına bakıldığında Arapça anlamından uzaklaşıp başka bir anlama geçtiği görülmektedir.

Ğış-Ğışrät (ғиш-ғишрät / ayş işret)

Başkurtça: 1. Yeme içme işret eylemi, eğlence âlemi, sefahat.

2. İşkili durumda yakın münasebet, oynaş. (BHT-I 246)

Arapça: عيش ‘ayş’: Yaşam, hayat, geçim, maişet. (MV 640)

عِشْرَةٌ ‘işret’: Beraber yaşamak, kaynaşmak, karşılıklı muhabbet etmek ve iyi davranmak. (MV 602)

Kelimelerin Arapça anlamlarına baktığımızda olumlu ve soyut anlama sahip olduklarını görmekteyiz. Başkurtçada bu kelimenin ikileme olarak kullanıldığında anlam kötüleşmesine uğradığını ifade edebiliriz. Türkçede de “işret” kelimesi “içki içme, içki” anlamlarında kullanılmakta ve başka anlama geçerek anlamda kötüleşmesi yönünde bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ğışık- Mäğşuk (ғишык -мәғшук / âşık maşuk)

Başkurtça: Sevgi. (BHT-I 247)

Arapça: عَشَق ‘ışk’: Âşık olmak, sevdalanmak, gönül vermek. (MV 603)

مَعشوق ‘ma’şuk’: Sevilen, maşuk, sevgili. (MV 603)

Her iki dilde de anlam çok farklılık göstermemektedir. Anlam değişmesi yönünden Başkurt Türkçesinde, bu iki kelimenin ikileme olarak kullanıldığında anlam daralmasına uğradığı görülmektedir. Arapça “ışk” kelimesinin soyut anlamları olduğu, “ma’şuk” kelimesinin ise somut anlamları olduğu, bu kelimelerin Başkurtçada ikileme olarak kullanıldığında anlam alanı içerisinde “sevgi” gibi genel anlam içeren, soyut bir anlam kazandığı görülmektedir.

Zat-zamir (зат- замир / zat zamir)

Başkurtça: Soy sop. (BHT-I 346)

Arapça: ذَاتْ ‘zāt’: Kişi, nefis. (MV 307)

ضَمِير ‘damir’: Kişi zamiri, vicdan, hatır, niyet. (MV 544)

Kelime Arapçada “kişi” anlamın yanı sıra “vicdan, hatır, niyet”i ifade etmesi bakımından anlam genişlemesi göstermektedir. Başkurtçadaki yapıda başka anlama geçişi görmekteyiz. “Soy sop” genel anlam ifade eder. Arapça her iki kelimenin ilk anlamlarına bakıldığında Başkurtçaya “kişi” anlamından alıntılanarak kelimenin yakın anlama geçiş yaptığını söyleyebiliriz.

İlla-alla (Илла-алла / illallah)

Başkurtça: Büyük güçlülükle, güç halle. (BHT-I, 374)

Arapça: إِلَّا ‘illā’: -den başka, yalnız, ancak, sadece, yoksa. (MV 24, AES 17)

الله ‘Allah’: “özel isim Tanrı, Kâinatta var olan her şeyi yaratan. (MV 25)

Kelimelerin Arapçadaki anlamlarına baktığımızda, Başkurtçadaki alıntılanan anlamından oldukça uzak bir anlama sahip olduğunu görmekteyiz. Yapı ikileme olarak kullanıldığında anlam değişmesinin başka anlama geçiş şeklinde görüldüğünü söyleyebiliriz.

SONUÇ

İslâmiyetle tanışan Başkurtların din adamları vasıtasıyla söz varlığına Arapça kelimeler geçmiştir. Halk ise bu sözcüklere vakıf değildi, onların bu kelimelerle tanışması edebi eserler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Başkurtça sözlükte, Arapçadan Başkurtçaya geçen alıntı kelimelerin ikileme biçiminde kullanımları görülmektedir. Bu yapıların kaynak dilden alıntılan dile geçerken sadece ses yapısıyla değil anlam yapısıyla da değişikliğe uğradığını görmekteyiz. Arapçada kelimelerin birden fazla anlama geldiğini biliyoruz ve alıntılan dilde sözcüklerin anlam daralmasına uğraması beklenir. Bu çalışmada, Başkurtçaya geçen Arapça alıntı sözcüklerde anlam değişmelerinin sadece anlam daralması şeklinde olmadığını başka anlama geçiş, anlam kötüleşmesi, yakın anlama geçiş gibi anlam değişimlerinin de olduğu gösterilmektedir. Başkurtçadaki Arapça alıntı sözcükler yerini başka dillerdeki (örneğin Rusça) alıntı kelimelere bırakmıştır. Buradaki örneklerden bazıları destan ve edebi eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaların diğer lehçelerde de yapılması Türk dilinin anlam örgüsü hakkında fikir sahibi olmamızda katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AES: Çögenli, M. Sadi, Selami Bakırcı. Arapça Edatlar Sözlüğü. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 2000.
- Ahmerov, Kasım Zakir. Başkort Yaşımı Tarixınan. Öfö: Kitap, 2012.
- Aksan, Doğan. Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Bilgi, 2016.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK, 2007.
- BHT I-II: Başkort Tiliñ Hüzliğı I-II Tomda. Rossiya Fändär Akadämiyahı Öfö Gılni Üžäği Tarih, Tıl häm Äžäbiyät İnstitutı. Moskva: Russkiy Yazık, 1993.
- Erol, Hülya Arslan. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- Hatipoğlu, Vecihe. Türk Dilinde İkileme. Ankara, Türk Dil Kurumu: 1981.
- İşler, Emrullah. “Kazak Türkçesinde Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelimeler.” Bilig, 18/Yaz (2001), s. 87-100.
- Kerimoğlu, Caner. “Tatar Bilmecelerindeki Arapça, Farsça ve Rusça Alıntılar Üzerine”. Karadeniz Araştırmaları, Sayı 27, Güz (2010), ss.191-215.
- MV: Mucamü'l Vasit. (Ed. Şavki Dayif), Kahire: El-Şuruku'l Duvaliyye, 4. Baskı, 2004.
- Özşahin, Murat. “Başkurt Türkçesindeki Farsça Alıntılarda Anlam Değişmeleri.” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter (2011), p. 1675-1695.
- Sezer, Süleyman. Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 1999.
- Vardar, Berke. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual, 2007.
- Yazıcı, Habibe Ersoy. “Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri.” Türkbilig, 2006/12: 143-162.
- Zerama, N. Ekba. “Arapça ve Farsça Kelimelerin Başkurt Türkçesinde Anlam Değişikliğine Uğraması.” Çev. Sadık Sadıkov, Millî Folklor, 35. Sayı, Güz (1997), s. 61-63.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE YANSIMALI İKİLEMELER (YAPI, SES ve ŞEKİL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN)

Dr. Öğr. Üyesi Sema EYNEL
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
semaeynel7@gmail.com

GİRİŞ

Türklerdeki doğayla iç içe yaşama kültürü, onların düşünmekten ziyade harekete geçme temayülü yani eyleme dönük bir yaşam tarzına sahip olmaları tabiata dair canlı tasvir yapmalarında büyük bir etkindir. Bu doğrultuda Türkçe, yansıma sözcükler bakımından dünya dillerinin pek azında görülebilecek bir zenginliğe de sahiptir (Aksan, 2015, s. 67).

Ses yansımaları, Türkiye Türkçesinde özellikle halk ağzında bir anlaşma aracı olarak sık sık başvurulan bir kelime grubudur. (...) Bu kelimelerden daha çok tabiatın çeşitli canlılıklarını, güzelliklerini, hareketliliklerini anlatmakta yararlanır. Halk ağzında ise, bu tür sözler böyle bir ayırım gözetilmeden geniş bir biçimde ve her durumda kullanılır, gerektiğinde yansımalara dayanılarak bunların kalıplarına uygun yeni şekiller türetilir, mecazlı anlatımlarla canlı ve parlak tablolar çizilir (Zülfikar 165).

Yansıma sözcükler üzerine en kapsamlı çalışmayı yürüten Hamza Zülfikar onları tabii seslerin yaklaşık karşılığı olarak tanımlar ve şu şekilde bir açıklamada bulunur: *Tabiat seslerini az veya çok andıran, herhangi bir tabii sesle mecazî olsa bile ilgisi sezilebilen bu sözler, bulundurdıkları sesler bakımından tabii sesleri hatırlatmakta, gösterdikleri karakteristik yapıları, sınırlı anlamları ve taşıdıkları belirli görevleri bakımından öteki kelimelerden ayrılarak değişik bir grup oluşturmaktadır. Zülfikar, yansımaları yapı bakımından birincil ve ikincil olarak iki gruba ayırır ve birincil yansımaları, ses yansımalarının ayrılmaz, bölünmez tek heceli en küçük (minimal) parçaları olarak tanımlarken; birincil biçimlerden birtakım eklerle genişletilmiş isim soyundan olan yapıları ise ikincil yansımalar olarak tanımlar (92, 101). Bu dil birimleri insanoğlunun tabiattaki canlı cansız bütün varlık ve nesnelere ait sesleri benzetme ve taklit yoluyla çıkardığı seslerden oluşmaktadır (Korkmaz 1188).*

Yansıma sözcükler incelendiğinde bunların büyük bir kısmının ikileme yapısında kullanıldığı dikkat çeker. Bu çıkarım Hamza Zülfikar'ın "Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler" adlı çalışması ile Vecihe Hatipoğlu'nun "Türk Dilinde İkilemeler" adlı çalışmalarında da açıkça görülmektedir.

Türkçenin söz varlığı içindeki zenginliğini ortaya koyan ikilemeler, *anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması* olarak tanımlanabilir (Hatipoğlu 9). Ses yansımalarında ikilemelerin önemli bir yere sahip olduğunu ifade eden Zülfikar ise onu *sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip, zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek amacıyla birincil ya da ikincil biçimlerin tekrarlanması* şeklinde tanımlar (161).

İkilemedeki en önemli etkenlerden biri bir araya gelen unsurlar arasındaki ses benzerliğidir. Bu benzerlik kimi zaman ön septe kimi zaman da son septe olur. Son sesteki benzerlik genellikle aynı eklerin varlığıyla sağlanır.

Ses ve söz benzerliğine veya tekrarına dayalı bir anlatım imkânına sahip olan ikilemelerin ortaya çıkmasını sağlayan temel etken anlamdır. Onların başlıca amacı pekiştirmedir, bununla birlikte anlamı güçlendirme, abartma, çoğaltma, kolaylaştırma gibi amaçları gerçekleştirmeye de hizmet ederler (Hatipoğlu 55-57). Bunların yanı sıra bir kavramın anlam dairesini genişletmek ya da zenginleştirmek amacıyla da ikilemelere başvurulur (Hatipoğlu 25). Zülfikar da benzer şekilde ikilemelerin başlıca amacının anlamı pekiştirme, güçlü kılma, ikizleşmelerle anlamı daha da kuvvetlendirme olduğuna vurgu yapar (Zülfikar, 1995, s. 161-162). Ergin ikilemelerin başlıca üç işlevi yerine getirdiğini ifade eder: kuvvetlendirme, çokluk, devamlılık (377).

Bu bildirinin temelini teşkil eden Özbek Türkçesine ait gramerlerde yansıma terimi için genel anlamda “tasvirî söz” adlandırmasının kullanıldığı görülür. Taklidî sözler çağdaş Türk dillerinde tüm özellikleriyle diğer söz gruplarından farklılık arz eden sözler kategorisidir. Onlar sözlüksel bir anlama ve özel söz türetme şekillerine sahip olmaması yönüyle müstakil söz gruplarından, söz arasındaki ilgiyi bildirmemesi yönüyle yardımcı sözcüklerden, hatta duygusal-etkileyici bir özelliğe sahip olmaması yönüyle ünlemlerden farklılaşan söz gruplarıdır (Abdurâsulâv 217).

Özbek Türkçesinde tasviri sözler sesin tasviriyle oluşanlar (taqlidî) ve görüntünün tasviriyle oluşanlar (âbrâzli) olmak üzere iki grupta ele alınır. Bu sınıflandırmada sesin tasviriyle oluşan yansıma sözler nesnel âlemdeki olaylardan doğan hareketin ses bakımından taklit edilmesiyle ortaya çıkan ses yansımalarını, görüntünün tasviriyle oluşanlar ise bu hareketlerin görünüm bakımından tasvirine dayanan ses yansımaları sözcükleri ifade etmektedir (Âbdurrâhmânov 376-381).

Yukarıda verdiğimiz bilgiler dâhilinde bu bildiride Özbek Türkçesi sözlük, gramer ve edebî metinlerinde tespit edilen ses yansımaları ikilemelerin yapıları, ses ve şekil özellikleri ele alınmıştır. İncelemede Prof. Dr. Hamza Zülfikar’ın “Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler” adlı çalışması temel alınmış ve bulgular Türkiye Türkçesindeki ses yansımaları ikilemelere ait yapı, ses ve şekil özellikleri ile karşılaştırılmıştır.

Özbek Türkçesindeki Ses Yansımaları İkilemelerin Ses Bilgisi Özellikleri

Yansımaları ikilemelerde tabiatla yer alan canlı cansız tüm nesnelerin gerçek seslerine en yakın olanının ifade edilmesi esastır. Gerek birincil yansımaları ikilemelere, gerekse ikincil yansımaları ikilemelere bakıldığında tabiatla aralarındaki sıkı ilişki açıkça görülür. Bu doğrultuda Özbek Türkçesinden tespit ettiğimiz ses yansımaları ikilemeler üzerine yansıma kökler, aldıkları ekler, ikilemeyi oluşturan unsurların sıralanışı, bünyesinde barındırdığı ünlü ve ünsüzler bakımından niteliklerine dair tespitlerimiz aşağıdaki şekildedir.

A. Kök ve Ekleri Bakımından Yansımaları İkilemeler

1) Özbek Türkçesinde yer alan ikilemelerin hece ve ses yapısı incelendiğinde Türkçeye benzerlik gösterdiği ve çoğunlukla CVC ve CVCC kalıbında olduğu görülür. Bununla birlikte birincil yansımaları ikilemelere belirli ekler getirilerek oluşturulan ikincil yansımaları ikilemelerden CVCVC yapısına ait örneklerin de sıklıkla kullanıldığı tespit

edilmiştir. Ayrıca Özbek Türkçesindeki yansımali ikilemelerde “VC, CVCV, VCVC, CVCCV, CVCCVC” şeklindeki hece türüne ait örnekler de bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde yer aldığını tespit ettiğimiz yansımali ikilemelerin sekiz farklı hece türündeki örnekleri aşağıdaki şekildedir:

❖ **VC** : äng-äng.

❖ **CVC** : bez-bez, bic-bic, bağ-bağ, bağ-buğ, biğ-biğ, bik-bik, biz-biz, cäng-cüng, cöz-büz, cöz-cüz, ciz-biz, ciz-ciz, çağ-çağ, çağ-çuğ, çäk-çäk, çuğ-çuğ, çaq-çuq, çaq-çiq, çax-çax, çöp-çöp, çip-çip, çir-çir, çiv-çiv, çiy-çiy, çop-çop, dağ-dağ, däng-düng, dik-dik, ding-ding, dir-dir, div-div, dong-ding, dop-dop, dük-dük, düv-düv, gir-gir, gir-ğir, güm-güm, güp-güp, gür-gir, gür-gür, güv-güv, gäq-gäq, gäq-guq, giç-giç, gir-ğir, ging-ging, gong-gong, güc-güc, guv-guv, häng-häng, häng-mäng, hil-hil, hüv-hüv, xir-xir, xur-xur, qağ-qağ, qah-qah, qaq-qaq, qang-qang, qiğ-qiğ, qiy-çuv, qiy-şuv, quq-quq, qul-qul, qur-qur, quv-quv, quy-çuv, läv-läv, laq-laq, laq-luq, läş-lüş, läp-läp, liq-liq, lik-lik, lim-lim, lip-lip, loq-loq/loq-loq-loq, mäv-mäv, pät-pät, piq-piq, pir-pir, piş-piş, püp-püp, şäv-şäv, şäv-şuv, şaq-şaq, şaq-şuq, şöp-şöp, şär-şär, şip-şip, şir-şir, şuv-şuv, täk-täk, taq-taq, taq-taq-tuq, taq-tuq, täp-täp, tiq-çiq, tik-tik, tir-tir, toq-toq, tuq-tuq, väv-väv, vaq-vaq, vic-vic, viş-viş, viz-viz, yüm-yüm, züv-züv.

❖ **CVCV** : pağa-pağa.

❖ **CVCC**: bilç-bilç, bilk-bilk, bilq-bilq, burq-burq, çärs-çurs, çälp-çälp, çilp-çilp, çirq-çirq, çirs-çirq, çirt-çirt, çirt-pirt, çirr-çirr, dirk-dirk, gurs-gurs, gärc-gärc, gärc-gurç, gärt-gürt, giyq-giyq, giyt-giyt, gurç-gurç, härs-härs, huyt-huyt, kärs-kärs, kirt-kirt, kurs-kurs, kurt-kurt, qars-qars, qars-qirs, qars-qurs, qart-qurt, qirs-qirs, qirt-qirt, qulq-qulq, qult-qult, lars-lars, milt-milt, molt-molt, pilç-pilç, pirq-pirq, pirs-pirs, purt-purt, selk-selk, solq-solq, şälp-şälp, şärt-şärt, şilp-şilp, şilt-şilt, şilt-pilt, şirq-şirq, şirt-şirt, tärs-turs, yält-yult, yärq-yurq, yärq-yärq, yärq-yurq, yilt-yilt.

❖ **VCVC**: äläng-äläng.

❖ **CVCVC**: İki heceli bu yansımali sözcüklerin birincil yansımali ikilemelere “(x)r, -(a/u)q, -(ä/ü/i)ng, -dir, ve -av” ekleri getirilerek oluşturulduğu gözlenir. Tespit edilen örneklerde -(x)r eki ile türetilen ikincil yansımali ikilemelerin diğer eklerle karşılaştırıldığında çok daha fazla örneğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Aldığı eklerle göre yansımali ikilemeler şu şekilde gruplandırılabilir:

➤ **-ir**: Bu ek her sestən sonra kullanılabilir: bädır-büdir, bicir-bicir, bidir-bidir, biqir-biqir, cängir-cüngür, civir-civir, çağır-çuğur, çatır-çutur, çuğur-çuğur, doqir-doqir, dopir-dopir, düpür-düpür, , gavur-guvur, gängür-güngür, gipir-gipir, gipir-tipir, gacir-gucur, giçir-giçir, gimir-gimir, givir-givir, givir-şivir, gongir-gongir, gongur-gongur, hongir-hongir, kâkir-kâkir, kâsir-küsür, qaqir-ququr, qiqir-qiqir, qasir-qusur, qisir-qisir, qitir-qitir, mingir-mingir, pätir-pätir, pätir-pütür, pitir-pitir, şävur-şuvur, şäpir-şüpür, tâkir-tâkir, tâkir-tükür, täpir-tüpür, taqir-tuqur, täsir-tüsür, tiqir-tiqir, vağır-vuğur, vaqir-vaqir, vaqir-vuqur, vicir-vicir, viqir-viqir.

➤ **(ä/ü/i)ng**: biläng-biläng, cilpäng-cilpäng, läpäng-läpäng, likäng-likäng, cäräng-cürüng, cilping-cilping, ciring-ciring, qilping-qilping.

➤ **-dir**: Bu ekin “v, l” gibi sızcı ünsüzlere geldiği örneklere rastlanmıştır: cävdir-cävdir, çüldir-çüldir, güldir-güldir, güldir-şäldir, quldur-quldur, şäldir-şüldir.

➤ **-aq/uq:** Bu ekin sadece “r” ile biten köklere geldiği örnekler tespit edilebilmiştir: cāraq-cāraq, šāraq-šāraq, tāraq-turuq, vāraq-vāraq.

➤ **-av:** Bu ekin sadece “y” sesi ile biten sözcüklere geldiği örnekler tespit edilebilmiştir: biyāv-biyāv, çiyāv-çiyāv

❖ **CVCCV:** kakkü-kakkü, kākri-kākri, laxtä-laxtä, läppä-luppä, liqqa-liqqa, löppi-löppi.

❖ **CVCCVC:** Bu hece türünde yer alan örneklerin CVCC ve CVC ses sistemindeki köklere ek getirilerek oluşturulan ikincil yansımali ikilemeler olduğu görülmüştür. Bu şekilde oluşturulan yansımali ikilemeler şu şekildedir:

➤ **CVCC + VC:** cilpäng-cilpäng, cilping-cilping, qilping-qilping.

➤ **CVC + CVC:** çüldir-çüldir, güldir-güldir, güldir-şäldir, quldur-quldur, şäldir-şüldir.

2) Doğan Aksan “Türkçenin Gücü” adlı eserinde ikilemeler içinde, anlatım gücü yüksek olan ve somut kavramlar aracılığıyla ilginç imgeler yaratarak bir durumu ya da niteliği, somutlaştırma şeklindeki aktarmalarla yepyeni anlamlar ortaya koyacak biçimdeki anlatımların olduğunu ifade eder (67). Özbek Türkçesinde bu açıklamaya uygun olarak aynı seslere sahip yansımali ikilemelerin farklı anlamları ifade ettiği örnekler mevcuttur. Bu örneklerin metaforik bir kullanımla ortaya çıktığı ifade edilir. Örneğin “ğiyq-ğiyq” yansımali ikilemesi cisimlerin kırılması, sıkıştırılması, sürtünmesi, kesilmesi, koparılması birbirine vurulması sonucunda çıkan sesi ifade ettiği gibi insanların rûhî durumuna bağlı seslerin taklidi için de kullanılmaktadır. Yine aynı şekilde “dük dük” yansımali ikilemesi cisimlerin birbirine vurulması, kırılması, sıkıştırılması, sürtünmesi, kesilmesi, koparılmasını taklit için kullanıldığı gibi “yüräği dük-dük urä başlä-” örneğinde insanların öznel, fizyolojik durumu, ruhsal keyfiyetini de ifade etmektedir. “gürs-gürs” yansımali ikilemesi de benzer şekilde insanların hareket ve eylemlerinden ortaya çıkan seslerin taklidini ifade ettiği gibi metaforik bir özellik olarak “yüräği gürs-gürs yönäy başlä-” örneğinde olduğu gibi insanın öznel, fizyolojik durumu, ruhsal keyfiyetini ifade etmede de kullanılmaktadır. Kimi zaman tabiata ait farklı seslerin ifadesinde aynı yansımali ikilemelere başvurulduğu görülmektedir. Bu kullanımlara dair örnekler şu şekildedir:

➤ **çiy-çiy:** Hayvan seslerini ve onların hareketine bağlı olarak ortaya çıkan seslerin taklidini ifade eden bu yansımali ikileme “civciv, fare ve buna benzer çeşitte seslere benzer ince, keskin, hoş olmayan sesin taklidi olabildiği gibi domuz ve mavi karga sesi; tavşan sesinin taklidi de olabilmektedir.

➤ **güp-güp:** Çekicin çıkardığı sesi ifade eden bu yansımali ikileme gaz halindeki cisimlerin hareketi ve patlamasından ortaya çıkan seslerin (arabanın piston sesi gibi) taklit edilmesinde de kullanılmaktadır.

➤ **xir-xir:** “Kıh kıh” gülme ya da “hır hır” öksürme gibi boğuk sesin ve horlarken çıkan sesin ifadesi olan bu yansımali ikileme aynı zamanda hayvan seslerini ve onların hareketine bağlı olarak ortaya çıkan seslerin taklididir.

➤ **qars-qars:** Bir nesnenin çubukla itelenmesi neticesinde çıkan sesi ifade eden bu yansımali ikileme gaz halindeki cisimlerin hareketi ve patlamasından ortaya çıkan seslerin taklidinde de kullanılmaktadır.

- **qu-qu:** Türlü mekanizma ve de teknik/teknolojik ekipmanın hareketi ve sinyallerinden meydana gelen sesin taklidi olan bu yansımali ikileme kuş ve kanatlı hayvanların (horoz, tavuk, üveyik vb.) seslerinin ifadesinde de kullanılmaktadır.
- **şip-şip:** Bu yansımali ikileme yumuşak ve elastik cisimlere basılması, sıkıştırılması, ezilmesi veya sert cisimlerin havadaki hareketi esnasında çıkardığı sesi ifade ettiği gibi madeni eşyaların yere düştüğünde çıkardığı sesin taklidinde de kullanılmaktadır.
- **vaq-vaq:** Kurbağanın sesinin yansımali olan bu ikileme aynı zamanda küçük varlık ve haşeratların hareketlerinin, belli belirsiz seslerinin ve çığlıklarının taklididir. Yansımali ikilemenin “vaqir-vaqir” şeklindeki ikincil hali yukarıdaki anlamlarına ek olarak kurbağanın ötme sesinin durmaksızın tekrarlandığını ifade etmektedir.
- **viz-viz:** Kuş ve kümes hayvanlarının hareketi, uçuşu, tolaşması, yayılması gibi şeylerden ortaya çıkan seslerin taklidi olan bu yansımali ikileme küçük varlık ve haşeratların hareketlerinin, belli belirsiz seslerinin ve çığlıklarının da ifadesidir.

B. Sıralanışı Bakımından Yansımali İkilemeler

Vecihe Hatipoğlu ikilemeyi kuran sözcükler arasında sıra bakımından bir kalıplaşma¹ olduğunu ve bu kalıplaşmayı hece sayısı az olan unsur ile ünlüyle başlayan unsurun önce gelmesi gibi etkenlerin perçinlediğini dile getirir (15-16). Saadet Çağatay da heceleri eşit olan ikilemelerden vokal ile başlayanın başta yer alacağını ve ister vokal ister konsonantla başlasın ses sayısı az olanın olanın başa geçeceğini ifade eder (33). Bu görüşe katılan Ağakay da (1954) Türkiye Türkçesindeki ikilemeleri bu temelde ele alır. Özbek Türkçesinde benzer yapıların dikkati çektiği görülmekle birlikte bu kullanıma dair örnekler şu şekildedir: âng-tâng, âlpäng-tâlpäng, âpil-tâpil, âläng-cäläng, ivir-civir, ikir-çikir, âlgâv-dâlgâv, âlvir-şâlvir, apir-şâpir, ivir-şivir, iläng-biläng.

Osman Nedim Tuna'nın “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi” adlı yazısındaki kurallara göre Özbek Türkçesindeki yansımali ikilemeler tasnif edildiğinde şu sonuç karşımıza çıkmaktadır:

Özbek Türkçesinde “ünlü+ünsüz” yapısındaki yansımali ikilemelerin varlığı Özbek Türkçesinde de aynı kuralın geçerli olduğunu göstermektedir. Bu yapıdaki yansımali ikilemelerin ikinci unsurunda yer alan baştaki ünsüzlerin ise türeme sonucu oluştuğu görülmektedir.

Yansımali ikilemelerden “ünlü + ünlü” yapısındaki türemelere ait çok fazla örnek bulunmamaktadır. Bu yapıya ait örneklerden tespit edebildiklerimiz “äng-äng, äläng-äläng, äyqaş-uyqaş” örnekleridir.

Özbek Türkçesinde yer alan yansımali ikilemelerin tespit edebildiğimiz örneklerinin büyük çoğunluğunun “ünsüz + ünsüz” yapısında olduğu göze çarpar. Bu yapıya ait örneklerden bir kısmı şu şekildedir: bez-bez, vic-vic, züv-züv; bädîr-büdîr, cäng-cüng, dong-ding, häng-häng, kâkkü-kâkkü, läppä-luppä, şîrq-şîrq, yâlt-yult, vb.

C. Ünlüleri Bakımından Yansımali İkilemeler

¹ Yasemin Çürük “İkilemelerin Kapsamı” adlı çalışmasında ikilemelerin bazılarının tonlamaya göre anlam değiştirdiğini, eğer kalıplaşmış olsalardı anlam değiştirmemesi gerektiğini ifade eder. Ona göre kalıplaşan ikilemeler sözlükselleşme sürecine girmektedir (429)

1) Yansımali ikilemelerde birincil yapıdakilerin ünlüler bakımından dikkat çekici özelliklere sahip olduğu görülür. Özbek Türkçesindeki birincil yansımali ikilemelerdeki ünlülerin ses düzenine baktığımızda tek heceli oldukları yani bünyelerinde bir ünlü bulundurdıkları görülür: äng-äng, bağ-bağ, lāv-lāv, şüv-şüv, toq-toq, yüm-yüm; bilç-bilç, çirt-pirt, ğurç-ğurç, şırq-şırq, yâlt-yult vb.

2) Yansımali ikilemede ünlülerin değişmesiyle anlamda da bazı değişimler meydana gelmektedir. Örneğin “xir-xir” ‘kılı kılı gülme esnasındaki boğuk sesi ifade eder. “xur-xur” ‘horlama” sesini ifade eder. “çağ-çağ” kargagiller ailesine mensup kuşların sesini ifade ederken, “çuğ-çuğ” kuş ve kanatlı hayvanların seslerinin taklidini ifade eder.

3) İkilemeler üzerine ayrıntılı bir çalışma yürüten Vecihe Hatipoğlu ikileme gruplarının bir kısmında ön ses ve son ses arasında benzerlikler olduğunu ifade eder. Tekrar gruplarında diğer sözcük gruplarından farklı olarak yapı belirleyicinin ünlü ve ünsüzler arasındaki düzen olduğunu belirten Leyla Karahan da bu doğrultuda yansımali ikilemelerde ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ilkinde yer alan dar ünlünün (a) diğer sözcükte yerini düz yuvarlak ünlüye (u) bırakması hususunu ele alır (140). Ona göre bu tarz yapıların ortaya çıkması anlam farklılığı yaratma amacıyla. Yani “/A/ ... /A/” sıralanışındaki düzenlilik, hoşla gitme, devamlılık, kuvvetlilik anlamlarının yerini “/A/... /U/” sıralanışına düzensizlik, hoşla gitmeme, rahatsız edicilik anlamı almaktadır. Yansımali ikilemedeki ünlü değişimi anlamda küçük bir ayrıma neden olmuştur (144). Özbek Türkçesinde de karşımıza çıkan bu yapıların benzer fonksiyonları üstlendiği görülmektedir. Bu kullanıma ait örnekler şu şekildedir:

Birbirini dinleme ve biriyle konuşma esnasında çıkan seslerin ifadesi olan “**bağ-bağ** / **bağ-buğ**”, kuşların kanat seslerinin ifadesi olan “**çağ-çağ** / **çağ-çuğ**”; gaz halindeki cisimlerin hareketi ve patlamasından hasıl olan sesleri ifade eden “**qars-qars/qars-qurs**”; sıvı cisimlerin hareketi, akışı, çalkalanması, sallanması, damlaması, dalgalanması, saçılması/dökülmesi sonucu ortaya çıkan sesleri ifade eden “**laq-laq/laq-luq**”, cisimlerin birbirine vurulması, sıkıştırılması, sürtünmesi, kesilmesi koparılması sonucu ortaya çıkan sesleri ifaden eden “**şaq-şaq/şaq-şuq**” ve “**taq-taq/taq-tuq**” yansımali ikilemelerinde yukarıda değindiğimiz anlam ayrımının mevcut olduğu görülmektedir.

Bu örneklerle ek olarak ikinci kısımdaki ünlüsü değişen yansımali ikilemelerden tespit ettiğimiz bir örnekte yansımali ikilemenin diğerinden farklı bir anlam kazandığı görülmüştür. Buna göre kurbağanın durmaksızın öttüğünü anlatmak için kullanılan ikincil bir yansımali ikileme olan “**vaqir-vaqir**”in ikinci unsurunda meydana gelen “/Ä-A/.../U/” ses değişimiyle ortaya çıkan “**vaqir-vuqur**” yansımali ikilemesi anlam da değiştirmiş; sıvı cisimlerin kaynaması, koyulması, dökülmesi ve de katı cisimlerin kavrulması sonucu ortaya çıkan sesin de ifadesi olmuştur. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde bu tür yapıların anlam ayrımı oluşturmak amacıyla kullanılmasının yanı sıra yeni bir anlam kazandırma amacıyla kullanılabildiğini de söyleyebiliriz.

Özbek Türkçesinde yukarıdaki “-ä/a- ~ -u-” ses değişimine ait örnekler daha da çoğaltılabilir: bädır-büdir, cäng-cüng, cängir-cüngür, cär-cür, cäräng-cürüng, cöz-cüz, çağ-çuğ, çağır-çuğur, çaq-çuq, çärs-çürs, çätir-çütür, däng-düng, däräng-durunğ, gängür-güngür, ğacir-ğucur, ğaq-ğuq, ğarç-ğurç, ğart-ğurt, ğavur-ğuvur, käsir-küsür, qaqir-ququr, qars-qurs, qasir-qusur, laq-luq, lësh-lüş, läppä-lüppä, pätir-pütür, şäv-şuv, şävur-şuvur, şaq-şuq, şäldir-şöldir, şäp-şüp, şäpir-şüpür, taq-tuq, täkir-tükür, täpir-tüpür, täraq-turuq, taqır-tuqur, täpir-tüpür, tärs-türs, täsir-tüsür, vağır-vuğur, vaqir-vuqur, yärq-yurq,

Özbek Türkçesinde yukarıda yer alan “-ä/a- ~ -u-” değişimine ek olarak ünlüler temelinde söz ortasında tespit ettiğimiz şu ses değişimlerinden söz edebiliriz:

-ä- -u-: yält-yult, yârq-yurq,

-a- ~ -ı-: çaq-çıq, qars-qırs

-o- ~ -i-: dong-ding

-ü- ~ -i-: gür-gir

Özbek Türkçesinde yansımali ikilemelerde ünlülere ait ses değişimleri sadece söz ortasında olmamaktadır. Rastladığımız bir örnekte söz başında “ä-~ u-” ses değişimi mevcuttur: äyqaş-uyqaş.

D. Ünsüzleri Bakımından Yansımali İkilemeler

Ses yansımali ikilemeleri oluşturan unsurların sesleri değiştirme ve yeni ses türetme ile yeni yansımali ikilemeler oluşturduğu ve bu değişimin anlam farklılığı oluşturmak amacıyla işletildiği görülmektedir. Özbek Türkçesindeki yansımali ikilemelerde çokça karşılaştığımız ünsüzlerde meydana gelen bu ses olayları şu şekildedir:

1) Ünsüz Değişimi

a) Yansımali ikilemeyi oluşturan ikinci unsurun söz sonunda yer alan ünsüzünün değiştirilerek yeni ikilemeler türetilmesi:

➤ **bilç-bilç / bilk-bilk / bilq-bilq:** “Yumuşak ve elastik cisimlere basılması, sıkıştırılması, ezilmesi veya havadaki hareketi esnasında çıkardığı ses”i ifade eden bu yansımali ikilemeler arasında hareketin niteliği hususunda anlam farklılıkları bulunmaktadır. Bu anlam farklılığı yansımali ikilemelerin son sesleri olan “ç, k, q” sert ünsüzleri ile sağlanmaktadır.

➤ **Kürs-kürs / kürt-kürt:** “kürs-kürs” sert veya ktır ktır taze şeyler çiğnendiğinde çıkan sesi; “kürt-kürt” ise at veya büyük baş hayvanların ot çiğnediğinde çıkan sesi ifade etmektedir.

b) Aynı yansımali ikilemedeki ikinci unsurun söz başında yer alan ünsüzünün değişmesi: Yansımali ikilemelerin ikinci unsurunun başında yer alan ünsüzün değişmesi yoluyla da yeni yansımali ikileme oluşturulabilmektedir. Hatipoğlu bu tür ikilemelerin Türkiye Türkçesinde anlamı pekiştirmek amacıyla işletildiğini dile getirir (21). Özbek Türkçesindeki yansımali ikilemelerde bu kullanıma dair örnekler şu şekildedir:

Söz başında:

c- ~ b-: ciz-biz

ç- ~ p-: çirt-pirt

g- ~ t-: gipir-tipir

g- ~ ğ-: gir-ğir

g- ~ ş-: güldir-şäldir, ğivir-şivir,

h- ~ m-: häng-mäng,

k- ~ s-: küf-süf,

k- ~ ç-: küy-çüv,

ş- ~ p-: şilt-pilt,

t- ~ ç-: tiq-çiq

Söz sonunda:

-s ~ -q: çirs-çirq

2) Ünsüz Türemesi:

Ünsüz Türemesi		
Söz Başı	b- türemesi	iläng-biläng
	c- türemesi	äläng-cäläng, ivir-civir
	ç- türemesi	ikir-çikir
	d- türemesi	älğäv-dälğäv
	ş- türemesi	älvir-şälvir, apir-şäpir, ivir-şivir
	t- türemesi	âng-tâng, älpäng-tälpäng, äpil-täpil
Öz İçi	-l- türemesi	çäp-çäp > çälp-çälp: yumuşak ve elastik cisimlere basılması, sıkıştırılması, ezilmesi veya havadaki hareketi esnasında çıkardığı ses.
Söz Sonu	-q türemesi	çir-çir > çirq-çirq: kuş ve kanatlı hayvanların seslerini taklit
	-t türemesi	çir-çir > çirt-çirt: Cisimlerin birbirine vurulması, kırılması, sıkıştırılması, sürtünmesi, kesilmesi, koparılması (küçük canlıların kafasını koparma sesi).
	-r türemesi	çir-çir > çirr-çirr: Küçük varlık ve haşeratların hareketlerinin, belli belirsiz seslerinin ve çığlıklarının taklidi.
	-k türemesi	dir-dir > dirk-dirk: hayvan seslerini ve onların hareketine bağlı olarak ortaya çıkan seslerin taklidi.

3) Özbek Türkçesinden tespit ettiğimiz CVCC yapısında yer alan seslere bakıldığında üçüncü sesi sedalı, sızıcı bir ünsüz olan yansımali ikilemeden sonraki sesin mutlaka sedasız olduğu dikkat çeker:

-l- süreklili sessizinin ardından “-ç-, -k-, -q-, -p-, -t-” ötümlü sert sessizlerinin geldiği

örnekler	
lç	biç-bilç, pilç-pilç.
lk	bilk-bilk, selk-selk.
lq	bilq-bilq, qulq-qulq, solq-solq.
lp	çalp-çalp, çilp-çilp, şalp-şalp, şilp-şilp.
lt	qult-qult, milt-milt, molt-molt, şilt-şilt, şilt-pilt, yâlt-yult, yilt-yilt.
-r- sürekli sessizinin ardından “ç, k, q, r, s, t” ötümlü sert sessizlerinin geldiği örnekler	
rç	ğarç-ğarç, ğarç-ğurç, ğurç-ğurç.
rk	dirk-dirk.
rq	burq-burq, çirq-çirq, pirq-pirq, şirq-şirq, yârq-yurq, yârq-yârq, yârq-yurq.
rr	çirr-çirr.
rs	çârs-çurs, gurs-gurs, hârs-hârs, kârs-kârs, kurs-kurs, qars-qars, qars-qirs, qars-qurs, qirs-qirs, lars-lars, pirs-pirs, târs-turs.
rs –rq	çirs-çirq.
rt	çirt-çirt, çirt-pirt, ğart-ğurt, kirt-kirt, kurt-kurt, qart-qurt, qirt-qirt, purt-purt, şart-şart, şirt-şirt.
“y” ardından “q-t” sessizlerinin geldiği örnekler	
yq	ğiyq-ğiyq.”
yt	ğiyt-ğiyt, huyt-huyt.

Yukarıdaki tablo dikkatle incelendiğinde yansımali ikilemelerde “r, l, y” sızıcı seslerinin üçüncü ses olarak yer aldığını görürüz. Hamza Zülfıkar (1995) tarafından ön seste tabii sesleri yansımaya elverişli bir ses olarak görülmeyen bu sesler yukarıdaki örneklerde hareketin bir müddet sürdüğünü ifade etmektedir. Bu sesler kendilerinden sonra “ç, k, q, p, t” gibi sesleri alarak hareketin sürekliliği bitirmektedir. Yukarıdaki örneklerin sert sessizleri almamış şekilleri olan “çir, dir, qul, pir, şâr, şir” gibi yansımali ikilemelerinin de kullanılıyor olması sondaki bu seslerin anlam ayırıcı olarak ya da kuvvetlendirme işleviyle kullanıldığını da düşündürmektedir (1097). Dolayısıyla tabloda CVCC yapısında tamamına yer verdiğimiz örneklerden CVC yapılarını tespit edebildiğimiz örneklerin ikincil yansımali ikileme olduğu görülür.

SONUÇ

- 1) Türkiye Türkçesinde daha çok ikilemelerde rastlanan ses yansımaları sözcükler, Özbek Türkçesinde de benzer şekilde çoğunlukla ikilemelerde kullanılmaktadır.
- 2) Özbek Türkçesinden tespit edilen ses yansımaları ikilemelerin hece ve ses yapısı bakımından sekiz farklı hece türünde olduğu görülmüştür. Hece yapıları açısından çoğunlukla CVC ve CVCC kalıbında olduğu görülen ses yansımaları ikilemeler bu anlamda Türkiye Türkçesiyle benzerdir.
- 3) VC, CVCV ve CVCV hece yapılarına ait birer adet örneğin tespit edilmesi bu yapıların Özbek Türkçesi bünyesinde ses yansımaları ikileme oluşturmaya elverişli olmadığını göstermektedir.
- 4) Özbek Türkçesindeki CVCVC hece yapısındaki ikincil ses yansımaları ikilemelerin birincil yapılara “(i/u/ü)r, -(a/u)q, -(ä/i/ü)ng, -dîr ve av” ekleri getirilerek oluşturulduğu Türkiye Türkçesinde ise ikincil yansımaları ikileme oluşturulurken “(x)k, -cık, -(x)r, (x)l, gır, -(x)t, -l, (x)ş, -(x)m” eklerinin kullanıldığı görülür. Her iki lehçede de “(x)r” türetme ekinin diğerlerine nazaran daha fazla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde kullanılan “-gır” lı yapılara bakıldığında önlerinde “n” sesini barındırdıkları dikkat çekmektedir. Bu nedenle Özbek Türkçesinde bu yapıların “-gır” eki ile değil “(x)r” eki ile türetildiği düşünülebilir.
- 5) Özbek Türkçesinden tespit ettiğimiz bazı örneklerin metaforik bir anlam kazandığı, bazı örneklerde ise tabiata ait farklı seslerin ifadesinde aynı yansımaları ikilemelere başvurulduğu görülmüştür. Türkiye Türkçesinde de benzer kullanımlara rastlamak mümkündür.
- 6) Özbek Türkçesindeki ses yansımaları ikilemeleri kuran sözcüklerin arasında sıralanışı, ünlülerinin ve ünlü değişimlerinin nitelikleri bakımından Türkiye Türkçesiyle benzer olduğu görülür.
- 7) Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sayıca eş heceli ikilemelerde biri ünlü diğeri ünsüzle başlayan yapılarda ünlüyle başlayan sözcük başa geçmektedir.
- 8) Özbek Türkçesinde eş heceli ikilemelerde ses sayısı az olan sözcük genellikle başa geçmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesinde de aynıdır.
- 9) Özbek Türkçesinde /Ä-A/ ~ /A/ sıralanışındaki yansımaları ikilemelerde düzenlilik, hoş gitme, devamlılık, kuvvetlilik anlamı bulunurken, /Ä-A/ ~ /U/ değişimi bulunan yansımaları ikilemelerde düzensizlik, hoş gitmeme, rahatsız edici durum anlamı vardır.
- 10) Özbek Türkçesindeki yansımaları ikilemelerde meydana gelen ses değişimleri anlamda da küçük farklılıklar oluşturmaktadır.
- 11) İncelediğimiz yansımaları ikilemeler konusunda Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin aynı dil yapılarını kullandığı görülmektedir. Birçok dil yapısında da gördüğümüz ortaklık, aynı kökten gelen iki lehçenin ayrı coğrafyalarda ve ayrı gelişim seyrinde devam etmesine rağmen ortaklığından bir şey kaybetmediğinin de bir göstergesidir. Yansımaları ikilemeler üzerine yapılacak ayrıntılı çalışmalarla sadece Özbek Türkçesinin değil diğer Türk lehçelerinin de köken bilim çalışmalarına katkı sağlayacağı gibi, ses tarihini aydınlatacak ipuçlarına da ulaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdurräsulâv, Y. (2009). *Türkiy Tillärining Qıyâsiy-Tärixiy Grämmätikäsı –Oquv, Uslubiy Qollänmä*), Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı “Fän” Näşriyâtı, Taşkent.
- Äbdurrähmânov, F. Ä. (1966). *Hâzirgi Özbek Ädäbiy Tili I – Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya*, Özbekistân SSR Fän Näşriyâtı, Taşkent.
- Ağakay, Mehmet Ali (1953). “İkizlemeler Üzerine I-II”, C. II, *Türk Dili*, S. 16-17, Ankara, s. 189-191
- Ağakay, Mehmet Ali (1954), Türkçede Kelime Koşmaları, *TDAY-Belleten*, s. 97-104.
- Aksan, Doğan (2015). *Türkçenin Söz Varlığı*, Bilgi, Ankara.
- Aksan, Doğan (2017). *Türkçenin Gücü*, Bilgi, Ankara.
- Biray, Nergis (2012). Kazak Türkçesinde Yansımali İkilemeler, s. 1091-1104.
- Çağatay, Saadet (1978). Uygucada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, s. 29-66.
- Ergin, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak, İstanbul.
- Karahan, Leyla (2008). “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni, Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”, Ed. Ekrem Arıkoğlu, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Akçağ, Ankara, s. 140-148.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.
- Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı Älişer Nāvāiy Nāmidāgi Til ve Ädäbiyet İnstitutı (2006a). *Özbek Tilining İzahli Lügäti I-V*, (Ed. Ä. Mädvāliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklāpediyäsı’ Dävlät İlmiy Näşriyātı, Taşkent.
- Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı Älişer Nāvāiy Nāmidāgi Til ve Ädäbiyet İnstitutı (2006b). *Özbek Tilining İzahli Lügäti II*, (Ed. Ä. Mädvāliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklāpediyäsı’ Dävlät İlmiy Näşriyātı, Taşkent.
- Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı Älişer Nāvāiy Nāmidāgi Til ve Ädäbiyet İnstitutı (2007). *Özbek Tilining İzahli Lügäti III*, (Ed. Ä. Mädvāliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklāpediyäsı’ Dävlät İlmiy Näşriyātı, Taşkent.
- Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı Älişer Nāvāiy Nāmidāgi Til ve Ädäbiyet İnstitutı (2008a). *Özbek Tilining İzahli Lügäti IV*, (Ed. Ä. Mädvāliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklāpediyäsı’ Dävlät İlmiy Näşriyātı, Taşkent.
- Özbekistân Respublikäsı Fänlär Äkädämiyäsı Älişer Nāvāiy Nāmidāgi Til ve Ädäbiyet İnstitutı (2008b). *Özbek Tilining İzahli Lügäti V*, (Ed. Ä. Mädvāliyev), ‘Özbekistan Milliy Entsiklāpediyäsı’ Dävlät İlmiy Näşriyātı, Taşkent.
- Tuna, Osman Nedim (1986), Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (TDAY-Belleten, 1982-1983, Ankara 1986, s. 163-228’den ayrı basım).
- _____ (1948), Türkçede Tekrarlar, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, İstanbul, s. 429-447.
- Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, TDK, Ankara.
- Hatipoğlu, Vecihe (1971). “Türk Dilinde İkileme”,

AFGANİSTAN'DA YENİ AÇILAN TÜRKOLJİ BÖLÜMLERİNİN TÜRK VE AFGAN KÜLTÜRÜNE ETKİSİ

Öğr. Gör. Firoz FAOZİ
Kabil Devlet Üniversitesi / Afganistan
ffewzi@ku.edu.af

Merwe FAOZİ
Afganistan

GİRİŞ

Bilindiği üzere Afganistan coğrafyası, eski çağlardan beri önemli ticaret ve istila güzergâhlarının üzerinde kurulmuş olmasıyla pek çok kavmin birbirine karışıp eridiği bir alan haline gelmiştir. Bugün burada yaşayan ve geçmişleri çok eskilere dayanan Türk toplulukları, Afganistan'ın siyasi ve kültürel tarihinde oldukça önemli rol oynamışlardır. Yıllarca bu coğrafyada kurulan Türk devletlerinin varlığıyla paralel olarak, Türkçe edebiyat dili olarak kullanılmış, bugün bile hala klâsikliğini koruyan birçok Türkçe eser kaleme alınmıştır. 18. yüzyılda gelişerek günümüzü de içine alan birtakım siyasi gelişmeler neticesinde maalesef bu coğrafyada Türkçe konuşmak ve yazmak yasaklanmıştır. Asya'nın kalbi olan Afganistan'da günümüzde yasak ve baskılar tam manasıyla bitmemiş olsa da bazı demokratik gelişmeler, Türkçenin gelecekte eski gücüne kavuşacağına önemli işaretlerindendir.

TÜRKÇE VE TÜRKOLJİ'NİN SEYRİ VE BUGÜNKÜ DURUMU

Akhun İmparatorluğu, Gazneliler Devleti, Selçuklular, Gurlular, Harzemşahlar, Timurlular, Babürlüler ve Afşar Türkmenlerinin hakimiyetinde Türk tesiri altında kalan Afganistan'ın bilhassa kuzeyinde bugün de Türk varlığı kuvvetli bir şekilde hissedilmektedir. Buralardaki Türk varlığının gücü paralelinde gelişen Türkçe ve Türkolojinin temellerini Mustafa Kemal Atatürk zamanında gelişen Türk-Afgan dostluğunda aramak gerekir. Atatürk, 19 Mayıs 1921'de Emanullah Han'ın birtakım ekonomik ve askerî taleplerine istinaden Afganistan'a askerî bir heyet gönderdi. 1923-1960 yılları arasında Türk bilim adamları, Afganistan devleti kurumlarında çok değerli hizmetlerde bulunmuşlardır. Afgan Milli Eğitiminde müsteşar olarak çalışanlar: Prof. Dr. Hasan Vasfî Menteş, Prof. Dr. Emin Ali Çavlı, Prof. Dr. İsmail Hikmet Ertaylan, Prof. Dr. Ethem Menemencioglu vd. Kabil Üniversitesi'nde değişik bölümlerde dersler vermişler, eğitim seviyesinin yükselmesine olumlu katkılar sunmuşlardır. (Dağpınar 1976: 10) Afganistan'da Türkiye Türkçesi eğitiminin temelleri ilk defa 1932 yılında Prof. Dr. Kamil Rıfkı Urga tarafından atılmıştır. Türkçe eğitimi ilk yıllarda tercüman aracılığıyla verilmiş, sonraki yıllarda Türkçe kursları açılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin sıkıntılı yıllarında bile Türkiye'den birçok akademisyen, subay ve öğretmen, kardeş ülke Afganistan'a gönüllü olarak gitmiştir. Afganistan ordusunun temellerini Türk subaylar atmışlardır. Bu nedenle Afganistan'da halen askeri birçok terimin Türkçe olarak kullanıldığı bilinmektedir. 1964 yılına kadar Afganistan'daki Türkçe eğitimi; Afganistan Dışişleri Bakanlığında, Eğitim Bakanlığında, askerî okullarda, Kabil Üniversitesi Hukuk Fakültesinde, Tıp Fakültesinde ve Siyasal Bilgiler Fakültesinde Türk eğitimciler tarafından verildi. 1963'te Afganistan'da anayasanın yenilenmesi, birtakım siyasi faaliyetlere izin verilmesi ve suçluların serbest bırakılması gibi

önemli gelişmelerin akabinde Afgan Türkleri, kısmen de olsa rahatladılar. Özbek aydınlarının girişimiyle 1963 yılında Afganistan milli radyosunda haftalık 2 saat Özbekçe programların yayınlanmasına izin verilmesi, Afgan Türkleri için ve bölgedeki Türkçenin varlığı açısından oldukça önemlidir. 1964 yılından sonra Afganistan, Sovyetler Birliği'ne yaklaştığından Türk eğitimciler Türkiye'ye dönmek zorunda kalmışlardır. 1978 yılında da Özbeklerin kendi dillerinde birkaç dergi ve gazete çıkarma izni aldığını görüyoruz. 1981-82'li yıllarda Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğinde açılan ve bir süre sonra kapanan Türkçe kursu, her ne kadar kısa süreli olsa da Afganistan'daki Türkçe ve Türkoloji'nin tarihi açısından önemli kabul edilebilir. Önemli gelişmelerden birisi de, 1985 yılında Kabil Devlet Üniversitesinde Özbek Dili ve Edebiyatı'nın açılmasıdır. Bu tarihten itibaren Afganistan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölge Kuzey Afganistan, "Güney Türkistan" olarak anılmaya başlandı. Daha sonraki yıllarda ilkökul seviyesinde Özbekçe, Türkmençe eğitim veren ilkökullar açılmıştır. 1992 yılından sonra Afganistan Türkleri, Güney Türkistan'da birleşerek kalkınma hamlesine girdiler, her alanda büyük yatırımlar gerçekleştirdiler. Türk dilinin geliştirilmesine yönelik önemli yatırımlardan birisi de Özbekçe ve Türkmençe eğitim veren okulların sayısının çoğaltılmasıdır. Kendi dillerinde kitap, dergi ve gazete çıkaran Türk şair ve yazarlar, basın yayın özgürlüğüne kavuştular. Türk kültürüne, Türk tarihine yönelik bazı araştırmalar yapıldı; bazı tarihi eserler restore edilerek koruma altına alındı. Güney Türkistan bölgesinde her alanda gelişme olduğu görüldü. Komşu Özbekistan ve Türkmenistan'la çok iyi ilişkiler kuruldu. Güney Türkistan, kısa sürede Afganistan'ın en güvenli bölgesi oldu. Kabil Üniversitesine bağlı bazı öğretim görevlileri ve öğrenciler de bu bölgedeki Belh Üniversitesine geldiler. (Fevzi-Cankurt 2013: 497-498) Yine 1992 yılında Kuzey Afganistan'daki Özbek Türklerinin lideri General Raşit Dostum, beraberinde bir heyetle Türkiye'ye gelerek dönemin cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'le görüştü. Raşit Dostum, söz konusu samimi görüşmede Cumhurbaşkanı'ndan ve Başbakan'dan Özbeklere Türkiye Türkçesi eğitiminin verilmesi önerisinde bulundu. Özbek öğrencilerin Türkiye'de eğitim alması yönünde bazı isteklerde bulundu. 1993 yılında 500 Özbek öğrenci Türkiye'ye eğitim için gönderildi. Gönderilen bu öğrenciler çeşitli bölümleri kazanarak eğitimlerine başladılar. Bütün bu gelişmeleri, ilerlemeleri, kalkınmayı ve yatırımları çekemeyen bazı güçler, Taliban örgütünü destekleyerek Güney Türkistan'a hakim olmasını sağladılar. 1997 yılından başlayıp 2001 yılına kadar süren bu yıllar, Güney Türkistan bölgesi için karanlık günler olarak tarihe geçti. Taliban örgütü, okulları ve kütüphaneleri kapattı, kız çocuklarının okumalarını yasakladı.

ABD'nin Afganistan'a 2001 yılında askeri müdahalesi sonucunda Taliban örgütü, Güney Türkistan'dan çekildi. 4 Ocak 2006'da Afganistan'ın yeni anayasasının 19. maddesiyle Özbekçe ve Türkmençe üçüncü resmi dil olarak kabul edilmiştir. 2002 yılında Nato'ya bağlı ISAF (Uluslararası Güvenlik Destek Gücü) komutanlığını Türkiye'nin devralması, Afganistan'daki Türkçe eğitimi açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Türk kuvvetlerinin komutanı Hakim Zorlu'nun önerisi, Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçiliğinin gayretleri, Afganistan Cumhurbaşkanı Hamit Karzai'nin emriyle Kabil Devlet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin bünyesinde Türkoloji bölümü açıldı. Muhteşem bir açılış töreni düzenlendi. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçisi Müfit Özdeş, Afganistan Yüksek Eğitim Bakanı Hasan Ali, Kabil Devlet Üniversitesi Rektörü İstanuzay Popal, Özbek aydınları ve çok sayıda öğretim üyeleri, öğrenci velileri katıldılar. Türkiye'nin Türk diline yönelik en büyük projesi olan Türkoloji bölümü, 2002-2003 eğitim ve öğretim yılında Afganistan'da yaşayan her etnik gruptan öğrenci almaya başladı. Edebiyat Fakültesinin birinci katında sınıf az olduğu için 2 derslik, Türkoloji bölümüne dekanlık

tarafından verilmiştir. Daha sonraları büyükelçi Müfit Özdeş, bölüme sık sık gelerek yakından ilgilenmiş, derslik sayısını dörde çıkarmıştır. Bir sınıfı da kütüphane yaparak, elçilik kütüphanesinden buraya kitap bağışında bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda Türkiye’den Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgili kitapların gönderilmesi talep edilmiştir. Gazi Üniversitesi ile protokol imzalanarak bölümün öğretim elemanları ve öğrencilerinin Türkiye’ye kısa dönemlik staj programı için gönderilmesine karar verilmiştir. Üniversite tarafından ilk önce iki öğretim görevlisi görevlendirilmiştir. Türkçe dersi müfredatı bu öğretim görevlileri tarafından hazırlanmaktadır. Her yıl düzenli olarak iki öğretim görevlisi Türkoloji bölümüne gelmektedir. Özbek Dili ve Edebiyatı’ndan yerel hocalar da Türkoloji bölümüne alınmıştır. Şu anda Türkoloji bünyesinde 2 Türkiyeli, 11 yerel 13 öğretim görevlisi vardır. Hem gece hem gündüz eğitimi veren bölümün 580 öğrencisi bulunmaktadır.

2003 yılında Afganistan Askeri Liseleri tekrar açılmış ve Türkçe dersi, ders müfredatına dahil edilmiştir. Şu anda Türk askeri Afganistan Askeri Lisesinin eğitimini üstlenmiştir. Türkçe dersleri halihazırda devam etmektedir. Afganistan Genelkurmay Başkanlığındaki ana binada bulunan Türkçe kursu sürekli eğitim vermektedir. Afgan subaylarına hem askeri dersler hem de Türkçe dersleri Türk subayları tarafından verilmektedir.

2004 yılında Türkoloji bölümü, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı(TİKA)’na devredilmiştir. TİKA, bölüme her türlü desteği sağlamış, öğretim elemanlarının sayısını artırmak için Türkiye üniversitelerinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun olanları da bölüme almıştır. TİKA, Türkoloji bölümü için yeni bir bina inşa ettirmiş, bahis konusu bina tam donanımlı olarak Türkoloji bölümünün Yunus Emre Enstitüsüne devredildiği 2011-2012 eğitim ve öğretim döneminde hizmete açılmıştır. Bu bina içerisinde Yunus Emre Kültür Merkezinin Türkoloji bölümünün yanı başında açılması; Türk dilinin ve kültürünün Afganistan’da daha çok tanınmasına katkı sağlayacak, iki kardeş ülke arasında hem kültürel hem de ticarî bakımdan birtakım gelişmelere kapı aralayacaktır. Şu anda Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde bulunan bölümden düzenli olarak her yıl 45 öğrenci mezun olmaktadır.

Kabil Devlet Üniversitesi Türkoloji bölümüne ek olarak yine 2014’te Kabil’de Burhaneddin Rabbani Üniversitesi Eğitim Fakültesinde ve Güney Türkistan şehirlerinden Cevizcan (Cüzcan)’da Türkoloji bölümleri açıldı. Burhaneddin Rabbani Üniversitesi Eğitim Fakültesindeki Türkoloji bölümünde Afgan kökenli 6 öğretim görevlisi bulunmaktadır. 370 öğrenci Türkoloji eğitimi almaktadır. Güney Türkistan (Kuzey Afganistan) şehirlerinden Cevizcan’daki Türkoloji bölümünün Mezar-ı Şerif Başkonsolosu Sayın Mustafa Erdeviren’in destekleriyle tam donanımlı olarak çalıştığını görmekteyiz. Bu bölümde 1’i Türkiyeli, 4’ü Afganistanlı olmak üzere 5 öğretim görevlisi bulunmaktadır. Toplam öğrenci sayısı 420’dir. Yeni açılan bu bölümlere Kabil Devlet Üniversitesi Türkoloji bölümünden mezun olanlar görevlendirildi. Kuzey Afganistan’daki Belh Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Özbek Dili ve Edebiyatı bölümünde de Türkiye Türkçesi eğitimi verilmektedir. Söz konusu bu Özbekçe bölümde Türkiye Türkçesi 2004 yılında sadece bir ders olarak verilirdi. 2013 yılından beri Mezar-ı Şerif Başkonsolosu Sayın Mustafa Erdeviren’in yoğun gayretleri sonunda Özbekçe bölümüyle ilişkili olarak Türkçe bölümü de açıldı. Buradaki Özbekçe ve Türkiye Türkçesi bölümlerinin ileride açılması düşünülen Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümüne kaynaklık etmesi düşünülmektedir. Hem Türkçe hem de Özbekçe eğitimi bu bölümde Afgan kökenli 8 öğretim görevlisi bulunmakta olup öğrenci sayısı 410’dur. Belh Üniversitesindeki Türkçe eğitiminin bir benzeri de Tahar Üniversitesi Özbekçe bölümünde yapılmaktadır. Türkçe eğitiminin verildiği bu Özbekçe bölümde 310 öğrenci bulunmakta olup 6 öğretim görevlisi görev yapmaktadır. Bünyesinde Türkçe eğitimi

de bulunan diğer Özbekçe bölümlerinden biri başkent Kabil’de Bağlan Üniversitesinde, diğer dördü Kuzey Afganistan’daki Mezar-ı Şerif’te, Cevizcan’da, Meymana’da ve Herat’tadır. Türkçe eğitimi de veren Özbekçe bölümleri toplam 7’dir. Afganistan’da Türkmence eğitim veren bir bölüm de vardır. Kuzey Afganistan’daki önemli Türkmen nüfusuna rağmen Türkmence eğitimi veren sadece bir bölümün olması oldukça üzücüdür. Cevizcan Üniversitesindeki Türkmence bölümünde 320 öğrenci eğitim görmekte olup, Afgan kökenli 5 öğretim görevlisi hizmet vermektedir.

Afganistan’ın en büyük devlet üniversitesi olan ve Türkoloji eğitimine kaynaklık eden Kabil Devlet Üniversitesi, 1932 yılında eğitime açıldı. Buradaki Tıp Fakültesi, Türk bilim adamı, Prof. Dr. Kamil Rıfki Urga tarafından kurulmuştur. Bugün Kabil’in işlek ve kalabalık bir semtinde olan Atatürk Caddesi’ndedir. Caddede olan kavşağın ortasında Prof. Kamil Rıfki Urga’nın anıtı bulunmaktadır. Bu anıtın duvarlarında üç dilde (Türkçe-Farsça-İngilizce) Kamil Bey’in Afganistan’da yaptığı hizmetlerden bahsedilir. Atatürk Caddesi’nin sol tarafında Atatürk Çocuk Hastanesi bulunmaktadır. Hastane günde yüzlerce çocuğun tedavisini ücretsiz yapmaktadır.

Türkoloji bölümlerine önderlik yapan Kabil Devlet Üniversitesi Türkoloji bölümü, bugüne kadar on birinci mezunlarını vermiştir. Mezun olan öğrenciler, Afganistan’ın önemli devlet kurumlarında saygın görevlere getirilmişlerdir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçiliği’nde, TİKA’da, Kabil Yunus Emre Kültür Merkezi’nde, bazı Türk şirketlerinde ve Türk Silahlı Kuvvetleri’ne ait kamplarda çalışmaktadırlar.

1 Mart 1924 tarihinde Rusya’nın başkenti Moskova’da imzalanan Türk-Afgan dostluk antlaşması, daha önce her mart ayında yapıldığı gibi günümüzde de Afganistan Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Kabil Büyükelçiliği nezdinde kutlanarak anılmakta, bu bağlamda bir kısım etkinlikler yapılmaktadır. Afganistan Ankara Büyükelçiliğinde de dostluk günü ayrıca kutlanmaktadır. Bu tür etkinliklerin Afganistan’daki Türkçe ve Türkoloji çalışmalarına çok büyük katkılar sunduğunu düşünmekteyiz. 2016 yılında Türkiye Kabil Büyükelçisi Sayın Ali Sait Akın organizatörlüğünde 1 Mart Dostluk Günü kutlamaları yapıldı. Bir hafta boyunca her gün Türk Elçiliğinde yapılan birbirinden güzel etkinliklere bizzat şahit olduk. İki kardeş ülkenin dostluğu konulu paneller düzenlendi. Türk Elçiliği ve Afgan halkı arasında dostluklar pekişti. Türkiye’den gelen bilim adamları Türk folkloru hakkında konferanslar düzenlediler. Tanınmış sanatçılar konserler verdiler. Afganistan’da perşembe ve cuma günleri resmi tatil günleri olduğu için bu iki gün içerisinde iki ülkenin kültürü ve sosyal yapısı ve diğer bazı konularda etkinlikler düzenlenmektedir. 2010 yılından sonra Türk kültürünün Afganistan’da yoğun olarak tanıtıldığını görüyoruz. Otuz beşe yakın Türk dizisi Afganistan’ın yerel kanallarında izlenmektedir. Bu dizilerin Türkçeden Farsçaya tercümesi Türkoloji bölümünden mezun olan öğrenciler tarafından yapılmaktadır. Çokça izlenen Kurtlar Vadisi ve Diriliş-Ertuğrul gibi dizilerin kahramanlarının halkın epey ilgisini çektiğini görüyoruz. Dizilerin kahramanları halkın ilgisini o kadar çekmişlerdir ki birçok restoran, market ve kuaför tabelalarında onlara ait afişlere veya görüntülere rastlamaktayız. Ayrıca çocukların veya gençlerin ilgisini çekmek için dizi kahramanlarının resimlerine yer veren tişörtler epey tercih edilmektedir.

2010 yılından sonra Afganistan’da hızlı bir şekilde özel üniversiteler ve özel dershaneler açılmaya başlandı. Birçok özel üniversitede seçmeli ders olarak Türkçe tercih ediliyor. Ayrıca özel dershane veya kurslarda Türkçe kursu mutlaka verilmektedir. Bu kurslardaki Türkçe derslerini Türkoloji bölümünden mezun olan öğrenciler vermektedir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki hemen hemen Afganistan’ın geneline yayılmış Türkçe

kurslarının sayısı 500'ün üzerindedir. Kurslarda Türkçe öğrenen ve Türkiye'ye burslu olarak gitmek isteyen Afgan öğrenciler yetiştirilmektedir. Kurslar öğrencilerin burs başvurularıyla bizzat ilgilenmektedirler.

Türk asıllı oldukları veya Türk-Moğol karışımı bir millet oldukları üzerinde farklı tartışmalara konu olan Hazaraların yoğun olarak yaşadığı Buda heykelleriyle meşhur Bamiyan (Bamiyan) şehrinde de bir Türkoloji bölümünün açılması yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Afganistan ulusal haber kanallarında Türkiye Türkçesiyle ilgili epey haber yapıldığını görmekteyiz. İSAF'ta görev yapan Türk askeri ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kabil'de kurmuş olduğu Radyo Türkiye'm desteğiyle Türkiye'nin milli bayramları 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, Türkiye'de olduğu gibi aynı coşkuyla kutlanmaktadır. Afgan Ordusu'nun askerî düzeninin temellerinin Atatürk zamanında Türk uzmanlar tarafından atıldığını daha önce de dile getirmiştik. Şu anda da Türk birlikleri, Afgan Ordusu'nu eğitmektedirler. Bu gelişmeler paralelinde Afgan askerî liselerinde Türkçe dersi okutulmaktadır. Gerek Türkiye'deki subayların gerek Afganistan'daki Türk subayların Afganistan'daki Türkçe ve Türkoloji çalışmalarına doğrudan ve dolaylı verdikleri desteği önemsemek gerekiyor. Yazımızda daha önce belirttiğimiz üzere Afganistan'da Afgan askerî öğrencileri bizzat Türk subaylarca eğitilmektedir. Afganistan'dan Türkiye'ye askerî konularla alakalı olarak hizmet etmek amacıyla gidecek Afganlılara da Türkçe öğretilmektedir. Türk subaylarının söz konusu yollarla Türkçe ve Türkolojiye yaptıkları hizmetler halen devam etmektedir. (Bağdaş tarihsiz: 979-985) Ülkedeki askerî terimlerin önemli bir kısmının Türkçe olması, Afgan askerinin Türkçe derslerine hiç de yabancı kalmayacağına işaret etmektedir. Nato'ya bağlı birlikler içerisinde Türk birliklerinin Afgan halkı arasında farklı bir yeri vardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye Kabil Büyükelçiliği, Mezar-ı Şerif Başkonsolosluğu, TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü gibi resmi kurumların veya birimlerin yoğun çalışmalarıyla ilişkili olarak Türkiye Türkçesinin Afganistan'da çok rağbet gördüğü gözlerden kaçmayacak kadar açıktır. Kabil Devlet Üniversitesi bünyesinde açılan ilk Türkoloji bölümüne Burhaneddin Rabbani Üniversitesinde ve Cevizcan bölgesinde açılan diğer Türkoloji bölümleri de eklenmiştir. Türkçenin yoğun olarak konuşulduğu Kuzey Afganistan'da Türkçe, Türkoloji ve Türk kültürü yönünde daha aktif çalışmaların olduğunu görüyoruz. Bazı üniversitelerde Özbek Türkçesi ve Türkmen Türkçesi gibi Türk lehçeleri de okutulmaktadır. Türk subaylarının Afganlı askerî personele verdiği Türkçe kurslarının da Türkçe ve Türkoloji çalışmalarına faal bir katkı sunduğunu düşünmekteyiz. Afganistan'daki özel üniversitelerde ve özel kurslarda verilen Türkçe derslerinin de günden güne arttığı görülmektedir. Gerek Türkiye Cumhuriyeti devlet yetkililerinin gerekse de Afgan yetkililerin Türkoloji merkezlerini ivedilikle artırması gerektiğini düşünüyoruz. Hem özel üniversitelerde hem özel kurslarda hem de askeri kurumlarda verilen Türkçe derslerine aktif bir şekilde devam edilmelidir. Bölge halkının seviyesine göre hazırlanmış araç gereçler ve materyaller artırılmalıdır. Hem Afganistan'da hem de Türkiye'de Afganistan'ın konumu ve şartlarıyla alakalı donanımına sahip uzman kadrolar yetiştirilmelidir. Afganistanlı Türkologların, Türk kökenli aydın ve yazarların, Türk edebiyatı ya da Türkçeyle ilgili özgün ve akademik yazıları artırmaları kanaatimizce önemlidir. Kaleme aldığımız bilgilendirme amaçlı bu yazımızın Afganistan'daki Türkçe ve Türkoloji eğitimine, Türk-Afgan kardeşliğine katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

BAĞDAŞ, Fatih Şükrü (Tarihsiz), “*Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yeri: Afganistan Örneği*”, İstanbul, Hava Harp Okulu.

DAĞPINAR, Mehmet Ali Fuat (1976), “*Afganistan’da Mülkiye*”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, C.6, Nisan-Haziran.

FEVZİ, Firuz-CANKURT, Hasan (2013), “*Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma*”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, Ağustos, Manisa.

XIV YÜZYILINA AYIT RABGUZI'NİN 'KISSASÜL ENBİYA' ESERİNDE SAYIM SÖZLERİ (NUMERATİVLER)

Doç. Dr. Gülnara GAINUTDİNOVA

Kazan, Rusya

gayn_gulya@mail.ru

İçerisi ile Ortaçağ Tatar Edebiyatı dinidir. Türk Halklarının Ortaçağ Edebiyatı özelliği şudur, dini edebiyat laik edebiyatıyla beraber yakın temasta gelişmiştir. Bu etkinlik Didaktik Edebiyatın doğuşuna katkı etmiştir. Bu didaktik edebiyatta eğitim, etik tarafa büyük önem bağlanmıştır. Dini – didaktik edebiyat sayısı Nesretdin Rabguzi'nin 'Kıssasül Enbiya' eseri kapsamaktadır.

Bu eser 1310 yılda harzemşah'ın kuzeyinde yazılmış. İçerisinde efsane: rivayetler toplam hacimi 550 sayfadır. Ama Rabguzi eseri esasında Kurandır. Ünlü dini materyal hariç yazar 'Kıssa'da kendisinin hikayeleri ve kıssaları da yer almıştır. Sonuçta sadece peygamberler hakkında değil, fakat laik karakterine ve didaktik anlama ayıt eser olmuştur. Diğer didaktik eserler gibi ('Nehcal – Faradis'i, 'Risalai – Gazize', 'Bakırgan', 'Bedavam') 'Kıssasül Enbiya' eseri Tatar Kültüründe popülerlik kazanmıştır ve medreselerde ders kitabı olarak kullanmıştır. Didaktik amaçları hariç yukarıda gösterilen eserler bilimsel değere ait olmuşlardır.

Araştırmacı ve Edebiyat uzmanı A. Karimullin fikrinde bu kitaplarda kutsal ve peygamberler rütbesine sadece dini adamlar değil, fakat meşhür tarihsel figürler, bilim adamları, liderler de yükseltilmiş. Öğrencilere onların hayatlarıyla tanışmak çok önem ve ilgi vermiştir. Bu eserleri okup birkaç nesil tatar müslümanları büyümüştür.

XIV yüzyıla kadar yazılmış eserler, Türk Halklarının etnik, kültür, siyasi ilişkileri nedeniyle halkına ayıt eserleri gibi kabul edilmişler. Bu yazılı anıtlar sayısı Rabguzi'nin 'Kıssasül Enbiya'dır.

Kazan Devlet Üniversitesi ve Bilimler Akademisi tarafından folklor araştırma gezileri düzenlenmiş. Tataristan köylerinde, Perm, Ulyan, Penza ilçelerinde ali'nin 'Kıssai yusuf' ve Rabguzi'nin 'Kıssasül Enbiya' eserlerinin eski metin parçaları toplanmış.

Rabguzi'nin 'Kıssasül Enbiya' eseri büyük ansiklopedik edebi eserdir. İçerisinde farklı edebi tarzlar bulunuyor, Tatar Edebi Dili tarihin araştırma için kıymetli materyalidir. Eseri yazdığı süresinde zor bir dil durumu olmuş, bu olay incelenen eser dilinde yansıtılmış. XIX yüzyıl ortalarından şimdiki zamana kadar bu eser büyük türkologların dikkatini çekmiş.

Bu araştırmamızda Rabguzi'nin eseri metninde bulunan sayım sözleri (numerativler) incelendi.

Miktar sayılar genelde numerativlere eşlik ediyorlar. Numerativ sözler sayım sözlerinin kalitesine bağlı olduğu neden ayrı bir sözler türü için ait olan numerativ tanımlar kullanıyor. 'Kıssasül Enbiya'de kullanan numerativler şulardır.

Süreçler tekrarlanmasını belirtmek için aşağıdaki sözler kullanıyor.

1) Jol – kes:

Ekiläsi zäbix tururlar bir jolï Ismäyil erdi bir jolï Isxak - İkisi de kurban oldu. Bir kes İsmail, ikinci kes İshak.

Tigmä jilda bir jolî kelib muña saǵdä qilîñ - Senede bir kes gelip ona ibadet kılın.

Här jolî kelmişdä - O geldiğinde her kes

2) Başka dilden alınan KÄRRÄT sözü *kes, kere* anlamında kullanıyor:

Eki miñ kärrät dunjanî gezdim - İki bin kere dünyayı gezdim.

Bu kün jaratqan İdigä jüz miñ kärrät şukr - Bu dünyayı yaratıcı Allah'a yüz bin kere şükür.

Äjübni här kündä üç jüz altmış kärrät sorar erdi - Eyüb'e her gün 360 kes sordu.

3) Alınan NÄÜBÄT sözü *kes, sefer* anlamında gelmiş:

Eki näübät uruštılar - İki kes savaştılar.

Bu näübät ayalarınîñ burhanları joq erdi - Bu kere (bu sefer) kardeşlerinin butları yoktu.

Munday fajda qılmaz erdi bu näübät qıldı - Bu sefer gibi buna kadar kâr toplamamışlardı.

4) QİTLA sözü *kere* anlamında kullanmış:

Ğärğisni munça qıtla öltürdüñ jana tirildi Carcis'i kaç kere öldürse o kadar canlanmış.

5) QUR *kes, kere* anlamın belirtmiş:

Tört qur bisijar emgändim - 4 kere yaralanmış. Bazen bir cümle içinde QİTLA ve Jol sözleri sinonim olarak kullanmış:

Jeti qıtla jeti túrlüñ kijin yazab icrä ölib altı qıtla tirilib jetinç jolî kündärdi - 7 kere 7 farklı zahmetlerle ölüp, 6 kes canlanmış (Allah tarafından) ve 7 keste fani dünyaya gönderilmiş.

Sıvı miktarını belirtmek için aşağıdaki numerativler kullanmış:

1) QATRÄ – DAMLA:

Bir qaträ su jergä tammadı - Bir damla su yere düşmedi.

Ol jaymurnuñ bir qatrası bir tigirmän soji erdi - O yağmurun bir damlası bir değirmen suyunu toplanmış.

2) QAŞIQ – KAŞIK:

Üç kündä üç qaşiq şirbät içti - 3 günde 3 kaşık şerap içmiş.

3) MÖÜĞÄ – DALGA:

Sunuñ här möügi tay mänizlik erdi - Her dalga dağ kadardı.

Toplu katıları ölçme için aşağıdaki sözler kullanmış:

1) BATMAN – BATMAN, AĞIRLIK ÖLÇERİ

Jüz batman boydaj elig kişigä bir jıl azuq bolur - 100 batman darı sene süresinde 50 kişiye yeterlidir.

Emişlär on batman baqırça bir batman ol kök otdin salsa altun bolur erdi - 10 batman bakıra bir batman buz mavi ot koysa altın olur.

2) XARWAR – AĞIRLIK ÖLÇERİ, 20 POUNDA YAKLAŞIK:

Bir batman boydajdin on xarwar xasıl boldi - Bir batman darıdan 10 harvar çıkmış.

3) OČ - AVUÇ

Bir oç topray keltürgil – Bir avuç toprak getir

Ğabrail bir oç topray aldı jüzläriğä saçtı - Cebrayıl bir avuç toprak alıp yüzlerine vurmuş.

Şamğun bir oç tupraq aldı tükürükläri birlä balçıq qıldılar ol balçıqdın bir surät ettilär-
Şemğun bir avuç toprakla tükürüğü karıştırıp balçık yapmış ve bu balçıktan birini yaratmış.

4) TEWA JÜKLİ – DEVE YÜKÜ

Barçadın suş İbnjämingä bir tewä jüki boydaj berdi – Hepsiden sonra İbneymin'e bir deve yükü darı verdi.

Soyut şeyleri belirtmek için parça anlamında *ülüş* sözü kullanmış.

Körükni Mouli Täyalä jüz ülüş jarattı - Allah güzelliği 100 parçada yaratmış.

Toqsan ülüş Hauwa anaya berdi - 90 parçasın Anamız Havva'ya vermiş.

Ol on ülüşni jana jüz ülüş qıldı - O 10 parçasını tekrar 100 parçaya bölmüş.

Mekanla ilgili boyutları belirtmek için aşağıdaki numerativler kullanmış:

- 1) QAT – KAT, SEVİYE, SIRA anlamında. QAT numerativi en eskilerdendir. Türk Runik Anıtlar dilinde *kes* anlamında kullanmış. 'Kıssasül Enbiye' dilinde sıra, seviye sayması olarak gelmiş.

Ol xäldä jeti qat kök qapıyları açıldı - Şu anda yedi kat kapılar açıldı.

Jeti qat kökni jeti qat jerni tayät päläsiñä orıajlar - 7 kat, 7 gök kat toprağı itaat seviyesine yükselttiler.

Färštä birlä törtinç qat kökkä çıqdılar - Melek ile gökün 4 katına çıktı.

2) QARİ – KARI 150 santimetre tekabül ediyor.

Bir but qıldılar qirıq qarı uzunluğı sekiz qarı eni - 40 kari yükseklikte, 8 kari genişlikteki bir but yaratmış.

Ol kemäniñ uzunluğı üç jüz qarı eni eki jüz qarı - O gemenin uzunluğu 300 kari, genişliği 200 kari.

Taylar başında su qirıq qarı turdı - Dağlar başında su 40 kari durdu.

3) JİYAÇ – YIGAÇ 7 kilometre tekabül ediyor.

Tigmä därwäzädin jana bir därwäzägä bir jıyaçlıq jer erdi - Bir kapıdan başka kapıya kadar 1 yığaçtır.

Eki jıyaçdın artuq barumasın - 2 yığaçtan fazla ileri gitmesin.

Eki tayniñ arası elig jıyaçlıq jer erdi - Dağlar arası 50 yığaçtır.

4) MÄNZİL – MENZİL bir günlük yol ölçmesi.

Mäkkägä altı mänzil jol qalyanda - Mekke'ye kadar 6 menzil yol kaldı.

Altı mänzil jolnı jarım kündä ätib keldi - Yarım gün içinde 6 menzil yolu geçti.

Eserde para miktarını belirtmek için aşağıdaki parasal birimler kullanmış;

1) ALTİN – ALTIN

Qızıl tıklık tewä beräliñ jana miñ altun beräliñ – Kırmızı tüylü deve ve bin altın vereceğiz.

Bir işäk başın tört altun alur erdilär - Bu eşek başı için 4 altın alıyorlardı.

2) JARMAQ – PARA, SİKKE.

Kiñyanda ol jarmañniñ ekisi bir jarmağa ötärdi - Kınan'da bunun gibi iki sikke bir sikke yerine kullanmış.

Zaman belirtmek için şu sözler kullanmış: *jıl – yıl, aj – ay, kün – gün, sayat – saat.*

Emişlär jeti jıl, jeti aj, jeti kün, jeti sayat tämam boldi ersä Ğäbräilgä farman boldi - 7 yıl, 7 ay, 7 gün ve 7 saat geçip Cebrayıl'a emir gelmiş demişler.

On sekiz jıl tirildi - 18 yıl yaşamış.

Toquz ajda kädin Muxärräm ajında döşänbä kün kečäsi Salix päjyambär anadın toydı - 9 ay geçip Pazartesi akşam Muharrem ayında Salih peygamber doğmuş.

Ğamalni körüb tört aj täyam jemädilär – Güzelliğine hayran olup 4 ay yememişler.

Jeti künden suñ Sara suñukında Isxaq bilkürdi - 7 gün sonra Sara karnında İshak yaratılmış.

Ortaçağ Türk Edebiyatında Rabguzi'nin 'Kıssasül Enbiya' eseri büyük nesirlerinin birincisidir. Tatar nesirinin kaynağıdır, ondan sonra yazılmış eserler onun etkinliğinde yapılmışlar. 'Kıssasül Enbiya' Tatar Edebiyatı gelişmesi tarihi ile bağlı olan anıttır. O neden bu yazılı anıtı araştırma işi çok önemlidir.

II. MEŞRUTİYET SONRASI TÜRKÇE GAZETELERİN ETKİ ALANINA DAİR BAZI TESPİTLER

Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER
Ömer Halisdemir Üniversitesi / Türkiye
gencosmang2@gmail.com

Giriş

Gazete, en önemli iletişim araçlarından biridir. Haberleşmenin ve iletişimin günümüzdeki kadar gelişmediği ve yaygınlaşmadığı zamanlarda, haberleşmeyi ve iletişimi büyük oranda gazetelerin sağladığı bilinmektedir. Gazetecileri millet ordusunun “süvari fırkası” olarak niteleyen Cenap, “Gerek gazeteleri, gerek gazetecileri hakir görenler aldanıyorlar. Gazeteler, halkın münadi-i âlâm ü metâlibi, memurîn-i devletin nizâm-ı harekâtıdır.” (...) “Tarih-i asr içinde gazeteleri çıkarınız: Her şey kesif bir zulmet içinde kalır.” der (Enginün, 92). Bir iletişim aracı olan gazetenin ulaştığı yerlerdeki kişilerle temas kurabilmesi için gazetenin yayınlandığı dilin biliniyor olması gerekir. Dolayısıyla bir gazetenin etki alanı o gazetenin yayınlandığı dilin etki alanıyla doğru orantılıdır denilebilir. Bu bağlamda Osmanlı döneminde İstanbul’da basılan Türkçe gazetelerin ulaştığı sınırlar ve etki alanının nereler olduğu ise önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı döneminde, özellikle II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, İstanbul merkez olmak üzere çok sayıda Türkçe gazete çıkarılmış, bu gazeteler haberleşmenin yanında kültür, sanat ve edebiyat faaliyetleriyle de okuyucularına önemli hizmetler vermiştir. II. Meşrutiyet’in ilanı basın yayın hayatında bir rahatlama ve daha kolay yayın yapma imkânı sağladığı gibi siyasi açıdan da yeni ve somut adımların atılmasına zemin hazırlamıştır. Bu adımların başında, Osmanlı Devleti’nin asli, kurucu unsuru olan Türklerin milli benliklerini idrak etmeleriyle başlayan Türk dilini öğrenme, öğretme ve yaygınlaştırma çabaları sayılabilir. Bu konudaki ilk adımlar, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kurulan ve “Türk Birliği” idealini ön plana çıkaran çeşitli dernekler aracılığı ile olmuştur. Bu yolda kurulan dernekler Osmanlı Türkçesinin yaygınlaşmasını nizamnamelerine yazarak bu uğurda faaliyetler göstermeye başlamışlardır. Bunlardan birisi de 12 Kânunuevvel 1324’te (25 Aralık 1908) kurulan Türk Deneği’dir. Derneğin gayelerinden birisi de *Türk Derneği*¹ adıyla çıkardıkları mecmuada yayımlanan nizamnamenin 5. Maddesinde belirtilen, “Osmanlı Türkçesinin mümkün olabildiği kadar yaygınlaşmasına gayret ve sebatla çalışmaktır.” (Polat, 53). Çünkü “Bir milletin en büyük şereflerinden biri de lisanının ecnebler tarafından mazhar-ı rağbet olduğunu görmek ve onunla konuşulduğunu işitmektir. Dolayısıyla “*Türk Derneği*, Osmanlı Türkçesinin memalik-i ecnebiyede mehmaemken intişarına sa’y ü akdam eyleyecektir. Hâlbuki bir lisanın yayılmasını kolaylaştırmak için onu kolaylıkla tahsil ettirmek gerektir. Bu sebepten Balkan Hükümeti’nde, Avusturya’da, Rusya’da, İran’da, Afrika’da, Asya ortasında ve Çin’de bulunan Türkler, Osmanlı Türkçesine alıştırılır ise onların temaslarıyla millet-i saire dahi Türkçe ile istinas ederek (Türkçeye alışarak) Osmanlıların menafi-i ticariye ve sanaiyeleri istihsal kılınmış olur.” (*Türk Derneği*, Yıl 1, S: I, 1327/1909, s. 5)

¹ *Türk Derneği* mecmuasının ilk sayısının tam olarak hangi tarihte çıkarıldığı konusu tartışmalıdır. Tartışmalar derginin çıkarılan sayılarında ay isimlerinin yer almamasından ve 1327 tarihinin Rumi sanılmasıyla kaynaklanmaktadır. Mecmua üzerinde yer alan yayın yılı Hicri tarihle 1327 olarak düşünülmelidir. Mecmuanın birinci sayısının 19. Sayfasında Bursalı Mehmet Tahir imzasının hemen yanında 25 Mart 1325 (7 Nisan 1909) tarihi kayıtlıdır. *Türk Derneği* mecmuasının yayın yılı Fevziye Abdullah Tansel Tarafından da 1327/1911 olarak gösterilmiştir. Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri-1 Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 450. Mecmuanın yayın tarihi konusundaki tartışmalar için bkz. Burhan Paçacıoğlu, “Türk Derneği Tasfiyeci Miydi?” TÜBİAR-X-2001, s. 219-233.

Türk Derneği mecmuasının bu ideali gerçekleştirip gerçekleştirmediğini ve çizilen geniş sınırlara kadar ulaşip ulaşmadığını tam olarak bilemiyoruz ancak “Osmanlı Türkçesinin memalik-i ecnebiyede mehmaemken intişarına sa’y ü akdam eylemek” fikri karşılık bulmuştur denilebilir. En azından Türkçe gazetelerin hem Osmanlı coğrafyasının en uzak noktalarına hem de diğer Türk coğrafyalarına ulaştırılması ve dağıtılması fikri bir ideal olmanın ötesinde gerçeğe dönüştürülebilmiştir. Şimdi, İstanbul’da yayınlanan ve uzak coğrafyalara ulaştırılan Türkçe gazeteler konusunu *Tanîn* gazetesi örneği üzerinden inceleyelim.

***Tanîn* Arnavutluk ve Suriye’de**

Tanîn, 1 Ağustos 1908 ile Aralık 1945 yılları arasında çıkarılan ve Hüseyin Cahit [YALÇIN]’ın da yazı işleri müdürlüğünü ve başyazarlığını yaptığı siyasi bir gazetedir (Oral, 224). II. Meşrutiyet’in en önemli gazetesi İttihat ve Terakki’nin yayın organı *Tanîn*’dir (Enginün, 87). Çünkü *Tanîn* gazetesi başından beri tarafsız olduğunu söylemesine rağmen İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin bütün ilanlarını basmış, onun basındaki en kuvvetli temsilcilerinden ve savunucularından biri olmuştur. *Tanîn* gazetesi bütün bu siyasî faaliyetlerine ve fırtınalı hayatına rağmen edebiyata ayırdığı sayfaları bakımından basın tarihimizde olduğu kadar edebiyat tarihimizde de önem taşır (Oral, 224).

İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin pek çok üyesinin çeşitli sebeplerle yurtdışına çıkmış olması, cemiyet üyelerinde daha geniş coğrafyalarda faaliyette bulunma ve etkili olma fikrini doğurmuştur denilebilir. “Bir kısmı ihtilâlcı olan aydınların özlemleri olan II. Meşrutiyetin ilânından sonra ortaya çıkan siyasî partiler, ülke gerçeklerinin daha geniş açıdan ele alınmasını gerektirmiştir.” (Enginün, 89). *Tanîn* gazetesi bu siyasî anlayışa uygun olarak Osmanlı taşrasına açılma kararı vermiş ve bu konuda somut adımlar atmıştır. *Tanîn*’in “Taşraya bu açılışa İttihat ve Terakkî Partisi’nin yayın organı olduğu gibi, dönemin ülkücü yazarlarını da bünyesinde toplamış olması” etkili olmuştur (Enginün, 89).

II. Meşrutiyet sonrası İstanbul merkezli yayınlanan Türkçe gazetelerin ulaştıkları uzak sınırların nereler olduğu ve nasıl bir etki yarattığı konusu araştırılmış değildir. Bu sorunun cevabını vermek, Osmanlı dönemi Türkçe gazetelerin ve dolayısıyla da Türk dilinin yayılma alanlarının sınırlarını da tespit etmek anlamına gelecektir. Oysa Osmanlı dönemi Türkçe gazeteler hakkındaki sınırlı sayılabilecek bilgiler nedeniyle, neredeyse pek çoğunun günlük baskı sayısı ve varsa abone bilgileri dahi tespit edilememişken bu gazetelerin etki alanlarını ve ulaştıkları sınırları tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Bütün bu güçlüklerle rağmen Osmanlı dönemi Türkçe gazetelerin etki alanını ve Türk kültür hinterlandı içerisindeki dolaşımını izlemenin bazı yolları bulunabilir. Mesela seyahatnameler bu konuda yapılacak araştırmalar için önemli başvuru kaynaklarından birisi olabilir.

Tanîn gazetesinin yazı işleri müdürü ve aynı zamanda başyazarı Hüseyin Cahit [YALÇIN], Yemen, Hicaz ve Bahr-i Ahmer gibi Osmanlı Devleti’nin uzak bölgelerinde olup bitenlerin yerinde ve zamanında öğrenilebilmesi için bu bölgelere seyahatler gerçekleştirilmesi gerektiğini öneren yazılar yazmıştır. Çünkü Hüseyin Cahit’e göre, “taşra” diye adlandırılan ve Anadolu’ya uzak kalan Osmanlı vilayetlerindeki asayişin bozulması veya yokluğu bu coğrafyalardaki devlet otoritesinin artık hükümsüz kaldığı izlenimini vermiştir.² Hüseyin Cahit’in önerisini dikkate alan gazete heyeti *Tanîn*’in muhabirlerinden

² Bu konuda özellikle *Tanîn* gazetesinde çok sayıda makale kaleme alınmıştır. Hatta gazetenin yazı işleri müdürü ve başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul’a uzak vilayetlerde, özellikle Yemen, Hicaz ve Bahr-i Ahmer’de

Ahmet Şerif'i (1883-7 Ağustos 1927) Anadolu'ya göndermiştir. Anadolu'yu baştanbaşa kat eden Ahmet Şerif, Arnavutluk, Suriye ve Trablusgarp'ta da dolaşmış ve bu bölgelerle ilgili tespitlerini seyahat anıları şeklinde *Tanîn*'de yayımlamıştır (Enginün, 89).

Tanîn'in muhabiri Ahmet Şerif'in Arnavutluk seyahati, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın da bu bölgede bulunduğu bir zamana rastlar. Arnavutluk'ta Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma hazırlığı yapan ve bu sebeple silahlanan gruplar bulunmaktadır. Silahların bir kısmı toplanırken bazı bölgeler silahların toplanmasına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve kopma arifesindeki Arnavutluk'ta bulunan Ahmet Şerif'in seyahati bu bakımdan da büyük önem taşımaktadır. Bölgeyi dolaşan Ahmet Şerif, İpek Sancağı'na bağlı bir kaza olan Berâne'ye de uğrar ve burası hakkındaki izlenimlerini "Berâne" başlığı altında *Tanîn*'in 22 Ağustos 1910 tarihli ve 709 numaralı nüshasında yayımlar (Börekçi, 80). "Berâne"yi Hüseyin Cahit [YALÇIN]'ın "Hayat-ı Muhayyel" adlı eserine benzeten Ahmet Şerif, şairane bir üslupla kaleme aldığı satırlar içerisinde *Tanîn* gazetesinin bu kazadaki durumu hakkında da bilgi verir:

"Berâne'de yaşayan bütün insanlar, zengin ve fakir halk, yabancılar ve memurlar, sanki "Hayat-ı Muhayyel" hikâyesinin kahramanlarıdır. Şehir, bütün kâinattan ayrılmış, bağlarını kesmiş gibidir. Kendi âleminde, dışarısı için hiçbir kaygısı, dedikodusu yoktur. Yalnız, zayıf bir bağ olan posta, haftada üç defa, o da yabancılar, memurlara ve subaylara, Lim (nehri) kenarındaki askerî kulübe, iki sayı *Tanîn*, birkaç sayı *Selanik* ve Vilayet gazeteleri getirir. Bu ise, hiçbir şey değildir. Zaten, bunları kaç kişi okur?" (Börekçi, 80).

1910 yılının şartları ve Arnavutluk'un da içinde bulunduğu siyasi çalkantılar dikkate alındığında, İstanbul'da yayınlanan *Tanin* gazetesinin "Hayat-ı Muhayyel" bir beldeye benzetilen Berâne'ye ulaştırılıyor olması bir başarı olarak kabul edilebilir. Ancak Ahmet Şerif'in, *Tanin* başta olmak üzere buraya ulaşabilen Türkçe gazeteler hakkındaki "Bu ise, hiçbir şey değildir. Zaten, bunları kaç kişi okur?" şeklindeki tespiti durumun vahametini göstermesi bakımından önemlidir.

Ahmet Şerif, 1911'de seyahatine Suriye'de devam eder ve buradaki gözlem ve deneyimlerini de yazarak *Tanin*'e gönderir. Bunlar arasında 23 Nisan 1911 tarihli *Tanin* gazetesine gönderdiği "Suriye'de Basın, Duygulara Gösteriş, Hükümet -5-" başlıklı yazı oldukça dikkat çekicidir. Ahmet Şerif bu yazısında Osmanlı Türklerinin "necip Arap kavmine karşı pek yerinde bir hürmet duygusu, pek saf ve temiz bir sevgi meylî" (Börekçi, 143) bulunduğunu ifade ettikten sonra sözü Suriye'deki Türkçe gazetelere getirir:

"Basının, bu vatanın hayrı ve geleceğinin selametiyle, "Osmanlı Birliği" gibi aziz bir emelle ilgili olan Türkçe basının da, vazifeleri var. Türkçe gazeteler ne kadar tarafsız ve güzel yazsalar, ne kadar bilgili olarak kalem oynatsalar amaçlarını Suriye'ye erişirmeye ve bildirmeye muktedir değildirler. Türkçe gazeteler idarehaneleri, incelesinler, Suriye'deki okuyucularının büyük çoğunluğunun, yabancı memurlar ve subaylar, yine Türkler oluşturduğunu, görürler." (Börekçi, 145)

olup bitenlerin tam olarak bilinmediği, resmi evrakın da sorunları tam yansıtmadığı, dolayısıyla yapılması gerekenin uzak vilayetleri bizzat gidip görmek gerektiğini, bu coğrafyalara seyahatler gerçekleştirilmesi gerektiğini makalelerinde teklif eder. Detaylı bilgi için bkz. İlhan KAROĞLU, "Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler 1-300 Sayılar", Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 39-41.

Ahmet Şerif, “Bugün, Suriye, merkezin (Osmanlı Devleti) fikirlerine ve yaptıklarına, hükümetin gerçek durumuna, memlekete pek yabancı araçlarla, pek yanlış bir şekilde, bilgi sahibi oluyor.” (Börekçi, 1999: 145) tespitini yaptıktan sonra, yine konuyu *Tanin* gazetesine ve yöneticilerine getiriyor ve “Temennilerim ve hitaplarım, bütün Türkçe basını içine almakla beraber, mensubu olduğum için, özellikle *Tanin*’in dikkatini çekeceğim” diyerek *Tanin*’in Suriye’deki etkinliğini şöyle tespit ediyor:

“İlk önce şunu söyleyeyim ki, bugün, *Tanin* gazetesinin, Suriye’de iyi bir yeri yok. Suriye halkı, belki hiç okumadıkları, içindekileri incelemeye lüzum görmedikleri halde, bir yanlış anlama ve alışkanlık sonucu olarak, *Tanin*’i de, adeta bir düşman görüyorlar, *Tanin*’in bütün yazılarından, aleyhlerinde bir anlam çıkarmaya çalışıyorlar ve bunu da, yine, mahalli basın telkinleriyle yapıyorlar.” (Börekçi, 146).

Ahmet Şerif’in tespitlerinde yer alan “Suriye’de *Tanin* gazetesine karşı Suriyeli Arapların bir önyargısı bulunduğu, bu önyargının mahalli basın tarafından da kışkırtıcı bir biçimde yönlendirildiği, *Tanin*’in bu sebeple okunmadığı” yönündeki ifadeler, Suriye’deki tepkilerin *Tanin* üzerinden aslında merkezi otoriteye, dolayısıyla Osmanlı Devleti’ne karşı geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Suriye’de *Tanin*’e karşı alınan tavır da, tıpkı Arnavutluk “Berâne” örneğinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nin taşra vilayetlerindeki gücünü ve kontrolünü kaybetmesinden kaynaklanmaktadır, denilebilir. Suriye’de *Tanin* gazetesine karşı alınan tavırda bu gazetenin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organı olması da ayrıca problem yaratmış olabilir. Ancak bu durum, siyasi nüfuz kaybıyla birlikte ister istemez kültürel nüfuz sahasının da daralması ve bu alanların başkalarının kontrolüne geçmeye başlaması gerçeğini değiştirmemiştir.

***Tanin* Kızıl Deniz’de, Port Sudan’da**

Tanin gazetesinin ulaştığı uzak Osmanlı Devleti sınırlarından biri de Kızıl Deniz’in Afrika kıtası tarafında bulunan ve bugün önemli bir liman şehri olan Port Sudan’dır. *Tanin* gazetesinin buraya kadar ulaşma macerasını da Abdülgani Senî’nin [YURTMAN] “Yemen Yolunda-Avdet”³ adlı seyahat hatırları eserinden öğreniyoruz. Abdülgani Senî, Yemen Mektupçusu sıfatıyla görev yapmakta olduğu Yemen’den 1910 yılında İstanbul’a dönüş güzergâhında Port Sudan’a uğrar. Burada karşılaştığı hadiseler ve İngilizlerin bölgede kesin hâkimiyet tesis etmek için uyguladıkları yıldırma politikalarına dair anlatılanlar, Osmanlı Devlet adamını şaşkına çevirir. Abdülgani Senî, İngilizlerin Sudan’da ve Port Sudan’da hâkimiyetlerini nasıl tesis ettiklerinin çarpıcı hikâyelerini limana çıktıkları sırada tanıştığı bir gençten öğrenir. Tanışma sahnesi yazar tarafından şöyle anlatılır:

“Genç zat yanıma geldi, oturdu. Şuradan buradan konuşmaya başladık. Çehresinden, bilhassa beyaz renginden kendisinin Mısırlı olmadığı anlaşılıyordu. Azıcık bir sohbetle arada o kadar bir hususiyet peyda oldu ki bunda kendisinin an-asıl Giritli olduğunu, Mekteb-i Hayriye’nin birinci senesine kadar tahsil görüp arzusu haricinde Baytar sınıfına nakledildiğinden terk ile memuren Sevakin’de bulunan pederinin yanına geldiğini, orada, sonra

³ Abdülgani Senî [YURTMAN], *Yemen Yolunda –Avdet-*, Beyrut Vilayet Matbaası, 1331. Yazarın Yemen’e gidişini anlattığı “Yemen Yolunda” adlı bir eseri daha vardır. Hem “Yemen Yolunda” hem de “Yemen Yolunda-Avdet” adlı eserleri tarafımızdan Latin harflerine aktarılmış ve yayınlanmak üzere yayınevine teslim edilmiştir. Adı geçen seyahat anıları birleşik olarak, tek kitap halinde bir zamanda basılarak dağıtımına girecektir.

Port Sudan'da Rûsumat İdaresi'nde memuriyette müstahdem, ismi Aziz Fehmi olduğunu maattafsil anlattı..." (Abdülğani Senî, 57).

Abdülğani Senî, Aziz Efendi ile büyük bir kısmını "... İngilizlerin, Sudan hükümetini suret-i idareleri"nin oluşturduğu konularda, uzun uzun sohbet eder. Aziz Efendi'nin ifadesine göre "Port Sudan, tasavvur olunduğu derecede terakki edemeyecek"tir. Zaten Port Sudan'ın yeni bir liman şehri olarak tasarlanması Sevakimli mülk sahipleri tüccarlar tarafından protesto edilmiştir. Abdülğani Senî'ye göre ise İngilizlerin Port Sudan'ı bir ticaret mahalli olarak imar etme ve tanıtmaya çabalarının altında ticari kaygılar dışında siyasi emeller yatmaktadır:

"Fakat ben İngilizlerin yalnız fikr-i ticaretle bu teşebbüste bulunmuş olmalarını teslim edemem; bunda herhalde birçok mütalaat-ı siyasiye-i istikbaliye de var. Yalnız şehir arazisi hakkında koymuş oldukları şart bu maksadın en büyük delilidir; evet doksan sene sonra Port Sudan bütün manasıyla, hakikatiyle bir İngiliz malikânesi olsun, hiçbir daiye-i hak ve istihkak bunu ellerinden nez' edemesin!" (Abdülğani Senî, 60)

Aziz Efendi, İngilizlerin bölgedeki yönetim biçimleri hakkında da şunları söylemektedir: "Hariçten gayet liberal görünen İngilizler Sudan hükümetinde gayet müstebit ve zalimdirler; hele İngilizlerin gayri olan memurların hukukuna hiç ehemmiyet vermezler." (Abdülğani Senî, 60). Yazarın, bölgedeki yönetim biçimlerinden ve kendi tecrübelerinden hareketle İngilizler hakkında verdiği hüküm de dikkat çekicidir: "Elhasıl İngiliz, öyle mukaddes, öyle layüsel, öyle hodgam ki onlar her manasıyla beşeriyetin mafevkinde bulunmak, kimse onlara nigah-endaz olamamak, haklı da olsa onlara karşı ses çıkarılamamak hukuk-ı âliyesine malik olacak... (Abdülğani Senî, 62-63). Abdülğani Senî, Aziz Efendi ile sohbetinden "... şimdiye kadar meçhulüm olan birçok hakikatlere vakıf oldum." dedikten sonra, Osmanlı hakimiyetinin ve dolayısıyla Osmanlı gazetesi *Tanîn*'in de bölgeden nasıl hızla çıkarıldığını yazısının devamında şu cümlelerle tespit eder:

"Hükümet-i Sudaniye –ki hakikatte hükümet-i Mısıriye'ye mülhak yahut tabi olduğu halde- bugün Mısır'da münteşir gazetelerin birçoğunu memalik-i Sudaniye'ye ithal etmiyor, men ediyormuş; hele orada bulunan Türk memurların İstanbul veya bilad-ı Osmaniye'de münteşir Osmanlı gazeteleri celp edenlerden hiç hoşlanmıyor; gelen gazeteleri muayeneden geçiriyormuş. Hatta Aziz Efendi, evvelce *Tanin* gazetesine abone olmuşken "gazete celbinden vazgeçmesi, devam ederse hakkında iyi olmayacağı" suret-i mahsusada nasihat edilmiş, gelen gazeteleri(n) de evvela Hartum'a gidip oradan Port Sudan'a iade edildiğini görünce naçar vazgeçmiş olduğunu da ilave etti." (Abdülğani Senî, 63).

Aziz Efendi'ye, "*Tanîn* gazetesi alması durumunda hakkında iyi şeyler olmayacağı" ihtarında, daha doğru bir ifade ile tehdidinde bulunan İngilizler, aslında bu tehdidi Aziz Efendi'nin şahsında Osmanlı Devlet otoritesine ve Türkçenin hâkimiyet sahasına yöneltmişlerdir. Dolayısıyla "Bunların hepsi, İngilizlerin –müstemlekelerini- ne yolda idare etmekte oldukları, orada ne sıkı ve muhteris bir usul takip ettikleri hakkında bir fikir verir." (Abdülğani Senî, 64). İngilizlerin uyguladıkları bu "sıkı ve muhteris" yönetim şekli, Türk Devlet gücünün ve buna bağlı olarak Türk dili ve kültürüne ait unsurların da yavaş yavaş bu bölgeden çekilmeye başladığını göstermektedir. Siyasi ve ekonomik güçle desteklenmediği takdirde dil ve kültürel gücün uzun ömürlü ve kalıcı olamayacağını Port Sudan örneği de göstermiştir.

Tanîn, Kuzeyde Türk İllerinde, Çelabinski’de

İstanbul’da yayınlanan ve devrinin önemli yayın organlarından biri olan *Tanîn* gazetesinin ulaştığı uzak coğrafyalardan biri de Karadeniz’in kuzeyinde, Anadolu ve İstanbul’dan çok uzaklardaki bir Türk ili olan Çelabinski’dir. *Tanîn*’in Çelabinski’deki durumunu Halim Sabit [ŞİBAY]’ın “Altaylara Doğru”⁴ adlı seyahat anılarından öğreniyoruz. Halim Sabit tarafından 1911 yılında kaleme alınan ve 1912’de *Türk Yurdu* mecmuasında tefrika edilmeye başlanan “Altaylara Doğru” adlı seyahat anılarının coğrafyası oldukça geniş bir alanı içine almaktadır. Deniz, kara ve demir yolu kullanılarak gerçekleştirilen bu seyahat, Kuzey Türklerinin Anadolu Türklerine tanıtılması bakımından önemli bir adım olmuştur.

İstanbul’dan yola çıkan Halim Sabit, Odessa, Harkof, Penza, Samara, Simbir, Melekes ve Başkurdistan üzerinden Ufa’ya ulaşır. Tren katarı Ufa’dan hareket eder ve Ak İdil sahilini takip ettikten sonra ormanlar arasından Ural dağlarına doğru ilerlemeye başlar. Halim Sabit, Ural dağlarının arasından geçerken bu yerleri “Anane-i milliyemizde mühim ve parlak mevkii olan bu dağlar arasında dikiş tutturamamış olmaklığımız, kalbimde derin bir tesir uyandırdı.” ifadesi ile kaleme alır. Seyyahımızın bileti Omski’ye (Omsk) kadar alınmış olmasına rağmen Çelabinski’de (Çeliabinsk) bir gün kalmaya karar verir (Halim Sabit, 272). Halim Sabit’in seyahat anılarında Çelabinski ve buradaki Türklerin Osmanlı Türkleri ve İstanbul’a dair kaygılarını da ifade ettiği kısımlar bakımından dikkat çekicidir:

“Biletim Omski’ye kadar alınmış olmakla beraber Çelabinski’de bir gün tevakkuf ile yorgunluk almaya karar verdim. Katardan inip gıyaben tanıdığım şehrin genç imamına misafir gittim. Ber-mutad semaver yanında tatlı bir musahabeye daldık. İmam Efendi İstanbul vekayiiini benim kadar biliyordu. Ancak bazı vekayiiin esbab u hikmetini anlayamıyor ve benden Meclis-i Mebusan’daki ihtilafları istizah ediyordu. İmam Efendi Devlet-i Osmaniye’nin istikbâline nîk-bindi. “Her halde Türkiye yaşayacak.” diyordu.

Fakat İstanbul’da birden on bin hanenin yanıp kül olmasını (mercan ve Aksaray hariki) havsala-i idrakine bir türlü sığdıramıyor: “Bu nasıl olur? Buna nasıl müsaade olunur?” diye izhar-ı hayret ediyordu.

İmam Efendi mekteplerini gösterdi. Mektep cidden iyi ve güzeldi. Yepyeni, tertemiz, sınıfları mükemmel.

Mektebin yanı başında, cami-i şerife muttasıl muntazam, temiz bir salona girdik. Duvardaki raflar kitaplar ile doluydu. Ortadaki masaların üzerinde Türkçe, Rusça, cerideler, mecmualar yatıyordu. Masa başlarında mütalaa edenler de hayli kalabalık idi. Kıyafetlerinden, elbiselerinden çoğunun ticarethane müstahdemîni olduğu anlaşıyordu.⁵

İstanbul’dan yeni gelen *Tanîn*’i gözden geçiriyordum ki, kıraathane hizmetçisi Cuma vakti hulûl etmiş olduğundan kıraathanenin kapanacağını cümlemize ihtar etti. Hepimiz cami-i şerife gittik.” (Halim Sabit, 272-273).

⁴ Halim Sabit [ŞİBAY]’ın “Altaylara Doğru” adlı seyahat anıları eseri ilk olarak *Türk Yurdu* mecmuasında tefrika edilmiştir. Eser, 2016 yılında Selma Günaydın tarafından “Altaylara Doğru” adıyla kitaplaştırılmıştır. Kitap için bkz. *Altaylara Doğru*, hzl. Selma Günaydın, Ankara: Cümle Yayınları, 2016.

⁵ Rusya Türklüğü’nün her tarafında olduğu gibi bu milli kıraathanenin de Çelabinski’deki ticarethaneler müstahdemi tarafından tesis edilmiş olduğu sorup öğrendim. (Halim Sabit’in notu)

İstanbul'dan binlerce km uzaktaki Çelabinski'de Halim Sabit'in "İstanbul'dan yeni gelen *Tanîn*'i gözden geçiriyor..." olması Osmanlı dönemi Türkçe gazetelerin dağıtım ağının ne kadar geniş ve güçlü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Halim Sabit'in verdiği bilgilere bakarak Çelabinski'deki soydaşların Türkiye Türkleri ile çok ciddi bir gönül bağı kurmuş olduklarını, bu bağın kurulmasında ve güçlenmesinde Türkçe gazetelerin, özellikle de *Tanîn*'in etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç Yerine

II. Meşrutiyet sonrası yayın hayatında önemli bir yer tutan *Tanîn* gazetesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak bölgelerine, Batı'da Balkan yarımadasında Arnavutluk ve Karadağ'a, Kuzey'de Ufa ve Çelabinski'ye, Güney'de Suriye ve Kızıl Deniz'in Afrika sahillerine kadar ulaşmıştır. Ancak özellikle 1910 yılından itibaren Osmanlı Devlet otoritesinin ve yönetme imkân ve kabiliyetinin kendisini hissettiremediği merkeze uzak vilayetlerde, yönetim boşluğuna bağlı olarak kültürel kopuşlar da baş göstermiştir. Dolayısıyla başta gazete ve mecmualar olmak üzere bu vilayetlere ulaştırılamaz olmuş, ulaştırılsa bile Türk olmayan unsurlar arasında İstanbul merkezli Türkçe matbuat da yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başlamış ve dar bir coğrafyaya sıkışmaya başlamıştır. Bu bağlamda Devletin zayıflaması, yönetme gücünün sarsılması ve tabiri caiz ise uzak vilayetlerden merkeze doğru gözle görülmeyen ancak her alanda hissedilen bir geri çekilme hareketinin Türkçenin hâkimiyet alanı ve buna bağlı olarak da Türk kültür coğrafyasının daralması arasında doğrudan bir ilişki ve oran bulunduğu söylenebilir.

Kaynakça

- "Türk Derneği Beyannamesi", *Türk Derneği*, Yıl: 1, S: I, İstanbul, (1327/1911): 3-6.
- Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanîn*, II. Cilt, (Haz: Mehmet Çetin Börekçi), Ankara: TTK, 1999.
- ENGİNÜN, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı –Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul, Dergâh, 2007.
- KAROĞLU, İlhan. "Tanîn Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler 1-300 Sayılar", Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- ORAL, Tanju "Tanîn", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: Dergâh, 1998.
- PAÇACIOĞLU, Burhan. "Türk Derneği Tasfiyeci Miydi?" *TÜBİAR*, S: X, (2001): 219-233.
- POLAT, N. Hikmet. "II. Meşrutiyet Devrinde Türkçü Yayın Organları", *Türk Yurdu*, Nisan, S: 284, (2011): 52-82.
- [ŞİBAY], Halim Sabit. "Altaylara Doğru", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 16, (1912): 271-273.
- [YURTMAN], Abdülğani Senî. *Yemen Yolunda –Avdet-*, Beyrut Matbaası, 1331.

ESKİ TÜRKÇEDE TÜKET- YARDIMCI FİİLİ

Yasemin GEÇERLER
ygecerler26@gmail.com

Giriş

Yardımcı fiiller genel olarak birleşik fiiller içinde değerlendirilmiş gramatikal unsurlardandır. Gramer kitaplarında daha çok şekilsel olarak açıklanmaya çalışılan yardımcı fiillerin fonksiyonlarına ve semantik değerlerine yeterince değinilmemiştir. Sema Barutçu Özönder (2011: 172) yardımcı fiil görevinde kullanılan fiillere gramer kitaplarında yer verildiğini ancak yardımcı fiiller hakkında verilen bilgilerin yeterli olmadığını söyler. Bu noktada yardımcı fiille ilgili açıklamaların sistematik olmadığını ifade eder. Yardımcı fiil ve asıl fiil arasındaki leksik- semantik ayrımın yapılmadığını yardımcı fiillerin tek başına hangi özellikler gösterdiğinin açıklanmadığını ve asıl fiil durumundan yardımcı fiil durumuna geçebilen fiillerin hangi gelişme şartlarında, hangi bağlamda bu fonksiyona geçtiğini tespit edilemediğini belirtir. Bu görüşler doğrultusunda yardımcı fiilleri ele alınışında bazı eksiklikler olduğu söylenebilir.

Eski Türkçe döneminde pek çok yardımcı fiil tanıklanır. bol-, er-, tur-, kıl- gibi yardımcı fiiller en çok tanıklanan ve üzerinde en çok çalışma yapılan yardımcı fiiller arasındadır. Köktürkçe döneminde çok sayıda yardımcı fiil örneği görülmektedir. Ancak Uygur Türkçesi döneminde yardımcı fiillerin fonksiyonları artmış ve semantik olarak çok farklı şekillerde yardımcı fiiller tanıklanmıştır. Uygur Türkçesinin yardımcı fiil bakımından da zengin oluşu bu dönemi Köktürkçe döneminden ayırmıştır. Özellikle tegin-, yarlıka-, ötün-, yükün- gibi yardımcı fiiller çok farklı anlam alanlarını karşılamıştır.

Bildirimizin asıl konusu olan tüket- yardımcı fiili ile ilgili tespitlerimize geçmeden önce genel itibarıyla birbirine benzeyen yardımcı fiil tanımlarından kısaca söz etmek gerekmektedir;

Zeynep Korkmaz (2014: 492), yardımcı fiillere kendinden önceki adlarla birleşerek anlam kazanan fiiller olarak tanımlar. Yardımcı fiil için et-, ettir-, edil-, edin-, eyle-, ol-, olun-, bul-, bulun-, kıl-, kılın-, buyur- gibi örnekler verir.

Muharrem Ergin (2008:386-387), yardımcı fiilleri birleşik fiil başlığında değerlendirir. Birleşik fiili, bir yardımcı fiil ve ismin ya da bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubu olarak tanımlar. Yardımcı fiilden önce isim ya da fiil getirildiğini söyleyerek yardımcı fiilden önce getirilen unsurun isim ya da fiil olmasına göre birleşik fiillerin ikiye ayrıldığını belirtir. Bu iki birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır. Ergin, isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiillerin et-, ol-, eyle-, bulun-, yap- yardımcı fiilleri olduğunu ve bu yardımcı fiillerin aynı mânâ ve fonksiyonda kullanıldığını söyler. İkinci yardımcı fiil çeşidi ise fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiillerdir. Bu yardımcı fiiller bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz- ve koy- fiilleridir. Bu yardımcı fiiller kendi manaları ile değil yardımcı fiil fonksiyonu ile görev yaparlar.

Kemal Eraslan (2012: 443-448) yardımcı fiilleri fiil olarak, nesnelere bağlı her türlü hareketleri, oluş ve kılışları ifade eden kelimeler olarak tanımlar. Ona göre yardımcı fiiller dilde kendi mana ve işlevleri ile müstakil olarak kullanılırlar. Ayrıca isim veya fiilin kullanımına onların değişik ifade incelikleri kazanmalarına yardımcı olurlar. Başlangıçta müstakil bir fiil olarak kullanılıp belli bir eylemi karşılarken, yardımcı fiil olarak fonksiyon

değişikliğine uğrayan fiillerin varlığı Türk dili için önemli gelişmelerdendir. Eraslan, bu gelişmenin üç aşamada gösterilebileceğini ifade eder: 1. Müstakil fiil olarak kullanılma, 2. Müstakil fiil ve yardımcı fiil olarak kullanılma, 3. Yardımcı fiil olarak kullanılma. Ancak bu aşamalar her yardımcı fiil için geçerli değildir. Zira gelişme hala devam etmektedir. Kemal Eraslan bu aşamalardan bahsettikten sonra yardımcı fiillere isim soylu bir kelime veya kelime grubu ile birleşik fiil teşkil eden isim+yardımcı fiil ve fiil soylu bir kelime veya bir kelime grubu ile birleşik fiil teşkil eden fiil+yardımcı fiil şeklinde iki grupta inceler.

Şinasi Tekin (2002: 61-63), yardımcı fiilleri esas yardımcı fiiller ve tasviri yardımcı fiiller olarak iki başlıkta inceler. Esas yardımcı fiillere er-, bol-, ve tur- yardımcı fiillerini örnek verir. Tasviri yardımcı fiillere ise alk-, ay-, bil-, kılın-, ötün-, tegin-, yarlıka-, yara-, küse- gibi yardımcı fiilleri örnek gösterir. Ayrıca Şinasi Tekin, olur-, tur-, bir-, tut-, yat-, bar- gibi tasviri yardımcı fiillerinin kendi anlamlarını kaybederek asıl fiilin anlamını etkilediklerini ifade eder.

Gabain (1988: 87-90), yardımcı fiilleri üç başlıkta ele alır; asıl yardımcı fiiller, modal yardımcı fiiller, tasviri yardımcı fiiller. Asıl yardımcı fiilleri er-, bol- ve tur- olarak ifade eder ve bu yardımcı fiillerin genellikle bir isimle birlikte kullanıldıklarını ifade etmektedir. Modal yardımcı fiiller, asıl fiile bir zarf-fiil eki geldikten sonra eklenen ve böylece bir birleşik fiil yapısı oluşturan yardımcı fiiller olarak tanımlanır. Gabain, bil-, kılın-, küse-, yara- gibi yardımcı fiilleri bu başlığa dâhil etmiştir. O, tasviri yardımcı fiilleri zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra kendi anlamlarını kaybedip asıl fiilin anlamını tasvir eder hale gelen fiiller olarak ele alır.

Faruk Gökçe (2013), Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri adlı eserinde fiil birleşmelerini iki başlıkta ele almıştır. Bu başlıkların içeriklerini kılınış türlerini ve görünüşü işaretleyen yardımcı fiilleri göz önünde bulundurarak belirlemiştir. Gökçe, Birinci Grup Yardımcı Fiiller başlığında eklendiği fiili kılınış bakımından işaretleyen yardımcı fiillere yer verir. Bu yardımcı fiiller kod-, kal-, ket-, yaz-, ber-, bar- gibi yardımcı fiillerdir. Gökçe görünüşü işaretleyen yardımcı fiilleri İkinci Grup Yardımcı Fiiller başlığında değerlendirmiştir. tur-, yat-, olur- ve yoru- gibi yardımcı fiil örneklerini görünüş işaretleyicisi olarak ifade etmiştir. Bunun yanında görünüş ve kılınış işaretleyen yardımcı fiillerin karıştırılabileceğini, kimi zaman kılınış ve görünüş arasında ayırım yapmanın güç olabileceğini aktarmıştır. Gökçe, kılınış işaretleyicisi olan yardımcı fiillerin eklendikleri ana fiilin iç zamansal özelliklerini etkilediğini, görünüş işaretleyen yardımcı fiillerin ise olayın bakış noktasına işaret ettiğini belirtmektedir. dolayısıyla yardımcı fiiller çok farklı fonksiyonlarda kullanılabildiğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan yardımcı fiiller bağımsız bir gramer kategorisi olarak değerlendirilmelidir.

Sema Aslan Demir (2013) Türkmence Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller adlı makalesinde kılınış işaretleyen yardımcı fiillerin ana fiilin başlangıç sınırı, süre ve bitiş sınırından oluşan iç evrelerinden birini, evre yapısına müdahale ederek ön plana çıkardığını ifade eder. Demir, kılınış ve görünüşün farklarından bahsederken görünüşün bir gramatikal kategori kılınışın ise bir leksikal kategori olduğunu söyler.

Bir birleşik fiil yapısı oluşturan yardımcı fiiller gramer kitaplarından birbirine yakın şekilde ele alındıysa da son zamanlarda yapılan dilbilimsel çalışmalarda yardımcı fiillerin farklı fonksiyonları üzerinde durulduğu ve ayrı bir gramatikal kategori olarak değerlendirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu bakımdan yardımcı fiiller asıl fiilin bitiş, başlangıç ya da süre durumunu etkileyerek kılınış; olayın bakış noktasından görünüşünü

işaret ederek görünüş işaretleyicisi olabilmektedir. Kılınış ya da görünüş işaretlemeyen yardımcı fiiller tasviri yardımcı fiil veya modal yardımcı fiil olarak ele alınmaktadır.

Gabain, zarf fiil eki bulunan asıl fiillerden sonra gelen ve asıl anlamlarını koruyarak birleşik fiilleri oluşturan yardımcı fiilleri modal yardımcı fiiller olarak tanımlar. Bu tür yardımcı fiiller ünlü zarf-fiil eki almış asıl fiile gelerek bu fiilin tarzını belirler. Modal yardımcı fiil yapıları asıl fiilin anlamında değişikliğe yol açmadığından tasvirî fiillerden ayrılır. Necmettin Hacıeminoğlu (1991: 257) modal yardımcı fiiller ile tasvirî fiilleri ayrı başlık altında değerlendirir. Modal yardımcı fiille oluşan fiil birleşmelerinde asıl fiilin anlamının hâkim olduğunu ifade eder. Zeynep Korkmaz (1959) Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri adlı makalesinde modal fiil ya da modal yardımcı fiil gibi adlandırmaları kullanmaz fakat birleşik fiil yapılarında zarf-fiil ekli asıl fiile eklenen bu bakımdan tasvirî yardımcı fiile benzeyen ancak asıl anlamını kaybetmeden esas fiile anlamca yardımcı olan yardımcı fiillerden söz eder. Bu görüşlerden hareketle modal yardımcı fiil ve tasvirî fiilleri, yardımcı fiillerin esas fiile anlamca etkisine göre birbirinden ayırabiliriz.

Yardımcı fiiller ile ilgili genel görüş ve yardımcı fiillerin fonksiyonlarına dair açıklamalardan sonra asıl konumuz olan tüket- yardımcı fiilinin izahına geçebiliriz.

tüke- “bit-” fiiline –t fiiliden fiil yapım eki eklenerek meydana gelmiş olan tüket- “bitir-” fiili hem asıl fiil göreviyle hem de yardımcı fiil göreviyle kullanılmıştır. Köktürk Yazıtları’nda tüket- fiili tanıklanmamaktadır. Ancak tüket- fiiline eklenen –i zarf fiil eki ile oluşturulmuş *tüketi* zarfına rastlanmaktadır.

tüket- fiilinin asıl fiil olarak tanıklandığı örnekler;

bir y(e)girminç ay beş otuzda bütürmiş tarkan **tükät**di nigoşaklarını suyn yazokın öküngü huastuanift “ Onbirinci ayın yirmi beşinde Bütürmiş Tarkan müminlerin (dinleyicilerin) günahıtan arınması için tövbe duasını bitirdi.” (Huast: 376-378)

ol ışın **tüketti** “Onun işi bitti.” (DLT 420/329)

tüket- fiilinin yardımcı fiil olarak tanıklandığı örnekler;

Marcel Erdal (2004: 246-257) bu yardımcı fiilin eylemi sonlandıran en yaygın yardımcı fiil olduğunu söyler ve söz konusu yardımcı fiil ile eylemin tamamlandığını belirtir tüket- u yapısından da söz ederek bu yapının “bir şeyi etraflıca yapmak” anlamına geldiğini ifade eder.

Kemal Eraslan (2012: 447) tüket- yardımcı fiilini tasvirî yardımcı fiil olarak değerlendirir ve esas fiilde belirtilen hareketin tamamen yapıldığını, yapıp bitirildiğini ifade ettiğini söyler.

Bir tamamlanmışlık bildirdiği âşikar olan tüket- yardımcı fiilinin bu işlevinden dolayı kılınış işaretleyicisi olduğu düşünülebilir ancak asıl fiilin bitiş, başlangıç sınırından ya da sürekli olma durumunda bir değişiklik yapıp yapmadığının tespit edilmesi söz konusu yardımcı fiilin kılınış işaretleyicisi olma durumunun değerlendirilmesi açısından önemlidir.

tüket- fiili yardımcı fiil fonksiyonu ile Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmaktadır. Bu dönem eserlerinde tanıklanan bazı örnekler şöyledir:

ulug aş içgü kılta aş kılı **tüketmişde** ken on kün ertmezken ötrü ol beg belingdeg ağır igledi “Ulu yiyecek içecek kıldı. Ziyafet kılıp bitirdikten sonra on gün geçmemişken o bey aniden ağır hastalandı.” (AY 4/14-17)

Kentüleri öñre ölürü **tüketmiş** tınlıklar için bo nom erdinig bititsünler okısunlar okıtsunlar..(AY 22/13) “Kendileri önceden öldürmeyi bitirmiş canlılar için bu değerli öğretiyi okutsunlar.”

antun-önglög-y(a)ruk-yaltrıklıg-kopda-kötrülmüş-nom-iligi atl(ı)g nom bitigde onunc ülüş tegzinç nom bitiyü okıyu **tükedi**(AY 673/10) “Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adındaki öğreti kitabından onuncu bölüm öğreti kitabı yazıldı okundu ve bitti.”

k(a)ltı bo közünür üdteki bodıs(a)t(a)vlarning kılı turur buyan edgü kılınçlarına edgülig işleringe neteg iyin ögirür erser m(e)n.. ançulayu yme öngre ertmiş üdteki bodıs(a)t(a)vlarning kılı **tüketmiş** buyanlarına kin keligme üdteki bodıs(a)t(a)vlarning kılğuluk buyanlarına alkuka barça bir teg iyin ögirür m(e)n sevinür m(e)n öger m(e)n alkayur m(e)n (AY 153/7) “Öyle ki, bu görünür zamandaki Bodhisattvaların yapmakta oldukları iyi davranışlarına, iyi işlerine ne denli sevinirsem; öylece de, önceden, geçmiş zamandaki Bodhisattvaların yapıp bitirmiş (oldukları) iyiliklerine; ilerde, gelecek zamandaki Bodhisattvaların yapmaları olası iyiliklerine, hepsine bütünüyle, aynı şekilde sevinir, kıvanırım, (onları) över, methederim”

vaişiravane m(a)haraaça bo ötügüg ötüüp, bo d(a)rnılarig törösi birlä sözläyü **tükätmiştä** ke nötrü tükäl bilgä t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan vaişiravane m(a)haraaçig ögä alkayu y(a)rılıkap “ Vaisravana Maharaja bu sözü söyleyip bu tılsımları yasa üzere söyleyip tamamladıktan sonra mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda Vaisravana Maharaja’yı övüp...” (Altun Yaruk 1105-1110; Özlem Ayazlı)

apam birök bo törülerte ögretिंगeli usarlar ..aşnuça k(e)ntüleri öngre ölürü **tüketmiş** tınl(ı)ğlar için bo nom erdinig bititsünler okısunlar okıtsunlar (AY 22/13) “Eğer bu törelerden öğrenebilirlerse, daha evvel kendilerinden önce ölüp gitmiş canlılar için bu öğreti mücevherini yazdırsınlar okusunlar okutsunlar.”

bo munça sav sözleyü **tüketdükte** ök ötrü bo biş çöptik yavlak üdteki neçe tınlıklar erserler, olar barça bir yañlıg altun öñlög kırtıslıg otuz iki lakşanlıg körü kanınçsız körklüg menizlik bolup (AY 380/ 14-19) “Bu gibi söz söylemeyi tamamladıktan hemen sonra beş bulanıklık kötü zamanda ne kadar canlı varsa, onların hepsi aynı şekilde altın renkli otuz iki alâmetli bakmaya doyulmaz güzel görünüşlü oldu. ”

oluru **tüketip** ötrü t(e)ngri kanı hormusta t(e)ngri ugrayu t(e)ngri t(e)ngrisi burkaning rıdı kuo kelig edrem küçin küsünün bulu teginmiş uguringa ötrü olurmış orunıntın örü turup birtinki ong engninteki tonın açınıp ong tizin çökütip ayasın kavşurup t(e)ngri t(e)ngrisi burkanka inçe tip ötünti (AY 131/18-22 132/1-4) “Oturmayı tamamlayıp sonra tanrıların hanı İndra tanrı, özellikle tanrılar tanrısı Buda’nın gizemli, başkalaşarak doğma erdemi gücünü kuvvetini bulmaya ulaştığı andan sonra oturduğu yerinden ayağa kalkıp sağ omzundaki giysisini açıp, sağ dizini çökertip ayalarını kavuşturup, tanrılar tanrısı Budaya saygıyla şöyle dedi.”

Bu örneklerden hareketle tüketmek yardımcı fiilinin olayın bakış noktasından görünüşünü etkilemediğini bu yüzden bir görünüş işaretleyicisi olamayacağını söylemek mümkündür. Bunun yanında bir tamamlanmışlık ifade etmesi dolayısıyla kılınış işaretleyicisi gibi düşünülebilmesine rağmen asıl fiilin bitiş ya da başlangıç sınırlarını değiştirmemiş, sürekli oluşuna etki etmemiştir. Dolayısıyla tamamlanmışlık durumu eylemin bütünü için söz konusudur. Bu durum özel olarak asıl fiili etkilememektedir. Ancak eklendiği fiilin yapılış

şeklini karşılamaktadır. Ayrıca asıl fiilin anlamında bir değişikliğe yol açmamaktadır. Bu bakımdan tüket- yardımcı fiili “Modal Yardımcı Fiil” olarak değerlendirilmelidir.

SONUÇ

Netice olarak yardımcı fiiller fiil birleşmelerini oluşturan gramatikal unsurlardandır. Eklendikleri isim ya da fiiller ile anlamca bütünlük kurarak müstakil bir kelime görevi görürler. Bunun yanında farklı fonksiyonlarının bulunması nedeniyle bağımsız bir gramer kategorisi olarak değerlendirilebilirler. Kimi yardımcı fiiller asıl fiilin iç evrelerinde (başlangıç, süre, bitiş) değişikliğe yol açarak kılınış işaretleyicisi; kimi yardımcı fiiller temel fiilin bakış noktasına tesir ederek görünüş işaretleyicisi olabilirler. Bazı yardımcı fiiller ise eklendikleri fiilin anlamını, iç evrelerini ve iç zamanını etkilemezler. Dolayısıyla bir görünüş ya da kılınış işaretleyicisi olamazlar. Asıl fiilin anlamını değiştirmedikleri için ise tasvirî yardımcı fiil olarak kabul edilemezler. Görünüş ve kılınış işlevi olmayan, fiilin anlamını etkilemeyen ancak asıl fiilin yapılış şeklini işaret eden yardımcı fiiller *modal yardımcı fiil* olarak ele alınır.

Eski Türkçe metinlerde farklı fonksiyonlara sahip yardımcı fiiller tanıklanmaktadır. Ancak yardımcı fiillerin kullanım alanları Eski Uygurca döneminde daha farklı boyutlara taşınmıştır. Türk dilini tarihî dönemlerinde asıl fiil olarak kullanılan pek çok yardımcı fiil ile bu dönemde karşılaşılmaktadır. tüket- fiilini hem Köktürk yazıtlarında hem de DLT’de asıl fiil olarak kullanılırken Eski Uygur Türkçesi döneminde asıl fiil görevinin yanında yardımcı fiil göreviyle de tanıklanmaktadır. Bu durum Uygur Türkçesinin yardımcı fiil bakımından oldukça zengin bir dönem olduğunun kanıtıdır. Zira sadece tüket- yardımcı fiili değil yarlıka-, ötün-, tegin- gibi pek çok fiil Eski Uygur Türkçesi döneminde farklı fonksiyonları ile yardımcı fiil görevinde kullanılmıştır.

Yardımcı fiillerin kılınış, görünüş işaretleyebildiği ya da tasviri yardımcı fiil veya modal yardımcı fiile olarak ele alınabildiğini ifade etmiştik. Tüket- yardımcı fiilinin tanıklandığı örnekler incelendiğinde bu yardımcı fiilin ana fiile kılınış ya da görünüş fonksiyonu ile eklenmediği, ana fiilin iç evrelerinde ve bakış noktasında bir değişmeye yol açmadığı görülmektedir. Bunun yanında eklendiği ana fiilin anlamı değiştirmeyerek fiilin yapılış tarzını işaret ettiği için modal yardımcı fiil kategorisinde ele alınmalıdır.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânu Lugâtit-Türk

AY: Altun Yaruk

Huast: Huastuanift

Kaynakça

ASLAN DEMİR, S. (2013). “Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller” *Türkbilig*, 2013/26. s. 67-90.

AYAZLI, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. TDK, Ankara.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- BACANLI, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. TDK, Ankara.
- BARUTCU ÖZÖNDER, S. (1999). “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, ss.56-64, TDK, Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- ERCİLASUN, A. B.(1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- ERCİLASUN A.B. , AKKOYUNLU Z. (2015). *Dîvânü Lugâti’t- Türk*, TDK, Ankara.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Publications. Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston
- ERGİN, M. (1999), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak, İstanbul.
- GABAİN, A. V., (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. AKALIN, M.), TDK, Ankara
- GÖKÇE, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, TKAE, Ankara.
- GULCALI, Zemire (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan ‘Aç Bars’ Hikayesi*. TDK, Ankara
- HACİEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, L. (1999). “Fiil Terimi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK, Ankara, ss. 47-55.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK, Ankara.
- KORKMAZ, Z. (1959). “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, *TDAY Belleten*, ss. 107-125, Ankara.
- KORKMAZ, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK, Ankara.
- ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.
- ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanift. Manihist Uygurların Tövbe Duası*, TDK, Ankara.
- TEKİN, Ş. (2002). “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Cilt, Dil-KültürSanat, ss.69-120, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara.
- TEKİN, T. (2010). *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara.
- Tokyürek, H. (2005). *Eski Türkçede (VIII. yy. – XI. yy.) Yardımcı Fiiller*, Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.

ATEBETÜ'L-HAKAYIK'TA EŞ VE ZİT ANLAMLILIK

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ
Kırıkkale Üniversitesi / Türkiye
batsiz@yahoo.com

Gülşah AZER EFE
g.azer@hotmail.com

GİRİŞ

Karahanlılar döneminde Müslüman olan Türklere ait İslamî dönemin ilk beş önemli kaynağından biri olan Atebetü'l Hakayık, diğer eserlere göre daha küçük hacimli bir eserdir.

Eser, “Gerçeklerin Eşiği” ya da “Hakikatlerin Eşiği” anlamlarına gelir ve Yükneklî Edib Ahmed bin Mahmud tarafından 12. Yüzyılda manzum bir öğüt ve ahlâk kitabı olarak yazılmıştır. Atebetü'l Hakayık'ta 2728 kelime, 512 mısra, 50 beyit ve 103 dörtlük kullanılmıştır. Ayrıca eser diğer nüshalarda ‘Hibetü'l Hakayık’ ve ‘Gaybetü'l Hakayık’ isimleriyle de geçmektedir. Eser Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur.

Atebetü'l Hakayık'ın beyitler hâlindeki bölümü eserin giriş bölümü, dörtlükler hâlinde yazılan bölüm ise ana bölümdür. Mısra başı kafiyelerine sık rastlanılan eserde genel olarak tam kafiye yanında da yarım kafiye kullanılmıştır. Giriş bölümündeki 20 beyit Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlar, sonraki 14 beyit ise kitabın sunulduğu Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e övgüyle devam eder. Daha sonraki 6 beyit kitabın niçin yazıldığı hakkında olup, eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde ise ilmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu gibi konular işlenmiştir.

Atebetü'l-Hakayık'ı ilk defa ilim muhitine tanıtan Necib Asım olmuştur. Yerli ve yabancı bazı araştırmacılar tarafından değişik yönlerden ele alınmış olan eser Reşit Rahmeti Arat tarafından da ‘Atebetü'l- Hakâyık’ adıyla yayımlanmıştır. Arat bu çalışmasını, eserin 3 nüshasını karşılaştırarak oluşturmuştur.

Dil bilimciler uzun yıllar anlamı tanımlamaya çalışmışlar fakat bu konuda ortak bir görüşe sahip olamamışlardır. Birtakım dilbilimciler anlamın ne olduğu veya nasıl tanımlanması gerektiği konusunda hiçbir genel kabulün olmadığını vurgulamışlardır. Bazıları ise anlamın kuramsal incelemesinde bir takım ilerlemeler olmasına karşın anlam kuramının ana çizgilerinin bile belirlenemediğini belirtmiştir. Bir sözcük konuşulduğunda veya yazıldığında belirli bir anlamı taşır ve aynı dilin kullanıcıları bu anlamı anlarlar. Bu bağlamda anlam, konuşmacı veya yazar tarafından iletilenlerle dinleyici veya okuyucu tarafından algılananlar arasındaki bir ilişki olarak görünmektedir. (Pilten,2008:2)

Anlamı, dil içi bağlam ve dil dışı bağlam olarak ikiye ayırabiliriz. Dil içi bağlam, genellikle betimsel anlamdır ve sözlüksel anlam, gramatikal anlam ve cümle anlamı olmak üzere üç alt başlıkta incelenir. Dil dışı bağlam ise; betimsel anlam yanında anlatımsal ve sosyal anlamı da sunar. Çünkü toplumdaki sosyal tabakalaşma ve cinsiyet farklılıkları da anlamı etkilemektedir. (Yaylagül, 2008:300)

Anlam Biliminin üzerinde çok tartışılan konularından birisi de eş anlamlılık(sinonim)tır. Anlam bilimciiler tarafından eş anlamlı sözcüklerin varlığı ve eş anlamlılık kavramının tanımlanması üzerine birbirinden farklı görüşler ortaya konmuştur. Eş anlamlı sözcüklerin tanımlanmasının veya eş anlamlı sözcüklerin ayırt edilmesinin mümkün olmadığı yönündeki görüşten eş anlamlılığın en önemli göstergesinin her bağlamda yer değiştirebilirlik olduğunu ileri süren görüşe kadar konunun yelpazesi oldukça geniştir. Dil bilimcilere göre iki sözcük arasında eş anlamlılık ilişkisi bulunduğunu öne sürebilmek için iki sözcüğün “birbirinin yerine geçebilirlik” özelliği bulunması gerekmektedir. (Pilten,2008:10)

Doğan Aksan eş anlamlılıkların varlığını kabul etmez ve düşüncelerini “hiçbir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı, bütün bilginlerce benimsenen bir gerçektir.” sözleriyle açıklar. (Aksan,1995:514) Ona göre birbirine anlamca yakın olan sözcüklere “eş anlamlı” yerine “yakın anlamlı” sözcükler demek daha doğru olacaktır. Türkçedeki göndermek: yollamak ve bezmek: bıkmak: usanmak sözcüklerini örnek vererek bunlar gibi tam aynı anlamda olduğu varsayılabilecek ögelerin de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmış sözcükler olduğunu belirtir. (Aksan,1996:71) Aksan ayrıca eş anlamlılık sayısının bir dilin yazı dili olarak işlenmesine ve verdiği ürün sayısına bağlı olarak artacağını söyler. Bu şekilde aralarında pek az ayrım olan yeni somut ve soyut kavramlar ortaya çıkacağını dolayısıyla o dilde eş anlamlı sayısında da artış olacağını belirtir. (Aksan, 2004: 158)

Hatipoğlu eş anlamlı kabul edilen sözcüklerin aynı eki aldıklarında farklı anlamlar kazanacağını vurgular. Yüz, sima, surat ve çehre kelimelerini bu duruma örnek gösterir. Bu sözcükler birbirinin yerine kullanılabilen anlamca aynı sözcüklerdir. Fakat hepsine yoksunluk eki (+sIz) getirildiği zaman durum değişmektedir. Yüzsüz: arsız, suratsız: asık suratlı, gülmeyen, çehresiz ve simasız ise çirkin anlamındadır. (Hatipoğlu,1970: 9)Hatipoğlu, eş anlamlı görünen sözcüklerin hemen hepsinin, her anlamda birbirinin yerini tutamayacağını ve her yerde eş değerde olamayacağını ileri sürmektedir. Bu bakımdan tamamen birbirinin aynısıymış gibi görünen anlamca çok yakın bir sözcük çiftinin arasında bile çok küçük de olsa ayrımların olabileceğini savunur. Hatipoğlu tam eş anlamlılığın olmadığına örnek olarak Türkçe “ana” ile “anne” sözcüklerini vererek düşüncesini şöyle açıklar: “Gerçekten de ana ve anne sözcüklerini her bağlamda birbirinin yerine kullanamayız. Anabilim dalı yerine anne bilim dalı diyemeyiz. Ana dil, ana yol, ana hatlar, ana fikir sözcüklerinde de ana sözcüğünün yerini anne sözcüğü asla tutamaz.” (Hatipoğlu,1970: 10)

Demirezen Türkçedeki eş anlamlı sözcüklerin sayısının artmasının en büyük nedenlerinden birinin yabancı sözcüklerin dilimize girerek, çok çabuk yer ediniş ve kullanılır hâle gelmesi olduğunu belirtir. Fakat Demirezen’e göre yabancı dilden Türkçeye giren eş anlamlılar bütüncül (total) değil, parçalı (partial) eş anlamlılığın oluşmasına kaynak olurlar. Yani hiçbir zaman Türkçe bir sözcüğün tamamen eş anlamlısı olamazlar, ama yakın anlamlı olarak görülürler. (Demirezen,1991: 133-136)

Yukarıda yer verdiğimiz görüşlerin ortak noktası, dildeki kelimeler arasında tam eş anlamlılığın olmadığıdır.

Nuh Doğan, *Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık* adlı makalesinde Türkiye Türkçesinde eş anlamlılık üzerinde yeterince durulmamış olduğunu vurgular ve bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: *Türkiye Türkçesinde eş anlamlılıkla ilgili cevaplanması gereken birçok soru vardır: Eş anlamlılığın bir derecesi var mıdır? Eş anlamlılığın kaç türü vardır?*

Eş anlamlılığın ölçütleri nelerdir? Doğal bir dilde tümüyle eş anlamlı sözcükler var mıdır? Doğal bir dilde tümüyle eş anlamlılık mümkün değilse eş anlamlı görülen sözlüksel biçimler arasındaki semantik ilişki nedir? Eş anlamlı biçimler arasındaki semantik farklılıklar nelerdir? Eş anlamlılığın alt anlamlılıkla bir ilişkisi var mıdır? Çok anlamlılıkla eş anlamlılık nasıl bir ilişki içindedir? Eş anlamlılık bağlam-bağımlı bir fenomen midir? Anlamsal özdeşlik için dil bilgisel özdeşlik gerekli midir? Eş anlamlıların sözlüklerin yapılanmasındaki önemi nedir?” (Doğan, 2011:79) Bütün bu sorular eş anlamlılığın anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Melek Erdem, *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık* adlı çalışmasında bir dilin sadece kendi içerisinde değil, lehçeleri arasındaki eş anlamlılığa da dikkat çekmiştir. Örnekleri ise şöyle verir: “*Türkiye Türkçesinin edebi dilinde bul-, Türkmen Türkçesinin edebi dilinde tap- kelimesi kullanılırken, Azerbaycan Türkçesinde de edebi dilde tap- kelimesi görülmektedir. Bu iki kelime de eş anlamlıdır. Eş zamanlı olarak bakıldığında Türkiye Türkçesindeki düşün- kelimesi ile Türkmen Türkçesindeki anla- kelimesi eş anlamlı olmaktadır. Fakat düşün- kelimesi ile anla- kelimesinin eş anlamlı hale gelmesi için bir süreç gerekmektedir. Bu süreçte yan anlamlar, zihni ve kültürel olarak devreye giren metaforik kullanımlar önemli rol oynamaktadır.*” (Erdem, 2004:153)

Dilin işlenmişliği ve sanatlı söyleyiş özelliği açısından da eş anlamlılık son derece önemlidir. Yabancı kelime sayısının %1’in altında olduğu ilk yazılı metinlerimiz olan Orhun Abidelerinde dilin işlenmişliği dikkat çekerken, eş anlamlı kelimeler de karşımıza çıkmaktadır. (Özden,2014:163)

Karşıt anlamlılık, iki kelimenin anlam bakımından karşıt olması, birbirine aykırı iki ayrı anlamı belirtmesidir. Türkçede karşıt anlamlılık, anlam ilişkileri farklı olan çeşitli kelimeler arasında görülür.

Türkçede gerçek ya da mecaz anlam aynı kelimedede aranırken zıt anlam farklı iki kelimedede aranır (Demirci, 2014:201). Zıt anlamda, iki karşıt kelimenin birbiriyle oluşturduğu anlam tezaadı söz konusudur. İyi-kötü, uzun-kısa, az-çok sözcüklerinde olduğu gibi (Demirci, 2014: 201). Dilimize başka dillerden gelerek yerleşen sözcüklerin, zıt anlamlı kelimelerin oluşmasında önemi büyüktür. Türklerin en eski yazılı kaynaklarından olan Göktürk Yazıtlarından itibaren dilimizde karşıt (zıt) anlamlı sözcüklere rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesi Dönemi’nde de Arapça ve Farsçadan gelerek Türkçeye yerleşen sözcükler birçok zıt anlamlı sözcük çifti oluşturmuştur. Her kelimenin zıt anlamlısı yoktur. Bir kelimenin zıt anlamlı olabilmesi için bir özellik bildirmesi gerekmektedir. Ayrıca bir dilde zıtlık sadece isimler, sıfatlar ve fiillerden oluşmamaktadır. Bu kelime türlerine gelen bazı ekler de yeni zıt anlamlı kelime çiftleri oluşturabilmektedir. (Zengin,2017:40)

Türkçede bir kelime nasıl cümlede anlam kazanıp kelimenin anlamı cümlenin bağlamından bulunuyorsa bir kelimenin zıt anlamlı olup olmadığı cümlede kazandığı anlama bağlıdır. Karşıt anlamlı olduğuna inanılan sözcükler her kullanımda karşıt anlamlılık ilişkisi göstermeyebilirler. (Hazar, 2014:104)

Doğan Aksan, zıt (karşıt) anlamlılığı ikili karşıtlıklar, dereceli karşıtlıklar, yön gösteren karşıtlıklar, ilişkisel karşıtlıklar ve biçimsel(morfolojik) karşıtlıklar olmak üzere beş başlık altında incelemiştir. İkili karşıtlıklar, dil bilimcilerin kutupsal zıtlık da dedikleri bu türde Türkçe kökenli ad soylu unsurlar önemli bir yer tutmaktadır. Dereceli karşıtlıklar, zıt sözcüklerin aralarına başka kelimeler alarak dereceleme yapılmasıdır. Yön gösteren karşıtlıklar, yön bildiren kelimelerin ters anlamlı olmasıdır. İlişkisel karşıtlıklar, bir sözcüğün

diğer sözcük ile bağını belirleyerek iki sözcük arasındaki ilişkiye değinen zıtlıklardır. Biçimsel(morfolojik) karşıtlıklar ise bir dilde zıtlık sadece isimler, sıfatlar ve fiillerden oluşmamaktadır. Bu kelime türlerine gelen bazı ekler de yeni zıt anlamlı kelime çiftleri oluşturabilmektedir. Türkçede de bazı ekler biçimsel zıtlıklar türetebilmektedir. Örneğin; adlara getirdiğimiz [-sIz] olumsuzluk eki sadece [-II] ekinin olumsuzunu oluşturan bir yapım eki değildir, bu ek değişik sözcük birimler de oluşturabilmektedir. Bu sebeple [-sIz] ve [-II] eklerini alan sözcüklerin belirli bağlamlarda zıt anlamlı sözcükler oluşturabildiğini rahatlıkla ifade edebiliriz (Aksan, 2016:103-104)

Çalışmamızda Türkçe'nin tarihi dönemlerinden Karahanlı Dönemi'ne ait ilk Türk-İslâm eserlerinden kabul edilen Atebetü'l-Hakayık'ı eş ve zıt anlamlılık kavramları açısından inceledik.

Şair eserinde eş ve zıt anlamlı kelimelere sıklıkla yer vererek üsluba zenginlik katmak istemiştir. Eserde geçen eş ve zıt anlamlı kelimeleri köken olarak; Türkçe ve yabancı kökenli olarak ikiye ayırabiliriz. Eser kelime hazinesi bakımından kendinden önce yazılan eserlere göre daha fazla Arapça ve Farsça sözcük içermektedir. Bu kelimeler anlama kuvvetlendirme katmaktadır.

Eserde Türkçe kökenli eş anlamı kelimelere örnek verecek olursak;

nişab kötürür ajun birer yüz **açar** (221) **yazar** kol kıcar teg yana terk kaçar (222)
bağığlı okığlı **asığ** alsu tip (78) **yarağ** bulsañ oprağ yalıñnı bütür (330)
men **artut** kılayın şahımka anı (42) **bölek** ıddım anı şahımka men ök (79)
çıkarur körürsen munı keç **aña** (18) ziyadet ula adl eşit **uk** munı (62)
yığar yimez içmez tutar **berk** anı (262) bahılka **katığ** ya oğun kezlegil (228)
bu sözni **bütün** çın tutar duşmanı (58) **kamuğ** türlüg işte biligsiz oñı (115)
emel asrasında **busuğlı** ecel (294) kamuğ **yaşru** işiñ bolup aşkara (171)
güherdin söz aymış **ögün** söz bışı (490) ol ol aql **ukuş** huş hiredka mekan (47)
ağız til **bezeki** köni söz turur (155) eren **körki** aql ol süjekniñ yilig (90)

Eserde Türkçe kökenli eş anlamlı edatlar da bulunmaktadır;

burun başka borkni keğer baş kerek (300) asel taturup **ilkin** tamağ tatıtıp (207)
arı zehri tatıgu aseldin **oza** (440) kel ottın özün yul ölümün **önge** (12)
uluğsınma zinhar uluğ **bir** bayat (283) eri bardı qaldı kuruğ **tek** yiri (202)
tişisi qalıp bir **adın** er bile (275) yeter **başka** bir kün bu til boşlağı (136)
ne neñ bar bilig teg asığlığ **öñin** (100)
tünün kiterip **baz** yarutur taña (16) yok erdim yarattıñ **yana** yok kılıp (9)
yime dört işiñe ıdur men selam (31)

Aynı satırda yer alan Türkçe+Arapça/Farsça kelimelerden oluşan eş anlamlı kelimeler adeta tanımlama niteliğindedir.

bu **cahil biligsiz** bahasız bışı (86)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Dikkat edilecek olursa aynı beyitte *biligsiz* ve Arapçası *câhil* bir arada geçmektedir. Biligsiz kelimesi adeta cahil kelimesinin açıklayıcısı niteliğindedir.

Eserde cömert anlamına gelen ve Türkçe kökenli olan *akı* kelimesi 9 yine aynı anlamdaki *akılık* kelimesi 6 yerde geçmektedir.

akı erni öggil öger ersesen (227) **akılık** kamuğ ‘ayb kirini yuyur (230)

Buna mukabil yine cömert anlamına gelen fakat Arapça kökenli olan *kerem* kelimesi de eserde 6 yerde geçmektedir.

kerem kimde erse anı er tigil (322)

Ayrıca kerem kelimesinden başka yine Arapça kökenli olan ve cömert/cömertlik anlamlarında kullanılan *cud*, *kerim*, *mekarim*, *seha*, *sehavet* ve *semaât* kelimelerine de eserde yer verilmiştir.

anıñ birr u **cudı** bedi ihsanı (46)

sehası mekarim iki dermanı (50)

teñizdin **kerimrek** şahım miñ qata (67)

sehavet semaât tutar ‘uşmanı (54)

Eserde aynı satırda yer alan ve aynı anlama gelen Arapça kelimeler de bir arada kullanılmıştır.

yime mecd **mürüvvet fütüvvet** uğan (63)

Mürüvvet kelimesi mertlik, yiğitlik anlamına gelirken fütüvvet kelimesi de mertlik, yiğitlik, gençlik, delikanlılık anlamlara gelmektedir. İkisi de Arapça kökenli kelimelerdir. Bunun yanı sıra yine yiğit, kahraman anlamında Türkçe kökenli olan *ersig*, *tona* ve *yigit* kelimeleri de eserde geçmektedir.

‘ali törtilençi ol **ersig toña** (34)

yigit koca bolur yañı eskirür (195)

Eserde hiddet, öfke anlamında Arapça kökenli olan *ğazab* ve *hiğd* kelimeleri kullanılmıştır.

yalınlansa tutunup **ğazab hikd** otı (339)

Eserin dini söz varlığında Türkçe kelimelerin yanı sıra İslamiyet’in etkisiyle aynı sözcüklerin Arapça ve Farsça karşılıkları da yer almaktadır. Örneğin, Türkçe bayat, idi ve ugan kelimeleri Tanrı, Rab manasında bir çok yerde geçerken Arapça halik ve ilahi kelimeleri de aynı manada kullanılmıştır.

bu kudret **idisi** uluğ bir **bayat** (19)

ilahi keçürgen **idim** sen keçür (37)

yarattı ol **ugan** tünüñ kündüzüñ (13)

anı ne halayık sewer ne **halik** (272)

Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı, aynı dil içerisindeki söyleyiş farklılıklarından kaynaklanırken, bir kısmı da diller arası kelime alışverişinden yani kelimeler arası ödünçlemeden kaynaklanmaktadır. Atebetü’l- Hakayık da ilk dönem İslami eserlerin başında geldiğinden Arapça ve Farsça kelimelere sıklıkla rastlanılmıştır. Fakat bu durum kullanım sıklığı açısından, eş anlamlı kelimeler arasında tercih sorunları ortaya çıkarmaktadır. Kendi dilinde karşılığı olmasına rağmen diğer dillerdeki karşılıkları kullanmak aslî kelimelerin unutulmasına neden olmaktadır. Örneğin; eserimizde dünya anlamına gelen *ajun* kelimesi 24 yerde geçmektedir buna mukabil köken olarak Arapça olan *dünya* kelimesi 3 yerde geçmektedir fakat artık günümüz Türkçesinde ajun kelimesi unutulmuş yerini dünya kelimesine bırakmıştır.

anıy yadı birle **ajun** tolsu tip (74) bu **dünya** sonunda yügürmek neçe (181)

Eserde hediye anlamında Türkçe kökenli *artut* ve *bölek* kelimeleri ile Arapça *hedye* kelimesi kullanılmıştır.

men **artut** kılayın şahımka anı (42) bulıt **hedye** kılsa uşak katreni (66)

bölek ıddım anı şahımka men ök (79)

Günümüz Türkçesinde ise Türkçe kökenli olan *artut* ve *bölek* kelimeleri unutulmuş Arapça kökenli olan *hedye* kelimesi hediye şekliyle var olmaya devam etmiştir.

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasında kelimelerdeki anlam değişmesi ve anlam daralması ya da genişlemesi de etkili olmuştur. Bu konuyla ilgili eserde geçen *uşak* kelimesini örnek gösterebiliriz:

sanarmu ediz kum **uşak** taş sanı (60) bulıt hedye kılsa **uşak** katreni (66)

Türkçenin tarihi dönemlerinde ve eserimizde *küçük* anlamına gelen uşak kelimesi belli bir dönemden sonra anlam daralmasına uğrayarak 1. Çocuk, 2. Herhangi bir bölgenin halkından olan erkek, 3. Erkek hizmetçi, 4. Tayfa gibi anlamlara gelmektedir. (TDK Büyük Türkçe Sözlük,2018) Böylece aslında küçük kelimesinin eş anlamlısı olarak düşünebileceğimiz uşak kelimesinin eş anlamdaşları değişmektedir. Yine eserde 3 yerde geçen çığaylık kelimesi bu konuda örnek teşkil etmektedir.

çığaylık yarınlık azuk yokluğu (187) bu baylık **çığaylık** idi kısmeti (303)

çığaylık tip ayma tawar yokluğun (188)

Eserde *çığaylık* kelimesi fakirlik olarak geçmektedir fakat günümüz Türkçesinde kelime hem anlam hem de şekil bakımından farklılığa uğrayarak *çingene* şeklini alıp bir etnik grubun adı olmuştur. Hindistan'dan çıktıkları söylenen, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan bir topluluk, Çingen, Kıpti (TDK Büyük Türkçe Sözlük, 2018) Eserde *çığay* kelimesinin eş anlamlıları, *tawarsız* ve *yokluk* kelimeleridir.

Yine eserde geçen yavuz kelimesini ele alalım. Kelime eserde;

yılan yumşak erken **yawuz** fi'1 iter (215) hârişlik ma erke **yawuz** haslet ol (301)

şeklinde kötü, fena anlamında geçmektedir. Yawuz kelimesinin eserdeki eş anlamlıları, *bed*, *isiz*, *isizlik*, *şerr* kelimeleri; zıt anlamlıları ise *birr*, *edgü*, *edgülik*, *hayr*, *hoş*, *uz*, *yig* kelimeleridir. Günümüz Türkçesinde ise yavuz kelimesi anlam değişmesine uğrayarak 1. İyi, güzel, iyi huylu. 2. Yiğit, mert. 3. Eliaçık. 4. Becerikli, çalışkan(TDK Büyük Türkçe Sözlük,2018) gibi anlamlara gelmektedir. Böylece kelimenin hem eş hem de zıt anlamlı kelimeadaşları değişmiştir.

Eserde zıt anlamlı kelimelerden bazıları günümüz Türkçesinde dahi kalıp ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin;

bu kün bar yarın yok bu dünya neji(197) (Bu gün var yarın yok)

uluğka kiçigke sılığ kıl sözün (356) (Büyük-küçük)

yarattı ol uğan **tünün kündüzün** (13) (Gece-gündüz)

öküş az tip aymaz pezirler teñiz (65) (Çok-az, az-çok)

İkilemeler; aynı sözcüğün tekrar edilmesi ya da anlamları birbirine yakın veya karşıt sözcüklerin yan yana kullanılması anlamına gelmektedir. Eserde de eş ve zıt anlamlı

kelimelerden oluşan ikilemeler anlatım gücünü arttırmak ve pekiştirmek, kavramları daha güçlü kılmak ve kavramların akılda kalıcılığını sağlamlaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Örnekler;

törütmişe yok bil aña **tuş teşe** (24) anıñ medhı bolsa **şeker şehd** aña (28)

ağız til bezeki köni söz turur (155) **kedim ton** talusı könilik tonı (168)

Eş anlamlılık sadece sözlüksel unsurlar arasında değil, daha çok sözlüksel anlam birimler arasında bulunur. Başka bir deyişle eş anlamlılık sözcük eş anlamlılığı (word-synonymy) olarak değil anlam eş anlamlılığı (sense-synonymy) olarak kabul edilebilir. Herhangi bir sözcüğün eş anlamlılığı bağlama göre değişebilir, özellikle çok anlamlı bir sözcüğün farklı anlamları farklı eş anlamlılıkları gerektirir. (Doğan,2011:82) Bir sözcüğün şiir dilinde kazandığı, çağrıştırdığı anlam her dizede farklı olabilmektedir. Bu duruma eserde geçen küç kelimesini örnek olarak gösterebiliriz. Eserde küç kelimesi;

küç emgek tegürme kişiğe qalı (331)

hasis neñdin ötrü tip özün **küçe** (182) olmak üzere iki yerde geçmektedir.

Eserde küç kelimesinin sözlüksel anlamı olarak geçen kelimeler, erk, qavi, kudret, kuvvet, salabettir. Fakat anlam bakımından eş anlamlısı olan kelimeler bela, gam, kadğu, muñ, sañınçtır

En az iki anlamın birbirine ters düşmesi sonucu oluşan karşıt anlamlı sözcüklerin bir arada kullanılması veya sözcüklerin karşıt anlam yaratacak şekilde ifade edilmesiyle oluşan söz sanatına tezat denir. Eserde de şair çoğu zaman bilinçli bir şekilde anlatımı zenginleştirmek ve söylemi kuvvetlendirmek amacıyla bu söz sanatına başvurmuştur. Çünkü anlatılan bir fikir karşıtıyla daha kuvvetli bir şekilde ifade edilir. Eserden örnekler verecek olursak;

uğup biri birke yorır **öñ soña** (14) **ölügdin tırig** hem **tırigdin ölüg** (17)

isiz eğgü işke yanut kiçmez ol (374) eren **hayrı şerri** küsep keçmez ol (373)

Bir dilde zıtlık sadece isimler, sıfatlar ve fiillerden oluşmamaktadır. Bu kelime türlerine gelen bazı ekler de yeni zıt anlamlı kelime çiftleri oluşturabilmektedir. Türkçede bazı ekler biçimsel zıtlıklar türetebilmektedir. İsimlere getirdiğimiz [-sIz] olumsuzluk eki sadece [-II] ekinin olumsuzunu oluşturan bir yapım eki değildir, bu ek değişik sözcük birimler de oluşturabilmektedir. Bu sebeple [-sIz] ve [-II] eklerini alan sözcüklerin belirli bağlamlarda zıt anlamlı sözcükler oluşturabildiğini rahatlıkla ifade edebiliriz (Çotuksöken, 2012, s.12).

kim ol **yolluğ** erse anıñ yolu yok (411) kim ol **yolsuz** erse añañ kiñrü yol (412)

biliglig **kereklig** sözüg sözleyür (117) **kereksiz** sözini kömüp kızleyür (118)

biliglig biligsiz qaçan teñ bolur (87)

bu ajun mezesi **qatıqlıq** meze (437) aya ğam **qatıqsız** sürur umğuçı (211)

Türkçede eş anlamlılık ve zıt anlamlılık sadece isimlerde değil aynı zamanda fiillerde de görülmektedir. Eserde de eş ve zıt anlamlı fiillere sıklıkla rastlanılmaktadır. Örneğin;

seniñ birlikiñke delil **arkağan** (7) biliglig biligni **edergen** bolur (105)

bilig **yınd** usanma bil ol ħaq resul (103)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

arka-, eder-, yind- fiilleri aramak anlamındadır. Eserde 3 fiile de yer verilmiştir. Diğer örnekler;

resul erni otka yüzün **atguç**ı (159) talulap ketürdüm **kemiştim** çözü (478)

ol ol kim tekebbürni yirdin **salıp** (267)

çıkarur körürsen munı keç **aña** (18) ziyadet ula ‘adl eşit **uğ** munı (62)

uluğlarını **buşurup** saña bu mizañ (347) **öçüktürme** erni tilin bil bu til (139)

ilahi öküş hamd **ayur** men saña (1) uğup **sözle** sözni iwip sözleme (357)

eger kibr idisi asil men **tise** (289)

yırağ turğu yumşak tip **azılmağ**ı (216) uluğluğğa tegseñ **yañılma** özün (353)

eşit **büt** bu sözke kamuğ tañda ten (147) işim tip **ımanıp** sır ayma sağın (173)

başıqtursa **bütmez** büter oğ başı (140) bahıllıq otalap **oñulmaz** ig ol (253)

egilmez köñülñi ağı er eger (233) qavi erse **qamılur** qaçar quvveti (196)

turup tilke **yükünüp** tazarru qılur (148)

Zıt anlamlı fiiller de eserde yer almaktadır. Örnekler,

niqab kötürür ajun birer yüz **açar** (221) yüz ewirüp keçerler **yumup** közlerin (424)

alıp birmegen ol elig qutsuzı (252)

ölüp yatsa toprağ içiñe kirip (308) **tirildi** ulamsız ulamı bolup (239)

Bilindiği gibi Türkçede bir kelime birden çok anlama gelebilmektedir. Bir kelimenin akla gelen ilk anlamı (gerçek anlam/temel anlam) ile değerlendirilmesi doğru değildir. O kelimenin kastettiği mecaz anlamı da hesaba katılmalıdır.

açığ bolğa yarın qoğup barduqun (436) (açığ: keder, elem, üzüntü)

süşüğ tattıñ erse **açığğa** anun (209) (açığ: acı)

Eserde *açığ* kelimesi acı anlamında hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanılmıştır.

könilik tonın keç qoğup **egrilik** (167)

Eserde eğrilik kelimesi könilik yani doğruluk kelimesinin zıt anlamlısı olarak geçmektedir. Burada her iki kelimenin de soyut anlamı düşünülmelidir.

Türkçede bir kelime nasıl cümlede anlam kazanıp kelimenin anlamı cümlelerin bağlamından bulunuyorsa bir kelimenin zıt anlamlı olup olmadığı cümlede kazandığı anlama bağlıdır. Örneğin;

çuz **atlas** bolur qız uçuzı **böz** ök (480)

Eserde atlas kelimesi kaliteli kumaş anlamındadır bez kelimesi ise ucuz, basit anlamlarındadır. Eserde şair atlas ve bez kelimelerinden tezat oluşturarak sanatlı bir söyleyiş dile getirmiştir.

saña **ręnc** aña **genc** birigli uğan (463)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Renc kelimesi, bela, zahmet, genc kelimesi ise; hazine, define anlamındadır. Yani genc kelimesi renc kelimesinin eş ya da zıt anlamlısı değildir. Fakat hem kafiye bakımından hem de anlam bakımından bu iki kelime şair tarafından zıt anlamlı kullanılmıştır.

köni söz ‘**asel** teg bu yalğan **başal** (161)

Eserde asel kelimesi bal anlamında basal kelimesi ise soğan anlamındadır. Bal kelimesi soğan kelimesinin tam anlamıyla zıddı değildir fakat soğanın acı özelliği balın da tatlı özelliğinden dolayı zıt anlamlılık oluşturmuşlardır.

ajun **külçirer** baz **alın kaş çatar** (205)

Eserde külçir- fiili gülümsemek; alın kaş çat- ise surat asmak anlamındadır. Bağlama baktığımız zaman külçir- ve alın kaş çat- sözleri zıt anlamlılık oluşturmaktadır.

Yukarıda saydığımız örnekler dışında eserde yer alan eş ve zıt anlamlı kelimelere örnek verecek olursak;

a) **Eş Anlamlılar:** **aç** -:Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek.(Türkçe) 221

yaz:Açmak.(Türkçe)222- **adavet:**Düşmanlık, yağılık.(Arapça) 338-**duşman** : Düşman.(Farsça) 58-141-264-360-**udvan** :Düşmanlık.(Arapça) 393-**yağı:** Düşman.(Türkçe) 134-431-**adın:** Başka, diğer, ayrı. (Türkçe) 116-198-275-467-**başka:** Bilinenden ayrı, değişik, farklı, özge.(Türkçe) 136-300-**öñin:** Başka.(Türkçe) 100-**adl** :Doğruluk.(Arapça) 40-62-**dad** : Adalet, doğruluk.(Farsça) 56- **könilik** : Doğruluk.(Türkçe) 154-165-167-168-**ağu** :Zehir.(Türkçe) 214-

zehr :Zehir,agu.(Arapça) 206-208-440-**ajun:**Dünya.(Türkçe) 70-74-177-191-193-205-212-213-217-221-240-273-305-364-385-393-395-396-437-441-445-448-449-453-**dünya:** Dünya

(Arapça) 181-189-197-**aķı** : Cömert. (Türkçe)227-229-233-234-237-245-257-231-260-

aķılık: Cömertlik. (Türkçe)230-232-236-250-258-260-**cud:**Cömertlik.(Arapça)46-

kerem: Cömertlik. (Arapça) 61-322-334-341-342-**kerim** : Kerem sahibi, cömert. (Arapça) 67

mekarim :Keremler, cömertlikler.(Arapça) 50- **seha** : Cömertlik.(Arapça) 50-

sehavet : Cömertlik.(Arapça) 54-**semaħat** : Cömertlik.(Arapça) 54-**akl:** Akıl, us.(Arapça) 47-90- **huş:** Akıl, zekâ.(Farsça) 22-47-**ög:** Akıl, anlayış.(Türkçe) 490-**uķuş:** Anlayış, akıl.(Türkçe) 22-47-,**alim:** Çok okumuş, bilgin.(Arapça) 101-203-401-**arif** :Bilen, bilgili, irfan sahibi.(Arapça) 402-**biliglig** :Bilgili.(Türkçe)82-85-87-88-95-97-105-105-113-117-125-126-129-225-**amel:**İş, niyet.(Arapça) 296-401-**fil:**İş, kar, amel.(Arapça) 215-321-365-**iş** : İş.(Türkçe) 113-114-115-171-367-369-370-374-390-413-451-509-**aķa-**:Anlamak.(Türkçe)18-22-

uķ-: Anlamak.(Türkçe) 62-99-119-357-**arığsız** :Kirli, pis.(Türkçe) 111-112-**kir** :Kir.(Türkçe) 230- arka-: Aramak.(Türkçe) 7-104-**eder** -: Aramak.(Türkçe) 105-**yind-** : Aramak.(Türkçe) 103-417-**artuķ** :Fazla.(Türkçe) 190-**ziyadet** :Fazlalık.(Arapça) 62-**artut:** Hediye. (Türkçe) 42

bölek: Hediye (Türkçe) 79-**hediye:** Hediye, armağan.(Arapça) 66-68-483-484-
asel:Bal.(Arapça) 161-162-207-439- 440-466-**şehd:** Bal.(Arapça) 28-206-**asıg:**
Fayda.(Türkçe)78-287-

asırlıg: Faydalı.(Türkçe) 100-**yarag :** Yarar.(Türkçe) 330-**yaraglıg:** Yararlı,
faydalı.(Türkçe) 329-**asra:**Alt.(Türkçe)294-**kodı:**Aşağı.(Türkçe)102-282-
aşkara:Aşkar.(Farsça)171

belgülüg: Belli,açık,aşkar.(Türkçe)93-**at-:**Atmak.(Türkçe)159-**kemiş-**
:Atmak.(Türkçe)282-478 **sal-:** Atmak.(Türkçe) 267-366 **'ata':**İhsan,bağışlama.(Arapça)64-
ihsan:Bağışlama. (Arapça)46-**ay-:**Söylemek.(Türkçe)1-3-4-65-119-129-173-188-191-266-
290-297-314-490-**ayıt -:** Söylemek. (Türkçe)500-508502-**sözle-:**Söylemek.(Türkçe)117-133-
143-156-226-357-**ti-:**Demek.(Türkçe) 65-70-72-74-76-78-80-104-124-129-130-160-166-
173-182-188-191-198-216-271-284-289-295-322-420-476-484-504-
ażab:İşkence,keder.(Arapça)427-**cefa:**Eziyet.(Arapça)327-388-393-442-
cevr:Haksızlık,eziyet.(Arapça)393-**emgek:**Sıkıntı,eziyet.(Türkçe)331-332-**iza:**Eziyet.
(Arapça) 438-**küç:** Güç.(Türkçe)182-331-**mihnet:** Zahmet, eziyet.(Arapça) 351-**muğ :**Dert,
sıkıntı.(Türkçe)30-**renc:**Zahmet,eziyet,sıkıntı.(Farsça) 210-350- **saķınç :**Sıkıntı,
endişe.(Türkçe) 426-463-464-**zahmet :** Sıkıntı, eziyet, rahatsızlık.(Arapça) 304-**azıl - :**
Yanılmak.(Türkçe) 216- **yañıl- :**Yanılmak, şaşırmaq. (Türkçe) 353 - **yaz- :** Kusur etmek,
hata etmek.(Türkçe) 445

ba-:Bağlamak.(Türkçe) 183-220- **ula- :**Bağlamak, eklemek.(Türkçe) 62-82-343-
bahıl: Cimri. (Arapça)228-241-244-254-255-**hasis:**Cimri.(Arapça) 182-447-261-**keremsiz:**
Eli açık olmayan, cömert olmayan.(Arapça+Türkçe)323-
bahıllık:Cimrilik.(Arapça+Türkçe)25

buhul:Cimrilik.(Arapça)250-**baht:**Talih,kader,kismet.(Farsça)224-
kismet:Kismet,nasip. (Arapça) 303-**oñ :** Hayır, kismet.(Türkçe) 2-115-116-198-**sağ :**Sağ,
iyi.(Türkçe) 133

baķ-: Bakmak, görmek.(Türkçe)78- 99-219-**kör-:**Görmek.(Türkçe)99- 113-237-238-
240

bayat:Tanrı.(Türkçe)19-246-283-**halik :** Yaratan, yoktan var eden, yaratıcı,
Allah.(Arapça)272-

idi :Rabb, sahip.(Türkçe) 37- 121-124-281-303- **ilahi:** Allah.(Arapça) 1-37-**uğan**
:Kadir, Tanrı. (Türkçe) 13-63-451-463-491- **baz :**Tekrar, yeniden.(Türkçe) 16-184-205-397-
416-**yana :** Yine, tekrar, daha.(Türkçe) 9-222-450-508- **yime :**Yine.(Türkçe) 31-63-293 -
bed: Kötü, fena.(Farsça) 35-**isiz:**Kötü,fena.(Türkçe)146-333-374-379-
yavuz:Kötü,fena.(Türkçe)215-301-380-385-386

bedi: Güzel.(Arapça) 46- **körklüg:** Güzel.(Türkçe) 217-317-318-**sılıg**
:Güzel.(Türkçe) 356

bela:Gam,keder,musibet,afet,ceza,gayet zor iş-(Arapça) 349-350-430-**gam:** Keder, tasa, kaygı.(Arapça) 211-302 -**kadğu:** Kaygı, keder.(Türkçe) 426-**berk:** Sıkı, sağlam.(Türkçe) 254- 262-268.**katıg:**Kuvvetli,sert.(Türkçe)469-228-462-**bezek:**Süs.(Türkçe)155-219- **körk :**Ziynet, süs.(Türkçe) 90-**bilgisiz :** Bilgisiz.(Türkçe) 86-87-91-94-96-97-102-108-109-115-119-122-**cahil :**Bilimsiz, bilgisiz.(Arapça) 86-88-112-**bilgi :** Bilgi. (Türkçe) 127-128-

bilig: Bilgi.(Türkçe) 48-81-83-84-89-93-98-100-101-103-104-105-106-107-108-121-123-237

bir : Sadece, yalnız.(Türkçe) 283-**tek :**Yalnız, sadece, ancak.(Türkçe) 202-304-434

birr : İyilik.(Arapça) 46-**edgölük:** İyilik.(Türkçe) 192-335-389 -**hayr :** Hayır, iyilik.(Arapça) 122-373-378-390-391-**bul- :** Bulmak.(Türkçe) 8-84-330-378-**tap-:**Bulmak.(Türkçe)474-

burun : Önce, evvel.(Türkçe) 300-**ilkin :**Başta, başlangıçta, önce, iptida.(Türkçe) 207-

oza : Önce, evvel.(Türkçe) 164-372-440-**öng:** Önce, evvel.(Türkçe) 12-**busuğlı:** Saklı.(Türkçe) 294-**raz :**Sır, gizlenen şey.(Farsça) 169-**sır :** Sır.(Türkçe) 173-**yaşru :**Gizli.(Türkçe) 171-

buşur-:Hiddetlendirmek.(Türkçe) 347-**öçüktür- :** Kızdırmak, hiddetlendirmek.(Türkçe) 139

büt-: İnanmak.(Türkçe) 147-**inan-:** İnanmak. (Türkçe) 173-**büt-:** Kapanmak, onulmak.(Türkçe) 140-**oñul-:**İyileşmek.(Türkçe) 253-**bütün:**Bütün, tam, eksiksiz.(Türkçe) 58-321- **cümle :** Bütün, hepsi.(Arapça) 64-**her :** Hep, bütün.(Farsça) 501-511-**ķamuğ :** Hep, bütün, her.(Türkçe)115-147-171-199-200-229-230-269-273-444-457-**tözü:**Bütün,hepsi.(Türkçe)236-320-422 **tükel :**Tam.(Türkçe) 80-199-**canvar :** Canlı.(Farsça) 6 -**tirig :** Diri.(Türkçe) 17-94-96

cevab: Sorulan şeye verilen karşılık.(Arapça)-**yanut:** Mukabele, karşılık.(Türkçe) 327-374

290-**çıgay:**Fakir.(Türkçe)187-188-303-**tawarsız:**Malsız.(Türkçe) 127-**yoğluk:** Yokluk.(Türkçe) 187-188-**çın:** Doğru.(Türkçe) 56-58-**hāk :** Doğru, gerçek.(Arapça) 103-109-**hākikat :** Gerçek, doğru.(Arapça) 381-**kirtü :** Gerçek.(Türkçe) 368-**köni /könilik:** Doğru.(Türkçe)155- 156-161- **selim:** Doğru.(Arapça) 51 -163-165-382-**yağın :**Gerçek, hakikat.(Arapça) 348-425-**delil :** Şahit, belge,tanık.(Arapça)7-8-**tanuğluk:** Tanıklık,şehadet.(Türkçe) 5- **derman :** İlaç, çare.(Farsça)50 **em:**İlaç. (Türkçe) 310-**dil :** Gönül, yürek, kalp.(Farsça) 500-**köngül:** Gönül.(Türkçe)73-183-185-220-225-233-318-365-371-414-430-494-**dost:**Dost,arkadaş.(Farsça) 82- 106-225- 263-295-345-359-381-382-384-474-**yanan:**Dostlar.(Farsça)492-**dürud:**Selam.(Farsça)29-**selam :**Selam, esenleme.(Arapça) 31-**edgü :**İyi.(Türkçe)146- 240-245-270-316-365-374-377-378-405-406-

hoş : Hoş, güzel, iyi.(Farsça)- **uz :**İyi, güzel.(Türkçe) 477-**yig :** İyi, daha iyi.(Türkçe) 249-409

egil- :Eğilmek.(Türkçe) 233-**ķamıl- :**Çökmek, eğilmek.(Türkçe)196-**yükün-:**Eğilmek.(Türkçe) 148-**egrilik:**Eğrilik.(Türkçe)167-**galat:** Yanlış, yanlışma.(Arapça) 508-**hata:** Yanlışlık.(Arapça) 220-**sehv:**Yanlış.(Arapça)361-**yazuğ:**Kusur, hata, günah.(Türkçe)

337-**eksi-** :Eksilmek.(Türkçe) 199-**iril-** :Eksilmek.(Türkçe) 199-**emel:** Ümit, umma, arzu, hırs, tamah.(Arapça)293-294-295-

hariś:Hırs,tamahkar.(Arapça)305-307-309-**hırs:**Hırs.(Arapça)313-**suḵ** :Açgözlü, haris.(Türkçe) 255-425-429-**suḵluk** :Hırs, harislik.(Türkçe) 185-**er:** Kişi, insan.(Türkçe)45-88-95-102-133-139-141-142-145-149-150-152-153-159-201-202-227-229-233-234-237-245-257-271-275-282-301-304-307-317-319-322-333-335-336-344-359-360-361-376-377-378-405-421-423-425-

eren:Er,insan.(Türkçe)45-88-95-102-133-141-142-145-149-150-152-153-201-202-229-233-234-237-245-257-271-275-282-307-317-319-322-335-336-351-359-360-361-376-377-378-405-423-425-**kişi** :Kişi.(Türkçe)23- 44-71-75-85-113-137-166-169-243-259-323-329-331-332-337-383-403-406-408-409-501-503-**erdem** : Ahlakın övdüğü iyilikçilik, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet (Türkçe) 59-**fazl/fazilet:** İnsanın yaradılışındaki iyilik, iyi huy (Arapça)21-39-**erk:** Kuvvet, güç.(Türkçe) 256-**ḳavi** : Kuvvetli, güçlü.(Arapça) 196-**kudret:** Kuvvet, takat, güç.(Arapça) 19-**ḳuvvet** : Güç, kudret, takat.(Arapça) 196- **ṣalabet** :Metanet,kuvvet.(Arapça)53-**ersig:**Yiğit.(Türkçe)34-**fütüvvet:**Mertlik,yiğitlik,gençlik, delikanlılık(Arapça)63-**mürüvvet:**İnsaniyet,mertlik,yiğitlik.(Arapça)63-**toḡa:**Kahraman. (Türkçe) 34-**yigit** :Yiğit, genç.(Türkçe) 195-**ferah:** Gönül açıklığı, sevinç, sevinme.(Arapça)

349-350-**sewinç** : Sevinç.(Türkçe) 371-413-**sürur** :Sevinç.(Arapça) 21-**güzin** : Seçkin, beğenilmiş.(Farsça)512-**talū:** İyi, seçkin.(Türkçe) 23-168-257-**ḥalim** :Tabiatı yavaş olan, yumuşak huylu.(Arapça) 51-340-**mihriban:**Şefkatli,merhametli,yumuşakhuylu.(Farsça)325-

tüzün :Yumuşak huylu.(Türkçe)355-**haslet:**İnsanın yaradılışındaki huyu, tabiatı,mizacı (Arapça)301-**huy:** Huy, mizaç.(Farsça) 317-**itig:**Huy, tıynet.(Türkçe) 344-**kılıḵ:** Huy, tavır (Türkçe) 269-270-318-321-380- **tabiat** :Yaradılış.(Arapça) 249-**hezl:** Latife, şaka.(Arapça) 479 **mizah** :Şaka, latife, eğlence.(Arapça) 346-347-**hiredlḡ** :Akıllılık.(Farsça+Türkçe) 137 **tetiklik** :Akıllılık.(Türkçe) 55-**inç:** Huzur,saadet.(Türkçe) 415-**saadet:** Mutluluk.(Arapça) 83-84

it- :Etmek, eylemek, yapmak.(Türkçe) 114-124-215-349-367-402-474-491- **ḳıl-** :Kılmak, yapmak,etmek.(Türkçe)9-10-42-64-66-68-72-108-148-157-165-280-281-296-316-327-333-336-348-356-375-380-386-405-414-422-464-474-483-484-510-**iz:**İz.(Türkçe)225-**niṣān:**İz,belirti (Farsça)279-**ḳaç-**:Kaçmak.(Türkçe)196-222-**tez-**:Kaçmak.(Türkçe)153-**kan:**Kaynak,menba (Türkçe)48-**yul:**Kaynak.(Türkçe)387-**keç-**:Geçmek.(Türkçe)154-178-194-224-351-373-424-471-**oz-**:Geçmek(Türkçe)55-**kedgölük:**Giyecek.(Türkçe)189-**keḏim:**Giyim.(Türkçe)168-186-297-**libas** :Elbise.(Arapça) 27-**opraḵ** :Elbise.(Türkçe) 33-**ton** :Elbise, giyim, giyecek.(Türkçe) 167-168-297-**kendü** :Kendi.(Türkçe) 55-406-419-435-**öz** : Kendi.(Türkçe)12-39-82- 120-124-141-158-170-182-344-353-366-422-429-470-476-504-506-512-**kız:** Nadir.(Türkçe) 444-480

nevādir: Nadir, az bulunan.(Arapça) 77-479-**turaf** :Nadir, nadide.(Farsça) 475-**kibr** :Büyüklik, ululuk.(Arapça) 289-**tekebbür:** Kibir gösterme, büyüklük satma.(Arapça) 267-269-277-282

ḳiçe :Gece, akşam.(Türkçe) 184-**tün** :Gece.(Türkçe) 13-15-16-**ḳiçig:** Küçük.(Türkçe) 348-356 **uṣaḵ** :Ufak, küçük.(Türkçe) 60-66-**kodḳılıḵ:** Alçak gönüllülük.(Türkçe) 270- **tevazu:** Alçak gönüllülük.(Arapça) 268-279-280-281-**köp** : Çok.(Türkçe) 505- **öküş:** Çok.(Türkçe) 1-65-134-143-241-296-298-336-359-378-383-438-

479-**telim** :Çok, pek çok.(Türkçe)138-142-143-298-319-**kötür-** :Yüklenmek.(Türkçe) 242-**yüd-** :Yüklenmek.(Türkçe) 190-352-**lezzet** : Tat, çeşni.(Arapça) 193-**meze** :Tat, lezzet, çeşni.(Farsça) 194-437-438-**tatig** :Tat.(Türkçe) 106- **mal** :Varlık, servet.(Türkçe)183- 184-238-243-245-256-273-298-425-427-428-429-431-433- **tawar** :Mal.(Türkçe)127-185-188-261-285-287-299-**mecd**:Büyüklik,şeref.(Arapça)63-**şeref**:Şeref (Arapça) 258 -**medh** :Övme.(Arapça) 28-41-43- **ogdi** : Metih, sena, övme.(Türkçe) 27 - **ogut** :Metih, övme.(Türkçe) 45-**şena** : Övme, övüş.(Arapça) 3-229-238-336- **mevaiz** : Nasihatler, öğütler.(Arapça) 465-**nasihat** :Öğüt.(Arapça) 110-125-**pend** :Nasihat, öğüt.(Farsça) 110-125-293-469-**müddet** : Zaman, vakit.(Arapça) 194- **öd** :Zaman, vakit.(Türkçe) 113- **ruzgar** : Zaman.(Farsça) 414-**orun** :Yer.(Türkçe) 212-**yir** :Yer.(Türkçe) 201-202-267-406-416-493-494-

ötün- :Sunmak.(Türkçe) 41- **sun-** :Sunmak, uzatmak.(Türkçe) 208-286-**sakin-** :Sakınmak, düşünmek.(Türkçe)176-370-**san-**:Düşünmek.(Türkçe)133-295-296-326-367-**sıgışmaz**:Sıgışmaz, dar.(Türkçe)201-**tar**:Dar.(Türkçe) 315- **tap** :Çabuk.(Türkçe) 186-277-278-**terk/terkin** :Hemen, derhal, çabucak.(Türkçe)222-380-**ten** :Denk.(Türkçe) 24-87-98-468-**tuş** :Eş.(Türkçe) 24-488

ty- : Mani olmak, kapatmak.(Türkçe) 232-**yig-** :Tutmak, mani olmak, engellemek.(Türkçe) 135-160-416-**tir-**:Dermek, toplamak.(Türkçe)241-247-248-255-305-309-343-435-**yig-** :Yıgmak, toplamak.(Türkçe) 262-299- **törüt-** :Yaratmak.(Türkçe) 24-41-121-**yarat-** :Yaratmak.(Türkçe) 13-9-454-**ulam**:Ulaşma,yardım.(Türkçe)239-**yari**:Yardım,kuvvet.(Arapça)4-**uwtan-**: Utanmak (Türkçe)57-**uyad-**:Utanmak.(Türkçe)432-**üg-**:Yürütmek.(Türkçe)449-**yorit-**:Yürütmek (Türkçe) 454-**yad**:Anma,zikir.(Farsça)72-74-**zıkr**:Zikir,anma,anılma.(Arapça)76-**yil-**:Koşmak.(Türkçe) 11-**yügür-** :Koşmak.(Türkçe) 6-181-461

b) **Zıt Anlamlılar:** **aç -:** Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek.(Türkçe)221

yum- :Yummak.(Türkçe) 424-**açig**:Bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu, tatlı karşıtı.(Türkçe)209-**tatısız**:Tatsız.(Türkçe)109-**süçüg**:Tatlı.(Türkçe)209-435

adavet:Düşmanlık,yağılık.(Arapça)338-**duşman**:Düşman.(Farsça)58-141-264-360-**udvan**: Düşmanlık(Arapça) 393-**yagi**: Düşman.(Türkçe) 134-431- **dost** : Dost, arkadaş.(Farsça) 82- 106-225-263-295-345-359-381-382-384-474-**yanan**:Dostlar.(Farsça)492-**adl**:Doğruluk. (Arapça) 40-62-**dad** : Adalet, doğruluk.(Farsça) 56- **könilik** : Doğruluk.(Türkçe) 154-165-167-168-**egrilik** : Eğrilik.(Türkçe) 167- **ağı** : Cömert. (Türkçe)227-229-233-234-237-245-257-231-260-**akılık**: Cömertlik. (Türkçe)230-232-236-250-258-260-**cud**:Cömertlik.(Arapça)46-

kerem: Cömertlik. (Arapça) 61-322-334-341-342-**kerim** : Kerem sahibi, cömert. (Arapça) 67

mekarim :Keremler, cömertlikler.(Arapça) 50- **seha** : Cömertlik.(Arapça) 50-

sehavet : Cömertlik.(Arapça) 54-**semahat** : Cömertlik.(Arapça) 54- **bahul**: Cimri. (Arapça)228-241-244-254-255-**hasis**:Cimri.(Arapça)182-447-261-**keremsiz**:Eli açık olmayan, cömert olmayan.(Arapça+Türkçe)323-**bahıllık**:Cimrilik.(Arapça+Türkçe)25 **buhul**:Cimrilik.(Arapça)250-**al-**:Almak.(Türkçe)78-190-238-244-252-293-365-**bir-**:

Vermek (Türkçe) 4-5-246-247-248-251-252-276-314-432-463- **alın kaş çatmak**: Surat asmak.(Türkçe) 205- **külçir-** :Gülümsemek.(Türkçe) 205- **alim**: Çok okumuş,

bilgin.(Arapça) 101-203-401- **arif** :Bilen, bilgili, irfan sahibi.(Arapça) 402- **biliglig** :Bilgili.(Türkçe) 82-85-87-88-95-97-105-106-113-117-125-126-129-225- **biligsiz** : Bilgisiz.(Türkçe) 86-87-91-94-96-97-102-108-109-115-119-122-**cahil** :Bilimsiz, bilgisiz.(Arapça) 86-88-112-**am** :Avam (Arapça) 236-**haş** : Has.(Farsça) 236-**art** - :Çoğalmak.(Türkçe) 404-**eksi-/iril-** :Eksilmek.(Türkçe) 199

artuk :Fazla.(Türkçe) 190- **köp** : Çok.(Türkçe) 505- **öküş**: Çok.(Türkçe) 1-65-134-143-241-296-298-336-359-378-383-438-479- **telim** :Çok, pek çok.(Türkçe)138-142-143-298-319- **az**: Nicelik, nitelik, güç, süre, sayı bakımından eksiklik.(Türkçe) 65-157-479-**asel** :Bal.(Arapça) 161-162-207-439-440-466- **şehd**: Bal.(Arapça) 28-206- **başal** :Soğan.(Türkçe) 161-162- **zehr** : Zehir, agu.(Arapça) 206-208-440-**asra** :Alt.(Türkçe) 294-**kodı** : Aşağı.(Türkçe) 102-282 **yoğar**:Yukarı.(Türkçe)101-**aşkara**:Aşık.(Farsça)171-**belgü/belgölüg**:Belli,açık,aşık (Türkçe) 93- **busuğlı**: Saklı.(Türkçe) 29- **raz** :Sır, gizlenen şey.(Farsça) 169- **sır** : Sır.(Türkçe) 173- **yaşru** :Gizli.(Türkçe) 171- **at**:-Atmak.(Türkçe)159-**kemiş**:-Atmak.(Türkçe)282-478- **sal**:- Atmak.(Türkçe) 267-366- **tut** :Tutmak.(Türkçe)30- 49-54-56-58-131-135-179-186-206-266-262-268-282-434-511**atlas** :Atlas, diba.(Arapça) 354- 480 -**böz**: Bez.(Türkçe) 354-432-480

azab:İşkence,keder.(Arapça)427-**cefa**:Eziyet.(Arapça)327-388-393-442-**cevr**:Haksızlık,eziyet.(Arapça)393-**emgek**:Sıkıntı,eziyet.(Türkçe)331-332-**iza**:Eziyet.(Arapça) 438-**küç**:Güç.(Türkçe)182-331-**mihnet**:Zahmet,eziyet.(Arapça)351-**muğ**:Dert,sıkıntı. (Türkçe)30-**renc**:Zahmet,eziyet,sıkıntı.(Farsça) 210-350- **saşınç** :Sıkıntı, endişe.(Türkçe) 426-463-464-**zahmet** : Sıkıntı, eziyet, rahatsızlık.(Arapça) **rahât** :Üzüntüsüz, tasasız.(Arapça) 210- **saadet**: Mutluluk.(Arapça) 83-84-**azıl** :Yanılmak.(Türkçe)-**yaşıl** :Yanılmak, şaşırmak. (Türkçe) 353- **bil** :Bilmek.(Türkçe) 24-45-80-84-93-103-106-107-113-114-123-139-166-169-220-226-368-237-250-310-334-348-368-384-425-501-502-503-504-506-511-**bahalıg**:Kıymetli, değerli.(Arapça) 85- **bahasız** :Kıymetsiz, değersiz. (Arapça+Türkçe) 86- **ucuz**: Ucuz, değersiz.(Türkçe) 480-**bar** :Var.(Türkçe) 10-100-197-201-265-311-394-**yok** : Yok.(Türkçe) 9-24-68-116-197-292-411-496-**baylık**:Zenginlik.(Türkçe)303-**çığay** : Fakir.(Türkçe) 187-188-303

tawarsız: Malsız.(Türkçe) 127-**yokluk** : Yokluk.(Türkçe) 187-188-**bed**: Kötü, fena.(Farsça) 35

isiz : Kötü, fena.(Türkçe) 146-333-374-379-380-385-386-**isizlik**: Kötülük, fenalık.(Türkçe) 366-375-**şerr**:Kötülük.(Arapça)373-392-**yavuz**:Kötü,fena.(Türkçe)215-301-**edgü**:İyi(Türkçe) 146- 240-245-270-316-365-374-377-378-405-406-**edgölük**: İyilik.(Türkçe) 192-335-389-

hayr : Hayır, iyilik.(Arapça) 122-373-378-390-391-**uz** :İyi, güzel.(Türkçe) 477-**yig** : İyi, daha iyi.(Türkçe)249-409-**bedi**:Güzel.(Arapça)46-**körklüg**:Güzel.(Türkçe)217-317-318-**sılıg**: Güzel (Türkçe) 35-**körksüz**: Çirkin. (Türkçe) 250-**bildür**:- Bildirmek.107-**kizle**:- Gizlemek. (Türkçe) 118-169-358-**bul**:- Bulmak.(Türkçe)8-84-330-378-**tap**:- Bulmak.474 (Türkçe) **yod**:- Kaybetmek (Türkçe) 350-**burun** : Önce, evvel.(Türkçe) 300-**ilkın** :Başta, başlangıçta, önce, iptida.(Türkçe) 207-**soğ** :Son.(Türkçe) 14-181-200-302-370-391-392-427-**kidin** :Sonra.(Türkçe) 75-114-208-288-358-371-390-**oza** : Önce, evvel.(Türkçe) 164-372-440-481-**öng**: Önce, evvel.(Türkçe) 12

canvar :Canlı.(Farsça) 6-**cemad** :Taş gibi cansız olan şey.(Arapça) 6-**çık** - : Çıkmak.(Türkçe) 132-**kir**:-Girmek.(Türkçe) 308-460-**çın**: Doğru.(Türkçe) 56-58- **galat**:

Yanlış, yanlışlık.(Arapça) 508-**hâk** : Doğru, gerçek.(Arapça) 103-109- **hata**: Yanlışlık.(Arapça) 220-**hâkikat** : Gerçek, doğru.(Arapça)381-**seh**:Yanlış.(Arapça)361-**kirtü**:Gerçek.(Türkçe)368-**yalğan**:Yalan (Türkçe) 152-153-161-163-**egil** :Eğilmek.(Türkçe) 233- **kamıl** :Çökmek, eğilmek.(Türkçe)196 **yükün** :Eğilmek.(Türkçe)148-**kop** :Kalkmak.(Türkçe)179-180-492-**yokla** :Çıkmak, yükselmek.(Türkçe) 101-**koca**: İhtiyar.(Türkçe) 19- **yigit** :Yiğit, genç.(Türkçe) 195

köni /könilik: Doğru.(Türkçe)155- 156-161-163-165-382-**egrilik** : Eğrilik.(Türkçe) 167

kün :Gün.(Türkçe)15- 29-136-197-204-385-390-404-419-426-435- **kiçe** :Gece, akşam.(Türkçe) 184-**tün** :Gece.(Türkçe) 13-15-16-**kündüz** :Gündüz.(Türkçe) 13-**esen** : Ruhsal ve bedensel olarak sağlıklı, sıhhatli,salim.(Türkçe) 263-**ig** :Hastalık.(Türkçe) 163-253-310

halal : Helal.(Arapça) 418-419-428-**haram** : Şeriatça, dince yasak edilmiş şey.(Arapça) 241-420-427)-**hoş**:Hoş,güzel,iyi.(Farsça)402- **naHoş**:Hoşa gitmeyen,beğenilmeyen.(Farsça) 218

hünersiz: Hünersiz.(Farsça+Türkçe) 442-**hünerlîğ**: Hünersahibi.(Farsça+Türkçe)362-441

îç:İç.(Türkçe)53-214-218-308-383-**taş**:Dış.(Türkçe)217-219-384-**ilün** :Yakalamak,tutmak (Türkçe) 456- **kod** : Bırakmak.(Türkçe)167-240-307-401-407-436-**katıg** :Kuvvetli, pek, muhkem, sert.(Türkçe) 40-169-228-462 -**yumşak** :Yumuşak.(Türkçe) 214-215-216-**katıglıg** :Karışık.(Türkçe) 437-**katıgsız** :Karışmamış.(Türkçe) 211-**keç** :Geçmek.(Türkçe) 154-178-194-224-351-373-424-471-**tur** :Durmak.(Türkçe)148-153-175-216-350-406-434-**kereklig**: Lüzumlu, gerekli.(Türkçe) 117-265-**kereksiz** :Lüzumsuz, gereksiz.(Türkçe) 118-151-368

kibr :Büyüklik, ululuk.(Arapça) 28- **kodkılığ** :Alçak gönüllülük.(Türkçe) 270

uluğsın :Ululuk taslamak.(Türkçe) 271-283-285- **tevazu**:Alçak gönüllülük.(Arapça)268-279-

280-281-**kiçig** :Küçük.(Türkçe) 348-356 -**uluğ** :Ulu, büyük.(Türkçe) 19-283-345-347-355-356

uşak: Ufak, küçük.(Türkçe) 60-66-**kiñ/kiñrû** :Geniş.(Türkçe) 315-412-**tar** :Dar.(Türkçe) 315

kişi : Kişi.(Türkçe)23- 44-71-75-85-113-137-166-169-243-259-323-329-331-332-337-383-403-406-408-409-501-503-**kişisiz** :İnsansız.(Türkçe) 364-**kutluğ**: Kutlu, saadetli.(Türkçe) 23-251 **kutsuz**:Kutsuz,saadetsiz.(Türkçe)252-448-

mallıg:Mallı.(Arapça+Türkçe)421-**malsız**:Malsız (Arapça+Türkçe) 423- **medh** :Övme.(Arapça) 28-41-43-**ögdi** : Metih, sena, övme.(Türkçe) 27 **sökünç** :Sövme.(Türkçe) 231-232-**ögüt** :Metih, övme.(Türkçe) 45-**söküş** :Sövme.(Türkçe) 242-453-

şena : Övme, övüş.(Arapça) 3-229-238-336 -**yirme** :Yerme.(Türkçe) 408-**neseb** : Nesil, soy.(Arapça)128-**nesebsiz**:Soysuz.(Arapça)128-**öl** :Ölmek.(Türkçe)12-95-264-308

toğ :Doğmak.(Türkçe) 485-**tiril** :Yaşamak.(Türkçe) 239-364-365-415-**ölüg** :Ölü.(Türkçe) 17-20-96-**tirig**:Diri.(Türkçe)17-94-96-**saç** :Saçmak,serpmek.(Türkçe)340-**tir** :Dermek,toplamak (Türkçe) 241-247-248-255-305-309-343-435-**şevab**:Hayırlı hareket, hayır işleme.(Arapça) 352-

vebal: Vebal, günah. (Arapça) 190-242-426-

tetik: Akıllı. (Türkçe) 361 **uğuşsuz:** Anlayışsız. (Türkçe) 458-**tünet:** Karartmak. (Türkçe) 15-
yarut: Aydınlatmak. (Türkçe) 16-**ulam:** Ulaşma, yardım. (Türkçe) 239-**yarı :** Yardım,
kuvvet. (Arapça) 4-**ulamsız:** Yardımsız, muhtaç. (Türkçe) 239

yakın: Uzak karşıtı, yakın. (Türkçe) 174-**yıraq:** Uzak. (Türkçe) 153-216

yawu: Yaklaşmak. (Türkçe) 379-**uza :** Uzaklaşmak. (Türkçe)- **yolluğ :** Yolu
olan. (Türkçe) 411-

yolsuz : Yolsuz, yolu olmayan. (Türkçe) 412

SONUÇ

Karahanlı dönemi önemli dil yadigârlarından olan Atebetü'l-Hakayık'ı anlam biliminin iki önemli konusu olan eş ve zıt anlamlılık açısından inceledik. Atebetül'-Hakayık'ta eş ve zıt anlamlılık üzerinde dururken kelimelerin sadece sözlüksel anlamları değil aynı zamanda metin içindeki bağlama göre yüklendikleri anlamları üzerinde de durduk. Çünkü bir kelimedede zamanla oluşacak iyileşme, kötüleşme, daralma ya da genişleme de unutulmamalıdır. Tespitlerimizi şöyle sıralayabiliriz:

1) Bir kelimenin birden fazla eş ya da zıt anlamlı kelimesi olabilir: medh: Övme(öğdi, öğüt, sena) sökünç: Sövmе(söküş, yirme)kibr: Büyüklük, ululuk.(ulugsın-), kodkılık: alçak gönüllülük(tevazu)öl- :Ölmek, toğ- :Doğmak, tiril- :Yaşamak vb.

2) Eserde 110 kelimenin eş anlamlı kelimesinin ya da kelimesinin bulunduğunu saptadık. Bu kelimelerin 70 tanesi Türkçe kökenli olup, 30 tanesi Arapça kökenli 10 tanesi ise Farsça kökenlidir. Türkçe kökenli eş anlamlı kelimelerden 26 tanesi ise fiildir.

3) Eserde tespit ettiğimiz eş anlamlı kelimelerden 22 tanesi türemiş kelimedir: adın(ad-ı-n),aķı(ak-ı), busuğlı(bus-u-ğlı), edgü(edi+gü), erdem(er+dem), ersig(er+sig), kedgünlük(ked-gü+lük), sığışmaz(sıg-ı-ş-maz)vb.

4) Tespit ettiğimiz eş anlamlı fiillerden 7 tanesi türemiş fiildir: azıl- (az-ı-l-),buşur- (buş-u-r-) egil-(eg-i-l-), kötür-(kö-tür-), ötün-(öt-ü-n-), törüt-(törü-t-), uwtan-(uw-u-t-gan-)

5) Eserde 144 kelimenin zıt anlamlı kelimesi bulunduğunu tespit ettik. Bu kelimelerden 92 tanesi Türkçe kökenli olup, 45 tanesi Arapça kökenli 7 tanesi ise Farsça kökenlidir. Türkçe kökenli zıt anlamlı kelimelerden 16 tanesi fiildir.

6) Eserde tespit ettiğimiz zıt anlamlı kelimelerden 35 tanesi türemiş kelimedir: tatıgsız(tat-ı-g+sız), artuķ(art-u-k), baylık(bay+lık),uşak(uwşa-k),ölüg(öl-ü-g),malsız(mal+sız) vb.

7) Tespit ettiğimiz zıt anlamlı fiillerden 9 tanesi türemiş fiildir: bildür-(bil-dür-),ķamıl-(kam-ı-l)

8) Köken olarak yabancı kökenli olup Türkçe kökenli bir ek alarak bir kelimenin eş ya da zıt anlamlısı olan kelimeler de tespit ettik: hiredlīg (Farsça+Türkçe), bahalīg (Arapça+Türkçe), vefasızraķ (Arapça+Türkçe), hünersız (Farsça+Türkçe), malsız (Arapça+Türkçe)vb.

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti (2006) , Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci Atebetü' l - Hakayık, 3. Baskı, TDK Yay. , Ankara.

Aksan, Doğan (2016), Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara, Bilgi Yayınevi.

Aksan, Doğan (1995), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, TDK Yay.:439.

Aksan, Doğan (1996), Türkçenin Sözcükleri, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan (2004). “Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında

Eşanlamlılardan Yararlanma”, Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul: Multilingual Yayınları: s.157-168.

Çotuksöken, Y. (2012). Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt anlamlılar Sözlüğü (1. Basım). İstanbul, Papatya Yayıncılık.

Demirci, Kerim (2014), Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler (Genişletilmiş 2. Baskı), Ankara, Anı Yayıncılık.

Demirezen, Mehmet (1991), “Türkçeye İngilizceden Geçen Sözcükler ve Eş anlamlılık”, Dilbilim Araştırmaları, Ankara, Hitit Yayınları, s.133-136.

Demiryürek Hatice (2012), Atabetü'l-Hakayık'ın Gramatiksel Bağlam Ve Sıklık Sözlüğü, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

Doğan, Nuh (2011), Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 19, s.77-89.

Erdem, Melek (2004), “Oğuz grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık”, Zeynep Korkmaz Armağanı, TDK Yayınları, s.147-162.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2015), Türk Dilinde Edatlar, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Hatipoğlu, Vecihe (1970), “Eş anlamlı Sözcükler Var mıdır?”, Türk Dili Dergisi S.229, s. 9-10.

Hazar, Mehmet (2014), Türkçe (Sözcük) Anlam Bilimi I. Konya, Eğitim Yayınevi.

Pilten, Şahru (2008), Türkçede Eş Anlamlılık, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Özden, Halil İbrahim (2014), Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16 (Özel Sayı I), s.160-165, Karaman.

Yaylagül, Özen (2008), Divan-u Lügati't-Türk'te Anlamın Sunumu, Kaşgarlı Mahmut Kitabı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Zengin, Buse (2017), Ortaokul 5. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki Metinlerde Bulunan Zıt Anlamlı Kelimeler ve Bu Kelimelerin Programdaki Kazanımlarla Uyumu, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (2018, 4 Mayıs)

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE DOKUNMA DUYU FİİLLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Arş. Gör. Ozan GÖKDEMİR
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
ozangokdemirctl@hotmail.com

Giriş:

Duyu fiilleri, mental fiil kavramının bir basamağıdır. Mental kelimesi Türkiye Türkçesinde zihin, akıl, akılsal, zihinsel gibi kelimelerle karşılanmaktadır. “Mental Fiil” kişinin zihin sürecinde gerçekleşen her türlü fiildir (Hirik 53). Mental fiilleri Özen Yaylagül, algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme etkinliklerini gösteren zihinsel süreçler sonucunda ortaya çıkan eylemler olarak açıklar (22). Savaş Şahin mental fiilleri: “Bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakle, algılamayla, duygularla ilgili fiillere “mental fiil” (zihin fiili) diyoruz. Zihin fiilleri birçok bilişsel süreci içerir. Bilinç, kendimizi ve çevremizi algıların, anıların ve düşüncelerin farkına varacak şekilde gözlemlemeyi; kendimizi ve çevremizi anlamayı; davranışsal ve bilişsel faaliyetleri başlatabilmemizi ve sona erdirmemizi sağlayacak şekilde denetlemeyi içerir. Mental fiiller, bilinçli yapılan eylemleri ifade eder.” şeklinde açıklamaktadır(49). Biray ise mental fiilleri; duyu, duygu, hafıza, algılama, idrak ve açıklama ifade eden fiiller olarak tanımlamaktadır(310).

Hüseyin Yıldız, çalışmasında “Mental fiil nedir?” sorusunun cevabını maddeler halinde şu şekilde vermiştir:

- Mental (zihinsel) durum ve aktiviteleri karşılamaktadırlar.
- Semantiğinde fizikî bir hareket bulunmaz.
- Bazı fiiller isteğe bağlı, bazıları istem dışı oluşabilir.
- Geniş bir anlam yelpazesine sahiptir:
 - Mental durumlar ve süreçler (düşünmek, bilmek vb.)
 - Duygular, davranışlar veya arzular (sevmek, istemek vb.)
 - Algılar (görmek, tatmak vb.)
 - İletişimi algılama (okumak, duymak vb.)
- Pek çok mental fiil, anlam bakımından kısmen aktif mental hareketleri karşılamaktadır: (TV izlemeye) karar vermek, (ders) çalışmak vb.
- Bazı mental fiiller anlam bakımından diğerlerine nazaran daha fazla durum belirtirler: bir hareketten ziyade bir durumu tanımlarlar ve hoşlanmak, korkmak, nefret etmek ve tercih etmek gibi duygu ve davranışı gösteren pek çok fiilin yanı sıra inanmak, hatırlamak, anlamak gibi mental durumları da karşılarlar (63,64).

Mental sürecin aşamaları vardır ve bu aşamalar araştırmacılar tarafından, mental sürecin çok geniş ve karmaşık bir alan olması sebebiyle, farklı olarak verilebilmekle birlikte birçok sınıflama mevcuttur. Özen Yaylagül sınıflamasında mental fiilleri dört gruba ayırmıştır:

1. Duyu Fiilleri

2. Duygu Fiilleri
3. Anı ve Uslamlama Fiilleri
4. Açıklama Fiilleri (24)

J.R. Booth ve W.S. Hall ise bu alanda kapsamlı bir sınıflama yapmışlardır:

1. Algı: algı işi bildirilir.
2. Tanıma: konuşmacı bazı kişi veya kavramları tanır.
3. Anımsama: konuşmacı anımsadığı olgulara dayalı bilgilerden bahseder.
4. Anlama: konuşmacı kavramsal çatı veya mantıklı düşünme veya muhakemeden söz eder.
5. İleri idrak: konuşmacı mental eylemlerin farkında olduğunu tartışmaya odaklanır.
6. Değerlendirme: konuşmacı durumların gerçekliğiyle ilgili davranış ve inançlardan söz eder (532).

Birçok sınıflama ve tanımlamalar sonucunda çoğunlukla görülüyor ki dil biliminde mental süreçlerin ilk basamağı algılamadır. Mental süreçlerin temel basamağını oluşturan algılamanın görevi çeşitli duyulardan gelen mesajları beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Algı kelimesinin sözlük anlamına baktığımızda, bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma, idrak olarak belirtilmektedir. Algılamayı duyumsal bir bilgilenme olarak tanımladığımızda beş duyu organımız aracılığıyla duyma, tatma, görme, koklama, dokunma duyuları yardımı ile dış dünyadan bilgi edinmeyi kastetmiş oluyoruz (Saydam 69). Yani duyu fiilleri, isteğimize bağlı veya bağlı olmadan çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelerin varlığının algılanmasını sağlayan eylemlerdir (Kamchybekova 89).

Duyu fiilleri hakkında Özen Yaylagül: “Bu fiiller, mental etkenliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin başlatıcısıdır” şeklinde açıklamıştır. (24). Kısaca duyu fiilleri duyularımızla zihnimize bilgi götüren algılama eylemleridir.

Basınç (dokunma) duyumu yani deriye dokunma ile oluşan duyuların sonucunda ortaya çıkan eylemlerin oluşturduğu fiiller dokunma duyu fiilleri olarak adlandırılmaktadır. Dokunma duyusunda esas olan deriye temastır ve bu temas sonucunda derinin aşağı doğru çökmesidir (Ayan 99). Kamchybekova çalışmasında dokunma duyu fiillerini, deride bulunan doku hücrelerinden veya vücudumuzdaki sinir uçlarından algılanan/gelen bilgileri beyine ulaştıran duyu ile ilgili eylemler olarak açıklamakta ve “Temel Duyu Fiilleri” başlığı altında sınıflandırmaktadır:

1. Görme Duyu Fiilleri
2. İşitme Duyu Fiilleri
3. Tat Alma Duyu Fiilleri
4. Koku Alma Duyu Fiilleri
5. Dokunma Duyu Fiilleri (94).

Özbek Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri

1. Temel Dokunma Duyu Fiilleri

Temel dokunma duyu fiilleri dokunma eyleminin ana fiillerinin oluşturduğu gruptur. Bu gruptaki eylemler ne çok şiddetli ne de çok şefkat içeren bir eylem içerir. Doğrudan dokunma eylemini karşılarlar.

1.1. Asıl Anlamı Olumlu, İstemli Olan Temel Dokunma Duyu Fiilleri

âsil- “asılmak”

“Ämir Temurning lâşkâri kâyâdân kâyâgâ nârvânlar koyib vâ tâşdân tâşgâ ârkânlar bağlâb, ungâ âsilib çıkdılar (A.T. s.441).” *Amir Timur’un ordusu kayadan kayaya basamaklar koyarak ve taştan taşta kemerler bağlayarak ona asılıp çıktılar.*

bâs- “basmak, ezmek, bastırmak”

“Zührâ peşânâsigâ tüşgân saçını âq dürrâsigâ bâstirib, Häsângâ qarâdi... (J.G.).” *Zühre alnına düşen saçını beyaz örtüsüne bastırıp Hasan’a döndü...*

“Âçiq sâhifâgâ bâşini egib turdi- da, körcâtkiç barmâğini lâbigâ bâsdi (J.G.).” *Açık sayfaya başını eğdi, işaret parmağını dudağına bastırdı.*

“Çâp qolim bilân qattiq bâsib turdim (ÖTİL I 322).” *Sol elimle sertçe bastırdım.*

“Kâbir Âtâqulâviç ikki tâvâqali kök eşik çekkâsidâgi tüğmâçâni bâsdi (ÖTİL I 322).” *Kabir Atakulaviç iki basamaklı mavi kapının üstündeki zile bastı.*

ez- “ezmek, preslemek, basmak”

“Âyâğı bilân sigâretâni ezmâq.” *Ayağı ile sigarasını ezmek.*

hâvuçlâ- “avuçlamak”

“Bâğdâ otirgân kiçkinâ qizçâ quşlârgâ hâvuçlâb dâñ sâçdi.” *Bağda oturan küçük kız kuşlara avuçlayarak yem attı.*

ilin- “takılmak, yakalanmak; tutunmak”

“Jiydâ şâxidâ Mâftünâning şâhi româli ilinib qâlgândi (J.G.).” *Hünnap (çiyde) dalında Meftune’nin şahı örtüsü takılıp kaldı.*

itâr- “itelemek itmek, ittirmek”

“Ädâmlâr birbirlâriñi itârib kâqilib, zor boran bilân âldingâ yügürdi (Oybek: TA).” *İnsanlar birbirlerini ite kaka zorla yürüdü.*

qoltiqlâ- “koltuk altında tutmak”

“Çirâyli sāmān âtning jivâlini tutib, egâsini qoltiqlâb, yergâ tüşirdi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/qoltiqlamoq>).” *İyi koşan atın yularını kavrayıp sahibini koltuğunun altından tutup yere düşürdü.*

âymaş- “sarılmak, sürünmek, tırmanmak”

“Terâkkâ aymâşgân tâq. Peçâkgül dârahtgâ âymâşibdi (ÖTİL I 56).” *Kavağa sarılan asma. Çobanpüskülü ağaca sarılmıştı.*

sudrâl- “sürüklenmek, sürünmek”

“Gävdäsi yerdä sudrälüb yürgänligi üçün, kältäkesäk vä ungä oxşaş häyvänlär sudrälüb yürüvçilär deb ätälädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/sudralmoq>).” *Kertenkele ve ona benzeyen hayvanlar gövdesi yerde süründüğü için sürüngen diye adlandırılır.*

suyän- “yaslanmak”

“Zührä qaynänäsigä suyänib ähistä qadäm täşlärdi (J.G.).” *Zühre kaynanasına yaslanıp yavaşça yürüdü.*

teg- “dokunmak, erişmek, yapışmak”

Özbekçede teg- fiili birinci anlamıyla birbirine değmeyen iki şeyin birbirine değmesi, yapışması, takılması anlamında kullanılmıştır.

“Dilşäd müşiçä inigä qol çözügändä, sori äräsidän ötkäzilgän elektr simigä tegib, yergä qulägän edi (Y.).” *Neşeli üveyik kardeşine el uzattığında, oturağın arasındaki iletken elektrik kablosuna değerek yere yıkıldı.*

Teg- fiilinin ikinci anlamı ise “darbe ile vurmak, çarpmak” anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla “şiddet içeren dokunma duyu fiilleri” içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

“Uning ävtämäti Bektemirning qoligä qattiq tegdi (Q.Q).” *Onun tüfeği Bektemir’in koluna sertçe değdi.*

toqin- “dokunmak, değmek, çarpmak”

“Ävtämäşinä trämväygä bärüb toqindi.” *Otomobil tramvaya çarptı.*

tut- “tutmak, tutunmak, eli ile kavramak”

“Temirçi usta qahru ğazäb bilän içkäri kirdi vä tikkä bärüb, Xayrinisäning kuyävi bolmış yigitning yâqasidän tutdi (M.M.).” *Demirci usta sinirli bir şekilde içeri girdi ve doğruca gidip Hayrinisa’nın hocası olacak gencin yakasından tuttu.*

turt- “gövdenin bir kısmı ile değmek, dürtmek”

“Pälvän ädämlärni itärib, turtib otdi (X).” *Palvan, adamları dürterek geçti.*

yäslän- “dayanmak, yaslanmak”

“Qizning çehräsi yârışdi. “Xayriyät!” dedi yu, trubkāni ilib, mämnnun hâldä stulgä yäsländi (M.K.).” *Kızın yüzü parladı. “Hayret” dedi de, telefonun ahizesini yerine koyup memnun bir şekilde masaya yaslandı.*

yâqalä- “tutmak, yakalamak, kapmak”

“Ämmâ biz uni ärqasidä qâpi bilän, qolidä tügünü bilän yâqalägänimiz yoq, piçâğidä häli qân körmädik (Oybek: TA).” Ama biz onu kulaktan dolma sözlerle, elindeki yüküyle yakalamadık, (zaten) bıçağında bir kan izi de görmedik.

“Yâz päyti edi. Dâvân tepäsidadä toriq mingän Şähâbiddin körindi. Ätini yürttirib, kölgä tüşdi. Qaräsäm, köl yâqaläb biz tāmān kelyäpti (K.B.)!” Yaz mevsimiydi. Davan tepesinde uçurumun kenarında Şahabiddin göründü. Atını yürütürken göle düştü. Gördüğümüzde, elini yakalayıp bize doğru geliyordu.

yâpiş- “yapışmak, ilişmek, tutmak, yakalamak”

“Bäsilä Näzäravnä zänjirni tüşirişi bilän, nâtäniş bir erkäk ätilib kirdi yu, yâqäsigä yapışdı (Q.Q.S.).” *Basila Nazarovna zincirini düşürür düşürmez yabancı bir erkek atılıp yakasına yapıştı.*

ârqalä- “sırtlamak”

“Äzizxân tügünlärni ârqaläb, äldingä tüşib yol başlädi (U.).” *Azizhan yükünü sırtlayıp yola düştü.*

siq- “sıkmaq, ezmek, sıkıştırmak; perçinlemek”

“qol siqmâq” *el sıkmaq*

“Tängdä jängçilär aç qárnini kämär bilän mähkäm siqib, yolgä tüşdilär (<https://uz.wiktionary.org/wiki/siqmoq>).” *Şafak vaktinde savaşıclar aç karınlarını kemerle sıkıca bağlayıp yola düştüler.*

päçaqlä- “ezmek, çiğnemek”

“Bälä tuhumni päçaqlädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/pachaqlamoq>).” *Çocuk yumurtaları ezdi.*

yälä- “yalamak”

“Nihâyät, gäpirä gäpirä qaqrägän läblärini tili bilen yäläb, Lütfinisä jim boldi (Oybek: TA).” *Sonunda Lütfinisa, konuşa konuşa kararan dudaklarını diliyle yalayıp sustu.*

çäplä- / çäpi- “sürmek, yağlamak; sıvamak, düzensiz sürmek, düzensiz yağlamak”

“Yigit mälxânä devârigä lây çäplây turib, qaylıgigä otli otli qaräb koyädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/chaplamoq>).” *Genç adam ahırın duvarına balçık sürerken müstakbel eşine delice bakıyordu.*

1.2. Yan Anlamı Olumlu, İstemli Olan Temel Dokunma Duyu Fiilleri

tärt- “çekmek, sürüklemek”

“Ätäm säkräb ornidän turdi dä, xâtinni närigä itärib yubärib, beşikni tärtib äldi (J.G.).” *Dedem, hemen oturduğu yerden ayağa fırladı, kadını uzaklaştırıp beşiği çekip aldı.*

“Dästgäh yänidägi temir stâl tärtmäsidän hâşiyälärigä qârämâyli barmâq izlari tüşgän gazetäni älib berdi (J.G.).” *Makinenin yanındaki demir masanın çekmecesinden kenarına kara yağla parmak izleri bulaşmış gazeteyi alıverdi.*

uqalä- “ovalamak, ovmak, masaj yapmak”

“Äfgân çayfuruş qárnini toyğazib bolib, darräv âyâqlärini çözdü, tizzälärini uqaläb, gäpgä tüşdi (Ä.S.).” *Afgan çaycı karnını doyurunca ayaklarını uzatıp, dizlerini ovarak muhabbete başladı.*

öräl- “sarılmak”

“Fälbin ağzını yiğıştirib lättägä çändib örälgän kättäligi dänäkdäy bir nimäni yeng uçidän çıkarib berdi (T.A.).” *Falci ağzını temizledi, beze sıkıca sarılı çekirdek büyüklüğündeki bir şeyi el ucuyla çıkarıp verdi.*

1.3. Hem Asıl Hem de Yan Anlamı Olumlu, İstemli Olan Temel Dokunma Duyu Fiilleri

ışqalä- “1) ovmak, ovalama; sürtmek. 2) kaşımak”

“Yärmät sevingänidän käftini ışqab, külib, tənçädän bir kâdäm nârigä çokkâ tüşdi. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/ishqamoq>).” *Yormat, o kadar mutlu oldu ki avuçlarını birbirine ovarak güldü ve pencerenin kenarından bir adım geri gelerek çömeldi.*

päypäslä- “1) sürmek, yaymak, düzlemek, çalmak, belemek.

2) elle muayene etmek.”

“Çontäğini päypäsläb, xuşboy ätir hidi üfürib turgän româlçäni çıqardi dä, burnigä yäqin keltirib, uzâq hidlädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/paypaslamog>).” *Çantasını yoklayıp mis kokulu parfüm kokan mendili çıkardı da burnuna yaklaştırarak kokladı.*

üşlä- “1) tutmak, avuçlamak. 2) yakalamak; tutuklamak”

“Mäcnun turgän câyidä şämdek qâtib qâldi: “Yâ, Âllâh”, -dedi hayrâtdän yâqasını üşläb (J.G.).” *Mecnun olduğu yerde donup kaldı: Hayret içinde yakasını tutup “Ya Allah” dedi.*

“Zühräning ikki qolidän üşläb, közlärigä qarädi (J.G.).” *Zührenin iki elinden tutup gözlerine baktı.*

2. Şefkat Bildiren Dokunma Duyu Fiilleri

2.1. Asıl Anlamı Olumlu, İstemli Olan Şefkat Bildiren Dokunma Duyu Fiilleri

açâmlä- “ sarılmak, kucaklamak”

“Rä’nâ buvisining “bäläginämning bäläginasi” deb erkäläşläri, açâmläb peşänäsidadän öpişläri yana älläqanäqä ädätläri qomsardı (ÖTİL I 122).” *Rana ninesinin “oğlumun oğlu” diye şımartışlarını, alnından öperek sarılmalarını özliyordu.*

quç- / quçâqlä- “kucaklamak, kucağına almak”

Eserlerde, “quç-” fiil kökü yerine bu kök fiilden türeyen quçâklä- fiilinin kullanılması kök fiilin, kalıp sözler dışında, zamanla unutulduğu ve varlığını, “quçâklä-” fiiliyle devam ettiriyor olduğunun izlenimini vermektedir.

“bektän quçmâq” belden kucaklamak, “bäläni quçmâq” çocuğu kucaklamak

“Häsän tündä kitâbläri quçâkläb uxläb qâldi (J.G.).” *Hasan, gece kitaplarını kucaklayıp uyuya kaldı.*

“Häsän ertikib Zühräni quçâklädi (J.G.).” *Hasan nefes nefese kalarak Zühre’yi kucakladı.*

“Häsän Äli sekin ästâ bârib keksä dâraxtning seräjin tănäsini quçâklädi (J.G.).” *Hasan Ali yavaşça gidip yaşlı ağacın kırışık bedenini kucakladı.*

silä- “okşamak, sıvazlamak”

“Gulâmjân ätxânägä kirib, tokilgän bedälärni âxurgä terib sâldi, qârângidä hām sāmāning peşhānäsini siläb, suyib qoydi (İsmāiliy: F.).” *Gulamcan ahıra girip dökülen yemleri toplayıp yemliğe koydu, karanlık olsa bile iyi koşan atının alnını okşayıp öpüverdi.*

suy- “sevmek, okşamak”

“Meniyäm şu mäktäbdä oqıtäsizmi? – Älbättä, älbättä, dedi Elmurad qızni suyib (O.).” *Beni de bu okula gönderir misiniz? –Elbette elbette, dedi Elmurad kızını okşayarak.*

öp- “öpmek”

“Ävaz xâtinini bälädäy qollärigä kötärib äldi da, közläridän, qâşlärinä öpdü (Q.Ä.K.).” *Avaz hatununu çocuk gibi kollarına aldı ve gözünden, kaşından öptü.*

Not: Öp- fiili birinci anlamı dışında “hürmet, sadakat ifadesi göstermek amacıyla mukaddes ve aziz sayılan değerlere dudaklarını değdirmek” anlamında da kullanılmıştır.

“Änä Vätän tuprâgini öpmâq (<https://uz.wiktionary.org/wiki/o%CA%BBpmoq>).” *Vatan toprağını öpmek.*

Bäyrâqni öpmâq (<https://uz.wiktionary.org/wiki/o%CA%BBpmoq>). *Bayrağı öpmek.*

3. Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri

3.1. Asıl Anlamı, Olumsuz, İstemli Olan Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri

boğ- / **boğizlä-** “boğmak, boğazlamak, boğarak öldürmek”

“Bu öşä böri itläрни ğaflätdä qâldirib tört qoyni boğizläb, birini älib qâçğan häm şu (İEÄ!)” *Bu kurt, köpekleri çıldırtıp dört koyunu boğazlayıp birini de kaçıran o kurt!*

doppâslä- “acımasızca dövmek, pataklamak, dayak atmak”

“Keçä biräv doppâsläb täşläğan kişidek bütün bädäni şäl-şäl (ÖTİL I 677).” *Dün birileri pataklamış gibi bütün bedeni ağrıyordu.*

“Bäzzâz oğlining küçük bäläsidek doppâslänäyätgänigä çidäb turâlmädi (ÖTİL I 677).” *Bazzaz oğlunun küçük çocuk gibi dayak yediğine dayanamadı.*

çimçilä- “çimdik atmak, çimdiklemek”

“Fâtimä kelin ätläsning bir çetini çimçiläb kördi (İ.E.Ä.).” *Fatıma gelin atlasın (kumaş) bir kenarını çimdikledi.*

muştlä- “yumruklamak, yumruk atmak”

“Häligi hâtin kigizni üstidä yätgäniçä dâd cälib yerni muştlärdi (J.G.).” *Bahsi geçen kadın halının(kigiz: kalın keçe) üstüne yatıncaya kadar bağırarak yeri yumrukladı.*

“Bir rus äyäl irgib sorigä çıqib, häligi çoqqı sâqâlni, yelkäsigä muştläb soridän itärib tüşirdi (O.).” *Bir Rus kadın hemen oturağa çıkıp bahsi geçen kaba sakallıyı ensesini yumruklayıp oturaktan düşürdü.*

soy- “kesmek, öldürmek, katletmek, boğazlamak”

сүймоқ

“Bordâqini (bordâqi: eti için yetiştirilen hayvan) soyşigä qassâbni çağıraymı (H.T.A.).” *Hayvanı kesmek için kasabı çağırayım mı?*

tâqillät- “kapıyı çalmak, hafifçe vurmak, tıklatmak”

“Şu päyt dârvâzä tâqillädi: - Ävci-in, üydämisiz? – degän ingiçkä äyäl ävâzi keldi (J.G.).” *O anda kapıyı tıklattı: -Elticiğim evde misiniz? Diyen incecik kadın sesi geldi.*

ur- / **uril-** “vurmak, çarpmak, vurulmak”

“Häsän xayâl bilän bolib yolda ketäyâtğan qariyägä urilib ketişigä bir baxyä qoldi (J.G.).” *Hasan akli havada yolda yürürken ihtiyara çarpmaya ramak kalmıştı.*

“Bektemir miltiq qondâği bilän uning peşhânäsigä bir urdi. Düşmân şilq etib tüşdi (Q.Q.).” *Bektemir silahın dipçigäiyle onun alnına vurdu. Düşman birden yere serildi.*

“Uni urib, âzâr bermänglär, unda günâh yoq, bu bir ängläşilmävçilik (Mir-muhsin!)” *Onu vurup zarar vermeyin, onun günahı yok. Bu bir yanlışlık.*

tişla- “ısırmak”

“Zührä âğriqning zoridän läbini qânätib yubârgüdek tişläb ingrädi (J.G.).” *Zühra ağrıdan bağırip dudaklarını kanatacak gibi ısırıp ağladı.*

3.2. Yan Anlamı Olumsuz, İstemli Olan Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri

çaq- “2)sokmak, ısırmak”

“Bir märtä çäyân çäkib âluvdi, hâzir öşä esimgä tüşib ketdi (Ş.Q.M.).” *Bir kere akrep sokmuştu, henüz şimdi aklıma geldi.*

3.3. Asıl ve Yan Anlamı Hem Olumlu Hem de Olumsuz Anlam Veren Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri

niqtä- “1) tıkmak, yumruklayarak yerleştirmek.

2) kol ya da ayağın içiyle itmek, dürtmek.

“Qâdir, niqtäb paxtä tiqilgän qanârning âğzini tikib, tärâzigä keltirib qoyardı (D.T.).” *Kadir, yumruklayarak yerleştirdiği pamuk dolu çuvalın ağzını dikip teraziye koydu.*

oy- “1)oymak, kazmak, deşmek. 2) çimdiklemek”

“Tirnâqlä yer oyib, suvlär âqizgän Ğariblär ähvâli qâlârdi tänggä (Ğayratiy).” *Turnakla yeri deşip, suyu çıkaran Garipler’in hali kötüydü.*

3.4. Asıl Anlamı Hem Olumlu Hem de Olumsuz Anlam Veren, İstemli Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri

qaşi- “kaşımak, tırmıklamak”

“Közini qisib, ruçkäning dumi bilän peşhânäsini qaşib, uzâq oylädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/qashimoq>).” *Gözünü kısıp, kalemin ucuyla alnını kaşıyarak uzaklara daldı.*

qaşlä- “kaşımak, tırmalamak, kazımak”

“Hämräqul bekkä qaräb vä qolini toni içigä âlib, qârni qirtillätib qaşläy başlädi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/qashlamoq>).” *Hamrakul Bey’e baktı ve elini hırkasının içine atıp karnını kaşımaya başladı.*

qiçi- “kaşınmak, gidişmek; kaşımak”

“Ârqang qiçisä, kimgä qaşlätişni bilmäsäng (Ä.Ä.).” *Sırtın kaşınsa, kime kaşıtacağını bilmessin.*

tep- “tepmek, tekmelemek; ayakla yoğurmak”

a. “tep-” fiili birinci anlamıyla “ayak ile vurmak” anlamında kullanılmıştır.

“Kâptâk tepmâq” *Top tepmek.*

“Eşikni tepib açmâq” *Kapıyı tekmeyle açmak.*

b. “tep-” fiili ikinci anlamıyla “ayağı ile ezerek, çiğneyerek iş yapmak” anlamında kullanılmıştır.

“Keçäläri şinni üçün üzüm tepädilär, kündüzi ulärni äräväläb şähärgä täşiydilär (<https://uz.wiktionary.org/wiki/tepmoq>).” *Şarap yapmak için geceleri üzüm çiğniyorlar, gündüz ise onları araçlarla şehre taşıyorlar.*

tirmälä- “tırmalamak”

“Qollärigä tikän kirdi, yüzi vä biläkläri tirmäländi, rähäti bädän koylägining etägi yırtıldı (Q.Ç.).” *Kollarına diken battı, yüzü ve bilekleri çizildi, üstündeki elbisenin eteği yırtıldı.*

tirnä- “tırmalamak”

“Muşukçä bäläning kolini tirnäb äldi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/tirnamoq>).” *Kedicik çocuğun elini tırmaladı.*

yumdälä- “tırmalamak”

“Bäzilär hämân yüzlärini yumdäläb däd sälâyâtgän äyälgä täsälli berişärdi (Abdullahânâv).” *Bazıları hala yüzünü tırmalayıp bağırان kadını teselli ediyordu.*

kemti- “çentmek, kertmek, kertik almak”

“Yergä yer koşış ornigä uni kemtiş, täşläb koyış, korikko äyläntiriş uyät-ku, äxir (gazeteden: <https://uz.wiktionary.org/wiki/kemtimoq>).” *Yere yer eklemek yerine ona işaret koymak, bırakıp gitmek, toprağı ham haline dönüştürmek ayıp ya, sonunda.*

ğaji- “kemirmek, çiğnemek, ısırmak”

“Bir äläpär ellik qadämçä näridä ällänärsäni ğajiredi (F.).” *Bir olapar (ala renkli bir köpek türü) elli adım ileride bir şey kemiriyor.*

“Mäşhinäning eşiğı qolimni ğajidi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/ğajimoq>).” *Arabanın kapısı kolumu çizdi.*

Sonuç

Duyu fiilleri insanın doğasında var olan hareketlerinin ve davranışlarının anlamlandırılması sonucunda duyuları vasıtasıyla oluşan fiillerdir. Özbek Türkçesinde dokunma duyu fiillerini tespit ederken 1 sözlük, 1 kurumsal web site, Özbekistan’ın edebî eserlerini aktardığı web site ve elimizdeki Özbekçe gramer ve hikâyelerden yararlandık. Bunun sonucunda Özbek Türkçesinde 53 tane dokunma duyu fiili tespit ettik. Tespit ettiğimiz fiillerin sadece dokunma duyu anlamlarını çalışmamıza dâhil ettik.

İncelenen fiiller üç başlık altında, onlara da kendi içlerinde alt başlıklar verilerek, sınıflandırılmaktadır. Sınıflandırmada “Şefkat İçeren Dokunma Duyu Fiilleri” ve “Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri” grubuna girmeyen tüm fiiller “Temel Dokunma Duyu Fiilleri” başlığı altında yer almaktadır. Nihayetinde 53 fiilden 28’i “Temel Dokunma Duyu

Fiilleri” başlığı altında yer alırken “Şefkat Bildiren Dokunma Duyu Fiilleri” grubunda 5 ve “Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri” grubunda ise 20 fiil bulunmaktadır. Tespit edilen fiillere bakıldığında şiddet içeren fiiller başlığı altında sınıflandırılan “tırmalamak” anlamında kullanılan 5 ayrı fiilin bulunması dikkat çekmektedir: qaşlā-, tirmälä-, tirmä-, yumdälä-, qaşı-. “Şefkat İçeren Dokunma Duyu Fiilleri” ne baktığımızda ise tespit edilen 5 fiilden 2’sinin anlamının “sarılmak, kucaklamak” olması da bir başka dikkat çeken konudur: açâmlä-, quç- / quçâqlä-.

Özbek Türkçesinde tespit edebildiğimiz dokunma duyu fiillerinin Türkiye Türkçesinde karşılıklarına baktığımızda bu 53 fiilden 22’sinin, birkaç küçük ses değişikliği dışında, aynı olduğu görülmektedir. Bu oran bizim için Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki ortak dilin ve ortak kültürün varlığını bir nebze daha sağlamlaştırdığını anlatması bakımından önemlidir.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ortak olarak kullanılan dokunma duyu fiilleri:

1. Öz. T. bäs-	> T.T. bas-
2. Öz. T. boğ-	> T.T. boğ-
3. Öz. T. çimçilä-	> T.T. çimdikle-
4. Öz. T. ez-	> T.T. ez-
5. Öz. T. hâvuçlä-	> T.T. avuçla-
6. Öz. T. âsil-	> T.T. asıl-
7. Öz. T. qaşı-	> T.T. kaşı-
8. Öz. T. quçâqlä-	> T.T. kucakla-
9. Öz. T. qoltiqlä-	> T.T. koltukla-
10. Öz. T. siq-	> T.T. sık-
11. Öz. T. teg-	> T.T. değ-
12. Öz. T. tep-	> T.T. tep-
13. Öz. T. tirmälä-	> T.T. tırmala-
14. Öz. T. tişla-	> T.T. dişle-
15. Öz. T. toqin-	> T.T. dokun-
16. Öz. T. tut-	> T.T. tut-
17. Öz. T. yälä-	> T.T. yala-
18. Öz. T. yäslän-	> T.T. yaslan-
19. Öz. T. yâqalä-	> T.T. yakala-
20. Öz. T. yâpiş-	> T.T. yapış-
21. Öz. T. öp-	> T.T. öp-
22. Öz. T. oy-	> T.T. oy-

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Sonuç olarak fiiller her dil için önemli bir yer tutmaktadır. Duyu fiilleri ise mental süreçlerin önemli bir basamağını temsil etmesi bakımından insanla, yaşayışla, kültürle doğrudan ilgilidir. Bu çalışmanın çok dar bir kaynak etrafında yapılmasına karşın Özbek Türkçesinde tespit edilen 53 dokunma duyu fiilinden 22'sinin Türkiye Türkçesiyle aynı kullanılması ortak dil ve kültür açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında geniş bir çerçevede daha fazla kaynak taramasıyla ve ağızlar ile deyimleri de içine alarak yapılacak bir çalışma ile tespit edilebilecek dokunma duyu fiilinin sayısının artacağı kuvvetle muhtemeldir.

Fiil Tablosu

Kelime	Temel Dokunma Duyu Fiilleri	Şefkat Bildiren Dokunma Duyu Fiilleri	Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri	Temel Anlam	Yan Anlam	Olumlu	Olumsuz	İstemli ve Fiziksel Temasla Gerçekleşen Fiiller
âsil- осилмоқ	x			x		x		x
bâs- босмоқ	x			x		x		x
ez- эзмоқ	x			x		x		x
hâvuçlä- ховучламоқ	x			x		x		x
ilin- илинмоқ	x			x		x		x
işqalä- ишқаламоқ	x			x	x	x		x
âçämlä- ачомламоқ		x		x		x		x
boğ- бўғмоқ			x	x			x	x
çimçilä- чимчиламоқ			x	x			x	x
itär- итармоқ	x			x		x		
muştlä- муштламоқ			x	x			x	x
nıqtä- ниқтамоқ			x	x	x	x	x	x
päypäslä- пайпасламоқ	x			x	x	x		x
qaşi- қашимоқ			x	x		x	x	x
qaşlä- қашламоқ			x	x		x	x	x

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

qıçı- қичимоқ			X	X		X	X	X
quç- /quçaqlä- қучмоқ		X		X		X		X
qoltiqlä- қўлтиқламоқ	X			X		X		X
silä- силамоқ			X	X		X		X
äymäş- аймашмоқ	X			X		X		X
sudräl- судралмоқ	X			X		X		X
suyän- суянмоқ	X			X		X		X
suy- суймоқ		X		X		X		X
soy- сўймоқ			X	X			X	X
tâqillät- тақиллатмоқ			X	X			X	X
teg- тегмоқ	X			X		X		X
tep- тепмоқ			X	X		X	X	X
tirmälä- тирмаламоқ			X	X		X	X	X
tirnä- тирнамоқ			X	X		X	X	X
târt- тортмоқ	X				X	X		X
toqin- тўқинмоқ	X			X		X		X
tut- тутмоқ	X			X		X		X
turt- туртмоқ	X			X		X		X
ur- / uril- урмоқ / урилмоқ			X	X			X	X
üşlä- ушламоқ	X			X	X	X		X
yäslän- ясланмоқ	X			X		X		X
yâqalä- ёқаламоқ	X			X		X		X
yâpiş- ёпишмоқ	X			X		X		X

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

yumdälä - юмдаламоқ			X	X		X	X	X
öp- ўпмоқ		X		X		X		X
oy- ўймоқ			X	X	X	X	X	X
çaq- чақмоқ			X		X		X	X
ârqalä- орқаламоқ	X			X		X		X
öräl- ўралмоқ	X			X		X		X
uqalä- уқаламоқ	X				X	X		
tişla- тишламоқ			X	X			X	X
siq- сиқмоқ	X			X		X		X
päçaqlä- пачақламақ	X			X		X		X
kemti- кемтимоқ			X	X		X	X	X
doppâslä - дўппосламақ			X	X			X	X
yälä- яламақ	X			X		X		X
ğaji- ғажимоқ			X	X		X	X	X
çäplä- / çäpi- чапламоқ	X			X		X		X

KISALTMALAR

- A.T.** Ahmedâv, B. (1995) “Ämir Temur”, Abdulla Qâdiriy Nâmidägi Xalq Merâsi Neşriyâtı, Taşkent.
- J.G.** Rahimov, A. (2016) “Jiydä Güli”, Şarq Yulduzi Jurnâli. (<http://www.ziyouz.uz/ozbek-nasri/abdujalol-rahimov/abdujalol-rahimov-jiyda-guli-qissa/>)
- ÖTİL** Özbek Tilining İzâhli Lügati.
- T.A.** Oybek, “Tänlängän äsârlär”. (<https://www.ziyouz.uz/durdona-toplamlar/oybek-mukammal-asarlar-toplami/>)
- M.M.** Abdulla, S. “Mävlânâ Muqimiy”
- X.** Şaripâv, J. Xârâzm
- M.K.** Râhmân, R. “Mehr közdä”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/yaslanmoq>).
- Q.Q.S.** Hâşimâv, U. “Qalbinggä qulâq sâl.
- U.** Ahmadi, S. “Ufq”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/orqalamoq>)
- Â.S.** Muxtâr, A. “Âpä singillär”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/uqalamoq>)
- Â.İ.** Sâfârâv, N. “Âlâvli izlär”.
- F.** İsmâiliy, M. “Fârgânât”.
- Ş.Y.** Şuxrât. “Şinelli Yillär”.
- O.** Tursun, P. “Oqıtuvçı”.
- H.T.A.** Hämzä. “Tänlängän äsârlär”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/soymoq>)
- Q.Q.** Oybek. “Quyâş qârâmäs”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/urmoq>)
- M.** Mir-muhsin. “Memâr”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/urmoq>).
- Ş.Q.M.** Toxtäbäyev, X. “Şirin qâvunlär mämläkâti”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/chaqmoq>).
- Q.Â.K.** Qâdirâv, P. “Qârä Közlär”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/o%CA%BBpmoq>)
- İ.E.Â.** Hâşimâv, Ö. “İkki Eşik Ârâsi”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/bogmoq>)
- Y.** Ahmad, S. “Yulduz Gazetesi”. (<https://uz.wiktionary.org/wiki/tegmoq>)
- D.T.** Mahkamov, S. “Dälä Tângi” (<https://uz.wiktionary.org/wiki/niqtamoq>)
- Â.Â.** Siyoyev, S. “Âtlıq Äyâl” (<https://uz.wiktionary.org/wiki/qichimoq>)
- Q.Ç.** Qahhâr, A. “Qoşçınâr Çırâkdäri” (<https://uz.wiktionary.org/wiki/tirmalamoq>)
- K.B.** İbâdinâv, A. “Köl Boyidä” (<https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/alisher-ibodinov/alisher-ibodinov-kol-boyida-hikoya/>)

KAYNAKÇA

- Ayan, Ekrem, ve Türkdil Yakup. “Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği” *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10.4 (2015): 95-114.
- Biray, Nergis. “Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Halindeki İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları” *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, 1.2 (2006): 307-314.
- Booth, James R., Hall, William S., Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental-State Verb Know, Manuscript received July 28, 1994; revision accepted March 13 (1995): 529-549.
- Hirik, Erkan. “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2017): 53-74.
- Kamçybekova, Kıyal. “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri”. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2.3 (2011): 87-102.
- Saydam, Ali. Algılama Yönetimi. İstanbul: Rota, 2005.
- Şahin, Savaş. “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1.4 (2012): 45-62.
- Yaylagül, Özen. “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2.1 (2005): 17-51.
- Yıldız, Hüseyin. “Eski Uygurcada Mental Fiiller”. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ESKİ UYGURCADAN ÇAĞDAŞ UYGURCAYA ANLAM DEĞİŞMELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Zemire GULCALI
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / Türkiye
zemire.gulcali@bilecik.edu.tr

GİRİŞ

Sözcükler kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlar gösterse de her sözcüğün aslında bir temel/asıl anlamı vardır. Bağlama göre farklılaşan anlamları ise sözcüğün yan anlamlarını oluşturur; hatta zamanı gelir yan anlam asıl anlamın önüne geçer; ve hatta asıl anlamı kullanımdan düşer. Eski Türkçedeki söz ve ibareler Eski Uygurca döneminde de büyük ölçüde aynı anlam ve işlevini korumuştur. Eski Uygurca evresinden sonra Karahanlı Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi evreleri farklı düzeylerde anlam ve şekil değişiklikleriyle Doğu Türkçesine mensup Çağdaş Türk dillerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Dil, ses ve şekil yönünden değiştiği gibi anlam yönünden de değişebilir.

Günümüz Türk dillerinde Eski Türkçeden beri devam eden söz ve ibareler değişik düzeylerde sözvarlığında yaşamaktadır. Eski Türkçe kelimelerden bazıları Türkiye Türkçesinde kendini korurken, kimileri kullanımdan düşmüştür. Bu durum diğer Türk dilleri için de geçerlidir. Eski Türkçenin temelinde ve Doğu Türkçesinin devamında oluşan Çağdaş Uygurca, Özbekçe ile birlikte Türk dili ailesinin Karluk gurubunda yer alır. Çağdaş Uygurca söz varlığında Eski Türkçeden, Eski Uygurcadan, Orta Türkçe döneminin başlangıcı olan Karahanlı Türkçesinden, geçiş dönemi olan Harezmi-Kıpçak Türkçesinden, beş yüz yıla yayılan Çağatay Türkçesinden kalma söz ve ibareler ses ve anlam bakımından bazen kendisini koruyarak bazen değişime uğramış olarak yaşamaktadır.

Dildeki değişimler denince akla gelen ilk değişim fonetik yani ses değişimidir. Bunu yapı bilimsel (morfolojik) değişim ve anlambilim yönündeki değişimler takip eder. Zaman içinde meydana gelen bu değişimler içinde anlam değişimlerinin diğerlerine göre daha kısa zaman içinde oluşabileceğini söyleyebiliriz. Türk dillerinin geneli söz varlığı açısından çok anlamlı kelimelerle doludur. Örneğin, *dil* (ÇUy. *til*) sözü ister Türkiye Türkçesinde ister Çağdaş Uygurcada kullanıldığı bağlama göre farklı kavramları gösterir:

- *Müşükler tili bilen özini yalap tazılaydu. “Kediler diliyle kendilerini yalayarak temizlenir”*
- *Bu balının tili kéciqip çıqqan “Bu çocuk konuşmaya geç başlamış”.*
- *Gaça qızniñ tilini anisi uqar (Atasözü) “Dilsiz kızın dilinden annesi anlar”.*
- *Dili birniñ tili bir (Atasözü). “Niyetleri bir olanın dili de birdir”.*
- *Qılğuluqni sen qılıp tilni men anlıdım “Kötülüğü sen yapıp azarını ben işittim”.*

Til tegmek “nazar değmek”; *tili köymek* “dili varmamak (demese olmaz fakat dediği zaman karşısındakini üzebilir durumda)”; *tili çıqmaq* “1. konuşmayı öğrenmeye başlamak; çekinmeden tartışır olmak”; *tilini çaynamaq* “gevelemek” Kuşqaç tili “bir çeşit yemek (hamur inceltip açıldıktan sonra üçgen şeklinde kesilerek hazırlanır)”; *piyano tili* “piyano tuşu”; vb.

Aksan çalışmasında, Türkçede temel anlamı organ adı olan *dil* sözünün bildirdiği o temel anlam ile olan ilişkisine ve yakınlığına dayanarak ortaya çıkan yan anlamlarından bahsederken şunları sıralar: “bu ad (dil), doğadaki, çevredeki nesnelere aktarılmış, ‘nefesli

çalgılardaki ince metal yaprak', 'terazi, kilit gibi aygıtlarda yassı, devinimli bölüm', doğada 'denize uzanan dar ve alçak kara parçası'.... gibi nesneleri anlatır duruma gelmiştir" (1999, 59).

Dildeki anlam değişmelerini genel olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi (zıt anlama geçiş) gibi alt maddelere ayırabiliriz, bk. Özavşar 2012, 1118. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar ve gruplandırmalar için bk. Erol 2008, 61-90. Aşağıda Eski Uygurcadan Çağdaş Uygurcaya anlam değişimine uğrayan sözcüklerden bazıları alfabetik sıraya göre ele alınacaktır.

Aşağıda Eski Uygurcadan Çağdaş Uygurcaya anlam değişimine uğrayan sözcüklerden bazıları alfabetik sıraya göre ele alınacaktır.

aŋla- "anlamak" > ÇUy. *aŋla-* "duymak, dinlemek, işitmek; 2. Haberdar olmak, öğrenmek; 3. Kabul etmek: *gep aŋla-*; 4. Azar işitmek: *til aŋla-*".

aŋla- (< *aŋ* "anlayış, zeka") fiili Eski Uygurcadan Çağatay Türkçesine kadar "anlamak, kavramak" anlamında kullanılmışken Çağdaş Uygurcada temel anlamı "duymak, işitmek" olmuştur. Klauson, fiilin Runik harfli yazıtlarda ve Eski Uygurca metinlerde geçtiğini belirtirken (ED 186b); Erdal ise fiilin Eski Türkçe bir sözcük olmadığını, Clauson'un verdiği Eski Uygurca örneğinin büyük olasılıkla yanlış okumadan kaynaklandığını, fiilin Batı Türkçesinde kullanıldığını söyler (OTWF, 429). Röhrborn ise soru işaretiyle verdiği fiil için *tıŋla-* ile birlikte Çince 听 *ting* "dinlemek, duymak" sözünün karşılığında geçtiği metne gönderme yapar (UW 2010, 64). Kaşgarlı sözlüğünde, *o sözüŋ aŋladı* (DLT I, 290) örneğiyle birlikte verdiği *aŋla-* fiilinin Oğuzca olduğunu ve diğerlerinde de bu şekilde olduğunu belirtir (ED, 186a).

Örn.: *Men kitap oquşni ve muzika aŋlaşni yahşi körimen* "Ben kitap okumayı ve müzik dinlemeyi seviyorum".

Qızım saña dey, kelinim sen aŋla (Atasözü). "Kızım sana söyleyeyim, gelinim sen işit".

Bügün kélidiğanlıqıñızni Tursun'din aŋlidim. "Bugün geleceğini Tursun'dan duydum".

Oğlıñız gep aŋlaydığan obdan bala boptu. "Oğlunuz söz dinleyen iyi çocuk olmuş".

Séni dep apamdin birmunçe til aŋlıdım. "Senin yüzünden annemden laf/azar işittim".

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *aŋla-* fiili Çağdaş Uygurcada anlam gelişmesine uğramıştır. Asıl anlamı olan "anlamak, kavramak" kaybolmuş, yeni anlamlar kazanmış ve bu anlamlar içerisinde "duymak, işitmek" anlamı öne çıkmıştır.

atla- "1. ata binmek; 2. at sırtında gitmek" > ÇUy. *atla-* "1. Atlamak; 2. Adım atmak; 3. Atlamak, atlayıp geçmek (sınıf atlamak; bir şey okurken vs.); 4. Aşmak, geçmek".

atla- fiili aslındah hapax sözcük olup P. Zieme'nin, Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresinde sunduğu "Einige Bemerkungen zur Profanliteratur der Uiguren//Uygurların Dindışı Edebiyatı Üzerine Birkaç Not" adlı yazısında *at arkasında atlamak, yaña boyunta yatlamak* "at sırtında at sürmek, fil boynunda düşmna saldırmak" ibaresinde geçmektedir (Zieme 1985, 282; 288); bu örneği gösteren kaynaklar için bk. OTWF, 431-432; UW 2010, 102.

atla- fiili DLT ve KB’de geçmezken Harezmi-Kıpçak Türkçesi eserlerinde “adım atmak” (NF); “atlamak, aşmak” (CC, İM, İN) şeklinde rastlanır (KTS, 15b). Çağatay Türkçesi eserlerinde ise “sıçramak, yerinden birden kalkmak” anlamında geçtiği tespit edilmiştir (Ünlü 2013, 70b). Bu örnekte sözcük anlamının tamamen değiştiği yani başka anlamlara geçtiği söylenebilir.

Örn. *atlap ötmek* “atlayıp geçmek”; *atlap atlap oqumaq* “atlayıp atlayıp okumak”;
sınıf atlama» “sınıf atlamak”; *atlap çüşmek* “(yüksek bir yerden) atlayarak inmek”;
nahiye atlap oqumaq “başka ilçeye gidip okumak”; *muz davandın atlığan batur*
“Buz dağı aşan bahadır”;

Ayağ atlamasa, baş yügürmeydu (Uygur atasözü). “Ayak adım atmazsa baş koşmaz”.

atlan- “1. ata binmek; 2. (at sırtında) yola koyulmak” > ÇUy. *atlan-* “1. Ata binmek; 2. Bir yere gitmek için hazırlanmak; bir işi yapmaya hazırlanmak veya başlamak”.

Sözcük Karahanlı Türkçesi eserlerinde de “ata binmek” anlamında görülür; Harezmi-Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde de aynı şekilde kullanılmaya devam eder. Çağatayca eserlerde ise “ata binmek” anlamının dışında “sefere çıkmak, düşman üzerine asker sevk etmek” gibi anlamlarda da geçmektedir (Ünlü 2013, 90b). Çağdaş Uygurcada, *atlan-* fiili en çok “yola çıkmak, hazırlanıp başlamak” anlamında kullanılırken, “ata binmek” anlamı güncel konuşmalarda neredeyse rastlanmaz, edebi eserlerde karşımıza çıkar. Görüldüğü gibi bu örnekte anlam genişlemesi söz konusudur.

Örn. *Yaş iduq uzun seperge atlinip çiqqanda biz*, “Genç idik uzun sefere başladığımızda biz,”

Emdi atqa mingüdek bop qaldi ayna newrimiz. “Şimdi ata binecek kadar büyüdü torunumuz.”

Az iduq müşkül seperge atlinip çiqqanda biz, “Az idikmüşkül sefere çıktıkda biz,”

Emdi çoñ karvan atalduq qaldurup çöllerde iz. “Şimdi büyük kervan olduk bırakıp çöllerde iz.” (Abdurehim Ötkür’ün “İz” romanında yer alan İz şiirinden).

bağşı (< Çin. 博師 *bo shi*) “(din) hoca, öğretmen, üstat” < ÇUy. bağşı “1. Dua okuyup üfleterek hastaları tedavi eden kimse; 2. Efsuncu; 3. Kartal gibi alıcı kuşlarla av avlayan kişi; kuşçu: *kuş bağşisi*”.

Clauson, Çince kaynaklı bu kelimenin Eski Moğolcaya *bağşı* şeklinde alıntılandığını; Uygurcada -ğş- öbeğinin Türkçenin teleffuzuna uymadığından sözcüğün *bağşı* şeklini aldığını belirtir. Ayrıca, Uygurcadan sonra Kuman (XIV) ve XV.yüzyıl Çağataycasına kadar görülmeyen sözcüğün, daha sonraki dönem Çağataycasına muhtemelen Moğolcadan tekrar *bağşı* şeklinde ödünçlendiğini söyler (ED, 321a). Eski Uygurcada “din hocası, din ustası” anlamında kullanılan sözcük Çağataycada “katip, yazıcı (özellikle Uygur alfabesiyle yazabilen)” ve “ozan, koşku” anlamlarında kullanılmıştır. Sözcüğün etimolojisi hakkında farklı görüşlerin özeti için ayrıca bk. H. A. Erol 2008, 175-176. Görüldüğü gibi Eski Uygurcada “rahip, üstad” için kullanılan sözcük Çağdaş Uygurcada asıl anlamını yitirmiş, daha çok büyücü ve efsuncu “hekim”ler için kullanılmaktadır.

Örn. *Bu balini dohtorğa apiripmu saqaymidi, bir bahşığa körsitip baqamduq ya?*

Tursun'niñ ormanlıqta bahşiliq qilip yüriginige bir yil bolup qaldi.

çal- “vurmak, yere çalmak” < ÇUy. “1. müzik/saz çalmak; 2. Birleştirmek, karıştırmak, çırpma (yumurta için)”.

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde “yere çalmak, vurmak, yenmek; (söz kulağa) çalmak” anlamlarında rastlanan sözcük, XIV. yüzyıldan itibaren “müzik çalmak” (Doğu Türkçesinde); “çalgi çalmak; hırsızlık yapmak” (Batı Türkçesinde) anlamlarında da kullanılmaya başlar. Çağatay Türkçesinde olduğu gibi, Çağdaş Uygurcada da *çal-* fiili “çalgi aleti çalmak” anlamında yaşamaktadır. Görüldüğü gibi sözcük asıl anlamını kaybetmiş, ondan türeyen yan anlam ise öne geçmiştir. Burada anlam daralması söz konusudur. Sözcüğün Eski Uygurcadan Eski Anadolu Türkçesine kadar geçirdiği anlam değişimleri için bk. H.A. Erol 2008, 234-235.

çal- fiili Eski Uygurcadan sonraki dönemlere doğru anlamı oldukça genişlemiş olan sözlerdendir. Çağdaş Uygurcada fiilin asıl anlamı kaybolmuş ve asıl anlamdan türeyen yan anlamları öne çıkmıştır.

Örn. *tembur çalmaq* “tambur çalmak”; *tuhum çalmaq* “yumurta çırpma”.

emgek “eziyet, çile, cefa” > ÇUy. emgek “1. emek, iş; 2. Güçlük, gurbetçilik (dialekt: Kumul)”.

Clauson “acı, izdirap”, böylece “acı veren her şey” ve bundan “(çocuk için) emekleme” anlamlarını kazanan fiilin tarihi dönemlerdeki örneklerine genişçe yer verir (ED, 159a-b). Türkiye Türkçesinde ikinci hecedeki -g- sesinin düşmesiyle *emek* şeklini alan sözcük Çağdaş Uygurcada şeklen kendini korumuş fakat anlamı daralmıştır. Asıl anlamına yakın olan “cefa, gurbet acısı” anlamı sadece Kumul lehçesinde yaşarken, “iş, emek” anlamı asıl anlamı yerine geçmiştir. Örn.

Örn. *Emgek bilen er kökirer, yamğur bilen yer* (Atasözü.) “Emek ile er yeşerir(yükselir), yağmur ile yer yeşerir”.

Sağalını satqan qéridin, emgikini satqan bala yahşı. (Atasözü.) “Sakalını satan (büyüklük taslayarak işlerini halleden) yaşlıdan, emeğini satan çocuk yeğdir”.

érte “1. Sabah erken, tan; yarın” > ÇUy. ete “1. yarın, ertesi gün; 2. Yakın zaman, yakın gelecek”.

Clauson erken dönemde genellikle *tañ* ile birlikte “tan, seher” anlamında; orta dönemde ise anlamı gelişerek iki zıt anlamı: “(1) yarın sabah erken; yarın; (2) bundan daha erken, bundan önce (geçmişte)” ifade ettiğini belirtir; Eski Türkçeden sonraki tarihi dönemlerdeki örneklerini anlamları ile birlikte sıralar (ED, 202b-203a). Sözcük Karahanlıca metinlerde “erte, sabah; erken vakit” anlamında geçerken Harezmi-Kıpçak eserlerinde “sabah erken, sabah; yarın; eski geçmiş”; Çağatayca eserlerde ise (érte, erte) “Erte, sabah, erken; geçen” anlamlarıyla rastlanır. Günümüz Uygur Türkçesinde sözcük şeklen -r- sesini düşürmüş, baştaki kapalı é sesi açık e’ye değişmiş; anlam yönünden ise bir bakışa anlam

genişlemesine uğramış; öte yandan da “eskiden, geçmiş” anlamını kaybedip yerine onun zıddı olan “yakın zaman, yakın gelecek” anlamını alarak zıt anlama geçiş olayı yaşanmıştır.

Örn. *Bügünki işni etige qoyma.* (Atasözü) “Bugünün işini yarına bırakma”.

Bugün maña keldi, ete saña kéler. (Atasözü) “Bugün bana geldi, yarın sana gelir”.

Etimiz téhimu güzel bolğusi. “Geleceğimiz daha güzel olsun”.

eski “eski, eski püskü” > ÇUy. eski “1. Eski, eskimiş; 2. Kullanımdan düşmüş, zamanı geçmiş; 3. kötü, ahlaksız, fena”.

Clauson, ilk zamanlarda sadece insanlar için kullanılan (“yaşlı” anlamında) sözcüğün daha sonraları hayvanlar ve diğer nesneler için de kullanıldığını (“eski” anlamında) dile getirir. Sözcüğün Hakaniye Türkçesinde “eski/eskimiş herhangi bir şey” için kullanıldığını; Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de “eski” anlamında geçtiğini belirtir (ED, 246b).

Jaring’in dialekt sözlüğünde sözcüğün “kötü, fena, ahlaksız; eski , eski püskü” anlamlarında dönemin Kaşgar yöresinde kullanıldığını öğreniyoruz (Jarring 1964, 43). Çağdaş Uygurcada sözcüğün insanlar ve diğer nesneler için kullanılan “yaşlı, kadim” anlamı kaybolmuş, “kötü, fena” anlamı öne çıkmış durumdadır.

Örn. *Eski çapan yamğurda yahşi, eski tuğqan/hotun ölgende yahşi* (Atasözü). “Eski mont yağmurda iyi, kötü kadın/akraba cenazende iyi (işine yarar)”.

Bu eski nersilerni saqlap néme qilarsen? “Bu hurdaları/eski püsküleri saklayıp ne yapacaksın ki?”

Hudayim séni eski ademlerden uzaq qilsun balam. “Allah seni kötü insanlardan korusun yavrum”.

Hudayim séni eski ademlerden uzaq qilsun balam.

éşik “eşik” (ED, 260a) < ÇUy. işik “1. Kapı; 2. Bir amaca ulaşmak veya bir yere varmak için yol açılan yer”.

Clauson eşik sözünün “eşik” anlamının yanısıra banzen “kapı anlamında da kullanıldığının altına çizer. Ayrıca sözcüğün tarihi dönemlerdeki anlamlarını örnekleriyle birlikte açıklar. (ED, 260 a). *éşik* sözü Karahanlı Türkçesi, Harezm-Kıpçak dönemi ve Çağatayca dönemlerinde “eşik” anlamının yanısıra “kapı” anlamında da kullanılmaya başlamışken Çağdaş Uygurca baştaki *é* sesi *i* olmuş *-işik-* ve sadece “kapı” anlamında kullanılmaktadır: “eşik” için ise Moğulcadan giren *bosuğa ~ bosuq* (dial.) < Moğ. *bosuga* sözü vardır. Bu örnekte sözcüğün kendinden önceki dönemlere göre anlam daralması olduğu görülmektedir.

Örn. *öyniñ işiki; hoyliniñ işiki; işikniñ bosuğisi; işikniñ qaniti; meripet işiki.*

kezig “1. Devre; dizi, sıra; 2. Ateşli ve tekrarlanan bir hastalık (sıtma veya huma gibi) > ÇUy. kézik “bağırsak yollarında oluşan etkili ve bulaşıcı bir hastalık, hem ateşle hem ishale tekrarlanır; bağırsakların kanamasıyla hatta ölümle bile sonuçlanabilir”.

Clauson sözcüğün *kez-* kökünden türemiş olduğunu söylemekle birlikte, çok geniş kapsamlı bir anlama sahip olduğunu ve onların *kez-* “gezmek” fiiliyle pek yakın bağlantıda olmadığını da belirtir; sözcüğün temel anlamının “sıra; aralıklı (tekrarlanan) bir hastalık” olduğunu ifade eder (ED, 758b-759a). Erdal *kāz-ig* “görev nöbeti, liste, işlerin gerçekleşme sırası, sıra, bir tur; ateş (ateşlenme)” şeklinde yer verir ve bütün bu anlamlar sözcüğün bir *kāz-* “gezmek, dolaşmak” kökünden ziyade *kāzā* “sırasıyla, zamanı gelince” gövdesi ile bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirtir (OTWF, 192). Ayrıca Eski Uygurca *kezig* sözünün *tizig* ile birlikte “sıra₂” anlamında ikileme olarak geçtiği örnek ve açıklaması için bk. Gulcalı 2015, 143. Karahanlı döneminde ise (*gezek, kezek*) hem “sıra, dizi, nöbet” hem de “ateşli hastalık, sıtma, humma” anlamında kullanılan sözcüğün Kıpçak Türkçesinde “nöbet, sıra” (KTS, 86b, 142b), “salgın ve öldürücü hastalık (CC, 738: *keziv*)” (ED, 759a); Çağatay Türkçesinde *-kezek-* “kemirgen ülseri; aynı zamanda çocukların ahşap bardak (? mınqar) ile oynadıkları oyunun adı” şeklinde geçtiği tesbit edilmiştir (ED, 759b; Kaçalın 2012, 712). Eski Uygurca *kezig* kelimesi Çağdaş Uygurcaya *kézik* şeklinde ve sadece bir hastalık adı olarak yerleşmiştir. Ayrıca İli/Gulca yöresinde eskiden mahalle bekçilerine de *kézekçi* derler, görüldüğü gibi bu sözcük Eski Uygurcadaki “sıra, nöbet” anlamından türemiştir. Anlaşılabileceği üzere burada asıl anlamlarından “dizi, sıra, nöbet” kaybolmaya yüz tutmuş, yani anlam daralması meydana gelmiştir.

Örn. *Yaz peslide kézik bopqalidiğanlar köprek bolidu, diqqet qiliş kérek.* “Yaz mevsiminde kézik hastalığı çoğalır, dikkat etmek gerek.”

Davutkam mehelligimizniñ kézekçisi idi. “Davut abi mahallemizin bekçisi idi”.

oronluq “taht” (bk. ED, 237b) < ÇUy. orunluq “mevkili; yerinde, uygun”. Krş. orunduq “oturak, sandalye”.

Clauson, VIII. yy. Uygur yazıtlarındaki *yüksek édz oronluktın* “yüksek₂ tahtından” örneğini verir; ayrıca Çağataycadaki (XV.yy) *orunduq* “eyer bezi” sözcüğünün bazen *aranduq* şeklinde de söylendiğini ve muhtemelen “sürekli kullanılan bir şey” anlamındaki *aran* sözünden geldiğini söyler (ED, 237b). Karahanlıca eserlerde özellikle Kuran Tercümelerinde, sözcük *orunluğ* “1. Mevki ve makam sahibi; 2. Topluluk, meclis” şeklinde rastlanır (Ünlü 2012, 591a). Görüldüğü gibi burada (ÇUy.) sözcüğün asıl anlamı olan “taht” kaybolmuş, bambaşka bir anlam ortaya çıkmıştır; ÇUy. *orunduq* sözü ise aslında Eski Uygurca *oron* ile Moğ. +*dug* ekini birleşmesiyle ortaya çıkan geri ödünçleme bir söz olmalıdır ve asıl anlamı çağrıştırmaktadır. Krş. Moğ. *orundug* “yatak, karyola, kanepa” (Lessing, 623b).

Örn. *orunluq gep* “uygun söz, yerinde söylenen söz”;

orunluq iş “yapılması gereken iş”; *orunluq hizmet* “mevkili/gelecekli hizmet”.

otla- “(hayvan) otlamak” < ÇUy. otila- “1. (hayvan) otlamak; 2. (insan) sıcak içecekleri azar azar içmek, yudumlamak. Krş. ÇUy. otila- (III) “ateş ile okuyup üfleyerek tedavi etmek (ateşe tapma geleneklerinin kalıntılarından biri)”.

Clauson ilk olarak Kaşgarlı'nın sözlüğündeki *at otladı* örneğini verir; ibn Muḥannā'nın Arapça Türkçe sözlüğünde “tıbben tedavi etmek” anlamında kullanılan fiilin Kıpçakçada *otla*-“(hayvan) otlamak” ve *otala*- (CC) “ilaçlanmak, tedavi olmak”; Çağataycada ise “otlamak” anlamıyla geçtiğini belirtir (ED, 57b). Krş. *otla*- “1. (hayvan için) otlamak; 2. İlaçlanmak, tedavi olmak” (KTS, 206b); *otla*- “1. Otlamak, otlatmak; 2. Ateş yakmak, alevlemek” (Ünlü 2013, 867b).

Çağdaş Uygurcada, *otla*- fiili ilk anlamını hayvanlardan insanlara genişletmiştir. “Bitkilerle tıbben tedavi etmek” anlamı kullanılmazken yerine şamanızım kalıntılarından biri olan “ateş ile tedavi etmek” anlamı geçmiştir.

Örn. *İlyar etigen qoylarni otlatqili çiqip ketkençe téhi qaytip kelmidi* “İlyar sabah koyunları otlatmak için çıkalı henüz dönmedi”.

U qızziq çayni bir otlap qoyup gepni başlidi. “O sıcak çayı bir kez yudumladıktan sonra söze başladı”.

oḥşa- “1. Benzemek; 2. Okşamak, sakinleştirmek” > ÇUy. *oḥşa-* “1. Benzemek, andırmak; 2. Bir olayın gerçekleşme olasılığı olmak: *-diğan oḥşaydu*; Güzel olmak (yemek vs.), istediği gibi olmak”.

oḥşa- fiili Eski Uygurca metinlerde “benzemek” ana anlamıyla görülürken; Karahanlı Türkçesinde (özellikle DLT’de) “benzemek” anlamının dışında “okşamak, sevmek, sakinleştirmek” anlamını da almıştır. Ayrıca hayvanlardan sadece atın uyuması için kullanılan bir diğer *uḥşa-* fiili de Kaşgarlı'nın sözlüğünde geçmektedir. *oḥşa-* fiilinin Türk dilinin tarihi dönem metinlerinde sergilediği farklı anlamları, örnekleri ve hapax olarak verilen *uḥşa-* için bk. (ED, 97a-b). Z. Ölmez, *oḥşat-* eyleminin farklı bir anlamı -“kabul etmek, onaylamak, beğenmek”- üzerine durduğu yazısında *oḥşat-* eylemine geçmeden önce *oḥşa-* fiili üzerinde de durur ve farklı araştırmacıların fiil üzerine yaptıkları yorumlarını örnekleriyle birlikte verir; çalışmasının son kısmında ise *oḥşa-* ve *oḥşat-* fiillerinin günümüz Türk dillerindeki anlamlarını sıralar (Ölmez 2015, 153-155).

Karahanlı Türkçesinde (DLT) “okşamak, şakalaşmak; benzemek; (at için) uyumak” anlamlarında kullanılan *oḥşa-* fiili Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de “benzemek” anlamında rastlanır; fiilinin Çağdaş Uygurcada “okşamak, sevmek” anlamı kaybolmuş ve “benzemek” asıl anlamının dışında yine bu anlamın farklı bağlamda kullanılmasıyla ortaya çıkan “güzel olmak, gerektiği gibi (iyi) olmak” ve “olacak/omayacak gibi olmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Anlaşıldığı üzere, burada hem anlam daralması hem de anlam genişlemesi aynı anda mevcuttur.

Örn.: *Çoṇ qızım maṇa, kiçik qızım dadisiğa oḥşaydu* “Büyük kızım bana, küçük kızım babasına benziyor”.

Tamaqliriṇiz bek oḥşaptu, ağızımda qaldı./ Bu yıl buğdaylar bek oḥşidi “Yemekleriniz çok güzel olmuş, tadı damağımda kaldı”.

Hava bek tutulup ketti, yamğuz yağıdigan oḥşaydu “Hava iyice kapandı, yağmur yağsa gerek/yağacağına benziyor”.

oḥşat- (oqşat-/ogşat-) “benzetmek” < ÇUy. *oḥşat-* “1. Benzetmek; 2. Güzel yapmak (yemeği); 3. (birinin) itibarını düşürmek, sövmek; Krş. Tr. (iyice) benzetmek”.

Eski Türkçede “benzetmek” anlamındaki *oḥṣa-* eyleminin ettirgen şekli olarak “(bir şeyi başka bir şeye) benzetmek, karşılaştırmak” anlamını kazanan *oḥṣat-* fiili, Clauson’un da ifade ettiği gibi CC’ta “birini bir şeye alıştırmak” anlamında rastlanır, krş. *okṣat-* “bir şeyi âdet hâline getirmek; bir şeye alışmak” (CC, 533). Ayrıca *oḥṣat-/oḡṣat-* sözü Eski Uygurca eselerde *yöläṣdür-* fiili ile birlikte “karşılaştırmak” anlamında ikieme olarak karşımıza çıkmaktadır (bk. AYS III, 156,10; AYS III, 182, 1-2; BT XXI, 0214-0215. DTS’de de Manichaica III ve Altun Yarukt’ta geçen örnekleriyle birlikte sözcüğün “karşılaştırmak” anlamı verilir (DTS, 370a). Söz konusu fiilin Türk dilinin tarihi dönemlerinde sergilediği anlamları, özellikle de Çağatayca eserlerdeki anlamları için bk. Ölmez 2015, 156-159; Çağdaş Türk dillerindeki anlamları için bk. Ölmez 2015, 159-160. Fakat Çağdaş Uygurcadaki anlamlarından biri eksik kalmıştır: ÇUy. *oḥṣat-* “1. Benzetmek; 2. Güzel yapmak; 3. (birinin) itibarını düşürmek, sövmek”. Görüldüğü gibi burada anlam genişlemesi vardır.

Örn. *Hemmeylen méni apamğa oḥṣitidu* “Herkes beni anneme benzetir”.

Poluni bek oḥṣitip étipsiz cumuḡ “Poluni (Uygur pilavı) çok güzel yapmışsınız ha”.

Aççıqi kelgen Semet heq bar yoq démey Tursun’ni tillap oḥṣitivétiptu “Sinirlenen Samet etraftakilere aldırmadan Tursun’u sövüp yerle bir etti”.

ölez, öles (< öl-ez) “soluk, mat” > ÇUY. eles “şaşı”.

Clauson sadece Kaşgarlı’nın sözlüğünde geçen *öles köz* örneğini verir (ED, 151b). DTS’de ise 1. “baygın (DLT: öles köz)”; 2. Kasvetli, karanlık (AYS)” şeklinde örnekleriyle birlikte verilir (DTS, 383b). Sözcük AYS X. kitapta *öḡsüz ölez* ikileme şeklinde ve “(kökyüzünün) kararması” anlamında geçer (bk. Gulcalı 2015, 224). Eski Uygurcada gökyüzünün karanlık oluşu; Karahanlı Türkçesinde ise gözün baygın oluşu için kullanılan öles sıfatı, Çağdaş Uygurcada “şaşı göz” için kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi, burada *öles/ölez* sözünün başındaki *ö-* sesi Çağdaş Uygurcada *e-* ye değişmiş; anlam bakımından ise sözcüğün asıl anlamı olan “solgun, mat, karanlık” kaybolmuştur. Divan’da gözün güzel ve çekici bakışını tasvir ederken Çağdaş Uygurcada ise tam tersine gözün çirkin durumu - şaşılık- için kullanılmaktadır. Bu örnekte anlam daralması ve başka anlama geçiş durumu mevcuttur.

Örn. *bu bala tuğma eles* “Bu çocuk doğuştan şaşı”.

ötün- “ricada bulunmak, arz etmek, (alt statüdeki kişinin üst statüdeki kimseye) sormak; yardımcı fiil” < ÇUy. *ötün-* “1. yalvararak istemek, rica etmek, istemek; 2. bir şeyi (maddi manevi) başkasına gönüllü ve karşılıksız olarak bağışlamak, vermek”.

ötün- fiili Eski Türkçe, özellikle Eski Uygurca Budhist metinlerde hem asıl fiil hem de yardımcı/tasviri fiil olarak sıkça görülür. Eski Uygurcada “ricada bulunmak, arz etmek, (alt statüdeki kişinin üst statüdeki kimseye) sormak” anlamında kullanılan fiil Çağdaş Uygurcada “yalvararak istemek, rica etmek, istemek” anlamının yanı sıra “bir şeyi (maddi manevi) başkasına gönüllü ve karşılıksız olarak bağışlamak, tevcih etmek, devretmek” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca söz konusu fiilin yardımcı eylem yerinde kullanılması Çağdaş Uygurcada görülmez.

Örn. *Ötünüp qalay, meni ketkili qoy* “Yalvarırım, gitmeme izin ver”.

Bu kitapni inimğa ötüñüp bérey “Bu kitabı kardeşime vereyim”.

U étizliqining yérimini yoqsul bir ailige ötüñüp berdi “O tarlasının yarısını yoksul bir aileye karşılıksız devretti”.

sézig/sézik “şüphe, duyu” < ÇUy. sézik “kadınların hamilelik sürecindeki mide bulantısı ve aş erme durumu”.

Clauson, erken dönemdeki anlamı “şüphe” olan *sézig* sözcüğün daha sonraları Türk dillerinde “kuşku, endişe” anlamında; Tarançi dialektinde ise “hamilelikteki istekler” anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca sözcüğün Hakaniye Türkçesinde “şüphe, kuşku, sanı” anlamlarında geçtiğini KB ve DLT’deki örnekleri ile birlikte verir; Kıpçakçada (XV.yy) *sezek* şeklinde ve “önsezi, his” anlamıyla geçtiği örneklerle değinir (ED, 862a). Krş. *sezek* “hatıra gelen duyu” (KTS, 233a). Erdal ise Mani ve Brahmi harfli metinlerde son sesin açık bir şekilde -k ile yazıldığını ve sözcüğün *sézik* şeklinde yorumlanması gerektiğini savunur (OTWF, 242). Söz konusu sözcük Çağdaş Uygurcada *sézik* “kadınların hamilelikteki mide bulantısı ve aş erme durumu” anlamında kullanılmakta olup, “şüphe” anlamı sadece *séziki bar sekreydu* “şüphesinden zıplamak/duramamak (ne yaptığını çok iyi bildiği için gizlemeyi başaramamak)” deyiminde geçer.

Örn. *séziki tutmaq* “aşı ermek, miyde bulanyısı tutmak”; *séziki qattıq* “aş erme dönemi ağır geçen kimse”.

Séziki bar sekreydu dégendek, İlşat meni körüp neme qılarını bilmeyla qaldi “Yaptığının farkında olan İlşat beni görünce ne yapacağını bilemedi”.

Çağdaş Uygurcada Eski Uygurcadaki şeklini korumuş fakat anlamı değişmiş (özellikle de genelleşmiş veya özelleşmiş) sözler bir hayli çoktur. Bu yazımda hepsine yer verebilmem imkansızdır. Dolayısıyla yukarıda sıraladıklarımın dışında aşağıdaki vereceğim özet şeklinde kelimelerle sonlandırıyorum:

burun “burun” < ÇUy. “1. burun; 2. önce, evvel”.

Örn. *Dadam qangşa burun, kélişken adem idi* “Babam güzel/dik burunlu, yakışıklı bir idi”.

burunning burunisida “evvel zaman içinde”.

künlük “1. Bir günlük süre, günlük” < ÇUy. “1. Günlük; 2. Şemsiye, güneşlik”.

Örn. *bir künlük iş/yol* “bir günlük iş/yol”;

Yamğur yağıdıgandek qilidu, künlük éliwal “Yağmur yağacak gibi, şemsiyeni al”.

oqi- “1. Okumak, yüksek sesle konuşmak; 2. Davet etmek, çağırma” < ÇUy. oqu- “okumak, yüksek sesle ezbere okumak”.

Örn. *kitap oquşni yahşi körimen* “Kitab okumayı seviyorum”.

O şi’érni bek çirayliq oquydu “O çok güzel şiir okur”.

ornat- “yerleştirmek, koymak, ikamet ettirmek” < ÇUy. ornat- “1. Yer almasını sağlamak, kurmak; 2. Listeye almak, kaydetmek; 3. (kural) koymak, kurmak”

Örn. *dostluq ornatmaq* “dostluk kurmak”; *tizimlikke ornatmaq* “listeye almak”; *yéñi tüzüm ornatmaq* “yeni kural koymak”.

tal- “gücünü kaybetmek, aklını kaybetmek, bayılıp düşmek, yıkılmak”; > ÇUy. tal- “yorulmak”; bk. talğan ig “sara, turarık, epilepsi” → ÇUy. tutqaqlıq.

Örn.: *Ormini tola orup talmamdu bilekliriy; men yadiñğa yetkende çidamdu yürekliy* (Uygur halk koşku) “Buğdayı çok biçip yorulmaz mı bileklerin, aklına geldiğinde dayanır mı yüreklerin”.

tartın- “yakın davranmak, (arkarabalara karşı) sevgi göstermek; götürür görünmek” (bk. DLT) < ÇUy. tartın- “utanmak, çekinmek”

Örn. *Tartinmay deviriñe* “çekinmeden söyleyiver”; *tartinçaq qız* “utangaç kız”.

toqı- “vurmak, tokmaklamak” < ÇUy. toqu- “1. Örmek (kazak; halı ve sepet vb. şeyler için); 2. düzmek (şiir , masal vs.); 3. (mecazi) uydurmak, yalandan konuşmak”

Örn. *Bu böknı apam öz qolı bilen toqup bergen* “Bu börkü annem kendi elleriyle örmüştü”.

Şiir toqumaq “şiir okumak (kendisi uydurarak)”; *yalğan gep toqumaq* “yalan uydurmak”.

uz “usta, becerekli, maharetli” Osm. Uz “elverişli, uygun” (ED) < ÇUy. uz “1. güzel, yakışıklı; 2. Mahir, becerekli”

Örn. *Öziniñ balısı uz, kişiniñ balısı tuz* (Uygur Atasözü) “Kendi çocuğu güzel, başkasının çocuğu çirkin”.

Az qıl, uz qıl (Uygur Atasözü) “Az yap, güzel yap”.

yurt “çadır” > ÇUy. yurt “memleket, anayurt”

Örn. *Anayurtuñ aman bolsa reñgi royuñ saman bolmas* (Uygur Atasözü) “Anayurdun esen olursa, yüzün benzin sararmaz”.

yükün- “başı eğerek selamlamak, hürmet etmek, saygı göstermek, tapmak, kulluk etmek: töpün yükün- secde etmek” > ÇUy. yükün- “diz çöküp oturmak”.

Örn. *Bowamniñ yükünüp turup dua qılışliri hêlimu köz aldımda* “Dedemin dizlerinin üstüne oturup dua edişleri halen gözümün önünde”.

SONUÇ

Çağdaş Türk dillerinin hepsinin kökü Eski Türkçe dönemine gitse de günümüzdeki durumları ister söz varlığı açısından olsun ister ses ve yapı değişikliklerinde olsun birbirinden farklı özellikler sergilemektedir. Çağdaş Uygurca hem buna dahildir. Aksan: “Her dil doğayı, nesneleri, eylemleri kendi görüşü ile, kendi dil yorumuyla dile getirir. Bu nedenle de bir dildeki bir gösterge, bir başka dildekiyle eş değerli olamaz.” der (1998, 97). Çağdaş Türk dilleri de kendi başına bir dil sayılırsa, Eski Türkçedeki sözleri kendi çağdaş toplumunun kültürü ve bakış açısına bağlayarak farklı anlamlara taşımaları çok doğaldır. Özellikle şeklen korunmuş fakat yeni anlamlar yüklenmiş söz ve ibareler bunun göstergesidir. Makalemdede ele aldığım kelimeler Çağdaş Uygurcadaki bu tür örneklerin sadece bir kısmıdır. Çağdaş Uygurcadaki Eski Uygurcaya göre anlam değişimlerinin bazılarının Karahanlılar döneminde, bazılarının ise Çağatayca eserlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Kimilerinin asıl anlamı kaybolup bambaşka anlamlara geçtiği; kimileri ise asıl anlamının yanı sıra ona yakın veya farklı ve hatta zıt anlamları da aldığı rastlanmaktadır. Bazı kelimelerde zikrettiğim bu değişimlerden birkaçı birden görülebilmektedir. Dolayısıyla,

bu tür sözleri verirken anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kötüleşmesi, zıt anlama geçmesi vs. gibi başlıklarda incelemedim. Sadece alfabetik sıraya göre verdiğim sözlerin Çağdaş Uygurcadaki anlamlarını örneklerle göstermeye ve anlam değişimlerinden hangisi veya hangileri söz konusu olduğunu belirtmeye çalıştım.

Çağdaş Uygurcadaki anlam değişme örneklerini bundan sonraki çalışmalarımda da inceleyeceğimi de belirtmek isterim.

KISALTMALAR ve KAYNAKÇA

AH : Atebetü'l-Hakayık (Arat, 1951).

CC: Codecs Cumanicus.

Çağ. : Çağatay Türkçesi.

ÇUy: Çağdaş Uygurca.

DLT: Divanu Lugat'ı-t Türk.

ET: Eski Türkçe.

Harz: Harezm Türkçesi.

İM: İrşâdü'l Mülûk Ve's-Selâtin.

İN: Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb.

Karh: Karahanlı Türkçesi.

KB: Kutadgu Bilig.

Kıp: Kıpçak Türkçesi.

KT: Karahanlıca Satır Arası Kuran Tercümeleri.

NF: Necü'l Feradis.

ŞSL: Şeyh Sülayman Lugati

TDK: Türk Dil Kurumu.

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Uyg. : (Eski) Uygurca.

DOĞAN, Aksan, Anlambilim – Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi.
Ankara1998.

_____ Anlambilim. Ankara: Engin, 1999.

ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I, Metin. Ankara: TDK, 1947.

_____ Kutadgu Bilig II, Çeviri. Ankara: TTK, 1959.

_____ Kutadgu Bilig III, İndeks. Yay. Haz. Kemal Eraslan, O. F. Sertkaya, Nuri Yüce.
İstanbul: Ankara:TKAE, 1979.

ARGUNŞAH, Mustafa, Galip GÜNER, Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit, 2015.

- AYS III = ÖLMEZ, Mehmet, Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm). Ankara, 1991.
- BT XX1 = WILKENS, Jens, Die drei Körper des Buddha (trikāya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur). Eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. (BT XX1), Turnhout, 2001.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Eski Uygur Türkçesinin Sözlüğü. Ankara: TDK, 1968.
- CLAUSON, Gerard, *Sanglax*, A Persian Guide to the Turkish Language. London: 1960.
- DANKOFF, Robert, James KELLY, MAḤMŪD al-KĀŞĠARĪ. Compendium of The The Turkic Dialects. (DLT) III. Harvard University, 1985.
- Divanü Lûgat'it-Türk Dizini. Ankara: TDK, 1972.
- DTS = NADELYAYEV, V. M., D. M. NASİLOV, È. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK, Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad: 1969.
- ERCİLASUN, Ahmet B.-Ziyat AKKOYUNLU, Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk, Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: TDK, 2014.
- ED = CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
- ERDAL, Marcel, Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 1 - 2. Wiesbaden: 1991 (Turcologica 7).
- EROL, Hülya Arslan, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri. Ankara: TDK, 2008.
- GULCALI, Zemire, Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi. Ankara: TDK., 2. baskı, 2015.
- JARRING, Gunnar, En Eastern Turki-English Dialect Dictionary. Lund, 1964.
- KAÇALİN, Mustafa S., Niyâzi. Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. Ankara: TDK, 2011.
- KASAI, Yukiyo, Die uigurischen buddhistischen Kolophone (BT XXVI). Brepols-Turnhout, 2008.
- KTS= TOPALLI, Recep; Hinifi VURAL; Recep KARAALTI, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2014
- LESSİNG, F. D., Mongolian-English Dictionary. Berkeley and Los Angeles: University of California Pres, 1960.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, "ohşat- "benzetmek" Eyleminin Farklı Bir Anlamı Üzerine". Algış Bitigi. Kemal Erarslan Armağanı. Ankara: TKAE, 2015:153-162.
- ÖNLER, Zafer, "Tarihsel Süreçte Anlam Değişimleri". Kur'an ve Dil Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2001.
- ÖZAVŞAR, Resul, "Art zamanlı Anlam Değişimleri: Mazubânnâme Tercümesi Örneği". Batman Üniversitesi Journal of Life Sciences, Volume I, Number 1. Batman, 2012: 1117-1129.
- POLAT, Ülkü, "Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Fiilleri." Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6/4, 2017:

2012-2026.

QUTL = Qedimki Uyğur Tili Luğiti. Ürümçi: Şinciang (Xinjiang) Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1989.

RÄSÄNEN, Martti, Versuch eines etimologischen Wörterbuches der Türksprachen. Helsinki (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1.), 1969.

UW 2010: Uigurisches Wörterbuch. Neubearbeitung I. Verben. Band 1: *ab- ~ äzüglä-* (Röhrborn, Klaus, 2010).

UW 2014: Uigurisches Wörterbuch. Neubearbeitung II. Nomina-Pronomina-Partikel Band 1: *a~asvık* (Röhrborn, Klaus, 2014).

UW 2016: Uigurisches Wörterbuch. Neubearbeitung II. Nomina-Pronomina-Partikel Band 2: *aš~äžük* (Röhrborn, Klaus, 2016).

UTİL = Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti. Ürümçi: Şinciang (Xinjiang) Helq Neşriyatı, 1999.

ÜNLÜ, Suat, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim, 2012

_____ Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri Sözlüğü. Konya: Eğitim, 2012.

_____ Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim, 2013.

ZİEME, Peter, Einige Bremerkungen zur Profanliterature der Uiguren. Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. Tebliğler 1.Türk Dili, cilt 1. İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1985, 277-282 (Almanca) ve 283-288 (Türkçe, çeviren Semih TEZCAN).

GÖRSELLİĞİN TÜRK DİLİNE VE KÜLTÜRÜNE OLAN KATKILARI

Hatice GÜLENSOY

Görsellik denilince, aklımıza, genellikle resim ve fotoğraflar gelir.

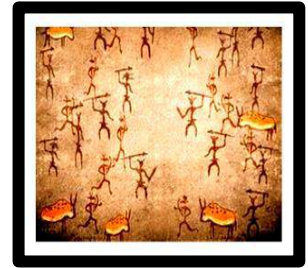
Aslında, yazı da görsel bir ögedir.

Resim, yazıya göre daha çabuk algılanır ve gördüğünüz anda konu hakkında bilgi edinebilirsiniz.

Sessiz bir ortamda okunup algılansa da yazı, görsel bir ögedir.

Yazının ilk oluşumu, insanların çevrelerinde gördükleri varlıkları, içinde bulundukları durum ve olayları, mağara duvarlarına, kayalara çizerek iletişim kurmakla başlamıştır.

Tarihin ilk dönemlerinden günümüze bakacak olursak, kayalara, mağaralara yapılan resimler, çizimler, zamanla kimlikleri belirten DAMGAlara dönüştüler.

Kaya ve mağara resimlerinde yazının ilk oluşumuna öncü olan damgaları ele alacak olursak Şaman davullarındaki şekillerin de damgaların ilk örneklerinden olduğunu görürüz.

Doğu Türkistan'da bulunan, Karahanlı Hakanı 1032-1210 tarihleri arası Kağan Aslan

Tigin'e ait olan para ile Göktürk Devletine ait para üzerindeki Ay – Kün damgaları. (552 – 744)

Kırgızistan - Saymalı Taş'taki *sekiz dilimli Güneş tekerleği* ve *gökyüzü ortası* olarak kabul edilen ve takım yıldızlarının etrafında döndüğü, dört yön sembolizmi ile de ilgili kutup yıldızı, Türkler'in *Tengri tamgası*.

Bir Yakut şaman davulunun üzerinde, *uçan insan*, *Ay-Güneş tekerleği*, altında bir Hilâl çizildiği görülür.(Hakasya)

Damgalardan, yazıya:

Moğalistan bozkırlarında, Yenisey ve Orhun vadilerinde, Bilge Kağan, Költekin ve onların büyük vezirleri Tonyukuk yazıtları başta olmak üzere, irili ufaklı 100den fazla yazıt (anıt) vardır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Issık Gölü civarında, 1970’te açılan, M. Ö. 400 yılları tarihine ait “Esik Kurganı”nda çıkan *Altın Elbiseli Adam*, bir gümüş çanak içindeki Orhun alfabesi ile yazılı iki satırlık kitabe ve halı parçası”,

Türkmenistan’da Anau antik kentinde son yapılan arkeolojik kazılarda çıkan 4300 yıllık (İ.Ö. 2300) yıllık Runik mühürler.

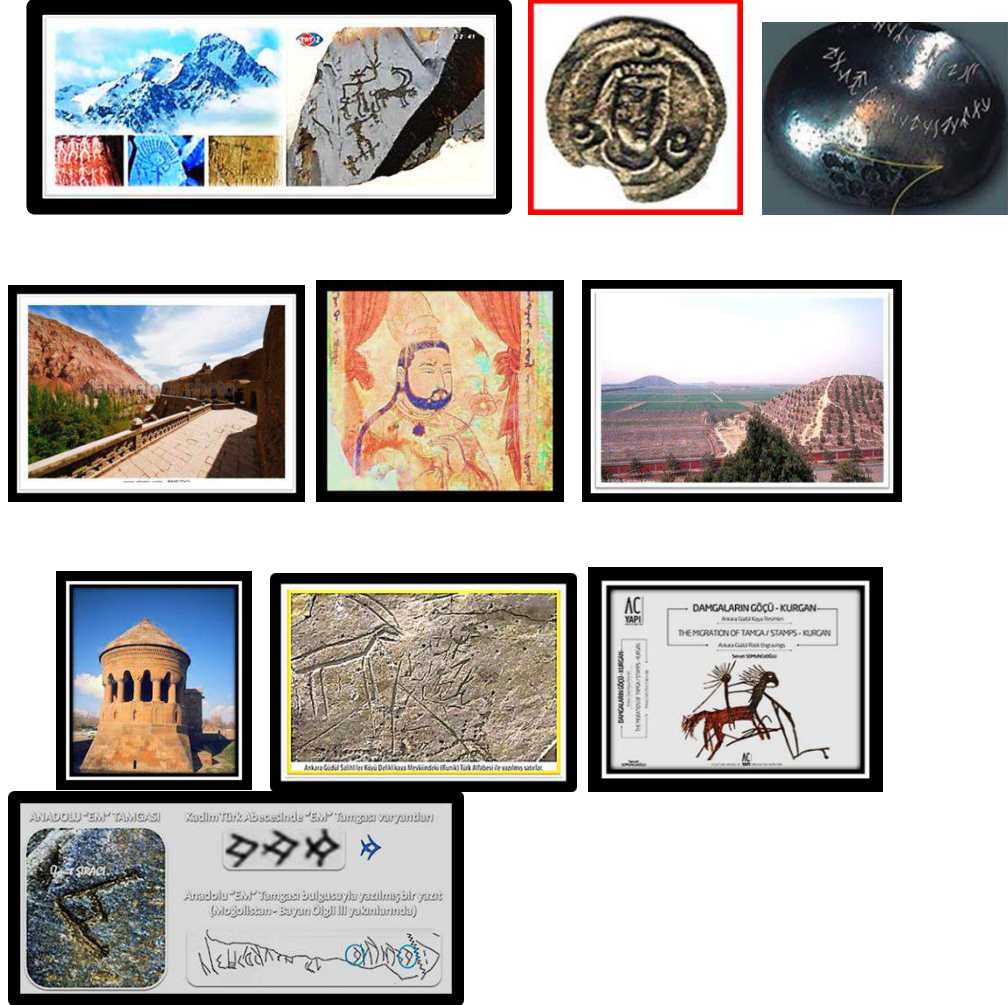
Tanrı Dağları’nın Kurday mevkiinde, M. Ö. II. yüzyıla ait, Kök Türk yazısı ile (5 harfli) başka bir kitabe.

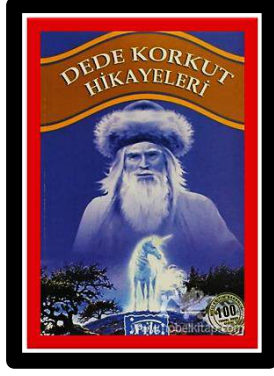
X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Tarihin başlangıcından günümüze kadar, Asya'nın Bozkırlarından Anadolu'ya, Avrupa ve Afrika'ya kadar mağara, kurgan ve kayalar üzerinde bulunan çizimler, damgalar, yazılar birer görsel öğedir.

Bu görsel öğeler sayesinde ki Türk kimliğini, Türk kültürünü, Türkçe'nin doğuşunu, gelişmesini öğrenebiliyoruz.

Türkler'in tarih sahnesine çıkışından günümüze kadar ulaşan, bize bizi anlatan fiziki materyallerden başka kaynaklarımızdan biri de "sözlü ve yazılı edebiyat"ımızdır.

Türk milletini toplu bir şekilde etkileyen olayları, nesilden nesle (kulaktan kulağa) saf Türkçe ile anlatarak aktarılan, Sözlü Edebiyatımız, DESTANLARIMIZ.

Efsanelerimiz, bunlara en güzel örneklerdir.

Günümüzde bir yazı tekniği olan TİPOGRAFİ, harflerin estetik öğelerle düzenlenmiş yazı toplulukları da görsel bir sanattır.

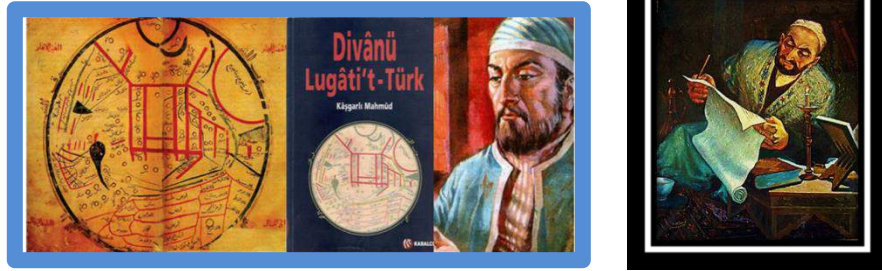
TÜRK DİLİNE HİZMET EDENLER

BALASAGUNLU YUSUF HAS HACİP:

KAŞGARLI MAHMUT:

Kaşgarlı Mahmut, 1072 - 1074 yılları arasında Araplara Türkçe öğretmek amacı ile yazdığı Türkçenin ilk Lügatı olan *Divânü Lügâti't-Türk* adlı eserini yazmış, Türkçenin Arapçadan üstünlüğünü de ortaya koymuştur. İlk Dünya Haritası bu kitapta bulunmaktadır.

AHMET YESEVÎ ve HİKMETLERİ:

A.Yesevî, 1093 yılında, Batı Türkistan'ın Sayram şehrinde doğmuş ve tarikat kurucusu, şâir ve din büyüğü olarak Türk dünyasının manevî hayatında rol oynamış nadir kişilerdendir.

1166 yılında, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde vefat eden Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesi, inzivaya çekildiği yerin çok yakınındadır.

Hikmetlerden seçmeler:

Ömür Koç –

Ahmed Yesevi'nin
Yeraltına İnmesi

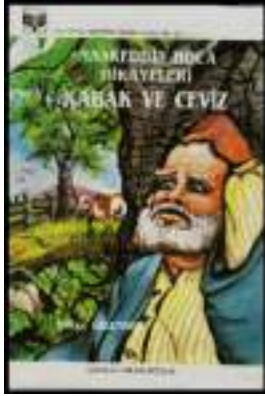
*Ey müminler,tâat kılıp dayanmayın;
emanettir, aziz cana inanmayın; /
haram mekruh yığılmış mala güvenmeyin; /
mallarını karış adlı yılan kılar.
Bu dünyaya bina koyan Karun hani,*

*dâva kılan Firavun ile Haman hani,
Vâmık, Azra, Ferhad, Şirîn, Mecnun hani,*

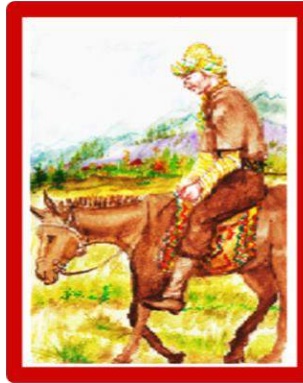
KARAMANOĞLU MEHMET BEY ve EBÜLGÂZÎ BAHADIR HAN:

NASRETTİN HOCA:

YUNUS EMRE:

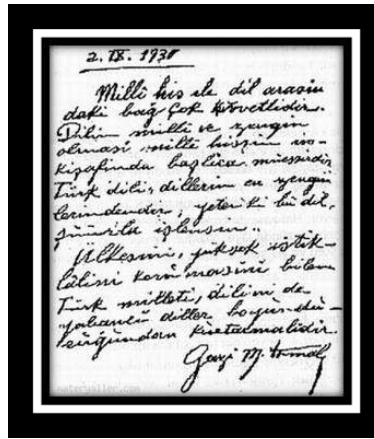
X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Ulu önderimiz Atatürk, Türk Milletini, okuyup yazması zor olan Arap alfabesinden kurtarıp bu günkü alfabemizi bize armağan etti.

Çünkü milletleri millet yapan, o milletin dili olduğunu biliyordu.

Türk Diline verdiği önemi kendi el yazısı ile anlatmıştır.

1945' li yıllarda Alfabemiz:

Günümüzün Alfabelerinden bazı örnekler

Bu gün eğitim, bilim her türlü ticari tanıtım, görsel iletişim araçları ile yapılmaktadır.

Bu durum, göz ardı edilemez derecede önemlidir. Zamanımızda, görsel mesajlar, yalnız görüntü olarak değil, *ses-yazı-müzik* gibi öğeler eşliğinde verilmektedir.

Görsel iletişimde, görüntüler ile birlikte “Sözcükler, ses, hattâ, gerekli - gereksiz - ilgisiz gibi görünen öğeler” eşliğinde yapılan tasarımlar, etkiyi daha çok pekiştirmektedir.

İnsanlığın var oluşundan günümüze kadar, mağara duvarlarında ve kayalardaki çizimler, kazılardan çıkan eşyalar, yazılar gibi görsel öğeler, dünü bu güne taşıdığı gibi, bu günkü görsel öğeler de bu günü, kültürümüzü kim olduğumuzu yarınlara taşıyacaktır.

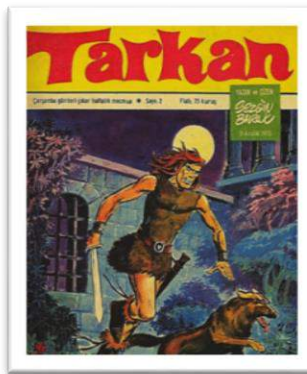

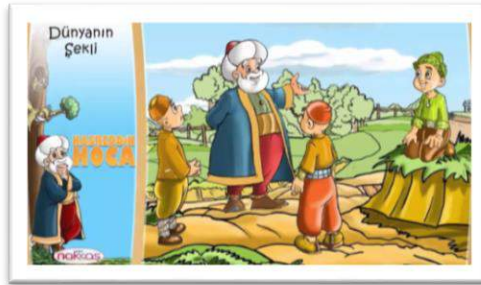
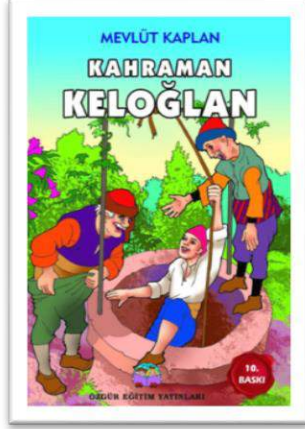
X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Dilimiz, dün olduğu gibi bugün de gelecekteki nesillerimiz olan çocuklarımıza vereceğimiz en değerli mirasımızdır.

İster yazılı, ister teknolojik imkânlarla yapılan görüntülü eserler, çocuklarımıza bırakacağımız miraslarımız olduğu için diline, çizgisine, tarihi gerçeklere uygunluğuna (giyimine-kuşamına, yaşadığı doğaya ve yöresel bitkilerin renk ve canlılığına) çok dikkat göstermemiz gerekecektir.

BAZI ETİMOLOJİK SÖZLÜKLERİN TÜRK DİLİNE VERDİKLERİ ZARAR (Tietze-Eren-Nişanyan-Emiroğlu Örneği)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY
t.gulensoy@gmail.com

Bazı Türkçe kökenli sözcüklerin **Tietze, Eren, Nişanyan** ve **Emiroğlu** tarafından *Rumca, Yunanca, Ermenice, Slavca, Çince, Soğutça, Toharca, Farsça, Arapça* gibi dillere bağlanmak istendiğini aşağıda vereceğim örneklerden göreceksiniz.

Bu etimolojik sözlük yazarlarının dışında, hiçbir sözlük yazmamış ya da yazımına ortak olmamış bazı Türkologlar da TÜRKÇE kökenli bazı sözcükleri, ısrarla, başka dillere bağlamaya çalışmaktadırlar. Mesela, hayatında hiç *Sinoloji* eğitimi görmemiş, eski (klasik) ve modern Çince hakkında hiçbir bilgisi olmayan, klasik Çin ideogramlarının anlamlarını bilmeyen bazı kişiler ile *Soğutça, Toharca, klasik Farsça* ya da *Arapça* bilgisi olmayan kişiler ve en az 500 yıl Türk hâkimiyeti altında, Türkler'le birlikte aynı şehirlerde ve hatta aynı mahallelerde birlikte yaşamış Anadolu yerli Rumları ile Anadolu yerli Ermenileri'nin dillerinin Türkçe kelimelerin fonetik ve morfolojik yapılarını nasıl dejenere ettiklerinden haberi olmayan bazı Türkiyeli Türkologlar, TÜRKÇE oldukları bilinen bazı kelimeleri *Rumca, Yunanca* ya da *Ermeniceye* bağlamaya çalışmışlardır.

Yahudi asıllı Avusturyalı dilci **Andreas Tietze** ise, yazdığı makaleler ile etimolojik sözlüğünde pek çok Türkçe kökenli kelimeyi *Yunanca, Rumca, Ermenice, Farsça* ve *Arapça* gibi dillere bağlamayı tercih etmiştir.

Yine Yahudi asıllı bir dilci olan Amerikalı **Robert Dankof** da “*Türkçedeki Ermenice Ödünç Kelimeler*” adlı İngilizce makalesinden başka “*Ermenicedeki Türkçe Ödünç Kelimeler*” üzerine hiçbir araştırma yapmamıştır.

Sevan Nişanyan, İstanbul'da doğmuş bir yerli Ermeni vatandaşı olup, asıl mesleği turizm işletmeciliğidir. “*Sözlerin Soy Ağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*” (İstanbul 2002, küçük boy 543 S.) adlı kitabında pek çok Türkçe kelimeyi Ermenice ve Rumcaya bağlamaya çalışmıştır. O sözlüğün, Türkçe kelimeler açısından, hiçbir güvenliği yoktur; pek çoğu yanlıştır.

Kudret Emiroğlu adlı, Türkolog olmayan bir kişi de “*Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*” adlı kitabında (Ankara 1989), 15. Yüzyılda, Fatih Sultan Mehmet Han tarafından, tarihin çöplüğüne gömülmüş “Pontus Rum İmparatorluğu” zamanında yöre ağızlarına girmiş bazı eski Rumca kelimeler üzerinde durmuş; Türkçe kökenli pek çok kelimeyi de Rumcaya bağlamak için zoraki etimoloji denemeleri yapmıştır.

Hasan Eren, Bulgaristan'da doğmuş Türk olup, Macaristan'da Nemeth gibi dilcilerden dersler almış, uzun yıllar DTCF'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde “*Türk Dili Tarihi*” dersleri vermiş; benim de iki yıl bilgisinden yararlandığım ve TDK'nda 18 yıl Bilim Kurulu üyesi olarak birlikte çalıştığım hocam idi. Ama ne yazık ki, eski makalelerinden oluşan kelimelerin çoğunlukta olduğu “*Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*” (Ankara 1999) adlı lugatı, güvenilir bir Türkçe sözlük değildir. Pek çok Türkçe kelimenin etimolojisi üzerinde kendi fikir ve görüşlerini belirtmediği gibi, yabancı dilcilerin görüşlerini benimseyerek Türkolojiye hizmet edememiştir.

Tuncer Gülensoy tarafından 2 cilt hâlinde hazırlanan “*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*” (Ankara 2007, 2011, TDK yay.) adlı eseri,

Türk dili kültürü alanında büyük bir boşluğu doldurmuşsa da, ne yazık ki, 3. baskısı TDK tarafından “*Yayın Kurulumuz tarafından basılması uygun bulunmamıştır*” (TDK Başkanı- **Mustafa Kaçalın**) gerekçesiyle yapılmamıştır. Bu eserin 3. baskısı Bilge Kültür Sanat yayınları arasında İstanbul’da yapılmış, bu arada bazı dizgi hataları düzeltilmiş ve bazı yeni etimoloji görüşlerine de yer verilmiştir.

[*Bu sözlüğün 3. Baskısı yapılmadan önce, DTCF’de, Fırat Üniversitesinde, Erciyes Üniversitesinde hocalığını yaptığım ya da YL ve Doktora sınavlarında jüri üyesi olarak bulunduğum ya da YL ve Doktora yöneticiliğini yaptığım, Prof. Dr. Hatice Şahin, Prof. Dr. Vahit Türk, Prof. Dr. Zeki Kaymaz, Prof. Dr. Ahmet Buran, Prof. Dr. Nevzat Özkan, Prof. Dr. Mustafa Öner, Prof. Dr. Gürer Gülsevin, Doç. Dr. Canan İleri gibi Türk dilinin ustaları da sayfaları yeniden gözden geçirerek düzeltme ve eklemelerde bulunmuşlardır. Hepsine bu göz nuru emeklerinden dolayı teşekkür ediyorum*].

Türkiye’de yazılan ve yayımlanan etimolojik sözlükler bu kadardır. TDK’nun benimkinden başka bir yayını da olmamıştır. Yalnız, bazı Türkolog meslektaşlarım, bazı Türkçe kökenli kelimelerin etimoloji denemelerinde bulunarak, beni eleştirmişler, kendi görüşlerini kabul etmemi istemişlerdir. Ben, bu vesile ile daha önce yaptığım etimoloji denemelerimin arkasında durduğumu, yalnız “**YOĞURT**” sözcüğünün etimoloji denemesini (*û*- > *uyu*-) fiiline bağlayan torunum, Fırat Üniversitesi’nden **Dr. Gökçen Durukoğlu**’un görüşünü de kendi görüşümün yanına koyduğumu belirtmek isterim.

Aşağıda örnek olarak verdiğim bazı Türkçe sözcüklerin, **Tietze, Dankof, Nişanyan, Eren** ve **Emiroğlu** tarafından ne durumlara getirildiğini, hangi yabancı dillere bağlanmak istendiğini göreceksiniz. Onların yapmış oldukları değerlendirmelerin bütününe görebilmeniz için benim eserimi baştan sona dikkatle okumanız gerekecektir:

alaçık ‘Çalı pırpıdan yapılmış kulübe’

= **alaçu* (Uygr., DLT)

< * *ala* ‘yarım’ + *açık* ‘yarım açık’

Clauson: < alıntı.

Doerfer: < ölü bir dilden alıntı.

Eren (TDES, 7): <? Kökünü bilmiyoruz.

alçı ‘Alçı taşı’

< ET. *alçig*; Çağ. *yalçu*

Tietze (TETTL, 146): ‘Fakat yabancı bir kelime olduğu muhtemeldir.’ (Çince??)

Eren (TDES, 8): Kökenini bilmiyoruz.

Nişanyan (SS, 34): *alçı*=ET.? *alçig*

alıç ‘Yabancı bir meyve türü’

< OT. *aluç* ‘seftali’ (DLT)

Dankof (ALT, 6): < Erm. *aloç*

Clauson (ED, 128): < Fars. *alû*

Tietze (*Pers* 138/8): < Fars. *âlû* + *ça*

Eren (TDES, 8): < ?

arpa ‘Arpa’

= **arpa** (Uyg., DLT) < * **arp(b)+a(y)**

=Moğ. **arbay** (KWb.)

Nemeth (Csoma Arm. 92, s.1, not): < Hind-Avrupa dillerinden.

Clauson (ED, 198b): < Toharca

Dimitrieva (ST 2, 1975, s. 23): < Farsça.

avlak ‘avlanılan yer’

< Tü. **av**+(**<âb**) **la-k**

Eren (TDES, 25): YOK

Nişanyan (SS, 52): YOK

Ch. Cymonides (1973, no. 23): < Yun. **avli** = EYun. **avlu**.

bacak ‘Bacak’

< OT. **bag** ‘bağ, düğüm’ +**çak** (> **bacak** > **bacak**)

V.G.Egerov (1964, 158): < Fars. **pâ** ‘ayak’ + Tü. **-acak** ‘küçültme eki’

Sevortyan (1978 II, 25-26): < Evenkice: **bacakâ** ‘çatallaşmış ağaç’

Rasanen (Vb. 54 a; 377 a): < Fars. **pây** + **ça** (k’yı açıklayamamıştır.)

Eren (TDES, 31): < Farsçadan alındığı anlaşıyor.

Doerfer (TDAY 1980-81, 5): < Fars. **pâça** ‘hayvan ayağı’ + **k** (?)

Nişanyan (SS, 55): **bacak** < Fars. **pâçak** ‘hayvan ayağı, paça’

bal ‘Bal’

< OT. **bal** (DLT) = **bâl** (Kıpç., Oğuz)

Ramstedt (JSFOu 47, I: 34): Çin. *pat

Eren (TDES, 34): ‘Yaygın bir inanca göre, Türkçe **bal** eski çağlarda Hind-Avrupa dillerinden

alınmıştır. Hind-Avrupa karşılığı olarak Latince **mel** biçimi gösterilebilir.)

bala ‘Yavru, çocuk’

= OT. **bala** ‘Kuş ve hayvan yavrusu’ (DLT) < **bâla** ‘yavru, çocuk’ (T.Tekin)

Eren (TDES, 35): YOK

Ch. Cymeonidis (1973, no. 159): < Yun. **pallâdin** ‘bebek, hayvan yavrusu’

barak ‘Tüylü köpek’

= OT. **barak** (DLT; eski Kıpç.) ‘çok tüylü köpek’

R. Dankof (CAJ 25: 102-117): < Farsçadan alıntıdır. Avesta: **bar-** ‘to ride’; EFars. **asabâra**

‘rider, horseman’, Soğd. *B’r’k* = *B’ryh* ‘ride’; Saka: *bârgya* ‘rider’, *bâraa* (< **bâraka*);

Pehl. *bârak*, YFars. *bâragî* ‘horse’

NOT: DLT ve eski Kıpçakça da ‘tüylü köpek’ anlamına gelen **BARAK** sözcüğünü,

Dankof’un ne hallere getirdiğinin fotoğrafı yukarıdadır.

barçın ‘İpekli kumaş’

= OT. *barçın* (DLT)

EREN ve NİŞANYAN’da YOK.

Rasanen (Wb. 63): < EFars. *ebreşîm*

Clauson (Ed 357-58): < EFars. *âbrâsîm*

bars ‘Pars’

=ET. (Eleges Yazıtı, 9: **b[ar]s** yıl)

= OT. *bars* – *pars* (DLT)

EREN ve NİŞANYAN’da YOK.

Ramstedt (1935: 35): < Yun. *pardos*;

Bang: *bars* < *bar+üs* ‘vaşak’

Clauson (EDPT 368a):< Fars. *pârs*

Doerfer (TMEN II, no 685): ET. *bars*’ın kökeni henüz açıklanamamıştır.

bastık ‘Dut ve kayısı pestili’

< Tü. *bas-tı+k* (An.ağl.: *bastık, basdıt, basdik, basduh, bastıh, bastuh*)

Dankof (ALT 604): < Erm. *pastel* [< Rum. *pastilos* (ALT 8., s. 604; Eren TDES, 41)

bastırma, pastırma ‘Bastı, pastırma’

=EAT: *basdurma*.

< Tü. *bas-tır-ma*

G. Mayer (1893, s. 57): < Yun. *pastôma* ‘salamura’

Nişanyan (SS. 346): *pastırma* - ? (Yun. *pasti* ‘bulama’ sözcüğüyle ilişkili olması güçlü ihtimaldir)

bayat ‘Eskimiş, taze olmayan’

= OT. (KB) *bayat* ‘kadim’ (Tanrı)’

< OT. *baya* ‘az önce’ + *t*

Tietze (Ar. 317): < Ar. *bâ’it*, Sur. *bêyet*, Fars. *bâyât*

Nişanyan (SS, 62): *bayat* – Ar. *bâit* (fa.) ‘geceden kalan, bayat’, *bayat* < *byt* ‘geceleme,

yerde kalma' → BEYİT

bayındır 'Mamur; zengin, güçlü'

< ET. **bây+u+n+dur**

Tietze (TETTL, 296): < Fars. **pâyanda** veya **pâyandâr** ?

bayır 'Küçük yokuş'

< ET. ***bâgır** [= OT. *ya bağrı* 'yayın orta yeri' (DLT)]

Nişanyan (SS, 62): bayır – Ar. **bâîr** 'işlenmeyen toprak2, yaban < bwr

bayram 'Millî ve dinî bakımdan önemli olan kutlanan günler'

= OT. **beyrem – badram –bedrem** (DLT)

< **badram**

Clauson (EDPT, 308a): < Fars. **badrâm**

Sevortyan: < * **bayır**

Nişanyan (SS, 62): < ? > Fars. **bedh-râm** 'süslenmiş, süslü, mesire yeri'

bazlama = bazlamaç = bazlamaç vb. biçimleri 'Kalın açılmış yufka ekmeği'

< **baz** 'yansıma' + **la(m)-ba(ç)** (< **lama aş**)

Nişanyan (SS, 63): **bazlama** – ? Yun. **maza** 'ekmek hamuru' < EYun. **massein**

'hamur yoğurmak'

Eren (TDES, 45): < * **başı – paşı** 'hamur yumağı, yufka'

Tietze (TETTL, 2987): **baz** kimya terimlerinden 'esas' + **maç**

bileği 'Bileği'

= ET. (Uyg.) **bilegü** – OT. **bilegü** (DLT)

< **bî** 'bıçak' + **le-gü**

Emiroğlu (TMES, 56): Bk. **Pleki** (Eski Yunanca **plaka** 'yüzey, satır, düz')

boğaca – poğaç 'İçine peynir, kıyma vb. onularak yapılan bir tür çörek'

< **boğ** 'bohça' (DLT) + **(a)ça**

Eren (TDES, 336): **poğaç** 'Yerel ağızlarda **bohça** olarak da geçer. Bu biçiminin halk

Etimolojisi yoluyla oluştuğu anlaşılıyor. Balkan dillerinden alınmıştır. Blg.

poğaç;

Srp. **poğaç**. Slav dillerine Venedik İtalyancasından geçtiği anlaşılıyor (*fogaccia*).

Nişanyan ((SS, 72): **boğaca / poğaç** – İt. **focaccia** 'külde pişmiş küçük ekmek' < OLat.

focacia < Lat. **focus** 'ocak, ateş'

Tietze (TETTL, 364): < İt. **focaccia**.

car, çar 'Çağrı, tellal ile duyurma'

< Moğ. **car** (G. Doerfer, ED, no. 146): **carcı** 'tellal'

R. Dankof (no. 448): < Erm. *car*, < EErm. *car*, ‘çağrı’[< Moğ.’dan olmalıdır].

AYRICA: **çılbr, cılız, cibre, cicikle-, cop, cucuk** sözcükleri de Ermenice, Yunanca ya da Fars-

çaya bağlanmak istenmektedir.

inci: ‘İnci’

< ET. *y(e)nçü, y(i)nçü* (KT)

= EUyg. *yençü, yinçü, üncü*;

= OT. *cincü, yincü, yinçü, yüncü*

= Çağ. *inçü, inçi*

= Oğuz-Kıpçak: *cinçü*

=Harezmi: *yinçü/yüncü/yinçi*

= Moğ. (KWb. 208): *ince – inci*

İnci sözcüğü, **Clauson, Gabain, T. Tekin, O.F.Sertkaya**’ya göre Çince’dir.

Hamilton (*İKPH*, 233): Tü. > Çin. *çen-çu; the:n zhu* (Eski Çin: *tçien / çin* {TDA, C.IV, s.135}, **cjin-cjoui* ‘gerçek inci’)

Bu konuda bk. **Alimcan İnayet**’in makaleleri..

Görüldüğü gibi daha onlarca Türkçe sözcük, **Eren, Tietze, Dankof, Rasanen, Emiroğlu** vb. sözlükçüler tarafından *Ermenice, Yunanca, Rumca, İtalyanca, Farsça, Arapça, Çince* vb. gibi dillere bağlanmak istenmektedir. Fakat, bazı sözcüklerin kökenleri için *de (... Öyle olduğu sanılıyor; gelmiş olmalıdır; ... geldiği kabul ediliyor.)* gibi cümlelerle “kaçamak güreşilmektedir.”

Eren’in “*Türkçenin Etimoloji Sözlüğü*” adını taşıyan kitabında pek çok Türkçe sözcük ‘madde başı’ olarak yer almamakta, bu yüzden de kökenleri hakkında bilgi de verilememektedir.

GÜLİSTAN TERCÜMESİNİN SÖZ VARLIĞINDA OĞUZ-KIPÇAK LEHÇE AYRIMINI YANSITAN İKİLİ KULLANIMLAR

Dr. Öğr. Üyesi Okan Celal GÜNGÖR
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi / Türkiye
okancelalgungor@hotmail.com

Giriş

Kıpçak Türkçesi XIII-XV. yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyi ile güneyde Mısır, Suriye coğrafyasında gelişen yazı dilinin adıdır. Mısır ve civarında gelişen Türkçe, Memluk Kıpçak Türkçesi, Karadeniz'in kuzeyinde gelişen Türkçe ise Kuzey Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılır.

Kıpçak Türkçesi ile ilgili olarak tartışılan en önemli hususlardan biri, Memluk Kıpçakçasının Oğuzlaşması meselesidir. Kıpçaklar Oğuzlar gibi batıya göç eden, batı Türklüğünü teşkil eden Türk boylarındandır (Karamanlıoğlu 25). Oğuz ve Kıpçak unsurları Orta Asya'da uzun süre birlikte yaşadıkları için Kıpçak Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çok yakın ilişkiler vardır. XI. yüzyıl ortalarında eserini yazan tarihçi Gardizî İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir Bayındır boyu bulunduğunu kaydetmiştir (İnan 53). Kâşgarlı Mahmut, DivanüLügati't-Türk'te Kıpçak Türkçesiyle Oğuz Türkçesini birlikte verir. Onun verdiği bilgilerden de bu iki lehçenin birbirine benzediği anlaşılmaktadır. Fakat bu iki kavimden Kıpçaklar kuzeye, Oğuzlar da güneye doğru göç etmişler, yerleştikleri yeni coğrafyalarda dilleri birbirinden ayrılmış, iki ayrı Türk lehçesi olarak gelişmiş, Oğuzlar Batı Türkçesinin güney kanadını, Kıpçaklar kuzey kanadını teşkil etmiştir. Daha sonradan güneyde Mısır ve Suriye'de yeniden birlikte yaşama imkânı bulmuşlar bunun neticesinde bu iki topluluğun dilleri birbirine karışmış, karma bir dil meydana gelmiştir. Bu sahada yazılan eserlerde böyle bir lehçe tabakalaşmasını açıkça görmek mümkündür (Argunşah ve Sağol 218).

Mısır ve Suriye sahasında yazılan sözlük ve gramerlerde yazarlar eserlerinde Türkçe, halis Türkçe, Türkmence gibi kayıtlar düşmüştür. Sözlük ve gramer yazarları Türkmenceyi halis Türkçeden saymayıp halis Türkçeyle Kıpçakçayı kastederken (İnan 59-60), El Kavânînü'l-Küllîye'nin yazarı daha da ileri giderek Türkmencenin Türkçe olmadığını, Türkmence konuşanın Türklerce hakir görüldüğünü, bu lehçeyi konuşmamak gerektiğini belirtir (Toparlı ve Çögenli 7). Ebu Hayyan, Kitabü'l-İdrâk'te iki şive (Türkmence ve Kıpçakça) arasındaki farklara temas ederken bulmak fiilinin Türkmence, bul fiilin Kıpçakçasının ise tapmak olduğunu söyler. Fakat El Kavânînü'l-Küllîyye Et-Tuhfetü'z-Zekiyye yazarları başka yazarların Türkmence kaydıyla gösterdiği birçok kelimeyi hatta şekli Kıpçakça yahut halis Türkçe saymışlardır. El Kavânînü'l-Küllîyye'de yağmur, bamuk, beynir, yumurta, karınca, tavşan, keçi, dere, yıldırım gibi kelimeler Kıpçakça olarak gösterilmiştir. Bu da yazarların Kıpçakça ya da Türkmenceden ne anladıkları hususunda soru işaretine sebep olmaktadır (İnan, 59).

Mısır, Suriye sahasından kalan eserler olarak ilk akla gelenler, Kıpçak Türkçesini hâkim unsurun dili olarak yerli muhite öğretmek üzere kaleme alınan sözlük ve gramer kitaplarıdır. Dili öğreten bu kitapların yanında, dinî ve dünyevi konularda başka eserlerde yazılmıştır. Bunların başlıcaları fıkıh kitapları ile atçılığa, okçuluğa ait, esasî askerliğe dayanan eserlerdir (Karamanlıoğlu 15). Sahada bu eserler dışında tecüme ve adapte nitelikte edebî bir eser de kaleme alınmıştır.

Kıpçak sahasının tek edebî eseri olan Gülistan Tercümesi -Kitâb Gülistan bi't-Türkî-, Doğu'da ve Batı'da tanınmış, hemen hemen bütün dünya dillerine çevrilmiş olan Sadi'nin eserinin Seyf-i Sarâyî tarafından H. 793 yılının Şevval ayının evvelinde (1 Eylül 1391 Cuma günü) tamamlanmış serbest çevirisidir. Eserin Altınordu'nun başkenti Saray'dan olan yazarı hakkında bilinenler ise çok sınırlı olup bu bilgilerin pek çoğu eserin sonuna eklenmiş bulunan şiirlerden çıkarılmaktadır (Karamanlıoğlu 23-24). Eserin Hollanda'nın Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde tek nüshası vardır. Bu nüsha Feridun Nafiz Uzluk'un önsözüyle 1954'te TDK tarafından yayımlanmıştır (Argunşah ve Sağol 239).

Eserle ilgili değerlendirmelerde bulunan isimlerden Köprülü, Sarâyî ve eseri hakkında "O kadar akıcı ve temiz bir lisanla yazılmıştır ki, mütercimim edebî kudreti cidden her türlü itirazın üzerindedir. XIV. asırda Kıpçak lehçesinde 'edebi nesir'e bundan daha güzel bir örnek bulunmaz" der (Köprülü 316). Karamanlıoğlu'na göre ise Gülistan Tercümesi, Kıpçak Türkçesinin nadir eserlerinden olup Türkmence meselesinde Kıpçakça unsurları en fazla muhafaza edenlerdendir. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ile dil özellikleri bakımında benzerlik gösteren bu eser, Türkmenceleşme hadisesinin henüz başlamadığı bir devrenin ve muhitin eseri olmalıdır (26). J. Eckmannda eseri, İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, Baytaratü'l-Vâzih ve Münyetü'l-Guzât'la birlikte asıl Memluk Kıpçakçası dairesinde değerlendirir (53-54).

Çağdaş Türk lehçelerine karşılaştırmalı olarak bakıldığında, lehçelerde kendilerini karakterize eden bazı ses ve morfem farklılıkları görürüz. Lehçeleri karakterize eden önemli bir farklılık da söz varlığında bulunur. Yani, bir kavram için bazı lehçe gruplarının kullandığı kelimeye karşılık olarak, diğer bazı lehçe gruplarında başka bir kelime tercih edilmektedir (Gülsevin 281). Çalışmada Kıpçakça unsurların hâkim olduğu bir devrenin mahsulü kabul edilen -Oğuzca unsurlar 15. yüzyılın ilk yarısında artmaya başlamıştır- Gülistan Tercümesi'nin söz varlığında Oğuz-Kıpçak lehçe ayrımını yansıtan ikili kullanımların tespiti amaçlanmıştır. Çalışmada, kelimelerin geçtiği örnek cümleler ve sayıları verildikten sonra söz konusu kelimelerin tablo hâlinde tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüne yer verilmiştir.

Söz Varlığında Oğuz-Kıpçak lehçe Ayrımını Yansıtan İkili Kullanımlar¹

çık- ~ tart-

çık- (حېك) (18) Çekip ya attın oğ düşmen yüzine (İki kişi boş yere sıkıntı çekti) (69-4)

tart- (ترتب) (1) Ol biçare yük tartıp (O biçare yük çekip) (293-9)

Tarihî Türk Lehçeleri ²		
Köktürk Türkçesi		

¹ Buradaki ikili kullanımlar Çağatay grubu gibi lehçeler için de ayırt edici olabilir. Bu çalışmada Oğuz ve Kıpçak grubu lehçeleri esas alınmıştır.

² Göktürkçede Talat Tekin'in "Orhon Yazıtları"ndan, Uygur Türkçesinde Ahmet Caferoğlu'nun "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü"nden, Karahanlı Türkçesinde Emek Üşenmez'in "Karahanlı Türkçesi Sözlüğü"nden, Harezmi Türkçesinde "Nehcü'l-Feradis"ten, Kıpçak Türkçesinde Recep Toparlı'nın "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü" ve "İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin"den, Çağatay Türkçesinde Suat Ünlü'nün "Çağatay Türkçesi Sözlüğü"nden yararlanılmıştır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Uygur Türkçesi	tart- (EUTS,227)	
Karahanlı Türkçesi	tart- (DLT III, 426/12)	
Harezm Türkçesi	tart- (NF, 215/14)	
Kıpçak Türkçesi	tart- (İM, 403a/7)	çek- (İM, 90a/1)
Çağatay Türkçesi	tart- (ÇTS, 1084)	çek- (ÇTS, 234)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	çek-	
Azerbaycan Türkçesi	çek- (ATBS I, 146)	
Türkmen Türkçesi	çek- (TÜTS, 115)	
Gagavuz Türkçesi	çeki (GTS, 54)	
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	tart- (KZTS, 265)	şek- (KZTS, 310)
Kırgız Türkçesi	tart- (KRS II, 711)	çik- (KRS I, 259)
Karakalpak Türkçesi	tart- (KTTS II, 282)	-
Karaçay-Balkar Türkçesi	tart- (KBRS, 380)	çek- (KBRS, 730)
Başkurt Türkçesi	tart- (TBBTS, 157)	sig-(BTSSV,2027)
Tatar Türkçesi	tart- (TATS, 300)	çik- (TATS, 395)
Kumuk Türkçesi	tart- (KUTS, 324)	çek- (KUTS, 101)
Nogay Türkçesi	tart-(NRS, 337)	şek- (NRS, 409)
Karay Türkçesi	tart-(KRPS, 515)	çek- (KRPS, 626)

çok ~ köp

çok (12) (جوق) Köñül birme ol özdenge ki mekr ü hilesi çokdur (Gönül verme o güzele ki hilesi, düzeni çoktur) (323-2)

köp (107) (كُوپ) Eyā hōca māl ü ni‘met köp yidür (Ey hoca mal ve nimet çok yedir) (318-6)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi	kop (KT D2)	
Uygur Türkçesi	köp (EUTS,116)	
Karahanlı Türkçesi	köp (DLT I, 319-17)	çok (KATS, 188)
Harezm Türkçesi	köp (NF, 237-6)	-
Kıpçak Türkçesi	köp (İM, 300b-5)	çok (KK, 32A-11-12)
Çağatay Türkçesi	köp (ÇTS, 656)	çok (ÇTS, 254)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Türkiye Türkçesi		çok
Azerbaycan Türkçesi		çok (ATBS, 157)
Türkmen Türkçesi	köp (TÜTS, 421)	-
Gagavuz Türkçesi		çok (GTS, 63)
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	köp (KZTS, 139)	
Kırgız Türkçesi	köp (KRS, 505)	
Karakalpak Türkçesi	köp (TLG, 575)	
Karaçay-Malkar	köp (KMTS, 272)	
Başkurt	küp (TBBTS, 26)	
Tatar	küp (TATS, 196)	
Kumuk	köp (KUTS, 183)	
Nogay Türkçesi	köp (TLG, 639)	
Karay Türkçesi	köp (KRPS, 339)	

iste- ~ dile-

iste- (ايستا ب) (16) ‘Arab kabilesinde istep tapup alıp kildiler (Arap kabilesinden isteyip alıp geldiler (251-10)

tile- (تيل) (103) Kilip tile tilekiñ haq işikine (Hak eşigine gelip dileğini dile) (74-1)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi		
Uygur Türkçesi	iste- (EUTS,99)	tile- (EUTS,239)
Karahanlı Türkçesi	iste- (DLT I, 272/11)	tile- (DLT I, 36/11)
Harezmi Türkçesi	iste- (NF, 164/11)	tile- (NF, 6/3)
Kıpçak Türkçesi	iste- (İM, 75b/2)	tile- (İM, 371a/2)
Çağatay Türkçesi	iste- (ÇTS, 541)	tile- (ÇTS, 1128)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	iste-	
Azerbaycan Türkçesi	iste- (ATBS, 506)	
Türkmen Türkçesi	isle- (TÜTS, 383)	
Gagavuz Türkçesi Sözlüğü	istedik (GTS, 122)	
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	tile- (KZTS, 287)	izde- (KTLS, 24)
Kırgız Türkçesi	tile- (KRS II, 738)	izde- (KRTS, 376)
Karakalpak Türkçesi	tile- (KTTS II, 320)	izle- (KKRS, 289)
Karaçay-Malkar Türkçesi	tile- (KMTS, 398)	izle- (KMTS, 232)
Başkurt Türkçesi	tile- (TBBTS, 30)	izle- (BRS, 676)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Tatar Türkçesi	tile- (TATS, 307)	izle- (KTLS, 24)
Kumuk Türkçesi	tile- (KUTS, 334)	izle- (KUTS, 170)
Nogay Türkçesi	tile- (NRS, 351)	izle- (NRS, 117)
Karay Türkçesi	-	izde- (KRPS, 194)

kendü ~ öz

kendü (کندؤ) (1) Kendüne rahm kılmağan dāyim kırtulabilmes ol meşakqatdan (Kendine merhamet etmeyen, acımayan hiçbir zaman o sıkıntıdan kurtulamaz) (183-5)

öz (اوز) (116) İllā barçadan yoķarı dağı özlerini özgelerden artuķ körerler (İlla kendilerini herkesten yukarı ve üstün görürler) (309-13)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi	kentü (BK D19)	öz (KT D20)
Uygur Türkçesi	kentü (EUTS, 105)	öz (EUTS, 155)
Karahanlı Türkçesi	kendü (DLT III, 29/4)	öz (DLT I, 45/16)
Harezmi Türkçesi	kendü (NF, 284/17)	öz (NF, 22/16)
Kıpçak Türkçesi	kendü (İM, 93a/6)	öz (İM, 84b/7)
Çağatay Türkçesi	kendü (ÇTS, 610)	öz (ÇTS, 882)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	kendi	
Azerbaycan Türkçesi		öz (ATBS, 623)
Türkmen Türkçesi		öz (TÜTS, 513)
Gagavuz Türkçesi	kendi (GTS, 143)	öz (GTS, 190)
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi		öz (KZTS, 215)
Kırgız Türkçesi		öz (KRS II, 618)
Karakalpak Türkçesi		öz (KTTS IV, 45)
Karaçay-Malkar Türkçesi	kesi (KBRS, 329)	öz (KMTS, 319)
Başkurt Türkçesi		üz (BTS, 90)
Tatar Türkçesi		üz (TATS, 471)
Kumuk Türkçesi		öz (KUTS, 225)
Nogay Türkçesi		öz (NRS, 255)
Karay Türkçesi	kensi (KRPS, 304)	öz (KRPS, 437)

kiçe ~ tün

kiçe (کیچا) (54) Uzun kiçeler uyumayın ‘acāyip ğarāyib laṭifeler aytur idi (Uzun geceler uyumadan tuhaf acayip sözler söyledim) (265-10)

tün (تون) (19) Tüni kün besledi (Gece gündüz besledi) (291-1)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi		tün (KT D27)
Uygur Türkçesi	kiçe (EUTS,108)	tün (EUTS, 258)
Karahanlı Türkçesi	kêçe (DLT III -219/11)	tün (DLT III, 258/14)
Harezmi Türkçesi	kêçe (NF, 152/13)	tün (NF, 198/12)
Kıpçak Türkçesi	keçe ~ kiçe ~ keşe ~ keyce (KTS, 135)	tün (KTS, 287)
Çağatay Türkçesi	kêçe~keçe~kiçe~kice (ÇTS, 610)	tün (ÇTS, 1171)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	gece	
Azerbaycan Türkçesi	gêce (ATBS, 337)	
Türkmen Türkçesi	gice (TUTS, 270)	
Gagavuz Türkçesi	gece (GTS, 100)	
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	keşe (KZTS, 133)	tün (KZTS, 281)
Kırgız Türkçesi	keşee (KRS II, 428)	tün (KRS II, 770)
Karakalpak Türkçesi	keşe (KTTS II,342)	tün (KTTS IV,364)
Karaçay-Malkar Türkçesi	keçe (KMTS, 252)	tün (KMTS, 413)
Başkurt Türkçesi	kise (BTS, 144)	tön (BTS, 160)
Tatar Türkçesi	kiçe (TLG, 715)	tön (TATS, 345)
Kumuk Türkçesi	geçe, gece (KUTS, 132)	tun (KUTS, 342)
Nogay Türkçesi	keşe (NRS, 164)	tün (TLG, 639)
Karay Türkçesi	keçe (KRPS, 311)	tün (KRPS, 553)

ol- ~ bol-

ol- (اولدي) (1) Evvel-i şevvāl idi kim ay ‘azîz hatm oldı bu Gülistān nāmemiz (Şevval ayının başlarında tamamlandı bu Gülistan adlı kitabımız) (355-12)

bol- (بول) (1075) Ayakdan tüşken ilin tutkuçı bol (Yere düşenin elini tutan ol) (344-6)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi	bol- (KT D 12)	
Uygur Türkçesi	bol- (EUTS,47)	
Karahanlı Türkçesi	bol- (DLT I, 36/5)	
Harezmi Türkçesi	bol- (NF, 2/13)	
Kıpçak Türkçesi	bol- (İM, 1b/3)	ol- (İM, 91b/1)
Çağatay Türkçesi	bol- (ÇTS, 161)	

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	ol-	
Azerbaycan Türkçesi	ol- (ATBS, 612)	
Türkmen Türkçesi		bol- (TÜTS, 77)
Gagavuz Türkçesi Sözlüğü	ol- (GTS, 186)	
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	bol- (KZTS, 48)	
Kırgız Türkçesi	bol- (KRS I, 126)	
Karakalpak Türkçesi	bol- (KTTS IV,45)	
Karaçay-Malkar Türkçesi	bol- (KMTS, 125)	
Başkurt Türkçesi	bul- (BTS, 87)	
Tatar Türkçesi	bul- (TATS, 57)	
Kumuk Türkçesi	bol- (KUTS, 78)	
Nogay Türkçesi	bol- (NRS, 84)	
Karay Türkçesi	bol- (KRPS, 128)	

ört- ~ yap-

ört- (3) (أورتا بيلماس) Bu ma‘lumdur durur kim malsız kişi ‘uryänni örte bilmes (Bu bilinir ki malsız kişi çıplaklığını örtemez) (305-3)

yap- (4) (ياپتي) Karındaşına aş içinde ağu birdiler ol kız tākānı yaptı ise oğlan ferāset bilen bildi (Kardeşine aş içinde zehir verdiler o kız pencereyi kapayınca çocuk sezgiyle bildi) (23-2)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi		
Uygur Türkçesi	ört- (EUTS,153)	yap- (EUTS,285)
Karahanlı Türkçesi	ört- (DLT III, 425/11)	yap- (DLT III, 57/12)
Harezmi Türkçesi	ört- (NF, 415/1)	
Kıpçak Türkçesi	ört- (İM, 1b/3)	yap- (İM, 345a/7)
Çağatay Türkçesi	ört- (ÇTS, 878)	yap- (ÇTS,1230)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	ört-	
Azerbaycan Türkçesi	ört- (ATBS II, 621)	
Türkmen Türkçesi	ört- (TÜTS, 507)	yap- (TÜTS, 677)
Gagavuz Türkçesi	ört- (GTS, 189)	

	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi	jab- (KZTS, 82)	
Kırgız Türkçesi	cap- (KRS I, 161)	
Karakalpak Türkçesi	jab- (KTTS II,152)	
Karaçay-Malkar Türkçesi	cab- (KMTS, 133)	
Başkurt Türkçesi	yab- (BTS, 176)	
Tatar Türkçesi	yab- (TATS, 383)	
Kumuk Türkçesi	yab- (KUTS, 78)	
Nogay Türkçesi	yap- (NRS, 452)	
Karay Türkçesi	yap- (KRPS, 229)	ört- (KRPS, 443)

utan- ~ uyal-

utan- (اوتاندىم) (1) Utandım anı ‘uķūbet kılmağa (Ona ceza vermeye utandım) (8-9)

uyal- (أويالغاي) (3) Ol senden yahşı bolğay dağı sen uyalğay sen (O senden iyi olacak ve sen utanacaksın) (295-5)

Tarihî Türk Lehçeleri		
Köktürk Türkçesi		
Uygur Türkçesi	uyak- (EUTS,269)	
Karahanlı Türkçesi	uyal- (DLT I, 269/11)	utan- ~uwutlan- (DLT I, 199/17) (DLT I, 291/8)
Harezm Türkçesi	uwtan- (NF, 373/17)	uyal- (NF, 59/13)
Kıpçak Türkçesi	utan- (KTS, 294)	uyal- (KTS, 295)
Çağatay Türkçesi	utan- (ÇTS, 1191)	uyal- (ÇTS, 1192)

Çağdaş Türk Lehçeleri		
	Güneybatı (Oğuz) Grubu	
Türkiye Türkçesi	utan-	
Azerbaycan Türkçesi	utan- (ATBS, 756)	
Türkmen Türkçesi	utan- (TÜTS, 650)	
Gagavuz Türkçesi	utan- (GTS, 250)	
	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	
Kazak Türkçesi		uyal- (KZTS, 294)
Kırgız Türkçesi		uyal- (KRS, 789)
Karakalpak Türkçesi		uyal- (KTTS IV,401)
Karaçay-Malkar Türkçesi		uyal- (KMTS, 421)
Başkurt Türkçesi		oyal- (BTS, 152)
Tatar Türkçesi		oyal- (TATS, 237)
Kumuk Türkçesi	utan- (KUTS, 355)	uyal- (KUTS, 356)

Nogay Türkçesi		uyal- (NRS, 386)
Karay Türkçesi	utan- (KRPS, 575)	uyal- (KRPS, 575)

İkili Kullanımların Asıl Memluk Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Görünümü

	çek -	tart -	çok	kö p	iste -	tile-	kend ü	öz	ol-	bol-	ört-	yap -	utan -	uyal-
GT	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
İM	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x		
M G		x		x		x		x	x	x	x			x

Sonuç:

Kıpçak sahasının tek edebî eseri olan, Oğuzcalaşma meselesinde Kıpçak unsurlarının ağırlıkta olduğu bir devrenin eseri kabul edilen Gülistan Tercümesi'nin söz varlığında Oğuz-Kıpçak lehçe ayrımını yansıtan kullanımlar *çikmek ~ tartmak*, *çok ~ köp*, *istemek ~ dilemek*, *kendü ~ öz*, *kiçe ~ tün*, *olmak ~ bolmak*, *örtmek ~ yapmak*, *utanmak ~ uyalmak* çiftleridir. Bu çiftler içinde Oğuzca *çekmek* fiili *vekiçe* ismi Kıpçakça karşılıkları olan *tartmak* fiiline *ve tün* ismine göre daha çok kullanılmıştır. Diğer örneklerde Kıpçakça karşılıkların sayısal ağırlığı teşkil ettiği görülür. Kıpçak unsurlarının ağır bastığı bir devrenin ürünü kabul edilen diğer eserlerden *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn* ve *Münyetü'l-Guzât*'la ikili kullanımlar bağlamında yapılan karşılaştırmalar neticesinde Oğuzca *istemek* ve *utanmak* fiillerinin sadece GülistanTercümesi'nde geçtiği görülmüştür.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kagan Yazıtı

KT: Kül Tigin

TTS: Türkiye Türkçesi Sözlüğü

Kaynakça

(ATBS) Akdoğan, Yaşar. Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük C.I-II. İstanbul: Beşir, 1999.

Argunşah, Mustafa, Gülden Sağol Yüksekaya ve Özcan Tabaklar. Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit, 2011.

(DLT) Atalay, Besim. DivanüLugati't-Türk Tercümesi I-IV. Ankara: TDK, 2006.

(KMRS) Bammatoz, Z.Z. Kumıksko-RusskiySlovar', Moskova: 1969.

(KKRS) Baskakov, N. A. Karakalpaksko-RusskiySlovar', Moskva: 1958.

(NRS), Nogaysko-Russkiy Slovar, Moskva: 1963.

(KRPS), Zajaczkowski ve ark. Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar', Moskva: 1989.

(BRS) Başkirsko-RusskiySlovar', Akademiya Nauk SSSR, Başkirskiy Filial İnstitut İstorii, Yazıkı i Literatura, Moskva: 1958.

(KZTS) Bayniyazov, Ayabek ve Janar Bayniyazova. ed. Kenan Koç. Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü, Almatı: IQ, 2007.

(EUTS) Caferoğlu, Ahmet. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: TDK, 1968.

(NF) Eckmann, Janos. Nehcü'l-Ferādīs (Cennetlerin Açık Yolu) I. Metin, II. Tıpkıbasım. yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfıkar. Ankara: TDK, 2004.

(TATS) Ganiev, Fuat ve Rifkat Ahmet'yanov ve ark. Tatarca-Türkçe Sözlük, Moskova: İnsan, 1997.

(GTS) Gaydarci, G.A., Koltsa, E.K. ve ark.Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. ed. N. A. Baskakov, çev. İsmail Kaynak ve A. Mecit Doğru. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

İnan, Abdülkadir. "XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve Halis Türkçe", TDAY-Belleten, 1953: 53-71.

(KTTS) Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (törttomlıq) I, A-B. "Qaraqalpaqstan" Baspası. Nökis: Özbekstan SSR İlimler Akademiyasınıñ Qaraqalpaqstan Filialı N. Däwqaraev Atındağı Tariyx, Til häm ädebiyat İnstitutı, 1982.

(KTTS) Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (törttomlıq) II, Г-K, (k-közsizlik). "Qaraqalpaqstan" Baspası. Nökis: Özbekstan SSR İlimler Akademiyasınıñ Qaraqalpaqstan Filialı N. Däwqaraev Atındağı Tariyx, Til häm ädebiyat İnstitutı, 1984.

(KTTS) Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi, (törttomlıq) III, K-H, (köylek-nyuans). "Qaraqalpaqstan" Baspası. Nökis: Özbekstan SSR İlimler Akademiyasınıñ Qaraqalpaqstan Filialı N. Däwqaraev Atındağı Tariyx, Til häm ädebiyat İnstitutı, 1988.

(KTTS) Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi, (törttomlıq) IV, O-Я, "Qaraqalpaqstan" Baspası. Nökis: Özbekstan SSR İlimler Akademiyasınıñ Qaraqalpaqstan Filialı N. Däwqaraev Atındağı Tariyx, Til häm ädebiyat İnstitutı, 1992.

(GT) Karamanlıoğlu, A. Fehmi. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). Ankara: TDK, 1989.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

(KTLS) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, ed. Ahmet Bican Ercilasun. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Köprülü, M. Fuat. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980.

(BTSV) Özşahin, Murat. Başkurt Türkçesi Söz Varlığı. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: 2011.

(KUTS) Pekacar, Çetin. Kumuk Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2011.

Talat, Tekin. Orhon Yazıtları. Ankara: TDK, 2010.

(KMTS) Tavkul, Ufuk. Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2000.

(TÜTS) Tekin, Talat ve ark. Türkmence-Türkçe Sözlük. Ankara: Simurg, 1995.

(KBRS) Tenişev, E. R., X. İ. Süyünç. Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar', Moskva: 1989.

(İM) Toparlı, Recep. İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin. Ankara: TDK, 1992.

(KTS)....., Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 2007.

(KK), M. Sadi Çögenli ve ark. El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye. Ankara: TDK, 1999.

(TLG) Türk Lehçeleri Grameri. ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ, 2007.

(ÇTS),Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim, 2013.

(KATS) Üşenmez, Emek. Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

(KRS) Yudahin, K. K. Kırgız Sözlüğü C. I-II. çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK, 1998.

(TBBTS) Zeynullina, G. D. Türkçe-Başkurtça Başkurtça-Türkçe Sözlük. Bişkek: Başkurdistan, Kitap, 1996.

NAHÇIVAN QRUBU AĞIZLARI VE ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNİN ORTAK DİYALEKT LEKSİKASI

Doç.Dr. Galibe HACIYEVA
Nahçıvan Devlet Üniversitesi / Nahçıvan
oguz.haciyev@gmail.com

Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri və qədim türk yazılı abidələrinin dil materialları əsasında müqayisəsi müasir türk dillərində birləşən oğuz, bulqar, qıpçaq, peçenek, selcuk tayfa dil ünsürlərinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etdiyini göstərir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, zaman-zaman müxtəlif siyasi proseslərin nəticəsində türk xalqlarının ayrılması və müstəqil inkişafı türk dilinin bütün struktur-semantik sistemi ilə yanaşı, bu dilin fonetik quruluşuna müəyyən qədər öz təsirini göstərmiş olsa da, hansı coğrafi ərazidə, hansı siyasi rejimin basqısı altında yaşamasına baxmayaraq, türk dilini öz qədim tarixi kökündən ayıra bilməmişdir. Etnolinqvistik və ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə müşahidə olunan bu cür fonetik dəyişmələr müasir türk dillərində kök və məna baxımından heç bir fərq yarada bilmədiyindən, eyni semantik yük daşıyıcısı olan sözlərin sadəcə səs tərkibində müəyyən fərqlərlə özünü göstərməkdədir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, əksər hallarda türk dillərinin fonetik quruluşunda baş verən səs dəyişmələri fonetik sistemin uzunmüddətli tarixi təkamül dövrü ilə bağlı olub istər ədəbi, istərsə də dialektoloji baxımdan dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində bu gün də öz tarixi sabitliyini qorumaqdadır.

Geosiyasi baxımdan uzun müddət türk xalqlarının yaşadığı dövlətlərdən təcrid olunmasına baxmayaraq, Naxçıvanda yaşayan Azərbaycan türkləri öz ana dilinin qədim tarixi xüsusiyyətlərini uzun əsrlər mühafizə edərək bu günə qədər ən ali səviyyədə qoruyub yaşatmaqdadır. Erməni separatizminin nəticəsi olaraq Naxçıvan MR-in uzun müddət blokada şəraitində türk dövlətlərindən və türk xalqlarından təcrid olunmasına və 70 il sovet imperiyasının siyasəti nəticəsində burada yaşayan xalqın dilinin tarix boyu ekstralingvistik amillərin güclü təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, Naxçıvan qrupu şivələrinin çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqindən aydın olur ki, Naxçıvan qrupu şivələri həm fonetik, həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən bu gün də ümumtürk dilinin tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini əsaslı şəkildə mühafizə etməkdədir. Ekstralinqvistik amillərin və tarixi proseslərin nəticəsində müasir türk dilləri və dialektləri ilə Naxçıvan qrupu şivələri arasında mövcud müəyyən fonetik, leksik və qrammatik fərqlər yaransa da, qədim türk dilinin əsas lingvistik xüsusiyyətlərini günümüzə qədər qoruyan Naxçıvan qrupu şivələri tarixi dil elementlərini əsrlər boyu yaşatmaqla, müasir mərhələdə türk dilləri ailəsinin oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur-oğuz qrupu, hətta bəzən çuvaş və yakut dillərinin tarixi fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir ki, bu tarixi dil faktları da Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dilləri arasındakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Qaqauz dili</i>	<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Türkmən dili və dialektləri</i>
mındar	mındar	döyməc	dövmec
xalis	haliz	çuval	düyöçoval

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

oyalanmaq	oya	bildir	bildir
çımxırmaq	çımkı	davar	dovor
kəsavət	kasavet	yaşınmaq	yaşınmaq
çəkişmək	çekişmää	yedəkləməx/	yedələməx
bildir	bıldır	kilid//kilit	kilit
kilit-qıfıl	kilit	qındıx-göbək	kinik//kindik
qıtlıq-çatışmazlıq	kıtlık	muşdulux	muşdulukъ
sifət-üz, surət	surat	səmə	sama//samakъ
sıvıx-suyux/-sulu	sıvı	çəpəki	çepek
günnüx/-çətir	çadır	dumuxmaq	dımıtmakъ
qıcırmaq//qıcamax	gıcırdatmaa	yavıx	yovukъ
çuval	çuval	dizlix/	dı:za:n

<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Kırım-tatar dili</i>	<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Uyğur dili və şivələri</i>
zar-zor-güclə	zar-zornen	yağır-yara	yağır (lop.)
boşboğaz-cox və yersiz danışan	boşboqaz	sıvıx-suyux/-sulu	su:wıq (hot.) suyıqas (kşq.)
boyun borcu -gərəkli	boyun bordju	kətmən-k/t aləti	kätmän//kätmini (hot.)
qəmə-iri bıçaq	къама	çömçə-böyük qaşiq	çömüc (kum.)
qızışmaq-hirsəlmək	къзмак	küllük-zibillik	künlük (kşq.)
qırışmal-gənc	кырдjıman	günnüx/-çətir	
		xəcalət çəkmək -utanmaq	xicalet (kşq.),
qıcırmaq//qıcamax	кыçırdı	sıyırılmaq/-təmizlənmək	
qıtlıq-çatışmazlıq	кытлыкъ	kəfgir	käpkür
sifət-üz, surət	sıfat	hel//helik-yaş, nəm	höl
əfsər-uğurlu, yaxşı	əfsal	həya-namus	haya (kum.)
məlul-yazıq	melyulъ	quzulamaq/-doğmaq, göyərmək	qozıla (kop.)
mədət-yardım	medet	sa:namaq/-saymaq	sa:na (hot.)

<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Karaim dili</i>	<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Digər Türk dilləri və dialektləri</i>
arı-təmiz	aruv	qarqış eləmək- bəddua	karqa (kklp.), qarğa (çığ., tat.) qa(r)ğa (uyğ.),

			<i>kargı</i> (trk.)
arıt/arıtda-təmizlə	arın//arıt	sığın-müdafiə olunmaq	<i>sığın</i> (trk.), <i>syjn</i> (qaz.), <i>syjyn</i> (kklp)
azuqə-ərzaq	azih	tıncıx-künc	<i>tunçux</i> (sal.), <i>tumsyq</i> (qaz.), <i>tumşuq</i> (özb., uyğ.), <i>tumus</i> (yak.)
ötərgi-keçici		ılıx-mülayim	<i>jylyy</i> (q.t.d.), <i>yly</i> (qaz.), <i>jili</i> (sal.)
müfdə-pulsuz, boşyerə	mift	küpə-yağ saxlamaq üçün dairəvi qab	<i>küpi</i> (cəgt.), <i>göbe</i> (tat.), <i>köbö</i> (bşq.), <i>kübi</i> (noq.), <i>kübi</i> (qaz.), <i>gübi</i> (kklp.), <i>küw</i> (özb.), <i>küv</i> (mon.-klm.)
matax-əşya	metah	qatı-bərk, möhkəm	<i>kytānak</i> (çuv.-dlq.), <i>qatyγ</i> (qd.uyğ., orxon), <i>qatyγ</i> (krx.), <i>qatyγ</i> (cəgt.), <i>qaty</i> (bşq., tat., kum.), <i>qetiq</i> (y.uyğ.), <i>qatty</i> (kkalp), <i>qotiq</i> (uzb.)
tifil-uşaq	tıfil	yalavac (ac-yalavac tərkibində işlənir)	<i>jalawačy</i> (q.uyğ.), <i>jalawač</i> (xızm., qrpç.), <i>jalawač</i> , <i>jalawuč</i> , <i>jalavač</i> (cığ.).
tarımar-dağılmış	tarıbar		
mıx-mismar	mıh		

Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik tərkibində mövcud qədim türk dilinin müasir dil üçün arxaik sayılan dialekt sözləri lingvistik baxımdan ən maraqlı dil vahidləridir. Xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan qədim adət-ənənələri bu sözlərlə günümüze çatdıran bir çox dialektizimlərin zaman keçdikcə yenidən müasir türk dillərinin bir çoxunda ədəbi dilə keçid alaraq, onun şifahi qolunda olduğu kimi, yazılı qoluna daxil olması faktı da türk dilinin yeni inkişaf mərhələsində tarixə bağlılığının əsas göstəricisidir.

<i>Naxçıvan qrupu şivələri</i>	<i>Başqırd</i>	<i>Qazax</i>	<i>Qırğız</i>	<i>Özbək</i>	<i>Tatar</i>	<i>Türkmən</i>	<i>Uyğur</i>
şorba//şorva	hurpa//aş	sorpa	şorpo	şorvə	şulpa	çörba	şorva//şurpa
cılız//arıq	arık	arık	arık//çilbik	arık	arık	arık	oruk
ürkək-qorxaq	örkək	ürkek	ürkünçök	hürkək	örkək	ürkek	ürkügək
qəmçi qırmanc	kamsı	kamşı	kamçı	kamçı	kamçı	qamçı	kamça
xəndəx/-çuxur	sokor (ur)		kandek(an)	handak	ozın çokır	ganav	həndək
tay//tən/bərabər	iş//tin	ten	ten	teng	iş//tin	den	tən
daz-keçəl	taz	taz	taz	käl	taz	kel	taz

qumarbaz	komarsı	kumarpaz	komarpoz	kımarbáz	kumarçı	humārbaz	kımarvaz

Tarixi–müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, eyni kökdən olan Azərbaycan dialektlərinin bölgələr üzrə fonosemantik, baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsinin əsas səbəbi həm etnik, həm də tarixi-coğrafi amillərə əsaslanır. Bu mənada çağdaş Azərbaycan və türk dilinin dialektlərinin müqayisəsi bir-biri ilə bağlı olan tarixi etnik əlamətləri əks etdirən qədim dil faktlarının hər iki dildə ortaq şəkildə mövcud olduğunu göstərir. Dil faktları əsasında istər Azərbaycan, istərsə də digər türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələr üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmalar eyni dil xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid kökə malik çoxvariantlı dialekt ünsürlərinin də ortaya çıxarılmasına imkan yaradır. Bu faktlar isə onu göstərir ki, dil vahidlərinin bir çoxu müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi olaraq bir dildə arxaikləşərək dialekt, digərlərində isə ədəbi dil səviyyəsində qorunmaqla dilimizin formalaşması prosesində iştirak etmiş etnosların qədim dil xüsusiyyətlərinin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrindən toplanmış dialektoloji materiallardan aydın olur ki, bu gün Naxçıvanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dili istər fonetik, istər leksik-semantik, istərsə də qrammatik baxımdan çağdaş türk dillərinin həm ədəbi, həm də dialekt qatına daha yaxındır.

Naxçıvan ağızlarında bəzən elə arxaizimlərə rast gəlinir ki, tarixi inkişaf prosesində dilin polisemiyaya doğru meyl etməsi nəticəsində bu sözlərin bir çoxu çağdaş türk dillərində və dialektlərində fərqli mənə çalarlarında özünü göstərir. Naxçıvan dialektində kəsöv sözü ocaqda qalmış sönməyə doğru gedən odunun qalıqları mənasında işlənsə, Güney Azərbaycan dialektlərində isə təndirdə közü sovuran ağacdan düzəldilmiş alətə *kössöv* deyilir. Naxçıvan ağızlarında mövcud dialekt sözlərin bir çoxunun türk dillərinin lüğət tərkibində paralel olaraq aktiv yer tutması faktı olduqca maraqlıdır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində *tün*-gecə, qaranlıq kimi qeydə alınmış bu söz, hətta bir sıra türk dillərində də eyni semantik mənə daşımaqdadır. *Tün* sözü Qəzvinə fars dilində *cəhənnəm* sözünün paraleli kimi *tünbətün* şəklində işlənir. Türk dillərinin, eləcə də, qədim abidələrin bir çoxunda rast gəlinən *tün*-gecə kürdcəyə *tünə*-gecə, qaranlıq şəklində keçmiş, hətta fransız dilində *tunel*-qaranlıq yol, keçid şəklində işlənir. Naxçıvan və Şərqi Anadoluda *tünnük* kimi daşlaşıb qalan bu söz Şərqi Anadolu şivələrində də *tün* şəklində gecə, qaranlıq mənasını qoruyub saxlamışdır (1, s. 282).

Tarixi–müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək müxtəlif semantik anlamlarla dialektlərə keçid alır və sonra da bir çox başqa xalqlar tərəfindən mənimsənilir. Tarixən Azərbaycan –türk dilindən başqa dillərə keçən bu tip leksemlər canlı dil faktı olaraq Güney Azərbaycan şivələrində daha çox qorunub saxlanır. Başqa dillərin lüğət tərkibində yer alan və həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan bu tip qədim türk mənşəli leksemlərin bəzən çox məhdud bir şəkildə semantik mənasını dəyişərək Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də mühafizə olunduğunu görmək mümkündür. Belə leksik vahidlərdən biri də hazırda ərəb və fars dillərində işlənən, Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində az da olsa təsadüf edilən *təpitmək//təpənə //təpcəh* sözüdür. Bu söz eynilə Şərqi Anadolunun Kars vilayətində *tepgeç* (2, s.80), Naxçıvanın Boyəhməd kəndində *təpcəx* Camalında isə *təbçay*–belin üst tərəfində ağacdan ayaqlıq şəklində işlənir: *-Təpcəx lapatqanı yerə vurmax çundur* (3, s. 79). Güney Azərbaycan dialektlərində müşahidə olunan *təpcəh* (*təpimək–yazmaq*) sözü Güney Azərbaycanın Sulduz və Şərqi Anadolunun Kars bölgələrində (belin sapında ayaq basılan yer) işlənir: *-Pul pulu qazanar, axmaq bel təpər* (Təb.). Hazırda Güney Azərbaycanda *təpənə* taxta və ya müxtəlif

əşyalar üzərində yazı yazmaq üçün istifadə olunan iynədən böyük məişət alətinin adı kimi qorunur. Əşkanilərədə *təpi* sözü yazı mənasında işlənmişdir. Naxçıvan dialektində *təpi*//*təpimək*//*təpitmək* - özünə yer edib bərkitmək anlamında açığlanan bu söz ərəb və fars dilinə *dəbir* şəklində keçmişdir. *Təp*//*təpir*//*təpər* sözü bir çox qədim qaynaqlarda, eləcə də qədim şumer dilində, *palçıq* və ya *gil kitabə üzərində təpilmiş, yazılmış yazı* mənasında açığlanır, *təpi* (yazılmış kitabə) *təpir* isə (yazan) adlanır (4, s.12). Tədqiqatlar belə bir fikri əsaslandırır ki, müasir ərəb dilində qədim şumercənin izini yaşadan bu sözün vasitəsi ilə ərəbcədə “*dəbiristan- məktəb*” sözü yaranıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində “*qurumaq, suyunu çəkmək*” mənasında işlənən *təpitmək*//*təpimək* sözü həm də feil kimi sinonimik cərgə yaradır: *Bi az təpisin sōra yığarsız*.

Naxçıvan ağızlarından toplanan dialektoloji materiallar dialektlərdə xalqımızın tarixi keçmişini yaşadan, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk mənşəli dialekt sözləri ön planda durduğunu söyləməyə əsas verir. Azərbaycan dilində tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan bu sözlərin bir çoxu müasir mərhələdə çağdaş türk dillərində və dialektlərində eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarda dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmiş olsa da, öz tarixi kökünə dayanmaqdadır. Bu baxımdan Naxçıvan ağızlarında mövcud sözlərin mənasını, mənşəyini, işlənmə arealını, leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirmək üçün dilin tarixi inkişaf prinsipinə uyğun olaraq, qədim dövrün materialları əsasında müqayisə etmək lazımdır.

Naxçıvan ağızlarının əsas qrupunu təşkil edən qədim türk mənşəli leksik vahidlərin bir çoxu çağdaş türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında yer almaqla, həm də yaşı minilliklərlə ölçülən qədim türk yazılı abidələrinin dilində eyni fonetik tərkibdə və eyni semantik anlamda işlənməkdədir. Hər üç bölgənin dialektlərini qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə müqayisə etməklə Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alan daha qədim dil faktlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də *iraq-uzaq, qor-köz, bür-büz, ün-səs, qu-səs, qatı-möhkəm, sərt, yalın-çılpaq, yesir-əsir, [-qıl//gil],[-ov],[-c,-nc,-dz]* tipli qədim dil faktını əks etdirən xeyli söz və qrammatik forma vardır ki, bu dil faktları dilimizin dialekt qatında qədim dövrün yadigarları olaraq bu gün də mühafizə olunmaqdadır.

Toplanılan materiallar üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialekt qatında olduğu kimi, türk dillərinin leksik sistemində yer alan, tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan, xalqımızın tarixi keçmiş, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk-Azərbaycan mənşəli dialekt sözlər ya qədim dövrdə daşdığı eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarla polisemiyaya meyl edərək dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənməkdədir: *qəyim-möhkəm, sərt, qatı-bərk, sərt, yalın-çılpaq, qurşanmaq, yesir-əsir, axtux-qəm-qüssə, bazburutlu-sözü keçən, boğazaltı-qızıldan qadın ziynət əşyası, çavış-xəbərçi, çida-biz, basdix-halva, sucuq, tapı-təndirdə yapılan kökə, buru-ağrı, sancı, alana-quru meyvə* (Ordubadda qurudulmuş şaftalıdan hazırlanan çərəz növü), *külfət-ailə, xıltı/xıltı-çöküntü, kömbə-qalaq, yonqar-yara, duruxmaq-donub qalmaq, dummaq-fikrə getmək, sinmək-ərimək, çözmək-yoluna qoymaq, düzəltmək, çözələnmək-avaralanmaq, boğanağ-bürkü, havasız, budamağ-ətrafdakıları kəsib atmaq, qəmə//qəməlti-iri bıçaq, çimçəşmək-iyrenmək, sülənmək-gəzmək, üryan-çılpaq, təntik-tələskən*. Naxçıvan ağızlarında mövcud bu kimi leksik vahidlərin qədim türk abidələrinin dilindəki nümunələrlə müqayisəsi bu faktı təsdiq edir. Qədim şumer dilindən başlayaraq, ümumtürk dil tarixinin ilk yazılı kitabəsi qədim Orxon yazıları, M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsəri, “İbn Mühənnə lüğət”i, “Səngilax” kimi qədim yazılı abidələrin dili, eyni zamanda türk xalqlarının folklor nümunələri, ortaq tarixi abidələri “Oğuznamə”, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları və

bir çox digər yazılı və şifahi mənbələrin dili ilə müqayisəsi Naxçıvan ağzlarının leksik qatında ən qədim türk dilinin, pratürk dövrünün izlərini yaşatdığını təsdiq edir.

Al yazmama daldı galdı,	Al alma dörd olaydı,
Gözlerim yoldı qaldı,	Dördü de merd olaydı,
Yıqılası meyhənə	Yarımın datlı sözü,
Sərhoşum nədi galdı (Den.) (5, c.1,139).	Gablimde derd olaydı (Ard.)(1, s.69).

Al – 1. hiylə, yalan; 2. Qırmızı. Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, “al” sözü hər üç bölgənin şivələrində hər iki formada tarixi semantik mənasını saxlayır: *-Al dilinən məni alladıp sora aradan çıxdı* (Nax.). Bu sözə daha çox klassik ədəbi əsərlərin dilində rast gəlinir: *Al ilə ala gözləri aldı aldı kölümi, Alini gör, nə al edər, kimsə irişməz alinə* (Nəsimi) (6, s.46). Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən *al* və *qırmızı* sözünün birlikdə işlənərək “*parlaq qırmızı*” mənası verdiyini görürük: *Belə bir gündə al qırmızı gəp gəlmişdi* (Nax.). “*Divanü lüğət-it türk*”də *al* – hiylə (*alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas*) (7, s.81), qədim qıpçaq abidəsi “*Kodeks kumanikus*”da *al* -1. qırmızı; 2. hiylə yalan; 3.evlənmək; 4.köməkçi feil (8, s.6) kimi işlənən bu söz qədim türk dillərində də hiylə, qırmızı, eyni zamanda sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi işlənir: *çin turur hiç alı joq uquş; al ayı ton kətip* (9, s.31).“*Kitabi Dədə Qorqud*”un dilində *al*-hiylə (aldatmaq) və *al*-qırmızı şəklində “*al mahmuzlu, al yanaklı*”(10, s.161) ifadələrində işlənən bu söz “İbn Mühənnə”nin dilində də *alçı*-hiyləgər, yalançı lüğəvi vahidində öz semantikasını əks etdirir (11, s.9). Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, müasir dilimizdə aldatmaq sözünün kökündəki *al* sözü öz tarixi semantikasını qoruyur. X.Abdullayeva digər arxaik leksik vahidlərlə müqayisədə bu lüğəvi vahidin az da olsa intensiv xarakter daşdığını qeyd edərək, öz həqiqi mənası ilə yanaşı, bəzən Güney Azərbaycan şairlərinin dilində törəmə (*al-səhər, işıqlı, xoşbəxt gələcək*) mənə ifadə etdiyini göstərir və bu sözün hələ pratürk dövründə işlənməsi, sonradan monqol, fars, rus erməni dillərinə keçməsi haqqında da məlumat verir (12, s.57). Güney Azərbaycan şairlərinin dilində olduğu kimi, aşiq ədəbiyyatında, klassik ədəbi əsərlərin dilində, eləcə də Şərqi Anadolu bölgəsinin folklor materiallarının dilində aktiv müşahidə olunan *al* sözü müasir dilimizdə bəzən sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaradıcısı rolunda da çıxış edir ki, (*al qırmızı, al yaşıl*) (12, s.58) bu fakt müasir türk dillərindən qazax (*al kıızıl*) (13, s.38), karaim (*al – kırmızı*) (4, s.43) dillərində müşahidə olunur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, Karaim dilində də *al* sözü omonimik səciyyə daşıyaraq bir neçə semantik mənə daşıyır: *al* – 1. qırmızı; 2. hiylə, yalan; 3. ön; 4. feil (almaq) (14, s.43).

Arıq/arı – təmiz, pak. Naxçıvan və Güney Azərbaycanda *aydan arı sudan duru, arınmax-təmizlənmək, artdamax-təmizləmək*, Şərqi Anadolu şivələrində *arıq* (Bal.), *aru/arcah* (Elaz.) şəklində aktiv mövqeyini qoruyan bu leksik vahid qədim abidələrin, eləcə də türk dillərinin leksik fondunda möhkəm yer tutur. Klassik ədəbiyyatımızda, eləcə də Güney şairlərinin dilində “saf, təmiz” anlamını verən (*Daş var, dağ qoynunda əyləşib ötkəm, yağmurdan, yağmura yuyunur...ancaq arı, fikirli* (Ə.Daşqın) və qədim abidələrin dilində *arıq/arıq/arıq* şəklində qeydə alınmış bu sözün həm də feil kimi işləndiyini nəzərə alan A.Məmmədov onu şumer dilindəki “parıldamaq”, “ışıq saçmaq” mənalarını verən “ar” feili ilə də əlaqələndirir (12, s.58). Qədim abidələrin dilində əsasən sifət kimi qeydə alınan bu söz Naxçıvan və Təbrizdə “arı” kök morfeminə [-t və ya -n] şəkilçisinin əlavəsi ilə semantikasını

qoruyaraq feilə keçid alır (*arıt (təmizlə) // arıtdamax (təmizləmək)* və ya *arın // arındırmaq (təmizlə, təmizləmək)* ki, bu forma qədim türk abidələrinin də dilində olduğu kimi *arın // arınmaqlıy // ariti // aritin // aritiş (köñül til aritiñ aridi özüñ; ol maña tariy aritişdi)* kimi işlənir (9, s.52-53). Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin Quba, Xaçmaz, Şəki, Yardımlı şivələrində də *arı // arıtmaq // arınmaq* şəklində həm sifət, həm də feil kimi işlənən bu leksik vahid klassik ədəbi əsərlərin də dilində eyni şəkildə qeydə alınmışdır: *arı* – Qanı bir incilü *arı* sədəf kim; *arıtmaq* – Kim *arıtmaq* içini bi güş dəgöl; *arın* – Qoy keç bu dünyanın varın, bu murdardan yuyun, *arın* (6, s.38). Bu söz karaim türklərinin də dilində feil kimi “*arın*” (təmizlənmək) şəklində tarxi semantikasını saxlayır (14, s.46). Orxon yazılarında “*arığ*” (15, s.98), “Divanü lüğit-it türk” də “*arığ neng*” (temiz nesne) (7, c.1, s.63), “İbn Mühənnə Lüğəti”ndə “*aru kız*” (11, s.11), müasir qazax dilində “*arıl*” (təmizlənmək, qurtulmaq) (13, s.52), qədim qıpçaq abidələrinin dilində “*arı // arığ*”, eyni zamanda “*arıç / arıdçı*” (təmizləyici) (14, s.11) şəklində işlənən arı sözü arxaik dialektizmdir.

Bitik / pitik – yazılı kitabə. Naxçıvan dialektində *cadu-pitik* və ya *pitik* şəklində nəzərə çarpan bu söz qədim türk abidələrinin dilində ən çox rast gəlinən leksik vahiddir. Güney Azərbaycanın Sayınqala əfşar şivəsində də *pitik* “dua kağızı” şəklində işlənən bu sözə Orxon yazılarından başlayaraq (Bunca *bitiğ bitiğme: Kül Tigin atası Yolluğ Tigin, bitidim. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yolluğ Tigin (ben) yazdım* (15, s.52-53), günümüze gəlib çatan yazılı və şifahi abidələrin dilində də rast gəlinir. Naxçıvanda olduğu kimi, Güney Azərbaycan dialektlərində (*pitikçi-dua yazan, mirzə*) qorunub saxlanan bu qədim söz monqol dilində yazılmış kitablarda *bitikçi* (mühasib) şəklində işlədilmişdir. S.Hüseynəlizadə bu sözün səlcuqlar dövründə fars dilinə keçdiyini (*Pətəş ra be ab əndaxtən-pətəsin* suya salmaq, yəni əlində olan sənədi yox etmək) və pətə şəklində tələffüz olunduğunu göstərir (16, s.23). Nizaminin işlətdiyi “*bitək*” sözü “*yazı, məktub*” mənasını verir. Ə.Şükürlü bu sözü doğru açıqlamışdır. Güney Azərbaycanın Sulduz şəhərində yazılı kağız parçasına deyilən *pətək / pitik* sözü “Divanü lüğət-it Türk”də “*biti*” kitab, yazı, məktub və dəftər mənasında işlənmişdir (7, s.35). *Bitik / pitik* sözü Şərqi Anadolunun Elazığ bölgəsinin şivələrində *v > b* əvəzlənməsi ilə *vittik* şəklində işlənir (Elaz.) (17, s.202).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən *bitik*–yazılı kitabə sözü müasir Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan və Güney Azərbaycanda *pitik* – yazılı nəsnə, yazılı kağız parçası anlamında işlənməkdədir. Qədim türk abidələrinin dilində də eyni semantik yüklə *bitiq / bitik* şəklində işlənən bu söz Sulduzda *pətə*, Lorestanda *pəte* şəklində işlənməklə yanaşı, həm də Naxçıvan qrupu şivələrində xalq arasında mürəkkəb sözün komponenti kimi *cadu-pitik* “*kiçik kağız parçasına yazılmış dua*” anlamında açıqlanır və mürəkkəb sözün komponenti kimi işlənir. Güney Azərbaycanda (İranda) yaşayan əfşarların dilində [-çi] morfeminin əlavəsi ilə *pitikçi* (dua yazan, mirzə) (16, s.23) peşə bildirən bu söz sonradan fars dilinə keçərək pətə şəklində işlənir.

Çavuş – xəbərçi. Qədim abidələrin dilində hərbi rütbə bildirən (11, s.24) bu leksik vahid vaxtilə Azərbaycan dilində arxaik söz kimi işlənmiş olsa da, müasir dilimizin dialekt qatında tarixi semantikasını qorumaqdadır. Orxon yazılarının dilində *çabış* (baş komandir) (15, s.101) hərbi rütbə bildirən bu söz, daha sonrakı dövrlərdə fərmanları, hökmləri xalqa elan edən rütbəli şəxsə “*çovuş*” deyilirdi (18, c.3, s.446). Bu söz sonradan polisemiyaya meyllənərək, Naxçıvan qrupu şivələrində, eləcə də Güney Azərbaycanda müəyyən üslubi çalar ifadə edərək, Naxçıvan və Təbriz dialektlərində *xəbərçi, xəbər* gətirən mənasında işlənmişdir. *Çavışdar indicə xəbər gətirər* (Nax.), *Çovuşların gələr səsi, sədası* (Təb.) (19, s. 20). *Mən çovuşam, çovuş qapıda yatar* (Mər.). “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində

(10, s.133) qeydə alınmış bu leksik vahidə klassik ədəbi əsərlərin də dilində rast gəlinir: *Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları* (Nəsimi) (6, s.194). Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, *çavuş* sözü hərbi təmrin olaraq, tarixi milli söz kimi yenidən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə qayıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolu şivələrində də eyni üslubi çalarla müşhidə olunan *çavuş* (*çovuş*) (Çor.), *çōş* (Siv.), *çawōş* (*çawōş iki gün sorna bi haber göndermiş* (Erzc.) (20, s.263) sözü çağdaş türk ədəbi dilində tarixi mövqeyini bu günədək qoruyaraq hərbi rütbə bildirir. Hazırda Şərqi Anadolunun Erzurum vilayətinin Karayazı və Hınıs rayonlarının toponimiyasında Çavuşoğlu, Çavuş və Halilçavuş adlı üç toponim də qeydə alınmışdır (21, c.1, s.40, 58, 63).

Eltəbər//təbərrik. Naxçıvan qrupu şivələrində nadir tapılan və yüksək bir mövqeyi bildirən (Bir adamı yaxına qoymurdular, elə bil *təbərrix'* saxlayırdılar (Nax.) bu söz Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Üçkilsə, Vədi və Zəngibasar şivələrində də eyni semantik yüklə qeydə alınmışdır (22, s.365). Orxon yazılarının dilində Elteber (*Taş [bark itgüciğ] bunça bedizçiğ Tuygun Elteber kelü<r>ti.*(*Türbe ustalarını*), *bunca ressam (və) heykəltaraşı Taygun Elteber gətirdi* (15, s.52-53) və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində *teberrük* şəklində qeydə alınmış (10, s.291) bu söz *el+təbər* (*el-yurd, təbər-ordunun başçısı deməkdir*) komponentlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözdür. Maraqlıdır ki, bu sözün birinci komponenti türk mənşəli *el* (xalq, yurd) mənasını, ikinci komponenti *təbər* fonosemantik baxımdan rus dilindəki *tabor*-qoşun, alay sözünü ifadə edir. Fikrimizcə, bu söz qədim türk sözü olub ordunun, elin başçısı deməkdir.

Ku//qu-səs. Orxon yazılarında antroponim kimi qeydə alınmış olsa da, bu söz qədim türk dilində səs, bağırçı mənalərini ifadə etmişdir. Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, bu söz Naxçıvan və Güneydə xalq dilində “*qu vursan qulaq tutular*” şəklində daşlaşıb qalmışdır. Son dövrlərdə dilimizdə səs–küy kimi işlənən mürəkkəb sözün komponenti olan *küy* sözü də *ku//qu* sözünün sonrakı variantıdır. Ehtimal olunur ki, istər Naxçıvan, istərsə də Güney Azərbaycan dialektlərində daşlaşıb qalmış *k<q<g* səsdəyişimi ilə *quşvara//qüşvara*-qulağa taxılan sırğa sözü də dilin sonrakı inkişaf dövrü ilə bağlı olub *qu* komponenti əsasında yaranmış leksik vahiddir.

Um//ummaq – istəmək, arzulamaq. Bir şeyi könlündən keçirmək, istək, arzu bildirən *um, ummaq* sözü Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni semantik yüklə paralel işlənən leksik vahiddir. Naxçıvanda “*uman yerdən küsəllər*” şəklində daşlaşıb qalmış bu söz ədəbi əsərlərin dilində də aktivliyini qoruyur: *Umdum nə verdi ki, küsəm nə verə, Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?* (M.Araz.), *Bəşər nicat umur bayrağımızdan* (S.Rüstəm.), *Əvəzin oğlundan böyük şey ummağa haqqı var idi* (Ə.Vəliyev) (18, c.4, s.232.). Bu söz eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda qeydə alınmış folklor nümunələrinin də dilində aktivliyini qoruyur.

Gözlərin xumar indi,

Dikme dikdim bā _ola,

Yar tökər, yumar indi,

Yārim yüzün ağ _ola,

Tök zülfün sinən üstə,

Bunu sennen *ummazdım*

Görənlər *umar* indi (Təb.) (23, s.210).

Gine ömrüm çoğ _ola (Tok.) (24, s.179).

Naxçıvan qrupu şivələrində *umu-küsü* mürəkkəb sözün komponenti kimi də işlənən bu leksik vahidin *umsuq* (*arzusu boşa çıxmış*) variantına da rast gəlinir. Qədim qıpçaq abidələrinin dilində *umunc//umunc* (arzu, istək), *umsuluk* (arzu edilən bir şey) (8, s.292),

umsunmaq (istəmək, arzulamaq) şəklində qeydə alınmış bu sözə M.Kaşğaridə və İbn Mühənnə “Lüğətin”də *umdumak* variantına və *um* kökü əsasında *umduçu* (tamahkar) sözünə də rast gəlinir (11, s.80). Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan *umud*//*ümid* sözü də “*um*” kökü əsasında yaranmış leksik vahidir. Bu lüğəvi vahid Azərbaycan dilinin ədəbi və dialekt qatında yer aldığı kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində, eləcə də folklor materiallarının dilində aktiv müşahidə olunur.

Qala dağının buludu,	Tək xışım, cüt öküzüm,
Yetimlərin <i>umudu</i> ,	Cüt sürək közüm-közüm,
Allah bir yağış yetir,	Öz əlim, öz əməyim,
Dəmlərimiz qurudu (Miy.)	Özgədən <i>umma</i> gözüm (Təb.).

Ün – 1. səs, 2. şan-şöhrət. Naxçıvan qrupu şivələrində hər iki semantik mənada işlənən bu söz həm də *əlim çatmır, ünüm yetmir* kimi, birləşmə şəklində də işlənir. Güney Azərbaycanda Sayınqala əfşar şivəsində bir neçə söz birləşməsinin tərkibində bəzən frazeoloji vahid kimi də işlənir: *ünnən düşmək* (qocalmaq), *günün qərəlsin, ünün kəsilsin*. Həmədan və Xorasan əfşarları arasında da bu leksik vahid aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *üñ, ünnə* (səslə, çağır), *ünsüz* (tanınmayan, itkin) (16, s.17). Anadolu şivələrində (*ün*//*ünnü*-səs, şöhrət (Ter.), *ünne*-çağır (Bol., Esk.), *ünnü*-şöhrətli (Sfb.), *ünnämək-çağıрмаq; ünnāp duruyo* (Um.) (5, c.1, s.209) omonimik səciyyə daşıyan bu sözə qədim abidələrin dilində daha çox rast gəlinir. “Dədə Qorqud”da *ünüm* anla, sözüm dinlə, (25, s.45) şəklində qeydə alınmış bu sözə eynilə M.Kaşğarının, qədim qıpçaq abidələrinin, o cümlədən “Kodeks kumanikus”un dilində (*ün, ündet-çağır*) (14, s. 298) və İbn Mühənnə “Lüğəti”ndə də (*ündemek*) rast gəlinir (11, s.82).

Dor _atta dər ki, dorudu^r donumuz,
Gavgaya varınca artar *ünümüz*.
Cinsimizdən çatal çıxar dilimiz
Bir atı sevərim bir də gözəli (Afqrh.) (5, c1, s.39).

Ürkmək//*hürkmək* – qorxmaq. Qədim abidələrin dilində və Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda (*ürkütmək*) (Elaz.) aktiv müşahidə olunan bu leksik vahidə “Kitabi Dədə Qorqud”un da dilində rast gəlinir: Qorqudubən şəmatəsilə *ürküdən* (25, s. 45).

Üşənmək – çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək. A.B.Ercilasun Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrində *üşənmək* – çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək anlamı ifadə edən bu sözün, Kars şivələrində *üşen* (Tm.) şəklində qeydə alınmış formasını *gücənmək* mənasında açıqlamışdır (2, s.384). Klassik əsərlərin dilində də bu söz qorxmaq, çəkinmək mənasında işlənir: *Gülə əl sunmasın, ol kim tikənindən üşənir* (Nəsimi).

Tərhan – Cəmiyyətdə xüsusi hörmətə layiq olan, əzizlənən insan. Naxçıvan qrupu şivələrində “*tərhan bəsləmək*” birləşməsi kimi daşlaşıb qalmış bu ifadənin kökləri ən qədim türk dövrünün tarixi yadigarı olaraq, dilimizin dialekt qatında qorunub saxlanmışdır. Orxon yazılarında ən yüksək rütbəli şəxslərə verilən Tarkan (15, s.110) //Tərhan (çağdaş Türkiyə türkcəsində -Tarkan) adı XIV əsr Qızıl Orda xanlığında vergidən azad edilən və xüsusi ehtiram göstərilən şəxslərə deyilirdi (26, s.158). Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərində də *tarxan*-islamdan öncə türklərə verilən ən yüksək ad kimi qiymətləndirilir.

Sav – söz. Naxçıvan qrupu şivələrində söz-sav mürəkkəb sözün komponenti kimi daşılaşıb qalan *sav* sözü qədim türk abidələrin dilində də eyni semantik anlamı ifadə etmişdir. Orxon kitabələrinin dilində *v>b* əvəzlənməsi ilə “*sab*” şəklində işlənən bu söz (*Tokuz Oğuz beğleri bodını, bu sabımın edgüti eşid katığdı tingla* (15, s.34-35) sonradan –çı leksik şəkilçisini qəbul etməklə “*savçı*” yəni, elçi, xəbər gətirən mənasına keçid almışdır. Bu sözün bəzi tədqiqatlarda sonradan islamın gəlişi ilə tanrının sözünü yetirən, çatdıran “*peyğəmbər, rəsul*” sözünün qarşılığı olaraq işlənməyə başladığı qeyd olunur (27, s.142).

Yavıx – yaxın. Hər üç bölgənin şivələrində ən aktiv leksik vahidlərdən biridir. Naxçıvanda (*Adama heş yavıxlıx eləmir*), eləcə də Güneydə xalq arasında yaxın və səmimi olmaq mənasında işlənən bu söz, Şərqi Anadolunun şivələrində öz əski semantikasını saxlamaqla yanaşı, bəzən *yóqlu/yavuklu* (Tir.) nişanlı mənasında da işlənir (5, c.1, s.214). Orxon yazılarının dilində işlənən bu sözə (*Süciğ sabın, yımşak ağın arıp irak bodunğ ança yağutur ermiş. (Tatlı sözlerle, yumşak ipekli kumaşlarla uzak (larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş* (15, s.56-57), həm də bir çox qədim abidələrin (*yauk/yavuh/yavuk. yavuklat-yaxınlaşdırmaq, yavukrak-daha yaxın*) (8, s.315) dilində rast gəlinir: *yaguk* (11, s.84).

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində qədim türk abidələrinin dili ilə səsləşən, lakin çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlənməyən elə arxaik sözlərə təsadüf edilir ki, bunların keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək, bu sözlərin hansı şəkildə dəyişikliyə uğradığını və nə kimi məna çalarları ifadə etdiyini ortaya çıxarmaq dilimizdə bir çox mübahisəli tarixi məsələlərin həllinə kömək edə bilər. Bu kimi arxaik leksik vahidlərin təhlili göstərir ki, hər üç bölgənin şivələrinin leksik bazasının əsası əsil Azərbaycan və qohum türk dillərinin qədim sözlərindən ibarətdir. *Naxçıvan qrupu. ütük-cəld, yağt-düşmən, uryan-çılpaq, yesir-kimsəsiz, yey-cəld, azğun-yolunu azmış, kəsad-az, arı-təmiz, ertə-tez, çul-çuxa-geyim, sərinc-saxsı qab, günnüx-çətir, kəsə-yaxın yol, kuflan-yellənmək, yandamı-anbar, daşgir- döyülmüş taxılı təmizləyən kiçik gözlü qəlbir, dönək-dalan, addama-arıxdan keçmək üçün müəyyən yerlərə qoyulmuş daş, ağuz-heyvanların doğuşdan sonra sağılan südü, bulamac-yemək növü, duruxmaq-donub qalmaq, dummaq-fikrə getmək, çözmək-düzəltmək, çözlənmək-vaxtı keçirmək, budamaq-doğramaq, çisələnmək-zəif yağış, çimçəşmək -iyrənmək, qıcıqlanmaq Güney Azərbaycan. qəmalti/qəmə-böyük bıçaq, ağnamax-uçmaq, tökülmək, biqolay-bir qədər, birtəhər, bürgələmax-bükmək, cığ-darı çörəyi, dırqır-şəxsiyyətsiz, dulab adam-dolaşq adam, əkmax-oğurlamaq, kəpir-qab yumağa yarayan bir növ təbii torpaq, qıtmır – xəsis, daşqa – araba, boyunnux – boyunbağı, göyül-könül, göyüük – göyərti, əlçim-əl içi qədər, küflədan-təndirin hava çəkən yeri, qatma-ip, qəlbi-uca, sinsitmək-incitmək, toxan-alət, ürəkən-ip, üzüqoylu-üzü üstə, yovux-yaxın, yontalanmaq-düzəlmək, tolazlamax-atmaq, gözəttamax-gözləmək. Şərqi Anadolu. yaba-şana, ütük-çox tez üşüyən, uğunmağ-ağlayıb huşunu itirmək, umaç-xəmir yeməyi, uluorta-yersiz, zamansız, tıkmaca-su mağazası, terki-atın yəhərinə taxılan kiçik heybə, taplama-çörək növü, ifah/ifak-kiçik, sıvışmaq-getmək, ardan çıxmaq, yeroynaması-zəlzələ, ağu-zəhər. Tarixi müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik qatı əsasən pratürk dövründən günümüzədək gəlib çatan qədim türk mənşəli sözlərdən ibarət olsa da, müəyyən bir qismi də sonrakı mərhələlərdə dillərarası inteqrasiyanın nəticəsi olaraq müxtəlif dillərdən keçən sözlərdən ibarətdir. Azğun-doğru yoldan çıxmış, hiddət və qəzəbindən aqibətini gözləməyən. Naxçıvan, Güney Azərbaycan (*azqın, azzqıntı*) və Şərqi Anadolu (*azıh*) (28, s.204) şivələrində eyni semantik yük daşıyan bu sözə qədim abidələrin və klassik ədəbi əsərlərin dilində də rast gəlinir. “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *azqun* (10, s.170), qədim*

türk dillərində *azaq* (9, s.72), qədim qıpçaq abidələrinin dilində *azğan*, *azğunluk* (8, s.3) kimi işlənən bu sözə Nəsiminin də dilində rast gəlinir: Binmə gər *azğun* degilsən nəfsi-şumun atinə (6, s.39).

Xəcil–rüsvey. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında (Çeşmeyi-heyvan *xəcildir* ləblərindən daima (Nəsimi) işlənən bu söz Naxçıvan (*Məni yaman xəcil elədin*) və Güney Azərbaycanın əksəriyyət şivələrində aktiv müşahidə olunduğu kimi, Şərqi Anadolunun (*hacil*) və qədim qıpçaq abidələrinin də dilində *hacil*, *hacalet* (8, s.89) nəzərə çarpır.

Çayan–əqrəb. Naxçıvan qrupu şivələrində *çayan*//*çiyan*, türk dilində isə *çıyan* şəklində işlənən bu söz əslində oğuz qrupu dillərinə qıpçaq dillərindən keçmişdir. Qpçaq qrupu türk dilləri üçün [ç] səsi xarakterik olmadığından müasir qazax dilində ç>ş səs keçidi ilə *şayan* şəklində işlənən (*шаян шақды* (əqrəb çaldı) (238, s.634) bu söz qədim mənbələrdə *çıyan*//*çayan* (11, s.24), *çıyan* (8, s. 51) şəklində qeydə alınmışdır.

Çul-çuxa. Keçmişdə geyim növü olan bu söz arxaikləşərək dilimizin dialekt qatında yer almış, sonradan ədəbi əsərlərin dilinə qayıtmışdır: Böyük mafracdən təzə *çuxasını* alıb oğlunun çiyinə saldı (29, s.16). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində arxaik mənasını saxlamaqla bərabər, həm də *kör-köhnə*, *çır-cındır* kimi müəyyən üslubi çalar ifadə edən bu söz əski məna tutumundan fərqli məzmun ifadə edir: *Çul-çuxasını* yığıdırıb birədəfəlix' getdi (Nax.). Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində *çıfa* (Esk.) (30, s.229) Kırım tatar dilində *çul-çubur*, *çul* (köhnə), *çuxa* şəklində işlənir (31, s.589).

Çin-1.doğru: 2. *rütbə*. Bu söz Naxçıvan (*yuxum çin oldu*, *çörəyi çinlədim*, *çin-çin yığdım*, çini adamdı) və Güney Azərbaycan (*Çin otax*, *çin-çin otax*, *qırx pilləkən*, *min bir otax*) dil mühitində işləkliyi ilə seçilən leksik vahidlərdəndir. Dialektlərimizdə bu sözün semantik tutumu ilə paralelləşən müxtəlif variantlarına rast gəlinir. Qədim qıpçaq dilində (doğru, gerçək, yüksək vəzifə) (8, s.51) mənasını bildirən və bu semantik yükü olduğu kimi Naxçıvan qrupu şivələrində də (*çinni adamdı*) “doğru, düzgün, təbəqə, qat, lay, rütbə” mənalarda qoruyub saxlayan *çin* sözü, digər dialektlərimizdə bəzən taxıl, ot biçmək üçün qısa dəstəli, dişli yarım dairəvi kənd təsərrüfatı aləti və dəfə, kərə mənasında (18, s.436) işlənmiş olsa da, araşdırmalar bu sözün ən əski qaynaqlarda, “İbn Mühənnə Lüğəti”ndə (*çin aymak-doğru söyləmək*) (11, s.25), qədim və çağdaş türk dillərində (*sağa söz ağıtsa oqun söz çini*; *bu savim qaltı kün tährri tığ çin ol*) (9, s.148) və dialektlərində (*çin-верно*) (32, s.165) eləcə də klassik ədəbiyyatda da (*Eşqini tərək etmək istər könlüm, amma çin degil* (Nəsimi), *Sənnaşərib uyumayıb dünənki yuxusunun çin olmasını gözləyirdi* (Y.V.Çəmənzəminli) daha çox doğru, gerçək anlamını ifadə etdiyini göstərir.

Kasad – qıtlıq, yoxsulluq. Naxçıvanda olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində də aktiv müşahidə olunan (Əlim yaman *kasaddı*, hara əl atıram elə boş çıxır) və vaxtı ilə klassik ədəbi əsərlərin dilində yer alan (*Təsbih ilə taatun bazarı kasad aldı*, *Dükanı yox anın*, *köç eylə xərabindən* (Nəsimi) bu söz sonradan folklor nümunələrinin dilində də daşılaşıb qalmışdır:

Əzizim kasa dolmaz,

Mərd əli *kasad* olmaz.

Yüz namərdin çörəyin

Doğrasan kasa dolmaz (Nax., Təb.).

Müxtəlif dövrlərin dil faktı olan şifahi və yazılı əsərlərin dilindən göründüyü kimi, hər üç bölgənin dialekt qatında paralel mövqeyini qoruyan bu kimi lüğəvi vahidlər

Azərbaycan – türk dilinin həm dialekt, həm də yazılı qatında ortaqlıq mövqeyi ilə dilin ümumi mənzərəsini nümayiş etdirir ki, bu da dialektizimlərin tarixi əhəmiyyətini, eyni zamanda əsərin dilinin funksional – üslub zənginliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Burada belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda yer alan, həmçinin ədəbi dildən fərqli olaraq, öz varlığını dialektlərdə qoruyub saxlayan qədim türk sözləri tarixən ənənə xatirinə dilə gəlmiş lüğəvi vahidlər deyil, uzun əsrlərdən bəri ümumxalq Azərbaycan dilində işlək olan söz və ifadələrdir. Z.Teymurlunun qeyd etdiyi kimi, xalqın keçmiş, inkişaf tarixi, malik olduğu dəyərlər dil vasitəsilə nəsilədən nəsilə ötürülür. Dildə heç nə izsiz yox olub getmir. Bütün hadisə və proseslər xalq təfəkkürünün ifadəsi olan dildə yaşayır. Yazıya köçürülənlər əbədi daşlaşır, yazıda öz əksini tapmayanlar isə şifahi xalq ədəbiyyatı incilərində və dialektlərdə qorunub saxlanılır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dildə mövcud olan sözlər tarixi yaşadan dəyərlərdir (33, s.13).

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi əsərlərin dilində işlənən belə dialekt sözlərin arxaik dərəcəsi müxtəlif olduğu kimi, üslubi məqsədləri də müxtəlif olur. Bu baxımdan klassik əsərlərin dilinin müasir dialektlərlə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəsi dilin tarixi dialektal linqvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də bu sözlərin yeni, müxtəlif üslubi imkanlarını ortaya çıxarır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qüzey Azərbaycan və Şərqi Anadoludan fərqli olaraq, rəsmi yazılı dövlət dili olmayan Güney Azərbaycanda yazılmış ədəbi əsərlərin dilində qədim dialekt sözlər daha çox mühafizə edilir ki, onlar ədəbi dilimizin indiki dövrünə görə köhnəlmiş sözlər hesab olunsay da, müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində paralel olaraq aktivliyini qoruyub saxlayır. Güney Azərbaycanda canlı danışılacaq dili ilə yanaşı, ana dilində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində nitqin canlılığını, həyatiliyini, milliliyini əks etdirən bu dialektizimlər dil tariximizin daha əski laylarının öyrənilməsinə böyük zəmin yaradır.

Naxçıvan qrupu şivələrinin ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsasən oğuz dil elementləri daha güclü olsa da, bu dialektlərdə qədim qıpçaq, bulqar, uyğur və digər türk dillərinin izləri də görünməkdədir. Məhz bu baxımdan da, Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri ilə müqayisəsində fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərlə yanaşı, leksik vahidlərin xüsusi tədqiqinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

KAYNAKLAR

- Caferoğlu A. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara, TDKY: 62, 1995.
- Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara:TDKY:797, 2002.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
- Osman Nedim Tuna. “ Ebi Verdi: İran’da Bir Türk Diyalekti”, TDAY-Belleten 1984, Ankara 1987.
- Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKYc.1,1994, c.2, 1994.
- Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970.
- Mahmud Kaşğarlı. “Divanü Lüğat-it Türk”. Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş Birinci Baskı. Ankara: TDKY 2013, (c. I-II-III).
- Toparlı Recep, Hanfı Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDKY: 2003.
- Древнетюркский словарь. Академия Наук СССР, ИЯ. Л.: Наука, 1969,
- Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkutun Kitabı. Türk Dünyasından Seçmeler Dizisi. İstanbul: 2000.
- Aptullah Battal. İbni Mühenna Luğati. 3. Baskı. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, 1997.
- Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. (Nam. diss.) Mühacir şairlərinin dili əsasında. Bakı: 2010.
- Kenan Koç, Aybek Bayniyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkcesi – Türkiye Türkcesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2003.
- Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. Dil ve Edebiyat Dizisi № 6, İstanbul: Kitap Matbaası , 2006.
- Talat Tekin. Orhon Yazıtları. İstanbul: Simrug Yayınları, 1995.
- Hüseynəlizadə S.M. Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. (Nam.diss.) Bakı: 2014.
- Ahmet Buran, Şerife Oğraş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: FÜ Yayınları, 2003.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildde, Azərb. SSR EA Nəsimi adına Dİ. Bakı: Elm, c. I-1964, c. II-1980, c. III-.c. IV-1987.
- Məhəmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1966.
- Mukim Sağır. Erzincan Yöresi ve Ağızları (inceleme-metinler-sözlük). Ankara: TDKY: 565, 1995.
- Cemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağızları. 3 cildde, Ankara: TDKY 1995, c.1, 2, 3.
- Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
- Təbriz folklor örnəkləri. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2013.

Caferoğlu A. Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDKY: 91, 1994.

Kitabi Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.

Hakkı Dursun Yıldız. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. İstanbul: Zaman Çağ Yayınları, 1992.

Həsənli-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2015.

Caferoğlu A. Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDKY:182, 1994.

Sultanov E. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1966.

Caferoğlu A. Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler. Ankara: TDKY:591, 1995.

Русско Крымтатарский Крымтатарско–русский словарь. 37 000 слов и словосочетаний. Симферополь: 2007.

Баскаков. Н.А. Диалекты лебединских татар-галканцев (куу-кижи). М.: Наука 1985.

Teymurlu Z.M. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaq sözlər. (Fəl. dok. Diss.). Bakı: 2012.

TÜRKÇEDE DUYU FİİLLERİ VE KILINIŞ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Dr. Öğr. Üyesi Erkan HİRİK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Türkiye
erkanhirik@gmail.com

0. Giriş

Fiil, tüm diller için oldukça önemli ve çok boyuta sahip bir dil kategorisidir. İnsan tabiatı gereği hem kendi gerçekleştirdiği hem de kendi dışında evrende gerçekleşen hareketleri ifade etme ihtiyacı hisseder. Buna dilde olanak tanıyan tek araç fiillerdir. Dolayısıyla evrendeki soyut ve somut nesneleri ifade eden isimler ve bu nesnelerin hareketlerini ifade eden fiiller dilin en önemli unsurlarından olmuştur. Dünya tarihinde geçmişten bugüne bakıldığında da fiiller, araştırmacıların dikkatini çeken bir kategori olarak göze çarpmaktadır. Aristoteles, fiilleri (rhéma) isimlerle (onoma) birlikte kelime çeşitleri içerisinde değerlendirmektedir (Law 2003: 29). Benzer şekilde bir diğer düşünür Platon tarafından da fiiller dilbilgisi kategorisi olarak ele alınmıştır. Platon'da *logos* yani cümle, fiillerin isimlere (nesnelere) katıldığı bir dizidir ve her cümle bir isim (onoma) ve fiil (rhéma) içermelidir (Dinneen 1995: 118).

Fiillerin dildeki bu önemi incelenirken farklı açılardan sınıflandırılmasına neden olmuştur. Fiiller, kimi araştırmacılarca yapısal olarak (Dizdaroğlu 1963; Hacıeminoğlu 1992), kimi araştırmacılarca yapı, muhteva, durum, fail, nesne ilişkisi ve mahiyete kullanılışa göre (Korkmaz 2007,), kimi araştırmacılarca dilbilgisel bağlamda (Doğan 2017), kimi araştırmacılarca gerçekleşme tarzına göre (Johanson 1971; Uğurlu 2003, Karadoğan 2009), kimi araştırmacılarca ise anlamsal olarak (Levin 1993, Zekiye 2002, Şirin-User 2009) ele alınmıştır. Dolayısıyla ele alınan ölçütlerin farklılığı çok fazla fiil sınıflandırmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar fiiller farklı şekillerde sınıflandırılmış olsalar da tüm sınıflandırmaların hizmet ettiği nokta anlamdır. Bir diğer ifadeyle her sınıflandırma dolaylı ya da doğrudan anlam ile bağlantılıdır.

0.1. Mental Fiiller ve Duyu Fiilleri

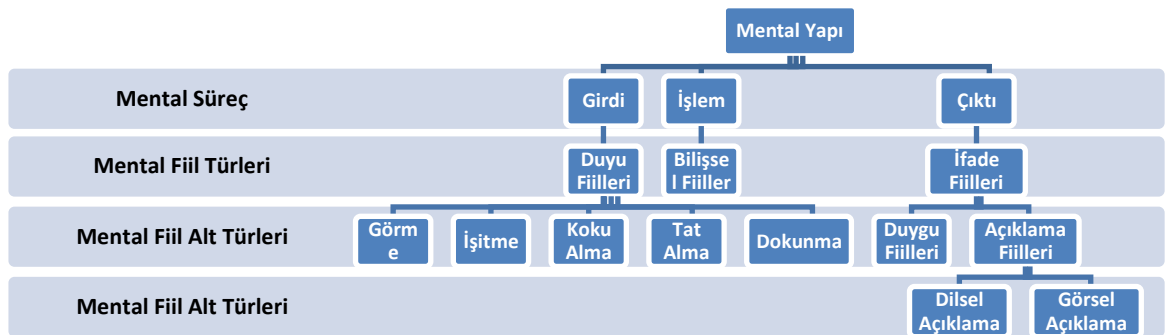
Anlam ve biçimin birlikte üst ölçüt olarak ele alındığı, fiillerin gerçekleşme tarzı, yeri, gerçekleştiren vb. alt ölçütleriyle birlikte alt sınıfların da ortaya koyulduğu önemli sınıflandırmalardan biri Biber vd. tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırma şu şekildedir:

- *Hareket Fiilleri (Activity Verbs)*
- *İletişim Fiilleri (Communication Verbs)*
- *Mental Fiiller (Mental Verbs)*
- *Ettirgen/Nedensel Fiiller (Causative Verbs)*
- *Gerçekleşme Fiilleri (Verbs of Occurrence)*
- *İlişki veya Ortaya Çıkma Fiilleri (Verbs of Existence or Relationship)*
- *Görünüş Fiilleri (Verbs of Aspect)* (Biber vd. 2003: 103-109).

Yapılan bu sınıflandırma fiilin hem kılınışsal gerçekleşme tarzını hem gerçek hayattaki gerçekleşme şeklini hem de anlamını kapsamaktadır.

Mental fiiller, fiilde belirtilen hareketin gerçekleştiği yerin temel alınmasıyla ortaya koyulmuş bir fiil türüdür. Fiillerin nitelikleri ve gerçek hayattaki karşılıkları ölçütünün merkeze alınması *mental fiil* kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hareketin gerçekleştiği yerin insan zihni olması mental fiillerin farklı türlerde ve oldukça karmaşık bir düzende belirmesini sağlamaktadır. Mental fiiller, zihinde gerçekleşen hareketleri anlattığından genelde bir tetikleyici ile başlayan, psikolojik ve duygusal etkenlere doğrudan bağlı, çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen, gözlemlendiği durumlarda da çeşitli anı-uslamlama bağlantılarıyla bunu ortaya koyan fiiller olarak ele alınabilir (Hirik-Çolak 2017: 262-263). Dolayısıyla *bak-*, *gör-*, *dinle-*, *dokun-* gibi fiiller duyu bağlamında; *bil-*, *anla-*, *unut-*, *öğren-*, *düşün-* gibi fiiller bilişsellik bağlamında; *sev-*, *kork-*, *iğren-*, *coş-* gibi fiiller duygu bağlamında; *söyle-*, *anlat-*, *de-*, *bildir-* gibi fiiller de açıklama bağlamında mental fiilleri oluşturmaktadır. Bu fiillerin en temel özelliği doğrudan *zihin* ile ilgili olmasıdır. Mental fiiller çoğunlukla dinamik değil, statik olayları/hareketleri gösterir.

Mental fiillerde farklı ölçütlere göre ele alınan fiillerin içerdiği hareketin gerçekleştiği konum ön plandadır. İnsanların zihinlerinde gözlemlenebilir ya da gözlemlenemez şekilde gerçekleştirdikleri hareket, dilde mental fiiller ile de temsil edilmektedir. Örneğin, *bak-*, *dokun-*, *dinle-*, *konus-* gibi hareketler üçüncü şahıslar tarafından gözlemlenebilirken *düşün-*, *unut-*, *sev-*, *bil-* gibi hareketler ise gözlemlenemez mahiyettedir. İnsan psikolojisi, sosyoloji ve kültürel boyutları olması mental fiilleri oldukça karmaşık bir hâle getirmektedir. Bu nedenle mental fiiller kendi içerisinde alt türlere sahiptir. Mental fiiller, araştırmacılarca (Viberg 1994; Booth ve Hall 1995; Yaylagül 2005, Yıldız 2016) farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalarda *duyu fiilleri*, *duygu fiilleri*, *anı-uslamlama fiilleri*, *açıklama fiilleri*, *biliş fiilleri*, *psikolojik durum fiilleri*, *algı fiilleri*, *algılama fiilleri*, *psikoloji fiilleri*, *isteme-arzulama fiilleri*, *muhakeme fiilleri*, *değerlendirme fiilleri* vd. alt mental fiil türleri çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Bu çalışmada ise mental fiiller şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere mental yapı bir süreç üzerinde bulunmaktadır. Bu süreç *girdi*, *işlem* ve *çıktı* basamaklarını içermektedir. Mental sürecin başlaması ve bu süreçte yer alan fiillerin dilde kullanılabilir olması için bu basamak oldukça önemlidir. Girdi basamağı gerçekleşmeden diğer basamaklar gerçekleşmemektedir. Girdi basamağının dilsel karşılığı *duyu fiilleri* ile ortaya çıkmaktadır.

Zihinsel işlem sürecinin ilk basamağı algılamadır. Algılama süreci insanda *duyular* aracılığı ile gerçekleştirir. İnsan duyuları ile algıladığı bilgiyi yorumlar. Yorumladıktan sonra

da dıştan görülebilen ya da görülemeyen çeşitli dönütler verir. Örneğin, bir köpek gören insan bu köpekten korkabilir. *Görme* ile varlığını algıladığı köpeği zihnindeki eski bilgilerden hareketle ya da içgüdüsel olarak *korkma* tepkisi verebilir. *Görme* anından *korkma* anına kadar insan zihninde gerçekleşen her hareket *mental hareketi* ifade eder (Hirik 2017: 58) Kısaca algıyı gerçekleştiren duylardır. İnsan duyu organları aracılığı ile algıladığı bilgiyi zihnine aktarır. Aktarılan bu bilgi, kavram, olgu ya da nesne insanın zihninde ya daha önce var olan bilgi, kavram, olgu ya da nesneler ile eşleşir ya da yeni bilgi olarak zihinde kaydolur. Dolayısıyla zihinsel faaliyetlerin başlaması duylar ile algılamaya bağlıdır, bu duylar da dilde *duyu fiilleri* ile ifade edilir.

Duyu fiilleri duylardan hareketle

- görme duyu fiilleri (bak-, gör-, seyret-, izle- vd.),
- işitme duyu fiilleri (dinle-, duy-, işit-, kulak ver- vd.),
- tat alma duyu fiilleri (tat-, tadına bak-, ye-, iç- vd.),
- koku alma duyu fiilleri (kokla-, koku al- vd.) ,
- dokunma duyu fiilleri (değ-, elle-, dokun- vd.) olarak sınıflandırılabilir.

Bu temel duyu fiillerinde belirtilen hareketin kişinin bilinçli olarak gerçekleştirip gerçekleştirilmemesiyle ilgili olarak

- a. Bilinçli temel duyu fiilleri (*görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma*)
- b. Bilinçsiz temel duyu fiilleri (*görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma*)

şeklinde sınıflandırılabilir. Bu durum aynı duyu fiilinin hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak gerçekleştirilebildiğini dolayısıyla aynı dil ögesi olsa bile bağlama göre farklı gerçekleşme tarzına sahip olabileceğini göstermektedir.

Örneğin, “*Ali kedilere baktı.*” cümlesinde *bak-* fiili özne tarafından bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. “*Ali kedileri gördü.*” cümlesinde ise bilinçsiz bir şekilde *gör-* fiilinin gerçekleşmiş olduğu anlaşılabılır. Her ne kadar *bak-* ve *gör-* fiilleri *görme duyu fiilleri* arasında yer alsın da *bilinçli* ve *bilinçsiz* olmaları bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Bağlama göre bazen *bilinçli* fiiller *bilinçsiz*, *bilinçsiz* fiiller de *bilinçli* konuma geçebilmektedir. Dolayısı ile duyu fiillerinin sınıflandırılmasında fiillerin sözlük anlamlarının yanında bağlam içerisinde kullanım biçimleri de önemlidir (Hirik 2017: 60).

Türkiye Türkçesinde biçim ve anlam olarak farklı şekillerde (kök, türemiş, birleşik; deyimleşmiş, metaforik) duyu fiilleri bulunmaktadır. Bu fiillerden Türkiye Türkçesinde yer alan temel duyu fiillerinden bazıları şu şekilde gösterilebilir:

	Görme	İşitme	Tat alma	Koku Alma	Dokunma
Bilinçli Temel Duyu Fiilleri	• <i>Bak</i> • <i>Bakın-</i> • <i>Gözet</i>	• <i>dinle-</i> • <i>kulak kabart-</i>	• <i>iç-</i> • <i>tadına bak-</i>	• <i>kokla-</i>	• <i>değ-</i> • <i>dokun-</i> • <i>elle-</i>

	• Gözle • Gözlemle • İzle • Seyret	• kulak ver-	• tat- • yala- • ye- • yut-		
Bilinçsiz Temel Duyu Fiilleri	• bak- • gör-	• duy- • işit- • kulağına çalın-	• yut-	• koku al-	• değ- • dokun-

Anlamsal bir sınıf olmakla birlikte *gerçekleşme yeri* ve *gerçekleşme biçimi* içeren *duyu fiilleri* özelinde mental fiillerin de birtakım kılınış özellikleri bulunmaktadır. Duyu fiillerinde yer alan bu kılınışsal özelliklerin neler olduğunun ifade edilebilmesi için kılınış kategorisinden bahsetmek gerekmektedir.

0.2. Kılınış ve Türleri

Her fiil bir *kılınış* (alm. aktionsart, ing. manner of action, actionality, actional content) özelliğine sahiptir. Kılınış, en kısa ifadeyle fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketin gerçek dünyada ne şekilde meydana geldiğini ifade eden terimdir. Bir başka deyişle fiilin akmakta olan zamandan bağımsız kendi içerisinde gerçekleşen iç zamanı olarak da ifade edilebilir. İlk olarak L. Johanson ve Dilaçar'ın çalışmalarıyla Türkoloji dünyasına tanıtılan kılınış konusu, bugün çeşitli açılarıyla ele alınmaktadır. Son yıllarda Uğurlu, Y. Aksan, M. Aksan, Karadoğan, Demir¹ gibi araştırmacılar tarafından konu Türkçe açısından çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Fiilin kök ya da gövde hâli, ifade ettiği hareketin gerçekleştirildiği esnada bazı noktalara ya da sürece vurgu yaptığı görülmektedir. Kılınış da fiil kök ya da gövdesinde yer alan hareketin hangi noktalara ve süreçlere vurgu yaptığını/yapmadığını göstermektedir.

Kılınış, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Dilaçar, kılınışın fiil mastarının bildirdiği ana anlama bağlı olarak gerçekleşen bir süreç olduğunu belirtmektedir. Dilaçar, kılınışı şu şekilde alt dallara ayırmaktadır:

¹ bk. (Uğurlu 2003), (Y. Aksan 2003a; 2003b), (Y. Aksan- M. Aksan 2005), (Karadoğan 2008a), (Karadoğan 2008b), (Karadoğan 2009), (Karadoğan 2011)

I. Kesiksiz

A. Sürekli

1. Oluşlu

a. Girişmeli

b. bırakmalı

c. süregelmeli

d. olmalı

e. kapsamlı

2. Edişli

a. etmeli

b. yapmalı

c. uğraşmalı

d. etkilemeli

e. donatmalı

f. yoksunlamalı

g. araçlamalı

B. Süreksiz

1. Başlamalı

2. Bitirmeli

II. Kesikli

A. Üstüsteli

B. Yinelemeli

1. Yeğinlemeli

2. Yeğnilemeli

(Dilaçar 1974: 163)

Dilbilim Terimleri Sözlüğünde (TDK 1949) kılınış türleri *betimlemeli*, *sürekli veya tamamlanmamış* başlıklarıyla bir tür *bir andalık*, *başlamada tamamlanmış*, *sonuçta tamamlanmış* başlıklarıyla bir diğer tür olarak ele alınmaktadır. Buna göre kılınış türleri,

- Betimlemeli → Sürekli veya Tamamlanmamış
- Bir Andalık → a) Başlamada Tamamlanmış b) Sonuçta Tamamlanmış

şeklinde gösterilebilir. (TDK 1949: 129-130).

Korkmaz, “aç-, bas-, başla-, dokun- gibi fiillerin *başlangıç*; ağla-, ara-, bekle-, dolaş-, gez-, gözle-, yürü- gibi fiillerin *süreklilik*; başlar-, bayıl-, bul-, durul-, eriş-, kavra-, öde- gibi fiillerin *bitiş*, *sonuç gösterme*; atıştır-, damla-, şaşala- gibi fiillerin *aralıklı oluş*; boylan-, çiçeklen-, ekşi- gibi fiillerin ise *kendi kendine oluşu* gösterdiğini belirtmektedir (Korkmaz 2007: 146).

Karadoğan (2009) üç tür fiil kılınışından bahsetmektedir. Bunlar “Son Sınırı Vurgulayan Fiiller”, “Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller” ve “Sınır Vurgulamayan Fiiller” şeklindedir. Bu üç türden ikisi fiillerdeki hareketin gerçekleşmesi için aşılması gereken sınırı içermektedir. Bazı fiillerde sınır önde, bazı fiillerde ise sondadır. Örneğin, *öl-* fiilinde bu sınır sonda, *uyu-* fiilinde baştadır. Sınır bildiren bu fiillerin yanında bir de *sürek*¹ açısından önem taşıyan fiiller, Türkçede üçüncü kılınış türünü göstermektedir. Burada fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmiş olması için sınır değil, başlangıç ve bitiş arasındaki süreklilik önemlidir. *Oku-* fiili buna örnek verilebilir. Burada özellikle ön sınırı vurgulayan fiillerin Türkçeye özgü bir kılınış türü olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Fiillerin gerçekleşme tarzlarındaki bu durum, onların kılınış türlerinin de birbirinden farklılaşmasına neden olur. Batı dillerinde fiillerin kılınış türleri genellikle sonlu (telic) ve sonsuz (atelic) olmak üzere iki türdür. Sonlu kılınışa sahip fiillerde olayın gerçekleşmiş sayılabilmesi için son sınırın aşılması olması gerekmektedir. Bu tip fiillerde olayın gerçekleşmesi ile tamamlanması aynı noktadadır (Johanson 2000). Sonsuz fiillerde ise olayın gerçekleşmiş sayılması için aşılması gereken bir sınır bulunmamaktadır. Olay süreçte herhangi bir noktada gözlemlenebilir ve olayın gerçekleşmiş sayılması için tamamlanmış olması gerekmez (Johanson 1971: 46).

¹ Bazı fiillerdeki “olay”ın gerçekleşmiş sayılması için herhangi bir sınırın aşılması veya bir sınıra ulaşılması gerekmez. Önemli nokta ön sınır veya son sınır değil, ikisi arasındaki *süreklilik* (Karadoğan 2009: 4). Sürek, zaman ile paralel akan hareketin gerçekleşme anlarının devam eden bir süre gerektirdiği kavramı ifade etmektedir.

Fiillerle ilgili bir sınıflama da Kiefer tarafından yapılmıştır. Kiefer, fiillerin gerçekleşme tarzlarını ölçüt olarak almış ve *hareketlilik* (dynamicity), *bitmişlik* (telicity) ve *süzerlilik* (durativity) olmak üzere üç fiil kategorisinden bahsetmiştir (2009: 269).

1. Kılınış ve Duyu Fiilleri

Her fiilin olduğu gibi duyu fiillerinin de kılınış türleri bulunmaktadır. Fakat hepsi mental fiillerin alt türü olan birer duyu fiili olsa da bu duyu fiillerinin de kendi içlerinde alt türleri bulunmaktadır. Dolayısıyla duyu fiillerinin gerçekleşme tarzları bu alt türleriyle bağlantılı olarak birbirlerinden farklılıklar göstermektedir. Fiillerin kılınış türlerinin farklılığı onların gerçekleşme şekillerinin de farklı olmasına neden olmaktadır. Fiilde belirtilen hareketin bir anda gerçekleştiği duyu fiilleri *anlık*, gerçekleşmesi bir süre gerektiren duyu fiilleri ise *sürekli* fiiller olarak değerlendirilebilir. Hareketin gerçekleşme süresinin "an" ya da "süre" gerektirmesi burada temel olandır.

- (1) *Raftaki kırmızı kitap gözüme çarptı.* (Anlık)
- (2) *Dün akşam hep birlikte tiyatro oyunu seyrettik.* (Sürekli)
- (3) *Eşimle eski fotoğraflarımıza göz gezdirdik.* (Sürekli)
- (4) *Dolaptaki kokuyu aldım.* (Anlık)
- (5) *Bahçeye çıkıp yağın yağmurunu kokladım.* (Sürekli)

Bu örneklerde bazı duyu fiillerinin anlık, bazılarının ise sürekli bir gerçekleşme tarzına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Elbette burada *bağlam* devreye girmektedir. Bağlamda duyulara konu olan hareketin gerçekleşme hızı, duyu fiilinin de kılınış türünü belirlemektedir. (1) numaralı örnekte yer alan *göze çarp-* fiili bir *görme duyu fiilidir* ve gerçekleşme tarzı olarak *anlık* yapıya sahiptir. (2) numaralı örnekteki *seyret-* yine bir *görme duyu fiilidir* ancak gerçekleşme tarzı olarak *sürekli* yapıdadır. Yine bir *görme duyu fiili* olan (3) numaralı cümledeki *göz gezdir-*, gerçekleşme tarzı *sürekli* arz etmektedir. Koku alma duyu fiili olan (4) ve (5) numaralı cümledeki *koku al-* ve *kokla-* yine gerçekleşme tarzı olarak birbirinden farklıdır. Bu durum aynı sınıfta yer alan duyu fiillerinin dahi farklılık arz edebileceğini bağlamın fiillerin gerçekleşme tarzlarının duyu fiillerinden bağımsız olarak etkileyici role sahip olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte aynı duyu fiili sınıfında yer alan ve yapı olarak da aynı olan fiiller ele alındığında yine bağlamın benzer bir etkiye sahip olduğu görülebilir.

Örneğin,

- (6) *Karşı caddeden geçen arabaları gördüm.*
- (7) *Arabanın altına koşarak giren kediye gördüm.*
- (8) *Gece içeriden gelen bir çığırta duydum.*
- (9) *Karşı evden gelen gitar seslerini duydum.*

(6) numaralı örnek bağlamda zamansal bir kısıtlama getirmediğinden hareketin gerçekleşmesi için gereken süre de uzayabilmektedir. Dolayısıyla *süre* gerektiren bir kılınışa dönüşmektedir. (7) numaralı örnekte ise görülen nesnenin hızı, duyu fiilinde belirtilen hareketin de kısa sürede gerçekleşmesine neden olmaktadır. Burada ise *gör-* fiili kılınış değiştirerek *anlık* özellik göstermektedir. Dolayısıyla duyu fiillerinin anlık ya da sürekli olması hem bağlamla, hem fiilin duyu alanında gerçekleşme şekliyle hem de dilbilgisel bağlamda kılınış özelliğiyle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Burada *kılınış*

*değişikliği*² devreye girmektedir. Fiiller çeşitli sebeplerle kılınışlarını değiştirebilmektedir. Ancak temelde fiillerin kılınışı sabit kalma eğilimindedir.

2.1. Duyu Fiillerinin Kılınış Türlerine Bakış

Yukarıda bahsedildiği üzere kılınış türlerinin sınıflandırılması araştırmacılara göre farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada L. Johanson (1971) ve Karadoğan (2009) tarafından ortaya koyulan kılınış türleri temel alınmış ve duyu fiilleri bu kapsamda incelenmiştir. Dolayısıyla kılınış türleri *son sınırı vurgulayan fiiller [+SS]*, *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* ve *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* şeklinde ele alınmıştır. Aşağıda her bir duyu fiili türü ve bu fiil türünü temsil eden örnekler bu üç kılınış türü kapsamında incelenmiştir.

2.1.1. Görme Duyu Fiilleri ve Kılınış

Mental sürecin en etkin başlatıcısı görme duyularıdır. Viberg (1983) çalışmasında görme duyusunun diğer duyulardan daha çok kullanıldığını belirterek zihin verilerinin bu duyu ile daha etkin şekilde toplandığını ifade etmektedir. Cüceloğlu, görme ve işitme duyularını birincil diğerlerini ise ikincil duyular arasında değerlendirmiştir (1997: 103).

Türkçede görme hareketini doğrudan ifade eden fiillerin yanı sıra çeşitli anlam ilişkileri neticesi yine görme duyu fiili anlamı kazanmış fiiller de bulunmaktadır. Örneğin, *kes-* fiili (Adam bir saattir bizi kesiyor.) örneğinde "Sürekli olarak süzmek, dikkatli bir biçimde bakmak" anlamını kazanmıştır. Burada yalnızca doğrudan görme duyu fiili içerisinde yer alan temsil edecek sayıda fiiller ele alınmıştır.

bak- fiili gerçekleşme tarzı olarak bağlama göre süreklilik ya da anlık özellik gösterebilmektedir. Kılınış türü olarak *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır. Keza fiil –mAyA devam et-/mAyA başla-³ yapılarıyla uyumludur.

bakın- fiilinin içerdiği harekette noktalar değil süreklilik ön plandadır. Dolayısıyla kılınış türü olarak *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

gör- fiilinin gerçekleşme tarzında bağlam sürekli ya da anlık olmasını sağlayabilmektedir. Kılınış bağlamında fiil *son sınırı vurgulayan fiiller [+SS]* arasındadır.

gözle- fiili içerdiği hareketin tarzı itibarıyla *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

gözlemle- fiili kılınış türü bakımından *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

izle- fiili kılınış bağlamında *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasında yer almaktadır. Seyret- fiili ile benzer şekilde yapıya sahiptir.

seyret- fiili kılınış bağlamında *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasında yer almaktadır. Fiilin bildirdiği hareketin içerisinde bir nokta bir de süreklilik bulunmaktadır.

² Bk. (Karadoğan 2009: 41).

³ L. Johanson (1971), Uğurlu (2003) ve Karadoğan (2009) çalışmalarında çeşitli formül cümle ve yapılar geliştirmişlerdir. Bu formül içerisine ilgili fiil yerleştirildikten sonra onun kılınış türü anlaşılabilir. –mAyA devam et-/mAyA başla- yapıları da bu yapılar arasında yer almaktadır. Bunların dışındaki diğer formül cümleler için bu çalışmalara bakılabilir. Bununla birlikte ayrıca bk. (Karadoğan ve Hirik 2015).

2.1.2. İşitme Duyu Fiilleri ve Kılınış

Mental süreci başlatan duyularda işitme duyusu da görme duyusu kadar etkilidir. *Dinle-*, *kulak ver-*, *kulak kabart-* daha çok bilinçli; *işit-*, *duy-*, *kulağına çalın-* ise bilinçsiz işitme duyu fiillerini temsil etmektedir. Bu fiillerin kılınış özellikleri şu şekildedir:

dinle- fiilinde hareket *sürek* üzerine vurgu yapmaktadır. Bu nedenle fiil, kılınış türü bakımından *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

duy- fiilinde bulunan hareket kılınış bakımından *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

işit- fiilinin bildirdiği hareket *sürek* vurgusu yapmaktadır. Dolayısıyla *işit-*, *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

kulağına çalın- fiilinde belirtilen hareket sona vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla kılınış türü bakımından bu fiil *son sınırı vurgulayan fiiller [+SS]* arasındadır.

kulak kabart- fiili ön sınır ve *sürek* bölümüne vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla fiil, kılınış bağlamında *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasında yer almaktadır.

kulak ver- birleşik fiil yapısındaki bu duyu fiili öncelikle ön sınıra sonra *sürek* bölümüne vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla fiil, kılınış bağlamında *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasında yer almaktadır.

2.1.3. Tat Alma Duyu Fiilleri ve Kılınış

Tat alma duyusu, ikincil duyular arasında yer almaktadır. Çünkü tek başına kişinin etrafında olanları anlamasına olanak tanımaz. Ancak diğer duyular ile birlikte hareket ederek olayların ve çevrenin algılanmasına olanak tanır. Tat alma duyusu kişinin iradesi ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu duyuyu ifade eden fiiller de *bilinçli temel duyular* arasında yer almaktadır. Türkçede *tat-*, *tadına bak-*, *ye-*, *iç-*, *yut-* gibi fiiller tat alma duyu fiilleri arasındadır.

iç-, fiilinde vurgu *sürek*te yer almaktadır. Bu nedenle sınır yoktur. Fiil, *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında yer almaktadır.

tadına bak- fiili anlam alanı olarak *tat-* fiili ile benzer yapıdadır. Bu da fiilin *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasında olmasını sağlamaktadır.

tat- fiilinde belirtilen hareket *sürek*te vurguludur. Bu nedenle bu fiil *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasındadır.

ye- fiilinde herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Dolayısıyla fiil, *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasındadır.

yut- fiilinde vurgu son sınırdadır. Kılınış bakımından fiil, *son sınırı vurgulayan fiiller [+SS]* arasında yer almaktadır.

2.1.4. Dokunma Duyu Fiilleri ve Kılınış

Mental sürecin başlaması dokunma ile de gerçekleşebilmektedir. Kişinin zihnine birtakım verileri göndermesi bazı durumlarda dokunmayla gerçekleşebilmektedir. Türkiye

Türkçesinde *dokun-*, *değ-*, *elle-* gibi fiiller doğrudan, *tut-*, *sürt-*, *sık-* gibi fiiller de dolaylı olarak dokunma duyusunun hareketini ifade etmektedir.

değ- fiilinde değme anı ön sınır, değişiyor olma hâli süreklilik üzere iki vurgulanan bölüm bulunmaktadır. Bu nedenle fiil, *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasındadır.

dokun- fiilinde dokunma anı ve dokunuyor olma hâli olmak üzere iki süreç bulunmaktadır. Bu nedenle fiil, *ön sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasında yer almaktadır.

elle- fiilinde vurgu süreklilik üzerindedir. Bu nedenle fiil *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasındadır.

2.1.5. Koku Alma Duyu Fiilleri ve Kılınışı

Mental süreçlerin başlatıcılarından biri de koku alma duyusu olabilir. Diğer duyularla kıyas edildiğinde koku alma duyusunun daha az işlevsel olduğu söylenebilir. Bu nedenle ikincil duyular arasında yer almaktadır. Koku alma duyusu fiilleri *kokla-*, *koku al-* gibi fiillerden oluşmaktadır. Bu fiiller bilinçlilik ve bilinçsizlik bağlamında farklılık göstermektedir.

kokla- fiili içerisinde herhangi bir sınır bulundurmamaktadır. Bu nedenle *sınır vurgulamayan fiiller [-SV]* arasındadır.

koku al- fiilinde biri hareketin başlangıcında olan vurgu diğeri de süreklilik üzerinde olan vurgu bulunmaktadır. Bu nedenle kılınışı bakımından fiil, *sınırı vurgulayan fiiller [+ÖS]* arasındadır.

3. Sonuç

Her fiilin iç zamanını temsil eden kılınışı, fiillerin gerçekleşme tarzları ile birlikte bu fiil kök veya gövdelerinin belirttiği hareketlerdeki vurgu noktalarını göstermektedir. Gerçekleşme tarzı bağlamında bir kategori olan kılınışı ile anlamsal ve gerçekleşme konumu ölçütüne bağlı bir kategori olan mental fiiller bağlamında duyusu fiilleri, birtakım ilişkileri barındırmaktadır.

Tüm bunlardan sonra duyuları temsil eden temel fiiller kılınışı türleri ele alındığında aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır.

	Görme	İşitme	Tat Alma	Dokunma	Koku Alma
[+SS]	gör-	kulağına çalın-	yut-	Ø	Ø
[-SV]	bak-, bakın-, gözle-, gözlemle-,	dinle-, duy-, işit-,	iç-, tadına bak-, tat-, ye-	elle-	kokla-
[+ÖS]	izle-, seyret-	kulak kabart-, kulak ver-	Ø	değ-, dokun-	koku al-

Her bir duyusu bağlamında ayrı ayrı ele alındığında görme duyusu fiillerinin üç tür kılınışı da sahip olduğu görülmektedir. Özellikle sınır vurgulamayan fiil sayısının daha fazla olduğu görme duyusu fiillerinin dikkat çekici yönüdür. "Görme" eyleminin genel olarak bir

sürek/zaman gerektirmesi bu türden fiillerin genelde [-SV] arasında olmasına neden olmuştur. İnsanın en önemli duyusu olarak kabul edilen görme duyusunun farklı her türden kılınışa sahip olması bu duyunun neden önemli olduğunu göstermektedir. Keza yapılan çalışmalarda da duyu fiillerinin kullanım sıklığı *görme* > *işitme* > *tat alma* > *dokunma* > *koku alma* şeklinde tespit edilmiştir (Viberg 1983: 136, Hirik 2017: 72).

İşitme duyu fiillerine bakıldığında sıklık derecesiyle kılınış türü çeşitliliği arasındaki paralellik göze çarpmaktadır. İşitme duyu fiillerinin sık kullanımı aynı görme duyu fiillerinde olduğu gibi farklı türden kılınışa sahip olmalarını sağlamaktadır. Yine işitme duyu fiillerinin ağırlıklı olarak [-SV] arasında yer aldığı görülmektedir.

Tat alma duyusunun [+ÖS] arasında herhangi bir örneğinin olmaması ile onun ikincil duyular arasında yer alması arasında ilişki bulunmaktadır. Tat alma duyularının da çoğunlukla [-SV] arasında bulunduğu görülmektedir.

Dokunma duyu fiilleri içerisinde [+SS] bulunmadığı görülmektedir. Bu durum dokunma eyleminin doğasıyla doğrudan bağlantılıdır. Çünkü dokunma eylemi muhakkak bir süre içerir. Sürek de [+ÖS] ve [-SV] içinde bulunmaktadır.

Koku alma duyu fiilleri de dokunma duyularını belirten fiiller gibi kılınış bakımından [+SS] içermemektedir. Bu durum da koku alma eyleminin doğal yapısıyla ilgilidir. Koku almak da gerçekleşirken bir süre gerektirmektedir.

Duyu fiillerinin genel olarak kılınış ile ilişkisine bakıldığında [-SV] türünün çok daha yaygın olduğu göze çarpmaktadır. İkinci sırada [+ÖS], son sırada ise [+SS] gelmektedir. Bu sıralama, duyuların gerçekleşirken noktalardan daha çok *sürek* gerektirmesiyle ilgilidir.

Tüm bunlardan sonra duyunun önem noktası o duyuyu ifade eden fiillerin çeşitliliğine neden olmakta, çeşitli fiillerin olması da kılınış bakımından duyu fiillerinin her tür kılınışı temsil etmesine olanak tanımaktadır. Duyunun önemi ile onu temsil eden duyu fiili ve onun kılınış özelliği arasında doğrudan bağ bulunmaktadır.

Kaynakça

- AKSAN, Yeşim, (2003a), “Türkçe’de Durum Değişikliği Eylemlerinin Kılınış Özellikleri”, *Dil Bilim Araştırmaları*, İstanbul: Boğaziçi University Publication, s. 1-14.
- AKSAN, Yeşim, (2003b), “Kılınış Ulamına Yaklaşımlar ve Türkçe’de Kılınış”, (Hazırlayan: A. Kıran, Ece Korkut, Suna Ağıldere), *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, İstanbul, Multilingual Yayınları, s. 68-81.
- AKSAN, Yeşim; AKSAN, Mustafa, (2005), “Bileşik Eylemler, Sıralı Eylemler ve Görünüş [Compound verbs, serial verbs and aspect]”, M. Sarı & H. Nas (Eds.) *Proceedings of the XIXth National Linguistics Conference*, s. 398-413. Şanlıurfa: Elif Printing House.
- BIBER, Douglas; CONRAD, Susan; LEECH, Geoffrey (2003), *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*, Pearson Publishing.
- BOOTH, J. R.; HALL W. S., (1995), “Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental-State Verb Know”, *Cognitive Development*, Volume 10, Issue 4, s. 529-549.
- CÜCELOĞLU, Doğan (1997), *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- DİLÂÇAR, Agop, (1974), “Türk Fiilinde Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 159-171.
- DINNEEN, Francis P., (1995), *General Linguistics*, Georgetown University Press, Washington.
- DİZDAROĞLU, Hikmet, (1963), *Türkçede Fiiller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, Nuh, (2017), “Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları”, *Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, s. 223-252, Karabük Üniversitesi, Karabük.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin, (1992), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- HİRİK, Erkan, (2017), “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 41, ss. 53-74.
- HİRİK, Erkan; ÇOLAK, Tuğba (2017), Türkçe Mental Fiillerde ‘Çok Katmanlılık’, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, ss. 261-268.
- JOHANSON, Lars, (1971), *Aspekt im Türkischen, Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Studia Trucica Upsaliensia, Uppsala.
- JOHANSON, Lars, (2000), “Viewpoint Operators in European Languages”, (Ed. Östen Dahl), *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Mouton de Gruyter, s. 27-187.
- KARADOĞAN, Ahmet. (2011). „Metin Çevirilerinde Kılınışsal Eşdeğerlik”, *I. Uluslararası Çeviribilim ve Terimbilim Kurultayı Bildirileri*, s. 222-226, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- KARADOĞAN, Ahmet, (2008a), “Türkiye Türkçesindeki -Dlk ve -An Sıfat-Fiil Eklerinde Sınır Vurgulayışın Rolü”, *Türk Dili*, 678, s. 519-527.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

KARADOĞAN, Ahmet, (2008b), “Türkçede Sıralama Bildiren Zarf-fiil Eklerinin Zamansal Yorumunda ‘Kılınış’ın Rolü”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, Ankara.

KARADOĞAN, Ahmet, (2009), *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara.

KARADOĞAN, Ahmet; HİRİK Erkan (2015), “Türkçe Fiillerde Kılınış Türlerinin Dil Öğretimindeki Yeri Üzerine”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, UDES 2015 s. 48-59.

KIEFER, Ferenc (2009), *Modality, Grammar, Meaning and Pragmatics*, ed. Frank Brisard, Jan Ola Östman, Jef Verschueren, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

KORKMAZ, Zeynep, (2007), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

LAW, Vivien, (2003), *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*, Cambridge.

LEVIN, Beth, (1993), *English Verb Classes and Alternations a Preliminary Investigation*, The University of Chicago Press, Chicago and London.

ŞİRİN USER, Hatice, (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.

TDK, (1949). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UĞURLU, Mustafa, (2003), “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (Aspektotempora)”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, s. 124-133.

VIBERG, Ake (1983), “The Verbs of Perception: A Typological Study”, *Linguistics*, 21: 123-162.

VIBERG, Ake, (1994), Differentiation and Polysemy in the Swedish Verbal Lexicon. In: *Euralex 1994. Proceedings*. Amsterdam. 1994. s. 204-215.

YAYLAGÜL, Özen (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 17-51.

YILDIZ, Hüseyin, (2016), *Eski Uygurcada Mental Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ZEKİYEV, Z, (2002), *Tatar Grammatikası II, Morfologiya*, (Editör: Z. Zekiyev), Kazan.

AD ÖBEKLERİ VE AD TÜMCELERİNE SÖZDİZİMSEL BAKIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Seçil HİRİK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Türkiye

secilhirik@gmail.com

1. Giriş

Her dil, hareket içeren bir yargı ile varlık/durum bildiren bir olguyu yansıtmaktadır. Buna göre eylem ve ad olarak ikiye ayrılan tümceler, konuşurun duygu, düşünce ve tasarılarının karşılığı olan görünüme girmektedir. Miller'a göre bir dil kimyasını çözmek ve anlamak için biçimbirimlerin dizgesi olarak nitelenebilecek olan *tümce* kavramına bakmak gerekmektedir. Her dil kendi kuralına sahiptir ve dillerin var olan kurallarını ortaya koyma işi ise sözdizimi alanına aittir (2002: 5). Dillerin tümce yapma kurallarını, sözcüklerin bir araya gelme biçimlerini, kurulan yapıların anlambilimsel ve biçimbirimsel işlevlerini içeren sözdizimi alanı, dilin bildirişim alanının temel bileşenidir. Bir dil, her ne kadar sesbirimlerle kurulmaya başlansa da insan zihninin yansımaları ancak sözdizimsel unsurlar gösterebilmektedir.

Belirli bir fikri sunmak üzere bir araya gelen sözcük dizgesi olarak yorumlanabilecek olan tümce, etkileşimli bileşenlerden oluşmaktadır. Chomsky, sözdizimsel bileşenlerin her birini belirli bir tümcenin tek bir yorumuyla ilgili tüm bilgileri içeren sonsuz bir dizi nesneyi belirttiği şeklinde ifade etmektedir (1965: 16). Burton-Roberts, tümcenin kurucularını¹ sorguladığı çalışmasında tümcelerin sözcükleri içerdiğini ancak sözcüklerden oluşmadığını belirtir. Ona göre tümceler öbeklerden oluşmaktadır (2016: 8-10). Bu görüş, her sözcüğün potansiyel öbek olma durumuna vurgu yapmaktadır².

Öbeklerin bir araya gelme biçimleri, öbeğe katılan unsurların ulamları ve sözdizimine kattığı anlambilimsel ayrıntılar, öbeğin sözdiziminin temel bileşeni³ olarak görülebileceğini göstermektedir. Tümce de öbeklerden kurulu büyük bir öbek yapı olarak kabul edilirse bileşenlerinin ortaklık taşıyabileceği görüşü de anlaşılabilir olacaktır. Sözdizimi üzerine ortaya atılan pek çok kuramın birleştiği ortak noktalardan biri tümcelerin en az bir kurucu yani yönetici unsur bir de ona bağlı tamlayıcılardan oluştuğu yönündedir. Tamlayıcıların ulamı ve niteliği ise tamamen baş unsur⁴ ve onun anlambilimsel ulamına göre değişebilmektedir.

Tamlayıcıların durumu, öbeklerin kurulma ve adlandırılma biçimleri, tümceyi oluşturan unsurlar gibi sözdizimini ilgilendiren birbirinin benzeri veya birbirinden keskin çizgilerle ayrılan pek çok kuram mevcuttur. Doğrudan sözdizimi üzerine bir kuram kabul

¹ Bir tümceyi oluşturan veya tümcenin kuruluşuna katkı sağlayan sözlüksel ve biçimbirimsel tüm unsurlar tümcenin kurucuları olarak kabul edilebilir. Becker ve Bieswanger'a göre sözcükler öbekler, öbekler tümcecikler, tümcecikler de tümceler kurmak üzere birleştirilebilirler. Bütün bu unsurlara *kurucu yapılar* (constituents) denir (2006: 107). Kurucu yapılar, dilden dile değişen bir özelliğe sahip değildir. Tümcede açık veya gizli olarak yer alsa da derin yapısı çözümlendiğinde tüm diller belirli kurucu yapıları diğer bir deyişle kurucu unsurları mutlaka bünyesinde barındırır. Tümceyi kuran yüklemcil öge ve ona bağlı zorunlu unsurlar tümcenin kurucularıdır.

² Ayrıca bk. Miller (2002: 18, 19).

³ Tümcenin kurucu unsurlarının yanı sıra tümce veya öbek bileşenleri mevcuttur. Bileşenler, öbeğe katılan her unsur için gerekli yapılarıdır. Burton-Roberts'a göre bileşenlerin farklı kategorilerinin olduğu gibi farklı türden parçaları vardır. Bu bileşenler, farklı şekillerde düzenlenmiş/bir araya getirilmiştir. Her bir bileşen bütün olarak, yapı içinde belirli bir işleve sahiptir. Tümce/öbek bileşenlerini tekerlek, parmaklık, jant, lastik vb. gibi bisikletin parçalarına benzetmek mümkündür (2016: 6, 7).

⁴ Ayrıca bk. Radford vd. (2009: 257).

edilmese bile Yapısalcılık Kuramı'nın temsilcisi Saussure'ün tümce üzerine önemli ve kendinden sonra gelenleri etkilemiş görüşleri bulunmaktadır. Ona göre tümceler, görevlere göre parçalanarak öğelerin biçimbirimsel ulamları ve birbirinin yerini alabilecek birimler bulunur. Tümce çeşitleri sonsuzdur ama tümce kurmaya elverişli yapıların sayısı hem sınırlı hem nispeten küçüktür. Tümcenin en önemli özelliği, özne bulunmasa dahi, yüklemi içermesidir (Bayrav, 1998: 110, 115).

Sözdizimi kuramlarının temelinde yer alan tümceyi ad ve eylem öbeği (EÖ) olarak ikiye ayırma görüşü ilk olarak Amerikan yapısalcılarından Leonard Bloomfield'a aittir. Bloomfield, tümcelerin önce iki parçaya ayrılıp her birinin de daha sonra yeniden iki parçaya bölünebileceğini ileri sürmektedir. Tümcenin ad öbeği ve eylem öbeği dallandıran, içmerkezli olmayan bir öbek yapı sunduğunu kabul etmektedir (Aydın, 2014: 78, 79). Böylece öbek yapı incelemelerinde *dallanma* (branching) şeklinde hiyerarşik yapıların ortaya çıktığı fikri etkili olmaya başlamaktadır.

Amerikan Yapısalcılığı benimseyen bir diğer isim Edward Sapir'dir. Antropoloik çalışmalarıyla bilinen Sapir, çeşitli kavramları içeren basit bir tümce olarak yorumladığı “Çiftçi ördek yavrusunu öldürür.” (The farmer kills the duckling) örneğini vererek *kavram* (concept) dediği unsurların ilişkilerinin ve konumlarının öneminden bahseder. Ona göre “çiftçi” (söylemin konusu), “öldürme” (tümcenin bildirdiği eylemin niteliği) ve “ördek yavrusu” (eylemin pasif bir kısmı) olmak üzere üç kavram vardır. Bu kavramların doğru yerde bulunmaları, anlamlandırılmaları için gereklidir. Diğer bir deyişle *çiftçi*, *öldürme* ve *ördek yavrusu* unsurları gerçek bir düzen kavramını tanımlamaktadır (1921: 86). Lucien Tesnière'nin anlambilimsel ve dizgesel düzenine benzer şekilde anlambilimsel-biçimbirimsel düzen ve birleşmeye vurgu yapan bir diğer kuram da *Bağımlılık Dilbilgisi Kuramı*'dır (Dependence Grammar). Önemli sözdizimi kuramlarının başında gelen kuramı ile Tesnière'nin sözdizimi çalışmalarına yaptığı başlıca katkı, tartışılmaz bir şekilde *bağımlılık* (dependence) kavramı olmuştur. Onun tümcedeki unsurların birbirleriyle ilişkilerini ve ilişkinin yönünü gösterdiği *bağımlılık ağacı şeması* (stemma), doğrusal düzene karşıt olarak yapısal düzeni, yani sözdizimsel temsilin hiyerarşik konumlarını göstermektedir. Bağımlılık, Tesnière'nin sunduğu ve üzerine inşa ettiği en derin kavram olmasına rağmen, sözdizimi alanına yaptığı katkı, *istem* (valency) kavramıdır. Bununla birlikte baş unsurun öbekteki konumlanışına göre dillerin *baş unsuru başta* (head-initial) ve *baş unsuru sonda* (head-final) olan diller olarak ikiye ayrılabilceğini belirtmektedir. Özne-yüklem (subject-predicate) ayrımını reddeden Tesnière, konu ve nesne rolündeki ad öbeklerinin eylemin eş bağımlıları olduğunu iddia etmektedir. Tesnière'nin sözdizimi alanına yaptığı önemli katkılardan biri de *Aktarma Kuramı*'dır (transfer theory). Buna göre, aktarma, bir sözdizimsel kategorinin bir biriminin genellikle başka sözdizimsel kategorinin bir birimi için ayrılmış konuma gelmesine izin veren bir araçtır: a. *Raftaki kitap* (the book on the shelf), b. *Kitap rafta duruyor* (The book stands on the shelf) örnekleri birbiri yerine aktarılmıştır (Tesnière, 1959: XXX-LIII). Böylece tümce ve öbek içinde derin yapısı aynı kalmak üzere farklı yüzey yapılarla üretim yapmak mümkün olabilmektedir.

Bloomfield gibi tümceyi ad öbeği ve eylem öbeği olarak öncelikli iki temel bileşene ayıran Zellig Harris, tümcede unsurların bir arada bulunup doğru yapı ortaya koyabilmeleri için *düzen* kavramının önemli olduğunu vurgulamaktadır. “Adam yürüdü.” (the man walked), “Adam geldi.” (the man came), “Adam gitti.” (the man left) tümcelerini örnek olarak vererek söz konusu tümcelerin düzenliyen *adam otel* (the man hotel), *adam evren* (the man universe) tümcelerinin düzensiz bir yapıda olduğunu belirtmektedir. Düzen kavramının yanı sıra sonradan Chomsky'ye de ilham verecek olan *dönüşümsel çözümleme*

(transformational analysis) adı verilen bir yöntemden bahsetmektedir. Bu çözümleme sözcük sıralamasının tümceleri nasıl oluşturduğunun formülasyonunun daha da basitleştirilmesini sağlar. Sözcük birleşmelerine uzun bir tümce içinde bakıldığında tümcenin her birinin kısa tümcelerin birleşmelerini içeren kısımlara bölünebileceği görülmektedir (1979: 624, 626).

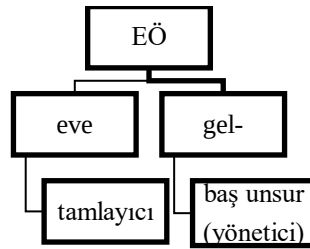
Harris'in öğrencisi olan Noam Chomsky, ilk defa 1957 yılında *Sözdizimsel Yapılar* (Syntactic Structures) adlı çalışması ile dilbilim ve özellikle sözdizimi alanında çığır açacak olan *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı*'nın (Evrensel Dilbilgisi Kuramı) temellerini atmaktadır. Becker ve Bieswanger'a göre Chomsky'nin kuramı, tüm dillerde ortak olan genel (veya evrensel) ilkelerin ve dilden dile değişen bağımsız parametrelerin olduğunu varsaymaktadır. Örneğin, genel bir ilke, bildirimsel tümcelerin bir özne içermesi gerektiğini ifade eder. Diğer parametreler, eylemin konumu gibi tümce içindeki sözdizimsel öğelerin konumunun dilden dile değişebileceğini göstermektedir (Becker ve Bieswanger, 2006: 101; Kuram, 2006: 2). Aşamalı olarak geliştirdiği ve kısmen de bazı değişikliklere gittiği kuramında Chomsky, Harris'ten sonra dönüşüm kavramını ele alan isimler arasında yer almaktadır. Chung'a göre onun dönüşüm kuramı kural temelliydi, kuralların sözdizimi betimlemesine katkısını vurguluyordu. Bu kuramda, bir dilin sözdizimini çözümlemek, sözdizimi için bir kurallar çizelgesi çıkarmak ve kuralların etkileşimini göstermek demektir. Bu kurallar dilin dil bilgisel tümcelerini üretirken, dil bilgisi dışı tümceleri üretmiyordu. Öbek yapı kuralları, tümce için bir ilk kurucu yapı türetirken dönüşümler bu yapıya çeşitli biçimler veriyor ve sonuçta tümcenin yüzey yapısına karşılık olan bir kurucu yapı türetiyordu. Dönüşümlerin önemli bir amacı, tümce tipleri arasındaki bağıntıyı açıklamaktı (1994: 147). Chomsky'nin etken bir tümceyi edilgen yapma, soru tümcesine çevirme veya olumsuz yapma gibi basamakları içeren dönüşüm kuralları, kuramının ilk aşamasında öne sürdüğü derin yapı-yüzey yapı⁵ meselesiyle de doğrudan ilgilidir. Derin yapısında ortaklık taşıyan tümceler birbirine dönüştürülebilir. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı'nın 1980'lerden sonraki aşamasında *İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı* devreye girmektedir. Buna göre *Sınırlama, Yönetme, Rol, Bağlama, Durum ve Denetleme* olmak üzere birden fazla alt kuramı içeren üst kuram öbek yapı, tümcenin kurucu unsurları, rol dağılımları, derin yapı ve taşıma kuralları gibi pek çok ilkeyi barındırmaktadır. Chomsky kuramı ile sözdizimi alanında pek çok soruya cevap vermekle birlikte ortaya attığı ilkelerin büyük oranda eylem tümceleri üzerine olması da dikkat çekmekte ve ad tümcelerindeki çözümlemeler geri plana itilmiş görülmektedir. Kuramlara göre tümcenin temel kurucusu hareket bildiren yüklemcil ögedir. Buna göre "Ali eve geldi." gibi bir tümcede, tümcedeki tüm unsurları yöneten ve işlevlerini belirleyen unsur *gel-* eylemidir. Tüm eylemler mutlaka ve zorunlu olarak kendini gerçekleştiren bir varlığa ihtiyaç duyarlar. Eyleyen/deneyimleyen varlığın tümcede zorunlu olarak yer alması gibi baş unsur konumunda olan yüklemcil ögedeki eylem, istemsel özelliklerine bağlı olarak zorunlu başka tamlayıcılara ihtiyaç duymaktadır. Örnekte yer alan *gel-* eylemi geline bir yeri tamlayıcı olarak istemektedir. Tümcede yer alsın ya da almasın bazı eylemler, bazı tamlayıcıları zorunlu olarak alırken bazı tamlayıcıları da seçimlik⁶ olarak

⁵ Heagman, göstergelerden oluştuğunu dile getirdiği dilde yüzey yapının "gösteren", derin yapının "gösterilen" olduğunu belirtmektedir. Yüzey yapı, dilin gözle görülen, kulakla duyulan somut yanını oluştururken derin yapı, var sayılanı işaret eder. Yüzey yapı, dilin söylenen-yazılan yanını; derin yapı, kavranan, algılanan yanını, yani anlamını gösterir. Bu nedenle derin yapının "temel anlamı", yüzey yapının "anlatısal anlamı / söylemsel anlamı" karşılığı benimsenir (1994: 434).

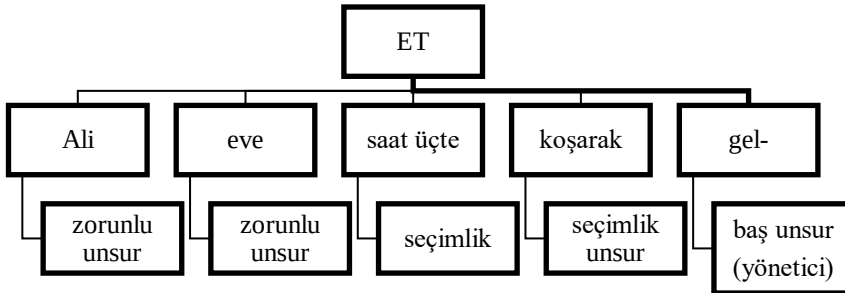
⁶ Becker ve Bieswanger, tümcenin baş unsuru tarafından gerekli kılınmayan ve bir tümceden atıldığında dil bilgisel bir etki yaratmayan isteğe bağlı bileşenlere *seçimlik* veya *yardımcı unsur* (adjunct) demektedir (2006: 116). Seçimlik unsurlar öbeklere değil tümcelere özgü bileşendir. Konuşurun tasarrufuna bağlı olarak seçimlik unsurların sayısı artırılabilir ve sözdizimsel konum değişikliğine gidilebilir.

sözdizimine katmaktadır. “Ali saat üçte koşarak eve geldi.” tümcesinde bulunan *saat üç* ve *koşarak* sözcükleri konuşurun dinleyiciyi bilgilendirmek amacıyla sunduğu ek veridir. Yokluğu anlambilimsel boşluğa sebep olmamakta ancak anlam kümesinin daralmasına ve iletişimsel netliğe yol açmaktadır. Eylem tümceleri eyleyen başta olmak üzere eylemin ulamına göre değişebilen konu, etkilenen, yer gibi tamlayıcıları zorunlu olarak alırken zaman, durum, araç gibi tamlayıcıları da seçimlik olarak istemektedir. Bir eylem tümcesi tüm bunların hepsini bünyesinde barındırabilmektedir.

Eylem tümcelerinin eylem öbeklerinden ayrılan yönü tamlayıcıların sınırlı olmasıdır. Eylem tümceleri tüm unsurları seçimlik ve zorunlu şekilde görünür olarak sözdizimine katabilirken eylem öbekleri yalnızca istemsel unsurlarıyla beraber öbek kurabilirler. Örneğin *gel-* eylemi tek başına öbek değerinde değildir. Önüne yer veya yön belirten bir unsur aldığı zaman öbek olarak değerlendirilebilir. *Ali*, her ne kadar zorunlu unsur olarak eylemi tamlasa da *gel-* eylemi ile beraber öbek değerinde kabul edilmez. Aynı şekilde *kır-* eylemi etkilenen rolünde bir varlığı zorunlu olarak kabul eder ve yalnızca onunla öbek yapı içinde bulunabilir (*bardağı kır-* gibi). Eylem öbeklerinin ve eylem tümcelerinin yönetim şeması aşağıdaki gibi verilebilir:

Şema 1. Eylem öbeği yönetim şeması

Şema 2. Eylem tümcesi yönetim şeması

Eylemlere göre adların tamlayıcılarına rol dağıtmak gibi bir işlevlerinin olmadığı söylenebilir. İster öbek içinde ister tümce içinde bulunsun bir eylem, tamlayıcılarına etkilenen, eyleyen, konu, yer, zaman, araç gibi roller atayabilirken bir varlık/durumun karşılığı olan adlar rol dağıtmak yerine kendi varlık alanını sınırlayıcı elemanlarla birlikte yer almak isterler. Dolayısıyla ad tümcelerinde, eylem tümcelerinden farklı olarak rol dağılımı görülmez.

Bu çalışmada sözdizimi üzerine türetilmiş kuramların evrensel ilkeleri göz önünde bulundurularak Türkçe öbek ve tümce ayrımından hareketle ad öbekleri ve ad tümceleri incelenmektedir. Öbeklerin tümcelerle benzer ve tümcelerden farklı yönleri ortaya konmaya

çalışılırken ad öbeklerinin ve ad tümcelerinin kurucu ve bileşen unsurları ile yönetim şemaları değerlendirilmektedir.

1.1. Ad Öbeği

Ad öbekleri (AÖ), baş unsuru ad ulamında olan bir sözcük tarafından yönetilmektedir. *Güzel kız, anne eli, kapının boyası, çok fena, senin gibi, güzel ve çirkin* gibi sözcük birleşmeleri ad öbeği olarak adlandırılabilir. Derin anlamın vericisi olan unsur addır ve dolayısıyla öbeği yöneten, anlamı belirleyen ve dil kullanıcısının zihninde karşılık bulan da bu ögedir.

Ad öbeklerini kendi içinde de baş unsuru⁷ öbek içinde ve baş unsuru öbek dışında olanlar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Yukarıda verilen *güzel kız, anne eli, kapının boyası, güzel ve çirkin* gibi sözcük birleşmelerinde yönetici konumunda olan unsur öbek içinde; *çok fena, senin gibi* birleşmelerinde öbek dışında kalarak ilk gruptan farklılaşmaktadır. Dışarıda kalan bu unsur için *gizli baş unsur* denilebilir. İkinci grupta yer alan öbekleşme durum belirterek yalnızca anlambilimsel ayrıma değil aynı zamanda yönetsel aykırılışmaya da yol açmaktadır. İlk gruptaki öbeği kuran unsurlardan sağdaki sözcük, öbeğin yöneticisi konumundayken ilk unsur yönetici tarafından anlambilimsel bulanıklığı engellemek için belirlenmiş bir X sözcüktür. Diğer bir deyişle anlambilimsel kümesi daraltılmış bir elemandır. Ancak ikinci grupta yer alan unsurlarda görülen yönetim ilişkisi ilk gruptan tamamen farklıdır. *Çok fena* ve *senin gibi* birleşmelerinde öbeğin kurucu unsuru öbeğin dışındadır. *Çok fena* öbeği, *kız/işler/bir yalan, şımarık* vs. gibi unsurlarla tamamlanırken, *senin gibi* birleşmesi de *insan, çalışkan, başarılı biri, yaşamak* vs. gibi unsurlarla öbek kurmaktadır. Dolayısıyla çeşitli kaynaklarda⁸ *zarf ve edat öbeği/grubu/tamlaması* şeklinde geçen öbeklerin *baş unsur öbek dışında ad öbeği* olduğunu söylemek mümkündür.

Adların öbek oluşturduğu tamlayıcılar öbeğin baş unsuru ile kurdukları ilgiye göre ulamsal farklılıklar taşımaktadır: belirleyici, niteleyici, gösterici ve sınırlayıcı unsur⁹. Buna

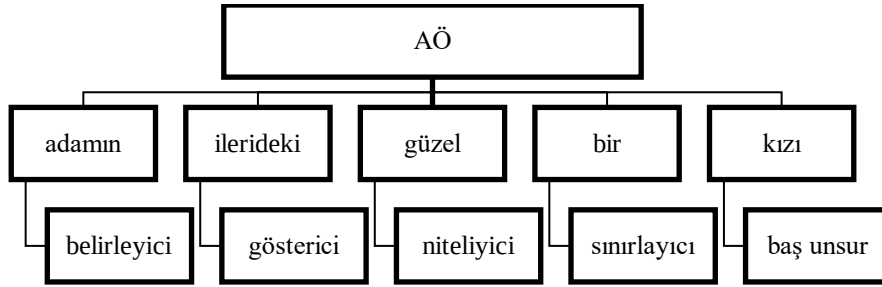
⁷ Öbeklerde sözcüklerin baş unsur olma durumlarını belirleyen temel parametre, sözcüğün anlambilimsel değeridir. Sözcük, anlambilimsel olarak somutluk derecesine yaklaştıkça yani gerçek dünyada varlık olarak karşılık buldukça diğer varlıkları yönetme gücü artacaktır. Bu sebeple bir sözcüğün baş unsur olarak değerlendirilebilmesi için yapısal olarak değil anlambilimsel yönetici olması gerekir. Öbekte baş unsurun haricinde katılan unsurların hepsi baş unsurun anlambilimsel konumu ve niteliğini daraltmaya ya da belirginleştirmeye yöneliktir. Dolayısıyla daraltma ve belirginleştirme görevinde olan tamlayıcılar baş unsorda verilen varlığı, diğer varlıklardan ayıran bir ya da birkaç niteliği gösterecek işaretleyicilere sahip olmak zorundadır. Örneğin *gömleğin düğmesi* ad öbeğinde, baş unsur olan *düğme* sözcüğünün niteliği, “gömleğe ait bir düğme” olduğu bilgisidir. Aynı şekilde *düğmelerin hepsi* öbeğinde baş unsurun konumu değişse de *düğme* denilen varlık *hepsi* adından anlambilimsel olarak daha belirgindir ve öbekte baş unsurdur. *Hepsi* sözcüğünün gönderimsel işlevinden başka bir işlevi bulunmamaktadır. Bu sebeple *düğme* sözcüğünün anlambilimsel derecesi *hepsi*’nden daha yüksek olduğu için öbeğin baş unsuru birinci unsurdur.

Çalışmanın temel konusu baş unsur olmadığı için *Baş Unsuru Gösteren Temel Parametreler* ayrı bir incelemede değerlendirilecektir.

⁸ Bk. Karahan (2007: 57, 62), Durukan (2010: 152), Aydın (2011: 80), Kerimoğlu (2016: 242).

⁹ Becker ve Bieswanger, *belirleyici* (determiner) terimini İngilizcedeki *in the girl; in a book* öbekleri içinde geçen tanımlıklar için kullanmaktadır. (2006: 115). Radford vd. ne göre ise *belirleyici* (specifier), (özne ve tamlayıcı terimleri gibi) bir gramer kategorisinin değil, bir gramer işlevinin etiketidir. Bir belirleyici, adlı içeren öbeğin başından önce gelirken, bir tamlayıcı onun baş unsurunu takip etmektedir (2009: 262). Black, *belirleyici* terimini daha farklı bir ulam için kullanmaktadır. Ona göre ad öbeklerinin önüne gelen *çok, oldukça, epeyce, tamamen* gibi derecelendirme sözcüklerinin sözlüksel kategorilerden önce gelmeleri sebebiyle diğer tamlayıcılardan ayrıldığını ve bunlara *belirleyici* (specifier) dendiğini belirtmektedir (1999: 4). Kuram; Becker ve Bieswanger, Radford vd. ve Black’ten farklı olarak tümleç ve gösterici terimlerini açıklamaktadır. Ona göre bir baş unsurun ilk birleştiği üyesine *tümleç* (complement), ikinci olarak birleştiği üyesine *gösterici* (specifier) denir. Ancak baş olan sözcükler sadece anlamsal olarak zorunlu kıldıkları sözcükler olan üyelerle birleşmez. Örneğin, bir tümcede

göre adın gösterdiği varlıkla tamlayıcı unsur arasındaki ilgi, *masa üstü* ve *masanın üstü* örneklerindeki gibi tamsa diğer bir deyişle iç-dış ilişkisi veya organik bağ söz konusu ise bu tür tamlayıcı için *belirleyici unsur* denilebilir. Ad öbeklerindeki diğer bir tamlayıcı bileşen olan *niteleyici unsur*, baş unsurun anlambilimsel ulamını daraltmaya yönelik ipuçları vermektedir. Çoklu benzerleri içinden ayırt edici bir niteliği gösteren tamlayıcıdır. *Kırmızı kalem*, *bana bakan doktor* örneklerinde yer alan *kırmızı* ve *bana bakan* tamlayıcıları baş unsuru çeşitli yönlerden sınırlaması ve benzerlerinden ayırması bakımından niteleyici unsur olarak adlandırılabilir. Ad öbeklerinde gösterme işlemi yapan ve hangilik ilgisi kuran *bu*, *şu*, *oradaki*, *ilerideki*, *sokağın başındaki* (ör. *bu adam*, *şu kadın*, *ilerideki araba*, *sokağın başındaki ev*) gibi *gösterici unsurlar* varlığın konum bilgisini; *bir*, *beş*, *tüm*, *bütün* (ör. *bir elma*, *beş kardeş*, *tüm insanlar*, *bütün halk*) gibi *sınırlayıcı unsurlar* da sayı bilgisini sunan işaretleyiciler içermektedir. Bir ad öbeği bahsi geçen tüm tamlayıcıları da aynı anda bünyesine alabilmektedir. *Adamın ilerideki güzel bir kızı* öbeğinin gösterimi aşağıdaki gibidir:

Şema 3. Tamlayıcılı ad öbeği

1.2. Ad Tümcesi

Türkçe, yüklemcil ögesinin sözcüksel ulamına göre eylem tümceleri (ET) ve ad tümceleri (AT) olarak iki tip tümce ulamına sahip bir dildir. Bir hareketin karşılığı değil de bir durumun veya olgunun karşılığı olan ad tümcelerinde yüklemcil ögede ad ulamında olan bir sözcük veya öbek bulunmaktadır.

Ad tümceleri, eylem tümcelerinden farklı olarak tüm tamlayıcı unsurları bünyesinde barındırmaz. Ad tümceleri, ad öbekleri gibi yalnızca öbek kurabileceği temel unsurları yanına almak ister. Bununla birlikte ad öbeklerinden farkı da ad öbeğinin karşıladığı canlı/cansız varlık ve durum adının tümce içinde açık ya da örtük biçimde (kişi işaretleyicileri gibi) bulunmasıdır. Örneğin “Ayşe, iyi bir öğretmendir.” tümcesinde ‘iyi bir öğretmen’e denk gelen varlık *Ayşe*’dir ve bu varlık adı açık biçimde tümce içinde gösterilmektedir. Tümcenin yüklemcil ögesi *iyi bir öğretmen*, bir ad öbeğidir. Bu öbeğin önüne gelen her unsur tümcenin kuruluşuna değil öbeğin kuruluşuna katkı sağlayacaktır ve yalnızca öğretmen olan *Ayşe*’nin niteliklerinin daha da belirginleştirilmesine yönelik olacaktır. Oysaki eylem tümcelerinde tümcenin kurucusu olan eylem öbeği, zorunlu unsur olan istemsel tamlayıcı haricinde önüne kattıklarının tamamını tümceye eklemektedir ve seçimlidir.

eylemin zorunlu kılmadığı bilgileri içeren sözcükler de bulunmaktadır. Bu sözcükler *ekenti* (adjunct) olarak anılır (2006: 3).

Aşağıda yer alan (1) numaralı örnekte tümcelerin, biri varlığın karşılığı diğeri yüklemcil öge olmak üzere, iki bileşeni vardır. (1)a'daki yüklemcil öge olan *güzel bir kız* öbeğine ne eklenirse eklensin tümceye değil öbeğe tamlayıcı olarak gelecektir. (2) numaralı örnekte yer alan *okuldan dön-* eylem öbeği tümcenin yönetici unsuru ve yüklemcil ögesidir. *Ahmet* tümcenin eyleyeni rolünü yüklenen ancak eylem öbeğine değil tümcenin tamamına katılan zorunlu bir tamlayıcıdır. Geleneksel literatürde özne konumunda yer alan unsur, ad öbeği ve tümcesinde öbeğin işaret ettiği varlığın adıyla eylem öbeğinde, öbeğin değil eylem tümcesinin zorunlu unsuru konumundadır. (2) numaralı örnekte tümceye eklenen her unsur eylem öbeğinin tamlayıcısı değil tümcenin seçimlik tamlayıcısı olarak görev yapmaktadır.

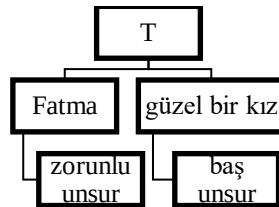
(1)

- a. *Fatma, güzel bir kızmış.*
- b. *Fatma, herkesin beğendiği güzel bir kızmış.*

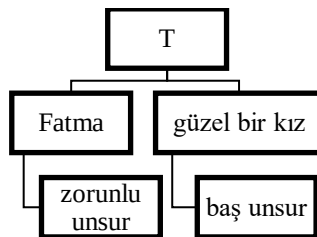
(2)

- a. *Ahmet, okuldan döndü.*
- b. *Ahmet, bugün akşam elinde çantayla okuldan döndü.*

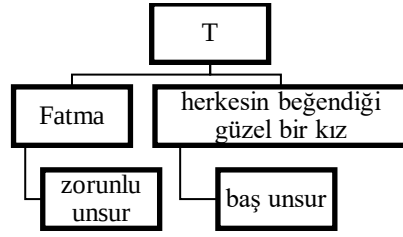
(1)a, b ve (2)a, b numaralı örneklerde geçen tümcelerin yönetim hiyerarşisi Şema 4 ve 5'teki gibi gösterilebilir. Şemalarda verilen dallar hem ad öbekleriyle ad tümcelerinin hem de adlarla eylem öbek ve tümcelerinin yönetim hiyerarşisinin farklılık ve benzerliklerini ortaya koymaktadır. Şema 4b ve 4d, ad tümcelerinin yönetim hiyerarşisinin derin yapıda farklı olduğunu göstermektedir. Derin yapıda ad tümceleri birer ad öbeği gibi davranmaktadır. Bunun yanı sıra (1)a ve (1)b tümcelerinin, tümceye ne kadar katılan olursa olsun bileşenlerinin ulamları ve sayılarının değişmediği görülmektedir. Eylem tümcelerinde sözdizimine katılan arttıkça tamlayıcıların nitelikleri ve sayıları farklılaşmakta ve her ne kadar yüklemcil ögedeki eylemi niteler gibi görünseler de tümcenin tamamına katkı sağlamaktadır.

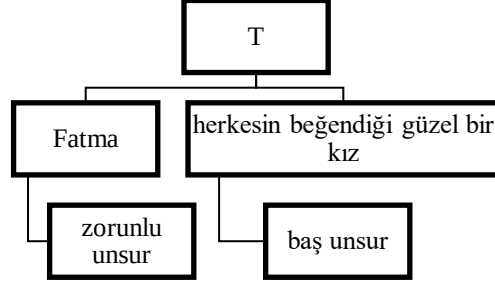
Şema 4a. (1)a tümcesi yönetim hiyerarşisi (yüzey yapı)

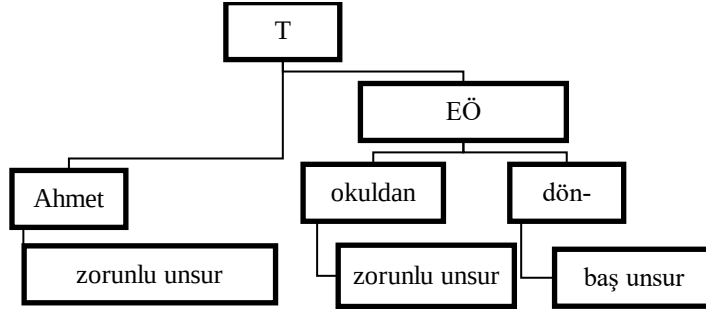
Şema 4b. (1)a tümcesi yönetim hiyerarşisi (derin yapı)

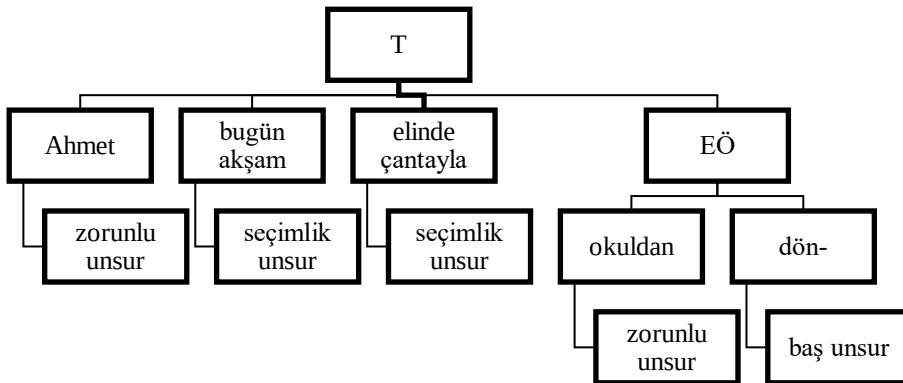
Şema 4c. (1)b tümcesi yönetim hiyerarşisi (yüzey yapı)

Şema 4d. (1)b tümcesi yönetim hiyerarşisi (derin yapı)

Şema 5a. (2)a tümcesi yönetim hiyerarşisi

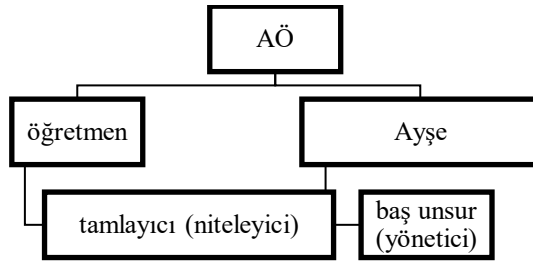
Şema 5b. (2)b tümcesi yönetim hiyerarşisi

Sözdizimi üzerine ortaya konan kuramlar çoğunlukla eylem tümcelerinden bahsetmektedir. Ad tümcelerinin nispeten ihmal edilmiş olmasının sebebi muhtemelen ad

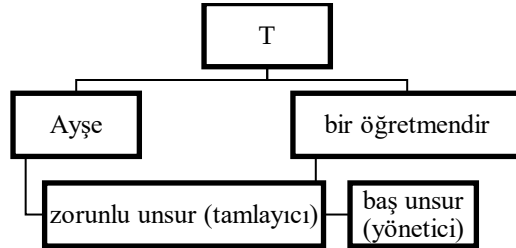
öbeği çözümlemesi ile ad tümcesi çözümlemesinin birbirinden büyük farklılıklar göstermemesidir. Ancak dikkat edilecek nokta ad öbeğinin yüklemcil öge konumunda olduğu tümcenin derin yapıdaki yönetim dallanması ile bir ad öbeği dallanmasının benzerlik taşımasıdır. Bu sebeple ad tümcesi çözümlemesinde yüzey yapı-derin yapı ayrımı önem taşımaktadır. Aşağıda ad öbekleri ve ad tümcelerinin karşılıklı incelemesi daha ayrıntılı biçimde gösterilmektedir.

2. Ad Öbeği ve Ad Tümcesi Çözümlemesi

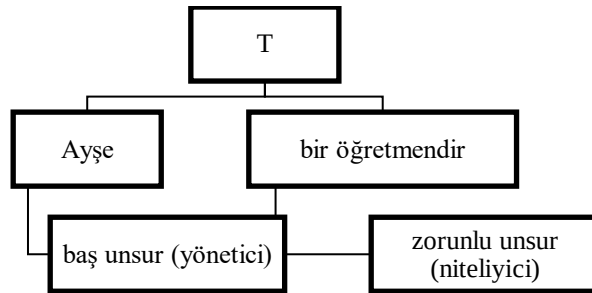
Yüzey yapıda öbeği kuran unsurlarla tümceyi kuran unsurlar birbirinden farklı konumlarda yer alıp farklı nitelikler gösterebilirler de derin yapıda ad öbekleri ile ad tümcelerinin çözümlemesi benzerlik hatta kimi öbekler veya tümcelerde aynılık taşımaktadır. Aşağıdaki 6 numaralı şemada niteleyicili ad öbeği değerinde olan *öğretmen Ayşe* ile bir ad tümcesi değerinde olan “Ayşe bir öğretmendir.” örneklerinin yüzey yapı ve derin yapıdaki yönetim hiyerarşileri gösterilmektedir.

Şema 6a. Ad öbeği çözümlemesi

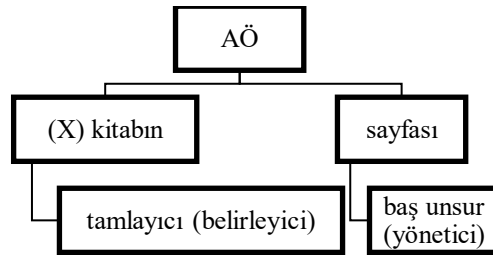
Şema 6b. Ad tümcesi çözümlemesi (yüzey yapı)

Şema 6c. Niteleyicili ad tümcesi çözümlemesi (derin yapı)

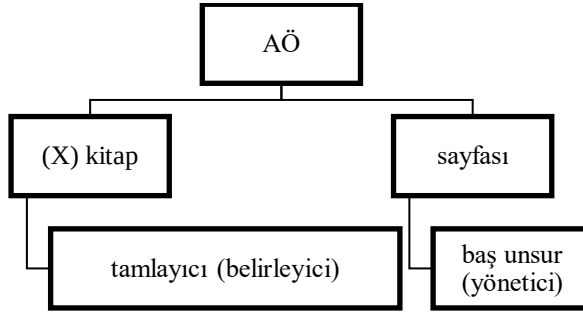
Şema 6'ya göre niteleyicili ad öbeğinin yönetim şeması ile ad tümcesinin derin yapıdaki çözümlemesi paralel bir görünüme sahiptir. Bu görünüm, ad tümcelerinin ad öbeklerinden ibaret olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Türkçede adı ve ad öbeğini yüklemcil öge haline getiren *-Dir* biçimbirimin sözdizimsel olarak işlevinin sıfır (Ø) olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu biçimbirimin adı, yüklemcil öge haline getirmesi durumu doğrudan söz konusu değildir. “Öğretmen Ayşe” ile “Ayşe, bir öğretmendir.” arasında yönetsel olarak farklılık olmadığı gibi anlambilimsel olarak da büyük bir farklılık yoktur. Her ikisi de çekirdek anlam¹⁰ etrafında üretilmiş sözcelerdir. Her iki öbekte de yönetsel unsur olarak *Ayşe* denilen bir varlık söz konusudur. Tümceye bakıldığında yüklemcil ögedeki adın üstüne eklenmiş görünen kip ve zaman işaretleyicilerinin yalnızca konuşura dair yorumsal ipuçları taşıdığı anlaşılmaktadır. Tümcesi verilen örnekte *öğretmen* sözcüğüne eklenen *-Dir* biçimbirimi kipsel değer taşıyarak bağlamsal kesinlik, olasılık, çıkarım gibi anlamlar vermektedir. Kipsel anlamların yönetim hiyerarşisine doğrudan etkisi yok gibi görünmektedir.

Belirleyicili ad öbeklerinin yönetim hiyerarşisinin ve ad tümcesi çözümlerinin derin yapıda, birkaç istisna hariç, aynılık taşıdığı görülmektedir. Ad öbeklerinin ad tümcelerine dönüşüm işlemi sırasında dikkat çeken bir farklılık, belirleyicili ad öbeklerinin alt ulamlarında görülmektedir. *Kitabın sayfası* ve *kitap sayfası* öbeklerinin tümceye dönüşümünde anlambilimsel bulanıklık ortaya çıkmaktadır. Bu da, aralarında varlıksal organik bağ bulunan belirleyicili ad öbeklerinin derin yapı çözümlemesinde *bu, şu, herhangi bir, tüm* gibi bir adıl veya aidiyet belirten bir sınırlayıcıya ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Her iki öbeğin tümceye dönüşümünde yapılan çözümleme dallanma bakımından aynıdır ancak öbek çözümlemesi belirleyici konumunda olan tamlayıcıya yüzey yapıda gösterilmeyen bir sınırlayıcı istemektedir.

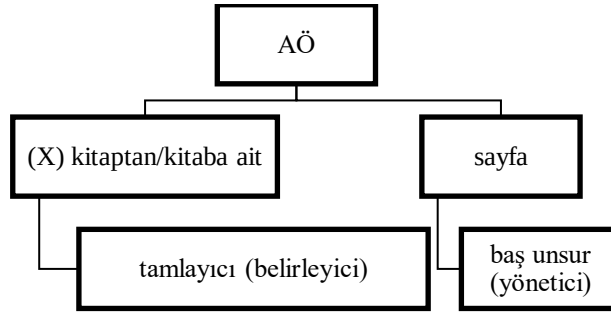

Şema 7a. Belirleyicili ad öbeği çözümlemesi 1

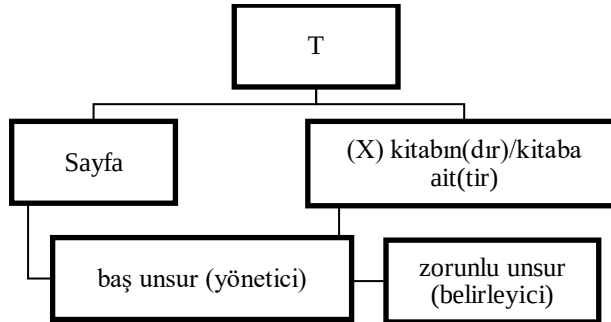
¹⁰ Derin yapıda tümcenin anlambilimsel özünü yansıtan *çekirdek tümceler* (kernel sentences), Chomsky'ye göre temel olarak tek öbek işaretleyicisi temelli tümceler arasında bir alt kümede sınırlandırılabilir. Bunlar, kendi üretimlerinde minimum bir dönüşüm aygıtını içeren basit bir türün tümceleridir. *Çekirdek tümce* kavramı, önemli bir sezgisel öneme sahiptir, ancak çekirdek tümceler, tümcelerın üretimi veya yorumlanmasıda belirgin bir rol oynamamaktadır (1965: 17, 18). Chomsky'nin kuramında belirttiği bu görüş derin yapı anlayışı ile çelişiyor görünmektedir. Oysaki çekirdek tümceler, yüzey yapıların ortaya çıkmasını sağlayan tümce üreticisidir. Söz konusu eleman sayesinde tümce dönüşümleri ve üretimleri gerçekleştirilmektedir.

Şema 7b. Belirleyicili ad öbeği çözümü 2

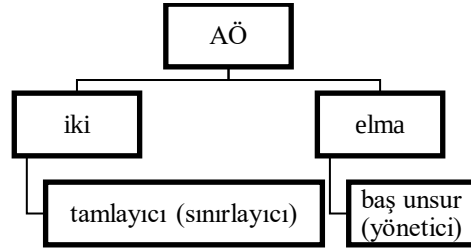

Şema 7c. Belirleyicili ad öbeği çözümü 3

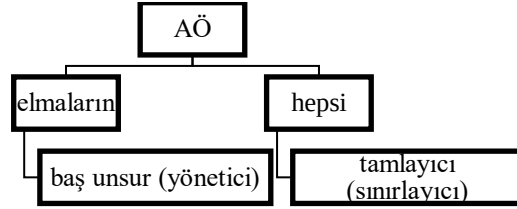

Şema 7d. Belirleyicili ad tümcesi çözümü (derin yapı)

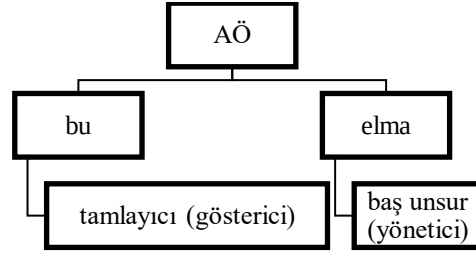
Ad öbeklerinin bir diğer ulamı olan göstericili ve sınırlayıcılı birleşimlerde sayı bilgisi belirten tamlayıcıların yorumlaması anlambilimsel belirsizlik taşımamaktadır. Ancak *tüm*, *hep*, *bütün*, *bir* gibi belirsizlik gösteren adılların sınırladığı varlıkların öbek yapı içindeki görünümünün tümceye taşınması sırasında öbeğe ekleme yapmak gerekmektedir. Söz konusu adılların ikinci unsur olarak yer aldığı ad öbeklerinde öbeğin yönetimi sağdaki unsur olan adılarda değil, onun tamlayıcısı konumunda olan ad üzerindedir (bunun için bk. 8c numaralı şema). 8e ve 8f numaralı şemalarda da görüldüğü gibi bazı adıllarla kurulan ad öbeklerinin tümceye dönüşümleri de bir ad öbeği olduğu gibi bozuk tümce yapısına da yol açmaktadır.

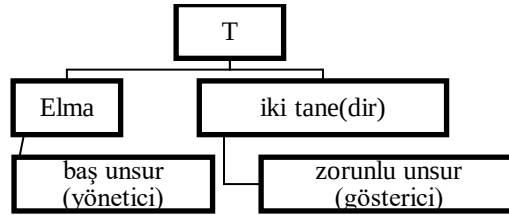
Şema 8a. Sınırlayıcılı ad öbeği çözümlemesi 1

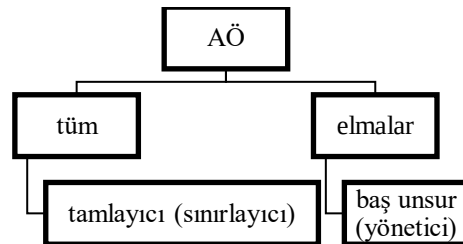
Şema 8b. Sınırlayıcılı ad öbeği çözümlemesi 2

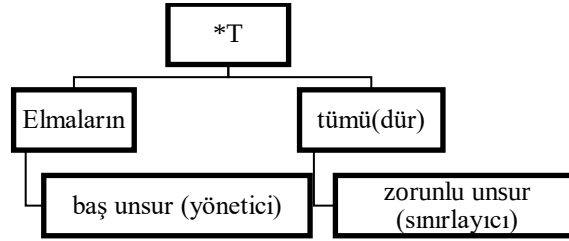
Şema 8c. Göstericili ad öbeği çözümlemesi

Şema 8c. Göstericili ad tümcesi çözümlemesi

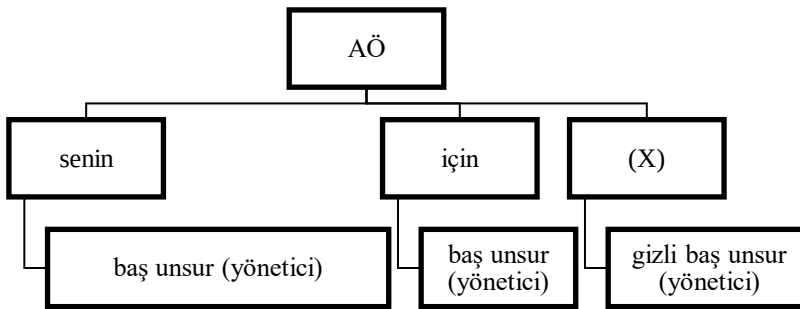

Şema 8d. Tüm sınırlayıcısı ile kurulan ad öbeği çözümlemesi

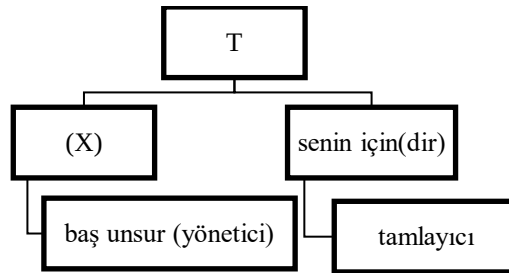

Şema 10e. *Tüm* sınırlayıcısı ile kurulan ad tümcesi çözümlemesi

İlgeçle kurulan ad öbeklerinde yönetim doğrudan bir unsurun üstünde olmadığı için yönetsel nitelik, söz konusu ad öbeği tümce olarak yeniden yazıldığında tümcenin daha güçlü başka bir unsuruna devredilmektedir. *Senin için* gibi ilgeçli bir ad öbeği, yüklemcil öge olarak “Senin için(dir).” biçimine dönüştüğünde öbeği tamamlayan başka bir unsura ihtiyaç duymaktadır. Tümceye katılan X unsuru, yönetimi yüzey yapıda yazılan herhangi bir unsurun üstünden alarak kendi üstüne almaktadır. “Bu hediye senin için(dir).” örneğindeki gibi tümcenin baş unsuru *senin için* öbeği değil, *hediye* sözcüğüdür. *Senin için*, *çocuk gibi*, *sabaha kadar*, *eve doğru* gibi öbek yapılar yüklemcil öge olarak görev yaptıklarında soluna ad ulamında bir tamlayıcı isterken tümce içinde görev aldıklarında sağına eylem bildiren bir tamlayıcı isterler. Aslında ilgeçli ad öbeklerinin öbekleşme sürecinin tamamlanması, öbek yapıda gösterilmeyen ancak zihinsel izleri bulunan bir X tamlayıcısı ile mümkündür: *Senin için (yaşamak)*, *çocuk gibi (gülmek)*, *sabaha kadar (ders çalışmak)*, *eve doğru (koşmak)* gibi. İlk halleriyle bitmemişlik belirten öbek yapı, bu biçimiyle *eksik öbek* kabul edilebilir. Bu durum, ilgeçli ad öbeklerinin kuvvetli sözdizimi elemanı değil anlambilimsel eleman olduklarını göstermektedir. Belirtilen örneklerin yönetsel gösterimi aşağıdaki gibidir:

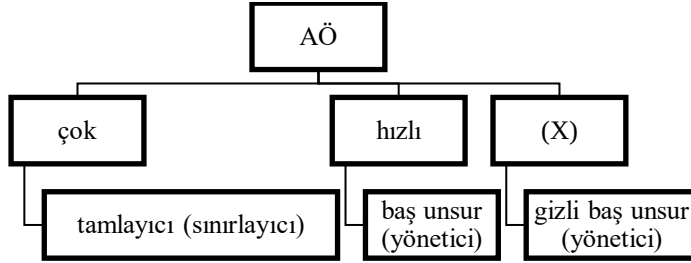

Şema 9a. İlgeçli ad öbeği çözümlemesi

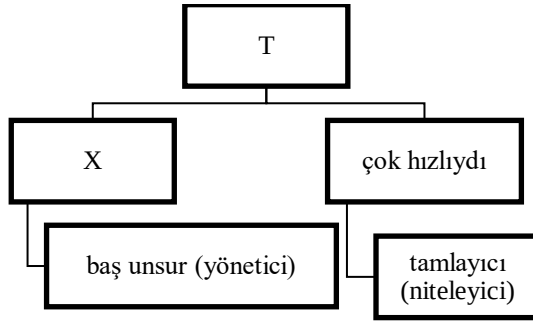

Şema 9b. Yüklemcil ögesi ilgeçli ad öbeği olan tümce çözümlemesi

İlgeçli ad öbeklerindeki benzer durum, kurucuları belirteç ulamında olan sözcüklerden oluşan öbek yapılar için de geçerlidir. Belirteçli ad öbekleri sağına ad ulamında olan tamlayıcı isterken yüklemcil ögede yer alması durumunda öbek soluna da aynı türden bir tamlayıcı ile tamlanmaktadır. Hatta öbeğe yazılmayan ancak anlambilimsel boşluğu bilinen tamlayıcı, öbeğin gizli yöneticisidir ve zihinsel olarak tamamlanmaktadır: *çok hızlı (gelmek)*, *daha güzel (kadın)* gibi. Söz konusu öbek, ilgeç öbeklerinden farklı olarak anlambilimsel bir tamlayıcıya ihtiyaç duyarken belirteçli ad öbekleri hem anlambilimsel hem de sözdizimsel bir bileşeni istemektedir. Kurucuları belirteç olan ad öbeği ve ad tümcesinin çözümlemesi aşağıdaki gibidir:

Şema 10a. Belirteçli ad öbeği çözümlemesi

Şema 10b. Yüklemcil ögesi belirteçli ad öbeği olan tümce çözümlemesi

3. Sonuç

Sözdizimi üzerine yapılan pek çok çalışmada tümcenin kurucu unsurları, unsurların birbirleriyle ilişkileri, öbek yapma yolları, öbeği adlandırma sorunu gibi konular ele alınmaktadır. Dilbilimsel bakış açısıyla yaklaşıldığında evrensel ilkelere ortaklaşan diller parametrik farklılıkların yanı sıra öbeğin yöneticisi, tamlayıcıları, tümcenin bileşenleri konusunda benzer bir tablo sunmaktadır.

Türkçede ister tümce yapısında ister öbekte olsun yönetici unsurun konumu derin yapı söz konusu olduğunda farklılaşmaktadır. Baş unsurun ad ulamında bir sözcük olduğu ad öbeklerinin yönetim hiyerarşisi ile yüklemcil ögesinde ad veya ad öbeği bulunan tümcenin yönetim hiyerarşisi büyük oranda benzerlik göstermektedir. Buna karşın ad öbeklerinin ve ad tümcelerinin kuruluşu ile eylem öbek ve tümcelerinin kuruluşları birbirinden farklılık taşımaktadır. Yapılan inceleme sonucunda elde edilen verileri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Ad öbekleri *güzel kız*, *anne eli*, *kapının boyası*, *güzel ve çirkin* birleşmelerinde baş unsuru öbek içinde; *senin için*, *çok fena* gibi birleşmelerde

de baş unsuru öbek dışında ad öbeği olmak üzere iki ulamda incelenebilir. Baş unsuru öbek dışında olan öge için *gizli baş unsur* denebilir.

2. Ad öbeklerinde, baş unsur olan sözcüğü tamlayan niteleyici, belirleyici, gösterici ve sınırlayıcı unsurlar bulunmaktadır.

3. Ad tümceleri, eylem tümcelerinden farklı olarak tüm unsurları bünyesinde bulundurmaz. Yalnızca öbekler gibi temel unsurları alır ve katılan her üye tümceye değil öbeğe katkı sağlar.

4. Ad tümcelerinin biri varlığın karşılığı diğer yüklemcil öge olmak üzere iki temel bileşeni vardır. Bunlardan biri derin yapıya göre baş unsur veya tamlayıcı unsurdur.

5. Ad tümcelerinin derin ve yüzey yapıdaki hiyerarşik gösterimleri farklıdır. Yüzey yapıda baş unsur konumunda olan sözcük, derin yapıda zorunlu unsur konumunda olabilmektedir. Ad tümcelerinin derin yapı çözümlemesi bir ad öbeği ile aynıdır.

6. *Kitabın sayfası-kitap sayfası* şeklindeki belirleyicili ad öbeklerinin tümceye dönüşümlerinde anlambilimsel bulanıklığı önlemek için bir adıl veya aidiyet belirten bir sınırlayıcıya ihtiyaç bulunmaktadır.

7. *Tüm, hepsi, bütün, bir* gibi sınırlayıcı adılların sona gelerek kurulduğu öbeklerde yönetim, baştaki unsur olan ad üzerindedir.

8. İlgeçli ve belirteçli ad öbekleri ve tümcelerinde yönetsel nitelik gösteren unsur öbeğin dışındadır.

Kaynaklar

- AYDIN, İlker (2011). Türkçede Rol ve Gönderim Dilbilgisi Çerçevesinde Ad Öbeği Görünümleri. *Dil Dergisi*, 151: 72-88.
- AYDIN, Mehmet (2014). *Dilbilim El Kitabı: Temel Kavramlar ve Konular*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- BAYRAV, Süheyla (1998). *Yapısal Dilbilimi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- BECKER, Annette; BIESWANGER, Markus (2006). *Introduction to English Linguistics, UTB Basics*. Dischingerweg: Narr Francke Attempto Verlag.
- BLACK, Cheryl A. (1999). A Step-by-Step Introduction to the Government and Binding Theory of Syntax, *Summer Institute of Linguistics*.
- BURTON-ROBERTS, Noel (2016). *Analysing Sentences An Introduction to English Syntax*, New York: Routledge.
- CHOMSKY, Noam (1957). *Syntactic Structure*, Mouton Publishers. Paris: The Hague.
- CHOMSKY, Noam (1965). *Aspects of The Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: THE M.I.T. PRESS.
- CHUNG, Sandra (1994). Günümüz Sözdiziminde Üretimsel Yaklaşımlar, (Çev. Ahmet Kocaman). *Dil Araştırmaları*, 145-150.
- DURUKAN, Erhan (2010). Türkiye Türkçesinde Sözcük Grupları ve Öğretimi Üzerine. *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 43: 145-166.
- HAEGEMAN, Liliane (1994). *Introduction to Government and Binding Theory*, UK/USA: Blackwell Publishers.
- KARAHAN, Leyla (2004). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2016). Sözcük Öbeği Olarak Cümle ve Bir Öbek Önerisi. *Türkiyat Mecmuası*, 26/2: 241-245.
- KURAM, Kadri (2006). *Türkçede Yer Öbeklerinin Bazı Sözdizimsel Özellikleri*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- RADFORD, Andrew; ATKINSON, Martin; BRITAIN, David; CLAHSSEN, Harald; SPENCER, Andrew (2009). *Linguistics An Introduction*, Cambridge University Press, New York.
- SAPIR, Edward (1921). *Language An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- TESNIERE, Lucien (1959). *Elements of Structural Syntax*. (Çev. Timothy Osborne ve Sylvain Kahane). North America: John Benjamins.

ESKİ TÜRKÇEDE TIP TERİMİ OLARAK “KEZİĞ” SÖZCÜĞÜ HAKKINDA

Utku IŞIK
utkuisik@windowslive.com

1. GİRİŞ

Bilindiği üzere terim; bir çalışma alanına özgü, açık ve tek bir anlamı ifade eden teknik sözcüklerdir. Hamza Zülfikar, terimi bilim dalları ve meslek kollarının özel kelimeleri olarak tanımlamıştır (20). Terimler teknik ve bilimsel çalışma alanına ait sözcükler olmaları yönüyle gündelik dilde kullandığımız ifadelerden ayrılırlar. İlgili olduğu alana dair çalışmaların doğru ve sağlıklı biçimde icra edilebilmesi adına tek bir anlamı ifade ederler ve bu alanda çalışan kişilerce bu tek anlamı kast edilerek kullanılırlar.

İlk kez karşılaşılan yahut keşfedilen bir kavram karşısında terim üretmek için iki yöntemden biri kullanılabilir. Bunlardan birincisi, ifade edilmek istenen kavram için yeni bir sözcüğün türetilmesi; ikincisi ise günlük yaşamda kullanılagelen bir sözcüğün ilgili çalışma alanına dahil edilerek yeni bir anlam kazanmasıdır.¹ Biyoloji terimi *kalıtım* ve fizik terimi *soğurma* (Zülfikar 22) gibi yeni türetilen terimler sadece tek anlama gelirken, sonradan terimleşen *bölme* (matematik), *aralık* (müzik) gibi terimler günlük kullanımlarından sıyrılarak daha dar bir çerçevede ilgili oldukları alanla ilgili kesin bir anlam kazanmışlardır. Bu tür sözcüklerin terim olarak kullanılıp kullanılmadığı bağlama göre belirlenmektedir. Azılı, terimleşmeyi herhangi bir alanda ortaya çıkan bir ihtiyaç üzerine kavramların karşılığının daha açık bir şekilde belirlenmesi olarak açıklamıştır (272).

Türkçe ilk yazılı metinlerinden itibaren karşılaşılan ve ortaya konulan yeni kavram ve nesneleri ifade etmek için yukarıda belirttiğimiz iki yöntemi de kullanmıştır. Bu iki yönetime birer örnek verelim: *bogım* ‘boğum, eklem’ *bog-* ‘boğmak’ fiiline eklenen fiilden isim yapım eki *-m* ile türetilmiş, herhangi bir anlam genişlemesine ihtiyaç duymadan bir tıp terimi olarak kullanılmıştır. *kıyır* ise öncelikle genel manada ‘eğri, çarpık’ anlamını karşılarken bir anlam genişlemesiyle – yahut daha dar bir anlamı ifade edip anlamın kesinlik kazanmasıyla- Karahanlı Türkçesinde bir tıp terimi olarak “şaşı kişi” (Ercilasun, Akkoyunlu 494) anlamını karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu çalışmada *kezig* sözcüğünün hangi merhalelerden geçerek bir tıp terimi olarak kullanılmaya başlandığı ele alınacaktır.

2. Eski Türkçede Kez- Fiilinin Anlam Alanı ve Eklerle Genişlemiş Biçimleri

2.1.Eski Türkçede Kez- Fiilinin Anlam Alanı

kezig’in kökü Köktürk yazınında (MÇ D 6) “gezmek” anlamında kullanılmış olan *kez-* fiilidir. Clauson *kez-* maddesinde fiilin geçişli bir fiil olduğunu ve *-i* valenzi ile birlikte kullanıldığını belirtmiş; “gezmek, dolaşmak, bir uçtan diğerine geçmek” anlamına geldiğini, genellikle “belirli bir hedefe gitmek” yerine “bir manzarayı yahut benzerlerini izlemek için dolaşmak” yan anlamıyla kullanıldığını bahsetmiştir (757). Tuncer Gülensoy *kez-* fiilinin Eski Türkçede “dönmek, dolaşmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (369). Tietze *gez-* maddesinde Clauson’dan alıntı yaparak Eski Türkçede “plansız olarak gezmek, dolaşmak” anlamında bir *kez-* fiili olduğunu söylemiş ancak Clauson’dan farklı olarak bu fiilin geçişsiz

¹ Terim oluşturma yollarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Karaman, 2009).

olduğunu öne sürmüştür (143). *kez-* fiilinin semantiği hakkında izahatte bulunan bu araştırmacıların görüşlerinin ortak noktası, bitimli bir eylemden ziyade sürekli bir eyleme işaret etmeleridir. Zira Türkçede fiillerin kılınış kategorilerini ele alan L. Johanson ön sınırı vurgulayan, son sınırı vurgulayan ve sınır vurgulamayan (sürekli) olmak üzere üç kılınış biçiminden bahsetmiştir.² Bunlardan sınır vurgulamayan eylemlerin iç zamanı sonsuz veya belirlenmemiş bir sınıra sahip süreçtir. Bu çerçevede araştırmacılar tarafından yapılan tanımlar göz önünde bulundurulduğunda *kez-* eyleminin iç zamanı da herhangi bir sınıra sahip olmayan eylemler kategorisinde yer almaktadır. Zira *kez-* “bir noktadan başlayarak belirli zaman aralıklarıyla farklı noktalara gitmek” anlamına gelmektedir. Burada bizim için önemli olan *kez-* eyleminde yapılan hareketin *aralıklar halinde* belirli noktalara ulaşmak oluşudur.

2.2. *Kez-* Fiilinin Eklerle Genişlemiş Biçimleri

Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı metinleri tarandığında *kez-* fiilinin; (1) -U, (2) - (X)g, (3)-

(X)g+ç(A), (4)-(X)g+sIz, (5) (X)g+lig ekleriyle türetilerek farklı sentaktik işlevlerde ve semantik değerlerde kullanılabildiği görülmektedir. Bu bölümde *kez-* fiilinden türetilen sözcükler Eski Türkçe metinlerin hemen hepsi taranarak bulunmuş ve türetilen her bir sözcüğün hangi anlama geldiği başvurulacak kaynaklardaki biçimiyle verilmeye çalışılmış, söz konusu kaynaktan günümüz Türkiye Türkçesine çevrimi verilmeyen alıntılar için çevrim önerileri sunulmuştur. Farklı anlamlandırma teklifleri -eğer varsa- dipnotlarda belirtilmiştir.

(1) -U

Elimizdeki metinleri incelediğimizde *kez-* fiilinin ilk kez Şine Usu Yazıtı’nda (D 6) bir -U zarf fiil ekini alarak tarz bildirme işlevinde kullanıldığını görmekteyiz:

“Sekizinci ay eki yanika çığıltır költe kasuy kezü sünüşdim...” (ŞU D 6)

Hüseyin Namık Orkun cümleyi günümüz Türkçesine “sekizinci ayın ikinci günü Çığıltır gölünde Kasuya girerek harp ettim.” biçiminde çevirmiştir (2011: 170). Köktürk alfabesiyle yazılmış metinleri ele aldığı eserindeki sözlüğün *kez-* maddesinde de fiilin yine “girmek” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Günümüzde “girmek” dediğimiz eylemin *Şine Usu Yazıtı*’nda *kez-* yerine *kir-* olarak kullanıldığına çokça şahit oluyoruz:

üç karluk yablak sakınıp teze bardı kurıya on okka kirti (ŞU K11) “Üç Karluklar fena düşünüp kaçıp gitti. Geride (garpta) On oklara **girdi**.” (Orkun, 2011:166)

kentü ... budun[ıma?] [k]jirtim (ŞU G8) “kendi kavmime **girdim**” (Orkun, 2011:176)

Gerek Şine Usu yazıtında “girmek” anlamını karşılamak için *kir-* (ŞU G7, K11, D 7, G10) fiilinin kullanılmış olması gerekse bu yazıttan sonraki tarihi Türk metinlerinde ve günümüzdeki varyasyonlarında iç zamanın süresiz oluşu *kez-ü* sözcüğünün “sürekli dolaşarak” şeklinde anlamlandırılabilceğini akla getirmektedir:

Sekizinci ay eki yanika çığıltır költe kasuy kezü sünüşdim... (ŞU D 6)

“Sekizinci ayın ikinci günü Çığıltır Gölü’nde Kasuy’da sürekli dolaşarak savaştım”

² Kılınış kategorileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Karadoğan 2009); (Hirik 2013).

(2) –(X)g

kezig sözcüğüne Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanmaktadır. Dikkat çekici nokta ise şudur: *kezig* Eski Uygur sahası metinlerinde sadece “nöbet, sıra” anlamında kullanılmışken, Karahanlı sahası eserlerinde bu anlamın yanı sıra “sıtma, humma” anlamlarını karşılamak için de kullanılmaya başlamıştır. *kez-* fiilinin sonuna eklenmiş olan sesin ötümlü mü ötümsüz mü olduğu konusunda araştırmacılar tarafından görüş birliği yoktur. Erdal OTWF’nin –(X)g maddesinde Manihaist, Brahmi, Tibet ve Uygur yazı sisteminde *k-g* ayrımının yapılmadığını ancak Arap harfli Karahanlı Türkçesinde bu ayrımın yapıldığından bahsetmiş ve yazılı metinlerde çoğu zaman bu iki sesi ayırt etmenin mümkün olmadığına vurgu yapmıştır. *suvık* “akışkan,sıvı (sıf.)” ancak *suvıg* “bir sıvı (isim)” örneğinde olduğu gibi /k/ ile sıfat, /g/ ile isim yapan örneklerle yer vermiştir (172-224). Hirik de –(X)k ekinin işlevlerini incelediği çalışmasında, ekin aynı zamanda bir sıfat-fiil olduğundan bahsetmiştir (2016: 99-100).

“nöbet, sıra” anlamına gelen sözcük Atalay ve Rustemov-Kormuşin’e göre *kezik*, Dankoff-Kelly ve Clauson’a göre *kezig* biçiminde okunmalıyken; “humma, sıtma” anlamındaki tıp terimi Atalay, Dankoff-Kelly, Rustemov-Kormuşin’e göre *kezik*, Clauson’a göre ise yine *kezig* biçiminde okunmalıdır (Ercilasun, Akkoyunlu 169). Araştırmacıların görüşlerinden Clauson’un her iki anlam için de *kezig* biçimini ancak diğer araştırmacıların her bir anlam için farklı sözcükleri kabul ettikleri görülmektedir. Clauson, Kutadgu Bilig’de iki beyitte *kezig*’in *izig* ve *tezig* ile kafiye oluşturduğunu, bundan dolayı kesinlikle /g/ ile bitmesi gerektiğini öne sürmüştür (758):

yağı körse alp er köpitür izig

bu karşıur adınlarğa tegmez kezig (Arat 460)

et öz arzu sürgen tapuğka tezig

körünmez yağıka bu birmez kezig (Arat 638)

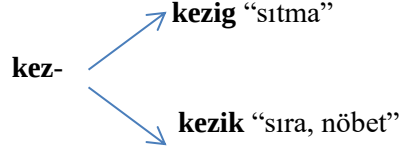
Bu beyitlerde geçen ve *kezig* olarak okunan leksemin “sıra, nöbet” anlamına geldiği görülmektedir. Ancak KB’de *k-g* ayrımı yapılmadığından bir sözcüğün /k/ ile mi /g/ ile mi yazıldığı yalnızca bu metne bakarak anlaşılamamakta, böyle bir durumda sözcüğün diğer metinler vasıtasıyla bilinmesi yahut almış olduğu eklerin morfo-semantik değeri göz önüne alınarak bir yorumda bulunulması gerekmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir durum söz konusudur. Kaşgarlı meşhur divanına iki farklı biçimden bahsetmiştir:

kezig: insanı titreten humma, sıtma

kezik: çalışmada nöbet, sıra (Ercilasun, Akkoyunlu 169).

Kaşgarlı’nın iki anlam için iki farklı sözcükten bahsetmesi önemlidir. Kutadgu Bilig’de *izig* ve *tezig*’le kafiye oluşturan sözcüğün, bu durumda, bağlam açısından *kezig* değil *kezik* okunması daha uygun görünmektedir. Yazıda sözcüğün ötümlü veya ötümsüz bitmesini sağlayacak bir *k-g* ayrımının bulunmayışı Yusuf Has Hacib’e göze göre uyak oluşturma imkanı vermiş olmalıdır.

k-g bilindiği üzere Eski Uygur alfabesinde de ayrımı olmayan alafonlardandır ve belki de bu sebeple Eski Uygur Türkçesi metin yayımlarında ve sözlüklerde *kezig* sözcüğü hem “sıtma” hem de “sıra, nöbet” anlamlarında verilmektedir. Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de *k-g* ayrımından söz edemesek de DLT’de *kef* ve *gef* işaretleyicilerinin bulunması ve Kaşgarlı’nın bu iki farklı sesi esas alarak madde başlarını *kezig* ve *kezik* olarak çeşitlendirmesi oldukça önemlidir:

Aşağıda vereceğimiz örnekler Eski Türkçe metin çalışmalarında *kezig/kezik*’in geçtiği kısa söz öbekleri ve cümlelerden oluşmaktadır. Bu örneklerden, -Kaşgarlı’nın verdiği ayrım düşünüldüğünde-“sıra” anlamına gelen sözcükleri *kezik*, bir tıp terimi olarak kullanılan ve “sıtma” anlamına gelen sözcükleri *kezig* olarak transkribe etmek mümkün görünmektedir.

eçileri birle sözleşgölük *kezigin* tizigin ertdürüp... (Gulcalı 83)

“amcalarıyla birlikte konuşacaklarını *sırayla* konuşup”

simeklemeklig *kezigde* turmış bodısatavlarğa... (AY 301/13-14)

“cenaze töreni *sırasında* bekleyen Bodhisattvalara”

yagmurnung *kezig* ...(AY 556 13)

“yağmurun *sırası*”

***Kezig*: insanı titreten humma, sıtma** (DLT 197)

Sarıg *kezig*: sarılık (DLT 197)

Tuta bilse dewlet tezümez turur

Qalı tezse tegmez yana terk *kezig*

“İnsan tutabilirse mutluluk kaçmaz kalır

Eğer kaçarsa *sıra* sana yine tez gelmez” (Arat 204)

yağı körse alp er köpitür izig

Bu qarşur adınlarğa tegmez *kezig*

“Kahraman yiğit düşman görünce tozu dumana katar

Her yere o atılır, başkalarına *sıra* gelmez” (Arat 460)

Et öz arzu sürgen tapugka tezig

Körünmez yagıka bu birmez kezig

“Nefsinin arzularını kendisinden uzaklaştıran

Ve ibadete koşan kişi, gizli düşmana *fırsat* vermez³”(Arat 639)

Kerek bolmaz emdi bu dünya maña

Ya dewlet kezig kezig ay toña

“Bana böyle bir dünyanın gereği yoktur; *sıtma* benzeri

Devlet *nöbetini* de istemem, ey kahraman yiğit” (Arat 811)

(3) (X)g+çA

Taradığımız metinlerde *kezigçe* olarak geçen sözcüğün yalnızca “sırayla” anlamında kullanıldığına tanık oluyoruz. Tıp terimi olarak “sıtma, humma” anlamında kullanılmayan bu leksemi, kullanıldığı metinlerde *k-g* ayrımının bulunmaması ve Kaşgarlı’nın ayrımı düşünüldüğünde *kezikçe* biçiminde okumak mümkün görünmektedir.

bodısataw tegin et’özün buşı berip neteg kılmuş işlerin eyin kezigçe tüzü

tüketi ötündi

“Bodhisattva prensin vücudunu feda ederek neler yaptığını *sırasıyla* ayrıntılı olarak arz etti” (Gulcalı 103, 121)

kezigçe kelir bu ölümün qırı

ölümke özün çın anuqlap yorı

“Ölüm sırası *nöbetle* gelir⁴

her an kendini ölüme hazır bulundur” (Arat 324, 325)

kezigçe kelir kör bu dewlet qırı

tezig ol yayıg hem bolur terk qarı

³ Beyitte *kezig bir-* ifadesi “sırayı başkasına vermek” anlam çerçevesinden hareketle “fırsat/şans vermek” olarak kullanılmış olmalıdır.

⁴ Arat’ın beyitte geçen *ölümün qırı* isim öbeğini “ölümün sırası” olarak çevirdiği görülmektedir. Ancak Arat Kutadgu Bilig incelemesinin sözlük kısmında *kur* için “rütbe, derece; toy; maya” olarak bir anlamlandırmada bulunmuş; bu maddenin devamında *kurı* örneğini ve metinde geçtiği beyit numarasını vermiştir (1192). Bu şekliyle *kurı* ifadesinin “rütbesi/ derecesi/toyu/ mayası” seçeneklerinden biriyle çevrilmesi gerekirdi. Diğer taraftan “sıra” anlamı için *kezig* sözcüğünün varlığının sıklıkla kullanıldığı düşünüldüğünde – ve kafiye göz ardı edildiğinde- Yusuf Has Hacib’in beyiti *kezigçe kelir bu ölümün kezig* olarak yazması gerekirdi. Bu durum ve *kezigçe* sözcüğünün “sırayla” anlamı bağlama daha uygun düştüğü göz önünde bulundurulduğunda *ölümün qırı kezigçe kelir* cümlesi şu şekilde de günümüz Türkçesine çevrilebilir: “Ölüm rütbesi sırayla gelir.”

“Bu devlet nöbeti, bak, *sırayla* gelir
o dönektir, kaçmak ister, bir de çabuk yaşlanır”⁵ (Arat 810, 811)

sağa tegdi emdi *kezigçe* orun

ķamug edgölük ķıl sen edģü burun

“Şimdi bu yere sahip olmak *sırası* sana gelmiştir
sen herkesten iyi ol, hep iyilik yapmaya çalış” (Arat 128, 129)

men sizinge *kezigçe* tüzü tüketi sözleyin... (AY 341/11-12)

“ben sizlere *sırasıyla* ayrıntılı olarak söyleyeyim...”

...*kezigçe* şaşurmadın egsüksüz tükel bilmek ukmak erür. (AY 271/ 17-18-19)

“...*sırayla* şaşırtmadan eksiksiz tamamen bilmek ve düşündürmektir.”

...udakaburı udakakalyanı atlıg iki oğlanı birle balık uluş sayu *kezigçe* keze yorıyu bir kurug öleñde... (AY 599/11-12-13)

“...udakaburı (ve) udakakalyanı adlı iki oğlu ile (birlikte) şehir (ve) ülke saya saya *sırayla* gezerek (ve) yürüyerek bir kuru bataklıkta...”

neteg kılmuş işlerin iyin *kezigçe* tüzü tüketi ötünti (AY 624/22-23)

“yaptıklarını *sırasıyla* (ve) tamamen ayrıntılı olarak arz etti”

(4) –(X)g+sIz

Kezigsiz sözcüğü taradığımız tüm metinlerde yalnızca “sırası değilken/gelmemişken” anlam çerçevesinde kullanılmıştır. Dolayısıyla sözcüğü *keziksiz* şeklinde okumak mümkündür.

üdsüz kolusuz [*kez*]igsiz tolı tüşer kar yagar (AY 557/3-4)

“zamansız (ve) *sırası değilken* dolu düşer, kar yağar.”

üdsüz *kezigsiz* kün ay tutungay (AY 434/19-20)

“zamansız (ve) *sırası değilken* güneş (ve) ay tutulacak”

(5) -(X)g+IIg

⁵ Bu beyitte de *devlet kırı* ifadesi “devlet sırası” şeklinde anlamlandırılmışsa da bir sonraki beyitte *devlet kezigi* yine “devlet sırası” biçiminde çevrilmiştir. Ancak söz konusu beyitteki *devlet kırı* ifadesinin “devlet rütbesi/makamı” olarak anlamlandırılması bağlam açısından da uygun görünmektedir: *Bu devlet makamı bak sırayla gelir/ o dönektir, kaçmak ister, bir de çabuk yaşlanır.*

Eski Türkçe metinler üzerinde yapılan çalışmalarda *keziglig* olarak geçen sözcüğün “sıralı, nöbetçi” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede sözcüğün *keziklik* olarak okunması mümkün görünmektedir.

yana yattı anca usı kelmedi

keziglig kişi teg közin yummadı

“Tekrar biraz yattı, fakat uyumadı;

Bir **nöbetçi** gibi gözünü yummadı.” (Arat 828, 829)

...ap uzun keziglig ap şlok üzeki kayu nomlar erser... (AY 274/13-14)

“...ister uzun(ca) **sıralı** ister şiir üzerindeki her ne kadar dini kural varsa...”

3. Kezig Teriminin Oluşumu

Yukarıdaki örneklere dikkat edildiğinde “sıtma, humma” anlamı müstakil bir sözcük olarak *-kezig* biçiminde- ilk kez Karahanlı metinlerinde geçmektedir. “sıtma, humma” hastalığını karşılayan bir terime Köktürk sahası metinlerinde rastlanmazken yalnızca *kezig* biçimini temel alan ve Kaşgarlı’nın bildirdiği *kezik* biçimini göz ardı eden Clauson Uygur Türkçesiyle yazılmış VIII ff Bud. metninde *isimeklig kezig igig* “tekrar eden ateş/humma” örneğinin geçtiğinden bahsetmiştir (758-759). Burada “tekrar etme, sıra, nöbet” dairesine ait olan sözcüğün *kezig* olarak kullanıldığı açıktır. Ancak “sıra, nöbet” anlamlı bir *kezik* biçiminin varlığı, söz grubunun aslında *isimeklig kezik igig* şeklinde olabileceğini akla getirmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde sıfat grubuna ait sözcüklerden her birinin anlamı şu şekilde sıralanabilir:

isimek : ısıtmak, ısınmak

kezik : sıra, nöbet

ig : hastalık

Akuzatif eki göz ardı edildiğinde söz grubunu “ateşli nöbet hastalığı” olarak günümüz Türkiye Türkçesine çevirmek mümkündür. O halde elde Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde aynı hastalığı ifade eden biri söz öbeği diğeri tek sözcükten oluşan iki farklı biçim bulunuyor demektir:

isimeklig kezik ig (EUyg) > *kezig* (Krh)

kezik ig kégen (EUyg) > *kezig* (Krh)

Bilindiği üzere dillerin “en az çaba yasası” olarak adlandırılan daha pratik ve daha basit ifade edilene doğru bir eğilimi vardır. Ateş ve nöbet şeklinde kendini gösteren hastalığın; Eski Uygur metninde ilk ikisi hastalığı tarif eden, onun özelliklerini sıralayan sıfat olmak üzere üç sözcükle (*isimeklig kezik ig*) ifade edilirken bir sonraki evre olan Karahanlı Türkçesi metinlerinde yalnızca tek kelimeyle (*kezig*) daha pratik bir şekle evrildiği görülmektedir. Burada dikkat çeken bir nokta da yine Clauson’un U II 68’de geçtiğini belirttiği *kezig ig kégen* “nöbetli hastalıklar” ifadesidir. *İsimeklig kezik ig* ve son örnekteki **kezik ig** kégen (DLT’deki anlam ayrımına göre) söz gruplarındaki *kezik ig* sıfat grubu; *kezig* sözcüğünün *-ik* ekinin yutulmasıyla bir haploloji sonucu tek sözcüğe indirgenmiş bir biçim olarak düşünmemize imkan vermektedir.

Tüm bu örnekler irdelendiğinde bir tıp terimi olan ve “ateş, humma” anlamına gelen *kezig*’in Eski Uygur Türkçesi döneminde söz öbeği şeklinde oluşmaya başladığı ve Karahanlı Türkçesi zamanında olgunlaşarak tek bir sözcüğe indirgendiği görülmektedir.

4. Sonuç

Daha önce yapılmış çalışmalar, araştırmacıların *keziG* sözcüğünü ele alış biçimleri ve Eski Türkçe metinler incelendiğinde öncelikli olarak; Eski Türkçe metin yayınlarında genellikle tek bir biçimle *kezig* olarak okunan ancak “nöbet, sıra” ve “sıtma hastalığı” anlamlarını karşılayan iki sözcüğün Kaşgarlı Mahmut tarafından *kezik* ‘sıra, nöbet’ ve *kezig* ‘humma, sıtma’ olarak farklı biçimlerle yazıldığı görülmektedir. Kaşgarlı’nın bu ayrımı, “sıra nöbet” anlamında kullanılan sözcüğün *k-g* ayrımı bulunmayan Eski Uygur Türkçesi ve bazı Karahanlı Türkçesi metinlerinde *kezik* olarak okunması gerektiğine işaret etmektedir.

Araştırmacıların *kezig* ve *kezik* sözcüklerinin kökü olan *kez-* fiili hakkındaki görüşleri dikkate alındığında, *kez-* fiilinin aralıklarla gerçekleşen bir eylemi karşıladığı ve aralıklarla gerçekleşme özelliğinin *kezik* ve *kezig* sözcüklerinin “belirli aralıklarla tutulan nöbet, belirli süre aralıklarıyla gelen sıra” ve “belirli aralıklarla tekrar eden sıtma hastalığı” anlamlarıyla kullanılmasını sağlayan asıl etken olduğu anlaşılmaktadır.

“Sıtma, humma hastalığı” Eski Uygur Türkçesi döneminde *isimeklig kezik ig* ve *kezik ig kégen* örneklerindeki gibi sıfat öbekleriyle karşılanmıştır. Başka bir deyişle Eski Uygur Türkçesi metinlerin “sıtma, humma” için kullanılan tek bir sözcükten bahsetmek mümkün değildir. “Sıtma, humma hastalığı” anlamındaki tek bir sözcükten oluşan *kezig* terimi ilk kez Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Eski Uygur Türkçesindeki *isimeklig kezik ig* ve *kezik ig kégen* söz gruplarının karşıladığı “sıtma” anlamının Karahanlı Türkçesinde tek bir *kezig* biçimiyle karşılanması; terimleşme sürecinin Eski Uygur Türkçesi döneminde başlamış olduğunu, Karahanlı Türkçesi döneminde ise *kezik ig* öbeğinin haploloji sonucu *kezig*’e dönüşmesiyle tamamlandığını göstermektedir.

KAYNAKLAR:

- Ağca, Ferruh. *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı, 2008.
- Ayazlı, Özlem. *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: TDK, 2016.
- Azılı, Kenan. “Eski Türkçede Bitig Adları”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1-7 Haziran 2018.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2015.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University. 1972.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu Ziyat. *Dîvânu Lugâti't-Türk(Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Erdal Marcel. *Old Turkic Word Formation- A Functional Approach to the Lexicon I- II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Gulcalı Zemiye. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan “Aç Bars” Hikâyesi*, Ankara: TDK, 2015.
- Gülensoy Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2007.
- Hirik Erkan. “Kılınış Özellikleri Bakımından’-(I)r...-mAz’ ve ‘-DI...-mAdI’ Yapıları”. *Bengü Belâk- Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ed. Bülent GÜL. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013. s. 233-242.
- Hirik Erkan. “-(X)k Ekinin Kılınış, Kiplik ve Çatı Kategorisindeki İşlevleri”, *Türkbilig*, 32 (2016): 97-114.
- Karaman Burcu İlkay. “Terim Oluşturma Yöntemleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 57 (2) (2009): 45-59.
- Kaya Ceval. *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK, 1994.
- Korkmaz Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK, 2007.
- Orkun Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK, 2011
- Orkun Hüseyin Namık. *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası*, İstanbul: Alâeddin Kırıl, 1940.
- Tekin Talat. *Orhon Yazıtları-Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg, 1998.
- Zülfikar Hamza. *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara: TDK, 1991.

KIRIM TATARCASINDA KARGIŞLAR

Arş. Gör. Dr. Işıl İŞIKTAŞ SAVA
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
isilaysava@yahoo.com

1. Giriş

Bir dilin söz varlığının önemli bir kısmını meydana getiren kalıp sözler arasında deyimler, ata sözleri, ikilemeler, terimler ve yabancı sözler, dualar ve yeminler gibi beddualar da yer almaktadır. Beddualar, herhangi bir kötülük karşısında çaresiz kalan ve acı çeken kişinin, içindekileri duyguları dile getirirken söylediği kötü düşünce ve dilekleri içeren, ifade gücünü arttıran kalıp sözlerdir. Farsça “kötü” anlamına gelen “bed” ve Arapça “dua” kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen beddua kelimesi için Eski Türkçeden beri *karga-* “lanetlemek, birinin kötülüklerini saymak” fiil kökünün ve ondan türetilmiş *kargış* “lanet ve lanetleme” isminin günümüz Türk lehçelerinde de yaşadığı bilinmektedir.

Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan ve günümüzde başta Kırım olmak üzere Özbekistan, Türkiye, Romanya gibi ülkelerde varlığını devam ettiren Kırım Tatarcasında *kargışlar* (*beddualar*) konusu daha önceki çalışmalarda müstakil olarak bir değerlendirmeye tâbi tutulmamıştır. Bu çalışmanın amacı Kırım Tatarcasının içinde *karga-* ve *kargış* kavramlarının ne şekilde yaşadığını, kavram alanını ve bu kavramları karşılayan kalıp sözleri Kırım Tatarca kaynaklardan yararlanarak fonetik, morfolojik ve semantik bakımdan incelemektir.

J. L. Austin’in ortaya koyduğu ve sonrasında öğrencisi Searle’in geliştirdiği söz edimi (sözeylem) kuramına göre dilin kullanıldığı her durumda, yerindelik koşullarına uygun olarak bir eylem gerçekleşmektedir (Searle, 2000:14-15). Bu kuramın yerindelik koşulu dikkate alındığında kalıp sözlerin de sadece o duruma istinaden söylendiği görülmektedir. Kalıp sözler, 1950’li yıllarda Austin, Grice ve Searle gibi dilbilimcilerle başlayan, ardından birçok dilbilimcinin devam ettirdiği speech act söz edimi/sözeylem kuramının bir parçasıdır.

Aksan, “temel söz varlığı, yabancı sözcükler, deyimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler, terimler, çeviri sözcükler”in yanında “ilişki sözleri / kalıp sözler”i de Türkiye Türkçesinin söz varlığı öğeleri içinde sayar. Atasözleri, deyimler gibi kalıp sözlerin de belirli bir dili konuşan topluma ışık tutarak o toplumun inançlarını, gelenek ve göreneklerini yansıttığını dile getirir (2006: 191). Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda bu söz ve söz grupları için bilim adamları çeşitli terimler kullanmışlardır: “*kalıp sözler*” (Özdemir 2000, Aksan 2006, Erol 2007, Gökdayı 2008), “*ilişki sözleri*” (Aksan 2002, 2006, Cihangir 2010), “*iletişimsel sözler*” (Toklu 2003: 109), “*sözeylem*” (Doğançay-Kamışlı 1997, Kılıç 2002: 94, Dilek 2007), “*söz edimi*” (Palmer 2001: 165-171).

2. Yöntem ve Kapsam

Çalışmamızda *Kırım Türk Tatar Destanları* (YÜKSEL 2005), *Qırımtatarca-Rusça-Ukraince Luğat* (ÜŞEİNOV, 2008), *Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü* (KARATAY 2011), *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler* (ÜLKÜSAL 1970), *Boztorgay* (ALİ 1996) kitaplarındaki kargışalar, *Ant Etkenmen* (ÇELEBİ CİHAN 2011) şiiri, Ural Dağı yırı, Çubukçu yırı değerlendirilmiştir.

3. Kırım Tatarcasında Kargışlarla İlgili Veriler

Kırım Tatar destanlarından Edige'de kargış motifi karşımıza önce Toktamış Han'ın başında uçan kuşlara, Edige'ye ve Edige'nin oğlu Nuraddin'e ilenmesiyle çıkar. Toktamış, kendisinin yurdundan ayrıldığı gibi kuşların evlerinden, gölden ayrı düşmelerini ve diğer kuşların onların kanatlarını kırarak başlarını ayırmalarını diler. Sonra da Nuraddin'in muratlarının gerçekleşmemesini temenni edip Edige'yi de Şeytan'a benzetir; onun işlerinin hepsinin bozulmasını ve başının yastık görmemesini, yaşlanınca yapayalnız kalmasını ister:

*Toqtamış bir alanlıqqa barıp toqtadı, başı
töpesinde üyirilgen quşlarğa qarap, olarnı
qarğadı:*

Toktamış bir meydana gidip durdu, başının
üstünde toplanan kuşlara bakarak, onlara
beddua etti:

*Aqqu quşlar, qaz quşlar,
Sizni sunğur, boz quşlar
Qanatıñız tozdırıp
Başıñızni qayırsın!*

Kuğu kuşlar, qaz kuşlar,
Sizi sungur, boz kuşlar
Kanınizi kırıp
Başınızı ayırsın!

*Edigeniñ ulı Nuraddin
Alla bermesin muradın
Meni yurttamn ayırğaç
Sizni de gölden ayırsın!*

Edige'nin oğlu Nuraddin
Allah vermesin muradını,
Beni yurttan ayırınca
Sizi de gölden ayırsın!

*Hudaydan tileymen endigi
Şaytandan tuvğan Edige
Niyet etken işlerin
Tañrısı talq etsin!*

Tanrı'dan diliyorum artık
Şeytandan doğan Edige'nin
Niyet ettiği işlerini
Tanrısı bozsun!

*Sızağı (meşrebe) belden tüşmesin
Başı yastıq körmesin.
Qartayğanda yañğız qalıp
Başın alıp çığıp ketsin.
(YÜKSEL 2005:192)*

Maşrapası belden düşmesin
Başı yastık görmesin.
İhtiyarlayınca yalnız kalıp
Başını alıp gitsin.
(YÜKSEL 2005:249-250)

Destanın devamında Edige, oğlu Nuradın'a sarf ettiği şu cümlelerle beddua eder, ardından nefesinin kuvvetiyle oğluna üfler, oğlu yıkılır ve ağzı, burnu eğrilir. Canmbay, Edige'ye beddua etmemesini, Allah'a ters gitmemesini söyler:

Onda Edige ayttı:

Boz ağaçtay tırmanıp

Bulutqa yetmey iç tınmam!

Qanlı et aşar şunqarman

Ölümtikke iç qonmam!

Qara bulut mendirmen

Cavun burçaq sozarman.

Esip kelgen cel bolıp

Tañ yuquñni bozarman!

(YÜKSEL 2005:198)

O zaman Edige söyledi:

Boz ağaç gibi tırmanıp

Buluta yetişmeden hiç sakinleşmem

Kanlı et yiyen sungurum,

Ölünün cesedine hiç konmam!

Kaea bulut benimdir,

Yağmuru dolyu uzatırım.

Esip gelen yel olup

Tan uykunu bozarım!

(YÜKSEL 2005:256)

Destanın sonunda Edige'nin başı, Barın Mirza tarafından kesilir. Onun kesilen başından Barın Mirza'nın malının mülkünün artmamasını, han olarak yaşayamamasını, hanlığının paramparça olmanı temenni eden sözler çıkar:

Barın, saga men nettim?

Sizçünderlet, yurt küttüm.

Biriñ eki bolmasın!

Yurtuñ, qarañ qalmasın!

Hanlar hanın men yıqtım,

Han bolıp sen de kalmazsıñ!

Süt yerine qan töktiñ,

Qanımnı tökip ne ettiñ?

Qazan, Qırım, Ajdarhan

Soyumnu sorap qalğanda,

Ne bolğanın anda körersiñ! –dep qarğadı.

(YÜKSEL 2005:212)

Barın, sana ben ne yaptım?

Sizin için devlet, yurt bekledim.

Birin iki olmasın!

Yurdun, halkın kalmasın!

Hanlar hanını ben yıktım,

Han olup sen de kalmazsın!

Süt yerine kan döktün,

Kanıma döküp ne ettin!

Kazan, Kırım, Astrahan

Soyumu sorduklarında,

Ne olduğumu o zaman görürsün!

diye beddua etti. (YÜKSEL 2005:269)

Destanın diğer varyantında da aynı kargış daha kısa haliyle geçmektedir:

Barın, saa nättim? diy

Biriñ äki bolmasın,

Yurtuñ qaran qalmasın!

(YÜKSEL 2005:298)

Barın, sana ne yaptım der

Birin iki olmasın,

Yurdun, halkın olmasın!

(YÜKSEL 2005:212)

Yine aynı destanın başka varyantında Toktamış Han, Edige'nin oğlu Nuradın'a aşağıdaki sözlerle ilenir:

O zamanda Toqtamış qan:

Qıǵışlar da qazǵışlar

Qıya bāri bāş qanlar

Sizni köldān qulağan

Māni yurttan ayırğan

Ādigāniñ ulu Nuradın

Alla cumarttır āş bermesin miradın!

Sazaǵı bālden tüşmäsin

Saǵaysında qazaq çıǵıp kātsin!

Alladan mān istār mān

Bir miratqa yātmesin!

(YÜKSEL 2005:344)

O zaman Toktamış Han:

Kıǵışlar da kazǵışlar

Eǵri büǵrü beş hanlar

Sizi gölden kovalayan

Beni yurttan ayıran

Edige'nin oğlu Nuradın

Allah cömerttir hiç vermesin muradını!

Sadaǵı belden düşmesin

Uyansın da serseri olup gitsin!

Allah'tan ben isterim

Bir muradına yetmesin!

(YÜKSEL 2005:358)

Destanının bu varyantının devamında Edige, oğlu Nuradın'ı şu sözlerle kargar ve oğlu yere yıkılır:

O zamanda babası ayttı:

Boz ağaştan büyükmān,

bulutqa yātmāy iş tınmam,

külsem bir çuwaqman

kürlensām tañ uyuquñnu buzarmān.

Ādigā uluna dua etti,

Ulu artına yıqıldı.

Awzu murnu qıyşayǵan

O zaman Yanbay ayttı:

Birdān bir balañdır,

Bāt dua ātmā Ādigā

Oñar du'a āt uluñ!

(YÜKSEL 2005:346)

O zaman babası söyledi:

Boz ağaçtan büyüğüm,

Buluta ulaşmadan hiç sakinleşmem,

Gülersem bir sıcak havayım

Gürlersem tan uykunu bozarım.

Edige oğluna beddua etti,

Oğlu sırt üstü yıkıldı,

Aǵzı burnu eğrilmiş.

O zaman Yanbay söyledi:

Bir etek çocuğundur,

Beddua etme Edige

Hayırlı dua et oğluna!

(YÜKSEL 2005:360-361)

Kırım Hanlığı'nın 1783'te Çarlık Rusyası tarafından işgal ve ilhak edilmesinin ardından Kırım Tatarları vatanlarından çıkarak o dönem içinde Osmanlı himâyesinde

bulunan topraklara göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçler sonucunda bugünkü Romanya sınırları içinde yer alan Dobruca bölgesinde, günümüzde nüfusu 25 bine yakın Kırım Tatarı yaşamaktadır. Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kırım Tatarcasının sözlü edebiyat geleneğini ata toprağı Kırım'dan miras olarak getiren buradaki Kırım Tatarları, 20. yüzyılın başlarına kadar bu geleneği sürdürmüştür. İlk olarak 1930'lu yıllarda “*Sağış*” şiir kitabının neşredilmesiyle yazılı hâle gelmeye başlayan Dobruca Kırım Tatar ağzı, müteakip yıllarda “*Emel*” dergisi, “*Boztorgay*” halk şarkıları derleme kitabı, çeşitli kitap, gazete, sözlük ve dergilerin yayınlanmasıyla varlığını devam ettirmiştir.

Boztorgay (Folklor toplamı) adlı kitapta Dobruca'da yaşayan Kırım Tatarlarının halk edebiyatına ait türlerin örnekleri bulunmaktadır. Kitabın “*E. Elem. Kargış*” adlı konu başlığının içinde “*Ögiy Ana (Elem)*” ve “*Kargış*” iki şiir yer almaktadır. *Kargış*'ta sevenleri ayıran kişiye vücudu ve organlarıyla ilgili bedduadan aile hayatına, hastalık bulmasından cin ve şeytanın azabına uğramasına kadar türlü kargışlar sıralanır:

<i>Başñ, közñ oyılsın, bogaziñ soyulsın!</i>	Başın, gözün oyulsun; boğazın kesilsin!
<i>Tez künde soyıñ, sülâleñ, temelñ coyılsın!</i>	Tez günde, soyun sülâlen, ailen yok olsun!
<i>Kargışım tutsun seni, oñma pıtme,</i>	Kargışım tutsun seni, huzur nedir bılme!
<i>Örmekşidiy corgalap, üyüñe cetme!</i>	Karınca gibi yürüyüp evine varma!
<i>Kargış kargıştan küşli, kargışım yaman,</i>	Kargış kargıştan güçlüdür, kargışım yaman;
<i>Men baylagan kargışka tabılmaz derman.</i>	Benim bağladığım (ettiğim) kargışa bulunmaz derman.
<i>Men bñr konca gül edim, aşılğan kürpe</i>	Ben bir gonca gül idim, açılmış körpe
<i>Kargamasam katiyim şaytan türte.</i>	Kaargamayım da ne yapayım, şeytan dürtüyor.
<i>Kargış bayladım sabinga iyne tüyrep,</i>	Kargışımı söyleyip bağladım sabuna iğne ilştirip,
<i>Tez günde şarpınıp kal, ayagiñ süyrep!</i>	Tez günde çarpılıp kal, ayağını sürükleyip!
<i>Cin sofrasına bas ta cinler şarpsın</i>	Cin sofrasına bas da cinler çarpsın,
<i>Ekñ közñ carıkka asret kalsın!</i>	İki gözün ışığa hasret kalsın!
<i>Şaytanga şarık kiysetken büyüci kurtka,</i>	Şeytana çarık giydiren büyücü yaşlı kadın,
<i>Tandırğa koraz şekirtip cedirsın botka!</i>	Tandira horoz atıp yedirir botka (bir tür lapa)!
	Adını kağıt parçasına yazıp, ateşe attım,

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Adıñnı yazıp, ot berdım parşa kââtke Senden ayıran on iki sate erişmesin.
Senden ayırgan cetmesın oneki saatke.
Verem sarsın kökregññ, buwma-cütel' Beni yakıp, sevdiğini görmesin eller.
Menı cagıp kuwnaşın körmesın el.
Cawmaga kelgen bulutnı cel kayırgan Yağmak için gelen bulutu yel ters yöne gönderen,
Oñmasın da pıtmesın bızñı ayırgan. Huzur nedir bilmesin bizi ayıran
(Ali 1996: 247)

“Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler”, “Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü” ve “Kırım Tatarca-Ukraince-Rusça Sözlük”teki incelememizde tespit ettiğimiz kargış örnekleri şunlardır:

<i>Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler (1970)</i>	<i>Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü (2011)</i>	<i>Kırım Tatarca-Ukraince-Rusça Sözlük (2008)</i>
	<i>acısını kör!:</i> acısını gör! (c.1.s.13)	
<i>adı batsın!:</i> adı batsın! (s.101)	<i>adı batkırı!:</i> adı batasica! (kargış sözü, c.1.s.19)	<i>adı batsın!:</i> adı batsın! (s.30)
<i>haram bolsun:</i> Haram olsun! (s.157)	<i>aram bolsın!-haram bolsın:</i> Haram olsun! (c.1.s.121/c.2.s.97)	<i>aram olsun!:</i> Haram olsun! (s.65)
<i>Beter ol!:</i> Beter ol! (s.121)	<i>Alla belâsın bersın!:</i> Allah belâsını versin! (Kargış sözü, c.1.s.79)	<i>Alla olarnıñ belâsını bersın!:</i> Allah belâsını versin! (s.53)
	<i>Alla canın alsın!</i> Allah canını alsın! (c.1.s.79)	
	<i>Alla cezasın bersin!</i> Allah cezasını versin! (c.1.s.79)	
	<i>Alla moynın-boynın ursın-urgur!</i>	<i>Yalan aytsam, Alla boynumnu ursun!</i> Yalan söylersem Allah

¹ Buwma-cütel: kattı öksırık (kötü kötü öksürmek s. 247)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

	Allah boynundan vursun! (c.2.s.494)	boynumdan vursun! (s.53)
		<i>Alla ursun onu!</i> Allah vursun onu! Alla ursun meni! Allah vursun beni! (s.53)
	<i>Taş aşagırı!</i> Taş yiyesi! <i>Taş aşagırıla! Nesî bar edî o koylarıñ?</i> Taş yiyesice! nesi vardı o koyunların? (s.154)	
<i>Közu bolgannıñ közu şıksın! Gözü olanın gözü çıksın! (s.178)</i>	<i>Közî bolgannıñ közî şıksın!</i> Gözü olanın gözü çıksın! <i>Közî şıkkırı! Gözü çıkasıca (c.2.s.368)</i>	<i>Közü çıqsın!</i> Gözü çıksın! (s.243)
<i>Közuñnu toprak toyursun! Gözünü toprak doyursun! (s.179)</i>		<i>Közlerini topraq toydursın!</i> Gözlerini toprak doyursun! (s.243)
<i>Közune tızñe tursun!</i> Gözüne, dizine dursun! (s.179)		
	<i>Mıskılıñ başına püskül olsun!</i> Ayıbın başına püskül olsun! (c.2.s.480)	
	<i>Oñmasın pitmesiñ! Huzur nedir bilmesin, mutlu olmasın anlamında (c.3.s.60)</i>	
	<i>Şişip kalgır!</i> Şişip kalası! (Kargış söz, c.3.s.250)	<i>Şişip qal! Şişip kal! (s.758)</i>
	<i>Tilî kurusun! Söz söylemez olsun! (Kargış söz, c.3.s.344)</i>	

Kırım Tatar yırlarında da *karga-* fiilinin yaşadığını “Badem Terek” adlı yırın iki ayrı varyantında da görmekteyiz.

BADEM TEREK

*Azbarımda badem de terek,
Babam da saçtı olsun dep.
Anam da meni ne qarğaysıñ
“Evlâdım bahtsız olsun” dep?*

*Qarğama anam, ne qarğaysıñ
Soñra da peşman olursıñ.
Ölüp te qara yerge kirsem,
Adıma asret qalırısıñ*

(Aliyev 2001: 209)

BADEM TEREK

*Azbarımda badem de terek,
Ektim de onu olsun dep.
Anam da seni kim qarğadı,
Soyumuz da böyle olsun dep.*

*Yedi yıldır bu dert benden
Aslı da üstümden gitmez.
Ekımlernıñ ilâcları
Baña da bir fayda etmez.*

(Aliyev 2001: 336)

BADEM AĞACI

*Bahçemde badem ağacı,
Babam ekti büyüsün diyerek.
Anam da beni niye lanetlersin
“Evladım bahtsız olsun” diyerek?*

*Lanetleme anam, niye lanetlersin
Sonra da pişman olursun.
Ölüp de kara yere girersem
Adıma hasret kalırsın?*

Badem Ağacı

*Bahçemde badem ağacı,
Ektim onu büyüsün diyerek.
Anam da seni lanetledi,
Soyumuz böyle olsun diyerek.*

*Yedi yıldır bu dert benden
Asla üstümden gitmez.
Hekimlerin ilâçları
Bana bir fayda etmez.*

Kişilerin kendisine bir kötülük edenlere karşı, içlerinden geçen duygu ve düşüncelerini dile getirdikleri bu kargış örneklerine ilaveten Kırım Tatarlarının kendilerine zulmeden ve vatanları Kırım'dan ayrılmasına sebep olanlar için de duygu ve düşüncelerini beddua ile dile getirdikleri halk edebiyatı örnekleri de bulunmaktadır. Çarlık yönetimi altındaki Kırım'da müftüler “mirza” ve “ruhani”lerden oluşan bir meclis tarafından aday gösterilerek çar tarafından tayin edilmiş, bu durum da hem ruhanilerin hem de mirzaların, Çar hükümetine yaranmak için vatandaşları Kırım Tatar köylülerine zulmetmelerine sebep olmuştur. O dönemde Kırım Tatar köylüleri ise topraksızlaştırıl原因 için evini, köyünü, vatanını bırakıp kitleler halinde “Ak toprak, Hak toprak” diyerek Osmanlı topraklarına doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. 1 Ocak 1874'te çıkan mecburî askerlik yasasına istinaden Kırım Tatar gençlerinin çar ordusuna asker olarak alınmaları, bu göç dalgalarının artmasında

büyük rol oynar. 1783-1883 yılları arası dönem, Kırım Tatar edebiyatında tek bir eserin bile yazılmadığı karanlı dönemdir. Sözlü edebiyatta da çar memurlarının, “mirzaların” ve “ruhanî”lerin yaptığı zulümler bazen ferdî bazen de anonim eserlerde yar almaktadır. Bu eserlerde, çar ordusuna asker olmanın verdiği acı, kızgınlık ve nefret göze çarpmaktadır (Yüksel, 2016:492). Bunlardan biri Kırım Tatar keday²larından Eşmirza Qart’ın *Soldatlar Aqqında* adlı şiiridir. Şiirde Eşmirza Qart, Kırım’da beş mirzanın sözünün geçtiğini ve onların yüzünden askere giden evlatların toprağa düştüğünü anlatır, Karaşay adlı mirzaya ve müftüye kargışta bulunur:

*Oñma-bitme, Qaraşay,
Çoq yaşama, sen, müftü!
Yigirmi birinde yaşlarnı,
Sizden sebep yer öpti.
(DERMENCİ 1971:35)*

Gün yüzü görme Karaşay,
Çok yaşama sen müftü!
Yirmi bir yaşında gençler,
Sizin yüzünüzden toprağı öptü (öldü).

Askerlikle ilgili hoşnutsuzluğun yansıtıldığı bir başka halk edebiyatı örneği de “Çubukçu (Ay Anaylar Anaylar)” adlı türküdür. Ruslar, Kırım Tatarlarını askere almaya başladığında halk, yabancının emrinde asker olma fikrini kabullenemez ve zoraki bir şekilde çocuklarını askere yollar. Bu süreçte Çubukçu ile Halil / Hacı İbrahim adı verilen şahıslar Ruslarla aralarını iyi tutarak kendi çocuklarının askere alınmamasını sağlar. Türküde bu kişilere ve dolaylı olarak Ruslara kızgınlık vardır. Türküde kışlaların yıkılması, Çubukçu’nun belinin bükülmesi ve Hacı İbrahim’in mezarında bağırarak ağlaması dilenir. Feridekhanum Useinova bu durumu “ Bu yıllarda Kırım’da mecburi askerlik emrini imzalayan memurları kargışlayan bir türkü de yakılmıştır (2016:58)” şeklinde ifade eder. Kargış türküde şöyle işlenmektedir:

*ÇUBUKÇU
Ay anaylar, anaylar
Aq saqallı babaylar.
-Oğlum soldat ketti- dep
Oy, oy, oy,
Ev aylanıp ağlaylar.
Eki yüzlü baltam bar,
Urdım taşqa kesmedi.
Çubukçımñ beş oğlundan
Oy, oy, oy,
Bir soldat ketmedi.*

*ÇUBUKÇU
Ay analar, analar,
Ak sakallı babalar.
“Oğlum asker gitti” diye
Oy, oy, oy,
Evi dolanıp ağlarlar.
İki taraflı baltam var,
Vurdum taş kesmedi
Çubukçu’nun beş oğlundan
Oy, oy, oy,
Biri askere gitmedi.*

² Keday: halk ozanı âşık

Qazarmalar yıqılsın,

Çubuqçınıñ belı bükülsin.

Bağçasaraylı Acı İbraim,

Oy, oy, oy,

Mezarında ökürsin

Kışlalar yıkılsın,

Çubukçu'nun belı bükülsün.

Bahçesaraylı Hacı İbraim,

Oy, oy, oy,

Mezarında bağırarak ağlasın.

(TDTEA Kırım Türk-Tatar Edebiyatı
1999:171)

Stalin'in 1927 yılında iktidara geçmesiyle tekrar Çarlık dönemindeki acı günlerine dönmeye başlayan Kırım Tatarları bu dönemde Ruslaştırma faaliyetleri ile karşı karşıya kalırlar ve millî kültürleri hızla imha edilir. Özellikle Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Müslüman cumhuriyetler üzerinde yoğunlaştırılan, devlet adamları ile millî aydınların tasfiye edilerek ortadan kaldırılması Kırım'da da büyük etkiler meydana getirir. 1930'lu yılların başlarında uygulamaya konulan kolektifleştirme çalışmaları sonucu 40-50 bin Kırım Tatar köylüsü Ural veya Sibiry'a sürülür (ÖZCAN 2010:14). 1933-1938 yılları arasında onbinden fazla Kırım Tatarı "kulak" yani "toprak sahibi, zengin köylü" oldukları gerekçesiyle Kırım'dan sürülmesini "Ural Dağı" türküsünde anlatılırken son dördlüğünde vatanları Kırım'dan çıkaranlara beddua edilir. Ural dağının yanması, kül olması ve Kırım Tatarlarını Kırım'dan sürgün edenlerin gözlerinin kör olması dlenir.

Ural dağı, Ural da dağı,

Yoq onıñ et-yağı.

Bizim Qırımnuñ taş-toprağı

Yüreçigimniñ yağı.

Ural dağı, Ural da dağı,

Yok onun eti yağı.

Bizim Kırımın taş-toprağı

Yüreğimin yağı.

Quvanmañız siz, bugünde,

Qırımtatarnıñ/Qulaqñıñ malına.

Biz qaytırmız, siz ketersiz

Uralnıñ dağına.

Sevinmeyin siz, bugünde,

Kırım Tatarlarının/ kulak (zengin köylünün) malına

Biz geri döneriz, siz gelirsiniz

Ural dağına.

Penceremiz, qapularımız

Açılğan qaldı.

Soğanımız, sarımsağımız

Saçılğan qaldı.

Penceremiz, kapımız

Açık kaldı.

Soğanımız, sarımsağımız

Saçılmış kaldı.

Yansın da, yansın,

Ural da dağı, yansın da, kül olsun.

Bizni Qırımdan çıkarğanların

Yansın da, yansın,

Ural da dağı, Yansın da, kül olsun.

Bizi Kırım'dan çıkarınların

Közleri kör olsun.

Gözleri kör olsun.

(Aliyev 2001:81)

Numan Çelebi Cihan (1885-1918)'ın 1917'de kaleme aldığı, Kırım Tatarlarının milli marşı olan "Ant Etkenmen"de şair, milletin çektiği sıkıntıları bilerek, görerek hiçbir şey yapamazsa, onlar için üzülmese, kaygılanmazsa ve yanıp kahrolmazsa "Yüreğindeki kaynayan kara kanların kuruması"nı diler. Devamında da millet içinde ayrı düşmüş iki kardeşin durumunu görüp üzülmese, karanlıklar içindeki ülkesine ışık olup milletini aydınlatmazsa" gözlerinden akan yaşların deryalar, denizler gibi çok olmasını kan denizine dönmesini" isteyip kendi kendini lanetler:

*ANT ETKENMEN*³

*Ant etkenmen, söz bergenmen millet için ölmege
Bilip körüp milletimniñ közyaşını silmege.
Bilmey, körmey biñ yaşasam qurultaylı han bolsam
Yine bir kün mezarlıklar kelir meni kömmege!...*

*Ant etkenmen tatarların yarasını sarmağa
Nasıl bolsun bu zavallı qardaşlarım çürüsün?!
Onlar için ökünmesem, qayğırmasam, yanmasam,
Yüreğimde kara qanlar qaynamasın, qurusın!*

*Ant etkenmen şu qaranğı yurtqa şavle serpmeye,
Nasıl bolsun eki qardaş birbirini körmesin?
Bunu körüp busanmasam, muğaymasam, yanmasam
Közlerimden aqqan yaşlar derya deñiz qan dolsın!*

(TDTEA Kırım Türk-Tatar Edebiyatı 1999:
415-416)

ANT ETMİŞİM

*Ant etmişim, söz vermişim millet
için ölmeye,
Bilip, görüp milletimin gözyaşını
silmege.
Bilmedem, görmeden bin yıl
yaşasam, kurultaylı han olsam
Yine bir gün mezarlıklar gelir beni
gömmeye!*

*Ant etmişim Tatarların yarasını
sarmaya,
Nasıl olsun bu zavallı kardeşleri
çürüsün?!
Onlar için üzülmese, kaygılanmazsam, yanmazsam,
Yüreğimde kara kanlar kaynamasın, kurusun!*

*Ant etmişim şu karanlık yurda ışık
saçmaya,
Nasıl olur da iki kardeş birbirini
görmesin?
Bunu görüp bunalmazsam, üzülmese, yanmazsam
Gözlerimden akan yaşlar derya deniz*

³ Şiirin farklı varyantı için bakınız Çelebi Cihan, Numan (2002), *Ant Etkenmen*, Köstence, Editura Europolis (Yay. Haz. Saim Osman Karahan, Nihat S.Osman), s.23

kan dolsun!

Kırım Tatar şairi Eskender Fazıl'ın, Rusların Kırım Tatarlarını 18 Mayıs 1944'te vatanları Kırım'dan topyekûn sürgün etmelerine istinaden Stalin ve onun düzenine karşı kaleme aldığı "*Mayıs 18-de (Stalinge ve onıñ qurumına qargış)*" adlı şiir de dikkat çekmektedir. Şair, suçsuz yere halkını vatanından ayırdığı için, bütün halkını hayvan vagonlarına doldurup hayatlarını kararttığı, halkının tarihini-dilini yok ettiği için Stalin'e türlü kargışlarda bulunur. Stalin'in neslinin kuruması, omurgasının kırılmasını, ocağının sönmesini ister. Ayrıca en yakınlarının, abilerinin, Stalinin celladı olmasını temenni eder.

*Sen benim günahsız balalıq çağımnu
Süngüler ucunda süyreklep yürdiñ!
Mayıs 18-de gonceli bağrımnu
Alladan qorqmayıp, sabannen sürdiñ!*

*Sen benim arzumnu, bahtımnu, şanımnı
Ayvanlar taşılğan vagonga yüklep,
Mayıs 18-de incitip canımnu,
Horluqqa yolladıñ , avtomat tiklep.*

*Sen benim bitamniñ Quranın yaqqanda,
Halqımnıñ ruhunu, hayalın bozdıñ.
Mayıs 18-de mavi tañ atqanda
Dinini, tilini, tarihın boğdıñ!*

*O vaqıt men seni yürekten qargadım:
"Nesiliñ qursın! ", "Omurgañ sinsın!"
Mayıs 18-de er sene qargadım.
Bugun de qargayım: "Ocağın sönsin!"*

*Temeliñ sarsılsın! Agañ ve qardaşıñ
Eñ yaqın dostlarıñ celladıñ olsun!
Mayıs 18-de halqımnıñ qargışı
Başıña kara quş- quzgunday qonsun!"*

1990 s.
Kuntugan-Aqmescit.
(Mitingde oquldı)

Sen benim günahsız çocukluk çağımı
Süngüler ucunda sürükleyip gittin!
Mayıs 18'de gonca dolu bağrımı
Allah'tan korkmayıp, saban ile sürdün!

Sen benim arzum, bahtımı, şanıma
Hayvanların taşındığı vagona yükleyip
Mayıs 18'de incitip canımı,
Kötülüğe yolladın, silah dorultup.

Sen benim ninemin Kur'an'ını yaktığında
Halkımın ruhunu, hayalini mahvettin.
Mayıs 18'de mavi tan attığında
Dinini, dilini, tarihini boğdun!

O zaman ben de seni yürekten kargadım:
"Neslin kurusun!", "Omurgan kırılсын!"
Mayıs 18'de her sene kargadım.
Bugün de lanetliyorum: "Ocağın sönsün!"

Ailen sarsılsın! Ağabeyin ve kardeşin
En yakın dostların celladın olsun!
Mayıs 18'de halkımın kargışı
Başına kara kuş, kuzgun gibi konsun!

4. Sonuç

Kalıp sözler içerisinde değerlendirilen kargışlar, kişilerin kötü bir durumla karşılaştıkları anda akıllarından geçenleri dile getirdikleri duruma göre yerinde kullanılan yapılardır. İnsanlar, çaresizliklerini ve öfkelerini bu kalıp sözlerle dile getirirler ve kendi yaşadıkları olumsuz durumu, kendilerine yaşatanların da aynı hisleri yaşamalarını temenni ederler. Kırım Tatarcasında yukarıda halk edebiyatı malzemelerinden, sözlüklerden, edebî dilden örneğini vermeye çalıştığımız kargışlar için şunları söyleyebiliriz:

*Kırım Tatarcasında kargışlar *göz ve dil* gibi organların zarar görmesini temenni ile *Allah* inancından dolayı ona sığınıp, kötülüğü yapan kişileri onun cezalandırmasına yönelik dileklerde yoğunlaşmaktadır.

*Kazan Tatarca ve Başkurtçada da beddualarda kullanılan *-ğırı/ -giri; -k(q)ırı/-kiri* ekinin Kırım Tatarca kargışlarda da kullanıldığı göze çarpmaktadır.

*Sözlü halk kültürü içinde Kırım Tatar destanlarında, yırlarda ve bazı kalıplaşmış sözlerde anonim olarak karşımıza çıkan, kişilerin kendilerine yapılan haksızlıklar ve kötülüklerin karşısında dile getirdikleri kargışların yanı sıra Kırım Tatarlarının topyekûn uğradıkları haksızlıklara istinaden şairler tarafından milletin öfkelerini dile getirmek için kızdıkları kişilere şiirler yazdığı da görülmektedir. (Eskender Fazıl - Mayıs 18-de Stalinge ve onıñ qurumına qargış, Ural Dağı, Çubukçu gibi)

Karga- ve kargış kelimleri *qarğa-*, *qarğış* şekli ile şiir başlıklarında ve Kırım Tatar yırlarında, destanlarında, kalıp sözlerinde kullanılmaya devam etmektedir. Dilin insanlar arasında iletişimi kuran canlı bir müessese olması ve yaşanan vakalar karşısında insanların anlık tepkilerini dile getirmeleri göz önüne alındığında Kırım Tatarcasında yukarıda örneklendirmeye çalıştığımız qarğışların bunlarla sınırlı olmadığı unutulmamalı, her an her kişinin duygusunu dile getirirken kullanacağı kendine mahsus kargış-qarğış kalıplarının da olabileceği hatırlanmalıdır.

KAYNAKLAR:

- AKSAN, Doğan (2006), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Engin Yayınevi, Ankara
- ALİ, A.N.C. (1997), *Boztorgay*, Kriterion Kitap Üyi, Bükreş
- ALİYEV F.M. (2001), *Qırım Halq Muzıkasınıñ Antologiyası*, Aqmescit-Kırım
- ÇELEBİ CİHAN, Numan (2002), *Ant Etkenmen*, Köstence, Editura Europolis (Yay. Haz. Saim Osman Karahan, Nihat S.Osman)
- DERMENCİ, A., BALIÇ, A., BEKİROV, C. (1971), *Edebiyat Hrestomatiyası*, Ukituvçi Neşriyatı, Taşkent
- KARATAY, Osman Saim (2011), *(DKTAS) Dobruca Kırimtatar Ağzı Sözlüğü*, (I-II-III) Köstence
- ÖZCAN Kemal (2010), *Kırım Dramı*, Babalı Kültür Yayıncılığı
- SEARLE, John R. (2000), *Söz Edimleri* (Çev. R. Levent Aysever), Ankara.
- SEARLE, John R. (2006), *Zihin Dil ve Toplum Gerçek Dünyada Felsefe*, (Çev. Alaattin
- TDTEA- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (1990), 13. Cilt, Kırım Türk-Tatar Edebiyatı Kültür Bakanlığı
- USEİNOVA, Feridekhanum. (2016), *Sözlü Gelenekte Kırım Tatar Türklerinin Muhacereti ve Sürgünler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- ÜSEİNOV, S.M. (2008), *Qırımtatarca-Rusça-Ukraince Luğat*, Aqmescit ,“Tezis” Neşriyat evi
- YÜKSEL, Zühâl (2005), *Kırım Türk Tatar Destanları*, Semih Eğitim Kültür Yayınları Serisi: 7, Ankara
- YÜKSEL, Zühâl (2016), Kırım Tatar Halk Şairleri, *Türk Dünyası Âşık Edebiyatı* (Edit. Prof. Dr. Naciye Ata Yıldız, Prof.Dr. Fatma Ahsen Turan), Gazi Kitabevi, Ankara

TÜRK DÜNYASININ GÜNCEL SORUNU: ORTAK ALFABE

Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan
elchinibrahimov85@mail.ru

Uzman Rübabe İBRAHİMOVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan
r.ibrahimova87@gmail.com

Aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmaya başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu.

Büyük Türkolog N.A.Baskakov yazıyordu: “Türki (Türkçe) Kaşgardan İstanbula kadar arazide (bu arazi Çin Seddinden Dunay nehirine kadar) kullanılan ve anlaşılan edebi dil olmuştur” (Baskakov 1960: 28).

Bütün Türk dünyasının “*Dilde, fikirde, işde birliği*”nin sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türkolog Gaspıralı İsmail Beyin büyük ülküsünün gerçekleştirilmesi için siyasi, kültürel ve teknolojik şartları bugün en üst düzeydedir (Arıkan 2000:19).

Türkler için ortak konuşma dilinin kullanılmasını gerçekleştiren ve sağlayan esas ana nedenler: ortak alfabe ve imla kurallarıdır. Bu ilk bakışta basit olsa da bunu bugün basit olmadığını savunanlar sadece tarihe baktıklarında bunu rahatlıkla göre bilirler. Geçmişte bir birlerini anlamak şimdikinden daha kolay olmuştur. Hatta Rus imparatorluğunun Türkler arasındaki medeni konuşma ve anlaşmasını belirli şekilde ve planla, bilerekten bozmak veya gerçekleşmesine her türlü karşı çıkmıştır. XIX. yüzyılda bu durum şimdikinden daha kolay ve olanaklıydı. Zamanında, aslında en azı bin yıl süresinde Türk lehçelerinin yakınlıkları biri, türklerin bir birini okuyup anlama bilmesini şartlandıran nedenlerden en esas ortak alfabe ve aynı imla kurallarının kullanılması olmuştur. Malum olduğu gibi, bir zamanlar (yani dediğimiz bin yıl süresinde) Döğü, Batı ve Volga nehri kenarındaki Türkleri, bütün islami türkleri arap alfabesinden ve onun imla prensiplerini kullanmışlardı. Onun için A.Yasevi de, Y.Emre de, M.Fuzili de... bütün islami türk coğrafyasında rahatlıkla okunmuştur.

Hatta daha sonrlar, yani Türkçelerin arasında büyük farklılıkların olduğu zamanlarda (XIX.yüzyılın ikinci yarısı ve XX.yüzyılın başları) İstanbulda yazan Namık Kemal, Şamahıda yazan Mirze Alekber Sabir, Kazanda yazan K.Tukay... hem Anadolu da hemde Bakude, hem Kazanda, hem Taşkente bile rahatlıkla okunuyordu (Hacıyev 2013: 208).

Keza Bahçesarayda çıkan “Tercuman” gazetesi, Tiflisde çıkan “Molla Nasrettin” dergisi ve Volga nehirinde, Türküstanda, Kafkazda, Anadolu da, Kırmı da ve başka türk coğrafyalarında el el gezmiştir. Büyük Azerbaycan edibi, “Molla Nasrettin” dergisinin kurucusu Celil Mamekuluzade yazıyordu: “... bizim dildilerimiz edebi, akademik dil arayışında oldukları zamanlarda bile “Molla Nasrettin” dergisi açık ve basit türkçesiyle kısa zamanda her kes tarafında beğenilen ve okunan bir dergi olmakla kalmadı Kür, Araz nehirlerini de geçerek Hazar ve Kara deryaları da vurup Türkiyeye ve Türküstana oradan da uçarak Kafkaz dağlarını aşarak Kırmı ve diğer türk ülkelerine geçti...”

Özellikle belirtmek isterdik ki, 7 Nisan 1906 senesinde ilk sayı çıkan derginin editörü bakın, bizi düşündüren sorunlar karşısında ne yazmıştır: Birlikte Kafkaz Türkleri için genelde bir dil konusunda anlaşılmama varmamışlardır. Peki Osmanlı Türkleri, peki Kırım ve Kazan tatarları, peki Türkistan türkleri ve Üzbekistan, peki İranda yaşayan azeriler? Peki biz bunu itiraf ediyoruz ki evvel ve sonda ilelebet türkler için edebi dile ve imlaya, alfabeye çok büyük gerek vardır. Tüm varlığımızla inanıyoruz ki bir Ortak bir alfabe esasında bir **Ortak Konuşma Dili** vücuda gelecektir. Burda dikkat edilmesi gereken en esas konu Azerbaycan aydınının hele 1906 senesinde Türkler için ne zamansa ortak bir konuşma dilinin var olacağına inanmıştır. Şimdi ise en önemli olan konuyu belirtmek isterdim, tarihten de belli olduğu gibi Sovet imperatorluğunun en kesici olduğu bir dönemde onun zulmu altında sıkılan ve ezilen Türk edibinin böyle umutla, inanışla söylediği sözü bugün biz, bağımsız Türk devletlerinin adınları tartışıyoruz, hatta bazılarımız buna inanmamaktan başka hatta buna karşıyız.

Arap alfabesiyle yazılan eski türkçelerde ortak kelimeler herkes tarafında aynı şekilde yazmış, ancak herkes kendi dil kurallarına uygun şekilde kullanmıştır. Hatta bu alfabe için her zaman tutmuş olduğumuz esas kusur sesli harflerin azlığı ve kısa seslilerin yazılmasıdır.

Edebi yazılı örnekleri olan Türkçeler bu yolu tutup gitmişler. Ortak alfabe çevresinden kenar kalan türkçelerde farklar zaman zaman sert şekilde artmıştır. Örneğin yazı dili olmayan edebi forması ancak halk dili olan Sibiry Türklerinin bugün kullandıkları Türkçelerde büyük şekilde bir birini anlamayacak derecede farklılıkların olmasında, şübhesiz ki bunun etkisi var.

Kısacası biz bugün aynı tarihi tecrübeni tekrarlamalıyız. Bununla iki şeyi elde etmiş oluruz:

1. Ortak alfabeye (elbette bugün bu genel alfabe latin alfabesi esasında olmalıdır) ortak konuşma (iletişim) dili fikirlerini gerçekleştirmeye kolaylaştırmak,
2. Türkçelerin canlı bir birine yaklaşması için olanak yaratmış oluruz.

Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk halkları ve toplulukları için anlaşılabilir tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir (Ercilasun 1992: 358).

Alfabe birliği bir alfabe tipini seçmekle bitmiyor. Mesela, bugün kiril alfabesinden çıkan Türklerin hepsi latin alfabesini kabul edip. Ancak bu tek alfabe ölçüsüne sığıyor mu? Aynı ses için gereklidir ki aynı alfabenin kullanmış olasan. Bu bakımdan aynen Sovyetler döneminde olan durumdayız, belki de ondan da kötü durumdayız. Onun için kötü durumdayız ki, Sovyet döneminde bozuculuk işi bir yerden, bir merkezden-Moskovadan yönetiliyordu. Ancak bugün Türk devletlerinin bağımsız olması ve hür politikaları birçok sorunların çözülmesine de yardımcı olabilir. Çünkü Sovyet dönemindeki sıkıntılardan kurtulmuş olsak da 27 yıldır güncel sorun alfabe ve diğer sorunlar güncel sorunlar olarak kalmaktadır.

1926'da Bakû'de Birinci Türkoloji Kongresinin yapılması ve bu kongrede uzun tartışmalardan sonra Latin kaynaklı bir alfabe benimsenilmesi ve buna Birleştirilmiş Türk Alfabeti (*Yanalif*) adı verilmesi Türk halkları için yeni bir alfabe sürecinin başlatmıştır. Kongreden sonra Türkler "Birleştirilmiş Türk Alfabeti"ni kabul etmişler. 1928 yılından itibaren "Birleştirilmiş Türk Alfabeti" aşamalı olarak Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerince

kullanılmağa başlandı. 1928’de Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Atatürk, en büyük atılımlarından birini gerçekleştirerek Türkiye’de Lâtin alfabesine geçişi sağladı.

1930’ların başında neredeyse bütün Türk dünyası aynı kaynaklı ortak yazıyı kullanıyordu. Bu durum bu şekilde devam etseydi belki de Sovyetlerdeki Türk halklarının birbirleriyle anlaşması ve iletişim kurması daha kolay olacaktı. Ancak, Stalin’in 1930’larda başlattığı kıyım sırasında Sovyetlerdeki Türk halklarının Lâtin yazısını kullanmalarına son verildi. Böylelikle Türk halkları arasındaki tarihi bağların kopma dönemi başlamış oldu. Böylelikle de 1940 yılında Türk dilli halklar yeniden Kiril alfabesine geçtiler ve böylece Türklerin ikinci (Kiril dönemi) dönemi de başlamış oldu.

1991’de Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Türk cumhuriyetleri de bağımsızlığına kavuştu. Bunun sonucunda beş bağımsız Türk cumhuriyeti daha ortaya çıkmış oldu: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan. Dünyanın değişik bölgelerinde heyecan ve ilgiyle izlenen bu gelişmeler, Türkiye’yi yakından ilgilendiriyordu. “Hazırlıksız yakalandık” sözlerini o günlerde sıkça duyuyorduk. Ne yapacağımız, ilişkilerimizi hangi çizgide yürüteceğimiz tam olarak belli değildi. Milliyetçi çevrelerde daha baskın olmakla birlikte Türkiye’de büyük çoğunluk yıllarca esir Türklerin bu esaretten kurtulmasını dillendiriyordu. Ancak esir Türkler bağımsız olunca neleri nasıl yapacaktık, bunlar üzerinde fazla durulmuyordu. Çünkü Türk yurtlarının büyük bir kısmının bu kadar kısa sürede bağımsız olmasına ihtimal verilmiyordu. Bağımsızlık; yeni ordu, yeni bayrak, yeni para birimi gibi birçok “yeni”yi beraberinde getiriyordu. Bu hareketlilik içerisinde Türk dünyasının kültür birliği gündeme gelmeye başladı. Kültür birliğinin sağlanmasında, alfabe birliği önemli olduğu için Kiril’den Lâtin’e geçişle ilgili tartışmalar da gündemdeki yerini aldı.

1991 ve hemen sonrasındaki yıllarda dil alanında Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinde önemli görüşmeler ve heyecanlı tartışmalar yapıyordu. 18-20 Kasım 1991 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlenir. Bu sempozyuma katılan delegeler Türk lehçeleri için tavsiye edilen 34 harfli ortak alfabeye imza atarlar. Bu alfabe, Türkiye Türkçesinde kullanılan Lâtin temelli alfabeye beş harfin daha ilâve edilmesiyle oluşturulur. İlâve harfler büyüklü küçüklü şunlardır: “ä”, “ñ”, “x”, “q”, “w”. Bu toplantılar ve tartışmalar meyvesini vermeye başlar ve değişik zamanlarda Azeri, Türkmen ve Özbekler kademeli olarak Lâtin alfabesine geçmeyi kararlaştırırlar.

25 Aralık 1991’de Azerbaycan kiril harflerini bırakıp lâtin alfabesine geçme kararı alır. Ancak “ə” harfi yerine “ä”ni kabul eder. Buna rağmen söz konusu ortak alfabenin en doğru ve yüksek düzeyde kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Bu alfabenin Türkiye’de yürürlükte olan alfabede bulunmayan karakterleri şunlardır: “ə”, “q” ve “x”. Yeni Azeri alfabesiyle yazılmış bir metin, kod farklılaşması olmadığı için Lâtin temelli alfabe kullanan biz Türkiye Türkleri tarafından kelimelerin rahat anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlamış oldu. 12 Nisan 1993’te Türkmenistan, 2 Eylül 1993’te de Özbekistan Lâtin alfabesini kabul ederler. Bu iki Türk cumhuriyetinin kabul ettikleri alfabede 34 harfli ortak alfabeden sapma epeyce fazladır. Türkmenistan, farklı kodları benimseyerek, kabul edilen 34 harfli Türk alfabesinin biraz dışına çıkmış oldu ve “ı” yerine “y”, “y” yerine “ý”, “c” yerine de “j”yi kabul etti. Örnek olarak; “dizgici” veya “ürün toplayıcı” anlamlarına gelen “yığıcı” kelimesi, “ýygyjy” şeklinde yazılınca, bu kelimenin yaşadığı bir başka lehçe ana dili olanlar için ilk andaki hızlı çağrışım yok edilmiş oldu. Türkiyeli birisi “yılımı” kelimesini “ýylyny” şeklinde görünce onda hiçbir çağrışım yapmaz. Özbekistan bir yandan

“ş”, “ç” gibi harflerin İngilizcedeki yazılışları olan “sh” ve “ch”yi esas alırken bir yandan da yuvarlaklaşan “a” ile “o”nun tek kodla gösterilmesini kabul ederek iki farklı harfi birleştirmiş oldu. Lâtin temelli alfabeyi kullanan Türkler tarafından “çiçek” kelimesi “chichek” şeklinde yazılırsa, ilk bakışta farklı kod seçimini bilmeyenlerce bu kelimenin İngilizce sanılması kaçınılmazdır. “Çocuk çok nazlı bir çiçektir” cümlesini “Chocuk chok nazlı bir chichek tir” biçiminde yazdığımızda bütün kelimelerini çok iyi bildiğimiz Türkiye Türkçesine ait bir cümle bizden bu kadar uzaklaşırsa, bazı kelimelerini bilemeyeceğimiz Özbekçe bir metnin böyle bir tercihle ne kadar uzaklaşacağını siz düşünün. Bu yaklaşımların bir sonucu olarak, kelimeyi anlamak için harcamamız gereken ilk gayreti alfabeyi çözmeye ayırmak durumunda kalıyoruz.

Bu makalemizde verdiğimiz örneklerdeki gibi farklı kodla gösterilmiş olan aynı karakterlerin bütün metin örgüsü içinde var olduğunu düşündüğümüzde, Türk lehçeleriyle yazılmış metinlerin işaretlerin arkasına gizlenmesiyle Türkler arasında anlaşma birkaç adım daha zorlaşmış olacaktır. Türkmenistan ve Özbekistan da günün birinde bu farklı kod tercihinin birlikten çok ayrılığa sebep olacağını anlayıp gerekli düzeltmeyi yapacaklardır. Nitekim Türkmenistan, bu anlamda daha önce 34 harfli ortak Türk alfabesinin dışında kabul ettiği bazı karakterleri sonradan düzeltmiştir. Azeri, Türkmen ve Özbeklerin dışında şu ana kadar Gagavuzlar, Karakalpaklar, Kırım ve Kazan Tatarları da Lâtin alfabesine geçme kararı almışlardır. Ancak 2002 yılında Duma’nın aldığı kararı meclis de onayıp kanun hâline getirince Kazan Tatarlarının alfabe değiştirme girişimi engellenmiştir. Çıkarılan kanuna göre, Rusya Federasyonu içindeki bütün halklar ana dillerini yazarken Kiril esaslı kendi alfabelerini kullanmak zorundadırlar.

1940 yılında kullanılmaya başlayan kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu, Rusların özel tercihinin dayanyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı; o zaman Türk boyları değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu olduğunda, çok kolay anlayabilirlerdi. Ancak alfabe örüntüsündeki karışıklık, şuuraltındaki hızlı çağrışıma engel oluyordu. Kiril alfabesi, ayrıca Türkçe için gerekmeyen “E e”, “Ė ė”, “Я я”, “Ю ю” (“Ye ye”, “Yo yo”, “Ya ya”, “Yu yu” gibi ikili karakteri gösteren harflere sahipti. Bu şekilde yapılan tercihler, aynı milletin çocuklarını birbirinden uzaklaştırmayı amaçlayan özel bir tasarımın ürünü ve planlaştırılmış bir politikanın devamı ve uygulamasıydı. Türk cumhuriyetlerinin yetkilileri, akıllı davranıp bağımsızlığa kansız/acısız kavuşmuşken Rusya’nın yapmaya çalıştığı şekilde bir tercihle hareket etmemeliydiler. Aksine ihtiyaç duydukları birkaç harfi 34 harfli alfabeden ilâve etmekle birlikte aynı karakterleri kullanarak şuur altını harekete geçirip dilde yakınlaşmayı doğurabilecek paralel kodların kullanılmasına özen göstermeliydiler.

Günümüzde Türk dünyasında alfabe değişimi meselesi güncel sorun olarak kalmaktadır. Bu sorunun çözümüyle ilgili Kazakistanda Latin alfabesinin kabulüyle ilgili somut adımlar atılmaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 27 Ekim 2017 tarihinde Kazak dilinin Latin alfabesine geçmesi için devletin hazırlıklar görmesi için karar vermiştir.

Bu kararı N.Nazarbayev kendisi “Egemen Kazakistan” gazetesinde yazdığı makalesinde beyan etmiştir. Cumhurbaşkanı 2017 yılının sonuna kadar Kazak dilinin Latin alfabesiyle yazılması için bir standart belirlenmesi beklediğini yazmıştır.

Kazakistanda faaliyet gösteren Uluslararası Türk Akademisinin bilgilerine göre, 34 harften oluşan alfabe-proje Azerbayacanda kullanılan alfabe esasında hazırlanıp ve şimdi

kısıtlı düzeyde kullanılsa da, belirli bir süreçte tüm Türk Dilli ülkelerin kullanması için tavsiye edilecektir.

Bu düşüncede olan Uluslararası Türk Akademisinin başkanı Darhan Kızıralı belirtmiştir ki, Akademinin kurumlarından olan Terminoloji Kurulunun esas çalışma alanlarından biri de ortak alfabe üzerinde çalışmaları devam ettirmektedir.

O demiştir: *“Entegrasyon süreçlerini genişlendirmek, ilmi çalışmaları daha sıkı şekilde kurmak için bizim ortak alfabe ihtiyacımız var”*. Tabi ki, bu ülkelerin kendi çabalarına bağlıdır. Lakin biz uluslararası teşkilat olarak 34 harfli ortak alfabenin uygulamak düşüncesindeyiz. Bununla ilgili karar Türk Konseyinin toplantısında kabul olunup. Türk Akademisi kendi nezdindeki Terminoloji Kurul oluşturmakla bu alanda da çalışmalarına devam ettirmektedir.

Şu anki Uluslararası Türk Akademisinin Türk dilli ülkelerin genel kullanımı için ön görülen 34 harfli latin alfabesinin kullanıldığını bildiren Darhan Kızıralı bu alfabenin latin alfabesi esaslı Azerbaycan ve Türkiye kullanılan alfabeyle daha yakın olduğunu belirtmiş, bunun da birçok nedenlerini belirtmiştir: Bu 34 işaret özellikle Türkiyede ve Azerbaycanda şu anda kullanılan alfabeyle aynıdır.

Kazakistanda 2025 yılına kadar latin alfabesine geçmekle bağlı tüm hazırlıklar devam etmektedir. Ancak şu anda alfabe üzerinde çalışan kurumları hazırladıkları alfabe projesi yukarıda belirttiklerimizin tam aksinedir. Şu anda kabul edilen Kazak latin alfabesi diğer Türklerin günümüzde kullandıkları alfabelerden çok farklıdır.

Özellikle belirtmek isterdim. 1991 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu”da tüm Türklerin kullanacağı ortak alfabenin projesi hazırlanmıştır. Konferansda Türk Dünyasının o dönemdeki en büyük dilci alimleri (konferansa katılanlardan bu günde yaşayanlar var) uzun tartışmalardan sonra tüm Türklerin kullanabileceği 34 harften oluşan ortak bir alfabe projesini kabul etmişler. O alfabenin bir tek Azerbaycan iki harften başka 32 olmakla kabul etti, diğer Türk devletleri kabul etmediler. Bu gün Kazakistanın elinde Türk Dünyasının da ortak kullanabileceği bir alfabenin kabul etmek şansı ve imkanları vardı. Bizim şahsi düşüncemize göre Kazakistan bu konuda dikkatli hareket etmiş olsaydı, özellikle Türk dünyasının en büyük dilcilerinin (Ahmet Bican Ercilasun, Mustafa Argunşah, Feridun Celilov ve diğerlerinin) şu anda Kazakistanda kabul edilmesi düşünülen alfabeyle kesin itirazları ve esaslı delilleri olduğu halde bence Kazakistan bu konuda çok dikkatli hareket etmeliydi. Çünkü tüm Türk dünyasının bir yüzyılda (XX.yüzyıl) 3 defa alfabe değişiminin hiçte sonraki aşamalarda faydalı olmadığını açık şekilde gördük.

Kazakistan artık Türk Dünyasının önder devletlerinden biridir, ister politik, ekonomik isterse de medeni, ilmi açıdan günümüzde tüm Türk devletleri ile en üst düzeyde ilişkiler kurmaktadır. Kazakistanda kabul edeceği alfabedeki unsurları göz önünde bulundurup daha kolay yazılabilen ve diğer ülkelerde de kullanılan bir alfabe kabul etse düşüncemize göre bu gelecekte de Türk Dünyası için çok faydalı olacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak belirte biliriz ki, Türk dünyasında bugün alfabeyle bağlı neler yapıla bilir, hangi önlemler ve öneriler olabilir kısaca bunları belirtmek istiyorum:

1. Öncelikle yapılması gereken en önemli iş ortak bir alfabe çalışmalarına başlamasıdır.
2. Latin alfabesini sık kullanılmayan ülkelerde veya kiril alfabesiyle eş zamanlı kullanılan ülkelerde kesin olarak latin alfabesine geçmesi lazım.
3. Ortak alfabeyle ilgili araştırmalar, çalışmalar yapmak üzere Türk Cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır.
4. Türk halkları arasında ortak alfabenin oluşturulması için sürekli dil, edebiyat, tarih kurultaylarının, sempozyumlarının düzenlenmesi yeniden canlandırılmalı, her yıl bir Türk Cümhuriyetinde yapılmalıdır. Kurultaylarda ortak alfabenin oluşma şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili olarak ortak çözüm yolları yürürlüğe konulmalıdır.

Bugün Türk dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı alfabedir. Alfabede birlik sağlanamazsa asla Ortak konuşma (iletişim) dili ortaya çıkamaz.

Kaynakça

Ercilasun A,B. (1992). “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., Ankara.

Buran A., Ercan A., (2011). “Çağdaş Türk Yazı Dilleri – I”, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir, Unite 1.

Emre A, C. (1949) “Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) Birinci kitap FONETİK”, Bürhaneddin Erenler Matbası, İstanbul, s. 174

Baskakov N,A. (1960). “Türk Dillerinin Tarihî-Tipoloji Sesbilimi”. Rusça. Moskova.

Hacıyev T. (2013). “Türkler için ortak konuşma dili”, Tahsil yayınları, Bakü

“Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I”(1991), T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara.

Kara M. “Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabesinin Neresinde?”, <http://www.yalquzaq.com/p=15098> (e.t. 07.06.2017)

Arıkan S. “İsmail Bey Gaspıralı’ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?”, Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, S. 2000/07

Vikipedi, özgür anisklopedi “Türk Dil Alfabesi”,

http://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dil_alfabesi (e.t. 15.03.2017)

http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-prof-dr-mehmet-kara-turk-cumhuriyetleri-ortak-latin-alfabesinin-neresinde 625190.html (erişim tarihi 15.01.2018)

KARADAĞ AĞIZLARINDA GELECEK ZAMAN EKİ OLARAK {-[A]r}¹

Dr. Öğr. Üyesi ALPAY İĞCİ
Uşak Üniversitesi / Türkiye
alpayigci@hotmail.com

Giriş

1800'lü yılların ikinci yarısından beri yürütülen Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları içinde Karadağ'daki Türk ağızlarına dair yazılanlar çok sınırlıdır. Balkanlar'da Karadağ, Dalmaçya'nın güney ucunda, Adriyatik Denizi kıyısında yer alır.

2018 yılında Karadağ ağızları için üniversitemizde, yürütücü olarak sunduğumuz araştırma projesi, ilgili komisyonca onaylanarak başlamıştır. Yürütülen bu proje çalışmalarıyla Karadağ Türk ağızlarının çok yönlü incelenmesi yapılmaktadır. Proje öncesinde Karadağ'daki ilk araştırmalar ve temaslara, proje çatısındaki incelemeler eklenmiştir. Bütün bu çalışmalar meyve vermeye başlamıştır.

Karadağ, Türkiye Türkçesinin batı ucu olarak, bugün bile bünyesinde iki ünlü arasında korunan /g/-/ğ/, tek varyantlı {-miş} eki gibi birçok eskicil özellik ve genel dil mirası barındırır. Gelecek zaman çekimi de bu mirasın parçasıdır.

Balkanlar'ın Adriyatik'teki kıyılarından Karadağ, bugün için Batı Türklüğünün doğal sınırındır. Bugünü yaratan tarih içinse Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırında periferi bölgelerinden biriydi. Karadağ'daki derlemelerimizden çıkan malzeme, buradaki ağızların yerini kesinleştirmiştir. Burada konuşulan Karadağ ağızları, Türkiye Türkçesi ağız coğrafyasının Rumeli bölgesindedir. Karadağ ve komşuları, bu ana kümenin Batı Rumeli alt bölgesinde yer alır (İğci, 2018b).

Yazı Dilinde Gelecek Zaman Çekimi

Bilindiği üzere, yazı dilinde standart gelecek zaman kipi için {-(y)AcAK} eki bulunmaktadır. Bu ek geniş kapsamlıdır. Kurgulanan, planlanan durumların ve henüz gerçekleşmemiş kılışların anlatımı, gereklilik, tahmin, kesin gelecek gibi birçok işlev için kullanılmaktadır. Gelecek kurgusunun yanında, görülen ve duyulan geçmiş, geniş, şimdiki zaman, emir-istek çekimi olarak kullanımı da vardır.² Anlatımlarda bütün işlevleri gösterilse de gösterilmese de, Türkiye Türkçesinin “gelecek zaman eki” {- (y)AcAK} olarak belirtilir.

Yazı dilinin derin tarihi sonucunda, gelecek zamanı kastetmek için {- (y)AcAK} ekinden başka eklerle de çekim yapılabilir. Görülen geçmiş zaman kalıbındaki bazı örnekler gelecek zamanı gösterebilir: Söylediğin olmazsa, sen *yandın*. Bundan sonra bu işten *kurtulduk*, desenize. Şimdiki zaman çekimiyle gelecek kurulabilir: Yarın evime *dönüyorum*. Bu gece konuşmaya *geliyoruz*. Geniş zaman olarak belirtilen ekle gelecek zaman kipi de yapılabilir: Önümüzdeki yıl bunları *değiştiririz*. Büyük olasılıkla iki gün sonra geri *gelirsin*.

Anılan {-[A]r} eki ve onun gelecek zaman işlevinde kullanımı, çalışmamızın da merkezinde yer almaktadır. Ancak, Karadağ ağızlarında bu ekin konumuyla yazı dilindeki konumu farklıdır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde, gelecek zaman kipi için {- (y)AcAK} eki

¹ Bu bildiri, yürütücüsü olduğum 2018/SOSB001 numaralı Uşak Üniversitesi bilimsel araştırma projesi kapsamında üretilmiştir.

² Ek hakkında ayrıntı için bk.: Banguoğlu: 465-467; Korkmaz: 623-636; Ergin: 302-304.

vardır ve ölçünlü dilde birincil şekil budur. {-[A]r} eki ise, bu kip için asli {(y)AcAK} ekinin yanında, ilave işlevlerle kullanımdadır.

Karadağ Ağızlarında Gelecek Zaman

Yukarıda açıklandığı üzere, Karadağ ağzları Batı Rumeli’de yer alır. Batı Rumeli genelinde, yazı diliyle denk olacak şekilde, gelecek zaman çekimi için {(y)AcAK} eki, bütün varyantlarıyla beraber kullanımdadır. Oysa Karadağ’da durum farklıdır. Bu ek Karadağ ağzlarında tespit edilmemiştir. Karadağ Türkleri, henüz gerçekleşmemiş bir durumu veya bir planı belirtmek için, genel Türk gramerciliğinde geniş zaman eki denenen {-[A]r} ekini kullanmaktadırlar.

Karadağ’da {(y)AcAK} eki veya herhangi bir varyantı kayıtlanmamıştır. Doğu komşusu Kosova’da ise {(y)AcAK} eki vardır. Bu yüzden, Karadağ’daki derlemelerde bu ek duyulmayınca, konuşurlara bu çekimin varlığı veya kullanımın düzenli olup olmadığı sorulmuştur. İlgili konuşurlar resmî dil Karadağlıca’yı da bilmektedirler. Bundan dolayı, çekim konusunda emin olmak adına, sorular ara ara Karadağlıca olarak da sorulmuştur. Çeşitli gramer sorularıyla yapılan kontrol neticesinde Karadağ’da konuşulan Türkçede gelecek zaman çekiminin {-[A]r} ekiyle sağlandığı görülmüştür. Bar kasabasında bu çekimi anlamak için geçen konuşmalardan birisi, hem örnek olması hem durumu anlatması açısından aşağıda verilmiştir. Karadağlıca cümleler Türkçeye çevrilip eğik yazılmıştır. Kayıt sırasında konuşurlarla bölgedeki Türk ağzıyla konuştuğumuz için bizim cümlelerimizde de ağız özellikleri vardır. Karadağ ağız malzemesi koyu olarak yazılmıştır. Aşağıdaki metinde ağız araştırmalarındaki yaygın transkripsiyon kullanımına denk bir tercih vardır. Sadece, Kiril ve Latin yazı sistemlerinde “ı”, “c” ve “ts” harfleriyle yazılan veya karşılanan Slav yazı dillerinin sesi için “ts” ve ince sıradaki “l”nin yanında, kalın sırada telaffuz edilen ses için “l̥” görülür.

Alpay — “ben celırım”. var mi üle bir şey?

Konuşur — *E bekle. ben... eh. ben celırım. ben celiym.*

Alpay — “celiym” var. “celırım” var mi? demek; *şimdi değil de...*

Konuşur — **aha ha. Ben geleceğim, sen geleceksin, o gelecek.**

Alpay — *Türkçede nasıl?*

Konuşur — **ben celırım; sen celırsı; o celır; biz celırsık; siz celırsınıs; olar celırler. Şimdiki, geçmiş... Bu gelecek, şimdi. Şimdi ne lazım?**

Alpay — *Gelecek lazım şimdi. Gelecek.*

Konuşur — *Evet.*

Alpay — *Nasıldır?*

Konuşur — *Bu gelecek değil miydi şimdi? ben celırım.*

Alpay — *Budur. Aynı, bu da gelecek ama bu kesin olmayan gelecek. Peki kesin gelecek? Tam olarak Türkçede “ben geleceğim”. Böyle bir şey var mı? Yani, “ben celecem” veya “ben celecegim”?*

Konuşur — *Valla, yok, değil...*

Alpay — *Duydunuz mu?*

Konuşur — **ben celırım. Diyelim. ben celırım yārin. ben celırım, a sen celırsı, a ola^r, o, o celır. biz celırsık. siz celırsıms. ola^r celırler düğüne de.**

Alpay — *Yani burada yok. barda büle sülemeysınız.*

Konuşur — **yok yok.**

Alpay — onlar “celecekler” dil, onlar “celırler” demek zaten *gelecek*.

Konuşur — *Evet. pa deya^lım şindi. neçkom³ celır, neçko celır ülen songra. Bu, gelecek zamandır.* (İğci, 2018a)

Karadağ Türk ağızlarındaki gelecek zaman çekimi için, farklı konuşurlarla bu gibi birkaç konuşma yapılmıştır. Bu karşılıklı konuşmalardaki cümleler, kayıt yöntemi olarak sorularla oluşturulmuştur. Kayıtlardan, soruyla yönlendirilmeyen şu ilave örnekler de verilebilir:

e buyrun kapa. songradan buni etēırım (İğci, 2018a). “E buyrun, kapa. (Daha) sonra bunu yapacağım.”

em bu deydım, sen evlena. ben celiym düğüne. e şindi adamişım mu, ege olurse kismet cidēırım aviyonle, podgoritsadan (İğci, 2018a). “Ve bu(nu) diyordum, sen evlen. Ben geleyim düğüne. E şimdi adadım ona, eğer olursa kismet, gideceğim uçakla, Podgoriça’dan.”

Sonuç

Karadağ ağızlarında gelecek zamanı belirtmek için {-[A]r} ekinin kullanılması, Türk dilinin geniş coğrafyası açısından hem tarihî hem çağdaş düzlemde bir ilk değildir. Türk dilinin tarihî metinlerinde bu ekin, kurgulanan zamanı da belirttiği bilinmektedir. Ancak, tarihî dönemde gelecek zamanı yapmak için ayrı ekler var olmuştur. Çağdaş dönemde Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve ağızlarında {-[A]r} ekinin işlevleri arasında, tıpkı tarihte olduğu gibi, gelecek zamanı ifade etmek vardır. Bunun yanında, yazı dili ve ağızlarda gelecek zamanı ifade etmekte birincil olarak {(y)AcAK} gibi başka ekler de kullanımdadır.

Karadağ’ın ait olduğu Türkiye Türkçesi yazı diline bakıldığında, gelecek zamanın ifadesinde {-[A]r} eki bulunur. Ancak bunun yanında asli veya birincil olarak {(y)AcAK} eki, bütün varyantlarıyla çekimde yer alır. Türkiye Türkçesi gramerinin anlatıldığı bir çalışmada, “gelecek zaman” anlatımında önce (veya bazı eserlerde sadece) {(y)AcAK} ekinin örneklerinden söz edilir.

Karadağ’da {-[A]r} ekli kullanımın ilgi çekici yanı, onun standart çekimde gelecek zamanı ifade etme özelliğidir. Burada gelecek zamanı ifade etmek için asli olarak sadece bu ek vardır. Geniş zaman denen kip için de bu ek kullanılır. Karadağ’da {(y)AcAK} ekinin bulunmaması, bu sahada hiç olmadığını düşündürebileceği gibi, bu ekin zaman içinde çeşitli sebeplerle kullanımdan çıktığını da düşündürebilir. Çekimde bulunan {-[A]r} ekinin bu ağızlardaki kullanım alanı, kapasitesi dolayısıyla gelecek zaman kipi yönünde yaygınlaşıp genişlemiş olabilir.

³ Konuşur, “Necip” adının seslenme varyantını “Neçko” olarak kullanmıştır.

Örneklerden görüldüğü üzere, {-[A]r} ekinin ünlüsünün uzun telaffuzu da vardır. Bu durum daha çok /a/-/e/ ünlülerinde anlaşılabilir. Anılan ekin ünlüsünün Türk dilinde aslen uzun olup olmadığı meselesi, ayrı bir inceleme konusudur.

Gelecek zamanı ifade etmek için {-[A]r} ekinin kullanımı, Karadağ'daki Türk ağızlarının genel kitle içindeki konumu ile çağdaş ve tarihî ilgileri bakımından fikir verebilir. Karadağ'ın bulunduğu sahaya tarihî süreçte yerleşip burada yaşayan Türkler genel kitleden ne zaman ayrıldılar? Bunların hangi tarihî diyalekt veya bölgeyle daha çok ilgisi var? Bu gibi sorulara verilecek yanıtlar, Karadağ Türk ağızlarının tarihine ışık tutabilir. Periferik bir saha olması yönüyle, Karadağ'daki bu gibi ağız özellikleri, Türkçenin tarihî ihyasında da faydalar sağlayabilir. Gelecek zaman eki olarak anılan bu farklı çekim, Batı Rumeli sahasında Karadağ için anılacak karakteristik özelliklerden biridir.

Kaynakça

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2002.

İğci, Alpay. “Karakteristik Birkaç Özellik Bakımından Rumeli Ağızları İçinde Karadağ'ın Yerinin Tespiti”. *III. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi (5-8 Eylül 2018, Üsküp/Makedonya), Bildiriler Kitabı*, 2018 (b).

İğci, Alpay. “Karadağ Türk Ağızlarına Dair Gramer, Metin Derlemesi ve Sözlük Çalışması”. Bilimsel Araştırma Projesi, Proje No: 2018/SOSB001, Uşak Üniversitesi, Yürütücü: Dr. Öğr. Üyesi Alpay İğci, 2018 (a).

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DAVET/ÇAĞRI YAZILARININ DİLİ

Prof. Dr. Ayşe İLKER

Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye

ayseinceilker@gmail.com

Giriş:

Bu bildiri konusunun ilham kaynağı, Önceki dönemlerde Cumhurbaşkanlığının ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin özellikle “29 Ekim Cumhuriyet Bayramı”, “30 Ağustos Zafer Bayramı” gibi kutlamalarda, eşli olarak yaptığı çağrı yazılarında, hitap başlığının erkek tarafın adının doğrudan kadın üzerine geçirilmesiyle oluşmuş davet yazısıdır. Şöyle ki, davet sahibi merhum Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel olsun. Nazmiye Demirel ile birlikte davet ediyorlar. Bu yazıda şu hitap biçimi tercih edilmekte: “*Türkiye Cumhurbaşkanı ve Bayan Süleyman Demirel*”. İşte, bu bildiriye hazırlamaya götüren cümle ve soru buradadır. Osmanlı Devleti döneminde kadınların, babalarının ve eşlerinin adlarıyla anılması ve yazılması bir gelenektir. Ancak, Cumhurbaşkanlığı makamının, Türk Silahlı Kuvvetlerinin ve başka Devlet erkanının uyguladığı bu hitap biçimi, Osmanlı Devletinden Cumhuriyete tevarüs etmiş bir üslup muydu? Veya, bu geleneğin dışında Batılı devletlerin yazışmalarından esinlenerek mi böyle bir yol izlenmişti? Türkiye Cumhuriyeti Devleti, hem yerli hem de yabancı; devlet kademelerindeki farklı temsilcilerini bir kutlamaya, törene, resepsiyona çağırırken ne söylüyor? Nasıl bir üslup kullanıyor ve bunun için hazır cümleler var mı?

İşte böyle sorularla Cumhuriyet Dönemindeki davet yazılarını incelemek istemiştin. Bildirinin sonunda özgün biçimlerini paylaştığım örnekler, TC Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve TBMM Arşivinden alınmış örnekler değildir. Müzayedeler sonucunda özel kişilerin arşivlerine girmiş ve genel ağ ortamında serilmekte olan örneklerdir. İnceleme bu örnekler üzerinde yapılmıştır. Davet yazılarını taradıktan ve örnekleri inceledikten sonra kişisel olarak vardığım sonuç, davet/çağrı yazılarının az önce belirttiğim arşivlerden belirli bir düzen ve sistem içinde taranıp bilimsel bir çalışma olarak -bir YL tezi, bir proje -incelenmesi gerektirir.

Yöntem:

Bildiri metnimde yöntem olarak önce, davet yazılarını genel ağda serilmiş olan kartlar üzerinden word dosyalarına yazdım. İncelediğim davet/çağrı yazılarını tarih sırasına göre numaralandırdım. Daha sonra bunları dört başlıkta değerlendirmeye çalıştım: *Yazım, Davet Cümlesi, Kıyafet Tercihi, Söz Varlığı*. Davet yazılarını özgün biçimleriyle örneklemekten önce, yukarıda sözünü ettiğim “*Türkiye Cumhurbaşkanı ve Bayan Süleyman Demirel*” hitabı üzerinde durmak istiyorum. Bu ifade önce, Osmanlı Devlet geleneğinden taşınmış bir hitap biçimi gibi görünmektedir. Kadınların, eşlerin ve kızların kendi adlarının ya babalarının ya da eşlerinin adları ve unvanlarıyla anılması bir gelenek ve hatta hukuki bir gereklilik olmuştur. Cumhuriyet ile birlikte kadına toplumsal alanda pek çok hak verilirken, 2 Ocak 1935’de kabul edilen soy adı kanuna göre de kadın, eşinin soy adını kullanmaktaydı. Sonraki yıllarda kadınlar, kendi soyadını da eşinin soy adıyla kullanma hakkı aradılar ve 2015 yılında evli bir kadın sadece kendi soyadını kullanma hakkına sahip oldu. Cumhuriyet döneminde, kadınların başka ülkelere göre epeyi ileri noktada olan bu haklarına rağmen, davet yazılarında Cumhurbaşkanı ve Silahlı Kuvvetlere mensup rütbeli asker eşlerinin, kendi adlarıyla değil de eşlerinin adlarıyla çağrı yazılarında yer almaları

nereden kaynaklanmaktadır? Çünkü özellikle kadının toplumsal hayatın içinde olmasına ve toplantılara katılmasına, üniversitelerde ve başka devlet kurumlarında olmasına özen gösterilen ve Batılı anlayışı esas alan Cumhuriyet kurucuları bu konuda neyi esas almaktaydılar? Burada, Batı'daki geleneksel anlayışın Cumhuriyet döneminde uygulandığına tanık olmaktadır. Özellikle İngiltere'de eşlerin adlarının ortak olarak ele alınması gerektiğinde, yani "Bay" ve "Bayan"ın aynı anda söylenmesi durumunda, kadının adı söylenmeden "Mr. And Mrs." ifadesinden sonra tamamen erkeğin ilk ve ikinci adı kullanılmaktaydı. Şu ifade bunun çok önemli bir delilidir: *"For example my mother continued to use Mrs. Thomas Hickey after my father died. She had Margaret Hickey on her checks, but never Mrs. Margaret Hickey but I think (in her case) it was a generational thing."* (Örnek olarak, annem, babam öldükten sonra da Bayan Thomas Hickey'i kullanmaya devam etti. Kontrol (ve onaylarında) Margeret Hickey idi, faka asla Bayan Margeret Hickey'i (başka yerde) kullanmadı. Bunun geleneksel bir şey olduğunu düşünüyorum) (http://www.formsofaddress.info/Social_M_W.html)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, özellikle kadınların toplum ve devlet hayatında görünür hale gelmeleriyle, toplumsal buluşmalarda ve buluşmaları haber veren davet/çağrı yazılarında ilk dönemlerde "Bay ve Bayan İsmet İnönü" veya "Bay ve Bayan Süleyman Demirel" tanımlamaları yer aldı. Bu hitap biçiminin Batıdan alındığı açıktır. İncelenen davet yazılarında bu biçimin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel dönemine kadar devam ettirildiği, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan döneminde ise bundan vazgeçilerek doğrudan "Eş" kelimesiyle veya "Eşin Adı" ile yeni bir yapı oluşturulduğu görülmektedir. Bunlardan başka 1933 yılından günümüze kadar geçen sürede Devlet erkanının bir nevi "dış yazışma" örneği olarak kabul edilebilecek davet yazılarında pek çok değişiklik olduğu gözlemlenmektedir. Bunlar da yorumlama paragrafında değerlendirilecektir.

Burada önce davet yazılarının word dosyasına yazılmış biçimleri, yazımına hiçbir müdahalede bulunulmadan verilecek, daha sonra da yazım, cümle tercihi ve nezaket ifadesi gibi özellikler yönünden yazılardaki bilgiler üzerinde durulacaktır.

Davet Mektupları:

- I. **1933:** *Muhterem Efendim, Onuncu cumhuriyet bayramımızda yüksek ve asil duygularını yurddaşlara söyleyecekler arasında zati alileride bulunduğundan mukareeatı öğrenmek ve dağıtılacak rehberleri almak üzere 20-10-933 Cuma günü tam saat on buçukta halkevi konferans salonunda yapılacak toplantıyı behmehal teşrifinizi rica ederim efendim. İstanbul onuncu cumhuriyet bayramı kutlulama komitesi konferans talî komitesi reisi*
- II. **1938:** *Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Doktor Hulûsi Alataş, 17 Birinciteşrin 1938 Pazartesi günü saat 11 de Ankara Halkevinde açılacak olan Yedinci Millî Türk Tıp Kurultayının açılma törenini huzurlarile şereflendirmelerini diler.*
- III. **1943:** *Maarif vekilliği merkez teşkilatı ve vazifekeri hakkındaki 2287 sayılı kanunun beşinci maddesi gereğince üç yılda bir toplanacak olan Maarif Şûrasının İkinci defa olarak Ankara'da 15/Şubat/1943 tarihinde toplanması kararlaştırılmıştır. Maarif Şûrası Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Konferans salonunda saat on beşte çalışmalarına*

başlıyacaktır. Şûranın gündemi ilişiktir. Bu Maarif Şûrasında bulunmanız uygun görüldüğünden Şura çalışmalarına iştirak etmenizi rica ederim.

IV. 1946: “Birleşmiş Milletler Türk Derneği” adı ile bir Dernek kurulması elverişli görülmüş olduğundan ilk genel kurulunu teşkil etmek üzere 20 Nisan Cumartesi günü saat 15-te Dışişleri Bakanlığına buyurmalarını saygı ile dilerim. Dışişleri Bakanı Hasan Saka

V. 1948: Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, 2 nisan 1948 Cuma günü saat 20,30’da DEVLET OPERA ve TİYATROSU’nun Açılış törenini şereflendirmelerini Sayın Bay Cevat Memduh Altar ve Eşinden saygı ile rica eder. BALKON-TEK Koltuk No:593-595 Elbise: Frak veya smokin

VI. 1953: Milli Savunma Vekaletine Dumlupınar Denizaltımız ~~ın~~ ^{ın} uğradığı elim kaza münasebetiyle Türkiye Büyük Millet Meclisinin taziye ve teessürlerinin Deniz Kuvvetlerimize ve Şehit olan Kahraman denizcilerimizin Ailelerine duyurulmasını saygılarımla arz ve rica ederim. T.B.M.M. Reisi R. Koraltan Aslının aynısıdır. Kur. Yb. Kemal Kayacan

VII. 1953: Vatan Şairi Namık Kemal’in 113 üncü doğum yıldönümü dolayısıyla 21/Aralık/1953 pazartesi günü saat 18 de okulumuz Konferans salonunda yapılacak anma törenine şeref vermenizi saygılarımızla rica ederiz. Ankara Atatürk Lisesi Kültür Kolu

VIII. 1955: Haşimi Ürdün Kralı Majeste Birinci Hüseyin Şerefine Reisicumhur Celal Bayar 5 Kasım 1955 Cuma “münasebetile” ü saat 20’de Basman Sarayında Çankaya Köşkünde vereceği akşam yemeğini teşriflerini Sayın İsmail Hakkı Kentli’den rica eder. Frak Üniforma nişanları (Protokol Umum Müdürlüğüne cevap verilmesi rica olunur)

IX. 1956: Pakistan Reisicumhuru Ekselans General İskender Mirza ve Bayan Mirza Şereflerine Türkiye Büyük Millet Meclis Reisi Refik Koraltan 17 Temmuz 1956 Salı Günü saat 13.30’da Marmara Köşkünde vereceği öğle yemeğini teşrif buyurmalarını Sayın Haluk Timurtaş ve Refikalarından rica eder. Kıyafet: Jaketatay Protokol Umum Müdürlüğüne Cevap Verilmesi Mercudur.

X. 1960: Annelere

Gebelik ve Çocuk bakımı için annelere açılacak kursun açılış günü münasebetile yapılacak törene teşrifinizi rica ederiz. Ankara Hastanesi ve Hemşire Okulu Gün: 11 Mayıs 1960 Çarşamba Saat:14 Yer: Ankara Hastahanesi ve Hemşire okulu konferans salonu

1961: 17 Aralık 1961 Pazar günü saat 17’de M.T.T.B. (Eminönü Halkevi) konferans salonunda yapılacak Türkistan Günü toplantımıza teşriflerinizi rica eder, saygılarımızı sunarım. Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkan Vekili Murat ÖZULU

XI. 1971: Majeste İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth ve Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Cevdet Sunay huzurlarında 19 Ekim 1971 Salı günü saat 15.00’de Ankara Şehir Hipodromunda düzenlenecek gösterileri teşrifleri rica olunur. Not:1.Sayın davetlilerin en geç saat 14.45’de **Kıyafet:** Koyu renk elbise Hipodrom’da bulunmaları ve bu kartın kapıda gösterilmesi mercudur. 2. Giriş Kapısı: II.B

XII. 1984: T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Ord. Prof.Dr. Aydın Sayılı Yahya Kemal Beyatlı’nın doğumunun yüzüncü yılı vesilesiyle 3 Aralık 1984 Pazartesi günü saat 16.00’da yapılacak anma toplantısına onur vermenizi rica eder. Adres: Atatürk Bulvarı 217, Kavaklıdere, Ankara Tel:28 61 00

XIII. 1992 : *Türkiye Cumhurbaşkanı Ve Bayan Turgut Özal Yeni Yıl Münasebetiyle, 9 Ocak 1992 Perşembe günü saat 10.00'da, Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek Kabul Resmini Eşinizle birlikte teşrifinizi rica ederler. Kıyafet: Smoking-Koyu Renk Elbise Uzun etek Davetlilerin en geç 18.45'de Çankaya Köşkü'nde hazır bulunmaları*

XIV. 1999: *Türkiye Cumhurbaşkanı ve Bayan Süleyman Demirel Türkiye'yi resmi ziyaretleri vesilesiyle Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Sayın William Jefferson Clinton ve Bayan Hillary Rodham Clinton onurlarına 15 Kasım 1999 Pazartesi günü saat 19.30'da Çankaya Köşkü'nde Sayın A.B.D. Başkanı'na Devlet Şeref Madalyası takdimi töreni ile müteakiben verecekleri Resmi Akşam Yemeğini teşriflerini Sayın Fazıl Say ve Eşi'nden rica ederler. Madalya Töreni sonrasında Piyanist Fazıl Say tarafından bir resital sunulacaktır. Davetlilerin en geç saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde hazır bulunmaları ve bu davetiyeyi beraberlerinde getirmeleri rica olunur.*

XV. 2001: *Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Bayan Sezer Cumhuriyetin 78. Yıldönümü münasebetiyle 29 Ekim 2001 Pazartesi günü saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek olan Kabul Resmini eşinizle birlikte onurlandırmanızı rica ederler. Kıyafet : Smokin Koyu Renk Elbise Mess Dress Uzun Etek Milli Kıyafet (CD) Girişler için 1 ve 5 No'lu kapılar kullanılabilir. Davetlilerin en geç 18.45'de Çankaya Köşkü'nde hazır bulunmaları ve ekteki güvenlik kartını davetiye ile birlikte getirmeleri rica olunur.*

XVI. 2014: *Türkiye Cumhurbaşkanı ve Eşi Zafer Bayramı münasebetiyle 30 Ağustos 2014 Cumartesi günü saat 20.30'da Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek resepsiyona katılmalarını rica ederler.*

Kıyafet: Koyu Renk Elbise Uzun Etek Mesdres Milli Kıyafet Davetlilerin girişler için 5 numaralı kapıyı kullanmaları ve ekteki kabul töreni kartıyla birlikte en geç saat 20.15'te Çankaya Köşkü'nde hazır bulunmaları rica olunur.

XVII. 2016: *Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Emine Erdoğan Cumhuriyet'in 93.yıldönümü vesilesiyle 29 Ekim 2016 Cumartesi günü saat 18.30'da Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde düzenlenecek resepsiyona katılımlarını rica ederler. Kıyafet: Koyu Renk Elbise Davetlilerin en geç saat 18.15'te Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde hazır bulunmaları ve girişler için 3 numaralı kapıyı kullanmaları rica olunur.*

Yazım:

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere davet/çağrı yazılarında yazım yönünden henüz ölçünlüleşmemiş biçimler yer almaktadır. 1933'teki yazıda "Onuncu cumhuriyet bayramı" tamlamasında tamlamanın ilk kelimesi büyük harfle başlamıştır.1938'de günümüzde "tıp" biçiminde ölçünlüleşen kelime "tıb" biçimiyle yazılmaktadır. Kök-ek yazılışı gibi örnekler açısından ise *yurddaş*, *söyliyecekler başlayacaktır* kelimelerinde henüz ölçünlüleşmemiş yapılar görülmektedir. Özellikle isimden fiil yapma eki olan "+IA-" da ünlü darlaşması, o günlerin söyleyiş eğilimini de göstermektedir. Bu ekin günümüz yazımında ölçünlüleşmiş biçimi düz ünlülüdür. 1938'de "ile" edatı ile iyelik eki "huzurlarile" biçiminde birleşmiştir. 1960 yılındaki örnekte yine "ile" edatı, "münasebet" kelimesinde iyelik eki birleşmesiyle "münasebetile" biçiminde birleşik yazılmıştır. 1953'te da "dolayısıyla" yazımı tercih edilmiştir. Bunlardan başka tarih ve saatlerin yazılışında da

1984'e kadar bile henüz bir ölçünlüleşme oluşmadığı görülmektedir. 1961'de "17'de" , 1971'de "15.00'de", 1984'de "16.00'da" yazımlarının farklılığı bunu göstermektedir. Yazım değişikliklerinden biri de günümüzde "smokin" olarak yazılan kelimenin 1992'de "smoking" biçimiyle İngilizce aslına uygun olarak yazılmış olmasıdır. Bunun yanında günümüzde orta yaş üstü için bilinen kelimelerden "behemehal", 1933 tarihli yazıda "behmehal" biçiminde yazılmıştır. Günümüzde "komite" biçiminde ölçünlüleşmiş olan kelime 1933'de "komita" biçiminde yazılmıştır.

Davet Cümleleri:

Çağrı yazılarının "davet cümleleri"nde ise özellikle son kelime gruplarında günümüze gelinceye kadar epeyi bir değişiklik olduğu gözlenmektedir. 1933'te " *Cuma günü tam saat on buçukta halkevi konferans salonunda yapılacak toplantıyı behmehal teşrifinizi rica ederim efendim.*", 1938'de " *Yedinci Millî Türk Tıp Kurultayının açılma törenini huzurlarile şereflendirmelerini diler.*", 1943'de " *Bu Maarif Şûrasında bulunmanız uygun görüldüğünden Şura çalışmalarına iştirak etmenizi rica ederim.*", 1946'da " *Birleşmiş Milletler Türk Derneği*" adı ile bir Dernek kurulması elverişli görülmüş olduğundan ilk genel kurulunu teşkil etmek üzere 20 Nisan Cumartesi günü saat 15-te Dışişleri Bakanlığına buyurmalarını saygı ile dilerim." 1961'de " *17 Aralık 1961 Pazar günü saat 17'de M.T.T.B. (Eminönü Halkevi) konferans salonunda yapılacak Türkistan Günü toplantımıza teşriflerinizi rica eder, saygılarımızı sunarım.*", 1971'de " *Majeste İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth ve Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Cevdet Sunay huzurlarında 19 Ekim 1971 Salı günü saat 15.00'de Ankara Şehir Hipodromunda düzenlenecek gösterileri teşrifleri rica olunur.*" gibi rica ve dilek cümlelerinde "rica ederim, rica olunur" gibi halen kullanılan yapılarla birlikte, "huzurlarile şereflendirmelerini diler, ...buyurmalarını saygı ile dilerim" gibi daha yüksek saygı ifadesi taşıyan ve sıkça tercih edilmeyen yapılar da yer almaktadır.

Söz Varlığı:

Söz varlığı açısından, artık günümüzde kullanımdan düşmüş kelimelere örnek olarak *sıhhat ve muavenet, vazifeker, mercu* gibi sözler verilebilir. Bununla beraber, Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra Atatürk'ün önderliğinde yeni türetilen Türkçe kelimelerden " *kurultay, ilişik*" gibi örneklerin ise günümüzde yaygın biçimde kullanılmakta olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Ayrıca günümüzde "kutlamak" biçiminde ölçünlüleşen "kutlulamak" fiili 1960'lı yıllara kadar bu şekliyle kullanılmıştır.

Kıyafet Tercihi:

Kıyafet tercihinde de çoğunlukla Batılı giyim biçimleri olduğu ve özellikle *frak* ve *smokin*in tercih edildiği görülmektedir. Milli kıyafetler, davetlere katılan yabancıların kendi kıyafetleridir. Çağrı yazılarında yer alan kıyafet tercihleri, davet mektuplarındaki özgün yazılışlarına göre şöyledir: 1948'de Frak veya smokin; 1955'te Frak Üniforma nişanları; 1956'da Jaketata, 1971'de Koyu renk elbise, 2001'de Smokin, Koyu Renk Elbise, Mes Dress, Milli kıyafet; 2014'de Koyu Renk Elbise, Uzun Etek, Mesdres, Milli kıyafet; 2016'da Koyu Renk Elbise.

Değerlendirme:

Genel ağ üzerinden erişilebilen davet/çağrı yazılarının daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, Cumhuriyetin başından günümüze Devlet erkanının hitap biçimlerini, nezaket ve incelik ifadelerini ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hem kendi toplumuna karşı hem de yabancı temsilcilere karşı konumlanışını gösterecektir. Bu belgeler aynı zamanda Cumhuriyet döneminin başından bugüne kadarki Türkçe ifade, yazım, uygarlık, hayata ve evrene bakış açılarını ve anlayışları gösteren kilit belgeler olma özelliğini de taşımaktadır. Umulur ki bu çalışma bunun için bir başlangıç olsun.

KAYNAKLAR

Balcı, Meral - Tuzak Mervenur (2017). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi, Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi, I:43-51

Boyraz, Şeref (2009). “Okuntu”dan Davetiyeye Bir Dönüşümün Anatomisi, Milli Folklor, Sayı 84, s.87-96

<https://en.wikipedia.org/wiki/Mrs.Erişimtarihi:10Kasım>

2018http://www.formsofaddress.info/Social_M_W.html Erişim tarihi:10 Kasım 2018

Davet/Çağrı yazılarından birkaç örnek aşağıda gösterilmektedir:

		CUMHURBAŞKANLIĞI NİHAZMAN GENELİ ARŞİVİ Yıl: 2014 No: 271-22 Cevap: No: 12 Gönderen: No: 12 Fikriyet: No: 12.600-42
Türkiye Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık Devleti		
<i>Türkiye'nin en önemli aydınlatıcı kuruluşlarıdır Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Barack Obama ve Başbakanı David Cameron ile birlikte</i>		
<i>III. Kurum 2009 Pazartesi günü saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde Başbakanlık Devleti Şerh'i Mükemmeleni kabul etmiş ve mükemmeleni vererekleri Resmî Akademi Töreni'ni gerçekleştirmiştir</i>		
<i>Şerh: Fazıl Say ve Şerh'inden... örneği ederler</i>		
Maddeye Töreni sona ermiştir Pazarat Fazıl Say İstanbul'da bir mükemmeleni		Devletlerin en geç saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni İstanbul'da bir mükemmeleni devletlerin en geç saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni
Konuk: Kaya Rendi Etiler		

	
Türkiye Cumhurbaşkanlığı	
Ahmet Necdet SEZER	
ve	
Bayan SEZER	
<i>Cumhurbaşkanlığı 78. yıldönümü münasebetiyle 29 Ekim 2004 Pazartesi günü saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek Kabul Resmini sizinle birlikte mükemmeleni rica ederler.</i>	
Konuk:	Devlet: Kaya Rendi Etiler Ahmet Necdet Lütfi Kırdar Mehmet Koca
	Devletlerin en geç saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni İstanbul'da bir mükemmeleni devletlerin en geç saat 19.00'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni

	
Türkiye Cumhurbaşkanlığı	
ve	
Eşi	
Zafer Bayramı münasebetiyle	
30 Ağustos 2014 Cumartesi günü saat 20.30'da Çankaya Köşkü'nde düzenlenecek resepsiyona katılımlarını	
rica ederler.	
Konuk: Kaya Rendi Etiler Uzun Etiler Mehmet Koca Mehmet Koca	Devletlerin en geç saat 20.30'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni İstanbul'da bir mükemmeleni devletlerin en geç saat 20.30'da Çankaya Köşkü'nde bir mükemmeleni

UYGUR ATASÖZLERİNDE GEÇEN HAYVAN ADLARI ÜZERİNE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Ege Üniversitesi / Türkiye
alim1962@hotmail.com

Göçebe ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan toplumlarda hayvanlar ekonomik hayatın temelini teşkil ettiğinden sosyal ilişkilerin de merkezinde yer alır ve toplumun düşünce ve dünyaya bakış tarzını derinden etkilerler. Toplumun düşünce hayatı, kavram ve değerler sistemi hayvanlardan ayrı düşünülemez. Yerleşik toplum düzenine geçmeden önce yaşadıkları bozkır coğrafyasının çetin koşullarında av ve hayvan besleyiciliği ile geçimini sağlayan Uygur Türklerinin ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında da hayvanların önemli rol oynadığı kesindir. Uygur Türkleri hayvanlar üzerinde yaptıkları gözlemler, onlarla kurdukları duygusal ve mistik ilişkiler sonucunda insanlar ile hayvanlar arasında önemli ortaklık ve benzerlikler tespit etmiş, duygu ve düşüncelerin ifadesi ve soyut kavramların somutlaştırılmasında bundan ustalıkla yararlanmışlardır. Mesela hilekârlık, kurnazlık ve düzenbazlığı tilki ile, cesaret ve yiğitliği arslan ile, sinsilik ve hainliği yılan ile, korkaklığı taşvan ile özdeşleştirerek ifade etmişlerdir. Uygur Türklerinin hayvanlarla ilkel çağlardan başlayıp günümüze kadar devam eden ilişkilerinin onların diline, edebiyatına ve sanatına yansımış olması gayet tabiidir. Uygur atasözlerine yansıyan hayvan adlarının yoğunluğu bu bağlamda dikkat çekmektedir.

Atasözleri bir toplumun duygu ve düşüncelerini, yaşam ve düşünce tarzını, inançlarını, dünyaya bakış biçimini, hayat felsefesi ve değer yargılarını, bilgi birikimi ve tecrübelerini yansıtır. Belli sanatsal ifade ve kalıplara dayanmış olmasından dolayı bünyesinde taşıdığı dilsel ve kültürel unsurlar kuşaktan kuşağa ve bölgeden bölgeye aktarım sürecinde fazla değişime uğramaz. Dolayısıyla atasözleri dil ve kültür incelemelerinde güvenilir kaynak sayılmaktadır.

Bu çalışmada Uygur atasözlerinde yer alan hayvan adlarının tespit ve tasnifini amaç edindik. Kullandığımız kaynak “Uygur Halk-mağal Temsilliri” adlı kitaptır. Uygur bilim adamı Eziz Ataullah Sartekin’in yayına hazırladığı bu kitap 20,000 atasözünü içermektedir (Sartekin 2013:1). Söz konusu kitaptan fişleme yöntemiyle 122 hayvan adı tespit ettik. Tespit ettiğimiz hayvan adlarını; Evcil hayvan adları, Yabani hayvan adları, Kuş adları, Suda yaşayan hayvan adları, Sürüngen adları, Sinek adları, Böcek adları olmak üzere yedi gruba ayırdık. Bu adları ve kullanım bağlamlarını aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

1. Evcil Hayvan Adları

1.1. At “at” < at “at” (Atalay 1998-I : 34)

<i>At mingenniñ, kiliç aşkanniñ.</i>	At binenin, kılıç kuşananın.
<i>At ölse itka toy bolur.</i>	At ölürse köpeğe düğün olur.
<i>At minseñ atañğa bakma.</i>	Ata binersen, babana bakma.
<i>Atañni körseñ attin çüş.</i>	Babanı görseñ, attan in.

1.2. Argımağ “soylu koşu atı”

<i>Atniñ yahşisi argımağ,</i>	Atın iyisi soylu at,

Otniñ yahşisi kamgak.

Otun iyisi deve dikenidir.

1.3. Aygır “enenmemiş erkek at” < *adhgır* “aygır” (Atalay 1998-I : 95)

Aygır kişnep tursa, kotur eşekke néme boptu.

Aygır kişnerken, uyuz eşeğe ne oluyor.

1.4. Baytal “kısırak”

Baytal beygige yarimas.

Baytal yarışa yaramaz.

Baytal kérésa kolunğa tamaşa,
olur,

Baytal yaşlansa kuluna maskara

Adem kérésa baliğa tamaşa.
olur).

İnsan yaşlansa çocuğa (maskara

1.5. Cede “eyersiz, eyerlenmemiş at”

Atniñ yahşisi cede,

Atın iyisi eyersiz binilendir,

Yerniñ yahşisi terde.

Toprağın iyisi ter dökülen yerdir.

1.6. Ğonan < ğunan “iki yaşındaki at”

Atka bergüsiz ğonan bar,

Atla değiştirmeyecek tay var,

Qızğa bergüsiz cuvan bar.

Kızla değiştirmeyecek kadın var.

1.7. Kulun “yeni doğmuş ya da bir yaşına basmamış at” < *kulun* “tay” (Atalay 1998-I : 404)

Anisi tepken kulunniñ ceni agramas. Annesinin teptiği kulunun canı acımaz.

1.8. Tay “iki yaşına basmamış at” < *tay* “tay” (Atalay 1999-III : 158)

At azsa tayga egişer.

At şaşarsa, tayı takip eder.

At ornini tay basar.

Atın yerini tay alır.

1.9. Tayçaq “yetişmemiş küçük tay”

At ölse, tayçaq kıpar,

At ölse tay kalkar,

Kala ölse topak (kıpar).

İnek ölse buzağı (kalkar).

1.10. Toruq “doru, doru at” < *toruğ* “at” (Atalay 1998-I :373-374)

Atniñ çiraylıkı toruq,

Atın güzeli doru olanıdır.

Qızniñ çiraylıkı oruq.

Kızın güzeli zayıf (olanıdır).

1.11. Tulpar “1. soylu, hızlı koşan, yürük at. 2. Efsanelerdeki kanatlı at”

Tulpar kérésimu beygisidin kalmas Küheylan yaşlansa da yarışından kalmaz.

Tulparniñ tuyıķı kızisa kanat çikirar. Küheylanın toynağı kıızıssa kanatlanır.

1.12. Yılka “at sürüsü”

Tay başlığan yılka cüdimey kalmas. Tayın başını çektiği yılka zayıflar.

- 1.13. **Yorga** “rahvan, rahvan at” < *yoriga* “yorga yürüyen at” (Atalay 1999-III : 174)

Atniñ obdini yorga, Atın iyisi rahvandır,
Ademniñ eskisi dorga. İnsanın kötüsü ayakçıdır.

- 1.14. **Éşek** “eşek” < *eşgek* “eşek” (Atalay 1998-I :111)

Éşek aldiğa ötüvalsa, Eşek öne geçerse,
Atniñ méñişi buzular. Atın yürüyüşü bozulur.
Éşek semrise tövenge çapar. Eşek semirse aşağıya koşar.

- 1.15. **hótek** “eşek yavrusu, sığa”

Arpibediyan içmigenler emdi içur çay,
Tehey – hótek minmigenler emdi minur tay.
Anason çayı içmeyenler şimdi içer çay,
Eşek sığası binmeyenler şimdi biner tay.

- 1.16. **Tehey** “eşek yavrusu, sığa”

Arpibediyan içmigenler emdi içur çay,
Tehey – hótek minmigenler emdi minur tay.
Anason çayı içmeyenler şimdi içer çay,
Eşek sığası binmeyenler şimdi biner tay.

- 1.17. **Héçir** “katır” < *katır* “katır” (Atalay 1998-I : 364)

Atniñ biñsisini layda kör, Atın gücünü çamurda gör,
Héçirniñ biñsisini sayda (kör). Katırın gücünü vadide (gör).

- 1.18. **İt** “köpek” < *it* “it, köpek” (Atalay 1998-I :35)

İt bilen dost bolsan, söñek bilen méhman kılar. Köpekle dost olursan,
kemikle ağırlar.

İt toysa igisini çişleptu. Köpek doyarsa, sahibini ısırırımış.

- 1.19. **Қансуқ** “dişi köpek” < *kançık* “dişi köpek” (Atalay 1998-I : 475)

Қансуқни it talimas. Kancığı köpek ısırılmaz.
Қансуқни қoғlisañ küçükliri қавaydu. Kancığı kovarsan, yavruları
havlar.

- 1.20. **Küçük** “Enik, köpek yavrusu” < *küçük* “enik” (Clauson 1972: 690)

Çoñniñ kiçiki bolğıçe, Büyüğün küçüğü olacağına,
İtniñ küçüki bol. Köpeğin yavrusu ol.

- 1.21. **Seg** “köpek”

Segdin қorққан gaday bolmas. Köpekten korkan dilenci olmaz.
Segni çişlimeydu deme, Köpeği ısırılmaz deme,

Atni tepmeydu (deme).

Atı tepmez (deme).

1.22. **Tayğan** “Av köpeği” < *taygan* “tazi, av köpeği” (Atalay 1999-III : 174-175)

Arslandek küçüñ bolsun,

Arslan gibi gücün olsun,

Taygandek hoşuñ bolsun.

Av köpeği gibi aklın olsun.

1.23. **Kala** “İnek, dana”

Kala kök çöp yep,

İnek yeşil ot yiyip,

Ak süt bérer.

Ak süt verir.

Kaliniñ müñgüzige ursa,

İneğin boynuzuna vursa,

Tuviği sirķirar.

Toynağı sızlar.

1.24. **Buķa** “boğa” < *boķa* “boğa” (Atalay 1999-III : 226)

Buķa boynıģa yiģar,

Boğa boynuna toplar,

Abdal ķoynıģa.

Dilenci koynuna (toplar).

Buķa ķerisa burni ķerimas,
yaşlanmaz,

Boğa yaşlansa da burnu

Adem ķerisa kõñli (ķerimas).
(yaşlanmaz).

İnsan yaşlansa da gönlü

1.25. **Ġunucun** < ġunicin “üç yaşında dişi inek”

Alte ġonucun mozaylap yatsa,

Altı inek buzağılarken,

Bir buķiniñ ķoñi aģrimaptu.

Bir boğanın kıcı acımamış.

1.26. **İnek** “inek” < *ingek* “inek” (Atalay 1998-I : 111)

İnekni saģar anıķam,

İneği saģar anacıģım,

Ķaymıķini iķer balikam.

Kaymaģını iķer yavrucuģum.

İnekniñ üsti ulaģ,

İneğin üstü yük,

Asti bulaģ.

Altı pınar.

1.27. **Mozay** “buzağı, inek yavrusu”

Mozay anisini tonumas.

Buzağı annesini tanımaz.

Mozay toyģan yérige tartidu,

Buzağı doyduģu yere ķeker,

Yiģit tuģulģan yérige tartidu.

Yiģit doģduģu yere (ķeker).

1.28. **Öküź** “enenmiş boğa” < *öķüz* “öküz” (Atalay 1998-I : 59)

Öküźniñ béşıģa kelģen kūn,

Öküźün başına gelen zorluk,

Mozayniñ béşıģımu kéler.

Buzaģının başına da gelir.

Öküźün müñgüzi eşekte bolmas.

Öküźün boynuzu eşekte olmaz.

1.29. **Siyir** “sığır” < *sıģır* “sığır” < Atalay 1998-I : 364)

Siyirniñ göşı bir kūn,

Sıģırın eti bir gün,

Süti her kūn.

Sütü her gün.

Siyirniñ süti ağzıda.

Sığırın sütü ağzında.

1.30. Topak / torpak “İki yaşına basmamış erkek buzağı”

At ölse, tayçaq kopar,

At ölse tay kalkar,

Kala ölse topak (kopar).

İnek ölse buzağı (kalkar).

Torpiğimni kiçik deseñ, yoğan tağar artip kör.

Buzağımı küçük diyorsan, büyük çuvalı yükle de gör.

1.31. Uy “öküz” < ud “sığır, öküz” (Atalay 1998-I : 346)

Uy kérésimu müñgüzi kérimas.

Öküz yaşlansa da boynuzu

yaşlanmaz.

Uyniñ müñgüziğe ursa,

Öküzün boynuzuna vursa,

Tuviği sirkiraptu.

Toynağı sızlamış.

1.32. Koy “koyun” < koy “koyun” (Atalay 1998-I : 31)

Koy topidin ayrılsa böre yeptu.

Koyun sürüsünden ayrılrsa kurt

yer.

Koydin koy kalidu,

Koyundan koyun kalır,

Öçkidin moy.

Keçiden tüy (kalır).

Koy semrise yavaş bolidu.

Koyun semirse uslu olur.

1.33. Koçkar “koç” < koçnğar “koç” (Atalay 1999-III : 381)

Taz koçkarniñ enti,

Kel koçun öcü,

Müñgüzlük koçkarda kalmaptu.

Boynuzlu koçta kalmaz.

1.34. Koza “kuzu” < kuzi “kuzu” (Atalay 1999-III : 224)

Koza yémeydiğan böre yok.

Kuzu yemeyen kurt yoktur.

Kozilik koy tola mereydu.

Kuzulu koyun çok meler.

1.35. Paqlan / paqlan “kuzu” < baklan “taze, semiz kuzu” (Atalay 1998-I: 444)

Aş térimay aq nan yeptu,

Buğday ekmeden buğday ekmeği

yemiş,

Koy bakmay paqlan (yeptu).

Koyun gütmeden kuzu (yemiş).

Paqlan yégen tülke padiçi qolida öler. Kuzu yiyen tilki çobanın elinde ölür.

1.36. Tokla “iki yaşına basmak üzere olan kuzu” < toklı “altı aylık kuzu” (Atalay 1998-I : 431)

Padiçi ikki bolsa, arida tokla öler.

Çoban iki olursa, arada toklu ölür.

1.37. Müşük “kedi”

Müşükniñ kęşida bez turmas.

Kedinin yanında bez durmaz.

Müşük çüside çaşkan körer.

Kedi rüyasında fare görür.

Müşük yok yerde çaşkan padişah boluptu.

Kedinin olmadığı yerde fare padişah olurmuş.

1.38. Oğlak “oğlak” < *oglak* “oğlak” < Atalay 1998-I : 119)

At bir, oğlak miñ.

At bir, oğlak bin.

1.39. Öçke “keçi” < *eçkü* “keçi” (Atalay 1998-I : 128)

Öçke can kaygusida, kassap yağ kaygusida.

Keçi can derdinde, kasap yağ derdinde.

Öçke semrise döngə çıkip mereptu. Keçi semirse, tepeye çıkıp
melermiş.

Öçke arisida yalguz koy aç öler. Keçiler arasında yalnız koyun aç
ölür.

1.40. Serke “enenmiş teke”

Serke ekillik bolsa,

Teke akıllı olursa,

Malğa apet kelmes.

Mala felaket gelmez.

Sekrigen serke piçaқта öler,

Zıplayan teke bıçakta ölür,

Seteñ hotun kuçaқта (öler).

Güzel kadın kucakta (ölür).

1.41. Téke “keçi, yaban keçisi ve ceylanın erkeği, teke” < *teke* “teke” (Atalay 1999-III : 228)

Téke öyge kirgüçe, sésiki törge çıkıptu. Teke eve girene kadar, kokusu
köşeyi sarmış.

Tékini piçsa serke bolidu,

Teke enense serke olur,

Arzulıgan bala erke (bolidu).

Arzulanan çocuk şımarık (olur)

Tékiniñ üskinige tağ tevrimes. Tekenin süsmesiyle dağ
kımıldamaz.

1.42. Pil “fil”

Pil töşüktin kórkıptu,

Fil delikten korkar,

Çaşkan müşüktin (kórkıptu).

Fare kediden (Korkar).

Pil küçlük emes, til küçlük.

Fil güçlü değil, dil güçlüdür.

1.43. Toğu “tavuk” < *takaqu* “tavuk” (Atalay 1998-I : 447)

Toğu bürküt bolalmas.

Tavuk kartal olamaz.

Toğu kondaqqa çıksa, hemmini untar. Tavuk tüneğe çıksa, her şeyi
unutur.

1.44. Çüce “civciv”

Çüce horaz bilginini çillaydu.

Civciv horoz bildiğince öter.

Çücini küzde sanan,

Civcivi güzde say,

Çöçürüni pişkanda.

Mantıyı piştiğinde (say).

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Çücisi ciğ mikiyan horazdin korkmaptu. Cıvcivi çok olan tavuk horozdan korkmazmış.

1.45. Horaz “horoz”

Atniñ söliti yaylisida, Atın heybeti yalında,
Horazniñ söliti tacisida. Horozun heybeti ibiğinde.

1.46. Mikiyan “tavuk”

Çücisi ciğ mikiyanga dan tegmes. Cıvcivi çok olan tavuğa darı düşmez.

1.47. Toşkan “tavşan” < tawışgan “tavşan” (Atalay 1998-I : 513)

Toşkan köleñgisidin korkup kırık yıl yügreptu.
Tavşan kendi gölgesinden korkup kırk yıl koşmuş.
Toşkandek miñ yıl yaşıguçe, Tavşan gibi bin yıl yaşayacağına,
Yolvastek bir kün yaşa. Kaplan gibi bir gün yaşa.

1.48. Töge “deve”

Töge patkan yerge adem patmas. Devenin sığdığı yere insan sığmaz.

Töge kıyruķi yerge yetmes. Devenin kıyruğu yere ulaşmaz.

1.49. Buğra “erkek deve, buğra” < bogra “deve aygırı” (Atalay 1998-I: 420)

Sazlık yerde yaylak bolmas, Sazlı yerde yayla olmaz,
Buğra yenip taylak (bolmas). Buğra dönüp taylak (olmaz).

1.50. Nar “tek hörgüçlü erkek deve”

El éğirini er kötürer, Halkın ağırını er kaldırır,
Yük éğirini nar (kötürer). Yükün ağırını deve¹ (kaldırır).

1.51. Taylak “devenin iki yaşına basmamış yavrusu”

Sazlık yerde yaylak bolmas, Sazlı yerde yayla olmaz,
Buğra yenip taylak (bolmas). Buğra dönüp taylak (olmaz).

2. Yabani hayvanAdları

2.1. Ağmihan “kokarca, cırlak sıçan”

Ağmiħanniñ toħuni yoklişida yahşi niyet yok.
Kokarcanın tavuğu yoklamasında iyi niyet yok.

2.2. Arslan “arslan” < arslan “arslan” (Atalay 1999-III : 412)

Arslanniñ balisi arslan bolur. Arslanın yavrusu arslan olur.
Arslan hörkirise, Arslan gürlerse,

¹ Nar, tek hörgüçlü deve (YUTS 2013: 286)

2.12. **Şir** “arslan”

<i>Şir çişini ötne bermes.</i>	Arslan dişini ödünç vermez.
<i>Şirni yengen batur emes,</i>	Arslanı yenen yiğit değil,
<i>Aççıķını yengen batur.</i>	Öfkesni yenen yiğit.

2.13. **Toņguz** “domuz” < *tonğuz* “domuz” (Atalay 1999-III : 363)

<i>Toņguz koy bolmas,</i>	Domuzdan koyun olmaz,
<i>Düşmen öz bolmas.</i>	Düşmandan öz olmaz.

2.14. **Çoşķa** “domuz”

<i>Çoşķa yuñida kigiz bolmaydu,</i>	Domuz tüyünden keçe olmaz,
<i>Otķa çüşmestin bégiz (bolmaydu).</i>	Ateşe düşmeden çuvaldız (olmaz).

2.15. **Ķavan** “yaban domuzu” < CC. *ķaban* “yaban domuzu” (Karahan 2013: 1852)

<i>Ķavan ķarlıkta ölidu,</i>	Yaban domuzu karda ölür,
<i>Yaman ģarlıkta (ölidu).</i>	Kötü adam sefillikte (ölür).
<i>Ķavan yaridu, yılan çaķidu.</i>	Yaban domuzu yarar, yılan sokar.

2.16. **Tülke** “tilki” < *tilkü* “tilki” (Atalay 1998-I: 429)

<i>Tülke ķançe hiyliger bolsimu, tumşukidin ilinar.</i>	
Tilki her ne kadar kurnaz olsa da, burnundan asılır.	
<i>Tülkiniñ térisi özige düşmen.</i>	Tilkinin derisi kendisine düşman.

2.17. **Yolvas** “kaplan”

<i>Yolvasniñ ölükimu yolvas.</i>	Kaplanın ölüsü de kaplan.
<i>Yolvaskā hiyle kérek,</i>	Kaplan için hile gerek,
<i>Toşķangā tuzak (kérek).</i>	Tavşan için tuzak (gerek).

3. **Kuş Adları**

3.1. **Aķku** “kuğū” < *kugu* “kuğū kuşu” (Atalay 1999-III : 225)

<i>Adem elde yahşı,</i>	İnsan halkın arasında iyi,
<i>Aķ ķu kölde (yahşı).</i>	Kuğū gölde (iyi).
<i>Aķ ķu bar cayda ördek semrimes, ķoy-kala bar cayda eşek semrimes.</i>	
Kuğunun olduğı yerde ördek semirmez, koyun ve ineğın olduğı yerde eşek semirmez.	

3.2. **Bödüne** “bıldırcın”

<i>Bödünemniñ makani yok,</i>	Bıldırcının mekanı yok,
<i>Nege varsa vitvalak.</i>	Nereye giderse hep öter.

3.3. **Bulbul** “bülbul”

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

<i>Bulbul bağıdın ayrılmas,</i>	Bülbül bağdan ayrılmaz,
<i>Adem yurtidin (ayrılmas).</i>	İnsan yurdundan (ayrılmaz).
<i>Bulbul baharni söyler,</i>	Bülbül baharı sever,
<i>Adem vetenni (söyer).</i>	İnsan vatani (sever).

3.4. Bürküt “kartal”

<i>Bürküt uçaşa tağka konar,</i>	Kartal uçaşa dağa konar,
<i>Tohu uçaşa şahka (konar).</i>	Tavuk uçaşa dala (konar).
<i>Bürküt uvisi etrapida ov kılmaz.</i>	Kartal yuvası etrafında avlanmaz.
<i>Bürküt ömrinde bir ketime azar.</i>	Kartal ömründe bir kez azar.

3.5. Doğay / torğay “turgay, toygar, çayır kuşu” < turıga “Turga kuşu, bir çeşit serçe” (Atalay 1999-III : 174; Clauson 1972: 541)

<i>Doğaymu yantaklıkni halaydu.</i>	Turgay da çalılığı ister.
<i>Torğay öz uvisiğa işler.</i>	Turgay kendi yuvası için çalışır.

3.6. Höpüp “hüthüt, çavuş kuşu” < übüp / übgük “ibibik kuşu” (Atalay 1998-I: 78)

<i>Höpüpniñ tumşığı uzun,</i>	Hüthütün gagası uzun,
<i>Ségizhanniñ kıyruğı (uzun).</i>	Saksağanın kıyruğu (uzun).

3.7. Kağa “karga” < karga “karga” (Atalay 1998-I : 425)

<i>Kağa balam ap'aq balam,</i>	Karga yavrum apak yavrum,
<i>Kirpe balam yumşak (balam)</i>	Kirpe yavrum yumuşak yavrum.
<i>Kağa kağiniñ közini çokumas.</i>	Karga karganın gözünün gagalamaz.

3.8. Kakkuk “guguk” < kekük “seksek kuşu” (Atalay 1998-II : 287)

<i>Kakkukniñ ünidin baharniñ kelgini biliner.</i>	Guguğun sesinden baharın geldiği bilinir.
<i>Kakkuk öz ismini çağırar.</i>	Guguk kendi ismini çağırır.

3.9. Karçuğa “atmaca” < qarçıgha “çakır kuşu, atmaca” (Ross 1994: 21)

<i>Karçuğa göşni dep torğa çüşüptu.</i>	Atmaca et yiyeceğim diye ağa düşmüş.

<i>Karçuğa étekni poq éter,</i>	Atmaca eteği pisletir,
<i>Kuş bilekni (poq éter).</i>	Kuş bileği (pisletir).

3.10. Karlıgaç “kırlangıç” < kargılaç “kırlangıç” (Atalay 1998-I : 526)

<i>Karlıgaç pes uçaşa,</i>	Kırlangıç alçak uçaşa,
<i>Yerge yamğur çüşer.</i>	Yere yağmur düşer.
<i>Karlıgaç karlıgaçka dan bérer,</i>	Kırlangıç kırlangıca yem verir,
<i>Kérindaş kérindaşka can bérer.</i>	Kardeş kardeşe can (verir).

3.11. Keklik “keklik” < keklik “keklik kuşu” (Atalay 1998-I : 479)

Keklik bağka könmes, *Keklik bağa alışmaz,*
Bulbul tağka (könmes). *Bülbül dağa (alışmaz).*
Keklikniñ méñişini doraymen dep, қаға méñişini untuptu.
Kekliğin yürüyüşünü taklit edeceğim diye, karga yürüyüşünü unutmuş.

3.12. Kepter “güvercin”

Kepter asmanda pervaz kılsa, *Güvercin gökte kanat çırparken,*
Müşük yerde kanat izdeptu. *Kedi yerde kanat aramış.*
Kepterdek yüz yıl yaşımay, *Güvercin gibi yüz yıl*
yaşayacağına
Laçindek bir kün yaşa. *Şahin gibi bir gün yaşa.*

3.13. Kırgavul “sülün” < qirghul “sülün” (Ross 1994: 40)

Asmandiki laçin қoldiki қırғавулға yetmeydu. Gökteki şahinden eldeki
sülün yeğdir.

3.14. Kırğuy “aladoğan” < kırkuy/ kırguy “atmaca” (Atalay 1999-III : 241)

Kırğuy kuşқаçni marap bolğuçe, *Aladoğan serçeyi gözleyinceye*
kadar,
Müşük tutup yep boptu. *Kedi yakalayıp yemiş.*

3.15. Kuşқаç “serçe” < kuşgaç “serçe kuşu” (Atalay 1998-I : 455)

Kuşқаç bolsimu қассап соysun. *Serçe de olsa kasap kessin.*
Kuşқаçtin қорққан буғday терimas. *Serçeden korkan buğday ekmez.*

3.16. Kuzgun “kuzgun” < kuzgun “kuzgun” (Atalay 1998-I : 439 – 440)

Kuzgun aç қалса, түлкini yeptu. *Kuzgun aç kalsa, tilkiyi yer.*
Böre yaridu, қuzgun toyidu. *Kurt yarar, kuzgun doyar.*

3.17. Laçin “şahin” < laçin “şahin” (Atalay 1998-I : 410)

Laçin қарап tapar, *Şahin bakarak bulur,*
Tülke marap tapar, *Tilki gözleyerek bulur,*
Böre purap (tapar). *Kurt koklayarak (bulur).*
Laçin ornıға sa keldi, *Şahinin yerine ala doğan geldi,*
Bulbul ornıға қаға. *Bülbülün yerine karga (geldi).*

3.18. Leglek “leylek” < laklak / leklek “leylek” (Tokyürek 2013: 236)

Bulbulniñ navasini leglek bilmes. *Bülbülün nevasını leylek bilmez.*
Leglekniñ kетиşini sorima, келиşini sora. Leyleğin gidişini sorma, gelişini
sor.

3.19. Pahtek “kumru”

Pahtektek yüz yıl yaşığıçe,

Kumru gibi yüz yıl yaşayacağına,

Bürküttek bir kün yaşa.

Kartal gibi bir gün yaşa.

- 3.20. **Sa / sar** “aladoğan” < *sar* “şahin cinsinden ağır ve tembel kuş” (Ross 1994: 20)

Sadin laçin tuğular,

Aladoğandan şahin doğar,

Laçindin sa (tuğular).

Şahinden ala doğan (doğar).

Sarniñ çüciğe içi ağrimas.

Aladoğan civcive acımaz.

- 3.21. **Salva** “< ? salwar “akbaba” (Ross 1994::15)

Köp işenseñ puluñğa,

Çok inansan parana,

Salva konar doluñğa.

Akbaba konar omzuna.

- 3.22. **Segizhan** “saksağan” < *sagzıgan* “saksağan” (Atalay 1998-I: 439)

Ségizhanniñ uvisini torulğa tartivaptu. Saksağanın yuvasını kumru ele geçirmiş.

Ségizhan uvisidin bulbul çıkıptu.

Saksağanın yuvasından bülbül çıkmış.

- 3.23. **Şepereñ** “yarasa”

Şepereñ keçide uçıdu,

Yarasa gece uçar,

Hurun içide (uçıdu).

Tembel içinde (uçar).

- 3.24. **Şumkuş** < *Huvkuş* “Felaket getiren, uğursuzluk getiren, baykuş”

Şumkuş şumluk tileydu,

Uğursuz kuş uğursuzluk diler,

Huvkuş ölüm (tileydu).

Baykuş ölüm (diler).

- 3.25. **Şuñkar** “doğan, şahin” < *sunkur* “doğanların şahı” (ML 1988: 63-64)

Paķiniñ behtidin şuñkarniñ şorluķi yahşı. Kurbağanın bahtından doğanın bedbahtı iyidir.

- 3.26. **Torulğa** “kumru”

Ségizhanniñ uvisini torulğa tartivaptu. Saksağanın yuvasını kumru ele geçirmiş.

- 3.27. **Tumuçuk** “serçe kuşu”

Sayrap bérer tumuçuk,

Serçe kuşu öterken,

Laçin alar toşķanni.

Şahin alır tavşanı.

- 3.28. **Ular** “Ularkuş, dağ hindisi” < *ular* “keklik” (Atalay 1998-I:122)

Tagķa çıķmay ular yok.

Dağa çıkmadan dağ hindisi bulunmaz.

Ularñi yep bolay sémiz,

Ben dağ hindisi yiyip semireyim,

Samanni yep mozay sémiz.

Buzağı saman yiyip semirsin.

4. Suda Yaşayan Hayvan Adları

4.1. Béliḵ “balık” < *balık* “balık (Atalay 1998-I: 379)

Bélik béşidin sésiydu.

Balık baştan kokar.

Bélik tutuşını bilmigen suni bulğaptu. Balık tutmayı bilmeyen suyu bulandırırımış.

4.2. Ġaz “kaz” < *kaz* “kaz” (Atalay 1999-III: 149)

Gaz kölge yarışar,

Kaz göle yakışır,

Naz kızğa (yarişar).

Naz kıza (yakışır).

Gaz yok kölde ördek huş.
mutludur.

4.3. Paḡa “kurbaḡa” < *baka* “kurbaḡa” (Atalay 1999-III:226)

Pakıga yalvurguçe, suga sekre.

Kurbağaya yalvaracağına, suya

atla.

Pağa bir sekrer, ikki sekrer, üçinçiside origa çüŷer.

Kurbağa bir sıçrar, iki sıçrar, üçüncüsünde çukura düşer.

4.4. Sazañ “sazan”

Bélik sazañga aldinar,

Balık sazana aldanır,

Keklik danga (aldinar).

Keklik yeme (aldanır).

4.5. Ördek “ördek” < *ördek* “ördek” (Atalay 1998-I: 103-104)

Ördek bar kölde gazğa kün yok,
yok,

Ördeğin olduğu gölde kaza rahat

Çivin bar öyde tazğa (kün yok).
yok).

Sineğin olduğu evde kele (rahat

Ördekte méhman qilganni,

Ördekle misafir edeni,

Qaz bilen kütüval.

Kazla ağırla.

5. Sürüngen Adları

5.1. Yılan “yılan” < *yılan* “yılan” (Atalay 1998-I : 228)

Yılan postini taşlar,

Yılan kabuğunu bırakır,

Peylini taşlımas.

Huyunu bırakmaz.

Yılan deydu: “Özüm tüz, yolum eğri.” Yılan dermiş: Kendim düz, yolum eğri.”

5.2. Keslençük “kertenkele” < keslinçü “sarı keler” (Atalay 1999-III: 242)

Bir yılanni toğrisa, üç keslençük bolur. Bir yılını doğrasa, üç kertenkele olur.

5.3. Kile “kertenkele” < keler “keler” (Atalay 1998-I:364)

Patmiçukniñ kile boluşıǵa miñ yıl kéter. Gekonun keler olması için bin yıl gider.

5.4. Patmiçuk “geko”

Patmiçukniñ kile boluşıǵa miñ yıl kéter. Gekonun kertenkele olması için bin yıl gider.

6. Sinek Adları

6.1. Çivin “sinek” < Çibin “sinek” (ML 1988:25)

Çivin koruǵan yerge konar. Sinsek kovulduǵu yere konar.

Çivinlar kutrisa, pilni yıķıtar. Sinekler kudursa, fili yıkarlar.

6.2. Here “arı”

Saķal bassa ķerimikin dēme, Sakal uzarsa yaşlı mıymış deme,

Çivin çaķsa herimikin dēme. Sinek ısırsa arı mıymış deme.

6.3. Kēpinek “kelebek” < kelebek “bildiğimiz güzel kanatlı hayvan” (ML 1988:39)

Kēpinek gülge amraķ, Kelebek çiçek sever,

Yasançuķ kiyimge (amraķ). Şıklık düşkünü kıyafet (sever).

Kēpinek pervane bolmas, Kelebek pervane olmaz,

Yasançuķ merdane (bolmas). Şıklık düşkünü merdane (olmaz).

6.4. Paşa “sivrisinek”

Paşiniñ koñı yok, Sivrisineğin kıcı yok,

Beñginiñ oñı (yok). Tiryakinin düzgünü (yok).

Paşiniñ uvisi yok, Sivrisineğin yuvası yok,

Pesniñ milliti. Alçağın milliyeti.

6.5. Pervane

Pervanige ot yahşı, Pervaneye ateş iyidir,

Pehlivanga yurt (yahşı). Pehlivana yurt (iyidir).

7. Böcek Adları

7.1. Bürge “pire” < bürge “pire” (Atalay 1998-1 : 427)

At yemge amraķ, At yem sever,

Bürge nemge (amraķ) Pire nem (sever).

Bürge nemde yaşar, Pire nemde yaşar,

Ķerzdar ģemde (yaşar). Borçlu gamda (yaşar).

7.2. Çümüle “karınca” < çumalı “karınca” (Atalay 1998-1: 448)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Çümüle birleşse şirniñ térisini yoluvalar. Karınca birleşirse aslanın derisini yüzer.

Çümülige bir tamçe su derya körüner. Karıncaya bir damla su nehir görünür.

7.3. Koñguz “böcek” < *konğuz* “osurgan böceği” (Atalay 1999-III: 363)

Atisi atalmıgan koñguzni, Babası vuramamış kara böceği,
Balisi étiptu toñguzni. Oğlu vurmuş domuzu.

7.4. Kurt “kurt” < *kurt* “solucan soyundan olan hayvanlar” (Atalay 1998-I: 342)

Aççık yağaçni kurt yemes. Acı ağacı kurt yemez.
Kurt yağaçni içidin yer. Kurt ağacı içinden yer.

7.5. Mite “ekin biti, buğday biti”

Mite aşni buzar, Ekin biti tahılı bozar,
Çekimçi yurtni (buzar). İftiracı yurdu (bozar).

7.6. Ömüçük “örümcek” < *örümçek* “örümcek (Atalay 1998-I : 152)

Tor bağlimıgan ömüçük haşarat tutalmas. Ağ yapmayan örümcek haşare tutamaz.

Ömüçük toğuğan torğa çivin çüşüptu. Örümceğin yaptığı ağa sinek düşmüş.

7.7. Pit “bit” < *bit* “bit (Atalay 1998-I: 320)

Pitniñ aççıkida çapanni otka taşlaptu. Bite kızıp ceketi yakmış.
Pit semrise, it oruqlaptu. Bit semirirse, köpek zayıflarmış.

7.8. Salci < *salca* “kene, sakırğa”

Pulniñ kedrini haci biler, Paranın değerini hacı bilir,
Çanniñ temini salci (biler). Kanın tadını kene (bilir).

8. Mitolojik Hayvan Adları

8.1. Amet kuşu “hüma kuşu, talih kuşu, devlet kuşu”

Amet kuşi kaçkanda, teley yar bolmas, dalvay aña kar kılmaz.
Talih kuşu kaçtığında, şans yâr olmaz, yem ona kâr etmez.

8.2. Ejdiha “ejderha”

Ecdiha aldıga barimen deme, Ejderhanın karşısına çıkayım
deme,
Barsaň hayat kalimen, deme. Çıkarsan hayatta kalayım, deme.

8.3. Sumruğ “simurg”

Çivin şah bolsa, sumruğ çakar. Sinek padişah olursa, simurg uşak
olur.

8.4. Zeynep “Rivayetlerde guguk kuşunun aşığı olarak tasvir edilen efsanevi kuşun adı.”

Ayda kakkuk, yilda zeynep.

Ayda guguk, yilda zeynep.

Sonuç

Uygur atasözlerinde geçen 122 hayvan ismi geçmektedir. Bu hayvan adlarının 51’i evcil hayvan, 17’si yabani hayvan, 28’i kuş, 5’i suda yaşayan hayvan, 4’ü sürüngen, 5’i sinek, 8’i böcek, 4’ü mitolojik hayvandır. Bazı hayvan adları aynı hayvanın farklı biçimlerini ifade etmektedir. Örneğin *argımak, aygır, baytal, cede, kılun, tay, toruk, tulpar, yorga* gibi adlar atın farklı renk ve fiziki özelliklerini ifade eder. Bazı hayvan adlarının farklı söyleniş biçimleri bulunmaktadır. Örneğin *gonan / gunan, doğay / torgay, topak / torpak*. Bazı hayvanlar için farklı iki ad kullanılmıştır ki, bunun alıntılardan dolayı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin *it / seg, tavuk / mikiyan, toñguz / çoşka, arslan / şir, kaplan / yolvas*. Bazı hayvanlar gerçek hayatta karşılığı olmayan, ama mit ve efsanelerde geçen hayvanlardır. Örneğin, *amet kuşu, ecdiha, sumruğ, Zeynep*. Uygur atasözlerinde görülen hayvan adlarının büyük bir kısmı Divanü Lugati’t-Türk’te bulunmaktadır. *Çibin, kaban, kelebek* gibi bazı hayvan adları İbni- Mühenna Lugati ve Codex Cumanicus gibi kaynaklarda tanıklanabilmektedir. Bazı hayvan adları Farsça kökenlidir. Örneğin *bödiine < budune, bülbul, cede < curde, ecdiha, kebter, seg, sumruğ, şepereñ < şeb pere, şir, pervane* vb... Tespit ettiğimiz hayvan adları içerisinde evcil hayvan, yabani hayvan ve kuş adlarının çokluğu dikkat çekicidir. Bunlar Uygur Türklerinin geçmişteki göçebe ya da yarı göçebe yaşam tarzı ve kültürünü yansıtacak niteliktedir. Sinek, böcek, sürüngen ve suda yaşayan hayvan adları ise çok azdır. Bu durum Uygur Türklerinin bunlarla fazla ilgilenmediğini gösterir.

Uygur atasözlerinde görülen bu hayvan adları Uygur Türklerinin yerleşik düzene geçmeden önceki kültür ve yaşam tarzından izler taşımaktadır.

KISALTMA VE KAYNAKLAR:

Abik, A. Deniz. “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”. *TUBA / JTS* 33 / 1, 2009, s. 1 – 32.

Atalay 1998 - II : *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi II*, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.

Atalay 1999 - III : *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi III*, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.

Atalay 1998 -1: *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I*, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press, 1972.

Karahan, Akartürk. “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8 /1, Winter 2013, p. 1839 – 1865

Koç, Hayrettin İhsan. “Divanü Lugati’t-Türk’te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015, Güz (23), 177 – 208.

ML : *İbn-i Mühennâ Lûgati*, Aptullah Battal, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.

Öztopçu, Kurtuluş. *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı 1992.

Rehim, Mehmet. *Uygur Helk Mağal-Temsilliri*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı, 1980.

Ross, E. Denison. *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. İngilizceden Çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara: Türk Dil Kurumları, 1994.

Sartekin, Eziz Atallah. *Uygur Helk Mağal-Temsilliri*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı, 2013.

Sayit, Memtili, *Uygur Helk Mağal-Temsilliri*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı, 2000.

Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lugat*, 1-2-3. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996.

Tokyürek, Hacer. “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanımları”. *TUBAR-XXXIII- /2013-Bahar*, s. 221 – 281.

Uygur Helk Mağal-Temsilliri, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı, 2007.

Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı, 1999.

Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. Emir Necipoviç Necip, Rusçadan Çeviren: Yrd. Doç. Dr. İklil Kurban, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

Zamehşeri. *Mukadedimetü’l-Edeb*. Hazırlayan: N. N. Poppe, Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE Kİ MORFEMİNİN TÜRLÜ KULLANIMLARI

Dr. Öğr. Üyesi Birol İPEK
Fırat Üniversitesi / Türkiye
birolipek@msn.com

GİRİŞ

Duygu, düşünce, olay ve durumları anlatan kelime veya kelimeler toplamına cümle denir. Cümle dilin en küçük anlatım birimidir. Anlamı bütün boyutlarıyla anlatmaya yetmediği durumlarda cümlelerden meydana gelen dil birliklerine başvurulur. Bir araya gelen bu tür cümleler çeşitli bağlaçlarla birbirlerine bağlanır. Ki de cümleleri bir birine bağlayan önemli bağlaçlardan biridir (Karahan, 2013: 85).

Türk dili, tarihî gelişme seyri içinde ihtiyaç duyduğu bağlaçları başka kelime sınıflarından aldığı şekilleri zamanla birer bağlaç hâline getirmiştir. Türkçedeki kim soru zamiri de bir bağlaç olarak kullanılmış, 19. Yüzyıldan sonra yerini ki'ye bırakmıştır (Korkmaz, 1995: 620).

Ki, bağlaç olarak cümlelerde kullanılır. Bu kullanımlar iki cümle olur. Ki'li birleşik cümlelerde temel ve yan cümle ayrımı vardır (Özmen, 2013: 158). Ki ile bağlanan cümlelerden biri temel cümle diğer yan cümledir. Ki'li cümlelerde temel cümle ile yan cümlelerin yerleri değişkendir. Temel cümlelerin başta olduğu ki'li cümleler Türkçe'nin söz dizimine uygun değildir (Karahan, 2013: 86). Bu yapının ters olmasının sebebi ki bağlacının Farsçadan alınması ve Farsça yapının da Türkçeye geçmesidir. Ki'li cümle tahlilinde, ana cümle ve yardımcı cümle belirlendikten sonra, cümlelerin ayrı ayrı ögeleri tespit edilir. Ayrıca yardımcı cümlelerin ana cümlelerin hangi ögesi olduğu belirtilir. Ki bağlacının bağladığı cümlelerin her biri tek başına yargı bildiren müstakil cümlelerdir (Aktan, 2009: 136).

Ki ile kurulan birleşik cümlelerde, ki'den sonra gelen yan cümle anlamca, temel cümlelerin bir unsuru veya bir ögesinin açıklayıcısı durumundadır. Bu tür cümleler Türkçe söz dizimine çevrildiğinde, yan cümlelerin yüklemine oluşturan çekimli fiil, genellikle fiilimsiye, cümlelerin tamamı ise fiilimsi grubuna dönüşür. Yan cümle şayet isim cümlesi ise, yüklemdeki ek-fiil, fiilimsiye dönüşerek ol- yardımcı fiilinin üzerine gelir (Özmen, 2013: 160).

Türkçede yan cümleleri temel cümlelere bağlayan ki bağlacı yerine fiilimsilerle kurulan cümleler tercih edilmiştir. Fakat bununla birlikte Eski Uygur Türkçesi döneminden beri ki'li cümlelere benzeyen yargılı anlatımlar olmuştur (Şimşek, 1987: 302).

Günümüzde Türkiye Türkçesinde ki'nin birçok kullanımı vardır. “Ya iki fiili, iki cümleyi veya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun izahı olan bir cümleyi birbirlerine bağlar” (Ergin, 2009: 405). Ki, basit cümleler ve isimlerle de kullanılır. Bu tür cümleler basit cümlelerdir. İki isim arasında ikilemeler kurar. Bazı kelimelerle birlikte yeni bağlaçlar oluşturur. Ki'li cümleleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Temel Cümle Başta, Yan Cümle Sonda Olan Ki'li Cümleler

Bu yapıdaki cümlelerde, bir temel cümle bir de onu çeşitli bakımlardan tamamlayan yan cümle vardır. Temel cümle daima başta yan cümle sondadır. Yan cümle doğrudan doğruya temel cümlelerin yüklemine bağlanarak yüklem tamamlayıcı bir ögesi “özne,

nesne, zarf, dolaylı tümleş” olur. Bu yapıdaki cümleler Türkçe’nin cümle yapısına aykırıdır. Fakat Türkçede hem şiirde hem de nesirde bu tür cümleler kullanılmıştır (Özkan, 2011: 204). Ki, temel cümle ile yardımcı cümle arasında bulunur (Ergin, 2009: 405). Temel cümle ve yan cümle ayrı ayrı da çözümlenebilir. Fakat yan cümle temel cümleye nasıl bağlandığı ortaya konulmalıdır.

1.1. Yan Cümle Temel Cümlelerin Bir Ögesi Durumunda:

1.1.1. Yan Cümle Temel Cümlelerin Nesnesi Durumunda.

Duydum ki sende kalmamış buğday (Korkmaz, 2003: 1128).

Temel C. Yan C.

Sana şimdiden açıkça söyleyeyim ki sen bu işi yapamayacaksın (Ergin, 2009: 406).

Temel C. Yan C.

O bana dedi ki şimdi bunu alacaksın (Deny, 1941: 659).

Temel C. Yan C.

Onlar hayretle gördüler ki yolcu bir tabanca eline almış idi (Eker, 2006: 484).

Temel Cümle Yan C.

Biliyorsunuz ki az sonra dışarı çıkacaksınız (Uzun, 2015: 119).

Temel C. Yan C.

1.1.2. Yan Cümle Temel Cümlelerin Zarfı Durumunda.

Bu tür cümlelerde yan cümle temel cümledeki görülen işin veya hareketin nasıl, ne zaman veya hangi şartlar altında yapıldığını bildirir (Mehmedoğlu, 2001: 170).

Bugün şâdım ki yâr ağlar benimçün (Karabey ve Atalay, 2000: 72).

Temel C. Yan C.

Tanrıya şükür ki, gazi oldum (Mehmedoğlu, 2001: 160).

Temel C. Yan C.

Sivil giyindim ki orada aylık kovalayanlar beni başıbozuk sansınlar... (Özmen, 2013: 164).

Temel C. Yan C.

O, bir fırsat arar ki, elbisesini alıp götürsün (Mehmedoğlu, 2001: 170).

Bazı cümlelerde, yardımcı cümleler ana cümleden önce gelen “öyle, şöyle, o kadar, vb.” kelime ve kelime gruplarını açıklar. “Öyle+yüklem+ki+cümle”, “o kadar+yüklem+ki+cümle” yapısında olan bu tür cümlelerde, ki’den sonraki cümle, “öyle” yi, “şöyle” yi ve “o” yu açıklar. Bu tür cümleler abartılı anlatım ifade eder (Özmen, 2013: 166). Bu görüşü Alaeddin Mehmedoğlu, savunuyor. Mehmet Özmen de bu görüşe katılıyor. Fakat diğer bilim adamları çalışmalarında bu tür cümlelere sebep-sonuç ilişkisi bakımından baktıklarından dolayı baştaki cümleye yan cümle sondaki cümleye temel cümle demişlerdir.

O kadar bakımsızdı ki, bunu epeyce kalınlaşmış kar bile saklayamıyordu.

Temel C. Yan C.

(Bu, epeyce kalınlaşmış karın bile saklayamayacağı kadar bakımsızdı)

Öyle ağlıyordu ki başını kaldırıp Yasemin’e bakamıyordu bile, ama kararı karardı.

Temel C.

Yan C.

(Başını kaldırıp Yasemin’e bakamayacak kadar ağlıyordu ama kararı karardı.)

(Özmen, 2013:

166).

Öyle bir masaldır ki, kendimi bildim bileli bin kere dinledim.

Temel C.

Yan C.

(Bu kendimi bildim bileli bin kere dinlediğim masaldır.) (Mehmedoğlu, 2001: 160).

Hayat öyle değişiyor ki, hiçbir şey takip edemiyorsun.

Temel C. Yan C.

(Hayat hiçbir şey takip edemeyeceğin gibi değişiyor.) (Mehmedoğlu, 2001: 184).

1.1.3. Yan Cümle Temel Cümleinin Öznesi Durumunda.

Yardımcı cümle temel cümleinin genel sorusuna cevap olur ve onun öznesi yerinde kullanılır. Yani temel cümlede özne tamamıyla iştirak etmiyor, yardımcı cümle temel cümleinin öznesinin yerini tutuyor (Mehmedoğlu, 2001: 121).

Daha sonra anlaşıldı ki, kendileri de geçim sıkıntısı çekiyorlardı (Mehmedoğlu, 2001: 122).

Temel C.

Yan C.

Sonra mâlûm oldu ki, işi Çin-Timur Sultan yapmış imiş (Mehmedoğlu, 2001: 123).

Temel C.

Yan C.

Muhtemeldir ki, okusun (Ediskun, 2005: 309).

Temel C.

Yan C.

Okuması, “Onun okuması”, tamlayanı düşmüş bir iyelik grubu.

...muhakkak ki beş para etmeyecekti (Sülükçü, 2014: 175).

Bazen yardımcı cümle temel cümlede izaha ihtiyacı olan “Şu var, Şurası var, hemen şu da belirtilmeli” ile ifade olunan öznenin sorularına cevap verir ve onları tamamlar (Mehmedoğlu, 2001: 122).

Şurası var ki, Köprülüler’e verdiği sözü tutar (Mehmedoğlu, 2001: 124).

Temel C.

Yan C.

(Köprülüler’e verdiği sözü tutması var.)

Hemen şu da belirtilmelidir ki, Türk öğretmen okullarında okuyan öğrencilere yapılan

Temel C.

Yan C.

yardımlar Türk liselerindeki öğrencilere yapılmadı.

(Türk öğretmen okullarında okuyan öğrencilere yapılan yardımların Türk liselerindeki öğrencilere yapılmadığı da belirtilmelidir.) (Mehmedoğlu, 2001: 124).

1.1.4. Yan Cümle Temel Cümlelerin Dolaylı Tümleci Durumunda.

Eminim ki okuyacak (Ediskun, 2005: 309).

Temel C. Yan C.

İnandım ki siz bu işi başaracaksınız (Çohadar, 2008: 39).

Temel C. Yan C.

1.1.5 Yan Cümle Temel Cümlelerin Yükleme Durumunda

Bu tür cümlelerde yüklem, temel cümlede “odur, budur, şuradadır, şurasındadır” zamirleri ve “o demektir, şu demektir, o demek idi, bu demek idi, o demek imiş, şu demek imiş, bu demek imiş, o oldu, bu oldu, şu oldu” gibi yardımcı fiillerle ifade edilen cümlelerdir. Bu yapıları cümlelerde yardımcı cümle temel cümledeki işaret zamirleri ile ifade edilen yüklemeleri izah eder (Mehmedoğlu, 2001: 135).

Son sözüm odur ki, ben oğlumu istiyorum (Mehmedoğlu, 2001: 135).

Temel C. Yan C.

(Son sözüm oğlumu istemektir.)

Bu o demektir ki, biz yeniden hazırlanmalıyız (Mehmedoğlu, 2001: 136).

Temel C. Yan C.

Netice o oldu ki, beni Türkistan’a gönderdiler (Mehmedoğlu, 2001: 136).

Temel C. Yan C.

1.2. Yan Cümle Temel Cümlelerin Bir Ögesinin Niteleyeni Durumunda Olan Ki’li Cümleler:

Bu tür cümlelerde temel cümle başta yardımcı cümle sondadır. Ki’ den sonra gelen yan cümle temel cümlelerin bir unsurunun niteleyicisi görevinde bulunur. Mehmet Özmen, “Bu tür cümlelerde, bazen, ki’den sonra gelen cümle, ki’den önce gelen cümle ögesinin niteleyicisi olur. Bu tür cümleler, ki’li cümlelerdir ama ki’li birleşik cümle değildir” diyerek bu tür cümleleri ayrı değerlendirir (Özmen, 2013: 159). Temel ve yan cümleden oluştuğu için veya iki yargı taşıdığı için bunları birleşik cümle kabul etmek gerekir.

1.2.1. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Öznesinin Niteleyeni Durumunda.

Bize öyle bir adam lazım ki, hakaret görünce başından korkmasın (Mehmedoğlu, 2001: 158).

Temel C. Yan C.

Konya’da bir ağaç vardır ki dökülmez yaprakları (Korkmaz, 2007: 35).

Temel C. Yan C.

Şimdi öyle adamlar var ki, son iki sene içinde on milyon lira kazanmışlar.

Temel C. Yan C.

(Özmen, 2013: 158).

Sular var ki, bir yamaçtan süzülür ince ince (Şimşek, 1987: 314).

Temel C. Yan C.

1.2.2. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Nesnesinin Niteleyeni Durumunda.

Deli Kaçar öyle mal istedi ki, hiç bitmesin. (Özmen, 2013: 158).

Temel C. Yan C.

Anadolu'da bir yığın şâheser var ki her türlü zahmete değer (Şimşek, 1987: 307).

Temel C. Yan C.

Bir şey söyledi ki beni düşündürdü (Banguoğlu, 1986: 552).

Temel C. Yan C.

1.2.3. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Dolaylı Tümlecinin Niteleyeni Durumunda.

Öyle bir kişiliğe sahiptir ki, sabit bir portreye sığdıramayız onu (Mehmedoğlu, 2001: 158).

Temel C. Yan C.

Bir dostuma rastladım ki kendisine teşekkür borçluydum (Çohadar, 2008: 38).

Temel C. Yan C.

Gittim o son diyara ki serhaddidir yerin (Çohadar, 2008: 38).

Temel C. Yan C.

(Yerin serhaddi olan o son diyara gittim)

1.2.4. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Zarf Tümlecinin Niteleyeni Durumunda.

Bir devrde geldik ki azizan unutulmuş (Çohadar, 2008: 38).

Temel C. Yan C.

Hayat öyle bir değişiyor ki, hiçbir şey takip edemiyorsun (Mehmedoğlu, 2001: 183).

Temel C. Yan C.

1.2.5. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Yükleminin Niteleyeni Durumunda.

Bunlar, o akılsız dostlardır ki akıllı düşmanı aratırlar (Şimşek, 1987: 307).

Temel C. Yan C.

Deniz bir padişahdır ki, söz dinlemez (Mehmedoğlu, 2006: 84).

Temel C. Yan C.

Bu dünya bir değirmendir ki, bir gün öğütür bizi (Özmen, 2013: 164).

Temel C. Yan C.

Bu, bir devir idi ki, yalnız askerî bir felâkete inhisar etmiyordu (Sülükçü, 2014: 179).

Temel C. Yan C.

Temel cümlelerin başta, yan cümlelerin sonda olduğu ki'li birleşik cümlelerde yan cümle temel cümlelerin öznesini, nesnesini, dolaylı tümlecini, zarf tümlecini veya yüklemine niteleyeni durumunda bulunmaktadır.

Yukarıdaki cümleler Türkçenin söz dizimine göre düzenlendiğinde girişik basit cümleye dönüşür. Bu tür cümleler içinde fiilimsi geçtiği için “girişik birleşik cümle” diyen bilim insanları da vardır. Muharrem Ergin, içinde fiilimsi geçen cümleleri basit cümle olarak değerlendirir. Ergin, “Türkçenin zengin olan sıfat-fiil sistemi, yardımcı cümlelerden uzak basit cümlelerle karşılaşmasını sağlamaktadır” der (Ergin 2009: 334). Mehmet Özmen, içinde fiilimsi geçen cümlelere “girişik basit cümle” demek daha doğru olduğunu savunur (Özmen, 2013: 144).

2. Yan Cümle Başta Temel Cümle Sonda Olan Ki'li Cümleler.

Bu yapıdaki cümleler Türkçe'nin söz dizimine uygundur. Bu tür örneklerde yan cümle temel cümlelerin nedeni olur. Daha çok “o kadar, öyle” sözleriyle başlar ve yan cümleye bir aşırılık anlamı katar (Şimşek, 1987: 309). İbrahim Delici, bu tür kullanımlarda ki ile birbirine bağlanmış cümleler ayrı ayrı çözümlenebilir” demektedir (Delice, 2003: 145).

Denizle yaşayan Roma, bir zamanlar bu korsanlardan o kadar yıldırı ki Pompe'yi

Yan C.

Beş yüz gemi, yüz yirmi bin yaya, binlerce süvari ile buralarda büyük bir sefere çıkardı

Temel C.

(Karahan, 2013: 86)

Film öyle güzel öyle güzeldi ki, anlatamam (Hatiboğlu, 1972: 146).

Yan C.

Temel C.

Kapıdakiler avluya girmişlerdi ki, Şovalye hızla döndü, Keşiş Benito'yla karşılaştı.

Yan C.

Temel C.

Bir de dönüp arkama baktım ki bir arpa boyu yol gitmişim (Ediskun, 2005: 389)

Yan C.

Temel C.

İstanbul'u öyle sevdim ki, bir daha ayrılamam.

Yan C.

Temel C.

Yağmur o kadar çok yağdı ki dereler ırmaklar taşı (Koç, 1996: 537).

Yan C.

Temel C.

Artık çok hasta olduğunu anlamış olmalı ki bana haber veriyorlar (Hacıeminoğlu, 1992: 168).

Yan C

Temel C.

3. Yardımcı Cümle Temel Cümlelerin Ortasında Olan Ki'li Cümleler.

Ki'den önceki unsur isim ise ki yardımcı cümleyi temel cümleye bağlamaz. Temel cümlelerin yüklemine, onun isim unsuruna bağlar. Bu tür cümlelerde ki özneyi pekiştirir. Yine

de her ne kadar ki öznenen sonra gelse de içinde bulunduğu cümleyi sonraki cümleye bağlar (Gencan, 2001: 501). Bu yapıdaki cümlelerde ki, temel cümlelerin bir ögesi ile yan cümle arasında yer alır (Özkan, 2011: 204). Bu tür cümleleri çözümlerken ki’li birleşik cümle eklendiği isim unsuru ile birlikte temel cümlelerin bir unsuru olarak çözmek gerekir (Delice, 2003: 145). Bu ki’li cümleler de Türkçenin cümle yapısına uygun değildir (Banguoğlu, 1986: 370). Muharrem Ergin, bu konu ile ilgili olarak şunları anlatır: “Ki edatının bir de bir isimle bir fiil arasındaki kullanılışı vardır. İsimden sonra gelerek onu arkasından gelen yardımcı cümleye bağlar. Burada ki izah fonksiyonu ile vazife görür. Yardımcı cümle ki ile bağlandığı ismin izahı olur. Böylece ki’nin getirildiği isim belirtilmiş, kuvvetlendirilmiş olur. Bu durumda asıl cümle ki’den ve yardımcı cümleden sonra gelir. Yardımcı cümle bir parantez cümlesi olarak arada kalır. Ki’nin getirildiği ki ile belirtilen ve kuvvetlendirilen isim asıl cümlelerin bir unsuru olduğu gibi, asıl cümlelerin dışında onunla ilgili bir isim de olabilir” (Ergin, 2009: 362). Bu tür cümlelerde temel cümle ikiye bölünür. Yardımcı cümle arada bulunur (Mehmedoğlu, 2001: 161).

Portakal, ki en iyi meyvedir, kışın yetişir (Ergin, 2009: 362).

(En iyi meyve olan portakal, kışın yetişir)

Bir mum ki, haktan yana, hiç bad ile sönmez (Mehmedoğlu, 2001: 162).

Bu ezanlar ki, şahadetleri dinin temeli

Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli (Delice, 2003:145)

Bir çocuk ki söz dinlemez, ondan hayır gelmez (Mehmedoğlu, 2006: 82).

Bu millet ki, büyük devrimleri gerçekleştirmiştir, bu sorunları da kolaylıkla ortadan kaldıracaktır. (Koç, 1996: 262)

Ol mâhiler ki derya içredir, deryayı bilmezler (Özkan, 2011: 205).

Yahya Kemal ki, Türk edebiyatının önemli şairlerindendir, 1958’de öldü (Karaağaç, 2012: 515).

Kardeşiniz ki, yakın arkadaşımıdır, beni aramalıydı (Banguoğlu, 1986: 370).

Bu tür cümlelerde yardımcı cümle, anlamca, temel cümlelerin bir ögesi veya bir ögesinin açıklayıcısı durumundadır. Bu cümleler Türk söz dizimine çevrildiğinde, yardımcı cümlelerin yüklemine oluşturan çekimli fiil, genellikle fiilimsiye, cümlelerin tamamı ise fiilimsi grubuna dönüşür. Yardımcı cümle isim ise, yüklemdaki ek-fiil, fiilimsiye dönüşerek ol-yardımcı fiilinin üzerine gelir (Özmen, 2013: 160).

4. Yan Cümlelerin Kullanılmadığı Ki’li Cümleler.

Bazen ki’den sonra gelen yan cümle söylenmez (Özkan, 2011: 207). Cümlelerin sonu okuyucu veya dinleyici tarafından biliniyorsa yan cümle düşebilir. Bazen de söze duygusallık katmak için yan cümle söylenmeyebilir (Şimşek, 1987: 314). Bu tür cümlelerde ki daima sondadır. İyice düşünüldüğünde ki’lerden sonra bir yan cümle düşüldüğü anlaşılır (Gencan, 2001: 500). Muharrem Ergin, konuyu şöyle izah ediyor: “Ki’nin bu netice ve izah fonksiyonu o kadar kuvvetli ki bazen netice ve izah tasavvura bırakılarak yan cümle kullanılmaz: “O kadar yorulduğum ki, öyle hastayım ki, bir yemek pişirdim ki” örneklerinde olduğu gibi. Bazen “o kadar, öyle, öyle bir” gibi ifadeler olmadan da ki tek başına kullanılabilir. “Görmedim ki, sonu gelmiyor ki” gibi (Ergin, 2009: 362). Bu tür cümleler, ki’li cümlelerdir fakat ki’li birleşik cümleler değildir.

Bir yemek pişirdim ki (parmaklarını yersin) (Aktan, 2009: 137).

Baharın hastalıkları saymakla tükenmez ki...

Bir vuruş vurdu ki...(Şimşek, 1987: 314)

O kadar çok çalıştım ki...(Özkan, 2011: 207).

Öyle ağladı ki... (Ediskun, 2005: 310).

O kadar terledim ki... (gömleğim sırlıslam oldu) (Deny, 1941: 659).

Öyle heyecanlandım ki...(Koç, 1996: 261)

“O kadar, öyle bir” gibi sıfatlarla kurulmuş cümlelerin sonuna geldiği zaman sıfatlara aşırılık, cümlelere de şaşma ya da beğenme anlamı katar (Ediskun, 2005: 310).

Çocuğun öyle bir ateşi yükseldi ki... (Özkan, 2011: 207).

O kadar para harcadı ki...

Dün akşam, bize bir ziyafet çekti ki... (Ediskun, 2005: 310)

Çatık kaşlarıyla, öyle acılı bir bakışı vardı ki...(Özmen, 2013: 167).

5. Ki’si Kuvvetlendirme Görevinde Olan Cümleler.

Ki, hüküm ifade eden, cümle sonundaki kullanımında iki cümleyi bağlamaz anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır. Bu yapıdaki cümleler basit cümlelerdir (Ergin, 2009: 363). Türkçe asıllı olan bu ki bağlaç görevinde değildir (Özmen, 2013: 167).

Bu gruptaki cümlelerde ki, cümlelerin sonuna gelerek kullanılır. İzah, anlama, okuyucuya bırakılır. Bu tür cümlelere eksilteli cümle de denir.

Sonu gelmiyor ki (Ergin, 2009: 363).

Yoksa niye o kadar dalgın olacaktı ki? (Özmen, 2013: 167).

Edebiyatçılar kâhin olamaz diye bir kural yok ki.

Liseyi yeni bitiren yeni-yetmenin ne geliri olurdu ki? (Özmen, 2013: 168).

Bugün Türkçede kullanılan ki’lerden bir kısmı Eski Türkçedeki “erki”den “erki>iki>ki” gelmektedir. Bu ki’ler bağlama değil kuvvetlendirme görevinde kullanılır. Daima sonda kullanılır (Özmen, 2013: 160). Bir soru cümlesinin sonuna gelirse şüphe endişe, tahmin, kuşku, duraksama anlamı katar. Bu tür cümleler basit cümlelerdir (Ediskun, 2005: 310).

Acaba babasından bir haber var mı ki! (Korkmaz, 1995: 622).

Gözlerimi yumsam mı ki!

Gitsek mi ki! (Ergin, 2009: 363).

O zamana kadar yaşayacak mıyız ki!...

O, bu borcun altından kalkabilir mi ki...(Ediskun, 2005: 310).

Onu da çağırırsam mı ki!

Trene yetişebildi mi ki!

Acaba öldürürler mi ki! (Deny, 1941: 659).

Bu tür kullanımlarda kim, ne ve soru eki ile birlikte olumsuzluk anlamı katar.

Ne dediğini biliyor mu ki!

Kimi dinliyor ki! Ben ne dedim ki! (Koç, 1996: 261).

6. Ki, Bağımsız Ara Söz Kurar.

Şu bayırlarda-ki vaktiyle bütün bağlarda-sesi dünyayı tutan bir bereket çağlardı (Ediskun, 2005: 390).

Ankara'da tedaviye devam etmişse de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına, itiraf etmeli ki, tam bir riayet göstermemiştir.

7. Ki, Yeni Bağlaçlar Kurar.

Ki cümlelerin dışında kelimelerle da kullanılır. Türkçede bağlaca ihtiyaç olduğunda bir yol olarak bir ya da birden fazla eş değerdeki kelime bir araya gelerek yeni bağlaçlar oluşturulur. Bu bir anda olmaz zamanla olur. Bugün Türkiye Türkçesinde ki ile diğer şekillerin bir araya gelerek oluşturulmuş zengin bir bağlaç şekli vardır (Korkmaz, 2003: 1092).

7.1. Ki ile Kalıplaşmış Sözler: Öyle sanıyorum ki, bize öyle geliyor ki, o kadar ki, bunun içindir ki, şu var ki, ne var ki, ne acı ki, ne çıkar ki, ne fayda ki, ne gariptir ki, ne yazık ki, şu kadar ki, şu itibarla ki, bu demektir ki, demek istiyorum ki, demek oluyor ki, değil mi ki, bunun içindir ki, ne gelir elden ki, ne yapayım ki, onun içindir ki, şimdi şu kadarını söyleyeyim ki, şunu da söyleyeyim ki, şurası bir gerçek ki, şundan dolayı ki, yalnız şu var ki, hele heyhat ki, gel gör ki, (Şimşek, 1987: 313; Korkmaz, 2003: 1091-1136; Koç, 1996: 247).

7.2. Ki'li Birleşikler: Çünkü, sanki, halbu ki, belki, bakmış ki, kaldı ki, baktı ki, keş ki, belkim, nitekim (Kim ile), oysaki/oysa ki, bilmem ki, demek ki, diyelim ki, nasıl ki, velev ki, madem ki, yazık ki, meğer ki, muhakkak ki, yeter ki, görüyorsun ki, yahut ki, şöyle ki, ola ki, olmaya ki, öyle ki, nedir ki, neyse ki, ihtimal ki, illâ ki, elbette ki, elverir ki, ta ki, tut ki, farzet ki, (Şimşek, 1987: 313; Korkmaz, 2003: 1091-1136; Koç, 1996: 247; Karaağaç, 2012: 436).

8. Ki, İkilemeler Kurar.

Ki, izah, belirtme, kuvvetlendirme fonksiyonu ile iki ismi birbirine bağlayabilir (Ergin, 2009: 363). Yinelenen kelimeleri bağladığı zaman şaşma, beğenme duyguları verir. Bunlar cümle içinde kelime grubu olarak değerlendirilir.

Okul ki okul!, Vapur ki vapur!, Okudu ki okudu! (Ediskun, 2005: 319).

Belâ ki ne belâ, kız ki ne kız, it ki it, hanım ki ne hanım (Ergin, 2009: 363).

9. Ögelerden Biri Ki ile Bağlanan Cümleler. İsmi (Cümlenin bir ögesini) Cümleye Bağlar.

Bu yapıdaki cümleler tek yargılı basit cümlelerdir. Cümlelerde ki, iki cümleyi değil bir cümle ögesini yükleme bağladığı için, cümle ki'li birleşik cümle değil sadece ki'li cümledir (Özmen, 2013: 166). Ki, kendisinden sonra gelen yargı hükmündeki temel cümleyi kendisinden önce gelen isim soylu sözcüğe bir niteleyici ilgisi içinde bağlar (Çohadar, 2008: 36). Ki, bu kullanımda kendisinden önceki ismi pekiştirir, kuvvetlendirir.

9.1. Özneyi Açıklar.

Ben ki bu işin uzmanıyım.

Sen ki benim en iyi arkadaşımsın (Hatiboğlu, 1972: 118).

Sen ki sahilde gezen kızların en solgunusun.

Koç yiğitler ki ağlayamaz

Adamlar ki birbirini selamlar (Özkan, 2011: 205).

O ki bir ihtişamlı dünyaya

Ses ve tel kudretiyle hâkimdi (Özmen, 2013: 166).

9.2. Nesneyi Açıklar.

Sevdiklerini ki gözünden sakınırdı (Çohadar, 2008: 36).

9.3. Dolaylı Tümleci Açıklar.

Oraya ki sadece önemli insanlar alınır (Çohadar, 2008: 36).

9.4. Zarf Tümlecini Açıklar.

O zaman ki dilim tutulmuş gibi olurum (Çohadar, 2008: 36).

SONUÇ

İki yargıyı birbirine çeşitli ilgi yönleriyle birbirine bağlayan ki’li yapılar birleşik cümle oluştururlar. İçinde ki olan her cümle ki’li birleşik cümle demek değildir. Ki’li cümleler çözümlenirken mutlaka temel ve yan cümle belirtilmeli ve yan cümlenin temel cümleye ne şekilde bağlı olduğu tespit edilmelidir.

Çalışmamızda ki’nin türlü kullanımlarını toplam 9 başlık altında sınıflandırarak inceledik. Bunlar, 1. Temel Cümle Başta, Yan Cümle Sonda Olan Ki’li Cümleler. 2. Yan Cümle Başta Temel Cümle Sonda Olan Ki’li Cümleler. 3. Yardımcı Cümle Temel Cümlenin Ortasında Olan Ki’li Cümleler. 4. Yan Cümlenin Kullanılmadığı Ki’li Cümleler. 5. Ki’si Kuvvetlendirme Görevinde Olan Cümleler. 6. Ki, Bağımsız Ara Söz Kurar. 7. Ki, Yeni Bağlaçlar Kurar. 8. Ki, İkilemeler Kurar. 9. Ögelerden Biri Ki ile Bağlanan Cümleler’dir. Bunları da kendi içinde tasnif ederek izah etmeye çalıştık. Türkiye Türkçesinde bir tek “öyle, şöyle, o kadar, vb” ile başlayan cümlelerde görüş ayrılıkları görülmektedir, Alaeddin Mehmedoğlu, bu yapıdaki cümleleri temel cümle saymaktadır. Mehmet Özmen de bu görüşe katılmaktadır. Fakat diğer araştırmacılar, bu görüşe katılmamaktadırlar. Biz de bu yapıdaki cümleleri yan cümle olarak görüyoruz.

Örneklerde görüldüğü gibi ki morfemi Türkiye Türkçesinde çok geniş bir kullanıma sahiptir. Örnekleri oldukça fazladır. Bu kullanımlar Türkiye Türkçesinin bir zenginliği olarak görmek gerekir.

KAYNAKÇA

AKTAN, B. (2009), *Türkiye türkçesi söz dizimi*, Ankara: Gazi.

BANGUOĞLU, T. (1986), *Türkçenin grameri*, Ankara: TDK.

DELİCE, H. İ. (2003), *Türkçe sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi.

DENY, J. (1941), *Türk dili grameri*, (A. U. Elöve, Çev.) İstanbul: Maarif.

- ÇOHADAR, E. (2008), Türkiye Türkçesinde Ki'li Birleşik Cümle Üzerine Bir İnceleme, İstanbul, (Kültür Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EDİSKUN, H. (2005), *Türk dilbilgisi*, İstanbul: 10. Basım, Remzi.
- ERGİN, M. (2009), *Türk dil bilisi*, İstanbul: Bayrak.
- EKER, S. (2006), *Çağdaş Türk dili*, 4. Baskı, Ankara: Grafiker.
- GENCAN, T. N. (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1992), *Türk dilinde edatlar*, İstanbul: MEB.
- HATİBOĞLU, V. (1972), *Türkçenin sözdizimi*, Ankara: TDK.
- KARAAĞAÇ, G. (2012), *Türkçenin dil bilgisi*, Ankara: Akçağ.
- KARABEY, T. ve Atalay, M. (2000), *Ahmet Cevat Paşa Belâgat-I Osmâniyye*, Ankara: Akçağ.
- KARAHAN, L. (2013), *Türkçede söz dizimi*, Ankara: 19. Baskı, Akçağ.
- KOÇ, N. (1996), *Yeni dilbilgisi*, İstanbul.3. Baskı: İnkılâp.
- KORKMAZ, Z. (1995), "Türkiye türkçesinin ki bağlacı ile ki şüphe edatı arasındaki yapı ve görev ayrılığı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK, Birinci Cilt, s. 620-624.
- KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Z. (2007), *Grammer terimleri sözlüğü*, Ankara: TDK.
- MEHMEDOĞLU, A. (2001), *Türk dilinde bağımlı birleşik cümle söz dizimi*, Adapazarı: Aşıyan.
- MEHMEDOĞLU, A. (2006), *Türkiye türkçesinde cümle öğelerine yeni bir bakış*, Sakarya: Değişim.
- MEHMEDOĞLU, A. (2009), "Türkiye türkçesinde karışık türlü bağımlı birleşik cümle", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/3 Spring, s. 1500-1540.
- ÖZKAN, M. ve Sevinçli, V. (2011), *Türkiye türkçesi söz dizimi*, İstanbul: 3. Baskı, Akademik.
- ÖZMEN, M. (2013), *Türkçenin söz dizimi*, Adana: Karahan.
- SÜLÜKÇÜ, Y. (2014), "Memleket hikâyeleri ve gurbet hikâyeleri'ndeki ki'li birleşik cümleler", *International Journal of Languages' Education and Teaching*, December, s. 169-181.
- ŞİMŞEK, R. (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık Ve Ambalaj San. A. Ş.
- UZUN, M. (2015), Cümle bilgisi (sentaks), *Türk dili ve kompozisyon bilgileri*, (111-135), Ankara: Data.

ESKİ UYGURCA KÖRÜM BİTİĞ’DE KAOTİK SÖZLER

Hasan İSİ
hasanisi21@yahoo.com.tr

Giriş

Bu çalışma, Sanskritçe *karmaputha~karmapatha* “iş yolu” olarak bilinen ve Budist terminoloji içerisinde Eski Uygur Türkçesinde *karma*’ya dönen yapılmaması gereken *On Günah*’ı ele alan kaotik sözlerden oluşmaktadır.

Gelecekteki yaşantımızın temeli olarak görülen karma felsefesi, “Ne ekersen, onu biçersin.” özdeyişinde gördüğümüz gibi, şimdi ve gelecek arasındaki zamansal uzamın karşılığıdır. İnsan yaşamındaki kaosun, düzensizliğin ve yıkılmışlığın geçmişten kaynaklı davranışlar sonucu oluştuğu gerçeği olarak da görebildiğimiz karma felsefesi, Budist öğretisi içerisinde olgunlaşan Uygurların dini yaşamında da önemli olmuş ve bu doğrultuda semavi dinlerden de görebildiğimiz *On Günah*, bu kültür içerisinde işlenmiştir. Bu doğrultuda *On Günah* içerisinde yer alan sözlerin ele alındığı çalışmalar, Eski Uygur Türkçesinde *Daşakarma* gibi eserler yoluyla görülmektedir. Bu eserler dışında, aslında din dışı alan içerisinde bir fal kitabı olarak görülen *Körüm Bitig*’de de *On Günah* içerisinde yer alan sözcüklerden oluşan bir söz varlığının olması, *On Günah* temelli kaotik sözleri ele almayı gerekli kılmıştır.

Çalışmamızda *On Günah İçerisinde Yer Alan Kaotik Sözler* başlığı içerisinde eserin söz varlığı yoluyla tespit edebildiğimiz ve *On Günah* içerisinde yer alan 21 kelimenin karşılaştırmalı yöntemle incelenmesi söz konusudur. 21 kaotik kelimenin olarak ele alındığı bu çalışmada sözcüklerin belirttiği kaotik değer yanında, sözcüklerin Oğuz Türkçesi içerisinde Türkiye Türkçesi ve ağızlarında yaşayıp yaşamadığı; Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine geçerken sözcüklerin ses ve şekil bilgisi açısından Oğuz Türkçesine uyum sağlayıp sağlamadığı gibi sorular, *Tarama* ve *Derleme Sözlüğü* gibi kaynaklarla gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Karma Felsefesi ve On Emir/On Günah

Karma, “yapmak” anlamına gelen *kar* fiilinden türeyen Sanskritçe bir isimdir. Budist terminoloji içerisinde yer alan bu sözcüğün ifade ettiği terimsel değer ise, “bu yaşamdaki tüm durumlar ve şartlar daha önceki yapıp etmelerin doğrudan sonuçlarıdır ve şimdiki zamandaki her davranış geleceğin kaderini belirler. Yaşamı bütünüyle işleyen karma süreci, sonsuz neden ve sonuç dizisi” (Yılmaz 107) dir.

Sözcük, Sanskritçe aslıyla *karmaputha* “iş yolu” biçiminde olsa da Eski Uygur Türkçesinde bu kavramın *Kırılmış Türkçe Söz* (Gülensoy 1) olarak *karmaput>karma* ifadesine döndüğü görülmektedir.

Karma olarak değerlendirilen eylemler, “özellikle insanın yaptığı her türlü iradi davranışları kapsamaktadır. Bu bakımdan Budizm’de bu kavramın daha ziyade iradi fiili ortaya çıkaran irade etme, isteme olarak anlaşıldığını söylemek daha doğrudur.” (Yılmaz 107) ifadeleriyle kavramın doğrudan iradeye dayanan bir bilinçle gerçekleştiği görülmektedir.

Karma, “dar anlamda iyi ya da kötü eylemler; gene doğumun nedeni olarak kabul edilen neden-sonuç yasasının fizik alanında olduğu gibi ruhbilim ve toplumbilim alanında da aynı etkiyi sürdürdüğü gözlemlerine dayalı doktrin; bağımsızlaşmayla güdülen amaç karmanın çemberini aşmak neden-sonuç zorunluluğunun gerekirciliğinden kurtulup gerçek özgürlüğe ulaşmaktır.” (Güngören 210) ifadeleri kavramın felsefi derinliğini ortaya koymaktadır. Dahası, “karma çok kez halk arasında yazgı ya da alın yazısı olarak anlaşılrsa da aslında kolay anlaşılır bir yasadır. “Ne ekersen onu biçersin.” dediğimiz zaman bu yasayı en anlaşılır biçimde anlatmış oluruz.” (62) ifadeleri kavramın felsefi derinliğini yüzeysel ve basit bir anlatıma sevk etmektedir.

Karma olarak ifade edilen davranış biçimlerinin bir yazgı olup olmadığı sorusu, kavramın insan eylemine dayalı oluşuyla açıklanabilir. Yılmaz, “insanın karmayı değiştirme imkânı vardır. İnsan kendisini iyi davranışlara yöneltirse kötü karmanın etkilerini üzerinden atarak iyi karma elde edebilir. Yine Budist öğretiyeye, kurallara uyan herhangi birisi de kötü karmasını değiştirebilir.” (108) ifadeleriyle insanın geçmişte ve şimdide yaptığı eylemlerin gelecekte karşılıklar getireceği ilkesini hatırlatmaktadır. Nitekim “Ne ekersen onu biçersin.” özdeyişi de bize karma etkisini göstermektedir. Budizm, bu karmaları yorumlayarak bu hareketlerden “bir davranış ve ahlak ilkesi” (108) oluşturma yoluna giderek *On Emir/On Günah* olarak da bilinen yasaları uygulamaya sokmuştur.

Karma olarak bilinen bu felsefi eylemlerin kavramsal değerine baktığımızda; karmanın bir eylemler dizisi olduğu görülmektedir. Turan’a göre karma, “Hint dinlerinin temelini oluşturan bu kavram Sanskritçe olup önceki hayat ile yaşanan şimdiki hayatın bağlantılı olmasını ifade etmekte” (17) olup Hinduizm ve Budizm ile ilişkilidir. Turan bu görüşlerinin yanında kavramın kökenine değinerek *karma* teriminin eski Vedalar devrinde görülmeyip Upanişadlarla ortaya çıktığını da ifade etmektedir (17).

Turan, kavramın Budist terminoloji içerisindeki yeri üzerine değerlendirmelerine devam ederek kavramın “gelecek hayattaki sosyal farklılıklar, gelecekteki iyi-kötü kaderin önceki hayatta yapılan iyi-kötü işler sonucu oluştuğunu ifade eden bir terim olduğunu” (18) ve terimin “Buda’dan önceki dönemlerde de böyle bilindiğini” (18) ifade etmektedir.

On Emir/On Günah

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurlarda İstilahlara Dair” adlı yazısında Eski Uygur Türkçesini oluşturan felsefi zemin üzerine değerlendirmelerde bulunur. Reşit Rahmeti Arat, “Uygurlar da diğer bütün milletler gibi, kabul ettikleri kültür muhitinin istilahlarını kendi dillerine tercüme etmek usulünü tatbik etmişler ve bu yolda muvaffak olmuşlardır.” (57) ifadeleriyle Uygurların kabul ettikleri dini öğretiler yoluyla geliştirdikleri kültürel ve dilsel terminolojiden bahsetmektedir.

Arat, “Burkancılara göre, dünyadaki hayat bir ıztıraptan ibarettir. bu sebepten dolayı; burkan, her şeyden önce, insanın ne olduğunu anlatmak, ıztırabı doğuran sebepleri izah etmek ve bu ıztıraptan kurtulmanın yollarını göstermek ister.” (58) ifadeleriyle, Burkancılık mezhebinin lideri konumundaki Buddha ve Buddha adayının üstlenmiş olduğu vazifeden bahsetmektedir. Buddha ve Buddha adayının üstlenmiş olduğu rollerin kapsamına bakıldığında, Buddha’nın ıztıraptan kurtulma adına ahlak kaidelerine işaret ettiği görülmektedir. Bu ahlak kaideleri içerisinde yer alan ve canlıların ıztırabı yüklü bu dünyada kötü davranışlarda bulunmalarını engelleyecek “on emir ya da on türlü iş yolu”, Burkan

mezhebine mensup kişilerce canlıların kurtuluş reçetesi olarak görülmektedir. Arat tarafından zikredilen bu “On emir ya da on türlü iş yolu” şu şekildedir (59- 61) :

EUyg. on türlüg kılınç yolları” = **Skr.** karma-patha.

etüzin “vücutla”

1. özlügerig ölürmemek “canlıları öldürmemek”

2. adınağunun tavarın küçep almamak, oğurlamamak “başkasının malını zorla almamak ve çalmamak”

3. adınların yutuzına yapşınmamak “başkasının karısı ile temas etmemek”

tilin “dille”

4. ezüglememek “yalan söylememek”

5. çasut çasurmamak “iftira atmak”

6. irig sarsıg sav sözlememek “kaba ve çirkin söz söylememek”

7. asgançulamamak “yüze gülmemek”

könülin “gönülle”

8. adın kişinin edgüsiñe azlanmamak, küñilememek “başka birisinin malına tama’ etmemek ve haset etmemek”

9. övke köñül tutmamak, övkelenmemek “öfkelenmemek”

10. ters körüm öritmemek “aykırı fikirde olmamak”

Murat Elmalı, “on emir ya da on türlü iş yolu”nu konu edinen *Daśakarma* adlı eserinde Burkanlı mezhebin üzerinde durduğu “On Emir/On Günah” kavramına değinir. Elmalı, Laut’dan alıntılarla “DKPAM’daki on günah Yahudilik ve Hristiyanlıkta da geçen on emri anımsatmaktadır. Bu on günah, Theravada Budizminin *vaibhāṣika* okulunun on emri olarak adlandırılabilir. Yapılmaması gereken bu on davranış Theravada Budizminin geleneği ile birebir uyumaktadır. Bu üç yapı Budistik bakış açısı ile üç insancıl yapıya tekabül etmektedir.” (12) ifadeleriyle Budist gelenek içerisinde önemli bir yere sahip “on emir/on günah” kavramlarının tarihsel ve felsefik zeminine dair değerlendirmelerde bulunur. Elmalı, bu “on emir/on günah” kavramlarının Uygurca karşılığının “iş yolu” olduğunu belirtmekle beraber, terimin *karmapatha* olarak “iş yolu” anlamına geldiğini ve metinde “günah” anlamını kazandığını ifade etmektedir (12).

Elmalı’nın DKPAM’de tespit ettiği ve sıraladığı *On Günah* şu şekildedir (44-47):

1. özlüg ölmek (Skr. prānatighāta) “canlı bir varlığı öldürmek”

2. adınagu tavarın ogurlamak (Skr. adattādāna) “başkasının malını çalmak”

3. amranmak nizvani (Skr. kāmamithyācāra) “zina etmek”

4. ezüg yalğan sav sözlemek (Skr. mrsāvāda) “yalan söylemek”

5. çasurmak (Skr. pāiśunyavāda) “iftira etmemek”

6. irig sarsıg sav sözlemek (Skr. pārusyavāda) “küfürlü ve kaba sözler söylemek”

7. askançulamak (Skr. sambhinnapralāpa) “iki yüzlülük yapmak, riyakârlık yapmak, kandırmak; dedikodu yapmak”

8. *küni sakınç öritmek* (Skr. abhidhyā) “aç gözlülük; kıskançlık yapmak”

9. *övke üz buz köñül* (Skr. vyāpāa;) “öfkelenmek”

10. *ters körüm öritmek* (Skr. mithyādrsti) “aykırı fikirde olmak”

“On emir ya da on türlü iş yolu”nu konu edinen değerlendirmelerin yer aldığı çalışmalardan biri de Hacer Tokyürek tarafından yapılmıştır. Tokyürek, Uygurların Budizm ve Maniheizmi kabul etmeleri sonucu yaşanan dinsel ilişki sonucu dilde görülen tercüme hareketleri ile oluşan dinsel terminolojiyi ele aldığı çalışmasında, “on emir ya da on türlü iş yolu”na değinmektedir. Tokyürek, “üç türlü hareket için tri-vajta terimi kullanılmaktadır. R.R. Arat ise, üç türlü hareket için duşacarita, karma-patha gibi terimler kullanmıştır. (251) ifadeleriyle “on emir ya da on türlü iş yolu” bilinen eylemlerin üç hareket vasıtasıyla gerçekleştiğini belirtmektedir. “Üç türlü hareket olarak beden, dil, gönül ya da zihnin oluşturmuş olduğu on emir ya da on ahlak kuralı sayılabilir.” (251) bu üç hareketi doğrulamaktadır.

Erhan Altunay tarafından Türkçeye çevrilen *Buda'nın Öğretisi* adlı eserde Paul Carus, Buddha'nın “On emir ya da on türlü iş yolu” üzerine vaazına yer vermiştir (153-154):

Buda dedi ki: “Canlı yaratıkların bütün işleri on şeyle kötü olur ve bu on şeyden sakınmakla iyi olur.

Bedenin üç günahı, dilin dört günahı ve aklın da üç günahı vardır.

Bedenin günahları cinayet, hırsızlık ve zinadır; dilinkiler yalan, iftira, küfür ve boş laftır; aklınkiler açgözlülük, kin ve yanılgıdır.

Şu on günahıtan kaçınmanızı öğütlerim:

1. Öldürmeyin, hayata saygı duyun. 2. Çalmayın, soymayın; herkesin kendi emeğinin meyvelerine sahip olması için yardım edin. 3. Kibirlikten kaçının ve iffetli bir hayat sürün. 4. Yalan söylemeyin, doğru sözlü olun. Nazikçe, korkusuzca ve sevecenlikle doğruyu konuşun. 5. Kötü söylentiler uydurmayın, duyduklarınızı da tekrarlamayın. Hemcinslerinize kusur bulmayın, onların iyi yönlerini arayın ki düşmanlarına karşı onları içtenlikle koruyabilesiniz. 6. Sövmeyin, terbiyeli ve şerefli bir şekilde konuşun. 7. Gevezellikle zaman harcamayın, maksatlı konuşun ya da susun. 8. Tamah etmeyin, kıskanmayın, fakat başkalarının servetlerine sevinin. 9. Kalbinizi kötülükten temizleyin ve düşmanlarınıza karşı bile kin gütmeyin; bütün canlı varlıkları şefkatle bağrınıza basın. 10. Aklınızı cehaletten kurtarın ve gerçeği, özellikle gerekli olanı öğrenmeye istekli olun, yoksa şüpheciliğe ya da yanılgılara düşersiniz.

Görüldüğü üzere bu vaaz, Budist felsefenin özü olarak başta Eski Uygur Türkçesi olmak üzere çeşitli dillerde ve kültür sahalarında benimsenmiş ve çeşitli eserlere konu olmuştur. Elbette ki bu “on emir ya da on türlü iş yolu”, bize yabancı gelmeyen ve aslında semavi dinlerde de gördüğümüz yasaklardandır. Bu on emir, dünyada insan yaşamı üzerinde ıstıraplara yol açacak davranışları engelleyen yasalar olması bakımından evrensel bir değer taşımaktadır. Bu açıdan Eski Uygur Türkçesi döneminde Budizm yoluyla öğrendiğimiz bu kurallar, bize insanın var olduğu dünyadaki ıstırapın kaynağının doğa olmadığını ve var olan tüm acıların insan yaşamından kaynaklı günahlardan ileri geldiğini göstermektedir. Nitekim karma yasasında var olan neden-sonuç dizgesi yanında “Ne ekersen onu biçersin.” deyişi bize, var olan ıstırapların önceki ıstıraplardan kaynaklandığını göstermektedir. İnsan yazgısının bireyin eylemleri neticesinde de değiştiğini gösteren karma, aynı doğrultuda geçmişle gelecek arasında bağlantı içerisinde olması bakımından “on emir ya da on türlü iş

yolu”nun felsefi yönünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, karma felsefesi içerisinde verdiğimiz bu bilgiler, *Kaotik Sözler* olarak isimlendirdiğimiz sözcüklerin teorik yönünü oluşturarak ele alınan kelimelerin sahip olduğu kaotik değeri ortaya koymaktadır.

2. Eski Uygurca Körüm Bitig ve Kaotik Sözler

2.1. Eser Hakkında Bilgi

Eski Uygur Türkçesine ait olan bu eser, *I Ching* (İçing) adlı Çince fal kitabından Türkçeye çevrilmiştir. Eserde Budist terminolojiye ait sözcükler yer alsa da metin, Serkan Şen’e göre, din dışı alanın ürünüdür (11).

Eserin yazma fragmanları içerisinde ismi doğrudan yer almasa da, Serkan Şen’e göre yakın dönemde kaleme alınan Eski Uygur Türkçesine ait metinde geçen “körüm bitig” ifadesi, o dönem için fal kitaplarına verilen bir isim olarak bilindiği için yazar, bu ifadeyi eserine uygun görmüştür (11).

Eser, içerik olarak “Eski Uygurcanın klasik dönem sonrası özelliklerini” yansıtmaktadır (Şen 21).

Eser üzerine yapılan ilk çalışmalar, 1929 yılında Willi Bang ve A.von Gabain tarafından *Türkische Turfan Texte* serinin birinci cildinde yayımlanmıştır. Daha sonra eser üzerine çalışmalar, R.R. Arat tarafından 1965 yılında *Eski Türk Şiiri* adlı eserde manzum bir yaklaşımla eserin yeniden incelendiği (23) görülür. Bu ilk çalışmalar dışında Semih Tezcan 1996 ve Michael Knüppel 2013’te (23) eser üzerine çalışmalar yapmıştır.

Eser üzerine Türkiye’de yapılan son çalışma, metni yeni yöntemlere göre işleyen Serkan Şen’e aittir. 2017 yılında eseri yeniden ele alan Şen, *Tıpkıbasım, Harf çevrimi, Yazı çevrimi* ve *Tercüme* ile beraber *Açıklamalar* bölümüyle eseri oluşturmuştur. Ayrıca eser, eleştirel bir bakış açısıyla Erdem Uçar¹ tarafından ele alınmış ve okuyuculara tanıtılmıştır.

2.2. On Günah İçerisinde Yer Alan Kaotik Sözcükler

Bu başlık içerisinde, *On Günah* olarak bilinen karma felsefesine uygun kaotik değer taşıyan 21 sözcüğün tarihî dönemlerden günümüze yaşadığı değişimler ele alınmıştır.

1. **alta-** “aldatmak, kandırmak” (Şen 134)

KB 27-28: erklig hanning y(a)rl(ı)gı argulayu turur evingde. allıg çevişlig kişiler **altayu turur**. “Kudretli hükümdarın emri anlaşmazlık çıkarıp durur evinde. Aldatıcı kişiler hile yapıp durur huzurunda.” (45)

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “yalan söylemek” karması içerisine sokulabilir. Birini aldatma ya da kandırma durumunu yansıtan *alta-* fiilinin insan ilişkileri noktasında kaos yaratması metin yoluyla da görülmektedir.

Marcel Erdal’e göre, *alta-* “birini aldatmak” şeklinde sadece Uygurcada görülse de yaygın örnekler *alda-* olarak DLT’de görülür (OTWF II 455). Sözcük, Clauson’da *a:l* isminden türemiş olarak gösterilir. *a:l* ve *alta:ğ* sözcüklerinin de yer aldığı bu kök sonradan “aşağılayıcı bir anlama gelir. *alta-* fiili genellikle “birini kandırmak” anlamında olup çok az

¹ Erdem Uçar. “ Serkan ŞEN. Körüm Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 166, ISBN: 978-605-9408-35-6”, *JOTS*, 1/ (2017): 232-244.

anlam farkı ile “birini sakinleştirmek, avutmak” anlamında bazı modern Türk dillerinde görülür. Sözcük, Uygurcada sıklıkla kullanılır ve aynı sıklık dairesini Orta Türkçe döneminde genellikle *alda-* biçimi ile sürdürür. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcası yani Eski Anadolu Türkçesinde “birini aldatmak” anlamıyla yaygın iken bu dönemden sonra çok az görünür (EDPT 133). Sözcük, bugün Türkiye Türkçesinde *aldan-*, *aldat-* ve *aldatılmak* gibi türevlere sahiptir. *West Old Turkic* adlı eserde *alta-* fiilinin kökünü oluşturan *al* sözcüğünün uzun ünlüyle *āl* “hata, taklit, yöntem” şeklinde kullanımı vardır (WOT 58). Uygur Türkçesi döneminin söz varlığını ele alan *Uigurisches Wörterbuch* adlı eserde *alta-* fiilinin *al* “vasıta, araç”+*ta-* “hileci olmak, aldatmak” şeklinde morfolojik açılımı söz konusudur (UW 108).

DS’de sözcük *altamak* “yenmek, mağlup etmek” (DS I 230) şeklinde Uygur Türkçesindeki biçimle görülür. Sözcüğün Uygur Türkçesi döneminden sonra görülen *aldamak* “aldatmak, kandırmak” (DS I 209) biçimi, Bolu, Tokat, Gümüşhane ve Tokat yöresinde görülür. Türkçe Sözlük’te kök olarak yer almayan *alda-* “aldatmak, kandırmak, oyun etmek” (TS I 93) biçimi, *Tarama Sözlüğü*’nde de görülmektedir.

2. argula- “karmaşa çıkarmak, ikilik oluşturmak” (Şen 134).

KB 28: erklig hannıng y(a)rl(ı)gı **argulayu turur** evingde. allıg çevişlig kişiler altayu turur. “Kudretli hükümdarın emri anlaşmazlık çıkarıp durur evinde. Aldatıcı kişiler hile yapıp durur huzurunda.” (45)

Sözcük, *On Günah* içerisinde gönülle yapılan kötü davranışlar arasında “aykırı fikirde olmak” karması ile ilişkilidir. Metinde geçen emrin anlaşmazlık çıkarması durumu, kaotik bir ortamın var olduğuna işaret etmektedir.

Clauson’da sözcük, *hapaks* olarak yer alır. Clauson’a göre sözcük, semantik olarak *arğu* ile ilişkili değildir. Fakat fiilinin kökünü oluşturan sözcüğün *arku*, *arkuçı*, *arkuru* ve *arkuş* sözcükleri ile ilişkisi olabilir. DLT’de *ol ikki: kişi ara: arğuladı* “o kişi arasında aracı oldu.” örneğinde sözcüğün “aracılık etmek” anlamında olduğu görülür (EDPT 220). Marcel Erdal sözcüğün *arKula-* “aracılık etmek” anlamında DLT’de üç kez gayın ğ’la yazıldığını belirtir. Biz, *arkçı* “aracı” örneğinin ayrıca kaf ile yazıldığını da görürüz (OTWF II 431). Röhrborn’da sözcük, **arku* “enine çapraz, çarpazlama” anlamında *arku+la-* olarak da görülür. Fiil, belki de *arku* şeklinde türetilmiş bir anlamla oluşmuştur. Fiil “aracılık etmek” ya da “bir engeli aşmak” anlamında da görülür (UW 1999).

argula- “karmaşa çıkarmak, ikilik oluşturmak” fiili, DS ve TS’de görülmez. Sözcük, Anadolu ağızlarında ve standart dilde *Tarama* ve *Derleme Sözlükleri*’nde yer almaması sebebiyle, unutulmuştur diyebiliriz.

3. artat- “bozmak” (Şen 135).

KB 69-70: tevlig kürlüg buryuk bar. İşingın küçüging **artatur**. “...hilekar yönetici var. İşini gücünü bozar.” (55).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *hem vücut hem de gönülle yapılan karma davranışlar* kategorisine sokulabilir. Metinde geçen *işingın küçüging artatur* ifadesi, vücut olarak “canlılara zarar verme”yi gönül olarak da “kıskanmak ve öfkelenmek” karmalarına uygunluk göstermektedir.

Sözcük, Clauson’da *arta-* “zarar vermek, bozmak” anlamındadır. Sözcük yazıtlarda da tanımlanmakla birlikte *Kutadgu Bilig*’de *yüreksiz kişiler çerig artatur* örneğinde görülmektedir (EDPT 208). Marcel Erdal’da sözcük, *arta-t-* “yok etmek, zarar vermek” anlamında fiziksel ve mental olarak bir yıkım ifade etmektedir (OTWF II 763). Röhrborn,

arta- fiilinin Bang ve Gabain’ce *arsu* sözcüğüne gönderme yapıldığını belirttikten sonra sözcüğün onlara göre, **ar* kökünden **ar+ta-* olarak türediğini ifade etmektedir. Röhbörn, Hamilton’un da görüşlerine yer vererek yazarın sözcüğün *art-* fiilinden geldiğini belirtir. Ayrıca, sözcük “çürümek, yıkılmak, bozulmak” anlamlarında da kullanılır (UW 205-206).

artat- “bozmak” fiilin DS ve TS’de karşılığı yoktur. Sözcük, Anadolu ağızlarında ve standart dilde *Tarama ve Derleme Sözlükleri*’nde yer almaması sebebiyle, unutulmuştur diyebiliriz.

4. *allıg* “hileci, aldatıcı” (Şen 134).

KB 28: *allıg* çevişlig kişiler **altayu turur**. “Aldatıcı kişiler hile yapıp durur huzurunda.” (45).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “yalan söylemek” karmasına uygunluk göstermektedir. Bir toplumu ya da kişiyi aldatma eylemini gerçekleştiren birinin yaptığı hareket sonucu, topluma ve kişilere zarar vermesi kaotik bir durum yansıtmaktadır.

Sözcük, EDPT ve OTWF’de yer almamaktadır. Röhbörn’da sözcük *al+lıg* şeklinde morfolojik açılıma sahiptir. Sözcüğün kök biçimi olan *al* sözcüğü “vasıta, araç, yöntem” anlamındadır. Sözcük, genellikle “hileci, aldatıcı” anlamındadır (UW 105).

Sözcüğün DS’de doğrudan Oğuz Türkçesine ya da Oğuz coğrafyası ile ilişkili Doğu Türkçesine ait unsurları barındıran **Doğu Türkçesi** *al+lıg> Oğuz Türkçesi* **al+lu~al+luv* (Kıpçak Türkçesi) şeklinde beklenen biçimleri yoktur. DS’de “düzenci, yalancı, döneke” anlamında *al* “hile, aldatma” ismi ile ilişkili tanıklanan *allek* (DS I 224) biçimi söz konusudur. TS’de *allıg* “hilekâr, aldatıcı” ifadesi ile ilişkili *al* “hile” (TS I 79) sözcüğü vardır.

5. *az-* “şaşırmak, yanılmak” (Şen 136).

KB 36: kişi sözleser sav alkinur. Yol **azsar** ev tapmaz. “Kişi söylese söz tükenir. Yolu şaşsa ev bulunmaz.” (47).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *gönülle yapılan kötü davranışlar* arasında “aykırı fikirde olmak” karması ile ilişkilidir. Toplum tarafından belirlenen yasalar dışına çıkma eylemi olarak görülen “azmak, yoldan çıkmak, yoldan sapmak” gibi ifadeler, toplum içerisinde marjinal eğilimler gösteren kişiler için kullanılan tabirlerdendir.

Röhbörn’e göre, *yaz-* fiili kesin olarak *az-* fiilinin bir varyantı değildir. Buna karşı Kaşgarlı, *az-* ve *yaz-* fiillerinin yan yana örneklendiğini belirtir. Fiil “yoldan sapmak, hataya düşmek, yanılmak” anlamındadır (UW 319). Clauson *a:z-* fiilinin “yok olup gitmek, yolunu kaybetmek” anlamında olduğunu belirtir. Clauson’a göre, fiil *ya:z-* fiili ile eş anlamlıdır. Yazıtlarda da görülen sözcük bugün de aynı anlamda kullanılmaktadır (EDPT 279).

DS’de IV. madde başında sözcüğün “yolunu kaybetmek, şaşırmak, kaybolmak” (DS I 41) anlamında Kayseri, Yozgat, Ankara ve Hatay’da görülür. TS’de ise fiilin “bozulmak, tegayyür olmak” (TS I 351) anlamında kullanımı söz konusudur.

6. *basıt-* “yenilmek, baskıya uğramak” (Şen 136).

KB 60-61: ...yaş yavışgu kurıyur kişi küçi korasar yat kişiğe **basıtur**. “...yeşillikler kurur. Kişinin gücü eksilirse yabancı kimseye yenilir.” (53).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *vücutla yapılan kötü davranışlar* arasında “canlıları öldürmek” ya da “zarar vermek” karması ile ilişkilidir.

Clauson’a göre sözcük, *bas-* fiilinden türemiştir. Sözcüğün kök biçiminden *bastur-*, *bassık-* ve *basur-* gibi fiiller türemiştir. Sözcüğün üzerine gelen ek, ettirgenlik ekidir. Uygur Türkçesinde görülen sözcük, *Kutadgu Bilig*’de de görülmektedir. *Kutadgu Bilig* dışında Clauson’un yönlendirdiği başka bir metin yoktur (EDPT 372). Marcel Erdal’da sözcüğün *bas-ıt-* “bastırmak, vurmak” anlamlarında olduğu aşikârdır. Ayrıca, sözcüğün “keder, endişe, hastalık ve acı” anlamları da yaygındır (OTWF II 765).

DS’de doğrudan bu fiil geçmese de, *basıkmak* ve *basıktırmak* “korkutmak, yıldırma, sıkıştırmak, bastırmak” (DS I 540) fiilleri eylemin sahip olduğu anlamla benzerdir. Hem semantik hem de morfolojik olarak aynılık gösteren sözcükler, metafor olarak “yenilmek, mağlup etmek” anlamında görülebilir. TS’de *basılmak* “alt olmak, mağlup olmak, yenilmek, yere serilmek, çığnenmek” (TS I 407) sözcüğü de *basıt-* “yenilmek, baskıya uğramak” fiili ile benzerlik göstermektedir.

7. bulğa- “karıştırmak, bulandırmak” (Şen 135).

KB 67: bar ögüngen köngülingin **bulğayur**. “var. Aklını ve gönlünü karıştırır.” (53).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *gönülle yapılan kötü davranışlar* içerisinde “kıskanmak” karması ile ilişkili olabilir. Karşıdaki bireyin aklını karıştırma eyleminde bulunan kişi, bunu yaparken karşıdaki kişiyi ekarte etme amacıyla bu eylemi gerçekleştirerek psikolojik bir üstünlük sağlamaya çalışır. Psikolojik bir kaos olarak da nitelendirebileceğimiz bu durum, her açıdan *kaotik bir fikir bulanması* yansımasıyla *On Günah* içerisinde değerlendirilebilir.

Clauson fiilin temelde “bir sıvıyı karıştırmak” olduğunu belirterek sözcüğün metafor olarak “birine zarar vermek ve birinin kafasını karıştırmak” anlamında olduğunu belirtir. Fiil Güneybatı lehçelerinden Azeri, Türkmen ve Osmanlı Türkçelerinde *bula-*; diğer lehçelerde *bulğa-* olarak görülür. Sözcük yazıtlardan itibaren Uygurcada ikileme olarak *yaykan-* fiiliyle birlikte beraber kullanıma sahip olup aynı sıklığı müstakil olarak Orta Türkçe döneminde de göstermektedir (EPDT 337).

Sözcüğün DS’de Doğu Türkçesini yansıtan söz içi /g/’nin korunduğu biçime rastlanmaz. Sözcük, Oğuz Türkçesindeki biçime uyum sağlayıp *bula-* olarak görülür. Sözcük, TS’de “karıştırmak” (TS I 688) anlamındadır.

8. bert- “kırmak, incitmek, hırpalamak” (Şen 138).

KB 19: savdı seni **bertgeli** ig toga egirdi seni. “... savurdu seni hırpalamak için. Hastalık, sardı seni.” (43).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *vücutla yapılan kötü davranışlar* arasında hem psikolojik hem de fiziksel zorbalığı yansıması bakımından “canlıları öldürmek” ya da “zarar vermek” karması içerisine yerleştirilebilir. Metinde geçen *bert-* fiili, fiziksel kırınglıktan ziyade, psikolojik bir eziyeti sunması bakımından kaos bildirmektedir.

Clauson’da sözcük “yaralamak, incitmek” anlamında “deriyi yırtmadan yaralamak” ifadesini taşımaktadır. Sözcük, sadece Güneydoğu Lehçelerinde *bert-* “kesmek,deşmek” anlamlarında görülür. Yazıtlarda da görülen sözcük, DLT’de *ol anıy eligin bertti* “O, onun elini kesti.” örneğinde de tanıklanır (EDPT 358).

Sözcük, DS'de *bertmek* biçimi ile beraber *bertilmek*, *berkmek* ve *bertemek* gibi türevlere de sahiptir. Sözcükler, semantik olarak “incinmek, burkulmak” (DS I 638) anlamlarını taşımaktadır. TS'de *bert-* “yerine *bertinmek* “burkulup incinmek” (TS I 523) anlamlı biçim söz konusudur.

9. çaşut “iftira, dedikodu” (Şen 140).

KB 78-79: ögrünçlüğ ermez. kiçig iş küdügler yme bütün ermez. til talaşur **çaşut** yongag tikileşür. “... mutlu edici değildir. Küçük işler ise tamamlanmış değildir. Ağız dalaşı başlar. Söylentiler artar.” (57).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “iftira atmak”, “kaba ve çirkin söz söylemek” gibi karmalar içerisine yerleştirilebilir. Buddha'nın verdiği vaazlar arasında da yer alan bu karma, fiziksel bir baskıdan ziyade psikolojik bir savaşı yansıması bakımından kaotik bir durum sunmaktadır.

Clauson'a göre sözcüğün tam telaffuzu –ş- ya da –s- ile olmakla beraber belirsizdir. Sözcük, Kıpçak ve Osmanlı Türkçelerindeki Arapça *cāsūs* ile ilişkilendirilir. Sözcük, *çaş-*/*çaşur-* şeklinde de görülür. Ayrıca, *yonag* sözcüğü ile ikileme olarak da kullanılır. Sözcük, Uygur Türkçesiyle beraber Kıpçakçada *çaşut* ve Osmanlı Türkçesinde *çaşut/çaşıt* olarak görülür (EDPT 434). Marcel Erdal'da *çaşut* “çamur atma, iftira” sözcüğü ile ilişkili *çaşur-* “kötü sonuçlara yol açmak” fiili de vardır. *çaşut çaşur-* fiili, Uygurcada çeşitli metinlerde görülür. Sözcüğün kökeni hakkında öne sürülen fikir, *çaşı<*çaş-sı* olarak görülür. Bu fikir sonucu ortaya çıkan kök doğrulanmamış bir durum sergilemektedir (OTWF I 311).

DS'de sözcüğün *çaşut* “muhabir, casus, dedikoducu, arabulucu, şaşırtan, aldatan” (DS II 1085-1086) gibi anlamları söz konusudur. TS'de sözcüğün *çaşıt~çaşut* “casus” (TS II 834) anlamında olduğu görülmektedir. Ayrıca bu kökten *çaşutlamak* “gözetlemek, araya casus koyup halinden ve sözlerinden haberdar olmak” (TS II 834) fiili de görülmektedir.

10. egri “eğri, doğru olmayan” (Şen 140)

KB 118: **egri yorık** kemişgil. tetrü sakınç tark(a)rg[ı]l. “Yanlış gidişatı terk et. Olumsuz düşünceleri terk et.” (67).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *gönülle yapılan kötü davranışlar* arasında yer alıp önceki bölümde ele aldığımız *az-* fiili ile semantik benzerlik taşıyan “aykırı fikirde olmak” karması ile ilişkilidir.

Clauson'da sözcük, *egir-* fiilinden türemiş olarak gösterilir. Sözcük, fiziksel bir anlamdan ahlaki bir anlama geçmiştir. Metnimizin neşredildiği ilk yayın olan *TT I*'de *egri yorık kemişgil* ifadesinde görülen sözcük, bugün de aynı semantik değeri taşımaktadır (EDPT 112). Röhbörn'da sözcük, belki de türemiş bir isim olarak *ägir-* “eğirmek, çevirmek” kökünden –I zarf-fiil ekiyle türetilmiştir (UW 358).

Sözcük, *Türkçe Sözlük*'te “doğru veya düz olmayan, bir noktasında yön değiştiren, çarpık” (607) anlamlarında temel anlamıyla kullanılırken sözcüğün metafor olarak kazandığı anlamı Anadolu ağızlarında görmekteyiz. DS'de *egri* “kötü yollara sapmış olan” (DS III 1673) anlamında Samsun yöresinde kullanılmaktadır. TS'de sözcüğün *egri* biçimi dışında *egri çekmek* “yanlış yola klavuzlamak” (TS III 1403) anlamlı biçimi de söz konusudur.

11. kadir katgı katig sav “sert, kaba” (145).

KB 15-16: ... **kadir katgı katig sav** yügerü k(e)lti üsküngde. “Katı ve sert sözler artış gösterdi huzurunda.” (41).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “kaba ve çirkin sözler söylemek” karmasıyla ilişkilendirilebilir.

Sözcük, Clauson’da “sert, tehlikeli, kaba” anlamındadır. Şekilsel olarak bu sözcük ile Arapça *qādir* sözcüğü arasında benzerlik görülür ve bu iki sözcük birbiriyle karıştırılır. DLT’de sözcük *kadır* olarak söylenir. Sözcük, Çağdaş lehçelerde *kazır*, *xazır*, *kadır* ve *kayır* olarak görülür. Eski Uygurcada görülen sözcük, *Kutadgu Bilig*’de de görülür (EDPT 604). OTWF ve WOT’da sözcük hakkında herhangi bir değerlendirme söz konusu değildir.

DS ve TS’de ise, sözcükle ilişkili herhangi bir kök sözcük ya da gövde bulunmamaktadır.

12. keriş “çekişme, kavga” (Şen 147).

KB 52: eşde tuşda seçilting tödüş **kerişke** tezgil. “Eşin dostun arasında seçildin. Kavgadan uzak dur.” (51).

Sözcük, gerekli şartlar sağlanmadığında *On Günah* içerisinde *vücutla yapılacak kötü davranışlar* arasında “canlıları öldürmek” ya da “zarar vermek” karması ile ilişkili hareketlerden biri olacaktır. Burada, olası bir kaos ortamının şarta dayalı olması, kelimeyi *On Günah* içerisinde değerlendirmemize yol açmıştır.

Sözcük, Clauson’da *ker-* fiiline götürülür. *ker-iş* “birinin başka birini itmesi” anlamını taşımaktadır. Sözcük, “çekişmek, dalaşmak” anlamında bugün Teleüçgede, Karakalpakçada *keriş* olarak görülmektedir. Uygur Türkçesinde de görülen bu ifade, Kıpçak ve Oğuzlarda da görülmektedir (EDPT 747). Erdal’a göre *kāriş*, Uygurcada “dalaşmak, savaştak, dövüşmek” olarak sadece *totuş* ile birlikte kullanılır. Muhtemelen sözcük, *kār-* “germek, uzatmak” fiilinden oluşur (OTWF I 271).

TS’de sözcüğün *keriş* biçiminden ziyade, *girişmek* “müdahale etmek, karışmak” (TS III 1705) anlamlı fiil söz konusudur. Bahsi geçen fiilin semantik olarak *keriş* sözcüğü ile benzerliği kök bazında olabilir. Her iki sözcükte *ker-~kir-* fiilleri ile ilişkili olabilir. DS’de sözcükle ilişkili herhangi bir madde başı söz konusu değildir.

13. kora- “zarara uğramak, eksilmek” (Şen 148).

KB 63: ...eding tavaring **koratı**. “Malın mülkün zarar gördü.” (53).

Sözcük *On Günah* içerisinde *vücutla yapılan kötü davranışlar* arasında “canlıları öldürmek” ya da “zarar vermek” karması ile ilişkilidir.

Clauson’a göre fiil, *kor* isminden gelir. Fiil, “zarara uğramak, eksilmek” anlamındadır. Sözcük lehçelerde *kora-/xora-* olarak görülür. Fiil, Eski Uygurcada görülmekle beraber *Kutadgu Bilig*’de de görülmektedir. *Kutadgu Bilig*’de *küçi koradı* “gücü eksildi.” olarak görülür. Sözcük, aynı şekilde Kuman Kıpçakçasında *xora-* ve Memlük Kıpçakçasında *kora-* “azalmak” şeklindedir (EDPT 645). Marcel Erdal’da sözcük *kor+a-* “acı vermek, yok etmek” olarak görülür (OTWF II 421).

Sözcük, DS’de *koramak* biçimiyle “önce gelmek, eskimek, susuzluktan çatlayacak hale gelmek” (ds 1v 2924-2925) anlamlarında görülür. Sözcüğün Uygurcadaki anlamıyla ilişkili olarak “eskimek ve susuzluktan çatlayacak hale gelmek” anlamları, kelimenin kaotik tesirini anlamsal olarak genişlettiğini göstermektedir.

14.kürlüg “aldatıcı, hilekâr” (Şen 151).

KB 194-196: açığ bulur mu. tödüş keriş kılmasar s(e)n. özüngein kamağ adatın ozgay s(e)n. tevlig **kürlüg** tapıgçı tagdın turup [ook] “.. takdir görür mü? Kavga etmezsen kendini bütün tehlikelerden kurtaracaksın. Hilekâr hizmetçi kuzeyden kalkıp nasip diler.” (89).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “yalan söylemek” karması ile ilişkilidir.

Sözcük, Clauson’da *kür* “hile, aldatma” anlamlı isimden türemiştir.

DS’de *kür* “inatçı, hırslı adam” (DS IV 3043) şeklinde Amasya yöresinde görülmektedir. TS’de *kür* “aksi, dik başlı” (TS IV 2774) anlamlı sözcük söz konusudur.

15. **münük**- “hata yapmak, kusur işlemek” (Şen 151).

KB 256-258: ...birök bo [ul]ug **münükme** atl(ı)g {ırk} kelser savın inçe [tér] yél yéltirip éntürti lim sıntı. “Şayet bu “Büyük Kusur İşlemek” adlı (fal) gelse sözünü şöyle der: Yel esip (fırtına) bastırdı. Direk kırıldı.” (105).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *gönülle yapılan kötü davranışlar* arasında “aykırı fikirde olmak” karmasıyla ilişkilidir.

Clauson’a göre sözcük, *hapaks* konumundadır. Fiil, *mün* (bü:n) “suç, kusur, hata” anlamlı isimden türemiştir (EDPT 769). Erdal’a göre, *münük*- “hata yapmak” hapaks olarak TT I’de görülür. Sözcük, *mün+ü-k*- şeklinde morfolojik açılıma sahiptir (OTWF II 494).

DS ve TS’de sözcükle ilişkili herhangi bir madde başı sözcük ve ilişkili kelimeler görülmemektedir.

16. **talaş**- “dalaşmak”~ til talaş- “laf vurmak, sözle taciz etmek” (Şen 155).

KB 79: ... **til talaşur** çaşut yongag tikileşür.. “...ağız dalaşı başlar. Söylentiler, dedikodular artar.” (57).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “kaba ve çirkin söz söylemek” karması içerisinde yer almaktadır.

Clauson’da sözcük, *tala*- fiilinden gelir. Güneybatı lehçelerinden Azeri, Osmanlı ve Türkmen Türkçelerinde *dalaş*- şeklinde görülür. Sözcük, Eski Uygurca dışında Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde de görülmektedir. Sözcüğün Oğuz Türkçesinde *dalaş*- biçimi de söz konusudur (EDPT 502). Sözcük, Marcel Erdal’da *tala*-ş- “dalaşmak, kavga etmek” anlamlarında görülür (OTWF II 567).

TS’de *talaşmak* sözcüğünü, *dalaşmak* (TS II 981) olarak Oğuz Türkçesine uygunluk göstermiş olarak tanımlarız. DS’de *talaşmak* “boğuşmak, kavga etmek” (DS V 3816) olarak Doğu Türkçesindeki biçimle görülür.

17. **tödüş** “dövüş, kavga” (Şen 159).

KB 226-227: ... işin küdüğin yangılsar **tödüş** bolur turuşda tödüşde saklangu ol. “...işini gücünü yanıltırsa kavga olur. Kavga uzak durmalıdır.” (97).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *vücutla yapılan kötü davranışlar* arasında “canlıları öldürmek” ya da “zarar vermek” karması ile ilişkilidir. Metinde şarta bağlı kaotik bir durum vardır. Eğer eylem gerçekleşmiş olsaydı, ortada bir kavga olacağından bu sözcük, karma kategorisi içerisinde değerlendirilecekti.

Clauson'da sözcük *tutuş/tütüş* (?tutoş) olarak *tut-* fiilinden getirilir. Sözcük çeşitli anlamlara sahip olmakla birlikte genellikle “kavga etmek” anlamındadır. Vokalleşme ile *tutuş* olarak görülse de *tütüş* şeklinde telaffuz söz konusudur. Tüm modern biçimler, kalın ünlü ile *tuduş/tutuş* şeklinde görülür. Uygur Türkçesinde görülen biçim, Orta Türkçe dönemi ile beraber artdamaksılaşma ile *tutuş* şekline gelişir (EDPT 461). Erdal'a göre, sözcüğün kökü doğrulanmamış bir *tut-* köküne bağlı olmakla beraber sözcüğün *tötüşlög* şeklinde türevi de söz konusudur (OTWF I 270).

DS ve TS'de sözcükle ilişkili herhangi bir madde başı sözcük ve ilişkili kelimeler görülmemektedir.

18. tikileş- “artış göstermek, etkinleşmek”~**çaşut yongag tikileş-** “dedikodu artmak” (Şen 158).

KB 79: ... til talaşur **çaşut yongag tikileşür**... “... ağız dalaşı başlar. Söylentiler artar...” (57).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında doğrudan “iftira atmak” karması ile ilişkilidir.

Sözcük, *tiki~tigi* “gürültü, ses, şamata” anlamlı isme +*la* ekinin getirilmesi ile oluşmuştur. Fiil, *tigileş-* maddesinde Clauson tarafından *hapaks* olarak verilmiştir (EDPT 482). Marcel Erdal'de sözcük, *tigi+lā-* “ses yapmak” şeklindedir (OTWF II 448).

Clauson'da sözcük *tigi* “ses” şeklindedir. Clauson'a göre, Kaşgarlı'nın etimolojisinde hataya yer yoktur. İkinci hecede *ğ* ve *ê* vardır (EDPT 478). Kaşgarlı'da sözcük, *tiki* “geceleri işitilen ses” anlamında olup ayrıca “gürültü, şamata” olarak da bilinmektedir. (DLT Dizin 620). Kaşgarlı'ya göre, Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır. Kelimede ت harfi esredir. Fakat bence üstün olması daha iyidir. Çünkü kadın evlendikten sonra kendi ailesini ziyaret ettiği zaman *tegdi keldi* “ziyarete geldi” denir. (DLT II 230). Görüldüğü üzere, Türkler arasında görülen bu inancın Uygur dönemi metninde “gürültü” olarak kullanımı aynı bağlamda sözcüğün kaotik bir durumu yansıttığını göstermektedir.

Sözcük, TS'de görülmez. DS'de “gürültü” anlamı ile ilişkili *tikişme* “tartışma, inatlaşma” (DS V 3932) sözcüğü görülmektedir.

DS ve TS'de *tikileş-* sözcüğüyle ilişkili herhangi bir madde başı sözcük ve ilişkili kelimeler görülmemektedir.

19. yala “iftira” (Şen 163).

KB 80: ed t(a)var saçılır. Yala yangku ükliyür... “Mal mülk saçılır. İftira çoğalır..” (57).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında “iftira atmak” karması ile ilişkilidir.

Clauson'da sözcük, *yala*: “şüphe, kuşku, utanç; hata, iftira” olarak görülür. Aynı anlamda Altayca ve Teleütçede *yala* olarak görülür. Uygurca dışında sözcük, CC'de de görülür (EDPT 918). CC'de *yala* “kötü davranış, hata, ağır suç” ve *yala yap-* “hata yapmak, suç işletmek” (Argunşah ve Güner 872) biçimlerine rastlanılmaktadır.

DS ve TS’de sözcükle ilişkili herhangi bir madde başı sözcük ve ilişkili kelimeler görülmemektedir.

20. yaşurıkı eşi “namahrem kadın, metres” (Şen 143).

KB 249-251: ...kişi oğlu evinge kelmez. kişing busuşluğ kadguluğ turur. **yaşurıkı eşi** üze kapuging üngürser sen öz adın... “İnsanoğlu evine gelmez. Karın üzüntülüdür. Namahrem kadına kapını aralasan. Kendini başka, ...” (103).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *vücutla yapılan kötü davranışlar* arasında “zina yapmak” karması ile ilişkilidir.

Clauson, *yaşurıkı* sözcüğünü *hapaks* olarak verip sözcüğün “gizli, özel” anlamlarına geldiğini belirtir (EDPT 980). Sözcüğün kökeni hakkında Marcel Erdal’da değerlendirmeler söz konusu değildir.

Sözcük, *yaş-* “saklamak, gizlemek” ve benzeri anlamlara gelen bu fiilden türemiştir. Sözcüğün morfolojik açılımı *yaş-ur-u-k+ı* şeklindedir. Metinde geçen *yaşurıkı eşi* ifadesine baktığımızda, “gizli, özel kadın” anlamında sözcüğün hem *namahrem kadın* hem de gizli saklı ilişkiler içerisinde olan *metres* sözcüğünü ifade ettiği görülmektedir.

TS’de *yaşurıkı* biçimi ile ilişkili *yaşurmak* “saklamak, gizlemek, örtmek, kapatmak” (ts vı 4385) anlamlı fiil yer almaktadır. DS’de doğrudan sözcükle ilişkili ifadeler dışında “örtünme ve kapanma”yı yansıtan *yaşmak~yaşmaklık* (DS VI 4199) gibi ifadeler vardır.

21 yongag “iftira” (Şen 165).

KB 79: ... til talaşur **çaşut yongag tikileşür**... “... ağız dalaşı başlar. Söylentiler artar...” (57).

Sözcük, *On Günah* içerisinde *dille yapılan kötü davranışlar* arasında doğrudan “iftira atmak” karması ile ilişkilidir.

Sözcük, Clauson’da *yoŋa-* “yanlış bir ithamda~iftirada bulunmak” anlamlı fiilden türemiş olarak gösterilir. *yoŋağ* şeklinde *Divan*’da da görülen sözcük, *Kutadgu Bilig*’de *yoŋağ tıŋlamaz* örneğinde görülür (EDPT 99). Erdal’da sözcük hareket ya da bir nesne ismi olarak “hatalı~yanlış ithamda bulunmak” şeklinde DLT’de ğayın Ğ ile yazılır. Sözcük, *çaşut yongag* ikilemesinde de görülür (OTWF I 219). Marcel Erdal, bunun dışında *yoŋşur-* fiilinden bahseder. Bu fiil üzerine değerlendirmeleri bu sözcükle ilişkilidir. *yoŋşur-* “bir insanı kışkırtarak iftirada bulunmak” şeklinde *kikşür-* fiili ile eş anlamlıdır. Sözcük, *yoŋa-r-ış-* şeklinde morfolojik açılıma sahiptir (OTWF II 725).

DS ve TS’de sözcükle ilişkili herhangi bir madde başı sözcük ve ilişkili kelimeler görülmemektedir.

3. Sonuç

On Günah İçerisinde Yer Alan 21 sözcüğün ele alındığı bu çalışmada ulaştığımız sonuçlar şunlardır:

1. Sanskritçe *karmaputha~karmapatha* “iş yolu” olarak bilinen ve Eski Uygur Türkçesinde *karma*’ya dönen bu felsefe, Uygur Edebiyatında da ele alınmış ve bu doğrultuda “yalan söylemek, iftira atmak, zina işlemek” gibi *On Günah* içerisinde yer alan sözcüklerin bağlam gereği kaotik bir anlam yansıttığı *Körüm Bitig* adlı eser yoluyla da görülmüştür.

2. Çalışmamızda belirlediğimiz kaotik sözlere ölçüt olarak kabul ettiğimiz *On Günah*, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavi dinlerde görülmekle birlikte, bir öğreti olarak kabul gören Budizm’de de önem arz etmektedir. *On Günah* içerisinde yer alan bölümleri oluşturan *Daśakarma* adlı eserle beraber, *Körüm Bitig* gibi din dışı bir eserde de bu tür kaotik sözleri görmemiz, dönemin genel felsefesinin din dışı alanda bile etkisini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu doğrultuda din dışı alan içerisinde yer alıp tespit ettiğimiz 21 kelime, genel olarak “zina işlemek, kötü söz söylemek, toplum içinde ikilik oluşturmak” gibi, *On Günah* içerisinde yer alan yasaklara dâhil edilebilmektedir.

3. Metinde yer alan kaotik söz varlığının ürünü olan bu 21 kelime, ifade ettikleri semantik değer dışında köken bilgisi sözlükleri yoluyla fonetik ve morfolojik olarak da ele alınmıştır. Ayrıca, metinde bu sözcüklerin Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine geçerken uğradıkları değişim de gösterilmiştir. Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine geçen çoğu sözcüğün Türkiye Türkçesinde düzensizlikten uzak olduğu standart bir ses ve şekil yasaları ile son halini aldığı; ağızlarda ise Kıpçak ve Oğuz değişimlerinin yan yana olduğu görülmüştür. Bu gelişimlerle beraber, Oğuz Türkçesinin modern kollarından biri olan Türkiye Türkçesi ve ağızları içerisinde de kullanılan bu kaotik sözlerin aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen çok azının unutulduğu ve sözcüğün standart dilde unutulsa bile Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşadığı da görülmüştür.

4. 21 kaotik kelimenin ele alındığı bu çalışma, Eski Uygur Türkçesi alanında ortaya konan çalışmaların tematik olarak da ele alınıp inceleneceğini göstermektedir. Dini öğretiler düzleminde gelişen bu edebiyat içerisinde derin bilgiler olarak gösterilen *öğreti kültürünün* dönemin genel bir felsefesi olması, bu açıdan Eski Uygur Edebiyatı alanındaki eserlerin derinliğinde yatan mesajların bu tür tematik çalışmalar yoluyla ortaya çıkacağını göstermektedir. *On Günah* doğrultusunda metnin derinine indiğimizde, metnin din dışı yazın alanı içerisinde yer almasına rağmen birtakım günahları işlemeyi yasaklayan ya da bildiren sözcüklere sahip olması, din dışı yazın ile dini edebiyatı birbiriyle birleştirmektedir. Bu doğrultuda eser, her ne kadar bir fal kitabı olsa da, sahip olduğu söz varlığının derininde öğreti kültürünün olması, eserin değerini artırmaktadır.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti. “Uygurlarda İstilahlara Dair”. *Türkiyat Mecmuası Cilt VII* (1942): 56-81.
- Argunşah, Mustafa, Galip Güner. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit, 2015.
- Carus, Paul. *Buda'nın Öğretisi*. Çev. Erhan Altunay. İstanbul: Onbir, 2016.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Press, 1972.
- Elmalı, Murat. *Daşakarmapathāvadānamālā*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Gülensoy, Tuncer. “Dîvânü Lügâti't-Türk'te Adı Geçen “Kırılmış Türkçe”nin Anadolu Ağızlarındaki İzleri”. *Diyalektolog Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yaz/8 (2014): 1-5.
- Laut, Jans Peter. “Die Zehn Gebote auf Alttürkisch: Betrachtungen zur Daşakarmapathāvadānamālā”. *Studies on the Inner Asian Languages* 17 (2002):61-76.
- Mahmud, Kâşgarlı. *Divanü Lûgat'it-Türk Çeviri* Cilt I-II-III. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Mahmud, Kâşgarlı. *Divanü Lûgat'it-Türk Dizin* Cilt IV. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Róna- Tas, András, Árpád Berta. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian A-K*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.
- Róna- Tas, András, Árpád Berta. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian L-Z*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.
- Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch a-agrıg*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977.
- Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch I. Verben Band I ab-/ äzüglä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010.
- Şen, Serkan. *Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, İstanbul: Kesit, 2017.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2011.
- Turan, Emine Zehra. *Budizm'de Manastır Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yılmaz, Hüseyin. *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece, 2007.
- , XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

- , *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- , *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.

Kısaltmalar

CC	Codex Kumanicus
Çev.	Çeviren
DLT	Divanü Lûgat’it-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
KB	Körüm Bitig
ss.	Sayfa sayısı
TS	Tarama Sözlüğü
TT I	Türkische Turfan-Texte I
UW	Uigurisches Wörterbuch
WOT	West Old Turkic

TÜRK İŞARET DİLİ SÖZLÜKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEMESİ

Arş. Gör. Ebru KABAKÇI YEŞİLTEPE
Ege Üniversitesi / Türkiye
e.kabakci@gmail.com

GİRİŞ

İşaret dili, işitme engellilerin¹ birbirileri ve işiten bireylerle anlaşmak için kullandıkları, baş ile diz bölgesi arasında yapılan kendine özgü jest ve mimiklere sahip doğal ve görsel bir dildir. Görsel bir dil oluşu, tarih içerisinde yazılı olarak kayıt altına alınmasında zorluk yaratmıştır. Bu nedenle işaret dilinin ortaya çıktığı tarihi belirlemek de güçtür. Kimi araştırmacılar işaret dilinin tarihinin, konuşma dilinin tarihinden çok daha eski olduğunu, hatta ses yolunu kullanan konuşma dilinin, görsel yolu kullanan işaret dilinden ortaya çıktığını savunurlar. Zira, S. Roger Fisher'a göre, 2,4 milyon yıl önce yaşamış olan ilk insanların (homo habilis) kafatasında konuşmak ve işaret dili oluşturmak için gerekli olan Broca bölgesine rastlanmıyorsa da gırtlak ve hançereleri konuşma dili için yeterince gelişmemişti; açık seçik konuşmak için gerekli nitelikleri taşıyan ilk insan türü 1,4 milyon yıl önce yaşamış olan homo erectus'lardı (27-31). Bu görüşe göre ilk insanlar konuşarak değil, işaretleşerek anlaşıyor olmalıydılar.

Dillerin kökenini anlamak için yeni, özgün ve çığır açıcı bilgiler sunan (Arık 7) işaret dilinin tarihinin bu kadar eskilere dayanmasına rağmen ne zamandan beri yalnızca sağır-dilsiz toplumunun iletişim dili hâline geldiği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Atinalı devlet adamı Ksenophon'un, MÖ 400'lü yıllara ait olduğu düşünülen *Anabasis* adlı eserinde, sağır-dilsizlerin işaret diliyle iletişim kurduğu bilgisini içeren kısa bir pasaj vardır (Akalın-Oral-Cavkaytar 9); bu kayda bakarak işaret dilinin tarihinin, MÖ 400'lü yılların öncesine dayandığını varsaymak mümkündür.

Türklerin kullandıkları işaret diline dair ilk verilere ise 11. yüzyılda yazılmış olan ve Türk dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Divanu Lügati't-Türk'te* ve aynı yüzyılda yazılmış manzum bir siyasetnâme örneği olan *Kutadgu Bilig'de* rastlıyoruz. Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, *Divanu Lügati't-Türk'te* geçen;

ol anıñ bile elgin imleşdi (DLT 242) cümlesindeki ve *Kutadgu Bilig'de* geçen; *yırak eştiür erdi kulak tutsa ma / bu kün boldu elgin özüm imleşdi* (KB, 5642) beyitindeki *imleş-* fiilini, "işaretle anlaşmak, işaretle iletişim kurmak" şeklinde yorumlamış ve buradan hareketle 11. yüzyılda Türkler arasında bir işaret dilinin kullanıyor olduğuna kanaat getirmiştir (Akalın 1496). Esasen Türkçede, Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ve "işaret, iz" anlamına gelen bir *im* sözü mevcuttur. Ancak "birbirine karşılıklı işaret yapmak; işaretleşmek" anlamına gelen *imleş-* sözüne Türk dili tarihinde ilk olarak bu eserlerde rastlıyoruz. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı

¹ Söz konusu bireyleri tanımlamak için kullanılan terimlerde bir karmaşa vardır. Halk arasında *sağır* kelimesi pejoratif bir anlam taşıyor gibi görüldüğünden çoğunlukla *işitme engelli* terimi tercih edilmektedir. Ancak söz gelimi yaşlılık, hastalık ve kaza nedeniyle az da olsa işitme kaybına uğrayan bireylere de *işitme engelli* dendiği için bu terim, bütüncül bir bakış açısı sağlar. Sonradan oluşan odyolojik sebepler dışında doğuştan gelen özellikleri ile duyma yetisinden yoksun bireyler *sağır* olarak adlandırılmaktadırlar. Dolayısıyla biz de bu çalışmada, bu toplumun üyeleri için *sağır bireyler* veya literatürde kullanılmakta olan *sağır toplumu* (deaf community); hem doğuştan hem sonradan duyma özelliklerini yitiren bireylerin tamamını kastetmek üzere ise *işitme engelli* terimlerini tercih ettik.

sözlüğünde de *imle-* fiilini *im* kökünden getirerek "göz kırpması, jest vs. ile birine gizli bir işaret göndermek" şeklinde açıklamıştır (161). Andreas Tietze ise *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde *im et-* fiili için "bir anlaşma yapmak, bir işaret vermek" tanımını yapar (606). Bu verilere dayanarak *imleşmenin* yalnız sağır/sağır-dilsiz bireyler arasında kullanıldığını söylemek güçtür. Üstelik bunun, bugünkü anlamda sistematik bir işaret diline tekabül edip etmediğini bilmiyoruz. Ancak Türklerde sağır ve dilsizlerin kendi aralarında, işaretlerden oluşan gizli bir anlaşma sistemine sahip oldukları, Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl tarihli *Seyahatnâmesi*'nde geçen şu cümleden açıkça anlaşılıyor: *lisânları olmayan kavm-i bî zebânlarda yani dilsizler lisânı üzre şeytânın işâreti sağ elinin salavat parmağın sağ gözü yanına koyup parmağın eğri etse şeytân demek işâretidir* (Akalin 1497).

Mike Miles, Osmanlı sarayında 1583'te çoktan gelişmiş hâlde olan ve kullanılan işaret sisteminin 1610 ya da daha öncesinde işiten saraylılar tarafından da kullanıldığını ve bu dilin en azından 17. yüzyılın ilk yarısında karmaşık konuların da anlatılabildiği bir iletişim sistemi hâline geldiğini söyler (Aslan Demir 3). Bu döneme kadar sağır ve dilsizlerin, kendi aralarında bu kadar etkin kullandıkları işaret dilinin eğitimini nereden aldıkları konusu ise açık değildir. Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren sağır ve dilsiz okulları açılmaya başlanmışken Osmanlı İmparatorluğu'nda sağır ve dilsizlerin eğitim alabilecekleri resmî bir kurumun varlığı için 19. yüzyılın sonlarını beklemek gerekecektir (Demirel 14). 1889 yılında İstanbul'da dilsizler; 1910'da Selânik'te sağır ve dilsizler; 1911'de İzmir'de dilsizler okulları (Demirel 24); 1940'lardan itibaren ise yine İstanbul, Ankara, Diyarbakır ve Eskişehir'de sağır ve dilsizlerin eğitimine yönelik çeşitli kurumlar açılmıştır. Ancak o güne dek ortak bir işaret dili müfredatı olmadığından, bu okullarda verilen eğitimin niteliği de tartışmalıdır. Dahası, 1953 yılına gelindiğinde işaret dilinin eğitimi, sağır ve dilsizlerin konuşmalarını engellediği gerekçesiyle yasaklanmıştır. Uzun yıllar eğitilmesinin yasaklanması nedeniyle üzerinde çalışmaların da yapılmadığı Türk İşaret Dili (TİD), ancak 1983 yılından itibaren Millî Eğitim Bakanlığının başlattığı çalışmalar sayesinde yeniden görünür olmuştur. MEB, takip eden yıllarda, bünyesinde oluşturduğu komisyonlara TİD'in öğretimi ile ilgili çeşitli sözlük ve kılavuzlar hazırlatmıştır. TİD ile ilgili ilk bilimsel çalışmalar ancak 2000'lerin başlarında, standart ve sistematik çalışmalar ise 2005 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisince çıkarılan 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun ile birlikte başlamıştır.

Türk İşaret Dili (TİD) Sözlükleri

Millî Eğitim Bakanlığının çabalarıyla 1980'li yıllardan itibaren TİD'in öğretimini amaçlayan birtakım kılavuz kitaplar basılmış, 2000'li yıllardan itibaren ise TİD'i dil bilimsel, dil bilgisel vb. açılardan inceleyen, TİD'in planlanması ve öğretimi konularını ele alan ilk bilimsel makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmıştır. TİD'in ilk bilimsel sözlüğü ise Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 2012 yılında yayımlanmıştır.

Bo Svensén, sözlüklerin içinde bulundukları kültüre ait bir ürün olduklarını hatta o kültürün gelişiminde önemli bir rol oynadıklarını söyler (1); Prof. Dr. Ş. Halûk Akalin ise sözlüklerin, dillerin ve insanlığın belleği olduklarını (163) belirtir. Bir toplumun kültür tarihini yansıtan sözlükler, kullanıcıların dil öğrenme sürecini destekleyen, kelime hazinesini zenginleştiren ve/veya üretim süreçlerine katkıda bulunan yardımcı kitaplardır. Bu kitapların tür ve amacına uygun olarak kullanıcıların hizmetine sunulması, sözlük yazımında dikkat

edilmesi gereken en önemli noktalardan biridir. "Sözlük yazıcıları dilsel verileri erişilir ve anlaşılır kılabilmek için hedef kitlenin kim olduğunu bilmek ve bunların ihtiyacını iyi anlamak zorundadır" (Baskın 446).

Bilindiği gibi sözlükler bir dil öğrenme aracı değil, bir dili belli bir ölçüde bilen ya da geliştirmek isteyen kişiler için başvuru kaynağıdır. Bugüne kadar yayımlanan TİD sözlüklerini karşılaştırmaktaki amacımız bu sözlüklerdeki bazı eksikliklere dikkat çekmek ve ileride oluşturulabilecek kapsamlı bir TİD sözlüğü için öneriler sunmaktır. Bunun için şimdiye kadar yayımlanmış, yukarıda adı geçen altı TİD sözlüğünü mercek altına aldık.

Sözlükleri yapı, tür, hazırlanma ilkeleri ve özellikleri gibi konular açısından kuramsal olarak inceleyen bir bilim dalı olan sözlük bilimi (Karaağaç 782), ülkemizde yeni gelişmeye başlayan bir bilim dalı olduğundan henüz sözlük yazımında ve incelemesinde/karşılaştırmalı incelemesinde ele alınması gereken bilimsel ölçütler belirlenmemiştir. Bununla birlikte sözlük türlerine dair çok çeşitli görüşler olmasına rağmen ortak bir tasnif de yapılamamıştır. Bu nedenle incelediğimiz sözlükleri, temel özellikleri bakımından değerlendirdik ve içeriklerine göre genel olarak karşılaştırdık.

Türk İşaret Dili Sözlüğü, 2012

Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğünün 2012 yılında hazırladığı Türk İşaret Dili Sözlüğünde, 1986 söz ve deyim yer almaktadır. Türk Dil Kurumunun www.tdk.gov.tr genel ağ sayfasından ulaşılabilen sözlükte *Ön Söz*, *Sunuş* ve *Sözlüğün Kullanılmasında Dikkat Edilecek Hususlar* birer ilişimle verilmiştir. Ön sözde sözlüğün, 'işitme engelli bireyler ve işaret dilini öğrenmek isteği içinde olan işiten bireyler için' hazırlandığı belirtilmiş; *Dikkat Edilecek Hususlar* kısmında işaret okları ve el şekillerinin anlamları gösterilmiştir. Sözlere, harf ilişimlerine dokunarak ulaşılabilir.

Görsel 1: Türk İşaret Dili Sözlüğü 2012'den bir görünüm.

Sözlük, alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Bir dikdörtgenin içine yerleşecek şekilde, üstte kelime, kelimenin sol altında işaretin yapılışını gösteren bir kişinin fotoğrafı, sağ altında ise elin alması gereken şeklin fotoğrafı vardır. Bu fotoğrafın altında kelimenin ifade ettiği kavramı gösteren bir görsel veya çizim bulunmaktadır. Sayfanın alt kısmında elin alması gereken şekil yazılı olarak ifade edilmiştir. Kelimenin tanımı veya anlamı

verilmemiştir. Örnek cümle bulunmamaktadır. Sözlükte *Avea*, *Vodafone* (GSM şirket adları) gibi güncel sözler ve *başın sağ olsun*, *Allah'a emanet ol* gibi kısa cümleler de yer almaktadır. Sözlüğün kitap formatı mevcuttur; yoğun diski veya akıllı telefon uygulaması yoktur.

Akıllı Türk İşaret Dili Hazırlık Kitabı, 2013

Ankara Çankaya Sağırılar Uluslararası İşaret Dili Araştırma Eğitim Öğretim ve Spor Kulübü Derneğinin (ÇANSAGIR) 2013'te yayımladığı bu kitap, adında sözlük ibaresi bulunmasa da Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Fransızca, Almanca ve Rusça olmak üzere her işaretin altı farklı dildeki karşılığına yer vermiş olması dolayısıyla bir çeviri sözlük niteliği taşımaktadır.

Görsel 2: Akıllı Türk İşaret Dili Hazırlık Kitabı'ndan bir görünüm.

Tematik dizilen sözlükte toplam 1685 söz bulunmaktadır. Ön söz ve işaret dilinin ne olduğunu açıklayan kısa bir giriş yazısından sonra İstiklâl Marşı'nın işaret diliyle gösterimi verilmiştir. Ön sözde sözlüğün, işitme engellilerin günlük yaşamlarında kullandıkları söz ihtiyaçlarına cevap vermek için yazıldığı ancak bunun yanında işiten bireylerin de kullanabileceği şekilde tasarlandığı yazılıdır. Parmak alfabesi ve sayıların gösterimiyle başlayan sözlükte kişi ve soru zamirleri, aile ve akrabalık adları, kutlama-tebrik anlatımları, zaman, burç, renk sözleri ile günlük hayatta sıkça kullanılan çalışma hayatı terimleri, sağlık, eğitim, trafikle ilgili anlatımlar gibi çeşitli temalar bulunur. Her sözün işareti gereken sayıda fotoğrafla gösterilirken fotoğrafların altında madde başları ve bunların anılan altı dildeki çevirileri verilir. Kelimelerle ilgili başka herhangi bir açıklama yoktur. Sözlüğün sonunda söz konusu altı dilin parmak alfabeleri gösterilmiştir ve yine altı dilde indeks bulunur. Sözlüğün genel ağ sayfası, akıllı telefon uygulaması veya yoğun diski yoktur.

Türk İşaret Dili Sözlüğü, 2015

Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğünün 2012 yılında hazırladığı sözlüğün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısı olan 2015 yılı basımı bu sözlükte 2672 kelime bulunur. Sözlüğün başında ön söz, sözlüğün kullanımında dikkat edilecek hususlar, sözlükte yer alan işaret oklarının anlamları ve el şekillerinin gösterimleri yer almaktadır. Ön sözde sözlüğün, 'işitme engelli bireyler ve işitenlerin işaret dilini öğrenmelerini kolaylaştıracak amacıyla hazırlandığı' belirtilmektedir.

Görsel 3: Türk İşaret Dili Sözlüğü 2015'ten bir görünüm.

Sözlük alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Bir dikkörtgen içinde üstte kelime, altında kelimenin tanımı ve varsa ait olduğu bilimsel alan verilmiştir. Tanımın sol altında işaretin yapılışını gösteren bir kişinin fotoğrafı, sağ altında ise elin alması gereken şeklin fotoğrafı vardır. Bu fotoğrafın altında kelimenin ifade ettiği kavramı gösteren bir görsel veya çizim bulunmaktadır. Dikkörtgenin alt kısmında ise elin alması gereken şekil, yazılı olarak ifade edilmiştir. Sözlükte kelimelerin -varsa- ikinci ve üçüncü anlamları da yazılmıştır. Örnek cümle verilmemiştir. Sözlükte söz ve deyimlerin yanı sıra *afiyet olsun, Allah korusun, Allah sabır versin* gibi sıklıkla kullanılan cümlelere de yer verilmiştir. Sözlüğün genel ağ sayfası veya akıllı telefon uygulaması yoktur.

Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü, 2017

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğünce hazırlanan ve tidsozluk.net üzerinden hizmet veren bu sözlük, Türkiye'nin farklı illerinden 116 TİD anadili konuşurundan derlenen Türk İşaret Dili Derlemine dayanmaktadır. Video tabanlı olarak çevrimiçi ortamda tasarlanan sözlüğün içeriği hem işitme engelli hem de işiten bireylerin kullanabilecekleri şekilde TİD ve Türkçe olmak üzere iki dilde hazırlanmıştır. TİD'de kullanım frekansı en yüksek 2000 kelimenin esas alındığı sözlükte 11.428 video bulunmaktadır.

Görsel 4: Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü'nden bir görünüm.

Sözlüğün ana sayfasında *sözcük*, *işaret* ve *alfabetik* sekmeleri yer alır. Aranan kelime *sözcük* sekmesine girildiğinde, kelimenin, kullanım sıklığına göre sıralanmış listesine ulaşılır. Listedenden seçimini yapan kullanıcının karşısına gelen ekranın üst kısmında, kelimenin beş farklı dildeki karşılığı ve hemen yanında, kelimenin işaret dilindeki gösteriminin videosu yer alır. Sayfanın ortasında kelimenin tanımı, altında ise bu tanımın işaret diline çevirisinin verildiği video bulunur. Videonun yanında kelimenin işaretini yaparken ellerin ve/veya vücudun alması gereken şekiller gösterilmektedir. En altta kelimenin içinde geçtiği örnek bir cümle yer almakta ve bu cümlenin TİD transkripsiyonu ile Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Sözlüğün birden çok anlamı varsa, her bir anlam için bu gösterimler sayfanın alt kısmına doğru devam etmektedir.

İşaret sekmesinde elin şekli ve vücutta bulunduğu yere göre işaretin Türkçede karşıladığı anlamlar listelenebilmekte, *alfabetik* sekmesinde ise harf ilişkilerinden bütün işaretlere ulaşılabilir.

Sayfada ayrıca sözlüğün içeriği, kullanımı ve proje ekibi hakkında bilgiler içeren ilişkiler de mevcuttur. Sözlüğün kitap formatı veya akıllı telefon uygulaması yoktur.

Spread The Sign (STS), 2006

Kamu yararına çalışan Avrupa İşaret Dili Merkezi tarafından yönetilen Spread The Sign (İşareti Yay) projesi, meslek öğrenimi için yurt dışına giden öğrencilerin dil becerilerinin geliştirilmesi amacıyla 2006 yılında başlatılan bir projedir. Dünyanın tüm işaret dillerini erişilebilir hâle getirme amacını taşıyan sözlüğün en önemli özelliği 36 dilde hizmet veriyor olmasıdır. Sözlükte TİD de yer almaktadır. Sözlükte 15.484 çevirisi yapılmış Türkçe kelime, 14.068 videolu Türkçe kelime bulunmaktadır.

Görsel 5: Spread The Sign sözlükten bir görünüm.

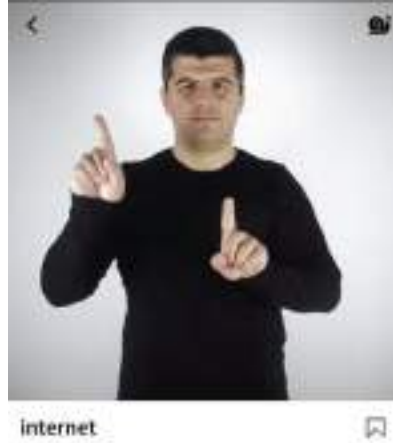
Sözlükte arama kısmına girilen kelime için, varsa, kelimenin içinde geçtiği deyimler ve sıkça kullanılan cümleler de listelenir. İşareti görüntülenmek istenen kelime/deyime dokunulduğunda ekrana, üstte kelime, altta ise işaretin videolu gösteriminin yer aldığı görüntü gelir. Ekranın en alt kısmında kelimeyi farklı dillere çevirmek için dil sekmeleri seçeneği vardır. STS uygulamasında işaretlerin açıklamaları, sözlerin ikinci ve/veya üçüncü anlamları, örnek cümleler yer almaz. Sözlük, bir akıllı telefon uygulaması olarak hizmet

vermektedir. Sözlüğün spreadthesign.com.tr adresindeki genel ağ sayfasından da aynı şekilde faydalanmak mümkündür; kitap formatı yoktur.

TİD Sözlük, 2017

Yirmi kişilik gönüllü bir ekip tarafından hazırlanan TİD Sözlük'ün *Hakkında* kısmında hem işitme engelli hem de işiten bireyler için ayrı ayrı açıklama yapılmış ve sözlüğün 'işitme engellilerin hayatlarını kolaylaştırmak amacıyla hazırlandığı' belirtilmiştir.

Bir akıllı telefon uygulaması olan sözlükte, alfabe kısmı hariç, 16 kategori altında toplam 420 söz bulunmaktadır. Her söz kendi kategorisinde alfabetik olarak sıralanmıştır. Uygulamanın ana ekranına girildiğinde *Bilgi*, *TİD* ve *Sözlük* kısımları görülür. *Bilgi* sekmesinde sözlükle ilgili genel bilgiler yazılıdır. *TİD* sekmesine girildiğinde ekranın üst kısmında arama alanı, altında ise konu başlıkları görülmektedir. Kelime girerek ya da konu başlığına dokunarak öğrenilmek istenen kelimenin videolu görüntüsüne ulaşılmaktadır. Video ekranının üst sağındaki salyangoz işaretine dokunarak videoyu daha yavaş hareket ettirmek; alt sağındaki yer imi işaretine dokunarak ise kaydetmek mümkündür. Kaydedilen videoya ana ekrandaki *Kaydedilenler* menüsünden ulaşılabilir. Sözlükteki kelimelerinin bazılarının altında eş anlamlıları, bazılarının ise açıklamaları vardır.

Görsel 6: TİD Sözlük'ten bir görünüm.

Sözlük kısmında kullanıcılardan gelen videolar bulunmaktadır. Kullanıcılar anlamını bilmedikleri işaretleri ya da işaretini bilmedikleri kelimeleri, video görüntüsüyle sormakta ve bu sorular diğer kullanıcılar ya da TİD Sözlük ekibi tarafından yanıtlanmaktadır. TİD Sözlük'ün bu etkileşimli yönü, büyük bir kullanım kolaylığı sağlamaktadır. Sözlük yalnızca akıllı telefon uygulaması olarak hizmet vermektedir. Sözlüğün isaret.com adresinde bir genel ağ sayfası mevcutsa da hizmet dışıdır; kitap formatı yoktur.

Bahsettiğimiz bu çalışmalar dışında Koç ve Boğaziçi üniversiteleri öğrencilerinin hazırladıkları video gösterimli TİD sözlüklerinin, yukarıda adı geçen çalışmaları temel alan/almayan isaretce.com, alis.org.tr vb. genel ağ sayfalarının ve işaret dili sözlüğü adını taşıyan çeşitli telefon uygulamalarının varlığından haberdarız; her biri kuşkusuz iyi niyetlerle hazırlanmış olsalar da bu yazı yazıldığı sırada artık erişilebilir olmadıklarından veya sıklıkla kullanılmadıklarından, çalışmamızda yer almadılar.

Sonuç ve Öneriler

Görüldüğü gibi büyük bir açığı kapatmış olsalar da bu çalışmaların hemen hepsinde bazı eksiklikler bulunmaktadır. Esasen bugün, sözlük biliminin sözlük hazırlama ölçütlerine uygun, kapsamlı bir TİD sözlüğümüz yoktur. Mevcut sözlüklerin bir kısmı birer çalışma kitabı, diğer kısmı ise işaret diliyle ilgili bütün bilgilerin yığın hâlinde verildiği birer kaynak kitap görünümündedir. Elbette TİD ile ilgili sözlüklerin yanı sıra bu tür alıştırmaya ve çalışma kitaplarına da ihtiyaç duyulmaktadır. Yalnız bunların da belirli ölçütlere sahip olmaları gerekir.

TİD ile ilgili oluşturulacak kaynaklar için önerilerimiz şöyledir:

1. TİD ile ilgili hazırlanacak olan kaynağın adının doğru konması gerekir: Sözlük, kaynak kitap, çalışma kitabı, kelime listesi, dil bilgisi kitabı vb.
2. Hedef kitle doğru bir şekilde belirlenmelidir: Doğuştan sağır ve dilsiz bireyler, sonradan işitme kaybına uğrayanlar, işiten bireyler vb.
3. Kaynak, işitme engelliler içinse Türk İşaret Dilinde, işitenler içinse Türkçe yazılmalıdır.
4. Kullanıcının seviyesi doğru belirlenmelidir: İşaret dilini ilk kez öğrenecek olanlar, belli bir seviyede bulunanlar veya öğrenciler, öğreticiler vb.
5. Hitap ettiği meslek grubu belirlenmelidir: Öğretmen, sağlık görevlisi, kolluk kuvveti vb.

MEB'in millî eğitim istatistiklerine göre 2017-2018 eğitim-öğretim yılında, ülkemizde işitme engellilere eğitim veren Özel Eğitim Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve özel örgün eğitim kurumlarına bağlı olarak hizmet veren ilkökul, ortaokul ve özel eğitim meslek liselerinin sayısı 105'tir. Bu okullarda öğrenim görmüş olan toplam işitme engelli öğrenci sayısı 4334'tür². Yüksekokul seviyesinde işitme engelli bireylere eğitim veren tek kurum Anadolu Üniversitesi Engelliler Entegre Yüksekokuludur ve bu okulda 2017-2018 eğitim-öğretim yılında 133 öğrenci eğitim almıştır³. YÖK verilerine göre ise 2017-2018 eğitim-öğretim yılında üniversitelerimizde öğrenim görmüş işitme engelli öğrenci sayısı 1344'tür⁴. Bütün bu okullarda okutulacak ortak bir TİD ders kitabı ve sözlüğünün bulunmuyor oluşu, büyük bir eksikliktir.

Elbette kapsamlı bir işaret dili sözlüğü oluşturmak, bazı zorlukları beraberinde getirecektir. Zwitterlood, işaret dili sözlüğü oluşturmanın zorluklarını şöyle sıralar: Birincisi, işaret dilinin belirlenmiş bir imlâsı yoktur; pek çok işaretleme sistemi geliştirilmiş olsa da bazılarının sözlük gösterimi için çok zor olduğu düşünülmüştür, bu yüzden bir ortaklık bulunmaz. İkincisi hemen hemen her ülkede işaretlerin anlamları ve dil bilgisel karakterlerine dair sonuçların çıkarılabileceği ve kullanım sıklığının hesaplanabileceği işaret

²http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/08151328_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2016_2017.pdf (Erişim: 10.08.2018)

³<https://www.anadolu.edu.tr/universitemiz/sayilarla-universitemiz/ogrenci-sayilari/2017-2018/eylul-2017> (Erişim: 10.08.2018).

⁴ <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim: 10.08.2018).

kayıtları pek azdır. Üçüncüsü işaret dilleri, konuşma dillerinden epey farklıdır; söz gelimi konuşma dilindeki çok basit bir sözün işaret dilinde karmaşık bir yapıya sahip olması tek-kelimeye-tek-işaret ya da tek-işarete-tek-kelime çevirisini zorlaştırmaktadır (444-445). Zwitserlood'un bu tespitleri dışında Türkiye'de işaret dili eğitiminin bir dönem yasaklanmış olması, kullanıcıların kendi aralarında işaretler üretmelerine ve dolayısıyla işaret dilinde lehçeleşmeye yol açmıştır. TİD sözlüğünü oluşturmada önce, öncelikle bir devlet organizasyonu olarak, Türk dili uzmanları ve dil bilimcilerin önderliğinde, işaret dili eğitmenleri, sağır ve dilsiz federasyonları, dernekleri ve sivil toplum kuruluşlarının katkılarıyla, TİD işaretlerini ölçünlü hâle getirecek bir kurum oluşturulması gerekir.

Bu kurumun oluşturacağı bir TİD sözlüğü için önerilerimiz şöyledir:

1. Sözlüğün işitme engelliler için TİD'de, işiten bireyler için Türkçe olacak şekilde iki ayrı versiyonu hazırlanmalıdır.
2. Girişinde sözlüğün amacı, hedef kitlesi, içeriği ve kullanım şekli ayrıntılı bir biçimde açıklanmalıdır.
3. İşitme engellilerin iletişimlerinde kullandıkları azami kelime sayısına ulaşılabilirliktir.
4. İşitme engellilerin gündelik hayatlarında sıkça kullandıkları ve özellikle ihtiyaç duydukları konularla ilgili (sözelimi banka, hastane, adliye vb. mercilerde kullanılan) ifadeler yer verilmelidir.
5. İşitme engelliler sözlerin yan ve mecaz anlamlarını, eş anlamlılarını vb. genellikle bilmedikleri; deyim ve atasözlerini genellikle anlamadıkları için sözlükte bunların yer almasına ihtiyaç yoktur.
6. Her kelime için en az bir örnek cümle verilmelidir.
7. Sözlük, işitme engellilerin ve onlarla iletişim kurmak isteyen işiten bireylerin ihtiyaçlarına göre belirli aralıklarla güncellenmelidir.
8. Sözlük ile birlikte işaretlerin hareketli çekimlerinin yer aldığı bir yoğun disk (CD) oluşturulmalıdır.
9. Sözlüğün, erişilebilirlik ve kullanım kolaylığı sağlayan genel ağ sayfası ve akıllı telefon uygulaması oluşturulmalıdır.
10. Sözlüğün, ulusal işaret dilimizin temel sözlüğü olarak işaret dili eğitimi veren bütün kurum ve kuruluşlarda ortak sözlük olarak kullanılması sağlanmalıdır.

Çalışmamızda ele aldığımız sözlüklerin içeriklerindeki eksiklik ve/veya yanlışlıklar, bu alanda yeterince profesyonel ve titiz çalışmaların yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Burada önerilen araştırma ve hazırlıkların yapılmasına bağlı olarak Türk İşaret Dilinin bütün imkân ve yönlerini gösteren ve uluslararası ölçütlerle boy ölçüşen sözlüklerin ortaya çıkacağı muhakkaktır.

KAYNAKLAR

- Akalın, Şükrü Halûk. "Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük". Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi C. XCVII/698, (2010): 162-169.
- Akalın, Şükrü Halûk. "Türk İşaret Dili". Yeni Türkiye Dergisi Türkçe Özel Sayısı, (2013): 1496-1502.
- Akalın, Şükrü Halûk, Zeynep Oral ve Serap Cavkaytar. Türk İşaret Dili. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2014.
- Ankara Çankaya Sağırılar Uluslararası İşaret Dili Araştırma Eğitim Öğretim ve Spor Kulübü Derneği Akıllı Türk İşaret Dili Hazırlık Kitabı, Ankara: Nobel Akademik, 2013.
- Arat, Reşit Rahmeti, ed. Kutadgu Bilig I - Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
- Arık, Engin. der. Ellerle Konuşmak: Türk İşaret Dili Araştırmaları. İstanbul: Koç Üniversitesi, 2016.
- Aslan Demir, Sema. "Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler", bilig 54 (2010): 1-20.
- Baskın, Sami. "Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi: Tanımı, Kapsamı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi". International Journal of Language Academy, 2/4, (2014): 445-457.
- Clauson, S. Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Demirel, Fatih. Osmanlı'da Sağır-Dilsiz ve Âmaların Eğitimi- Dilsiz ve Âmâ Mektebi. İstanbul: İdeal, 2013.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu Ziyat. Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015.
- Fisher, Steven Roger. Dilin Tarihi. Çev. Muhtesim Güvenç. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015.
- Karaağaç, Günay. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Svensén, Bo. A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making, UK: Cambridge University, 2009
- Tietze, Andreas. Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Üçüncü Cilt: F-J. Ankara: TÜBA, 2016.
- Türk İşaret Dili Sözlüğü. Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Zwitserlood, Inge. "Sign Language Lexicography in the Early 21st Century and a Recently Published Dictionary of Sign Language of the Netherlands", International Journal of Lexicography, 23/4, (2010): 443-476.

GENEL AĞ KAYNAKLARI

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=264 (Erişim: 07.08.2018)

<https://www.spreadthesign.com/tr.tr/search/> (Erişim 07.08.2018)

<http://isaret.com> (Erişim 07.08.2018)

<http://tidsozluk.net/tr/> (Erişim 11.10.2018)

AKILLI TELEFON UYGULAMALARI

Spread The Sign

Türk İşaret Dili

DEDE KORKUT KİTABI'NDA -(y)A BİÇİMBİRİMİNİN KİPLİK İŞLEVLERİ

Arş. Gör. Dr. Duygu KAMACI GENCER
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
dkamaci@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ¹

Aristo (MÖ 384-322), önermelerin (proposition) doğruluk değerlerinin değişebileceği ifade ederek onları basit (assertoric), zorunlu (apodictic) ve olumsal (problematic) olmak üzere üç kısma ayırmıştır (Çapak, 2004: 145-146). Aristo'dan itibaren mantıkta söz konusu önermeler kuruluş, bağıntı ve kiplik bakımından çeşitli sınıflara ayrılarak incelenmiştir. Önermeleri doğruluk yanlışlık bakımından değil de olasılık ve zorunluluk açısından ele alan kipsel mantık, bir şeyin zorunlu ya da mümkün olduğunu ifade eden kipsel önermeler² arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalıdır (Cevizci, 2010; Çüçen 2013).

Kipsel mantık basit, zorunlu ve olumsal önerme bakımından önermeleri incelerken, dilbilimde kiplik araştırmaları konuşucunun (speaker), önerme karşısındaki tutumu ile ilgilenmektedir. Mantıktaki kabulden farklı olarak dilbilimde kiplik, önermenin gerçeklik/doğruluk değerini göstermenin aksine (Bybee vd., 1994: 239-240) konuşucunun önermeye dair yorumunu ya da önermeye yönelik tutumunu aktaran anlamsal bir kategoridir (Corcu, 2005).

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kiplik nedir?

Dilbilim Sözlüğü'nde “*bir konuşmacının karşılıklı bildirilişinde bir olay ya da durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimi*” şeklinde yer alan (İmer, vd. 2011: 176) kiplik kavramı, araştırmacılar tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır. Kiplik alanyazınındaki mevcut tanımlamaları tipolojik olarak biçimsel, anlamsal ve mantıksal tanım olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür.

Kiplik tanımlarının dinamiklerinden ilki olan biçimsel tanımda, genellikle kipliğin dilbilgisel bakımdan görünüş (aspect) ve eylem zamanı (tense) ile olan ilişkisi üzerine odaklanılmıştır. Bybee vd. (1994) ve Nuyts (2005) biçimsel kiplik tanımları ile ön plana çıkmaktadırlar. İkinci tanımlama şekli ise anlamsal tanımlamadır. Bu tanım türünde biçimsel tanımlamada kullanılan kipsel (modal), kipsel eylem (modal verb) ve kipselleştiriciler (modalizer) gibi dilbilgisel unsurlar yerine olasılık, gereklilik, olabilirlik, zorunluluk, izin, yeterlilik ve istek gibi anlamsal kategorilerine yer verilmiştir. Barbiers (2002) ve Larreya (2009) kipliği anlamsal açıdan tanımlayan araştırmacılarıdır. Biçimsel ve anlamsal tanımdan başka bir kısım araştırmacı ise mantıksal tanım yaparak önermenin durumları, varlık (entity), olay, bütünlüklü ifadeler (entire statements), bilgi durumu ve konuşucu tutumu kavramlarını ön plana çıkararak tanımlama yapmışlardır. Mantıksal tanım yapan araştırmacılar içinde yer alan ve Mood and Modality (2001) çalışması ile araştırmamızın

¹ Bu bildiri yazarın “Anlambilimsel Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

² Yüklem ve özne arasındaki ilişkiye dair bilgi veren önermeler.

kuramsal alt yapısını oluşturan Palmer, kipliği “*olayları tanımlayan önermelerin durumları ile ilişkilidir*” şeklinde tanımlamaktadır (2001: 1). Palmer dışında Bybee (1986) ve Frawley (2009) de kipliği önerme tabanlı tanımlamışlardır.

Declerck (2011: 27) kipliği gerçek dışı dünyada (non-factual world) konumlandırılmış bir durum/eylem/süreç olarak tanımlarken diğer yandan herkesin üzerinde uzlaşacağı standart bir kiplik tanımının yapılmasının imkânsızlığından da bahsetmektedir. Van der Auwera ve Plungian (1998) ve Salkie (2009) de bu noktada Declerck ile aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Van der Auwera ve Plungian, kipliğin doğru tanımının yapılmasından ziyade kiplik araştırmalarında kullanılan terimlerin anlaşılabilirliğinin daha önemli olduğunu savunmaktadırlar (1998: 80-82).

Kiplik alanyazınında farklı tanım temayülleri içinde en makul olanının özsel tanım³ özelliği taşıması bakımından mantıksal tanım olduğunu söylemek mümkündür. Biçimsel tanımda araştırmacılar daha çok kiplik işaretleyicilerine odaklanırken anlamsal tanımda sadece anlamsal kategorilere bağlı kalınarak kiplik tanımlanmıştır. Kipliğin tanımının yapılamayacağı görüşü ise bizce mümkün görünmemektedir. Çünkü kavram halinde iken, dil vasıtası ile terime dönüşen (Öner, 1986) kiplik, artık tanımlanabilir bir kavram olmuştur.

Mantıksal yaklaşım çerçevesinde kipliği şu şekilde tanımlamak mümkündür: “*Kiplik, konuşucunun önermedeki olay ya da durum karşısındaki öznel yaklaşımını ifade eden anlamsal bir fenomendir*” (Kamacı Gencer, 2018: 49).

2.2. Eylem Zamanı, Görünüş ve Kip

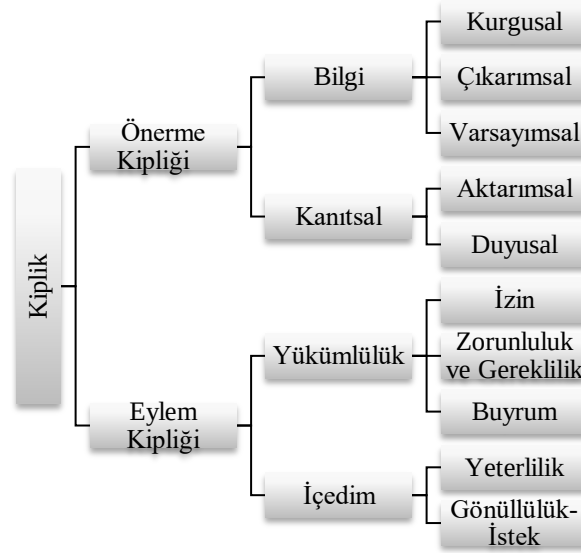
Evrensel zamandan farklı olarak dilbilgisel zaman yani eylem zamanı, “*eylemin gösterdiği iş, oluş ve durumun gerçekleşme dönemini dilbilgisel olarak belirleyen*” bir kategoridir (İmer, vd., 2011: 280). Diğer taraftan görünüş, “*eylemin gösterdiği iş veya oluştaki süremin iç düzenlemesini ve sürekliliğini belirleyen*” bir kategoridir (a.g.e. :142). Eylem zamanı, olayın zamanı ile ilgili iken görünüş, olayın doğası ile ilgilidir (Palmer, 2001: 1). Kip ise “*konusucunun tümcedeki olay ya da durum karşısındaki öznel yaklaşımını ifade eden dilbilgisel bir fenomendir*” (Kamacı Gencer, 2018: 51).

Eylem zamanı, görünüş ve kip kategorilerinin kimi yerde örtüşmesinin nedeni kullanmış oldukları ortak dilbilgisel işaretleyicilerdir. Aksu Koç’a göre neredeyse tüm diller kiplik ve görünüşü ifade etmek için hem dilbilgisel hem de sözlüksel zaman işaretleyicilerini kullanıma sunmaktadırlar (Aksu Koç, 1986: 248). Dillerin bu eğilimi eylem üzerinde çalışan söz konusu üç kategorinin doğal bir biçimde etkileşimde olmasına sebep olmaktadır. Tümce düzeyinde aynı işaretleyicileri kullanarak görev yapan ve dolayısıyla birbirleri ile dilbilgisel bakımdan etkileşim halinde olan eylem zamanı, görünüş ve kiplin **TAM** (Time-Aspect-Mood) dizilimi ile bir arada değerlendirilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü önerme düzeyinde kiplik, tümce düzeyinde de kip, Palmer’ın (2001:1) da belirttiği üzere eylemin gerçekleşmesine dair bir özellikten ziyade önerme veya tümcedeki olay/durum karşısındaki öznel tutumları ifade eden sırasıyla anlamsal ve dilbilgisel fenomenlerdir.

³ Kavramın açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayıran tanım (Öner, 1986: 36).

2.3. Palmer'ın (2001) Kiplik Sınıflandırması

Tipolojik çalışmaları ile dilbilimde ön plana çıkan Palmer, Mood and Modality (1986) isimli çalışmasında olayları tanımlayan önerme durumları ile ilişkilendirdiği kiplik kavramını bilgi (epistemic), yükümlülük (deontic) ve içedim kipliği (dynamic) olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Söz konusu çalışmasının 2001 tarihli baskısında ise bilgi kipliğini ve kanıtsal kipliği (evidential), önerme kipliği (propositional) çatısı altında toplarken yükümlülük ve içedim kipliğini eylem (event) kipliği başlığı altında birleştirmiştir:

Şekil 1. Palmer'ın (2001) Kiplik Sınıflandırması

2.3.1. Önerme Kipliği

Önerme kipliği, konuşucunun kendisi ya da bir başkasındaki bilgi kaynağını kullanarak önermenin ifade ettiği yer ve zamanla ilgili bilgilerin doğruluk değerlerinin belirlenmesidir (Frawley, 2009: 421). Doğruluk dereceleri, konuşucunun gönderim dünyası ile ifade edilen dünyadaki gerçeklerin örtüşmesine olan inancını sezdirmektedir (Corcu, 2005). Palmer için önerme kipliği terimi, bilgi kipliği ve kanıtsal kiplik için bir örtü terim (cover term) mahiyetindedir. Çünkü bu kiplik türleri doğrudan önermeler ile ilişkilidir (Palmer, 2001: 1).

2.3.1.1. Bilgi Kipliği

Önerme kipliğinin alt kategorilerinden biri olan bilgi kipliğinin doğasında *taahhüdün* (commintment) derecesini ifade etmek vardır. Yani konuşucu bu kiplik türünde önermenin doğruluğunun taahhüdünü etmektedir. Palmer (2001), bilgi kipliği başlığı altında değerlendirdiği kurgusal (speculative), çıkarımsal (deductive) ve varsayımsal (assumptive) olmak üzere üç yargı türü belirlemiştir. Bunlardan kurgusal yargı belirsizliği, çıkarımsal yargı gözlemlenebilir kanıtlardan yola çıkarak çıkarım yapmayı ifade ederken, varsayımsal yargı genel olarak bilinenlerden çıkarım yapmaya dayanmaktadır.

Türkçe alanyazınında tanıtsal terimi ile de karşılanan kanıtsal kiplik, konuşucunun dolaylı ya da dolaysız biçimde elde etmiş olduğu kanıtlara dayanarak yargıları aktarmasıdır (Özmen Veld, 2006). Bazı araştırmacılar (Bybee, 1985; Palmer, 1986) kanıtsal kipliği bilgi

kipliği başlığı altında değerlendirirken, kimi araştırmacılar bilgi kipliği ve kanıtsal kiplik arasındaki ilişkiyi göz ardı ederek her ikisini de farklı bir kategori olarak değerlendirmektedirler (de Haan, 1999; Plungian, 2001). Diğer bir kesim ise kanıtsallığı tamamen kiplik sistemi dışında tutmayı tercih etmişlerdir (Anderson, 1986; Bybee vd. 1994). Hengeveld (1989) ve Palmer (2001) gibi araştırmacılar ise söz konusu kategorileri kipsel bir üst kategori olarak yan yana getirmişler ve bu kategorileri yakından ilişkilendirmişlerdir (Nuyts, 2005: 11, Rentzsch, 2013: 130). Palmer (2001), kanıtsal kipliği bilginin kaynağı ve bilgi türlerine bağlı olarak aktarımsal (reported) ve duyuşsal (sensory) kiplik olmak üzere iki alt başlıkta ele almıştır.

2.3.2. Eylem Kipliği

Yükümlülük, yüklenme/üzerine alma konusunda birini/birilerini yasaklama ve birine/birilerine izin verme gibi dayatmalara karşılık gelmektedir (Ziegeler, 2006: 261). Palmer'a göre yükümlülük ve içedim, eylem kipliğinin iki ana kategorisidir. Yükümlülük ve içedim kipliği arasındaki farkı da ilkinde koşullanma (conditioning) şartlarının haricî olması ikincisinde ise söz konusu şartların dâhilî olması şeklinde açıklamaktadır. Böylelikle yükümlülük kipliği, zorunluluk ve izin verme ile ilgili iken içedim kipliği, yeterlilik ve istek-gönüllülük (volitive) kipliği ile ilişkilidir.

2.3.2.1. Yükümlülük Kipliği

İzin ve zorunluluk gibi eylemlerin sorumlu kişiler tarafından yerine getirilmesi ile ilgili olan ve aynı zamanda sosyal işlev de yüklenen yükümlülük kipliğinin (Salkie, 2009: 82; Bybee ve Fleischman, 1995: 4) iki tipolojik kategorisi izin ve zorunluluktur (Palmer, 2001: 9-10). Yükümlülük kipliğinde konuşucular kiplik işaretleyicilerini kullanarak dinleyiciye izin verebilir ya da zorunluluk yükleyebilirler.

Yükümlülük kipliğinin alt kategorilerinden olan izin kipliği (permissive), zorunluluk ve istek (volition) gibi anlam alanları ile ilişkilidir (Nuyts, 2005: 9). Bir diğer yükümlülük kategorisi olan zorunluluk (obligative) ve gereklilik kipliği (necessity) ise kılıcıyı (agent) yüklemle ilgili eylemi yerine getirmeye zorlayan ya da gerekli kılan haricî ve dâhilî fiziksel şartların varlığıdır (Bybee vd., 1994: 177). Gereklilik, zorunluluğa kıyasla daha az yaptırım gücüne sahip kiplik türüdür.

Buyrum (imperative) kipliği de diğer yükümleyiciler (commissive) gibi eylemin yerine getirilmesini/getirilmemesini mecbur etmesi bakımından zorunluluk kipliği ile yakından ilişkilidir. Ancak zorunluluk kipliğinde, dolaylı bir ifade tarzı mevcut iken buyrum kipliğinde doğrudanlık esastır. Buyrum kipliği esasen konuşucunun dinleyiciye (hearer) doğrudan söylediği bir söylemdir (speech act).

2.3.2.1. İçedim Kipliği

Eylem kipliğinin diğer bir ana kategorisi olan içedim kipliği, bir eylemin yerine getirilmesi için gerekli koşulların sağlanmasıdır. Bu kiplik türü henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme potansiyeline sahip olan ve öznenin istek ve yeterliliği (kimi zaman olanaklı ya da olanaksız eylem durumları) ile ilgili olan kipliklerdir. Palmer (2013), yükümlülük ve

içedim kipliği arasındaki ayrımı da ilkinin söylem odaklı (discourse oriented) olup ikincisinin olmamasına bağlamaktadır (2013: 69-70).

Palmer'ın (2001: 70-77) olanaklı ya da olanaksız eylem durumlarını ifade eden kiplik türü olarak tanımladığı yeterlilik kipliği (abilitative), içedim kipliğinin iki alt kategorisinden ilkidir. Diğer bir içedim kipliği kategorisi olan gönüllülük-istek (volitive) kipliği Palmer (2001) tarafından gerçeklik ve gerçekdışılık açısından ele alınmıştır.

2.4. Eski Anadolu Türkçesinde -(y)A Biçimbiriminin İşlevleri

Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak istek kipliği işaretleyen -(y)A biçimbiriminin istek anlamından başka olasılık, gereklilik, buyruk, koşul, izin gibi kiplik anlamları işaretlediği araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur (Gülsevin, 2002; Gülsevin, 2011; Karahan, 2012, Aslan Demir, 2008, Torun, 2013). Demir ve Aslan (2010), söz konusu biçimbirimin Eski Anadolu Türkçesinde kullanım sıklığının ve kullanım alanının artmasını Türkçe-Farsça dil ilişkileri ile bağdaştırmış ve -(y)A biçimbiriminin farklı işlevleri üstlenmesinin altında yatan nedenin Farsçadan Türkçeye sıklık ve anlam kopyalaması olduğunu ifade etmişlerdir (2010: 281).

Bu çalışmada -(y)A biçimbiriminin hangi şartlar altında ortaya çıktığı ve nasıl kullanımdan düştüğü tartışılmaksızın sadece amaçlı örneklem -Dede Korkut Dresden Nüshası (Özçelik, 2016)- üzerinde doğrulayıcı ve yanlışlayıcı durum örneklemesi yapılarak söz konusu biçimbirimin Dede Korkut Kitabı'ndaki kiplik işlevlerine yer verilecektir.

3. BULGULAR

3.1. Dede Korkut Kitabı'nda -(y)A Biçimbiriminin Kiplik İşlevleri

3.1.1. Kurgusal Kiplik İşlevi

Gönderim dünyasında (reference world) bulunan konuşucu ile ifade edilen dünyadaki (expressed world) önermenin ilişkisini gösteren ve bilgi kipliğinin alt kategorisi olan kurgusal kiplikte konuşucunun olasılık dâhilinde gördüğü önermeler yer almaktadır. Kurgusal kiplikte önermenin *belki* gerçek ya da doğru olabileceği ifade edilmektedir (Bybee vd., 1994: 179). DK'de⁴ kurgusal önermelerin çoğunluğunu oluşturan -(y)A biçimbirimli ifadeler genel olarak kalıplaşmış sözlerde kullanılmıştır:

(11b) (7) Ağan tırı şulardan haber **geçe**, arxurı yatan ala tağdan (8) haber **aşa**, hānlar hānı Bayındır[a] haber **vara**: Dirse Hānuñ oğlu (9) böyle bid'at işlemiş, **dēyeler**. Gezdügün-den öldügün yeg **ola**. (10) Bayındır Hān seni **çağıra**, saña katı **kazab eyleye**. Böyle oğul (11) senün neçe gerek?

(12a) (6) Arxurı yatan ala (7) tağdan haber [aşa, ağan tırı şulardan haber] **geçe**, hānlar hānı Bayındır[a] haber **vara**: Dirse (8) Hānuñ oğlu böyle bid'at eylemiş, **dēyeler**. Seni **çağırdalar**, (9) Bayındır Hānuñ katında saña **kazab ola**. Böyle oğul neçe (10) gerek? Öldürseñe! dēdiler.

⁴ Araştırma örneklemini oluşturan Dede Korkut Dresden Nüshası (Özçelik, 2016) çalışma boyunca DK kısaltması ile karşılanacaktır.

(95a) (11) Kara kara tağlardan (12) haber **aşa**, kanlu kanlu şulardan haber **gêçe**, kalın Oğuz (13) éline haber **vara**. Kaanlı Koca oğlu Kan Turalı (95b) (1) netmiş? **dêyeler**. Kara boğa geldüğünde talçanmamış, kağan (2) aşlan geldüğünde belin bükmiş, kara buğra geldüğünde (3) ne gecelmiş? **dêyeler**. Ulu kiçi kalmaya söz **édine**, karı koca (4) **kalmaya** kov **édine**. Ağ şakallu baban bunlu **ola**, karıcuğ olmuş (5) anan kan yaş **dôke**. Hânım, kalğubanı yêründen tırmar (6) olsañ altı cellâd enşende yalıñ kılıç tutar, (7) gâfillüce görklü başuñ keser.

Bu tür önermelerde konuşucular, tahmin yürütmeye neden olan sebepten yola çıkarak dinleyiciye çeşitli olasılıklardan (possibility) bahsetmektedirler. Yukarıda yer alan - (y)A biçimbirimli kurgusal önermelerin gerçekleşme olasılığı görece düşüktür.

3.1.2. Varsayımsal Kiplik İşlevi

Felsefede genel fikir, ilke ya da sayıntı olarak tanımlanan varsayım (Cevizci, 2010: 898), basit genel bilgilerden ya da mantıksal akıl yürütmelerden hareketle yargı verme işidir (Aikhenvald, 2004: 63). Varsayım kipliğinin çıkarımsal kiplikten farkı konuşucunun gözlemlenebilir kanıtlardan ziyade deneyim yolu ile elde ettiği gündelik bilgilerden yola çıkarak akıl yürütmesidir. DK’de konuşucular kişisel deneyim ile edindikleri bilgilerden, kimi zaman da kabullerinden hareketle çeşitli varsayımlar yapmaları sonucu ortaya çıkan gereklilik anlamını -mİşdUr.....-(y)A ve +dUr....-(y)A yapıları ile işaretlemişlerdir:

(24b) (1) Kazan eydür: Şu Hâk dîzârın **görmîş-dür**, ben bu şuyıla (2) **haberleşeyim**, dedi.

(24b) (9) Şudan geçdi, bu kez bir kurda tuş (10) oldu. Kurd yüzi **mübârek-dür**, kurdılan bir **haberleşeyim**, dedi.

(93a) (8) Kan Turalı eydür: Bu dünyâyı erenler ‘aklıla **bulmîşlardur**. (9) Bunun öninden **şıçrayayım**, ne hünerüm varısa ardından (10) **göstereyim**, dedi.

Yukarıda yer alan örneklerde yapılan varsayım sonucu meydana gelen *gereklilik* anlamı konuşucu tarafından -(y)A biçimbirimi ile kodlanmıştır. Konuşucu, deneyim ve duyumlarından hareketle varsayım yapmakta ve yaptığı varsayım sonucunda kendi yararını gözeterek yapması gereken eylemin farkına varmaktadır.

3.1.3. İzin Kipliği İşlevi

Yükümlülük kipliğinin temel kavramlarından olan izin kipliğini Frawley (2009), zorunluluğun (obligation) zayıf bir versiyonu olarak tanımlarken söz konusu iki kiplik türü arasındaki ilişkiyi şu örneklerden yola çıkarak tartışmıştır:

(a) Şimdi eve gitmeli.

(b) Şimdi eve gidebilir.

Frawley’e göre (a)’da ifade edilen dünyanın (eve gidiş) ortaya çıkmasının zorunluluğu kodlanırken (b)’de referans dünyasından ifade edilen dünyanın ortaya çıkmasına izin verilmesi kodlanmıştır (2009: 421-422). Nuyts (2005) ise Frawley’den farklı olarak izin kipliğini istek kipliği ile ilişkilendirmiştir. Nuyts’a göre izin kipliğinde bir denetleyici ve

dinleyici mevcut iken istek kipliğinde eyleme geçme daha azdır. Bu bağlamda istekler daha çok arzuları işaretlemektedirler (Nuyts, 2005: 9). DK'den elde edilen bulgular eşliğinde Nuyts'ın istek ve izin kipliği ilişkilendirmesini doğru bir yaklaşım olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü DK'de konuşucular öncelikle istek kipliği işaretleyerek dinleyiciden izin talep etmişler, ardından izin verici onay vererek ya da koşul öne sürerek izin kipliğini işaretlemiştir. İzin verici dinleyiciye koşulsuz onay verdiğinde eylem hemen gerçekleşmiş, şartlı onay verdiği durumlarda ise ancak öne sürülen koşul yerine getirildikten sonra eylem gerçekleştirilmiştir.

(140a) (5) Kazan eydür: Men yer yüzinde âdem ögmez. (6) Bir âdem getirün, bineyim sizi ögeyim, dedi. Vardılar [bir] dirâz kâfir (7) getürdiler. Bir eyer, bir uyan dedi; getürdiler. Kâfirün arhasına (8) eyer şaldı, ağzına uyan urdı, kolaşı çekdi, şıçradı (9) arkasına bindi. Ökçesin ökçesine kaçdı, kapurğasın (10) karnına kavşurdı, uyanın çekdi, ağzın ayırdı, kâfiri (11) öldürdi, çökdi üzerine oturdu, eydür: Mere kâfirler, (12) kopupuzum **getürün, sizi ögeyin**, dedi.

(52a) (9) Beyrek Oğuza geldi, bakdı gördi bir ozan gèder. Eydür: Mere (10) ozan, nereye gèdersin? Ozan eydür: Beg yigit, düğüne gèderem, (11) Beyrek eydür: Düğün kimün? Yalancı oğlu Yaltacığın, dedi. (12) Mere, kimün ne-sin alır? dedi. Ozan eydür: Hân Beyregün (13) adağlusın alır, dedi. Beyrek eydür: Mere ozan, kopupuzın maña (52b) (1) vèrgil, atımı saña vèreyim, şakla. Gelem, bahâsın getürem, alam, dedi. (2) Ozan eydür: Avazum gèdilmedin, ünüm boğılmadın bir atdur elüme (3) girdi; **èleteyim, şaklayayım**, dedi. Ozan kopupuzı Beyrege vèrdi.

-(y)A biçimbirimi (140a)'da bağlamda koşula bağlı izin kipliği işaretlerken (52a)'da koşula bağlı olmayan izin kipliği işaretlemiştir.

3.1.4. Zorunluluk ve Gereklilik Kipliği İşlevi

Zorunluluk, dinleyiciyi bir eylemi yerine getirmeye/getirmemeye zorlayan, eylemin yerine getirilmesi/getirilmemesi durumunda ciddi yaptırımları olan haricî şartlar olarak tanımlanırken (Bybee vd. 1994: 186) gereklilik, ciddi yaptırımların var olmadığı şartların varlığı olarak tanımlanmaktadır (Corcu Gül, 2006: 109). Palmer (2001) da zorunluluğu, diğer araştırmacılar gibi (Bybee vd., 1994; Bybee ve Fleischman, 1995; Corcu Gül, 2006) dış otoritelere bağlamış ancak zorunluluk ve gereklilik arasında herhangi bir ayrım yapmamıştır. DK'den elde edilen verilerden hareketle Palmer'ın (2001) yaklaşımının doğru olmadığını, zorunluluk ve gereklilik arasında anlamsal bir ayrım olduğunu söylemek mümkündür. Zorunluluğun kuralcı yapısından ziyade DK'de gereklilik anlamı işaretlenirken her zaman dinleyicinin/konuşucunun yararına bir tutum sergilenmektedir. Zorunlulukta ise bu tutum konuşucu ya da kural koyucunun yararınadır.

DK'de zorunluluk kipliği, genel kaideler ve hükümlerden, toplumsal statüden, akıl yürütme ve fikir birliği sonucu varılan sonuçtan kaynaklanan zorunluluk durumlarında işaretlenmiştir:

(87a) (12) Oğlan eydür: Baba, çün meni évereyim dërsin, maña (13) lâyıķ kız néce olur? [Kañlı Koca eydür: Néce olur?] Kañ Turalı eydür: Baba men yërumden (87b) tırmadın ol tırmış **ola**. Men kazaķuķ atuma binmedin ol (2) binmiş **ola**. Men kañlu kâfir éline varmadın ol varmış, (3) maña baş getürmiş **ola**, dëdi. Kañlı Koca eydür: Oğul, (4) sen kız istemezmiş-sin, bir cılasun bahadır istermiş-(5)-sin.

DK'de konuşucular gereklilik kipliğini işaretlerken, kamusal düzen ya da toplumsal statü farkından kaynaklanan zorunluluk anlamından farklı olarak, dinleyicinin çıkarını gözetmiş ve dinleyiciye yerine getirilmesi ya da getirilmemesi durumunda yaptırımı olmayan tavsiyeler vermişlerdir. Konuşucular kimi zaman da kendileri için gereklilik anlamı işaretlemişlerdir:

(24b) (9) Şudan geçdi, bu kez bir kurdı tıuş (10) oldı. Kurd yüzi mübârek-dür, kurdılan bir **haberleşeyim**, dëdi.

(117a) (1) Saña ölüm yoğımış. Şol mağārayı gördüñ mi? Basat (2) eydür: Gördüm, Eydür: Anda iki kılıç var; biri kınlu, biri (3) kınısuz. Ol kınısuz keser menüm başumı. Var getür, menüm başumı (4) kes, dëdi. Basat mağara kapaşına vardı gördi bir (5) kınısuz kılıç, tırmaz éner çıkar. Basat eydür: Men muña bi-(6)-tekellüf **yapışmayam**, dëyüp gendü kılıcın çıkardı, tıtdı iki (7) pâre bölđi

3.1.5. Buyrum Kipliği İşlevi

Yönlendiricilerin en güçlüsü olan buyrum kipliği (Palmer, 2001: 80) ikinci bir şahısa doğrudan buyurma esnasında ortaya çıkmaktadır (Bybee vd., 1994: 179). Buyrum kipliğinin işaretlenebilmesi için konuşucunun dinleyiciden daha üst konumda olması zorunludur. Bir ifadenin buyrum anlamı işaretlemesi için istek, buyrum gücü, eylem-buyrum uyumu, buyrum-fayda ilişkisi olmak üzere dört bileşenin bulunması gerekmektedir (Usta, 2016: 321). DK'de buyrum anlamı işaretleyen konuşucular statü bakımından dinleyicilere göre daha farklı bir konumdadırlar:

(27b) (6) Boyı uzun Borla [Hātūn] bunı eşitdi (7) yüregiyile cānına odlar düşdi. Kırķ ince <bellü> kızuñ (8) içine girdi, ögüt vërdi, eydür: Kañkuñuza yapışurlarısa (9) Kañan hatunı kañķı-ñuzdur? dëyü, kırķ yerden **āvāz vëresiz!** (10) dëdi.

(115a) (6) Mere kocalar (7) ikindü vaķtı munı maña **çevüresiz**, yëyem, dëdi, yine uyudı.

Saygı ve incelik ifade eden ve verdiği anlam itibarıyla buyrum işaretlemesi mümkün olduğu düşünölmeyen -dUñUz (Gölsevin ve Boz, 2010: 81) ile -(y)A biçimbiriminin terkiinden oluşan -A (y/i)dUñUz yapısı da DK'de buyrum kipliği işaretleyicisi olarak tanıklanmıştır:

(49a) (10) Beyregün babası (11) Bay Böre Beg dağı bāzırgānları kığırdı, yanına getürdi, (12) eydür: Mere bāzırgānlar, varuñ, iqlīm [iqlīm] arañ, Beyregün ölusi [dirisi] (13) **haberin getüreydünüz ola mı**; dēr.

3.1.6. Gönüllülük-İstek Kipliği İşlevi

Türkçe alanyazınında gönüllülük-istek kipliği, genellikle gereklilik ve buyrum kipliği ile birlikte değerlendirilmiştir (Ercilasun, 1995; Gülsevin, 2002; Aslan Demir, 2007; Johanson, 2009). Ancak gönüllülük-istek kipliğinin kavramsal yapısı nedeni ile söz konusu kiplik türlerinden farklı bir yerde olduğu açıkça ortadadır. Gereklilik ve buyrumda kılıcıya eylemi yaptırmaya/yaptırmamaya zorlayan ya da gerekli kılan şey dış kaynaklardır. Oysa istek kipliğinin odağında her zaman konuşucunun/kılıcının kendisi yer almaktadır. DK'de konuşucular gönüllülük-istek anlamı kodlarken -(y)A biçimbirimini sıklıkla kullanmışlardır:

(11b) (12) Dirse Hān: Varuñ getürüñ, **öldüreyim**, dēdi. (13) Böyle degeç hānum, ol nā-merdlerüñ yigirmisi dağı çıka geldi

(13a) (1) Oğlumun at segirdişin, kılıç (2) şalışın, ok atışın **göreyim, sevineyim, kıvanayım**, (3) **güveneyim**, dēdi, dēdiler.

(13b) (5) Dirse Hānuñ (6) hātunı, Oğlancuğumun ilk avı-dur, dēyü atdan aygır, (7) deveden buğra, koyundan қоç kırdurdi. Qalın Oğuz beglerin (8) **toylayayım**, dēdi.

(29a) (1) Anlar bir yēdüginde sen iki yēgil. Seni kāfirler bilmesünler, tuymasunlar. (2) Tā kim şası dīnlü kāfirün döşegine **varmayasın**, şağrağın (3) **sürmeyesin**, atam Qazan nāmūsını **şımayasın** saqın! dedi. (4) Oğlan böyle degec büldür büldür gözinün yaşı revān (5) oldu.

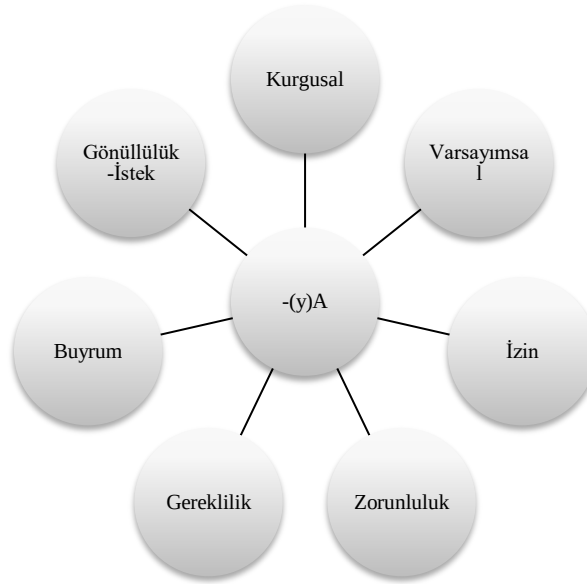
(58a) (9) Yine döndi Beyrege eydür: Mere delü ozan, (10) ya maqşūdun nedür? Eydür: Hānum, maqşūdum oldur ki ere varan (11) kız qalka oynaya, men қopuz **çalam**, dēdi.

(88b) (12) Eydür: **Varayım**, oğluma toğrı (13) **haber vëreyim**. Hüneri varısa gelsün alsun, yohsa (89a) évdeki kıza rāzī olsun, dēdi.

4. YORUM VE TARTIŞMALAR

Eski Anadolu Türkçesinde istek kipliği işaretleyicisi olarak anılan ancak istek işaretlemesi dışında farklı yükümlülük kategorilerini de işaretlediği bilinen -(y)A biçimbirimi DK'de kurgusal, çıkarımsal, izin, zorunluluk, gereklilik, buyrum ve gönüllülük-istek kipliklerini işaretlemiştir. Bu kiplik kategorilerinden ilki olan kurgusal kiplikte -(y)A biçimbirimi olasılık işlevli kullanılmıştır. Söz konusu kullanımlarda eylem ya da durumun gerçekleşme olasılığı olabilirlik (probability) bildiren kurgusal yargılara nazaran düşüktür. -(y)A biçimbirimi DK'de kurgusal kiplik dışında başka bir bilgi kipliği kategorisi olan varsayımsal kiplik de işaretlemiştir. Kurgusal kipliğe göre gerçekleşme potansiyeli daha yüksek olan olay ya da durumları işaretleyen varsayımsal kiplik işaretlenirken bağlamda gereklilik anlamı ortaya çıkmıştır.

DK'de -(y)A biçimbirimi, bilgi kipliğinden başka eylem kipliği kategorilerini de (izin, zorunluluk, gereklilik, buyrum ve gönüllülük-istek) işaretlemiştir. Bu kategorilerden ilki olan izin kipliği, DK'de söz konusu biçimbirim ile işaretlendiğinde bağlamda koşula bağlı ve koşula bağlı olmayan izin anlamı ortaya çıkmıştır. -(y)A biçimbirimi ayrıca eylemin yerine getirilmesi/getirilmemesi durumunda çeşitli yaptırımların uygulandığı zorunluluk kipliğini de DK'de işaretlemiştir. Zorunluluk ile söylem olması bakımından ayrılan buyrum kipliği DK'de hem -(y)A hem de -A (y/i)dUḡUz dizilimi ile karşılanmıştır. Konuşucular izin, zorunluluk ve buyrum kipliğine nazaran daha az yaptırım gücüne sahip olan gereklilik kipliğini de -(y)A biçimbirimi ile kodlamışlardır. Bu biçimbiriminin DK'de işaretlemiş olduğu en yaygın kiplik işlevi ise otoriteden bağımsız olarak konuşucuların isteklerini dile getirdikleri gönüllülük-istek kipliği olmuştur.

Şekil 2. -(y)A Biçimbiriminin Kiplik İşlevleri

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Hem önerme kipliği hem de eylem kipliği işaretleyicisi olarak DK'de karşımıza çıkan ve yaygın olarak istek kipliği işaretleyen -(y)A biçimbiriminin, eylem kipliğini işaretlemesinin yanı sıra bilgi kipliği kategorilerini de işaretlemesi dikkat çekmektedir. Palmer (2001) tarafından iki farklı gruba ayrılan söz konusu kiplik kategorilerinin -(y)A biçimbirimi vasıtası ile etkileşimde olması, bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği arasındaki ilişkiye dair bir fikir vermektedir. Özellikle varsayımsal kiplik işaretleyen -(y)A biçimbirimi ile bağlamda ortaya çıkan gereklilik anlamı, bilgi kipliği ve gereklilik kipliğinin senkronize biçimde çalıştığını göstermektedir. Bundan başka Palmer'ın (2001) izin kipliği kategorisinin koşula ve isteğe bağlılık açısından yeniden gözden geçirilmesi ve izin/istek kategorileri arasındaki etkileşimin de araştırılması gerektiği söylenebilir. Ayrıca tek bir biçimbirimin farklı kategorilerdeki işlevleri üstlenmesinden yola çıkarak, -(y)A gibi biçimbirimlere işlev adı yüklemenin terminolojik olarak yanlış bir tercih olacağını da ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aikhenvald, Alexandra. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press. 2004.
- Aksu Koç, Ayhan. "The Acquisition of Past Reference in Turkish". *Studies in Turkish Linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing. 1986. 248-263.
- Anderson, Lloyd. "Evidentials. Paths of Change and Mental Maps: Typological Regular Asymmetries". *Evidentiality*. Norwood: Ablex. 1986. 273-312.
- Aslan Demir, Sema. "İstek Kipliği. Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik". *VIII. Uluslararası Dil. Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu*: Konya. 2007. 1-12.
- Aslan Demir, Sema. *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2008.
- Barbiers, Sjef. "Current issues in modality: An introduction to modality and its interaction with the verbal system". *Modality and its Interaction with the Verbal System*. Amsterdam: John Benjamin Publishing. 2002. 1-18.
- Bybee, Joan vd. *The Evolution of Grammar Tense. Aspect and Modality In The Languages of The World*. Chicago: The University of Chicago Press. 1994.
- Bybee, Joan ve Suzanne Fleischman. "Modality in Grammar and Discourse: An Introduction Essay". *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam: John Benjamin Publishing. 1995. 1-14.
- Bybee, Joan. "On The Nature of Grammatical Categories". *ESCOL*. 1986. 17-34.
- Bybee, Joan. *Morphology*. Amsterdam: John Benjamins. 1985.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık. 2010.
- Corcu Gül, Demet. "Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlarının Anlam Yapısı Üzerine". *XX. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları. 2006. 101-114.
- Corcu, Demet. "Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAlI'nın Anlamsal İç Yapısı". *Dilbilim Araştırmaları*. 2005. 33-44.
- Çapak, İbrahim. "İlk Dönem İslam Mantıkçılarının Modaliteye Yaklaşımı". *Felsefe Dergisi* (39). 2004. 144-158.
- Çüçen, Kadir. (2013). *Mantık*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- De Haan, Ferdinand. "Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries". *Southwest Journal of Linguistics* (18). 1999. 83-101.
- Declerck, Renaat. "The Definition of Modality". *Cognitive Approaches to Tense. Aspect and Epistemic Modality*. Amsterdam: John Benjamins Publishing. 2011. 21-44.
- Demir, Nurettin ve Sema Aslan. "Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki -(y)A". *Turkish Studies*. 5/4 (2010): 276-290
- Ercilasun, Ahmet Bican. "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine". *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1995. 61-72.
- Frawley, William. *Linguistic Semantics*. New York: Routledge. 2009.
- Gülsevin, Gürer ve Erdoğan Boz. *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi. 2010.

- Gülsevin, Güner. “Eski Anadolu Türkçesinde İstek Kipi Üzerine”. *İlmi Araştırmalar*. 13 (2002): 35-50.
- Gülsevin, Güner. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
- Hengeveld, Kees. “Layers and Operators in Functional Grammar”. *Journal of Linguistics*. 25 (1989): 127-157.
- İmer, Kamile vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 2011
- Johanson, Lars. “Modals in Turkic. Modals in the Languages of Europe”. *A Reference Work*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2009. 487-510.
- Kamacı Gencer, Duygu. *Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Doktora Tezi. 2018.
- Karahan, Leyla (2012). “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma”. *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 219-236. 2012.
- Larrea, Paul. “Towards a Typology of Modality in Language”. *Modality in English. Theory and Description*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2009. 9-30.
- Nuyts, Jan. “Modality: Overview and Linguistic Issues”. *The Expression of Modality*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2005. 1-26.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1986.
- Özçelik, Sadettin. *Dede Korkut Dresden Nüshası (Metin. Dizin)*. TDK Yayınları. Ankara. 2016.
- Özmen Veld, Neslihan. “Anlamsal ve Edimsel Düzlemde Türkçede Tanıtsallık”. *Dil ve Edebiyat Dergisi*. 3/2. 00-00.
- Palmer, Frank Robert. *Modality and the English Modals*. Routledge. New York. 2013.
- Palmer, Frank Robert. *Mood and Modality*. Cambridge University Press. Cambridge. 1986.
- Palmer, Frank Robert. *Mood and Modality*. Cambridge University Press. Cambridge. 2001.
- Plungian, Vladimir. “The Place of Evidentiality within The Universal Grammatical Space”. *Journal of Pragmatics*. 33 (2001): 349-357.
- Rentzsch, Julian. “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”. *Bilig*. (2013) 67: 129-168.
- Salkie, Raf. “Degrees of Modality”. *Modality in English Theory and Description*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2009. 79-103.
- Torun, Yeter. *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*. Adana: Karahan Kitabevi. 2013.
- Usta, Çiğdem. “Üçüncü Kişiyi Emrin Semantiği”. *Bilig*. 77 (2016): 319-338.
- Van Der Auwera, Johan ve Vladimir Plungian. “Modality's Semantic Map”. *Linguistics Typology*. 2 (1998): 79-124.
- Ziegeler, Debra. “Mood and Modality in Grammar”. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier. 2006. 259-267.

TÜRK DİLİNDE YARDIMCI SES TARTIŞMALARINA FONEM KURAMI BAĞLAMINDA BİR YAKLAŞIM: FONEMİK YARILMA VE FONEMİK BİRLEŞME TEMELİNDE /Y/ VE /N/ İKİLİĞİ

Doç. Dr. Ferhat KARABULUT
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / Türkiye
ferhatkarabulut@yahoo.com

Giriş

Her dil seslerden örölmüş birer doğal iletişim aracıdır. Dilbiliminde, dil çift eklemli bir sistem olarak değerlendirilir. Birinci eklem işlenmiş, ancak anlamlı bütünler oluşturmamış sesler yığını olarak kabul edilirken, ikinci eklem anlamlı ses toplulukları olarak değerlendirilir. Başka bir deyişle dili meydana getiren sesler (fonemler) tek başlarına sadece görevli iken uzlaşma temelinde grup oluşturdıklarında anlamlı biçimbirimleri yani kelimeleri meydana getiriler. Dildeki sesler anlam değıştirme özelliklerine sahip olduklarında fonem olarak kabul edilirler. Eğer dildeki herhangi bir ses, anlam değıştirmez ve sadece görevli olursa alofon (altsesbirim) olarak değerlendirilir. Türkçedeki 29 sesin (harfin) her biri, birer fonemdir ve tüm bu sesler, anlamlı birliktelikler oluşturmadıkları durumda birinci eklemi oluştururlar. Bununla birlikte her bir fonem kullanım yerine göre birer alofon (anlam ayırt etmeyen alt ses birim) olarak karşımıza çıkarlar. Örneğin y.a.z. ve b.a.k seslerinin her biri birer fonemken yaz-dı-m ve bak-tı-m kelimelerindeki zaman eklerinin birinci sesleri d ve t birer alofondur. Burada d ile t anlam ayırt etmemiş sadece ses uyumuna göre görev yapmıştır.

Kısaca dilciler ve dilbilimciler, sesleri hem tek başına birer değer olarak kabul ederler hem de başka seslerle bağlantısına bakarlar. Her ne kadar her bir ses, en az bir özelliğı ile diğer bütün seslerden ayrılrsa da en az bir sesle çıkış yerine veya çıkış biçimine göre yaklaşabilir. Dilde farklı görünümlere sahip olan bazı sesler ise köken olarak birbirine bağlanabilir. Bu demektir ki yüzeyde (eşzamanlı kullanımda) birbirinden farklı veya birbirine aykırı olan seslerin, aynı kökten gelme ihtimalleri her zaman vardır. Bunun tersi de mümkündür. Birbirine çok yakın olan sesler köken itibariyle çok uzak iki sesin birleşiminden meydana gelmiş olabilir. Bu çalışmanın amacı, yüzeyde birbirinden kısmen veya tamamen farklı gözüken bazı seslerin aslında (derinde) birbiriyle aynı olup olmadığı üzerinde bir analiz yapmaktır. Türkçede; Pınarbaşına / Pınarbaşıya, Pınarbaşını / Pınarbaşıyı, Pınarbaşında/Pınarbaşıoda/*Pınarbaşıyda örneklerinde olduğu gibi değışik görevlerde kullanılan /y/ ve /n/ seslerinin neden nöbetleştikleri üzerinde durulacak, bu iki ses; yardımcı seslik ve zamir n'si bağlamında fonemik yarıлма ve fonemik birleşme temelinde tartışılacaktır.

İnsan dili, tabiatla sonsuz değerde/sayıda ve kontrolsüz bulunan seslerin işlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır/çıkarılmıştır. Her insanın; kendine has bir coğrafyası, dünyayı algılayış biçimi ve hançere yapısı olduğu için, her toplumun ses sistemi, ses yapısı ve ses sayısı farklı gelişmiştir ve bu farklılık her zaman kaçınılmaz olmuştur. Dünyada yedi bin civarında dil vardır ve bu dillerde yaklaşık olarak 150 çeşit ses (fonem/alofon) bulunmaktadır.¹ Bu seslerden bazıları, hemen her dilde ortak iken, bazı sesler sadece bir veya

¹ Ne yazık ki dünya dillerinin tamamının fonetik ve fonolojik sistemi tam olarak analiz edilebilmiş değildir. Örneğin, Amerika'da University of California at Los Angeles, dünya dillerindeki fonetik segment envaneteri üzerinde çalışma yapan bir laboratuvar kurmuş ve çalışmalarına devam etmektedir. Bu laboratuvar (UCLA Phonetic

birkaç dilde bulunmaktadır. Bu seslerin ortaya çıkmasına veya üretilmesine neden olan etkenler çeşitlidir. Önemli bir etken de dillerin birbirini etkilemesi sonucu ortaya çıkan ödünçlemelerdir. Başka diğer etkenlerden bazıları ise coğrafya, iklim, insan fizyolojisi, kültürel farklılıklar, en az çaba yasası, v.d. dir.

Dilleri birbirinden ayıran en önemli nedenlerden biri de, ses sistemlerindeki ve ses envanterindeki farklılıklardır. Her dilde ses sistemi iki seviyeli bir temsil ile varlığını sürdürür. Belli sayıdaki sesi, sonsuz sayıda veri/kelime üretmek için kullanan konuşurlar, dillerdeki anlam ayırt edici seslerden büyük ölçüde yardım alırlar. Dilleri birbirinden ayıran ve dil içi anlam alanları oluşturan, kelimeler arasında karmaşayı önleyen bu sesler Fonetik ve Fonoloji biliminde özgül değerleri ile analiz edilir, sınıflanır ve tanımlanırlar.

Dilin ses sisteminde somut ve soyut iki seviyeden bahsetmek mümkündür. Yani dilin ses sisteminde her ses, farklı bir işleve, farklı bir yapıya ve farklı bir ilişki ağına sahiptir. Bu açıdan bakıldığında dillerdeki sesleri, anlam ayırt edici olup olmadıklarına göre sınıflayabiliriz. Yani dildeki herhangi bir ses ya anlam ayırt edicidir, ya da anlama katkı sunucu ikincil bir işleve sahiptir. Bu tür sesler, Fonem Teorisi'nde², fonem (sesbirim) ve alofon (ses altbirim) olarak adlandırılır.

Bir dilde kelimeler arasında anlam ayırt edici özelliği olan sese Fonem³ (sesbirim) adı verilir. Fonem, fonolojinin en küçük birimidir ve “soyut sesbirimler” (abstract sound units) olarak kabul edilir (Trask, 1999, 232). Saussure “dil aykırılıklardan oluşan bir sistemden başka şey değildir” der. Birbirinden farklı özelliklere sahip sesler bir araya gelerek dilin temelini oluşturlar. Yani bir dildeki her bir ses, en az bir özelliği ile diğer seslerden ayrılır. “Pargue Ekolu mensupları, fonemi, ayırt edici soyut birlikler veya sesler arasında zıtlıklar (ötümlü, nasal gibi) olarak tanımlamışlardır. Bu yaklaşım daha sonra Jakobson⁴ ve Halle (1956) *Üreten (Generative) Fonoloji* tarafından geliştirilmiştir. İngiliz fonetikçi Daniel Jones (1881-1967) fonemi birbiriyle bağlantılı sesler ailesi olarak tanımlamış, zıtlıkları kabul etmemiştir. Amerikan fonetikçiler ise 1940'larda fonemi bir konuşmadaki seslerin dağılımı olarak ele almışlardır” (Crystal, 1992, 259).⁵ Bazı sesler birbirine yakın özellikler taşıırken, bazıları büyük farklılıklarla birbirinde ayrılabilir. Dildeki

Segment Inventory Database (UPSID), birbirlerinden genetik olarak farklı 317 dilin fonetik yapısını incelemiş ve dünya dillerindeki ses sistemi hakkında bazı sonuçlara ulaşabilmiştir. Buna göre, UPSID, dillerdeki 58 farklı fonetik sistemin 770 fonolojik segmente sahip olduğunu tespit etmiştir. Dünya dilleri arasında Brezilya dillerinden olan Piraha 10 ses ile en az foneme sahip dildir (Trask 1999, 232). En az foneme sahip diğer diller ise 11 farklı ses ile Rotokas ve Mura dilleridir. En fazla sese sahip dil ise 141 farklı ses ile Afrika dili olan !Xuâ dildir (Ladefoged, 2006, 268-76). Diller içerisinde 116 dilin en az bir sesin başka dillerde olmadığı tespit edilmiştir. Yani 770 sestten 359 (% 47) sesin sadece bir dilde mevcut olduğu, başka hiçbir dilde bulunmadığı gözlenmiştir. Maddieson (1984)'a göre dünya dillerindeki ses ortalaması 20 ile 27 arasında değişmektedir. Trask'a göre ise (1999) ortalama ses sayısı 25-30 civarındadır. Diller arasında !Xuâ dili 70 benzersiz sese sahipken, İrlandaca 14, Nama 10, Arapça 10, Fransızca ise 1 benzersiz sese sahip olarak tespit edilmiştir. Dillerdeki ses sayısı arttıkça, benzersiz ses sayısı da artmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakz. http://eccentricscientist.files.wordpress.com/2006/10/all_the_sounds.pdf/ 10.10.2014; dünya dillerinin ses sistemi hakkında ayrıca bakz. Peter Ladefoged and Ian Maddieson (1996), *The Sounds of the World's Languages*, Blackwell: Oxford & Massachusetts. ve Ian Maddieson, (1984), *Patterns of Sounds*, Cambridge University Press, Cambridge.

² Fonem Teorisi'nin anlamı, kapsamı ve önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bakz., Kerim Demirci (2011), “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında” *Turkish Studies*, Sayı 6/2 Bahar, ss. 359-366.

³ Fonem kavramı ilk olarak 1870'lerde Jan Baudouin de Courtenay tarafından kullanıldı. Kazan Dilbilim Okulu, fonemin psikolojik boyutu üzerinde durdu. Bu okula göre fonem insan konuşmasının psikolojik karşılığı idi.

⁴ Jakobson, *Fonem kavramı* (1942), adlı yazısında bir dilin bütün konuşurlarının –doğru söylendikleri takdirde– duydukları tüm sesleri en ince ayrıntısına kadar doğru bir şekilde ayırt edebildiklerini söyler. Ona göre, yabancıların ve hatta dil uzmanlarının benzer sesleri doğru algılayıp aralarındaki farkı görebilmeleri oldukça zordur (Mielke, 2008: 25).

⁵ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakz., R.L. Trask (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, Routledge: London & New York, 232 ss. 232-236.

sesler temel olarak çıkış yerine göre (place of articulation) ve çıkış biçimine göre (manner of articulation) sınıflandırılır. Fonem, fonetik biliminde /x / şeklinde gösterilir. Örneğin *gel-, kel, sel, tel, del* kelimelerinde anlam ayırt edici unsurlar kelime başında yer alan g-, k-, s-, t- ve d- dir. O halde /g/, /k/, /s/, /t/ ve /d/ birer fonemdir.⁶

Bir dili ana dili olarak konuşan kişiler, o dildeki bütün sesleri ayırt edebilme ve üretebilme bilgi ve becerisine sahiptir. Bununla birlikte dilin akustik fonetik bağlamında analiz edilmesinde farklı ve ilginç durumlarla karşılaşılması her zaman olasıdır. Günlük hayatında dili her türlü iletişim için kullanan ve fonemleri yerli yerinde üreten konuşur, aslında o dilde kaç tane fonem vardır sezmeyebilir. Bir dilde kullanılan harf sayısı ile fonem sayısı hiçbir zaman eşit olmaz. Dil sınırlı sayıda ses envanterinden oluştuğu için sınırlı sayıda harf yeterli olarak görülür. Önemli olan o dildeki fonemlerin anlam ayırt etmede yeterli olmalarıdır.

Dillerin zıtlıklardan oluştuğunu ifade etmiştik, bununla birlikte bazen mutlak zıtlık yerine nisbi zıtlıklar da söz konusu olabilmektedir. Bazen karşıt gibi görünen sesbirimler/sesler bazı koşullar (çevresel) nedeniyle, anlam ayırt etme işlevini yerine getirmeyebilirler. Geçici olarak görev alırlar ve görevlerini tamamlayınca, asli görevlerine fonem olarak geri dönerler. Bu tür seslere alofon adı verilir. Alofon (ses altbirim), bir dilde anlam ayırt etmeyen, temel bir sesin (fonem) görünümüdür. Alofonlar, dilin kullanımı sırasında ortaya çıkan, belli koşul ve çevrelerde değişime uğrayan fonem kaynaklı seslerdir. Aslında, alofonlar, dilin başka çevrelerde ve koşullarda fonem olarak kullanılan birimleridir. Bununla birlikte geçici kullanımla ortaya çıkabilir ve zaman içerisinde müstakil bir *sesbirime* de dönüşebilirler. Nitekim dillerdeki ses envanteri de bu nedenle art zamanlı olarak sürekli değişmiştir. Bu değişimler, dilde ya bir yeni keşif olarak gerçekleşir veya başka bir fonemle birleşme (merger) yoluyla olur. Türkçede, geçmiş zaman için kullanılan *-dı, -di, -ti, -ti* morfemlerinde bulunan [d] ve [t], /t/ foneminin görünümüdür.

Sesbilimciler, hem fonemleri birbirinden, hem de fonemleri alofonlardan ayırt etmek için bazı yöntemler geliştirmişlerdir. Bu amaçla dildeki kelimeleri gruplamışlar ve benzer sesli kelimeleri listeleyerek/çiftleyerek, sağlama yapma yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle, araştırmacılar, fonemleri birbirinden ayırmak maksadıyla kullandıkları kelime çiftlerine *en küçük ortak çift* (minimal pairs)⁷ adını vermişlerdir. Bu morfem çiftlerinde, bir ses hariç diğer sesler aynıdır ve farklı olan ses (fonem) nedeniyle kelimelerin anlamları farklı olmuştur.⁸ Dillerde ortak çiftler bir fonemin, diğer seslerden farklı bir ses olduğunu ve anlam farkı yaratmaya yaradığını test etmeye yararlar. Yukarıda verdiğimiz; *gel-, kel, sel, tel, del* kelime çiftleri, kelime başı seslerin, anlamları ayırt etmeye yarayan sesler olduğunu gösterirler. Bunlara *karşıt sözcük çiftleri* de denir. *En küçük ortak çiftlerin* oluşumunda/dizilişinde dört kural vardır: 1.Grup içinde eşit sayıda seslerden oluşan kelimeler olmalı, 2. Bir ses hariç grup içindeki kelimelerde bütün sesler aynı olmalı, 3. Farklı olan ses kelime içinde aynı pozisyonda bulunmalı (hepsi başta, hepsi ortada, hepsi sonda), 4. Farklı sesler anlamları da farklı yapmalı. Yukarıda verdiğimiz grup (*gel-, kel, sel, tel, del*) bu dört kuralı da işletmektedir.

Fonemlerin anlam ayırt etmeyen alt birimlerinin olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bunlar alofon olarak adlandırılmıştı. Bu adlandırma, sesbirim düzeyinde ve daha çok

⁶ Bu sesler başka çevrelerde aynı zamanda başka bir sesin alt ses birimi (alofon) de olabilirler. Benzer şekilde, bir dildeki bir fonem başka bir dilde başka bir sesin alt ses birimi (görünümü) olabilir.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Mike Davenport & S.J. Hannahs (1998), *Introducing Phonetics & Phonology*, Arnold: London & New York, ss.98-99

⁸ Bakz. Trask, a.g.e., 1999, 186

somut/işitilen/duyulan sesleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bununla birlikte kelimeler üzerindeki ses birim analizi için yeni bir kavram daha ortaya atılmıştır. Scerba ve/veya Trubetskoy fonem analizlerinde belirleyici ve ayırt edici olması amacıyla *tamamlayıcı dağılım* (complementary distribution)⁹ kavramını teklif etmişlerdir. “Tamamlayıcı dağılım aynı fonemin farklı fonetik bağlamlarda anlam değiştirmeyen değişik varyantı demektir” (Strazny 2005: 830)-831). Başka bir şekilde söylersek tamamlayıcı dağılımlar bir fonemin alofonlarıdır. Bu sesler, kelime üzerinde birbirinin yerine kullanıldığı halde anlamda değişme olmadığı için serbest kullanım alanına sahip olurlar. Böylece, anlam değiştirmeyen iki ses, birbirinin *serbest değişimleri* (free variation)¹⁰ olarak ortaya çıkar. Bu yaklaşım, fonem gibi algılanan fakat kullanıldığı yer itibarıyla (geçici olduğu için) alofon olan seslerin tespitinde pratik bir çözüm yolu olmuştur.

Türk lehçeleri arasındaki ses dağılımları buna örnektir. *Til > dil, köz > göz, tört > dört*, v.b.Türkçede konuşma dilinde kullanılan *Ankara > Angara, sigara > cigara, jandarma > candarma, geliyorum > celirem / gelirem / geliyom, taşçı > daşçı, taşçı> taşçı* v.b. Bölgesel ağızlardan veya kişisel sebeplerden kaynaklanan söyleyiş farkları kelimeler üzerinde kendilerini ses farklılığı olarak gösterir. Bu ses farklarının çoğu yeni bir sesbirim olmayıp belirli bir sesbirimin alt sesbirimleri veya serbest değişimleridir.

Fonetik değişim fonemik değişim zıtlığı

Türk dili üzerinde yapılan çalışmalarda *fonetik değişim* ile *fonemik değişim* üzerinde pek durulmadığı görülmektedir. Dil çalışmalarında bu iki olgu veya kavram çoğu zaman karıştırılır veya aralarında fark pek gözetilmez. Her ne kadar aynı sayılsa da bu iki ses olayı veya olgusu, bir birinden farklıdır. Crowley & Bower, eşzamanlı dil çalışmalarında, fonetik değişim ile fonemik değişimin ayırt edilmesi gerektiğini belirtirler. Onlara göre, her şeyden önce fonetik değişim, dilin fonetik/sesbirim yapısı ile ilgilidir ve sesin fiziksel olarak tanımlanmasını içerir(2010, 65). Fonemik değişim ise bu seslerin, o dili konuşanlar açısından, birbirleri ile olan ilişki biçimlerini içerir. Kısaca, fonemik tanımlama, dilin fonolojisi ve seslerin görevleri, birbirleriyle ilişkisi ve dağılımları ile ilgilidir(Crowley & Bower,2010, 65). Aynı zamanda fonemik değişim, dildeki ses sayısını azaltan veya artıran bir değişimi de içerir. Fonetik değişim ile fonemik değişimi ayırt etmek için *Fonetik Bilimi* ile *Fonolojiyi* çalıştıkları alan ve bakış açıları noktasında iyi bilmek gerekir. Yani, disiplin olarak da bu iki kavram birbirinden farklıdır: *Fonetik Bilimi*, dildeki seslerin fiziki yapısı ile ilgili çalışmalar yapar, sesleri çıkış yerine ve çıkış biçimine göre sınıflar ve analiz eder. Buna karşın, *Fonoloji*, dildeki seslerin görevlerini, değişimlerini ve değişim-kullanım koşullarını araştırır ve analiz eder. Yani sesin fonetik yapısı fiziki bir durum, sesin fonolojik/fonemik yapısı görevsel bir durumdur.

Fonemik değişim yukarıda belirttiğimiz gibi dildeki seslerin envanterinde de değişiklik olduğu anlamına gelir. Bir ses bir halden başka bir hale geçer ve en az bir özelliği ile diğer seslerden veya asıl/orijinal sestten ayrılır. Ya dile yeni bir ses olarak eklenir, ya da düşerek dilin ses sayısını azaltır. Fonetik değişim ise dilin fonem envanterini etkilemez. En azından başlangıçta etkilemez. Daha çok geçici değişimleri içerir ve konuşma dilinde ortaya çıkar. Bununla birlikte eğer kalıcı bir değişme olursa, çoğu zaman da yeni bir foneme

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk., a.g.e. Davenport & Hannahs, 1998, s.99

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk., a.g.e. Davenport & Hannahs, 1998, s.100

dönüşür. Bir dilde fonemik değişim olmadan da fonetik değişim olabilir.¹¹ Crowley & Bowern'in, fonetik değişim için verdiği örneklerden biri, Yeni Zelanda İngilizcesindendir. İngilizce [I] alofonu, Yeni Zelanda İngilizcesinde [i] (ı ile i arası ses) olur. [I]'dan [i]'ye değişim yeni bir anlamın gelişmesine neden olmaz(Crowley & Bowern, 2010, 66). Sadece fiziksel bir değişim söz konusudur. Bu durum,Türkçedeki, *taş* kelimesindeki [t] ile *daş* kelimesindeki [d] gibidir. Türkçede her iki kelimedede aynı anlamdadır. Buna karşın Arapçadan alınan *abdal* kelimesindeki [b], zamanla Türkçede *aptal* kelimesindeki [p]'ye dönüşmüştür. Dönüşme sonucunda anlam da değişmiştir. Bu nedenle bu dönüşüm kalıcı olmuştur. Her ne kadar Türkçede fonem envanterinde bir değişime neden olmasa da sonuçta /b/ fonemi, [p] alofonuna ve nihayet /p/ fonemine dönüşmüştür. Bu durumda bir fonemik değişmeden bahsederiz. "Genel olarak söylesek, fonetik değişim, fonemik değişim için bir araçtır. Genelde belirli bir seste meydana gelen fonetik değişim, fonemik değişimle sonuçlanır. Fonemik değişim üç alt bölüme ayrılabilir: 1.fonemik yitim, 2. fonemik eklenme, 3. tekrar fonemleşme(Crowley & Bowern, 2010, 67).

1.Fonemik yitim:Ölçünlü Türkçede, Türk dilinin asli seslerinden olan ɳ ve gırtlak h'si, açık e ve kapalı e artık kullanılmamaktadır. Fonem kaybı bazen geçici ve koşullu olarak oluşur. Örneğin Türkçede, kelime sonu bazı /t/ fonemi ve iç ses /ğ/ fonemi konuşma dilinde düşer:

Bir > bi, geliyorum > geliyom, yağmur > ya:mur

2. Fonemik eklenme: İki türlü gerçekleşir. En çok karşılaşılan durum konuşmada veya yazmada dilin asli seslerinden (fonemlerinden) birinin kelime içinde ortaya çıkmasıdır. Bu değişimi dilin fonem sayısını etkilemez. Ancak fonemlerin kullanım biçimlerini, yerlerini ve fonem kalitesini etkileyebilir. Fonemlere yeni görev ve yeni tarz yükleyebilir. İkinci olarak; ödünçleme, keşif veya tam değişimle yeni bir fonem ortaya çıkabilir. Bu durumda dildeki fonem sayısı artar. Artzamanlı baktığımızda dillerde bu fonetik olayın çokça gerçekleştiğini görürüz. Türkçede, /f/ ve /j/ bu tür fonemlerdendir. Ölçünlü Türkçede uzun ünlü yoktur, ancak *ya:rın*, *va:r* olsun gibi kullanımlarda ortaya yeni bir ünlü fonem (uzun) çıkar. Benzer şekilde, özellikle İngilizcenin etkisiyle olsa gerek, Türk dilinin asli sesi olan *açık e* (/ä/) değil de İngilizcenin *açık e* sesi kullanım sıklığını artırmaktadır: *ben geldim > bā:n gä:ldim, kaldım > kâldım* (a ile ı arası bir ses). İleri dereceli fonemik ekleme ödünçlemeler yoluyla olur. Bir dilin konuşurları, başka dilden veya dillerden önemli miktarda kelime ödünçlerse ve bu ödünçleme sesleri (fonemleri) kendi ses sistemine uydurmadan kullanırsa, bu kelimelerdeki sesler bir süre sonra o dilin fonemik yapısını ve fonem sayısını da etkiler. İngilizcede bugün kullanılan [j] buna bir örnektir. Bu fonem, Fransızcadan giren kelimeler yoluyla yayılmıştır. Örneğin, *rouge* (ru:j), *measure* (mejur), *treasure* (trejur) (Crowley & Bowern, 2010, 68).

3. Tekrar Fonemleşme (rephonemization): Fonetik değişimden doğan en önemli fonemik değişim tekrar fonemleşmedir. Bu değişim, mevcut fonem etrafında yeni zıtlıkların modellerini oluştururken, aynı zamana mevcut bir fonemi tamamen farklı bir foneme dönüştürebilir. Fonem türemesi kelimeye fonem eklenmesi iken ve fonem düşmesi kelimededen bir fonemin eksilmesi iken, tekrar fonemleşme mevcut fonemin üzerinde meydana gelen bir değişmeyi işaretlemektedir. Aşağıda görüleceği üzere bu değişim üç türlü gerçekleşir: *değişim* (shift), *birleşme* (merger) ve *yarılma* (split).

¹¹ Daha fazla bilgi için bk., Terry Crowley & Claire Bowern (2010), *An Introduction to Historical Linguistics*, 4th ed., Oxford University Press: Oxford, ss. 65-72.

Fonetik Değişim/Fonem Değişim Çeşitleri

Bir dilin ses sistemi şu yollardan biri ile şekillenir: 1. İcat/ keşif yoluyla: Dil konuşurları kendi iç dinamikleri ile yeni bir ses keşfeder veya insan hançeresi, doğal bir ihtiyaçtan bir ses üretir ve bu sesi zamanla ses sistemine katar. Türk dilindeki iki ünlü arasına giren /y/ fonemi böyle bir ihtiyaçtan doğmuş olabilir. Yabancı dillerden giren ve Türkçe olan şu örnekler sırasıyla verilebilir: *faide* (Ar.) > *fa-y-da*, *maniac* (ing) > *man-y-ak*, *million* (İng.) *mil-y-on*, *geldi ise* (Tür.) > *geldi-y-ise* > *geldi-y-se*.¹² 2.Ödünçleme: Dil konuşurları yabancı bir dilden ses ödünçlerler. Bu ödünçleme ilk olarak kelime ödünçleme yoluyla olur. Sonra bu yeni ses diğer kelimelere sirayet eder ve dilin sesleri (fonem/alofon) arasına girerek yerleşir. Türk diline (Türkçe) giren /f/ ve /j/ fonemleri, zamanla yayılarak asli seslere dönüşmüşlerdir. Örneğin, jandarma, nejd, fayda, jale, v.d. 3.Fonemik/fonetik birleşme (merger) : İki veya daha fazla ses belli bir süreç sonunda başka bir sesle birleşir ve ortaya ya yeni bir ses çıkar veya bir ses başka bir sesin içinde eriyerek dildeki ses envanterini etkiler. Bugün /ŋ/ fonemi, /n/ fonemi ile birleşerek ölçünlü Türkçenin ses envanterini azalmıştır. Yani iki fonemin birleşmesinden bir fonem doğmuştur: /n/ ve /ŋ/ > /n/ Örneğin: bin, biŋ> bin 4.Fonemik/fonetik yarıma (split): Bir ses bir veya daha fazla sese (fonem/alofon) bölünür ve dildeki ses envanterini etkiler/artırır. /t/ fonemi yarılarak /t/ ve /d/ fonemlerine dönüşmüştür: /t/ > /t/, /d/: Örneğin: ET. *Til* > *Tür*. Dil ve (Kaz.) *til*; ET. *aḏaq* > *azak*, *ayak*, *atax*, *adaq*, *ura*, v.d.

3. ve 4. maddeleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağız. Fonemik /fonetik değişimler ya koşulludur ya da koşulsuzdur. Yani değişimler ya nedenli ve belli bir çevreden kaynaklanır, ya da nedensiz ve çevresel koşullara bağlı olmadan gerçekleşir. Koşullu ve koşulsuz değişimler her dilde değişik oranlarda meydana gelmektedir. Koşullu değişimler dillerde biraz daha fazladır. Bu değişimler aynı zamanda düzenli ve düzensiz olarak da görülür.

Koşullu fonemik/fonetik değişime(Conditioned Chanage): Dildeki herhangi bir ses, çevresel (kelimedeki seslerin durumu ve yerleri) nedenlerden dolayı sadece ve sadece belli türden değişimlere uğrar. Başka yerlerde fonemik/fonetik değişim o ses bağlamında gerçekleşmez. Örneğin Türkçede ötümsüz ünsüzle biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir ek gelirse ötümsüz ünsüz ötümlü hale gelir: *kitap* > *kitabı*, *dert* > *derdi*, *ağaç* > *ağacı* gibi. Bu bir düzenli değişimdir. Diğer yandan, /p/, /t/ ve /ç/ fonemleri, başka çevrelerde ötümlü hale gelmezler. Kuşkusuz çevresel etkenlere uymayan bazı istisnalar da vardır: *top* > *topu*, *aç* > *açı*, *Ahmet* > *Ahmet'i*, *sepet* > *sepeti*, *sert* > *serti*, gibi.

Koşulsuz fonem/fonetik değişme (Unconditioned Change): Değişim için belli bir çevre veya koşul yoktur. Herhangi bir sesbirim rastgele değişir. Örneğin: *sigara* > *cigara*, *jandarma* > *candarma* *Njdet* > *Necdet* gibi.

Fonemik ve fonetik değişim koşullarını, türlerini ve nedenlerini aşağıdaki gibi bir tabloda özetleyebiliriz.

¹² Dikkat edilirse bu örneklerde yan yana gelen iki ünlüden biri /i/ ünlüsüdür. Morfem birleşmeleri sonucunda iki ünlü fonem yan yana gelince zayıf olan fonem /i/, düşerek/ ya da dönüşerek yerini /y/ fonemine bırakmaktadır. Türkçenin tartışmalı konulardan biri işte bu /y/ fonemidir. Bu konu başka bir çalışmada ele alınacaktır.

Fonemik/fonetik birleşme (phonemic/phonetic merger)

İki veya daha fazla sesin koşullu veya koşulsuz olarak birleşmesi sonucunda dilde yeni bir ses türer. Bu durum dillerde daha çok çevreseldir ve koşula bağlı bir değişim olarak karşımıza çıkar. Ortaya çıkan ses (fonem) o dilde mevcut değilse bu durumda dildeki ses envanteri değişmiş olur. Ses envanteri değişirse, birleşme sonucunda fonemik bir değişim meydana gelmiş demektir. Bazen de dilde mevcut olan bir ses (fonem), başka sestem yarılarak ayrılan fonem/alofon ile birleşir. Crowley & Bower, bu durumu izah etmek için *Motu* dilinden örnek verir. *Motu* dilinde /lada/ kelimesi, *balık solungacı* ve *ad* anlamına gelmektedir. Bu kelime iki proto-fonemin tekleşmesi sonucu oluşmuştur: *aJan* (ad) ve *asaŋ* (balık solungacı). Bu dilde /ʃ/ fonemi ile /s/ fonemi birleşerek /d/ fonemini oluşturmuştur. Bu arada önseste bir /l/ türemiş, son ses /n/ zamanla düşmüş ve ortaya *lada* kelimesi çıkmıştır (Crowley & Bower, 2010, 70). Ölçünlü Türkçedeki rakam olan *bin* (< *biŋ*) ile binmek anlamındaki *bin-* kelimelerindeki /n/ fonemi de birleşme/tekleşme yoluyla oluşmuştur: *Bin-*, *biŋ* > *bin*. Benzer şekilde *toŋ* (donmak) ve *ton* (elbise) kelimeleri de tekleşmiştir: *toŋ*, *ton* > *don*. Formülleştirirsek; x, y > z (z, x ve y den biridir). Yukarıda /n/ ve /ŋ/ birleşerek /n/ oldu dedik. Bu durumda asli ses /n/ birleşme sonucunda ortaya çıkan /n/ fonemi ile aynıdır. Böylece ölçünlü Türkçede /ŋ/ fonemi varlığını yitirmiş olmaktadır. Bu da dildeki ses envanterinin eksilmesi anlamına gelir.

Bu değişim çoğu zaman dilin alfabe sisteminde gözükmez. Konuşurlar fark etmese de dilin işlenmemiş envanteri olarak varlığını devam ettirir. Bu durumda dildeki ses sistemi ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmakta fayda vardır. Cümle düzeyinde olduğu gibi aslında dilin ses sisteminde de bir *derin yapıdan* ve bir *yüzey yapıdan* söz edilebilir. *Fonemik Analiz* bölümünde, Davenport & Hannahs (1998), *aynı fakat farklı seslerden* bahsederler. Örnek olarak İngilizcedeki /p/ fonemini ve konuşmada ortaya çıkan görünümünü verirler. Alfabe de /p/ olarak gösterilen fonemin aslında yüzey yapıda üç görünümü vardır: [p], [p^h], [p’]. Benzer şekilde /k/ foneminin de üç görünümü vardır: [k], [k^h], [k’].¹³ Yani dilin yüzey yapısında (kullanımda-konuşma sırasında) pek belirgin olmayan bazı sesler aslında derin yapıda soyut bir sesin görünümüdür. Bunlar daha somuttur, ancak konuşurlar alfabe de gösterilmeyen bazı sesleri ayırt edemeyebilirler. Benzer durum Türk dilinde de vardır. Konuşurlar ağız özelliklerine, hançerelerine, cinsiyetlerine veya eğitim durumlarına bağlı olarak, aslında fonem olan sesleri, yüzey yapıda farklı üretmektedir. Örneğin alfabe de /e/ olan fonem, kullanım anında yukarıdaki nedenlerden [e], [ä], [è], [é] veya [i] olarak üretilir. Ancak hem konuşur hem de dinleyici bunu fark edemeyebilir/etmez. Zaman içerisinde, yüzey yapıda üretilen bu görünümlerden biri veya hepsi dilin envanterine girebilir ve ses sayısını artırabilir. Yukarıda dilin fonem sayısı ile alfabedeki harf sayısının aynı olmadığını, olmasının da mümkün olmadığı belirtmiştik. Bunu şimdi biraz açabiliriz.

Dünya dillerindeki ses sisteminin şekillenmesinde, dillerin ses bakımından uzaklaşması veya yaklaşması önemli rol oynar. Fonemlerin birleşmesi, aynı dil içinde olabileceği gibi farklı diller arasında da olabilir. Yani bir dile ödünçleme yoluyla giren bir ses, zaman içinde farklı bir foneme birleşme yoluyla dönüşebilir. Birleşme, şu yollardan biriyle olabilir. Kuşkusuz ihtimaller çoğaltılabilir.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk., Davenport & Hannahs, a.g.e., 95-98

- 1./a/ ve /b/ birleşerek */c/ fonemine dönüşebilir
- 2./a/ ve /b/ birleşerek /a/ fonemine dönüşebilir
- 3./a/ ve /b/ birleşerek /b/ fonemine dönüşebilir.

Görüldüğü gibi 1. durumda ortaya yeni bir fonem (/c/) çıkmıştır. Bu fonem, dilin ses envanterine girerek sayıyı artırabilir veya bu yeni ses dilde halihazırda bulunan başka bir fonem de olabilir. 2. ve 3. durumda ise fonemlerden biri (/a/ ve /b/) sabit kalmakta ve başka bir fonem o sabit fonem içinde birleşmektedir. Zaten birleşmeler en çok 2. ve 3. maddelerdeki gibi gerçekleşir. Yani, hiç ilgisiz iki fonemin birleşerek yeni bir foneme dönüşmesi değil, mevcut bir foneme dönüşme olayları dillerde daha fazla görülmektedir. Nedeni de dillerdeki değişimlerin anlık olmaması, sürece ve çevresel koşullara bağlı kalmasıdır. Bir Avustralya dili olan *Uradhi* dilinde birleşmeye şu örnekleri verebiliriz: *pata* > *wata*, *pinta* > *winta*, *pupu* > *wupu*, *wapun* > *wapun*, *wujpu* > *wujpu*. Görüldüğü gibi *Uradhi* dilinde, kelime başı /p/ ve /w/ birleşerek /w/ fonemine dönüşmüştür: p, w > w (Crowley & Bowern, 2010, 71). Türkçedeki bazı fonemlere bu bağlamda bir bakalım.

Alfabe de birer işaret le (harfle) gösterilen /v/, /n/ /e/, /k/ gibi fonemler, acaba farklı bir yapıya veya özelliğe sahip midir? Yani örneğin /v/ fonemi tek bir özellik mi gösterir? Karakteri ve kökeni bakımından /v/ farklı bir derin yapıya sahip olabilir mi? Eğer farklı bir yapıya sahipse bunun nedeni nedir ve bu nasıl olmuştur? Bu soruları dildeki bütün sesler için sorabiliriz. Ancak biz burada birkaç fonem üzerinde duracağız.

Şimdi /v/ foneminin kullanıldığı şu örneklere bir bakalım: 1.ver-, 2.sev-, 3.sevgi, 4.tavuk. Türkçe alfabede /v/ fonemi, tek bir işaret le v ile gösterilmektedir. Ancak acaba temelde durum öyle midir? Şimdi /v/ foneminin karakteristik yapısına bir bakalım;

1. ver-: burada /v/ çıkış yeri bakımından diş-dudak fonemidir. Üretilirken üst diş ile alt dudak birleştiriliyor ve nerdeyse patlayıcı-yarı ötümlü bir ses olarak çıkarılıyor.

2.sev-: burada /v/ birinci örneğe göre biraz daha az patlamalı ve biraz daha ötümlü ve bir miktar yuvarlaklaşarak üretiliyor. Yine diş-dudak fonemidir, ancak karakteristik yapısı ver-fiilindeki gibi değildir.

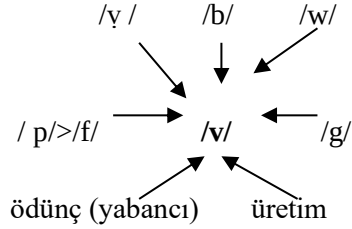
3.sevgi: burada /v/, bir diş-dudak fonemidir, ancak ikinci örneğe göre daha yuvarlak ve daha yumuşak bir fonem olarak üretilmektedir.

4.tavuk: buradaki /v/, ilk üç fonemden önemli ölçüde ayrılır. /v/ artık bir yuvarlak-çift dudak fonemine dönüşmüştür. Üretilirken diş ve dudaklar temas halinde değildir.

Bütün bunların nedeni nedir? Şüphesiz çevresel koşullardır. Dördüncü örnekte görüldüğü gibi /v/ fonemi, /a/ ile /u/ arasına girince yuvarlak-çift dudak fonemine dönüşüyor. Kuvvetle muhtemeldir ki belki de zaten en baştan beri farklı bir fonem olarak varlığını sürdürmüştür. /v/ foneminde görülen bu çeşitlilik, sadece çevresel bir durum mudur, yoksa başka açıklaması da var mıdır? Şimdi de /v/ fonemini köken bakımından bir analiz edelim.

ver- < ber-	döv- < döğ	yuvka < yufka < yupka
sey- ¹⁴ < seb-	söy- < söğ	ve (Arapça) < we
ev < eb	tav < tag > dağ	tavuk < tawuq

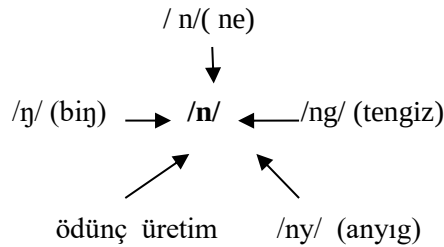
O halde şöyle bir şema çizilebilir.

Demek ki bizim alfabede tek bir harfle işaretlediğimiz, konuşurken fark etmediğimiz, çıkış yeri ve çıkış biçimi bakımından ayırmadığımız /v/, aslında hem özellik bakımından hem de köken bakımından farklı bir yerde durmaktadır. Bu durum diğer seslerde de söz konusudur. Örneğin /n/, Türkçede tek bir harfle işaretlenmekle birlikte, hem karakter bakımından hem de köken bakımından farklı fonemlerin birleşmesi (merger) ile ortaya çıkmıştır. Yani aslında ölçünlü Türkçede tek bir /n/ foneminden değil, farklı özelliklerdeki /n/ fonemlerinden bahsetmek gerekir. Başka bir deyişle, her /n/, tek bir /n/ değildir. Örneğin, *evi-n-de*, *Pınarbaşı-n-a*, *bu-n-a*, *kendi-n-i*, *beylerbeyi-n-e*, *baba-n-ın* kelimelerindeki /n/ sesleri tek bir fonem değil de farklı fonemlerin yüzeyde görünümüleri olabilir mi? Şimdi aşağıdaki örneklere bir bakalım.

ne (soru edatı): n-
ben (1. tekil kişi zamiri): -n
ben (yüzdeki leke): -n
bin- (binmek): -n
bin (rakam): -n
bana (yönelme hal eki): -ng- < mence/manga
koyun/koy/ kon: -ny veya -yn

Ölçünlü Türkçedeki /n/ foneminin oluşumunu ve kökenini aşağıdaki şema ile gösterebiliriz.

¹⁴[ʏ] yarı-yuvarlak ve çift dudak v'si için kullanılmıştır. Nitekim aynı kökten türemiş şu kelimelerdeki v sesinin çıkış yerlerini ve çıkış biçimlerini herkes test edebilir ve farklılığı görebilir: sev- (üst diş-alt dudak, dar, hafif dokunuş), sevgi (yarı diş- yarı alt dudak-yarı yuvarlak), sevmek (yuvarlak, çift dudak, daha açık, dokunma yok, diş-dudak değil)

Şimdi de /y/ fonemine bir bakalım.

ayak < adaq < açaq

üy (Kazak) < eb

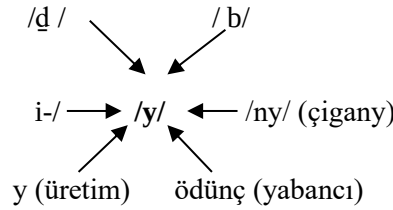
süyük < süñük < süngük

koy < kony/koyın

aldıysa < aldı i-se

yılan < ø-ılan (üretim)

Ölçünlü Türkçedeki /y/ foneminin oluşumunu ve kökenini aşağıdaki şema ile gösterebiliriz.

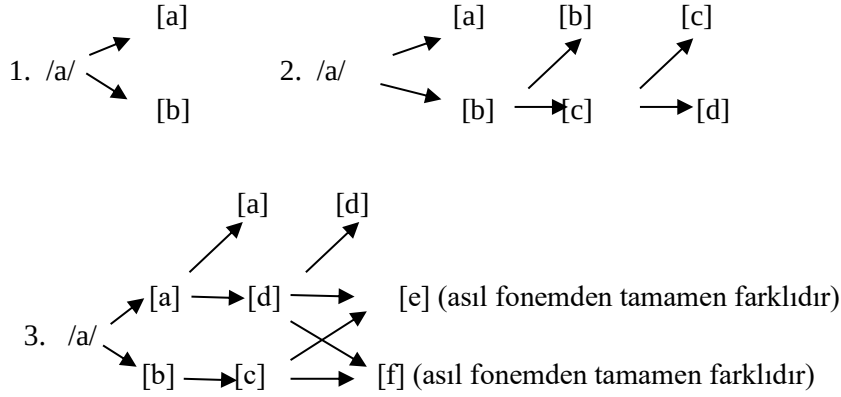
Dikkat edilirse hem /n/ sesinin hem de /y/ sesinin kaynağı (kök ses) olarak Eski Türkçe döneminde tek bir ses olarak /ny/ sesi gösterilmiştir. Bu ses Köktürkçeden hemen sonra ikiye yarılmış ve Uygur Türkçesinde *y ağzını* ve *n ağzı* nı oluşturmuştur. Bu ses olayı Türkolojide iyi bilinmektedir. Buna karşın bu durum bugün Türkçede yardımcı ses /y/ ve /n/ bağlamında değerlendirilmemiştir. Bu ses olayı fonem kuramı temelindemutlaka ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Fonemik/fonetik yarıлма (phonemic/phonetic split)

Bir dilde en çok görülen ses olaylarından biri de fonetik veya fonemik yarılmadır. Mevcut bir fonem zaman içerisinde özellikle çevresel koşullar sonucunda yarılmaya uğrar. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur. Bu tür ses olaylarında (yarılma sonucunda), asıl ses, tamamen kaybolur mu, yoksa varlığına bir yandan devam ederken, başka bir sese de kaynaklık eder mi? Dillerde ses değişmelerinde, bir ses anlık bir zamanda, bir başka sese dönüşmez ve asla birden ortadan kalkmaz. Yukarıda görüldüğü gibi ister birleşme (merger), ister değişim (shift) isterse yarıлма (split) olsun, bir ses kademeli olarak değişime uğrar ve ilk aşamada öz varlığını mutlak surette korur veya sezdirir. Eş zamanlı kullanımda (hatta bazen art zamanlı kullanımda), her iki ses (alofon), bir ana fonemin görünümleri durumunda olurlar. Dil uzun süre her iki alofonu kullanmaya devam eder veya birini yitirebilir. Bu durumda kalıcılık ve geçicilik olmak üzere iki durum söz konusu olur. Gerçekte bir fonemin alofonları sadece konuşma dilinde olabileceği gibi, yazı dilinde de görülebilir.

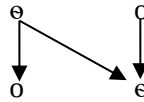
Ses değişmelerinde şöyle bir formül doğru değildir: $A > B$. Gramer kitaplarında ve makalelerde bu türden şematik izahlara sıkça rastlıyoruz. Eğer asıl hedef, sadece ve sadece B sesinin nerden çıktığını belirtmekse bu formül doğru olur, ancak amaç fonetik veya fonemik bir analiz ise $A > B$ formülü temelsiz kalır. Hiçbir dil, bir sesi türetirken, anlık bir değişimle, asli sesi silip atmaz veya asli sestense sadece ve sadece tek bir ses türetmez. Dil buna müsaade etmez. Öyleyse doğru analiz nasıl olmalıdır? Fonetik veya fonemik yarılmalarda, mutlaka üç boyutlu veya üç yönlü bir hareketten bahsedilmelidir. Yani, ya $A >$

*B ve *C¹⁵ olur diyebiliriz; ya da A > A ve B diyebiliriz. Bu tespitin niçin önemli olduğunu lamdasizm-rotasizm meselesinde yeniden ele alacağız. Peki fonetik/(fonemik) yarılma nasıl gerçekleşir? Bunu şema ile gösterelim.¹⁶

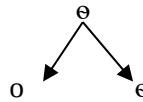

Fonetik/fonemik yarılma (split), dil bilimciler tarafından iki çeşide ayrılır: *Birincil yarılma* (primary split) ve *ikincil yarılma* (secondary split)¹⁷. Trask (2004, 386-388), *Birincil yarılma*yı şöyle açıklar. “Yarılma sonucunda ortaya çıkan alofon, eş zamanlı olarak dilde mevcut olan başka bir fonemle birleşir. Örneğin, Erken-Latin /s/ fonemi, ünlüler arasında /r/ fonemine dönüşmüştür. Yani, eşzamanlı dilde mevcut olan /r/ ile birleşmiştir. Bu arada, /s/ fonemi diğer durumlarda/çevrelerde varlığını sürdürmüştür” (Trask, 2004, 386-87). Trask, *ikincil yarılma*yı da şöyle açıklar: “Bu tür yarılma, orijinal fonemden yeni bir fonem ya da alofon doğar. Bu da dilin ses sayısını artırır. Örneğin, Eski İngilizcede /θ/ fonemi, modern İngilizcede /θ/ ve /ð/ olarak iki farklı fonem olarak kullanılmaya başlanmıştır.” (Trask, 2004, 387-388). Bynon, *birincil yarılma* ile *ikincil yarılma*yı aşağıdaki şemalarla izah eder. Görüldüğü gibi, *birincil yarılma*da, asıl/orijinal fonem yarılmakta/ayrılmakta ve ondan çıkan koşullu alofonlardan biri, dilde mevcut olan başka bir fonemle birleşmektedir (merger). Bu birleşme sonucunda dildeki ses envanteri etkilenmemiştir. *İkincil yarılma*da ise asıl fonem, yarılarak başka iki sese dönüşmektedir. Bu dönüşmede alofonlardan biri, asıl fonemdir, diğer fonem ise dile kazandırılmış yeni bir fonem olur. (Bynon, 1986, 78).

1. Birincil yarılma

2. İkincil yarılma

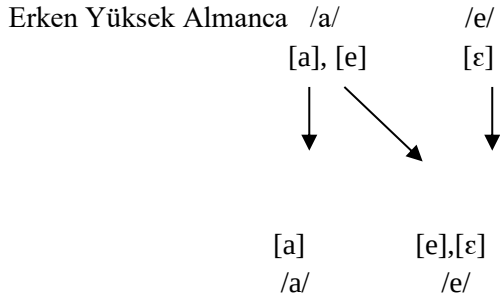

¹⁵ * işaretleri bu tür bir türemenin olası olmadığını veya yanlış olduğunu göstermek için kullanılmıştır. Yani A’dan çok ama çok farklı B ve C sesleri geçiş evresi/ara ses olmadan türemez/çıkmaz. Doğrusu; A, kendisi olarak devam ederken, yakın bir sese daha kaynaklık etmektedir. Yani A sesinden bir A ve bir de yakın ses B çıkmıştır.

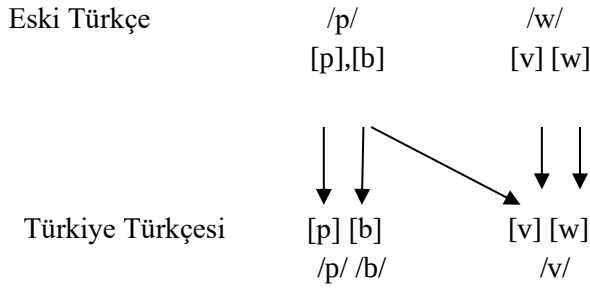
¹⁶ Türk dili ve dünya dilleri bağlamında, bu şemaların sayıları çoğaltılabilir. Biz burada olası en muhtemel yarılımları ve fonemik değişimleri göstermeye çalıştık. Bu, veri kaynaklı bir hipotezdir.

¹⁷ İkincil yarılma (secondary split) kavramını ilk olarak H.M. Hoenigswald (1960, 91) kullanmıştır. İkincil yarılma için Jakobson (1972), *phonologization* kavramını kullanır. Hoenigswald ve Jakobson’a göre, yarılma takip eden süreçte, koşullu fonemik birleşme (merger) sonucunda, alofon olan bir ses foneme dönüşmüştür. Bir alofonun, yeni-fonem (dephonologization) olarak kabul edilebilmesi için, bütün çevresel koşullarda aynı dönüşümün / birleşmenin gerçekleşmesi gerekir (Hoenigswald, 1960, 76). Crowley & Bower, Jakobson’un *phonologization* (fonolojileşme/fonemleşme) kavramı yerine, *rephonemization* (yeniden fonemleşme) kavramını kullanırlar. Bu kavram, içinde, ses değişimi (shift), yarılma (split) ve birleşme (merger) kavramlarını barındırır. (Crowley & Boern, 2010, 69)

Bynon, birincil yarılmının nasıl gerçekleştiğini Erken-Yüksek Almanca ile Eski Yüksek Almancadan aldığı örneklerle aşağıdaki şemada gösterir.

Biz de benzer şekilde aşağıdaki şema ile Türk dilindeki /p/ foneminin birincil yarıma ile [p] ve [b] alofonlarına dönüşümünü, daha sonra, /w/ fonemi ile birleşmeden ortaya çıkan [v] alofonu ve fonemini şöyle gösterebiliriz. Bu arada eb > ev, seb- > sew ve tawuk > tavuk gibi örnekler hatırlanmalıdır.

Fonemik birleşme (merger) ve fonemik yarıma (split) kurallarını tekrar hatırlayalım.

Fonemik/fonetik birleşme: 1) A, B > A; 2) A, B > B; 3) A,B > C

Kural: Bu birleşmenin gerçekleşmesi için mutlaka daha eski bir sesin (fonem/alofon) veya seslerin mevcut olması gerekir. Herhangi bir ses birleşme veya yarıma olmadan başka bir sese dönüşmez, dönüşemez.

Fonemik/fonetik yarıma: 1) A > A, B; 2) A > A, B < B > C

Kural: yarıma anında veya sonrasında asli ses mutlak surette varlığını sürdürür. Ne kadar süre yaşar ve hangi özellikle yaşar belli olmaz, ama herhangi bir ses, yarıma anında *birden* yok olmaz. İlk aşamada ikiye yarılan ses, bir dalda mutlaka devam eder. Diğer dal, benzer başka bir sese (önce alofon sonra fonem olabilir) dönüşür. İlk yarıma sonrasında, varlığını sürdüren asli ses, daha sonraki bir dönemde zayıflayıp başka bir yarıma ile proto-sesteki özelliğini kaybedebilir veya çok uzun süre varlığına devam edebilir.

Fonem/alofon ilişkisi ve yardımcı ses meselesi: /y/ ve /n/ Nöbetleşmesi

Fonem teorisini Türkçenin tartışmalı konularından olan yardımcı ses meselesinin izahında da kullanabiliriz. Burada sadece /y/ ve /n / fonemleri/alofonları üzerinde durulacaktır. Öncelikle meseleyi kısaca ortaya koyalım:

Türkçede yardımcı ses (*kaynaştırma harfi, koruyucu ünsüz/ünlü, koruyucu harf, bağlantı ünsüzü, yardımcı ünsüz, koruma ünsüzü, doldurma sesi, bağlama açınığı, bağlantı ünlüsü, ekleme ünlüsü, boşluk doldurucu, bağlayıcı ünsüz, geçiş sesi*) olarak adlandırılan bazı fonem/alofonlar her zaman tartışma konusu olmuştur. Bir grup araştırmacı, Türkçede /y/,/s/,/ş/,/n/ ünsüzlerinin yardımcı ses olduğunu ileri sürerken, bir grup araştırmacı da Türkçede sadece /y/ foneminin yardımcı ses olduğunu, /n/ foneminin zamir n'si (pronominal n)¹⁸ olduğunu iddia etmektedir. Bu çalışmanın temel amacı yardımcı ses konusunda ortaya konan fikirleri ayrıntılı tartışmak değildir. Türkçede çoğu yerde nöbetleşen /y/ ve /n/ fonemlerinin neden nöbetleştikleri ve doğru olan kullanımın hangisi olduğu, 3. kişi iyelik ekleri ile isim hal ekleri arasına giren /n/ foneminin yardımcı ses sayılıp sayılamayacağı, zamir n'si olarak adlandırılan fonem/alofonun neden kullanıldığı üzerinden durulacaktır. Özellikle zamir n'si olarak adlandırılan sesin zamirle ilgisinin olup olmadığı, iyelik ile hal eki arasına giren sese benzer şekilde ortaya çıkna diğer /n/'lerin (*onda, şunda, onunki,arabanın*) yardımcı ses sayılıp sayılamayacağı meselesi, fonem teorisi (fonemik yarıma ve fonemik birleşme) temelinde tartışılacaktır. Yardımcı ses meselesi ve zamir n'si konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda ortaya atılan görüş ve öneriler, kısaca, şöyle özetlenebilir:

Anoloji yoluyla ortaya çıkmıştır, bugün bu sesi yardımcı ses sayabiliriz (Muharrem Ergin, Tahsin banguoğlu, Hakan Özdemir)

Eski Türkçede bilinmeyen bir nedenle ortaya çıkmıştır. Bu ses özellikle fonetik çatışma olmayan yerde bir yardımcı ses değildir.(Ahmet Bican Ercilasun)

Arkaik bir kişi zamirinin kalıntısıdır. 3. kişi zamirleri ile hal ekleri arasında tekrar ortaya çıkmaktadır (Grönbech, Talat Tekin)

Yardımcı veya koruyucu bir sestir (Metin Karaörs)

*i arkaik 3. kişi zamirinde çok eskiden donmuş olan farklı bir fonemdir (Choi,Schönig)

3. kişi iyelik ekleri aslında nazaldır. Ünlüdeki bu nazallık, hal eki geldiğinde nazal ses olan n'yi ortaya çıkarır (Vugar Sultanzade)

Bu ses bir alomorfdur ve bugün 3. kişi iyelik ekine dahildir ve hal eki ile yakın temas içindedir (Gürer Gülsevin, Cahit Başdaş)

Arkaik 3. teklik kişi zamiri veya bu arkaik zamirde eski dönemlerde donan bir morfem ile yapısal olarak bağlantılıdır. Türkçede bugün yardımcı ses görevindedir (Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz)

Yalın hal dışındaki diğer hal eklerinin (oblique case) bir kalıntısıdır (Şinsi Tekin, Poppe)

¹⁸ Türkçede zamir n'si kavramını ilk kullanan dilci Bergamalı Kadri'dir. Kadri Müyessuretü'l Ulûm adlı eserinde konuyu işaret zamirlerini işlerken ele almıştır. Ona göre *şuncuğaz, buncuğaz* deriz ancak *şucuğaz bucuğaz* demeyiz. Bu farklılık ona göre zamirlerin kökünde aranmalıdır. Kadri, aslında *bu* zamirinin, *bun şu* zamirinin, *şun* olduğunu, çekime girdiklerinde *n* ünsüzünün tekrar açığa çıktığını ileri sürer. Bk. Bergamalı Kadri, Müyessuretü'l Ulûm-Çeviri yazılı Metin ve Dizin (Yay. Besim Atalay Tıpkı Basım), TDK: İstanbul 1946, 47

Ol zamirindeki-l sinsin -n sesine dönüşmesi ile oluşmuştur ol > an (Ali Ulvi Elöve)

Özetle, Türkçede, tek bir fonem veya alofon olarak kabul edilen /n/ bazı araştırmacılara göre arkaik bir zamir kalıntısı, bazı araştırmacılara göre bulaşma veya analogi yoluyla oluşmuş bir ses, bazılarına göre ise bir yardımcı sestir. Yardımcı ses, iki ünlü veya iki ünsüz arasına girerek fonetik çatışmayı önleyen ses olarak tanımlanırken, babasında, evinde, dediydi gibi kullanımlarda neden kullanılmıştır sorusu her zaman araştırmacıları meşgul etmiştir. Burada temel sorular şunlar olmalıdır: Yardımcı sesler her zaman iki ünlü veya iki ünsüz arasına mı girer? Ünlü ile ünsüz arasında kullanılan ünsüzler olan /y/ veya /n/ de yardımcı ses sayılabilir mi? Bu sesler morfolojik veya fonetik bir kalıntı olabilir mi? Zamir n'si olarak kabul edilen /n/ Özbek ve Uygur Türkçelerinden neden kullanılmıyor da diğer lehçelerde kullanılıyor? Morfolojik veya morfofonetik bir zorunluluk yoksa, bütün lehçeler bu sesi silmeli değil miydi? Bu sorulara cevap arayan pek çok çalışma mevcuttur.¹⁹ Türkiye Türkçesi bağlamında /y/, /ş/, /s/ ve /n/ seslerini yardımcı ses veya benzer özellikte kabul eden araştırmacıların başında T. Banguoğlu, D. Aksan, O. Adalı, T. Demir, M. Bilgin, H. Ediskun, T.N. Gencan, N. Koç ve M.Hengirmen gelmektedir. Türkçede /y/ ve/ /'nin yardımcı ses olduğunu kabul eden araştırmacıların başında ise M. Ergin, A. Topaloğlu, Z. Korkmaz, R. Keskin, M.Karaörs, G. Gelöektir. Türkiye Türkçesinde sadece /y/' nin yardımcı ses olduğunu düşünen araştırmacılar ise V. Hatipoğlu, A.B. Ercilasun T. Tekin, N. Demir, S. Eker, E. Taylan ve A. Buran gibi araştırmacılarıdır.²⁰ Konuya dilsel veya dilbilimsel bakarken aslında insan anatomisini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yukarıda her ne kadar sesler yüzey yapıda birbirinden çok farklı gözükse de derinde pek çok ortaklık ve benzerlik taşır demiştik. İnsan sesi işlenmiş sestir ve bu sesler belirli aşamalardan geçerek oluşur. Bu oluşum sürecinde özellikle çıkış yeri ve çıkış biçimi önemlidir. Konuşur, sesi, ciğerden başlayarak burun ve dudakta sonlanan anatomik bölgelerden birinde veya birkaçında şekillendirir. Ses üretimi ile ilgili tıp alanında yapılan çalışmalarında örneğin t,d,l,n,s,z seslerinin çıkış yeri olarak; diş, dişeti, dişeti-damak olarak tepsi edilmiştir. Bu seslerin ayırt edilerek çıkarılması hem zor hem de birbirine çok yakın bölgelerden olduğu için problemlidir. Bu seslerin çıkarılmasında dilin aldığı pozisyon da önemlidir. Özellikle dil ucundan ve dilin orta-sırt bölgesinden çıkarılan bu sesler diş eti ve damak arasında karışmaktadır. Bu tür seslerin oluşmasında titreşim ve dilin aldığı pozisyon seslerin birbirine

¹⁹ Bu konuda en önemli çalışmalardan biri kuşkusuz A. Bican Ercilasun'a aittir. Ona göre; bazı yapılarda fonetik veya morfolojik bir zorunluluk olmamasına rağmen y ve n seslerinin kullanılması yardımcı seslikle izah edilmemelidir. Fonetik çatışmanın olmadığı yerlerde kullanılan bu iki sesin art zamanlı bir çağrışıma sahip olduğunu ileri süren Ercilasun'a göre fonetik zorunluluk sonucu türemeyen y ve n yardımcı ses değildir. O, bu şekilde kullanılan y sesine türeme y , n sesine ise zamir n'si adını verirken, fonetik çatışmayı önleyen seslere yardımcı ses denmesi gerektiğini ileri sürmekte ve bu durumda sadece y'nin yardımcı ses olabileceğini kabul etmektedir. Bk. Ahmet Bican Ercilasun, "Türkiye Türkçesinde Yardımcı ses", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 2000/2, 221.

²⁰ Efrasyab Gemalmaz ise Türkçede her ekin bir ünsüzle başladığını söyledikten sonra, bu sesin bazı lehçelerde zamanla erdiğini ve kaybolduğunu belirtmektedir. O, bu sesin bazı durumlarda tekrar ortaya çıkabileceğini ileri sürerek bu seslerin yardımcı sesle veya bağlayıcı sesle izah edilmemesi, gerektiğini bu tür seslerin Türkçede bulunmadığını ileri sürer. Bk. Efrasyab Gemalmaz "Türkçede Bağlayıcı (yardımcı) Ses Konusu Üzerine", *AÜTAED*, S. 7, 1997,1. Bu konuda ortaya atılmış olan fikirler ve yapılan çalışmalar için Bk. Gürer Gülsevin, (1990). "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ekim 1990, C: 1990/II, S: 466, s. 187-190. ; Fevzi Karademir, "Eşzamanlı Bakışla Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ünsüzler", *Turkish Studies*, C. 6/2, 2011. Ayrıca Bk., Yakup Yılmaz, "Zamir /n/'si ve /y/ Yardımcı Ünsüz Karışıklığı: "Kırklareli'ne Mi, Kırklareli'ye Mi?" demeli" *Turkish Studies*, S. 7/3, Yaz 2012, 2761-2777; Hakan Özdemir," III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I*1 ve Zamir n'si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 14 Bahar 2014, 137-145; Hakan Özdemir, (2015). "Nazal Ünlü ve Zamir n'si Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül Sayı 4, s. 130-139. ; Vügar Sultanazade, (2014). "Zamir n'sinin Kaynağı Hakkında", *Dil Araştırmaları*, Sayı 15, s. 95-104; Vügar Sultanazade, "Bir Daha Zamir n'sinin Kökeni ve Nazal Ünlü Hakkında", *Dil Araştırmaları* . 2016,S.18, 7-16. 10.

geçişmesine ve yeni seslerin türemesine de neden olmaktadır.²¹ Bu seslere ağız boşluğunda oluşan ve ünlü özelliği taşıyan /y/ sesi de eklenmelidir. Bir fonem olan /y/ sesi aslında tam bir ses değil daha çok nefes alıp verirken fizyolojik zorunluluk sonucu doğmuş bir nefes sesidir. Bu nedenle dildeki diğer tüm seslerle beraber bulunabilir. Başka seslere dönüşebilir. Özellikle başka seslerle birlikte üretilebilir. Bunun en tipik örneği bilindiği gibi Köktürkçedeki /ny/ fonemidir. Bu ses, Köktürkçede veya Eski Türkçede, dil ucundan başlayan dilin sırtından dilin köküne doğru eşzamanlı kayan bir dil-damak sesi olmalıdır. Başka bir deyişle, dilin ön-uç kısmı ve sırt kısmının, damağa birlikte yapışması ve önden arkaya doğru yavaş yavaş damaktan ayrılması suretiyle oluşmuş bir ses olmalıdır. Bu oluşum sürecinde ses, ya /n/ ile art damak /n/’si (nazal n) arasında bir ses ya da /n/ ile /y/ arasında bir ses olarak çıkarılmış olmalıdır. Bu nedenle, içerisinde, hem diş-eti /n/ sesini hem kısmen art damak /n/ sesini hem de /y/ sesini barındırdığı için, daha sonraki süreçte /y/ ve /n/ olarak ikiye ayrılmıştır. Hatta art damak /n/’si (nazal n) de bu kök sesle bir şekilde bağlantılı olmalıdır. Bu nedenle zamir n’i olarak kabul edilen bu sesin zamirle bir ilgisinin olmadığı düşünülmelidir. Sultanzade’nin iddia ettiği gibi bir nazal ünlü etkisi de gözükmemektedir. Bu çevrede kullanılan ünlülerin nazal olduğunun daha sağlam delillerle ispatı ve daha çok örneklerle gösterilmesi gerekmektedir. Bulaşma yoluyla ortaya çıkıp çıkmadığı da delile muhtaçtır ancak bulaşma fonetik temelde ele alınırsa bu kuvvetle muhtemeldir. Yani, belki de, /n/ sesi üretilirken konuşur, orada bir /y/ sesi algısına varmıştır ve bazı durumlarda ve bazı konuşurlarca bu /y/ sesi, /n/ sesinin yerine kullanılmaya başlanmış olabilir. Bu durumda esas olan yardımcı ses /y/ değil /n/ olarak kabul edilmelidir.

Türkiye Türkçesinde /y/ ve /n/ Nöbetleşmesi: Tartışma ve Teklifler

Türkçede yazı dilinde ve konuşma dilinde iyelik eki ve hal eki arasına giren /y/ ve /n/ ünsüzlerinin nöbetleştikleri bir gerçektir. Esas tartışmaya konu olması gereken mesele, bu kullanımlardan hangisinin doğru olduğu yönünde değil, nedeni üzerinde olmalıdır. Bazı çalışmalarda, bu kullanımlardan yalnız birinin doğru olduğu, diğerinin yanlış olduğu şeklinde görüşler yer almaktadır. Burada tartışılması gereken asıl mesele, neden bu iki ünsüzün nöbetleştiği yönünde olmalıdır. Bu durumda, ortaya yardımcı ses ve zamir n’i ikiliğinin çıktığını yukarıda tartıştık. Şimdi bu durumu morfo-fonemik ve toplumsa dilbilim bağlamında bir değerlendirelim.

Bu konuda, bir fikir vermesi için Türkiye’de yayınlanmış gazete, dergi ve makaleler rastgele tarandı. İnternet ortamında taramalar yapıldı. Özellikle arama motorlarına eş yapıklı kelimeler (Kırklareline/Kırklareliye gibi) hem y’li hem de n’li şekilde girildi ve sistemde yer alan kayıt sayısına bakıldı. Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileriyle ve başka bölümlerden öğrencilerle anket çalışması yapıldı. Ağız araştırmalarından bazılarındaki tespitler ve metinler gözden geçirildi. Yardımcı ses konusunda yazılmış makaleler incelendi. Yardımcı ses bağlamında /y/ ve /n/ fonemlerinin aşağıdaki örneklerde farklı oranlarda dağılım gösterdiği gözlemlendi: Bu örnekler birer modeldir.

Eşit miktarda dağılım gösteren yapılar (+/- % 20):

Pınarbaşı-n-a / Pınarbaşı-y-a

²¹ Bk. L. Adelbert Norton and William Proffit, “The Tongue and Oral Morphology: Influences of Tongue activity During Speech and swallowing”, ASHA Reports 5, 1970, 110.; Bengisu Akarsu Güven ve İlken Kocadereli, “Dudak-Damak yarıklı Bireylerde Maloklüzyonun Konuşma Bozukluklarına Etkisi”, Acta Odontol Turc, S. 32/2, 215, 87.

Pınarbaşı-n-ı / Pınarbaşı-y-ı

Pınarbaşı-n-da /Pınarbaşı-ø-da

Kocaeli-n-e / Kocaeli-y-e

Kocaeli-n-i / Kocaeli-y-e

Pazartesi-n-e /Pazartes-y-e

Şu tür örneklerde /n/ foneminin tercih edildiği gözlemlendi:

bahçe kapısı-n-a / * bahçe kapsı-y-a(bu ikinci % 0)

Bahçekapısı-n-ı/ *bahçekapsı-y-ı (bu ikinci % 0)

Bahçekapısında/ *Bahçekapısında (bu ikinci % 0)

Çocuğun ayakkabısı-n-ı buldum/ *Çocuğun ayakkabısı-y-ı buldum (bu ikinci % 0)

ayakkabısı-n-ı / *ayakkabısı-y-ı (bu ikinci % 0)

Beylerbeyi-n-e / *Beylerbeyi-y-e (bu ikinci % 0)

Başucu-n-a koydu / *başucu-y-a koydu (bu ikinci % 0)

Taşucu-n-a vardık / *taşucu-y-a vardık (bu ikinci % 0)

Aşağıdaki örnekte /y/ foneminin tercih edildiği görüldü;

Kahverengi-n-i mi seviyorsun/ kahverengi-y-i mi seviyorsun (bu ikinci % 85)

Şu tür örneklerde bölgesel bir dağılım olduğu gözlemlendi:

(senin) baba-nın (bu model örneğin Halaç Türkçesinde baba-y şeklindedir)

(senin) baba-yın (Orta Anadolu)

bi-y-e (bana) (Urfa-Güney Doğu Anadolu), si-y-e (sana)

su-y-un/ su-nun (bu ikinci % 3)

Yukarıda ortaya koymuş olduğumuz fonem kuramı temelinde konuya baktığımızda aslında bu nöbetleşmenin tesadüf olmadığını görürüz. Yine bazı araştırmacıların ileri sürdüğünün aksine, aynı morfolojik yapının, bir grup konuşur tarafından /n/ alofonu ile bir grup konuşur tarafından /y/ alofonu ile kullanılması gerçeği, doğruluk yanlışlık tartışmasının sonuçsuz olduğunu ortaya koymuştur. Yine bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi /n/ alofonu bir zamir kalıntısı değil /n/ foneminin bir görünümüdür. Bunu da hem *fonemik yarıлма* ve *fonemik birleşme* kuralında hem de Köktürkçe de görülen /ny/ foneminin varlığında görebiliriz. Bilindiği gibi Eski Türkçe döneminde tek bir fonem olan /ny/ (veya /yn/) fonemi, başta Eski Uygur Türkçesi olmak üzere daha sonraki dönemlerde değişik lehçelerde /n/ ve /y/ olarak karşımıza çıkmıştır. Bu ses olayı, yukarıda görüldüğü gibi bir fonemik/fonetik yarılmadır ve esasında /n/ ve /y/ aynı fonemin alofonlarıdır.

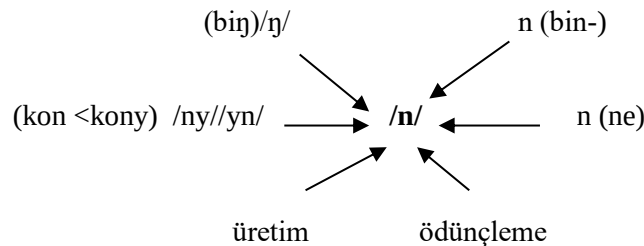
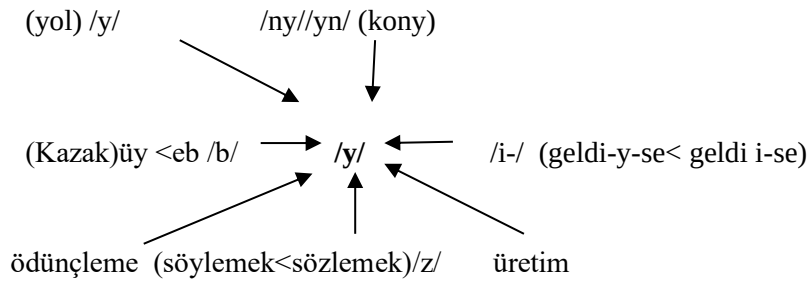
Eski Türkçede; **kony, anvıg, çiganv ve qanvu** kelimeleri sırasıyla **kon < >koy, anıg < > avıg, çigan < > çigay ve qanı < > qayı** şeklinde varlığını sürdürmüştür. Bu durum iç yapısı itibarıyla içinde hem [n] hem de [y] barındıran /ny/ foneminin yarılarak bugüne geldiğini ve bugün fonem olarak kullanılan /n/ ile /y/ seslerinin aslında aynı sesler olduğunu gösterir. En azında Türkçede kullanılan bazı /n/ ve /y/'ler böyledir. Hatırlanacağı

üzere yukarıda, dildeki harf sayısı ile fonem/alofon sayısının denk olmadığını, fonem/alofon sayısının her zaman harf sayısından çok olduğunu belirtmiştik. Yine yukarıda her sesin dayandığı başka bir üst/kök ses olduğunu, seslerin bu nedenle kardeş/alofon özelliği taşıdığını belirtmiştik.

Türk lehçelerine baktığımız zaman Halaç Türkçesinin önemli veriler sunduğunu görürüz. Mehmet Ölmez, Halaç Türkçesindeki /n/ ve /y/ ile ilgili olarak şu bilgiyi verir. “ET’de görülen ince n adıyla anılan ünsüz, Uygurcada ilk dönemde, özellikle Manici Uygur metinlerinde, n olarak görülürken, daha sonraki döneme ait eserlerden, özellikle Budacı Uygur metinlerinden itibaren y olarak görülür. Halaççada ise bu ses, Kaşgarlı Mahmud’un Arguca verilerinde olduğu gibi n’ye dönüşmüştür. Uyg. (Maitrisimit), MK qaygaq “kaymak”= Hal. k̄ānı, ET’de qon “koyun”, Hal. Qoon, ET’de küy “yanmak”, Hal.kien-, kün...”

Çağdaş lehçelerden Özbek ve Uygur Türkçelerinde, Türkiye’de zamir n’si olarak adlandırılan fonem/alofon bulunmaz. Nedeni tartışılabilir, ancak, bu sesin yokluğu, n’nin anlam ayırt etmede veya bağlayıcı olmada etkisiz bir yardımcı ses olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Yani bu /n/, tıpkı Türkçedeki anlama katkısı olmayan ancak bağlayıcı olan /y/ gibi algılanmış olmalıdır.

Bir dilde, her fonemin bir veya daha fazla derin yapısı varsa, derin yapıdaki her fonemin de bir veya daha fazla yüzey yapısı/alofonu olmalıdır. Yani fonemler/alofonlar birleşiyorsa, aynı derecede yarılıyor/çatallıyor da demektir. Buna göre, bugün kullandığımız her fonemin bir de proto-fonemi olmalıdır. Buna göre Türkçedeki yardımcı ses olarak kabul edilen /y/ ve /n/ ile ilgili şu şemaları çizebiliriz.

Görüldüğü gibi yüzey yapıda tek bir fonem veya alofon gibi algılanan bu sesler, aslında farklı ve başka olan fonemlerin yarılmaması veya o fonemlerle birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bizim Türkçede ses kalitesi bakımından aynı zannettiğimiz fonemlerin kaynağı da ses kaliteleri de farklıdır ve bu sesler farklı fonemler olarak değerlendirilmelidirler. Yani, Türkçede yüzey yapıda farklı olarak gördüğümüz /y/ ve /n/ fonemleri aslında aynı fonemin alofonları olabilir. Bu yüzden birbiri ile nöbetleşerek kullanılırlar. Bu nedenle aşağıdaki kullanımların hepsi de dilbilimsel olarak baktığımızda doğrudur. Türkçede *Bahçekapısı* gibi bir yapının hiç kullanılmıyor olması bu yapının içindeki /y/'nin yanlışlığından değil, bu yapı üzerinde henüz uzlaşılmamış olmasındandır. Burada farklı bir durum aramak ve doğru yanlış testi yapmak doğru değildir.²² Aşağıdaki iki örenkte yer alan /y/ ve /n/ sesleri, aynı fonemin /ny/ alofonlarıdır.

Pınarbaşı-y-a/pınarbaşı-n-a
Baba-y-ın /baba-n-ın

Aşağıdaki örneklerde ise durum bira farklı olabilir. Aynı ve tek olarak gördüğümüz fonemler (burada n sesi), aslında farklı birer fonem olabilir:

Pınarbaşı-n-a
(onun/senin) evi-n-deki
o-n-a
ne
be-n < be-η (yüzdeki leke) / be-n (zamir)
de-n-iz < deniz

3. teklik ve çokluk şahıs iyelik eki ile hal eki arasına giren /n/ ile bizce pınarbaşı-n-a örneğindeki /n/ aynı ses kalitesine sahip değildir ve derin yapıda bu iki ses farklı değerlendirilmelidir. Kaldı ki zamir n'si olarak adlandırılan /n/'de aslında iddia edildiği gibi bir zamir kalıntısı değil, yardımcı sesin analogi yoluyla ortaya çıkmasıyla alakalı olmalıdır. Örneğin, Talat Tekin²³ ve Cengiz Alyılmaz'ın²⁴ ortaya koydukları delillerde, zamir kalıntısı olarak verilen örnekler, yalnızca belirtme hal ekinin olduğu durumlarda görülmektedir. Diğer hal eklerinin olduğu durumlarda bu /n/ tek başına kullanılmamaktadır. Nitekim Ahmet Bican Ercilasun, zamir n'si olarak kabul edilen bu /n/ ünsüzünü bildirme hal eki olarak değerlendirmiştir. Yani, “(onun) kitabın-ø gördüm” kitab-ı-n, zamir gibi durmakla birlikte, “(onun) kitabın-ø baktım” doğru gibi durmamaktadır. Son olarak, birleşik zamanlı ve şartlı kullanımlarda ortaya çıkan /y/ fonemi, derin yapıda

²²“ Belirsiz ad tamlamasındaki iyelik ekinin sonra, tamlamaya eklenecek aitlik, eşitlik ve hâl eklerinden önce araya gelmesi gereken zamir /n/'sinin yanında, asli vazifesi kelime ve ek birleşmesinde köprü olmak olan /y/ yardımcı ünsüzü de yine asli vazifesiyle kendisine bir yer bulmuştur. Bu kullanış, dil yanlış veya doğruluğu kıstasına göre uygun olmamakla beraber yaygın olmak özelliğini kazanırsa dil yanlış denemez. Şimdiki hâliyle dilbilgisi kurallarına uygunluk kıstası kapsamında kurala aykırıdır; lâkin yaygınlık kıstasına bakıldığında henüz doğru bir kullanış demek için de erkendir.” Yakup YILMAZ, “Zamir /n/'si ve y/ Yardımcı Ünsüz Karışıklığı: “Kırklareli'ne mi, Kırklareli'ye mi?” demeli”, *Turkish Studies* S. 7/3, Yaz, 2012 , 2774.

²³ Talât Tekin, (2003), “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1 Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 131-138.

²⁴ Cengiz Alyılmaz, (2011), “Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yayınları, Ankara, s. 515-527.

aslında /i/ fonemidir. Ek fiil görevindeki i- birleşme neticesinde düşmeden /y/ fonemine dönüşmüştür. Bunun nedeni de /y/ foneminin yarı ünlü olma özelliği taşımasıdır.

Sonuç

Bu konudaki bizim teklifimiz şudur. Bir dilde ses değişimleri temel olarak ya birleşme yoluyla ya da yarıma yoluyla meydana gelmektedir. Her iki durumda da asli ses (kök fonem) ilk aşamada varlığını korur veya yakın bir sese dönüşür. Esas olan, fonetik /fonemik yarımalarda en az üç sesin (kökses ve ondan çıkan diğer iki ses) aynı anda var olmasıdır. Süreç şöyle işler:

1. Aşama: asli ses (ör. /ny/, /d/) ikiye yarılr (ör. /n/ ve /y/) ancak kendisi de yaşamaya devam eder, 2.aşama: asli ses (ör./ny/) yavaş yavaş silinir ondan çıkan sesler (/n/, /y/) kullanım alanını genişletirler. 3. Aşama: Ortaya çıkan sesler ya ayrı ayrı yaşamaya devam ederler ya da onlar da başka iki ses oluşturmak üzere yarılrılar veya birleşirler.

Buna göre /n/ ve /y/ sesleri, başka bir proto-sesten muhtemelen /ny/ sesinden veya onun atası bir sestten, başta fonemik bir yarıma soncunda ortaya çıkmış ve sonra da foneme ve/veya alofona dönüşmüşlerdir.

Proto-sesi görmezden gelerek dilin sonraki dönemlerinde bir sestten başka bir sesin çıktığını iddia edersek, eksik bir iddiada veya tespitte bulunmuş oluruz. Buna göre yardımcı ses olan /y/ ve zamir n'si olarak kabul edilen /n/'den biri, diğerinde çıkmış olabilir veya ikisi birden ortak bir ata sestten geliyor olabilir. *Pınarbaşına* örneğindeki /n/ ile zamir n'sini ayrı düşündüğümüzü bir daha hatırlatalım. Bu nedenle Türkçedeki her /n/'yi aynı /n/ olarak değerlendirmemek gereklidir. Bu durumda, aslında alofon (alt ses birim) olan bu seslerin türediği asıl fonemin (kök fonem) varlığı kaçınılmaz olmaktadır. Öyle ise bu asli ses, şemada gösterdiğimiz gibi bir proto-sestir ve her ikisi de bu kök sese farklı zamanlarda ve farklı yerlerde bağlanmaktadır.

KAYNAKÇA

ADALI, Oya (1979), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, TDK:Ankara,22

AKSAN, Doğan (2015), *Her Yönüyle Dil*, TDK: Ankara, 78

ALYILMAZ, Cengiz, (2011), “Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 515-527.

BANGUOĞLU, Tahsin (2000), *Türkçesinin Grameri*, TDK: Ankara, 73

BAŞDAŞ, Cahit (2014), “Türkçede Üçüncü Şahıs Eki ve Zamir n'si”, *International Journal of Social Science*, S. 30/1, 147-161.

BERGAMALI Kadri (1946), *Müeyyureti'l Ulûm-Çeviri yazılı Metin ve Dizin* (Yay. Besim Atalay Tıpkı Basım), TDK: İstanbul, 47

BURAN, Ahmet (1998), “Türkiye Türkçesinin Sesbilgisi İle İlgili Sorunları”, *Makaleler*, (ed. Ercan Alkaya, vd.), *Turkish Studies Yay.*,Ankara, 129.

BYNON, Theodora (1986), *Historical Linguistics*, Cambridge University Press: Cambridge &New York & London

- CROWLY, Terry & Claire Bower (2010), *An Introduction to Historical Linguistics*, 4th ed., Oxford University Press: Oxford.
- CRYSTAL, David (1992), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 2nd ed., Blackwell: Oxford & Massachusetts.
- DAVENPORT, Mike & S.J. Hannahs (1998), *Introducing Phonetics & Phonology*, Arnold: London & New York, ss.98-99
- DEMİRÇİ, Kerim (2011), “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında” *Turkish Studies* , Sayı 6/2 Bahar , ss. 359-366.
- EKER, Süer (2006), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker yay., Ankara, 270.
- ERCİLİSUN, Ahmet Bican, “Türkiye Türkçesinde Yardımcı ses”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 2000/2, 221.
- ERGİN, Muharrem (2008), *Türk Dili Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 144-146
- GEMALMAZ, Efrasyab “Türkçede Bağlayıcı (yardımcı) Ses Konusu Üzerine”, *AÜTAED*, S. 7, 1997,1.
- GRÖNBECH, Kaare (2011), *Türkçenin Yapısı*, (çev. Mehmet Akalın), TDK.,Ankara, 78-80.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ekim 1990, C: 1990/II, S: 466, s. 187-190.
- GÜVEN, Bengisu Akarsu ve İlken Kocadereli (2015), “ Dudak-Damak yarıklı Bireylerde Maloklüzyonun Konuşma Bozukluklarına Etkisi”, *Acta Odontol Turc*, S. 32/2, 215, 87.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1969), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK. Ankara, 58
- HOENIGSWALD, H.M. (1960, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, University of Chicago Press: Chicago.)
- JAKOBSON, R. & M. Halle (1956), *Fundamentals of Language*, The Hauge: Mouton.
- JAKOBSON, R. & M. Halle (1972), “Principles of historical phonology”, in Keiler, 121-138 (R.A.Keiler (1972), *A reader in historical and comparative linguistics*, Holt pres: New York.)
- JONES, Daniel (1950), *The Phoneme: its Nature and Use*, Heffer:Cambridge.
- KARAAĞAÇ, Günay (2010), *Türkçesin Sesbilgisi*, Kesit yay., İstanbul, 96-102
- KARADEMİR, Fevzi, “Eşzamanlı Bakışla Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ünsüzler”, *Turkish Studies*,C. 6/2, 2011.
- KARAÖRS, Metin (2005), “Ders Kitaplarındaki Yardımcı Sesle İlgili Bilgi yanlışları”, *SBE Dergisi* yay., S. 19/2, 27
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılap yay.,Ankara, 614
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK: Ankara, 28,260
- LADEFOGED, P. (2006), *A Course in Phonetics* (5 ed.), Thomson: Newe York, ss. 268-276
- LADEFOGED, Peter and Ian Maddeison (1996), *The Sounds of the World's Languages*, blackwell: Oxford & Massachusetts
- MADDIESON, Ian (1984), *Patterns of Sounds*, Cambridge University Press, Cambridge.

- MIELKE, Jeff (2008), *The Emergence of Distinctive Features*, New York: Oxford University
- NORTON, L. Adelbert and William Proffit, "The Tongue and Oral Morphology: Influences of Tongue activity During Speech and swallowing", *ASHA Reports*, 5, 1970, 110.
- ÖZDEMİR Hakan (2014), "III. Teklik Kişi İyelik Ek + (s)I*1 ve Zamir n'si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 14 Bahar, 137-145
- ÖZDEMİR, Hakan (2015). "Nazal Ünlü ve Zamir n'si Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül Sayı 4, s. 130-139.
- STRAZNY, Philipp (2005), *Encyclopedia of Linguistics*, New York-Oxon: Fitzroy Dearborn.
- SULTANZADE, Vügar (2014). "Zamir n'sinin Kaynağı Hakkında", *Dil Araştırmaları*, Sayı 15, s. 95-104;
- SULTANZADE, Vügar, "Bir Daha Zamir N'sinin Kökeni Ve Nazal Ünlü Hakkında", *Dil Araştırmaları*. 2016,S.18, 7-16. 10.
- TEKİN, Şinasi (1992), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.2, TKAİY., Ankara.
- TEKİN, Talât, (2003), "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Makaleler 1 Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 131-138.
- TRASK, R.L. (2004), *A Dictionary of Phonetic and Phonology*, Routledge: London & New York.
- TRASK, R.L. (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, Routledge: London & New York, 232 ss. 232-236.
- YILMAZ, Yakup, "Zamir /N/'Si Ve /N/ Yardımcı Ünsüz Karışıklığı: "Kırklareli'ne Mi, Kırklareli'ye Mi?" demeli" *Turkish Studies*, S. 7/3, Yaz 2012, 2761-2777.
- YILMAZ, Yakup, "Zamir /n/'si ve y/ Yardımcı Ünsüz Karışıklığı: "Kırklareli'ne mi, Kırklareli'ye mi?" demeli", *Turkish Studies* S. 7/3, Yaz, 2012, 2774.

REŞAT NURİ'NİN *RECM* HİKÂYESİ VE HALİDE EDİB'İN *VURUN KAHPEYE* ROMANI ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan KARABURGU

Akdeniz Üniversitesi / Türkiye

okaraburgu@gmail.com

Cumhuriyet dönemi Türk romanının iki önemli ismi olan Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) ve Halide Edib Adıvar (1882-1964) yaşadıkları dönem itibarıyla Millî Mücadele yıllarını yaşamış, savaşın ve mücadelenin içerisinde birer aydın sorumluluğu ile bulunmuş -hatta Halide Edib, bizzat savaş meydanlarında yer almış - kişilerdir. İki yazar da fiili ve fikri mücadele içerisinde bulunmuştur. Bu durum, elbetteki bu yazarların yazdıkları eserlerin daha gerçekçi olmasını ve meseleyi içten gören göz olarak daha samimi metinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Halide Edib, savaş hattında bulunan bir yazar olarak Millî Mücadeleyi konu alan romanlarında daha çok savaşın getirdiği yıkım ve halkın savaş karşısındaki tutumu üzerine yoğunlaşır. *Vurun Kahpeye* romanı Yunan işgalinin bir Anadolu kasabasında meydana getirdiği tahribatı anlatırken halkın ve kanaat önderi olarak kabul edilen din adamlarının bu işgale karşı tavırlarını da ortaya koyar. Reşat Nuri'yi ise savaşla birlikte halkı cehalete, batıl inanışlara ve yoksulluğa götüren sebepler üzerinde düşünürken görürüz. *Recm* hikâyesi de Anadolu'nun içerisinde bulunduğu cehalet, karanlık, batıl inanışlar ekseninde halkın tavır ve tutumu üzerine odaklanır.

Reşat Nuri'nin *Recm* hikâyesinin de içinde bulunduğu *Recm, Gençlik ve Güzellik*¹, 1919 yılında yayımlanır. Bu hikâye kitabı Reşat Nuri'nin ilk hikâye kitabıdır ve iki hikâyeden oluşur. Reşat Nuri'nin yazarlık serüveni içerisinde hikâyeciliği önemli bir yer kaplar. Yedi hikâye kitabı yayımlayan yazarın, bu hikâyelerinin dışında dergi sayfalarında kalmış ve kitaplarına girmemiş pek çok hikâyesi vardır. Reşat Nuri, romanları ile hikâyelerinde ele alacağı konuları ayırmış gibidir. Romanlarında daha çok sosyal konulara yer veren yazar, hikâyelerinde sosyal konulara üç beş hikâyesinin dışında yer vermez (Karaburgu, 2001: 58). *Recm* hikâyesi Reşat Nuri'nin sosyal konuları ele aldığı nadir hikâyelerinden biridir.

Recm'de ülkücü bir köy öğretmenin, yobaz din adamının yönlendirmesi ile cahil köylüler tarafından bir kuyuda taşlanarak öldürülmesi anlatılır. Reşat Nuri bu hikâyesi ile Anadolu'nun içerisinde bulunduğu cahilliği, batıl inanışlarla kuşatılmış ve aydınlığa direnen Anadolu insanının acınası halini gözler önüne sermeye çalışır. Hikâye "Bir belediye hekiminin hatıra defterinden" aktarılır. Tahsin isimindeki ülkücü öğretmen fakültesini dereceyle bitirmiş olmasına rağmen, meslektaşlarının aksine -pek çok öğretmen İstanbul'da kalmak için torpile başvurur- bir köy okulunda öğretmenlik yapmak ister. Elmacık köyüne tayin edilen Tahsin, Anadolu ve insanının içerisinde bulunduğu bîçareliği yenerek onların akıl ve gönüllerini aydınlatmak ister. Tahsin'in bütün çabaları yobazlığın duvarına çarparak hızını kaybetse de o, bir an olsun geri adım atmaksızın ideallerini gerçekleştirmeye çalışır. Fakat köylünün mübarek saydığı su kuyusuna zehir karıştırdığı iddiası ile kuyunun içinde *recm* edilerek, taşlanarak öldürülür. Oysa sıtma hastalığından mustarip olan Tahsin, sıtma ilacını bu kuyuda içer, köylünün suyunu zehirlmek gibi bir düşüncesi hiç olmamıştır.

¹ Reşat Nuri, *Recm, Gençlik ve Güzellik*, Türk Dünyası Matbaası, İstanbul, 335 (1919). Bildiri metni boyunca alıntılar bu yayımdan yapılacaktır.

Böylelikle köylünün içerisinde mahpus kaldığı cehaleti, karanlığı, yıkmak emelindeki ülkücü bir öğretmen, yobazlarca gerçek olmayan bir sebeple recm edilerek öldürülür.

Halide Edib'in *Vurun Kahpeye*² romanı önce 1923 yılında *Akşam* gazetesinde tefrika edilmiş ardından 1926 yılında kitap olarak yayımlanmıştır. Halide Edib, millî mücadelenin içerisinde bizzat bulunmuş biri olarak gözlemlerini ve tanık olduğu olayları çeşitli edebî türler halinde yayımlamıştır. *Ateşten Gömlek*, *Vurun Kahpeye*, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, *İzmir'den Bursa'ya* bu eserlerinden bir kaçıdır. *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanları ise konusunu doğrudan millî mücadeleden alan eserlerdir.

Vurun Kahpeye romanında Halide Edib, Reşat Nuri gibi ülkücü bir öğretmeni Anadolu'yu aydınlatmaya gönderir. Aliye öğretmen "*Toprağınız toprağım, eviniz evim*" düşüncesi ile cehalet içinde bulunan Anadolu insanını aydınlatmaya gider. Yazar, Yunan işgalinin yaşandığı yılları konu edindiği romanında sadece kendi insanını aydınlatmaya koşan bir ülkücü öğretmen değil düşman güçlerinin vatan coğrafyasından kovulması mücadelesinde de en önde bulunan bir kadın kahraman yaratır. Bir Anadolu kasabasına büyük ideallerle göreve giden Aliye öğretmen, yaşlı bir karı-kocanın yanında kalır. Öğretmenliği esnasında uygulamaya çalıştığı yeni metod ve yerleştirmeye çalıştığı anlayış, kasaba halkı tarafından hoş karşılanmaz. İdealist öğretmenin uygulamaları başta kasabanın din kisvesinin arkasına saklanan Hacı Fettah'ı ve kendisine yüz vermediği için Aliye öğretmene düşman kesilen Uzun Hasan'ı rahatsız eder. Halkı, Kuva-yı Milliye'yi destekleyen Aliye öğretmen aleyhine kışkırtırlar. Aliye öğretmenden kurtulmak adına işgal kuvvetleri Yunanlılarla iş birliği yapmaktan nile çekinmeyen bu iki şahıs Aliye öğretmeni işgal güçleri ile işbirliği yaptığı iftirası ile kasaba meydanında taşlattırarak öldürtürler. Hem işgal güçlerine karşı direnen hem de halkını aydınlatmak ideali ile Anadolu'ya geçmiş bir öğretmen olan Aliye öğretmen ne yazık ki din kullanılarak cahil halkın kışkırtılması ile can verir.

Karşılaştırma

Aynı dönemde eserler veren, Türk edebiyatının bu iki önemli romancısı pek çok bakımdan birbirine benzeyen iki esere imza atmıştır.

Eserlerin yayım tarihi birbirine yakın olmakla birlikte farklı tarihlerde yayımlanmışlardır. Reşat Nuri hikâye kitabını 1919'da, Halide Edib ise romanını 1923 yılında tefrika ettikten sonra 1926 yılında kitap halinde yayımlar. Birinci Dünya Savaşı sonrası yazılan eserlerin vakaları birbirine benzerlik gösterse de metinlerin vaka zamanları arasında yirmi yılı aşkın bir süre vardır.

Recm hikâyesinde vaka, "Bir belediye hekiminin hatıra defterinden" aktarılır. "Bir belediye hekiminin hatıra defterinden" notunun hemen altında tarih ve yer bildirir şu ifade yer alır: 15 Eylül 1313, Taşköprü. 1919 yılında yayımlanan *Recm* hikâyesinin vaka zamanı bu nottan hareketle 1897 yılı olarak tespit edilebilir.

Vurun Kahpeye romanının vaka zamanı ise romanda bahsedilen İzmir'in işgali ve bu işgalin sona ermesini içine alan Mayıs 1919'dan Ağustos 1922'ye kadar uzanan zaman olarak tespit edilebilir.

Vaka zamanlarının farklı oluşu iki metnin birbirinden farklı zamanlarda benzer vakalar etrafında kurgulanabileceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Halkın

² Halide Edib Adıvar, *Vurun Kahpeye*, 4b., Özgür Yayınları, İstanbul, 1999. Bildiri metni boyunca alıntılar bu yayımdan yapılacaktır.

aydınlatılma/egitim davası, cehaletle, batıl inanışlarla ve yobaz düşünce temsilcileriyle mücadele temel düzlemde ele alınan problemlerdir ve bu problemler öğretmenler vasıtası ile çözülmeye çalışılmaktadır. Reşat Nuri ve Halide Edib aynı dönemde yaşamış romancılar olarak kurgusal metinlerinde benzer vakaları farklı vaka zamanlarında da olsa tercih edebiliyorlar. Doğal olarak burada ayrı olan tek nokta, Halide Edib'in romanında arka planda Millî Mücadele yıllarını konu edinmesidir.

Recm hikâyesindeki esas çatışma, halkın ve öğretmen Tahsin'in, yerleşik hayat, eğitim ve din gibi konulardaki farklı tavır ve tutumları üzerine kurulur. Tahsin, inanmış bir irade ve düşünce ile halkın içerisinde boğulduğu cehaletini, hurafelerle çepeçevre kuşatılmış inançlarını, yoksulluk girdabındaki çaresizliklerini ortadan kaldırmak için aydınlık ve gerçekçi bir tavır geliştirir. Köyün imamı tarafından Tahsin öğretmenin yaptığı şeyler şu şekilde anlatılır:

"Çocuklara dinini, diyanetini belletmeden kitaplar okutur... Kağıda âdem suretleri yaptırır... İlahi okutmaz türkü çağırtır... Namaz suresini okutmadan beyit belletir...Hasıl-ı ve'l mana fena bir adam oğlum... Bu kadarla kalsa ne istene... Köylülerin her işine burnunu sokar, kadınlara okuma öğretin, şöyle edin, böyle böyle yapın diye söylenir durur." (*Recm*, s. 10)

Halkın içerisinde bulunduğu karanlığı, yıkmaya çalışan Tahsin öğretmenin çabaları köyün imamınca bu tür bir olumsuz dil ile anlatılır. Tahsin öğretmen, halkın kaderi haline gelmiş tabularına dokununca bu türden bir aksülamelle karşılaşır ve cezalandırılır.

Vurun Kahpe'ye romanında, bir başka ülkücü öğretmen Aliye, Tahsin öğretmen gibi halkı içerisinde bulunduğu karanlıktan çıkarmak için çaba gösterir. Onun da çabası benzer şekilde dini kılıf olarak kullanan, kendini yerel güç olarak görüp herşeyi yapma hakkını kendinde bulan kişilerce sekteye uğratılır. Aliye öğretmen, sözde terbiye edilmek, hizaya getirilmek istenir. Devleti temsil eden öğretmen, kendini yerel güç olarak gören kişilerce terbiye edilmeye çalışılır. Devlete karşı kullanılan güç dindir. Aliye öğretmen düşüncelerinin, uygulamalarının ve Millî Mücadele taraftarı olmasının bedelini canı ile öder. Hacı Fettah Efendi, din gücünü arkasına alarak hedef aldığı Aliye öğretmene karşı halkı tahrik eder:

" — Görüyor musunuz? Erkeklerin içinde yüzü gözü açık nâmahremler, müslümanların kalbini fesada vermek için şarkı söyleyerek dolaşıyorlar. Bunlar, bunlar melundur, bunların eline çocuklarınızı teslim etmeyiniz. Eğer bir gün içimize yalnız düşman girdiğini değil, başımıza taş yağdığını görmek istemiyorsanız, bu karıların üstleri başlarıyla beraber kendilerini de parçalayınız. Yoksa Cenab-ı Hakkın bütün öfkesi üzerimizden eksik olmayacaktır." (*Vurun Kahpeye*, s. 23)

Vurun Kahpeye romanında *Recm*'den farklı olarak işgal güçleriyle işbirliği içerisinde olan halkın, çabucak galeyana getirilerek kullanılması da söz konusudur. *Vurun Kahpeye* romanında halkın aydınlatılmasının yanı sıra Millî Mücadele yıllarında karşı karşıya kalınan, düşman askerinin ülkeyi işgali de ele alınır.

İki esere ortak vaka ve tema açısından bakıldığında; aydınlığı temsil eden öğretmenlerin ilkel ve dar görüşlü din adamları ve tahrik edilen cahil halk tarafından öldürülmelerinin ele alındığı görülür. Tahrik unsuru olarak da iftira ve din kullanılmıştır. Tahsin öğretmen halkın kutsal saydığı suya zehir katmak iftirası ile *recm* edilir. Aliye öğretmen ise iffetini işgal güçleri ile iş birliği yaparak yitirdiği iftirası ile *recm* edilir.

Burada "recm" olayından bahsetmemiz gerekir. Recm, İslam şeriatinde zina eden kadını taşıyarak öldürme cezasıdır. Recm, iki eserde de bir cezalandırma yöntemi olarak kullanılır. Fakat İslam şeriatinin geçerli olduğu yerlerde zina eden kadın başı dışarda kalmak sureti ile toprağa gömülür ve taşlanır. İki eserde tam manası ile böyle bir uygulamaya rastlanmaz. Reşat Nuri, hikâyesine de isim olarak verdiği recm hadisesini bir kuyuya sığınan Tahsin öğretmenin taşlanarak cezalandırılması şeklinde ele alır. Halide Edib de kahramanı Aliye'yi kasaba meydanında taşlattırmak sureti ile recm ettirir. Halide Edib, recm hadisesini aslına uygun olarak bir iffet meselesi ekseninde ele alır. Burada iki yazar, sembolik bir cezalandırma aracı olarak kullanır recmi.

Recm hikâyesinin kahramanı Tahsin, fakültesini derece ile bitirmiş, vatan millet aşkı ile yanıp tutuşan, herkesin Anadolu'ya gitmekten kaçtığı bir dönemde gönüllü olarak Anadolu'ya gitmek isteyen, korkusuz, cesur, ülkücü bir öğretmendir.

Hikâyenin kendi hatıra defterinden anlatıldığı hekim, vaktiye kendisine tedavi için gelen Tahsin öğretmeni şu şekilde anlatır:

"Ben Tahsin'i tanıyordum. Hem de yalnız bir kere gördüğüm halde iyi tanıyordum. Binbaşı bu genci bana muayene ettirmeğe getirmişti. Civar köylerin bataklıklarından aldığı mel'un bir sıtma bozuk sıhhatini büsbütün sarsmıştı. Fakir kayıafetli, küçük hasta çehrelî, çekingen tavırlı bir çocuktü. Zâhiren bakarsanız herkese benzeyen bir adamcağız. Fakat ben onun bakışında ve söyleyişinde anût ve anlaşılmaz bir emelin ateşini bulmuştum.

Binbaşı vaktiyle İstanbul Darü'l Muallimi'nde teşehhüt miktarı musiki hocalığı etmiş, bu genci orada tanımıştı. İstanbul'da yahut vilayet merkezlerinden birinden kendisine bir yer bulabilirdi. Zekâsı, malûmatı buna müsâitti. Fakat garip bir cazibe onu bu Anadolu köyüne bağlamıştı. Vücudundaki hastalığı kısaca anlattı. Tavsiyelerimizi bile dinlemeğe lüzûm görmeden asıl hastalığına, rûhunun hastalığına geçti. Beni ilk defa görüyordu. Fakat sabit fikrinin rüyâsı etrafındakilere de vermek, onun için bir ihtiyaçtı. Gözlerinde için için yanan bir ateş, sesinde belli belirsiz bir hasta çocuk şikâyetiyle bir çok söyledi. Anadolu'nun bîçareliğinden bahsetti. İçlerinde yaşadığımız insanların gönlündeki karanlıktan uzun uzun şikâyet etti. Başında Anadolu'nun saadetine âit muhteşem bir rüya vardı. Fakat kimse dinlemek, bilmek istemiyordu. Herkes kendine düşman oluyordu. Fakat o, bu düşmanlıklara, haksızlıklara hedef olmasından garip bir lezzet alıyormuş." (Recm, s. 6-8)

Vurun Kahpeye romanının kahramanı da başarılı, ülkücü, memlekete hizmet etmek için büyük bir heyecan taşıyan, cesur bir öğretmendir. *Recm*'in kahramanı ile benzer özelliklere sahiptir. Elbette Tahsin'e göre Aliye öğretmen daha cesurane bir tavır sergiler. Bir kadın olarak hem toplumsal meselelerle mücadele eder hem de bir Anadolu kasabasında yerel güç konumundaki kişilerle çatışır, onlarla mücadele etmekten çekinmez. Eğitimci tarafı ile Reşat Nuri'nin *Çalılıkusu* romanının kahramanı Feride'den izler taşır. Mücadeleci kimliğinin yanında geçmişinden kaçarak Anadolu'ya sığınmak istemesi, yeni bir hayat tasavvuru da Feride ile Aliye'yi benzer kılar.

İki öğretmenin karşısına karşıt güç olarak çıkan imam tiplmesi de birbirine büyük oranda benzer. *Recm*'deki imam, yeniliklere kapalı, bağınaz biridir. Bir kanaat önderi olarak halkı yönlendirir ve kullanır. Halide Edib'in kahramanı ise bağınaz olmakla birlikte hain, işbirlikçi, dini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanan, vatansever görünüp vatana ihanet eden bir tiptir. İki tipin de olumsuz ve karşıt güç olarak belirli bir zihni yapısının temsilcisi olarak çizildiklerini söyleyebiliriz. İki öğretmenin de recm edilmesinin azmettiricisi bu tiplerdir.

Sonuç

Aynı dönemin yazarları olan Reşat Nuri ve Halide Edib'in farklı türlerde verdikleri eserlerde birbirine çok benzeyen bazı unsurlara yer vermişlerdir. Tematik benzerlikler bunların başında gelir. Doğal olarak eserlerin verildiği türlerin yapısı, vaka hacmini ve tematik çeşitliliğini etkilemiştir. Vaka zamanlarının farklı olmasına rağmen, benzer düşünsel eksen etrafında olaylar kurgulanmıştır. İki eserdeki kahramanın öğretmen olarak seçilmesi, kahramanların ülkesi, amaç ve karakterleri bakımından da benzerlik göstermesi şaşırtıcı düzeydedir. Hatta cinsiyetleri göz ardı edilecek olursa iki kahramanın birbirinin ikizi olduğunu bile söyleyebiliriz. Kahramanların karşısına karşıt güç olarak çıkarılan tiplerin ve bu tiplerin mücadele şekilleri, zihni yapıları ve nihayi hedefleri de büyük oranda benzerdir. Reşat Nuri'nin eserini Halide Edib'den önce yayımlamış olması, Halide Edib'in Reşat Nuri'den etkilendiğini düşündürebilir bize. Bu denli benzerliği başka türlü izah etmek de pek mümkün gözüküyor. Aynı dönemde eser veren bu iki yazarın birbirini etkilemesi de gayet tabii bir durumdur. Etkilenme bu iki eserin kendilerine has üsluplarını gölgede bırakacak düzeyde olmamıştır.

Kaynakça

Adıvar, Halide Edib. *Vurun Kahpeye*. İstanbul: Özgür, 1999.

Güntekin, Reşat Nuri. *Recm, Gençlik ve Güzellik*. İstanbul: Türk Dünyası Matbaası, 335 (1919).

Karaburgu, Oğuzhan. *Reşat Nuri Güntekin'in Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001.

TÜRK DİLİNİN AZERBAYCAN'DA DERS KİTAPLARIYLA DİRİLİŞİ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARATAŞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Türkiye
mustafakaratas2003@yahoo.com

0. Dillerin Adlandırılması

Bir nesnenin, canlının, insanın ve sosyal grubun (boy, aşiret, halk, millet vb.) kimliği onların varoluşlarını ifade eder. Çünkü kimlik “farkında olmak veya olunmak”tır ve varlığın farkına varıldığının ispatı da onun adlandırılmış olmasıdır. Bu nedenle, insan için var olmak bir ada sahip olmaktır.¹ O halde, bir nesne/eşya, canlı, insan veya sosyal grubun adlandırılması onun kimlik sahibi olması anlamına gelir. Ancak nesne veya diğer canlıların (hayvan, bitki) adlandırılması sadece insanlar tarafından yapılırken insan veya sosyal grupların adlandırılması hem insanın kendisi hem de diğer insanlar tarafından yapılabilir. Bu nedenle, kimlik sadece bireysel anlamda insanın, toplumsal anlamda ise grubun kendini tanımlaması değil, aynı zamanda insan veya grubun başka insan veya gruplar tarafından da tanımlanmasıdır.²

İnsanın varlığının adı olan *kimlik*, dilin de adını belirleyen bir kavramdır. Bu nedenle, “*milli kimlik*”in inşası milletin ve buna bağlı olarak da dilin adından başlar. Dil adı ise çok farklı boyutları olan bir konudur ve farklı açılardan, farklı başlıklar altında incelenebilir.

Millet ve dil adları milletin temel kimlik bilgilerinden olmasına rağmen bir milletin kendisini ifade etmek için kullandığı adla (iç adlandırma) başka milletlerin o milleti kodladığı ad farklı (dış adlandırma) olabilir. Bu farklı kodlama veya adlandırma Türklük biliminde, günümüz Türk dünyasındaki Türk dili kollarının türü (dil, lehçe, ağız) ve bu kolların adları konusunda kendisini göstermektedir. Ayrıca, bu adlandırmaların ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiği de görülmektedir. Bu konuda Türk dünyasında bir birlik görülmemektedir. Türkiye’deki adlandırmalar ile diğer Türk ülkelerindeki adlandırmalar arasında önemli farklılıklar vardır.

Günümüz Türk dünyasındaki yaklaşık 202 milyon Türk’ün kullandığı 21 yazı dili için Türkiye’de *çağdaş Türk lehçeleri*, *Türk yazı dilleri* veya *Türk dilleri* ifadeleri kullanılmaktadır. Bu lehçelerin veya yazı dillerinin her biri ise genel olarak *Türkiye Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi*, *Kazak Türkçesi*, *Kırgız Türkçesi*, *Uygur Türkçesi* vb. şekillerde adlandırılmaktadır. Türk dilinin kollarının Türkiye’deki adlandırılmasında geçmişe oranla günümüzde genel olarak bir birlik sağlanmış gibi gözükse de, bu adlandırmaların diğer Türk devletlerinde pek kabul görmediği de belirtilmelidir. Örneğin, Azerbaycan’daki Türklük bilimi çalışmalarında Türkçenin her bir kolu için *dil* terimi kullanılmaktadır. Buna göre, Türk dilleri ailesine mensup diller, *Azerbaycan Dili*, *Kazakça/Kazak Dili*, *Kırgızca/Kırgız Dili*, *Özbekçe/Özbek Dili* şeklinde adlandırılmaktadır.

¹Türk kültüründe Dede Korkut hikâyelerinde de örneği görülen, çocuğun bir kahramanlık yapmasından sonra ad/isim alması da tam olarak isim ve kimlik ilişkisini örneklemektedir.

² Bir halkın adlandırılması etnik adlandırmalardır ve bunlar iç ve dış adlandırma olmak üzere ikiye ayrılır. Örneğin, Finlandiyalıların kendi ülkeleri için kullandıkları *Suomi* iç adlandırma, *Finlandiya* adı ise bir dış adlandırmadır. Benzer bir biçimde *Türkiye*, *Türk* bir iç adlandırma, *Turkey* ve *Turkish* bir dış adlandırmadır. Aynı şekilde, İran’da yaşayan ve Türkiye’de yaygın olarak *Azeri* adı verilen Türk halkının kendi iç adlandırması *Türk*tür (Eker 2006).

Bu çalışmada, “*Azerbaycan Türkçesi*”nin adlandırılma sürecinde önemli bir dönem olan 1992-1995 yılları arasındaki “Türk dili” adına dikkat çekilecek, daha sonra ise bu adın “diriltirme” sürecinde ders kitaplarının rolü vurgulanmaya çalışılacaktır.

1. “Azerbaycan Türkçesi”nin Adı³

“Karşılıklı anlaşılabilirlik” ölçütüne göre günümüzde dahi Türkiye Türkçesiyle bir “ağız” kadar yakın/uzak olan Azerbaycan Türkçesi, Türk dili tarihinde yönere göre “Güneybatı Türk Lehçeleri”, boylara göre “Oğuz Grubu Türk Lehçeleri” grubunda yer alan Türk yazı dilidir.

Türklük biliminde, günümüz Türk dünyasındaki Türk dili kollarının türü (dil, lehçe, ağız)⁴ ve bu kolların adları konusundaki farklı yaklaşımlar Azerbaycan Türkçesi için de söz konusudur. Sovyet sonrası bağımsızlığını elde eden Türk devletlerinden biri olan Azerbaycan’da son yüz yılda yaşanan olayların psikolojik, kültürel, ekonomik, siyasi etkisi sonucunda kimlik, yani milliyet adı ve buna bağlı olarak da dil adı konusu özellikle 1990’lı yıllardan itibaren tartışmaların temel nedeni durumundadır. Çünkü Türk dünyası adına en dikkat çekici “kimlik inşa süreci” Azerbaycan’da yaşanmıştır.

10. yüzyılda başlayan doğudan batıya yoğun Türk göçleri neticesinde Hazar’ı geçerek Anadolu, Kafkasya ve İran bölgelerine çok çeşitli boylar ve gruplar halinde yerleşen Oğuzlar, yaklaşık bin yıllık süre içerisinde siyasî ve kültürel birtakım etkenlerle ve daha da önemlisi farklı devletlerin değişen sınırları içerisinde kalmaları nedeniyle farklı adlandırmalara tâbi tutulmuşlardır. Örneğin, aynı boya mensup (Oğuzlar) Türk halkları, Türkiye sınırları içerisinde *Türk* veya *Azeri*⁵, İran’da *Türk*, Azerbaycan’da *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmaktadır. Daha ilgi çekici olanı ise Azerbaycan’da, halkın kendisini *Azerbaycanlı*, “Türkiyeli”leri ve Ahıskalıları *Türk* olarak adlandırmalarıdır. Güney Azerbaycanlılar ise kendilerini *Azerbaycanlı* veya *İranlı* değil *Türk* olarak adlandırmaktadır.

Azerbaycan’da binlerce yıldır *Türk* olarak bilinen ve özünü de *Türk* olarak adlandıran bu halk⁶, Türk-İslam dünyasının ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin⁷ 1918’de

³ Bu konu tarafımızdan kaleme alınan ve “Prof. Dr. Yavuz Akpınar Armağanı” olarak yayımlanacak kitapta “Azerbaycan Türklerinin Konuştuğu Dilin Adı Nedir?” başlıklı yazıda ayrıntılı olarak incelenmiştir.

⁴ Türkiye’deki Türklük bilimi çalışmalarında Türk dilinin yazı dili olan kolları için genel olarak *lehçe* (yazı dili, sosyal varyasyon) ve *şive*, bu kollar içindeki yerel konuşma biçimleri için *ağız* (konuşma dili, diyalekt) terimleri kullanılmaktadır. Azerbaycan Türklerinin ana dilleri de Türkiye’de halk arasında yaygın olarak *Azeri Türkçesi*, Türklük biliminde ise *Azerbaycan Türkçesi* veya *Azeri Türkçesi* şeklinde adlandırılmaktadır.

Azerbaycan Türklük biliminde ise Türk dilinin yazı dili olan kolları için *dil*, bu kollar içindeki yerel konuşma biçimleri için *diyelekt* ve *şive* terimleri kullanılmaktadır. Azerbaycan’daki Türklük bilimi çalışmalarında Türkçenin her bir kolu için *dil* terimi kullanıldığı için “Türk dilleri ailesi”ne mensup diller, *Azerbaycan Dili*, *Kazakça/Kazak Dili*, *Kırgızca/Kırgız Dili*, *Özbekçe/Özbek Dili* şeklinde adlandırılmaktadır. *Türk Dili* adı ise Türkiye Türkçesi için kullanılmaktadır.

⁵ Türkiye’de ağırlıklı olarak Ardahan, Kars ve Iğdır’da az sayıda da Ağrı, Muş, Van’da yaşayan ve Doğu Anadolu Türklüğü olarak adlandırılan Türk topluluklarının beş ayrı gruptan oluştuğu tespit edilmiştir: Ardahan, Posof yerlileri, Kars yerlileri, Türkmenler, Kars Terekemeleri (Karapapaklar) ve Kars Azerileri. Kars Azerilerinin bu bölgeye yerleşmeleri Melikşah dönemine kadar (1064) geri gitmektedir. Bu “Şii” Türk boyu, kendilerini *Azeri* olarak adlandırmaktadır. Kars Azerileri, diğer Kars yerlileri tarafından “şia” veya “acem” olarak da adlandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47).

⁶ Özellikle Rus kaynaklarında Azerbaycan Türkleri için *Tatar*, o halkın dili için *Tatar dili* adlandırması da görülmektedir. Çünkü Tatar adı, tarih boyunca farklı topluluklar tarafından 8 farklı grubun adı olarak kullanılmıştır (Zekiye 2017: 220-221). Bu gruplardan biri de Müslüman olan tüm Türklere, Rus bilim insanları, doğulu halkları araştırdıkça Altın Orda Tatarlarının kendi etnonimlerini muhafaza eden birçok etnostan oluştuğunu anlamalarına

M. E. Resulzade önderliğinde kurulmasından sonra da *Türk* olarak adlandırılmaya devam etmiş, ana dilinin resmî olarak *Türk dili* biçiminde adlandırılmasıyla *Türk* adı da resmî kimlik olmuştur. 1936'dan sonra *Azerbaycanlı* kimliği “üretilmiş” ve bu kimlik Sovyetler dağılana kadar kullanılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kurulan bağımsız Azerbaycan'ın Millî Meclis'i 22 Aralık 1992'de devletin resmî dilini *Türk dili* olarak değiştirince milletin *Türk* adı da kendisine iade edilmiştir. Böylece Azerbaycan halkı yeniden *Türk* adıyla anılmaya başlamıştır (Tahirzade 1995). Ancak bu dönem uzun sürmemiş, 1995'te Azerbaycan halkı yeniden Stalin dönemindeki uygulamada olduğu gibi *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmış ve bu Anayasa'yla teminat altına alınmıştır. Kendisini *Azerbaycanlı* olarak tanımlayan halkın dili de *Azerbaycan dili* olarak belirlenmiştir. Günümüzde Azerbaycan Devleti'nin Anayasa'sında⁸ da resmî dil *Azerbaycan dili* olarak geçmektedir.⁹

2. Azerbaycan Türkçesinin Adlandırılmasında Dönemler

Sadece yüzyıl içerisinde yaşanan siyasi ve kültürel değişimler Azerbaycan'da, “kimlik” konusunun başta basın yayın olmak üzere her ortamda sürekli tartışılmasına, gündemde kalmasına neden olmuştur. Kimlik adının değişmesi öncelikle dilin adını etkilemiştir. Bu nedenle, “Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dil”in adı, sadece yüz yıl içerisinde defalarca değişmiş veya değiştirilmiştir.¹⁰ Bu değişimleri dönemler halinde şu şekilde göstermek mümkündür:

DÖNEM	DİLİN ADI	ALFABE
Başlangıçtan 1918'e Kadar	Türk Dili, Türkçe (Rusça Kaynaklarda: Tatar Dili, Türk-Tatar Dili, Azerbaycan-Tatar Lehçesi, Tatar Dilinin Kafkas Lehçesi, Türk-Azerbaycan Dili)	ARAP
1918-1937 Dönemi	Türk Dili, Türkçe	ARAP, LATİN
1937-1992 Dönemi	Azerbaycan Dili, Azerbaycanca	KİRİL
1992-1995 Dönemi	Türk Dili, Türkçe	KİRİL, LATİN
1995-2018 Dönemi	Azerbaycan Dili	LATİN

rağmen bu halkları *Tatar* olarak adlandırmaktan vazgeçmemişler ve onları kendi iç etnik adlarıyla ve yaşadıkları yerin adıyla birlikte adlandırmışlardır: Abakan Tatarları (Hakaslar), Azerbaycan Tatarları, Kazak Tatarları, Özbek Tatarları vd. Bunlarla birlikte, Altın Orda tebası olmayan Müslüman Türkleri de *Tatar* adıyla adlandırmışlar, hatta bu Müslüman Türkleri diğer Tatarlardan ayırt etmek için *Türk-Tatar* adını, *Türk-Tatar halkları* veya *Türk-Tatarlar* biçimleriyle kullanmaya başlamışlardır. 1923'ten itibaren ise genel olarak *Tyruki* veya *Tyurkski* adlarını kullanmışlar, Anadolu Türklerinden ise *Türk* adıyla söz etmişlerdir (Zekiye 2017: 219).

⁷ 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını kazanmış ilk demokratik Türk devletin adı kaynaklarda çok farklı biçimlerde (Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan Respublikası) yazılmış ve yazılıyor olsa da doğrusunun *Azərbaycan Cümhuriyyəti* olduğu tüm gerekçe ve belgeleriyle gösterilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahirzade (2005), “Azərbaycan Cümhuriyyəti”- İlk Milli Dövlətimizin Adı”, Tahirzade (2018), “Niye ‘Azərbaycan Cümhuriyyəti?’”.

⁸ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

⁹ <http://www.ajb.az/site/konstitusiya.pdf>

¹⁰ Ebülfez Elçibey, *Bütöv Azərbaycan Yolubaşlıkları* eserinde bu konuyu ele aldığı bir yazı (Türk Dili və Rus İmperiya Siyasəti) kaleme almıştır. Bizim de “Azerbaycan Türklerinin Konuştuğu Dilin Adı Nedir?” başlıklı çalışmamızda adlandırmaların dönemlerini belirlerken temel aldığımız bu yazıya göre, Azerbaycan halkının ve dilinin adı tarihte beş defa değişmiştir (Elçibey 2004: 47).

Bu dönemlerde Azerbaycan Türklerinin ana dilinin adının ne olduğunu veya ne olarak kabul edildiğini o dönemde basılan ana dili kitapları¹¹ açık bir biçimde göstermektedir. Bu kitaplardan bazıları şunlardır:

Başlangıçtan 1918'e Kadar:

Mirza Kâzım Bey (1839), *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka* (“**Türk-Tatar Dilinin Grammatikası**”), Kazan.

Budagov (1844), *Turetsko-Tatarskiy Bukvar*, (“**Türk-Tatar Dilinin Elifbası**”), Tiflis.

Mirza Şefi Vazeh ile Grigoryev (1852), *Kitab-ı Türki*.

P. İ. R. (1856), “Tatarskiy Bukvar” (“**Tatar Alfabesi**”), Petersburg.

Zarmayr Mseriani (1857), *Naçalnoye Uçeniye Turetskogo Yazıka* (“**Türkçe Eğitiminin Başlangıcı**”), Moskova.

Mirza Ebülhasan Bey Vezirov (1861), *Uçebnik Tatarskogo Aderbidjanskogo Nareçiya* (“**Tatar-Azerbaycan Dili Ders Kitabı**”).

Lazarev (1866), *Sravnitel'naya Xrestomatiya Turetskogo Yazıka* (“**Türk Dilinin Mügayiseli Müntehabatı**”), Moskova. (Abdullayev, 1966, s. 82).

Reşid Bey Efendiyev (1882), *Vətən Dili*,¹²

A. O. Çernyayevski, Sefereli Velibeyov (1888), *Vətən Dili*, Tiflis.

Tahirov (1887), *Samouçitel Tatarskogo Yazıka ili Rukovodstvo* (“Kendi Kendine **Tatarca** Öğrenimi veya Kılavuzu”):

Neriman Nerimanov (1899), *Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serf-Nehfi*.

Soltan Mecid Genizade (1902), *Samouçitel Tyurkskogo Yazıka Kavkazsko-Azerbaydjanskogo Nareçiya* (“Kendi Kendine **Türk Dilinin Kafkas-Azerbaycan Lehçesinin Öğrenimi**”).

İslam Bey Gebulov (1902), *Gevaid-i Lisan-i Türkî*, Bakü.

¹¹ Ruslar tarafından veya Rusça yazılan kitapların adlarında genellikle *Tatar* adının kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca, 1918'e kadar bazı kitaplarda yer alan ancak daha sonraki yıllarda hiç görülmeyecek olan *Vətən dili* adı ise Gori Öğretmenokulu'nun (Darülmualim) Türk bölümünde ortaya çıkmıştır. Köylerin ilkokulları için öğretmen yetiştiren bu okulda genel Rus siyasetine uygun biçimde milli ve manevi kimlikten yoksun, Çar'a sadık, Rus medeniyetine hayran gençler yetiştiriliyordu. Sınırları içerisinde öğrencilerin ana dilinde konuşmasının dahi yasak olduğu bu okulda, Türk öğrencilere ana dillerinin Türk dili olduğu öğretilmek istenmediği için ana dili (Türk dili) dersleri “kimliksiz” bir isim olan *Vətən dili* adlı ders kitabından öğretilmiştir. Bu nedenle, okulun *Tatar*, yani *Türk* şubesinin müdürü olan A.O.Çernyayevski'nin Türklere ana dillerini öğretmek amacıyla birinci bölümünü kendisinin, ikinci bölümünün ise S. B. Velibeyov ile birlikte yazdığı (1882, 1888) kitabın adı *Vətən Dili*'dir.Okulun ana dili konusundaki bu tutumuna rağmen, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'ın eğitim ve kültür alanında kalkınmasında önemli rolü olan Səfərali bəy Vəlibəyov, Rəşid bəy Əfəndizadə, Firidun bəy Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Yusif Qasimov gibi mümtaz Türk aydınlarının yetişmesini sağlayan bu okulun, “Türk dili”ni “Vətən dili” adıyla karşılarsa da Azerbaycan'da ana dilinde eğitimin canlanmasında etkisi olmuştur. Gori Öğretmenokulu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Seyidov 1988.

¹² Bu eser, Aleksey Osipoviç Çernyayevski'nin ses yöntemiyle yazılmış ilk Azerbaycan Türkçesi ders kitabı olarak bilinmektedir.

Abbas Mollazâde (1907), *Türk Dili* yahut *Türkçe Giraet*, Gence.

Gara Bey Garabeyov (1914), *Türkçeden Rusçaya Lüğət*, Bakü.

1918-1937 Dönemi:

Ə. Babazadə (1934), *Türk Dili*: İbtidai Məktəblər Üçün, Bakü.

İ. Həsənov, A. Tağızadə, Ə. Babazadə (1934), *Azərbaycan Türk Dilinin İmlası*, Bakü.
(QOMMUNİST (TÜRKÇƏ) QƏZETİ NƏŞRİYYATI)

Azərbaycan SSC Xalq Maarif Komissarlığı (1936), *Türk Dili*, Bakü.

Azərbaycan SSC Xalq Maarif Komissarlığı (1936), *Türk Dili* və *Ədəbiyyat*, İbtidai Məktəb Proqramları, Bakü.

H. Şahtaxtinsky, D. Məhəmmədzadə (1936), *Türk Dilindən Tapşırıqlar*, Bakü.

Q. Ələkbərli (1936), *Türk Dili*, Talış Məktəbləri üçün Dərs Kitabı, Bakü.

Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Baş İctimai Terbiyə Dairesi (1926), *Türk Dili və Ədəbiyyatı Programı*, Bakü.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1928), *Turq dili*, Bakü

Cabbar Məhəmmədzadə, Q. Qasımbəyli (1928), *Türkçə Dərs Kitabı*, Bakü

C. Məhəmmədzadə (1929), *Türkçə Öyrədən*, Bakü

ASŞC Maarif Komissarlığı Tədris-Metod Sektoru (1932), *Türk Dili və Ədəbiyyat Programı*, Bakü.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1924), *Türk-tatar lisanıyyatına Mədxəl*, Bakü.

Abdulla Şaiq (Talışzadə Abdulla Axund Mustafa oğlu) (1924), *Türk Dili*, Bakü

1937-1992 Dönemi:

Əli İskəndərzadə (1939), *Əlifbadan Qabaqkı Dövrədə Azərbaycanca dan Musahibə* (Leqsiq Dərsləri, Bakü.

Azərbaycan Xalq Maarif Komissariati Orta Məktəb İdarəsi (1937), *Azərbaycan dili Programması* (Natamam Orta və Orta məktəblər üçün), Bakü.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissariati (1937), *Azərbaycan Dili*, Azlıxdə Olan Millətlərin Məktəbləri üçün dərs vəsaiti, Bakü.

A. Şərifov (1937), *Ana Dilinin Metodiçası*, Bakü.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissariati (1938), Orta Məktəb Proqrammaları: *Azərbaycan Dili*, Bakü.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissariati (1938), *Rus və Erməni Məktəbləri üçün Azərbaycan Dili Programması*, Bakü.

R. Şahvələd (1938), *Ana Dili*, Tiflis.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissariati (1939), *Azərbaycan Dili Programması*, Bakü.

Azərbay SSR Xalq Maarif Komissariatı (1939), *Azərbaycan Dili*, Azərbaycan Dilində Olmayan Məktəblərin 6-cı Sınıfı Üçün, Bakı.

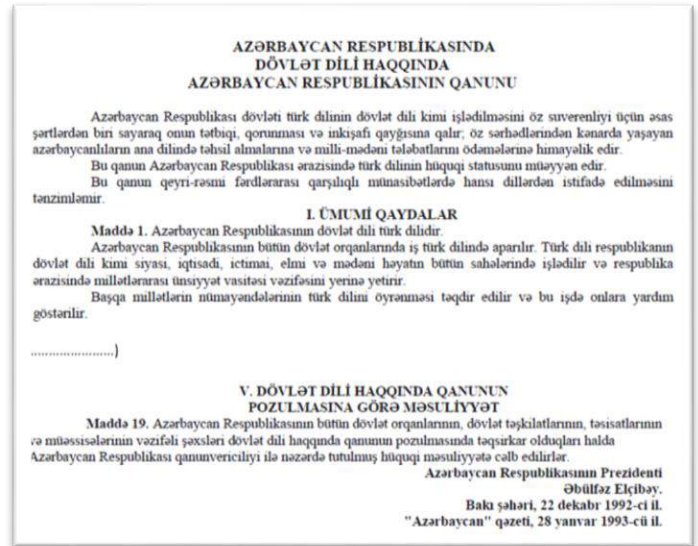
3.1992-1995 Dönemi'nde Azerbaycan Türkçesi

Rusya İmparatorluğu'nun 1917'de Ekim Devrimi'yle yıkılmasının ardından kurulan Sovyetler Birliği (SSCB) 8 Aralık 1991'de dağıldıktan sonra SSCB'ye bağlı devletler bağımsızlıklarını ilan etmiştir.¹³ Bu devletlerden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir.

Gorbaçov'un emriyle 20 Ocak 1990'da Bakü'de gerçekleştirilen ve tarihe "20 Yanvar (Ocak) Faciası" ve "Kanlı Yanvar" adlarıyla geçen olaylar millî bilinçlenmeyi ve direniş gücünü zirveye ulaştırmış, meydanlardaki halk hareketlerinin etkisiyle Azerbaycan Yüksek Sovyeti 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığı ilân etme kararı almış ve Azerbaycan Cumhuriyeti 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla da bağımsızlık kesinleşmiştir (Süleymanlı 2006: 274-279).

Bu dönemde iktidarda olan Azerbaycan Komünist Parti Birinci Sekreteri Ayaz Mutallibov, Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olmuş, ancak Mart 1992'de Dağlık Karabağ'daki Hocalı Katliamı ile Şuşa ve Laçın şehirlerinin Ermeniler tarafından işgalinden sonraki süreçte Mutallibov istifa etmek zorunda kalmıştır. 1970'li yıllardan itibaren Azerbaycan'ın siyaset ve kültür alanında etkili olmaya başlayan ve başta Azerbaycan Halk Cephesi olmak üzere birçok teşkilat kurarak millî ve tam bağımsız Azerbaycan için mücadele eden Azerbaycan Halk Cephesi'nin lideri Ebülfez Elçibey, 7 Haziran 1992'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır. Böylece, "*millî özgürlük ve demokrasi mücadelesini temsil eden güçler, millette yabancılaşmış komünist totaliter rejime karşı bir zafer kazanmıştır.*" (Nesibli 2001: 147).

Öncelikli olarak 1918'de kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "kanuni vârisi" olduğunu beyan eden yeni Cumhuriyet, Elçibey'in önderliğinde, 1918-1920 yılları arasında Müslüman Türk dünyasının ilk demokratik ve bağımsız devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli (göy "mavi", kırmızı, yeşil¹⁴) bayrağını, millî marşını ve birçok devlet sembolünü yeniden hayata geçirerek (Süleymanlı 2006: 281-283), devletin yeni dönemdeki uygulanacak politikaların temelini göstermiştir: 74 yıllık Sovyet dönemi ardından Azerbaycan'da Türkçü bir ideolojinin her sahada uygulanacağı millî

¹³ SSCB'nin dağılmasının ardından 15 devlet bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu devletlerden 12'si Rusya Federasyonu öncülüğünde bir araya gelerek 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurmuştur.

¹⁴ Bayraktaki göy "mavi" renk Türkçülüğü, kırmızı çağdaşlaşmayı, yeşil ise İslam'ı simgeler. Bu renklerin temsil ettiği düşünceler, XX. yüzyılın başında Ali Bey Hüseyinzade tarafından ileri sürülmüş ve daha sonra da Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde devletin temel felsefesi ve simgesi haline getirilmiş olan devlet ideolojisi (Süleymanlı 2006: 281).

politikalara geri dönmek.

Bu milli anlayışın ilk ve en önemli uygulamaları dil ve eğitimde gerçekleştirilmiştir.

EKRAN GÖRÜNTÜSÜ: BALAYEV 2002: 88

Devlet dilinin *Türk dili* olarak kabul edilmesi, eğitim sisteminin millileştirilmesi, ders programlarının hazırlanması ve bunlara uygun kitaplar basılması, milli okulların itibarının artırılması, Türk yer adlarının yeniden canlandırılması ve Rusça eklerle (-ov, -yev) Ruslaştırılmış soyadların değiştirilmesi bu dönemde atılan önemli adımlardır (Nesibli 2001: 147).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını elde etmesinden sonra, Azerbaycan Türkçesinin de tam bir devlet dili olarak kullanılması için en uygun şartlar sağlanmıştır. 15 Mayıs 1992'de Azerbaycan Halk Cephesi, Elçibey önderliğinde iktidara geldikten sonra, 22 Aralık 1992'de "*Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında*" kanun Azerbaycan Milli Meclisi'nde bir hayli tartışmalı geçen bir oturumun sonunda oy çokluğu ile kabul edilmiş ve Azerbaycan Türkçesi yeniden resmen *Türk dili* olarak adlandırılmıştır (Balayev 2002: 38):

4. "Türk Dili"nin Ders Kitaplarıyla Dirilişi

18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanının ardından 29 Aralık 1991'de bu kararın halk oylamasıyla kabul edilmesiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığı kesinleşmiş ve SSCB'nin içinde yer alan Azerbaycan SSC'sinin yerini Azerbaycan Cumhuriyeti almıştır (Süleymanlı 2006: 280). Böylece, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası¹⁵ tarafından ilan edilen beyanname¹⁶ ile M. E. Resulzade önderliğinde kurulan ve Müslüman Türk dünyasının ilk laik, demokratik cumhuriyeti¹⁷ olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (Resulzade 1993: 54-55, 62), sadece 23 ay sonra XI. Sovyet ordusu tarafından 27 Nisan 1920'de işgal edilmesi ve sonrasında 22 Aralık 1922'de Moskova'da ilan edilen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adıyla bağlanmasıyla (Süleymanlı 2006: 147) başlayan ve 74 yıl süren Sovyet dönemi sona ermiştir.

Sovyet döneminin ardından gelen bağımsızlığın ve özellikle Elçibey'in cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından bizzat devlet tarafından milletin kültürü, dili, kimliği, kısacası tüm milli değerleri yeniden canlandırılmaya başlanmıştır.

Halk Cephesi Hükümeti'nin bu anlayışı ve politikasının en önemli ayağını da eğitim oluşturmaktaydı. 74 yıllık komünist sistemin korunması ve yayılması anlayışına hizmet eden eğitim sistemini toptan kaldırıp onun yerine *milliyetçilik*, *vatanseverlik* ve *demokratik ilkelerin* yerleştirilmesi yeni dönemdeki eğitim anlayışının temel amacıydı. Bu amaca ulaşılabilmesi adına 30 Aralık 1992'de yeni eğitim kanunu çıkarılmış ve bu konunun da temel hedefi "*Azerbaycan gençlerinde milli şuurun geliştirilmesi*" olarak belirlenmiştir. 58 maddelik bu yeni kanunda göze çarpan en önemli yenilikler dil, tarih ve din konularında görülmektedir (Süleymanlı 2006: 288).

¹⁵Azərbaycan Şurayı-milliyeyi-islamiyyəsi

¹⁶Azərbaycan İstiqlalını Mübəyyin Əqdnamə. Bu beyannamenin tamamı için bk. Resulzade 2014: 11-13.

¹⁷ "Azerbaycan Cumhuriyeti asrı esaslara müstenid laik bir hükümdür." (Resulzade 1993: 55).

Bu konuda yapılması gereken ilk ve en önemli işin eğitim programları ve bu programlara uygun ders kitaplarının hazırlanması olarak belirlenmiştir. Elçibey döneminde, Eğitim Bakanlığı¹⁸ tarafından ders kitaplarının hazırlanması ve yazımı için bir komisyon¹⁹ kurulmuş ve bu komisyon 1992'nin Eylül'ünde göreve başlamıştır. Bu önemli görevin sorumluluğunu ise Eğitim Bakanı Firidun Celilov'un başkanlığında onun yardımcısı Adalet Tahirzade üstlenmiştir.

Bu komisyon, ilk olarak daha önceki Bakan döneminde basım kararı alınmış 33 ders kitabının 17'sinin basımına izin vermiş, geri kalanın basımı ise durdurulmuştur. Yeni ders kitaplarının basımı konusunda ise belirlenen hedef *"bir sonraki senenin başına (1993 eylül) yetiştirilmek üzere 4 ay içinde 7 sosyal bilimler alanında 7 program hazırlamak ve bu programlara uygun 59²⁰ yeni kitabın yazımı ve basımını tamamlamak"* idi. Bu milli ve manevi vazifeyi yerine getirmek üzere yeni Cumhuriyet'in iki binden fazla yetkin bilim insanı, öğretmeni²¹ ve uzmanı siyasi düşüncelerine bakılmaksızın bir araya getirilerek *Vahid Elmi-Metodik Şura* (VEMŞ)

"ÖYRƏTMƏN"İN İLK YAYINI

kurulmuş, bu program ve derslik işi bu komisyona verilmiştir. Azərbaycan tarihinde daha önce eşi, benzeri görülmemiş bu milli vazifenin zamanında ve başarılı bir biçimde tamamlanabilmesi için maddi teşvik başta olmak üzere birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Ders kitaplarının basımını yapabilecek tek yayın evi olan "Maarif"in 82 kitaptan sadece 22'sinin basımını yapabilecek güçte olduklarını söylemesinin ardından Eğitim Bakanlığı "Öyrətmən" adlı yeni bir yayınevi kurmak zorunda kalmıştır. Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in bizzat yönergesi ile Eğitim Bakanlığına verilmiş 110 milyon manatlık faizsiz kredi sayesinde bu yayınevi faaliyete başlamış ve ilk yayını 28 Ocak 1993'te yapmıştır.²²

Programların hazırlanmasıyla, kitapların yazım işi de hızlanmaya başlamış ve böylece tarihinde ilk defa Azərbaycan milli ideolojisini yansıtan ders kitapları öğrencilerin ve öğretmenlerin hizmetine sunulmaya başlamıştır. Ekim 1993'te 56 ders kitabı

¹⁸Təhsil Nazirliyi

¹⁹Fövqəladə Elmi-Metodik Şurası

²⁰O sırada basılmayı bekleyen 23 ders kitabıyla birlikte 90'a yakın ve yaklaşık 10 milyon adet kitap (Tahirzade 2001: 3-5)

²¹Tahirzade Türk Dili adlı ders kitaplarının hazırlanmasıyla ilgili öğretmenlere şu şekilde seslenmiştir: *"Əziz türk dili müəllimləri! Bu gün oxuduğunuz program əsasında "Türk dili" dərsliklərimiz hazırlanır. İnanmaq istərdik ki, hər birinizin yaxından iştirakı ilə bu program və dərsliklər istənilən tənqiddə duruş gətirə bilən kamil əsərlərə çevriləcəkdir."* (Tahirzade 16 Ocak 1993, 2201: 3-5).

²²Öyretmen'in direktörü Bəhruz Axundov ilk kitabı imzalayarak Adalet Tahirzade'ye armağan etmiştir: *"Hörmətli Ədalət bəy. Böyük zəhmət və qaygınızla yenidən fəaliyyətə başlayan "Öyrətmən" nəşriyyatının nəşr etdiyi ilk kitabın "qaranquş" nüsxəsini Sizə təqdim etməklə Sizi təbrik edir, cansağlığı arzulayıram. İnanıram ki, birgə zəhmətimiz və Sizin qaygınız nəticəsində "Öyrətmən" az bir zamanda sabahkı tələbata cavab verə bilən güclü nəşriyyatlardan birinə çevriləcəkdir. Dərin hörmətlə: Bəhruz Axundov. 28.01.1993-cü il"*.

yazılmış, basılması üzere yayınevlerine verilmiş ve bunlardan da 12'si yayımlanmıştı. Böylece, Eğitim Bakanlığı sadece bir yıl içinde, başta Bakan Yardımcısı Adalet Tahirzade ve Bakanlığın Yayın İşleri İdaresi Başkanı²³ Esger Guliyev olmak üzere vatansever bilim insanları, öğretmen ve uzmanların fedakârca çalışmaları, çok büyük emekleri sayesinde milli eğitim programları ve ders kitaplarının yenilenmesinde bir “devrim” gerçekleştirmiştir.²⁴ Firidun Celilov'un 1 Eylül'de görevden alınmış olmasına rağmen yeni Eğitim Bakanı olarak atanan Lidiya Resulova'nın bu çalışmaları desteklemesiyle ders kitaplarının basımı 1997'ye kadar devam etmiştir. Böylece, 1992-1993'te başlayan süreç 1997'de hazırlanan program ve ders kitaplarının basılmasının tamamlanmasıyla²⁵ sona ermiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra Elçibey önderliğinde başlayan milli uyanış ve diriliş çalışmalarının başında yer alan milli ders kitapları projesine Türkiye'nin de çok önemli bir desteğinin olduğu burada belirtilmelidir. Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı²⁶ tarafından 1991-1998 yılları arasında kullanılmak üzere Azerbaycan'a birçok ders kitabı, üniversite kaynak kitabı ve ders araç-gereci ile birlikte, Latin harfleriyle basılan 425.000 adet *Türk Dili*, 11300 adet *Oku* ders kitabı ve 30000 adet *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* gönderilmiştir. Ayrıca, kitap basımı için 250 ton kâğıt yardımı ve Azerbaycan Eğitim Bakanlığına toplam 1.200.000 dolarlık mali yardımda bulunulmuştur (Akdoğan 2007: 60). Ayrıca, Azerbaycan'da hazırlanan *Türk Dili* ders kitaplarından bazılarının, Milli Piyango İdaresi tarafından 1995 yılında İdare logosunun konulması karşılığında reklam bütçesinden 7.000 TL'lik “sponsorluk” bedeli ödenerek basılmasını sağlamıştır.²⁷

Sonuç olarak, 1992-1997 yılları arasında 73'ü Latin alfabesiyle²⁸ olmak üzere dil, tarih, coğrafya, matematik, biyoloji, fizik, kimya, biyoloji, İngilizce, geometri, edebiyat, zooloji, Rus dili ve elifba alanlarında toplam 84

²³Təhsil Nazirliyinin Nəşr İşləri İdarəsinin Rəisi

²⁴ Bakanlık'ın söz verip gerçekleştiremediği tek iş, ders kitaplarının 1993 Eylül'üne yetiştirememiş olmasıdır. Bunun da birtakım nedenleri bulunmaktadır. Bk. Tahirzade 2001: 3-5)

²⁵ Bu süreçte sadece iki işin yarım kaldığı belirtilmiştir: Başlarda planlanan ancak 1993'ten sonra “unutulan” “Ümumdünya Tarixi” kitabının ve sayısal bilimler kitaplarının yazımı ve basımı (Tahirzade 2001).

²⁶ Konuyla ilgili Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER)'ne 24.09.2018 tarihinde yapmış olduğumuz 1801809600 sayılı bilgi edinme başvurumuz 11.10.2018 tarihinde Ders Kitapları ve Yayınlar Daire Başkanlığı tarafından şu şekilde cevaplanmıştır: “24.09.2018 tarihinde *Türk Dili* kitabının basımı ile ilgili Cimer'e yapmış olduğunuz müracaatınız incelenmiştir. Bakanlığımız kütüphanesinde yapmış olduğumuz inceleme sonucunda, Bakanlığımız ile Milli Piyango İdaresinin Azerbaycan Şagirdlerine armağanı olan M. S. Hasanov, A. N. Rahimov ve N. M. Xudiyev tarafından yazılan Azerbaycan umum tahsil mekteplerinin 3. ve 4. sınıfları için ders kitabı olarak bastırılan iki adet *Türk Dili* ders kitabı kütüphanemizde bulunmaktadır. Söz konusu kitaplar 1995 yılında Milli Eğitim Basımevinde bastırılmış olup baskı ile herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır.”

²⁷ Bu bilgi, Milli Piyango İdaresi'ne 24.09.2018 tarihinde yaptığımız bilgi edinme başvurusuna 03.10.2018 tarihinde verilen cevaptan edinilmiştir: “Anılan *Türk Dili* kitaplarında İdare Logomuzun yayınlanması karşılığı olarak, 1995 yılında Reklam Bütçesinden 7.000TL sponsorluk bedeli ödenmiş olup, bu konu hakkında elimizde başka bilgi ve belge bulunmamaktadır.”

²⁸ Bu dönemde üzerinde en çok konuşulan sorunlardan biri de alfabe konusudur. 1988'de başlayan Azerbaycan Halk Hareketi'nin ortaya attığı konuların başında Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi fikriydi. Bu konunun

ders kitabı hazırlatılarak yaklaşık 75 yıldır milli kimliğinden uzaklaştırılan Azerbaycan Türklüğüne en büyük manevi hizmet gerçekleştirilmiştir (Tahirzade 1993).

Bu kitaplardan “İnsan ve Cemiyet”, “Türk Dünyası Coğrafyası” ve “Azerbaycan Tarihi” adlı kitaplar gerek adları gerekse içerikleri ve “milli ruhlu” bakış açılarıyla ilk olma özelliğini taşımaktadır. Örneğin, Azerbaycan Tarihi Sovyet döneminde de olan bir kitaptır. Ancak bu dönemde yazılan elbette milli ve manevi bakış açısıyla öncekinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte, bu ders kitapları, sosyalizm ve komünizm değil, evrensel insani değerleri merkeze alan, çağdaş dünya görüşüne uygun ve en önemlisi de İslami değerlerin hak ettiği değerin ve yerin verildiği kitaplardır. Bu anlayışla hazırlanan bu kitaplarla, “*nihilist sovet adamını mağrur Azərbaycan vətəndaşına çevirəcək qüdrətli bir silah*” yaratılmıştır (Tahirzade 2001: 3-4).

Bu dönemde yayına hazırlanan 84 ders kitabının en dikkat çekici olanları elbette *Türk dili* adıyla çıkan ana dilinin (Azerbaycan Türkçesi) öğretildiği kitaplardır (Tahirzade 1993). Bu kitapların önemi öncelikli olarak elbette adından kaynaklanmaktadır. Çünkü Azerbaycan Türklerinin 1937 yılına kadar *Türk dili* olan adı, 1937’de *Azerbaycan dili* ve *Azerbaycanca* olarak değiştirilmiş ve bu Sovyetler dağılana kadar devam etmiştir. 1991’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Elçibey döneminde ana dilleri yeniden *Türk dili* olarak adlandırılmıştır. Çünkü Elçibey’e göre, “*Azərbaycanın dili türk dilidir, onun ‘Azərbaycan dili’ adlandırılması elmin nəticəsində deyil, siyasətin nəticəsində doğmuşdur. Bu siyasəti isə Rusiya imperiyası yürütmüş, məqsədi isə ‘ayır-buyur!’ (parçala, ağalıq et!) siyasətini həyata keçirmək olmuşdur.*” (Elçibey 2004: 60).

Halk Cephesi’nin iktidarda olduğu yaklaşık bir yıllık sürede *Türk dili* adı hem resmî yazışmalarda hem de eğitim ve kültür alanında kullanılmaya devam etmiş ve ana dili ders kitapları da *Türk dili* adıyla yayımlanmıştır. Böylece, Azerbaycan’da çocuklar ve gençler “öz ana dilini” 55 yıllık bir aradan sonra yeniden *Türk dili* adıyla okumaya başlamıştır (Tahirzade

Azerbaycanlı aydınlar tarafından tartışıldığı ve hatta bir Alfabe Komisyonu’nun kurulduğu bir dönemde Türkiye’de 18-20 Kasım 1991’de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabesi Sempozyumu düzenlenmiştir. Sempozyum sonrasında 25 Aralık 1991’de Azerbaycan Milli Şurası Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçme kararı almıştır (Süleymanlı 2006: 290-292). Ancak, resmi olarak Latin alfabesine geçiş sağlanamamıştır. Bu tarihten itibaren, Kiril ile birlikte Latin alfabesinde de eserler basılmıştır. Burada kullanılan Latin alfabesi ise, ñ ve w harfleri hariç daha önce Marmara Üniversitesindeki sempozyumda “Ortak Türk Alfabesi” olarak belirlenen alfabedir. Azerbaycan devletinin Latin alfabesine geçişi ise Haydar Aliyev’in 18 Haziran 2001 tarihinde verdiği fermanla resmileşmiş, 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren de tamamen Latin alfabesine geçilmiştir.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

1993). Ayrıca bu dəyişiklik sadəcə dərslər kitablarının adındakı bir isimdən ibarət deyil, içeriğe də yansıtılacaq bir zihniyyət dəyişimini də göstərmişdir.

Türk Dili adlı ana dili dərslər proqramlarının²⁹ hazırlanması sürecində, bu proqramların hazırlanması və dərslər kitablarının yazımı və basımından sorumlu Adəlet Təhriyədə'nin "*Türk Dili Müəllimlərinə*" başlıklı yazısı (16 Ocak 1993) şu sətirlərlə başlamaktadır:

"Sovet imperiyasının millətimize qarşı yönəltdiyi yarım əsrlik təhqirlərdən birinə – əsl "türk" adımızın yerinə qondarma "azərbaycanlı" termini işlədilməsinə müstəqil Azərbaycanın Milli Məclisi son qoydu. 1936-dan-ilk sovet konstitusiyasının qəbulundan sonra zorakılıqla yasaq edilmiş "türk dili"nin yenidən bərpası, fikrimcə, son beş illik mübarizədə qazandığımız ən böyük mənəvi uğurlarımızdandır. Bu münasibətlə hər birinizi soydaşcasına ürəkdən təbrik edirəm!"

Elçibey'in önderliyiindəki Azərbaycan Həlk Cəphəsinin iktidarı dönməndə hazırlanan və o dönməndə və ya sonrasında basılan ana dili dərslər kitabları şunlardır:

KİTAP ADI	YAZAR(LAR)	SINIF	YIL	YAYIN YERİ VE YAYINEVİ
<i>Türk Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	9	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	10-11	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov	6	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov	5	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Y.Ş.Kərimov	3	1994	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1994	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	M.S.Həsənov, A.N.Rəhimov, N.M.Xudiyev	4	1994, 1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	H.Q.Abdullayeva	2	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	M.A.İsmixanov, V Qurbanov	1	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov	5	1995	Bakı, Öyrətmən Nəşriyyatı
<i>Türk Dili</i>	Y.Ş.Kərimov	2	1995	Bakı, Maarif Nəşriyyatı

Burada, Azərbaycan'dakı bu "milli uyanış" dönməndə və bunun dərslər kitablarına yansıması sonrasında Türkiyə'nin öndərlik etdiyi və yinə dərslər kitabları ilə gerçəkləşdirilmək istənen və Türk dünyasını kapsayan bir digər "milli uyanış" çabasına dəğinilmədən geçilməməlidir.

²⁹O dönməndə Azərbaycan'da ana dili eğitimi ilə ilgili hazırlanan proqramlar: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (1993): *Orta Umumitəhsil Məktəblərinin V-XI Sinifləri Üçün Türk Dili Proqramı*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (1994): *Türk (Azərbaycan) Dili Proqramı*.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Sovyetlerin dağılmasını fırsat bilerek “Ortak Türk Edebiyatı ve Tarihi” programlarının hazırlanması ve geliştirilmesi, buna bağlı olarak da ortak ders kitapları yazılması konusunda bir teşebbüste bulunmuştur. Bu teşebbüs sonucunda, dönemin Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan’ın 60 kişilik bir heyetle katıldığı Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te yapılan “Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri II. Konferansı”nda “Ortak tarih ve edebiyat programlarının ve kitaplarının hazırlanması için bir komisyon kurulması ve bu komisyonun, prensipleri belirlemek ve çalışmaları bir takvime bağlamak üzere Kasım 1992 ayında İstanbul’da toplanması” kararı alınmıştır. Bu karar gereğince, Türkiye’nin önderliği ve ev sahipliğinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’dan gelen eğitim uzmanlarının katıldığı toplantılar düzenlenmiştir. 26 Kasım-3 Aralık 1992’de Yalova’da ve 29-31 Mart 1993’te Ankara’da gerçekleşen bu toplantılarda “Ortak Türk Edebiyatı ve Tarihi Programlarını Geliştirme ve Kitap Hazırlama Komisyonları” kurulmuş, ortak kararlar alınmış ve bu programlara ilişkin genel çerçeveler belirlenmiştir. Bu programların temel amacı ise tarih ve edebiyat alanında ortak konuların tüm Türk cumhuriyetlerinin program ve ders kitaplarında yer almasıdır. Ancak her cumhuriyetin, öngörülen ortak konularla birlikte, kendi program ve ders kitaplarını da hazırlamaları konusunda görüş birliğine varılmıştır.³⁰

Türkiye’de gerçekleştirilen bu “milli uyanış” toplantıları Türk dünyası için çok büyük bir önem taşıyordu. Çünkü XIX-XX. yüzyıllar boyunca Rusya’nın önce Çar, sonra Sovyet-komünist rejimlerinin baskısı altında kalmış, milli tarihleri yanlış yazılmış, “milli ruhlu” yazarlarının öğrenilmesi kesinlikle yasaklanmış Türk halklarının kurduğu yeni ve bağımsız Türk cumhuriyetlerinin okullarında hala eski komünist ideolojili kitaplarla ders veriliyordu. Azerbaycan bunların dışındaydı. Çünkü Elçibey Dönemi, Halk Cephesi Hükümeti’nin başlattığı milli ruhlu programlar hazırlama ve bunlara uygun ders kitapları yazma çalışmaları Prof. Dr. Adalet Tahirzade’nin yönetiminde başarıyla yürütülüyordu. Tahirzade’nin, Azerbaycan orta okulları için 7 ayrı program ve onların esasında komünist ideolojisinden temizlenmiş yeni 56 ayrı ders kitabının hazırlanmasındaki başarısı neticesinde 29-31 Mart 1993 tarihinde Ankara’da yapılan ikinci zirveye Azerbaycan’ı temsilen sadece Adalet Tahirzade gönderilmiştir.³¹

Yalova’daki toplantılarda alınan kararlar sonrasında Azerbaycan Halk Eğitim Bakanlığı ortak tarih ve edebiyat programlarının Azerbaycan eğitim sistemine uygulanması için yoğun çaba harcamış, Bakanlık’ta kurulan *Olağanüstü Bilimsel-Metodik Konsey* Azerbaycan edebiyatı, Azerbaycan tarihi ve Genel (umumi) Tarih programlarında Yalova Zirvesi’nde kabul edilen “Genel Çerçeve”yi bütünüyle uygulamıştır. Bu süreçteki en önemli iş ise, yukarıda da değinildiği gibi, Bakanlığın “*Türk Dünyası Coğrafyası*” kitabı hazırlatması olmuştur. Tahirzade, Yalova sonrasındaki süreçte gerçekleştirilen bütün bu çalışmaların önemini şu cümlelerle dile

³⁰ Bu bilgiler, bu toplantılara Azerbaycan’ı temsilen katılmış olan Prof. Dr. Adalet Tahirzade’nin şahsen bizi bilgilendirmek amacıyla yazdığı notlardan edinilmiştir. Adalet Tahirzade’nin bu toplantılarla ilgili arşiv belgelerini, tutanakları, görüşmeleri vb. tüm bilgileri ayrıntılı olarak anlattığı “Türk Cumhuriyetleri için Ortak Tarih ve Edebiyat Programları Yaratmak Üzerine İlk Çalışmalar: 1992. Yıl İstanbul (Yalova), 1993. Yıl Ankara Zirveleri” başlıklı yazısı Kamil Vəli Nərimanoğlu’nun 70. yılı için hazırlanan armağan kitapta yayımlanacaktır.

³¹ Yalova’da yapılan toplantılara Azerbaycan’ı temsilen Prof. Dr. Adalet Tahirzade ve Prof. Dr. Tahir Bakşaliyev katılmıştır.

getirmektedir: “*Böylece, bizim Ankara’da söylenecek sözümüz, ortaya çıkmaya yüzümüz oldu.*”³²

5. Elçibey Sonrası

74 yıllık Sovyet yönetiminin ardından gelen bağımsızlık süreci, sadece çok önemli dönüşümlerin ve değişimlerin yaşandığı bir dönem değil, aynı zamanda önemli sorunlarla da mücadele edilen bir dönem olmuştur. Başta Ermeni saldırı ve işgalleri olmak üzere önemli iç sorunlar nedeniyle zor durumda bırakılmaya çalışılan ve hatta daha önce kendisinin “*Milli Kahramanlık “ödülü verdiği Suret Hüseyinov’un ayaklanması ile düşürülmek istenen Elçibey (Nerimanoğlu 2004: 159-161), ülkede iç karışıklığı önlemek için o sırada Nahçıvan’ı idare eden Haydar Aliyev’i Parlamento ile birlikte Bakü’ye davet etmiştir. Elçibey “Kardeş kanının dökülmesini istemiyorum.” diyerek doğduğu kasaba Keleki köyüne çekilmiştir. Yönetime gelen Haydar Aliyev, önce Azerbaycan Milli Meclis Başkanlığına getirilmiş, 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise 5 yıllığına Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Abbasi 2001).*

15 Haziran 1993’te Haydar Aliyev, Azerbaycan Respublikası Parlamento (Ali Sovet) başkanı seçildiği andan itibaren, resmî yazışmalarda devlet dili olarak yeniden Sovyet dönemindeki *Azerbaycan dili* terimi kullanılmaya başlamıştır (Balayev 2002: 45). Buna rağmen, okullarda Elçibey döneminde hazırlanan ve basımı devam eden kitaplardan 2006’ya kadar yararlanılmıştır. 2006’da Azerbaycan eğitim sisteminde *kurrikulum* adlı sistem uygulanmaya başlamış³³ ve ders kitapların içeriği değiştirilmiştir. Bunların içinden Azerbaycan Türkçesi kitapları ise *Türk dili* adıyla basılmaya ve okutulmaya devam etmiştir.

Bu durum, dil adı konusunun daha fazla tartışılmaya başlamasına neden olmuştur. 1995’te hazırlanan yeni Anayasa taslağına dilin adı *Azerbaycan dili* olarak yazılmış ve Anayasa Hazırlama Komisyonu Başkanı da olan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in önerisi ile konunun kamuoyunda tartışılması istenmiştir. Konu birçok ortamda tartışılmış, dil adları oylamalara³⁴ sunulmuştur. 5 Kasım 1995’teki toplantının ardından Haydar Aliyev kendi görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: “*Biz kendi dilimizle, Azerbaycan diliyle gurur duyabiliriz. Çünkü bu zengin bir dildir, dünyada tanınmış dildir. Halkımızın adı da biliniyor, cumhuriyetinizin adı da, dilimizin adı*

³² Tahirzade, a.g.m.

³³ Bu sistem, Azerbaycan’da şu şekilde tanıtılmıştır: “*Kurrikulum*” *latin sözü olup, lüğəti mənası “kurs”, “elm” deməkdir. Bu söz ingiliscə, rusca lüğətlərdə “təlim kursu”, “tədris planı”, “proqram” kimi izah olunur. 1876-cı ildən etibarən ondan bir termin kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. İlk fənn kurikulumları 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərindən kurikulum nəzəriyyəsinin formalaşması başa çatmışdır. Azərbaycanda isə bu termin 90-cı illərin sonlarından başlayaraq istifadə olunmaqdadır.*

Beləliklə, Azərbaycan təhsil sisteminə milli və ümumbəşəri dəyərlər nəzərə alınaraq ilk dəfə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu” hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” təsdiq edilmişdir. Bu sənəd çərçivə sənədi olup, ümumtəhsil üzrə məzmun standartlarını və təlim nəticələrini, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri əhatə edir.” <http://www.serqgapisi.az/index.php/humanitar/elm-v-t-hsil/9121-kurikulum-yeni-taehsil-sistemidir>

³⁴ Bu tartışmaların ilki 31 Ekim 1995’te Azerbaycan İlimleri Akademisi’nde gerçekleştirilmiş ve bu toplantıda Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin adıyla ilgili seçenekler sunularak oylama yapılmıştır. Burada oylanan adlar şu şekildedir: *Azerbaycan dili, Türk dili, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türk dili, Türk dilleri ailesine dâhil olan Azerbaycan dili*. Bunlardan en çok oyu alan Azerbaycan dili adı (15 oy) almıştır.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

da. Bugün biz tarihi bir karar almalıyız: Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Azərbaycan dilidir.” (Süleymanlı 2006: 305-306).

Dilin adı konusu bu toplantıların dışında daha birçok ortamda tartışıldıktan sonra 12 Kasım 1995'te referandum yoluyla kabul edilen Azərbaycan Anayasası'nın dille ilgili 21. maddesinde devlet dilinin adı *Azərbaycan Dili* olarak yazılmıştır³⁵ (Balayev 2002: 40):

EKRAN GÖRÜNTÜSÜ: BALAYEV 2002: 90

Bu dəyişimin ardından ana dili ders kitapları da *Azərbaycan Dili* adıyla çıkmaya başlamışdır. İlgi çekici olan ise bu kitaplardan bazılarının, Elçibey döneminde hazırlanan ve *Türk Dili* adıyla yayımlanan kitaplar olmasıdır:

<i>Azərbaycan Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1995	Bakı, Öyrətmən
<i>Azərbaycan Dili</i>	Ə.R.Əfəndizadə, Ə.M.Abbasov	5 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Q.Ş.Kazımov, M.T.Səfərov	3 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Məmməd hənifə Musayev, Rəsim Əsədov	4 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Q.Ş.Kazımov, M.T.Səfərov	3	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	M.R.Musayev, R.Ə.Əsədov	4 (rus məktəbi üçün)	1996	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	9	1997, 2000	Bakı, Maarif Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov	7-8	1998	Bakı, Təhsil Nəşriyyatı
<i>Azərbaycan Dili</i>	Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov	10-11	1998, 2004	Bakı, Maarif Nəşriyyatı

³⁵ 18 Haziran 2001'de Azərbaycan Respublikası'nın Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tərəfindən “*Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında*” bir fərmən verilmiş və 30 Eylül 2002'de Azərbaycan Respublikası'nın Milli Məclis'inin qəbul etdiyi “devlet dili” kanununu Haydar Aliyev tərəfindən imzalanaraq Azərbaycan dilinə “devlet dili” unvanı verilmişdir (Balayev 2002: 41):

5. Sonuç

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 7 Haziran 1992'de yapılan seçimleri kazanarak Cumhurbaşkanı olan Ebülfez Elçibey döneminde, devletin “74 yıllık *Sovyet dönemi ardından Azerbaycan'da Türkçü bir ideolojinin her sahada uygulanacağı milli politikalara geri dönmek*” hedefi her alanda uygulamaya konmuştur. Bu milli anlayışın ilk ve en önemli uygulamaları dil ve eğitimde gerçekleştirilmiştir. Devlet dili *Türk dili* adıyla kabul edilmiş ve o dönemde belirlenen “milli politika” ders programlarına ve ders kitaplarına yansıtılmaya başlamıştır.

Toplumsal yapı içerisinde yaşayan insanların “hakim iktidar güçlerince” istenen bir düşünsel yapıya sahip olmaları için onların eğitilmeleri, yani yetiştirilmeleri gerekir. Bu nedenle, “*tüm zamanlarda iktidarların hedefi, okul aracılığıyla kitlelerin eğitilmesini; yani, belirlenen düşünme kalıplarına uydurulmasını, toplumsal düzene uyumlu olmasına olanak tanıyan pratiklerin kazandırılmasını sağlamak*” olmuştur. Bu işlevinden dolayı “*egemen iktidarın düşünsel, kültürel ve ekonomik devamını sağlayan, ideolojik yeniden üretimine katkıda bulunan bir süreç*” olarak tanımlanan (Şen 2007:181) eğitim, en etkili ve güçlü “ideolojik devlet aygıtıdır.” Burada da temel ağırlık merkezi ideolojidir ve ideolojilerin de öncelikli hedefi kitleleri uygun yöntemlerle disiplin altına almaktır. Bu aygıtın uygulama alanı olan okul, yaratılan ideolojik kalıpları öğretmen ve kitaplar aracılığıyla öğrenciye sunar (Althusser 1991: 34-46'dan aktaran Şen 2007: 182). Çünkü planlı, programlı kitle eğitiminin, diğer bir ifadeyle resmî eğitim anlayışının en temel amacı, devletin resmî ideolojisinin hedeflediği “insan tipi”ni ortaya çıkarmaktır. Nitelikleri yöneticiler tarafından belirlenmiş bu insan tipinin oluşturulmasında, kitle eğitiminde kullanılan en etkili araçlardan biri ise ders kitaplarıdır. Dünyadaki bütün devletler hükümetler aracılığıyla, yönetilen kitleleri ders kitaplarıyla biçimlendirmeye ve böylece hedeflenen tipe dönüştürmeye çalışırlar.

1917-1992 yılları arasında “*ideyaca milli, məzmunca sosialist*” bir çizgide yayın yapan tüm basın yayın hayatında³⁶ olduğu gibi eğitimde de, “*sosyalist, Rusça konuşan, herhangi bir etnik ve dini kimliği olmayan insan*” anlamına gelen³⁷ bir “sovyet insanı” yaratma amacıyla ve “*Bilmiyorsan öğretiriz. İstemiyorsan mecbur ederiz.*” düşüncesiyle işleyen sistem, SSCB'de yaşayan Türkler açısından bir “kitle imha silahı”na³⁸ dönüşmüştür. 74 yıllık “komünist” dönemin ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da 15 Mayıs 1992'de Azerbaycan Halk Cephesi, Elçibey önderliğinde iktidara geldikten sonra 30 Aralık 1992'de çıkarılan eğitim kanunu ile “*Azerbaycan gençlerinde milli şuurun geliştirilmesi*” hedeflenmiştir. Bu hedefe ulaşmak için de “milli ruh”a sahip eğitim programları ve bu programlara dayalı ders kitapları hazırlanmıştır. Böylece, Türkler için bir “kitle imha silahı” olarak kullanılan eğitim, Ebülfez Elçibey önderliğinde, Fıridun Celilov ve Adalet Tahirzade yönetiminde “*nihilist sovet adamını mağrur Azərbaycan vətəndaşına çevirəcək güdrətli bir silah*”a dönüştürülerek çok büyük bir milli eğitim devrimi gerçekleştirilmiştir. Bu devrimin en önemli hamleleri ise, *Türk dilinin* resmî dil olarak kabulü, 1992-1995 yılları arasında yayımlanan ana dili ders kitaplarında *Türk dili*

³⁶ *Kommünist* gazetesi örneği için bk. Karataş 2018.

³⁷ “Sovyet insanı”nın bu tanımı Nadir Devlet tarafından yapılmıştır:
<https://www.youtube.com/watch?v=sDQDHwszAIY>

³⁸ Bu ifade için bk. Jhon Taylor Gatt, “Eğitim-Bir Kitle İmha Silahı”, Çev. Mehmet Ali Özkan, Edam Yayınları, 2016.

adının 74 yıl sonra diriltiilerek yeniden kullanılmış olması ve ders kitaplarının çoğunun Latin alfabesiyle yayımlanmış olmasıdır.

“Tanrıya, Xaliqə gedən yol xalqdan keçir. Kim Tanrısına yaxın olmaq istəyirsə xalqına yaxın olsun. Budur bizim şüarımız.” (Elçibəy 2004: 277) diyerek “halkının dili”ne kulak vermiş olan Elçibey’e ve bu devrimi gerçekleştiren başta Firidun Celilov ve Adalet Tahirzade olmak üzere tüm aydınlarımıza saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Kaynakça

Abdullayev, A. (1966). *Azərbaycan Dilinin Tədrisi Tarihindən*, Maarif Nəşriyyatı, Bakü.

Akdoğan, Seçkin (2007), *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Programı, Trabzon.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (1993): *Orta Umumi təhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün türk dili proqramı*

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (1994): *Türk (Azərbaycan) dili proqramı*.

Balayev, Xaqan (2002), *Azərbaycan Dilinin Dövlət Dili kimi Təşəkkül Tarixindən (XVI-XX əsrlər)*, “Əlm və Həyat”, Bakı.

Eker, Süer (2006), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, İstanbul.

Elçibəy, Əbülfəz (2004), *Bütöv Azərbaycan yolunda* (Haz. Ədalət Tahirzadə, Çingiz Göytürk), Nurlar, Bakı.

Ercilasun, A. Bican (2002), *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.

Gatt, Jhon Taylor (2016), *Eğitim-Bir Kitle İmha Silahı*, Çev. Mehmet Ali Özkan, Edam Yayınları, İstanbul.

Karataş, Mustafa (2008), “Sovyet Dönemi Azerbaycan Matbuatından Kommunist Gazetesinin Dili”, 6. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası (25-27 Ekim 2017, Ankara)*, Bildiriler, Edt. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 857-874.

Nerimanoğlu, Kamil Veli (2004), “Azerbaycan Türklerinin istiklal Mücadelesi Önderi Ebülfez Elçibey”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XIX. Ankara, s. 159-161.

Nesip, Nesip (2001), “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası Dergisi*, Cilt; 7, Sayı; 1, İlkbahar, Ankara, s. 132 - 160.

Resulzade, Mehmed Emin (1993), *Kafkasya Türkleri*, Hz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Savaşkan, Vafa (2015), “Azerbaycan’da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 53, s. 201-214.

Seyidov, Fikret (1988), *Qori Semenariyası və Onun Məzunları*, Maarif Nəşriyyatı, Bakü.

Süleymanlı, Ebulfəz (2006), *Milletləşmə Sürecində Azərbaycan Türkləri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Şen, Hasan (2007), “Eğitim ve İdeoloji”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Edt. Ahmet Cevizci, C. 5, Ankara: Ebabel Yayınları, s. 180-182,

Tahirzadə, Ədalət (1993), “Türk Dili Müəllimlərinə”, *Azadlıq Gazetəsi*, 16 Ocak 1993.

_____ (1995), “Türk Dili: İkinci Təhqir Astanasında”, *Yeni Müsavat Gazetəsi*, 23.06.1995.

_____ (1997), *Meydan: 4 il, 4 ay (Azərbaycan Xalq Hərəkatı Haqqında Gündəlik-Qeydlər)*, Birinci cild (1988-1989), İkinci Cilt (1989-1992), Bakı, “Ay-Ulduz” Nəşriyyatı.

_____ (2001), “Azərbaycan Ziyalısının Hünəri”, *Düşüncə Dərgisi*, Göy Seriya, N. 1, s. 3-5); *Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azərbaycan*, Edt. Büşra Ersanlı, Hüsəmettin Mehmedov, DA Yayıncılık, İstanbul, s: 61-70).

_____ (2004), “‘Azərbaycan Cümhuriyyəti’- İlk Milli Dövlətimizin Adı”, *Ulu Xudafərin Dərgisi*, N. 1, s. 35-38.

_____ (2005), “‘Azərbaycan Cümhuriyyəti’- İlk Milli Dövlətimizin Adı”, *525'inci Gazete*, 26 Şubat 2005.

_____ (2018), “Niyə ‘Azərbaycan Cümhuriyyəti?’”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərlər *İctimai Elmlər Seriyası* Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə Həsr Olunmuş Xüsusi Buraxılış, N. 1, s. 95-110.

Zekiyev, Mirfətiş Z. (2017), *Türklərin və Tatarların Kökeni* (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

<http://www.ajb.az/site/konstitusiya.pdf>

<http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/elm-v-t-hsil/9121-kurikulum-yeni-taehsil-sistemidir>

<https://www.youtube.com/watch?v=sDQDHwszAIY>

https://www.academia.edu/24213915/D_%C4%B0_L_V_E_Y_A_%C5%9E_A_M_D%C4%B0_L_%C3%9CZER%C4%B0NE_NOTLAR-2_LANGUAGE_AND_LIFE_NOTES_ON_LANGUAGE-2

FARŞÇA KALEME ALINAN ESERLERDE TÜRKÇENİN KULLANIMI

Prof. Dr. Ahmet KARTAL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye

ahmetkartal38@gmail.com

Türk ve İran ilişkilerinin tam olarak ne zaman başladığı, kesin olarak bilinmemektedir; ancak bazı kaynaklar, Türklerin İran topraklarındaki varlığını, tarihin çok eski zamanlarına kadar götürmektedirler. Bu konu, günümüzde her ne kadar müphemliğini korusa da, Türklerle İranlıların tarih boyunca bazen komşu olarak bazen de aynı topraklar üzerinde birlikte yaşadıkları malumdur. Bu birliktelikte, İran toprakları ve İranlılar, İran tarihinin önemli bir bölümünde ya doğrudan doğruya Türk devletlerinin ya da Türk soyuna mensup ailelerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Diller arasındaki etkileşime komşuluk, ticaret, dinde müştereklik gibi unsurların etki ettiği göz önünde bulundurulursa, iki dil arasında etkileşimin olacağı, bunun da gayet normal olduğu rahatlıkla görülebilir (bak. Rasim 1972: 51-52; Köprülü 1989: 345; Kartal 2016: 49-50).

Farsça ve Türkçe arasında gerçekleşen kelime alış verişleri, çok eski zamanlara dayanmaktadır. Nitekim Humâî, İran diline Türkçe kelimelerin, M.Ö. VI. asırdan önce kesin olarak girdiğini belirtir (1340: 103). Berthels ise Mânî dini (215-274) ile ilgili Farsça ve Türkçe metinlerde, bu durumun çok açık ve net olarak görüldüğünü, Farsça bir dua metninde yer alan “Tanrı” ve “tegin (henüz anlamında)” kelimeleriyle örnekendirerek izah eder. Ayrıca Farsça ve Türkçe Mânî edebiyatının da yan yana geliştiğini vurgular (Karaismailoğlu 1999: 15). Rypka da Fars edebiyatının Türk edebiyatından etkilendiği iddiasının hemen reddedilmemesi gerektiği kanaatindedir. Çünkü Farsça şiirde ilk şehir-engîzi yazdığı kabul edilen Vâhidî-i Kumî’nin (öl. 1536) *Tebrîz Şehr-engîzi*’nde, şehrin güzel yüzü erkekleri, aynen kendisinden önce yaşayan “Mesîhî-i Osmânî”nin (öl. 1512) tarzıyla vasfedilmiştir. Johanson’a göreyse “Batı Türkistân’daki yoğun Türkçe-Farsça ilişkisi, (...) ödünçleme + dili koruma ve karışma + dil değiştirme ile yüzyıllar süren aşamalı, birbiriyle kesişen ve iç içe geçen süreçler ortaya çıkarmıştır.” (Babacan 2015: 22-23).

Türklerin hâkim oldukları bu dönemlerde, özellikle Türk soylu padişahların şiire ve şaire önem verip desteklemesi sayesinde, bir kısmı Türk dilli olup Farsça şiir söyleyen şairler yetişti. Bu devirlerde, Farsçanın resmî dil olarak kullanılmasının yanında Türkçe, konuşma dili olarak özellikle Türk halkı ile hanedan üyeleri arasında ve orduda yer alan Türk asıllı askerler tarafından kullanılmaktaydı.¹ Hassaten siyasî erkin/yönetimin himayesi altına girmek isteyen âlim, sanatkâr ve memurlar da Türkçeye teveccüh göstererek Türkçe öğrenmeye başlamışlardır. Gerek mezkûr sebeple Türkçe öğrenmek isteyenler, gerekse Türk olup da Farsça şiir söyleyenler sayesinde Sâ mânî, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, İlhanlılar, Hârizmşâhlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevî ve Kaçarlar döneminde hem Türkçe kelimelerin Farsçaya girdiği hem de bu süreçte Türkçenin etkisinin artarak devam ettiği müşahade edilmektedir. Farsçada, Türkçenin geniş bir şekilde kullanılması, 1950’lere kadar devam etmiştir. 1960’larda, edebî dilde Farsçalaştırma sürecinin başladığı görülmektedir.

¹ Mesela; Türkçeye önem veren Gazneliler, fethettikleri coğrafyalarda Türkçeyi hem muhafaza etmişler hem de yaymışlardır. Hatta Türkçenin, Farsça üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu bile müşahade edilmektedir. Bosworth, *Târih-i Gazneviyân* isimli eserinde, Gazneli sultanlarının Türk soylu olduğunu ve Sultan Mes’ûd dönemine kadar Türk diliyle konuştuklarını ifade etmektedir. Yine Sultan Mes’ûd’un özellikle de babası Gazneli Mahmûd’un atalarının dili olan Türkçeyi koruduklarına, gayriresmî zamanlarda orduyu oluşturan Türk askerleriyle Türkçe konuştuklarına vurgu yapmıştır. Ayrıca Türk dilinin, Fars diline olan tesirinin az olmadığına da dikkat çekmiştir (Hüseynova 2011: 592).

Ancak hem konuşma dilinde hem de argoda arkaik kelimeler dâhil, birçok Türkçe kelime hâlâ kullanılmaktadır (bak. Kartal 2016: 53-57; Azmun 2004: 247-48).

Yukarıda dikkat çekildiği gibi İran tarihinin uzun bir bölümünde Türk soylu hanedanların ya da devletlerin hâkimiyeti altında bulunan İran coğrafyasındaki Türk dilinin durumuna, De Lavalı²'nin 1617 tarihinde dostu Maryo Eskipanyo'ya İsfahân şehrinden gönderdiği mektupta yer alan şu ifadeler ışık tutacak mahiyettedir (Hüseynova 2011: 596):

“İran’da, umumiyetle Fars dilinden çok Türk diliyle konuşulmaktadır. Özellikle de saray ehli ve yüksek rütbeli kişiler arasında....Bu durum, İranlıların, Türk diline Fars dilinden daha çok değer verdikleri için değil, bilakis ordunun tamamının Türk asıllı askerlerden oluşmasından dolayıdır. Çeşitli boylardan oluşan ve Şah’ın mahiyetinde bulunan kimseler, Türkçe konuşuyorlardı; ancak Farsça bilmiyorlardı. Hatta Şah, sarayda bulunduğu zamanlarda, o kimselerle Türkçe konuşmaktaydı. Bundan dolayı Türkçe, bütün saray ehli arasında yaygındı.”

Yine, 1684 tarihinde münşilik vazifesi için İran’a giden Engelbert Kampfer’in seyahatnamesinde yer alan şu düşünceler de o coğrafyadaki Türk dilinin hüviyetini yansıması açısından manidardır³ (Hüseynova 2011: 596):

“İran sarayında yaygın olan dil, Safevî silsilesinin ana dilidir. Bu dil, halkın konuştuğu dille farklılık gösterir. Türk dili, saraydan maada, devlet erkânının ve ileri gelen kimselerin evlerine de nüfuz etmiş, hatta Şah’ın saygısını kazanmak isteyen herkes, bu dille konuşmaya başlamıştır. Türkçe bilmeyenler ise ayıplanmaktaydı.”

Özellikle bir şiirinde, kendisinin Türk olmadığını tasrih eden Karahanlılar dönemi saray şâirlerinden Sûzenî-i Semerkandî’nin, şiirlerinde bazı Türkçe kelimeleri kullanması, hatta Türkçe-Farsça birkaç mülemma beyit söylemesi (Râdûyânî 1949: 111; Avfi 1906: II/194-95); meşhur Ömer Hayyâm’ın, *Nevrûz-nâme* isimli risalesinin ata hasrettiği kısmında, Efrâsiyâb/Alp er Tonga’nın ata dair meşhur, “at irke andag kim kökke ay (hükümdarlara at, göğe ay gibidir)” sözünü iktibas ederek alması, o dönemde Farsların da Türkçeye vakıf olduklarını ve Türkçe bildiklerini düşündürmektedir (Köprülü 1989: 352; Diriöz 2016: 106-7). Şiirlerinde ve nesirlerinde Türkçeyi kullanan bu insanların, Türkçe konuşma ihtimallerinin de göz önünde bulundurulması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Alman hükümdarı Fridrix Fen Helşteyn tarafından münşilik vazifesini yerine getirmesi için Rusya ve İran’a gönderilen, 1636-1638 yılları arasında İran’da kalan Adam Olarius’un; “İranlılar, anadillerinden başka Türk diliyle de konuşmaya çalışıyorlardı.” (bak. Hüseynova 2011: 596) şeklindeki değerlendirmesi, bu açıdan önemlidir (bak. Kartal 2016: 57-60).

Yüzyıllar boyu süren Türk-İran kavimlerinin karşılıklı münasebetleri sırasında, özellikle Türk-Timurilerin idaresinde bulunan İran’ın, diline Türkçeden geçen hafife alınmayacak miktardaki kelime ve tabiri Gerhard Doerfer, 4 ciltlik *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* isimli eserinin birinci cildinde zikretmiştir. Müellif, ayrıca burada pek çok misallerle aydınlatılmış bilgiler vermiş, hatta Farsça olarak

² İran’da kaldığı süre içerisinde Türkçe bir şiir de kaleme aldığı belirtilen De Lavalı, 1620 yılında *Türk Dilinin Grameri* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserin giriş kısmında; Avrupa, Asya ve Afrika’da hükümlan olan Osmanlılar, İran’da hâkim olan Safevîler ve Türkistan coğrafyasında yönetimi elinde bulunduran diğer Türk devletlerinin durumundan dolayı, Türkçenin öğrenilmesinin önemine dair değerlendirmelerde bulunmuştur (Hüseynova 2011: 596).

³ Avrupalı seyyah Sanson’un Türkçenin hüviyetini gösteren değerlendirmesi ise şu şekildedir (Hüseynova 2011: 596): “1683 yılında beni Hristiyan misyonerlerin yer aldığı grupla İran’a gönderdiler. Benim ilk işim Türk ve İran dillerini öğrenmek oldu. Çünkü bu dilleri öğrenmeden bu işte faydalı olmayacağımı ve şansımın yaver gitmeyeceğini biliyordum...”

öğrenilen bazı kelimelerin esasında Türkçe olduğunu da ortaya koymuştur. Meselâ, ‘ümid’ kelimesinin, Eski Türkçede *umug*, *umunç*, ‘umut’; ‘bahadır’ (kahraman)ın ise, Eski Türkçede *bagatur*, *batur* şeklinde olduğu gibi (Çağatay 1971: 110). Es-Seyyid ‘Abdi Şîr’in 1980 yılında yayımladığı *Mu’cemü’l-elfazu’l-fârisiyyetü’l-mu’arabiye/Arap Dillerindeki Farsça Alıntılar Sözlüğü* isimli araştırmasının üçte birini ise, Arapçaya Farsça yoluyla geçen Türkçe kelimeler oluşturmaktadır (Karaağaç 2008: XIII). Bu durum, Türkçenin Farsça üzerindeki tesirinin hüviyetini ortaya koyması bakımından hem önemli hem de dikkat çekicidir. İlginç olan ise, bütün ihtişamıyla ayan beyan müşahede edilen bu olgunun, özellikle müsteşrikler ve İranlı araştırmacılar için günümüzde göz önünde bulundurulmaktan, idrak edilmekten, algılanmaktan ve anlaşılmaktan çok uzak olmasıdır (Kartal 2016: 61).

Türkler ile İranlılar arasındaki bu etkileşim, sadece kelimeyle sınırlı kalmamış, deyim ve atasözleri de karşılıklı olarak mübadele edilmiştir (bak. Olgun 1989). Hatta bizzat İran edebiyat tarihlerinde, Farsçaya -Fars şiirine-, Türkçe kelimelerin geçtiği belirtilerek bazıları sayılmıştır (bak. Şafak 1352: 414; Safâ 1363: 148-50). Farsçaya giren bu Türkçe kelimeler, *Lugat-nâme* (Dehhudâ 1373), *Ferheng-i Fârsî* (Mu’in 1371), *Ferheng-i Amîd* (Amîd 1362), *Ferheng-i Ziyâ* (Şükûn 1984), *Persian-English Dictionary* (Steingass 1975) gibi Farsça sözlüklerde de yer almaktadır. Ayrıca Âdil İrşâdîferd (İrşâdîferd trhs.), Dürdane Rahimova (Rahimova 1998; Farsça tercümesi için bak. Rahimli 1381), Bey Hadi (Hadi 2005) ve Perviz Zâri Şâhmeresî (Şâhmeresî 1391) ise Farsçaya geçen Türkçe kelimeler sözlüğü hazırlayıp yayımlamışlardır.

Özellikle Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluş tarihi kabul edilen 1040’tan itibaren Çin ve Moğolistan hududundan başlayıp Ural dağlarına kadar bütün Doğu ve Batı Türkistân’ı, Sibiryâ’yı, Hazar ve Karadeniz’in şimal kesimlerini, Kafkasya, Afganistan ve şimalî Hindistan’ı içine alan Türk ülkelerine ilave olarak bütün İran, Irak, Mısır, Suriye ve Anadolu; Türklerle, Türklükle ve Türk diliyle dolmuştur (Diriöz 2016: 100). Türkçenin bu geniş coğrafyaya yayılması, Emîr Hüsrev-i Dihlevî’nin *Noh-Sipîhr* isimli mesnevîsinde karşılığını şu şekilde bulmaktadır (Hüsrev-i Dihlevî 1368:173):

وز بی آن ترکی ترکان اتز / قنقلی و اویغر و ایرتی و غز

خاسته از عرصه خفچاق و یمک / پس همه جا رفته چو از هند نمک

Tuzun Hindistan’dan her tarafa yayıldığı gibi Yemek ve Kıpçak topraklarından da Oğuz, Kanklı, Uygur, İret, Gazne Türkçesi bütün dünyaya yayılmıştır.

Bu dönemlerde Türkçeye gösterilen bu büyük teveccühün sebebi, XIII. asrın ilk senelerinde kaleme alınmış olan *Şecere-i Ensâb*’da şöyle izah edilmektedir (Diriöz 2016: 99):

“Türklerin başka insanlara müreccah olmalarının birkaç sebebi daha vardır. Biri budur ki, Arapçadan sonra Türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiç bir dil yoktur. Bugün Türkçeye rağbet, eski zamanlarda olduğundan çok fazladır. Çünkü emirlerin ve sipehsâlârların çoğu Türktür. Devlet onlarındır. Bütün insanların muhtaç olduğu nimet ve servet onların elindedir. Asiller, büyükler ve büyüklerin çocukları, Türklerin hizmetindedirler ve onların devleti sâyesinde âsude ve muhteremdirler.”

Aynı bakış açısı, Hüsrev-i Dihlevî’nin *Noh-sipîhr* isimli mesnevîsinde geçen şu beytinde de kendisini göstermektedir (1368: 173):

شهرت ترکی هم از ان شد به یقین / کاغلب شه ترک بر آمد بز مین

Türkçenin şanı, kesinlikle dünyada çoğu şahın Türk olmasından kaynaklanmaktadır.

Türk dilinin, bu derece yaygın olup itibar görmesi ve hükümdarlarının ekseriyetinin ise Türk soylu olması hasebiyle askerler ile ordu komutanlarının Türkçe öğrenmeyi arzuladıkları, bunun için de Türkçe dilbilgisi kitabı ile sözlük hazırlandığı; hatta Rumca ve Derî Farsçası/Yeni Farsçanın yanında Türkçe bilmeyenlerin ilim yolunda başarısız olacaklarına dair bir algı olduğu görülmektedir. Nitekim Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin (Hüsrev-i Dihlevî 1368: 173);

ساخته در ترکچه نیز اهل هنر / صرفه صرف و لغت و زیر و زیر
معتبر است از پی صاحب عملان / وان ز پی آنکه بیعضی محلان
زانکه سران سپه و اهل کله / بو الهوس انداز پی ترکی پشره
وان که کسی ترکی و رومی و دری / کسب نکرده نه پی علم وری

Bazı yerlerde yaşayan azimli insanlar, Türkçeyi itibarlı bildiğinden Türk illerinde ehl-i hüner/âlimler, sarf/kurallı söz dizimi ve lügat/sözlük oluşturmuşlardır. Çünkü sipahi ve ordu komutanlarının canları Türk dilini öğrenmeyi âlâ derecede arzu ve heves etmektedirler. Türkçe, Rumca ve Derî Farsçası bilmeyen kimse ilim peşinde gidemez.

şeklinde geçen beyitlerinde bu husus açık bir şekilde müşahade edilmektedir. Bütün bunlar, gerek Türk dilinin o dönemlerde muteber olmasına gerekse Türk dilli olup da Farsça şiir söyleyen şairlerin yanında, Türk olmayan Fars asıllı şairlerin bile, o devirlerde, şiirlerinde, bol bol Türkçe kelimeler kullanmasına sebep olmuştur (Diriöz 2016: 100).

Türkçenin Farsça Metinlerde Kullanımı

Türkçe Eklerin Kullanımı

Farsçaya, Türkçe bazı eklerin girdiği ve bu eklerle Farsça yeni kelimeler türetildiği görülmektedir. “ci/جی”, “lah/لاخ”, “daş/داهش” ve “taş/تاش” Türkçeden Farsçaya giren ve Türkçede isimden isim yapım eki olan bu ekler, Farsça bazı isimlerle birleşerek yeni kelimeler oluşturmuştur. Meselâ, “-ci” ekiyle yapılan “میانجی/meyânci” (: aracı); “-lah” ekiyle yapılan “سنگلاخ/senglah” (: taşlık), “رودلاخ/rûdlah” (: akarsuyu çok olan yer); “-taş” ekiyle yapılan “خواجه تاش/hâcetaş” (: efendileri bir olanlar), “خیلتاش/hayltaş” (: aynı soydan gelenler); “-daş” ekiyle yapılan “پاداش/pâdaş” (: arkadaş) bunlardandır. Bu kelimelerin Farsça şiirlerde ve mensur eserlerde kullanıldığı müşahade edilmektedir:

Nizâmî-i Gencevî (bak. Resulzade 1951: 331-32)⁴:

برون از میانجی و از ترجمه / بدانست يك يك زبان همه

(İskender için söylenmiştir): **Meyanciye** ve mütercime ihtiyacı olmadan herkesin dilinden anladı

بسی راند بر شوره و سنگلاخ / گهی منزلش تنك و گاهی فراخ

Tuzlak ve **senglahta**/taşlıkta epeyi hayvan sürdü. Yolu bazen dar bazen de genişti.

⁴ Nizâmî-i Gencevî'nin eserlerinde Türkçenin kullanımı ile ilgili olarak bak. Resulzade 1951: 327-32; Şükürlü 2002: 84-222.

رخم سر خیل خوبان طراز است / کمینه خیل تا شام کبر و ناز است

Yüzüm, Tıraz güzellerinin yüzünden daha güzeldir. **Hayltaşımın**/soydaşımın en aşağısı ise kibir ile nazdır.

آورده بحفظ دور باشی/ از شیر و گوزن خواجه تاشی

Karakol hizmeti için aslanla geyiği **hacetaş** yapmıştır.

به خود گفتا جوابست این نه جنگست/ کلوخ انداز را پاداش سنگست⁵

Kendine: “Bu savaş değil, cevaptır. Kesek atanın **pâdaşı**/arkadaşı taşdır.” dedi.

Mevlânâ (M. Şerefeddin 1934):

تنگ شد بروی بیابان فراخ / خویشتن افکند اندر سنگلاخ

Ona geniş sahra dar oldu; kendini **taşlığa** attı.

Türkçe Kelimelerin Kullanımı

Türkçe İsimlerin Kullanımı

Farsça şiirlerde, Türkçe şahıs isimlerine yer verilmiştir. Bu isimler, çoğunlukla Türk asıllı hükümdarların adları olarak görülmektedir:

Mu’izzî-i Semerkandî (Mu’izzî 1318: 546) [Melikşâh övgüsünde];

ای جهاندارى که از تو تازه باشد جاودان

گوهر طغرل بك و جفرى بك و الب ارسلان

“Ey sultan! **Tuğrul Bey**’in, **Çağrı Bey**’in ve **Alp Arslan**’ın soyu, senden dolayı/seninle sonsuza kadar hayat bulacaktır.”

Yine Farsça şiirlerde Türk boy, soy ve yer adlarının⁶ da yer aldığı müşahede edilmektedir:

Mu’izzî-i Semerkandî;

ایا ستاره خوبان خلج و یغما

به دلیری دل ما را همی زنی یغما⁷

Ey **Halluh**/Karluk ve **Yağma** güzellerinin yıldızı! Sen öyle bir dilbersin ki gönlümüzü tamamen yağmaladın.

Katrân-ı Tebrîzî (Katrân-ı Tebrîzî 1362: 346);

زمین چو پیکر فرخار گشت نقش نمای

⁵ <https://ganjoor.net/index.php?s=پاداش&author=6&cat=111> (*Hüsrev ü Şîrîn*); ayrıca bak. Şükürlü 2002: 216.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bak. Kartal 2016: 179-200.

⁷ bak. <https://ganjoor.net/amir/ghasa/sh6>

صبا چو آهوی خرخیز گشت نافه فکن

Zemin/yeryüzü, nakşını/güzelliklerini gösteren Ferhâr güzeli gibi oldu. Saba ise nâfesini/miskini atan/düşüren **Hırhîz**/Kırgız ahusu gibi oldu.

Türk unvanlarının da şiirlerde geçtiği müşahede edilmektedir. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev, Farsça şiirlerinde “beg”, “tegin”, “yınal”, “ilik”, “yabgu” gibi Türkçe unvanlar yanında, “hatun”dan da sıkça; ancak düşmanca bir tavırla söz etmektedir (bak. Çalışkan 2017: 82-83):

خداوندش همی خواند تگین و تاش یا طوغان

Onun efendisine **tegin**, **taş** veya **togan** denir.

کوه از غم بیبایکی و طغیان تو نالد

بیهوده تو چون در غم طوغان و ینالی

Senin korkusuzluğun ve isyanının gamından dağ inler. **Togan** ve **yınalın** gamında olman beyhudedir.

Farsça şiirlerde ve mensur eserlerde birçok Türkçe isim kendisine yer bulmuştur:

Mu'izzî-i Semerkandî (Mu'izzî 1318: 610) [Ebû Sa'd övgüsünde];

سر سعادت ابو سعد آفتابِ سعود

که شد صنم قلم او و آفتابِ شمن

“Saadetin başı ve mutluluğun güneşi olan Ebû Sa'd'ın kalemi put; güneş ise “**şaman**” olmuş.”

Hakanî-i Şîrvânî (Gandjei 2009: 318);

کو شه طغان جود که بهر اتمکی

بیش زبانی بگفتن سن سن بر آورم

Togan/Doğan Şah'ın cömertliği neredeyse, ben biraz **etmek**/ekmek alabilmek için ona huzurunda **sen sen** diyebilirim.

Sûzenî-i Semerkandî (Sûzenî-i Semerkandî: 33; Gandjei 2009: 318);

پیچیده یکی لاملک میرانه بسر بر

بر بسته یکی کز لکِ ترکی بکمر بر

Başının üzerinde, emirlere yakışacak şekilde sarılmış bir ince tülbent, belinde ise bağlanmış bir **Türk kezliki**/Türk hançeri var.

Sûzenî-i Semerkandî'nin *Dîvân*'ında yer alan bu beyte düşülen dipnotta, bu beyitte geçen "lâmek" kelimesinin yerine bazı nüshalarda Türkçe yünden yapılmış bir çeşit şapka anlamına gelen "örmek/ارمك" kelimesinin geçtiği belirtilmektedir.

Enverî-i Ebîverdî (Enverî 1372: I/201) [Semerkand hakanı Rükneddîn Kılıç Tamgaç Han övgüsünde];

بسمرقند اگر بگذری ای باد سحر
نامه اهل خراسان بیر خاقان بر

Ey seher rüzgârı! Eğer Semerkand'a uğrarsan Horasan halkının mektubunu **hakana** götür.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî⁸ (M. Şerefeddin 1934: 114);

چشم می مالم که آن هفت ارسلان
تا کیانند و چه دارند از جهان

O yedi **arслан**ın kimler olduklarını ve bu dünyada ne işte bulunduklarını anlayayım diye gözlerimi ovuşturuyordum.

Mu'izzî-i Semerkandî (Mu'izzî 1318: 90) [Melikşâh'ın kardeşi Argu Arslan övgüsünde];

روم و قسطنطین زین پیش یکی بتگده بود
چاوش شاه کنون داور قسطنطینست

"Rum ve Konstantin daha önce bir puthane idi. Şimdi ise şahın "**çavuş**"u Kostantin'in dâveridir."

Farsça mensur eserlerde de yine birçok Türkçe kelime görülmektedir:

Târih-i 'Alem-ârâ-yi Şâh İsmâ'il (Musalı 2012: 545-46);

به آن گنج اوغلان گفت اگر بشنوم که با سلطان سلیم یا دیگری گفته باشی بند
از بند تو را جدا خواهم کرد

O **genç oğlana**: "Eğer Sultan Selim'e veya bir başkasına söylersen, seni parçalattırırım." dedi.

ای قرداش! این نا مرد دو مر به آمده است

Ey **kardaş**/kardeş! Bu namert iki kez gelmiştir.

⁸ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinde Türkçenin kullanımı hakkında geniş bilgi için bak. M. Şerefeddin 1934.

البته آن قلچى از پيش خود آن نامه و بقچه را فرستاده

Elbette, **kullukçu**/hizmetçi o nameyi ve **bokçayı**/bohçayı kendi tarafından göndermiştir.

چون رومیان علم سردار را نگونسار دیدند ق **اچاقاچ** در میان ایشان انداخته

Rûmîler serdarın aleminin indirildiğini gördüklerinde, onların arasında **kaçakaç**/kaçış başladı.

Zeynüddîn-i Vâsîfî, *Bedâyi' u 'l-vekâyi'* (Vâsîfî 1349: I/68);

گفتم: ابو سعید سلطان ترکی است که اصلاً فارسی نمی فهمد همچنان که

ما ترکی نمی دانیم

Söyledim: Ebû Sa'îd Sultan bir **Türk**'tür ki asla Farsça anlamaz, biz ise **Türkçe** bilmiyoruz.

Özellikle Farsça şiirlerde, zikredilen Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları, bazen şairler tarafından belirtilmiştir:

Mu'izzî-i Semerkandî (Mu'izzî 1318: 157) [Sultan Mehmed ve Sencer'in annesi Tâcüddîn Hatun'un annesi övgüsünde];

چشم و روی حسدانش باد همچون سیم و زر

تا که سیم و زر بترکی یرمق و التون بود

Onu kıskananların yüzü ve gözü gümüş ve altın gibi olsun. Çünkü “sîm” ve “zer” Türkçede “**yarmuk**” ve “**altun/altın**” demektir/manasına gelir.

Mu'izzî-i Semerkandî (Mu'izzî 1318: 298) [Celâlüddîn Mehmed Hârezmşâh övgüsünde];

تا قارقیر باشد در لفظ فارسی

چونانکه در عبارت ترکیست برف قار

بادا چنانکه قار بترکی سرعدوت

موبت چنانکه در لغت پارسیست قار

“Kar” kelimesi, Farsçada “kîr/zift/neft yağı” demektir. Oysa Farsçadaki “berf” kelimesi, Türkçede “**kar**” demektir. Senin düşmanın başı, Türkçedeki “**kar**” gibi [bembeyaz] olsun. Senin kılın/saçın ise Farsça lügatlerdeki “kar” gibi [simsiyah] olsun.

Sûzenî-i Semerkandî (Sûzenî-i Semerkandî 1338: 234; Gendjai 2009: 321) [Fahrüddîn Alî bin Ahmed övgüsünde];

مفکن بغمزہ بر دلِ مجروح من نمک
وزمن بقلہ سر مکش ای قبلہ یمک

ای ترک ماه چہرہ چہ باشد اگر شبی
آئی بحجرہ من و گوئی قنق کرک

گل روی ترکی و من اگر ترک نیستم
دائم بدینقدرکہ بترکی است گل چچک

ازچشمم ابران چچک توچکد سرشک
ترکی مکن بکشتن من بر مکش بچک

Sakin süzgün yan bakışınla benim yaralı gönlüme tuz atma ve seni öperken sakın başını/kendini çekme. Ey **Yemek** boyunun kıblesi! Ey yüzü ay gibi parlak olan **Türk**/sevgili! Bir gece benim odama gelip “konuk kerek” mi desen ne olur? Sen gül yüzlü bir **Türksün**/güzelsin. Eğer ben **Türk** olmasam da gülün **Türkçe**de “**çeçek**/çiçek” olduğunu biliyorum. Eğer gözlerimden bir yaş senin **çeçek**/gül yüzüne düşerse, sakın bir **Türk** gibi davranıp hemen **bıçakını** çekip beni öldürmeye kalkma.

Mu'izzî-i Semerkandî (Mu'izzî 1318: 705) [Melikşâh Övgüsünde];

تا کہ اندر لغت همی خوانند
ماه را در زبان ترکی آی

Farsça sözlüklerde geçen “mâh” kelimesini Türkçe/Türk dilinde “ay” şeklinde okurlar.

Türkçe Fiillerin Kullanımı

Ali Şükürlü, Nizâmî-i Gencevî'nin *Şerfer-nâme* isimli mesnevîsinde Türkçe “bağır-” fiilini kullandığını, hatta bu Türkçe fiili Farsçanın fonetiğine uygun hâle getirdiğini kaydetmektedir (Şükürlü 2002: 210):

بغیرد کای شیر صید آزمای / هماوردت آمد مشو باز جای⁹

Ey ava çıkan aslan! Senin rakibin geldi, sakın yerinden ayrılma, diye **bağır**dı.

Nizâmî-i Gencevî'nin *Leylâ vü Mecnûn* isimli mesnevîsinde ise Türkçe “kes-” fiiline yer vermiştir (Şükürlü 2002: 210-11):

هم پرچم چرخ را گسستی / هم طاسک ماه را شکستی¹⁰

Hem feleğin bayrağını kestin hem de ayın tasını parçaladın.

“Bir dilin başka bir dilden fiil almayacağı prensibi”ne göre, Türkçe bir fiilin Farsçaya

⁹ <https://ganjoor.net/index.php?s=مشو=6&cat=111>

¹⁰ <https://ganjoor.net/index.php?s=پرچم&author=6>

geçmesi ve kullanılması Türkçenin Farsçaya olan etkisini ve bu etkinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.

Türkçe kelimeler/isimler, bazen Farsça yardımcı fiillerle birlikte bileşik fiil olarak da kullanılmıştır:

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (M. Şerefeddin 1934: 122):

این نظر با آن نظر چالیش کرد

Bu nazar, o nazarla **çalış etti**/çatıştı.

Türkçenin Mülemma Şiirlerdeki Kullanımı

Mülemma, karışık dille yazılan şiirler için kullanılan bir terimdir. Fars edebiyatında, Farsça ve Türkçe ile yazılan şiirlerle de karşılaşılacaktır:

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin aşağıdaki beytinin birinci mısraı Farsça, ikinci mısraı ise Türkçe olarak kaleme alınmıştır (M. Şerefeddin 1934: 158):

ماهست نمی دامن خورشید رخت یا نه

Bu ayrılık odını nice ciğeri yane

Senin yanağının güneşi, ay mıdır, değil midir, bilmiyorum.

Sûzenî-i Semerkandî'nin *Dîvân*'ında ise bir mısraın yarısının Türkçe olduğu bir beyitle karşılaşılacaktır (Sûzenî-i Semerkandî: 87; Gandjei 2009: 321):

تا بوصل نجیب منده رسم

ای قلاوز ایت یلم قنده

Necibe (su testisine) ulaşmak için ey kılavuz! *Ayıt yolum kanda*/ایت یلم قنده (Söyle yolum nerede).

Farsça Metinlerde Yer Alan Türkçe İktibaslar

Farsça mensur eserlerde, bahsedilen konuyla ilgili bazı Türkçe iktibasların yapıldığı görülmektedir. Nitekim Ömer Hayyâm, mensur olarak kaleme aldığı *Nevrûz-nâme* isimli eserinde Alp er Tonga'nın at ile ilgili bir sözünü Türkçe olarak iktibas etmiş ve iktibas ettiği metnin Farsça tercümesine yer vermiştir (1380: 41):

و افراسیاب گوید آت ایرکه اندغ کم گوگ کا آی

یعنی اسپ مر ملوک را چنانست که آسمان مر ماه را

Efrâsiyâb/Alp er Tonga: “**At irke andag kim kökke ay**” yani “At melikler/hükümdarlar için ne ise gök için de ay odur.” demiştir.

Zeynüddîn Vâsîfî ise *Bedâyi'ü'l-vekâyi'* isimli eserinde, Alî Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'is* isimli Türkçe tezkiresinden Mevlânâ Hişâm'la ilgili kısmı aynen alıp iktibas yapmıştır (Vâsîfî 1349: I/449-50):

امیر علیشیر او را در تذکرة الشعرای ترکی چنین ذکر کرده بود که : مولانا شهاب مذون لقبی بیلہ

مشهور دور و آنی عجایب المخلوقات دیسه بولور. با وجود اول کم کلام الله آیاتین بات تپار اوچون
تدوینی قیلیب دور کم علما و قرا تعجب و حیرت یوزیدین تحسین قیلورلار. موندین باشقه
داغی صلاحیت لیق کشی دور. بر نوع قدیمانه شعر هم ایتور اما یقین دور کیم آدملیق
صورتیدین فسخ بولوب اوزکا جانور صورتیغه مسخ بولغای انداق کیم انسانیت سیرتیدین سباع
و بهایم سیرتیغه مُبَدَّل بولوب تور. بو دعوی اثباتیغه بو مصرع که مقلوب مستوی صنعتیدا
اتیب دور دلیل پس دور

مصرع

موش و خر فرخ شوم درک رقم قر کرد
با وجود بولار آنکا مولانا ناصرالدین محمد دین عجب ظلم اوتی کیم هیچ کشی غوریغه یتا آلمادی.

Alî Şîr Nevâî, onu Türkçe şâirler tezkiyesinde şu şekilde zikretmiştir: Müdevvin lakabı bile meşhurdur. Ve anı acâyibü'l-mahlûkât dise bolur. Bâ-vücûd ol kim Kelâmullâh âyâtın bat tapar üçün tedvini kılıpdur kim 'ulemâ ve kurâ ta'accüb ve hayret yüzidin tahsîn kılurlar. Mundın başka dagı salâhiyyetlık kişidür. Bir nev' kadîmâne şî'r hem aytur ammâ yakındur kim âdemîlik sûretıdın fesh bolup özge cânver sûretiga mesh bolgay. Andak kim insâniyyet sîretidin sibâ' u behâyim sîretiga mübeddel boluptur. Ammâ bu da'vî isbâtiga bu mısra' ki mablûb-ı müstevi san'atıda atıpdur. Delîl-i besdür;

Mısra':

Mûş u har Ferruh şevem derk-i rakam kar kerd

Bâ-vücûd bular anga Mevlânâ Nâsîrüddîn Mehemmeddin 'aceb zulm ötti kim hiç kişi gûrığa yata almadı.

Farsça Metinlerde Yer Alan Türkçe Konuşmalar

Farsça metinlerde bir konudan, özellikle de bir meclisten bahsedilirken, o mecliste bulunanlardan birisinin Türkçe konuşmasına aynen yer verildiği görülmektedir. Nitekim Zeynüddîn-i Vâsîfî, *Bedâyi'ü'l-vekâyi'* isimli eserinde bahsettiği bir mecliste yer alan bir kişinin; "Ondan önce sorduklarını Türkçeyle ifade etti" dedikten sonra, şöyle devam etmiştir (Vâsîfî 1349: I/318-19):

پیش از آنکه پرسند به زبان ترکی بنیاد کرد که: سز ایتہ سز کہ قلیچ ملیچ قلقلان ملغان

اوق موق تنکری هم اوشنداق ایتہ دور کہ القارعة ما القارعة

Ondan önce sorduklarını Türkçeyle ifade etti: **Siz aytasız ki kılıç mılıç kalkan malgan ok mok Tengri hem oşandak aytadur ki** (Siz kılıç mılıç, kalkan malkan, ok mok dersiniz. Tanrı da o şekilde söyler.) el-kârî'atü me'l-kâriatü.

Başka bir yerde ise şöyle geçmektedir (Vâsîfî 1349: I/417-18):

میرزا در درج حکمت گشود و از امیر علیشیر سؤال فرمود که: خلاق فقیر نینک حقیقا نه سوز

آیتادورلار ؟ امیر علیشیر در جواب معروز داشتند

Mîrzâ, hikmet sandığını/kutusunu açtı ve Alî Şîr Nevâî'den sordu: **Halâyık fakırning hakıda ne söz aytadurlar?** Emîr Alî Şîr cevabını şu şekilde arz etti.

Farsça kaleme alınan mutâbâtta/latifeler, fıkralarda da aynı kullanım özelliğiyle karşılaşılmaktadır (Vâsîfî 1349: II/380):

دزدی به بستانى تركى رفت. ترك به دنبال وى دويد. دزد

بر سر ديوار بر آمد: ترك نوكر خود را مى گفت

هى چوماق كيتور. چون پاى دزد را گرفت دزد از سر

ديوار بر سر و روى ترك ريد. گفت: هى چوماق نى قوى

افتابه نى كيتور

Bir hırsız, bir **Türk**ün bostanına gitti. **Türk**, onun arkası sıra seğirtti/koştı. Hırsız, duvarın üzerine çıktı. **Türk**, hizmetçisine: **Hey! Çomak kitür**/Hey! (Bir) çomak/değnek getir, dedi. Hırsızın ayağını tuttu/yakaladı. Hırsız, duvardan **Türk**ün üzerine sıçtı. (Bunun üzerine Türk) **Hey! Çomaknı koy aftarbeni kitür**/Hey! Çomağı/değneği bırak, aftarbeyi/su kabını/ibriği getir, dedi.

Türkçe İyelik Eklerinin Farsça İyelik Eklerine Tesiri

Türkçenin, Farsçaya ek, kelime, kelime grubu ve cümle vermesinden başka,¹¹ *Farsçanın iyelik eklerini de etkileyerek Farsçaya yapısal olarak da tesir etmesi dikkat çekmektedir. Nitekim Farsça, Hint-Avrupa dil ailesine ait bir dildir. Bu aileye ait dillerde iyelik, isimlerden önce getirilen iyelik zamirleriyle (my book/benim kitabım gibi) sağlanmaktadır. Oysa Ural-Altay dil ailesine mensup bir dil olan Türkçede ise bu durum, isimlere eklenen iyelik ekleriyle oluşturulmaktadır (kitab-ım gibi). Bu yönüyle Farsça¹², Hint-Avrupa dillerinden farklılık gösterirken Türkçeye benzer bir özelliğe sahiptir. Bundan hareketle L. Johanson, Farsçanın iyelik eklerinin kullanımı açısından Türkçeye yaklaştığını belirtmiştir. Türkçeye özgü bir tipolojik özelliğin Farsçada bulunması anlamına gelen bu durum, Türk-Fars dili ilişkisinin sadece sözcük alışverişiyle sınırlı olmadığını, bilakis yapısal yönden de etkileşimin gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir (Jahangir 2014: 835-36).*

Türkçede, tamlayan ve tamlanan bölümlerinden oluşan iyelik grubunda, tamlanan daima iyelik eki almaktadır. Yeni Farsçada ise iyelik durumu iki şekilde kendisini göstermektedir. Bunlardan biri iyelik ekli yapıdır. Bu tür yapılarda iyelik ekleri, aynen Türkçede olduğu gibi her zaman ismin sonuna gelmektedir. Bu yapı şekli ise Farsçanın ait olduğu dil ailesinin tipolojik özelliklerine tamamen aykırı bir durumdur. Bu da Türkçenin Farsça üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir (Jahangir 2014: 835-36).

Türkçenin Farsçanın Söz Dizimine Etkisi

Türkçenin, Farsçanın sözdizimine de etki ederek hüviyetini değiştirdiği görülmektedir. Farzaneh Doulatabadi'nin bu konuyla ilgili değerlendirmesini burada aynen zikretmeyi uygun buluyoruz (bak. Doulatabadi 2017: 503-504):

¹¹ Farsça mensur eserlerde kullanılan diğer Türkçe kelime ve ibarelerin kullanımı için ayrıca bak. Musalı 2002: 549-56; Seyf bin Muhammed Ya'kûbu'l-hirevî 1385: 781-86; Mu'inüddin Muhammed Zemçi-yi İsfirâzî 1339: 427-34.

¹² Farsça ve Türkçede iyelik eklerinin kullanımı şu şekildedir: Farsça: کتاب/kitâb-em (: kitabım), کتابت/kitâb-et (: kitabın) gibi; Türkçede: Kitab-(ı)m, kitab-(ı)n gibi.

“İslamiyet sonrası ortaya çıkan Fars dili, yapı, şekil ve özellikleri bakımından Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olan bir dilin yapısıyla farklılıklar göstermektedir. Farsça, tarihi süreç içerisinde Türkçe ve Arapçayla iç içe yaşamış, gelişmiş ve var olmuştur. İran kaynakları, İslamiyet’in kabulünden sonraki süreçte, Arapçanın Farsçayı şekil, yapı ve sözcük kullanımı açısından ve bu iki dilin birbirine etkilerinden bahsederken Fars edebiyatını var eden Türk devletlerinin ve Türk yazarlarının varlığını göz ardı etmişlerdir. Farsçayı, cümle öğeleri ve bu öğelerin sıralanışı bakımından değerlendirsek Farsçanın yapı özellikleri, Türkçenin dil özelliklerine olan benzerliğini ve tarihi süreç içerisindeki gelişimini, görmemiz zor olmayacaktır.

Örneğin: ¹³حسن امروز با مادرش به مدرسه رفت.

Farsçada fiillerinden başka hiçbir fiil cümle başında ¹⁴پرسیدن، گفتن، فرمودن، پاسخ دادن gelmez. Fakat Pehlevî dönemi yazılarında fiil hep cümle başında gelmiştir. XII. yüzyıldan başlayarak gerçekleşen bu değişiminin başka bir nedeni olmayacaktır. Farsçanın fiil yapısındaki bu etkileşimin Arapçadan kaynaklanmayacağının bir diğer nedeni, karşılaştırmalı dilbilim esaslarına dayanarak ‘hiçbir dil başka bir dilden fiil almaz ve başka bir dile fiil vermez’ kuralıdır. Karşılıklı etkileşim ancak cümle başındaki diğer öğelerde olabilir. Morfolojik bakımdan eklemeli iki dil olan Fars dili ve Türk dili, çekimli olan Arapça dilinden etkilenemez; özellikle de fiil yapısından etkilenmeleri mümkün olmayacaktır.

Bilhassa Farsça nesirde ortaya çıkan değişim, Sâmânîliler ve Gazneli döneminden başlayarak divan ve ihvan risalelerinde ve daha sonra sufilerin münşeatinde görülmüştür. Bu etkileşim ve yapı özelliği İlhanlı devletinde de görülmekte; Safevî devleti döneminde ise Farsçada bulunan Türk dili özellikleri daha da netlik kazanmaktadır.”

Görüldüğü gibi, Türkçe ek, kelime, kelime grupları ve cümleler Farsçaya girmiş ve Farsça metinlerde kendisine kullanım alanı bulmuştur. Hatta diller arasındaki ödünçlemenin en az olduğu fiiller noktasında bile, Türkçe bazı fiillerin Farsçaya geçtiği görülmektedir. Diğer taraftan Türkçe, Farsçanın iyelik eki kullanımı ve sözdizimine de etki ederek Farsçaya yapısal olarak da tesir etmiştir. Böylece Farsçanın, Türkçenin iyelik eki ve sözdiziminin kullanımına paralel bir kullanım özelliğine sahip olması sağlanmıştır.

¹³ Hasan bugün annesiyle okula gitti.

¹⁴ Cevap vermek, buyurmak, söylemek, soru sormak

Kaynakça

- Amîd, Hasan (1362), *Ferheng-i Amîd*, Tehrân.
- Avfî, Muhammed (1906), *Lubâbu'l-elbâb*, be-Sa'y u İhtimâm u Tashîh-i Edward G. Browne, 2 c., Leiden.
- Azmun, Yusuf (2004), "Farsçadaki Türkçe Sözcükler Üzerine", *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*, hzr. Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yay., s. 243-53.
- Babacan, İsmail (2015), "Sâyilî ve Türkçe Şiirleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, s.61-83.
- Çağatay, Saadet (1971), "Türkçede İranî Kelimelere Dair", *İran Şehinşahlığının 2500.Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., s. 105-15.
- Çalışkan, Mehmet (2017), "Nâsır-ı Hüsrev'e Göre Türkler", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2, s. 72-86.
- Dehşudâ, Ali Ekber (1373), *Lugat-nâme*, 14 c., Tehrân: Muessese-i İntişârât-i Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân.
- Diriöz, Meserret (2016), *Nisyâna Düşen Gölge: Klâsik Türk Edebiyatı Yazıları*, hzr. Ahmet Kartal - Gözde Özcanar, İstanbul: Doğukütüphanesi.
- Doulatabadi, Farzaneh (2017), "Fars Edebiyatında Nesir", *Sivrihisarlı Sinan Paşa ve Nesir Edebiyatı*, hzr. Ahmet Kartal-Zafer Koylu, İstanbul, s. 499-514.
- Enverî (1372), *Dîvân-i Enverî*, be-İhtimâm-i M. Takî Muderris-i Rezevî, Dû Cild, Çâp-i Çihârûm, Şirket-i İntişârât-i İlmiyye, Tehrân.
- Gandjei, Tourkhan (2009), "Moğol Öncesi Fars Şiirinde Türkler ve Türkçe", çev. Mehmet Turgut Berbercan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy. 40, s. 309-23.
- Hadi, Bey (2005), *Farsçada Türk Sözlere*, Tebriz.
- Humâî, Celâluddîn (1340), *Târîh-i Edebiyyât-i İran [ez-Kadîmterîn-i Asr-i Târîhî tâ Asr-i Hâzir]*, çâp-i devvum, Tehrân: Kitâbfurûşî-yi Furûgî.
- Hüseynova, Ziver (2011), "İran'da Türk Dili", *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni –Bildiriler-*, Ordu, s. 591-98.
- İrşâdiferd, Âdil (trhs.), *Ferheng-i Vâjegânî Turki der-Zebân-i Fârisî ve Edebiyyâtî Fârisî*, Erdebil.
- Karaağaç, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karaismailoğlu, Adnan (1999), "Klasik Türk Edebiyatının İran Edebiyatı ile Münasebeti", *Dergâh*, sy. 110, s. 14-17.
- Karini, Jahangir (2014), "Türk-Fars Dil İlişkileri: Farsçada İyelik Eklerinin Kullanımı", *Turkish Studies*, c. 9/3, s. 833-43.
- Katrân-ı Tebrîzî (1362), *Dîvân-i Katrân-i Tebrîzî*, nşr. Muhammed-i Nahcevanî, Tehrân.
- Köprülü, M. Fuad (1989), "Yeni Fariside Türkçe Unsurlar", *Edebiyat Araştırmaları* 2, İstanbul: Ötüken Yay., s. 345-61.

M. Şerefeddin (1934), “Mevlânâ’da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler”, *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, s. 111-68.

Mu’înüddîn Muhammed Zemçi-yi İsfirâzî (1339), *Ravzatu'l-cennât fî-Evsâfi Medîneti Herât*, bâ-tashîh u havâşî vu ta’likât-i Seyyid Muhammed Kâzım imâm, bahş-i devvum, Tehrân.

Mu’în, Muhammed (1371), *Ferheng-i Fârsî*, Şeş cild, Çâp-i heştum, Tehrân: Çâphâne-i Sipîhr.

Mu’izzî (1318), *Dîvân-i Kâmil-i Emîr Mu’izzî*, Besa’y ü ihtimâm-i Abbâs İkbâl, Kitâb-furûşî-yi İslâmiyye, Tehrân.

Musalı, Namiq (2012), “Safevî Dönemine Ait “Târîh-i ‘Alemârâ-yi Şâh İsmâ’il” İsimli Farsça Eserde Türkçe Kelimeler”, *I. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu 15-17 Mayıs 2012*, edi. Perihan Altınsoy – Ömer Arslan, İstanbul, s. 539-58.

Olgun, İbrahim (1989), “Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1972*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 153-72.

Ömer Hayyâm (1380), *Nevrûz-nâme*, hzr. Muctebâ Minovî, çâp-i evvel, Tehrân.

Râdûyânî, Muhammed b. ‘Omar Ar-Râdûyânî (1949), *Kitâb Tarcumân Al-Balâga*, Mukaddime, haşiye ve izahlarla nşr. Ahmed Ateş, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

Rahimli, Durdane (1381), *Vâjehâ-yi Turkî der-Zebân-i Fârisî*, terc. Doktor Yûnus Vahdeti Hilân, Neşr-i Ahter.

Rahimova, Dürdane (1998), *Muasır Fars Dilinde Azerbaycan Türk Sözləri*, Bakı.

Rasim, Mehmet (1972), “Dünya Türklüğü-I- İran Türkleri”, *Ocak Araştırma ve İnceleme Dergisi*, sy. 3, s. 51-62.

Safâ, Zebîhullah (1363), *Târîh-i Edebiyyât der-Îrân*, c. 4, Çâp-i sevvum, Tehrân: İntişârât-i Firdevsî.

Seyf bin Muhammed Ya’kûbu’l-hirevî (1385), *Târîh-nâme-i Herât*, tashih-i Gulâmrizâ Tabâtabâyi Mecid, çâp-i devvum, intişârât-i esâtîr, Tehrân.

Sûzenî-i Semerkandî (1338), *Dîvân-i Hekîm Sûzenî-i Semerkandî*, nşr. Nâsiruddîn Şâh Hüseyinî, Tehrân.

Steingass, F. (1975), *Persian - English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban.

Şafak, Sâdık Rızâ-zâde (1352), *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Çâp-i devvum, İntişârât-i Dânişgâh-i Pehlevî.

Şâhmeresî, Pervîz Zârî (1391), *Ferheng-i Vâjegân-i Dahîl-i Turkî der-Zebânâ-yi Fârisî ve Arabî*, Tehrân.

Şükûn, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, 3 c., İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

Şükürlü, Aliisa (2002), *Genceli Nizamide Türkçülük*, Bakı.

Vâsîfî, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1349), *Bedâyi’u’l-vekâyi’*, nşr. A. Boldirev, 2 c., Çâp-i divvom, Çâphâne-i zer.

KIRIM HANLIĞI KADIASKER DEFTERLERİNİN DİL VE ÜSLUBU

Prof. Dr. Nuri KAVAK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
nkavak@ogu.edu.tr

Kadı Defterleri (Şer'iyye Sicilleri)

Şer'iyye Sicilleri, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın tarihi kültürel mirası içinde önemli bir yer tutmaktadır. Sicillerin kaydını tutan kadılar, devletle halk arasında iki yönlü ilişkinin kurulmasında köprü görevi görerek, bu doğrultuda yapılan her eylemi bu defterlere kaydetmişlerdir. Dolayısı ile mahalli idarelere dair yapılan hukuki düzenlemelerle beraber mahallin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına dair bilgilerin yanı sıra, halkın devletten olan beklentilerine kadar her türlü konuyu sicillerde bulmamız mümkündür¹. Geçmişten devralınan geleneklerin bir devamı olarak Osmanlı Devleti'nde de bu tür faaliyetlerde aracılık görevini kadılar yürütmüştür ve aynı zamanda da kayda ve zabta geçirmişlerdir². Bu bahsi geçen kayıtlara şer'iyye sicili, kadı defteri veya zabt-ı vekâyî denilmektedir³.

Bahsi geçen sicil-i sakk defterlerinin içinde merkezden gelen emirler ile kazada meydana gelen sosyal ve cezai olaylar da mevcuttur. “Şer'iyye Sicilleri” adı verilen bu defterlerin saklanması için emirler verildiğinden dolayı, büyük bir itina ile muhafaza edilirdi. Çeşitli ebatlarda bulunan bu siciller genelde anlaşılır bir dil ile yazılmışlardı. Mahkemede bulunan kâtipler özel bir üslup ve düzen içinde, hukuk terminolojisine uygun olarak davaları bu defterlere kaydederlerdi. Daha sonra gelenler geçmiş davaları emsal alabildikleri gibi, doğabilecek itirazlara da cevap verebilmek amacıyla defterdeki kayıtlara geri dönebilirlerdi. Deftere kaydedilen belge türleri içinde ağırlığı, kadıya ait olanlar oluşturmakta idi.

Kadı tarafından düzenlenen belgelerin başında ise “hüccetler (senedât-ı şer'iyye)” gelmektedir. Hüccet, delil, bir fiilin ispatı olan şey, yani senet, vesika ve diğerleri gibi. İncelediğimiz sicillerin büyük bir kısmını oluşturan hüccetlerin delil olarak kullanıldığı konu başlıkları çok çeşitlidir. Nitekim vekalet, vasiyet, kefalet, nafaka, ferağ, alım-satım, kira, hibe, borç, keşif, rüşdün ispatı, vakfiyeler, nezir v.b. işlemlerde hüccetler bulunmaktadır. Bir diğer sıklıkla karşılaştığımız belge türü ise “i'lâmlar”dır. İ'lâmın sözlük anlamı bildirmektir. Hukuki olarak ise, şer'i bir hüküm ile hükmü veren kadının imza ve kararını içeren belgeye i'lâm denir. İ'lâmların konusu; içki içme, zina yapma ve iffete iftira olduğu gibi yine zina, evlenme ve boşanma ile kefalet i'lâmları gibi adları almışlardır⁴.

Öte yandan kadının icra makamlarına yazdığı belgeler ile halkın kadıya veya icra makamlarına ilettikleri şikayet dilekçelerine “maruz” denilmektedir. Bu tür belgeler az olmakla birlikte herhangi bir tespit veya kadı kararını içermemektedir. Kısaca bir üst makama yazılan istektir. Eğer kadı kendisine denk veya daha aşağı makamdakilere hitaben yazarsa bu tür belgelere “mürâsele” denilmektedir. Diğer yandan başka makamlardan gelen

¹ Özer Ergenç, Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakıf Yayınları, 1995 Ankara, s. 86-87.

² Kenan Ziya Taş, Arşiv Malzemesi Olarak Şer'iyye Sicilleri ve Taşra Üniversitelerinde Tarih Araştırmaları, I. Milli Arşiv Şurası, Başbakanlık Arşivi Yayınları, 1998, s. 175.

³ Naci Aslan, Milli Arşivimiz İçerisinde Şer'iyye Sicilleri Eğitim ve Terminoloji Problemi, I. Milli Arşiv Şurası, Ankara: Başbakanlık Arşivi Yayınları, 1998, s. 195.

⁴ Aslan, a.g.m., s. 192.

belgeler olarak ise; başta fermanlar olmak üzere merkezden gönderilen belgeler de sicillere kaydedilirdi.

Şer'iyye mahkemeleri 1924'te kaldırıldıktan sonra yüzyıllar boyunca arşivlerde birikmiş bulunan Şer'iyye Sicilleri, Milli Kütüphane'de bir araya getirilerek toplanmıştır. Tahmini 25.000 defterden oluşmaktadır. Fakat aşağıda bahsedeceğimiz üzere, Kırım Hanlığına ait Şer'iyye Siciller'i ise henüz bu tasnif ve muhafaza içine alınmış değildir.

KIRIM HANLIĞI KADIASKER DEFTERLERİ

Kırım Hanlığı, Hacı Geray tarafından 1441 tarihinde kurulmuş, Rusya tarafından da 1783 senesinde yıkılmıştır. Yaklaşık 350 yıl yaşayan bir Türk Devleti olarak büyük bir önem arz etmektedir. Ancak Osmanlı coğrafyasının birçok yerine ait siciller elimizde mevcut iken, Kırım Hanlığı sahasına dair tek bir sicil örneği yakın bir zamana kadar elimizde bulunmamakta idi. Bu durum, Kırım Hanlığı ile ilgili yapılmakta olan araştırmalar üzerinde doldurulması güç bir eksikliği ortaya çıkarmıştı. Sorunun temelinde, zaman zaman Kırım'ı tahrip eden Rus işgalinin olduğu hususunda biz araştırmacılar mutabık kalmış idik. Ancak Türkiye-Ukrayna arasındaki ilişkilerin temin edilmesi ile başlayan araştırmalar sonucunda, ilk kez Halil İnalçık vasıtasıyla sicillerin olduğuna dair bir tespit bilim dünyasının önüne konulmuştur⁵. Buna göre Kırım'ın Simferopol/Akmescid şehrinde bulunan Gaspıralı Kütüphanesi'nde 61 adet sicilin olduğu şeklinde idi.

Daha sonra sicillerin tamamının ise St. Petersburg'daki Milli Kütüphane'de bulunduğu ortaya çıkarıldı. Yapılan incelemeler sonucunda tahminen 120 civarında olduğu bilgileri elde edilmiştir. Ayrıca Han Sarayı Arşivi Kataloğu'nu hazırlayan Hüseyin Badaninski'nin bahsettiği, ama varlığını doğrulayamadığımız iki adet sicili de eklediğimiz de, toplam 122 adet sicilin bulunduğundan söz edilebilir⁶.

Kırım Hanlığı'na ait Şer'iyye Sicilleri'nin bir kısmı, bilim ve kültür birikimimize kazandırılması amacıyla yapılan çalışmalar çerçevesinde Türkiye'ye getirilmiştir. TİKA ve onun desteğiyle yürütülen proje ile Akmescid'deki İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nde bulunan 61 adet sicil şu an Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir. Ancak asılları ve bilinen tüm ciltler hala St. Petersburg'daki Milli Kütüphane'de yer almaktadır.

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri 50-70 cm. ebatlarında olup sayfa sayısı sunumumuzun sonuna eklediğimiz tabloda da görüleceği üzere ciltten cilde ve yerleşim yerinin nüfusuna göre değişkenlik göstermektedir.

Osmanlı medrese sisteminin direkt ve dolaylı olarak Kırım Hanlığı sahasını etkilediği elimizdeki sicillerin yazı diline baktığımızda çok net tespit edilmektedir. Çünkü Kırım Tatarca'sına dair kelimelere defterlerde tereke kayıtlarında kap-kaçak isimleri kısmında ve narh listelerindeki yiyecek adlarında çok az olarak karşılaşılmaktadır. Aslında defterleri okurken Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki yerleşim yerlerinden farklı bir lisanın yani Kıpçak Türkçesi'nin yazı olarak yansıması beklenirken gerçekte durum böyle olmamıştır.

⁵ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", Belleten, LX/227, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 165-190.

⁶ Ahmet Nezihi Turan, Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı: 9, 2003, s. 5.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Kıpçak Türkçesi'nin halk arasında hakim olduğu bir coğrafyada tutulan sicillerde Osmanlı medreselerinde eğitimi verilen dilin hakim olması ilgi çekici bir durumdur. Halbuki Kırım Hanlığı kendi kadılarını tayin ederek İstanbul'dan uzak ve bağımsız atama yapmaya özen göstermiştir. Hatta kurumsallaşmayı temin ederek dışarıdan müdahaleyi azaltmak ve yerleşmeye yönelik kadroların oluşması arzulanmış ama yine de istenilen sonuç elde edilememiştir. O zaman medrese eğitiminin her iki devlet sınırları içinde aynı olması ve mezunlarındaki benzerlik üzerinde durulacak başka bir husustur.

Bu defterler vasıtasıyla bahsi geçen tarihlerdeki dil ve o dilin kelime dağarcığı, hukuk terminolojisi ve nasıl bir üslupla kayda geçirilme işleminin yapıldığı çok net gözlenmektedir. Defterleri kadılardan ziyade mahkemede görevli «katibü'l-huruf» ünvanındaki bir kişinin tutuyor olması sadece kadıların değil aynı zamanda katiplerin de eğitim ve dil bağlamında aynı kaynaktan beslendiklerini göstermektedir.

İsmail Gaspıralı Kütüphanesi Akmesjid/Kırım'da bulunan Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nin listesi aşağıdaki gibidir.

Kırım Hanlığı'na Ait Şer'iyye Sicilleri (İsmail Gaspıralı Kütüphanesi Akmesjid/Kırım)

Sıra No	Defter No	Ait Olduğu Yer	Tarih	Varak/Sayfa Sayısı
1	1	Gözleve (1-6a-4)	H. 1017/1022-M. 1608/1613	Kapak+93/186
2	3a	Bahçesaray	H. 1058-M. 1648	35/70
3	3b	Bahçesaray	H. 1058/1060-M. 1648/1650	52/103
4	4	Bahçesaray	H. 1061/1062-M. 1651/1652	81/162
5	8	Bahçesaray	H. 1070/1074-M. 1660/1663	138/276
6	9	Bahçesaray	H. 1075/1076-M. 1665	100/201
7	10	Bahçesaray	H. 1077/1080-M. 1066/1070	141/282
8	11	Bahçesaray	H. 1077/1078-M. 1067	85/170
9	13	Bahçesaray (13-8a-2)	H. 1076/1079-M. 1666-1669	74/148
10	14	Bahçesaray(14-4b-5)	H. 1079/1082-M. 1669-1671	146/292
11	15	Bahçesaray	H. 1085/1086-M. 1674-1675	87/174
12	16	Bahçesaray	H. 1082/1083-M. 1671-1672	91/182
13	17	Bahçesaray (17-7b-1)	H. 1084/1085-M. 1673/1674	77/155

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

14	18	Bahçesaray	H. 1083/1084-M. 1672/1673	96/192
15	19	Dibtarhan (19-22b-2)	H. 1083/1087-M. 1672/1676	55/110
16	20	Bahçesaray	H. 1084/1086-M. 1674/1675	99/198
17	21	Bahçesaray	H. 1086/1087-M. 1675/1677	97/194
18	22	Bahçesaray	H. 1087/1089- M. 1677/1678	100/200
19	23a	Bahçesaray (23a-1a-2)	H. 1090/1095-M. 1680/1684	130/260
20	23b	Bahçesaray (23b-3b-2)	H. 1087/1092-M. 1676/1681	125/250
21	24	Bahçesaray	H. 1088/1090-M. 1677/1679	133/266
22	25	Karasu	H. 1093/1095-M. 1682/1684	121/242
23	26	Bahçesaray (26-2a-7)	H. 1095/1096- M. 1684/1685	97/194
24	27	Bahçesaray	H. 1096/1099-M. 1685/1688	137/274
25	28	Bahçesaray	H. 1099/1102-M. 1688/1691	150/300
26	29	Bahçesaray (29-3a-2)	H. 1100/1104- M. 1689/1693	134/268
27	30	Bahçesaray	H. 1104/1106- M. 1693/1695	151/302
28	31	Dibtarhan (31-8b-3)	H. 1107/1108-M. 1696	77/154
29	32	Bahçesaray (32-15a-1)	H. 1108/1109-M. 1700/1703	78/156
30	33	Karasu	H. 1109/1110-M. 1698/1699	101/202
31	34	Bahçesaray	H. 1110/1112- M. 1698/1700	115/231
32	35	Bahçesaray	H. 1112/1114-M. 1700/1703	38/77
33	36	Bahçesaray	H. 1113/1118-M. 1701/1708	97/194
34	37	Bahçesaray (37-6a-3)	H. 1115-M.1703	80/160
35	38	Bahçesaray	H. 1116/1117-M. 1704/1705	61/122
36	40	Bahçesaray (40-2b-1)	H. 1118/1119-M. 1706/1707	28/56
37	44	Bahçesaray	H. 1123/1137-M. 1711/1725	94/188
38	45	Bahçesaray	H. 1125/1127-M. 1713/1715	59/118

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

39	46	Bahçesaray (46-1a-2)	H. 1126/1128-M. 1714/1716	131/262
40	47	Karasu	H. 1128/1129-M. 1716/1717	92/185
41	48	Bahçesaray	H. 1128/1137-M. 1716/1725	143/286
42	49	Bahçesaray	H. 1132-M. 1719-1720	104/208
43	51	Bahçesaray	H. 1135/1136-M. 1723/1724	65/131
44	52	Bahçesaray	H. 1136/1137-M. 1724	37/74
45	53	Bahçesaray	H. 1138/1140-M. 1726/1728	93/186
46	54	Bahçesaray (54-1a-5)	H. 1138/1139-M. 1726/1727	91/182
47	55	Bahçesaray	H. 1139/1144-M. 1727/1731	99/198
48	56	Bahçesaray	H. 1143/1146-M. 1731/1734	25/50
49	57	Bahçesaray	H. 1144/1146-M. 1732/1733	79/158
50	58	Bahçesaray (58-1a-3)	H. 1146/1148-M. 1733/1736	99/198
51	59	Bahçesaray	H. 1149/1150-M. 1737	45/90
52	60	Bahçesaray	H. 1149/1155-M. 1736/1742	63/126
53	61	Bahçesaray	H. 1150/1152-M. 1738/1740	95/190 ⁷
54	62	Bahçesaray	H. 1150/1155-M. 1738/1742	69/138
55	64	Bahçesaray	H. 1154/1156-M. 1741/1743	81/162
56	65	Karasu	H. 1156/1157-M. 1743/1744	41/82
57	66	Bahçesaray-Karasu	H. 1157/1158-M. 1744/1745	85/170
58	67	Bahçesaray	H. 1157/1159-M. 1744/1748	76/152
59	68	Bahçesaray (68-48a-1)	H. 1157/1161-M. 1744/1748	75/150
60	71	Bahçesaray	H. 1161/1168-M. 1748/1755	97/194
61	72	Bahçesaray	H. 1163/1164-M. 1750-1751	82/164

⁷ Sicilin son 9. varakında, sayfaların yarısı deforme olmuş durumdadır.

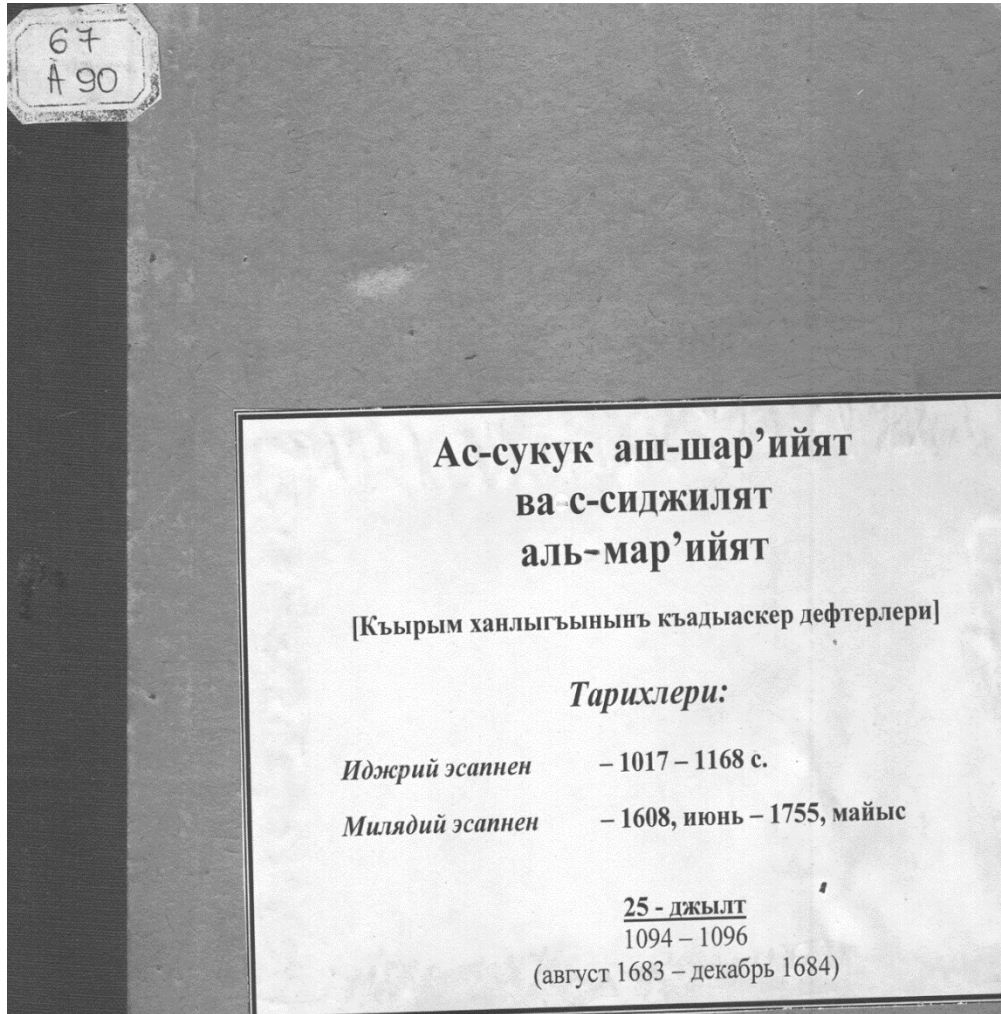
SONUÇ

Tebliğimiz vasıtasıyla Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nin edebi yönlerinin çalışılabilmesi için tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca sicillerin muhteva olarak taşıdığı veriler ile hangi tür araştırmalara kaynaklık edebilecekleri hususuna aydınlık getirilmiş olup, Kırım Hanlığı'na dair ortaya konulan araştırmalar için de taşıdıkları önem vurgulanmıştır.

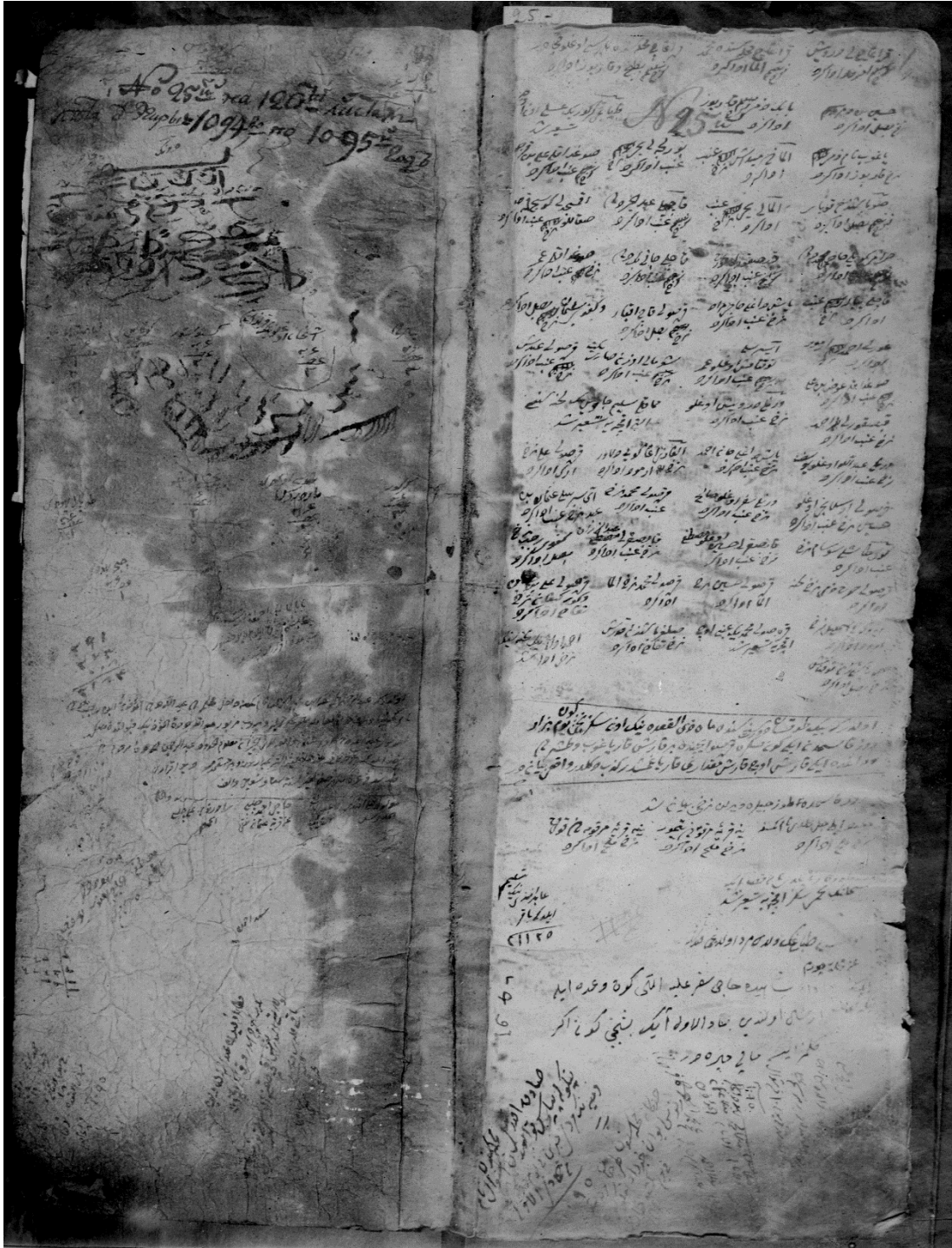
Defterlerin listesi detaylı bir şekilde bildirimizde yer aldığı gibi ekler kısmında da yer verilen örnek belge türleri ile de usul ve dil açısından sicillerin incelenmesine yardımcı olunmuştur. Belgelerin içerik türleri tarihçiler için büyük bir önem arzederken edebi açıdan da tanınması sağlanmıştır. Hukuk terminoloji açısından ise sicil kayıtları eşsiz veriler sunmaktadır. Dava konuları, merkez-taşra ilişkileri bireyin bireyle bireyin devletle olan münasebetini yansıtan hükümler tarihi, edebi ve hukuki açıdan büyük önem taşımaktadırlar.

EKLER :

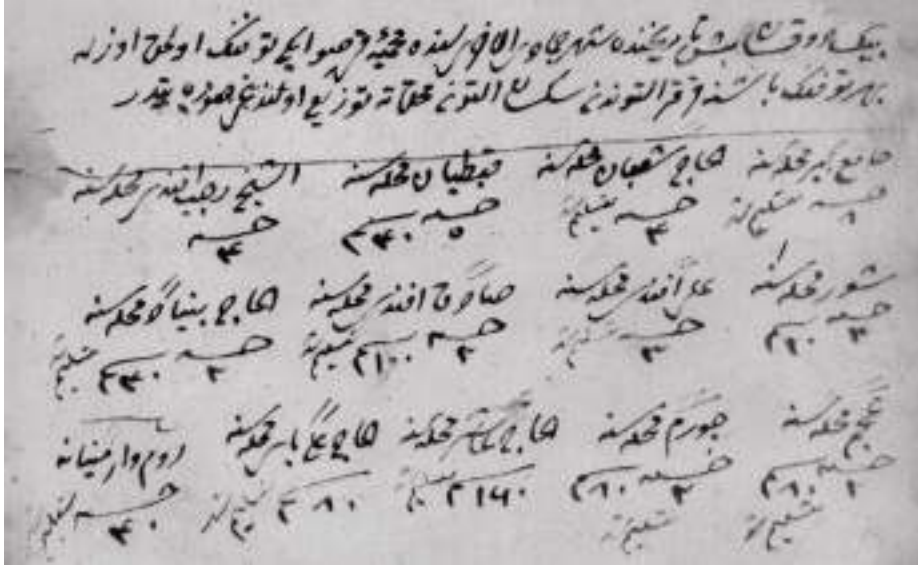
Ek-1.Defterlerin Kapak Örneği

Ek- 2. Defterlerin İlk Varak Örneği

Ek-3: 25-5a Tevzi'

1095 târîhinde şehri Cem‘aziye’l-ahîr’esinde mahmiye-i Karasu iki tüfenk olmak üzere beher tüfenk başına kırkar altundan 80 altun muhâllata tevzi‘ olunduğu sûretidir

Câmi‘i Kebîr Mahallesine

hisse 8 teslim şod

El-hâc Şaban Mahallesine

hisse 4 teslim şod

Kıbtîyân Mahallesine

Hisse 5 sim 40

Eş-şeyh Receb Efendi Mahallesi

Hisse 4

Şor Mahallesi

Hisse 3 sim 20

Ali Efendi Mahallesine

hisse 3 teslim şod

Sadık Efendi Mahallesine

hisse 2 sim 100 teslim şod

El-hâc Bünyad Mahallesine

Hisse 2 sim 40 teslim şod

Acem Mahallesine

hisse 2 sim 80 teslim şod

Çorum Mahallesi

Hisse 2 sim 80 teslim şod

El-hâc Aşır Mahallesi

sim 160 teslim şod

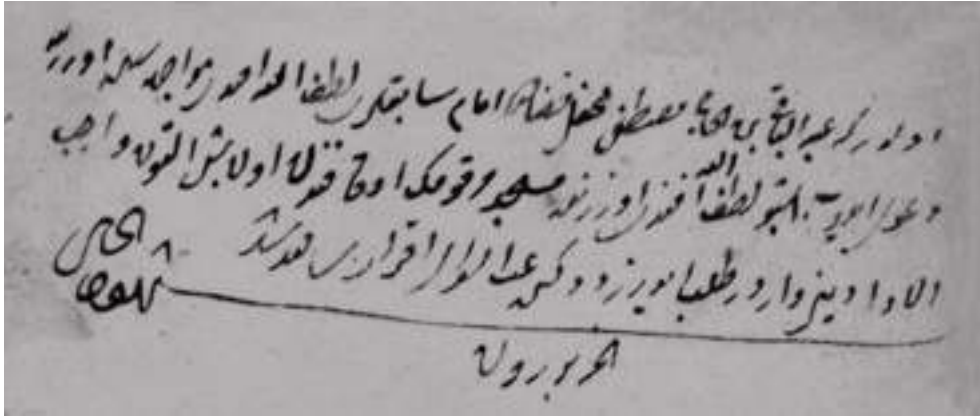
El-hâc Ali Bay Mahallesi

Sim 80 teslim şod

Rûm ve Ermeniyân

Hisse 40 teslim şod

Ek-4: 33-2a Vakıf Akçası

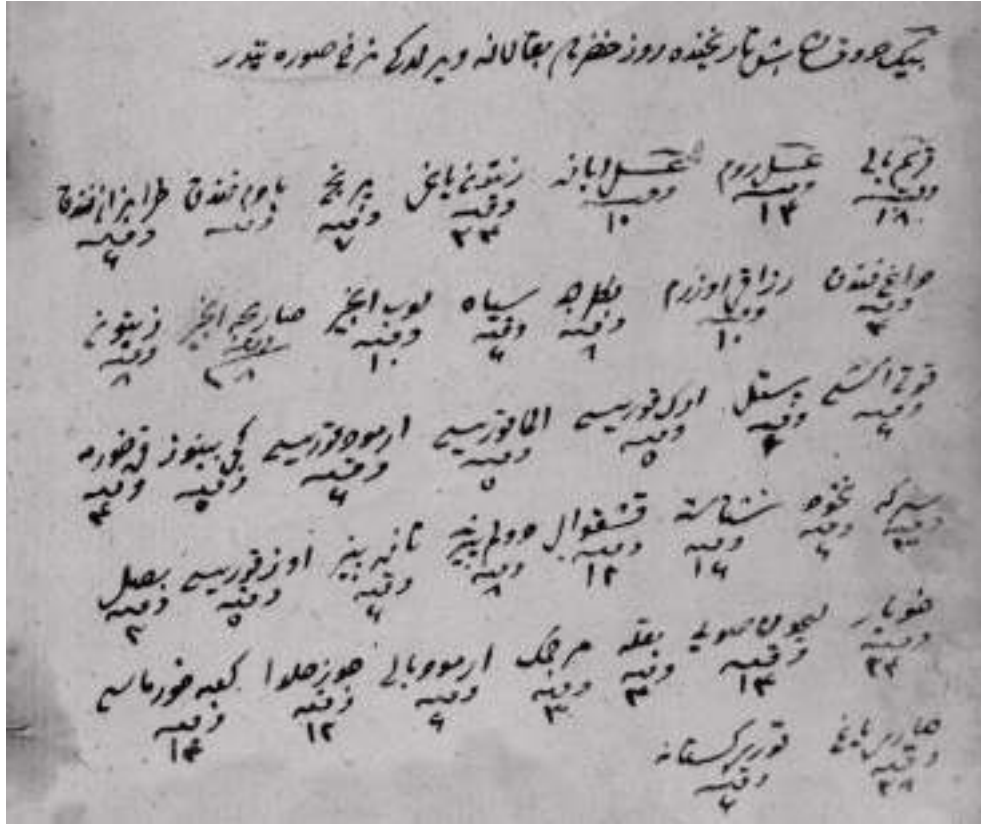

Oldur ki Abdülhak bin El-hâc Mustafa mahfil-i kazada İmam-ı sâbıkları Lütfullah Efendi muvâcehesinde üzerine da'vâ idüb iş bu Lütfullah Efendi üzerine mescid-i merkûmun evkâfından 15 altun vacibü'l-edâ deyni vardır taleb ideriz didikde gıbbe's-su'âl ikrâr-ı kayd şod

Şuhudü'l-hâl _____

El-mezbûrun

Ek-5: 25-5b Bakkal Narhı

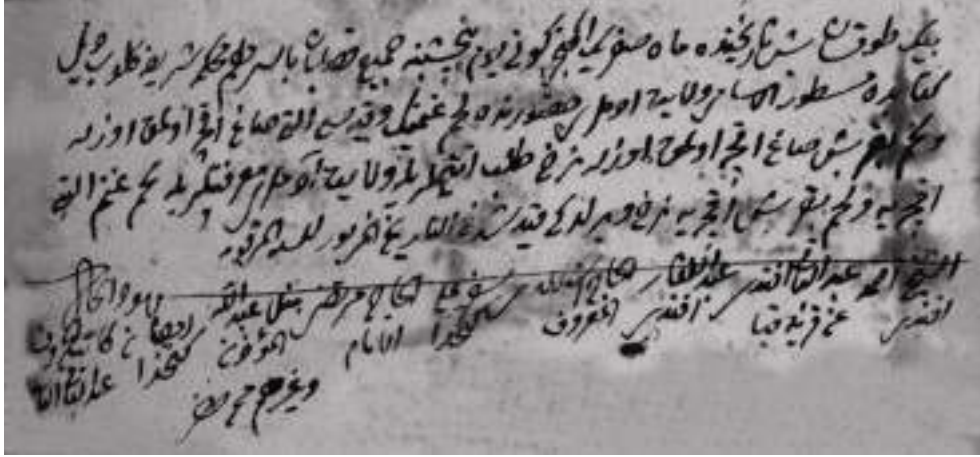

1095 târihinde rûz-ı Hazerde Bakkâlana virildiği narh sûretidir

Kırım Balı	Asel-i Rûm	Asel-i Abaza	zeytun yağı	pirinç	badem fındık	Trabzon fındık
vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye
18	14	10	24	7		6
dağ fındık	razakı üzüm	baklaca	siyah	lob incir	sarıca incir	zeytun
vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye
4	10	8	6	10	8	8
kutu ekşi	pestil	erik kurusu	alma kurusu	armud kurusu	keçi boynuzu	kara hurma
vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye
6	4	5	5	6	5	4
sirke	nohut	nişasta	keşkül	tulum peynir	taze peynir	üvez kurusu
vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye
3	6	16	12	8	6	5
havyar	limon suyu	bakla	mercimek	armud balı	ceviz helva	Kâbe hurması
vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye	vakıyye
24	14	4	3	6	12	14

sarı yağ	kuru kestane
vakıyye	vakıyye
28	6

Ek-6: 25-3b Et Narhı

1095 târîhinde mâh-ı Safer'in ikinci günü yevm-i Pençşenbe cem'i kasaban bâkar lahm mahkeme-i şerîfe gelub zeyl-i kitâbda mestûru'l-esâmi-i vilâyet adamları huzurunda lâhm-ı ganemin vakıyyesi 6 sağ akçe olmak üzere ve lâhm-ı bakar 5 sağ akçe olmak üzere narh taleb itmeleriyle vilâyet adamları ma'rifetleriyle lâhm-ı ganem 6 akçeye ve lâhm-ı bakar 5 akçeye narh virildiği kayd şod fi't-târîhi'l-mezbûr lisene el-merkûm

Şuhudü'l-hâl _____

Eş-şeyh Ahmed Efendi

Abdülbaki Efendi 'an karye-i Kaya

Abdulgaffar Efendi

El-hâc İ sengeldi el-Ma'rûf

Sefer Ali Kethüdâ

El-hâc Murteza el-İmam

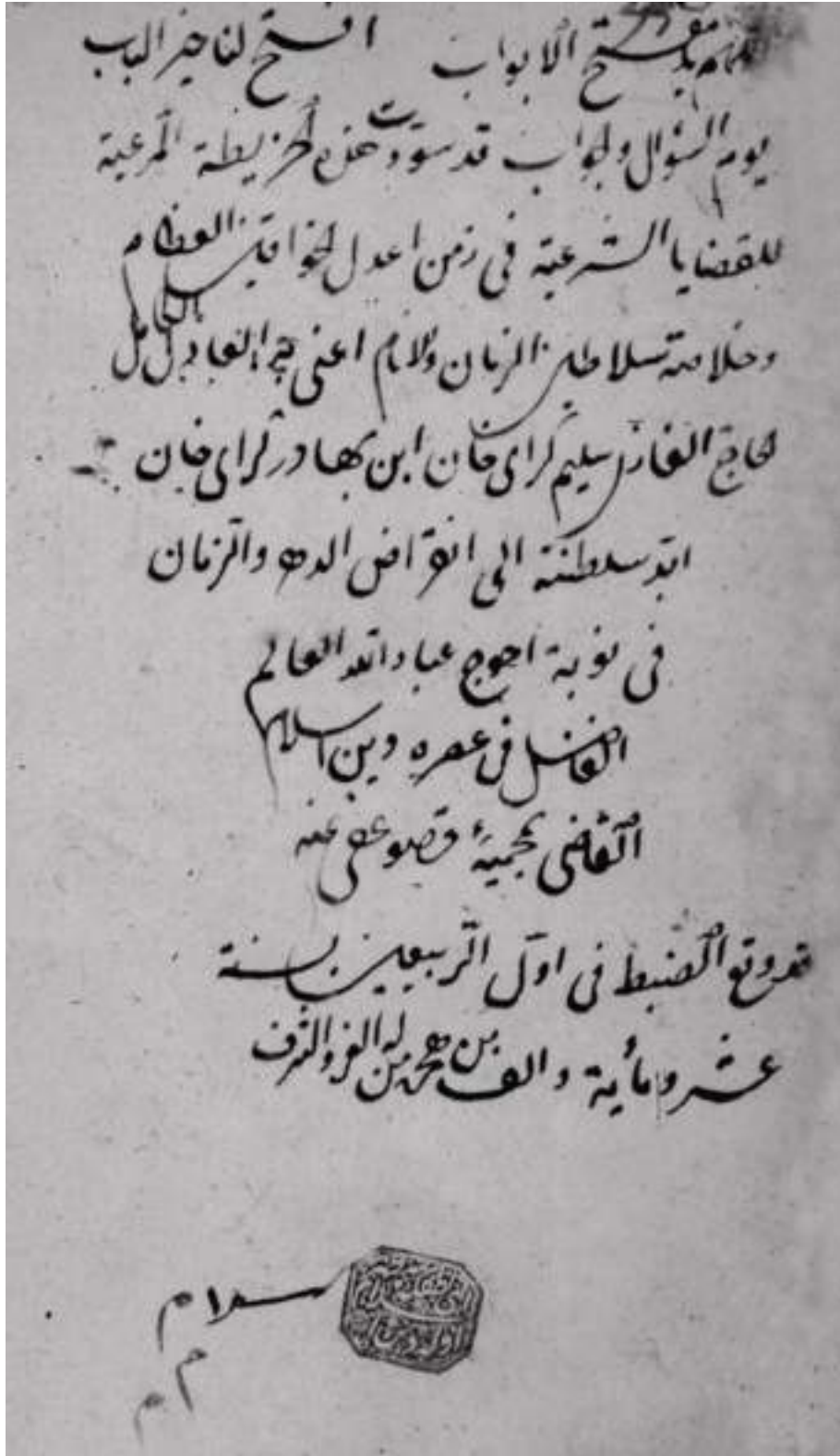
Monla Abdullah el-Mü'ezzin

Ramazan Kethüdâ

Kâtibü'l-hurûf Abdülbaki En-nâib

ve gayruhum mine'l-huzur

Ek-7: 33-65a Kadı Atamasına Dair Örnek Belge

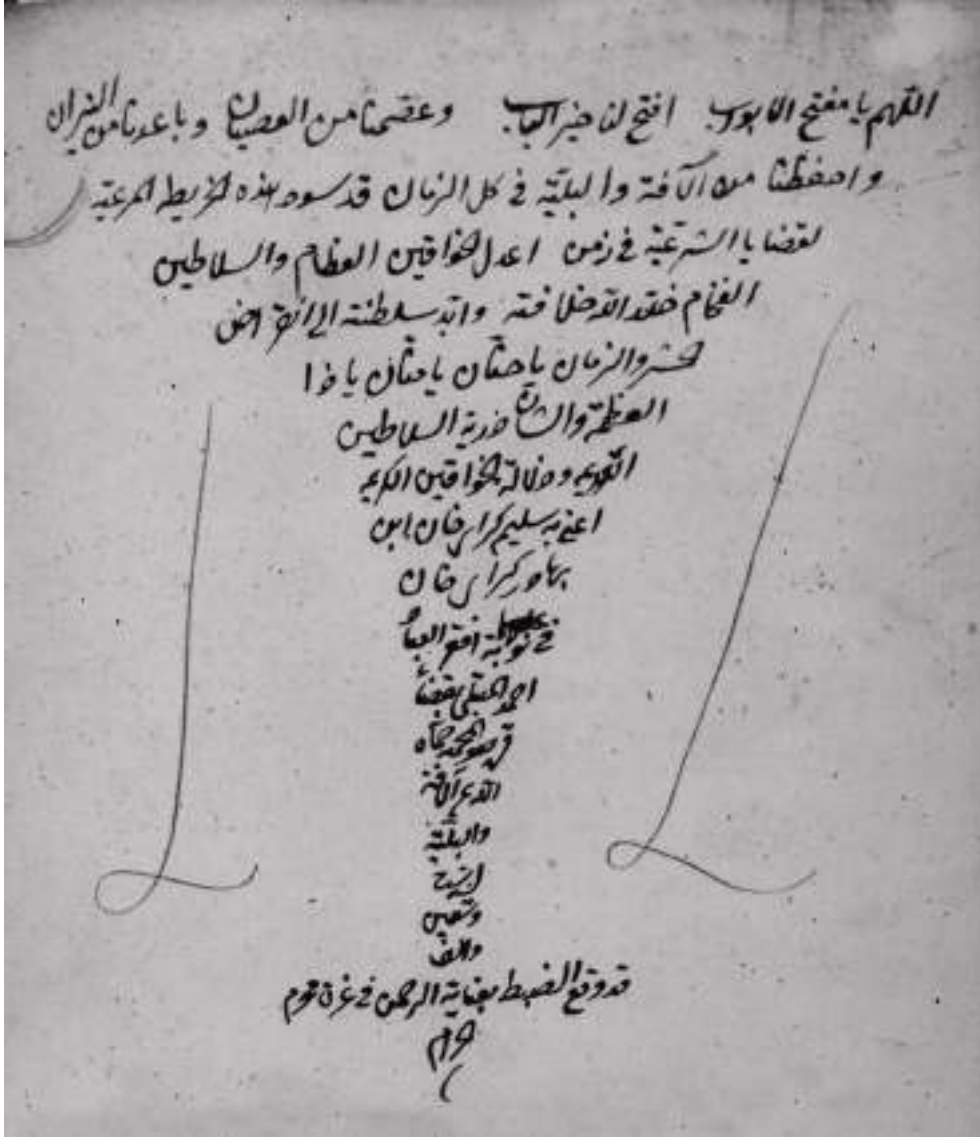

Allahümme ya müfettiha'l-ebvâb iftâhü'l-lenâ hayre'l-bâb yevme's-su'âl vez'l-cevâb kad
sevvedet hazîhi'l-haritahü'l-meriyyetihi'l-kazaya eş-şer'iyyetihi fi zemeni a'dele'l-havâkîni'l-
izâm ve hilâfetühü selâtini'z-zeman ve'l-enâm a'niye bihi'l-âdilü'l-kâmil El-hâc El-Gazi
Selim Giray Han ibn-i Bahadır Giray Han Allahu saltanatehu ilâ inkırâzi'd-dehri ve'z-zeman

fi nevbetihi ahvece ibadu'l-lahi'l-alimü'l-fâzılı fi asrihi din-i İslâm el-kadı be-mahmiye-i Karasu afâ anhu Kad vâka'a'z-zabtu fi evveli'r-rebi'în be-seneti aşer ve mie ve elf min hicreti menlehü'l-ızz ve's-şeref

Mühür selâm

Ek-8: 25-14a Atama Örneği

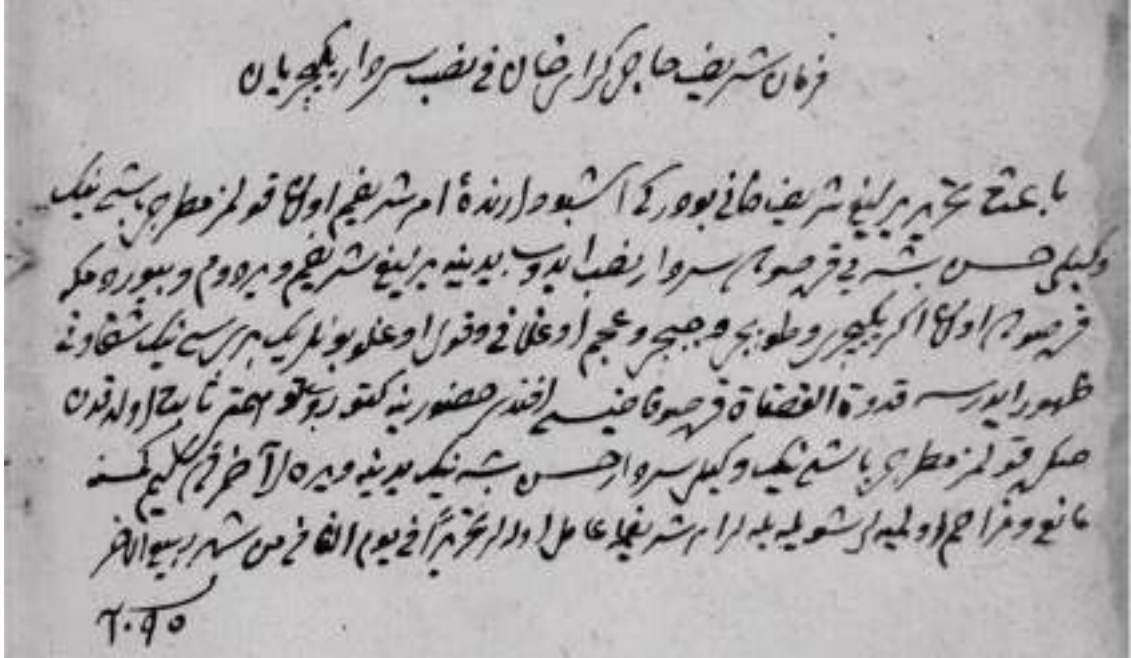

Allahümme ya müfettihal ebvâb iftâh lenâ hayre'l-bâb ve assamna mine'l-isyan ve ba'dena mine'n-nirân ve ahfâzna mine'l-afetihi ve'l-beliyyetihi fi küllî zaman kad sevvedet el-haritahul-meriyyeti le-kazayâ eş-şer' iyyetihi fi zemeni a'dele'l-havâkîni'l-izâm ve's-selâtîni'l-fihâm hallede'llahu hilâfetehe ve ebede saltanetuhu ile'l-inkırâzü'l-haşru ve'-z-zaman ya hannân ya mennân ya zal-azinetehu ve's-şanu zürriyetehu salati'l-kerîm zellaletühü'l-havâkîni'l-kerîm a'niye bihi Selim Giray Han ibn-i Bahadır Giray Han fe nevbetihi ahkaru'l-

ibâd Ahmedü'l-musalli be- kaza-i Karasu el-mahmiye-i himayü'l-lahü ani'l-afetihi ve'l-beliyyetihi lisene site ve tis'in ve elf

Kad vâka'z-zabtu be-inâyetihi'r-rahmani fi gurreti Muharremü'l-harâm

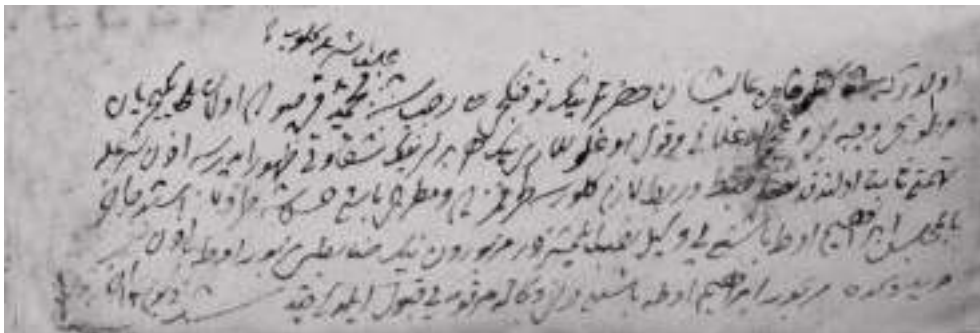
Ek-9: 25-5a Yeniçeri Serdarı Atamasına Dair Ferman Örneği

Fermân-ı Şerîf Hâcî Giray Han Fi Nasb-ı Serdar-ı Yeniçeriyân

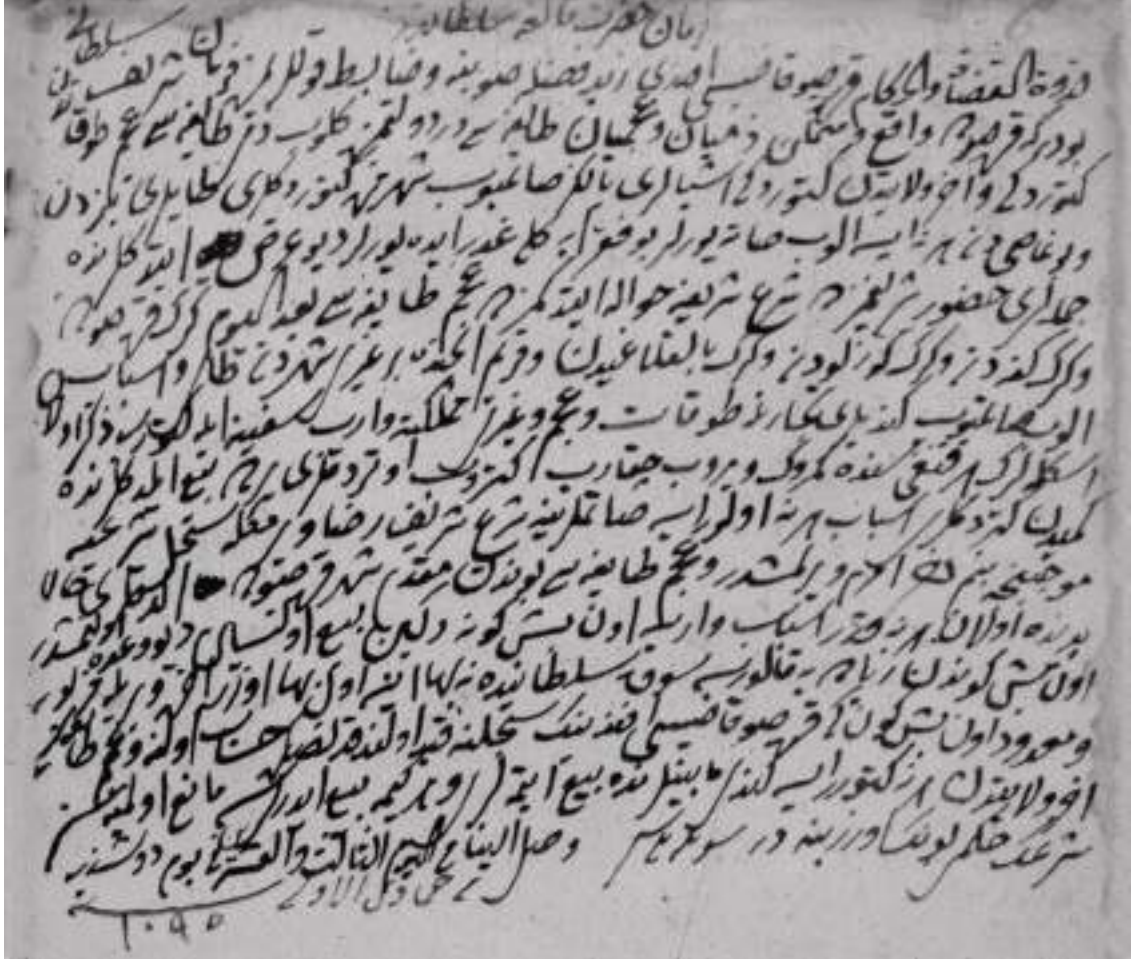
Bais-ü tahrîr-i yarlığ-ı şerîf hanî budur ki iş bu Dârende-i emr-i şerîfim olan kulumuz Mataracı Başı'nın vekîli Hasan Beşe'yi Karasu'da serdar nasb idüb yedine yarlığ-ı şerîfim virdüm ve buyurdum ki Karasu'da olan eğer Yeniçeri ve Tobcu ve Cebeci ve Acem Oğlanı ve Kul Oğlu bunların birisinin şekâveti zuhur iderse kudvetü'l-kuzzât-ı Karasu Kadısı Efendi huzuruna getirüb töhmeti sâbit oldukdan sonra kulumuz Mataracı Başı'nın vekîli serdar Hasan Beşe'nin yedine vireler âhirden kim kimesne man'î ve müzâhim olmalıyalar şöyle bileler emr-i şerîfimle 'âmil olalar tahrîren fi yevmi's-sânî min şehri Rebiü'l-ahir sene 1095

Ek-10: 25-8a Odabaşı Atamasına Dair Ferman Örneği

Oldur ki şevketlu Han-î Alişan hazretlerinin tüfenkçisi Receb Beşe meclis-i şer'e gelub mahmiye-i Karasu'da olan Yeniçeriyân ve Tobcu ve Cebeci ve Acemi Oğlan'ı ve Kul Oğulları'nın her birilerinin şekâveti zuhur iderse izn-i şer'ile töhmeti sâbit olundukdan sonra zabt u rabtû lazım gelirse tarafımızda ve Mataracı Başî Hasan Beşe tarafından iş bu hâzır bi'l-meclis İbrahim Oda Başî'yı vekîl nasb eylemişizdir mezbûrenin zâbita mezbûr Oda Başî'dır didikde mezbûr İbrahim Oda Başî'nı dahi vekâleti merkûmeyi kabûl eylediği kayd şod fi yevm 12 fi Şevvâl

Ek-11: 25-7a Yabancı Tüccara Getirilen Ticari Sınırlamaya Dair Ferman Örneği

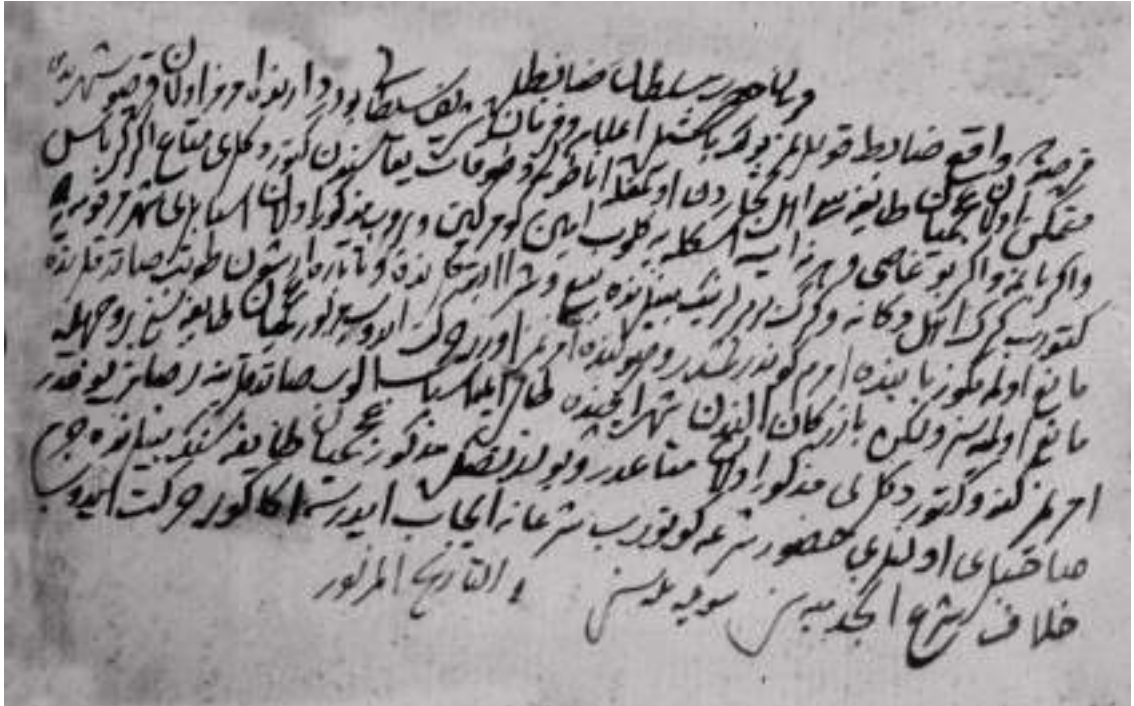

Fermân-ı Hazret Kalgay Sultan'dan

Kudvetü'l-kaza-î ve'l-hükkâm Karasu Kadısı Efendi zîde savbına ve zâbita kullarımızı fermân-ı şerîfi sultani budur ki Karasu'da vâki' ve mütemekkin zımmîyan ve Acemiyan tâifesi dâr-ı devletimize gelub zımmî tâifesi Acem Tokat'dan getürdüğü ve âhir vilâyetden getürdüğü eşyaları yalnız satmayub şehrimize getürdükleri tayları bizden ve bogasiden her ne ise alub satıyorlar bu fukaraya külli gadr ideyorlar deyu arz ettiklerinde cümleleri huzuru şerîfimizde şer'i şerîfe havale ittığımızda Acem tâifesi ba'de'l-yevm gerek Karasu'dan ve gerek Kefe'den ve gerek Gözlevi'den ve gerek Balıkloğı'dan ve Kırım içinde bir gayri şehirden tay ve esbâb alub sa'tub kendileri ticaret tutub ve Acem ve gayri memlekete varub sefine ile götürüb deniz olan iskelelerde kıt'asında gümrük virüb çıkarub getürüb oturdukları yerde bey' eylediklerinden gemiden getürdükleri

esbâbda ne olur ise satmalarına şer‘i şerîfe rızâ virmekle satmaları şer‘iyye mucebince benim dahi emrim virilmiştir ve Acem tâifesi bundan mukaddem şehr-i Karasu’da aldıkları hâla yedinde olan beher ne kadar esbâb var ise 15 güne değin bey‘ olunsun deyu vâde olmuştur 15 günden ziyadeye kalursa sevk-i sultanîde bahâ ne ise evvel bahâ üzere ile mezbûr ve ma‘dûd 15 günki Karasu Kadı’sı Efendi’nin siciline kayd olundukdan sonra hesap oluna ve Acem tâifesi âhir vilâyetden her ne getirür ise kendi mâ-beynlerinde bey‘ itmeleri ve her kime bey‘ iderse man‘i olmıyasız şer‘an hükkâmı bunun üzerinedir şöyle bilesiz usulü’l-ayân fi’l-yevmi’s-selâse ve’l-aşer fi yevm düşenbe fi Cemaziye’l-evvel sene 1095

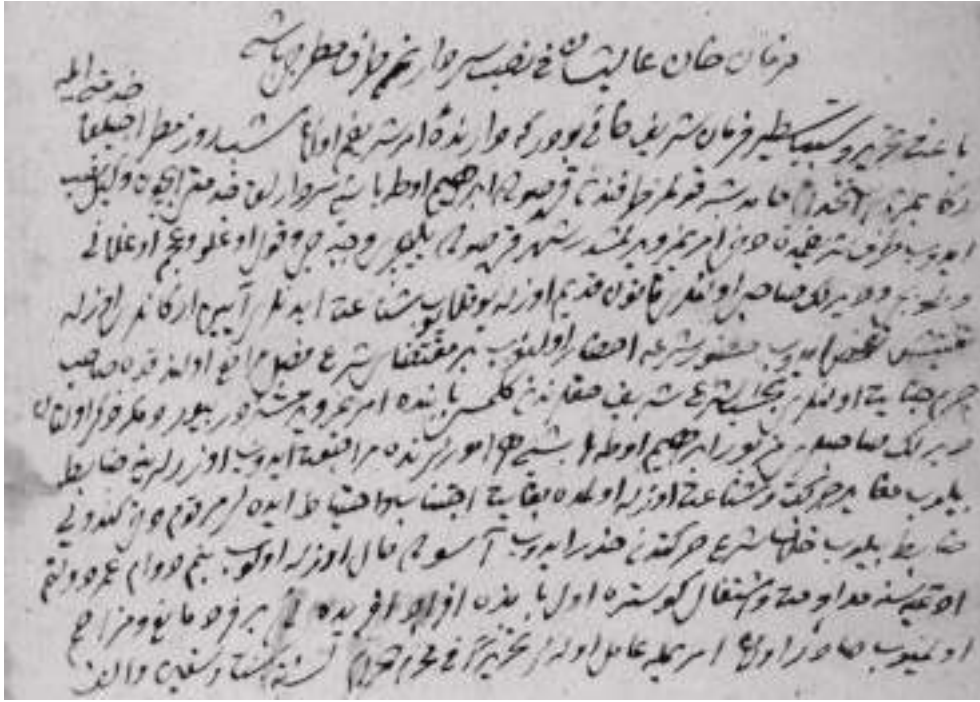
Ek-12: 25-7b Gayr-i Müslim Tüccarlarına Dair Ferman Örneği

Fermân-ı Hazreti Sultanı Zâbıtaları

Karasu’da vâki‘ zâbıta kullarımız Bölük Başı’ları i‘lam-ı fermân-ı şerîf-i sultanî budur derûnde-î emrimiz olan Karasu şehrinde mütemekkin olan Acemiyan tâifesi ehl-i ticaret olmagla Anadolu ve Tokat yakasından getürdükleri meta‘ eğer kırbas ve eğer balımız ve eğer bogası ve her ne ise iskeleye gelüb emîn gümrüğüne varub mezkûr olan esbâbları şehr-i merkûmeye getürüb gerek ehl-i dükkâna ve gerek birbirlerinin beyyinlerinde bey‘ ve şerâ itdiklerinde ve tatara arşun tutub sattuklarında mâni‘ olmamanuz bâbında emrim gönderilmiştir usûlünde emrimiz üzere hareket idüb mezbûr Acemiyan tâifesine bir vecihle mâni‘ olmıyasız velakin bâzârgân olunan şehir içinde tay ile esbâb alub sattuklarına rızamız yokdur emrimiz kendü getürdükleri mezkûr olan meta‘dır ve bundan sonra mezkûr Acemiyan tâifesinin yanlarında sahipleri olanları huzuru şer‘e götürüb şer‘an icâb iderse ana göre hareket idüb hılâf-ı şer‘i akd idesiz böyle bilesiz fi’t-târîhi el-mezbûr

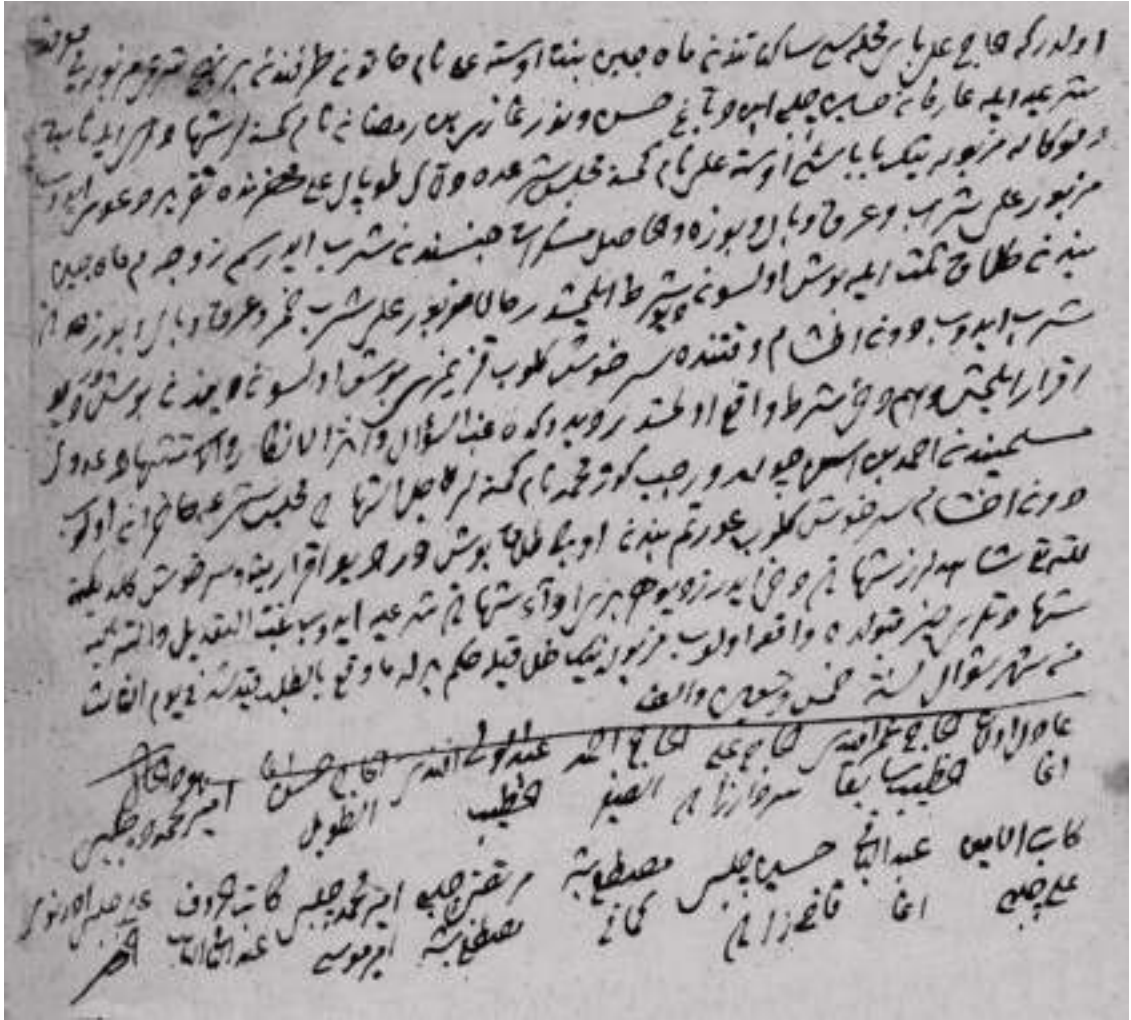
Ek-13: 25-9a Yabancı Tüccarın Ticaretine Dair Ferman Örneği

Fermân-ı Han Alişan

Kudvetü'l-kaza-i ve'l-hükkâm Karasu Kadısı Efendi zîde fazl-û i'lâm ve fermân-ı Han-i budur ki kudvetü'l-akrân Mehmed Mirzâ kulumuz ki Karasu'da vâki' hanında sâkin olan Acem zimmîleri bez yazma ve bükme ve kırbas sattırmıyorlar bizlerde ahîr yerlere nakl eyleruz deyu alât iderler imiş evvel-i ecilden emr-i şerîfîm virilmiştir buyurdum ki emrim usûlünde zikr olunan eşyaları oldukları yerde satub ve mahalleye çıkmayub kendü hallerinde olduklarında gerek emîn ve gerek zâbıtâ bir ferde kimesneye hılâf-ı şer'-i şerîf rencide vermiye eylemiyeler şöyle bileler emr-i şerîfîm mefhumıyla 'âmil ide şöyle bilesiz

Ek-14: 25-26b Talâk-ı Selâse İle Boşanma Örneği

Oldur ki el-hâc Ali bâi mahallesî sâkinlerinden Mâhcîn bint-i Usta Ali nâm hatun tarafından ber-
nehc-i şer'î mezbûreyi marifet-i şer'îyye ile ârifên Hüseyin Çelebi ibn-i Debbâğ Hasan ve Nur
Gazi bin Ramazan nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbitü'l-vekâle mezbûrenin babası Usta Ali nâm
kimesne meclis-i şer'îde Dellâl Topal Ali mahzarında takrîr-i da'vâ idüb mezbûr Ali şarab ve gark
ve bal ve boza ve'l-hasıl müskirât cinsinden şarab idersem zevcem Mahcîn benden talâk-ı selase
ile boş olsun deyu şart eylemişdir hâla mezbûr Ali şarab hamr ve gark ve bal ve bozadan şarab
idüb dün akşam vaktinde serhuş gelüb kızımızı boş olsun benden boşdur deyu ikrâr eylemiş ve
hem dahi şart-ı vâki' olmuşdur didikde gıbbe's-su'âl ve âtî'l-inkâr ve'l-istişhâd udûl-i müslîminden
Ahmed bin İsençöle ve Receb Göz Mehemed nâm kimesneler li-ecli's-şehâde meclis-i şer'î
hazîran olub dün akşam serhuş gelüb avratıma benden üç talak boşdur deyu ikrârına serhuş
geldiğine lillâhi şahîdleriz şehâdet dahi iderüz deyu her biri edây-i şehâdet-i şer'îyye idüb gıbbe't-
ta'dîl ve't-tezkîye şehâdetleri hayyîz-i kabûlde vâki' olub mezbûrenin talâkıyla hükm birle mâ-
vâki' bi't-taleb kayd şod fi yevmi's-selâse fi şehr-i Şevvâl lisenete hâms ve tis'in ve elf

Şuhudü'l-hâl _____

Adil Avlan Ağa

El-hâc Ömer Efendi el-Hatîb Sâbika

El-hâc Ali Serdâr Zâde

El-hâc Ahmed es-Sagîr

Abdulveli Efendi el-Hatîb

El-hâc Hasan Ağa

Emîr Mahmud Çelebi

Kâbil el-Emîn Ali Çelebi

Abdulgâfi Ağa

Hüseyin Çelebi Kadî Zâde

Mustafa Beşe Kemânî

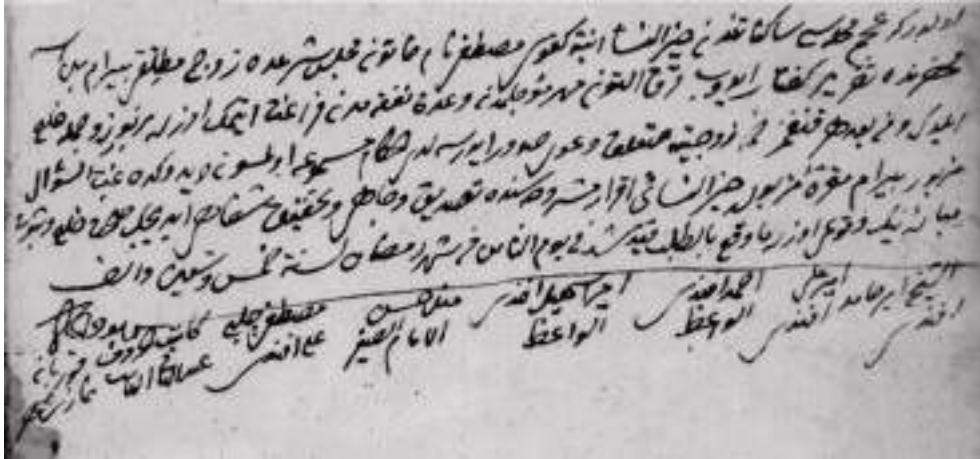
Murteza Çelebi Mustafa Beşe

Emîr Mehmed Çelebi Emîr Musa

Kâtibü'l-hurûf Abdulgâfi en-Nâib

Ali Çelebi Edrenevi el-Muhzır

Ek-15: 25-29a Mehr ve Nafaka Ödeşmesine Dair

Oldur ki Acem mahallesi sâkinatından Hayrûnnisa ibnete Kefevi Mustafa nâm hatun meclis-i şer‘de zevc-i mutallâkı Bayram bin İsa mahzarında takrîr-i güftâr idüb 40 altun mihr-i mü‘eccilimden ve adât-ı nafakamdan feragât itmek üzere mezbûre ve cümle hal‘ eyledik ve fi ba‘de her kangimizden zevciyete müteallik da‘vâ sudûr iderse lede-l-hükkâm mesmû‘u olmasun didikde gıbbe’s-su‘âl mezbûr Bayram mukirre-i mezbûre Hayrûnnisa ikrâr-ı meşruhûnda tasdîk-i vecâhi ve tahkîk-i şifâhi idecek sıhhati hal‘ ve subût-u mübaleinin vukû‘u üzere mâ-vâki‘ bi’t-taleb kayd şod fi yevmi’s-sâni fi şehr-i Ramazan lisenete hâms ve tis‘in ve elf

Şuhudü'l-hâl _____

Eş-şeyh Emîr Hamid Efendi

Emîr Ali Efendi

Ahmed Efendi el-vâiz

Emîr İsmail Efendi el-vâiz

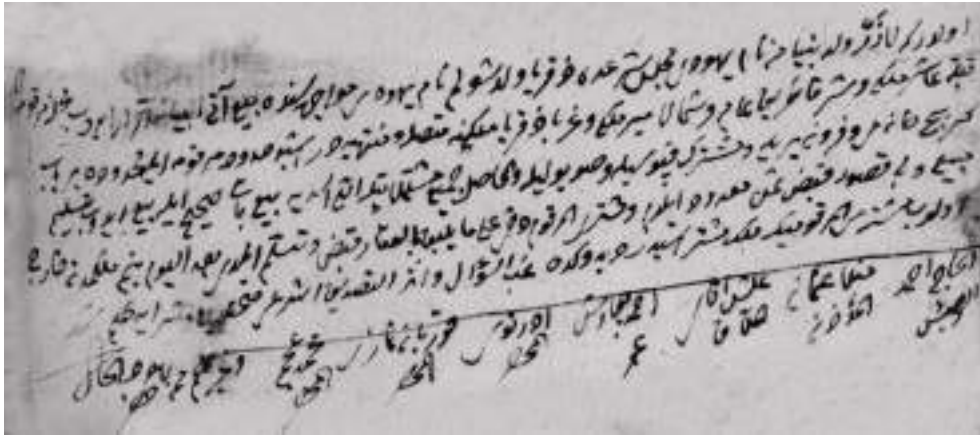
Monla Hasan el-imam es-sagîr

Mustafa Çelebi Ali Efendi

Kâtibü'l-hurûf Abdalbaki en-nâib

Kurban Gazi el-muhzır

Ek-16: 25-31b Ev Alış-Verişine Dair

Oldur ki Lazar veled-i Bünyad nâm Yahudi meclis-i şer‘de Zekeriya veled-i Şolem nâm Yahudi muvâcehesinde bey‘ âtî'l-beyâna ikrâr idüb mahalle-i merkûmede kıblete Aşır mülkü ve şarke tarîk-i âmm ve şimale Mir mülkü ve garbe Zekeriya mülküne muttasıl ve müntehirdir iş bu hudûd-u merkûme ile mahdûde bir bâb kerpiç hânemi ve firın yeriyile ve müşterek kapusuyla ve su yoluyla ve'l-hâsıl cem‘i müştemilatıyla 50 esediye bey‘-i bâtt-ı sahîh ile bey‘ idüb teslim-i mübi‘ ve bi-kusur kabz semen-i ma‘dûd eyledim ve müşteriyü'l-merkûm dahi alâ mâ-yelik bi'l-akâr kabz ve tesellüm eyledi ba‘de'l-yevm benim mülkümden hariç olub müşteriyü'l-merkûmun mülk-ü müşterâsıdır didikde gıbbe's-su'âl ve âtî't-tasdîkü's-şer‘i sıhhat ve şerâya hükm şod
Şuhudü'l-hâl _____

El-hâc Ahmed er-re'is

Monla Osman el-mü'ezzin

Aliş Akây el-hallâk

Ahmed Çavuş Ömer

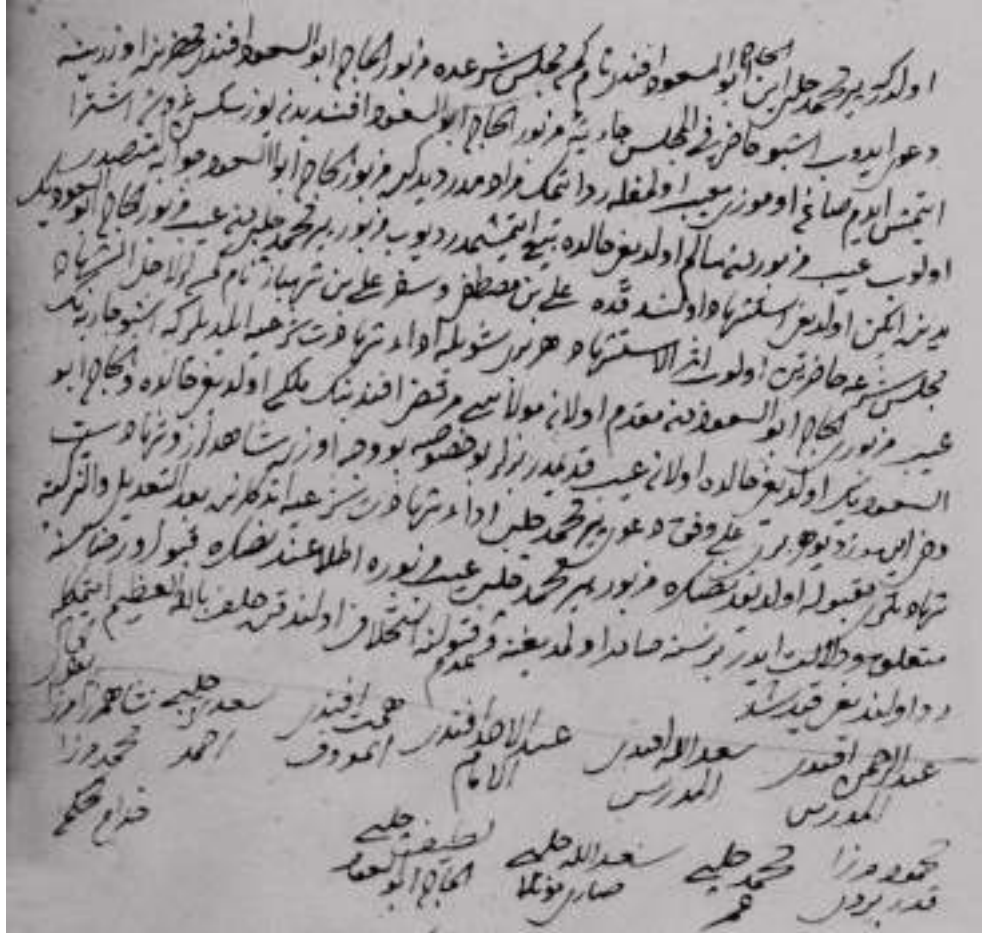
Edrenevi el-muhzır

Kurban Gazi el-muhzır

Mehemmed Acem el-muhzır

ve ġayrihum mine'l-huzur

Ek-17: 47-70b Cariye Alış-Verişine Dair

Oldur ki Pir Mehemed Çelebi ibn-i El-hâc Ebussu‘ud Efendi nâm kimesne meclis-i şer‘de mezbûr El-hâc Ebussu‘ud Efendi mahzarında üzerine da‘vâ idûb iş bu hâzır fi‘l-meclis câriye-i mezbûr El-hâc Ebussuud Efendi‘den 180 guruşa iştirâ itmiş idim sağ omuzu mâayib olmakla redd itmek murâdımdır didikde mezbûr El-hâc Ebussuud cevâbı mutasaddî olub âyb-ı mezbûrdan malım olduğu halde bey‘ itmişimdir deyub mezbûr Pir Mehemed Çelebi‘den âyb-ı mezbûr El-hâc Ebussuud’un yedinde iken olduğu istişhâd olundukda Ali bin Mustafa ve Sefer Ali bin Şahbaz nâm kimesneler li-ecli‘ş-şehâde meclis-i şer‘e hâzırûn olub âti‘l-istişhâd her biri şöyle edây-i şehâdet-i şer‘iyye eylediler ki iş bu câriyenin mâayib mezbûru El-hâc Ebussuud’dan mukaddem olan Mollası Murteza Efendi’nin mülkü olduğu halde El-hâc Ebussuud’un olduğu halde olan âyb kadîmdir bizler bu hususa bu vecâ üzere şahîdleriz şehâdet dahi iderüz deyu her biri alâ-vefk da‘vâ Pîr Mehemed Çelebi edây-i şehâdet-i şer‘iyye itdiklerinde ba‘de’t-ta‘dîl ve’t-tezkîye şehâdetleri makbûle oldukdan sonra mezbûr Pîr Mehemed Çelebi âyb-ı mezbûre itlâğından sonra kabûlü ve rızâsına müteâllik

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

ve delâlet ider bir sene sâdır olmadığına kuluna istihlâf olundukda hulf billâhi'l-azîm
itmekle redd olunduğu kayd şod

Şuhudü'l-hâl _____

Abdurrahim Efendi el-müderris

Sâdullah Efendi el-müderris

Avdulahd Efendi el-imam

Himmet Efendi el-ma'rûf

Sadi Çelebi Ahmed

Şahmirzâ Mirzâ Mehemmed Mirzâ

Mahmud Mirzâ Kadir Berdi

Mehemmed Çelebi Ömer

Sâdullah Çelebi Sarı Monla

Latif Çelebi el-hâc Ebussuud

Hüddâm Mahkeme

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE ATASÖZLERİ VARLIĞI: 'IŞK-NÂME ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ege Üniversitesi / Türkiye
zeki.kaymaz@ege.edu.tr

Giriş:

Eski Anadolu Türkçesinin önemli mesnevilerinden 'Işk-nâme'de de atasözlerinin sıklıkla kullanıldığı görülür. Eserin müellifi Mehmed, 8700 beyitlik 'Işk-nâme adlı mesnevisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla 250 atasözü kullanmıştır. Işk-name'de kullanılan atasözleri arasında bugün de yaygın olanları bulunduğu gibi, artık kullanımdan düşmüş veya bizim bilmediğimiz atasözleri de oldukça fazladır. Mehmed'in 'Işk-nâme'si, atasözleri varlığı açısından değerlendirilecektir.

0. İncelemenin Yöntemi:

Bildiride, Mehmed'in 'Işk-nâme'sindeki şiirler incelenenerek, eserde atasözlerine nasıl yer verildiği gösterilecektir. 'Işk-name'deki atasözleri için Dr. Sedit Yüksel'in "Mehmed Işk-nâme (İnceleme-Metin) Ankara 1965, VII+281" adlı yayını kullanılmıştır. Tarama esnasında elde edilen örnekler, atasözleri sözlüklerinde varsa atasözü olarak kabul edilmiş; atasözü olmadığı düşünülen örnekler sonuç kısmında kısaca değerlendirilmiştir. Buna göre Işk-name'deki atasözlerini şu şekilde gösterebiliriz:

1. Malzemenin Değerlendirilmesi:

Kamunun rızkını viren Hudâ'dur

Tasavvur itme evde kethudâdur (33. Beyit) "*Herkesin rızkını Mevla verir.*"

Kamu iş bağıludur takdîr içinde

Ki bir harf olamaz tağyîr içinde (82) "*İş takdire bağıldır. / Takdirsiz iş olmaz.*"

Kişi seksen yaşasa ya dahı yüz

Son ucı gösterür aña ecel yüz (346)

Ecelden kaçmağa mümkün değüldür

Hayata kimsene zâmin degüldür (379) "*Ecelden kaçılmaz, nerede olsa gelir bulur.*"

..... âdeme almadı soñra

Key eblehdür inanan işbu dehre (354) "*Yalan dünyaya inanma.*"

Güle sunduñ habersüzsin dikenden

İcâzet istemedüñ hiç dikenden (4009)

Gül olmaya ki böyle olmaya hâr

Mu'ayyendür kim olmaz mâl bî mâr (2897)

Kişi kim dike bir hoş bû-sitânı

Dikensüz olmaya hiç gül-sitânı (432) "*Gül dikensiz olmaz.*"

Kişi öz 'aybını görmek revâdur

Dahılar 'aybını dimek hatâdur (451)

Kişi 'aybını bilmek key hünerdür

Ki 'aybın bilmeyen gâyetde hardur (474)

Ne kimse 'aybına bakmak eyüdüdür

Ne gaybet odunu yıkmak eyüdüdür (456) "*Her kişi kendi ayıbını gözetir.*"

Eger egri baka egri görür göz
Bakarsa doğru doğru gösterür yüz (455) “*Eğri bakan eğri görür.*”
Velî her kişi alur kısmetini
Çalap böyle komışdur hikmetini (464)
Şunu kim kısmet itdi ol Çalap bil
Değir kim assı kılmaz hiç taleb bil (466) “*Kimse kimsenin kısmetini yemez.*”
Cihānda olmaya söylenmedük söz
Güzel yokdur kim anı görmedi göz (492) “*Söylenmedik söz yok / olmaz.*”
Velî küllî cedîdin lezze dirler
Ki turfanda yimişi tâze yirler (493) “*Her yeninin tadı vardır.*”
Didiler kim gönülden gel gider pas
Yire düşse nite çıñramaya tas (538) “*Tas yere düşmeyince çınlamaz.*”
Kilim altında tablı urmak olmaz
Deve binüp busuda durmak olmaz (539) “*Kilim altında davul
çalınmaz.*”/“*Deveye binip hendeğe sinme.*”
Erüñ kim yād-gārı kala ölmez
Gülüñ kim i’tibārı ola solmaz (540) “*İnsan ölür eseri kalır, hayvan ölür semeri
kalır.*”
Hüner göstermeyince er bilinmez
Geñez yirde her ārzū bulunmaz (561) “*Er olana/ ere bir hüner yeter.*”
Cihānuñ yok durur hergiz bekāsı
Mu’ayyendür görünür hod fenāsı (625)
Mu’ayyendür ki yokdur hiç sebātı
Degüldür ādemün bākî hayātı (783) “*Dünya kimseye kalmaz/baki değildir.*”
Güher kim düşmeye sarrāfa ya’nî
Kim añlar ol güherden dürlü ma’nî (3076)
Çü sarrāfı görürsin güherüñ aç
Çü sarrāf olmaya al güherüñ kaç (738) “*Gevherin kıymetini sarraf bilir.*”
Didi key bilüñ iy ashāb-ı sādık
Zemāne kimseye olmaz muvāfık (781) “*Sana da mı yaramadı zamane.*”
Geçer durmaz bu devr-i rüzgār uş
Olur bir nev’ile her rüzgār uş (782)
Gelen gider bu yirde yok karārı
Kim eydiser ki vardır i’tibārı (786) “*Gelen göçer, konan geçer*”
Egerçi kim olur yiñide lezzet
Kılur eskiye dahı uslu ragbet (812)
Yiñi bulup komak eskiyi olmaz
Ki eski varlu varludur yoyılmaz (813)
Mu’ayyen yiñi sevgüsü ‘azimdür
Ve lîkin yigregi yār-ı kadimdür (814) “*Her şeyin yenisi, dostun eskisi.*”
Cihānı rām isterseñ iy ‘ākil
Ya tatlu dil eyitgil ya kerem kıl (886) “*Tatlı ekmeğin/balın yoksa, tatlı dilin de
mi yok?*”
Görürsin bülbüli kim gülsüz olmaz
Velî gül dahı hem bülbülsüz olmaz (944) “*Gül bülbülsüz yaraşmaz.*”
Kazāya kimsene feryād irürmez
Kaza zulmine ādem dād irürmez (958) “*Kazaya rıza gerektir.*”
Duralum Şāh kasrın soralum biz

Ki bitmez iş oturmağ ile hergiz (1122)

Oturmağ'ile iş bitmez bilürsin

Dene saçılmasa bitmez bilürsin (1608) *"Oturmakla iş bitmez."*

Öğüt zıddı durur 'ışkuñ karışmaz

İki zıd bir aracukda barışmaz (1184)

İki zıd cem' olıcak hiç karışmaz

Karışdurmak gerek olsañ karışmaz (3240) *"İki zıt, bir araya gelmez."*

Öğütten 'aşıka assı olaydı

Ne mümkün kimsene 'aşık bulaydı (1185)

Öğüt 'aşıklara virmek degül key

Öğüt oddur cigeri 'aşıkuñ ney (1189) *"Aşığa öğüt faydasız."*

Çü yay olmaya hergiz ok atılmaz

Uçan kuşa segirdüben yetilmez (1287) *"Yay olmadan ok atılmaz, uçan kuşa yetilmez."*

Yine girçek koyup dimek yalanı

Kişi koynına koymakdur ılanı (1326) *"Isıtma yılanı iptidâ seni sokar."*

Didi Hurrem her işde sabr lâzım

Ki kılur âdemi ta'cıl nâdim (1372) *"Acele işin sonu pişmanlıktır."*

Yalunuzvan diyüp uzatma lâğı

Ki divârûñ dahı olur kulağı (1374) *"Duvarın/yerin kulağı vardır."*

İki hısm olıcak râzı didiler

Ne hâcet arada kâzı didiler (1449) *"Alan razı, veren razı, ne halt eyler bunda kâzı."*

Anuñ fikri yiter senüñ yetişmez

Ki 'avret hîlesine div katışmaz (1452) *"Kadın şeytana pabucunu ters giydirir."*

Tadan sabr aşını acı dimişdür

Hakikatde velî tatlu yimişdür (1489) *"Sabır zordur, meyvesi tatlıdır."*

Belâsuz bal ele girmez bilürsin

Dikensüz güller el virmez bilürsin (2025)

Hakikatdur ki baluñ var belâsı

Belâ tartup yine balı bulası (1610)

Cihânda bal olmaya belâsuz

Güher bulunmaya ucuz behâsuz (2861) *"Bal belâsız olmaz. / Belâsız bal olmaz."*

Olur-olmaz kişiye koşmağıl baş

Sakınmaz başa düşer sanmaduk taş (1765) *"Ummadığın taş baş yarar."*

Ne varsa kap içinde ol sızar hem

Sınayıcak kişi anı sizer hem (1788) *"Küp içindekini sızdırır."*

Mesel böyle dimiş uslu dil ile

Ki kurlu kur ile kopuz kıl ile (1799) *"Uslu dil ile, kopuz kıl ile."*

Ne her bir söze inanmak gerekdür

Ne her dîvâra tayanmak gerekdür (1791) *"Adama dayanma ölür, duvara dayanma yıkılır."*

Yirinde istegil her nesneyi hōş

Dutılmaz eyüler duzağına kuş (1813) *"Her şey yerinde yakışır."*

Ne künbed üzre durıbiliser koz

Ne yil esse deñizden koparur toz (1814) “*Cahildə söz əğlənməz, günbəzdə qoz.*”/“*Yel kayadan ne koparır/alır?*”

Hiç altun dutmayısar jeng ile pās

Niçe üstine örterlerse pelās (1817)

Aşaklığı tasavvur kılma iflās

Güher toprakda yatsa olmaya pās (8613) “*Altın yere düşmekle paslanmaz.*”

Dutalum kim degüldür şāh uruğı

Ahir helvā içün sevgil koruğı (1820) “*Sabır ile koruk helva olur.*”

Dürişse menzile herkes erişmez

Ki sunkur avına kerkes erişmez (1835) “*Evmekle menzil alınmaz.*”

Şu kim ister ola her işi ahsen

Gerek kañlı bine avlaya davşan (1887) “*Araba ile tavşan avlanmaz.*”

Çü günde bir ola fursat yiter bil

Añul giden oturana yiter bil (1888) “*Yavaş giden oturana yetişir.*”

Ahir şeydalığı ko öğüdüm dut

Mu‘ayyendür ki virmez meyve söğüt (1902) “*Söğüt meyve vermez, kavak nar. / Söğüt çiçek açar amma meyve vermez.*”

Eşek binen yarışmaz at ile hiç

Yarışsa menziline irişe giç (1909)

Nite kuzgun yarışa bülbül ile

Eşek nite yarışa düldül (4215) “*At ile eşek yarışamaz. / At ile eşek bir değil.*”

Ger altun yoğrıla dürlü cefādan

Hemān altun durur düşmez behādan (1923) “*Altın çöpe düşse değerinden düşmez.*”

Kişi ton geymek ile ādem olmaz

Yalncak güherüñ kadri kem olmaz (1925) “*Kişi don giymekle adam olmaz.*”

Mesel didi ulular böyle yakın

Yimişin yi vü sormağıl ağacın (1934) “*Meyvesini ye de ağacını sorma.*”

Zemāne saña uymaz sen aña uy

Cihan küymez saña sen devrāna küy (1957) “*Zaman sana uymazsa, sen zamana uy.*”

Ata binen ne bilsün yaya hālin

Yire ayak mı basar yā ho alın (1977)

Binen tāzī nite baka uluğa

Çü müşg ola ne rağbet topalağa (2544) “*Atlı ile yaya bir değildir.*”

Kimesne kimse içün hiç kayurmaz

Ki ayruk derdi ayruğa belürmez (1978) “*El elin nesine, gülerek gider yasına.*”

Kayadan düşenüñ hālin bilür ol

Ki düşmişdür kayadan bir iki yol (1982) “*Damdan düşen, damdan düşenin halinden bilir.*”

Dün uzunın firāk ile bîdār olan bilür

Bimār kaygusın yine bimār olan bilür (1996) “*Uzun geceyi dert çeken bilir.*”/“*Hastanın halini hasta bilir.*”

Ne müşkil oldu āhir olmadı hāl

Ne baş ola kim aña irmeye el (2023) “*Onulmadık yara olmaz.*”

Kolayın gözle işüñ sarpa sürme

Ki ağlar gözde durmaz hiç sürme (2030) “*Kabın kalayı, işin kolayı.*”

Bunı diyen eyitmişdür lâtîf ol
Ki açıkdur gönülden gönüle yol (2034)
Meseldür dünyede kim söylenür ol
Gönülden gönüle açık olur yol (5119) “*Gönülden gönüle yol vardır.*”
‘Âşık gamın cigercügi pür hün olan bilür
Derdlü kişiyi derdi firāvān olan bilür (2038) “*Dertlinin halini dertli bilir.*”
Nite dīvāneler dīvāna sığa
Sudan balığı kimse nite yığa (2527) “*Balık suda yaşar. / Balık sudan çıkınca ölür.*”
Yürek yarasını sarsam sarılmaz
Ki panbuk od ile hergiz karılmaz (2533) “*Odla/ateşle pamuğun ne oyunu olur/oyunu olmaz.*”
Önegilikden iş bitmez bilürsin
Kesilen baş yine bitmez bilürsin (2586) “*Kesilen baş (bir daha) yerine konmaz/bitmez.*”
Kazā okına karşı durmak olmaz
Belā yayın güç ile kurmak olmaz (2588) “*Aklı olan kaza okuna siper aramaz.*”
Ne hoş didi ulular işit aıla
Şeşebileceğün düğümü bağla (2595) “*Çözebileceğin düğümü bağla.*”
Ezelde her ne kim yazdise takdîr
Anı tedbîr sanma kıla tağyîr (2597)
Belā çün gökden ine kimse yığmaz
Ki takdîr işine tedbîr sığmaz (2600)
Yaraşmaz hiç takdîr ile tedbîr
Ki tedbîr idemez takdîri tağyîr (4048)
Kime takdîr yazdise selāmet
Nite tedbîr ile ola melāmet (4606)
Mu‘ayyen her kim takdîr işidür
Başarmaz her kim ol tedbîr işidür (5042)
Her iş bağlı olur takdîre key bil
Ne gāfil açar bend... ne ‘ākil (5540) “*Takdir bozulmaz.*”
Kazā olsa mukadder hiç emel yok
Yazudan daşra kimseye ecel yok (2599) “*Yazılı yazısın görse/görmek gerek, görmeyince güre/mezara girmez.*”
Ecel odın söyündürmek olur mı
Atılan okı döndürmek olur mı (2602)
Velî uçan kuşu indürmek olmaz
Ok atılsa giri döndürmek olmaz (2793) “*Atılan ok geri dönmez.*”
Bir arada karār itmez bu devrān
Ağar iner döner bu çerh-i gerdān (2611) “*Dünya bir kararda durmaz/kalmaz.*”
Kimesne dimesün kaçam uzağa
Bırakmaya ecel bini duzağa (2630) “*Ecelden kaçılmaz, nerede olsa gelir bulur.*”
Eger yir dibini idinse durak
Kazādan kimsene olamaz ırak (2632)
Kazā kim nāgehān gökden irişe
Ne assı ide ger ‘ālem dürişe (4622) “*Kazaya rıza gerek.*”

‘İlâc itmez buña hergiz eser bil
Erişmişdür ecelden uş haber bil (2635)
Ecel var ise ölmekdür ne çäre
Ve ger yok ise olmak yok aväre (2640) “Ecele/ölüme çare
olmaz/bulunmaz.”
İ Hurrem bil ki bilinmez ecel hiç
Ölüme yok durur vakt u mahal hiç (2639)
Çalabuñ hükmine (hiç) bilü irmez
Ecelsüz kimsene cānını virmez (2641) “Kimse ecelinden önce ölmez.”
Gülüñ vaktin geçürdüñ mül ne assı
Eger vaksüz öte bülbül ne assı (2778) “Vakitsiz öten horozun başını
keserler.”
Her ağaçda ahir ‘anber bulunmaz
Geñzlik ile hiç güher bulunmaz (2779) “Emeksiz yemek olmaz.”
Benem ‘ışkuñ odı içinde toprak
Yıl esmese nite deprene yaprak (2825) “Yel esmese yaprak kııldamaz.”
Çü her bir derde bellü bir devā var
Lātif yüzlerde hem lutf u vefā var (2826) “Her derdin bir devāsı vardır.”
Neçün uykuda vaktüñ kılasın fevt
‘Arab eydür ki en-nevmü ehü’l-mevt (2849) “Uyku ölümün kardeşidir.”
İş itdüñ itmedüñ tedbîr ahsen
Meseldür ağlamaz kendüsi düşen (2859) “Kendi düşen ağlamaz.”
Cefā daşı gönül sırçasına çün
Dokına nite olur yine bütün (2860) “Gönül bir sırça saraydır, kırılırsa
yapılmaz.”
Meseldür dime kim deyyâr bilmez
Ki akıncı vü ‘aşık ‘âr bilmez (2891) “Aşıқта ar olmaz.”
Budur âyîni cümle kâ’inātuñ
Kesilmez ayagı bir sürçen atıñ (2906) “Bir sürçen atın başı kesilmez/ayağını
kesmezler.”
Ulu katında degme suç anılmaz
Cihân içre beşer nite yañılmaz (2907) “İnsan beşer, kuldur (bazen) şaşar.”
Kiçilerden günâh olursa sâdır
Ulular bağlamazlar aña hâtır (2913)
Ki ‘âdet böyle kalmışdur ilerden
Hatâ kuldand olur ‘afv ululardan (2914) “Küçükten kusur, büyükten af.”
Bu sırrı sor bilesin bir uluya
Ki var mıdur kalem çekmek delüye (2933) “Deliye kalem olmaz.
Yürece zahm urup bilüm bükersin
Dönüp ol zahma yine tuz ekersin (2944) “Yaraya tuz ekilmez.”
Hilâf itmez âhir gerçekde kişi
Söğüt çiçek virür virmez yimişi (2948) “Her ağacın yemişi olmaz.”
(Bilürsin) her ki ata yüксеle daş
Çü girü döne rencide kılur baş (3007) “Göge taş atan kendi başını yarar.”
(Kısa) itme nazâr baña belâlu
Ki yindek balı yimez uzun ellü (3009) “Balı parmağı uzun olan değil, kısmeti
olan yemiş.”
Gönülden böyle dimiş ol bir uslu

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Ki usañ baş olur terküde aslu (3027) *“Gafil baş terkidedir.”*
Mutî‘uñ oldum itmedüñ sitâyış
Ucuz olsa metâ‘ olmaz revâyış (3035) *“İyi malın müşterisi çok olur.”*
Kişi ‘ilmi olduğınca ‘âmil gerekdür
Kabûl olmağa baş mukbil gerekdür (3041) *“Alim olan ilmiyle amil gerek/olur.”*
Lâtîf yüz gizlemek bâr-i girândur
Ki kanda müşğ olur ise ‘ayândur (3080) *“Misk kokusu gizlenmez.”*
Metâ‘uñ müşterisi olmaya cüst
Kesâd olur düşer bâzârı key süst (3082) *“Müşterisiz metâ zâyidir.”*
Vefâ kapusını ‘âşîka yapma
Çü kıble bir durur ikiye tapma (3149) *“İki kiblesi olanda din olmaz.”*
Nazar kim kılasın bir yaraya sen
Tuz ekme sanma aña yaraya sen (3156) *“Yaraya tuz ekilmez.”*
Çemenden gelmeye hergiz karalık
Kara yirde nite nite bislene balık (3172) *“Balık suda yaşar. / Balık sudan çıkınca ölür.”*
Bilür dür kıymetini cevherîler
Keten narhın sorar olur karılar (3206) *“Cevherin kıymetini cevâhirci bilir.”*
Katı dutduñ gönül pülâd gibi sen
Ne assı kim dögem sovk demür ben (3286)
Geçürme bu heveslerde ‘ömür sen
Yiter döğme ahir sovk demür sen (6107) *“Soğuk demir döğülmez.”*
Sınanmışı dahı bir sınamak yok
Kanıkış (?) kurdı ahir kınamak yok (3332)
Kerem kıl vaktüme koğıl i Dâye
Delüdü her ki sınanmış sinaya (4796) *“Sınanmışı sınamak ahmaklık.”*
Yirinden bunı hergiz ırmağ olmaz
Aşak bıñar bilürsin ırmağ olmaz (3414) *“Kuyma pınar göze olmaz.”*
Çü gücün yetmeye depretnegil çöp
Eli kim kesemezsin başa ko öp (3419) *“Kesemediğin eli öp de başına koy.”*
Uzatma mest iken kişiye hiç dil
Ki esrügün sözi esrük olur bil (3420) *“Delinin gözü, sarhoşun sözü.”*
Gel alçaklık idüp gözle zebûnı
Çakala yalvarur kurduñ zebûnı (3426) *“Kurdun zebunu çakala yalvarır.”*
Suya düşen bağadan dutma minnet
Zebûn olur iseñ terk itme himmet (3444) *“Himmete endâze olmaz.”*
Çeriler çevresin kuşatdı anuñ
Taşını taş ile uvatdı anuñ (3449) *“Taşı taşla yonarlar.”*
Çü māl ile tavar bir cān içündür
Hem irkek kuzılar kurbān içündür (3471) *“Erkek koyun kurban içindir.”*
Felek bir düzene dā’im tolanmaz
Ümîd anı her arada odalanmaz (3608) *“Dünya bir kararda kalmaz.”*
Cihānuñ bir adı fānî degül mi
Cefā vü kahruñ ol kânı degül mi (3612) *“Bu dünya fanidir, gelen bilmez, giden bilmez.”*
Bıçağa gerçi kim kesmek ‘ameldür
Veli kendü sapın yonmaz meseldür (3905) *“Bıçak kendi sapını/kınını kesmez.”*

- ‘Aleṣṣāh eydür āhir pend kılmañ
Delü olana kıldan bend kılmañ (3906) “*Deliye yasak olmaz.*”
Eser kılmaz söz ol yirde ki yok derd
Pişimez kirde tennür olıcak serd (3907) “*Soğuk tandırdan sıcak ekmek umulmaz.*”
İçünüzde sizün hîç od yanmaz
Dok olan kimseyi hîç aç sanmaz (3910) “*Tok, açın halini bilmez.*”
Şu kim hasta degül n’ider tabîbi
Garîb olan sorar yine garîbi (3911) “*Garip garibe sahip çıkar.*”
Sağ olan hastanın āhını tañlar
Tağarcuğı it ü başmakçı añlar (3913) “*Açın halini tok bilmez, hastanın halini sağ bilmez.*”
Ululardan öğüt işitmedün sen
Bilüne sığacak iş itmedün sen (4007) “*Bilire danış, bildiğin işle.*”
Kişi sanmaduğına uğrar olur
Sanusuz cigerini toğrar olur (4017) “*Ummadığın taş baş yarar.*”
Başı başlu velî gözi Humā’da
Mesel uş böyledür her bir arada
Ki oğrı fikri bacada didiler
Oduncı gözi omcada didiler (4123-4124) “*Uğrunun aklı bacadadır; oduncunun gözü omcadadır.*”
Lātîfün lutfına yimez kayusun
Toñuza yidürür yimiş eyüsin (4205) “*Yemişin iyisini domuz yer.*”
Gerek kimse ki haddince sağına
Şeker sıgmaya kuzğun kursağına (4216) “*Kişi haddini bilmek gerektir.*”
Konuk gerçi ki bulur konmağa yir
Yimez umduğunu bitüdüğün yir (4218)
Konuk bağlar öküş nîkûya ögin
Yimez illā ki tāli’ bitidüğün (5094) “*Konuk/misafir umduğunu değil/yemez, kısmetini/bulduğunu yer.*”
Sıçan sıgmaz iken tenhā inine
Kabak bağlar ‘acebdür kuyruğına (4219) “*Sıçan deliğine sıgmamış, kuyruğına bir de kabak bağlamış.*”
İli söz çıkarur inden ılanı
Yavaş..... (4299) “*Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır.*”
Er ondur tokuzı mekr ile hile
Olur..... (4300) “*Er on, dokuzu düzen.*”
Her iş vakt ile fırsat gerekdür
Ve lîkin armışa mühlet gerekdür (4306) “*Her iş vaktinde gerek.*”
İki yañadın olıcak irâdet
Ne lâzım ya’nî olmaklık fezâhat (4415) “*Muhabbet iki baştandır.*”
Yakın işün biter koma uzağa
Tutîsin çün nazar bırakma zāğa (4457) “*Bugünün işini yarına koma/koyma.*”
‘Azim girçek didiler bu kelâmı
Ki insan olur ihsānuñ gulâmı (4518) “*İnsan ihsan kuludur.*”
Meseldür ki işit kulağıñı dik
Ki yirlü itün olur kuyruğı dik (4635) “*Yerli itin kuyruğı dik olur.*”
Bitüren işleri gerçi ki zerdür

Velî andan dahî yigrek hünerdür (4712) “Bir akça bitirdiğini eller bitirmez.”

Kişi başına çok işler gelür bil

Veli eylük kılan eylük bulur bil (4856) “İyilik eden iyilik bulur.”

Düşinde aç olan tavuk görür ol

Ki tahıl bazarında yügürür ol (5095) “Aç tavuk düşinde kendini tahıl pazarında/darı ambarında görür.”

Ölecek suç degül kan itme nâhak

Ki bulur itdüğünü kişi mutlak (5157) “Kişi ettiğini bulur; kimi geç, kimi tez.”

Kimün kim işi sabr ola tahammül

Bırağur cennet içine tecemmül (5168) “Sabır cennetin anahtarıdır.”

Nasihat virdiler didiler iy Şâh

Çalap emridür anı görme ikrâh (5201) “Kulun dediği olmaz, Allah’ın dediği olur

Kamuya hükmini sürse gerekdür

Ne yazdise kişi görse gerekdür (5202)

Yazıdan taşra yokdur dünyede iş

Ne feryâd assı ider ne nâliş (5203) “Yazılan başa gelir. / “Yazılan(yazı) bozulmaz.”

Bilürsen cân âhir satun olmaz

Şişe kim sına yine bütün olmaz (5207) “Kırılan cam yerini tutmaz.”

Ölen arduca kimse ölmemişdür

Toyunca bunda âdem gülmemişdür (5208) “Ölen ardınca kimse ölmedi.”

Ecel okına kimse karşı dutmaz

Ecel oynını hergiz kimse utmaz (5209) “Kaza oku kudretten çıkar.” / “Ölümlle oyun olmaz.”

Budur resm ü budur âyin ezelden

Ki kurtulmaya hiç âdem ecelden (5210) “Ölümün elinden kimse kurtulamaz.”

Ölüme nite bula kimse dermân

Ki ‘akla didiler bu işe der mân (5211) “Ecele dermân, fakire fermân olmaz.”

Kazâdan (kimse) kurtulmaz hakikat

Kazânuñ yüzi örtülmez hakikat (5213) “Kazaya rıza gerek.”

Taleb ben kılâyın iy sâhib-ihsân

Göbeğin kendü keser öksüz oğlan (5279) “Öksüz oğlan kendi keser göbeğini.”

Dirüp mecmû‘ın alup kaçdılar hep

Cihân içinde bu sözdür mücerreb

Ki kuldan erlik um umma mürüvvet

Vefâ gelmez bulardan bil hakikat (5290-5291) “Kuldan erlik um, cömertlik umma.”

Olur olmaz işe var baş katma

Elün irmedüğine taş atma (5378) “Ermediğine erer, ermediğine taş atar.”

Elüñden geldüğince aç düğme

Şeşilmiş ipi sen bağlama düğme (5382) “Çözebileceğin düğümü bağla.”

Kazâ hatına girmeklik hatâdur

Belâya karşı varan mübtelâdur (5514) “Belânın üzerine gitme, üzerine gelen belâdan kaçma.”

Eyülük kılana eylükler sezâdur

Yavuzlığa yavuzluklar cezâdur (5571) “İyilik eden iyilik bulur.”

Neçün ‘âleme yavuz iş kılasın

Kişi soñra itdüğün yine bulasın (5572) “Kişi ettiğini bulur, kimi geç kimi tez.”

Cihânda kılma hiç kimseyi dil-teng

Felek kerpiç atanlara urur seng (5573) “Felekle döğüşen âkibet yenilir.”

Metâ’ almayana oğrı dimezler

Hiç egri kişiye toğrı dimezler (5659)

Suçına göre kınar Hak kişiyi

Kınamaz erkek için hiç dişiyi (5662) “Kimsenin suçu ile kimse kınanmaz./Musâ için İsâ kınanmaz.”

Vefâsı yok durur devr-i zemānuñ

Cefâsı çok durur fânî cihānuñ (5705) “Dünyada vefa yoktur.”

Kafes kim kapusuzdur durmaya kuş

Uçup çıksa kim olısar aña duş (5709) “Kuşa kafes lazım, boruya nefes.”

Döner çerh-i felek sâkin degüldür

Kimesne ‘ömrine zâmin degüldür (5712) “Dünya bir kararda kalmaz.”

Kazâ gökden inicek nagehânî

Dürişüp kimse savmaz nâgeh anı (5790) “Kazadan kaçılmaz.”

Kurulmuş yayı cehd ile yasa gör

Henüz yavıryken ılanı basa gör (5887) “Yılanın başını küçükken ezmeli.”

Cezâsın buldı her nite ki kıldı

Diler yıka idi kendü yıkıldı (5976) “Eden bulur.”

Yavuzluk sanma yoldaşa dimişler

İşe sanduk gelür başa dimişler (5977) “Hayır dile komşuna/eşine, hayır gele başına.”

Eyü yavuz ne kim itseñ bulursın

Zihî devlet eger eylük kılursın (5979) “Kişi layık olduğunu bulur. / Herkes/kişi ettiğini bulur.”

İt eylük döker iseñ suya dök var

Ki bir gün saña karşı gele iy yâr (5982) “İyilik et/eyle suya/denize sal, (eğer) iyilik ise o seni arar bulur.”

Kamu nesne olur sabr ile tahsîl

Gerek yar vashına elbette ta’cîl (6027) “Sabırla her iş olur.” / Sabırla bitmez iş olmaz.”

Hümâ’nuñ kalmadı ayruk cevâbı

Nice balçıkla örte âftâbı (6033) “Güneş balçıkla sıvanmaz.”

Tutulmaz güç ile göcen bilürsin

Tutulur âl ile arslan bilürsin (6047) “Güç ile göcen tutulmaz. / “Al aslan tutar, güç sıçan tutamaz.”

Çü yoldaş ola yol varmak revâdur

Ki yoldaşsuz yola girmek hatâdur (6053) “Yoldan kal, yoldaştan kalma.”

Didi yoldaşları itme bu işi

Ki vardur her yokuşuñ bir inişi (6070) “Her yokuşun bir inişi vardır, her inişin bir yokuşu.”

Kamu yirde söz az u öz gerekdür

Ki her aş a oranca tuz gerekdür (6093) “Aş tuz ile, tuz oran ile.”

Sözi bişürmedin söylerse kişi

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

‘Aceb olmaya hām olursa işi (6094) “Sözünü bil, pişir; ağzını der, devşir. / Sözü ağzında pişir, sonra çıkar.

Ne resme kim yazıldı levhe yazı

Olur hiç assı kılmaz zör-i bāzū (6204) “Takdir-i Huda kuvvet-i bazu ile bozulmaz.”

Şebîhûn idelûm gözden kolayı

Belâ savar olur yine belâyı (6296) “Belâ, belâyı savar.”

Demi oldı kılavuz yüzümüz ak

Kar anın’çün yağar üşide ayak (6315) “Kar onunçün yağar ki ayak üşüte.”

Hümâ eydür tapuñ kılsun tahakküm

Su katında revâ olmaz teyemmüm (6411) “Su yanında teyemmüm olmaz. / Su bulunca/bulununca teyemmüm bozulur.”

Melûl oldum ise mâle irişdüm

Belâ çekdüm ise bala irişdüm (6585) “Bal belâsız olmaz. / Bal yedik belâyâ düştük.”

Bu ‘âdetdür ki halk içre tolanur

Güyeğü görse her kişi kuanur (6605)

Selâm evel virür ü yir ta‘âmı

Pes ardınca ne ise dir kelâmı (6789) “Önce/evvel selâm, sonra kelâm.”

Didi şeyh ü fakîh ü ulu kiçi

Gelici bu ile yine gidici (6796) “Gelen göçer, konan geçer.”

Vefâ bulunmaya hergiz cefâsuz

Nite âdem olubile hatâsuz (6991) “İnsan/kul hatasız/ kusursuz olmaz.”

Kazâ yayını hiç tedbîr yasmaz

Çalap kaldurduğunu kimse basmaz (7014)

Gerek fikr ü gerek tedbîr kıl sarf

Yazılmışdan bozulmaz nokta-i harf (7628)

Kazâ kim gökden ine düşe başa

Savulmaya kişi nice ki yaşa (7663)

Öküş tedbîr işi takdîre irmez

Kazâ irse bilûler yâri virmez (6992)

Özümden olmadı bir lahza taksîr

Velî takdîre irmez hiç tedbîr (8453)

“Takdirde yazılan tedbirle bozulmaz./ Takdirin yaptığını tedbir bozamaz.”

Meselde didi bir pîr-i seher-hîz

Ki ayruk atına binen iner tîz (7070) “İğreti/emânet/ödünç ata binen tez/çabuk iner.”

Sadeğ ger açmasa nisana ağız

Olur mı hasıl aña incü hergiz (7243) “Nisan yağmurundan sadeğ inci alır; yılan zehir.”

Bulur rızkını kurt nohtun ki yile

Toyar mı ağız açup dursa yile (7245) “Yeleyen kurt mahrum kalmaz.”

Meseldür bize bu nesne ‘Arabdan

Ki matlûba irür kişi talebden (7247) “Talep eden, matlubuna ulaşır.”

Ne gayret ile kılâm ‘ışk-bâzı

İki mihrâba kılmak yok nemâzı (7713) “Bir mescide/mescitte iki mihrap olmaz.”

Bir el kim kesmege iremeye al

Pes anı öpmek olur Şāhum efdal (7716) “*Bükemediğin/ısıramadığın eli öp de başına koy.*”

Eger epsem ola olur esen baş

Ve ger söylerse yürekde biter baş (6091)

İş āsan ister iseñ baş esen dut

Gemi çün gark ola cehd it resen dut (7729) “*Dil susmayınca baş esen bulmaz/olmaz.*”

Kılıç zahmı oñılır hiç añılmaz

Velî dil zahmı katıdır oñılmaz (7871) “*Kılıç yarası gider, dil yarası gitmez*”

Kararı kalmadı Ferrūhuñ indi

Ki sabr ile koruk helvāya döndi (8425) “*Sabır ile koruk helva olur*”

Mesel didi gezen deşt ile hāmūn

Ki her bir emr olur vaktine merhūn (8454) “*Her şey vaktiyle olur.*”

Konakdur dünje milki hāna beñzer

Halāyık cümlesi mihmāna beñzer (8505) “*Dünya bir misafirhānedir; kimi gelir, kimi gider.*”/“*Dünya bir handır.*”

Gice konmaklığa ruhsat bulan er

Yine ırte göçer ‘ādet bilen er (8506) “*Gelen göçer, konan geçer*”

Gelen bu ‘āleme yine gider fîz

Ne Rüstem pāydār oldu ne Pervîz (8513) “*Dünyaya gelen gider.*”

Cihān bir ev durur bünyādı fānî

Kimesne görmedi bākî cihānı (8559) “*Dünya fānî, ahret bâkidir. / Bu dünya fānidir.*”

Diril şu resme eyle ‘adl ile dād

Ki senden soñra kala bir eyü ad (8582) “*Er ölüp adı kalır.*”

2. Sonuç:

Mehmed’in ‘İşk-nâme’sinde atasözlerini mısralarının arasına ustalıkla bir şekilde kattığı gözlemlenir. Öyle ki pek az yerde atasözü söyleyeceğini önceden belli eder. Bu durum **meseldür, mücerreb sözdür, mesel böyledür, ulular didi, uslu dimiş** ibâreleriyle belli edilir:

Meseldür ki işit kulaguñı dik / Ki yirlü itüñ olur kuyruğı dik (4635)

Dirüp mecmû‘ın alup kaçdılar hep / Cihān içinde bu sözdür mücerreb

Ki kuldand erlik um umma mürüvvet / Vefâ gelmez bulardan bil hakikât (5290-5291)

Göñülden böyle dimiş ol bir uslu / Ki usañ baş olur terküde aslu (3027) gibi.

Kilim altında tablı vurmak olmaz / Deve binüp busuda durmak olmaz (539) gibi pek çok orijinal atasözleri bulunan Mehmed’in ‘İşk-nâme’si, atasözlerimiz açısından da önemlidir. İşk-name’de atasözü olarak karşılığını bulamadığımız Ki hergiz hāsiyet pinhān olunmaz / **Çağıl taş kızarup mercān olunmaz** (4032); Buyurdı kıldılar hāzır re’îsi / **Didi toğru olur sözün eyisi** (4336); Kim ola ayruğa vire habîbin / **Sakınur itçe it kendü nasîbin** (4341) gibi örneklerle de çok sık rastlanılmaktadır. Sonuç olarak Mehmed, atasözlerini bir üslup özelliğine taşımış bir şair olarak karşımız çıkmaktadır.

Kaynaklar

Eyüboğlu, E. Kemal. *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Birinci Kitap. İstanbul: Doğan Kardeş, 1973.

Maraqai, Abbaskulu. *Əmsali-Türkanə (Türk Atalar Sözleri)* (köçürən ve tənzim edən Böyük Rəsul oğlu), Bakı: Kartal, 1996.

Sohrweide, Hanna, (2016), “İşk-Nâme Diye Adlandırılan Eser Üzerine Yeni Bilgiler”, Çev. Semih Tezcan, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4/7, s.15-23.

Yurtbaşı, Metin. *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Excellence, 2012.

Yüksel, Sedit. *Mehmed İşk-nâme (İnceleme-Metin)*. Ankara: DTCF.,1965.

IRK BİTİG'DEKİ ANLAM VE BİLDİRİŞİM ÜZERİNE

Arş. Gör. İbrahim KEKEVİ
İnönü Üniversitesi / Türkiye
ikekevi@gmail.com

Giriş

İrk Bitig metnini ihtiva eden yazma, bu yüzyılın başında Doğu Türkistan'a yaptığı araştırma gezilerinin birinde A. Stein tarafından Kansu bölgesindeki Dunhuang (Kuzeybatı Çin) yakınlarında bulunmuştu. İrk Bitig'i ilk kez tercüme eden ve inceleyen V. Thomsen, metni yaklaşık olarak VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın başlarına tarihlendirmişti. Bu tarih, Doğu Türk Kağanlığı'nın 745 yılındaki çöküşünden sonra o sahada ortaya çıkmış olan Uygur Kağanlığı'nda kültürel hayatın kurulma ve gelişme dönemine rastlamaktadır (Stebleva 2001:195).

İrk Bitig'in içeriğine ilişkin çalışmalar daha çok tek tek kavramlar düzeyinde olmuş, ırkların bir bağlam etrafında sunduğu önermelere çok fazla değinilmemiştir. Stebleva (2011), Seçkin (2015) ve Sebzecioğlu'nun (2016) makaleleri, bu çalışmaların dışına çıkarak ırklardaki bağlamı da işin içine katmıştır. Ancak, Stebleva (2011) ve Seçkin (2015), kitabın öğretilerini ağırlıklı olarak Budist, Maniheizt ve Şamanist kavramlarla ilişkilendirmiş, fal kitabı olduğu savını ise hiç tartışmadan sürdürmeye devam etmişlerdir. İrklardaki her kavramın Şamanist, Budist veya Maniheizt kavramlarla ilişkilendirilmesi İrk Bitig'in bir fal kitabı olduğu savına doğrudan kanıt olamaz (Sebzecioğlu, 2016:123).

1. Öğüt verici – Didaktik Nitelikli Fallar

12. Fal - (Fal şöyle) der: “Bir adam ava gitmiş. Dağda yere düşmüş. ‘Kudretli (Tanrı) göklerde! Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

13. Fal – (Fal şöyle) der: “Dindar, yaşlı bir kadın terk edilmiş bir konaklama yerinde kalakalmış. Yağlı bir kepçe bulup, (onu) yalayarak hayatta kalmış. Ölümünden kurtulmuş. Öylece biliniz.”

15. Fal – (Fal şöyle) der: “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçarak yolunu kaybetti. (Dört ayaklı) yabani hayvan yavrusu koşarak yolunu kaybetti. İnsanoğlu yürüyerek yolunu kaybetti. Yine, Tanrı lütfu ile üçüncü yılda hepsi sağ salim (bir araya gelip) görüşmüşler. Hepsi neşelenip seviniyor. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Yıldırım, 2017:35,36)

Örneklerini verdiğimiz öğüt ve inanç unsurunun anlam alanına ilişkin falların tamamını bu çalışmaya tam olarak almaya gerek duymadık. Bunun yerine falların numarasını vererek didaktik anlam yönünü incelemeye çalışacağız:

17. falda; bir atın çölde Tanrı kudretiyle su kaynağına ulaşarak hayatta kalması, inanç unsurunun vurgulandığını göstermektedir. Tanrı'nın kudretli olduğunu vurgulamak insan için aynı zamanda zor zamanda onun gücüne güvenmek gerektiği görüşünü vurgulamak demektir.

26. falda öğüt anlamı içermeyen yalnızca olaya dayalı fallardan ayrı olarak yalnızca gün doğumu olayı verilmiş ve aydınlığın iyi olduğu vurgulanmıştır. Burada da söz konusu vurgu didaktik bir anlam taşımaktadır.

32. falda keçisakalı otu olarak tercüme edilen bir bitkiden söz edilmektedir. Bitkinin bolluğunun iyi olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu bitkinin şifalı olduğu bilgisi verilmek istenmiştir. Bu yönüyle öğüt vericidir.

36. fal muhtemeldir ki bir Kağan ya da Komutana hitaben yazılmak istenmiştir. Askeri gücün durumunun belirleyici olması ve bir bayrağın yokluğunun kötü olacağının vurgulanması falın olası muhatabı için öğüt anlamı taşımaktadır.

41. falda buzağılamak üzere olan bir ineğin öleceğini düşündüğü halde bir erkek buzağı dünyaya getirdiği için iyi talih verilmesi, toplum hayatı adına çoğalmanın ve neslin devamının, erkek evladın kıymeti vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra ödüllendirilmenin inanç üzerinden olması da önemlidir.

42. falda kadının kabını kacağını bıraktığı yerden gidip alması ve kabına kacağına sahip çıkması bir tür toplumsal kuralın mesaj olarak verilmesidir. Doğrudan bir öğüt verme durumu söz konusudur.

46. falın gösterge ve ima etme yönü güçlüdür. Bir devenin bataklığa düştüğü halde yemek derdinde olmasının kendi ölümüyle sonuçlanması içeriğine sahip olan falda açıktan bir sosyal kural ya da inanç alanına ilişkin bir düşünce vurgulanmamıştır. İçine düşülen kötü durumun farkına varmama, nefsin önde tutma tavrının doğurabileceği kötü sonuç vurgulanmıştır. Bataklıkta mahsur olan devenin sonunun bataklıkla değil de bir tilki ile gelmesi ayrıca manidardır.

54. falda kölenin sözünü beyine arz etmesi, kuzgun sözünün Tanrıya yakarış olması belirtilmiştir. Efendiye itaatin vurgulandığı bu falda yapılan talebin veya duanın efendi tarafından karşılıksız bırakılmayacağı vurgulanmıştır. Kuban Seçkin 54. fal için: “köle, bey, kuzgun ve Tanrı birer simgedir. Kölenin beyine söylediği ricayı, kuzgunun Tanrı’ya yaptığı yakarışları her zaman yukarıda, gökte olan Tanrı duyar, biz insanlar da biliriz. Bunları bilen kişiler yani Tanrı’nın varlığına inanan ve sözleri işittiğinin farkında olan insanlar, ona göre yaşar ve davranışlarını ona göre düzenler.” şeklinde açıklamada bulunmuştur (Seçkin, 2015:1438).

58. falda 54’dekine benzer şekilde, bir oğlanın ana ve babasına karşı gelmesi ve sonuna pişman olması belirtilip saygı duyması, söz dinlemesi gerektiği vurgulanmıştır. Toplumsal anlamda bir öğüt vermektedir.

66. falda sonuç olarak bu fal kitabının iyi olduğunun ve herkesin kendi kaderi üzerinde güç sahibi olduğunun belirtilmesi İrk Bitig adlı fal kitabının anlam alanı açısından büyük ölçüde ahlak ve inanç unsurlarını kapsadığını göstermektedir.

67. falda eserin yazarının rahip olduğu bilgisi de bağlam açısından eserin yazılış amacı üzerinde fikir vermektedir.

2. Falların Bildirişim Yönü

Fallarda konuşan varlıklar doğrudan iletişimin asli unsurları değildir. Konuşan özneler falın muhatabına değil kendi adına bir bildirimde bulunmaktadır. Büyük ölçüde kim olduğundan bahseden varlıklar büyük ölçüde kendi durumlarını aktarmaktadır.

1. Fal – (Fal şöyle der:) “Ben Tensiyim! Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu bir şekilde yaşarım. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

Ten-si sözcüğü (~*tinsi*) *oglu* birleşigi içerisinde – iki kez *tinsi* -44. ve 47. satırlarda- bir kez de *tensi* yazımı ile 46. satırda- Tunyukuk yazıtında üç kez geçmektedir. (Tekin, 1994:19) Türkçe göğün oğlu demek olan *Ten-si* birleşiginin üstüne Türkçe oğlu “oğlu” sözcüğünün gelip yeni bir ad oluşturması ilginçtir. *Tensi* (~*tinsi*) oğlu yer adını harfiyen “Göğün oğlu(nun) oğlu” ya da Çin İmparatorunun Oğlu” şeklinde tercüme edebiliriz (Yıldırım, 2017:51)

2. Fal – (Fal şöyle der:) “ ‘Ala atlı yol tanrısıyım! Sabah akşam (atımla) rahvan giderim.’ (Bu yol tanrısı) yumuşak mizaçlı iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol tanrısı) Korkma(yın)!” demiş, “(Sizlere) iyi talih vereceğim!” demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

Bu falda da doğaüstü bir varlığın ilk ağızdan konuşmasının yanı sıra bir başka muhatap olarak insanoğlunu görülmektedir. Falda Tanrı’nın iyi talih verdiği insanoğlunun yumuşak mizaçlı oluşu vurgulanmıştır.

3. Fal – (Fal şöyle der:) “Altın kanatlı Garudayım! Vücudumun tüyleri bile çıkmamışken, istediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. O kadar güçlüyüm! Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Yıldırım, 2017:33)

Erdal (1997:66), eski Türk kültürünün karma bir yapıda olduğunu ve çevre toplumlardan mutlaka benzeşen öğeler almış olacağını dile getirerek Irk Bitig’de Tibet kehanet geleneğinin, Tibet ikonografisinin etkilerinin olabileceğini çeşitli fallardan örnekler vererek belirtmektedir. Bu noktada “*talum kara kuş*” a da değinen Erdal bu varlığı Tibet kültüründe ağzında yılan tutan kartal Garuda’yı hatırlattığını belirterek onun da asıl olarak Hint kültüründeki *nāgas* “yılan” yiyen Garuda olduğunu dile getirmektedir (Yıldırım, 2017:57).

4. Fal – (Fal şöyle der:) “Ak benekli doğanım! Sandal ağacı üzerinde oturup mutluluk içinde yaşarım. Öylece biliniz.” (Yıldırım, 2017:34)

59. Fal – (Fal şöyle der:) “Bir yıla değmiş korkutmayayım, bir aya değmiş bozmayayım. Hayırlısı olsun! Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Yıldırım, 2017:47).

Tüm Irk Bitig boyunca yalnızca bu falda konuşan kişi kendisine seslenmektedir (Yıldırım, 2017:152). Örneklerini verdiğimiz falların iletili kişileri doğrudan hayvanlar veya doğaüstü varlıklardır. Bu şekilde birinci tekil kişi formunun kullanıldığı 8, 10, 20, 45, 48, 51, 56, 60, 62, ve 64. fallarda sırasıyla; 8’de Yılan, 10’da Kaplan, 20’de Deve, 45’de Yabani hayvan yavrusu, 48’de Yaşlı yol tanrısı, 51’de Kartal, 56’da Aygır, 60’ta Geyik, 62’te Yargun, 64’te Doğan varlıkları özne olarak kullanılmış ve ilk ağızdan konuşturulmuştur. Yalnızca 59. falda konuşan kişi diye belirtilen fal metninin dışından bir kişinin – bu bir Tanrı veya falcı olabilir- hükümde bulunması dikkat çekicidir.

3. Sonuç

Bir fal kitabı olarak tanıtılan Irk Bitig’in nitelik bakımından ne ölçüde bir fal kitabı olduğunun anlaşılabilmesi açısından iki inceleme unsuru üzerinde durulmuştur. Bunlardan biri: Anlam alanı, diğeri ise bildirişim işlevidir.

Fal, özü itibariyle gelecekte haber verme işlevine sahip bir inanış ritüelidir. Buna bağlı olarak fal metninde; zamanın durumu, yorumun niteliği ve mesajı veren öznenin hangi şahıs olduğu önem arz etmektedir.

Bildirişim üzerinden bakıldığında önemli ölçüde birinci tekil kişi kullanılmıştır. Bu kişiler fal metninde kendini tanıtan metne dâhil varlıklardır. Bununla birlikte üçüncü bir ağızdan yazılmış fallar da bulunmaktadır. Bunların ise içeriği büyük ölçüde hikâye tarzındadır. Bu fallarda fal muhatabı kanaatimizce gözetilmemiş fal metni dâhilindeki varlıkların ya mevcut durumları verilmiş ya da hikâye edilmiştir.

Anlam alanı açısından bakıldığında genel olarak hayvanların ya da doğaüstü varlıklar karakter olarak kullanılmıştır. Metnin geneline hâkim olan “iyi” veya “kötü” hükmü fal olması yönünde aksi bir özellik teşkil etmemektedir; ancak falın gösterge üzerinden kapalı olarak vermesi gereken mesaj, söz konusu hükümden önce açıkça görülmektedir.

İnsanlar, bu fal doğru çıkar, bu falcı doğru söyler, fikrinden yola çıkarak daha çok dilinin ibareli, canlı olmasıyla ayrılan falcılara itibar etmişlerdir. Hem klasik edebiyatımız hem de muasır edebiyatımızda bu tür falcı ifadeleri tenkit edilmektedir. Hatta İslamiyet'in kabulünden önce Türklerde de şamanlar fala baktıkları zaman o kadar anlaşılmaz cümleler kullanır, o kadar ilginç fikirler söylerlerdi ki onları yalnız uzun istiarelerden sonra anlamak mümkün olurdu. Şamanlar buna gapten ruhların kendi ifadeleri ile haber verdikleri şeklinde izah ederlerdi. Ancak İrk Bitig diğer fal kitaplarından dil-üslup özelliklerine göre de farklılık gösterir. Öyle ki, çok erken zamanlardan ortaya çıkmış bu farklılık İrk Bitig'in sade üslubundan ve anlaşılır dilinden görünmektedir (Bayat, 2006:42).

Söz konusu mesajlar vurgulama ve ima etme yoluyla ortaya konulmuştur. Asıl belirtmek istediğimiz düşünce; kapalı bir anlama sahip bir mesajın yorumlanmasının olmamasıyla birlikte falların büyük ölçüde öğüt verici (didaktik) ve inançlı olmayı teşvik edici dinî ve ahlaki yanının ağır basmış olduğudur.

Eski Türkçe İrk Bitig'in (söz konusu) etkileşime yazılı bir delil olduğunu kabul etmek mümkündür. Fakat onda yer alan fikirlerin genel çerçevesi, hem eski Türklerin Şamanizm öncesi ve Şamanist inançları ile Maniheizm'in bağlantılarını, hem de bizzat İrk Bitig'in ortaya çıkışından çok daha eski dönemlere uzanan Budist dinî-mitolojik tasavvurlarla olan ilişkilerini göstermektedir (Stebleva, 2001: 212).

Bir bütün hâlinde düşünüldüğünde İrk Bitig, erdemli ve töreye uygun yaşayan bireyin izlemesi gereken yol haritasını sunmaktadır. Her bir ırk; Türk töresi temelinde erdemli, doğru ve dürüst insan olma yoluna dizilmiş işaretçiler gibidir. Bunu, ırklarla kadim bilgeliğin bir yansıması olan atasözlerinin çoğu zaman örtüşmesinden, Orhon yazıtlarından Kutadgu Bilig'e kadar Türk tarihine damgasını vurmuş bütün bilgelik metinlerindeki benzer öğretilerden anlamak mümkündür. Dolayısıyla, bu çalışma, ırkları fal ya da kehanet içeren anlamsız veya çözülemeyecek kadar karmaşık sözceler olarak görmemiş, ırkların bilgelik, erdem ve alplık yoluna ulaştırmayı amaçlayan bir öğretinin parçaları olduğunu göstermeye çalışmıştır (Sebzecioğlu, 2016:142).

İrk Bitig hakkında bu anlamda yapılan araştırmalar onun söz konusu coğrafyada görülmüş birçok inançtan ve öğretiden bir şeyler barındırdığını göstermektedir.

4. Kaynakça

- BAYAT, Fuzuli. “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2006): s. 40-65
- ERDAL, Marcel. *Further Notes on the İrk Bitig, Turkic Languages*, 1, 1997, s 63-100.
- SEBZECİÖĞLU, Turgay. *İrk Bitig’e Sembollerle Kodlanmış Türk Töresi ve Bilgelik Yolu*, *Sobider* 8 (2016): 121-144.
- SEÇKİN, Kuban. *İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı*, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 4/4 (2015): s. 1433-1450
- STEBLEVA İ. V. *Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli*, *Türkoloji Dergisi* 1/14 (2001): s. 195-212
- TEKİN, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara, 1994: Simurg.
- YILDIRIM, Fikret. *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara, 2017: Türk Dil Kurumu.

KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDE -gAn + İlk + Durum Eki (+gA, +dAn) YAPISINDAN OLUŞAN BİRLEŞİK ZARF-FİİL EKLERİ

Öğr. Gör. Dr. Esra Gül KESKİN
Uşak Üniversitesi/ Türkiye
esra.keskin@usak.edu.tr

0. GİRİŞ

Birleşik ek, yeni ekler meydana getirmek için Türkçenin geliştirdiği yöntemlerden biridir. Birçok araştırmacı Türkçede birleşik eklerin olduğunu kabul ederek bunlarla ilgili çalışmalar yapmıştır. Birleşigi oluşturan ekler kendi işlevlerini kısmen veya tamamen kaybetmiş ve farklı bir işlevi yerine getirmek için birleşik biçimleriyle dile tekrar katılmıştır. Genellikle ünlü + ünsüz + ünlü yapısındaki tek heceli eklerle iki veya daha fazla heceden oluşan eklerin birleşik olduğu düşünülmektedir. Birleşik ekleri konu alan çalışmalarda araştırmacılar genellikle söz konusu ekleri “en az iki veya ikiden fazla ekin birleşmesiyle oluşan ek” şeklinde tanımlamıştır. Ancak tarafımızca hazırlanan, Türkçede XIII. yüzyılın sonuna kadar meydana gelmiş birleşik eklerin yapı bakımından incelendiği ve günümüz Türk lehçelerindeki durumlarının verildiği, “Türkçede Birleşik Ekler” başlıklı doktora tezinde birleşik eklerin sadece iki veya daha fazla ekten değil henüz ekleşme yoluna gitmemiş birden fazla sözcüğün birbirleriyle veya başka eklerle birleşmesinden de oluştuğu ortaya konmuştur. Buna göre birleşik ek, “*unsurları sözcük (sözlük anlamı olan bağımsız morphem, pekiştirme edatı) ve ek (gramerde yapım ve çekimde görevli morphem, ek görünümünde pekiştiriciler) olmak üzere en az iki veya daha fazla unsurun birleşmesinden oluşan ek*” biçiminde tanımlanır (Keskin 447-448).

Yukarıda zikredilen doktora tezimizde ele alınan birleşik eklerin değerlendirilmesi sonucunda, yapısal olarak bu eklerin iki unsurdan oluşan birleşik ekler ve üç unsurdan oluşan birleşik ekler olmak üzere ikiye ayrıldığı görülür. İki unsurdan oluşanlar iki sözcüğün, ekle sözcüğün ve iki ekin birleşmesinden meydana gelmektedir. Üç unsurdan oluşan birleşik eklerse üç sözcüğün, iki ek ve bir sözcüğün ve üç ekin birleşmesinden oluşmaktadır. “*Bir sözcüğün ses, yapı veya anlam bakımından aşınıp işlev değiştirip zamanla gramer unsuru olarak bir işlev kazanması ve gramatik bakımdan daha düşük işlev gösteren unsurların daha yoğun gramatik işleve sahip unsurlar hâline gelmesi* olarak tanımlanan gramerleşme, birleşik eklerin oluşmasında temel sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Gramerleşmenin *sözcük > ek, düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* yönünde iki gelişim süreci vardır. Bu süreçlere göre düşünüldüğünde içerisinde bir sözcük bulunan ve bu sözcüğün artık ekin bünyesinde eridiği birleşik ekler *sözcük > ek* gelişmesi gösteren ekler olarak kabul edilir. İki veya daha çok ekin yahut pekiştirme unsurlarının birleşerek oluşturduğu eklerse *düşük gramer kategorisi > yoğun gramer kategorisi* gelişmesi gösteren eklerdir. Bu kategorideki eklerin oluşmasında da *işlev birleştirme, işlev pekiştirme, kalıplaşma, kuvvetlendirme, ekin sözcüğün bünyesine dâhil olması* ve *yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil olması* gibi etkenler söz konusudur. Ayrıca birleşik ekler meydana geldikten sonra *anlamsızlaşma, ses değişiklikleri ~ kayıpları, kategorisizleşme ~ kategori değiştirme* gibi gramerleşme süreçleri de gözlemlenebilmektedir (Keskin 411-446).

Sıfat-fiil ve durum ekleriyle kurulan şekillerin “birleşik zarf-fiil” eklerini meydana getirdiğini ifade eden Yücel’e göre, bu yolla yapılan zarf-fiil eklerine Türkçenin her

döneminde ve Türk dili coğrafyasının tamamında rastlanır ve bu şekiller sıfat-fiillerdeki hareket ve zaman ifadesi ile bazı durum eklerindeki “işlev çeşitliliği” sayesinde zarf-fiil eki işlevini kazanır (89). Gülsevin, birleşik zarf-fiili “*aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara ‘quasi gerundium’ (birleşik zarf-fiil) denir*” şeklinde açıklamıştır (127).

Türkçenin XIII. yüzyıla kadar oluşmuş birleşik zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil eklerinin durum ekleri veya isimden isim yapma ekleriyle birleşmesi ve basit yapıdaki zarf-fiil eklerinin +An, +n ve +r gibi birtakım pekiştirici unsurlarla genişlemesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Keskin 449). Örneğin -(I)pAn, -(U)pAn zarf-fiil eki -(I)p, -(U)p zarf-fiil ekinin +An parçasıyla genişlemiş biçimiyken -mİşÇA zarf-fiil eki -mİş sıfat-fiil ekiyle +ÇA eşitlik durumu ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Karahan genişleme olayının zarf-fiil eklerinde daha sık görüldüğünü ifade etmiş ve bu genişleme eğiliminin vurgu ihtiyacından kaynaklandığını söylemiştir (193-194). İki ekin veya ekle pekiştirici bir unsurun birleşmesinden meydana gelen birleşik zarf-fiil ekleri olduğu gibi üç unsurun birleşmesinden meydana gelen zarf-fiil ekleri de bulunmaktadır. Örneğin -mAksIzIn birleşik zarf-fiil eki -mAk isim-fiil eki + sIz isimden isim yapma eki + n vasıta durumu eki yapısından meydana gelmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde tespit edilen -gAnIIkgA ve -gAnIIkdAn birleşik zarf-fiil ekleri de sıfat-fiil eki + isimden isim yapma eki + durum eki şeklinde üç ekin birleşmesinden meydana gelmiştir.

1. İnceleme

-gAn ekinin Karaçay-Malkar Türkçesinde -han biçimi de bulunmaktadır. Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman kipini meydana getirir ve sıfat-fiil eki olarak kullanılır: *acaşhanma* ‘şaşırmışım’; *ketgen* ‘giden’ (Tavkul, 2007: 911, 917). -ğan ekli *bol-* fiili de şahıs eklerini alarak ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekimini ve basit zamanlı fiillerin rivayet birleşik çekimini oluşturmaktadır: *qaruvlu bolğansa* ‘güçlüymişsün’; *bara bolğanma* ‘gidiyormuşum’, *bara bolğansız* ‘gidiyormuşsunuz’ (Tavkul, 2007: 905-906, 914). Aslında bir sıfat-fiil eki olan -gAn Karaçay-Malkar Türkçesinde isim-fiil eki işleviyle de kullanılır: *aşağan* ‘yemek’, *kelgen* ‘gelmek’ (Tavkul, 2007: 917). +IIk, +IUk eki de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Karaçay-Malkar Türkçesinde de oldukça işlek bir isimden isim yapma ekidir: *çaşlıq* ‘gençlik’, *künlük* ‘şemsiye’ (Tavkul, 2007: 898).

-gAn ekinin +IIk isimden isim yapma ekini almış biçimi olan -gAnIIk eki de Karaçay-Malkar Türkçesi metinlerinde mastar eki işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu ek isim çekim eklerini alabilir. Türkçenin tarihi ve çağdaş bazı lehçelerinde örneği olan -mAkIIk mastar ekindeki gibi -gAnIIk birleşmesinde de +IIk eki sözcüğün isim yönünü biraz daha güçlendirmektedir. Bu ekin üzerine isim çekim ekleri gelebilir:

“*Xar ne ornun tabıb tururğa kerekdi, alay bolmasa, üy tutxanlığın nedi?*” “*Her şey yerli yerinde olmalı, öyle olmazsa ev ve aile sahibi olmanın ne anlamı var?*” (Bayramuklanı Halimat 3).

“*Şıyix bolğanıñı bile esen, / Fırğawun degenliklerine qulaqlama*” “*Şeyh olduğunu biliyorsan / Fıravun demelerine aldırma* (Laypanlanı Bilal, Saylamala/ Begimeklik).

1.1. Karaçay-Malkar Türkçesinde Zarf-Fiil Ekleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde hem basit hem birleşik zarf-fiil ekleri yer almaktadır. Bu lehçede -A, -y (ala ‘alarak’, bara ‘giderek’; aşay ‘yiyerek’, çaşay ‘yaşayarak’), -b (p)

(tileb ‘isteyip’, tözüb ‘sabredip’) ekleri basit zarf-fiil ekleridir. Bunların dışında *-mAy(In)* (qaramay(ın) ‘bakmayarak’, bermey(in) ‘vermeyerek’), *-gAnlAy*, *-hanlay* (cılağanlay ‘ağlayınca, ağlayarak’, aythanlay ‘söyleyince, söyleyerek’), *-gAndA*, *-handa* (bergende ‘verdiğinde’; tözgende ‘sabrettiğinde’), *-gAnlI*, *-hanlı* (uçanlı ‘uçalı’, bolğanlı ‘olalı’), *-gInçI(n)*, *-hınçı(n)* (tileğinçi ‘istemeden, isteyinceye kadar’, uçhunçu ‘uçmadan, uçuncaya kadar’) (Tavkul, 2007: 919-922) ekleriye birleşik zarf-fiil ekleridir. Yukarıda master eki olarak verilen *-gAnlIk* biçiminin *+gA* ve *+dAn* durum ekleriyle birleşmiş şekilleri de zarf-fiil eki hâline gelmiştir.¹

1.1.1. -gAnlIkA Eki

Bu zarf-fiil eki *-gAn sıfat-fiil eki + İlk isimden isim yapma eki + gA yönelme durumu eki* birleşmesinden meydana gelmiştir. Olumlu ve olumsuz fiil köklerine getirilir. Cümlelerde bu ekle meydana gelen zarf-fiillerin oluşturduğu zarf-fiil grupları, temel cümlelerin yüklemine karşıtlık ve zaman bakımından tamamlayan yan cümleler kurar. Ayrıca *-ğanlıqğa* ekini almış *bol-* fiili *alay* edatıyla birlikte kalıplaşarak (alay bolğanlıqğa) ‘ama, fakat, bununla birlikte, bu arada’ vs. anlamlarında kullanılan bağlama edatı görevini yerine getirmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesindeki *-gAnlIkA* zarf-fiil ekinin cümlelerde şu işlevleri vardır:

1.1.1.1. Karşıtlık İşlevi (...-sA dA/ bile, ...-dİğI hâlde, ...-mAsInA rağmen)

-gAnlIkA ekli zarf-fiillerin oluşturduğu yan cümleler temel cümleyi karşıtlık ilgisıyla tamamlar. Bu cümlelerde zarf-fiil eki getirildiği fiile ‘...-sA dA/ bile, ...-dİğI hâlde, ...-mAsInA rağmen’ anlamlarını katmaktadır:

“Saw bol, teñim xatersiz zaman cutub **barğanlıqğa** cıllanı, sen, anı xorlab, sabıyligimi qaytardıñ ızına...” ‘Sağ ol, dostum bencil zaman yutup **gitse bile** yılları, sen, onu yenip çocukluğumu geri getirdin.’ (Özdenleni Nurahmat, 12).

“Sanına qorañ cara **tüşgenlikge**, tili saw ese - xalq sawdu.” ‘Sayısı **azalsa da**, dili yaşarsa halk da yaşar’ (Laypanlanı Bilal, Bilalni Ana Tili).

“Kıtxa, çam-naqırda xalda **aytılğanlıqğa**, sağış etseñ, xar birini mağanası terendi, kim da oylaşırçadı.” ‘Kısa, mizahi tarzda **söylenmesine rağmen**, düşününce, her birinin anlamı derindir, herkese için de düşünülebilir (Hapçalanı Mammet 4).

1.1.1.2. Zaman İşlevi (...-dİğIndA, ...-dİğI zaman, ...-IncA)

¹Karaçay-Malkar Türkçesi metinlerinde *-gAnlIkA* biçiminde de bir zarf-fiil eki tarafımızca tespit edilmiştir. *-gAn + İlk + dA* birleşmesinden oluştuğunu, ünsüz düşmesi dolayısıyla /l/ sesini kaybederek *-gAnlIkA* hâline geldiğini ve cümlelere ‘-dİğI zaman, -dİğIndA, -IncA’ anlamlarını kattığını düşündüğümüz bu ekle ilgili Tavkul (2007: 921) bazı bilgilere yer vermiştir. Tavkul’a göre *-gAndA* zarf-fiil eki iyelik eklerini alarak da kullanılabilir: *körgenimde* ‘gördüğümde’, *körgeniye* ‘gördüğünde’, *körgenikde* ‘gördüğümüzde’, *körgenigizde* ‘gördüğünüzde’... (2007: 922). Burada dikkat çeken husus, *-gAndA* ekinin çokluk birinci şahıs iyelik ekiyle kullanılmış şekli gibi görünen örnekte *kör-genibizde* değil de *kör-genikde* şeklinde yer almış olmasıdır. Ekin örneklerine bakıldığında ‘biz’ anlamı görülecektir ancak *-genikde* biçimi sıfat-fiil eki + iyelik eki + durum eki birleşmesine pek uygun görünmemektedir. Ekin *-gAn+Ilk+dA* şeklinden kısalmış olduğunu düşünmek ise ‘biz’ anlamını nasıl kazandığı sorusunu ortaya çıkarır. Dolayısıyla bu ekin yapısı *-gAn + İlk + IbIz + dA* gibi düşünülüp arada eriyen bir çokluk birinci şahıs iyelik ekinden (+IbIz) bahsedilebilir. Ekin örnekleriye şöyledir: “‘Nevinski gecetib, maşınadan **tüşgenlikde**, tamam on sagat bolğan edi’ deb Mahamet haparnı başladı.” “‘Nevinski’ye gelip, trenden **indiğimizde**, tam on saat olmuştı’ diye Mahamet hikâyesine başladı.” (Bilingotlan Ahmet, Mahamet bla Karabin); “Biz **kirgenikde**, Hruşçöv oturub turğan cerinden kobub kelib, bizni bla kabinetni ortasında salamladı.” ‘Biz **girince**, Hruşçöv oturduğu yerden kalkıp gelip bizimle kabinenin ortasında selamlaştı’ (Bayramuklanı Halimat 104).

-gAnIıkA ekli zarf-fiillerin oluşturduğu yan cümleler temel cümleyi zaman bakımından tamamlar. Bu cümlelerde -gAnIıkA ekinin fiile kattığı anlam ‘...-dİğIndA, ...-dİğI zaman ve ...-IncA’dır:

“Anam, sen atamı atın aytmay nek caşırasa, sen Temurka **degenlikge** ne bollukdu” ‘Anne, sen babamın adını söylemekten neden kaçınıyorsun? Temurka **dediğinde** ne olacak ki?’ (Appalanı Hasan 4).

“Alayda bolub, ol sermeşiwnü közü körmegen, awuz bla **aytılğanlıqğa** wa qaydan iynansın.” ‘Orada olup, o kavgayı görmeyen, sözle **anlatıldığında** nasıl inansın.’ (TDTEA-22 Korkmaz Mazan, Çomakla).

“Talay zamannı körmey turub **tübeşgenlikge**, tanımağan-bilmegença etib ozub ketdik.” ‘Bir müddet görmeyip **karşılaşınca** tanımaz bilmezmiş gibi davranıp geçip gittik’ (Özdeleni Nurahmat 16).

1.1.1.3. Ama, fakat; bununla birlikte, bu arada, böylece (alay bolğanlıqğa)

Tavkul (2007: 923) Karaçay-Malkar Türkçesindeki “cümle başı edatları” içerisinde ‘ama, fakat’ anlamına sahip *alay bolğanlıqğa* edatını vermiştir. Kalıplaşarak edat hâline gelen bu zarf-fiil grubunun Karaçay-Malkar Türkçesi metinlerinden tespit edilmiş birkaç örneği şöyledir:

“**Alay bolğanlıqğa** cüreğime calğaşmağan tişiriwnu men alallıq tüyül edim.” ‘**Ama** yüreğime bağlanmayan kadını ben alamayacaktım’ (Tokumalanı Cagafar 139).

“**Alay bolğanlıqğa**, barıb qararğa turğanlay, cañur tuban çeget duppurnu basxañça, başın sağış basdı da, barırğa unutdu da qoydu.” ‘**Bununla birlikte**, gidip bakmak için kalktığında, yağmurun sisli orman tepesini basması gibi, başını düşünceler kapladı ve gitmeyi unuttu.’ (Appalanı Hasan 6).

“**Alay bolğanlıqğa** colda çoxların tüzete, gabaş çarıqların qablarğa küreşe neda, ceñil-ceñil tüşerge qalsala, alanı qolğa ala aylanadıla.” ‘**Bu arada** yolda perçemlerini düzeltirler, ayaklarından fırlayan çarıklarını tekrar giymeye çalışırlar veya fazla aceleden ve zaman kaybı olmasın diye buna gerek görmeyip çarıklarını ellerine alarak giderler.’ (Appalanı Hasan 8).

1.1.2. -gAnIıkdAn Eki

-gAnIıkdAn zarf-fiil eki -gAn sıfat-fiil eki + Iık isimden isim yapma eki + dAn ayrılma durumu eki birleşmesinden meydana gelmiştir. -gAnIıkdAn ekli zarf-fiiller temel cümleye benzerlik ilgisiyle bağlanan yan cümleler meydana getirmektedir. Ek, getirildiği fiile Türkiye Türkçesindeki ‘...-dİğI gibi’ anlamı katmaktadır. Tespit edilen bir örnekteyse benzerlik değil sebep anlamıyla yüklemi tamamlamıştır.

1.1.2.1. Benzerlik İşlevi (...-dİğI gibi)

Aşağıda verilen örneklerde -gAnIıkdAn zarf-fiil ekini almış fiille kurulan zarf-fiil grubu cümlelerin yüklemine benzerlik açısından tamamlamıştır:

“Siz **bilgenlikden**, Alavgan kibik, ol ulla Orusbiyni, ginciçikça bir gitçe qatınçığı bardı da andan aman awuz andan aman qarğışçı duniyani başında tişiruw caratılğan bolmaz.” ‘Sizlerin de **bildiği gibi**, Alavgan gibi iri yarı, o dağ gibi Orusbiy’in, bebek gibi bir ufak tefek karısı var; ondan daha kötü ağızlı, dedikoducu, ondan bedduacı bir kadın dünyada yoktur.’ (TDTEA-22 Katsılanı Habu, Kurmanlık).

“Alma degenin a, kesigiz **bilgenlikden**, tereginden keri ketmewçüdü.” ‘Elma dediğin, sizin de **bildiğiniz gibi**, ağacından uzağa gitmez.’ (TDTEA-22 Gurtılani Eldar, Kız Kaçırır).

“-Kesigiz **körgeñlikden** - men qart bolğanma. Qarıwum da, aqılmda tarqayğandıla.” ‘**Gördüğünüz gibi**, ben yaşlıyım. Kuvvetim de aklım da tükenmiş.’ (Tokumalanı Cagafar 156).

1.1.2.2. Sebep İşlevi (...-mAk için, diye)

İncelenen örnekler cümlelerin içerisinde aşağıda yer alan cümlede -gAnllkdAn eki getirildiği fiile Türkiye Türkçesindeki ‘...-mAk için, diye’ anlamlarını katmıştır:

“Alaydı da, seni başını boş zatla bla awrutmayım **degenlikden**, aytmay turğan edim...” ‘İşte durum böyleydi de, senin başını gereksiz şeylerle ağrıtmayayım **diye** (ağrıtmamak için) söylemiyordum...” (TDTEA-22 Gurtılani Eldar, Kız Kaçırır).

SONUÇ

Ek birleşmesi, Türkçenin yeni ekler ve buna bağlı olarak da işlevler kazanmak için başvurduğu ve dilin canlılığı ve kullanım işlevliğini gösteren önemli bir gramer olayıdır. Karaçay-Malkar Türkçesindeki -gAnllkgA ve -gAnllkdAn biçimlerini oluşturan ekler birleşip kendi işlevlerini kaybettikten sonra ortaya çıkan yapı bir zarf-fiil eki işleviyle kullanılmaya başlandığı için bu eklerin birer birleşik zarf-fiil eki olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

-gAnllkgA eki getirildiği fiillere Türkiye Türkçesindeki ‘...-sA dA, ...-sA bile, ...-dİğİ hâlde, ...-mAsInA rağmen’ gibi karşıtlık ve zaman anlamları katar. Ayrıca “alay bolğanlıqğa” sözcük grubu kalıplaşarak ‘ama, fakat; bu arada, böylece’ anlamlarında kullanılmaktadır. -gAnllkdAn ekiyse getirildiği fiillere ‘...-dİğİ gibi’ şeklinde benzerlik ve bazen de ‘...-mAk için, diye’ şeklinde sebep anlamı katmaktadır.

-gAnllkgA ve -gAnllkdAn birleşik zarf-fiil ekleri yapısal olarak bakıldığında üç ekin birleşmesiyle oluşan ekler grubuna girmektedir. Oluşma sebebi içinse “işlev birleştirme”den söz edilebilir. Birleşigi oluşturan ekler sıfat-fiil, isimden isim yapma eki ve durum eki kategorilerine aitken birleşik yapı zarf-fiil kategorisine ait bir ek olarak görev yapmaya başlamıştır. Yani ekler oluştuktan sonra gramerleşmenin kategorisizleşme ~ kategori değiştirme süreci gerçekleşmiştir.

Kaynaklar

- Akdağ, Melike Öztürk. *Karaçay-Malkar Türkçesi ve Kara Kübür Romanı Üzerine Bir İnceleme*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Appalanı Hasan. *Kara Kübür*, Çerkessk: Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çeskes Bölümü, 1986.
- Bayramuklanı Halimat. *Ontört Cıl*, Çerkessk: Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çeskes Bölümü, 1990.
- Gülsevin, Gürer. “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, 2000, s. 122-143.
- Hapçalanı Mammet. *Degendi*, Çerkessk: Karaçay-Çeskes Respublika Kitap Basma, 2008.
- Karahan, Leyla. “Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Ankara: Akçağ Yayınları, 2011, s. 192-200.
- Keskin, Esra Gül, *Türkçede Birleşik Ekler*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
- Laypanlanı Bilal. Bilalni Ana Tili, <http://www.elbrusoid.org/m/forum/forum5/topic22760/>. (14.09.2018).
- Laypanlanı Bilal, Saylamala, <http://www.elbrusoid.org/m/forum/forum5/topic22760/>. (14.09.2018).
- Özdeleni Nurahmat. *Culduzla Söleşe Bilsele*, Çerkessk, 2012.
- Tavkul, Ufuk. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, s. 883-938.
- Tokumalanı Cagafar. *Külküçü Çonay Haparla, Çamla, Tavruhla, Tamsille, Nalçik*: Elbruz Kitap Basma, 2009.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 22. Cilt: Karaçay-Malkar Edebiyatı, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78553/karacay--malkar-edebiyati-22-cilt.html> [TDTEA-22]. (14.09.2018).
- Yurdakul, Ebru. *Karaçay-Balkar Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yücel, Bilal “Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, IX, 2000.

BAŞKURT DİLİNİN FONETİĞİNDE OĞUZ UNSURLARI

Prof. Dr. Firdaus KHISAMETDINOVA

Bilimler Akademisi / Ufa, Başkurdistan Cumhuriyeti, Rusya

hisamitdinova@list.ru

Geleneksel olarak Başkurt dili, Türk dillerinin Kıpçak grubuna ait olarak kabul edilmektedir. Ancak, bazı Türkologlara göre temelde o, Oğuz grubunun bir dilidir, sadece birkaç defa Kıpçaklaştırılmıştır [1]. Ne yazık ki bu bakışı savunanlar herhangi bir kanıt göstermiyorlardır. Bu nedenle bizce, Başkurt dilinin genetik sınıflandırılması çözümlenmemiş olarak kalmaktadır. Ne Türk, ne de Başkurt dilbilimcilerinin araştırmalarında Başkurt dilinin Oğuz temelli olduğunu teyit eden veya reddeden çalışmalar yoktur.

Maalesef, Türkiyat çalışmalarında diğer Kıpçak dillerinin Başkurt dilini Kıpçaklaştırması üzerine yapılan araştırmalar da bulunmamaktadır. T.M. Garipov'un "Ural-Volga Bölgesinin Kıpçak Dilleri: Senkronik ve Diakronik Karakteristiklerin Deneyimi" başlıklı temel monografisinde bile Başkurt dilinin Kıpçaklaştırılması hakkında bir söz söylenmemektedir [2]. Bu arada, dil verilerinin gösterdiği gibi, Başkurt dilinde, özellikle lehçelerinde, çağdaş Oğuz grubu Türk dillerine veya Eski Türkçenin yazılı eserlerine paralellik gösteren çok geniş bir kelime dağarcığı, birçok morfolojik ve fonetik form vardır.

Bu yazıda Başkurt lehçelerini Oğuz grubu dillerine daha yakınlaştıran bazı fonetik özelliklerine odaklanacağız.

Geleneksel olarak Oğuz grubu Türk dilleri, Azerice, Türkçe, Türkmence, Gagauzca ve Kırım Tatarcası, Karaimce gibi bazı dilleri içerir. Ünlü Türkolog A.V. Dybo ve "Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihsel Grameri" kitabının diğer yazarları, bu gruba daha Salar dilini ve Özbek dilinin Harezmi lehçelerini de eklemektedirler [3].

Bilindiği gibi, Oğuz grubu Türk dilleriyle ilgili olarak yukarıda sıralanan diller ve lehçeleri, görünüşe göre, Praoğuz dönemine kadar uzanan bir dizi fonetik fenomenlerini birleştiriyor. Oğuz dillerinin bu tür fenomenleri arasında, kelimenin başında gelen sesli ya da seslendirilmiş yumuşak ünsüzlerin kullanılışını dile getirmeliyiz. Bk.: Türkçe *gelmek*, Azerice *gäl*, Gagauzca *gel*; Türkçe *boyun*, Azerice *bojun*, Türkmence *bojun*, Gagauzca *bojnu*; Türkçe *dinle* 'dinlemek'; Azerice *dinlä*, Türkmence *dinle*; Türkçe *dokuz*, Gagauzca *dokuz*, Azerice *doqquz*; Türkçe *depre* 'kıpırdatmak', Gagauzca *debre*, Türkmence *depre*, Azerice *däbär* vs. [4].

Şunu da belirtmeliyiz ki Başkurt dili, anlautik oklüzif ünsüzlerin kullanılışı bakımından ona yakın olan Tatar ve diğer Kıpçak dillerinden farklıdır.

Başkurt edebi dilinde, lehçeleri ve ağızlarında, Tatarcadan farklı olarak, kelime başında yumuşak ünsüzler daha sık kullanılır. Bk.: Başkurtça *besan* 'saman', Tat. *pečan*; Başk. *bısak* 'bıçak', Tat. *pıçak*; Başk. *bıskı* 'testere', Tat. *pıçkı*; Başk. *bake* 'küçük bıçak', Tat. *pake*; Başk. *beşereü* 'pişirmek', Tat. *peşerü* vs. Kelime başında yumuşak ünsüzlerin kullanılışı başka dillerden alınan kelimelerde de görülmektedir. Bk.: Başk. *batşa* 'padişah', Tat. *paşa*; Başk. *barey* 'şeytan', Tat. *pəri*; Başk. *bilman* 'köfte', Tat. *pilman* vs. Başkurt anlautunun yumuşak ünsüzle başladığını ünlü Türkolog T.M. Garipov şöyle ifade etmiştir: "Başkurt dili, Ural-Volga bölgesinin dilleri arasında en sesli dildir"[5].

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Başkurt dilinin lehçelerinde yumuşak ünsüzlü kelime başı edebi dilden çok daha fazla temsil edilmektedir. Bk.: *dürə* (Kubalak, Argayaş ağızları), edebi ve diğer ağızlarda *türə* 'başkan', *domgoyok* (Argayaş ağızlarında), edebi dilde *tomboyok* 'lilya', *gäüdə* (Ay, Salyugut ağızları), edebi dilde *käüdə* 'gövde', *dunərək* (Miyass, Ay, Salyugut ağızlarında), edebi dilde *tüñərək* 'yuvarlak', *dərən* (Kızıl, Miass ağızlarında), edebi dilde *tərən* 'derin'.

Yukarıdaki gösterilen ve lehçelerden gelen diğer örneklerden görüldüğü gibi sesli (yumuşak ünsüzlü) anlaut fenomeni, Başkurt dilinin Doğu diyalektinde daha sık kullanılmaktadır. Bu özellik, Doğu diyalektinin neredeyse tüm lehçelerini Oğuz grubunun dillerine yaklaştırmaktadır. Pek çok durumda, Başkurt dilinin lehçelerinde ve Oğuz grubunun dillerinde kelime başında yumuşak ünsüzler aynıdır. Bk.:

Kubalak ağızı	Argayaş ağızı	Ay lehçesi	Salyugut lehçesi	Miass lehçesi	Kızıl lehçesi	Türkç e	Azeric e	Türkme nce	Gaga uzca	Başkurt dilinin diğer lehç.	Rusça
дулкын	дулкын	дулкын	дулкын	дулкын дыулкын	дулкын/ тулкын	dalga	dalga		dalga	тулкын	волна
дауар	дауар	дауар	дауар	дауар	тауар	davar	davar	dovar	davar	тауар	товар
дөш	дөш	дөш/ төш	дөш	дөш/ төш	дөш/ төш	düş	-	düş	düş	төш	сон
дүрт	дүрт	дүрт	дүрт	дүрт	дүрт/ түрт	dört	dört	dört	dört	дүрт/ түрт	четыре
дэрэн	дэрэн	дирэн	дэрэн	дэрэн	дэрэн/ тэрэн	derin	därin	derin	derin	тэрэн	глубокий
гизеү	гизеү	гизеү	гизеү	гизеү	гизеү/ кизеү	gez-	gäz	gez	gez	гизеү	путешест вовать/хо дить
гитеү	гитеү	гитеү	гитеү	гитеү/ китеү	гитеү/ китеү	git-	get	git	get	китеү	уходить
гәүзә	гәүзә	гәүзә	гәүзә	гәүзә	гәүзә/ кәүзә	gövde	gövdä	gövdäo	-	кәүзә	туловище

Görüldüğü gibi Doğu diyalektinin ve çağdaş Oğuz dillerinin lehçelerinde kelime başı aynıdır, seslidir.

Doğu diyalektinin taşıyıcıları Başkurtların aşağıdaki kabile gruplarına aittir: Ay (soyları: Mırzalar, Tırnaklı, Duvan, Koşso, Sart, Ayli, Kudey (Ural arkası grubu), Upey, Karatavlı, Türkmen), Sızgı, dağ-ormanlı Tamyarlar, Katay (Bala Katay, Olo-Katay (Kara-Katay), Yalan-Katay, İdel-Katay, Kuzgun-Katay, İnzer-Katay hariç), Salyut, Bikatin, Sınran,

Tersak, Doğu Tabın (soyları: Kara-Tabın, Barın-Tabın, Tilau, Kubalyak), Kuvakan, Sırzı, Kuzey veya Karagay-Kıpçaklar, Kuzey veya Orman Tangaurılar [6].

Yukarıdaki kabile grupları, akraba olan Kuzeydoğu ve Güneydoğu Başkurt kabilelerinin temelini oluşturmaktadır. R. G. Kuzeyev'e göre, VII-IX. yüzyıllarda Başkurtların bu grubu, Oğuz-Peçenek topluluklarının bir parçası olmuş [7]. Gerçekten de Başkurtların, Orta Çağ Oğuzlarının ve çağdaş Türkmenlerin etnonimleri ve aşiret sembolleri arasında olan paralellik bunu kanıtlamaktadır.

Bunlardan anlaşılıyor ki Başkurt dilindeki Oğuz unsurları Eski Başkurt kabilelerinin diline aittir, bu kabileler ise Orta Çağ'ın Oğuz-Peçenek dünyasının bir parçasıdır. Ayrıca, fonetik özelliklere ek olarak Güneydoğu ve Kuzeydoğu Başkurt lehçelerinde Oğuz dilleri ile ortak olan hem sözcüksel hem de morfolojik unsurlar bulunduğunu da ekleyebiliriz. Örnek olarak *-mış/-miş* ekini gösterebiliriz; bu ek, Eski Türk dilinde sıkça kullanılmıştır ve günümüzde çağdaş Oğuz grubu Türk dillerinde aktif olarak kullanılmaktadır. Bk.: *Täŋri mäs Täŋrigä болмыш түрк Билгә каган бу Өдкә олуртым* 'Gök gibi, gökte doğan Türk Bilge Kağan, ben şimdi tahta oturdum' [8]. *Ufadan gelmiş* (Türkçe) 'Ufa'dan gelmiş'. *Orta boylu boyaru nazik garaşyr, byj jeri çoxdan tärlämiş bir g'änž* (Azerice) 'ince boyunlu orta boylu, esmer, bıyıkları çoktandır terlemiş bir genç'. Buraya Doğu diyalektinin emir kipini ekleyebiliriz, ekleri: *һ, - ыһ, - еһ, - иһ, оһ, - өһ, - уһ, - үһ, - јуһ*. Bk.: *barıñ* (Ay) 'gidin', *kileñ* (Ay) 'gelin', *bireñ* (Ay) 'verin', *yürün* (Miass) 'yürüyün', *yatıñ* (Miass) 'yatin' vb. [9]. Emir kipinin aynı şekli diğer dillerde de vardır: Azeri (*gälin*), Türk (*gelin*), Türkmen (*qe'lin*) vs.

Yukarıda da bahsedildiği gibi diğer kabile grupları ile birlikte, Doğu diyalektinin taşıyıcıları, biraz farklı bir etnogenezik tarihi olan Katay ve Tabın Başkurt kabileleridir. R. G. Kuzeev'e göre bu kabileler Eski Başkurt kabilelerine oldukça geç dahil olmuştur.

R. G. Kuzeev'in dediği gibi, Katay ve Tabın aşiret toplulukları Güney Ural topraklarında XIII. ve XIV. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır [10]. Bu kabileler, Eski Türk anıtlarının diliyle çok benzerlikler gösteren oldukça ilginç bir Türk dilini beraberinde getirmişlerdir.

Anıt eserlerin ve Katay, Tabın, Un Başkurt kabilelerinin dillerinin en parlak ortak özelliği ünsüz *лм, мт, нт, рт, нк, һк* kombinasyonlarının kullanılmasıdır. Orta Başkurt lehçesi: *дүңкәк* (Kub.), edebi *дүңгәк* 'tümsek'; *балтырган* (Arg., Kub., Miass, Ay), edebi *балтырган*, Kızıl *балдырган* 'maydanoz türü bir bitki'; *балдуç* (Arg.), edebi *балдыз* 'baldız'; *сөңкөл* (Miass, Dim), *соңкор* (Ay), *соңкор* (Sakmar), *оңкол* (Orta), edebi *сөңгөл* 'longuz'; *сымылтык* (Orta, Karidel, Miass), *сымылдык* (edebi) 'perde'; *сөңкөлтәк* (Orta, Kızıl), *сөңгөлдәк* (Dim) 'mızımız' vs.; eski Türk yazı anıtları; *олуртым* 'oturdum', *уртым* 'vurdum', *анта* 'orada', *илтә* 'ilde, devlette', *бунта* 'burada', *каганта* 'kağanda' vs. [11].

Gördüğümüz gibi, Başkurt dilinin bazı lehçelerinde ve aynı zamanda Eski Türk runik yazıtları dilinde *p, t, k, q* sert ünsüzlerine Başkurt dili dahil modern Türk dilleri normlarına göre onlar bulunamaz yerlerde de rastlanır [12]. Bütün bunlar, birçok Başkurt lehçesinin oklüzif ünsüzleri edebi dil ve diğer bazı Türk dillerindeki oklüzif ünsüzlerden farklı olduğunu göstermektedir.

Katay, Tabın ve Un Başkurtlarının lehçelerinde "Sonant + Sert oklüzif" ünsüzler kombinasyonlarının meydana gelişi, lehçelerin ünsüzler sisteminde güç ve güçsüzlük karşılığı olmasından kaynaklandığı daha önce tarafımızdan tespit edilmişti. Üstelik Güneydoğu Başkurtlarının lehçelerinde, derin-arka-lingual faringeal **a** ünlüsünün kullanılışı ve oklüziflerin asperativ tonu dikkat çekicidir. Bütün bunlar, sonuç olarak, bazı Başkurt

lehçelerinde güçlü ve güçsüz ünsüzlerin var oluşuna bağlı olan genel bir kurala uygundur [13]. E. R. Tenişev, kendi çalışmalarında Türk runik anıtlarının dilinde benzer bir ünsüzler sisteminin varlığını kanıtlamıştır. Ona göre, runik yazıtlarının yanı sıra Salar ve Sarıg-Yugur dillerinde ünsüzler güçlü ve güçsüzler olarak ayrılmaktadır [14].

Yukarıdakilerden anlaşılacağı gibi, birtakım Başkurt lehçelerindeki ünsüzlerin sistemleri, runik anıtların yazıtlarındaki ve Salar ve Sarıg-Yugur dillerinin ünsüzleri sistemine yakındır. Bu dilleri A. V. Dybo da Oğuz dillerinden saymaktadır [15].

Sonuç olarak Eski Başkurt dili aslında Oğuz dilleri dalındaki bir dildir diyebiliriz. Sadece Başkurlara Kıpçak ve Kıpçaklaşmış kabilelerin dahil olmasının bir sonucu olarak bu Oğuz dilleri tipindeki Eski Başkurt dili, önemli değişiklikler geçirmiştir, Kıpçaklaşmaya başlamıştır. Tabii ki, bu süreç anlık değildir. Tüm Orta Çağ boyunca, Eski Başkurt kabileleri, çeşitli Kıpçak ve Kıpçaklaşmış kabileleri barındırmıştır, onların da kendi diyalekt özellikleri dahil edilmiştir [16]. Bu nedenle Başkurt dilinin lehçeleri ve ağızlarında Oğuz unsurları ile birlikte, Kıpçak dillerinin özellikleri de vardır. Örneğin, Doğu diyalektinin lehçelerinde kelime başında yumuşak ünsüz gelirken Güney ve Kuzeybatı diyalektlerinin lehçelerinde sert ünsüzlü kelime başı gelir.

Bk.: *песән* (Kar., Kuzey-Batı diyalekti), edebi *бесән* ‘saman’, *palan* (Aşağı Akidil lehçesi), edebi *балан* ‘kartopu’; *пешерей* (Tanıp), edebi *бешерей* ‘pişirmek’; *пышыу* (Orta), edebi *бышым* ‘ayakabının bir türü’ vs.

Güney diyalektinin birtakım ağızlarında *б/п* *д/т*, *з/к*, *ж/к* ünsüzlerinin paralel kullanılışı dile getirilmelidir. Bk.: *мурән* / *дурән* (İk-Sakm.), edebi *тәрән* ‘derin’; *туçтер* / *диçтер*, edebi *туçтер* ‘yaşıt’ vs.

Dolayısıyla örneklerden de görüldüğü gibi, kelime başında kullanılan ünsüzler bakımından Başkurt dilinin Güney ve Kuzeybatı diyalektlerinin ağızları Kıpçak grubunun Türk dillerine daha yakındır.

R. G.Kuzeev ve S. F. Mirjanova’ya göre, Kuzeybatı ve Güney diyalektlerinin taşıyıcıları, Kıpçak ve Kıpçaklaşmış Başkurt kabileleridir [14]. Bu kabileler fazla sayıları nedeniyle, ta Orta Çağlarda Eski Başkurt kabilelerinin dilini etkileyebilirler. Bu nedenle Oğuz dilinin unsurlarını içeren Başkurt kabileleri dilinin Kıpçaklaşması esas olarak Kıpçak kabilelerinin dâhil olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Tatar ve Kazak dilleri tarafından Başkurt dilinin Kıpçaklaşması olasılığına gelecek olursak bu, kesin olmayan bir olasılıktır. Tabii ki, Başkurtların Kazan Hanlığı içinde olduğu, Tatarların XVIII. yüzyılından itibaren Başkurt topraklarına topluca göçmesi, camilerde Tatar dilinde eğitim ve hizmet verilmesi, Tatar dilinin Başkurt diline, özellikle Kuzeybatı diyalektinin lehçelerine belirli bir etki yapmıştır.

Kazakçadan gelen Kıpçaklaşmaya gelince, Başkurt dilinin diyalektleri ve lehçeleri malzemelerinden yola çıkarak Kazak dilinin Kıpçaklaşmadaki rolünün fazlasıyla abartılmış olduğuna dikkat edilmelidir. İlk olarak, geleneğe göre Kazak ve Başkurt kabilelerinin göç ettikleri yerleri aynı olmamıştır. Bu yüzden Kazaklar, Başkurt topraklarına çok seyrek gelmişlerdir. Kazak etkisi sadece coğrafi yerleşimi Kazak lehçelerine yakın olan diyalektlerde görülmektedir.

Dolayısıyla, özetlemek gerekirse Başkurt dilinin Kıpçaklaşması, Ortaçağ Kıpçak ve Kıpçaklaşmış kabilelerinin Eski Başkurt kabilelerine dâhil edilmesiyle anlatılabilir.

Kaynakça

1. Dybo A.V. Türk dillerinin kronolojisi ve erken Türklerin dil ilişkileri // Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihsel grameri. Prätürk esas dili. Proto-Türki etnos dünyasının diline göre resmi. M., 2006. S. 8-16.
2. Garipov T.M. Ural-Volga bölgesinin Kıpçak dilleri: Senkronik ve diachronic karakteristiklerin deneyimi. M., 1973. 303 s.
3. Dybo A.V. Oğuz grubu. SIGTYA. Bölgesel yeniden yapılandırma // E.R. Tenişev. M., 2002. S. 7-94.
4. Tüm Türk dillerinde ve lehçelerde yer alan kelime dağarcığı örnekleri burada ve diğer metinlerde iki dilli ve diyalekt sözlüklerinde verilmektedir.
5. Garipov T.M. Belirtilen çalışma. 303 s.
- * Örnekler N. H. İşbulatov'un "Kizilsky govor" çalışmalarından alınmıştır // Başkurt diyalektolojisi. Ufa, 1963. S. 22-23.
- ** Doğu lehçesi örnekleri, N. H. Maksutova'nın "Baskurt dilinin Doğu lehçesi" monografisinden alınmıştır. M., 1976. 292 s.
6. Kuzeev R. G. Başkurt halkının kökeni. M., 1974. 560 s.
7. Aynı yerde. S. 427.
8. Malov S. E. Eski Türk yazmaları anıtları. M., JL, 1951. S. 33.
9. Maksutova N. H. Başkurt dilinin Doğu lehçesi. M., 1976. 292 c.
10. Kuzeev R. G. Belirtilen çalışma. C. 210-275.
11. Aynı yerde. S. 210-275; Mirjanova S. F.. Başkurt dilinin Güney lehçesi. M., 1979. 272 s.
12. Hisamitdinova F. G. Başkurt dilinin tarihi. Tarihsel fonetikteki materyaller. Ufa, 1989. 82 s.
13. Aynı yerde. S. 48-51.
14. Tenişev E. R. Seçilmiş eserler. 2.kitap. Ufa, 2006. S. 251-257.
15. Dybo A. V. Belirtilen çalışma. S.7-94.
16. Kuzeev R. G. Belirtilen çalışma. S. 448-453.
- *** Başkurt dilinin Kuzey-Batı lehçesinin ağızlarından bu ve diğer örnekler S. F. Mirzhanova'nın "Baskurt dilinin Kuzey-Batı lehçesi" monografisinden alınmıştır. Ufa, 2006. 300 s.
- **** Güney diyalekti örnekleri, S. F. Mirzhanova'nın "Baskurt dilinin güney lehçesi" monografisinden alınmıştır. M., 1979. 272 s.
17. Kuzeev R. G. Belirtilen çalışma. S. 448-453; Mirjanova S. F. Belirtilen çalışma, 272 s.

ESKİ UYGURCA SÖZCÜK TABANLARINDA /a/ ~ /ı/ DEĞİŞKENLİĞİ

Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ Türkiye
buketkirmizigul@gmail.com

Giriş

Türkçede kelime kökleri şu ses örgülerine sahiptir: CV, CVC, VC, CVCC. Bu yapıların dışında kalan ve birden fazla heceli sözcükler ise büyük oranda eklerle genişletilmiş, türemiş biçimlerden oluşmaktadır. Türkçe ekler de kelime kökleri gibi benzer bir ses örgüsüne sahip bulunmaktadır. (V)C, (V)CV, (V)CVC, (V)CVCV, V, (V)CCV, CVCVC, VCV gibi. Bunlar içinde de yine tek heceli olmayan eklerin birden fazla morfemin birleşmesiyle oluştuğu bilinmektedir. Türkçede konsonantla biten bir tabana konsonantla başlayan bir ek ünsüz çifti oluşturabilecek durumlar dışında ancak bağlantı ünlüsü olarak bitişebilmektedir (Ercilasun 2014: 352). Bu bağlantı ünlüleri büyük oranda dar ünlülerden oluşur. Düz ünlülü tabanlardan sonra düz-dar /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise yuvarlak-dar /U/ sesleri bağlantı ünlüsü olarak kullanılmaktadır. Yalnız Eski Uygur Türkçesinde, özellikle klasik öncesi dönemde bu eğilimden farklı olarak geniş /A/ sesinin de bağlantı ünlüsü olarak kullanıldığı görülür. Köktürkçe dönemi içinse doğrudan bir kanaate varmak zordur çünkü Runik yazı sisteminde ünlülerin yazımda büyük oranda gösterilmemesi temayülü bulunur. Eski Uygur Türkçesinde bir kısım ekte gözlenen /A/ ve /I/ sesleri arasındaki değişkenlik kelime tabanlarında da karşılaşılabilen bir durumdur.

Eski Uygur Türkçesinin özellikle klasik öncesi dönemde yer alan erken tarihli Maniheizt ve Budist çevre metinlerinde morfemlerin bağlantı ünlülerinde ve nispeten kelime tabanlarında gözlenen /A/ ~ /I/ sesleri arasındaki değişkenlik konusunda Türkologlar çeşitli açıklamalar ileri sürmüşlerdir. Örneğin; -(X)p zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsünün metinlerde hem *kap-a-p* hem de *kap-ı-p* veya *kir-e-p* ve *kir-i-p* örneklerindeki gibi hem dar hem de geniş biçimde görülebilmesi, Gabain tarafından ağızları gösteren bir özellik olarak ele alınmıştır (2007: 3). Ferruh Ağca, Gabain tarafından ağız özelliği olarak ele alınan düz-geniş ünlülü biçimlerin erken tarihli Budist çevre metinlerinde de görüldüğünü belirterek bunun, diyalektikal bir özellik olmayıp metinlerin tarihî gelişimiyle ilgili olduğunu ortaya koymaktadır (2006: 146).

Marcel Erdal bu değişkenliği iki şekilde izah eder. İlki imlânın tam olarak oturmadağı klasik öncesi Uygur metinlerinde /ı/ sesinin bazen *elif* bazen de *ye* harfi ile gösterildiğı şeklindedir. Buna göre mesele fonetik bir durum olmayıp imlâ ile ilgili bir hususiyettir. İkincisi ise /g/, /r/ ve /l/ ünsüzleri komşuluğunda gerçekten bir genişleme hadisesinin mevcut olduğunu düşünmektedir. Bu durumda düz-geniş /A/'lı biçimler ikincil kabul edilmektedir ve mesele imlâ ve genişleme olayı ile açıklanmaktadır (2004: 91-92).

Gerhard Doerfer ise ilk hece dışında eklerde gözlenen /A/ ~ /I/ değişkenliğini çok farklı bir açıdan ele almaktadır. Ona göre bu yapılarda bazen *elif* bazen de *ye* harfi ile yazılan ses aslında ne /a/ ne de /ı/ sesidir. Burada /a/ ve /ı/ alafonlarından farklı olarak bu ikisi arasında bir kısa ünlü yer almaktadır. Aynı şekilde /e/ ve /i/ arasında ve hatta /o/ - /u/ sesleri ile /ö/-/ü/ sesleri arasında da kısa, ara sesler yer almaktadır. Runik harfli metinlerde bu kısa sesler yazımda gösterilmemiş, erken tarihli Uygur metinlerinde ise değişken bir şekilde metinlere tezahür etmiştir (1976, 1981, 1982). Eklerde düz-dar ünlü beklenen durumlarda

bazen düz-geniş biçimde de görülebilen bu durum büyük oranda kalın sıradan kelime tabanlarından sonra gerçekleşmektedir.

Orhon Türkçesi ve klasik öncesi Uygur metinlerinde eklerde tanıklanan bu değişkenlik tarafımızca yüksek lisans tezi olarak ele alınmıştır¹. Aynı ses değişkenliğini, etimolojik tahlili kesin olarak bilinmeyen veya parçalanamayan kelime tabanlarında da görmek mümkündür: *agaz* ~ *agız*, *yıpar* ~ *yapar* gibi. Bu bildiride ise ekler dışında kelime tabanlarında tanıklanan /a/ ve /ı/ sesleri arasındaki değişkenlik incelenmeye çalışılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde /a/ ~ /ı/ Değişkenliği Gösteren Sözcükler

Reşit Rahmeti Arat, Türkçede bilinen kelime köklerinin hepsinin tek heceli olduğunu ve birden fazla heceli kelimelerin de ekseriyetle tek heceli köklerden gelişmiş olduğunu belirtir. Buna göre Türkçenin aslı kelimeleri tek hecelidir ve birden fazla heceli olup oluşumu tam olarak tespit edilemeyen sözcüklerin de tek heceli köklere dayandığı tahmin edilebilir (1987b: 1048). Bu çalışmada bu türdeki kelimeler de sözcük tabanı olarak ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle sözcük tabanı ile kast edilen; morfolojik tahlili yapılamayan, etimolojik kökeni kesin bir şekilde bilinmeyen veya sadece varsayımsal olarak tahmin edilen yapılarıdır. Örneğin *yavız* ~ *yavaz* kelimesinin etimolojisi, tahmini olarak **yav* köküne dayandırılrsa da burada kelime tabanı ve ek kesin olarak belirlenememektedir. Bu nedenle *yavız*, bu hâliyle kelime tabanı olarak kabul edilmiştir. Benzer şekilde *barım* ve *baram* biçimlerinde tanıklanan kelimenin “götmek, ulaşmak” anlamındaki *bar-* fiilinden mi yoksa “mevcut, var” anlamındaki *bar* kökünden mi geliştiği bugün için tam anlamıyla bilinmemektedir. Bu nedenle burada hangi ekin bulunduğunu belirlemek güçtür². Bu tarz yapılarda gözlenen /a/ ~ /ı/ alternasyonu da sözcük tabanlarındaki değişkenlik olarak bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Eski Uygur Türkçesinde yaklaşık yirmi sözcükte bu değişkenlik görülmektedir. Bu sözcüklerin tamamı kalın sıradan ve düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır. Diğer bir ifadeyle sözcüklerin ilk hecesinde daima /a/ sesi yer almaktadır. /a/ ve /ı/ sesleri arasındaki değişkenlik büyük oranda kelimenin ikinci hecesinde gözlenir. Bu sözcükleri değişken biçimleriyle birlikte şu şekilde sıralayabiliriz:

adgır ~ adgar	asıg ~ asag	kapıg ~ kapag
adın ~ adan	ayıg/anıg ~ ayag	yalın ~ yalan
adır- ~ adar-	bağır ~ bagar	yalınuk ~ yalañuk
agır ~ agar	bakır ~ bakar	yalıñuz ~ yalañuz
agız ~ agaz	balık ~ balak	yıpar ~ yapar
amıl ~ amal	barım ~ baram	yapırgak ~ yapargak
arığ ~ arag	kadır ~ kadar	yavız ~ yavaz

Bu örnekler içinde biri hariç tamamında ses değişkenliği ikinci hecede yer almaktadır. Sadece “misk, koku” anlamındaki *yıpar* ~ *yapar* sözcüğünde söz konusu alternasyon ilk hecede görülür. Sözcüklerin /ı/’lı veya ünlünün yazımda gösterilmediği şekilleri, /a/’lı biçimlerine göre genelde daha sık tanıklanmaktadır. Aynı şekilde *amal*, *yavaz*, *yalañuz* şekillerinin *amıl*, *yavız*, *yalıñuz* biçimleriyle aşağı yukarı aynı sıklıkta kullanıldığını söylemek mümkündür.

¹ Ayrıca Hayriye Gül’ün *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar* adlı tezinde de bu konudaki literatüre geniş bir yer verilmiştir.

² *barım* sözcüğünün kökeniyle ilgili bkz. Erdal 1991:292-293; Ağca 2015:87.

Değişkenlik gösteren bu sözcükleri incelediğimiz zaman büyük oranda /g/, /r/ ve /l/ seslerinin komşuluğunu gözlemlemek mümkündür. Bu durumda Marcel Erdal'ın bu ünsüzler komşuluğunda /l/ sesinin genişlemesi düşüncesi kuvvet kazanmaktadır. Yalnız *adan*, *yapar* ve *yavaz* örneklerinde değişkenliğin mevcut olduğu hecede /g/, /r/, /l/ ünsüzlerinden herhangi biri /a/ sesine komşu durumunda değildir. Buradan eklerde olduğu gibi kelime tabanlarında da meselenin sadece belirli ünsüzler komşuluğunda genişlemesi ile izah edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

Bu değişken yapıların tanıklandığı metinlere bakmak gerekirse ikili biçimlerin veya geniş ünlülü biçimlerin en sık Sekiz Yükmek, Maytrisimit ve Daşakarma metinlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu metinleri ise Kalyanamkara Papamkara, Manichaica I-III ve Uigurica II-III, HamTouen ve TT VIII metinleri takip etmektedir. Esasında bu sıklık biraz metinlerin hacmiyle de ilgili bir durumdur. Uzun ve bütünlüklü metinlerde değişken, az tanıklanan yapılara rastlama olasılığı daha yüksektir. Örneğin; Eski Uygurca metinlerde çok sık tanıklanmayan *adgır* kelimesinin ikinci hecede /a/'lı biçimi yalnız Maytrisimit Nom Bitig'de mevcuttur: **adgar** *atların yarataglağ körtle kañlılar* (12r1) “aygır atların koşulduğu güzel arabalar”. Maytrisimit Eski Uygurcanın en hacimli eserlerinden biri olmasının yanı sıra bir geçiş dönemi eseri olup ikili şekillerin sıkça tanıklandığı bir metindir. Bu örnek cümlede de /a/ sesinin hem kelime tabanı hem de eklerde yer aldığı görülmektedir. Kelime tabanlarında /a~/ /l/ değişkenliği genel itibariyle klasik öncesi Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinde tanıklanır. Aynı şekilde eklerdeki düz-geniş /a/ bağlantı ünlüsü de klasik öncesi Uygur metinlerinde daha yaygındır³.

Klasik öncesi metinlerde sözcük; CaCaC, CaCıC şekillerinde değişken veya CaCC şeklinde ikinci vokali eksilteli biçimde yazılabilmektedir. Eski Uygur Türkçesinin klasik dönemi ve sonrasında ise düz-dar /l/ sesi yönünde bir temayül olduğu ve seslerin yazılmama eğiliminin de azaldığı gözlenir. Diğer bir ifadeyle değişkenlik gösteren ve aynı zamanda düz-geniş /a/ sesiyle yazılmış biçimler daha eskicil bir durum arz etmektedir. Bu durumda buradan /l/ > /a/ yönünde bir genişleme yerine /a/ > /l/ yönünde bir daralma hadisesinin olduğunu düşünmek daha olasıdır.

Yukarıdaki tabloda sıralanan /a/ ~ /l/ değişkenliği gösteren sözcüklerden *adr-* ve *yalñ* tabanları klasik ve geç dönem metinlerinde /a/'lı şekilleri de tanıklanan kelimelerdir. Örneğin daha geç tarihli metinlerden Altun Yaruk ve Abhidharma metinlerinde yalnız bu iki kelimenin hem /a/'lı hem de /l/'lı biçimleri bulunmaktadır. Tarihî süreç içerisinde bu iki kelimede eskicil /a/ sesinin daha uzun süre korunduğu, diğer kelimelerde ise 10. yüzyıldan itibaren dar biçimlerin yaygınlaştığı söylenebilir.

Bu ses değişkenliğine sahip sözcük tabanlarından örneğin *adın*, *adır-* ve *asıg* kelimeleri türemiş sözcükler kabul edilir ve kök olarak **ad-* ve **as-* fiilleri tasarlanır. Bu sözcüklerde söz konusu ses değişikliği nedeniyle -(x)n, -(x)g fiilden isim yapım ekleri ve -(x)r- ettirgenlik ekinin varlığından bahsedilebilir. Örneğin -(x)g fiilden isim yapım ekinin /a/ ~ /l/ değişkenliği gösterdiği; *tatağ* ~ *tatıg*, *katağ* ~ *katıg* gibi tanıklardan bilinmektedir. Bu ekler birleşme esnasında değişkenlik göstererek söz konusu kelimelerin *asag*~ *asıg*, *adan*~ *adın*, *adar*~ *adır-* gibi ikili biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş olmalıdır. Kökü

³ Eklerdeki /a/ ünlüsü konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Buket Nur Kırmızıgül (2018), *Eski Türkçede Eklerin Ünlü Düzeni (8.-10. Yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

varsayımsal olarak düşünölen bu sözcüklerin türemiş oldukları, eklerde çok sık bir şekilde tanıklanan bu ses değışkenliği nedeniyle de kuvvet kazanmaktadır.

Sonuç

Alfabe fark etmeksizin Runik, Uygur, Mani ve Arap harfli Eski Türkçe metinlerde vokallerin incelenmesi konsonantlara göre daha güç bir durumdur. Reşit Rahmeti Arat ünlüler konusundaki bu güçlüğe dikkat çekerek Eski Türkçe devrinde kullanılan alfabelerin her birinin bu sesleri göstermek bakımından yetersiz olduğunu belirtir. Ayrıca sözcük köklerindeki ünlülerin tespiti ve incelenmesi hususuna gelince meselenin daha da güçleştğini ifade eder (1987a: 334-337). Eski Uygurca eserlerin yazımında kullanılan alfabelerin de aynı şekilde ünlü sesleri gösterme açısından yeterli olmaması, ayrıca imlâ özelliğı olarak özellikle birçok kelime tabanında ilk veya ikinci hecedeki ünlülerin büyük oranda yazımda gösterilmemesi eğilimi, bu değışkenliğin izahı için kesin bir hükme varmamıza engel olmaktadır. Yalnız örneğin *yavız* ve *yavaz* sözcüklerinde farklı olan sesler sadece ikinci hecedeki /a/ ve /ı/ sesleri olmasına rağmen, burada bir anlam değışikliği söz konusu olmadığı için bu sesler bu koşullar altında birbirinin alafonu olarak ortaya çıkmış durumdadır. Bu durumda Doerfer'in belirttiğı gibi /a/ ve /ı/ seslerinden farklı ve bu seslerin arasında başka bir ünlünün varlığı düşünülebilir. Bu sesin yazımda özellikle klasik öncesi yani imlânın oturmadığı erken tarihli metinlerde kararsız bir gösteriminin olması mümkündür. Diğer taraftan /a/'lı yapıların daha eskicil olduğu, /a/ ~ /ı/ değışken yapıların belirli bir dönem bir arada kullanıldıktan sonra yerini sadece dar ünlülü tabanlara bırakması daha olası görünmektedir. Aynı durum ekler için de geçerlidir.

Kelime tabanlarındaki bu ses değışkenliği iki heceli ve ilk hecesinde /a/ sesi bulunan tabanların ikinci hecesinde ortaya çıkmaktadır. Bu ise tahlili yapılamayan bu sözcüklerin türemiş olduğuna işaret etmektedir. Yalnız *yıpar* ~ *yapar* sözcüğü burada bir istisna oluşturur. Sadece bu sözcükteki değışkenlik ilk hecede yer alır. *yapar* ~ *yıpar* örnekleri Eski Türkçede /a/ ~ /ı/ değışkenliğinin sadece eklerle ilgili bir durum olmadığını, sözcük köklerinde de mevcut bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bu sözcük ve /y/ komşuluğı bulunan diğer örneklerde /y/ sesinin daraltıcı etkisi söz konusu olabilir. Bu sesin daraltıcı etkisi açısından bakıldığında da yine /a/'lı biçimlerin daha eskicil olduğu kabul edilmelidir. Değışkenliğin görüldüğü bu sınırlı sayıdaki sözcük tabanında /g/, /r/, /l/ ünsüzlerinin komşuluğı büyük ölçüde yer almaktadır. Yakınında bu ünsüzlerin bulunmadığı örneklerde de aynı değışkenliğin görülebilmesi, durumun bu ünsüzler tesiriyle oluşan bir genişleme ile ilgili olmadığını düşündürmektedir. Değışkenliğin büyük oranda erken tarihli metinlerde bulunması bunun tarihî süreçte /a/ > /ı/ şeklinde bir değışim göstermesi ile oluştuğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Türkolojinin bugüne kadar kabul ettiğı şekliyle /a/ ~ /ı/ sesleri arasındaki değışkenlik sadece eklerde vuku bulmamıştır. Yukarıda verilen ve kök olarak kabul edilen sözcüklerde de yer almaktadır. Bu durum kök kabul edilen bu sözcüklerin aslında türemiş olabileceğini veya bu ses değışkenliğinin köklerde de ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Aslında bu varsayımların kesinleşmesi için bu türdeki sözcüklerin tamamının tespit edilip tarihî ve modern Türk yazı dillerindeki biçimleriyle karşılaştırılması gerekmektedir.

Kaynakça

Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ağca, Ferruh (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, *Dil Araştırmaları*, S. 16, s. 83-101.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987a). “Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair”, *Makaleler*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 334-341.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987b). “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Makaleler*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 1047-1052.
- Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1928), “Ein uigurisches Fragment über den manichischen Windgott”, *UJb* 8, s. 246-256.
- Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- Caferoğlu, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Basım, TDK Yayınları, Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- Doerfer, Gerhard (1976). “Proto-Turkic: Reconstruction Problems”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*, Ankara, s. 1-59.
- Doerfer, Gerhard (1981). “Zum Vokalismus Nichterster Silben im Alttürkischen” (I), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 73, s. 47-87.
- Doerfer, Gerhard (1982). “Zum Vokalismus Nichterster Silben im Alttürkischen (Fortsetzung und Schluß)” (II), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 74, s. 103-128.
- Elmalı, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2014). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Makaleler Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara, s.347-352.
- Erdal, Marcel (1979a). “Die Morphemfuge im Alttürkischen”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71, s. 83-114.
- Erdal, Marcel (1979b). “The Chronological Classification of Old Turkish Texts”, *Central Asiatic Journal* 23, s. 151-175.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1996). “Zum Alttürkischen Vokalsystem”, *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung “Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung”, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12. 1994)*, Berlin, s. 67-82.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.
- Gabain, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie Verlag, Berlin.
- Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gül, Hayriye (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hamilton, James Russell (1986). *Manuscripts Ouigours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, Peeters France, Paris.

- Hamilton, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çeviren: Vedat Köken, 2. Basım, TDK Yayınları, Ankara.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kırmızıgül, Buket Nur (2018). *Eski Türkçede Eklerin Ünlü Düzeni (8.-10. Yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, ABAW, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst Einem Christlichen Bruchstück aus Bulayıq*, ABAW, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1908). *Uigurica I*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1911). *Uigurica II*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1922). *Uigurica III*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1946). *Uygurca Üç Hikâye, Uigurica IV B, C, D*, çev. Seçil Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Oda, Juten (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII*, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium).
- Özbay, Betül (2014). *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, TDK Yayınları, Ankara.
- Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1987). “Manis Wettkampf mit dem Prinzen Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan”, *ZDMG*, Vol. 137, No.1, s. 44-58.
- Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1989). “Die Geschichte der drei Prinzen Weitere neue manichäish-türkische Fragmente aus Turfan”, *ZDMG*, Vol. 139, no. 2, s. 328-345.
- Shōgaito, Masahiro (2008). *Uigurubun Abidarumaronsho–no Bunkengakutekikenkyū [Uighur Abdhidharma Texts: A Philological Study]*, Nakanishi Publishing, Kyoto.
- Tezcan, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.
- Tulum, Mehmet Mahur – Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Zieme, Peter (1975). *Manichäisch-Türkische Texte, Berliner Turfan Texte V*, AkademieVerlag, Berlin.

GYULA NEMETH'İN "YAKUT FONETİĞİ" ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU

Gazi Üniversitesi / Türkiye

mfatih@gazi.edu.tr

Tebliğime geçmeden önce Gyula Németh (1890-1976) hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum. Németh, Orta Macaristan'ın Büyük kumanya diye bilenen bölgesinde Karcağ kasabasında doğar. Başarılı bir orta eğitiminin sonunda 1909 yılında Budapeşte Üniversitesine kaydolar. Németh, bu yıllarda Latince ve Eski Yunancanın yanında Almanca, Fransızca ve Türkçe bilmektedir. Üniversite öğrenciliği yıllarında da Kafkasya'da Kumuk ve Balkarlara ait, Urallar'da Çuvaş ve Başkurlara ait çalışmalar yapmış ve çok zengin edebi numuneler derlemiştir. Kendisi çalışkanlığı ve disipliniyle akademi camiasının dikkatlerini toplamıştır. Nitekim 1914 yılında üniversiteyi bitiren Németh, 1915'te doktor, 1916'da profesör, 1918'de de ordinaryüs profesör olmuş ve Türk filolojisi kürsüsüne atanmıştır. 1930'da Türk Filoloji Enstitüsü'nü kurmuştur. Türkoloji ve Hungaroloji alanında üç yüz elli civarında çalışmaya imza atan Németh hakkında Yüce ve Günşen'in çalışmalarına bakılabilir (Yüce 1981: 229-264; Günşen 2017: 79-91).

Bu tebliğimizde ele alacağımız edüt, Németh Gyula (1914) "Az öz jakut hangtan alapjai" (Nyk: Nyelvtudományi Közlemények; XLIII, Budapeşt 1914, 276-326, 448-476) "En Eski Yakut Fonetigi Esasları" başlıklı eserdir. Eser, Namık Orkun tarafından aktarılmış fakat TDK kütüphanesinde değerlendirilmeden etüt olarak kalmıştır. Eser, kütüphanede esas no: etüt/72, kayıt no: 87 numaralarıyla kayıtlıdır. Etüt 79 sayfadır. Ancak bazı sayfalar 9a, 9b şeklinde yeniden numaralandırılmıştır. Böylece eser 82 sayfaya çıkmaktadır. Çalışmada pek çok dipnot bulunmaktadır ve bu dipnotlar her sayfada yeniden numaralandırılmıştır. Eserde pek çok yerde Orkun tarafından yerleştirilmesi düşünülen başka araştırmacıların Almanca, Rusça, İngilizce orijinal metinleri yerleştirilmemiştir. Yıllar önce benim eseri yeniden düzenlememe etki eden hususlardan birisi de budur. Eserin tertibi şu şekildedir:

a- Giriş: Giriş başlığı konulmamış ilk 4,5 sayfa

b- İnceleme:

- 1- Ünlüler: 5. Sayfanın ortasından "Sesli Harfler" başlığıyla başlamaktadır. Alt satırında da "Eski Türkçe A" başlığı vardır. Sonra 6. Sayfada "Yak. a alt satırında da 'Tek Heceli Sözler' başlığıyla incelemenin asıl kısmına girilmektedir. Yani, önce ünlü hakkında kısa bir bilgi, daha sonra Sahaca sesin tek heceli sözler ve çok heceli sözler şeklinde incelenmesine geçilmiştir.
- 2- Uzun ünlüler: 42. Sayfadan itibaren "Uzun Sesli Harfler Başlığı" altında ele alınmıştır.
- 3- Ünsüzler: 50. sayfanın ortasından "Sessiz Harfler" başlığıyla ele alınmıştır. Alt satırında "Kelime Başı Sessiz Harfler" ve 'Eskitür. k- (1. k-, 2. g-) alt başlığıyla konuya girilmiştir. 60. Sayfada "kelime ortası sessizler" konusu ele alınmaktadır alt satırında 'Eskitür. -k- (-g- ?)' başlığıyla incelemeye geçilmektedir.

Edüt, 79. sayfada 149. Madde başında 'Eskitür. -l.' Başlığıyla "l" sesinin incelenmesiyle bitmektedir. Sayfanın sonunda sol alt köşede H.H. harfleri vardır.

Eseri bu şekilde kısaca tanıttıktan sonra kendi görüşlerimi belirtmeden önce Németh'in araştırmacılar, genel Türk dili ve Altayistik hakkında önemli gördüğüm bazı fikirlerini belirtmekte fayda olduğunu düşünmekteyim. Németh'in asıl hedefi en eski Türk fonetiğini kâfi derecede doğrulukla tespit etmektir. Bu gayeye doğru yapılan mesaide iki istikamet görülmektedir. Bir istikameti yalnız Türkologlar, diğerini de Fin-Ugor ve İndogerman dilcileri temsil ederler:

“Radloff'un fonetiği, Vamberynin etimoloji lügati, katanoff'un Uryanchay tetkikleri ilk istikametin mümessilidir. Filoloji bakımından her üçü de kullanılamaz eserdir. Radloff dil tarihi noktasıyla hiçbir alakası olmayub sadece bu gün yaşıyan dillerin ses vaziyetini tasvir eder; vamberi de ise, fonetik esası eksikdir ki bunsuz isticak tecrübesi imkânsızdır. Uryanchay araştırmaları elinde çeviren her kes bilir ki Katanoff topladığı büyük malzemeyi her türlü ilmî görüşsüz olarak vücuda getirmiştir.

Diğer istikametın başlıca mümessilleri Böhtlingk, Paasonen ve Gombocz olup türkolojiye üç esaslı eser hediye etmişlerdir. Böhtlingk'in eseri Türk filolojisinin ebedi definesidir. Paasonen'in Çuvaş lügati ise öyle bir fevkalâde bilgi ve kavrayış ile hazırlanmıştır ki her türkologun en önemli eseri olabilir. Gomboczın “Bulgarisch_türkische Lehnwörter” i ise türklerin en eski tarihi meselesinin metodik tetkikine doğru atılmış ilk esaslı adımdır. Bu üç eser araştırmanın başlıca kaynakları olmuştur.” (Németh 1914. 1).

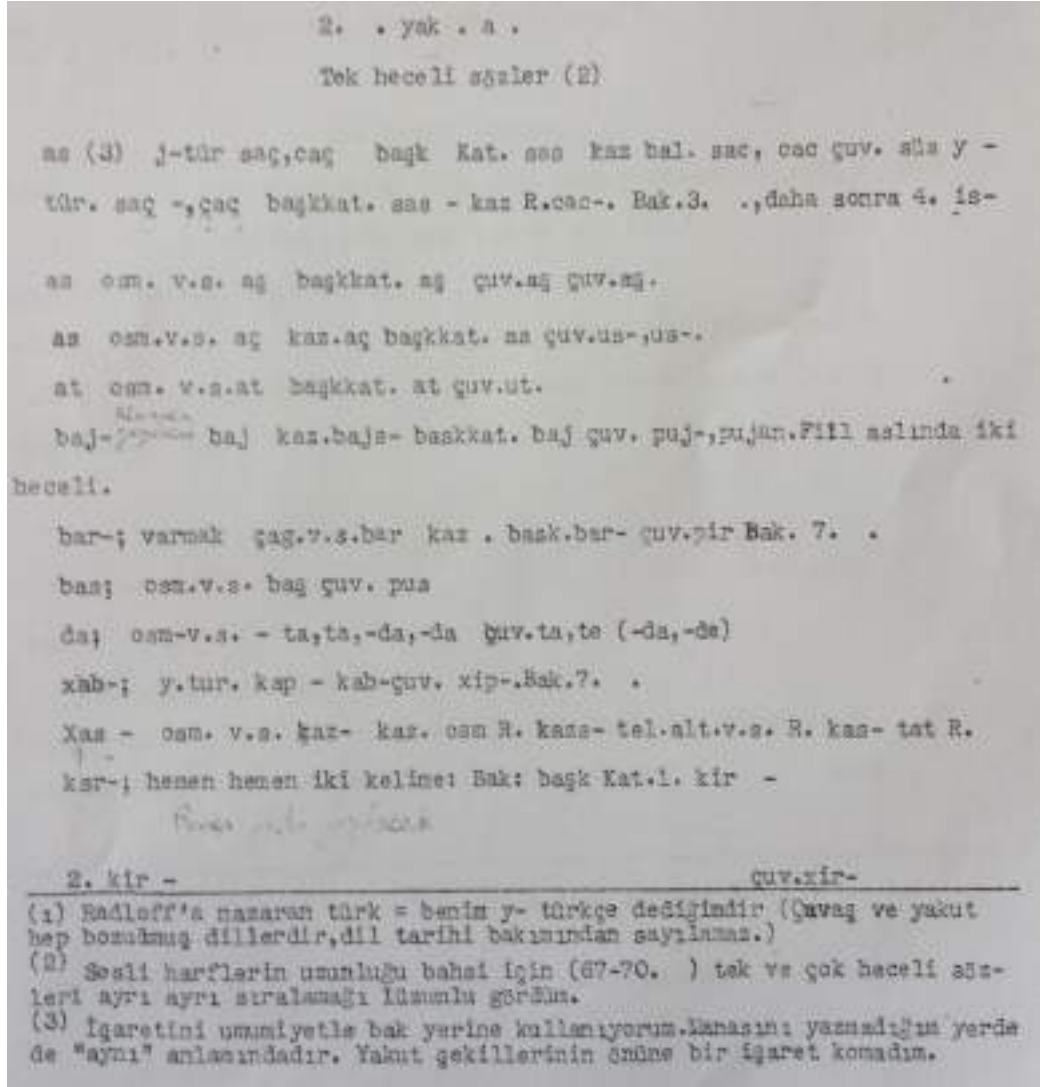
Németh,Grönbech'e ise özel bir ilgi göstermiştir.Németh'e göre Grönbech “fakir bir malzeme ile halle çalışmış” ama “o türk ses tarihinin pek çok meseleleriyle metodik uğraşanların birincisidir (Németh 1914. 2).

Németh'e göre tetkinin iki önemli neticesi vardır:

“Birincisinden ilmî isbatlar olmadan çok bahs ettiler; diğeri ise temamilen yeni olub bir çoklarına ihtimal yek nazarda cüretkâr gözükecektir: 1. Yakut dili en eski Türk essina pek yakın bulunuyor; 2. Yakutlar ve Çuvaşlar diğer türklerin ayrılmasından sonra dahi bir müddet birlikde yaşamışlardır. (Bununla tabii dil isticakını kasd etmiyorum.)”(Németh 1914. 2).Németh, tetkikinde Türkçeyi iki kola ayırmıştır:

“Esas olarak kelime başındaki “y” yi aldım; ki bu yakutcada ve çuvaşcada S(S) olmuştur. O halde bu iki birlikte “s- türkçe”; diğerlerine de heyeti mecmuasına şamil olmak üzere “y- türkçe” diye adlandırdım.”(Németh 1914. 2).

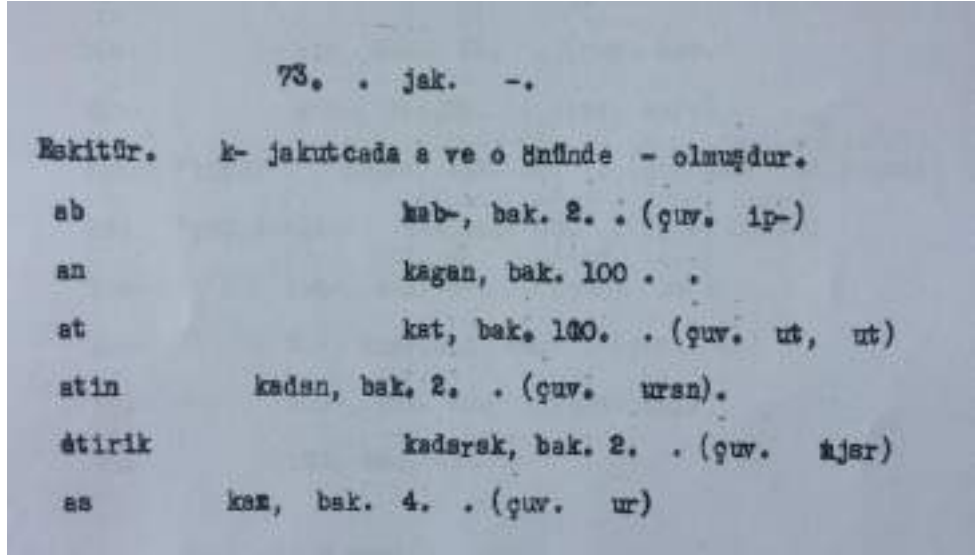
Bu konuya sonuç kısmında tekrar değineceğim. Şimdi Németh'in ele aldığı seslerin bir kısmına bakalım:

Orijinal aktarmanın fotoğrafında da görüldüğü gibi sistematik düzenli değildir. İsim ve fiilin ayrıştırılması sizin bilginize kalmıştır. Yukarıda dört tane “as” vardır. Bunlardan biricisi Türkiye Türkçesindeki “saç”, ikincisi “saç-” fiili, üçüncüsü “aş”, dördüncüsü de “aç” kelimeleridir. Bu kelimeler Eski Türkçeden bugüne kadar gelen ortak kelimelerimizdir. Bu kelimeler bugün Saha (Yakut) Türkçesinde saç > as, saç- > ısı-, aş > as, aç > aas şeklindedir (Kirişcioğlu 1999: 28,39). Aktarmada dipnotta görüldüğü gibi yazar uzun ünlüleri 67-70. paragraflarda incelemiştir. Bu kelimelerden saç kelimesini ele alalım:

Starostin ve arkadaşları, Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü’nde kelimeyi Ana Altayca ortak kelimelerden saymışlardır:

Ana Altay *şjöçe “saç”; Proto Tunguz *şoşa- “1 bir demet saçı düzeltmek 2 demet”, Proto Türk *s(i)aç, Proto Kore *çiçh “kuş tüyü” (EDAL 2003: II/1335). Kelime etimoloji sözlüklerinde Türkçe olarak kayıt altına alınmıştır (Gülensoy 2007: 709, Clauson 1972: 794, Räsänen 1969: 391)

Orijinal aktarmanın fotoğrafında da görüldüğü gibi x (art damak k'sı) için bir işaret konmamıştır. Birinci kelime kap- > xap- fiili, ikinci kelime kağan > xaan, üçüncü kelime kat > xat isimdir (Kirişcioğlu 1999: 33,34). Starostin ve arkadaşları, Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü'nde kelimeyi Ana Altayca ortak kelimelerden saymışlardır:

Ana Altay * gāgtā “bir çift”; Proto Tunguz *gagda “bir çift”, Proto Mongol *gagča “yalnız, tek ”, Proto Türk *kat “kat, tabaka”, Proto Japon *kātā “iki taraftan biri” (EDAL 2003: 1/525,526). Bu kelime de etimoloji sözlüklerinde Türkçe olarak kayıt altına alınmıştır (Gülensoy 2007: 474, Clauson 1972: 794, Räsänen 1969: 391). Sadece bu iki kelime değil, çalışmalarda ele alınan kelimelerin neredeyse tamamı belirttiğim çalışmalarda hem tarihi hem de bugünkü lehçeler itibarıyla değerlendirilmiştir.

Benim eserde dikkatimi çeken önemli bir husus da Németh'in kendinden önceki çalışmalardan daha ayrıntılı ve farklı bakış açısıyla uzun ünlüleri değerlendirmiş olmasıdır. Konu “Uzun sesli harfler meselesi“ başlığı altında incelenmiştir. (Németh 1914. & 67 vd.). Németh “y- türk dillerinde kısa sesli harflere yakutda ekseriya uzun sesli harfler veya diftonglar tekabül eder.yakutda bu uzunluk yenilikmidir, yahud da eskitür. ses hususiyetlerine atf olunacak bir hadisemidir, bunu yek nazarda haletmeğe imkan yoktur. Fikir itibarile birinciside ikincisi kadar iyi olabilir.” dedikten sonra Budenz'in hıva tatar lehçesindeki uzun sesli harflere dair verdiği örneklerin (quan, at, qız, bor, tuz, tūs) Sahacadaki yüzlerce uzun ünlüyü izah etmeye yetmeyeceğini ifade etmiştir. Yazar “Radloff Phon, 105.) zannediyorki en eski türk dilinde uzun harfler yokdu ve bazı y- tür. dillerindeki uzun harfler yalnız “mehanik” karışma neticesinde vücuda gelmiştir. Yakutcada da bunun izahı başka türlü olamaz. Aynı fikir Grönbechde de vardır. Bak.KSz.IV,234” diyerek Radloff ve Grönbech'i tenkit etmiştir. Bunlara karşı itirazları bu tebliğin süresini aşacağından tenkitlerinin temel iki kaynağını belirterek geçeceğim. Birincisi Sahacadaki uzun ünlüler sadece çekmelerden meydana gelmemiştir. İkincisi Sahacada yalnız asıl tek heceli kelimelerde uzun sesli harfler olabilir. Burada dikkatimizi çeken husus “”Sağlam hatta katı esasa dayanan Gombocz'ın B Türk L.de (S.154-5) Macar kèp ve vèr, jak. bier- ve kiab esasından eskitür. (daha fazla yalnız eski çuvaş-jakut) bar- ve kap şekillerini almaktadır. Bak. Belki daha Bulgar kabir kitabesinde bulunan bialem ”beşinci” (jak. bias ”5”) şekli.

Burada tekrar Çuvaş-jakut ittihadı mevzubahs olduğunu tereddütsüz görüyorum. Bu ittihadın dil tarihi kıymeti nedir ?” diyerek konuyu problem hâline getirdiği Çuvaş-Yakut

(Saha) dil birliğine getirmiştir. Németh'in uzun ünlüler konusundaki düşünceleri şu şekildedir:

En eski türk dilinde kelimenin son hecesi kuvvetle yükselen (??) vurgu idi.Sahaca bunu ispat etmektedir. Böhtlingk'e göre de bu böyledir. Bu vurgu tek heceli sözlerde değişmeler gösterir ki bunların vokalleri aslında uzun idi ve eğer kelime ekler veya çekimlenmede çok heceli olursa bu kuvvetli vurgu ikinci heceye geçti. Bunun neticesinde ilk hece vurgusuz ve kısa oldu. İç sesteki -g-, -b-, -v- gibi seslerin vokalize oluşu Eski Türkçeden beri devam eden hadiseler olup aslı uzunluklardan tamamen farklıdır (Németh 1914. & 70 vd.).

Değerlendirmemizde bir kaç tenkitimiz vardır. Bunlardan birincisi Çuvaşların ve Yakutların birlikte yaşadığı nazariyesidir. Her iki Türk boyunun tarihi açısından çok sarih somut deliller yoktur. Çuvaşların ataları olarak gösterilen Bulgarların adı ilk olarak Bizans kaynaklarında görülmektedir. 482 yılında Hun İmparatorluğu zamanında Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıkları ve Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Bulgarların Köktürk Kağanlığının hâkimiyetinde Kutrigurlar ve Utrigurlar diye iki grup halinde yaşadıkları, 630 yılında "Büyük Bulgarya" devletini kurdukları araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Kurat 1972: 108-111; Merçil 1997: 13). Hazarlar,665'ten sonra Büyük Bulgar Devleti'ni parçalayınca Utrigurlar kuzeydoğu istikametine çekilerek Orta İdil bölgesinde durmuşlardır. Bugünkü Çuvaşların ataları sayılan İdil Bulgarları burada diğer kavimleri idareleri altına alıp devlet kurmuşlardır (Ersoy. 2012: 39,40).

Sahaların (Yakutların) tarihine bakarsak yazılı kaynaklarda Saha adının 1600lerde Rusların işgalinden sonraki dönemlerde "Yakut" şeklinde görmekteyiz (Kirişcioğlu 1999: 9,10). Öncelikle taşıdıkları kavim adına bakarak Sahaların, tarihî *Sakalarla* alakası olduğu öne sürülmüş (İnan 1968: 20), sonra da Sahaların güneyden kuzeye göç ettiklerini belirtmek için bugün Minusinsk bölgesinde yaşayan *Sagay* Türkleri, Sahaların ataları olarak gösterilmiştir (Akiner 1983: 391). Bu görüşler Poppe ve Caferoğlu tarafından reddedilmiş, zamanla İnan da bu fikrinden vazgeçmiştir (Poppe 1959: 671; Caferoğlu 1988: 2-3). Antropologlar da, Sahaları Moğollardan ayırarak Orta-Asya ve Sibirya Kırgız-Kazak grubuna dâhil etmişlerdir (Menges 1955: 109-113). Sahaların etnik kökeninde beş dönem olduğu ileri sürülmüştür. Bu dönemler: Eski Türk Dönemi, Kurikan Dönemi, Moğol Dönemi, Eski Saha Dönemi ve Geç Saha Dönemi'dir. Bugün Sahalar hakkındaki en sağlam bilgi onların yurtları konusundadır. Buna göre, Baykal gölü ve civarı, İrkutsk havalisi ve Yenisey boyları bunların yurtları olmuştur (Radloff 1908: 77). Şimdilik kaydıyla bu iki boyun tek ortak döneminin Hunlar olduğu söylenebilir ama bu kadar uzaktaki iki kavmin bir müddet birlikte yaşadığını ispat etmek güçtür.

Uzun ünlü meselesine gelince, Eski Çuvaşçada uzun ünlü olabileceğini belirten Fedotov bugünkü Çuvaşçada uzun ünlü bulunmadığını ifade etmiştir (Fedotov 1976: 46). Tekin ve rona tas da İdil Bulgarcasında uzun ünlü bulunabileceğini belirtmişlerdir (Ersoy 2017: 43).Tekin,uzun ünlülerle ilgili çalışmasında Çuvaşça için özel bir kısım ayırmıştır. Bu kısımda AT'de uzun ünlülü olduğu düşünülen ve bugün Sahacada uzun ünlülü olan kelimelerin önünde v- türemesi gördüğümüzü belirtmektedir:

AT. Aaç-, Sh. Aas-, Çv. Vuś- "acıkmak",

AT. oot, Sh. uot, Çv. Vut "od, ateş",

AT. oon, Sh. uon, Çv. Vunĭ "on,10",

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

AT. ööz, Sh. üös, Çv. Var,varĩ “öz, iç kısımlar” (Tekin 1975: 210-212).

En son değinmek isteğim husus da ses denklikleri meselesidir. Eski Türkçe art damak k'sının Çuvaşçada h-, Sahacada x- olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz:

ET. Kara, Çv. Hıra, Sh. Xara; ET. Kız, Çv. Huz, Sh.kııs. Bazı durumlarda k-'nın y-'ye dönüştüğü gözlenmektedir ki, bu ünlü uzunluğuna bağlanmaktadır: ET. Kal- Çv. Yul-, Sh. Xaal-; ET. Kan, Çv. yun, Sh. xaan; ET: kar, Çv. Yur, Sh. Xaar.

ET. y- sesinin Çuvaşçada genellikle ś-, Sahacada s- olarak görmekteyiz:

ET. Yer, Çvş. šĩr, Sh. Sir; ET. Yıl, Çv. şul, Sh. Sıl; ET. Yok, Çv. şuk, Sh. Suox (ama ET. Yürek, Çv. Çire, Sh. Sürex ?).

ET. -ç sesinin Çuvaşçada genellikle -ş, Sahacada -s olarak görmekteyiz:

ET. İç-, Çv. iş-, Sh. İs-; ET. Üç, Çv.viışşı.

Sonuç olarak şimdilik bu kadar delilinin ve benzerliklerin iki lehçenin bir zamanlar birlikte olduğunu ispata yetmeyeceğini belirtmeliyiz. Ancak üniversiteyi yeni bitirmiş olan bir kişinin Németh'in meseleyi bu kadar vuzuh vela ve derinlemesine incelemesi bütün takdirlerin üzerindedir.

Kaynaklar

- Akiner, Shirin (1983) *Islamic Peoples of the Soviet Union*. London.
- Caferoğlu, Ahmed (1988) *Türk Kavimleri*, İstanbul.
- Clauson, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- EDAL (2003) *Etymological Dictionary of the Altaic Languages* (Sergey Anatolyeviç Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak) , III c. Leiden-Boston: Brill.
- Ersoy, Feyzi (2012) *Türk - Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara.
- Ersoy, Feyzi (2017) *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Fedetov, M.R. (1976) *Vvedeniye v Tyurkologiyu*, Çeboksarı.
- Gülensoy, Tuncer (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, I,II, Ankara.
- Günşen, Ahmet (2017) “Gyula Németh” *Türk Diline Gönül Verenler- Yabancı Türkologlar-*, s.79-91, Ankara.
- İnan, Abdulkadir (1968). ‘Yakut (Saha) Türkleri’. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara.
- Kirişçioglu, M. Fatih (1999) *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, (2. baskı) TDK. Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet (1972) *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- Menges, Karl H. (1955) ‘The South-Siberian Turkic Languages I’. *Central Asiatic Journal*. Vol. I, s. 109-136 Wiesbaden.
- Merçil, Erdoğan (1997) *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara.
- Németh, Gyula (1914) “Az öz jakut hangtan alapjai” (Nyk: Nyelvtudományi Közlemények; XLIII, ss. 276-326, 448-476 (çev: Namık Orkun: En Eski yakut Fonitiği Esasları) Budapeşt.
- Poppe, Nicolaus (1959) ‘Das Jakutische’. *Philologica Turcica Fundamenta* (PhTF). C. I. s. 671-684. Wiesbaden.
- Radloff, Wiheim (1908). *Die Jakutische Sprache*, St. Petersburg.
- Räsänen, Martti (1969): *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Tekin, Talât (1975) *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara.
- Yüce, Nuri (1981) “Gyula Németh Hayatı ve Eserleri”, *İÜ Edebiyat Fakültesi TDED*, CXXIII, s. 229-264, İstanbul.

TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİNDE SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE KUŞAKLAR ARASI AKTARIMIN İŞLEVLERİ

Doç. Dr. Adem KOÇ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ Türkiye
ademkoc@ogu.edu.tr

Giriş

Türkiye'nin 2006 yılında taraf olduğu UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi bağlamında somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar; gösteri sanatları; toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler; doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar; el sanatları geleneği SOKÜM'ün tanımını oluşturmaktadır. SOKÜM'ün yaşayan kültürün bir parçası haline getirilmesi, sözleşmede “koruma” tanımında benimsenmektedir. Bu bağlamda okul dışında aktarımın gerçekleşeceği bağlamlar önem kazanmaktadır. Kentleşmenin getirdiği olumsuzluklar, ailelerin parçalanması, dede ve ninelerin aileyle birlikte yaşadığı geniş konaklardan dar apartman dairelerine geçilmesi, teknolojinin insanları yalnızlaştırması kuşaklar arası iletişimin kopmasına neden olmuştur. Sözlü kültür ortamından yazıya geçilmesinin ardından günümüzde de görsel kültürün ön plana çıkması gündeme gelmiştir. Bu nedenle de insanlar ve dolayısıyla çocuklar yalnızlaşmaktadır. Bu türden olumsuzluklar da konuşma ve iletişim becerilerinin zayıflamasına hatta dil ve kültür aktarımının sekteye uğramasına neden olmaktadır. Anadili eğitiminde anneyle birlikte aile büyüklerinin rolü çok önemli olmaktadır. Ancak günümüzde Türkçenin yeni kuşaklara aktarımıyla dünyanın dil ve kültürel miras aktarımı alanında yaşadığı sorunlar paralellik göstermektedir.

Tüm insanlığın ilk kültür aktarıcısı ve dil ustası annelerdir. Ailenin diğer kadınları ve bazen de birinci plandaki erkek bireyler bu aktarım sürecine dâhil olurlar. Ninniler, masallar, bilmece, tekerlemeler, fıkralar, atasözleri ve deyimler, çocuk oyunları vb. kısacası SOKÜM, kültür aktarımıyla birlikte dil öğretimine ilk andan itibaren aracılık eder. Bu nedenle “kültür, dil öğreniminin ayrılmaz bir parçası” (Larsen-Freeman-Anderson 2011: 129) olmaktadır. Dorothy Quinn ve Naomi Holland, dil öğretiminde “kültürel model”den söz ederler. Ancak kültürel model ile sözcüklerin taşıdığı derin yapılar ve metaforlar anlaşılabilir (Quinn-Holland 1987: 3-40). Dil öğreniminin başarıya ulaşması için sözcüklerin kültürel bağlamlarının bilinmesi gerekir. Zira yabancı dil öğrenen bir kişi, öğrendiği dile ait sözcüklerin salt sözlük anlamlarını ezberlemeye çalıştığında sadece sözcük yığınıyla karşı karşıya kalacaktır. Sözcüklerin anlam derinliklerini ve inceliklerini ancak o sözcüklerin kültürel bağlamlarıyla çözümleyebilecektir.

Carlos Inchaurrealde (1997: 55-66) dil öğreniminde sözcüklerin arkasındaki bir kültürel senaryodan bahseder. Sözcüğe ait olan tüm anlam birimlerini ancak kültürel senaryoyla öğrenebiliriz. Kramsch'a (1993: 1) göre, dil öğreniminde kültür, konuşma, dinleme, okuma ve yazmaya iliştilmiş, genişletilebilir bir beşinci beceri değildir. Kültür, ilk günden itibaren her zaman arka planda, iyi dil öğrencilerini en beklemedikleri anda sarsmaya hazır, onların güçlüklerle kazandıkları iletişimsel yetilerinin sınırlarını ortaya çıkaran ve çevrelerindeki dünyayı anlamlandırmalarını zorlaştıran şeydir.

Bu nedenle anadil öğreniminde çocuklara sadece sözcük ezberletmek mümkün olamayacağı için gerçek bir anadil öğretim sürecinde mutlaka kültürel bağlamlar gereklidir. SOKÜM kadroları Türkçe öğretimini desteklemek için bu bağlamda kılavuz olacaktır. Bu

süreçleri çeşitli ortamlarda yaşatmak ve kuşaklar arası aktarımın sürekliliğini sağlamak gerekmektedir.

Marilena Alivizatou (2012: 28) yerel gelenekleri, görenekleri ve dilleri inceleme ve belgeleme ihtiyacının; modernite karşısında yok olmakla karşı karşıya kalan insan çeşitliliğini belgeleme misyonuyla yeni nesil sosyal bilimcilerin ahlaki görevi olduğu hususunu vurgular. Bu görev kültür ve dil aktarımı için bize göre yeterli gözükmemektedir. Bu bağlamda kültür aktarımı ve dil öğretiminin iç içe yürütülmesi için kültürel bağlamların yeni kuşaklarla buluşturulması zorunluluk arz etmektedir. Bu noktada SOKÜM Sözleşmesi (2003) şöyle demektedir:

“**Somut olmayan kültürel miras**”, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları **uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar** anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, **sürekli biçimde yeniden yaratılır** ve bu onlara **kimlik ve devamlılık duygusu** verir (2. madde, 1. fıkra).

Alivizatou’nun yeni nesil sosyal bilimcilere yüklediği misyonu SOKÜM Sözleşmesi daha ileri götürmektedir ve kuşaktan kuşağa aktarım sürecinin sağlanarak kültürel mirasın korunmasını salık vermektedir. Peki bu sözleşmede “korumak”tan ne anlaşılmalıdır? Yine SOKÜM Sözleşmesi’ne göre:

“Koruma” terimi, **somut olmayan kültürel mirasın yaşayabilirliğini güvence altına alma** anlamına gelir; buna kimlik saptaması, belgeleme, araştırma, muhafaza, koruma, geliştirme, güçlendirme ve özellikle okul içi ya da okul dışı eğitim aracılığıyla **kuşaktan kuşağa aktarma** olduğu kadar, bu kültürel mirasın değişik yanlarının canlandırılması dâhildir (2. madde 3. fıkra).

SOKÜM Sözleşmesi (2003)’te somut olmayan kültürel miraslar ise şu şekilde beş ana başlıkta toplanmıştır:

- a) Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar;
- b) Gösteri sanatları;
- c) Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler;
- d) Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar;
- e) El sanatları geleneği. (2. madde 2. fıkra)

Şu halde “somut olmayan kültürel miras” ile **sözlü kültür yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve deneyimler** kastedilmektedir. SOKÜM kavramı Türk kültürü özelinde;

- masal, destan, hikâye gibi **sözlü ürünleri**,
- âşıklık sanatı, köy seyirlik oyunları, karagöz, meddah gibi **gösteri sanatlarını**,
- doğum, evlenme, ölüm, Hıdrellez, Mayıs Yedisi gibi **toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenleri**;
- halk hekimliği, halk mutfağı, halk mimarisi gibi **doğa ve evrenle ilgili uygulamaları**
- usta – çırak ilişkisi içinde öğrenilen ve seri üretime dayanmayan tüm geleneksel meslekler yani **el sanatları geleneğini** içermektedir.

SOKÜM ve Kuşaklararası Aktarımın İşlevleri, Problemler ve Öneriler

Türkiye UNESCO SOKÜM Sözleşmesi'ne 27 Mart 2006 tarihinde taraf olmuştur. Türkiye, 2019 yılı itibarıyla UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listelerine kaydettirdiği 17 unsuru ile UNESCO'ya en çok unsur kaydettiren ilk 5 ülke arasında yer almaktadır.¹ Ancak geçen süre içinde örgün ve yaygın eğitim ve kültür koruma alanlarında Seçmeli Halk Kültürü dersi dışında hiçbir mevzuat değişikliği gerçekleştirilememiştir ve medya duyarsızlığına da devam etmektedir. Televizyon programlarının yoğun olarak izlendiği saat aralıklarında dizi, yarışma programı veya diğer eğlence programlarında SOKÜM unsurlarının yer almadığı hatta yabancı kültürlerle ait unsurların aralara serpiştirildiği görülmektedir. Bugünün medya yapımcıları, metin yazarları ve yönetmenlerin birçoğunun kültürel miras aktarımının sektöre uğradığı ortamlarda yetiştikleri buradan okunabilmektedir.

Yapılan bazı çalışmalara dayanarak akıllara şu sorular gelebilir:

• *Ne gerek var ki?*

Kültür ve dil aktarımının devam etmediği bir toplumda yeni yetişen kuşaklar kimlik oluşum sürecini tamamlayamaz ve aidiyet bilinci hissetmez.

• *Biz bunları zaten biliyoruz...*

Bizim biliyor olmamız yeni kuşakların bize ait olan SOKÜM hakkında bilgi sahibi olduğu ve kabullendiği anlamına gelmez.

• *Bizim kültürümüzün neler olması gerektiğine UNESCO mu karar verecek?*

UNESCO, çalışmaları itibarıyla eleştirilen bir kuruluştur. SOKÜM Sözleşmesi de kimi yönleriyle ulus devleti zedeleyen kimi yönleriyle de bir ülke sınırları içinde yaşayan azınlıkların kültürel miraslarının ön plana çıkmasını önleyen yanlarıyla okunabildiği için ciddi olarak eleştirilmektedir.² Ancak bu sözleşme bir tavsiyedir, kültür koruma yöntemlerinden biridir. Aslında sıralanan beş madde incelendiğinde halkbilimi çalışmalarında bugüne kadar yapılan tasnifleme çalışmalarının bir başka ifade biçimidir. SOKÜM, devletlerin kendi sınırları içinde yaşayan ya da kaybolmaya yüz tutmuş, sürdürülebilirliğe uygun ve insan haklarına aykırı olmayan kültürel mirasların korunmasını salık vermektedir. Sözleşme çerçevesinde ulusal düzeyde yapılacak çalışmalar kültürel miras aktarımına hizmet etmekle birlikte uluslararası platformlarda Türkiye'nin tanınırlığı ve kültürel miraslarımızın tanıtımı açısından son derece önemlidir. Ayrıca ülke sınırları dışındaki kültürel miraslarımızın korunması ve aktarımının sağlanması açısından uluslararası dosyalar hazırlamak da avantajlar içermektedir.

• *Kültür araştırmaları karın doyurur mu?*

İnsanlar, yirmi dört saatlik dilimi üç aşamada yaşamaktadır. Sekiz saati uykuda, sekiz saati işte, sekiz saatini dinlenerek geçirmektedir. Dünya eğlence sektörü bu sekiz saatlik dinlenme zamanına gözünü dikmiştir. Kültür ekonomisinin geliştiği en önemli alan burasıdır. Kültür, uzun vadeli bir çalışma gerektirir, yeni kuşakların yetişmesi paradan daha önemlidir, ayrıca kültürel çalışmalar ciddi anlamda ekonomik gelir sağlar; ABD, İngiltere vb.

¹ <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-50838/unesco-somut-olmayan-kulturel-miras-listesi.html>

² Gürçayır, 2011.

• *Çocuklar ve gençler kültürümüze sahip çıkmıyor ki? Ne yiyor, ne giyiyor, ne dinliyor?*

Aile içinde, okulda ve okul dışı ortamlarda yeni yetişen kuşaklara hangi kültürel ortamları sağladığımız sorusunun cevabı aynı zamanda bu sorunun cevabıdır. Biz onlara ne sunarsak onlar da onu tüketecektir. Pamuk Prenses masalını dinleyen, oyuncaklarını oynayan, çizgi animasyonunu izleyen bir çocuktan Nardaniye Hanım masalını bilmesini bekleyemeyiz. Onlara Selen'a'yı verdiğimizden "Allah" denince çocukların aklına "Yüce Honos" gelmektedir.

• *Evde annelerimiz kültürümüz öğretmiyor mu?*

Kültürel miras aktarımının sosyal mekânlarda kendiliğinden süreceği düşünülmektedir. Bu nedenle de modern dönemde bu konu önemsenmemiştir. Türkiye'de kültürel miras aktarımı benzer şekilde önemsenmediğinden "ana"lara bırakılmaktadır. Kent yaşamında anne ve babanın çalışma zorunluluğu nedeniyle çocukların bakımı ya kreşe ya da bakıcıya bırakılmaktadır. Anneye bırakılan kültürel miras aktarımı bu sefer ikinci ve üçüncü kişilere devredilmektedir. Kent yaşamının kurguladığı yeni evlerde oda sayısı ve düzenlemeler anne-baba-çocuk/lar için yapıldığından aile büyüklerine yer kalmamaktadır. Bu nedenle de bilge anneanneler ve dedelerden faydalanma imkânı da yeni kuşaklara bahsedilmemektedir. İşten gelen anne ve baba günün yorgunluğu, teknolojik yaşamının dayatması telefon-tablet-bilgisayar-televizyon gibi sanal ortam görüntüleyicileri çocuklar ile aileler arasındaki iletişimi yok etmektedir. Dolayısıyla aile içinde de kültürel miras paylaşımı ve aktarımı gerçekleşmemektedir. Bu nedenle parçalanmış büyük aileleri tekrar bir araya getirecek ev ve kent mimari tasarlanmalıdır. Yeni yetişen kuşakların bakıcı yanında ya da kreş ortamında yetişmek yerine aile bağlarının güçlenmesi ve kültürel mirasın aktarımı bakımından aile büyükleri yanında olmaları son derece önemlidir.

Eskişehir'de ninni söyleme geleneği (Fotoğraf: Adem Koç)

• *Modern kentte köylü gibi yaşamak olur mu?*

Kültürel mirası korumak, yeni kuşaklara aktarmak ve yaşayan kültürün bir parçası halin getirmek köylülük anlamına gelmez. Avrupa'da kent merkezlerinde pagan kültürüne ait birçok unsur şenlik ve festival çerçevesinde yaşatılmakta, şehrin kimliği ve belleği olarak tarihi bölgeler korunmaktadır. İçinde bulunduğumuz yıl itibariyle kent yaşamı dünyanın her yerinde hızlanmıştır. Ancak kırsalda oluşan kültürel miraslar kent yaşamına aktarılamamıştır. Bu nedenle Türkiye'de de bu konularda çok ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. Kültürel miras

aktarımı için bu şarttır. Hızlı kentleşme kültürel miras aktarımını yavaşlatmış, hatta yok etmiştir. 2017 TÜİK verilerine göre Türkiye nüfusunun %92,5'i kent merkezlerinde, %7,5'i kırsalda ve köyde yaşamaktadır. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında bu oran %75,8 kırsal ve köy, %24,2 göçmektedir.

• *Müzelerde sergiliyoruz, kültürü korumuş olmuyor muyuz?*

Müzelerde sergilemekten anladığımız 19. yüzyıl etnografik ya da halk bilimsel müzecilik ise bu yeterli bir yöntem değildir. Bir camekân içinde ışıktandırılmış duvarda bir Sivrihisar Beşbacalı kilimini sergilemek sadece o kilim parçasını korumayı sağlar. Bu yöntemle o kilimi dokuyan ustayı, onun belleğinde bulunan ip yapma, boyama, tezgâh kurma, dokuma yöntemleri, desenler ve anlamları korunmuş olmuyor. SOKÜM'den anlaşılması gereken materyal değil, onun kültürel bağlamları, bilgi, beceri ve deneyimler olmalıdır. Bu süreç korunduğunda materyalin kendisi de zaten korunmuş olacaktır. Dünyada son elli yıldır yapılan ancak Türkiye'de henüz palazlanma aşamasında olan yaşayan müze (living museum), açık hava (open air museum) ya da köy müzeleri bu bağlamda ciddi olarak ele alınması gereken müzecilik yöntemleridir. Baltıklar ve Avrupa'da bulunan açık hava müzelerinde uygulamalı sunumlarla kültürel miras aktarımı yapılmaktadır. Yeni kuşaklar aileleriyle birlikte buralarda hem eğlenmekte hem kendi kültürel miraslarıyla ilgili bilgi sahibi olmaktadır. Bu merkezler birer ulusal kimlik ve bellek olarak görülmekte, korunmakta, yaşatılmakta ve ziyaret edilmektedir. Bu müzelerde giriş ücreti yanında uygulama/etkinlikler için müzeye ayrıca ücret ödenmektedir. İngiltere'de "Happy Museum Project"³ kapsamında "Make People Happier/İnsanları mutlu etmek" amacıyla yürütülen çalışmalarda "eğlenerek öğrenmek, mutlu olmak ve mutlu etmek, kuşakları bir araya getirmek, kültürel belleğin yaşamasını ve gelecek kuşaklara aktarımını sağlamak" hedeflenmektedir.

Happy Museum Project, İngiltere

Laurajane Smith (2018), müze ziyaretçilerinin davranış sebepleri bağlamında alan çalışmalarında 2011 ve 2012 yazlarında 1141 ziyaretçiyle gerçekleştirdiği görüşmelerde 12 açık uçlu soru kullanmıştır. Ziyaretçilerin cevaplarından elde ettiği verilerden yedi ziyaret eylemi tespit etmiştir: 1. Duyguların yönetimi ve ifadesi 2. Kuşaklararası iletişim 3. Bireysel hatırlama ve onaylama 4. Aile kimliği ya da tarihiyle bağlantı kurma 5. Takviye/destek 6. Tanıma 7. Eğitim kaynakları. Smith, bu çalışmasında takviye/destek (ulusal, bölgesel, etnik kimlik ve anlatılara; kolektif hafıza ve değerlere destek) ve tanıma (yabancı kültürler

³ bk. <http://happymuseumproject.org/>

hakkında bilgi sahibi olma) maddelerine daha çok dikkat çekmiştir. Ziyaretçilerin salt eğitim ya da bilgi edinmek amaçlı müze ziyareti gerçekleştirmediklerini; özellikle çarpıcı duygular hissetme, heyecanlanma, sürpriz şeylerle karşılaşma duygularının daha ön planda olduğunu tespit etmiştir. Bu çalışmada dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise 2. maddede bulunmaktadır, yani “kuşaklararası iletişim”. Müzeler kuşaklararası iletişim ve kültürel eşyalar ve nesneler aracılığıyla geçen aile anlatıları, sosyal ve politik değerleri keşfetmek amacıyla aileler tarafından ziyaret edilmektedir.

Bu bağlamda Türkiye’de gerçekleştirilecek müze faaliyetlerinde kuşakların bir araya gelebileceği ve aktarımın sürdürülebileceği tarzlara yönelmek isabetli olacaktır. Bunu yaparken sadece bilgi aktarımından ziyade yeni kuşakları ve ziyaretçileri etkileyecek faaliyetler düzenlemek amaca hizmet edecektir.

Düzenleme getirilmesi gereken bir başka husus ise yaşlıların il dışına yapılmış ve düşüncesi bile insanı huzursuz eden huzur evi/bakım evi/yaşlı evi projeleridir. Sağlık sorunu olmayan ve kültürün taşıyıcı işlevini yerine getirebilecek bilge yaşlılarımızı yeni kuşaklarla bir araya getirmek hem onları hem de yeni yetişen kuşakları rahatlatacaktır. Zira terk edilen yaşlılar hem kendi çocuklarından hem de torunlarından uzaklaşmaktadır. Bu, onlara tarifsiz acılar yaşatabilmektedir. Aynı zamanda kendi aile büyüklerinden uzakta olan çocuklar ihtiyarlanmanın, onların duygularının ve birikimlerinin farkında olamamaktadırlar. Yaşlı aile bireylerinin tecrübelerini dinlemek ve onlarla birlikte bir şeyler yapmak yeni kuşaklara güven verecektir. Bu nedenle dönüştürülmeye çalışılan kentlerde bu yönlü merkezlere ve projelere yer verilmelidir.

Kentin oynamayan sokakları arasında boş bir arsa, Eskişehir (Fotoğraf: Adem Koç)

Ayrıca, oynayamayan çocuk olmayacağı gibi yapılamayan şey de oyuncak olmaz. Günümüzde kentin oynamayan sokakları yüzünden evlere hapsedilmiş çocuklara sahibiz. Kent mimarisi ve peyzajından sorunlu yerel yönetimlerin moda tabirle “kentsel dönüşüm”den anladıkları eski ya da depreme dayanıklı olmadığı düşünülen binaları yıkıp yerine daha yüksek katlı binalar yapmanın dönüşüm açısından bakıldığında sade bina dönüşümü olduğu söylenebilmektedir. Burada dönüştürülmesi gereken binalar değil mahalleler, sokaklar ve dolayısıyla insan yaşamıdır. Kültür, kesinlikle boşluk tanımaz. Boş bırakılan bir kültürel alan hızlı bir şekilde başka bir kültürle dolmaktadır. Sözel bellek kuşaktan kuşağa aktarılamadığı için oluşan boşluğu küresel/popüler kültür doldurmaktadır.

Sonuç olarak kuşaklararası iletişimin ve aktarımın sağlanacağı mekânların tasarlanması önemini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kuşaklar (aile bireyleri) bir araya gelmesine,

- Kültürel belleğin yaşaması ve gelecek kuşaklara aktarımına,
- Yetişen kuşakların dil becerilerinin gelişmesine,
- Hem eski kuşak hem de yeni kuşak psikolojik olarak (yalnız-yaşlılık, yeni-kendine güven) rahatlamalarına,
- Güçlü aile bağlarının oluşmasına,
- Güçlü ailelerle güçlü toplumsal yapı oluşmasına,
- Okul dışı eğitim alanlarının açılmasına,
- Yetişen kuşakların sosyal ortamlara daha çabuk girmesine,
- Dil, kültür, milli birlik, kimlik, aidiyet duygusu, toplumsal huzurun tesis edilmesine katkı sağlanmış olur.

Gelenek, hiçbir çaba harcamadan elde edilecek miras değildir. Gelenek miras değil, gelecek nesillere bırakmamız gereken emanettir.

Kaynakça:

- Alivizatou, Marilena. *Intangible Heritage and The Museum, New Perspectives On Cultural Preservation*. California: Left Coast Press, 2012.
- Carlos, Inchaurrealde. “What is behind a Word: Cultural scripts”. *The Cultural Context in Foreign Language Teaching* (Ed. Martin Pütz), Lang: Peter Lang, 1997.
- Gürçayır, Selcan. “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi Üzerine Eleştiril Bir Okuma”, *Milli Folklor*, S.92, 2011, ss. 5-12.
- Kramsch, C. *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Larsen-Freeman, Diane; Anderson, Marti. *Techniques&Principles in Language Teaching*. 3rd Edition, China: Oxford University Press. 2011.
- Oğuz, M. Öcal. *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*, Ankara: Geleneksel Yayınları, 2018.
- Quinn, Dorothy; Holland, Naomi. *Cultural models in Language and Thought*, New York: Cambridge University Press, 1987.
- Smith, Laurajane. “The Embodied Performance of Museum Visiting: Sacred Temples or Theaters of Memory”, *The Sentient Archive, Bodies, Performances, and Memory* (Edited by Bill Bissell&Linda Caruso Haviland), Middletown: Wesleyan University Press, 2018, pp. 126-142.

YÜKNEKÎ'DEN MAHZUNÎ ŞERİF'E TÜRKÇENİN TARİHİ YOLCULUĞUNA TANIKLAR

Prof. Dr. Abdullah KÖK
Akdeniz Üniversitesi/ Türkiye
akok9@yahoo.com

Özge EKER
ozgeker@gmail.com

Giriş

Deyimler, genellikle bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, insanların çeşitli fiziksel ve ruhsal niteliklerini betimlemek üzere birden çok sözcükle oluşturulur. Çeşitli benzetmelerden aktarma adını verdiğimiz anlam olaylarından yararlanan (Aksan 95) deyimler halka mal olmuş anonim öğelerdir (Doğru 25). Leksikal, dilin kavramsal sistemini oluşturan bağımsız yapılardır (Kövecses 231). Deyimler, bir toplumun anlatım gücünü yansıtan, benzetme, mecaz, eğretileme gibi sanatlara olan eğilimini ortaya koyan en önemli söz varlıklarından biridir. Bazı deyimler, yüzyıllar boyunca hiç değişmeden yaşamını sürdürebilmekte, bazıları da yenilenerek gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. Günümüzden 1300 yıl kadar önce Göktürk yazıtlarında geçen “birinin sözünü kırmamak” anlamında kullanılan deyim o zamanki “menin sabımın sımadı” biçiminde kullanılmaktaydı. Deyimde geçen sab sözcüğü sav şekliyle hala yaşamaktadır (Doğru, 27). Deyimler aynı dili konuşan halkın ortak hafızası sayıldığı için sözün uzatılmasını engelleyen az ve öz ifadelerdir (Doğru 29). Deyimler kültürel motifler içerir. Her millet, kendi kültüründe, dininde ve çevresinde var olan unsurları deyimlerine yansıtmıştır (Doğru 31).

Türkülerinin merkezine insan ve insandan sirayet eden sorunları, haksızlıkları koyan Şerîf'in adı geçen türküsünde temel konunun insan ve insanın sığ, durağan yapıya sahip olduğu tarihî metinlerdeki (Kutadgu Bilig, Atâbetü'l Hakâyık ve Divân-ı Hikmet) aynı anlamı barındıran beyitler/dörtlükler ve içerisindeki deyimler aracılığı ile gösterilmeye çalışılmıştır. Türkü içerisinde geçen özellikli sözcüklerin (pul, yol, yazı, ip, göz, dünya...) tarihî metinler ışığında izdüşümleri de ele alınarak yorumlanmıştır. Görülüyor ki tarih boyunca aynı kültürel düşünce ve zihniyetini paylaşan büyük sanatkârların ifadeleri zaman ve mekan değişse de aynı kalıyor. İnsan gönlüne ve aklına doğan her düşünce her ne olursa olsun tarihi zemini olan kültür sözcükleriyle ifadesini buluyor. Çalışmaya konu ettiğimiz Âşık Mahzunî Şerîf'in türküsünün her dizesinde geçen sözcükler (her ne kadar türküler icra ürünü de olsa) tarihi metinlerin söz varlığının izlerini üzerinde tutmaktadır. Hatta bazen sözcüklerin kullanımından da öte ifade ediş ve üslup da birbirini tutmaktadır. Yüknekî, Yesevî ve hatta Yusuf, Mahzunî Şerîfle aynı kültür kodlarını, aynı kaygıyı ve şuurunu paylaşmaktadır. Bunun yanında Mahzunî Şerîf'in şanssızlık ve olaylarla dolu hayatında bu eserleri (Atâbetü'l Hâkâyık, Hikmetler ve belki de Kutadgu Bilig) görmesi, okuması onun da bu entelektüel zihniyetin tarih boyunca anılan parçalarından biri olduğunu bizlere gösterir. Tarihi Türk dilinin bu özellikli metinleri günümüz dünyasına, insan hayatına ve sanat eserlerine ışık tutmaktadır. Bu durum Türk kültüründe bir sürekliliği ifade eder. Deyimleşmiş yapılar da bu sürekliliği ortaya çıkarmakta bizlere yol göstermektedir. Tarihi Türk dili eserlerine ve çalışmaya konu ettiğimiz Mahzunî Şerîf'in türkülerinde dünya mekânı, insan hayatı/davranışları/zihniyeti, zamanın/çağın özelliklerini ifade eden

düşünceler belirli kalıplar içinde verilmektedir. Deyimler ise bu kalıplardan sadece biridir. Mahzunî Şerîf'i anlama ve algılamada tarihî metinlerle karşılaştırıp değerlendirmek son derece önemlidir. Şerîf'in eserlerinin kıymeti, Türk kültürüne ait metinlerin günümüze zihinsel kodlarımız aracılığıyla nasıl ve ne şekilde geldiğini görebilmek ve onların akislerini nerelerde arayabileceğimizi göstermesi açısından da dikkate değerdir.

Kutadgu Bilig, Atâbetü'l Hakayık ve Hikmetlerdeki Dünya Algıları

Kutadgu Bilig, Atâbetü'l Hakayık ve Hikmetler Tarihi Türk dili alanı içerisinde Türk- İslâm kültürü dairesinde yazılmış önemli/özellikli eserlerdir. Dünya kavramı tasavvuru İslâmiyet'in öncesi ve sonrasında pek çok kültürel kavramla karşılanmış ve yorumlanmıştır. Türk dili metinleri seyri içinde günümüze kadar ki yazılı ve icra eserlerinde “dünya”ya pek çok anlam yüklediğini sürerlilik halinde görmekteyiz. Bu çalışmada da Türk dili metinleri içerisinden sayılı sınırdaki korpus eser olarak Kutadgu Bilig, Atâbetü'l Hakayık ve Hikmetlerin yanı sıra hayatı zorluklarla geçmiş eserlerinde hak, adalet, eşitlik gibi konuları ironik ve mecazî bir dille savunan Âşık Mahzunî Şerîf'in “Değme Keyfine Yalan Dünyanın” adlı türküsü “dünya” ve “insan” bağlamında yukarıda adını andığımız tarihî Türk dili metinlerinin devamlılığını tanıklık edecek şekilde bakacağız. “Dünyacık” yani dünyalık, para pul (Tar. Söz. 1324) “dünna” şeklinde ise; dünya, âlem, herkes, başkaları anlamına gelen (Ağız. Söz. 1632) dünya kavramı Tarihi metinlerin bir bölümünde olduğu gibi günümüz metinlerinde de birçok insanın ortak kaygısıdır Türk ve Türk İslâm kültürünün ilk eseri Kutadgu Bilig'de “dünya” kavramı dizin içerisinde bakıldığında “ajun” (Arat, Dizin 12) ve “dünya” (Arat, Dizin 136) sözcükleriyle karşılanmıştır. Kutadgu Bilig içerisinde de yalancı veya geçici dünya kavramını karşılayan beyitler yer almaktadır. 231. Beyit, Dünya rüya gibidir (Arat, Metin 39). (Arat, Çeviri 28). 4758. Beyit, Dünya rüzgardır (Arat, Metin 476). Cefacı ve vefasız dünya, 4839. Beyit (Arat, Metin 483). 5133. Beyit, İhtiyarlatan kof ve boş dünya (Arat, Metin 513) gibi pek çok bağlamda kullanıldığı görülen “dünya” kavramı; “Değme Keyfine Yalan Dünya'nın adlı türkü ve esas bağlantısını kurmaya çalıştığımız, sabır ve kanaâtin iyiliğini, dünyanın ahiret için bir ekip biçme yeri olmaktan başka bir kıymeti olmadığını, hasisliğin, gevezeliğin, mizahın, fenalarla dostluğun, hırsın birçok korkunç neticeleri, dünyanın fenalıklarla dolu kuru bir yer olduğu hakkında konular içeren (Köprülü, İlk Mutasavvıflar 160). Atâbetü'l Hakayık'ta da geniş bir şekilde işlenmiştir. “Dünya geçici bir kervansaraydır. İnsanların gelip geçtiği, istediği zaman kalkan istediği zaman duran bir kervandır” (Arat, AH 89). “Dünya, ekip biçilen bir tarladır. İnsanoğlunun bu tarlayı iyilikle, çalışarak çabalayarak verim sağlaması gerekir” (Arat, AH 89). “Dünya dış görünüşünde değerli ve bir o kadar da yumuşak ve bazen de göz kamaştırıcı olabilir. Fakat ruhu, yaşantısı ve huyu gayet zararlı ve güvensizdir” (Arat, AH 90). Yüknekî “dünyanın peşinde koşmanın anlamsızlığını, mal ve mülkün peşinden ancak hasislerin koşabileceğini ve bu dünyevi maddelerin geçiciliğini vurgulamıştır” (Arat, AH 89). “189. “Dünyada sahip olunan maddi varlıklar üzerinde kimsesizlerin de hakkı olduğu düşünülür. Bu yüzden insanoğlu maddi dünyada kesinlikle vebal altında görülür” (Arat, AH 89). Dünyada yaşayan insanların bağınaz kendilerine kural ettikleri yanlış düşüncelerine bir eleştiri vardır. Halkın toplumda zengin kişilere aldanıp onların gölgesi/güdümlü altına girmelerine, onları kayırmalarına, toplumda onlara saygı gösterip garipleri önemsememeleri eleştirilmiştir. Zengin olmayıp bilgi, deneyim ve liyakat açısından zengin, merhametli ve adaletli kişilerin göz ardı edilmelerine bir eleştiri vardır. Dolaylı olarak Yüknekî aslında uhrevi kaygılar güderek yazdığı Atâbetü'l Hakayık'ta sosyal, siyasî ve toplumsal anlamda gayet haklı ve acımasız eleştiriler yapmıştır. İnsanlara iyi ve helal yollardan kazançları olsa bile sahip olduklarının

hesabının sorulacağı vurgulanmıştır. “427. malın harâm ise, sonu azâptır/ 428. “eğer malın halâl ise, (onun da) hesabı sorulur” (Arat, AH 97). Daha o zamandan itibaren insanların beyinlerinin, kalplerinin ve sözlerinin içlerinin sahip oldukları maddiyatlarla dolu olduğu ifade edilmiştir. İnsanların gerçek zenginliklerinin ancak ve ancak intikal ettikleri yerlere götürdükleri iyilikleri olduğunu dünyalık malların ise bir anlık mutluluk verdiğini, geride kalan maddelerin ise kazanırken hiç emek bile harcamayanlar arasında paylaşıldığı ironik bir şekilde ifade edilir (Arat, AH 97). Dünya malının geçiciliği ile ilgili beyitler yine Kutadgu Bilig içerisinde de geçmektedir. 114. Beyit (Arat, Metin 28). (Arat, Çeviri 19). 1051. Beyit Ay Toldı ölür ve malı geride kalır. (Arat, Metin 122). Yine ironik bir şekilde Atâbetü’l Hâkâyık’ta dünya nitelemelerine devam edilir. Fani dünyada yaşam bal ve arısına benzetilmiştir. Dünya içinde hüner sahibi olan veya olmayan kişilerin eşit olmadığı, yetenekli ve iyi kişilerin bir şekilde geride bırakıldığı her fırsatta Yüknekî tarafından ifade edilmiştir. Hak ve hukuku gözetenlerle hasetler arasındaki haksızlıklardan bahsedilmiştir (Arat, AH 98). Bunun nedeninin ise kut yani adalet kavramının dünyayı terk ettiği düşüncesi vardır. Ki burada “kut” sözcüğünün tamamen siyasî ve sosyal bir kavram alanı içerisinde kullanılmıştır. Dünyanın tanzim edicisi Allah’tır. Bu yüzden boş yere dünya ve kadere çıkışmamak gerektiği ve her şeyin Allah’tan geldiği ifade edilir. İnsanların başlarına gelen olayları dünyevi sebeplere bağlamaması gerektiği bütün iyiliklerin, kötülüklerin meydana gelmesinin insanın iyiliğinin ve kötülüğünün sonucu olduğu ifade edilmiştir (Arat, AH 98). Kaynağını dervişliğin faziletlerine ait methiyelerden, dinî-ahlâkî neticeler çıkarılmış meşhur İslâm menkıbelerinden, Peygamber ve büyük İslâm mutasavvıflarına ait parçalardan, dünya halinden şikâyet ve kıyamet günlerinin yakınlaştığına dair ihtar maksadıyla yazılmış zahidâne şikâyetlerden, cennet ve cehennem tasvirini anlatan destanlardan alan Hikmetlerin oluşturduğu (Köprülü, MEB 214) Divân-ı Hikmet’te ise “dünya” kavramı onun geçiciliğini yansıtan anlam alanları ile sunulmuştur. Dünya malına değer ver-; “bu dünyada yaratılan mahluklara/ şimdi bildim dirilik hem olmaz imiş/ ecel gelse fayda kılmaz sakal yolup/ bu dünyanın mallarını hasıl kılıp/ rüşvet versen Melekü’l mevt almaz imiş (Eraslan 229). Dünya- taleb; “hiç bildin mi kişi ölmeyip kalanını, bu dünyanın vefasını bilenini, dünya isteyip Hak lütfunu alanını? Allah desen göz yaşını bârân kılar (Eraslan 205).

Dokunma Keyfine Yalan Dünyanın:

Dokunma keyfine yalan dünyanın / İpini eline dolamış gider/ Gözlerimin yaşı bana gizlidir/ Dertliyi dertsizi sulamış gider.

Yalan dünyanın keyfi/ İpini eline dolamış gider:

Yalan dünya ifadesinin içinde bulunan yalan/yalğan/yalğan kavramının sahip olduğu anlam alanları dünya için de geçerlidir. Yalan dünyanın keyfi kavramı içerisinde ise keyif insana özgü bir durumdur. Dünya burada yalan unsuru dolayısıyla insanla bağdaştırılmıştır. Yalan kavramı ve yalan söyle- eylemi insana özgü bir özelliktir. Aynı niteliklere sahip bir dünya aynı niteliklere sahip varlıklarına benzetilmiştir. Canlılık, tasasızlık anlamlarına gelen keyif kavramı ile dünyanın kötülüklerinden gün gelir zenginler de fakirler de, güçlüler de güçsüzler de, hastalar da sağlıklı olanlar da nasibini alır. Metinlerde “dünya” sözcüğü ile kullanılan sözcükler de anlamsal olarak gelip geçicidir. Örneğin Kutadgu Bilig’de, adın dünyada yayılması ve ünlenmesi geçici bir niteliğe sahiptir; 1928. Beyit (Arat, Metin 210). Türk dilinin tarihi metinlerinde el sözcüğü ile kurulmuş deyimlerin geçtiği görülmektedir;

eline dola- deyimine en yakın kullanılan inanç bağlamı içerisinde geçen elinden tut- ona teslim olmak (bir mürşide teslim ol-) (Tar. Söz. 1419); el iriş- güç yet-, yapabil- (1438); eli uzluluk et-, bir işi yolunu bulup kolaylıkla yap-; eli üstün, galip durumda (1439); eli üstün ol-, kudret sahibi ol- (1440) gibi deyimlere yakın bir anlamda kullanılmıştır. El sözcüğü ile kurulmuş deyimler veya sözcük grupları Tarihi Türk dili metinleri içerisinde kullanılan özellikli söz dizimleridir. Adı geçen sözcükle kurulan deyimler genellikle inanç bağlamıdır (Gölpınarlı 107). Türkü içerisinde aynı bağlamda kullanıldığı ip anlam alanındaki dolamak, bağlamak, esir almak, öldürmek, birleştirmek gibi işlevleri burada “dünya” için kullanılmıştır. Halk içinde “ipe ur-”, “ipi çürük; sözüne güvenilmeyen, kararında durmayan; “ipini uzatmamak”; serbest başı boş bırakmamak; “ipi uzun tut-”; ölçsüz hareket et- (2086) bağlamlarında kullanılan ip sözcüğü tarihsel niteliğe sahip bir sözcüktür. Türkü içerisinde de dünyanın kendi ipini eline aldığı ve kendince hareket ettiği ve ilgisiz ve sorumsuz olduğu anlamları çıkartılmaktadır. Türküde dünya ölçsüz hareket eden bir mekan olarak tasavvur edilmiştir. Kutadgu Bilig’de de dünyanın keyfiliği, dünyanın dönecek huyu 399. Beyit (Arat, Metin 54), dünya bir konaktır 1202. Beyit (Arat, Metin 137), dünya bir saraydır, kazanç yeridir 1444. Beyit (Arat, Metin 162) benzetmeleri ile karşılanmıştır. Atâbetü’l Hâkâyık’ta dünya geçici bir kervansaraydır. İnsanların gelip geçtiği, istediği zaman kalkan istediği zaman duran bir kervandır (Arat, AH 89). İpini eline dolayıp giden dünya söz diziminin temelindeki anlamı bu dörtlükle bağdaştırabiliyoruz. Burada dola- ve git- eylemleri insana özgü eylemlerdir. Dünya kavramı bu insan eylemleri üzerine haritalanarak ayrıca bir ontolojik metafor yapısı da oluşturulmuştur. Bu yapı da türkü içerisinde de kendine uydurmak veya üstünlük sağlamak anlamında kullanılır. Dünya içerisinde insanların ne zaman iyi veya kötü hallere düşeceğini bizler tahayyül edemeyiz. İçinde yaşayan insanların birbirlerini yarı yolda bırakma, yardım eder gibi görünme eylemleri dünya mekânına atfedilmiştir. Bunların yanında dünya içerisinde yaşadığımız zaman dilimi değerli ve bir o kadar da geçicidir. Zaman iyi veya kötü olsun sınavımızı nasıl değerlendirdiğimiz olacaktır. Bu yüzden dünya ve içindeki zaman sürekli hareket halindedir. İyi ve kötü’nün tanımını zaman yapacaktır.

Gözlerimin yaşı bana gizlidir:

Yaş ve su kavramları aynı anlam alanında bulunmaktadırlar. Su ile aynı anlam alanında kullanılan bir sözcüğün göz ile kullanılması göz sözcüğünü nehir, kuyu, gökyüzü ve uçsuz bucaksız bir varlık olduğunu bizlere hatırlatır. Göz sözcüğü de Türk dili metinleri içerisinde özellikli olan sözcüklerden biridir. Temel işlevi yanında uç taraf (Tar. Söz. 1807) anlamlarının da olduğu göz kelimesinin pek çok deyim içerisinde kullanıldığı görülür. Buradaki göz yaşı ifadesine en yakın olan gözü doluk-; gözü yaşla dolmak ağlayacak hale gelmek anlamında kullanılan deyimlerle anlamsal olarak bağdaşmaktadır (1832). Gözlerimin yaşı bana gizlidir ifadesinde ayrıca yaş kavramı dert, keder, manevi hüznün kavramlarını da karşılamaktadır. Çünkü gizli ol- eylemi hüznün sözcüğü ve hüznün anlam alanıyla ilgilidir. Nehir, kuyu ve gökyüzü gibi olan göz bazen durulur, bazen akar, bazen de bulanır. Bu durumlar yalan dünya içerisinde yaşayan geçici hayatlara, sevinçlere ve hüznünlere sahip olan insanoğluna ait dünyevi durumlardır. KB’de köz sözcüğü yaş saç- bağlamıyla birlikte kullanılmıştır. Közden yaş akıt-; 80. Beyit (Arat, Metin 25). 1157. Beyit (Arat, Metin 133). 4829. Beyit (Arat, Metin 483). Türküde Şerif gözlerinin yaşının kendisine gizli olduğunu söylüyor. Atâbetü’l Hakâyık’ta dünyanın vehameti yanında yaşanan çağdan, devirden de bir şikayet vardır. Zaman insanları samimiyetten yoksun kendi çıkarlarına düşkün, vefa değerlerini önemsemeyen, duyguları körelen iyilikten yoksun bir portre içerisinde tasavvur

edilmektedir. Anlaşmaya ve emanete sadık kalmamak, iyiliğin bir anlamının kalmadığı, iyiliklerin yerini kötülüklerin aldığını Yükneci vurgulamıştır. Dünya'nın bu kadar bozuk olmasının nedeni, insanların da manen bozulmuş olmasına bağlanmıştır. Bu yüzden dünya ve insanlığın sonunu yine insanoğlunun kendisinin getirdiği bu yüzden de insanların hiçbir şeyden şikayet etmemeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır (Arat, AH 96). İslâm'ın mütevazı, gariplerle gelip gariplerle gideceğini, mazlumlara olduğunu, ibadet gibi kaidelerin öneminin artık kalmadığı vurgulanmıştır (Arat AH 96). Hikmetlerde ise közdin kan tök- (kanlı gözyaşı dökmek) bağlamında göz ve dök- sözcükleri kullanılmıştır. "Gözü yaşlı, halka yaralı, boyu hilâl/ o sebepten altmış üçte girdim yere" (Eraslan 59). "Bîdarlara Hak rahmeti yakın olur/bîdarların gönlü kırık gözü yaşlı olur" (Eraslan 152). "Kanlar döküp gözlerinden geceye kat sen/ bir lahza da şeytan mülki viran olur" (Eraslan 193).

Dertliyi dertsizi sulamış gider:

Bu dizeyi iyilerin ve kötülerin aynı ya da farklı zaman dilimlerinde harcanması olarak da kabul edebiliriz. Atâbetü'l Hâkâyık'ın genelinde güçsüzün de yükselebileceğini, güçlünün de düşebileceği sıkça vurgulanmıştır. Dünya mekanının iyiliğinden ve kötülüğünden her insanın nasibini alabileceği ifade edilmektedir. Kutadgu Bilig'de de dünyanın bu adaletsiz düzeni ile ilgili pek çok kavram vardır. Dünya geçicidir; 114. Beyit (Arat, Metin 28). Dünya konaktır; 1202. Beyit (Arat Metin 137). Metinlerde işlenen bir düşünce de dünya hayatının bir sirkülasyondan ibaret olduğudur. Güçlü de bir gün düşebilir ve gücünü kaybedebilir (Arat AH 89). Ayrıca sıradan bir insanoğluna eleştiri ve uyarı yanında üst makam ve mevki topluluklarına da kısa bir eleştirinin olduğu görülür. Bu eleştiri halk kavramı üzerinden verilir. Yönetimde olmanın geçici olabileceğini, filozof ve alimlerin de yerlerinin geçici olduğu ifade edilmiştir (Arat AH 89). Dünya fitratının ne zaman gülüp ne zaman alnını çatacağı belli değildir. Bir yönüyle insanlara refah, huzur, mutluluk sunabilirken bir tarafa hüznün, ızdırıp, acı ve keder verebilir. Her rahatlığın arkasından insanları bir zorluğun beklediğini, bu yüzden de dünya hayatından medet umulmaması gerektiği ifade edilmiştir (Arat AH 90). "Tatlı tatlı yiyenler, türlü türlü giyenler/ Altın tahta oturanlar toprak altında kalmışlar" (Eraslan 335). Dünyada bir kaygı ve ülküsü olmayan dertsizlerin de ve adaleti ve iyiliği kendine şiar edinmiş dertlilerin de bir gün aynı duruma düşecekleri Hikmetler'deki bu dizelerle verilmiştir.

Kimi hızlı gider uzun yol yutar/ Kimi altın satar kimi pul yutar / Kimi soğan bulmaz kimi bal yutar / Kimi parmağını yalamış gider

Kimi hızlı gider uzun yol yutar:

Adap, erkan, adet, meslek usûl, kaide (Tar. Sözl. 4647) olarak tanımlanan yol ve yol kavram alanı ile ilgili sözcükler de tarihi Türk dili alanı içindeki özellikli kavramlardır. Kutadgu Bilig'de, köni yol; 36. Beyit (Arat Metin 20). Könilik yolu; 360. Beyit (Arat Metin 50) bağlamlarında kullanılan yol kavramı "411. yol kimin hakkı ise onun yolu yok, 412. yol hakkı olmayana geniş yol vardır" (Arat AH 97) dizeleri ile özellikle türkî içerisinde geçen hızlı git- ve uzun yol tut- dizesi arasında düşünce ve zihniyet benzerliği vardır. Bu geleneğin bir devamı olarak Hikmetlerde ise yol sor-; "İbret al sen yola giren merdanlardan/ Canı cana ekleyerek yürüyenlerden/ Yolu sorup yoldan emin varanlardan" (Eraslan 251) sürekliği

görülmektedir. Tarihî Türk dili alanı metinlerinde yol ve yol kavram alanları Türk kültürü ve Türk-İslâm kültürü içerisinde işlenen temel düşüncelerden olan özellikli sözcük/sözcüklerdir. Tarihî metinlerde yol ve yol türevli sözcükler farklı sözcüklerle de karşılanmaktadır. Tarihi metinler içerisinde en çok örneğin ise doğru yola gir-, islah ol-anlamlarını karşılayan eylemlerin olduğu görülmüştür (Kök, Yol 1080). Tarihi metinlerde de egri yol (Arat, Metin 175); könilik yolu (Arat, Metin 201); şek yolu (Arat, AH 42), mürüvvet yolu (Arat, AH 88), yol tut- (Arat, AH 89). Hikmetlerde ise “yolğa kir-”, “yol tap-”, bağlamlarının yanı sıra “yoldın az-”, “yaman yolğa avuşkan” deyimlerinin metaforlu yapılar olarak kullanıldığı görülür (Kök, Metafor 307- 308). Türkü içerisinde geçen “uzun yol tutanlar” yükü ağır ve doğru yolda olanlardır. Türküde uzun yol tutanların karşısında isteklerine kolay kavuşanlar ise Hikmetler’de şu şekilde ifadesini bulmuştur: Rüşvet alanların, haram yiyenlerin zamanı geldiğinde korkudan ölerken en nihayetinde toprağın altına gireceklerdir (Eraslan 335). Kültürel ve mitolojik anlamda pek çok değişik şekil ve anlamda yol sözcüğünün iz düşümlerini görürüz. Türkçe bir şekilde Türkçe düşünüş ile hem milli hem de manevî anlamdaki duygu düşüncelerimizi tarih boyunca sürekli bir şekilde aktarmıştır. Mahzunî Şerîf için bu özellikli sözcük duygu ve düşünce dünyasını yansıtmada başat rolü oynar. Bu dizede bir haksızlık ve liyakat sorunu olduğu düşüncesi vardır.

Kimi altın satar kimi pul yutar:

Bir akçanın üçte biri ve pula saymamak deyimini içerisinde hiçe saymak, değer vermemek (Tar. Sözl. 3201) anlamına gelen pul sözcüğünün tarihi Türk dili metinleri içerisinde de özellikli bir anlamı vardır. Türkçe sözlükte mektup zarfı, ince süs, metal para anlamlarına da gelen pul sözcüğü para anlamına gelmenin yanında (Arat, AH LII). “312. iki kol dinar ma ol üç kol kolur” (Arat, AH 65). “311-312. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki adi dolusu dinar verilirse; o muhakkak üç vadi ister” (Arat, AH 93) dizesi içerisinde de kol sözcüğü ile karşılanarak vadi yerine geçmektedir (Arat, AH 65). Bu benzetme aynı zamanda Türk düşüncesi dünya modelinin de göstergesidir. İnsan bedeninin kolları ağaç, nehir vs gibi varlıkları simgelemekle aşağı dünya katmanını simgeler (Bayat 33). “Dünya malının yokluğunun fakirlik olmadığı ve insanın minimum seviyede ihtiyaçlarını karşılaması” gerektiği ifade edilmiştir (Arat, AH 89). Hikmetler içerisinde de pul pürçek “Hak’tan korkup mal ve pulu sevmeyenin...açtım bân gözlerini binâ kıldım (Eraslan 131) gibi pul ve pürçek sözcükleri de değersizlik anlamında kullanılmıştır (Eraslan 470). Büyük bir dengesizlik olduğu zenginlerin çok zengin fakirlerin ise olabildiğince yokluk içinde olduğu ifrat ve tefritin olduğu bir toplumdan bahsedilmiştir. Tarihi Türk dili dönemi metinlerinde değersizliği ve dünya malı/nimetlerini ifade eden pul Mahzunî Şerîf’in türküsünde fakir halkın durumunu altın gibi değerli eşyalara sahip olan tabakanın karşısında nitelenmek için kullanmıştır.

Kimi soğan bulmaz kimi bal yutar:

Bu dizede dünyada bir dengesizliğin olduğu düalist bir şekilde ifade edilmektedir. Toplumdaki geçim dünyası ifrat ve tefrit noktasında soğan ve bal kavramlarıyla metaforik bir şekilde karşılanmıştır. Sosyal anlamda bir zıtlıktan hem tarihi metinlerde hem de adı geçen türkünün içerisinde bahsedilmiştir. Tarihî metinlerde dünya elinde bal tutan bir insan gibi izafe edilir. Dünya tatlıdır fakat yaptırımları acıdır (Arat, AH 90). Tarih boyunca Türk insanların kültürel kodlarında bu sözcükler dünya dengesizliğini ve adaletsizliğini

yansıtmak için kullanılmıştır. Kimi/ kimilerinden kasıt ise dünyadaki adaletsizliğe maruz kalanlar yani zenginler ve fakirler, güçlüler ve güçsüzler gibi. Kimilerinin gitmesinden kasıt ise aslında yükselmeleridir. Dünyadaki bu yükseliş genellikle haksız güç ve haksız adalet ile olmaktadır. Dünyada sahip olunan maddi varlıklar üzerinde kimsesizlerin de hakkı olduğu düşünülür. Bu yüzden insanoğlu maddi dünyada vebal altında görülür (Arat, AH 89). “Balsızlara bal olan şâhpâr olan Muhammed” (Tatçı 391) dizesinde geçen “balsız” ifadesi türküde geçen soğanı bulamayanlar, ezilmiş, garip insanlar olabileceğini düşünmekteyiz.

Mahzuni bu nasıl yazı Mahzuni / Bazı şerif olur bazı mahzuni/ Yurdunda anasız kuzu mahzuni/ İnsanlık ardından melemiş gider.

Mahzuni bu nasıl yazı Mahzuni:

Talih, nasip, kader, alın yazısı anlamlarına gelen (Tar. Sözl. 4454) yazı ifadesi kader veya dünya hayatını karşılamaktadır. Dünyada olup bitenler, yaşananlar yazı ifadesi ile karşılanmıştır. Şerîf; şeref’den, şerefli, mübarek, kutsal, soylu, temiz anlamında kullanıldıktan sonra (Develioğlu 992); Mahzunî sözcüğü mahzûn ile ilgili olarak tasalı oluş, kaygılı olma (572) anlamında kullanılmıştır. Burada dünya yaşantısının bazen neşeli bazen de kederli anlardan ibaret olduğu ifade edilmektedir. Yurdunda anasız kalmak ise Mahzunî’nin çoğu zaman farklı yerlerde ve zamanlarda ailesinden ve sevdiğinden uzakta kalmasını yansıtmaktadır. Mahzunî kendini bile diğerleri gibi insanlığın arkasından sorgusuz sualsiz gittiğini ifade eder. Hz. Muhammed’ten sonra âlimler ve zahidlerin kendi işlerini bırakıp başka yollara saptıklarını farklı, yersiz dini kaideler üretildiği bunların da insanları ikileme hatta inançsızlığa doğru götürdüğünü Yükneki ifade etmiştir. Bu konu içerisine giren sahte âşıklardan, sahte sofulardan, mollalardan, müftülerden, yalan fetva verenlerden tarihî metinlerde bahsedilmiştir (Eraslan 334). İnsanların sonunu zaman/devir getirmemiştir. Zaman hep aynı, çağ hep aynı çağdır. Zamana ve çağa iyi-kötü olgularını veren insanoğullarının kendileridir (Arat, AH 97). Her zaman iki yüzlülerin itibarda olduğunu, hak sahiplerinin haklarını alamadıkları, itibar için kendi gurularını feda edebildikleri ifade edilmiştir. Dünya hayatında zalimlerin ve kötülerin istedikleri kadar rahat yaşadıkları fakat bu saltanatın bir gün son bulacağı sembolik olarak ifade edilir. Helal ve haramın birbirine karıştığı, haram yemenin artık ayıpsanmadığına da Yükneki değinmiştir (Arat, AH 97).

Bazı şerif olur bazı mahzuni/ İnsanlık ardından melemiş gider:

Son dörtlükte Mahzûnî kendi şahsında tüm yaşanan olumsuzluklara sitem etmiştir. İnsan kaderinin bazen güzelliklerle bazen de zahmetlerle geldiğini ifade eder. Aynı ifadeye metinlerde de rastlanmaktadır. “209. Eğer tatlı tattın ise acıya hazır ol/ 210. rahat birer- birer gelirse zahmet onar onar gelir” (Arat, AH 90). Mahzûnî’nin hayat hikâyesine bakıldığında da çok zorluklar çektiği hayatının gençlik dönemlerinin şanssızlıklar içinde geçtiği görülmektedir. İşte bu çileli hayat Mahzunî de garibin feryadı mazlumun çığlığı olarak duyulur. Bir yansıma sözcük durumunda olan “melemek” ifadesi de burada bağır- anlamında kullanılmıştır. Burada aslında yaşamın zorluğundan, kızgınlık ve öfke içerisinde geçen zavallı insanlık tarihi simgelenmektedir.

Kutadgu Bilig	Atâbetü'l Hakâyık	Divân-ı Hikmet	Dokunma Keyfine Yalan Dünyanın
399. Bu koca karı dünya vefâsız ve döneke huyhudur.	205. Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar.	Bu dünyada yaratılan mahluklara şimdi bildim dirilik hem olmaz imiş.	Dokunma keyfine yalan dünyanın
3087. Bu fâni dünyayı bırak, ukbâyı dile; sen dünyayı bırakmazsan, o seni bırakır.	178. İnsanların gelip geçtiği, istediği zaman kalkan istediği zaman duran bir kervandır.	Hiç bildin mi kişi ölmeyip kalanını Bu dünyanın vefasını bilenini.	İpini eline dolamış gider
1562. gözünden yaşlar akıttı. 6533. közde kanın yaş akıttım.	-	Bidarların gönlü kırık gözü yaşlı olur. Kanlar döküp gözlerinden geceye kat sen.	Gözlerimin yaşı bana gizlidir
6634. Dünyaya nâil olan nice cihan beylerini ölüm yakaladı ve onlar gözleri ile etrafında dua dilenerek gittiler.	202. Halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. 203. Ne kadar âlim, nice feylosof vardı. 204. Bugün onlar hani binde biri bile yok.	Tatlı tatlı yiyenler, türlü türlü giyenler Altın tahta oturanlar toprak altında kalmışlar.	Dertliyi dertsizi sulamış gider
1735. Kimi, bak, tepeler aşar, dereler geçer; kimi yer kazar ve suyu kuyudan içer.	411. Yol kimin hakkı ise onun yolu yok. 412. yol hakkı olmayana geniş yol vardır.	İbret al sen yola giren merdanlardan. Canı cana ekleyerek yürüyenden. Yolu sorup yoldan emin varanlardan.	Kimi hızlı gider uzun yol yutar
5753. Altın ve gümüş görmemiş olan bir kimse bunları bulursa onun tabiatı değişir ve kendi üzerine bin bir lanet çeker.	311-312. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki adi dolusu dinar verilirse; o muhakkak üç vadi ister.	Hevesliler âşıkım der, yolda kalan/ dinlerini değersiz pula satar dostlar.	Kimi altın satar kimi pul yutar
	419. bugün helâlin kendisi nerede, hani.	Rüşvet alanların, haram yiyenlerin zamanı	Kimi soğan bulmaz kimi bal yutar

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

-	420. <i>kim harâmı yerken harâm diye yiyor.</i>	<i>geldiğinde korkudan ölere en nihayetinde toprağın altına gireceklerdir.</i>	Kimi parmağını yalamış gider
-	407. <i>Halkını bırakıp zamanını yerersin.</i> 408. <i>Zamanını yerme insanların yer.</i>	<i>Molla müftü olanlar, yalan fetva verenler, akı kara kılanlar cehenneme girmişler.</i>	Mahzuni bu nasıl yazı Mahzuni
-	209. <i>Eğer tatlı tattın ise acıya hazır ol.</i> 210. <i>Rahat birer-birer gelirse zahmet onar onar gelir.</i>	-	Bazı şerif olur bazı mahzuni
-	421. <i>Halk mallı olan kimseye teveccüh/ Hepsi hür olan nefislerini ona kul yaparlar.</i>	-	İnsanlık ardından melemiş gider

Sonuç:

Dünyanın dış süsü, para, mal, mülk, moda, tüketim gibi kavramlar insanın manevî yönünü körelten yok eden özelliklerdir. Bu kavramların temelinde insanlığı bilerek mecburî olarak yanılsa ve bilinçsizliğe doğru sürükleme düşüncesi vardır. Bu maddi aldaticılar ya da çeldiriciler toplumu ve toplumu oluşturan bireyleri iyi özelliklerden uzaklaştırıp kötü ve geçici olana yaklaştırmaktadır. İnsan-ı kâmil, ideal insan müreffeh toplumların değerler algısının en önemli parçasıdır. İdeal insan ya da değerler manzumesi Türk düşünce tarihinde, sözlü ya da yazılı kültürel taşıyıcılar tarafından her zaman karşılık bulmuş kabul görmüştür. Bazen edebî bir metin de bazen sözün en işlenmiş metinleri deyimler de bazen de nağme ile birleşerek musiki de anlam kazanmıştır. İdealist özellikler yüklenen veli insan tipi Türk düşünce tarihinin genetik kodlarında din/tarih/ mitoloji/coğrafya ile sınırlanmadan öncüllenenek nesilden nesile taşınmıştır. Geçici olan dünya hayatında kalıcılık İyilikle, erdemle ebedî olur. Kültürel devamlılıkta kalıcı iyi kavramlar geçici kötü kavramlara daima tercih edilir. İyilik ebedî; kalıcı kötülük anlık ve geçicidir. Türk düşüncesinin kültürel kodları Türk'ün dimağında Yükneki'den Mahzunî Şerif'e din/tarih/coğrafya ile engellenmeden gelmiş ve saygı bulmuştur.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. *Anadilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi, 2002.
- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK, 1979.
- , *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: TTK, 1988.
- , *Kutadgu Bilig III Dizin*. Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. İstanbul: TKAE, 1979.
- , *Atâbetü'l Hakayık*. Ankara: TTK, 1992.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi I*. İstanbul: Ötüken, 2015.
- Doğru, Erdiñç. *Dilin Derin Devleti Deyimler*. Ankara: Fecr, 2011.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın, 1990.
- Eraslan, Kemal. *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap, 2015.
- Kök, Abdullah. *Karahanlı Türkçesi Satır- Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v- 235v/2) Giriş- İnceleme- Metin- Dizin*. Dan. Fatma Sema Barutcu Özönder, Yayımlanmamış Dr. Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2004.
- , *Pîr-i Türkistan'ın Metafor Dünyası*. İstanbul: Kesit, 2016.
- , "Orhun'dan Kaşgar'a Yolun Anlamı." Moğolistan: Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Kitabı, 2018, 1079-1089.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984.
- , "Ahmed Yesevî." *MEB İslam Ansiklopedisi*. 1. Cilt. 1978.
- Kövecses, Zoltan. *Metaphor A Practical Introduction*. New York: Oxford University, 2010.
- "Dünya." Tanım 1a. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- "Dünya." Tanım 1a. *Ağızlar Sözlüğü*, 2009.
- "El." Tanım 1b. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- "Göz." Tanım 1c. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- "İp." Tanım 1d. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- "Pul." Tanım 1e. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- "Yazı." Tanım 1f. *Tarama Sözlüğü*. 1995.
- Yesevî Hoca Ahmed, ed. *Mustafa Tatçı*. Ankara: Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, 2016.

ÖZBEK UBEYDULLAH HAN'IN 11 ŞABAN 941/15 ŞUBAT 1535 TARİHLİ MEKTUBUNUN DİL VE ÜSLUBU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Arş. Gör. Ali KÖK
Kafkas Üniversitesi / Türkiye
alidikok2703@gmail.com

Akkoyunlu mirası üzerinde kurulan, mezhep ve dünya görüşleri bakımından farklı bir ideolojiye sahip Şîî Safevîlerin yürüttüğü politika, dönemin Sünnî devletlerinden Osmanlılarla Özbekleri rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık ilk olarak bir Özbek-Safevî çatışmasını doğurmuştur. Diplomatik ön muharebe münakaşaları (Haarmann 333) ile başlayan Safevî-Özbek çekişmesi ve çatışmasının ilk defa savaş şeklinde tezahür etmesi Muhammed Şeybanî Han ile Şah I. İsmail döneminde 6 Şaban 941/8 Kasım 1510'da Merv yakınlarında vuku bulmuştur. Savaşın nedeni kendi mezheplerini karşılarındakine kabul ettirme ve Şeybani Han'dan kaçan Bediüzzaman Mirza'nın Şah İsmail'e sığınması gibi görünse de asıl gerekçe İslâm dini ve ticaretin merkezi olan Horasan hâkimiyetidir. Bölgenin oldukça verimli topraklarla ekonomik değere sahip olması, Şîîler için kutsal addedilen Meşhed'in burada yer alması ve Sünnîlerin harameyn-i şerifeyni ziyarette önemli bir geçiş noktası olması Horasan'ı söz konusu devletler için değerli kılmıştır. Kendi hanedanlıklarını Cengiz ve Timur soyu ile ilişkilendiren Özbek hanları Horasan'ı miras olarak görmüşlerdir. Birbirlerini "bî-din (dinsiz), ehl-i küfr (kâfir), mühlid (Tanrı'yı inkâr eden), zındık (dinsiz)" olarak nitelendirilen tarafların, karşısındakini İslâmlaştırmak için verdikleri mücadele uzun yıllar devam etmiştir (Karadağ Çınar 201). Özbek hanları bu mücadelede Sünnî İslâm âleminin en güçlü temsilcisi Osmanlı Devleti'ne her zaman tâbi olmuşlar ve tüm zor anlarında Osmanlı sultanlarının yardımına sığınmışlardır.

Safevîlerin hükümdarı Şah İsmail'in halifelerinin Osmanlı mülkünde misyonerlik ve propaganda yürütmeleri (TSMA E. 5460), Dulkadirli seferi esnasında Osmanlı mülkünden izin almadan geçmesi ve Özbek Şeybani Han'ın kafa derisini yüzdürüp içine saman doldurarak Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid'e göndermesi, bu hareketiyle Osmanlı sultanını tehdit edip ona meydan okuması Osmanlı-Safevî ilişkilerinin gerilmesine yol açmıştır (Gündüz 109). İki Türk devleti arasında bozulan ilişkiler, Osmanlı tahtına Yavuz Sultan Selim'in geçmesiyle daha da kötüye gitmiş, 1514'te de savaşa dönüşmüştür. Söz konusu Türk devletleri arasında savaşa neden olan hadiselerden biri de Kızılbaşların ortadan kaldırılmasını isteyen İranlı ve Horasanlı din âlimlerinin kaleme aldıkları mektuplardır. Hem yukarıdaki gerekçeler, hem de bu mektuplar Osmanlı-Özbek ittifakını doğurmuştur. Osmanlı hükümdarları, Özbek hanlarıyla ittifakı, bilhassa şarka seferi düzenleyecekleri sırada gündeme getirmişlerdir. Osmanlı padişahlarına göre yüce Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi ve bazı kullarına bahşettiği hükümdarlık makamında oturan İslam padişahları bu zalim ve mühlid taifeye karşı tavır koymalıydı. Bu suretle Osmanlı hükümdarları, kaynaklarda Kızılbaş-ı lain, tâife-i melâhide-i Kızılbaş, kızılbaş-ı evbâş-ı rafizî kallâş-ı rûbâh sıfat olarak nitelendirilen Safevîlere karşı harekete geçerken Özbeklere ittifak teklifinde bulunmuşlardır. İttifakın resmîyete dönüştürülmesi için ilk teklif ise Yavuz Sultan Selim tarafından hassa gulamlarından Mehmed Bey ile Semerkant Han'ı Göçgüncü Han'a gönderilen Farsça bir mektuptur. Mektubunda ona, Şah İsmail'in ayak bastığı her yerde Müslüman halka zulmettiğini, mallarına el koyup Müslüman kanı döktüğünü ve İslam dünyasında fitne ve fesadı körüklediğini, zavallı insanların gördüğü zulmün yanında Firavun'un İsrailoğullarına yaptığı zulmün az kaldığını, buna dur demek için yakın zamanda büyük bir ordu ile harekete

geçeceğini, bu harekette kendisine yardımcı olmalarını beklediğini beyan etmektedir (Kılıç 97). Şîî Safevîlerin varlığını kabul etmeyerek onları ortadan kaldırmayı amaçlayan Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman, bu devlet üzerine sefere çıkmıştır. Tarihte İrakeyn seferleri olarak adlandırılan bu sefer esnasında Osmanlı sultanı Özbek hanına resmî olarak ittifak davetinde bulunmuştur. Özbek hanı 'Ubeydu'llāh Hān da Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevîler üzerine başlatacağı seferde ortak hareket etme teklifine H. 11 Şaban 941/M. 15 Şubat 1535 tarihli mektubuyla cevap vermiştir.

Özbek hanlarından 'Ubeydu'llāh Hān'a ait, Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a yazılmış, H. 11 Şaban 941/M. 15 Şubat 1535 tarihli, Arap harfli mektup, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde E 5905 numarada kayıtlıdır. Adı geçen belge ile ilgili ilk tespitleri Remzi Kılıç yapmıştır. Mektup üzerinde bir diğer inceleme Gülay Karadağ Çınar'a aittir. Doktora tezinde ilgili yerlerden yararlanan Karadağ Çınar, tezinin ekler bölümünde belgenin fotoğrafını yayınlamıştır (322). Bu incelemelerde mektubun tamamı değil de, belirli yerlerinin okumaları yapılmıştır. Türk devlet adamları arasında Türkçenin kullanım alanını gözler önüne seren belgenin üzerinde bugüne kadar filolojik ve stilistik yönden yeteri kadar durulmaması bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Zira Türk kültürünün abideleri arasında yer alan arşiv belgelerinin asırlardan beri birikerek devam eden ahlāk, askerî, devlet, ekonomi, felsefe, hukuk, idare, savaş, siyaset ve topluma dair fikirlerin hulasası olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Bozkır Türk kültürünün İslam medeniyeti değerleri ile zenginleşerek yeni bir hāl aldığı Türk devletlerinin merkezlerinde Arapça, bilhassa da Farsça sayesinde doğan İslam-İran tesirine karşı Türkçenin resmî yazışmalarda kullanımına örnek teşkil etmesi açısından eldeki bu mektup, büyük değer taşımaktadır. İncelenmeye esas alınan mektup, divan yazışmalarını Doğu Türkçesi ve Farsça olarak yürüten Özbek hanlarının saraylarında Batı Türkçesinin bilindiği veya bu dili bilen kâtiplerin var olduğunu gösterdiği için de ehemmiyet arz etmektedir

Satır atlama, boşluk bırakma, yazı hizasında içeriden başlama gibi İran ve Moğol resmî yazışma geleneğine ait üslup özelliklerinin (Özyetgin 2005: 23) görülmediği, harflerin aynı istikâmette ve eşit yükseklikte birbirini izlediğinin görüldüğü mektup, sülüs yazısının inceltilmesinden doğan nesih hatla yazılmıştır. Avrupa hükümdarlarına gönderilenlerden farklı, İran ve Osmanlı sahasına yollanan mektuplarla benzer şekilde bu mektupta tuğranın olmadığı; ancak bir davet (invocatio) rükünün yer aldığı dikkat çekmektedir. Arapça olarak verilen bu rükün; İlhanlı, Celayirli, Çobanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı sahası yazışmalarında da geçmektedir. Eldeki belgede "huve'l-fettāhu'l-'alim ve huve'r-raḥimü'l-mu'iz" şeklinde geçen davet (invocatio) rükünü, diğer satırlara oranla daha içeriden başlamaktadır. Ancak Osmanlı sahasında kullanılan tuğranın, belgemizde yer almadığı görülür (Uzunçarşılı 278). Tuğrayla birlikte mektubu gönderen hanın unvan ve lakaplarının sıralandığı intitlatio kısmı, 'Ubeydu'llāh Hān mektubunda yer almamaktadır. Bununla birlikte Arapça ve Farsça tamlamalardan oluşan uzun unvan ve elkab bölümü; Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı sahası yazışmalarındaki gibi kullanılmaktadır. İkinci satırdan sekizinci satıra kadar olan, övgü sözlerinin sanatlı bir dille uzun uzun sıralandığı bu rükünü muhatap alınan kişinin adı (sultān süleymān şāh), onu takiben de "ḥalledallāhu Te'ālā ḡlāl-ı 'atıfetühu ve merḥametühu 'alā mefāriḡ-i ehlü'l-islām ve'l-müslimîn" sözleriyle dua kısmı izlemektedir. Dua kısmını "da'avāt-ı şadāḡat-āyāt ve selām ve taḡiyyāt-ı sa'ādet-şī'ār kim kemāl-i 'aḡidet ve iḡlāşdan şeref-vürüd bulmaḡdanşonra evḡāt-ı fāyizü'l-berekāt tadī olunur ki ..." sözlerinin yer aldığı selamlama (salutatio) bölümü takip eder. Dokuzuncu satırda mektubun gönderildiği Osmanlı padişahı için dualar edildiği bolca selamlar söylendiği bildirilmektedir. Osmanlı padişahının elçi gönderip ittifak

teklifinde bulunmasının Özbek hanına bu mektubu yazmaya iten vesile olduğu belirtilip bu satırdan son satıra kadar olan bölüm, mektubun kontestini oluşturan (narratio) kısmına geçilir. Bu kısımda “Āzerbāycān hūdūdına varup diyār-ı şarktaki fesād ehlini külliye ortadan qaldırmadukça ğarpteki işlerle meşğul olmayacağız.” sözleriyle şark seferindeki kararlılığını ortaya koyan Osmanlı padişahı Sultan Süleyman’ın samimiyetine inandığını dile getiren Özbek Ūbeydu’llāh Hān (1533-1539); Hameyn-i Şerifeyn’e giden yolların açılıp halkın bu husustaki taleplerine cevap vermeyi arzuladığını, Kızılbaşların pis vücutlarını yok etmenin Müslümanların üzerine vacip olduğunu, bu gazadan kaçanların hesap gününde Hz. Muhammed’in yüzüne bakamayacaklarını, bu nedenle de İslām dini, Allah ve Peygamber hatırı için Kanuni Sultan Süleyman’la birlikte İran Seferi’ne çıkmayı can-ı gönülden istediğini bildirmektedir (Özbek 124-125). Söz konusu belgenin muhatabı bir hükümdar olduğu için emir rüknü (dispositio) bulunmamaktadır. Dilek ve temennilerin beyan edildiği bu bölümde en dikkat çekici husus, daha önceki Türk-Moğol ve Türk devletlerine ait yazışma örneklerinde bazı özel isimlerle âyetlerin yaldızla yazıldığı görülürken tarafımızca incelenen bu belgede Kurân ayetleriyle hadislerin üstlerine çizgi çekilerek âyet ve hadis olduklarının belirtilmek istenmesidir. Mektubun sonunda yer alan, belgenin kaleme alındığı tarih (datatio), Hicrî Takvim kullanılarak verilmiştir: “toğuz yüz kırk birinci yılun şa’bân ayınun on biri.” Yazıldığı yer/mahall-i tahrir (locus) kaydı olarak başkent Buhara’nın -dāru’s-saltāna-i fāhire-i buhārā- adı geçmektedir. Bu şehir, Türkmenistan’ın batısında yer almakta olup bir zamanlar Samanoğulları Devleti’ne de başkentlik yapmış, Maverāünnehr’in belli başlı şehirlerindendir (Köymen 194).

Avusturya Arşidüklüğü ile 1533’te İstanbul Antlaşması’nı imzalayan Kanuni Sultan Süleyman, tüm dikkatini devletin doğusunu tehdit eden Safevî tehlikesine çevirmiş, bu devlete karşı İrakeyn Seferi’ne çıkmıştır. Önceden gönderdiği sadrazam İbrahim Paşa 13 Temmuz 1534’te Tebriz’i fethederek Sa’dābād’da padişahı beklemeye başlamıştır. 29 Eylül 1534’te buluşan Osmanlı kuvvetleri aynı yılın son aylarında Bağdat’ı ele geçirdikten sonra burada kışlamış, 30 Haziran 1535 tarihinde ise Osmanlı birliklerinin çekilmesiyle tekrar Safevîlerin eline geçen Tebriz’i fethetmiştir (Yurdaydın 40). Bu esnada Safevîlerin Anadolu ve Türkistan dolaylarındaki faaliyetleri Osmanlı Devleti ile Türkistan’daki Özbek hanlarını birlikte hareket etmeye sevk etmiştir. Bu nedenle Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman, Safevî hükümdarı Şah Tahmasb üzerine İrakeyn seferine çıkmadan önce Orta Asya’da bulunan Türk hükümdarları hakkında araştırma yaptırmış, bunların kim olduğu ve ne kadar güçlerinin olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Kanuni Sultan Süleyman bu hükümdarların bazılarına mektuplar yazarak Safevilere karşı harekete geçmelerini teklif etmiştir. Mektuptaki bilgilerden Şeybanilerin (Özbekler) bu ittifak sayesinde hem Safevîlerin devamlı tehditlerinden kurtulmayı, hem de Türkistan’daki müslümanlar için Mekke ve Medine’ye giden hac yolunu güvenli kılmayı arzuladıkları anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, İran ile savaşa karar vermişken, Ūbeydu’llāh Hān, Şah Tahmasb’ın Osmanlı’ya sığınmış olan, Ulama Sultan’la mücadelesi üzerine Herat’ı muharasa etmiş ve Horasan’ı da yer yer işgal ettirmiştir. Herat’ı bir buçuk yıl kuşatıp tam alacağı sırada Şah Tahmasb’ın yardıma gelmesi ve öncü kuvvetlerin Özbek beylerini yenmesi ile 939/1532’de kuşatmayı kaldırarak Buharaya dönmüştür. Şah Tahmasb ise bir taraftan gönderdiği kuvvetler ile Gürcistan’ı zaptettiği gibi, 1533’te Herat’tan çıkıp Belh üzerine yürüme hazırlığı içindeyken Osmanlıların İrakeyn Seferi’ne hazırlandığını duyduğundan, Maverāünnehr Seferi’ni yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Ūbeydu’llāh Hān İranlılara karşı taaruzla, Osmanlılarla işbirliği mahiyetinde Bestam, Damgan ve Herat’ı 1536’da zaptetmiştir. Bu arada Kanuni’nin Bağdat’ı ele geçirdiğini (1535) duyunca, ona hemen bir tebriknâme gönderdi. Yalnız

‘Ubeydu’llāh Hān, Herat’ı alınca, Safevilere karşı gösterdiği şiddetli muamele ile bu defa halkı aleyhine çevirmiş ve Irakeyn Seferi’ndeki Osmanlı tehdidinden kurtulan Şah Tahmasb’ı -zira bu sırada Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn Seferi’ne devam etmeyip İstanbul’a dönmüştü ki- Horasan’a sevk etmiştir. ‘Ubeydu’llāh Hān Herat’tan Meşhed’i zaptetmek üzere hareket ettiğinde, şahın geldiğini duyunca, ulemanın Şah’la savaşı istememesi üzerine Buhara’ya dönmüştür.

Yazılış tarihi 16. Yüzyılın ikinci çeyreğinin ortalarına denk gelen ‘Ubeydu’llāh Hān mektubu, dil açısından Batı Türk yazı dili özelliklerini yansıtmaktadır. Özbek hanı ‘Ubeydu’llāh Hān’a ait, Arap harfleriyle ve Türkçe kaleme alınan bu mektubun imlâ özellikleri şunlardır: “*allāh* (U. 3), *garrā* (U. 3), *ittifāk* (U. 28), *ittihād*(U. 28), *millet* (U. 3), *muhabbet* (U. 10), *mukavvi* (U. 3), *mümehhid* (U. 6), *müevviç* (U. 3), *müşeyyid* (U. 7), *müzeyyin* (U. 3), *müebbi* (U. 3), *şekker* (U. 10), *tahiyyāt* (U. 9), *teveccüh* (U. 19), *tevekkül* (U. 13)” gibi kelimeler şedde işaretiyle belirtilmiştir. Bunun yanında aslı hemzeli olan kelimelerin gösteriminde hemze yerine /y/nin tercih edildiği tespit edilmiştir: *kāyināt* (E. 13), *müyesser* (U. 22), *tāyife* (U. 33). Söz başı t->d- değişiminde aslı şekillerini muhafaza eden örnekler *tutub* (U. 16), *toğuz* (U. 47) yanında söz başı t->d- değişimini belgeleyen *dil* (U. 10) örnek de mevcuttur. Söz başı k->g- değişimi için metinde pek çok örnek bulunmaktadır: *gelir* (U. 11), *gönül* (U. 12), *gözü* (U. 12), *getürüp* (U. 17), *gözedürler* (U. 21), *geçen* (U. 46), *gördükleri* (U. 46). Ayrıca söz içi ve söz sonu -ğ-’ların akıcılaşarak -ğ’ya dönüştüğü *olmağla* (U. 32); söz içi, ek başları ve sonlarındaki /-ğ/ sesinin düştüğü sa‘ âdetlü, şevketlü (U. 19), hasenâtlı, derecâtlu (U. 23), *küfre* (U. 27), *ele alup* (U. 31); söz içi ve söz sonu /-ğ- /ların akıcılaşarak /-ğ-/ olduğu *dağı* (U. 23), *yağsı* (U. 29) örnekler de vardır. Batı Türk yazı dilini karakterize eden zamir n’sinin var olması, cevher fiilinin yok édi (U. 40) örneğinde görüldüğü gibi ir-> é- dönüşmesi, nazal n için ng değil de ŋ kullanılmasıdır. Ayrıca belgede kapalı e sesinin varlığına da şahit olunmaktadır. Nitekim bu sesi göstermek için elif, ye ve üstün işaretleri kullanılmıştır: isti‘ ânet édüp (U. 14), *vāşıl éder* (U. 23), *mağşūdlarına érip* (U. 37), *yoğ édi* (U. 40). İncelenmeye esas alınan belgede Eski Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi, istek kipinin I. çokluk şahsı -(y)A+vUz şeklindedir: *şügül olmayavuz* (U. 27). -duğ sıfat-fiil eki ile +da bulunma durumu ekinin birleşiminden oluştuğu için Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde genellikle yuvarlak ünlülü olan -dUğ+da zarf-fiil ekinin, eldeki belgede de yuvarlak ünlülü olduğu görülmektedir: müteveccih olduğda (U. 41). -(I)p, -(U)p zarf fiil eki almış asıl fiille geniş zaman çekimindeki dur- (<tur-) tasvir fiilinin birleşmesinden oluşan -(X)bdUr yapısının ilk defa Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı karşılamak için kullanılan bir şekil olduğu belirtilmektedir (Eckmann 206). Daha sonra Eski Türkiye Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerde de tespit edilebilen geçmiş zamanın bu şekline eldeki belgede de tesadüf edilmektedir: *muhabbet olubdur* (U. 24).

Yazı Çevrimli Metin

1. huve’l-fettāhu’l-‘ alim ve huve’r-raḥimü’l-mu‘ iz
2. a’ lā-ḥazret Süleymān ḥaṣmet İskender-siret hilāfet menzilet ḥavākīn mertebet ‘ālī himmet vālā nehmet ḳayşer şavlet Dārā devlet Nüşirevān ‘adālet şerī‘ at-ı
3. garrānuḡ müevvici millet-i beyzānuḡ müzeyyini ‘ulemā ve fuḍalānuḡ müebbisi ‘urefā ve şuleḥānuḡ muḳavvīsi yer yüzinde Allāhu Te‘ālā’nuḡ gölgesi mā ve tıynuḡ ḳahramānı
4. keferē vū şirkinüḡ ḳāmı‘ı refeze ve mübtēd’ inüḡ dāfi‘i mülük-ı zamānuḡ e‘ azımı ve ḥavākīn-i devrānuḡ e‘ adılı ḥüsrev-i şāḥib-ḳırān sultān-ı ḥākān-nişān

5. emn ü emān cāniblerinüñ bāsītī ‘adl ü ihsān menşūrlarınūñ nāşiri [... ve imān] şehrlerinüñ hāfızı küfr ü tuğyān binālarınūñ hādimi erbāb-ı bid‘at ve dālāletüñ
6. tād-sitānı ve aşhāb-ı küfr ü cehāletüñ bāc-sitānı ehl-i sūnnet ve cemā‘atūñ hāmisi küfr ü dālālet evlerinüñ māhisi kayşeriyye haşmeti serā-perdenüñ mümeħhidi şevket-i
7. İskenderiyye bārgāhınūñ müşeyyidi sa‘ādet seririninüñ sulţānı devlet mesnedininüñ hāķānı cihān mülkinüñ kişver-sitānı ‘ālem memālikininüñ cihān-bānı evliyā‘u’llāhuñ fāhiri ve ümerā‘u’llāhuñ
8. kāhiri mücāhid-i fī sebīlu’llāh gāzī-i bi-emru’llāh mu‘izzen li’s-saltanatuhu ve’l-hilāfetühu ve’d-dünyā ve’d-dīn Sulţān Süleymān Şāh *halleda’llāhu Te‘ālā zılālī ‘ātfetühu ve merħametühu ‘alā mefārik-i ehlü’l-İslām ve’l-Müslimīn*
9. da‘avāt-ı şadāķat-āyāt ve selām u taħiyyāt-ı sa‘ādet-şi‘ār kim kemāl-i ‘aķidet ü ihlāşdan şeref-vürüd bulmaķdanşoñra evķāt-ı fāyizü’l-berekāt taşdı‘ olunur ki şāhife-i muħabbet-āmiz ve nāme-i
10. şevk-engiz ve şekksiz ki şekker me‘āl ve şirīn maķāl kalem dilinden ihlāş u muħabbet ve ihtişāş u meveddet şāhifesine sa‘ādet raķamı ile merķūm olup bu şāfi i‘tikād muħibbiñüz cānibinden irsāl
11. olınmış gelüp vāşıl oldı es‘ad-ı evķāt ve eşref-i sātde cān-baħş mażmūnından behcet-vürüd ve nüzhet ü huzūr hāşıl olup anuñ şayķalından jeng ü küdürāt
12. maħv olup gönül āyinesi muşaffā ve hātır gözgüsi mücellā oldı mektüb-ı mergüb-ı behcet-üslüb mażmūnından mefhūm oldı ki ol hāzret-i Allāhu Te‘ālā’nun ināyet-i bī-nihāyetine *men yetevekkel*
13. ‘alā’llāhi *fehuve ħasbūhu* muķtezāsınca tevekkül ve i‘timād sālār-ı rūsul ve hādī-i sübül ve maķşūd-ı cüzv ü küll server-i kāyināt ve ħulāşa-i mevcūdāt ‘aleyhi *efđālū’s-şalāvāt ve ekmelü’t-taħiyyāt* ve çeħār yār-ı ‘izām
14. aşhāb-ı kirām rıdvān-ı *rıdvāna’llāhu ‘aleyhim ecma‘in* ruhlarından isti‘ānet edüp ‘asākir-i nuşret-āyīn cerrār-ı kām-kār ve cüyüş-ı kemine-güzār ve düşmen şikār ve leşker-i İslām-medār ve diyānet-dişār
15. ve sipāh-ı encüm şümār nuşret-i enār ile şark diyārına ‘azm[ü]cezm kılmışlar bu muħlişüñ ol ‘ālī meķān-ı ‘azimü’s-şān cāniblerine defa‘ātla gönderilen mürāselelerini Allāhu Te‘ālā’nun rehāsı ve şerī‘at-ı
16. Muştafā’nun muķtezāsı içün manzūr tutup mażmūnı ile ‘amel kılup Frenk ġazāsından ġaddār-ı mekkār-ı nā-bekār Kızılbaşuñ cihādını aķdem ü etemm ve evceb ü elzem bilüp cibillet-i diyānet hāşşiyetlerinden
17. olan ‘azīmet ve ħamiyyet zuhūra getürüp maħzen rızā-yı ħālik-ı ‘ālem ve imzā-yı şerī‘at-ı hāzret-i seyyidü’l-ümem içün fī sebīlu’llāh ġazā-yı ‘ālī derecāta müteveccih olmışsız *leyenşurennallāhe men yenşuru*
18. mażmūn-ı feyz-āşārı ile risālet felekinüñ şemsi nübüvvet evcinüñ bedr-i müniri *subħāne’llezi esrā* esrārınun maħremi *ķāne ķavseyn ev ednā* [Necm Suresi:9] maķāminuñ şāhibi Muħammed Muştafā’nun *şallā’llāhu*
19. *Te‘ālā ‘aleyhi ve sellem* dīn-i metinüñ tervici ve taķvisi içün meded ü i‘ānet kılsañuz size mu‘āvenet kılup nuşret virilür inşā‘allāhu Te‘ālā bu sa‘ādetlü niyyet ve şevketlü teveccüh-i şerīfinüzi

20. bilüp bu diyâr-ı hayr aşârdâ olan ehl-i İslâm cemî'î havâşş ü 'avâm niyâz elini bî-niyâz dergâhına qaldurup mesâcid ü ma'âbidde ol hâzretün feth ü nuşreti içün ihlâşla du'â kılup
21. gözedürler ki dîn-i metînün i'lâ ve i'zâzı hâzret-i seyyide'l-mürselîn hâtemü'n-nebiyyîn *şallî allâhu 'aleyhi ve sellemün* şer'-i şerîfinün tervîci zühûr bâtında cilve-ger olup şûrî ve ma'nevî maqşûdlar
22. müyesser ve muhaşşâl ola âmîn çün ol hâzret-i hâlik cüz ü küll hâzretine i'timâd ve tevekkül kılup bu hasenâtı çok gâzâyâ teveccüh kılmışlardır *innallâhe yuhibbu'l-mütevekkilîne* medlûli ile muqarrerdür ki hâzret-i 'azze celle zikre
23. tevekkül ehlini dost tutup kendü hıfz ü emânında saklayup murâdlar huşûlî ile sa'âdetlere vâşıl eder fakîr dağı ol 'azîmü's-şân pâdişâhı bu deñlü hasenâtlu ve derecâtlu gâzâyâ sebeb olup
24. sa'y ü ihtimâm kılmağdan gârağ u maqşûd ol êdi ki ebed-i devlet ve sermed-i sa'âdetler ile müşerref olalar imdi bu muhliş kim bu hayr eşe muhabbet olubdur *men âteynâhu min külli şey'in sebebâ fe'etbe'â sebebâ*
25. kerîmenün feyz-âşâr mazmûnı ile feth ü zafer ebvâbını açub huşûl-i hasenâta vuşûl-i derecâta sebeb ola inşâ'allâhu Te'âlâ nâme-i şerîfden dağı zıkr olmış ki bu huşûşda niyyet-i hayr hâtimemüz *enâra'llâhu Te'âlâ*
26. ol vech üzere muqarrerdür ki huğûd-ı Âzerbâycân sürâdikât-ı 'azamet-nişân ile muhayyem bulmaq tâbına mahzûlenün 'ırk-ı fesâd ve şenâ'atlarını diyâr-ı şarkdan bi'l-küllîyye kağ' u kal' kılmayınca gayrî mühimm şüğûl
27. olmayavuz elbette ol hâzret-i 'âlî semtlerini bu nev' tarîkle cidd ü cehdle maşrûf tutmayalar İslâm diyârı küfre mübeddel olup diyânet ve İslâm ta'avvüd bi'llâhi ber-şaraf olurdu bu rûşendür ki
28. ol kavm-i bî-diyânet ve pür-hıyânet zâhir olalı mesâcid ve ma'âbid ve maqâbir-i evliyâ'u'llâhu teveccühle vîrân olmuşdur ol hâzretün teveccüh-i şerîfleriyle ve bu fakîrün dağı bu şarafdân ittifâk u ittihâdı ile
29. ümmîz-vâruz kim Tağrı Te'âlânun luğf u kereminden münhezim ve harâb olan hayrât âbâdân olmağa yüz tutup bu revnağdan dağı yahşsı ma'mûr ola inşâ'allâhu Te'âlâ islâm aşlınınuñ cilâ-yı vağan
30. irenleri vağan-ı me'lûflarına gelüp kefare-i fecerenün ellerinde mübtelâ olanlar necât bulalar ve dağı ol menâl u mufaşşal münseddler ki İslâm buğ' alarını yıqup minberlere çıkup fuğş ü nâ-sezâ sūdlar ile
31. sergerî tîre ve âlûde eylemişlerdür ümmîzdür ki ittifâk kılıcı ele alup ol bî-dîn pür-kîn çirkinleri tiğ-i îzâr ile yuyup ayrıtulup aşhâb-ı 'azâm-ı kirâm vâcibü'l-ihtirâm *ridvâna'llâhu Te'âlâ*
32. 'aleyhim ecma'in ehl-i sünnet ve cemâ'at kâ'idesi ve kânûnı ile ferhunde ve büzürg-vâr isimlerini okudıla ki dünyevî ve uhrevî hasenâta sebeb olmağla dîn-i İslâm revâc ve revnağ bula inşâ'allâhu Te'âlâ
33. ve dağı buyurmuşlar idi ki bu def' a teveccüh-i hâtır-ı kimyâ me'âşir ol mertebededür kim Hakk Subhânehu ve Te'âlânun 'inâyeti ile bu tâyife-i mazûleyi def' kılmağda yüzüne dîn Ka'besi'nün kara yerleri ve yakîn kıblesinün

34. hâcılarını emn ü emân ile varmada gelmede olalar zihî sa'âdet ve devlet kim ol hâzretün teveccüh şerîfleri ile intizârdadurlar ki ümmîz-vârlar murâd ve maqşûdlarına yetişseler
35. ol hâzret şevâb-ı cemil ve e'azz-ı 'izzete bâ' iş olalar *allâhummenşur cuyûşe 'l-müslimîne ve serâyâhum hayasu kânu ve eynemâ kânû min meşâriki 'l-'arzı ilâ meğâribhâ ve 'n-surhum naşran 'azîzan veftah lehum fetħan*
36. *yesîrâ* bu fakîrün hem şubh ü şâm belki 'ale'd-devâm fikri ve zikri budur kim Hârameyn-i Şerîfeyn'ün serefhumâ Allâhu Te'âlâ yolu açılıp etrâf u eknâfda olan tâlibler ve zâyirler maqşûdlarına
37. erüp ser-efrâz olalar dahî işâret oldu ki evvel hâzret bu niyyet-i hayr hâşşiyet ile ol diyâra teşrîf êtdüklerinde bu muhliş dahî cünûd-ı su'ud-ı islâm ile bu taraftan 'azîmet
38. ve teveccüh kıla ki tarafeynün ittifâkı ve cânibeynün ittihâdı ile ol kavm-i bed-kîş ve dâlâlet-endişün nâ-pâk vücûdları nâ-bûd olup *rabbi lâ tezer 'alâ 'l-arḍı mine 'l-kâfirîne deyyârâ* [Nuh Suresi: 26]
39. maẓmûnı icâbete maḳrûn ola ol hâzrete ma'lûm ola kim ol zafer-âşâr İslâm leşkeri bu demde teveccüh kılmazdan evvel bu muhlişün bu ğazâdan ğayri fikr ü endişesi ve hünepîşesi
40. yok êdi hâliyâ kim dîn-i İslâm taḳviyeti içün ol hâzretten kim cünûd-ı suûd-ı İslâmın ser-hayli ve millet ü dînün medârı refâhiyet-i ehl-i beytinün aşnuḳıdır bu fakîre
41. işâret bula ki biz bu taraftan müteveccih olduḳda siz dahî ol taraftan teveccüh kılasuz pes bize belki hamle Müsülmândâ vâcibdür kim bu işe meded kılalar ḳavluhu Te'âlâ *ve inistenşarûkum fî 'd-dîni fe- 'aleykumun naşru*
42. kerîmenün beyânı ile bu ğazâyâ külli teveccüh kılıp atlanmamuzdur inşâ'allâhu Teâlâ bizün gibi ğazâyâ mümeḥhid ve mu'âvin olmayanlar *yevm-i yeḳûmu 'l-ḥisâb 'ind-illâh ve 'inde resûlu 'llâha* ne cevâb
43. virürler dahî Allahu Te'âlâ hâzretinün luṭf u kereminden ümmîz-vâr ki özge bu ğazâyı lâzımu'l-berekât iştigâlinde ol hâzret ile ittifâḳ u ittihâdımız çün hâlişânedür bir vechle muḥkem ola ki
44. tâ kıyâmet olunca şafḥa-i rûzgârda ḳala ki sizden ve bizden sonra gelenlere düstür ve sened ola inşâ'allâhu Te'âlâ dahî ma'lûm olsun ki tâ ğâyet *ve en leyse li 'l-insâni illâ mâ se'â*
45. maẓmûnı ile ne ḳadar sa'y u ihtimâm mümkün ise bundağı dilirler ğâziler ve şirkâr mücâhidler İslâm tervici ve dîn-i taḳviyeti içün ḥimâyetleri tâ ḥayâtları bâḳi olunca dahî ederler
46. enâra'llâhu Te'âlâ huşûşen geḳen yıllarda ihlâş yüzinden ne vechle cân virüb Ḥorâsânda olan Kızılbaşların miḥmânlarını gördükleri şâyed sem'-i şerîfine erişmiş ola *el-umûru merḥûnetun bi-evḳâtiḥâ*
47. maẓmûnınca neşâyid vaḳt ü sâ'atine mevḳûf êri ola bu nâme toḳuz yüz kırk birinci yılın şa'bân ayının on birinde dâru's-saltana-i fâḫire-i Buḫârâda muḥabbet yüzinden du'â ve selâm ile yazıldı

Türkiye Türkçesine Aktarımı:

1. O, Fettah'tır (Hak ile hükmeden) ve Âlim'dir [Sebe Suresi: 26]. O, Rahim'dir, Aziz'dir (Şuara suresi: 159).

2. Yüce efendi, Süleyman haşmetli, İskender şiretli, halifelik rütbesinin [sahibi,] mertebesi hakan olanlardan, gayretli, çabalı, savletli kayser, Pers hükümdarı Dārā gibi talihli, Nuşirevan gibi adaletli,
3. İslam dininin mürevvici, Müslümanların müzeyyini, bilgi ve erdem sahiplerinin mürebbisi, âriflerle salihlerin kuvvet kaynağı, yüce Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, deniz ve karanın kahramanı,
4. kâfirlerin ve şirk ehlinin kökünün kazıyıcısı, rafizilerin ve bid'at ehlinin kovucusu, zaman hükümdarlarının en büyüğü, dönemdeki hakanlarının en adaletlisi, yüce padişahların padişahı, hakan nişanlı sultan,
5. korkusuzluk ve güvende olma duygularının yayıcısı, adalet ve ihsan dağıtanların cömerdi, [İslâm] şehirlerinin koruyucusu, küfür ve itaatsizlik binalarının yıkıcısı, dalalete ve bid'ata düşenlerin
6. taçlarını [başlarından] alan, kâfir ve cahillerin haraçgüzarı, ehl-i sünnet ve cemaâtin gözeteni, küfür ve sapkınlığa düşenlerin evlerini başlarına yıkan, kayserler gibi haşmetli, [hükümdarlık] otağının mümehhidi,
7. İskenderiyye'nin şevket sarayının müzeyyidi, saadet otağının sultanı, devlet makamının hakani, dünya mülkü [olan] memleketlerin fatihi, cihan memleketlerinin hükümdarı, Allah'ın evliyalarının övgüsüne mazhar olan, Allah emirlerinin
8. önde geleni, Allah yolunda karşılık beklemezsizin cihat eden mücahit, Allah'ın emrini yerine getirmek için gaza eden gazi, din, dünya, hilafet ve saltanatın [kendisine] ikram edildiği Sultan Süleyman Şah! Allah, onun iyilikseverlikle bağışlayıcılığının gölgesini İslâm'a inanan Müslümanların üzerinde sürekli kılsın!
9. İhlas ve inancın kemâlinden şeref bulup sadakat dolu seçkin dualar ile saâdet dolu tahiyyat ve selamların iletildiği, can sıkıcı hadiselerin yaşandığı bir zamanda muhabbet dolu sayfalarıyla
10. şevke getiren mektub[unuz] hiç şüphe yok ki samimî duygular ve tatlı sözler [ifade etmekte olup] kaleminizin dilinden [dökülen] ihlas ve muhabbet dolu sözcükler ihtisas ve sevgi sayfalarına mutluluklar bahşetmektedir. Bu saf inançlı muhibbinize gönderdiğiniz
11. mektup ulaştı. Vakitlerin hayırlısında ve saatlerin en uğurlusunda cana can katan içeriğinden sevinç, neşe ve huzur hâsıl olmuş, onun cila aletinden pas ve bulanıklık
12. yok olup gönül aynası arınmış ve kalp gözgüsü parlamıştır. Neşe üsluplu değer gören mektubunuzun içeriğinden yüce Allah'ın sonsuz inayetine kim tevekkül ederse
13. bundan sonra Allah ona kâfidir hükmüne tevekkül edip itimat eden siz sultan hazretlerinin, Peygamberlerin başı, kâinâtın serveri, yaratılmışların özeti, küllî ve cüz'î maksatların [sahibi] Hz. Muhammed'in (s.a.s), dört büyük dostun
14. ve Hz. Muhammed'in sahabelerinin –Allah onların tamamından razı olsun- ruhlarının yardımıyla Allah'ın yardımına düşer olan, arzusuna ulaşmış, düşman avcısı, dinin direği, İslâm'ın dayanağı olan,
15. yıldızlar kadar sayısız askeriyle şark diyarına [doğru] hareket ettiği haber edilmekte. Bu muhlisin siz şanı büyük padişah hazretlerinin huzuruna gönderdiği ve Yüce Allah'ın varlığı ve

16. Hz. Muhammed'in şeriatını gözetmesinin [rica edildiği mektubun] içeriğine [göre] hareket etmiş, Frenk gazasından [sonra] hayırsız hilekâr zalim Kızılbaşlara karşı cihat etmeyi acilen halledilmesi gereken, önemli, elzem ve ivedi bir sorun bilmiş, [akabinde de] dindar yaratılışınızın özelliklerinden

17. olan azimet ve hamiyet[i] ortaya koymuştur. Bunun için “sadece âlemlerin rabbinin rızası ve ümmetin efendisinin şeriati” ayetinin gereğini yerine getirmek için Allah yolunda gazaların en yücesine yönelmişsiniz. Allah, kendisine, dinine ve dininin hâkim olmasına yardım edenlere mutlak ama mutlak yardım eder.

18. Yine risalet feleğinin güneşi, nübüvvet zirvesinin dolunayı, “O; sübhandır, bütün noksanlardan münezzehtir sırrının gizemi böylece iki yay mesafesi kadar [hatta] daha yakın oldu makamının sahibi Muhammed Mustafa'nın (s.a.s)

19. dininin -Müslümanlığın- yüceltilmesi ve kuvvetlendirilmesi için medet ve yardım etseniz size muavenet edip ve nusret verilir. Yüce Allah nasip ederse bu saadetli niyetiniz ve şerefli hareketinizi bilip

20. bu hayırlı nişânelerle dolu diyarda olan İslam ehlinin ileri gelenleri ve halkı yakarma ellerini muhtaç olmayanın dergâhına kaldırarak mescit ve mabetlerde o hazretin zaferi için ihlasla dua ederek

21. yollarını beklerler ki İslamın yüceltilmesi ve saygınlık kazanması, peygamberlerin efendisi Hz. Muhammed'in -Allah'ın salat ve selamı onun üzerine olsun- şeriatının tervici için açıktan veya gizlice [çaba gösterenlerin] amaçları

22. çabucak elde edilmiş ola amin. Zira siz padişah hazretleri daha önceleri de Allah'a güvenip tevekkül ederek sonu güzelliklerle neticelenen birçok gazaya çıktınız. Muhakkak ki Allah tevekkül edenleri sever delili ile sabittir ki Aziz ve Celil olan Hz. Allah, kendisini zikredip

23. tevekkül edenlere yardım edip onu kendi koruma ve himayesi altına alıp muradlar[ının] gerçekleşmesiyle [ödüllendirerek] mutluluklara erdirir. [Bu] fakirin, o şanı yüce padişahın bu denli hayırlı ve değerli gazaya çıkması için gösterdiği

24. gayret ve çabanın altında yatan asıl gaye ve hedef bu fiildir, yani sonsuz devlet ve daimi saadetler ile müşerref olmalarıdır. Bu nedenle bu muhlisiniz bu hayırlı işe bu denli bir muhabbet duymaktadır. “Biz onu yeryüzünde kuvvetlendirdik ve ona sebep olan her şeyden verdik”

25. izzetli [âyetinin] feyiz dolu işaretleriyle fetih ve zafer kapılarını açar, hayırların gerçekleşmesine vesile olur ve Yüce Allah'ın izniyle yüksek mertebelere erişirsiniz. İnşaallah nâme-i şerifinizde bu konuyla ilgili beyan ettiğiniz hayırlı işler

26. beyan ettiğimiz gibi hayırla neticelenir. Azerbaycan hududuna varıp ululuk göstergesi otağ ile ordugâhınızı burada kurarak şark diyarındaki rüsvanın neden olduğu fesat ve kötülüğün köklerini şark diyarından tamamen söküp atmadan başka önemli işlerle

27. uğraşmayalım. Elbette siz yüce efendi, ülkesini [o rüsva kötülüklerinden uzaklaştırmak için] bu şekilde can ve başla çalışıp çabalamazsa İslam diyarının küfre dönüşüp diyanet ve İslam'ın âdetle bertaraf olması açık ve nettir.

28. O diyanetsiz ve hainlikle dolu kavim ortaya çıktığından beri mescidler, mabetler, Allah erenlerinin kabirleri viran olmuştur. Şimdi siz hazretin çabası ve bu fakirin de bu taraftan ittihat ve ittifakı ile

29. ümit etmekteyiz ki yüce Allah'ın lütuf ve kereminden münhezim ve harap olan hayratlar mamurlaşmaya başlayıp daha güzelleşip bayındır ola. Yüce Allah'ın izniyle ana yurdundan sürülen İslâm

30. erenleri eski yurtlarına gelir, günahkâr kâfirlerin ellerinde mübtela olanlar kurtuluşa erer. Böylece İslâm ülkelerini yıkan, minberlere çıkarak kötü ve çirkin hareketler sergileyerek Müslümanlara türlü engeller çıkaran

31. idareciler karanlık ve karışıklığa neden olmuştur. Umut [edilmektedir] ki ittifak kılıcı[nı] elinde tutanlar o dinsiz, kindar çirkinleri izar kılıcı ile yuyup ayırıştırır. Böylece ashab-ı azam-ı kiramın -yüce Allah

32. onların hepsinden razı olsun- ehl-i sünnet ve cemaat kural ve kanunları çerçevesinde kutlu ve uğurlu işleri okutulsun ki dünyevî ve uhrevî hayırlara sebep olmakla İslam dini yüce Allah nasip ederse revaç ve revnak bulsun

33. ve yine buyurmuşlardı ki bu kez kimya nişaneli gönülün teveccühü o mertebededir ki her türlü kusurdan tenzih edilmiş Allah'ın inayetiyle bu rezil taifeyi def etmekte yüzüne din kabesinin kara yerleri ve yakın kıblesinin hacıları

34. güven içinde gidip gelmede olalar [gidip geleler]. Ne güzel saadet ve devlettir ki o hazretin şerefli teveccühleri ile beklemededirler ki beklenti içerisinde olanlar murat ve gayelerine ersinler

35. böylece siz [padişah] hazretleri güzel sevaplarla çok değerlerli izetlere bais olsun Allah'ım! İslâm orduları ve seriyyelerine yeryüzünün doğusundan batısına [kadar ne kadar kara parçası varsa] her zaman ve mekânda olurlarsa olsunlar yardım eyle. Onlara aziz bir nusretle kolay bir fetih

36. nasip eyle. Bu fakirin sabah akşam belki sürekli fikri ve zikri şudur: Yüce Allah'ın evi olan Hameyn-i Şerifeyn'e giden yol açılsın, etraf ve çevrede [hac ve umre farızasını ifa etmek isteyen] taliplerle ziyaretçiler maksatlarına ersinler, [hacı olma şerefiyle]

37. onurlansınlar. Yine işaret oldu ki o hazret, bu hayırlara vesile olacak niyetiyle o diyara teşrif ettiklerinde bu muhlis de İslamın yıldızı [olan] askeriyle bu taraftan azimet ve

38. teveccüh kılsın ki iki tarafın ittifakı ve her iki canibin ittihadıyla o münafık kavim ve doğru yoldan sapmayı düşünenlerin pis vücudları ortadan kaybolup “Rabbim yeryüzünde kâfirlerden dolaşan tek kimse bırakma.”

39. âyet-i kerimesinin mazmunu icabete ulaşsın. O hazrete malum ola ki o zafer nişanlı İslam askerinin Kızılbaşlar üzerine yürümeden önce bu muhlisin bu gazadan başka bir fikir ve endişesi yoktu

40. İslâm dininin kuvvetlenmesi için İslâm'ın kutsal yıldızı olan askerlerin komutanı, din ve milletin yürümesi olan siz padişah hazretlerinden bu fakire

41. işaretinizle biz bu taraftan harekete geçtiğimizde siz de o taraftan harekete geçesiniz ki sonra bize belki hamle [yapmak] Müslümanlarda uygundur bu işe meded kılalar. “Bununla beraber dinde sizden yardım isterlerse, sizinle arasında antlaşma bulunanlar aleyhine bir durum olmadıkça [onlara yardım etmeniz de üzerinize borçtur]

42. âyet-i kerîmenin beyanı ile bu gazaya topyekün iştirak edip gaza için atlanıp [kuşan]mamızdır. Yüce Allah nasip ederse bu gazaya bizim gibi hazırlanmayan ve yardımda bulunmayanlar hesap gününde Allah'ın ve resulünün huzurunda ne cevap vereceklerdir?

43. Yine Yüce Allah'ın lütuf ve kereminden ümitliyiz ki bu vesileyle sizinle ittifak ve ittihamımız o kadar sağlam olsun ki
44. kıyamet gününe kadar zamanın sayfalarında yaşasın. Böylece sizden ve bizden gelenlerin kural ve sözü de bunun üzerine olsun. “İnsan için, çalışmasından başka bir şey yoktur.”
45. âyet-i kerimesinin mazmunu ile ne kadar çaba ve gayret gerekiyorsa buradaki kahramanlar, gaziler, aslan mücahitler İslâm'ın tervici ve dinin sağlamlaştırılması için ellerinden gelen ihtimamı nefes aldığımız müddetçe göstereceğiz.
46. Yüce Allah nurlandırsın özellikle geçmiş yıllarda inançları nedeniyle Horasan'da Kızılbaşların misafirlerine reva gördükleri ve onların ellerinde canlarını verdikleri kulaklarınıza erişmiş olsun. “İşler vakitlerine rehinlidir” hadisinin
47. mazmununca neşeli saat ve vaktine mevkuf bir yeri ola bu mektup dokuz yüz kırk bir yılının şaban ayının on birinde saltanat yudu olan değerli Buhara'da muhabbet [duygularını iletme] için dua ve selam ile yazıldı.

Günümüzde büyük bir kısmının Orta Asya Türkî cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan'da yaşadığı Özbek halkının adının 1313-1340 tarihleri arasında Altun Orda tahtında oturan Öz Bek Han'dan geldiği ifade edilmektedir. 1329 yılında Altun Orda tahtına oturan Öz Bek Han, Doğu Kıpçak bozkırında kendisine karşı isyan edip bağımsızlığını açıklayan Gök Orda hanı Mübarek Hoca ve sülalesini ortadan kaldırmıştır. Bu olaydan sonra zaferin kazanılmasında büyük hizmetleri bulunan Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci neslinden gelen Şibanlıların nüfuzları artmıştır ve Öz Bek Han'a yardımcı olmaları nedeniyle Şibanlılara ve Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere Özbekler denmeye başlanmıştır (Gömeç 124-125). İncelenen belgenin mürsili olan Özbek ‘Ubeydu’llâh Hân; Ebul-hayr Han'ın (1411-1468) oğlu Şah Budak Sultan'ın ikinci çocuğu Mahmud Sultan'ın oğlu (Uydu Yücel 42: 22) ve 1510'da Safevî şahı Şah İsmail tarafından öldürülen Özbek Şeybani Han'ın yeğeni olup onun vefatından sonra Buhara yönetimini devralan kişidir. H. 940/M. 1533'te Ebu Said Han'ın vefatıyla Özbek tahtına oturmuştur. Hayatı boyunca Safevîlerin eline geçen Horasan'ın yeniden ele geçirilmesi için mücadele vermiştir. ‘Ubeydu’llâh Hân, “Ubeydî” (Kul Ubeydî) mahlasıyla eserler yazıp eski Türkistan edebiyatının geleneklerini devam ettirmiştir. Eserlerinde özellikle Ahmed Yesevî, Bâkırğânî, Lutfî ve Ali Şîr Nevâî'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Divanı, Tercüme-i Kavâidü'l-Kur'ân ve Fevâidü'l-furkân, Manzûme fî hakkı mesâilü'l-vuzû' ve's-salât (Kitâb-ı Mukaddimetü's-salât manzûme fî hakkı mesâilü'l-vuzû'), Hikemiyyât gibi eserleri bulunmaktadır.

Kaynakça

- Alpargu, Mehmet. “Bir Özbek Hanı Ubeydullâh Han.” *Türk Kültürü*: 346 (1992): 339-351.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Safevi Devleti Tarihi*. Ankara: Kimlik, 2015.
- Barutçu Özönder, F. Sema. *Üç İtigsizler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Eckmann, János. “Harezmi Türkçesi”. *Tarihî Türk Şiveleri*: Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: (1988): 173-210.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Konya: Kömen, 1996.
- Gündüz, Tufan. *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe, 2013.
- Haarmann, Ulriche. “Staat und Religion in Transoxien im Fruhen 16 Jahrhundert.” *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*: 124. 2 (1974): 124.
- Karadağ Çınar, Gülay. *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı’nın Tesiri (1524-1630)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2011.
- Kılıç, Remzi. “Yavuz Sultan Selim Devri (1512-1520) Osmanlı-Özbek Münasebetleri.” *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: (2001): 88-102.
- Köymen, Mehmet Altay. *Nizâmü’l-Mülk Siyâset-nâme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Uydu Yücel, Mualla. “Ubeydullah Han.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42. Cilt. 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yurdaydın, Hüseyin G. Nasuhî’s-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i ‘Irâk-ı İrâk-ı Sulţân Süleymân Hân*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

ATASÖZÜ VE DEYİMLER ÜZERİNE BİR İNCELEME: ÖVGÜ İFADELERİ

Arş. Gör. Ebru KUYBU
Uludağ Üniversitesi / Türkiye
ebrukuybu@uludag.edu.tr

GİRİŞ

En eski zamanlardan beri insanlar duygu ve düşüncelerinin yansımasını dillerine aktarmış, bunları çeşitli kalıp ifadelerle ortaya koyma yolunu seçmişlerdir. Uzun gözlem ve denemelere dayanılarak söylenmiş, halka mal olmuş, yol ve yöntem gösteren, öğüt veren söz olarak tanımlanan atasözleri ve bir dilin temel söz varlığı içinde özellikle o dile özgü anlatım yollarının en tipik taşıyıcıları olarak düşünülen, kalıplaşmaları içeren söz grupları olarak adlandırılan deyimler ait oldukları toplumların değer yargılarını, bakış açılarını, davranış ve inançlarını yansıtır. Necmi Akyalçın atasözleriyle ilgili olarak “Atasözleri bir ulusun geçmişinden gelen, geçmişte yaşanan olaylarla deneyimleşmiş birikimlerinin özlü ve kalıp sözlere dönüşmüş biçimleridir. Atalar, yeni kuşaklara biz bu olayda işte böylesi bir sonuç aldık, siz de aynı sonuca ulaşırsınız, bu iyidir, bu kötüdür veya böyle davranırsan şöyle sonuç alırsın bu işin sonu sana kötülük, böyle davranmak ise iyilik getirir demektedirler. Atasözleri, içinde bulunulan duruma, geleceğe ve oluşturulacak duruşa yön verebilme gücünde, içerisine yaşamsal deneyimlerin iletileri sindirilmiş, anonimleşmiş sözlerdir.” (Akyalçın 17) diyerek atasözlerinin toplum hayatına yansıması üzerine bilgi vermiştir. Deyimler ise “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” (TDK 2011) olarak tanımlanır.

Atasözleri ve deyimlerde, insandan doğaya, hayvandan ekonomiye kadar pek çok alanla ilgili öğütler, tembihler, özellikler, iğnelemeler ve kötülemeler bulmak mümkündür. (Tergip 278) Atasözü ve deyimlerde tüm bunların yanında birini ya da bir şeyi öne çıkarmak, üstün yanlarını belirtmek, methetmek amacıyla türlü ifadelerle rastlamak mümkündür. Toplum içerisinde takdir edilen, iyi ve hoş bulunan şeyler atasözleri ve deyimler aracılığıyla insanlara kazandırılmak ya da özellikle belirtilmek istenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada Ömer Asım Aksoy’un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü temel alınarak övgü anlamı içeren atasözleri ve deyimler tespit edilecektir. Böylece Türkiye Türkçesinin övgü ifadesi içeren atasözleri ve deyimleri üzerine de sözlüksel bir çalışma yapılmış olacaktır. Bildiri sunumunun süresi ve bildiri metninin kapsamı göz önüne alınarak övgü anlamı içeren atasözleri ve deyimlerin bazıları üzerinde durulacaktır. Türk kültür hayatının, bakış açısının övgü ifadesini atasözleri ve deyimlerle ne şekilde ortaya koyduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Övgü ifadelerinin hayvanlar, bitkiler, nesneler, eylemler, nitelikler üzerinden nasıl aktarıldığı konusunda bir tasnif yapılacaktır. Atasözleri ve deyimler Ömer Asım Aksoy’un sözlüğündeki numaralarıyla verilecektir. Bildirinin sonunda sayısal verilerle oluşturulan grafik ve tablolar eklenilerek atasözü ve deyimlerdeki övgü anlamının ne şekilde aktarıldığı hakkında sonuçlara ulaşılabilecektir.

Atasözü ve Deyimlerde Övülen Kavramlar

Sosyokültürel bağlamda son derece önemli bir ekonomik faaliyet alanı olan hayvancılık ve tarım yüzyıllarca Türk dünyasının temel yaşam biçimi olmasından (Çobanoğlu 35) atasözü ve deyimlerde bir gerçeği vurgulamakta en çok kullanılan

unsurlardan biri de hayvanlar olmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda birçok hayvan övgü ifadeleri içeren atasözü ve deyimlerde anılmıştır. Bu hayvanlar sahip oldukları çeşitli özellikleri sebebiyle övülmüş ve bazı kavramları aktarmak için kullanılmıştır.

Bodur tavuk her gün piliç derken; ufak tefek kişilerin küçük göstermesi, sütlüyü sürüden çıkarmazlar derken yararlı ve verimli olanın kıymet göreceği, ineğin sarısı toprağın karası derken, sarı renge sahip ineklerin çiftçiler tarafından beğenildiği, yuvayı yapan dişi kuştur denildiğinde ise bir ailenin mutluluğunu ve dirliğini kadının sağladığı hep hayvanlar aracılığıyla ifade edilmiştir. Övülen kavramlar, tercih edilen tavır ve davranışlar hayvanlar ve onların öne çıkan özellikleri aracılığıyla toplumda dile getirilmiştir. Hayvanlar aracılığıyla övgü ifadelerinin yer aldığı 17 atasözüne rastlanmıştır.

1345. Katıra “baban kim?” demişler,
“dayım at” demiş.

29. Aç arslandan tok domuz yeğdir:

261. Arı, bal alacak çiçeği bilir:

287. Arslan postunda, gönül dostunda

335. Atın dorusu, yiğidin.:

544. Bodur tavuk her gün piliç:

582. Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir:

615. Cins horoz yumurtada öter:

616. Cins kedi ölüsünü göstermez.

906. Erkek arslan arslan da dişi aslan
arslan değil mi?

1215. İneğin sarısı, toprağın karası.

1325. Karga yavrusuna bakmış, “benim
ak pak evlâdım” demiş

1384. Kediye “bokun kimya” demişler,
üstünü örtmüş.

1535. Kuzguna yavrusu anka (şahin,
güzel) görünür.

1841. Sütlüyü sürüden çıkarmazlar.

2010. Yatar kurttan yeler tilki yeğdir.

2076. Yuvayı yapan dişi kuştur.

2733. Atı eşkin, kılıcı keskin olmak: Her
bakımdan güçlü, istediğini yapmak.

7244. Turna gözü gibi: Duru, saydam.

7245. Turnayı gözünden vurmak.

Deyim ve atasözlerinde hayvanların yanı sıra birtakım bitki ve nesnelerin de bir durumu veya bir kişiyi daha iyi anlatabilmek için kullanıldığı bu tarz övgü ifadelerine rastlamak da mümkündür. Güzel olan şeylerin kendini bir şekilde belli edeceğini anlatmak için misk yerini belli eder, insanın yakınındakilerle değerli ve varlıklı olduğunu anlatmak için ağaç yaprağıyla gürler, armudun güzel zamanının ilk aylarında kirazın ise son zamanlarında olduğunu vurgulamak için armudun önü, kirazın sonu ifadeleri geçmiştir. Ağaç, armut, kiraz, elma, ceviz, misk kullanılan bitki, meyve adlarındandır. Bunun yanında delikli taş, işleyen demir, kalaylı bakır, altın anahtar gibi çeşitli özellikleri bulunan nesneler atasözlerinde sıklıkla övülmüştür. İşleyen demirin pas tutmamasıyla çalışan kişinin yararlı işler yapacağı, kalaylı bakırın küflenmemesiyle temizliğini herkesin bildiği kişi ve işin lekelenmeyeceği, köylünün kahve cezvesi karaca amma sürece derken de gösterişsiz olsa bile köylünün kahve cezvesinin konuklar için hep kaynadığı vurgulanmış ve övülmüştür. Buna göre 8 tane bitki, meyve, yiyecek adı aracılığıyla, 7 tane de nesne adı aracılığıyla çeşitli kavramlar atasözlerinde övülüp öne çıkarılmıştır.

91. Ağaç meyvası olunca başını aşağı
salar.

94. Ağaç yaprağıyla gürler.

226. Altın anahtar her kapıyı açar.

233. Altın yerde paslanmaz, taş
yağmurdan ıslanmaz.

274. Armudun önü, kirazın sonu.

275. Armudu soy ye, elmayı say ye.

439. Baskıdaki altından askıdaki salkım yeğdir.

613. Ceviz gölgesi yavuz gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

Delikli taş (boncuk) yerde kalmaz (Deli kız evde kalmaz.).

1251. İşleyen demir pas tutmaz.

1301. Kalaylı bakır, küflenmez.

1501. Köylünün kahve cezvesi karaca amma sürece.

1603. Misk yerini belli eder.

1702. Pekmez gibi malın olsun, Antalya'dan sinek gelir.

1703. Pekmezi küpten, kadını kökten al.

3246. Bir içim su olmak.

4922. Güllük gülistanlık olmak: Neşe, gönül rahatlığı, bolluk içinde olan, sorunları bulunmayan.

Türklerin yaşadıkları coğrafi ortam onlara ister istemez doğayla iç içe olma zorunluluğunu getirmiştir. Daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türk toplumunun söyledikleri deyim ve atasözlerinde iklim ve takvimle ilgili yargılara da yer yer rastlanmaktadır. Bu yargılar aylar ve mevsimler gibi belirli zaman dilimlerinin insan yaşamını etkilemesinden söz etmektedir. Özellikle yağmurun yağması ve bu şekilde bereketli bir yıl geçirme arzusu atasözlerine yansımış bahar yağmurları övülmüştür. Bahar yağmurlarının bereketinden insanların pay çıkarması da tespit edilebilen bir atasözüne yansımıştır.

1575. Mart yağar, nisan övünür; nisan yağar, insan övünür.

Türkler tarih boyunca çeşitli milletlerle karşılaşmış, etkileşim halinde olmuşlardır. Bu milletlerle birlikte yaşamışlar, onlardan etkilenmiş, onları da etkilemişlerdir. Aynı zamanda çok geniş ve farklı coğrafyalara yayılmış, orada edindikleri tecrübeleri ve öğrendikleri bilgileri de atasözlerine yansıtmışlardır. Bu nedenle birer övgü vesilesi olarak çeşitli coğrafyalar ve oralara özgü ürünler bu kalıplaşmış sözlere konu olmuştur. Musul'dan alınan bezin iyi olması, Çingene kızın sakız çiğnemesinin hoşluğu coğrafya ve kültürün etkisiyle atasözlerimize yansımıştır. Buna uygun övgü de içeren 5 atasözüne ve 2 deyime rastlanmıştır.

239. Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz.

487. Bez alırsan Musul'dan, kız alırsan asilden.

1786. Sev seni seveni hâk ile yeksan ise, sevme seni sevmeyeni Mısır'a sultan ise.

1923. Tüy (yüz) güzelliği hamamdan eve, huy (ad, öz) güzelliği Urum'dan Şam'a.

1149. Herkes sakız çiğner ama (çıtlatamaz), Çingene kızı tadını çıkarır.

3410. Bulunmaz Hint (Bursa) kumaşı olmak.

3409. Bulgurlu'ya gelin gitmek.

Türk milletinin tarih boyunca ön plana çıkardığı en önemli unsur, aile ve akrabalık ilişkileridir. Sağlam aile ilişkilerinin ve buna bağlı olarak çok geniş bir akrabalık bildiren sözvarlığının olması atasözlerini de doğrudan etkilemiştir. Atasözleri ve deyimler, aile yaşantısı içinde bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alır ve tamamının gerçekçi yönlerini irdeleyerek gözler önüne sererler (Çobanoğlu 31). Anneliğin kutsallığı, küçük çocukların şirinliği, tercih edilen eşin gür saçlı oluşu, evin

dirliğini eşin sağlaması gibi övülen unsurlar atasözlerine türlü şekillerde etki etmiştir. Anne, baba, oğul, kız, komşu kızı atasözlerinde yer alan aile ve akrabalık adlarıdır. Aile ve akrabalık ilişkileri aracılığıyla övgü içeren 11 atasözü tespit edilmiştir.

239. Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz.	1632. Oğlan anası kapı arkası, kız anası minder kabası.
405. Baba vergisi görümlük, koca vergisi doyumluk.	1635. Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün.
430. Balın âlâsı (tazesi) oğulun tazesinden.	1636. Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe gülü.
956. Evi ev eden avrat (yurdu şen eden devlet)	412. Bağın taşlısı, karının saçlısı.
1297. Kadının fendi erkeği yendi.	2882. Baba adam: yaşlı, iyi yürekli, olgun.
1450. Komşu kızı almak, kalaylı kaptan (tastan) su içmek gibidir.	5548. Kadın kadıncık: Evinin işini beğenilecek şekilde yapan
1453. Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür (karısı kız görünür)	7606. Yıldızı dişi olmak: Herkesçe sevilen, sempatik.

Atasözü ve deyimlerde bazı meslek erbabı kişiler ya da belli uğraşlar içinde olanlarla ilgili olarak övgü içeren düşünceler de aktarılmıştır. Yiğitlik bir övgü vesilesi olarak atasözlerine sıklıkla işlemiştir. Yiğidin sözü, yiğidin yeri, yiğidin tavrı methedilmiştir. Bunun dışında hocanın vurduğu yerde gül biter denmiş, hocalığın toplumda gördüğü değer vurgulanmıştır. Ustaların sahip olduklarının övgüsü, ustanın çekici bin altın denilerek aktarılmıştır. Meslek erbabı ve belli uğraşlar içinde olanların övüldüğü toplamda 11 atasözü tespit edilmiştir.

422. Balcı kızı daha tatlı.	2043. Yiğitim yiğit olsun da yerim çalı dibi olsun.
1159. Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır.	2045. Yiğidin sözü, demirin kertiği.
1160. Her yiğidin gönlünde bir arslan yatar.	2049. Yiğit ekmeğiyle yiğit beslenir.
1174. Hocanın vurduğu yerde gül biter:	100. Ağanın gözü, yiğidin sözü.
1289. Kabiliyetli çırak ustayı geçer.	6356. O kadar kusur kadı kızında da olur.
1895. Tekkeyi bekleyen çorbayı içer.	6935. Sözü'nün eri olmak.
1935. Ustanın çekici bin altın.	

Türkçede deyim örnekleri incelendiğinde de ilk dikkati çeken, organ adlarıyla kurulan deyimlerin çokluğudur. Deyimleşme sürecinde organ adları aldıkları eklerle bile dilin anlatım yollarını zenginleştirmiştir. Övgü ifade eden deyim örnekleri de incelendiğinde organ adlarıyla kurulanları sıklığı dikkat çekmiştir.

2288. Ağzından bal akmak: Çok tatlı konuşmak.
2320. Ağzını öpeyim: Ne güzel söyledin.
2801. Ayağı uğurlu olmak: Geldiği yere iyilikler getirdiğine inanılan kişi.
3071. Baş üstünde yeri var.
4299. Eline su dökmemek: Değerce ondan geride.
4309. Elini sallasa ellisi (başını sallasa tellisi)
4769. Göz doldurmak: Değerinden çok, görünüşü ile etkili olmak.
4785. Göz kamaştırmak: güzellik ya da başarı ile görenleri hayran bırakmak.
7687. Yumuşak yüzlü olmak.
7739. Yüz aklıyla çıkmak.
7756. Yüzü ak.
7769. Yüzünde şeytan tüyü var.
7774. Yüzüne bakmaya kıyılmaz.
7786. Yüzünün aklıyla çıkmak.
7800. Yüzü yumuşak.

Atasözü ve deyimlerde belli kavramlar, durumlar, hareketler ya da sıfatlar da zaman zaman övülmüştür. Belli özellikleri taşımak, belli sıfatlarla anılmak bir övgü vesilesi olarak görülmüştür. Özellikle güzel olmak, iyi huylarla gün geçirmek, tatlı dilli olmak, akıl sahibi olmanın kişiye sağladığı faydalar, bekâr olmanın sultanlık sayılması atasözlerine yansımıştır. Bu nedenle en geniş kapsamlı grup olarak bu grup anılmalıdır. 95 atasözü bu gruba dâhil edilebilir. 80. Adamın iyisi iş başında belli olur.

82. Adam olacak çocuk bokundan belli olur.
134. Akan su yosun tutmaz: İşleyen demir pas tutmaz.
140. Akçesi ucuz olanın kendisi kıymetli olur.
143. Akıl akıldan üstündür.
145. Akıl kişiye sermayedir.
147. Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.
185. Alet işler, el övünür.
186. Al giyen alınır.
225. Alt değirmen güçlü akar.
301. Aşı pişiren yağ olur, gelinin yüzü ağ olur.
305. Aş tuz ile, tuz oran ile.
394. Az veren candan, çok veren maldan.
409. Bağ bayırda, tarla çayırda.

424. Balı dibinden, yağı yüzünden.
455. Baş olan boş olmaz.
463. Bedava sirke baldan tatlıdır.
467. Bekarlık sultanlık.
481. Beyazın adı, esmerin tadı.
485. Beylik fırın has çıkarır.
489. Bıçağı kestiren kendi suyu, insanı sevdiren kendi huyu.
514. Bir dirhem et bin ayıp örter.
515. Bir dönüm güzlük on dönüm yazlığa bedeldir.
518. Bir (tek) elin nesi var, iki elin sesi var.
536. Bir musibet bin nasihatten yeğdir.
537. Bir selam bin hatır yapar.
546. Boka nispetle tezek amberdir.
576. Boynuz kulaktan sonra çıkar, ama kulağı geçer.
595. Cahilin dostluğundan âlimin düşmanlığı yeğdir:
603. Can candan şirindir (tatlıdır).
604. Can canın yoldaşdır.
913. Er olan ekmeğini taştan çıkarır.
1018. Gönül kimi severse güzel odur.
1059. Güzele bakmak sevaptır.
1060. Güzele kırk günde doyulur, iyi huyluya kırk yılda doyulmaz.
1061. Güzele ne yaraşmaz.
1062. Güzeli herkes sever.
1065. Güzellik ondur, dokuzu dondur.
1125. Her gönülde bir arslan yatar.
1155. Her şeyin yenisi, dostun eskisi:
1183. Isırmadığın eli öp başına ko.
1202. İki gönül bir olunca samanlık seyran olur.
1225. İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez; tatlı dilinden başka nesi var?
1126. İnsanın kötüsü olmaz; meğer ki züğürt ola.
1129. İnsan kendini beğenmese çatlar.
1275. İyi insan sözünün üstüne gelir.
1277. İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı.
1280. İyilik eden, iyilik bulur.

1309. Kanaat gibi devlet olmaz.
1344. Kaş ile göz, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz.
1392. Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür badem gözlü olur.
1465. Koz gölgesi: kız gölgesi, söğüt gölgesi: yiğit gölgesi, dut gölgesi: it gölgesi.
1558. Mal canın yongasıdır.
1583. Mermer iyi taştan, iyilik iki baştan.
1600. Misafir on kismetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır.
1610. Mühür kimde ise Süleyman odur.
1621. Nerde birlik, orda birlik.
1623. Nerde hareket, orda bereket.
1627. Nikahta keramet vardır.
1695. Paranın yüzü sıcaktır.
1724. Sabahtan karnını doyuran, küçükken evlenen aldanmamış.
1725. Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır.
1727. Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas.
1728. Sabreden derviş, muradına ermiş.
1729. Sabreyle işine, hayır gelsin başına.
1730. Sabrın sonu selamettir.
1733. Sade pirinç zerde olmaz, bal gerektir kazana; baba malı tez tükenir evlat gerek kazana.
1734. Sadık dost akrabadan yeğdir.
1741. Sağlık varlıktan yeğdir.
1749. Sanat altın bileziktir.
1760. Satılık ziftin olsun, Selânik'ten gel gelir.
1782. Sevenin kuluyum, sevmeyenin sultanı.
1814. Söyleyene bakma, söyletene bak.
1817. Söz gümüşse sükût altındır.
1868. Tarla çayırda, bağ bayırda.
1871. Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün başlısı.
1874. Tarlayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden.
1880. Taş yerinde ağırdır.
1882. Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır.
1885. Tatlı ye, tatlı söyle.
1891. Taze bardağın suyu soğuk olur.
1892. Tebdil-i mekanda ferahlık var.

1893. Tek elin nesi var, iki elin sesi var.
1951. Vakit, nakittir.
1964. Veren eli herkes öper.
1965. Veren eli kimse kesmez.
1982. Yakın dost hayırsız hısımdan yeğdir.
2025. Yemeğin iyisi hazırdır.
2030. Yerdeki yüze basılmaz.
2075. Yuvarlanan taş yosun tutmaz.
2083. Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur.
2095. Zenginin horozu bile yumurtlar.
2096. Zenginin iki dünyası da mamurdur.
2361. Akıllı uslu: dengeli, kendi halinde.
2422. Ak pak olmak: Tertemiz, beyaz tenli, alımlı.
2463. Alımlı çalımlı olmak: gösterişli güzel.
2504. Alın açık, yüzü ak olmak.
2507. Alnının akıyla yapmak.
2522. Altında kalmamak.
2525. Altından kalkmak.
3572. Cici bici olmak: Güzel, küçük, renkli ve süslü olmak.
3590. Cin fikirli: Çok akıllı, çok zeki, kurnaz.
4419. Eteği belinde: Hamarat, çalışkan.
5133. Hayat adamı: Giriştiği her işi başarıyla yürüten kişi.
5164. Helal süt emmiş: Çok doğru, temiz kişi
5168. Helva demesini de halva demesini de bilmek: Gerektiği yere göre konuşmak.
5217. Hızır gibi yetişmek: Birinin çaresiz anında yardıma yetişmek.
5225. Hokka gibi oturmak: Giysi, giyenin vücuduna çok iyi oturmak.
5389. İlk göz ağrısı
5443. İş bilmek: Becerikli olmak
5470. İşini bilmek
5476. İşinin adamı olmak
5518. İyi etmek
5519. İyi gelmek
5520. İyi gitmek.
5523. İyi kalpli olmak.

5526. İyi olmak.
5556. Kafa dengi olmak.
5563. Kafası işlemek: Bir konu üzerinde iyi düşünebilir olmak.
5640. Kanı sıcak olmak.
5665. Kapısı açık olmak.
5678. Karaca, kuruca, gönlüme görece: Başkalarına göre çirkin olsa da ben seviyorum.
5766. Kelle kulak yerinde olmak.
5808. Kendini toplamak.
5821. Kesip attığı tırnak olamamak: Birinden değerce aşağı olmak.
5974. Kulağı delik olmak: Olup bitenleri çabuk haber alan.
6009. Kurban ol-: canı feda olmak
6086. Lafını (sözünü) bilmek: Tutarlı, mantıklı konuşmak.
6110. Lep demeden leblebiyi anlamak
6110. Maşallahı olmak:
6218. Mum direk olmak: Çok uslu, yaramazlığı bırakmış olan.
6221. Mum gibi olmak: Uslanmış olmak.
6233. Mürekkep yalamış olmak: Öğrenim görmüş olmak.
6385. On parmağında on marifet olmak.
6454. Ömrüne bereket: Ömrün uzun olsun.
6478. Öpüp de başına koymak. Lütuf saymak
6567. Parmakla gösterilmek
6578. Paşa paşa: Kimseyi rahatsız etmeden.
6659. Rekor kırmak
6943. Sudan ucuz.
6947. Su gibi bilmek (okumak)
6948. Su gibi ezberlemek.
7012. Sürüsüne bereket.
7117. Taş çıkarmak
7120. Taşı sıkça suyunu çıkarmak.
7126. Tatlı dil.
7194. Tez canlı.
7236. Toz kondurmamak.
7357. Üstüne gül koklamamak:
7361. Üstüne titremek.

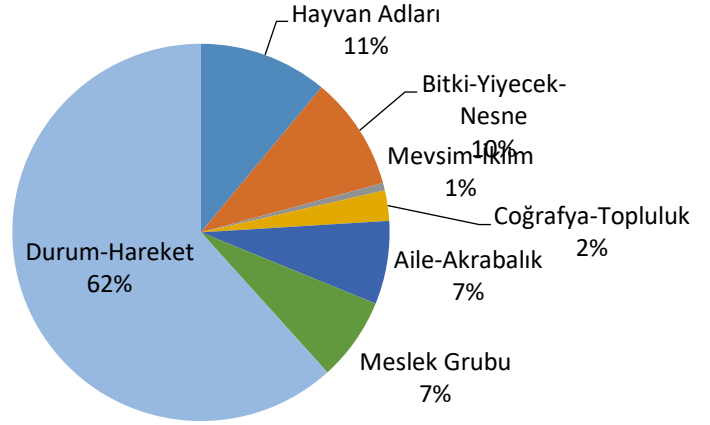
7362. Üstüne toz kondurmamak.
7370. Üstüne yok.
7429. Yağ, bal olsun.
7608. Yıldızı parlamak: Ün kazanmak, talihi açılmak.
7687. Yumuşak yüzlü olmak.
7739. Yüz aklıyla çıkmak.
7756. Yüzü ak.
7769. Yüzünde şeytan tüyü var.
7774. Yüzüne bakmaya kıyılmaz.
7786. Yüzünün aklıyla çıkmak.
7800. Yüzü yumuşak.
7822. Zevkini okşamak.
7823. Zevkten dört köşe olmak.

SONUÇ

Atasözleri ve deyimler ait oldukları milletin karakter, gelenek, tutum, davranış ve inançlarını yansıtır. Bu nedenle bir toplumun değer yargılarını bu sözlerden hareketle anlamaya çalışanlar, atasözleri ve deyimlerin bu özelliklerini göz önünde bulundurmaları gerekir. Bütün bu özelliklerinin yanında deyim ve atasözlerinde toplumdaki herkes tarafından kabul gören, takdir edilen birtakım düşünceleri ifade ederek bir milleti, bir nesneyi, bir hayvanı öne çıkarabilirler. Bu çalışmada da buna uygun olarak 154 atasözü ve 118 deyim tespit edilmiştir. Bunlar hangi kavramları ne şekillerde aktardığına göre yedi gruba ayrılmıştır. Hayvanlar, bitkiler, nesneler, meslekler ve gruplar, akrabalık adları, eylemler, sıfatlar övgü ifadeleri için kullanılmıştır. Bunlar uygun olarak gruplandırılmış ve sayısal verilerle grafikler aracılığıyla ortaya konmuştur. Buna göre övgü anlamının en çok durum ve hareketlerle ortaya konduğu, daha sonra hayvan, bitki-yiyecek-nesne, aile-akrabalık, meslek grubu, coğrafya-topluluk ve son olarak da mevsim- iklim adları ve özellikleri kullanılarak ifade edildiği görülmüştür. Bu şekilde Türk kültürünün önemli yapı taşlarından olan atasözlerinin sınıflandırılmış sözlüğünün hazırlanması ve Türk kültür ve düşüncesinin aktarılmasında hangi kavramların kullanıldığının tespit edilmesi hedeflenmiştir.

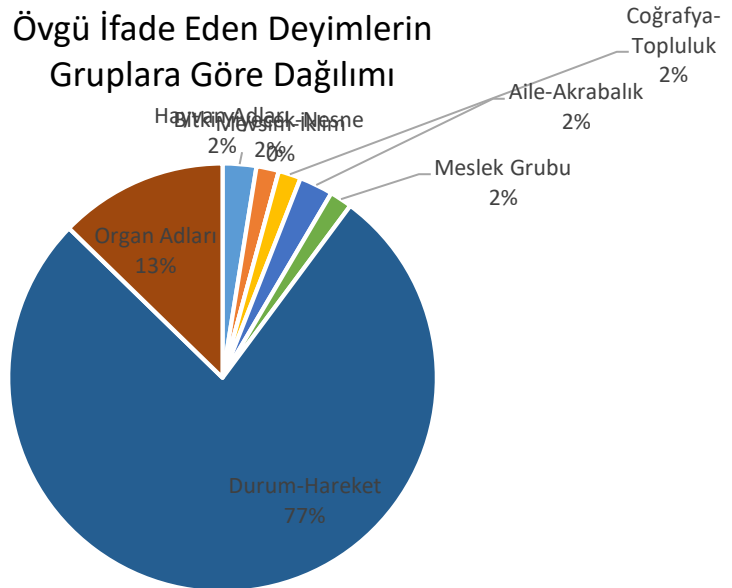
Grup Adı	Tespit Edilen Atasözü Sayısı
Hayvan Adları	17
Bitki-Yiyecek-Nesne	15
Mevsim-İklim	1
Coğrafya-Topluluk	4
Aile- Akrabalık	11
Meslek Grubu	11
Durum-Hareket	95

Övgü İfade Eden Atasözlerinin Gruplara Göre Dağılımı

Grup Adı	Tespit Edilen Deyim Sayısı
Hayvan Adları	3
Bitki-Yiyecek-Nesne	2
Mevsim-İklim	-
Coğrafya-Topluluk	2
Aile- Akrabalık	3
Meslek Grubu	2
Organ Adları	15
Durum-Hareket	91

Övgü İfade Eden Deyimlerin Gruplara Göre Dağılımı

KAYNAKLAR

- Aksoy, Ömer Asım. “Atasözleri ve Deyimler Hakkında III”, *Türk Dili*, 1953.
- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.
- Akyalçın, Necmi. *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük*, Ankara Eğiten Kitap, Ankara, 2012.
- Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2004.
- Parlatır, İsmail. *Atasözleri ve Deyimler: Atasözleri*, Ankara: Yargı, 2008.
- Şahin, Hatice. *Türkçede Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimler*, Bursa: Uludağ, 2010.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Tergip, Ayhan. “Türk Atasözü ve Deyimlerinde Kötüleme İfadeleri”, *Cyprus International University Folklor /Edebiyat* 80, 2014, C. 20, , 2014.
- Yurtbaşı, Metin. *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara: Özdemir, 1994.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA “ÖNCE” KAVRAMINI KARŞILAYAN SÖZCÜKLER

Doç. Dr. Salim KÜÇÜK
Ordu Üniversitesi / Türkiye
sakucuk@hotmail.com

0.Giriş

Ferdinand de Saussure’e göre dildeki göstergelerin yani sözcüklerin her birinin belli bir çağrışım alanı vardır. Her sözcüğün çağrışım alanını 1. Aynı kökten gelen ögeler (sermek, seriyorum, serilmek, sergen...), 2. Anlamca yakın ögeler (galeri, fuar, kermes...), 3. Biçim eşliği gösterenler (sevgi, bilgi, delgi...), 4. Ses imgesi yakınlığı olanlar (dergi, yergi...) şeklinde 4 başlık altında incelemek mümkündür (Aksan, Anlambilim 36).

Anlamca yakınlığa “Türkçeden örnek verecek olursak *alınmak, incinmek, kırılmak, gücenmek, darılmak, küsmek* gibi eş anlamlıların oluşturduğu bir alanın varlığını düşünebiliriz. Bu ögelerin değerleri ve birbirlerinden ayrımları, alan içinde birbirlerine göre belirlenir” (Aksan, Anlambilim 42-43). Gurbanov eş anlamlılığı mutlak ve nispi sinonimler olmak üzere iki ayrı grupta ele alır (Aksan, Türk Anlambilim 102).

Somut veya soyut sözcükler arasında gerçekleşen eş anlamlılıkta gösteren/ses imgesi değişmekle birlikte gösterilen/kavram aynıdır ve gönderge aynı kalmakla birlikte gösterge/sözcük birden fazla olabilir. Bu konuda dilin herhangi bir kısıtlayıcılığı söz konusu değildir. “Bir dilde, birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösteren özelliklerdendir.” (Aksan, Anlambilim 78). Ancak, eş anlamlılıkta sözcükler arasında ince kullanım ayrımları yani nüanslar söz konusu olup her zaman birbirlerinin yerini tam olarak tutamazlar (Aksan, Söz Varlığı 75). Dolayısıyla kesin bir eş anlamlılıktan söz etmek mümkün değildir. “...iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemmez” (Aksan, Her Yönüyle Dil 190; Aksan, Söz Varlığı 76).

Bir dilde eş veya yakın anlamlılık o dilin kendi sözcükleri ile karşılanabileceği gibi yabancı dillerden alınan sözcüklerle de karşılanabilir (Aksan, Anlambilim 127). Kaynak dildeki eş anlamlı sözcüklerin sayısının artmasında yabancı dillerin de etkisi vardır (Aksan, Türk Anlambilimi 105). Türkçe bu konudaki tercihini İslamiyetin tesiri ile daha çok Arapça ve Farsça sözcüklerden yana kullanmıştır.

Yazı dilinde karşımıza çıkan bu durum aynı şekilde ağızlar için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinde *ön* sözcüğünden türeyerek zamanla kalıplaşmış olan zaman zarfı yapısındaki *önce* kavramı ağızlarda birden fazla sözcükle karşılanmıştır.

1.Türkçe Kökenli Sözcükler

1.1. anca sözcüğü

Eski Türkçede *ança* şeklinde “öyle, şöyle, öylece” (Tekin 121) manasına kullanılan sözcük (< *an ‘o’ [ol] +ça; Gülensoy, Köken Bilgisi 69) ağızlarda anlam değişimine uğramıştır.

- **anca:** Biraz önce, demin. (Gr. *İl kısaltmaları için bakınız Derleme Sözlüğü*. Demir ve Aydoğdu 569)

1.2. bayak sözcüğü

Eski Uygur Türkçesinden günümüze ulaşan eskicil (< baya) bir sözcüktür. *ok/ök* kuvvetlendirme edatını (Üstüner 842) alarak *bayak* şekline dönüşmüştür. Ağızlardaki kullanımı ve türevleri oldukça fazladır. Ağızlarda ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü incilmesi, ünsüz düşmesi, sızıcılaşma, tonlulaşma, ünsüz türemesi gibi ses hadiselerine uğramıştır.

- **baaktan** (Çr. Yz. Ky. DS/I: 576)
- **bağactık (III)** (İz. DS/I: 576)
- **bayacak** (Tr. DS/I: 576)
- **bayacuk** (Gr. DS/I: 576)
- **bayadan 2.** Çok evvel, eskiden: *Bayadan burası çok kalabalıktı.* (Ba. DS/I: 575)
- **bayağ** (Ur. DS/I: 576)
- **bayağdan** (Ezc. DS/I: 576, Ezc. DS/VI: 4451)
- **bayah (I)** (Ama. To. Or. Gm. Ar. İğ. Kr. Ezm. Vn. Ml. Ur. Sv. Yz. Ank. Türkmen aşireti, Ky. DS/I: 576)
- **bayah:** *Bayah geldim ya gardaşım.* (Mr. Gaz. DS/I: 4451, Ur. Edip 95)
- **bayahdan** (To. İğ. Kr. Ezm. El. Yz. Kn. DS/I: 576)
- **bâyâhı:** Deminki, az önceki: *Bu herif bâyâhı herif deel mi?* (Gaz. DS/I: 575)
- **bayahın** (Ezm. DS/I: 576)
- **bayahıt** (Ezm. El. DS/I: 576)
- **bayahtan (I)** (Çr. Sm. To. Or. Bay. Gm. Ar. Ard. Kr. Ezm. Dy. El. Ur. Sv. Yz. Krş. Ky. Ada. DS/I: 576)
- **bayajdan** (Ezm. Ezc. DS/I: 576)
- **bayak (I):** *Aradağınız adam bayak burada idi.* (Brs. Sk. Ks. Çkr. Çr. Sm. Ama. To. Or. Gr. Tr. Gm. Kr. Ezm. Ezc. Bt. Dy. Ml. Kil. Gaz. Mr. Reyhanlı ve Amik Odası Türkmenleri. Hat. Sv. Ank. Krş. Ky. Kn. Ada. İç. Ant. DS/I: 576)
- **bayakdan** (To. Ada. DS/I: 577, Gaz. Ky. Nş. DS/VI: 4451)
- **bayakı (I)-3** (Krş. DS/I: 577)
- **bayakın (I)** (Sm. DS/I: 577)
- **bayakıt** (Ezm. El. DS/I: 577)
- **bayaklan** (Sm. DS/I: 577)
- **bayakleyin** (Gaz. DS/I: 577)
- **bayaktan (I)** (Çkr. Çr. Ama. To. Gr. Tr. Rz. Ard. Kr. Ezm. El. Ur. Kil. Gaz. Mr. Hat. Sv. Yz. Ank. Krş. Ky. Ng. İç. Ant. DS/I: 577)
- **baydan (I):** Başka zaman, her zaman, önceden: *Baydan herkes birleşirdi, öyle gidilirdi.* (Dz. DS/I: 579)
- **bayırtan** (Yz. DS/I: 577)
- **bayok** (Gm. DS/I: 577)
- **bayoktan** (Sv. DS/I: 577)
- **beeh:** Demin, az önce. (Bay. Kr. DS/I: 597)
- **beyağ** (İğ. Kr. DS/I: 577)
- **beyağıt** (Ezm. DS/I: 577)
- **beyağten** (İst. Vn. DS/I: 577)
- **beyaktan** (Mr. DS/I: 577)
- **beyek (I)** (Hat. DS/I: 577)
- **beyekıt** (Ml. DS/I: 577)
- **bıyacak** (Dy. DS/I: 577)
- **biyak** (Mr. DS/I: 577)

- **biyaktan** (Ky. DS/I: 577)
- **boyahdan** (Gm. DS/I: 577)
- **debiyah**: Demin, biraz önce. (Ky. Caferoğlu, Orta Anadolu 231)
- **debayak** (Hat. Avşar Aşireti. Ky. DS/II: 1391) [**debiyak**, **debîyak**] (Mr. Ky. DS/II: 1391) [**deybayak**] (Çr. DS/II: 1391) [**dibayak -1**] (Ky. DS/II: 1391) [**dibiyah**] (Ada. DS/II: 1391)

1.3. demin sözcüğü

Orhon Türkçesinden günümüze ulaşan eskicil (<*té:min; Gülensoy, Kökenbilgisi 275) bir sözcüktür. Ağızlarda ünlü darlaşması, ünlü genişlemesi, tonlulaşma, ünsüz türemesi, ünsüz düşmesi gibi ses hadiselerine uğramıştır.

- **demicek** (Mn. Brs. Es. Sv. Nğ. DS/II: 1416) [**demice**] (Brs. DS/II: 1416) [**deminceg**] (Brd. DS/II: 1416) [**demink**] (Dz. DS/II: 1416)
- **demin**: Önce. (Kn. Çalışkan 38)
- **demincek**: Az önce. (Kn. Çalışkan 38)
- **demizden** (Sn. Sm. DS/II: 1418) [**demitten**] (İç. DS/II: 1418)
- **dimin** (Krş. DS/II: 1499)
- **taman-2**: *Taman seni aradım bulamadım.* (Yz. Or. Sv. Ky. DS/V: 3819)
- **tanan** (Ky. DS/V: 3821)
- **temin (I)** (İz. Mn. Çkl. Düz. Bo. Mğ. Krk. Şumnu, Bulgaristan. DS/V: 3877) [**temincek**] (Ay. Düz. Bo. Sk. Tr. Rz. Ank. Nğ. Krk. DS/V: 3877)
- **temincik** (Ba. DS/VI: 4752) [**temincek**] (Ank. DS/VI: 4752)

1.4. ileri sözcüğü

Eski Türkçeden günümüze ulaşan eskicil (herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer; gelecek, sonra; önceki, evvelki <*il+gerü; Gülensoy, Kökenbilgisi 430) bir sözcüktür. Eski Anadolu Türkçesinde “önce, evvel” manasına kullanılan *ilerü* sözcüğü (Ergin 261) ağızlarda yuvarlak ünlülü şeklini kaybederek düzleşmiş ve eşitlik eki, yön eki ve iyelik ekinin yanı sıra isimden isim yapma +cAk eki ile birlikte kullanım bulmuştur.

- **ilercesi**: Evvelce. *İlercesi size gelmiştim.* (Bo. Kn. DS/IV: 2521)
- **ileri** (Ed. Kalay 263)
- **irelcek**: En önce, önce, ilk evvel, ileride olan. (Sv. Caferoğlu, Sivas ve Tokat 247)

1.5. ilk sözcüğü

Orhon Türkçesinden günümüze ulaşan eskicil (< il ‘ön taraf, doğu’+k; Gülensoy, Kökenbilgisi 432) bir sözcüktür. Zaman zarfı olarak kullanılan ve anlam değişimine uğrayan *ilk* sözcüğü yazı dilinde *ilkin* (ilk+i+n) şeklinde -n vasıta eki ile genişlemiştir, ağızlarda da benzer kullanıma sahiptir. Ünsüz düşmesi hadisesine uğramıştır.

- **ikin** (Ank. Akca 518)
- **ikten**: İlkten, önce, ilk önce. (Tr. Sezgin 204)
- **iktüm**: İlkten, ilk kez. (İç. DS/IV: 2518)
- **ilkin** (Ank. Akca 519)
- **ilkîñ** (Ank. Akca 519)

1.5.1. ilk + ağız sözcükleri ile

- **ilk ağızda**: İlk iş olarak, ilk önce. (Tr. Sezgin 204)

1.5.2. ilk + önce sözcükleri ile

❖ *ilk önce*: İlk önce. (Ank. Akca 519)

❖ *ilk önce* (Ank. Akca 519)

1.5.3. en + ilk sözcükleri ile

❖ *en ilkin*: İlk önce, en başta. (Ank. Akca 440)

❖ *enkili*: En önce. (Hat. Os. Ada. DS/III: 1759) [*enkile*] (Çkl. DS/III: 1759)

1.6. ön sözcüğü

Kökene *ön* sözcüğüne dayanan ve eşitlik eki ile genişleyen *önce* sözcüğü (ilk olarak, başlangıçta < ön+ce; Gülensoy, Kökenbilgisi 663) zaman zarfı olarak ağızlarda eşitlik eki +ca ile ok/ök kuvvetlendirme edatının kaynaşmasından ortaya çıkmış +cAk eki (Korkmaz, Türk Dilinde +ÇA eki 56; Korkmaz, Türkçede ok/ök 27) ve +Az/, +Cil, +(X)ç, +(X)t gibi isimden isim yapma ekleri ile çekim eki olarak yaklaşma hâl eki, ayrılma hâl eki, -la ve -n vasıta eki ile -ki aitlik eklerini alarak farklı şekillere bürünmüştür. Eski Türkçeden kalıplaşarak gelen *öğdin* sözcüğü (Ergin 261) ağızlarda düz ünlülü şeklini korumanın yanı sıra *öğdün*, *öndün* gibi yuvarlak ünlülü kullanımlar da kazanmıştır.

- *önce* (Ank.) (Akca, 567)
- *öncü* (Ank.) (Akca, 567)
- *öğdün* (Isp. İst. DS/V: 3316)
- *öğez (II)* (Ml. DS/V: 3317)
- *ön* (Hat. DS/VI: 4626)
- *öncek (I)* (Sk. DS/V: 3337)
- *önceleyn* (Ba. Es. Sv. Ada. DS/V: 3337) [*öncü (I)*] (Ay. DS/V: 3337)
- *öncül -4* (Gaz. DS/V: 3338)
- *öncülü* (Çr. DS/VI: 4626)
- *öndin* (Çr. DS/VI: 4626)
- *öndin* (El. Ml. Sv. DS/V: 3338) [*önden*] (Kc. Sm. DS/V: 3338) [*öndün (I)-2*] (Çkl. DS/V: 3338) [*öne*] (Ezm. DS/V: 3338)
- *öngeli* (Kn. DS/VI: 4627) [*öñuç*] (İç. DS/VI: 4627) [*öñüç*] (Çr. İç. DS/VI: 4627)
- *öngüç (I)1*: Öngüç bu yemeği yiyelim. (İz. DS/V: 3341)
- *önkü (I)*: Önkü kocam çok iyiydi. (Ay. Brs. DS/V: 3342)
- *önüç*: 1. Önüç Ali gelsin, sonra sen gel. (Kar. Kn. İç. DS/V: 3344) [*öğüç (I)*] (Ada. DS/V: 3344) [*öğüne*] (Bay. Gm. DS/V: 3344) [*önüş*] (Isp. DS/V: 3344) [*önüt-1*] (Es. DS/V 3344) 2. Önüç bizim bahçede çok erik ağacı vardı. (Mr. DS/V: 3344)
- *önce* (Kü. Gülensoy, Kütahya 251)
- *öñnen*: Önce. (Bo. Caferoğlu, Anadolu İlleri 268)

1.7. yeni sözcüğü

Eski Uygur Türkçesinden günümüze ulaşan eskicil (biraz önce, çok zaman geçmeden < yangı ~ yengi; Gülensoy, Kökenbilgisi 1121) ve anlam genişlemesine uğramış bir sözcüktür. -la, -n vasıta eklerinin ve -ca eşitlik ekinin eklenmesi ve ünsüz türemesi ile kullanımı çeşitlenmiştir.

- *yenile* (Yz. DS/VI: 4821)
- *yenile, yeñile* (Es. Çr. Sn. Hat. Ky. Ng. İç. Mg. DS/VI: 4248) [*yenice, yenice (II)*] (Uş. DS/VI: 3877) [*yenilek*] (Mn. Ng. DS/VI: 4248) [*yenilen*] (Brs. DS/VI: 4248) [*yeniliği*] (Mn. DS/VI: 4248) [*yiñile*] (Ng. DS/VI: 4248)

2. Yabancı Kökenli Sözcükler

2.1. Arapça Kökenli Sözcükler

2.1.1. evvel sözcüğü

Sözcük ağızlarda ünsüz tekleşmesi, ünlü türemesi, hece türemesi gibi ses hadiselerine uğramıştır.

- *ävä* (Mn. Korkmaz, Güney-Batı 109)
- *ával* (El. Buran 184)
- *avëla*: Evvela, önce. (İz. Korkmaz, Güney-Batı 109)
- *evel* (Ezm. Gemalmaz 103)
- *evelā* (Ank. Akca 444)
- *evelası*: Evvela. (Kü. Gülensoy, Kütahya 247)
- *eveli* (Ezm. Gemalmaz 103)
- *evelimi* (Ezm. Gemalmaz 103)
- *evelke* (Ezm. Gemalmaz 103)
- *evelsi* (Ezm. Gemalmaz 103)
- *évil*: Evvel, önce. (Hak. DS/VI: 4502)
- *evvelā* (Ank. Akca 444)
- *gel evelākin*: Önce, ilkin, evvela. (Kü. Gülensoy, Kütahya 248)

2.1.2. ilk + evvel sözcükleri ile

- *enkevel*: (< ilk evvel; Gaz. DS/III: 1759)
- *ilkiva* (İz. DS/III: 2531)
- *illaba* (< ilk evvel): Önce. (Kn. DS/VI: 4526)
- *inkevvela*: En evvel, ilk önce, (Dz. DS/IV: 2544), [*inkiba*] (Kn. DS/IV: 2544)

2.1.3. ipti (< iptidâ) sözcüğü

Sözcük ağızlarda ünsüz değişimi, ünsüz türemesi, hece kaynaşması, hece düşmesi gibi ses hadiselerine uğramıştır.

- *aḡapçi*: En önce. *Aḡapçi o bana vurdu*. (Yz. DS/VI: 4420)
- *emtülü*: Başlangıç, ilk önce: *Buraya emtülü ben geldim*. (Mn. DS/III: 1742)
- *eñipdin*: İlk önce. (Kn. DS/III: 1758)
- *ibdi*: Önce. (Kn. DS/IV: 2501)
- *ibdiñā*: İbtida, önce. (Ay. Korkmaz, Güney-Batı 114)
- *ipta/ipda*: İlkin, önce. (Tr. Sezgin 205)
- *ipti*: *İpti o bana vurdu*. (Yz. DS/VI: 4526)
- *iptiba* (Es. Caferoğlu, Anadolu İlleri 257)
- *iptil* (Çr. Krş. Nş. Nğ. Ada. İç. DS/IV: 2547) [*ipdil*] (Ada. DS/IV: 2547) [*ipdin*] (Kn. DS/IV: 2547) [*ipta*] (İz. Ank. DS/IV: 2547) [*iptili*] (Af. İç. DS/IV: 2547) [*iptilli*] (Berit ve Gavurdağı göçebeleri. Mr. DS/IV: 2547) [*iptima*] (İç. DS/IV: 2547)
- *iTdadan*: ilk başta, ilk önce. (Ank. Akca 526)
- *iTdinlê*: Başlangıçta, ilk önce. (Ank. Akca 526)
- *iTdiñ*: İlkin, ilk başta. (Ank. Akca 526)
- *ittibe*: Biraz evvel. (Ant. DS/IV: 2571)

2.1.4. siftah (< istiftāh) sözcüğü

Sözcük ağızlarda tonlulaşma hadisesine uğramıştır.

- *sifde*: İlk, ilk önce, en evvel. (Tr. Caferoğlu, Kuzey Doğu İllerimiz 345)

- **sifte** (Rz. DS/VI: 4697)

2.1.5. selef sözcüğü

Sözcük ağızlarda ünlü daralmasına uğrayarak –ki aitlik eki ile kullanılmıştır.

- **silifki**: *Silifki gelen odunlar bunlardan iyiydi.* (Mr. DS/V: 3636)

2.1.6. sehel sözcüğü

Ağızlarda s- > z- ünsüz değişimine dayalı kullanımları mevcuttur.

- **zehelce** (Arapça < sehel: To. DS/VI: 4358)

2.2. Farsça Kökenli Sözcükler

2.2.1. hemen sözcüğü

Sözcük ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, göçüşme gibi ses hadiselerine uğramıştır.

- **hemidek**: *Ahmet hemidek burda idi.* (Ada. DS/III: 2338) [**hemin**] (Tn. Ml. DS/III: 2338) [**hemincecik**] (Ada. DS/III: 2338)
- **henöm** (Tr. Rz. DS/III: 2341) [**henüm**] (Tr. DS/III: 2341)

3. Kökeni belirlenemeyen sözcükler

- **inkaza**: Önce, evvel. (Mğ. DS/IV: 2544)
- **şivşit (IV)**: Önce. (Mğ. DS/V: 3791)

Sonuç

Türkçe *anca, bayak, demin, ileri, ilk, ön* ve *yeni* sözcüklerinin yanı sıra Arapça *evvel, iptida, sifteh, selef* ve *sehel* ile Farsça *hemen* sözcüğü ve bu sözcüklerin türevleri farklı fonetik yapılarla, uğramış oldukları ses hadiseleri ve aldıkları bir takım son eklerle veya yeni sözcüklerle birleşerek *önce* kavramını karşılamak için hâlen zaman ve durum zarfı görevi ile ağızlarda kullanılmaktadır. Bu durum Türkçenin zenginliğinin ve işlenmişliğinin önemli bir göstergesidir.

Kaynakça

- Akca, Hakan. *Ankara İli Ağızları*, Ankara: TKAE Yayınları, 2012.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin, 2009.
- Aksan, Doğan. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1978.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK, 2009.
- Aksan, Doğan. *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara: Bilgi, 2015.
- Buran, Ahmet. Keban, *Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK, 1997.
- Caferoğlu, Ahmet, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1944.
- Caferoğlu, Ahmet. *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1951.

- Caferoğlu, Ahmet. *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1948.
- Çalışkan, Habip, *Ermenek Sözlüğü*, Ankara: Karamanoğlu Mehmet Bey Dil ve Kültür Derneği, 2008.
- Demir, Necati, ve Özkan Aydoğdu. *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*, Giresun: Giresun Valiliği, 2009.
- Derleme Sözlüğü*, C.I-VI, Ankara: TDK, 2009.
- Edip, Kemal. *Urfa Ağzı*, Ankara: TDK, 1991.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak, 2004.
- Gemalmaz, Efrasiyab. *Erzurum İli Ağızları*, C.III, Ankara: TDK, 1995.
- Gülensoy, Tuncer. *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK, 1988.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C.I-II, Ankara: TDK, 2007.
- Kalay, Emin, *Edirne İli Ağzı*, Ankara: TDK, 1998.
- Korkmaz, Zeynep. “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, 1958. 41-68.
- Korkmaz, Zeynep. “Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine”, *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, 1962. 13-29.
- Korkmaz, Zeynep. *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.
- Sezgin, Bahattin, *Trabzon Sürmene-Araklı-Köprübaşı Yerel Ağızlar Derleme Sözlüğü*, İstanbul: Cinius, 2015.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK, 2010.
- Üstüner, Ahat. “ok/ök Enklitiğinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kalıntıları”, *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ, 2013. 839-849.

**OSMANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE EĞİTİM KONUSUNDA YAZILMIŞ
BİR RİSALE: RİSÂLE-İ AHLÂKİYYE**

Prof. Dr. Zuhâl KÜLTÜRAL
Marmara Üniversitesi/ Türkiye
zuhal.kultural@marmara.edu.tr

Arş. Gör. Burcu SIBİÇ
Marmara Üniversitesi / Türkiye
burcu.sibic@marmara.edu.tr

GİRİŞ

Türkçenin ilk yazılı ürünlerinden itibaren pek çok eserde aklın, ilmin, iyi ve ahlaklı insan olmanın önemi dile getirilmiştir. Özellikle, XI. yüzyıl İslami dönem eserlerimizden *Divânü Lügati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakayık* başta olmak üzere birçok eserde insanlara bilginin önemi, iyi insan olmanın yolları, saadete erebilmek için gerekli faziletler gibi önemli konularda öğütler verilmiştir. Bu çalışmada, öncelikle XI. yüzyıl İslami dönem eserlerimizden örneklerle Türk dili ve edebiyatı sahasında nasihat türünün izlerine temas edilmiş, bu türün Osmanlı Türkçesi dönemindeki bazı örneklerine yer verilerek çalışmamızın esas konusunu oluşturan *Risâle-i Ahlâkiyye* adlı eser tanıtılmıştır.

XI. Yüzyıl İslami Dönem Eserlerinde 'Ahlak'

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Divânü Lügati't-Türk* bir sözlük olmasının yanı sıra Türk toplum hayatıyla ilgili de pek çok konuda bilgiye ulaşılabilen bir eserdir. Eserde, eğitimin önemi üzerinde durulmakta, iyi ve ahlaklı insan olabilmenin yolları öğütlenmektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde özellikle çocuklara yönelik pek çok öğütte bulunmaktadır:

Algıl öğüt mendin oğul erdem tile.

Boyda uluğ bilge bolup bilging ula.

"Oğul, benden öğüt al, fazilet dile. Ulus arasında büyük bilgin ol, bilgini yay."

(Ey oğul, benden öğüt al, edep ve terbiyeye çalış, ta ki ulusun büyüğü olasın, onlar arasında edep ve hikmetin yayıla.) (Atalay 1: 51)

Erdem tile öğrenüben bolma küwez

Erdemsizin öğrense engmegüdhe anğar

"Fazilet iste, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse öğrense sınav zamanında şaşalar."

(Bilgi ve hikmet için çalış, öğrenmekten çekinme, kibirlenme, bir şey öğrenmeksizin bilgi ve edep taslamak isteyen imtihan zamanında şaşırır.) (Atalay 1: 252)

Eştîp ata anangning sawlarını kadırma

Neng kut bulup köwezlik kılınp yana kuturma

"Ananın, babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme; mala ve talihe eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma."

(Ananın, babanın sözünü işittiğinde reddetme. Mal ve baht bulduğunda buldum delisi olma, seni şımarıklık almasın, haddini geçme.) (Atalay 1: 508)

Oğlum sanga kodhurmen erdem öğüt xumaru

Bilge eriğ bulup sen bakkıl anıng tabaru

"Oğlum sana fazilet, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak." (Evladım sana fazilet ve edep bırakıyorum. Akıllı bir bilgin bulduğunda ona yaklaş, ondan faydalan.) (Atalay 3: 440-441)

Yine 11. yüzyılda Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı *Kutadgu Bilig*'in temi "ideal insan"dır. Eser, nasihatname niteliği taşıması dolayısıyla da eğitim-öğretim açısından pek çok noktaya temas etmektedir. Eserde, akıl ve bilginin önemi, insanın bilgiyle yükselip itibar göreceği, sürekli öğrenmenin gerekliliği, baba-çocuk ilişkisi, çocuk eğitimi ve terbiyesi, erdemli insan olmanın yolları gibi konularda nasihatler verilmektedir:

Akıl ve bilginin önemi:

Ukuş ol yula teg karangku tüni

Bilig ol yarukluk yaruttı sini (Arat 44)

(Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.) (Arat 32)

Dilin meziyeti, zararı ve faydası:

Kişig til ağırlar bulur kut kişi

Kişig til uçuzlar barır er başı (Arat 33)

(İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider.) (Arat 23)

İyilik etmenin önemi:

Atı edgü bolmuş atanmış akı

Akı ölse atı tiriğ tip uki (Arat 41)

(İyi ad kazanmış, cömertlik ile şöhret bulmuştur. Bil ki cömert insan ölse bile onun adı yaşar.) (Arat 29)

Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e verdiği öğütler:

Kötülük:

İsiz işke yakma sanga kılga kor

İsizlik yılan ol sini tikge kör (Arat 147)

(Kötü arkadaşla yaklaşma, sana zarar getirir; kötülük yılanıdır, dikkat et seni sokar.) (Arat 103)

İkiyüzlülük:

İki yüzlüğ erke sözüng sözleme

Yadılğay sözüng sır açılğay yime (Arat 147)

(İkiyüzlü adama sır verme; sözün yayılır, sırrın ortaya çıkar.) (Arat 103)

Yalan söz söyleme:

Tilingde çıkarma bu yalğan sözüğ

Bu yalğan sözün er uçuzlar özüğ (Arat 150)

(Ağzından yalan söz çıkarma; yalan söz ile insan kendi itibarını düşürür.) (Arat 105)

Sabırlı olma:

Seringil serinmek eren kılkı ol

Serinse bulur er mesel kökke yol (Arat 149)

(Sabırlı ol, sabretmek er kişi işidir; insan sabrederse göğe bile yol bulur.) (Arat 105)

Edib Ahmed'in *Atabetü'l Hakayık* adlı eseri de Türk-İslam muhiti içinde, fertlerin terbiye edilmesi için gerekli olan esasları dile getiren bir ahlak kitabıdır. *Risâle-i Ahlâkiyye*'de verilen öğütleri yüzyıllar önce Edib Ahmed, şöyle dile getirmektedir:

Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında:

bilig bildi boldı eren belgülig

biligsiz tirigle yiyük körgülig

biliglig er öldi atı ölmedi

biligsiz tirig erken atı ölüğ (Arat 48)

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz hayatta iken kaybolmuş sayılır; bilgili adam ölür (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken adı ölüdür) (Arat 86)

Dilin muhafazası hakkında:

iki neng birikse bir erde kalı

bükendi ol erke mürüvvet yolu

bir ol yangşar erse kereksiz sözüğ

ikinç yalan erse ol ernalı tili (Arat 52)

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir). (Arat 88)

Sır saklama:

katıg kızle razıng kişi bilmesün

sözüngdin özüngke öküñç kelmeseün

kamug yaşru işing bolup aşkara

bu körgeñ eşitgen sanga külmeñ (Arat 54)

(Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin âşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin). (Arat 88)

Cömertliğin methi ve hasisliğin zemmi hakkında:

tabi'atta yigi 'adet 'aybsuzı

akılık erür bil buhul körksüzi
eliglerde kutlug birigli elig
alıp birmegen ol elig kutsuzı (Arat 60)

(Tabiatların en iyisi ve âdetlerin ayıplanmayanı cömertliktir; bil ki, hasislik (bunların en) çirkinidir). (Arat 90)

Tevâzu ve kibir hakkında:

yana bir kereglig sözüm bar sanga
ayayın men anı kulak tut manga
ol ol kim tekebbürni yirdin salıp
tevâzu'nı berk tut yapuş ked anga (Arat 61)

(Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: Kibri yere çalıp, tevâzuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl). (Arat 92)

Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında:

köki körklüg ernalı huyı körklüg ol
bu körklüg kılıkka köngül örlüg ol
bir erdin bir erke tefavüt telim
velikin körerke tözü börklüg ol (Arat 66)

(Aslı güzel olan adamın huyu güzel olur; güzel huylu adama gönül bağlanır. Adamdan adama fark çoktur, fakat görünüşte hepsinin borkü vardır.) (Arat 94)

küdezgıl aya dost uluglar hakın
asıgsız mizah hem cedeldin sakın
uluglarını buşrup sanga bu mizah
kiçiglerini küstah kılur bil yakın (Arat 68)

(Ey dost, büyüklerin hakkını gözet, lüzumsuz alay ve mücadeleden sakın; bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir, küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil.) (Arat 95)

Osmanlı Türkçesi döneminde ise; ahlak konusunda yazılmış birçok kitap ve risale vardır. Bu eserlerden şu örnekler verilebilir: Mehmed Sadık Rıfat Paşa (1807-1856) *Risâle-i Ahlâk*, İstanbul 1263 (çeşitli baskıları vardır); Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Zeyl-i Risâle-i Ahlâk*, İstanbul 1273; Mehmed Nuri Şemseddin, *Risâle-i Pendiye*, İstanbul 1284; Mustafa Hami, *Vezâif-i Etfâl*, İstanbul 1288, Mehmed, *Nasâyih-i İhvân*, İstanbul 1292 (Baysal 111-115). Ali Nazima, *Ahlak Risalesi*, İstanbul 1323; Mahmut Esat, *Ahlak Risalesi - A Book on Morals*, İzmir 1894; İbül Emin M. Kemal, *Ahlak*, İstanbul 1308; Dr. Cemil, *Manzume-i Ahlak Anadolu Evlatlarına Yadigâr*, İstanbul 1337; Cevdet, *Risale-i Ahlak*, İstanbul 1286 (Öztürk 34). Bu çalışmaya konu olan Cevdet Efendi'nin *Risâle-yi Ahlâkiyye* adlı risalesi de bu tür eserlerden biridir.

Cevdet Efendi'nin *Risâle-i Ahlâkiyyesi*

Dârülmualimîn hocası Cevdet Efendi'nin Mekâtib-i Sıbyân için tertip ettiği *Risâle-i Ahlâkiyye*, İstanbul'da H. 1286[M. 1869] yılında basılmıştır. Eserde ilk olarak insanın diğer canlılardan farkının aklı olduğu, ilim ve tecrübesi olmayan bir aklın ise karanlıkta mumsuz gezen bir adama benzediği belirtilerek ilim ve tecrübe ile aklın bir değer kazandığı ifade edilmektedir. Ayrıca insanın aklı sayesinde bilmediğini öğrenerek iyi ile kötüyü ayırt edebilecek bir olgunluğa erişebileceği, bunun da iyi bir eğitimle mümkün olabileceği vurgulanmaktadır. Eserin girişinde "İşbu risâle sıbyâna nasihat-i peder sûretinde yazılmış bir eserdir." denilerek eserin konusu ve yazılış amacı belirtilmektedir. "Ma'lûm ola ki insân ile sâir hayvanın fark olunması bilmediğini öğrenmek ve iyi huy ile çirkin ve kötü huyu bilmek ve güzel huy tahsîl edip kötü huyları terk etmektir. Zîrâ sâir hayvanlar dahi insân gibi yer, içer ve yatar kalkar. Böyle yaratılışta ikisi birdir. İmdi insân sâir hayvanlardan ayrılıp bilinmesi 'aklı olup fikir etmesi ve nutuk ve lisânı olup söylemesiyledir. İşbu nutuk dahi ilim dedikleri ya'nî mutlakâ bilmediği şeyleri bilenlerden öğrenip bilmek ve kitabından okuyup bellemek ile olur." (s. 2-3) denilerek iyi ve kötü huylar olarak değerlendirilen davranışlar özetle şu alt başlıklar altında verilmiştir:

Eserin Bölümleri

- 1. İbâdet:** Cümlemizi ve bu cihânı yoktan var edip yaradan ancak Allah 'azîmü's-şândır. Yediğimiz ve içtiğimiz ni'metleri ihsân eden hâlıkımız olmakla gece ve gündüz zât-ı pâkine 'ubûdiyyet ve ni'metlerine şûkr etmek ve ondan korkup kötü işleri işlememek ve dâ'imâ iyilik etmek üzerimize dince ve akılcı farzdır (s. 6-7).
- 2. İlim:** İnsâna her şeyden ziyâde lâzım olan ilimdir. Ve ilim dediğimiz bilmediği şeyi öğrenip tahsîl etmektir. Ve cehâlet dedikleri dahi sıfat-ı insâniyette elzem olan şeyleri bilmemektir. Zîrâ ilim ve kemâl ve ma'rifet her yerde sâhibine hürmet ettiricidir. Ve cehâlet ise dâ'imâ utandırıcı ve hacâlet verici şeydir (s. 7-8).
- 3. Ri'âyet:** Kişi babasına ve anasına ve hoca ve üstâdına hürmet ve ri'âyet etmek pek lâzımdır ve berhûrdârlık 'âlâmetidir. Eğer bunlara hakâret etmek ve asılsız yere darılmak veya hürmet etmeyip kendisine fâ'idesi olacak sözlerine 'inâd ile kendi hevâ ve hevesine gitmek isterse hayır 'âlâmeti değildir. Hele hocanın hakkı ana babanın hakkından ziyâdedir. Zîrâ adamı kâmil eden hocadır (s. 8).
- 4. Kizb:** Ya'nî yalan söylemek. Buna müptelâ olan çok vakitlerde yalanı meydana çıkıp kendisi utanır ve rezîl olur ve halk-ı âlem yanında nâmûsu ve i'tibârı gider. Bunun için çocuklar aslâ dilini yalan söylemeye alıştırmayıp dâ'imâ sözü doğru söyleyerek kimseyi aldatmak sevdâsında olmamalı. Ve bir kere yalancılık ile adı çıktıktan sonra doğru söyleyecek olsa dahi kimse inanmaz. Bu cihetle çok mazarratını görür (s. 9).
- 5. Nemmâmlık:** Kovuculuk denilen şeydir. Bu da yalancılık gibi ve belki daha ziyâde gâyet çirkin bir sıfattır (s. 10).
- 6. İkiyüzlülük:** Bu dahi pek çirkin ve mezmûm huydur ki buna nifâk denilir. İşte böyle şeyleri etmemeli, böyle yola gitmemelidir. Zîrâ bu huy iki adamı birbiriyle bozuşturmağa ve nice nice uygunsuzluklara sebep olur. Ve bu sıfat kendisinde bulunan adam herkes yanında mezmûm ve menfûr olur (s. 10-11).

7. Gıybet: Bu dahi dince ve akılca insâniyyet hakkına yakışmayan şeydir. Ya'nî bir kimsenin arkasından yüzüne söylenmeyecek ya'nî güceneceği lakırdıyı söylemektir (s. 11).

8. Ziyânkârlık: Bu dahi herkes hakkında zararlı huy olduğundan meselâ anasının ve babasının ve karındaşının vesâir işe yarar şeylerini kırmak, yırtmak, yakmak gibi uygunsuzluklar kendisini insâfsızlığa ve yaramazlığa alıştırıcı çirkin şeyler olduğundan hele çocuklar bunlardan uzak olup işlememeli (s. 11-12).

9. Enâniyyet: Ya'nî benlik ve kendini beğenmek vesâirinden kendisini yukarı tutmak ve husûsen bildiği şeyleri bilgiçlik ile olan pek kötü huydur. Eğer kendi hüner ve ma'rifetinde ve zenginlikte vesâir şeylerde başkalarından sahîhan daha a'lâ ise de tevâzu' etmek ya'nî kendisini aşağı tutmak lâzımdır ve iyi huydur (s. 12).

10. Hased Ya'nî halkta bulunan rütbe ve esvâb vesâir güzel ve canının istediği şeyleri görüp kıskanmak ve çekememek ve onun elinden gitmesini istemektir. Bu dahi kötü huyların büyüğünden birisidir ve insânın vücûduna pek zarârı olan bir maraz gibidir (s. 13).

11. Haylazlık: Bu dahi çocuklara hiç elvermeyecek ve câhil kalmasına sebep olacak şeydir. Meselâ; mektebe gitmemek ve yazı yazmamak ve dersine çalışmayıp şununla bununla münâsebetli sözler ve şeyler ve oyun ve seyirler ile vakit geçirmektir (s. 13-14).

12. Hilekârlık: Ya'nî anası ve babasını ve hocasını vesâir kimseleri türlü türlü yalanlar ve dolaplı sözler ile aldatmağa ve mücerred okuyup yazmaktan kurtulmak vesâir dediğini yapmak için birtakım sözler söylemek ve işler yapmak gâyet çirkin ve kötü huydur; böyle şeylerden çekinmeli ve herkesle doğruluk ile geçinmelidir (s. 14-15).

13. Ârsızlık ve masharalık: Bunlar dahi akıllı eren çocuklara pek kötü şeylerdir. Bunun için her bir çocuk tahsîl-i edeb edip öyle ârsızlık ve masharalık etmemeğe dikkat etmelidir (s. 15-16).

14. Bedzebânlık: Bu dahi gâyetle lisânını sakınacak şeydir. Ya'nî ona buna ve akrânı olan çocuklara kötü söz söylemek ve söğmek çirkin şey ve günâh olduğundan bir kimseye böyle çirkin söz söylemekten ve söğüp saymaktan gâyet hazer etmeli ve kimseyi çirkin mu'âmeleler ile incitmemelidir (s. 16).

15. Sirkat: Ya'nî hırsızlık, bu dahi dince ve akılca en büyük kötü huylardan ve Hudâ etmesin buna alışan her kişinin 'âkıbeti türlü rezâlet ve nedâmete sebep olacağından başka, günâh ve harâmdır (s. 16-17).

16. Ağzı gevşekliği: Ya'nî gizli bir şeyi gördüğü veyâhut işittiği vakit onu saklamayıp herkese söyleyip bildirmek muzır ve çirkin şey olduğundan kişi böyle şeylere kendisini alıştırılmamalıdır. Böyle adama hiçbir yerde emniyet olunmaz ve aslâ kadr ve i'tibârı kalmayıp kimseden yüz bulamaz (s. 17-18).

17. Tahkîr: Bu dahi büyük ve küçüğünü beğenmeyecek sûrette tahkîr etmek hem insâniyyetce ve hem edep ve mürûetçe hiçbir vakitte bir şahıs hakkında lâıyk ve câ'iz olmayacak şeyler olduğundan velev kendinden aşağı olsun fakîr ve 'âciz bulunsun hiçbir kimse hakkında hakâret etmek ve zevke almak ve istihzâ eylemek gibi şeylerden uzak durup sakınmalıdır (s. 18).

18. Garaz ve kin ve nefsâniyyet: Bunlar dahi huyların kötüsünden olup ya'nî bir kimseye kendi hakkında canının sıkıldığı veyâhut zarar gördüğü bir şeyi etse onu unutmayıp eline fırsat geçtiği hâlde ondan intikâm almak veyâhut o adamın ona hiçbir kötülüğü vâki olmamış iken mutlaka kendisinin fâ'idelerini gözeterek o bî-günâh hakkında gadr ve kötülük etmek gibi

insâniyyete yakışmayan ve sâhibini "kötü adamdır" dediren şeyler olmağla bunlardan sakınıp böyle kötülük yerine elden gelen iyiliği etmelidir (s. 18-19).

19. Sadâkat: Ya'nî kişi işinde ve sözünde doğru olmak ki insanca pek güzel huyların biri olduğundan ve bu huy sâhibini her yerde berhûrdâr ettiğinden sadâkat ve istikâmet ya'nî her yerde sözünü ve âvâzını doğru etmeliği 'âdet etmeğe çalışmalıdır (s. 19).

20. Vefâkârlık Kişi dostunu ve ahab ve akrabasını unutmamak ve elinden geldiği kadar iyilik etmek ve gayretkeşlik eylemek lâzımdır. İmdi bu sıfatlar kendisinde bulunan zâtlar herkes indinde makbûl ve mu'teber olacağından bu güzel huylara alışıp vefâdâr ve mürûtekâr olmağa sa'y etmelidir (s. 20).

21. Ri'âyetkârlık: Bu dahi insâniyyete göre iyi huylardandır. Kişi kendisinden büyük olan ve hüner ve ma'rifeti bulunan zâtlara hürmet ve ta'zîm etmek ve kendisinden aşağı olanlara dahi hakâret nazarıyla bakmamak insâniyyet ve 'âlâmetinden olmağla herkes hakkında ri'âyet ve güzel mu'âmele edip iyi nâm kazanmalıdır (s. 20).

22. Kanâ'at: Kanâ'at denilen şey dahi sâhibine râhat ve i'tibâr verici güzel sıfattır. Ya'nî yiyecek ve içecek ve giyecek vesâir bu misillü şeylerde daha ziyâdesine bakmayıp Cenâb-ı Hakk'ın verdiği ni'metlere râzı ve müteşekkîr olmaktır. Kanâ'at ehli olan adam dünyâda çok zahmet çekmeyip ve çok kazanmak derdine düşmeyip 'azîz olan 'ömrünü âsâyiş ve râhat ile geçirir (s. 21).

23. Hüsn-i Karîn: Ya'nî dâ'imâ iyi kimselerle düşüp kalkıp kötü ve uygunsuz adamlarla görüşmekten hazer etmeli. Çünkü kişi dâ'imâ görüştüğü ve mukârini olan adamın huyu ile huylanmak insânın tabî'atındendir. Eğer böyle kötü adamlarla söz söyleyip ve gezip yürüdüğü vakit gide gide kendisi dahi kötülüğe alışıp yoldan ve baştan çıkmasına sebep olur (s. 22).

24. 'Acele ve Terk-i Kabûl-i Nasîhat: Dince ve akılca lâzım olan şeylerden başka her şeyde 'acele etmek ve 'inâd dediklerine hak olmayan yerde dayanıp durmak huyudur. İnsâna böyle bir hâl gelir ise geldiği yerden savuşmalıdır ki gazap dahi savuşa ve insâna lâzım olan gazaplı olmayıp halîm ve selîm olup huysuzluk etmeyerek herkesle karındaş gibi geçinmelidir (s. 22-23).

25. Nezâfet: Ya'nî temizlik ki dince ve akılca i'tibâr edecek huydur. Ve her türlü necâsetten temizlenmek elzemdir (s. 23).

26. Sahâvet: Sahâvet ve cömertlik iyi huyların en a'lâsı ve kendiye ve halka yarayan ahlâk-ı memdûhanın pek bâlâsıdır. Ya'nî kendide olan şeylerden lâyük olduğu vech üzere imtinân etmeyerek gönül hoşluğuyla lâyük olanlara vermektir (s. 25).

27. Hasîslik: Bu dahi sahâvetin zıddıdır ki elinde ve yanında olan şeyden iktizâ eden kimselere mürûetçe ve zarûretçe vermemektir. Bu dahi pek kötü şeydir (s. 25).

28. Mu'âvenet ve Şefkat: Bu dahi iyi ahlâktandır. Eğer sen böyle eder isen bir gün senin dahi bir işin düştüğü vakit sana da yardım eden bulunur (s. 26-27).

29. Bahîllik: Ve bahîllik edip kimseye mürûet ve mu'âvenet etmez isen bir darlık gününde senin dahi işine yardım ve i'âne edici bulunmaz. Böyle olduğu için akrânın olan çocuklardan birisi meselâ düşecek olsa yanında bulunduğun hâlde onu düşmemek için tutmak veyâhut bir müşkül işi olduğu ve yardım ettiği hâlde ona i'âne etmek levâzım-ı insâniyyetten ma'dûddur (s. 27).

30. Hıfz-ı Sıhhat-i Vücûd: Zîrâ bir adamın vücûdu Hakk Te'âlâ etmesin sıhhatte olmasa Tanrı Te'âlâyâ lâıyıkıyla kulluk edemez ve hiçbir şeyin kendiye fâ'idesi olamaz. Ve bir işini göremez. Onun için kişi kendisini mümkün mertebe hastalığa sebep olacak şeylerden muhâfaza etmek ve sakınmak lâzımdır (s. 28).

31. Ülfet ve Ünsiyyet: Ancak, âdâb-ı ülfete yakışan şudur ki kişi lakırdısı söylediği vakitte birbirini arkası sıra pek sık ve çabuk söylememeli ve dinleyeni usandıracak sûrette pek ağır dahi söyleyip sözü uzatmamalı işiten anlayacak vechile telaşsızca hiddetlenmeyerek tane tane güler yüz ile söyleyip merâmını ifâde etmeli (s. 31).

32. Edeph ve Hürmet: Ya'nî kişi kendisinden büyüğüne dâ'imâ ta'zîm ve hürmet edip bir büyük adam yanına gittikte önünü kavuşturarak girmek ve elini öpmek ve otur derse şart-ı âdâb üzere teşekkür ederek oturmak ve lakırdısı (olmayacak) sorar ise söylemek ve söyler iken nâzikâne ve kâmilâne söylemek... (s. 31-32).

33. Hukûk-ı Uhuvvet: Ya'nî kişi karındaşı ve karındaşı gibi görüşüp ve sevdiği akrânına hulûs ve muhabbet göstermelidir. Bu cihetle karındaşı ve akrabâsı hakkında birinin bir iyiliği olduğu hâlde kıskanmayıp gûyâ kendiye olmuş gibi hoşnûd ve mesrûr olmalı (s. 32).

34. İffet ve Hamiyyet: Ya'nî kişi nefisini ve 'ırz ve nâmûsunu dince ve akılca nazar-ı hak ve halk yanında utandıracak ve Hak Te'âlâ saklasın kendisini rezîl ve rûsvâ-yı 'âlem edecek türlü türlü 'ayıb olan şeylerden muhâfaza etmektir (s. 33).

35. Ri'âyet ve Hukûk-ı Ülfet: Ya'nî iki zât beyinde bunca vakit ülfet ve muhabbet hâsıl olarak birbirlerine iyilikleri vukû' buldukta ona hürmet edip olur olmaz şey ile onu unutmamalıdır. Vâkı'â iyilik etmek gibi bu cihân-ı fânîde güzel nâm olacak ve kötülük eylemek gibi belâsını bulacak şey yoktur (s. 34).

SONUÇ

Yüzyıllar boyu birçok dil yadigârımızda birey-birey, birey-toplum ilişkisi bağlamında dikkate değer pek çok konu ele alınmıştır. Bu konuları işleyen eserlerin bazıları da nasihat içerikli eserlerdir. Söz konusu eserlerin temel niteliği, kişilere, özellikle gençlere öğütlerde bulunarak gelecek kuşaklara ışık tutmak, toplumun değer yargılarını sağlam temellere oturtmak, insanların duygu ve düşünce dünyasını iyiye ve güzele meylettirmek gibi bir fikir yapısına sahip olmaktır. En eski yazılı ürünlerimizden bugüne dek şair ve yazarlar bu nitelikte konulara az ya da çok temas etmişlerdir. Türk toplum hayatında İslamiyet'in kabulüyle birlikte de hissî ve fikrî bazı değişimler yaşanmıştır. Yüzyıllar boyu aklın, bilginin, fazilet ve erdemin, saygı ve sevginin öneminin dile getirilmesinin yanı sıra İslam dininin düşünce yapısının da bu konuları öğütleyici olması bu devirden itibaren yazılan eserlerde de konuyu destekleyici nitelik kazanmıştır.

Bu çalışmada, öncelikle ilk dönem İslami eserlerimizden *Divânü Lügati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakayık*'tan konu hakkında çeşitli örnekler verilmiştir. Söz konusu eserlerde akıl ve bilginin önemi, dilin muhafazası, erdemli olma, iyiliğin önemi, cömertliğin methi, tevazu ve kibir, büyüklerden öğüt alma, anne-baba sözü dinleme, kötü davranışlardan sakınma gibi pek çok öğütte bulunulmuştur. Bu öğütler, yüzyıllar sonra da birçok eserde tezahür etmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde yazılan ve çalışmamızın asıl konusunu oluşturan *Risâle-i Ahlâkiyye*, çocukların yanı sıra büyüklerin de sahip olması gereken ahlaki değerleri ele almaktadır. Verilen öğütlerle bir nasihatname niteliği taşıyan eser, bu niteliğiyle gelecek kuşaklara da ışık tutmaktadır. Ayrıca, bu konuda Osmanlı Türkçesi dönemine ait pek

çek eser yazılmış olması eğitime verilen önemi göstermesi bakımından kayda değerdir. Yazıldığı dönem itibarıyla dil bakımından değerlendirildiğinde çocukların anlayabileceği sade bir dille yazılmış, eserde kısa ve öz cümleler kullanılmıştır. Bu tür eserler, eğitim açısından son derece önemlidir ve aynı zamanda psikoloji, sosyoloji gibi birçok alanla da iç içedir.

Kaynakça

Arat, Reşid Rahmeti. *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci-Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992.

-----, *Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1947.

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. I. cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.

-----, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. II. cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.

-----, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. III. cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.

Baysal, Jale. *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. İstanbul: Hiperlink, 2010.

Cevdet Efendi. *Risâle-i Ahlâkiyye*. İstanbul, 1869.

Öztürk, Faruk. "Tanzimattan Cumhuriyete Ahlak Kitapları." *Kebikeç* 6, 3 (1998).

Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. Çev. Reşid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

KIRIMTATAR HALK TÜRKÜLERİNİN VE LİRİK ESERLERİNİN ÜSLÜBİY ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Zakiya MAMUTOVA
Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi / Ukrayna
z.celalova@gmail.com

Kırım Tatar halk türkülerünün, şarkılarının etnik-kültürolojik özelliklerinin eğitim sistemli folkloristik talili olarak ana türleri, janrları ve özgünlüğünü belirlemektir. Çağdaş Kırım Tatar yırları ve dili birkaç yakın lehçelerden ibaret ve zengin kelime hazinesine sahip olan birleşik ve özgün bir Türk dilidir. Halihazırda global dil öğrenme amacı kültürü öğrenme ve kültürler diyaloguna katılmadır. Bu amaca kültürlerarası iletişim kabiliyetinin oluşturulması vasıtasıyla ulaşılır. Çalışmada; Kırım Tatar Halk türklerinin (yırlarının), etnik müziklerinin seçilmesi ve bunların ana sözlük, simgesel ve fon anlamlarının analiz edilmesi sunulmaktadır.

İnceleme metotları; kültüroloji, etnografi, etnolengüistikte oluşmuş olan yaklaşımların kompleksini kapsar. Asıl araştırma metotları; kıyaslayıcı-tarihsel, yapısal-metodik ve tanımlayıcı olanlardır.

Her milletin derin ve çok seviyeli gelenekleri özel olarak kültürü, insan hayatındaki rolü ve fonksiyonları, manevi ilişkileri sisteminde de yansımıştır. Kırım Tatar Halk türkleri (yırları) millet için bugün de özel bir yer tutar. Janr sistemi ve estetik özgünlüğü vardır. Söz bilgisinin öğretilmesi sırasında etnik-kültürolojik geleneklerini öğrenme çağdaş kişiliğin yetiştirilmesinde önemli bir rol oynar. Bununla ilgili olarak 2-5. sınıflardaki öğrencilere Kırım Tatar dilinin sözcüklerini müzik hem dil-kültürolojik yaklaşım esasında öğretilmesi metotlarının geliştirilmesi gerekli görülmüştür. Böylece türküler aşağıdaki gruba ayırmak mümkün:

- insanın psikolojik durumunu açıklayan türküler (yırlar);
- Vatan hasretini açıklayan türküler;
- negatif duyguları açıklayan türküler;
- acı duyguları açıklayan türküler;
- karışık duyguları açıklayan türküler;
- insanın etkileyici durumunu açıklayan türküler (yırlar).

Qınalı parmaq (insanın etkileyici durumunu açıklayan türkü)

Qınalı parmaq, cez tırnaq, altın oynamaq, ah, ah,

Seniñ tatlı tiliñe olur mı toymaq, ah, ah.

Pencereme kün tiymey meyvalıqtan, ah, ah,

Em sarardı, em soldım sevdalıqtan, ah, ah.

Qınalı parmaq, cez tırnaq, altın oymaq, ah, ah,

Almaq degil muradıñ, aylandırmaq, ah, ah.

Uzun boylü, dal fidan, ince belli, ah, ah,
Butün alem içinde, sensiñ belli, ah, ah.
Yımirtadan beyazsıñ, bordan aqsıñ, ah, ah,
Qoyun cepke qoyğanday tomalaqsıñ, ah, ah.
Dost qadrini dost bilir, altınnı – saraf, ah, ah,
Asla canım toymacaq, közüñe qarap, ah, ah.
Altın çekken teraze tarasından, ah, ah,
Aylanayım közüñniñ qarasından, ah, ah. (Tashkent: 1990.)

Men anamnıñ bir qızı edim *(acı duyguları açıklayan türkü)*

Men anamnıñ bir qızı edim,
Çemberli oldım.
Açılmamış ğonce gül edim,
Açıldım, soldım.

Men bu gece bir tüş kördim,
Evimiz oyuldı.
Anemden gizli bir yar sevdim,
Alemge duyuldı.

At aylanmaz yerlerge, aman,
Arabam aylandı,
Canım sevmez yerlerge, aman,
Başım baylandı.

Yanarsıñ, anam, yanarsıñ maña,
Yanığın varmı?
Menden de ğayrı ah, anaçığım,
Evlyadıñ varmı? (Tashkent: 1990.)

Kırım- dünyanın özgün bir köşesidir. Onun renk uyumluluğu, sesi ve nefesini kendisi için açan her bir insan ona seveda oluyor.

Şairler bu ülkeyi tüm kalp isteğiyle anlamaya çalıştılar. Mucizevî Kırım onları her nasılsa bir ibadethane gibi, kendisine çekiyor. Bu yerlerde ilâhî ayetler doğuyor ve kuşlar gibi alem üzre uçup gidiyorlardı.

Yüksek bilgiye ve nazik duygulara sahip olan şairin ilham perisi farklı halkın makum ve güzellik kaynaklarından yudum yudum su içmeye, onun değerini bilmeye öğretiyor. Hayal kuvveti ona asırlar derinliğine dalmaya, yabancı şeyleri memleketin çizgilerine çevirmeye yardım ediyor.

TATARIM!

Baş üstümde dolaşıyor bir bulut,

Mana diyor: " Tatarlığı sen unut!"

Hayır, dostım, sen bu dertten fariğ ol.

Şu sözleri hatirinde eyı tut:

"Sen ne dersen – tatar oğlu tatarım,

Tatarlıktır o benim iftiharım!

Latif bahar ruzgarlarını kuserse,

Dört taraftan accı eller eserse,

Erler, kokler, **dağlar**, daşlar, denizler

Yuz çevirip yollarımı keserse,

Yol aramam, ortalıkta yatarım

Lakin derim: – Tatar oğlu tatarım!

(Cemil Kermençikli 'Tatarım' şiirinden parça).

Kırım Tatar halkı yarım asırdan fazla Stalin'in baskı makinesinin tekerlekleri altında, hayat ile ölüm arasında bulundu. Onun edebiyatı da halkla birlikte nice zorlukları görmüş. Fakat onun sesi kesilmedi, yok olmadı. (Kırım.2001s.)

Şairler, güzellik hayranları yalnız kucak dolu güneş nurlarında nazlanan denizde ve dağlarda kendi dikkatlerini çekmedi.

Yazarlar ve şairler Kırım'ı tarih ders kitapların sayfalarında değil, böyle örneklerde görüyor. Belli Kırımtatar şairimiz Şevkiy Bektöre şiirlerinde hep Vatan asretini tariflerdi, Kırım'ı Kırım Tatarlar olmadan tasavvur edemiyordu:

Şevkiy Bektöre 'Kırım hakkında'

Derendir Deniziñ,

Suvuñda kaynak!

Ne güzel adasın

Maktavğa layık!

Yuksektir Dağların,

Serindir havan.

Bilmeyim, ne vakıt

Bakılar davan...

Savarmı tumanın

Başından, Çatır-Tav?

Görürüm şu günni

Menim başım sav?

(Şiirler. 2003).

Ama ilham perisi uçup geliyordu. Ve, kader emriyle gelip yaşamayı seçip alınan ülke muzicevî bir yerdî! “Yer yüzünde unutulmuş bir unutulmaz cenettir” – 1890 yılı yazında Baydar kapısında açılan Kırım’ın güney yalısı bir benzeşmeyi doğurdu.

Şairin şiirlerinde cevher taşları gibi döküldüğünü, Kırım’ı şerefliendiren sıcak, samimi kelimeleri söylemiyor musunuz!

“Şu güneş altında, deniz rüzgârında kendimi çok iyi hissediyorum...”, “ Bu yerde parlayan güneş ve deniz, oynayarak bana cesaret ve umut veriyorlar...”

Bunu da belirtmek gerekiyor ki, asretlikni gören ilk zamanlarından başlayıp öz ağrılarını, acı ayrılık duygusunu bağrına basan, ona mucizevî izlenim bağışlayan ülkeye samimi olan duygularını ifade edebildi.

Şunun için de Kırım onun hatırasında gizlenip kaldı, tüm düşünceleri onun ile idi, *Şevkiy Bektöre* yüreğinde uyanan en nazik duyguları ona bağışladı:

Şevkiy Bektöre ‘Akkım için’

Her şey derin uykularda yatardı,

Kündüzini gecesine katardı,

Zulum akkın pancasına tutardı,

Uyandım da: – Akkım! – diye bağırdım.

Yeller aldı, dağlar kesti sesimi.

Azmim ile yeñdim butün yasımı,

Şalırmadan ogrendim dersimi:

– Akkım! Akkım! Akkım!–diye bağırdım.

.....

Deniz coştı, dalğalandı **dağ kibi;**

Dağ iridi karşısında yağ kibi,

Kok kapandı üstüme bir ağ kibi,

Tüpten kene: – Akkım! – diye bağırdım.

(Şiirler. 2003).

Bu topraklara gelip duran her bir insan Kırım Tatarların tarihine ait izlerini çok aradı samimiyetle öğrendi, tatarların medeniyeti ve yaşayışlarıyla meraklandı. Onun ilginç yaratıcılığında öz aksini buldular.

Kırım izlenimlerinden sonra bildiğimiz gibi, şair ve yazarlar vatanımız hakkında çok şiirler bıraktı, ve kendi eserlerini de Kırım ile bağılıyorlar.

Kırım hakkında yazan satırlarda şair hem kendi memleketine sevgisini sunuyor hem de şairin içinde doğuran güzel duygularını görebiliyoruz.

İlmi düşünce de XIX-XX asırları geçerek irade gücü ile mitolojik hayal anlamı ve edebi tazeliğini göstererek, eski örnek ve motiflerin çağdaş anlamasının aydın misallerini verdi.

Şiirlerinin bediy kavramı önce bir tabiat ve insan, efsane ve gerçek hayat, ebedilik ve fanilik gibi öz ara bağlı muhalefetler özgün anlamına delil gösteriyor. (Kırım.2001s.)

Etrafdaki tabiat insansız soğuk ve dikkatsiz olması gibi, insan da tabiatsız (onun kurallarını anlamadığından, ondan ayrıldığı andan dolayı) hiç bir şey değil.

Şiirin satırlarında karmaşık bediy görüntülüğüne(obraza) tamam ile anlayışlı, rasyonel şeklinde açıklama yapmaya fırsat yok ama o varlık çok önemli meselelerine ait.

Eserin satırları manasına, felsefeliğine böyle yaklaşma gayet süslü dekorun peyda olmasına, seyircilerin şiddetli alkışlarına, oyucular duygularının zevk almasına götürüyor.

Edebiyat, halk kültürünün gelişimini ve biçimlendirmesini etkilemeye imkân yaratıyor. Buna karşılık halk kültürü de şahsiyet gibi zatlaşıyor. Böylece, edebiyat, kültür ve şahsiyetin meselelerine esas yer ayırmasının gereği apaçık görünmekte. Çünkü pratik yönden kişiler arasındaki manevi ilişkiler, halkların etnik kültürü ve işbirliği tam kültürden kaynaklanıyor, kültürlerin ilişkileri ise bireylerin konuşmasında aktüeldir. Tüm diller sürekli biçimleme sürecinde bulunuyor, değişiyor, gelişiyor, onları geçmişi, bugünü ve geleceği vardır. Böylece, dil her zaman konuşma vasıtası olarak kullanılıyor. Çağımızda hep artılar ülke ve halkın kültürel, bilim ilişkileri ‘edebiyat, dil ve kültür’ gibi konular gelen dilbilimin ve sosyal dilbiliminin önemli meseleleri sırasına getiriyor. Bu konuların gerçek karşılıklı etkisini gösteren ilkiler, yaklaşımlar, kavramsal şemalar, bilim emsilelerin nazari yönden öğrenimi şu cehetten önemli bir yer almakta. (Kırım.2001s.)

Kırım Tatar dilinin morfolojik, sentaktik, tonlama özellikleri,

Ama şair *Yunus Kandım*, orijinalin mahsus belirtileri göze alıp, canlı Kırım Tatar dilini kullanarak aynısını buluyor.

Örnek:

Mahsus seslerle süslenen aydın ifade ve gergin hpörleri gizliyor.

Vadiylerge **Dağlardan**

Enem, çapam, atılam.

Köpürlerni sındıram,

İnsanlar pisletken

Tıynaklarda bentlerni Yıkam.

Yıkmak bir arcıdır – yaş baharniñ syvları

Azatlıkday yap-yaştır. (Kırım.2001s.)

Söz sanatına, olağanüstü bir hafızaya ve büyük dilci kabiliyetine sahip olan Yunus KANDİM kendi eserlerini çabuk ve uçkun hızıyla yazıyordu. Bu eserleri onun gönül ve kalp fırtınaları döneminde ortaya çıkıyordu. Şair, hem aynı zamanda müzik sevdasıydı. Özellikle, keman, kaval ezgileri ve seslerini severdi.

Fakat ilkbahar gelmesiyle orman yavaş yavaş canlanıyor (çeşit türlü ışıklar ile aydınlatılan ağaçlar yeşillik ve çiçekler giyiyor) ve artık biz oyun şartlarını kabul ettikten sonra önümüze onun tuhaf ruhları peyda oluyor. (Kırım.2001s.)

Böylece, şu oynayan dağ boş bir şey değil, o, sahne eserindeki sanatsal kavramın güçlü ifadesine yardım ediyor.

Yalnız insanlar değil, tüm dağ, demek bütün varlık da, kendi soğukluğunu kaybederek, insan gelmesiyle canlanıyor. Mesela, kaval çalmasında derin bir simge var. O etraftaki dağ güzelliğini hissetmek ve onu artırmak kabiliyetine sahipliğini gösteriyor.

Belki de, Kırım Tatar folkloru ırmak başlarının belirli yakınlığını da hesaba almalı. Bununla ilgili Kırım Tatar halk türkülerini kaydettiğimiz zaman, milli örnekleri ve o, Kırım'da topladıkları birbirine benzediğini söyler.

Bazen **dağ** konusuyla bağlı halk türkülerinde ifade gücü daha çok olduğu gibi görünüyor. Genel olarak, Kırım Tatar ustaları değil sadece aydın, onlar türkülerinin anlamına göre halkın yaşam öyküsünün felsefe sembolleri ile seslenen kavramsal eserini takdim ediyorlar.

Bu topraklara gelip durduktan sonra, birçok şair Kırım Tatarların tarihine ait izleri samimilikle öğrendi, tatarların kültürü ve hayat tarzı ile ilgilendi. Onun bu ilgileri sanatında da kendi yansımasını buldular.

Biz de kendi tarafımızdan, edebiyat, nefis söz sanatını elimizden geldiği kadarıyla edebiyatımıza dünya klasik edebiyatının bu servetini kazandırmaya çalışıyoruz.

Edebiyatta öğrenme metodlarının birisi – Türk Düyya edebiyatını kendi aralarında karşılaştırarak, onların genel ve farklı özelliklerini bulup tahlil etmektir.

Yırlarda hem hazm lirikasında edebiyat sanat sözlerinin kullanmayı düşündüğü leksik materyali seçtiği basamak en ilginç safhadır, çünkü özellikle leksik materyal tıpkı bir ayna gibi halk yırlarının manasını yansıtır. Kırım Tatarca, türk dillerinin birisidir. Dil bilimde etnik dile 'Milli dil' denilir. Bu dil ve edebiyat, Kırım yarımadasında yaşayan eski yerli ehlinin ana dili ve edebiyatıdır. Dil, halk kültürünün gelişimini ve biçimlendirmesini etkilemeye imkan yaratıyor. Buna karşılık halk kültürü de şahsiyet gibi zatlaşıyor. Böylece, Kırımtatar edebiyatında DAĞ mevzuu halkların etnik kültürü ve işbirliği tam kültürden kaynaklanıyor, kültürlerin ilişkileri ise bireylerin konuşmasında aktüeldir.

Kaynaklar

1. Kırımtatar Edebiyatının Tarihi. Riza Fazıl., Safter Nagaev. – Kırım.2001s.
2. Edebiyat Teorisi. N.D. Tamarchenko.– M.: 2004.
3. Şevkiy Bektöre. Tatarlıum. Şiirler. 2003.
4. Yanra kaytarma = Zvuchi kaytarma: Kırımtatar Halk yırları ve avaları / tertip ehtken YAya. SHerfedinov. – İkinci neshr. – Tashkent: 1990. – 231 s.

MEMLUK KIPÇAK TÜRKÇESİ SÖZLÜKLERİNDEKİ TÜRKÇE ALINTI KELİMELER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Raghd MOHAMMAD
ragit.87@hotmail.com

0. Giriş

Türkler Memluk sahasına 7. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamışlar. Zamanla bu coğrafyada nüfusları ve etkinlikleri artmıştır. Buna eş olarak aynı coğrafyada bulunan ve kendileri ile çeşitli şekillerde temas etmiş komşuları ile kültür alışverişi yapmışlardır. Bu kültür alışverişinin en önemli sahalarından biri de dildir. Memluk sahasında yaygın olan dil Arapça ile Türkçe arasında kelime alışverişi olmuştur. Arapçanın, din dili olmasından dolayı Türkçe üzerindeki etkisi daha açıktır. Çünkü Türkler Arapça kelimeleri yazı dillerinde çok kullanmışlardır. Araplar da Türkçeden etkilenmişlerdir. Bu etki yazı dilinden öte konuşma diline yansıtılmıştır.

Mısır ve Suriye’de hüküm süren Memluk Devleti (1250–1517) döneminde Araplar siyasi şartları gereği, Türkçe öğrenmek ihtiyacı duymuşlardır. Çünkü Memluk Devleti’nde yönetici kesimin çoğu Türkçe, halkın çoğunluğu ise Arapça konuşmaktaydı. Bu ihtiyacı karşılamak için Türkçe öğretmek amacıyla çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler hem Türkçenin kurallarını açıklayan birer gramer kitabı, hem de söz varlığını listeleyen birer sözlük mahiyetindedir. Bu yüzden Türk dili tarihi, Türk eğitim tarihi ve Türk sözlükçülük geçmişi açısından önemlidir.

Bu çalışmada Memluk Devleti döneminde yazılan sözlükler ve sözlük içerikli gramer kitapları üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın dayandığı eserleri şu şekilde gösterebiliriz:

- 1) *Bulgatü ’l-müştak fi lugati ’t-Türk ve ’l-Kıfçak* (sözlük)
- 2) *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye* (sözlük içerikli gramer kitabı)
- 3) *Kitābü ’l- İdrāk li Lisāni ’l-Etrāk* (sözlük içerikli gramer kitabı)
- 4) *Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (sözlük)

Gösterilen sözlüklerde geleneksel olarak kelimelerin önce Arapçası verilir sonra da Türkçe karşılığı gösterilir. Fakat *Kitābü ’l- İdrāk li Lisāni ’l-Etrāk*’ta durum biraz farklıdır, çünkü kelimelerin önce Türkçesi sonra da Arapça karşılığı gösterilmiştir. Bu tür sözlükler esasen klasik Arapçaya dayansa da bir kısmı o döneme ait günlük Arapçayı da kullanmıştır. O dönemin günlük Arapçasında çok sayıda Farsça, Türkçe, Süryanice ve Aramice gibi dillerden alıntı kelimeler bulunmaktadır. Bu alıntı kelimeler arasında Türkçe kelimeler önemli bir yere sahiptir. Çünkü Memluk Kıpçak Türkçesini temsil eden sözlük ve sözlük içerikli eserlerdeki kelimelerin Arapçasını gösteren bölümlerde Türkçe kelimelerin bulunması ve bu kelimelerin Arapçaya ait kelimelermiş gibi gösterilmesi dikkat çekicidir. Söz konusu sözlüklerde bazı örneklerde Türkçe kelimelerin Arapça karşılığını verebilmek için sıklıkla Arapçada kullanılan Türkçe kelimelere başvurulmuş, bazen de kelimenin Arapça açıklamasına gerek duyulmadan معروف ma’rûf “bilinen” veya “Kıpçakça” anlamına gelen قبقاقية “kıbcâkiyye” ibâresiyle yetinilmiştir. Bu tür örnekler bahsettiğimiz eserlerden daha önce yazılan İbni Mühennâ Lûgati’nde de geçmektedir. Örneğin İbni Mühennâ’ Lûgati’nde geçen Türkçe *katun* kelimesinin Arapça karşılığı *hatun* olarak gösterilmiştir (Kaymaz 2014: 1545).

Çalışmamızın konusu olan kelimeler iki aşamada incelenecektir. Birinci aşamada yukarıda bahsettiğimiz gibi Memluk Kıpçak Türkçesi sözlüklerindeki Türkçe kelimelerin Arapça karşılığını verebilmek için kullanılan Türkçe kelimeler veya Arapça açıklamasına gerek duyulmayan Türkçe kelimeler liste halinde anlamlarıyla ve izahlarıyla birlikte gösterilecektir. İkinci aşamada ise tespit edilen kelimelerin bugünkü çağdaş Arap diyalektlerindeki varlığı ve kullanımı üzerinde durulacaktır.

1. İnceleme

Memluk Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde geleneksel olarak kelimelerin önce Arapçası verilir sonra da Türkçe karşılığı gösterilir.

Örneğin: **أولجا : غنيمه العسكر** olça “ganimet, asker ganimeti” (TZ 26b).

أولو ماشكا : هئاب ulu meşke “hünnap ağacı” (TZ 37b).

تكا : التيس teke “teke” (TA 16a).

Kitābü'l- İdrāk li Lisāni'l-Etrāk'ta ise kelimelerin önce Türkçesi sonra da Arapça karşılığı gösterilmiştir.

Örneğin: **إرتا : الغد** “irte”: “yarın” (Kİ 10).

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi bazı örneklerde ya kelimelerin Arapçasını gösteren bölümlerde Türkçeden alıntı kelimeler kullanılmış ya da kelimenin Arapça açıklamasına gerek duyulmadan **معروف** ma'rûf “bilinen” veya “Kıpçakça” anlamına gelen **قبجاقية** “kıbcâkiyye” ibâresiyle yetinilmiştir. Şimdi tespitlerime dayanarak örnekler vermek istiyorum:

a) Arapça madde başı olarak gösterilen Türkçe kelimeler:

1. **kaṭun** (قطن): **ḥātun** (خاتون): “hanım” (Kİ 73).

Kİ'te yer alan **kaṭun** kelimesinin Arapça karşılığı el-seyyide (السيدة) kelimesiyle ifade edilmiştir. Ancak **Kİ**'in yazarı Ebu Hayyân Arapça açıklamasıyla birlikte **kaṭun** kelimesinin **ḥātun** şeklinde Arapçalaştırıldığını ayrıca belirtmiştir (Caferoğlu, 1931:73). **Kİ**'ten önce yazılan İbni Mühennâ'da geçen **kaṭun** kelimesinin Arapça karşılığı sadece **ḥātun** olarak gösterilmiştir (Kaymaz 2014: 1545). Günümüzde Irak, Suriye ve diğer Arap ülkelerinde “hanım, hanım efendi; özel isim” anlamına gelen **ḥātun** kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (VS 2008: 412).

2. **urğa** (أرغا): **bayrak** (بيرق) “bayrak” (Kİ 11)

Kİ'te **urğa**¹ kelimesinin Arapça karşılığı Türkçeden alıntı olan **bayrak** kelimesiyle açıklanmıştır. **urğa** kelimesinin daha eski şekli olan **urğu** İbni Mühennâ'da geçer ve Arapça karşılığı yine **Kİ**'ta olduğu gibi **bayrak** olarak gösterilmiştir (Kaymaz 2014: 1545). Bugünkü gerek klasik Arapçada gerekse çağdaş Arap diyalektlerinde **bayrak** veya **bayrağ** şeklinde yaşayan “bayrak” kelimesi “büyük bayrak, bayrak” anlamında kullanılmaktadır (VS 2008: 92).

3. **orṭar** (أورطار): **vaṭāk** (وطاق) “otak, büyük çadır”: (TZ 38a).

Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye'de yer alan orṭar kelimesinin Arapça karşılığı “vaṭāk” olarak verilmiştir. **vaṭāk** kelimesi aslında Türkçe **otağ** kelimesidir. Arapçaya geçen ilk Türkçe kelimelerden biri olan **otağ** kelimesi çağdaş Arap diyalektlerinde **vitak**, **viṭāk** şeklinde bulunup “çadır” anlamında kullanılmaktadır (MAM 1990: 155; VS 2008: 656).

¹ Bu kelime Caferoğlu tarafından **orğa** şeklinde okunmuştur. Ancak kelimenin doğru okunuşu **urğa** olmalıdır.

4. **sunğur** (السُنْغُور) “sungur, doğan cinsi” (BM 16b).

BM’ta *sunğur* kelimesi “Kıpçakça” anlamına gelen قَبْجَاقِيَّة “kıbcâkiyye” kaydıyla geçmiş ve herhangi bir Arapça açıklamaya gerek duyulmamıştır. Çünkü bu kelime o dönemde Arapçada kullanılmaktaydı. Ayrıca *sunğur* kelimesi Memluk Kıpçak Türkçesi sahasında yazılan diğer sözlük ve gramer kitaplarında şu şekilde yer almaktadır: Kİ *sonqur* (Ar. طائر و). “Bir nevi kuş 2. İsmi has” (Caferoğlu, 1931: 92), TZ *sunkur* (Ar. عقاب) “kara kuş; köle adı” (Atalay, 1945: 242), KK *sunğur* “özel isim” (Toparlı, 1999: 123), DM *sunqur* “akdoğan” (Ar. شاهين) (Toparlı 2000:107). Klasik Arapçada ve çağdaş Arap diyalektlerinde *sunğur* kelimesi “akdoğan” anlamında bulunmaktadır (VS 2008: 772).

5. **sütmek** (سُتْمَك): **et-tâbe** الطَّابَةِ “top, yuvarlak şey”(Kİ 50).

Kitâbü’l- İdrâk li Lisâni’l-Etrâk’te geçen Türkçe *sütmek* kelimesinin Arapça karşılığı Türkçe kökenli olan *et-tâbe* kelimesi verilmiştir. *et-tâbe* kelimesi Arapçaya giren Türkçe “top” kelimesidir. *et-tâbe* kelimesi bugünkü Cezayır, Mısır, Ürdün, Suriye, Irak ve Filistin Arap diyalektlerinde *toba*, *tāba*, *tabi* şeklinde ve “top, oyun topu” anlamında kullanılmaktadır (VS 2008: 852).

6. **şalgam** (شَلْغَم): **eş-şalcam** (الشَّلْجَم): “turpa benzer yuvarlak sebze, şalgam” (Kİ 55)

Kİ’ta geçen *şalgam* kelimesinin Arapça karşılığı, aynı kelimenin Arapçalaştırılmış şekli *eş-şalcam* olarak gösterilmiştir. Ancak Ebu Hayyân bu kelimenin yanında “Bu kelime Türkçeleştirilmiştir.” ibâresini yazmıştır (Caferoğlu, 1931:55). Bizce bu ibârenin yazılmasının sebebi şalgam kelimesinin Türkçeye Farsçadan girmiş olmasındandır. Bundan sonra şalgam kelimesi Türkçeden Arapçaya geçmiştir. Bugünkü çağdaş Arap diyalektlerinde *şalcam* ve *şalgam* şeklinde bulunmaktadır (VS 2008: 783).

7. **tokma** (طُقْمَا): **ed-doğmak** (الدَّقْمَاق) “tokmak” (Kİ 65): kelimenin Arapçalaşmışı da el-doğmak’tır.

Kİ’ın müellifi *tokma* kelimesinin Arapça karşılığı verdikten sonra bu kelime Arapçalaştırılmış *ed-doğmak* olduğunu ifade etmiştir (Caferoğlu 1931: 65). TZ’da Arapça madde başı olarak gösterilen *doğmak* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak *kaşu* kelimesi verilmiştir. Besim Atalay *doğmak* kelimesini Arapça madde başı olan *dabbūs* دُبُوس kelimesinin karşılığı olarak değerlendirmiştir. Ancak TZ’de Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple Arapça kelimeler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. *doğmak* kelimesi siyah mürekkeple yazılıp karşılığı olarak *kaşu* kelimesi verilmiştir. Buna göre *doğmak* kelimesini Arapça madde başı olarak değerlendirmenin daha doğru olabileceğini düşünüyoruz (Atalay 1945: 30). Bugünkü çağdaş Arap diyalektlerinde “1. Ağaçtan yapılan iri çekiç 2. Dibeğe dövme işi için kullanılan ağaçtan araç 3. İçli köfteye benzer bir çeşit yemek” anlamlarına gelen tokmak, dekmāk, doğmak şeklinde bulunmaktadır (MH, 4. Cilt: 64).

b) *Arapça açıklamasına gerek duyulmayan kelimeler:*

1. **kavut** (الْقَاوُث) “kavut, kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek” (BM 14a).

BM’ta geçen *kavut* kelimesinin Arapça karşılığı “Kıpçakça” anlamına gelen قَبْجَاقِيَّة “kıbcâkiyye” şeklinde verilmiştir. Kelimenin ne anlamda kullanıldığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca **Kİ**’ta *kavut* kelimesinin anlamı için herhangi bir açıklama vermeksizin *qavut* “Kıpçakça bilinen bir kelime” ibaresiyle yetinmiştir (Caferoğlu, 1931: 76). TZ’de ise *karuk* قَارُوق, *kavut* قَاوُث kelimeleri geçer ve Arapça karşılığı el-suvayk (Ar. السُوَيْق) “kavut” olarak izah edilmiştir (Atalay, 1945: 188). *Kavut* kelimesi bugünkü Arap diyalektlerinde kullanılmamaktadır.

2. **kıyma** (قِيْمَا): “bilinen bir çeşit yemek”: (Kİ 77).

Kİ’ta geçen *kıyma* “kıyma” kelimesi Arapça karşılığı verilmeden sadece نوح من الطبخ “bilinen bir yemek çeşidi” ibâresiyle açıklanmıştır. *kıyma* kelimesi bugün pek çok Arap diyalektinde “ince kıyılmış et” anlamında yaşamaktadır (VS 2008: 506).

3. **kobuz** (كُوبُز): “bilinen müzik aleti” (Kİ 68, TA 26a).

Kİ ve *TA*’da bulunan *kobuz* kelimesi iki eserde “bilinen müzik aleti” şeklinde izah edilmiştir (Caferoğlu 1931: 66; Toparlı vd 2000: 120). Bugünkü çağdaş Arap diyalektlerinde “kopuz, çalgı aleti” anlamına gelen kopuz kelimesi *kubuz* şeklinde yaşamaktadır (VS 2008: 524).

4. **şiş börek** (شِش بُرَك): “hamurdan parça parça yapılan bilinen börek” (Kİ 55).

Kİ’ta geçen *şiş börek* kelimesi için “hamurdan parça parça yapılan bilinen börek” açıklama yapılmıştır. Eserin yazarına göre çok bilinen ve tanınan bir yemek çeşididir (Caferoğlu, 1931:55). *BM*’ta geçen *şiş börek* kelimesinin karşılığı “puf böreği” olarak verilmiştir (Al-Turk 2012: 134). Ürdün ve Suriye’de *şiş börek* günümüzde de yapılmakta ve “şişbarak, şişbirek” adıyla bilinmektedir (VS 2008: 796).

5. **tolp** (طَلْب): maruf “bilinen” (Kİ 66).

Kİ’ta *tolp* kelimesi için sadece maruf “bilinen” ifadesi kullanılmıştır. Caferoğlu bu kelimeye “kürüh” anlamı vermiştir ² (Caferoğlu 1931: 107). Ancak Eyyubiler ve Memlukler döneminde *tolp* kelimesi askeri bir terim olarak kullanılıyordu, anlamı ise “70-200 askerden oluşan askeri birlik”ti (MAM 1990: 108). Tarama Sözlüğü’nde *tulp* kelimesi “top, takım, yığın, küme, alay” anlamında geçmektedir (TS II 1996: 1248-1249). Bugünkü Arap diyalektlerinde *tulp* kelimesi kullanılmamaktadır.

6. **tutmaç** (طُطْمَاچ) “tutmaç, küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba” (BM 14a, Kİ 64).

Bulgatü’l-müştak fî lugati’t-Türk ve’l-Kıfçak’ın Müellifi, bu kelimenin Arapça karşılığı olmadığı için ve o döneminde çok bilinen bir yemek çeşidi olduğu için kelimenin açıklamasına gerek duymayarak sadece “Kıpçakça” anlamına gelen قَبْجَاقِيَّة “kıbcâkiyye” kelimesini kullanmıştır. Bugün Ürdün ve Suriye’de sözü edilen yemek hâlâ aynı adla anılmaktadır (Al-Turk 2012:133, VS 2008: 865). *Kİ*’ta ise *tutmaç* kelimesi “et suyuna atılan hamur parçaları” şeklinde izah edilmiştir. Ayrıca eserin müellifi *tutmaç* kelimesinin etimolojisini şöyle vermişti: kelimenin anlamı “aç tutma” demektir. *tutma* (طُطْمَا) “yakalama, tutma” ve aç (أَچ) “aç, karnı aç”tan oluşur (Caferoğlu, 1931: 64; Kaymaz 2015: 118).

² Bu kelime Caferoğlu tarafından *tulp* şeklinde okunmuştur. Ancak kelimenin doğru okunuşu *tolp* olmalıdır. Çünkü *tolp* kelimesi Eski Türkçe döneminden beri bilinen bir kelimedir. Eski Uygur Türkçesinde *tolp* : bütün, hep anlamındadır. (Caferoğlu 1968: 245).

2. Sonuç

Sonuç olarak çalışmamızda Memluk Kıpçak Türkçe sahasına ait sözlüklerde Arapça madde başı olarak kullanılan Türkçe alıntı kelime veya Arapça karşılıklarını verilmeyen sadece “maruf” veya “kıbcâkiyye” ibresiyle gösterilen 13 Türkçe kelime tespit edildi ve tespit edilen kelimelerin çağdaş Arap diyalektlerindeki durumu değerlendirildi. Daha Memlukler döneminde Araplara Türkçe öğretmek amacı ile Arapça yazılan sözlüklerde bu şekilde Türkçe kelimelerin kullanılması, bize Türkçenin azımsanmayacak derecede Arapçaya etki ettiği göstermektedir. Bu etki o kadar büyüktür ki Ebu Hayyân ve İbni Mühennâ gibi o dönemlerin en önemli dilcileri bile yazdıkları eserlerde Arapçadaki Türkçe kelimeleri kullanmışlardır. Öyle ki kullandıkları bu kelimeler, o dönemden bugüne kadar Arapçada varlıklarını halen devam ettirmektedirler.

Kısaltmalar

- BM: Bulgatü'l-Müştak fil Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak
DM: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
Kİ: Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk
KK: El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye
MH: Mevsu'et Haleb el-Mukârene
MAM: Mu'camü'l- Alfazî'l -Memlûkiyye
TA: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
TS: Tarama Sözlüğü
TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye
vd.: ve diğerleri
VS: Türkçe Verintiler Sözlüğü

Kaynakça

- Al-Turk, Gulhan. *Kitābu Bulgatü'l-Müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak Üzerine Dil İncelemesi*, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dil ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 2012.
- Atalay, Besim. *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul, TDK. 1945.
- Caferoğlu, Ahmet. *Abû - Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk*. İstanbul, Evkaf. 1931
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK, 1968
- Duhman, Muhammed, *Mu'camü'l- Alfazî'l -Memlûkiyye*, Beyrut, 1990.
- Esedî, Muhammed, Hayruddin., *Mevsu'et Haleb el-Mukârene*, 7 cilt, Halep, Halep Üniversitesi, 1981.
- Karaağaç, Günay. *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara, TDK, 2008.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Kaymaz, Zeki, "İbni Mühennâ'nın Sözlükçülük Anlayışı Hakkında Bir İnceleme: Arapça Dışındaki Kelimelerle Düzenlenen Madde Başları Örneği", *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, (18-21 Mart 2014) Bildirileri Kitabı*, C. II, Yayıma Hazırlayanlar: Prof. Dr. Abdurşit Jelil Karluk- Doç. Dr. Hikmet Koraş, Niğde 2014, s. 1543-1549.

Kaymaz, Zeki. "Ebu Hayyân ve Etimolojileri", *Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. Bülent Gül Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 2015, s. 115-124.

Kaymaz, Zeki ve Mohammad, R. "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar", *Türkbilig*, 2016, 32, 1-20.

Tarama Sözlüğü II, Ankara: TDK. 1996

Toparlı, Recep. *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*, Ankara, TDK. 2003

Toparlı, Recep; Çögenli, M. Sadi ve H. Yanık, Nevzat. *El-kavânînü'l-küllîyye lizabti'l-lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK. 1999

Toparlı, Recep; Çögenli, M. Sadi ve H. Yanık, Nevzat. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK. 2000.

TÜRKÇENİN YAZIMINDA YENİ BİR MODA: İDEOGRAFİK VE PİKTOGRAFİK YAZIYA DÖNÜŞÜM MÜ?

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
vnalbant@gmail.com

Merve TİĞ
mervetig1@hotmail.com

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz çağda, herkes tarafından kabul edilen, toplumu yönlendirici etkiye sahip olan, gelip geçici bir hayat kültürü şeklinde isimlendirilen kültür çeşidine popüler kültür denmektedir. Hakkında birçok görüş ve tartışmalar barındıran popüler kültür hayatın her aşamasında görmekteyiz. Bunun temel sebebi yayılmayı ve genellik oluşturmaya sağlayan araçların çokluğu ve bu araçların iletişimi hızlandırmasıdır. Bu araçların başında telefon, televizyon, sosyal medya ve genel anlamda medya gelmektedir. İletişimi hızlandıran bu araçlar, günümüzde yönlendirici bir güce sahip olmuştur. Herkesin yediğinden yemek, herkesin dinlediğinden dinlemek popüler kültürün bir sonucudur.

Popüler kültürün etkilediği onca şeyden sonra dili de etkilememesi imkânsızdır. Hatta popüler kültür belki de en çok dil üzerinde etkisini göstermektedir. Günümüzde sosyal medyanın bile kendine özgü bir dili vardır. Özellikle genç nesiller sosyal medya platformlarında hızlı iletişim kurmak için kendi aralarında yeni bir dil geliştirmişlerdir. Yapılan çalışmalara göre kısa ve anlık olan semboller, genç kuşaklar arasındaki iletişimi kolaylaştırmaktadır. Bireyler duygu ve düşüncelerini ifade etmek amacıyla alfabeyi kullanıp, yazı yazmak yerine artık emoji'leri tercih etmektedirler. Emoji; küçük resimler vasıtasıyla kısa yoldan duyguları aktaran sembollerdir. Bunun dışında yeni şekillerle yazmak yoluyla harfleri resimleştirerek kullanmak şeklinde de bir yol izlenmektedir. Harflerin bu şekilde deformasyona uğratılmasıyla dikkat çekmek amaçlanmıştır. Özellikle güçlü markalar, değişik harf biçimlerini ve emoji'leri kullanarak reklam sektöründe kendi dilini logo ve amblemlerle oluşturmaktadır.

Harflerdeki bu değişim ve dönüşüm sadece sosyal medya platformlarında değil, son zamanlarda kurum ve kuruluşların reklam tabelalarında da sıkça görülmektedir. Çalışmamızın konusu olan reklam tabelaları da popüler kültürden etkilenmiştir. Popüler kültür ile birlikte, Türkçenin yazımında resim ve harflerin artık iç içe kullanılması moda olmuştur. Hatta harflerin yerini resimler tutmaktadır. Harflerin yerine kullanılan resimler, hem tek başına harf olarak hem de kurumun içeriğine çağrışım yaparak somuttan soyuta, soyuttan somuta bir devinim içindedir. Alfabenin oluşma sürecinde (petroglif-ideogram-piktogram-hece yazısı-damga-alfabe) resimden yazıya doğru giden süreci inceleyip bu süreçleri reklam tabelalarıyla örneklendireceğiz.

1. RESİMLİ YAZIDA EMOJİ KULLANIMI

Emoji kelimesi, Japonca resim anlamına gelen 'e' (絵) ile harf, karakter anlamına gelen 'moji' (文字) kelimesinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Emoji; duyguları anlatmaya yönelik yüz ifadeleri ile hayvan, hava durumu, bina, yiyecek-içecek gibi bir takım

kavramları ifade etmede kullanılan küçük resim (görsel simge) olarak tanımlanmaktadır. (Toksöz-Kahraman, 2017: 2).

Günümüzde harflerin yerine artık küçük resimler tercih edilmektedir. Özellikle popüler kültürün hayatımıza soktuğu sosyal medyada, emojiiler sadece duygu ve düşünceleri ifade etmenin yanında sözlü, nişanlı, evli ve çocuk sahibi olduğunu göstermek amacıyla çağrışımsal ve hatta kavramsal göstergeler olarak da kullanılmaktadır.

Şekil 1. Emoji Örnekleri

Bugün emojiilerin kullanım yeri sadece sosyal medya ile sınırlı değildir. Son zamanlarda *emoji*, *marka yöneticilerinin de dikkatini çekmektedir. Son yıllarda iletişim stratejilerinin bir parçası olarak emojiiler kullanılmakta ve aynı zamanda markalar için özel olarak yaratılan emojiiler ile tüketicilerin duygularını ifade ederken bu özel emojiileri kullanmaları sağlanmaktadır. Günümüzde bilgi bombardımanının yaşandığı bilgisayar çağında reklam yöneticileri de mesajlarını tüketicilerin zihnine yerleştirebilmek, rakiplerinden üstün olmak için emojiileri reklam unsuru olarak kullanmaya başlamışlardır. (Gökalliler-Saatçioğlu, 2016: 3)*

Dikkat çekme, tüketicileri cezbetme amacıyla kullanılan emojiiler aynı zamanda duygulara da hitap etmektedir. Günümüzde birçok marka emoji kullanıma eğilmiştir.

Resim 1.

Resim 2.

Resim 3.

Resim 4.

2. HARFLERİN DEFORMASYONU

Emojiler duygu ve düşünceleri küçük resimler yoluyla ifade ederken, yine emojiler gibi popüler kültürün etkisiyle hem sosyal medyada hem genel medyada hem de reklam sektöründe değişik harf stilleri görmekteyiz. Harflerdeki bazı çizgilerin kullanılmaması yoluyla, harflerin stilize edilmesi en sık gördüğümüz olaylardan biridir. Eksik çizgi kullanımının artmasıyla artık standart alfabedeki harflerin değiştiğini ve idrak alanına göndermeler yapıldığını fark etmekteyiz.

Resim 5.

Resim 6.

Resim 7.

Özellikle markaların, reklam sektöründe böyle bir kullanıma başvurmalarının sebebi, stilize edilen harflerle markanın daha akılda kalıcı olması, dikkat çekmesi, farklılık yaratmasıdır. Tasarımcı bu amaçla değişik yazı stillerini kullanmaktadır.

Geçmişten günümüze alfabenin bugünkü şeklini alması kendi içinde birçok aşamadan geçer. Bu aşamaları bir sonraki bölümde anlatacağız. Fakat burada vurgu yapmak istediğimiz nokta; alfabe dediğimiz işaretler sisteminin artık standart olarak kullanılmamasıdır. Özellikle popüler kültüründe etkisiyle kelimeleri okurken ya harflerdeki çizgilerin bozulduğunu ya da harf yerine resim kullanıldığını görmekteyiz.

Alfabe önce düşüncenin ürünüdür. Sonra düşüncelerin sese dönüşmesi, daha sonra seslerin heceye dönüşmesi ve en son hecelerinde harfe dönüşmesiyle son şeklini alır. Yalnız unutulmaması gereken bir nokta vardır. Düşünceler ilk önce resimle belirtilmiş sonra sese dönüşmüştür. Ses ve resim birleşerek heceyi, heceler damgayı, damgalar kelimeleri türetmiştir.

Bugün ise durum farklıdır. Artık kelimelerin bazı harfleri resim ile ifade edilmektedir. Çalışmamızın bundan sonraki aşamasında hem harfin hem kelimenin yerini tutan resimleri (İdeogram ve Piktogramları) inceleyeceğiz.

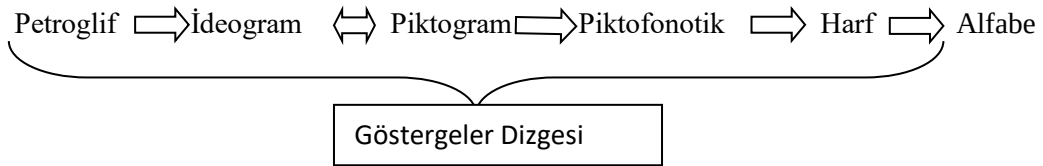
3. SÖZÜN RESİMLEŞTİRİLMESİ VE YAZI

İletişim sözlü veya yazılı olarak yapılır. Yazı; tarihin en eski devirlerinden beri, sistemli olarak bir araya gelen anlamlı işaretlerdir. Bir başka ifadeyle yazı, sözün resimleştirilmiş şeklidir. Yazı ‘*dilin sesli göstergelerini karşılamayı amaçlayan, görüntüsel öğelerden ya da yazaçlardan oluşan göstergeler dizgesi*’dir. (Vardar, 1998:229) Vardar’ın tanımına göre görüntüsel öğeler yazının, alfabeye ulaşıncaya kadarki dönemini kapsamaktadır.

Yazı, alfabe dediğimiz belli bir harf sistemine ulaşana kadar kendi içerisinde birçok süreçten geçmiştir. Bu süreç;

- Yaşanılan olayların, kullanılan temel araçların kaya üzerine resmedilmesi (**Petroglif**)
- Kavramların, düşüncelerin resmedilmesi ve sembolleştirilmesi (**İdeogram, Piktogram**)
- Sembollerin ses ile birleşerek önce heceye dönüşmesi (**Piktofonotik-Hece**)
- Hecelerin yan yana gelip harfleri oluşturması (**Harf**)
- Harflerin yan yana gelip alfabeyi oluşturması (**Alfabe**)

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan çizgi-resim-harf-alfabe sürecini yazının gelişim tarihi içinde inceleyeceğiz. Bu süreci incelerken reklam tabelalarında kullanılan yazı biçimlerini de ele alacağız. Bugün popüler kültürün etkisiyle reklam tabelalarındaki harflerin resimle ifade edildiğini örneklerle göstereceğiz.

3.1. PETROGLİF

Bu süreçte ilk sırayı petroglifler alır. Kaya üzerine yontulmuş, çizilmiş veya boyanarak yapılmış arkeolojik resim sanatına petroglif denir. Tarihe bakıldığında bazı topluluk ve kültürlerde kendilerine özgü bir dil olarak semboller kullanılmıştır.

Resim 8.

Resim 9.

Petroglifler, görüldüğü gibi bir kavramın veya bir düşüncenin yerini tutan resim değildir. Daha çok gün içinde yaşanan olayların, kullanılan araç-gereçlerin ve hayvanların tasvirleridir. Petroglif, alfabenin oluşmasına doğrudan katkı vermese de resmetme geleneğini başlatan aşamadır. Yaşanılanların kayıt altına alınması gerektiği bilincinin sonucudur.

Çizim ile oluşan ve sadeleştirilmiş görsel iletişim örnekleri, birçok toplumlarda iletişim öğeleri olarak kullanılmıştır. Önce çizgi, şekil ve sembollerle iletişim kuran insanoğlu alfabeyi bulma sürecinde ideogram ve piktogram yazı biçimini geliştirerek kullanmıştır.

3.2. İDEOGRAM VE PİKTOGRAM

Arkeolojik bulgular ışığında Sümer yazı sistemi "bilinen" en eski yazı sistemidir. İlk yazı örnekleri MÖ 3500 yılında Sümerlerin Uruk şehrinde bulunmuştur. İlk yazı yaşı kil tabletler üzerine ucu sivriltilmiş çubuklarla varlıkların resimleri yapılmıştır.

Sümerler uçları çivi biçimindeki çubuklarla kayaların ve kil tabletlerin üzerine resimler, şekiller, semboller yaparak yazı yazıyorlardı. Bunlar bir olayı anlatsalar da tam olarak yazı niteliği taşımamaktaydı. Zamanla bu resimlerin gelişmesiyle ideografik yazı şekli ortaya çıktı. Olaylar yine resimlerle belirtiliyor ancak resimler, kendisini değil de anlamını tanımlıyordu. Bu çizgiler, resimler ya da semboller çağrışımlarla iletişim kurmada yardımcı oluyordu. Örneğin Eski Mısırlılar su için dalgaların temsili niteliğinde olan aşağıdaki ideografi kullandılar:

Resim 2.

Alfabeden önce, bir nesnenin karşı tarafa mesaj olarak anlatılması için ilk olarak ideogramlar kullanılmış, yani bir işarete anlam verilmiştir. İdeogramlar, kavram bağlantılı sembollerdir. Konu aldıkları nesneyi algılayabilen kavramlarla ifade eder. Örneğin; dalgalı çizgiler, su, sağa bakan ok gibi. Bu ideografik "belirleyiciler"in amacı, muhtemelen özel kelime ve işaretleri bilmeyen okuyucuya onların genel çağrışımlarının gösterilmesi yoluyla yardım etmektir.

İdeografik yazı şeklini kullanma fırsatı bulan her bir millet, ikinci olarak piktografik yazı aşamasına geçer. Bu durumda ideografik yazıda bir fikrin sembolü olan şekil, piktografik yazıda kelimenin sembolü haline gelir. Artık çağrışımdan ziyade kelimenin yerine direk sembol kullanılır. Piktogramlar bir bakıma ideogramların üst üste gelmiş halidir. İdeogramlardan piktogramlar meydana gelmiştir. Damgalarda bir kavramı bir kelimeyi temsil ettiği için piktogramlardan meydana gelir.

İdeogram zaman zaman piktogram ile karıştırılır. Her ikisinde de resmetme yoluyla temsil etme söz konusu olsa da piktogram daha ziyade somut bir şeyi temsil eden bir semboldür.

Günümüzde reklam tabelalarında hem ideografik belirleyiciler kullanılmakta hem de reklamı yapılan kurumun içeriğine çağrışım yapılmaktadır. Fakat bugünkü reklam tabelalarının farkı, ideogramların ve piktogramların alfabeyle iç içe kullanılmasıdır. Popüler kültüründe etkisiyle artık harfin yerini ideografik ve piktografik resimler tutmaktadır. Burada amaç dikkat çekmek, tüketiciyi cezbetmektir.

Reklam tabelalarını incelediğimizde düşünce + ses = harf denkliğinin, düşünce + ses = ideografik ve piktografik resim olarak değiştiğini görmekteyiz. Ses ile resim birleşerek resim yazıyı oluşturmaktadır. İnceleyeceğimiz örneklerde önce belirleyici sonra çağrıştıracı ideogramlara, daha sonra kelimelerin içinde harfin yerini tutan resimlere değineceğiz.

Reklam Tabelası 1.

Birinci reklam tabelası bir ekmek fırının markasıdır. 'İslamoğlu' kelimesinde ğ harfinin üzerinde kullanılan buğday resmi bir ideogramdır. Başaktan buğdaya, buğdaydan una, undan ekmeğe, ekmekten fırına doğru bir çağrışım yapılmıştır.

Reklam Tabelası 2.

Reklam Tabelası 3.

İkinci reklam tabelasında 'yeşil' kelimesindeki i harfinin noktası bir ideogramdan oluşmaktadır. Yapraktan ağaca ağaçtan bahçeye doğru bir çağrışım yapılmıştır. Ayrıca reklamı yapılan restaurant yeşil bir bahçenin içinde kurulmuştur. Hem soyut hem somut bir çağrışım yapılmaktadır.

Üçüncü reklam tabelasında da durum aynıdır. Mavi beach 'mavi plaj' anlamındadır. Mavi kelimesindeki i harfinin noktası yine bir ideogramdan oluşmaktadır. Plajlarda bulunan palmye ağacına çağrışım yapmak için palmye şekli kullanılmıştır.

Reklam Tabelası 5.

Beşinci örnekte yine hem i harfinin noktasını göstermek için hem de reklamı yapılan işletmenin ne ile ilgili satış yaptığına çağrışım yapılması için çiçek resmi kullanılmıştır. İ harfinin noktası ideogram yazı biçimiyle ifade edilmiştir.

Reklam Tabelası 6.

Charlie Chaplin'in kendisiyle bütünleşen şapkası, işletmenin tabelasında i harfinin noktası yerine kullanılmıştır. Hem işletmenin adına hem de Chaplin'e çağrışım yoluyla şapka resmi kullanılmıştır.

Reklam Tabelası 7.

Yedinci reklam tabelasında, yine aynı yazı biçimiyle, resim ve alfabe iç içe kullanılmıştır. İ harfinin noktasında istiklalın sembolü ay ve yıldız kullanılmıştır. Bu kullanımla işletmenin adına çağrışım yapılmıştır.

Reklam Tabelası 8.

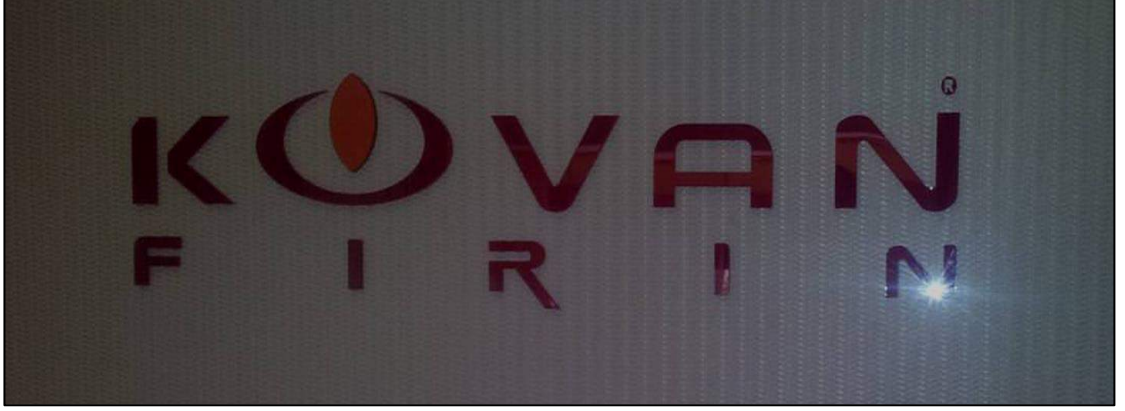
Reklam Tabelası 9.

Reklam Tabelası 10.

Yukarıdaki örneklerde (8, 9, 10) de yine aynı şekilde hem i harfinin noktasını belirtmek hem de işletmenin içeriğine çağrışımında bulunmak için yazı ve resim birlikte kullanılmıştır.

3.3. HARFİN YERİNE RESİM KULLANILMASI – PİKTOGRAM

Reklam Tabelası 11.

Örnekte verilen reklam tabelası ekmek fırının markasıdır. Bu reklam tabelasında ‘Kovan’ kelimesinin O harfi resimsel tasvir edilerek ve direk harfin yerine kullanılarak piktogram yazı biçiminin örneğidir. Fakat bu piktogramda ideogramların birleşmesinden oluşmuştur. O harfinde kullanılan ideogram, fırına verilen ekmek sembolüdür. Bu reklam tabelasında, ekmeğin fırına verilmesiyle, tüketicinin zihninde fırıncı dükkânının çağrışımı yapılmıştır.

Reklam Tabelası 12.

Reklam Tabelası 13.

Reklam Tabelası 14.

Yukarıda verilen örneklerdeki kullanım ideogramdan farklıdır. Bu örneklerde piktogram yazı biçimi görülmektedir. O harfinin yerine limon resmi kullanılmıştır.

Reklam Tabelası 15.

Reklam Tabelası 16.

Reklam Tabelası 17.

Yukarıda gösterilen üç reklam tabelasında da (15, 16, 17) A harfinin piktogramlaştırılmasını görmekteyiz. A harfi yerine kullanılan makas resimleri işletmenin içeriğine çağrışım yapmaktadır. Yine ikili bir kullanım vardır. Hem harf yerine resim kullanılması hem de kullanılan resmin -kuaförlerin temel aracı olan makas ile- işletmenin içeriğine çağrışım yapılmıştır.

Reklam Tabelası 18.

Reklam Tabelası 19.

On sekiz ve on dokuzuncu örnek reklam tabelalarında bu defa K harfinin resimleştirildiğini görmekteyiz. Yine iki farklı kuaför işletmesine ait olan iki farklı reklam tabelasının da popüler kültürün etkisiyle resim yazı kullanması dikkatimizi çekmektedir. K harfinin makas ve taraktan oluşması hem çağrışımsal alana gönderme yaparken diğer yandan K harfi farklı bir şekilde stilize edilmektedir.

HARF YERİNE KULLANILAN RESİMLER VE ÖRNEKLERİ; PİKTOGRAM VEYA RESİM-YAZI

Reklam Tabelası 20: L harfinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 21: G harfinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 22: D ve O harfinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 23: İ harfinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 24: P harfinin piktogramlaştırılması

(Kırtasiye işletmecisinin soyadı Koç'tur. Soyadına çağrışım yapmak için P harfini koçun boynuzu şeklinde tasarlatmıştır.)

Reklam Tabelası 25: İşletmenin adındaki tüm harfler piktogram yazı biçimiyle yazılmıştır.

Reklam Tabelası 26: M harfinin piktogramlaştırılması.

Reklam Tabelası 27: L harfinin piktogramlaştırılması.

Reklam Tabelası 28: O harfi piktogram yazı biçimiyle yazılmıştır.

Reklam Tabelası 29: A ve R harflerinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 30: P harfinin piktogramlaştırılması

Reklam Tabelası 31: İ harfinin piktogramlaştırılması.

Reklam Tabelası 32: O harfinin piktogramlaştırılması

Piktogramların ideogramlarla anlam kazanmasını ve çağrışım seviyelerinin artmasını gösteren ayrıca soyut iki işareti çizgilerle ve resimlerle somutlaştırmış örnekler;

Reklam Tabelası 33.

O ve P harfi arasında ideogram kullanarak gözlük şekli oluşturulmuştur. Hem soyut iki işaret somut hale gelmiş hem de işletmenin içeriğine çağrışım güçlendirilmiştir.

Reklam Tabelası 34.

Reklam Tabelası 35.

Reklam Tabelası 36.

Bu örnekte farklı bir kullanım görmekteyiz. Harflerin piktogramlaştırılmasından ziyade bir kelimenin, resim-yazı tekniğiyle piktogramlaştırılmasını görmekteyiz.

SONUÇ

Bu çalışmada, insanlığın en büyük icatlarından biri olan yazının, kendi içinde gelişim ve değişim süreçlerine değinilmiştir. Kaya resimlerinin simge ve sembollere, sembollerin ses ile birleşerek harfe, harflerin de birleşerek alfabeye dönüşümü anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın konusu olan Türkçenin yazımı ise; bu değişim ve dönüşümden etkilenmiş ve etkilenmeye de devam etmektedir. Resim ile başlayan ilk iletişim şekli, düşüncüyü ifade etmek için ideogram ve piktogram yazı biçimi ile devam etmiştir. Fikir ve mesajlar ideogram ve piktogram yazı biçimiyle sembolleşerek resim yazıyı ortaya çıkarmıştır. Bugün, geçmişten günümüze alfabeye ulaşan süreçte kullanılan ideogram ve piktogramın tekrar gündeme geldiğini görmekteyiz. Özellikle markalar, reklam sektöründe daha çok dikkat çekmek, daha akılda kalıcı olmak adına tabela yazılarında resimler kullanmaktadır.

Bu çalışmamızda kavram bağlantılı sembol olan ideogramlar, reklam tabelalarında daha çok ç, ğ, i, j, ş gibi harflerin noktalarını belirtmek için kullanılmıştır. Bu harflerin noktaları, reklamı yapılan kurumun içeriğine çağrışım yapmak amacıyla resim ile belirtilmiştir. Piktogramlar ise harfin yerine kullanılmıştır. Böylece resim ile ses birleşerek pikto-fonetik semboller şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Pikto-fonetik yazı biçimi, resmin

hece ya da harf özelliği kazanmasıdır. Reklam tabelalarında gördüğümüz piktogram çeşitleri harfin yerine kullanılmış ayrıca ses özelliği de kazanmıştır. Bunun yanında kullanılan resimlerin büyük çoğunluğu ideogramlar gibi kavram bağlantılıdır. Kurumun içeriğini belirtmek, çağrışım yapmak amacıyla tasarlanmıştır.

Sonuç olarak, geçmişten günümüze alfabe olarak adlandırdığımız işaretler sistemi, öncelikle resimsel bir süreçten geçmiştir. Günümüzde kullandığımız alfabede ise popüler kültürün de etkisiyle, tekrar resimli yazı biçimleri olan ideogram ve piktogramı görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Berke, VARDAR, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2001.

Carl Faulmann, Yazı Kitabı: *Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri Ve Alfabeleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*, Philosophical Library, 1948.

Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Doğan, AKSAN, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2004.

Makaleler

John P. HUGHES, “Diller ve Yazı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. cilt: V. Sayı 2, Sayfa. 339-351, İzmir, 2005.

L. Yu. TUGUŞEVA, “Türk Runik Alfabesinin Kökenleri”, (Çev. Nataliia Tsaryk), *Belleten Dergisi*, 2012-1

Murat ÖZBAY, “Bilim ve Kültür Aktarıcısı Olarak Yazı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Ankara, Bahar 2005, Sayı 2

Mustafa AKSOY, “Kaya Resimlerinden Alfabaya Avrasya’da Türk Damgaları”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Göztepe / İstanbul*, 2011

Necati DEMİR, “Türk Tarihinin Ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) Ve Yazılar”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Sivas, 2009

Tarık DEMİR, “Piktografik Ve Semitik Yazı Sistemlerinin Türkçe Yazı Dili Üzerindeki Etkileri”, İstanbul,

Tuğcan GÜLER, “Yazılı Tarihin Başlangıcından Günümüz Dünyasına Piktogramların İşlevi Üzerine Bir Değerlendirme”, *idil* 5.25: 1521-1538. 2016

Uğur Can AYKAN, “Anadolu’daki Runik Yazılar Ve Piktogramların Türklükle Olan Bağlantısı”, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2016

Ümit Özgür DEMİRCİ, “Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)”, *Türk Yurdu Dergisi*, sayı: 287, cilt: 31, yıl: 2011 (s. 225-229)

Yusuf KILIÇ, “Eski Ön Asya Toplulukları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Denizli, 2009.

YAPARAK- YAŞAYARAK ÖĞRENME FELSEFESİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKÇE DERS KİTAPLARINA ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ELEŞTİREL BAKIŞI

Prof. Dr. Muammer NURLU

Gazi Üniversitesi / Türkiye

mnurlu@gmail.com

Bahadır GÜLDEN

bahadorgulden@hotmail.com

GİRİŞ

Ders kitabı, bir eğitim programında yer alan hedef, içerik, öğretme- öğrenme süreci ile ölçme- değerlendirme boyutlarına uygun olarak hazırlanmış ve öğrenme amaçlı kullanılan basılı bir öğretim materyalidir” (Demirel ve Kiroğlu, 2005, 9). Ders kitapları, öğretim programlarındaki esasların somut olarak yansıtıldığı ve belirlenen hedeflere ulaşılması için öğrenme- öğretme süreci uygulamalarına hem yön veren hem de zemin oluşturan materyallerdir. Bu nedenle programda yer alan hedef kazanımların gerçekleştirilmesine katkı sağlayıcı metinlerin, iyi kurgulanmış etkinliklerin kitaplarda yer alması; dersin işlevselliğini doğrudan etkileyecek faktörlerdir. Öğrenim faaliyetlerinin ders kitabını temel materyal olarak benimsediği bir ortamda öğretim sürecinin ana iki aktörü durumundaki öğretene ve öğrenenin göstereceği performans da ders kitaplarının niteliklerinden etkilenecektir. Bir ders kitabının hazırlanma sürecinin hareket noktasına hitap ettiği öğrenci grubunun zihinsel, duyuşsal gelişim özelliklerinin ve öğretim programının hedef kazanımlarının yerleştirilmiş olması gerekir. Bu çerçevede yapılan metin tercihleri öğrencinin ilgisini çekmeyi başarmalı, tercih edilen kısaltılmış bir metin ise öğrencide o metnin tamamına erişme arzusu uyandırmalıdır. Metin ve kazanımlarla ilişkilendirilerek kurgulanan etkinlikler de öğrencinin ilgisini çekici niteliklere sahip olmanın yanı sıra öğrenim sürecini alışılabilir, birbirini tekrar eden sıkıcı bir ders faaliyetine dönüştürmenin aksine; öğrencinin aktif olmasına, öğrenirken eğlenmesine fırsat yaratacı niteliklerde olmalıdır. Öğrenme faaliyetleri; öğrencinin beklentilerine, dersin amaçlarına uygun olduğunda öğrencinin etkin katılma arzusu artacak ve öğrenme düzeyi de yükselecektir. Öğrenme faaliyetlerinin içeriği, öğrencinin beklentilerine cevap vermiyor ve dersin amaçlarına yeterince hitap etmiyor ise öğrenme düzeyi düşer (Senemoğlu, 2011, 383). Bu gerçekten hareketle öğretim programı; öğrencinin öğrenim süreçlerinin merkezinde olmasını sağlamalı aksi halde yaparak ve yaşayarak öğrenmeyi ne kadar benimserse benimsesin hazırlanan ders kitaplarında bu ilke içselleştirilmediğinde programda hangi eğitim felsefesinin benimsendiğinin de bir anlamı kalmamaktadır.

Bu çalışma, ders kitaplarındaki nitelik sorunlarına dikkat çekmeyi ve yaparak- yaşayarak öğrenme felsefesi çerçevesinde öğrencilerin ders kitaplarına eleştirel bir yaklaşımla eğilerek veriler elde etmeyi amaçlamıştır. Böylelikle öğrencilerin sahip oldukları varsayılan 5, 6, 7. sınıf Türkçe dersi hedef kazanımlarını uygulama, pekiştirme, gözden geçirme ve düzeltme imkânları sağlanmıştır. Dolayısıyla ders kitabı, içeriğinde barındırdığı eksiklik ve yanlışlıklarla, öğrenen konumundaki bireylerin edindikleri becerileri kullanarak eleştiri yapabilecekleri bir uygulama alanı hâlini almıştır. Öğrenciler, ders işleme sürecinde ve sene sonunda edindikleri kazanımlarla birlikte ders kitaplarının çeşitli unsurlarına eleştirel

bir bakış açısıyla yaklaşarak sorun tespitinde bulunmuşlardır. Böylelikle kitapların niteliklerine yönelik tespitler bizzat kullanıcılarından dönütler alınarak elde edilmiştir.

Problem Durumu

Araştırmanın yanıt aradığı ve araştırmaya yön veren sorular şunlardır:

1. Türkçe ders kitaplarında yanlışlıklar veya eksiklikler var mıdır?
2. Ortaokul öğrencileri edindikleri kazanımlardan hareketle ders kitaplarına eleştiri getirebilir mi?
3. Türkçe ders kitaplarında yer alan sorunlar uygun ortam sağlandığında öğrencilerin hedef kazanımları edinebilmelerine katkı sağlayabilir mi?

Amaç

Bu araştırmanın amacı öğrencilerin incelemeye konu olan ders kitaplarında saptayabildikleri yanlışlıkları ve eksiklikleri edindikleri kazanımlardan hareketle tespit edebilmelerini sağlamaktır. Öğrencilerin eleştirel bakış açısı benimseyerek Türkçe dersine ait edindikleri bilgi ve becerilerini geliştirmeleri hedeflenirken, elde ettikleri verilerin de ders kitaplarının sorunlarına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Önem

Araştırma, ulaştığı sonuçlar ve elde ettiği veriler bakımından iki temel hususta önem arz etmektedir. İlk olarak ders kitaplarında olumsuzluk olarak görülen hata ve eksiklikler, istenildiğinde ve uygun ortam oluşturulduğu takdirde, yapılandırmacı felsefe çerçevesinde öğrencilerin yaparak- yaşayarak öğrenmelerine katkı sağlayacak bir uygulama zemini hâline dönüştürülebilir. Bir diğer husus ise araştırma, elde edilen veriler ışığında nitelikli ders kitapları meselesine dikkat çekmesidir.

YÖNTEM

Araştırmanın modeli nitel araştırmadır. Veri toplama yöntemi ise doküman analizidir. Çalışma grubunda yer alan otuz öğrenci eğitim- öğretim yılı boyunca Türkçe ders kitaplarında sorun, eksiklik ya da hata olarak gördükleri her durum hakkında ders öğretmenlerinden dönüt almışlar ve yaptıkları doğru tespitleri portfolyolara aktarmışlardır. Bu veriler üç alan uzmanınca incelendikten sonra betimsel analiz yapılarak yorumlanmış ve temalandırılmıştır. Elde edilen verilerden hareketle incelenen ders kitaplarının sorunlarına dair yazım yanlışlıkları, noktalama yanlışlıkları, metin görsellerindeki sorunlar ve etkinlikler temaları oluşmuştur.

Veri Toplama

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi benimsenmiştir. Nitel araştırmada veriler tümevarımsal bir şekilde daha soyut bilgi birimleri şeklinde organize edilerek örüntü, kategori ve temalar “aşağıdan yukarıya” doğru oluşturulur (Cresswell, 2013, 45). Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2016, 189). Bu doğrultuda 2017-2018 Eğitim- Öğretim Yılı boyunca Eskişehir Namık Kemal Ortaokulunda eğitimlerini sürdüren 7. sınıf seviyesindeki gönüllü otuz öğrencinin, bakanlığın kendilerine Türkçe ders ve öğrenci çalışma kitabı olarak sunduğu Ez-De

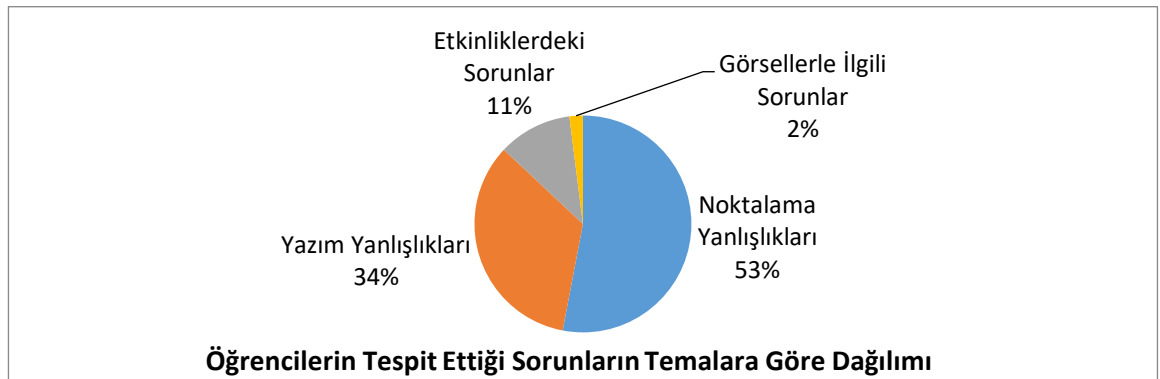
Yayınları kitaplarını edindikleri kazanımlardan hareketle incelemeleri istenmiştir. Öğrencilerin sene başı itibarıyla 5 ve 6. sınıf Türkçe dersi hedef kazanımlarını, sene sonu itibarıyla de 7. sınıf Türkçe dersi hedef kazanımlarını edindikleri varsayımında bulunulmuştur.

Veri Analizi

Nitel araştırmada tümevarım ilkesi hâkimdir. Araştırmacı topladığı tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak incelediği probleme ilişkin ana temaları ortaya çıkarma, topladığı verileri anlamlı bir yapıya kavuşturma, yani bu verilerden yola çıkarak bir kuram oluşturma çabası içindedir (Glaser ve Strauss'tan akt. Yıldırım ve Şimşek, 2016, 47). Çalışmada toplanan veriler çalışmanın amacı doğrultusunda yazım yanlışları, noktalama yanlışları, etkinliklerle ve görseller ilgili bulgular çerçevesinde sınıflandırılarak temalar oluşturulmuştur. Öğrencilerin kitaplardan elde ettiği bu bulgular, temalara ayrılarak grafikte sunulmuş ve betimsel analiz yapılarak yorumlanmıştır. Betimsel analizin amacı elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, 239).

BULGULAR

Öğrencilerin olumlu dönüt olarak portfolyolarında yer verdikleri sorunlar dört başlıkta temalanmıştır. Yapılan tespitlerin %53'ü noktalama işaretlerinin yanlış kullanımıyla ilgili olup bu sorunlar tüm temalarda tespit edilen sorunların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Yanlış yazılmış kelimelerin tespitine yönelik ortaya çıkan frekans da azımsanmayacak miktardadır. Öğrenciler, 34 adet yazım yanlışları saptamayı başarmışlardır. Etkinlikler bakımından da öğrenciler tespitlerde bulunup makul eleştiriler getirebilmişlerdir. Etkinliklerde öne çıkan sorunlar ise bazı etkinliklerin seviye olarak hitap ettiği yaş grubunun çok altında kalması, metinlerde bulunmayan unsurların etkinliklerde yer alması, etkinlik açıklamalarında yanlış yapılmasına bağlı olarak etkinliğin işlevini yitirmesi, deyim olarak nitelendirilen ifadelerin deyim olmaması gibi sorunlardır. Aynı zamanda etkinliklerde de yazım ve noktalama yanlışlıkları tespit edilmiş ancak yazım ve noktalama ile ilgili temalarda dikkate alındığı için bu bölümde yer verilmemiştir. Öğrencilerin sorun saptamayı başardıkları bir diğer alan ise görseller olmuştur. Öğrenciler bir metnin görsellerindeki tutarsızlığı tespit etmiş, bir etkinlik görselini de birden fazla eylemi çağrıştırması bakımından yetersiz bulmuşlardır.

Noktalama Yanlışlıkları ile İlgili Tespitler:

Ders kitaplarının imlâ ve noktalama kurallarına dikkat edilerek hazırlanması bu hususlarda edinilen bilgilerin pekişmesini sağlar ya da aksine öğrencinin önceden edindiği doğru bilgilerden tereddüt etmesine sebebiyet verebilir. Bilhassa metinlerde meydana gelen

noktalama yanlışlıkları sesli okuma çalışmalarının sağlıklı olarak yürütülmesini ve vurgu, tonlama gibi becerilerin edinimini olumsuz etkileyecektir. Bununla birlikte öğrencinin okuma süreci içerisinde noktalama işaretlerinin işlevlerine yönelik ders kitaplarındaki kullanımlarından elde ettiği yanlış çıkarımlar, yazma becerisine yönelik çalışmalarda da sorun teşkil edecektir. Öğrencinin öğretmen ve sınıf arkadaşlarından bu konuda sıklıkla alacağı olumsuz dönütler; onun konuya, hatta Türkçe dersine olumsuz bir tutum geliştirmesine de yol açabilir. Noktalama işaretlerinin ders kitaplarında büyük bir titizlikle uygulanması ve olası yanlışlıklara mümkün olduğunca mahal verilmemesi durumunda ise öğrencilerin içgörüselsel öğrenme çerçevesinde noktalama işaretlerinin işlevlerinin doğrudan ezber çalışmaları yapılmasına gerek bırakmadan edinmeleri sağlanabilir, önceden edinilen bilgiler ile yeni öğrendikleri arasında bir karmaşa yaşanmasının önüne geçilmiş olacaktır. Alyılmaz (2010), kaleme aldığı çalışmada ders kitaplarının sorunlarına değinirken yazım kurallarına gerekli hassasiyetin gösterilmemesine ayrı bir başlık altında değinir. Bu sorunun sebeplerini ise kitapları hazırlayan kişi ya da kişilerin özensizliği ve dikkatsizliği, yazarların bilgi birikiminin Türkçeyi kullanma becerilerinin yetersizliği; Türkçe ders kitaplarının ciddi bir incelemeden geçmeden yayımlanmaları olarak açıklar. Öğrencilerin ders kitaplarından bu hususta elde ettiği veriler, aradan geçen zaman içerisinde belirgin bir değişikliğin olmadığını göstermektedir.

İncelemeye konu olan ders kitaplarının hazırlanmasında esas alınan öğretim programının okuma metinlerinde bulunması gereken özelliklerine yer verilen kısmında “Metinler, dersin amaçları ile kazanımlarını gerçekleştirecek nitelikte olmalıdır.” ve “Metinlerde tutarlılık ve bütünlük olmalıdır.” MEB (2006, 57) hükümleri yazım kuralları ve noktalama işaretlerinin doğru kullanılmasıyla ilgili de bağlayıcılığı bulunan esaslardır. Bir noktalama işaretinin belirtilen görevlerinin haricinde gelişigüzel olarak kullanılması, kitaptaki metinler arasındaki benzer durumlarda tercih edilen noktalama işaretinin hiçbir kurala dayanmadan farklılık göstermesi gibi durumlar; dersin amaçlarının ve kazanımlarının gerçekleşmesini olumsuz etkileyecek ve tutarsızlıklara yol açacak durumlardır. Bu çerçevede incelenen ders kitaplarına bakıldığında öğrenciler, sadece ders kitaplarındaki metinlerde 17 adet yazım, 40 adet de noktalama yanlışlığı tespit etmişlerdir. Öğrenciler, kitaplarındaki metin, etkinlik ve açıklama bölümlerinde 53 adet noktalama, 34 adet de yazım yanlışlığı tespit etmişlerdir: Noktalama işaretinin gereksiz kullanıldığı kısımlar “Ø” işaretiyle belirtilmiş, yanlış noktalama işaretinin kullanıldığı kısımlarda da getirilmesi gereken noktalama işareti yay ayrıç içine alınarak belirtilmiştir:

“48 yaşında İmparatorluk Başmimarı olan Sinan, bu tarihten hayatının sonuna kadar geçen 50 yılı aşkın, (Ø) uzun bir sürede, dünya mimarlık tarihinin en güzel eserlerini verdi” (Çetin & Yıldırım, 2017a, 9).

“Söze boyumun ölçüsü ile başlamam, (;) boyalarımın solması, nakışlarımın silinmesinden ötürüdür” (2017a, 10).

“Sonra Duru Kadın’a bir parça çerez, bir parça incik boncuk, sonra da uzun uzun ha geldi ha gelecek diye bekleyip durmak.(...)” (2017a, 11)

“Ah gözünü sevdiğim küçük kilim! Ben senin ne kadar alçak gönüllü olduğunu nasıl bilmem; (?) bilirim” (2017a, 12).

“Sen çadır olur (,) çatı kurar, üst üste serilir (,) kaba döşek kesilir, paçavra olur (,) mutfakta iş görür, paspas olur (,) kapılarda nöbet beklersin” (2017a, 12).

“Basmadan bin kat daha zahmetli, bin kat daha güzel olduğu hâlde basma fiyatına satıldığına mı yanalım, (:) memleketimizde gelişen sanatların en köklüsü, en zengini, en yerlisinin gözümüzün önünde diri diri gömülüp gitmesine mi?” (2017a, 13)

“Gerçekten de ahlak, özel fertlerden ayrı ve bunların üstünde, (Ø) ancak toplumsal, milli olabilir” (2017a, 29).

“Toplumlari harekete geçiren bir liderin düşünceleri, o toplumun yaşama ilkelerine uygunsa,(Ø) o toplumu aydınlatabilecek nitelikteyse sürükleyici olur” (2017a, 30).

“Ahmet kütüphaneden(,) Hasan ... okuldan geliyordu” (2017b, 51).

“Bekir'in amcası eskiden,(Ø) çok iyi güreşçi” (2017b, 51)...

“Pakt, inkılap, kudret, kabiliyet, husus, teveccüh, tenezzül etmek, muvaffakiyet, mürşit, manevi, sanat, mebus, vekil, malik, mesut etmek, mensup olmak,(Ø)” (2017b, 53)

“Ancak o(,) yine,(Ø) aklın rehberinin bilgi, ilim olduğunu da kabul etmiş bulunuyordu” (2017b, 55).

“Tarihte medeni bir varlık olarak kalabilen milletler, şüphe yok ki ilim hayatından nasibini almış fertlerin,(Ø) oluşturduğu topluluklardır” (2017b, 55).

“Atatürk, herhangi bir mesele ve fikir için,(Ø) kesin hükümler çıkarırken lüzumlu olduğuna inandığı ve dikkati çekmeyi faydalı bulduğu yerlerde,(Ø) böyle kuvvetlendirici ifadeleri daima kullanmıştır” (2017b, 56).

“İşte bunun içindir ki,(Ø) daima her yeni bilimsel teoriyi takip etmiş, eskileri ile karşılaştırmalar yapmıştır”(2017b, 56).

“Üç oğlunu çağırdı yanına (,) biraz nasihat ettikten sonra:” (2017b, 64).

“Saat : 08: (,)30 Kalkış, (-) Kahvaltı (Başlık)” (2017b, 65).

“Dil Bilgisi — Vah, vah!... (!..)” (2017a, 48)

“Tarih — Pekâlâ (,) fakat bana kalırsa bir iş yapmak için eleştiriden çok, düzeltme yoluna gitmek yararlıdır” (2017a, 49).

“Şiir — Onlara; (,) bize dikkat etmelerini öğretelim” (2017a, 50).

“Sözlük — Anlaştık, toplandığımız pek iyi oldu, değil mi? Sen bir şey söylemeyecek misin,(Ø) Bay Şaka (Şaka'nın bulunduğu yana bakarak)?” (2017a, 50)

“Şaka — Evet, Kitap Haftası! Kitaplık memuru, kırmızı kalemle takvime işaret koymuş. Haydi arkadaşlar, (!) çocukları bilgilendirmek, eğlendirmek, mutlu kılmak için çalışalım” (2017a, 50).

“Sözlük — (Çok duygulu) Çocuklar, kitap okuyunuz,(;) ne kadar neşeleneceksiniz; bilmediğiniz sözcükleri de bende bulacaksınız” (2017a, 50).

“Tarih — Ben Tarih kitabıyım, yüzyıllarla doluyum. Beni raflarda tozlanmaya bırakmayınız. Sizin önünüze,(Ø) geçmiş sereceğim” (2017a, 50).

“Dil Bilgisi — (Yürüyerek) Ben de çok ilgi uyandıran bir kitabım, (,) sizlerin doğru yazmanıza, doğru konuşmanıza yardım ederim” (2017a, 50).

“Hepsi — Yaşa, yaşa, (Ø) Bayan Dil Bilgisi!..” (2017a, 50)

“Şiir — Ne güzel, ne güzel, (Ø) Bay Biyografi!..” (2017a, 50)

“Bulut Sokak No.: 24/12 Keçiören- (/) ANKARA” (2017b, 97)

“A Sülün Kız’ım demiş; (,) ne diye kara kara düşünüp durursun?” (2017a, 69)

“Ninniler(,) bilmece(,) tekerlemeler, masallar bu varlığın başta gelen türleridir” (2017b, 105).

“Balıklardan biri, ‘– İyi güzel de,(Ø) oraya nasıl gideceğiz? Nehirle bir bağlantımız yok ki!’ demiş” (2017a, 80).

“Sevinçtir, gülüştür, kahkahadır, rahatlıktır, huzurdur, şudur, budur ama mutluluk adı verilemez onlara... (.)” (2017a, 82)

“Derin bir sessizlik. (...)” (2017a, 85)

“Kör karanlıklarda, kör kuyularda bırakılmış bir insan topluluğu. (...)” (2017a, 85)

“Ortada kalan tek şey parçalanmış umutlar. (...)” (2017a, 85)

“...kendini şimdiden alıştırmak ve hazırlamak için bir şeyler yapmaya çalıştığım öyle günlerde ben, (:) tembelliğim, hep kaçanı kovalayan huyumla, yazın, (Ø) o güzel göçmenin peşine düşmüşümdür” (2017a, 88).

“Bizim Ada, uçakların, (Ø) üstünden geçtikleri bir yol güzergâhı olmalı ki hep ya üstümden ya da solumdan geçip gidiyorlar” (2017a, 89).

“Bakarsınız bir şey işitmezsiniz; (,) o zaman sanırım havayı içlerine çekerler” (2017a, 92).

“Sonra,(Ø) hep birden nefes almaya başlarlar, çam korusunu fıstık, reçine, sakız ve ardıc kokan bir derin soluklanma kaplar” (2017a, 92).

“Serinlik, gölgelik içinden;(Ø) o kızgın yerlere hayretle bakıyorum” (2017a, 92).

“Aşağısı bana, bahar içindeki bir bahçede;(Ø) Afrika çöllerinde geçen bir seyahat romanı okuyormuşum gibi çok uzak, çok korkunç fakat yarı yalan gibi görünüyor” (2017a, 92).

“Hayır(,) burada deniz hem içinde bulunanlara hem kenarında yaşayanlara sıcaklık veriyor” (2017a, 92):

“Sevdiğimin ismi imiş gibi içimden şöyle söyleniyorum. (:) Küçük Ayşe Gül, cici, şirin, şen Ayşe Gül, güzel Ayşe Gül!... (!..)” (2017a, 93)

“Biraz daha geç gelsen de,(Ø) şu işlerimi bitirsem olmaz mı?” (2017a, 99)

“Çiftçi donup kalmış. Bir yandan da sevinmiş bu duruma(.) Kış mevsimine, artık habersiz yakalanmıyacağı için içi rahatmış” (2017a, 100).

“Çiftçi daha sözlerini bitirmeden kış mevsimi gürlemiş; (:) ‘Şimdi beni yi idinle!’ demiş” (2017a, 101).

“Aradan birkaç gün geçtikten sonra,(Ø) dağın zirvesine çok, gövdesine ise daha az yağdırdım karlarımı” (2017a, 101).

Yazım Yanlışlıkları ile İlgili Tespitler:

“Onun zamanında İslam(İslâm)-Türk el sanatları ve kültürü en yüksek düzeye ulaştı” (2017a, 9).

“Koyu kahve rengini elde etmek için yaşına başına bakmadan bilmem hangi dağın doruğuna çıkar, oradaki bataklıktan çamur alır” (2017a, 11).

“Kelimelerin cümlede kullanımı (Başlık)” (2017b, 11)

- “Bak şu senin **yanıbaşındaki** (yanı başı) minderin üstündeki basma var ya o, tam on senelik bir basmadır” (2017a, 13).
- “Gerçekten de **ahlak**,(ahlâk) özel fertlerden ayrı ve bunların üstünde, (;) ancak toplumsal, millî olabilir” (2017a, 29).
- “Müzik**le**,(**müzik**) düşünce ve duyguları, kulağa hoş gelecek seslerle iletme sanatıdır” (2017b, 52).
- “Ek **getirildiğinde** **yüklem** olan **kelimeler** (Başlık)” (2017b, 51).
- “Tarih — Ne önemi var! Benim için uyanmak, kitap rafında uzanıp yatmaktan daha iyi oldu (**Omuzundaki** (**omzundaki**) tozları silkeleyerek çıkan tozlara bakar) (2017a, 45).
- “Kitabı **iyi** **koruyanlar** -Kitabı **korumayanlar**” (Başlık) (2017b, 71)
- “Metnin **konusu**: Metnin **ana** **fikri**: Metnin **yardımcı** **fikri**: (Başlık)” (2017b, 72)
- “Aşağıdaki kelimelerin her birini üç ayrı cümlede isim, sıfat ve zarf göreviyle **örnekleri** (**örnektekiler**) gibi kullanınız” (2017b, 74).
- “Metne **bulduğum** **başlıklar** (Başlık)” (2017b, 76)
- “Şiirin **ana** **fikri**: Şiirin **ana** **duygusu**: (Başlık)” (2017b, 80)
- “Metnin **konusu**: Metnin **ana** **fikri**: (Başlık)” (2017b, 90)
- “Metnin **konusu**: Metnin **ana** **düşüncesi**: (Başlık)” (2017b, 105)
- “Metnin **konusu**: Metnin **ana** **düşüncesi**: (Başlık)” (2017b, 121)
- “**Koşa dursun**(Koşadursun) peşinde dere tepe,” (2017a, 68)
- “yüreğine su **sermek** (serpmek)” (2017b, 92)
- “Ankara-İstanbul **karayolunda** (**kara yolu**) çalışmalar devam ediyor” (2017b, 100).
- “Ne kadar çabalasam bir günde ancak **bir kaçınızı** (**birkaç**) taşıyabilirim” (2017a, 80).
- “Her Allah'ın günü **bir kaç** (**birkaç**) balığı almış, nehir yerine ormana götürmüş, afiyetle yemiş” (2017a, 81).
- “Gözlerinin pırıltısından, adım atışına, sözcüklerini seçişinden saç tarayışına dek bellidir onun öteki insanlardan ayrı olduğu, bir süre için de olsa... **para** bir güvenlik verir” (2017a, 82)...
- “**Senden** onunla gelseydin” (2017b, 128).
- “Kızıl **dağlar**'ın **Kuzey** (**kuzey**) sırtları ise çok ağaçlı, çok sulak, çok meyveli ve serin” (2017a, 93)...
- “Yazdan kalan işlerini bitiremeden, karların yağıp **herşeyin** (**her şey**) üzerini kapattığını düşünürmüş hep. **düşünmekle** (**Düşünmekle**) kalsa iyi” (2017a, 99)...
- “Ben, senin **hergün** (**her gün**) söz saydığın kış mevsimiyim!” (2017a, 99)
- “Bıktım senin **şikayetlerinden**” (**şikâyet**) (2017a, 100).
- “Beni rahatsız ettiğin yetmiyormuş gibi, kendini ve çevrenide **mut**suz ediyorsun” (2017a, 100).

“Çiftçi donup kalmış. Bir yandan da sevinmiş bu duruma(.) Kış mevsimine, artık habersiz yakalanmıyacağı (yakalanmayacağı) için içi rahatmış” (2017a, 100).

“ ‘Hani,’ diyomuş. (diyormuş) Sen gelmeden önce habercilerin gelecekti?..” (2017a, 100)

“Şimdi beni yi idinle! (iyi dinle) demiş” (2017a, 100).

“Aşağıdaki cümlede (cümlelerde) yer alan çekimli fiillerin altını çiziniz” (2017b, 145).

Etkinliklerle İlgili Tespitler:

Muhteva açısından ders kitabı metin ve etkinlikleri öğrencinin gelişim, hazırbulunuşluk düzeylerine, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olmalıdır (Küçükahmet, 2011, 45). Bununla beraber öğrenciler, bazı etkinlikleri kendi gelişim düzeylerine göre son derece basit bularak bu etkinlikleri ilgi çekicilikten ve kendilerine katkı sağlamaktan uzak bulmuşlardır:

1. ETKİNLİK
Aşağıdaki fotoğraflardan hangisini Anıtların Etkisiyle gördüğünüzü belirtiniz.

2. ETKİNLİK
Aşağıda, okuduğunuz şiirde geçen bazı kelimeleri seçtiniz. Bu kelimeleri anlamlarını bulunuz. Aynı anda bu kelimeleri örnekteki gibi eşleştirme tablosunda belirtilen yerlere yazınız. Eşleştirme neye göre yaptığınızı açıklayınız.
“Üçü, an, koku, vız, aya, da”

Anlam yitirilen kelimeyle eşleştirilecek kelime	Eşleştirme sonucu:
vız - an	An "vız" diye ses çıkmıştı.

Fabl türündeki “Dört Ahbaplar” adlı metnin temel unsurlarının tespit edilmesinin amaçlandığı etkinlikte bir çiftçinin ve oğlunun karakter özelliklerinin açıklanması da istenmiştir. Ancak metinde böyle karakterler bulunmamaktadır. Kişi olarak metinde sadece avcı bulunmaktadır:

Çiftçinin Özellikleri

Çiftçinin özelliklerini yazınız.

an

Köşeli ayraçın işlevlerinin kavratılmasının amaçlandığı bir etkinlikte açıklama yanlış yapılmış ve bu durum öğrencilerin dikkatinden kaçmamıştır. Açıklamada köşeli ayraç bulunduğu cümlelerin işaretlenmesi istenmiştir. Oysaki tüm cümlelerde köşeli ayraç bulunmaktadır. Söz konusu etkinlikte umulan durum, köşeli ayraç kullanılmasına gerek olmayan cümlelerin tespit edilmesidir (2017b, 58).

3. ETKİNLİK
Aşağıdaki cümleleri inceleyiniz. Köşeli ayraçın “[]” kullanıldığı cümleleri “an” işaretini belirleyiniz.

☐ Birkaç tane Zeytinli (Zeytinli) bir toprakta düzlenmiş.

☐ Fatih Rıza Akyaz, Çankaya, 2. Soka, Kales, (Bulvarı), 1984.

☐ İktisadi ve sosyal bilimlerin başlıca (örnek: 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000. 1001. 1002. 1003. 1004. 1005. 1006. 1007. 1008. 1009. 1010. 1011. 1012. 1013. 1014. 1015. 1016. 1017. 1018. 1019. 1020. 1021. 1022. 1023. 1024. 1025. 1026. 1027. 1028. 1029. 1030. 1031. 1032. 1033. 1034. 1035. 1036. 1037. 1038. 1039. 1040. 1041. 1042. 1043. 1044. 1045. 1046. 1047. 1048. 1049. 1050. 1051. 1052. 1053. 1054. 1055. 1056. 1057. 1058. 1059. 1060. 1061. 1062. 1063. 1064. 1065. 1066. 1067. 1068. 1069. 1070. 1071. 1072. 1073. 1074. 1075. 1076. 1077. 1078. 1079. 1080. 1081. 1082. 1083. 1084. 1085. 1086. 1087. 1088. 1089. 1090. 1091. 1092. 1093. 1094. 1095. 1096. 1097. 1098. 1099. 1100. 1101. 1102. 1103. 1104. 1105. 1106. 1107. 1108. 1109. 1110. 1111. 1112. 1113. 1114. 1115. 1116. 1117. 1118. 1119. 1120. 1121. 1122. 1123. 1124. 1125. 1126. 1127. 1128. 1129. 1130. 1131. 1132. 1133. 1134. 1135. 1136. 1137. 1138. 1139. 1140. 1141. 1142. 1143. 1144. 1145. 1146. 1147. 1148. 1149. 1150. 1151. 1152. 1153. 1154. 1155. 1156. 1157. 1158. 1159. 1160. 1161. 1162. 1163. 1164. 1165. 1166. 1167. 1168. 1169. 1170. 1171. 1172. 1173. 1174. 1175. 1176. 1177. 1178. 1179. 1180. 1181. 1182. 1183. 1184. 1185. 1186. 1187. 1188. 1189. 1190. 1191. 1192. 1193. 1194. 1195. 1196. 1197. 1198. 1199. 1200. 1201. 1202. 1203. 1204. 1205. 1206. 1207. 1208. 1209. 1210. 1211. 1212. 1213. 1214. 1215. 1216. 1217. 1218. 1219. 1220. 1221. 1222. 1223. 1224. 1225. 1226. 1227. 1228. 1229. 1230. 1231. 1232. 1233. 1234. 1235. 1236. 1237. 1238. 1239. 1240. 1241. 1242. 1243. 1244. 1245. 1246. 1247. 1248. 1249. 1250. 1251. 1252. 1253. 1254. 1255. 1256. 1257. 1258. 1259. 1260. 1261. 1262. 1263. 1264. 1265. 1266. 1267. 1268. 1269. 1270. 1271. 1272. 1273. 1274. 1275. 1276. 1277. 1278. 1279. 1280. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1286. 1287. 1288. 1289. 1290. 1291. 1292. 1293. 1294. 1295. 1296. 1297. 1298. 1299. 1300. 1301. 1302. 1303. 1304. 1305. 1306. 1307. 1308. 1309. 1310. 1311. 1312. 1313. 1314. 1315. 1316. 1317. 1318. 1319. 1320. 1321. 1322. 1323. 1324. 1325. 1326. 1327. 1328. 1329. 1330. 1331. 1332. 1333. 1334. 1335. 1336. 1337. 1338. 1339. 1340. 1341. 1342. 1343. 1344. 1345. 1346. 1347. 1348. 1349. 1350. 1351. 1352. 1353. 1354. 1355. 1356. 1357. 1358. 1359. 1360. 1361. 1362. 1363. 1364. 1365. 1366. 1367. 1368. 1369. 1370. 1371. 1372. 1373. 1374. 1375. 1376. 1377. 1378. 1379. 1380. 1381. 1382. 1383. 1384. 1385. 1386. 1387. 1388. 1389. 1390. 1391. 1392. 1393. 1394. 1395. 1396. 1397. 1398. 1399. 1400. 1401. 1402. 1403. 1404. 1405. 1406. 1407. 1408. 1409. 1410. 1411. 1412. 1413. 1414. 1415. 1416. 1417. 1418. 1419. 1420. 1421. 1422. 1423. 1424. 1425. 1426. 1427. 1428. 1429. 1430. 1431. 1432. 1433. 1434. 1435. 1436. 1437. 1438. 1439. 1440. 1441. 1442. 1443. 1444. 1445. 1446. 1447. 1448. 1449. 1450. 1451. 1452. 1453. 1454. 1455. 1456. 1457. 1458. 1459. 1460. 1461. 1462. 1463. 1464. 1465. 1466. 1467. 1468. 1469. 1470. 1471. 1472. 1473. 1474. 1475. 1476. 1477. 1478. 1479. 1480. 1481. 1482. 1483. 1484. 1485. 1486. 1487. 1488. 1489. 1490. 1491. 1492. 1493. 1494. 1495. 1496. 1497. 1498. 1499. 1500. 1501. 1502. 1503. 1504. 1505. 1506. 1507. 1508. 1509. 1510. 1511. 1512. 1513. 1514. 1515. 1516. 1517. 1518. 1519. 1520. 1521. 1522. 1523. 1524. 1525. 1526. 1527. 1528. 1529. 1530. 1531. 1532. 1533. 1534. 1535. 1536. 1537. 1538. 1539. 1540. 1541. 1542. 1543. 1544. 1545. 1546. 1547. 1548. 1549. 1550. 1551. 1552. 1553. 1554. 1555. 1556. 1557. 1558. 1559. 1560. 1561. 1562. 1563. 1564. 1565. 1566. 1567. 1568. 1569. 1570. 1571. 1572. 1573. 1574. 1575. 1576. 1577. 1578. 1579. 1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585. 1586. 1587. 1588. 1589. 1590. 1591. 1592. 1593. 1594. 1595. 1596. 1597. 1598. 1599. 1600. 1601. 1602. 1603. 1604. 1605. 1606. 1607. 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618. 1619. 1620. 1621. 1622. 1623. 1624. 1625. 1626. 1627. 1628. 1629. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1637. 1638. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1645. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. 1651. 1652. 1653. 1654. 1655. 1656. 1657. 1658. 1659. 1660. 1661. 1662. 1663. 1664. 1665. 1666. 1667. 1668. 1669. 1670. 1671. 1672. 1673. 1674. 1675. 1676. 1677. 1678. 1679. 1680. 1681. 1682. 1683. 1684. 1685. 1686. 1687. 1688. 1689. 1690. 1691. 1692. 1693. 1694. 1695. 1696. 1697. 1698. 1699. 1700. 1701. 1702. 1703. 1704. 1705. 1706. 1707. 1708. 1709. 1710. 1711. 1712. 1713. 1714. 1715. 1716. 1717. 1718. 1719. 1720. 1721. 1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800. 1801. 1802. 1803. 1804. 1805. 1806. 1807. 1808. 1809. 1810. 1811. 1812. 1813. 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1902. 1903. 1904. 1905. 1906. 1907. 1908. 1909. 1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 20

“Mimar Sinan” adlı metnin üçüncü etkinliğinde metinde geçen bazı sözcüklerin eş anlamlarının verilen bulmacada tespit edilmesi istenmiştir. Verilen sözcüklerden “saha”nın eş anlamına dair bir kavram bulmacada geçmemektedir:

Etkinliklerde çok sık düşülen yanlışlardan biri de etkinlik başlıklarının küçük harflerle başlamasıdır. Konu, ana fikir (düşünce), ana duygu kavramları başta olmak üzere pek çok kavrama yan başlık olarak yer verilmiş fakat baş harfleri büyük yazılmamıştır. Bir etkinlikte özellikle ana ve yan başlıkların yazımı ile ilgili kazanımların öğrenilmesi için etkinliğe de yer verilmesine karşın bu hususa diğer etkinliklerin birçok yerinde uyulmadığı öğrencilerce saptanmıştır. Bu hususla ilgili tespitlere “Yazım Yanlışlıkları ile İlgili Tespitler” kısmında yer verildiği için bu kısımda ayrı bir bulgu olarak eklenmemiştir.

“Uçun Kuşlar” adlı dinleme metninin üçüncü etkinliğinde tabloda verilen başından aşkın, bitip tükenmek deyimlerinin ve “ağır akmak” ifadeleri deyim olarak kabul edilmiş ve anlamlarının deyimler sözlüğünden bakılarak yazılması istenmiştir (2017b, 104). Ancak TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nde “ağır akmak” şeklinde bir deyim tespit edilememiştir. Benzer bir durum “Bundan Başka Dünya Yok” adlı metnin ikinci etkinliğinde saptanmış, deyim olarak verilen “içini sevinçle doldurmak, ilikleri ısıtmak, ümidi olmamak” sözcük grupları Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nde tespit edilememiştir (2017b, 111).

Atatürk ve Türk Tiyatrosu” adlı metnin üçüncü etkinliğinde Atatürk’ün bir anısına yer verilmiş ve öğrencilerden karışık olarak verilen cümle ve paragrafları mantık akışı içerisinde kronolojik bir sıraya koyarak yeniden yazmaları istenmiştir (2017b, 47). Buradaki söz konusu eksiklik ise paragrafların ve cümlelerin numaralandırılmamasından ötürü tam olarak bir başlangıç- bitiş noktası belirlenememesidir. Öğrenciler, bu etkinlikte sıralamaya gayret gösterirken bir yandan da metinde cümle olarak ayrılmış olan bölümlerin diğer paragraflarla bütün olarak mı yoksa ayrı olarak mı dikkate alacaklarına dair tereddüt duyduklarını dile getirmişlerdir. Oysa cümlelerin ve paragrafların numaralandırılarak belirgin sınırlarla ayrılması bu sorunu ortadan kaldırmaya yetecektir. Bunun yanı sıra öğrenciler açısından bir diğer sorun da metni baştan sona yeniden yazmalarının istenmesidir. Oysaki etkinlik, kazanım olarak okuma ve anlama ile ilgili bir çalışmadır. Yazma becerisine dair bir kazanımı kapsamamaktadır. Yukarıda belirtilen maddelendirmeye yer verilmesi hâlinde öğrencilere metni baştan sona yeniden yazdırmak yerine madde numaralarını sıralamalarını istemek, etkinliğin daha makul ve işlevsel olmasını sağlayabilirdi.

Görsellerle İlgili Tespitler:

Ders kitaplarındaki görsellerle ilgili sorunlar, gerek öğrencilerin incelemeleri sırasında tespit ettikleri gerekse de Türkçe öğretiminin sorunlarından biri olarak üzerinde durulan konulardan biridir. Görüntü; metni görselleştiren, konuyu zenginleştiren, hayal gücünü geliştiren bir öğedir. Ders kitaplarındaki sözel metinlerin görsel metinle desteklenmesi, başka deyişle metinlerin resimlenmesiyle öğrenci, metni kavramaya yönelik artalan bilgilerini devindirmekte, konuyla ilgili soyut düşünceleri resimle somutlaştırmaya ve yaratıcı düşünmeye yönelerek çıkarımlarda bulunmaktadır. İlköğretim ders kitapları tipografi ve tasarım açısından incelendiğinde gerek görsellerin niteliği gerekse de görsel içerik ilişkisi

konusunda önemli eksiklikler göze çarpmaktadır (Onan, 2014, 126-127). İşeri ve Türkmen (2016, 295-296) de altıncı sınıf ders kitabı görsellerinin niteliklerine dair yaptıkları çalışmanın sonucunda benzer sonuçlara ulaşarak görsellerin çocukta estetik beğeni oluşturacak nitelikte olmadığı ve altı temadan sadece birinde kabul edilebilir düzeyde görsellerin bulunduğu sonucuna varmışlardır. İncelemeye konu olan ders kitaplarının görsellerine dair ise öğrenciler şu tespitlerde bulunmuşlardır:

“Mimar Sinan” metninin sekizinci etkinliğinde verilen görsellerde gerçekleşen eylemlerin neler olduğunun yazılması istenmiştir. Öğrenciler verilen bazı görsellerin birden fazla eylemi çağrıştırdığını gerekçe göstererek görseli yetersiz bulmuşlardır:

“Kitaplar Arasında” adlı tiyatro metni, çocukların kitaplara özenli davranmayışını konu edinen ve çeşitli kitap türleri arasında bu durumun tartışıldığı bir metindir. Karakterleri kitaplardan oluşan bu metnin görsellerinde gövdeleri kitaptan oluşan çocuklar şeklinde resmedilmiş ve bu canlandırmalar üzerinden cinsiyet farklılıklarına (Bayan Dil bilgisi, Bay Şaka...) vurgu yapılmıştır. “Aritmetik” karakteri görsellerde ilk ortaya çıktığında “Bay Aritmetik” olarak tanıtılır ve resmedilir (Çetin & Yıldırım, 2017a, 46). Ancak bir sonraki görselde bayan olarak resmedilmiştir (2017a, 47). Bir diğer görselde yeniden “bay” olarak tasvir edilen aritmetik, son görsel de tekrar “bayan” olarak resmedilmiştir (2017a, 49-51):

I. Görsel

II. Görsel

III. Görsel

IV. Görsel

Sonuç ve Tartışma:

Ders kitapları bilimde, teknolojiye, eğitimde meydana gelen pek çok gelişmeye rağmen en temel eğitim materyali olma özelliğini korumaktadır. Ülkemiz şartları açısından baktığımızda ise ders kitapları bazı bölgelerdeki öğrenciler için hâlâ sahip olunabilen tek materyal konumunu da sürdürmektedir. Sözü edilen bu durumlar, ders kitaplarının mevcut önemini ve hazırlayanların yüklendiği sorumluluğun ağırlığını daha çok artırmaktadır. Benimsenen öğretim programının temel felsefesinden, yöntem ve tekniklerinden, programın kılcal damarları olarak sayılabilecek kazanımlara kadar her olgunun programda belirtildiği şekliyle ve işlevselliğiyle ders kitabına yansıtılabilmesi çok önemlidir. Aksi takdirde oluşturulan öğretim programlarında hangi başlıkta ne gibi hususiyetlere dikkat çekildiğinin bir anlamı kalmamaktadır. Yapılandırmacı felsefeyi benimsemiş bir ders kitabının öğrenciyi ilgi çekici etkinlikleri ve metinleriyle öğrenme sürecinin merkezinde aktif kılması beklenir. Birbirini tekrar eden konularla ve kurgu itibarıyla öğrencinin ilgisini çekmekten uzak faaliyetlere yönlendiren bir ders kitabı öğrencide her şeyden önce öğrenmenin ilk basamaklarından olan güdülenmeyi sağlayamaz. Bu nedenle araştırma, ders kitaplarını bizzat deneyimleyerek öğrenme faaliyetlerini sürdüren öğrencilerden elde edilen veriler üzerine kurulmuştur. Böylelikle ders kitaplarının daha nitelikli hâle gelebilmesi adına bizzat

öğrenme sürecini yaşayanlardan dönütler elde edilmiş, tıpkı eğitim sisteminizin felsefesinde olduğu gibi öğrencilerin aktif olabildikleri bir zemin oluşturulmuştur. Öğrenciler hem geçmiş yıllardan edindikleri birikim ile hem de yıl içerisindeki ders işleme süreçlerinde edindikleri bilgi ve deneyimlerle ders kitaplarının niteliklerine dair önemli veriler sağlamışlar, aynı zamanda da ders kitapları onlar için makro bir etkinlik hâlini almıştır. Araştırmanın yanıt aradığı sorulara elde edilen veriler ışığında göz atıldığında incelenen ders kitaplarında çeşitli konulara dair hatalar ve eksiklikler bulunmaktadır. Öğrenciler kitaplarda 53 adet noktalama yanlışı, 34 adet yazım yanlışı bulmuş; 11 etkinlikte ve 2 görselde ise birtakım yanlışlıklar veya eksiklikler tespit etmişlerdir. Ortaya koyulan bu tespitler araştırmanın bir diğer sorusuna da yanıt oluşturmakta, öğrencilere derste edindikleri bilgilerini kullanma fırsatı verildiği ve gerekli araştırma, inceleme ortamı tasarlandığı takdirde öğrenme materyallerinin içeriğinde taşıdığı olumsuzluklar, öğrencilerin hedef kazanımları edinmelerine katkı sağlayabilir. Bunun için gerekli olan ise yapılandırmacı felsefeyi öğretmenlerin öncelikle kendi zihinlerinde özümseyebilmeleridir.

Elde edilen verilerin gösterdiği bir diğer sonuç da ders kitaplarını hazırlamanın zor bir süreç olmasının bilinmesine ek olarak incelemeye konu olan ders kitaplarında Türkçe dersi kazanımları ile ciddi boyutta çelişecek hataların tespit edilmiş olmasıdır.

Eğitim faaliyetlerinin sonunda Millî Eğitim Bakanlığının öğrencilerden ders kitaplarına yönelik olarak anket, form vb. veri sağlayacak araçlarla dönütler alması ve kitapları her eğitim- öğretim yılının sonunda güncellemesi önemli bir adım olacaktır. Böylelikle ders kitaplarının gözden kaçırılmış kusurların belirlenmesi veya öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına kitaptaki metinlerin, etkinliklerin ne oranda hitap ettiğinin belirlenmesi mümkün olacaktır. Öğrencilerin bizzat kullanıcı konumundaki bireyler olarak sağlayacakları veriler, ders kitaplarının işlevselliğini artırmak için ciddi katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2010). *Türkçe Öğretiminin Sorunları*. Turkish Studies (Volume 5/3), 728-749.
- Cresswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çetin, M. E., & Yıldırım, R. (2017a). *İlköğretim Türkçe 7 Ders Kitabı*. Ankara: Ez-De Yayıncılık.
- Çetin, M., & Yıldırım, R. (2017b). *İlköğretim Türkçe 7 Öğrenci Çalışma Kitabı*. Ankara: Ez-De Yayıncılık.
- Demirel, Ö., & Kıroğlu, K. (2005). *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Dilidüzgün (ed.), S., İşeri, K., & Türkmen, Y. (2016). *Kuram ve Uygulama Bağlamında Türkçe Öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Güzel(ed.), A., Karatay(ed.), H. (., Duman, A., Baş, B., Demir, C., Onan, B., . . . Kurudayıoğlu, M. (2014). *Türkçe Öğretimi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Küçükahmet (ed.), L., Duman, T., Çakmak, M., Tertemiz, N., Ercan, L., Kayabaşı, Y., . . . Çalık, T. (2011). *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- MEB. (2006). *İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı*. Ankara: Millî Eğitim Yayınları.
- Senemoğlu, N. (2011). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Ülper (ed.), E. H., Arı, G., Çetinkaya, G., Güneyli, A., İşeri, K., & Vd. (2014). *Türkçe Ders Kitabı Çözümlemeleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YABANCI SÖZCÜKLERE TÜRKÇE KARŞILIK BULMAK İÇİN BİR TEKLİF

Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
onculkursat@yahoo.com

Türk Dil Kurumu'nun kuruluşu ve ilkelerinin belirlenme süreci yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel hedef ve ilkeleri kapsamında şekillenmiştir. Cumhuriyetten önce başlayan ve onunla birlikte devam eden, Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarının beklenen etkiyi oluşturmaması, Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan hezimet ve Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle İslam coğrafyasında yaşananlar Cumhuriyete giden yolda kültür politikalarının gelişimini belirlemiştir.

Uzun süren savaşlar sonucu kurulan Cumhuriyet'in nüfusunun önemli bir bölümü, Kafkaslardan, Balkanlardan ve diğer coğrafyalardan Anadolu'ya gelmek zorunda kalan Türklerden oluşmuştur. Ülkenin kurtuluş mücadelesinde bu kitlelerin desteği doğal olarak yönetimin “etrakı bi idrak” söyleminden “Ne mutlu Türk'üm diyene” şekline dönüşümüne imkân vermiştir. Ancak kabul etmek gerekir ki dünyanın üç kıtasında yüzlerce yıl iktidarda bulunan bir devlet yönetiminin politik alanda bir anda Anadolu gibi küçük bir coğrafyaya sığmasını beklememek gerekir. Türk Dil ve Türk Tarih Kurumlarının şekillenmesine yol açan diğer etkenler özü itibarıyla bu durumun diğer bir söyleyişle Anadolu'ya sıkışmama politikasının ve yeni yol haritasının bir sonucudur. Türk Dil Kurumu'nun kuruluş sürecini ve felsefesini bu doğrultuda değerlendirmek gerekmektedir.

Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında ülkenin sosyo politik yönü büyük oranda belirlenmesine karşın ülke açısından en önemli enstrümanlardan biri olan alfabe konusunda adım atılmamıştır. Alfabe değişimi için toplumsal şartların oluşmadığı yönündeki görüşler “saltanatın ve halifeliliğin kaldırılması” gibi sadece Türk toplumu için değil İslam dünyası adına da alınan kararları göz ardı etmek olacaktır. Dolayısıyla alfabe değişikliği için farklı bir sürecin izlendiği hususunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Süreç özü itibarıyla Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasında oluşturulan anayasada vatandaşlık kavramında kendini göstermektedir. İlk somut adımları Amasya ve Sivas kongrelerinde alınan kararlar yeni kurulacak devletin temel ilkelerinin vatandaşlık kavramı üzerinde olacağını işaretlerini vermiştir. 1924 Anayasası bu kapsamda vatandaşlık esası çerçevesinde bir yapının oluşturulmaya çalışılacağı aşağıdaki maddede belirtilmiştir.

Madde 88- Türkiye'de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk”denir. Türkiye'de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye'de yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye'de dünyaya gelipte memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmi olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür” (<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>) Bu söylem, Cumhuriyeti kuran kitlenin ulusal bütünleşme ve çağdaş bir standart yakalama çabasının vatandaşlık kavramı etrafında şekillendirileceğini Türk kimliğinin bu mealde yorumlanacağını dolayısıyla devlet organizmalarının da bu doğrultuda şekillendirileceğinin belirtilmesidir. Batılı bir anlayışla ancak milli bir söylem ve eylemle hareket etme zorunluluğu alfabe konusunda atılacak adımlarda daha temkinli olmayı bir gerekliliğe dönüştürmüştü. Bolşevik ihtilali sonrasında yaşanan kaostan kısa süre içerisinde çıkan Rusya Türk ülkelerini birer birer işgal ederken

tercih edilecek farklı bir alfabe Türkiye'nin bu ülkelerle olan bağının zayıflamasına yol açabilirdi. Konunun bir diğer unsuru Arap alfabesiyle ilgili tartışmaların XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek Osmanlı gerekse Türk coğrafyasında konuyla ilgili tartışmaların yapılması ve belirli bir aşamaya gelmesidir. Türk Dünyasında bu konuda

Azerbaycan'lı Mirza Fetali Ahunzâde'nin Arap harfleri ıslah edilerek Türkçenin imlâsına uyarlanmalı şeklindeki görüşü;

Mirza Rıza Han'ın 1879 yılında Türk, Fars ve Arap dillerini karşılaştırarak, Arap alfabesinin Türkçenin imlâsı için uygun olmadığını belirtmesi;

Tatar asıllı Orunburglu Zakir Remiyef, Sait Remiyef ve Hasan Ali isimli kişilerin ve diğer alimlerin konuyla ilgili çalışmaları sonrasında Tatristan'ın Latin alfabesine geçişi;

Yakutlar'ın latin alfabesine geçişi

Özbekler'in 1923 yılında yapılan Taşkent konferansında Türklerin beynelmilel Latin alfabesine geçmesi kararı örnek gösterilebilir.

Osmanlı coğrafyasında ise

Antepli Münif Mehmet Efendi'nin 1862'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye'de yaptığı konuşmada, Arap alfabesinin imlâsının değiştirilmesine dair görüşleri;

Ebuziyya Tevfik'in Arap harflerini ıslah ederek matbaada kullanması;

Enver Paşa'nın özellikle orduda kullanılmak üzere vokallerin imlâda gösterilmesine yönelik çalışması;

İktisat Kongresi'nde İzmirli Nazmi ile arkadaşlarının Latin alfabesine geçilmesi konusunda bir önerge vermeleri alfabe konusundaki tartışmalara örnek gösterilebilir. (Demirci 225-228)

Tüm bu tartışmalar sürerken 1926 yılında Bakü'de yapılan kongreyi Atatürk'ün yakından takip ettiği ve bu kongre için Türkiye Cumhuriyeti'nden de temsilci olarak Fuat Köprülü ve Hüseyinzâde Ali Bey ile o dönemde İstanbul'da bulunan yabancı Türkologlardan Barthold da toplantıya gönderdiği görülmektedir. Kurultayın sonunda ise tüm Türk halkları için ortak bir Latin alfabesine geçiş kabul edilmiş olması Latin alfabesine geçişteki bakış açısını yansıtmaktadır. (Demirel 29)

Alfabe değişikliği sonrasında 12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün talimatıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti adıyla kurulan Türk Dil Kurumu'nun, amacı, "Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe erdirmek" şeklinde düzenlemiştir. Bu amaca ulaşmak için ise belirlenen ilkelerden biri "Türk dilini kendi meşelerine, tekâmülüne ve ihtiyaçlarına göre tespit ve tedvin etmektir." şeklinde vurgulanmıştır.

2017 yılı faaliyet raporunda da Türk Dil Kurumu'nun görevlerinden biri olarak

"b) Türkçenin ticari hayatta, kitle haberleşme araçlarında, eğitim ve öğretim kurumlarında ve sosyal hayatın diğer alanlarında doğru ve güzel kullanılması hususunda öncü görevi üstlenerek gerekli uyarıları yapmak, girişimlerde bulunmak, kamuoyunu, kurum ve kuruluşları bilgilendirmek, Türkçenin yozlaştırılmasına, yabancı kelimelerin ve yazış biçimlerinin yayılmasına karşı dil bilincini güçlendirmek." ifadesi bulunmaktadır. (<http://www.tdk.org.tr/images/FaaliyetRaporu2014.pdf>, s.12)

Yukarıda belirtilen tüm bu unsurlar Türk Dil Kurumu'nun Türkiye Cumhuriyeti'nin felsefesi, bakış açısı ve kültür politikaları noktasında yüz yılı aşkın bir sürenin mahsulü olduğunu ortaya koymaktadır. Kültür politikası açısından bu derece önemli bir misyona sahip olan kurum Türkçe'nin kullanımı noktasında çalışma prensiplerini değişen şartlar doğrultusunda geliştirmelidir. Bu noktada bildirinin amacını oluşturan teklifimiz Türk Dil Kurumu'nun bilim kurullarının düzenlenmesine yöneliktir. Kurulların akademik alanda yeterli görülen kişilerden seçimi noktasında herhangi bir problem olmamakla birlikte teknolojinin hızlı bir şekilde geliştiği ve gündelik yaşamımıza son derece hızlı bir şekilde etki ettiği bir süreçten geçmekteyiz. Türkiye'nin teknolojik anlamda istenen seviyede bulunmaması, ürünlerinin isim babası olarak belirleyici bir rol üstlenememesine yol açmaktadır. Bu problemin aşılması ve özellikle iç pazarda tüketilen her tür ürünün isimlendirilmesinde yeni bir yöntem geliştirilmesi gerekmektedir. Kurumun bu yöndeki çabaları zaman zaman aksamakla birlikte devam etmektedir. Aksaklığın giderilmesi ve karar alma sürecinin hızlandırılması amacıyla teknolojik ürünlerin isimlendirilmesinde Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Gümrük ve Ticaret Bakanlığı gibi bakanlıklardan görevlilerin bilim kuruluna dahil edilmesi, Türkiye'ye yeni giren ürünlerin bu kuruldan alınacak isimlerle piyasaya sürülmesi ürün isimlerinin toplumda yer etmeden belirlenmesine imkan sağlayacaktır.

Kurumun yukarıda ifade edilmeye çalışılan kuruluş süreci kapsamında rol alması gereken noktalardan biri de Türk Dünyası ile olan bağların güçlendirilmesidir. Bu çerçevede yukarıda belirtilen şekilde isimlendirmenin Türkçeleştirilmesi yanında isimlerin Türk Dünyasında da bilinen ve kullanılan bir formda belirlenmesi de kurumun temel misyonlardandır. Bu çerçevede, bilim kurullarında ilgili ülkelerle yapılacak görüşmeler kapsamında belirlenecek kişilerden oluşan ülke temsilcilerinin bulunması ve isimlendirmenin ortak bir kararla belirlenmesi Türk Dünyasının dil birlikteliğine katkıda bulunacaktır.

Türk Dil Kurumu yapacağı bu uygulamalarla Türk Dünyasına yönelik ilerleyen süreçlerde farklı bir kazanım sağlayacak önemli bir adım atacak, Türk Akademisi ve Türk Keneşi gibi uluslararası kuruluşların hedeflerine amacı kapsamında destek olacaktır. İlerleyen süreçte kurumun yapacağı bu hamle ortak dil çalışmalarının somut göstergelerinden biri konumuna yükselecektir.

Kaynaklar

DEMİRCİ Ümit Özgür, Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze), Türk Yurdu Dergisi, sayı: 287, cilt: 31, yıl: 2011 (s. 225-229)

DEMİREL Ömer Faruk, 1. Türkoloji Kongresi ve Menzel, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, TDK, s. 27-65, Ankara 1999.

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

<http://www.tdk.org.tr/images/FaaliyetRaporu2014.pdf>

AYDIN DAĞLARI TOPONİMLERİNDE MİTONİMLER¹

Munise ÖNER
muniseoner@hotmail.com

Giriş

Türkiye’de toponimi alanında bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak yeradlarını çeşitli yönlerden ele alan bu çalışmalarda mitonimi-toponimi ilişkisi ihmal edilmiştir. Bunun nedeni Türk toponimisinde toponimi terimine çizilen kavram alanıyla ilişkilidir. Türkiye’de toponim denilince daha çok yerleşim yerlerinin adları anlaşılmaktadır. Toponim, “onimin (özel ad) bir türü olup oykonim (orunadı), oronim (dağadı), hidronim (suadı), urbonim (kentlikadı), agroonim (bağadı), dromonim (yoladı), drimonim (ormanadı), horonim (eladı) gibi özel isim nitelikli her türlü coğrafi adlandırma anlamına gelir.” Mitonim terimi ise, Yun. mitos “efsane” ve onima “ad” sözcüklerinden meydana gelmiş olup bu terim, efsanelerde, masallarda, inanışlarda geçen özel adlandırmaları ifade eden bir terimdir. Mitotoponimler ise, mitonimlerden oluşan toponimlerdir (Şahin, 2015, s. 73, 62, 63).

Olağanüstü varlığı karşılayan adın, başka bir deyişle mitonimin toponimlere kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu tür adlandırmaları mitotoponim terimi ile karşılayabiliriz.

Gözleme dayalı olarak bu türden malzemenin çok olduğu Aydın Dağları bölgesi çalışma alanı, derleme alanı olarak seçilmiştir ve konuyla ilgili yaklaşık 116 civarında adlandırma bu sahadan bizzat derlenmiştir. Aydın Dağları bölgesinde araştırma yaptığımız yerler kuzeyde Tire, güneyde Aydın, batıda Selçuk ve doğuda Nazilli ilçesini içine alan bölgede yaklaşık 80 köyü kapsamaktadır. Bu bölgeye yakın bulunan Ödemiş ilçesi ve Bozdağ bölgesinden de birkaç malzeme çalışmaya dâhil edilmiştir.

Konumuzla ilgili adlandırmalar daha çok dağ köylerinde tespit edilmiştir. Bu tür adlandırmaların benzerlerine düzlük yerlerde bulunan yatır niteliğindeki yerlerin adlandırılmasında da rastlanmıştır. Bunun dışında özellikle dağ ve tepe zirvelerinde bulunan yatırlar için “dağ dedesi”; diğer tüm yatırlar için “dede” kelimesinin halk arasında bu tür yerleri ifade eden yaygın terim haline geldiği görülmektedir. Bu tür adlandırmaların mikrotoponim² niteliğinde oldukları söylenebilir.

Birkaç köyde beklenmedik şekilde aynı mitotoponim ile iki yeradı (eren adı) tespit edilmiştir. Bu adlandırmaları birbirinden ayırt etmek için bu tür adlandırmalar numaralandırılmıştır. Adlandırmaların nereden derlendiği parantez içinde verilmiştir. Adlandırmaların yazımında yöre halkının söyleyiş özelliğine sadık kalınmıştır. Tespit ettiğimiz mitotoponimler şunlardır:

Abidleededesi / Abidooludedesi (Büyükkale), Aktaşdedesi (Ovacık-Nazilli), Alamadandede (Tire), Algırandedesi (Kozdere), Alibaba (Tire), Altındede (Balabanlı), Arapdede (İsabeyli), Arapdede (Nazilli), Arapdedesi (İsafakılar), Asarlıkdede (Dallık), Avlanbaba (Ovacık-Ödemiş), Baltalıdede (Baltaköy), Bayrakdedesi/ Bayraklıdede (Karabağ), Birgidede (Birgi), Böyükahmetdede (Küçükören), Buydaydede (Tire),

¹ Bu çalışma Ege Üniversitesi BAP Koordinasyonu tarafından 16-TDAE-007 numaralı “Aydın Dağları Toponimlerinde Mitonimler ve Dil İncelemesi” adlı proje kapsamında desteklenmiştir.

² Mikrotoponimler “yalnızca o coğrafyanın sakinleri tarafından işletilen, 1/100.000 ölçekli haritalarda bile anılmayan ağızdan ağza, kulaktan kulağa, nesilden nesile aktarılacak günümüze ulaşmış oronim, hidronim, oykonim, horonim, dromonim, agronim, urbonim ve drimonim gibi her türlü yer adlarıdır.” (Şahin, 2011, s. 1808).

Cinibisedesi (Nazilli), Çaldede (Dibekçiler), Çaldede / Seyyiddede (Eğridere), Çatalgayadedesi (Kahvederesi), Çıtlıkdede (Tire), Davuddede / Erdedeler (Konaklı), Davuddede / Kadı Çalık Gazi (Konaklı), Dede (1) (Derebaşı), Dede (1) (Mehmetler), Dede (1) (Sarılar), Dede (2) (Derebaşı), Dede (2) (Mehmetler), Dede (2) (Sarılar), Dede (Akçaşehir), Dede (Alaylı), Dede (Aşağıörencik), Dede (Başköy), Dede (Belevi), Dede (Çobanköy), Dede (Hamzalı), Dede (İkizdere), Dede (Kayaköy), Dede (Kurşak), Dede (Ocaklı), Dede (Somak), Dede (Yenişehir), Dede (Yukarıörencik), Dedebaşı (Arzular), Dedebaşı (Çarıklar), Dedebaşı (Malgaçmustafa), Dedecik (Hisarcık), Doyurandede (Doyranlı), Dömen dede (Karatepe), Elifdede (Birgi), Emirsultan (Demirdere), Erdede (1) (Çamlıca), Erdede (2) (Çamlıca), Erdede (Peşrefli), Erendede (Yağcılar), Erenlee (Aşağıyakacık), Erenlee (Balabanlı), Erenlee (Bıçakçı), Erenlee (Güney), Erenlee (Küre), Erenlee (Peşrefli), Erenleededesi (Ovacık-Nazilli), Erenleezirvesi (Güney), Erentepesi (Akçaşehir), Ergedii (Kuşçular), Erocaa (Büyükkemerdere), Eskicidede (Tire), Evliyabaşı (Bademli), Gardaadedesi (Kozdere), Gazakdedesi / Gazaklaadedesi (Arzular), Gızdedesi (Karabağ), Güçükahmetdede (Küçükören), Güçükoyukbaba (Çamlık), Hacetdede (Demirdere), Hacıkalfa (Tire), Haciosmanderesi (Kozdere), Haydardede (Dereli), Işıkdede (Işıklar), Işılgavaklıdede (Halkapınar-Belevi arası), İkizharmandedesi (Kavaklı), Kestel Türbesi (Kestel), Kırçeşmededesi (Salavatlı), Kureyşmezarlığı (Başköy), Madranbaba (Madran Dağı), Mamurluk (Dallık), Mercanlaa (Ayaklıkırı), Mezitdede (Ocaklı), Musalaadedesi (Musalar), Oyukbaba (Aksu), Öksüzdede (Belevi), Pir Ali (Kireli), Pir Veli (Peşrefli), Sarıbuba (Büyükkemerdere), Sariçdedesi (Eskihisar), Sarıgız (Akçaşehir), Sarisudedesi (Salavatlı), Seyrektepe (Yenişehir), Sırhatunlar (Tire), Sinandede (1) (Nazilli), Sinandede (2) (Nazilli), Sinandede (Belevi), Siretdede (Durasıllı), Sivridedesi (Ovacık-Nazilli), Sovandede (Tire), Sorgundede (Malgaçemir), Sovandede (Kırtepe), Sultangızı (Büyükkemerdere), Tekke (Bayındır), Tekke (Doyranlı), Tekke (Karahallı), Uzunmezar (Bıçakçı), Yarandede (Akmescit), Yarendede (Eskihisar), Yarendede (Karabağ), Yarendede (Meşeli), Yavuzköydedesi (Yavuzköy).

Mitotoponim olarak değerlendirdiğimiz bu adlandırmaların ortaya çıkışı Türklerin İslam öncesi inançlarıyla ilgilidir. Eski Türklerde tabiatla her varlığın bir iyesi olduğu düşüncesinin bu kültlerin oluşumunda etkili olduğu söylenebilir.

Tabiat kültlerinin etkisiyle ortaya çıktığını düşündüğümüz adlandırmalardan *Sovandede (Kırtepe), Buydaydede (Tire), Hacetdede (Hacetdede Dağı), Sorgundede (Malgaçemir) ve Çıtlıkdede (Tire)* adlandırmaları oldukça ilginçtir. Bu yatırlar hakkında ne yazılı ne de sözlü kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ahmet Yaşar Ocak bu tür yiyecek veya madde ismiyle adlandırılan ve haklarında bilgi bulunmayan velileri “İslam öncesi tabiat kültlerinin İslamî bir dönemde bir velî olarak şahıslandırılmış şekilleri olduğu sonucuna varabiliyoruz” (Ocak, 1992, s.22) şeklinde değerlendirmektedir. Tespit ettiğimiz adlandırmaların bazıları da çıkılması oldukça zor, sarp tepeler üzerinde bulunan yatırlara aittir. *Algırandedesi (Kozdere), Asarlıkdede (Dallık), Avlanbaba (Ovacık-Ödemiş), Böyükahmetdede (Küçükören), Çaldede (Dibekçiler), Çatalgayadedesi (Kahvederesi), Dede (1) (Derebaşı), Dede (2) (Derebaşı), Dedebaşı (Arzular), Dedebaşı (Çarıklar), Dedecik (Hisarcık), Dömen dede (Karatepe), Emirsultan (Demirdere), Ergedii (Kuşçular), Gardaadedesi (Kozdere), Gazakdedesi / Gazaklaadedesi (Arzular), Güçükoyukbaba (Çamlık), Hacetdede (Demirdere), Musalaadedesi (Musalar), Oyukbaba (Aksu), Siretdede (Durasıllı), Sivridedesi (Ovacık-Nazilli), Uzunmezar (Bıçakçı), Yarendede (Eskihisar), Yarendede (Meşeli)* adlı yatırlar bu tür yatırlardandır. Haklarında neredeyse hiçbir bilgi bulunmayan ve halk arasında dağ dedesi olarak bilinen bu yatırların gerçek yatır

olmadıklarını sanıyoruz. Bunun nedeni bu yatırlardan bazılarının çeşitli nedenlerle kazılmış olması ve içlerinden mezar olduklarına dair bir iz bulunmamış olmalarındandır. Örneğin, Kahvederesi köyündeki Çatalgayadedesi amatör bir şekilde kazılmış ve bu yatırdan bir kalıntı çıkmamıştır. Bu konuda önemli araştırmaları bulunan Ahmet Yaşar Ocak'ın "tepe üstündeki bu yatırların büyük bir kısmının gerçek yatırlar olmayıp, bölgedeki dağ kültürünün bir evliyanın şahsında sembolleştirilmesinden ibaret" (Ocak, 2002, s. 121) olduğu görüşü bizim bu yöndeki düşüncemizi desteklemektedir.

Aydın Dağları bölgesinde tespit ettiğimiz adlandırmaların benzerleri günümüz Kazak, Kırgız ve Uygur Türkleri arasında da yaşamaktadır.

Kırgızlar arasında yaşayan bu inanç "pir inancı" olarak adlandırılmaktadır. Pir inancı çerçevesinde yer alan bazı pirlerin isimleri şunlardır: Kambar Ata (atın piri), Çolpon Ata (koyunun piri), Oysul Ata (devenin piri), Koroson Ata (genelde koyunlarda görülen çiçek hastalığının piri), Zengi Baba (sığırın piri), Çıçan Ata (keçinin piri) (Orozobaev, 2011, s. 191-202).

Günümüz Kırgız Türkleri arasında yaşayan pir inancının benzeri günümüz Uygur Türkleri arasında yaşamaktadır. Özellikle belirli meslek gruplarının mezarlarının isimleri bu konu için örnektir:

"Sögel Gocam Maziri (Sedef Hocam Mezarı), Turfandaki Çiş Ağriki Gocam Maziri (Diş Ağrısı Hocam Mezarı), kadınlardaki göğüs hastalıklarını tedavi ettiğine inanılan Toksundaki 'Kızıl Emçek Gocam Maziri' (Kızıl Meme Hocam Mezarı), Kuçadaki Tömürçü (Demirci) ustalarının piri olduğuna inanılan 'Kılıç Atam Maziri' (Kılıç Atam Maziri)', Hoten ve Aksu gibi bölgelerdeki sanatçıların piri olduğuna inanılan 'Kemburulla Maziri' (Kemburulla Mezarı), Turfandaki deri ustalarının piri olduğuna inanılan 'Könçi Gocam Maziri' (Derici Hocam Mezarı), Turfandaki hayvanlardan sorumlu olduğuna inanılan 'Koyçi Atam Maziri' (Koyuncu Atam Mezarı) gibi mezarlar var. Bunlar gerçekten eskiden belirli meslek veya alanın pirleri olup, İslam dininden önce Uygurların inanç yaşamında mevcuttu." (Davut, 2001, s. 209).

Kazakistan bölgesinde de çeşitli kültürlerin etkisiyle ortaya çıkan ve "ata" kelimesiyle oluşan adlandırmalar bulunmaktadır. *Zhilagan-ata*, *Ajdahar-ata*, *Beket-ata*, *Dikan-ata*, *Koshkar-ata*, *Kambar-ata*, *Jilkishi-ata*, *Shopan-ata* (Edelbay, 2012, s.126-127) bu tür adlandırmalara örnektir.

Orta Asya'da "ata", Doğu Türkistan'da "gocam" şeklinde görülen adlandırmaların Aydın Dağları bölgesinde "dede", "baba", "eren", "yâren" şekillerinde olduğu görülmektedir. Burada adlandırma açısından kelimeler değişiklik gösterse de adlandırma geleneğinin benzer olduğu söylenebilir.

Aydın Dağları bölgesinde bulunan köylerde yatırlar hakkında halk arasında yaptığımız araştırmaya göre yatırlardaki zatların çeşitli olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılmaktadır. Yağmur yağdırabilme, çeşitli hastalıkları iyileştirme, felaketleri önleme, savaşılar katılarak yardımda bulunma bu olağanüstü güçler arasındadır. Dağ ve tepe zirvelerinde bulunan yatırlardaki zatların halk arasında manevî bakımdan daha güçlü olduklarına inanılmaktadır. Gördüğümüz kadarıyla halk bu yatırlara büyük saygı duymaktadır ve bu yatırlarda edilen duaların kesinlikle karşılıksız kalmayacağına, kabul olacağına inanmaktadır. Halkın ifadesine göre halk dua ederken yatırdaki zatı aracı olarak görmekte ve aslında Allah'tan istemektedir.

Tire'ye bağlı Büyükkemerdere köyünde karşılaştığımız bir inanca göre Sarıbuba köyü doğal afetlerden, savaşlardan ve her türlü beladan korumaktadır. Köyde bugüne kadar doğal afet görülmediğini söyleyen köylüler, İzmir'in işgali sırasında Yunan askerlerinin bu köye zarar veremediğini bunun nedeninin Sarıbuba'nın manevî gücüyle köyü koruması olduğunu ifade etmektedir. Köydeki bolluk ve bereketin Sarıbuba'nın duasıyla devam ettiğine inanılmaktadır. Rivayete göre Sarıbuba bundan 600-700 yıl önce Horasan'dan gelmiştir. Tire'den öğlen vakti yürüyerek Büyükkemerdere köyüne gelen Sarıbuba'ya yol boyunca diğer köylerin insanları iyi davranmamıştır. Sarıbuba'yı gören Büyükkemerdere kadınları ise ona pişirdikleri ekmekten vermiş ve ona hürmet etmişlerdir. Burada iyi karşılanan Sarıbuba bunun üzerine bu köy için dua etmiştir. Yoluna devam etmek isteyen Sarıbuba abdest almak için su aradığı bir sırada bulunduğu yerden sarı renkli bir su akmaya başlamıştır. Bu olaydan sonra köyde kalmaya karar veren Sarıbuba, ölümüne kadar köylülere dinî dersler vermiştir. Öldüğünde sarı renkli suyun yanına defnedilen Sarıbuba'nın hayrına köylüler her yıl kurban kesmekte ve yemek yapıp dağıtmaktadırlar. Bu etkinlik bugün hala devam etmekte ve Sarıbuba ile ilgili inançlar canlılığını korumaktadır (K.K.1).

Yine Tire'ye bağlı Dibekçiler köyünde her yılın Eylül ayı başında gerçekleşen Çaldede Mahyası'nda derlediğimiz bazı anlatımlar da ilgi çekicidir.

Çaldede ve onun yanında bulunan Karlıkdede Aydın ve Tire arasında bulunan zirvelerdir. Yöre halkı Karlıkdede'nin bölgedeki en büyük dede olduğuna inanmaktadır. Çaldede Karlıkdede'den sonra gelmektedir. Köylüler buradaki dağ zirvelerindeki dedelerin zaman zaman kendi aralarında konuştuğuna, konuşmaların bazen davul sesi şeklinde, rüzgâr sesi şeklinde olduğunu ve bazen de birbirlerine ışık şeklinde ziyarete gidip geldiklerini, buna şahit olan olanlar olduğunu söylemekte ve bu söylenenlere inanmaktadırlar. Bu dedelerin insanlara yardım etmek için savaşlara katıldıklarına da inanılmaktadır. Örneğin; Kıbrıs Harekâtı sırasında bu dedeler ışık şeklinde Kıbrıs'a doğru gitmiş, harekât bitiminde yine ışık şeklinde geri gelmişlerdir (K.K.2).

Dibekçiler köyünde anlatılanlara benzer bir anlatıma Nazilli'nin Derebaşı köyündeki dedeler hakkında anlatılmaktadır.

Derebaşı köyünde bulunan iki dede köy sakinlerinin anlatımına göre savaş zamanlarında ışık ve top sesi şeklinde yardıma gitmişlerdir. Zaman zaman dedelerin birbirlerini de yine ışık ve top sesi şeklinde ziyaret ettiğine inanılmaktadır. Dedelere duyulan saygı ve korku nedeniyle dedelerin yakınındaki ağaçlara kimse dokunmamaktadır (K.K.3).

Karabağ köyünde aynı adla bilinen dağ zirvesinde bulunan Gazaklaadedesi hakkında anlatılanlara göre 20-25 yıl önce bu bölgede yangın çıkmıştır. Yangın sırasında yatırın üzerinde beliren bir bulut yangını söndürmüştür. Köy halkı bu bulutu Gazaklaadedesi'nin gönderdiğine inanmaktadır (K.K.4).

Nazilli'ye bağlı Ovacık köyünde bulunan Erenleadedesi'nde de bir gün ağustos ayında çıkan yangında yatırın olduğu bölge yanmamıştır. Halk bu bölgenin yanmamasını yatırdaki zatın kerametine bağlamaktadır (K.K.5).

Araştırma yaptığımız köylerde tam olarak yatır niteliğinde olmasalar da bazı taş ve kaya parçalarının halk arasında çeşitli vesilelerle kutlu sayılarak dilek dilenen yerler haline geldiği gözlenmiştir.

Taşın kutluluğu konusunda ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade (2005) şunları söylemektedir:

“Şunu özellikle söyleyebiliriz ki, insanlar taşlara her zaman basit anlamıyla taş olarak hayranlık duymuştur. İlkel dua, her halükarda, taşın ifade ettiği ve taşıdığı kendisinin dışında bir şeyle ilgili olmuştur. Bir kaya veya bir çakıl taşı, hürmetten ileri gelen bağlılığın konusu olabilmıştır, çünkü o bir şeyi temsil veya taklit etmiştir, çünkü o bir yerden gelmiştir. Onun kutsal değeri sahip olduğu belli bir oluştan değil, daima bir şey veya bir yerden olmasından dolayıdır.” (s.257).

Çalışmamızda taş ve kaya kültü ile ilgili unsurlara baktığımızda taşın kutluluğunun gerçekten taşın kendisinin dışında bir şeyden kaynaklandığı görülmektedir. Tire’ye bağlı Büyükkale köyünde bulunan Karakız aslında sadece bir kaya parçasından ibarettir. Burada herhangi bir yatır bulunmamaktadır. Ancak bir şekilde bu kaya parçası halk tarafından İslamî bir çerçevede algılanarak İslamla ilgili bazı unsurların da yer aldığı ritüellere konu olmaya başlamıştır.

Çocuğu olmayan kadınların köyde bu işle görevli bir kişi tarafından çeşitli sureler okunmak suretiyle bu kaya parçasının etrafında döndürüldüğü ve dilek diledikleri söylenmektedir (K.K.6).

Nazilli’ye bağlı Çatalgayadedesi de üzerinde Hz. Ali’nin ayak izi bulunduğu inanılan bir kayanın yanında olduğu için halk arasında kutlu olduğuna inanılan mekânlardan biridir (K.K.7).

Araştırma yaptığımız bölgede bu tür adlandırma geleneğinin devam edip etmediği konusuna gelecek olursak bu geleneğin yakın zamana kadar canlılığını koruduğu söylenebilir. Tespit ettiğimiz “Altındede” adlandırması 1980’li yıllarda öldüğü söylenen bir kişiye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Altındede adlandırması köy halkının verdiği bilgiye göre bu kişinin dişlerinin altın olmasıyla ilgilidir. Zamanla halk arasında “dedeleştirilen” Altındede, Balabanlı köylülerinden biridir. Sağlığında aynı köyde bulunan Erenlee adıyla bilinen yatırın yanına çamur kuyuları açmasıyla bilinmektedir. Bu çamur kuyuları zamanla yöre halkı tarafından şifalı olarak kabul edilmiş, çevre köylerden ve ilçelerden de buraya gelenler olmuştur. Altındede’nin mezarı yatır haline gelmiş olmasa da Altındede açtığı çamur kuyuları nedeniyle inanç halkasına dâhil olmuştur.

Konuya genel olarak baktığımızda eski Türklerde tabiatla her varlığın bir iyesi olduğu inancıyla bağlantılı olan adlandırma geleneğinin zamanla gerçekte yaşamış olan kişileri de içine aldığı görülmektedir. Sovandede (Kırtepe), Buydaydede (Tire), Hacetdede (Hacetdede Dağı), Sorgundede (Malgaçemir) ve Çıtlıkdede (Tire) gibi tabiat kültürlerinin etkisiyle ortaya çıkan adlandırmalardan Altındede (Balabanlı) adlandırmasına uzanan inanç halkası bu durumun göstergesidir.

Sonuç

Çalışma sonucunda tabiat kültürleri ve atalar kültürünün Aydın Dağları bölgesi örneğindeki adlandırmalarda ne şekilde etkili olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu kültürlerin yeradı verme kültüründe önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Gittiğimiz yaklaşık 80 köyden konuyla ilgili 116 adlandırmanın tespiti, yani bu bölgedeki hemen her bir köyde böyle bir adlandırmanın varlığı bunu desteklemektedir. Her köyden ortalama 1,5 mitotoponim derlenmiştir. Mikrotoponimler içerisinde %1 oranına denk gelen bu mitotoponimlerin yalnızca yöre halkı tarafından biliniyor olduğu tespit edilmiştir. Çeşitli inançların etkisiyle ortaya çıkmış olan bu adlandırmaların unutulmaya yüz tuttuğu görülmüştür. Yaptığımız alan araştırması sırasında genç neslin mitonimlerle oluşan toponimler hakkında ya çok az bilgi sahibi olduğu ya da hiç bilgi sahibi olmadığı

gözlenmiştir. Bu nedenle vakit kaybetmeden önemli bir dil hazinemiz olan bu söz varlığının daha farklı bölgelerde, geniş sahalarda derlenip incelenmesi gerekmektedir. Türk dili coğrafyasında da benzerleri olan bu adlandırmalar derlenmeli ve kayıt altına alınmalıdır.

Kaynakça

1. DAVUT, Rahile (2001). “Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Araştırma”. (Çev. İnayet, A.) Milli Folklor, s. 60 (2003), ss. 207-210).
2. EDELBAY, Saniya (2012). “Traditional Kazakh Culture and Islam”. International Journal of Business and Social Science. Vol. 3, No. 1: 122-133. doi: 10.30845/ijbss
3. ELIADE, Mircea (2005). *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*. (Çev. Ünal, M.) Konya: Serhat Kitabevi.
4. OCAK, Ahmet Yaşar (1992). *Kültür Tarihi Olarak Menakıpnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
5. OCAK, Ahmet Yaşar (2002). *Alevî Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. (3. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
6. OROZOBAEV, Mayrambek (2011). “Kırgızcadaki Pir İnancıyla İlgili Bazı Kelimeler Üzerine”. Bilig. 59: 191-202.
7. ŞAHİN, İbrahim (2011). “Yeradıbilimi Araştırmalarında Mikrotoponimin Yeri, Önemi ve Araştırma Yöntemi: Tırnak Köyü Örneği”. Turkish Studies: 6/1:1807-1830.
8. ŞAHİN, İbrahim (2013). “Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları”. Avrasya Terim Dergisi: 1/1:46-58.
9. ŞAHİN, İbrahim (2015). *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*. Ankara: Pegem Akademi.

KAYNAK KİŞİLER

1. Adem AKARSU (67), Muzaffer TOP (73), İsmet GEZER (76), Sezai ERTUĞRUL (60), Süleyman AKSU – Büyükkemerdere Köyü. (Derleme tarihi 2016 yılı)
2. İsimsiz – Dibekçiler Köyü. (Derleme tarihi 2016 yılı)
3. Mehmet YETİM – Derebaşı Köyü. (Derleme tarihi 2017 yılı)
4. Mazlum SEVER (80), Mustafa TÜRE (94), Mehmet Ali ŞENTÜRK (75) – Karabağ Köyü. (Derleme tarihi 2017 yılı)
5. Ali Rıza ARKAYIN (57) – Ovacık Köyü (Nazilli). (Derleme tarihi 2017 yılı)
6. Emine KÖTEKLİ (61) – Büyükkale Köyü. (Derleme tarihi 2017 yılı)
7. Veysel KÖSEM – Kahvederesi Köyü. (Derleme tarihi 2017 yılı)

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK İMLÂ (YAZIM) SORUNU

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN
Fırat Üniversitesi / Türkiye
mehmetozeren@hotmail.com

1. Giriş

1.1. Türk Dünyasında Ortak Alfabe ve İmlâ (Yazım) Girişimleri

Türkçe, 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak kullanılırken, bu yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Türkistan (Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri) ve Anadolu (Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi) coğrafyalarında ayrı yazı dilleri olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı'nın "*dilde, fikirde, işte birlik*" ülküsüyle savunduğu ortak yazı dili ve alfabe konuları Türk dünyasında heyecan yaratmıştır. Buna karşılık Çarlık Rusyası döneminde kurulan Tüzem mekteplerinde N. İ. İlimskiy ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmelerin sonucunda farklı alfabeler ile Türk boyları için ayrı yazı dilleri oluşturulmuştur. Türk dünyasında ortak yazı dili ve alfabe çalışmaları için atılan en olumlu somut adım ise I. Bakü Türkoloji Kurultayı olmuştur. Kurultayda ortak alfabe, imlâ, terminoloji ve yapılması gereken çalışmalar değerlendirilmiştir¹. Ortak alfabe konusunda Latin alfabesine geçilmesi veya Arap alfabesinin kullanılmaya devam edilmesi üzerinde yoğunlaşan tartışmalar neticesinde 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabesi kabul görmüştür. Türk topluluklarında Latin alfabesinin kullanımı on yıl kadar devam etmiştir. Ancak 1936'da Türkmenistan'da yapılan "Türkmenoloji Kongresi" ile I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda alınan kararlar uygulamadan kaldırılmış ve Kiril alfabesine geçiş yönünde görüşler benimsenmiştir. Böylelikle Türk topluluklarının her biri için ayrı ayrı hazırlanmış olan ve günümüze kadar kullanılan Kiril alfabesine geçilmiştir. 1992'de Bişkek'te toplanan Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri II. Konferansı'nda, 1993'te Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı tarafından Ankara'da düzenlenen alfabe ve imlâ konferansında, yine 1993'te Antalya'da yapılan Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk-Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda ortak alfabe konuları tartışılmış ve sonuçta 34 harfli "Ortak Türk Alfabesi" onaylanmıştır². Ancak daha sonra bağımsız Türk Cumhuriyetlerindeki farklı gelişmeler doğrultusunda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan birbirinden farklı Latin alfabesine geçme yönünde kararlar almışlardır.

Şüphesiz ortak yazı dili ve alfabe yönünde atılan adımlar, Türk dünyasının birlikteliği açısından son derece olumlu adımlardır; ancak ortak imlâ (yazım) için yeterli değildir. Bugüne kadar yapılmış çalışmalar ortak alfabe ve yazı diline odaklanmış durumdadır. Oysaki ortak alfabe, bir dildeki imlâ kurallarının sadece ses-harf yönü ile ilgilidir. Genel anlamda imlâ ise, bir dilin söz varlığını o dilde yürürlükte olan ses, şekil, köken vb. kurallara uygun olarak yazıya geçirme; dildeki sözleri belirlenen kurallara uygun olarak yazma anlamına gelmektedir³. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda çağdaş Türk lehçelerinde ortak yazım kurallarını oluşturma noktasına ulaşamamıştır. Oysaki Sovyetler döneminde Türk lehçelerinin yazı dilleri oluşturulurken Rusça ile ortak olan Kiril alfabesi ve

¹ Ahmet Buran (2009), "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, C. 4/3, s. 438.

² Rakhat Abdieva, "Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye İle Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, Cilt 1, Sayı 2, 2017, s. 105-107.

³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc09f7e8c6fb3.18821964 (12.10.2018)

Rusça imlâ (yazım) kuralları dayatılmıştır⁴. İmlâ (yazım) kuralları ile ilgili tartışmalar ise daha çok Rusça için kullanılan Kiril alfabesinde olmayan ama Türk lehçelerinde yer alan “ö, ü, ğ, ñ, c” gibi sesleri karşılayacak harfler üzerinden yürümüş ve Türk lehçelerinin kullandığı alfabelerde dönem dönem ekleme ve çıkarmalar olmuştur⁵.

Ancak son dönemlerde Latin alfabesine geçişin yanı sıra Türk lehçelerinin imlâ (yazım) sorunları yer yer tartışılmaktadır. Örneğin Kazakistan, Latin alfabesine geçme kararının ardından 2018 yılında yapılan çalışmayla 19 temel maddeden oluşan yazım kuralları oluşturma çabasıdadır⁶. Son olarak 1981 yılında kabul edilen Altay Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları 2012 yılında Gorno Altay’da tartışılmış, isim ve fiillerde ortak yazım kuralları belirlenmek istenmiştir⁷. Özbek Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları V. F. İvanov’un Rusça imlâ için yazdığı “Printsipy russkoy orfografii” (Rusçanın İmlâ Prensipleri) adlı esere dayanılarak 4 Temmuz 1940 tarihinde yeni alfabe komisyonu tarafından belirlenmiş ve bu kurallar 1952, 1953 ve 1955 yıllarında tekrar yayınlanmış, 4 Nisan 1956 tarihinde ise son biçimi Yüksek Sovyet Şurası tarafından tasdiklenmiştir. Latin alfabesine geçildikten sonra 24 Ağustos 1995 tarihinde Özbekistan Bakanlar Kurulu’nun 339 sayılı kararı ile yeni imlâ kuralları yayınlanmıştır. Kiril ve Latin alfabesi için sunulan imlâ önerileri Özbek Türkçesi imlâ sorunlarını giderememiştir⁸. Kırgız Türkçesi için oluşturulan 31 harfli Latin alfabesi ile kullanılacak imlâ kurallarında⁹, 12 Eylül 1941 tarihinde Yüksek Sovyet Şurası tarafından kabul edilen Kiril alfabesi ile kullanılacak imlâ kurallarında Rusça imlâdan yararlanılmış ve 1947’de, 1953’te bu kurallarda bazı değişiklikler yapılmıştır¹⁰. H. Karasaev, 60 bin sözcüğü içeren Kırgız Türkçesinin ilk imlâ sözlüğünü “Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü” adıyla 1966 yılında yayınlamıştır. Bu sözlük 1983 yılında tekrar yayınlanmıştır¹¹. 1950 – 1960 yıllarında Kırgız Türkçesi imlâsında Rusçadan alıntı kelimelerin yazımı ile ilgili yoğun tartışmalar yaşanmıştır¹². 1995 ve 2002 yıllarında ise bazı imlâ önerileri olmuş ancak bunlar uygulamaya konulamamıştır¹³. 26 Haziran 2008 tarihinde Kırgızistan Yüksek Meclisi’nin 567 sayılı kararıyla yeni imlâ kuralları belirlenmiştir. Bu kurallar doğrultusunda ve H. K.

⁴ 1926 Bakü I. Türkoloji Kurultayı’na katılan L. V. Şerba burada “Orfografiyanın Negizgi Printsipтері cana Anın Sotsialdik Maanisi” adlı bir bildiri sunmuş ve bildiride imlânın eğitime katkısının büyük olduğunu, geniş Rus coğrafyasında yaşayan yüz elli milyon Rus halkının aynı tarzda konuşmasının mümkün olmadığını ancak aynı biçimde yazması gerektiğini belirterek ortak Rus imlâsını savunmuştur. Bk. H. K. Karasaev, **Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü**, Bışkek 2009, s. 9.

⁵ **Voprosi Soversenstvovaniya Alfavitov Tyurkskih Yazikov SSSR**, Ot. Red.: N. A. Baskakov, İzdatel’stvo “Nauka”, Moskva 1972; A. E. Çumakaev, “O Nekotorih Aktual’nih Voprosah Orfografii Sovrennogo Altayskogo Yazıka”, **Aktual’nie Voprosi Altayskogo Yazıkoznaniya: Problemi Razvitiya Literaturnogo Yazıka, Soversenstvovanie Sovremennoy Orfografii**, Red.: M. S. Dedina, N. V. Ekeev, A. N. Mayzina, A. E. Çumakaev (sor. red.), Pravitel’stvo Respubliki Altay Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay, Gorno-Altaysk 2017, s. 36.

⁶ <https://www.zakon.kz/4934407-u-novoy-orfografii-kazahskogo-yazyka.html> (26.10.2018)

⁷ <https://www.gorno-altaisk.info/news/18490> (26.10.2018)

⁸ Hasanson Jamolxonov, **Hozirgi O’zbek Adabiy Tili**, Talqin, Toshkent 2005, s. 108. Ancak Özbek Türkçesinin 1995 yılında kabul edilen imla kurallarında 1956’ya göre bazı farklılıklar olmuştur. Bk.: Hasanson Jamolxonov, **age.**, s. 107 – 114.

⁹ K. Bakeev – İ. Batmanov – U. Baktibaev, **Novaya Orfografiya Kirgizskogo Yazıka**, Kirgizmambas, Frunze 1938.

¹⁰ H. Karasaev – Yu. Yanşansin, **Kırgız Tilinin Orfografiyası**, SSSR İlimler Akademiyasının Kırgız Filialı; Til, Adabiyat cana Tarih İnstitutu, Frunze 1947, s. 3; H. K. Karasaev, **age.**, s. 11

¹¹ H. K. Karasaev, **age.**, s. 10.

¹² Tartışmalar Rusçadan alıntı her sözcüğün Rus imlâsına göre yazılacağı (İ. A. Batmanov, A. Altımyşbaev) ile 1917 Ekim devrimi öncesinde ve sonrasında olmak üzere iki farklı dönemde giren Rusçadan alıntıların iki farklı şekilde yazılması (K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliev ve K. Karasaev’e göre 1917 Ekim devrimi öncesinde Rusçadan alıntıların söylenildiği gibi, devrim sonrası dile giren alıntıların ise Rus imlâsına göre yazılmalıdır.) gerektiği üzerinden olmuştur. Bk. H. K. Karasaev, **age.**, s. 19.

¹³ 1953’teki kurallar ile 1995, 2002 yıllarındaki imlâ önerilerini karşılaştırınız. Bk. H. K. Karasaev, **age.**, s. 11-12.

Karasaev'in 1983 yılında yayınladığı imlâ kılavuzu temelinde "H. K. Karasaev, Kırgız Tilinin Orfografyalık Sözdüğü, Bişkek 2009" adıyla yeni bir imla kılavuzu yayınlanmıştır¹⁴.

Görüldüğü üzere Sovyetlerin etkisi altında kalmış Türk lehçeleri günümüzde ister Kiril alfabesi isterse Latin alfabesi kullansın, büyük oranda Rusça imlâ (yazım) kurallarına göre yazmayı sürdürmektedirler.

1.2. Rusçanın İmlâ (Yazım) Kuralları Çalışmalarının Geçmişi

Eski Rusça (X-XII. yüzyıllar), konuşulduğu gibi yazılan fonetik özellikte iken¹⁵, XII – XVII. yüzyıllar arasında Rus yazı sisteminin fonetik yapısı çok değişmiştir. Bu da yazının telaffuzdan önemli ölçüde farklılaşmasına neden olmuş ve böylelikle telaffuz yazıyı etkilemeye başlamıştır. Daha önce kelimeler arasında boşluk yok iken XVI. yüzyılda metinler kelimelere ayrılmaya, büyük harfler kullanılmaya başlanmıştır. XVII. yüzyılda Rusçanın yazımı ile ilgili ilk çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en tanınmış çalışma M. G. Smotrisky'nin çalışmasıdır. Bu çalışmada bazı yazım kuralları teklif edilmiştir. Yazım ile ilgili büyük sorunlar XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönem yazarları imlâ farklılıklarından şikâyetçi olmuşlar ve yazı dilinin telaffuzuna dayalı yeni prensipler önermişlerdir¹⁶. M. V. Lomonosov, 1757 yılında yayınlanan "O pravopisanii" (İmlâ Üzerine) adlı çalışmasında lehçe ve ağız farklılıkları nedeniyle sadece bir telaffuzun olmayışını göz önüne alarak, tarihsel geleneği de göz önünde bulunduran uygun morfolojik ve fonetik yazım prensiplerini savunmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında N. İ. Greç, A. H. Vostokov, İ. İ. Davıdov, F. İ. Buslaev'in gramer kitapları imlâ uyumu açısından olumlu rol oynamıştır. Ancak yine de imlâda düzensizlikler görülmüştür. Rusçanın imlâsı ile ilgili Y. K. Grot'un 1873 yılında yayınlanan "Spornie Voprosı Russkogo Pravopisanıya ot Petra Velikogo Donıne" (Büyük Petro'dan Bugüne Rus İmlâsının Tartışmalı Sorunları) adlı çalışması ile 1885 yılında yayınladığı "Russkoe Pravopisanie" (Rusça Yazım) adlı çalışması Rusçanın imlâsına oldukça düzen getirmiştir. 1904 yılında İlimler Akademisi İmla Komisyonu oluşturmuş, ancak alt komisyon üyelerinin daha sade yazım önerileri kabul edilmemiştir.

Rus imlâsı sadece Sovyet hükümetinin 13 Ekim 1918 tarihli Halk Komiserleri Konseyi kararnamesiyle sadeleştirilebilmiştir. Ancak imlâ sorunları (örneğin birleşik kelime yazımı (*bez uderju, bezuderju*), çift ünsüzlerin yazımı (*gallereya, galereya*) vb.) bu tür kararnamelerle ortadan kaldırılamamıştır. Çünkü uygulama, yazımın daha da basitleştirilmesini ve sistemleştirilmesini gerektirmiştir. 1929 yılında imlâ sorunlarını görüşmek üzere Eğitim Bakanlığı bünyesinde Halk İmla Komitesi oluşturuldu. Ancak 1930 yılında bu komisyonun hazırlamış olduğu proje kabul edilmedi¹⁷.

1930'lu yıllarda yazım ve noktalama ile ilgili SSCB İlimler Akademisi ile hükümet bünyesinde birkaç komisyon daha oluşturulmuştur. Bu komisyonların çalışmaları sonucunda 1940 yılında "Pravil Edinoy Orfografii i Punktuatsii" (Ortak İmla Kuralları) adlı taslak çalışma ile kısa bir imlâ kılavuzu yayınlanmıştır. Böylelikle ilk kez Rusça imlânın temel kuralları uygulama yapılan eğitim kurumları ve yayınevleri de dikkate alınarak geniş bir çerçevede ele alınmış oldu. Yine de bu taslak çalışmanın bazı yerlerinin iyileştirilmesi gerekmesine rağmen 2. Dünya Savaşı nedeniyle buna ara verilmek zorunda kalınmıştır. Ancak 1947 yılında hükümetin imlâ komisyonu "Edinogo Svoda Pravil Russkoy Orfografii i Punktuatsii" (Rusça Yazım Kuralları ve Noktalama İşaretleri İle İlgili Ortak Kanun) adıyla

¹⁴ H. K. Karasaev, *age.*, s. 5.

¹⁵ N. M. Şanskiy – V. V. İvanov, *Sovremenniy Russkiy Yazık*, Moskva 1987, s. 186.

¹⁶ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *Sovremennaya Russkaya Orfografiya*, Moskva 1983, s. 5.

¹⁷ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *age.*, s. 6.

yeni bir taslak yayımlayabilmiştir. 1950 yılındaki dil tartışmalarında da imlâ konusuna değinilmiş ve imlâ kuralları ile ilgili birtakım değişikliklere gidilmiştir. 1951 – 1954 yılları arasında imlâ komisyonu ortak kanunun geliştirilmesine yönelik çalışmalarına devam etmiştir. 1954 yılında gazete ve dergi sayfalarında öğretmen, öğrenci, akademisyen ve yayıncıların da katıldığı Rusça imlâ sorunları ve kanun taslağı ile ilgili geniş tartışmalar yapılmıştır. 1956 yılında SSCB İlimler Akademisi, SSCB Yükseköğretim ve Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan “Rusça İmla Kuralları”na bu tartışmalardan doğan bir dizi teklif yansıtılmıştır. Böylelikle Rusçanın gelişmesi için imlâ kurallarının önemi vurgulanmış, herkes ve her kurum için ilk kez resmi olarak onaylanmış imlâ kuralları zorunlu hale getirilmiştir. Bu kurallara göre S. İ. Ojegov ve A. B. Şapiro redaktörlüğünde hazırlanmış olan “Orfografiçeskiy Slovar’ Russkogo Yazıka” (Rusçanın İmla Kılavuzu) adlı çalışma 1956 yılında yayınlanmıştır. Bu kılavuzun 19. baskısı S. G. Barhudarov, İ. F. Protçenko, L. İ. Skvortsov redaktörlüğünde 1982 yılında tekrar yayınlanmıştır. Bu kılavuz Rusçanın imlâsında önemli rol oynasa da birtakım imlâ sorunlarını (birleşik sözcükler, edatlar, ön takı ne vb.) çözmemiştir¹⁸.

Son olarak 1956 yılında şekillendirilen Rusçanın imlâ (yazım) kuralları, Sovyet yönetimi altında kalmış olan Türk lehçelerinin yazımına da yansımıştır. Rusçanın imlâ (yazım) kuralları sadece Rusçadan alıntı sözcüklerde kullanılmakla kalmamış¹⁹, çağdaş Türk lehçelerine ait sözcük ve cümlelerde de kendisini göstermiştir.

Günümüzde çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi arasında büyük oranda farklılık gösteren imlâ (yazım) ve noktalama kuralları şunlardır:

2. İmlâ (Yazım) Kurallarının Karşılaştırılması

2.1. Büyük – Küçük Harf Kullanımı

2.1.1. Türkiye Türkçesinde kurum, kuruluş ve kurul adlarının her sözcüğü büyük harfle başlar: Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (YK, s. 15-16). Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde de bu yazım kuralı uygulanmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinde: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Azerbaycan Respublikasının Milli Meclisi, Azerbaycan Respublikasının Nazirler Kabineti, Azerbaycan Respublikasının Harici İşler Nazirliyi (ADOQ, s. 10).

Gagavuz Türkçesinde: Komrat Devlet Üniversitesinde, Bükükelçiliklerin Kulturaları Koruma Fondu (AS).

Rusçada ise kurum, kuruluş ve kurul adlarının sadece ilk harfi büyük, diğerleri küçük harf ile başlar: Muzey istorii Moskvi, Institut russkogo yazıka imeni A. S. Puşkina, Kazanskiy universitet, Moskovskaya gosudarstvennaya konservatoriya, Rossiyskaya akademiya nauk, Mejdunarodniy valyutniy fond, Moskovskaya gorodskaya дума, Federal’noe agenstvo po fiziçeskoy kul’ture, sportu i turizmu, Gosudarstvenniy komitet Rossiyskoy Federatsii po statistike (PROP, s. 165, 175, 182).

¹⁸ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *age.*, s. 7-8; N. M. Şanskiy – V. V. İvanov, *age.*, s. 186-189.

¹⁹ Özellikle 1917 Ekim Devrimi sonrası Rusçadan alıntı sözcükler Rusça imlâya göre yazılmaktadır. Bk.: Ayşe Nuri Ahmetova, “Günümüz Kırgız Türkçesinde Rusça Unsurlar”, *JASSS*, Number 27, Autumn I 2014, p. 333 - 347; Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişimleri”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, Summer 2012, p. 275 – 298; Mehmet Özeren, “Kırgız Türkçesindeki Rusça Alıntı Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ünsüz Olayları”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 2, No. 2 (2010), s. 227-241.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: Kent qunaqxanahında (ÇTYD3, s. 274)

Kazak Türkçesi: Kazak SSR Gılım akademiyası, Til bilimi institutınıñ, Memlekettik emtixan komissiyasınıñ, Kızdar pedagogık institutı, Abay atındağı Almatı memlekettik universiteti, Kazakistan Respublikası joğarı attestatsiyalık komissiyasınıñ (KTTD, s. 3, 6), “Kazak tili” koğamı (KTA, s. 114).

Kırgız Türkçesi: Uluttuk ilimler akademiyası, Kırgız uluttuk universiteti, Bilim berüü cana ilim ministirligi, Mayıp baldardı koldoo fondu, Turizm cana sport boyunça agenttigi, Mamlekettik til boyunça uluttuk komissiya, Kırgız uluttuk universitetinin filologiya cana kırgız taanuu fakul’teti, Til cana adabiyat institunun azırkı kırgız tili sektörü (KTCE, s. 8, 10).

Özbek Türkçesi: Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy universiteti, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti, Ichki ishler bo’limi boshqarmasi, Davlat avtoinspeksiya nazorati, Buxoro Davlat universiteti (HOAD, s. 2, 13).

Tatar Türkçesi: Türkiye cömhuriyetinın devlet tili (ÇTYD3, s. 81).

Türkmen Türkçesi: TSSR Ilımlar akademiyasının (TD, s. 3).

2.1.2. Türkiye Türkçesinde kişi adları ve soyadlarının her sözcüğü büyük harfle yazılır ve soyadlarındaki “oğlu, kızı” ifadeleri bitişik yazılır: Karamanoğlu, Karaosmanoğlu vb. Kazak Türkçesinde de aynı yazım kuralının uygulandığı görülmektedir:

Kazak Türkçesi: Ö. Aytbayulı, B. Äbilkasımulinıñ (KTTD, s. 2, 7).

Rusçada ise soyadlarındaki “oğlu, kızı” ifadeleri “-” işareti ile ayrı ve küçük harfle yazılır: Tursun-zade, Mamed-oglı, Yaver-kızı (PROP, s. 131), Agamali-oglı (OP, s. 130).

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının kısmen veya tam olarak devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Ebdülhüseyn oğlu Hacıbeyli (ADOQ, s. 9).

Gagavuz Türkçesi: Yarun – Oguz Karahan oglu (GDL, s. 136).

Kazak Türkçesi: Tursun-zade (KTA, s. 53).

Kırgız Türkçesi: Kasım Tınıstan uulu, Buudaybek Sabır uulu, Nazira Aalı kızı (KTCE, s. 9).

Özbek Türkçesi: Abdulhamid Sulayman o’g’li Cho’lpon (ÇTYD2, s. 91).

Tuva Türkçesi: A. A. Aldın-ool, May-ool Çoodunuu (BN, s. 1, 2).

2.1.3. Türkiye Türkçesinde özel adlardan türetilen bütün kelimeler büyük harfle başlar: Türklük, Türkçülük, Darvinci, Asyalılık (YK, s. 17) vb.

Rusçada ise özel adlardan türetilen bütün kelimeler küçük harfle başlar: darvinovskoe učenje, bethovenskaya sonata, şekspirovskie tragedii, puşkinskaya garmoniya, nitsşeanets, tolstovstvo, darvinizm, puşkiniana, leniniana (PROP, s. 170, 171) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: törökse (ÇTYD3, s. 275).

Kırgız Türkçesi: lenindik-stalindik, leninçil, ala-tooluk el, moskvalık, stahanovçu (KTO, s. 8), marksizm, manasçı, lenindik, gegelçil (KTCE, s. 9).

Kazak Türkçesi: mäskewlik, kiyevtik, semeylik, altaylık (KTA, s. 59).

Nogay Türkçesi: qazanlı (ÇTLMA, s. 535).

Tatar Türkçesi: rusça, törükçe - tatarça (ÇTYD3, s. 74).

Özbek Türkçesi: turkiy til (HOAD, s. 21).

2.1.4. Türkiye Türkçesinde kişi adlarından önce ve sonra gelen unvanlar, saygı sözleri, rütbe adları, lakaplar ve akrabalık adları büyük harfle başlar: Kaymakam Erol Bey, Mustafa Efendi, Zeynep Hanım; Bay Ali Çiçek, Deli Petro, Sayın Prof. Dr. Hasan Eren; Gül Baba, Susuz Dede, Telli Baba, Baba Gündüz, Nene Hatun (YK, s. 14) vb.

Rusçada ise bir özel isimden sonra gelen “bey, hanım, ağa, paşa, han, şah” gibi unvanlar kısa çizgi ile ayrı ve küçük harf ile yazılırlar: İsmail-bey, Kemal’-paşa, Mirza-han, Ahmed-şah (PROP, s. 131), Aşık-paşa, Süleyman-paşa (OP, s. 130) vb. Rusça imlâda özel isimden önce gelen saygı ifadeleri de küçük harf ile başlar: gospodin İvanov, mister Smit, mademuazel’ Cyuli (PROP, s. 128) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: May-ene, Pay-ana, Bay-ene (ÇTLMA, s. 700).

Azerbaycan Türkçesi: Üzeyir bey, Nadir şah, Abbas ağa, Feteli xan, Heyran xanım (ADOQ, s. 10-11).

Kazak Türkçesi: Birjan sal, Akan seri, Kambar batır, Bayan suluw, Jirenşe şeşen, Ayaz biy, İygilik biy, Kürenköz koja (KTA, s. 42), Nahas-paşa, İsmail-bey, Abdulla-bek, muğalim Murat, Murat muğalim (KTA, s. 53, 58).

Kırgız Türkçesi: Adam ata, Umay ene, Oysul ata, Çolpon ata, Zeñgi baba (KTCE, s. 9).

Nogay Türkçesi: Dcumay – atay (ÇTLMA, s. 532).

Tatar Türkçesi: Bilge - kagan (ÇTYD3, s. 79).

2.1.5. Türkiye Türkçesinde millet, boy, oymak adları büyük harfle yazılır: Türk, Kazak, Kırgız, Oğuz, Özbek, Tatar, Karakeçili (YK, s. 14) vb.

Rusçada ise millet, boy, oymak adları küçük harfle yazılır: tyurkskie, persidskie, ispanskije, portugalskie (PROP, s. 130, 131), rus (SRO, s. 3, 4) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: türk, kırkıs, başkort, kazah, türkmen, uzbek, azerbaycan, karaçay, tıva, hakas (ÇTLMA, s. 712), altay (AVAY, s. 97).

Azerbaycan Türkçesi: türk (ADE, s. 38), türkmen ve yakut dillerinde (ADE, s. 25), özbek, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, oyrot (ADE, s. 50), başqırd (ADE, s. 51).

Başkurt Türkçesi: başqort (ÇTYD3, s. 276).

Çuvaş Türkçesi: çıvaş (ÇTLMA, s. 798).

Gagavuz Türkçesi: oguz, kıpçaklar, peçeneklär, gagauz (GDL, s. 138, 139).

Hakas Türkçesi: amerikanets, nemets, hakas (HOS, s. 13, 64, 127), orıs, hakas (Ç, s. 7).

Karaçay-Balkar Türkçesi: türk, tacik, fars (ÇTYD3, s. 588).

Karakalpak Türkçesi: qaraqalpaq, rus, özbek (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: kazak jäne orıs tilderinde, türk uñgularının, kıpşak tiliniñ, arabşa nuska (KTDD, s. 3, 5, 7).

Kırgız Türkçesi: solto, sayak, kılık, orus, hakas, sarbagış, karakitay, otuzuul, kuu uul (KTCE, s. 9).

Kumuk Türkçesi: qumuq (ÇTYD3, s. 529).

Nogay Türkçesi: noğay, uyğır (ÇTLMA, s. 516, 523).

Özbek Türkçesi: o‘zbek, arab, fors (HOAD, s. 3, 10), özbek, tâcik, rus, ukrain, inglis, nemis, arab, ispan, fârs, o‘zbek (ÇTYD2, s. 85, 91).

Tatar Türkçesi: başqort, nugay, komık, uygur, karakalpak, balkar, törık, kırgız, törıkmen, tuva, xakas, altay (ÇTYD3, s. 79), uqrain, qazaq (ÇTLMA, s. 382, 398).

Türkmen Türkçesi: türkmen (TD, s. 3), rus alım, Eyran-Astrabat türkmenlerinin (TD, s. 5).

Yakut Türkçesi: uon ikki xahaaxtaax (on iki Kazak), buryat (ÇTLMA, s. 593, 596).

2.1.6. Türkiye Türkçesinde yer adlarında ilk isimden sonra gelen ve deniz, nehir, göl, dağ, boğaz vb. tür bildiren ikinci isimler ile “mahalle, meydan, bulvar, cadde, sokak” kelimeleri, dükkân, mağaza adları büyük harfle başlar: Ağrı Dağı, Aral Gölü, Dicle Irmağı, Ege Denizi, Erciyes Dağı, Fırat Nehri, Van Gölü; Yunus Emre Mahallesi, Karaköy Meydanı, Zafer Meydanı, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, Nene Hatun Caddesi, Cemal Nadir Sokağı, İnkılap Sokağı (YK, s. 15) vb.

Rusçada ise yer adlarında ilk isimden sonra gelen ve deniz, nehir, göl, dağ, boğaz vb. tür bildiren ikinci isimler ile “mahalle, meydan, bulvar, cadde, sokak” kelimeleri, dükkân, mağaza adları küçük harfle başlar: Beloe more, Golodnaya step’, Abissinskoe nagor’e, Onejskoe ozero, Severnyı Ledovityı okean, plato Ustyurt, Krasnodarskiy kray, Orlovskaya oblast’, Şçyolkovskiı rayon, Tverskaya ulitsa, Arbatskaya ploşcad’, Tsvetnoy bul’var, ulitsa 1905 goda, Bol’şoy Kamennıy most (PROP, s. 172) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Hezer denizi, Azadlıq meydanı, Şuşa qalası (ADOQ, s. 9).

Kazak Türkçesi: Kaspiy teñizi, Tınık muhit, Sadovo-Kudrinsk köşesi, Kızıl alan (KTA, s. 59, 60).

Kırgız Türkçesi: Aral deñizi, Balkaş kölü, Suusamır öröönü, Cazı darıyası, Çoñ-Sarı-Oy ayılı, “Ala-Too” ayantı, “Erkindik” gülbağı, “Baysuu” kafesi, “Aysuluu” suluuluk salonu, “Bişkek” meymankanası, “Cırgal” monçosu, “İlim” basması, “Çolpon” but kiyim tigüü fabrikası, “Kıyal” birikmesi (KTCE, s. 10).

Özbek Türkçesi: Maksim Gor’kiy köçasidä, Qatortarak mahallasida (ÇTYD2, s. 88).

2.1.7. Türkiye Türkçesinde ulusal, resmî ve dinî bayramlarla anma ve kutlama günlerinin adları, tarihi olay, çağ ve dönem adları büyük harfle başlar: Cumhuriyet Bayramı,

Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Nevruz Bayramı, Miraç Kandili; Anneler Günü, Öğretmenler Günü, Dünya Tiyatro Günü, 14 Mart Tıp Bayramı, Hıdırellez, Kurtuluş Savaşı, Millî Mücadele, Cilalı Taş Devri, İlk Çağ, Lale Devri, Cahiliye Dönemi, Buzul Dönemi, Millî Edebiyat Dönemi, Servetifünun Dönemi'nin, Tanzimat Dönemi'nde (YK, s. 16, 17) vb.

Rusçada ise dönemleri, tarihi olayları, dinî ve resmî günleri ifade ederken yalnızca ilk harf büyük harf ile yazılır: Srednie veka, Pervaya mirovaya voyna, Oktyabr'skaya revolyutsiya, Noviy god, Pervaya maya, Den' nezavisimosti, Velikiy četverg (PROP, s. 177, 180), Russko – turetskaya voyna (OP, s. 133) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Veten müharibesi, Yeddiillik muharibe, Versal sülhü, Demir dövrü, Çaldıran döyüşü (ADOQ, s. 9).

Hakas Türkçesi: Tun payramda (ÇTLMA, s. 630), Oktyabr' revolyutsiyazının (Ç, s. 23).

Kırgız Türkçesi: Cañı cıl mayramı, Brest tıncığı, Tegeran kelişimi, Basma söz küñü, Nooruz mayramı, Orozo ayt (KTCE, s. 10).

Nogay Türkçesi: “sabantoy” bayramı (ÇTLMA, s. 516).

Türkmen Türkçesi: Beyik Oktyabr' sotsialistik revolyutsiyasından (TD, s. 3).

2.1.8. Türkiye Türkçesinde kitap, dergi, gazete ve sanat eserlerinin (tablo, heykel, beste vb.) her kelimesi büyük harfle başlar: Kendi Gök Kubbemiz, Anadolu Notları, Sinekli Bakkal; Türk Dili, Türk Kültürü; Resmî Gazete; Kaplumbağa Terbiyecisi; Yorgun Herkül; Saraydan Kız Kaçırma, Onuncu Yıl Marşı (YK, s. 16) vb.

Rusçada ise kitap, dergi, gazete ve sanat eserlerinin adları tırnak içerisinde ve ilk harfi büyük olarak yazılırlar: “Voyna i mir”, “Moskovskie novosti”, roman “Dvoryanskoe gnezdo”, rasskaz “Dama s sobačkoy”, gazeti “Argumentı i faktı”, jurnalı “Noviy mir”, sbornik “Sintaksis i stilistika” (PROP, s. 165, 186) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: “Ulagannıñ ukaalu sözi” (AVAY, s. 103).

Azerbaycan Türkçesi: “Ata ve oğul” povesti, “Yeddi güzel” baleti, “Uzaq sahillerde” filmi, “Azerbaycan” qezeti (ADOQ, s. 10), “Azerbaycan dilinin Muğan qrupu şiveleri”, “İsmayılı rayonu şiveleri” (ADE, s. 5, 6).

Gagavuz Türkçesi: Söz teoriyası, Çalışkan yardımcılar, Kosti yazı nicä geçirdi, Ariflik sızıntısı (GDL, s. 11, 13, 14, 26).

Hakas Türkçesi: “Hızıl aal” (PUS, s. 10), Pos tiliniñ uroğı, Urohta sispekter (Ç, s. 8, 19).

Karakalpak Türkçesi: “Qırq qız”, “Ronald haqqında jır” (ÇTYD3, s. 462).

Kazak Türkçesi: “Ana tili” gazetisi, “Parasat” jurnalı, “Jalın” al'manahı, “Abay” romanı, “Şattık” simfoniyası, “Dala kıızı” sureti, “Akku köli” baleti (KTA, s. 114).

Kırgız Türkçesi: “Leninçil çaş”, “Eki çaş”, “Uzak col”, “Leninizm maseleleri”, “Bolot kantip kurçudu” (KTO, s. 8), “Too arasında” romanı, “Kanıbek” romanı, “Singan bugu” küüsü, “Agım” geziti, “Uzak col” povesti (KTCE, s. 10).

Özbek Türkçesi: Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Umumiy tilshunoslik (HOAD, s. 15, 20), Mäktäb yarlıqları, Nizomiyning “Panj ganj” nomi bilan tarixga kirgan “Xamsa”si, ilk asarı “Qurboni jaholat”, ilk she’ri “Turkistonlik qardashlarimga” (ÇTYD2, s. 85, 89, 91).

Türkmen Türkçesi: “Ömür menzilleri” kitabını (TD, s. 3), “çagatay dili” (TD, s. 5), *Kazak Türkçesi:* Dala vālayatı gazetı (KTTD, s. 3).

2.2. İkilemelerin Yazımı

Türkiye Türkçesinde ikilemeler (yalın durumda, isim durum eklerini veya iyelik eklerini almış olabilirler) her durumda ayrı yazılırlar ve araya herhangi bir noktalama işareti getirilmez: adım adım, şıpır şıpır, üç beş, çoluk çocuk, soy sop, baş başa, elden ele, boşu boşuna, ucu ucuna, şıpır şıpır, tak tak, tıkır tıkır (YK, s. 24-25) vb.

Rusçada ise ikilemeler arasına kısa çizgi konulur: siniy-siniy, krepko-krepko, mnogo-mnogo, oçen’-oçen’, sövsem-sovsem, grust’-toska, put’-doroga, jit’yo-bit’yo, gusi-lebedi, ovoşçi-frukti, ruki-nogi, celovek 12 – 15, yey let 30 – 35, rubley 200 – 300, eto bılo godu v 1950 – 1961-m, na den’-na dva, v yanvare-naçale fevralya, ah-ah, gav-gav, t’fu-t’fu, ay-ay-ay, mu-mu, nu-nu, oy-oy-oy, trah-tarah, çur-çura, bay-bay, ey-ey, e-ge-ge vd. (PROP, s. 119, 120, 122, 149, 150, 163) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: alar – alar, bala – barkazı, ada – enezi, emegen – öbögön, iyt – kuş, köp – köp (ÇTLMA, s. 690, 695, 696, 708), boy – boyı, başka – başka, kögüs - körümi (AVAY, s. 96, 97).

Azerbaycan Türkçesi: adda-budda, az-maz, qara-qura, qarma-qarışık, qonaq-qara, dedi-qodu, kağız-kuğuz, sür-sümük, aşiq-aşiq, top-top, ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, beh-beh, vay-vay, peh-peh, uy-uy, ha-ha-ha (ADOQ, s. 7, 8), ayrı-ayrı (ADE, s. 5), az-çok, bir-birine (ADST, s. 3, 4).

Başkurt Türkçesi: vaqıtı – vaqıtı, ata – baba, ağay – ĩnı (ÇTYD3, s. 277, 278, 279); boron – boron, ineler - ineler (ÇTLMA, s. 465).

Çuvaş Türkçesi: untalla – kuntalla “oraya buraya” (ÇTLMA, s. 797).

Gagavuz Türkçesi: biri – birinä, iki – üç ay, anası – bobası, set – set, başka – başka (GDL, s. 14, 19, 118).

Hakas Türkçesi: annañ – mınnañ, küzürt – hazırt (HOS, s. 15, 52), çir – suu, irek – turah, idis – hamıstı, u - u (Ç, s. 5, 21, 27).

Karaçay-Balkar Türkçesi: cırlay – cırlay (ÇTYD3, s. 587).

Karakalpak Türkçesi: pada – pada, aş – arık, katar - katar (ÇTYD3, s. 469, 470).

Kazak Türkçesi: üsti-üstine, pay-pay, qıyın-qıstav, bir-eki, máz-mäyram qıl-, qay-qaydağı (B, s. 3, 4, 5, 7), uzın-ırğa, sır-sıpat, birden-bir, oku-ağartu, tüzdön-tüz (KTTD, s. 4, 7, 9).

Kırgız Türkçesi: baq-daraq, arqı-berki (NOKY, s. 6, 7), bala-bakıra, kempir-kesek, olbuy-solbuy, ayıl-apa, ıykı-tıykı (KTO, s. 12), biri-birine, öz-özünçö, az-az, bala-çaka, aman-esen, sak-salamat, küç-kubat, kaada-salt, otuz-kırk, 5-6 kişi, tört-beş, ha-ha-ha, tars-tars, kobur-sobur (KTCE, s. 8, 13), balt – balt, balt-salt, kez-kezde (KTOS, s. 90, 253).

Kumuk Türkçesi: xinti – minti, bir – birine, butağı – zatı, oñmay – ösmey, oñup – ösüp, ata – baba (ÇTYD3, s. 521, 522, 529).

Özbek Türkçesi: ämmäviy – siyâsiy, âtä – ânä, dârâmäd – pul, ketmä – ket (ÇTYD2, s. 85, 86, 89).

Nogay Türkçesi: esitkenin – körgeñin, terlep – terşip, ata – ana (ÇTYD3, s. 337, 344), xatın – qızlar, yas – yawqa, tüslerine – zatına, erte – erte, türli – türli, uq – uq, özi – özi, qurt – qumırsqalar, bir – eki (ÇTLMA, s. 516, 521, 523, 526, 530, 532).

Tatar Türkçesi: bela – kazasız, sav – selamet, tanış – bılışlerge, etkem – enkem (ÇTYD3, s. 73, 76), qoort – qort, cilpiy – cilpiy, pi – pi, qağına – qağına, bäynä – bäynä, ikëşär – öçär, ikë – öç, bër – ikë (ÇTLMA, s. 341, 342, 358, 400, 401).

Tuva Türkçesi: hölbeñ – hölbeñ, tep – tep, hap – hap, ak – kızıl, uş - baş (BN, s. 29, 30, 65).

Türkmen Türkçesi: ayrı-ayrı (TD, s. 3), biri-birinden, fonetika-grammatiki (TD, s. 5), hatlı-savatlı (TD, s. 7).

Yakut Türkçesi: körüüte – xarayıta (bakım özen), ustata – tuorata (ucu bucağı), kuoyanı – mañkını (kasnağıını sıırığını) (ÇTLMA, s. 578, 579, 581).

2.3. Nokta Kullanımı

Türkiye Türkçesinde yüzyıl ifade ederken sıra sayıları rakamla gösterildiğinde rakamdan sonra bir nokta konur ya da rakamdan sonra kesme işareti konularak derece gösteren ek yazılır: XX. yüzyıl, XV. yüzyıl, XII – XIV. yüzyıllar (YK, s. 12, 27).

Rusçada ise yüzyıl ifade ederken rakamlarında sonra sıra sayı sıfatı için bir işaret kullanılmaz: X – XII vv., XVI v., XVII v. (SRO, s. 5)

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: 1752 yıldın 16 iyuninde, XXIII xalıq - ara (ÇTYD3, s. 275, 278).

Kazak Türkçesi: IX – X sınoptı, XIX ғasırdadı (KTDD, s. 3, 4).

Kırgız Türkçesi: XIX kılımdadı, XVI-XVII kılımdardadı (KTCE, s. 13).

Özbek Türkçesi: XII asrning (ÇTYD2, s. 89).

Tatar Türkçesi: IX gasır, X gasırğa (ÇTYD3, s. 79).

Türkmen Türkçesi: XIX asır (TD, s. 6).

2.4. Tire Kullanımı

2.4.1. Türkiye Türkçesinde sıra sayıları rakamla gösterildiğinde rakamdan sonra bir nokta konur ya da rakamdan sonra kesme işareti konularak derece gösteren ek yazılır: 15., 56., XX., 15'inci, 56'inci, XX'inci (YK, s. 12) vb.

Rusçada ise sıra sayı sıfatlarını belirtmek için +InçI, +UnçU eki yerine tire kullanılır: 5-go, 20-y (PROP, s. 112) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: 2-çi (AVAY, s. 106).

Azerbaycan Türkçesi: 6-cı, 2-ci, 10-cu, 3-cü (ADOQ, s. 6), 1949-cu, 1950-ci, 1926-cı, 1955-ci (ADE, s. 5).

Gagavuz Türkçesi: 20 – inci, II – nci hem III – üncü, 10 – uncu (GDL, s. 19, 22, 57).

Karakalpak Türkçesi: 1938-44 – yılları, 1948 – yılı, 1949 - yılı (ÇTYD3, s. 462).

Kazak Türkçesi: 7-nşi sınıp, 15-inşi üy, 50-inşi kilometr (KTA, s. 53).

Kırgız Türkçesi: 2008-cıl, 16-noyabr, 4-klass, 2-masele (KTCE, s. 13).

Özbek Türkçesi: 35 – qaidaning 2 - bandi, 1991 – yilning (HOAD, s. 110, 112), 1485 – 1486 – yillarda, 1483 – yilda, 1485 – yilning, 1480 – yillarning, 1488 – yilda, 30 – yillarda, 4 – oktabrda (ÇTYD2, s. 89, 91).

Türkmen Türkçesi: 1985-nci (TD, s. 3), 1929 – 1930-ıncı (TD, s. 4), 1905-inci (TD, s. 5).

2.4.2. Türkiye Türkçesinde tırnak içinde olmayan alıntı cümlelerden sonra, konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlesinin bitiminde virgül kullanılır:

Adana'ya yarın gideceğim, dedi.

– Bu akşam Datça'ya gidiyor musunuz, diye sordu. (YK, s. 29)

Rusçada ise tırnak içinde olan ya da olmayan alıntı cümlelerden sonra, konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlesinin bitiminde (bazen virgölün ardından) tire kullanılır:

- Çto vas privelo k nim? – neojidanno bitovım, vorçlivım golosom sprosil on. (PROP, s. 203)

“Çto on skazal?”, - sprosil Anton; “Poedem v gorod”, - skazala ona. (RD, s. 256)

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: alar kerek – dep, su–kadık bol – dep (ÇTLMA, s. 691, 700).

Azerbaycan Türkçesi: “sevmeyen namerd olur” – cümlesinde (ADST, s. 7), “iş işle” – ifadesinde (ADST, s. 9).

Başkurt Türkçesi: eytërbëz, - digender; bal yıyrırhıgız, - dip (ÇTLMA, s. 466).

Çuvaş Türkçesi: “Ku çın kalanı ikken”, - tese asınış (O doğru söylemiş, diye anacaklar) (ÇTLMA, s. 798).

Gagavuz Türkçesi: Bän şindän sora inanmayacam Topal Şeytanı, - demiş kemençeci (GDL, s. 119).

Hakas Türkçesi: - Udaa sığadırzıñ ma put ağa? – surğan Galya, - Çe oynap alaañ, - sölepçe örbekey, - Kolya, idi çarabas, - tıpçe, Mina miniñ tetrad'ım, - tıpçe Kolya (Ç, s. 5, 23, 25).

Karaçay-Balkar Türkçesi: eşeğim mında coqdu, - deb, berseñ a! – deb (ÇTYD3, s. 582, 583, 584).

Karakalpak Türkçesi: -Gümis öldi – dedi; - Neşege keldin? – dep soraptı; ... beremen, - dep (ÇTYD3, s. 463, 464).

Kazak Türkçesi: Barmısın? – dep, “bolar edi” - dep, avzına suv tamızındar, - deydi (B, s. 4, 9, 11).

Kumuk Türkçesi: buzavğa soq! – dep; “...qoçayıq!” – dey (ÇTYD3, s. 521).

Nogay Türkçesi: ... akaşar ediler. – degen Koca; Aşamagan bolayaksıñ, - dep; nege? – dep soraydı (ÇTYD3, s. 337, 338); “... bir az uyqlayım”, - dep; “... oylastım äşe?” – dedi; berermen, - dedi; “adaspañız!” – degendey (ÇTLMA, s. 514, 532).

Özbek Türkçesi: Visshiy klass! – dedi u. (HOAD, s. 6), “... äxiridä xâr bolmäysän!” – debdi, pul tâtli bolâdi, - degän ekän (ÇTYD2, s. 86).

Tatar Türkçesi: elle onıttıñmı? – dip, kırık, - dip cavap birgen (ÇTYD3, s. 66, 83); kittëk, kittëk! – dip, pi-pi – dep, cibörçë, - diylär, -Äydä, - diy, Quyçım, kil bire, - dide (ÇTLMA, s. 341, 358, 359, 401).

Yakut Türkçesi: - Min duo? – dien ıyıtär kini (-Ben mi?, diye sorar o), Uunan,-dien xoruydaabıt balıksıt. (-Su ile, diye cevaplamış balıkçı.) (ÇTLMA, s. 578, 581).

2.4.3. Türkiye Türkçesinde yüklemden uzak düşmüş öznelerden sonra virgül kullanılır:

Saniye Hanımefendi, merdivenlerde oğlunun ayak seslerini duyar duymaz, hasretlisini karşılamaya atılan bir genç kadın gibi koltuğundan fırlamış ve ona kapıyı kendi eliyle açmaya gelmişti. (YK, s. 28)

Rusçada ise tanım cümlelerinde, öznelerden sonra tire kullanılır: Moya sestra – uçitel’nitsa, a brat – zootehnik; brat - moy uçitel’; ya – uçitel’, a tı - injener (PROP, s. 206, 208) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: May-ene – üy ulustıñ ... (ÇTLMA, s. 691, 700), Altay til – altay el-connıñ töröl tili, “cer cakşızı – sas, er cakşızı suras” (AVAY, s. 96, 104).

Başkurt Türkçesi: bürı – usal yırtqıs (ÇTYD3, s. 277), Bělëm yorto - mektep (ÇTLMA, s. 462).

Gagavuz Türkçesi: Traktor hem kombayn – iki faydalı maşına (GDL, s. 23).

Hakas Türkçesi: Noyabr’ – sovet çonınıñ ülükünı, pıstıñ adıbıs – oktyabryatalar, ürgeñıs – uluğ toğıs (Ç, s. 25, 29).

Kazak Türkçesi: “Qasekeñ” degen – Qasbolat (B, s. 11), Til – koğamdık kubılıs, jastar – bizdiñ bolaşağıımız (KTA, s. 70).

Kırgız Türkçesi: Çıñgız Aytmatov – Kırgız el cazuuçusu, bilim – tügönbös baylık (ÇTYD3, s. 221).

Özbek Türkçesi: ilmiy uslub – ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi (HOAD, s. 5), birinchi devoni – “Badoye ul-bidoya”, mening jonim – omonat jon (ÇTYD2, s. 86).

Tatar Türkçesi: Törık tili – Törkiye cömhuriyetinın devlet tili, xuca – osta atuçı (ÇTYD3, s. 81, 88); bu – älë büğën irtä gënä kilëp töşkän ... (ÇTLMA, s. 401)

Tuva Türkçesi: Ugbam – saançı, Avam, açam – kadarçılar (BN, s. 21, 32).

2.5. Kısaltmaların Yazımı

Türkiye Türkçesinde kısaltmalara getirilen ekleri ayırmak için kesme işareti kullanılır: TBMM’nin, TDK’nin, BM’de, ABD’de, TV’ye (YK, s. 40) vb.

Rusçada ise kısaltmalara gelen ekler kesme işaretiyle ayrılmaz ve kısaltmaya bitişik yazılır: raboçie ZİLa, rabotat’ v MİDe, p’esa postavlena MHATom (PROP, s. 192) vb.

Kırgız Türkçesinde Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür: SSRnin (KTO, s. 8), KUUnun, UAKtın, BUUga, MAİnin, KTRdin, KRdin (KTCE, s. 8).

Azerbaycan, Hakas, Kazak ve Türkmen Türkçelerinde ise gelen ekler kısaltmadan tire ile ayrılır:

Azerbaycan Türkçesi: MEA-dan, BMT-ye, MDB-nin (ADOQ, s. 11), Naxçıvan MSSR-in (ADE, s. 32).

Hakas Türkçesi: SSSR-niñ paza VKP-nıñ (PUS, s. 14).

Kazak Türkçesi: KR UĞA-nın (KTTD, s. 3), TÜE-ge (AVAY, s. 105), AKŞ-ka, BAM-ğa, YUNESKO-nın, MTZ-82-ge, km-den, cm-ge (KTA, s. 35, 36).

Türkmen Türkçesi: TSSR IA-nın (TD, s. 3).

2.6. Özel İsimlere Gelen Eklerin Yazımı

Türkiye Türkçesinde özel isimlere gelen iyelik, durum veya bildirme ekleri kesme işaretiyle ayrılır: Kurtuluş Savaşı'nı, Atatürk'üm, Türkiye'mizin, Fatih Sultan Mehmet'e, Yunus Emre'yi, Ziya Gökalp'tan, Refik Halit Karay'mış, Ahmet Cevat Emre'dir, Namık Kemal'se, Şinasi'yle, Alman'sınız, Kırgız'ım, Karakeçili'nin, Osmanlı Devleti'ndeki, Cebrail'den, Çanakkale Boğazı'nın, Sait Halim Paşa Yalısı'ndan, Resmî Gazete'de, Millî Eğitim Temel Kanunu'na, Telif Hakkı Yayın ve Satış Yönetmeliği'ni, Eski Çağ'ın, Yükselme Dönemi'nin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'na (YK, s. 38-39) vb.

Rusçada ise özel isimlere gelen ekler kesme işaretiyle ayrılmaz: Gagarinımı (OP, s. 131).

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği ve bu nedenle özel isimlere gelen iyelik, durum veya bildirme eklerinin kesme işaretiyle ayrılmadığı görülür:

Altay Türkçesi: Ceti – Sarıga, Cakşıladyñ, Kara-Çoltorgo, Kara-Suuda, Orto Aziyanıñ, Sibirdiñ (ÇTLMA, s. 696, 706, 710, 712), Surazakovtıñ, Mihaylovnanıñ (AVAY, s. 98, 101).

Azerbaycan Türkçesi: Bakıda, Şuşadan (ADE, s. 5), T. Hacıyevin, B. Sadıkovun (ADE, s. 7), Azərbaycan Dövlət Universitetinde (ADE, s. 17).

Başkurt Türkçesi: Başqortostandan, Başqortostandıñ, Volganıñ (ÇTYD3, s. 273, 275, 276).

Gagavuz Türkçesi: Devlet Universitetini, Komrada, Todur Marinoglunun (GDL, s. 208).

Hakas Türkçesi: Hakasiyanıñ (PUS, s. 4), Leningradta, Leninniñ (Ç, s. 23).

Karaçay-Balkar Türkçesi: Türkde, Nasra Xocanı, Orta Aziyada, Yerivanda, Dağıstanda (ÇTYD3, s. 588, 589).

Karakalpak Türkçesi: Taşkente, Q. Täjibayevtan, Nökiste, A. Qädiridiñ, Ömirbektin (ÇTYD3, s. 462, 463).

Kazak Türkçesi: Til bilimi institutınıñ, Memlekettik emtixan komissiyasınıñ, Kazakstan Respublikası joğarı attestatsiyalık komissiyasınıñ, İ. A. Batmanovtıñ, B. Äbilkasımulınıñ, V. V. Radlovduñ (KTTD, s. 3, 6, 7).

Kırgız Türkçesi: Orozovdun, Orozovdu, Orozovdo, Orozovdon (NOKY, s. 7).

Nogay Türkçesi: Yolavşadı, Hannıñ, Yolavşadıñ, Tahirge (ÇTYD3, s. 339, 342); Y. L. Nemirovskiynıñ, Qoreyadiñ, Qoreyadan, Yaponiyağa, Qıtaylardan, Ninadıñ (ÇTLMA, s. 523, 532).

Özbek Türkçesi: o‘zbekistonning, O‘zbekistan Respublikasining (HOAD, s. 8), Özbekistândägi, Shoh Husayn Bayqaroning, Alisher Navoiyning, Moskvaga, Toshkentga, Cho‘lponni (ÇTYD2, s. 85, 89, 91).

Tatar Türkçesi: Zöhrägä, Arıslanbaynıñ, Sarsımbaynıñ, Sasnağa, Qazanğa, Qazannan (ÇTLMA, s. 360, 401, 419, 420).

Türkmen Türkçesi: Amanmırat Annanurovın, P. Azımovın (TD, s. 3).

Yakut Türkçesi: Uohugu (< Uohuk) (ÇTLMA, s. 593).

2.7. Diğer Farklılıklar

Rusça imlâ kuralları etkisi elbette ki yukarıdaki tespitler ile sınırlı değildir. Bunların dışında da bazı kullanımlarda Rusça imlânın etkisi vardır:

Türkiye Türkçesinde özel adlardan türetilen ve kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler büyük harfle başlar: Konyalı, Bursalı (YK, s. 17). *Rusçada* ise kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler küçük harfle başlar: almaatınsı, kostarikantsı, losandcelestı (PROP, s. 122). *Kırgız Türkçesinde* de yer adlarından türetilen ve kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler küçük harfle başlar: alaylık, kaşkarlık, ısık-köldük, narındık (KTCE, s. 10).

Türkiye Türkçesinde sayılara getirilen ekler kesme işaretiyle ayrılır: 1985’te, 8’inci madde, 7,65’lik, 657’yle (YK, s. 40). *Rusçada* ise sayılara ek gelirken araya tire konur: 2-go, 1-go, 3-go (PROP, s. 40, 80). *Azerbaycan Türkçesinde* ise sayılardan sonra isim çekim ekleri gelirken araya tire konur: 20-den, 3-de, 2-ye, 6-nın, 5-i, 17-si (ADOQ, s. 6).

Türkiye Türkçesinde meslek, unvan bildiren sözcükler bitişik ve ayrı yazılabilirler: yardımcı doçent, yardımcı hakem, başhekim, başhemşire, genel başkan (YK, s. 131, 256, 560). *Rusçada* ise meslek, unvan bildiren birleşik sözcüklerin arasında tire kullanılır: vitse-prezident, general-gubernator, privat-dotsent (PROP, s. 125-126). *Kırgız Türkçesinde* de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür: müçö-korrespondent, zootehnik-selektسیونer, mehanizator-aydooçu, akın-dramaturg, vraç-terapevt, prem’er-ministr, general-leytenant (KTCE, s. 13).

Türkiye Türkçesinde sözcüklerin ilk ve son harfleriyle kısaltma yapılmadığı için tire işareti kullanılmamaktadır (YK, s. 41-42). *Rusçada* ise sözcüğün ilk ve son hece ya da harfi ile yapılan kısaltmaların arasında kısa çizgi kullanılır: d-r (doktor), b-ka (biblioteka “kütüphane”) (PROP, s. 111). *Azerbaycan Türkçesinde* de Rusça biçim korunmaktadır: d-r, z-d (zavod) (ADOQ, s. 11) vb.

3. Rusça İmlâ Kuralları Etkisinin Olmadığı Farklılıklar

Türkçenin dilbilgisine özgü olan soru eki ve “DA” bağlacının yazımı da çağdaş Türk lehçelerinde farklılık gösterebilmektedir:

3.1. Soru Ekinin Yazımı

Türkiye Türkçesinde soru eki, kendisinden önceki kelimenin son ünlüsüne bağlı olarak ünlü uyumlarına uyar ve ayrı yazılır: Kaldı mı?, Sen de mi geldin?, Olur mu? (YK, s. 9).

Altay, Gagavuz, Hakas, Karakalpak, Kazak ve Tuva Türkçelerinde soru eki Türkiye Türkçesindeki gibi ayrı yazılmaktadır:

Altay Türkçesi: kirdi be?, tiydi be? (ÇTLMA, s. 696).

Gagavuz Türkçesi: esaplayabilecek mi bu davayı?, sän vardır mı gördüün sabaa yıldızını?, bu su tatlı mı? (GDL, s. 109, 114).

Hakas Türkçesi: pılçezer be?, Tashıl ba?, udaa sığadırzıñ ma? (Ç, s. 4, 5).

Karakalpak Türkçesi: şıkpaysañ ba? (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: barasıñ ba?, kelesiñ be? (KTA, s. 37), qondı ma?, bar ma?, bir nerse sıkırlay ma?, kekşil degen emes pe, kelesiñ be? (B, s. 6, 9, 35).

Tuva Türkçesi: çanında malçın olur be?, bilir siler be?, bolur sen be? (BN, s. 20, 23, 49).

Azerbaycan, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Tatar ve Türkmen Türkçelerinde ise “mI, mU” soru eki bitişik yazılır:

Azerbaycan Türkçesi: kitabdırımı?, oxudunmu? (ADOQ, s. 8), *Özbek Türkçesi:* Äbdüllämisän?, biläsänmi? (ÇTLMA, s. 111, 112).

Başkurt Türkçesi: bilehigizmi? (ÇTYD3, s. 275).

Karaçay-Balkar Türkçesi: telimi?, cırlaymı? (ÇTYD3, s. 585, 587).

Kumuk Türkçesi: bilmeymisen?, barmı? (ÇTYD3, s. 524).

Nogay Türkçesi: barma, yokpa?, esitesinme? - dep (ÇTYD3, s. 337, 338).

Tatar Türkçesi: elle onıttıñmı?, yaxşımı?, savlarmı?, kildimı?, barmı? (ÇTYD3, s. 66, 72, 73, 75).

Türkmen Türkçesi: söyyärmisin?, (ÇTLMA, s. 77).

3.2. “DA” Bağlacının Yazımı

Bu bağlacın çağdaş Türk lehçelerindeki yazımı büyük oranda Türkiye Türkçesindeki gibidir. *Türkiye Türkçesinde* bağlaç olan “da”, kendisinden önceki kelimenin son ünlüsüne bağlı olarak ünlü uyumlarına uyar ve ayrı yazılır: Kızı da geldi gelini de., Durumu oğluna da bildirdi., Sen de mi kardeşim?, Güç de olsa., Konuşur da konuşur. (YK, s. 10).

Altay, Başkurt, Çuvaş, Gagavuz, Hakas, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçelerinde de Türkiye Türkçesindeki gibi “da” bağlacı ayrı yazılır:

Altay Türkçesi: kayda da bolza (ÇTLMA, s. 705), kuuçındaar da (AVAY, s. 96).

Başkurt Türkçesi: Pugaçyovsılarzan da (ÇTYD3, s. 276), ozon da, yönteş te, uylagan da, ulay za (ÇTLMA, s. 465).

Çuvaş Türkçesi: Çıvaş çmlhi te (ÇTLMA, s. 797).

Gagavuz Türkçesi: okadar da, Gagarin dä Titov da, dokuz da kızı (GDL, s. 11, 23, 24).

Hakas Türkçesi: agastar daa taglar daa (PUS, s. 9), halas taa, suhar’ daa, sin dee, ağas taa, tökpes tee (Ç, s. 26, 58).

Karaçay-Balkar Türkçesi: kesi da, inanmaysa da, bar edi da, sen da, degendile da, aman da, igi da (ÇTYD3, s. 583, 584, 586, 587).

Karakalpak Türkçesi: şet ellerde de, bolsa da, kelse de, bugün de (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: niyeti buzılsa da, bolsa da, eki jağının da, jaqta da (B, s. 3, 4, 9), baska da (KTTD, s. 4).

Kumuk Türkçesi: bir buzavu da bir qozusu da, onu da, teri de, salam da, toğuz da, qatını da (ÇTYD3, s. 526).

Nogay Türkçesi: xatını da, bolsa da, solay da (ÇTYD3, s. 338, 339); âdet bayramı da, ol da, kartı da, yası da, özine de, âdem de, zatqa da (ÇTLMA, s. 516, 521, 530).

Tatar Türkçesi: kiyindı de (ÇTYD3, s. 67), Zöhrä dä, bu da, kitä dä, yöznë dä (ÇTLMA, s. 358, 361, 418).

Ancak Özbek, Tuva ve Türkmen Türkçelerinde ise sözcük ile “da” bağlacı arasına kısa çizgi konulur:

Özbek Türkçesi: qarābdi – da, bo‘lsa – da, bizdan – da, aydan – da, ul – da, kundan – da (ÇTYD2, s. 86, 90, 91, 92).

Tuva Türkçesi: maa börü-daa, adıg-daa, sın-da çoruur, hölçök-daa, kım-daa, dilgi-daa (BN, s. 20, 65, 66).

Türkmen Türkçesi: başga-da (TD, s. 3), hem-de, bolsa-da (TD, s. 5), ayratın-da (TD, s. 7).

Sonuç

Farklı tarihli ve farklı alfabelerle yazılmış kaynaklardan yapılan tespitlere göre, Türk dünyasında ortak yazı dili ve alfabe yanında ortak imlâ (yazım) kurallarının da belirlenmesi gerektiği görülmüştür. 1956 yılında şekillendirilen Rusçanın imlâ (yazım) kuralları, Sovyet yönetimi altında kalmış olan tüm Türk lehçelerinin yazımına yansıdığı için bu lehçelerde neredeyse ortak bir imlânın (yazım) kullanıldığı görülmektedir. Bu ortak imlânın (yazım) kaynağı, yazı dilleri oluşturulurken Kiril alfabesi yanında Rusçanın imlâsının da dayatılmış olmasıdır. Bu ortak imlânın (yazım) günümüze kadar sürmesinin nedeni ise Rusçanın ve de Kiril alfabesinin uzun süre kullanılmış olmasıdır. Öyle ki Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesine geçmelerine rağmen aynı imlâ (yazım) kurallarını yine devam ettirmektedirler. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları da Sovyet yönetimi altında kalmış olan tüm Türk lehçeleri ile karşılaştırıldığında daha çok farklılık göstermektedir.

Rusça imlâ kuralları etkisi elbette ki yukarıdaki tespitler ile sınırlı değildir. İmlâ kurallarının tamamı karşılaştırıldığında yine bazı farklılıklar mutlaka ortaya çıkacaktır. Bu farklılıklar büyük oranda Rusça imlâ kurallarının etkisiyle olmuştur. Ancak Rusça imlâ kuralları etkisinin olmadığı farklı imlâ (yazım) kuralları da vardır. Bunlar arasında soru eki kullanımında farklılıkların daha çok olduğu, “DA” bağlacı kullanımında ise büyük oranda birliktelik sağlandığı görülmektedir.

Türk dünyasının dilde birlikteliği açısından ortak imlâ (yazım) kuralları önemlidir. Bunun için ortak Latin alfabesi ile birlikte Türkçenin yapısının ve kurallarının göz önünde bulundurulduğu ortak imlâ (yazım) kurallarının belirlenmesi ve belirlenen kuralların yazılı

ve görsel ortamlarda uygulanması gerekmektedir. Bunun için Türk dünyası ortak imlâ (yazım) komisyonu oluşturulmalı ve alınan kararların hükûmet organları vasıtasıyla uygulanması ve yaygınlaştırılması sağlanmalıdır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

A. A. Aldın-ool, Bodun Nomçu, Kızıl 2010. (BN)

A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, **Sovremennaya Russkaya Orfografiya**, Moskva 1983. (SRO)

A. T. Kazanakov, **Pravopisaniyedeñer Uprajneniyelerdiñ Sbornigi**, III Çardığı, Hakoblnatsizdat, Abakan 1940. (PUS)

Ahmet Buran – Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Yazı Dilleri - 2**, Akçağ Yay., Ankara 2014. (ÇTYD2)

Ahmet Buran – Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Yazı Dilleri - 3**, Akçağ Yay., Ankara 2014. (ÇTYD3)

Ahmet Buran (2009), “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı”, **Turkish Studies**, C. 4/3, s. 430 - 444.

Aktual’nie Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya: Problemy Razvitiya Literaturnogo Yazıka, Sovershenstvovanie Sovremennoy Orfografii, Red.: M. S. Dedina, N. V. Ekeev, A. N. Mayzina, A. E. Çumakaev (sor. red.), Pravitel’stvo Respubliki Altay Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay, Gorno-Altaysk 2017. (AVAY)

Ayşe Nuriahmetova, “Günümüz Kırgız Türkçesinde Rusça Unsurlar”, **JASSS**, Number 27, Autumn I 2014, p. 333 – 347.

Ayşe Pamir Dietrich, **Rusça Dilbilgisi**, Multilingual Yay., İstanbul 2004. (RD)

Çağdaş Türk Lehçeleri – Metin Aktarmaları, (Ed. Nergis Biray), Kesit Yayınları, İstanbul 2016. (ÇTLMA)

E. M. Sagalakova, G. G. Kazaçınova, A. N. Tyutyubeeva, **Çıltızah**, Hakasskoe otdelenie Krasnoyarskogo knijnogo izdatel’stva, Abakan 1991. (Ç)

Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişimleri”, **Turkish Studies**, Vol. 7/3, Summer 2012, p. 275 – 298.

H. K. Karasaev, **Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü**, Bişkek 2009. (KTOS)

H. Karasaev – Yu. Yanşansin, **Kırgız Tilinin Orfografyası**, SSSR İlimler Akademiyasının Kırgız Filialı; Til, Adabiyat cana Tarih İnstitutu, Frunze 1947. (KTO)

H. Muhiev, S. Kürenov, **Türkmen Dilçileri**, Magaríf, Aşgabat 1988. (TD)

Hasanxon Jamolxonov, **Hozirgi O’zbek Adabiy Tili**, Talqin, Toshkent 2005. (HOAD)

İ. İ. Baboglu – N. İ. Baboglu – K. K. Vasilioglu, **Gagauz Dili hem Literatura**, Ştiinta 2003. (GDL)

K. Bakeev – İ. Batmanov – U. Baktıbaev, **Novaya Orfografiya Kirgizskogo Yazıka**, Kırgızmbas, Frunze 1938. (NOKY)

Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri, Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiyasının Aldındagı Okuu-Maalimat Borboru, Bişkek 2013. (KTCE)

Mehmet Özeren, “Kırgız Türkçesindeki Rusça Alıntı Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ünsüz Olayları”, **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, Vol. 2, No. 2 (2010), s. 227-241.

Memmedağa Şireliyev, **Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları**, Şerq-Qerb, Bakı 2008. (ADE)

Mesut Bulut, “Cumhuriyet Dönemi’nden Günümüze Yapılan Türkçe Yazım Kılavuzu Çalışmaları ve Türkçe Yazım Kılavuzları Üzerine Bir Kaynakça Denemesi”, **The Journal Of Academic Social Science Studies (JASSS)**, June 2013, Volume 6 Issue 6, P. 277-304.

Musa Adilov, **Azerbaycan dilinde sintaktik tekrarlar**, Elm neşriyyatı, Bakı 1974. (ADST)

N. G. Domocakov, **Orfografiçeskay Slovar’**, Hakoblnatsizdat, Abakan 1948.

N. M. Şanskiy – V. V. İvanov, **Sovremenniy Russkiy Yazık**, Moskva 1987.

N. S. Valgina – V. N. Svetlişeva, **Orfografiya i Punktuatsiya**, Neolit, Moskva 2001. (OP)

Natiq Elekberli, **Azerbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları**, Bakı 2010. (ADOQ)

Qazaq Tili Tarixı men Dialektologiyası, (Red. Ö. Aytbayulı, B. Momınova), Arıs baspası, Almatı 2001. (KTDD)

Räbiğa	Sızdık,	Kazak	Tilinin	Anıktağışı
http://emle.kz/uploads/files/b075e9dd7588af946e376c24993e166a.pdf				(02.11.2018))
(KTA)				

Rakhat Abdieva, “Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye İle Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları”, **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)**, Cilt 1, Sayı 2, 2017, s. 104-119.

T. Axtanov, **Boran**, Jazuvşı, Almatı 2002. (B)

V. V. Lopatin, **Pravila Russkoy Orfografii i Punktuatsii**, İzdatel’sstvo “EKSMO”, Moskva 2007. (PROP)

Voprosı Sovrşenstvovaniya Alfavitov Tyurkskih Yazıkov SSSR, Ot. Red.: N. A. Baskakov, İzdatel’sstvo “Nauka”, Moskva 1972.

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 27. baskı, Ankara 2012.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc09f7e8c6fb3.18821964 (12.10.2018)

<https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/205065-spetsialisty-pristupili-k-razrabotke-novykh-pravil-kazakhskoj-orfografii> (26.10.2018)

<https://www.gorno-altaisk.info/news/18490> (26.10.2018)

<https://www.zakon.kz/4887490-posle-perehoda-na-latinitu-pravila.html> (26.10.2018)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

<https://www.zakon.kz/4934407-u-novoy-orfografii-kazahskogo-yazyka.html>
(26.10.2018)

<http://anasozu.com/gagauz-kulturasinin-altin-fondun-bilim-kiyatlarina-kduda-prezentatiya/>
(01.11.2018)

(AS)

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L LUĞATİ'T-TÜRKİYYE'NİN GRAMER BÖLÜMÜNDE LEHÇE KAYDIYLA GEÇEN UNSURLAR

Prof. Dr. Can ÖZGÜR
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
kipcakistan@hotmail.com

1. Giriş

Memlûkler döneminde (1250-1517) Türkçenin önemi artmış ve Araplara Türkçeyi öğretmek için sözlük ve gramer kitapları yazılmıştır. Bu eserlerden birisi de sözlük ve gramer şeklinde düzenlenmiş olan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Luğati't-Türkiyye (TZ) adlı Arapça-Türkçe çalışmadır. Eserin tek yazma nüshası vardır. Bir okuyucu tarafından düşülen tarih notu (H. 829) 1425'e göre; ya bu tarihten önce ya da bu tarihlerde yazıldığı tahmin edilmektedir. Mısır'da kaleme alınmıştır, 91 varaktır. Müellif eserin başında Kıpçak Lehçesini esas aldığını, en çok geçerli olan lehçenin bu lehçe olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Türkmen lehçesine zorunlu olmadıkça başvurmadığını ve bazı bölümlerde "Türkmenler şunu söyler" şeklinde bir ibare kullandığını aktarmıştır. Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Kİ) kadar kapsamlı büyük bir sözlüktür. Eserin düzeni Kİ'ye benzemektedir. İki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Arapça-Türkçe olarak sıralanmış bir sözlüktür. Madde başı geçen Arapça kelimelerin Türkçe anlamlarına yer verilmiştir. Yazarın Arapça "dendi, denilir" kelimesiyle Kıpçakça kelimelerin yanında gösterdiği Türkmençe kelimelerin sayısı 156'dır. Eserde aynı zamanda 3500-4000 arasında sözcük kullanılmıştır.

Bazen tek Arapça kelimenin Türkçede birkaç karşılığı, eş anlamlıları verilmiştir. TZ'nin gramer bölümü, Kİ ile büyük bir benzerlik göstermektedir, Arapça sarf ve nahiv kurallarına göre yazılmıştır. TZ'nin yazarı önsözde Kİ'nin yazarı Ebû Hayyan'a gönderme yapmakta ve onun belirttiği dile hâkim olmanın şartlarını iletmektedir.

Hazırladığımız bu araştırmada Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Luğati't-Türkiyye (TZ) adlı eserin gramer kısmında lehçe kayıtlı unsurlar tespit edilip işlenmektedir. Bu konuyla ilgili daha önce M. Özyetgin Kİ'nin gramer kısmında lehçe kayıtlı unsurları üzerinde durmuş ve konuyu kısmen de sahanın diğer eserleriyle karşılaştırmıştır (Özyetgin 2001: 67-243).

Bu arada araştırmamızda kullandığımız, tarayıp gözden geçirdiğimiz ilgili yayınları da burada belirtmek istiyoruz (Atalay 1945; Yavuzaslan 2004; Al-Türk 2006; Karahan 2008; Salan 2010; Kaymaz-Muhammed 2016; Kharirullah 2016; Ölmez-Kharirullah 2016; Salan 2017).

2. TZ'nin Gramer Bölümünde Lehçe Kaydıyla Geçen Unsurlar

Yazar eserin başında yaşadığı dönemde Kıpçak Türkçesi yaygın olduğu için bu lehçeyi kullandığını belirtmiştir. Türkmenlere ait unsurları **kîle** "denmiş, denilir" (Arapça) sözünden sonra göstermiştir. "kîle" sözcüğü hem sözcük hem de gramerle ilgili farklılığa işaret etmek için kullanılmıştır. Gramer bölümü 61 konu başlığı altında incelenmiştir. Ayrıca son iki sayfada gramer konuları özetlenmiştir.

2. 1. Mevsul

Burada Tatarca olarak kaydedilen şimdiki ve geniş zaman ekleri gösterilmiştir: **aladırmen ki** “alırım ki”, **aladırbiz ki** “alırız ki”, **aladırsen ki** “alırsın ki”, **aladırsiz ki** “alırsınız ki”, **aladır ki** “alır ki”, **aladırlar ki** “alırlar ki”.

Aynı zamanda ekin olumsuz çekimi de belirtilmiştir: **almaydırmen ki** “almam ki”, **almadırbiz ki** “almayız”, **almadırsen ki** “almazsın ki”, **almadırsiz ki** “almazsınız” gibi. Yine ekin mevsulün öne gelmesiyle de kullanılan örneklerine yer verilmiştir. **ki aladırmen, ki aladırbiz, ki aladırsen, ki aladırsiz** şeklinde (44b).

2. 2. Taşgır (Küçültme)

Burada Kıpçakça olduğu belirtilen küçültme ekleri gösterilmiştir. **+ğına, +kına, +gine, +kine: kaçırğına** “katırcık”, **atkına** “atçık”, **eşekgine** “eşekçik” örnekleri verilmiştir.

2. 3. İsm-i Fâil

İsm-i fâil işaretinin kalın sıralılarda **-ğan, -kan** ince sıralılarda ise **-gen, -ken** olduğu bilgisi verilmiştir.

2. 3. 1. Türklerin dilinde ism-i fâil sigasında olasılık durumunun olmadığı vurgulanmıştır (47a).

2. 3. 2. Aynı alt bölümde **alası tüyül men** “alacak değilim” şeklindeki örnekte yer alan **-ası, -esi** gelecek zaman ekinin Türkmence **alaçak** karşılığı verilerek yine Türkmencede gelecek zaman ekinin **-açak, -eçek** şeklinde olduğu ve olumsuzunda **tüyül** yerine **degül** kullanıldığı belirtilmiştir (47a).

2. 3. 3. Aynı alt bölümde Kıpçakçada sıfat gerekliliğin **-w** harfi ekleyerek **-ç** ile de yapıldığı bilgisi verilmiştir: **kelüçi** “gelici”, **ketüçi** “gidici”, **içüçi** “içici” gibi (47a, 47b).

2. 3. 4. Burada ism-i fâilde aşırılık istendiği zaman **kelegen, içegen, ketegen** şekillerinin kullanıldığı, Türkmencede ise **-ç**’nin tek başına isimlerde ve fiillerde sıfatın gerekliliğine belge olduğu ifade edilmiştir: **ötmekçi** “ekmekçi”, **keliçi** örnekleri verilmiştir. (Bu ek meslek ve devamlı meşguliyeti ifade edip TZ’de ism-i fâil için kullanılmıştır) (47b).

2. 4. Âlet

Burada aygıt isim ayrımı başlığında örnek olarak **bıçku, keskü, silkü, silikkü** “silkme aygıtı” gibi örnekler verilmiştir. Türkmencede **bilew** kelimesinin **bilewü** şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir. Bundan sonra **elek, owraç, açkıç, kazkıç** gibi kelimeler sıralanmıştır. Türkmenlerin **-k, -k** eklerini aygıt ismi yapmak için bütün kelimelerde kullandıkları belirtilmiştir (49a).

2. 5. Emir Kipi

Burada Türklerin dilinde i’râb (Arapça kelimelerin sonlarındaki harf ve harekenin değişmesi) ve sükûndan başka bir şey yoktur şeklinde ifade vardır. Sonra kişi zamirleri verilmiş (men, biz, sen, siz, ol), emir kipindeki fiil örnekleri sıralanmıştır. **tur-** “kalk-”, **al-, ye-, iç-** gibi. Bu zamiriyle ilgili Atalay; dilbilgisine göre sükûnlu değil harekeli olduğunu, kitap sahibinin bu kelimeye sükûnlu demesinin Arapça kurallara göre olduğunu, Arapçada bu gibi şekillerin sükûnlu sayıldığını belirtmiştir (51a, 51b).

2. 6. Olumsuzluk

Burada Tatarca kaydıyla Tatarcada kullanılan şimdiki-geniş zaman eklerinin olumsuzluk şekilleri verilmiştir: **kelmeydir men** “gelmem”, **kelmeydir biz** “gelmeyiz”,

kelmeydir **seň** “gelmezsın”, **kelmeydirsiz** “gelmezsınız”, **kelmeydir** “gelmez” ve **kelmeydirler** “gelmezler” gibi (52a).

Yine bu sayfada **kelmegeyler** “gelmeyecekler” dersin şeklinde (gelecek zaman çekiminde) kayıt vardır.

Aynı zamanda sayfa kenarında Kıpçakçada olmayan **kelirmesem**, **kelirmeseň**, **kelirmeseňiz**, **kelirmese**, **kelirmeseler** şeklinde geniş zamanın şartı olması gereken çekimli fiiller bulunmaktadır (52a).

2. 7. Geçmiş Zaman

Fayda: Alt bölümünde dipnot olarak Türkmen özelliği olarak verilen bitişik zamirler için **gelmişim** dersin şeklinde bir çekim vardır (53a).

2. 8. Gelecek Zaman

Burada gelecek zamanın **-ğay**, **-gey** / **-kay**, **-key** ve **-ası/-esi** şeklinde olduğu anlatılmıştır: **kelgey men**, **kelesi men** gibi.

Bundan sonra ise Türkmencede kullanılan gelecek zaman ile ilgili örnek şekiller gösterilmiştir: **keleçek men** “geleceğim”, **keleçek biz** “geleceğiz”, **keleser men** “geleceğim”, **keleser biz** “geleceğiz” gibi (54b).

2. 9. Tafdil Çekimi

Ekleme: Bu alt bölümde bir diyalekte göre (hangi lehçe olduğu belirtilmeden) sayılarda sonu sahih olan kelimelerde isim tamlamasına **/s/** harfi gelir şeklinde kayıt vardır. **birisi** “biri”, **üçsi** “üçü”, **dörtisi** “dördü”, **yarımsı** “yarısı” örnekleri verilmiştir (56a).

2. 10. Soru

Burada Türkmenler tarafından **nete**, **neçik** kelimelerinin kullanıldığı belirtilmiştir (57b).

2. 11. Sayılar

Ekleme 2: Bu alt bölümde Türkmenler tarafından “tek tek olan şeyler” anlamında **teker** kelimesinin kullanıldığı ve bunun tek kelimesinden geldiği belirtilmiştir, **teker teker bér-** “teker teker vermek” örneği verilmiştir. **yalhıñız** kelimesinin Türkmencede **yalgız** şeklinde olduğu gösterilmiştir (62a).

2. 12. Nispet

Bu bölümde **+li**, **+li** eki için Kıpçak diyalektinde **esreli l** kullanıldığı, buna karşılık Türkmenlerde bu **l** harfinin ötreli şeklinin de bulunduğu **+luğ**’da denir örneğiyle verilmiştir, **l** harfinin esreli olmasının Kıpçak diyalektine göre olduğu vurgulanmıştır (62b, 63a).

2. 13. Şart Edatları ve Onunla İlgili Olanlar

2. 13. 1. Ekleme: Burada yazar Tatar diyalektinden şartla ilgisi olmayan örnekler vermiştir. Bu şekiller Tatarcada şimdiki, geniş ve gelecek zaman anlamındadır (64a, 64b).

Tatarcada 3. Teklik şahıs: **tur-** “kalkmak” fiilinin olumsuz şimdiki-geniş zaman çekimli şekilleri verilmektedir: **turmaydır**, **turmaydırlar**, **turmaydırmen**, **turmaydırbiz**, **turmaydırsen**, **turmaydırsız** dersin şeklinde.

2. 13. 2. Burada Türkçede “her ne zaman” anlamında **time** kullanıldığı ve örnek olarak: **time kelsem** “her ne zaman gelsem” denildiği ve kalan zamirlerde de böyle olduğu belirtilmiştir (65a).

2. 13. 3. Bu alt bölümde Türkçede **kim** zamirinin kullanıldığı **kim tursa tutar men** “kim kalkarsa kalkarım” örneğiyle verilmiş ve yine diğer zamirlerle de böyle olduğu gösterilmiştir (65a).

2. 13. 4. Bu alt bölümde Türkçe olarak gösterilen **-gaş, -geş /-kaş, -keş** ekleri yerine Türkmencede **-ıcak** ekinin kullanıldığı belirtilmiştir. **bi algaş** “bey aldığında”, **bi turdıcak** “bey kalktığında” gibi (65b).

2. 14. Mübteda ve Haber

Bu bölümde “olmadı” demek anlamında **tüyül** yerine Türkmencede **degül** kullanıldığı belirtilmiştir (67b).

2. 15. Fiil ve Fâil

Burada Tatarca geniş zamanın çekimli şekilleri verilmektedir. Atalay buna diğer diyalekt tabirini kullanmıştır. **keledir, keledirler, keledirsen, keledirsiz, keledirbiz** gibi.

Birtakım diyalektlerde adlandırılmasıyla geniş zamanın farklı çekim şekilleri karşılıklı gösterilmiştir: **kelirmen- kelerim, kelirbiz-keleriz** gibi. Yine gelecek zamanın farklı çekim şekilleri gösterilmiştir: sayfa kenarında **kelevüz** örneği vardır, **kelgeymen-kelemen, keliriz-kelebiz** gibi.

Ancak, Tatarca olmayan farklı bir çekimli şekilde geçmektedir. **keldim-kelim, keldik-kelik** gibi (71b). Ayrıca bu bölümde Türkmencede **tüyül** yerine **degül** kullanıldığı belirtilmiştir. **bi kulları mahrum koyası tüyül** “bey kulları mahrum koymayacak” cümlesi geçmektedir (72a).

2. 16. Hâl

Burada başka bir dilde şeklindeki adlandırmayla **külüben keldi** “gülerek geldi” örneği geçmektedir. **Ketkenim ok, kelgenimiz ok, alğanı ok, kirgeni ok, yegeni ok, işkenleri ok** “gittiğim zaman, geldiğimiz zaman, aldığı zaman, girdiğin zaman, yediğin zaman, içtikleri zaman” örnekleri verilmiştir. Türkmenlerin bunların yerine **+lAyIn** ekini getirdiği ve **kündüzleyn keldiler, keşeleyn keldiler** dediği gösterilmiştir. Fiil zamirle takımlanarak **keldüğümleyn, kettüğümleyn** örneklerinin de kullanıldığı anlatılmıştır (75b).

Ekleme: Alt bölümde **külewçi** “gülücü” kelimesinin mübalağa yani süperlatif şeklinin **külegen** “aşırı gülen” olduğu belirtilmiştir. **külgen** “gülen”, **külüçi** “gülücü” örnekleri verildikten sonra Türkmencede **küleçek** denildiği gösterilmiştir (77b).

2. 17. +I ile Tümleç

Ew yuydum örneği geçmektedir. Bu kelime Atalay tarafından okunmamıştır. Yazar burada **ew** kelimesini Türkmençe için kullanmıştır (77b).

2. 18. Atıf

Türkmençe **عم** (na’am) anlamına **ereyne** “evet” kelimesinin kullanıldığı gösterilmiştir. Arapçada ammâ edatı seçme edatı olup, Türkçede karşılığının ya “ya” olduğu gösterilmiştir. Atalay ereyne kelimesiyle ilgili verdiği dipnotta kelimenin Farsça olduğu aslının Farsça her âyîne olabileceğini ifade etmiştir (TZ, 118, 81 B).

2. 19. Yardım İsteme

Maa buluş eyleñiz “bana yardım ediniz”, **Â kiçiler maa buluşunuz** “ey kişiler bana yardım ediniz” örnekleri geçmektedir. Ayrıca Türkmenler tarafından **Maa meded eyleñiz** “bana medet, yardım edin” denildiği belirtilmiştir (85b).

2. 20. Zamirler ve Ekler

Bu bölümde benzetme için **oşar** yerine **okşar** kelimesinin de kullanıldığı belirtilmiştir. *-Gaş*, *-Kaş* ekinin hâl belgesi olarak kullanıldığı, bunun yanında *ok* ve *-kAn*, *-gAn* ekinin de aynı işlevde olduğu gösterilmiştir. Türkmenlerin ise *-lAyIn* ekini kullandığı bilgisi verilmiştir.

Daha sonra gelecek zaman kipinin *-KAy*, *-GAY* veya *esreli s* olduğu Türkmencede ise *-AcAK* ekinin bu anlamda kullanıldığı anlatılmıştır.

Aynı bölümde **menzer teñ** edatları geçmekte, yakın için **kibi** ve uzak için **kibik** kullanıldığı, Türkmenlerin **sıgar** kelimesiyle **+cılayın** ekini aynı anlamda kullandığı ifade edilmiştir. Yine aynı bölümde **bir ança** sözünün karşılığı Türkmencede **biraz**, **kaysıki**’nin **kangı**, **kaydaki**’nin **kaydasa ketme** “bir yere gitme” olduğu gösterilmiştir. Olumsuzluk bildirme **ne** ile, yokluk **yok** sözcüğüyle ve evet yerine Türkmenler tarafından **ereyne** kelimesinin kullanıldığı ifade edilmiştir. Devamında **bahane (özür)** kelimesinin karşılığının Tatarcada **şıltamak** ve takdir anlamında **şaklı** kelimesinin Türkmencede karşılığının **teñli** olduğu şeklindeki bilgiler verilmiştir (88b, 89a, 89b, 90a).

Bu eserde Oğuzlara (Türkmen) ait Arapça قیل dendi ve يقال denir kelimesiyle yazılmış kelimelerin sayısı **156**’dır. Türkmençe kelimeler Kıpçakça kelimelerin yanında, Arapça bu iki ibareden sonra gösterilmiştir. Bu durum yazarın çok dikkatli ve titiz olduğunu Türkmençe ve Türkmen nüfusunun bölgede etkisinin güçlü olduğunu düşündürmektedir.

3. Sonuç

TZ’de 20 bölüm ve 5 alt bölüm olarak lehçe kaydıyla ilgili unsurlar geçmektedir. Arapça **kîle** “dendi, denildi” sözcüğünden sonra gramerle ilgili farklılıklara işaret edilmiştir. Burada dikkati çeken noktalar şunlardır:

1. Eğer yazar **kîle** sözcüğüyle ayırım yapmadıysa kastettiği genel Türkçe yani Asıl Kıpçak Türkçesidir. Eserin başında zaten Kıpçak Türkçesini esas aldığını ve zorunlu olmadıkça başka lehçe bilgilerine ait özellikleri vermediğini vurgulamıştır.
2. Eserde en çok Türkmençe özellikler ve farklılıklar gösterilmektedir.
3. Diğer önemli bir konu ise Tatarca olarak belirtilen özelliklerdir. Bunlar Tatarcaya ait en eski gramer bilgilerini taşıması bakımından önemlidir.
4. Bazen lehçe kaydıyla geçen bilgilerde bir belirsizlik, tutarsızlık olduğu gözlenmektedir.
5. Kıpçakçaya göre farklılık gösteren unsurlar:
 - 4.1. Tatarca geniş zaman *-AdIr* eki,
 - 4.2. Türkmençe gelecek zaman *-AcAK* eki,
 - 4.3. Türkmençe **tüyül** yerine **degül** kullanılması,
 - 4.4. Türkmençe **bilew** yerine **bilewü**,

- 4.5. Türkmençe –K aygıt ismi yapmak için **açkıç, kazkıç, elek** gibi,
- 4.6. Tatarca şimdiki-geniş zaman olumsuzu –*mAydIlAr*,
- 4.7. Türkmenler tarafından **nete, neçik** kelimelerinin tercihi gibi,
- 4.8. Türkmencede –*gAş/ -kAş* yerine –*IcAK* ekinin zarf-fiil olarak kullanılması,
- 4.9. Türkmenlerde +*lAyIn* ekinin kullanılması; **kündüzleyin, kettügümleyin** gibi.
- 4.10. Türkmenlerin **sıgar** kelimesiyle, –*cılayın* ekini aynı zamanda kullanması,
- 4.11. Türkmenlerce **bir ança** yerine **biraz**, **ķaysı** yerine **ķangı**, **ķaydaki** yerine **ķaydasa ketme** “bir yere gitme” kullanılması,
- 4.12. Evet yerine Türkmenlerce **ereyne**’nin kullanılması gibi, **ammâ** yerine **ya** kullanılması,
- 4.13. Tatarcada **sıltamak** kelimesinin anlamının bahane (özür) olduğu, takdir anlamında **şaklı** kelimesinin Türkmencede karşılığının **teñli** olduğu gibi bilgiler yer almaktadır.
- 4.14. Türkmencede tek tek olan şeyler için **teker** kelimesinin kullanılması, **yalıgız** kelimesinin **yalıgız** şeklinde olması.

Kaynakça

- Al-Türk, Gülhan. **Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye**. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Atalay, Besim. **Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye**. İstanbul: TDK Yayınları, 1945.
- Karahan, Akartürk. “Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye’de Alet İsimleri”. **I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyat Kongresi (TUDOK 11-13 Eylül 2006)**. İstanbul Kültür Üniversitesi, 2008, s. 51-62.
- Kaymaz, Zeki ve Raghed Mohammad. “Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar”. **Türkbilig** 32. 2016, s. 1-20.
- Khairullah, Hamdi Lataef. **Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye Çeviri-Fiil İncelemesi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Ölmez, Zuhul ve Khairullah Hamdi Lataef. “Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye’de Farsça Sözcükler-I”. **TDAYB**. 64-2, 2016, s. 175-188.
- Salan, Musa. **Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye’de Fiil**. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Salan, Musa. “Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye Üzerine Bir Türkmen Yayını”. **Dil Araştırmaları**. Bahar 20, 2017, s. 274-278.
- Yavuzaslan, Paşa. “Türk Dilinin Sözcük Tarihi Açısından Önemli Bir Eser Et-tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye”, **TDAY-B**, C. 1, 2004, s. 153-162.

ÇAĞATAY DÖNEMİ GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME TERİMLERİ

Prof. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
bilge.nalbant@gmail.com

Arş. Gör. Betül AMAN
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
betul.aman.ba@gmail.com

Giriş

Türklerin yaygın olarak ilk yerleştikleri yer olan Türkistan coğrafyasında, iklim ve hayat şartları doğrultusunda bir kültür oluşmuştur. Coğrafi şartların maddi ve manevi kültürün oluşumunda rol oynadığı bir gerçektir. Benzer coğrafi şartlar altında yaşayan toplumlar birbirlerine yakın bir kültüre sahiptir.

Giyim kuşam ilkel toplumdan çağdaş topluma geçilmesiyle birlikte, korunma ve örtünme işlevinden çıkıp zamanla farklı amaçlara da hizmet eder hale gelmiştir. İnsanların tabiat şartları ve çevresel etmenlerden korunma ihtiyacı, toplumsal, siyasal, ekonomik ya da mesleki statüsünü gösterme isteği, beğenilme ve güzel görünme arayışı giyim kuşamın çeşitlenmesine neden olmuştur. Zamanla giyimin bir gösterge halini almış olması, sadece giyime bakarak insanların sosyal durumu, statüsü, dünya görüşü, değerleri ve bunların yanısıra cinsiyeti, yaşı, inancı, hangi topluluğa bağlı olduğu, medeni hali ve hatta o andaki ruh hali hakkında değerlendirme yapmayı mümkün kılmıştır.

Türklerde sosyo-kültürel hayatın giyim kuşama yansımalarının göstergelerinden biri pantolondur. Türklerin at ile çok hemhal olması, atın Türklerdeki önemli yeri şüphesiz giyim kuşama da yansımıştır. Atın evcilleştirilmesiyle büyük bir hareket kabiliyeti kazanan Türkler bu hayat tarzına uygun kıyafetler tasarlamışlardır. Neredeyse hayatları atın üzerinde geçen ve savaşçı unsurların büyük bir kısmı süvarilerden oluşan Türkler, Bizans, Roma ve Çinlilerde olduğu gibi entari giymemişlerdir. Uzun süre at üzerinde olmalarından kaynaklanabilecek sürtünme ve bacaklarda oluşabilecek yaralanmalara karşı “üm¹, dizlik, tizlik” adını verdikleri ve günümüzde süvarilerin kullandığı paçaları dar, üstü biraz daha geniş kalın pantolonlar giymişlerdir.

Geniş coğrafyalara yayılmış Türklerin bozkır sahasında yaşayanları için başlıca giyim malzemeleri; koyun, kuzu, sığır, tilki ve az olmakla birlikte ayı derisi ile koyun, keçi, deve yünü olmasına karşın yerleşik hayata sahip Türklerde pamuk, keten ve yünlü dokuma ön plana çıkmıştır.

Radloff 1856 yılında Orta Asya tarihi ve sanatı üzerine ilk çalışmalarını Altay kurganlarında yaptığı çalışmalarla başlatmıştır. Yenisey ve Orhun vadilerinde kazı yapan Almanların 1902 ve 1914 yılları arasında Doğu Türkistan’ın Turfan şehrinde yapmış olduğu kazılarda pek çok değerli yazma, pişmiş toprak, çeşitli duvar resimleri, heykeller ve tekstil ürünleri bulunmuştur. Türklerde erkekler genellikle deri pantolon, belden süslü kemerlerle sıkılan etekli ceketler, uzun kaftan, kürk, soğuk ve sıcak havalar için farklı farklı pelerinler, hırka, gömlek ve börkler (Tezcan 260; Tavkul 40-41; Kafesoğlu 306); kadınlar ise şalvar,

¹ Çağatay sahasında taradığımız eserlerde bulunmayan bu sözcük Divânu Lugâti’t- Türk s. 932’de geçmektedir.

gömlek, cepken, dolama ya da kaftan, ayakkabı ve çeşitli başlıklar kullanmışlardır (Tezcan 262; Turan 239-252).

Yapılan arkeolojik kazılarda Türkistan göçebelerinin varlığı ve bolluk içinde bir hayat sürdükleri tespit edilmiştir. Türkler kürklü giysilerin yanı sıra Çin'den elde ettikleri ipek ve İran'dan alınan kıymetli dokuma kumaşlarla, altın ve yaldızlı aksesuarlar ve nesneleri de kullanarak giyim kuşamda zengin bir silüet çizmişlerdir. 1970 yılında Esik kurganından çıkarılan ve MÖ. 5. yüzyıla ait olan "Altın Elbiseli Adam" ın giysisi; başlık, pantolon, ceket ve çizmeden oluşmaktadır. Giysinin baştan aşağı altın olması en dikkat çekici unsurdur (Ertürk 14).

Deriyi işlemeyi çok iyi bilen Türkler, derinin sağlam olması, deriden yapılan giysilerin kullanım sürelerinin uzun olması nedeniyle çok fazla tercih etmişler, günlük hayattaki giyimlerinde, pantolon, çizme, kemer ve hatta başlıklarda bile kullanmışlardır.

Çalışmamız Çağatay sahası giyim kuşam ve süslenme terimleri ile sınırlandırılmış ve elde edilen veriler sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Anadolu sahasında Türkçe sözlükçülük geleneği bulunmaması bu konuda bize zengin malzeme sağlayan Çağatay sözlükçülük geleneğine yönelmemize neden olmuştur. Çağatay Türkçesi, Doğu Türklerinin 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden bir yazı dilidir. Nevayî ile klasikleşen Çağatay Türkçesi Nevayî tarafından genel olarak "Türkçe", "Türkî", "Türk Tili" olarak; edebi dil anlamında ise "Çağatay lafzı" olarak kullanılmaktadır (Özkan Nalbant 121). Döneminde Türkçeyi yazı dili haline getiren Nevayî pek çok kişi tarafından örnek alınmıştır. Ölümünden sonra da eserlerinin kolayca okunabilmesi için Türk dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Azerbaycan, İran veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin tarihi gelişimi için büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük geleneği oluşturmuştur. Türkçeden Türkçeye sözlüklerin ilk örnekleri de yine Çağatay Türkçesi döneminde verilmiştir.

Ali Şîr Nevayî ile birlikte itibar kazanan Çağatay Türkçesi ve o dönemin klasik dilini anlama çabası, Türk dünyasının her bölgesinde Çağatay dili sözlüklerinin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Türk dili sözlükçülük geleneği içerisinde Çağatay sahası sözlükleri tarihsel ve kültürel gelişmemizi temsil eden millî dil yadigârlarımız olarak ön plana çıkmış, Türk dili tarihinin gelişimi için önemli başvuru kaynakları olmuşlardır (Caferoğlu 223).

Çağatay Türkçesi her kelimenin kendi anlamı dışında, çeşitli Çağatay şairlerindeki farkları ve semantik anlamları belirtmek için karşılaştırmalı bir metot oluşturmuştur. Bu sözlükçülük geleneği, Arap ve Fars kelimelerine yer vermemiş, Türkmence, Azerbaycan Türkçesi ve Anadolu Türkçesinden örnekler vermeyi prensip edinmiştir. Anlaşılabilir ve zengin malzeme sunan bu sözlükler ağız özelliklerini barındırmaları bakımından değerlidir. Şeyh Süleyman Efendi Lügati Türkistan şairlerinin eserlerinden, halk türkülerinden ve atasözlerden yararlanarak sözlüğe farklı bir boyut kazandırmıştır (Özkan Nalbant 128).

Çalışmamızda Çağatay Türkçesi sözlüklerinden ve eserlerinden tespit edilen giyim kuşam ve süslenme terimlerinin başlıkları elimizdeki dil malzemesine göre oluşturulmuştur. Bu dil malzemesinin sınıflandırılması aşağıdaki şekilde yapılacaktır:

1. Giyim Kuşam ile İlgili Sözcükler
 - 1.1. Başa Takılanlar
 - 1.1.1. Günlük Hayatta Başa Takılanlar
 - 1.1.2. Savaşta Başa Takılanlar
 - 1.2. Elbiseler
 - 1.2.1. Elbiseler İçin Kullanılan Adlandırmalar
 - 1.2.2. Günlük Hayatta Giyilen Elbiseler
 - 1.2.2.1. Özel Elbiseler
 - 1.2.2.2. Sıradan Elbiseler
 - 1.2.3. Savaşta Giyilen Elbiseler
 - 1.3. Etekler
 - 1.4. Kaftanlar-Ceketler
 - 1.4.1. Hırkalar
 - 1.4.2. Kaftanlar
 - 1.4.3. Yağmurluklar
 - 1.5. Gömlekler - Mintanlar
 - 1.5.1. Gömlekler
 - 1.5.2. Mintanlar
 - 1.6. Pantolonlar-Şalvarlar
 - 1.7. Ayağa Giyilenler
2. Kıyafeti Tamamlayan Unsurlar
 - 2.1. Kıyafetin Belli Kısımları
 - 2.2. Kuşaklar / Kemerler
 - 2.3. Düğmeler / İlikler
 - 2.4. Eldivenler-Mendiller-Atkılar
 - 2.5. Para Keseleri
3. Süslenme-Takı ve Aksesuar ile İlgili Unsurlar
 - 3.1. Yüze Sürülen Boyalar
 - 3.2. Taçlar
 - 3.3. Kolyeler
 - 3.4. Küpeler
 - 3.5. Bilezikler
 - 3.6. Yüzükler

1. Giyim Kuşam ile İlgili Sözcükler
 - 1.1. Başa Takılanlar
 - 1.1.1. Günlük Hayatta Başa Takılanlar

astılağı “bir çeşit destâr, sarık” (ŞSL: 42)

burğu “tac, külâh ve kemer düğmesi” (ŞSL: 169)

buruncağ “ince bez, hilaf, patiska, dülbend” (ŞSL:171)

bürünçek² “kadınların başlarına örttükleri bir çeşit örtü, baş örtüsü” (MK: 415)

² bür-: bir şeyi sarmak

bürünçük: <bürün-; bir kadının pelerini ya da peçesi. (Clauson 367)

bür- : “büzmek; örtmek; katlamak; devşirmek; kaplamak (Gülensoy 194)

bürü- : bü-r-ü+n-çük (ET. büri-) “örtmek; kapatmak” (Gülensoy 195)

buşık “sarık, imame, destar, puşık” (ŞSL:173)

bürka (<A.) “baş örtüsü, yaşmak, peçe” (İD: 494)

çarkab “baş örtüsü, serpuş” (ŞSL: 294)

çevük “kadınların başlarına giydikleri başlık, terkeb, çember” (AL: 299)

destar (<F.) “sarık, tülbent” (MK: 424)

tuvağ “duvak, örtü, perde” (ŞSL: 231)

kalbag, kalpag³ “kalpak, külâh, börk, kelle-puş” (ŞSL: 451), (NN: 638)

karçın “sarık, imame, silah yeri” (ŞSL: 441)

kırcuk “Acem dervişlerin uzun bir keçeden yaptıkları başlık” (AL: 408)

liçek “baş örtüsü” (AL: 454)

külâh (<F.) “külâh, başa giyilen şey” (MK: 85)

sarağuc “çok süslü olarak dikilen bir ucu başta olup öbür ucu koltuk altından geçirilerek bele bağlanan kadınlara özgü başörtüsü” (AL: 336)

tilik “külâh, deriden yapılmış külâh” (ŞSL: 277)

topi “baş giyimi” (ML: 96)

tüpi “külâh, takye, küleh-puş” (ŞSL: 234)

1.1.2. Savaşta Başa Takılanlar

daldırma “başa giyilen demir külâh” (ŞSL: 342)

dalga “zırhlı, külâh” (AL: 323)

davulga, davulgan, dogulga⁴ (<Mo.) “zırhlı külâh, demirden börk” (AL: 323), (ŞSL: 342), (ÇS: 301)

dobulga (<Mo.) “savaşçıların başlarına taktıkları demirden zırhlı külâh” (ŞSL: 343)

dulbulga (<Mo.) “tubulga, zırhlı külâh, serpuş, kelepüş” (ŞSL: 349)

doluga (<Mo.) zırhlı, külâh” (AL: 331)

otağa “savaş esnasında başa giyilen bir tür zırh, cıga” (ŞSL: 65)

tomağa (<Mo.) “savaş sırasında başa giyilen zırh” (AL: 282)

1.2. Elbiseler

1.2.1. Elbiseler İçin Kullanılan Adlandırmalar

cāme (<F.) “elbise, çamaşır” (NN: 529)

esbab (<A.) “elbise” (ÇS: 345)

kiygü⁵ “giyecek, elbise” (ÇS: 617)

bürünçük < bürümcük “kadın baş örtüsü” (DLT: 607)

³ kalpak: “kürk veya kumaştan yapılmış başlık”

kap “kap, tulum, çuval” (DLT: 683)

gak+lık [>kapaklık> *kapalık >*kapalak > kalapak > kalpak] (Gülensoy 455)

kalıp+ak ‘+ak küçültme eki’ (Eren 203)

⁴ Türkçedeki “tolga” (miğfer) kelimesinin karşılığıdır.

kiygürlük “elbise, esvab, cāme, giyim” (ŞSL: 543)

kiyik “giyimlik, elbise, esvab, libas, cāme” (ŞSL: 542)

kirke “bir tür cübbe, elbise, don” (ŞSL: 517)

kisve (<A.) “elbise, kıyafet” (ÇS: 639)

kisvet (<A.) “elbise, kıyafet, kılık, suret” (HBD: 269), (NN: 660)

köpe “bir tür elbise” (ŞSL:523)

ton “libas, uruba, cāme, elbise” (NSÇT: 499), (ŞSL: 259), NN: (797)

kimür “libas, kuşam” (ŞSL: 544)

kolturmac “esvab, don” (ŞSL: 487)

oğrağ “libas, elbise” (ŞSL: 73)

1.2.2. Günlük Hayatta Giyilen Elbiseler

1.2.2.1. Özel Elbiseler

hulle (<A.) “cennet elbisesi, güzel giysi” (NN: 616), (MK: 453)

türme “örmek, denilen elbise” (NSÇT: 464)

türmey “örmek, denilen elbise” (NSÇT: 464)

1.2.2.2. Sıradan Elbiseler

bağış “her zaman giyilen elbise” (AL: 175)

çadır “kadın giysisi, çarşaf” (ÇS: 219)

çatma “parça ve perişan şeylerden oluşturulan elbise, çadır” (ŞSL: 294)

ebregine “adi ve zahmetsiz bir şekilde yapılan elbise, urba” (ŞSL: 22)

hibr (<A.) “kadınların ev dışında giydikleri çubuklu kumaştan giydikleri üstlük” (ÇS: 471)

yamağlıg⁶ “yamalı, parça parça konulmuş elbise” (ŞSL: 616), (NN: 819)

1.2.3. Savaşta Giyilen Elbiseler

kirkake “zırh, cevşen” (ŞSL: 516)

köhe (<Mo.) “zırh” (ML: 92)

kuyak⁷ “cenkte giyilen elbise, zırh” (ŞHD: 527)

zırg (<F) “cevşen, zırh, savaş elbisesi” (ŞSL: 357)

zırh (<F.) “cevşen, zırh, savaş elbisesi” (TEH: 765)

zır(i)h (<F.) “zırh, savaş elbisesi” (LD: 726)

1.3. Etekler

⁵ <ET. key- [-<keç-]+si (Gülensoy 505)

⁶ yama:ğ “yamalı giysi” (Clauson 935)

yama: 1. delik, yırtık veya eski bir yeri uygun bir parça ile onarma, kapatma; 2. bu iş için kullanılan parça.

*ya- “*kapatmak, *örtmek” +ma (g) (Gülensoy 1049)

⁷ kuya:ğ “göğüs kafesi, göğüs zırhı

kuyağ “bir zırh” Çağ. kuyak ‘katlaw’ gibi bir zırhın parçasıdır. Savaş gününde giyilir, katlaw’dan farkı yüzeyine ve ölçeklerine pul dikilmesidir. (Clauson 676)

daman, damen (<F.) “(dağın, elbisenin) eteği” (LD:411)

damen-ter (<F.) “yeni etek” (ÇS: 272)

etek, itek “etek” (NN: 572), (NSÇT: 939), (ŞSL 107)

etelig “eteklik” AL (Kaçalın, 2011: 939)

1.4. Kaftanlar-Ceketler

1.4.1. Hırkalar

cende “dervişlerin giydikleri yamalı hırka” (ŞSL: 285)

feraci (<A.) “dervişlerin giydiği bol bir hırka” (ÇS: 362)

hırka (<A.) “hırka, ceket benzeri bir giyecek” (LD: 464)

jende (<F.) “eski yamalı hırka” (NN: 634)

törten “postin” (AL: 264)

1.4.2. Kaftanlar

bagıltak “Başta ve gövdede cebe altına giyilen pembe kaftan” (AL: 175).

çapan “giysi, cepken, eski, yamalı kaftan, çul” (AL: 291), (ŞSL: 291)

çıpan “eski, yamalı, kaftan, hırka” (AL: 301)

degle (<Mo.) “kısa kollu kaftan” (AL: 322)

devvâc (<F.) “üst kaftanına denir, Farsçada kadın giysisi, gece örtüsü anlamındadır” (NSÇT: 322)

disar (<A.) “üste giyilen kaftan” (MÜN: 169)

haftan (<F.) “kaftan” (ŞSL: 333)

kaba “cübbe, kaftan, örtü, üste giyilen cübbe” (NN: 635)

keygülük “giyecek, kaftan” (AL: 424)

ketün “penye bezinden dikilen kaftan” (AL: 422).

feş (<F.) “pelerin” (NN: 579)

ebre astar (<F.) “sadece kumaş ve astardan yapılmış cübbe ve entari” (ŞSL: 22)

kakma “bir tür cübbe ve aba” (ŞSL: 450)

karıl çıbanı “cübbe, elbise” (ŞSL: 464)

şırdag (< Mo. siridağ) “Çağatay halkının sıcak havalarda ve seferlerde kaftanların üzerine giydikleri bol ve beyaz kaftan” (AL: 370)

tekle “üste giyilen kısa kollu kaftan” (AL: 322)

yargag “Tatarların giydiği deri kaftan” (AL: 491)

1.4.3. Yağmurluklar

kepenek, keypenek⁸ “yağmurluk” (ŞSL: 513), (ÇS: 618)

⁸ “çobanların omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük < *kap+a-n-(a)k” (Gülensoy 497)

çiken “yağmurluk, aba” (ÇS: 250)

yapıncak⁹ “yağmurluk” (ŞSL: 595)

yapıncı, yapınçı “yağmurluk” (ŞSL: 595), (HBD: 312)

yapuk “yağmurluk, yensiz aba” (NN: 820)

1.5. Gömlekler - Mintanlar

1.5.1. Gömlekler

göl, gül “gömlek” (AL: 448)

kamış (<A) “gömlek” (NN: 639)

könglek¹⁰ “gömlek, elbise köynek” (ŞSL: 535)

kürte (<F.) “gömlek” (LD: 547)

terlik “fanila, ter bezi” (NN: 791)

1.5.2. Mintanlar

yilek “yelek, mintan” (AL: 497)

degele (<Mo.) “elbise üzerine giyilen kısa kollu giysi” (ML:93)

dekle (<Mo.) “mintan, bir tür uzun kollu gömlek, eskiden ulemanın giydiği bir tür kaftan, hırka” (AL: 322)

digle (<Mo.) “mintan, elbise üzerine giyilen uzun kollu giysi” (BV: 688)

digley (<Mo.) “mintan, elbise üzerine giyilen uzun kollu giysi” (NN: 554)

dikiley (<Mo.) “mintan, dikilmiş elbise” (ŞSL: 351), (AL: 327)

1.6. Pantolonlar-Şalvarlar

dizlik “kısa don, tuman, şalvar” (ŞSL: 36)

tizlik “bir tür don, pantolon” (ŞSL: 270)

işten “iç don, diz donu” (AL: 94)

orçın “Horosan ve Buhara’da tuman, kadın şalvarı” (ŞSL: 75)

tunban (< F.) “iç donu, tuman” (AL: 286)

umuduk “avda ve seferde ve ciritte ve giyilen şalvar” (ŞSL: 97)

1.7. Ayağa Giyilenler

başmak¹¹ “ayakkabı, çepik, kösele” (ŞSL:152)

⁹ “soğuk havada, açıkta bırakılan atlara örtülen uzun tüylü kebe. <yap- “örtmek, kapatmak” yap+(ı)n-cAk “fiilden isim yapan ek” [-cAk eki: bürüm(n)cek, salıncak vb.

Anadolu ağzlarında; yapınca, yapınca, yapıncı: “çoban yağmurluğu, yamçı (DS XI, 4177) yapınçı “bir tür kadın çarşafı” s. 4177 (Gülensoy 1065)

¹⁰ “könglek” kelimesinin etimolojisi üzerine iki farklı görüş vardır;

“köngle-; semantik anlam doğrudan fiziksel anlamda “könül” iledir. “gömlek” kalbin üzerindeki giysi anlamındadır (Clauson 732)

“gömlek; könglek < ET. köng “deri, ham deri; işlenmiş deri +lek” (Gülensoy 380)

¹¹ “ayakkabı, terlik, baş- muhtemelen baş- ba- kökünden gelir; ba- birbirine bağlı bir şeyin duygusunu vermek veya ayağa bağlı olma durumudur” (Clauson 382)

kefş (<F.) “ayakkabı” (MK: 472)

irin “bir tür çizme” (ŞŞL: 115)

çaruk¹² “çarık, ayakkabı” (ŞŞL: 295)

çedik “kadınlara mahsus terlik” (ŞŞL: 304)

edük, etük, itük, ötük¹³ “çizme, pabuç” (ÇS: 321), (ÇS: 351), (ŞŞL: 108), (NSÇT: 124)

goşun “büyük çizme, mesh” (ŞŞL: 423)

kevs “kundura ayakkabı, papuç, kefs” (ŞŞL: 513)

tikdi: “keçeden yapılmış çizme” (ŞŞL: 273)

2. Kıyafeti Tamamlayan Unsurlar

2.1. Kıyafetin Belli Kısımları

albak “Süs için eteğe haşiye tarzında dikilen parça, kenar çizgisi, şerit” (ŞŞL: 54)

astın “yen, elbise kolu” (LD: 354)

giriban (<F.) “elbise yakası” (NN:589), (LD:445)

kolturmaç “kaftan yakası” (AL: 416)

öngür “yaka, etek” (ŞŞL: 100)

yaka¹⁴ “yaka, elbise yakası” (FK: 1316)

2.2. Kuşaklar / Kemerler

bağ “bağ, düğüm, kemer, sargı” (ŞŞL: 152)

bilbâğ “kuşak, kemer” (ŞŞL: 196)

bükse “bedenin kuşak yerinden yukarı tarafı, kemerin yukarı kısmı” (AL: 200), (ŞŞL: 178)

fûta “kuşak, kemer-bend” (ŞŞL: 428)

kan “kuşak, gerdiş” (ŞŞL: 454)

kavşak “kuşak, kemer-bend” (ŞŞL: 456)

kemer (<F.) “kemer, kuşak” (LD: 512)

kemer-bend (<F.) “kemer bağı, belinde kemer olan” (ÇS: 609)

korin “kuşak, kemer” (ŞŞL: 1995:480)

“başmak – başak (DLT: 577); pabuç anlamına gelir. başmak < baş- (m)ak DLT başmaklan-; krş. DLT: 578 başnak er ‘başında tulgası, eğinde zırhı olmayan kimse < *baş-(n)ak (Gülensoy 120)

¹² “ ‘etük’ gibi profesyonelce yapılmış bir botun aksine kabaca yapılmış ev yapımı bir bottur.” (Clauson 428)

¹³ “etük (edük) normalde profesyonelce yapılan ‘bot’ anlamına gelen ‘terlik’ gibi görünen ayakkabıdır. ‘edük’ aşağı doğru tek formdur. Sonraları ‘edik’ yavaş yavaş yer değiştirir; erken dönemde anlam açıkça ‘bot-yüksek bot’, ayakkabı, terlik anlamına geldiğini söylemek mümkün değildir.” Çedik / edük / etük / itük (Clauson 50)

¹⁴ “temelde ‘bir şeyin kıyısı ya da kenarı’dır. Ama genellikle erken bir dönemden, özellikle bir giysinin yakasıdır. yak- kökünden gelir. yak-; başka bir şeye benzeyen bir şeyin bir parçası anlamındadır.” (Clauson 898)

“1. Giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü; 2. Giyeceklerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası; 3. Kıyı, kenar, taraf. <*ya-k- ‘yaklaşmak’+a [ya-n, ya-k+ın, ya-k+la-ş- vb. aynı kökten gelmiştir.” (Gülensoy 1034)

yeng “yen, elbise kolu” (LD: 710)

“bir elbisenin kolu” (Clauson 940)

“giysi kolu = OT. yeng ‘elbise yeni’ (DLT: 976) <* ye:ŋ [<*ya-ŋ (krş. yaka < * ya-k+a)] (Gülensoy 1119).

kur “kuşak, bağ” (ML: 94), (ŞSL: 475)

kurşak “kuşak, kemer” (ŞSL:477)

tüğme “düğüm, bend, bağ” (ŞSL: 253)

ucğur: “iç don bağı” (ŞSL: 70)

2.3. Düğmeler / İlikler

ilig¹⁵ “ilik, düğme iliği” (NN: 627)

ilig / ellig “halka, düğme, zencir” (ŞSL: 135)

ilmek “ilmek, düğme, bağ, zincir” (ŞSL: 134)

topçı “düğme” (LD: 677)

2.4. Eldivenler-Mendiller-Atkılar

elig “eldiven” (ŞSL: 58)

behli (<Mo.) “kalın deri, kuşçu eldiveni” (NSÇT: 178)

hımar (<A.) “boyun atkısı” (ÇS: 467)

izari (<F.) “mendil” (ÇS: 552)

2.5. Para Keseleri

azatmak “kese, para çantası” (ŞSL: 40)

kapçuk “burma, halita, çanta, para kesesi” (ŞSL: 431)

kapturgay “çanta, büyük kese” (ŞSL: 462)

3. Süslenme-Takı ve Aksesuarlar

3.1. Yüze Sürülen Boyalar

ağlık “kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün, allık” (ŞSL: 48)

añgıt “kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün, allık.” (ŞSL: 62)

düzgün “düzgün, allık, kadınların yüzlerine sürdükleri allık” (ŞSL: 347)

feger “kırmızı, düzgün, allık” (ŞSL: 428)

gaze (<F.) “düzgün, allık, kızılık” (AL: 373)

3.2. Taçlar

cıga “tac, sorguç” (ŞSL: 289)

efser (<F.) “taç” (MK: 429)

albutu “ziynet, taç” (ŞSL: 54)

titretme “tac, sorguç” (ŞSL: 266)

titregüci, titregüç “(gelinlerin başlarına takılan) süslü taç, sorguç” (ŞSL: 266), (AL: 235).

kutas (<A.) “başa takılan bir tür süs, saçak, iz, işaret” (ŞSL: 472)

¹⁵ “ek, ilave anlamındadır; ‘iliglig’ kelimesi gibi benzer birkaç kelime bu kelimeden türemiştir. (Clauson 142)
“ilik, düğme; il-; bağlamak, takmak +gük” (Gülensoy 431)

3.3. Kolyeler

cebek “gerdanlık” (ŞSL: 283)

çömele “gerdanlık” (ŞSL: 319)

durluk “inci gerdanlık” (AL: 331)

kılade (<A.) “gerdanlık” (LD: 517)

ocag “küçük suç işleyenlerin gerdanlarına astıkları zincir” (ŞSL: 69)

3.4. Küpeler

alburğa “kulak küpesi, halka” (ŞŞL: 54)

arabek “kadınların burunlarına geçirdikleri halka” (ŞŞL: 33)

asırga “küpe” (ŞŞL: 43)

ısrğa “küpe, halka” (AL: 84)

astığ “askı, kadınların saçlarına taktıkları ziynet, kulak küpesi” (ŞŞL: 42)

3.5. Bilezikler

bilek yüzük “bilezik” (ŞSL: 196)

bilezük “bilezik” (ÇS: 144)

çene “bir çeşit pazu bilekliği” (ÇS: 237)

kolbag, kolpag “bilezik” (ŞSL: 486), (FK: 1044)

3.6. Yüzükler

engüşteri (<F.) “yüzük” (LD: 428)

tüzgü “yüzük” (ŞSL: 243)

yüzük¹⁶ “yüzük” (ÇS: 1267)

3.7. Zinetler

hilye (<A.) “süs, zinet” (MK: 452)

tike “kadınların düğünlerde yüzlerine yapıştırdıkları pul” (ŞSL: 274)

yapug, yapuk “gelinlerin yüzüne yapıştırdıkları zinet” (ŞSL: 595), (NN: 820)

¹⁶ “parmak halkası. Bazı alışılmadık şekilleri vardır, yüstük, cüstük vb.” (Clauson 986)

“OT yüzük “parmağa takılan yüzük, halka” (DLT: 995). <yüz ‘uzuv’+ (ük)” (Gülensoy 1200)

TABLOLAR

1. Giyim Kuşam İle İlgili Sözcükler

BAŞA TAKILANLAR		
	Günlük Hayatta Başa Takılanlar	Savaşta Başa Takılanlar
Türkçe	17	3
Moğolca	-	7
Arapça	1	-
Farsça	2	-
Toplam	20	10

ELBİSELER				
	Elbiseler İçin Kullanılan Adlandırmalar	Günlük Hayatta Giyilen Elbiseler		Savaşta Giyilen Elbiseler
		Özel Elbiseler	Sıradan Elbiseler	
Türkçe	9	2	5	2
Moğolca	-	-	-	1
Arapça	3	1	1	-
Farsça	1	-	-	3
Toplam	13	3	6	6

ETEKLER	
Türkçe	3
Moğolca	-
Arapça	-
Farsça	3
Toplam	6

KAFTANLAR-CEKETLER			
	Hırkalar	Kaftanlar	Yağmurluklar
Türkçe	2	11	7
Moğolca	-	1	-
Arapça	2	1	-
Farsça	1	4	-
Toplam	5	17	7

GÖMLEKLER-MİNTANLAR		
	Gömlerler	Mintanlar
Türkçe	4	-
Moğolca	-	5

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Arapça	1	-
Farsça	1	-
Toplam	6	6

PANTOLONLAR-ŞALVARLAR	
Türkçe	5
Moğolca	-
Arapça	-
Farsça	1
Toplam	6

AYAĞA GIYİLENLER	
Türkçe	11
Moğolca	-
Arapça	-
Farsça	1
Toplam	12

2. KİYAFETİ TAMAMLAYAN UNSURLAR

KİYAFETİ TAMAMLAYAN UNSURLAR					
	Kıyafetin Belli Kısımları	Kuşaklar- Kemerler	Düğmeler- İlikler	Eldivenler- Mendiller- Atkılar	Para Keseleri
Türkçe	5	11	5	1	3
Moğolca	-	-	-	1	-
Arapça	-	-	-	1	-
Farsça	1	2	-	1	-
Toplam	6	13	5	4	3

3. SÜSLENME-TAKI VE AKSESUARLAR

SÜSLENME-TAKI VE AKSESUARLAR							
	Yüze Sürülen Boyalar	Taçlar	Kolyeler	Küpeler	Bilezikler	Yüzükler	Zinetler
Türkçe	4	5	4	5	5	2	3
Moğolca	-	-	-	-	-	-	-
Arapça	-	1	1	-	-	-	1
Farsça	1	1	-	-	-	1	-
Toplam	5	7	5	5	5	3	4

Sonuç

İncelemiş olduğumuz Çağatay dönemi sözlükleri ve eserlerinde “Giyim Kuşam ve Süslenme Terimleri” ile ilgili 138 Türkçe, 15 Moğolca, 21 Farsça ve 14 Arapça olmak üzere 188 sözcük tespit edilmiştir. Toplam söz varlığı içinde Türkçe kelimelerin yoğunluğu yüzde 70’i geçerken, Moğolca ve Arapça kelimeler yüzde 8, Farsça kelimeler ise yüzde 12 ile sınırlı kalmıştır.

Taradığımız sözlük ve eserlerde ayakkabıların, çizmelerin, pantolonların, kemerlerin çoğunlukla Türkçe kökenli kelimeler olması Türklerin bu giyim kuşam unsurlarını hayat tarzları ve ihtiyaçları doğrultusunda, kendi emekleriyle oluşturması ve adlandırmasından kaynaklanır. Bunun yanı sıra Moğolca, Arapça ve Farsça sözcükler ise kültürel etkileşime işaret etmektedir.

Çağatay sözlüklerinin ve eserlerinin bugün sağladığı zengin malzeme Çağatay sözlükçülük geleneğinin ne kadar gelişmiş olduğunu söz varlığıyla ortaya koymaktadır. Giyim kuşam ve süslenme terimlerini taradığımız çalışmamızda, her türlü malzemeye yer verdiği görülmüştür.

İnsanlık varlığını devam ettirdiği sürece değişerek, gelişerek farklılıklar gösterecek bir olgu olan giyim kuşam ihtiyaçları ve eğilimler doğrultusunda çekirdek aileden, en büyük topluluklara kadar insanları etkisi altına almaya devam edecektir.

Kısaltmalar

- AL: Abuşka Lügati
BV: Bedayi’u’l-Vasat
ÇS: Çağatay Türkçesi Sözlüğü
DLT: Divânu Lugâti’t- Türk
ET: Eski Türkçe
FK: Fevâidü’l-Kiber
HBD: Hüseyin Baykara Divânı
İD: İlk Divan (Ali Şir Nevayi)
LD: Lütfî Divanı
MK: Mahbûbü’l-Kulûb
ML: Muhakemetül-Lugateyn
MÜN: Münşe’ât
NN: Nevâdirü’n Nihâye
NSÇT: Nevâyî Sözleri ve Çağatayca Tanıklar
OT: Orta Türkçe
ŞHD: Şibân Han Dîvânı
ŞSL: Şeyh Süleyman Lugatı
TEH: Târîh-i Enbiyâ ve

TMA: Tārīḥ-i Mulūk-i ‘Acem

Kaynakça

- Abik, Ayşehan Deniz. *Ali Şir Nevayî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat (Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1993.
- Barutçu Özönder, F. Sema. *‘Alī Şīr Nevāyī Muḥākemetü’l-Luġateyn*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2001.
- Cafeoğlu, Ahmet. *Türk Dil Tarihi*. 2. Cilt. İstanbul: Enderun, 1984.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*. Oxford: Clarendon, 1972.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ, 2010.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâtî't- Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
- Eren, Hasan. “Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 1-2. 8 (1950): 145-163.
- . *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro, 1999.
- Ertürk, Nilay. *Türklerde Giyim Kuşam*. İstanbul: Hayalperest, 2018.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* 1. Cilt / 2. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Kaçalin, Mustafa. *Nevâî Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken, 2017.
- Karaağaç, Günay. *Lutfî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.
- Karasoy, Yakup. *Şiban Han Divânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Kargı Ölmez, Zuhâl. *Mahbûbül Kulûb (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1993.
- Önal, Kaya. *Ali Şir Nevâî, Fevâidü'l-Kıber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1988.
- Özbay, Murat. “İlk Yazılı Belgelerimize Göre Türklerde Giyim.” *Millî Folklor* 34 (1997): 53-57.
- Özdarendeli, Nursel. *Ali Şir Nevâî İlk Divan (İnceleme-Metin-Dizin)*. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2000.
- Özkan Nalbant, Bilge. “Türkistan, İran ve Anadolu Sahasında Yazılan Doğu (Çağatay) Türkçesi Sözlük ve Gramerleri.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4. 14. (2017): 120-146.

---. *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2005.

Tavkul, Ufuk. "Tarihî Türk Erkek Kıyafetleri." *Millî Folklor* 19 (1993): 40-45.

Tek, Recep. "Dîvânu Lugâti't Türk'te Giyim Kuşam Kültürü İle İlgili Kelimeler." *The Journal of Academic Social Science*. 50. (2016): 261-271.

Tezcan, Mahmut. "Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim." *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi* 16/1 (1983): 255-276.

Turan, Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi, 2014.

Türkay, Kaya. *Ali Şîr Nevâyi-Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1988.

Türkay, Kaya. *Ali Şîr Nevâyi-Bedayi'u'l-Vasat*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.

Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Eğitim, 2013.

Yıldırım, Talip. *Hüseyin Baykara Divânı*. İstanbul: Hat, 2010.

В. М. Надеяев, ve ark. *Щербаакк Древнетюркский Словарь*. Ленинград: Изд.Наука, 1969.

TÜRKÇENİN DİN DİLİ OLARAK GELİŞİMİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Erciyes Üniversitesi / Türkiye
nozkan@erciyes.edu.tr

0.Giriş

Bu bildiride kullanılan din dili teriminden dinî kavram ve ifadelerin felsefî nitelikleri veya dinî üslubun özellikleri anlaşılmamalıdır (Koç 1998: 12-27). Burada Tarih boyunca dine ait bilgi ve kavramların ifade edilmesinde Türkçenin kullanılışı üzerinde durulacaktır.

Bir dilin, din dili olabilmesi için sadece dinî metinlerin o dile çevrilmesi yeterli değildir. Söz konusu dilin aynı zamanda ibadetlerin uygulanması, dinî bilgilerin öğretilmesi ve edebiyat metinlerinin ortaya konması gibi hayatın her alanında varlık göstermesi gerekmektedir. Bu bakımdan Çince, Lâtinçe, Grekçe, Farsça ve Arapça gibi dinî kutsal metinlerin kaynağı durumunda bulunan birkaç dil dışında gelişmiş din dillerine fazlaca rastlanmamaktadır. Dinî metinlerin ilk ortaya çıktığı diller kutsal kabul edilmiş, hatta bazen bu tür metinlerin kaynak dil dışındaki dillere çevrilmesine muhalefet edilmiştir. Sadece diller değil, bu metinlerin yazıya geçirildiği alfabeler de kutsallaştırılmış, ilahi hakikatlerin büyüğü şifreleri gibi değerlendirilmiştir. Buna rağmen Musevîlik dışındaki tüm evrensel dinler misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş, dinin ilk mensupları farklı din ve dillerden kişi ve toplumları kendi dinlerine kazanmaya çalışmıştır.

Türkler, Türkistan'dan Türkiye'ye uzanan yayılma sahalarında bazen misyonerlerin etkisiyle bazen de siyasi, sosyal ve kültürel sebeplerle farklı dinlere girmişler ve bu dinler üzerinden farklı dil ve alfabelerle muhatap olmuşlardır. Hatta bazı Türk toplulukları girdikleri dinin etkisiyle kimliklerini kaybetmişler ve farklı toplumların içinde eriyip gitmişlerdir.

Çünkü dinler sadece hayatı düzenlemekle kalmayıp, ilerleyen zamanlarda dil dâhil kaynak topluma ait tüm değerleri dayatmakta, hatta zorlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkçenin başka dillerden aldığı kelimelerin büyük bir bölümünün dinî kaynaklı olduğu, özellikle Arapça alıntılarının çoğunun İslamiyet sonrasında özentî veya bu dilin kutsallaştırılmasıyla gerçekleştiği görülmektedir (Özakıncı 1994: 21-30). Cumhuriyet'in ilanının ardından, diğer pek çok alanda olduğu gibi, dinin toplum hayatındaki yeri ve din dilinin Türkçeleştirilmesi alanında önemli adımlar atılmıştır.

Bu tarihî dönüm noktalarından hareketle Türkçenin din dili olarak kullanımını Uygur dönemi, İslam'ın kabulünden sonraki dönem ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç ana bölümde değerlendirmek mümkündür.

1.Uygur dönemi

Daha önceleri, Gök Tanrı dini olarak da adlandırılan eski Türk dinine bağlı olan Türkler, 8. yüzyıldan itibaren Budizm ve Maniheizmi benimsemeye başlamış ve ardından bu dinlerin kutsal metinlerini Türkçeye çevirmeye başlamışlardır (Ölmez 2005: 213-218).

Büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca ve Soğdca'dan tercüme olan Uygur Budist metinlerinde Budizm kavramlarını karşılamak için Türkçe terimler yaratılmış ve bunlar daha sonra Moğol Budistlerce de kullanılmıştır. *Avadana* ve *Çatikler* Toharca ve Küsen dillerinden; *Maitrisimit* Toharcadan, Budanın vaazlarını konu alan *Sudurlar* Çinceden

tercüme edilmiştir. *Altun Yaruk*, *Abitaki Sudur*, *Amita Ayusi Sudur*, *Kim-ko-ki atlıg vaçraçitak sudur*, *Sekiz Yükmek*, *Yitiken sudur*, *Etözüg köngüllüg körmek atlıg nom bitig*, *İnsadi sutra* Çince'den çevrilen sudurlar arasında yer alır. *Ārya rājavadaka sutra* ise Tibetçeden çevrilmiştir. (Tezcan 1994: 290-305) Görüldüğü gibi metinlerin büyük bölümü Çince'den çeviridir. Tibetçeden çevrilen 16, Sanskritçeden çevrilen 9 metin tespit edilmiştir. En tanınmış çevirmen *Şingko Şeli Tutung*'dur. Bir diğer önemli çevirmen *Maitrisimit nom bitig*'i Toharcadan çeviren *Prajñrakṣita*'dır.

Budizmin kutsal metinleri konularına göre de şöyle bölümlenmektedir. Vaazlar *sudur* (sūtra), özlü sözler *ävdimək* (udāna), Buda'nın kısa konuşmaları *ävriş* (itivuttaka) Buda'nın önceki hayatlarını anlatan hikâyeler *çatık* (jātaka), muczevî yol gösterici hikâyeler *muñadinçig nomlar* (abhuta-dharma), tefsirler *adıra yarlıkamak* (vyākaraṇa), nesir ve şiir karışık vaazlar *takşut* (geya), ilahiler *şloka* (gāthā), soru cevap düzenindeki açıklamalar *vedalla* şeklinde adlandırılmaktadır (Barutçu 2002: 481-501).

Budist Uygurlar, son derece soyut ve karmaşık olan Budizm terimlerini büyük ölçüde Türkçeye tercüme etmişlerdir.

Skr.	UT	Anlamı
piṭaka	<i>ağılık</i>	“hazine, servet”
sūtra	<i>nom bitig</i>	“mezhep ayetleri”
vinaya	<i>nom törü</i>	“ahkâma ait eserler”

Budizmin temelini teşkil eden kavramlar Türkçeleştirilmiştir:

duhkha	<i>emgek</i>	“ızdırıp” <i>açıg emgek</i> “acı ızdırıp”, <i>irinç emgek</i> “feci ızdırıp”
śīraddhā	<i>kértgünç</i>	“iman” <i>kértgünç kértgünmek</i> “iman etmek”
şīla	<i>kılınç</i>	“ahlak” <i>on türlü kılınç yolları</i> “on türlü (iyi) iş yolları”
prajñā	<i>bilge bilig</i>	“hikmet”
vimukti	<i>kurtulmak, ozmak</i>	“kurtuluş”
laksana	<i>belgü</i>	“alamet”
vijnana	<i>bilig köngül</i>	“şuur”

Bazı terimler hem fonetik olarak Türkçe söyleyişe uydurulmak suretiyle alınmış hem de Türkçe karşılığı türetilmiştir:

Sans. karma-patha UT *karmaput* / *kılınç yolları* “iş yolu”

Sans. dhyāna UT *dyan* / *sakinç* / *dyan sakınç* “istiğrak” (Arat 1987: 364-389).

Uygur döneminin ikinci büyük dini Maniheizm, 763 yılında Böğü Kağan tarafından resmi din olarak kabul edilmiştir. Buda sahasındaki kadar yaygın ve çeşitli olmamakla birlikte Mani dinine ait metinler de Türkçeye çevrilmiştir. Mani dininin öğretisine ait metinler arasında yer alan *İki Yıltız Nom*'un “İki Kök Kitabı” Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şabuhrağan* olduğu sanılmaktadır. Ayrıca Türkçe olarak Maniheizmin dinî kurallarını anlatan metin parçaları ile manastır yönetimine ait metinler de bulunmaktadır. Soğdcadan çevrilen ve çok yazıda yazma nüshası bulunan *Huastuanift*, Mani dinin

kurallarını ve kuralların çiğnenmesi hâlinde doğacak günahlardan kurtulmak için edilecek duaları içermektedir (Barutçu Özönder 2002: 489-490).

Köktürk yazıtlarında hem “gök” hem de “Tanrı” anlamında kullanılan *Tejri* sözü Budist ve Mani metinlerinde de kullanılmıştır. Ancak Tanrı sözünün Hun dönemine kadar uzanan bir tarihî süreçte hükümdarların unvanı ve “haşmetli, cenapları, majeste” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Budist metinlerde ise *kün* ve *ay tejri* ifadelerine sıkça rastlanır.

Mani metinlerinde ise beş unsur, kozmik yapıyla ilgili hususlar, üstat, öğretici gibi farklı alanlar için *tejri* terimi tercih edilmektedir. Ancak bu terimlerin Budizmden çok, Maniheizmle veya eski Türk dini ile alakalı olduğuna dair görüşler de vardır. Çince orijinal metinlerde olmadığı hâlde Türkçe çevirilerde Buda ve Budanın sıfatları için de *Tejri* sözüne yer verilmektedir (Tokyürek 2017: 79-89).

Türkçeye çevrilen Budist ve Maniheizm metinlerin taranması sonucu 1720 dinî terim tespit edilmiştir. Bunların 1025’i doğrudan Türkçedir. Ancak bazı terimler Türkçe, Çince, Moğolca, Sanskritçe, Soğdca ve Grekçe kelimelerin birleştirilmesiyle yapılmıştır. Grekçe 1, Soğdca 5, Çince 6, Sanskritçe 84 terim kullanılmıştır (Tokyürek 2011: 504-508). Bu terimlerin yapısında tercümelerin yapıldığı kaynak dillerin etkisi görülmektedir. Özellikle Soğdca, Toharca ve Sanskritçenin etkisiyle kurulmuş kelime grupları ve cümleler bulunmaktadır (Tokyürek 2013: 541-554).

Uygur döneminde şiir türü de gelişmiştir. Çoğu ilahi tarzında olan şiirlerin bir bölümü çeviri bir bölümü de teliftir.

Budizme ait şiirler genellikle öğretici mahiyette eserlerdir. Büyük bölümü çeviri, az bir kısmı da teliftir. Bu şiirlerde Budizme dair konular, Budist itikat ve inziva, günah çıkarma, Buda’ya övgü, hayır duaları, cenaze töreni, değişik Budist metinlerin manzum çevirileri yer almaktadır. Bunlar arasında çatik ve sudur karakteri taşıyanlar da vardır, başka metinlerden aktarmalar da vardır (Barutçu Özönder 2002: 495-498).

Mani sahasında ortaya çıkmış manzum metinlerin de çoğu ilahi formundadır. *Tan Tanrı* ilahisi Soğdcadan çeviridir. *Parlak Güçlü Bilge Tanrı* ilahisi de aynı şekilde İran dilinden tercümedir. Aprınçur Tigin’e ait olan *Medhiye* ise Mani için yazılmıştır. Kaynağı ve şairi bilinmeyen *ölüm* konulu bir ilahi ve *cehennem* tasviri konulu bir ilahi bulunmaktadır. *Mani* için Mani alfabesiyle kaleme alınmış ilahi Soğdcadan çevrilmiştir. Çeviride Mani dinî terimleri yanında Budizme ait dinî terimler de kullanılmıştır (Arat 1986: 3-59).

Uygur döneminde ortaya konulan dinî çeviriler ve telif eserler, Türkçeyi Budizm ve Maniheizm gibi iki önemli dinin temel kaynaklarını ve kavramlarını karşılayacak seviyede bir din dili hâline getirmiştir. Ancak uzun ve karmaşık cümleler, eş anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemeler; Çince, Soğdca, Toharca, Sanskritçe, Tibetçe gibi dillere ait yabancı kelimeler dilin söz varlığında ve gramerinde değişime yol açmıştır. İlahi türündeki manzum metinler ise, sözlü kültürde kalan şiirlerin yazıya geçirilmesi alışkanlığını geliştirmiş ve dinî edebiyatın temellerini atmıştır.

2.İslam’ın kabulünden sonraki dönem

Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet’e girmeye başlamaları ile birlikte dinî kültürde büyük bir değişim dönemi başlamıştır. Bu dönemde İslam dünyasında Kuran-ı Kerim’in bir başka dile çevrilip çevrilemeyeceği tartışılmaktaydı.

Basra’da 10. yüzyılda ortaya çıkan bir felsefî akım olan İhvan-ı Safaya göre, diğer diller Arapçanın çok gerisindedir. En mükemmel dil Arapçadır ve fasih söz de Arapça olan sözdür. Arapça dışındaki diller ise eksiktir. Arapçanın diller karşısındaki konumu, insan suretinin hayvan sureti karşısındaki durumu gibidir. Bu nedenle Arap dili, insanlık dilinin tümüdür ve ondaki yazma sanatı, diğerlerindeki yazma sanatının zirvesidir. Arapçadaki yirmi sekiz harf, bütün dillerdeki harfleri kapsamaktadır.

İhvan-ı Safa, Arapça ile ilgili değerlendirmelerini dinî metinlere dayandırmaya çalışmıştır. Bu anlayışa göre, ihtilaflar kalktığına İslam, nasıl diğer bütün dinlere egemen olacaksa aynı şekilde Arapça da diğer bütün dillere egemen olacaktır. Arapçanın diğer dillere galip gelmesinin sebebi, Kuran dilinin Arapça olması ve hiç kimsenin Kuran’ı diğer dillere tam olarak tercüme edememesidir.

İslam dünyasında dillerin din ve kültür hayatındaki itibarına ve geçerliliğine yönelik bir bölümü hadislere dayandırılan bazı iddialar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Allah’ın en çok buğzettiği dil Farsçadır, Huzistanlıların dili şeytanın dilidir, cehennem ehlinin dili Buharalıların dilidir, cennet ehlinin dili de Arapçadır.”

“Arşın etrafındakilerin dili Farsçadır, Allah Teala içinde yumuşaklığın olduğu bir vahyi göndereceği zaman, o vahyi Farsça olarak gönderir, içinde şiddetin olduğu bir vahyi göndereceği zaman ise, onu Arapça ile gönderir.”

“Nefsim Kudret elinde olana yemin ederim ki, Allah gönderdiği bütün vahiyleri Arapça olarak inzal eder, sonrasında hangi kavme vahiy gönderilecekse o kavmin diline çevrilmiş olur.”

“Cebrail vahyin tamamını Arapça olarak alır, sonrasında hangi nebiye indirecekse, o nebinin kavminin diliyle indirir.

“Üç nedenden dolayı Arapları seviniz: Ben Arabım, Kuran Arapçadır ve cennet ehlinin dili Arapçadır.” (Erkol 2010: 4-16).

Kâşgarlı Mahmud da Türkçenin öğrenilmesini tavsiye ederken dönemin bu anlayışının etkisiyle “Türk dilini öğreniniz, çünkü onların hâkimiyetleri uzun sürecektir” şeklinde bir hadis rivayetinden söz eder (DLT I: 4).

Arapçanın kutsallığı ve Kuran-ı Kerim’in bir başka dile çevrilemeyeceği yolundaki bu görüşlere rağmen, daha peygamberimiz yaşarken Kuran-ı Kerim’den bazı ayetlerin Farsçaya çevrildiği ve Farsçaya çevrilmiş bu ayetlerle namaz kılındığı bilinmektedir.

Türklerin büyük bölümünün mensup olduğu Hanefilik mezhebinin kurucusu Ebu Hanife (699-767), Arapça dışında bir dille mesela Farsça ibadet edilebileceğini, namaz kılınabileceğini ifade etmiştir. Ancak öğrencisi Ebu Yusuf Arapça öğreninceye kadar başka bir dilde ibadet edilebileceğini öne sürmüştür (Aydar 2006: 54). Kuran-ı Kerim’in tam metin olarak ilk çevirisi de 10. yüzyılda (961-976 arası) Farsçaya yapılmıştır. Türkçeye ilk tercümenin ise 10 veya 11. yüzyılda olduğu yolunda değerlendirmeler vardır. İlk defa Kuran-ı Kerim’i Farsçaya çeviren ulemanın, tercümeye Taberi tefsirini de eklediği ve Kuran-ı Kerim’in Türkçenin doğu ve batı lehçelerine ayrı ayrı tercüme ettiği ifade edilmektedir (Hamidullah ve Yaşaroğlu 1991: 76).

Ryland Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümünde yer alan Karahanlı Türkçesiyle satır arası ilk tercümenin Farsça tercüme de içermesinden hareketle ilk Kuran tercümesinin bu nüsha olduğu öne sürülmektedir (İnan 1991: 134-136). Hatta bu Türkçe çevirinin Farsça

çeviriye dayandığı değerlendirmesi vardır. Ancak tercümenin dil özellikleri bakımından Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerine yakın olduğu yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır. Şinasi Tekin ve metni yayına hazırlayan Aysu Ata bu tercümenin İsbicablı bir Türk tarafından Farsça tercümeyle birlikte 976 yılında yapıldığını öne sürmektedir (Ata 2004: XIII-XXIX).

Diğer Kuran tercümelerinden, Zeki Velidi Togan'ın tanıttığı istinsah tarihi ve müstensih bilindiği için *Anonim Tefsir* olarak adlandırılan Leningrad Asya Müzesinde 332 numarada kayıtlı nüshanın, 1333'te istinsah edilen Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlı nüshanın ve Millet Kütüphanesinde 1 numarada kayıtlı 1363 yılında istinsah edilmiş nüshanın 10 veya 11. yüzyılda yapılmış bu tercümeyle dayandığı öne sürülmektedir (İnan 1991: 128-133).

İlk Kuran Tercümesi, söz varlığı bakımından Budist ve Maniheizt Uygur yazmaları, DLT ve KB ile önemli ortaklıklar göstermektedir. Arapça ve Farsça kelimelerin oranı ise % 14'tür (Erdoğan 1938: 47-51; Ata 2004: XIII-XXIX).

12.-16. yüzyıllarda Kuran-ı Kerim Doğu Türkçesine 8 defa tercüme edilmişken Anadolu sahasında ilk Kuran Tercümesi Beylikler döneminde olmuştur. Bu ilk tercümeler Fatiha, Yasin, İhlas gibi surelerin tercümeleridir ve satır arası tercüme değildir, tefsirli tercümedir. En eskisi Burdur Kitaplığında 1234 numarada kayıtlı bulunan nüshadır ve 1422 yılında istinsah edilmiştir. İlk tercüme ve tefsirler Ebu'l-Leys-i Semerkandî tefsirine dayanmaktadır. Bu tercümelerin en eskisi ise Türk İslam Eserleri Müzesi 40 numarada kayıtlı 1424 tarihli satır arası tercüme nüshasıdır. Tercümede müstensih mi yoksa mütercim mi olduğu tam anlaşılmayan *Muhammed bin Hamza* ismine rastlanmaktadır. Bu kişinin devrin ulemasından *Molla Fenarî* olabileceği ve Türkistan'dan getirdiği bir satır arası Kuran tercümesini Eski Oğuz Türkçesine aktarmış olabileceği yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır (Topaloğlu 1976: 2-18).

Anadolu sahasına ait tam Kuran tercümeleri sınırlı olmakla birlikte çok sayıda sure tercüme ve tefsiri bulunmaktadır. İlk sure tefsirleri arasında *Fatiha*, *İhlas*, *Yasin*, *Mülk Suresi* ve *Amme Cüzü Tefsiri* yer almaktadır (Özkan 2010: 517-558).

Kuran ve sure tercümelerinde görülen Uygur Türkçesiyle ortak bazı dinî terimler şöyledir: *Teñrim* şeklinde kişilere yönelik saygı ifadesi “majesteleri” anlamında da kullanılan Teñri > Tanrı sözü, *Allah* anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Esmâ-i Hüsnadaki Allah'ın sıfatları büyük ölçüde Türkçenin söz varlığı ile karşılanmaktadır: *Açgan* “Fettah”, *Açuk* “Zahir”, *Arıglık* “Sübhan”, *Bay* “Gani”, *Bayat* “Kadim”, *Bilgen Tangrı* “Alim”, *Boynagu boynın sıgan* “Kahhar”, *Bir* “Ahad”, *Çalap* “Mabud”, *Eşitgen* “Semi”, *İdi* “Rab”, *İgitgen* “Hâlik”, *İlsiz* “Bâkî”, *Keçürgen* “Afuvv”, *Kınamakga iwmegen* “Halim”, *Köni işlig* “Hakem”, *Küçlög* “Kavi” *Küsüş* “Aziz”, *Ödsüz* “Lâyezâl”, *Ögdülmüş* “Hamid”, *Örtgen* “Gafur”, *Sakışlagan* “Hasib”, *Saklagan* “Hafiz”, *Tirgüzgen* “Muhyî”, *Tirig* “Hayy”, *Törütgen* “Hâlik”, *Ugan* “Kaadir”, *Ukgan* “Habir”, *Ulaşu yarlıkagan* “Rahman”, *Ulug* “Kebir”, *Üküş bergen* “Vehhab”, *Üküş örtgen* “Gaffar”, *Yalguz* “Vâhid”, *Yarlıkagan /Yarlıkaglı* “Rahim”, *Yazuk örtgen / örtügli* “Gafur”, *Yinçe körügli* “Latif”, *Yitiz ulug* “Mütekebbir”, *Yüksek* “Aliyy” (Çağatay 1978a: 294-298; Sağol Yüksekaya 2005: 181-211; Erdoğan 2016: 164-172; Akdemir ve İsi 2017: 192-223).

Karahanlı dönemine ait ilk Kuran tercümesinde ilk İslamî eserlerde yer alan Türkçe dinî terimler şöyledir: *açıg* “ihvan”, *açmak* “fetih”, *açukluk* “zafer, galibiyet”, *adakin turmak* “namaz kılmak”, *agırlık* “kutsal, mübarek”, *akı* “cömert”, *alkış* “selam, esenlik, dua”, *arig*

“helal”, “mukaddes”, *arığ aymak* “tespih etmek”, *arığ can* “Cebrail”, *arığlamak* “tespih etmek”, *arın* “tövbe”, *arıtmak* “günahını bağışlamak”, *artuk katmak* “şirk koşturmak”, *atanmış öd* “ecel”, *azmak* “doğru yoldan çıkmak”, *baçak* “oruç”, *bagırsak* “cömert, merhametli”, *bayık* “doğru”, *belgü* “âyet”, *bıçığ* “yemin, ahd”, *bitgen* “mümin”, *biti* “semavi kitap”, *bitig* “kitap, Kuran-ı Kerim”, *bitig* “levh-i mahfuz”, *bitigli* “mümin”, *bitmek* “ibadet etmek”, *bitmek* “iman”, *borgu* “sur”, *boyun berigli* “Müslüman”, *buyrulmuş* “farz”, *bütügli* “mümin”, *çın* “doğru, güvenilir”, *edgülik* “iyi amel”, *ep edgü neng* “salih amel”, *ertürmek* “bağışlamak”, *esenlik* “selam”, *ıdılmış* “peygamber”, *iki yüzlüg* “münafık”, *iş* “amel”, *katıgsız kılığlı* “muhlis”, *keçürmek* “günahları affetmek”, *kın* “azap”, *kınanmış* “muazzep”, *kidinki* “ahiret”, *kirtgüngen* “iman eden”, *kirtgünmek* “iman”, *kirtgünmiş* “mümin”, *kirtü* “iman, kelime-i tevhit”, *kopmak* “ahiret”, *korkuttaçı / korkutuglı* “uyarıcı, peygamber”, *koy tewe* “kurbanlık büyük baş hayvan”, *köngül urgan* “mütevekkil”, *köni yol* “hidayet”, *könügli / köni yolka kirigli* “hidayete ulaşan”, *körklüg kılığlı* “muhsin”, *kul* “abd”, *kulluk* “ibadet”, *kutlug* “mübarek”, *mengü ajun* “ahiret”, *okıgu* “Kuran”, *ot* “cehennem ateşi”, *ögdi* “hamd”, *ölüm* “mevt”, *örtmek* “affetme, bağışlama”, *öz* “nefs, can”, *sakınmak* “takva”, *sakış küni* “kıyamet”, *saknukluk* “takva”, *savçı* “peygamber”, *sunmaklık* “kulluk etmek, ibadet”, *Tagrını barlama* “Tanrı’yı inkâr etmek”, *tamug* “cehennem”, *tangan* “kâfir”, *Tangrı fermânından çılgan* “fâsık”, *Tangrıka yangan* “muhib, Allah’a yönelen”, *tanıglı* “kâfir”, *tanmak* “küfür”, *tanmaklık* “inkâr etmek”, *tapgan* “âbid”, *tapındaçı / tapınguçı* “ibadet eden”, *tapıngu* “ilah”, *tapınguluk idi* “ilah”, *tapmakka* “ilah”, *tapug* “ibadet”, *tapungan kunçuy* “âbide, ibadet eden kadın”, *ten tileki* “şevhet”, *tokuş kılmak* “cihat”, *tokuşgan* “mücahit”, *törütmek* “yaratılış, yaratma”, *tüplüg* “ebedî”, *ulug kün* “kıyamet”, *ulug yazuk* “günah-ı kebar”, *yakın tiriglik* “dünya hayatı”, *yalavaç* “peygamber”, *yanmak* “tövbe etmek”, *yanmak* “tövbe, istiğfar”, *yaratıg* “yaratılış, yaratma”, *yarlıg* “risalet”, *yarlıg idmak* “vahiy”, *yarlıgdın çıkıglı* “fâsık”, *yarlıkatu kolmak / tilemek* “istiğfar etmek” *yaruk yol* “şeriat”, *yarukluk* “nur”, *yazuk* “günah”, *yazuk kılğan / kılıglı* “günahkâr”, *yazukluk* “günahkâr”, *yek* “şeytan”, *yolga köndürmek* “sırat-ı müstakim”, *yumuşçı* “melek”, *yunmak* “abdest almak”, *yükünmek* “secde etmek”, *yükünç* “namaz”, *yükünügli* “sacid” (Erdoğan 2016: 164-172; Akdemir ve İsi 2017: 192-223).

Uygur Türkçesinde ödünç dinî terim olarak kullanılan *Burxan / Furxan* “put”, *buyan / muyan* “sevap”, *tamu* “cehennem”, *uçmak* “cennet” terimleri İslamî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir (Çağatay 1978a: 294-298).

Uygur dönemi dinî terimleri Codex Cumanicus’ta Hristiyanlığa ait dinî kavramlar için de kullanılmıştır: *bey Teğri* “Hz İsa”, *tapux* (< UT tapug) *bitiv* (< UT bitig) “İncil”, “ibadet”, *Teğri söz* “kutsal kitap”, *tın ata* “papaz”, *üçlük* “Teslis, trinite”, *Teğrilik us* “ilahî akıl”, *töre* “kanun, Hz. İsa’nın şeriatı”, *yıxöv* (< UT ıduk ew) “kilise”

Budist Sarı Uygurlarda dinî terimlerin önemli bir bölümü Çince ve Moğolcadan gelmektedir. Ancak bazı terimlerde Uygur Türkçesinin etkileri bulunmaktadır: *erlig* (<UT erklig), *kam baba* “Lama”, *purkan* (< Burkan) “Buda sureti”, *lom* “(< UT nom) “kanun kitabı”, *yüzük salmak* (UT ıduk) “ilahlara at ve koyun kurban etmek” (Çağatay 1978a: 298-299).

Uygur döneminde kullanılan ve DLT’de geçen *nom* “şeriat, yasa”, *Teğri, toyun* “rahip, İslam olmayanların din adamı”, *burxan* “Buda sureti”, *buyan / muyan* “sevap”, *kirtü* “gerçek”, *sajın / şajın* “din, dinî”, *yagış* “adak, kurban”, *yuzuk / yüzük* “kurban” gibi pek çok dinî terim Güney Sibirya Türk ağızlarında yaygın olarak görülmektedir (Çağatay 1978b: 299-305).

Anadolu sahasında Beylikler döneminde görülen Türkçecilik ve başta Kuran-ı Kerim olmak üzere dinî kaynakların Türkçeye çevrilmesi çabaları giderek yavaşlamış ve Osmanlı döneminde Kuran-ı Kerim'in hüsnü hatla yazılması ve tecvide uygun bir kıraatla okunması ön plana alınmıştır. Yer yer Türkçe sûre tercümeleri ve tefsirleri görülür. Ancak bir bütün hâlinde yazılı Kuran tercümelerinin yerini, kıraat sonrası sözlü tercüme ve tefsirler almıştır. Medreselerde Arap dilinin belagatini ön plana çıkaran Beyzavî, Zemahşerî ve Razî tefsirleri okutulmuştur. Orijinal ve telif tefsirlerden çok, şerh ve haşiye türü eserlere rağbet edilmiştir. Az sayıdaki Kuran tefsirleri de Arapça kaleme alınmıştır.

İslamiyet sonrası Türk edebiyatını ele aldığı konular ve dayandığı temeller açısından dinî ve dindışı edebiyat olarak ikiye ayırmak mümkündür. Dinî edebiyatın kaynakları Kur'an ve hadis ile bunlara dayanan tefsir, fıkıh ve kelamdır. Dinî edebî türler arasında tevhit, münacat, naat, miraciye, dört halifeye, Hz. Ali ve on iki imama övgü, esma-i hüsnâ şerhleri ve muammaları, kırk, yüz ve bin hadis çevirileri, kaside-i bürde çevirileri, hilye, siyer ve şemail, mevlit, mersiye, maktel, meviza, enbiya kıssaları, iman ve itikatla ilgili eserler, mucizeler, dinî kasidelerin çevirileri ve yorumları bulunmaktadır.

Tasavvufî eserler arasında ise ilahiler, nefesler, devriyeler, tekke adap ve erkanını anlatan öğretici metinler, evliya tezkireleri, tabakatlar, menakıpnameler, tasavvuf kavram ve terimlerini açıklayan eserler yer almaktadır (Levend 1984: 121).

İslamiyet sonrasında Türkçe dinî bir edebiyatın başlamasıyla birlikte, dinî dili olarak Türkçenin kullanım alanı genişlemiş, İslamiyet öncesindeki ozanların yerini şairler almıştır. 12. yüzyılda Pir-i Türkistan olarak anılmaya başlayan Hoca Ahmed-i Yesevî, Arapça ve Farsça bilmesine rağmen tarikat adabını ve İslam inancını Türkçe anlatmayı seçerek Türkçe dinî edebiyata öncülük etmiştir. Ana dili Türkçe olduğu hâlde Arapça, Farsça kullanan Müslüman din ve tasavvuf erbabını da şu sözleriyle eleştirmiştir:

Hoşlanmaydur 'âlimler sizni aygan Türkîni "Hoş görmüyor âlimler sizin konuştuğunuz Türkçeyi,

'Âriflerden işitseñ açar köñül mülkini Ariflerden işitsen açar gönül ülkesini,
Âyet hadîs ma'nâsı Türkî bolsa muvafık Ayet, hadis anlamı Türkçe olsa uygundur
Ma'nâsıge yetkenler yirge koyar borkini Manasına yetenler yere koyar borkünü"

...

Miskin, zâ'if Xâce Ahmed yedi ceddine rahmet "Miskin zayıf Hoca Ahmet yedi ceddine rahmet,

Fârisî tilni bilipsen xub aytadur Türkîni Fars dilini bilmesine rağmen güzel söyler Türkçeyi"

(Divân-ı Hikmet, 169-170).

Bir başka hikmette de;

Mini hikmetlerim kân-ı hadîsdür "Benim hikmetlerim hadis kaynağıdır
Kişi bûy iltmese bilgil habîsdürür Eğer kişi ondan nasip almazsa bil ki habistir".

...

Mini hikmetlerin fermân-ı sübhân "Benim hikmetlerim Tanrı'nın fermanıdır

Okup bilseñ heme ma'nî-i Kur'ân Okuyup bilsen Kuran'ın manasını dile getirmektedir” (Divân-ı Hikmet, 489) diyerek hikmetlerini âyet ve hadisleri Türkçe ifade etmek için yazdığını açıkça beyan etmiştir.

Moğol istilası sonrasında 13. yüzyılın başlarında Türkistan'dan Anadolu'ya gelen bilgiler ve mutasavvıf şairler, yanlarında *Hoca Ahmed-i Yesevî*'nin ilke ve hedeflerini de getirdiler. Anadolu'da Yesevî yolunun en büyük temsilcisi *Yunus Emre* olmuştur (Köprülü 1976: 253-255). Bektaşî Velayetnamesi, Hacı Bektaş-ı Velî'nin, Hoca Ahmed-i Yesevî tarafından Anadolu'da görevlendirildiğini ifade etmektedir. Yeseviliğin ve Türkistan'dan getirilen bazı geleneklerin etkisiyle Anadolu Aleviliği ve Bektaşilikte ibadet dili olarak Türkçe kullanılmıştır. Cem ayinlerinde bağlama eşliğinde Hatayî, Pir Sultan Abdal gibi gelenekten yetişmiş ozanların nefes ve deyişleri okunmuş, hatta “telli Kuran” olarak adlandırılan bağlamayla âyet ve hadislerin Türkçe çevirileri meşk edilmiştir (Melikoff 1993: 29-52)

Selçuklu sonrası Beylikler döneminde Arapça ve Farsçayı bilmeyen Anadolu beyleri, kimi Sünnî kimi Alevî Türkçe yazan ve söyleyen bilgin ve şairleri desteklemişler ve böylece Türkçe Anadolu sahasında hem edebiyat ve din dili olmuş hem de resmî dil hâline gelmiştir. Dinî edebiyatın klasikleri arasında yer alan ahsenü'l-kasas *Kıssa-yı Yusuf*, Anadolu sahasında ilk olarak 1233 yılında Ali adlı bir şair tarafından yazılmıştır. Aynı yüz yıl içinde kaleme alınan *Şeyyad Hamza*'nın Yusuf u Zelihası da ilk eserler arasındadır.

Osmanlı döneminin önemli dinî kaynaklarından biri de ilmihallerdir. Eski Oğuz Türkçesi sahasında 13. yüzyılda *Behçetü'l-Hadâyık* ve Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koyan el-Muhtasar'a dayanan *Kudurî Tercümesi*, 14. yüzyılda *Kitâb-ı Güzîde*, *Kitâb-ı Gunya* ve miras hukuku hakkında bilgi veren *Feraiz Kitabı*, 15. yüzyılda *Kitâbü'l-Mukaddime* adıyla ortaya konulan yarı tercüme yarı telif eserlerin tümü ilmihal niteliği ağır basın eserlerdir (Memduhoğlu 2016: 31-38).

Devletoğlu Yusuf, 1423 yılında manzum bir ilmihal olarak kaleme aldığı *Vikaye Tercemesi* adlı eserinde Türkçenin ibadet dili olarak kullanılması gerektiğini söylemektedir. Çok sayıda nüshası bulunan ve Sultan Murad Han'a ithaf edilen kitabın “Dinle imdi Türkçe bir manzum kitâb” diye başlayan kısmında müellif şöyle demektedir:

*Ey nice gördüm ulu âlimleri,
İlmiyle âmil kâmilleri.
Türk dilince dizdiler nice kitâb
Ma'ni yüzünden götürdüler nikâb.
Kimse anı görüp inkâr etmedi.
Hem idenler dahi hiç âr etmedi.*

*Türkçedür ders, müderrisler ahî,
Hem muhaddisler, müfessirler dahi.
Bû Hanife kim odur sâhib-usûl,
Ma'nidür Kur'an dedi bir kavi ol!
Fârisî Kur'an'ı câiz gördü pes!*

Kim namazda okunsun kılsın heves.

Eyle olsa her ne dilce olsa ger,

Lafz alet, ma'ni olur mu 'teber (Aydar 2006: 59-60). Şair bu sözleriyle Ebu Hanife'yi kaynak göstererek Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

16. yüzyıla ait anonim bir ilmihal olan *Mihtahü'l-Cenne* ise *Mızraklı İlmihal* olarak tanınmıştır. Eserde abdest, namaz, oruç gibi ibadetler, elli dört farz, iman ve küfür gibi inanç esasları, Hanefi mezhebi esas alınmıştır. Dilin basit ve sade oluşu, kısa cümlelerin kullanılması halk arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Çok sayıda yazma nüshası vardır. 1842'den itibaren de pek çok defa basılmış ve Lâtin alfabesiyle yayınlanmıştır (Yaşaroğlu 2005: 5-6).

19. yüzyılda baş gösteren Batılılaşma çabaları ve I. Meşrutiyeti takip eden süreçte gelenekçi din anlayışı değişmiş; *Muhammed Abduh*, *Reşid Rıza* gibi yenilikçilerin düşünceleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Ardından Kazan'da gelişen *Ceditçilik* kültürü de Osmanlı aydınları arasında önemli değişimlere yol açmıştır. Bu düşünceler Kuran'ın bilimin ışığında yorumlanması ve anlaşılması ihtiyacını doğurmuştur (Öztürk 2012: 69-177). Bu anlayışın etkisiyle İstanbul ve Kahire'de yeni tefsir ve tercümeler yayınlanmıştır.

Ali Süavi 1870'li yıllarda Ulûm gazetesinde neşrettiği *Lisan ve Hatt-ı Türkî* adlı makalesinde bir adım daha atarak "Kuran-ı Kerim'i Türkçeye çevirmek ve onunla namaz kılmak mümkündür." fikrini öne sürmüştür (Aydar: 2006: 61) ve böylece ibadet dili konusunda bir tartışma başlatmıştır. *Hacı İbrahim*, din dili olarak Arapçanın vazgeçilmez olduğu iddiasını öne sürmüş ve "Arapça bugünkü günde yeryüzünde mevcut olan iki yüz milyona yakın ehl-i İslamın din ve edebiyat dilidir. Bundan ayrılmak bizim için imkânsızdır" görüşünü savunmuştur. *Kemal Paşazade Sait Bey* veya nam-ı diğer Lastik Sait, 1884 yılı Ramazan ayında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde kaleme aldığı cevabî yazısında "İslam dini bize Tanrıdan geldi. Hiç Arapça bilmeyen Boşnak ve Arnavutlar da Müslümandır. Din ve iman denilen manevi keyfiyet, dil denilen şeyden tamamen ayrıdır. Düşmana göğüslerini geren bunca Müslüman çocuğu Arapça kuvveti ile mi savaştılar." demektedir. *Ahmet Mithat Efendi* ise, "Osmanlı demek Arap demek değildir. Olmadığına göre, Türkçe Arapçanın boyunduruğuna koşulamaz." (Karal 1994: 67-73) sözleriyle tartışmaya katılmıştır.

Bu gelişmelerin etkisiyle Kuran tercüme ve tefsir faaliyetleri canlanmıştır. *Musa Kazım Efendi*'nin *Safvetü'l-Beyan fî Tefsirü'l-Kuran* adlı çalışması ve *Bereketzade İsmail Hakkı*'nın *Envar-ı Kuran* adlı çevirisi basılmaya başlamış ancak tamamlanamayarak yarım kalmıştır (Cumbur 1962: 123-141).

1891 yılında Türkçe hutbe okuyan bir hatip görevden uzaklaştırılmış ve 1910 yılına ait bir belgede, devletin resmi dilinin Türkçe, din dilinin ise Arapça olduğu belirtilmiş, tüm Müslümanlara dinî eğitimin Arapça verildiği, özellikle hutbelerin Arapça olmasının sünnete uymak bakımından önemli olduğu ifade edilmiş, başka bir dille okunmasının harama yakın mekruh olduğu yolunda fetva verildiği belirtilmiştir (Zengin: 2008: 379-398).

19. yüzyılın önemli fikir adamlarından *Cemaleddin Afganî* (1838-1897) Türkiye'deki Türkçü ve İslam'da yenileşmeyi savunan düşünürleri etkilemiştir. Afganî, Osmanlı Devleti'nin ve diğer İslam ülkelerinin zayıflayıp çökmesinin nedenleri üzerinde de kafa yormuştur.

İslam birliği düşüncesini savunurken, "Eğer Osmanlı Devleti kurulduğunda veya Fatih Sultan Mehmet döneminde yahut Yavuz Sultan Selim döneminde Arapçayı İslam'ın

dili olması açısından resmi dil olarak kabul etseydi ve bütün gücüyle Türkleri Araplara yakınlaştırmaya çalışsaydı, karşı konulmaz bir güç ve zapt edilemez bir kale olur ve otoritesi daha kökleşirdi. Ama bu yapılmadı. Hatta daha da ileri gidilerek Arapların Türkleştirilmesi düşünüldü. Bu da yanlış bir siyaset ve boş bir hayaldir. Zira Türkler Arapçayı bilmeden İslam'a girmişler ve onu yaşamışlardır. Dolayısıyla Arapçayı gönüllerinde üstün bir yere koymuşlardır. Eğer Arapçayı bilerek Araplara yakınlaşsalar, Türk-Arap diye bir ayrılık ve düşmanlık olmazdı.” (Yalçinkaya 1995: 140-150; Ahmady 2012: 50) görüşlerini savunmuştur. Bir dönem bu düşüncelerden II. Abdülhamid'in de etkilendiği bilinmektedir.

Diğer taraftan Afganî, İslam dini nazarında milliyetçilik ideolojisinin mekruh veya haram olmayıp mubah, belki de memduh olduğu fikrini ifade etmiştir (Yalçinkaya 1995: 139). Ona göre Türk, Fars, Arap veya Hintli olsun fark etmez bütün Müslümanlar gelişmek için milli köklerine dönmeli, dillerine, dinlerine sarılmalı ve kendilerini tanımalıdır. Zira bir millet kendi öz varlığını tanımadan başkasını tanıyamaz. Onun bu görüşlerinin etkisiyle bütün İslam dünyasında milli uyanmalar başlamış, Mısır'da *Muhammed Abduh* gibi reformcu, Türkiye'de *Mehmet Emin Yurdakul*, *Mehmed Akif*, *Ziya Gökalp*; Azerbaycan'da *Hüseynzade Ali Bey*, *Ahmet Ağaoğlu*, *Mehmed Emin Resulzade*, *Hasan Bey Zerdabi*, *Cafer Cabbarlı* ve *Ahmet Cevat* gibi Türkçü aydınlar yetişmiştir (Ahmady 2012: 79).

Türkçü aydınların etkisiyle II. Meşrutiyet döneminde ana dilde ibadet meselesi üç temel unsur üzerine bina edilmiştir. Halkın daha rahat anlamasını sağlamak için cuma hutbelerinin Türkçe okunması, namazda ayetlerin Türkçe karşılığı ile okunması ve Kuran-ı Kerim'in Türkçeye tam bir tercümesinin yapılması. Böylece ana dilde ibadet konusunun temel dinamikleri oluşturulmuştur. Türkçe ezan, tekbir ve sala meselesi, Türk diliyle ibadet konusunun asli unsurları değil yan kolları olarak kabul edilmiştir (Cündioğlu 1998: 1212: 12-13). Böylece *Ali Suavi*'nin 19. yüzyılda ortaya attığı fikirler başta *Ziya Gökalp* olmak üzere II. Meşrutiyet dönemi aydınlar tarafından daha da derinleştirilmiştir. Bu dönemde İttihatçıların mollası olarak nam salan *Hocazade Mehmet Ubeydullah Efendi* (1858-1937), İstanbul Yerebatan Cami'nde Türkçe namaz düşüncesini hayata geçirmeye kalkışmıştır, ancak başarılı olamamıştır. Çünkü *Talat Paşa*, zamanlamayı yanlış bularak Ubeydullah Efendi'ye mani olmuştur (Özteke 2018).

Ziya Gökalp 1918'de “Vatan” şiirini kaleme alarak Türkçe ibadetin şeklini ve sınırlarını belirlemiştir.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar manasını namazdaki duânın.

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'ân okunur.

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüdâ'nın.

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın! (Tansel 1977: 119).

3.Cumhuriyet dönemi

Cumhuriyet döneminde ortaya konulan din dili ile ilgili politikaları üç ana döneme ayırmak mümkündür: İlk dönem, din politikaları açısından Osmanlı modernleşmesinin ve II. Meşrutiyet döneminin bir devamı olarak görülebilecek 1919-1924 tarihleri arasındır. Bu dönemde Milli Mücadelenin ruh hâli hâkimdir. Türkçe dinî yayınların sayı ve kalitesi yüksektir. Çünkü meclis başta olmak üzere eğitimde, adliyede ve vakıflarda seçkin bir din ve tasavvuf erbabı zümresi yer almaktadır.

İkinci dönem, 1950 seçimlerine kadar uzatılabilecek tek partili yıllardır. Bu dönemde İslamiyet'i milli bir din hâline getirme çalışmaları ağırlık kazanmış, Arapçanın dinî hayattaki ve eğitimdeki ağırlığı kademeli olarak sona erdirilmiş, din ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yolunda Türkçe hutbe, ezan, namaz, kamet konularında önemli adımlar atılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çabalarıyla Türkçe dinî eğitimin tabana yayılması için kitaplar yayınlanmıştır.

Üçüncü dönem ise, çok partili hayata geçişle birlikte başlayan DP iktidarı ve sonrasındır. Diğer pek çok alanda olduğu gibi din dilinin Türkçeleşmesi konusunda da geri adımlar atılmış, ezanın Türkçe okunmasından ve Türkçe namaz uygulamasını hayata geçirme düşüncesinden vazgeçilmiştir. Ancak dinî anlayış ve politikalar gibi Türkçe dinî yayınlar ve eğitim de çeşitlenmiştir (Özcan 2014: 66).

Din dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda ortaya atılan proje ve düşüncelerin büyük bölümü Tanzimat ve Meşrutiyet aydınlarına aittir. Türkçe namaz gibi Türkçe ezanı ilk gündeme getiren Ali Suavi olmuştur. Ayrıca ilk Türkçe hutbeleri de hazırlayıp sunmuştur. Ebu Hanife'yi kaynak göstererek her milletin Kuran-ı Kerim'i kendi diline çevirebileceğini savunmuştur (Akgün 1980: 106).

Ziya Gökalp, 1923'te yayınlanan *Türkçülüğün Esasları*'nda Dinde Türkçülüğün din kitaplarının, hutbelerin ve vaazların Türkçe okunması olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bir millet, din kitaplarını okuyup anlamazsa dinin hakiki mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin ve vaizlerin ne söylediğini anlamayınca da ibadetlerden hiçbir zevk almaz. İmam-ı Azam da namaz surelerinin bile milli dilde okunmasına cevaz vermiştir. Zaten halkımız en çok namazlardan sonra Türkçe okunan dualardan zevk ve heyecan duymaktadır. Türkçe ilahiler ve mevlitler de halkın en sevdiği dinî metinlerdir. Aynı şekilde tekkelerde okunan Türkçe ilahi ve nefesler, halkı coşturan dinî eserlerdir. Bu sebeple Kuran-ı Kerim'in tilaveti dışında Kuran-ı Kerim'in, ibadet ve ayinlerdeki duaların, hutbelerin Türkçe okunması gerekir, (Ziya Gökalp 1990: 176-177) görüşlerini savunmuştur.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen din dilini Türkçeleştirme çalışmalarını, uygulayıcılar ibadetlerin daha samimi ve hissedilerek yapılması ve ana diliyle edinilen bilginin dinî ve milli bilinci de artıracakını ifade ederek savunurken (Atalay 1961: 14), bu uygulamaları eleştirenler evrensel bir din olan İslamiyetin kaynak dilinden koparılacak milli bir dine dönüştürülmek istendiğini öne sürmüşlerdir (Cündioğlu 1998: 32-33, 36).

Bu görüş ve politikalar çerçevesinde din dilinin Türkçeleştirilmesi için Cumhuriyet döneminde atılan adımlar şöyle sıralanabilir:

3.1.Türkçe Kuran-ı Kerim

Kuran-ı Kerim, Cumhuriyet dönemine kadar defalarca Türkçeye ve başka dillere çevrilmesine rağmen, bir kısım din adamları Kuran-ı Kerim'in Türkçeye veya başka bir dile tam olarak çevrilemeyeceğini, bu metinle ibadet edilemeyeceğini öne sürmüştür. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu işle görevlendirdiği Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* adını verdiği çevrisinin mukaddimesinde kendisine verilen bu görevi “çünkü Kur'an-ı Kerim'in hiçbir lisana hakkıyla tercüme (edilmesinin) mümkün olmadığını bilmezlerden değildim.” diyerek önce kabul etmediğini, ancak *Vaktiyle Allah kendilerine Kitab verilen okuryazarların şöyle taahhüdünü aldı: Celalim hakkı için, onu insanlara anlatacaksınız.* (Al-i İmran Suresi 187.ayet) buyrulduğunu ve bu emr-i ilahiye uyarak teklifi kabul ettiğini belirtmektedir (Yazır 2013: 77-79).

Mehmet Akif'in de aynı endişelerle ve hazırladığı Kuran-ı Kerim tercümesinin Türkçe ibadet için kullanılacağı kaygısıyla bu işten çekildiği rivayet edilmektedir (Akgün 1980: 105-113).

İstanbul Darülfünunu müderrislerinden *Ubeydullah Efendi* ise, 1922 yılında Kuran-ı Kerim'i Türkçe olarak okumak ve Türkçe dua etmek gerektiğini savunmuştur (Özteke 2018). 1923 yılında *Musa Carullah* hazırladığı Kuran-ı Kerim tercümesini yayınlamak için TBMM'ye baş vurmuş ancak olumlu cevap alamamıştır. Buna rağmen aynı yıl içinde iki farklı Kuran çevirisi yayınlanmıştır. İlk yayınlanan Kuran tercümesi, 1924'te çıkan *Tevfik El-Hüseynî*'ye ait çeviridir. Aynı yıl yayınlanan Albay Cemil Said'in *Türkçe Kuran-ı Kerim* adlı çevirisi ise Fransızca Kuran tercümesine dayandığı için ciddi eleştirilere sebep olmuştur.

Cumhuriyet dönemi Kuran tefsiri ve tercümeleri arasında önemli bir yere sahip olan Mehmet Vehbi Efendi'nin *Hülasatü'l-Beyan* adlı tefsiri, 1923-1927 yılları arasında yayınlanmıştır. Harf inkılabının yapıldığı 1928 yılına kadar kısmî veya bütün olarak 88 yazma ve basma Kuran-ı Kerim Tercümesi bulunmaktaydı. 1932 yılında ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi ve Kuran-ı Kerim'in Türkçe olarak okunması yolunda atılan adımlarla *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi* (1932), *Kur'an-ı Kerim* (1932) ve *Tanrı Buyruğu* (1934) adıyla yeni mealler hazırlanmıştır. Meal ve tefsir edebiyatının klasikleri arasında yer alan Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kuran Dili* adlı meal ve tefsiri 1935-1939 yılları arasında 9 cilt olarak çıkmıştır. Bu önemli çalışmayı Hasan Basri Çantay'ın 1952-1953 yılları arasında tamamlanan *Kuran-ı Hakim ve Meal-i Kerim* meal-tefsiri ve Ömer Nasuhi Bilmen'in 1963-1966 yılları arasında basılan *Kuran-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Alisi ve Tefsiri* izlemiştir (Hamidullah ve Yaşaroğlu 1991: 75-101). 1980'li yıllara gelindiğinde meal ve tercüme tefsirlerin sayısı artmış, hatta her cemaat veya siyasi grup ayrı ayrı mealler ve tefsirler çıkarmıştır (Öztürk 2012: 69-177).

Cumhuriyet döneminde Kuran-ı Kerim meallerinin sayısı 200'e ulaşmıştır. Bu gelişmede dinî grupların kendilerine has bir Kuran meali ve tefsiri yazma isteği yanında, 20. yüzyılın başlarında gelişen İslam'ı anlamak ve yaşamak için Kuran yeter anlayışına dayanan *Kurancılık ekolü* etkili olmuştur (Öztürk 2017: 13-41). Sayıda görülen bu artışa rağmen mevcut Kuran tercümeleri ve tefsirleri anlam, anlatım ve tutarlılık bakımından ciddi eleştirilere tâbi tutulmaktadır.

Kuran meal veya tercümelerine yönelik eleştiriler, sözlü bir metin olan Kuran-ı Kerim'in yazılı bir metin hâline getirilmesi için geçirdiği imlâ ve tertibin göz önüne alınmaması; kaynak dil olan Arapçanın ve hedef dil olan Türkçenin yapısına, anlam dünyasına, dayandığı kültüre dikkat edilmemesi; Kuran-ı Kerim'in bazen nesre bazen de şiire yaklaşan üslubunun anlaşılabilmesi; Arapça deyimlerin ve zaman içinde anlam değişikliğine uğrayan söz ve ifadelerin çözümlenememesi, çevirmenlerin ciddiyetsiz, bilgisiz ve yöntemsiz olması üzerinde yoğunlaşmaktadır (Cüncüoğlu 2005: 45-47, 86-89, 172-175). Kuran-ı Kerim'i çevirmeye yeltenen kişilerin kendi yetersizliklerinden kaynaklanan bu zaafılar yanında ideolojik ve dinî anlayışlarına dayalı takıntılarının da önemli bir sorun teşkil ettiğine dair tespitler vardır (Öz 2013: 428-441).

3.2. Türkçe hutbe

1908 yılında II. Meşrutiyetin hemen ardından *Sırat-ı Müstakim*'de *Kazanlı Halim Sabit* hutbelerin ezbere ve gündemle ilgisi olmayan konularda okunduğunu ve cemaatin bu hutbelerden bir şey anlamadığını söyleyerek bir tartışma başlatmıştır. *Hafız Sani*, daha ileri giderek "hutbelerin dilinin mutlaka Arapça mı olması gerekir" sorusunu ortaya atmıştır.

Tartışmaya katılanlardan Üsküp Belediye Başkanı *Mehmet Ferit*, “her kavme anlayacağı dille hitap etmenin gereğine” işaret etmiştir. Belgrat Bayraklı Camisi imam hatibi *Mehmet Remzi*, “Arap olmayanlara Arapça hutbe okumanın faydasız olduğunu” ifade etmiş ve bir süredir hutbenin vaaz kısmını Türkçe okuduğunu belirtmiştir. Bu uygulamanın başka camilerde de olduğuna dair katkılarla tartışma devam etmiştir.

Musa Kazım Efendi’nin şeyhülislam olmasının ardından Türkçe hutbe konusu bir komisyona havale edilmiş ve komisyon kararı ile cuma ve bayram namazında okunan Arapça hutbelerin sonunda okunan metnin Türkçeye çevrilmesine izin verilmiştir. Buna rağmen 1914’te Türkçe hutbe okumanın mekruh olduğuna dair yeni bir fetva yayınlanmıştır (Gözel Durmaz 2017: 125-138).

İlk Türkçe hutbe, 22 Kasım 1922’de Abdülmecit Efendi’nin halife seçilmesi dolayısıyla Kırşehir mebusu Müfit Efendi tarafından okunmuştur. *Gazi Mustafa Kemal*, 7 Şubat 1923’te Balıkesir Paşa Camisi kürsüsünden vaaz niteliğinde bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında hutbenin güncel konularla ilgili olarak ve halkın anlayabileceği bir dille Türkçe okunmasının yararlarını ve Arapça eski hutbelerin tekrar tekrar okunmasının faydasızlığını anlatmıştır (Akgün 1980: 108).

1924’te *Hilafet ve Şeriye ve Evkaf Vekaleti* kaldırılmış ve Başbakanlığa bağlı *Diyanet İşleri Başkanlığı* kurularak bir danışma kurulu oluşturulmuştur. Danışma kurulunda ezanın, salatın, hutbenin Türkçe okunması ve güncel sorunlara yönelik olması üzerinde durulmuştur. 1931 yılı ramazan ayında Atatürk, Dolmabahçe’de Saadettin Kaynak’a Türkçe bir hutbe okutmuş ve böylece hutbenin Türkçe okunması uygulamasını fiilen başlatmıştır. Diyanet işleri başkanları Ahmet Hamdi Akseki ve Şerafeddin Yaltkaya, Türkçe hutbe okunmasını teşvik etmiş ve Türkçe hutbe kitapları yazarak bu uygulamaya destek vermiştir (Özteke 2017: 564).

Bu sayede Türkçe hutbe, halk tarafından kolayca benimsenmiş ve kısa sürede yayılmıştır.

3.3.Türkçe dinî eğitim

Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde Arapça eğitim verildiği ve tüm dinî bilimlerin Arapça öğretildiği bilinmektedir. Cumhuriyetin ilanının ardından 3 Mart 1924’te çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat Kanununun* ilk üç maddesiyle tüm mektep ve medreseler Maarif Vekilliğine (Milli Eğitim Bakanlığı) bağlanmış ve 4. Maddede “Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hıdemat-ı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için ayrı mektepler küşat edecektir.” hükmü getirilmiştir.

Bu hükmün gereği olarak dönemin Maarif Vekilliği 1924 yılında Süleymaniye Medresesini Darülfünuna (İstanbul Üniversitesine) bağlı, süresi 3 yıl olan bir İlahiyat Fakültesine dönüştürmüş ve 1923-1924 yılı itibariyle 29 yerde, ilkokula dayalı ve öğretim süresi 4 yıl olan İmam ve Hatip Mektepleri açmıştır. Ancak bu fakülte ve mektepler, birinci sınıftan itibaren öğrenci kaydı yapılarak yeniden açılan bir eğitim öğretim kurumu değillerdi. *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile önce Bakanlığa bağlanan, hemen arkasından da kapatılan medrese talebelerinden isteyenlerin bir seviye tespit sınavına tâbi tutularak, derecelerine göre bu yeni okulların sınıflarına intibakları yapılmak suretiyle kurulmuşlardır. Böylelikle bu okullar daha açıldıkları zamandan itibaren mezun veren birer din eğitimi ve öğretimi kurumu haline gelmişlerdir.

1928 yılında İlahiyat Fakültesi bünyesinde İslam dininde reform ve modernleşme konusunu ele almak üzere Fuad Köprülü başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun hazırladığı raporda toplumsal bir kurum olan dinin Türk demokrasisinde muhtaç olduğu hayatiyet ve ilerlemeyi göstermesi gerektiği ifade edilmiş, dinî hayatın ahlakî ve iktisadî hayat gibi diğer kurumlarla ahenkli olacak bir şekilde bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmesi ön görülmüştür. Komisyon tavsiyelerini ibadetin şekli, dili, şevk ve heyecan vermesi ve düşünce yanıyla ilgili dört başlıkta toplamıştır. Bu tavsiyelerden hutbe ve ibadetlerin Türkçe olması kabul görürken, camilere sıra konulması, müzik aletleri yerleştirilmesi teklifleri tepkiyle karşılanmıştır. 1933'te fakülte kapatılmış ve zamanla İlahiyat Fakültesinin yerini Edebiyat Fakültesine bağlı *Şarkiyat Enstitüsü* almıştır (Öcal 1998: 242-244)

1944'te Meclis'te dinî eğitimin kurulması tartışılmış ve 1949'da seçmeli din dersleri ile okullarda dinî eğitim yeniden başlatılmıştır. Aynı yılda bu sefer Ankara Üniversitesine bağlı bir *İlahiyat Fakültesi* açılmıştır (Lewis 1988: 408-414).

1951'de ise İmam-Hatip Okulları açılmıştır. Aynı yıl ilkokullara *Din Bilgisi* dersleri konulmuştur. Bu dönemde Kuran kursları yaygınlaşma sürecine girmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesinin 24 Eylül 1959 tarih ve 240 sayılı kararına göre *Yüksek İslam Enstitüsü*, orta ve muadili okullar ile öğretmen okullarına ehliyetli Din Dersleri öğretmenleri yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Öcal 1998: 244-268).

Yaygın dinî eğitim konusunda Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki, farklı toplum kesimleri ve yaş grupları için hazırlanmış ilmiyal türü kitapları ile öncülük etmiştir. Akseki 1916 yılında kaleme aldığı *Bilinmesi Elzem Olan Meseleler* bu alandaki ilk çalışmasıdır. İkinci eseri ise 1921-1923 yılları arasında üç cilt hâlinde kaleme alınan *Dinî Dersler* adlı çalışmasıdır. Birinci ciltte Âmentü esasları, ikinci ciltte dinî ibadetler, üçüncü ciltte ise dinin mahiyeti ve gayesi üzerinde durulmaktadır. 1925 yılında *İslam Dini Fitridir* kitabı, 1928'de *İslam* adıyla yayımlanmıştır. Bu iki kitap 1933 yılında kaleme aldığı *İslam Dini* kitabına temel teşkil etmiştir. Bu temel kitap din, ibadet ve ahlak olmak üzere üç temel bölüme ayrılmaktadır. Yine 1925 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın talebi üzerine yazdığı *Askere Din Dersleri*, 1944 yılında *Askere Din Kitabı* adıyla yeniden yayınlanmıştır. 1928 yılında ise *Köylüye Din Dersleri* adlı kitabını yazmıştır. 1936-1937 yıllarında yayınlanan *Yeni Hutbelerim* adlı eseri Türkçe hutbe metinleridir. *Yavrularımıza Din Dersleri* (1941) adlı kitabın 1. kısmını 8-9 yaş grubuna, 2. kısmını 9-12 yaş çocuklarına, 3. 4. ve 5. kısmını ise 13-15 yaş grubuna hitaben yazdığını ifade etmektedir. 1949 yılında *Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri*, *Öğretmen ve Öğrencilere Yardımcı Açıklamalı Din Dersleri* ve *Din Dersleri* adıyla üç kitap hazırlamıştır. 1951 yılında öldüğünde 24 çalışması da basılmaya hazır bekliyordu. Tüm eserleri dinî bilgiler vermeyi amaçladığı hedef kitlenin ihtiyaçları dikkat alınarak ve anlayacağı bir dil kullanılarak yazılmıştır. Din, ibadet ve ahlak arasındaki bağlantıyı ön plana çıkarmıştır. Temel bilgileri bütün eserlerinde sıkça tekrar etmekten bıkmamıştır. Dinin akla dayandığına ve insanları mutlu etmek gibi bir amacının olduğuna vurgu yapmıştır (Karaman 2005: 297-312).

Ahmet Hamdi Akseki'nin eserleriyle açtığı, dinî konularda geniş halk kesimlerini bilgilendirme çabaları, daha sonraki yıllarda Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*, Hüseyin Hilmi Işık'ın *Saadet-i Ebediyye*, Yusuf Ziya Yörükân'ın *İlmihal*, M. Sıddık Gümüş'ün *Tam İlmihal*, Mehmet Paksu'nun *Açıklamalı İslam İlmihali*, Beşir İslamoğlu'nun *Modern İlmihal* adlı eserleriyle ve benzerleriyle devam etmiştir. Bunların dışında da çok

sayıda ilmiyal türü eserler bulunmaktadır. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı çok sayıda ilmiyal niteliğinde eser yayınlamıştır (Bozkurt 2006: 16-18).

3.4.Türkçe ezan

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 7 Şubat 1923'te Balıkesir Paşa Camisi kürsüsünden yaptığı konuşmada Türkçe ezanın gerekliliğinden söz ederek, Ali Suavi ve Ziya Gökalp'ın bu konudaki görüşlerini paylaştığını ortaya koymuştur. Ancak 1926 yılı nisan ayında Erenköy Camisinde ezanı Türkçe okuyan müezzin, Diyanet İşleri Başkanlığına şikayet edilince görevden alınmıştır. Kars Milletvekili Ahmet Ağaoğlu, 1926 yılında Milliyet gazetesinde kaleme aldığı yazısında Türkçe ezanı savunmuştur (Akgün 1980: 108-109).

1931 yılında hutbenin ve ezanın Türkçeleştirilmesi için 9 hafız görevlendirilmiş ve 30 Ocak 1932 tarihinde Fatih Camisinde Hafız Rıfat Bey tarafından ezan ilk defa Türkçe olarak okunmuştur.

Okunan ilk Türkçe ezan şöyledir:

Allah büyüktür! Allah büyüktür!

Tanrı'dan başka tapacak yoktur!

Ben şahidim ki Tanrım büyüktür!

Nebi Muhammed Allah Rasûlü!

Ben şahidim ki o Hak'tan geldi!

Ey dinleyenler! Geliniz namaza!

Ey işitenler! Koşunuz felaha!

Allah büyüktür! Allah büyüktür!

Tanrı'dan başka tapacak yoktur!.

Ancak daha sonraki yıllarda yurdun değişik yerlerinde ezan farklı şekillerde okunmaya başlayınca, Evkaf İdaresi tarafından kararlaştırılan ezan ve kamet şekli sekiz yüz nüsha olarak bastırılarak 22 Kasım 1932'den itibaren imamlar aracılığı ile müezzinlere dağıtılmaya başlanmıştır. Kararlaştırılan Türkçe ezan metni şöyledir:

Tanrı Uludur

Şüphesiz bilirim, bildiririm

Tanrıdan başka yoktur tapacak

Şüphesiz bilirim, bildiririm

Tanrının elçisidir Muhammet

Haydi namaza, haydi halasa

Namaz uykudan hayırlıdır. (sabah ezanında)

Tanrı uludur, Tanrı'dan başka yoktur tapacak.

Kamet de şöyle belirlenmiştir:

Tanrı Uludur

Şüphesiz bilirim, bildiririm

Tanrı'dan başka yoktur tapacak

Şüphesiz bilirim, bildiririm

Tanrı'nın elçisidir Muhammet

Haydi namaza, haydi halasa

Namaz başladı, Tanrı uludur

Tanrıdan başka yoktur tapacak. (Gez 1997: 161; Cündioğlu 1998: 87-89)

4 Şubat 1933'te yayınlanan genelge ile Türkçe ezan uygulaması yasal zemine kavuşturulmuş, 1941 yılında ise uygulama kanuna bağlanmıştır.

Buna rağmen Türkçe ezan bir türlü tam olarak benimsenememiş, halk ve aydınlar arasında bazı tepkilere yol açmıştır. Çok partili hayata geçilince konu siyasetçilerin gündemine girmiş ve 1948 yılında kurulan Millet Partisi ve genel başkanı Hikmet Bayur, devletin bu konulara müdahalesinin laikliğe aykırı olduğunu savunmuştur (Akgün 1980: 105-113). 1950'de Demokrat Parti'nin iktidar olmasının ardından getirildiği teklife, muhalefetin de karşı çıkmayacağını bildirmesi üzerine Türk Ceza Kanununun 526. Maddesinde yer alan "Arapça ezan ve kamet okuyanlar" bölümü kaldırılarak para cezası artırılmıştır. Değişiklik 17.06.1950'de resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten sonra Türkçe veya Arapça okunmasında yasal olarak bir sakınca bulunmayan ezan Arapça okunmaya başlanmıştır (Gez 1997: 164). Böylece 18 yıl devam Türkçe ezan uygulaması sona ermiş, ancak konu değişik boyutlarıyla tartışılmaya devam edilmiştir.

Sonuç:

Türkçe, Uygur döneminin çok dinli ortamında, bu dinlerin kaynak eserlerinin çevirisiyle din dili olma yolunda gelişme göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Buda ve Mani dinlerinin bazı manzum metinleri de Türkçeye aktarılmış ve bu edebî kültür telif eserlerle de zenginleştirilmiştir. İslamiyetin kabulüyle başlayan satır arası Kuran çevirilerinde Uygur döneminin dinî terimleri yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta bu terimler belli ölçülerde Hristiyan ve diğer dinlere mensup Türkler arasında da etkili olmuştur. Karahanlı Türkleri arasında Hoca Ahmed-i Yesevî'nin hikmetleriyle dinî bir edebiyat başlamış, 13.yüzyıldan itibaren Moğol istilasıyla aynı dinî edebiyat kültürü Anadolu'ya da taşınmıştır.

Anadolu'da kurulan medreseler Selçuklu döneminden itibaren Arapça eğitim vermiş ve Türkçe dinî ilimlerin öğretilmesinde etkili olamamıştır. 13. yüzyılda başlayan kısmen tercüme kısmen telif Türkçe dinî eserlerle bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. 15. yüzyıldan itibaren Kuran tercümeleri ayet ve sure tercüme ve tefsirleri ile sınırlı kalmıştır.

19. yüzyılda baş gösteren Batılılaşma hareketleri dinî alana da aksetmiş, Türkçe hutbe ve ibadet konusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu atmosferde yetişen Türkçü fikir adamları din dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda görüş ve düşünceler öne sürmüşlerdir. Ancak bu düşünceler Cumhuriyet döneminde uygulama imkânı bulabilmiş, Kuran-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi ve Türkçe tefsirler konusunda önemli adımlar atılmıştır. Türkçe ezan, hutbe ve ibadet görüşleri büyük ölçüde hayata geçirilmiştir. Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Türkçe dinî eğitim verecek okulların açılmasına karar verilmiş ve bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının çabaları ile Türkçe dinî eserler yayınlanarak halkın dinî bilgilere Türkçe olarak ulaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu uygulamalardan sadece Türkçe ezan okunmasına 1950'de son verilmiştir. Diğer uygulamalar

ise günümüzde de çeşitlendirilerek devam ettirilmektedir. Bu sayede Türkçe bugün dinî hayatın tüm alanlarında varlık gösteren bir dil hâline gelmiştir.

Kaynaklar

- Ahmady, Emanullah (2012), *Cemaleddin Afgânî'nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Akdemir, Yılmaz – İsi, Hasan (2017), “Erken Ortaçağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, s.192-223.
- Akgün, Seçil (1980), “Türkçe Ezan”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.13(24), s.105-113.
- Arat, Reşid Rahmeti (1986), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1987), “Uygurlarda İstılahlara Dair”, *Makaleler I*, TKAE Yay., Ankara.
- Ata, Aysu (2004), *Karahanlı Türkçesi Türkçe ilk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)*, TDK Yay., Ankara.
- Atalay, Besim (1984-1986), *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-II-III*, TDK Yay., Ankara. (DLT)
- Atalay, Besim (1961), *Türk Diliyle İbadet*, Nebioglu Yay., İstanbul.
- Aydar, Hidayet (2006), “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi –Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar-”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.14, s.47-65
- Barutçu Özönder, Sema (2002), “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler C. 3*, Ankara: 481-501.
- Bozkurt, Ramazan (2006), *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Çağatay, Saadet (1978a), “Türkçe Dinî Tabirler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, AÜ DTCF Yay., Ankara, s.294-299.
- Çağatay, Saadet (1978b), “Divanü Lûgati't-Türk'te İnançla İlgili Sözler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, AÜ DTCF Yay., Ankara, s.299-305.
- Cumbur, Müjgan (1962), “Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Terceme ve Tefsirleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 1961*, DİB Yay., Ankara, s.123-141.
- Cündioğlu, Düccane (1998), *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Cündioğlu, Düccane (2005), *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, Kaknüs Yay., İstanbul.
- Abdülkadir, Erdoğan (1938), “Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değeri”, *Vakıflar Dergisi*, C.1, s.47-51.
- Erdoğan, İsmail (2016), “Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, *Journal of Islamic Research*, Volume 27, pp.164-172.

- Erkol, Ahmet (2010), “Cennetin Dili ya da Dinin Anlaşılmasında Dilin Kutsanması”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.IV, Kasım 2010, s.4-16.
- Gez, Başak Ocak, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.6-7, 1997, s.157-168.
- Gözel Durmaz, Oya (2017), “1908 Sonrası Dinde Reformun Bir Adımı Olarak Türkçe Hutbe Çalışmaları”, *Kebikeç*, S.43, s.125-138.
- Hamidullah, Muhammed - Yaşaroğlu, Macit (1991), *Kur'an Tarihi Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası*, DİB Yay., 1991.
- Hoca Ahmed Yesevî (2016), *Divan-ı Hikmet*, (haz. Hayati Bice), Ankara.
- İnan, Abdülkadir (1991), “Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi”, *Makaleler ve İncelemeler II*, TTK Yay., Ankara, s.128-130.
- İnan, Abdülkadir (1991), “Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler II*, TTK Yay., Ankara, s.131-133.
- İnan, Abdülkadir (1991), “Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II”, *Makaleler ve İncelemeler II*, TTK Yay., Ankara, s.134-136.
- Kahraman, Abdullah (2005), “Zor Zamanda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Alimi: Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.6, s.297-312.
- Karal, Enver Ziya (1994), “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yay., Ankara, s.7-90.
- Koç, Turan (1998), *Din Dili*, İz Yay., İstanbul 1998.
- Köprülü, Fuad (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yay., Ankara.
- Lewis, Bernard (1988), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yay., Ankara.
- Melikoff, İrene (1993), “Aleviliğin Temelleri”, *Uyur idik Uyardılar Alevilik – Bektaşilik Araştırmaları*, (çev. Turan Alptekin), Cem Yay., s.29-52
- Memduhoğlu, Adnan (2016), “İlmihâl Edebiyatının Serencamı”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl:20, Bahar, S.66, s.21-49.
- Öcal, Mustafa (1998), “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.7, s.241-268.
- Ölmez, Mehmet (2005), “Türkçede Dinî Tabirler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları*, S.15, s.213-218.
- Öz, Ahmet (2013), “Besim Atalay (1882-1965)’ın Tanrı Kitabı Adlı Meali”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.27, Yaz 2013, s.428-440.
- Özakıncı, Cengiz (1994), *Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din*, Bellek Yay., İstanbul.
- Özcan, Zeynep (2014), *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özkan, Mustafa (2010), “Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Kur'an Tercümeleri”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı Yay., İstanbul.

- Özteke, Fahri (2017), “Dil Devriminin İçinde Yer Almış Bir Diyanet İşleri Başkanı: Mehmet Şerafettin Yaltkaya”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:5, S.51, Ağustos 2017, s.553-568.
- Özteke, Fahri (2018), “Din Adamlarının İbadet Dilinin Yerlileştirilmesine Karşı Gösterdiği Olumlu ve Olumsuz Tepkiler”, *II.Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, 6-7 Ocak 2018, Gaziantep.<http://fef.batman.edu.tr/Personel/FAHRI-OZTEKE/349/315?o=1>.
- Öztürk, Mustafa (2012), *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Öztürk, Mustafa (2017), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- Sağol, Gülden (1997), “Kur’an’ın Tercüme ve Tefsirleri Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.8, s.379-396.
- Sağol Yüksekaya, Gülden (2005), “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Çevrilerinde Esmâ-i Hüsnâ”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S.15, s.181-211
- Sarıkoçuncu, Ali (2004), *Atatürk Din ve Din Adamları*, TDV Yay., Ankara.
- Tansel, Fevziye Abdullah (1977), *Ziya Gökalp Külliyyatı-1 Şiirler ve Halk Masalları*, TTK Yay., Ankara.
- Tezcan, Semih (1994), “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yay., Ankara, s.271-323.
- Tepeli, Yusuf (1997), “VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dini Metinler ve Türkçe”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.7, s.13-22.
- Tokyürek, Hacer (2011), *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manhaizm Terimleri*, ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Tokyürek, Hacer (2013), “Eski Uygurcada Dinî Terimlerde Yabancı Dillerin Gramatikal Etkisi Var Mıdır?”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 2, İstanbul, s.541-554.
- Tokyürek, Hacer (2017), “Budist Uygur Metinlerinde ‘teğri’ sözü”, *Dil Araştırmaları*, Güz, S.21, s.79-89.
- Topaloğlu, Ahmet (1976), *Muhammed Bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur’an Tercümesi Birinci Cilt*, KB Yay., İstanbul.
- Yalçınkaya, Alâeddin (1995), *Cemaleddin Afgânî ve Türk Siyasi Hayatındaki Etkileri*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- Yaşaroğlu, M.Kâmil (2005), “Mızraklı İlmihal”, *TDV İslam Ansiklopedisi C.30*, TDV Yay., İstanbul, s.5-6.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (2013), *Muhtasar Hak Dîni Kur’ân Dili: Meâl Tefsir*, haz. Ertuğrul Özalp, İşaret Yay., İstanbul.
- Zengin, Salih Zeki (2008), “Osmanlı Döneminde Yaygın Din Eğitim Faaliyeti Olarak Hutbeler”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.17, S.1, s.379-398.
- Ziya Gökalp (1990), *Türkçülüğün Esasları*, (haz. Mehmet Kaplan), MEB Yay., 1990.

KARAYCADA KELİME YAPIMI

Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir ÖZTÜRK
Ordu Üniversitesi / Türkiye
akadirozturk@odu.edu.tr

1. Giriş

Kıpçak Türkçesi, diğer Türk lehçeleri arasında en çok çeşitlenen, geniş bir coğrafyaya dağılan ve dinî tercihlere bağlı olarak farklı inanç sistemleri içerisinde yoğrulan topluluklar tarafından konuşulmaktadır (Öztürk 117).

Tarihî Kıpçak Türkçesi; Ermeni Kıpçak metinleri hariç, yazı dili olarak kullanılmamıştır (Ercilasun 382). Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki çağdaş temsilcileri olarak *Kazan Tatar*, *Başkurt*, *Kazak*, *Kırgız*, *Kumuk*, *Nogay*, *Karakalpak*, *Karaçay-Balkar*, *Kırım Tatar*, *Karay* ve *Kırımçak* Türkçeleri gösterilmektedir (Öztürk 117).

Karayca, uzun yıllar *Kırım*, *Haliç* ve *Trakay* ağızları olmak üzere üç kolda devam etmiştir (Öztürk 62). Ancak günümüzde sadece Trakay ağızı konuşma dilinde canlılığını korumaya çalışmakla birlikte yazı dilinde duraksama dönemini yaşamaktadır.

Karaycanın yaklaşık on asırlık birikimi, onu zengin bir söz varlığına sahip kılmıştır. Öyle ki Karayca, arkaik unsurları içinde barındırmakla beraber Oğuz Türkçesi ile Arap, Fars, İbrani ve Slav dillerinden alıntılanan veya kelime yapım yolları referansında türetilerek söz varlığına kazandırılan pek çok kelimelerle bu zenginliği ortaya koymaktadır.

Gramer çalışmalarında tercihen *kelime yapımı* veya *söz yapımı* şeklinde adlandırılabilen linguistik birim, çeşitli gereksinimlere bağlı olarak dile leksik kazanımları sağlamakta ve dili zenginleştirmektedir.

Kelime yapımı, dil ve dil ailelerine göre farklılıklar gösterse de sözcük kök ve gövdelerinden çeşitli yollarla yeni sözcükler elde etme işidir. Her dilde sınırsız sayıda sözcük türetmek mümkündür (Akalın 832).

Bu çalışmada, Kıpçak lehçeleri arasında Karaycanın leksik, semantik ve sentaktik sınırlar içinde kelime yapımında diğer Kıpçak lehçelerine göre tespit edilen farklılıklar ortaya konulmaktadır.

2. Türkçede Kelime Yapımı

Tarihî derinliği ve birikimi ile Türk dili, VIII. yüzyıldan günümüze dek edebî bir dil olarak ayrı kollara ayrılmak ve farklı coğrafyalara yayılmak suretiyle gelişimini sürdürmekte, kullanım sahasını genişletmektedir. Eski Türkçe döneminden itibaren dil yapısı ve lingüistik kurallarını muhafaza eden Türk dili aynı zamanda dinî, askerî, siyasî, hukukî, ticarî, ilmî, edebî, sosyo-kültürel ve teknoloji gibi alanlara bağlı olarak söz varlığını günden güne zenginleştirmektedir. Türk dili, bu alanlara yönelik de her türlü gereksinimlerini karşılamak üzere kelime yapım yollarına başvurarak; ya Türkçe kökenli yeni kelimeler türetmekte, ya da yabancı dillerden alıntılanan kelimeleri söz varlığına katmaktadır.

Kelime yapımı ile Türkçede türemiş ve birleşik kelimeler meydana getirilmektedir. Türkçede, kelime yapımında genellikle *morfolojik* (söz + ek), *sentaktik* (söz + yardımcı söz) ve *semantik* (yeni anlamlı söz + yeni anlamlı söz) olmak üzere üç yol izlenmektedir (Öner 61). Türemiş kelimeler, *morfolojik* yol ile yani isim ve fiil yapma ekleri başta olmak üzere, bazen kimi çekim eklerinin kalıplaşmasıyla da türetilmektedir. Bu eklerle Türkçe kökenli

kelimelerden *morfolojik* yolla yeni kelimeler türetilirken; {+lA-}, {+lA-n-}, {+lA-t-} ve {+lA-ş-} isimden fiil yapma eklerine başvurarak da yabancı dillerden alınan pek çok isim soylu kelimeler, fiile dönüştürülebilmekte ve duruma göre ettirgen, dönüşlü ve işteş çatı yapılarına büründürülebilmektedir. Türk dili, kimi isim soylu alıntı kelimeleri bu sistem doğrultusunda fiil yapmaktadır (Öztürk 162).

Türk dili, yeni kavramları ifade etmek ihtiyacı duyduğunda genellikle birleşik şekillere başvurmaktadır (Hacıeminoğlu 256). Yeni kavramları ifade etmek üzere meydana gelen birleşik kelime, birleşigi oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer sözlük anlamı kazanmasıyla oluşmaktadır. Bu anlam değişikliği ile birleşik kelimeler, sıradan bir kelime grubundan ayrılmaktadır (Korkmaz 137).

Sentaktik ve *semantik* yollarla ise hem isim hem de fiil türlerinde birleşik kelimeler oluşturulmaktadır. Birleşik kelime, birbiriyle anlam, şekil ve vurgu bakımından birleştirilmiş olan son ekli veya son eksiz iki (nadiren ikiden fazla) kök morfeminden oluşan leksik bir birimdir (Ganiyev 19).

Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller, gerek Türkçe gerekse yabancı kökenli bir isim ile *et-*, *(b)ol-*, *eyle-*, *kıl-* gibi bir ana yardımcı fiilin veya *al-*, *ye-*, *ber-* ~ *ver-*, *koy-* gibi sözlük anlamı dışında kullanılan bir başka fiilin yan yana gelmesiyle oluşmaktadır. Bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller ise zarf-fiil eki taşıyan bir fiil ile asıl fiile *yeterlik*, *ihtimal*, *tezlik*, *yaklaşma* vb. anlamlar katan bir tasvir fiilinin birleşmesinden meydana gelmektedir (Karahan 73-77).

3. Karaycada Kelime Yapımı

Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Karay Türkçesi, Eski Türkçenin izlerini taşımanın yanı sıra coğrafi yakınlık ve komşuluk neticesinde Oğuz Türkçesi ile de etkileşim göstermiş; ancak tarihî dokusuna uygun şekilde günümüze kadar söz varlığını koruyarak devam ettirmiştir. Karay Türkçesinin söz varlığında diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi farklı dillerden alıntılanan pek çok sözcük bulunmaktadır (Öztürk 119).

Kaybolmaya yüz tutan Karay Türkçesinin söz varlığına dinî gerekçeler sebebiyle İbranice, kültürel etkileşim neticesinde Arapça ve Farsça, sosyal ve coğrafi koşullar sonucu Slav dilleri, bilgi gereksinimi doğrultusunda da Avrupa dilleri doğrudan etki eden diller olmuştur. Farklı dillerden Karaycaya geçen alıntılamların daha çok isim türünde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte kimi isim soylu kelimelerin ihtiyaçlar doğrultusunda fiilleştirildikleri de tespit edilmektedir (Öztürk 162-163).

Karaycada birtakım yönlerle farklılık gösteren kelime yapımı, *türemiş kelimeler* ve *birleşik kelimeler* olarak iki başlık altında incelenebilir.

3.1. Türemiş Kelimeler

Karaycada türemiş kelimeler, *morfolojik*, *morfo-sentaktik* ve *semantik-sentaktik* olmak üzere üç yolla meydana getirilmektedir.

Morfolojik kelime yapımında isim ve fiil yapma ile nadiren çekim eklerine, *morfo-sentaktik* kelime yapımlarında bazı çekim eklerine başvurulmaktadır.

Semantik-sentaktik kelime yapımında ise ekleşme ihtiyacı duyulmadan birtakım fonetik değişikliğe uğratarak anlamsal ve sözdizimsel bir leksik kimlik kazandırılmaktadır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde zaman zaman görülen bu durumun, Karaycaya has bir

özellik olmamakla birlikte Karaycada daha baskın kullanıldığı da görülmektedir (Öztürk 162).

3.1.1. Morfolojik Kelime Yapımı

Morfolojik kelime yapımı, isim ve fiil yapma ekleri kimi zamanda çekim unsurları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Türk dilinin bütün lehçelerinde olduğu gibi Karaycada da isim ve fiil yapma eklerine sıkça başvurularak morfolojik yoldan kelimeler türetilmektedir. Bu bölümde diğer lehçelere göre morfolojik kelime yapımında farklılık gösteren ve az sayıda örneklerine rastlanan {+gInA}, {+sun-}, {+eş-} ve {-a+} ekleri ve çekim unsurlarıyla meydana getirilen morfolojik kelime yapımı ele alınmaktadır.

3.1.1.1. İsimden İsim Yapma Eki {+gInA}

{+gInA} eki Türkçe kökenli *örtetine* ‘sabah vakit’, *yazgına* ‘yaz mevsimi’ (Gülsevin 62) gibi zarflara eklenerek onların anlamını kuvvetlendiren bir ektir. Ancak Karaycada bir örnekte, Arapça kökenli *hali* ‘şimdi’ zarf görevindeki kelimeye de eklenerek anlamı kuvvetlendirmektedir:

halegine (t) [Ar. *hali*] ‘şimdi’ (Çulha 65; Gülsevin 417).

3.1.1.2. İsimden Fiil Yapma Eki {+sun-} ve {+eş-}

Diğer Kıpçak lehçelerinde görülmeyen Arapça kökenli *hayf* ‘acı, keder, üzüntü’ kelimesi, Karaycanın Trakay ağzında işlek olmayan {+sun-} eki ile türetilen bir fiil olarak kullanılmaktadır.

hayıfsun- (t) [Ar. *hayf*] ‘acımak, üzülmek’ (KarRPS 598; Çulha 66; Öztürk 148).

Karaycada {+eş-} şeklinde tespit edilen isimden fiil yapma eki Farsça kökenli *ceng* kelimesine eklenerek¹ aynı zamanda işteş çatı eki görevini de üstlenmiştir:

cenges- (h) ~ *çengeş-* (tk) [Far. *ceng*] ‘savaşmak, cenk etmek’ (KarRPS 618, 626, 641; Çulha 57; Öztürk 152).

3.1.1.3. Fiilden İsim Yapma Eki {-a+}

Türkçenin genel kuralı içinde yabancı dillerden isim soylu kelimeler alıntılanır. Alıntılanan bu isim soylu kelimeler özellikle {+lA-} eki ile fiil olarak türetilirler. Karaycanın Trakay ağzında, Farsçadan alıntılanan *aşikâr* kelimesi öncelikle eklemeye uğramadan *aşkar-* şeklinde sadece fiil görevinde² kullanılmış ve daha sonra {-a+} eki ile isim olarak türetilmiştir. {-a+} eki, Türkçe kökenli fiillerin isim yapımında kullanılan bir ek olup Karaycada alıntı bir kelime kullanılması, aslında dile yerleşen yabancı kelimelerin zamanla Türkçe bir kelime gibi görülmesiyle ilişkilendirmek mümkündür:

aşkara (t) [Far. *aşikâr*] ‘açık, açıkça’ (KarRPS 91; Çulha 47; Öztürk 151).

3.1.1.4. Çekim Unsurlarıyla Morfolojik Kelime Yapımı

Karaycada sözlerin bazı çekim unsurlarıyla eklemesine dayalı yeni bir kavramı karşılamak üzere meydana getirilen kelime yapımı da tespit edilebilmektedir.

¹ *Karaimsko-Russko-Polskii Slovar*’da *cenges-* ~ *çengeş-* maddesinde (Farsa-Türkçe) notu da düşülmüştür (Baskakov vd. 618). Karaycada *ceng* veya *ceng-* şeklinde kullanılan kelimelere rastlanmamaktadır. Bu nattan hareketle Farsça *ceng* + {+eş-} olarak türetilen bir fiil olarak görmekteyiz.

² Karaycada *aşkar* ya da *aşikâr* gibi şekillerde isim olarak kullanılan bir kelime tespit edilememiştir.

Karaycada *zamir* + {+de}, *zamir* + {+es} ve {söz} + *vasıta hâli* yapılarında kelime yapımı da söz konusudur.

Karaycada *zamir* + {+de} yapısı ile yokluk veya olumsuzluk ifade eden zamirler meydana getirilir. Bu durumdaki kelimelerde, sentaktik değişim söz konusu olmamakla birlikte *morfolojik* bir gelişim sergilenmektedir: *kişi-de* ‘hiç kimse’, *kişinin-de* ‘hiç kimse’, *nemeden-de* ‘hiçbir şey’, *bir-de* ‘herhangi biri, hiç kimse’ (Gülsevin 126).

zamir + {+es} birleşik yapısı ile Karaycada belirsizlik zamirleri oluşturulmaktadır: *kaçan-es* ‘bir zaman’, *kaydan-es* ‘bir yerden’, *kaysı-es* ‘bir yer’, *keyrê-es* ‘bir yere’, *kim-es* ‘biri’, *kimni-es* ‘birini’, *ne-es* ‘bir şey’, *neçik-es* ‘bir zaman’ (Gülsevin 75; Çaprocki 20; Mardkiewicz 7; Malecki 4).

{söz} + {+bıla} yapısında, *vasıta hâlinin* ekleşmesi sonucu Karaycada *morfolojik* yolla yeni kelimeler meydana getirilmektedir:

ertenbıla (th) ‘seher vakti’ (KarRPS 668; Gülsevin 413).

tanbıla (th) ‘şafak vakti’ (KarRPS 510; Gülsevin 484).

Ayrıca {söz} + {+ok} yapısında, edatın Lehçe kökenli *ale* sözcüğüyle ekleşmesi sonucu *alok* bağlacı oluşturulmaktadır:

alok (h) [Leh. *ale*] ‘fakat, ama’ (KarRPS 65; Öztürk 155)³.

3.1.2. Morfo-Sentaktik Kelime Yapımı

Sözün, çekim unsurlarıyla bir araya gelmesi sonucu semantik ve sentaktik bağlamda değişerek farklı bir kavram olarak türetilmesi *morfo-sentaktik kelime yapımı* olarak adlandırılabilir.

Karaycada *edat* + *hâl eki* şeklinde sınırlı sayıda örnekte tespit edilen kelime yapımı söz konusudur. *for* ‘kez, defa’ edatı, {+de, +dan} isim çekim ekleriyle ekleşmesi sonucu anlamsal ve dizimsel yenilik kazanmaktadır:

fordan (t) [for] ‘derhal, hemen, aniden, birden bire’ (KarRPS 594; Gülsevin 415).

fordê (t) [for] ‘hiç, hiç de’ (Gülsevin 415).

3.1.3. Semantik-Sentaktik Kelime Yapımı

Bir sözün herhangi bir morfolojik unsura gerek duymaksızın anlamsal ve dizimsel olarak yeni bir kavram olarak ortaya çıkması *semantik-sentaktik kelime yapımı* olarak değerlendirilebilir.

Karaycada, yabancı dillerden alınan bazı isim soylu kelimeler birtakım fonetik değişimlerle herhangi bir ekleşmeye ve birleşmeye uğramadan *semantik-sentaktik* yolla türetilerek leksik yapının bir parçasını oluşturmaktadırlar. Bu durum sonucu alıntılanan isim soylu kelimeler, fiil yapılmakta ve türetilen bu fiiller de yeni anlamlar üstlenmektedir:

arıştovat- (h) [Rus. *arestovat*] ‘tutuklamak, göz altına almak’ (KarRPS 78; Öztürk 157).

aşkar- (t) [Far. *aşikâr*] ‘görünmek, ortaya çıkmak’ (KarRPS 91; Öztürk 151).

dust- (h) [Leh. *dusić*] ‘basmak, basınç yapmak’ (KarRPS 182; Öztürk 156).

³ Lehçeden Karaycaya geçen *ale* ‘ama, fakat, lakin, ancak’ bağlaç görevindeki kelime, *ok* pekiştirme edatı ile *alok* (<*ale*+*ok*) şeklinde birleşime uğramakta ve anlamı kuvvetlenmektedir. *alok* (<*ale*+*ok*) şeklinde karşılaşılan bu yapı muhtemelen kendini, *alayok* (k) ~ *alayoh* (t) (<*alay*+*ok*) ‘böyle, şöyle ki, yani’ (KarRPS 61-62; Çulha 43; Gülsevin 365) yapısına benzetmiştir.

dutt- (h) [Rus. *dut'*] ‘esmek, üflemek; püflemek’ (KarRPS 182; Öztürk 157).

jelle- (t) [Slav. *jalla*] ‘1. acımak 2. birinin acısını paylaşmak, başkalarının hislerine katılmak’ (KarRPS 186; Öztürk 159).

jenc- (t) [Leh. *żeniaczka*] ‘evlenmek’ (KarRPS 186; Öztürk 157).

miacēt- (h) [Ar. *müracaat*] ‘müracaatta bulunmak’ (KarRPS 406; Öztürk 149)⁴.

ukorènt- (h) [Rus. *ukorentyatsya*] ‘köklenmek, kökleşmek, kök salıp yerleşmek’ (KarRPS 576; Öztürk 158).

vost- (h) [Slav. *vozt'*] ‘götürmek, sevk etmek, nakletmek’ (KarRPS 157; Öztürk 159).

voyajutt- (h) [Fr. *voyage*] ‘seyahat etmek, yolculuk etmek’ (KarRPS 157; Öztürk 155).

zabavlec- (h) [Slav. *zabavlyatsya*] ‘ oynamak, eğlenmek, gönül eğlemek’ (KarRPS 186; Öztürk 159).

3.2. Birleşik Kelimeler

Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren sıkça başvurulmuş, birleştirme yoluyla kelime yapımı, Karayca için de işlek kullanılan bir kelime yapım yoludur. Birleşik kelimeler, *söz + yardımcı söz* yapısıyla *sentaktik* ve *söz + söz* yapısıyla da *semantik* yollarla oluşturulmaktadır. Türkçe ya da yabancı kökenli kelimelerden bu birleştirme yapısıyla yeni kelimeler meydana getirilmektedir. Karaycanın söz varlığında farklılıklarıyla yer alan birleşik kelimeler, *birleşik isimler* ve *birleşik fiiller* olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenebilir.

3.2.1. Birleşik İsimler

Karaycada diğer lehçelere göre farklılık gösteren birleşik isimler arasında gün, ay⁵, yön isimleri başta olmak üzere, sıfatlar, zaman bildiren zarflar ve bağlaçlar yer almaktadır.

3.2.1.1. Zaman Bildiren Kavramlar

artarık-ay (h) ~ *artarıh-ay* (t) ‘Karay takviminde birinci ay, mart-nisan’ (KarRPS 74; Gülsevin 371).

artıh-ay (t): ‘Karay takvimine göre 13. ay (uzun yıllarda)’ (KarRPS 76; Gülsevin 371).

ayrıhı-ay (t) ~ *ayrık-ay* (h) ~ *ayruksı-ay* (k) ‘Karay takviminde yedinci ay, eylül-ekim’ (KarRPS 54-55; Gülsevin 377).

baskuskan-ay (h) ~ *başküşan-ay* (t) ~ *başkuskan-ay* (k) ‘Karay takviminde üçüncü ay, mayıs-haziran’ (KarRPS 105, 109, 110; Gülsevin).

cirik-ay (h) ~ *çirik-ay* ~ *çürük-ay* (k) ‘Karay takviminde altıncı ay, ağustos-eylül (KarRPS 614, 629, 634; Gülsevin 400).

cumaa gün (k) ‘cuma (günü)’ (Öztürk 147).

hankin (h) ~ *hankün* (t) ‘çarşamba (günü)’ (KarRPS 600; Gülsevin 418).

karakıs-ay (h) ~ *karakış-ay* (tk) ‘Karay takviminde on birinci ay, ocak-şubat’ (KarRPS 292, 363; Gülsevin 427).

⁴ Bu fiil, Arapça kökenli *müracaat* kelimesinden fonetik değişiklikle fiilleştirilmiş olabileceği gibi *miacēt- (<müracaat et-)* şeklinde yardımcı fiilin eklenerek kök durumuna geçmesiyle de oluşmuş olabilir.

⁵ Türk dilinin çoğu lehçesinde gün ve ay adları yabancı dillerden alıntılanan kelimelerle karşılanırken; Karaycada birkaç hariç olmak üzere genelinde Türkçe kökenli kelimelerin kullanılması ayrıca dikkate değer bir durumdur.

keckorun (h) ~ *keçkorun* (k) ~ *keçkurun* (t) ‘akşam vakti’ (KarRPS 311, 312, 395; Gülsevin 432).

kepkenete (t) ‘1. ansızın 2. hemen, derhal’ (KarRPS 305-306; Gülsevin 434)⁶.

kıs-ay (h) ~ *kış-ay* (tk) ‘Karay takviminde onuncu ay, aralık-ocak’ (KarRPS 382, 388, 390; Gülsevin 437).

kiçibaraski (t) ‘perşembe (günü)’ (KarRPS 325; Gülsevin 438).

kiz-ay (h) ~ *küz-ay* (tk) ‘Karay takviminde sekizinci ay, ekim-kasım’ (KarRPS 317, 351; Gülsevin 454).

kural-ay (thk) ‘Karay takviminde ikinci ay, nisan-mayıs’ (KarRPS 347, 374; Gülsevin 450).

ortakin (h) ~ *ortakün* (tk) ‘salı (günü)’ (KarRPS 432; Gülsevin 464).

soğum-ay (thk) ‘Karay takviminde dokuzuncu ay, ekim-kasım’ (KarRPS 477; Gülsevin 477).

suyunc-ay (k) ~ *süyünç-ay* (k) ~ *sivünç-ay* (t) ‘Karay takviminde on ikinci ay, şubat-mart’ (KarRPS 483, 468; Gülsevin 481).

şabatkün ~ *şabbatkün* (k) ~ *şabbatkin* (h) ~ *şabbatkün* (t) ‘cumartesi (günü)’⁷ (KarRPS 643; Gülsevin 481).

şabbat keçe (t) ‘cuma akşamı’ (KarRPS 643). *tünegin* (k) ~ *tünegün* (tk) ‘dün’ (KarRPS 554, 570; Gülsevin 500).

yaz-ay (tk) ‘Karay takviminde dördüncü ay, haziran-temmuz’ (KarRPS 216; Gülsevin 520).

yehbaşkün (t) ‘pazartesi’ (Gülsevin 523).

yehkeçe (t) ‘cumartesi akşamı’ (Gülsevin 521).

yehkün (t) ‘pazar (günü)’ (Gülsevin 521).

3.2.1.2. Niteleyici Kavramlar

abun-kubun (k) ‘1. aceleci 2. düşüncesiz’ (KarRPS 39).

aran-avuz (k) ‘açgözlü’ (KarRPS 73).

enkas ~ *enkastan* (k) ‘kasten, kasıtlı’ (KarRPS 663; Öztürk 148)⁸.

ovèr-govèr (h) ‘biçimsiz, şekilsiz’ (KarRPS 423).

3.2.1.4. Yön Bildiren Kavramlar

kün batısı (k) ‘batı’ (KarRPS 353).

kün doguşu (k) ~ *kün tuvuş* (t) ‘doğu’ (KarRPS 353; Gülsevin 453).

3.2.1.5. Dinî Kavramlar

bağ bostan (t) ‘cennet’ (KarRPS 95; Çulha 49; Gülsevin 379).

⁶ Bu yapı, *kep* ‘çok fazla’ (KarRPS 305) ve *kenete* ‘aniden, ansızın’ (KarRPS 305) kelimelerin birleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

⁷ Aynı zamanda Karaycanın tüm ağızlarında ‘cumartesi (günü)’ için İbraniceden alıntılanan *şabbat* (KarRPS 643) kelimesi yalın hâlde kullanılmaktadır.

⁸ Bu kelime, *en* ~ *enk* ‘en, daha çok’ derecelendirme yapan kelime ile Arapça *kast* kelimesinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir.

Tımbıl Hıcı (t) ‘Hamursuz Bayramı (mayasız hamurdan yapılmış ekmeklerin yendiği bayram’ (Gülsevin 491).

törë üv (t) ‘kenesa’ (Gülsevin 496).

3.2.1.6. İnsanla İlgili Kavramlar

boy-kız (thk) ‘(evlenmemiş, genç) kız’ (KarRPS 127).

boy-yigit (k) ‘bekâr’ (KarRPS 127).

cayav-calnu (k) ‘bagajsız yaya’ (KarRPS 171).

katın-ulan (h) ‘genç kız’ (KarRPS 297).

kurtlusu-bitlisi (h) ‘yoksul, fakir, sefil’ (KarRPS 348).

saruv kıluvçu (t) ‘muhafız’ (Gülsevin 472).

3.2.1.7. Hayvanlarla İlgili Kavramlar

alankasar (thk) ‘dev’ (KarRPS 62; Çulha 43; Gülsevin 365).

kılabala ~ kılabıla ~ kılavula (t) ‘örümcek’ (KarRPS 385; Gülsevin 435).

kurt-komuz (t) ‘böcek’ (KarRPS 348; Gülsevin 450).

yeri-kanatı (t) ‘yarasa’ (KarRPS 274).

3.2.1.8. Bitkilerle İlgili Kavramlar

çağırbent (h) ~ *çağırbent* (t) ‘üzüm bağı’ (KarRPS 610, 620; Gülsevin 397).

yer çıbanı (t) ‘patates’ (Gülsevin 522).

3.2.1.9. Nesnelerle İlgili Kavramlar

belbav (k) ~ *belibav* (t) ‘kemer, kuşak’ (KarRPS 112, 149; Gülsevin 384).

borc-yazıs (h) ‘poliçe, senet’ (KarRPS 131).

boy-minçak (k) ‘gerdanlık, kolye’ (KarRPS 127).

mêditsin aptêçkası (t) ‘ilkyardım kutusu’ (Gülsevin 456).

yılısuv (t) ‘hamam’ (Gülsevin 524).

3.2.2. Birleşik Fiiller

Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; anlamca bir bütünlük teşkil etmekte ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektedir (Ercilasun 48). Karaycada birleşik fiiller, {*isim + yardımcı fiil*, *isim + semantik değişime uğramış fiil*} ve {*fiil + zarf-fiil eki + tasvir fiil*} yapılarıyla meydana getirilmektedir. Diğer Kıpçak lehçelerine göre Karaycanın söz varlığında leksik farklılıklar taşıması sebebiyle *isim + semantik değişime uğramış fiil* yapısındaki birleşik fiiller ele alınmaktadır:

avdar küvder- (k) ‘devirmek, yuvarlamak, çevirmek’ (KarRPS 40).

avêr yic- (h) ‘nefes almak’ (KarRPS 42; Öztürk 147).

avêrgê cığar- (h) ‘havalandırmak, içine hava karıştırmak’ (KarRPS 42; Öztürk 147).

ensê kattır- (t) ‘dikbaşlı olmak, inat etmek’ (Gülsevin 411).

hamur bas- (thk) ‘hamur yoğurmak, hamur karmak’ (KarRPS 599-600; Öztürk 148).

kusma ahtar- (t) ‘kusmak’ (Gülsevin 451).

muft tölè- (th) ‘ödül vermek, rüşvet vermek’ (KarRPS 412; Gülsevin 458).

yuk kir- ~ yük kir- (t) ‘kefil olmak’ (Gülsevin 527).

4. Değerlendirme ve Sonuç

Tarih boyunca Türk dili kelime yapım yollarıyla söz varlığını zenginleştirmektedir. Bu kelime yapımı Türk dilinin bütün lehçelerinde sistematik olmakla birlikte; dinî, siyasî, coğrafî, edebî ve ilmi gibi pek çok etkileşimler neticesinde ortaya çıkan gereksinimler Türk lehçelerinde kelime yapımında birtakım farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir.

Karayca, kelime yapımı konusunda diğer Kıpçak lehçeleri ile genellikle örtüşmektedir. Ancak kimi farklılıklarda tespit edilmektedir.

- *Morfolojik* kelime yapımında *Arapça kökenli söz + {+gInA}*, *Arapça kökenli söz + {+sun-}* ve *Farsça kökenli söz + {-a+}* şeklinde oluşturulan morfolojik yapılar dikkat çekmektedir.
- *Morfolojik* kelime yapımı olarak *zamir + {+de}*, *zamir + {+es}* yapısı ve *söz + vasıta hâli* şeklindeki yapılarla meydana gelen kelimelerde şekil ve anlam yönünden değişiklikler görülmektedir.
- *edat + {+de, +dan}* hâl ekleri ile oluşturulan kelimelerde *morfo-sentaktik* bir kelime yapımı söz konusu olmaktadır.
- Karaycada, yabancı dillerden alıntılanan bazı isim soylu kelimeler birtakım fonetik değişimlerle herhangi bir eklemeye ve birleşmeye uğramadan *semantik-sentaktik* yolla türetilerek leksik yapının bir parçasını oluşturmaktadırlar. Karaycada *semantik-sentaktik* kelime yapımı Türkiye Türkçesi, Tatar Türkçesi gibi diğer lehçelere oranla daha fazla görülmektedir.
- Birleştirme yoluyla yeni kelimeler meydana getirme, Türk dilinin diğer lehçelerinde olduğu gibi Karaycada da sıkça başvurulmuş bir yapıdır. Karaycanın söz varlığında bu yapıda pek çok kelime görmek mümkündür. Özellikle diğer lehçelerde, yabancı dillerden alıntılanan gün, ay gibi zaman kavramlarının kullanımı tercih edilmesine karşın Karaycada Türkçe kökenli zaman kavramlarının birleştirme yoluyla sentaktik ve semantik değişim içinde söz varlığını zengin kılmaktadır.
- Karaycada çeşitli gereksinimler neticesinde *isim + yardımcı fiil*, *isim + semantik değişime uğramış fiil* ve *fiil + zarf-fiil eki + tasvir fiil* yapılarıyla pek çok birleşik fiil meydana getirilmiştir. Özellikle *isim + semantik değişime uğramış fiil* yapısıyla oluşturulan birleşik fiiller dikkate değerdir.

Günümüzde yazı dili olarak kullanımı duraksayan Karaycanın varlığı, az sayıdaki Karaylar tarafından konuşma dilinde devam ettirilmektedir. Yaklaşık on asırlık bir tarihî birikime sahip Karayca, taşıdığı arkaik unsurlarla, karakteristik dil özellikleriyle, sosyolinguistik yapısıyla ve zengin söz varlığıyla Türk dilinin önemli bir lehçesidir.

Diller, gereksinimleri doğrultusunda kelime yapma yollarına başvurur. Bunun için de öncelikle o dilin veya lehçenin canlılığını koruması gerekmektedir. Doğu Avrupa’da Karaylar tarafından yazı dili ve konuşma dili olarak uzun dönemler kullanılan Karayca da çeşitli gereksinimlerle *morfolojik*, *semantik* ve *sentaktik* yollarla sayısız kelimeleri söz varlığına kazandırmışlardır. Gerek kelime yapım yollarındaki, gerekse de söz varlığında yer

alan kendine özgü kelimelerdeki farklılıklarla, linguistik çalışmalara kaynaklık etmeye devam edecektir.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Far.	: Farsça
h	: Haliç ağzı
k	: Kırım ağzı
KarRPS	: Karaimsko-Russko-Polskii Slovar
Leh.	: Lehçe, Polonya dili
Rus.	: Rusça
Slav.	: Slavca, Slav dilleri
t	: Trakay ağzı
th	: Trakay ve Haliç ağızları
thk	: Trakay, Haliç ve Kırım ağızları
tk	: Trakay ve Kırım ağızları

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halûk (2004), 'Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme', *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. I, s. 831-841.
- BASKAKOV, N. A. vd. (1974), *Karaimsko-Russko-Polskii Slovar*, Moscva.
- ÇAPROCKİ, Daniel (1938), 'Konağlıhba Karındaşlarda', *Onarmah*, S. 2, Letuva, s. 17-21.
- ÇULHA, Tülay (2006), *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı*, *Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- ERCİLİSUN, Ahmet Bican (2015), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, (15. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLİSUN, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- GANIYEV, Fuat A. (2010), *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Selma (2016), *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2009), *Türkçede Söz Dizimi*, (14. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- MALECKI, Jakoow (1938), 'Jazdahı Kêçede', *Karay Awazı*, ed. Aleksander Mardkowicz, S. 12, Luck, s. 4.
- MARDKOWICZ, Aleksander (1932), 'Kacan Atalarımız Jigit Edler', *Karay Awazı*, ed. Aleksander Mardkowicz, S. 3, Luck, s. 3-10.
- ÖNER, Mustafa (2006), 'Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 60-76.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2016), 'Kuman ve Karay Türkçelerinin Ortak Söz Varlığı Üzerine', *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, (26-27 Eylül 2016, Budapeşte), Ankara, s. 116-129.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2015), 'Karay Yazı Dili', *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, S. 1, s. 61-70.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2015), 'Karaycadaki Alıntı Kelimeler', *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 16, s. 143-164.

AVRUPADA YAŞAYAN TÜRK AİLELERİNİN ÜÇÜNCÜ NESİL İŞÇİ ÇOCUKLARININ TÜRKİYE'YE KESİN DÖNÜŞLERİNDE KARŞILAŞTIKLARI TÜRKÇE İLE İLGİLİ PROBLEMLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Prof. Dr. Rasim ÖZYÜREK
Bilkent Üniversitesi / Türkiye
rasim@bilkent.edu.tr

Türk dili yaşamımızın ayrılmaz bir parçasıdır, biz iletişimi dille gerçekleştiririz. Dünyada toplumlar uygarlıklara dilleri vasıtasıyla ulaşmışlardır. Bu nedenle dil-kültür ilişkisi asla yadsınamaz. Bilindiği gibi, ulusların dilleri, kendi kültürel kimliklerinin belirleyicisi ve koruyucusudur. Dil aynı zamanda milli kültürün de temel ögesidir. Biz insanlar, dille düşünür, dille yazar ve dille iletişim kurar ve anlarız. Ülkemizde, son yıllarda, her nedense toplumsal bilimlere, özellikle Türk diline karşı büyük bir ilgisizlik göze çarpmaktadır. Bugün ilkokullarından üniversitelerimize kadar, Türkçe eğitimindeki en önemli sorun okuyan, okuduğunu anlayan, eleştiren, anladığını gerek yazıyla, gerekse sözle, Türk dilinin kurallarına, işleyişine uygun bir biçimde anlatabilen öğrenciler yetiştirilememesidir. Bundan nasibini yurt dışı işçilerimizin çocukları da almışlardır. Öte yandan, ülkemizdeki hızlı nüfus artışı, öğretmenlerin nitelik ve nicelik bakımından yetersiz olması, Türkçe kitaplarında anlaşılması güç yazınsal ve öğretici metinler bulunması, bu metinlerin okullarda okutulması sonucu yurt dışından ülkemize dönen öğrenciler Türkçe öğretiminde birçok güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. İletişimde güçlük çeken yurt dışında çalışan işçilerin üçüncü nesil çocukları Türkçe derslerinden giderek soğumaları, öğrenci - öğretmen ilişkilerinde kopuklukların meydana gelmesi, yurt dışından ülkemize dönen üçüncü nesil işçi çocuklarının seviyelerine uygun bir program yapılmamış. O çocukların hedef ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmamıştır.

Türk işçi çocuklarının ana vatana dönüşlerinde en büyük sorunları ana dili sorunu olmuştur. Bu çocuklar Türkiye'de ilk, orta ve liselerde öğrenimlerini sürdürürlerken yazılı ve sözlü anlatımlarında birçok güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Gerek Avrupa ülkelerinde gerekse diğer ülkelerde yaşayan Türk işçi ailelerinin üçüncü nesil çocuklarının sayıları bir hayli kabarıktır. Kesin dönüş yapan işçilerimizin çocukları yurda dönmelerinde Türkiye'de bulunan ve Türkçe eğitim yapan okullarda birçok sorunlarla karşı karşıya kaldıkları yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Şunu söylemeden geçemeyeceğiz. İşçi çocukları okullardaki ana dili eğitimlerinde aşılması mümkün olmayan sorunlarla karşı karşıya kalmışlar. Öte yandan birçoğunun okullarda intibak sağlayamadıkları, eğitim sistemleri farklı olduğu için okudukları okullarda çok başarısız oldukları, gerek sınıf arkadaşları ile gerekse öğretmenleriyle, bütün çevreyle bir iletişim içinde olamamışlar. Özellikle Belçika'da, Hollanda'da, Fransa'da, Almanya'da ilköğretimlerini tamamlayan çocukların Milli Eğitim Bakanlığı'na denklikleri yapılmış. Velilerin kayıt yaptırdıkları okullarda bu çocukların (köy okullarına veya şehir okullarına) intibak edemedikleri. Örneğin, Belçika'da okuyan Türkiyeli işçi çocuklarının okudukları okullarında eğitim programların ve ders sayılarının Türkiye'ye göre çok değişik olması, öğrencilerin başarılarını engellemiştir. Özellikle işçi ailelerinin çocukları Türkçe kelimeleri yazmalarında güçlüklerle karşı karşıya kaldıkları bir gerçektir. Türkçeyi doğru ve tam olarak yazıp okuyamadıkları da gözlemlenmiş. Bu çocukların çoğunun farklı kültürlerde yetişmeleri ve farklı davranışlar sergilemeleri Türkiye okullarında arkadaşları tarafından

alaya alındıkları gözlemlenmiştir. Bu yüzden yurt dışından kesin dönüş yapan işçilerimizin üçüncü nesil çocuklarının çoğunun okulu bıraktıkları da gözlemlenmiştir. Çocuklarımızın dinlediklerini okuduklarını anlamakta ve de en büyüğü de duygu ve düşüncelerini aktarmamalarında eksiklikleri yaşadıkları da söylenebilir. Bilindiği gibi Belçika’da eğitim bilimcileri ile dilbilimcileri arasında gerek fen, gerek matematik gerekse sosyal bilgiler alanlarında bir terim birliği vardır. Çocuğun bir okulda öğrendiği terim ile diğer okulda öğrendiği terim aynıdır. Bizde ise terim birliği olmadığından dolayı, işçi çocuklarımız Türkiye’deki terimleri anlamada güçlük çekmektedirler. (eğitim bilimcilerle dil bilimciler arasında bir terim birliğinin olmaması) Türk kültüründen de mahrum olan bu çocuklarımız dilde iletişimi sağlayamamaktalar. Belçika’da yapılan eğitimde çocuklar arasında ortak dil, ortak kültür ve ortak yaşam farkı pek olmadığından dilde iletişim kolayca sağlanıyor. Ama Türkiye okullarında eğitimlerini sürdüren bu çocuklar okudukları sınıflarda ortak terim birliği olmadığından dolayı karışındakilerle bir iletişim içinde olamadıkları gözlenmiştir.

Öte yandan ülkemizde son yıllarda siyasi iktidarların sık sık değişmesi her geçen iktidarın yeni programlar yapmaları işçi çocuklarının seviyelerine, hedef ve ihtiyaçlarına bu programlar yanıt verecek nitelikte olmaması nedeniyle problemler yaşandığı gözlemlenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı’nın yurt dışından gelen işçilerimizin çocuklarına yönelik, öğretmen yetiştirmede doğru kriterleri tespit edememesi, bir eğitim politikasının günün şartlarına ve Türk toplumunun hedef ve ihtiyaçlarına yönelik olmayışı eğitimde sorunlara yol açan diğer unsurlardır. Ülkemizin her bölgesinde aynı müfredat programının uygulanması ve bu durumun getirdiği olumsuzluklar, doğu bölgelerimizdeki okullarımızda branş öğretmenlerinin özellikle Türkçe öğretmenlerinin yeterli sayıda olmaması nedeniyle derslere, o dersten anlayan diğer meslek mensuplarının (!) girmesi, ülkemizde nitelikli eserlerin basılmayışı, kitle iletişim araçlarının olumsuz etkileri, teknolojinin hızla gelişmesi, yeni terimlerin ortaya çıkması bu terimlerin dilimize akını, eğitim bilimcilerle dilbilimciler arasındaki anlaşmazlıklar, yabancı kaynaklı sözcüklerin -özentisi sonucu- bilinçsizce kullanımı, öğrencilerin ve öğretmenlerin müfredata hapsedilmesi, ezberci eğitimin hakim olması nedeniyle dilimiz hak ettiği yere ulaşamadı. Dilimizde anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Okullarımızda Türkçe eğitimi istenilen düzeyde yapılamadı. Yurt dışından gelen işçi çocukları da bundan nasibini aldı. Öte yandan yurt dışından ülkemize kesin dönüş yapan işçi çocuklarının hedef ve ihtiyaçlarına yönelik bir eğitim programının yapılamaması, yapılsa da hedef ve ihtiyaçlara yanıt verememesi de bir gerçektir.

Türkçe eğitim/öğretiminde yurt dışından gelen çocuklarımızı istenilen düzeye, seviyeye çıkarmak için ne yapılmalı? Yurt dışından ülkemize gelen işçi çocuklarının eğitiminden, öğretiminden anlayacak ilkökul, ortaokul ve lise öğretmenlerinin yetiştirilmesi gerekmektedir. Yurt dışından gelecek işçi çocuklarını eğitecek kaliteli öğretmenler ancak ve ancak kaliteli eğitim ve kaliteli programlarla, kaliteli öğretmenlerle mümkündür. Yetiştirilen bu öğretmenlerimiz Türk dilini iyi kullanır ve öğrencilerine de doğru kullandırılırsa dilde iletişim çok kolay gerçekleşir. Bilindiği gibi okuma eyleminde konuşanın yerini yazar, dinleyen yerini de okur almaktadır. Bu nedenle konuşma ve yazma arasında bir benzerlik söz konusudur. Buna verici dil etkinlikleri denir. Dinleme ve okuma arasında da bir ilişki vardır. Buna da alıcı dil etkinliği adını verilir. Alıcı (dinleyen) ile verici (konuşanın) arasında bir iletişimin gerçekleşmesi için dilin, kültürün ve ekonomik koşulların ortak olması gerekmektedir. İnsanlar arasında kültürel, toplumsal ve ekonomik koşullarda benzerlik yoksa, o ortamda verici ile alıcı arasında bir iletişimden söz etmek mümkün değildir. İşte bunun en bariz örneğini yurt dışından kesin dönüş yapan üçüncü nesil işçi

çocuklarının, öğretmenleriyle ve çevrelerinde bulunan diğer Türk çocukları ile anlaşılmadıkları da bir gerçektir.

Ulusal kültür gelecek kuşaklara dille aktarılır. Türkçe, bir anlatım ve beceri dersidir. Türkçemiz çocuklarımızın anlama, anlatma, güzelliklerden zevk alma ve isabetli kararlar verme gücünü geliştirir. Bilindiği gibi dilin en etkili araçlarından biri konuşmadır. Alıcının konuşulanı anlaması ise, dilde iletişimin gerçekleşmesi demektir. Bu iletişimin gerçekleşmesi o dilin kavranması ve anlaşılması demektir. Bu bağlamda öğrencilere doğru ve etkili konuşma alışkanlığı kazandırmak için öğretmenlerimizin çok çaba harcamaları gerekmektedir. Ana dille yapılan eğitimde, öğrencileri sözlü ya da yazılı olarak kendi düşüncelerini, duygularını, öğrendiklerini, doğru biçimde anlatma gücü kazandırmak, ana dilini sevdirmek, ilgi uyandırmak ve sözcük dağarcıklarını geliştirmek zenginleştirmek, Türkçe öğretmenlerinin görevidir. Bu aynı zamanda Türkçe öğretiminin de genel amaçları arasındadır.

Ana dilini bütün inceliklerine kadar iyi öğrenen ülkemizin insanları Türk diliyle her türlü duygu ve düşünceleri ayrıntıları ile kolayca ifade ederler. Dolayısıyla Türk diline zengin bir dildir denebilir ve o, bilinçle işlenmelidir. Dilleri zengin olmayan toplumlar bilimde de ilerleyemezler. Ancak Türk dili zengin bir dil olduğundan bilim dalının eğitim ve öğretiminde de büyük kolaylıklar sağladığı ortadadır. Ülkelerin bilim dili o ülkenin kültür dili ve terimlerinden oluşan ve bu sözcüklerin çokluğuyla orantılı özel bir dildir.

Okullarımızda eğitim ve öğretim, dil aracılığı ile yapılmaktadır. Derslerde öğrencilerin karşılaştıkları terimler zihinlerinde, yakın anlamlar uyandırabiliyorsa, anadillerinde bilgi ve sezgileri ile yakın bir ilişki olanağı verebiliyorsa, öğrenme işlemi de o denli kolaylaşacaktır. İlköğretim okullarının birinci kademesinde öğrenciler sözcüklerin somut anlamlarını içeren öğretici metinlerden yararlanmaktadırlar; çünkü bu metinlerde sözcüklerde anlamsal çok değerlilik aranmaz. Sözcükler herkesçe bilinen anlamlarıyla kullanılır. Terimler tek anlamlıdır. İlköğretim okulları ikinci kademesinde Türkçe kitaplarında yazınsal metinlerde ise sözcükler, alışılmışın dışında kullanılmaktadır. Bu metinler yaşatmayı amaçlar. Bu metinlerde öğrencilere söylenenlerden söylenmeyeni, bilinenlerden bilinmeyeni buldurmak gerekir. İlk okullar orta ve liselerde okuyan öğrencilerin, Türkçe kitaplarındaki yazınsal metinleri anlamada birtakım güçlükler yaşadıkları, metinlerle tam bir iletişime giremedikleri, bazı sözcükleri anlayamadıkları, yapılan araştırmalar sonunda saptanmıştır. Bu konuda yapılması gereken nedir? Yazarlarımızın, çizerlerimizin, sınıf ve branş öğretmenlerimizin, çocukların fizyolojik, psikolojik, dil ve ruhsal gelişimlerini çok iyi bilmeleri gerekmektedir. Bu bilinirse öğrencilerle iyi bir iletişim gerçekleşir.

Çocuklarımız anadilini başlangıçta ailesinden, yakınlarından dilin inceliklerini ise daha sonra Türkçe öğretmenlerinden dinleyerek öğrenirler. Zamanla Türkçeyi rahatça kullanma becerisini kazanırlar. Okul sıralarında okuma alışkanlığını edinirler. Çocukların kelime dağarcıkları okulda zenginleşir. Çocuklarımız önce ilköğretim okullarında dört temel beceriyi (okuma, dinleme, konuşma ,yazma) kazanmaya başlarlar. Daha sonra ortaöğretim kurumlarında bu dört temel beceri gelişir. Türkçe öğretmenleri, öğrencilerine Türkçe derslerinde sözlü veya yazılı olarak düşüncelerini anlatma olanağı vermelidirler. Bugün okullarımızda başta Türkçe öğretmenleri Türkçeyi güzel, doğru ve bilinçli, kullanmayı alışkanlık haline getirmelidirler. Çocukların anadillerini doğru kullanabilmeleri için okuma becerilerinin, Türkçe'yi kullanma seviyelerinin, dil ve ruh gelişimlerinin eğitimcilerce göz önünde bulundurulması gerekir. Bu da Türkçe öğretmenlerinin öğrencilere verecekleri

yazınsal ve öğretici metinlerle gerçekleşir. Ülkemizde ana dilimiz iyice öğretilmeden ikinci bir dille (yabancı dille) eğitimin yapılması neticesinde öğrencilerin yaratıcılık ve özgünlük becerileri kaybolmaktadır. Şu bir gerçektir ki özellikle yabancı dille eğitim yapan okullarda okuyan öğrencilerimize dış ülkelerde Türkçe bilgisi ve bilinci yeterince verilememektedir. Bugün ne yazık ki güzel Türkçemiz, yabancı dille eğitim yapan okullarda ikinci planda kalmıştır. Geçmişte olduğu gibi bugün de eğitim programlarının Türk toplumunun hedef ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte hazırlanmaması, bu okullarda okuyan çocuklarımıza yeterince okuma alışkanlığı kazandırılmaması, anadilimizin yeterince öğretilmemesinden dolayı duyarsız nesillerin ortaya çıktığı ve gün geçtikçe sayılarının arttığı görülmektedir. Çocuklarımız ister istemez Türk kültüründen uzaklaştırılmış ve kendi kültürlerine yabancılaştırılmışlardır. Öğrenciler okullarında hangi yabancı dille eğitim-öğretim yapmışlarsa, o ülkenin kültürünün hayranı olmuşlardır. Bugün yabancı dille eğitim yapan okullarımızda uygulanan Türkçe eğitim programları Türk toplumunun hedef ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir şekilde yeniden düzenlenmelidir. Aksi takdirde eğitimde herhangi bir ilerleme sağlanamaz. Türkçe eğitim programları çağdaş olmalıdır.

Türkçe öğretmenleri öğrencilerine, yaptırdıkları derslerin içerikleriyle bağlantılı olarak, öğrendiklerini iyice pekiştiren, eksikliklerini tamamlayan, ek bilgiler edindiren özellikle onların araştırma becerilerini ve dil zevklerini geliştiren ödevler vermelidirler. Dört temel beceri, dilbilgisi ve kompozisyon dersleri birlikte yapılmalıdır. Bu dersler ayrı ayrı saatlerde verilmemeli, bir bütün olarak uygulanmalıdır. Yapılan araştırmalar neticesinde İlköğretim okullarında okuyan çocukların dilbilgisi öğretimi ile, dille ilgili daha önce yaptıkları yanlışları azalttıkları, yazma becerilerini geliştirdikleri ve Türk dilini daha çok sevdikleri görülmüştür. Programlar uygulanabilir ve kolay olmalıdır; ancak şu anda okullarımızda uygulanan 1981 yılında yürürlüğe giren Türkçe eğitim programının tam anlamıyla uygulandığından söz edilemez. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Türkçe derslerinde dört temel becerinin yanında dilbilgisi ve yazı etkinliklerinin de birlikte yapılması gerekmektedir. Bugün bazı öğretmenlerimiz dilbilgisi ve kompozisyon derslerini birbirinden bağımsız iki ders olarak yapmaktadırlar. Bu son derece sakıncalıdır; çünkü öğrencilere kalıcı davranışlar ve alışkanlıklar dört temel beceri, dilbilgisi ve de yazı etkinliklerinin birlikte verilmesi neticesinde kazandırılır. Öte yandan çocuklarda eleştirel bakış açısı geliştirilmelidir. Bugün okullarımızda bunun gerçekleştirildiğinden söz edilemez.

Ülkemizde birçok okulda Türkçe öğretiminin ezbere dayalı metot ve tekniklerle yapıldığı da bir gerçektir. Halbuki yurt dışında özellikle belçikada bu böyle değildir. Bizde geleneksel metot ve tekniklerle dersler yapılmaktadır. Bu çocuklarımız açısından son derece sakıncalıdır. Bunlar kesinlikle bırakılmalıdır. Teknolojinin ilerlemesi farklı metot ve teknikleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Türkçe eğitimi çağdaş yaklaşımlarla yapılmalıdır. Okullarımızda çalışan Türkçe öğretmenleriyle, mesleğe yeni giren ve bu alanda çalışacak olan tüm öğretmenlerimiz, Türkçe dersinin bir beceri dersi, anlatım dersi olduğunu akıllarından çıkarmamalıdır.

Çocuklarımıza Türkçe dersi verilirken, öğretmenlerin ders kitaplarında yer alan metinlere bağlı kalmamalarında yarar vardır; çünkü bugün bazı Türkçe kitaplarında birçok düzeysiz yazınsal ve düzeysiz öğretici metne rastlamak mümkündür. Bu metinler işlenmemelidir. Öğrencilere zevk veren yazınsal metinler bulunmalı, sınıfa getirilip işlenmelidir. Çocuklarımız, okudukları metinleri her yönüyle eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirebilmelidirler. Çocuklarımızda milli duygu, dil sevgisi, Türk kültürü geliştirilmelidir. Öğretmenlerimiz Türkçe öğretimi programını uygulamada özgür

olmalıdırlar. Bu konuda Türkçe zümre öğretmenleri arasında fikir birliği olmalıdır. Türkçe öğretmenlerinin okulda kitaplıklarının olmasında yarar vardır. Ayrıca her sınıfta sınıf kitaplıkları açılmalıdır. Burada Türk diliyle yazılmış edebi ve öğretici metinleri içeren çocuk kitapları, ansiklopediler, şiir antolojileri, Türk kültürü ve tarihinden oluşan kitaplar yer almalıdır. Bunlar gerçekleştirilirse çocuklarda kitap okuma sevgisi geliştirilir. Mekanın öğrenme üzerindeki etkisi dikkate alınarak Türkçe öğretmenlerinin her birine ayrı bir sınıf verilmeli, öğretmenler sınıflarını iyi donatmalı, sınıflarında iyi bir öğrenme ortamı hazırlamalıdırlar. Böylece öğrenciler bu sınıflara rahatlıkla giderek derslerini büyük bir zevkle yapacaklardır. Öğretmenler öğrencilerine kazandıracakları davranış ve hedeflerle uyum içinde olmalıdırlar.

Öğretmenlerimiz öğrencilerinin yapmış oldukları yazılı ve sözlü anlatımlarındaki yanlışları anında düzeltmelidirler. Çocuklara verilen ödevler araştırmaya, incelemeye ve yaratıcılığa yönelik olmalıdır. Öte yandan Türkçe öğretmenleri, öğrencilerine güzel konuşma ve yazma dersleri de vererek, dersleri uygulamalı olarak yapmalıdır. Ayrıca anı, şiir ve günce defterleri tutturmalı ve onları ders dışı etkinliklere de yönlendirmelidir.

Okullarımızda özellikle ilköğretim ve ortaöğretimde anadil eğitiminin istenilen düzeyde ve gereği gibi yapılması için çocuklarımıza yeterli okuma alışkanlığı kazandırılmalı, okullarımızda kültürel değerler üzerinde yeterince titizlikle durulmalı, öğretmenlerimizce özverili çalışmalar yapılmalı, Türk kültürü çocuklarımıza ve gençlerimize iyi anlatılmalı ve temel değerler kazandırılmalıdır. Dünyada her gün yeni bilgisayar donanımı ve işletimine yönelik yeni sistemler üretilip, piyasaya sürülmekte ve bu sistemler İngilizceyi temel almaktadır. Yazılım ve programların hepsi bu dille yapılmaktadır. Çocuklarımız bu programlar vasıtasıyla araştırmalarını yaptıklarında ister istemez İngilizcenin etkisinde kalmaktadır. Bu durum dilimizde olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir. Bu olumsuzluklar asgariye indirilmeli ve okullarımızda anadilimiz iyice öğretilmeden, yabancı dille eğitim yapılmamalıdır. Bu konuda öğrenci velileri eğitilmelidir. Milli Eğitim Bakanlığı, kaliteli Türkçe öğretmeni yetiştirmek için öğretmen yetiştirme programlarını yeniden gözden geçirmeli, Yükseköğretim Kurumu ile işbirliği yaparak Türk toplumunun hedef ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek Türkçe öğretmenleri yetiştirmeyi bir an önce yaşama geçirmeli ve programlarda bilimsel çözümler üretilmelidir. Üniversitelerimizin sosyal bilimler ve eğitim bilimleri enstitülerinde Türkçe öğretimi ile ilgili yüksek lisans programları açılmalı, kaliteli ve çağdaş Türkçe öğretmenleri yetiştirilmelidir. Çalışanların eksikleri hizmetiçi eğitim kurslarıyla tamamlanmalıdır. Okullarımızda salt bilgi verici nitelikteki Türkçe kitapları okutulmamalı, çocuklarımıza bilimsel ve eleştirel düşünme yolları kazandırılmalı, onlar düşündürmeye, tartışmaya ve de araştırmaya yönlendirilmelidir. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı'nca ve Kültür Bakanlığı'nca, anadili sevdiren kitaplar yayımlanmalıdır. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'na bağlı eski adıyla Yayın Kültür Dairesi Başkanlığı, yeni adıyla Projeler ve İncelemeler Dairesi Başkanlığı'nda oluşturulan kitap inceleme komisyonlarına, alanında uzman kişiler görevlendirilmelidir. Ders kitapları İnceleme Yönetmeliği esasları, günün şartlarına uygun ve Türk toplumunun hedef ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte yeniden hazırlanmalıdır.

Ülkemizde dilbilimcilerle eğitim bilimcileri arasında bir kopukluk yaşanmamalı ve dilbilimciler ile Türkçe öğretmenleri arasında bir işbirliğine zaman kaybedilmeden gidilmelidir. Dilbilimciler kuramları ortaya koymalı, Türkçe öğretmenleri ise bunu uygulamalıdır.

Bütün bu söylenenlerin havada kalmaması gerekir. Dilimizin tarihi geçmişi ele alınmalı ve mantık sistemi yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarına daha doğrusu öğrencilere iyice kavratılmalıdır. Gelişme sürecinde dil alanında çok önemli adımlar atılan ülkemizde, hemen her alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim alanında da bilimsel araştırmalara her zamankinden daha büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitim alanındaki sorunlara çözümler üretilmesi, ilgili bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi ve ileriye yönelik hedeflerin belirlenmesi, sadece devletin değil; bireylerin, özel kurum ve kuruluşların aktif çabalarıyla mümkün olabilir.

1. Yurt dışından kesin dönüş yapan Türkiyeli üçüncü nesil işçi çocuklarının eğitimi ve öğretiminden anlayan sınıf ve branş öğretmenlerinin yetiştirilmesi kaçınılmazdır. Eğitim Fakülteleri kaliteli öğretmenleri kaliteli programlarla ve kaliteli üniversiteleri öğretmenlerince yetiştirmelilerdir.
2. Yurt dışından kesin dönüş yapan üçüncü nesil işçi çocukları çağıgeçmiş kitaplar öğretimden kaldırılmalı, üçüncü nesil işçi çocuklarına yeni kitaplar yazılmalı.
3. Kültürümüzü tanıtacak yeni kitaplar, cd ler yazılmalıdır. Bu yazılan kitaplarla yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarımız arasında iyi bir iletişim gerçekleştirilmelidir.
4. Çocuklarımızın bilgisayar ortamında bilgiye ulaşması, Türk dilinin ve edebiyatının seçkin örnekleriyle karşılaşması ana hedefimizdir. İlköğretim 2. kademesindeki yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarının ailelerinin çocukları özellikle yazınsal türler, dilbilimsel örnekler ve farklı yazarların farklı yapıtlarını karşılaştırarak, inceleyerek eleştirel bir bakış açısıyla yorum yapabilmeleri, kişisel gelişim ve güvenleri açısından çok önemlidir. Ama maalesef okullarımızda bunu pek yaptıramıyoruz.
5. Yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarımıza, eğitim öğretim öğretmen merkezli olmaktan çıkartılarak çocukların kişisel farklılıklarını göz önüne almayı gerekli kıldığı bir gerçektir. Bu çocukları okuldan ve öğrenmeden nefret ettiren, ilgi ve meraklarını törpüleyen değil; kendi kendine keşfetme ve görme arzularının körükleyen bir öğretme yöntemine doğru yelken açması , öğretmenleri de vicdanen rahatlatacağını burada dile getiriyorum.
6. Yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarına günümüzde görsel ve işitsel uyarıcıların bu kadar yoğun olduğu bir ortamda, onları önlerindeki bilgi okyanusundan kendi bilgi havuzlarına suyu nasıl ve ne kadar aktaracakları konusunda yönlendirmenin daha akıllıca bir yöntem olacağı inancındayım.
7. Yurt dışından gelen işçi çocuklarına sınırlanan ve hedefleri biz belirleyelim ama bırakalım bu sınırların içini onlar doldursunlar. Çünkü bu çocukların farklı örneklerle karşılaşp oyunlarla kendi yaratıcılığını birleştirdiği projeler, onları hem gelecekteki mesleklerine hem de ruhsal gelişimlerine hazırlayacağı bir gerçektir.
8. İşçi çocuklar için Türkçenin temel dilbilgisi kurallarını incelemek, önemli yapıtları karşılaştırmak; bu araştırmaları da sanal ortama taşıyarak paylaşmak sanırım eğitimde yaratıcılık adına en güzel sonuç olsa gerek.

9. Bilgiye kendi çabalarıyla erişmek güzel; ama eriştiği bilgiyi süzgecinden geçirip yorumlayarak başkalarıyla paylaşmak: işte bu çok muhteşem bir duygu! Bu duygunun verdiği hazzı yurt dışından gelen üçüncü nesil işçi çocuklarına hissettirdiğimizde eminim ki çalışmaları ve öğrenme istekleri artacaktır. Problemler ortadan kalkacaktır.

DAĞISTAN'DA AVARCANIN TÜRKÇENİN YERİNE BAŞLICA DİL OLARAK İKAME ETTİRİLME SÜRECİ

Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Yükselen PELER
Erciyes Üniversitesi / Türkiye
gokcepeler@erciyes.edu.tr

Giriş

Kafkasya'nın geneli ve bilhassa Kuzey Kafkasya¹, bilinen bütün tarih boyunca birçok dilin bir arada konuşulduğu bir coğrafya olmuştur. Herodot bölgenin etnik ve dillik çeşitliliğinden bahsederken Strabon da hepsi farklı diller konuşan yetmiş kabilenin dağdan inip Discurias'ta² ticaret yaptığını ifade etmiştir. Pliny ise Romalıların aynı şehirde yüz otuz tercüman aracılığıyla iş gördüklerini söyler (Catford, 1977, s. 283). Bu verilen rakamlarda abartının olması pek muhtemeldir. Yine de bölgenin dillik çeşitliliğini göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. İşte bu özelliği sebebiyle, Kafkasya, geçmişte ve günümüzde birçok düşünür ve bilim adamı tarafından “diller dağı” manasına gelen isimlerle anılmıştır. Orta Çağ Arap coğrafyacıları bölgeye *cebelü'l-elsine* adını verirken günümüzde Rusçada *Gora Yazıkov* ve İngilizcede *Mountain of Tongues* ifadeleri mevcuttur. Dağıstan, bu yönüyle Kafkasya'nın küçültülmüş bir örneği gibidir. Hâlen Rusya Federasyonunun etnik ve dillik bakımdan en karmaşık bölgesini oluşturan Dağıstan Cumhuriyetinde, nüfusları 450 ile 850.000 arasında değişen otuzdan fazla resmî olarak tanınmış etnik ve dillik topluluk bulunmaktadır

(http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm). Bu topluluklar Kafkasyalı, Türk, Sami, İrani ve Slav olarak tasnif edilebilir.

Kafkasyalılar, Avar-Andi-Dido şubesi, Dargı-Lak şubesi, Samur şubesi ve Veynak şubesi olmak üzere kendi aralarında dört ayrı şubeye ayrılmaktadırlar. Avar-Andi-Dido şubesinde gerçek Avarlarla beraber sekiz Andi halkı (gerçek Andiler, Botlikler, Karatintler, Ahvahlar, Bagulallar, Tindallar, Çamalallar, Godoberiler),beş Dido (Çez) halkı (gerçek Didolar veya Sezler, Hvarşiler, Ginuklar, Kapuçinler veya Bejetler, Hunzallar veya Gunzipiler) ve Arçiler bulunmaktadır. Dargı- Lak şubesinde Dargılar (Aşkocalar), Laklar (Gazi Kumuklar), Kaytaklar ve Kubaçiler (Zirihgiranlar) bulunmaktadır. Samur şubesinde Lezgiler, Sahurlar, Rutullar, Tabasaranlar ve Agullar bulunmaktadır. Veynak şubesi ise Dağıstan'da Çeçenler ile temsil edilmektedir. Dağıstan'da Türkler; Azerbaycan Türkleri³, Kumuk Türkleri, Nogay Türkleri ve Tatar Türkleri⁴ ile temsil edilmektedirler. İrani halklar;

¹ Bu çalışmanın yazarı, günümüz literatüründe Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya terimleri yerine, sırasıyla Kafkas Ötesi (Mavera-i Kafkasya, Transkafkasya, Zakavkaz) ve Kafkasya terimlerinin daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığını farkında olmakla birlikte bu adlandırmaların Türkiye'nin Kafkaslara göre coğrafi konumu göz önünde bulundurulduğunda pek mana ifade etmediğini düşünmektedir. Güney Kafkasya ile Kuzey Kafkasya'yı birbirinden ayıranın Kafkas Dağları olduğu dikkate alınrsa, Türkiye'ye göre Kafkas Ötesi, Güney Kafkasya değil Kuzey Kafkasya olmalıdır. Bu sebepten dolayı klasik terimler olan Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya tercih edilmiştir.

² Günümüzde Gürcistan Cumhuriyetinin kuzeybatısında, Karadeniz kıyısında bulunan Sohum (Abhazya'nın başkenti) şehri yakınlarında antik bir şehir.

³ Derbent'in kuzeyinde yaşayan Karapapah Türkmenleri resmî olarak Azerbaycanlı kimliğinin altında kayıtlıdır. Bu topluluk hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Özsoy, 1997, s. 54.

⁴ Tatar Türkleri, umumi olarak Kuzey Kafkasya'da ve özel olarak Dağıstan'da sıklıkla araştırmacılar tarafından ihmal edilen bir Türk topluluğudur. Oysa Kuzey Kafkasya'daki Tatar ve Başkurt Türklerinin toplam sayısını 75,000'den fazla veren Nadir Devlet (1997, s. 1928), bilhassa Tatar Türklerinin Kuzey Kafkasya'nın her bölgesinde bulunduklarını belirtmektedir. Bennigsen ve Wimbush (1985, s. 153-154) ise bu sayının 1970 yılında Tatarlar ve Başkurtlarla birlikte Azerbaycanlıları da içerdiğini kaydetmekte ve Tatarların sayısını Adige Özerk Bölgesinde 2,154, Karaçay – Çerkes'te 1,668, Dağıstan'da 5,770, Kabartey – Balkar'da 2,664, Kuzey Osetya'da

Tatlar ev Tatça konuşan Dağ Yahudileriyle, Samiler ise Yahudiler ile temsil edilmektedirler. Ruslar ise Slavları temsil etmektedirler. Bu etnik ve dillik çeşitliliği sebebiyle Dağıstan, eski Sovyetler Birliği içerisinde bir halkı temel almadan kurulmuş tek cumhuriyeti ve on tane resmî dile sahiptir. (Akiner, 1983, 126-128; Barthold ve Bennigsen, 1986, s. 88-89).

Bu kadar çok dilin bir arada konuşulduğu bir bölgede kaçınılmaz bir şekilde ortaya ortak bir iletişim dili ihtiyacı çıkmaktadır. İşte yüzyıllar boyunca hem Kuzey hem de Güney Kafkasya’da cereyan eden askerî – siyasi, iktisadi ve kültürel gelişmeler neticesinde, Türkçenin çeşitli kolları ortak iletişim dili hâline gelmiştir⁵. Bu tarihî olgu, bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra umumi olarak bütün Kuzey Kafkasya’da ve bilhassa Dağıstan’da ortaya çıkan diller sorununun en tartışmalı kısımlarından birini teşkil etmiştir. Zaten karmaşık bir manzara arz eden bölgenin dillik yapısı, Rus istilası neticesinde bölgede etkili olmaya başlayan Rusçanın ve Rus yöneticilerin Ruslaştırma çabaları ile iyice girift hâle gelmiştir.

Rus İstilas Sonrası Dillik Durum

Kafkasya’nın 1864 yılında Rus çarlığı tarafından işgal edilmesinden sonra, Rusça devlet dili hâline geldi ve seküler okullarda kullanılmaya başladı. Ancak Arapça, Kuzey Kafkasya’nın genelinde, dinî kurumlarda işlerin yürütülmesinde ve dinî okullarda eğitim dili olarak kullanılmaya devam etti. Dağıstan’da ise Arapça, hem sivil kuruluşlarda hem de kırsal kesimde resmî dil olarak yaygın bir kullanıma sahipti⁶. Ekim 1917’de yapılan ihtilalle Çarlık’ın devrilmesi üzerine bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkasya Hükümeti⁷, Türkçeyi resmî dil ilan edip kabile dillerinde ilkökul eğitime müsaade etmiş, ortaokul ve lise seviyesinde eğitim dilini Türkçe yapmıştır. Ancak 1921 yılında Kızıl Ordu Kafkasya’yı istila etmiş, coğrafya küçük muhtar bölgelere ayrılmış ve Rusça yeniden resmî dil olmuştur. 1924 yılında bütün dinî okullar kapatılırken seküler okullarda da din dersleri yasaklanmıştır⁸. Sonraki adım ise yerel dillere ve lehçelere sözde “bağımsız gelişme hakkı” tanınarak bu dillerin Rusça ile birlikte resmî dil yapılması olmuştur. Ancak tüm bu düzenlemeler, Kuzey Kafkasya’nın yerli halklarının fikri alınmadan yapılmakta idi. Bu düzenlemeleri, Çarlık

1,658 ve Çeçen – İnguş’ta 5,771 olarak vermiş; 1959 ve 1970 sayımlarında Tatarlar arasında anadillerini Tatarca olarak tanımlayanların Sovyetler Birliği içerisinde oranının arttığı tek yerlerin Dağıstan ve Çeçen – İnguş Muhtar Cumhuriyetlerinin olduğunu kaydetmiştir. Dağıstan’da dil –siyaset ilişkisi üzerinde bir çalışma yapan Bennigsen ve Lemerrier-Quelquejay (1985, s. 126) da Kazan Tatarlarının dikkate alınması gereken kendi dilini konuşan önemli bir göçmen topluluk olduğunu belirtmektedir. 2002 ve 2010 yıllarında yapılan nüfus sayımları da bu iddiaları destekler niteliktedir. Zira bu sayımlarda, Dağıstan’da, sayısı 2002 yılında 4,700, 2010 yılında ise 3,700 civarında olan hiç de azımsanamayacak bir topluluk, kendini Tatar olarak nitelendirmiştir. Sayının 1970 yılına nazaran giderek azalmış olmasına rağmen, hâlâ birçok yerli topluluğun nüfusundan fazla olduğu görülmektedir.

⁵ Başka çalışmalarda Türkçenin Kafkasya’da ortak iletişim dili hâline gelmesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulduğu için bu çalışmada bu konuda ayrıntıyı girilmeyecektir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenler şu çalışmalara bakabilirler: Abdurrazak 2008; Abdurrazak Peler 2013; Abdurrazak Peler 2015; Peler 2018.

⁶ 1926 yılında Sovyetler Birliği’nde yapılan sayımda Dağıstan’da okuyup yazma oranının çok düşük olduğu görülmüştür. Okuma yazma bilenlerin büyük çoğunluğu ise Arapça okuyup yazmakta, kendi dilleri ile okuyup yazmamakta idiler. Arapça, Kuzey Kafkasya’daki varlığını, merkezi Mohaçkale’de bulunan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müftülüğünün resmî dili olması sebebiyle Sovyet devri boyunca da devam ettirebilmiştir (Akiner, 1983, s. 130).

⁷ Kuzey Kafkasyalılar ilk kez 3 Mayıs 1917 tarihinde Terekale (Vladikavkaz) şehrinde toplanmış ve “Birleşmiş Şimalî Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliği Merkez Komitesi” adıyla bir icra heyeti oluşturmuşlardır. Çarlık’ı ihya etmeye çalışan orduların Kuzey Kafkasya üzerine yürümesi üzerine Terekale kurultayı çalışmalarını geçici olarak tatil etmiştir. 20 Ağustos 1917 tarihinde, Andi şehrinde kurultay tekrar toplanıp “Kafkasya Milli Müessesân Meclisi” adını almıştır. Bu kurultayda Abdülmecit Çermoy başkanlığında bir Merkez İcra Komitesi oluşturulup komiteye bağımsızlık ilanı yetkisi verilmiştir. Gerekli çalışmalar yapıldıktan sonra komite 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya’nın istiklalini dünyaya bir nota ile ilan etmiştir (Karaçaylı, 1964. S. 80-81; Baytugan, 1971, s. 12-13).

⁸ Kuzey Kafkasya’da sadece Dağıstan’da dinî okullar 1927’ye kadar açık kalmıştır (Wixman, 1980, s. 144).

yönetiminin Ruslaştırma çabalarının örtük bir devamı olarak algılayan yerli komünist önde gelenler, bu düzenlemelere karşı direnç göstermişler ve yer yer Türkçeyi devlet ve eğitim dili olarak koruyarak bu siyasi bölünmüşlüğü önüne geçmeye çalışmışlardır (Karcha, 1958, s. 111). Ortadan kaldırılan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin başkenti olan Temirhan-Şura'da⁹ tesis edilen kurslarda Türkçe öğretmenleri yetiştirilip okullara gönderilmiştir (Erel 1961, s. 212). Bu çabanın bilhassa Dağıstan'da daha belirgin olduğu görülmektedir. 1924 yılına gelinceye kadar bütün Kuzey Kafkasya'da Arapça eğitimden mahallî dillerde veya Rusça eğitime geçilmiştir. Ancak Dağıstan'ın dil bakımından olağandışı karmaşık yapısı, dil meselesini, yerel siyaseti ve güçler dengesini meşgul eden en büyük sorun hâline getirmiştir (Mikailov, 1955, s. 95). Bu sebeple Dağıstan'ın komünist ileri gelenleri, 1924 yılı sonrasında da Türkçenin resmî dil olarak kullanılmaya devam ettiği Dağıstan'da, Türkçeyi, hem eğitim dili olarak hem de Dağıstan'ın çeşitli halkları arasında ortak iletişim aracı olarak muhafaza edebilmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bilhassa Celal Korkmasov ve Nejmutin Samurski, bu mücadelede öne çıkan isimler olmuşlardır. Bu ikili, Türkçeyi Dağıstan'da resmî dil ve eğitim dili olarak muhafaza edebilmek için şu iddiaları öne sürmüşlerdir:

1- Dağıstan nüfusunun dörtte üçü, Türkçenin Azerbaycan ve Kumuk lehçelerini bilmekte ve konuşmaktadır.

2. Avarca, Lezgice, Dargıca ve diğer kabile dillerinde yazılmış hiçbir edebî ve ilmî eser yoktur ve hiçbir zaman da olmayacaktır. Zira bu eserlerin bu kadar az sayıda insan için yaratılması düşünülemez. Bu durumda iki seçenek kalmaktadır: Rusça veya Türkçe. Rusça, Batı kültürünü Türkçeye göre çok daha kuvvetli ve zengin bir şekilde özümsemiştir. Ancak bizim tarafımızdan kabul edilmesi mümkün değildir. Zira her şeyden önce, böyle bir kararı almamıza engel olan Çarlık'ın siyasi baskıları ve zoraki Ruslaştırma çabaları tarafından beslenen Rus diline karşı olan nefrettir. Büyük Müslüman kitlelerin dili olan Türkçe, seküler eğitimin silahı olarak kullanılabilir ve bir taraftan mollaların gücünü kırarken diğer taraftan da Türkçe konuşan veya anlayan Yakın Doğu'ya komünizmin taşıyıcısı olabilir (Samurski, 1925, s.116-118).

Bu iddiaları ileri sürerken Rusçanın da devlet dili olarak ehemmiyetine vurgu yaparak ortaokullarda ayrı bir ders olarak öğretilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Karcha, 1958, s. 112; Wixman, 1980, s. 117-118).

Türkçenin Dağıstan'daki Etkisinin Kırılması

Bu liderler, Türkçeyi ancak 1930 yılına kadar eğitim dili olarak koruyabilmeyi başarmışlardır. 1930 yılında yürürlüğe konulan bir kararla ilkokul eğitiminin kabile dilleriyle, ortaokul ve lise eğitiminin ise Rusça ile yapılması zorunlu hâle getirilmiştir (Erel, 1961, s. 212; Özsoy, 1997, s. 58). Samurski ve Korkmasov, diğer Kuzey Kafkasyalı ileri gelenlerle birlikte 1936-1937 yıllarında burjuva milliyetçiliği, Pantürkizm ve 1929-1930 yıllarında Sovyetler Birliği'ne isyan düzenlemek suçlamaları ile kurşuna dizilmişlerdir (Karcha, 1958, s. 112). Başlarda Denikin ve Beyaz Orduya karşı Kuzey Kafkasyalıların desteğini sağlayabilmek için yerli halkın tepkisini çekmeyecek bir milliyetler siyaseti güden Sovyet yöneticileri (Djabagui, 1955, s. 73), bölgede sağlam bir Sovyet hâkimiyeti kurduktan sonra, 1929'dan itibaren İslam dinine ve Kafkasyalı önderlere karşı tedhişe varan bir uygulama başlatmıştır (Geizullin, 1956, s. 69-70). Sovyet yetkilileri başta desteklediği Samurski ve Korkmasov'un siyasetini, daha sonra onları ortadan kaldırmak için bir neden olarak kullanmıştır.

⁹ Bugünkü Dağıstan'ın Buynaksk şehri.

Dağıstan'da Durumun Türkçenin Aleyhine Tersine Çevrilmesi

1930 yılında Kumuk ve Azerbaycan Türkçelerine ek olarak Rusça, Avarca, Lakça, Dargıca, Lezgice, Tabasaranca, Çeçence, Tatça ve Nogay Türkçesi de Dağıstan'da resmî dil hâline getirildiler. 1936 yılında bu dillere Ahvahça da ilave edilmiş, fakat aynı sene içerisinde resmî dil olmaktan çıkarılmıştır. 1938 yılında Nogay Türkçesi, 1944 yılında Çeçence ve 1960 yılında da Tatça resmî dil olma özelliğini kaybetmiştir (Bennigsen ve Wimbush, 1985, s. 175).

Oluşturulan bu yeni resmî dillerin kendi hâllerine bırakılmayıp gelişmelerine de müdahale edildiği görülmektedir. Ülke genel olarak Türkçeden arındırılmaya çalışılırken yeni oluşturulan yazılı dillerin de Türkçenin etkisinden uzak tutulması yönünde azami çaba sarf edilmiştir. 1930 yılında Dağıstan Millî Kültür Araştırma Enstitüsü bünyesinde kurulan bir komisyon, yeni oluşturulan yazılı diller için terim yapma işine girişti (Isaev, 1970, s. 222; Magidov, 1971, 72). Bu komisyonun en büyük hedefi, dillerdeki Türkçe, Arapça ve Farsçadan kopyalanmış kelimeleri atmak ve onların yerine yerli dillerden kelimeler türetmek olmuştur. Komisyonun bir diğer hedefi ise sosyo-politik terimleri Rusça ve diğer Avrupa dillerinden almak olmuştur (Crisp, 1985, s. 152).

Sovyet yönetimi, Dağıstan'daki dil dengelerine yaptığı müdahaleler neticesinde ortaya çıkan suni durumu, basın yayın işlerinde de düzenlemeler yaparak takviye etme yoluna gitmiştir. 1933 yılında Dağıstan'da yayımlanan on iki gazetenin dokuzu Türkçe (7 Kumuk Türkçesi, 1 Azerbaycan Türkçesi, 1 Nogay Türkçesi), biri Dargıca, biri Lezgice biri de Tatça idi. Ertesi yıl Türkçe gazetelerin sayısı bir artarak sekiz olmuş (8 Kumuk Türkçesi, 1 Azerbaycan Türkçesi, 1 Nogay Türkçesi) ancak Dargıca, Lezgice ve Tatça gazetelere bir de Avarca gazete eklenmesi ile Dağıstan'da çıkarılan gazetelerin geneline olan oranı %75'ten %68'e düşmüştür. 1935 yılına gelindiğinde, Kumuk Türkçesi gazetelerin sayısı yediye düşerken Azerbaycan Türkçesi gazetelerin sayısı ikiye yükselmiş, Nogay Türkçesi bir gazete de yayınlanmaya devam etmiştir. Yani Türkçe gazetelerin sayısı on olarak kalmıştır. Fakat Türkçe gazetelerin ülkedeki gazetelerin geneline olan oranı %68'den %30'a düşmüştür. Zira Avarca gazetelerin sayısı yediye, Dargıca gazetelerin üçe, Lezgice gazetelerin altıya yükselmiş, Tatça bir gazete varlığını korumuş ve bunlara bir Lakça, iki de Çeçence gazete ilave edilmiştir. 1936 yılında Türkçe gazete sayısı otuz sekiz gazete içerisinde sekize düşmüş, 1938 yılında bu oran yirmi dört gazete içerisinde beşe düşmüştür. 1956 yılına gelindiğinde ise Türkçe basındaki etkisini tamamen kaybetmiştir. Sekiz Türkçe (6 Kumuk Türkçesi, 2 Azerbaycan Türkçesi) gazeteye karşılık on dört Avarca, sekiz Dargıca, altı Lezgice, üç Lakça, iki Tabasaranca ve bir Tatça gazete çıkarılmakta idi (Bennigsen ve Wimbush, 1985, s. 174-176). Görüldüğü üzere 1933 yılında Türkçe gazeteler ülkede çıkarılan gazetelerin dörtte üçünü teşkil etmekte idi ve Kumuk Türkçesi Dağıstan basınında en büyük paya sahipti. Ancak 1956 yılına gelindiğinde, Türkçenin basındaki bütün ağırlığının ortadan kaldırıldığı ve onun yerine, Avarca başta olmak üzere, Kafkas dillerinin ikame ettirildiği görülmektedir. Türkçe gazetelerin oranı, aşamalı olarak %75'ten %19'a düşürülmüştür. 1933 yılında Dağıstan basınında hiçbir ağırlığı olmayan Avarca, 1956 yılına gelindiğinde Dağıstan basının %33'üne sahip olmuştur. Böylece 1930'lu yılların başında Dağıstan'ın başlıca yazı dili olma yolunda ilerleyen Kumuk Türkçesi ve diğer Türk lehçeleri, yapılan müdahaleler sonucunda etkisiz hâle getirilmeye çalışılmış; Avarca, Dargıca ve Lezgice başta olmak üzere bütün mahallî dillerin geliştirilmesi yönünde çaba sarf edilmiştir. Kumuk Türkçesinin Avarlar, Dargılar ve Laklar üzerindeki etkisi ve Azerbaycan Türkçesinin Lezgiler ve Tabasaranlar üzerindeki etkisi yok edilmeye çalışılmıştır. Bu müdahaleler sonucunda, Avarca, Dargıca ve Lezgice yüz binlerce kişi tarafından kullanılan yazılı diller

olmuştur. Özellikle Avarca, asrın başında resmî olarak hiçbir geçerliliğe sahip değilken, 20. asır boyunca tatbik edilen uygulamalar sonucunda Dağıstan'ın başlıca yazılı dili hâline gelmiştir.

Dille ilgili bu gelişmeler, Sovyet yönetiminin hem milliyetler siyasetinin temelini teşkil etmiş hem de sonucu olmuştur. 1926 yılında yapılan sayımda, Andiler, Botlikler, Karatintler, Ahvahlar, Bagulallar, Tindallar, Çamalallar, Godoberiler, Didolar (Sezler), Hvarşiler, Ginuklar, Kapuçinler (Bejetler), Hunzallar (Gunzipler) ve Arçiler ayrı birer milliyet olarak kaydedilmişken daha sonraki sayımlarda Avarların altına dâhil edilmişlerdir. Aynı şekilde Kaytaklar ve Kubaçiler de Dargıların altına dâhil edilmişlerdir (Akiner, 1983, s. 126-127). Dil ve eğitime müdahaleler üzerine kurulmuş olan bu milliyetler siyaseti neticesinde, Andi-Dido halkları arasında Avarca bilenlerin sayısı giderek artmıştır. Hatta geçmişte Avarca ile pek irtibatı olmayan Arçiler¹⁰ de bu milliyetler siyaseti neticesinde Avar milliyetine dâhil edilip Avarca öğretilerler (Aleksseev, 1996, s. 959-960). Böylece Avar nüfusu, 1926 yılında 138.749 kişiyle ve %17,7'lik bir oranla Dağıstan nüfusu içerisinde dengeli bir paya sahipken 1979 yılında 418.634 kişiyle %25,7'lik bir orana ve 2010 yılında 850.000 kişi ile %29'a yükselmiştir. Böylece 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ülkedeki diğer halklarla eşit oranda bir nüfusa sahip olan Avarlar, günümüzde Sovyet milliyetler siyaseti neticesinde Dağıstan nüfusunun üçte birini teşkil eder hâle gelmişlerdir.

Sovyet yöneticilerinin 1930'lu yılların başlarından itibaren yürürlüğe koydukları dil, eğitim ve milliyetler politikalarını, gerçekleştirdikleri göçlerle de destekledikleri görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren, Sovyet yöneticilerinin dağıtılmış halkları sistematik bir şekilde ovalara, bilhassa Kumuk Türklerinin yaşadıkları bölgelere göç ettirdikleri görülmektedir. 1944 yılında Orta Asya'ya sürülen Çeçenlerin yerine on bin Kumuk Türkü zorla göç ettirilirken onların yerlerine de Avarlar yerleştirilmiştir (Aliyev, 1995, s. 73). 1952-1957 yılları arasında ise, beş yıllık göç ettirme ve nakil planı kapsamında, Güney Dağıstan'da yaşayan Lezgi, Tabasaran, Rutul ve Agulların bir kısmı Kuzey Dağıstan'daki ovalara göç ettirildiler. 1957 yılında yine Dağıstan'ın güneyinden getirilen Avarlar, Kumuk Türklerinin yaşadıkları Hasavyurt, Kızılyurt ve Babayurt bölgelerine yerleştirildiler. Aynı zamanda sürgünden dönen Çeçenlerin bir bölümü ile beraber Avar ve Dargılar da ovalardaki eski Kumuk köylerine iskân edildiler (İbrahimov, 1996, s. 37-38). Güney Dağıstan'da yaşayan Lezgi, Avar, Dargı ve Tabasarnların dağlardan gelip ovalara yerleşmeleri, 1960'lı yılların sonlarında ve 1970'li yıllar boyunca da devam etti. Böylece önceden sadece Kumuk Türkleri ile meskûn olan ovalar, karışık etnik grupların yaşadığı yerlere dönüştüler. Bu göçler sayesinde sadece ovalardaki etnik yapı bozulmamış, Mohaçkale'de Avarların ve Dargıların çoğunluk hâline gelmesine sebep olmuştur (Tavkul, 2002, s. 151-152). Böylece bu göçlerin sonucunda bir taraftan Kumuk Türklerinin ovalardaki tekeli, bunu sonucunda da iktisadi gücü kırılırken diğer taraftan Mohaçkale'de nüfus çoğunluğunun Avar ve Dargıların eline geçmesiyle siyasi ve iktisadi yönetimin de bu halklara geçmesi sağlanmıştır.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca Dağıstan'da birleştirici unsur olmuş olan Türkçenin bu özelliği, Ruslar Kafkasya'yı ele geçirdiklerinden itibaren ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bilhassa Sovyet döneminde yürütülen dil, eğitim, milliyetler ve göç ettirme politikaları neticesinde bu emelde büyük oranda başarıya ulaşılmıştır. Bir taraftan dil siyaseti kapsamında mahallî diller

¹⁰ Arçiler, geçmişte Lak ve Kumuk pazarları ile alışveriş yaptıkları için daha çok bu dilleri bilmekte idiler (Aleksseev, 1996, s. 960).

resmî diller hâline getirilip yazılı şekilleri oluşturulurken diğer taraftan ortaokul ve liselerde eğitim dili Türkçeden Rusçaya değiştirilmiştir. Bu uygulamalar, basına yapılan müdahalelerle de desteklenmiştir. 1930'lu yılların başında basında esamisi okunmayan Avarca, yapılan müdahaleler neticesinde Dağıstan'da en fazla gazeten çıkarılan dil hâline gelmiştir. Milliyetler siyaseti ile de küçük halklar, Avarlar ve Dargılar arasında eritmeye çalışılarak bu halkların sayılarının suni şekilde artması sağlanmıştır. Yetmişli yıllara kadar uygulanan göç politikaları ile de bir taraftan dağlı halklar Kumuk Türklerinin ovalardaki arazilerine ve şehirlere göçürülürken diğer taraftan birtakım Kumuklar başka yerlere göç ettirilmiştir. Böylece, hem ovalardaki hâkimiyetlerinden dolayı iktisadi gücü ellerinde tutan Kumuk Türklerinin bu güçleri ellerinden alınmış oldu hem de şehirlerde Avar ve Dargıların çoğunluk hâline gelip siyasi ve iktisadi yönetimi ellerine geçirmeleri sağlanmıştır. Bütün bu uygulamalar neticesinde, Türk olmayan Dağıstanlı halkların hayatından Türkçe tamamen çıkarılmaya çalışılmıştır. Dağıstan'da hayat, Türk olmayan dağlı halkların eğitimden basına, ekonomiden siyasete hayatlarının hiçbir alanında Türkçe ile temasa geçmek zorunda kalmayacakları şekilde düzenlenmiştir. Bir taraftan bu düzenlemeler yapılırken diğer taraftan da Dağıstan'da Avarların başlıca milliyet ve Avarcanın başlıca dil hâline gelmesi yönünde tedbirler alınmıştır. Ancak geline nokta, diller sorunu hâlâ Dağıstan'ın en tartışmalı konusu olarak kalmaya devam etmekte, Dağıstan halklarının birleştirici bir dil etrafında toplanması sorunu hâlâ siyasi gündemin en acil çözülmesi gereken sorunlarından birini teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Abdurrazak, G. Y. (2008). The linguistic situation of Daghestan: A historical perspective from the point of view of Kumyk. *The presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences: Azerbaijan and Azerbaijanis* 102 (9-12), 127-134.
- Abdurrazak Peler, G. Y. (2013). Kafkasya'da Türk lehçelerinin fonksiyonları. *Karadeniz araştırmaları* 36, 163-188.
- Abdurrazak Peler, G. Y. (2015). XX. yüzyılın başında gönüllü bir Türkleşme örneği olarak Dağıstan. *Karadeniz Araştırmaları* 45, 151-166.
- Akiner, S. (1983). *Islamic peoples of the Soviet Union*, Londra, New York, Sydney ve Melbourne: KPI.
- Alekseev, M. E. (1996). The Avar language area (L. Zarnowski ve S. A. Wurm, Çev). In S. Wurm, & P. Mühläusler & D. Tryon (Eds.), *Atlas of languages of intercultural communication in the Pacific, Asia and Americas* (pp. 959-960). New York & Berlin: Mouton de Gruyter.
- Aliyev, K. (1995). Kumukların tarihi ve günümüzdeki sorunları. *Avrasya etütleri* 2, 69-78.
- Barthold, W. & Bennigsen, A. (1986). Dâghistan. In *The encyclopaedia of Islam* (pp. 85a-89a). Leiden: Brill.
- Baytugan, B. (1971). Kuzey Kafkasya. *Emel* 62, 7-24.
- Bennigsen A. & Lemercier-Quelquejay, C. (1985). Politics and linguistics in Dagestan. In I. T. Kreindler (Ed.), *Sociolinguistic perspectives on Soviet national languages* (pp. 125-142). Berlin – New York – Amsterdam: Mouton.
- Bennigsen, A. & Wimbush, S. E. (1985). *Muslims of the Soviet Empire. A guide*. Londra: C Hurst & company.

- Catford, J. C. (1977). Mountain of Tongues: The languages of the Caucasus. *Annual Review of Anthropology* 6, 283-314.
- Crisp, S. (1985). The Formation and Development of Literary Avar. In I. T. Kreindler (Ed.), *Sociolinguistic perspectives on Soviet national languages* (pp. 143-162). Berlin – New York – Amsterdam: Mouton.
- Devlet, N. (1997). Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü. *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı 16 (II)*, 1924-1929.
- Djabagui, V.-G. (1955). The Soviet nationality policy and genocide. *Caucasian review* 1, 71-80.
- Erel, Ş. (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Geizullin, G. (1956). The persecution of national – religious traditions of the Moslems of the USSR. *Caucasian review* 5, 69-70.
- İbrahimov, M. R. A. (1996). Dağıstan halkları. XX. yüzyılda etnodemografik problemler. *Yeni Forum* 17 (322), 33-42.
- İsaev, A. A. (1970). O formirovanii i razvitiu pis'mennosti narodov Dagestana. *Dagestanskiy filial AN SSSR, Institut istorii, yazıka i literaturı, sotsiologičeskiy sbornik 1*, 172-232.
- Karaçaylı, Y. N. (1964). Kuzey Kafkasya Birleşik Cumhuriyeti. *Türk Kültürü* 21, 79-85.
- Karcha, R. (1958). The status of popular education in the Northern Caucasus. *Caucasian review* 7, 110-124.
- Kreindler, I. T. (Ed.). (1985). *Sociolinguistic perspectives on Soviet national languages*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton.
- Magidov, Ş. G. (1971). Dagestanskaya şkola i yazık obuchenıya. *Sovetskiy Dagestan* 3, 42-46.
- Mikailov, Ş. İ. (1955). Literaturnye Yazıkı Dagestana. *Voprosı Yazıkoznaniya* 6, 16-27.
- Özsoy, İ. (1997). *Dağıstan'ın sosyo-ekonomik tarihi*. İzmir: Kaynak Yayınları.
- Peler, G. Y. (2018). Türk lehçelerinin Kafkasya'da lingua franca olma sebepleri üzerine düşünceler. *Yeni Türkiye – Türk dili özel sayısı 101*, 122-128.
- Tavkul, U. (2002). *Etnik çatışmaların gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Wixman, R. (1980). *Language aspects of ethnic patterns & processes in the North Caucasus*. Chicago: The University of Chicago.
- Wiixman, R. (1984). *The peoples of the USSR: An ethnographic handbook*. New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Wurm, S. & Mühläusler, P. & Tryon, D. (Eds.). (1996). *Atlas of languages of intercultural communication in the Pacific, Asia and Americas*. New York & Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ortak Bilişim Ağı Kaynağı
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (15.09.2018).

IRAK TÜRKMEN AĞIZLARINDA İLK HECE ÜNLÜ UZUNLUKLARININ ARKAİKLİĞİ ve ASLİLİĞİ HAKKINDA

Öğr. Gör. Önder SAATÇI
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi / Türkiye
kerkuklu7@hotmail.com

Giriş:

Söze başlarken uzun ünlü, asli uzunluk, arkaiklik ve arkaik terimlerinin tanımlarını vermenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre bu terimler şöylece tanımlanabilir.

Uzun Ünlü: Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan, yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü, uzun ünlüdür (Karaağaç 822-825).

Asli Uzunluk: Herhangi bir ses değişimine uğramadığı düşünülen, Türkçe sözlerin kök hecelerinde Ana Türkçeden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu (Karaağaç 160).

Arkaiklik ve Arkaik:

Dilin belli bir konuşma formunda (lehçe, ağız) kullanılan ses, şekil, kelime ve anlamla ilgili dil unsurlarından birinin veya birkaçının, geçmişte kalmış olmakla beraber, belirli bir kullanıcı kitlesince eskiden olduğu gibi yaşatılıyor olmasına, dünden bugüne oluşturulmuş yazılı metinlerde ise dilin tarihî gelişiminin aksine gramer veya imla bakımlarından karakteristik hâle gelen dil unsurlarının(ses, şekil, kelime, anlam) kullanılmaya devam edilmesine veya dilin tabîî gelişimi dışında kalmış birtakım unsurların, kullanıcının tercihi doğrultusunda yeniden kullanılmasına “arkaiklik”, bu şekilde kullanılan dil unsurlarına da “arkaik” denir.

Asli Uzunluk-Arkaiklik İlişkisi:

Ana Türkçeden kaynaklanan ilk hecedeki uzun ünlülerin Türkmence, Yakutaça ve Halaççada düzenli; Tatarcanın Nijniy Novgorod, Özbekçenin Hive, Uygur Türkçesinin Kâşgar ve Turfan; ayrıca Koybal, Karagas ve daha başka bazı ağızlarda dağınık şekilde korunduğu bilinmektedir (Tekin 38-85).

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde uzun ünlüler, pek çok lehçede kısalmış veya çeşitli lehçelerde seslik izler bırakmıştır (Tekin 123-159); İşte, herhangi bir lehçe veya ağızda bu tür uzunluklar bugün de gözleniyorsa bunlar arkaik unsurlardır. Buna göre, Yakutça, Türkmence ve Halaççada, ana Türkçeden gelen ünlü uzunlukları bu lehçelerdeki arkaik fonetik unsurlardır.

Biz bu çalışmamızda ITA’da da uzun ünlülerin, yukarıda anılan lehçelerdeki gibi, asli ve arkaik şekliyle, düzenli bir şekilde korunduğunu göstermeye çalışacağız. Yalnız, daha önce uzun ünlülerle ilgili bugüne kadar yapılmış çalışmalara göz atalım.

Dünden Bugüne Asli Uzunluk Araştırmalarına Kısa Bir Bakış:

Türk dilinde asli uzun ünlülerle ilgili ilk bulguları O. Böhtlingk 1851 tarihli “Über Die Sprache der Jakuten” eserinde sunmuştur: Böhtlingk, çalışmasında Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlülerle kısa ünlüler arasında fonemik bir zıtlık olduğunu gözlemlemiştir: *ās* “aç” / *as* “aş”, *āt* “işim” / *at* “at”, *uot* “ateş” / *ot* “ot”, vb. Böhtlingk ayrıca, Yakutça’daki diftonglu

kelimelerle Tatar Türkçesinin Nijniy Novgorod ağzındaki uzun ünlülü kelimeler arasında tam bir denklik olduğunu gözlemlemiştir: **bies** (Yak.) > **bış**(Tat.), **out**(Yak.) > **õt**(Tat.), **suoh**(Yak.) > **yõk**(Tat.), vb (Tekin 9-10).

Bu deniz de 1865 tarihli **Khivai Tatarsag** başlıklı eserinde, Hive Özbekçesinde de asli uzun ünlülerin bulunduğunu bildirmiş; bu lehçedeki bazı örneklerin Yakutçada uzun ünlülü veya diftonglu olduğunu görmüştür: kîz, bõr “tebeşir”(Yak. buor), bõri “kurt”, tûz “tuz” (Yak. tûs), tûş “uyku, rüya”. Budenz ayrıca, bu lehçede “kân” ve “ât” kelimelerinin de fonemik uzunluk taşıdığını tespit etmiştir (Tekin 11-12).

Karl Foy da **Türkische Vocalstudien** başlıklı makalesinde, Orhun Abideleri’nde, isim anlamındaki “ât” ile aç, acık- anlamlarındaki “âç” kelimelerinin ünlüyle yazıldığını, oysa hayvan olan “at” ve fiil olan “aç-” kelimelerininse ünlüsüz yazıldığını gözlemlemiş, ünlüyle yazılan bu kelimelerin Yakutçada da uzun ünlülü olduğunu; böylece bu kelimelerin abidelerde de uzun okunması gerektiğini savunmuştur (Tekin 13).

DLT’de de asli uzunlukların iki ünlüyle yazıldığı gözlenmiştir. Kâşgarlı, **aat**(isim) ve **aaç**(aç ol-) kelimelerini benzerlerinden iki ünlü yazımıyla ayırt etmiştir (Dilaçar 267-268).

Gronbech de şu tespitlerde bulunmuştur. İlki, Türkiye Türkçesinde tek heceli olup da sonunda tonsuz ünsüzler bulunduran kelimelere ünlüyle başlayan ekler geldiğinde bu kelimelerin sonundaki tonsuz ünsüzlerin tonlulaştığı ve bunların Yakutçadaki şekillerinin ya uzun ünlülü veya diftonglu olduğudur:

<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Yakutça</u>
Ad	āt
Ac	ās
süd	ūt
güd-	kūt-

Gronbech’in diğer tespiti de, Yakutçadaki uzun ünlülü veya diftonglu kelimelerin Çuvaşçada, kelime ortasında “-ıva-” ses grubuyla karşılanmasıdır:

<u>Yakutça</u>	<u>Çuvaşça</u>
tûs “tuz”	tıvar
küöh “gök”	kıvak
tüört “dört”	tıvattı

Gombocz da Macarcadaki eski Bulgar Türkçesi alıntılarındaki ilk hece ünlülerinin uzun olduğunu bildirdikten sonra bilhassa; “kép” ve “bér” kelimelerini Yakutçayla karşılaştırmış, bunların, Yakutçadaki karşılıklarının “kieb”(şekil) ve “bier-”(ver-) olduğunu gözlemlemiş ve ana Türkçede uzun ünlülü tasarlanması gerektiğini savunmuştur (Tekin 17-18).

1929 yılında, Aliyiv-Bööriyiv Türkmen Türkçesiyle ilgili ilk sözlüğü(**Orısça-Türkmençe Sözlük**) yayınladıklarında, bu Türk lehçesindeki asli uzunlukların düzenli bir şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır.

Polivanov Türkmen Türkçesindeki uzunluklardan yararlanarak ana Türkçede asli uzunlukların varlığını ispatlamaya yönelmiştir. Polivanov Türkmenceyle Yakutçadan seçtiği

denk kelimeleri ortaya koyarak bunların asli olduğu ve ana Türkçeye dayandığı görüşünü iyice güçlendirmiştir:

Yakut Türkçesi

tās “taş”
sās (< * yaz)
bār “var”

Türkmen Türkçesi

dāş(Trkm. daş “dış” kısa ünlüdür.).
yāz(Trkm. yaz- kısa ünlüdür.).
vār(Trkm. bar- kısa ünlüdür.)(Tekin,

1995: 24).

Macar Türkolog Ligeti de uzun ünlüler vasıtasıyla, Altayistikte karanlıkta kalmış birçok konuya el atmış, Türkçe, Moğolca ve Çuvaşça arasında bazı karşılaştırmalar yaparak o güne kadar Çuvaşçada görülen genel ses denkliklerine aykırı birtakım sorunları da uzun ünlüler yardımıyla çözüme kavuşturmuştur:

Moğolca

çilağun/çila’un < *tilaun “taş”
sira “sarı”
*sjarıg
siruga/siru’a “batak, bataklık”

Türkçe

tāş < * tāl
sāriğ
sāz < *sār

Çuvaşça

çul < *tial
şurı <
şur < *sjar
(Tekin 29-31).

Ligeti, bu çalışmalarıyla, uzun ünlülerin ana Türkçeden beri dildeki varlığını Çuvaşça ve Moğolca şekillerin de yardımıyla ortaya koymuştur.

Zeynep Korkmaz da Batı Anadolu ağızlarından derlediği örneklerin bazılarını Türkmence ve Yakutçadaki denkleriyle karşılaştırarak Ligeti’nin, Türkiye Türkçesi ağızlarında asli ünlü uzunluklarının bulunmadığı tezinin yanlış olduğunu belirtir(199). Korkmaz’ın, Tekin’in listesiyle uyuşan örnekleri şunlardır: *gāl*(Afy.-Dinar), *gāndır*-(Den.-Çivril), *gīz*(Man.-Alaşehir, Den.-Tavas), *ol*-(Afy.-Dinar, Den.-Tavas), *on*(Den.-Tavas), *sör*-(Den.-Tavas), *yök*(Man.-Alaşehir), *bū*(Man.-Alaşehir), *vūr*(Afy.-Dinar), *bēş*(Den.-Çivril), *dē*-(Man.-Alaşehir, Ayd.-Soma; İzm.-Bergama; Den.-Tavas), *ēr*-(Den.-Tavas), *vēr*-(Küt., Uşk., Afy.-Dinar), *yī*-(Den.-Çivril), *bālme*(Afyon), *dān*-(Den.-Çivril, Tavas) (Tekin 61-62).

1980’de ise Doerfer’in yayınlamış olduğu *Halaçça Sözlüğü* bu lehçede de asli uzun ünlülerin varlığını ortaya koymuştur (Tekin 7-8, 79-85; Ölmez, 1995: 16). Doerfer ayrıca, Halaçça’nın gramerini de ortaya çıkararak ana Türkçede asli uzunluk taşıdığı düşünülen kelimelerin bu lehçede ikiz ünlülü olduğunu bildirmiştir:

Eski Türkçe

āç-“acık-”
āt “ad”
kār“kar”
sārıg“sarı”
bā-“bağla-”

Halaçça

aaçu-
aat
kār
saaruğ
vaa-

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı araştırılırken en fazla, uzun ünlüleri düzenli bir şekilde koruyan Yakut Türkçesinden yararlanılmıştır. Bu lehçedeki uzunluklar ve diftongların ana Türkçeyi temsil ettiği düşüncesinden hareket eden bilim adamları birçok kelimenin de ana Türkçedeki uzun ünlülü şeklini tasarlama imkânına erişmişlerdir. Yakut Türkçesi yanında, Türkmen Türkçesi de düzenli biçimde korumuş olduğu uzun ünlülü şekillerden dolayı bu araştırmalarda başvuru bir Türk lehçesi olmuştur. Türkmen

Türkçesindeki fonemik uzunlukların da ana Türkçedeki şekillerin devamı olduğu, daha başka lehçelerdeki kelimelerle karşılaştırma yoluyla ortaya konmuştur. Bu iki lehçenin dışında Halaççanın da ünlü uzunluklarını muhafaza ettiği gözlenmiştir; nihayet, Macarcadaki Türkçe ve eski Bulgar Türkçesi alıntılarındaki veriler de ana Türkçedeki asli uzunluk belirtileri olarak değerlendirilmiştir.

Irak Türkmen Ağzlarında Asli Uzun Ünlülerle İlgili Araştırmalar:

Sadettin Buluç “Kerkük Hoyratlarına Dair” başlıklı makalesinde “Bu ağızda ses düşmesi veya ses kaynaşması olmadan... ünlülerin bazen uzun söylenmesi tipiktir.”(Buluç Kerkük 260) diyerek Kerkük ağzındaki ünlü uzunluklarının farkına varmışsa da, “Bunda Arapçanın tesiri olabilir.” diyerek yanlış bir teşhiste bulunmuştur. Buluç, “Tellâfer Türkçesi Üzerine” başlıklı yazısında da “Irak Türkmen Türkçesinde yaygın olduğu üzere Tellâfer ağzında da ünlüler yer yer uzun söylenir: ād, ōd(ateş), āy, kōç, bālīh, vb.” diyerek bu kelimelerden, bir kısmının, asli uzun ünlü taşıdığını zımnen ileri sürmüş olur(Buluç Tellâfer 285). Buluç’un vermiş olduğu örneklerden, “ād(Trkm. āt), ōd(ateş)(Trkm. ōt), bālīh(Trkm. bālīk), ōdın(Trkm. ōdun)” kelimeleri Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde¹ yer almaktadır(129, 172, 177, 178). Buluç’un verdiği “āldı, gēlir, kōnşı” gibi diğer örneklerin kökleri olan “āl-, gēl(< kēl-) ve kō-” de O. Nedim Tuna’nın “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” makalesinde, eski Türkçeden bu yana hem yazılı belgelerde hem de çeşitli ağzlarda ve lehçelerde uzun ünlülü olduğunu tespit ettiği şekillerle uyushmaktadır(260, 262).

1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde ortaya konan “Irak Türkmen Ağzları” doktora tezinde Çoban Hıdır Haydar, “... Bu uzunluklar, bir kısmı asli olsa bile çeşitli fonetik sebeplerin de bu uzunluklara yol açtığını görmekteyiz.” dedikten sonra, **“Irak Türkmen ağzlarında kelime içinde geniş bir vokalden sonra dar bir vokal geldiğinde geniş vokalin uzadığını görmekteyiz.”** diyerek Irak Türkmen ağzlarındaki “karakteristik” bir ses hadisesine dikkat çeker ve bundan dolayı, ünlüsünün uzadığını ileri sürdüğü bazı örnekler verir. Bunlardan **āğız**, Tuna’nın Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzunluklardandır(252). **Bācı**(Trkm. bāca)², **bālīh**(Trkm. bālīk), **dōlū**(Trkm. dōlī) ise Tekin’in listesinde yer alan asli uzun ünlülü kelimelerdir(171, 172, 178). Haydar, şu örneklerdeki ünlü uzunluklarınsa hiçbir fonetik gelişmeye bağlı olmadığını belirtir: **ārīh**(Trkm. ārık), **yōh**(Trkm. yōk), **çīg**(Trkm. çīg)(168). Bu kelimeler de Tekin’in listesinde yer almakta ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının da uzun olduğu görülmektedir(172, 178, 183). **Yōh**, aynı zamanda Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller listesi”nde de bulunmaktadır.” (225).

Hüseyin Şahbaz Hassan ise 1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde sunmuş olduğu “Kerkük Ağzı” başlıklı doktora tezinde ünlü uzunluklarının, Kerkük ağzı için karakteristik olduğunu vurgulamasına rağmen, söz konusu uzunlukların içinde asli olanların da bulunabileceği ihtimalini gözden uzak tutmuş ve bu ağızdaki **bazı kelimelerin ilk hecesindeki ünlü uzunluklarını, tıpkı Haydar gibi izah etmiştir**(428). Hassan’ın bu hususta verdiği örneklerden, **āğız**-ların, Tuna’nın Uygur Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzun ünlülü kelimeler listesindedir(252). **Ōl-dū**(Trkm. bōl-), **bōl-ıştir**(Trkm. bōl-) ise Tekin’in listesinde

¹ Bundan sonra Tekin’in listesi şeklinde anılacaktır.

² Tekin’in listesinde bu kelimenin anlamını “bacanak” olarak verilmişse de Gülensoy, “bacanak” kelimesinin etimoloji bakımından tahlil ederken kelimeyi, hem Türkçede hem de Moğolcada kız kardeş anlamına gelen “baca” kökünden getirmiştir (Gülensoy, 2007: 99). Türkmencede de “bāca” bacanak anlamına gelirken, kız kardeş kısa ünlülü “bacı” kelimesiyle karşılanmıştır (Tekin vd., 1995: 42).

yer almakta(171, 177, 184) ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının da uzun olduğu görülmektedir.

H. Kemal Bayatlı da “Irak Türkmen Türkçesi” eserinde uzun ünlülerin sebebini tıpkı Haydar ve Şahbaz gibi açıklamıştır. Bayatlı “boyın”(Yak. Mōy, mōyn) kelimesinin bir istisna olduğunu, kelimenin ilk hecesindeki geniş ünlünün uzamadığını belirtmiştir(342). Hâlbuki ITA’da bu kelimenin ilk hecesindeki “o” ünlüsü hem uzun hem de aslidir. Nitekim, *bōyın* Tekin’in listesinde yer alan kelimelerden biridir(177).

J. Zeinulabdeen Jasim de 2016 tarihli “Kerkük Merkez Ağzı(Ses Bilgisi)” başlıklı doktora tezinde asli ünlü uzunluklarından söz etmemiş; vurgu, tonlama, ünlü kaynaşması, ünsüz düşmesi, hece kaynaşması, ünlemler vb. morfo-fonolojik süreçlerin, ünlülerin uzamasına sebep olduğunu belirtmiştir. Jasim de ITA’daki ünlü uzamalarını, Haydar gibi, “Tek heceli kelimeler üzerine, içinde dar ünlü bulunan bir ek gelirse kökteki geniş ünlü uzar.” şeklinde açıklar(264-285). Jasim’in emir kipinde “ge < kel” biçiminde göstermiş olduğu “kel-” de Uygur Türkçesi Brahmi yazısında uzun ünlüyle gösterilmiştir(Tuna 253).

Luqman Nader Ismael de “Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı” başlıklı yüksek lisans tezinde ünlü uzunluklarından bahsederken, bir kısım ünlü uzunluklarının fonetik bir sebebe bağlanamayacağını belirtmiş ve bir kelime listesi sunmuştur. Ismael’in listesindeki “ād, ārh, āş, dāğ, dāl, dāş, yāz, tōz, vb.” örnekler(10) asli uzun ünlülü olup Tekin’in listesinde yer alan kelimelerdendir(129, 172, 174, 175, 178). Bunlardan ād, āş, dāğ, dāş Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller ” listesinde de yer alan kelimelerdir(220-221).

F. Sibel Bayraktar da ITA’daki uzun ünlüler hakkındaki makalesinde, Tekin’in Ana Türkçede tespit ettiği uzun ünlülü köklerle, O. Nedim Tuna’nın eski Türkçe ile bazı Türk lehçe ve ağızlarından fişlediği kelimeleri karşılaştırarak elde ettiği kök hecedeki uzun ünlülü verilerin, ITA’da da sistemli şekilde bulunduğunu göstermiştir. Bayraktar’ın ITA’da; eski Türkçe, Türkmence ve diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak tespit ettiği örneklerden bazıları şunlardır: āclığ, āş-(ı), āy(dı), āltun, āğır, bālığ, çāğır-, sārı, tānı-, yēşil, vb.(29). Bunlardan āclığ, āş-(ı), āğır, bālığ, çāğır-, sārı, yēşil(yāş) Tekin’in listesinde yer almaktadır(171, 172, 174, 175).

Azerbaycanlı Türkolg Gazanfer Paşayev de ITA’daki ünlü uzunlukları üzerinde durmuş, bunları “fonetik mevkiine göre uzama”(ā-lım, bā-hım, āh-tı, ...) ve “sonraki uzama” (Tārı “ Tanrı”, ne’tsin “ne etsin”) olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Paşayev, bu başlıklar altında verdiği örneklerin hiçbirinin asli olmadığını belirtmiş; Türk dilindeki asli ünlü uzunluklarını Türkmen Türkçesindeki fonemik(anlam ayırıcı) uzunluklardan ibaret kabul etmiştir(284-288). Hâlbuki, Türkmen Türkçesinde fonemik uzunluk taşıyan kelimelerin sayısı 15-20’den fazla değildir(Karaağaç 160). Öte yandan, Paşayev’in tali olarak nitelendirdiği kâlî “kalır”(< kāl-), sārı(< sārığ), dēdi(< tē-), gētdi (< kēt-), yēdi (< yēti) gibi kelimeler Tekin’in listesinde yer almaktadır(173, 174, 182).

ITA’yı araştıranlar bugüne kadar bu ağızlarda asli uzunlukların varlığını bir biçimde kabullenseler de asli uzunlukları hangi ölçütlere göre tespit edeceklerini ortaya koyamamışlardır. Yalnız, F. Sibel Bayraktar’ın çalışmasını bu hükmün dışında tutmalıyız. Bununla birlikte,

Araştırmacılar ITA’daki uzunlukları incelerken, ilk hecedeki ünlü uzunluklarını ikinci hecedeki dar ünlüye bağlayarak meseleyi şartlı, ikincil bir uzunluğun oluşması şeklinde yorumlamışlardır. Oysa, örnekler dikkatle incelendiğinde ve gerek eski Türkçe

malzemesiyle gerek Türkmence malzemesiyle karşılaştırıldığında, söz konusu uzunlukların yalnızca ikinci hecedeki dar ünlüye bağlı olmadığı, ünsüzle başlayan eklerle genişleyen kelimelerde de nükseden bir uzunluğun görüldüğü; böylece bu gibi uzunlukların asli olduğu ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte, ITA’daki asli uzunluklar kısalma sürecine de girdiğinden, bilhassa tek heceli kelimelerin yalın hâlinde asli uzunluk ilkin gizlenmekte; ancak ekleşmede yeniden ortaya çıkmaktadır.

ITA üzerinde çalışanlar bölge ağızlarındaki uzunlukların arkaikliği hakkında da herhangi bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Oysa biz Tekin’in listesini tarayarak bu listede yer alan 101 kelimenin ITA’da da uzun ünlülü olduğunu gözlemledik ve bunları bir tabloda gösterdik. Bu tablo ITA’daki uzun ünlülerin hem arkaikliğini hem de asliliğini göstermektedir. Tablo aşağıdadır:

Ana Türkçede tasarlanan şekiller(Tekin’in listesi)	Irak Türkmen Ağızları ³
āç	āc
āçığ	ācığ
āt	ad(ād-ıma)
ātım	āddım
āg	ağ(āğ-dı “aktır”)
āgır	āğır
hāgrı-	āğır-
hāgrıg	āğrıg
āgız	āğız
āğu	āğu
hārt	ard(ārd-ı-m-ca)
hārı	ārı
āş	āş
āb	av(āv-ı)
hāy	ay(āy-ın)
hāz	az(āz-dı)
bā-	bağla-(bāğ-lı-y-ıb “bağlamış”)
bālık	bālīg/h
bēg	beg(bēg-i-m)
bērū	bērī
bēş	bēş(bēş-i)
bōrç	borc(bōrc-ú)
bōş	boş(bōş-tú)

³ Tabloda yer alan kelimeler Hassan, Bayatlı, Jasim, Haydar’ın doktora tezleri ile H. Hürmüzlü’nün Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü’nden alınmıştır. Bkz. Kaynaklar.

bōyin	bōyin
bōl-	bōl-(bōl-i-ş-tir)
çākır- / çīkır-	çāğır-
çōş-	coş-(cōş-ıp)
tāt	dad(dād-ı-n-ı)
tāg	dağ(dāğ-lıg)
tāgı-	dāğıl-
tāl	dāl
tām	dam(dām-ı-n-a)
tār	dar(dār-ı-y-mış)
tāş	daş(dāş-ın)
tāy	dāyı
tī-	dé-(dē-di-m)
tēri	dēri/dērri(Tis.)
tōl-	dol-(dōl-dú)
tōn	don(dōn-ú-y “senin donun”)
tōn-	dōn-(dōn-dú)
tōr	dör (dōr-de)
tōrt	dört(dōrd-i-nci)
ékiz	ēkiz
én	en(ēnine)
kēc-	gēc-(gēs-ti)
kēt-	gēdük
kēnç	genc(gēnj-di)
kākır- / kēkir-	gēgır-
két-	gét-(gét-ti)
kōl	göl(gōl-ú)
kōn	gön(gōn-di)
kātun	hātun
hōl	hōl-lík
hōr-	hōr-(hōr-úm)
éki	ikki
kā	ķab(kāb-ı)
kāpuk	ķābıh/ġ
kāl-	ķal-(ķāl-dı-m)
kān	ķan(ķān-ı-y-dan) “kanı ile”
kār	ķar(ķār-ı)
kāgun	ķāvın
kēklik	kēklik

kārī	ķērī/ķerrī
kōl	ķol(kol-ú)
kōń	ķōyin
kōk	kōk(kōk-ū-n-nen)
nē	ne(nē-di)
hōtuņ	ōdún
ōn	on(āyin ōn-ı-n-da)
bōl-	ol-(ōl-úp)
hōs-	ōsır-
ōy-	oy-(ōy-dú)
ōyun	ōyún
ōz	öz ōz-ún
bāmuk	pāmbuğ
sārig	sārı
sōl	sol(sōl-múza)
sōl-	sol-(sōl-ğún)
sōr(a)-	sor-(sōr-úp)
sōk-	sög-(sög-il-ler “sövüyorlar”)
sōk-	sök-(sök-ip)
sōn-	sön-(sōn-úp)
tēp-	tep-(tēp-ı-n-)
tēt(i)-“acele et-, atik davran-”	tētti(çocuk dili: kısa adımlarla çabuk yürü-)
tōr	tör
tōsun	tösın
tōz	töz
bār	var(vār-ı-y-dı) “var idi.”
bér-	vér-(vēr-i-sen)
yāg	yağ(yāğ-ı)
yān	yan(yān-ı-m-da)
yār-	yārım
yārın	yārın
yās	yas(yās-lı)
yāş	yaş(yāş-ı)
yāz	yāz(yāz-dı “yaz-dır”)
yé-	yé-(yé-dí-ḥ)
yōrı-	yérı-
yél	yél

yétmiş	yétmiş
yöl	yol(yöl-çı)

Ayrıca, tabloya almasak da ITA'dan aldığımız aynı kelimeleri Türkmence, Yakutça; O. Nedim Tuna'nın tarihî Türk yazı dillerinden derlediği veriler ve DLT'teki maddelerle de karşılaştırıp ünlü uzunluklarının şu oranlarda denkleştğini gözledik:

ITA-tarihî Türk yazı dilleri : % 77

ITA-Türkmence : % 64

ITA-Yakutça : % 43

Sonuç:

- ITA'da gözlenen asli uzunlukların tespit edilmiş olması Türk dilinin tarihî gelişim sürecini daha da aydınlatmaktadır.
- T. Tekin'in ana Türkçede tasarlamış olduğu şekillerle denk düşen ITA'daki ünlü uzunlukları asli ve arkaiktir.
- ITA'da tıpkı Türkmence, Yakutça ve Halaççada olduğu gibi asli uzun ünlüler düzenli bir şekilde varlığını sürdürmektedir.
- ITA'da asli uzunlukların yalın hâlde, özellikle tek heceli kelimelerde kısalıp ancak ekleşmede ortaya çıkması, bu arkaik özelliğin, tek heceli kelimelerden başlayarak kaybolmaya yüz tuttuğunu; fakat sürecin henüz tamamlanmadığını gösterir.
- ITA Azerbaycan lehçe sahasına girse de asli uzunlukların bu ağızlarda varlığı, bölge ağızlarında bir Türkmen Türkçesi tabakasından da söz etmeyi mümkün kılmaktadır.
- ITA ile ilgili gramer çalışmalarında ünlü uzunluklarının arkaikliği ve asliliği mutlaka belirtilmelidir.

Kaynaklar

Bayatlı, H. Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK, 1996.

Bayraktar, F. Sibel. "Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler". *Kardeşlik* 14 (2002): 28-32.

Buluç, Sadettin. "Kerkük Hoyratlarına Dair", *Makaleler*. Haz.: Z. Korkmaz. Ankara: TDK 2007. 259-270.

-----, "Tellâfer Türkçesi Üzerine", *Makaleler*. Haz.: Z. Korkmaz. Ankara: TDK 2007. 284-291.

Dilaçar, Agop. "Talât Tekin : Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975 – 1976 (1976): 266-273.

Ercilasun, A. Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ, 2008.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK, 2015.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Hassan, H. Şahbaz. *Kerkük Ağzı*. Yayınlanmamış Doktora tezi: İstanbul Üniv. 1979.
- Haydar, Ç. Hıdır. *Irak Türkmen Ağızları*.Yayınlanmamış Doktora tezi: İstanbul Üniv. 1979.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Fuzuli, 2013.
- Ismael, L. Nader. *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniv. 2013.
- Jasim, Z. Jasim. *Kerkük Merkez Ağzı (Ses Bilgisi)*. Yayınlanmamış Doktora tezi: Ankara Üniv. 2016.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2013.
- Korkmaz, Zeynep. “Batı Anadolu Ağızlarında Asli Ünlü Uzunlukları Hakkında” . *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1953): 197-203.
- Ölmez, Mehmet. “Halaçlar ve Halaçça”. *Çağdaş Türk Dili* 84 (1995): 15-22.
- Paşayev, Gazanfer. *Seçilmiş Eserleri-II*. Bakü: Elm, 2012.
- Tekin, Talât. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı-Simurg, 1995.
- Tuna, O. Nedim. “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1960): 213-282.

KISALTMALAR:

Afy. : Afyonkarahisar

Ayd.: Aydın

Br.: Brahmi

Den.: Denizli

DLT : Divânu Lugâti't-Türk

ITA: Irak Türkmen Ağızları

İzm.: İzmir

Küt.: Kütahya

Man.: Manisa

Tat.: Tatarca

Trkm.: Türkmence

Uşk.: Uşak

Uyg.: Uygurca

Yak.: Yakutça

İşaretler:

ā : uzun a

ē : uzun e

é : uzun kapalı e

ì : uzun i

ġ : art damak g'si

ħ : hırıltılı h

ķ : art damak k'si

ŋ : geniz n'si

ō : uzun o

ō̄ : uzun ö

ū : uzun u

ū̄ : uzun ü

í : i-i arası ses

ń : n-y arası ses

ú : ü-i arası ses

ú : u-i arası ses

< , > : gelişme yönü

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE KİŞİ ÖZELLİKLERİ İÇİN KULLANILAN DEYİMLEŞMİŞ KALIP SÖZLER

Arş. Gör. Bahar SAĞIR

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

baharsagr@gmail.com

1. Kavramlar ve Genel Bakış

Wittgenstein, Frege-Russell ekolünün dünya ve dil arasındaki ilişkiyi açıklarken ortaya koydukları anlam kuramının tek dayanağı, dilin ana işlevinin olguları betimlemek olduğudur. Speech act (Söz edimi) kuramı işte bu dayanağa karşı olarak Austin tarafından 1962’de How To Do Things With Words adlı eserde ortaya atılmış felsefi bir çalışmadır. Kuramın (speech act) işlevi, biri konuşur öteki dinleyici olmak üzere en az iki kişinin bulunduğu, konuşan kişinin direkt olarak ne söylüyorsa onu anlatmaya çalıştığı, herhangi bir eğretilmeye başvurmadağı, yalan söylemediğı günlük iletişim ortamında konuşucunun dilsel davranışını çözümlemektir. Yani dilin betimleme ve bildirme işlevlerinin dışında başka işlevleri de olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda Austin sözylem kuramını düzsöz edimi, etkisöz edimi ve edimsöz edimi olarak üç gruba ayırır; dilin betimleme işlevinin dışındaki başka işlevlerini de bu üç grup içerisinde açıklamaya çalışır (Searle 2000:12; Austin 2007:20) Austin dilin betimleme işlevine tamamen karşı çıkmaz, hatta edimsellik kuramında dilin saptayıcı kullanımını belirtirken aslında betimleyici bir yol izler. Burada fark sadece işlevselliktedir. Konuşan kişi iletişim sırasında yerindelik durumuna göre özür, dua, teşekkür vs. ederken kullandığı söz edimlerini söyleme sırasında aynı zamanda eyleme de dökmüş olur. Söz edimleri kuramı içerisinde ad işleviyle kullandığımız edimsöz edimleri anlatırken sıfat olarak kullandığımız edimsöz edimlerinde ise sözlerin eylem niteliğinde olduğunu ortaya koyar. Eylemlerimizin yanında birtakım sözlerimizin de dünyada bir şeyler meydana getirmekte, bir şeyleri gerçekleştirmekte ve yine bir şeylere anlam kazandırmakta olduğunu vurgusunu yapar (Austin 2007:26)

Austin’in kuramı kendisinden sonra öğrencisi tarafından geliştirilerek devam etmiştir. Öğrencisi Searle, Austin’in edimsöz tasnifini, sınıflandırma ölçütlerinin tutarlı olmaması ve verilen örneklerin büyük bölümünün iki farklı sınıfa birden girmesi gibi yönlerden eleştirir ve Austin’in tasnifine karşılık edimsözleri beş gruba ayırır. Bunlar sırasıyla; kesinleyiciler (Assertives), yönelticiler (Directives), yükleyiciler (Commissives), dışavurucular (Expressives), bildirgeler (Declarations) şeklindedir (2000:49).

Searle, söz edimlerini diğer davranış biçimlerinden çok ayrı olarak değerlendirir ve *niyetlilik* kavramına işaret eder. Söz edimlerini diğer davranış biçimlerinden ayıran, özel kılan şey ise söz edimlerinin birer anlamlarının olmasıdır. Bunu da “*Eğer burnumu kaşırsam veya saçımı tararsam veya etrafı gezersem bu edimlerimin semantik bakımdan normal olarak bir anlamları olmaz. Bu edimlerimin anlamlı olması için benim onları belli birer işaret verme niyetiyle yapmam gerekir*” şeklinde ifade eder (Searle 2013:231) Austin ve Searle dışında Palmer (2001), Grice (1975), Lyons (1977), Corrigan-Moravcsik-Ouali (2009) ve Sadock (2004) gibi araştırmacıların da speech act (sözylem) kuramı üzerinde çalışmaları bulunmaktadır.

Speech act terimi Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda “kalıp sözler” (Özdemir 2000; Yüceol Özezen 2006; Erol 2007; Gökdayı 2008; Yazıcı Ersoy 2011; Sava 2017), “ilişki-eşik sözleri” (Aksan 2002-2015; Cihangir 2010), “iletişimsel sözler” (Toklu 2003); “sözylem”

(Doğançay-Kamışlı 1997; Kılıç 2002; Güner Dilek 2007) olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgili olarak Yaylagül (2005) ve Aslan Demir (2005) 'in çalışmalarına da bakılabilir.

Özellikle sözvarlığı içerisinde önemli bir yer tutan kalıp sözler, bir dili konuşan toplumun kültürüne ışık tutmakla birlikte o toplumun gelenek-görenekleri, inançları ve düşünme tarzlarıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir (Aksan 2015:201). Kalıp sözlerin dildeki kullanım sıklığı o dilin zenginliğiyle de doğru orantılıdır. Bununla birlikte bir dili ilk öğrenmeye başlarken o dilin sahip olduğu kalıp sözlerin öğrenimi, dilin öğrenimini de kolaylaştıracaktır. Bir dilin sadece dilbilgisi kurallarını öğrenmek o dilde iletişim kurmak için yeterli değildir. O topluma özgü davranışları ihtiva eden kalıp sözlerin de iletişim sırasında kullanılması gerekir (Gökdayı 2008:3-5)

2. Kapsam ve Yöntem

Özbek Türkçesi Çağatay Türkçesinin günümüzdeki haleflerinden biri konumunda olan, Karluk grubu Türk lehçelerindendir. Karluk grubunun diğer kolu olan Yeni Uygur Türkçesinde kalıp sözler konusunda Demirez Güneri tarafından bir çalışma yapılmıştır. Ancak Özbek Türkçesinde ise bu konu ele alınmamıştır. Bu çalışmada Özbek Tilining Frazeologik Lügati kaynak alınarak Özbek Türkçesinde deyimleşmiş şekilde kullanılan kalıp sözler ele alınacaktır. Burada açıklık getirilecek husus şudur ki günlük iletişimde yerindelik durumuna göre kullanılan kalıp sözler değil de Austin'in ortaya koyduğu edimsöz kuramında *sıfat olarak kullandığımız edimsözler* grubu bu çalışmanın konusunu teşkil edecektir. Yani deyimleşmiş şekilde kullandığımız kişi tasvirleyen, onların niteliğini belirten kalıplaşmış yapılar tanıtılacaktır. Aslında deyimler ve kalıp sözleri birbirinden ayıran kesin bir çizgi yoktur. Kalıp Sözler üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalar arasında gösterilen Gökdayı'nın Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler'inde de bu konu hakkında detaylı şekilde bilgi verilmiştir.(Gökdayı 2008:39) Ayırıcı kesin bir çizgi olmamasının yanı sıra deyimlerin zaten kalıplaşmış dil birlikleri olmaları da bu iki yapının tespitini yapmayı zorlaştırır. Bu durumda konuşucunun kullandığı yapının kalıp söz mü yoksa deyim mi olduğu yerindelik durumuna bakılarak saptanmaya çalışılır.

Çalışmamızda ele alacağımız kişi özelliklerini tasvirleyen deyimleşmiş kalıp sözler; olumlu, olumsuz, fiziksel ve ruhsal olarak dört grup altında incelenecektir. Örnekler de tablolar hâlinde kişi özellikleriyle karşılıklı olarak verilecektir.

Veri İnceleme

2.1. Kişi Özelliklerini Tasvirleyen Deyimleşmiş Kalıp Sözler

2.1.1. Olumlu Kişi Özellikleri

Sabırlı

Bâshi tâshdan	<i>Ko'rishgu'ncha hayr, cân balam. Bâshing tâshdan bolsin, nu'ri diydam. (S 50)</i> “Allaha ısmarladık can yavrum. Sabırlı ol, gözümün nuru.”

Dürüst, hak yemeyen

Buzâkning ҳақи bâr deb sıgırning sütünini ichmaslik	<i>Yo'q, keyindan ma'lum boldiki, Hamidu'lla buzâkning ҳақи bâr deb sıgırning sütünini ichmaydigan takvâdâr âdamlar tâifasidan ekan.(s 54)</i>

	“Hayır, sonradan ortaya çıktı ki, Hamidulla hak yemeyen, dürüst, ahlaklı insanlardanmış.”

Ünlü, Tanınmış

Dāngi ket(gan), dāngi Dāgistan ketgan, dāvruği ket(gan)	<i>Bersa, shunday ādamga beradi. Qayeri kam?Kimsan, dāngi ketgan Rıhsıbay hāsılātning o’gli-ya.</i> (s 75) “Verse, böyle adama verir. Neresi/neyi eksik? Kimsin, meşhur Rıhsıbay’ın oğlu ya işte.”

Akıllı, sezgileri güçlü, kurnaz

Yer tagida ilân kımrılasa bil(gan) (84), zehni ötkir (105)	<i>Nasimcānning hātini yanglishmaydi. Yer āstida ilân kımrılasa, biladigan kuv ayal.</i> (S 84) Nasimcan’ın hanımı yanılmıyordu. Yerin altında yılan kıpırdasa bilen kurnaz kadın.

Cefakâr, güçlü, tek başına çalışan

Yalgız kol	<i>Usta. Mo’min yalgız kol bir kāsib edi.</i> (S 87) Usta. Mo’min tek başına çalışan bir zanaatkârdı.

Kibar, naif, hassas, kırılğan

Köngli nazik, kichik köngil(129)	<i>Bālaning köngli nazik. Ātasiz o’ksib yu’ribdi.</i> (159) Çocuğun gönlü hassas. Babasız incinmiş. <i>Beka, umrida eng aziz va köngli nazik mehmānlarni ku’tgan kabi, katta shādlik va dāvdirash bilan hizmat kıla bāshladi.</i> (159) Beka, ömrünün en kıymetli ve kibar misafirlerini beklemiş gibi büyük sevinç ve heyecanla hizmete başladı.

İyi niyetli: Köngli tâza (160), sâdda dil (236)

İhtiyatlı: Körpasiga qarab âyak uzatgan (165)

Güvenilir: Lafzi hālâl (167), âgzi maḥkam (212)

Duası tutan, nefesi kuvvetli: Nafasi ötkir (180)

Nüfuzlu, saygın: Âbroyi baland (184), ciri bâr (95)

Becerikli, hünerli: Âyağı âlti, kıli yetti (191)

Şanslı: Âmadi ketgan (194)

İffetli, namuslu: Ânasi öpmagan (195)

Merhametli, şefkatli: Sâf dil (237)

Masum: Sutdan âk, kıardan tâza (241)

Kahraman, yiğit: Cân âlib cân ber(gan) (102)

İhlâslı: İhlâsi baland (114), ishânci kâmil

Alçakgönüllü: katta bâshini kichik kıl(gan) (126)

Cesur, güçlü: tâğni ursa tâlkân kıladigan (268)

2.1.2. Olumsuz Kişi Özellikleri

Kibirli : Dâmida âsh pishgan, dimâğiga kırt tushgan, dimâğidan eşak kırti yeğilgan, dimâğı baland (73), közini yağ bâsgan (139), âsmândan kelgan (201), kıatta âğiz (212)

Vurduymaz, kaygısız: Dünyani suv bâssa, topiğiga chıkmagan (78), parvâyi falak (218)

Fitneci, fesat: Yamân köz (87), köngli eğri (162), nafasi sâvuq (180)

Bencil: Kıülni öz kömechiga târtgan (130)

Açgözlü, hırslı: Közi âch(141), nafsi buzuk (180)

Kıskanç : Közi târ (142)

Merhametsiz, vicdansız: Kıattık köngil (163), meħri tâsh (172)

Patavatsız: Mayda gap (169)

İşgüzar: Musâning alamini isâdan âlgan (176)

Kirli, pis: Naħs bâsgan (181)

Acelecı: Âlinmâgan buzâkka kıazık kıâkkan (194), Lâp desa, âla kıap âlib yurgan (168)

Tecrübesiz : Âna süti âğzidan ketmagan (196)

Geveze: Âğzi bilan yurgan (209), âğzi bosh (209), âğziga küchi yetmagan

Dedikoducu: Uzun kıulâk (275)

Cimri: Fe'li târ(280)

Aşırı abartan: İgnadek..ni tuyadek kııl(gan), niynaday ..ni tuyadey kııl(gan) (107)

Kurnaz, sinsı: İlânning yağini yalagan (111), ichidan pishgan (115)

Kötü niyetli: İchi kıara (117)

Bihaber: Ko'zi k'or kıulâğı kar (138)

Sivri dilli: Tili tez (259)

2.1.3. Fiziksel Durum Bildiren Kişi Özellikleri

Sağlıklı: Bâshi âmân

Güzel: Közga yakın (134), ây desam âğzi bâr, kün desam közi (192)

Cazibeli: Istarası ıssık (113)

Çevik, hızlı: Âyak-koli yengil (188), âyağını koliga âlgan (190)

Güzel Konuşan: Âtash zabân (203), tili ötkir (260)

Aşırı zayıf: Kölankasi kâlgan (149),

Aşırı hızlı konuşan: Labi labiga tagmigan (166)

Hasta: Mazasi kaçgan (169), sâvuğ urgan (236), tâb(i) yo'k(264)

Ölü: Cağândan ötgan (93)

Hamile: Boshi kârângi (50)

Yeni doğan (bebek): Kindigi kesilgan, kindik kâni to'kilgan (129)

2.1.4. Ruhsal Durum Bildiren Kişi Özellikleri

Mutsuz, üzgün: Daru dünyasi kârângi, dilida siyahlık bolgan (73), kayfi buzuk(124), tab(i) hira (124)(Ya tanida nâhushlik yahud dilida siyahlık bårdır.)

Mutlu, keyifli, huzurlu: Bâshi âsmânda(50), doppisini âsmânga tashligan (79), âğzi kulâğida(50), kayfi baland (124), kayfi hush, vaqti châğ, dimâgi châğ (125)

Evhamlı, telaşlı: Köngli hira

Perişan: Cigar-bağri hun bolgan (93)

Sinirli: Cazavasi tutgan (91)

Aceleci: Supradagi unga karamay tandirda ot qalagan (240)

Kırgın: Köngli sınık (160)

3. Sonuç

Kalıp sözler kullanıldığı toplumun kültürüne, tarihine ışık tutan, o toplumun çok çeşitli yönleri hakkında ipuçları veren önemli dil birlikleridir. Bir toplumda ne kadar çok kalıp söz kullanılıyorsa o toplumun dili aynı yoğunlukta gelişmiştir. Bu çalışmada Özbek Türkçesinde kişi tasvirleri için kullanılan deyimleşmiş kalıp sözler ele alınmış ve örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Taradığımız eserde burada başlıklandırmadığımız daha pek çok kalıp söz tespit edilmiştir. Ancak konu dışına çıkılmaması amacıyla verilmemiştir.

4. Kaynakça

AKSAN, D. (2002). Anadilimizin Söz Denizinde. Ankara: Bilgi.

AKSAN, D. (2015). Türkçenin Sözvarlığı. Ankara: Bilgi.

AUSTİN, J. (2007). Söylemek ve Yapmak. İstanbul: Metis.

EROL, Ç. (2007). Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme. İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

GÖKDAYI, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözler. İstanbul: Kriter.

SEARLE, J. (2000). Söz Edimleri. Ankara: Ayraç.

VAN İLİ AĞIZLARINDA EYLEM İSTEMİ

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM
Fırat Üniversitesi / Türkiye
bilgitsaglam@gmail.com

GİRİŞ

İstem dil bilgisi, son yıllardaki söz dizimi incelemelerinde önemli bir yere sahiptir. İlk olarak Lucien Tesnière (1959) tarafından kimya biliminden devşirilerek dilsel incelemelerin alanına sokulan *istem* terimi, sözlüksel bir unsurun doğal kapasitesini ifade etmek için kullanılır (Doğan, 2011, s. 1). Tümcenin temel ögesi yüklemidir ve istem dil bilgisine göre tümcenin yapısı yüklemün geliştiği eylemin istemi tarafından kurulur. Buna göre *uyu-* eylemi gerçekleşmek için yalnızca özne görevinde bir tamamlayıcıya ihtiyaç duyarken, *kır-* eylemi özne ve dolaysız nesne görevinde iki; *at-* eylemi özne, dolaysız nesne ve dolaylı nesne görevinde üç tamamlayıcıya ihtiyaç duyar. Başlangıçta eylemlerin yönetebildiği tamamlayıcıların niceliksel durumunu ifadede kullanılan ve tamamlayıcıların anlamsal özelliklerini bir kenara bırakan istem dil bilgisinin alanı, Tesnière'den sonraki çalışmalarla genişletilmiştir. İstem gramercileri istemi birleşik bir fenomen olarak değil farklı düzey ve türlerde ele alarak yeni bir dil bilgisi modeli hâline dönüştürmüşlerdir (Doğan, 2011, s. 28). İstem yalnızca yüzey yapıda eyleme bağlı olarak tümcede bulunan tamamlayıcıların eyleme hangi durum biçimbirimleri ya da ilgeçler aracılığıyla bağlandığını ifade eden bir kategori değil, aynı zamanda tamamlayıcıların mantıksal yapılarını, sayılarını ve tümcedeki konumlarını derin yapıda kararlaştıran ve onlara çeşitli anlamsal roller yükleyen farklı düzeylerden meydana gelen kapsamlı bir söz dizimsel yapı olduğuna kanaat getirilmiştir (Aydın Özkan, 2017, s. 14). Bu durum istemi düzeyler hâlinde inceleme fikrini ortaya çıkarmıştır. Başta Růžicka (1978) olmak üzere, Allerton (1982), Helbig&Schenkel (1969, 1991) gibi araştırmacılar istem dil bilgisine anlam bilimsel bakış açısını da eklemiş ve istemi çeşitli düzeylerde ele almışlardır. Modern çalışmalarda en çok kabul gören yaklaşım Helbig ve Schenkel'inki olmuştur (Doğan, 2011, s. 49; Aydın Özkan, 2017, s. 22). Helbig ve Schenkel istemi *mantıksal istem*, *anlamsal istem* ve *söz dizimsel istem* olmak üzere üç düzeyde incelemiştir.

Mantıksal istem bir sözcüğün kaç tane bileşene ihtiyaç duyduğunu belirten istem düzeyidir. Eylemler özelinde düşünüldüğünde mantıksal istem, bir eylemi doyuran ya da eylemin doyunluğa ulaşabilmesi için gerekli zihinsel bileşenleri ifade eder (Doğan, 2011, s. 51). Örneğin *gör-* eylemi mantıksal olarak gören [+CANLI] özellikli bir özne (deneyimci) ile görülen bir nesneyi (uyarıcı) gerekli kılarken *uyu-* eylemi [+CANLI] özellikli yalnızca bir üyeye ihtiyaç duyar. Aynı anlam değişkesinde kullanılan eylemlerin bütün dillerde aynı mantıksal isteme sahip olduğu kabul edilir. Örneğin İngilizce *to see* ya da Almanca *sehen* eylemleri “Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak” anlamıyla kullanıldığında yine *gören* ve *görülen* olmak üzere iki tamamlayıcıya sahip olacaktır. Bununla birlikte mantıksal istem düzeyinde bulunan bütün katılanlar söz dizimsel düzeye aktarılmayabilir. Örneğin *gör-* edilgenleştirildiğinde aynı anlamda kullanılmasına rağmen nesne tamamlayıcısını kabul etmeyerek söz dizimsel düzeyde UYARICI anlamsal rolünde özne tamamlayıcısıyla

gerçekleşir. Ancak bu durum *gör-* eyleminin mantıksal istemiyle değil, söz dizimsel istemiyle ilgilidir. Özne tamamlayıcısı dil bilgisel bir gereklilik¹ olarak tümceden çıkarılır.

Mantıksal istem düzeyi evrensel özelliği nedeniyle bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Çalışmanın amacı eylemlerin ölçünlü dilden farklı gerçekleşen istemsel özelliklerini belirlemek olduğundan VİA'daki istemsel durumlar söz dizimsel istem ve anlam bilimsel istem çerçevesinde ele alınmıştır.

Söz dizimsel istem düzeyi derin yapıda ve mantıksal istem düzeyinde sözcük tarafından oluşturulan zorunlu ve seçimli istem boşluklarının dil bilgisel kurallar çerçevesinde gerçekleşmesidir (Aydın Özkan, 2017, s. 95). Bir başka deyişle söz dizimsel istem, mantıksal ve anlam bilimsel istemin söz diziminde ifadesini bulduğu aşamadır (Doğan, 2011, s. 51). Bu düzey zorunlu ve seçimlik istemlerle, eklentiler olarak adlandırılan tüm unsurların söz dizimsel özellikleriyle ilgilidir (Helbig, 1992, s. 9).

Anlam bilimsel istem ise, istem kuramını ortaya atarken istemin niteliksel yapısını göz ardı eden Tesnière'den sonra istem dil bilgisini geliştiren tüm araştırmacılar tarafından ayrı bir istem düzeyi olarak ele alınmış ve önemi vurgulanmıştır (Aydın Özkan, 2017, s. 91). Anlam bilimsel istem düzeyi eylemler ya da istem potansiyeline sahip diğer unsurların ihtiyaç duydukları üyelerin anlamsal özelliklerinin, rollerinin ve kısıtlılıklarının belirlendiği aşamadır. Aynı anlam değişkesinde kullanılan eylemler aynı anlam bilimsel istem şemasına sahipken, eylemin anlamı değiştiğinde yönettiği tamamlayıcıların anlamsal rol ve/veya sınırlılıkları değişir.

- (1) Bugüne kadar babam_[eden: +İNSAN] bize_[faydalanan: +İNSAN] baktı. (= geçindirmek, beslemek)
- (2) Babam_[deneyimci: +CANLI] bize_[hedef] bakıyor. (= bakışı bir yer üzerine çevirmek)
- (2a) *Bugüne kadar masa bize baktı.
- (2b) *Masa bize bakıyor.

Örneklere bakıldığında *bak-* eylemi “geçindirmek, beslemek” anlamında kullanıldığında *EDEN* ve *FAYDALANAN* anlamsal rolünde [+İNSAN] özellikli tamamlayıcılara ihtiyaç duyarken; “bakışı bir yöne çevirmek” anlamında kullanıldığında *DENEYİMCİ* anlamsal rolünde yine [+CANLI] özellikli bir tamamlayıcıyı gerekli kılmıştır. (2a) ve (2b) tümcelerinin dil bilgisi dışı olmasının nedeni ise iki tümcedeki yüklemelerin ifade ettikleri anlam çerçevesinde sırasıyla [-İNSAN] ve [-CANLI] özellikli tamamlayıcılarla birlikte kullanılamalarıdır. Kısacası yüklem geliştiği eylemin anlamsal özellikleri tümceye katılacak olan tamamlayıcıların da anlamsal özelliklerini belirlemekte ve onlara çeşitli anlamsal sınırlılıklar çizmektedir.

Tamamlayıcılar ve Eklentiler

Tümlelerin unsurları istem dil bilgisine göre genellikle üç başlık altında toplanır: *zorunlu tamamlayıcılar*, *seçimli tamamlayıcılar* ve *eklentiler*². Eklentiler, bir eylemin anlamını tamamlaması için gerekli olmayan katılanlardır. Bunlar eylemin yönetim çerçevesi içinde yer almadıklarından anlamsal olarak uygun oldukları (Herbst T. , 1999, s. 4) bütün tümcelerde yer alabilirler. Eklentiler eylemle istem ilişkisi değil, bir bağımsallık ilişkisi

¹ Herbst (2004: XXX) *iletişimsel gereklilik* (communicational necessity), *dil bilgisel gereklilik* (structural necessity), *istem düzeyinde gereklilik* (necessity at the level of valency) olmak üzere 3 tip gereklilikten bahseder.

² Herbst (1999) katılanları zorunlu tamamlayıcılar, seçimli tamamlayıcılar, bağlamsal seçimli tamamlayıcılar ve eklentiler olmak üzere dörde ayırır. Bağlamsal seçimli tamamlayıcılar bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

kurallar (Aydın Özkan, Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem, 2017, s. 14) Aşağıdaki örneklerde geçen *gün boyu*, *saat üçte* ve *iki yıldır* gibi yapılar eklentidirler. Bunlar yüklem ile bir yönetim ilişkisi içinde bulunmayıp yalnızca yüklem ifade ettiği yargıyı yer yer genişletmek için tümcede yer alırlar.

(3) Ahmet *gün boyu* uyudu.

(4) Ali *saat üçte* belgeleri Ayşe'ye verdi.

Eylemler ya da yönetme potansiyeline sahip diğer sözcükler anlamlarını tamamlayabilmek için diğer unsurların varlığını gerekli kılar. Tamamlayıcılar olarak adlandırılan bu unsurlar, istem taşıyıcısı olan sözcüğün anlamını tamamlayabilmek için ihtiyaç duyduğu ve istem taşıyıcısı sözcük tarafından niceliksel ve niteliksel durumu belirlenen yapılardır. (3)'te *uyu-* eylemi DENEYİMCİ anlamsal rolündeki bir özneye (Ahmet) ihtiyaç duyarken, (4)'te *ver-* eylemi EDEN rolünde bir özne (Ali), KONU rolünde bir nesne (kitabı) ve HEDEF rolünde bir dolaylı nesnenin (Ayşe'ye) varlığını zorunlu kılar.

Tamamlayıcılar zorunlu tamamlayıcı ve seçimli tamamlayıcı olmak üzere ikiye ayrılırlar. Zorunlu tamamlayıcılar, eylemin anlamsal olarak doygunluğa ulaşması ve tümcenin dil bilgisel olarak sorunsuz olması için gerekli olan tamamlayıcılarıdır. Bağlam gözardı edildiğinde aşağıdaki örneklerin dil bilgisel olarak kabul edilemez oluşu zorunlu tamamlayıcıların belirtilen özelliklerinden dolayıdır.

(4a) *Ali saat üçte belgeleri verdi.

(4b) *Ali saat üçte Ayşe'ye verdi.

Bir eylemin açtığı istem boşluklarının tümcede her zaman doldurulması gerekmez. Bazı tamamlayıcılar tümcenin dil bilgiselliğine zarar vermeden tümceden çıkarılabilir (Doğan, 2011, s. 54). Bu tür tamamlayıcılar eylemin istemi çerçevesinde bulunsalar da söz dizimsel düzeye akatılmamaları bildirilişim açısından sorun oluşturmazlar.

(5) Adam iki yıldır bize yalan söylüyor (Doğan, 2011, s. 54).

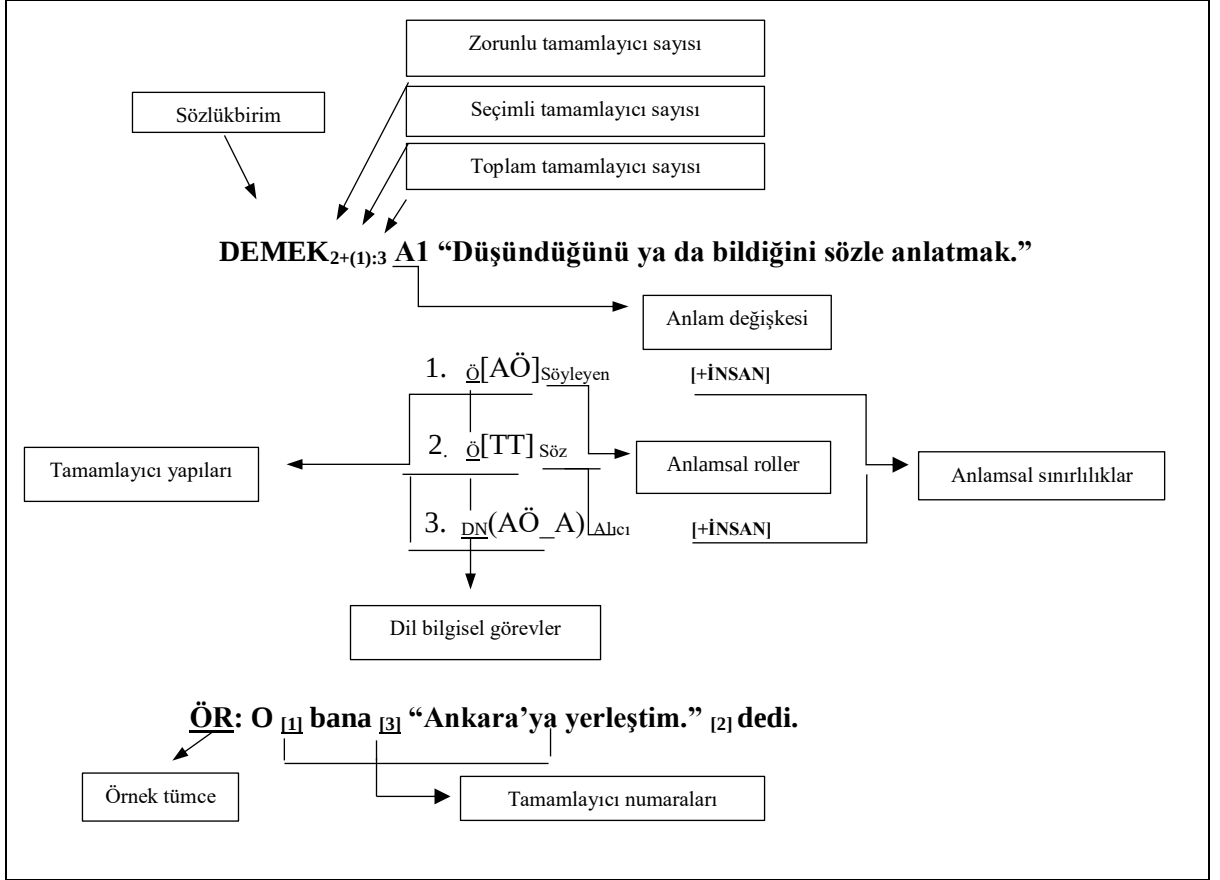
(5)'teki *bize* tamamlayıcısının tümceden silinmesi tümcenin dil bilgiselliği açısından herhangi bir sorun teşkil etmez. Bunun sebebi bu gibi durumlarda söz dizimsel düzeyde tümcede bulunmayan istem boşluklarının ve anlamsal rollerin konuşur ya da dinleyicinin zihninde canlanabilmesidir (Doğan, 2011, s. 55; Aydın Özkan, 2017, s. 107). Kısacası zorunlu tamamlayıcılara kıyasla tümceden çıkarılma oranı daha güçlü olan tamamlayıcılar (Matthews, 2007, s. 8) seçimli tamamlayıcı olarak tanımlanır.

İstem Şeması

İstem gösterimi için araştırmacılar çeşitli yöntemler ortaya koymuşlardır³. Bunlar arasında en çok kabul edilen gösterim yöntemi ise Helbig & Schenkel (1991)'in olmuştur. Şekil 1'de çalışmada kullanılan ve Helbig&Schenkel (1991)'den hareketle oluşturulan istem şemasının ayrıntılı gösterimi verilmiştir. Buna göre DEMEK eyleminin A1 anlam değişkesinde ("Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak") 2 zorunlu 1 seçimli olmak üzere toplam üç tamamlayıcısı vardır. Parantez için de verilen (1) seçimli tamamlayıcıyı göstermektedir. Üç tamamlayıcının dil bilgisel görevleri - (Ö)zne, (D)olaysız (N)esne gibi – belirlenerek tamamlayıcı yapıları -(A)d (Ö)beği, (T)ümce (T)amamlayıcısı gibi - zorunlu tamamlayıcılar için köşeli parantez, seçimli tamamlayıcılar için normal parantez kullanılarak; tamamlayıcıların aldıkları ekler ise tamamlayıcı yapılarının yanında “_” işareti ile ayrılarak

³ bk. (Engel, 1978) (Ozil, 1985) (Kahraman, 1999) ve Doğan (2011).

verilmiştir (AÖ_A). Tamamlayıcıların anlamsal rolleri tamamlayıcı yapılarının altında Söyleyen, Söz, Alıcı olarak işaretlenmiştir. Varsa anlamsal sınırlılıklar köşeli parantez içinde - [+İNSAN], [-CANLI] gibi - ; eşdizimlilikler ise {} işareti ile verilmiştir. Örnek kısmında ise tamamlayıcıların hangi dil bilgisel görev, anlamsal rol/sınırlılık veya eşdizimliliğe sahip oldukları numaralar ile işaretlenmiştir.

Şekil 1: İstem Şeması

VİA'da Tespit Edilen İstem Farklılıkları

Eylemlerin istem bilgisi biçim bilgisel ve anlam bilimsel süreçlere bağlı olarak değişebilir (Doğan, 2017, s. 197; Aydın Özkan, 2017, s. 131). İstem bilgisini değiştiren biçimbilgisel süreçler ettirgenleştirme, edilgenleştirme, oldurganlaştırma, dönüşlüleştirme, işteleştirme, geçişme (incorporation) olarak sıralanabilir. Bunların bir kısmı (ettirgenleştirme, oldurganlaştırma) söz dizimsel düzeyde istem arttırımını sağlarken diğer bir kısmı (dönüşlüleştirme, işteleştirme, geçişme) eylem isteminin azalmasına yol açar (Haspelmath, 2001). İstem değiştirimini sağlayan anlam bilimsel süreçler ise anlam değişmesi, anlam daralması, anlam genişlemesi ve çokanlamlılıktır. Bununla birlikte çalışmada istem değişikliği⁴ terimi yerine istem farklılıkları terimi tercih edilmiştir. İstem

⁴ Doğan (2017, s. 197), fiilin anlam bilimsel süreçlerden kaynaklanan istem değişikliklerinin istem değişimi (valency change); şekil bilgisel süreçlerden, bir başka deyişle fiil türetiminden kaynaklanan istem değişikliklerinin ise istem değiştirimi (valency alternation) terimiyle anıldığını kaydeder. Bu çalışmada istem değişikliği terimiyle her iki durum kastedilmektedir.

değişikliği, ağızlardaki istemsel gerçekleştirmeleri ölçünlü dilden gelişmiş durumlar olarak ifade edeceğinden çalışmada bu durum *istem farklılıkları* adı altında ele alınmıştır.

İstem potansiyeli taşıyan her sözcüğün söz dizimsel ve anlamsal istemi her dilde ya da bir dilin çeşitli kollarında (ağız, lehçe) aynı değildir. Artzamanlı bir bakış açısıyla bir dilin tarihî kollarındaki eylemlerin, eşzamanlı bir bakış açısıyla aynı dile mensup çeşitli lehçe ve ağızlardaki eylemlerin farklı istemsel özellikler taşıdıkları görülebilir.

Ağızlardaki eylemlerin ölçünlü dilden birçok açıdan istemsel farklılıklar ortaya koydukları görülmektedir. Aşağıda bu farklılıklar istem incelemelerindeki farklı düzeyler göz önünde bulundurularak örneklendirilmeye çalışılmıştır. Ancak istem düzeylerini net bir biçimde ayırmak mümkün değildir. Söz gelimi, mantıksal istem düzeyindeki bir farklılığın söz dizimine ya da söz dizimsel düzeyde gerçekleşen bir farklılığın eylemin anlamsal istem şemasına etki ettiği söylenebilir. Örneğin ölçünlü dilde *vur-* eylemi “darp etmek” anlam değişkesinde kullanıldığında yönelme durum ekli bir tamamlayıcıyı sözdizimine katarken, aynı eylem “silahla öldürmeye teşebbüs etmek” anlam değişkesinde kullanıldığında belirtme durum ekli bir tamamlayıcıyı sözdizimine taşır. Aynı biçimde *doğ-* eylemi oldurgan biçimiyle kullanıldığında hem mantıksal istem düzeyinde hem de anlam bilimsel istem düzeyinde [ÜRÜN] anlamsal rolünde kullanılmasını hem de söz dizimsel istem düzeyinde +1 tamamlayıcının eklenmesini sağlar. Dolayısıyla aşağıda başlıklar hâlinde örneklendirilen istem farklılıklarının sadece belirtilen istem düzeyinde gerçekleştiği düşünülmemelidir.

Söz dizimsel İstem Farklılıkları

Aynı anlam değişkesinde kullanılan bir eylem bir başka dil varyantında farklı durum ekleri ile gerçekleşebilir:

VİA	T.T.
ALIŞMAK₂ = “Yadırgamaz duruma gelmek.” = ALIŞMAK₂	
1. ö[AÖ] _{Deneyimci} [+İNSAN] 2. N[AÖ_I] _{Uyarıcı} [+SES]	1. ö[AÖ] _{Deneyimci} [+İNSAN] 2. N[AÖ_A] _{Uyarıcı} [+SES]
ÖR: (O) ^[1] <u>zıl sesini</u> ^[2] <u>alışsın</u> . (Gökçür, 2012, s. 348).	ÖR: (Biz) ^[1] Samsun’a ^[2] alıştık (Doğan, 2011, s. 121).
SÖVMEK₂ = “Onur kırıcı, çoğu basmakalıp kaba sözler söylemek.” = SÖVMEK₂	
1. ö[AÖ] _{Eden} N[AÖ+I] _{Etkilenen}	1. ö[AÖ] _{Eden} N[AÖ+A] _{Etkilenen}
ÖR: esKiden <u>ğáynatalar</u> ^[1] <u>gelinleri</u> ^[2] <u>söyerdiler</u> . şimdi bi şey demiler. he, (402/87)	ÖR: <u>Kılıksız kıyafetsiz adamlardan biri</u> ^[1] güya kapımızdan içeri dalarak <u>bize</u> ^[2] sövüp saymaya başlamış sanırdım (TS, 2005, s. 1801).

Yukarıdaki örneğin ölçünlü Türkiye Türkçesindeki eşdeğeri düşünüldüğünde *alış-* ve *söv-* eylemlerinin aynı anlam değişkesinde söz dizimsel isteminin Van ili ağızlarında (VİA) farklılık gösterdiği ve ölçünlü dilden farklı olarak yönelme durum ekli tamamlayıcı yerine belirtme durum ekli tamamlayıcı ile kullanıldıkları görülmektedir. Durum eki farklılıklarına rağmen anlamlar her iki dil varyantında da aynıdır.

VİA’da karşılaşılan bir başka söz dizimsel farklılık eylemlerin tamamlayıcı sayısı ile ilgilidir. Diğer ağız ve lehçelerde de olduğu üzere VİA’da bazı eylemler herhangi bir çatı eki

almaksızın farklı sayıda tamamlayıcıya sahip olarak kullanılabilirler. Ölçünlü dilde *doğ-* eylemi DENEYİMCİ anlamsal rolünde bir tamamlayıcıya sahip olarak kullanılırken VİA'da ÜRÜN ve DENEYİMCİ anlamsal rolünde iki tamamlayıcıya sahip olarak oldurgan biçimiyle kullanılır. Aynı şekilde ölçünlü dilde *bit-* eylemi ölçünlü dilde ÜRÜN anlamsal rolünde bir tamamlayıcıya sahipken, VİA'da EDEN ve ÜRÜN anlamsal rolünde iki tamamlayıcıyla kullanılabilir. Yine *koş-* eylemi ölçünlü dilde bir tamamlayıcı ile gerçekleşirken, VİA'da iki tamamlayıcıyı gerekli kılmaktadır.

VİA	T.T.
DOĞMAK₂ A1 “Doğurmak.”	DOĞMAK₁ A1 “Dünyaya gelmek.”
1. ö[AÖ] _{Eden} [+İNSAN] 2. N[AÖ_I] _{Ürün} [+İNSAN]	1. ö[AÖ] _{Ürün} [+İNSAN]
ÖR: o (Onu) _[2] <i>doğar</i> ⁵ <i>annenin</i> _[1] adi zahaydi. (Gökçür, 2012, s. 233)	ÖR: Yazar 1913'te doğmuş (Doğan, Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri, 2011, s. 201).
BİTMEK₂ A1 “Bir işi tamamlamak, bitirmek.”	BİTİRMEK A1 “Sona ermek, tamamlanmak.”
1. ö[AÖ] _{Eden} +İNSAN 2. N[AÖ+den] _{Ürün} +YİYECEK	1. ö[AÖ] _{Ürün}
ÖR: Kayınvalidem bi çap eKmegi yapardı. (Ben) _[1] hoca ezan vèrene Kádá eKmeKden _[2] <i>biterdim</i> . (Gökçür, 2012, s. 329)	ÖR: <i>İnşaat</i> _[1] nihayet <i>bitti</i> .
KOŞMAK₂ A1 “Binek hayvanını dörtnala sürmek.”	KOŞMAK₂ A1 “Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ+I] _{Etkilenen}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. DN(AÖ) _{Hedef}
ÖR: <i>men</i> _[1] de <i>çıldım</i> . teKrar <i>aTları</i> _[2] <i>Koşdım</i> , <i>çıldım</i> <i>geldim</i> . <i>geldim</i> <i>baıldım</i> . <i>gelin</i> <i>başının</i> <i>orda</i> <i>duruP</i> . (Gökçür, s. 2012, s. 394)	ÖR: <i>Olayı duyan veliler</i> _[1] <i>okula</i> ₍₂₎ <i>koştı</i> .

Söz dizimsel istem düzeyinde görülen bir başka farklılık eylemlerin yönettiği tamamlayıcıların yapılarıyla ilgilidir. Bazı eylemler tamamlayıcılarının söz dizimsel özelliklerini de belirler. Örneğin ölçünlü dilde *de-* eylemi SÖZ anlamsal rolündeki dolaysız nesne tamamlayıcısının dolaysız anlatım yapısında tümce tamamlayıcısı olmasını talep ederken, *söyle-* eylemi aynı anlam değişkesinde tamamlayıcısının dolaylı anlatım yapısında olmasını gerekli kılar. Bu nedenle *söyle-* eylemi ile kurulan (3) numaralı örnek dil bilgisel olarak kabul edilebilir bir tümce iken, (3a) ve (3b) örnekleri sorunludur:

- (1) “Ben geldim, seni bekliyorum.” dedi.
- (2) Dedi ki: “Ben geldim, seni bekliyorum.”
- (3) Geldiğini ve beni beklediğini söyledi

⁵ Eylemsiler de bir eylem sonucu ortaya çıkan bir durumu ifade ettiklerinden, yantümce yüklemi olarak görev aldıklarında türedikleri eylemin istem potansiyelini korurlar (Aydın Özkan, 2017, s. 194).

(3a) * “Ben geldim, seni bekliyorum.” söyledi.

(3b) * Söyledi ki: “Ben geldim seni bekliyorum.”

VİA’da ise *de-* ve *söyle-* eylemlerinin söz dizimsel istemi ölçünlü dilden farklıdır. VİA’da *de-* eylemi tamamlayıcısının hem dolaylı anlatım hem de dolaysız anlatım yapısında kurulmasına izin verirken, *söyle-* eylemi dolaysız anlatım yapısında bir tamamlayıcı kabul eder:

VİA	T.T.
SÖYLEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”	SÖYLEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”
1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[ki_TT] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}	1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[AÖ] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}
ÖR: (Q) _[1] <i>söler ki annesine, babasına</i> _[3] , <i>anne baba ben filankesin ahmedin gızını</i> _[2] <i>istiyem.</i>	ÖR: (Q) _[1] <i>Bana</i> ₍₃₎ <i>Ankara’ya</i> <i>yerleştiğini</i> _[2] <i>söylemedi.</i>
DEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”	DEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”
1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[AÖ_I] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}	1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[TT] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}
ÖR: beni alacaḡsan al, almiyacāḡsan işin ras gelsin. vala dēdi balam sen bu doğrusini dēdin, (Gökçür, 2012, s. 354)	ÖR: (Q) _[1] <i>bana</i> _[3] “Ankara’ya _[2] <i>yerleştım.</i> ” dedi.
DEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”	DEMEK_{2+(1):3} A1 “Düşündüğünü ya da bildiğini sözle anlatmak.”
1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[TT] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}	1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. ö[TT] _{Söz} 3. DN(AÖ) _{Alıcı}
ÖR: allahın emri, pēḡamberin Ḳavlinen geldiḡ. dēdi, (Gökçür, 2012, s. 472)	ÖR: (Q) _[1] <i>bana</i> _[3] “Ankara’ya _[2] <i>yerleştım.</i> ” dedi.

Anlam Bilimsel İstem Farklılıkları

Eylem, çevresindeki tamamlayıcıların sadece söz dizimsel özelliklerini değil, aynı zamanda anlam bilimsel özelliklerini de belirler. Anlam bilimsel istem düzeyinde tamamlayıcıların sahip olması gereken anlamsal özellikler, durumlar ve roller belirlenir. Aynı anlam değişkesinde kullanılan eylemler aynı anlam bilimsel istem şemasına sahipken; farklı anlam değişkelerinde bir eylemin aynı anlam bilimsel istem şemasını ortaya koyması beklenemez. Farklı anlamlarda kullanılan eylemler hem aynı dil bünyesinde hem de iki dil varyantı arasında farklı anlam bilimsel istem şemaları ortaya koyarlar. Eylem kullanıldığı anlam değişkesine bağlı olarak anlamsal olarak uygun olan tamamlayıcıların tümcede yer almasına olanak sağlar. Anlamsal olarak uygun olmayan tamamlayıcıların kullanılması (a) tümcenin dil bilgisel olarak kusurlu olmasına ya da (b) eylemin diğer bir anlam değişkesinde kullanılmasına neden olur.

(4) Bu fabrika on aileyē[Faydalanan] bakıyor. (= Geçindirmek.)

(5) Bu fabrika güneye_[Hedef] bakıyor. (= Bir yöne yönelmiş durumda olmak.)

Dolayısıyla eylem anlamının, tamamlayıcılarının anlamsal özelliklerinin bir tür birleşiminden oluştuğu söylenebilir. Tamamlayıcıların anlamsal özellikleri iki yönden ele alınabilir. Bunlardan birincisi *anlamsal sınırlılıklar* (semantic restrictions), diğeri ise *anlamsal rollerdir*⁶ (semantic roles, theta roles) (Aydın Özkan, 2017, s. 92). Anlamsal roller tamamlayıcıların eylemle olan ilişkisini işaretleyen anlamsal kodlardır. (4)'te *bak-* eyleminin kullanıldığı anlam değişkesine göre *on aileye* tamamlayıcısına FAYDALANAN anlamsal rolünü yüklenirken, (5)'te aynı eylemin kullanıldığı yeni anlamda *güneye* tamamlayıcısı HEDEF anlamsal rolü ile işaretlenmiştir. Diğer bir deyişle eylemin kullanıldığı yeni anlamlar tamamlayıcısının da anlamsal durumunu belirlemektedir.

VİA'da diğer ağızlardaki gibi ölçünlü dilden farklı anlamlarda kullanılan eylemler oldukça fazladır. Bu eylemler de kullanıldıkları yeni anlamlar çerçevesinde tamamlayıcılarına ölçünlü dilde olmayan anlamsal roller yüklerler:

BAĞLAMAK ₂ A1 “Toplamak, biriktirmek”.	İLİŞTİRMEK ₂ “Yumruk tekme vb. ile vurmak, darp etmek.”
1. ö[AÖ] _{Etkilenen} 2. N[AÖ] _{Sebep}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. DN[AÖ+A] _{Etkilenen}
ÖR: ciğerleri su bağladı. gitdi top oynadı. Topdan terlemiş. terli terli meşrubat içmişti. <u>Su</u> _[2] <i>bağlamışdi</i> <u>ciğerleri</u> _[1] (Gökçür, 2012, s. 392).	ÖR: dedi gede ğurani kerim burdan <u>(Ben)</u> _[Özne: Eden] <u>sene</u> _[Dolaylı Nesne: Etkilenen] <u>ële</u> bi tene <i>ilişdirecam</i> .
ÇALMAK ₂ A2 “Karıştırmak, çırpamak”	KAYTARMAK ₂ A1 “Geri çevirmek, göndermek, iade etmek.”
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ+I] _{Etkilenen}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Konu}
ÖR: (Biz) _[1] <i>yumurtayı dört beş yumurta</i> _[2] <i>çalıP çalıP çalıP</i> tökerih. (Gökçür, 2012, s. 364)	ÖR: ğeTdım eve. baba dedi gede bu cırilib. göt, git. (Sen) _[1] bunu _[2] <i>ğáyter</i> . götdüm. geldim <i>ğáyterdim</i> . (Gökçür, 2012, s. 405)
SAVAŞMAK ₁ A1 “Laf, söz etmek; kızmak.”	SAKLAMAK ₂ A1 “Sığır, koyun vb. hayvanları beslemek, yetiştirmek.”
1. ö[AÖ] _{Deneyimci}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Faydalanan} _[+HAYVAN]
ÖR: gelip ğapidan ğeşme, <u>anam</u> _[1] <i>savaşıR</i> oğlan. (Gökçür, 2012, s. 323)	ÖR: tawıhlari <i>Ƙoyıdıh</i> içine kümesin. cıvcıv çıkarıdı. kürke yatırıdıh, <u>(Biz)</u> _[1] <u>(cıvcıvleri)</u> _[2] <i>sahliyidih</i> , büyüyidi, ğoroz olıdı. (Gökçür, 2012, s. 383)
TUTMAK ₂ A2 “Hastalık yuva yapmak, nüvelenmek.”	YAZMAK ₂ A1 “Örmek.”
1. ö[AÖ] _{Konu} 2. DN[AÖ] _{Kaynak}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Ürün}
ÖR: Ƙızılce çıkarTdığı zaman datlı yiyecaĥ. sawığa vermiyecaĥ. sawığa verdiğin zaman atar ciğere. <u>Ƙızılce</u> _[1] <i>ciğerden</i> _[2] tutiyor.	ÖR: <u>ben</u> _[1] oĥımnan bazarım. <u>ketan</u> <u>köynek</u> _[2] yazarım. (Gökçür, 2012, s. 332)

⁶ Türkçe için hazırlanan anlamsal rol listeleri için bk. Uzun (2003), Erdem (2006) ve Doğan (2011).

Anlamsal Sınırlılıklar

Eylem, tamamlayıcılarının yalnızca anlamsal rollerini belirlemez; kullanıldıkları anlam değişkeleri içinde tamamlayıcılarına çeşitli anlamsal sınırlılıklar da getirir. *Seçme sınırlılıkları* (selectional restriction) olarak da bilinen anlamsal sınırlılıklar tamamlayıcının yani adın anlamsal nitelikleriyle ilgilidir (Doğan, 2011, s. 63). Örneğin *ye-* eylemi “ağızda çiğneyerek yutmak” anlamında kullanıldığında [+CANLI] ve [+YİYECEK] özellikli iki tamamlayıcıya ihtiyaç duyar. [+CANLI] ve [+YİYECEK] *ye-* eyleminin tamamlayıcılarının anlamsal sınırlılıklarıdır⁷. Anlamsal sınırlılıklar eylemin kullanıldığı anlam değişkesine göre ağızlarda da farklılık gösterebilir:

VİA	T.T.
AYIRMAK₃ A1 “Bir kızın evlenme önceliğini bir kişiye vermek.”	AYIRMAK₃ A1 “Bir şey veya yeri, bir şey veya kimse için kullanmayı belirlemek, tahsis etmek.
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Konu} 3. DN[AÖ] _{Faydalanan}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Konu} 3. DN[AÖ] _{Faydalanan}
[+İNSAN] [+İNSAN] [+İNSAN]	[+İNSAN] [-CANLI] [+İNSAN]
ÖR: ...gididiĥ, oturidiĥ. diyidiĥ illah bu Kızı <u>sen</u> [1] <u>bu Kızı</u> [2] <u>bize</u> [3] <u>ayirecaĥsan</u> . o da diyidi olmiyi. nazını edidi. bi daha gididiĥ. iki sefer, üç sefer sora alidiĥ. nişan taĥidiĥ. (Gökçür, 2012, s. 380)	ÖR: (Ben) Bu odayı size ayırdım (Doğan, 2011, s. 136).
BAĞLAMAK₂ A1 “Toplamak, biriktirmek”.	-----
3. ö[AÖ] _{Etkilenen} 4. N[AÖ] _{Sebep}	-----
[+ORGAN] [+SIVI]	-----
ÖR: ciĥerleri su bağladı. gitdi top oynadı. Topdan terlemiş. terli terli meşrubat içmişdi. <u>Su</u> [2] <u>baĥlamışdi ciĥerleri</u> [1] (392/59, 60).	-----
DOKUMAK₂ A1 “İplik, yün vb. işlemek, örmek.”	DOKUMAK₂ A1 “Tezgâhta ipliĥi, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak.”
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ+I] _{Ürün}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ+I] _{Ürün}
[+GIYECEK]	
ÖR: bi kere beş şişnen çorap yapardıĥ. Herkesin ayaĥına göre, ölçüsüne göre <u>bayannar</u> [1] <u>yün çorap</u> [2] <u>toĥurdı</u> . (Gökçür, 2012, s. 349)	Bir tezgâhta <u>tülbent</u> [2] <u>dokuyan narin bir kıza</u> [1] aşık oldum (TS, 2005, s. 552).
ÖRMEK₂ A1 “Tezgâhta ipliĥi, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak.”	ÖRMEK₂ A1 “İplik, yün, tel, saz vb.ni birbirine dolayarak işlemek veya tezgâhta dokumak.”
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ] _{Ürün}	1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N[AÖ+I] _{Ürün}
HALI, KİLİM	
ÖR: ĥali dezhahi wardi. o [1] <u>ĥali</u> [2] de <u>örmidiler</u> . (onlar)[Özne: Eden] o zaman (Onlar) [1] <u>kilim</u> [1]	(O) [1] İnce ipliklerini tavandan duvara atarak <u>aĥını</u> [2] <u>örüyordu</u> .

⁷ Anlamsal sınırlılıklar için bk. Helbig ve Schenkel (1991: 93), Fischer (1997: 51), Rolffs (1997: 95).

öridiler. (Gökçür, 2012, s. 382)

Eşdizimsel Farklılıklar

Ağızlarda görülen bazı farklılıkları anlamsal roller ya da anlamsal sınırlılıklar ile açıklamak mümkün görünmemektedir. Bazı söz dizimsel birlikte kullanımlar yalnızca kendilerine özgü bir özellik taşırlar. Bu çalışmada anlamsal rol veya anlamsal sınırlılık ile açıklanamayan durumlar eşdizimlilik çerçevesinde ele alınmıştır.⁸

Eşdizim, bir biçim-anlam birimi olarak sıklıkla kullanıldıkları, sözcükten daha büyük, önceden üretilmiş, kullanıma hazır yapı bloklarıdır (Doğan, 2016, s. 18). Hausmann (1985)'e göre eşdizimsel yapılar taban ve eşdizimleyen olarak ikiye ayrılır ve eşdizimin anlamı taban sözcüğün anlamı üzerine kurulur. Eylemsel eşdizimlerde taban sözcük ad, bağımlı sözcük ise eylemdir. Eylemin anlamı birlikte kullanıldığı ada göre şekillenir (Doğan, 2016, s. 157).

VİA'da eşdizimsel farklılıklar özellikle eşdizimleyen unsurlarda ortaya çıkmaktadır:

VİA ATMAK₁; T.T. YAPMAK₁ “Üretmek, hazırlamak.”	
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N{AÖ_I} _{Konu} YORGAN	ÖR: (Biz) [kim: Eden] geçen gün <u>tarunumun yorganını</u> _[neyi: Konu] güzel güzel <u>aTdih</u> . (Gökçür, 2012, s. 332)
VİA VERMEK; T.T. YAPMAK₁ “Bir duvarı kum, kireç, çimento ya da toprak harç kullanarak düzgünleştirmek.”	
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N{AÖ} _{Konu} SIVA 3. DN[AÖ] _{Hedef}	ÖR: (Ben) [1] <u>bizim dama</u> [2], <u>suva</u> [3] <u>veridim</u> . (Gökçür, 2012, s. 405)
VİA ÇÜRÜTMEK₂; T.T. EKŞİTMEK₂ “Ekşi duruma getirmek.”	
1. ö[AÖ] _{Eden} 2. N{AÖ_I} _{Etkilenen} AYRAN	ÖR: yoğurdi çalhaladıhdan sora üsdinden yağını alırdıh. (Biz) [1] <u>ayranını</u> [2] da <u>çürüdüdü</u> (Gökçür, 2012, s. 364).
VİA DEMEK₂; T.T. SÖYLEMEK₂ “Türkü, şarkı vb. okumak.”	
1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. N{AÖ} _{Tamamlayıcı} TÜRKÜ, ŞARKI	ÖR: .”: <u>adam</u> [1] <u>türki</u> [2] <u>diyi</u> , <u>şarki</u> [2] <u>diyi</u> . bağ dedih wala bu adam nece buraya yerleşmiş (Gökçür, 2012, s. 355).
VİA DEMEK₂; T.T. ANLATMAK₂ “Anlatmak, nakletmek.”	
1. ö[AÖ] _{Söyleyen} 2. DN(AÖ_A) _{Alıcı} 3. N{AÖ} _{İçerik} HİKÂYE	ÖR: işde bunnardi. hısım áKraba ziyaretleridi. hedik bıraırdıh. toplanırdıh bi araya. onan sora buydi. (Onlar) [1] (Bize) [3] <u>hékaya</u> [2] <u>diyerdiler</u> . oyun çıkarırdılar. çoğ şeyler yapardıh (Gökçür, 2012, s. 401).
VİA DÖKÜLMEK₁; T.T. ÇIKMAK₁ “Darbe nedeniyle yerinden oynamak.”	

⁸ Bu yöntem kişisel bir görüşme sırasında Nuh Doğan tarafından önerilmiştir.

1. ö{AÖ}Etkileyen GÖZ	ÖR: diyi bi gözi kordur. Komutan nece Koyi bunun bu kor terefine bu diyi ay ana, ay ana! Gözüm [1] töküldi, gözüm [1] töküldi. (Gökçür, 2012, s. 410)
VİA TUTMAK₂; T.T. +A YAKALANMAK/TUTULMAK₂ “Hastalanmak.”	
1. ö[AÖ]Deneyimci 2. N{AÖ}SebeP HASTALIK	ÖR: diyidi bidliSde (Biz) [1] orda bi hasTalıl [2] tuTduh.
VİA YIKMAK₃; T.T. ÖRTMEK₃ “Korunmak veya görünmez duruma gelmek için üstüne bir şey koymak.”	
1. ö[AÖ]Faydalanan 2. N{AÖ}Konu YORGAN, BATTANIYE 3. DN[AÖ]Hedef	ÖR: Yorgan morğan örtđim üsdüme. bađđım gine üşiyem. giTđim bizim diyer odadan çurğanağı geTđim, geldim (Ben) [1] (Onu) [2] yıhđım üsdüme [3], daha üşümedim (404/19).

İstem Farklılıklarının Nedenleri

VİA’daki istem farklılıklarının nedenleri üzerine kesin bir yargıya varmak güçtür. Ancak yukarıda sıralanan örnekler üzerinden çeşitli genellemeler yapmak mümkündür. İstem farklılıklarının bir bölümü VİA’daki eylemlerin ölçünlü dilden farklı olarak Türkçenin tarihi dönemlerindeki anlamlarını devam ettirmesine bağlanabilir. Örneğin savaş- eyleminin Eski Türkçede bulunan “tartışmak, münakaşa etmek” (Clauson G. , 1972, s. 793) anlamını korumaktadır. Yine *kaytar-* eyleminin Eski Anadolu Türkçesinde (EAT) “geri göndermek, iade etmek” anlamında kullanıldığı, dolayısıyla istem şemasının VİA’daki istem şeması ile aynı olduğu görülmektedir.

VİA	EAT
KAYTARMAK₂ A1 “Geri çevirmek, göndermek, iade etmek.”	KAYTARMAK₂ A1 “Geri çevirmek, göndermek, iade etmek.”
1. ö[AÖ]Eden 2. N[AÖ]Konu	1. ö[AÖ]Eden 2. N[AÖ]Konu
ÖR: geTđim eve. baba dēdi gede bu cīrilīb. gōt, git. (Sen)[Özne: Eden] bunı[Dolaysız Nesne: Konu] gáyter. götdüm. geldim gáyterđim. (Gökçür, 2012, s. 405)	ÖR: (Onlar) [1] Kâfir çerisini [2] yine geri kaytardılar. (Tarama Sözlüğü, 2009, s. 2388)

Yine bazı istem farklılıklarının dil ilişkileri neticesinde oluştuğu ileri sürülebilir. Özellikle eşdizimsel yapılarda karşılaşılan bu durum, eşdizimleyen unsur seçiminde karşımıza çıkar. Örneğin ölçünlü dilde *hastalığa yakalanmak* eşdizimliliği VİA’da *hastalık tutmak* olarak görülmektedir. Aynı eşdizimin Türkçenin çok eski tarihlerden itibaren etkileşim içinde olduğu İranî dillerde de olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu farklılıkların dil ilişkileri sonucu ortaya çıktığı söylenebilir:

Krt. “Min nexweş girt.”

Ben hastalık tut-Geç.

Ben hastalık tuttu.

Far. “Men bimari giriftem.”

Ben hastalık tut-Geç-1.t.ş

Ben hastalık tuttum.

“Ben hastalandım / hastalığa yakalandım.” “Ben hastalandım / hastalığa yakalandım.”

Bu iki sebep dışında ağızlarda görülen bazı istem farklılıklarının ağızların kendi dinamikleri içinde oluştuğu düşünülebilir. Örneklerle tanıklanması oldukça zor olsa da her dil gibi ağızların da konuşulduğu coğrafya ve kendine özgü kültür dinamiği içinde farklılaştığı göz önünde bulundurulmalıdır. *Ekmeğ* *vurmak* eşdizimliliği bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ekmeğin yörede tandır denilen ocaklarda yapılması nedeniyle işin yapılma biçiminin eşdizimleyen unsuru seçmede belirleyici olduğu söylenebilir. Ayrıca bu tür farklılıkların bir başka nedeni ise tümceden unsur eksiltme olarak gösterilebilir⁹. *ekmek vurmak*, *yorgan atmak* kullanımların “Ekmeği tandıra vurmak”, “yorgan için pamuk atmak” gibi yapıların eksiltilmesi sonucu geliştiği varsayılabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada VİA’daki eylem isteminin ölçünlü dilden farklı gerçekleşen durumları üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda eylem istemleri, söz dizimsel istem ve anlam bilimsel istem düzeylerinde ele alınmıştır. Söz dizimsel istem düzeyinde sayısal, biçim söz dizimsel ve yapı söz dizimsel farklılıklar örneklendirilmiş; anlam bilimsel istem düzeyinde ise ölçünlü dilden farklı olan anlamsal roller, anlamsal sınırlılıklar ve eşdizimsel hususlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca istem farklılıklarının olası nedenleri belirtilmiştir.

Buna göre VİA’daki eylemlerin;

1. Aynı anlam değişkesinde

- a) farklı sayıda tamamlayıcıya sahip oldukları,
- b) tamamlayıcılarına farklı durum ekleri yükleyebildikleri,
- c) tamamlayıcılarının farklı yapılarda olabileceği;

2. Farklı anlam değışkelerinde ise

- a) tamamlayıcılarının farklı anlamsal rollere,
- b) farklı anlamsal sınırlılıklara,
- c) farklı eşdizimsel özelliklere sahip olabilecekleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, istem dil bilgisinin sunmuş olduğu yöntemsel yaklaşım göz önünde bulundurulduğunda ağızların ölçünlü dilden farklı gerçekleşen söz dizimsel özelliklerinin istem dil bilgisinin sunmuş olduğu yöntemle ele alınmasının önemli olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- Aydın Özkan, I. (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydın Özkan, I. (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁹ Bu tespit kişisel bir görüşme sırasında Ahmet Buran tarafından yapılmıştır.

- Doğan, N. (2016). *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimleri*. Ankara: Yayınevi.
- Doğan, N. (2017). Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/14, 193-214.
- Engel, U. &. (1978). *Kleines Valenzlexikon deutscher Verben*. Tübingen: Verlag Gunter Narr.
- Erdem, M. (2006). *Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller*. Büyük Türk Dili, 523-529.
- Fischer, K. (1997). *German-English Verb Valency A Contrastive Analysis*. Tübingen: Günter Narr Verlag.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Götz-Votteler, K. (2007). Describing Semantic Valency. K. G.-V. Thomas Herbst içinde, *Valency –Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* (s. 37-50). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Haspelmath, M. &.-B. (2001). Valence Change. G. B. (ed.) içinde, *Morphology: A Handbook on Inflection and Word Formation* (s. 1130-1145). Berlin: de Gruyter.
- Helbig, G. &. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Berlin: de Gruyter.
- Herbst, T. (1999). *English Valency Structures: A First Sketch*. 12.09.2018 tarihinde <http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic99/herbst/main1.html> adresinden alındı.
- Herbst, T. v. (2004). *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kahraman, T. (1999). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamamlayıcıları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Matthews, P. (2007). The scope of the Valency in Grammar. T. H.-V. (ed.) içinde, *Valency - Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* (s. 3-14). Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.
- Ozil, Ş. (1985). Bağımsal Dilbilgisi Açısından Türkçede Tümce Yapıları. *Türk Dilbilimi Konferans Bildirileri* (s. 21-31). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Rollfs, S. (1997). *Zum Vergleich syntaktischer Strukturen im Deutschen und*. Frankfurt/Berlin/New York/Paris/Viyana: Peter Lang.
- Uzun, N. E. (2003). Levin 1993'ün Sözlüksel Üye Değiştirimleri: Türkçe Üzerine Bir. *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, 98-121.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesi ile Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. (2009). Ankara: TDK Yayınları.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE {...+dAn ...-IncA} YAPISI

Dr. Öğr. Üyesi Erkan SALAN
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/ Türkiye
salanerkan@yahoo.com

13. yüzyıldan 15. yüzyıla hatta devrin uzantısı olarak 16. yüzyıla kadar uzanabilen Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz lehçesi temelinde kurulup gelişen ilk yazı dilidir. Kaleme alınan eserlerin zenginliği ve dilin işlenmişliği dolayısıyla adı geçen dönem, Türkçenin önemli tarihî dönemlerinden biridir. Bu dönem üzerine yapılacak olan bilimsel çalışmaların hem Eski Anadolu Türkçesi hem de günümüz Oğuz grubu Türk lehçeleri bakımından son derece önemli ve gerekli olduğunu ifade etmek gerekir.

Dil çalışmalarının genel olarak biçim bilgisi, ses bilgisi, söz varlığı ve metin neşri-okuma alanlarında yoğunlaştığı Eski Anadolu Türkçesi, pek çok incelemeye konu olmuştur. Ancak bilimsel neşri yapılan metinlerin ve dil incelemelerinin artmasıyla birlikte ortaya çıkan birbirinden farklı konular, ele alınmaya muhtaçtır. Eski Anadolu Türkçesi üzerine hazırlanmış çeşitli gramerlerde (Timurtaş, Eski; Korkmaz; Mansuroğlu; Özkan; Şahin; Gülsevin ve Boz; Gülsevin; Köktekin; Yelten; Türk vd.; Akar) yer verilmemiş olan {...+dAn ...-IncA} biçimindeki yapı, dikkate değer konulardan biridir. Zira bu yapı hem biçim bilgisini hem de cümle bilgisini ilgilendirdiğinden tespiti ve açıklanması, sözcük ve cümle tahlilleri açısından gereklidir.

{...+dAn ...-IncA}, Eski Anadolu Türkçesinde sadece sınırlandırma¹ işleviyle kullanılmış bir yapıdır. Sınırlandırmanın; başlangıç noktasını, bitiş noktasını veya hem başlangıç hem de bitiş noktasını sınırlandırmak şeklinde olabileceği dikkate alındığında, {...+dAn ...-IncA} biçiminin sadece başlangıç noktasını veya sadece bitiş noktasını sınırlandırabilen dil yapılarından farklı olarak hem başlangıç hem de bitiş noktasını sınırlandırabilen bir yapı olduğu görülür.

Başlangıç noktasının {+dAn} durum ekiyle bitiş noktasının ise {-IncA} zarf-fiil ekiyle sınırlandırılması sonucu oluşmuş {...+dAn ...-IncA}, Eski Anadolu Türkçesinde işlek değildir (Salan 195). Genellikle belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını sınırlandırmıştır (Salan 195):

... kim her bir âdemi toğduğı vakt+**den** on biş yaşı tamām ol-**unca** kuvvet günden güne kan arturmağda olur. (İlhan 181) “... ki her insanın kuvveti doğduğu andan on beş yaşını dolduruncaya kadar gittikçe artar.”

hılāfat-ı ‘Osmān’+**dan** tā Haccāc Kūfe’ye beg ol-**unca** Qur’ān okırdı. (Tekin 390) “O, Hz. Osman’ın halifelüğinden Haccāc Kufe’ye bey oluncaya kadar Kur’an okumuştur.”

Oğlanlığın+**dan** tā Hāk te’ālā emriyle ref’ ol-**unca** yidi, içdi, ağladı, güldi, peygāmbarlık idüp halkı Teñri buyruğına ve anuñ tevḥīdine da’vet itdi. (Çiçekler 134) “Çocukluğundan Allah emriyle göğe yükseltinceye kadar yiyip içti, ağlayıp güldü ve peygamberlik edip halkı Tanrı buyruğına ve tevhidine davet etti.”

Gözedüp rüşen ıldızları gündüz / Gice+**den** tañ at-**unca** saydı ıldız (Timurtaş, Şeyhî 104) “Gündüz parlak yıldızları bekleyip geceden şafak söküneceye kadar yıldız saydı.”

¹ “Sınırlandırma” kavramı hakkında bk.: (Salan 4-5)

... *Ḳuds-i Mübârek ol vaktın+dan tā İslâm zâhir ol-inca şöyle ḥarâb yatdı.* (Çiçekler 140)
“... mübarek Kudüs şehri, o zamanından itibaren İslam dini ortaya çıkıncaya kadar harap kaldı.”

... *şol katından çıkup gittiği vakt+dan tā dönüp gerü gel-ince ol ikisinin kerâmetinden ötürü dahı İbrâhîmün göñli muṭma'in olup ...* (Bayraktar 159) “... o yanından çıkıp gittiği andan dönüp geri gelinceye kadar ikisinin kerametinden dolayı Hz. İbrahim’in gönlü rahatlayıp ...”

Küçücük+den Ulal-inca emekdür / Ulalduḳdan girü ḥôd be dimekdür (Ayan 205)
“Küçüklükten itibaren büyüyünceye kadar emek verirsin, büyüdükten sonra da sıkıntısını çekersin.”

... *tā ol vakt+den dünyâya gel-ince ve geldükden soñra bâliğ olınca ol 'ahd ve ol va'deyi şakladuñ ...* (Yavuzarslan 150) “... o zamandan doğuncaya ve doğduktan sonra bülüğ çağına erişinceye kadar o sözü ve vadeyi korudun ...”

Aşağıdaki beyitte *Bu demden tā kıyâmet ḳopınca* “bu zamandan kıyamet kopuncaya kadar” ve *her dem* “her zaman/an/vakit” şeklinde gösterilebilecek ve zamanla ilgili olduğu söylenebilecek iki farklı ifade vardır. Verilen beytin iki dizesi birden tek bir cümleyi oluşturmaktadır. Tek yükleme sahip bir cümlede aynı özellikte iki tane zaman bildiren tamlayıcı bulunamaz. Bu bakımdan *Bu demden tā kıyâmet ḳopınca* ile *her dem* birbirinden farklı özelliktedir. Yani *Bu demden tā kıyâmet ḳopınca* ifadesi, belirli bir zaman diliminde geçen sınırlandırılmış bir süreyi -dolayısıyla miktarı- ifade eden bir tamlayıcı iken *her dem* ifadesi zaman bildiren bir tamlayıcıdır. Bu durum, {...+dAn ...-IncA} yapısının zamanı değil süreyi sınırlandırabildiğini somut hâle getirir:

Anuñ rûḥına her dem biñ şalavât / Bu dem+den tā ḳop-inca kıyâmet (Taş 91) “Bu zamandan kıyamet kopuncaya kadar onun ruhuna her zaman bin salavat olsun.”

{...+dAn ...-IncA} yapısıyla oluşan unsurlar, Eski Anadolu Türkçesinde genellikle zarf (tümleci) olarak kullanılmıştır. Ancak yapının düşen veya kullanılmayan unsurlardan dolayı nadiren yüklem içerisinde yer aldığı örneklere de rastlanır. Aşağıdaki örnekte başlangıç noktası bağlama öbeği biçimindedir ve bitiş noktası, başlangıç noktasını oluşturan her iki unsur için ortaktır:

... *ol büyümeklik yaşı gençlik+den ve oğlanlık+dan tā resîde ol-inca+dur bu yaşuñ ḥaddi yigirmi yıldur ...* (Erdağı Doğuer 55) “... bu büyüme yaşı, çocukluktan itibaren olgunlaşuncaya kadardır; bu yaştan süresi yirmi yıldır ...”

{...+dAn ...-IncA}, aşağıdaki örnekte {...+den ...+e degin} ve {...-aldan ...+e degin} biçimleriyle sınırlandırma işlevi bakımından eş değerdir:

... *Benî İsrâ'ili Mūsâ peygamber alıp Mısrđan çıḳduğı vakt+dan tā Süleymân Peyğamber 'aleyhi's-selâm Mescid-i Aḳsâyı 'imârat ḳıl-inca altı yüz otuz altı yıl oldu. Mescid-i Aḳsâ binâsın+dan tā İskender-i Yunânî tahta otur-inca, yedi yüz on yedi yıl oldu. Melik İskender tahta otur-aldan tā 'İsâ 'aleyhi's-selâm mevlüdin+e degin üç yüz altmış yedi yıl oldu. 'İsâ mevlüdin+den Rasûl, 'aleyhi's-selâm, hicretin+e degin biş yüz altmış dört yıl oldu.* (Erkan 271) “... Hz. Musa İsrail oğullarını alıp Mısır’dan çıktığı vakitten Hz. Süleyman Mescid-i Aksa’yı yaptığı ana kadar altı yüz otuz altı yıl oldu. Mescid-i Aksa’nın yapılışından Yunanlı İskender tahta oturuncaya kadar yedi yüz on yedi yıl oldu. Melik İskender’in tahta oturmasından Hz. İsa’nın doğumuna kadar üç yüz altmış yedi yıl oldu. Hz. İsa’nın doğumundan Hz. Muhammet’in hicretine kadar beş yüz altmış dört yıl oldu.”

Aşağıdaki örnekte yerin mesafesi başlangıç ve bitiş noktası bakımından sınırlandırılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde {...+dAn ...-IncA} biçiminin yer ifadeleriyle kullanımı oldukça seyrek:

Sokak+dan ta Harem içre gir-ince / Çu şaydum nerdübânı ben görince (Mazıoğlu 36)
“Merdiveni görünce sokaktan Harem’e girinceye kadar saydım.”

Verilen örnekler bakıldığında {...+dAn} durum ekini almış kısımlar ile {-IncA} zarf-fiil ekini almış kısımların ayrı ayrı ele alınabileceği düşünülebilir. Ancak bu düşünce; *Küçücükden Ulalınca* (Ayan 205) “küçüklükten büyüünceye kadar”, *Giceden tañ atınca* (Timurtaş 104) “geceden şafak sökünceye kadar” gibi ifadelerin hem anlamı hem işlevi hem de cümle öğeleri içindeki yeri bakımından mümkün görünmemektedir. Daha açık bir ifadeyle *Küçücükden Ulalınca* ifadesi cümle içinde tek bir öge görevinde olduğundan her iki yapı ayrı ayrı ele alınamaz. *Küçücükden Ulalınca* sözcük öbeği sınırlandırılmış süreyi anlatmaktadır ve dolayısıyla söz konusu olan süre *on beş yıl, yirmi yıl* gibi sözcük öbekleriyle de ifade edilebilecek tek bir süredir. İfade edilen süre tek olduğundan ve tek bir anlam karşılandığından {...+dAn} ve {-IncA} ekleri, birbirinden bağımsız olarak ayrı ayrı ele alınabilecek biçimler değildir. Türkçede sınırlandırma işlevi, tek bir noktanın sınırlandırılmasıyla yerine getirilebileceği gibi birbirinden farklı (başlangıç ve bitiş) iki noktanın sınırlandırılması şeklinde de yerine getirilebilir. Yukarıdaki örneklerde geçen yapılar, aynı unsurun yani tek bir sürenin veya mesafenin hem başlangıcını hem de bitişini sınırlandırdığından {...+dAn ...-IncA} biçiminde bir bütün olarak değerlendirilmeli ve ele alınmalıdır. Yapıların ayrı ayrı ele alınması, ancak birbirinden bağımsız farklı unsurların sınırlandırılabilirdiği örneklerde mümkündür.

Verilen örneklerde {...+dAn} durum ekini almış unsurların {-IncA} zarf-fiil ekiyle oluşmuş fiilimsi öbeğinin içerisinde değerlendirilebileceği görüşü de öne sürülebilecek görüşler arasındadır. Ancak ifadelerin özelliği bakımından bu görüşün kabul edilebilmesi mümkün değildir. Şöyle ki; *Giceden tañ atınca* (Timurtaş 104) “geceden şafak sökünceye kadar” ifadesinde *giceden* sözcüğü *tañ atınca* ifadesinin bağımlı unsuru değildir. Burada sözü edilen yapılar, birinin diğerine bağımlı olduğu yapılardan ziyade bir bütünün başlangıç ve bitiş olmak üzere iki farklı noktasını sınırlandıran eş değer yapılardır. Bu eş değer yapılarda birinin diğerine tabi olması gibi bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla {...+dAn} durum ekini almış unsurlar, {-IncA} zarf-fiil ekiyle oluşmuş fiilimsilerin içerisinde değerlendirilemez. Bu bakımdan {...+dAn ...-IncA} yapısının varlığını kabul etmek zorunlu hâle gelmektedir.

Hazırlanmış olan bu çalışma vesilesiyle bir konuya daha temas etmekte fayda vardır. Eski Anadolu Türkçesinde birbirinden bağımsız olarak farklı unsurları da sınırlandırabilen {...+dAn} durum eki (Salan 20-23) ile {-IncA} zarf-fiil ekinin (Salan 50-52) ortak işlevi (sınırlandırma) yerine getirebildiği görülür. Bu durum, genellikle *yapım eki* ve *çekim eki* olmak üzere iki kategoride değerlendirilen ekler bakımından her iki ekin de aynı kategoride yer almasını zaruri kılar. Yani {...+dAn} eki çekim eki olarak kabul ediliyorsa sınırlandırma işlevli {-IncA} zarf-fiil ekinin de aynı kategoride yer alması gerektiği ifade edilebilir.

Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerdeki {...+dAn ...-IncA} yapısını ele alan bu bildiriyle ortaya çıkan başlıca tespit, yorum ve öneriler şunlardır:

1. Adı geçen dönemde seyrek kullanılmış olan {...+dAn ...-IncA}, aynı unsura ait başlangıç noktasını {...+dAn} durum ekinin; bitiş noktasını ise {-IncA} zarf-fiil ekinin sınırlandırmasıyla oluşmuş tek bir yapıdır. Genellikle belirli bir zaman diliminde geçen

süreyi sınırlandıran bu yapının nadiren yerin mesafesini sınırlandırdığı örneklerle de rastlanabilmektedir.

2. {...+dAn ...-IncA} yapısının geçtiği cümlelerde, {+dAn} durum eki ile {-IncA} zarf-fiil eki ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilemez. Zira bu yapılar, bir bütünün birbirini tamamlayan iki farklı noktasına yönelik olan ve tek bir unsura ait iki farklı noktanın sınırlandırılmasını sağlayan yapılardır. İfade edilen biçimi oluşturan unsurların ayrı ayrı ele alınması durumunda ise {+dAn} ve {-IncA} biçimlerinin incelemesi ve öğretilmesi sorunlu hâle gelecektir.

3. Ele alınan yapının meydana getirdiği unsurlar, cümlelerde genellikle zarf (tümleci) olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte düşen veya kullanılmayan unsurlardan dolayı nadiren yüklem içerisinde yer aldığı örneklerle de rastlanmaktadır.

4. Sözü edilen biçimin tespiti, cümlelerde yapının işlevle birlikte ele alınması neticesinde mümkün olabilmektedir. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesi üzerine yapılacak olan incelemelerde {+dAn} durum eki ile {-IncA} zarf-fiil ekinin kullanımları, işlevden bağımsız düşünülmemelidir.

5. Eski Anadolu Türkçesinde birbirinden bağımsız olarak farklı unsurları da sınırlandırabilen {+dAn} durum eki ile {-IncA} zarf-fiil ekinin ortak işleve (sınırlandırma) sahip olabilmesi, her iki ekin aynı ek kategorisinde değerlendirilmesini gerekli kılar. Daha açık bir ifadeyle {+dAn} durum eki çekim eki olarak değerlendiriliyorsa {-IncA} zarf-fiil ekinin de çekim eki kategorinde ele alınması zorunlu hâle gelir.

6. Türkçenin çalışmaya konu olan dönemi üzerine hazırlanacak olan dil bilgisi veya gramer çalışmalarında {...+dAn ...-IncA} ve aynı işlevle kullanılabilen benzer özellikteki farklı yapılara da yer verilmelidir.

Kaynakça

- Akar, Ali. *Oğuzların Dili - Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken, 2018.
- Ayan, Hüseyin. *Şeyhoğlu Mustafa Hürşîd-nâme (Hürşîd ü Feraḥşâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979.
- Bayraktar, Nesrin. *Ebû'l-Fazl Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznîkî Kaşâşü'l-Enbiyâ Tercümesi (Metin-Dizin)*. Ankara: Ebabil, 2008.
- Çiçekler, Ahmet Naim. *Sirâc bin Abdullah Mecma'i'l-Letâyif (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Kesit, 2016.
- Doğuer Erdağı, Binnur. *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Erkan, Mustafa. *Sîretü'n-Nebî (Tercümetü'z-Zarîr) İnceleme-Metin I*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1986.
- Gülsevin, Gürer. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Gülsevin, Gürer, ve Erdoğan Boz. *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2004.
- İlhan, Nadir. *Eşref b. Muhammed Hazâ'înu's-Sa'âdât (İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük)*. Malatya: Öz Serhat, 2009.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Korkmaz, Zeynep. “Türkiye Türkçesi.” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995. 537-606.
- Köktekin, Kâzım. *Eski Anadolu Türkçesi*. Erzurum: Fenomen, 2008.
- Mansuroğlu, Mecdut. “Eski Osmanlıca.” *Tarihî Türk Şiveleri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998. 247-276.
- Mazıoğlu, Hasibe. *Ahmed Fakih Kitābu Evsāfi Mesācidi’ş-Şerīfe*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1974.
- Özkan, Mustafa. *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- Salan, Erkan. *Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlandırma Yapıları*. Ankara: Ürün, 2018.
- Şahin, Hatice. *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ, 2003.
- Tekin, Arslan. *Şirvanlı Mahmūd Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (4. Cilt, 1. Kısım) Dil Özellikleri-Metin-Sözlük*. Türk Dil Kurumu, 1998.
- Timurtaş, Faruk K.. *Şeyhî’nin Hüsrev ü Şîrin’i*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1963.
- _____. *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
- Taş, Bünyamin. *Antakyalı Kâsım Şeybânî ve Nasihatnâme’si*. İstanbul: Kriter, 2018.
- Türk, Vahit, Şaban Doğan, ve Yasin Şerifoğlu. *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit, 2013.
- Yavuzarslan, Paşa. *Mūsā bin Hācī Hüseyn el-İznikî Münebbihü’r-Rākîdin (Uyurları Uyandırucu) Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin I*. Türk Dil Kurumu, 2002.
- Yelten, Muhammet. *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2009.

KAZAK DİLİ: LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ

Prof. Dr. Anarkul Recepoğlu SALKYNBAY
Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi / Kazakistan
asalkbek@gmail.com

Kazak halkının manevi hayatının esas kavramlarını içeren, bilişsel yeteneği geliştiren ve koruyan temelleri, kültürel ve manevi yapıyı, zihniyeti, geleneği ve töreleri bir araya toplayarak muhafaza eden bir vakıf temel kavramsal desteğidir, tabii ki o bizim geçmiş tarihimize aittir (cümle bozuk). Şecere, şifahi halk eserleri, efsaneleri, yasakları, masalları, şarkı ve sazları vb. günümüzde bu gibi halk hazinesinin bilgisi yazı ile tarihimizde korunmuştur. Yazı bugünümüz için bize hizmet eder, ama yarınlarımız için o gelecek kuşağımıza bir mirastır.

Bağımsız ülkemizin tarihini ebedileştirmeyi hedeflemek için günümüzdeki çağdaş isteklere göre, konuşma dilimize yakın olan alfabemizi Latin alfabesine tekrar geçirme sorununu ele almaktayız. Siyasî kararın ardından Latin alfabesine geçiş yapacağımız kesindir.

Ses tarih boyunca korunmaz, ama yazı korunur. Bu nedenle, şu anda kabul edecek yazımız, artık değişmeyen CANON alfabesi olmalıdır.

Harf, seslerin şeklidir. O, dilsel şeklin muhafaza edilmesinin temeli olmalıdır. Tarihsel biliş harf yazımı ile korunur.

Kazak alfabesinin dizilişini yapan, noktalama işaretlerini de açıklayan, yazım örneklerin vererek, grafem ve fonem arasındaki eşitliğin tahlilini yapan Ahmet Baytursınulı imlâ dizilişine de önem vermiştir. Dünya dillerinin imlâ yapısından çok bilgisi olan dilbilimcisinin, Kazak kelimesinin bünyesine uygun gelen yapıyı, doğru eğitmek için imlâya ihtiyaç duyulduğunu vurguluyor.

Kazak halkının manevi hayatının esas kavramlarını içeren, bilişsel yeteneği geliştiren ve koruyan temelleri, kültürel ve manevi yapıyı, zihniyeti, geleneği ve töreleri bir araya toplayarak muhafaza eden bir vakıf temel kavramsal desteğidir, tabii ki o bizim geçmiş tarihimize aittir (cümle bozuk). Şecere, şifahi halk eserleri, efsaneleri, yasakları, masalları, şarkı ve sazları vb. günümüzde bu gibi halk hazinesinin bilgisi yazı ile tarihimizde korunmuştur. Yazı bugünümüz için bize hizmet eder, ama yarınlarımız için o gelecek kuşağımıza bir mirastır. Şu anda yazının çağdaş yayımcılıkta öneminin büyük olduğu bir gerçektir. Milli belleği kaybetmek istemeyen ülkeler, kültürün püf noktası olan yazı alfabelerinin değiştirilmesini hiçbir zaman istemezler. Bununla birlikte, değiştirmeden önce bir kelimenin yazım modelini yapmak istemeyip, zamanı tasarlamak için bilgisayara yazmayı da göze almazlar. Örneğin, bazı kelimeleri İngilizce olarak yazma ve ifade etme arasındaki büyük farkı ortadan kaldırmak için reform yapmak isteyen bazı insanlar vardır, ancak bu reformlar kabul edilmemiştir. Çünkü tarihsel bellek, İngilizce için önem kazanmıştır.

Kazak halkı XX. yüzyılda yazı şeklinde (Arapça yazı, Töte jazuv, Latince, Kirilce) dört kez değişikliği yaparak (okuyucu bu değişimin siyasî nedenlerini bilmektedir) başını dağa da, taşa da çarptı ve çarptırdı. Yazının olduğu yerde bir tarih vardır, onun bilgisi sistemli, düşüncesi sağlam, ilmî nitelikli ve manevî serveti ise derli toplu olur. İlmin varlığı doğrudan yazıyla ilgilidir, bu nedenle konuşma ve yazı ilişkisinin belirleyicisi de, ortak bir

nimetlere dönüşme biçiminin başlıca ve ana göstergesi de yazıdır. Ülkenin ve ulusun tarihi eşitleştirildiği zaman, manevi kültürün değeri tespitlendiği zaman, yazının gücü artacaktır. Yazıyla işaretlenerek belirlenmeyen tarihi, “Atalarımızdan kalan mirastır diye,” gelecek kuşaklarınıza nasıl inandıracaksınız? Herhangi bir şekilde olmasın, yazıyla yazılan bir tarih, ülkenizin bölünmemiş mirasının payını korumanın temel garantisidir. Yazısız bir tarih pek çok davalara yol açar ve ülkenin geçmişini takip edemeden, geleceğe olan inancısını zayıflatacağı kesindir.

XXI. yüzyılda bağımsızlığını alan ülkemiz, dünya uygarlığındaki kendi yerini tanımlamakta ve dünyanın önde gelen ülkeler sırasında olmak için hazırlanmaktadır; o “Tarihin demir tuzağına düşmemek için” evrimsel gelişme eğilimiyle, medeni gelişmeyi amaçlayarak, ulusal değerlere saygı duymak ister. Şu an ilkokula giden çocukların % 90’ı Kazak sınıflarında eğitim almaktadır ve lisans eğitimindeki Kazak sınıfları ise % 85-90 arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, Latin alfabesine geçiş temelinin öncüllerinin uygulanmış olduğuna tam bir temeli bulunmaktadır. Sıradaki ana sorun ise, Kazak alfabesinin yeni şeklinin benzersiz bir standart sürümünü kabul etmektir.

Bağımsız ülkemizin tarihini ebedileştirmeyi hedeflemek için günümüzdeki çağdaş isteklere göre, konuşma dilimize yakın olan alfabemizi Latin alfabesine tekrar geçirme sorununu ele almaktayız. Siyasî kararın ardından Latin alfabesine geçiş yapacağımız kesindir.

Ses tarih boyunca korunmaz, ama yazı korunur. Bu nedenle, şu anda kabul edecek yazımız, artık değişmeyen CANON alfabesi olmalıdır.

Harf, seslerin şeklidir. O, dilsel şeklin muhafaza edilmesinin temeli olmalıdır. Tarihsel biliş harf yazımı ile korunur.

XX. yüzyıldaki Batı modernleşme modeli, bağımsız Kazak ulusuna sunmak için bir örnek değildir, çünkü Nursultan Nazarbayev: “Canlanmış yeni bir toplumun kökü, tarihin derinliklerinden alan kaynağın kendi manevî şifresine sahiptir. Yeni bir tür canlanmanın temel şartı ise ulusal şifrenin muhafaza edilmesidir» [1]. Yani, Nazarbayev’in konuşmasında söylendiği gibi kabul edilecek yazılarımızın ulusal şifreyi muhafaza edilecek bir şekilde yönlendirilmesi gerek, yani Kazakça konuşma örneğine biraz yaklaşan harfleri seçmemiz ve başkalarını tekrar etmeden, kendi milli şifremizin muhafaza edilmesi ve geliştirilmesi üzerinde çalışmamız gerekiyor.

Kazak alfabesinin atası sayılan Ahmet Baytursınulı: “Alfabe, dilin temel seslerine ait işaretlerin cennetidir,” diye harflerin dil seslerin tam işaretlenmesine, dilin okunuşuna, yazılışına ve dilin öğretilmesinde kolaylık sağlamasını üzerinde dikkat edilmesini vurgulamıştır [2; 27].

Ahmet Baytursınulı: “Seslere layıklı bir şekilde harflerin seçilmesi, kelimenin yazılışı ile ifadesi farklılığı ayırt edilmez,” diyen düşüncesini pek çok toplantılarda dile getirir, sesler ile harfler arasındaki ilişkiyi derinden yorumlayarak, “Sesler ile harflerin arasında eşitlik güçlü olursa, kelimenin yazılışı ile ifadesi arasındaki eşitlik de güçlü olur,” diye düşüncesini açıklığa kavuşturur [3; 359-360]. “Dildeki mevcut seslerin herbirine ait işaretleri olursa,” diye düzenli bir yazının ortaya çıkacağını vurguluyor [3; 380]. Bir bilim adamı için Kazak dilinin ifadesindeki fonem sayısı ile harf sayısı yaklaşık aynı olmalıdır.

Kazak alfabesinin dizilişini yapan, noktalama işaretlerini de açıklayan, yazım örneklerin vererek, grafem ve fonem arasındaki eşitliğin tahlilini yapan Ahmet Baytursınulı

İmlâ dizilişine de önem vermiştir. Dünya dillerinin imlâ yapısından çok bilgisi olan dilbilimcisinin, Kazak kelimesinin bünyesine uygun gelen yapıyı, doğru eğitmek için imlâya ihtiyaç duyulduğunu vurguluyor. “Eğitimin temeli yazıdır,” diyen düşünceyi öne sürdürür [3; 362].

Bilim adamı dört temel yazım klavuzundan bahseder:

- Sembol sistemleşmesi (temel - dayanışma);
- Tarih sistemleşmesi (temel - alışkanlık);
- Akrabalık sistemleşmesi (temel – soyuna göre);
- Ses sistemleşmesi (temel – işitilmesine göre).

Bunların ayrı ayrı tahlilini yaparak, özelliklerini analiz ederek Kazakça söze uymayan yanını düşünüyordu. Her şeyden önce, Kazakça'nın doğru yazılışına dikkat ediyor, sözlü olarak söylenen her şeyin tam o şekilde yazılmaması gerektiğini belirtiyor.

Kazak halkının özel yazısının diyen kavramı, A. Baytursınulı'nın eserlerinden sonra düşünce ihtimali ortaya çıktı. Çünkü bu çalışmada Kazakça'nın kendi konuşma, yazma özellikleri ve özellikleri özenle tanımlanmış, gramatik bilimin gerektirdiği temel düzenliliklere dikkat çekilmiş, temel bilimsel konulara cevap verilmişti. Yazı biliminin bireysel konusunu somutlaştırmak, dilin doğal biçimini işaretlemek, bilimsel özelliği araştırmak için A. Baytursınulı'nın bilimsel görüşleri bu gerekliliklere tam olarak cevap verir. Ahmet Baytursınulı'nın açıklamalarına bakarak, yeni yazımın kelimenin ses niteliğine yakın olduğunu, okunması kolay, yazılabildiğini ve bu yazının Kazakça kelimenin doğasını işaret ettiğini anlamak zor değildir.

Eğer bilim adamlarının fikirlerini ana esas olarak kabul edersek, alfabeyi doğru şekilde seçme, ulusal dile ilişkin doğru işaretleme gibi kararlı bir temele dayanacağımız kesindir. Ele alınan bu proje «Kazakça kelimelerinin uyumunu, morfem yapısını, hece tipini, geçiş sırasını ve konuşma ritmini» ihlal etmemelidir. Kazak çocuklarının alfabedeki bekleyen harfleri "damga" veya "işaret" gibi olamaz. Kazakçadaki "damga" kelimesinin anlamı hayvanlara basılan bir damga işaretidir. Günümüzde geliştirilen dilbiliminde «işaret» kelimesi, somut kavramsal önemi tanımlayan belirli bir nesneye, fenomene ait bir bilgiye sahip olmalıdır.

Örneğin, eski yazıtlarda işaretlerin kesin anlamları vardı. Onlar: *su*, *toprak*, *dağ* ve *insan* gibi kelimelerin anlamını simgeleyen işaretler vardı. Bu tabii ki bir bilimsel ve toplumsal bir sorundur. Yani, işaret olmak için, kesin anlamdaki kavramsal anlamını ortaya çıkaran bir anlamlı ve bilgilendirici bir önemi olmalıdır. Şu an kavrayışımıza göre, işaret bir şekil veya bir karakter değil, işaret bir kelimedir! Ahmet Baytursınulı bunu somut bir şekilde anlatıyor: «Yazı, harflerin resmi bir dizilişi ise okuma, harflerin seslenmesinin bir dizilişidir,» diyor.

Ama bizim beklediğimiz ve kullanacağımız bu alfabede ise kavramsal bir önemi olmayacaktır. Bu nedenle, herhangi bir kelime veya konuşma yapmak amacıyla kullanılan harfler, ilk (eski) grafik anlamın sadece şekline korur ve kelimelerin seslenişine hizmet eder. Alfabe, sadece yazı yazarken belli bir sesleri işaretleyen şeklidir. Alfabe, insanlar tarafından seçilen, sesleri işaretleyen bir resmidir. Öyleyse, Bu nedenle, şu anda her işarete anlam ifade etmiyoruz, yalnızca sesleri konuşma dilinde gösteren harfleri değiştiriyoruz. Latince'ye geçerseniz, diğer dilleri (Türkçe dili de dâhil olmak üzere) çok çabuk öğreneceğiz. Bu yanlış düşünceden kurtulmalıyız. Kazak dili olarak Latin alfabesini ve ortak sesleri kullanan

ülkelerin seslerini belirtmede sorun yoktur. Yani, sesleri ve harfleri çakıştıracak grafiksel işaretleri belirtmenin hiçbir zorluğu yoktur. Kazak dili sesleriyle ilgili 7-8 harfi ayırarak göz önünde bulundurmak önemlidir. Diğer seslerin Kazak ile ilgisi olmadığını, bu seslerin insana sıklıkla rastlanıldığını, kendi dilimizdeki seslerin Kazak'ın kendi konuşma örneğini izole ederek başkalarından farkını tanımladığını belirtmiyoruz.

Günümüz bilim adamları, Latin harflerini tüm Türk ulusunu dünyada birleştirmenin bir aracı olarak biliyorlar. Bu projeyi sunan kişilerin niyetinin bu düşünceden uzak olmadığı kaydedildi. Eski zamanlardan gelen Türk dilleri arasındaki ses, sözdizimi ve gramer farkı şu anda Oğuz ve Kıpçak - Nogay grubundaki dillerin kendi farklarını gösteren temel işaretlerdir.

Alfabenin yazı sayısının ortaya çıktığı sonucuna varılmış olması, A. Baytursınulı'nın eserleri ile Kazak teorisinde yazılan sesli harflerin sayısı ile aynı olmalıdır. Mektuptan daha az ses birimine sahip olmak, sözcüğün temel yapısını ve anlamlı özelliğini ortaya koyan sintagonizmin hukukunun yeteneğiyle bağlantılıdır. "K" ve "F" seslerini kaydeden, yirmi dört sesi Kazakça işaretleyerek kendi garip yolunu ve sistemini sunan bilim adamı, "к" ve "r", "e" sesleri yumuşak olarak konuşulur, yazıyor : "19 sesli bir ses söylemek için tek bir işaret varsa, yumuşak bir işaret ... ve o zaman 38'den 19'a kadar bir ses olmalıdır. Zor söylenen "к" ve "F" eklersek, yumuşak söylenen "к" ve "r", "e" ekler, hepsine 43 imza (harf) ihtiyacı var" [3].

Mevcut Türk alfabesinde «K» sesi için hiçbir harf yok. Dolayısıyla, ses "K", sözlü konuşmada yumuşak «Г» olarak değiştirilecek ve kullanım dışı olacak. Kazak dili "K" nden başlayan çok sayıda kelime sözlüklerden tanımlanır, bu durumda K ve K seslerini proje yazarları tarafından ayrı ayrı işaretlemek kabul edilebilir.

Kesin bir anlam taşımayan F ve Г seslerinin iki formda olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yeni projedeki harflerin birbirinden üst nokta ile ayrılmasıyla şüphelidir.

A. Baytursınulı, "sesli sesler sözcüğün ruhudur, ünsüz sesler kelimenin bedenidir" diye düşünürler her harfi açıklar ve sözlü olarak yazarlık metni oluşturur. Bilim adamı, "Konuşmacıların sesli harf seslerine" ses getirdiğini ve Kazakça dilinde eşgölcülük? yasasının özel özelliklerini anlattığını ifade ederek, ünsüz sesin bu yasaya tabi olduğunu, konuşmanın ve yazımın somut ve doğal biçimini koruduğunu ispatladı. Bu bilimsel gerçeğin son bilim adamları tarafından kabul edildiği ve teorik-deneyisel noktadan (A.Junisbek) tanımlandığı doğrudur.

Sunulan projelerde "W" harfinin adı ЫV olarak verilmektedir. Kabul edelim bazen zor, bazen yumuşak sesli ses yok diyelim. Ancak, muazzam yumuşak hareket fiillerini konuşma dilimizde *келу, жырү, күлу, сепсү* olarak nasıl okuyabiliriz? Mevcut reformist yazarlar, bu sözcüklerin birkaç on yıl sonra konuşma örneğimizde değişmeyeceğini garanti ediyor mu? "W" harfinin adını ЫV olarak ayırıp bırakmadığımızı söyleyen yumuşak bir ifadeyi belirtmenin ne tarz bir yolu kesin değil. Bu nedenle, «W» harfinin ЫV olarak ayrılmaması gerektiğini söylüyorsanız, ortak olarak V'a gönderilecektir.

Ünlü harflere "Ө" ve "Y" olarak rasgele bir harf yoktur, iki üst nokta koyulmuştur. Bu harflerin çocuğun anaokulunda yaşlı bir erkeğe kadar yazıldığını ve bilgisayar klavyesine yeniden girmeyi düşündüğümüzde, harflerin uygun olmadığını düşünmek doğru olacaktır. İki üst noktalar seslere O, U olarak girilmezse o zaman *оу - өу* değeri değiştirilir, *қоу көу* olarak değiştirilir, *ұры ұры* olarak değiştirilir. Bu nedenle, sahip olduğumuz her şeye değer veriyorsak, işaretleri S.Amanjolov'un yarattığı Ө olarak kullanmayı düşünürsek, Kazakça

Latin alfabesinin sürümü, tarihsel karşılıklı etkileşimin ve yenilikçi inovasyonun işareti olacaktır.

Geçtiğimiz yüzyılda, Θ , Υ , Υ gibi bu işaretler büyük ihtiyaçtan ortaya çıkmıştı (Υ лы Сталин улы Сталин olarak yazılır, bu kesin durum bunun yazılarak ölen kişiye yol açmasıdır), ancak bir süre sonra yaşayabilirliğini gösterdi. Birkaç kez bu şahitlere tanık olduk, hatta Türk bilim adamları bu tabelalarla ilgilendiler.

" Θ " sesi, bu projede değişiklik yapılmaksızın alındı, biz Kazakça yerel işaretlerin sayısını arttırmak ve işaretleri Θ , Υ , Υ , H olarak kabul etmek için sunmaktayız. Yerli seslerimizi yazmak, özellikle Kazakça yazarken kabul edilebilir nitelikte olmalıdır. Bu durumda, U harfi yerine U harfi kullanılabileceğini ortaya çıkaracaktır. Latin harfini kolayca öğrenmenin yolunu açıyor.

A.Baytursynulı'nın önerisi, Kazakça sözcüğünü doğru şekilde yazmak için mevcut Rusça yazımıza dayanan alfabemizin temel gereksinimlerinin teorik temelini oluşturuyordu: «soydaştırılmış sistematikleştirilmiş ve sağlam sistematikleştirilmiş yazım denetimi arasındaki yolu bulma». A. Baytursynulı tarafından sunulan sekiz önerinin bilimsel doğrulamasını ve sistemleştirilmesini göstermektedir.

Bir sonraki büyük problem, sunulan mektuplar tarafından verilen sözcük sistemidir. Düşünüyoruz, henüz kararı yok. Sözcük borçlanma yapısında kullanılan seslerin nasıl ses çıkaracağına dair bir fikir verilmelidir. Kiril mektubunu vicdanla yazan insanlar korktuğunda ve çocuklarını sonradan Rus okullarına geçirirse ne diyeceksiniz? Rus okullarının ve üniversitelerdeki Rus bölümlerin öğrencilerinin Latin alfabesiyle çalışmadığı kesin. Alfabeden harfler B , Φ , Υ , X kaldırıldıktan sonra yabancı dilden nasıl yazılacağını, okuduğunu, konuştuğunu nasıl somut olarak düşünmek gerekir. Rusça diliyle girilen seslerden bahsedeceğiz, fakat gerçeği koşamayız, sözü edilen kelimeleri ve yabancı sözcüklerin yazılı özelliklerini açıklamaksızın projeye giren bazı sorunların oluşum biçimini vermek mümkün olacak.

Yirmi yıl geçtikten sonra şu an kabul edilen yazıyı gelecek nesillerle değiştirmek istemezsek, sorumlu olmanın ve kesin sonuca sahip olarak alfabe modelini kabul etmemiz gerekir.

Kaynaklar

- 1.N.A. Nazarbayev, "Geleceğe Gidişat: Manevî Yenileşme" // Egemen Kazakistan. 24.04.2017. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-hanhghyru>
- 2.[Alaş'ın dilbilimsel mirasını] öğretmeye çalıştı. -Almaty, 2009. 27 s.
3. A. Baytursynov. Til taglymy (Kazak dili ve eğitimi ile ilgilidir) - Almaty, «Ana tili», 1992, 448 s.

АЛФАВИТ
казахского языка, основанный на латинской графике

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	N' n'	[ɲ], [ɲɢ]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[ɵ]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	G' g'	[ɣ]	24	S' s'	[ʃ]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[tʃ]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[ɪ], [j]	27	U u	[ʏ]
12	J j	[ʒ]	28	U' u'	[y]
13	K k	[k]	29	V v	[v]
14	L l	[l]	30	Y y	[ɯ]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y]
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛПБИІ

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	Ń ń	[ɲ]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[ø]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[q]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	Ġ ġ	[ɣ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[ʏ]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	İ ı	[ɯ], [ɨ]	27	V v	[v]
12	J j	[ʒ]	28	Y y	[ɣ]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[ɣ]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[tʃ]

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ DERS KİTAPLARINDA YER ALAN METİNLERİN TÜRKÇE DİL DUYARLIĞI

Öğr. Gör. Dr. Olcay SALTİK
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
osaltik@anadolu.edu.tr

Türkiye günümüzde birçok alanda olduğu gibi dil ve kültür alanında da ilgi çeken bir ülke konumundadır. Kültürlerarası iletişim ve etkileşimin de etkisiyle birlikte son yıllarda Türk dilinin kullanımı ve Türkçeyi öğrenme isteğinin arttığı görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak birçok Üniveriste bünyesinde TÖMER kursları açılmış, Türkçeyi öğretme ve Türk kültürünü tanıtmaya çalışmalarına başlanmıştır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi yaygınlaştıkça ders araç gereçleri ve öğretim ortamları yaygınlaşmış, bu süreçte çeşitli sorunlarla da karşılaşmıştır. Karababa (2009)'ya göre bu sorunlar şunlardır: Öğretim Programları, Öğretim ortamları ve bu ortamlarda kullanılan araç gereçlerle ilgili sorunlarla birlikte Türkçeyi öğrenenlerin Türkçe ses ve sesletim, biçim, sözdizimi ve kendi anadilinden ayrı bir anlam evreni ve anlatım biçimleriyle ilgili yaşadığı sorunlar. Öte yandan Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin dilinin niteliği de tartışma konusudur. Öğretimin Türkçenin anlatım yetkinliğini ve gücünü duyumsatacak metinlerle yapılandırılması, öğretimin amacına ulaşmasında önemli bir etkidir. Hedef dilin öğretilmesinde kullanılan dil, yalnızca bireyler arasında iletişime kılavuzluk etmenin ötesinde toplumun kültürel değerlerini de yansıtmaktadır. Her toplum anadilinin anlatım olanaklarından yararlanarak, kendi ulusunun benliğini yansıtan bir kültür ortaya çıkarır. 19. yy. Alman düşünürlerinden Humboldt (Çev.: Akarsu 1984:68), “*dilin kendisi bir ürün değil, bir etkinliktir*” derken dilin sürekli yenileşen ve gelişen bir varlık olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda dil ve kültür iç içedir. Bir toplumun, edebiyatı, sanatı, felsefesi, dünya görüşü, gelenek ve görenekleri, bilime yaptığı katkıları o toplumun diline yansır.

Hepimiz belli bir toplum içinde doğar, genellikle de doğduğumuz toplumun dilini öğrenerek yetişiriz. Yetiştığımız toplumun dilini öğrenirken, hem o toplumun düşünme etkinliğini hem de kültürünü elde eder, dilimizin dünyaya bakışı, kültürü ve kavramlarıyla çevremizi algılar, bu algılar yoluyla düşünme eylemimizi geliştirir, dilimizi yetkinleştiririz, gelişen dilimiz de düşünme etkinliğimizi artırır. İçinde yetiştığımız, dünyayı onun kavramlarıyla algıladığımız, düşüncelerimizi onun yoluyla geliştirdiğimiz dil de anadilimizdir (Ozil, 1990: 96).

Anadilimizin düşünce ve değer sistemleri ile yaşama ilişkin bir bakış açısı edinir, yaşadığımız çevreyi ve dünyayı anadilimizle tanır ve algılarız. Aynı şekilde bir yabancı dili öğrenirken de benzer durumları yaşarız. Yabancı dil öğrenme yalnızca sözcüklerin anadilinde karşılığını bulup kullanmak değildir. Yabancı dille çeşitli toplumların bakış açılarına, yaşama ilişkin deneyimlerine, düşünce ve değerler sistemine ilişkin yeni yaşantılar kazanmadır (Ozil, 1990: 96). Sağlıklı bir iletişimin temel koşullarından biri hedef dilin düşünce ve değerler sistemini öğrenmek, dil aracılığı ile yeni düşüncelere ulaşmak, bu yolla farklı kültürleri tanıyarak kendi varlık ve benliğimizin ayırımına varmak olmalıdır. Bunun için öncelikle anadilin duyuş ve düşünüş özelliklerini bilmek, dil bilinci ve duyarlılığı kazanmış olmak gerekmektedir. Köksal (2006: 76) bu durumu “*anadilinin ayrıcalığı*” kavramı ile açıklar. Ona göre bir kişi kaç yabancı dil öğrenirse öğrensün, bu dilleri ne derece akıcı biçimde konuşursa konuşsun, yepyeni bir kavramla ilk kez bir yabancı dilin sözcükleri aracılığıyla karşılaştığında, bu yeni kavramı iyice anlayabilmesi, düşüncesinde

canlandırabilmesi, kendi düşünce dizgesini oluşturan kişisel bilgi ve deneyimler ağı içinde (başka bir deyişle kendi kavramlar dizgesi içinde) yerli yerine oturtup, doğru bağlantılar ve çağrışımlarla ilişkilendirebilmesi için, bu yeni kavramı ilkin anadilinin kavramlar dizgesini tanımlayan “anlamlar örüntüsü”ne dökmek, anadilinin sözcükleriyle adlandırmak zorundadır. Bunu yapmadıkça o kişinin, ilk kez karşılaştığı yeni kavramı, kendi “öz” yaşamında devingen ve yaratıcı bir biçimde kullanabilmesinin olanağı yoktur. Bu yapılmadıkça o kişinin düşüncesinin, bu yeni kavramla, örneğin yepyeni bir buluş yapabilecek bir düzeyde uyarılma olasılığı çok düşüktür ya da yok gibidir, der.

Anadilimiz “Türkçe” Üzerine...

Yabancı dil eğitim ve öğretiminin en önemli araçlardan biri de kuşkusuz ders kitaplarıdır. Ders kitaplarında yer alan metinlerin dilsel yapıları bu sürecin niteliğini belirlemektedir. Yabancı dil öğretiminin beklenen amaca ulaşması için metinlerde kullanılan dilin Türkçe sözcüklerle yapılandırılmış olması, yazım ve noktalama yanlışlığına düşülmemesi, sözcüklerin cümle içerisinde doğru yerde kullanılması, cümlelerin anlamsal ve mantıksal açıdan bir bütünlük oluşturmaları gerekir. Genel bir belirlemeyle, metinlerde Türkçenin anlatım olanaklarını sezdirenen, kavramsal gelişimlerine ve dilsel beğenilerine katkı sağlayan bir duyarlılığın yaşama geçirilmesi beklenir. Peki nedir bu anlatım olanak ve özellikleri?

Türkçenin anlatım gücünü oluşturan özelliklerin başında *doğurganlığı* gelir. Doğurgan bir dildir Türkçe. Bu da onun yapısıyla ilgili bir özelliktir; çünkü bitişken bir dildir Türkçemiz. Türkçe kök ve gövdelerine gelerek yeni söz ve değerleri türetmeye yarayan çok sayıda yapım ekleri vardır. Sözelimi -cı, -ci yapım eki. *Dişçi, simitçi, sucu* gibi daha çok meslek yapımında kullandığımız bu eki yine alışkanlık ve huy göstermek için *uykucu, mızıkçı* vb. yine düşünsel bir akıma bağlı kişi için *ilerici, gerici, sağcı, solcu* vb. türetmede kullanılır Özdemir (2017:107).

Türkçenin anlatım gücünü oluşturan bir diğer özelliği *türetme* gücü. Birçok yabancı sözcüğe bulunan Türkçe karşılıklar örnek verilebilir: akım (cereyan), aday (namzet), anı (hatıra), birey (fert), coşkulu (müteheyyiç), etken (amil, faktör) vb.

Bir diğer özelliği *somutlama* yeteneği. İnsanoğlunun yaşadığı acıları, özlemleri, tutkuları, sevinçleri doğadaki varlıklardan yararlanılarak anlatılır. Benzetmelere, karşılaştırmalara, anlam aktarmalarına başvurularak anlatım etkili bir söyleyişe bürünür: Örneğin; utandırıldığında, o anda kimsenin kendisini görmemesi istendiğinde *yer yarılrsa içine girsem* demek, bir derdi anlatmak istediğinde, *içimi boşalttım* demek vb.

Türkçenin anlatım gücünün örneklendirildiği diğer bir özelliği *benzetmeler*dir. Somutlamanın bir başka boyutu olan benzetmeler, daha çok nesne ve varlıklar arası ilişkilerden yola çıkarak oluşturulur: Örneğin Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun *Sitem* şiirinde geçen *Yâr yâr!.. Seni kara saplı bir bıçak gibi sineme sapladılar* dizesi. Şairin sevgilisine olan tutkusu şairde öyle bir yer etmiştir ki bu tutkuyu *kara saplı bir bıçak* imgesiyle somutlaştırmıştır.

Türkçenin anlatım gücünün örneklendiren Toplumun ortak duygu ve düşüncelerini yansıtan atasözleri, toplumun ince zekâsını yansıtan deyimleri, anlatıma renk ve güç katan ikilemeleri, toplumun kültürel değerlerini duyumsatan ilişki sözleri, terim sözleri, yerel sözvarlığı öğeleri ile Türkçe anlatım olanakları zengin, anlatım gücü gelişmiş bir dildir. Bireyin, Türkçeyi tam ve eksiksiz öğrenebilmesi, duygu ve düşüncelerini tüm saydamlığıyla yansıtabilmesi için Türkçe duyuş, anlayış ve kavrama yeterliğine sahip olması gerekir. Bu

nedenle Türkçenin anlatım gücünü besleyen olanakları, özellikleri öğretmek, yabancılara Türkçe sevgisi ve duyarlılığı kazandırmak bu işe gönül verenlerin temel amacı olmalıdır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı, yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki metinlerin Türkçe dil duyarlılığını bakımından niteliğini belirlemek olacaktır. Söz konusu belirtilen amaca ulaşabilmek için aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

1. Yabancılara yönelik hazırlanan Türkçe ders kitaplarındaki (B1 düzey) metinlerde Türkçe ve Türkçeleşmiş sözcüklerin metin içindeki oranı nedir?
2. Yabancılara yönelik hazırlanan Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde kullanılan sözcükler nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki metinlerin Türkçe dil duyarlılığını bakımından niteliğini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada tarama modeli kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Yabancılar için hazırlanan Türkçe ders kitapları, örneklemini ise Yeni Hitit Yabancılar için Türkçe Ders Kitabı B1 1. ünite, Yedi İklim Türkçe B1 1. ünite, Türkçeye Yolculuk B1 1. ünite ve Gazi Üniİerİstesİnİn Yabancılar İİin Türkİİe B1 1. üniteleri oluşturmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada veriler, alanyazın taraması (doküman İncelemesi) İle elde edilmiştir. Alanyazın taraması, belli bir amaca dönük olarak, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değİerlendirme işİlemlerİnİ kapsar (Karasar, 2011: 183).

Yabancı dil olarak Türkİİenİn öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki metinlerin Türkİİe dil duyarlılığını bakımından niteliğini belirlemeyi amaçlayan bu araştırmada, çalışmaya konu olan kitapların düzeyi ve üniteleri İİin, İki alan uzmanlarından görüş alınarak düzeyler ve üniteler belirlenmiştir. Çalışmada, Türkİİe öğrenmenin temellerİnİn atıldığı, Türkİİenİn başİangİİ düzeyi olan A1 ve A2'nİn devamı olan B1 düzeyi ders kitabı seçİlmİştİr. A1 ve A2 düzeyİnİ bitİren dil kullanıcısının sınırlı bir dil kullanımı vardır. Bu düzeyi tamamlamış dil kullanıcısı Türkİİenİn cümle yapısını tanıyan, ses ve şekİl özelliklerine İlişkİn genel bir izlenimi olan, temel zamanları öğrenen, basİt yapılı cümleler kurabilen, günlük yaşamda karşıİaştığı olaylarla başa çıkmasını sağlayacak kadar temel düzeyde, İİeriğı sezİlebİlen dil bilgisİne sahip olan dil kullanıcılarıdır. Yabancılar İİin Türkİİe öğretimİnİn orta düzeyi olan B1, Türkİİeye karşı İİiginin ve merak duygusunun biraz daha yoğunİaştığı bir düzeydir. Bu düzeyde öğrencİler tarafından öğrenİlenlerin üzerine yeni bilgiler ekleme İsteğİnde artış gözİlenmektedir.

Verİlerin Çözümİlenmesi

Yabancı dil olarak Türkİİenİn öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki metinlerin Türkİİe dil duyarlılığını bakımından niteliğini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada elde edilen bulgular betİmsel analiz yöntemi kullanılarak (Bogdan ve Bikİen, 1998) değİerlendirİlmİş ve daha sonra nicel olarak sunulmuştur. Çalışmada Türkİİe ve Türkİİeleşmiş olarak dilimizİn

çevirimiğinde kullanılan sözcüklerden yola çıkılarak bulgular elde edilmiş ve çözümleme yapılmıştır.

BULGULAR

Çizelge1. Yabancılar yönelik hazırlanan Türkçe ders kitaplarındaki (B1 düzey) metinlerde Türkçe ve Türkçeleşmiş sözcüklerin metin içindeki oranı

Ders Kitapları	Sözcük Sayısı	Türkçe Sözcük	%
Yedi İklim B1 (1.Ünite)	409	317	% 77.5
Yabancılar için Türkçe B1 (1.Ünite)	357	271	% 75.9
Yeni Hitit B1 (1.Ünite)	482	358	% 74.2
Türkçeye Yolculuk B1 (1.Ünite)	489	362	% 74

Çalışmaya konu olan kitaplar Türkçe dil duyarlılığı açısından değerlendirildiğinde metinlerde Türkçeye karşı bir duyarlılığın yaşama geçirildiği görülmektedir. Metinlerdeki Türkçe ve Türkçeleşmiş sözcüklerin kullanım oranları birbirine çok yakındır. Yedi İklim Türkçede (B1 1. ünite) Türkçe/Türkçeleşmiş sözcüklerin kullanım oranı % 77.5, Gazi Üniversitesinde Yabancılar için Türkçede (B1 1. ünite) % 75.9 Yeni Hitit Yabancılar için Türkçe Ders Kitabında (B1 1. ünite) % 74.2, iken Türkçeye Yolculuk (B1 1.ünite) adlı ders kitabında ise bu oran % 74’tür.

Yedi İklim Türkçe’nin ünite başlığı olan “Haberin Var mı?” konu başlığı altında daha çok teknoloji, iletişim araçları ve sosyal paylaşım siteleri ile ilgili sözcük ve terimler yer almaktadır: e-posta, bilgisayar, telefon, akıllı telefon, televizyon, kitap, dergi, gazete, sosyal medya, süreli yayın gibi. Dilimize yerleşmiş kavramın adı olarak karşılığını bulmuş bu sözcüklerin yanında, metinlerde Türkçe sözcük kullanmaya yönelik bir duyarlılığın da yaşama geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir: araç, ayak uydurmak, bilgi, bilgilenme, bilgisayar, çağ, çalışmak, denemek, duyuru, eğitim, günlük, iletişim, kullanıcı, kurum, kuruluş, süreli yayın vb.

Yabancılar için Türkçe “Göründüğü Gibi Değil” konu başlığı altında ünlü olmanın güçlüğü ve kitabın tarihi gibi konulara değinilmektedir. Metinlerde Türkçe karşılığı olduğu halde yabancı kökenli sözcüklerin kullanılma oranı Türkçe sözcüklere göre daha azdır. Başka bir deyişle metinlerde Türkçe sözcüklerin kullanılmasına ilişkin bir duyarlılık söz konusudur. Metinde geçen sözcüklerden bazıları şunlardır: alışkın, art, beğenmek, bilgi, birikim, değerli, dayanmak, doğum, duyuru, durum, düşünce, eğlence, ekleme, geçmiş, günlük, ilk, ilişki, izlemek, neden, okumak, ölüm, öykü, uçak, yangın, yetenek, yön vb.

Yeni Hitit Yabancılar için Türkçe Ders Kitabı’nın konu başlığı olan “İş Dünyası”nda çoğunlukla iş yaşamı ile ilgili sözcük ve terimlere yer verilmektedir: iş, işsizlik, firma, eleman, otomasyon, personel, kurs, istihdam, işkolik, mesai, ekonomik kriz, diploma, standart, şirket, bilanço, yönetici asistanı gibi. Dilimize yerleşmiş çoğunluğu batı kökenli olan bir kavramın adı olarak karşılığını bulmuş sözcük ve terimlerin yanında, Türkçe sözcüklerin kullanılmasına yönelik bir çabanın olduğu da görülmektedir. Metinlerde kullanılan Türkçe sözcüklerden bazıları şunlardır: Açık, ad, aday, alım, bakış, başarı, beklenti, çalışkan, çıkış, çözüm, deneyim, erişmek, evlilik, kazanım, ödeme, önem, önemli, satış, sonuç, söz, suçlu, tanım, yaşam, yaratıcılık vb.

Türkçeye Yolculuk'un ünite başlığı olan "Siyaset ve İnsan" da çoğunlukla ünlü kişilerin yaşamına ve onların kişilik özelliklerine değinilmektedir. Konu gereği terim adlarına çok az yer verilmiş, metinlerde Türkçe sözcüklerin kullanılmasına yönelik bir duyarlılığın yaşama geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Metinlerde geçen Türkçe sözcüklerden bazıları şunlardır: araştırmacı, bakan, bilim, bölmek, çağrı, çalışkan, çatışma, düş, eğitim, eğlenme, eş, geçim, gelir, giyim, gönül, gücencilik, kapanış, kardeş, kent, koca, kurucu, kuruluş, ne, niçin, okur, oğul, özen, öğretmen, saygı, sergi, sorumluluk, şaşkın, uluslararası, uysal, uyumsuz, ünlü, var, varlık, yanıt, yaşam, yönetmen, yıl gibi.

Çizelge 2. Yabancılar yönelik hazırlanan Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde kullanılan sözvarlığı öğeleri nelerdir?

"Yedi İklim Türkçe B1" kitabının ilk ünitesinde üç yerde deyim kullanılmıştır. Kullanılan deyim örnekleri şunlardır:

"zamana ayak uydurmak" (s.16), "kıymet bilmek" (s. 19), "üstüne yok" (s.21)

Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe adlı B1 kitabının ilk ünitesinde 7 yerde deyim örneğine rastlanmaktadır. Kullanılan deyim örnekleri şunlardır:

"Ekmek aslanın ağzında" (s.7), "Kılı kırk yarmak" (s.7), "aklını çelmek" (s.10), "içine çekmek" (s.10), "aklını çelmek" (s.10), "önüne geçmek" (s.12), "canını sıkmak" (s.13)

Öte yandan kitabın 1. ünitesinde "boş boş oturmak" (s.10), *plansız programsız olmak*" (s.10) gibi sözvarlığı ikilemelere de yer verilmiştir.

Metinlerde yer yer özgün benzetmelerin de kullanıldığı görülmektedir:

"mantığım melek olmuş, yüreğim şeytan" (s.10), "hayat kahvem" (s.10),

Yabancılar İçin Türkçe adlı B1 kitabının ilk ünitesinde 3 deyim, 1 ikileme örneğine yer verilmiştir. Kullanılan deyim örnekleri şunlardır:

"ağız tadı" (s.4), "birbirine katmak" (s.11), "mürekkep yalamak" (s.12)

İkilemelerden "derme çatma" (s.7) örneği kullanılmıştır.

Türkçeye Yolculuk adlı B1 kitabının ilk ünitesinde 7 deyim, 4 tane de ikileme örneğine yer verilmiştir. Kullanılan deyim örnekleri şunlardır:

"eteğine yapışmak" (s.10), "boyun eğmek" (s.15), "yerle bir etmek" (s.15), "saygı göstermek" (s.16), "son nefesini vermek" (s.22), "yumru gibi boğazına oturmak" (s.22), "günleri sayılı olmak" (s.22)

Metinlerde yer alan ikilemeler ise şunlardır:

"sokak sokak" (s.10), "aç aç" (s.11), "zaman zaman" (s.16), "gizli gizli" (s.22)

Ayrıca metinlerde "sıcak yağında yatmak" (s.11), "gönül elçisi" (s.18) gibi özgün benzetmeler de kullanılmıştır:

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkçeyi ve Türk kültürünü tanımak, Türklerle daha iyi bir iletişim kurmak amacıyla Türkçe öğrenmek isteyenlerin sayısı hızla artmaktadır. Bu nedenle yabancılar Türkçe öğretme konusunun titizlikle ele alınması metinlerin Türkçe/ Türkçeleşmiş sözcüklerle yapılandırılması, dilimizin tanıtımı ve özelliğinin ortaya çıkarılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmaya konu olan kitaplarda Türkçe ve Türkçeleşmiş sözcüklerin kullanılmasına yönelik bir duyarlılığın yaşama geçirildiği görülmektedir. Türkçenin anlatım gücü ve inceliğini yansıtan sözvarlığı öğelerinin de metinlerde düzeye göre kullanıldığı görülmektedir. Çalışma, evrenin küçük bir örneğini oluşturmaya karşın elde edilen veriler, kitaplarda yer alan dilin niteliğine ilişkin araştırmacılara önemli ipuçları sunmaktadır ancak Yabancılar için Türkçe kitaplarında yer alan metinlerin niteliğinin tüm düzeylerde saptanabilmesi için ayrıntılı bir çalışmaya gereksinim duyulmaktadır.

Anlatım olanakları zengin, anlatım gücü yüksek bir dil olan Türkçemizi tüm dünyaya tanıtmak, uluslararası düzeyde hak ettiği yere erdirmek için başta yabancı öğrenciler olmak üzere, Türkçe öğrenenleri Türkçe/ Türkçeleşmiş sözcüklerin egemen olduğu, yabancılar için Türkçe öğretim kitaplarıyla buluşturmak, var olan kitapların dilini belli aralıklarla gözden geçirerek Türkçenin çeviriminde yer almayan sözcükleri Türkçe karşılığı olan sözcüklerle güncelleyerek öğretimi gerçekleştirmek başta alan uzmanları olmak üzere Türkçeye gönül vermiş eğitimcilerin öncelikli görevi olmalıdır.

KAYNAKÇA

Akarsu, Bedia (1984). *Wilhelm von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Karababa, Canan (2009). “Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 42 (2) 265-277.

Karasar, Niyazi (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Köksal, Aydın (2006). *Yabancı Dille Öğretim Türkiye'nin Büyük Yanılgısı*, Ankara: Öğretmen Dünyası.

Kavcar, Cahit (1999). *Edebiyat ve Eğitim*. Ankara: Engin Yayınevi.

Ozil, Şeyda (1990). “Dil ve Kültür”, *Çağdaş Kültürümüz Olgular- Sorunlar*. (Haz.: Jale Baysal) İstanbul: Cem Yayınevi.

Özdemir, Emin (2017). *Dilin Öte Yakası*. Ankara: Akılçelen Kitaplar.

İncelemeye Konu Olan Kitaplar

Yabancılar için Türkçe B1 (2016). M. Kurt, N. Temur (Editörler). Gazi Üniversitesi, Ankara: Başak Maatbacılık.

Yedi İklim Türkçe B1 (2016). E. Barın, Ş. Çobanoğlu, Ş. Ateş, M. Balcı, C. Özdemir (Editörler)Yunus Emre Enstitüsü, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.

Türkçeye Yolculuk B1 (2017). H. Develi, C. Yıldız, A. Karadoğan, M. Balcı, İ. Gültekin, D. Melanlıoğlu, A.Okur (Editörler), İstanbul: Kesit Yayınları.

Yeni Hitit B1 (2008) E. Uzun (Editör) Ankara Üniversitesi TÖMER, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

TÜRKOLJİDE DİL VERİSİ BİÇİMLENDİRME, GÖSTERİM VE İŞARETLEME: SATIR ARASI ANALİZ YÖNTEMİ

Dr. Öğr. Üyesi İsa SARI
Hitit Üniversitesi / Türkiye
isasari@hitit.edu.tr

Giriş

Dillerin, daha özelde dilbilgisel düzeylerin betimlenmesi ve örneklendirilmesine yönelik çalışmaların hazırlanması ve sonuçlandırılması, teorik ve kavramsal arka plan bilgisinin yanı sıra, verilerin nasıl işleneceği ve sunulacağıyla da doğrudan ilgilidir. Diğer bir ifadeyle bir çalışmanın içeriği, alana getirdiği yenilikler ve sahip olduğu verilerin yanı sıra bunların nasıl sunulduğu da önemlidir. Yazı tiplerinin seçimi ve kullanımı, satır aralıklarının oranı, başlık ve numaralandırmalar gibi daha çok estetiğe ve genel şekle yönelik biçimlendirmelerin yanı sıra, bir bilimsel çalışmada yer alan verilerin düzenleniş, sunulmuş ve ifade edilmiş tarzı da, çalışmanın daha anlaşılır kılınması bakımından son derece elzemdir. Bu hususta -özellikle dil malzemesi ve ilgili veriler söz konusu olduğunda- estetik kaygılardan daha çok, çalışmada üzerinde durulan unsurların biçimlendirilme ve gösterimindeki yöntemler ve tercihler ön plana çıkmaktadır. Bunlar, bir çalışmada yer alan verilerin ve ilgili materyalin daha şeffaf bir şekilde analiz edilebilmesini ve okuyucuya daha eksiksiz, açık olarak sunulmasını temin edecektir. Türkoloji kapsamındaki dil çalışmalarında da, bilhassa dilbilgisine ve biçimbilgisine yönelik hususların incelenmesine veya gerek tarihî gerek modern Türkçe varyantların araştırılmasına dayalı çalışmalarda alan genelinde geçerliliği olan tutarlı bir veri biçimlendirme, gösterim ve işaretleme yönteminin belirlenip etkili bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Ancak yüz yıldan daha fazla bir süredir bilimsel düzeyde yürütülen ulusal Türkoloji araştırmalarında, olması gerektiği gibi, üzerinde uzlaşmış bir veri biçimlendirme, gösterim ve işaretleme yapısından/şemasından söz etmek mümkün değildir. Oysa uluslararası düzeyde yürütülen dilbilimi çalışmalarında tercih edilen belli başlı biçimlendirme ve gösterim standartları bulunmaktadır. Bu standartları Türkoloji kapsamındaki dil çalışmalarına uyarlamak ve Türkolojinin ihtiyaçlarına göre şekillendirmek bu alandaki çalışmaların niteliğini artırabileceği gibi, araştırmaya esas verilerin sunumunu ve anlaşılmasını da kolaylaştırıp tüm Türkoloji çalışmalarında tutarlı bir şematik biçimlendirme sistemini beraberinde getirecektir.

Bu çalışmada, öncelikli olarak bazı dil verilerinin sunumundaki farklı biçimlendirme, gösterim ve işaretleme tercihlerine kısaca değinildikten sonra evrensel birtakım standartlar aktarılacak ve bu duruma yönelik sorunlara çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır. Dil araştırmalarında kullanılan simgeler ve semboller ise bu çalışmanın konusu olmadığından, ilgili hususlara değinilmeyecektir. Ayrıca, tasarıma ve estetiğe yönelik yazı tipi, satır aralığı, sayfa boyutu gibi hususlar da bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmada, metinsel veri yapılandırılması üzerinde durulacak ve bunların sunulduğu konusuna değinilecektir. Bu hususta *satır arası analiz* (interlinear glossing) yöntemi tanıtılacak ve bunun Türkolojideki dil çalışmalarına uyarlanmasının öneminden bahsedilecektir.

1. Türkolojide Veri Biçimlendirme, Gösterim ve İşaretleme Eğilimleri

Bilgisayarlı yazım ve metin düzenleme tekniklerinin geliştirilmesinden önceki dönemde, bilimsel araştırmalar daha çok, sınırlı biçimlendirme imkânlarına sahip kurşun matbaa harfleriyle baskı yöntemleriyle basılmakta, daktilolar vasıtasıyla yazılmaktaydı.

Yoğun dikkat ve bazen de çaba gerektiren dil verilerinin biçimlendirme, gösterim ve işaretlemeleri, bu yöntemlerle hayli riskli ve zaman alıcı idi. Örneğin, daktilo ile yazımda transkripsiyon işaretlerinin kullanımı -özel bir daktilo türü geliştirilmemiş ise- mümkün değildi. Üstelik yazma işlemi bir kez yapıldıktan sonra işlem geri alınamıyor ve elle düzeltme gerekiyordu. Ancak modern metin işlemcileri sayesinde, tamamen dijital ortamda, teoride sınırsız bir işlem kabiliyetiyle elektronik olarak biçimlendirme yapılabilmekte, yazım esnasında, son baskı öncesinde yapılan hatalar çok kolay bir şekilde geri alınıp düzeltilebilmektedir.

Betimleyici dilbilgisi çalışmalarında, veri hükmündeki dil malzemeleri sesbilgisel düzeyden başlayarak cümle ve ötesine ulaşabilir. Dolayısıyla sesbirimlerin gösteriminden başlanarak biçimbirimlerin (sözcükbirimlerin, sözcükbiçimlerin veya eklerin), öbekten cümleye değin sözdizimsel unsurların, anlam değerlerinin (anlamların, anlamsal içeriklerin, anlambirimlerin) vd. hususların tamamı dil verileri içerisinde değerlendirilebilir. Bu verilerin, çalışma ana metni içerisinde farklı şekillerde vurgulanması ve ayırt edici bir şekilde gösterilip biçimlendirilmesi önemlidir. Ancak bu hususta, yirmi birinci yüzyılda dahi, ulusal düzeydeki Türkoloji çalışmalarında standart bir biçimlendirme, gösterim, vurgulama ya da işaretleme yönteminin bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir. Örneğin veri veya malzeme niteliğindeki sözcüksel yapılar, esas metinden bazen italik yazımla ayrılırken bazen koyu, bazen de altı çizili gösterimle ayrılabilir. Bunun yanı sıra özel bir gösterim tercihi olmadan da esas metinle aynı şekilde, düz dizimle gösterilebilmektedir. Benzer olarak sesbirimler ve ilgili unsurlar (alt sesbirimler vs.) yine birbirinden farklı işaretleme ve gösterim yöntemleriyle esas metinden ayırt edilirken, bazen de -olması gerektiği gibi- eğik çizgiler arasında (örneğin /t/) verilmektedir. Veri niteliğindeki örnek sözdizimsel unsurların gösterimi ve vurgulanmasında da bir tutarlılık ve uzlaşma görüldüğü belirtilemez. Öbek yapılar ve cümleler bazen italik, bazen koyu, bazen de altı çizili olarak verilmekte, bazen tırnak işaretleri içerisinde gösterilmekte, zaman zaman da ana metinden hiçbir şekilde ayırt edilmeden dizilmektedir.

2. Uluslararası Çalışmalarda Genelleşmiş Biçimlendirme, Gösterim ve İşaretlemeler

Modern dil araştırmalarında, dile ait verilerin biçimlendirilmesi, gösterimi, işaretlenmesi ve bunların analizi için birtakım standart yöntemler geliştirilip benimsenmiş ve özellikle yirmi birinci yüzyılla birlikte, dünya genelinde yapılan hemen hemen tüm ilgili çalışmalarda bu yöntemler izlenir hâle gelmiştir. Lehmann'ın ilgili çalışması (1983) esas alınarak Comrie, Haspelmath ve Bickel (2015) tarafından tasarlanan ve araştırmacıların dilleri betimlemek ve dilbilgisel analizler yapmak için kullandığı standart bir biçimlendirme ve gösterim yöntemi olan satır arası veri biçimlendirme ve işaretleme yöntemi durumundaki *Leipzig Glossing Rules* ile temel dilsel verilerin ve kategorilerin gösteriminde, ayrıca birtakım estetik unsurlara dair ayrıntılarda genel hususları içeren *Generic Style Rules for Linguistics*, ilgili yöntemlerden en çok tercih edileni ve en yaygın olanlarıdır.

Dil çalışmalarının yapısal biçimlendirmesi üzerine geliştirilmiş bir yöntemler bütünü durumundaki *Generic Style Rules for Linguistics* içerisinde başlıklandırma ve alt başlıklandırma, büyük ve küçük harflerin kullanımı, uzun ve kısa çizgilerin verilmesi, alıntılama gibi hususların yanı sıra doğrudan dil verilerinin biçimlendirilmesi ve gösterimine yönelik ayrıntılar da yer almaktadır. Bu hususta, örneğin gerek anlamlı (sözcükbirim/sözcükbiçim) gerek görevli (ek/klitik) olsun, biçimbirimler ana metinden farklılaştırma ve vurgulama gibi amaçlarla italik olarak verilmelidir. Anlamlar ise tek düz

tırnak içerisinde sunulmalıdır. Ayrıca, Türkolojide sıkça kullanılmayan veya bilinmeyen bazı işlevsel/faydalı işaretlere de bu biçimlendirme kuralları içerisinde yer verilmiştir: dilbilgisel kuruluş açısından mümkün olan, ancak daha önce hiç tanıklanmamış biçimlerin satır başında bir soru işaretiyle (?) gösterilmesi (ör. ?*ön koşu*) ya da edimsel açıdan mantıksız veya uygun olmayan yapıların diyez (#) ile belirtilmesi (ör. #*Ayşe Hanım iyi bir adamdı.*) gibi. Dolayısıyla, Türkoloji kapsamındaki dil araştırmalarında, kılavuz niteliğindeki bu biçimlendirme kurallarından faydalanmak, dil verilerinin sunuluş tarzını iyileştirip çalışmaların niteliğini artıracaktır.

Satır arası analiz yöntemiyle ilgili *Leipzig Glossing Rules* içerisinde ise sözdizimsel kuruluşlarda biçimbilgisini ilgilendiren unsurların nasıl çözümlenip işaretleneceği ve okuyucuya nasıl sunulacağı aktarılmaktadır. Örnek bir sözcüksel yapı ya da ifadenin biçimbilgisel açıdan incelenmesi veya biçimbilgisel analiz ve işaretlemesinin yapılması gerektiğinde, ayrıca verilerin ve yapıların çevirileriyle birlikte sunulması durumunda, ilgili satır arası analiz yöntemi dilsel materyalin yapılandırılmasını ve sunulmuşu kolaylaştırmaktadır. Bu satır arası analiz yöntemi ve biçimlendirme kuralları bütünü Türkoloji çalışmaları için de uyarlanabilir ve bu sayede Türk dili araştırmalarında yer alan dil verileriyle ilgili diğer unsurlar daha etkili ve tutarlı bir şekilde sunulabilir.

Aşağıda, *Leipzig Glossing Rules*'tan hareketle satır arası analiz yönteminin detaylarına ve kullanım şekline temas edilecek, bu yöntemin Türkolojiye ne gibi faydalar sağlayacağı konusu tartışılacaktır.

3. Satır Arası Analiz Yöntemi

Satır arası analiz (interlinear glossing/interlinear morphemic gloss), incelemesi veya betimlemesi yapılacak kaynak dil veya varyanttaki verileri bağlamı içerisinde değerlendirip biçimbilgisel düzeyde çözümleyen bir gösterim ve işaretleme yöntemidir. Bu yöntemde, kaynak dil veya varyanttaki her biçimbirime karşılık olarak hemen altına, aynı veya yaklaşık hizaya hedef dil veya varyanttaki karşılık ve tanımlar, onun altına da bağlamsal çeviri verilmesi amaçlanır. Bu yöntem sayesinde araştırmacı, incelediği/betimlediği dille veya varyantla ilgili her türlü biçimbilgisel unsuru ayrıntısıyla ve sınırlarıyla işaretleyip verebilir ve okuyucu da söz konusu dille ilgili daha detaylı bilgiyi karşılaştırma yoluyla elde edebilir. Veri olarak sunulan malzemedeki yapının daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlayan bu yöntemde, boşluklar, kısa çizgiler (-), noktalar (.) gibi işaretlendirmeler aracılığıyla sözcükbiçimler, sözlüksel unsurlar, ekler, klitikler ve işlevler ayırt edilebilir (Booij 2005: 41).

Satır arası analiz yönteminin kim tarafından geliştirildiği belli olmamakla birlikte (Mosel 2006: 50), modern gösterime yakın olarak ilk kullanan kişi Finck'tir (Lehmann 2004: 1835-1836) ve kendisi Türkçe metinlerin gösterim ve analizinde bu yöntemi uygulamıştır. Finck, Nasreddin Hoca fıkralarını aktardığı eserin metin çözümlemesi kısmında her biçimbirimin altına (sözlüksel veya görevli olup olmamasına göre değişmekle birlikte) anlamlarını ve işlevlerini yazarak sonrasında Almancaya tam tercümesini vermiştir. Bu, modern satır arası analiz yönteminin gelişmesini sağlayacak, tarihsel açıdan öneme sahip bir kullanımdır.

			<i>xodža - da</i>	
			Meister = auch	Der Meister
<i>esbāb - un</i>	<i>dziümle - si - ni</i>	<i>ateš - e</i>		warf nun sämt-
Kleider = (der)	Gesamtheit = ihre = die	Feuer = zu		liche Kleider ins
<i>vur - up</i>	<i>yak - ar</i>			Feuer und ver-
werf = enderweiße	verbrenn = end			brannte sie.

(Finck 1909'dan aktaran Lehmann 2004: 1836)

Esas itibarıyla üç ana satırda uygulanan yöntemde, ilk satırda kaynak dil veya varyantın sözcükbiçimleri ve diğer sözcüksel unsurları uygun genişlikte ve eşit seviyede boşluklarla hedef dilin yazı sistemine transkripsiyonlu bir şekilde dizilir ve varsa bu unsurlarda yer alan ekler kısa çizgi (-) ile ayrılır. Alt satırda, bir önceki satırdaki unsurlarla aynı veya yakın hizada olmak şartıyla sözlüksel unsurların bağlam içerisinde sahip olduğu anlamları küçük harflerle, eklerin ve diğer biçimbilgisel öğelerin işlevleri (çalışmanın başında veya sonunda verilecek) kısaltmalarla, KÜÇÜK-BÜYÜK harflerle etiketlenerek belirtilir ve bunlar yine yukarıdaki karşılığı ile aynı hizada olmak kaydıyla (-) ile ayrılır. Burada önemli nokta, kısa çizgilerin sayısının hem birinci hem de ikinci satırda aynı olması ve hizalamanın mümkün olduğunca eşit yapılmasıdır. En alt satırda ise örnek cümlelerin veya öbeğin serbest çevirisi çift tırnak (") içerisinde aktarılır. Bu yöntemde, sözcüklerin sözdizimsel işlevleri işaretlenmez, ayrıca kök, ek, gövde gibi biçimbirimsel türler belirtilmez (Lehmann 2004: 1838). Sadece biçimbilgisel analize yönelik olan bu yöntemde, türlerden daha çok sözlüksel unsurların anlamları, dilbilgisel unsurların ise bağlam içerisindeki işlevleri ön plandadır.

Ana hatlarıyla bu şekilde açıklanabilecek satır arası analiz yöntemine göre, Kül Tegin Yazıtı'ndan (KT) alınmış bir ifadenin analiz örneği aşağıdaki gibidir.¹

kaŋ-ı-m *kagan* *el-i-g* *törü-g* *kazgan-ı-p* *uç-a* *bar-*
mıŋ.

baba-YS-1TŞİE hakan ülke-YS-BHE yasa-BHE kazan-YS-ZFE uç-ZFE git-
ÖGZE

“Hakan olan babam ülkeyi kazanıp yasaları düzenleyerek vefat etmiş.” (KT D13)

Aynı analiz, mevcut çalışmalarda farklı yöntemlerle gösterilebilmektedir. Örneğin Öztürk, çözümlemeleri her satıra bir sözcükbiçim ve bu sözcükbiçimin analizi olacak şekilde şöyle vermiştir (2014: 79):

[...]

törüg “töreyi” <törü (i.t.) + g (yük.hl.e.)

kazganıp “kazanıp” <kazgan- (f.t.) -ı (yü) -p (zf.e).

[...]

¹ Bu örnekte ve daha sonrakilerde yer alan kısaltmaların açılımları şöyledir: YS: yardımcı ses | 1TŞİE: teklik birinci şahıs iyelik eki | BHE: bulunma hali eki | ZFE: zarf-fiil eki | ÖGZE: öğrenilen geçmiş zaman eki, GGZE: görülen geçmiş zaman eki | 1TŞE: birinci tekil şahıs eki | ŞKE: şart kipi eki | 3TŞ: üçüncü tekil şahıs eki | İİYE: isimden isim yapım eki | İFE: isim-fiil eki | YHE: yönelme hali eki | GZE: geniş zaman eki

Ölmez ise çözümlemeyi farklı bir yöntemle, kısaltmaları kullanmadan, biçimbirimler alt alta sıralanacak şekilde yapmıştır:

[...]

ëlig < *ël* + (*i*)*g* “ülkeyi”

ël: isim tabanı

+(i)g: belirtme durumu eki

kazganıp < *kazgan*-(*i*)*p* “kazanıp”

kazgan-: fiil tabanı

-(i)p: zarf-fiil eki

[...]

(2017: 124-125)

Bu hususta, Kutadgu Bilig’de yer alan bir beyitten alınmış örnek verinin satır arası analiz yöntemiyle gösterimi şu şekilde yapılabilir:

<i>bak-a</i>	<i>kör-dü-m</i>	<i>er-se</i>	<i>yinik</i>	<i>bol-dı</i>	<i>yük</i>
bak-ZFE	gör-GGZE-1TŞE	YF-ŞKE	hafif	ol-GGZE.3TŞ	yük

“Bakınca gördüm ki yüküm hafiflemiş.”

Buna karşın, ders kitabı niteliğindeki çalışmalarda ve ilgili diğer eserlerde bu verinin analizi, yukarıdaki örneklerin yanı sıra aşağıdakine benzer şekilde de verilebilmektedir:

baka

bak- fiil kökü

-a zarf-fiil eki

kördüm

kör- fiil kökü

-dü görülen geçmiş zaman eki

-m birinci tekil şahıs eki

erse

er- yardımcı fiil

-se şart kipi eki

yinik isim kökü ‘hafif’

boldı

bol- fiil kökü

-dı görülen geçmiş zaman eki

yük isim kökü 'yük'

Bu biçimlendirme, gösterim ve işaretleme yöntemleri, biçimbilgisel analizlerde okuyuş kolaylığı sağlasa da, veri bütünlüğünü bozup ilgili dil verisini bağlamı içerisinden izole etmekte, ayrıca sayfa düzeni açısından çeşitli biçimlendirme ve sıralama sorunlarını ortaya çıkarmakta, sayfaların verimli kullanımını engellemekte ve çalışmanın sayfa sayısını gereksiz bir şekilde artırmaktadır. Ayrıca, modern evrensel standartlardan uzak olan bu gösterim ve işaretleme yöntemleri, çalışmaların uluslararası düzeyde anlaşılabilirliğini de olumsuz yönde etkileyebilmekte, uluslararası standartlarla bütünleşmesini kısıtlamaktadır.

Teknik bir gösterim yöntemi olan satır arası analiz, biçimbirimlerin gösterimi ve analizinde, parçalı dil verilerinin işlenip sunulmasında büyük öneme sahiptir ve bu sayede kaynak dilin hedef dilde daha iyi betimlenmesi sağlanabilir. Morfo-fonetik değişmelerin ve nöbetleşmelerin gösterilmesi, ayrıca birden fazla satırda farklı dilbilgisel kategorilerin işaretlenerek daha detaylı analizlerin yapılması da bu yöntemle mümkündür. Diğer bir ifadeyle, yöntem geliştirilmeye ve detaylandırılmaya elverişlidir. Bu hususta, eklemeli diller durumundaki Türkçe tarihsel veya modern varyantlara ait biçimbilgisel veya sözdizimsel unsurların betimlenmesi ve ilgili verilerin sunulması noktasında biçimlendirme, işaretleme ve gösterim daha da önem kazanmaktadır. Kaynak bir varyantın hedef varyanttaki karşılığının verilmesi ve biçimbirimlerin işaretlenmesi noktasında geleneksel nitelikteki ulusal çapta gerçekleştirilen Türkoloji çalışmalarında, eklerin ve köklerin ayrıştırılması işleminde detaylı bir analiz yapıldığı söylenemez. Ağız araştırmaları veya tarihi/modern lehçe araştırmaları gibi betimleyici çalışmalarda biçimbirimlerin listesinin verilip ve bu biçimbirimlere dair örneklerin listelenmesi yaygındır, ancak bunların ham dil verileri niteliğindeki örnek bağlamlar içerisinde nasıl yer aldığı ve nasıl analiz edilmeleri gerektiği hususunda gerekli özen gösterilmemektedir. Biçimbirimler, daha çok bağlamdan ve sözdizimsel yapıdan kopuk olarak izole bir şekilde örneklendirilmektedir. Oysa biçimbirimlerin bağlam içerisinde ele alınarak analiz edilmesi, dil malzemesinin daha etkili bir şekilde kavranmasını temin edecek ve verilerin kullanım alanı içerisinde nasıl ortaya çıktığını gösterecektir. Bu ise, satır arası analiz yöntemiyle mümkündür. Örneğin, +CA ekinin tasvir edildiği bir çalışmada (Hatiboğlu: 1981: 48), ekin yer aldığı örnek sözcükbiçim verildikten sonra parantez içerisinde sadece biçimbirimlerin sınırlarının işaretlendiği görülmektedir: *oncacık (o-n-ca-cık)*. Aynı şekilde, -GAn ekinin bağlam içerisinde örneklendiği bir çalışmada gösterim şu şekildedir:

-ğan/-gen, -kan/-ken

bilig bilgen ol erke bir kün devlet tuş bolur (ETŞ 31, 3-4) «Bilgi bilen insana bir gün devlet yar olur.»

(Eraslan 1980: 21)

Bu gibi durumlarda örnekleme, her ne kadar genel hatlarıyla amaca uygun olsa da, dil çalışmasının daha nitelikli bir hâl kazanması ve verilerin detaylandırılması için satır arası analiz yönteminden faydalanmak gerekmektedir. Bu sayede, hem verilen örnek yapı ve bağlam daha iyi anlaşılmış olacak hem de ilgili yapıların diğer unsurlarla nasıl bir etkileşim

içerisinde oldukları daha net bir şekilde ortaya konulacaktır. Bundan hareketle, yukarıdaki örnek bağlamın satır arası analiz yöntemiyle gösterimi, ele alınan biçimbilgisel unsura (burada *-gen*) ve işlevine koyu yazımla farklılaştırma/vurgulama yapılarak şu şekilde sağlanabilir:

bil-ig bil-gen ol er-ke bir kün devlet tuş bol-ur
 bilmek-İİYE bilmek-İFE o adam-YHE bir gün devlet yar ol-3TŞ.GZE

“Bilgi bilen insana bir gün devlet yar olur.” (ETŞ 31, 3-4)

Yukarıda da belirtildiği üzere, ulusal düzeydeki Türkoloji çalışmalarında satır arası analiz yöntemi yaygın olarak kullanılmamakla, hatta bilinmemekle birlikte, yabancı araştırmacılar tarafından yapılan bazı çalışmalarda bu yöntemden sıkça istifade edildiği görülmektedir. Örneğin Bodrogligeti *A Grammar of Chagatay* (2001) adlı çalışmasının “Sample Texts” kısmında verdiği metinlerin çözümlemesinde satır arası analiz yönteminden faydalanmıştır:

Taqī ongdīn murād šarī‘at ‘ibadatī turur. Soldīn
 CONJ right-ABL intent-NOM law-ÖGEN service-POSS 3SG is-AOR 3SG left-ABL
 iṣārat siyāsat qamčisi turur. Šarī‘at birlā
 meaning-NOM punishment-ÖGEN whip-POSS 3SG is-AOR 3SG Law-NOM with-POSTP

(Bodrogligeti 2001: 405)

Aynı şekilde, Yong-Söng Li de *A Study of Dolgan* (2011) başlığını taşıyan ve Dolgancayı betimlediği çalışmasında, Bodrogligeti’nin aksine bu yöntemden, özgün verideki biçimbirimlerin sınırlarını da belirterek, tam olarak istifade etmiştir:

(5) min bu kara ĩntikā-nī ĩl-a-bīn i bu
 I this black fur hat-ACC take-PRES-1P.SG and this
 paltuo-nu
 overcoat-ACC
 ‘I will take this black fur hat and this overcoat.’

(Li 2011: 186)

Satır arası analiz yönteminde, her biçimbirime karşılık bir işlev veya anlam işaretlenir, ancak bazı durumlarda bir biçimbirimin birden fazla işlevi olabilir. Bu noktada, birden fazla işleve sahip olan ögenin işlevleri (.) ile ayırt edilerek ayrı ayrı işaretlenir:

kel-ür er-ti-ler
 gel-GZE YF-GGZE-ÇE.3ÇŞ

“Gelirlerdi.”

Bunun yanı sıra, sıfır biçimbirimle ifade edilen, diğer bir deyişle yüzey yapıya yansıtılmayan bazı işlevler ya [] işaretleri içerisinde verilir ya da ilgili sıfır biçimbirim Ø sembolü ile gösterilerek altına işlevi işaretlenir:²

² Satır arası analiz yönteminin bu gibi daha pek çok detayı bulunmaktadır, ancak bunlar, çalışmanın kapsamı dışındadır.

<i>bol-dı</i>	veya	<i>bol-dı-Ø</i>
ol-GGZE[3TŞ],		ol-GGZE-3TŞ
“Oldu.”		“Oldu.”

Sonuç

Modern dil araştırmalarında, özellikle betimleyici çalışmalarda artık bir zorunluluk hâlini alan satır arası analiz yöntemi ulusal düzeydeki Türkoloji çalışmalarında yeterince kullanılmamaktadır. Her ne kadar gerek yazar için gerek dizgici için yoğun dikkat ve çaba gerektirse, hatta uğraştırıcı olsa da, bu gösterim yöntemi dil verilerinin daha iyi analiz edilebilmesi ve okuyucuya daha ayrıntılı bir şekilde sunulabilmesi için kullanışlı ve bir o kadar elzemdir. Bu açıdan, Türkoloji kapsamında yapılacak yeni çalışmalarda satır arası analiz yönteminin etkili ve standartlara uygun olarak kullanımı, ulusal çalışmaları uluslararası düzeye erişirmede yardımcı olabileceği gibi çalışmaların niteliğinin de artmasını temin edecektir. Özellikle Türkoloji ve filoloji odaklı dergilerin yayın ilkelerinde, ilgili alanda yapılacak tez çalışmalarının yönergelerinde ve diğer her türlü yayın ortamında bu yöntemin zorunlu kılınması sağlanabilir. Karar verici/kural koyucu konumda olan bir kurum veya komisyon tarafından genel ilkelerin ve kısaltmaların belirlenmesiyle standart ve tutarlı, ayrıca tartışmaya mahal vermeyecek bir uygulama yönergesi hazırlanabilir ve editörler, hakemler gibi denetleyici rolleri olan kimselerin de bu konuda bilinçlendirilmesi sağlanarak araştırmacıların bu yöntemi kullanmaları teşvik edilebilir, hatta zorunlu kılınabilir. Hazırlanacak bu yönerge, *Leipzig Glossing Rules*’ta olduğu gibi anlaşılması ve kullanılması kolay bir kitapçık hâlinde tasarlanıp gerek elektronik ortamda gerek basılı olarak ilgili kurum ve kişilere ulaştırılabilir ve bu sayede yöntemin kullanımında yaygınlık sağlanabilir. Yönergenin hazırlanmasında ise kısaltmaların tutarlı bir şekilde belirlenmesi ve kısaltmaları aynı harflerle gösterilen birtakım unsurların ilgili kısaltmalarının farklılaştırılması gerekebilir. Örneğin BHE kısaltması hem *bulunma* hem de *belirtme* hâlini temsil edebilir ve bu yönüyle belirsizlik arz etmektedir. Bu durumda, eklerin işlevlerini işaretlemeye farklı adlandırma veya kısaltmaların tercih edilmesi gerekecektir: belirtme hali için BHE, ancak bulunma hali için BuHE veya *belirtme*’nin alternatifi olan *yükleme* (YüHE) gibi. Bunun gibi hususlara da dikkat edilerek hazırlanacak uygulama yönergesinde her durum için farklı kullanım örneklerine de yer verilmesi elzemdir.

Satır arası analiz yönteminin, lisans/lisansüstü öğrencilerine yönelik ders kitabı durumdaki eserlerin niteliğini artıracığı da açıktır. Özellikle Türkçenin tarihî veya modern varyantlarına yönelik hazırlanan kitaplardaki biçimbilgisel çözümlemelerde, dilbilgisel kategorilerin açıklanmasında ve metin incelemelerinde bu yöntemin kullanılması, dil verilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve bu sayede yöntem tutarsızlığının önüne geçilmiş olunacaktır. Ayrıca lisans düzeyinden başlanarak bilhassa lisansüstü derslerinde bu yöntem üzerinde yoğun olarak durulmalı, yöntemin esasları öğrencilere aktararak yeterli derecede uygulaması yapılmalı ve en azından Türkoloji eğitimi gören, Türkolojiyi yönlendirecek olan bir sonraki kuşağın, çalışmalarında bu yöntemden faydalanması sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- Bickford, J. Albert (1997). A Rich Model for Presenting Interlinear Text. *SIL Electronic Working Papers 1997-003*, June 1997.
- Bodrogligeti, András J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay* (Languages of the World/Materials 155). Muenchen: Lincom Europa.
- Booij, Geert (2005). *The Grammar of Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Comrie, Bernard, Martin Haspelmath ve Balthasar Bickel (2015). *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, <https://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>.
- Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hatiboğlu, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lehmann Christian (2004). Interlinear morphemic glossing. *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. 2. Halbband*, Booij, Geert & Lehmann, Christian & Mugdan, Joachim & Skopeteas, Stavros (ed.). Berlin: Walter de Gruyter (Handbücher der Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 17.2)
- Lehmann, Christian (1983) *Directions for interlinear morphemic translations. Folia Linguistica* 16: 193-224.
- Li, Yong-Söng (2011). *A Study of Dolgan* (Altaic Language Series 5). Seoul: Seoul National University Press.
- Mosel, Ulrike (2006). Grammaticography: The art and craft of writing grammars. *Catching Language: The Standing Challenge of Grammar Writing*. Felix K. Ameka, Alan Charles Dench, Nicholas (ed.). Berlin: Walter de Gruyter, 41-68.
- Ölmez, Mehmet (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (2014). *Köktürkçe El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
- <http://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/GenericStyleRules.pdf> (erişim tarihi: 25.12.2017)

ESRE, ÖTRE VE ÜSTÜN TERİMLERİ ÜZERİNE

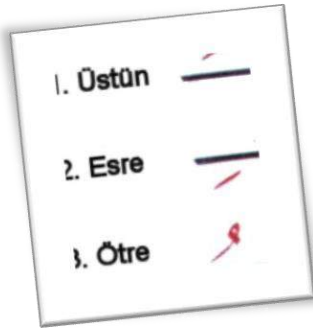
Prof. Dr. Bedri SARICA
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
bsarica@pau.edu.tr

Giriş:

İlk Müslüman Türk devlet ve toplulukları konusunda çeşitli görüşler olsa da 920 yılında Müslüman olan İdil Bulgarları, Mısır sahasında Abbasi topraklarında 868’de istiklalini kazanmış Tolunoğulları ve 935 yılında kurulan İhşidiler (Akşitler) devleti ve nihayetinde 944-45 de Karahanlı devletinin ünlü hükümdarı Satuk Buğra Han’ın devletin dininin İslam olduğunu ilanı, hem doğu hem de batı Türklüğünün yakın zamanlarda Müslümanlığa geçtiğini göstermektedir.

Her dinin öğrettiği ilk şey kutsal metinleri olduğundan İslam’ın kural ve uygulamalarının öğretilmesi işi erken zamanlarda kurumlaşmış olmalıdır. Karahanlılar Uygur medeniyeti ve alfabesini bırakmamakla birlikte Arap yazı sistemini de kabul etmiştir.

Arap harflerinin Türklerce kullanımı en az 11. yy.a kadar gider. İlk İslami Türkçe metinler olan Kutadgu Bilig, Atabetü’l -Hakayık ve Divanü Lugatî’t-Türk ile Kur’an çevirileri bu alfabeyle yazılmıştır.

Türklerin Arap kaynaklarına erken zamanlarda ulaştığı, bu dili öğrenmek için medreseler kurduğu hatta Arap dilinin önemli dil bilginlerini de yetiştirdiği ortadadır. *Zemahşerî*, *Sekkakî* ilk akla gelen dilcilerdir. Dinin alfabe tercihi üzerinde derin bir etkisi vardır. Türkler Uygur ve Arap alfabesini uzun yıllar birlikte kullansa da Türk yurtlarında ağırlıklı olarak tercihin yönü, Arap yazı sistemine doğru olmuştur. İranlıların Arap yazı tecrübelerini de alan Türkler, yeni yazı sisteminde az da olsa çeşitli ilaveler yapmıştır. Ancak temel yazı bilgisinin öğeleri olan hareke sistemine dokunulmamış, İranlıların gittiği yolu benimseyerek hareke adlarını yerli öğelerle adlandırmışlardır. Farslar; *fetha* için *zeber* (زبر), *zamme* için *pîş* (پیش), *kesre* için *zîr* (زیر), sözcüklerini bulmuşlardır (Kantar, 1988, s. 134, 351, 482). Bu terimler hareketlerin bulundukları yerlere uygundur. Türkler de bu yolu denemiş görünmektedir. *Esre* ‘alt, aşağı’, *ötre* ‘ön, sonrası’, *üstün* ‘üst, yukarı’ anlamlarını verir.

Arapların bu işaretleri verme nedeni, Kur’an’ın bazı ayetlerinin yanlış okunmasıyla ilgilidir ve uzun bir süreçte bugünkü biçimlerine ulaşmıştır.

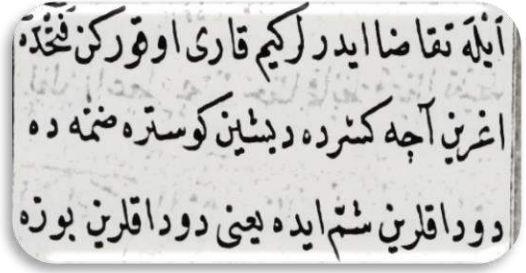
Arapçada imla sorunları ve harekenin ortaya çıkışı:

Arapçanın ilk yazımı harekesizdi. Çekimler genellikle bağlamdan çıkarılıyor ve anlam buna göre veriliyordu. Kur’an’ın inmesinden sonra Hz. Osman zamanında bir araya getirilen metinlerin zamanla doğru yorumlanması ve okunmasında çeşitli nedenlerle tereddütler oluştu. Hz. Ali’ye bir ayetin anlamıyla ilgili sorulan bir soru üzerine *Ebu’l-Esved ed-Dü’elî*’ye hitaben ‘*Bugün Arap olmayan birçok milletler Müslüman olup Araplara karışmışlar, bu yüzden Arap dili bozulmaya yüz tutmuştur. Halka öyle bir şey icat et ki, onunla dillerini bozulmaktan koruyabilsinler*’ talimatı üzerine *Ebu’l-Esved Dü’elî* (603–688), yazıda üstün, ötre ve esre usulünü koydu. (Okumuş, 2010, s. 19) Ancak bu işaretler önceden böyle değildi. *Dü’elî*; ‘ağzımı açtığımı gördüğünüzde yazının üstüne bir nokta,

kapattığımda yanına, onları ayrı tuttuğumda altına nokta koyun! talimatıyla Kur'an harekelenmeye başlandı. *Dü'elî*'nin bu sözleri, sesli harflerin ağızdan çıkış biçimlerini işaret ediyordu.

	Ebû'l-Esved ed-Dü'elî	Halîl bin Ahmed
Fetha/üstün 'a' - 'ma'	م	م
Zamme/ötre 'u' - 'mu'	م	م
Kesre/esre - 'i' - 'mi'	م	م

Ancak bu noktalar renkleri farklı olsa da (Demirci, 2015, s. 191) harflerin noktalarıyla karıştığından Halil b. Ahmed (ö. 175/791) bugün bildiğimiz sistemi geliştirerek, Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işine son şeklini vermiştir. (Demirci, 2015, s. 192-193) Buna göre *üstün* yatık elifle, *esre* uzatılmış ye ile *ötre* de küçültülmüş vav ile işaretlenmiştir (Okumuş, 2010, s. 23). Hareke adları, Abul Esved'in *'ağzımı açtığımda fatahtu'*, *ağzımı kapattığımda veya iki dudağımı yaklaştırdığımda 'zamamtu'*, onları ayrı tuttuğumda *'kasartu'* ifadelerinden doğmuştur (İslam Ansiklopedisi, 1986, s. 468). İstanbul Büyükşehir Kütüphanesinde yazarı meçhul 'Tecvid ve Kıraata Dair Risale' adıyla kayıtlı (Demirbaş no: OE_Yz_0693_01) yazma bir tecvit kitabında şu ifadeler bu olayı hatırlatıyor: ...*okurken fethada ağzın açsın, kesrede dişin göstere, zammede dudakların zamm (metinde şemm) ide ya 'nî dudakların büze..* (31b)

Bu adların Eski Türkçe söz varlığında az çok değişmiş karşılıkları vardır. Ancak hareke adı olarak değerlendirilmeleri ilk dinî öğretilerin verildiği dönemlere ait olmalıdır. Divanında rastlamasak da menkıbevi anlatımlarda karşımıza çıkan aşağıdaki şiirde elifi yanlış olarak *ötürü/ötre* ile okuduğunu söyleyen bir Yunus Emre vardır:

Elif okuduk ötürü bâzâr eyledik götürü

Yaradılanı severiz Yaradan'dan ötürü (Tatçı, 2008, s. 21-22). Bu ifade Yunus Emre'ye aitse hareke adlarının 13. yy.'a kadar bir geçmişi olduğu söylenebilir.

Anadolu sahasında yazılmış ilk gramer kitabı olarak değerlendirilen Bergamalı Kadri'nin 937 (1530) yılında kaleme aldığı ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Damad İbrahim Paşa'ya sunduğu *Müeyyessiretü'l-Ulûm*'unda da Türkçe hareke adlarına rastlanmaktadır:

'Ve dahı muzâfun ileyhe ki 'alâmeti için bir cezmlü kâf-i 'acemî getirürüz, ol vaktin ki muzâfu'n-ileyhün âhiri cezmlü ola. Ammâ eger âhiri üstünlü ya ötrülü ya esrelü ola bu taķdirce ol kâfdan öndin bir nûn bile getirürüz.' (117/9-118/1) (Karabacak, 2002, s. 48).

Tanrı'nın mekândan münezzeh olduğunu anlatan Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki beyit, hareke sisteminin Türkçeleşmesinde hazırlayıcı zihnî arka planı yansıtır:

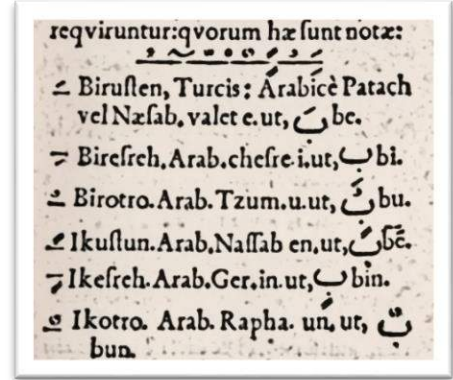
kidin öñdün ermez ne soldın oñun

ne astın ne üstün ne otru orun (19)

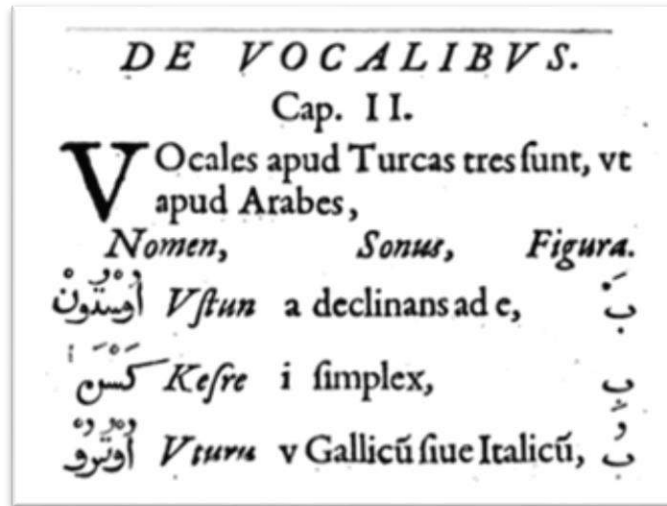
'Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda, yeri ne altta ne üstte ve de ortadadır.' (Arat, 1979, s. 19)

Arap harfli Türkçe metinlerde hareke kullanımı kimi zaman mecburiyet, çoğu zaman da keyfi bir durumdur. Aşağı yukarı her metinde kural dışı yazımlar ve hareke kullanımları görülür. Bunda yazıcıların özensiz olmaları, özellikle farklı lehçe ve dillerden gelen metinleri aktarmada ehliyetsiz olmaları etkindir. Hareke, yazı yazmayı yavaşlatır. Elin kâğıt üzerinden kalkması, yazı hızını düşüreceğinden hareke daha çok sanatlı yazılarda ya da hedef kitlesi halk olan metinlerde tercih edilmiştir.

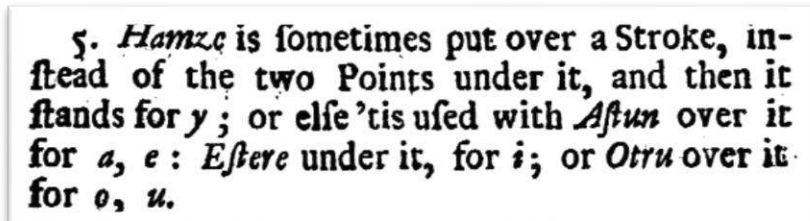
Arap harflerinin öğretimi işi Türkçe metin oluşturma ve yazma düşüncesinden çok Kur'an'ın doğru okunması için gerekli görülmüştür. Tecvit ve eski elifba kitapları, Türkçe yazma ve okuma yollarını göstermez. Tanzimat'tan sonra yazılan elifba, kıraat kitaplarında ve yabancıların Osmanlı Türkçesi üzerine yazdıkları eserlerde buna dair bilgiler yer alır. Yabancı yazarlar kendi yazı dillerinin elverdiği ölçüde Türkçe sözcüklerin telaffuzunu vermeye çalışırlardı. Hieronymo Megisero'nun 1612'de Leipzig'de bastığı *Institutionum linguae turcicae, libri quatuor quorum* adlı eserinde harekeler şöyle gösterilmiştir (Megisero, 1612, s. -):

Andrea Dv Ryer'in 1630 yılında Paris'te basılan ve Türkçenin isim ve fiil çekimlerini gösterdiği *Rvdimenta Grammatices Linguae Turcicae* adlı eserinde harekelerin görünümü şöyledir: (Ryer, 1630, s. 9)

18. yy.da İzmir'de İngiliz tüccar Thomas Vaughan'ın kaleme aldığı *A Grammar of The Turkish Language* adlı eserde *esre 'Eftere'*, *ötre 'Otru'* ve *üstün 'Aftun'*, biçimlerinde gösterilmiştir (Vaughan, 1709, s. 5):

Pierre François Viguier'in 1790'da yazdığı *Eléments de la Langue Turque* adlı eserinde hareketler: (Viguier, 1790, s. 260)

& plus positive que par l'Orthographe ordinaire: ces Voyelles externes s'écrivent par un trait , & par un petit (Vav) , en cette sorte (·). Le trait supérieur à la situation de la série des lettres (·) s'appelle (Ustun) par ce motif ; le même trait devenu inférieur à cette situation (·) , se nomme (Èfrè): & l'espèce de petit (Vav) où d'apostrophe (·) porte le nom d' (Eutur. Eutru , ou Euturu).

Arthur Lumley Davids 1832' de bastırdığı *A Grammar of The Turkish Language* adlı eserinde hareketler (Davids, 1832, s. 8):

Ustun, ب or با, bā or bé; as in balm, bake.
Esreh, ب or بي, bi or bee; as in bin, been.
Ôteru, ب or بو, bü or bo; as in bull, bone.
İki ustun, ب or با, ban, bén.
İki esreh, ب or بي, bin, been.
İki ôteru, ب or بو, bün, bôn.

ÜSTÜN:

Üstün terim olarak Arap yazısında *fethanın* veya *meftûhun* (مَفْتُوح/فَتْحَة) karşılığı kullanılmış olup *a/e* okutan ve harfin üzerine konulan işaretin adıdır.

Köken olarak *üze*, *üst* sözcükleriyle ilişkilidir. Gabain *altın* < *al+t+ın* 'altta, alttan' örneğinde olduğu gibi *üstün* < **üs+t+ün* 'üstte, üstten' çözümlemesini yaparken + *t+un* birleşimini ayrılma eki bahsinde ele almıştır (Gabain, 1988, s. 118).

Şinasi Tekin +*dın* ekinin oluşma şartlarını incelerken üstün'e de değinir. Yön anlamı veren *al+t*, *or+t* gibi **üs+t* gibi sözcüklerdeki t'li gövdelerin +n yer ve yön zarfı ekiyle kaynaştığını, belki yanlış bölünme ile +tın ekinin de buradan doğabileceğini düşünmüştür (Tekin Ş. , 2001, s. 236-237). Gülensoy Bang'ın *üs+t+ün* türetimindeki +ün'ü vasıta hali görmesini yanlış görmüş, Tekin'in bugünkü *üstün* söyleyişinde vurgunun sonda olması konusundaki dikkatini işaret etmiştir (Gülensoy, 1997, s. 999). Tekin, *as+t+ın*, *al+t+ın* **üs+t+ün* yapılarını incelemiş +den hal ekinin oluşmasında vasıta +n'si değil, +n¹ diye formüle ettiği yer ve zaman ekinin etkin olabileceğini ifade etmiştir. Ancak +n¹ (yer ve yön bildiren ek) ve +n² (vasıta eki) eklerinin eski metinlerde ayrımının mümkün olmadığını, kolaylıkla birbirinin yerine geçebileceğini de ilave etmiştir (Tekin Ş. , 2001, s. 233-238) .

Marcel Erdal *üstün köktä altın yagızda* ‘in the blue (sky) on high and on the brown (earth) below’ ifadesinde geçen *üs+tün’ü +dın* ayrılma eki ile izah eder (Erdal, 2004, s. 181).

Üstün sözcüğünün Eski Türkçe kaynaklarda ‘üze’ sözcüğü ile ilişkilidir ve ‘üstünde, üstte, yukarıda’ anlamları vardır:

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde ..*kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş* ‘kişi oğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş’ (Ergin, 1988, s. 77)

Huastuanift’te *üzä on kat kök...* ‘üste/yukarıda on kat gök..’ (Özbay, 2014, s. 81).

Çastani Bey’de: *sansız öküş tınlıqlarıa azıqları öze-e..* ‘sayısız çok canlıları azı dişleri üzerinde..’ (Müller & Gabain, 1945, s. 18-19).

Üst ve üstün/üsdün/üzdün ilk Uygur metinlerinde görülmektedir. Eski Uygur sözlüğünde *üsk* ‘ön’, *üstün/üzdün/üztün* ‘en üstteki, en yüksekteki’ demektir. Sözcüğün ayrıca *üstünki* ‘en üstteki, en yüksekteki’ ve *üstürti* ‘üstten, yukarıdan’ genişlemiş türevlerine de rastlanır. (Caferoğlu, 1968, s. 273-274). *Üstün* ve *üstin* biçimleri Altun Yaruk’ta da vardır (Kaya, 1994, s. 777). *Üstün tenrining altın yalangukning bahşısı bolup... (626/14,15)* ‘yukarıdaki tanrının aşağıdaki insanın hocası olup...’ örneğinde ‘yukarı’ anlamındadır (Kaya, 1994, s. 329).

Karahanlı döneminde Divanü Lügati’t Türk’te *üze* ‘üstünde, üzerinde üzere vb’ (Atalay, 1986, s. 45) biçimi yanında *üstün* ‘أُسْتُنْ’ ‘üstün’ türevi *andan üstün* ‘ondan üstün, ondan yukarı, onun üstünde’ örneğinde kullanılmıştır (Atalay, 1985, s. 108). Karahanlı dönemi Kur’an çevirisinde “*üstün~üstün* ‘yukarı üst’ anlamında *tamı barısı üstünü altını örüləri barça taş birlä turur*, ‘duvarları, damı, üstü altı sütunları hepsi taşandı.’ ve *säniñ älkini üstün kıldımız...* ‘Biz sizi daha güçlü yaptık’ (Borovkov, 2002, s. 300), Kutadgu Bilig’te ise *üstün* yanında *üsten* ‘üstün galip’ biçimi de vardır:

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig

uzun kiç yaşasu bu üsten elig (Arat, 1979, s. 197)

Anadolu sahasında Çengâme’de üstün;

Sa ‘âdet hâyme devlet üstün ‘استون’ olsun

Atuñ yügrük kılıcın keskün olsun (251) (Tekin G. A., 1992, s. 178)

Kıyasü’l Enbiya’da; ‘*Dudaklarım şişti, şöyle kim üstün* ‘أُسْتُنْ’ *dudağım enegimi örttü.*’ (Tarama Sözlüğü, 1995, s. 4095)

Bahşayış Lügatinde; *üstin tutağı* ‘üst dudak’ ibaresinde (2a/6) (Turan, 2001, s. 58) görülür.

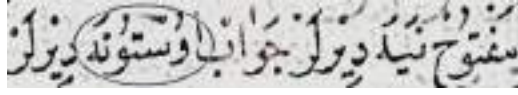
XIV. yy.ın ikinci yarısında çevrildiği tahmin edilen *Kitâb-ı Gunya*’da *üstün* hareke adıyla geçer:

Eger kimerse namâzda dürüst okımayasa üstün ‘أُسْتُنْ’ *okıyası yerde esre okısa ve esre okıyası yerde üstün okısa secde sehvi vâcib olmaz* (31b/12-13) (Akkuş, 1995, s. 299)

Müeyyiretü’l Ulûm’da hareke adı olarak üstün ‘اوستون’ harekesizdir: ...ve cîmi dahı *hiffet için üstün* *itdük* (76/9) (Karabacak, 2002, s. 33)

Karabaş Tecvidi’nde hem yazma hem de matbu nüshalarda üstün ‘اُستُونْ’ olarak hareke adını temsil eder. İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi’nde 215 nolu *Tecvîd-i Kur’an*

başlıklı kitabın 29b'deki temettü kaydına göre h. 1111 (m. 1699) da tarihli yazmadan bir örnek:

(4a/9)

1309/1892'de İstanbul'da 'Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin karar ve intihâbıyla 'umûm ibtidâiyye mektepleri programına idhâl olunmuşdur.' bilgisiyle basılmış Hâfız Refî' in Tecvîd kitabı da üstün'dür (Refî', 1309 /1892 , s. 2).

Lehçetül' Lûgat'ta *üstün* maddesi şöyle verilmiştir: 'Üstün: Meşhur hece okurken masumlara hocalar okuturlar.' açıklamasından sonra sözcüğün Arapça ve Farsçası gösterilmiştir (Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 690)

Şemseddin Sami üstün maddesinde sözcüğün diğer kullanımları yanında 'haṭṭıñ üzerine yazılan harekelerin birincisi' dedikten sonra 'kalın üstün fetha-yı saḳîle, fetha-yı ḥafîfe' ile a/e ayrımını gösterir (Şemseddin Sami, 1217, s. 205)

Osmanlı kökenli dilbilgisi yazarı Artin Hindoglu'nun *Grammaire théorique et pratique de la langue ö telle qu'elle est à Constantinople Parlee* adlı eserinde 'ustun' imlasıyla gösterilir. (Hindoglu, 1834, s. 13)

Arthur Lumley Davids 1832' de bastırıldığı *A Grammar of The Turkish Language* adlı eserde *Ustun* 'اوستن' imlasıyla karşımıza çıkar (Davids, 1832, s. 7).

ÖTRE:

Ötre terim olarak Arap yazısında zammenin veya mazmûnun (ضَمَّة/مَضْمُون) karşılığı kullanılmış olup o/u/ö/ü okutan ve harfin üzerine konulan işaretin adıdır. Sözcük, *öt-* 'geçmek' fiili ile ilişkili olup bu kökten doğmuş *ötürü*, *öteri*, *ötgürü/ötkürü*, *ötür*, *ötrü* gibi türevleri vardır. (Gülensoy, 1997, s. 676) Bu biçimlere *öte* 'öte, geçe' gibi örneğini de katabiliriz. Clauson *ötrü*'ün *utru* 'önce, karşı' sözcüğüyle karıştırılmamasını ifade ediyor. (Clauson S. G., 1972, s. 64) Ancak Esat Efendi'nin Lehçetül'-Lugat'ında *utru* maddesi verilirken '*..ref'i zamme gibi ötrü manasınadır.*' (Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 679) diyerek her iki sözcüğü de aynı görmüştür. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *ötrü/ ötri / ötkürü/ ötürü* ve *utru* 'ötürü, +den dolayı' anlamlarında karışık olarak yer almıştır (Toparlı, Vural, & Karaatlı, 2003, s. 213).

Şemseddin Sami 'dolayı' anlamındaki *ötürü*'yi *ötkermek* fiiline bağlar (Şemseddin Sami, 1217, s. 188) ve hareke olan *ötri*'den ayrı bir madde olarak ele alır.

Farsların *zamme* için *pîş*'i (پیش) kullanmasını fonetik esaslara bağlayan Tokatlı, (u) sesinin oluşumunu örnekleyerek ağız ve dudakların *ön*'e, *ileri*'ye çıkmasının etkili olduğunu ileri sürmüştür (Tokatlı, 2008, s. 604). İranlıların erken zamanda İslamlaşmasını dikkate alırsak Ebu'l Esved'in tatbiki olan *zamamtu* yani 'ağzın *öne* çıkarak toparlanması halinde harfin *ön*'üne nokta koyun' talimatında hangi hususun *pîş*'in zamme için önerildiği konusu karışıktır. Bu hareke uygulamasının yaklaşık yüz yıl sürdüğü düşünülürse 'ön/ileri' anlam odağının hareketin konumuyla ilgili olması da mümkündür. Türkler *pîş*'i temel olarak yakın anlamlı *ötrü/ötre/ötürü/ötürü* ve hatta *utru*'yu zamme karşılığı kullanmışlardır.

Sözcüğün kökeni konusunda Gülensoy, Gabain'de olduğu gibi (Gabain, 1988, s. 94) *öt-* 'geçmek' fiilinden *-ür* ile 'geç-ir-' anlamını kazandığını sona gelen *-ü*'yü de fiilden edat yapan ek olarak izah eder. (Gülensoy, 2007, s. 676) Talat Tekin de benzer şekilde *öt-ür-*

fiilinden –ü ekinin getirildiğini düşünür (Tekin T. , 2003, s. 61). Sözcüğün analoji yoluyla *as-ra*, *üz-re*, *soñ-ra*, *öñ+re* gibi bir yön gösterme eki aldığı da düşünülebilir. Karahanlı dönemi Kur'an çevirisinde *öte* 'sonra, daha sonra' *üç tört ötä...* *oğulları kızları kalmışladı* 'üç dört kuşaktan sonra onların çocukları kaldı'. (Borovkov, 2002, s. 215) *Öt-e* zarf biçimi özerine *+rü* yön gösterme eki alması ihtimal dahilindedir. Kaldı ki sözcüğün *öteri* (Derleme Sözlüğü, 1963-1982, s. 3358) biçimi de vardır. *Öte* gövdesinin *öte+ye*, *öte+rek* 'uzakça', *öte+gi* 'evvelki, geçen' (Tarama Sözlüğü, 1995, s. 3131, 3132), ekli biçimlerini düşünürsek *+re/+ri/+rü* gibi yön gösterme eklerini almasını da gözden uzak tutmamak gerekir.

Orhun Yazıtlarında *ötrü* 'sonra, dolayı, ve' olarak anlamlandırılmıştır. Tonyukuk yazıtı Güney yüzünde (12); ...*anta ötrü kaganıma ötüntüm* 'Ondan sonra kağanıma arz ettim.' (Tekin T. , 2003, s. 222)

Altun Yaruk'ta *ötgürü* '-den dolayı, -den beri, dolayısıyla, sebebiyle'; *ötrü* 'sonra, -den dolayı, bunun üzerine' anlamlarını verir: *Kavşikiya alku nomlar barça tıtağtın ötgürü tuğarlar tıtağtın ötgürü öçerler...* 'Kausika, bütün öğretiler tamamıyla sebepten dolayı doğarlar, sebepten dolayı ölürler' (44/20-22) (Ölmez, 1991, s. 38). *Anta ötrü tengri tengrisi burkan tengri kanı kırmusta tengri...inçe tep yarlıkadı*. 'Ondan sonra tanrılar tanrısı Buda, tanrılar hanı İndra tanrıya şöylece söyleyip... (132/16-19). (Ölmez, 1991, s. 24)

Kuamşi İm Pusar'da *ötrü* 'sonra' anlamındadır: *kayı tişi tınlıguru tileser kuanşi im pusarka tapını udunu teginip atın üzüksüz atasar ötrü köñülteki teg körkle kutluğ ülüglüg urı oğul keliür..* 'Herhangi bir kadın bir erkek çocuğu dilese, Kuanşi İm Pusar'a saygıyla tapınır, uyar, adını durmadan anarsa **sonunda** gönlüne göre güzel mesut bir erkek çocuğu dünyaya getirir. (Tekin Ş. , 1993, s. 12, 21)

Divanü Lugati't-Türk'te *ötrü* biçimi görünmüyor. *Otru/ utru* 'karşı, doğru, ön, orta' anlamında var: *ol maña otru* 'أترؤ' *keldi* 'o benim karşımdan geldi' (Atalay, 1985, s. 128)

Tarama Sözlüğü'nde 'dolayı, sebebiyle, nâşi' olarak anlamlandırılan *ötrü/ötürü*, 'أوترؤ/أوترؤ/أوترؤ/أوترؤ' (Tarama Sözlüğü, 1996, s. 3135-3138) yazımlarıyla karşımıza çıkar. Mantıku't-Tayr'da *ötrü* kullanımı:

Kılmanın bir zerre eksik tapudan

Senden ötrü sürdü beni kapudan (Tarama Sözlüğü, 1996, s. 3135)

1401'de tamamlandığı düşünülen *Şeyhoğlu*'nun *Kenzü'l-Kübera*'sında *ötrü* ve *ötürü* karışık olarak 'ötürü, dolayı, sebebiyle' anlamındadır:

Toğan itinden ötrü kesmegil baş

Var atma serce-y-içün Ka 'beye taş (55a/7) (Yavuz, 1991, s. 90)

Şeyh Süleyman Efendi Lügati'nda *ötrü* 'أوترؤ' 'berāber, muḳābil ve muvāciḥ' karşılığı almıştır. (Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, 1298, s. 24)

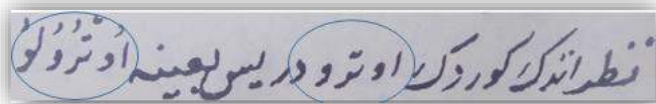
Tezkire-i Şeyh Safi'de 'Äriyet ömri için ve zarūret eceli **ötrü** belki mürşide yetmedin ve maḳşūdı ḥasıl olmadın 'Älemden varduğı için pes nācār ilen köñli ölmegine ve teslīm başı ḥasret dizi üstüne koydı. (24a/2-5) 'sebebiyle, dolayı ' anlamındadır. (Tokat, 2017, s. 84)

Müeyyiretü'l Ulüm'da hareke adı olarak *ötrü* biçimi vardır: *Naḳar itdük ötrüdür, pes*

bi-'aynih ötrülü tāyı

getürdük.(159/12)

(Karabacak, 2002, s. 61)

Ancak sözcük harekeli ve harekesiz aynı satırda yer almıştır:

Karabaş Tecvidi'nde *ötüre*, *ötre*, *ötürü* biçimleri yazma ve basma eserlerde görülmektedir. İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi'nde Abdurrahman Karabaşî'ye ait olarak gösterilen 215 nolu yazmada (4a/9)), (34b/13) olarak gösterilmiştir. Matbu Karabaş tecvitlerinde durum biraz karışıkçadır. Ancak *ötürü*'den *ötre*'ye bir istikamet olduğu açıktır:

1309/1892'de İstanbul'da 'Ma'arîf Nezâret-i Celîlesi'nin *karâr ve intihâbıyla 'umûm ibtidâiyye mektepleri programına idhâl olunmuşdur.'* bilgisiyle basılmış Hâfız Refî' in Tecvîd kitabı da *ötre*'dir (Refî', 1309 /1892 , s. 2).

Meninski'nin *Thesaurus Linguarum Orientalium*'unda *ötürü/ötürü* 'اوترى' imlasıyla gösterilir ve 'propter, pro' anlamı verilir (Meninski, 1680, s. 486)

J. W. Redhouse *üstün*'ü 'üst' ile ilişkilendirirken *esere* ve *ütürü*'ye anlam verememiştir. Ancak okutmak istediği sesi, fonetik olarak üstlü sayı ile ayırmıştır. (Redhouse, 1884, s. 16)

The vowel-points are named : 1, *ustun*, اوستون (*over*), the mark of which is a short diagonal from the right downward towards the left, placed *over* any consonant ; as : ب, ت, ج, &c. 2, *esere*, اَسَرَة (no meaning), a similar diagonal, marked *under* any consonant ; as : د, ذ, ح, &c. 3, *ütürü*, اوتورو (no meaning), a small u-shaped mark, placed *over* any consonant ; as : ... &c.

Osmanlı kökenli dilbilgisi yazarı Artin Hindoglou'nun 'Grammaire théorique et pratique de la langue ö telle qu'elle est à Constantinople Parlee' adlı eserinde '*öturu*' olarak geçer. (Hindoglou, 1834, s. 13)

Semseddin Sami ötri / ötrü / maddesinde 'harekenin üçüncüsü ki 'Arabîde u/ü ve Türkçede dört türlü okunur ve ekseriya vâv ile takviye edilmiş olur:

Ötrinin kalını (zamme-i şakîle-i mebsûta)	u : و (bu, şu)
incesi (zamme -i hafife-i makbûza)	u : و (düz, süz)
açık ötrinin kalını (zamme-i şakîle -i mebsûta)	o : و (yol, zor)
incesi (zamme -i hafife-i mebsûta)	æ : و (köz, söz)

(Şemseddin Sami, 1217, s. 14
(Îşârât-ı Mahsusa))

Latin harfleriyle sâde olarak Almancaya tahtbiken şöyle yazılabilir: ö, o, ü, u' gibi geniş bir bilgi vermiş, Türkçenin ses-yazı denkliği konusunda uyguladığı yeni işaretlerle hareke sistemine açıklık getirmeye çalışmıştır (Şemseddin Sami, 1217, s. 186).

Arthur Lumley Davids 1832' de bastırıldığı *A Grammar of The Turkish Language* adlı eserde *Ôteru* 'اوترو' görünümündedir (Davids, 1832, s. 7).

ESRE:

Esre terim olarak Arap yazısında *kesrenin* veya *meksûr*'un (كُسْرَه / مَكْسُورَة) karşılığı kullanılmış olup /i okutan ve harfin altına konulan işaretin adıdır. *Esre*'nin *asra* ile ilişkisi biri ince diğeri kalın ünlülü olmasından akla gelmeyebilir. Tietze, Türkçe *asra*'nın etkisiyle Arapça *kesre*'nin ilk harfinin düştüğü ihtimali üzerinde durmuştur. (Tietze, 2002, s. 744) Gabain, *asra*'nın oluşumunu *as+ra ile gösterir. (Gabain, 1988, s. 118). Şinasi Tekin sözcüğün as+ra (yön gösterme ekli) ile ilişkili olduğunu belirtir. (Tekin Ş. , İhtikakçının Köşesi, 2001, s. 234) Gülensoy da esre sözcüğünü yön gösterme eki almış as+ra ile aynı görmüştür (Gülensoy, 2007, s. 342). Marcel Erdal aynı ekleri alan taşra, içrâ ve asra yer bildiren 'local' sözcükler olarak görür (Erdal, 2004, s. 373).

Eski Türkçede Kültigin yazıtında *asra* 'اَسْرا' '(a)sra imlasiyla karşımıza çıkar. *Üze kök teñri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış* 'Üste mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış' (Ergin, 1988, s. 67)

Huastuanift'te *kök asra sâkiz kat* (81) (Özbay, 2014, s. 81) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *asra*'nın 'alt, aşağı alçak' ve mecazen 'alçak gönüllü, mütevazı' anlamları verilmiştir. (Caferoğlu, 1968, s. 22)

Karahanlı dönemi Kur'an çevirisinde *asra* 'aşağı, aşağıda altta' anlamındadır: *ğayu taş bularıñ başına tegsä bulardın asra ötär ärdi* 'başlarına bir taş düşse onları geçer aşağıya inerdi' (Borovkov, 2002, s. 58)

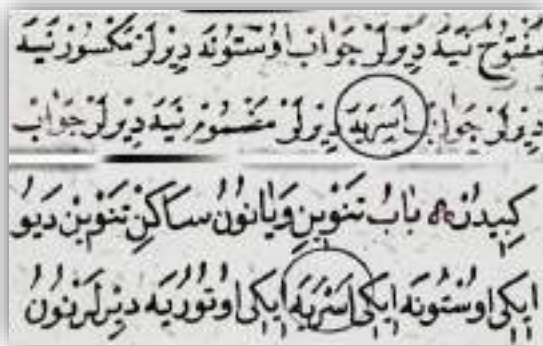
Divanü Lugati't-Türk'te *asra* 'اَسْرا' 'alt ve aşağı' ve *isre* 'اِسْرا' 'aşağı ve sonra' biçimleri vardır: *Ol andan isre ol* 'o, ondan sonra, ondan aşağıdır' (Atalay, 1985, s. 128)

Anadolu Türkçesinde *asra*~*isra* sözcükleri hem *sad* hem de *sin* harfiyle 'اِصْر-اِصره' gibi yazımlarına rastlanır. Bu dönemde 'öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri' anlamları görülmektedir.14 yy.da yazılmış Fütûhu's-Şâm'da 'Üşbu yazının *isra* 'اِصْر' yanında konmuşlardı. 'Bu ovanın öte yanına konmuşlardı' (Tarama Sözlüğü, 1995, s. 246)

XIV. yy.ın ikinci yarısında çevrildiği sanılan Kitab-ı Gunya'da *esre* hareke adıyla geçer:

Eger kimerse namâzda düriüst okımayasa üstün okıyası yerde esre 'اَسْرَه' 'okısa ve *esre* okıyası yerde üstün okısa secde sehvi vâcib olmaz (31b/12-13) (Akkuş, 1995, s. 299)

Müeyyiretü'l Ulûm'da hareke adı olarak 'اِسْرَه' imlasiyla geçer: *Bağır'ı münferid zıkr itsek bağır dirüz gayn'uñ esresile; ammâ muzâf itsek bağrum gibi, bağruñ gibi, bu tağdirce gayn'ı hıffet için cezimli eylerüz.*'(155/2) (Karabacak, 2002, s. 60)

Karabaş Tecvîd'inde 'اَسْرَه' *esire* ve *esre* 'اَسْرَه' imlasiyla kullanılmıştır. İstanbul Büyük Şehir Kütüphanesi'nde Abdurrahman Karabaşı'ye ait olarak gösterilen 215 nolu yazmada *Tecvidü'l Kur'an* başlıklı

bir kitabın ardından matbu Karabaş tecvidine benzer bir küçük risale yer almaktadır. Aslında her iki kitap parçasının da birçok yönden aynı olduğu noktalar vardır. İlk kitapta *esire* (4a/9) ikinci kitapta *esre* (34b/13) kaydı görülmektedir.

Lehçetül' Lügat'ta *esre* 'اسره' için '*Ebcet hecesi okurken cüceler okuturlar... Arabîsi keşredir.*' açıklaması yer alır. (Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 272)

1309/1892'de İstanbul'da '*Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin karar ve intihâbıyla 'umûm ibtidâîyye mektepleri programına idhâl olunmuştur.*' bilgisiyle basılmış Hâfız Refî' in Tecvîd kitabı da *esre* 'اسره' 'dir (Refî', 1309 /1892 , s. 2).

Şemseddin Samî'nin *Kamus-ı Türkî*'sinde *esre* maddesinde yazı sistemimizin üçüncü işareti olduğunu, ı/i ayrımını *keşre-i hafîfe ve keşre-i sakîle* terimleriyle gösterir, '*keşre-i sakîle*'yi (ı) "*'suretinde yazarak tefriki iktizâ eder.*' teklifini ileri sürer. (Şemseddin Samî, 1217, s. 108,109)

Osmanlı kökenli dilbilgisi yazarı Artin Hindoglou'nun *Grammaire théorique et pratique de la langue ö telle qu'elle est à Constantinople Parlee*' adlı eserinde '*esre*' olarak geçer. (Hindoglou, 1834, s. 13)

Şeyh Süleyman Efendi Lügatı'nda 'أسر' yazımı (yanlış yazım olmalı) *hareket-i keşre* anlamıyla ve *isre* 'ايسره' 'bu farâfta, bu yanda, hareket-i keşre, , zîr taht' anlamlarındadır. (Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, 1298, s. 12, 51)

Arthur Lumley Davids 1832' de bastırıldığı *A Grammar of The Turkish Language* adlı eserde *esreh* 'اسره' görünümündedir (Davids, 1832, s. 7).

Sonuç:

Eski Anadolu Türkçesinden itibaren terim anlamlarıyla takip edebildiğimiz *esre*, *ötre* ve *üstün* Türkçenin ilk anıt eserlerinde ilk anlamlarıyla yani yer bildiren biçimleriyle karşımıza çıkar. Terim görevinde daha çok çocuklar için hazırlanmış tecvit ve elifba kitaplarında ve yabancıların Türkçeyi konu edindiği metinlerde rastlamaktayız.

Esre; Köktürk ve Uygur Türkçesinde asra Anadolu Türkçesinin ilk verimlerinde *ısra/asra/esre* sonraki dönemlerde yer yer *esire/esre* biçimleriyle görülmüş olup *as adına +ra yön gösterme ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.

Ötre, *ötrü* yer yer *otru* ve *utru* ile karışabilmekte başlangıçta "sonra, dolayı" anlamlarında zamanla 'sebebiyle dolayısı ile' anlamlarında kullanılmıştır. Sözcüğün *öt*- 'geçmek' fiilinden doğduğu konusunda şüphe yoktur. Çözümleme konusunda *öt-gür-ü* veya *öt-ür-ü* ayrımı ağırlık kazansa da *öt-e-rü* biçiminin de düşünülmesi gerektiğini teklif ediyoruz.

Üstün *üs+t+ün* ayrımı makul bir ayrım olarak düşünülebilir. Biçimce ayrılma ekinin görünüşüne uygunsu da işlev yönünden ayrılmadan farklıdır.

Kaynakça

Akkuş, Muzaffer. *Kitab-ı Gunya*. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları, 1979.

Atalay, Besim. *Divanü Lugatî't- Türk Dizini, 'Endeks'*. Cilt IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

- . *Divanü Lugati't- Türk Tercümesi I. Cilt I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Borovkov, A. K. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul 1968: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Clauson, Sir Gerald. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon, 1972.
- Davids, Arthur Lumley. *A Grammar of The Turkish Language*. Londra: Parbury-Allen, 1832.
- Derleme Sözlüğü. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Cilt I-XII. Ankara: TDK Yayınları, 1963-1982.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 12. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988.
- Gabain, Von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I. Cilt I*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- . *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II*. Ankara: TDK Yayınları, 1997.
- Hindoglou, Artin. *Grammaire théorique et pratique de la langue turke*. Paris: Librairie Orientale De Prosper Dondey-Dupré, 1834.
- İslam Ansiklopedisi. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 13. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Birim Yayınları, 1988.
- Karabacak, Esra. *Bergamalı Kadri, Müeyyiretü'ül-Ulûm*. Ankara: TDK Yayınları, 2002.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları, 1994.
- Megisero, Hieronymus. *Institutionum linguae turcicae, libri quatuor quorum*. Leipzig, 1612.
- Meninski, Franciscus A Mesgnien. *Thesaurus Linguarum Orientalium*. Viyana, 1680.
- Müller, F.W.K. ve A.Von Gabain. *Çastani Bey Hikayesi*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi, 1945.
- Okumuş, Mesut. «Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler.» *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9.17 (2010): 5-37.
- Ölmez, Mehmet. *Altun Yaruk - 3. Kitap(5. Bölüm)*. Ankara: H.Ü. TDE Yayınları, 1991.

Özbay, Betül. *Huastuanift - Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları, 2014.

Redhouse, James William. *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish language*. Londra: Trübner, 1884.

Refi', Hafız. *Tecvîd*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1309 /1892 .

Ryer, Andrea Dv. *Rvdimenta Grammatices Linguae Turcicae*. Paris: Antonii Vitray, 1630.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1217.

Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî. *Lugat-i Çağatayî ve Türkî Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1298.

Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi. *Lehçetül' -Lügat*. Dü. Ahmet Kırkkılıç. Ankara: TDK Yayınları, 1999.

Tarama Sözlüğü. *Tarama Sözlüğü*. Cilt 6. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

—. *Tarama Sözlüğü*. Cilt I. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

—. *Tarama Sözlüğü*. Cilt 6. Ankara: TDK Yayınları, 1996.

Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Divanı -İnceleme*. İstanbul: H Yayınları, 2008.

Tekin, Gönül A. *Çeng-name*Ahmed*i Dâi*. Duxbury: Harvard Üniversitesi, 1992.

Tekin, Şinasi. *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Simurg yayınları, 2001.

—. *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah)*. Ankara: TDK Yayınları, 1993.

Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları, 2003.

Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Cilt I. İstanbul: Simurg Yayınları, 2002.

Tokat, Feyza. *Tezkire-i Şeyh Safî (İnceleme-Metin -Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Tokatlı, Ümit. «Arap Harfli Türk Metinlerinde Hemzeye Dair Notlar.» *Turkish Studies* 3.6 (2008): 601-611.

Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2003.

Turan, Fikret. *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati*. İstanbul: Bay Yayınları, 2001.

Vaughan, Thomas. *A Grammar of The Turkish Language*. Londra: J. Humphreys, 1709.

Viguiier, Pierre François. *EIemens de la Langue Turque*. İstanbul, 1790.

Yavuz, Kemal. *Şeyhoğlu- Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'-Ulemâ*. Ankara: TDK Yayınları, 1991.

TUVA TÜRKÇESİNDE ‘-LA-’ EKİNİN ÇATI EKLERİYLE KULLANILMASI: SENTAKTİK BİR İNCELEME

Arş. Gör. Tuğba SARIKAYA AKSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
tsarikaya88@gmail.com

1. Giriş

-LA- Eski Türkçeden beri Türkçenin her döneminde canlı ve işlek olarak kullanılan isimden fiil türeten bir ektir. -LA- ekinin ilk yazılı kaynaklardan günümüze gelene kadar işlekliliğinin arttığını, anlam ve görev alanının sürekli genişlediğini görüyoruz. Bu ekle türetilen fiiller yapma ve olma bildirmelerine göre geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinde -LA- işlek isimden fiil türeten bir ek olduğu için çok araştırılmış ve işlevleri açısından incelenmiştir¹. Yapılan çalışmalarda ekin hangi anlam alanlarında ve işlevlerde kullanıldığı tespit edilmiş, ekin farklı kelime gruplarına eklenmesiyle hangi yapıların ortaya çıktığı belirtilmiş ve incelenen alanlardaki farklılıklar gösterilmiştir.

Tuva Türkçesi, Altay, Saha ve Hakas Türkçeleriyle birlikte Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubuna girer. Tuva Türkçesi, Saha Türkçesiyle birlikte içerisinde Moğolca unsurların en yoğun bulunduğu Türk lehçesidir.

-LA- Tuva Türkçesinde de işlek isimden fiil türeten eklerden biridir. İsim, sıfat, zarf, zamir, yansıma kök ve gövdelerine eklenerek çeşitli anlamlarda fiiller türetmektedir. Radloff Türk lehçeleri sözlüğünde bu ekin Tuva Türkçesinde hangi durumlarda hangi şeklin kullanıldığını örnekler vererek göstermiştir (Radloff 1893: 62-189).

Harrison -LA- ekinin her türlü isim kök ve gövdelerine gelerek isimle ilgili eylemleri ifade eden fiiller türettiğini ve ekin çok işlek olduğunu belirtir (Harrison 2000: 33).

Sat, Tuva Türkçesinin ağızları üzerine yaptığı çalışmasında standart dilde kullanılan şekillerin ağızlardaki bazı sözcüklerde farklılıklara uğradığını belirtmiştir (Sat 1987).

İshakov ve Palm’bah *Grammatika Tuvinskogo Yazıka: Fonetika i Morfologiya* adlı çalışmada -LA- ekinin hangi şekillerde kullanıldığını belirttikten sonra işlevlerini vermişlerdir: 1. Bir şey için gitmek, bir şey yakalamak, 2. Bir şeyin peşinden gitmek, 3. Bir şeyi araç olarak kullanmak, 4. Bir yönde gitmek, 5. Bir şey sağlamak, 6. Bir şey yap- (yarat-, oluştur-), 7. Bir şey kullanmak, yemek, içmek, 8. Doğurmak, yavrulamak, 9. Bir şeyi etkilemek, bir şeye maruz bırakmak, 10. Bir şeyle ölçmek, 11. Herhangi bir dilde konuşmak, okumak, yazmak, 12. Bir şey gerçekleştirmek, 13. Bir şeyi oynamak veya çalmak, 14. Bir işi

¹ Uygur, Sinan (2005). “+la- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme”. *Türk Dili*. Sayı: 646, Ekim 2005, 347-351.

Delice, Tuna Beşen (2009). “Türkmen Türkçesinde İsimden Fiil Yapan -la Eki ve İşlevleri”. *Turkish Studies*. Volume 4/8, Fall 2009, 949-994.

Ertane Baydar, Arzu S. (2009). “+la- Ekinin Kırım Tatar Türkçesindeki Kullanılışı Üzerine”. *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 10, Sayı: 17, 2009/2. 305-314.

Akalın, Şükrü Haluk (2011). “+la- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”. *Türk Gramerinin Sorunları*. Ankara: TDK. 92-105.

Ganiyev, Fuat (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı* (Çev. Murat Özşahin). Ankara: TDK.

Güner Dilek, Figen (2013). “Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde {+la} Ekinin Farklı İşlevleri Üzerine”. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. 399-405.

Baran, Buket (2015). *Tuva Türkçesinde Fiil Söz Yapımı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 93-153.

yapmak, 15. Bir şeyi temizlemek, 16. Ve bunlardan farklı anlam taşıyan fiillerdir (İshakov, Palm'bah 1961: 258-261).

Sat ve Salzıñmaa'nın *Amgı Tıva Literaturlıg Dıl* "Bugünkü Tuva Edebi Dili" adlı çalışmasında -LA- ekinin 12 işlevinden bahsedilmiştir: 1. Bir şey için gitmek, 2. Bir işte çalışmak, 3. Bir yere gitmek, 4. Bir şeyle ölçmek, 5. Bir şeyin yardımıyla yapmak, 6. Bir dilde konuşmak, 7. Bir müzik aleti çalmak, 8. Bir şeye inceleyerek bakmak, 9. Bir şey yemek, içmek, 10. Bir yere girmek, 11. Bir araçla gitmek, 12. Bir yerde yürümek. Ayrıca eserde ekin isimlerden başka sıfatlara, sayılara ve zamirlere de eklenerek fiiller türettiğinden bahsedilmiştir (Sat, Salzıñmaa 1980: 144-145).

Bu ek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de bazı isimlere tek başına getirilemez. Türkçe ve yabancı kaynaklı bazı isimlere bu ekin getirilmesinden sonra bir çatı eki getirilmesi ve ancak bu şekilde kullanılması mümkündür. Bu kullanımdan -LAn-, -LAş- ve -LAt- eklerinin varlığı ortaya çıkmakta ve bu birleşik eklerle türetilen fiillerden örnekler verilmektedir.

Bazı dilbilgisi kitapları ve konuyla ilgili eserlerde bu ekin oluşumuyla ilgili karışıklık bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu eki tek bir ek olarak görürken (Banguoğlu 2007: 218-221; Gencan 2007: 351; Koç 1990: 101-102); bazıları iki ekin birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürerler (-lA-n-, -lA-ş-, -lA-t-) (Ergin 2006: 180; Ercilasun 2014: 32-34; Erdal 1991: 509).

-LAn-, -LAş- ve -LAt- eklerinin Tuva Türkçesinde oldukça yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu eklerle kullanılan fiillerin Tuva Türkçesinin sözdiziminde nasıl bir yerde olduğunu görmek için Tuva Türkçesi edebi metinlerinden seçilmiş örnek cümleler kullanılmıştır.

2. Tuva Türkçesinde Çatı Ekleriyle Kullanılan -LA- Eki

2.1. -LAn- Eki

Tuva Türkçesinde işlek olarak kullanılan eklerden biridir. -LA- isimden fiil yapma eki ve -n- dönüşlülük ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. -LAn- ekinin 1. herhangi bir duruma geçme ve onda belirginleşme, 2. herhangi bir belirtinin, niteliğin ve özelliğin meydana gelmesi ve gelişmesi anlamları daha yaygındır (Serebrennikov, Gadjeva 2011: 204). Ek, dönüşlülük eki almasına rağmen bazı durumlarda edilgenlik anlamında da kullanılmıştır. İsim ve sıfat kök ve gövdelerine gelerek çeşitli anlamlarda geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir.

Ek, ünlü ve ötümlü ünsüzle (-l hariç) biten sözcüklerden sonra -lAn-, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklerden sonra -tAn-, nazal ünsüzle biten ünsüzlerden sonra -nAn-, -l ünsüzüyle biten sözcüklerden sonra -dAn- olarak gelir.

-LAn- ekinin sentaktik durumu aşağıda verilen örnek cümleler bağlamında incelenmiştir:

2.1.1. -LAn- Ekinin Sentaktik (Sözdizimsel) Kullanımı

2.1.1.1. Fiil + -LAn- + zaman + şahıs biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAn- ile kurulan *çugaa-lan-* "konuşmak" fiili yüklem görevinde kullanılmıştır.

-Şın, şın, kaday, taanda çüü dep çoor oy. Erten bo iyi ogluvus-bile kadı çonuvus arazinçe köjüp çoruul – dep, aşak kajaaje bar çıtkaş, çugaalangan. (DÇ 31)

“Doğru, doğru karım, nasıl ise öyle... Yarın bu iki oğlumla halkımız arasına göç edip gidelim. – diye, kocası ahıra doğru giderken kendi kendine konuşmuş.”

2.1.1.2. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAn- ile kurulan fiil zarf-fiil ile birlikte yanına *çıt*- “yatmak” yardımcı fiilini alarak *añdaş-tan-ıp çıt-kan* “debeleniyormuş, ters dönüyormuş” şekliyle yüklem görevinde kullanılmıştır.

Maşinalarga oluruñar – dep komandılaan men. Araganıñ teviinge azıpkan ulus komanda-daa dıñnaar harı çok, kök şık kırında añađađtanıp çıtkan. İyi kijini avtobusçe ködürüp algaş kiirgen bis. (KKS 167)

“Arabalara binin – diye emir verdim. İçkinin dozunu kaçırın halk emir dinleyecek gibi değil, yeşillik üstünde sürünüyorlarmış. İki kişiyi otobüse kucağımıza alıp öyle bindirdik.”

2.1.1.3. Fiil + -LAn- + zarf-fiil biçimiyle

-LAn- ile belirtilen *tırkı-lan-* “dönmek” fiili -gaş zarf-fiil ekini alarak cümlede *tırkı-lan-gaş* “sallanarak” yapısı ile zarf görevinde kullanılmıştır.

Ekii, darga? Silerni bistiñ odagga baar kiji didir. Oluruptuñar! – didi. Korga-korga saadaptım. Motorlug heme, hiiktelgen mıyt deg, eergiişteldir tırkılangaş, saarınğı çara çütküip çoktapkan. (DK 28)

“Merhaba, patron? Sizin bizim ateş yaktığımız yere geleceğinizi söylediler. Korka korka bekledim. Motorlu tekne, kedi gibi sallanarak, dönerek yükselip gitti.”

2.1.1.4. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, fiil + -LAn- + zarf-fiil biçimiyle

-LAn- eki ile kurulan *ög-len – baş-tan-* “evlenmek barklanmak” ikileme grubuna zarf-fiil -Ip eki eklenerek oluşturulan *ög-len-ip – baş-tan-ıp* “evlenip barklanıp” yapısı cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

İyi oglun bodu-la azırıp dorukturgan. Olarnı öglenip-baştanıp, aji-töldüg apargan, adırlanıp çorutkan. (DK 49)

“İki oğlunu da kendisi büyütmüş. Onları evlendirmiş, çoluklu çocuklu olmuşlar.”

2.1.1.5. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

-LAn- ile kurulan *maspak-tan-* “kapatmak” fiili -Ip zarf-fiil eki ile birlikte yanına *olur-* “oturmak” yardımcı fiilini alarak *maspak-tan-ıp olur-up-kaş* “kapalı halde oturmak” şekliyle zarf görevinde kullanılmıştır.

İyi karaan şiyip algaş, maspaktanıp olurupkaş, alganı aarak tooldar kiji boorga, Serlik-Ham, Despeñ-Ham dep şolalay bergen. Despeñ-Ham tergiin añçı bolgan. (DK 77)

“İki gözü de kapalı halde oturup, dua eder gibi masal anlatan kişi olduğu için, ona Serlik-Ham, Despen-Ham diye lakam vermişler. Despen-Ham mükemmel bir avcıydı.”

2.1.1.6. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, yardımcı fiil + tamlayan eki biçimiyle

-LAn- ile kurulan *dış-tan-* “dinlenmek” fiili -Ip zarf-fiil ve al- yardımcı fiiliyle birlikte *dış-tan-ıp al-gan-ıy deere boor dep* “dinlenmenin en iyisi” yapısıyla isim tamlaması içinde tamlayan görevinde kullanılmıştır.

S. K. Toka: “Çaa ol. Kördün be. Meeñ çanınga **dıştanıp alğanıy** deere boor dep, sejee çugaalavajık men be. Küjür amıtan am menden dilenip keldin de! Meeñ iyimge çıdıp al, harın. (Or 71)

“S. K. Toka “Tamam. Gördün mü? Benim yanımda dinlenmenin en iyisi olduğunu sana söylemişim değil mi? Zavallı yaratık, şimdi benden yardım istemeye geldin değil mi? Benim canımı da al, en iyisi!”

2.1.1.7. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, yardımcı fiil, edat biçimiyle

-LAn- ile kurulan *çanğı-lan-* “yankılanmak” fiili -Ip zarf-fiil ve kel- “gelmek” yardımcı fiiline ek olarak *ışkaş* “gibi” edatıyla birlikte *çanğı-lan-ıp kel-gen ışkaş* “yankılanmış gibi” şeklinde edat grubu içinde kullanılmıştır.

*İnakşıldın dülgeezininge sağış-setkil ala-çaygaar kiiskip, kulakka taalançig ayalgalar **çanğılanıp kelgen ışkaş** apaar çüve. (KKS 3)*

“Aşk hâlinde gönlüm kendiliğinden sallanıp, kulağa iyi gelen melodiler yankılanmış gibi olur.”

2.1.1.8. Fiil + -LAn- + zarf-fiil, isim + tamlanan eki biçimiyle

-LAn- ile kurulan *a’t-tan-* “göçmek, gitmek” fiili -Ip zarf-fiil eki ile birlikte *a’t-tan-ıp-kan çayaakçılarnıy belen eves amıdıralın* “ölmüş yaradanlarının kolay olmayan hayatını” şeklinde tamlama grubu içinde tamlayan görevinde kullanılmıştır.

*Olarınıy kayı şagda öske orançe **a’ttanıpkan** çayaakçılarnıy belen eves amıdıralın düjep çıtkan düvürençig uygumdan ottu çaştap-daa keerimge, kigannarımın ovur-heviri ugaanımdan uttunmas bolgan. (Or 5)*

“Onların bir zamanlar başka diyara gitmiş (ölmüş) yaradanlarının kolay olmayan hayatını rüyamda görürken uyanıverdiğim halimle yaşlılarımın tipleri aklımdan çıkmaz oldu.”

2.1.1.9. Fiil + -LAn- + sıfat-fiil + iyelik eki biçimiyle

-LAn- ile kurulan *ög-len-* “evlenmek” fiiline -GAn- sıfat-fiil ekinen sonra iyelik ekinin eklenmesiyle oluşan *ög-len-me-gen-im* “evlenmediğim” yapısı özne görevinde kullanılmıştır.

*Sen ışkaş öskerlikçi kiji-bile **öglenmeenim** eki bolgan-dır. Seni ındıg kiji dep kajan-daa bodavayn çoraan men, Ottuk-ool. (KKS 42)*

“Senin gibi hain biriyle evlenmediğim iyi olmuş. Senin böyle bir kişi olduğunu hiç düşünmemiştim, Ottuk-ool.”

2.2. -LAş- Eki

-LAş- eki -LA- isimden fiil yapma eki ve -ş- işteşlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. -LAş- eki işteşlik ekini korusa da -LAş- ile yapılan fiilin anlam alanı daha geniştir. Bu ekle yapılmış fiiller belirtinin oluşmasını ifade ederler (Serebrennikov, Gadjieva 2011: 205). Yapı ve anlam yönünden -LAş- eki ile oluşturulan fiiller ve -LA- eki ile oluşturulan fiillerin işteşlik çekimi birbirinden tamamen farklıdır. Fiil yapım eki olan -LAş- isim köklerine eklenir ve onlardan “değişme, gelişme” anlamındaki fiilleri oluşturur (Ganiyev 2013: 147). Ek, işteşlik ekiyle kullanılmasına rağmen bazı durumlarda dönüşlülük anlamında da kullanılmıştır. İsim ve sıfat kök ve gövdelerine gelerek çeşitli anlamlarda geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir.

Ek, ünlü ve ötümlü ünsüzle (-l hariç) biten sözcüklerden sonra -LAş-, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklerden sonra -tAş-, nazal ünsüzle biten ünsüzlerden sonra -nAş-, -l ünsüzüyle biten sözcüklerden sonra -dAş- olarak gelir.

-LAş- ekinin sentaktik durumu aşağıda verilen örnek cümleler bağlamında incelenmiştir:

2.2.1. -LAş- Ekinin Sentaktik (Sözdizimsel) Kullanımı

2.2.1.1. Fiil + -LAş- + zaman + şahıs biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAş- ile kurulan *mendi-leş-* “selamlaşmak” fiili yüklem görevinde kullanılmıştır.

Öşkü-Saar, hündülüğ aalçını utkup al – dep çugaalaan. Kirip kelze-le – Aydın bo katturıp, holdarın çada tudup algaş, Öşkü-Saar-bile kuspaktajıp mendileşken. (KKS 81)

“Öşkü-Saar, değerli misafiri karşıla – diye söyledi. İçeri girdiğinde Aydın buna gülüp, kollarının açıp, Öşkü-Saar ile sarılıp selamlaşmış.”

2.2.1.2. Fiil + -LAş- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAş- ile kurulan fiil zarf-fiil ile birlikte yanına *olur-* “oturmak” yardımcı fiilini alarak ikinci cümlede *çugaa-laj-ıp ... olur-* “sohbet etmek” ve üçüncü cümlede *oral-daj-ıp olur-* “çabalamak” şekilleriyle yüklem görevinde kullanılmıştır.

Men çup algan çeçekterim tuduskaş, stakanda çoduraamnı urugga şöñnedim. Aaska suptarga, estip kalır çoduraanı sorup-sorup söökterin çerje dükpürüp, çugaalajıp, katturjıp-daa olurar bis. Önermaanı çaraş şırayın katap-katap körüp alrın oraldajıp olurgan men. (KKS 6)

“Topladığım çiçekleri eline sunup, bardaktaki kuş kirazını kıza uzattım. Ağıza atınca ezilen kuş kirazlarını ağızda ezip-ezip çekirdeklerini yere tükürüp, sohbet edip gülüşüyoruz. Önermaa’nın güzel yüzüne tekrar tekrar bakmaya çalışıyordum.”

2.2.1.3. Fiil + -LAş- + zarf-fiil biçimiyle

-LAş- ile belirtilen *mendi-leş-* “selamlaşmak” fiili -*Ip* zarf-fiil ekini alarak cümlede *mendi-leş-ip* “selamlaşıp” yapısı ile zarf görevinde kullanılmıştır.

*Tura halıp kelgenimni **bodum** bilbeyn bargan çoraan men. İzig-izig mendilejip ujuraşkan bis.* (KKS 16)

“Ayağa kalktığımı kendim bilememişim. Sıcak sıcak selamlaşıp görüşmüştük.”

2.2.1.4. Fiil + -LAş- + zarf-fiil, fiil + -LAş- + zarf-fiil biçimiyle

-LAş- eki ile kurulan *im-neş – som-naş* “işaret yapmak” ikileme grubuna zarf-fiil -Ip eki eklenerek oluşturulan *im-neş-ip – som-naş-ip* “işaretler yapıp” yapısı cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

*Am men deerge bo hün olarda bo hire çook, harın-daa ıraktan-daa bolza, olarnıñ-bile **imnejip-somnajip**, harılzaa tudup egeleen.* (DÇ 15)

“Şimdi ben ise bugün bu kadar yakın, hatta uzaktan da olsa, onlarla işaretlerle anlaşıp, irtibatta olmaya başladım.

2.2.1.5. Fiil + -LAş- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

-LAş- ile kurulan *çugaa-laş-* “konuşmak” fiili -Ip zarf-fiil eki ile birlikte yanına *olur-* “oturmak” yardımcı fiilini alarak *çugaa-laş-ip olur-da* “konuştuklarında” şekliyle zarf görevinde kullanılmıştır.

*İyi kırgan ertken-bargan amıdıralın koptarjip **çugaalajip olurda**, kırgan-açamnıñ döñmeen sırtanıp çitkaş, udup kalgan çoraan men.* (DK 89)

“İki yaşlı geçmiş hayatlarını abartarak konuştuklarında büyükbabamın dizini yastık yaparak yatarken uyuyakalmışım.”

2.2.1.6. Fiil + -LAş- + zarf-fiil, yardımcı fiil, isim tamlaması biçimiyle

-LAş- ile kurulan *haru-laş-* “cevaplamak” fiili -Ip zarf-fiil ve *tur-* “durmak” yardımcı fiiliyle birlikte *urugnuñ udur-dedir **haru-laj-ip tur-ar** çugaazınıñ açızında* “kızın karşılıklı konuşmalarının yardımıyla” yapısıyla isim tamlaması içinde kullanılmıştır.

*Kattırañnaan çañçı taptıg, kaygalzımaar urugnu körüp kaaş, mendilejirin bezin uttup algan oolduñ bolgaş urugnuñ udur-dedir **harulajip turar** çugaazınıñ açızında, şülüktü oon ıñay ulamçılaların negep, dam-dam hörleeledip orar şimçedikçi bar kıldır sagındırar.* (Or 50)

“Gülümseyen huyu güzel, hareketli kızı gördükten sonra, selam vermeyi bile unutmuş çocuğun ve kızın karşılıklı konuşmalarının yardımıyla, şiirin ondan sonra devamını arzulayıp, daha da çok heyecanlandıran biri varmış sanki.”

2.2.1.7. Fiil + -LAş- + zarf-fiil, edat biçimiyle

-LAş- ile kurulan *kaas-taş-* “süslemek” fiili -Ip zarf-fiil ekinden sonra *dees* “için” edatıyla birlikte *kaas-taş-ip dees* “süslemek için” şeklinde edat grubu içinde kullanılmıştır.

*Örgün çonunuñ kadın kamgalajıp, ösken çerin **kaastajip dees** arıg derin haramnanmayn şırbayıp kelgen ireyniñ tura-soruunga iye-boydustuñ bodaraldıg tınjı çüüldejip turgan.* (Or 36)

“Popüler halkın sağlığını koruyacak, büyüdüğü yeri süslemek için, içten bir şekilde cimrilik etmeden çok çalışan yaşlı adamın amacına ana tabiatın faydalı nefesi yardım etmiş.”

2.2.1.8. Fiil + -LAş- + sıfat-fiil, isim, edat biçimiyle

-LAş- ile kurulan *sodaa-laş-* “kavga etmek, dövüşmek” fiili -Ir sıfat-fiil ekiyle birlikte kullanılarak *sodaa-laj-ır deen çüve deg* “kavga edilecek bir şey gibi” şekliyle edat grubu içinde sıfat görevinde kullanılmıştır.

Bo kiji solunnu dedir baştandır tudup algaş, artında iyi karaan şiyip algaş, şuut çugaalap turdu çop! – dep, çedi dugaar arbannıñ dargazı Çogdur-ool olurgan çerinden tura halıp keldi. Sodaalajır deen çüve deg, iyi bileen sıvırtınıp egeledi. (DK 38)

“Bu kişi gazeteyi ters tutup hatta iki gözünü kapatıp konuşuyordu! – diye, yedinci numaralı obanın başkanı Çogdur-ool oturduğu yerinden kalkıverdi. Sanki dövüşecek gibi iki bileğini hazırlamaya başladı.”

2.2.1.9. Fiil + -LAş- + isim-fiil, isim biçimiyle

-LAş- ile kurulan *ır-laş-* “şarkı söylemek” fiili -Ir isim-fiil ekini alarak *ır-laj-ır çançıl* “söyleme geleneği” şekliyle isim tamlaması içinde özne görevinde kullanılmıştır.

İnçan çügle bister-daa eves, a бүгү Тываның çону інчаар ırlajıp turgan. Тыва дılçe оçулдурup kaan sovet ırlarnı ırlajır çançıl, bistiñ kul’turavıstıñ çarılbас kezii apargan turdu. (Or 14)

“Sadece bizler değil, bütün Tuva halkı şarkı söyler. Tuvacaya çevrilen Sovyet şarkılarını söyleme geleneği kültürümüzün ayrılmaz bir parçasıdır.”

2.2.1.10. Fiil + -LAş- + isim-fiil biçimiyle

-LAş- ile kurulan *duza-laş-* “yardım etmek” fiili -Ir isim-fiil ekini alarak *duza-laj-ır ujurlug sen* “yardım etmek zorundasın” şekliyle nesne görevinde kullanılmıştır.

Şın-dır, uruum. Eki çüül inak setkilden üner. Inakşıldan inakşıl törüttüner. Sen çılığ bolup, olarga duzalajır ujurlug sen. (DÇ 112)

“Doğrudur yavrum. İyi bir şey güzel gönülden çıkar. Sevgiden sevgi doğar. Sen yumuşak olup onlara yardım etmek zorundasın.”

2.3. -LAT- Eki

-LAT- eki -LA- isimden fiil yapma eki ve -t- ettirgenlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu ek isim, sıfat ve az da olsa sayı ve yansıma köklere gelir.

Ek, ünlü ve ötümlü ünsüzle (-l hariç) biten sözcüklerden sonra -LAT-, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklerden sonra -tAT-, nazal ünsüzle biten ünsüzlerden sonra -nAT-, -l ünsüzüyle biten sözcüklerden sonra -dAT- olarak gelir.

-LAT- ekinin sentaktik durumu aşağıda verilen örnek cümleler bağlamında incelenmiştir:

2.3.1. -LAT- Ekinin Sentaktik (Sözdizimsel) Kullanımı

2.3.1.1. Fiil + -LAT- + zaman + şahıs biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAT- ile kurulan *oor-lat-* “hırsızlığa uğramak” fiili yüklem görevinde kullanılmıştır.

Kızıp-kılayıp çıtkaş östürüp algan düjüdüñnü çaŋgıs düne kurug kaaptarga, berge-le çordu. Men enir çılın şuut kogun karartır oorlattım. (KKS 160)

“Çok uğraşarak yetiştirdiğim mahsulümün bir gecede boşaldığını görünce çok zoruma gitti. Ben geçen yıl çok fena hırsızlığa uğradım.”

2.3.1.2. Fiil + -LAt- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

Aşağıdaki cümlede -LAt- ile kurulan fiil -Ip zarf-fiil ile birlikte yanına tur- “durmak” yardımcı fiilini alarak *surgakçı-lad-ıp tur-gan* “öğüt vermek” şekilleriyle yüklem görevinde kullanılmıştır.

Radiotekhnika talazı-bile deedi ertemniğ Mihail şerig albanın injener kezeenge erttirip turgan. Bodunun ertemin tulgan bilir soldattı komandirleri eskerip, onu ürgülçü surgakçıladıp turgan. (DÇ 47)

“Radyo tekniğinde oldukça bilgili olan Mikail askerlik görevini mühendis olarak yaptı. İşini iyi bildiğini komutanları fark edip, ona her zaman öğüt verirlerdi.”

2.3.1.3. Fiil + -LAt- + zarf-fiil biçimiyle

-LAt- ile belirtilen *öpey-let-* “şımartmak” fiili -Ip zarf-fiil ekini alarak cümlede *öpey-led-ıp ösken* “şımartılarak büyümüş” yapısı ile zarf görevinde kullanılmıştır.

Heymer-ool ulusun biçezi bolgaş aajok ılçın, manğan holdug, çağ işinde büürek deg, çançık işinde ok deg öpeyledip ösken. Avazı aŋaa ten-daa deespes. “Çaraş çüvem, çassıg çüvem” deeş, avazı ajıl kıldırtpas turgan. (Bİ 57)

“Heymer-ool insanların (ailenin) en küçüğü olduğu için çok şımarık, yağ içinde böbrek gibi, ok gibi şımartılarak büyümüş. Annesi ona diken bile değdirmemiş. “Güzelim, şımarığım” diye iş yaptırmazmış.”

2.2.1.4. Fiil + -LAt- + zarf-fiil, fiil + -LAt- + zarf-fiil biçimiyle

-LAt- eki ile kurulan *koçu-lat - şoottur* “alay etmek” ikileme grubuna zarf-fiil -Ip eki eklenerek oluşturulan *koçu-lad-ıp şoottur-up* “alay ettirip” yapısı cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

Kelir üyenin çogaalçızı bodunun ‘Kolya dep, Kızıl-ool dep koyalanıp soluvaan’ adı-sıvı deeş üye-çergezinge koçuladıp-şootturup çoraanı mıyada bolgay aan. (Or 83)

“Geleceğin şairi kendisinin “Kolya diye, Kızıl-ool diye verdiği adı için yaşlılarına alay ettirip geldiği unutulmaz.”

2.2.1.5. Fiil + -LAt- + zarf-fiil, yardımcı fiil biçimiyle

-LAt- ile kurulan *soolaŋ-nat-* “soğuğu hissetmek” fiili -Ip zarf-fiil eki ile birlikte yanına *çor-* yardımcı fiilini alarak *soolaŋ-nad-ıp çoruy* “soğuğu hissedip” şekliyle zarf görevinde kullanılmıştır.

Ajıdıp kaan soŋgadan, möŋgün tanalar deg, hoyug harlar şurgup kirgeş, çaagımın soolaŋnadıp çoruy, estip çordu. (DK 23)

Açılan pencereden, gümüş sedefler gibi, koyu karlar girince, gövdemde soğuğu hissedip uçar gibi gidiyorum.”

2.2.1.6. Fiil + -LAT- + zarf-fiil, yardımcı fiil, isim

-LAT- ile kurulan *koçu-lat-* “alay etmek” fiili -*Ip* zarf-fiil eki ile birlikte yanına *kag-çor-* yardımcı fiillerini alarak *koçu-lad-ıp kaap çoruur Ak-Huurakka* “dalga geçirterek yaşayan Ak-huurak” şekliyle sıfat görevinde kullanılmıştır.

Öske ulug kijilerden sestip, olarnı hüündülep-daa turgan bolzuvussa, kırgan-çalı kijilerge koçuladıp kaap çoruur Ak-Huurakka hamaarıştır şala sula çañnap bolur dep sanap algaş, tenek çüveler ooñ setkilin homudadıp kaap turgan-dır bis. (Or 17)

“Başka büyük kişilerden çekinip, onlara saygı göstermiş olsaydık, yaşlı, genç insanlara dalga geçirterek yaşayan Ak-huurak için huyunu gösterebilir diye düşünüp, şımarık kişiler olarak biz onun düşüncesinden şikâyet ederiz.”

2.2.1.7. Fiil + -LAT- + sıfat-fiil, isim

-LAT- ile kurulan *balıg-lat-* “yaralanmak” fiili -*GAn* sıfat-fiil eki ile birlikte *balıg-lat-kan ejin* “yaralanmış arkadaşını” şekliyle sıfat görevinde kullanılmıştır.

Kaldarak ol börünüñ oorgazın sıy ızırıpkan, inçangaş soyup çoraan boldu. İyi eji balıglatkan ejin kaapkaş, dezıp çoruy bargan. (DK 142)

Kaldarak o kurdun sırtını koparıp ısırması, o yüzden yere sürünerek gitmiş. İki çocuk yaralanmış arkadaşlarını tutarak kaçmışlar.”

3. Sonuç

Türkçenin her döneminde ve her lehçesinde değişik fonetik yapısı ve işlevleriyle işlek olarak kullanılan bir isimden fiil yapma eki olan -*LA-* ve bu ekten türemiş -*LAn-*, -*LAş-* ve -*LAT-* ekleri Tuva Türkçesinde de oldukça fazla kullanılmaktadır. Bu ekleri bazı araştırmacılar tek bir ek olarak kabul ederken; bazıları bu eklerin iki ayrı ekten meydana geldiğini ileri sürerler. Tuva Türkçesinde de bu iki eki ayıramayacağımız örnekler bulunmaktadır.

Dönüşlülük, işteşlik ve ettirgenlik çatı ekleriyle genişletilerek kullanılan -*LA-* ekinin cümle içindeki durumunun sentaktik olarak incelendiği bu çalışmada, belirtilen eklerin Tuva Türkçesinin sentaksı için önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Buna göre Tuva Türkçesinin edebî metinlerinden seçilen örnekler doğrultusunda -*LAn-*, -*LAş-* ve -*LAT-* eklerinin cümle içinde yüklem görevinde, zarf-fiil eki alıp yardımcı fiille birlikte yüklem ve zarf görevlerinde, zarf-fiil ekiyle birlikte ikileme grubu içinde zarf görevinde, isim-fiil ve sıfat-fiil eklerini alarak isim tamlaması ve sıfat tamlaması içinde özne ve nesne görevlerinde, zarf-fiil ve yardımcı fiille birlikte ardından edat kullanılarak edat grubu içinde kullanıldıkları tespit edilmiştir. Eklerin sentaktik durumunu belirlemek için birçok örnek incelenmiştir. Ancak bildirinin sınırını aşmamak için ilgili başlığa sadece bir örnek verilebilmiştir.

Tuva Türkçesinde sentaktik açıdan incelenen -*LAn-*, -*LAş-* ve -*LAT-* eklerinin durumu Tuva Türkçesi edebî metinlerinden seçilen beş eser üzerinden değerlendirilmiştir. Daha fazla eserin incelenmesiyle yukarıda belirtilen sentaktik durumlara eklemeler yapılması olasıdır.

Taranan Eserler Ve Kısaltmaları

- Bİ** *Balalbas İs (Çeçen Çugaalar)*, Öölet Çinmit (1994), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 96s.
- DÇ** *Düneki Çeleş (Kıska Çeçen Çugaalar)*, Boris Dıgınday (2015), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 124s.
- DK** *Deerniñ Körünçüü (Toju Bolgaş Çeçen Çugaalar)*, Monguş Kenin Lopsan (2015), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 145s.
- KKS** *Kadayınga Kagdırtkan Sen (Çeçen Çugaalar)*, Vasiliy Monguş (2009), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 175s.
- Or** *Oruktar (Barımdaalıg Tooju, Çeçen Çüülde)*, Brigad Düpçür (2011), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 101s.

Kaynaklar

- Akalın, Ş. H. (2011). “+IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”. *Türk Gramerinin Sorunları*. Ankara: TDK. 92-105.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Baran, B. (2015). *Tuva Türkçesinde Fiil Söz Yapımı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 93-153.
- Delice, T. B. (2009). “Türkmen Türkçesinde İsimden Fiil Yapan -IA Eki ve İşlevleri”. *Turkish Studies*. Volume 4/8, Fall 2009, 949-994.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ertane Baydar, A. S. (2009). “+IA- Ekinin Kırım Tatar Türkçesindeki Kullanılışı Üzerine”. *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 10, Sayı: 17, 2009/2. 305-314.
- Ganiyev, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı* (Çev. Murat Özşahin). Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- Güner Dilek, F. (2013). “Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde {+IA} Ekinin Farklı İşlevleri Üzerine”. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. 399-405.
- Harrison, D. K. (2000). *Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan*, Dissertation. Yale University.
- İshakov, F. G., A. A., Palm’bax (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka: fonetika i morfologiya*. Moskva: İzdatel’svo vostochnoy literaturı.
- Radloff, W. (1893). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV (1893-1911)*. St. Petersburg.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Sat, Ş. Ç. (1987). *Tıva dialektologiya*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

Sat, Ş. Ç., E.B. Salzıñmaa (1980). *Amgı Tıva Litaraturlıg Dıl*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

Serebrennikov, B. A., N. Z. Gadjiyeva (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Uygur, S. (2005). “+la- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme”. *Türk Dili*. Sayı: 646, Ekim 2005, 347-351.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ÖLÜM İFADELERİ

Öğr. Gör. Mehmet SARIKÖSE
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
mhmtsarikose@gmail.com

1. GİRİŞ

Türk dilinin en eski yazılı metinleri olarak kabul edilen Köktürk harfli Türk yazıtları; özellikle 8-10. yüzyıllar arasındaki dönemde kültür, tarih, inanış, coğrafya, dil ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda Türk milleti hakkında bilgiler vermesi bakımından çok önemlidir. Dönemlerinin resmi tarihine ait bilgileri ya da ölen kimselerin yaşam öykülerini ve ayrılık acısını dile getirme (Alyılmaz, 2012: 185) gibi amaçlarla dikilen bu yazıtlar genellikle eski Türklerde kağan, vezir (buyruk) ya da komutan gibi önemli devlet yöneticileri için yapılan anıt mezarları oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Biz de bu çalışmamızda canlı hayatının vazgeçilmez sonu olan “ölüm” durumunun yazıtlarda nasıl ifade edildiğini, bu ifadelerin nasıl bir kavram alanı oluşturduğunu, ölüm ifadelerinde hangi sözcük ya da sözcük gruplarının kullanıldığını ve bu ifadelerin anlam boyutunu incelemeye çalışacağız.

Yazıtlarda “ölüm” kavramının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yazıtlarda ölüm kavramı ile ilgili ifadelerin hem doğrudan söylendiği hem de çeşitli metaforlardan yararlanılarak ifade edildiği görülmektedir. Biz de çalışmamızda bu ölüm ifadelerini bir araya toplayarak Türklerin yazıtların yazıldığı dönemdeki ölüme bakış açılarını, ölümü nasıl algıladıklarını ve ifade ettiklerini göstermeye çalıştık. Çalışmamızda II. Köktürk Devleti döneminde dikilmiş olan Bilge Kağan, Tonyukuk, Kül Tigin, Küli Çor, Ongi; Ötüken Uygur Devleti döneminde dikilmiş olan Kara Balgasun, Şine Usu, Süci, Tariat ve Tes; Yenisey Nehri’nin geçtiği bölgede bulunan Uyuk-Arjan, Uyuk-Turan, Barık, Kara-Sug, Elegest, Begre, Çaa-Höl, Oznaçennaya, Oçurı, Oya, Altın Köl, Uybat, Tuba, Kara-Yüs, Hemçik-Çırgakı, Bay Bulun, Kızıl-Çıraa, Köjeelig-Hovu, Abakan, Tuva, Herbis-Baarı, El-Bajı, Çer-Çarık, Hemçik-Bom, Uyuk-Oorzak, Tugutüp, Yeebek, Şançi ve Alaş yazıtlarındaki ölüm ifadeleri derlenmiş ve incelenmiştir.

Yazıtlarda ölüm kavramını belirten sözcük ya da sözcük öbeklerinin “ölmek” ve “öldürmek” temel anlamları üzerinden iki gruba ayrıldıkları görülür (Arslan Erol, 2012: 362) ve bu anlamların yazıtlarda gerek temel anlamlı gerek yan anlamlı gerekse de mecaz anlamlı ifadelerle ifade edildiği görülmektedir.

İNCELEME

1.1. “Ölmek” Anlamında Kullanılan İfadeler

1. Öl-

Yazıtlarda ölüm kavramını ifade eden sözcük ya da sözcük öbekleri arasında en çok “öl-” fiili ve türevlerinin kullanıldığı görülür. Clauson, bu fiilin yaygın olarak kullanıldığını ama yüksek rütbeli kişiler için tercih edilmediğini, yüksek rütbeli kişiler için “uç-” fiilinin tercih edildiğini belirtir (Clauson, 1972: 125).

Roux’a göre öl- fiili yazıtlarda şu anlamlarda kullanılmıştır:

- a. Ciddi bir suçun ardından Gök Tanrı tarafından verilen bir cezanın belirtilmesi söz konusu olduğunda
- b. Sosyal ve ailevi dayanağı olmayan kişilerden söz edildiğinde

c. Hayvanlardan ve hatta kahramanların hayvanlarından söz edildiğinde (Roux, 1999: 147).

Ayrıca Ahmet Bican Ercilasun, öl- fiilinin “yükselmek, havalanmak” anlamında olan *ö- diye farazi bir kökten türediğini düşünmektedir (Ercilasun, 2014: 371-375).

İncelemelerimiz sonucunda yazıtlarda öl- fiilinin şu şekillerde geçtiğini tespit ettik:

a) (KT-G 6) süçig sabıña yımşak ağısıña arturup üküş Türük bodun öltüg.

(KT – G 7) (BK – K 5) (BK – K 5/6)

b) (KT –G 6) Türük bodun ölsikin

(BK – K 5)

c) (KT – G 6/7) birye çugay yış tögültün yazı konayın tiser Türük bodun ölsikig.

(BK – K 5)

d) (KT – G 8) ol yergerü barsar Türük bodun ölteçi sen

(BK – K 6) (BK – D 33)

e) (KT – G 10/11) yañılıp ölsikin yeme bunta urtum.

(BK – K 8)

f) (KT – D 18/19) bilmedükin üçün biziñe yañıltukın üçün kaganı ölti buyrukı begleri yeme ölti

(KT – D 20) (KT – D 32/33) (KT – D 33) (KT – K 4) (KT – K 6) (KT – K 8) (BK – D 16) (BK – D 17) (BK – D 37) (T – B 3) (T – G 9) (O – 19) (Tr – G 4) (S – 8) (E10 – 10) (E17 – 2) (E23 – 3) (E26 – 5) (E31 – 5) (E37 – 3) (E39 – 2) (E41 – 9) (E42 – 3) (E70 – 4) (E120 – 1)

g) (KT – D 29) (...) ölteçi bodunug tırgürü ıgıtdım.

(BK – D 23)

h) (KT – K 9) ölügi yurtda yatu kaltaçı ertigiz

i) (KT – K 10) öd teñri aysar kişi oğlu kop ölgeli törümiş

j) (BK – D 2) olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türük begler bodun ögrip sebinip toñıtmış közi yügerü körti.

k) (BK – D 31) üküş ölteçi anta tirilti.

l) (BK – D 37) ölügme ölti

m) (T – B 3) içikdük üçün teñri öl temiş erinç.

n) (KT – G 9) anta kalmış yer sayu kop toru ölü yorıyur ertig

(BK – K 7)

Tor- aslen “açlıktan ölmek, açlıktan zayıf düşmek” anlamı taşısa da bu cümlede sıkıntı çekmek mecazlaşmasıyla kullanılmıştır. Tor- ve öl- eylemleri –U zarf fiil ekini alarak hem cümlelerin zarfını hem de bir ikileme yapısını oluşturmaktadır (Şirin, 2015: s. 118-119).

o) (BK – D 22/23) inim kül tegin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım.

(ŞU – D 5) tay bilge totok yablakın üçün bir iki atlıg yablakın üçün kara bodunum öltün yitdin yana içik ölmeçi yitmeçi sen tidim

(ŞU – D 5) tay bilge totok yablakın üçün bir iki atlıg yablakın üçün kara bodunum öltün yitdin yana içik ölmeçi yitmeçi sen tidim

Yazıtlarda *öl-* fiilinin *yit-* fiili ile birleşerek ikileme oluşturduğu görülür. Yazıtlarda *yit-* fiili genel olarak “yitmek, kaybolmak” anlamlarında kullanılmıştır.

2. Alkın-

Yazıtlarda bu ifade “mahvolmak, yok olmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (Aydın, 2015: 159). Söz konusu fiilin yazıtlarda mecaz anlam yolu ile ölümü ifade eden bir ibare olarak kullanıldığı, aşağıda belirtilen satırlardaki kullanımından anlaşılmaktadır.

(KT – G 8/9) antağın üçün igidmiş kaganın sabın almatın yir sayu bardıg kop anta alkıntıg arılıg

(BK – K 7) (T – B 3)

3. Yok bol-

Yazıtlarda geçen “yok olmak” anlamındaki *yok bol-* fiilinin kağan, hatun, bütün Türk milleti, yüksek düzeyde kimseler, düşman veya boyunduruk altına alınan milletler, ordular için kullanıldığı görülmektedir (Roux, 1998: 204).

Yapılan inceleme sonucunda yazıtlarda *yok bol-* fiili şu şekillerde kullanılmıştır:

a) (BK – G 9) ulug oglum agrıp yok bolça kug seşünüg balbal tike bertim.

b) (O – D 1) ol kan yok boltukda kirse il yitmiş içgınnış

(KT – D 26/27) (BK – D 20/21) (BK – D 21/22) (BK – D 36)

Ayrıca aşağıdaki ifadelerin *yok bol-* fiili ile ilişkili ve benzer olmaları bakımından bir kelime ailesi oluşturdukları düşünülebilir:

a) Yok er-

Bu fiil sadece Tonyukuk Yazıtında görülür ve *yok bol-* fiili ile aynı anlama sahiptir.

(T2 – D 4/5) ilteriş kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar il yeme bodun yeme yok erteçi erti.

b) Yokla-

Erhan Aydın, Uybat III yazıtında geçen bu ifadeyi, *yokla-* şeklinde okumuş ve “göğe yükselmek” diye anlamlandırmıştır (Aydın, 2013: 93). Kormuşin ise *yokal-* şeklinde okumuş ve “vefat etmek” anlamını önermiştir (Kormuşin, 2017: 132-133).

(E32 – 1) er erdem üçün e yita yokladı

(E32 – 8) (E32 – 9)

4. Uç-

Yazıtlarda en çok kullanılan ölüm ifadelerinden biri de *uç-* ve bu fiilden hareketle oluşturulan diğer ifadelerdir. Ruhun uçup Tanrı katı olan göğe gittiğine inanan (Ögel, 1988: 758) eski Türkler, ölümü *uç-* ya da *uç bar-* sözleri ile ifade etmişlerdir. Clauson *uç-* fiilini “temel anlam olarak (bir kuş için) uçmak. Çeşitli metaforik anlatımlarla (üst rütbeli birisi için) ölmek.” şeklinde açıklamıştır (Clauson, 1972: 19). Bu ifadenin sadece Eski Türkçenin

Köktürk ve Uygur dönemlerinde “ölmek” anlamında kullanılması da araştırmacıların dikkatini çeker (Arslan Erol, 2012: 374).

Ögel ise *uç-* ve *uç bar-* fiillerini, eski Türklerde ölen kağanların defin törenleri ile ilişkilendirerek şöyle açıklar: “Ölüyü göğe çıkarma törenlerini Türklerde de görüyoruz. Türkler özellikle ölen büyük kağanlar için ‘*uç bar-*’ yani ‘uçarak vardı’ derlerdi. Bu ölümler herhalde uçarak göğe varıyorlardı. Bazı kaynaklara göre, ölü bir çadıra konduktan sonra atlarla dokuz defa dönülürdü. Bu dönüşün çok önemli bir sebebi vardı. Tıpkı, tahta çıkma törenlerinde hükümdarın konduğu keçenin dokuz defa döndürülmesi gibi. Atlılar, ölünün etrafında dokuz defa dönerek herhalde onu göğe çıkarmış oluyorlardı. Çünkü gök dokuz kat idi.” (Ögel, 1988: 761)

Koçak ise *uç bar-* fiilinin açıklaması için farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Araştırmacı, *uç-* fiilinden sonraki zarf-fiil eki kabul edilen –a ekini “uç” ismine getirilen bir yönelme hali eki olarak kabul eder ve bu durumu şöyle açıklar: “ ‘*uç-*’ fiili ile ‘*uç*’ ismi arasındaki anlam bağıntısı ve ‘*uç*’ kelimesinin yükseklik anlamı herkesçe bilinen bir gerçektir. Eski Türklerde Tanrı katı sayılan Sirius Yıldızı, şamanların ulaşabileceği en ‘uç’ nokta olduğuna göre; ‘*uç bar-*’ kullanımı ‘uç varmak, en sona erişmek’, ölümler ‘gök’e yani ‘tanrıya kavuşmak’ anlamında düşünülebilir.” (Koçak, 2012: 68)

Uç- fiili, tarafımızca yapılan incelemeler sonucunda yazıtlarda şu şekillerde tespit edilmiştir:

a) (KT – KD) kül tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdu.

(BK – B 2) (Ts – B 5) (ŞU – K 12)

b) (KT – D 16) törüg kazganıp uç barmış

(KT – GD) (BK – D 13) (BK – D 20) (BK – G 10)

c) (KT – D 30) kañım kagan uçdukda inim kül tigin yit[i yaşıda kaltı]

(BK – D 13/14)

5. Kergek bol-

Yazıtlarda yüksek rütbeli kişilerin ölümünü ifade etmek için kullanılan bu söz öbeği hakkında araştırmacılar çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Osman Nedim Tuna, KT D 4 ve KT D 30’da *kergek bol-* deyiminden önce yer alan “öz”ün "can, ruh", Küli Çor’daki “öz”ün ise "ömür" anlamına geldiğini ve canın (ruhun) ayrılan, kaçan bilhassa uçan bir şey olduğundan hareketle “*kergek*”in uçucu bir mahluk olması gerektiğini belirterek "bıldırcın nevinden bir kuş adı" olarak Doğu Türkçesi sözlüklerinde geçen *kergek* > *kerek* olabileceğini ileri sürmüştür (Tuna, 1960: 141-147). Gülden Sağol Yüksekaya da bu izahı doğru kabul eder ve şu görüşü ile destekler: “Her ne kadar biz ‘*kergek bol-*’ deyimine daha sonraki dönemlerde rastlamıyorsak da onun yerine kullanılan başka bir deyimle karşılaşıyoruz ki bu *şunkar bol-* yani ‘şahin olmak, kuş olmak’tır. Bizce *kergek bol-*, daha sonraki dönemlerde karşımıza çıkan *şunkar bol-*, *kuş ol-*, *güvercin ol-* gibi ifadeler ile aynı algılayışın bir ürünüdür ve ölümlerin uçtuğuna dair inancın bir uzantısıdır.” (Sağol Yüksekaya, 2010: 17)

Ceval Kaya’ya göre ise *kergek bol-*, “gerek olmak, namevcut duruma gelmek, eksik hale gelmek” karşılığındadır. Bu deyimdeki *kergek* daha önce ifade edildiği gibi bir kuş adı değil, “*egsük kergek*” ikilemesindeki “namevcut” anlamına gelen *kergek* (*kergek* > *gerek*) kelimesidir (Kaya, 2010: 136).

Hatice Şirin'e göre ise Eski Türkçede *kerge-* fiili “gerekli olmak”, *kergek* “gerek, gerekli” anlamındadır. *Kergek bol-* belki de “(yeryüzünde görevi biten kişi için) Kök Teñri'ye gerekmek” şeklinde bir mecazlaşma yaşamıştır (Şirin, 2015: 160-161).

Bizce bu açıklamalardan Osman Nedim Tuna'nın açıklaması daha doğrudur. Çünkü *kergek bol-* ifadesi, *uç-* ve *uça bar-* gibi yüksek rütbeli kişiler için kullanılan ölüm ifadelerindeki “göğe yükselmek” anlamı ile benzer anlam ilgisine sahiptir.

(KT – D 30) bunça törüg kazganıp inim kül tigin özi ança *kergek boltı.*

(KT – K 10) (KT – D 3/4) (BK – D 4) (KÇ – D 11)

6. Yit-

Yazıtlarda “kaybolmak, yok olmak” anlamında kullanılan (Orkun, 2011: 141) *yit-* fiili, kavram alanı bakımından “ölmek” fiili ile örtüşür. Ayrıca *yit-* fiilinin Köktürk Yazıtları'nda *öl-* fiili ile birlikte ikileme oluşturduğu da görülür.

(O – D 3) Türk bodun *yitmezün* tiyin (...)

7. Yuluk er-

Talat Tekin tarafından “yağmalanmış, yok olmuş” şeklinde anlamlandırılan *yuluk* sözcüğü (Tekin, 2003: 260) sadece Ongi Yazıtı'nda geçer. Erhan Aydın da *yuluk* sözcüğünün *yulu-* fiili ile ilişkili olduğunu belirterek “yağma edilmiş, yok edilmiş” şeklinde anlamlandırmıştır (Aydın, 2008: 31-33). Sözcük “yok olmak” anlamı ile kavram alanı bakımından ölmek fiili ile örtüşür.

(O – D 3) Türk bodun yitmezün tiyin *yuluk ermezün* tiyin teñri tir ermiş

8. Adrıl-

Yenisey bölgesindeki yazıtlarda daha çok kullanılan *adrıl-* fiili, “ayrılmak” anlamındadır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 497). *Adrıl-* fiili, yazıtlarda mecazi yolla ölümü ifade etmektedir. Gülden Sağol Yüksekaya, *adrıl-* fiilini, ölümün dünyayı terk etmek ve başka bir âlemde yaşamaya başlamak olarak algılanmasının bir yansıması saymaktadır (Sağol Yüksekaya, 2010: 5-7).

İncelenen yazıtlarda yapılan tarama sonucunda “ölmek” anlamında kullanılan *adrıl-* fiilinin şu şekillerde geçtiği tespit edilmiştir:

a) (E3 – 1) bökmedim *adriltum*

(E3 – 1/II) (E3 – 4/II) (E10 – 1) (E10 – 3) (E10 – 4) (E10 – 12) (E10 – 12/II) (E17 – 3) (E17 – 3/II) (E22 – 3) (E25 – 1) (E27 – 2/3) (E27 – 7) (E42 – 4) (E42 – 8) (E43 – 2) (E44 – 4) (E44 – 4/II) (E49 – 1) (E51 – 1) (E55 – 2) (E59 – 8) (E68 – 2) (E68 – 22) (E68 – 28) (E98 – 2) (E3 – 4) (E10 – 9) (E15 – 1) (E69 – 2)

b) (E5 – 2) altı uğuş bodunda üç yegirmi altı elim kanım a *adrıldım*

(E5 – 3) (E9 – 1) (E11 – 1) (E11 – 2) (E11 – 4) (E11 – 5) (E11 – 7) (E11 – 8) (E13 – 2) (E13 – 2/II) (E13 – 2/III) (E25 – 2) (E25 – 3) (E25 – 3/II) (E25 – 7) (E28 – 2) (E28 – 5) (E44 – 5) (E50 – 3) (E97 – 1) (E97 – 3) (E109 – 2) (E152 – 2) (E153 – 1) (E6 – 4) (E7 – 4) (E8 – 2)

c) (E32 – 13) <...> eçiçim e *adrındım* a

d) (O – K 4) üze teñri koñ yılka yitiñ ay küçlög alp er kaganımda *adrılı bardıñız.*

(E16 – 2) (E18 – 2) (E18 – 3) (E28 – 7) (E29 – 5)

9. Yaşı teg-

Erhan Aydın, sadece Tes Yazıtı'nda görülen *yaşı teg-* ifadesini “yaşı tamam olmak (ölmek)” şeklinde anlamlandırmıştır (Aydın, 2011: 32-37). Berta ise aynı ifadeyi “(ölüm) yaşına eriş-” şeklinde aktarmıştır (Berta, 2010: 228-235). Sonuç olarak bu açıklamalardan *yaşı teg-* ifadesinin deyimleşerek mecazi bir yolla “ölmek” anlamında kullanıldığı düşünülebilir.

Yaşı teg- ifadesi incelenen yazıtlarda iki şekilde geçmektedir:

a) (Ts – B 5) il itmiş kanım *yaşı tegip* uçdı

b) (Ts – D 3) il tutdı ançıp *yaşı tegdi*

10. Kaşsız bol-

Yazıtlarda kahramanın babasının öldüğü ya da öldürüldüğünü ifade etmek için kullanılan bu ifade tarafımızca kavram alanı bakımından ölmek ile ilgili bir ifade olarak değerlendirilmiştir. İncelenen yazıtlarda *kaşsız bol-* ifadesinin çeşitli türevleri de görülmüştür.

a) (E6 – 1) üç yaşımda *kaşsız boldum*

(E8 – 3)

b) (E32 – 16) altı yaşımda *kaşsıradım* bilinmedim.

Uybat III Yazıtı'nda görülen bu fiil, Kormuşin ve Aydın tarafından “babasız kaldım” şeklinde anlamlandırılmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 93-94; Kormuşin, 2017: 133).

c) (E45 – 2/3) biş yaşımda *kaşsız kalıp* tokuz yegirmi yaşımda ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşımda öge boltum

11. Az-

Yenisey Yazıtlarında, yazıt sahibinin ölümü *adrlı-* fiilinden sonra en çok *az-* fiili ve türevleri ile ifade edilmiştir. Yazıtlardaki bu ifade; Aydın tarafından “*az-*”, Kormuşin tarafından “*azı-*” şeklinde okunmuştur. Aydın, bu ifadeyi “ayrılmak” şeklinde anlamlandırırken Kormuşin bu ifadeyi “göremez olmak, göremez ve duyamaz olmak” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 45; Kormuşin, 2017: 286, Kormuşin, 2017: 304).

Yapılan inceleme sonucunda *az-* fiilinin yazıtlarda şu şekillerde geçtiği tespit edilmiştir:

a) (E11 – 2) kün e ay a *azdım* a

(E11 – 3) (E11 – 6) (E45 – 5) (E68 – 12)

Bu satır; Aydın tarafından “Güneş ve Ay’dan ayrıldım” şeklinde anlamlandırılırken Kormuşin tarafından “Ah! Güneş ve Ay (sizleri) göremez oldum!” şeklinde anlamlandırılmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 45; Kormuşin, 2017: 304). Bu ifade yazıtlarda hep bu şekilde kalıplaşmış bir biçimde geçtiği için “ölmek” anlamını mecazi yolla ifade eden bir fiil olarak düşünülebilir.

b) (E2 – 1) eşim urım *azışdım*.

c) (E10 – 9) elim utuşıña *azıp kalayın* adrılayın

12. Yalık-

Elegest I Yazıtı'nda geçen bu fiili, Aydın “yalnız kalmak, tek başına kalmak” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 511)

Yalık- fiili, incelenen yazıtlarda sadece Elegest I Yazıtı'nın 10. satırında geçmiştir:

(E10 – 10) esizim e yalıkayın a

Aydın, bu satırı “Ne yazık, tek başıma kalayım (artık!)” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 42). Araştırmacının satırı bu şekilde anlamlandırmasından hareketle kahramanın eşinden dostundan ayrılıp yalnız kaldığını yani öldüğünü anlıyoruz. Ayrıca bu ifade anlam bakımından diğer yazıtlarda görülen *adıl-* ve *az-* fiilleri ile yakın anlamlı sayılabilir.

Kormuşin ise bu satırdaki “*yalıkayın*” ifadesini, “*yalkıl yana*” diye okumuş ama anlamlandırmamıştır (Kormuşin, 2017: 265),

13. Bar-

“Varmak, ulaşmak” anlamında olan *bar-* fiiline, Yenisey Yazıtları'nda mecazlı bir ifade ile bu dünyadan ayrılmak, dünyayı terk etmek anlamları yüklenmiştir. Böylece *bar-* fiili, ölmek anlamını da içermiştir. *Bar-* fiili “varmak, ulaşmak” anlamı ile ölmek anlamını ifade etmesi bakımından *az-* ve *adıl-* fiilleri ile benzerlik gösterir.

(E14 – 3) teñri ilimke bardım esizim e bökmedim.

Çaa-Höl II Yazıtı'ndaki 3. satırı yukarıda gösterildiği gibi okuyan Erhan Aydın bu satırı “Kutsal yurduma ulaştım, ne yazık, doymadım!” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 51-52). Aydın'ın bu anlamlandırmasından kahramanın ölerek fani dünyayı terk edip ebedi âleme geçtiği anlaşılır.

Kormuşin ise Çaa-Höl II Yazıtı'ndaki 3. satırı “teñri ilimke basda begimke bökmedim esizim-e” diye okumuş ve “Semavi devletime, önder beyime doymadım! Yazık bana!” şeklinde anlamlandırmıştır (Kormuşin, 2017: 210-211). Kormuşin, Çaa-Höl II Yazıtı'nın 3. Satırında Aydın'ın “*bardım*” şeklinde okuduğu ibareyi “*basda*” şeklinde okumuştur.

Bu noktada bizce Erhan Aydın'ın okuyuşu ve anlamlandırması daha doğrudur. Çünkü bu ifade, “ayrılmak” anlamı ile mecazlı olarak ölmek anlamını da içeren *adıl-* ve *az-* fiilleri ile kullanım ve anlam bakımından benzerdir. Ayrıca bu ifade Gök Tengri inancını benimsemiş Türklerin ölüm inancına uygundur.

14. Altun kapır[çakka kir]tim

Altın Köl II Yazıtı'nın sekizinci satırındaki bu ifade “(E29 – 8) men altun kapır[çakka kir]tim” şeklinde okunmuş ve “Altın tabuta (?) girdim.” diye anlamlandırılmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 51-52). Erhan Aydın'ın bu şekilde aktarmasından hareketle “*altun kapırçakka kir-*” ifadesini, ölmek anlamını mecazi yolla anlatan bir deyim olarak belirleyebiliriz.

Kormuşin, Altın Köl II Yazıtı'ndaki bu satırı “altun kapır [üçün k]eltim” şeklinde okumuş; “Altın Kapardan (?) geldim” şeklinde anlamlandırmış ve “kapar” sözcüğünün yanına soru işareti koymuştur. Açıklama kısmında ise söz konusu kelime için “kâfur” anlamını önermiş, bu sözcüğün Türkçe yazılı kaynaklarda 11. yüzyıldan itibaren görüldüğünü belirtmiş. Ayrıca bu sözcüğün runik harfli yazıtlarda ilk defa görüldüğünü de belirtmiştir (Kormuşin, 2017: 84-87).

Söz konusu sözcük DLT’de “kabırçak” şeklinde geçmektedir ve “Tabut, genellikle ölü tabutu için kullanılır.” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 220). Tekin ise Eski Türkçe döneminde “tabut” anlamında kullanılan “kapız” diye bir sözcüğün varlığını önermiştir. Ayrıca bu sözcüğün gelişimini “ET kapız < *kapır” şeklinde açıklamıştır (Tekin, 2013: 576). Bu görüşler Aydın’ın görüşünü temellendirmektedir.

15. Seçlin-

Aydın, *seçlin-* sözcüğünü “seçilip ayrılmak” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 507). Kormuşin ise sözcüğü *seçlen-* şeklinde okumuş ve eserinin sözlük kısmında “ayrılmak(?), çözülmek” şeklinde anlamlandırmıştır (Kormuşin, 2017: 331).

(E43 – 2) adrılıtm seçlintim yıta buş a

Kızıl-Çıraa I Yazıtı’ndaki altı çizili ifadeyi, Aydın “ayrıldım” şeklinde anlamlandırırken Kormuşin ise eserinin çeviri kısmında bu satırdaki altı çizili ifadeyi “vedalaştım” şeklinde anlamlandırmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013: 115; Kormuşin, 2017: 224-225). *Seçlin-* fiili, *adrıl-* fiili ile birlikte kullanılmıştır, yakın anlamlı bu iki sözcüğün bir arada kullanılması “*seçlintim adrılıtm*” şeklinde bir ikilemenin var olduğunu düşündürmektedir.

16. Ögsüz bol-

Ögsüz bol- sözcük öbeği yazıtlarda “kahramanının annesinin ölmesi ya da öldürülmesi” durumlarında kullanılan bir ifadedir ve günümüzde yaşayan “öksüz kalmak” deyimini ile aynıdır.

(E45 – 2/3) biş yaşımta kaşsız kalıp tokuz yegirmi yaşımg ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşımg öge boltum

17. Tüken-

Tüken- fiili mecaz anlamlı bir ifade olarak yazıtlarda “ölmek” anlamında kullanılmıştır.

(E149 – 6) töpöt üpede(?) birke tükendim e

1.2. “Öldürmek” Anlamında Kullanılan İfadeler

1. Ölü-

Öl- fiilinin ettirgen şekli olan *ölür-* fiili yazıtlarda “öldürmek” anlamında kullanılmıştır.

Yapılan tarama sonucunda yazıtlarda *ölür-* fiili şu şekillerde görülmüştür:

a) (KT – D 36) kırkız kaganın ölürtümüz

(KT – D 38) (KT – K 2) (KT – K 7) (KT – D 10) (KT – D 40) (KT – K 1) (BK – D 26) (BK – D 27) (BK – D 28) (BK – D 28/11) (BK – D 29) (BK – D 29/11) (BK – GD) (BK – G 3) (BK – G 8) (BK – G 9) (T – B 7) (T – G 3) (T – G 3/11) (T – G 3/4) (T – D 3/4) (T – K 4) (T – K 5/6) (T2 – B 6/7) (KÇ – D 6) (E10 – 8) (E11 – 10) (E11 – 10/11) (E25 – 4) (E27 – 6) (E42 – 3) (E42 – 7) (E44 – 2) (E48 – 3) (E48 – 3/11) (E49 – 3) (E98 – 6) (E98 – 6/11) (E108 – 2)

b) (BK – G 7) alp erin ölürüp balbal kılı bertim.

(KÇ – B 5)

- c) (KT – D 10) bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı Türuk bodun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş.

(BK – D 9)

Bu ifadede *ölür-* fiilinin *urugsırat-* fiili ile birlikte anlatımı etkili kılmak için bir ikileme oluşturduğu görülür. Yazıtlarda geçen *urugsırat-* fiilini Aydın, “soyunu yok etmek” diye açıklamıştır (Aydın, 2015: 194).

2. Uguşı bodunı bişükiğe kıdma-

(KT-G 6) (BK – K 4/5) bir kişi yañılsar uguşı bodunı bişükiğe kıdmaz ermiş.

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen bu ifade birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.

Clauson tarafından “klanını ve insanlarını beşikteki çocuğa kadar sağ bırakmadılar” şeklinde anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972: 595). Aydın ise bu ifadeyi *bir kişi yañılsar uguşı bodunı böşükiğe tegi kıdmaz ermiş* şeklinde okumuş ve “Bir kişi yanıldığında soyu soppu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış” şeklinde anlamlandırmıştır (Aydın, 2015: 53). Hakan Özdemir, bu ifadeyi *bir kişi yañılsar uguşı bodunı ebi eşükiğe tegi kıdmaz ermiş* şeklinde okuyor ve verilen hükmü “bir kişi suç işlerse boyu, millet, hısımlarına kadar cezalandırmazlarmış” şeklinde anlıyor (Özdemir, 2013: 131-139). Ercilasun, bu ifadeyi *bir kişi yañılsar uguşı bodunı ebi eşükiğe tegi kıdmaz ermiş* şeklinde okuyor ve “Bir kişi yanılma kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar kıyı yapmazmış” yani, “sınır hudut tanımazmış” şeklinde anlamlandırıyor. Başka bir ifadeyle “kabilesine, milletine, evine, eşğine varıncaya kadar herhangi bir had hudut tanımadan herkesi öldürmüş.” şeklinde anlamlandırıyor (Ercilasun, 2014: 105-112).

Sertkaya ise bu ifadeyi gramer bakımından tamamlayarak *bir kişi y(a)ñ(ı)ls(a)r og(u)şı<ña> bod(u)nı<ña> (e)bi<ñe> (e)şükiğe t(e)gi (a)kıdm(a)z (e)rm(i)ş* şeklinde transkripsiyonluyor ve “bir kişi yanılma (hata yapsa veya suç işlese), [Çinliler] ailesi(ne), halkı(na), evi(ne), eşğine (= soyuna soppuna) kadar bırakmaz (hepsini öldürür) imiş” şeklinde anlamlandırıyor (Sertkaya, 2014: 19-20).

Alimcan İnayet’e göre bu ibare Çin tarihinde *zu xing* “milleti kırmak, öldürmek” diye bilinen ceza yöntemini yansıtmaktadır. Bu ceza yöntemi devlete ihanet ve suikast gibi ağır suçlar için suçluyla birlikte dokuz sülalesinin yok edilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Bu dokuz sülale; baba sülalesinden 4, anne sülalesinden 3, hanım sülalesinden 2 aileyi gösterir (İnayet, 2001: 452; Sertkaya, 2014: 19).

Sonuç olarak bu ifade bizce deyim şeklinde bir ifadedir ve bir ölüm ifadesini, bir cezalandırma yöntemi olarak mecazi şekilde ifade etmektedir.

3. Yok kıl-

Clauson sözlüğünde bu ifadenin karşılığı olarak “to annihilate” fiilini vermiştir (Clauson, 1972: 895), yani bu ifade “yok etmek, imha etmek, ortadan kaldırmak” şeklinde anlamlandırılabilir. Ayrıca bu fiil yazıtlarda karşımıza *yok kış-* şeklinde de çıkar. Bu durum, *kıl-* fiilinin Köktürkçe döneminde l/ş ses denkliğine uygun olarak bu birleşik fiil yapısında hem *kıl-* hem de *kış-* şeklinde kullanıldığını gösterir.

(KT – D 32) ol süg anta yok kışdımız

(KT – D 34) (BK – D 25) (T – G 4/5) (T – D 3/4)

(BK – G 4) bodun <...> yutuzın yok kılum <...>

(ŞU – D 2) (ŞU – B 4)

4. Balbal tik-

Balbal tik- ifadesi yazıtlarda “öldürmek” anlamında kullanılır ve kağanların ölümünden sonra düşman topluluklardan üst düzey birinin öldürüldüğünü belirtmek amacıyla ifade edildiği düşünülmektedir.

Roux’ya göre “Falan insan balbal oldu” veya “Falancadan bir balbal yaptım” derken “bir düşman öldürdüm” veya “önceden öldürülmüş bir düşmanı temsil eden bir taş diktim” demek istenip istenmediğini anlamak her zaman mümkün değildir. Yine de ölümle ilgili sözlerde “balbal olmak” veya “balbal yapmak” deyimleri öl- ve ölür- anlamını alabilir. Ayrıca balbal geleneğinin var olmasının sebebi, herhangi bir şekilde öldürülen kişilerin ahirette onları öldüren kişinin veya uğruna öldürülen kişinin hizmetinde olacaklarına dair bir inanca dayanmaktadır (Roux, 2001: 271).

Sonuç olarak, *balbal tik-* ifadesinin ya kağanın öldürdüğü ya da kağanın ölümünden sonra kağan için öldürülen önemli bir kişinin ölümünü belirtmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir ve bu ifade bir deyim olarak değerlendirilebilir. Ayrıca *balbal yap-* ifadesi yazıtlardan sonraki yazılı eserlerde karşımıza çıkmamaktadır (Arslan Erol, 2012: 377-378).

Balbal tik- ve türevleri olarak değerlendirilebilecek ifadeler yazıtlarda şu şekillerde geçer:

a) (KT – D 16) kañım kaganka başlayı baz kaganı balbal tikmiş.

(KT – D 25) (BK – D 13) (BK – D 20)

b) (BK – G 7) alp erin ölürüp balbal kılı bertim.

c) (BK – G 9) ulug oglum ağıp yok bolça kug señünüg balbal tike bertim.

d) (O – D 3) alp erin balbal kışdı

5. Kanıñ subça yügür-, süñükün tagça yat-

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen bu ifadede benzetme ve abartma söz sanatlarından yararlanılarak etkili bir anlatım oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu ifade ile söz konusu söz sanatlarından yararlanılarak insanların toplu olarak öldürülmesi anlatılmak istenmiştir. Bu iki ifadenin geçtiği satırların tamamına baktığımızda Türk milletinin devletsiz olduğu sıralarda yaşadığı katliamlar hatırlatılmış ve millete devletine sahip çıkması yönünde dolaylı yoldan bir uyarı da yapılmıştır.

(KT – D 24) kanıñ subça yügürti, süñükün tagça yatdı

(BK – D 20)

6. Boguzlan-

Sadece Tonyukuk Yazıtı’nda görülen “boğazlanmak” anlamındaki (Aydın, 2015: 167) *boguzlan-* fiili “öldürmek” fiili ile aynı kavram alanına girer. Hatta *boguzlan-* fiilini öldürmek fiilini belirtmesi bakımından bir ad aktarması olarak değerlendirebiliriz.

(T – K 2) yerçi yer yañılıp boguzlantı.

7. Kañsız kıl-

“Babasız kılmak, babasız bırakmak” şeklinde anlamlandırılan bu ifade de “öldürmek” anlamını içeren ölüm ifadeleri arasında değerlendirilebilir.

(E98 – 2) buñ a adrıldınız açığ a kırk erig kañsız kıldınız

2. SONUÇ

Yazıtlarda ölüm belirten ifadeleri belirlemek için Köktürk harfli yazıtlardan Köktürk Yazıtları, Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları ve Yenisey Yazıtları incelenmiştir. İncelenen yazıtların elli dokuz tanesinde ölüm anlamını belirten otuz beş farklı ifade tespit edilmiştir.

Tespit edilen ifadeler genel olarak değerlendirildiğinde ölmek ya da öldürmek anlamını belirttikleri görülür. Ölmek anlamını belirten ifadeler şunlardır: *öl-*, *tor-öl-*, *öl-yit-*, *alkın-*, *yok bol-*, *yok er-*, *yokla-*, *uç-*, *uça bar-*, *kergek bol-*, *yit-*, *adrıl-*, *adrılı bar-*, *yuluk er-*, *yaşı teg-*, *kañsız bol-*, *kañsıra-*, *kañsız kal-*, *az-*, *azıp kal-*, *yalıka-*, *bar-*, *altın kapırçakka kir-*, *seçlin-*, *ögsüz bol-*, *tüken-*. Öldürmek anlamını belirten ifadeler ise şunlardır: *ölür-*, *ölür-urugsırat-*, *uguşı bodunı bişükiñe kıdma-*, *yok kış-*, *balbal tik-*, *balbal kıl-*, *kanıñ subça yüğür-*, *sünükün tagça yat-*, *boguzlan-*, *kañsız kıl-*.

Yukarıda belirtilen bu ifadeler Eski Türkçe evresinin Köktürk ve Uygur dönemlerindeki ölüm ile ilgili ifadelerin kavram alanını belirtmesi bakımından önemlidir. İfadeleri incelediğimizde özellikle “ölmek” fiili yerine *uç-*, *kergek bol-*, *adrıl-*, *yit-*, *yaşı teg-*, *az-*, *bar-*, *altın kapırçakka kir-*, *seçlin-* gibi ifadelerin kullanılması; Türklerin ölümle ilgili sözcükleri bir tabu olarak algıladığını, özellikle kendisi ve kendisi için değerli olan kişiler söz konusu olduğunda doğrudan ölümle ilgili sözcükleri telaffuz etmekten kaçındıklarını gösterir. Bu durumda da *uç-*, *kergek bol-*, *adrıl-*, *yit-*, *yaşı teg-*, *az-*, *bar-*, *altın kapırçakka kir-*, *seçlin-* gibi çeşitli mecazlaşmış ifadeleri kullandıkları görülür.

“Ölmek, vefat etmek” anlamındaki ifadelerin dağılımına baktığımızda Köktürk ve Uygur Kağanlığı döneminde dikilen yazıtlarda özellikle kağan ve kağanlık ailesi üyeleri için *uç-*, *yok bol-*, *kergek bol-*, *yaşı teg-*, *adrıl-* ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadelerden en çok kullanılanı ise *uç-* eylemidir. *Uç-* eylemi bu yazıtlarda 11 kez geçmiştir. Yenisey yazıtlarında ise kahramanın ölümünü belirtmek için çoğunlukla *adrıl-* ve *az-* ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadelerden en çok kullanılanı ise Yenisey yazıtlarında 63 kez geçen *adrıl-* ifadesidir. Yenisey yazıtlarında kahramanların ölümünü belirten *az-* ve *adrıl-* ifadelerinin yanında *esizim*, *esiz*, *yıta*, *yıtu* gibi acınma ünlemlerinin kullanılması dikkat çekmektedir. Bu ifadelerden *esizim*, *esiz* sözcükleri “ ‘Ne acı’, ‘ne yazık’ anlamında bir acınma ünlemi”; *yıta*, *yıtu* sözcükleri ise “ ‘Ne acı’, ‘eyvah’ anlamında bir acınma ünlemi” şeklinde açıklanmıştır (Yıldırım-Aydın-Alimov, 2013:497-512). Yenisey yazıtlarında yine ölüm anlamını ifade eden *adrıl-* ve *az-* ifadelerinin yanında “doymamak” anlamına gelen *bökme-* fiilinin de kullanıldığı görülür. Bu ifadeler aracılığıyla Yenisey yazıtlarında ölüm karşısındaki çaresizliğin ve acının içten bir şekilde dile getirildiği, Köktürk ve Uygur Kağanlığı dönemindeki yazıtlarda ise böyle ifadelere başvurulmayarak ölümün vakarlı bir şekilde karşılandığı söylenebilir. Hem “ölmek, vefat etmek” anlamında kullanılan sözcüklerin farklı olması hem de ölüm karşısındaki duyguyu yansıtan sözcüklerin kullanılması, kağanlık yazıtları ile Yenisey yazıtları arasındaki üslup farklılığını ortaya koyan unsurlar arasında değerlendirilebilir.

Ayrıca *adrıl-*, *az-*, *alkın-* gibi ifadelerin gerçek anlamlarının dışında ölüm anlamını içermesi; Türk dilinin zenginliğini ve eskiliğini göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin

adrıl- fiili, Türkçede on iki yüzyıldan beri canlılığını yitirmemiştir. Aynı kökün ya da aynı köklerin türevleri 8. yüzyılda canlı bulunduklarına göre bunların ilk kullanıldıkları çağ, o devirden hiç değilse bugüne dek geçen zaman kadar geriye götürülebilir (Aksan, 1971: 261).

Yazıtlarda kullanılan bu ifadeler İslamiyetten önceki dönemde Türklerin ölüm kavramına bakış açılarını yansıtmaları bakımından önemlidir. Çünkü o dönemin yazılı metinlerinde kullanılan kelimeler toplumun dili ve tarihi hakkında bilgi verdiği gibi yaşamları, kültürleri ve inançları hakkında da bilgi verir. Bu görüşten hareketle yazıtlardaki *yok bol-*, *uç-*, *uç bar-*, *kergek bol-*, *balbal tik-* ve *adrıl-* gibi ifadeler bize eski Türklerin ölüme bakış açıları hakkında bilgi vermektedir. Bunlara ek olarak *adrıl-*, *kergek bol-*, *uç-*, *balbal tik-* ifadelerinin Eski Türkçe döneminden sonra ölüm belirten ifade olarak kullanılmamaları da dikkat çeker.

Yazıtlarda kullanılan ölüm ifadelerinin “ölmek” ve “öldürmek” anlamlarında kullanımına göre çeşitlenmesinin dışında aşağıda belirtilen durumlara göre de çeşitlendiği görülmektedir:

1. Kargış ya da kıyın sonucunda oluşan ölüm ifadeleri: *öl-*, *öl-yit-*, *tor-öl-*, *alkın-*, *kaşsız bol-*, *kaşsıra-*, *kaşsız kal-*, *ögsüz bol-*, *ölür-*, *ölür-urugsırat-*, *uguş bodunu bişükiye kıdma-*, *yok kış-*, *balbal tik-*, *balbal kıl-*, *kanı subça yüğür-*, *süñükün tagça yat-*, *boguzlan-*, *kaşsız kıl-*.

2. Sosyal statüye bağlı ölüm ifadeleri

a. Yüksek rütbeli kişiler için kullanılan ölüm ifadeleri: *öl-*, *yok bol-*, *yokla-*, *uç-*, *uç bar-*, *kergek bol-*, *adrıl-*, *yaşı teg-*, *az-*, *azıp kal-*, *yalık-*, *bar-*, *altın kapırçakka kir-*, *seçlin-*, *tüken-*.

b. Sosyal ve ailevi dayanağı olmayan kişiler için kullanılan ölüm ifadeleri: *öl-*, *yok er-*, *yuluk er-*, *yit-*.

c. Hayvanlar, hatta kahramanların hayvanları için kullanılan ölüm ifadeleri: *öl-*.

Kısacası Türkçenin en eski yazılı kaynakları olarak kabul edilen Köktürk harfli yazıtlarda ölüm ifadelerini belirten otuz beş farklı ifadenin bulunması, ölüm düşüncesinin Türk kültür hayatındaki yeri ve önemini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca ölüm gibi soyut bir kavramın birden çok ifade ile farklı üsluplarda ifade edilmesi de dikkat çekmektedir.

Kısaltmalar

B : Batı

BK : Bilge Kağan Yazıtı

D : Doğu

DLT : Dîvânu Lugâti't Türk

E2 : Uyük-Arjan Yazıtı

E3 : Uyük-Turan Yazıtı

E5 : Barık I Yazıtı

E6 : Barık II Yazıtı

E7 : Barık III Yazıtı

E8 : Barık IV Yazıtı

E9 : Kara-Sug Yazıtı

E10 : Elegest I Yazıtı

E11 : Begre Yazıtı

E13 : Çaa-Höl I Yazıtı

E14 : Çaa-Höl II Yazıtı

E15	: Çaa-Höl III Yazıtı	E147	: Yeerbek I Yazıtı
E16	: Çaa-Höl IV Yazıtı	E149	: Yeerbek II Yazıtı
E17	: Çaa-Höl V Yazıtı	E152	: Şançi III Yazıtı
E18	: Çaa-Höl VI Yazıtı	E153	: Alaş I Yazıtı
E22	: Çaa-Höl X Yazıtı	G	: Güney
E23	: Çaa-Höl XI Yazıtı	K	: Kuzey
E25	: Oznaçennaya I Yazıtı	KB II	: Kara Balgasun (II) Yazıtı
E26	: Oçurı Yazıtı	KÇ	: Küli Çor Yazıtı
E27	: Oya Yazıtı	KT	: Kül Tigin Yazıtı
E28	: Altın Köl I Yazıtı	O	: Ongi Yazıtı
E29	: Altın Köl II Yazıtı	S	: Süci Yazıtı
E31	: Uybat II Yazıtı	ŞU	: Şine Usu Yazıtı
E32	: Uybat III Yazıtı	T	: Tonyukuk Yazıtı
E37	: Tuba III Yazıtı	T2	: Tonyukuk Yazıtı 2. Taş
E39	: Kara-Yüs I Yazıtı	Tr	: Tariat Yazıtı
E41	: Hemçik-Çırgakı Yazıtı	Ts	: Tes Yazıtı
E42	: Bay-Bulun I Yazıtı		
E43	: Kızıl-Çıraa I Yazıtı		
E44	: Kızıl-Çıraa II Yazıtı		
E45	: Köjeelig-Hovu Yazıtı		
E48	: Abakan Yazıtı		
E49	: Bay-Bulun II Yazıtı		
E50	: Tuva B Yazıtı		
E51	: Tuva D Yazıtı		
E55	: Tuva G Yazıtı		
E59	:Herbis-Baarı Yazıtı		
E68	: El-Bajı Yazıtı		
E69	: Çer-Çarık Yazıtı		
E70	: Elegest IV Yazıtı		
E97	: Hemçik-Bom III Yazıtı		
E98	: Uybat VI Yazıtı		
E108	: Uyuk-Oorzak I Yazıtı		
E109	: Uyuk-Oorzak II Yazıtı		
E120	: Tugutüp I Yazıtı		

Kaynakça

- Aksan, Doğan, (1971). “Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I”, *TDAY- B*, Sayfa: 253-262, Ankara.
- Aksan, Doğan, (1983). “Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine”, *TDAY- B 1980-1981*, Sayfa: 17-21, Ankara.
- Aksan, Doğan, (1994). “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları – Güçlü Anlatım Yolları”, *TDAY- B 1990*, Sayfa: 1-12, Ankara.
- Aksan, Doğan, (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara.
- Alimov, Rysbek, (2008). “Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları: 18*, Sayfa: 35-48.
- Alimov, Rysbek, (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları*, Kömen, Konya.
- Alyılmaz, Cengiz, (2012). “Eski Türklerde Mezar Geleneği”, *Defin*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Arslan Erol, Hülya, (2012). “Eski Türkçede ‘Ölüm’ İçin Kullanılan Sözler”, *Defin*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Aydın, Erhan, (2007). *Şine Usu Yazıtı*, KaraM, Çorum.
- Aydın, Erhan, (2007). “Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine”, *Gazi Türkiyat*, 2007/1, Sayfa: 149-158.
- Aydın, Erhan, (2008). “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 25, Sayfa: 21-38.
- Aydın, Erhan, (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen, Konya.
- Aydın, Erhan, (2013). “Tariat ve Xi'an (Karı Çor Tegin) Yazıtları Işığında Sın 'Mezar' Sözcüğü”, *Belleten*, 61-2, Sayfa: 161-166.
- Aydın, Erhan, (2015). *Orhon Yazıtları*, Kömen, Konya.
- Aydın, Erhan, (2015). *Yenisey Yazıtları*, Kömen, Konya.
- Aydın, Erhan, (2018). *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Berta, Arpad, (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, (Çev. Emine Yılmaz), TDK, Ankara.
- Clauson, Sır Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Oxford University Press, Oxford.
- Ercilasun, Ahmet Bican, (2014). “Bir Kişi Yañılsar Oguşı Bodunı Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbaresine Üzerine”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Makaleler I: Dil, Destan, Tarih, Edebiyat*, (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican, (2014). “Türkçede Öl- Fiili Üzerine”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Makaleler I: Dil, Destan, Tarih, Edebiyat*, (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu Ziyat (2015). *Dîvânu Lugâti't Türk*, TDK, Ankara.
- Ergun, Pervin, (2013). “Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler”, *Milli Folklor*, Sayı: 100, Sayfa: 134-148.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Gabain, Anne-Marie von, (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara.
- İlhan, Nadir, (2004). “Yañılsar ... Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, Sayfa: 121-128.
- İnan, Abdülkadir, (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnayet, Alimcan, (2011). “bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükine : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş ve in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)ñın : bilm(ä)z : (ä)rti İbareleri Üzerine”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Sayfa: 451-455, Ankara
- Kaya, Ceval, (2010). “Orhun Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, Afyonkarahisar.
- Kaya, Nesrin, (2012). “Kutadgu Bilig’de Ölüm Kavramı”, *Defin*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Koçak, Ahmet, (2012). “Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili”, *ACTA TURCICA*, Yıl: 4, Sayı: 2/1.
- Kormuşin, Igor Valentinoviç, (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, (Çev. Rysbek Alimov), TDK, Ankara.
- Orkun, Hüseyin Namık, (2011). *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin, (1988). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin, (1993). *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara.
- Ölmez, Mehmet, (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu, Ankara.
- Özdemir, Hakan, (2013). “bir kişi yañılsar uguşı bodunı ebi eşükine tegi kıdmaz ermiş İbaresini Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 13, Sayfa: 131-139.
- Roux, Jean-Paul, (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil), Kabalcı, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul, (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil), Kabalcı, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul, (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilgesu, Ankara.
- Sağol Yüksekaya, Gülden, (2010). “Türklerde Ölümün Algılanışı ‘Ölmek’ Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”, *Uçmağa Varmak Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri, (1995). “Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE, Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri, (2014). “Bir kişi y(a)ñ(ı)ls(a)r og(u)şı<ña> bod(u)nı<ña> (e)bi<ñe> (e)şükine t(e)gi (a)kıdm(a)z ermiş [KT G 6 = BK K 4]”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 14, Sayfa: 9-21.
- Şirin, Hatice, (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Şirin, Hatice, (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg.

- Tekin, Talat, (2010). *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine I”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Elegest (Körtle Han) Yazıtı”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Hemçik-Çırgakı Yazıtı”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “İkinci Bay-Bulun Yazıtı (E49)”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2013). “Ana Türkçede Z’leşme ve Ş’leşme”, *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz – Nurettin Demir), TDK, Ankara.
- Tekin, Talat, (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.
- Tokyürek, Hacer, (2009). “Eski Uygur Türkçesinde ‘Ölüm’ Kavramı İle İlgili İfadeler”, *Bilig*, Sayı: 50, Sayfa: 169-198.
- Tuna, Osman Nedim, (1960). “Köktürk Yazıtlarında Ölüm Kavramı İle İlgili Kelimeler ve ‘kergek bol-’ Deyiminin İzahı”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler – 1957*, Ankara.
- Tryjarski, Edward, (2012). *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), Pinhan, İstanbul.
- Yıldırım, Fikret-Aydın, Erhan-Alimov, Risbek, (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Bilge Su, Ankara.

TÜRKMENCENİN DÖRT BOYUTLU İMLA KILAVUZU ÜZERİNE BİR DENEME

Doç. Dr. Berdi SARIYEV
Ankara Üniversitesi / Türkiye
berdisariyev@gmail.com

Değerli Dinleyenler! Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumlarının üçünde söz konusu kılavuzun çeşitli boyutlarını ele almıştık. IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda ünlülerle biten bazı sözcüklerin imlasıyla ilgili özellikleri ortaya atmıştım. Bu gün de Türkmençenin imla kurallarından bazılarını birlikte öğrenmeye çalışacağız.

Değerli Katılımcılar! Konuya geçmeden önce şu görüşü belirtmeyi isabetli buldum. Yüksekokul kurumlarında, genellikle Üniversitelerde kırk üç yıldan fazla tecrübesi olan bir öğretim üyesi olarak, ilk önce günümüzde gençlere çağdaş uygun ders verme konusunun kolay olmadığına dikkati çekmek istiyorum. Gençlerimizin gelişmiş teknolojiye olan isteklerinin gün geçtikçe aşırı bir şekilde artması ve kendi başına kitap okuma ve kendi fikrini, düşüncesini yazıda doğru bir şekilde ifade edebilme başarılarının zayıflaması bunun temel nedenlerinden biridir.

İmla kurallarının doğru yerine getirilmesi için gençlere öncelikle ilkökul döneminde dilin imla ile ilgili bütün kuralları tam olarak öğretilmelidir. Eğer bu işe kendi zamanında gerekli ilgi gösterilmezse, ortaokuldan zayıf gelen öğrencinin notu üniversitelerde de değişmez, imla kurallarıyla ilgili başarısı da iyi olamaz.

İmla kurallarının kolay olmadığını gösteren Türkmençe bir örnek alalım. Dar ünlülerin düşmesiyle ilgili imla kuralı için öğrenci dille ilgili çok sayıdaki bilgilere sahip olması gerekmektedir. İşte bunun bazı örnekleri: 1) kelimenin hece kalıplarının miktarını bilmesi gerekmektedir (iki heceli); 2) bu kalıpların çeşitlerini tam olarak bilmesi gerekmektedir (açık hece veya kapalı hece); 3) iki heceli olan kelimenin sonunun “z, l, n, r, s, ş” harfleriyle bitmesinin şart olduğunu hatırlaması gerekmektedir; 4)) iki heceli olan kelimenin ikinci hecesinde dar ünlülerin gelmesinin şart olduğunu bilmesi gerekmektedir; 5) dar ünlülerin hangi ünlüler (“u, y; ü, i”) olduğunu bilmesi gerekmektedir; 6) kelimenin ikinci hecesinde bulunan dar ünlülerin kısa ünlüler olduğunu hatırlaması gerekmektedir; 7) düşmesi gereken dar ünlüden önce yumuşak ünsüzlerden “z,d” ünsüzlerinin gelmemesinin şart olduğunu bilmesi gerekmektedir; 8) iki heceli kelimeye ünlüyle başlayan ekin gelmesinin şart olduğunu bilmesi gerekmektedir...

Buna benzer “bilmesi gerekenlere” “Yuvarlak Ünlülerin İmla Kurallarında” da “Sert Ünsüzlerin Yumuşak Ünsüzlere Dönüşmesiyle İlgili İmla Kurallarında” da karşılaşmak mümkün.

Diğer taraftan imla ile telaffuz arasındaki farklılıklar da çocuklara kelimeleri doğru yazmakta engel oluşturabilirler. Mesela, Türkmencede “Guş ganatyny kakdy” (imla) ve “Guş gaanadyny kakdy” (telaffuz) cümledeki “ganat” kelimesi imlada: *ganatyny* şeklinde yazılır, “*gaanadyny*” şeklinde de telaffuz edilir.

Bu durum Türkçede biraz farklıdır, daha doğrusu, sert ünsüz yumuşayarak “kanadı” (kuşun kanadı) şeklinde yazılır. Türkiye Türkçesinde aynı yapısal kalıpta olan “sanat, senet, halat...” gibi bazı kelimelerde ise söz sonunda bulunan sert (t) ünsüzü (d)’ye dönüşerek

yumuşamıyor. Buna benzer biri biriyle karşılıklı düşen durumlara Türkmen Türkçesinde de rastlamak mümkündür. Bunun bazı örneklerini kelimelerle de ispatlayabiliriz.

Örnek için, beklemediğimiz bir sırada bizim önümüze “sebit” denilen bir kelimeyi getirdiler ve bizden bu kelimeye ünlüyle başlayan ek eklememizi istediler.

Bu kelimeye ünlü ile başlayan eklenecek ekler şunlardır: “-i”; “-iň” ve “-e”.

Bizim ilk tahminlerimize göre, mutlaka aşağıdaki sonuçlar elde edilecektir. Ama bunlardan hangisinin doğru olduğunu açıklamak kolay değildir.

1. Kelimede hiçbir değişiklik yapmadan, kökteki veya son hecedeki ünlü uyumuna göre direkt ekleri ekleme yoluyla

“sebit” + i = sebiti
“sebit” + iň = sebitiň
“sebit” + e = sebite

2. Kelimede değişiklik yaparak, ikinci hecedeki dar ünlüyü düşürdükten sonra ekleri ekleme yoluyla

“sebit” + i = sebiti
“sebit” + iň = sebitiň
“sebit” + e = sebite

3. . Kelimede değişiklik yaparak, söz sonu sert ünsüzü yumuşattıktan sonra ekleri ekleme yoluyla

“sebit” + i = sebiti
“sebit” + iň = sebitiň
“sebit” + e = sebite

4. Kelimede değişiklik yaparak, ikinci hecedeki dar ünlüyü düşürmekle birlikte söz sonu sert ünsüzü yumuşattıktan sonra ekleri ekleme yoluyla

sebit” + i = sebiti
sebit” + iň = sebitiň
“sebit” + e = sebite

Sonuç olarak, bir kelime için (sebit) en az üç tane imla kuralının bilinmesi gerekmektedir: a) kelimedeki ünlü uyumlarıyla ilgili imla kuralları; b) kelimedeki dar ünlünün düşmesiyle ilgili imla kuralları; j) kelimedeki sert ünsüzlerin yumuşamasıyla ilgili imla kuralları. Üstelik kelimenin anlamını bilmeli. Benzer yapısal kalıpları olan kelimelerin neden farklı olduğu bilinmeli. Bazı örnekler:

Yapısına göre benzer kalıplardan “nebit”, “jübüt”, “tebit” gibi kelimeler ünlülerle başlayan ek aldığıında, kelime sonundaki sert “t” (nebit+i=nebiti; nebit+e=nebite; jübüt+i=jübüti; jübüt+e=jübüte) yumuşamaz; fakat benzer kalıplara sahip olan “çabyt”, “tabyt” kelimelerinde ise sert ünsüz yumuşamaktadır: çabyt+y=çabydy; çabyt+yň=çabydyň; çabyt+a=çabyda; tabyt+y=tabydy; tabyt+yň=tabydyň; tabyt+a=tabyda...

Neden?

Bu soruya imla üzerine hazırlıklı ve tecrübesi olan dilciler hemen doğru yanıt verebilirler. Ama öğrencilerin çoğu buna yanıt vermede sıkıntı yaşayabilirler.

Diğer bir örnek, acaba hangi kelime doğru yazılmıştır?

Bereket: “berekete” veya “berekede”; “bereketi” veya “berekedi”.

Şirket: “şirkete” veya “şirkede”; “şirketi” veya “şirkedi”.

Tarap: “tarapa” veya “taraba”; “tarapy” veya “taraby”.

Tanap: “tanapa” veya “tanaba”; “tanapy” veya “tanaby”.

Etrap: “etrapa” veya “etraba”; “etrapy” veya “etraby”.

Kelimelerin son hecesi “-yat” (-ýet) örnekli kalıplarla biten “aýat”, “raýat”, “hemaýat”, “rowaýat”, “haýat”, “haýýat”, “saýat”, “saýýat”, “şaýat”, “şıkaýat” “welaýat”, “jenaýat”, “hekaýat”, “neşirýat”, “edebiýat”; “niýet”, “medeniýet”, “jemgyýet”, “gadymyýet”, “häkimiýet”, “ähmiýet”, “aslyýet”, “häsiýet”, “ykdysadyýet”, “ynsanyýet”, “kazyýet”, “ezyýet” gibi kelimelerin de imla kuralları kolay değil.

Kısacası, yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere kelimelerin doğru yazılışında zorluklar var ve bu sıkıntılar kuşaktan kuşağa devam etmektedir.

Türkmence-Türkçe imla ile ilgili yukarıdaki bazı sıkıntıları önlemek ve öğrencilerin dikkatini imla kurallarına çekmek için biz dört boyutlu deneysel sözlüğü hazırlamayı hedef olarak seçtik.

DÖRT ÖLÇÜ VE KELİMELEİN DOĞRU YAZIMI

İlk olarak denediğimiz imla sözlüğünde her bir kelimenin yazılışıyla ilgili dört ölçü göz önünde bulundurulmaktadır. Bu ölçüler aşağıdakilerden ibarettir:

1. **Görsel ölçü.** İmla ile ilişkisi olmayan zannedilen görsel ölçü, gerçekte en önemli ölçülerden biridir. Türkmence bir deyimle ifade edersek, yazacak kelimeye göz yetirmektir.

Her bir kelimeyi göz ile görme imkânı olmayabilir. Bu durumda “görüş” (görsellik) fiilinin yerini “düşünüş” (kavarmak / kavramsallık), “göz yetirmek” deyiminin yerini ise “akıl yetirmek” deyimini alır.

Böylece, dildeki her hangi bir kelimenin resim veya fotoğraf olarak görülmesi ya da onun kavramının açıklanması çocukların imla kurallarını yerine getirip, kelimeyi doğru yazmakta olumlu etkisi olabilecektir diye tahmin ediyoruz. Bizim böyle bir sonuca gelmemizi Türkmenlerin çok eskilerden beri kullandıkları “*Eşiden deň bolmaz gören göz bilen*” (‘İşiten kişi ile kendi gözleriyle gören kişi asla denk olamaz’ anlamında) atasözü de desteklemektedir.

2. **Sayısal ölçü.** Dilde de değişik hesaplar dönmektedir. Her bir kelimenin miktar açıdan tekliği ve çokluğu vardır, bundan dolayı bunların teklik ve çokluk sayısı imla kurallarını da etkilemektedir. Dolayısıyla yazılacak kelimenin miktar açıdan teklik veya çokluk sayısının belirlenmesi söz konusu kelimenin doğru yazılmasına yardım verecektir.

3. **Kişisel ölçü.** Dildeki her bir eşyanın kendi sahibi vardır, bir başka deyişle o eşyalar bir kişiye (konuşana-konuşanlara; dinleyene-dinleyenlere; konuşmaya katılmayana veya diğer kişilere) aittir. Böylece, dilde sahipsiz eşya yoktur denilen sonuca varmak mümkün. Bundan dolayı yazılacak olan kelimenin kime (neye, nereye) veya kimlere (nelere, nerelere) ait olduğunu bilmek de söz konusu kelimenin doğru yazılmasına yardımcı olacaktır diye tahmin ettik.

4. **Biçimsel ölçü.** Dildeki kelimelerin kendine özgü bir biçimi olan gramer kalıpları vardır. Bu kalıplara göre dilde kendiara bağlantı kuryan kelimeler şekil açıdan birbirleriyle örtüşmektedirler. Her bir kelimenin gramer kategorisiyle ilgili kalıplarını dolu ve doğru

seçebilmek ve bunların kendiara bağlantısını kurabilmek de söz konusu olan kelimenin doğru yazımı için faydalı olacaktır diye düşündük.

Sonuçta, yukarıda bahsettiğimiz ölçülerin hepsini bir araya getirerek, deneysel sözlük hazırlamalı diye bir karara vardık. Tabi, her bir sayfada birer kelimenin imla kurallarıyla ilgili dört ölçülü karakteristik özelliğini verebilmek, ayrıca o kelimenin yetmiş iki çeşit yazı kalıplarını öğretmek kolay iş değil, ama o kadar zor da değildir diye düşünce ile elinizdeki deneysel sözlüğe hazırlamaya başladık.

SÖZLÜK VE BUNUN ÖLÇÜLERİ HAKKINDA KISACA AÇIKLAMA

1. *Görsel-işitsel/kavramsal (görüş-düşünüş ölçeği)*. Deneysel imla sözlüğünün ilk ölçüsü o sözü yazmak isteyen kişinin yazmak istediği kelimesini kendi gözleriyle görmesini, görme imkânı yoksa da onun kavramını bilmesini planlamaktadır. Eğer kelimenin resmi veya fotoğrafı var ise, o zaman fotoğrafı konulmalı, aksi halde söz konusu kelimenin manasına ait açıklaması verilmelidir. Seslerin duyulması sağlanmalıdır.

Gelin, “göz” kelimesinden başlayalım.. Göz, görme organıdır.

2. *Sayısal (mukdarlyk ölçeği)*. Deneysel imla sözlüğünün ikinci ölçüsü söz konusu kelimeyi yazmak isteyen kişinin yazmak istediği kelimesinin sayısını veya miktarını bilmesini öğretmektedir. Miktar açıdan net bir bilgi vermezse de, kelimenin teklik veya çokluk örneğinin olduğunu yazıyla ifade etmektedir: **göz / gözler**. [2 tane kelime]

Teklik: göz:

Çokluk: gözler:

3. *Kişisel / iyelik (eyelik-değişlilik ölçeği)*. Deneysel imla sözlüğünün üçüncü ölçüsü söz konusu kelimeyi yazmak isteyen kişinin yazmak istediği kelimesinin kişiler tarafın kime ait olduğunu bilmeye yöneliktir.

I. kişi / tekil ve çoğul: **gözüm, gözlerim,**

II. kişi / tekil ve çoğul: **gözün, gözlerin,**

III. kişi / tekil ve çoğul: **gözü, gözleri**

I. kişi / tekil ve çoğul: **gözümüz, gözlerimiz,**

II. kişi / tekil ve çoğul: **gözünüz, gözleriniz.** [10 tane kelime]

III. kişi / tekil ve çoğul: **gözü, gözleri** (tekrarlanıyor)

4. *Biçim (biçimlilik-düşümlilik ölçeği)*. Deneysel imla sözlüğünün dördüncü ölçüsü söz konusu kelimeyi yazmak isteyen kişinin yazmak istediği kelimesinin gramer kategorisiyle ilgili kalıplarını dolu ve doğru seçebilme ve bunların kendiara bağlantısını kurabilmesine yöneliktir.

Yalın Hâl: **göz, gözler**
İlgi Hâli: **gözün, gözlerin**
Yönelme Hâli: **göze, gözlere**
Belirtme Hâli: **gözü, gözleri**
Bulunma Hâli: **gözde, gözlerde**
Ayrılma Hâli: **gözden, gözlerden** [12 tane kelime]
Yalın Hâl: **gözüm, gözlerim**
İlgi Hâli: **gözümün, gözlerimin**
Yönelme Hâli: **gözüme, gözlerime**
Belirtme Hâli: **gözümü, gözlerimi**
Bulunma Hâli: **gözümde, gözlerimde**
Ayrılma Hâli: **gözümünden, gözlerimden** [24 tane kelime]
Yalın Hâl: **gözün, gözlerin**
İlgi Hâli: **gözünün, gözlerinin**
Yönelme Hâli: **gözüne, gözlerine**
Belirtme Hâli: **gözünü, gözlerini**
Bulunma Hâli: **gözünde, gözlerinde**
Ayrılma Hâli: **gözünden, gözlerinden** [36 tane kelime]
Yalın Hâl: **gözü, gözleri**
İlgi Hâli: **gözünün, gözlerinin**
Yönelme Hâli: **gözüne, gözlerine**
Belirtme Hâli: **gözünü, gözlerini**
Bulunma Hâli: **gözünde, gözlerinde**
Ayrılma Hâli: **gözünden, gözlerinden** [48 tane kelime]
Yalın Hâl: **gözümüz, gözlerimiz**
İlgi Hâli: **gözümüzün, gözlerimizin**
Yönelme Hâli: **gözümüze, gözlerimize**
Belirtme Hâli: **gözümüzü, gözlerimizi**
Bulunma Hâli: **gözümüzde, gözlerimizde**
Ayrılma Hâli: **gözümüzden, gözlerimizden** [60 tane kelime]
Yalın Hâl: **gözünüz, gözleriniz**
İlgi Hâli: **gözünüzün, gözlerinizin**
Yönelme Hâli: **gözünüze, gözlerinize**
Belirtme Hâli: **gözünüzü, gözlerinizi**
Bulunma Hâli: **gözünüzde, gözlerinizde**
Ayrılma Hâli: **gözünüzden, gözlerinizden** [72 tane kelime].

SONUÇTA, “göz” ve “gözler” kelimesiyle ilgili toplam 84 (seksen dört) örnekli kalıpları elde ettik, bunlardan yalın halinde olanları ve tekrarları çıkardığımızda bu sayı 72 (yetmiş iki) olarak karşımıza çıkar.

Buna ek olarak eşit kalıplara sahip olan “köz, söz; güz, düz, yüz ...” gibi örnekleri hesaba almayı da tavsiye ettik. Bu durum ise imla kurallarına göre aynı kalıpa ait olan kelimenin gramer kategorilerini bilmeye ve doğru yazmaya faydalı olacaktır.

Deneyisel imla sözlüğünün hazırlanmasında şecereye (ağaç, daraht) benzer şema kullanmayı isabetli gördük. Kökten başlayan ağaç dikey yönde yükselmektedir. Ağacın gövdesi dört bölümden oluşmakta, her bir bölüm birkaç dallara ayrılmaktadır. Bu dallardan yola çıkarak imla şeceresinde her bir kelimenin yaklaşık 84 (tekrarlanmalar ayrıldığında 72) çeşit örneği hesaba almak mümkündür.

Deneyssel imla sözlüğü için Türkmen ve Türk dillerinden çok sayıda örnekler verilerek, onların yardımıyla her iki lehçeye ait imla kuralları incelendi.

Araştırmaların sonucunda her iki lehçe için dört boyutlu deneyssel sözlüğe destek verecek 14 örnek kalıpları ortaya konuldu. Bunlardan Türk dili için esas olarak 8 (sekiz örnek), Türkmen dili için ise 6 (altı örnek) kalıp örnek olarak gösterildi.

S O N U Ç

Dildeki sözleri kurallarına uygun olarak yazma üzerine göre yaptığımız bilimsel araştırmamızın sonuçlarına ait bazı açıklamalar aşağıdakilerden ibarettir:

- **“Görün ve yazıya doğru geçirin!” / “Doğru kavrayın ve kurallara uygun olarak yazın!”** Bu metodik şiarların her ikisi de önce düşünerek sonra doğru yazmaya yol göstermektedir. Böylece, görmek (düşünmek / akıldan geçirmek, göz önüne getirmek) ile doğru yazmak arasındaki bağlantı zihinsel yetilere göre ne kadar iyi oluşturulursa, bu konuda çocukların kelimeleri kurallarına uygun olarak yazabilme başarıları da o kadar gelişecektir.

- **“Sayısını bilin ve doğru yazın!”** Düşünceyi sayısal açıdan yazıya doğru geçirmeyi öğretiyor. Böylece, sayısal ölçü ile kelimeleri kurallarına göre uygun yazma arasında bağlantı ortaya konular. Neticede, isimlerin teklik-çokluk ölçüsünden yola çıkılarak çocukların yazıya geçirme başarıları daha da pekiştirilir. Bu olayda düşüncenin tekil örneğinin eksiz (Ø), çoğul örneklerinin ise kalın-ince ünlü uyumlarına göre **“-lar”** we **“-ler”** ekleriyle belirtildiğine öğrencilerin dikkati çekilir: **gül ve güller.**

- **“Sahibini tanıyın ve eşyasını doğru yazın!”**, **“Eşyanın kime ait olduğunu bilin ve onu yazıya doğru geçirin!”** Düşüncenin bağlı olduğu sahibini tanıma yoluyla öğrencilere kelimeleri kurallarına uygun olarak yazdırma hedeflenmektedir.

Öğrencilere **“Gül veya güller kimin?”** denilen sorudan elde edilen doğru yanıtlar da kurallarına uygun olarak yazıldığı öğretilir:

Benim: **gülüm, güllerim,**
Bizim: **gülümüz, güllerimiz,**
Senin: **gülün, güllerin,**
Sizin: **gülünüz, gülleriniz,**
Onun / Onların: **gülü, gülleri.**

Böylece, on maddeli gramer yasasına göre eşya ile sahibi arasındaki iyelik, mülkiyet birbiriyle tam olarak korunmaktadır.

- **“Biçimini bilin ve durumunu doğru yazın!”** Düşüncenin kurallarına göre yazıya geçirilmesinde en önemli ölçülerden biridir. Bu ölçüye göre her bir kelimenin biçiminin durumuyla örtüştüğü toplam 72 örnek öğretilmektedir:

gül, gülün, güle, gülü, gülde, gülden,
güller, güllerin, güllere, gülleri, güllerde, güllerden,
gülüm, gülümün, gülüme, gülümü, gülümde, gülümnden,
gülün, gülünün, gülüne, gülünü, gülünde, gülünden,
gülü, gülünün, gülüne, gülünü, gülünde, gülünden,
gülümüz, gülümüzün, gülümüze, gülümüzü, gülümüzde, gülümüzden,
gülünüz, gülünüzün, gülünüze, gülünüzü, gülünüzde, gülünüzden,
güllerim, güllerimin, güllerime, güllerimi, güllerimde, güllerimden,
güllerin, güllerinin, güllerine, güllerini, güllerinde, güllerinden,

gülleri, güllerinin, güllerine, güllerini, güllerinde, güllerinden, güllerimiz, güllerimizin, güllerimize, güllerimizi, güllerimizde, güllerimizden, gülleriniz, güllerinizin, güllerinize, güllerinizi, güllerinizde, güllerinizden.

Görüldüğü gibi “*gül ve güller*” kelimesinin biçimi ve durumuyla kalıpları ilgili dikey 12 sırada, yatay 6 sırada, toplam 72 örneklerle görülmektedir.

“*Şemaya göre doğru yazın!*” Bu şemalar (14 örnek + 14 şema, toplam 28) öğrencilerin Türkçe-Türkmence kelimeleri ses, biçim, durum, şekil kurallarına uygun olarak yazıya geçirmede ve bunları pratik olarak yazmada en önemli olan örneklerdir. Bu örneklerin yardımıyla öğrenciler yazıda kendileri kontrol ederler, gerektiğinde de bu konuda doğru yolu bulabilirler diye ümit ediyoruz.

Каунакча

АТАНЫЯЗОВ, Солтанша. (1994) Шежере: Түркмениң несил дарагты. Ашгабат, Ылым.

ГЕЛДИМЫРАДОВ, Аманмухаммет. (1983). *Түркмен эдеби дилинде вариантлашма*. Ашгабат, Ылым.

ТӘЧМЫРАДОВ, Тагангелди. (1971). *Түркмен эдеби дилиниң лексикасының совет дөврүнде нормаланышы*. Ашгабат, Ылым.

ТӘЧМЫРАДОВ, Тагангелди. (1972). *Түркмен эдеби дилиниң грамматик гурлушының совет дөврүнде нормаланышы*. Ашгабат, Ылым.

ТӘЧМЫРАДОВ, Тагангелди. (1976). *Түркмен эдеби дилиниң орфоэпиясы*. Ашгабат, Ылым.

Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. (1989). Ашгабат, Ылым.

Түркмен дилиниң орфоэпик сөзлүги. (1978). Ашгабат, Ылым.

CLARK, Larry. (1998). *Turkmen Reference Grammar*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

GRÖNBECH. (1995). *Türkçenin Yapısı*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara. Türk Dili Kurumu Yayınları.

KARA, Mehmet. (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*. Ankara. Nesil Yayın Grubu.

KORKMAZ, Zeynep.(1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara. Türk Dili Kurumu Yayınları.

NURMUHAMMEDOW, Amanmuhammet. (2005). *Türkmen dilinde sözüň bogun gurluşy*. Aşgabat, Ylym.

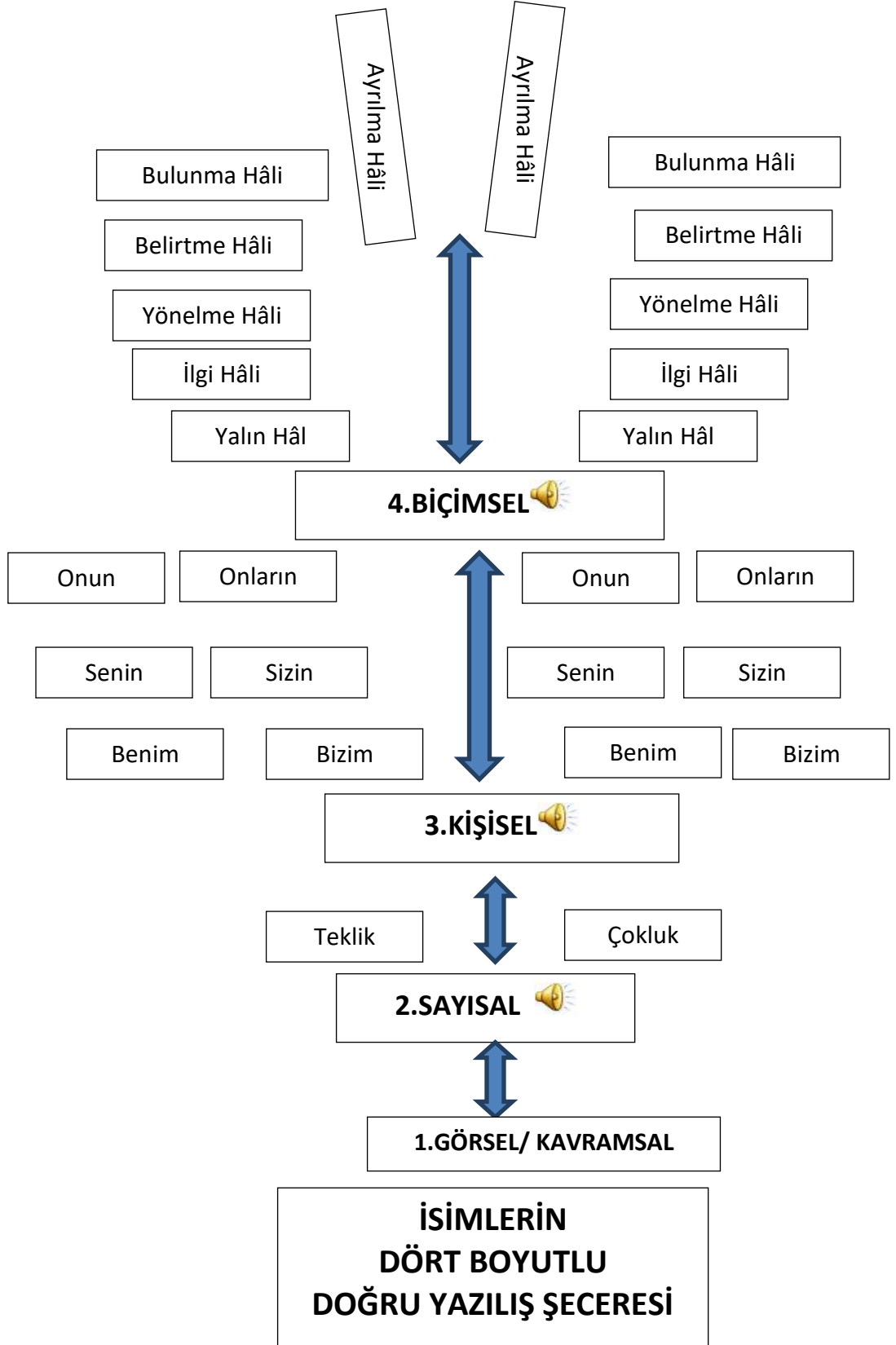
SARIYEV, Berdi. (2016) Dil Eğitiminde 3D Yöntemi ve Dil Öğretim Araçları Hakkında. 28-30 Nisan 2016. Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu. Bildiriler Kitabı. 2.Cilt (s.67-84), Bartın Üniversitesi Yayınları:25.

Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. (2016). Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen. I, II tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. (1999). Aşgabat, Ruh.

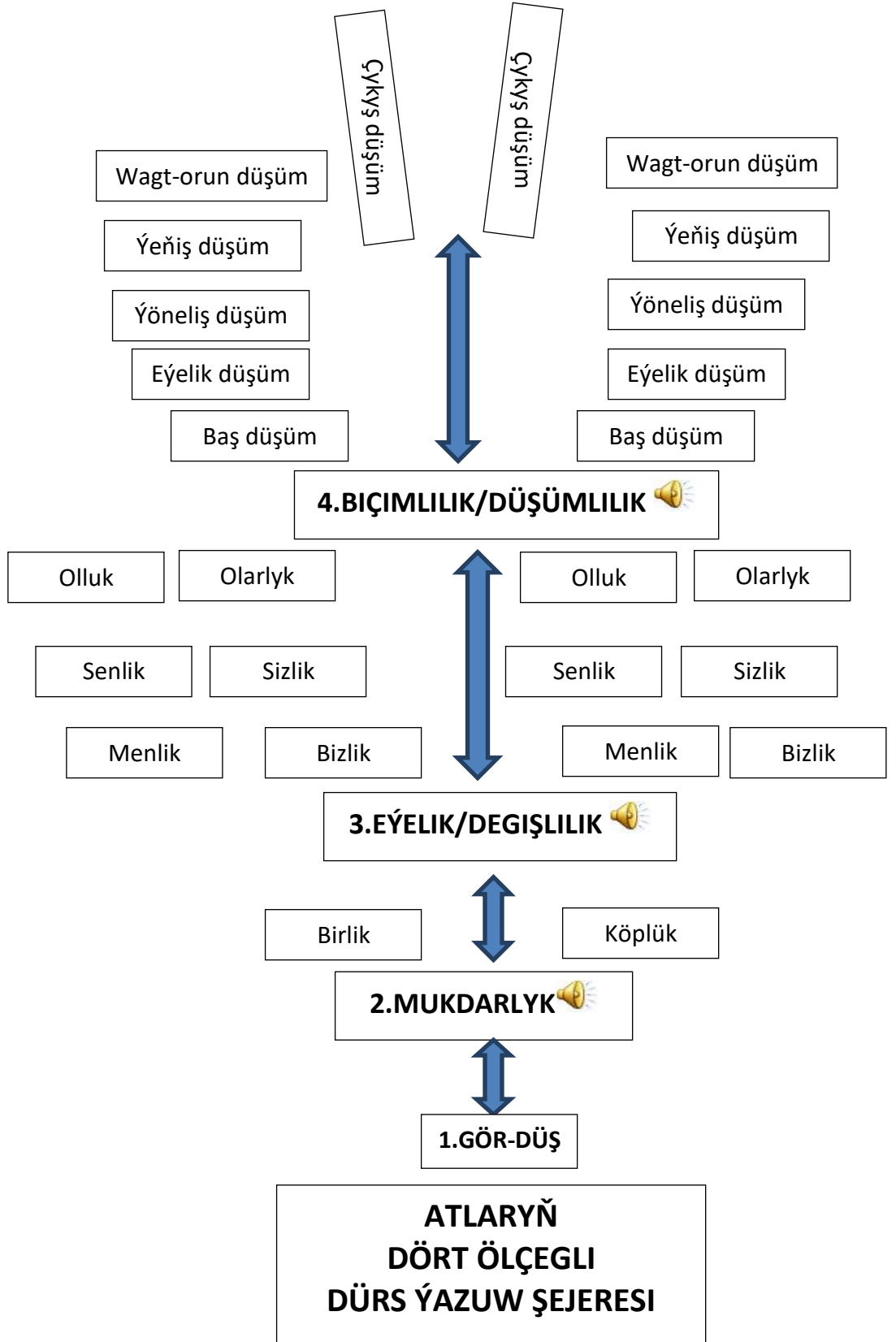
E K L E R №1:

Türkçe Örnek: Genel Şema

DOĞRU YAZIM ŞECERESİNİN GENEL ŞEMASI

Türkmençe Nusga: Umumy shema

DÜRS ÝAZUW ŞEJERESINIŇ UMUMY SHEMASY

**TÜRK DİLİNDE “GÜL” KELİMESİNİN
DÖRT BOYUTLU DOĞRU YAZIM ŞECERESİ**

GÖR-KAVRA	SAYISAL	KİŞİSEL	BİÇİMSEL
 gül güller	 TEKLİK / ÇOKLUK 	BEN SEN O BİZ SİZ ONLAR 	YALIN HÂL İLGİ HÂLİ YÖNELME HÂLİ BELİRTME HÂLİ BULUNMA HÂLİ AYRILMA HÂLİ
1.	g ü l		<i>gül</i>
2.			<i>gülün</i>
3.			<i>güle</i>
4.			<i>gülü</i>
5.			<i>gülde</i>
6.			<i>gülden</i>
7.	g ü l l e r		<i>güller</i>
8.			<i>güllerin</i>
9.			<i>güllere</i>
10.			<i>gülleri</i>
11.			<i>güllerde</i>
12.			<i>güllerden</i>
13.	gül	-üm	<i>gülüm</i>
14.			<i>gülümün</i>
15.			<i>gülüme</i>
16.			<i>gülümü</i>
17.			<i>gülümde</i>
18.			<i>gülümden</i>
19.	gül	-ün	<i>gülün</i>
20.			<i>gülünün</i>
21.			<i>gülüne</i>
22.			<i>gülünü</i>
23.			<i>gülünde</i>
24.			<i>gülünden</i>
25.	gül	-ü	<i>gülü</i>
26.			<i>gülünün</i>
27.			<i>gülüne</i>
28.			<i>gülünü</i>
29.			<i>gülünde</i>
30.			<i>gülünden</i>

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

GÖR-KAVRA	SAYISAL	KİŞİSEL	BİÇİMSEL
31.	göl	-ümüz	<i>gölümüz</i>
32.			<i>gölümüzün</i>
33.			<i>gölümüze</i>
34.			<i>gölümüzü</i>
35.			<i>gölümüzde</i>
36.			<i>gölümüzden</i>
37.	göl	-ünüz	<i>gölünüz</i>
38.			<i>gölünüzün</i>
39.			<i>gölünüze</i>
40.			<i>gölünüzü</i>
41.			<i>gölünüzde</i>
42.			<i>gölünüzden</i>
43.	güller	-im	<i>güllerim</i>
44.			<i>güllerimin</i>
45.			<i>güllerime</i>
46.			<i>güllerimi</i>
47.			<i>güllerimde</i>
48.			<i>güllerimden</i>
49.	güller	-in	<i>güllerin</i>
50.			<i>güllerinin</i>
51.			<i>güllerine</i>
52.			<i>güllerini</i>
53.			<i>güllerinde</i>
54.			<i>güllerinden</i>
55.	güller	-i	<i>gülleri</i>
56.			<i>güllerinin</i>
57.			<i>güllerine</i>
58.			<i>güllerini</i>
59.			<i>güllerinde</i>
60.			<i>güllerinden</i>
61.	güller	-imiz	<i>güllerimiz</i>
62.			<i>güllerimizin</i>
63.			<i>güllerimize</i>
64.			<i>güllerimizi</i>
65.			<i>güllerimizde</i>
66.			<i>güllerimizden</i>
67.	güller	-iniz	<i>gülleriniz</i>
68.			<i>güllerinizin</i>
69.			<i>güllerinize</i>
70.			<i>güllerinizi</i>
71.			<i>güllerinizde</i>
72.			<i>güllerinizden</i>

Not: bu seçereye “çöl, göl, kül...” gibi kelimeleri de dâhil edebiliriz. BS

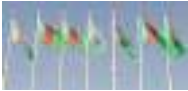
**TÜRKMEN DİLİNDE “GÜL” SÖZÜNİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİ**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLILIK
 gül güller	 BIRLIK KÖPLÜK 	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK 	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEÑİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	g ü l		<i>gül</i>
2.			<i>gülüň</i>
3.			<i>güle</i>
4.			<i>güli</i>
5.			<i>gülde</i>
6.			<i>gülden</i>
7.	g ü l l e r		<i>güller</i>
8.			<i>güllerin</i>
9.			<i>güllere</i>
10.			<i>gülleri</i>
11.			<i>güllerde</i>
12.			<i>güllerden</i>
13.	gül	-üm	<i>gülüm</i>
14.			<i>gülümiň</i>
15.			<i>gülüme</i>
16.			<i>gülümi</i>
17.			<i>gülümde</i>
18.			<i>gülümden</i>
19.	gül	-üň	<i>gülüň</i>
20.			<i>gülüňin</i>
21.			<i>gülüňe</i>
22.			<i>gülüňi</i>
23.			<i>gülüňde</i>
24.			<i>gülüňden</i>
25.	gül	-i	<i>güli</i>
26.			<i>gülüniň</i>
27.			<i>gülüne</i>
28.			<i>gülüni</i>
29.			<i>gülünde</i>
30.			<i>gülünden</i>

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EYELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLILIK
31.	göl	-ümüz	<i>gölümüz</i>
32.			<i>gölümüzün</i>
33.			<i>gölümüze</i>
34.			<i>gölümüzü</i>
35.			<i>gölümüzde</i>
36.			<i>gölümüzden</i>
37.	göl	-ünüz	<i>gölünüz</i>
38.			<i>gölünüzün</i>
39.			<i>gölünüze</i>
40.			<i>gölünüzü</i>
41.			<i>gölünüzde</i>
42.			<i>gölünüzden</i>
43.	güller	-im	<i>güllerim</i>
44.			<i>güllerimin</i>
45.			<i>güllerime</i>
46.			<i>güllerimi</i>
47.			<i>güllerimde</i>
48.			<i>güllerimden</i>
49.	güller	-in	<i>güllerin</i>
50.			<i>güllerinin</i>
51.			<i>güllerine</i>
52.			<i>güllerini</i>
53.			<i>güllerinde</i>
54.			<i>güllerinden</i>
55.	güller	-i	<i>gülleri</i>
56.			<i>güllerinin</i>
57.			<i>güllerine</i>
58.			<i>güllerini</i>
59.			<i>güllerinde</i>
60.			<i>güllerinden</i>
61.	güller	-imiz	<i>güllerimiz</i>
62.			<i>güllerimizin</i>
63.			<i>güllerimize</i>
64.			<i>güllerimizi</i>
65.			<i>güllerimizde</i>
66.			<i>güllerimizden</i>
67.	güller	-iğiniz	<i>güllerinizin</i>
68.			<i>güllerinizin</i>
69.			<i>güllerinize</i>
70.			<i>güllerinizi</i>
71.			<i>güllerinizde</i>
72.			<i>güllerinizden</i>

Not: bu seçereye “çöl, göl, köl, kül...” gibi kelimeleri de dâhil edebiliriz. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE “BAÝDAK” SÖZÜNİŇ
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİ**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLILIK
 baýdak baýdaklar	 BIRLIK KÖPLÜK	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK 	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEŇİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	baýdak (g)		<i>baýdak</i>
2.			<i>baýdagyň</i>
3.			<i>baýdaga</i>
4.			<i>baýdagy</i>
5.			<i>baýdakda</i>
6.			<i>baýdakdan</i>
7.	baýdaklar		<i>baýdaklar</i>
8.			<i>baýdaklaryň</i>
9.			<i>baýdaklara</i>
10.			<i>baýdaklary</i>
11.			<i>baýdaklarda</i>
12.			<i>baýdaklardan</i>
13.	baýdak(g)	-ym	<i>baýdagym</i>
14.			<i>baýdagymyň</i>
15.			<i>baýdagyma</i>
16.			<i>baýdagymy</i>
17.			<i>baýdagymda</i>
18.			<i>baýdagymdan</i>
19.	baýdak(g)	-yň	<i>baýdagyň</i>
20.			<i>baýdagyňyň</i>
21.			<i>baýdagyňa</i>
22.			<i>baýdagyňy</i>
23.			<i>baýdagyňda</i>
24.			<i>baýdagyňdan</i>
25.	baýdak(g)	-y	<i>baýdagy</i>
26.			<i>baýdagynyň</i>
27.			<i>baýdagyna</i>
28.			<i>baýdagyny</i>
29.			<i>baýdagynda</i>
30.			<i>baýdagyndan</i>

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELİK-DEĞİŞLİLİK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLİLİK
31.	baýdak(g)	-ymyz	<i>baýdagymyz</i>
32.			<i>baýdagymyzyň</i>
33.			<i>baýdagymyza</i>
34.			<i>baýdagymyzy</i>
35.			<i>baýdagymyzda</i>
36.			<i>baýdagymyzdan</i>
37.	baýdak(g)	-yňyz	<i>baýdagyňyz</i>
38.			<i>baýdagyňyzyň</i>
39.			<i>baýdagyňyza</i>
40.			<i>baýdagyňyzy</i>
41.			<i>baýdagyňyzda</i>
42.			<i>baýdagyňyzdan</i>
43.	baýdaklar	-ym	<i>baýdaklarym</i>
44.			<i>baýdaklarymyň</i>
45.			<i>baýdaklaryma</i>
46.			<i>baýdaklarymy</i>
47.			<i>baýdaklarymda</i>
48.			<i>baýdaklarymdan</i>
49.	baýdaklar	-yň	<i>baýdaklaryň</i>
50.			<i>baýdaklaryňyň</i>
51.			<i>baýdaklaryňa</i>
52.			<i>baýdaklaryňy</i>
53.			<i>baýdaklaryňda</i>
54.			<i>baýdaklaryňdan</i>
55.	baýdaklar	-y	<i>baýdaklary</i>
56.			<i>baýdaklarynyň</i>
57.			<i>baýdaklaryna</i>
58.			<i>baýdaklaryny</i>
59.			<i>baýdaklarynda</i>
60.			<i>baýdaklaryndan</i>
61.	baýdaklar	-ymyz	<i>baýdaklarymyz</i>
62.			<i>baýdaklarymyzyň</i>
63.			<i>baýdaklarymyza</i>
64.			<i>baýdaklarymyzy</i>
65.			<i>baýdaklarymyzda</i>
66.			<i>baýdaklarymyzdan</i>
67.	baýdaklar	-yňyz	<i>baýdaklaryňyz</i>
68.			<i>baýdaklaryňyzyň</i>
69.			<i>baýdaklaryňyza</i>
70.			<i>baýdaklaryňyzy</i>
71.			<i>baýdaklaryňyzda</i>
72.			<i>baýdaklaryňyzdan</i>

Not: bu şecereye “*badak, baldak, baýrak, çanak, darak, garak, gowurdak, pudak, ýandak, ...*” gibi kelimeleri de dâhil edebiliriz. BS

**TÜRK DİLİNDE “BAYRAK” KELİMESİNİN
DÖRT BOYUTLU DOĞRU YAZIM ŞECERESİ**

GÖR-KAVRA	SAYISAL	KİŞİSEL	BİÇİMSEL
bayrak bayraklar 	TEKLİK ÇOKLUK 	BEN SEN O BİZ SİZ ONLAR 	YALIN HÂL İLGİ HÂLİ YÖNELME HÂLİ BELİRTME HÂLİ BULUNMA HÂLİ AYRILMA HÂLİ
1.	bayrak (ğ)		<i>bayrak</i>
2.			<i>bayrağın</i>
3.			<i>bayrağa</i>
4.			<i>bayrağı</i>
5.			<i>bayrakta</i>
6.			<i>bayraktan</i>
7.	bayraklar		<i>bayraklar</i>
8.			<i>bayrakların</i>
9.			<i>bayraklara</i>
10.			<i>bayrakları</i>
11.			<i>bayraklarda</i>
12.			<i>bayraklardan</i>
13.	bayrak (ğ)	-ım	<i>bayrağım</i>
14.			<i>bayrağımın</i>
15.			<i>bayrağıma</i>
16.			<i>bayrağımı</i>
17.			<i>bayrağımda</i>
18.			<i>bayrağımdan</i>
19.	bayrak (ğ)	-in	<i>bayrağın</i>
20.			<i>bayrağının</i>
21.			<i>bayrağına</i>
22.			<i>bayrağını</i>
23.			<i>bayrağında</i>
24.			<i>bayrağından</i>
25.	bayrak (ğ)	-ı	<i>bayrağı</i>
26.			<i>bayrağının</i>
27.			<i>bayrağına</i>
28.			<i>bayrağını</i>
29.			<i>bayrağında</i>
30.			<i>bayrağından</i>

GÖR-	SAYISAL	KİŞİSEL	BİÇİMSEL

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

KAVRA			
31.	bayrak (ğ)	-ımız	<i>bayrağımız</i>
32.			<i>bayrağımızın</i>
33.			<i>bayrağımıza</i>
34.			<i>bayrağımızı</i>
35.			<i>bayrağımızda</i>
36.			<i>bayrağımızdan</i>
37.	bayrak (ğ)	-ınız	<i>bayrağınız</i>
38.			<i>bayrağınızın</i>
39.			<i>bayrağınıza</i>
40.			<i>bayrağınızı</i>
41.			<i>bayrağınızda</i>
42.			<i>bayrağınızdan</i>
43.	bayraklar	-ım	<i>bayraklarım</i>
44.			<i>bayraklarımın</i>
45.			<i>bayraklarıma</i>
46.			<i>bayraklarımı</i>
47.			<i>bayraklarımda</i>
48.			<i>bayraklarımdan</i>
49.	bayraklar	-ın	<i>bayrakların</i>
50.			<i>bayraklarının</i>
51.			<i>bayraklarına</i>
52.			<i>bayraklarını</i>
53.			<i>bayraklarında</i>
54.			<i>bayraklarından</i>
55.	bayraklar	-ı	<i>bayrakları</i>
56.			<i>bayraklarının</i>
57.			<i>bayraklarına</i>
58.			<i>bayraklarını</i>
59.			<i>bayraklarında</i>
60.			<i>bayraklarından</i>
61.	bayraklar	-ımız	<i>bayraklarımız</i>
62.			<i>bayraklarımızın</i>
63.			<i>bayraklarımıza</i>
64.			<i>bayraklarımızı</i>
65.			<i>bayraklarımızda</i>
66.			<i>bayraklarımızdan</i>
67.	bayraklar	-ınız	<i>bayraklarınız</i>
68.			<i>bayraklarınızın</i>
69.			<i>bayraklarınıza</i>
70.			<i>bayraklarınızı</i>
71.			<i>bayraklarınızda</i>
72.			<i>bayraklarınızdan</i>

Not: bu şecereye “*bardak, çardak, tarak, tırnak...*” gibi kelimeleri de dâhil edebiliriz. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE “TELPEK” SÖZÜNİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİ**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELİK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLILIK
 telpek telpekler	 BIRLIK KÖPLÜK 	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK 	BAŞ DÜŞÜM EÝELİK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEÑİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	telpek (g)		<i>telpek</i>
2.			<i>telpegiň</i>
3.			<i>telpege</i>
4.			<i>telpegi</i>
5.			<i>telpekde</i>
6.			<i>telpekden</i>
7.	telpekler		<i>telpekler</i>
8.			<i>telpekleriň</i>
9.			<i>telpeklere</i>
10.			<i>telpekleri</i>
11.			<i>telpeklerde</i>
12.			<i>telpeklerden</i>
13.	telpek (g)	-im	<i>telpegim</i>
14.			<i>telpegimiň</i>
15.			<i>telpegime</i>
16.			<i>telpegimi</i>
17.			<i>telpegimde</i>
18.			<i>telpegimden</i>
19.	telpek (g)	-iň	<i>telpegiň</i>
20.			<i>telpegiňiň</i>
21.			<i>telpegiňe</i>
22.			<i>telpegiňi</i>
23.			<i>telpegiňde</i>
24.			<i>telpegiňden</i>
25.	telpek (g)	-i	<i>telpegi</i>
26.			<i>telpeginiň</i>
27.			<i>telpegine</i>
28.			<i>telpegini</i>
29.			<i>telpeginde</i>
30.			<i>telpeginden</i>

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EYELİK-DEĞİŞLİLİK	BIÇIMLILIK-DÜŞÜMLİLİK
31.	telpek (g)	-imiz	<i>telpegimiz</i>
32.			<i>telpegimiziñ</i>
33.			<i>telpegimize</i>
34.			<i>telpegimizi</i>
35.			<i>telpegimizde</i>
36.			<i>telpegimizden</i>
37.	telpek (g)	-iñiz	<i>telpegiñiz</i>
38.			<i>telpegiñiziñ</i>
39.			<i>telpegiñize</i>
40.			<i>telpegiñizi</i>
41.			<i>telpegiñizde</i>
42.			<i>telpegiñizden</i>
43.	telpekler	-im	<i>telpeklerim</i>
44.			<i>telpeklerimiñ</i>
45.			<i>telpeklerime</i>
46.			<i>telpeklerimi</i>
47.			<i>telpeklerimde</i>
48.			<i>telpeklerimden</i>
49.	telpekler	-iñ	<i>telpekleriñ</i>
50.			<i>telpekleriñiñ</i>
51.			<i>telpekleriñe</i>
52.			<i>telpekleriñi</i>
53.			<i>telpekleriñde</i>
54.			<i>telpekleriñden</i>
55.	telpekler	-i	<i>telpekleri</i>
56.			<i>telpekleriniñ</i>
57.			<i>telpeklerine</i>
58.			<i>telpeklerini</i>
59.			<i>telpeklerinde</i>
60.			<i>telpeklerinden</i>
61.	telpekler	-imiz	<i>telpeklerimiz</i>
62.			<i>telpeklerimiziñ</i>
63.			<i>telpeklerimize</i>
64.			<i>telpeklerimizi</i>
65.			<i>telpeklerimizde</i>
66.			<i>telpeklerimizden</i>
67.	telpekler	-iñiz	<i>telpekleriñiz</i>
68.			<i>telpekleriñiziñ</i>
69.			<i>telpekleriñize</i>
70.			<i>telpekleriñizi</i>
71.			<i>telpekleriñizde</i>
72.			<i>telpekleriñizden</i>

Bellik: bu şejerede “*çelpek, çepek, kepek, köpek...*” ýaly sözleri hem hasaba almak bolar. BS

E K L E R №2:

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
1-NJI NUSGASY**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEÑİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...yň
3.			...a
4.			...y
5.			...da
6.			...dan
7.	... lar		...
8.			...yň
9.			...a
10.			...y
11.			...da
12.			...dan
13.		...ym	...
14.			...yň
15.			...a
16.			...y
17.			...da
18.			...dan
19.		...yň	...
20.			...yň
21.			...a
22.			...y
23.			...da
24.			...dan
25.		...y	...
26.			...nyň
27.			...na
28.			...ny
29.			...nda
30.			...ndan

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLILIK
31.		...ymyz	...
32.			...yň
33.			...a
34.			...y
35.			...da
36.			...dan
37.		...yňyz	...
38.			...yň
39.			...a
40.			...y
41.			...da
42.			...dan
43.	...lar	...ym	...
44.			...yň
45.			...a
46.			...y
47.			...da
48.			...dan
49.	...lar	...yň	...
50.			...yň
51.			...a
52.			...y
53.			...da
54.			...dan
55.	...lar	...y	...
56.			...nyň
57.			...na
58.			...ny
59.			...nda
60.			...ndan
61.	...lar	...ymyz	...
62.			...yň
63.			...a
64.			...y
65.			...da
66.			...dan
67.	...lar	...yňyz	...
68.			...yň
69.			...a
70.			...y
71.			...da
72.			...dan

Bellik: bu şejere nusgasyna çekimsiz bilen gutaran içinde dodaklanmaýan ýogyn çekimlileri bolan sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
2-NJI NUSGASY**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEÑİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...iň
3.			...e
4.			...i
5.			...de
6.			...den
7.	... ler		...
8.			...iň
9.			...e
10.			...i
11.			...de
12.			...den
13.		...im	...
14.			...iň
15.			...e
16.			...i
17.			...de
18.			...den
19.		...iň	...
20.			...iň
21.			...e
22.			...i
23.			...de
24.			...den
25.		...i	...
26.			...niň
27.			...ne
28.			...ni
29.			...nde
30.			...nden

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EYELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLILIK
31.		...ımız	...
32.			...iň
33.			...e
34.			...i
35.			...de
36.			...den
37.		...iňiz	...
38.			...iň
39.			...e
40.			...i
41.			...de
42.			...den
43.	...ler	...im	...
44.			...iň
45.			...e
46.			...i
47.			...de
48.			...den
49.	...ler	...iň	...
50.			...iň
51.			...e
52.			...i
53.			...de
54.			...den
55.	...ler	...i	...
56.			...niň
57.			...ne
58.			...ni
59.			...nde
60.			...nden
61.	...ler	...ımız	...
62.			...iň
63.			...e
64.			...i
65.			...de
66.			...den
67.	...ler	...iňiz	...
68.			...iň
69.			...e
70.			...i
71.			...de
72.			...den

Bellik: bu şejere nusgasyna çekimsiz bilen gutaran içinde dodaklanmaýan inçe çekimlileri bolan sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
3-NJI NUSGASY**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝENİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...uň
3.			...a
4.			...y
5.			...da
6.			...dan
7.	... lar		...
8.			...yň
9.			...a
10.			...y
11.			...da
12.			...dan
13.		...um	...
14.			...yň
15.			...a
16.			...y
17.			...da
18.			...dan
19.		...uň	...
20.			...yň
21.			...a
22.			...y
23.			...da
24.			...dan
25.		...y	...
26.			...nyň
27.			...na
28.			...ny
29.			...nda
30.			...ndan

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EYELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLILIK
31.		...umyz	...
32.			...yň
33.			...a
34.			...y
35.			...da
36.			...dan
37.		...uňyz	...
38.			...yň
39.			...a
40.			...y
41.			...da
42.			...dan
43.	...lar	...ym	...
44.			...yň
45.			...a
46.			...y
47.			...da
48.			...dan
49.	...lar	...yň	...
50.			...yň
51.			...a
52.			...y
53.			...da
54.			...dan
55.	...lar	...y	...
56.			...nyň
57.			...na
58.			...ny
59.			...nda
60.			...ndan
61.	...lar	...ymyz	...
62.			...yň
63.			...a
64.			...y
65.			...da
66.			...dan
67.	...lar	...yňyz	...
68.			...yň
69.			...a
70.			...y
71.			...da
72.			...dan

Bellik: bu şejere nusgasyna çekimsiz bilen gutaran içinde dodaklanýan ýogyn çekimlileri bolan bir bogunly sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
4-NJI NUSGASY**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝEÑİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...iň
3.			...e
4.			...i
5.			...de
6.			...den
7.	... ler		...
8.			...iň
9.			...e
10.			...i
11.			...de
12.			...den
13.		...üm	...
14.			...iň
15.			...e
16.			...i
17.			...de
18.			...den
19.		...iň	...
20.			...iň
21.			...e
22.			...i
23.			...de
24.			...den
25.		...i	...
26.			...niň
27.			...ne
28.			...üni
29.			...ünde
30.			...ünden

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EYELIK-DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLILIK
31.		...ümüz	...
32.			...iň
33.			...e
34.			...i
35.			...de
36.			...den
37.		...üňiz	...
38.			...iň
39.			...e
40.			...i
41.			...de
42.			...den
43.	...ler	...im	...
44.			...iň
45.			...e
46.			...i
47.			...de
48.			...den
49.	...ler	...iň	...
50.			...iň
51.			...e
52.			...i
53.			...de
54.			...den
55.	...ler	...i	...
56.			...niň
57.			...ne
58.			...ni
59.			...nde
60.			...nden
61.	...ler	...imiz	...
62.			...iň
63.			...e
64.			...i
65.			...de
66.			...den
67.	...ler	...iňiz	...
68.			...iň
69.			...e
70.			...i
71.			...de
72.			...den

Bellik: bu şejere nusgasyna çekimsiz bilen gutaran içinde dodaklanýan inçe çekimlileri bolan bir bogunly sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
5-NJI NUSGASY**

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝENİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...nyň
3.			...a
4.			...ny
5.			...da
6.			...dan
7.	... lar		...
8.			...yň
9.			...a
10.			...y
11.			...da
12.			...dan
13.		...m	...
14.			...yň
15.			...a
16.			...y
17.			...da
18.			...dan
19.		...ň	...
20.			...yň
21.			...a
22.			...y
23.			...da
24.			...dan
25.		...sy	...
26.			...nyň
27.			...na
28.			...ny
29.			...nda
30.			...ndan

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELİK-DEĞİŞLİLİK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLİLİK
31.		...myz	...
32.			...yň
33.			...a
34.			...y
35.			...da
36.			...dan
37.		...ňyz	...
38.			...yň
39.			...a
40.			...y
41.			...da
42.			...dan
43.	...lar	...ym	...
44.			...yň
45.			...a
46.			...y
47.			...da
48.			...dan
49.	...lar	...yň	...
50.			...yň
51.			...a
52.			...y
53.			...da
54.			...dan
55.	...lar	...y	...
56.			...nyň
57.			...na
58.			...ny
59.			...nda
60.			...ndan
61.	...lar	...ymyz	...
62.			...yň
63.			...a
64.			...y
65.			...da
66.			...dan
67.	...lar	...yňyz	...
68.			...yň
69.			...a
70.			...y
71.			...da
72.			...dan

Bellik: bu şejere nusgasyna soňlary ýogyn çekimli bilen gutaran sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN
DÖRT ÖLÇEGLİ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN
6-NJY NUSGASY**

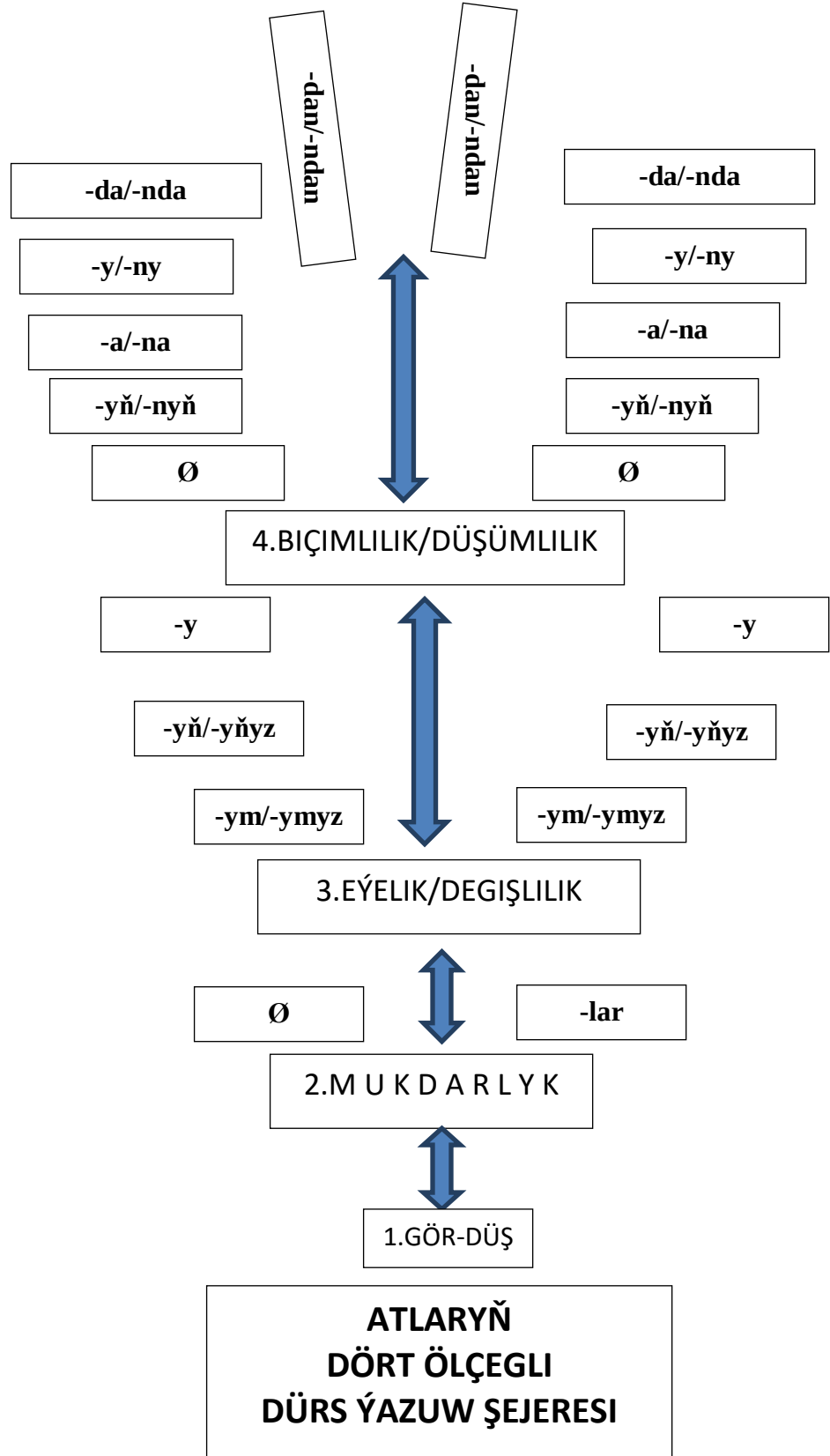
GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELIK- DEGIŞLILIK	BIÇIMLIK- DÜŞÜMLILIK
(surat ýa-da düşündiriş)	(surat) BIRLIK KÖPLÜK (suratlar)	MENLIK SENLIK OLLUK BIZLIK SIZLIK OLARLYK	BAŞ DÜŞÜM EÝELIK DÜŞÜM ÝÖNELİŞ DÜŞÜM ÝENİŞ DÜŞÜM WAGT-ORUN DÜŞÜM ÇYKYŞ DÜŞÜM
1.	...		...
2.			...niň
3.			...ä
4.			...ni
5.			...de
6.			...den
7.	... ler		...
8.			...iň
9.			...e
10.			...i
11.			...de
12.			...den
13.		...m	...
14.			...iň
15.			...e
16.			...i
17.			...de
18.			...den
19.		...ň	...
20.			...iň
21.			...e
22.			...i
23.			...de
24.			...den
25.		...si	...
26.			...niň
27.			...ne
28.			...ni
29.			...nde
30.			...nden

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

GÖR-DÜŞ	MUKDARLYK	EÝELİK-DEĞİŞLİLİK	BIÇIMLIK-DÜŞÜMLİLİK
31.		...miz	...
32.			...iň
33.			...e
34.			...i
35.			...de
36.			...den
37.		...ňiz	...
38.			...iň
39.			...e
40.			...i
41.			...de
42.			...den
43.	...ler	...im	...
44.			...iň
45.			...e
46.			...i
47.			...de
48.			...den
49.	...ler	...iň	...
50.			...iň
51.			...e
52.			...i
53.			...de
54.			...den
55.	...ler	...i	...
56.			...niň
57.			...ne
58.			...ni
59.			...nde
60.			...nden
61.	...ler	...imiz	...
62.			...iň
63.			...e
64.			...i
65.			...de
66.			...den
67.	...ler	...iňiz	...
68.			...iň
69.			...e
70.			...i
71.			...de
72.			...den

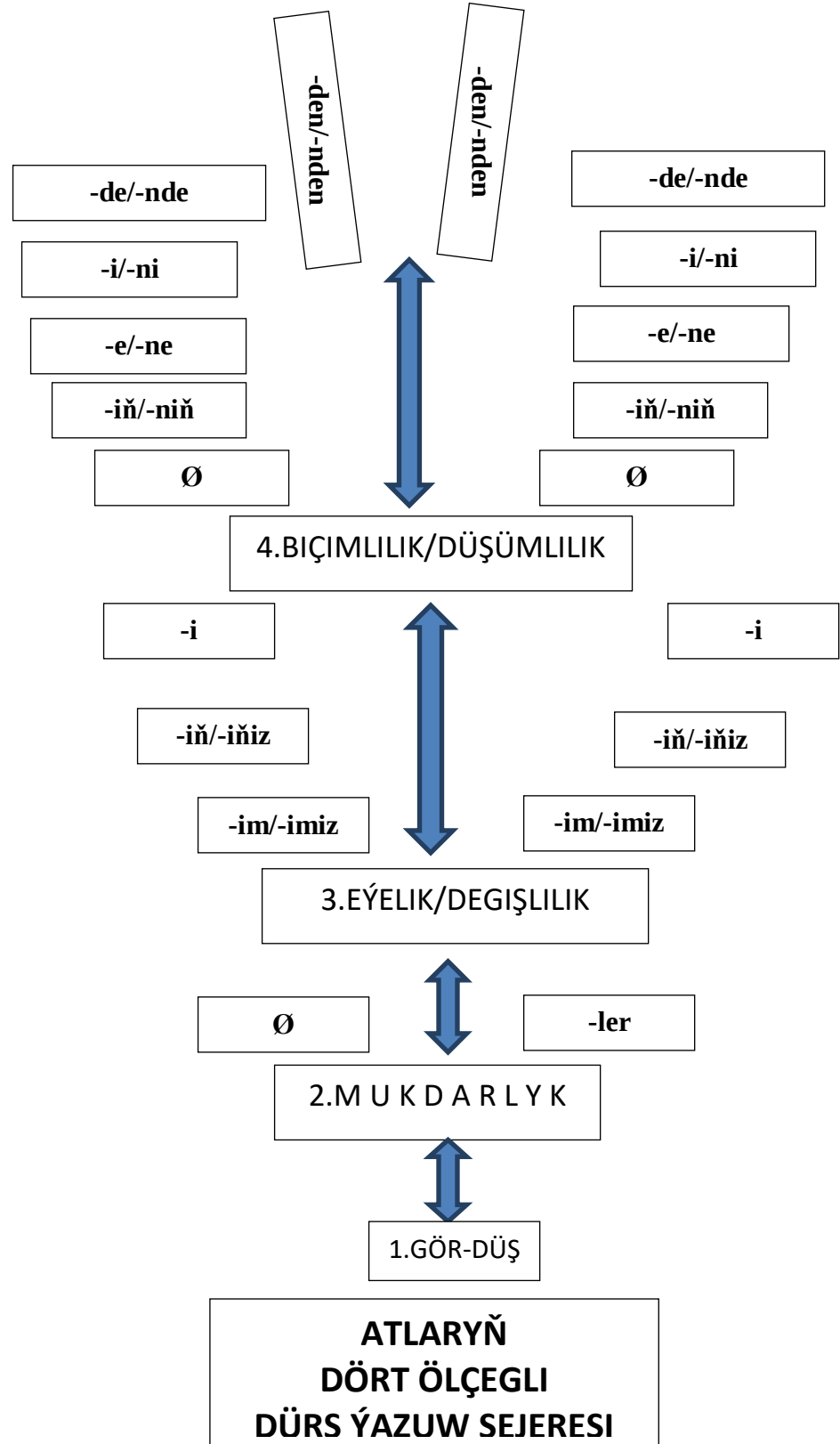
Bellik: bu şejere nusgasyna soňlary inçe çekimli bilen gutaran sözleri hasaba almak dogry bolar diýip hasaplaýarys. BS

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJRESİNİN 1-NJI NUSGASY**

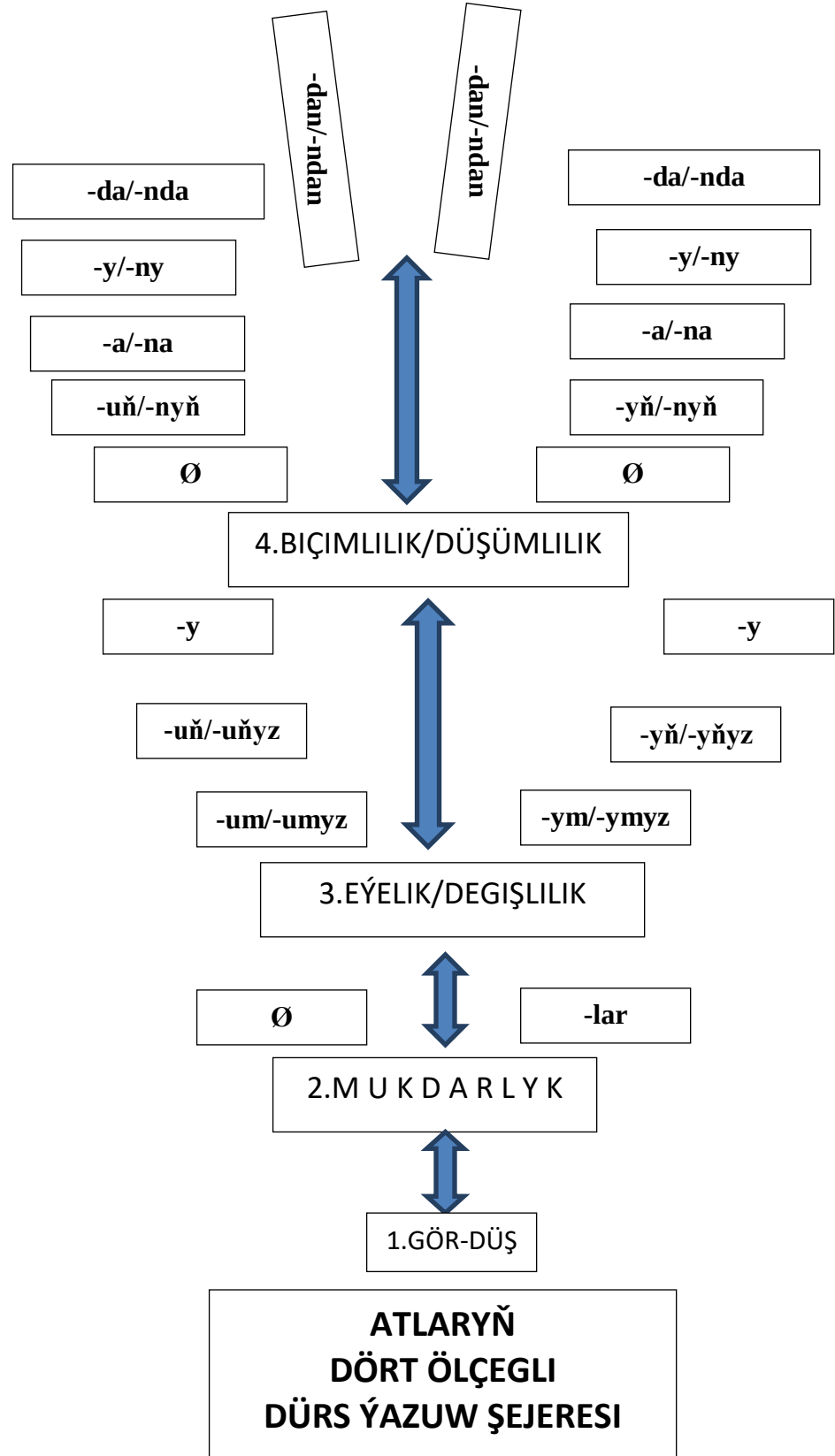
**ÇEKİMSİZLER BİLEN GUTARAN, İÇİNDE ÝOGYN WE DODAKLANMAÝAN
ÇEKİMLİLERİ BOLAN SÖZLERİŇ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ UMUMY
SHEMASY**

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİŇ DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ 2-NJI NUSGASY**

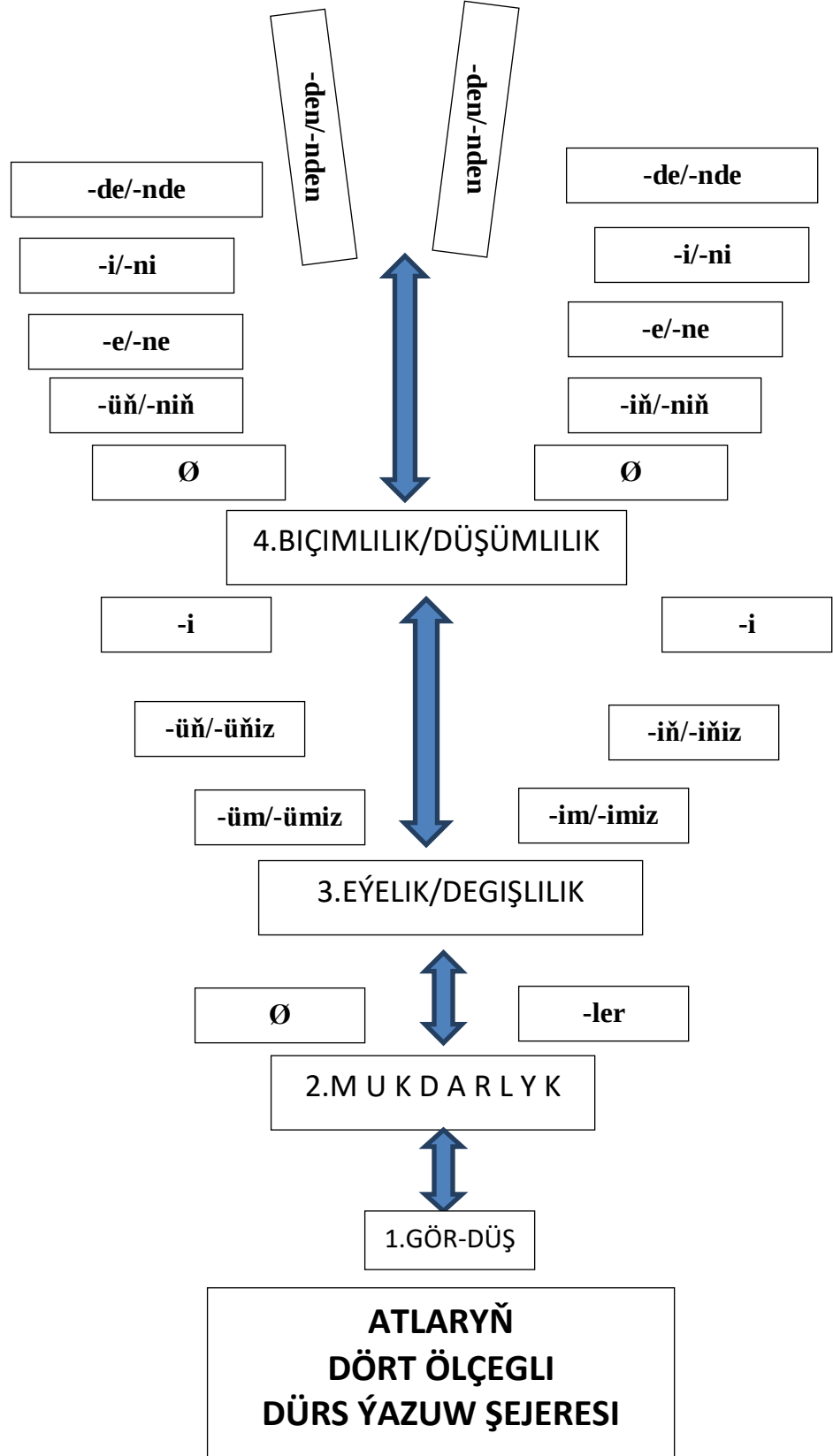
**ÇEKİMSİZLER BİLEN GUTARAN, İÇİNDE İNÇE WE DODAKLANMAÝAN
ÇEKİMLİLERİ BOLAN SÖZLERİN DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN UMUMY
SHEMASY**

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN 3-NJI NUSGASY**

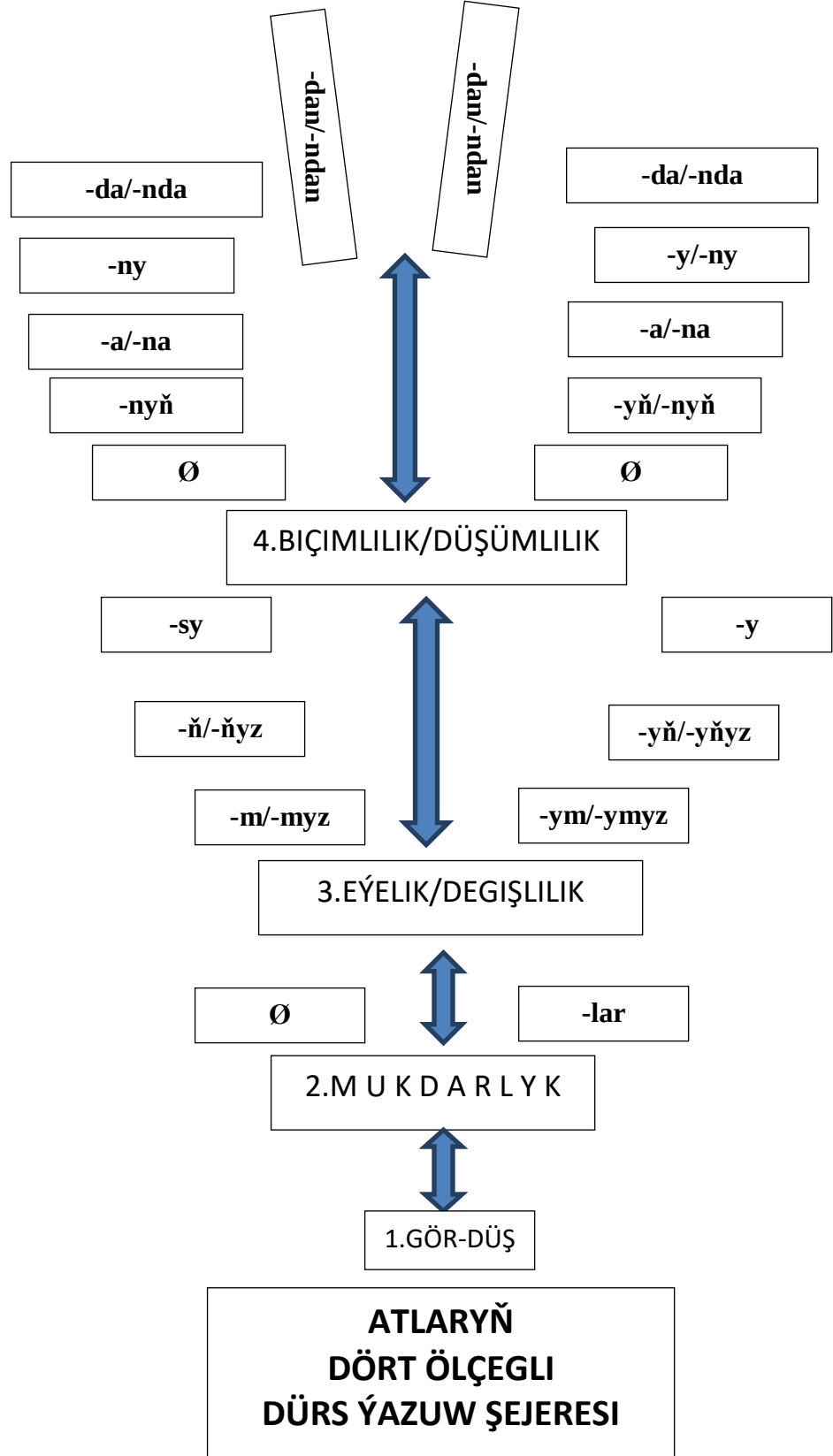
**ÇEKİMSİZLER BİLEN GUTARAN, İÇİNDE ÝOGYN WE DODAKLANÝAN
ÇEKİMLİLERİ BOLAN BİR BOGUNLY SÖZLERİŇ DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ
UMUMY SHEMASY**

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİŇ DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ 4-NJİ NUSGASY**

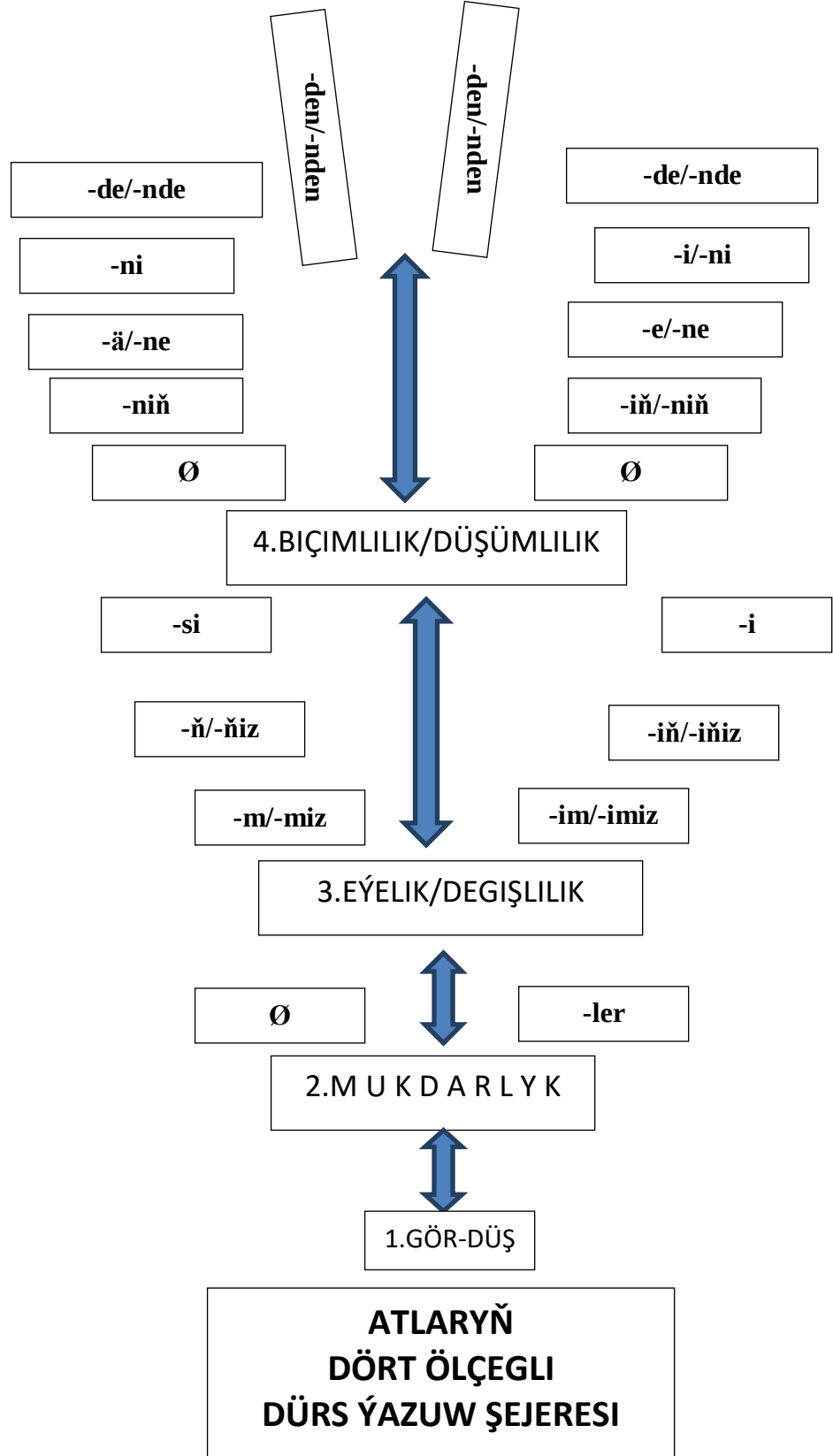

**ÇEKİMSİZLER BİLEN GUTARAN, İÇİNDE İNÇE WE DODAKLANÝAN
ÇEKİMLİLERİ BOLAN BİR BOGUNLY SÖZLERİN DÜRS ÝAZUW
ŞEJERESİNİN UMUMY SHEMASY**

**TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİN DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN 5-NJI NUSGASY**

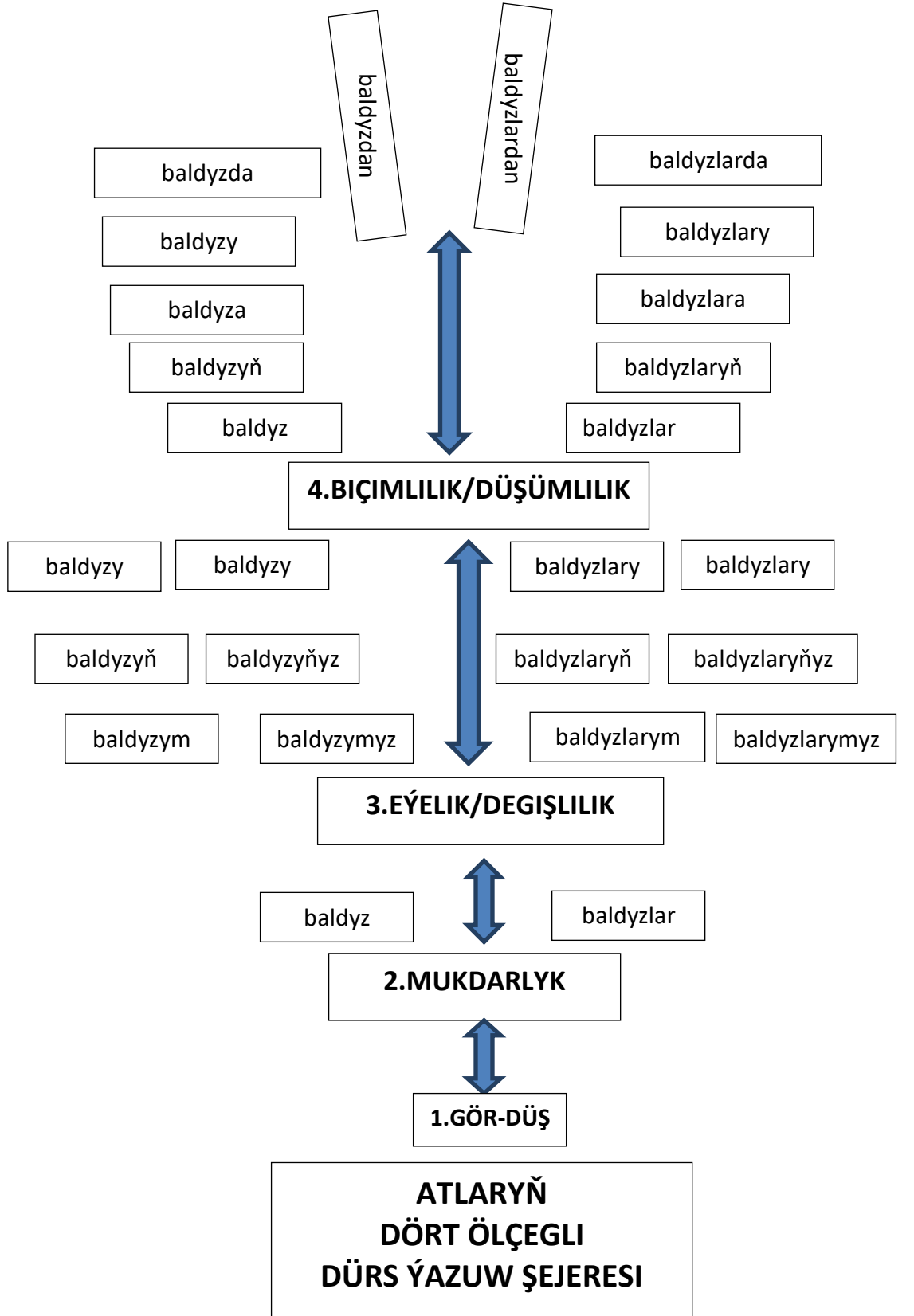

**ÝOGYN ÇEKİMLİLER BİLEN GUTARAN SÖZLERİŇ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ UMUMY SHEMASY
TÜRKMEN DİLİNDE SÖZLERİŇ DÖRT ÖLÇEGLİ
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİŇ 6-NJY NUSGASY**

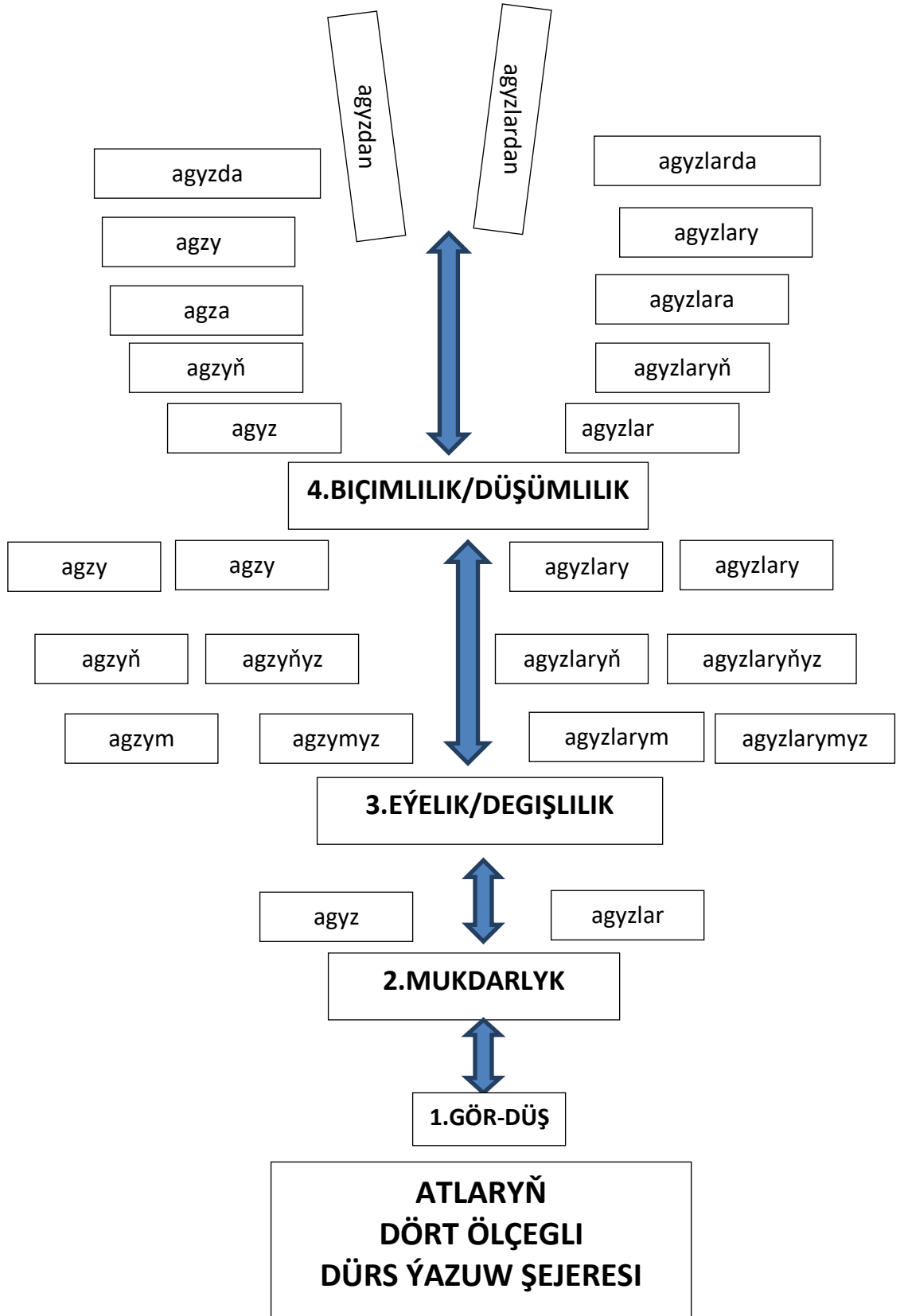
**İNÇE ÇEKİMLİLER BİLEN GUTARAN SÖZLERİN
DÜRS ÝAZUW ŞEJERESİNİN UMUMY SHEMASY**

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň
umumy shemasy

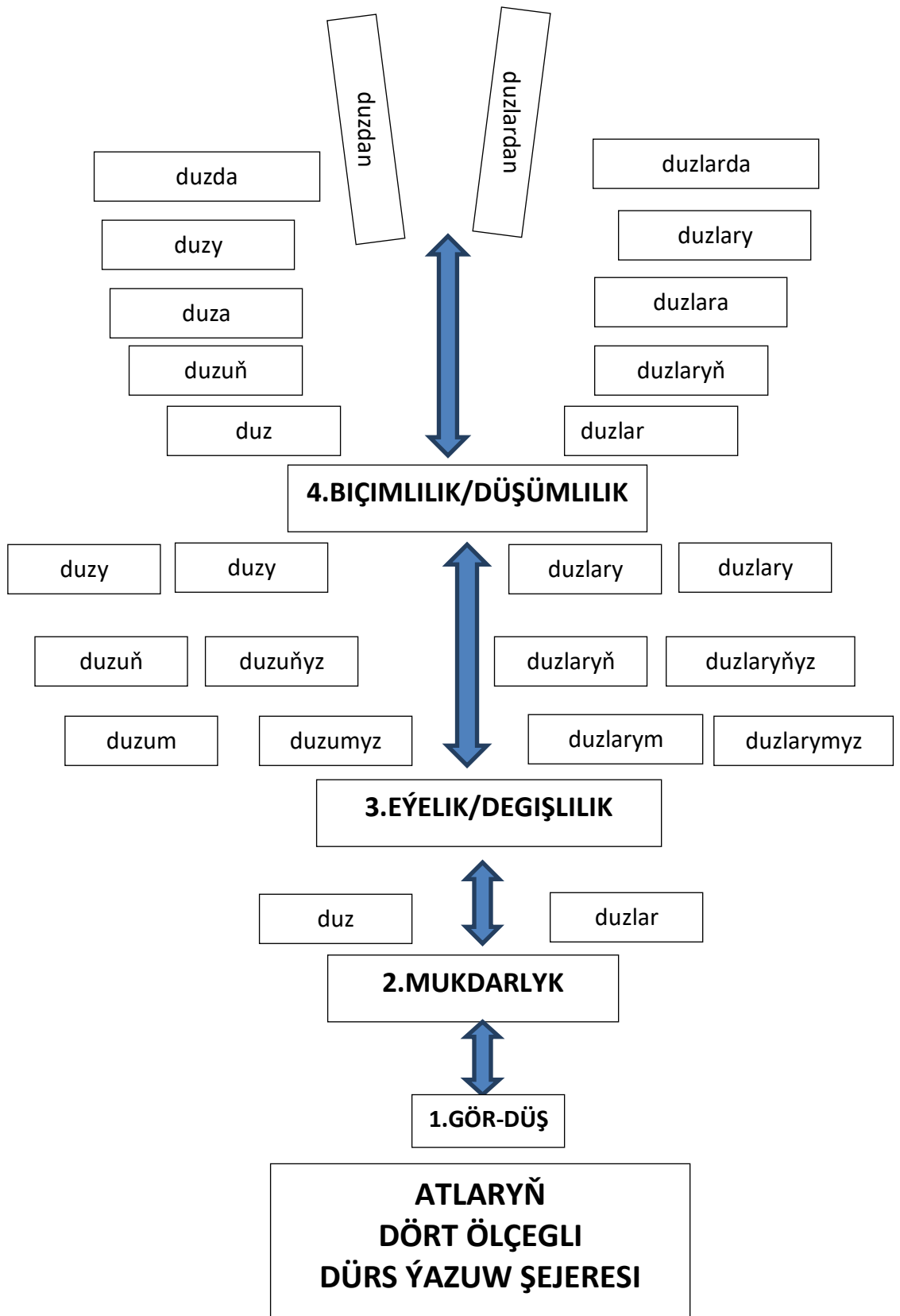
“baldyz” sözünüň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň
umumy shemasy

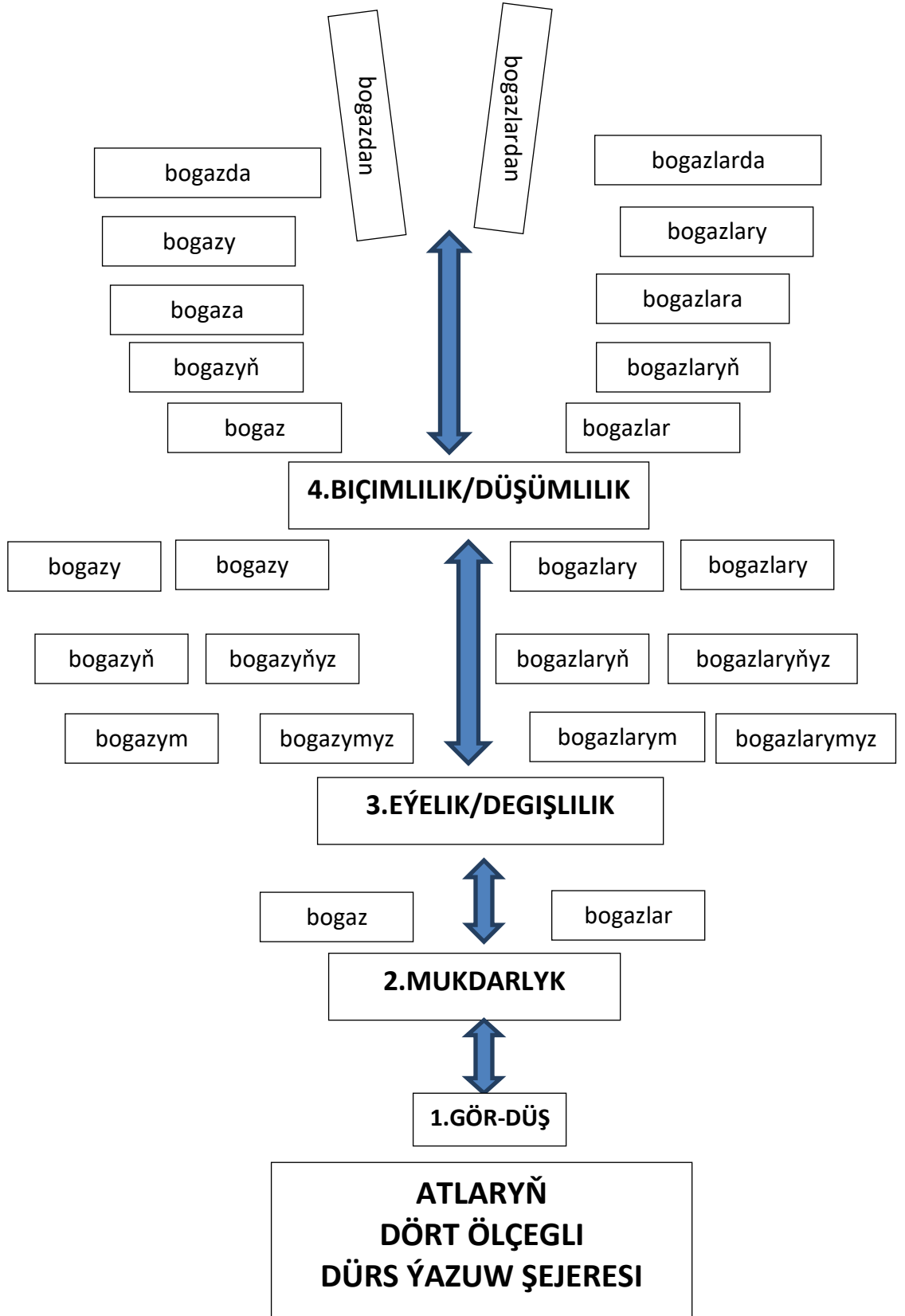
“agyz” sözünüň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

**soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň
umумы shemasy**

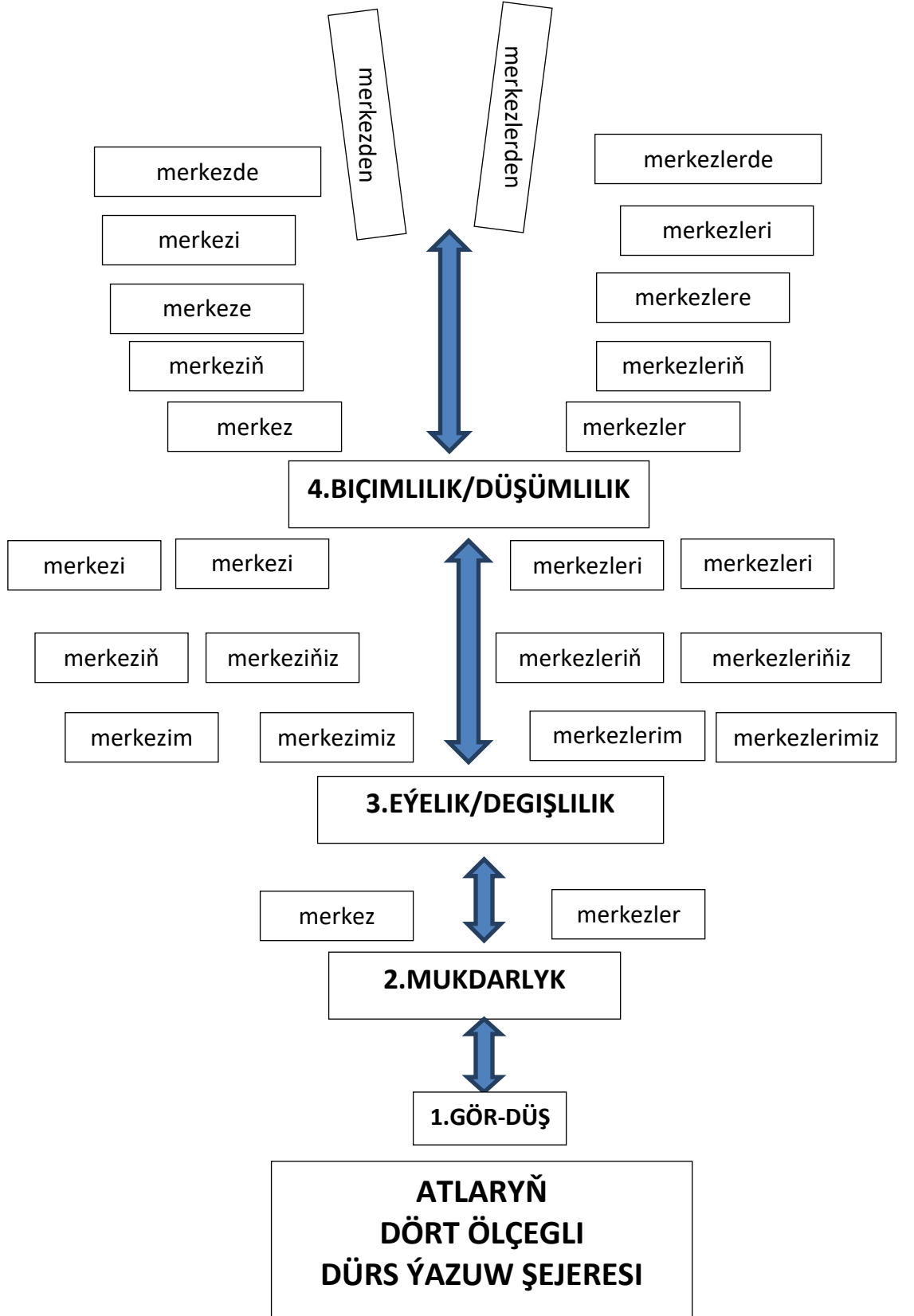
“duz” sözünüň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

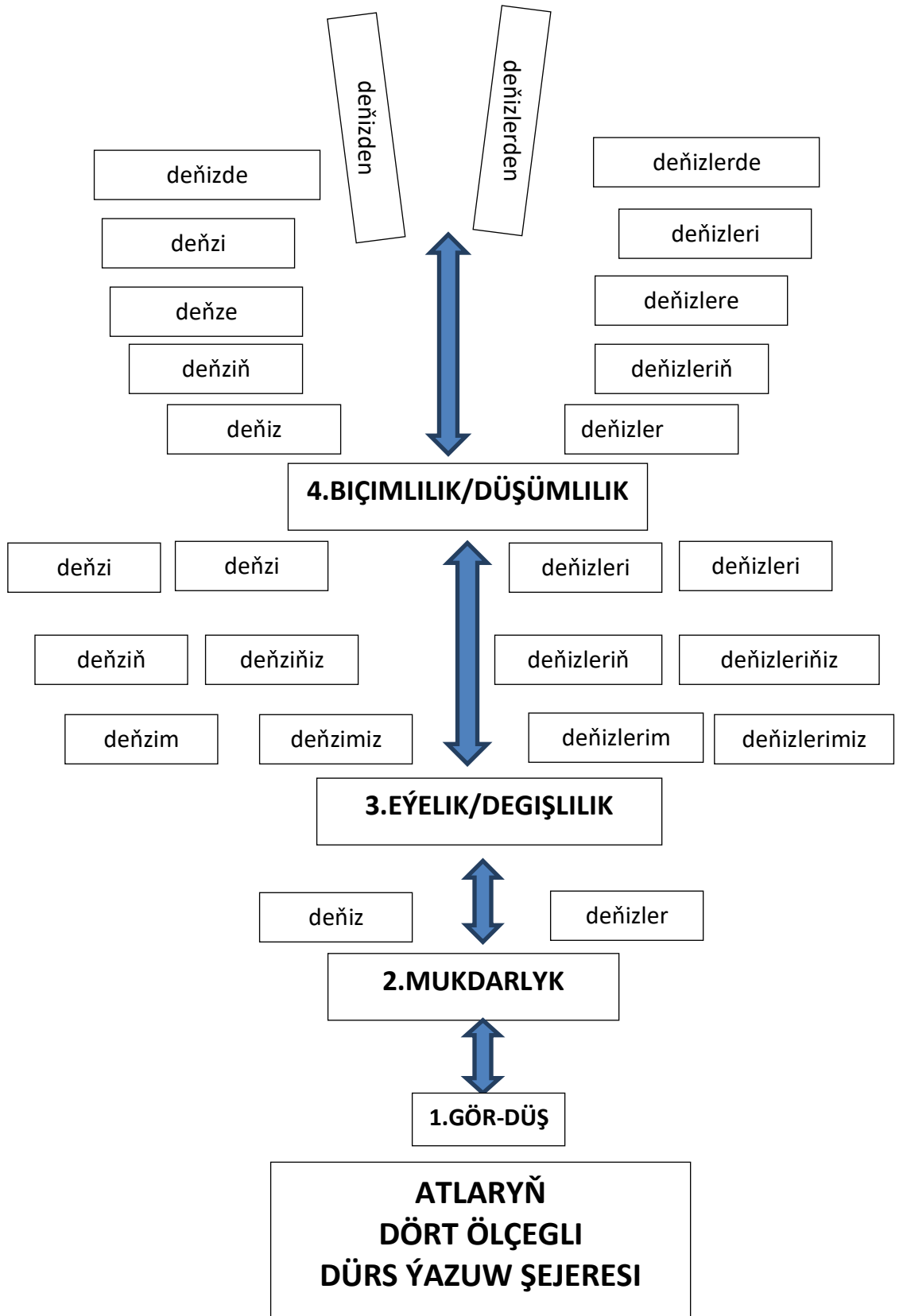
“bogaz” sözüniň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

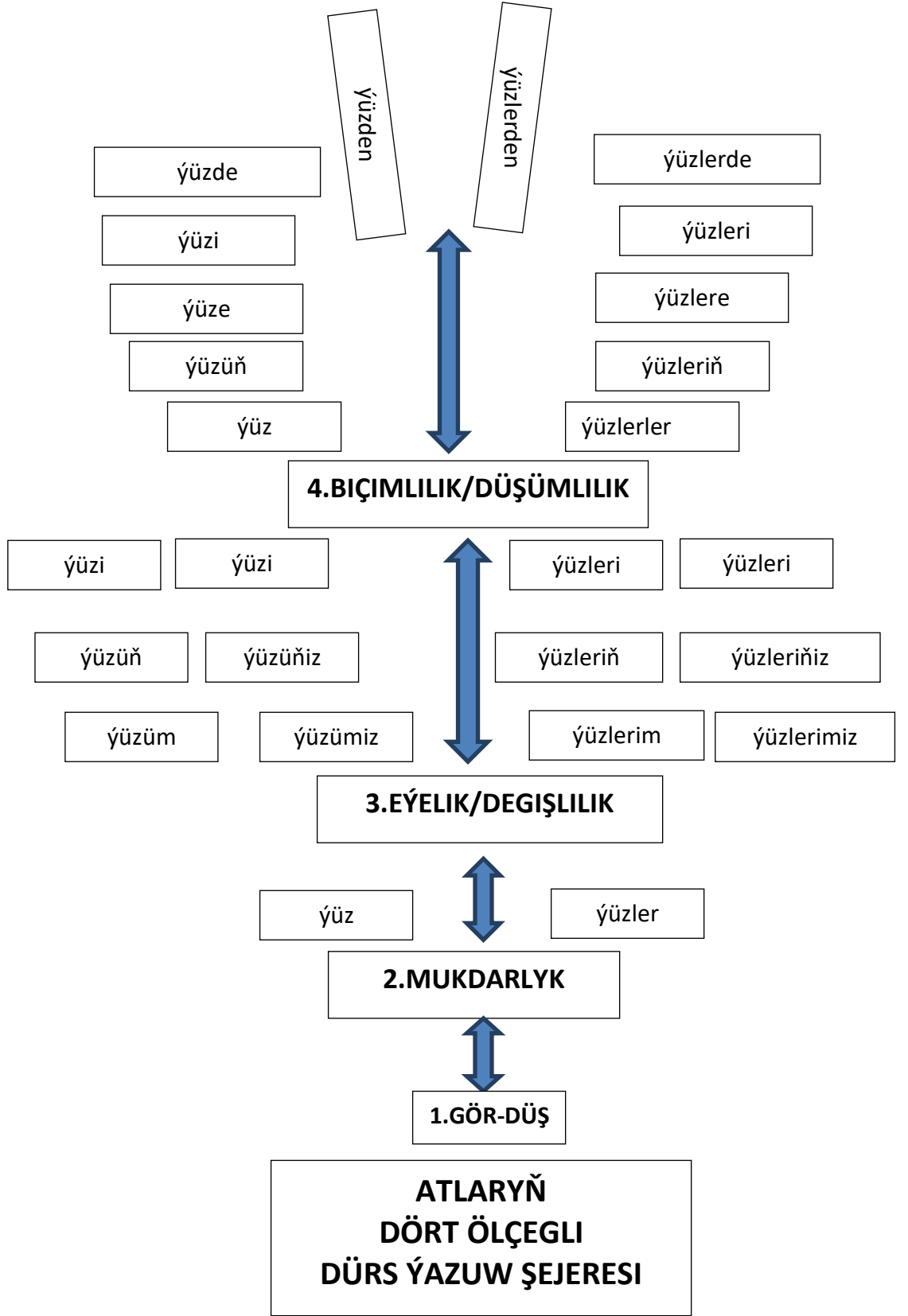
“merkez” sözünüň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

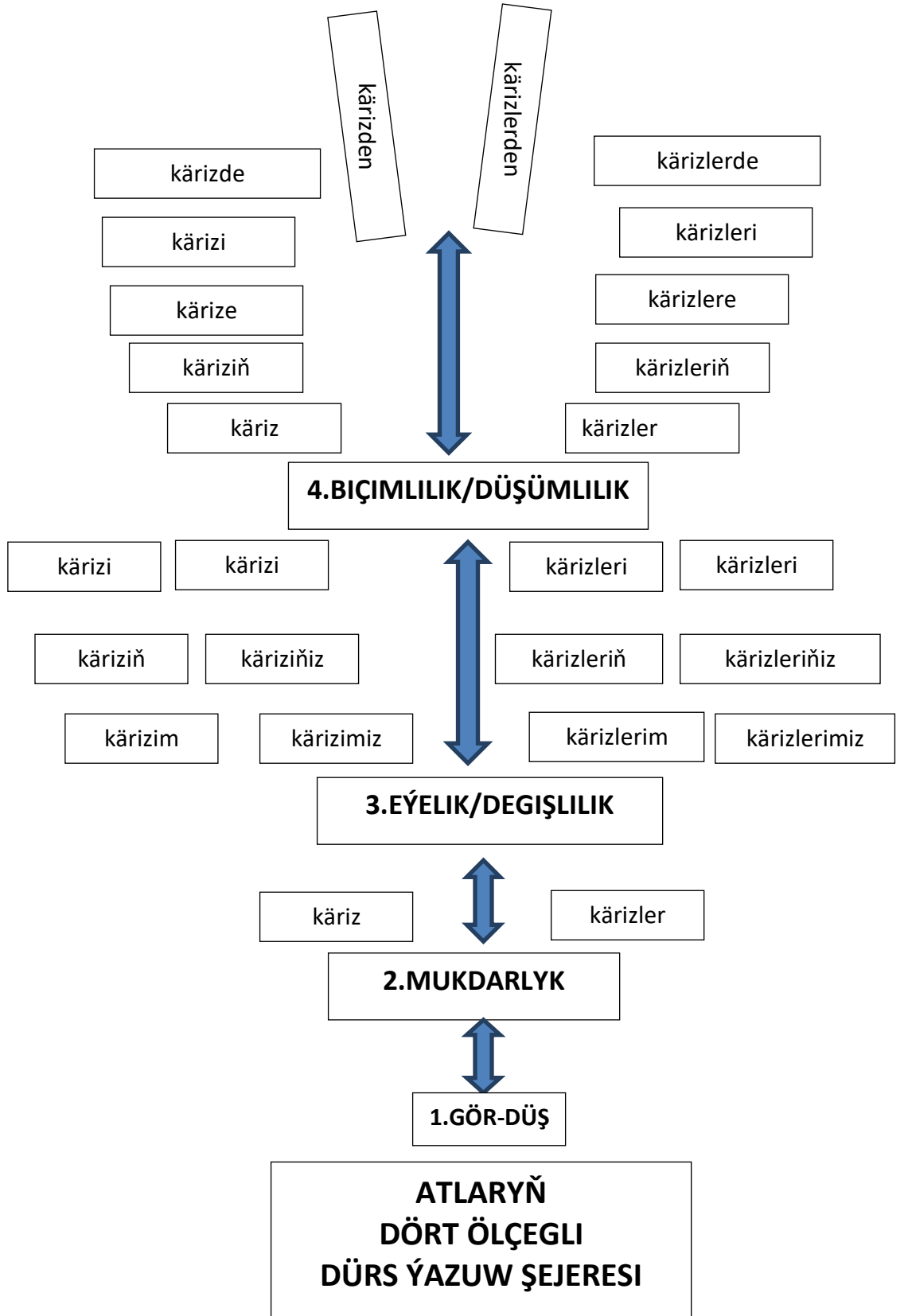
“deňiz” sözüniň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

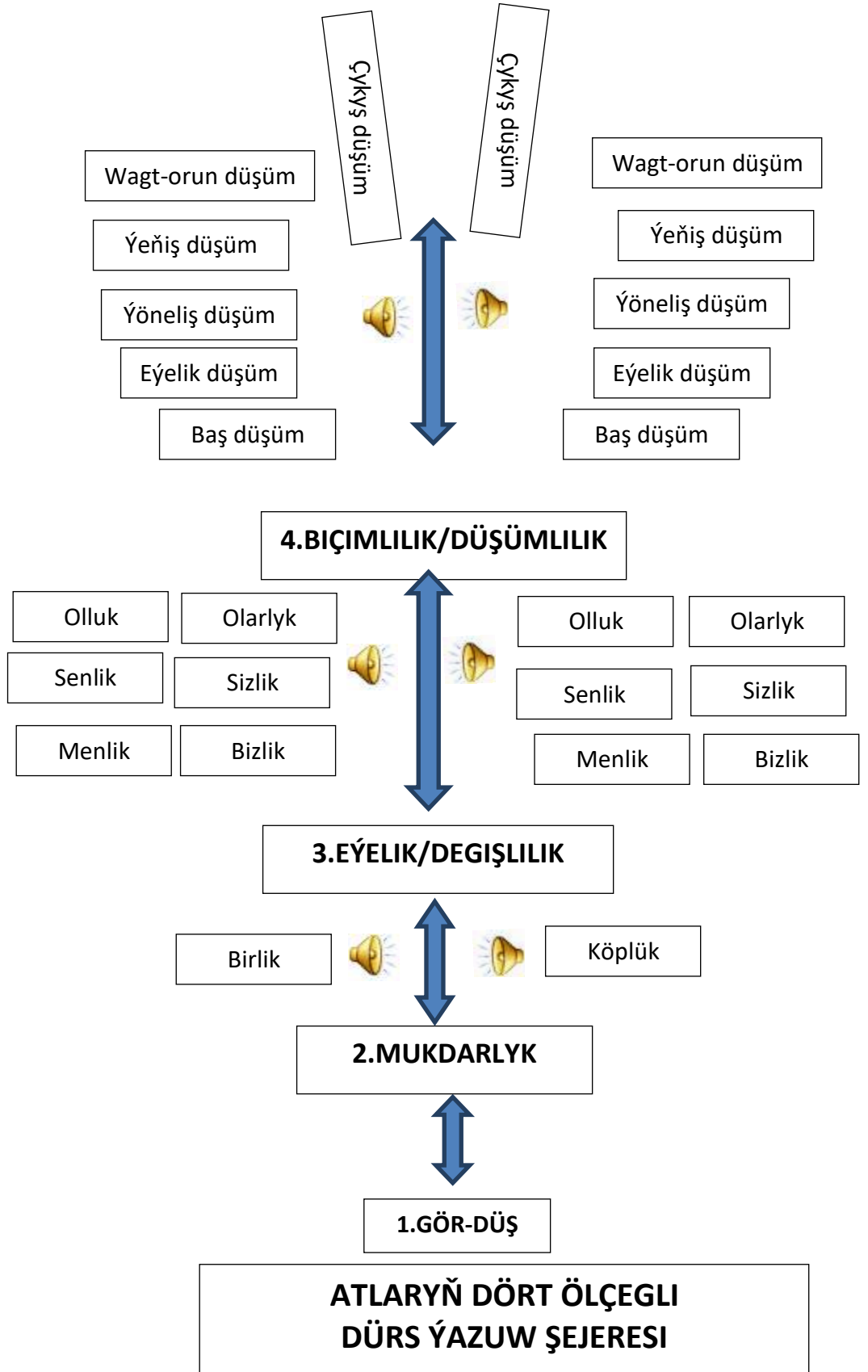
“ýüz” sözüniň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

soňy “z” bilen bilen gutaran atlaryň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

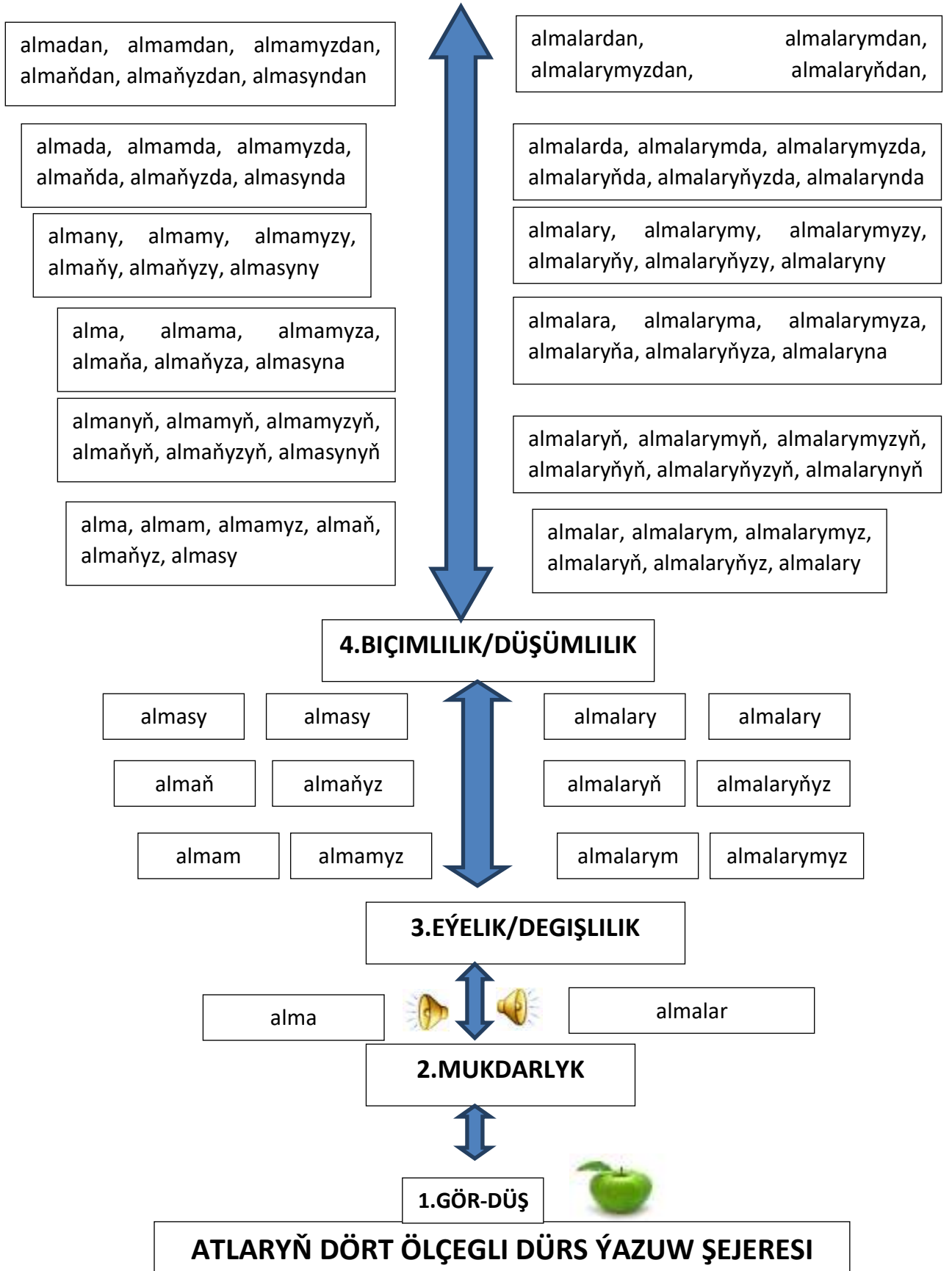

“käriz” sözünüň dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

Türkmençe Nusga: Umumy shema

DÜRS ÝAZUW ŞEJERESINIŇ UMUMY SHEMASY

“alma” sözünün dürs ýazuw şejeresiniň umumy shemasy

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE VE KAZAK TÜRKÇESİNDE KARMAŞIK FİİLLER

Prof. Dr. Hülya SAVRAN
Balıkesir Üniversitesi / Türkiye
hsavran@balikesir.edu.tr

Giriş

Türk Dilinin cümle dizilişine geniş ve değişik imkânlar katan birleşik fiiller, farklı yapılarda karşımıza çıkarak Türk Dilinin söz varlığını da zenginleştirirler. Bu yapılar içinde bir isim ile bir yardımcı fiilden oluşan şekillerde, yardımcı fiil olarak kullanılan ‘ol- (<bol-)’ fiili, Eski Türkçeden beri Türk Dilinin her döneminde bu görevle kullanılmış olup neredeyse cevher fiili olan ‘i- (<er-)’ fiili kadar güçlü bir kullanım sahası yaratmıştır. Yardımcı fiil olarak adlara gelip cümle dizilişinde bu yapıları yüklem haline getiren ‘ol-’ fiili, bu konuda belki de en ilgi çekici örneklerini, bazı sıfat-fiil ekleriyle adlaşmış kelimeler üzerine gelerek yaratır. Oluş, kılış ve her türlü hareketin ifadesinde, hem zaman hem tarz bakımından türlü anlam inceliklerinin ortaya çıktığı bu yapılarda eylemin ifadesi; öncelik, başlama, niyet, davranma, alışkanlık gibi özelliklerle zenginleşmiş olur. İşte ‘ol-’ fiilinin, sıfat-fiiller üzerine gelerek fiillerin gösterdiği oluş, kılış ve hareketlere zaman ve tarz açısından çeşitli özellikler katmasıyla ortaya çıkan bu birleşik fiil yapılarına “karmaşık fiiller” adı verilir.

Türk Dilinin fiil ailesini zenginleştiren ve renklendiren bu karmaşık fiiller, üzerine geldikleri sıfat-fiillerin ait oldukları zaman gruplarına anlatım zenginliği kazandırır. Zaman açısından bakıldığında bu fiiller de diğer ana fiiller gibi geçmiş, gelecek, geniş ve şimdiki zaman çekimleriyle çekime girebilirler. Ama tarz konusunda bu fiiller, diğer fiillere göre farklı anlam özelliklerine sahip oldukları için tasarlama kiplerinin her çekimine giremezler; ancak bazı kiplerin çekimleriyle çekimlenebilirler. Karmaşık fiilleri daha renkli ve özel kılan bir başka durum; incelikli ve ayrıntılı anlam ifade etmede yalnız sıfat-fiilin değil, yardımcı fiilin aldığı zaman ve tarz eklerinin de etkili olmasıdır.

1. Türkiye Türkçesinde Karmaşık Fiiller

Türkiye Türkçesine baktığımızda, sıfat-fiilin ait olduğu zaman, karmaşık fiillerin adlandırılmasında da gözetilmiş ve kaynaklarda bu yaklaşıma uygun, benzer adlandırmalar yapılmıştır: -mİş ekli sıfat-fiillerle yapılan birleşik fiiller “öncelik fiilleri” (Banguoğlu 1986: 482), (Korkmaz 2007: 139) ya da “bitirme fiilleri” (Ediskun 1999: 240); -(V)r ekli sıfat-fiillerle yapılanlar “başlama fiilleri” (Banguoğlu 1986: 482), (Ediskun 1999: 239) ya da “alışkanlık fiilleri” (Korkmaz 2007: 17); -(y)AcAk ekli sıfat-fiillerle yapılanlar “niyet fiilleri” (Banguoğlu 1986: 482), (Korkmaz 2007: 159) ya da “davranma fiilleri” (Ediskun 1999: 242) olarak adlandırılmıştır.

a. Öncelik Fiilleri:

Eyleme daha çok zaman açısından özellik katan bu karmaşık fiilde, -mİş ekli sıfat-fiille birlikte bitmiş, tamamlanmış bir hareketin ifadesi vardır.

‘Ol-’ fiili geçmiş zaman eki almışsa hareket, konuşan kişinin kastettiği geçmişte olmuş bitmiştir. Buna ‘geçmiş öncesi’ denir: “Biraz hava *almış olduk*.” (Banguoğlu 1986: 482-483).

‘Ol-‘ fiili şimdiki zaman eki almışsa oluş ve kılış şimdiki zamanda hemen olup bitmektedir. Buna ‘geçmiş-hal’ denir: “Bununla borcumu *ödemiş oluyorum*.” (Banguoğlu 1986: 483).

‘Ol-‘ fiili gelecek zaman eki almışsa kılış ve hareket, konuşanın kastettiği gelecekte olup bitmiş olacak anlamına gelir. Buna ‘gelecek öncesi’ denir: “İş işten *geçmiş olacak*.” (Banguoğlu 1986: 483).

‘Ol-‘ fiili geniş zaman eki almışsa öncelik fiili gelecek zaman anlamı kazanır: “Kardeşimle *tanışmış olursun*.” (Banguoğlu 1986: 483). Bu tür yapılarda temel eylem bazen ‘ihtimal’ anlamı da kazanabilir: “İyice *görmemiş olacağım* ki...” (Ediskun 1999: 241).

Oluş ya da kılışa zaman yönünden ayrıntılar katan öncelik fiillerinde, yardımcı fiilin bazı tasarlama kip eklerini almasıyla eylemde bu kez, tarza dair anlam farklılıkları oluşur:

‘Ol-‘ fiili gereklilik kipinde olursa temel eyleme bazen ‘ihtimal’, bazen ‘gereklilik’ anlamı verir: “Mektubun eline varmış olmalı.” (Ediskun 1999: 241).

‘Ol-‘ fiili emir kipinde olursa temel eylemde ‘yapmacıklık’ anlamı sezilir: “Sen, bunu görmemiş ol.” (Ediskun 1999: 241).

Bitirme fiilinde ‘ol-‘ yardımcı fiili yerine bazen ‘bulun-‘ fiili de kullanılabilir. Bu iki yardımcı fiilin kullanımı üslup farklılığı yaratsa da aralarında çok ince bir anlam farkı da olabilir. Banguoğlu (1986) daha kesin ve hatta yersiz bir olupbittiyi anlatmada ‘bulun-‘ın tercih edildiğini belirtir: “Erkenden sıra *almış olacak* ve öncelik *kazanmış bulunacaksınız*.” (484). Benzer anlam farkını Ediskun (1999) da örneklendirir: “İstanbul’a gelmişken müzeleri de gezmiş bulundum (Hesapta yokken).” “Ne yapalım? Artık bu işe girmiş bulundum (Bu işten çıkmaya imkân yok.)” (241).

b. Başlama Fiilleri:

Devam etmekte olan bir hareketi anlatan başlama fiillerinde eylem aslında zamandan çok, tarz özelliğiyle ayrıntı kazanır. Bu fiilde oluş ya da hareketin geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanda alışkanlık halinde sürdüğü ya da süreceği anlatıldığı için bu fiiller, ‘alışkanlık fiilleri’ olarak da adlandırılır:

Geçmişte: “Her gün dükkâna *uğrar oldum*.” Gelecek zamanda: “Bugünleri *arar olacaksınız*.” Şimdiki zamanda: “Artık *hissetmez oluruz*.” (Banguoğlu 1986: 484).

Bu fiilde anlatılan alışkanlık, bazen eski bir alışkanlığın ya da durumun silinip temel eylemle ilgili yeni bir alışkanlığın ya da durumun başlamasını da anlatır: “Oğlan ata *biner*, kılıç *kuşanır oldu*.” (Ediskun 1999: 240).

Başlama fiilinin geniş zaman soru biçimi, bir eylemin ille yapılacağını anlatır: “*Gelmez olur mu?*” (Ediskun 1999: 240) ya da eyleme pekiştirme anlamı katar: “-O yazıyı okudunuz mu? -*Okumaz olur muyum?*” (Gencan 2007: 374).

Başlama fiilleri; olumsuz geniş zaman sıfat-fiilleri üzerine basit ve birleşik tasarlama kipleriyle kullanıldıklarında ‘kargış’ ve ‘yerinme’ anlatan deyimler oluştururlar: “*Olmaz ol! Gelmez olsun! Görmez olsaydım! Kapıyı açmaz olaydık! Yetişmez olaydın! Buluşmaz olaydınız!*” (Banguoğlu 1986: 485).

c. Niyet Fiilleri:

Zaman bakımından temel eylemin sözün söylendiği zamandan sonra yapılacağını anlatan niyet fiilleri, tarz açısından bakıldığında temel eyleme niyetlenme, davranma anlamı katar. Bu nedenle bu fiillere ‘davranma fiilleri’ de denilmiştir.

Niyet fiilleri daha çok geçmişte ve şimdiki zamanda gerçekleşmemiş, teşebbüs halinde kalmış oluş ve kılışı anlatır. Bu fiillerde yardımcı fiilin tasarlama kipleriyle kullanımı daha yaygındır: “*Kalacak olsun, yer buluruz.*” “*Anlatacak olsam, gülersin. Kabul edecek olalım, cayarlar. Karışacak ol, kıyamet kopar.*” (Banguoğlu 1986: 485-486).

Niyet fiillerinde –İcI, –AsI ve –(I)msAr sıfat-fiil ekleri de kullanılabilir: “*gidici ol-, diyesi ol-, verimser ol-*” gibi (Korkmaz 2007: 159).

Başlama fiilleri de geniş zaman sıfat-fiili ile yapıldıkları için bazen niyet fiili anlatımında kullanılabilirler: “*Onlara bırakır oldum, istemediler.*” (Banguoğlu 1986: 485).

Niyet fiillerinde kullanılan –(y)AcAk sıfat-fiili ana eyleme ‘-meye davran-’ ayrıntısı da katar: “*Söyleyecek oldu, sonra vaz geçti.*” (Gencan 2007: 374).

Karmaşık fiiller çekimli fiil şekilleriyle birlikte çekimsiz fiillerle de birleşik fiiller oluştururlar. İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerini alan ‘ol-’ yardımcı fiili, oluşturduğu fiil grubuyla birlikte söz diziminde özel kullanımlara sahip olurlar:

“*Liseyi bitirmiş olmak ilk büyük başarıdır. Bize uğramaz olmasının sebebi neymiş?*”; “*Bizden kaçınır olduğunu gördüm. İlk alıcı olana vereceğim. Gelecek olan misafir İranlıdır. Bugün dönmüş olacağını söylediler.*”; “*Kaçacak olup yakalanmış. İyi bir ders almış olarak döndüm. Uğramaz olunca merak ettim. İş bana bırakmış olduğundan gelemiyorum. Bildirmiş olduğunuz gibi çıktı.*” (Banguoğlu 1986: 487).

Bu yapılar içinde özellikle –(I)yor ekli sıfat-fiiller, yakın geçmişte ortaya çıkan tamamlanmış veya devam etmekte olan bir hareketi karşılar: “*Senin gidiyor olman düşüncemi değiştirmez.*” (Karahana 2004: 75).

–mAktA ekiyle oluşturulan karmaşık fiillerde ‘ol-’ fiili her zaman ‘olan’ biçiminde bulunur. Bu fiiller, şimdiki zamanla ilgili bir sürerlik anlamı verir ve –mAktA eki de –(y)An sıfat-fiiline kesin şimdiki zaman anlamı kazandırır: “*İzmir’e gitmekte olan vapur...*” (Ediskun 1999: 250).

2. Kazak Türkçesinde Karmaşık Fiiller¹

Kazak Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi karmaşık fiillerin kullanım zenginliği dikkat çekmektedir. Zaman ve tarz yönünden ayrıntılarla eylemi zenginleştiren ve anlatımı güçlendiren karmaşık fiillerin, Kazak Türkçesinde de sıfat-fiilin ait olduğu zamana göre değerlendirilmesi gerekir.

a. Öncelik Fiilleri:

Geçmiş zaman ekli sıfat-fiillerle yapılan bu karmaşık fiilde eylem, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zamana dayalı özellik kazanır. –GAn ekli geçmiş zaman sıfat-fiiliyle birlikte bitmiş bir hareketin ifadesi vardır.

Geniş zaman –Ar eki alan ‘bol-’ fiili bu yapıda gelecek zaman anlamı kazanır. Tarz açısından daha çok tahmini bildirir:

¹ Kaynak olarak; H.Savran (1994): *Kazak Türkçesi Korkat Ata Kitabı*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi kullanılmıştır.

“Ol öziniñ anasına kaşıp *ketken bolar*.” (59, 30-40). ‘O kendi anasına kaçıp gitmiş olacak.’

“Ol äkem *ölgen bolar* dep oyladı.” (86, 2-3). ‘O babam ölmüş olacak diye düşündü.’

-Ar eki almış ‘bol-‘ bazen öncelik fiillerine, yardımcı fiilin aldığı zamanın öncesinde oluş ya da kılışın tamamlanmışlığı konusunda bir genelleme anlamı verir:

“Tapsam - taptım, tappasam - tājiriniñ özi berip, özi *alğan bolar*, mende ne kayrat bar?” (62, 2). ‘Bulursam buldum, bulmazsam Tanrı’nın kendisi verip, kendisi almış olur, bende ne kudret var?’

Kazak Türkçesinde cevher fiilinin şart çekiminde yardımcı fiil olarak ‘bol-‘ kullanılır. ‘bol-‘ın burada ‘ise’ anlamı varsa da şekil olarak bu kullanım aslında karmaşık fiil özelliği taşır:

“*Körgen bolsañ* aytşı, Koyşı, kara basım jerge kirgenşe jaksılığındı umıtpaspın.” (27, 31). ‘Görmüş olsan (gördün ise) söyle, Çoban, kara başım yere girene dek iyiliğini unutmayacağım.’

b. Başlama Fiilleri:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Kazak Türkçesinde de devam etmekte olan eylemi anlatan bu fiillerde eylem yine, zamandan çok tarz özelliği kazanır. Burada eylemle ilgili geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanda alışkanlık hali söz konusudur:

Yardımcı fiilin şart ekli kullanımlarında ana fiil gelecek zaman anlamı kazanarak istek ifadesi de verebilir:

“men *kaşar bolsam*, birin minip, birin jetekke alatın bolayın.” (39, 24-25). ‘ben kaçacak olursam, birine binip, birini yedeğe alır olurum.’

“Akşaştı anañdı *surar bolsañ*, olar da aman, Bämsim.” (44, 19). ‘Ak saçlı ananı soracak olursan, onlar da sağ, Bamsı’m.’

Kazak Türkçesinde başlama fiillerinin belki de en ilgi çekici olanı, gerçekte geçmiş zaman olan -(y/A)tIn ekli yapılardır.

Kazak Türkçesinde geçmişte alışkanlık haline gelmiş iş ve hareketleri anlatan ve kesinliği söz konusu olan -(y/A)tIn ekli geçmiş zaman türü, Türkiye Türkçesinde -(y)An sıfat-fiilini de karşılayabilir (Savran 1994: 576). -A turgan’dan gelişmiş bir ek olarak -(y/A)tIn eki, Kazak Türkçesinde çokça görülen büzülme olayının da bir örneğidir (Çağatay 1972: 151). Bu geçmiş zamanda konuşan kişi, geçmişte gerçekleşen olayı kesin olarak bilir. Ancak ek, “keler şak -gelecek zaman- geniş zaman“ için de kullanıldığından Kazak Türkçesinde bu geçmiş zamana “avıspalı ötken şak – değişmeli geçmiş zaman-“ da denilmiştir (Balakayev vd. 1967: 199). Gerçekte geçmiş zaman eki olan -(y/A)tIn’ın, ekleştiği yardımcı fiilin etkisiyle geniş zaman anlamı da kazanmasının en güzel örnekleri onun, sıfat-fiil eki olarak ‘bol-‘ yardımcı fiiliyle birlikte oluşturduğu karmaşık fiillerde görülür.

Yardımcı fiilin zamanı -DI ekli geçmiş zaman olduğunda birleşik yapıda eylem için niyet söz konusu olabilir ama eylemin gerçekleşme ihtimali de vardır. Bu nedenle niyet fiili özelliği de taşırlar:

“Bala âkesini kırık jigite karamadı, olar balanı bağın kündep, ösek-ayañ *aytatın boldı.*” (14, 11). ‘Çocuk babasının kırk yiğidine itibar etmedi, onlar çocuğun bahtını kışkanıp, iftira eder oldu.’

“Akırında karındasın *beretin boldı.*” (40, 34). ‘Sonunda kardeşini verir oldu.’

“Söytip, o da balası üşin janın *bermeytin boldı.*” (70, 31-32). ‘Öyle diyerek, o da çocuğu için canını vermeyecek oldu.’

Bu yapıda, her zaman yapılan bir hareketin sürekliliğine de dikkat çekilir:

“Aksakaldı karttardıñ betine şapalak *uratın boldı.*” (14, 19). ‘Ak sakallı ihtiyarların yüzüne şaplak vurur oldu.’

“Va, Dirse han, seniñ balañ uykıdan turgan soñ suñkar şüyip añ *avlaytın boldı.*” (14, 30). ‘Hey, Dirse Han, senin oğlun uykudan kalktıktan sonra şahin fırlatıp, avlanır oldu.’

Yardımcı fiilin zamanı –(I)p ekli geçmiş zaman olduğunda; çok önceden bitmiş bir işin, kesin olmamakla beraber genellemesi yapılır:

“Ak şatırdı koyıp, kara şatırda *otıratın bolıpsındar,* kızdar.” (47, 28-29). ‘Ak çadırı koyup, kara çadırda oturur olmuşsunuz, kızlar.’

“Ak kiyimderiñdi tastap, kara *kiyetin bolıpsındar,* kızdar.” (47, 29). ‘Ak giyimlerinizi çıkarıp, kara giyer olmuşsunuz, kızlar.’

“Birak boyıñnan kuvat ketip, ayağıñ üzeñgige *jetpeytin bolıptı,* Kazan.” (64, 37). ‘Ama bedeninden kuvvet gidip, ayağın üzeñgiye ulaşmaz olmuş, Kazan.’

Bu yapılarda yardımcı fiilin emir-istek eklerini aldığı da görülür. Burada daha çok istek anlamıyla tarz özelliği hâkim olurken, zaman olarak geniş zamanın ve beraberinde sürekliliğin etkili olduğu görülür:

“Men onıñ atınıñ şabısın, sadak tartkan önerin körip, *kuvanatın bolayın.*” (15, 33-34). ‘Ben onun ata binişini, ok atma hünerini görüp, kıvanır olayım.’

“toyga kızmet istep, kese *tartatın bolsın.*” (28, 8). ‘ziyafete hizmet edip, bardak dağıtır olsun.’

“Ol dünyede kudaydıñ dıydarın *köretin bolsın.*” (33, 27). ‘o dünyada Hüda’nın yüzünü görür olsun.’

“Basınan kar ketpeytin biyik tavlarga şıgamın dese, ulıñ sonıñ eñ biyik kuzına *şıgatın bolsın.*” (37, 10). ‘Başından kar gitmeyen büyük dağlara çıkayım derse, oğlun onun en yüksek tepesine çıkar olsun.’

“men kaşar bolsam, birin minip, birin jetekke *alatın bolayın.*” (39, 24-25). ‘ben kaçacak olursam, birine binip, birini yedeğe alır olurum.’

“Tüsiñdi körgende ol *korkatın bolsın.*” (68, 4-5). ‘Şeklini gördüğünde o korkar olsun.’

“ol öz janınıñ ornına baska birevdiñ janın tavıp *beretin bolsın.*” (69, 31). ‘o kendi canının yerine başka birinin canını bulup verir olsun.’

“sagan kalıñdıktı men *izdeytin bolayın.*” (73, 27). ‘sana yavukluyu ben arar olayım.’

c. Niyet Fiilleri:

-MAk ekli gelecek zaman sıfat-fiili üzerine gelen ‘bol-‘ yardımcı fiili, Türkiye Türkçesindeki niyet fiillerinde olduğu gibi zaman olarak eylemin konuşma anından sonra gerçekleşeceğini bildirir. Tarz açısından bakıldığında, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi burada da bir niyet ve davranmadan söz edilebilir. Eylemin yapılması için niyetlenilmiştir ama gerçekleşip gerçekleşmemesi kesin değildir. Zaten Kazak Türkçesinde ‘niyet ifadeli gelecek zaman’ olarak adlandırılan –MAk, ‘bol-‘ ile birlikte bu anlamı daha da pekiştirir:

“Dirse han ah urıp balasın *kuşpakşı bolıp edi.*” (16, 7-8). ‘Dirse Han ah edip oğlunu kucaklayacak olmuş idi.’

“Birese Bayrak, birese kız birin-biri tuvlap köterip, *jıkpak boldı.*” (38, 26). ‘Bir Beyrek, bir kız tutup kaldırarak yıkacak oldu.’

“Akıl – esi kem Karşar kolına kılışın alıp, onı şavıp *tastamak boldı.*” (40, 14). ‘Akıllı fikri eksik Karçar eline kılıcını alıp, onu kesip atacak oldu.’

“Orazdı *korgamak boldı.*” (59, 27). ‘Uruz’u koruyacak oldu.’

“Kızıl kanat Äzireyil meni kıldındırıp, tätti janımdı *almak boldı.*” (70, 5). ‘Kızıl kanatlı Azrail benim boğazımı sıkıp, tatlı canımı alacak oldu.’

Bazen bir iş için niyetlenilir ve o iş niyette kalmaz, gerçekleştirilir:

“Şubarlangan köp asker Alatavga attanıp, aň *avlamak boldı.*” (23, 4). ‘Alacalanan pek çok asker Ala Dağ’a at binip, avlanacak oldu.’

“Solarga barıp, Bayrak til *tappak boldı.* Han iyem, ol ne suragan eken, sogan kelelik.” (44, 3). ‘Onlara varıp, Beyrek konuşacak oldu. Hânım, o ne sormuşmuş, ona gelelim.’

Bir-eki kepterdi öltirip, üyine *kaytpak boldı.*” (69, 5). ‘Bir iki güvercini öldürüp, evine dönecek oldu.’

“Akşa kalaga at oynatkan bolsam, Karunnıñ baylıgın *almak boldım.*” (117, 3). ‘Ağca Kale’ye at oynatmış olsam, Karun’un zenginliğini alacak oldum.’

Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi karmaşık fiillerin, çekimsiz fiillerle de birleşik fiiller oluşturduğu örnekler vardır. Kazak Türkçesinde de bu yapılar, söz dizimine zenginlik katarlar:

“Sonda kırık karakşı öz isin *bitirmek bolıp:*” (15, 39-40). ‘Sonra kırk haydut kendi işini bitirecek olup:’

“Kargalar balanıñ kanın körip, *konbakşı bolıp* jür eken. (17, 34). ‘Kargalar çocuğun kanını görüp, konacak olup dururmuş.’

Sonuç

Türk Dili her döneminde, hem nicelik hem nitelik bakımından zengin fiil kullanımlarına sahip olmuştur. Bu zengin fiil çeşitliliği, Türk Dilinin anlatımını güçlendirmekle kalmamış; fiillerin oluşumundaki şaşmaz kurallar, zamana ve bölgesel etkilere karşı cümle yapısının korunmasında, anahtar rolü üstlenmiştir.

Birleşik fiiller, bu zengin fiil çeşitliliğine ayrı bir pencere açan gruplar olarak, Türk Dilinin her lehçesinde özel kullanımlara sahip olmuşlardır. Pek çok çeşidi olan birleşik fiiller, anlatılmak isteneni en kolay ve ayrıntılı bir şekilde ifade etmede, özellikle konuşma

dilinin yazıya geçirilmesinde önemli görevler üstlenirler. Birleşik fiillerde kullanılan yardımcı fiillerin dildeki işlevlerine bakıldığında, bu fiillerin de en az ana fiiller kadar önemli görevler üstlendiği kolayca görülür. ‘Ol- / bol-‘, görev alanı en geniş yardımcı fiillerimizdendir. Bu fiilin, sıfat-fiillerle birlikte oluşturduğu ‘karmaşık fiiller’; iş, oluş ve harekete öncelik, başlama, niyet, davranma ve alışkanlık gibi, hem zaman hem tarz bakımından anlatıma özellikler katarak en ince ayrıntıların atlanmadan, anlatılmak istenenin yazıya dökülmesini sağlarlar.

Karmaşık fiillerin kullanım zenginliği, Türkiye Türkçesi gibi Kazak Türkçesinde de göze çarpmaktadır. Her iki lehçede de karmaşık fiiller, yapıldıkları sıfat-fiillerin ait oldukları zaman gruplarına göre anlatım kazanmışlar ve diğer fiiller gibi geçmiş, gelecek, geniş ve şimdiki zaman çekimleriyle çekimlenebilmişler ama her tarz kipiyle çekime girememişlerdir. Bu fiiller, her iki lehçede, çekimli fiillerle birlikte çekimsiz fiillerle de birleşik fiil oluşturmuşlardır. Karmaşık fiillerdeki bu kullanım çeşitliliği, Türk Dilinin cümle dizilişi ve söz varlığı için zenginlik kaynağı olmuştur.

Kaynakça

- BALAKAYEV, M. vd. (1967). *Kazak Tiliniñ Grammatikası I Morfologiya*. Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası.
- BANGUOĞLU, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇAĞATAY, S. (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri II Yaşayan Ağız ve Lehçeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya.
- EDİSKUN, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GENCAN, T.N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül.
- KARAHAN, L. (2004). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SAVRAN, H. (1994). *Kazak Türkçesi Korkut Ata Kitabı*. Basılmamış Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

EDİP AHMED'İN ZİHİN DÜNYASI: İDRAK FİİLLERİ

Arş. Gör. Kuban SEÇKİN
Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye
kubanseckin@hotmail.com

1. Giriş

İsimlerden farklı olarak varlıkların “hareketlerini karşılayan bir kelime türü” (Dizdaroğlu 5; Ergin 280-281; Gülensoy, 2005: 401-407) olan fiiller, karşıladıkları hareketlere göre iş, oluş ya da durum; yapılarına göre basit, türemiş ve birleşik; nesne alabilme durumuna göre geçişli, geçişsiz olarak sınıflandırılmıştır. Söz konusu fiil tasniflerinde genellikle fiillerin ediniminde veya kullanımındaki zihinsel evrelere dikkat edilmediği, hareket bakımından zihinsel farklılık arz eden “anla-, düşün-, hatırla-” gibi fiillerin “at-, otur-, yürü-, vur-” gibi fiillerle aynı kategoride ele alındığı görülmüştür. Söz gelimi *otur-* ve *düşün-* fiillerinin durum fiili olarak nitelendirildiğinde fiillerin ifade ettiği hareketin benzer şekilde gerçekleşmediği fark edilmektedir. *Oturma* eylemi öznenin ilgili hareketi tamamen uzamsal bir şekilde gerçekleştirmesiyle karşılanırken *düşünme* eyleminde beklenen hareket, bütünüyle öznenin zihninde uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda *düşün-* gibi zihnin derinliklerinde gerçekleşen dolayısıyla uzamsal ol(a)mayan hareketleri karşılayan ve zihinsel bir süreci ifadede kullanılan fiillere alanyazında mental fiiller¹ denmektedir.

2. Mental Fiiller

Yapılan her eylem muhakkak bir zihinsel süreç barındırmaktadır. Ancak, mental fiiller sadece zihinsel süreçlere hatta bu sürecin belirli noktalarına vurgu yapmaktadır. Booth ve Hall’a göre bir hareket insan zihninde sırasıyla algı (perception), tanıma (recognition), anımsama (recall), anlama (understanding), ileri idrak (metacognition) ve değerlendirme (evaluation) aşamalarından geçmektedir (532). Dolayısıyla bu süreçlerden geçecek olan her hareket fiziksel bir çıktıya dönüşmeden önce, bu aşamaların her birine atıfta bulunabilmektedir. Bu bağlamda mental fiiller de zihinsel süreçlerin farklı aşamalarını karşılayabilmelerinden dolayı alt başlıklara ayrılabilirler.

Mental süreçler göz önünde bulundurularak araştırmacılar mental fiilleri genellikle üç veya dört ayrı grupta incelemişlerdir. Bu konuda farklı terimler kullanılsa da kategorilerin kapsamaları, teorik çerçeveleri birbirine benzer niteliktedir. Bazı kategorilerin de kendi içinde ayrı başlıklara ayrıldığı görülse de idrak fiilleri konusunda genel kabul oluşmuş gözükmemektedir.

¹ Mental fiiller için Biber (107-108) “mental durum ve aktiviteleri gösteren fiiller”, Şahin (45-46) “mental bir süreç sonucu ortaya çıkan idrak, algılama ve duygular ile ilgili fiiller”, Gedizli (11) “zihinsel etkinlikleri ifade etmede kullanılan fiiller”, Hirik ve Çolak (261) “duyu organları ile harekete geçen algının zihinsel süreci etkilemesi ve sonuçta çeşitli dönütlerin de verilmesini kapsayan, psikoloji temelli hareketleri ifade eden fiiller” tanımlarını yapmışlardır.

Tablo 1: Bazı araştırmacıların mental fiillerin kategorileri ile ilgili sınıflandırmaları²

Kaynak	Mental Fiiller			
Halliday 1990	Algılama	Etki	İdrak	
Croft 1993	Algılama	Duygu	İdrak	
Goatly 1997	Algılama	Hissetme	Düşünme	
Morley 2000	Algılama	Etkileme	İdrak	
Erdem 2004	Algılama	Etki	İdrak	
Halliday 2004	Algılama	Duygu	İdrak	İstek/niyet
Lock 2005	Algı	Etkilenme	Biliş	İrade/istem
Yaylagül 2005	Duyu	Duygu	Anı ve uslamlama	Açıklama
Şahin 2012	Algılama	Duygu	İdrak	
Wanodyatama 2013	Algı	Duygu/etki	İdrak/biliş	İstek/dilek
Yıldız 2016	Algı	Psikolojik Durum	Biliş	

3. İdrak Kavramı ve İdrak Fiilleri

Zihinsel hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı bir alan olan idrak, Türkçe Sözlük'te “anlama yeteneği, anlayış, akıl erdirmeye, algılama.” olarak tanımlanmıştır (1152). Farklı disiplinlerde ya da farklı zamanlarda izaha çalışılan mental sürecin bu aşaması bilgilerin zihinde depolanması, tasnif edilmesi, gerektiğinde kullanılması gibi işlemleri kapsayan bir zihinsel aktivitedir.

Smith ve Kosslyn'e göre sofistike ve karmaşık bir dizi işlem aracılığıyla girdi olarak kaydedilen ve beynin dış dünyayı yorumlama biçimi olarak da tanımlanabilen duyuşsal uyarılar, hemen analiz edilmekte ve mevcut bilgiler kişinin idrak sürecine rehberlik etmektedir (50). Böylece insan beynindeki idrak süreci, duyu organlarının çevre tarafından uyarılmasıyla başlamaktadır. Ancak Hökelekli'ye göre idrak, algılanan şeyin suretini, kopyasını almaktır. Algılanan şey, dıştaki hakikat değil onun duyu organlarında meydana gelen bir benzeridir. Duyumlanan şeyin kişinin idrakinde anlam kazanması, onun duyu organlarıncı algılanması ya da onda iz bırakması ile olmaktadır (478). Ek olarak Onan da, duyuşsal verilerin örgütlenip yorumlanarak çevremizdeki nesne, olay ve mesajlara anlam verme sürecinden bahsederken algının idrak sürecine etkisine vurgu yapmaktadır (81).

Bilgiler, duyumlar aracılığıyla algı aşamasından geçtikten sonra idrak sürecine girerler. Hatta idrakin, Booth ve Hall tarafından algı (perception), tanıma (recognition), anımsama (recall), anlama (understanding), ileri idrak (metacognition), değerlendirme (evaluation) olarak sıralanan zihinsel süreçteki algı ile değerlendirme aşamalarının arasında kalan süreci karşıladığı söylenebilir. Onlara göre tanımada konuşur bazı kişi ya da

² Ayrıca konu ile ilgili “Eski Türkçede Mental Fiiller” başlıklı doktora tezi Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Usta danışmanlığında tarafımda hazırlanmaktadır.

kavramlarla aşinalığını kabul ederken anımsamada önceden bildiği gerçekçi bilgileri hatırladığını vurgular. Anlama aşamasında konuşur, bir kavramsal çerçeve veya muhakeme gücüne gönderme yaparken ileri idrak sürecinde ise zihinsel hareketlerin farkındalığını tartışmaya odaklanır (532). İdrak süreci de bu söz konusu dört aşamayı kapsar.

İdrak'ın iç süreçlerinde yaşananların dört aşamada gerçekleştiğini belirten Köknel ve Özügürlü'ye göre ilk aşamada algılama sonucu kazanılan izlerin, anıların tutulması, saklanması (fixation, conversation) gerçekleşir. İkincide yeni algıların eski bellek izleriyle, anılarla birleştirilip tanınması (recognition), üçüncüde bellekteki izlerin, anıların canlandırılabilmesi, hatırlanması (recall), son olarak ise bellekteki izlerin, anıların beyinde belirli bölge ve yerlere bağlanması, yerleştirilmesi, başka bir deyimle yerleştirilmesi (localization) söz konusudur (84-85).

İslam felsefesinde de idrakin iç süreçlerine tekabül eden yorumlamalar mevcuttur. Bireysel ya da tikel nesnelere ilişkin bireysel deneyim, tecrübe ya da kavrayış için kullanılan terim olan idraki belirleyen en önemli özellik onun nesnesinin bireysel bir varlık olduktan başka ya dış duyunun, duyu organlarının (idrak el-his) ya da iç duyunun (hayal) sonucu olmasıdır (Cevizci 450). İnsanın “nasıl düşündüğünü” ve “nasıl bildiğini” açıklamaya çalışan Ortaçağ İslam psikolojisinde zihnî faaliyetin her aşaması için kullanılan ve “Müdrake” adını alan idrak gücünün organ ve meleke kadrosu beş duyudan ibaret dış idrak güçleriyle birlikte ortak duyu (hiss-i müşterek), tasavvur gücü (musavvire), tahayyül gücü (müfekkire/mütehayyile), vehim gücü ve hatırlama gücü (hafıza/zakire) denen beş iç duyudan meydana gelmektedir (Hökelekli 477). İslam felsefesinde özellikle İbn-i Sina'da beş dış duyu (havass-ı hamse-i zahiri) ile algılananlar idrak aşamasında beş iç duyu (havass-ı hamse-i batini) ile şekillenir (149).

Söz konusu beş iç duyudan ilki olan *ortak duyu (hiss-i müşterek)*, mental fiillerin bugün alanyazında “algılama” olarak adlandırılan süreciyle ilgilidir. Ortak duyu, beş dış duyudan sevk edilenlerin hepsini kabul edip algılayan kuvvet olarak izah edilir (Hökelekli 477). Diğer iç duyular ise bugün “idrak” süreciyle ilişkilendirilebilecek işlemlerden sorumludur. İbn-i Sina'nın *tasavvur gücü (musavvire)*, ortak duyu gücünün beş dış duyudan kabul ettiklerini muhafaza eden, algılanan cisimlerin ortadan kaybolduktan sonra dahi görünmesini sağlar (149-151). Diğer bir iç duyu olan *tahayyül gücü* insani nefis söz konusu olduğunda müfekkire, hayvani nefis için mütehayyile adını alır (Hakkı 320) ve tasavvur gücünde depolanan verilerin alınıp işlenmesinde aracı rolünü üstlenir (Hökelekli 477). *Vehim gücü* ise beş dış duyu ile duyulamayan, ancak beş dış duyu ile duyulandıktan çıkarılan manaları gören kuvvettir. İyi ve kötünün ayrımı, vehim gücünün görevidir. *Hafıza* ise vehim gücünün anladığı manaları saklar (Emrullah ve Hadimi 134).

Gerek iç duyu güçleri ve onların görevleri gerekse bellek ve işlemleri, idrak denilen zihinsel süreci ve bu sürecin nasıl işlediğini betimlerler. Zihin, dış dünyada algıladıklarını idrak sürecinde gerekli şekilde işler ve daha sonra kullanıma hazır bir şekle sokar. Kişi bu hazır veriler ışığında irade denilen bir karar verme aşaması daha geçirir ve zihindeki hareketliliği istenildiği takdirde fiziksel bir eyleme dönüştürebilir.

İdrak ve irade kavramları da birbiriyle ilişkilidir. Zira Farabi, algılanan ve idrak edilen şeyi arzu etme gücü ile istemeyi irade olarak açıklar (Çağırıcı ve Hökelekli 382). Descartes'e göre de insanda anlayışın algısı olan “idrak” ve istencin edinimi olan “irade” olmak üzere iki tür düşünce vardır. İnsan kendisinde gördüğü tüm düşünce biçimlerini anlayışla kavramak (idrak) ve istençle karar vermek (irade) şeklinde iki genel biçime indirgeyebilir. Kişi, idrak aşamasına ulaşamayan hiçbir şeye ilişkin bir irade gösterip yargıda

bulunamaz. (70-72). Dolayısıyla bir bilginin algılanması ve o konuda düşünülüp taşınması sonucunda kişinin irade gösterdiği, idrak olmadan iradenin sağlanamayacağı söylenebilir.

İbn Rüşd'e göre Allah'ın iradesi sınırsızdır ki insana istediği fiili gerçekleştirebilecek iradeyi yine Allah vermiştir. İlâhi tasarrufun haricinde insan dış dünyayı, ondaki yasa ve düzeni bilebildiği ölçüde eylem özgürlüğünün sınırlarını genişletebilir. Dolayısıyla, insanın ilmi ne kadar artarsa hürriyeti de o kadar artar, iradesi de o derece gerçekleşir (Hatipoğlu 208-210). Ancak idrak, sadece kendine görünen pek az şeye uzanır ve bilgisi her zaman pek sınırlıdır. Buna karşın, Allah'ın iradesinden de görülebileceği gibi kişinin de iradesi sınırlı değildir. İrade açık ve seçik olarak bilinen şeylerden, kişinin idrakinden daha öteye taşınabilir (Descartes 72). Sınırsız bir karar verme yetisine sahip olan insanın idraki sadece algılayabildikleri kadar olduğu dolayısıyla sınırlı olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, sınırsız bir iradenin yanında sınırlı bir yeti olan idrak, beş dış duyu ile algılananların daha sonra kullanılmak üzere beş iç duyu veya bellek aracılığıyla depolanıp tutulması ve anlamlandırılması (understanding), yeniden yeni bir algılama sırasında depolanmışların tanınması (recognition), ihtiyaç durumunda tekrar zihinde canlandırılarak anımsanması (recall) ve anlanan, tanınan, anımsanabilen kavramların daha sonra irade gösterebilmek adına zihinde muhakeme, mukayese edilmesi (metacognition) süreçlerini karşılayan bir kavram olarak düşünülebilir.

Zihinsel hareketlerin tamamını etkileyebilecek düzeyde yoğun olarak yaşanan idrak süreci, bu sürecin dildeki tezahürü olan idrak fiilleri ile tanımlanabilmektedir. Alanyazında idrak fiilleri, *biliş fiilleri*, *anı ve uslamlama fiilleri*, *cognition verbs*, *cognitive verbs* gibi terimlerle izah edilmiş ve genellikle benzer örnekler verilmiştir.

Tablo 2: Bazı çalışmalarda idrak fiilleri örnekleri

Kaynak	Kullanılan Terim	Örnekler
Halliday 1990, 2004	Cognitive Verbs	<i>anla-</i> (understand), <i>değerlendir-</i> (appreciate), <i>düşün-</i> (think, consider, wonder), <i>fark et-</i> (realize, intrigue), <i>hatırla-</i> (occur to, remind, remember, recall), <i>hayal et-</i> (imagine, dream), <i>san-</i> (suppose, conjecture, hypothesize), <i>tahmin et-</i> (guess, reckon), <i>um-</i> (expect), <i>unut-</i> (forget, escape) vb.
Morley 2000	Cognition Verbs	<i>bil-</i> , (to know), <i>düşün-</i> (to think)
Biber 2003	Cognition Verbs	<i>bil-</i> , (to know), <i>düşün-</i> (to think)
Erdem 2004	İdrak Fiilleri	<i>pikirlen-</i> , <i>pikir et-</i> , <i>oylan-</i> , <i>düşün-</i> , <i>añ-</i> , <i>övren-</i> , <i>bil-</i>
Lock 2005	Cognition Verbs	<i>bil-</i> (know), <i>düşün-</i> (think, consider, wonder), <i>inan-</i> (believe), <i>tanı-</i> (recognize), <i>unut-</i> (forget), vb.
Yaylagül 2005	Anı ve uslamlama	<i>bil-</i> , <i>u-</i> , <i>unit-</i> , <i>añla-</i> , <i>ar-</i> , <i>az-</i> , <i>yañıl-</i> , <i>ö-</i> , <i>sakın-</i>

Şahin 2012	İdrak Fiilleri ³	<i>añla-, bil-, hasap et-, tassıkla-, inan-, arzu et-, unut-, yadından çık-, aklına getir-, hıyal et-, vb.</i>
Wanodyatama 2013	Cognition Verbs	<i>bil-, (to know), düşün- (to think), unut- (forget)</i>
Viberg 2015	Cognitive Verbs	<i>bil-, (to know), düşün- (to think)</i>
Yıldız 2016	Biliş Fiilleri ⁴	<i>adkan-, añla-, boşgun-, böğün-, kolula-, ö-, ögsiret-, tüştülenil-, yor-, vb.</i>

Alanyazında farklı adlandırmalar veya alt başlıklar hâlinde incelenen idrak fiillerinde ortak düşünce, ilgili fiillerin karşıladıkları hareketin zihnin derinliklerinde gerçekleşmiş olmasıdır. Zihinsel etkinliğin tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden ve uzamsal olmayan fiiller idrak fiilleri kapsamında olacaktır. Ayrıca depoladıklarını tanıma ve daha sonra hatırlama, onları anlama ve ileri idrak ile muhakeme etme aşamalarını birbirinden keskin çizgilerle ayırmak oldukça güç olacağından zihinsel etkinliğin bir kategorisi olan idrak fiilleri alt kategorilere ayrılmamıştır.

4. Atebetü'l-Hakayık'ta İdrak Fiilleri

Karahanlı Türkçesinin temel eserlerinden biri olan *Atebetü'l-Hakayık* (AH) ilk Türk-İslam eserlerinden biridir. Bu münasebetle Edip Ahmed'in yazdığı bu eserin Uygur kültürü ile yetişmişlerin İslamiyetle tanışmaları ve geçmişten getirdikleri Türk kültür öğeleriyle harmanlayarak oluşturdukları temel eserlerden biri olması neticesinde AH'nin değeri ve üzerinde yapılacak çalışmaların sonsuzluğu bahsinde bir fikir verebilir.

Bugüne kadar elimize farklı nüshaları geçen AH'nin en eski tarihli (1444) nüshası, Uygur harfleriyle yazılmış Semerkand nüshasıdır. Hem Uygur hem Arap harfleriyle, satır altı tekniğiyle yazılan Ayasofya nüshasından başka, sadece Arap harfleriyle istinsah edilen bir de Topkapı nüshasından bahsedilebilir. Bu üç nüshadan başka Ankara'da, Berlin'de ve Çağatay sahasında da AH'ye ait nüshalar ve parçalar bulunmaktadır (Arat 23-39).

Edip Ahmed'in yaşadığı dönem ve çevreyle ilgili kesin bilgiler bulunmamakla birlikte hakkında rivayete dayalı bazı fikirler vardır. Buna göre Edip Ahmed, Arapça ve Farsçaya hâkim, tefsiz ve hadis ilimlerini öğrenmiş, takva sahibi, âlim bir şairdir. Nevai'ye göre aslen Türk olan Edip Ahmed doğuştan kör, dindar ve zeki bir insandır. AH'den anlaşıldığına göre ise XII. yüzyılda bugünkü Taşkent civarlarında yaşamış, AH'yi yazmadan önce de "edip" sıfatını taşımış fakat başka bir eseri de olmayan bir kişidir. Eserini yazarken Kutadgu Bilig'den büyük ölçüde etkilenmiş, İslamî bilgileri öğretmek maksatlı didaktik bir üslup kullanmış ve hikmetleri ağızdan ağıza yayılmıştır (Gülensoy, 1994: 421-422).

Bu bilgiler ışığında AH'de tespit edilen idrak fiilleri şunlardır:

(1) aña-: anlamak, bilmek (AH 18, 22)

ölügdin tirig hem tirigdin ölüg

³ Şahin (2012) çalışmasında idrak fiillerini on dokuz başlıkta incelemiştir.

⁴ Yıldız (2016) çalışmasında idrak fiillerini on sekiz başlık ve bu başlıklara bağlı elli bir alt başlıkta incelemiştir.

çıkarur körür sen muni ked aña (18)

bu kudret idisi ulug bir bayat

ölüglerni tirgüzmek asan aña

“O, dirileri öldürdüğü gibi ölüleri de diriltir, görürsün; bunu iyi bil (anla)! O, kudret sahibi büyük bir Tanrıdır, ölüleri diriltmek onun için kolay bir iştir.”

Mental sürecin en yoğun olduğu, dışarıdan alınan verilerin işlenip beyinde depolandığı ve daha sonra kullanılmak üzere hazır tutulduğu idrak sürecinde *anlamak* ya da *bilmek* hareketleri uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşmektedir. (1) numaralı örnekte Tanrı’dan ve onun kudretlerinden bahseden Edip Ahmed, bunları iyi bilmesini, anlamasını kişiden isterken “aña-” idrak fiilini tercih etmiş, mental sürecin ilgili aşamasını bu fiil ile karşılamıştır.

(2) bil-: (2a) öğrenmek, bilgiye sahip olmak(AH 93, 334, 384, 425, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 511)

isiz kılğan erke sen edgü kıla

*keremniñ başı bu erür keç **bile** (334)*

eger kelse erdin saña edgülik

öküş kıl ol erniñ senasın tile

“Kötülük yapan adama sen iyilik yap, keremin başı budur, bunu iyi bil! Eğer bir kimseden sana iyilik gelirse o adamı çok methet ve (onun) methini iste.”

(2b) kavra-, fark et- (AH 24, 103, 107, 113, 114, 139, 220, 250, 368, 506)

eşit emdi kaç söz habib fazlındın

ukuš huş yititip sözümni aña

ol ol halk talusı kişi kutluğı

*törütmüşte yok **bil** aña tuş teje (24)*

“Şimdi Peygamberin fazlından bir kaç söz dinle, akıl ve dikkatini bileyip sözümü anlamaya çalış. O yaratılanların en seçkini ve insanların en kutlusudur; bil ki yaratılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur.”

(2c) tanımak (AH 106, 166, 226)

köni bol könilik kıl atan köni

*köni tiyü **bilsün** kişiler sini (166)*

könilik tonın keç qodup egrilik

keğim ton talusı könilik tonı

“Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni ‘doğru’ olarak bilsin/tanısın. Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy, elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır.”

“Bil-” fiili AH’de birbirine yakın üç farklı anlam alanında kullanılmıştır. (2a) örneğinde, keremli olmanın önceliğinin öğrenilmesi ya da söz konusu bilgiye sahip olunması olayı “bil-” fiili ile karşılanırken (2b) örneğinde, Peygamber efendimizin diğer yaratılanlardan daha seçkin, daha kutlu olduğunun farkına varılması olayı söz konusudur.

(2c) örneğinde ise kişinin davranışına göre etrafı tarafından tanınması hareketi “bil-”fiili ile ifade edilmiş ve söz konusu fiil üç farklı anlamda mental sürecin idrak aşamasını karşılar bir şekilde kullanılmıştır.

(3) bilin-: bilinmek (AH 121)

*bilig birle **bilnür** törütgen idi (121)*

bilgisizlik içre kanı hayr yidi

bilig bilmegendin bir ança buğun

öz elgin but itip idim bu tidi

“Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir, bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli eli ile put yapıp ‘Rabbim budur!’ dedi.”

(4) büt-: inanmak (AH 147)

ne kim kelse erke tilindin kelür

tilindin kim edgü kim isiz bolur

*eşit **büt** bu sözke kamug tañda ten (147)*

turup tilke yüknük tazarru kılur.

“İnsana ne gelirse dilinden gelir, dili yüzünden kimi iyi kimi kötü olur. Dinle ve bu söze inan ki vücut her sabah kalkıp, eğilerek dile yalvarır.”

(5) inan-: inanmak (AH 173)

*işim tip **inanıp** sır ayma saşın (173)*

neçe me inançlıg iş erse yakın

serip sinde razıñ siñip turmasa

serer mü işiñde munı keç saşın

“En yakın ve inanılır arkadaşına bile sakın arkadaşım diye inanıp sırrını söyleme! Sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi, bunu iyi düşün!”

(6) itikad tut-: inanmak (AH 35)

yime dört işiñe ıdur men selam

olardın usanmak kaçan ol maña

atik birle faruk üçünç zi 'n-nureyn

ali törtilençi ol ersig toña

*kim erse bu dört işke beğ **itikad**(35)*

***tutar** erse miñ lan ıdur men aña*

“Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim, onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam. (Biri) Atik, (diğeri) Faruk, üçüncüsü Zinnûreyin (ve) dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali’dir. Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin kere lanet ederim.”

İnanmak Sözlük’te (1187) “bir şeyi doğru olarak benimsemek.” olarak geçer ve idrakin tam olarak gerçekleşmesini karşılar bir fiildir. AH’de inanma hareketini karşılayan

üç farklı fiil tercih edilmiştir. İnsana ne gelirse kendi dilinden geleceği, sözünü dinleyip bu söze inanmayı anlatırken “büt-” (4), bir sırrı paylaşma konusunda en yakın arkadaşına bile inanmaması gerektiğini aktarırken inan- (5) fiilleri kullanılmıştır. Dört sahabe hakkında kötü düşünce beslemek, onların iyi insanlar olmadığına inanmak konusunda ise Arapça “itikad” kelimesine ek olarak Türkçe “tut-” fiili ile birlikte “itikad tut-” (6) fiili tercih edilmiştir. Her üç fiil de mental sürecin idrak aşamasında gerçekleşen ve aynı zamanda uzamsal olmayan bir hareketi karşıladıklarından birer idrak fiili olarak düşünülmektedir.

(7) **kör-:** sezmek, fark etmek, anlamak (AH 237, 238, 240, 274, 458, 505)

*aķı er biligni yetebildi **kör***

*anın sattı malın sena aldı **kör***

tirildi ulamsız ulamı bolup

*ajunda at eğgü koğup bardı **kör** (237-240)*

“Gör bak, cömert adam bilgiye ulaşabildi, malını bilgiyle sattı ve senâ aldı, muhtağların yardımcısı olarak yaşadı, dünyada iyi bir ad bırakıp gitti.”

Temel anlamı “görmek” olan bu fiilin Sözlük’te (969) yer alan “anlamak, kavramak, sezmek.” anlamı, “Türk iradesinin ne demek olduğunu sen de göreceksin.” cümlesiyle tanımlanabilmektedir. Temel anlamıyla mental sürecin algı aşamasında tercih edilen “kör-” fiili, metaforlaşarak temel anlamından ayrılıp “anlamak, fark etmek, sezmek, kavramak, idrak etmek, vb.” anlamlarda Eski Türkçe döneminde de kullanılmaktaydı.⁵ AH’de de “kör-” fiilini bilgiye ulaşanların iyi bir hayat sürüp, iyi bir ad bırakarak dünyadan göçtüklerini ve okuyanlarınsa bunu anlamalarını istediği mısralarda kullanmış ve bu bağlamlarda ilgili fiil bir idrak fiili olmuştur.

(8) **sakın-:** düşünmek (AH 176, 370, 372)

işim tip inanıp sır ayma sakın

neçe me inançlıg iş erse yakın

serip sinde razıñ siñip turmasa

*serer mü işinde munı keç **sakın** (176)*

“En yakın ve inanılır arkadaşına bile sakın arkadaşım diye inanıp sırrını söyleme! Sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi, bunu iyi düşün!”

(9) **san-:** düşünmek (AH 133, 295, 296, 325, 326)

***sanıp** sözlegen er sözi söz sağı(133)*

öküş yanşağan til unulmaz yağı

sözün boşlağ ıdma yığa tut tiliñ

yeter başka bir kün bu til boşlağı

“Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa dışını kırar.”

⁵ “Kör-” fiilinin Eski Türkçe dönemi içerisinde “anlamak, kavramak, vb.” anlamlarda kullanımları için bkz: Besli 2015 ve Gökçe 2015.

(10) san- sak-: düşünüp taşınmak (AH 367)

tiril eđgü fi'lin köñüller alıp

isizliktin özni sıyaru salıp

*iter bolsañ işni **sanıp saknıp** it*

kerek mü kereksiz mü kirtü bilip (365-368)

“İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek. Bir iş yapacaksan düşünüp taşınarak ve onun lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.”

Dış dünyadan gelen uyaranların zihne alınmasından sonra onların işlenmesi aşamasında gerçekleşen düşünme hareketi mental sürecin idrak aşamasında yer almaktadır. Metindeki (8) numaralı örnekte aktarılan sözün üzerine düşünülmesi “sakın-” fiili ile karşılanırken (9) numaralı örnekteki konuşmadan, fiziksel bir eyleme dökülmeden hemen önce zihinde yapılması gereken düşünme hareketinde ise “san-” fiili tercih edilmiştir. “San-” fiilinin kullanıldığı bağlama benzer bir şekilde (10) numaralı örnekte de bu sefer düşünme eylemi bir ikileme formunda “san- sak-” olarak “düşünüp taşınmak” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Özetle “düşünmek” anlamlarına gelen “sakın-, san-” ve “san- sak-” eylemleri idrak fiilleri olarak nitelendirilebilir.

(11) uk-: (11a) anlamak (AH 62, 99)

siyaset riyaset kiyaset kerem

*ziyadet ula adl eşit **uk** mını (AH 62)*

“Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla.”

(11b) düşünmek. (AH 357)

***ukup** sözle sözni ivip sözleme (357)*

sözün kizle kiğin başın kizleme

miñ er dostuñ erse öküş körmegil

bir er duşman erse anı azlama

“Sözü düşünerek söyle, acele etme. Sözünü sakla ki sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa (da) çok görme, bir kişi düşman olsa (da) azımsama.”

“Anlamak” ve “düşünmek” anlamlarında kullanılan “uk-” fiili yine olumsuz olan “ukma-” fiili ile birlikte birer idrak fiili olarak düşünülmektedir.

(12) ukma-: anlamamak (AH 119)

biliglig kereklig sözüg sözleyür

kereksiz sözini kömüp kizleyür

*biligsiz ne aysa ayur **ukmadan** (119)*

anın öz tili öz başını yiyür

“Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler, lüzumsuz sözü gömerek gizler. Bilgisiz (ise) ne söylese anlamadan/bilmeden söyler, onun kendi dili kendi başını yer.”

(13) yad kıl-: hatırlamak, anmak (AH 72)

*dad ispehsalar beg için bu kitip
çıkdım ajunda atı kılsu tip
kitabımı körge eşitgen kişi
şahımı dua birle yad kılsu tip (AH 72)*

“Dâd İspehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım ki dünyada (onun) adı kalsın. Kitabımı gören (yahut) işiten herkes şahımı dua ile hatırlasın, yâd etsin.”

Booth ve Hall (1995)’ın mental süreçte “recall” adını verdiği hatırlama aşaması ile ilgili “yad kıl”- fiili tespit edilmiştir. Kitabı okuyan herkesin zihninde Dâd İspehsâlâr Bey’i canlandırmasını bekleyen Edip Ahmed bu hareket için Farsça+Türkçe yapısıyla isim+yardımcı fiil şeklinde birleşik fiil olarak kullanılan “yad kıl-” fiilini tercih etmiştir.

Sonuç

Zihnin derinliklerinde gerçekleşen dolayısıyla uzamsal olmayan hareketleri karşılayan ve zihinsel bir süreci ifadede kullanılan fiiller, alanyazında mental fiil olarak adlandırılmaktadır. Zihinsel süreçte tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden ve uzamsal olmayan fiiller ise idrak fiilleri kapsamında bulunmaktadır.

Edip Ahmed, eserinde on üç farklı idrak fiilini farklı anlamlarda, birçok farklı beyitte kullanmıştır. Kullanılan fiillerden “bil-” (2a ve 2c) mental sürecin tanıma aşamasını, “yad kıl-” (13) ise hatırlama aşamasını karşılamaktadır. “san- sak-” (10) fiili ileri idrak aşaması ile muhakeme etmeyi ifade ederken tespit edilen diğer idrak fiilleri anlama aşamasını temsil eder.

Anlamak/bilmek anlamında “aşa-, bil-, kör-, uş-”, inanmak anlamında “büt-, inan-, itikâd tut-” ve düşünmek anlamında ise “şakın-, san-, san- şak-, uş-” fiilleri kullanılmış; her bir anlam için de birden fazla fiilin kullanılabildiği tespit edilmiştir.

Ayrıca “itikâd tut-” ile “yad kıl-” fiillerinde olduğu gibi isim+yardımcı fiille kurulan birleşik fiil yapılarının idrak fiili olarak tercih edildiği ve bu yapılardaki isim kısımlarının da alıntı kelimeler olduğu dikkat çekmektedir.

Temeli düşünme olan idrak kavramı ve bu kavramın dildeki tezahürleri olan idrak fiilleri Edip Ahmed’in özelinde insan zihnini, anlayışını; Karahanlı Türkçesi ve Türkleri genelinde toplumun kavrayışını yansıtan bir ayna niteliğindedir. Dolayısıyla idrak fiillerinin Eski Türkçe metinlerinde tespit edilmesiyle Türkiye Türkçesi söz varlığındaki bu tarz fiillerin arkaik kullanımları ortaya çıkarılmış; böylece fiillerin anlam çeşitliliğine de katkı sağlanmış olunacaktır.

Kaynakça

- Arat, Reşid Rahmeti. Atebetü'l-Hakayık. Ankara: Tdk, 2006.
- Besli, Nurdan. "Kutadgu Bilig'de Kör- Fiilinin Çok Anlamlılığı Üzerine." Turkish Studies 10. (2015): 159-178.
- Biber, Douglas, ve ark. Longman Student Grammar of Spoken and Written English. England: Pearson Education, 2003.
- Booth, James R., ve Hall, William S. "Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental-state Verb Know." Cognitive Development. 10 (1995): 529-49.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma, 1999.
- Croft, W. "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs." Semantics and The Lexicon. Ed. J. Pustejovsky. London: Boston, 1993. 55-72.
- Çağırıcı, Mustafa ve Hökelekli, Hayati. "İrade." Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 22 (2000): 380-84.
- Descartes, René. Felsefenin İlkeleri. Çev. Mesut Akın. Ankara: Say, 2002.
- Dizdaroglu, Hikmet. Türkçede Fiiller. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963.
- Emrullah, Alî bin ve Hâdimî, Muhammed. İslâm Ahkâkı. İstanbul: Hakikat, 2014.
- Erdem, Melek. "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme göre Anlam Değişimleri." V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004. 939-49.
- Ergin, Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak, 2006.
- Gedizli, Mehmet. "Türkiye Türkçesindeki Türemiş Kök Fiillerin Yapı ve Anlam Özellikleri." Akademik Bakış Dergisi 39. (2013): 1-16.
- Goatly, Andrew. The Languages of Methapors. London and New York, 1997.
- Gökçe, Faruk. "Kutadgu Bilig'de kör-(görmek): Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme." Türk Bilig 29. (2015): 59-76.
- Gülensoy, Tuncer. "Edib Ahmed Yüknê." Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 10 (1994): 421-22.
- . Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ, 2005.
- Hakkı, Erzurumlu İbrahim. Mârifetnâme. Çev. Faruk Meyan. İstanbul: Kuşak, 1980.
- Halliday, M.A.K.. An Introduction to Functional Grammar. London: Foreign Language Teaching and Research, 1990.
- . An Introduction to Functional Grammar. London: Foreign Language Teaching and Research, 2004.
- Hatipoğlu, Hüseyin. Bâkılânî ve İbn Rüşd'de İrade-Fiil ilişkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 2006.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Hirik, Erkan ve Çolak Tuğba. “Türkçede Mental Fiillerde Çok Katmanlılık.” Ed. Hikmet Koraş. IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı. 1.Cilt. Ankara: Bizim Büro, 2017, 261-68.

Hökelekli, Hayati. “İdrak.” Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 21 (2000): 477-78.

Köknel, Özcan ve Özüğurlu, Kurban. Tıpta Ruhbilim. İstanbul: Taş, 1983.

Lock, Graham. Functional English Grammar. England: Cambridge University, 2005.

Morley, G. David. Syntax in Functional Grammar. London, Continuum Wellington, 2000.

Onan, Bilginer. Anlama Sürecinde Türkçenin Yapısal İşlevleri. Ankara: Nobel, 2014.

Sina, İbn. En-Necât -Felsefenin Temel Konuları. Çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı, 2013.

Smith, E. Edward ve Kosslyn, M. Stephen. Bilişsel Psikoloji – Zihin ve Beyin. Çev. Muzaffer Şahin. Ankara: Nobel, 2014.

Şahin, Savaş. Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, 2012.

Türkçe Sözlük. 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Viberg, Aké. “Sensation, Perception and Cognition - Swedish in a Typological-Contrastive Perspective.” *Emotions of Language* 22. 1 (2015): 96-131.

Wanodyatama, Nike Puspita ve ark.. “Verbs of Cognition in Mental Process in the English Clauses: A Functional Grammar Approach.” *The International Journal of Social Sciences* 12. (2013): 76-85.

Yaylagül, Özen. “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2. 1 (2005): 17-51.

Yıldız, Hüseyin. Eski Uygurcada Mental Fiiller. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, 2016.

**ABDÜLLATİF GAZZİZÂDE EFENDİ'NİN HULÂSATÜ'L-VEFEYÂT ADLI
ESERİNDE ÖLÜM İFADE EDEN ÖRTMECELER**

Doç Dr. Ayşe Nur SIR DÜNDAR
Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
aysenur.sir@dpu.edu.tr

GİRİŞ

İfade edilmek istenmeyen olaylar veya nesneler, hayatımızın bir parçasıdır. Bunları kabul etmesek bile yaşamın bir bölümünde bunlarla karşılaşmama şansımız yok gibidir. Zor kabul edilir bir durumun anlatılmasında kabul edilmesi oldukça güç olan sözcük ve ifadeler kullanmak acımıza acı katacaktır (Gecekuşu 11). Bu bağlamda korku, ürkme, iğrenme, utanç gibi olumsuz duygular uyandırıcı kavramları, uygunsuz durumları, yüz kızartıcı olayları ya da istenmeyen olguları dolaylı bir şekilde ifade eden örtülü ifadeler kullanılmıştır. Bunlar; kötü izlenimi, olumsuz çağrışımları hafifletici bir görevle karşımıza çıkar. Örtülü ifadelerin kullanıldığı bu olgulardan biri de ölümdür.

Ölüm, hem bir yok oluşu hatırlatması hem insanı kendi sonunu düşünmeye itmesi hem de ölen kişiyle olan yakınlık münasebeti nedeniyle insanlarda derin izler bırakan tıbbi, felsefi, dinî ve sosyolojik açıdan ele alınabilecek bir olgudur (Duman 97). Hangi açıdan olursa olsun ölüm, insan için doğal olguların içindeki en korkunç ve soğuk olanıdır. Maddi dünyadaki yaşamın sonu, ruhun bedenden ayrılmasıdır.

Kaçınılmaz bir son olarak görülen ölüm, en eski dönemlerden bu yana insanoğlunu derinden etkilemiştir. Kimi için stres kaynağı iken kimi için stresten kurtulma yolu; kimi için bir yok oluşken kimi için de ölümsüz bir yaşamın başlangıcı (Karakuş, Öztürk ve Tamam 44) olmuştur. İnsana bazen umut bazen karamsarlık bazen mutluluk bazen de hüznün ve korku vermiştir.

Ölümü, adıyla anmak hatta düşünmek bile çoğu zaman endişe uyandırmış; insanoğlu da *ölüm*, *ölü*, *ölmek* sözcüklerini doğrudan söylemeye korkmuştur. Bu sözlerin yarattığı olumsuz çağrışımlardan kaçmak için de sözcüklerin anlamını değiştiremeye bile algılamayı değiştirmek istemiş; kimi zaman dolaylı anlatımlara başvurmuş kimi zaman başka dillerden alıntılar yapmış kimi zaman da ölümle ilgili sözcüklerin yerine onu çağrıştıran ona eş fakat ondan daha güzel, daha yumuşak, daha hoş ve sıcak ifadeler kullanmıştır.

Ölüm fenomeninin etrafında şekillenen bu üstü kapalı ifadeler; kişinin kendisinin ya da muhatabının ölüme dair duyduğu derin korkuları yenmek, anlamsız kaygıları azaltmak, istenmeyen duyguları bastırmak için kullandığı *örtük*, *örtülü* ya da *örtmece* adı verilen güzel adlandırmalardır.

Sözcüğün veya sözün anlam alanını değiştirmeyi amaçlayan bu güzel ifadeler, çıkış sebebi ne olursa olsun bir algılama olayıdır. Bunlar, toplumdan topluma değişiklik gösterir; her dilde var olan ve dili zenginleştiren anlam alanlarını oluşturur.

Türk kültürü de birçok kültürde olduğu gibi ölüm karşısında hassasiyet göstermiş; hayatı daha yaşanabilir hâle getirmek için ölümle ilgili olumsuz çağrışımların üstünü örtüp onları saklayarak ölümü ruhun yükselmesi ve Tanrı katına gitmesi şeklinde algılamayı hayal etmiştir. Bunun sonucunda da ölümü çağrıştıran ancak ölüm algısını değiştiren örtmecelerden faydalanmıştır.

Eski Türkçede “uçmak, yükselmek, göğe çıkmak, havalanmak, bedeni terk edip gitmek” anlamına gelen *adırıl-*, *alk-*, *alkın-*, *arıl-*, *arta-*, *kergek bol-*, *tını üzül-*, *tüke-*, *uç-*, *uçuk-*, *uça bar-* gibi fiiller; Türkiye Türkçesinde Türklerin dünya ve ahiret arasında kurdukları bağ vasıtasıyla hayatı ve ölümü anlatan *adres değiştir-*, *ahirete göç et-*, *ayrıl-*, *can ver-*, *dünyaya gözlerini kapa-*, *dünyaya veda et-*, *ebediyete git-*, *ecel şerbetini iç-*, *Hakk'ın rahmetine kavuş-*, *ömür defterini kapat-*, *son nefesini ver-*, *vefat et-* gibi ifadeler, ölümün anlamını hafifletici vasıfta kullanılan örtmecelerden birkaçıdır.

Hulâsatü'l-Vefeyât'ta Ölüm ile İlgili Örtmeceler

Tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde *öltür-*~*öldür-*, *öldürül-*, *ölüt-*, *ölür-*, *öltüz-*, *ölün-*, *ölüg~ölü*, *ölügse*, *ölüm*, *ölümdük*, *ölümlü* gibi pek çok türevi olan, kökü “yükselmek, havalanmak” anlamında farazi bir *ö- fiiline dayandırılan (Ercilasun 371) *öl-* fiili için *ayrıl-*, *göçmek*, *vefat etmek*, *yaşamını yitirmek*, *yürümek* gibi söz ve sözcükler kullanılır. Bu durum, sözcüklerin anlam derinliğinden istifade edilerek onların görevlerini başka söz, sözcük ve cümlelere nasıl aktarıldığını gösterir.

Günümüz Türkçesinde *öl-* fiili yerine yaygın olarak kullanılan bu ifadelerde; sade, anlaşılır, abartılı ve ağdalı anlatımdan uzak bir Türkçenin hâkimiyeti vardır. Osmanlı Türkçesinde ise, aynı durumla karşılaşmak oldukça zordur. Osmanlı aydınlarının ölümüne bakışını ifade eden örtmeceler, anlamsal açıdan olmasa da yapısal açıdan çok büyük farklılık gösterir. Ağır bir dille yapılan bu nevi örtmeceler, belli bir zümreden oluşan okura hitap eder. Genellikle Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerle örülen ikili, üçlü tamlamalardan oluşur.

Abdüllatif Gazzizâde'nin *Hulâsatü'l-Vefeyât*'ında ölümle ilgili bu tür ifadelere sıkça rastlanır. Temeli İslam inancı ile tasavvuf anlayışına dayalı olan bu örtülü ifadeler; sert, hoş olmayan, tatsız gerçek olarak kabul edilen ölümün yansıttığı kötü izlenimlerden kaçmak, ölüme karşı bir sempati uyandırmak ve okuru rahatlatmak amacıyla oluşturulmuştur.

Okurun ölüm karşısında acı ve korku duymasını istemeyen yazar, dilbilimsel iyileştirmeye başvurmuştur. Ölüm olgusunu edep ve nezaket dairesi içinde ele alarak teşbih, istiare gibi edebî sanatların da yardımıyla daha temiz ve keyif verici ifadelerle okurlarına aktarmıştır. Böylece kendi görüşleri ile okurun algılama stratejisi arasında ortak bir koordinasyon ilişkisinden hareketle ölüm hakkındaki düşüncesini bilinçli olarak kullandığı örtmecelerle başarılı bir şekilde anlatmıştır. Bazı ifadelerde ölenlerin dünyadan göç edip Allah'ın rahmetine kavuştuğu, bazı ifadelerde de bu gidişin nasıl gerçekleştiği ayrıntılı bir şekilde anlatılmış hatta gidilen yerin nasıl olduğu da tasvir edilmiştir.

Hulâsatü'l-Vefeyât'taki ölüm olgusuyla ilgili örtmeceler; *öl-*, *göm-*, *ölüm*, *ölüm sonrası*, *mezar* sözcükleri etrafında şekillenmiştir. Bunlar, anlamsal açıdan birkaç kategoriye ayrılır. Ancak yapılan sınıflandırmada, ölümle ilgili olarak sadece *öl-* ve *öldür-* fiillerinin anlamını karşılayan örtmeceler dikkate alınmış; *ölüm*, *ölüm sonrası*, *gömmek*, *mezar* sözcükleri ile ilgili olanlar başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

Eserde, uygunsuz ve sert ifadelerin yerine kullanılan dilsel bir tür olarak kabul edebileceğimiz *öl-* ve *öldür-* fiilleri etrafında oluşturulan örtülü ifadeler, içeriklerine göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Anlamsal Açıdan Ölmek ile İlgili Örtmeceler

Başka Bir Dünyaya Geçmeyi, Yer Değiştirmeyi İfade Eden Örtmeceler

Bu dünyadan yok olmayı düşünmek, insanda kaygı uyandıran duygusal bir durumdur. Bu gibi durumlarda, psikolojide yapılan tanımlara göre insan, egosunun yardımıyla savunma mekanizmalarını kullanır. Bu savunma yollarından biri de “soyut kavramlara bürünme”dir. Kişi, kendinde kaygı uyandıran ölüm olgusunu, soyut kavramların ışığında görür ve gerçeğe ilişkisini kesme eğilimi gösterir (Ospanova 52). Bunun sonucunda ölüm olgusuna bir açıklık getirmek ve ölüme karşı da teselli bulmak ister. Sonsuzluk âlemine geçişi sembolize eden örtülü ifadeler kullanır.

Yazar, *firdevse nakl eylemek, kesret-i sivâdan halvet-i ukbâya rücû buyurmak, mansıb-ı ebediyyeye nâ‘il olmak* gibi ifadeler kullanarak ölümü bir yer değiştirme, bir başka dünyaya geçiş şeklinde gösterir. Bu tabloyu hayalimizde canlandırmak için *milk-i bekâ, halvet-i ukbâ, kesret-i sivâ, mansıb-ı ebediyye* gibi tasavvuf literatüründe sıkça kullanılan terimlerden de faydalanır.

Metinde, ölüm olgusunu mekân değiştirme olarak değerlendiren örtülü ifadeler şunlardır:

bâg-ı cinâna hırâm eylemek “cennet bağlarına geçmek” (HVF 14a/12)

dünyâdan rûgerdân olmak “dünyaya yüz çevirmek” (HVF 4b/06)

firdevse nakl eylemek “cennete nakl eylemek” (HVF 15a/10)

illet-i çiçekden bâg-ı cinâna server olmak “çiçek hastalığından ölüp cennet bağlarına baş misafir olmak” (HVF 29a/06)

kesret-i sivâdan halvet-i ukbâya rücû buyurmak “bu dünyanın meşgul eden her şeyinden sıyrılıp ahiretin halvet haline dönmek” (HVF 20b/08)

mansıb-ı ebediyyeye nâ‘il olmak “ebedî âlemdeki rütbelere ulaşmak” (HVF 5a/03)

mansıb-ı sivâdan azl olmak “dünya rütbelerinden uzaklaşmak” (HVF 3b/07)

mansıb-ı sivâdan infisâl etmek “dünya rütbelerinden ayrılmak” (HVF 6b/15)

milk-i bekâya azm eylemek “ebedî âleme yürümek” (HVF 29a/14).

müsterih olmak “ebedî istirahatete çekilmek” (HVF 14a/12)

Uykuya Benzetilerek Yapılan Örtmeceler

Ölüm derin bir uyku, ölmek o derin uykuya bir daha uyanmamak üzere dalmaktır. Ölümün uykuya benzetilmesinin sebebi, tıpkı ölen insan gibi uyku hâlindeki insanın da dış çevreyle ilişkisini kesmesi, dünyevi kaygıdan kurtulması ve aradığı huzuru bulmasıdır. Bir başka sebep de ölümün uyku gibi doğal bir olgu olduğunu kabul ederek zihinlerde uyanan korkuyu azaltmaktır.

Dünyaya gözlerini yummak da bir nevi uykudur. Kişi, uyuyunca dünyaya ait isteklerinden nasıl vazgeçerse, dünyaya gözlerini yuman kişi de isteklerinden öyle vazgeçer. Ebedî istirahatinde huzur içinde yaşar.

Metinde uykuyu çağrıştıran örtmeceler, *uyku* sözcüğünün doğrudan kullanımından ya da *dünyadan göz yummak* ifadesinin mecazî anlamından yararlanılarak yapılmıştır. Yazar, aslında bu uykunun bir ölüm uykusu olduğunu söylemekten de kaçmamış, sadece benzetme yoluyla ölüm sözcüğünün bıraktığı etkiyi olumlu hâle getirmiştir. Bir bakıma algı merkezini yumuşak ifadelerle yönlendirmiştir. Pozitif bir bakışın neticesinde oluşan metindeki bu örtmeceler şu şekildedir:

hâb-ı mevte varmak “ölüm uykusuna varmak” (HVF 20a/03)

dünyâdan göz yummak “dünyadan vazgeçmek, dünyadan ayrılmak” (HVF 4a/03)

Göç ve Yolculuğa Benzetme Yoluyla Yapılan Örtmeceler

İslamiyet’te ahiret inancı temel iman kurallarından sayılır. İslamiyet öncesinde de böyle bir inanç yapısının olması sebebiyle ölüm, Türklerde bir bitişi ya da yok oluşu ifade etmekten uzaktır. Böylesi bir anlayışın hâkim olmasına paralel olarak ölüm, yalnızca yok oluşu ifade etmemiştir (Duman 98). İnsanın öldükten sonra ahirete intikal edeceğine ve ebedî bir hayata kavuşacağına inanılmıştır.

Ölüme bu açıdan yaklaşan yazar, ahiret hayatına Kuran-ı Kerim’in işaret ettiği: “*Fakat siz dünya hayatını ahirete tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır*” (A’la 16-17) (Kandemir, Zavalı, Şimşek 591) ve “*Ey kavim! Bu dünya hayatı geçici bir avuntudan ibarettir. Ahiret ise, ebedî kalınacak yerdir.*” (Mümin 39) (Kandemir, Zavalı, Şimşek 470) ayetlerinin ışığında bakar. Buna göre dünya hayatı insan ruhunun var oluşunun bir evresi, ölüm ise dünyadan ahirete yapılan bir yolculuktur. İnsan, bu yolculuğun sonunda Allah’ın rahmetine kavuşacak, lütfuna mazhar olacak ve her yönüyle imar kılınmış ahiretteki yeni sarayına ulaşacaktır. Ahiret, ölüm yolculuğunun son noktasıdır. Ebedî hayat da orada başlar.

Bu son yolculuğu sembolize eden örtülü ifadeler, sözlü ve yazılı dilde genellikle göç sözcüğü ile karşılanmıştır. Göç sözcüğünün sözlük anlamının “*Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret*” (TS 954) olması, ölümün göçe benzetilmesi ölümle her şeyin henüz bitmediğini, gidilecek yerde de bir hayatın olduğunu anlatır. Değişen sadece mekândır (Osanova 33).

Yazar, yolculuk ve göç sözcüklerinin kullanımından doğan örtülü ifadelerde *yol almak, yolu düşmek* gibi deyimlerden de faydalanmıştır. Ayrıca *âlem-i ulyâ, cerb ü şîrîn-i sivâ, fenâ, mansıb-ı sivâ, ukbâ, uzlet* gibi tasavvufî terimleri kullanarak ölüm karşısında duyulan korkunun şiddetini tamamen azaltmayı amaçlamıştır.

Metinde tespit edilen örtülü ifadeler şu şekildedir:

âlem-i ulyâya gitmek “ahirete göçmek” (HVF 20b/12)

cerb ü şîrîn-i sivâdan uzlet etmek “sıkıntılı fakat şirin görünen bu dünyadan göçmek” (HVF 4b/08)

cümle sivâdan el yuyup erenler yoluna gitmek “bütün dünya işlerinden el çekip erenler yoluna düşmek” (HVF 18a/03)

dâr-ı fenâdan sefer eylemek “fani dünyadan sefere çıkmak, ayrılmak” (HVF 4b/15)

fenâdan uzlet eylemek “fena âleminden göçmek, dünyadan ayrılmak” (HVF 19a/12)

göçmek “göçmek” (HVF 8b/04)

harâbe-i sivâdan mamûre-i ukbâya nakl etmek “harabe olmuş ve olacak olan bu dünyadan her yönüyle imar edilmiş ve güzelliklerle donatılmış ahirete göçmek” (HVF 4b/13)

irthâl buyurmak “göçmek” (HVF 18b/01)

kurb-ı rahmete yol almak “Allah’ın rahmetine yolcu olmak” (HVF 24b/01)

milki bekâya sefer eylemek “ebedî olan âleme göç eylemek” (HVF 4a/09)

minber-nişîn-i Firdevs-cinân olmak “cennet köşelerinde oturanlara karışmak” (HVF 25b/12)

rıhlet etmek “göçmek” (HVF 22a/09)

rıhlet eylemek “göçmek” (HVF 19a/07)

sarây-ı cedîd-i ukbâya sefer etmek “ahiretteki yeni sarayına sefer etmek” (HVF 19b/09)

sivâdan ukbâya yolu düşmek “bu dünyadan ukbaya göçmek” (HVF 20a/10)

Ömür Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Ölüm düşüncesinin insan yaşamına etkisi kaçınılmazdır. Ancak aşırı biçimde ve patolojik olarak ortaya çıkan ölüm düşüncesi, insan psikolojisini olumsuz olarak etkileyebilmektedir (Karakuş, Öztürk ve Tamam 49). İnsanın var olan ruh dengesini koruması için anlamı ve çağrışımı sevilmeyen ölüm olgusu, onun zıttı olan ömür sözcüğü ile anlatılmıştır.

Türkçe, ömür sözcüğünden oluşturulan örtmeceler bakımından da zengindir. *Sizlere ömür olmak, ömür bırakmak, ömür eteği kısaltmak, ömür eteğini tüketmek, ömrünü bütünlemek, ömür kuşunu avucundan kaçırmak, nazlı ömrü elinden kaçırmak, nazlı ömür ele girmemek, ömür mumu sönmek, ömür suyunu devirmek* gibi mecazî anlama sahip örtülü ifadelerden bazılarıdır.

Yazar, ömrü bir kitaba, ölümü bu kitabın okunup bitmesine benzetmiştir. Bu kitabı okuyan, kişinin kendisidir. Ömür kitabının sayfaları, insana yaratıcı tarafından biçilen süreyle bağlantılıdır. O sayfalar bittiği zaman kişinin ömrü de biter.

Metinde, ömür sözcüğünün kullanımıyla ortaya çıkan sadece iki örtmece tespit edilmiştir:

kitâb-ı ömri hûtâma resîde olmak “ömür kitabı nihayete ermek” (HVF 32a/12)

kitâb-ı ömürleri hûtâma resîde olmak “ömür kitabı nihayete ermek” (HVF 31a/11)

Şehit ve Şehadet Sözcüklerinin Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Ölüm farklı dinlerde farklı anlamlar ifade etmektedir. Yahudilikte ölüm ağır bir ceza ve korkunç bir gerçek; Hristiyanlıkta ölüm sadece bedenin kaybı ve hayatın daha güzel bir şekle bürünmesi; Müslümanlıkta ise insan ruhunun bedenden ayrılarak Allah katına yükselmesi olarak değerlendirilir (Karakuş, Öztürk ve Tamam 44). Ancak ölümlerin en güzeli şehadet şerbetini içerek ölmek yani şehit olmaktır.

Yazar, eserinde Şehzade Musa ve Sultan Mir’in şehit olduğunu ifade etmek ve ölümlerin en güzel şekliyle ruhlarını teslim ettiklerini belirtmek için *şehadet şerbetini içmek* ve *şehadet şerbetini kanun gereği içmek* anlamlarına gelen örtülü ifadeleri kullanmıştır. Günümüzde sıkça kullanılan *şehit olmak* ifadesine de metinde yer vermiştir. Şehzadelerin ölümünü yücelten bu örtülü ifadeler ile diğerleri şu şekildedir:

câm-ı şehâdeti nûş etmek “şehadet şerbetini içmek” (HVF 5a/08)

şerbet-i şehâdeti câm-ı tîgdan nûş etmek “şehadet şerbetini -kanun gereği- içmek” (HVF 5a/12)

şehîd olmak “şehit olmak, ölmek” (HVF 3a/12)

şehîd şûd “şehit olmak, ölmek” (HVF 7a/05)

Ruh Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Türk halk sofizminde insan; vücut, ruh ve nefisten oluşmaktadır (Kalafat 73). Ruh, kişiyi gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra yaşatan bir cevherdir. İnsana emanet olarak verilmiştir. Ruhun bedenden ayrılması ile ölüm gerçekleşir (Örnek 61). Bedeni ölümle terk eden nefis ise, aynı zamanda candır. Nefsin bedenden ayrılması demek, canın çıkması demektir (Kalafat 74). İnsana hayat gücü sağlayan ruh, ölümden sonra da sahibinin bir çeşit sembolü olarak yaşamasını sürdürmektedir (Örnek 61). Ruhun ölümsüzlüğü inancı, çok eski dönemlere dayanır. Bu inançlarda beden ölümünden sonra ruhun yaşamaya devam edeceği ve sonsuza kadar varlığını sürdüreceği düşüncesi vardır (Karakuş, Öztürk ve Tamam 47).

Yazar, ölüme sofistlerin bakışıyla yaklaşmıştır. Buna göre; vücut ney, ruh nefes misalidir. Ney’den yükselen nağmeler, onu üfleyen neyzenin nefesinden gelir. Neyzen, ney’i üflemez ney’den ne ses ne de seda yükselir.

Metinde, yazarın ölüme bakış açısını bu anlamda yansıtan örtülü ifade şöyledir:

nây-ı vücûdı nefes-i rûhdan tehî olmak “ruh nefesi, ney misal vücudundan ayrılmak” (HVF 16a/12)

İnsan vücudu, ruhun giydiği bir elbisedir. Bu elbise, tasavvuf dilinde *anasır-ı erbaa* adı verilen toprak, hava, su ve ateşten biçilmiştir. İnsan, dünyaya gelirken kendisine biçilen bu elbiseyi giyer; dünyadan ayrılırken de çıkarır. Bu ayrılış, insan için ilahi rahmete doğru bir yükseliştir. Bu anlamdaki örtülü ifade şöyledir:

şemle-i vücûdı firâk-ı rûhla perîşân olmak “şemle ile örtülü vücudu ruhun ayrılmasıyla çıplak kalmak” (HVF 18a/07)

Metinde; Türk-İslam tasavvuf anlayışı çerçevesinde verilen başka bir örtülü ifade şu şekildedir:

nakş-ı rûhî levh-i cesedinden âb-ı hayât-ı “irci’i” ile mahvolmak “ruhunun nakışı, ceset levhasından “Rabbine dön!” emriyle bu dünyadan ebedî hayat âlemine geçmek” (HVF 17a/04)

Bazı örtülü ifadelerde, ruh-kuş paralelliğinin yansımaları görülür. Ruh kuşu, ölümle birlikte ten kafesinden kurtulur; özgürlüğüne kavuşur ve arşa ulaşmak üzere uçar.

Uç-’ın ölmek karşılığında kullanılması Orhun Abideleri’nden itibaren karşımıza çıkar ve İslami dönem metinlerinde de görülür. “Cennet” anlamındaki Soğutça *uştmah* > *uçmak* kelimesiyle “uçmak” anlamındaki uçmak arasında etimolojik bir ilişki bulunmamaktadır, ama halk arasındaki inanç sebebiyle bu iki kelime birbirine karışmıştır (Sağol Yüksekova 17).

Metinde; ruhun kuşa, ölümün uçuşa benzetildiği örtülü ifadeler şu şekildedir:

murg-ı rûhî kurb-ı rahmet-i ilâhiyye pervâz eylemek “ruh kuşu ilahî rahmete uçmak” (HVF 16a/16)

rûhî arşa hırâm eylemek “ruhu arşa ulaşmak” (HVF 16a/08)

Metinde, ruh ve kervan sözcüklerinin kullanımıyla oluşturulan yeni ve farklı bir örtmeceye rastlanır. Teşbih yoluyla yapılan bu örtülü ifade ile ölüm tasvir edilmiştir. Ölüm kervanının kervancıbaşı, ölmek üzere olan kişinin ruhunu ruhlar âlemine doğru çekmektedir. İlgili örtmece şu şekildedir:

sarbân-ı mevt irâdesi zimânını âlem-i ervâha çekmek “ölüm kervanının mecburi yönü onu da ruhlar âlemine çekmek, yönlendirmek” (HVF 25a/10)

Rahmet Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Günümüzde yaygın bir kullanıma sahip olan *rahmete kavuşmak*, *Allah’ın rahmetine kavuşmak*, *Hakk’ın rahmetine kavuşmak*, *rahmet-i rahmana kavuşmak*, *rahmete gitmek*, *rahmetli / rahmetlik olmak*, *merhum olmak* ve *rahmetullahi aleyhi olmak* gibi ifadeler; ölümün tatsız ve soğuk bir olay olmadığını, ölen kişinin ölünce kötü bir yere gitmediğini göstermeye yönelik kullanımlardır (Ospanova 52).

Metinde, rahmet sözcüğünün geçtiği iki örtmece mevcuttur. Bunlardan biri, Allah’ın güzel isimlerinden olan *Mennan* (çok ihsan veren) ismi, diğeri de *vasıl olmak*, *kavuşmak* sözcüklerinin yerine *makrûn olmak* fiili kullanılarak oluşturulmuştur.

Metinde tespit edilen bu örtmeceler şu şekildedir:

nûr-ı tevhîde nikrân-ı vâsıl-ı rahmet-i Mennân olmak “Allah’ın rahmetine ulaşip tevhit nuruna beklemeye koyulmak” (HVF 15a/16)

rahmet-i Hakk’a kâni olmak “Hakk’ın rahmetine kanmak” (HVF 4b/10)

rahmet-i Hakk’a makrûn olmak “Hakk’ın rahmetine kavuşmak” (HVF 8b/16)

Düğün Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Ölmek, başka bir âlemde yaşamak olarak algılandığında yaşanacak bu yeni yerin cennet olarak belirlendiğini görürüz (Sağol Yüksekaya 11). Cennete gitmek üzere cennet ehlinin düğün alayına katılmak ise, ölmek üzere olan kişinin cennetle müjdelendiğinin işaretidir. Tasavvuf ehli için ölüm, yokluk değildir. Yaratılanın Yaradan’a kavuşmasıdır. Mevlana Hazretleri bu kavuşmaya, “şeb-i arûs” (düğün, gerdek gecesi) adını vermiştir.

Yazarın ifadesiyle tasavvuf ehlinin bakışını yansıtan bu örtmece metinde şu şekildedir:

arûs-ı firdevs-i cinân olmak “cennet ehlinin düğün alayına katılmak” (HVF 5a/06)

Kavuşmak Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Adından da anlaşılacağı üzere söz konusu örtmeceler; bir ayrılığın, bir hasretin sonunda kavuşma ve sevincin yaşandığını, ölümle insanın geldiği yere döndüğünü ve ölümün doğal bir olgu olarak karşılandığını gösteren ifadeler vardır: *Hakk’a kavuşmak*, *Mevlasına kavuşmak*, *ölmüşlerine kavuşmak* (Ospanova 54) gibi. Bu örneklerden hareketle ölümün zannedildiği gibi korkulacak bir olgu olmadığı, aksine ölen kişinin orada yalnız kalmadığı ve güvenilir bir yere gittiği söylenebilir. Bu düşünce, metinde şu örtülü ifade ile verilmiştir:

Hakk’a vâsıl olmak “Hakk’a ulaşmak olmak” (HVF 17a/10)

vâsıl-ı Haqq olup zümre-i evliyaya dâhil olmak “Hakk’a vâsıl olup Allah’ın veli kullarına katılmak” (HVF 32b/14)

murâd-ı ma’nevîye vâsıl olmak “manevi muradına kavuşmak” (HVF 5a/09)

Lütuf Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Allah karşısında duyulan eski korku ve dehşet duygusunun yerini artık günümüzde daha çok saygı ve sevgi, umut ve arzular almıştır. (Osanova141). Onun lütfu ve ihsanına, keremi ve ikramına mazhar olmak en büyük mükâfatlardandır.

Yazar, ölümü Hak'tan gelen bir lütuf olarak görmüş ve bu düşüncesini *Allah'ın lütfuna mazhar olmak* ifadesiyle yansıtmıştır. İlgili örtmece, şu şekildedir:

lutf-ı Hakk'a mazhar olmak “Allah'ın lütfuna erişmek olmak” (HVF 18b/11)

Fevt Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

İnsanın bilinçaltında ölüm olgusuna karşı biçimlenen çeşitli görüntüler vardır. Bunlar, simgesel birtakım çağrışımlarla desteklenir. Yok olma, kaybolma düşüncesinin verdiği korkuyla ölüme karşı duyarlılığı artır. Ölümün uyandırdığı izlenimleri daha sevimli, daha sıcak bir hâle getirmek ister. Olumsuz çağrışımları uyandıran ölüm sözcüğü yerine “1. Bir şeyi bir daha ele geçmeyecek şekilde kaybetme, elden kaçırma 2. *mec.* Ölüm, mevt” (Ayverdi 948b) anlamlarına gelen *fevt* sözcüğünü kullanır.

Metinde *fevt* sözcüğü, *ol-* yardımcı fiiliyle *fevt olmak* şeklinde de kullanılmıştır. Bahsi geçen örtülü ifadenin geçtiği bağlam şu şekildedir:

Aydın iklimini imarete sâ'i iken fevt olup “Aydın diyarını imaret ederken ölüp” (HVF 3a/08)

Vefat Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Arapça kökenli *vefat* gibi sözcüğünün kullanımıyla verilebilir. Ölümün anlamına eş değer olan bu sözcük, *et-*, *eyle-* yardımcı fiilleriyle *vefat etmek* ve *vefat eylemek* şeklinde kullanılmıştır. Böylece *öl-* fiili, kendisine eş değer bir anlamda oluşturulan alıntı sözcüklerle karşılanmıştır. Günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bu sözcük öbeklerine, eserde de rastlamak mümkündür.

Bahsi geçen örtmeceler, cümledeki kullanımlarıyla birlikte şu şekildedir:

Edirne'de vefât edip kırk elli günden sonra Burusa'ya nakl olundu “Edirne’de vefat edip kırk elli günden sonra Bursa’ya nakledildi” (HVF 2b/04).

Murâd-ı Şânî zamânında vefât eyledi “II. Murat zamanında vefat etti” (HVF 12a/11)

2. Anlamsal Açıdan Öldürmek ile İlgili Yapılan Örtmeceler

Kaza Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Canın insana Allah tarafından verilen bir emanet olduğu düşünülürse *öldürmek* ürkütücü olduğu kadar hoş olmayan bir olgudur. Bu durumun insan üzerindeki olumsuz etkisi, *ölmek* olgusundan çok daha yüksektir. Çünkü *öldürmek* olgusu, yok etmek ve ortadan kaldırmak olarak algılanır. İnsanın bu gerçeği kabullenmesi oldukça zordur.

Metinde *kaza* sözcüğüyle yapılan *kazaya ugramak* “idam edilmek” şeklinde sadece bir örtülü ifade mevcuttur. İfadenin geçtiği cümle şöyledir:

Nusuh kâr eylemedi; Kete kazâsında kazâya ugradı “Nasihatlar fayda vermedi, Kete kazasında idam edildi” (HVF 3a/05)

İş Sözcüğünün Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Türkçede *ahirete intikal etmek, dünyayı terk etmek, geçmek, göçmek, öbür dünyaya gitmek, son uykusuna yatmak* gibi ifadeler, öldükten sonra bir hayatın olduğuna yönelik doğal ölümü kasteden örtmecelerdir. *Biletini kesmek, canına kıymak, cinayet işlemek, hesabını görmek, icabına bakmak* gibi örtmeceler ise, birinin hayatına ya da kendi hayatına son vermekle ilgili beklenmeyen nahoş bir durum karşısında kullanılan örtmecelerdir.

Yazar, bu hoş olmayan ürkütücü olguya, farklı bir bakış açısıyla yaklaşmış; idam edilerek öldürülmeyi bir kaza olarak nitelemiştir:

Argo tabir edilecek nitelikte olan *işini bitirmek* “öldürmek” örtülü ifadesi, şu cümlede zikredilmiştir:

Cezâyirli Hasan Paşa varıp işini bitirdi “Cezayirli Hasan Paşa varıp öldürdü” (HVF 7b/10)

Şehit ve Şehadet Sözcüklerinin Kullanımıyla Yapılan Örtmeceler

Arapçada “şehadet”, bir şeyi yerinde ve yanı başında gözlemek demektir. Gözleme, baş gözüyle olabileceği gibi kalp gözüyle de olabilir. Bu, gözleyen niteliğine bağlıdır. Bu açıklamaya göre şehit, hem gözleyen (şâhid), hem de gözlenen (meşhûd) anlamlarına gelmektedir (Duman 429). İslam dini, Kuran-ı Kerim’de buyrulan “*Allah yolunda öldürülenlere ‘ölülerdir’ demeyin. Hayır, onlar diridir ama siz farkında değilsiniz.*” (Bakara, 154) (Kandemir, Zavalı, Şimşek 23) ayetinde de bahsedildiği gibi Allah için din, millet ve vatanı müdafaa uğrunda savaşırken ölenlere “şehit” unvanını vermiştir. Dolayısıyla İslamiyet’e göre şehitlik, insana verilen en büyük rütbelere biridir. Aynı zamanda ölüm acısının şerbet ile tatlandırılması korkulan ölüm olgusunun olumsuz etkisini en aza indirecektir.

Metinde, Arapçada “kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse” (TS 2211) demek olan *şehit* sözcüğünün kullanımıyla oluşturulan *şehit etmek* sözü de tespit edilmiştir. Bahsi geçen örtülü ifade şu şekildedir:

câm-ı şehâdeti nûş itdirmek “şehadet şerbetini içirmek” (HVF 8b/16)

şehîd eylemek “şehit etmek” (HVF 3a/16)

zümre-i şühedâya ilhâk etmek “şehitler zümresine katmak, şehit etmek” (HVF 4a/06)

Sonuç

Ölüm hayatın bir parçasıdır. O, insan ömrünün son noktasıdır. Dolayısıyla onsuz bir son yoktur. Öyle olunca da her hatırlandığında bile yüzümüzü buruşturduğumuz, neşemizi bozan, keyfimizi kaçırın ölüm (Bozkaplan 389) olgusu, örtülü ifadelerle dile getirilmek istenmiştir. Pek çok kültürde olduğu gibi Türk töresi de ölümle ilgili sözleri saklama eğilimi (Ergun 136) göstermiştir. Bu amaçla ölümün adını anmama, şifre ve örtmece sözler kullanma, başka dillerden alıntı kelimelerle karşılama gibi çeşitli metotlar kullanılmıştır (Ergun 134). *Hulâsatü'l-Vefeyât*'ta, bu metotlardan biri olan örtülü ifadeler tercih edilmiştir. Ölümle ilgili olan *öl-* ve *öldür-* anlamlarına gelen sözcüklerin yerine yeni ve farklı ifadeler kullanılmıştır.

Örtmece sözler dini inançlardan kaynaklanmakla birlikte toplumdaki ahlak, edep ve nezaket kuralları temelinde de oluşmaktadır (Güngör 90). Burada tespit edilen örtmecelerin temelinde dini inançlar yatmaktadır. İslam inancı ve tasavvuf anlayışına dayalı olarak

oluşturulan bu ifadeler, edebî bir dehanın ürünüdür. Sanatsal değere sahiptir. Çoğu, teşbih yoluyla oluşturulmuştur. Mecazî anlam taşıyanlar da vardır.

Sofist yaklaşımlarla ölümün anlamı hafifletilmiş, olumsuz çağrışımları azaltılmış; insanın ölüme karşı olan algılayışı değişmiş; öldükten sonra insanın nereye gideceğini bilmemesi, başına neler geleceğini öğrenmesinden doğan korku ve kaygılar zayıflamıştır. Ölüm, soğukkanlılıkla karşılanmıştır.

İnsan hayatı bir yolculuğa, bu yolculuğun son durağı ölüme benzetilmiştir. Dünya geçici, sıkıntılı, dar bir yer; öteki dünya kalıcı, sonsuz yüce bir mekân; ölüm ise bu meşakkatli yerden kurtuluş olarak tanımlanmıştır.

Eserde; Osmanlı aydınlarının ölüm olgusu hakkındaki düşüncelerini yansıtan örtmeceler semantik açıdan değerlendirilmiştir. Bunun neticesinde nezaket, saklama, örtme, uzaklaştırma maksatlı olarak *öl-* fiili yerine 50 örtmece, *öldür-* fiili yerine de 5 örtmece kullanılmıştır. Bunlardan “şehit ve şehadet sözcüklerinin kullanımıyla yapılan örtmeceler” hem *öl-* hem de *öldür-* fiili için ayrı ayrı incelenmiştir. *Şehit olmak* şeklinde 4, *şehit etmek* şeklinde 3 örtmeceye rastlanılmıştır.

Yapılan sınıflandırmada *öl-* fiiline eş değer anlamdaki örtmecelere ait eldeki sayısal veriler şu şekildedir:

Anlamsal Açıdan Ölmek Fiili İle İlgili Örtmeceler	Sayısal Verileri
Başka bir dünyaya geçmeyi, yer değiştirmeyi ifade eden	10
Uykuya benzetilerek yapılan	2
Göç ve yolculuğa benzetme yoluyla yapılan	15
Ömür sözcüğünün kullanımıyla yapılan	2
Şehit ve şehadet sözcüklerinin kullanımıyla yapılan	4
Ruh sözcüğünün kullanımıyla yapılan	6
Rahmet sözcüğünün kullanımıyla yapılan	3
Düğün sözcüğünün kullanımıyla yapılan	1
Kavuşmak sözcüğünün kullanımıyla yapılan	3
Lütuf sözcüğünün kullanımıyla yapılan	1
Fevt sözcüğünün kullanımıyla yapılan	1
Vefat sözcüğünün kullanımıyla yapılan	2

Ese
rde;

nezaket, saklama, örtme, uzaklaştırma maksatlı olarak *öldür-* yerine kullanılan örtmecelerin elde edilen sayısal verileri ise şu şekildedir:

Anlamsal Açıdan Öldürmek Fiili İle İlgili Örtmeceler	Sayısal Verileri
Kaza sözcüğünün kullanımıyla yapılan	1

İş sözcüğünün kullanımıyla yapılan örtmeceler	1
Şehit ve şehadet sözcüklerinin kullanımıyla yapılan	3

Kaynakça

- Abdüllatif Gazzizâde Efendi. Hulâsatü'l-Vefeyât. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2257.
- Arslan, Erol, Hülya “Eski Türkçede “Ölüm” İçin Kullanılan Sözler.” Defin. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Tarihçi, 2012. 361-394.
- Ayverdi İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 1. cilt. İstanbul: İstanbul: Kubbealtı, 2005.
- Demirci, Kerim. “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine.” Milli Folklor 77. (2008): 21-34.
- Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara: Aydın, 1970.
- Ercilasun, Ahmet Bican. “Türkçede Öl- Fiili Üzerine.” Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat). haz. Ekrem Arıkoğlu. Ankara: Akçağ, 2007. 371-375.
- Ergun, Pervin. “Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler.” Milli Folklor 100. (2013): 134-148.
- Gecekuşu, Ahmet. Güzel Adlandırma. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Güngör, Ahmet. “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine.” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı 29. (2006): 69-93.
- Kandemir Mehmet Y., Zavalı Halit ve Şimşek Ümit. Açıklamalı Kur’ân-ı Kerim Meâli. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2014.
- Karabulut, Ferhat ve Ospanova, Gulmira. “Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi İle Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi.” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 2. 2 (2013): 122-146.
- Karakuş, Gonca, Öztürk, Zehra ve Tamam, Lut. “Ölüm ve Ölüm Kaygısı.” Arşiv Kaynak Tarama Dergisi (Archives Medical Review Journal) 21. 1 (2012): 42-79.
- Ospanova, Gülmira. Türkiye Türkçesinde Örtmeceler. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- Ölmez, Filiz Nurhan. “Ölüm” Olgusunun Türk Dokumalarına Yansıması.” Defin. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Tarihçi, 2012. 493-524.
- Örnek, Sedat Veyis. Anadolu Folklorunda Ölüm. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1971.
- Sağol, Yüksekaya Gülden. “Türklerde Ölümün Algılanışı ‘Ölmek’ Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle.” Uçmağa Varmak Kitabı. Ed. Emine Gürsoy Naskali, Gülden Sağol Yüksekaya. İstanbul: Kitabevi, 2010. 3-40.
- Seçkin, Kuban. “Şecere-i Terakime’de Ölüm Örtmecesi.” Karadeniz Araştırmaları 50. (Yaz 2016): 231-240.
- Sır Dünder, Ayşe Nur. Gazzizâde Abdüllatif Efendi Hulâsatü'l-Vefeyât (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). 1. cilt. İstanbul: Kesit. 2015.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Tokyürek, Hacer. “Eski Uygur Türkçesinde “Ölüm” Kavramı ile İlgili İfadeler.” Bilig 50. (2009): 169-198.

“Türk Dil Kurumu.” Tanım 954b. Türkçe Sözlük. 2011.

“Türk Dil Kurumu.” Tanım 2211b. Türkçe Sözlük. 2011.

Tuna, Osman Nedim. “Köktürk Yazıtlarında “Ölüm” Kavramı ile İlgili Kelimeler ve “kergek bol-“ Deyiminin İzahı.” VIII. Türk Dil Kurumu Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. (1960):131-148.

Türkmen, Seyfullah. “Türkçedeki Örtmece Sözler.” Karadeniz Araştırmaları 6. 23(Güz 2009): 131-140.

BEHÇETÜ'L-HADÂYİK'TA İKİLİ KULLANIMLAR¹

Arş. Gör. Dr. Melike SOMUNCU
Erciyes Üniversitesi / Türkiye
ucarmelike85@gmail.com

Giriş²

Kayseri'ye bağlı adı 1945 yılından önce Karahisar Develi, günümüzde Yeşilhisar olan ilçede Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrizî tarafından 1270-1286 yılları arasında yazılmış olan Behçetü'l-Hadâyik fî Mev'izeti'l-Halâayik, Eski Anadolu Türkçesi döneminin bilinen ilk telif eseridir.

Behçetü'l-Hadâyik ile ilgili çalışmalar Türkiye'de 1949 senesinde başlamıştır. 1949 yılından 2018 yılına kadar geçen 69 yıllık süreçte Behçetü'l Hadâyik'in 1303 yılında istinsah edilmiş en eski tarihli Bursa nüshası üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmada Bursa nüshası dışındaki diğer nüshalarından faydalanarak eserde yer alan bazı ünlü ve ünsüz seslerin ikili kullanımları derlenmiştir. Metinde yer alan ikili kullanımlar şu şekildedir:

Ünsüzlerde ikili kullanım

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde olduğu gibi bu metinde de bazı ünsüzlerin yazılışı ile ilgili tam bir birlik sağlanmayıp aynı sesin birden fazla farklı yazımı söz konusudur.

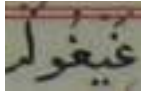
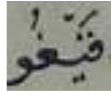
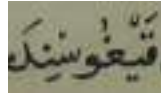
Ünsüz Değişimleri

-k- / -ğ- kullanımı

Kalın sıradan kelimelerin bazen /k/ bazen /ğ/ ile yazıldığı görülmektedir. Eklerin gelişine göre tam bir kurala bağlandığı söylenemez. Kalın sıradan kelime başında da görülen /ğ/ sesinin aynı kelimeye /k/ olarak da yazıldığı görülmektedir. /k-ğ/ değişimi şu örneklerle somutlaştırılabilir:

ağlamak Y112a/3 ~ ağlamağ-ıla B240a/7

barduķına 188b/12 ~ varduğına B163b/13,

ğayğular 230a/1 ~ kayğu 290b/12 , kayğusunda 47a/13 ,

uçmaķı 138a/11 ~ uçmağın Y108a/2,

-k- / -h- kullanımı

Metinde kelime ortasında -k- sesinin -h- sesine dönüştüğü örnekler mevcuttur. Aynı kelimenin hem k ile hem h ile yazıldığı da görülmektedir:

bırağdılar B224b/10 ~ bıraktı 10b/14.

daķı 196b/3 ~ dağı 228a/4,

koğusu 5b/ 9 ~ koğu 18a/15 ~ koķusu B5b/4,

¹ Bu çalışma Behçetü'l- Hadâyik (Karşılaştırmalı Oğuzca Metin, Gramer, Sözlük) adlı doktora tezimin giriş kısmından üretilmiştir.

² Bildirideki örneklerde rakamın yanında sadece a veya b varsa örneğin İbrahim Efendi nüshasından, ab veya bb varsa Berlin nüshasından, ay veya by varsa da Yazma Bağışlar nüshasından alındığını göstermektedir.

uyğu 26/7 ~ uyku-y-ıla B 23b/9,

yohsa 76b/13 ~ yoksa 244b/3,

ţ / d- kullanımı

Aynı metinde aynı kelimenin hem ţ'li hem d'li şekli bulunmaktadır.

dayanuŋ 282a/5 ~ tayanuŋ B260a/7,

doymazdı 205b/2 ~ tıoyurđı 111b/5,

taayak 202b/7 ~ dayak Y90a/2,

tuŗmıř 124b/7 ~ durmışdur B235a/3,

tutub 36a/8 ~ dutub 23b/11,

z / d kullanımı

Metinde Farsça kelimelerde z ~ d sesleri bir kurala bağlı kalmaksızın ikili olarak kullanılmaktadır.

pāzišāhı 22b/11, (29 kere kullanılmış olup İ nüshasında d'li kullanımı bulunmamaktadır.) ~ pādišāh Y12a/1, Y76b/11 (13 kere kullanılmıştır),

yād 5a/13 (43 kere) ~ yāz 51b/5 (64 kere),

-n- ünsüz türemesi

Ünlü ile biten kelimelerin sonuna ünlü ile başlayan bir ek gelince araya giren -n- ünsüzü metinde *bu* kelimesinde farklılık göstererek -n- ünsüzünün bazen türemediği de görölmektedir.

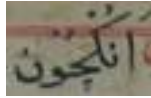
bunlara 16b/6 (307 kere); bular 16b/1 (598 kere).

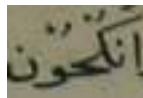
c / ç/ kullanımı

Aynı kelimenin aynı nüshada hem c'li hemç'li yazımı söz konusudur.

anuŋ-çun 10a/1

~ anuŋ-cun 15a/2

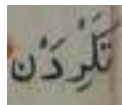

/ŋ/ ünsüzü

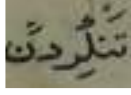
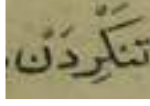
Metinde damak ünsüzü /ŋ/ bazen kef bazen nun-kef şeklinde yazıldığı görölmektedir.

1. kef ile yazılım

Tağrı'dan 31b/11

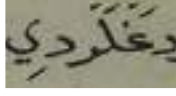
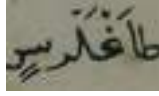

2. nun-kef ile yazılım

Taḡrı'dan 17b/4 , Taḡrı'dan 2a/10

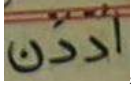
ṭ / d kullanımı

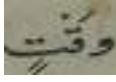
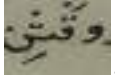
Ön seste kalın sıradan kelimenin hem /ṭ/ hem de /d/'li yazılması söz konudur.

daḡlardı 295b/11 ~ ṭaḡlarsın 280b/6

Tenvin

Tenvin, Arapçaya özgü bir yazım özelliğidir. Kelimenin +an, +in veya +un ile sonlanması durumunda /n/'den önce gelen kısa sesi gösteren harekenin (fetha, kesre veya zamme) çift olarak konulup (iki fetha, iki kesre veya iki zammeyle) gösterilmesidir (Acar: 2014: 106). Bu yazım özelliğinin Türkçe kelimelerde de görülmesi söz konusu olması dikkat çekicidir.

oddan 110a/1 ~ oddan 110a/1 ,

vaḡtın 98b/6 ~ vaḡtın 69b/9 .

Kapalı e

Metinde kapalı e sesi, esreli ye veya esre ile gösterilmiştir. Metinde /è/ şeklinde transkribe edilen bu ses sadece bir kelimedede Nehcü'l-Ferâdîs'teki gibi harekelenmiştir:

dédi 14a/1

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapan Ekler

1.+AḡI

Ek daha çok metinde *biregü*, *eyegü*, *buḡaḡu* kelimelerinde yuvarlak biçimiyle kullanıldığı görülmektedir. Fakat ekin düz-dar şekli ile *buḡaḡı* (102b/2, 216b/6) kelimesinde 2 kere kullanıldığı tespit edilmektedir.

2.+Arl

Eski Anadolu Türkçesinde yön eki olarak ve her zaman yuvarlak biçimiyle kullanılan bu ekin, metinde düz-dar şeklinde de kullanıldığı görülmektedir. *içeri* kelimesi 9 kere kullanılırken kelimenin *içeri* şeklinin 1 kere kullanıldığı tespit edilmiştir: *içeri* (275b/5). Aynı şekilde metinde *yukarı* kelimesi 25 kere kullanılırken *yukarı* şeklinin (234a/6, 234a/8) 2 kere kullanıldığı görülmektedir.

3. +Ilk / +lUk

Metinde bu eklerin bazen uyum dışında kalırken bazen de uyuma girdiği görülmektedir.

azḡunlık (6b/13, 309a/1, 88a/12, 13a/15) ~ *azḡunluk* (312b/10),

birlik (3b/10) (8) ~ *birlük* (286b/11) (4),
demeklik (214b/13) ~ *demeklük* (324a/14),
dirlik (141a/13) (20) ~ *dirlük* (193b/7) (3),
kullık (62b/12) ~ *kulluk* (B7b/15).

4. +rA

Yön bildiren isimler türeten ekin bir örnekte ünlü türemesine yol açtığı görülür. Aynı anlamda 3 kez *daşra*, 38 kez *taşra* olarak görülen kelimenin *taşıra* (235ab/4) kullanımı da dikkat çekicidir.

5. +rAk

Karşılaştırma bildiren bu metinde ekin kendinden önce düz-dar ünlü alarak kullanıldığı da tespit edilmektedir:

artugrak (220bb/8, 75ay/1) ~ *arukırak* (93a/12),
yüksekrek (142b/6) ~ *yüksekirek* (148b/14, 150b/11),

Hatta bazen ekten önce yuvarlak ünlünün de geldiği görülmektedir.

hoşırak (18b/1, 207b/14) ~ *hoşurak* (229b/9) (4).

Aynı kelimeye hem ince hem kalın sıradan geldiği de tespit edilmektedir:

'azizrek (64a/3) (3) ~ *'azizrak* (35b/1) (5).

6. +sIz / +sUz

Bu ekin aynı kelimedede hem yuvarlak hem düz şeklinin kullanıldığı tespit edilmektedir:

arısız (193a/1, 194a/15) ~ *arısuz* (179b/2, 192b/13, 192b/13, 192b/15, 312a/1),
artuqsız (62a/11) ~ *artuqsuz* (168b/15),
devletsizlik (23a/7) ~ *devletsüzlik* (23a/5),
kabulsız (222a/10) ~ *kabulsuz* (83ay/10).

Yokluk bildiren bu ekin kullanım yerinde de ikililik söz konusudur. Ekin +IIK yapım ekinden hem önce hem de sonra geldiği örnekler tespit edilmiştir:

odluksız (23a/6); *odsuzluk* 23a/8.

Fülden İsim Yapan Ekler

1. -dU

Ek metinde bir kelimedede hem düz hem yuvarlak biçimiyle kullanılmıştır:

üründi (21a/10) (10) ~ *üründü* (20a/1) (15)

2. -IcU

Metinde bu ek genel olarak -UcI ve -IcI şeklinde kullanılırken sadece bir kelimedede -IcU şekli tespit edilmektedir:

arıdıcu (40b/2)

3. -ş-

Eski Anadolu Türkçesi döneminin ilk zamanlarında yalnızca düz ünlü olarak kullanılırken sonraki dönemlerinde yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına geldiği görülmüştür. Metinde ekin bazen sadece yuvarlak bazen de hem yuvarlak hem düz ünlülü olarak geldiği, tam bir uyumun sağlanmadığı tespit edilmektedir.

dokış- (113b/11) ~ *dokuş-* (151a/9) (7),

düriş- (169a/9) (10) ~ *dürüş-* (274a/12),

kavış- (230ab/11) (4) ~ *kavuş-* (290b/14) (22),

Çekim ekleri

İsim Çekim Ekleri

1.İlgi hâli

Eski Türkçede uyuma giren bu ek Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır. Metinde bu ek her zaman yuvarlak ünlülü kullanılsa da iki kelime +nIn şeklinin kullanıldığı görülmektedir:

yuvanın (237a/5), *Taıırının* (136by/12)

2. Belirtme hâli

Eski Türkçenin etkisinin de yer yer görüldüğü metinde +nI belirtme hâli iki kelime tespit edilmektedir:

vilāyetni (250a/11), *yazuıını* (14a/11).

3. Yönelme hâli

Eski Türkçede yönelme hâli eki +GA olarak kullanılırken Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu ek her zaman +A şeklinde kullanılmıştır. Bu metinde iki kelime yönelme hâli ekinin +ğa şeklinde kullanıldığı tespit edilmektedir:

uçmakga (10a/3), *Çalapga* (14a/10).

4. Ayrılma hâli

Doğu Türkçesinde ayrılma hâli eki +DIn olarak da kullanılırken Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu ek her zaman +DAn şeklinde kullanılmıştır. Fakat metinde üç kelime +DIn şeklinde kullanıldığı tespit edilmektedir:

sagdın (232ab/10, 240b/10), *soldın* (232ab/10), *yaıadıın* (122a/14, 174b/3).

Fiil Çekim Ekleri

Bildirme Kipleri

1. Görülen Geçmiş Zaman

Metinde 3. teklik şahıslarda daima düz-dar olan ekin bazen yuvarlak şekillerine de rastlanılmaktadır:

doıdu (264b/6), *indü* (188a/4), *ıarardu* (77a/4), *ıındurdu* (123b/14), *oldu* (319b/15), *uyandu mu* (101b/8), *yöneldü* (282a/5).

Metinde 1. ve 2. teklik şahıslarda yuvarlak ünlülü olan ekin bazen düz-dar olduğu tespit edilmektedir:

bıraıdım (234a/7), *bildiı-ise* (225b/1), *geldiı* (210b/13), *öıütledim* (292a/12).

Metinde -dI görülen geçmiş zamanın bazen /t/ ile yazıldığı da dikkat çeken hususiyetlerdendir:

akıttı (290b/6).

2. Gelecek Zaman

Metinde -IsAr gelecek zaman ekinin bazı örneklerde -UsAr şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir:

alusarsın (293a/5), *döküserler* (67b/5), *kılusaram* (292a/15), *olusar* (44a/8, 264a/3).

Emir Kipi

1. Teklik 2. Şahıs Emir Eki

Metinde bu ek genel olarak -GIl şeklinde kullanılmış olsa da iki yerde yuvarlak biçimiyle tespit edilmektedir:

(oruc) dutğul (225a/4), *oğuğul* (198a/4)

Ayrıca iki yerde kalın sıradan ünlüye emir eki -kıl şeklinde geldiği görülmektedir:

bağlakıl 55b/10, *kıgırkıl kim* 186a/13.

2. Çokluk 2. Şahıs Emir Eki

Metinde bu ek daha çok -(U)ηUz, -(U)η şeklinde kullanılmış olsa da düz-dar şekillerine de rastlamak mümkündür:

ayrılıη (234a/11, 234b/9), *çıkıη* (243a/4), *sürinη* (278ab/8).

Ayrıca bu ekin hem düz-dar hem de damak n'si olmadan yazılan şekli de bir örnekte tespit edilmektedir:

(oruc) dutın (82a/12).

Şart Kipi

1. Teklik 2. Şahıs Şart Eki

Metinde genel olarak -sAη şeklinde olan ekin üç örnekte -sAn olarak kullanıldığı tespit edilmektedir:

bilsen (12a/4), *degürsen* (93b/7), *ersen* (236a/2).

Zarf-fiiller

1. -IcAķ

Metinde -AcAK gelecek zaman ekinin -IcAK şekline de rastlanılmıştır:

degicek (148a/9), *erişicek* (69b/4), *giricek* (226ab/7), *göricek* (228bb/13), *kılıcak* (108a/14).

Metinde -IcAK yanı sıra -IķAK şekli de tespit edilmektedir:

göriķekdüim (245a/11).

2.-Ip

Eski Anadolu Türkçesinde -Up şeklinde yuvarlak olarak kullanılan bu ek metinde sekiz yerde düz-dar biçimiyle kullanıldığı tespit edilmektedir:

aķtarıp (162a/2), *alıp* (220ab/4, 278bb/7), *duťıp* (234ab/10), *ķalıp* (284a/7), *ķılıp* (246b/16), *olıp* (232bb/11), *seķilip* (233b/14), *titretip* (208a/11).

Sıfat-fiiller

1. AsU

Metinde bazen gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -AsI ekinin de -AsU şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir:

gelesün (251b/13), *varasumuz* (296a/6),

2.-mUş

Metinde daima yuvarlak ünlüyle geçen duyulan geçmiş zaman eki bir örnekte hem düz hem yuvarlak şekli tespit edilmektedir:

üzülmüş (100b/4); *üzülmüş* (124b/10)

Ünlülerde İkili Kullanım

Ünlü Uyumlarında İkili Kullanım

Kalınlık-incelik uyumu (Damak uyumu)

Damak uyumu alıntı kelimelerde hem kalın hem ince sıradan ek alan örnekler mevcuttur:

berâbar+lık 170b/10 ~ *berâber+lik* 197a/6,

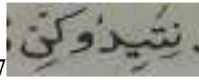
câhil+lık 173a/1 ~ *câhil+lik* B282a/7,

devletsiz+lık 23a/7 ~ *devletsüz+lik* 23a/5,

cömerd+lığı B223a/5 ~ *cömerd+lik* 173b/2,

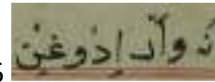
Cevher fiil i- ile -dük sıfat-fiil ekinin birleşiminden oluşan *i-dük-i* kelimesinin de metinde ünlü uyumuna uyduğu görülmektedir:

nite-y-idüğün 148b/7

Burada dikkat çekici hususiyet *idük* yapısı her zaman ince sıradan gelirken metinde

bir örnekte *ıduğ* şeklinde kalın sıradan yazılmıştır: *ne var ıduğın* 77b/15

i- fiili, ile ve için edatlarında ünlü düşmesi

Metinde i- fiilinin ekleşme sonucunda genelde düştüğü gözlemlenmektedir. Ekleşme sonucunda i- fiilinin düşmeyen örnekleri de mevcuttur:

ayruķsı-y-ısa 227b/10, *diri-y-iken* 50a/15, *öldi-y-ise* 50b/6, *yağdura-y-ıdı* 227a/4, *yétmeye-y-idi* 63a/15.

Metinde son çekim edatları olan *ile* ve *içün* kelimelerinde ses düşmesi görülmektedir. *ile* ve *içün* kelimelerinde düşmenin gerçekleşmediği örnekler de mevcuttur:

bunuğ-ıla 118a/5, *eli-y-ile* 50b/15, *‘İsā-y-ıla* 49bb/2, *gün-içün* (63b/9), *uçmağ-ıla* B56a/4, *ümmet-içün* (252b/9).

Sonuç

- Anadolu'da yazılan ilk Türkçe telif eser olarak bilinen Behçetü'l Hadâyık'ın imlasının Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan diğer eserlerden çok farklı olmadığı görülmektedir.
- Ünlülerde, ünsüzlerde, isim ve fiil çekim eklerinde, sıfat-fiil, zarf-fiil eklerinde, tenvin kullanımında ve kapalı e meselesinde yer alan ikili çeşitlenmeler metinden örneklendirilerek sunulan bu bildiride, imla hususiyetlerinden bazılarını arkaizm olarak değerlendirmek de mümkündür: Metinde kelime başında hem b- hem v- kullanılması, aynı şekilde kelime başında hem b- hem m- kullanılması, yönelme hâli eki olarak 3 kere +GA ekinin görülmesi, belirtme hâli eki olarak 2 kere +nI ekinin varlığı, gelecek zaman eki olarak gel- fiili ile kullanılmış olan -deç eki, ayt- fiilinin kalın sıradan yazımı, ng'li yazımın Tañrı kelimesinde kullanılmış olması, tek heceli kelimelerin sonundaki /ğ/ sesinin varlığı gibi hususiyetler özellikle İ nüshasında yer almaktadır.
- İkili kullanımda en dikkat çekici hususiyetin farklı nüshalarında aynı kelime farklı yazılabildiği gibi aynı eserde aynı satırda bile kelimenin farklı yazılmasıdır. Bu da standart bir Oğuz Türkçesinin olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

Somuncu, Melike (2018), *Behçetü'l- Hadâyık (Karşılaştırmalı Oğuzca Metin, Gramer, Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ÇUVAŞ MITOLOJİSİNDE SAYISAL SEMBOLLER

Doç. Dr. Oksana SOROKİNA
Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan - Rusya
oksanasorokina-chgu@yandex.ru

Mit, insan toplumunun gelişiminin erken evrelerinde ortaya çıkan folklorun özel bir türüdür. Mitler, konuşma faaliyetinin sürecinde doğmuş, ritüellerle, şarkı söyleme, müzikle, zamanda danslarla yakından ilişkili bir folklor türü olmuştur. Yalnız yorumlanmakta kalmadılar aynı ritüel eylemlerin performansında temsil edilmekte, farklı konularda tasvir edilmektedirler.

Sosyal bilincin tarihsel ilk biçimi olan mit, sosyal-psikolojik tutumları ve insanların karakterini etkileyerek yaşamsal faaliyetlerinde anlamlı bir eğitim işlevi görmüştür. Kişiye ritüeller ve ahlaki işler için zemin sağlayan mitler, insanlığın günlük yaşamı, kaderleriyle faaliyetlerini ve bilgisini belirlemiş ve bunların nasıl yapılacağına dair talimatlar vermiştir.

Mitler, toplumda kabul edilen değerler sistemini savunurlar, belirli davranış normlarını desteklerler ve onaylarlar. Atalarımız, yalnızca davranışsal kalıp yargıların düzenlenmesi açısından değil, aynı zamanda insanları belirli bir kolektife entegre etme (bütünleştirme) işlevini nasıl yerine getirdikleri, sosyal-psikolojik bir öneri, motivasyon ve tutum mekanizması oluşturma bakış açılarından da mitlerin yararına ikna olmuşlardır.

Sonbahar ve kış aylarında çok sayıda ritüel gerçekleştirilir. Örneğin, sonbaharda, *çükleme* ritüeli yeni bir ürüne, tarımsal çalışmanın sonuçlanmasına ve ataların anmasına adanmıştır. Matveyev “*Çükleme* sırasında Tanrı'ya hitap eden Çuvaşların şükran duası, her biri belirli bir ruha ithaf edilmiş dokuz bölümden oluşur: 1) *Tanrı -Babaya*, 2) *Tanrı-Oğluna*, 3) *Tanrı - Temiz Havaya*, 4) *Tanrı'nın Annesine*, 5) *Yeryüzü Tanrısına*, 6) *Rüzgâr Tanrısına*, 7) *Suyun Tanrısına*, 8) *Arazi Tanrısına*, 9) *Ev (yurt) Tanrısına*. Ayinler yaparken, atalarımız Tanrı'ya şükran duygularını dile getirmişler ve onun yardımını istemişler. *Çükleme* ritüeli aile büyükleri için hürmet ifadesiyle sona eriyordu” öne sürer (Matveyev, 2007:41).

Uzak geçmişte Çuvaş ataları, bazı sayıların evrenin mitolojik temsiliyle ilişkili özel bir sembolik anlamının olduğunu düşünüyorlardı. Sembolik veya sakral (kutsal) değeri olan ana sayılar öncelikle 1, 2, 3, 4, 5'in yanı sıra 7, 9 ve 12'dir. Bu sayısal semboller birçok mitolojik gelenekte yaygındır.

N. Yegorov'un verdiği bilgilere göre: “Bir” sayısı evrenin birliği düşüncesini sembolize eder. Bu kozmos kavramla bağlantılı olarak tek bir evren, tek bir yaratıcı Tanrı hakkında fikirler yürütür” (Yegorov, 1995:143-146).

“İki” sayısının sembolik bir değerin ortaya çıkması, dünyadaki tüm arkaik modellere ve ikizler kültürünün ve eşlenmiş sembollerin önemi, eşleştirme ilkesinden kaynaklanmaktadır. Çuvaşçada çok sayıda çift isimler vardır: *çёр-шыв* “yer-su” ‘memleket’; *чёрне нёлёт* “yer ile gökyüzü”; *Турăна Илйүмтан* “Tanrı ile şeytan”; *Турăна Купемем* “Tanrı ile Kiremet”.

“Üç” sayısının sembolik anlamı, Çuvaşlar da dâhil olmak üzere Türk dünyasında dünyanın bir üçlü dikey modeli fikrine dayanmaktadır. Evren üç bölümden oluşmaktadır: *Yer altındaki karanlık dünya (aşağıdaki dünya)*, *Yeryüzü (orta dünya)* ve *Gökteki nur âlemi (yukarıdaki dünya)* trehipostasnym (üç hipostatik) Tanrı tarafından yönetilir (*Буçлĕ турă – üçlü Tanrı*). Üç hayvan kurban edilir: At, boğa, koç. Diğer ritüellerin performansında olduğu

gibi, kurban sırasında, temel adımlar üç kez tekrarlanır. Çuvaş panteonunda, yukarı dünyadaki tüm büyük Tanrılar sırasıyla yukarı, alt ve orta dünyalara karşılık gelen üç kişiliğe sahiptir. Örneğin: *Amme mypă* (Baba- Tanrı), *Typă amăuē* (Tanrı annası), *Typă ūyuiē* (Tanrı'nın ailesi), *Xěvel auuiē* (Güneşin babası), *Xěvel amăuiē* (Güneşin annesi) vs. Çuvaş folklorunda genellikle üç karakter birleşir ve bir bütün olarak hareket eder. Örneğin, kahraman masallarında olduğu gibi ana karakter ve yardımcılarıdır. Ana eylemler (adımlar) üç kez tekrarlanır, kahramanlar üç başlı rakiplerle savaşır” (Yegorov, 1995:143-146).

Türk kültürü ve geleneksel kültürümüzde üç sayısı ile ilgili hususlara çok değişik biçimde rastlanmakta olup bazılarını şu şekilde belirlemek mümkündür: “1) Eski Türk efsanelerinde üç sayısına çeşitli motiflerde rastlanmaktadır. Türklere göre insan, evrenin üç önemli varlığından biri olarak kabul edilir. Türk mitolojisinde de ilahlar *Gök tanrı*, *Yer Sular* ve *Yağız Yer* olmak üzere üçe ayrılır; 2) Bir Türk efsanesinde terazi burcu, üç ana yıldızla iki yan yıldızdan oluşmuştur. Üç yıldız göğe kaçan geyikleri, iki yıldız ise onları kovalayan avcı ile yayı olmuşlardır. Terazi burcunun üç yıldızı çoğu Türk efsanelerinde usta bir avcı tarafından amansız bir şekilde kovalanan ve canını kurtarmak için kendilerini göğe atan "üç geyik" gibi tasavvur edilmiştir; 3) Oğuz menkıbesine göre Oğuz Han üç gün annesinin sütünü emmemiş, annesi üç gece gördüğü rüya sonucu rüyasında kendisine söylenen şekilde hareket etmişti.” (Yardımcı, 2008:83-96). Türk mitolojisindeki üçlü yapı dikkat çekicidir:

Üçlü yapı, istenilen dinamik süreç için ideal modeli oluşturur. Diğer geleneklerin bir kısmında olduğu gibi bazı Türk mitolojik geleneklerde de kâinatın dikey dünya modeli, yer, yerüstü ve yer altı olmak üzere üç katlı dünyadan oluşuyor. Yatay dünya modelinde ise yukarı, orta ve aşağı olarak yine üç dünya vardır. Dünya hakkındaki bu görüş, üç rakamına mitolojik inançlarla bağlı sakral bir anlam kazandırmıştır. Yakut metinlerindeki kahraman, Yer İyesi'nin memesinden sadece üç kez süt emebilir (Beydili, 2005:489).

“Türk mitolojisinde “yerler, gökler, sular” üçlemesi mevcuttur. Aynı üçleme “gökler”, “yer-su” ve “atalar kültü” şeklinde de karşımıza çıkar. Aynı inanış şu üçlemeye de ifade edilir: 1. *Gök Tanrı (ak)*, 2. *Yer sular (ak ve kara)*, 3. *Yağız yer (kara)*. Üç âleme üç unvan verilir: 1. *Tar-Han*, 2. *Ak Şaman*, 3. *Kara Şaman*. Şaman inancına göre sema önce üç kat olarak tasavvur edilmiştir. Yakut Türklerinde ateşin üç çeşit olmasının sebebi de kâinatın üç bölümden oluştuğu inancıdır” (Gökalp, 1963:107).

Ritüel metinlerindeki “üç” sayısı, genellikle “otuz” ve “otuz üç” olarak güçlendirilmiş bir modifikasyonla ortaya çıkar.

“Dört” sayısının sembolizmi, dünyanın mitolojik modelinin yatay yapısının kavramlarıyla ilgilidir. “Dört” sayısının sembolizmi, esas olarak ritüel yapısında tezahür eder. Dünyanın dört tarafıyla ilgili bir kare şeklinde dünyanın yatay modeli özellikle ilgi çekicidir. Bunun canlı bir uygulaması, Çuvaş kiremet -orijinal sunaklarının düzenlemesinde ele alınmıştır. Evrenin dört köşesini birbirine bağlayan mitolojik yolların kesişme noktası olarak "dört" sayısı, kendini yollar, sokaklar ve kavşakların sakralizasyonunda (kutsallığında) gösterir” (Yegorov, 1995:143-146).

“Çuvaş putperestleri, yolların kesiştiği toplu kavşaklara (*çыл мәвәмкәлĕ*- yol dörtlüğü) ve toplumsal arazi sınırlarına tapınırlardı. Yolların kesişimi olarak, evrenin dört karşıt köşesini ve yanlarını birbirine bağlayan kavşaklar, kutsal olarak kabul edildi ve evrenin merkezine eşitlendi” (*çĕp kăvanu* ‘dünyanın göbeği’) (Vişnevskiy, 2001:254).

Schimmel, mitlerden hareketle, ilk insanların, ayın dört aşamasını (hilâl, büyüme, dolunay ve küçülmeyi) gözlemlediklerini, güneşin konumu ve gölgelerin hareketleri ile dört

ana yönü ve dört rüzgârı keşfettiklerini belirtir: “*Güneşin doğduğu ve battığı noktaların, özellikle ilkbahar ve sonbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu günlerde hassas bir biçimde gözlemlenmesi 4 esas noktanın keşfedilmesini sağlamıştır*” (Schimmel, 2000: 98).

“Beş” sayısı dünyanın yatay modelini sembolize eder ve beş kozmik (boşluk) sütun fikrini taşır: Biri merkezde ve diğerleri evrenin her dört köşesinin birinde bulunur. Eğer “dört” sayısı temel olarak dünyanın çevresi fikrini somutlaştırırsa, “beş” rakamı bu kavrayışı merkez kavramıyla desteklemiş, dünyanın dört köşesinin ya da yanlarının ortasına (merkezine) bağlanma fikrini ifade etmiştir. “Beş” sayısının geliştirilmiş bir versiyonu ise “kırk ve bir” sayısıdır, yani on kez *dört*ten oluşan sayı (dünyanın *dört* (taraf) koruyucu Tanrıları) ve *bir* (dünyanın merkezi). Böylece, halk tarafından kurban edilen hayvanın eti “kırk ve bir” parçaya bölünüyordu” (Yegorov, 1995:143-146).

“Mitolojik metinlerde açıkça görülen “*yedi*” sayısının sembolizmi, şu anki düzeyde zaten büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. “*Üç*” ve “*dört*” sayıların sakral değerlerinden oluşur: aynı zamanda, evrenin dikey dört üyeli ve yatay üç üyeli modelinin yapısından kaynaklanmaktadır” (Yegorov, 1995:143-146).

“Eski fikirlerde, gökkuşağının yedi renk düzeninin sabitliğinin, *yedi* sayısının sihirli karakterine dayandığı düşüncesi hâkimdir” (İoseleva, 1965:239-241).

“Bilgeliliğin sütunları”(Schimmel, 2000:140) olarak adlandırılan *yedi*: “4 *elementi kuşatan ve duygusal güçlere karşılık gelen maddi dörtlemeye* (hava= *zekâ*, ateş= *istenç*, su= *duygular*, toprak= *ahlak*) birlikte yaratıcı ilkelerin üçlüğünü (aktif *zekâ*, pasif *bilinçaltı* ve *işbirliğinin düzenleyici gücü*) içerir (Schimmel, 2000:140).“*Gezegenlerin sayısı*”(Güneş, Ay, Merkür, Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn – Güneş ve Ay aslında gerçek birer gezegen değildir.), “*ülkerin yedi yıldızı*” olarak bilinen *yedi*,“*genellikle olumlu güçlerle iç içe düşünülür*”(Schimmel, 2000: 144). Yenisey’de bir şaman davulunun dış yüzeyine, ilk insan olan“*yeryüzünün evladı*”nın *yedi* cennet boyunca sürecek bir yolculuğa çıkışı resmedilmiştir. Bu resme göre,“*dış çemberde yedi küçük çıkıntı vardır; içteki çemberde yedi noktada çıkıntı ve sekizinci noktada da bir kuş bulunmaktadır. Eliade’ye göre bunlar sırasıyla, çok güzel düzlüklerine ve gök tanrısının yedi oğluna gönderme yapmaktadır*” (Schimmel, 2000:157).

Ural-Volga bölgesi Türk halkları arasında, tüm Türklerde olduğu gibi, *yedi* sayısı “istikrarlı bir eğilimle geniş bir kavram yelpazesi oluşturur: farklı inançların dini temsillerinin belirlenmesinde, astronomik terimler ile kavramların oluşumunda ve folklor, atasözleri ve deyimlerin yapısında” (Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, 2006:633) olduğunu belirtir.

Yedi, Ural-Volga bölgesi, Türk halklarının mitolojik alandaki görüşlerini temsil ediyor. Efsanelere göre, dünya ve gökyüzü *yedi* katmandan oluşmaktadır. Göksel mitolojik alanı ifadelerle kullanıldığı görülür: Başk. *eme kam kük* ”yedi katmanlı gökyüzü” (yedinci tonoz meleklerin dünyası, yüksek güçlerin dünyası); Çuv. *çиччэмѣи нѣлѣт çинче* “yedinci gökte”; Tat. *жиде кам күктә үөрөү* “yedinci bulutun içinde gezinmek”. Çuvaşça ifadelerinde *yedi* yeraltı katmanın temsili tespit edilir: *Çич çĕр тĕнне кай!* “Yedinci cehenneme git!”; *Çич вĕрен тăршшĕ кай!* “Yedi halat uzunluğuna git”; *Çич çĕр мине (или миннине) кай!* “Yedi toprakların beynine git”. “Çuvaşlar, bazı yöresel inançlarına göre, ölülerin ruhlarının yeri olan *yedinci* kademeyi *yedi* ipin uzunluğundan daha derin olduğunu temsil edemiyorlardı” (Mesaroş, 2000:57).

Hastalıklı ruhun atılması için, şifacılar (cadı doktorları), bir oyuncak bebek yapmışlar ve bu bebeği hastanın göğsünün altında üç gün tuttuktan sonra kül ile ekmek dilimleriyle birlikte *yedi* yolun kesiştiği yere atarlarmış.

Çuvaşların inançlarına göre, birkaç yolun kesişimi tehlikeli bir yerdir: Köylülerin hayatındaki önemli ve sorunlu anlardan biri de ev inşa etmek için bir yer seçerken birçok gelenek ve ritüelden geçmektir. Çuvaşlar genellikle yoldan uzak bir yerde ev inşa etmeye çalışmışlar, çünkü bu terkedilmiş yollarda *kiremetler* gezermiş ki, gecenin yarısında gelip inşaatların kaldırılmasını talep ederlermiş (Çuvaşi. Etnografiçeskoye issledovaniye, 1970:82).

Yedi sayısı, Türk Dünyası halk inanışlarında “zaman” mefhumu konusunda uygun bir referans olarak görülür. Mesela, Çuvaşlarda yakın akrabalar arasındaki evlilik günah sayılır. Bu evlilik *yedi* kuşaklara kadar izin verilmez. Bu nedenle, düğün şarkılarında damatla ilgili olarak kullanılan ve gelin ile akrabalık bağının ilişkili olmadığına dair (*çичĕ юм*) “*yedi kez bir yabancı*” ifadesi mevcuttur.

“Zamanın standardı olarak *yedi* sayısı dini inançlarda da sabitlenmiştir. Çuvaş putperestleri ölü anma gününü yedinci gün gerçekleştirmiş. Vaftiz edilmiş Çuvaşlar ise Hristiyan geleneğine göre – üçüncü gününde, hatta *yedinci* olarak söylemeye devam etmişlerdir” (Yegorov, 1995:143-146).

Tanrıya kurban merasimlerinde edilen dualarda, Çuvaş halkı *yedi* çeşit tahıl için (*çичĕ мĕслĕ тырă-пурă*) dua eder.

Önemini güçlendirmek için *yedi* sayısı genellikle *yetmiş* veya *yetmiş yedi* sayılarıyla değiştirilir. “Çuvaşça kutsal metinlerindeki *yetmiş yedi* sayısı belirli bir biçimde (*çуммĕл те çичĕ*) *yetmiş ve yedi* olarak görülür. Çuvaşların toplumun örgütlenmesi konusundaki görüşleri özellikle ilgi çekicidir: Tanrı tarafından yetmiş ve *yedi* insanın, dilin ve dinlerin yaratılması; *yetmiş yedi* kuş, hayvan, yaratık, ağaç, ot, dağ, nehir, deniz türlerin yaratılmasıdır” (Yegorov, 1995:143-146).

“Duygusal komplolarda, yani beddua, büyücülük, üflemler ile şeytanolojik karakterler ve mitolojik yaratıklar (*şeytanlar, kötü ruhlar, kiremetler, vubır, iye, vupkınlar, toprak ve su ruhları*) ve unsurlarla birlikte kutsal nesneler ile sayılar görülmektedir: (77 bakır, gümüş, altın; 77 temel giysiler; 77 at ve sığır derisi vb.)” (Yenderov, 2012:95-103).

Örneğin, bir balta ile yaralandığında kanamanın komplosunda şöyle derlermiş: *Çуммĕл те çичĕ шуралса тухакан шурăмпуç çăлтăрĕ, çав шурăмпуç çăлтăрне пуртăна кассан хăçан юн тухĕ, çавăн чухне тин (ятне калаççĕ) юн тухтăр. Пĕрре сурса пăт та çăт юсантăр. Турăран ырăх, этемрен сиплĕх.* (Yetmiş ve yedi sabahyıldızı, beyaza yükseliyor. Bu sabah yıldızlarından biri balta ile yaralandığında, kan akacak, ancak o zaman (nehir adı) kan olacaktır. İlk büyüyle yara iyileşsin; insandan şifa, Tanrı’dan nimet); *Çуммĕл те çичĕ хĕрелсе тухакан хĕвел, çав хĕвеле хăçан та хăçан пуртăна кассан юн тухĕ, çавăн чухне тин (ятне калаççĕ) юн тухтăр. Пĕрре сурса пăт та çăт юсантăр. Турăран ырăх, этемрен сиплĕх.* (Çuvaşi. Etnografiçeskoye issledovaniye, 1970:86).

N. Egorov, “*yetmiş ve yedi*” ifadesinin sembolik önemini, özellikle büyücüler “*tuhatmăş*”, şifacılar “*yumşçă*”, ve düğün arkadaşların “*salamalik*” konuşmalarının büyüünde açıkça görüldüğünü belirtir (Yegorov, 2009:94).

D. Mesaroş, eski Çuvaş dini geleneğinde *yetmiş yedi* sayısının en sık rastlanan kutsal sayı olduğunu belirtir: “Büyücüyle ilgili olarak, insanlar *yetmiş yedi* çeşit büyüünün onun

elinde olduğuna inanırlarmış. En ciddi hastalıklarda büyücü (cadı) *yetmiş yedi* dilim ekmek kullanırmış” (Mesaroş, 2000:326).

“Peygamberlerin Tarihinde” (809 yıl (hicri –1406 y.) Çağatay lehçesinde Rabguzi tarafından yazılmış) şöyle yazıyor: “Efsanede diyor ki: *Yeva, her defasında oğlan ile kız olmak üzere yetmiş çift ikiz doğurdu*” (Magnitskiy, 1881: 183).

Dokuz sayısının sembolizmi, aile ayinlerinin ayrıntılarından ortaya çıkar. Böylece, yeni mahsul taneleri kutsallaştırma sırasında (*çükleme*) ritüelin başlangıcından önce yeni mahsulün ekmeği ile *dokuz* kova bira masaya konur. *Çükleme* törene eşlik eden metinlerde çeşitli tanrılar ve ruhlar listelenir ve genellikle bunlar *dokuz* gruba ayrılır.

“*Dokuz* numarasının değeri üç sayısı “üç” toplamından oluşur: Orta dünyanın üç katı, yukarı dünyanın üç katı ve alt dünyanın üç katı. Sonuçta, “*dokuz*” rakamı, dünyanın dikey üçlü modelini, yalnız daha ayrıntılı olarak tanımlar” (Yegorov, 1995:143-146).

“Çuvaşların, Tanrıların ismini oluşturan farklı ifadeleri vardır: *Çурт тĕнче турă* (Bu dünyanın Tanrısı); *Пугамбар* (evcil hayvanların koruyucusu); *Валецце паракан* (Tanrı ilişkisinin tanımı); *ажа казяр* (özür dileme) vs. Bu grupların her biri en fazla *dokuz* ifadeden oluşur. Çuvaşlara göre, bu tür çağrılar halk dualarının niteliği olan durumlarda okunur. Bu çağrılar çok eski devirlerden geldiği kabul ediliyor ve birçok ifade mevcut Çuvaş lehçesine uymuyor. Ayrıca bu ifadelerin Arapça ve Farsça olduğu anlaşıyor. Bununla birlikte, Çuvaşçadaki *dokuz* sayısının, Çeremislerde gördüğümüz gibi, eski Şaman duaları ile kurbanlarının performansında dikkat çekici kutsal öneme sahip olduğunu gösterir” (Magnitskiy, 1881:189-190).

“Moğolların, hana (hükümdara) sunulan eşya veya hediye aynı türden *dokuz* madde ve *dokuz* parçadan oluşurmuş. Bir veya üç kez alınabiliyormuş. Altaylar ise şöyle derlermiş: “Dalları olmayan bir ağaca bakmak hoş değil: üzerinde *dokuz* tane dalı olsun; *dokuz* dalında *dokuz* kişi olsun” (Magnitskiy, 1881:187-188).

Metinlerde 9’un daha güçlü versiyonu da 99’dur.

Cengiz Han’ın şiirsel masalından anlaşılabileceği üzere *doksan dokuz* sayısının Moğollarda kutsal önemi vardır. “*Doksan dokuz* göksel ülkeleri gezen, en büyük güçle doğmuş, her şeye sahip olan İsukeya’nın oğlu şanlı kahraman kral Cengiz”.

“Rubguzi’nin “Peygamberlerin Tarihi”nde *doksan dokuz* sayısı aşağıdaki metinlerde yer alır. “Ramazan ayının her gecesi (yılın en kutsal ayı) Tanrı, 100 tane iyilik verir. Bunların *doksan dokuzunu* inananlara, geride kalan biri de tüm varlıklara verilir”; “Anne Havva çok güzel olduğu, Tanrı’nın güzelliği yüz parçaya böldüğü, bunlardan *doksan dokuz* parçayı Havva’ya verdiği, kalan bir parçayı daha on parçaya böldüğü ve onlardan dokuzunu Yusuf’a, diğerini ise tüm dünyaya dağıttığı söylenir ” (Magnitskiy, 1881:190).

Allah’ın adlarını ve *doksan dokuz* Nebi’yi işaret eden 99 sayısını kutsal sayılar arasında görüyoruz. “*Doksan dokuz*” “Tanrı’nın güzel isimleri” Kuran’da Allah’a atfedilen sıfatlardan (epitetlerden) başka bir şey değildir” (Magnitskiy, 1881:190).

“*On iki* sayısının kutsal anlamı öncelikle arkaik ritüellerden oluşmaktadır. *On iki* sayısı, kurban ritüelinin performansında kurban edilen hayvanın parçalandığı sayıdır. *On iki* sayısının sembolizmi üç ile çarpılmakta ve evrenin dört köşesinin ruhaniyet sahipleriyle ilgili temsiliyi yansıtmaktadır (dünyanın katman sayısına göre)” (Yegorov, 2009:94).

V. P. Vişnevskiy'in belirttiğine göre: "Çuvaş putperestlerin batıl inancını bırakan, Çuvaşlardan gelen hayali tanrılarla ilgili duyduğum kavramların açıklamalarına bakarak, Kurtarıcı'nın 12 Havarisi olduğu için, Çuvaşlar Dünya arenasına (Dünya Sahibine) bağlı 12 iyi varlığın tanındığını söylediler" (Vişnevskiy, 2001:244).

On iki sayısı, Çuvaş efsanesinde de geçer: "On iki kapı açıldı, her şeyi gördük ve denizleri gördük, denizlerde yüzen gemileri, gökyüzüne kadar ağaçları olan ormanları ve o gökyüzünde uçan kanatlı makineleri (otomobiller)..."; (Çuvaşskiye legendı i skazki, 2008:36); *"On ikinci ambarın son on ikinci kapısına gidin. Zindana için ve asılı duran ateşli kılıcı oradan alın. Ayrıca orada beyaz bir mendil var, onu da alın. Bu mendille Udikan'ın yüzünü sil ve sonra kılıcı eline ver. Sonra ne yapacağınızı o bilir..."* (Çuvaşskiye legendı i skazki, 2008:37).

Sonuç olarak, Çuvaşların halkbilimi ürünlerinde sayı simgeciliğinin yaygın olarak kullanıldığı görülür. Çuvaş mitolojisinde, halk inançlarında, efsaneler ve halk hikâyelerinde görülen sayıların farklı görevlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Vişnevskiy, Viktor. O religioznih pover'yah çuvaş. Hrestomatiya po kul'ture Çuvaşskogo kraya: dorevol'yutsionnyy period. – Çeboksarı: Çuvaş. kn. izd- vo, 2001. s. 231- 255.

Yegorov, Nikolay. Çislovaya simvolika v mifakh. // Kul'tura çuvaşskogo kraya. Çast'I. Uçebnoye posobiye. – Çeboksarı: Çuvaş. kn. izd- vo, 1995. s. 143-146.

Yegorov, Nikolay. İzbranniye trudi. Etimologiya. Etnoglottogenez. Etnolingvokul'turologiya. V 2 t. – Çeboksarı: Novoye vremya, 2009. –T. II. – 840 s.

Yenderov, Vyaçeslav. Çuvaşskaya zagovornaya traditsiya v zerkale mifovospriyatiya etnosa. // Mentalitet i etnokul'turnoye razvitiye voljskih narodov. İstoriya i sovremennost': Materialı mejregional'noy naučno-praktičeskoj konferentsii. – Çeboksarı: ÇGİGN, 2012. s. 95-103.

İoseleva, Maya. Proishojdeniye magičeskih çisel. // Stranı i narodu Vostoka. – Moskva: Nauka, 1965. Vıp.4. s. 239-241.

Magnitskiy, Vasiliy. Materialı k ob'yasneniyu staroy çuvaşskoy veri. Sob. v nekotoryh mestnostyah Kazanskoy gubernii V. Magnitskim, çlen.- sotrudnikom Kazanskogo obşçestva arheologii, istorii i etnografii. Kazan: Kaz. duhovnaya akademiya, 1881.– 268s. <http://old.rsl.ru/table.jsp>

Matveyev, Gennadiy. Mifoyaziçeskaya kartina mira etnosa (na primere çuvaşskoy mifologii i yazıçestva). / Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni doktora filosofskih nauk. – Çeboksarı: İzd-vo Çuvaşskogo gosuniversiteta, 2007.

Mesaroş, Dyula. Pamyatniki staroy çuvaşskoy veri. Perevod s vengerskogo. – Çeboksarı: ÇGİGN, 2000. – 360 s.

Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Pratyurkskiy yazık-osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannım yazıka. – Moskva: Nauka, 2006. – 908 s.

Çuvaşı. Etnografiçeskoye issledovaniye. Çast' vtoraya. – Çeboksarı: Çuvaşskoye knijnoye izd- vo, 1970. – 308 s.

Çuvaşskiye legendı i skazki. / Sostavitel' G.A. Matveyeva. – Çeboksarı: Çuvaşskoye knijnoye izd- vo, 2008. – 191 s. http://suvar.org/books/kulytura_chuvashskogo_kraya.pdf

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Beydili, Celal. Türk Mitolojisi. Ansiklopedik Sözlük. Ankara: Yurt Kitap yay., 2005.
<http://www.genelturktarihi.net/wp-content/uploads/2012/05/Turk-Mitolojisi-Ansiklopedik-Sozluk.pdf>

Gökalp, Ziya. Türk Töresi. İstanbul: Akın Yayınları, 1963.
https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/turk_toresi.pdf

Yardımcı, Mehmet. “Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar”. Ankara: Edebiyat Tarihi Çerçevesinde Âşık Edebiyatı Araştırmaları, 2008. s. 83-96.

Schimmel, Annemarie. Sayıların Gizemi. Çev. Mustafa Küpüşoğlu, 2.baskı, İstanbul: Kabalcı yay., 2000. – 337 s.

<https://tr.scribd.com/doc/316823010/Annemarie-Schimmel-Say%C4%B1lar%C4%B1n-Gizemi-pdf>

ATEBETÜ'L HAKÂYİK VE REFAİL OĞUZTÜRK DAĞLI'NIN ESERLERİNDE DİNÎ DEĞERLER

Yaşar SÖZEN
goktug3525@hotmail.com

Giriş. 1. Atebetü'l Hakâyık ve Refail Oğuztürk Dağlı'nın Eserlerinde Ortak Olan Dinî Değerler

Atebetü'l Hakâyık, Edib Ahmed Yüknêkî tarafından kaleme alınan, İslami devrin ilk edebî eserlerinden biri olan, başta dinî değer ve öğretiler olmak üzere ahlak, iyilik, doğruluk, cömertlik, cimrilik, bilgi, ilim ve dilin korunması gibi konularda nasihatler veren bir öğüt ve hikmet kitabıdır. Bundan dolayı Edib Ahmed Yüknêkî, eserinde birçok dinî konuya ve öğretiye temas etmekte ve bu konular hakkında insanlara bilgi ve öğütler vermektedir.

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen bir şairi, yazarı, tarihçisi, fikir, sanat ve ilim adamı olan Refail Oğuztürk Dağlı'nın eserlerine, özellikle şiir ve poemalarına baktığımızda karşımıza *Atebetü'l Hakâyık*'taki gibi birçok dinî değer ve öğreti çıkar. Ancak *Atebetü'l Hakâyık*'ta ve Oğuztürk'ün eserlerinde tespitlerimize göre ortak olan toplam altı dinî değer ve öğreti bulunmaktadır. Bunlar; '*Allah, Dünyanın Geçiciliği, Helal ve Haram, Hz. Muhammed, İslamiyet ve Sabırdır.*' Bu altı dinî değer ve öğreti, hem *Atebetü'l Hakâyık* hem de Oğuztürk'ün eserlerindeki karşılaştırmalı metin örnekleriyle ortaya konulmuş, anlatılmış ve açıklanmıştır.

1.1. Allah

Atebetü'l Hakâyık, Klâsik Türk edebiyatında görülen düzene sahiptir. Eserin baş tarafında besmele ile başlayan 10 beyitlik bir '*tahmid*' (*Allah'a övgü*), ardından 5 beyitlik '*na't*' (*Peygamberi övme*) ve 5 beyitlik '*Dört Sahabenin Övgüsü*' yer almaktadır. Kitabın ithaf edildiği ve sunulduğu *Büyük Emîr Muhammed Dâd İspehsâlâr Beyin methiyesi* 14 beyit tutmaktadır (Çağbayır 48). Yani eser, klasik mesnevi tertibindeki gibi Allah'a övgü ile başlar ve devam eder. Bundan dolayı en büyük dinî değer ve öğreti olan Allah teması, *Atebetü'l Hakâyık*'ta önemli bir yere sahiptir. *Atebetü'l Hakâyık*'ta ve Oğuztürk'ün eserlerinde Allah temasında ortak olan nokta, Allah'ın varlığını, birliğini, gücünü ve kudretini insanlara delillerle anlatmak ve göstermektir.

Yüknêkî, eserinin ilk bölümünde yani Allah'ı övdüğü bölümde, Allah'a hamt ve dua eder. Allah'ın rahmetine sığınarak bütün gücüyle Allah'tan yardım ister. Allah'ın varlığına ve birliğine tanıklık ettiğini, canlı cansız bütün varlıkların ve kâinatın Allah'ın varlığına ve birliğine tanıklık ettiklerini ifade eder. Allah'ın varlığına ve birliğine delil ve ispat arayanların ise en küçük zerrelere bile binlerce delili bulduklarını şu dizelerle dile getirir:

*İlahî, çok hamdederim ben sana
Senin rahmetinden hayır umarım
Senamı layığınca söyleyebilir mi bu dilim
Bütün gücümle söyleyeyim, yardım et bana
Senin varlığına tanıklık verir
Canlı, cansız, uçan, yürüyen ne varsa
Senin birliğine delil arayan*

Bir nesne içinde binlerce delil bulur (Çakan 1)

Yüknekî, canlı cansız bütün varlıkların, kâinatın ve her şeyin tek yaratıcısının Allah olduğunu Allah'ı övdüğü bölümde dile getirir. Allah, bütün varlığı ve her şeyi yokluktan var etmiştir. Yüknekî ise bunu bildiğini ve ikrar ettiğini yani dile getirdiğini ifade eder. Bundan şüphesi olanlara, Allah'ın varlığını ve her şeyi yoktan var ettiğini şu mısralarla ispat eder:

Yoktum, yarattın, yine yok kılıp

İkinci kez var ettin, bunu ikrar ederim

Ey şüphe yolunda koşan, uyan

Gel, ölümden önce ateşten kurtar kendini

Yarattı Tanrım, geceni, gündüzünü

Uyup birbirine, arka arkaya yürürler

Karartır geceni, gününü giderip

Geceni giderip aydınlatır tanı (Çakan 1)

Yüknekî, Allah'ı kudret sahibi, ulu bir Tanrı olarak tasvir eder. *Atebetü'l Hakâyık*'ta hem Allah hem Tanrı sözcüklerini kullanır ve bunda hiçbir fark görmez. Ona göre Allah, güç ve kudret sahibidir, yücedir ve her şeye gücü yeter. O, öyle bir güç ve kudret sahibidir ki dirileri öldürür, ölüleri diriltir. Ölüleri diriltmek onun için çok kolaydır. Yüknekî, Allah ile ilgili bu düşüncelerini şu ifadelerle anlatır:

Dirileri öldürür, ölüleri diriltir

Görüyorsun, iyi düşün bunu

O kudret sahibi, ulu, bir Tanrı'dır

Ölüleri diriltmek onun için kolaydır (Çakan 2)

Yüknekî'ye göre, insanın başına gelen her şey Allah'ın emriyle gelir. Yaşanılan her şey, Allah'ın bilgisi ve emri dâhilindedir. Bundan dolayı Allah'tan gelene karşı boyun eğmek ve itaat etmek gerekir. Şair, bu düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

Ey dünya üzerinde hükmünü yürüten

Onu yerip sonra öven

Başta gelen her iş Tanrı hükmüyle gelir

Onun emriyle gelir gelen (Çakan 36)

Refail Oğuztürk Dağlı'nın şiir ve poemalarında en çok işlediği ve üzerinde durduğu dinî değerlerin başında Allah teması gelir. Oğuztürk'e göre, her işe Allah kelamı ile başlamalıyız. Eğer Allah kelamı ile başlarsak, Allah işlerimizi güzel ve iyi eyler. Oğuztürk, şiir ve poemalarında Allah kelamını yüzlerce defa kullanır. Her fırsatta Allah sözünü dile getirir ve okuyucusuna Allah'ın gücünü, kudretini, merhametini, adaletini anlatır. Oğuztürk, Allah için sadece Allah kelimesini değil, bunun yanında özellikle *Tanrı, Yaradan, Rap, Halik, Rahman, Rahim* gibi isim ve sıfatlarını da kullanır. Özellikle Allah ve Tanrı kelimelerini daha fazla dile getirir (Sözen 109).

Oğuztürk, *Sızan Hakikatler, Cennet Kapıları, Mukaddes Görüş ve Hazreti Zul Kar Neyn* poemalarına Allah adıyla başlar. Yani bu poemaların başlangıç kısmında nazım

şeklinde yazılmış *Allah Adı İle* isimli özel bir bölüm vardır. Çünkü şair, özellikle poemalarını klasik mesnevi tertibinde kaleme alır. Şair, her işe olduğu gibi şiir ve poemalarına da Allah kelamı ile başlamıştır. Çünkü Oğuztürk'e göre, Allah kelamı ile başlanan iş kolay olur ve Allah, zor olanı insanlar için kolaylaştırır, kolay olanı da zorlaştırır (Sözen 110). Yüknekî'nin *Atebetü'l Hakâyık*'a başladığı gibi, Oğuztürk'te birçok poemasına Allah adı ile başlar. Oğuztürk, Yüknekî gibi her fırsatta Allah'ın varlığını ve birliğini delillerle ortaya koyar. Örneğin Oğuztürk, kaleme aldığı ilk eseri olan *Sızan Hakikatler* poemasına şu ifadelerle başlar:

*Ey qüdretili, Rehim ve Rehman Allah,
Tanrı tanıdığım Yaradan Allah!
Tek Senin qarşında çökerek dize,
Heqiqet namine başladım söze.
Bilmeden sehlere yol versem eger,
Kimseye sözümünden deymesin zerere.
Yoluma nur saçsın verdiğin nemet,
Görünsün gözlere gizli heqiqet. (Oğuztürk 6)*

Oğuztürk, Allah'ın rahim, rahman ve yaradan olduğunu ifade eder ve Allah'ın rahmetini ve merhametini anlayan insanın ise Allah karşısında baş eğdiğini ve ona kul olduğunu söyler. Allah; rahimidir, rahmandır, merhametlidir, adildir. Şaire göre eğer biz, Allah'ın bu sıfatlarını ve özelliklerini anlarsak gerçek manada ona kul oluruz ve kulluk görevimizi yerine getiririz. Oğuztürk, bu düşüncelerini şu mısralarla dile getirir:

*Rehimsen, Haliksen, mahir Yaradan,
Rehmine baş eyir derk eden insan. (Oğuztürk 7)*

Oğuztürk, Yüknekî gibi Allah'ın bir olduğuna bütün varlığıyla şahitlik eder ve Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışır. Allah, tektir ve bizim tanrımız Allah'tır. Hz. Muhammed, onun resulü yani habercisidir. Allah, insanları ve bütün kâinatı *Kur'an-ı Kerim* ile müjdelemiştir. Şaire göre Kur'an, bütün insanlığa, kâinata ve mahlûkata verilen en büyük müjdedir. Şair, Allah'ın resulü olan Peygamber efendimizin ve Allah tarafından gönderilen kutsal kitabımız *Kur'an-ı Kerim*'in Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan en büyük deliller olduğunu şu dizelerle ifade eder:

*Bütün varlığım la şahidem ki men,
Vahid Yaradansan, tek Tanrısan sen!
Muhemmed peygamber, o uca hazret,
Senin resulundur-etdim şahadet!
Müqeddes Quranı bize yetirdi,
Bütün mehluklara müjde getirdi. (Oğuztürk 9)*

Oğuztürk, Yüknekî gibi Allah'ın büyük ve sistemli bir ölçüyle bütün kâinatı ve insanlığı yarattığını ve insanın bu muhteşem maharet ve nizam karşısında hayrete düşmemesinin mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre Allah, bütün kâinatı öyle güzel ve muhteşem bir düzenle yaratmıştır ki, her şey dakik bir şekilde işler. Buna gerçekten insanın

aklı ve fikri yetmez. Bundan dolayı Allah'ın bu nimetleri karşısında bizim gece gündüz şükretmemiz gerekir. Oğuztürk, Allah'ın bu gücünü ve kudretini şu mısralarla açıklar:

*Deqîq bir ölçüyle, deqîq nisbetle,
Ağıla sığmayan bir meharetle,
Böyük Kâinatı Sen yaratmısan,
Suyuna sîrr ile sınaq qatmısan.
Ne böyük deqîqlik, ne ince dövrän?!
Hemd olsun, şükr olsun Sene Yaradan! (Oğuztürk 6)*

Allah, tektir ve birdir. Yalnızlık, sadece Allah'a mahsustur. O, doğurmamıştır ve doğrulmamıştır. Ama her şeyi yoktan var etmiştir. Bundan dolayı Allah'ı izah etmek ve anlatmak için kelimeler yetmez. Oğuztürk'e göre, onu anlatmak mümkün değildir. O, bizzat müminlerin kalbindedir. Allah, her şeyi yoktan var etmiş ve bizi *Kur'an-ı Kerim* ile haberdar etmiştir. Bunun için varlıkların ne kadar muhteşem olduğuna şaşkırmamak gerekir. Çünkü onları Allah yaratmıştır. Şaire göre, Allah'ın yarattıklarına şükretmemiz ve Allah'a ibadet etmemiz gerekir. Ancak bu şekilde Allah'a olan kulluk vazifemizi yerine getirmiş oluruz. Şair, Allah'ın bu vasıflarını şu mısralarla ifade eder:

*Tanrım bir Allah'tır-Rehim ve Rahman,
Ona ibadet ile yaranar sahman.
Düşünmeye bele çekmeden zehmet,
Müdhiş varlıkları O qurdu elbet.
Yokdan yaranmadan var olan Allah,
Bizi Quran ile eylemiş agâh.
Hansı nisbetlerle edim ki, izah,
Nisbetsiz varlıqdır yaradan Allah. (Oğuztürk 83)*

Oğuztürk, Yüknê gibi yüce Yaradan'ın emir verdikten sonra kâinatta ebedi bir devrin başladığını ve her şeyin yaratıldığını dile getirir. Allah, ol dedikten sonra her şey olmuştur. Allah, emir vermiş, kâinat ve bütün insanlık yaratılmıştır. Ama insanın yaratıcısı olan Allah'ı tanıması ve bilmesi gerekir. Şair, bunu şu ifadelerle dile getirir:

*Emrini verince uca Yaradan,
Başlar Kâinatta ebedi dövrän! (Oğuztürk 110)*

1.2. Dünyanın Geçiciliği

Atebetü'l Hakâyık'ta ve Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan diğer bir dinî değer ve öğretisi ise dünyanın geçiciliğidir. Hem Yüknê hem de Oğuztürk'e göre bu dünya, ebedi değil geçicidir. *Atebetü'l Hakâyık*'ta dünyanın geçici olduğu ifade edilir ve dünyanın dönekliği uzun uzun anlatılır. Yüknê, bu dünyayı insanların konup göçtüğü bir kervansaraya benzetir. Yüknê'ye göre insanlar, toplu olarak bir kervan yolculuğu yaparlar. Ona göre, bu kervanın bir başı ve sonu vardır. Bundan dolayı şair, bu dünyayı geçici görür ve bu dünyanın ve dünya malının ardından koşanlara bir anlam veremez. Çünkü dünya malı da dünya gibi dönek ve geçicidir. Yüknê, dünya malının geçiciliğini ve dünyanın dönekliğini şu mısralarla dile getirir:

*Bu dünya bir kervansaray konup göçmelik
İnsan gelip geçmek için kervansaraya iner
Kervanın başı kalmış uzaklaşmış, yolu tutmuş
Başı kalkmış kervan ne kadar gecikebilir
Bu dünyanın ardından koşturmak ne için
Hasis, maldan ötürü, deyip kendini yorar
Mala bu kadar gönül bağlamak neden
Bu mal gelirse ertesi gece gider
Bu mal hırsını çıkar gönlünden (Çakan 14)*

Yüknekî, Peygamber efendimizin bu dünyayı bir tarlaya benzettiğini ve bu tarlada çalışıp iyilik etmemizi tavsiye ettiğini belirtir. Bundan dolayı bu dünyanın lezzeti de, zevki de kalıcı değildir. Her şey değişir ve aslına döner. Genç yaşlanır, yeni eski olur, sağlam er çöker ve kuvveti azalır. Şair, bu durumu şu ifadelerle izah eder:

*Dünya bir tarladır dedi Resul
Tarlada çalış ve iyilik ek
Kalıcı değildir bu dünya lezzeti
Esen yel gibi geçer zevk müddeti
Genç yaşlanır, yeni eski olur
Sağlam er çöker, geçer kuvveti
Bugün var, yarın yok bu dünya malı
Benim dediğim mal başkalarının payı
Dolu olan azalır, tam olan eksilir (Çakan 14)*

Yüknekî, dünyayı kişileştirerek bazen gülümsediğini bazen de kaşlarını çatıldığını ifade eder. Ona göre bu dünya, bir elinde bal diğer elinde ise zehir tutar. İnsanlara önce baldan tattırır, daha sonra ise zehri sunar. Balı tadan her insan, gün gelecek muhakkak acıyı da fazla fazla tadacaktır. Bundan dolayı şaire göre, bu dünya acılarla ve eziyetlerle doludur. Şair, dünyanın bu ikiyüzlülüğünü şu dizelerle anlatır:

*Dünya gülümser ama, bazen de kaş çatır
Bir elinde bal tutar, biriyle zehir katar
Baldan tattırıp ilkin damağı tatlandırır
Sonraki kadehe zehir katıp sunar
Eğer tatlı tattıysan hazırlan acıya
Rahat bir gelirse acı gelir onar onar (Çakan 15)*

Yüknekî'ye göre bu dünya, umutlanacak ve umutla yaşanılacak bir yer değildir. Yülnekî, dünyayı yılanla benzetir. Dünya da yılan gibi dokunduğunda yumuşaktır ancak içi zehir ile doludur. Bundan dolayı yilandan uzak durduğumuz gibi bu dünyadan da uzak durmalı ve bu dünyaya güvenmemeliyiz. Çünkü dünya, dışardan çok güzel görünür fakat

içerisinde binlerce çirkinlik, kötülük ve iğrençlik vardır. Bunun için şaire göre, bu dünyaya gönül bağlamak hataların başıdır. Ayrıca Yüknekî, Peygamber efendimizin “*Dünya sevgisi her hatanın başıdır.*” sözünü hatırlatarak kendi düşüncelerine dayanak oluşturur. Bu düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

*Ey sıkıntısız rahatlık uman
Bu dünya ne zaman umutlanacak bir yer oldu
Yılan gibi bu dünya, yılanı oklamak gerek
Yoklandığında yumuşaktır, içi pür ağı
Yılan yumuşaktır ama, öldürebilir bir fili
Uzak durmalı, yumuşak deyip güvenmemeli
Bu dünya dışarıdan güzel görünür
Velakin içinde binlerce nahoşluk vardır
Bakıp, dış bezeği görüp senin buna
Gönül bağlaman bil ki hataların başıdır (Çakan 15)*

Yüknekî, dünyayı yazınki buluta ve bir düşe benzetir. Şaire göre dünya, bir bulut veya düş gibi hemen gelip geçer. İnsanı etkisinde bırakır ama kalıcı değildir. Şair, dünyanın bu durumunu şu mısralarla dile getirir:

*Dünya bazen peçesini bir görümlük açar
Kucaklayacak gibi kollarını açar ama, hemen kaçır
Yazınki bulut gibi ya da düş gibidir hâli
Durmadan geçer baht ya da kuş gibi uçar (Çakan 16)*

Yüknekî, bu dünyanın düşmanlıkla, cefa ve dert ile dolu olduğunu ifade eder. Ona göre, dünya tamamen dertlerle dolu bir yerdir. Ancak dünyanın bu bozukluğunun ve geçiciliğinin asıl nedeni dünyanın kendisi değil, insanlardır. Çünkü dünyayı bu hale getiren, dünyayı dertlerle dolduran ve bozan insanların kendisidir. Bundan dolayı şaire göre, dünyaya sitem etmek aslında doğru değildir. Şair, dünyanın bu halini şu dizelerle anlatır:

*Dünya dolu düşmanlık, cefa, cevr ile
Hani bir vefalı, varsa onu ara
Sen bozüksun, onun için dünya bozuldu
Neden sitem ediyorsun bu dünyaya (Çakan 32)*

Yüknekî, başka bir bölümde de dünya malının geçici olduğunu dile getirir. Ona göre, dünya malı geçicidir ve insan, dünya malı için çok düşünmemeli ve bunu kendine dert edinmemelidir. Çünkü dünya malı dünyada kalır. Şaire göre asıl mal, insanın diğer tarafa yani diğer dünyaya götürdüğü maldır. Bu mal ise iyi niyet ve güzel ameldir. Yüknekî, dünyanın geçiciliğini bir de şu ifadelerle anlatmaya çalışır:

*Neden kendini bunca sıkıyorsun mal için
Gönlünde gamın o, dilinde sözün
Sen gidersin, malın dünyada kalır*

Sarınacağın bezi de utanıp verirler

Senin malın öbür tarafa götürdüğü maldır

Sıkı tutup durduğun ise hasret kalacağıdır (Çakan 35)

Son olarak Yüknekî, dünya malının geçiciliğini ve dünyanın eziyetini farklı bir bölümde şu şekilde dile getirir:

Bugün tatlı gelir mal toplamak sana

Yarın bırakıp gitmesi acı olur

Bu dünya mezesinin tadı karışıktır

Eziyeti çoktur, tadı azdır (Çakan 36)

Refail Oğuztürk Dağlı'nın, dinî değer ve öğretiler olarak üzerinde durduğu konulardan biri de dünyanın geçiciliğidir. Oğuztürk, dünyanın geçiciliği konusunda *Atebetü'l Hakâyık*'ta dile getirilen düşüncelerle hemen hemen aynı düşünceleri paylaşır ve ifade eder. Oğuztürk'e göre bu dünya, ebedi değil geçicidir. Gençlik de, güzellik de, dünyanın bütün nimetleri de geçicidir. Şair, bu dünyanın gelip geçici olduğunu şu beyit ile dile getirir:

Ne cavanlık, ne gözellik, ne de bu dünya ebedi,

Bu yalancı dünyada demir de böhra düşer. (Oğuztürk 11)

Oğuztürk'e göre, bu dünya bir derttir ve bütün dertlerin özüdür. Ama insanlar bunu fark etmez ve anlamazlar. Bu dert, insanlara derman gibi görünür. Şair, bu dünyanın bir dert olduğunu şu dizelerle ifade eder:

Kime menseb, kime şehvet, kime servet bu cahan,

Eslinde bir imtihandır-sonu Divan görünür.

Bakar insan, bakar, ancaq yene de görmür ki gözü,

Fani dünya beledir, derd özü derman görünür. (Oğuztürk 17)

Şaire göre, servet, mal mülk, şan, şöret, makam ve mevki gelip geçicidir. Oğuztürk, bunların kalıcı olmadığını, dünyanın gelip geçici olduğunu ama bizim için her iki dünyada da önemli olanın Allah'ın rahmeti olduğunu ifade eder. Şair, insanlara her iki dünya için sadece Allah'ın rahmeti ve bereketinin yeteceğini şu beyitle izah eder:

Servet dünyanınındır, köçersen, iter,

Her iki dünyada bir rehmet yeter. (Oğuztürk 62)

Oğuztürk'e göre, vazifeler, görevler, makamlar zorunluluktan vardır. Yani bunlar, bir iştir ve bunların bir şekilde yapılması gerekir. Bu vazifelerin, görevlerin, makamların, mevkilerin asıl maksadı ise halka ve ülkeye hizmettir. Bu görevler ve makamlar halka, vatana ve millete hizmet etmek için vardır. Bunun için, aslında bu dünya da geçicidir. Şaire göre dünya, insana ne verirse zamanı geldiğinde verdiklerini geri alır. İnsan öldüğü zaman kendisiyle beraber görevi de ölür, makamı da ölür. Bu dünyada insandan geriye kalacak olan bir hayırlı amel ve bir de addır. İnsan öldüğünde onun yaptığı hayırlı ameller ve adı konuşulur. Şair, bu dünyanın geçici olduğunu bir de şu ifadelerle dile getirir:

Her vezife, menseb bir zeruretdir,

Meqsedi ölkeye, halka hidmetdir!

Dünya ne verirse yenden alır,

İnsandan bir emel, bir de ad qalır. (Oğuztürk 11)

1.3. Helal ve Haram

Atebetü'l Hakâyık'ta ve Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan diğer bir dinî değer ve öğreti ise helal ve haram kavramlarıdır. *Atebetü'l Hakâyık*'ta helal ve haram kavramları üzerinde önemle durulur ve bu dinî değerler hakkında okuyuculara öğütler verilir. *Atebetü'l Hakâyık*'ta cömertlik ve cimrilik konuları işlenir, cömertlik övülüp tavsiye edilirken cimrilik ise yerilir. Yüknekî, insanlara seslenerek eğer Allah size mal, mülk, zenginlik verdiyse, siz de bu zenginliği diğer insanlarla paylaşın ve diğer insanlara verin şeklinde öğüt verir. Ancak Yüknekî'e göre, kazanılan mal da, verilen mal da öncelikle helal olmalıdır. Mal, mülk, zenginlik, varlık helal yoldan kazanılıp ve yine helal yoldan paylaşılmalıdır. Şair, bu fikirlerini şu şekilde anlatmaya çalışır:

Ey mal sahibi, cömert ve iyi insan

Tanrı verdiyse sana, sen de ver

Toplayıp vermeyendir yerilen, sövülen

Nice toplarsan topla, helalinden vereceksen (Çakan 18)

Yüknekî, helal ve haram konusunda insanlara öğüt verirken aynı zamanda insanları sert bir üslupla da eleştirir. Toplumda utanma duygusunun kaybolduğunu, helal ile haramın birbirine karıştırıldığını ve artık helal kazanıp, helal yiyen insanların toplum içerisinde kalmadığını sert bir şekilde dile getirir:

Utanma kayboldu, bulunmaz kokusu bile

Helal yiyen hani, görülmez böyle biri

Helalin kendisi nerede bugün, hani

Kim haram yerken haram deyip yedi (Çakan 33)

Yüknekî, mal, mülk ve zenginlik düşkünlerine seslenerek sahip oldukları zenginliğin ileride kaygı, endişe ve vebal olacağını söyler. Çünkü ona göre, eğer mal haramsa ve haram şekilde kazanılmışsa sonunda azap; eğer mal helalse ve helal yoldan kazanılmışsa sonunda hesap vardır. İnsan, helalin, haramın kısacası yaptığı her şeyin hesabını eninde sonunda Allah'a verecektir. Şair, bu durumu şu mısralarla izah eder:

Ey mal düşkününü adam, iyi bil ki bu mal

Bugün kaygı, endişe olur, yarın vebal

Malın haramsa sonunda azap vardır

Eğer helalse sonunda hesap vardır (Çakan 34)

Oğuztürk'ün dinî değer ve öğretiler kapsamında işlediği ve üzerinde durduğu konulardan biri de helal ve haram kavramlarıdır. Helal ve haram kavramları, dinî meseleler olduğu kadar sosyal meseleler kapsamına da girer. Çünkü bu kavramlar, toplumsal hayatın her alanında karşımıza çıkar ve toplumsal hayatı derinden etkiler. Oğuztürk, Yüknekî gibi bu konularda ciddi eleştiriler yapar ve bu kavramların toplumda ve toplumsal yaşamda meydana getirdiği hasarları dile getirir. Şaire göre, toplumun önde gelenleri, yöneticiler, devlet memurları, toplumun farklı kesimleri ve halk, inancı ve imanı terk edip helal ile haramı artık

birbirine karıştırmıştır. Böylelikle toplumsal hayatta ahlaki bozulmalar, yozlaşmalar ve hasarlar meydana gelmiştir. Oğuztürk, toplumsal hayatta meydana gelen bu ahlaki hasarları şu şekilde anlatır:

Eyan-eşrefler de imanı atıb,

Rüşveti, haramı halala qatıp.

Qurd kimi hamının qıcıyb dişi,

Rüşvetsiz düzelmez kimsenin işi. (Oğuztürk 54)

Oğuztürk'e göre insan, sadece ve sadece Allah'a kul olmalı ve her zaman haramlardan uzak durmalıdır. İnsan, dünya malını kazanabilir ya da biriktirebilir. Ama önemli olan bu malın ve servetin kaynağıdır. Bu malın ve servetin kaynağı helal olmalıdır. Şair, helal ve haram konusundaki bu fikirlerini şu şekilde açıklar:

İblise satılmaq feraset deyil,

Mezлумu incitmek şücaet deyil.

Etsen dünya malı, servet senindir,

İndi haram, sonra lenet senindir!

Toplayıb yığdığın o kızıl, qaş-daş,

Alınmış ruzidir, gözlerdeki yaş!

Kim haram yoluna qoyursa qedem,

Dörd yandan bir çöker başına âlem. (Oğuztürk 62)

Oğuztürk, insanlara harama ve günaha el uzatmamalarını tavsiye eder. Haram, günah, haksızlık insanın kolay bir şekilde el uzatabileceği ve nefesine yenik düşebileceği şeylerdir. Şaire göre, eğer bir evde haram varsa ve haramlar artmışsa o evde namus ve liyakat yoktur. Şair, helal ve haram konusunda insanlara verdiği tavsiyeleri şu dizelerle dile getirir:

Harama, günaha sen el uzatma,

Özünü, neslini odlara atma.

Bir eve yol tapmış haramlar qeder,

O evden namus ve leyaqet geder. (Oğuztürk 67)

Şair, mert, cesur ve yürekli insanın haramlar önünde kesinlikle diz çökmeyeceğini ve haramlara tamah edip el uzatmayacağını ifade eder. Devamında ise sabırsızlık etmememiz gerektiğini öğütler. Şair, helal ve haram konusundaki bu öğütlerini şu dizelerle dile getirir:

Merd haram önünde diz üstde çökmez,

Haramın lezzeti çok uzun çekmez!

Sebirsizlik etme! Fitnekar olma!

Çetinde ince bir gül kimi solma!

Burakma meydanı qeyretsizlere,

Ruziden pay verme ismetsizlere. (Oğuztürk 79)

Şaire göre haram, insanlara şirin gelir. Çünkü haramın, haramzadelerin ağzında tadı kalır. Şaire göre, haram yiyen insanlar Allah'ı tanımaz. Çünkü haram yiyen bir insan, kendini tamamen şeytanın kulu ve kölesi eder. Allah'a kul olacağı yere, şeytana kul olur. Oğuztürk, haram yiyenlerin şeytana nasıl kul olduklarını şu mısralarla izah eder:

Çünkü şirin gelir insana haram,

Özünü iblise qul edir tamam. (Oğuztürk 113)

1.4. Hz. Muhammed

Atebetü'l Hakâyık ve Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan ve işlenen dinî değer ve öğretilerden biri de âlemlere rahmet olarak gönderilen son peygamber Hz. Muhammed'dir. Yüknekî, *Atebetü'l Hakâyık*'ta peygamber efendimizin methiyesini yaptığı *nat* bölümünde, Hz. Muhammed'i insanların en seçkini ve kutlusu olarak tasvir eder. Yüknekî'e göre, yaratılmışlar içinde onun bir dengi yoktur. O, bütün varlıklardan üstündür. Yüknekî, bu bölümde Peygamber efendimizi öyle betimler ki, onu methederken dilinin tatlandığını ifade eder. Çünkü o, Allah katındaki en değerli ve en üstün insandır. Şair, peygamber efendimize yaptığı bu methiyeleri şu şekilde dile getirir:

O, insanların en seçkini ve kutlusudur

Yaratılmışlar içinde onun dengi yoktur

Resuller beyaz bir yüzdür, bu o yüzün gözüdür

Ya da onlar kızıl yanaktır, bu o yanağın benidir

Onun methiyle tatlanır bu dilim

Onu yâd etmek dilime şeker ve baldır

Bugün benden selam olsun ona

Yarın bunaldığımda elimden tutacak olana (Çakan 3)

Oğuztürk de eserlerinde son peygamber Hz. Muhammed'e, dinî bir değer, öğreti ve tema olarak büyük bir yer verir. Oğuztürk, Hz. Muhammed'in bu fani dünyaya en son peygamber olarak geldiğini, cümle mahlûkatın ve bütün kâinatın peygamberi olduğunu, onunla beraber beşeriyetin son dini olan İslam'ın tamamlanacağını ve Allah'ın onun ümmetini ve neslini koruyacağını şu mısralarla ifade eder:

Gelecek bu fani, suçlu dünyaya,

Muhemmed peygamber, hetm-enbiya!

Muhemmed Mustafa, Muhemmed Emin,

Odur dürr danesi bütün beşerin.

Cümle mehlûkatın peygamberidir,

Bütün kâinatın peygamberidir.

Onunla tamlanar beşerin dini,

Tanrı pak edecek onun neslini. (Oğuztürk 173-174)

"Hz. Muhammed", Allah tarafından gönderilen son peygamberdir. O, cümle mahlûkata, bütün kâinata ve bütün beşeriyete peygamber olarak gönderilmiştir. Oğuztürk'e göre Hz. Muhammed, yeryüzündeki en akıllı, en kâmil, en adil, en dürüst, en emin insandır.

Onun hususiyetleri ve meziyetleri sayılmakla bitmez. O, Muhammed Emin'dir. Kâfirler bile ona *Emin* demiştir. Şaire göre onsuz, bu kâinatın hiçbir değeri ve kıymeti yoktur. Şair, Allah elçisi olan Peygamber efendimizi şu şekilde tasvir eder:

Muhemmed Mustafa, uca peygamber!
En aqıl, en adil, en kâmil beşer!
Haqq dinin mükemmel, son peygemberi,
Onsuz kâinatın nedir deyeri?! (Oğuztürk 174)

1.5. İslamiyet

İslamiyet, hem *Atebetü'l Hakâyık*'ta hem de Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan dinî bir değer, öğreti ve temadır. Yüknekî ve Oğuztürk, kendi dönemlerinin İslamiyet algısını ve anlayışını anlatırken, aynı zamanda toplum ile İslamiyet arasındaki ilişkiye de sert eleştirilerde bulunurlar. Yüknekî'e göre İslamiyet, garip gelmiştir ve yine garip olarak devam etmektedir. İnsanlar, gerçek manada İslam dinini anlayamamakta ve yaşayamamaktadırlar. Şair, bu eleştirilerini şu şekilde ifade eder:

Garipti İslam, yine garip oldu
İbadet riya oldu, kulluk mecaz
Harabat oldu abad
Harap oldu mescit, halk binamaz (Çakan 32)

Oğuztürk ise, din denildiği zaman İslamiyet'i anlar ve belirtir. Şaire göre İslamiyet, Allah tarafından gönderilen en pak ve en son dindir. Oğuztürk'e göre, İslam dinini tam manasıyla ve doğru bir şekilde öğrenmemiz ve öğretmemiz gerekir. Şair, İslam dinini tam manasıyla öğrenmemizi ve öğretmemizi bize şu ifadelerle tavsiye eder:

Öyrenin, derk eyleyin, öyredin İslam dinini,
Halka birlik behş eder, eyler cehaletden kenar. (Oğuztürk 12)

Oğuztürk, insanların İslamiyet'e bakışı hakkında ciddi eleştirilerde bulunur. Şaire göre İslam, terörün ve mollaların dini değildir. Şair, İslam'ın terörün ve mollaların dini ve ülkesi olmadığını şu mısralarla dile getirir:

İslam terrorçular kütlesi deyil,
İslam mollaların ölkesi deyil. (Oğuztürk 64)

1.6. Sabır

Atebetü'l Hakâyık ve Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan son dinî değer ve öğreti ise insanı olgunlaştıran sabırdır. Hem Yüknekî hem Oğuztürk, zorluk ve belalar karşısında insanlara sabretmeyi ve Allah'a sığınmalarını tavsiye ederler. Yüknekî insanlara, belalar karşısında sabretmelerini, sabrederek feraha ulaşabileceklerini, sabrın insanı olgunlaştırdığını ve yücelttiğini şu ifadelerle izah eder:

Bela gelirse sabret, bekle feraha çıkmayı
Gidermeye çalış bela ve zahmeti
Söner mihnet ateşi, geçer nöbeti
Sevabını kazanıp kalır sabır sahibi

Ululuğa erişirsen şaşırma özünü

Atlas giysen bile unutma sözünü

Ululuk bulduğunca alçak gönüllü olup

Büyüğe, küçüğe tatlı kıl sözünü (Çakan 27-28)

Oğuztürk'ün eserlerinde ise sabır, önemli bir dinî değer ve tema olarak karşımıza çıkar. Şaire göre sabır, cennet kapılarının altıncısıdır. Oğuztürk'ün ifadesi ile sabır ve zahmet, insanı yüceltir ve olgunlaştırır. İnsanın bir şey yapması ve üretmesi, en güzel amellerden biridir. Ama bunlar kendiliğinden olmaz. Bunların temelinde ilim, sabır ve zahmet vardır. İlim, sabır ve zahmet insanın güzel ameller yapmasını sağlar. Ancak sabırsız kişiler bunları yapamaz. Sabırsız bir insana, ilmin hiçbir faydası yoktur. Oğuztürk'e göre sabır, işlerin ve meselelerin merhale merhale, aşama aşama halledilmesidir. Ona göre Allah, her zaman sabırlı insanların yanındadır. Şair, sabır konusundaki bu düşüncelerini şu mısralarla anlatır:

Ucaldar insanı sebir ve zehmet,

Sebirsiz insnalar çeker eziyyet.

Qurmaq, yaratmaq bir gözəl emeldir,

Elm, sebir, zehmet ona temeldir.

Elmden ne fayda sebirsiz ere?

İradesiz idrak yetmez zefere.

Süst olmaq deyildir, bellidir sebir,

İşin merheleli hellidir sebir.

Sebirsiz şeytanın hedefindedir,

Allah sebirinin terefindedir.

Sebirle bu dünya oldu berqerar,

Altıncı guşede o tutdu qerar. (Oğuztürk 76)

Sonuç

Atebetü'l Hakâyık, ahlak, bilgi, cömertlik, cimrilik, doğruluk ve iyilik gibi konularda insanlara öğütler veren bir nasihat kitabı olmasının yanında, aynı zamanda dinî değer ve öğretileri de işleyen ve bu değerler hakkında insanlara bilgi veren bir hikmet kitabıdır. Bundan dolayı *Atebetü'l Hakâyık*'ın verdiği mesaj ve öğretiler, bugün dahi güncelliğini korumakta ve devam ettirmektedir. Çalışmamızda tespit ettiğimiz dinî değerler (*Allah, Dünyanın Geçiciliği, Helal ve Haram, Hz. Muhammed, İslamiyet, Sabır*), Azerbaycan edebiyatının çağdaş bir şairi ve yazarı olan Refail Oğuztürk Dağlı'nın eserlerinde de önemli bir yere sahiptir. Oğuztürk de eserlerinde dinî değer ve öğretilere önem veren bir şahsiyettir. Bunun için çalışmada, *Atebetü'l Hakâyık* ile Oğuztürk'ün eserlerinde ortak olan dinî değerler tespit edilmiş ve karşılaştırmalı metin örnekleriyle açıklanmıştır.

Kaynakça

Çağbayır, Yaşar. *Edib Ahmed Bin Yüknê Günümüz Diliyle Atebetü'l Hakâyık Gerçeklerin Eşiği*. İstanbul: Ötüken, 2017.

Çakan, Ayşegül. *Edib Ahmed Yüknê Atebetü'l Hakâyık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Dağlı Oğuztürk, Refail. *Sızan Hakikatler (Oğuzname)*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2015.

Dağlı Oğuztürk, Refail. *Vahdet Hasreti*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2015.

Dağlı Oğuztürk, Refail. *Cennet Kapıları*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2016.

Dağlı Oğuztürk, Refail. *Hazreti Zul Kar Neyn*. Bakü: AFpoliqAF Maatbası, 2016.

Sözen, Yaşar. *Refail Oğuztürk Dağlı'nın Şiir ve Poemalarında Yapı ve Tema-*
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Pamukkale Üniversitesi. Denizli: 2018.

BURSA YERLİ AĞIZLARINDA OL- FİİLİ

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi / Türkiye
hatices@uludag.edu.tr

GİRİŞ

Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan/yapılacak her bir çalışmanın Türk diliyle ilgili olarak izahında sıkıntı çekilen, aydınlatılamayan pek çok konuya açıklık getirdiği/getireceği bilinmekte ve araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çeşitli boyutlarda derleme, tasnifleme ve yorumlama çalışmaları geç de olsa başlamış, belli bir disiplin içinde devam etmektedir. Öte yandan taşıdığı birçok özellik nedeniyle Türk dilinin üzerinde en çok durulan yardımcı fiillerinden biri olan ol- fiili de Türk dilinin tarihi ve çağdaş, sözlü ve yazılı ürünlerinde farklı açılardan ele alınmıştır. Tarihi olarak ol- fiilinin özellikle er- fiiliyle olan ilişkisi, Türk lehçelerinin tasnifinde temel ölçütlerden biri olan barındırdığı kelime başı b sesi nedeniyle kökeni, isim soylularla beraber kullanıldığında oluşturduğu ve farklı terimlerle karşılanan yapılar vd. hep bu fiille ilgili araştırma konularını oluşturmaktadır. Kazak, Kırgız gibi diğer Türk lehçelerinde fiilin Türkiye Türkçesiyle örtüşen ve örtüşmeyen işlevleri de ortaya konmaya çalışılmıştır. Türkiye Türkçesiyle ilgili hazırlanmış sözlüklerde ol- fiilinin “*meydana gelmek, vuku bulmak, gerçekleşmek, tahakkuk etmek, bulunmak, var olmak, yaşamak, hayat sürmek, bulunmak*” gibi kazandığı anlamlar ele alınmış, bu işlevlerin her biri örneklerle gösterilmeye çalışılmış, halk ağzında kazandığı anlamlar ve deyim yapıları ayrıca gösterilmiştir. Bu sözlüklerde verilen anlamlar ve kullanımların aslında ayrıca değerlendirilmeye muhtaç olduğu görülmekle beraber, bu bildiride Türkiye Türkçesi ağızlarından biri olan Bursa yerli ağızlarında ol- fiilinin öncelikle standart Türkçedeki işlevlerinin varlığı ve varsa farklı işlevleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Türkçe sözlüklerde halk ağzından alınan örnekler, Bursa yerli ağızları içinde var olan malzemeye karşılaştırılıp değerlendirilecektir.

Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan (Korkmaz 91) fiiller, isimlerle birlikte sözlüklerin başlıca ögesini oluşturur. Birden çok varlığın aynı eylemi yapıyor olması nedeniyle sözlüklerdeki fiil sayısı isimlere göre çok daha azdır. Ancak farklı varlıkların aynı eylemi yapıyor olması, fiilleri sayıca sınırlı kılarken onların anlam yapılarını renklendirir ve dolayısıyla sözlüklerdeki anlamlarının artmasını sağlar (Karaağaç 279-280). Türk dilinin bütün kollarında kullanım sıklığı yüksek olan fiillerden biri de bol-/ol- fiilidir. Fiil, asıl fiil ve yardımcı fiil olarak son derece farklı anlamda ve işlevde kullanılmaktadır (Şahin 156-162).

Ol- fiili, Tarama Sözlüğü, TDK’nın Güncel Türkçe Sözlüğü, Derleme Sözlüğü, Kubbealtı Sözlüğü gibi sıkça kullanılan sözlüklerde anlam ayrıntıları farklı sayılarda, düzeylerde ve biçimlerde ele alınmıştır. Mesela, yazılı metinlerin taranması yoluyla oluşturulan Tarama Sözlüğünde “*Bulunmak, kalmak, ikamet etmek, eğlenmek*” anlamlarıyla tespit edilmiştir. TDK’nın Büyük Türkçe Sözlüğünde 25 ayrı kullanım gösterilmiştir.

“**olmak, -ur** (nsz) 1. **Meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak:** □ *En şiddetli münakaşa, kumpanyanın ismi için oldu.* □ -S. F. Abasıyanık. 2. **Gerçekleşmek veya yapılmak.** 3. **Bir görev, makam, san veya nitelik kazanmak:** □ *Okumak, eczacı olmak bu sayılı inatlarından biri ve ilkidir.* □ -T. Buğra. 4. **Bir şeyi elde etmek, edinmek:** □ *Nihayet ben mal*

sahibi olacağıma göre rahattım. □ -S. F. Abasıyanık. 5. Bir durumdan başka bir duruma geçmek. 6. Herhangi bir durumda bulunmak. 7. Uygun düşmek, yerinde görülmek: *Böyle iş olmaz. Oraya gitmesek de olur.* 8. Yetişmek, olgunlaşmak: *Ekinler oldu. Üzümler daha olmadı.* 9. Hazırlanmak, hazır duruma gelmek: *Çay oldu.* 10. Bulunmak: □ *Kız da hemen olduğu yere oturdu.* □ -M. Ş. Esendal. 11. Geçmek, tamamlanmak: *İki yıl oldu. Nerede ise üç yıl olacak.* 12. Sürdürmek, yürütmek: *İlişkilerimiz dostça olsun istiyorum.* 13. Bir kuruluşla, örgütle ilgili bulunmak, mensup olmak: *Partili olmak.* 14. Yaklaşmak, gelip çatmak: *Sabah oldu.* 15. Bir şey, birinin mülkiyetine geçmek: □ *Pırlanta gerdanlığı da tektaş küpesi de zümrüt yüzüğü de kendinin olsun!* □ -S. M. Alus. 16. Ek fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılan bir söz: *Annesi oluyor. Yeğeni olur.* 17. (nsz) tkz. Sarhoş olmak: *Sen adamakıllı olmuştun.* 18. (-e)Uymak, tam gelmek: *Bu şapka başıma oluyor.* 19. (-den) Yitirmek, elinden kaçırmak: *Tembelliği yüzünden işinden oldu.* 20. (-den) Bir yerde doğmuş, yaşamış olmak: *Köyden, kasabadan olmayan, düveni, dirgeni nasıl bilebilir?* 21. (-e) Bir olayla karşılaşmak, başına kötü bir şey gelmek: *Aman, ona bir şey olmasın! Kimseye bir şey olmadı.* 22. (-e) Yol açmak: *Bu davranışın ona çok zararı oldu.* 23. Bir ad veya sıfatın belirttiği durumu almak: *Su, buz oldu.* 24. (yar) Sıfat-fiil eki almış kelimelerle birlikte başlama, bitirme vb. bildiren fiilleri oluşturur: *Artık bize gelmez oldu. Bu işi yapmış olacak.* 25. (yar) Hastalığa yakalanmak, tutulmak: *Tifo olmak. Verem olmak.*

Yazılı metinler dışında Türkiye Türkçesi ağızlarında ise ol- fiilinin 8 ayrı kullanımı gösterilmiştir.

1. Olmak, oluvermek. 2. Meydana gelmek, vücut bulmak. 3. Uygun gelmek. 4. Münasip düşmek. 5. Vuku bulmak, cereyan etmek. 6. Doğmak. 7. Dönüşmek. 8. Mertebe kazanmak// aşih olmak: sevdalanmak// mayıl olmak: meyl etmek, hayran olmak// ne olusa olsun: her hâl ve şartta// nasıl olsa: her halükârda// razı olmak: razı olmak // revan olmak: akmak// şehit olmak: şehit düşmek// tamam olmak: eksigi giderilmek, tamamlanmak (*Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*)

Kubbealtı sözlüğünde de fiilin işlevlerinden ziyade kurduğu yapılarla kazandığı anlam değerleri üzerinde durulmuş ve örneklendirilmiştir. Fiilin, asıl fiil, bağlaç, tasviri fiil yapı ve görevlerindeki kullanımı ele alınmıştır.

2. **halk ağzı.** “Peki, kabul” anlamında cevap sözü: “Yarın çarşıya çıkalım mı? – Olsun.” **Olsun olsun:** Olsa olsa: “Olsun olsun otuz yaşında.” ... **Olsun ...olsun:** Cümlede aynı değerdeki iki kelime arasında bağlama vazifesi görür: “Yaz olsun kış olsun.” “Zengin olsun fakir olsun.” “Soğuk olsun sıcak olsun.” “Sarı olsun mâvi olsun.” **Olup bitmek:** Geçmek, cereyan etmek: Ne olup bittiğini kendilerine anlatmasını tembih etmişlerdi (Hâlîde E. Adıvar). Daha onlar olup bitenin şaşkınlığı içinde iken yakından top sesleri duyulmaya başlamıştı (Ahmet H. Tanpınar). Bütün bu hâdise hemen bir yirmi sâniye içinde olup bitmişti (Sait Fâik). **Olup olacağı:** Hepsi, bütün, mevcut olan: “Olup olacağı yirmi beş milyon.”

Bu sözlüklerin dışında Türkiye Türkçesi ağızları üzerine gerçekleştirilen derleme, inceleme ve söz varlığı çalışmaları sonucunda da ağız sözlükleri oluşmuş, bu sözlüklerde genellikle standart dilden ya da diğer ağızlardan farklı söz varlığı unsurları sözlük ya da dizine dâhil edilmiştir. Bu nedenle yani standart Türkçede de var olması nedeniyle, ol- fiili, hazırlanan tüm sözlüklerde yer almamıştır. Ahmet Caferoğlu’nun bazı çalışmalarından başlayarak mesela, Urfa, Diyarbakır, Kahramanmaraş, Keban, Baskil ve Ağın yöresi ağızları üzerine yapılan çalışmaların sözlük bölümlerinde söz konusu fiil yer almamaktadır. Bazı

yayınlarında ol- fiilinin çekimli ya da kalıplaşmış biçimine yer verilmiştir. Olmiennece (olmayınca) kadar), olur ki (Kılıç 173), olsun (Kalay 265), ol görmek (ricada bulunmak) (Caferoğlu 255), olu, olsun (Caferoğlu ADÜMII 163), oldu (bugünden) (Caferoğlu, AAY: 244), oldu ki, olmaz adam vb. (hakkında iyi konuşulmayan, münasebetsiz kimse), (Bulut 315).

Bazı yayınlarda ise ol- fiilinin metinlerdeki bütün çekim ve türevleri verilmiş, ancak bu biçimler anlam ve görev açısından değerlendirilmemiştir. (İleri 744-748), (İleri, EİAİMA: 530-532) (Olca 75). Gülsevin, ol- fiilinin derleme metinlerindeki anlamlarını verdikten sonra bu fiille kurulan diğer yapıları da anlamıyla verme yolunu seçmiştir. Ol-: olmak, bulunmak nol-cek: ne olacak, olgun, olgunnaş- gibi. (Gülsevin 385)

Öncelikle belirtilmesi gereken noktalardan biri, ol- fiilinin Türkçenin yazılı kollarında ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımını ele alan yazılarda sözlüklerden daha ayrıntılı ve dikkat çekici bilgiler bulunduğuudur. Mesela ol- fiilinin Kırğızcadaki kullanımlarını ele alan yazıda fiilin Türkiye Türkçesindeki işlevleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler, örnekler de gösterilerek verilmiştir (Turgunbayer 126-135). Yeni Uygur Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde, Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde bol-/ol- fiilini çeşitli yönlerden inceleyen başka çalışmalar da mevcuttur.

Bu bildiride de ol- fiilinin Bursa yerli ağızlarındaki kullanımı ele alınmaya çalışılmıştır. Fiilin sözlüklerde verilen standart dilde ve ağızlardaki işlevlerinin önemli bir kısmı, bölge ağızlarında da kolaylıkla tespit edilebilmiştir. Sözlüklerde ilk sırada verilen işlevler, derleme metinlerinde de daha sıklıkla örneklendirilmiştir. Buna göre, ol- fiili;

1- Hem standart dil hem de ağızlarla ilgili sözlüklerde birinci sırada verilen “**meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak, olmak**” anlamıyla fiil Bursa ağızlarında da işlek olarak kullanılmıştır.

-burda *dūn oluyo* deyil mi (4-36)

-şindi bu ayda yāni *yāsak oldū* vakitlde kimse çıkmaz yāni ava (89-21)

-ben bobamın ēn küçük *çocū oldūm* için (90-7)

-yımırta Kırāsın içine ó da *hōşmerim oluryāni dātlı olur* (90-58)

-órasını bilemem işde yimedim için ó tarafıninkını bilemem bizim hōşmörümüz de *gūzel oluryāni* (90-60)

2- Bölgede fiilin “**gerçekleşmek, yapılmak, cereyan etmek**” anlamıyla da kullanımı yaygındır.

-olur olur *bol olur* (4-7)

- rızā gösterilirse *oliyō* gösterilmesse başkasına veriliyo (4-24)

- varıvırıyo óndan *dūn oluyodu* davullu dūn oluyodu ēskiden dūn oluyodu (9-7)

-köv dūnneri bizim bāzan davıllı *olur* bāzan mevlitli *olur* ona göre hāline göre yapāsın yēmekli *olur* (90-38)

-hōşmerim peynirden *oluyo* (90-57)

-zērde dēlēdi ó zērde yapılrđı düvünlēde her halde *olūdu* bizim eskiden ama hep Kāzannan *olurdu* ölüm hep Kāzannan (91-4)

-sabā Kādā geze geze tūrşu gibi *oluyō* (93-13)

-var *sārmamız* *olur* bōrēmiz *olur* ó da hamırdan yumurtadan *olur* (90-22)

-şindi mezar Qazıcılara yēmek *olur* (90-49)

-bin dokkuz yüz kırk-iki yıllarında bi çok bük sel *oldu* (12-1)

-mütäreke *olmuş* mütäreke *olduktan* sōna tabi yēnden yerleşim yapıyolā benim bobam da receb-ā en-ēvelā gelen de benim bōbam sōnadan gelen mācurluk olduktan sōna kövü terk-ēdiyollā (16-8)

3- Büyük Türkçe Sözlükte fiille ilgili maddede 3. sırada “*bir görev, makam, san veya nitelik kazanmak*” biçiminde verilen açıklamanın aslında fiilin değişen bir anlamı değil yanındaki isimle kazandığı bir anlam olduğunu düşündüğümüz kullanımı, Bursa ağızlarında da mevcuttur.

- asker- olduk *asker- oldum* Qırk- ikide *asker- oldum* (1-24)

-bin üç yüz kırk doumnu *kaç yaşında oluyon* (8-12)

4- Fiilin “*bir durumdan başka duruma geçme*”yi ifade eden kullanımı, Bursa ağızlarında da mevcuttur.

- ben bilmiyon burda üremişler kimi ó yandan kimi ó yandan işde ēvlenmişler bi köv *olmuşuk* yāni burē (90-8)

-nası yapāsan *ōle olur* (90-19)

-Qalmeyınca söküldü tütün tālası *oldu* óndan (157-10)

5- Büyük Türkçe Sözlükte örnek gösterilmeden “*Herhangi bir durumda bulunmak*” biçiminde verilen açıklamayla uygun örnekler derleme metinlerinde mevcuttur.

- ben heyette *oldum için* baş āzā *oldum için* 11-34

6- Ol- fiilinin “*uygun düşmek, yerinde görülmek*” işleviyle kullanımı bölgede son derece işlektir.

- ö zāman işde *olmayō* (93-12)

-dēdi būdeye vēr dilē daban fiyat ōlmüşüz de mi *olūr mu* biz bātdık yā vāllā vāllāyi bātdık de mi *olūr mu* (93-35)

7- “*Yetişmek, olgunlaşmak*” işlevinde kullanım da derleme metinlerinde tespit edilmiştir.

- ektiklēmiz *olmā başladı* (1-10)

-ōlur meyva ōlur kiraz cēviz ērik bu tür meyvalā güzel ōlur burda (3-12)

- meyvalādan kiraz elma her şe *olur* zebzēlēden suyumuz az kıld-öldiyinden yapālā yine olur yicek Qadā (4-5)

-bi de *çavdā oluyodu* būdey ōlmayoduk kübre çıkdı būdey olmā başladı (8-38)

8- “*Bulunmak*” anlamıyla fiilin kullanıldığı örneklerin sayısı az değildir.

- bu cāminin *oldū yerde* (11-11)

-şimdi içerden kāpalıdan óndan beriye geçmiyola ōmaz kākmayız illā *içki olacak* derle (157-4)

-şimdi ağeçli alanda olursa birez dal yapmadan ama ağeçsiz alanda olursa çınar gibi genişler keştane ağeci geniş dal yapā- (157-37)

9- “Geçmek, tamamlanmak”

- bu dedi on *on beş gün oldu* bunu nâbmamız icâb`edē dedi (23-12)

10- “Yaklaşmak, gelip çatmak”

-nēse uzatmayēm âlem işini gödü dağıldık *ertesı gün oldu* (1-35)

-düvennen harmanı döverdik *gece oldu mu* tinas savırdık (12-18)

11- Sözlükte “*Su, buz oldu* örneğiyle verilen; bir ad veya sıfatın belirttiği durumu almak” açıklamasına uygun örnekler bölge ağızlarında tespit edilmiştir.

- oturduk böle bi Kuru fasile yi başKa bi şe yiyemezsin zâten Kuru fasile en ucuzdu ó zaman şindi *pahalı oldu* (158-69)

- dūn yaptıkça ó kâda bakıyon sana ne daktıysa sen de ónu ona dakıyon *dūnün hediyesi oluyo* (73-135)

Bunların dışında Bursa ağızları için dile getirmemiz gereken bir iki kullanım tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, fiilin eskiden beri bilinen anlamının sözlüklerde yer almayıp bölge ağzında kullanılmasıdır. Fiilin asıl anlamı, eski sözlüklerde de belirtildiği gibi ol-, var ol-, mevcut ol-’tır. Doğal olarak bu işleviyle fiil, bölge ağızlarında çok sayıda örnekle tespit edilmektedir. Ancak görüldüğü kadarıyla sözlüklerde bu anlam verilmemektedir. Ayrıca ol-fiilinin bu anlamda kullanıldığında yardımcı fiil görevinde olmadığını, yani ismi fiil yapmak üzere kullanılmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Aşağıdaki örnekte ol-fiilinin var kelimesi karşılığında kullanıldığı zaten zıtlığı ifade etmek için *yok* kelimesinin kullanılması nedeniyle son derece açıktır.

- eski evlêde işde böle bi *halı oluyodu* (vardı) bize evelden yökdu böle bi *yâstıklarımız olurdu* (vardı) dayâme yâsdık dēriz önnâdan *olurdu (vardı)* işde öle şēler (90-36)

- yōKdu emme şimdi *oluyo* gâli (4-35)

İkinci olarak, Bursa ağzında ve standart Türkçede var olup sözlükte yer almayan bir kullanım da sıfat-fiil eki almış bir kelimeden sonra ol- fiilinin getirilmesiyle kurulan yapıda gizlidir. Bu yapı; herhangi bir işi, bir bütün, bir topluluk içinde herkesin değil bazılarının yaptığını anlatmaktadır. Bursa ağzındaki şu örnekte düğünlerde altın takılmadığı ama zorla bir altın küpe alıp takanların da bulunduğu ifade edilmektedir.

-kövde işde zorlan bī küpe altın da *alanna olurdu* (8-24)

-gelin çıkâdıktan sōna gine *gitmeyennē de olur* ertesı gün gidēlē (8-35)

Bunlarında dışında derleme metinlerinden tespit edilen bir örnek çok açık bir şekilde yap- fiiline denk gelmektedir.

-bi de çavdâ oluyodu būday *olmayoduk* kübre çıkdı būday olmā başladı (8-39)

Bir örnekte de et- fiilinin edilgen biçimine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

-az çok reçperlik yapıyoduk būday bulamayodu gübre yök o gün o an gübre *icat olmadı* (9) alman gübresi icât etti (1-8)

Sonuç olarak; yukarıda da belirtildiği gibi ol- fiilinin kullanım sıklığına bağlı görev ve anlam çeşitliliği, yazı dili ve konuşma dili düzeyinde tam olarak tespit edilememiş, sözlük ve dilbilgisi kitaplarına girememiştir. Yazı dilinde nispeten daha mümkün görünse de bu

tespitin ağızlarda tam anlamıyla gerçekleştirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Ancak hiç değilse derlenmiş ve deşifre edilmiş metinler üzerinden fiilin halk dilindeki kullanımı üzerine bazı sonuçlara ulaşılabileceği de açıktır. Bu amaçla taranmaya çalışılan Bursa yerli ağızlarına ait metinlerde TDK'nun Türkçe sözlüğü, Kubbealtı Sözlüğü, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğünde gösterilen anlamların hemen hepsi tespit edilmiştir. Özellikle sözlüklerde de baş sıralarda verilen anlamların örnekleri çok daha fazladır. Düşüncemize göre genel sözlüklerde verilen işlevlerin ağız metinlerinde tespit edilememesinin nedeni; metinlerin boyutu, içeriği ve yöneltile sorulara bağlı konu sınırlılığıdır. Bu durumda bile derleme metinlerinden fiilin standart dilde ya da sözlükte olmayan asıl ve yardımcı fiil olarak kullanımları tespit edilebilmiştir. Sadece bu fiile odaklanarak tez ya da proje kapsamında yapılacak ağız derlemelerinde konuyla ilgili çok çeşitli malzeme çıkacağı ortadadır.

KAYNAKLAR

- Acarlar, Kevser. "Olmak Fiilinin Özellikleri". Türk Dili Dergisi 216. 20 (1969): 714-718.
- Aksan, Doğan. Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara: Engin, 2009.
- Aksan, Doğan. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle). Ankara: Erol Ofset, 1978.
- Aksan, Doğan. Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul: Multilingual, 2004b.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: TDK, 1998.
- Ay, Özgür . "Ol- Fiili ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Bildirimindeki İşlevleri", Bilig 63 (2012): 11-30.
- Bulut, Gülşah. Tarihî Türkiye Türkçesinde Perifrastik Fiil Yapıları (olmak Yardımcı Fiili ile Kurulan Birleşik Çekim Yapıları, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Bulut, Serdar. Gümüşhane İli ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı, Ankara: Gazi, 2008.
- Buran Ahmet. Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ankara: TDK, 1997.
- Caferoğlu, Ahmet. Anadolu Ağızlarından Toplamalar, Ankara: TDK, 1994.
- Caferoğlu, Ahmet. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I, Ankara: TDK, 1994.
- Caferoğlu, Ahmet. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II, Ankara: TDK, 1994.
- Caferoğlu, Ahmet. Orta Anadolu Ağızlarından Toplamalar, Ankara: TDK, 1995.
- Caferoğlu, Ahmet. Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, Ankara: TDK, 1994.
- Ceritoğlu, Murat. "Er- ve Bol- Ana Yardımcı Fiilleriyle Oluşturulan Birleşik Eylemlerin Kılınışı Üzerine", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 10. 4 (2013): 153-164, 2013.
- Erdem, M. Dursun/Kirik, Esra, Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları, Ankara: Öncü, Ankara.
- Ergönenç, Dilek. "Nogay Türkçesinde Sıfat-Fiillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri", Karadeniz Araştırmaları 10 (2005): 148-156.
- Erten, Münir. Diyarbakır Ağızı İnceleme-Metinler, Ankara: TDK, 1997.
- Gülsevin, Gürer. Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler- Sözlük), Ankara: TDK, 2002.

- İleri, Canan. Eskişehir Alpu İlçesi Merkez Ağızları (Metinler-İnceleme-Dilbilgisi Ayrışımı Dizin), Ankara: Ürün, 2009.
- İleri, Canan. Eskişehir İli Mihaliççik İlçesi ve Yöresi Ağızları (Ses Bilgisi-Metinler- Dizin), Ankara: TDK, 2008.
- Kalay, Emin. Edirne İli Ağızları İnceleme-Metin, Ankara: TDK, 1998.
- Karaağaç, Günay. Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim), İstanbul: Kesit, 2013.
- Karabacak, Esra. “Olmak Fiili Üzerine”. Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: TDK, 2004.
- Karabeyoğlu, Adnan R. “Orhun Yazıtları’nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine”, TÜBAR 22, (2007): 87-100.
- Kaşgarlı, Raile Abdülvahit, “Bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 51. 51 (2014) : 95-135.
- Kılıç, Mine. Kahramanmaraş Merkez Ağzı, Kahramanmaraş: Ukde, 2008.
- Korkmaz, Zeynep. Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi, Fonetik, Ankara: TDK, 1994.
- Mayemerova, Aynur, “Kazak Türkçesinde Fiil+Sıfat-fiil Ekleri+Bol- Yardımcı Fiili Kuruluşundaki Tasvir Fiilleri”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 20-26 Eylül 2004, II, s. 2055-2064.
- Olçay, Selahattin. Doğu Trakya Yerli Ağzı, Ankara: TDK, 1995.
- Özalan, Uluhan, “Türk Dilinin Çağdaş Diyalektlerinde Cevherî Ek Fiil Olarak +(B)O(L)-”, Türok Dil, Edebiyat Ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2.3 (2014): 6-31.
- Özcelik, Sadettin. Urfa Merkez Ağzı, Ankara: TDK, 1997.
- Özmen, Mehmet. “Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine”, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 2 (2000): 1417-1426.
- Şahin, Hatice. “Türk Dili Sözlüklerinde Madde Başı Olarak Bol-/Ol- Ve Er-/İ- Fiilleri” Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad), 2.1 (2018): 156-162.
- Tanç, Mustafa. “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar Ve İmkân Bildirilmesi Üzerine”, Türk Dünyası Dil Ve Edebiyatı Dergisi 19.80 (2005)
- Turan, Zikri. “Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevherî Fiili”, TDAY-Belleten (1996): 265-289.
- Turgunbayer, Castegin. “Kırgız Türkçesindeki Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karsılıkları”, Türkbilig, 15 (2008): 126-135.

MODERN TÜRKÇENİN DOĞUŞU VE TANZİMAT ROMANI

Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye
isahin312@gmail.com

Modern Türkçenin kuruluşu ek ve kök itibarıyla Arapça veya Farsça lügatten gelen kelimelerin sayı bakımından azalmış olmasıyla değil, kökeni ne olursa olsun kelimelerin literal anlamda kullanımlarının artmasıyla ilgilidir. Klasik Türkçenin kullandığı ve birden çok manaya gelen kelimelerin bir kısmı on dokuzuncu asrın değişen hayat şartları ve dönüşen zihin yapısı sebebiyle tasfiye olmuş, bir kısmı da on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren işlevlerini sözlükteki asıl karşılıklarıyla yerine getirmeye başlamıştır. Dil ve zihin, elbette hayata ilişkin pratiklerin biçim değiştirmesine bağlı olarak, klasik algıyı değiştirmiş ve klasik Türkçedeki sanatlı, çok anlamlı dilin, zihinsel karmaşaya sebep olan edebi ve estetik kabiliyeti kaybolmuştur. Çünkü on dokuzuncu asrın sadece dil düzeyinde değil, bütün insan faaliyetlerindeki temel beklentisi istikrarlı bir faydadır. On sekizinci yüzyılda başlayan bu değişimin ilk işareti, dünyevi hazzın diliyle konuşan Nedim şiiirleridir. Bugün bize “hazcı” (dionizyak) bir dünya görüşünün metinleri olarak görünen Nedim şiiri, kendinden öncekilerin dilinde gördüğümüz serzenişin ciddiyetine yönelik bir ironi gibidir. Varlığı coğrafyasından uzaklaştıran bu kutsal dilin, kendine yönelik gururu, aynı zamanda kendisini yok edişinin de sebebidir. Çünkü dil mistifiye edildikçe şiir ve genel olarak sanat açısından yüksek bir kabiliyet taşısa bile esas fonksiyonunu kaybeder. Bu esas fonksiyon her bir kelimenin, şeylerin simgesel karşılığı olarak toplumsal iletişimi kolaylaştırmaktır. İster tasavvufi dünya görüşüne ister insani durumların ifadesine yönelik olsun, klasik Türkçenin yüceltme kabiliyeti, realiteyi tasfiye ederek soyut bir alem inşa etmeye yöneliktir. Dilin kendi üstüne kapanması diyebileceğimiz bu soyutlaşma süreci kelimelerin çoğul anlamları ile literal anlamları arasındaki mesafenin açılmasına, dilin gündelik pratiğin basit bir ifadesi değil, olsa olsa zeminini kaybetmiş estetik ses birliklerine dönüşmesine sebep olmuştur. Hiç kimse gündelik dilde şiirle konuşmak için dil öğrenmez. Dil bir ihtiyacın karşılanması için herkesin hazır bulduğu malzemeye verdiği ayrı ayrı biçimlerden oluşur. Dilin değişmek zorunda kalışı kültürün ve medeniyetin birikimine ne kadar bağlı ise, ihtiyaçların niteliğine de bağlıdır. Mesela on altıncı asır Türkçesinin bütün gücü devrin sosyal nizamını kuran zenginlikle ilgilidir. Gündelik olanın ötesine geçmiş insan zihni, soyut bir alemin tavsif, tasnif ve tasviri için oyunlarla bezenmiş bir dile ihtiyaç duymuştur. İç ve dış gibi iki metaforla durumu izah etmeye kalksaydık, ilginçtir, klasik Türkçe için “iç’in dili”, modern Türkçenin en azından başlangıç dönemi için “dış’ın dili” derdik. İç’te işleyen akıl, acının, kederin ve ıstırabın dilini bile bile estetize ederek renk ve koku bakımından olgunun bilinen doğasını değiştirir. Her türlü duygusal hassasiyet yolunu şaşırmış dilin şekillendirdiği ve fakat manasız bile olsa estetik bir nitelik içerdiği düşünülen ses birliğine dönüşür. Dikkat gözü ve kulağıyla kendini görmeye ve duymaya ayarlanmıştır. Yani dil ancak kendini görür ve kendini duyar. Soyutu somuta aktarmanın yolu ise ancak dil oyunlarıdır. Dil burada mecburen mistifiye olur; kendini dinleyen her organizma elbette kendi dışındakiyle münasebetini koparacaktır. Böylece literal olan çok anlamlı hale gelir. Şeylerin dildeki varlığı ancak dil soyutu somutlaştırabiliyorsa önemlidir. Kaldı ki dünya zaten şair için iğreti bir âlemdir. Literalin kaybı sözün hedefini şaşırp kişisel deneyimin ürettiği şahsi söylemin estetik biçimini, zekânın bu süreçteki katkısını ve söz konusu oyuna bağlı olarak dilin ses değerinin ön plana çıkmasına sebep olur. Şüphesiz bütün bunlar da dilin imkânlarıdır. Kısacası her türlü dil oyunu mümkün dünyalar olduğunu, dünyanın dille inşa edildiğini

gösterir. Ancak unutmayalım ki Descartes'ın “bir sanrı dili, bir delilik dili” olarak nitelediği şiir dili ile on dokuzuncu yüzyılın gündelik pratiğini ifade edemezsiniz. Öyleyse dilin değişmesi zorunlu olarak dilin kendi ölümüne rıza göstermemesi ile ilgilidir. Türkçe on dokuzuncu yüzyılda yeniden dirilirken rasyonel olanla yeniden bağ kurarken kendisinin mistifiye edilmiş birimlerine o büyük ağıt hiç şaşırtıcı olmayan bir tesadüfle bir mevleviden, Şeyh Galip'ten gelir. Bünyenin ölü hücrelerden arınarak kendini yenilemesi aşağı yukarı bir asır sürecektir. Tek anlamlı bütün biçimler müstakbel seküler düşünce yapısının inşasında en önemli rolü üstlenmiştir. On dokuzuncu yüzyılda yeni lüğatin doğuşu şüphesiz yeni ihtiyaçlarla ilgilidir.

Dilin modernleştirilmesine yönelik bu çabanın arkasında elbette “fayda” asıl motive edici güçtür. Yani dilin pratiğe yönelik bir anlamının olması gerekir. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Enderunlu Vasıf'ın (? -1824) son çeyreğinde Nevres'in güzelden ve gülden fayda umması manalıdır. Aşağıdaki beyit Enderunlu Vasıf'a aittir:

Ey şüh işine âşık-ı zârın yaramazsın

Gayetle güzel tazesin amma yaramazsın.

Edebiyat sanatına ilişkin çok basit bir bilgiyi burada tekrar edelim: Edebiyat bir dil sanatıdır. Dille yapılır. Edebi metnin ürettiği dünya dilden ibaret bir dünyadır. Dolayısıyla edebi metindeki bütün kuruluşlar zımnen ya da açık olarak dile ilişkindir. Dilin ses birliklerinden oluşan kısmı diyebileceğimiz kelimelerin ve aynı kelimelere yüklenen anlamların ürettiği söz konusu metin türü esasında imgelerin birlikteliğidir. Bu bakımdan her kelime aslında simgesel bir düzenin parçasıdır. Şiir, hikâye ya da romanda kurguladığımız her hangi bir figür, ister eşya, ister insan olsun, dilden ibarettir. Bu durumda “şey”in yani figürün vasfına ilişkin her türlü ibare veya ifade dile ilişkindir. Dilin gücünü gösterir. Dilin kabiliyeti hakkındadır. Herhangi bir romandaki kadın kahramanı tavsif ederken pozitif ya da negatif veya daha tarafsız kelimeler kullanırız. Her üç durumda da vassettığımız şeyin kendisi aslında dildir. Figürü pozitif manalı kelimelerle vassettıkçe dili yüceltmış olursunuz; aksi durumda da dili tezyif ediyorsunuz demektir. Üstelik mevcut dil sitemini yani elimizdeki edebi metni kurma gerekçemiz metnin merkezine yerleştirdiğimiz figürdür. Bütün metni söz konusu merkezi figürün etrafında kurulur. Kelimelerin tamamı, edatlar ve bağlaçlar dâhil, merkezi figürün yüceltilmesine veya aşağılanması katkıda bulunmak amacıyla bir araya getirilmiştir. Yukardaki beytin anlamını yorumlamadan evvel şunu da söyleyelim ki, edebiyat bir alegoridir. Gerçeğin dile dönüşümüdür; gerçekliğin kendisi değildir, bizatihi dildir. Bu hüküm bizim edebiyat metnini okuma faaliyetimiz esnasındaki yanılgımızın esas sebebini içermektedir. Çünkü edebiyat okuyucusu metni, gerçeğin alegorisi olduğu bilgisinden yola çıkarak, gerçek kabul edip bütün yorumlarını bu algı üzerinden yapar. Oysa dil daima kendi hakkındadır. Kendi üzerine kapanmıştır. Kendine dönüktür. Enderunlu Vasıf'ın yukardaki beytini, gerçekliğin taklidi üzerinden değil de, beyti teşkil eden kelimelerin aslında dil hakkında olduğu şeklindeki bir anlayışla okursak, beyitte geçen merkezi imgenin yani “şüh” kelimesinin aslında alegorik olarak düzenlenmiş bir sevgili olmadığını, bizzat beyti teşkil eden kelimelerin yani dilin kendisi olduğunu ve beytin de bu durumda dil hakkında olduğunu anlamış oluruz. Bu durumda Enderunlu Vasıf, “Ey Şüh” seslenişiyse, dile seslenmekte ve mevcut dilin fonksiyonundan şikayet etmektedir. Bu dilin vasıfları ise, yine mevcut sıfatları mecaz manaları ile okuyarak söyleyelim ki, gayet

güzel ve tazedir. Beytin anlam açısından öznesinin “şuh” olduğunu, onun vasıflarının da güzel ve taze olmak olduğunu böylece tespit ettik. Ancak bildirimiz açısından mühim olan “işe yaramazsın” ve “işine yaramazsın” kuruluşlarıdır. “Âşık-ı zâr” ise elbette dili kullanan, dile tutkun olan, dil olmadan dilsiz kalan ve dünyayı kavramaktan mahrum olan insandır. Bunun beyitte âşık olarak işaret edilmesi sadece bir dil oyunudur, diğer bütün dil birimleri gibi... Ama bizim üzerinde durmak istediğimiz asıl mesele “işe yara-“, “yara-“ fiilleridir. Birincisi işe yaramak, doğrudan doğruya, dilin fonksiyonu ile ilgilidir. İşe yaramayan “dil-şuh” artık bizim için dilin kendisidir; çünkü şuh’u tecessüm ettiren dildir, dildeki kabiliyettir. Dilde şuh’u inşa edecek kabiliyet yoksa dil yoktur. Yukarda da söylendiği gibi Enderunlu Vasıf, on dokuzuncu asrın başında doğmuş, yaşamış ve ölmüştür. Yani tarihsel olarak, Osmanlı modernleşmesinin başladığı senelerde yaşamış bir şairdir. Türkçenin baştan beri izah etmeye çalıştığımız değişim ve dönüşümü de bizim tezimize göre aynı dönemde başlamıştır. Kendisinden evvel yaşamış ve eser vermiş olan Şeyh Galib’in meşhur mesnevisi ile dilin ihtişamı klasik dönemin bütün bir zihniyet dünyasını son kez kurmuş ve kendini tamamlamıştır. Artık Türkçe, ifade kabiliyeti bakımından çok anlamlı mistik kabiliyetinden uzaklaşmakta, bildiğimiz sıradan gerçeklikle yeniden ilişki kurmaya çalışmaktadır; ya da en azından böyle bir mecburiyetin olduğunu bizzat hayatın kendisi dayatmaktadır. Fakat bu dil, yani Enderunlu Vasıf’ın “güzelsin, tazesin” fakat “işe yaramazsın” dediği dil, modern Türkçenin ilk dönemidir ve bu devir modern Türkçenin kurulmakta olduğunun ilk işaretlerinin görüldüğü devirdir. Tazelik ve güzellik sıfatları tecrübesiz bir kadından ziyade tecrübesiz bir dile ilişkin de okunabilir. Vasıf, aşkın içeriği bakımından tecrübesiz bir genç kızın güzel olmakla birlikte, âşktan anlamıyor oluşunu ifade ediyor görünse bile, beyitteki işe yaramazsın ifadesi, çok anlamlılığın satıhta kalmış bir örneğidir. Diğer yandan yaramazsın fiilini de iki anlamla okumak mümkündür ve her iki anlam da bizim işimize yarar. İşe yaramamak kuruluşuna bağlı olarak tek başına kullanılan yaramazsın fiiline işe yaramamak’ın içerdiği manayı ifade eden bir başka yapı olarak düşünebileceğimiz gibi yar-fiilinden giderek, dilin anlamı açacak kabiliyetten mahrum oluşunun kastedildiğini de söyleyebiliriz. Elbette bu yorum yar- fiiline burada yeni manalar yüklemek anlamına gelmektedir. Tazelik ve güzellik zaten tedavülde kalmamış bir dil için geçerli olabilecek tespittir. Dil, tedavülde kaldıkça yeni manalar kazanır; yani eşyaya nüfuz ederek eşyanın esrarının anlaşılmasına katkıda bulunur. Böylece “işe yarar” hale gelir. Oysa tedaisiz bir kelimenin, henüz mecazlaşmamış bir kelimenin ses değerinin güzel olması ya da yeni oluşu, şeylere nüfuz bakımından herhangi bir imkâna sahip olduğu anlamına gelmez. Demek ki Enderunlu Vasıf’ın derdi, dilin klasik Türkçedeki fonksiyonundan uzaklaştığına dairdir. Bir bakıma dil, onun nazarında Şeyh Galip metnindeki fonksiyonunu icra ettiğinde işe yarar olacaktır.

Fakat ilginçtir, Enderunlu Vasıf’ın zihni de artık klasik düşünce biçiminden uzaklaşmış görünüyor. Aklileşmiş, yavaş yavaş dünyevileşmiş mentalite Vasıf’ın bakışını, dille ilişkisini fayda üzerinden kurmasına yol açmıştır. Kısacası artık zihne sızmış pozitif düşünme biçimi, muhakkak ki zamanla büyüyecek ve zihnin yüzeyini işgal edecektir.

Üzerinde durmak istediğimiz ikinci beyit, Vasıf’tan elli iki sene sonra ölmüş Nevres ‘e (1820-1876) aittir:

Senden bilirim yok bana bir faide ey gül

Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Yukardaki beyitte de tıpkı Enderunlu Vasıf'ın beytinde olduğu gibi “fonksiyon, işe yararlılık, faide” üzerinde durulmakta veya beyit gül ve faide arasında kurulan ilişki üzerinden düzenlenmiş bulunmaktadır. Beyti klasik şiirin anlam dünyasına uygun bir mecaz yorumu olarak anlamamızı engelleyen ilginç bir düzenleme vardır. Birinci mısra klasik şiirin mecaz mantığına göre okunabilir. Yani gül sevgili olarak kabul edilip, şair de “gül”ün tarihsel anlam dünyasına atıfta bulunularak bülbül olarak düşünülür ve şair sevgilisinin kendisine bir faydasının olmadığından söz ediyor denilebilir. İkinci mısraı görmediğimiz, yok saydığımız takdirde, bu yorum makul görünmektedir. Fakat birdenbire Nevres, klasik Türkçenin inşa ettiği klasik şiirin mecaz anlayışına uygun olmayan bir şekilde, “gül yağı”ndan söz eder. İster istemez okuyucu zihni, başka bir alana geçer, sanki uykudan uyanır da diyebiliriz. Biz yukarda, klasik Türkçenin inşa ettiği anlam alanının mistik olduğundan ve ilgili mecazlaştırmanın bildiğimiz gerçeklikle ilgisinin olmadığından, soyut bir alandan söz ettiğinden bahsetmiştik. Dolayısıyla birinci mısraa bağlı olarak ikinci mısraın da aynı anlam alanında çalışması gerekir. Halbuki ikinci mısra bizim birdenbire beş duyu gerçekliğine, kelimelerin literal anlamları ile var oldukları ve sadece sağlıklı iletişimin geçerli olduğu, dilin literal düzeyde kullanıldığı takdirde faydalı olacağına inanılan yeni ve modern, akli ve faydalı bir gerçekliğe çekmektedir. Öncelikle birinci ve ikinci mısra arasındaki uyumsuzluk, şairin zihnindeki karışıklığın, problemin, hatta abartılı bir ifadeyle sancının göstergesidir ve bu sancı Enderunlu Vasıf'ın mentalitesine bağlanır ve devrin şartları bakımından, dilin ve kültürün, sosyolojik yapının ikizliği hatırlanırsa makul de karşılanabilir. Kısacası beyit aslında devrin zihninin göstergesidir. Artık Nevres'in beytini de, tıpkı Vasıf'ın beytini okuduğumuz mantıkla okuyabiliriz. Vasıf'ın beytindeki “şuh” Nevres'in beytinde “gül” olmuştur. Her ikisi de klasik şiirin çok anlamlı kelimelerindendir. Her ikisi de kültürün kendilerine yüklediği tarihsel anlamlarla, gerçek anlamlarının dışına çıkmış ve asıl formlarını/biçimlerini kaybetmiştir. Burada form/biçim kelimesini ses düzeni anlamında kullanmadığımızı, kelimenin literal ve sabit anlamını kastettiğimizi söyleyelim. Vasıf'ın şiiri üzerine konuşurken “şuh” kelimesine nasıl ki edebi metnin kendi malzemesi üzerine konuştuğunu kabul ederek yorum yapmışsak aynı mantıkla Nevres'in beytine de bakabiliriz. Yani “gül” klasik Türkçenin yani dilin kendisi olsun ve beyitte farzedilen mana da dile yönelik olarak düşünölsün. Mısralar arasındaki mantık problemini, şairin yaşadığı devri ve sosyo-kültürel şartları, cemiyetin yaşadığı zihinsel dönüşümü de unutmadan artık burada, on dokuzuncu asır sonu insanının konuştuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Mevcut kuruluşuyla bu beyitte, şairin yaralanmış/yarılmış zihninin en açık göstergesi, ikinci mısraa geçilirken sızan ironidir. Klasik Türkçenin şairi -belki Nedim hariç- sevgilinin mecaz karşılığı gülü kullandıktan sonra, birdenbire o mecazı yok sayan ve kelimeyi literal anlamıyla yeniden kullanıp manayı tekrar düzenleyen bir tercihte bulunmaz. Kısacası sevgiliyi niteleyen gülü kullandıktan sonra hangi klasik şairin aklına gül yağı gelir? Bu ancak zihni bulanmış, mistikle seküler arasında kalmış bir bireyin tercihi olabilir. Enderunlu Vasıf'ın beytindeki “âşık-ı zâr”ın yerini burada bülbül almıştır. Gül-bülbül kelimelerinin tarihsel yükü “gül yağı” ile ilişkisizdir. Bu yüzden beyitte semantik bir problem olduğu gibi, mısraların düz ya da mecaz anlamları arasında da ciddi bir uyumsuzluk vardır. Yani şairin zihni, zihninin tecessümü diyebileceğimiz dili ve buna bağlı olarak dünyayı kavrayışı sakatlanmıştır. Elbette on dokuzuncu asır şairlerinin şiirlerini, bütün bir asrı göz önünde tutarak, dil ve mantık ilişkisini hatta Nedim ve Şeyh Galib'i unutmadan yorumlamak gerekir. Şairin yaşadığı çelişki ancak o zaman anlaşılabilir.

Son olarak tıpkı Vasıf'ta olduğu gibi Nevres'te de dilin faydacı tarafına temas edildiğini; ancak burada kastedilen faydanın Vasıf'ta olduğu gibi mevcut dilin/yeni olanın

faidasızlığından söz etmediğini, tam tersi, çok anlamlı klasik Türkçenin faidasızlığından söz ettiğini ifade edelim. Eğer “gül” ü dilin kendisi olarak okursak, “gül yağı” kendi üzerine düşünen dilin manasıdır. Mana başkalarına tesir ettikçe, mevcut dilin faydası yoktur. Burada sorulması gereken asıl soru şudur: “Gül yağı” dilin anlam alanına ait ise, faydasız olan bu anlam alanı nereye aittir? Şeylerin modern bir fonksiyonu olarak dilin faydasının olması, gündelik pratiği kolaylaştırmasına bağlıdır. Oysa klasik dönem Türkçesinin gündelik pratiği kolaylaştırmak gibi bir amacı yoktur. Beyitte bize mantık hatası gibi görünen mecazdan sekülere geçiş bu yüzdendir. Nevres’in kastettiği anlam alanı, klasik Türkçenin mistik evrenine aittir. O yüzden “gül yağı”nı eller sürünür, çatlasa bülbül...

Türkçenin gramerine ilişkin çalışmaların ve Türkçe lügatlerin sayıca çoğaldığı bu dönem, dilin yeniden kurulmasına aynı zamanda teorik bir katkıdır. Hiç değilse dilin fonksiyonunun yeniden düşünülmesi, dil üzerinde ve dil hakkında yapılan bu çalışmalarla söz konusu olmuştur. Batı sanatı, edebiyatı ve felsefesi ile kurulan münasebet, asrın ruhunu temsil eden teknolojik gelişmeler, farklı düşünme biçimlerinin öğrenilmesi, eşyanın yeniden tanımlanması gerektiği konusundaki imkânlar, ihtimaller ve mecburiyetler, taşra Türkçesinin merkeze doğru yürüyüşü, modern düşüncenin egemenliğini tahkim etmiştir.

Batı edebiyatı ile kurulan münasebetin dilin değişmesine ve gelişmesine katkısı bakımından en önemli argümanı gazete dili ve elbette romandır. Artistik bir ifadeyle medeniyetimizin bir şiir medeniyeti olduğunu söyleyenler, klasik Türkçenin mistik kabiliyetine ve tasavvufi dünya görüşüne atıfta bulunuyorlar demektir. Çünkü şiir dili muğlaktır ve muğlak olan anlamın her yöne açık olmasından dolayı müstakbel bütün anlamları içerir ve bu bakımdan kutsallaştırılmıştır. Muğlak olan karşısındaki saygıyla karışık korku onun kutsallaştırılmasının sebep olmuştur. Muğlaklık aynı zamanda objenin sınırlarının tayin edilmediği/edilemediği anlamına da gelmektedir. Oysa tek anlamlı kelimelerle kurulan bir söylem bilinebilir, anlaşılabilir ve dolayısıyla dünyevidir. Mesele basitlik değildir elbette; anlamın mümkün olduğunca apaçıklığıdır. Türkçe on dokuzuncu yüzyılda demek ki fonksiyon değiştirmiştir. Dilin bütün insan faaliyetleri gibi esas amacı/fonksiyonu fayda olmakla beraber söz konusu faydanın neye yönelik olduğu ve dahi niteliği önemlidir. Muğlak bir dünyanın tekabül ettiği fonksiyon ve ürettiği fayda, kesinlikle iç dünyaya dairdir. Pratiğe yönelik, gündelik hayatı kolaylaştıracak, doğal olarak zihnin hedefine yönelik faydadan uzaktır. Modern edebiyatın on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar yaşamış ve yazmış hangi şairine bakarsanız bakınız istisnasız onların metinlerinde bir dilin, bir bakışın, bir hayat anlayışının, bir düşünüş biçiminin doğuşunu görürsünüz. Şairin bütün sancısı, kaybettiği dilin ürettiği anlamı telafi edebilecek yeni dilin kuruluşuna geçiş aşamasındaki derin melankoliden kaynaklanır. Bu doğum sancısı en açık şekilde “olmakta olan” dilin yöneldiği hedefin niteliğini kavrayıp kavramadığı ile açıklanabilir. Fonksiyon dediğimiz şey, dilin hedefine isabeti nispetinde elde edilebileceğine göre Türkçe, modernleşirken fonksiyon da modernleşmiş ve modern olanın en temel kavramıyla söylersek “aklıleştirilmiş”tir. Literal anlam ilkel değil akli anlamdır. Çünkü modern akıl, her şeyi araçsallaştırdığı gibi dili de pratik aklın aracı olarak kullanmak ister. Teşekkür etmekte olan yeni Türkçe lügatin, şiir kabiliyetinin olup olmamasının tartışılması “ehem ile mühim” ayrımı üzerinde düşünmeyi gerektirir. Meselenin elbette siyasal ve sosyal tarafları da vardır. Devletin ve milletin bütün kaygısı hayatta kalabilmeyi başarmak olunca, dilin şiir kabiliyetini kaybetmesini tartışmak herhalde züppeliktir. Kaldı ki, hayati sorunların ortaya çıkışının sebebi bizatihi dilin hedefinden uzaklaşıp yeryüzü ile bağının kopmuş olmasıysa, insan şiirin kaybına neden üzülür ki? Kısacası “gül”ün sıradan bir bitki olduğunu dile getiren dilin önemi “gül”ü yirmi ayrı anlamda kullanan bir şairin sözünden çok daha önemlidir.

Burada neyin önemli olduğunu belirleyen estetik ihtiyaçlar değil, sosyal ve siyasi şartlardır. Tanzimat döneminde batıdan gelen bazı edebi türler ve bilhassa roman, Türkçenin modernleşmesine söylediğimiz süreç göz önünde tutularak en az gazete kadar katkıda bulunmuştur.

Roman elbette batıdan gelen, batı düşüncesinin seküler kanadının ürettiği türdür. Dolayısıyla gündelik hayatı, insanlar arasında cereyan eden sıradan olayları anlatan romanın dili de bu duruma göre şekillenir. Örneğin klasik edebiyatın mesnevisi mistifiye edilmiş dille doğasına uygun olarak soyut kavramlar dünyasını dile dökerken şüphesiz çok anlamlıdır. Çünkü mistik/çok anlamlı dilin derdi, anlatmak değil, sezdirmektir. Muhakkak ki sezgi muğlak bir alana işaret eder. Sabit anlam yerine, bir yığın imgeden müteşekkil, görünüp kaybolan öğeler arasında anlamı kaybederiz.

Oysa modern zamanlar insan zihnini müphem ve muğlak olandan kurtarmak iddiasındadır. Çünkü dünyaya bakış batıda on altıncı asırdan itibaren yeryüzüne yönelmiştir. Mikroskobun bulunmasından beri, hakikatin benzerlikler üzerinden kavranılamayacağı ve insan duyularının hakikati normal şartlarda göremeyeceği kabul edilmiştir. O zaman dilin temel fonksiyonu bilginin, ancak pozitif bilginin aktarılmasıdır. Çok anlamlı dilin, mesela klasik Türkçenin aktardığı bilgi şahsi deneyime dayalı, dil oyunları ile dile getirilmiş mistik bilgidir. Bu yüzden modern Türkçenin kuruluş seneleri bütün bir on dokuzuncu asırdır. Gazetecilik başta olmak üzere taşradan ve batıdan gelen kelimeler, hem konuşma hem de yazı dilinin modernleşmesine katkıda bulunmuştur. Fakat aynı zamanda batılı bir tür olan romanın da teknik özelliklerinden dolayı modern Türkçenin kuruluşunda katkısı vardır. Modern zamanların bir edebi türü olarak roman dünyevi olguların ve olayların dile getirildiği bir dil metnidir. Doğal olarak dili de seküler bir dildir. Onun nesneler ve olaylar üzerinde kurgulanan içeriği, rasyonalist düşüncenin determinist ilkelerine bağlıdır. Mesela en basit tanımıyla olay örgüsü, vak'ayı teşkil eden olguların sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine bağlanmış olmasının adıdır. Meselenin özü, determinist düşünme alışkanlığının, roman yoluyla okuyucuya tecrübe ettirilmiş olmasıdır. Olay örgüsü sadece yazarın nasıl düşündüğünü göstermez; aynı zamanda okuyucunun da nasıl düşünebileceğini gösterir. Yani olgular arasında kurulan münasebet aslında diyalektiktir: Bahsi geçen diyalektiğin gündelik olaylar karşısında insanın nasıl düşünülebileceğine tesir edeceği açıktır. Düşünmek ile hayal kurmak arasında gidip gelen, bu iki kabiliyet arasındaki farkı tecrübe etmemiş olan bir okuyucuya, romanın sebep sonuç ilişkisine bağlı tekniği, düşünmenin nesneler ve olgular arasında mümkün olduğunca objektif bir ilişki kurmaya bağlı olduğunu öğretecektir. Tanzimat romanı demek ki sadece modern kavramların anlaşılmasına yönelik bir edebi metin değil, aynı zamanda düşünmenin biçimine ilişkin de bir metindir. Hiç şüphe yok ki modern Türkçenin kuruluşunda romanın getirdiği alışkanlıkla düşüncenin nesneler üzerindeki işleyişi etkili olmuştur.

Roman sanatının modern Türkçenin kuruluşuna katkısı sadece sentaksın inşasına ilişkin düşünme biçimini kazandırmış olmakla sınırlanamaz. Öte yandan diyalog dediğimiz yazı biçimi/anlatım formu da modern Türkçenin kuruluşuna katkıda bulunmuş bir tekniktir. Çünkü diyalog kelimelerin mümkün olduğunca tek anlamlı kullanılmalarına bağlıdır. Bilhassa Tanzimat romanında iletişimin sağlıklı kurulabilmesi, roman kahramanının anlamı ötekine iletebilmesi kelimelerin tek anlamlı olmasına bağlıdır. Elbette diyaloglar bir ya da birden fazla kelimelerle de kurulabilir. Ve üstelik Tanzimat romanının bilhassa Ahmet Midhat romanları hatırlanırsa bu diyaloglar kurallı birer cümledir. Yazı diline taşradan gelmiş kelimelerin dâhil edilmesini de sağlayan bu romanlardaki diyalog biçiminin, sadece

kuruluş itibarıyla, sebep sonuç ilişkisini gözeten bir biçimde düzenlendiği ve okuyucu zihninde de aynı işleyişi seyrettiği veya kurguladığı söylenebilir.

Edebiyat tarihleri on dokuzuncu yüzyılın popüler kavramlarının modern Türkçede, Tanzimat romanı vasıtasıyla görüldüğünü kaydeder. Bizim kastettiğimiz kavramlar klasik edebiyatın mistifiye edilmiş halleri ve bunları ifade eden kavramlardır. Yani aşk vb. gibi duyguların isimlerini olan kavramlar ilahi olandan arındırılıp insanileştirilirken kavramın etrafındaki haller de tabii olarak sadeleştirilmiştir. Cümleyi şöyle de kurabiliriz: Aşk, sıradan iki insan arasındaki bir ilişki olarak adlandırıldığında, buna bağlı haller de insanileşir. Elbette dil kavramı merkeze alarak onun etrafında bir yığın kelime türetmektedir.

Modern Türkçe'nin ilk evresi diyebileceğimiz Tanzimat Türkçesinde ve aynı dönemin edebi türü olan romanda, jest, mimik ve her türlü hareketi tavsif edecek sıfatların azlığı da ilginç bir gösterge olarak yorumlanabilir. Sıfatlar zihni nesneden uzaklaştırıp dikkati vasfa yöneltirken, nesneden bağımsız bir imge/nesne üretirler. Bir yandan düzleminden koparılan ama diğer yandan sublimation yoluyla yeniden çoklu bir ilişkiye sokulan nesne, sıfatlar yoluyla yüceltilir. Tanzimat romanlarının dilindeki sıfat sayısının, en azından önceki dönemin dilinden ve genel olarak edebiyatından az olması, klasik Türkçeden modern Türkçeye geçilirken, henüz modern Türkçenin nesneyi tasnif konusunda yeteri kadar kabiliyet kazanmadığını göstermektedir. Çünkü sıfat miktarı düşünme biçiminin hayatla/gerçekle ilişkisine bağlıdır. Zihin soyut üzerinden nesne ile bağlantı kuruyorsa sıfatlar, nesnede olmayan vasıfların karşılığıdır; fakat zihin nesne ile bağını realite üzerinden kuruyorsa, sıfatlar da somuttur. Sıfat ve benzeri kelime türleri üzerinden kurulan benzetmeler, menfi ya da müspet sublimationa yol açar. Zaten eldeki sıfatlar klasik dönemin kullandığı sıfatlar olduğu için ve anlam yükleri de klasik düşüncenin yükünü taşıdığından, dil yeniden klasik zihni ifade eder biçime dönüşür.

DİL POLİTİKASI UYGULAMALARI ÇERÇEVESİNDE TELAHER ETNOTOPONİMLERİ¹

Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN
Ege Üniversitesi / Türkiye
miharbisahin@hotmail.com

Ghadeer BAREM
ghadeer.bayram@gmail.com

Giriş

Telafer, Irak'ın kuzeyinde, Musul'un 65 km. kuzeybatısında Sincar dağının doğusunda; diğer bir ifadeyle Şırnak'ın Silopi ilçesinin tam güneyinde bulunan bir ilçedir. Musul'a bağlı olan bu ilçenin köyleriyle birlikte nüfusu 500,000 civarında olup tamamen Türklerin yaşadığı bir bölgedir. İyaziye (Avgenni) ve Mahallebiye (Mehlebi) adında iki kasabası bulunmaktadır.

Rezuk İsa *Coğrafıyet El- Irak* kitabında Telafer halkının lehçesinin Azerbaycan lehçesine tamamen benzediğini belirtmektedir (Hürmüzlü – Pamukçu, 2005: 46-47). Aynı zamanda Telaferliler Araplarla evlilik yaptıkları için Arapçayı anlar ve konuşurlar, genellikle Arap kıyafeti giyerler. Dilleri, Irak Türkleri ağızları arasında özel bir ağız sayılır kalın hecelilerin ağır bastığı özel bir nitelik taşımaktadır (Çolakoğlu, 2017: 14). Telafer sınırları dâhilinde çok sayıda Türk aşireti vardır ve bunların kendilerine ait mahalleleri, köyleri bulunmaktadır.

Telafer, XI. yüzyılın sonlarında Musul ile beraber Selçuklu hakimiyetine girer. XII. yy.'da Atabeyler, XIII. yy.'da İlhanlılar, XIV. yy.'da Celayirliler bölgeye hükmeder, 1534'te Kanuni'nin Bağdat seferi sonrası bölge Osmanlı hâkimiyetine geçer. 1920'de, Osmanlı'nın bölgeyi terk etmek zorunda kalması sonucu, İngiliz işgaline uğrayan Telafer, sıkı bir örgütlenme sonucu İngilizlere karşı ayaklanmışlar, ancak Musul'dan getirilen takviye güçler karşısında halk Türkiye sınırında bulunan Karaçuk dağına sığınmışlardır. Üç ay kadar kaçak yaşayan halk bu dönemi “Kaçakaç (Yılı)” olarak adlandırmıştır. Telafer'in ayaklanmaya katılan ileri gelen ailelerinin evleri İngilizler tarafından topa tutulmuştur. (Saatçi, 2015: 108-110). İngilizlerin yaptığı bu uygulama, esasen bölgedeki Türk varlığının yok edilmesine yönelik ilk girişim olarak kabul edilebilir.

Irak'ta yeradlarının Arapçalaştırma siyaseti, Irak devletinin bağımsız olarak ortaya çıktığı 1920'li yıllara kadar uzanır. İngilizlere karşı Irak Türklerinin 1-4 Haziran 1920 de ortaya koydukları, “Kaçakaç” ayaklanması sonrası, Kral Faysal'ın iktidarı döneminde Türkçe yeradlarının Arapçalaştırma siyaseti başlar. Abdulkerim Kasım'ın 1958'de Kral Faysal'ın yerine darbeyle iktidara geçmesi; yine 1963 yılında idareyi devralan Abdülselem Arif döneminde Arapçalaştırma siyaseti yeni bir boyut kazanır. Abdülselem Arif, yasa çıkararak Irak'taki Türk aşiretlerinin ve diğer milletlerin isimlerinin Arapçalaştırması siyasetini uygular. Telafer'de bulunan birçok Türk aşiret ve oymağının adı yok sayılır. Bu aşiretlere mensup olan Türkler, mevcut Arap aşiretlerden birine dâhil edilir. Ör. Kassaplı aşiret adı yok sayılarak bunlara bir Arap aşireti olan El-Luweyzi, Kasaplı aşiretinin oymakları olan Mallahlılar ve Kurutlu adları da yok sayılarak bunlara da El-Luweyzi adı

¹ Bu çalışma, Ege Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 16 TDAE 006 numaralı “Telafer Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi” adlı proje kapsamında desteklenmiştir.

verilmiş; dolayısıyla resmî belgelerde ve kimlik kartlarında da soyadı olarak geçen Türkçe boy adlarının yerine Arapçaları yazılarak Türk aşiret ve oymakları dolayısıyla bunlara mensup olan Türkler yok sayılmışlardır.

Abdülselem Arif'in Basra'da bir uçak kazasında hayatını kaybetmesi sonrası başa geçen kardeşi Abdülrahman Arif zamanında da yeradlarının (toponim) ve kökadlarının (etnonim) Arapçalaştırma siyaseti devam eder.²

1968 yılında Baas Partisi'nin iktidara gelmesi ve 1979 yılında Saddam Hüseyin'in idareyi ele alması sonrası Arap ırkçılığı şiddetlenerek devam etmiş diğer etnik azınlıklarla birlikte Türklerin de Araplaştırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Araplaştırma siyasetine karşı çıkan muhalif grupların kamu kurum ve kuruluşlarındaki işlerini gerçekleştirmelerine izin vermeyerek onları bir nevi vatandaşlıktan çıkarmış olurlar. Bu Arapçalaştırma ve Araplaştırma siyaseti, Saddam Hüseyin'in iktidardan gittiği 2003 yılına kadar aralıksız devam etmiştir.

Bildirimizde ele alacağımız konu esas itibarıyla, danışmanlığı tarafımızca yapılan, Ghadeer BAREM tarafından hazırlanan "Telafer İlçesi Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi" adlı yüksek lisans tezine ve bu tezi desteklemek için yapılan aynı isimli BAP projesi çerçevesinde derlenen malzemeye dayanmaktadır.

Aşiret bilincinin hâlen yüksek olduğu Telafer'de pek çok köy ve mahalle adı aşiret ve oymak adlarından gelmektedir. Telafer'de aşiret ve oymak adlarıyla ortaya çıktığını tespit ettiğimiz, aşağıda yer alan 58 yeradında toplam 52 aşiret ve oymak adı belirlenmiştir. Telafer bölgesinde aşiret, oymak adıyla ortaya çıkmış yeradları (etnotoponim) şunlardır:

1. Telafer Merkezde Bulunanlar: Telafer merkez'de 21 adet etnotoponim (kökadiyeradı) tespit edilmiştir:

Bekkeriler mehlēsi سی مڭله لر بڭري , **Cebeller mehlēsi** سی مڭله لر جبل , **Çelebli mehlēsi** جولاڭلی مڭله لر سی , **Çolağlı mehlēsi** سی مڭله لر چيڭشيلي , **Çepişilliler mehlēsi** سی مڭله لر چيڭشيلي , **Çolağlı yeri** [Şına'e'c-Cunubiye] [صناعه الجنوبيه] مڭله لر جولاڭلی يري , **Elhanbek mehlēsi** سی مڭله لر گرڭري , **Gergeri mehlēsi** سی مڭله لر حسن کوي [العروبه] , **Ĥesenköy** [El-'Urūbe] , **Halaybekēwi köprüsi** سي مڭله لر هلاي بڭ ايوي کوبروسي , **Halulu yeri** [Ĥeyy'ül-Muşenne] سي مڭله لر کورت علي , **Kürt'eli mehlēsi** سی مڭله لر کورت علي , **Qurutlu mehlēsi** سي مڭله لر قوروتلي , **Qurt'eli mehlēsi** سي مڭله لر سيڭشيلي , **Şorbalı mehlēsi** سی مڭله لر شوربالي , **Ecenēli mehlēsi** سی مڭله لر عجنالي , **Eldēvlēri** لری عالد , **Ezzollu mehlēsi** سی مڭله لر عزولو , **Ereb mehlēsi** سی مڭله لر عرب

2. Telafer'in Çevresinde bulunanlar: Telafer'in çevresinde bulunan köylerde bu türden 34 yeradı tespit edilmiştir. Bunlar şunlardır:

Bağkallar kıuyusu سی قویو لر بقال , **Cawuşlı köyi** کوی جوشلی , **Çebbenli köyi** [Tel'Ap̄a] تل [Tel'Ap̄a] , **Farhat bēdi** افندی باڭ لر , **Efendi bağları** کوی چيڭشيلي , **Çepişilli köyi** کوی چيڭشيلي , **Gennolu köyi** [Malweren] مڭله لر گنولو کوی , **Ĥeyyo göli** گویو گولی , **Ĥeyyollu mekinesi** مڭله لر گویو خراب جیش کوی , **Ĥarapceĥiş köyi** کوی حیولی مڭله لر سی , **Qaşşaplı tosnagı** سی قشاپلی توز نقي , **Kürtler köyi** کوی کورت لر , **Gariş bilāğ[h]** گارص , **Mallalar derēsi** سی مڭله لر دره , **Mallalar tepresi** سی مڭله لر تپه , **Mişeriyye debbēsi** سی مڭله لر محرابلی کوی , **Mihraplı köyi** کوی محیدلی کوی , **Mecidli köyi** کوی , **Neccarlı köyi** [Ĥalil başal köyi] کوی نجارلی کوی , **Pesweĥedidiyyin** کوی پساو حدیدی

² Bölgenin yaşlıları, bu yasanın ve bu yasa çerçevesinde yaşanan aşiret adlarının değiştirilmesi olaylarının 1963 yılında başa geçen Abdülselem Arif zamanında yaşandığını ifade etmektedirler. Bu konuda yazılı bir belgeye ulaşamadığımızdan yasanın içeriğini aynen veremiyoruz.

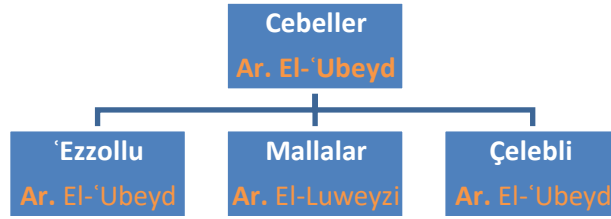
Seyyidler yolu , سید لر یولی , Sincar mehləsi , سینجار مخلصی , Şarrolı köyi , شارولی کوی , Şıhlar harabası , تل النصاره , Tel'lin-Naşāra , تل سینجو , Tel sinco , شیخ لر خربا صی , Wehepēwi tosnag[h] , عین طلاوی کوی , Eyn-Ṭallawī köyi , عم بوی , Embeki , وهپ ایوی توسناغی , Elölü köyi , عزیر ایوی جوبارا صی , İzērewi cubarası , عزیر ایوی کوی , İzērewi köyi , عالولو کوی ,

3. Avgenni (İyaziye) Kasabasında Bulunanlar: Avgenni kasabasında bu türden üç yeradı tespit edilmiştir.

Büşer köyi , بوشر کوی , Faraḥat teppeşi , فرحات تپه سی , Melkenni teppe , ملکائی تپه .

Yukarıda verilen 58 etnotoponim kuruluşunda, 52 etnonim (kökadı) geçmektedir. Bunlardan *Harapcehiş köyi* ve *Peswehedidiyyin* adlarında geçen *Cehiş* ve *Hadidî* adlı Arap aşiretleri; yine Kürtler *köyi* adında geçen *Kürt*, *Tel'lin-Naşāra* tepe adında geçen ve Arapçada 'Hiristiyanlar' anlamına gelen *Naşāra* ve 'Ereb mehləsi' adlandırmasında geçen 'Ereb (*Arap*)' etnonimleri söz konusu dil politikasından etkilenmemişlerdir. Geriye kalan ve aşağıda verilen 47 etnonim Türk etnonimidir.

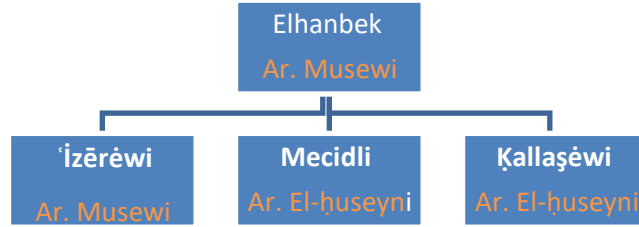
Bunlar arasında şecere ilişkisi bulunanları küçük şemalarla gösterdik. Aralarında şecere ilişkisi tespit edemediğimiz, etnonimler ise şemasız olarak tek tek gösterilmişlerdir. Türk etnonimleri yerine 1960'lardan itibaren dayatılan Arapça aşiret adları ise, şemada Türkçe aşiret ve oymak adlarının altında turuncu renkte gösterilmiştir. Şemalardaki şecere ilişkisi, yörede derlemeler sırasında, halktan elde edilen bilgiler doğrultusunda düzenlenmiştir. Ancak şemalar altında aşiretlere yönelik bilgiler genel olarak yazılı kaynaklara dayanmakta, bir kısım bilgiler de yine yöre insanından elde edilmiştir.³

Çelebliler: Türk aşiretlerinden Telafer kalesi dışında yerleşen ilk aşiretlerden biri olarak kabul edilmektedir. M. 1277, yılında Konya'dan Irak'a 3 aile gelmiş ve bu ailelerden biri Telafer'e yerleşmiştir. Bu aile Türk bir aile olduğu için dönemin sultanı bu aileye Sualtı Bölgesi'nde verimli tarım alanları vermiştir (El-Reşit, 2017: 89). Bu aile zamanla büyümüş ve Telafer'in büyük aşiretlerinden biri haline gelmiştir. Kevseroğlu, Çelebler aşiret adının Mevlevi ve Bektaşî pirlerinin en büyüklerine verilen bir unvan sözcüğü olduğu 'görgülü, terbiyeli, olgun kimse' anlamına geldiğini düşünmektedir (Kevseroğlu, 2012: 108).

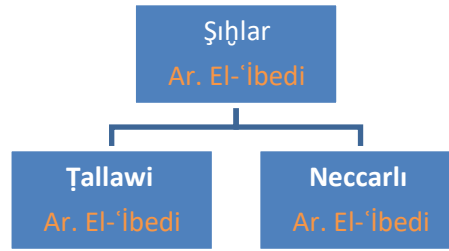
'Ezzollu: Irak'taki bu Türk aşiretinin kökenleri hakkında yazılı bir kaynağa ulaşamamıştır. Ancak bu aşiretin Türkiye'nin Malatya il sınırlarında ve Elazığ'ın Baskil ilçesinde bulunan (Gülensoy 1984: 143) İzollu aşiretle ilişkili olduğu düşünülebilir.

³ Derleme sırasında görüştüğümüz kaynak kişiler, siyasî endişelerle aşiretler, onların adları ve nereden geldikleri konusunda konuşmakta isteksiz davranmışlardır.

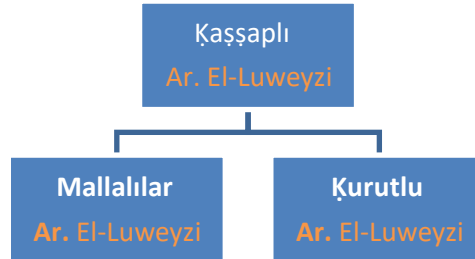

Elhanbek: Telaferdeki en büyük aşiretlerden biridir; burada yoğun bir nüfusa sahiptirler. Bu aşiret, adını Osmanlı devleti döneminde Telafer’e askeri ve aşiret hakimi olarak atanan “Ali Han’dan” almıştır. Ali Han, Timur Han’ın oğlu Arslan ve onun oğlu Kaplan’ın torunudur. Bu oymağın tarihi, dedeleri Ali (Ebu Turab’ın) Abbasi devleti zamanında, Orta Asyadan Küfe’ye oradan da Bağdat’a göçüyle başlar. Aşiretin kendisi ve kolları genişleyerek Telafer ve Diyarbakır bölgelerine yayılmıştır. Bazı grupları da Bağdat ile ‘Ane arasında dağılmış ve Beyt El-Şiş ismini almıştır. (Hürmüzlü-Pamukçu, 2005: 53).

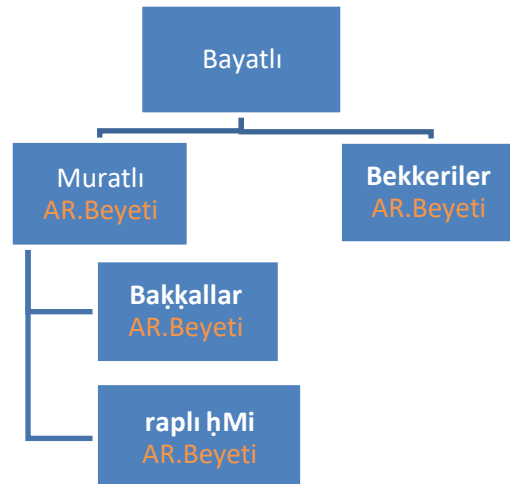
Mecidli: Bu oymak "Balolular ve Şihenliler" adları ile de tanınır (Saatçi, 2015: 55).

Tallawi: Şıhlar aşiretinin bir dalıdır. Tallawi, adında bir gezgin vardı. Tallawi, aşiretinin bu gezginin adından geldiği söylenmektedir. Telafer’e bağlı olan Kemberdere köyünde yaşamaktadırlar.

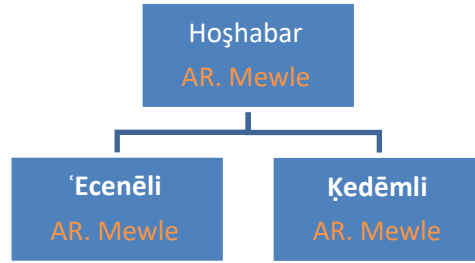

Bu şemadaki aşiret ve oymaklarla ilgili yazılı ve sözlü kaynaklardan bilgi elde edilememiştir.

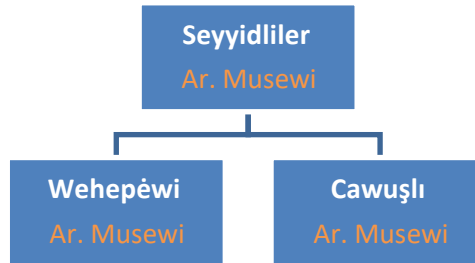

Derlenen mikrotoponimlerde “Bayatlı” adına rastlanmamıştır. Ancak bölge halkı, etnotoponimlerde geçen Muratlı ve Bekeriler isimli aşiretlerin Bayat boyuna bağlı olduğunu söylemektedirler. Bayatlar bilindiği gibi, Türkiye’de de aynı adla meşhur Oğuzların 24 boyundan biridir. Irak Arapları arasında Beyeti adında bir aşiret vardır. Bu aşiret mensupları kendisini Arap saymaktadır. Ancak adlarından bunların sonradan Araplaştığı söylenebilir

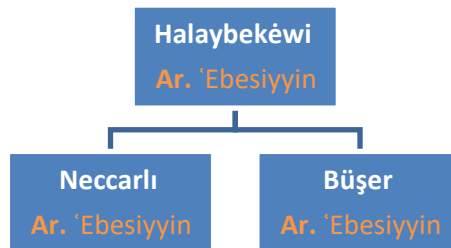
Muratlı: Irak’ın birçok bölgesine yayılan Bayat boyunun bir dalından olan oymaktır. Eskiden bu oymağın ismi "Kahyalar" olduğunu sonradan Tezehurmatu’da ikamet eden ve adı Murat olan oymak dedelerinin ismini alarak "Muratlılar" olarak tanınmaktadırlar. Osmanlı döneminde Kahyalar’ın evlatları o bölgenin önemli kişileri ve muhtarları idi (Hürmüzlü-Pamukçu, 2005: 33-34).

Bu şemadaki, aşiret ve oymak adlarıyla ilgili ulaştığımız yazılı kaynaklarda bilgiye rastlanmamıştır.

Seyyidêwi: Telafer’in en büyük aşiretlerinden biridir. Konuşma dilinde “Seyittiller” şeklinde de kullanılmaktadır. Seyyittillerin İmam Cafeer El- Sadık’ın soyundan geldiği kabul edilmektedir. Bu aşiretin: ele seyit hesen, ele seyit geyib, ele seyit aziz, vs. oymakları vardır (Telaferi 2012: 142,143).

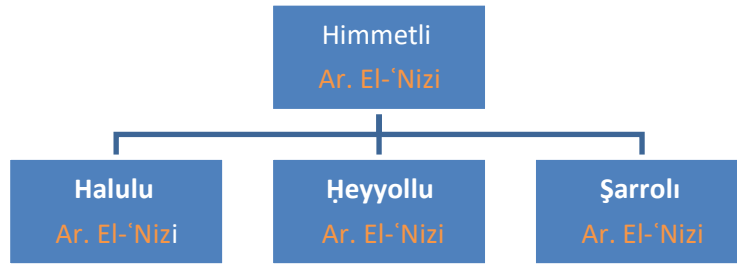

Halaybekêwi: Orun adlarında geçen Halaybekewi Telafer’de yaşayan en büyük aşiretlerden biridir. Yine yeradlarında görülen Naccarlı ve Büşer oymak adları bu aşiretin kollarıdır. İstanbul’dan gelen kararname ile H. 1171, M. 1757, yılından itibaren bölgede Halaybekêwi aşiretinden olan Abid Ül-Fetteh Aşur Mustafa bek, hüküm sürmüştür. Bahsi

geçen siyaset dolayısıyla bunların adı yok sayılarak bunlara Arap aşireti ‘Ebbasiyyin⁴ adı verilmiştir.

Efendi: Yeradlarında görülen Efendi ve ‘Elölu aşiretleriyle ilgili, başvurduğumuz kaynaklarda bir bilgiye ulaşamamıştır. Efendi aşireti, geçmişte ve günümüzde Musul Türkleri arasında, Türkmen davasına en çok sahip çıkan aşiret olarak kabul edilmektedir.

Himmetli: IV. Murat zamanında bölgeye yerleşen bir Türk aşiretidir. Bölgeye geldikleri dönemde, aşirete liderlik eden tasavvuf ehli Hemmet adlı kişinin adından geldiği kabul edilmektedir (Hürmüzlü-Pamukçu 2005: 54).

Halulu: Himmetli aşiretin kolu olan bu oymak adı, Himmetli aşiretinin kurucusu olduğu kabul edilen Hemmet’in büyük oğlu Hallo’nun (Hürmüzlü-Pamukçu 2005: 54) adıyla ilgili olmalıdır.

Heyyollu: Himmetli aşiretinin bir kolu olan Heyyolluların bir kısmına söz konusu dil politikası çerçevesinde *El-'Nizi* adı verilirken diğer kısmına da *Mewle* aşiretinin adı verilmiştir.

Tespit edilen etontoponimlerden hareketle şecere şeması oluşturamadığımız müstakil aşiret ve oymak adları ise şunlardır:

Çebbenli: Bu aşiretin adıyla Telafer’de bir yeradı tespit ettik. Irak’ta Krallık döneminde Çebbenli Köyü’nün adı "Tel’apta" olarak değiştirilmiştir. Uygulanan dil politikası çerçevesinde Çebbenlilere Arap aşireti *El-Bodole* adını vermişlerdir.

Çolaklı: Bu aşiret, ‘Aşurēwi adı ile de tanınmaktadır. Telafer’in merkezinde bir aşirettir. Hürmüzlü ve Pamukçu ‘El-Amiri’nin bu aşireti El-Mevali adındaki Arap aşiretinin bir kolu saydığını, ancak “çolak” sözcüğünün açık şekilde Türkçede ‘eli kopmuş kişi’ anlamına geldiğini, dolayısıyla bu görüşün yanlış olduğunu ifade etmektedir (Hürmüzlü-Pamukçu, 2005: 51).

⁴ Telafer’de bilinen en büyük aşiretlerden biridir. Bu aşiret, Peygamberimizin amcası Abbas bin Abidül-Matalıb’in soyundan geldiğine inanılmaktadır. Bu aşiretin 21 kolu (oymağı) vardır. Aziz oymağı (Ele Aziz), heneş oymağı (Ele heneş) ve hec Mehmed oymağı (Ele Haç Mehmed) bu kollar içerisindeki en meşhur kollardır (Telaferi 2012: 143).

Bu aşiretin adıyla kurulu yeradlarından biri olan *Çolaklıyēri*, değiştirilerek *Sina 'e Ec-Cunubiye* 'güney sanayi' (Telafer'in güneyinde bulunması ve sanayi tesisleri bulunması dolayısıyla) yapılmıştır. Resmî kayıtlarda Arapça, halk arasında Türkçesi kullanılmaktadır. Söz konusu dil politikaları çerçevesinde Çolaklılara Arap aşireti *El-E'rci* adı verilmiştir.

Çeppişilli: Telafer'de bir mahalle ve şehrin güneyinde bir köy adı kuruluşunda görülen Çeppişilli aşiret adıyla ilgili yazılı bir kaynağa rastlanmamıştır. Araplaştırma ve Arapçalaştırma siyaseti çerçevesinde Çeppişillilere Arap aşireti *El-Cumeyli* adı verilmiştir.

Farahatlı: Telafer'in önde gelen aşiretlerinden biridir. Irak'ın Osmanlı devleti kontrolüne geçtiğinde Telafer'e yerleşen aşiretin başındaki kişinin (Farhat < Ferhat) adından geldiği kabul edilmektedir. Bu aşiretin başı olan Farhat, Süfi Tarikatı'nda bulunuyordu. Yöre halkı arasında, bu tarikatın saygınlığı çok yüksekti, dolayısıyla Farhat, Osmanlı Valisinin güvenini kazanmıştır. Bu aşiret için iki görüş söz konusudur. Birinci görüş: Bunların Türk oldukları ve 4. Murat tarafından Osmanlıları desteklemek amacıyla oraya yerleştirildiğidir. Diğer bir görüş ise, bu aşiretin H. 297, M. 910, tarihinde ölen ünlü mutasavvıf Cüneyt El-Bağdadi'nin soyundan geldiği yönündedir (El-Telaferi, 2012: 149). Farhatlı aşireti kendi içinde, Berkölli oymağı, Yunus (oymağı), hesen (oymağı), Wehep (oymağı), Yetim (oymağı), Yesin (oymağı), 'ēşy (oymağı), heddo (oymağı) ve Çoban (oymağı). Bu oymakların yazılışı Arapça eserlerde (Ele Berkölli, Ele Yonus, Ele hesen, Ele Wehep, Ele Yetim, Ele Yesin, Ele Bakır, Ele 'Ēsi, Ele heddo ve Ele Çoban) şu şeklide geçmektedir. (Telaferi 2012: 149). Farhatlılara söz konusu politika çerçevesinde Arap aşireti *Cüneydi* adı verilmiştir.

Garış: Sino köyünde bir pınar adı kuruluşunda geçen bu aşiret adıyla ilgili yazılı kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu isimle bir aşiret Sino köyünde mevcuttur. Garış aşiretinin yerine kullanılması uygun görülen ad Arap aşireti *Mewle* etnonimi olmuştur.

Gennolu: Telafer merkeze bağlı bir köy adında geçen Gennolu aşiret adı hakkında yazılı kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Gennolu aşiret mensuplarına (dil politikaları çerçevesinde) *Ar. Mewle* adı verilmiştir.

Gergeri: Aşireti ile ilgili halk arasında dolaşan iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bu aşiretin köklerinin Türk aşireti olduğu yönündedir. İkinci görüş ise, bu aşiretin Türk olmayıp Kürt olduğu yönündedir. Bu da aşiretin farklı bir etnik unsura dayandığını düşündürmektedir. Türkiye'de Adıyaman'ın Gerger ilçesiyle bir ilişkisi olabilir. Dil politikaları çerçevesinde Gergerilere, Arap aşireti **Cerceri** aşiretinin adı verilmiştir. Esasen Gergeri ve Cerceri aynı sözcüktür. Türkçede /g/ li ifade edilen bazı sözcükler Arapçada /c/'li ifade edilir. Ör. Gend/Cend, Gürgeç/ Cürçend vs. Bu dikkate alındığında, tıpkı yukarıda anılan Bayat/ Beyeti örneğinde olduğu gibi Cercerilerin Gergerilerden geldiği söylenebilir.

Melkenni: Telafer'in Avgenni kasabasında Melkenni tepe adı kuruluşunda görülen Melkenni aşireti hakkında yazılı kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Söz konusu dil politikası çerçevesinde, Melkenni aşiretine verilen Arapça isim konusunda müracaat edilen kaynak kişilerden bir bilgi alınamamıştır.

Mıştoḥāni: Mışto < Mustafa adlı bir kişi adıdır. Adlandırmadaki "han" sözcüğünün ise 'hancı' anlamına geldiği, Misto isimli şahsın ticaret yolu üzerinde han işletmesi

dolayısıyla bu adın ortaya çıktığı söylenmektedir.⁵ Irak'ta yürütülen dil politikaları çerçevesinde bunlara Filistin kökenli bir Arap aşireti olan 'Umerilerin adı verilmiştir.

Mişeriyye: Mişeriyye debbēsi adlı toponimde geçmektedir. Yöre halkı adın anlamı ve verilmiş sebebi hakkında bir bilgiye sahip değildir. Bölgede bu isimde (Mişer, Mişerli, vs.) bir aşiret adı da yoktur. Mişeriyye adındaki {+iyye} eki, Mişer adının bir boy ya da kişi adı olması gerektiğini göstermektedir. Bu durum, Mişeriyye adındaki "Mişer" sözcüğünün, daha çok Kazan ve Başkurt coğrafyasında yaşayan, literatürde Mişer Tatarları olarak anılan Türk topluluğunu akla getirmektedir. Elimizde bu yönde bir bilgi bulunmasa da, Mişer bu çalışmada etnonim olarak değerlendirilmiştir.

Sincar: Bölge halkı, Sincar aşiretinin Telafer'e Sincar dağlarından geldiğini, Sincar dağlarında yaşayan Yezidilerin örf-adetlerine ayak uydurmadıkları için göç ettiklerini, aşiretin adının Sincar dağından geldiğini ifade etmektedirler.

Sincar aşiret adına Türkiye'nin Güneydoğu'sunda Cibran aşiretine bağlı bir kol olarak da rastlanması (Gülensoy 1984: 146) Irak'taki Sincarlar ile Türkiye'deki Sincarların aynı aşiretten gelmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Sincar aşiretine söz konusu dil politikaları uygulamaları çerçevesinde *Sincarî* adı verilmiştir.

Sinco: Telafer merkeze yakın bir köy adında (Telsinco) görülen bir aşiret adıdır. Sincolar hakkında yazılı bir kaynağa ulaşılamamıştır. Bunların bir kısmına Arap aşireti 'Ebesiyyin' adı verilirken diğer bir kısmına yine Arap aşiretlerinden Ar. *Musewi* adı verilmiştir.

Şorbālî: Telafer'in merkezinde bulunan bir mahalle adında geçen bu aşiret adı hakkında yazılı kaynaklarda bilgiye ulaşılamamıştır. Söz konusu dil politikası uygulamaları çerçevesinde Şorbālîlere Ar. *El-Seb'ewi* aşiretinin adı verilmiştir.

Eldēwlēri: 'Eldēwlēli: Telafer'de bulunan bir Türkmen aşiretidir. 'Eldēwlēli, 'Eldēwlēri olarak ta bilinmektedir. Halktan elde ettiğimiz bilgilere göre, aşiret adı "Ali dölü" ifadesinin 'Elidēwlēli ve daha sonra 'Eldēwlēli olarak değişmesiyle oluşmuştur. Dil politikaları çerçevesinde bu aşiretin adı Arapça bir aşiret adı olan El-Bodöle olarak değiştirilmiştir.

Embeki: Embuki olarak da bilinir. Telafer'de görülmeeyen bu aşiret, Irak'ın birçok farklı bölgesinde bulunmaktadır. Arap aşireti oldukları yönünde bazı iddialar bulunmakla birlikte kimi rivayete göre, bu aşiretin soyu Türklere dayanmaktadır. Bu aşiret ağırlıklı olarak Bağdat ve Diyale bölgelerinde, kalan kısım ise, Şam (Suriye, Filistin ve Ürdün) ve Kuzey Afrika (Fas, Cezayir ve Libya) ülkelerinde bulunmakta, Arapça konuşmaktadırlar. Osmanlı devleti zamanında, Irak'ın batısındaki Anbar ilinin Ane ilçesinde bulunan bu aile ilçenin beyleri olduğu; Anbeki adının 'Ane beki' ('Ane ilçesinin beyi') anlamına geldiği kabul edilmektedir (<http://www.iraqkhair.com/vb/> (Erişim tarihi 03/06/2016)).

SONUÇ

Telafer mikrotoponimler (silikyeradı) arasında 58 etnotoponim (kökadlıyeradı) tespit edilmiş, bazılarına Arapça karşılıklar uydurulan bu etnotoponimlerde 52 aşiret ve oymağın izi tespit edilmiştir. Bunlardan 47'sinin Türk aşiret ve oymak adı olduğu değerlendirilmiştir.

⁵ Önceden bu bölgede ticari bir yol üzerinde, beş büyük han varmış. Halep ve Deyrizor'a giden kervanlar bu hanları kullanırlarmış.

1963 yılında çıkarıldığı söylenen yasa ile Irak merkez yönetimi, Türk aşiret ve oymaklarının isimlerini yok saymış bunlara bölgede bulunan Arap aşiretlerinin adları verilmiştir. Bunun sonucu olarak bu aşiretlere mensup insanlar nüfus kimlik bilgilerinde zorunlu olarak kendilerine verilen Arap aşiret isimlerini kullanmak durumunda kalmışlardır. Bu durumu kabul etmeyen insanların resmi dairelerde işlemlerini gerçekleştiremediğinden filli olarak vatandaşlıktan dışlanmışlardır.

Osmanlı Devletinin çekildiği her bölgede (Balkanlarda, Kırım'da, Kafkaslarda; Orta Doğu'da vs.) görülen Türk varlığını ifade eden yeradlarına (toponim), kişiadlarına (antroponim), kökadlarına (etnonim) gösterilen tahammülsüzlüğü Telafer özelinde Irak'ta da görmek mümkündür. Türklere ait aşiret adını Arapçalılaştırmak sadece bir kültür asimilasyonu ile ifade edilemez. Kişi adlarında da kullanılan bu isimlerin değiştirilmesi, esasen kişinin Türklüğünü reddeden, onu Araplaştıran ve onu yaşadığı topraklardan yok etme çabasıdır. Böyle bir politikaya maruz kalan halk şayet bir de eğitimsiz bırakılmışsa, istenen sonucun alınması kaçınılmazdır. Nitekim 55 yıldır sürdürülen nüfusta, tabuda, eğitimde ve hayatın başka alanlarında, sürdürülen bu asimilasyon politikalarının bir sonucu olarak halkın önemli bir kısmının kendilerine dayatılan Arapça aşiret adlarını kullandıkları, ancak sorulursa gerçek aşiret adlarını, yani Türkçe aşiret adlarını söyledikleri gözlemlenmiştir. Bütün bunlar sınırimızın dibinde Telafer'de yaşanmaktadır.

KAYNAKÇA

Barem, Mohammed Qasım Ghadeer, *Telafer Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi* (Danışman, Doç. Dr. İbrahim Şahin), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.

Çolakoğlu, Rıza, *Telafer Folkloru*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2017.

El-Reşid, Reşid Abdülkadir, *El-Veciz Vi'it Tarih Telafer*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2017.

EL-Telaferi, Cafer, *Mucez Tarih Telafer*. Bağdat: Yayınevi yok, 2012.

Gülensoy, Tuncer, Elâzığ, Tunceli, Bingöl ve Diyarbakır Yörelerindeki Boy, Soy, ve Aşiret Adları Üzerine, TDAD 28, 1984, s.134-156.

Hürmüzlü, Habib; Pamukçu, Ekrem, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü TİKV, 2005.

Kevseroğlu, Necat, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Kerkük: Fuzûlî Basım ve Yayın Matbaası, 2012.

Saatçi, Suphi, *Irak Türkmen Boyları Oymaklar ve Yerleşime Bölgeleri*. (2.Basım). İstanbul: Ötüken, 2015.

<http://www.iraqkhair.com/vb/>

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ZAMAN ANLATAN SÖZCÜKLER ve YAPILAR ÜZERİNE

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN
Akdeniz Üniversitesi / Türkiye
savassahin@akdeniz.edu.tr

Giriş

Temel anlamıyla zaman; bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakittir.

Dil kendi yapısı içinde dış dünyada olan olayları yansıtırken, olayları zamanla ilişkilendirmek zorundadır (Canbulat 569). Günümüzde gerek saat gerek takvim ile algılanan bu zaman dilimi belli ölçülere girmiş kendi içinde çeşitli bölümlere ayrılmıştır (Benzer 10). Genel zaman, zaman zarfları gibi leksikal unsurlarla veya zarf tümleçleri gibi daha büyük yapılar olan kelime gruplarıyla ifade edilirken dilbilgisel zamanı temsil etme yahut somutlaştırma işi fiiller üzerinden daha küçük morfolojik unsurlarla yürütülür. Zaman zarfı adı verilen kelimeler leksikal seviyede zamanı ifade ederken sentaktik seviyede ise daha fazla sayıdaki dil unsuru zamanı gösterir (Demirci 148-149).

Zaman eklerinin işlevi, eylemde var olan zamanı bir ölçüde somutlaştırmak, belirgin kılmak, geçmiş-şimdi-gelecekte oluşan zaman çizgisi içinde bir yere oturtmaktır. Kip ekleri yalnızca zamanı geçmiş-gelecek çizgisinde bir yere yerleştirmekle yükümlüdürler. Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Zaman ifade eden sözcük ya da sözcük öbeklerinin devreye girmesiyle zamanı somutlaşma derecesi bir adım daha ilerler (Üstünova, 2004). Türkçede kip ekleri, zarflar, zarf-fiiller, sıfat-fiiller, deyimler, ikilemler yoluyla zaman kavramı çeşitli şekillerde ifade edilebilmektedir.

Kerime Üstünova, *Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi* isimli makalesinde zaman ifade eden başka birimlere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiş, cümlede zaman zarf tümleci olarak görev alan yapıların asıl amacının, yüklemde soyut olarak gösterilen zamanı bir ölçüde somuta çevirmek olduğunu söylemiştir. Üstünova, zarf-tümleci görevindeki sözcük gruplarını örneklerle açıklamıştır (Üstünova 2005).

Biz de bu çalışmada sözcük, sözcük gruplarıyla, zarf ve zarf-fiilleriyle anlatılan zaman ifadeleri ve yapılarından bahsedeceğiz. Zaman ifade eden yapıları ve sözcükleri Türkmen Türkçesi sözlükleri, gramerleri ve Türkmen edebî eserlerini tarayarak bulacağız. Çalışmamız bir yanıyla tematik bir sınıflandırma çalışması olacaktır. Bu çalışmanın amacı, zengin bir söz varlığına sahip olan Türkmen Türkçesindeki zaman ifadeleri ve yapılarının sayıca çokluğunu göstermektir. Bu ve buna benzer çalışmaların etimolojik veya tematik sınıflandırma çalışmalarına kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Türkmen Türkçesinde konuşma dilinde; çay gaynar salım, bir çäynek çay içim salım, çay içim salımı, bir kâse çay içim salım, çay içir salım, bir çäynek çay içesi salımda~kısa bir süre, bir salım~azıcık zaman, az salımdan soň~biraz sonra, et bişyär salım~kısa bir süre içinde, ertirden ağşam bolyança~sabahtan akşama kadar, daň atandan gün batanyança~şafak vaktinden gün batana kadar, gısgacık müddetde~kıscacık sürede, durmuşdan at gaytarım ıza galan~kıscacık zamanda, göz açıp-yuması salımda~göz açıp kapayana kadar, bir sellem~kısa sürede, ulagla bir yatımlık çemesi, at gaytarım yerden, bir hayukdan soň gibi sözcük

öbekleriyle de zaman ifade edilebilir (Penciye, 1965:141-142). Yine deyimlerle veya çeşitli yollarla türetilen zaman ifadeli sözcük grupları Türkmen Türkçesinin söz varlığının zenginliğini göstermektedir: dağı-duvara~bundan sonra, bir hayuk dan soň~ bir süre sonra, arka aylanmak~çok zaman geçmek, atam dövri~çok eski zamanlar, babam dövri~çok eski zamanlar, bir demde~çok kısa bir zamanda, bir meydana~uzun müddet, gara gış~kışın en şiddetli zamanı, gara gün~kötü gün, hay diymän~çok kısa bir zamanda, üç gije-gündizläp~üç gün üç gece vb.

1. Asıl Hallarla Zaman İfadesi

Zaman zarfları, fiilin zamanını gösterir (Kara 119). Tek sözcükten oluşan ve asıl zaman zarfları dediğimiz bu zarflar kip ekleriyle çekime girmektedir. Zaman zarfları , fiillerden önce gelerek fiili etkileyip fiilin manasını değiştirebilmektedir: giç yatmak~geç yatmak, ir turmak~erken kalkmak (Söyegov vd. 64). Türkmen Türkçesinde zarflar *asıl hallar*, *yasama hallar*, *goşma-tirkeş hallar* olmak üzere üçe ayrılır. Hiçbir ek almayan tek sözcük hâlinde bulunan zarflara *asıl hallar*; ekler yardımıyla yapılan zarflara *yasama hallar*; ek almayan ya da ikilemelerden birine –dan, –den, –ma, –me, –ba, –be, –a, –e eklerinden biri getirilerek (ayma ay, yıl-ba yıl, gün gün-den) ya da ikilemelerle kurulan zarflara *goşma-tirkeş hallar* ya da *tirkeş hallar* denir.

Türkmen Türkçesinde asıl hallar denilen ve herhangi bir ek almamış olan zarflar zaman da bildirir: ir~erken, giç~geç, kâte~bazen, gice~gece, gündiz~gündüz, entek~henüz, yaňı, hâli~şimdi, indi~şimdi, yaňı~biraz önce, yaňkı~biraz önce, dayım~her zaman, mıdam, elımdam~sürekli, hemişe~daima, heniz~henüz, oval~önce vb. (Garahanow vd. 209).

Zaman ifade eden sözcükler has, inñän, öte, asa, gatı, örän, cuda gibi sözcükler tarafından nitelenebilir: has ir~çok erken, cuda giç~çok geç vb. Türkmen Türkçesindeki küçültme eki –ca, –ce, –cık, –cik ekleri zaman ifade eden sözcüklerden sonra gelebilir: sähelce~az vakit, irdencik~erkenden, irräcık~erkenden vb. Küçültme eki –rak, –räk ekleri de zaman ifade eden sözcüklerden sonra gelerek küçültme ifade eder: irräk~birazcık erken, erkenden, gicräk~birazcık geç vb.

Hepde, ay, yıl, gün, wagıt sözcüklerinden önce *bir, şu, şol, her* sıfatları getirilerek zaman ifade eden sözcük grupları yapılır: bir zaman~vaktiyle, bir gice~bir gece, bir gün~bir gün, bir wagıt~bir vakit, bir salımdan, bu yıl, şu gün (şu:n), şol bada~başlangıçta, şol yıl~bu yıl, her yıl, her gice, her günde~her gün, her yılda~her yıl, her ayda, şol vagıt~o zaman, şu gice~bu gece, şu yakında~çok yakında vb.

2. Yasama Hallarla Zaman İfadesi

“Zamanın öncesi, sonrası, başlangıç noktası, devamlılığı, paralel süreçler, bitim vb. işlevleri için çok sayıda ek kullanılır.” (Hünerli 43). Zamanı belirtme, sınırlandırma, kesinleştirme gibi işlevlere sahip olan zaman zarfları (Korkmaz 495), kip ekleri, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri zamanı belirtme, ifade etmede kullanılan dilbilgisel yapılarıdır.

Şimdiki zaman sıfat-fiilleri şimdiki zaman, geçmiş zaman fiilleri geçmiş zaman, gelecek zaman sıfat-fiilleri ise gelecek zaman gönderimini ifade eder. Sıfat-fiiller; geçmiş gelecek veya şimdiki zamanda olan bir olayı gösteren; fakat cümlelerin sonunda bulunmayan fiiller olarak tanımlanır. Türkmen gramerciler de sıfat-fiilin belli bir zamanı anlattığını vurgularlar (Comrie 57 ve Pilten 70). Şahru Pilten, Türkmen Türkçesinde sıfat-fiillerle ifade edilen izafi zaman kavramını ve Türkmen Türkçesindeki izafi zamanları ayrıntılı olarak ele almıştır. Biz zaman ifade eden sıfat-fiilleri çalışmamıza dâhil etmedik.

Türkmen gramerciler zarf-fiil eklerini asıl şekiller ve yasama şekilleri şeklinde iki başık altında incelemişlerdir. Türkmen Türkçesindeki zarf-fiillerin asıl şekilleri içerisinde – A/-y, -I/-U, -Ip/-Up ekleri; birleşik (yasama) şekilleri içerisinde ise –AlI, -InçA, -dIK(I)çA/-DUk(I)çA, -AndA, -mÄn, -mAzdAn, -AgAdA(n), -ArAk, -mAksIzIn, -dİnnAn vb. ekler yer almaktadır (Dinç 49). Yine -ça, -çe, -ına, -ine, -sına, -sine, -ın, -in, -n, -layın, -leyin, -dan, -den, -lanç, -lenç, -lığına, -ligine, -lap, -läp ekleriyle de zaman ifade eden yapılar meydana getirilir: yılsayın~her yıl, gışına~kışın, tomsuna, günde~her gün, günin~bir gün, günübirlük, vb.

2.1. –lygyna/ -ligine (+Ilk+In+A) Zarf-Fiil Ekiyle Zaman İfadesi

Bu ek, adlara ve sıfatlara eklenerek adın ne durumda olduğunu gösterir: Naharı gızgınlığına iyn! (Yemeği sıcakken yiyin.) a. Yön gösteren adlara eklenerek hareketin yönünü gösterir: Goyun sürisi *ilerligine* gitdi. (Hamzayev 64). Eklendiği sözcüğe Türkiye Türkçesindeki gibi –iken anlamını verir. Türkmen Türkçesinde sıfatlara eklenerek durum anlatan zarflar yapar: Alnan donı hiç kim geymedi, onı şol *täzeligine* satdılar. (Alınan elbiseyi hiçkimse giymedi, onu daha yeniyken sattılar.) Ek bu görevlerin yanında zaman bildiren sözcüklere eklenerek zamanın belli bir kısmını anlatır: günbatarlığına~gün batarken, gündogarlığına~gün doğarken vb. (Borcakow vd. 455).

2.2. –laýyn, -leýin (+la-y-in) Zarf-Fiil Ekiyle Zaman İfadesi

+layu/+leyü, +lay/+ley (<+la-y-in) eki –n’li bir zarf-fiil şeklinden kaynaşmış olmalıdır. +la- fiili ile ilgisi kalmayan ve zarf-fiil türetme özelliğini kaybeden –lAyIn benzetme ve eşitlik görevi ile kullanılan veya türlü zarflar türeten müstakil bir ek hâline gelmiştir (Korkmaz 70). Türkmen Türkçesinde –layın, -leyin ekleri isimlerden, isim-fiillerden zarf yapmaya yarar. Bu ek aynı zamanda zaman isimlerinden sonra gelerek zaman zarfları yapar: Aylayın~bir ay süreyle, sagatlayın~bir saat süreyle, yıllayın~bir yıl boyunca, günleyin~gün boyunca vb. (Baylyev 145).

2.3. –alı, -eli Zarf-fiil Ekiyle Zaman İfadesi

–AlI eki, başlangıcı geçmişe dayanan ve devamı asıl fiille bütünleştiği için “bir zamandan beri” anlamıyla, zamanda süreklilik gösteren zarf-fiiller türetir (Korkmaz 1009). Geçmiş bir zamandan şu ana kadar olan zamanı ifade eden ve bari~beri edatıyla birlikte kullanılan –alı, -eli ekinin Türkmen Türkçesinde –anı, -eni şekilleri de vardır: Allaberdiniň öldürileni bari ep-esli vagt geçdi. (Allaberdin’in ölümünden çok vakit geçti.) Sen gideniň bari telim yıl geçdi. (Sen gittiğinden beri çok yıl geçti.) (Söyegov 139-141).

2.4. -ınça, -ince Zarf-fiil Ekiye Zaman İfadesi

Ekin başlıca görevi, zaman bildiren bir zarf-fiil oluşturmaktır. Cümledeki asıl fiilin gerçekleşme zamanını veya anını, kendisindeki gerçekleşme zaman veya anına bağlayan bir işleve sahiptir (Korkmaz 1005). Ek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi –ınca, -ince anlamı verir: okuv başlayınça~okul başlayınca, gapıdan çıkarınça~kapıdan çıkarınca (Söyegov 114).

2.5. –sA Zarf-fiil Ekiyle Zaman İfadesi

Leyla Karahan; -se, -sa ekinin şart, zaman, sebep vs. bildiren bir zarf-fiil eki olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia eder (Karahan 473-474). Türkmen Türkçesinde zarf-fiil görevinde kullanılan –sA ekli yapı cümlede –dığında, -diğinde anlamında kullanılırlar ve *beklenmedik bir anda karşılaşılan durumdaki anı ya da zamanı* ifade eder. Bu yapılar cümlelerin hemen başında bulunur ve cümlelerin tümleci görevinde kullanılırlar ve –dığında, -diğinde anlamı verirler: *Nazar sorasyp görse*, «Oba göçübermeli, urus Aşgabatdanam

günbatara geçdi» diyip, kızıkların atlıları guma kaçanlara eýýâm habar beren ekenler (Göres 42). (Nazar sorduğunda “Köye göç etmeli, Ruslar Aşgabat’tan batıya geçti.” Diyip, kızıkların atlıları çöle kaçanlara haber vermişler.”) *Nazar öz öýüne gelse*, Şirinin tovukları ösüp gelyân otların arasında yayraşıp yör (Göres, 41). (Nazar kendi evine geldiğinde, Şirinin tavukları yeşerip büyüyen otların arasında yayılıyor.)

2.6. Diğer zarf-fiil Ekleriyle Zaman İfadesi

-yAnçA (-A kadar)~alyança (alınca), -çAk (-IncA)~ölinçeñ (ölünce), -AgAdAn (-r mAz)~baragadan (varır varmaz), -yArkA (-rken)~baryarkañ (giderken), -dİgİçA (-dİkçA)~wagt geçdigiçe (vakit geçtikçe), -mAn~ gelmân (gelmeden), -All bări~başlalı bări (başlayalı) vb.

2.7. -m, -in, -n Ekleriyle Zaman İfadesi

Kalıplaşmış kelimeler yanında, yapım eki özelliği gösteren +In ile birtakım zarflar türetilmiştir. Türkçede zaman zarfı türetmek için özel ekler bulunmadığından +n eki bu konuda kalıplaşma evresini de aşarak yine çekim eki olarak kullanıldığı devirlerde, her zaman kelimesinden bir zaman zarfı yapabilecek özellik kazanmış; dolayısıyla zaman zarfları yapan bir türetme eki durumuna geçmiştir (Korkmaz 26-29). Yılın ya da bir günün belli bir vaktinin adını, parçasını anlatan adlara eklenip zarf görevinde kullanılır: gışın, yazın, günsayın~günden güne, günübirin~bir günde, günin~bir günde, gün, öylän, ikindin(ikinni-n),yassın, günortan~öğle, gışın-yazın, öñlin-soñlin~erken ve geç vb. (Borckow vd. 453). Köktürk, Uygur, Karahanlı, Eski Anadolu, Osmanlı Türkçesi gibi dönemlerde günü ve parçalarını gösteren zaman kelimelerinde bu zarflar yapılmıştır: Künün yimedi kör tünün yatmadı (KB-38/1). Kutadgu Bilig’de ve Yunus Emre Divanı’nda kullanılan (Korkmaz 26) künün, günün kelimesi bugün Türkmen Türkçesinde günin~bir günde günü birlik manasında yaşamaktadır.

2.8. -ma, -ine, -sına, -sine Ekleriyle Zaman İfadesi

Bu ekler; yılın, mevsimin, belli bir vaktini, parçasını anlatan isimlere ve zarflara eklenip zaman anlatan sözcükler yapar. Bu ekler; zarf yapan -ın, -in ekine -a, -e yönelme hâli ekinin getirilmesiyle yapılır:gışına~kışın, gündizine~gündüz, tomsuna~yazın, gış-gışyna, ýaz-ýazyna, güýz-güýzüne~sonbaharda, toms-tomsuna~yazın vb. Zaman ifade eden bu sözcükler çokluk ekini alabilirler: gicelerine, gündizlerine, ertirlerine vb. (Borckow vd. 454).Sabah, akşam ve gece sözcüklerine (ertirine, ağşamına, gicesine) -ma, -ine, -sına, -sine ekleri getirilerek zaman bildiren zarflar yapılır.

2.9. -dan/-den Ekiyle Zaman İfadesi

Ayrılma hâli eki Eski Türkçeyi takip eden devre metinlerinde ve lehçelerde yer, zaman vb. kelimeler yanında zaman zarfları meydana getirecek şekilde de kaynaşmaya uğramıştır (Korkmaz 16). Eski Türkçe döneminden başlayarak tarihî süreç içerisinde fiillerin zarf-fiil ekleriyle birleşmesiyle oluşmuş kimi zarf ve edatların zaman içerisinde adlaşmasıyla oluşan yapılar, asıl fonksiyonlarını ve anlamlarını kaybederek birer fiilden ad yapma ekine dönmüşlerdir: dahadan (< tak-ı+dan ~ daha, henüz, şimdiye kadar. “Ben dahadan izlemedim ama bence mükemmele benziyor. Dahadan koymadınız mı ben mi bulamadım. Erte+den zarfı Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmasa da Eski Anadolu Türkçesi dönemiyle çağdaş lehçelerde “sabah, sabah vakti” anlamlarıyla kullanılırdı. -All zarf-fiil ekinin üzerine +dAn ayrılma durum ekinin gelmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Zarf-fiil ekleri de durum

ekleriyle kalıplaşarak erkenden (< er i-ken+den) gibi zaman kavramı ifade etmekte kullanılır (Argunşah 58-62).

-Dan eki yine Türkmen Türkçesinde isimlerden sonra gelerek zaman ifade eden sözcükler yapar. Aynı sözcükle kurulan ikilemelerin ikincisine eklenerek yapılır. Hovlukma, yuvaş-yuvaşdan hemmesi bolar. İr, giç, dañdan~sabahın köründe, eyyämden~belli bir vakit aralığında, düynden~dünden, ozaldan~önceden, ikindiden, yassıdan~yatsıdan, hüzirden~şimdiden vb. zaman bildiren sözcüklerin sonuna eklenerek zaman bildiren yapılar kurulur (Hamzayev 66).

Türkmen Türkçesinde ir geldi/irden geldi, giç habarlı boldum/giçden habarlı boldum cümlelerinde geçen ir~irden ve giç ~giçden zaman bildiren sözcükler arasında çok büyük anlam farklılıkları yoktur (Borcakow vd. 458).

Ayrılma hâli eki -dAn, söz dizimi içinde daha çok, yer ve zaman zarfı veya niteleme sıfatının önündeki sözcüğe gelerek bu zarf ve sıfatların kendisiyle kalıplaşarak edat görevini üstlenmelerini sağlar: -dAn bări (iki yıldan bări) söze, fiilin ifade ettiği anlamın hangi zamandan itibaren gerçekleşmiş olduğu anlamı yanında, başlangıç ve süreç bildirir. -dAn sonra edatıyla aynı işleve sahip -dAn beyläk (mundan beyläk~bundan sonra) edatı işin, durumun belli bir noktadan sonraki zamanda ortaya çıktığını veya belli bir noktadan bu yana yöneldiği anlamını katmaktadır. dAn öñ, -dAn burun, -dAn ovval ve -dAn ozal (-dAn önce) ile aynı anlamdadır. Söze fiilin belirlenmiş bir noktadan önce gerçekleştiği, gerçekleşeceği veya gerçekleşiyor olduğu anlamını katar. -dAn (mundan şeyläk~bundan böyle) söze, zaman anlamı katar (Delice 56-66).

2.10. -lAp Ekiyle Zaman İfadesi

İsimden fiil yapan +lA eki ile -p zarf-fiil ekinin birleşmesinden oluşan -lAp eki yıl ve vakit anlatan isimlere eklenerek zaman zarfları yapar (Borcakow vd. 455-456). Türkçede bazı ekler sadece sayı kelimelerine hastır. Türkmen Türkçesinde ve Soyoncada, sadece sayı kelimelerine bağlı olarak ortaya çıkan -lAp üleştirme eki, Volga ağızlarında genel olarak kullanılır (Grönbech 26-27). Türkmen Türkçesinde sayılara getirilen -lAp eki -lArcA anlamı katarak tahmin sayıları yapar: onlap (onlarca), ýüzläp (yüzlerce), müñläp okuvçı (binlerce öğrenci), yüzläp manat (yaklaşık yüz manat). Ek ayrıca ay ve yıl sözcüklerinden sonra gelerek aylarca ve yıllarca manasını verir: Ol esir aylap-yıllap ayagı zincirli, hor-homsı, aç-suvsız şol yerde galıbermeli bolyardı (Berdiyev 38).

-la-le ekinin eski metinlerden bu yana, yer yer zaman isimleri ile birleşip +n eki ile yapılmış olanlara denk birtakım zaman zarfları meydana getirdiği bilinmektedir. -la, -le eki zaman sözcüklerine de gelebilmekte ve zaman zarfları yapmaktadır:Kırgız Türkçesinde irtelä~sabahleyin, Anadolu ağızlarında sabala~sabahleyin, Çuvaş Türkçesinde kunla~gündüz, gündüzleyin vb. Zeynep Korkmaz sayı adlarına da gelen bu -la, -le ekinin ile edeatından kalıplaşmış olduğunu söylemiştir (Korkmaz 31-32). -la, -le ekinin hem -p hem de +n ekiyle de kalıplaşarak zaman ve sayı isimlere getirilmediği görülmektedir. Korkmaz, -la ekine eklenen -p zarf-fiil ekinin zarf-fiil özelliğini kaybettiğini ileri sürer.

sagatlap~saatlerce, günläp~günlerce, minutlap~dakikalarca, gice-gündizläp~gece gündüz

2.11. İsimden İsim Yapma Eki -lIk ve -dA Bulunma Hâli Ekinin Kalıplaşmasıyla Zaman İfadesi

Ek Türkmen Türkçesinde –layın, -leyin anlamı verir: *Gijelikde* onun yüzünü hiç kim görmesede, bu gürrün gıcılırac bolanı üçin Kerime hiç kim hüm bermedi (Göreş, 5). Geceleyin onun yüzünü hiç kimse görmese de bu sohbet koyu olduğu için Kerim’e hiç kimse ya öyledir demedi.)

2.12. Pekiştirme Yoluyla (–ça, –çe ekiyle) Zaman İfadesi

Bu ek, Türk lehçelerin de görülen emir biçiminin teklik 2. şahsını kuvvetlendiren bir bağlaçtır. Tatar kilçi~gelsene, Kazak berşi~versene, Özb. okinçi~okusana vb. (Serebrennikov 212). Ekin zaman ifade eden sözcükleri pekiştirmede kullanıldığı düşünülmektedir:sähelçe~çok az vakit, häzirlikçe~belli bir süre, şimdilik, onyança~şimdiye kadar

3. Düzme/Tirkeş Hallar ile Zaman İfadeleri

Kimi gramercilerin goşma-tirkeş hallar diye adlandırdıkları düzme hallar, ikilemelerden veya kelime gruplarından oluşan zarflardır. Türkmen gramerciler düzme halları birkaç sözcüğün biraraya gelerek bir mana ifade eden kelime grubu şeklinde açıklanmıştır:yakın günlerde, birnäçe gün beri~bir kaç günden beri, bimahal~vaktinden önce, soňkı vagtlarda~son zamanlarda, bir mahal~bir zamanlar, günlerde bir gün~günlerden bir gün, yaňı yakında~bir süre önce, ömürboyı~ömür boyu, birbada, oval-ahır~eninde sonunda, bir vakit, önde-sonda~eninde ya da sonunda, hiçbir zaman, gice-gündiz, şu günler, bu günler, günsayın~günden güne, ertir-agşam~sabah akşam, soň-soňlar~çok sonra, aram-aram~bazen, vagtal-vagtal~bazen, her-dayım~zaman zaman, säher-säher~erkenden vb. (Garahanow vd. 213).

İkilemelerden birine -ba, -be eki getirilerek Türkmen Türkçesinde zaman ifadeli tirkeş hallar yapılır. Çağdaş Türk yazı dillerinde –ba(-ma) ekli fiilden yapılmış eski sıfatlar hareketin en çok sonucunu ifade eden isimle olarak kullanılır: sınma~kırılma, alma~alma vb. (Serebrennikov vd. 292). Türkologlar arasında ekin Farsçadan geçtiği ya da b~m ses değişimi yoluyla ekin başındaki sesin b olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Gün, ay, yıl sözcükleriyle yapılan ikilemelerin ilkinde getirilir: gün-be gün~günden güne~günden güne, yıl-ba yıl~yıldan yıla, ayba-ay~aydan aya, yüz-be yüz, tapba/güpbe~dakik, zamanında vb.

4. Zaman İfade Eden Sözcüklerin Sınıflandırılması

4.1. Zaman zaman, ara sıra manasında zaman ifadeleri: kâte/kävagt/kämahal~bazen-ara sıra, bazen, aram-aram~bazen, vagtal-vagtal~bazen, her-dayım~zaman zaman, kâte-käteler~zaman zaman vb.

4.2. Sürekli manasında zaman ifadeleri: birsihlı~sürekli, basa~sürekli, devamlı, dovamlı~devamlı, gışarnıksız~devamlı, hemişe~devamlı, ömür~devamlı, uzın-uzın~sürekli, el-mıdam~sürekli, hâli-şindi~devamlı, sürekli, otursa-tursa~sürekli, ağşamlarına~akşamları, gicesine~geceleri, gündizine~gündüzleri, ertir-agşam~sabah akşam, gice-gündiz~gece gündüz, elmıdama~daima, her zaman, ağşam-säher~sabah akşam, daima vb.

4.3. Belli bir zamana kadar olan süreyi gösteren zaman ifadeleri: Zaman sözcüklerine ayrılma hâli ve deñeç, çenli edatı getirildiğinde müddet içinde varış, bitiş zammı belirtilir: vagta çenli~şu ana kadar, ertirden ağşama çenli~akşama kadar, ağşama deñeç~akşama kadar, ağşama çenli~akşama kadar, daña deñeç~sabaha kadar, ertire çenli~sabaha kadar, ağşama çenli~akşama kadar, bayrama çenli~bayrama kadar, gicä çenli~geceye kadar, ertire çenli~sabaha kadar, bildir ~bir yıldır, şu vagta çenli~şu ana kadar, ertirden ağşama çenli~sabahtan akşama kadar, henize çenli~şimdiye kadar, ahırına çenli~sonuna kadar vb.

4.4. Yakın Zamanı ifade etmek için kullanılan zaman ifadeleri: ýaňy~biraz önce, yaňk~biraz önce, yaňı yakında~bir süre önce yakın zamanda, birazdan soň~biraz sonra, bi:ri gün~yarından sonraki gün, dembe-demden~az sonra, erte-birigün~yarından sonraki gün, oňson~biraz sonra, soňkısı gün~sonraki gün, soňundan~daha sonra, bir az vagtdan~birazdan, ir-irden~erkenden, bugün- erte~ bugün yarın, ertir irden~yarın erkenden, iru giç~er geç, heniiz, entek~daha, henüz, yaňı~demin, biraz önce vb.

4.5. Şimdiki zaman ifadeleri: bu gün~bu gün, hâli-hâzir~şimdi, yaňı~şimdi, şu gün~bugün, şu günki gün~bugün, şu günki gün~bugün, bugün~bugün, birigün~ertesi gün, ir u giç /irde-giçde~er ya da geç, şol giceniň ertiri~ertesi gün, hâli/indi/şindi/hâzir~şimdi vb.

4.6. Gelecek zaman ifadeleri: erte-birigün~birkaç gün sonra, soň-soňlar~çok sonra, ertiir~yarın, soň/soňra~sonra, ertirine, ertesi~yarın vb.

4.7. Geçmiş zaman ifadeleri: öňňin (öňki gün), öňňil (öňki yıl), öňki akşam~önceki akşam, öten akşam~önceki akşam, künlerde bir kün~günlerden bir gün, düyn-öňňin (düyn öň+ki gün)~dün ya da önceki gün, öňküsi gün~önceki gün, düyn~dün, düyn agşam~dün akşam, yap-yaňı~biraz once, düyn irden~dün sabah, soňkı vagtda~geçenlerde, öňrāk~bundan biraz once, öň/öňürti/öňiınçä~önce, öňňiil~önceki yıl, öňňiın~geçen gün, öten yıl~geçen yıl, gicesine~geceleyin vb.

4.8. Geçmişten şimdiye manasında zaman ifadeleri: köp vagtlap~uzun zamandan beri düynden~dünden beri, ozaldan~önceden eskiden beri vb.

4.9. Vagt “Vakit” sözcüğüyle zaman ifadeleri: birvagt~çoktan, bivagt~vaktinden önce, bu vagt~bu vakit, soňkı vagtlar~son zamanlar, vagtly-vagtında~zamanında, kāvagt~zaman, zaman, uzak vagtlayın~uzun zaman, vagtal-vagtāl~zaman zaman, vagtlayın~belirli bir zaman süren, vagtly-vagtında~zamanında, az vagtñ içinde~kısa zamanda, bu vagta çenli~bu zaman kadar, bir vagtlar~bir zamanlar, bir vagtda~aynı zamanda, agşam vakti~akşam vakti, yakın vagtda~yakın zamanda, çay vagtı~ögle yemeği vakti, diri vagtında~ yaşarken, niçe wagtdan bāri-uzun zamandır vagt-vagt~bazen, şol vagt~o zaman vb. Vagt sözcüğünden sonra -IAr çokluk eki gelebilir: ertir vagtı~ertir vagtları, yassın vagtı~yassın vagtları, ir vagtlar vb. Vakit sözcüğünün zaman ifade eden sözcük gruplarında ikili kullanımına da rastlanmaktadır: ertir vagtı/ertir vagtları, yassın vagtı/yassın vagtları vb. (Borcakow vd., 2000:464).

SONUÇ

Zaman ekleri, eylemde var olan zamanı bir ölçüde somutlaştırarak geçmiş-şimdi-gelecekte oluşan zaman çizgisi içinde belirlemektir. Zamanı daha belirgin hâle getirme yollarından biri zarflar, zarf-fiiller, sıfat-fiiller, deyimler, ikilemeler yoluyla zaman kavramını çeşitli şekillerde ifade etmektir. Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi birçok zaman zarfı vardır: öylän, agşam, ikindin, hâzir, heniz, yanica, mıdama, hemişe, entek. Türkmen Türkçesinde bunlardan başka edebî dilde ve konuşma dilinde düyn-öňňin, erte-birigün, hâli-şindi, ir-ertir, giç-agşam, ahyr-soňy, ertir-agşam, ir-giç, owal-ahyr, gije-gündiz, künlerde bir kün gibi zaman ifade eden sözcükler vardır. Türkmen Türkçesinde zaman sözcükleri bazı eklerle yapılabilir: -yn, -in (gün-günün, gys-gysyn, ýaz-ýazyn), -yna, -ine (gys-gysyna, ýaz-ýazyna, güýz-güýzüne, tomus-tomsuna, ertirine, agşamyna, gijesine, -laýyn, -leýin (ýatymlaýyn), -läp, -lap (aýlap-ýýllap, günläp, sagatlap), -likde (gicelikde), -rak, -rāk (giçrāk, irrāk), -alı, -eli (gelelimiz bāri), -ınca, -inçä (ölgençe) vb. -DAn ekinin kalıplaşmasıyla da Türkmen Türkçesinde zaman anlatan sözcükler yapılır: daňdan ozaldan, düynden, ikindiden, yassıdan, erteden, irden vb.

TARANAN ESERLER

AŞIROV, N. ve ark. Zöhre-Tahir Destanı. Aşgabat:TSSR Ilımlar Akademiyasının Neşriyatı, 1963.

DURDIYEVA, Annagül. Aslı-Kerem. Aşgabat:Miras, 2004.

GODAROV, Rahmanberdi. Gülzar. Aşgabat:Miras, 2004.

MAMAN, Övlüyagulyeva. Sayatlı Hemra, Dessan, Aşgabat:Miras, 2006.

TAGAN, Atacan. Kırk Yılda Yazılan Kitap. Aşgabat, 2005.

KAYNAKLAR

ARGUNŞAH, Mustafa. “Türkçede Zarf-fiil Elerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması.” Turkish Studies. 6(1). Kış. 2011. 55-68.

AZIMOV, P. Ve ark. Türkmen Dili, Mugallımcılık Mekdepleri Üçin Okuv Kitabı. Aşgabat:Türkmen Döwlet Neşiryat Gulluğı, 2011.

BAYLIYEV, Hocamırat. Saylanan İşler. Aşgabat:Türkmenistan CCR Ilımlar Akademiyası Ilım, 1981.

BENZER, Ahmet. Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik. İstanbul:Kabalcı Yayınları, 2012.

BERDİYEV, P. Hâzirki Zaman Dilinde Goşma Sözlere. Aşgabat: Türkmenistan CCR Akademiyasının Neşriyatı, 1958.

BERDİYEV, P. Ve ark. Oçerk Diyalektov Turkmenskogo Yazıka. Aşhabad, 1970.

CANBULAT, Mehmet. “Dil Bilimi Açısından Zaman ve Dil.” V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. 20-26 Eylül 2004. Ankara: TDK Yayınları. 2004.

CLARK, Larry. Turkmen Reference Grammar. Wiesbaden:Harrassowitz Verlag, 1998.

CLAUSON, Gerard. “The Turkish Numerals.” JRAS, 1959. 19-31.

DELİCE, T. Beşen. “Türkmen Türkçesinde –dan Ekiyle Edatlaşan Sözcüklerin İşlevleri.” A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Erzurum 2006 Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı 29.2006.

DEMİRCİ, Kerim. Türkoloji İçin Dilbilim. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.

DENY, Jean. Türk Dil Bilgisi. Çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul:Kabalcı Yayınları, 2012.

ERGİN, Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul:Bayrak Yayınları, 2002.

GARAHANOW, S. Ve ark. Türkmen Dili. Aşgabat:Türkmen Döwlet Neşiryat Gulluğı, 2009.

GRÖNBECH, K. Türkçenin Yapısı. Çev. Mehmet Akalın. Ankara:TDK Yayınları, 2011.

HÜNERLİ, Bülent. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-fiiller. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2012.

KARA, Mehmet. Türkmen Türkçesi Grameri. İstanbul:Etkileşim Yayınları, 2012.

KARAHAN, Leyla. “–sa, –se Eki Hakkında.” Türk Dili ve Edebiyat Dergisi. 516(2). 1994. 471-474.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- KORKMAZ, Zeynep. Türkçede Eklerin Kullanılışı ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara:TDK Yayınları, 2000.
- Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- PİLTEN, Şahru. Türkmen Türkçesinde İzafi Zamanlar.” Dil Araştırmaları. Sayı 4. 2009. 67-56.
- SARI, Berdi ve Nurcan Güder. Türkmencenin Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara:Mahtumkulu Yayın Birliği, 1998.
- SEREBRENNİKOV, B.A. ve Gadjeva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Çev. T. Hacıyev ve M. Öner. Ankara:TDK Yayınları, 2011.
- SÖYEGOV, M. Türki Dillerin Günorta-Günbatır Toparında Hal İşlikler.” Aşgabat: İlim, 1981.
- SÖYEGOV, M. Ve S. Arnazarov. Örnekli Türkmence Gramer. Ankara:Kurgan Edebiyat, 2017.
- ÜSTÜNOVA, Kerime. “Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı.” Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi. S. 635, Kasım. Ankara:TDK Yayınları. 2004. 678-686.
- “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi.” Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. Yıl: 6. S. 9. 2005/2.187-201.
- YULDAŞEV, A. A. “Analitiçeskiye formı glagola v tyurskix yazıkax.” Moskova: Izdatel'stvo Nauka.1965.
- WEYİSOW, Begmırat. Türkmen Diliniñ Taryhy. Aşgabat, 2008.

TÜRKÇE GİYİM KUŞAM SÖZ VARLIĞININ DEYİMLERDE KULLANIMI -“Esvaplı Deyimlerimiz”-

Prof. Dr. Serkan ŞEN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye
serkansen55@hotmail.com

Türklerin erken dönemlerden itibaren özgün bir giyim kuşam kültürüne sahip oldukları bilinmektedir. Sahip olunan kültür birikimi, örtünme endişesinin ötesine geçerek zamanla tarz hâlini almış, Hunlardan itibaren komşu ulusları etkileyebilmiştir (Ögel, 1981: 63-65). Toplamların yaşam biçimleri, doğal olarak dillerine de yansır. Bu bağlamda Türkçenin giysi kavramına dair söz varlığı, öncü metinlerden günümüze zengin bir görünüm arz eder. Değinilen zenginliğin izleri, giyim kuşam sözcüklerinin Eski Türkçe devresinden başlayarak mecaz anlamlar kazanmasında gözlenebilir. Köktürk yazıtlarında geçen *neng yulsıg bodunka olurmam içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* “(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım (tam aksine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum” (Tekin, 1995: 44-45 [KT D 26 / BK D 21]) ifadesi, giysinin o dönemde bir zenginlik alameti olduğuna işaret etmektedir. Kadını ifade etmek için *uzun tonlug* “uzun elbiseli” ifadesini kullanan Uygurlarda (Şen 2017: 196) kıyafet cinsiyet göstergesidir. Aynı anlayış Anadolu sahasında “eksik etek” tabirinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçedeki *adak baş bër*- “üst baş vermek”, *egni büt*- “giysisi olmak” (Şen, 2017: 65, 96) deyimleri bu bağlamda dikkate değerdir. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ten başlayarak pek çok atasözümüzde kıyafet kavram alanından yola çıkılmak suretiyle nasihatte bulunulmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un yapması gereken şeyden kaçan kişiler için zikrettiği *taz keligi börkçike* “Kelin gelişi börkçüyedir” (DLT: 245) ifadesi bunlardandır.

Dil varlığının çarpıcı göstergelerinden olan deyimler, Türkçenin anlatım yöntemleri içinde önemli bir yer tutar. İlk yazılı ürünlerinden günümüze Türkler pek çok meramını deyimlerle dile getirmiştir. “Anlatımı özlü ve etkin kılmak için kenetlenmiş iki ya da daha çok sözcükten oluşan, bünyesindeki sözcüklerden bir kısmı ya da tamamı gerçek anlamı dışında kullanılan, anlatının akışı içinde çekime girebilen kalıplaşmış söz öbeği” şeklinde tanımlayabileceğimiz deyimler (Şen, 2017: 11), aynı zamanda dil içi dünya görüşünü yansıtır. Kuruluş mantıkları irdelendiğinde kültür-dil geçişkenliği hakkında önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bildirimizde Türkçe deyimlerde yer alan giyim kuşam sözcükleri tespit edilerek taşıdıkları mana yükü derinlik, dönüşüm, değişim ve değer yönleriyle incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle İsmail Parlatır tarafından hazırlanan *Deyimler* (DY) kitabı (Parlatır, 2007) üzerinde bir tarama yapılmıştır. Tarama sonucu ulaşılan madde başları Türk Dil Kurumunun genel ağ sayfasında yer alan *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü* (ADS) veri tabanı üzerinden ayrıca kontrol edilmiştir. Neticede elde edilen bulgular sınıflanıp sıralandıktan sonra deyme dâhil oluş süreçleri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ele alınan göstergelerin zaman içindeki durumları yorumlanarak karşılaştıkları anlam olayları üzerinde durulmuş, Türkçe deyimlerde geçen giyim kuşam söz varlığı farklı dillerle mukayese edilerek çıkarımlar ortaya konulmuştur.

A. GİYİM KUŞAM KÜLTÜRÜNÜ YANSITAN DEYİMLER

A.I. GENEL OLARAK GİYSİ KAVRAMINA İLİŞKİN DEYİMLER

altta yok üstte yok: Yoksul, fakir, zavallı (DY: 85).

kalıbı kıyafeti yerinde: Dış görünüşü ile gösterişli olan (kimse) (DY: 532).

üst baş: Giyecek, giyim kuşam (DY: 867).

yayan yapıldak: Yalın ayak olarak (DY: 905).

A.II. GİYİNME EYLEMİNE İLİŞKİN DEYİMLER

adama benzemek (dönmek): Giyim kuşamıyla, davranışlarıyla insana yakışır bir biçim almak (TDK).

başına karalar bağlamak / karalar giymek / karalar bağlamak: Yaşanan bir acı olaydan veya felaketten dolayı yas tutmak (DY: 156, 545).

bel bağlamak: Bir kimsenin yardım ve desteğine ihtiyacı olmak, birine inanmak ve güvenmek (DY: 169).

çuhasını giymedikse kenarını kuşandık: Sözü edilen konuda benim de deneyimim var. Ben de benzer işleri yaptım veya onun yabancısı değilim (DY: 268).

çulu düzmek: 1. Giyimini kuşamını yenilemek. 2. Parasal durumu iyileşmek ve düzelmek (DY: 268).

giydiği yakışırken, eller bakışırken: Her şey zamanında yapılmalı, gençken ve güzelken süslenmeli (DY: 392).

giydirip kuşatmak: Yeni ve temiz giysiler almak (DY: 392).

giyinip kuşanmak: Yeni giysileri temiz ve özenle giymek (DY: 392).

hokka gibi oturmak: Giysi, vücuda iyice uymak, kalıp gibi durmak (DY: 471).

iki dirhem bir çekirdek: Çok süslenmiş ve özenli giyinmiş (kimse) (DY: 492).

kılığına çeki düzen vermek: Giyinişine özen göstermek, tertipli ve düzenli olmak (DY: 573).

kılığına girmek: Onun gibi giyinmek ve davranmak (DY: 573).

kılıktan kılığa girmek: 1. Sürekli giysi değiştirmek. 2. Sık sık düşünce değiştirmek (DY: 573).

soyunup dökünmek: Üzerindeki bütün giysileri çıkarmak (DY: 779).

A.III. GİYSİ ve GİYİNME DURUMUNU ELEŞTİREN DEYİMLER

altı kaval, üstü şeşhane: Giyimi kuşamı birbirine uymaz; altı, üstüne uymaz, tam bir rüküş (DY: 83).

çul tutmaz: Görgüsüz, giyim kuşam ve mal değeri bilmeyen, derbeder, serseri (DY: 268).

çuval gibi: Bol ve ütüsüz (giysi) (ADS).

düçük gibi: Çok dar, daracık (giysi) (ADS).

hırtlamba gibi giyinmek: Tatsız, sevimsiz ve gelişiğüzel giyinmek (DY: 467).

hırtlambası çıkmak: 1. Darmadağın bir biçimde giyinmek. 2. (eşya için) Çok eskiyip dökülür durumda olmak (DY: 467).

içinde kaybolmak: Giysi çok büyük ve bol gelmek (DY: 483).

iki çıplak bir hamama yakışır: İki yoksul kimsenin birbiriyle evlenmesi hayatı zorlaştırır (DY: 491).

kılık kıyafet, köpeklere ziyafet: Giyinişi ve görünüşü oldukça kötü ve tiksindirici (DY: 573).

tazı o tazı, ama çulu değişmiş: Tanıdığımız kişi işinin ehli de giyimi kuşamını düzeltmiş (DY: 825).

üstü başı dökülmek: Giyim kuşamı pek bozuk olmak (DY: 867).

üstünden dökülmek / üzerinden dökülmek: Pek yakışmamak. (DY: 868, 873).

yalın ayak, başı kabak: 1. Ayağı ve başı çıplak olarak. 2. Çok perişan bir kılıkta (DY: 894).

B. GİYİM KUŞAM UNSURLARI

B.I. GİYSİLER

B.I.1. ABA

aba altından değnek göstermek: Yumuşak görünmekle birlikte karşısındakini korkutmak, üstü kapalı tehdit etmek (DY: 17).

abacı kebeci, ara yerde sen neci? / abacı, kebeci; ya sen neci?: İşin sorumluları burada iken sen ne karışyorsun, senin üzerine ne vazife (DY: 17).

abayı kurtarmak: Sağ salim çıkmak, bir beladan sıyrılmak (DY: 17).

abayı sermek: Bir yerde oturup kalmak, bir yeri çok severek orada kalmak (DY: 17).

abayı yakmak: Gönül vermek, tutulmak, aşık olmak (DY: 17).

abayı yaktı Fatma'nın (Fatmacığın) bezine: Birine veya bir şeye kafayı taktı (DY: 17).

bir abam var atarım, nerde olsa yatarım: Tek başına bir kimseyim ve zor beğenir değilim. Nerede olsa günümü geçiririm ve ne bulursam yerim içerim (DY: 185).

vur abalıya!: Bütün özverinin yumuşak huylu bir kişiye yüklenmesi ve sessiz veya korumasız bir kişinin hırpalanması ya da hakkının çiğnenmesi durumu (DY: 882).

B.I.2. AYAKKABI

ayakkabı vurmak: Yeni alınan pabuç, ayağı zedelemek, ayağı rahatsız etmek (DY: 131).

ayakkabılarını çevirmek: 1. Gelen misafirin ayakkabılarını kapı önünde gidiş yönüne doğru düzgün biçimde sıralamak. 2. Bazı hareketleriyle misafiri huzursuz ederek gitmeye zorlamak (DY: 131).

B.I.3. CÜPPE

cübbe gibi: Çok geniş ve uzun (giysi) (ADS).

B.I.4. ÇARIK

çarıklı erkanıharp: Kurnaz veya uyanık köylü, halk feylesofu (DY: 249).

B.I.5. ÇARŞAF

çarşafa girmek: Genç kız, çarşaf giymeye başlamak, örtünmek (DY: 250).

B.I.6. ÇİZME

çizmeden yukarı çıkmak: Aklının ermediği veya bilmediği konulardaki bir işe karışmak (DY: 264).

çizmeleri çekmek: Bir konuya veya işe kararlılıkla girişmek, sağlam adımlar atmak (DY: 264).

sarı çizmeli Mehmet Ağa: Ne ve kim olduğu belirsiz veya bilinmeyen (DY: 748).

B.I.7. ÇORAP

çorabı kaçmak: Çorabın bir teli koparak örgüsü dağılmak (DY: 266).

çorap örmek: bk. Başına çorap örmek (DY: 266).

çorap söküğü gibi gitmek: Birbirine bağlı birçok sorunlu iş arka arkaya çözülmek veya sonuca ulaşmak (DY: 266).

B.I.8. DON

ayağında donu yok, fesleğen ister başa: Hem fakir hem de süs ve gösteriş yapmak ister (DY: 125).

bir don bir gömlek: Yarı çıplak bir durumda (DY: 189).

donuna doldurmak: bk. Donuna yapmak (DY: 311).

donuna yapmak: Çok korkmak (DY: 311).

B.I.9. DUVAK

duvağına doymamak: Yeni gelin birden bire ölmek veya eşinden ayrılmak (DY: 317).

B.I.10. ETEK (Kadın Giysisi)

eksik etek: Kadın. (DY: 333).

eline eteğine doğru: Namusuna düşkün, her türlü kötülükten uzak olan, dürüst (DY: 344).

eteği belinde: Çalışkan, kıvrak ve hamarat (kadın) (DY: 360).

eteği kirlenmek: Kız veya kadının namusuna dokunulmak (DY: 360).

eteğini göstermez: Namusuna pek düşkün (DY: 360).

etek açmak: Kadının cinsel duygularının kabarması (DY: 360).

B.I.11. FES

fesini havaya atmak: Sevinç gösterisinde bulunmak, sevinçten havalara uçmak (DY: 374).

neyin nesi kimin fesi: 1. Kimdir, nasıl bir kişidir? 2. Ne idiği belirsiz (ADS).

B.I.12. GÖMLEK

bir gömlek aşığı: Daha az kaliteli, daha yeteneksiz (DY: 191).

bir gömlek fazla eskitmiş olmak: Daha tecrübeli olmak veya daha görmüş geçirmiş bulunmak (DY: 191).

bir don bir gömlek: Yarı çıplak bir durumda (DY: 189).

don gömlek: Elbiselerini çıkarmış olarak (DY: 311).

gömleğinden geçirmek: Evlat edinmek (DY: 396).

gömlek değiştirmek: 1.Yılan derisini değiştirmek. 2. Huy veya düşünce değiştirmek (DY: 396).

gömlek eskitmek: Hayat sürdürmüş olmak, hayat tecrübesi kazanmak (DY: 396).

yedi gömlek uzak olmak: Soyca veya yakınlık bakımından bir hayli uzak bulunmak (DY: 907).

B.I.13. HIRKA

bir lokma bir hırka: Azla yetinip dervişçe geçinmek (ADS).

hırkayı başına çekmek: Bir kenara çekilip çevresiyle ilgisini kesmek, kimseyle görüşmemek (DY: 466).

B.I.14. İHRAM

ihrama girmek: Hac görevini yerine getirmek üzere ihram giymek (DY: 490).

ihramdan çıkmak: Hac görevini tamamladıktan sonra giyilen ihramı çıkarmak (DY: 490).

B.I.15. KAFTAN

biçilmiş kaftan: Çok elverişli, bütünüyle uygun (iş, görev) (DY: 181).

B.I.16. KÜLAH

al külahını, eyvallahı da içinden: Artık seninle işimiz kalmadı, iş birliği yapmam söz konusu değil, herkes kendi yoluna (DY: 82).

al takke, ver külah: 1. Uzun bir didişmeden ve çekişmeden sonra, çekişe çekişe. 2.Aralarındaki iyi ilişkiyi sürdürerek, uyumlu bir şekilde (DY: 82).

Ali'nin külahını Veli'ye, Veli'nin külahını Ali'ye giydirmek: Birinden aldığını ötekine, ötekinden aldığını başkasına vererek işini yürütmek (DY: 71).

gece silahlı gündüz külahlı: Kimseye sezdirmeden kötü işler yapan (DS: 384).

külah giydirmek: Hile yaparak aldatmak (DY: 611).

külah kapmak: Fırsattan istifade iyi bir görev ele geçirmek (DY: 611).

külahıma anlat!: Söylediklerine asla inanmıyorum, beni kandıramazsın (DY: 611).

külahını havaya atmak: Mutluluktan havalara uçmak, çok sevinmek (DY: 611).

külahını önüne koyup düşünmek: Derin derin düşünmek (DY: 611).

külahını ters giydirmek: Aşırı derecede kurnaz olmak, kurnazca davranmak (DY: 611).

külahları değişmek: Araları bozulmak (DY: 611).

B.I.17. KAVUK

kavuk sallamak: Birilerine yaranmak ve onların yaptıklarını onaylamak sürekli baş sallamak (DY: 553).

B.I.18. KEBE

abacı kebeci, ara yerde sen neci?: İşin sorumluları burada iken sen ne karışıyorsun, senin üzerine ne vazife (DY: 17).

B.I.19. KEFEN

kefeni boynunda olmak: Her an ölümü söz konusu olmak (DY: 558).

kefenin cebi yok: Dünya malı dünyada kalır, ölürken hiçbir şey götürülemez (DY: 558).

kefeni yırtmak: Bir felaketten veya ağır bir hastalıktan kurtulmak, ölüm tehlikesini atlatmak (DY: 558).

B.I.20. KEPENEK

keçe kepeneyeğe gümüş düğmeler: Basit eşyaya lüks süslemeler (DY: 556).

B.I.21. KÜRK

ye kürküm ye!: Gösterilen saygı, kişiliğe değil, giyim kuşamın düzgünlüğüne (DY: 910).

B.I.22. NALIN

nalıncı keseri gibi kendine yontmak: Yaptığı işlerde hep kendi çıkarını düşünmek (DY: 655).

B.I.23. PABUÇ

al abdestini, ver pabucumu: Seninle başladığım iş, olumlu yürümedi, üstelik ettiğim zarara da değmedi. Yolun başında bu işe son veriyorum (DY: 81).

al Hacı Ağa pabucunu, eyvallahı da içinden: Artık seninle işimiz kalmadı, iş birliği yapmam söz konusu değil, herkes kendi yoluna (DY: 82).

ayağına pabuç olamamak: 1. Bir başkasının yanında pek değeri bulunmamak. 2.Değerli ve saygın biri yanında basit ve sıradan kalmak (DY: 124).

ayağının pabucunu başına giymek: 1. Kendi seviyesinde olmayan biriyle evlenmek. 2.Değersiz veya layık olmayan birini bir makama geçirmek (DY: 126).

iki ayağını bir pabuca sokmak: Bir işin hemen yapılması için çok sıkıştırmak (DY: 491).

pabucu büyüğe okutmak: Akılsızca davrananlar için kullanılan alaylı bir söz (DY: 701).

pabucu dama atılmak: Gözden düşmek, ikinci plana itilmek, artık değer verilmemek (DY: 701).

pabucuna kum dolmak / pabucuna taş kaçmak: Beklenmedik bir olay karşısında tedirgin olmak (DY: 701).

pabucunu dama atmak: Gözde olan birinin yerini almak, birini ikinci plana iterek onun yerine geçmek (DY: 701).

pabucunu eline vermek: Kapı dışarı etmek, kovmak, defetmek (DY: 701).

pabucunu ters giydirmek: Birini güç bir duruma düşürerek telaşla ve sıkıntılı olarak kaçırmak (DY: 701).

pabucunun teki bir yerde kalmak: Bir yere sıkça gelip gitmek (DY: 701).

pabuç eskitmek / pabuç paralamak: Bir iş için bir yere çok gidip gelmek, işi takip etmek (DY: 702).

pabuç kadar dili olmak: Terbiyesizce konuşmak ve cevap vermek (DY: 702).

pabuç pahalı: 1. Yaman biri, kendinden çok daha güçlü. 2. Bir durum veya girilen işin sonunda zararlı çıkma ihtimali var (DY: 702).

pabuçlarını çevirmek: Kibarca ve dolaylı olarak birini kapı dışarı etmek, kovmak (DY: 702).

patırtıya (gürültüye) pabuç bırakmamak / pabuç bırakmamak: Bazı tehlikelere, kışkırtmalara, yıldırımlara aldırmayıp bildiğini okumak veya yapmak (DY: 713, 431, 701).

yarım pabuçlu: İşsiz, yoksul kimse (DY: 901).

yaşta kalmış, kavat pabucu gibi: Elinden bir şey gelmemiş olarak, çaresiz, kırgın, üzgün (DY: 903).

B.I.24. TAKKE

takke düştü, kel göründü / açıldı: Gizlilikler kalktı, bütün çirkinlikler ortaya çıktı (DY: 814).

al takke, ver külâh: 1. Uzun bir didişmeden ve çekişmeden sonra, çekişe çekişe. 2. Aralarındaki iyi ilişkiyi sürdürerek, uyumlu bir şekilde (DY: 82).

B.II. ELBİSE KISIMLARI

B.II.1. ASTAR

aslı astarı: Özü, iç yüzü, gerçek biçimi (DY: 108).

aslı astarı olmamak: Gerçek dışı olmak, yalan, asılsız olmak (DY: 108).

astarı yüzünden pahalı olmak: Bir işin ayrıntılarına harcanan para, aslı için ödenen paradan çok fazla olmak (DY: 108).

yüz verince astar istemek / yüz bulunca astar istemek: Bulduğu ile yetinmeden daha fazlasını istemek (DY: 947, 940).

B.II.2. CEP

eli cebine varmamak: Para harcamayı sevmemek, eli sıkı olmak (DY: 341).

cebe indirmek / cebine indirmek: Herkesten habersiz para veya değerli eşyayı kendi adına almak (DY: 236).

cebi delik: Para tutmayan, eline geçeni harcayan (DY: 236).

cebinden çıkarmak: Hepsinden üstün ve becerikli olmak (DY: 236).

cebini doldurmak: Kolay ve haksız kazanç edinerek zengin olmak (DY: 236).

cebi para görmek: Cebinde parası yokken para kazanmaya başlamak, çalışmasının karşılığını almak (DY: 236).

cep harçlığı: Günlük harcamalar için ufak para (DY: 236).

cepten vermek: Kârdan değil, kendi kesesinden veya malından ödemek (DY: 236).

yan cebime koy / istemem yan cebime koy: İstemez görünse de verildiği zaman memnun olma (DY: 894, 505).

B.II.3. DEKOLTE

dekolte konuşmak: Açık saçık konuşmak (DY: 281).

B.II.4. ETEK

el etek çekilmek: Etrafta kimse olmamak, herkes evine gitmiş olmak (DY: 334).

el etek çekmek: İlgilenmemek, üzerinde durmamak (DY: 339).

el etek öpmek / etek öpmek: 1. Bir işi yaptırmak için çok yalvarmak, dil dökmek. 2.Yaltaklanmak (DY: 339, 360).

eline eteğine sarılmak: Bir iş için birine çok yalvarmak, ısrarcı olmak (DY: 344).

eteği ayağına dolaşmak: Bk. eli ayağına dolaşmak (DY: 360).

eteğindeki taşları dökmek: Bütün gizlilikleri ve bildiklerini açıklamak (DY: 360).

eteğine yapışmak / sığınmak: Yardım istemek, koruyuculuğu altına girmek istemek (DY: 360).

eteğini çekmek: Artık bir kenara çekilmek, günah sayılan işlerden kaçınmak (DY: 360).

etek dolusu: Pek çok (DY: 360).

etek silmek: İlgilenmemek, üzerinde durmamak (DY: 360).

etekleri tutuşmak: Aşırı telaşlanmak, çok korkmak (DY: 360).

etekleri zil çalmak: Sevinçten havalara uçmak (DY: 360).

B.II.5. PAÇA

paçaları sıvamak: Yeni bir işe girişmek için hazırlık yapmak (DY: 702).

paçalarından akmak: Üstü başı pislik ve kir içinde olmak (DY: 702).

paçası düşük: Giyimine özen göstermeyen, kılıksız (DY: 702).

paçasından tutup atmak: Defetmek, hakaret ederek kovmak veya kapı dışarı etmek (DY: 702).

paçasını çekecek hâli olmamak: Zayıf, güçsüz ve beceriksiz olmak (DY: 702).

paçayı kaptırmak: 1. Yakalanmak, ele geçirilmek. 2. İçine girdiği fakat, sonradan ayrılmak istediği bir işten kendini kurtaramamak. 3.Özgür davranmamak (DY: 702).

paçayı kurtarmak: Bir sıkıntıdan, tehlikeden veya zor durumdan kurtulmak (DY: 702).

yaka paça: Zor kullanarak, zorla (DY: 890).

B.II.6. UÇKUR

uçkur çözmek / harama uçkur çözmek: Nikahsız olarak cinsel ilişkide bulunmak, eşinden habersiz başka bir kadın ile cinsel ilişkiye girmek (DY: 446, 855).

uçkuruna gevşek olmak: Sekse düşkün olmak, iffetine bağlı olmamak (DY: 855).

uçkuruna sağlam olmak: Namusuna düşkün olmak, iffetini korumak (DY: 855).

B.II.7. YAKA

bir yakadan baş çıkarmak: Ailede veya bir çatı altında dirlik düzenlik içinde yaşamak (DY: 194).

çalyaka etmek: Yakasına yapışıp götürmek, yaka paça edip götürmek (DY: 247).

iki eli yakasında olmak: Öteki dünyada hakkını aramayı bildirmek (DY: 492).

iki yakası bir araya gelmemek: Geçim sıkıntısından ve borçtan kurtulamamak (DY: 493).

yaka bir tarafta, paça bir tarafta: Dış görünüşü, kılığı kıyafeti düzensiz ve dağınık bir durumda (DY: 890).

yaka ısırmak: Şaşırmış olarak “Allah esirgesin!” demek (DY: 890).

yaka paça götürmek: Zor kullanarak alıp götürmek (DY: 890).

yaka paça: Zor kullanarak, zorla (DY: 890).

yaka silkme: Bıkkınlık getirmek, usanmak (DY: 891).

yakadan atmak: Defetmek, baştan savıp kurtulmak, yanından uzaklaştırmak (DY: 890).

yakadan geçirmek: Evlatlık olarak almak (DY: 890).

yakası açılmadık: Hiç duyulmamış, kimsenin bilmediği ve işitmediği (DY: 890).

yakasına asılmak: Hesap sormak veya bir şey istemek için tutup bırakmamak (DY: 890).

yakasına çökmek: Baskı uygulamak, üzerine çullanmak (DY: 890).

yakasına sarılmak: İsteddiği şeyi almak veya dövüşmek için birini bırakmamak, zorlamak (DY: 890).

yakasına yapışmak: Sorguya çekmek, ısrarla bir şeyler sorup öğrenmek (DY: 891).

yakasından atmak: Kurtulmaya çalışmak, yanından uzaklaştırmak, defetmek (DY: 891).

yakasından inmek: Rahat bırakmak, fazla ısrarcı olmamak. (DY: 891).

yakasını bırakmamak: Bıktırarak kadar üstüne düşmek, rahat vermemek, ısrar etmek (DY: 891).

yakasını kaptırmak: Bir kimsenin etkisi veya güdümü altına girmek, kendisini kurtaramamak (DY: 891).

yakayı ele vermek: Kaçamayarak ele geçmek, yakalanmak (DY: 891).

yakayı kurtarmak / sıyırmak: Kurtulmak, serbest kalmak (DY: 891).

B.II.8. YAMA

delik büyük, yama küçük: Elde bulunan olanaklar ancak bu kadar, bundan fazlasına güç yetmiyor (DY: 283).

yama gibi durmak: Bulunduğu yere uymamak, eklendiğini belli etmek (ADS).

yama vurmak: Delik, yırtık veya eski bir yere yama koymak, yama koyarak onarmak (DY: 894).

B.III. KUŞAM MALZEMELERİ

B.III.1. KEMER

kemeri dolu olmak: Varlıklı, zengin olmak (DY: 560).

kemerini sıkmak: Tutumlu davranmaya çalışmak (DY: 560).

B.III.2. KESE

bol keseden: Bol bol, ölçsüz, çok aşırı (DY: 202).

bol keseden borca batmak: Ölçüsüz, plan ve programsız olarak bir işe girerek büyük borç içine girmek (DY: 202).

keseden yemek: Çalışmadan, kazanmadan hazırda bulunan parayı harcamak (DY: 567).

kesenin ağzını açmak: Bol bol para harcamak, para dağıtmak (DY: 567).

kesenin dibi görünmek: Para tükenmeye yüz tutmak, hazır para bitmeye başlamak (DY: 567).

kesenize bereket!: Allah daha çok kazanç versin (DY: 567).

kesesi elvermemek: Parası yetmemek, bütçesi yeterli olmamak (DY: 567).

kesesine bir şey girmemek: Yapılan bir işten yarar veya çıkar sağlamak (DY: 567).

kesesine güvenmek: Parasına veya varlığına güvenmek (DY: 567).

kesesini doldurmak: Fırsatları değerlendirerek para kazanıp zengin olmak (DY: 567).

keseye davranmak: Para ödemede bulunmak istemek (DY: 567).

B.III.3. KUŞAK

ipten kuşak kuşanmak: Yoksul düşmek (ADS).

B.III.4. KÜPE

kulağına küpe olmak: Yaşanılan kötü bir durumdan ders çıkarmak (DY: 599).

B.III.5. MENDİL

mendil açmak: Dilenmek.

mendil atmak: Bir duyguyu veya bir mesajı renkli mendille bildirmek veya iletmek (DY: 637).

mendil kadar: Çok küçük (alan) (ADS).

mendil sallamak: Birini veya bir yolcuyu uzakta mendil sallayarak selamlamak veya uğurlamak, güle güle demek (DY: 637).

Gerçekleştirilen tarama neticesinde 193 adet deyim belirlenmiştir. Bunlardan 31'i giyim kuşam kültürü, 162'si ise giyim kuşam unsurları ile ilgilidir.

Giyim kuşam kültürü içindeki deyimlerden 4'ü genel olarak giysi kavramını yansıtırken 14'ü giyinme eylemi bildirmekte, 13'ü ise giysi ve giyinme durumunu eleştirmektedir. Kişiliğin giysi üzerinden değerlendirilmesi Türkçenin dikkat çeken tasarruflarındandır. Bu anlayışın bir yansıması olarak Eski Türkçede "huy" için kullanılan *kılık* sözü sonraki dönemlerde giysi için kullanılır hâle gelmiştir. Esvaplı deyimlerde giysi kavramı ile insanın refah düzeyi arasındaki ilişki dikkat çekicidir: *altta yok üstte yok; kalıbı kıyafeti yerinde; adama benzemek; çulu düzmek; ayağında donu yok, fesleğen ister başa; çul tutmaz; iki çıplak bir hamama yakışır; yalın ayak, baş kabak* gibi deyimler duruma örnektir. Bu anlayış, Eski Türkçedeki giysi üzerinden zenginlik ifade etme yaklaşımı ile örtüşmektedir. Verilere göre Türkçede giyinme durumu üzerinden kişilik eleştirisinin hayli yaygın olduğu söylenebilir. Giysilerle insanların ruh hâlleri ve kültürel tutumları anlatılabilmektedir. *kılıktan kılığa* girmek deyimini sık sık düşünce değiştirenler için kullanılırken, Türk kültüründe yas sembolü olarak bilinen kara rengin *başına karalar bağlamak* deyiminde kendisini göstermesi söz konusudur.

Giyim kuşam unsurları üst başlığında incelenen deyimlerin 81'ini giysi adları, 62'sini elbisenin kısımları, 19'unu ise kuşam malzemeleri oluşturmaktadır.

Deyimlerde geçen giysi adları görülme sıklıklarına göre sırasıyla şöyledir: *pabuç* (16), *külâh* (11), *aba* (8), *etek* (kadın giysisi) (5), *don* (4), *çizme* (3), *çorap* (3), *fes* (3), *ihram* (3), *kefen* (3), *ayakkabı* (2), *takke* (2), *cüppe* (1), *çarık* (1), *çarşaf* (1), *duvak* (1), *kaftan* (1), *kavuk* (1), *kebe* (1), *kepenek* (1), *kürk* (1), *nalın* (1). Buna göre deyimlerde en çok geçen ilk üç giysi pabuç, külâh ve abadır. Genel toplamda ayakkabı türüne dair adlar (pabuç, çizme, ayakkabı, çarık, nalın) ilk sıradayken, başlık türüne ait adlar (külâh, fes, takke, kavuk) ikinci sırayı, palto türüne ait adlar (aba, cüppe, kaftan, kebe, kepenek, kürk) üçüncü sırayı almaktadır.

Elbise kısımları ile ilgili deyim sayısı 62'dir. Deyimlerde geçen elbise kısımları görülme sıklıklarına göre sırasıyla şöyledir: *yaka* (22), *etek* (12), *cep* (9), *paça* (8), *astar* (4), *yama* (3), *uçkur* (3), *dekolte* (1). Görüldüğü gibi 'yaka' Türkçenin giyim kuşam söz varlığı içinde en sık geçen sözcüktür. Bu eğilim Eski Türkçe dönemiyle (Şen, 2017: 265) örtüşmektedir.

Kuşam malzemeleriyle kurulan deyim sayısı 19'dur. Deyimlerde geçen kuşam malzemeleri görülme sıklıklarına göre sırasıyla şöyledir: *kese* (11), *mendil* (4), *kemer* (2), *küpe* (1), *kuşak* (1).

Giyim kuşam unsurlarının 18'i Türkçe (etek, don, çizme, ayakkabı, çarık, duvak, gömlek, kaftan, kavuk, kebe, kepenek, kürk, yaka, uçkur, yama, küpe, kuşak, etek-2-); 10'u Arapça (aba, fes, hırka, ihram, kefen, takke, cübbe, nalın, cep, mendil); 8'i Farsça (pabuç, külâh, çorap, çarşaf, paça, astar, kese, kemer); 1'i de Fransızca (dekolte) kökenlidir. Fransızcadan gelen dekolte sözünün örtmece bir ifadede kullanımı dikkat çekicidir.

Türkçenin giyim kuşam söz varlığı içinde erkeklere ait kıyafetlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum tarihî dönemlerde erkeklerin sosyal hayatta daha etkin oluşuyla açıklanabilir. Kadın giysilerinin ise çoğunlukla cinsiyet ve mahremiyet odaklı kullanılması söz konusudur.

Esvaplı deyimlerin bir kısmının oluşumlarını anlatan hikâyeleri bulunmaktadır. *abayı yakmak*, *altı kaval üstü şeşhane*, *bel bağlamak*, *çizmeyi aşmak*, *iki dirhem bir çekirdek*, *pabucu dama atılmak* bunlardandır (Pala, 2004: 6).

Deyimlerde kullanılan giysi sözcükleri kişinin toplumsal konumunu belirleyebilmektedir. *vur abalıya*, *abayı yakmak*, *bir lokma bir hırka* deyimlerinde aba ve hırka dervişliği; *çarıklı erkanıharp* deyiminde çarık köylülüğü; *ihrama girmek*, *ihramdan çıkmak* deyimlerinde ihram hacılığı; *ye kürküm ye* deyiminde kürk zenginliği; *sarı çizmeli Mehmet Ağa* deyiminde sarı çizme (Genç, 1999: 37) Türk oluşu anlatmaktadır. Anadolu insanında giysi ile toplumsal aidiyetin bütünleşmesinin en çarpıcı örneklerinden birisi de İçel yöresinde, kendinden olmayanı ifade etmek üzere kullanılan *donu donumdan değil, dini dinimden* deyimidir (TDK, 2004: 293).

Giysinin saklama işlevi ile deyimdeki görevi arasında zaman zaman nedenli ilişkiler kurulabilir. Uçkurun "cinsellik", kesenin "para", kefenin "ölüm", duvağın "gelin" kavramlarını yansıttığı duruma örnek olarak verilebilir.

Bugün ölçünlü dilde tek başlarına rastlanmayan bazı sözcükler, giyim kuşam deyimlerinde varlığını sürdürebilmektedir. *hırtlambası çıkmak* deyimindeki hırtlamba "perişan, derbeder kılıklı", *abacı kebeci*, *ara yerde sen neci?* deyimindeki kebe "kepenek",

iki dirhem bir çekirdek deyimindeki çekirdek “beş santigramlık ağırlık birimi” bunlardandır. Deyimlerdeki gelenekçi anlatım, günümüzde yaygın olanlar yerine, geçmişte kullanılan kıyafetlerin esas alınması yönüyle de kendini göstermektedir. Esvaplı deyimlerde palto yerine abanın, şapka yerine külahın, cüzdan yerine kesenin, ayakkabıdan ziyade pabucun geçmesi bu yüzdendir.

Geçmişte giyim kuşam söz varlığını barındıran deyimlerin bir kısmı Çağdaş Türkiye Türkçesine ulaşamamıştır. *aba altından yıldız göstermek, çarığının ipini sürümek, çizme ile tandıra girmek, duvak düşkünü, kuşağı gevşek olmak* (Eyüboğlu, 1973: 1, 116, 120, 148) böylesi deyimlerdendir.

Giyim kuşam söz varlığını yansıtan deyimlerin bazıları ağızlarla sınırlı bir alanda kullanılıp Ölçünlü Türkiye Türkçesine taşınamamıştır. *abada bit komamak, çarığı suya komak, etekleri gülmek, yakası boz bitten kurtulmak* (TDK, 2004: 213, 273, 310, 398) gibi.

Türkiye Türkçesindeki esvaplı deyimlerin eşdeğerleri Çağdaş Türk Lehçelerinde de görülebilmektedir. Örneğin *bel bağlamak* ve *eteğindeki taşları dökmek* deyimleri, Azerbaycan Türkçesinde *bel bağlamaq, ətəyindəki daşı tökmək* (Altaylı, 2005: 106, 235); Türkmen Türkçesinde *bilişi bağlamak, eteğindəki daşı dökmek* (Kara ve Karadoğan, 2004: 46, 100) şeklinde yaşamaktadır. Bu lehçelerde giyim kuşam söz varlığına dair en çok kullanılan sözcüğün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yaka (Altaylı, 2005: 544; Kara ve Karadoğan, 2004: 282-282) oluşu da dikkat çekicidir. Geline nokta Türkiye Türkçesindeki *iki ayağını bir pabuca sokmak* deyimini de iyi bir örnektir. Deyim Azerbaycan Türkçesinde *iki ayağını bir başmağa dayamaq* (Altaylı, 2005: 297), Türkmencede *iki ayağını bir gonca sokmak* (Kara ve Karadoğan, 2004: 182), Kazakçada *eki ayağın bir etikke tıǵıw* (Kenzhalin, 2012: 98), Kırgızcada *eki bütün bir koncuna sıydıruu* (Nurmatov, 2008:697) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Giyim kuşam söz varlığına ilişkin sözcükler yabancı dillerin deyimlerine de hatırı sayılır düzeyde yansımıştır. Bu bağlamda kuruluş mantıkları açısından Türkçeye örtüşen ifadeler rastlamak mümkündür. İngilizcedeki *collar* “yaka” sözcüğüyle kurulan *seize by the collar* “yakasına yapışmak”, *slip the collar* “yakayı sıyırmak” (Redhouse, 1996: 184), Almancadaki *kragen* “yaka” sözcüğüyle kurulan *kragen packen* “yakasına yapışmak” (Langenschèidts, 1986: 299), Rusça *vorom* “yaka” sözcüğüyle kurulan *схватумъ за ушовом* “yakasına yapışmak” (Fono, 2000: 738) deyimleri, duruma örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte yaşam biçimlerinin tesiriyle esvaplı deyimler dillere göre farklı giysi sözcükleri ile kurulabilmiştir. Türkçe deyimlerde geçmeyen *eldiven* sözü, İngilizcede *fit like a glove* “eldiven gibi uymak [tam kalıbına göre olmak, biçilmiş kaftan olmak]”, *handle with kid gloves* “çocuk eldivenleriyle uğraşmak [kızdırmamak için bir kimseye yumuşak davranmak]” (Redhouse, 1996: 414); Rusçada *менять как перчатки* “eldiven gibi değişmek [daldan dala konmak]”, *бросать / бросить перчатку* “eldiven atmak [savaşa girmek; savaşa çağırarak]” (Yeniay, 2014: 126) şeklinde görülmektedir. *Dil Kültüründe Rus Giyim Deyimleri* başlıklı çalışmaya göre Rusça deyimlerde en çok geçen giyim kuşam sözcüğü *капман* “cep”tir (Yeniay, 2014: 121-125). Türkçeye ters orantılı olarak Rusçada yaka sözüyle kurulmuş bir deyim bulunmaktadır (2014: 134). Türkçe deyimlerde en çok ayakkabı türüne ait giysiler (pabuç, çizme, ayakkabı, çarık, nalın > toplamda 23 adet) kullanılmışken Rusçada ayakkabı türünün geçtiği deyim oldukça azdır (ayakkabı 2, çarık 3, çizme 2 deyim > toplamda 7 adet) (2014: 138-140). Bu verilere göre Türklerin hareketliliklerini “ayakkabı”; sıcakkanlıklarını “yaka” sözcükleri” üzerinden deyimlerine yansıttıkları düşünülebilir.

Bildiri sınırları dahilinde yaptığımız karşılaştırmalar, kapsamlı çalışmalarla genişletildikçe yeni sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Kısaltma ve Kaynaklar

(ADS) > TÜRK DİL KURUMU (2018), *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü*, 1 Ağustos 2018 tarihinde <http://tdk.gov.tr/> adresinden ulaşılmıştır.

(DLT) > ERCİLASUN, Ahmet B. ve AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(DY) > PARLATIR, İsmail (2007), *Atasözleri ve Deyimler II Deyimler*, Ankara: Yargı Yayınları.

ALTAYLI, Seyfettin (2005), *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Prestij Matbaası.

EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler -Deyimler (Tâbirler)- İkinci Kitap*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.

FONO (2000), *Rusça-Türkçe / Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul: Fono Yayınları.

GENÇ, Reşat (1999), *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

KARA, Mehmet ve KARADOĞAN, Ahmet (2004), *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Çağlar Yayınları.

LANGENSCHÈIDTS (1986), *Türkçe-Almanca ve Almanca-Türkçe Cep Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

NURMATOV, Miranbek (2008), *Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖGEL, Bahaeddin (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

PALA, İskender (2004), *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul: Kapı Yayınları.

REDHOUSE (1996), *Redhouse İngilizce Türkçe Sözlük*, İstanbul: Redhouse Yayınevi.

ŞEN, Serkan (2017), *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (2004), *Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.

YENİAY, İrade (2014), *РУССКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С НАЗВАНИЯМИ ОДЕЖДЫ В АСПЕКТЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ (НА ФОНЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА) (Dil Kültüründe Rus Giyim Deyimleri (Türkçe Açıklamalı))*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

& İŞARETİNE TÜRKÇE KARŞILIK BULABİLİR MİYİZ ?

Doç.Dr. Mustafa ŞENEL
Kafkas Üniversitesi / Türkiye
mustafasenal@hotmail.com

Zeynep KARAÇALI
zeyneppkaracali@hotmail.com

İnsanların kendilerini ifade etme biçimi olan, çağdaşlaşmayı sağlayan ve en ilkel araçlardan biri olan dili tarih boyunca çeşitli tanımlara sığdırmaya çalıştık ve bir birinden ufak tefek farkları olan tanımlamalar sunduk. Genel anlamda bu tanım; düşünce, duygu ve isteklerin dil dizgesi içerisinde aktarılması olarak değerlendirilebilir. Dil sözlü ve yazılı olarak doğduğumuzda sahip olduğumuz yetkinlikle edinmeye başladığımız insana özgü gelişmiş, geniş bir dizgedir(Aksan, 1999: 16).

Dilbilim genel olarak dili inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Dilbilim insanı merkeze alarak inceleme yapan bütün bilim dallarıyla doğrudan ilişkilidir. Konuşma eylemi bakımından fizyolojiyle diğer taraftan da Toplumbilim, Felsefe, Ruhsbilim, İnsanbilimle yakından ilgilendiği gibi Etnoloji, Coğrafya, Matematikle de ilgilenmek zorundadır(Aksan, 1998: 14). Dilbilim insanların ilgisini çeken çeşitli araştırmalar yürüten bir bilim olmuştur. Tarihte önemli yere sahip olan devletler dilbilimle ilgilenmiş ve geliştirmişlerdir. Dilbilim pek çok alt dala ayrılmıştır. Bu alt dallardan anlambilim, 19.yy’a gelindiğinde yeni bir bilim olarak “Latin Dilbilimi Üzerine Dersler” kitabında K. Reisig anlama ilişkin sorun ve konulara Semasiologie başlığı altında yer vermiştir. Fakat bu çalışmadan 70 yıl sonra Fransa’da M. Bréal tarafından Sémantique terimiyle Dilbilim içinde yeni bir çalışma alanı oluşturuldu. 20.yy’ın başlarında İsveçli ünlü bilgin F.de Saussure’ün getirdiği “dizge” anlayışıyla ve “gösterge” kavramıyla dilcilikte çeşitli yöntem ve akımların doğmasına yol açmıştır(Aksan, 1999: 18). Göstergebilim ise dilsel anlamdan başlayarak, işte bu düzlemde, söylemsel içerik birimleri arasındaki bağlamda oluşan anlamlı bütünleri inceler. Fakat bu yapılaşma dili yapılaştıran duyusal tözün(yani gösterenlerin) yapısından bağımsız olarak, içeriğin yapısal bağıntılarında belirlenir. Söylem içeriğinin biçimi, dilsel göstergelerin biçimine bağımlı bir göstergeler dizgesi değildir(Guiraud, 1994: 11).

Göstergebilim, müstakil bir bilim olarak karşımıza çıkmaz. Dilbilimin alt kolu olan Anlambilim içerisinde incelenebilecek bilimler arası bir yöntemdir. Saussure bu bilimin kurucusudur. Göstergebilimin bir diğer kurucusu Pierce, göstergeyi daha kapsamlı tanımlar. Bu tanımlamasında doğal göstergeler de yer bulmaktadır. Pierce göstergeleri üçe ayırmaktadır: İkon, belirti, simge. Anlıksal çağrışıma gerektiren gösterge simgedir. Sözcük ile nesnesi arasındaki ilişki nedensiz olduğu için sözlü dil simgeye örnek olarak verilebilir (Büker, 1991: 46). Pierce’e göre nesnesi ile arasındaki nedenlilik ilişkisi olan gösterge ikon olarak tanımlanmaktadır. Nesnesi ile arasında fiziksel bağ olan gösterge ise belirtidir. Örneğin, duman ile ateş arasında bir bağ olduğu için duman ateşin göstergesidir (Büker,1991: 30-31).

Semboller her dilde farklılıklar göstermektedir. Küreselleşen dünyaya ayak uydurma sürecinde kimi simgeler, sözcük ve işaretler, dünyanın aşına olduğu ve bir anlam yükleyebildiği duruma gelmiştir. Özellikle dünya siyasetinde ve ekonomisinde söz sahibi

olan ülkelerin dillerindeki kullanımlar, büyük bir hızla yayılır ve hatta dayatılır duruma gelmiştir.

Teknolojinin bu kadar yaygınlaşması, ülkelerin teknoloji ürettiyor olmaları, ticarete sınırlarının olmayışı bu ülkelerin dillerine ve kültürlerine yoğun bir biçimde maruz kalmamıza sebep oluyor. Bu olaylar gerçekleşirken bu durumların varlığını inkâr etmek ve yalnızca söylemlerimizle bu konuya tepki göstermek önemli bir gelişme kaydetmemize engel olacaktır. Bu yaygın kullanımlardan bir tanesi de Türkçedeki “ve” anlamını karşılayan “&” (seslendirilişi: end) işaretidir. Bu işaret, son zamanlarda Türkçeye ait bir imge olmamasına karşın internetin yaygınlaşması, işaretin estetik açıdan değer bulması ve nispeten daha kullanışlı olması gibi sebeplerden sık sık karşımıza çıkar oldu.

Türkçenin etkileşime açık bir dil olması sembol veya sözcüklerin çabucak dilimize yerleşmesinde etkili olmaktadır. Türkçe temasta bulunduğu her dilden kelime almış ve kelime vermiştir. Örneğin; Arapça siyasi terminolojisinin önemli bir kısmı Türkçeden Arapçaya geçmiştir. Cumhuriyet, hak, belediye, hükûmet, kanun gibi kelimeler köken itibarıyla Arapça olsa da bugünkü anlamlarını Türkçe içerisinde edinmiş ve Arapçaya geçmiştir(Erdem, 2013: 21).

Türkçe, Arapçanın yanı sıra pek çok dille iletişime geçmiştir. Bu kadar etkileşim sonucunda dilimize çok fazla kelime geçmiştir. Bu kelimeler günlük yaşamda kullanılan dile kadar sızmıştır ve bu kelimeler artık dilin ayrılmaz birer parçası olmuştur. Ancak kimi kullanımlar vardır ki çağın hızına ayak uydurmak için kullanılır ve bu kullanımlar dilimizde kendini yeni yeni göstermeye başlamıştır. Bu kullanımlara dilde aynen yer vermek yerine daha fazla yaygınlaşmadan onları Türkçeleştirmek yerinde bir hareket olacaktır.

İngilizcede yaygın olarak kullanılan & işareti de Türkçede henüz çok yaygın kullanılan bir işaret değildir.

Bu işaret İngilizceye Latince’den geçmiştir. Latince’de “ve” anlamına gelen “et” kelimesinin harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir semboldür. Günümüzde estetik kaygıyla ilk halinden uzaklaşmış olsa da anlamını hala korumaktadır. Sembolün gelişimi şöyledir:

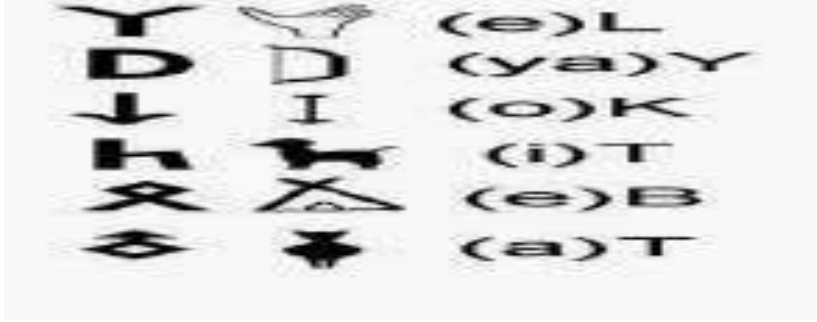
Ve işareti, o kadar benimsenir ki, bazı dönemlerde Latin alfabesinin bir harfi gibi görülür. Örneğin; 1011 tarihli Byrhtferð’ın listesinde, “ve” işareti Latin alfabesinin en sonunda yer almaktadır. Bunun gibi, bazen &’nin İngiliz alfabesindeki 27. harf olduğu kabul edilir. Hatta yakın zamana kadar ABD’de çocukların kullandığı alfabeler Z ile değil de & ile bitmektedir. M. B. Moore’un 1863 yılında yayınladığı “The Dixie Primer, for the Little Folks” isimli kitabında da bu özellik göze çarpmaktadır. & işareti İngilizcede “ampersan” olarak nitelendirilmiştir.¹

İşaretin tarihi çok eskilere dayanmakta ve her geçen gün yeni bir anlam kazanarak ve farklı dilleri etkileyerek gelişimini sürdürmektedir. İngilizcede olduğu kadar sık kullanılmasa

¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ampersand> 14/03/2018/ 10:50

da diğer Avrupa dillerinde de kullanılmaktadır. Dillerin çoğunda İngilizcedeki anlamlarından biriyle veya birkaçıyla kullanılır. Türkçede de durum böyledir. Türkçeye ait bir sembol olmadığı halde günümüzde popüler kültürün yaygınlaşması, İngilizcenin bu kültürün bir parçası olması dolayısıyla Türkçedeki kullanımı yaygınlaşmıştır.

Türkçede işaretlerin kullanılması alışık olunmayan bir durum değildir. Göktürk alfabesinde semboller tek başlarına bir kelimeyi, nesneyi karşılayabilecek şekildeydi. Göktürk alfabesinin işaretlerden oluştuğu bilinir. ↓ Bu işaret açıkça bir ok resmidir. Köktürk yazısında *ok*, *uk*, *ko*, *ku* seslerini verir. Tek başına olduğu zamansa daima *ok* kavramını karşılar, üstelik Fenike alfabesinde de ok işareti, onların dilindeki "ok" kavramını karşılamaktaydı. İki farklı alfabe sisteminde "ok" kavramı için ok resminin kullanılması bir tesadüf değildir(Ercilasun,2004:170).

Dilimize yerleşme eğilimi olan sözcüklere Türkçe karşılık önermek TDK'nin verdiği hizmetlerden bir tanesidir. Karşılık önerilirken öncelikle bu yerleşme eğilimi olan öğelerin çağdaş lehçelerde, bölge ağızlarında, tarihi metinlerde, yazı dilimizde var olup olmadığına bakmalıyız. TDK karşılık bulurken teklif ve eleştirileri dikkate almaktadır. Karşılığın kullanılmasında önerilen kelimenin dilin gelişimine uyumlu, söylenişi kolay, yabancı öğeyi tam olarak karşılayabilecek nitelikte olması önemlidir.²

& işareti bir kelime niteliği taşımamaktadır ancak İngilizcede "and" karşılığı Türkçede "ve, ile, birlikte; de/da" anlamlarına karşılık gelmektedir(Ersoylu,1993:182).

Halil Ersoylu, & (And Sing) adlı makalesinde bu işaretin Türkçeye aktarımında ve kullanımında birden çok yanlış anlama olduğunu belirtmiştir. İngilizcede bu işaretin kullanımı ikiden fazla unsuru birbirine bağlayacaksa son iki unsurun arasına bu işaret konur ve diğer öğelerin arasına boşluk ya da virgül konur.(Smith, Jones & Robinson Limited) Türkçede ise Atina & Selanik & Kavalı, Galeri & Atölye & Sergi örneklerinde olduğu gibi yanlış kullanılmaktadır. Yanlışlardan bir tanesi de Kıbrıs & Girne örneğinde olduğu gibi parça bütün ilgisi bulunan iki kelimenin bir arada kullanılmasıdır. Girne'de bulunan bir insan zaten Kıbrıs'tadır bu durumda böyle bir kullanım anlam hatasıdır. Yine bu işaretin rastgele kelimelerin arasına konarak anlamına aykırı bir şekilde kullanılmaya çalışılmıştır.

Ersoylu'ya göre bu işaret yerine "ve, ile" gibi iki ve üç harfli kelimelerin kullanımı daha doğrudur. Fakat uzun zamandır kullanmamızdan kaynaklı olarak fazlasıyla kanıksamış olsak da "ve" bağlacı Arapça bir kelimedir. "İle" Türkçe kökenli bir sözcüktür ancak her zaman bu işareti karşılayacak doğru bir kullanım olmayacaktır. Yani Türkçede & işaretinin kullanılmasını istemiyorsak öncelikle sorunun tam olarak tespit edilmesi gerekir ve bu tespiti göre bir yol haritası çizmek gerekir. Bir işareti kullanımdan kaldırmak istiyorsak

² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=832 25/04/2018/17:46

kesinlikle işaretin yerine bir işaret önermeliyiz. Türkçede & işaretinin kullanımı oldukça genişlemiştir bu alanları şöyle tespit ettik.

Birden fazla öğeyi bağlamak için kullanılır:

Ersoylu'nun da değindiği gibi birden fazla sözcükler bağlanırken virgül yerine de işaretin kullanılması yanlış bir kullanımdır. Bu yanlışın bu denli yaygın kullanılıyor olması durumun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Bu işaretin yerleştirilmesi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır ve yanlış kullanımların önüne geçilmiş olunacaktır.

Markaların logo tasarımında kullanılır:

Logo tasarımında, estetik görünümü ve kelimedenden tasarruf ettiriyor olması sebebiyle çokça tercih edilir.

Ortaklığı belirtmek için kullanılır:

Ortaklık belirtmek için İngilizcede ve hatta Almancada kullanılır. “Co” ortak veya ortakları anlamına gelir.³ Bu işaretle birlikte bu kelimenin de geçmiş olması işaretin dile geçerken bir kullanım alışkanlığını da beraberinde getirdiğini gösterir.

Davetiyelerde çok sık karşımıza çıkar:

³ <https://www.seslisozluk.net/ortaklar-nedir-ne-demek/> 23/04/2018 16:44

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Davetiyelerin hemen hepsinde kullanılır. Bu işaret; özentî, popüler kültürün kapitalizm kanadıyla dayatılması gibi tuzaklarla düğünleri yani kültürümüzü yansıtan en önemli faktörlerden birini duyurmak için kullandığımız bu araçları bile gasp etmiştir.

Film afişlerinde kullanılır:

Film afişlerimde kullanılması işaretin evrensel kabul ediliyor olmasıyla ve her filmin dünyaya açılma isteğinin bulunmasıyla yakından ilgilidir. Küreselleşen dünyanın oluşturduğu kendine ait bir kültür ve dil vardır. Bu kültür ve dile tüm kültürlerin sıkıştırılarak anlatılması istenir. Popüler olmak ve dünyada tanınmak isteyen film ya da markaların bu popüler dili kullanması her ne kadar kar getirir gibi görünse de uzun vadede kültürümüzü ve dilimizi sığlaştıracak bir hamledir. Bir bağlayıcı gibi değil virgül gibi kullanılır.

&işaretinin kimi logolarda bir harf/ simge yerine kullanılır:

“ve” bağlacı yerine rastgele kelimeler arasında kullanılır:

Takı ve süs eşyalarında kullanılır:

Estetikleştirme çabasıyla ilk halinden neredeyse hiç eser kalmayan bu işaret pek çok tasarımcının dikkatini çekmiş, süs eşyası ve takılarda da kullanılmıştır.

İşaretin Türkçede kullanımının yaygınlığını ve sebeplerini ortaya koyduktan sonra bu işaret için karşılık olarak bir işaret önermeyi borç biliyoruz. Bu işarete Türkçede bir anlam ifade eden bir işaret önereceksek Türkçede tam manasıyla ne anlama geldiğini ve nasıl kullanılması gerektiğini kavramalıyız. Yukarıda genişçe yer verdiğimiz bu konuya bir daha değinecek olursak kısaca işaret Türkçede “birliktelik ve ‘ve’” anlamı ile karşılanmaktadır. Bu iki anlamı aynı anda sağlayacak bir logo inşa etmek yerinde olacaktır. Karşılık olarak sembolünü uygun gördük Türkçe bir anlamı olduğu için yanlış kullanımların önüne geçilmiş olacaktır. Bize ait bir işaret olduğu için & işaretinin beraberinde getirdiği dilsel ve kültürel öğelerden de kurtulmuş olacağız.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, **Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi)**, Engin Yay., İstanbul, 1999
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK, Ankara, 1998
- BÜKER, Seçil, **Sinemada Anlam Yaratma**, İmge Yay., Ankara, 1991
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara, 2011
- ERDEM, Ekrem, “*Ana Dilimiz Türkçe ve Çözüm Önerileri*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 55. Sayı, Türkçe Özel Sayısı, 2013, s.19-33
- ERSOYLU Halil, “& (*AND SING*)”, **Türk Dili Dergisi**, 1993, s.181-186
- GUİRAUD, Pierre, **Göstergebilim**, (Çev. Mehmet Yalçın) İmge Yay., Ankara, 1994
- ÖZKAN, Necati, “*Türkçedeki Yabancı Unsurları Tasnif Denemesi*” **38.İCANAS Bildiriler Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi III. Cilt**, s.1343-1359. 2011, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları
- <https://www.seslisozluk.net/ortaklar-nedir-ne-demek> 23/04/2018/16:44
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Ampersand> 14/03/2018/ 10:56
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=832 25/04/2018/17:4

ERMENİ HARFLİ KIPÇAKÇADA –dAş EKİ ÜZERİNE¹

Dr. Öğr. Üyesi Fatma ŞENYÜZ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
fatma.senyuz@dpu.edu.tr

Türkçe tarih boyunca yeni kelime ihtiyacını karşılamak için, mevcut kelimelere yeni anlamlar yükleme, birleştirme, eklerle yeni kelimeler türetme, harf veya hece seçerek kısaltma, uyarlama, kopyalama gibi çeşitli yollara başvurmuştur (Demir 175). Hatta bunların arasına yanlış ek aktarımı da katılabilir (Hazar 142). Türkçede yeni sözcük oluşturabilmek için kullanılan yöntemlerin en etkilisi ise ekleme yoluyla yapılanıdır. İsim yapımı üzerine Türkçenin tarihî devirleri hakkında detaylı çalışmalar yapılmış; fakat tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolu olan Ermeni Kıpçakçası üzerine şimdiye kadar detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmanın konusu olan –dAş eki, 2017 yılında tamamlanan Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı başlıklı doktora tezinden alınmış ve çeşitli eklemeler yapılarak bildiri haline getirilmiştir (Şenyüz 177).

Ermeni Kıpçakçası XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına kadar konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdürmüş, XVI.-XVII. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna’da önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır (Kasapoğlu Çengel 20-23). Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde yazı dili olarak Kıpçak Türklerinin konuşma dilinin kullanılmış olması bu dilin önemini ortaya koymaktadır (Ercilasun 382). Kıpçak dilini benimseyen Ermeniler tarafından mı yoksa Gregoryan mezhebine intisap eden Kıpçaklar tarafından mı konuşulduğu halen tartışmalı olan bu dilde; çıkış bölgesi, yakın temaslar ve çeviri faaliyetleri dolayısıyla Türkçenin doğal seyri dışına çıkan sentaktik ve morfolojik özellikler meydana gelmiştir (Salan 483).

+dAş eki, isim kök ve gövdelerinden beraberlik, ortaklık, yoldaşlık anlamı katan isimler türetme göreviyle Eski Türkçeden itibaren işlek olarak kullanılan eklerden biridir (Gabain 46).

Bu ekin yapısı hakkında Türkolojide çeşitli fikirler öne sürülmüştür: W. Bang, Ahmet Caferoğlu; Brockelmann, Räsänen, Gabain ve Clauson +dAş ekinin bulunma hali ekiyle eş ‘dost, arkadaş’ kelimesinin kaynaşmasından (-da:+eş şeklinde) oluştuğu fikrini mantıklı bulmuşlardır (Tenişev 147; 97; 96; 46; xliii). B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjeva ise ekin birinci tarafının +tA bulunma hâli eki olduğu, ekin ikinci ögesinin de toplu çokluğun eski ekinin yansıması olduğu şeklinde açıklama yapmışlardır (97).

Ek Türkçenin tarihî devirlerinde isimden isim yapma fonksiyonuyla şu örneklerde tanıklanmıştır ve ekin bazı sözcüklerde ünlü uyumuna uymadığı görülmüştür: Köktürkçede *kadaş* ‘kardeş, yakın akraba’ (< *kā ‘aile’) (OTG, 81); Eski Uygur Türkçesinde *atdaş* ‘adaş’ (< *at*), *işteş* ‘aynı iş mensubu’ (< *iş*), *kıldaş* ‘arkadaş’ (< *kol*) (EUTG, 96); Karahanlı Türkçesinde *erdeş*¹ ‘arkadaş’ (KB, 155), *kadaş* ‘kardeş, akraba’ (KB, 212); *karındaş* ‘kardeş’ (KB, 225); *kirdeş* ‘aynı evde yaşayan komşu’ (EDPT, 739); *kıldaş* ‘arkadaş’ (EDPT, 619; KB, 269); *koйдаş* ‘obur’ (KB, 273); *köÆüldeş* ‘gönül arkadaşı’ (KB, 278); *tudaş* ~ *tüdeş* ‘eş, birbirine benzeyen’ (EDPT, 461; KB, 465); Harezmi Türkçesinde *antdaş* ‘ant ortağı’ (ME,

¹ Bu bildiri “Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı” başlığıyla, Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel danışmanlığında tarafımdan 2017 yılında tamamlanan doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Tezcan (1981: 39), İndeks’teki *erdeş* ‘arkadaş’ sözcüğünü *ardaş* olarak düzeltmiş, Erdal da (1991: 119; 2004: 113) onu izlemiştir (Taş 32).

91); *kaçaş* ~ *kayaş* ‘akraba, hısım’ (NF, 194); *karındaş* ‘kardeş; eş dost, tanıdık’ (NF, 202; ME, 135); *koldaş* ‘arkadaş, dost; yoldaş’ (NF, 254; ME, 146); *râzdaş* ‘sırdaş’ (ME, 170); *sözdeş* ‘muhatap’ (ME, 178); *yoldaş*² ‘yoldaş’ (HŞ); Kıpçak Türkçesinde *ataş* ‘adaş, aynı adı taşıyanlardan her biri’ (CC, 641); *âvdaş* ‘bir evde yaşayıp birbirini tanıyanlar’ (Kİ, 12); *emildeş* ‘süt kardeşi’ (TZ, 124); *karandaş* ‘erkek kardeş’ (CC, 491); *kardeş* ‘kardeş’ (KF, 132); *karındaş* ‘kardeş’ (CC, 727; Kİ, 70); *koşdaş* ‘arkadaş’ (Kİ, 79); *yoldaş* ‘yol arkadaşı; arkadaş, refik’ (Kİ, 127; GT, 399; KF, 204); *mênüdeş* ‘birlikte sonsuz olan, ebediliği birlikte paylaşan’ (CC, 776); *têndeş* ‘aynı değerde, aynı seviyede, eşit, beraber’ (CC, 833); *tözdeş* ‘aynı nitelikte, aynı özde olan’ (CC, 851) sözcüklerinde tespit edilmiştir.

+*dAş* ekiyle Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök ve gövdelerinden birliktelik, beraberlik, ortaklık anlamı taşıyan elli isim türetildiği tespit edilmiştir. Bu dönemde *awazdaş/avazdaş* ‘ünsüz, sessiz harf, uyumlu; ahenkli’ (DAK, 90; KS, 172); *awdaş/avdaş* ‘birlikte avlanan, avdaş; balıkçının yoldaşı, balıkçılık, avcılık’ (DAK, 91; KS, 173); *barabardaş* ‘arkadaş, ortak; yoldaş, ortak, suç ortağı’ (DAK, 110; KS, 217); *bardaş* ‘eşlik, yandaş, eşlik eden; özsel, bölünmez, tek tip, eşlik eden’ (DAK, 112; KS, 221); *cındaş* ‘aynı türden, kabile, ulus’ (KS, 461); *cüftdâş/cüftdâş/cüfttâş* ‘ortak, eş’ (KS, 465); *dındaş/dindâş* ‘aynı dinden olan’ (AB, 152; KS, 428); *farahdaş/fârâhdaş* ‘hep birlikte sevinen’ (DAK, 250; KS, 521); *haybatdaş* ‘birlikte (başka biriyle) yüceltilmiş; övgü, zafer payı’ (DAK, 271; KS, 574); *hormatdaş/hörmâtdâş* ‘aynı zamanda yüceltilmiş; hürmet, saygı gösterilen’ (DAK, 279; KS, 593); *işdâş* ‘ortak çalışan’ (KS, 627); *kelindaş/kelindâş* ‘gelin; eşinin erkek kardeşinin karısı’ (DAK, 379; KS, 671); *klagandaş/klägândâş* ‘aynı niyette olan, suç ortağı’ (DAK, 400; KS, 704); *kundaş* ‘tatile birlikte katılan (Hristiyanlıkta yortu, tatil günü)’ (DAK, 432); *habardaş/habârdâş* ‘bilim adamı, bilge, bilgiç; herkesle aynı bilgileri paylaşan; aynı bilgiye, deneyime sahip, yetkin’ (DAK, 437; KS, 781); *haçdaş* ‘birlikte çarmıhta haçlanmak’ (DAK, 440; KS, 784); *hardaş* ‘kardeş’ (DAK, 452; AB, 161; KS, 811); *haribdaş/haribdâş* ‘yurtdışında arkadaş, refakatçi; sürgündeki arkadaş’ (DAK, 453; KS, 813); *hılındaş* ‘eylem ortağı, işteş, meslektaş, birlikte çalışan’ (KS, 846); *hılındaş* ‘eylem ortağı, işteş, meslektaş, birlikte çalışan’ (KS, 846); *hıyındaş* ‘aynı kederi, üzüntüyü paylaşan’ (DAK, 477; KS, 858); *huldaş* ‘iş arkadaşı, meslektaş, işçi’ (DAK, 497; KS, 895); *muşhuldaş/müşhuldâş* ‘başkalarının üzüntüsüne ortak olan; aynı sıkıntıya sahip, aynı kederi paylaşan’ (DAK, 534; KS, 993); *oğraşdaş/oğraştâş* ‘birlikte savaşıyor, savaş arkadaşı’ (KS, 1039) sözcüklerinde tespit edilmiştir.

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinde de ekin, isimlerden herhangi bir şeyde birlik, beraberlik, eşlik, ortaklık ve mensubiyet bildiren isimler türettiği ve işlek olarak kullanıldığı tespit edilmiştir: Kazakçada *avıldas* ‘aynı köylü’; *otandas* ‘vatandaş’; *jıldas* ‘yaşıt’; *kadirles* ‘dost’; *atalas* ‘akraba’; *üzengiles* ‘yaşıt, akraba’; *körşiles* ‘komşu’; *tumalas* ‘yakın akraba’; *bavırlas* ‘akraba’; *japsarlas* ‘bitişik’ (Öner 48); Kırgızcada *atalaş* ‘aynı babaya sahip, kardeş’; *eneleş* ‘kardeş’; *doorloş* ‘muasır, çağdaş’; *kurdaş* ‘yaşıt, çocukluk arkadaşı’; *karındaş* ‘küçük kız kardeş, akraba’; *coldoş* ‘yoldaş, arkadaş’; *köñüldöş* ‘seven’; *kursaktaş* ‘aynı anadan doğmuş’; *emçekteş* ‘süt kardeş’; *kesipteş* ‘meslektaş’; *sööktöş* ‘akraba, hısım’ (Kasapoğlu Çengel, TLG 501); Karakalpakçada *adas* ‘adaş’; *karındaş* ‘kardeş’; *akıllas* ‘hemfikir’; *atalas* ‘akraba’; *atlas* ‘adaş’; *bahalas* ‘aynı fiyatta’; *jaqlas* ‘yandaş, taraftar’; *jerles* ‘hemşehri’; *elles* ‘aynı kabileden veya millettten olan’ (Uygur 555); Nogaycada *avıldas* ‘köydeş’; *karındaş* ‘kız kardeş’ (Ergönenç Akbaba 630); Tatarcada

² Tuncer Gülensoy da kelimenin ‘yol arkadaşı; arkadaş, dost; (mec.) ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri’ anlamında olduğunu ve *yol[+daş]* < **yöl+* *da eş* şeklinde tahlil edilebileceğini ifade etmiştir (554).

yaktaş ‘hemşehri’; *avıldaş* ‘aynı köylü’; *öydeş* ‘ev arkadaşı’; *yeşteş* ‘yaşıt’; *tuğandaş* ‘hısım’; *cinayetdeş* ‘suç ortağı’; *şêşedeş* ‘içki ortağı’; *ıruğdaş* ‘aynı kabileli’ (Öner, TLG 700); Başkurtçada *yuldaş* ‘yol arkadaşı’; *ildäş* ‘yutttaş, vatandaş’; *yaktaş* ‘hemşehri, memleketli’; *sırzâş* ‘sırdaş’; *üzäktâş* ‘merkeze ait’; *yartılaş* ‘yarı yarıya’ (Yazıcı Ersoy 761); Kumukçada *anadaş* ‘öz, anabir; kız kardeş’; *maslakdaş* ‘hemfikir, dava arkadaşı; meslektaş’; *sırdaş* ‘samimi, dost, sırdaş’; *yoldaş* ‘arkadaş; yol arkadaşı, yoldaş’ (Pekacar 966); Karaycada *yoldaş* ‘arkadaş’; *karındaş* ‘kardeş’ (Musaev 108); Urumcada *adaş~addaş* ‘aynı isimde olan’ (US, 14); *aydaş* ‘aynı ayda olan’ (US, 18); *arhadaş~arhardaş* ‘arkadaş’ (US, 34); *ağrandaş* ‘yaşıt’ (US, 39); *ağıldaş* ‘destekçi’ (US, 40); *boydaş* ‘birlikte büyüyen’ (US, 65); *zamandaş* ‘çağdaş’ (US, 113); *yalandaş* ‘suç ortağı’ (US, 129); *yoldaş* ‘arkadaş, erkek arkadaş’ (US, 146); *karandaş* ‘kardeş’ (US, 158); *kardaş~hardaş* ‘kardeş’ (US, 158); *kızhardaş~hızhardaş* ‘kız kardeş’ (US, 174) sözcüklerinde bu eke rastlanmıştır.

Buraya kadar ekin, tarihî Türkçe lehçelerindeki ve Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerindeki isim kök ve gövdelerinden beraberlik, ortaklık, yoldaşlık anlamı katan isimler türettiği ve işlek olarak kullanıldığını ifade etmeye çalıştık. Yapılan bu taramalarda ekin fiilden isim türetme fonksiyonuna hiç rastlanmamışken Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ekin bu fonksiyonu tespit edilmiştir.

Tenişev ‘Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya’ adlı eserinde bu ekin çoğunlukla isimlere geldiğini; fiillere geldiği örneklerle de rastlandığını ifade etmiş; fakat ekin bu fonksiyonuna dair herhangi bir örnek vermemiştir (147).

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinden sadece Edward Tryjarski (DAK) ve Aleksandr Garkavets’in (KS) sözlüklerinde tanıklanan *-daş* ekinin fiil kök ve gövdelerinden birliktelik, beraberlik, ortaklık anlamı taşıyan on sekiz isim türettiği tespit edilmiştir; fakat madde başında ele alınan bu kelimelerin cümle içinde kullanımına dair bir örnek bulunmamaktadır. *-daş* ekiyle türetilen fiillerin genellikle çatı ekleriyle genişletilmiş şekiller olması dikkat çekicidir.

Ekin bulunduğu tespit edilen kelimeler:

ayırıltaş “ayrılmış, bölünmüş; bölümünde yer alan; mirasçı” (DAK, 95; KS, 184);

başlantaş “birlikte başlayan; kurucu” (DAK, 119; KS, 237);

bêslantaş “birlikte beslenen; birlikte yetişmiş” (DAK, 131; KS, 262);

birlandaş “eş, arkadaş, sevgili, ortak” (DAK, 141; KS, 278);

boldaş “birlikte bulunan, eşlik eden, yandaş” (DAK, 157; KS, 310);

birboldaş “biricik, öz” (KS, 275);

boluştaş “yardım eden, destek veren” (DAK, 158; KS, 312);

hazğantaş “iş arkadaşı, işbirlikçi, kazanç birliği, kazanç ortaklığı” (DAK, 840; KS, 470);

hılındaş “işbirlikçi, yardımcı” (DAK, 473);

honşuştaş~honuştaş~honşuştaş “komşu; yoldaş, birlikte yerleşen” (DAK, 486, KS, 874);

mêngardaş~meñärdäş “sonsuz dek birbirlerine eşlik eden; ortak varis, ortak mirasçı” (DAK, 523; KS, 965);

oğraşttaş “silah arkadaşı” (DAK, 566);

ovrandaş~övrändäş “meslektaş, öğrenci; sınıf arkadaşı, öğretim görevlisi” (DAK, 597; KS, 1107);

sozlaşdaş “sözleşen, muhatap” (DAK, 698);

tanglandaş “başka biriyle seçilen?” (DAK, 735);

tikildäş “birlikte dikilen, dikilmiş” (KS, 1439);

turdaş “refakatçi, oda arkadaşı, kira ortağı; bir arada var olan, birlikte yaşayan” (DAK, 787; KS, 1508);

yugurdaş~yügürdäş “birlikte çalışan; dört nala koşan” (DAK, 354; KS, 1744)

Ayrıca söz konusu ekin Tarama Sözlüğünde *toğtaş* ‘bir zamanda doğan’ (YTS, 208) kelimesinde bulunduğu ve burada da fiil köküne eklenerek isim türettiği tespit edilmiştir.

Ermeni harfli Kıpçakçada dilin ortaya çıktığı coğrafya, temasta oldukları kültürler ve çeviri faaliyetleri dolayısıyla Türkçenin doğal seyri dışına çıkan sentaktik ve morfolojik özellikler meydana gelmiştir (Salan 483). Tespit edilen *-dAş* ekinin de bu şekilde ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda *+dAş* eki tek şekilli ve tek işlevli yapım ekleri kategorisinde değerlendirilmiştir (Gedizli 3361). Yapılan bu çalışma neticesinde ekin çok şekilli ve çok işlevli yapım ekleri içinde değerlendirilmesi önerilmektedir.

Kısaltmalar

Açıklamalar

AB	Algış Bitigi
CC	Codex Cumanicus
çev.	Çeviren
DAK	Dictionnaire Armeno-Kiptchak
ed.	Editör
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUTG	Eski Uygur Türkçesi Grameri
GT	Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)
KB	Kutadgu Bilig
KF	Kitabu Fi'l – Fıkh Bi – Lisani't Türki
Kİ	Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk
KS	Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye
ME	Muḳaddimetü'l-Edeb
NF	Nehcü'l-Ferâdis
OTG	Orhon Türkçesi Grameri
TLG	Türk Lehçeleri Grameri
TZ	Ettuhfet-üz- Zekiyye fil-Lûgat-it- Türkiyye
US	Urumskiy Slovník
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin. Kitâbü fi'l-fıkh bi-lisâni't-Türkî (İnceleme – Metin–Sözlük). Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1989.
- Arat, Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig III İndeks. (haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, & N. Yüce) İstanbul: TKAE, 1979.
- Argunşah, Mustafa ve Galip Güner. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit, 2015.
- Ata, Aysu. Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Atalay, Besim. Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1945.
- Brockelmann, Carl. Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden: Brill. 1954.
- Caferoğlu, A. Abû - Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 1972.
- Chirli, Nadejda. Alğış Bitigi - Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book), Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Hollanda, 2005.
- Demir, Nurettin, ve Emine Yılmaz. Türk Dili El Kitabı. Ankara: Grafiker, 2009.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- Eraslan, Kemal. Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ, 2009.
- Erdal, Marcel. Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II. Wiesbaden: Harrassowitz: 1991.
- . A Grammar of Old Turkic. Brill, Leiden-Boston: Handbook of Oriental Studies, 2004.
- Ergöneç Akbaba, Dilek. 'Nogay Türkçesi', Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, s. 623-678.
- Gabain, Annamaria von. Eski Türkçenin Grameri. (çev. M. Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
- Garkavets, Aleksandr. Urumskiy Slovník. Alma-Ata: 2000.
- . Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I. Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı: Deşt-i-Kıpçak, 2002.
- ve G. Sapargaliev vd. Töre Bitigi, Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano Kıpçakskiy Protseessualniy Kodeks - Lvov, Kamenets-Podolskiy 1519-1594. Almatı: Deşt-i Kıpçak, 2003.
- . Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II. Pamyatniki duhovnoy kultury Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov. Almaty: Kasean Baur, 2007.

- . Kıpçakskoye Pis'mennoe Nasledie III. Kıpçakskiy Slovar. Almatı: Kasean Baur, 2010.
- Gedizli, Mehmet. "Türkçede Tek Şekilli ve Çok İşlevli Yapım Ekleri". Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, Ankara, s. 3351-3369.
- Gülensoy, Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Hazar, Mehmet. "Türk Dilindeki Fiilden İsim Yapan –cAk Eki Hakkında." Dil Araştırmaları Sayı:8. Bahar (2011): 141-153.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya. "Kırgız Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, 481-542.
- . "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi." Dil Araştırmaları Sayı: 10. 2012, s. 17-81.
- Musaev, K. M. Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya. Moskva: 1964.
- Öner, Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- . 'Tatar Türkçesi', Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, 679-748.
- Pekacar, Çetin. 'Kumuk Türkçesi', Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, 939-1008.
- Räsänen, Martti. Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen. Helsinki: Studia Orientalia Editio Societas Orientalis Fennica. 1957.
- Salan, Musa. "Ermeni Kıpçakçasındaki –GANLAN-/MAGANLAN- Yapısı ve Tarihi Türkçedeki 'İsim-fiil+Yapım Eki' Yapıları Üzerine." Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Genç Akademisyenler Sempozyumu: 6-7 Kasım 2013: 483-508.
- Serebrennikov, A. Boris ve Zemfira Gadjieva. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri (çev. Tevfik Hacıyev ve Mustafa Öner), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Şenyüz, Fatma. Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.
- Taş, İbrahim. Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Tekin, Talat. Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul: Sanat Kitabevi, 2000.
- Tenişev, Edhem Rahimoviç. Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov (Morfologiya). Moskva: Nauka, 1988.
- Tryjarski, Edward. Dictionnaire Arméno-Kiptchak D'après Trois Manuscrits des Collections Vienneises (Fascicules I-IV). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968-72.
- Uygur, Ceyhan Vedat. 'Karakalpak Türkçesi', Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, 543-622.
- Yazıcı Ersoy, Habibe. 'Başkurt Türkçesi', Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 2007, 749-810.
- Yüce, Nuri. Mukaddimetü'l- Edep, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.

BİR MÜŞTAK BABA ŞİİRİ’NİN ONTOLOJİK ANALİZİ BU YÖNTEMİN DİL ÖĞRETİMİNE GETİRİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Rabia Şenay ŞİŞMAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
rs.sisman@alparslan.edu.tr

Giriş

Şiir bir müddet dil potasında harmanlanmayı bekler. Bu bekleyiş ses-anlam birleşimlerini geliştirir ve derin duyarlılıklarla bir şekilde ilişkilendirilmiş ritim duygusu bazı temayüllerle şiir sanatı formunda biçimlenir.

Sözcüklerin taşıdığı ses-anlam zenginliği şiir dilini ölçünlü dilden ayırır. Günlük kullanıma ait sözler, özgün nitelikli hâlleriyle şiir dilinin imgesel yansımalarına dönüşür. Bu itibarla tabii olarak şiirin tasarruf ettiği dile özgü ürünler, taşıdığı anlam-ses birliktelikleri ile sezdirdiği metaforlar söze dayalı bilimlerin yetki ve ilgi alanına dahil edilmiştir. Öte yandan şiirin ana malzemesi dilden ayrı değildir. Dolayısıyla metinde kullanılmış dili anlamak metni anlamakla eş değer görülebilir.

“Nasıl heykeltıraş veya bronzun, resim renk ve çizginin, müzik tonların biçimlendirilmesi, düzenlenmesi bir bütün hâline getirilmesiyle oluşuyorsa, şiir de dilden seçmeler yoluyla ortaya çıkarılır. Şiir örgüsünde kullanılan araçlar incelenebilen, araştırılabilen ve kanıtlanabilen dil öğeleridir. Şair neyin peşine koşarsa koşsun, neyi amaçlarsa amaçlasın, dilden oluşmuş bir yapı gerçekleştirir” (Kortantamer, 1993: 273).

Çözümlemede tercih edilen modern yaklaşım bir gereklilik olarak düşünülebilir. Çünkü edebî metinler içinden çıktıkları çağa ve coğrafyaya ait oldukları kadar evren şümuldürler ve “metin eski de olsa ona bakan göz yenidir ve anlaşılacak isteniyorsa yeniyile irtibata geçmelidir.” (Carlaui, 1985: 112). Nitekim Aksan şiiri modern bir disiplin olan dilbilimin birçok alanını yakından ilgilendiren ve konusunu oluşturan bir olgu olarak niteler. Şiir dilini kişisel bir dil kullanımı, bir performans ürünü olarak görür ve bu dili stilistik ve sözcükbilim alanlarıyla içli dışlı bulur. (1995: 19).

“Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Saussure’ün sistemli olarak ortaya koyduğu dilbilim akımıyla birlikte birçok sahada olduğu gibi dil ve edebiyat alanında da eşzamanlı bakış açıları, inceleme teknikleri ortaya çıktı. Metin dilbilim, edimbilim, göstergebilim, yapısalcılık, anlatı bilimi gibi inceleme yöntemleri sadece metni inceleme objesi olarak kabul edip eşzamanlı olarak incelemeye başladılar. Bunun yanında dilbilim yöntemleri geliştikçe bundan klasik incelemeler de etkilenecek, araştırmalarında bu yeni yöntemlerden faydalanmaya başladılar” (2007: 255).

“Metni oluşturan anlam katmanlarını inceleyen ve metnin büyüünün peşinden giden” ontolojik yaklaşımın temellerini Roman Ingarden ve Nikolai Hartmann ortaya koymuştur (Tökel, 2007: 536). Bu anlayışta “güzel kuramının (estetik), özne (süje) ile nesne (obje) arasındaki sağlam bağ ile doğru orantıda olması” önemsenir (Bayram, 2008: 3) ve metin, varlık tabakaları göz önünde tutularak çözümlenir. Tunalı adı geçen yaklaşımı şiirde ses tabakası, heterojen (ayırıcı) nitelikteki anlam tabakası, karakter veya ruhî tabaka, nesne-obje tabakası / arka plandaki ruhî tavır, alinyazısı/ kader tabakası/ doğum-ölüm gibi insana

özgü değişmez gerçeklikleri içeren görünümüler olacak tarzda aşamalandırmıştır (Tunalı, 2014). Bu dört temel katman, şiirin yapısal oluşumunda ileri sürülen dört tabaka ile uyusmaktadır. Bunlar yüzey yapı demek olan ses tabakası; derin yapı demek olan anlam tabakası; derin tasarım demek olan nesne tabakası ve izlek demek olan kader tabakası şeklindedir (İnce, 1992: 27). Ontolojik Analiz Yöntemindeki bu tabakaların özeti mahiyetindeki tablo, Bayram tarafından oluşturulmuş (2003: 2) ve daha sonra diğer araştırmacılarca bu özet kullanılmıştır.

Tablo 1: Şiirin iç yapısı ve dış yapısı	
A. Önyapı (Duyulur yapı, Dış yapı, Ses tabakası, Maddî tabaka, Görünür yapı, Reel varlık alanı, Vonderground)	
dış görünüm, harfler, heceler, ölçü, âhenk, redif, kâfiye, mısra-beyit yapısı (Şiirin varlığıyla duyulan, algılanan, görülen maddî yapısına ait olan her şey).	B. Arka yapı (İç yapı, İrreel varlık alanı, Soyut yapı, Hintergrund) 1. Semantik (anlam) tabaka a. Kelime (cognitiv) semantiği b. Cümle semantiği (sentaks) 2. Obje (nesne) tabakası Anlamın yoğun olduğu bölüm. Anlamı ağırlıklı olarak taşıyan kelimeler. 3. Karakter tabakası Şairin ruh dünyası hakkında bilgiler, kişiliği, hayata bakış açısı... 4. Alinyazısı (kader) tabakası Üçüncü tabakadaki tespit ve tanımlamaların çevre ve bütün insanlık için genelleştirilmesi

Bu çalışmada da bahsi geçen dikkatlerle gerçekleştirilen metin çözümleme çalışmasında katmanlarla kurulu eserin taşıdığı değerler manzumesini ortaya koyabilmek için İsmail Tunalı'nın (2014: 114) sistemleştirdiği ontik tabaka tasnifinden istifade edilerek bütüncül bakış açısıyla şiir ele alınmıştır.

1. Amaç

Makalede Hacı Bayram Veli'ye intisap etmiş Müştak Baba mahlaslı ve M. 1832'de 75 yaşında Muş'ta şehit edilmiş Bitlisli Muhammed Mustafa'nın ağıt niteliğindeki muharremiye redifli şiiri ontolojik bir metodolojiyle (Tunalı, 2014: 114) çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda edebî metinlerde evrensel olduğu düşünülen estetik değerler bir eserin bütüncül yapısı üzerinden hareketle ortaya konmak istenmiş ve elde edilen dille ilgili verilerin eğitimin istifadesine sunulma imkânına atıfta bulunulmuştur.

2. Yöntem

Çalışmada Muharremiye-i Müştak-ı Merhum başlıklı murabba, ontolojik analiz yöntemiyle ele alınırken fonetik, semantik, obje gibi somut olgular aracılığıyla ve şiirin bütünlüğü içinde değerlendirilmiştir. Çözümlemede bahsi geçen şiirin seçilmesinin sebebi, estetik değerlerin tasarruf edilen konu/olay, ait olunan çağ ya da bağlı bulunan zihniyetten öte olduğunu yansıtabilmektir.

3. İnceleme

Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi'nde 146 numarayla kayıtlı 50 varaklık mecmuada Kerbelâ olayıyla ilgili çeşitli divan şairlerine ait mersiyelerin yanında (Topal, 2007) bulunan muharremiyeler arasındaki Muharremiye-i Müştak-ı Merhum başlıklı murabba, maktel türünün örneklerinden kabul edilir (Topal, 2007: 91). *Bir kimsenin*

*öldürüldüğü yer, öldürülme yeri*¹ anlamını taşıyan maktellerde, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehadet olayı ve bunun ardından duyulan acı anlatılır.

*Dilâ geldi yine eyyâm-ı mâtem
Bu rûz-ı bî-vefâda olma hurrem
Hemân hasretle kan ağla dem-â-dem
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Bugün ol ber-siyeh günde giy ey cân
Şehîd oldu o sultân-ı şehîdân
Bugün ehl-i muhabbet eyler enfûsân
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Bugün derd-ile dûd eyler felekler
Bugün hasretle âh eyler felekler
Siyâh-pûş oldu ashâb-ı dilekler
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Hudâ ba's eyleyüp Cibrîl-i emîni
Hüseynin dire dire beşiğini
Döküldi hâke hûn-ı nâzenîni
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Sabâh-ı haşre dek Fâtıma Ana
Ciğer gûşum diye başlar figâna
Gözünden kan aksun dâne dâne
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Bu ayda hâke düşdi mâh-ı enver
Hafîdi Fahr-i Âlem İbni Haydar
Vücûd-ı nâz-perver kaldı bî-ser
Muharremdür meded ey dil Muharrem
Bugün la'net ile yâd it Yezîdi
Hudânun düşmeni mel'ûn pelîdi
Şehîd itdi dirîgâ ol sa'îdi
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

*Dilâ Müştâkîveş biz Haydarîyüz
Velî fazl-ı cehâletden beriyüz
Ali'nün kabrinün asâkiriyüz
Muharremdür meded ey dil Muharrem*

4.1. Şiirde ses tabakası/ ön yapı

Ses tabakasının şiirde anlamı güçlü kıldığı; sözcüklerin ses-anlam yapıları arasındaki bağın, eserin estetik değerlerine katkısı olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir (Wellek-Waren, 1983: 230). *Ses tabakası metnin reel yapısını oluşturur* (Tunalı, 2014). Claude Lévi-Strauss “ses var, sesin bir anlamı var ve hiçbir anlam, kendini dile getiren bir ses olmadıkça var olamıyor,” (1986) derken ses-söz birlikteliğinin kesişim kümesi olarak anlamı göstermektedir. Yıldız, ahenk unsurlarını ele aldığı bir yazısında tekrar eden

¹ <http://lugatim.com/s/MAKTEL>

sözlerin parçanın doğrudan ses sistemi ile ilgili olduğunu belirtir ve ritmi destekleyen seslerin anlama dönük çağrışımlarına dikkat çeker (2006).

Yazıya konu olan şiirdeki yinelemeler en önemli ahenk kuruculardır. Ritim oluşturma adına gözetilen vezin-kafiye, ses-söz uyumları ve tekrarlarla hissedilen ritim duygusu rastgele inşa edilmiş unsurlarla gerçekleşmiş değildir. Söz gelimi eserde her dörtlüğün sonunda tekrar eden Muharrem redifli mısra, metindeki etkili duyuları ana tema üzerinde yoğunlaştıran bir işlevi yerine getirir.

Düz kâfiye örgüsü ile ve aruzun hezec² bahrinde, *me fâ î lün me fâ î lün fe û lün* kalıbında söylenmiş şiirin geneline hâkim ünlüler (azalan sayı ile): 114/e/; 51 /a/; 32 /â/; 48 /i/; 31 /u/; 28 /ü/; 16 /î/; 7 /û/; 6 /o/; 4 /ı/; 2 /ö/³ şeklindedir. Bu durumda en fazla kullanılmış olan /e/, /a/-/â/, /i/ sesleridir. Dizelerdeki havayı yansıtacak etkili sesi kullanmanın ahenk sağlamada yaygın olmasından hareketle *elem*, *acı*, *gam* duygularının yanı sıra, yitirilen değerler karşısında *incinen kalbin* dinmeyen *ağrısı*, yinelenmiş seslerle iletilmek istenmiştir denilebilir; /a/, /u/ gibi kalın ünlüler ise şiirdeki ağır ve acılı havayı destekleyici hüznü taşır gibidir.

Metnin genelinde hâkim ünsüzler (azalan sayı ile): 76 /d/; 70 /r/; 57 /m/; 45/t/; 43 /h/, /n/; 30 /y/; 22 /b/; 14 /k/, /s/; 12 /ş/, /g/; 11/t/; 10 /z/; 9 /f/; 6 /v/; 4 /p/⁴ şeklindedir. Bu itibarla en fazla kullanılmış olan /d/, /r/, /m/, /t/, /h/, /n/, /y/ sesleridir. Biçembilim çalışmalarında /h/ gibi sert seslerin harp ya da harap olma gibi hoş olmayan durumları ve /r/ sürekli sesinin, yitirilenler karşısında derinden duyulan kalp ağrılarının devamlılığını belirttiği ifade edilir. Bunların yanında /y/ sesinin de yalnızlık duygusunu vurguladığı yine aynı tür araştırmalarda geçen bir diğer ayrıntıdır. Belirtilen bu duyular, tekrar eden seslerin şiirin duygu dünyasıyla örtüştüğünü göstermektedir.

Şiirde vezin, redif, aliterasyon ve asonans şeklindeki ses tabakası ahengi sağlayan bağımsız bir tabaka olmakla beraber sezdirmediği anlamlarla, şiirin duygu dünyasına girmemizi mümkün hâle getirmektedir. Çünkü bu ses yapısı ya da “alt tabaka bütün tabakaların ana taşıyıcısı olan alt yapıdır ve üzerinde bulunan anlam tabakasının somut elemanlarıdır.” (Tunalı, 2014: 93).

4.2. Şiirde anlam tabakası/ arka yapı

4.2.1. Kelime semantiği⁵ ve cümle semantiği

Tablo 1. Şiirdeki Kelimeler

asâkir: (عساكر) i. (Ar. 'asker'in çoğul şekli 'asâkir) Askerler	fazl: (فضل) i. (Ar. fazl) Fazla
ba's eyle- : (بعث) i. (Ar. ba's) yollamak; Bir vazifeyle gönderilmek.	figân: (افغان - افغان) i. (Fars. figân < efgân) İztirapla haykırma, feryat.
ber-siyeh: (بر) ön ek. (Fars. ber-) Arapça ve Farsça kelimelerin başına	hafid: (حفيد) i. (Ar. hafid) Erkek torun

² Hezec kelimesi “güzel esle gazel, şarkı, türkü ve benzeri şeyleri söylemek, okumak; bu şekilde söylenmiş şarkı; genizden dalgalanarak çıkan hoş ve sevimli ses; lafızları arasında benzerlik, uyum ve yakınlık bulunan düzenli söz” anlamlarına gelmektedir (Topuzoğlu,1998) Topuzoğlu, T. R. (1998). Hezec, Aruz Sisteminde Bir Bahir. *İSAM* 2014, cilt.17, s. 302-304

³ Toplam 339 ünlü

⁴ Toplam 409 ünsüz

⁵ Kelimeleri, ekler gibi en küçük parçalarına dek incelemenin gerektiği kelime semantik kısmında makalenin sınırlarını zorlamamak adına ayrıntıya gidilememiştir.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

gelerek sıfat ve zarflar yapar; Türkçe'deki “-de” ekiyle “üzeri, üzere, üzerine, üzerinde” vb.nin karşılığıdır: Siyah üzerine, siyahlı.

bî-vefâ: Vefasız

bî-ser: Başsız

cehâlet: (جهالت) *i.* (Ar. *cehâlet*) Bilgisizlik, bilmezlik

ciger-gûş: Çok sevilen

dane: (دانه) *i.* (Fars. *dâne*) Tohum, habbe, tane.

dem-â-dem: Zaman zaman

dilâ: Ey gönül

dir-: Dermek, toplamak

dirigâ: (دریغ) *i.* (Fars. *dirig*) ünl. Eyvah, yazık

dûd: (دود) *i.* (Fars. *dûd*) Duman

enfûsân: (انفس) *i.* (Ar. *nefs* “nefis, can”ın çoğul şekli *enfus*; enfûsân) Canlılar

enver: (انور) *sf.* (Ar. *nevr* “parlamak, aydın olmak”tan *enver*) Çok (daha, en, pek) nurlu, çok parlak

eyyâm: (ایام) *i.* (Ar. *eyvm* “gün”ün çoğul şekli *eyyâm*) Günler

fahr: (فخر) *i.* (Ar. *fahr*) Övünme, iftihar.

hâk: (خاك) *i.* (Fars. *hâk*) Toprak

haşr: (حشر) *i.* (Ar. *haşr*) Toplama, bir araya getirme.

Haydarî: (حیدری – حیدریه) *i.* (Hz. Ali’nin lakabı *Haydar* ve nispet eki –i) Asıl anlamı “arslan” olan ve Hz. Ali’ye lakap olmuş, “yiğit ve cesur” anlamında kullanılmıştır.⁶

hûn: (خون) *i.* (Fars. *hûn*) Kan

ibn: (ابن) (Ar. *ibn*) Oğul

mâh: (ماه) Birtakvim yılının on ikide biri.

meded: (مدد) *i.* (Ar. *meded*) Yardım

Muharrem: (محرم) *sf.* (Ar. *tahrim* “yasaklamak, haram kılmak”tan *muharrem*) Hicrî senenin birinci ayı.

Müştâkî-ves: (مشتاق) *sf.* (Ar. *iştîyâk* “arzulamak, özlemek”ten *muştâk*); (وش) *ek.* (Fars. -ves) Gibi

nâz-perver: (نازپرور) *birl. sf.* (Fars. *perver* “besleyen” ile) Naz eden.

nazenîn: (نازنین) *sf.* (Fars. *nâzenin*) Nazlı

pelîd: (پلید) *i. ve sf.* (Fars. *pelid*) Pis, murdar

rûz: (روز) *i.* (Fars. *rûz*) Gün, gündüz

siyâh-pûş: (سیاهپوش – سیاهیوش) *birl. sf.* (Fars. *pûş* “giyen” ile) Karalar giymiş, yaşlı, mâtemli:

Kaynak: *Kubbealtı Lugatı (Misalli Türkçe Sözlük)*

Şiirin anlam tabakasının estetik değerlerini yansıtan en mühim unsur, kelimeler arasında kurulan ilgililerdir. Dizelerin bütününde müştak, hasret; ber-siyeh giy-, siyâh-pûş ol-; döküldü hûn-ı nâzenîn, bî-ser, kan aksun; nâz-perver, nâzenîn, ciger-gûş, beşik, hafîd, ibn-i Haydar, *muhabbet*, *sa’îd* kelimeleri arasında uyum görülmektedir. Bu uyum şiir yapısındaki bütünlüğü sağlamada etkili bir hususiyettir.

Kelimeler arasındaki uygunluk ve aykırılık durumlarının kıtalara göre incelenmesi aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 2. Şiirdeki Kelimeler Arasında Görülen İlgiler

	<i>Kelimeler Arasında Tenasüp (Uygunluk) Bulunanlar</i>	<i>Kelimeler Arasında Tezat (Aykırılık) Bulunanlar</i>
kita	mâtem rûz-ı bî-vefâda..... hasretle kan ağla..	mâtem hurrem
kita	ber-siyeh giy.....	ber-siyeh gün muhabbet eyle-
kita	derd-ile..... hasretle âh..... siyâh-puş.....	
kita	hâke hûn.....	

⁶ Kutbüddin Haydar (ö. 618/1221[?]) kurulan ve XIII. asrın ilk yarısı boyunca Türkmenler arasında taraftar bulan tarikat ve bu tarikat mensuplarını anlatır. Allah sevgisi yanı sıra Hz. Muhammed ve onun sopuna (ehl-i beyt) duyulan sevginin de önemli bir yeri vardır. (Yazıcı, T. (1998). Haydariyye. İSAM 2014, cilt. 17 s. 35-36).

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

kıta	figân.....	
	kan aksun.....	
kıta	hâke düş- nâz-perver ...bî-ser	hâke düş- mâh-ı enver (göksel olan unsurun toprağa düşmesi)
kıta	la'net....Yezîd düşmen, mel'un, pelid	
kıta	kabr	fazl (erdem anlamından ötürü) cehâlet

Her kıtanın sonundaki mütekerrir dize yukarıda gösterilen kelimelerin aralarındaki ilişkiyi kuvvetlendiren bağlayıcı unsur işlevindedir. *Muharremdür* redifinde bulunan /+dUr/ ek fiilinin taşıdığı bildirme anlamı ve geniş zamanlı kurulum muhtemelen şiire konu olmuş düne ait trajik bir hadisenin ardından hissedilen kalp ağrısının geçmişte olduğu gibi bugün ve yarın da geçmeyecek olduğunu artan bir duyarlılıkla okura sezdirilmesi içindir.

Kan ağla, kan aksun, hurrem olma ya da *ber-siyeh giy* gibi dizelerde geçen emir kipleri içine düşülen acının şiddetini ve keskinliğini anlatır mahiyettedir.

Şiirdeki *dilâ, ey cân, ey dil, meded* gibi ünlemler şiiri konuşma kalıbındaki samimiyete taşıırken bunu bir dua ya da yakarış formunda biçimlendirmektedir denilebilir.

4.2.2. Nesne/obje tabakası

Şiirdeki semantik tabakayı saran bir başka tabaka nesne tabakasıdır. Dizelere hâkim öge *Muharrem* bir diğer ifadeyle *matem ayıdır*. Bununla beraber şiir boyunca artan bir ahenkle yinelenen *meded* sesleniş mülhimdir. Çünkü gam ve kederin yoğunluğu yanında yitirilenlerin kimliği, kalp ağrısını daha da şiddetlendirmekte dolayısıyla acı, bir yardım çılgılığına dönüşmektedir. Keder yoğunluğunun sese dönüştüğü gönülden yükselen ah ve figanların samimiyeti, yardım bekleyenlere merhametini sunacak mutlak güç ile arzulanan yakınlaşmayı sağlayacak gibidir. Bu umulan yakınlık hissi, son kıtada şairin kullandığı *Müşâtâki-veş, Haydarî* ifadeleriyle sezdirilmektedir. Zira kıyılan canlara hasret bir gönülle, kendisini Hz. Ali'ye bağlı olanlardan kabul etme sanılan yakınlaşmanın delili sayılabilir. *Cehâletin aşırılığından uzak bulunma, Hz. Ali'nin kabir muhafızlarından olma* gibi ifadeler, bu durumun diğer sebepleri olarak ileri sürülebilecek unsurlardandır. Bütün bunların yanı sıra çaresizlerin çaresi olan Huda'ya düşman olanların her vakit lanet ile hatırlanması İlahî adaletin zamanlar üstü tecellisi hükmünde görülebilir.

4.2.3. Karakter tabakası

“Kişilerin davranış ve eylemi değil de, arka planında bulunan ruhî tavır ve karakterlerdir.” (Tunalı, 2014: 113). Şiirde hissedilen ruhî tabaka, yitirilen canların ardından duyulan acının şairin kalbinde daimî oluşudur. Çekilen ahlarla ifade edilen bitmez acı, şiirinin tamamında tekrar edilmiş *meded* ünleminden anlaşılacağı üzere Allah'tan gelecek yardım ile hafifletilmek istenmektedir. Şair derin elemine kalpten yaptığı dua ile çare ummak, çıkmazını nihayete erdirmek amacıyla değil, belki bir teselli sebebi bulmak arayışı içinde olmak gibidir.

Başlarken kullanılan *dilâ/ ey* gönül sesleniş şiirin bitiminde bir kez daha yinelenmiştir. Baştaki *dilâ* motifiyle sonda da karşılaşılması okuru, dil/kalp merkezli bir

metafora sürüklemektedir. İnanmış bir kalpte mecrasını bulan sevgi ve acı gibi çelişen duyarlılıkların kullanımı şiiri son tabakasıyla irtibatlandırmaktadır.

4.2.4. Alinyazısı tabakası

Şiirde işlenmiş alinyazısı insanların aralarındaki bağ ya da ilişki ne olursa olsun birbirleriyle düşman olabileceği gerçeğidir. Çünkü katledilen bir peygamber torunudur, onu katleden olarak şiirde adı geçen ise müslümanların halifesi kimliğindeki kimsedir. Kutsiyeti⁷ hiçe sayarak beslenilmiş kin ile büyütülen düşmanlık bir şekilde eyleme döküldüğünde kıyım ya da faciaya dönüşebilmesi hissettirilmek istenen derin üzüntünün çıkış noktasıdır. Feryatların sebebi olan düşmanlıkların kaynaklandığı hırs ile büyütülmüş şiddet, muhatabına atfedilen kutsallıkla ilişkilendirildiğinde daha da endişe verici olmaktadır. Nitekim *bî-ser, hûn-ı nâzenîn, derd-ile dūd eyler felekler, kan ağla, kan aksun, Fâtıma Ana haşre dek figâna başlar* gibi ifadeler bu şiddeti teyit etmektedir. Aynı zaman da bu doğru orantı, alinyazısındaki çelişik duruma bir gönderme olabilmektedir. Bahsi geçen bu gönderme, evrende iyi ve kötünün her an iç içe olduğuna dair bilinen değişmez gerçekliktir.

Alinyazısında varılan son nokta, her kıta sonunda yinelenen *meded* kelimesinden anlaşılacağı üzere kederden muztarip olan sancılı kalbin kurtuluş için *Hudâ*’ya yalvarışıdır. Dua düşmanlıkları bitirebilecek, olumsuzlukları iyi yöne doğru evirebilecek, olmazları olur kılabilir, kaynağını kalpten almış bir itici güçtür.

4. Sonuç ve tartışma

Somut verilerden soyuta ilerleyen bu analiz yönteminde farklı ontik tabakaların aralarında geçişi mümkün kılacak tarzda iç içe oluşları, metnin ön ve arka yapı olarak adlandırılan anlam katmanlarının çözümünü kolaylaştırmakta, kelimeler arası çok yönlü ilişkileri girift hâlden uzaklaştırmaktadır.

Modern bir yaklaşım olan bu yöntem, kaynağını İslamî öğretilerden alan klasik tahlillerle bir arada kullanıldığı takdirde birbirinden ayrı gibi görülen bakış açıları aynı potada harmanlanmış olacağından yeni buluşların ortaya çıkabileceği bir verimlilik meydana getirecektir. Bu şekilde öteden beri bilinen ve belli bir birikime ulaşmış olan ile alışılmadık ve yeni olan, sanatın evrensel çizgisinde bir araya gelecektir. Sonrasında ise dilin barındırdığı söz varlıklarının imkânlarını anlama ve bunları işlevsel kılma gerçekleşecektir.

Klasik şiir geleneğini anlamaya katkı sağlayan bu yeni ve estetik yaklaşım dil eğitimi için de yeni bir zemin hazırlamaktadır. Somuttan soyuta giden dil malzemesi çağrışımları basitten daha az karmaşığa giden bir düzenlemeyle imge yapısını çözme cesareti sunmaktadır. Sezgi gücünü etkin kılan bu çözüm beraberinde duyarlılıkları biçime sokmakta ve böylece kelimelerin çok boyutlu anlam dünyasına giriş mümkün olabilmektedir. Şiirin anlama dönük açılımı ve taşıdığı ritmik doku, bilhassa günlük kullanımda fazla müracaat edilmeyen ama dili yetkin kullanma becerisine sahip her bireyin bilmesi beklenen kelimelerin kavranması ve hafızada tutulmasına elverişli süreçler hazırlayacaktır. Bir anlamda eski ile yeni anlayışların buluştuğu bu tecrübe, ses-söze dayalı işlevsel dil bilgisi öğretimi yanında şiire özgü melodik etki sayesinde kolay ve zevkli öğrenmeyi hazırlayıcı şartları barındırmaktadır

⁷ “innemâ yurîdullâhu li yuzhibe ankumur ricse ehle’l-beyti ve yutahhirakum tathîrâ (tathîran)-Allah Siz Ehli beyt’ten her türlü kiri giderdi ve tertemiz kıldı” (Ahzab-33)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Dile dair bu kazanımlarla beraber klasik sanata ait değerlere ilişkin bir farkındalığın oluşumu gerçekleşebilir. Hedeflenen kelime hazinesi gelişimiyle birlikte geçmişle kurulacak kültür bağının inşası mümkün olabilir. Planlanan öğretim aşamasının bir manzum tür aracılığıyla yapılması hem derin düşünebilme yetisinin edinilmesini hem de genç nesil tarafından karmaşık kabul edilen ve dolayısıyla uzak durulan klasik geleneğe özgü zenginliklerin farkına varılmasını sağlayacaktır. Belki de geçmişe dönük dil ufkunun sınırlarının zorlanmasıyla *eskiye rağbet olmayacağıyla* ilgili bir ezber bozulacaktır.

Dil her kullanımla uyumlu bir biçim ve anlam taşıyıcısıdır. Dil kullanıcıları ise onun türlü biçim ve anlamlarını çoğu kez sezgisel kavrayabilmektedirler. Ama dili bilgisel boyutta da edinmiş eğitilmiş bireylerin geniş olan dil ufukları sayesinde dünyaya yönelik davranış ve düşünüş tarzları gelişmekte, algıları zenginleşmektedir. Dil ile varılan bu düzey, talep edilen bir yeterliliktir. Bunu sağlayacak yenilikçi usullerden faydalanmak ve bu usullerden yeni kuramlar tasarlamak ileri bir anlayışla olur. Modern yöntemlerin alışıldık tarzlarla buluşturulması bu bağlamda olumludur ve gelişimi destekleyici özellikleri çok yönlüdür.

Dün yarının hazırlayıcısıdır. Düne ait disiplinler çıkarımlarıyla yeni yaklaşımların biçimleyicisidirler. Hem dün hem de bugüne ait olan dil, yarını da kuşatacak bir değişkendir. Bundan dolayı durağanlıktan uzak bir özgelik taşır. Bu özge oluş ancak yeni ve ileri yaklaşımlarla çözümlenebilir. Ama bu durum var olanı yok sayış da değildir. Farklı kullanımlara yabancı kalmayan ve eski olanı unutmayan bir dil tutumu edebi olanı ebedi kılacaktır.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Engin. 1995
- Aksan, Doğan. “Divan Şiiri Metinlerinin Ontolojik Tahlili”. Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu, İstanbul: (27-28 Mayıs-2008): 167-182.
- Bayram, Yavuz. “Ontolojik Analiz Metodu Ve Bir Uygulama”. *Yom Sanat Dergisi*, Sayı. 12 (Mayıs-Haziran-2003): 12-15.
- Carlaui, J.C. ve Fillox J. C. *Edebi Eleştiri*, Çev. Ayşe Hümevrâ Çakmaklı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 1985
- Erdem, Mehmet. Dursun.“Ontolojik İncelemeye Dehhânî’nin ‘Eyledi’ Redifli Gazeli Örneğinde Yapısalcı Bir Bakış”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Academic Journal*, Sayı. Volume 2/3, (2007): 254-273.
- İnce, Özdemir. *Tabula Rasa*. İstanbul: Can. 1992
- Kortantamer, Tamer. *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*. Ankara: Akçağ. 1993.
- Lévi-Strauss, C. *Mit ve Anlam*. Çev. Selahattin Erkanlı-Şen Süer, İstanbul: Alan. 1986
- Topal, Ahmet. “Klasik Türk Edebiyatında Muharrem Ayı Etrafında Yazılan Şiirler/ Poems About Muharram in the Classical Turkish Literature”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Erzurum: Sayı. 35. Sayfa. (2007): 89-104.
- Tökel, Dursun Ali. “Divan Şiiri’ne Modern Metin Çözümleme Yöntemlerinden Bakmak”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Academic Journal*, Sayı. Volume 2/3 Summer. (2007). 535-555.
- Tunalı, İsmail. *Sanat Ontolojisi*. İstanbul: İnkılâp. 2014
- Wellek, Renè. ve Warren, Austin. *Edebiyat Biliminin Temelleri*. Çev. A. E. Uysal, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 1983
- Yıldız, Saadettin. “Mustafa Seyit Sutüven’in Şiirinde Âhenk Unsurları”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (2006). 1-16.

Elektronik Kaynaklar

- Kubbealtı Lugatı /Misalli Türkçe Sözlük. Erişim Tarihi: 02.06.2018
<http://lugatim.com/s/T%C3%82R%C4%B0H>

İSMAİL GASPIRALI'NIN KALEMİNDEN ORTAK TÜRK DİLİ

Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA

Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi / Ukrayna

zelfiram@rambler.ru

”Dilde, fikirde, işte birlik” ifadesinin yazarı ünlü yurttaşımız 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Kırım’da yaşayan ve faaliyet gösteren şahıs İsmail Gaspıralı’dır.

Günümüzde Türk dünyası ülkelerinde gerçekleştirilen bir çok konferans, bilgi şöleni ve forumların sloganı olarak seçilen bu kısa ama derin anlamlı ifade tüm Türk halklarının birliğini sembolize eder.

Kendi devrinin meşhur şahsı İsmail Gaspıralı’nın adı, o dönemde meydana gelen değişimler bayrağının ve eski doğmalardan vazgeçerek yeni Türkçülük’ün canlanmasının sembolü oldu.

Malüm ki, Gaspralı 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başındaki eğitimin ünlü bir reformcusuydu. Dünya Müslümanlarının itibarı ve saygısını kazandı, bu itibar ve saygı özellikle Rus İmparatorluğu ve Orta Doğu’da yaşayan Müslüman halkları arasında daha da fazlaydı.

İsmail Gaspıralı bütün hayatını, kendi halkının (Kırım Tatarları) maneviyatını Avrupa kültürünün son başarıları ile bağlamaya çalıştı. Halk kültürü, dili ve dinine bağlılık hissederek ve ona sadık kalarak, Kırım Tatarlarını uyumlu bir şekilde Avrupa kültürüne yakınlaştırmak ve Avrupa halkları ile birleştirmek için çalıştı.

İsmail Gaspıralı Kırım Hanlığı’nın başkenti Bahçesaray’da 1851 yılında doğdu. Çocukluğunda ve okul yıllarında büyük başarılar kazandı. Eğitimini Rusya ve Avrupa’da aldı.

İsmail Gaspıralı’nın bütün manevi ve kültürel mirası onlarca edebi eser ve yüzlerce gazete eserlerinden oluşmaktadır. Ama hayatı boyunca onun en büyük kazançlarından biri “Tercüman” gazetesinin basımıydı.

İsmail Gaspıralı tarafından uzun yıllar kesintisiz yayınlanan “Tercüman” gazetesi Kırım Tatarlarının ilk profesyonel gazetesi sayılır. Gazetenin ilk sayısı 10 Nisan 1883’te çıktı ve 1914’te İsmail Gaspıralı’nın vefatından sonra 4 yıl (1918 yılına kadar) daha yayınlandı.

Kırım’da yayınlanan “Tercüman” gazetesinin ünü Kırım dışında bile “Buhara, İstanbul, Altay, İran, Mısır, Hindistan ülkelerinde” yayılmıştı. Gazete’nin Avrupa ülkelerinde, Amerika ve hatta Japonya’da bile okuyucuları vardı. Böylece, İsmail Gaspıralı’nın gazetesi tüm dünyada bilinen ve saygı gören bir gazete haline geldi.

İsmail Gaspıralı’nın edebi mirası çok yönlüdür. Kendi zamanının politik, sosyal, eğitim problemleri ve onun için en önemli olan Kırım Tatar halkının konumu en mühim konulardandı. Bu konu İsmail Gaspıralı’ yı çok heyecanlandırır.

Bununla birlikte İsmail Gaspıralı dil meselerine ve özellikle Türk dünyasına teklif ettiği ‘Ortak edebi Türk dili’ne büyük önem verirdi. Bu konuyla ilgili bir makalesinde o şöyle yazıyor: *“Her milletin bu günü ve geleceği için dininin bir olması ne kadar mühim ise, dilinin de bir olması önemlidir. Lisan ve edebiyattan mahrum kalmış bir millet ne*

kadar gelişmiş ise de geri kalmış ülkelerden sayılır, çünkü dağılmış ve başkalaşmış bir halde bulunur. Dil ayrılığı mekan tefrikasından daha ağır, daha zarardır. Milletin birliği, lisanın birliğinin tek oluşu sayesinde. Maarif, kültür, bilim edinimi ancak lisan birliği, lisan-ı edebi sayesinde olabilir”(1).

‘Tercüman’ın yayım hayatı boyunca İsmail Gaspıralı oldukça zorluklara katlanıp, yazdıklarını tüm Türk Dünyasına anlatmaya çalıştı, ortak Türk dili yayılması ve işleyişi da dahil olmak üzere. Gaspıralı, cümle Türk milleti için, ortak yazı dilinin, edebiyat dilinin gerekli olduğuna ikna olmuştu. Birçok gazete yazılarında tüm Türk dünyasını bağlayacak Ortak bir Türk Edebi dilinin gerekliliğini söylerdi. Bu dilin Türkiye’de, Kırım’da, Azerbay’can’da, Kazan’da, Sibiry’a’da, Kazakistan’da, Kırgızistan’da, Başkurdistan’da anlaşabilecek, netleşecek bir dil olacağını isterdi. Yazarlar, gazeteciler, bilim dünyasında kullandığı bir dil olarak gördü. Bilindiği gibi İsmail Gaspıralı Türk dillerini ve Türk halklarını birleştirmek uğrunda çok çalışıyordu.

Ortak Edebi Türk dili esaslarını birçok yazısında anlatırken o, ilk önce Türk halkarı arasında ayrılık ve parçalanmaya sebep olan nedenlerin ortadan kalkmasını-ve modern Türk kültürünün yeni sayfasını açmasını isterdi. Neticesinde yeni bir ‘**Türk’lük**’ bilincinin gelişmesine yol açacağına inanıyordu. Bu meseleyi o, yalnız bir edebi mesele değil de, daha fazla içtimayı, siyasi mesele olarak görüyordu. ‘Bizim Matbuat’ başlıklı makalesinde o şöyle yazıyor: “**İlim, tarih, fen, etnografya ve siyasiyeye aşına olanlara bu iş, gün gibi zahirdir. Lisan-ı edebiyesi olmayan kavim ve millet 5-10 yıl değil, hatta 100 milyon can olsa bile heyet ve millet olamıyor**”(2).

Gaspıralı’nın Arap harufatı üzerine yazılmış ve “Tercüman”da yayımlanmış makalelerini metinlerini Latinceye çevirisi Türk profesörü Yavuz Akpınar tarafından yapıldı ve neşre hazırlandı. Bu yazıların birçoğunda ulu mütefikirin dil, eğitim meseleleri görüşünü açıklanmaktadır. Akpınar’ın verdiği bilgilerine göre İsmail Gaspıralı yazılarında Türk dilinin tarihi gelişiminden, çeşitli lehçelerinden, Türkçe’nin büyük sanatkârından ve önemli eserlerinden söz etse de hepsinde temel mesele ‘Ortak edebi Türk dili’dir (3, S.7).

“Tercüman”ın Rus dilinde yayımlanmış kısmında da bu konulara büyük önem verilmektedir. Ama daha çok arap harufatı üzerinde yazılan makalelerinde. Çünkü İsmail Gaspıralı özellikle 1905’e kadar ağır Rus sansürü yüzünden gerçek düşüncelerini açıkça dile getiremezdi.

Bu konuyla ilgili makalelerin birinde İsmail Bey şöyle yazıyor: “**Milletimiz büyük millettir. Zaman ve mekan ne mesafe tesirleriyle fırka fırka ayrılıp bilmez ve anlamaz dereceye geldiği ve 'Türk' yüce adını unutup kimi Tatar, kimi Karakakpak, kimi Kazak, kimi Uygur namları ile dağılıp parçalandıkları malumdur. Bir hayli zamandan beri edebiyat, kültür dili, tek dil fikri ve işi, hayli ilerlediği bir sırada, her bir gazetemiz başka bir şive ve imla kullanıp tekrar bölücülük deryasına düşmeleyim**”(4).

Ortak Türk dili nasıl olmalıdır? Bu konuda düşüncelerini İsmail Gaspıralı kendi birçok makalesinde açıklamış. “Tercüman” gazetesi cümle Türk ocakları arasında oldukça anlaşılan ve okunan olduğu için o, Ortak Türk Edebi dili olarak kullanması için tam bunu seçmeyi teklif etmişti. Bilindiği gibi “Tercüman”ın dili Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden ibarettir. Yani bu dil hem Türkler, hem Özbekler, hem Tatarlar, hem Kırgızlar, hem Azeriler, hem Kazaklar’ın anlayabileceği bir dil sayılırdı. O yüzden İsmail Gaspıralı “Tercüman”ın dilini Ortak Türk dili olarak tüm Türk halklarına öğrenmeyi ve aktif kullanmayı teklif etmişti.

Bu fikri gerçekleştirmek için İsmail bey cümle şiveleri toplamış bir Türk Lügati gerekliliğini söylüyordu. Tüm Türk halklarının bu yönde aktif bir şekilde çalışmasını önerdi ve bu meseleyi hep birlikte çözmeyi teklif ediyordu.

4 Kasım 1905 senesinde yayınlanan “Tercüman”da İsmail Gaspıralı şöyle yazıyor: *“Ortak Türk dili Luğatı bir olmalıdır. ‘Baş’, ‘kaş’, ‘göz’, ‘kulak’, ‘yaş’, ‘aş’, ‘buğday’, ‘piçen’, ‘kırk’, ‘elli’, ‘seksen’, ‘doksan’, ‘aldım’, ‘kaldım’, ‘baktım’, ‘kaçtım’, ‘okudum’, ‘yazdım’, ‘korktum’ gibi sözleri bilmeyen bir türk oğlu yoktur. Bu sözler umumi türk dünyasında bilinen ve kullanan sözleridir. İşte bu gibi umumi Türk sözlerini kullanarak imlayı birleştirmek sayesinde ortak bir Türk dilini meydana çıkarmayı mümkün zannediyorum”.*

Lisanımıza girmiş ve yayılmış *‘imam’, ‘kitap’, ‘nazar’, ‘sabır’, ‘sebat’* gibi Arabi ve Farsi sözleri de Ortak Türk Dili kurallarıyla kullanmak lazımdır diye teklif ediyor İsmail Bey. Bununla birlikte *‘digen’, ‘bargan’, ‘aşagan’* gibi sözlerin *‘demiş’, ‘barmış’, ‘aşamış’* demek olduğunu ‘Tercüman’ı okuyan insan derhal anladığı bilinmektedir. İsmail Bey Kırgız ve Kazak Türkleri için Ortak Türk Dilini anlamak sairleri göre biraz ağırca olacağını düşünüyordu. Lakin o, ders ve mektep kitapları birleştirilse ve bir-iki sene mektep görenler için Ortak Türk dili öğrenmek kolay olacak diye inanıyordu.

Bu yönde İsmail Gaspıralı, aydınlar tarafından oldukça çaba gösterilmesini ve özellikle yazarların desteğini bekliyordu. *«Kalem yavaş hareket ediyor, - diyordu Gaspıralı, - lakin ne çare, şimdilik böyle olacak. İleride Ortak Türk dili daha fazla yayılıp, yazarlar ve okuyanlar arasında daha fazla malum olduktan sonra yazmak da okumak da kolay olur»* (5).

Böylece, İsmail Gaspıralı’nın gazeteciliğinde öz devrinin ve kendi halkının acil sorunlarının arasında dil, eğitim ve özellikle Ortak Türk Edebi Dili konularına çok dikkat etmiş olduğunu biliyoruz. Arşivlerde saklanan “Tercüman”ları dosyalama şekillerinden de bu kanıtları bulabiliriz. “Tercüman”ın zamanının en ilerici gazetesi olduğunu bu kaynaklar ispat ediyor. “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganı ile tüm Türk Dünyası’nı birleştirmeye çağıran ve bu yönde derin bir iz bırakan değerli şahsiyet İsmail Gaspıralı ile bizim yurttaşımız olduğu için büyük gurur duyuyoruz.

Maalesef birçok tarihsel nedenleri dolısıyla Ortak Edebi Türk Dili yaratma konusu 19.-20. Yüzyıllarda gerçekleşmemiştir. Günümüzde bu meseleye yeniden önem vererek yine de şekillendirmemiz gereklidir; çünkü o Türk dünyasının kültürünü, maneviyatını, dünyamızı geliştirmek gibi birçok temel maksadımız ve parlak bir geleceğimize yeni ümitler verir.

KULLANILAN MENBALAR:

Tercüman. – 7 Kasım 1905 yılı.

Tercüman. – 3 Şubat 1906 yılı.

İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları: Neşre Haz. Y. Akpınar.
– İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2015. – 512 s.

Tercüman. – 7 Kasım 1905 yılı.

Tercüman. –7 Kasım 1905 yılı.

Ablayev E. İsmayil Gasprinskiy – hümanist, eğitimci, mütefikir. – Simferopol. ‘Dola’. –
2008 yılı.

İsmayil Asanoğlu Kerim. Gasprinskiy'nın canlı tarihi. – Akmesit. ‘Tarpan’. – 1999 yılı.

İsmayil Gasprinskiy – büyük eğitimci. – Simferopol. ‘Tarpan’. – 2001 yıl

TÜRKOLojİDE -RAK/-RÄK EKİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Maral Annayevna TAGANOVA
Milli Elyazmalar Enstitüsü / Türkmenistan
manyeye@mail.ru

İşbu bildiride, “Dilde kapalı Dil bilgisel anlamı” açmaya ve araştırmaya olanak sağlayan Dil bilgisel görevi (Ganiyev, 2009:13) açısından Türkmencedeki **-rak/-rāk** eki üzerine bir bakış açısı sunulacaktır.

Belirtildiği gibi, "Türk lehçelerinde ve dünyanın diğer dillerinde karşılaştırma dereceleri sadece niteliksel sıfatlarda mümkündür" (Serebrennikov, Gacıyeva, 1986:111). Niteliksel sıfatların bir tanımı da: duyarlar tarafından algılanan sıfatlar (**tatl, acı, beyaz, siyah, mavi, yavaş, yumuşak, düz, geniş, dar, yüksek** vb.); karakter ve psikolojik karakter özelliklerini belirten sıfatlar (**akıllı, iyi, hain, kurnaz** vb.); değerlendirmeyi bildiren sıfatlar (**mükemmel, harika, kötü, iğrenç** vb.) şeklinde sıralanabilir.

Y. D. Polivanov **-rak/-rāk** eki: “...nesnelere atfedilen özelliklerin ve niteliklerin belirtilmesi için bu özelliğin doğal varsayılan potansiyel derecesi (veya başka bir nesnenin işbu özelliği ile karşılaştırıldığında ya da bu karşılaştırmanın ötesinde) ve bu zemin üzerinde morfolojik ifade ediliş derecelik özelliği büyür. Karşılaştırma derecesi olarak Rusça ’da, Sanskritçe ’de, aynı zamanda üstünlük veya kuvvetlendirme derecesi olarak Özbekçe ’de (bu derecenin başka bir nesne ile karşılaştırılması yok: **ərzən-rəq** veya **ərzən-rəq** ‘ucuz’), ya da nihayet pekiştirmeli derecesi (aynı zamanda karşılaştırma varsayımı ve üstünlük derecelik anlamı olmadan) – Özbekçe ’de **qı –p-qızıl, qə-p-qəræ...** “kıpkırmızı, simsiyah...” diyerek belirtir (Polivanov, 1991:38).

Bilindiği üzere, N. K. Dmitrov karşılaştırmayı ikiye ayırır: 1) soyut karşılaştırma niteliği nesneler tarafından yapılmaz, nazari olarak anlaşılan normun yardımı ile yapılır. Meselâ, **sargılt** norm ve yeteri kadar alameti olan **sarı** sıfatıyla karşılaştırma tahmin edilir; 2) Somut, nitelik karşılaştırma somut şeyleri karşılaştırma ile bağlıdır. Bilgin şöyle örnekleri verir: *Железо тверже олова* “Demir kurşundan daha sert” veya *Ибрагим умнее Юсуфа* “İbrahim Yusuf’tan daha akıllı” (Dmitriyev, 1948: 83-84).

Düşüncesinin devamında N. K. Dmitriyev: “Aslına bakılırsa, soyut ve somut formlar (yani dar anlamda karşılaştırma derecesi) bir normal nitelik derece üzerinden ilerler. Buna dilbilgisinde pozitif derece denilir. Mantıken, tamamıyla gösterilen nitelik bu norm diye tespit edilmiş, dilbilgisi de o sıfatların esas formu olur ve ondan geriye kalanları dış taraftan pozitif derece ve özel ekin yokluğu ile karakterize edilir” (Dmitriyev, 1948: 83-84).

N.K.Dmitriyev’e göre, karşılaştırma derecesinin soyut şekillerine, temelde nitelikli gevşetme ve güçlendirme formları aittir. Türki dilleri de **bu niteliklerdeki yeterli araçlara ve fona** (sentetik ve analitik) sahiptir. Örneğin, Türkmence sözcükler: **gızılja, gızılrak** (gevşetme, sintaktik formu) - **has gızıl, çım guyl, ören gızıl** (güçlendirme, analitik biçim).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gacıyeva **-rak / -rāk** eklerinin bazı modern Türk dillerinde sıfatların karşılaştırmalı derecesini oluşturmak için bir sentetik yöntem olarak özel eklerin **-irak/-irak, -rak/-rāk** kullanıldığını belirtmişler. Buna ek olarak Başkurt dilinden "**Вәли Кәримзән ка'рнърақ**" - “Vali Kerimden büyük”, Tatarca’dan "**Са'фа Фа'лидән кәшилпәк**" - “Safa Galey’den güçlü”, Kırgızçadan "**Мелыс Чакыштен улу:рақ**" -

“Melis Çakışiden büyük ", Özbekçeden “*Нёқ олмадан ширирёқ* ” – “Armut elmadan tatlı" gibi örnekleri de vermişler (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:113).

Bu eklerin özellikleri üzerine B. A. Serebrennikov N. Z. Gaciyeva şunu söylerler: - *rak/-irak* ekleri sıfat ile ifade edilmiş niteliklerini gevşetmiştir veya güçlendirmiştir (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:113). Özbekçe *сowуқрак* «biraz soğuk»– *сowуқ* «soğuk», *мајдароқ* «biraz ufak» < *мајда* «ufak», Başkurtça *әсірәк* «biraz ekşi» < *әсі* «ekşi», Nogay’ca *қатырақ* «biraz katı» < *қатты* «katı», Tatarca *зуррак* «biraz büyük» < *зур* «büyük», bunların anlamlarında gevşetme, Özbekçe *јахшъроқ* «has gowı daha güzel coh» < *јахшъ* «güzel» ve *баландроқ* «çoh yüksek» < *баланд* «yüksek», Kazakça *кішірәк* «çoh küçük» < *кіші* «küçük» gibi sözcüklerde güçlendirme var (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:113).

Karşılaştırma derecesi olarak *-rak / -rāk* ekleri hakkında Mırza Kazembek Çuvaş dilinde bu ekin *-rah* ve *-reh* formunda sahip olduğuna işaret ediyor (Kazembek, 1846:59).

Ünlü Rus Türkolog’u N. A. Baskakov Karakalpakça’daki *-rak--rek, -yrak/-irek* ekine dair, onun “niteliğin kuvvetlenme şekli” diye belirtmiştir ve şu örnekleri vermiştir: *ак - ак - аз –ырак* «biraz beyaz, beyaza yakın», *кёк* «mavi» - *кёз-ирек* «biraz mavi, maviye yakın» vs. (Baskakov, 1952:218). Bilgin bu tür eki alan şekillerin yalnız sıfatlara ve zarflara değil, aynı zamanda diğer sözcük türlerinin niteleyici şekillerine de has olduğunu vurgular ve Karakalpakça’dan aşağıdaki örnekleri vermiştir: *ерте* «erken» - *ерте-рек* «biraz erken», *джарык* «aydın, açık» - *джарыз-ырак* «biraz aydın, biraz açık»... *көтерип* «kaldırarak» - *көтериб-ирек* «biraz kaldırarak» vs. (Baskakov, 1952:211). Dilbilimci işbu şeklin sadece diğer nesneler ile karşılaştırıldığında değil, aynı zamanda diğer durumlarda da rastladığını, verilmiş olan niteliğin kuvvetlenmesinin var olduğunu bildirdiğini belirtir (Baskakov, 1952: 211). Buna ilave olarak dilbilimci işbu ekin zarf fiillerine de eklendiğini belirterek, şu örnekleri getirir: *көтерибирак* «biraz kaldırarak», *бюклемирак* (бюклебирак) «biraz bükerek» (Baskakov, 1952: 212).

Çuvaş dilinin modern ders kitaplarında bu ek sıfatların karşılaştırılmasında üstünlük derecesi olarak adlandırılır (Nikolayeva, 2004: 48).

Başkurt dilinin gramerinde de belirtildiği gibi Başkurt dilinde karşılaştırma derecesi *-rak / -rāk* ekiyle (sesli harf ses temelleri sonra) oluşturulduğu belirtilir. Örneğin: *әсе* (acı) - *әсепәк* (daha acı); - *rak / -erāk* , - *orak / -orāk* ekiyle (sessiz harf ses temelleri sonra): *yyuan* "kalın" - *yyuanyrak* "biraz kalın", *beyek* "yüksek" – *beyegrāk* “biraz yüksek”, *ozon* "uzun" - *ozonorak* " biraz uzun" *söm* "derin" - *sömerāk* " biraz derin" (Grammatika sowremennogo başkirkского, 1981:195).

B.A.Serebrennikov ve N.Z.Gaciyeva " Yakut, Altay, Türk, Azeri, Gagauz gibi Türk dillerinde *-rak* eki olmadığını belirtmişler (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:113). Türkçede işbu ekin kullanımına dair Türk dilbilimcisi Banguoğlu Tahsin, Marcel Erdal, Zeynep Korkmaz ve Rus Türkolog’u A.N. Kononov gibi isimler kaleme almışlardır.

Banguoğlu Tahsin “*-imtrak* Sıfatları (Önadları): Bu ek önceki *-imt. K* ekinin *-rek* karşılaştırma ekiyle uzatılmış daha yeni ve canlı şeklidir. Orta hece düşmesiyle kısalmış ve sesli uyumundan kaçmış görünür. Nitekim Yeni Türkçe’de anlamdışı *-imsi* ekiyle yarışa girişmiş, fakat geri kalmıştır. *-imsi* eki geniş bir kullanım kazanarak bir çekim eki halinde sıfatlara (önad) ve adlara gelip bir benzerlik sıfatları (önad) sınıfı meydana getirdiği halde - *imtrak* üretiminde renk ve tat sıfatları (önad) yapma sınırını pek aşmamıştır: *Yeşilimtrak*

kızılımrak bozumtrak sarımrak mavımrak morumtrak acımrak ekşımrak mayhoşumtrak” diye dikkatleri çekiyor (Banguoğlu, 1986:150).

A. N. Kononov ayrıca Türk dilinde **-rak/-rāk** ekinin mevcut olduğuna dikkatleri çekerek, onun karşılaştırma derecesini oluşturulmasında verimsiz olduğunu söyler. Bu ekler ufak kelimelerde korunur: **acı – acırak, ince – incerek, alçak – alçarak, küçük – küçürek, ufak -ufarak** (Kononov, 1956:160).

Ünlü Türk dil bilimcisi Z. Korkmaz **-rak/-rük** yapım ekine dair şöyle yazar:”+rAk eki aslında sıfatlarda üstünlük derecesi bildiren bir karşılaştırma ekidir. Ancak, Türkiye Türkçesinde zamanla ve işlev kayması yoluyla; küçültme bildiren bir eke dönmüştür. Küçültme derecesi hafiftir “biraz” anlamını verir: **acırak turp**, **alçarak** (<alçak-rak) yer; **bozrak arazi**; **dışrak** evler; **küçürek** oda, **ufarak** çocuk gibi. Kullanım alanı birkaç sözcükle sınırlıdır. Varlığını daha çok, bundan sonra verilicek olan +**(I)mtrak** küçültme ekinde ortaya koymuştur”. Daha sonra dil bilimci Banguoğlu Tahsin’in düşüncelerini göz önünde bulundurarak +**mtrak** yapım ekine dair düşüncesini şöyle beyan eder: «Akla yakın gelen bu görüşe göre, ekin yapısını +*mtlg+ + rAk> +ImtIrAk biçimimdeki bir gelişmeye ve bir birleşik eke bağlamak gerekir» (Korkmaz, 2017:373).

M. Erdal **-rak/-r  k** yapım ekini elatif (  st  nl  k derecesi) ve karşılaştırma derecesi yapan ek olarak belirtmiş. Bu yapım ekinin kendiliğinden olan üretkenliğini gözler önüne sererek, dil bilimci bunun günümüze kadar çok sıradan olmadığını belirtmiştir. Tarihi metinlerde **-rak/-r  k** ekini alan sözcüklerin kullanılışından söz a  arak, öncelikle bu gibi örnekleri **artokrak**, **yügrük**   eilinde Kutadgu Bilig’den getirir. Daha sonra **yovuzrak** zıt anlamının rastladığının altını çizerek, bilgin yazılı kaynaklarda **yügrük** sözcüğüyle örneklerin fazla olduğunu yazar. Dil bilimci adı anılan ekin yalnız sıfatlar ve zarflarla birlikte kullanıldığına dikkatleri çekmiştir. İstisnayı “efendi, h  kim, sahip” anlamındaki açıkça **b  g**   ekilinden meydana gelen **b  gr  k** sözcüğü oluşturur. Bu yapım ekinin zarflarla kullanımına örnek olarak M. Erdal “  nce, kadar, erken, en erken” anlamlarındaki işbu sözcükleri getirir: **a  snurak**, **ert  r  k** ve **  nr  r  k** (Erdal, 1991:63). Bilgin aynı zamanda **+rAk** yapım ekinin sözcüklere **-Xn** (**  st  nr  k**, **b  t  nr  k** ve **yak  nrak**), **-(X)g** (arıgrak, yenigr  k) kalıbında eklendiğine dikkatleri   eker. Dil bilimcinin **+dA** (**yagız yerd   ag(t)rrak**) ve sair kalıptaki sözcüklerin adı geçen ek ile sözcük işlevine dair ilginç d    n  ce M.Erdal’ın **-rak/-r  k** eki üzerine kapsamlı ve derinlemesine araştırma yapmış olduğı sonucuna varabiliriz (Erdal, 1991:64).

Azeri dilinin gramerinde **–rak/-rek** ekinin “belirtinin veya niteliğin azalmasını belirtir” denilmiş ve **јахшырах** “biraz iyi”, **көдәрәк** “biraz kısa” gibi örnekler verilmiştir (Grammatika azərbaydjanskogo, 1971:69). Aynı zamanda bu gramer kitabında **–arak/-ürük** ekli zarf fiilinin şahısta çekime girmiş fiilde belirtilen hareketten önce meydana gelen hareketi bildirir diye belirtilmiştir (Grammatika azərbaydjanskogo, 1971:143).

S.N. İvanov **-rak/-rāk** yapım ekinin ulaçlar ile kullanımı üzerinde durmuş ve: “Naklediliş spesifik özelliği aynı zamanda **-arak** ulaçlarla birlikte benzer gramer dizilerinde de meydana gelir”. Bilindiği gibi, daha önce belirttiğimiz ulaç, çoğunlukla hareketin imgeli durumunu ve dolayısıyla zaman bildiren ulaçlardan farklı olarak genelde kendine özgü hareketin nesnesini taşımaz. Bu gibi nesnelerde, yalnız, nesne hareketin temel nesnesine kısmın bütününe olan münasebeti gibi ilişki kurduğu durumlarda sahip olur: **yüzüm tutuşarak önüme baktım** (Ivanov, 1975:61).

Rus Türkolog'u A. M. Şerbak "küçültme, niteliğin tam olmadığını bildiren" zarf şeklinin oluşması üzerinde dururken **-rak/- räk** ekinin zarflarla kullanımına dair yazmıştır. Buna örnek olarak şunları vermiştir: "Başkurt (**бајарак** "erken", **бігірәк** "daha, fazla"), Karakalpak (**аррак** "ötesi", **ашаһаррах** "aşağıda", **бурунрак** "erken"), Karaçay-Balkar (**алһарак** "biraz öne", **білаһірак** "yaklaşık", **бәһірәк** "biraz yakın", **артдарак** "biraz arkada", **артхарак** "biraz geriye", **кәһірәк** "biraz sonra"), Kırgız (**арірәк** «biraz ötede», **кјінірәк** "biraz geç"), Nogay (**соңірак** «biraz geç», **артірак** «biraz fazla»), Tatar (**баһштарак** «biraz erken»), Özbek (**бәшһаһарәк** «biraz başka», **кәһіһрәк** «biraz geç», **бәһірәккә** «buraya yakın», **һарірәкдә** «biraz ötede»), Uygur (**буруһірак** "biraz erken")" (Şerbak, 1987:10-11). Şerbak, bu ekin sıfatlarla da kullanımına dikkatleri çekmiştir ve "yeterli derece olmayan, tam olmayan belirtileri bildirir diye belirtmiş diye, işbu örnekleri verir: eski Özbek **кіһігрәк касаба** «küçüğümü kale», **улуһрак касаба** "daha büyük kale" (kelimesi kelimesine. ulurak), Azeri. **јаһшһрәһ** "iyimsi", "biraz iyi", **гөддәрәк** «biraz kısacık»; Başkır **әсһрәк** «tuzlumsu»; Gag. **дарарак** «darımsı»; Kaz. **көгірәк** «mavimsi», Kar. **аврулурах** «biraz ağırlı», Karaç.-Balk. **каліһірак** «biraz kalın», Kırg. **катһрәк** «biraz sert»; K.-Kalp. **аларак** «biraz sarıya çalan»; Kım.-Tat. **аһһірәк** «acımsı»; Kum. **алаһшарак** «biraz alçak»; Nog. **көгірәк** "mavimsi"; Tat. **авһрәк** "biraz ağır"; Türkm. **овнуһрак** "biraz küçük"; Özb. **кәһрәк** "siyahımsı", Uyg. **акһрәк** «beyazımsı», Çuvaş **әһһәрах** «biraz sıcak» vs." (Şerbak, 1977:114-117).

"Oğuz dil grubu **-(j)a** ekli özel ortacı **-rak** eki ile birleşerek başka dillerdeki sıfatların tam olmadığı anlamını verir" diye belirleyen dilbilimci **-rak/-räk** ekinin ortaçlarla kullanımına dikkat etmiştir: Azericede **Баһмамаһа чалһшараһ** "bakmamaya çalışarak", Gagavuz'ca **лаф әддәрәк** "söyleyerek", Türkçede **сәсіні алчалтарак** "sesini alçaltarak" (Şerbak, 1981:123; Şerbak 2016:67, 137,181).

A. M. Şerbak'ın **-rak/-räk** ekinin meydana gelmesiyle ilgili düşüncesi de dikkat çeker. Şerbak, bu ekin önu ünlülü veya ünsüzle iki türünden oluştuğunu söyler. Ünsüzle olanı çok daha eski, ünlülü olanının ise daha sonra meydana gelmiş olduğunu düşünen J. Eckman'ın düşüncesi ile benzerdir (Eckman 1953:52). A. M. Şerbak'ın kendisi, eğer **-(i)рак** ~ **-(y)рак**...eki "kısalmak", **көгәһр-** ~ **көкәһр-** "mavileşmek, mavi olmak", **аһар-** ~ **аһар-** "beyazlaşmak, beyaz olmak" gibi fiillerden türeyen şekillerine açıklık getirilmesini göz önünde bulundurulursa, o zaman ilk türü (yani ekin ünlülü olan türü) ilk olarak meydana gelmiştir demek mümkün. Bu tür **-(i)рак** ~ **-(y)рак**...ekin yeni etimolojisini savunanlar tarafından da desteklenmektedir. Onlar bunu münferit sözcük ile bağlamaktadırlar. Sibirya'nın ve Altay'ın Türki dillerinde yinelenen ilk anlamı "biraz, azıcık" olan analitik şekillerde yardımcı sözcük olarak kullanılan **әрак** (~ **арак** ~ **арүк**) ilgece rastlanır (Ishakov, Palmbah 1961:186) demekle bilgin şu örnekleri verir: Tuv. **кїһіл әрак** «biraz kırmızı», **улуһ әрак** "biraz büyük", **көк арак** "biraz mavi", **сарһ әрак** «biraz sarı»; Hakas. **кїһг арах** «biraz küçük», **чдн арак** «biraz kalın», **хіһіл арах**, **һарамдїх арах** (Babuşkin, 1953:21; Dyrenkova, 1948:42); Şor. **ак әрак** «biraz beyaz», **көк әрак** «biraz mavi», **чабал әрак** «biraz kötü» (karşılaştırm. Alt. **аһаріһр**, **көгөрік**, **сарһарік**, **кїһарік**) (Şerbak, 1977:114).

A. M. Şerbak yine **-(i)рак** ~ **-(y)рак**...ekin bazen adlara, **var/yok** sözcüklerine, ortaçlara, zarf fiillere ve zarflara eklendiğinin, bu ise onun kendi başına sözcük – ulaçlardan meydana geldiğini kanıtlar diye belirterek şu örnekleri getirir: Eski Türki **алімрак** «biraz bilgin», **білгәһрәк** «biraz biliyor»; Baş. (dial.) **кїрһарак** «biraz kenara», **сіммәһрәк** "biraz derinlemesine", **кїска караһірак** «biraz geç» (İşbulatov 1959:105-106); Gar. **аһараһ карїндаһш** «Abi», **ігімрах карїндаһш** "kardeş" (Musayev, 1965:181); Tat. **аркаһарак** «yzyrak», **сулһарак** «biraz sola», **алһарак** «biraz önce», **уңһарак** «biraz sağa»; Türk.

olarak; Özb. *y шәйрәк адам* «o, biraz şair kişi», *күчаниң бәшрәбидә* «sokağın biraz başında», *кәчибрәк* «biraz kaçarak», *бәррәк* «biraz var», *јүкрәк* «biraz yok», *чәтрәккә* «biraz kenara», *чанрәккә* «biraz sola», *јңрәккә* «biraz sağa», *әлдінрәккә* «biraz öne» (Gulomov, 1959:50, 54); Çuvaş. *вӑрманарах* «ormanın daha içine» (Andreyev, 1957:98).

A.M. Şerbak *-rak/-rāk* eki ile oluşan morfolojik birimlerin karşılaştırma derecesinin şekli olmadığını ve asla olmadıklarına söyleyerek doğru belirtmiştir. Türki dillerinde karşılaştırma sıfatların ismin ayrılma halindeki adlar ile kullanılması ile bildirilir. Bu durumda sıfatın *-(i)rak ~ -(y)rak* eki ile kullanılması mümkün, fakat onun bunsuz kullanımı da mümkün diye doğru belirtmiş ve buna dair şöyle örnekleri vermiştir: Gırg. *Алмурут алмадан таттӱрӱк* “armut elmadan daha tatlı”, *бал канттан таттӱ* “bal kesme şekerden tatlı” (Umetaliyeva 1957:45). Bilgin Modern Türki dillerinin bazılarında *-(i)rak ~ -(y)rak*...şekillerini karşılaştırmada kullanmaya özen gösterilmiştir sonucuna varmıştır (Şerbak 1977:115).

Ad soylu çekim kategorileri arasında V. G. Guzev karşılaştırma derecesinin kategorisini sıfatın ve zarfın tek öğeli kategorisi olarak adlandırır. “Onun şekli kendisinde *-(y)rak* göstergesini taşır”. Bu kategorinin dil bilgisel anlamında, karşılaştırılan objenin nitelik derecesine göre (1), boyutuna göre, aynı zamanda görünüşüne bakılırsa herhangi bir hesap noktasından geçici ilgisine göre farklı oluş kavramı mevcuttur: (1) *bir söz әjidām kim şakkārdān datlurak* (IO3, 1). “Bir söz söyleyeyim ki şekerden tatlı” (IO3, 1). *sāni gözātūmākdān daxy jegrāk šikārum jokdurur* (IO3, 876). “Benim için sana bakmaktan iyi av yoktur”. *Kačan jinā hācāt olsa ol öñdin dokudugy mīxi çykarur, ol bir mīxi andan ilārūrāk dokur* (KД, 25a) “Ne zaman yine ihtiyaç olursa, daha önce dövmüş olduğu kamayı çıkarır, diğer kamayı ise ötede döver”. Düşüncesini devam ettirerek bilgin, “Karşılaştırma derecesinin kategorisi, bir özellik ya da durum derecesini ifade etme aracı olarak vazife görür, bununla birlikte değerleri objektif gerçekliğin unsurlarının özelliklerini yansıtan birtakım kategorilere aittir” diye yazmaktadır (Guzev, 1987:103-104). Onun bu görüşü A. D. Perednya tarafından desteklenmektedir (Perednya, 2015:230).

Türkmen dilinde *-rak/ -rāk* eki sıfatlar, zarflar ve zarf fiillerle kullanılıyor. Türkmen dilinin gramerinde *-rak / -rāk* ekiyle sıfatların ve zarfların küçültme-üstünlük derecesi öne çıkıyor. Bu ekin kullanım alanı hakkında sıfatların karşılaştırma derecesi ilgili bölümünde değinilecektir. Bu ek ihtiyari karakterlidir ve ufak bir farklılık gösteriyor (Poseluyevskiy, 1976:184; Türkmen dilinin grammatikası, 1999:106).

Türkmenistanlı araştırmacı yazar Seyitnazar Arnazarov *-rak/-rāk* ekinin sıfatları diğer söz gruplarından ayırt etmek için kullanıldığını iddia eder. 20. yüzyılın 90’lı yıllarına kadar *altun, asma* ve *okuvçı* gibi ad sözcükleri *altun sagat, asma ýol, okuvçı gız* gibi gruplarda sıfat olarak bilinirdi. Bu sözcükler *-rak/ -rāk* eki kabul etmez dolayısıyla sıfat değildir. Bu görüş bilim adamı - Türkolog A. N. Kononov’a aittir. O “...niteleme sıfatları adlardan farklı olarak karşılaştırmalı dereceyi ve şekil nitelikleri meydana getirmeye elverişlidirler” diye yazar (Kononov, 1956: 61). Fakat bu prensip sıfatları adlardan ayırmakta daima hatasız çalışmaz. Türkmençe Sözlüklerde hem adlara dâhil edilen hem de sıfatlara dâhil edilen *-çy/-çi, -daş/-deş, -kaş/-keş* yapım eklerini alan sözcüklerle karşılaşıyoruz. Örnek olması açısından eşanlamlı veya sözcük sel grubun sözcüğü alınmıştır:

PIRIMÇI, at. Hileçi, aldawçy, mekir, ýalançy, sapalakçy (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:224) (*Pirimçi* - hilekar, düzenbaz; kazıkçı, madrabaz; kurnaz, açıkgoz).

SAPALAKÇY, syp. Sapalak atýan, hile, pirim salýan adam (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:265) (*Sapalakçy* - kurnaz, açığöz; hilekar, düzenbaz; kazıkçı, madrabaz).

PIKİRDEŞ, syp. Pikirleri biri-biriniňkä meñzeş, bir pikirli, pikirleri deň gelýän (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:223) (*Pikirdeş* – hemfikir).

SYRDAŞ, at. Biri beýlekisine syryny aýdýan, syr alyp, syr berişýän, ýürekdeş. Syrdaşym, başdaşym, ýaman günde ýoldaşym (“Görogly”). Magtymguly, aýdar, ýigitler başy, mejlisde köp bolar onuň syrdaşy (Magtymguly) (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:341) (*Syrdaş* – sırdaş).

ÝÜREKDEŞ (ýürökdöş), syp. 1. Biri-birine ynanyşýan, biri-biri bilen mähirli gatnaşykda bolan, syrdaş. 2. Ýürekden turýan, pikirdeş (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:566) (*Ýürekdeş* - şefkatli, samimi, sevgi dolu).

PEÝDAKEŞ (peýda:keş), at. 1. Haýyr görmek üçin alyş-çalyş, söwda-satyk bilen meşgul bolýan ownuk söwdagär. *Bizler peýdakeş däl, çarwa adam* (“Görogly”). 2. *gepl.d.*Haýryna, peýdasyna çapyjy (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:220) (*Peýdakeş* – yararını ön planda koyan).

GYBATKEŞ (gy:vatkeş), syp. Gybat edip ýören, gybatçy. *Kim zalym, gybatkeş, binamys bolsa, Onda niçe azap görer, har bolup* (Seýdi) (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:508) (*Gybatkeş* - dedikoducu).

Yukarıda getirilen örneklerdeki sözcükler **-rak/-rük** eklerini almıştır (“*pirimçirük* ve *sapalakçyrak*” (biraz kurnaz), *pikirdeşrük* (biraz aynı düşüncede), *syrdaşrak* (biraz sırdaş), *ýürekdeşrük* – az veya çok (biraz daha) şefkatli, samimi, sevgi dolu; *peýdakeşrük* – yararını ön plana almaya eğilimi olan; *gybatkeşrük* – dedikodu yapmaya, gıybet etmeye yatkın kişi).

Yukarıda getirilen örnekler **-rak/-rük** yapım ekini almasına rağmen birer ad sözcükleridir. Bu sözcüklerin Türkmence konuşma dilinde varlığı, anılan yapım ekinin kullanımına dair özelliğini göstermesi açısından önemlidir (ilgili inceleme aşağıda, bakınız).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadciyeva **-rak/-rük** ekine dair sorunun açıklığı hakkında belirtmişlerdir. “Bununla birlikte, Türki dillerde karşılaştırma derecesini ifade etmenin bu yönteminin tamamen kesinleştiğini teyit etmek çok zor” diye dil bilimciler yazmışlar (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:113). N. K. Dmitriyev buna dair şöyle der: “**-rak** ekinin gerçek anlamına dair sorun kesin larak çözülmüş sayılmaz... Bu ilk olarak karşılaştırma derecesi ekine adayların biridir” (Dmitriyev, 1948:87). Aynı zamanda, Türkmen dilbilimcisi H. Gafurova **-rak/-rük** ekinin çok görevli karakterine dair belirtmiştir (Gafurova, 1959:65). Bizzat bu nokta-i nazar bize ekin Türkmence materyalini temel alarak derinlemesine incelenmesi için teşvik olmuştur.

Türkmen dilinin gramerinde, sıfatların karşılaştırmalı derecesi üzerinde durularak, somut bir nesnenin diğer somut nesne ile belirli düşüncenin diğer düşünceyle, insanla başka bir insanla karşılaştırılması sonucunda meydana geldiği belirtilir. Sözcüğün kavramla ilgili karşılaştırılması, bir eksikliği veya üstünlüğü ifade edebilir. Karşılaştırılana kesin olan değeri, sadece söz konusu konuşmacı verebilir (Türkmen dilinin grammatikası, 1999:106). Bundan başka, **-rak/-rük** ekinin sözcük şeklinin kullanım özelliklerine dair daha iki yerde durulur. İlk olarak, karşılaştırılan ismin çıkma haliyle çekime girmiş, nitelik bildiren anlamlı sözcük ise **-rak/-rük** yapım ekini almış durumdadır (*Ol senden akyllyrak. O senden daha akıllı (akıllı)*). Bu durumda, - eki karşılaştırma derecesinin bir eki olarak kabul edilmez,

onun yerine facultative bir karaktere sahiptir. Burada o ilkel şekli ile kullanılmaz, onun yerine nesneler karşılaştırıldığında ortaya çıkan farkın bir göstergesi olarak kullanılır. Bu ekin eklenmesiyle, karşılaştırma derecesinin anlamı değişmez. Karşılaştırmanın düşünülen nesnelerin birinden nitelik, hacim, miktar, durum, içsel özellik ve görünümün, sözcüğün anlamında değil, yalnız konuşmacının konuşmasında yer alan normdan biraz az olduğu, yetersiz olduğu açıklığa kavuşur. İkinci olarak, karşılaştırılan nesne ismin yönelme halinde çekime girmiş ve edatlarla da kullanılmış: *seredeňde, garaňda, görä* +sözcük+ *-rak/-räk* eki eklenir (Türkmen dilinin grammatikası, 1999:106).

Türkmen dilinin gramerinde, sıfatın yetersiz (küçültme) derecesi işlenirken *--rak/-räk* eki üzerinde de durulmuştur. Bu ekin karşılaştırma yapılarında karşılaştırılan nesnenin niteliğindeki küçük bir farkın bir göstergesi olarak bilindiği vurgulanmıştır. Serbestçe kullanılabilecek sıfatlar (yetersiz, eksik derece) ile karşılaştırıldığında, yaklaşık olarak küçük fakat düşük bir nitelime derecesini bildirir. Bu ek, küçültme derecenin diğer eklerinden farklı olarak, çok yönlü ve daha işlek (üretken) bir ektir. Eğer diğer ekler renk ve tat bildiren sıfatlara ekleniyorsa, *-rak/-räk* eki tüm işlek (üretken) sıfatlara (*gyzylrak, agrak, yssyrak, süýjüräk...*) ve işlek (üretken) olmayan sıfatlara (*akyllyrak, gaharjaňrak, suwlurak...*) eklenebilir. Hatta şekil yapan eklerden sonra eklendiği durumlara da rastlanır. Örneğin, *ajymtyk* (acı) - *ajymtygrak* (hafif acı), *sarymtyl* (sarı) - *sarymtylrak* (hafif sarımsı) vb. *-rak/-räk* ekinin yardımıyla temelinde nitelik, durum, hacim, tat, karakter ve türü içeren sözcükler biraz yetersiz olduğunu, az veya küçük miktarda olduğunu bildirir (Türkmen dilinin grammatikası, 1999:106).

Sıfatlar gibi zarflar da kendine has olan karşılaştırma derecesine sahiptirler (Gafurowa 1959: 65). Eğer sıfat derece ekleri genelde tüm işlek (üretken) olmayan sıfatlara ekleniyorsa, zarf derece eklerinde bu durum aranmaz, çünkü tüm işlek (üretken) olmayan zarflardan zarf derecelerini oluşturamazlar. Örneğin *irräk, tizräk* denebilir, ancak *irje, tizje* denilemez (Türkmen dilinin grammatikası, 1999:464).

Zarflarda *-rak/-räk* eki hareketin oluşma sürecinin güçlenmesini bildiren iki tane, o kadar da ayırt edilmeyen düşünsel özelliği olan güçlendirme ve üstünlük derecesinin göstergesidir.

Böylece, eğer *-rak/-räk* sıfat ekleri karşılaştırılan nesnenin nitelik kuvvetini bildirirse de, bazen azalmasını bildirir. Üstünlük-kuvvetlendirici, bu özelliği zarflara da özgüdür, fakat zarflarda bu derece hareketin az karşılaştırılmasını ve kuvvetlendirmesini bildirir (Türkmen dilinin grammatikası, 1999:465).

Zarf fiillerin imlasına dair söz açılırken Türkmençe 'de *-rak/-räk* ekinin ortaçlarla kullanımına da değinelim. Bunda *-yp/-ip* ekleriyle biten ortaçlara *hem* bağlacının kısa şekli ya da *-rak/-räk* veya *-a/-ä* ilgeçleri bağlanırsa *p* ünsüzü yumuşak *b* ünsüzüne dönüşür ve yazıda da gösterilir. Örnek olması açısından: *goýubam, çyzgabrak, agsaklabragadan, ýayaplab-a* vs. sözcükleri getirilir. Burada bizi ilgilendiren sözcükler: *çyzgabrak* (biraz sararak), *agsaklabragadan* (biraz topallayarak) (Türkmen dilinin grammatikası, 1999: 427).

Türki dillerde, onun Türkoloji kaynaklarda bilginler *-arak* ekli zarf fiillere dikkat etmişler. Kıpçak ve Oğuz Türk lehçelerinde *-arak/-äräk* ekli zarf fiilinin mevcut olduğu bellidir: Tatarça *kunäpäk* “gidip”, Azerice *oxujapax* “okap”, Türkçe *duyarak* “duyup”, Gagauzca *kachapak* “gaçarak”, Türkmençe *çyzgabrak* “sıvayarak”. Özbekçe’de *-rök* eki *-b* ekli ulaç yapılarak hareketin etkisini ya hızın düşmesini bildirir. Türkçedeki *okuyarak* gibi sözcüklerde “biraz okumak” anlamının olduğunu ve bunu sonra kaybetmiş olduğunu

belirtmişlerdir (Serebrennikov, Gaciyeva, 1986:232). Aynı düşünce “Türki dillerin dilbilgisi. Morfoloji” kitabında da geçer (Grammatika tyurskih, 1988:18). Bizce burada söz konusu olan **-rak/-rük** eki ve onun fonetik varyantlarıdır.

“Türkmen dilinin dilbilgisinde” **-rak/-rük** eki üzerinde durulur, ne zaman sıfatların morfolojik, sözdizimsel-morfolojik karşılaştırmalı derecesi, üstünlük, pekiştirmeli dereceleri hakkında söz açılırsa, bu ekin bazı eylem şekilleriyle de kullanıldığına değinilir. Adı anılan eserde “Morfolojik karşılaştırmalı derecede, bir nesnenin niteliği ile bir başka nesnenin niteliği arasındaki önemsiz derecedeki farkı bildiren **-rak/-rük** ekinin yardımıyla meydana getirildiği” belirtilir: **ownugrak sogan** “ufak soğan” (**ownuk** “ufak”), **gysgarak sap** “kısa sap” (**gysga** “kısa”), **ajyrak burç** “biber acı” (**ajy** “acı”)” (Grammatika tukmenskogo, 1988:18). Sıfatların, isimlerinin sözdizimsel-morfolojik karşılaştırmalı derecesine gelindiğinde, bu derecenin “sözdizimsel ve morfolojik yöntemlerin bir birleşimi tarafından oluşturulduğu” vurgulanır ve şu örneklerle yer verilir: **Oraz Meretden gowurak** “Oraz, Meret’ten biraz daha iyi”; **Gawun garpyzdan süjjürük** “Kavun karpuzdan biraz daha tatlı” (Grammatika tukmenskogo, 1970:146-147).

Türkmencede, zarfların üstünlük derecesinin iki şekli vardır: a) üstünlük ve b) karşılaştırmalı-küçültme. Burada üstünlük derecesi **-rak/-rük** ekinin yardımıyla meydana getirilir. Türkmencede **-rak/-rük** eki çok görevlidir. Bu ek, temel kökün sözcüksel anlamına bağlı olarak zarfla birleşik halinde ya üstünlük, ya karşılaştırma, ya da hareketin yavaşlaması anlamıyla zarf şeklini meydana getirir. **-rak/-rük** ekli sıfat derecesi esas olarak karşılaştırma anlamı ile görev yapar, o zaman benzeri zarf dereceleri anlamı gibi daha yavaşlatılmış bir karaktere sahip olur ki bazen fark etmek bile zorlaşır. **Çaltrak, irräk...** (Grammatika tukmenskogo, 1970:396). **-rak/-rük** eki bu anlamda bazı eylem şekillerine de eklenebilir: **seresabrak** (dikkatli), **çekinibräk** (utanarak), **basarak** (durmadan) (Grammatika tukmenskogo, 1970:396). Ayrıca Türkmencede “zarfların küçültme ve sevgi ifade eden dereceleri **-ja/-je** ve **-jyk/-jik** ekleriyle yapılırken”, “zarfların küçültme, sevgi ifade eden derecesi **-rak/-rük** ve **-jyk/-jik** eklerinin yardımıyla” yapıldığı belirtilir. Örneğin: **ilerräjik** “biraz ileri”, **tizräjik** “biraz çabuk”, **irräjik** “biraz erken”» (Grammatika tukmenskogo, 1970:397). Bunda “**-rak/-rük** eki ile **-jyk/-jik** eki birleştiği tüm durumlarda son ünsüz düşer” (Grammatika tukmenskogo, 1970:397).

-rak/-rük ekinin özellikleri modern dilbilimcilerin de dikkatini çekmiştir. İşbu ekin, daha kapsamlı incelenmesi sözcüğün **-rak/-rük** ek ile çeşitli görevde ortaya çıktığını gün yüzüne çıkarmaya imkân sağlamıştır. Elde edilen bilgiler, araştırılan ekin sıfatın, zarfın ve eylem şekillerinin karşılaştırmalı derecesi değil, aslında ulaş olduğu düşüncesini öne sürmeye imkân verdi. Biz **-rak/-rük** ekinin herhangi bir kişiden ve herhangi bir nesneden farkı bildirmeye yaradığı düşüncesini öne sürdük. O yüzden **-rak/-rük** ekini sıfatlar, zarflar ve ulaçlarla birlikte farkı bildirmek için kullanılan, Türkmen dilinde özel dil bilgisel gösterge olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu eki “fark bildiren kategori” olarak adlandırma önerildi (Taganova, 2017:301).

-rak/-rük ekinin işlevsel semantikasının çok ilginç ve geniş olması bize işbu ek üzerinde araştırmayı devam etmemiz için olanak sağladı. Söz konusu olan bu ekin, sıfatlar, zarflar, zarf fiiller ve hatta bazı adların sözcüksel gruplar ile birlikte kullanılan bağımsız dil bilgisel kategori olarak değerlendirilmesine dair bizim araştırmamızın sonuçları aşağıda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Türkmencenin Açıklamalı yeni sözlüğünde olduğu gibi (Türkmen dilinin düşündürişli, 2016) Türkmencenin imla kılavuzunda da (Türkmen dilinin orfografik, 2016) -

rak/-rük ekli sözcük biçimlerinin ayrı ayrı sözlük makaleleri şeklinde verilmesi, Türkmencenin modern sözlüklerinde dilin durumunu daha kesin olarak yansıtmaya, Türkmençe konuşma dilinin ince özelliklerini kaydetmeye başladığını söylemeye olanak verdi. Çeşitli durumlarda **-rak/-rük** ekli sözcüğün anlamı farklı şekillerde açıklanabilir: 1) **bir derecede az** - *azda-kände, az-kem (abadrak* - azda-kände abat “biraz kırılmamış (kırılmamış, bozulmamış), *aladaçylrak* - *azda-kände aladaçyl* “biraz endişeli”, *aladaçyrak* - az-kem aladaçy “biraz endişeli”); 2) **diğerleri ile karşılaştırıldığında, biraz, bir ölçüde bir öncekine kıyasla** - *beýlekiler bilen deňşdireniňde, öňkä görä, azda-kände (agrasrak* - beýlekiler bilen deňşdireniňde, öňkä görä azda-kände agras); 3) **diğerleriyle karşılaştırıldığında, bir önceki ile karşılaştırıldığında ağırbaşlı** - biraz - birneme (*ajrak* - birneme aç “biraz aç”, *ahmyrlyrak* - birneme ahmyrly “biraz üzgün”); 4) **hafif, biraz, hafif** - çala, biraz, birneme (*açygrak* - çala açyk, biraz açyk, birneme açyk “az bir şekilde açık, biraz açık, biraz daha açık”, *agyrylyrak* - birneme agyryly, az-kem agyryly “biraz daha acı verici, biraz acı verici”); 5) **tam değil, biraz** - ýarym-ýalta, doly däl (*açanrak* - ýarym-ýalta aç-açan, doly däl aç-açan “tam açıklık değil, biraz açıklık”); 6) **bir ölçüde, az** - belli bir derejede, belli derejede, azrak (*adamsyzrak* - belli bir derejede adamsyz, adam azrak “bir dereceye kadar adamsız, daha az insan”); 7) **çok, gayet** - has, beter (*aglagrak* - has aglak, beter aglak “gayet içli, çok içli”); 8) **yakın ve daha yakın diğerleri ile karşılaştırıldığında** - ýakyn, beýlekä görä has ýakyn (*agrak* - reňki aga ýakyn; beýlekä görä has ak reňkli “beyaza yakın, diğerlerine kıyasla çok beyaz”); 9) **daha küçük, daha hafif** - azrak, ýeňilrāk (agramsyzrak - agramy azrak, ýeňilrāk “ağırlık olarak az, daha hafif”); 10) **daha yakın** - ýakyn (*agşamamarak* - agşamara ýakyn “akşama daha yakın», agşamrak - agşama ýakyn “akşama yakın”); 11) **karşılaştırıldandan biraz fazla, beklenen biraz daha fazla, normalden daha fazla** - deňşdirilýän zatdan, garaşylýandan, bolmalysyndan az-kem köp (*agyrrak* - deňşdirilýän zadyň agramyndan, garaşylan agramdan, bolmalysyndan az-kem agyr “karşılaştırılan nesneden daha ağır, beklenenden biraz daha ağır, olması gerekenden biraz daha ağır”); 12) **daha az** - azrak (*agyrysyzrak* - agyrysy azrak “daha az ağrı, daha az ağrı”); 13) **diğerleri ile karşılaştırıldığında biraz** - beýlekilerden azda-kände... (*agyzylyrak* - beýlekilerden azda-kände agyzyly, diýjegini diýýän “diğerleriyle karşılaştırıldığında biraz kararlı, aklına gelen söyleyebilen”, *ajyrak* - az-kem ajy, beýlekilerden birneme ajy “biraz acı, diğerlerinden biraz daha acı” diyen birneme ajy; 14) **diğerleriyle, bir öncekiyle kıyaslandığında biraz daha fazla** - köprük, beýlekilere, öňküsine görä (*akyllyrak* - aklyly köprük, aňly-düşünjelirāk, beýlekilere, öňküsine görä akylly “daha zeki, diğerlerinden daha akıllı, daha akıllı”); 15) **biraz, daha az; hafif bir şekilde** - azrak, çala, az-kem (*akylsyzrak* - alasamsyzrak, aklyly azrak “biraz aptal, daha az zekaya sahip”, *aladasyzrak* - aladasy azrak, aladasy ýograk “az kaygılı, biraz kaygısız”, *alarak* - çala ala, az-kem ala “hafifçe benekli, biraz benekli”, *alasamsyzrak* - aklyly gelip-gitmeli, çala samsyzrak “biraz aptal, hafif aptallık olan”); 16) **bir şeye daha yakın** - ýakynrak (*alagaraňkyrak* - alagaraňka ýakynrak “alacakaranlığa daha yakın”); 17) **gayet** - has (*anygrak* (anyğyra:k) has anyk “gayet kesin, gayet açık”).

Sözlük makalelerinde açıklamaların gruplandırılmasından, **-rak/-rük** eki ile birlikte sözcük biçimlerinin sözcüğün temel anlamından biraz farklılık gösterebileceği sonucuna varabiliriz. “**azda-kände, az-kem**” (**biraz**), **beýlekiler bilen deňşdireniňde, öňkä görä** “diğerleriyle karşılaştırıldığında bir ölçüde, bir önceki ile kıyaslandığında bir dereceye kadar”, **birneme** “biraz”, **çala, biraz** “hafif”, **ýarym-ýalta, doly däl** “azıcık, tam değil”, **belli bir derejede, belli derejede, azrak** “bir dereceye kadar, az”, **has, beter** “çok, gayet”, **ýakyn, beýlekä görä has ýakyn** “yakın, diğerleriyle karşılaştırıldığında biraz yakın”, **azrak, ýeňilrāk** “az, yavaş”, **ýakyn, beýlekä görä has ýakyn** “yakın, karşılaştırıldığında biraz

yakın”, *yakyn* “yakın”, biraz fazla, *deňeşdirilýän zatdan, garaşylyňandan, bolmalysyndan az-kem köp* “karşılaştırıldan, beklenenden fazla, düşünülenden fazla”, *azrak* “biraz az”, *beýlekilerden azda-kände...* “diğerleriyle karşılaştırıldığında az”, *köpräk, beýlekilere, öňküsine görä* “bir önceki veya diğerleriyle karşılaştırıldığında fazla”, *azrak, çala, az-kem* “hafif az, az; hafif”, *azrak, çala, az-kem* “hafif az, az; hafif”.

-rak/-rük ekini alan tüm sözcüklerin karşılaştırma özelliği, yalnızca karşılaştırmalı yapılarda ortaya çıkar (*Oraz Durdudan akyllyrak* - Oraz Durdı'dan daha akıllı). Fakat diğer durumlarda, sözcüğün temelinde yansıtılana yakın anlamda bazı niteliklerin veya bazı özelliklerin anlamı ortaya çıkar. Örneğin, *gararak* siyah değil siyaha yakın bir renk anlamına gelir. *Kakabaşrak* - biraz kaba, biraz daha söz dinlemez, ama tamamen terbiyesiz değil.

SAÇLAGRAK (saşlağyra:k), syp. Saçy adatdakysyndan, bolmalysyndan gürräk, ösgünräk. *Ol garaýagyzyndan saçlagrak oglandy. SAÇLAK* (saşlak), syp. Gür, ösgün saçly. *Saçlak, süňkbaşy iri, mylaýym adam bular içeri girenden ýerinden turdy (B. Seytäkow)* (Türkmen dilinin düşündirişli, 2010:245). (*SAÇLAK* - saç normalden fazla olan, *SAÇLAGRAK* – saç normalden biraz fazla olan).

SAÇLYRAK (saşlyra:k), syp. Biraz saçly. *SAÇLY* (saşly), syp. 1. Saçy düşmedik, saçy bar. 2. Saç goýberden, saçyny ösdürip goýberen, saçyny syrдыrmadyk (Türkmen dilinin düşündirişli, 2010:245). (*SAÇLY* – saçlı, saç normalden fazla olan, *SAÇLYRAK* - biraz saçlı).

ULURAK (ulura: k), syp. Azda-kände uly, birneme uly. *Sapar dutar çalardy, özem bizden birneme ulurakdy* (“Türkmenistan”). *ULY*, syp. 1. Ölçeği, gabarasy, göwrümi taýdan kiçiden has ullakan. 2. Ýaşy ýokary, ýaş taýdan uly. 3. Aýratyn ähmiýeti bolan, has ähmiýetli. 4. Çäksiz, köp, möçbersiz. 5. *göç.m.* Ýaşuly, baştutan, ýolbaşçy işgär, jogapkär işgär. 6. *göç.m.* Batly, güýçli, joşgunly (Türkmen dilinin düşündirişli, 2010:442). (*ULY* – 1) büyük, kocaman; 2) büyük (yaşça); 3) yetişkin, büyük. *ULURAK* – biraz büyük, yaşça biraz büyük).

Diğer durumlarda sözcüğün temel anlamında bulunana yakın özellik veya herhangi bir nitelik ortaya çıkar. Örneğin, *AGRAK* (a:ğyra: k), syp. Reňki aga ýakyn; beýlekä görä has ak reňkli (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:34) *AK* (a:k) *I*, syp. 1. Garyň, hekiň reňkine meňzeş reňkdäki, gar reňkli, gara sözünüň garşylykly manysy. 2. *göç.m.* Günäsiz, ýazyksyz, päk. 3. *göç.m.* Agaran, aga öwürülen (*saç, sakgal hakynda*) (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:46). (*AK* – Beyaz, *AGRAK* – beyaza yakın renk; kıyaslanandan daha beyaz, ama tam beyaz değil).

SADARAK (sa: dara: k), syp. Az-kem sada. *SADA* (sa: da), syp. 1. Türkana, ýönekeý, hilegär däl, mekir däl. 2. Düşünmesi kyn däl, aňsat, ýeňil, düşnükli, aýdyň. 3. Onçakly zynat, haýbat berilmedik, ýönekeý, dabaraly däl. 4. Gurluşy, ýasalyşy, edilişi boýunça ýönekeý, çylşyrymly bolmadyk, tilsimsiz. 5. Örän ýüzleý, çuň däl, aňly-düşünjeli däl, dar, ýönekeý (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:246). (*SADA* - 1) basit, zor olmaya, kolay, kolaylaştırılan 2) sade, mütevazı, *SADARAK* - biraz basit, o kadar zor değil, daha kolay, az veya çok kolay.

Çok anlamlı sözcüklerin anlamına özel dikkatle bakılması gerekir. Bazı durumlarda, anılan ekin eklenmesiyle sözcükte hem doğrudan hem de dolaylı anlamlarında gelişme görülebilir. Örneğin, *SYPAÝY* (sypa:ýy) *I*, syp. 1. Örän edepli, salyhatly, asylyly. *Ol özüni sypaýy alyp barýar. (O kibar davranýyor)* 2. Göze gelüwli, gelişikli. *Ussat senetçiler örän sypaýy nah matalary dokapdyrlar (Mahir zanaatçılar gayet ince pamuklu kumaşları dokumuşlardır).* *SYPAÝYRAK* (sypa: ýyra: k), syp. 1. Azda-kände sypaýy. 2. Ýönekeýden

gelşikli (eşik hakynda). *Ol gelin sypaýyrak geýinmegi halaýardy. (O gelin biraz daha ince (şık) giyinmeyi seviyordu)* (Türkmen dilinin düşündirişli, 2016:339) (**SYPAYÝY** - 1) kibar, nazik, efendi; 2) zarif; || zarifçe. **SYPAYÝYRAK** - 1) biraz kibar, az ya da çok kibar; 2) biraz zarif, az ya da çok ince davranan).

Diğer durumlarda -rak/-rāk eki eklendiğinde sözcüğün yalnız gerçek anlamı kuvvetlenir. Örneğin, çok anlamı olan **ÖÝDEÇI** (evde oturmayı seven) sözcüğünün **ÖÝDEÇIRĀK** (evde olmaktan biraz hoşlanan) biçiminde bu sözcüğün sadece ilk, yani gerçek anlamını bulunur: **ÖÝDEÇIRĀK** – (evde olmaktan biraz hoşlanan, biraz evcil); **ÖÝDEÇI** - 1) evde oturmayı seven; 2) evcil (hayvanlar hakkında).

İşbu ekin eklenmesiyle, sözcüğün mecaz anlamının kuvvetlenmesine de rastlanır: **KYSSAÇYRAK** – anlatmayı biraz seven. **KYSSAÇY** - 1) nesirci; 2) anlatıcı, hikayeci, anlatan,

Bazı adlara, daha doğrusu -çy/-çi, -daş/-deş ve -keş ekleriyle oluşan soyut adlara bir bakalım.

Türkmencede -çy/-çi ekinin daha ayrıntılı analizi, adların meydana getirilmesinde önemli yerinin olduğunu göstermiştir. Anılan ek ile oluşturulan ve insan karakterinin farklı özelliğini bildiren adlar da -rak/-rāk ekini alabilirler (*gapyçy-gapyçyrak, kyssaçy-kyssaçyrak, maslahatçy-maslahatçyrak, öwütçi-öwütçirāk, myjabatçy-myjabatçyrak, öýdeçi-öýdeçirāk, şagalaňçy-şagalaňçyrak, şüwelençi-şüwelençirāk, oýunçy-oýunçyrak, gykylykçy-gykylykçyrak, gürrüňçi-gürrüňçirāk, hakykatçy-hakykatçyrak, howsalyçy-howsalyjyrak, hyýanatçy-hyýanatçyrak*) ve sözcüğün temel anlamına “bir dereceye kadar, bazen, bazen az” olarak sözcükte ortaya çıkan anlamı gösteren niteliği kazandırır.

Yerleşik düşüncelere rağmen, -daş/-deş eki belirli özelliğine göre diğer şahıslarla birlikte şahıs anlamıyla ad oluşturan bir ektir (Sewortyan, 1966:164). Sözlüklerde anılan ekiyle sözcükler bazen adlara, bazen de sıfatlara dâhil edilmiştir. Örnek olması için alınan sözcükler anlamları açısından birbirine yakındırlar. Araştırma gösterdi ki, -daş/-deş ekini alan sözcükler ad soylu sözcüklerden adlara aittir. Bunlardan bazıları (serhetdeş – sınırdaş, serhetdeşrāk – yerleşim yerine göre yakın mesafede, ancak sınır bağı olmayan) kendilerine -rak/-rāk yapım eklerini bağlamaya yarar. Aynı zamanda, sözcükte yer alan anlamın eksik, az, bir dereceye kadar olduğunu gösteren bir fark bildirir.

Türkmencedeki -keş eki ile oluşturulan isimlere dikkat edelim. Bunlar nesne yapan veya belirli bir özelliğe, eğilime sahip olan bir kişiyi ifade eder. Bilhassa insan karakterini bildiren, kendi niteliğini herhangi bir özelliği ile veya eğilimi ile ayıran -keş ekini alan sözcük -rāk ekini alabilir (*gamkeş* – dert çeken, *gybatkeş* - dedikoducu, *dawakeş* - tartışmacı, *janypkeş* - çalışkan, gayretli, çalışkan, *jedelkeş* - tartışmacı; *jepakeş* - çalışkan, *jenjelkeş* – kabadayı; *peýdakeş* – suistimal eden; *sütemkeş* – zalim, tiran, işkence eden, *tarapkeş* - taraftar, *yatkeş* – iyi bir hafızaya sahip olan, *zelelkeş* – baltalamacı, sabotajcı (insana dair), *zulumkeş* - zarara uğratan, tiran, bir zalim, despot, *zyýankeş* – zararlı böcek).

Şu halde, Türkmençe 'de -rak/-rāk ekinin sıfatlarla, zarflarla, zarf fiillerle ve adlarla kullanımını aşağıda gösterilmiştir. Modern Türkmençe 'de bu ekin *bar, yok* isim sözcükleri ve ortaçlar ile kullanımı ile ilgili kaynaklara rastlamadık.

<u>Sözcük türleri</u>	<u>Sözcüğün -rak/-rük ekini alan şekili</u>	<u>Çevirisi</u>	<u>Çevirisi</u>
Sıfat	<i>Akylly</i> <i>Akyllyrak</i> <i>Gowy</i> <i>Gowurak</i>	<i>Akıllı</i> <i>Bir derece akıllı</i> <i>İyi, güzel</i> <i>Bir derece iyi, güzel</i>	O senden akıllı. O senden daha akıllı. O senden iyi. O senden daha iyi.
Zarf	<i>Tiz</i> <i>Tizrük</i> <i>Ir</i> <i>Irrük</i>	<i>Hızlı</i> <i>Daha hızlı</i> <i>Erken</i> <i>Erken, biraz erken;</i> <i>O kadar da erken değil, ama yine erken</i>	O senden hızlı geldi. Biraz hızlan. Biraz acele et! O senden erken geldi. Hadi, biraz daha erken varalım!
Zarf-fiil	<i>Açyp</i> <i>Açybrak</i>	<i>Açıp, açarak</i> <i>Biraz açık halde.</i>	O kapıyı açık bıraktı. O kapıyı biraz açık halde bıraktı.

Ad	<i>Hakykatçy</i>	<i>Gerçekçi</i>	O gerçekçi bir insan.
	<i>Hakykatçyrak</i>	<i>Biraz gerçekçi</i>	O az çok gerçekçi bir insan.
	<i>Meslekdeş</i>	<i>Hemfikir; arkadaş; meslektaş</i>	Ben onunla hemfikirim.
	<i>Meslekdeşrük</i>	<i>Bir derece olsun hemfikir; arkadaş gibi; meslektaş gibi</i>	Ben bir derece olsun onunla hemfikirim.
	<i>Jepakeş</i> <i>Jepakeşrük</i>	<i>Çalışkan</i> <i>Biraz çalışkan</i>	O çalışkan. O biraz çalışkan.

Bilimsel kaynaklarda **-rak/-rük** ekine dair belirtilen tespitlerden görüldüğü kadarıyla, bu ekin görev ve anlamsal yönden kullanım alanının geniş olduğu kanısına varılabilir. Bu ek sıfatlar, zarflar ve zarf-fiiller ile kullanılır. Sözcükteki esas anlamın kuvvetlenmesini veya zayıflamasını, artmasını ya zayıflamasını ifade eder. Anlam itibarıyla başlıca, **-rak/-rük** eki karşılaştırmada meydana gelen farkı bildirir. Bunları göz önünde bulundurarak Türkmencede **-rak/-rük** ekinin farklılaştırma kategorisi hakkında tespitlerin mevcut olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Yeri gelirken şu düşünceler belirtilmeli: Türkmencede **-rak/-rek** ekinin çeşitli özelliklerinin tetkiki, bunun yardımıyla kişinin kişiden veya nesnenin, nesneden farkının ortaya konulmasına imkân sağladığını tayin etmiştir. Sözcüğün dilde konuşanın aklında yer alan anlamı uyarınca, bu fark çeşitli şekillerde ifade edilebilir, fakat tamamında farklılaştırma semantikaşı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, bize göre **-rak/-rek** ekini kendi başına dil bilgisel kategorinin göstergesi olarak saymak mümkündür. Bu, Türki dillerindeki **-lar/ -ler** ekli çokluk kategorisi gibi, *sıfatlar, zarflar, adlar, zarf fiiller, ortaçlar, var ve yok* sözcükleri ile kullanılır ve sözcük gövdesinin ana şeklinde belirtilen anlamdan herhangi bir farkı bildirmek için kullanılır. **-rak/ -rük** yapım ekinin anlamsal ve görevsel özelliklerini dayanarak, kendi başına şekil yapan kategori olduğunu ve **farklılaştırıcı kategori** (fark bildiren kategori) olarak adlandırılabilceğini belirtmek mümkün.

KAYNAKLAR

- Andreyev N. A. Imya prilagatelnoye // Materialı po grammatike sowremennogo cuvaşskogo yazıka, I. Morfologiya. Çeboksarı, 1957.
- Babuşkin G. F. Voprosı prilagatelnyh v hakasskom yazıke. AKD, Abakan, 1953.
- Banguoğlu T. Türkçenin grameri. Ankara, 1986.
- Baskakov N. A. Karakalpakskiy yazık. II Fonetika i morfologiya. Çast I. (Çasti reçi i slovoobrazovaniye). Moskva, 1952.
- Dmitriyev N. K. Grammatika başkirskogo yazıka. Moskva-Leningrad, 1948.
- Dyrenkova N. P. Grammatika hakaskogo yazıka. Abakan, 1948.
- Eckmann J. Türkçede –raq, -rek ekine dair. – TDAY. Belleten, 1953, s.52.
- Erdal Marcel. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I. Otto Harrassowitz·Wiesbaden, 1991.
- Gafurowa H. Häzirki zaman türkmen dilinde hallar. Aşgabat, 1959.
- Ganiyev F. A. Funksionalnoye slovoobrazovaniye w sowremennom tataskom literaturnom yazıke. Kazan, 2009.
- Grammatika azerbaydjanskogo yazıka (Fonetika, morfologiya i sintaksis). Baku, 1971.
- Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka. Moskva, 1981.
- Grammatika turkmenskogo yazıka. Çast 1.Fonetika i morfologiya. Aşgabad, 1970.
- Grammatika tyurskih yazıkov. Morfologiya. Moskva, 1988.
- Gulomov A. G. Uzbek tilida sifatning çoğıştırma darajalari. – ŸTAM, 1959, №2, 6. 50, 54.
- Guzew V. G. Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya. Imya. Leningrad, 1987.
- Ivanov S. N. Kurs tureskoy grammatiki. Çast 1. Grammatičeskiye kategorii imeni cuşestvitelnogo. Uçebnoye posobiye. Leningrad, 1975.
- Ishakov F. G., Palmbah A. A. Grammatika tuvinskogo yazıka. Moskva, 1961.
- Işbulatov N. H. Morfologiçeskiye osobennosti kazmaşevskogo govora. BDS, 1959.
- Kazembek M. A. Obşaya grammatika turesko-tatarskogo yazıka. Kazan, 1846.
- Kononov A. N. Grammatika sovremennogo tureskogo literaturnogo yazıka. Moskva-Leningrad, 1956.
- Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara, 2017.
- Musayev K. M. Grammatika karaimskogo yazıka. Fonetika i morfologiya. Moskva, 1965.
- Nikolayeva K. İ. Çuvaşskiy yazık. Naçalny kurs. Çeboksarı, 2004.
- Perednya A.D. Opit opisanya slovoizmenitelnyh kategoriy imeni prilagatelnoy v drevneuygurskom yazıke// Alkiş bitig. Scripta in honorem D. M. Nasilov. Sbornik statey k 80-letiyu D. M. Nasilova. Moskva, 2015, s. 229-233.
- Polivanov Y.D. vvedeniye v yazıkoznaiye//Trudi po vostoçnomu i obşemu vazıkoznaniyu. Moskva, 1991, s. 9-235.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Poseluyevskiy Y. A. Sravnitel'naya stepen i affiks -rak /Tyurkologičeskiye issledovaniya. Moskva, 1976, s. 181-193.
- Serebrennikov B. A., Gadciyeva N. Z. Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov. Moskva, 1986.
- Sewortyan E. V. Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke: Opıt sravnitel'nogo issledovaniya. Moskva, 1966.
- Şerbak A. M. Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçiye, slujebniye çasti reçi: izobrazitelniye slova). Leningrad, 1987.
- Şerbak A. M. Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya). Leningrad, 1977.
- Şerbak A. M. Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Glagol). Leningrad, 1981.
- Şçerbak A.M. Türk dillerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine denemeler (Fiil). Ankara, 2016.
- Taganova M. A. Osobennosti affiksa -rak/-rāk w turkmenskom yazıke// Materialy kongressa “Aziya i Afrika: nasladiye i sowremennost”. T.1. 21-23 iyunya 2017 goda. Sankt-Peterburg, 2017.
- Türkmen dilinin grammatikası. Morfologiya. Aşgabat, 1999.
- Türkmen dilinin düşündirişli sözlüğü. I we II jilt. Aşgabat, 2016.
- Türkmen dilinin orfografik sözlüğü. Aşgabat, 2016.
- Umetaliyeva B. Stepeni sravneniya prilagatelnyh v kirgizskom yazıke. – Uç. zap. Filologiceskogo fakulteta Kirkizskogo gos. Univ, Frunze, 1957, 3, s.45.

KAZAK TÜRKÇESİNDE İKİ SIFAT-FİİL EKİ: -mAytIn/-mAytugın¹

Dr. Öğr. Üyesi Ali TAN
Mersin Üniversitesi / Türkiye
alitan@mersin.edu.tr

1. -mAytIn, -pAytIn

Kazak Türkçesinde ünsüzle biten kelimelere -atın/-etin; ünlüyle biten kelimelere ise -ytIn olarak gelen bu sıfat-fiil ekinin, taradığımız metinlerde daha çok -mA- olumsuzluk ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu eserdeki kullanımı dikkate alındığında, daha çok olumsuz yapıda yer alan bir ek olduğu görülmektedir.

Ek, olumsuzluk ekinin üzerine gelen zarf-fiil eki ve ardından tur- fiilini almıştır. Zarf-fiil eki olan -U, bu yapı içinde düşmüş ve kendinden önceki yardımcı ses -y-, bu ekin görevini üstlenmiştir. Ardından bu yeni oluşan -y zarf-fiil eki, -mA- ekiyle birleşip -mAY olarak bilinen eki oluşturmuştur (-mA-y-U > -mAY). Özellikle Çağatay Türkçesi döneminde bu olumsuz yapıyla oluşturulan zarf-fiil ekleri sıkça görülür.-mAY, -mAytIn ve -mAstIn (burun) ekleri benzer özellikte eklerdir. -mAY zarf-fiil ekindeki y, kalıplaştığı için üzerine araç durumu ekini alarak -mAytIn biçiminde genişlemiştir. -mAstIn eki de olumsuz geniş zaman ekinin kalıplaşmasıyla sıfat-fiil eki gibi düşünülmüş ve üzerine çıkma durumu ekini alarak yeni bir zarf-fiil eki oluşturmuştur.

Yukarıda bahsedilen bu oluşumlar, Kazak Türkçesindeki -mAytIn ekinin oluşumunda da görülür. Kırgız Türkçesinde olduğu gibi tur-/turur'un kalıntısı olan -t, 3. teklik kişi şimdiki zaman çekiminde karşımıza çıkar. Aslında Kazak Türkçesinde üçüncü kişide kullanılan ek -dI biçimindedir. Burada karşımıza çıkan yapı ise bizce Kırgız Türkçesi etkisiyle gelişme göstermiş bir yapıdır. (-me-y-U tur- > -mAytur > -mAyt). Bu yeni oluşan yapı kalıplaşmış bir isim gibi, sıfat-fiil gibi kullanılır olmuş ve ardından üzerine araç durumu ekini alarak -mAytIn yapısını oluşturmuştur.

Kazak Türkçesindeki bu ekin aşağıdaki biçimde oluştuğunu düşünmekteyiz.

Eklerin Asıl Hali	Eklerin Son Hali
-mA-: Olumsuzluk eki	me-y-ü tur-ı-n > me-y-t-in
-y-: Yardımcı ses	öt-pe-y-ü tur-ı-n > öt-peytur-ın > ötpeytin
-u: Zarf-fiil eki	
tur-: Yardımcı fiil	> -mAytIn/-pAytIn
+I+: Bağlantı ünlüsü	
+n: Araç durumu eki	

Kazak ve Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten fiillere gelerek şimdiki/geniş zaman çekimi sağlayan -y ile oluşturulmuş bu zarf-fiilli yapı, üzerine üçüncü kişiyi karşılayan -t ekini de alarak kullanılır olmuştur. Örnekleri tespit ettiğimiz eser, eskicil ögeler barındırdığı için ek -dI değil de Kırgız Türkçesi etkisiyle -t olarak karşımıza çıkar.

¹ Bu çalışma, *Kazak Destanları-IV: Kırım'ın Kırk Batırı* adlı eserdeki verilerden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi Türkçesinde, şimdiki zaman kipi de bu yapıyla oluşturulmuştur (-A/-U turur + kişi zamirleri). *baru turur men, bola turur sen, çıka turur, kulu turur miz, bara turur siz, baru tururlar* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 198).

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın olumlu çekiminde -AdIr, -AdUr, -A turur, -ydr, -yturur; olumsuz çekiminde ise -mAydUr yapısı kullanılmıştır (Argunşah, 2013: 164). *kork-a turur-men* “korkuyorum”; *kör-edür-men* “görüyorum, görmekteyim”; *al-maydur-men* “almıyorum”; *ne üçün ber-mey turur-sen* “Niçin vermiyorsun?” (Argunşah, 2013: 163).

Azerbaycan Türkçesindeki *gelende* “geldiğinde, gelince” (<gel-en+de > gel-ende) yapısı da bu oluşuma benzer. (gel-: FK -en: SF + de: Bul.D) Sıfat-fiil eki -An üzerine bulunma durumu eki +DA ekinin gelmesiyle oluşmuş birleşik bir zarf-fiil ekidir.

Eklerin Asıl Hali	Eklerin Son Hali
gel-: Fiil kökü	gelende “geldiğinde, gelince”
-en: Sıfat-fiil	gel-: Fiil Kökü
+de: Bulunma Durumu Eki.	-ende: Zarf-Fiil Eki

Bu kullanımın benzeri Harezmi Türkçesi metinlerinden Nehcü'l-Ferâdis'te sık görülen kimerse yapısında da görülür. Asıl yapısı kim er-se (Ek fiilin şart çekimi) biçimindedir. Bu kullanım, zamanla kalıplaşarak günümüzde kimerse>kimse olarak kullanılır olmuştur. Harezmi Türkçesinde ek-fiil, er- biçiminde olduğu için kelime günümüzden farklı olarak *kimerse* olarak karşımıza çıkar. Kelime ‘kimse’ anlamını kazandıktan sonra aslında kip ekiyle bitmesine rağmen bir isim gibi algılanmış ve üzerine isme gelen durum eklerini almıştır.

kimerseni ‘kimseyi’, *kimerseniñ* ‘kimsenin’, *kimerseke* ‘kimseye’, *kimersede* ‘kimsede’, *kimersedin* ‘kimseden’, *kimerseler* ‘kimseler’, *kimerselersiz* ‘kimselersiniz’, *kimerselerniñ* ‘kimselerin’, *kimerselerni* ‘kimseleri’, *kimerselerke* ‘kimselere’, *kimerselerdin* ‘kimselerden’ (Ata, 1998: 247-249).

Bu bilgiler ışığında Kazak Türkçesiyle ilgili metinlerden tespit edilen örnekler, kullanıldığı işlevlere göre aşağıda sınıflandırılmıştır.

1.1. -An Sıfat-fiil işlevinde

Mañayında boldı ma / Ayrılmaytın sor dedi. (Sengirbayev, KD4, 2007: 420/978). “Alnında yazılı mı yoksa / Hiç ayrılmayan bahtsızlık.”

Bi jahannan korıkpaytın / Asıl muktı neme edi. (Sengirbayev, KD4, 2007: 1357/816). “Cihanda kimseden kormayan / O has yiğidin ta kendisiydi.”

Kalmaktıñ muktı zorı edi / Aldırmaytın kalmak sol edi (Sengirbayev, 2007:585/284). “Kalmukların en güçlüsü idi / Yenilmeyen Kalmuk o idi.”

Sonda Kazıy katinga şappaytın jorga, jer baskannan kalmaytın jüyrik beredi (Sengirbayev, 2007: 675/328). “Kazı, kadına sarsmayan (koşmayan) bir yorga, Toynaklılar arasında kimseden geri kalmayan bir küheylan verir.”

Eşnèrseni bilmeytın koy bakkan koyşı men dedi (Sengirbayev, 2007: 210/392). “Hiçbir şey bilmeyen koyun güden çobanım ben.”

Üstindegi kiygeni / Ok ötpəytin şarayna (Sengirbayev, KD4, 2007: 490/690).
“Üzerine giydiği / Ok geçmeyen zırhtı.

1.2. -Dİk/-DUK İşlevinde

Jan kelmeytin jer edi, Özi de kımtı er edi (Sengirbayev, KD4, 2007: 1355/816).
“Kimsenin gelmediği bir yerdı, / Kendisi de güçlü bir yiğitti.”

Ol ordanıñ işine / Jan bermeytin kala edi (Sengirbayev, KD4, 2007: 280/578). “O şehrin içine / Kimsenin giremediği bir şehirdi.”

On eki tutam bul oktuñ / Ötpəytin jeri jok edi (Sengirbayev, KD4, 2007: 1244/928).
“On iki tutamlık bu okun / Delmediği bir şey yoktu.”

Bir cagında bar onuñ / Jan jürmeytin kalın kumdarı (Sengirbayev, 2007: 55/186)
“Bir tarafında var onun / İnsanın yaşamadığı pek çok kum tepesi.”

1.3. -mAz İşleviyle

1.3.1. Sıfat-Fiil İşleviyle Kullanımı

Arılmaytin tumanga, / Kalmak hanı jolıktı. (Sengirbayev, KD4, 2007: 650/562).
“Kalkmaz bir sisle, / Kalmuk hanı karşılaştı.”

Eki muñ kisi bul kalmak / Korıkpəytin er edi. (Sengirbayev, KD4, 2007: 1278/724).
“İki bin kişilik bu Kalmuk ordusu / Korkmaz yiğitlerden oluşmuştu.”

Otız arşın kalası bar / Ber jagında balşık sor / At şappəytin jeri bar / Kalmaktın munda torı bar. (Sengirbayev, KD4, 2007: 954/798). “Otuz arşınlık bir şehri var / Bu tarafı bataklıktır / At yürüyemez yerleri var / Kalmuk’un burada tuzağı var.”

Şamalı jeri kan boldı / Köz körmeytin şań boldı. (Sengirbayev, 2007:377/200) “Ufak bir yer kan oldu / Göz gözü görmez toz oldu.”

1.3.2. Kip Eki Olarak Kullanımı

Koymaytin edim onı da, / Bir-birdep kaşıp taradı (Sengirbayev, KD4, 2007: 906/914). “Sağ bırakmazdım onları da, / Birer birer kaçıp dağıldılar.”

Tuz adamnıñ tamagınıñ demin keltirüvşi edi, onı las erkek baspaytin edi (Sengirbayev, KD4, 2007: 5/830). “Tuz insanın gıdası olan aşı tat verirdi. Ona, yani tuza kirli erkek basmazdı.”

Karnım aştı dep üyge, sire, barmaytin edi (Sengirbayev, 2007: orak, mamay/256)
“Karnım acıktı diye eve de hiç gelmezlerdi.”

Bular azğana noğay goy, kolınan tük kelmeytin (Sengirbayev, 2007:271/270).
“Bunlar avuç kadar Nogaylar, ellerinden bir şey gelmez.”

1.4. -AcAk İşleviyle

1.4.1. Sıfat-Fiil İşleviyle Kullanımı

Bèriñiz de asıl ediñiz / Kol jetpeytin aspanday (Sengirbayev, KD4, 2007: 310/578).
“Hepiniz de birer asıldınız / Elin ulaşamayacağı gökyüzü gibi.”

Kasıma kel sen meniñ / Basındı seniñ jularmın / Ekinşi kaytıp Nogaylığa / Kelmeytindey kılarmın! (Sengirbayev, 2007:190/484). “Yanıma yaklaş sen benim / Kelleni senin koparırım / Tekrar dönüp Nogay eline / Gelmeyecek hale sokarım.”

Kiygen eken savıtın / Şapsa karuv ötpaytın (Sengirbayev, KD4, 2007: 865/604).
“Giymiş imiş zırhını / Vursa silah geçmeyecek.”

Suvırılmaytın dünyede / Bolattan kakkan şege bar (Sengirbayev, 2007:8/228).
“Hayatta sökemeceğin / Çakılı çelikten çivileri var.”

1.4. -mAsl İşleviyle

Onı töktirdiñ, eyel baspaytın tuzdı bastırdık. (Sengirbayev, KD4, 2007: - /830).
“Onu döktürdün. Kadının basmaması gereken tuza bastırdın.”

2. -mAytuğın/-pAytuğın Eki

Kazak Türkçesiyle ilgili dilbilgisi kitaplarında bu ekle ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Sadece Karakalpak Türkçesinde bu ekin hem olumlu hem de olumsuz yapıyla ve geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifade eden sıfat-fiil göreviyle kullanıldığı görülmektedir.

Aytatuğın sözine kara. “Söylediği söze bak.” (Uygur, 2010: 206).

Balık tutatuğın tor “balık tutulan ağ” (Uygur, 2010: 206).

Kelispeytuğın gepti söylemeseñ-e! “Olmayacak sözü söylemesene! (Uygur, 2010: 206).

Nogay Türkçesinde ses bilgisi bakımından farklı bir gelişim gösteren -Atağın/ -ytagan eki de bu eke örnek verilebilir.

Yumurtkalaytagan tavık “Yumurtlayan tavuk” (Buran-Alkaya, 2014: 322).

Sen süyetagan as “Senin sevdiğin yemek” (Buran-Alkaya, 2014: 322).

Yazımıza konu olan bu birleşik ek de -mAytın ekinde olduğu gibi tur- fiiliyle kurulmuş; ardından üzerine -gAn sıfat-fiil ekini ve son olarak da araç durumu eki +n’yi alarak birleşik bir ek oluşturmuştur. Ekin sadece ilk kısmı ses uyumlarına göre değişiklik göstermektedir (-may/-mey). İkinci kısım olan -tuğın ise tek şekillidir; -tüğün şekli yoktur. Ekteki bazı seslerin düşmesi sonucu da karşımıza böyle bir yapı çıkmıştır.

Kazak Türkçesindeki bu ekin aşağıdaki biçimde oluştuğunu düşünmekteyiz.

Eklerin Asıl Hali	Eklerin Son Hali
-mA-: Olumsuzluk eki -y-: Yardımcı ses -u: Zarf-fiil eki tur-: Yardımcı fiil -gAn: Sıfat-fiil +I+:Bağlantı ünlüsü +n: Araç durumu eki	-me-y-ü tur-gan+ı+n > -meyturganın > -meytuganın > -meytuğın

Taradığımız metinlerde bu ekle ilgili aşağıdaki örnekler tespit edilmiş ve işlevlerine göre sınıflandırılmıştır.

2.1. -An Sıfat-fiil işlevinde

Ölmeytugın dünyede, / Şaytannan başka iynsan jok. (Sengirbayev, KD4, 2007: 64/568). “Ölmeyen hiç bu dünyada, şeytandan başka yaratık yoktur.”

Bermese de şara jok / Bermeytugın kудay-dı. (Sengirbayev, KD4, 2007: 110/570). “Vermese de buna çare yok / Vermeyen Allah’tır.”

Kaytpaytugın Köşke bolsañ./ Jolım ülken agamın. (Sengirbayev, KD4, 2007: 193/942). “Çekinip korkmayan Köşke isen / Yolu büyük ağabeyim.”

2.2. -AcAk İşleviyle

Kalmaktın istep paydasın / Ölmeytugın jerlerge, / Kız da suktı nayzasın. (Sengirbayev, KD4, 2007: 594/900). “Düşünüp Kalmuk’un faydasını / Öldürmeyecek yerlerine, / Kız da sapladı mızrağını.”

Kelmeytugın şamalı. / Jannıñ ogan şaması. (Sengirbayev, 2007:50/186) “Parmakla sayılacak (sayılamayacak) kadar azdı / İnsanlar arasında ona gücü yetecek.”

Bul kızılbas pen iñdistiñ / Kelmeytugın jer dedi (Sengirbayev, 2007:530/206) “Burası Kızılbaşlarla Indısların / Ayak basmayacağı bir yerdi.”

Bitpeytugın is bolsa / Öz halkımnan surayın. (Sengirbayev, 2007: 130/352) “Çözölmecek bir iş çıkarsa / Öz halkıma sorayım.”

2.3. -mAktAn İşleviyle

Bu işlevle ilgili sadece bir örnek tespit edilmiştir.

Buyırıktan keter şama jok / Bermeytugın şara jok. (Sengirbayev, 2007:755/456) “Buyruğa uymamaya olanak yok / Vermekten başka çare yok.”

3. Sonuç

Kazak Destanları-IV: Kırım’ın Kırk Batırı adlı eserden elde edilen verilerden yola çıkıldığında -mAytugın / pAytugın eklerinin çağdaş Kazak dil bilgisi kitaplarında kullanılmadığı görülmüştür. Bunun yanında -mAytIn/ -pAytIn olumsuz yapıları ekin de olumlu şekli kadar yaygın kullanıldığı gösterilmiştir.

Kazak Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında yer almayan bu eklerle ilgili verilen bilgiler doğrultusunda bu iki ek, her ne kadar birkaç örneği isim-fiil ve kip eki gibi kullanılsa da daha çok sıfat-fiil olarak görev yapan bir ektir. Çağdaş Türk lehçeleri arasında sadece Karakalpak ve Nogay Türkçesinde benzer kullanımına rastladığımız bu eklerin tespit edildiği Sengirbayev’den derlenen bu destanda, dönemin yazı dilinin yanı sıra destan söyleyicisinin ağız özelliklerinin de esere yansıtıldığını düşünmekteyiz. Çağdaş Kazak Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında bu eklerle ilgili bilginin olmayışı da bu ağız özelliklerini yazıya yansıtma görüşümüzü desteklemektedir.

4.

Kaynaklar

- ARGUNŞAH, Mustafa (2013). Çağatay Türkçesi (Tarihî Türk Lehçeleri). Kesit Yayınları: Ankara.
- ARGUNŞAH, Mustafa-YÜKSEKKAYA, Güliden Sağol (2013). *Karahanlıca- Harezme - Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları: Ankara.
- ATA, Aysu (1998). Nehcü'l-Feradis-III Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BİRAY, Nergis - AYAN, Ekrem - ERCİLASUN, Güljanat Kurmangaliyeva (2015). Çağdaş Kazak Türkçesi (Ses - Şekil - Cümle Bilgisi - Metinler), Bilge Kültür Sanat Yayınları: İstanbul.
- BURAN, Ahmet - ALKAYA, Ercan (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3: Kuzeybatı / Kıpçak Grubu, Akçağ Yayınları: Ankara.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2017). Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, Levent - DURMUŞ, Oğuzhan - HÜNERLİ, Bülent - ŞUATAMAN, Özlem - EFENDİYEV, Ahmediyev (2015). Çağdaş Türk Lehçeleri, Paradigma Yayınları: Çanakkale.
- SENGİRBAYEV, Murın Jırav (2007). *Kazak Destanları IV: Kırımın Kırk Batırı* (Aktaranlar: Fikret Türkmen, Metin Arıkan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOÇ, Kenan - BAYNİYAZOV, Ayabek - BAŞKAPAN, Vehbi (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2010). Karakalpak Türkçesi Grameri. Kriter Yayınları, İstanbul.

TÜRK ÇOCUKLARININ İKİ DİLLİLİKTE DOĞAN PROBLEMLERİ VE BU PROBLEMLERE YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Hatice TATGİL
haticetatgil@hotmail.com

1. GİRİŞ

1.1. İKİ DİLLİLİK

İki dillilik, literatürde geçerli bir tanımlı olmayan, fakat iki dillilerle ilgilenen dil uzmanları tarafından ortaya konulmuş yeni bir terimdir. Bu kavram, ‘ana hatlarıyla iki veya birkaç dil sisteminin paralel öğrenilmesi ve gerektiğinde bir sistemden diğerine geçiş yapılması ve kullanılması’ olarak tanımlanmıştır. (Dulkadiroğlu 417). Weinreich, Leopold, Haugen, Mackey gibi iki dillilik konusuyla uzun süre ilgilenmiş bilim adamları, bu terim için birçok tanım ileri sürmüşlerdir. Ancak en kapsamlı tanım “bir bireyin iki dil bilmesi ya da toplumda iki dil kullanması durumu” olarak belirtilmektedir. Güzel’in aktarımına göre (Güzel, 2014:62) Weinreich; ‘iki dilliliği, duruma göre iki ayrı dilden birini münavebeli olarak kullanma fiiliyatı biçimi’ olarak tanımlar (1).Haugen ise ‘kişinin iki dilde kusursuz olmasının gerekmediğini, genellikle bir dilin diğer dile kıyasla daha iyi bilindiğini belirtmiştir.’ Haugen’e göre önemli olan, kişide birden fazla dil yetisi olmasıdır. Çünkü iki dilin kusursuz bilinmesi ender rastlanan bir durumdur.(Güzel 62). Lyons; iki dilliliği ‘monolingual bir kişinin ana dilde sahip olduğu performansa her iki dilde sahip olma’ şeklinde tanımlamıştır (282). Weiss; ‘iki dilin çeviri gereksinimi duymaksızın direkt aktif ve pasif olarak kullanımıdır’ şeklinde tanımlamaktadır. İki dilliliğin kapsadığı süreçle ilgili Çağatay Özdemir ise şu tanımlamayı yapmaktadır: ‘İki dillilik, çocuğun kavram oluşturma döneminin ötesine kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır’ şeklinde ifade etmektedir (85).Dulkadiroğlu’na göre, ‘İki dillilik/ çok dillilik, işlevsel olarak iki dilin kullanılabilirliği’ dir (85). Tokdemir’e göre iki dillilik, ‘her iki dilin doğuştan öğrenilmesi ve iki dilde de ana dil performansı gösterilmesidir(85). Güzel’e göre ise; ‘bulunduğu yabancı bir ülkenin toplumunda, hayatın herhangi bir evresinde ana dilinden başka ikinci bir dil olan o toplumun dilini kusursuz bilmesi, kullanması, fakat kendi millî dili ve kültürünü de yeterince bilmesi ve hayata geçirmesidir’(62-63).

Yukarıdaki bu kısa tariflerden sonra ifade edebiliriz ki, ‘iki dillilik, kişinin kendi dilinin (ana dili) yanında ikinci bir dili yeterli seviyede bilmesi ve kullanmasıdır.

1.2. İKİ DİLLİLİĞİN TÜRLERİ

İki dillilik ile ilgili olarak dili edinim yaşına, edinim şekline, dilin edinildiği topluma göre farklı sınıflandırmalar vardır: Erken ve Geç İki Dillilik, Eşit ve Baskın İki Dillilik, Halk ve Elit İki dilliliği, Artırmalı ve Eksiltilmeli İki Dillilik (Moraadi,2014).

Erken ve Geç İki Dillilik: Bireyler dile maruz kalma yaşına göre erken ve geç iki dilliler olarak iki gruba ayrılırlar. Erken iki dilliler ikinci dili ana dilleri kadar iyi bilen gruptan oluşmaktadır. Geç iki dilliler ise ikinci dilde ana dildeki kadar yeterliliğe ulaşamamışlardır. Erken iki dillilik kendi arasında ikiye ayrılır: Eş zamanlı erken iki dillilik ve ardıl iki dillilik. Çocuk iki dili doğduğu andan itibaren aynı anda edinirse eş zamanlı erken iki dillilik, çocuk ana dilini öğrendikten sonra başka bir ülkede yeni bir dil öğrenirse ardıl iki dillilik sınıflamasında yer almaktadır.

Eşit İki Dillilik ve Baskın İki Dillilik: Bu iki türün ayrımı ise bu dillerdeki akıcılık ve yeterlilik düzeylerine bağlı olarak değişmektedir. Her iki dilde de yaklaşık aynı düzeyde yeterlilik varsa eşit iki dilli, bir dildeki yeterlilik diğerine göre daha baskın ise baskın iki dilli olarak adlandırılır (Yılmaz ve Demirel:2015).

Halk ve Elit İki Dilliliği: Kültürel kimlik farklılığı iki dillileri farklı sınıflandırır. Dilin sosyal statüsüne göre iki dilliler halk ve elit olarak ikiye ayrılır (Yılmaz ve Demirel). Halkın kullandığı dil genellikle azınlık dilidir ve yüksek statü içerisinde bulunmamaktadır. Elit iki Dilliliği ise yaşadığı toplumda değer gören bir dildir.

Artırmalı ve Eksiltmeli İki Dillilik: İkinci dil öğrenirken ana dilde kayıp yoksa buna Artırmalı İki Dillilik, ikinci dili öğrenirken ana dilde kayıp varsa buna Eksiltmeli İki Dillilik denir.

1.3. İKİ DİLLİLİKLE İLGİLİ ÖNYARGILAR

Mehmet Yalçın Yılmaz ve Gözde Demirel, İki Dillilikle İlgili Önyargılar hakkında şu bilgileri vermektedirler:

Bruijn bir çalışmasında çocukların iki dilli olması ile ilgili çeşitli önyargıların olduğundan fakat bunların bilimsel bir dayanağı olmadığından bahseder. Bu önyargıları farklı maddelerde belirtilebilir.

1. Çocuklar aynı anda iki dil öğrenirlerse kafaları karışabilir. Çocuklar aynı anda iki dili öğrenebilme kapasitesine sahiptirler. Hatta erken yaşlarda iki dilin farkına varabildiklerini de gösterirler. Çocuklar çok erken yaşta büyükannesiyle Almanca, öğretmeniyse İngilizce konuşması gerektiğinin farkına varabilirler ve buna göre dil değiştirirler.

2. Anadilini iyi bilen çocukların hedef dili öğrenmeleri zorlaşacaktır. Anadili çok iyi öğrenen çocuk hedef dili öğrenirken daha az zorlanır. Anadili ne kadar iyiyse hedef dildeki yeterliliği ve akademik başarısı da o derece yüksek olur.

3. Çocuklar okuma yazma becerilerinde sorun yaşayacaklardır. Her iki dilde de okuma ve yazma eğitimi alan çocuk ikisinde de iyi bir performans gösterebilir. Hatta yapı ve anlam ilişkisinin farkına tek dilli yaşlıtlarına göre daha çok dikkat ederler.

4. İki dillilik dil edinimini geciktirir. Bunu destekleyecek bir kanıt henüz yoktur. Araştırmalar iki dilli çocukların dili tek dilli çocuklarla aynı oranda edindiklerini gösterir. Sadece bazı iki dilli çocuklar tek dilli yaşlıtlarına göre konuşmaya biraz geç başlarlar.

5. İki dilli çocuklar her iki dilde de aynı yeterlilik düzeyine sahiptir. İki dilli çocuk bir dili daha iyi kullanabilir ya da bir dildeki becerisi diğer dilde aynı olmayabilir. Örneğin, anadilde konuşma becerisi iyi olup hedef dilde yazma becerisi daha gelişmiş olabilir. Dili kullanım oranına bağlı olarak o dildeki yeterlilik düzeyi değişebilir. Hedef dile akademik ortamda ihtiyaç duyarken, anadile ailesiyle iletişim kurmak için ihtiyaç duyabilir. Yılmaz ve Demirel (2015: 1693)

2. İKİ DİLLİ ÇOCUKLARIN YAŞADIĞI PROBLEMLER

A. Terminoloji Problemleri

İki dilli kişiler öğrendikleri dilleri birbirlerine karıştırabilirler. Eğitimleri için yurt dışına giden öğrencilerde bu daha çok gözlemlenir. İki dilin kelimeleri çoğu zaman karıştırılır. En büyük sorunlardan bir tanesi de bir dilde ifade etmek istediği kelimenin diğer dilde karşılığı olmamasıdır. Öğrenci kafasında kurgular fakat açıklayacak kelime ya da ifade edecek söz bulamaz. Bu yüzden her iki dilinde özelliklerinin bilinmesi gerekir.

B. Kültür Problemleri

Güzel, bu problemleri 3 farklı kategoride incelemiştir.

Birinci Kategori: Kültürleşmeyi kendi memleketinde (Türkiye’de) tamamlamış olan çocuk, kendi kimliğini, özellikle ailesi içinde ve aynı etnik grup içindeki arkadaşlarıyla herhangi bir zorluğa düşmeden bulabilmektedir. Bu örnekte sosyallik ve iletişim, geniş bir alan içinde sürebilmektedir ve birey sınırlanmamıştır. Bu kategoride çocuk, kimliğini yetişkinliğinden ve gençliğinden önce kendi etniği içinde bulmuş olduğundan Almanya’daki azınlık kültürünün teklifi olan “yabancı rolü”nü, Alman toplumunun yabancı olmayı, hem üstelenebilecek, hem de bundan tatmin olacaktır. Yabancı olmaktan dolayı duyulacak psiko-sosyal güvensizlik, sanıldığı kadar da önemli değildir. Çünkü bu tip kendi sağlam kimliğini daha önce edinmiş olmaktadır.

İkinci Kategori: Kültürleşme sırasında Almanya’ya gelen ve sosyalleşmenin bu aşaması kırılmaya uğrayan çocuktur. İki dilli birey korkmaktadır ve daha önce belirttiği gibi iki dildeki iletişim imkânları da sert şekilde sınırlanmıştır. Bu çocuğun, kimlik bulma çağında ülke değiştirdiği için, kimlik gelişimi olağanüstü bir durum olarak belirsizliklerde doludur. Gelişmesi tahmini nitelendirilmiştir.” Bir dil”i kaybetmek “bir dünya”yı kaybetmek anlamına gelmektedir. Bu yabancılaşma Lengüistik alanına giren bir konu ve kavram olarak, psiko- sosyal bir rahatsızlık şeklinde tanımlanmaktadır. Bilingualismus (iki dillilik), “en alt düzeydeki entelektüel payla kişilik rahatsızlıklarının birbirine bağlantısı” kavşak noktası demektir. Bu durum pek çok kişilik rahatsızlıklarının çıkış noktası olabilmektedir.

Üçüncü Kategori: Çocuk Almanya’da doğmuş ya da Almanya’ya emzik çağında gelmişse, yani, kültür olayları Almanya’da gerçekleşmiş ise, güçlü olan Alman değerleri ve normları olmaktadır. Yabancı kültür elementleri ağır basmaktadır. Bu tipte, ana dili ikinci plana düşmekte, Almanca artık hâkim rol oynamaktadır. İki dilin birden özümsemesi ve çocuğun bu konudaki yeteneği, çevrenin hayatı eksiklikleri içinde unutulup gitmekte, bu duranı da yine dilin özümsemesi sürecini etkilemektedir. Kuşkusuz, çocuğun dil özümsemesi üzerine ailenin etkisi olmaktadır. Ancak, sosyalleşmenin araçlarının tüm ağırlığı baba evinin dışına kaymaktadır. Giderek artan bir şekilde akran gruplarının etkisi ağır basacak, Almanca birinci dil, Türkçe yabancı dil konumuna düşecektir.

C. Eğitim- Öğretim Problemleri

Yurt dışındaki öğrencilerin yaşadığı en büyük problemlerin bir tanesi de eğitim-öğretim problemidir. Öğrencinin yaşadığı yerde Türk Okulu olmadığı için o ülkenin okuluna gitmek zorundadırlar. Oradaki eğitimi sindirmekte Türkçe geri planda kalmaktadır. Yurt dışında okuyan çocuklar Türkiye’deki Türk eğitim sistemini alamamaktadırlar. “Türk Tarihi, Türkçe, Türk Kültürü, Din Dersi” bu derslerden mahrum kalmaktadır. Öğrenciler ailelerinden aldıkları bilgileri okul ortamında genişletebilmektedir. İki dilliler kendi dillerini, kendi kültürlerini bu sebeple iyi öğrenememektedirler.

D. Sosyal Problemler

Sosyal problemler arasında iki dillilerin yaşadığı en önemli problem topluma intibaktır. İki dilliler yaşadıkları ülkenin gelenek göreneklerini ve dilini öğrenir. Bu yüzden kendi gelenek kültürüyle çatışma içerisine girer ve kaldığı ülkenin toplum yapısını kabullenmeye ve o topluma alışmaya başlar. Daha sonra Türkiye’ye döndüğünde çoğu şeyi unutmış ve kabul etmekte zorlanır. Türkiye’de belli süre yaşamış iki dilli ise yurt dışına gittiğinde yeni bir ülkenin toplum kurallarını kabul etmekte zorlanmakta ve alışamamaktadır.

E. Aile Problemleri

İki dilli çocuklar yurt dışında ailelerinden ayrı yaşıyorlarsa kendi dillerini ve kendi kültürel değerlerini kolay unutmaktadır. Bu yüzden öğrencinin ailesiyle sürekli iletişim içerisinde olması gerekmektedir. Eğer ailesi yanıdaysa öğrenci yaşadığı toplumun dilini ve kültürel değerlerini öğrenir evde ise ailesiyle birlikte kendi geçmişini ve kendi dilini kaybetmemeye özen gösterir.

F. Konut Problemleri

Konut problemi, bütün ülkelerin genelde çözüm bekleyen hususudur. İki dilliler eğitim için ya da yaşamak için gittikleri yerlerde en çok konut problemleri yaşamaktadırlar. Bazı yerler elit olup fiyatları çok pahalı olmaktadır. Bazı yerler öğrencinin okuluna uzak olup ev fiyatları ucuz kalmaktadır. Öğrenci bu durumda kendisine kalmak için en önemli yeri seçmektedir. Bu da ne yaşadığı yerin kültürel değerleri öğrenmesine ne de kendi kültürüne uygun yaşamasına, ne kaldığı ülkenin dilini gereğince öğrenmesine ne de kendi diline göre iletişim kurmasına olanak sağlar.

3. TÜRK ÇOCUKLARININ İKİ DİLLİLİKTE DOĞAN PROBLEMLERİ

Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en önemli araçtır. Bu araç yabancıların yeni bir ortamda iletişim kurabilecekleri ya da sorunları halledebilecekleri en önemli silahtır. Yani topluma uyum sağlamak için kendisini o toplumdaki bireyler gibi görebilmesi için kişinin dil öğrenmesi şarttır. Türkiye’den yabancı ülkelere giden Türk çocukları gittikleri toplumların kültürlerini anlayabilme ya da kendi yapısına kazandırabilme konusunda çok zorlanmaktadır.

Türk çocukları bulundukları ülkeye uyum sağlamak için o ülkenin dilini öğrenmiş fakat bu süreçte Türkçeyi unutmışlardır. Türkiye’den uzak yaşam süren çocuklar Türk kültürünü ve Türk geleneklerini de unutmışlardır. Abdurrahman Güzel, yurt dışındaki Türklere yönelik olarak şu sınıflandırmayı yapmıştır (167). “Kendini kurtarmış giden nesil, üniversiteyi yurt dışında bitirip orada evlenen nesil ve ilk, orta ve lise tahsilini yurt dışında yapan nesil”.

Birinci sınıflamaya girenler, üniversiteyi yurt dışında okumaya giden çocuklardan ve onların ailelerinden oluşmaktadır. Bunlar şanslı çocuklardır. Çünkü öğrenci üniversiteye kadar Türkiye’de kalmıştır. Bu süreçte dilini, Türk kültür yapısını öğrenmiş ve sindirmiştir. İkinci sınıflamaya girenler ise, öğrenci Türk kültüründe ve Türkçe konuşulan bir ortamda büyümesine rağmen üniversite hayatından sonra orada evlenmesi yeni bir kültüre alışması ve yeni bir dil öğrenmesinin verdiği yenilikle kendi kültürüne ait birikimleri geri planda kalacaktır. Öğrenci yenilikleri kabul ederken kendi kültürüyle ve diliyle çatışmaya girecektir belirli bir zamandan sonra Türk kültürü ve dili baskıya uğrayacaktır. Olumlu tarafı ise öğrenci yeni kültüre uyum sağlarken ya da yeni bir dili öğrenirken sürekli kendi yaşantısıyla ilişkilendirecektir. Bu da Türk kültürünün ve Türkçenin sürekli ön planda tutulmasını, kaybolmasını engelleyecektir. Üçüncü gruba girenler ise, öğrencinin bilgi birikimi ya da

yaşantısı diğer gruplara göre bu grupta daha azdır. Çünkü öğrenme çağında ve kendisini toplumun bir bireyi olarak yetiştirdiği çağlarda bir başka ülkenin gelenek, göreneklerini ve dilini öğrenecektir. Hatta Türk kültüründen ve Türkçeden bağını koparacaktır.

Gözlemlerimize göre yurt dışından dönen öğrencilerde şu problemler ortaya çıkmaktadır.

- a. Topluma intibak güçlüğü
- b. Öğrenme ve disiplin güçlüğü
- c. Türkçe konuşma ve anlama güçlüğü
- d. Türkçe okuma ve yazma güçlüğü (Güzel, 2014).

Bu sorunlar Türkiye'ye dönen öğrencilerde kısa sürede halledilmektedir. Çünkü öğrenci eski yaşantısını benimseyecek ve bilgi birikimlerini hatırlayacaktır.

4. SONUÇ

Yapılan araştırmada yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının iki dilli olmasından kaynaklanan problemler belirlenmiştir ve problemlere göre çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

Çocuklar iki dilli olmalarının getirdiği problemler: Terminoloji Problemleri, Kültür Problemleri, Eğitim- Öğretim Problemleri, Sosyal- İntibak Problemleri, Aile Problemleri ve Konut Problemleri olarak sınıflandırılmıştır. Çözüm önerileri olarak ise Yurt dışında verilen eğitim sistemiyle Yurt dışında verilen eğitim sistemi eşit olması, Yurt dışında verilen Türkçe derslerinde Türkiye ile ilgili verilen bilgilerin doğru olması, ders araç- gereçlerinde ülkeler arasında birliğin sağlanması, Öğrencilerin eğitim sağlayacakları yere yakın belirli bir konut ayrılması. Öğrencilerin Türkiye ile iletişimlerini kesmemeleri için telefon faturalarında ve uçak biletlerinde indirim sağlanması ve yurt dışındaki öğrencilere her ay ücretsiz Türkçe kitaplar gönderilmesi sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Barın, Erol. Yabancılara Türkçenin Öğretimi Metodu, Dil Dergisi.1994 (17), s.53
- Başkan, Ö. (1969). Yabancı Dil Öğretimi, İlkeler ve Çözümler, İstanbul.
- Demirel, Özcan. İlköğretim Okullarında Yabancılara Türkçe Öğretimi. İstanbul 1999
- Güzel, Abdurrahman, “İki Dilli Türk Çocuklarına Türkçe Öğretimi”, Ankara 2014, s. 62-63
- İleri, E. (2000). Avrupa Topluluğu’nun dil politikası ve Almanya’da okula giden Türk asıllı öğrencilerin dil ve eğitim sorunları. Almanya’da yaşayan Türk çocuklarının ana dili sorunları toplantısı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 734, 7-66.
- Orhan, Salim, Dil Politikaları, Dil Hakları ve Türkiye’de Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.
- Özdemir, M. Çağatay, “Federal Almanya’daki Türk- Beden İşçi Göçü Çocuklarında İki dillilik ve Türkçe Öğretimi”, TÖMER, AÜ. Dünyada Türkçe Öğretimi, Sayı:I, Ankara, Mart 1988, s.85.
- Selçuk Dulkadiroğlu, Almanya’da İlköğretim Okullarında ki İki Dilli Sınıflarda Türkçe Öğretimi, Ankara 1998, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), s. 417.
- Tokdemir, A., Dil Edinimi ve Yabancı Dil, Ankara 1997, s.78-79.
- Ulutak, N. (2007). Avrupa’da Türkçe ‘İkinci Dil’ Öğretimi Araştırması (Proje No: 050734) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1719.
- Yılmaz, M. ve Demirel, G.(2015). İki Dillilik Ve Türleri Üzerine. 1. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi “Sempozyumu. (2015). Nevşehir. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Yılmaz, M. (2014). İki Dillilik Olgusu Ve Almanya’daki Türklerin İki Dilli Eğitim Sorunu” Ankara.
- Zülfikar, H. (2000). Almanya’daki Türklerin durumu ve Türkçe yaptıkları yanlışlar. Almanya’da yaşayan Türk çocuklarının ana dili sorunları toplantısı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 734, 67-72.

YAHYA KEMAL'İN KALEMİNDEN TÜRKÇEYE DAİR

Doç. Dr. Mesut TEKŞAN
Ordu Üniversitesi / Türkiye
mesutteksan4@gmail.com

GİRİŞ

Dil, milletin asli unsurlarındandır. Var olmak ve varlığını ilelebet sürdürmek isteyen milletler her şeyden önce dillerine sahip çıkmalıdır. Dil, insan topluluklarını milletleştiren ve bir millet olma bilincine yükselten en önemli etkidir. Dille birlikte insan toplulukları belli idealler ve ülküler etrafında toplanmaya ve ben duygusundan biz duygusuna geçmeye başlar. Dille ortaya konulan kültürel ve sosyal değerler, bilimsel ve teknik üretimler bir millete mensup olmanın haklı gururunu insanlara yaşatır. Kültürel ve sosyal değerlerin, bilimsel ve teknik üretimlerin nesilden nesile aktarılması dille olacağından dili korumak bütün bunların korunması demektir. Bu nedenle dilini koruyan, kollayan ve geliştiren milletler ebed-müddet kalıcı olmanın formülünü bulmuş demektir.

Ziya Gökalp meşhur lisan adlı şiirinde “Türklüğün vicdanı bir/ Dini bir vatani bir;/ Fakat hepsi ayrılır/ Olmazsa lisanı bir” şeklinde serzenişte bulunurken dile dikkat çekmektedir ve bunda da yerden göğe haklıdır. 20.yüzyılın önemli şairlerinden olan Yahya Kemal de dil konusunda oldukça hassas davranan sanatçılarımızdan biridir. Bu çalışmada onun kaleminden Türkçenin problemlerine ve güzelliklerine dikkat çekilerek, onun dil ve özellikle Türkçemizin korunması konusundaki hassasiyetlerine işaret edilecektir.

YAHYA KEMAL VE TÜRKÇE

Her şair ve yazar gibi Yahya Kemal de malzemesi dil olan bir sanatın temsilcisi olduğunun farkındadır. Yahya Kemal “Bir şair ve yazar, bir fikir adamı olarak dilin milletin varlığı için önemini, dilin zamanı ve mekânı kucaklayan o inanılmaz gücünü çok iyi bilmekte ve ‘Bu dil ağızımda annemin sütüdür’ diyerek onu azizleştirmektedir” (Karahan, 1999: 49).

Yahya Kemal *Edebiyata Dair* adlı eserinde yer alan “Bugünkü Türkçe” başlıklı yazısında vatan bahsinin açıldığı bir yerde : “Hala mı o bahis!” diyerek bir Türkün menfur kayıtsızlık göstermiş sayılacağını belirterek dil konusunun da vatan konusu kadar hatta ondan daha önemli olduğunu belirtir. Devamında da bizde vatan fikrinin daima var olduğu halde Namık Kemal’in bu fikri kalbimizde yeni bir nefesle uyandırdığı günden beri daha uyanık olduğumuzu belirttikten sonra “Onun vatan fikrini uyandırdığı gibi, bir diğer Türk şairi çıkıp da lisan fikrinin kutsiliğini uyandırsaydı, bize öğretseydi ki: “Bizi ezelden ebede kadar bir millet halinde koruyan, birbirimize bağlayan bu Türkçe’ dir, bu bağ öyle metin bir bağdır ki vatanın hudutları koptuğu zaman bile kopmaz, hudutlar aşırı yine bizi birbirimize bağlı tutar; Türkçe’nin çekilmediği yerler vatanıdır, ancak çekildiği yerler vatanlıktan çıkar, vatanın kendi gövde ve ruhu Türkçe’ dir. Bu bağ milyonlarca Türkü birbirinden bugün ayırmıyor, fakat dimağdan dimağa, kalpten kalbe geçmiş bir tel ki, yarın Türk edebiyatının âteşin, feyyâz, ceyyid bir devresi açılırsa, milli ruhu, bir Elektrik seyyalesi gibi bütün o dimağlar ve kalplerden geçirerek, bu dağınık kitleyi yekpare bir halde ayağa kaldırır” (Beyatlı, 1971: 84) diyerek dilin millet hayatındaki bağlayıcılığına dikkat çeker.

Fakat ne yazık ki bir kimsenin ortaya çıkıp da lisan fikrini kafalarımız da kudsileştiremediğini belirten şair, Türkçeyi sevdiğimizi ancak bunun kafi olmadığını ifade

etmektedir. Lisan fikrinin bizim kafalarımızda henüz sadelik, güzellik, doğruluk, tabiiilik gibi talii bahislerle yer tutmuş bir fikir olduğunu belirterek “Zannediyoruz ki bu bahisle ancak lisan meraklıları, edibler, muallimler alakadardılar. Ah bu gaflet, gafletlerimizin en büyüğüdür. (...) Yeni bir millet olmaya çalıştığımız bu devrede gayeye varmak için tasarladığımız bütün terakki, temeddün, terbiye, irfan projeleri hep bu Türkçe meselesine dayanıyor. Yeni bir millet olmak için mektep lazım; bu en doğru bir fikrimizdir; fakat mektep, muallimsiz ve kitapsız olmuyor. Muallim bu asırda ancak çekirdekten yetişebiliyor, mektep kitabını ancak talim terbiye ve talim mütehasşısı yazabiliyor” dedikten sonra sonuç cümlesinde şu gerçeği vurgular: “Muallim yetiştirecek bir Darülmualimin, ilmi Türkçeleştirecek bir Darülfünun, işte bu iki müessesenin lüzumu, bu kurtuluş işinde her şeyden evvel göze çarpıyor” (Beyatlı, 1971: 84).

Bu alıntıda dikkat çeken iki unsurdan birincisi muallim/öğretmen yetiştirmek, ikincisi ise ilmi Türkçeleştirecek Darülfünunların kurulmasıdır. Böylece muallimler Türkçeyi öğretecek, üniversitelerde ise ilim Türkçeleştirilecek Türkçe ile ilim yapılarak Türkçe geliştirilecektir.

Yahya Kemal, Türkçenin gelişim sürecini takip etmiş ve Türkçenin millileşen bir süreçten geçtiğini belirtmiştir. Bu görüşünü (3 Mart 1330) 1914’te yayınlanan bir yazısında “İnkılab-ı Kebir’in (Fransız İhtilali) Şark’da (Doğu) Tanzimat muanven safhasında, birçok milliyetler gibi bir de Osmanlı milleti ve Osmanlıca belirdi” diyerek şöyle sürdürür: “Tanzimat’a kadar ne kendinin, ne de vatanının adını bilen bir millet, Tanzimat’tan sonra kendini vatanında aramağa koyuldu. Vakıa henüz bu toprağın Türkçe bir adı yok”. (...) “Bir zaman Asya yaylalarında dolaşan atsız Türk atlıları gibi, burada hala adsız yaşayan yahut daha adını tayin edemeyen bir millet yaşıyor. Bu şayan-ı dikkat bir hadisedir” (Beyatlı, 1971: 86). Devamında da Tanzimat’tan sonra bu konuda gelişmeler olduğunu ifade eden yazar, şunları söyler: “Evet, kırk seneden beri Türkçe, merhale merhale Türkleşiyor. Bu inkılabın saiki nedir? ‘Milletler İnkılab-ı Kebirden sonra doğdu diyen müverrihin sözü bir hakikattir. Millet kelimesi gibi milletler de, ırkî, iklimi, uzvî, lisanî manalarını abâ-i inkılabın, millet ve vatan nazariyesini hıttta hıttta gezdiren Korsikalı dâhiden sonra buldular. O destanın ikaa ettiği herc ü merceden sonradır ki milli bir Almanca gibi, milli bir Fransızca gibi, milli birçok lisanlar gibi, bir de merhale merhale millileşen Türkçe var” (Beyatlı, 1971: 86).

Leyla Karahan’a göre Yahya Kemal, Türk dili tarihi için çok önemli iki hadisenin gerçekleştiği bir dönemin şairidir : “ Bu hadiselerden biri 1911’de Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ali Canip ve arkadaşları tarafından Genç kalemler dergisi etrafında başlatılan yeni lisan hareketi, diğeri de Atatürk’ün 1932 Temmuzunda Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurarak başlattığı dil inkılabıdır” (Karahan,1999: 52).

Yahya Kemal, Yeni Lisan hareketinin temel prensiplerini kabul etmiş ve desteklemiştir. Bu konudaki görüşlerini de “Halk kendi ikliminin lisanının söyler” diyerek Fransız şair Malherbe’nin “Fransız lisanının menba-ı evveli, en iyi Fransızcayı, Seine nehrine şehrin süprüntüsünü döken insanların söylediğini iddia ettiği devirlerden sonra Fransızlar mükemmel bir lisan sahibi oldular” diye belirtir ve sözü Türkçe’nin sadeleşmesine getirir: “Biz bugün yirmi sene evvelki nesirdeki cümleleri yabancı gözlerle okuyoruz. (...) Daha bir devir evvel pek munis görünen tetâbu-ı izâfât gözden düştü. Sarfda Türk kelimelerini, nahivde Türk tavırlarını, şivede Türk ağızlarını arıyoruz. Milletın zevkında samimiyete doğru tabii bir meyil var. Kırk sene içinde benliğimize doğru bu kadar seri bir rücu, hayrânîye şâyandır. Havassın zevkine, avâmın kayıtsızlığına rağmen hasıl olan bu tekamülün esrarengiz saiki acaba nedir” (Beyatlı, 1971: 88). Ancak bu konudaki

uygulamaları yeterli bulmayan yazar, bugün zevk alabileceğimiz mısraları, cümleleri ancak şiirimizin şurasında burasında bulabildiğimizi belirterek “bu yeni zevke göre, şiir ve nesir örenler de yok” diye şikayet etmektedir.

Buna rağmen Yahya Kemal, gelecekte ümitlidir. Eski kelimelerle yeni kelimelerin yer değiştirdiğine değinerek “nahivde Türk şivesi, sarfta Türk kelimeleri zevkimizi tatmin ediyor” (...) “Evet, gayr-ı kabil-i inkârdır ki Türkçe teşekkül devrinde bulunuyor (Beyatlı, 1971: 88) diyerek Türkçenin teşekkül dönemini geçirdiğine dikkat çeker. Ayrıca yazar, bazılarının bunun bir diriliş olduğunu düşünerek bütün kelimelere karşılık gelecek kelimeler ürettiklerini belirterek onları “bu tekamülü tahriş ederek bin sene evveline kürek çekmekle” eleştirir. Bazılarının da her Osmanlı kelimesine karşılık Çağatay kelimesini önerdiğini bazılarının da daha da ileri giderek kelime köklerinden yeni yeni kelimeler türeterek “Türkçeyi isticak itibarıyla de birbirine bağlı kelimelerden müteşekkil bir şebeke yapmağa kadar vardır” dığını belirterek bu konudaki çelişkiye vurgu yapar. Yazının devamında da “Türkçe’ ye belki birçok kelimeler yadigâr kalır. Nitekim Arap’la Acem’le bin seneden beri olan temasımız neticesi olarak onlardan da yığın yığın kelime muhafaza edeceğiz” (Beyatlı, 1971: 89) diyerek temennisini dillendirir.

Türkçenin doğru yazılmasına hassasiyet gösteren Yahya Kemal, imla konusunun da ciddiyetle ele alınması gereken konulardan biri olduğuna değinmektedir. 1922’de yazdığı ve (5 Ocak 1338/1922) Dergâh’ta yayınlanan “İmlaya Dair Güft ü Gü” yazısında imla meselesiyle ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır. Maârif Nazırının yaptığı bir toplantıya katılan yazar, nazırın açılış konuşmasında imla ile ilgili meseleleri hükümetin halletmeyip, zamanın yazarlarına, şairlerine, kısacası güzidelerine sorduğuna değinir: “Size soruyor, siz memleketin güzideleri Türkçe imlaya ne şekil verirsiniz hükûmet o şekli kabul edecek” (Beyatlı, 1971: 91) der ve bu konudaki görüşlerini açıklar.

Yazar dildeki değişimlerin kaçınılmaz olduğunu ve katı bir kurala bağlanamayacağını düşünür. “İmlada bu inhilal (bölünme, çözülme, dağılma, parçalanma) durmaz, yine yürür. Bu bozukluk inhilal eden eski bünyemizin bin bir bozukluğundan biridir, ben öyle zannediyorum ki eski soframız, eski çarşımız, eski idaremiz, niçin inhilal ediyorsa imlamız da onun için ediyor, sonuna kadar edecektir de! Resmi müdahalelerle bu inhilali durduramayacağız” (Beyatlı, 1971: 94). Bu nedenle o gün toplanan komisyonun imla konusunda neler yaptıklarını kendisinin merak etmediğini ve bunun nedenini de şöyle açıklar: “Çünkü bu lisan her gün gözüm önündedir, imlasını görüyorum muttasıl bozulmaktadır” (Beyatlı, 1971: 95). Yazara göre imlanın düzelmesi Türkçenin düzelmesine bağlıdır. “İmlamız, lisanımız düzelince düzelecek, çünkü o da ancak onlar kadar bozuktur, fazla değil!” (Dergâh, 5 Ocak 1338/ 1922). Görüldüğü gibi Yahya Kemal her an Türkçeyi düşünmekte Türkçe ile ilgilenmekte Türkçeyi takip etmekte ve Türkçenin durumundan kaygı duymaktadır.

Yahya Kemal, kendi neslinin Türkçe sevgisinde, Türkçe yaklaşımında atalarının Türkçe sevgisinden, Türkçe yaklaşımından farklılıklar olduğunu belirterek bu farkı güzel bir benzetmeyle anlatır. O, Türkçenin senelerden beri eski rengin (renkli) kisvesini attığını “bembeyaz vücudu ile ortaya çıktığını” belirttikten sonra “Cedlerimiz (atalarımız) lisanın rengârenk kumaşlardan kisvesini severlerdi. Biz tenini sevizyoruz. Yeni nâsirlerimizin hemen hepsi bu çıplak Türkçenin güzelliğini hissediyorlar; lakin Türkçe bütün vücudu ile henüz ortaya çıkmadı” diyerek tarihten örneklerle sade Türkçeye meyilli olanları bir bir sayar: Üç yüz sene evvel yazı yazan Peçevizâde Türkçeye meyyaldi; ondan yüz sene sonra Ahmed-i Salis’in veziri İbrahim Paşa’nın da bu meyli var, o da Münecim başı Tarihini tercüme

edilmek için Nedim'e ve tercüme işinde çalışacak refiklerine teslim ederken, sade Türkçeyi gözetmelerini hatırlatır, ondan yüzüne sonra gelen Şeyh Galip, Hüsn ü Aşkın başında mustalah üslupla eğlenir, Türkçeye meylini hararetle anlatır, hâsılı Şinasi'ye, Kemal'e Hamid'e kadar hep bu arzu, bu meyil ızhar olunur.

Buna rağmen bu yeniliklerin yeterince halka ulaşmadığını belirten yazar, bugünün çocuklarının ne Şeyh Galip'ten ne de Hamid'in lisanından eskilerden farklı tatlar alamayacağını ifade ederek, "Yeni lisanın zevkini bulsalar bulsalar ancak Tevfik Fikret'in şiirlerinde" bulacaklarını belirtir, Fikret'in "Balıkçılar" şiirinden örnekler verir. Bu arada son neslin yazılarının sarfen büsbütün Türkçeleştiğini ve özellikle tercüme romanları okurken halkın lisanın, imlanın, nahvin, sarfın hiçbir güçlüğüne uğramıyor, hatta bunların vücudunu bile hissetmiyor, akar bir su gibi okuyor, yalnız vakaya dikkat ediyor" diyen yazar "en iyi Türkçeyi bu romanların mütercimleri mi yazıyorlar demeli? sorusunu sorar ve Reşat Nuri'nin son romanında halis Türkçeden numune öyle sahifelerini gördüm ki bayıldım, lakin zannetmem ki halk bu sahifelerdeki nesrin güzelliğini hissetsin; onu biz hissediyoruz. Çünkü yirmi seneden beri muttasıl yazının tekamülünü hissediyoruz, son nesir bize en ziyade yıkanmış, paklanmış, bembeyaz görünüyor" (Beyatlı, 1971: 99) diyerek yirmi seneden beri yazının tekamülünü hissettiğini bu yüzdende adı geçen eserdeki halis Türkçe örneğine bayıldığını belirtir. Yahya Kemal güzel Türkçeyi anlayan ve onu takdir etmekten çekinmeyen bir Türkçe sevdalıdır.

Yahya Kemal'e göre lisan denildiği zaman yazı lisanı anlaşılmalıdır. O, bir zamanlar İstanbul lehçesini/ağzının Türkçenin ayarı olarak gösterilmesini doğru bulmadığını İstanbul lehçesinden kelimeleri ve telaffuzlarını vererek örneklendirir. "İstanbul'da Türk vatanından bir mıntıkadır, onun da lehçesinin hususiyetleri var ki kavâide gelmez" (s.100) dedikten sonra son hükmünü verir: "İstanbul şehri lehçesindeki bu heva vü heveslerden Türklerin müşterek malı olan sarfına tahakküm edebilir mi? Türklerin edebi lisanı milli ve müşterek bir mirastır, ona paytaht da dahil olmak üzere hiçbir şehir tahakküm edemez demek daha doğru olur" (Beyatlı, 1971: 100).

Yahya Kemal'in Türkçe üzerinde önemle durduğu konulardan biri de yaşadığı dönemdeki o günkü Türkçenin durumudur. Bu konuyu 1922'de Dergah'ta yayınlanan "Bugünkü Türkçe" başlıklı yazısında ele alır. Yazıda dil konusundaki tartışmaları bir yana bırakarak Türkçenin dününü ve bugünü tartışmaya açmıştır. O, dilimizde yerleşmiş gibi görülen bazı özelliklerin Arapça ve Farsçadan dilimize geçtiğini, birbirine yakın seslerin bu tercümelerle dilimizde ortaya çıktığını, mevcut elifbanın Türkçeye uymadığını belirtir. Yazar, "bu elifba Türkçeyi asla ifade edemez, çünkü Türkün her an söylediği sadalı ve sadasız harflerden mahrumdur, fazla olarak vücudunu bile hissedemediği harflerle doludur" dedikten sonra "Demek ki, ilk madde olarak, "milli elifbâımız yoktur" diyerek önemli bir konuya parmak basmaktadır.

Bunun yanında o, "Med Türkçeye öyle derinden derine yerleşti ki yeni Türkçeyi eski Türkçeden zevk itibarıyla ayırdı." diyerek med harfinin Türkçenin bünyesine yerleştiğini ve Türkçeyi güzelleştirdiğini savunur. O, "bazılarının sandığı gibi Türkçedeki med bir yarım med'dir ve Farisideki med'den aynı değildir" diyenlere karşı çıkar ve "Türkçedeki med tıpkı Farisi'deki med kadar uzundur ve onun aynıdır", "âvâze ve yelpâze kelimeleri ölçüden birbirinden kıl kadar fark etmezler. Türkçeye mahsus bir med yoktur, med Türkçenin ruhuna karıştı" (Beyatlı, 1971: 104) görüşünü savunarak alfabeyle ilgili görüşlerini açıklar.

Yazarın dikkat çektiği başka bir nokta da lisanda görülen yabancı zevk ve kelimelerdir: "Bizim nesil lisanda seleflerin Acem zevkinden şikâyet ediyordu. Fakat bizim

neslin lisanından da Frenk zevkinden şikâyetler başladı, evet şikâyetler, hem de pek Türkçe zannettiğimiz cümlelerdeki kelimeler, pek Türkçe zannettiğimiz edâlara dâir şikâyetler işitiliyor. Kalemimi Fransızca'nın tesirinden en ziyada kollayanlar halis Türkçe yazabiliyorlar mı? Türkçe tam ayarında takarrür edeceği zaman nasıl tecelli edecek? Bunu bugünden kim kestirebilir?" (Beyatlı,1971: 100).

Konuşma diliyle yazı dilinin aynı olması gerektiği görüşünde olan yazar, bizde bu ikisinin birbirinden ayrı görülmesinin acayıplığına dikkat çekerek şunları söylemektedir: "Türkçe, acaba bir gün, bizi ifade eden bir yazı kâinatı olacak mıdır? Bu suali bir ecnebi işitse garip görür: Acaba Türkler konuşurken kendilerinden, yazarken başkalarından mı bahsederler?" diyebilirler. Bu ecnebiye gerçek malumat verebiliriz: Türkçede yazarken, onda dokuz mikyasda, ecnebi memleketlerinden, onların müelliflerinden, sanatkârlarından, siyasilerinden bahsederiz. (...) Acaba bizim vatanımız gibi, geniş bir memleketi olup da, ondan asla görmeyen, edebiyatta gözü ecnebi bir âleme dalmış ve yalnız o âlemden bahseden başka bir millet var mıdır?" (Beyatlı,1971:139).

Halkın aydınlatılmasında gazetelerin önemine değinen yazar, gazetelerimizin milli olmadığından şikâyet ederek "Türkçe gazete, tıpkı bildiğimiz gibi, Avrupa gazetesinin bir kopyasıdır" diyerek, kopyacılıktan vazgeçmenin zamanının geldiğine değinir. Kopyacılığın kötülüklerini sayar: "Kopya ihtiyacı, taklit iptilası, hulasa mektep devresi ne kadar uzun sürerse sürsün, hüviyeti olan bir millet, elbette bu devreden çıkmağa mecburdur. Bünyesi sağlam insanda bir rüşd saatinin çaldığı gibi, hüviyeti olan bir millete de olgunluğun, yaratmak ihtiyacının belirlediği bir zaman mutlaka gelir. Türk edebiyatında mutlaka bu saatin çalması uzak mıdır? Yoksa bu saat, yaratıcı oldukları şüphe götürmeyen asıl şair ve ediplerin elbirliğiyle, Türk edebiyatını bir memleket çerçevesi içine almağa başlamasıyla mı çıkar?" (Beyatlı, 1971:141).

Yahya Kemal'e göre bir dilin gelişmesinde ve işlenmesinde en büyük görev şairlere düşmektedir. Şairler milletlerin ıstıraplarını dile getiren, onların sesi olan insanlardır. Gerçek edebiyat kalple dilin birleşmesinden doğandır. Bunu en güzel yapacak olanlar da şairlerdir. "Kalpsiz dil, dilsiz kalp olmaz" diyen sanatçı "ne kuru lisandan bir edebiyat vücuda gelebiliyor, ne de bu lisansız ıstıraplardan. Lakin o lisanla bu mevzu bir şair kalbinde kaynaşabilseydiler özlediğimiz şiiri dinlerdik!" (Beyatlı,1971: 153). Bu ifadelerden şairin tarihi konuları niçin şiirine konu edindiğini daha iyi anlıyoruz. Bu bağlamda şairin Türk destanı yazma hayali, hatta denemeleri bu düşüncenin sonucu olarak görülebilir.

Edebiyatımızı cansız bulan yazar halkı ağzı var, dili yok olarak tanımlar: "Vakiâ edebiyatın mefhumu ya bugün Anadolu'da gördüğümüz gibi içtimai galeyanlar yahut ferdi aşklar şevkler, heyecanlardır. Lakin bunları ancak şair söyleyebilir, halk ağzı var dili yok dediğimiz mahlûktur". Sonuç olarak "Hem canı hem de cismi olan bir edebiyattan mahrumuz" (Beyatlı, 1971: 153) diyen yazar, görüşlerini şöyle sürdürür: "İstıraplar ve şevkler ne kadar coşkun olsalar kendiliklerinden nutka gelemezler; bu hisleri herkes duyar, yalnız şair söyleyebilir" (Beyatlı, 1971: 154). Bu problemin tespiti beraberinde çözümü de getirmektedir: Bize canı ve cismi olan edebiyat gereklidir. Şaire göre 'milletin ıstırabını duyan şairlere muhtacız'.

Yazar Kerbela olayını en güzel şekliyle şairin anlattığını belirttikten sonra tarihten örnek verir: "Süleyman-ı Kanûnî, Zigetvar' da öldüğü zaman silah arkadaşları, uzun seferlerinin sadık yoldaşları, paşaları, ağaları, askerleri feci bir vaveyla kopardılar, cenazeyi kıyametten bir numune bir matem ayiniyle getirdiler. Bu sadık insanların nicesi Süleyman-ı Kanuni'yi yakınından daha fazla seviyordu. Yalnız mersiye, o matem ayininde hazır

bulunmayan Baki söyleyebildi. Ve o matemi biz hâlâ Baki'nin mersiyesinden hissedebiliyoruz. Bugün bizde eksik olan ne edebiyatın ruhu, ne de hüneridir. Böyle bir şairdir" (Beyatlı, 1971: 154).

Bununla birlikte Yahya Kemal, yaşadığımız ıstırapın ve sefaletin estetik bir zevke döndürülemediğinden bahisle şu görüşlerini paylaşır: "Bizde biçarelere, açlara, öksüzlere, muhacirlere, esaret çekenlere acıyan şairler yetişti, fakat bunların çektiklerini çekenlerden şair yetişse iyilik şiirinin nasıl bir iksir olduğunu o zaman anlarız. Çünkü sefaletin zevki de aşk gibidir, çekmeyen bilemez" (Beyatlı, 1971: 164). Yazının sonunda Yahya Kemal "Türklerle tuz ve ekmek gibi bir edebiyat lazım" diyen Raif Necdet'e hak vererek şunları söyler: "Raif Necdet Beyin hakkı var, Türklerle 'tuz ve ekmek' gibi bir edebiyat lazım, fakat biz bunun henüz lüzumunu idrak etmiş bir merhalede bulunuyoruz" (Beyatlı, 1971: 164).

Yahya Kemal Fransa'da kaldığı 1903-1912 yılları arasında ipek böceğinin kozasını ördüğü gibi içten içe güzel Türkçemizin en güzel ifadelerini aramış, bulmuş ve şiirlerinde onları kullanmıştır. Abdülhak Şinasi Hisar onun Paris'teki yıllarının tanığı olmuştur. Hisar bu tanıklığa dayanarak onun bu dokuz yıl içinde Türkiye'yi, Türkçeyi ve Türklüğü bir an unutmamış olduğunu belirterek şunları söyler:

"Şimdi, dokuz sene müddetle Paris'in şiir ve sanat havası içinde yaşamış olduktan sonra oradan gazel söyleyerek dönen bir şairin karşısında onun bu derece milli bir Türkçe ile yazması, bu derece birliğimize merbut kalması nasıl izah edileceği belki sorulabilir. Yahya Kemal, bizim neslimizin her genci gibi, muasır Fransız şiirinde bir manzume, bir kıta, bir beyit yahut bir mısraın cazibesine kapıldığı zaman, kendi içindeki o hiç göz yummayan sabit bakışlı sanatkâr hiç şüphesiz bu şivenin, bu nüktenin Türkçede nasıl eda edileceğini düşünüyordu. Ve Yahya Kemal'in muasırları olan gençlerden belki ayrıldığı ve onlara muhakkak üstün kaldığı esaslı nokta bu idi. Denilebilir ki Yahya Kemal İstanbul'a döndükten sonra bizim milli havamız içinde Avrupa'yı bir an unutmamış olduğu gibi, Paris'te bu dokuz senelik ihtiraslı hayatın içinde de Türkiye'yi, Türkçeyi ve Türklüğü bir an unutmuş değildir. İşte bunun için bize hem en milli, hem de Avrupakari şiirleri o vermiştir" (Hisar, 1979: 175-176).

Yahya Kemal'in dille ilgili kaygılarının başında Türkçe'nin yabancı dillerden (ecnebilere) aldığı kelimeleri kendi ses yapısına uydurma kabiliyetini kaybetmekte olduğu gerçeğidir. Yazar, "Cedlerimiz ecnebilere bir kelimeyi aldıkları zaman, o kelimeye nasıl bir şekil verirlerdi? Fethettikleri yerlerde değiştirdikleri şehir isimlerine bakınız, Türk zevkinin ayarını anlarsınız" dedikten sonra örnekler verir: "Cedlerimizin dilinde kalın Rumca isimler incelmış: Ayanikola, İnegöl olmuş, Naksus, Nakşe olmuş, Azeriyanapolis, Edirne olmuş, Karyamus, Kerpe olmuş böyle binlerce misal vardır ki Türk harsının hadd-i âzami kuvvetini muhafaza ettiği devirlerde, ecnebi kelimelerin Türk kılıfına nasıl girdiklerini gösterir. İtiraf etmeğe mecburuz ki Türkçe çok şey kazandı, fakat bu kudretini kaybetti, çünkü ecnebi kelimeler artık Türkçeye ecnebi kılıfında girip yerleşebiliyor. Onları değiştirme kudretini günden güne kaybediyoruz" (Beyatlı, 1977: 37).

Yazarın dille ilgili bir diğer kaygısı da Türkçeyi sadeleştirme çalışmalarıdır. Dil konusunda oldukça hassas olan şair, dilin sadeleştirilmesi adına bozulmasına karşı çıkmaktadır. Dilimizi tersine cümlelerle bozmak isteyenlere karşı çıkarak onların yaptığını gülünç bulur. Yahya Kemal: "-Ben de teceddüt taraftarıyım ama reform tam olmalı! 'Dim gel, ve e!' demeli demiş" (Hisar, 1979: 184). Bu ifade şairin çılgınlığıdır aslında. Buna rağmen şair gelecekte ümitlidir. Bunu yıllardan beri tartışılan ve bir türlü işin içinden çıkılamayan 'Yumurta mı tavuktan çıkar? Tavuk mu yumurtadan?' paradoksuyla izah eder: "Yumurtanın

tavuktan çıktığı ne kadar doğru ise tavuğun da yumurtadan çıktığı o kadar doğrudur. Bir edebiyatın bir milletin seviyesinden doğduğu ne kadar gerçekse, seviyesi yükselmiş ve aynı zamanda kendi iklimini duymuş, kendi ırkının dilini, güzide bir zümrenin de edebiyat ve sanatların kudretiyle, bir milletin seviyesini yükseltebileceği o kadar gerçektir” (Hisar, 1979: 296).

Şaire göre dilimizi ve sanatımızı geliştirmenin en kestirme ve en doğru yolu “kendimize, kendiliklerimize dönmektir” fakat bunu yaparken “Batı medeniyetine kapıları kapayıp tamamıyla kendimize kapanmak” anlaşılmamalıdır. “Bu sakat bir görüştür. Bir milletin öğrenme ihtiyacı bitmez. Bilhassa bu asırda diğer milletlerin fikir ve hareket havalarından uzaklaşması zaten mümkün değildir. Kendimize ve kendiliklerimize dönmeği böyle yanlış bir zaviyeden değil, asıl olduğu gibi görürsek, diyebiliriz ki: Avrupa medeniyetinin ortasında her milletin bir hüviyeti vardır, biz de o dairede bir hüviyet olmayı özölüyoruz” (Hisar, 1979: 298).

Türkçe konusunda sağlam görüşleri olan Yahya Kemal, kendisi de bu dili başarıyla kullanmıştır. Tanpınar’ın ifadesiyle “Türkçeyi yeni bir iklim gibi keşfetmiş, şiire yeni bir istikamet vermişti. (...) Şair, Türkçeyi bulmuş Türkçeyi ve Türkçe şiiri bulmuştu. Ayrıca da bu sanatı, kendisiyle beraber doğmuş olan, daha iyisi, doğmasını sağlamış, hatta vücuda getirmiş olan nizamları zorlamadan kendine mal etmişti” (Tanpınar, 2001: 32).

1924 yılında Orhan Seyfi Orhon’un yazarla yaptığı bir mülakatta “Lisan hakkındaki nokta-i nazarınız nedir? Sorusuna o, şu cevabı verir: “Türkçe bu son on seneden beri güzel bir lisandır. Bu lisan bu saat hududumuz dâhilinde muzafferdir, yarın hududumuz haricindeki Türkleri de tabii güzelliğinin etrafında toplayacak. Yeni vatanın en kuvvetli bir unsuru bugünkü Türkçedir. Asıl ayarını bulan bugünkü lisani artık kimse bozamaz.” Yazar bu lisani nasıl keşfettiğini de şöyle ifade etmektedir: “...kendi ana dilim gözlerime beyaz bir mermer gibi göründü. Hissettim ki asıl Türkçe’yi, dokuz yüz seneden beri yaza yaza değil, söyleye söyleye yaratmışız” (Beyatlı, 1971: 272). Aynı mülakatta kendisine yöneltilen “-Siz bu lisan hususunda neyi miyar olarak kabul ediyorsunuz” şeklindeki soruya “-Ben bu hususta ilm-i elsi ve lisaniyatı miyar olarak görmedim. Kendi şahsi zevkimi de görmedim, milletin kendi zevkini gördüm” (Beyatlı, 1971: 273) diyerek dil konusundaki tavrını açıkça ortaya koymuştur.

İşte Türkçe’nin bugünlere nasıl geldiğinin ve geleceğe de nasıl yürüyeceğinin göstergesi: Milletin kendi zevki. Türkçemiz zaman içinde elbette ki bazı değişikliklere uğramış ve uğrayacaktır. Başka dillere kelimeler verdiği gibi onlardan da kelimeler almıştır ve bunları kendi zevkine uydurmuştur. Bu noktada yapılabilecek en büyük yanlış milletin kendi zevkine uymayan kullanımları, kelimeleri, cümle yapılarını dile sokmaktır, milletin dil zevkini dikkate almamaktır.

SONUÇ

“Bizi ezelden ebede kadar bir millet halinde koruyan, birbirimize bağlayan bu Türkçe’ dir, bu bağ öyle metin bir bağdır ki vatanın hudutları koptuğu zaman bile kopmaz, hudutlar aşırı yine bizi birbirimize bağlı tutar; Türkçe’nin çekilmediği yerler vatandır, ancak çekildiği yerler vatanlıktan çıkar, vatanın kendi gövde ve ruhu Türkçe’ dir” diyen Yahya Kemal Türkçeyi Türk milletinin ruhu olarak kabul eder ve ona gönülden bağlıdır. Türkçeyi çok seven şair, Türkçe ve Türkçeyle ilgili her şeyle yakından ilgilenmiştir.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Yazara göre sadece Türkçeyi sevmek yetmez. Öncelikle bu dili öğretecek öğretmenleri yetiştirmek ve ilmi Türkçeleştirmek gereklidir. O, Yeni Lisan hareketini benimsemiş ve Türkçenin millileşme sürecinden geçmesinden mutluluk duymuştur.

Yahya Kemal dildeki değişimlerin kaçınılmaz olduğunu kabul eder ama yeni kelime yaratmada ve başka dillerden alınan kelimelerde milletin zevkine uygunluğa özen gösterilmesini ister.

Yahya Kemal'e göre bir dilin gelişmesinde ve işlenmesinde en büyük görev şairlere düşmektedir. Ona göre Türkçeyi geliştirmek için dil-edebiyat ilişkisine dikkat edilmelidir ve 'memleketten bahseden edebiyat' yaratılmalıdır.

KAYNAKÇA

Beyatlı, Yahya Kemal (1977). *Mektuplar ve Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti

Beyatlı, Yahya Kemal (1979). *Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti

Beyatlı, Yahya Kemal (1971). *Edebiyata Dair*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti

Ergin, Muharrem (1972). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Minnetoğlu Yayınları

Hisar, Abdülhak Şinasi (1979). *Ahmet Haşim ve Yahya Kemale Veda*, İstanbul: Ötüken Neşriyat

Karahan, Leyla (1999). "Yahya Kemal ve Türkçemiz", *Türk Kimliği ve Yahya Kemal*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001). *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları

Somuncu Baba Dergisi | İlim, Kültür, Edebiyat, Tasavvuf ve Tarih Dergisi

<https://somuncubaba.net/>

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİM SÜREÇLERİNDE TEMEL MOTİVASYON UNSURLARI

Doç. Dr. Nezir TEMUR

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
ntemur@gazi.edu.tr

Arş. Gör. Aliye DUMAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
aliyeduman@gazi.edu.tr

Giriş

Öğrenme süreçlerinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinde rol oynayan birçok unsur bulunmaktadır. Öğretim araçları, öğrenme ortamları, öğretici yeterlikleri, öğrenci profilleri öğretim ve öğrenim sürecinde temel unsurları teşkil eder. Öğrenme motivasyonu ise söz konusu unsurların tamamını kapsayan bir niteliğe sahiptir. Özellikle ikinci veya yabancı dil öğretiminde hedef dili öğrenme amacı, motivasyonu besleyen ve güçlendiren önemli bir duyuşsal araçtır. Öğrenme motivasyonu, bireysel farklılık sebebiyle öğrencilerde değişiklik gösterir. (Çiftpınar 176). Yabancı dil öğreniminde öğrencilerin farklı beceri ve özelliklerinin araştırılmaya başlamasıyla birlikte, duyuşsal beceriler daha çok incelenmeye başlanmıştır. Duyuşsal faktörler arasında en çok dikkat çeken motivasyon yani öğrenme isteği konusu, dil öğreniminde tutum ve kaygı gibi kavramlarla başarıyı açıklamak için araştırma konusu olmuştur (Şahin 64). Yabancı dil öğrenirken en önemli faktörlerden biri kişinin hangi şartlarda nasıl öğrenim gördüğü ve nasıl bir öğrenime tabi tutulduğudur. Nasıl ki ilk eğitim ailede başlıyorsa dil eğitimi de ailede başlayabilir. Çok dilli bir ailede yetişen bir çocuk ikinci bir dile veya yabancı dil öğrenimine çoktan başlamıştır diyebiliriz. Çünkü dil öğrenmeyi yavaşlatan dil eşiği bu bireylerde aşılmıştır. İkinci dil öğreniminde yaşanan bu bireysel farklılığın öğrenmeye etkisi büyüktür. Bu etmenlerin her birinde hem içsel hem de dışsal etkenler mevcuttur. İçsel motivasyonda, motivasyonun kaynağı veya bireyi hedefe yönlendiren güç, bireyin kendisindedir. İçsel motivasyonun kaynağı ise, bireysel farklılıktan dolayı kişiden kişiye değişiklik göstermektedir. Bireyin yabancı dile karşı öğrenme isteği, hedefe ulaşma arzusu ve başarıma gibi ihtiyaçlar içsel motivasyonun kaynağını oluşturur. Bu kaynaklar genel olarak kendilerine fayda sağlayacağını düşündükleri “eğitim, iş bulma, evlilik, kişisel gelişim vb.” amaçlardır (Develi ve Yıldız 264). Dışsal motivasyon ise bireyin kendiliğinden değil de, tamamen dışarı kaynaklı, maruz kaldığı çevresel faktör kaynaklıdır. Bu etkenin ana sebebi ise bireysel farklılıktan kaynaklanan motivasyondur. Hedeflerimize motivasyonumuz ölçüsünde ulaşabiliriz. O hâlde diyebiliriz ki motivasyon hedefe ulaşmak için harekete geçiren güdülenmedir. Aileden sonra okulda devam eden yabancı dil öğreniminde motivasyon okul öğretmenleri tarafından sağlanır. Kültürel iletişim becerileri ve stratejileri bu noktada devreye sokulmalıdır. Yabancı dil öğretiminde kültürel değerlerle birlikte öğrenen bir bireyin motivasyonu, sadece belli bir amaç için öğrenenden daha yüksektir. Söz konusu kültürel iletişim de aynı seviyelere göre belirlenen dil içerikleri gibi aşamalı bir hiyerarşi içerisinde olmalı. Bu hiyerarşi gündelik sosyal hayatta karşılaşılan ve hedef dilin kültürüne ait unsurlardan daha üst düzey kültürel durumlara doğru bir seyir içermelidir.

Oxford ve Shearin öğrencinin motivasyonunu anlamamıza engel olan dört durum olduğundan bahseder. Bunlar: yabancı dil öğreniminde ortak bir motivasyon tanımının

olmaması, çevresel karışıklıklar, psikolojinin gelişim kurallarını ve kilit nokta olan motivasyonu ihmal etmek ile öğrencilerin öğrencilerinin yabancı dil öğrenme amaçlarını bilmemesi durumlarıdır (13). Bu ihmalkârlık düzeltildiği ölçüde öğretici, yabancı dil öğrencisinin motivasyonunu artırmada öncülük etmiş olacaktır. Oxford ve Shearin, Gardner'nin modeline ek olarak daha başka motivasyon unsurları da geliştirmiştir. Öncelikle, öğretici öğrencinin öğrenme gayesini bilmeli, öğrenciler öğrencilerinin yabancı dil öğreniminde başarı veya başarısızlık inançlarını şekillendirmeli, öğretmen öğrenciye yabancı dil bilmenin ayrıcalıklarını; kariyerde yükselme, yabancı kültürleri tanıma, dünya barışına giden bir anahtar olduğunu onlara göstererek öğrencilerin motivasyonunun artmasına yardımcı olmak, öğretmen öğrencinin sınıf ortamını, psikolojik ihtiyaçlarının karşılandığı, yabancı dil öğrenme endişesinin indirgiendiği pozitif ılımlı bir hâle getirmek ve son olarak öğretmen öğrenciyi eğitime katkıda bulunacak şekilde ödüllendirmeli ve aynı zamanda öğrenciye içsel ödüllendirmeyi geliştirmesi için de yardımcı olmalı (24).

Yabancı dil derslerinde öğrenci kendisine tamamen farklı olan hedef kültürü ve hedef dile ait olan dil bigisi yapıları ve dile ait olan yeni davranış biçimlerini edindiğinden, yabancı dil dersine olan motivasyonu da diğer derslere olan motivasyonundan farklı olacaktır. Bu durum, pek çok motivasyon model ve yaklaşımının geliştirilmesine öncülük etmiştir. Gardner'ın sosyo-eğitim modeline göre öğrencilerin hedef dili öğrenme amaçları ya da beklentileri motivasyon düzeyinde değişikliğe neden olabilir. Öğrenci öğrendiği dili nasıl aktif bir şekilde kullanacağını bilirse ve bazı sonuçlar elde ederse ya buna inanırsa dil öğrenmeye daha yoğun bir ilgi gösterir. Ayrıca öğrenilen dilin sınavlarından yüksek not almak, sosyal statü kazanmak, iyi bir iş bulmak ya da işte çalışmak da motivasyonu artırıcı yönelimlerdir (Şahin 65).

Dörnyei'nin ikinci dil motivasyon modeli, yabancı dil öğrenmede motivasyon teorileri üzerine yapılan bazı araştırmalar sonucu ortaya çıkan eksiklikler üzerine oluşturulan modeldir. Motivasyon artırıcı unsurlardan sınıf içi uygulamalarını dikkate alan model, eğitsel bir perspektif sunmaktadır. Dörnyei'nin bu motivasyon modeli üç bileşenden oluşmaktadır: dil, öğrenci ve öğrenme ortamıdır. Dil bileşeni hedef kültürün ve toplumun yönelimlerden oluşur. Öğrenci bileşeninde, bireyin geçmiş yaşantısından tecrübe edindiği konuları içeren motivasyon modelidir. Ayrıca öğrencinin edindiği tecrübelerle oluşturduğu duyuşsal ve bilişsel özellikler de bireyin motivasyonunu etkileyen unsurlardır. Öğrencinin “başarı ihtiyacı, kendine duyduğu güven, kaygı, öz- yeterlilik, tutum, aldı, değer ve inanç” gibi faktörler de motivasyonu üzerinde etkili olabilen unsurlardır. Ayrıca, modelde yer alan son bileşen olan öğrenme ortamı ise, ders, öğretmen ve sınıf ortamıyla ilgili güdüleyicileri içerir. “Derste kullanılan materyal ve teknikleri öğretim programı, içerik, ders kaynakları, öğretmenin kişiliği, davranışları, ders işleme biçimi, sınıf atmosferi, öğrenci sayısı” gibi motivasyon unsurlarından oluşur (Şahin 67).

Dörnyei ve Otto'nun ikinci dil motivasyon süreç modelinde: Dörnyei ve Otto yabancı dil öğrenme sürecinde öğrencilerin motivasyonunda değişiklik gösteren sebepleri açıklamak ve bu konuyla ilgili yapılmış araştırmaların sonuçlarını sentezlemek amacıyla bu modeli geliştirmişlerdir. Bu modelde motivasyonun dinamik olma özelliğine vurgu yapan ‘Eylem Kontrol Teorisi’nden esinlenerek oluşturulmuştur. Modelin isminde yer alan süreç sözcüğü de motivasyonun durağan değil dinamik olduğuna gönderme yapmaktadır (Şahin 67- 68).

Williams ve Burden'ın oluşturduğu ve her aşamanın dinamik olarak etkileşimli olduğunu belirttiği üç aşamadan meydana gelen motivasyon modeli şu şekildedir (Şahin 68):

1. Birey harekete geçme sebebi vardır
2. Bireyin harekete geçmeden önce karar vermesi gerekir.
3. Birey gerçekleştirmek istediği hedef sürecince gerekli çabayı sürdürmelidir.

Yabancı dil öğretiminde başarıyı etkileyen önemli faktör olan öğrencinin motivasyonu, her bir öğrenci için farklılık gösterirken, öğretmenin öğrencileri için sağladığı motivasyon aynıdır sadece alıcıları bundan farklı şekillerde etkilenir. Yabancı dil öğretiminde öğrencinin motivasyonunu en üst seviyede tutmak için öğreticilerin derslerde uyguladıkları motivasyon artırıcı yöntemler vardır. Bu yöntemler yine öğretmenden öğretmene farklılık gösterir fakat genel anlamda yabancı dil öğretiminde motivasyon unsurları aynıdır. Bunların en başında yabancı dili öğrencilere sevdirmek ve severek çalışmalarını sağlamaktır. Bu çerçevede öncelikle dil öğretiminde tek öğrenme ortamının sınıf olmadığı anlayışını geliştirmek ve buna yönelik öğretim stratejileri geliştirmektir. Öğrencinin yabancı dil öğrenirken motivasyonunu öğretmeni veya çevresi değiştirebilir. Bu değişikliği yapılan araştırmalar ışığında değerlendirdiğimizde yabancı dil öğreniminde öğretmen davranışları, öğrenci davranışları, dersin işleniş şekli ve çevresel faktörler motivasyonu oluşturan unsurlar olarak görülmektedir.

Şahin, motivasyonu: “fiziksel, sosyal ve psikolojik” olmak üzere üç çeşit hâlden bahseder. Kaynağını birey için en ilkel ve en temel ihtiyaç olan fizyolojik gereksinimlerden alır. Birey bu ihtiyaçlarını giderdiği takdirde hedefine ulaşmak için harekete geçer. Bireyin kendisini mutlu hissetmesi için ve hayatıyla paralel giden sosyal motivasyon, bireyin sosyal ihtiyaçlarını gidermeye yöneltten çabalarıdır. Sosyal ihtiyaçlar, sosyalleşme olarak tanımladığımız: “bir gruba üye olmak, yardımlaşmak, iletişim kurmak ve sürdürmek, bulunduğu ortamda tanınmak, beğenilmek, başarılı olmak için çalışmak ve takdir edilmek gibi eylemleri” içermektedir. Diğer motivasyonlara göre daha karmaşık olan psikolojik motivasyon, bireysel farklılıktan dolayı, kişiden kişiye değişiklik gösterir ve bu sebeple bireyin kişilik özelliklerini ve davranış biçimlerini yönlendiren kendine özgü psikolojik motivasyonları olur (Şahin 59).

Develi ve Yıldız, öğrencilerin dil öğrenirken motivasyonlarını sağlamada üç aşamadan bahseder: öğrencilerin dil öğrenme nedenlerini belirlemek ve o yönde teşvik etmek; derslerde öğrencinin dikkatini işlenecek konuya çekmek ve üçüncü adım ise, öğrencilere derste olumlu dönütler ve onları takdir etmek vb. (Develi ve Yıldız 264).

Yabancı dil öğretiminde öğrenci başarısını etkileyen en büyük motivasyonun sağlayıcılarından öğretmenlere büyük görev düşmektedir:

“Öğretmenin olumlu tutum ve davranışları (pekiştireç vermesi, sürpriz aktiviteleri ve oyunlar oynaması gibi), ders işleme metodu, derste yaptığı pratik çalışmaları, tekrar ve hatırlatma ile ilgili çalışmaları, öğrenciyi önemsemesi, olumlu model olması, dersin bütün duyulara hitap edecek şekilde verilmesi, öğrenciye başarı zevkini tattırma, konu sonu alıştırmaların, yazılı-sözlü sınavların ve ödevlerin ardından dönüt verme, öğrenci seviyesine uygun zorlukta soruların sorulması, açık ve anlaşılır bir dil kullanma, derslerin soru cevap şeklinde anlatılması, kullanılan materyallerin öğrenci seviyesine uygun olması, dersin eğlenceli bir ortamda işlenmesi, yabancı dili sürekli kullanmaya cesaretlendirilmesi, sosyal hayatta yabancı dille ilgili karşılaşılan güncel nesnelerin ve metinlerin artışı (şarkı, film, günlük tutma, gazete, dergi, video, resimli görseller), öğrenmede sürekliliğin oluşturulması” maddeleri öğretmene ilişkin motivasyon unsurlarıdır (Özer ve Korkmaz 66, 69, 70).

Öğretmenlerin öğrencilerin içsel motivasyonunu artırıcı sınıf içi aktivitelerini Brown yedi maddede açıklamıştır (80):

- 1- Yazma dersini düşündürerek öğrettiğinizde öğrencinin kendisinin fikirlerini açık ve net şekilde ifade edebilme düzeyine gelmesi
- 2- Okuma stratejilerini öğretmek kendi kelimelerini de yazıya aktarabilmelerini sağlayabilme
- 3- Dil edinimi yaklaşımında bulunarak öğrencilere kendi okuma materyallerini sınıf içinde paylaşımlarını sağlayabilmek
- 4- Öğrencilerin kendi ilgi duydukları konularla ilgili akıcı bir şekilde konuşma pratiği yaptırmak
- 5- Öğrencilere akademik bir ders dinleterek, bundan kendilerine bir şey çıkarmalarını sağlamak
- 6- Öğrencilerle iletişim temelli dil öğretimi yapılarak, öğrencilerin dil öğrenirken belli başlı görevleri yerine getirmesini sağlamak
- 7- Dilbilgisi açıklamalarında öğrencilerin kendi potansiyellerini yükseltebileceklerini görmelerini sağlamak

Sınıf içi aktivitelerin yanı sıra, öğrencilere dönük motivasyon unsurları, sınıf içi aktivitelerin birer sonucu olarak öğrencide uyarı yapar ve kendi içsel motivasyonunu artırıcı unsurları oluşturur. Araştırma sonucu unsurlar şu şekildedir (Brown 81):

- Kendinizden bir örnek verin
- Sınıf içi rahat bir atmosfer oluşturun
- Etkinlikleri uygun bir şekilde yapılandırın
- Öğrencilerle iyi bir ilişki geliştirin
- Öğrencilerin yabancı dile olan özgüvenini artırın
- Yabancı dil derslerini ilginç bir şekilde işleyin
- Öğrencinin kendi kararlarını vermesini sağlayın
- Öğrenme sürecini kişiselleştirin
- Öğrencinin hedeflerini yükseltin
- Öğrenciyi hedef dilin kültürüyle tanıştırın

Temel düzeyde Türkçe öğretiminde, dil öğretiminin rehberi ve refakatçisi konumunda olan öğretici ile öğrenci arasındaki iletişimin şekli öğrencinin öğrenme isteğini artıran veya öğrenmeye ket vuran önemli bir husustur. Bu çerçevede Mustafa Kurt “İlk ders, ilk karşılaşma” ve iletişimde kullanılacak ilk kelimelerin herhangi hata kaygısı olmaksızın- “hedef dil” olan Türkçede gerçekleşmeye başlaması ilk adımın doğru atılmasını sağlayacağını ileri sürmektedir (Kurt 2016:80- 81). Dil öğrenmenin önündeki en büyük engellerden birisi, bir beceri alanında ya da etkinliklerde yanlış yapma korkusu ve kaygısıdır. Kurt, öğrenmeye ket vuran bu kaygının en az düzeye inmesi için şu yolların izlenebileceğini ifade eder:

1. Öğrencinin, öğretici ile öğrenme ortamındaki kişilere duyduğu güven ilk tesis edilmesi gereken unsurdur. Öğreticinin ilk aşamadan itibaren öğrencilerle güvene ve hoşgörüye dayalı bir iletişim kurması bu bakımdan hayati bir önem taşımaktadır.
2. Öğrenme kaygısını azaltmak için öğrencilere her fırsatta Türkçe kelime, cümle veya kalıpları kullanmaları için bağlamlar oluşturulmalı ve en küçük bir kullanım bile takdir edilmelidir.

3. Öğrencilerin herhangi bir etkinlik esnasındaki yanlışları özellikle temel düzeyde- sıklıkla düzeltilmemeli, bu yanlışlar için öğrencinin kendini ifade etme sürecinin bitmesi beklenmelidir. Öğrencinin her yaptığı hatanın anında düzeltilmesi ve konuşmasının sıklıkla bölünmesi hata yapma kaygısını artıracak ve öğrenci sonraki girişimlerinde oldukça çekingen davranacaktır. Kişi üzerindeki baskıyı daha da artıracaktır.
4. Özellikle temel düzeyde söylenmesi zor olan ses ve kelimelerin “söz korosu” şeklinde sınıfça seslendirilmesi, normal şartlarda konuşmaktan çekinen pek çok öğrencinin de derse katılımını sağlayacak ve cesaretinin artmasını sağlayacaktır” (Kurt: 81- 82).

Temel düzey, kullanıcının çok temel ihtiyaçlarını karşıladığı dönem “hayata tutunma” aşaması olarak nitelendirilir. Temel düzey iletişimde kuraldan ziyade kullanıma yani yapıdan ziyade dilin iletişimsel işlev ve değerine öncelik tanınmalıdır. Öğreticinin konuşma hızı ve şekli öğretim sürecini biçimlendiren ve öğrencinin öğrenme motivasyonunu destekleyen önemli unsurlardandır. Dilin öğretimin doğası gereği konuşma, dinleme, okuma ve yazma becerisine eşit ölçüde ağırlık verilmekle beraber, ders süresince her söylenen/dinlenen kelime veya cümlelerin yazımının da öğrenilmesi dil becerilerinin birlikte geliştirilmesi ilkesi açısından oldukça önem taşımaktadır (Kurt 2016: 82- 83).

Dil kültür bağlamında baktığımızda ise, Brown’un şu ifadeleri konuyu açıklar niteliktedir: “Bir dil öğrettiğiniz zaman, aynı zamanda o dilin kültürel geleneklerini, değerlerini ve düşünme, hissetme ve yaşama tarzının da olduğu bir bütün sistem öğretmiş oluyorsunuz.” (Brown 64). Brown’a göre bu yöntem beş şekilde olur;

1. Öğretmen öğrencileriyle kültürlerarası farklılıkları tartışarak, hiçbir kültürün diğerlerinden daha üstün olmadığını vurgulamalı.
2. Öğretmenin kullandığı etkinlikler ve materyalleri dil ve kültür ilişkisi dâhilinde kullanmak ve örneklendirmek
3. Öğrencilere kültürel çağrışımları öğretmek özellikle de dilin sosyolinguistik bakış açısını öne çıkarmak
4. Kültürü olumsuz yönde gösterecek materyalleri açığa çıkarmamak
5. Kendi kültürünüzde karşılığını açıklamak

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dilin kültürel etkileşimi ve iletişimine dikkat çeken Kurt, dilin, “kültürün doğal bir taşıyıcısı” olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini, kültürel farklılıklar yerine, kültürlerin ortaklıklar üzerinden bir öğrenim süreci gerçekleşmesini gerektiğini ifade ediyor (84).

Yabancılarla Türkçe öğretimi sürecinde uygulanan dinleme derslerinde video alıştırmaları daha etkili bir şekilde kullanılmalıdır. Kullanılan videolar belirli senaryo ve seviye seviye düzenlenmiş, kültür öğelerimizin de içinde bulunduğu videolar olmalıdır. Ayrıca bu videoların istenildiği takdirde indirilmesi gerekir (Develi ve Yıldız 266). Video alıştırmalarında görüntü dondurma, sessiz seyretme, sesli fakat görüntüsüz seyrettirme, hikâye anlatma, kültür karşılaştırma, seyret ve yaz, boşluk doldurma, dramatize etme, izlerken veya dinlerken not alma, sonuç çıkarma tekniklerini uygulayarak öğrencinin derse etkin katılımı ve böylece dil öğrenme motivasyonu sağlanır. Videolar alt yazı ile birlikte verildiğinde, öğrenci aynı zamanda dinlediklerini görsel olarak da takip eder. Bu süreçte öğrenci zihinsel olarak derse aktif katılmaya başlar, bu katılımı tekrarladıkça öğrencinin psikolojik sürecindeki motivasyonu da doğal olarak artmış olur. Bu başarıyla birlikte

öğrenici akademik süreçte dil öğrenimine daha da odaklanmış bir şekilde devam eder. Süreçler birbirini olumlu seyretmesi hâlinde, öğrencinin motivasyonu güçlenmesine ortam hazırlar.

İngilizceyi Londra’da öğrenen bir birey artık bu dili dünyanın her yerinde kullanabileceğini düşünür. Türkçede ise durum bundan farklıdır; sadece akademik hayatına devam edebilmek için bir basamak, bir hedef olarak görmektedir. Bunun sonucu olarak öğrenci sadece akademik Türkçeyle kendisini sınırlandırmaktadır. Bu durumu iyileştirmek için Türkçe öğretiminde Türkçenin zengin söz varlığını kullanmak gerekir. Türkçenin söz varlığı yeterince öğreticiler tarafından verilmeyince, öğrencinin motivasyonunda düşme görülmektedir. Bunu engellemek için, derslerde ve ders dışı etkinliklerde Türkçenin zengin söz varlığı kullanılmalıdır. Yabancılar Türkçe öğretiminde diğer bir motivasyon kırıcı ise diller arası farklılıklardır. Örneğin, Afrikalı öğrenciler “ı” sesini; Çinli öğrenciler ise “l, r, j” seslerini seslendirmede zorluk yaşıyorlar. Bu durumda olan öğrencilerin motivasyonunu artırmak için, özel işitsel eğitimler verilmesi ve öğreticilerin özellikle derste bu seslerle ilgili yaptırım uygulamaması gerekmektedir. Aksi takdirde ders içi kaygı yükselerek öğrenme motivasyonunu alt düzeylere çekmektedir. Bu süreçlerin ilk basamağı ise öğrencinin duyuşsal belleğidir. Öğrenmeyi etkileyen kaygı faktörü öğrencide olumlu ise, yabancı dil öğrenmede ilk basamak olan duyuşsal bellek de olumlu yanıt alır ve öğrenci motive olmuş bir şekilde dil öğrenimi sürecine katılır. İlk basamak yani, öğrencinin duyuşsal belleğinde, dil öğretici, öğrenilen ortam, öğretim materyalleri pozitif olursa, öğrenci negatif kaygıyı, yani başaramama korkusunu yaşamadan, pozitif kaygıyla; hedefe ulaşmak için hedef kültürün dilini öğrenmekle öğrenme sürecine dâhil olur.

Araştırmalar son on yılda ikinci dil ediniminde başarıyı etkileyen çeşitli duygusal değişkenlerin olduğunu gösteriyor. Birçok çalışma bu değişkenlikleri üç kategoride toplamıştır. Bunlar “motivasyon, özgüven ve kaygı”dır. Yüksek motivasyonlu öğrencilerin ikinci dil ediniminde genellikle daha iyi olduğu görülmüştür (Krashen 31). Bu süreçler ışığında, yabancılar Türkçe öğretiminde, öğretici öğrencinin negatif kaygılarını ortadan kaldıracak etkinlik ile başlamalı ki öğrencinin motivasyonunu olumlu yönde etkilensin. Öğretici öğrencinin durumuna göre öğretici model ve uygun motivasyon unsurlarını uyguladığında, yabancılar Türkçeyi bir amaca ulaşmak için sadece yapısal olarak değil, Türkçede anlama ve Türkçenin zengin söz varlığına odaklanarak daha kısa sürede, etkin ve eğlenceli bir hâlde Türkçeyi öğrenmelerini sağlamış olur. Etkili ve kalıcı yabancı dil öğrenmek hedef dilin ülkesinde yaşamakla olmaktadır. Öğrencinin böyle bir şansı yoksa, gerekli şartları sınıf ortamına getirmek gerekir.

Biçer’in Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin motivasyonla ilgili yaptığı araştırma sonucu ortaya koyduğu verileri öğrencilerin motivasyonunu artırıcı (92): “film izleme etkinlikleri, eğlenceli ve oyunlu etkinlikler araştırma ödevleri test çözme etkinliği, dil bilgisi etkinlikleri, konuşma etkinlikleri, kısa hikâye ve fıkra etkinlikleri, dinleme etkinlikleri” şeklinde sınıflandırmıştır. Araştırmaya göre (94), “konuların anlaşılmadığı, tekrar yapılan, okuma, kitaba bağlı kalınan, uzun süren, dilbilgisi, kelime listeleriyle ilgili, ilgi çekici olmayan konularla ilgili etkinlikler” yapılırsa motivasyonda düşüş görülmektedir. Bu motivasyon düşüşünü engellemek için doğru etkinliklerin yapılması gerekmektedir. Etkinliklerin yanı sıra, öğreticilerin öğrencilere karşı tutumları da motivasyonu artırıcı unsurlardandır. Bunlar (95): “ öğrencilerin bireysel özelliklerine dikkat edilmesi, “öğrencilerin derse katılımının teşvik edilmesi, dersin eğlenceli geçmesi, öğrencilerin isteklerine önem verilmesi, derste günlük yaşamla ilişki kurulması, öğrencilerin ödüllendirilmesi, öğrencilerin merak duygusunun harekete geçirilmesi” şeklindedir. Özetle

dilin kurallarından ziyade kullanımının ön plana çıkarılması, işlev ve iletişim merkezli bir öğretimin gerçekleştirilmesi üst düzey bir öğrenme motivasyonu ile öğrenciyi öğrenme süreçlerine daha hızlı dâhil etmektedir.

Kurt, dil öğreniminde en önemli etken olan motivasyon sağlayıcı öğretim stratejilerini tamamen uygulamaya yönelik, öğretici öğrenci ilişkileri ile dil öğreniminin temel düzeydeki psikolojik boyutları çerçevesinde ele almıştır. Kültür farklılığıyla birlikte, her dilin kendine özgü yapısal ve anlamsal özellikleri vardır. Bu özellikler olduğu gibi, “her bireyin de çözümlenmesi zaman gerektiren kendine özgü öğrenme yöntemleri” vardır. “Bazı durumlarda ise pek çok yöntem ve teknik denenmesine rağmen istenen düzeyde bir öğrenme gerçekleşmez. Bu çerçevede bir dilin öğretim sürecinde o dilin niçin öğrenilemediği, nasıl öğrenildiğinden daha önemlidir.” (79).

Öğreticiler, öğretimi gerçekleştirdikleri bağlam ve hedef kitle profillerine uygun öğrenme isteğini üst düzeye çıkaracak stratejiler geliştirmelidir. Bu çerçevede hedef kitleye daha anlamlı ve onları motive edici dil girdilerine maruz bırakacak materyaller ve öğrenim süreçlerini takip edecek ölçme araçları tasarlanarak dil öğrenim süreçleri hızlandırılmalıdır. Öğrenmenin sağlıklı ve hızlı gerçekleşmesi bu unsurların öğrenim süreçlerine kazandırılması ile mümkün olacaktır.

Sonuç

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde; dil öğrenme isteğinin sağlanması, sağlıklı ve güvene dayalı bir öğrenme ortamının oluşturulması, Türkçenin öğrenilmesi açısından hayati bir önem taşır. Temel düzeyde kurulacak iletişimin şekli ve tercih edilecek öğretim yöntem ve teknikleri, dil öğrenme sürecinin tamamını etkileyen kurucu öğelerdir. Bu bakımdan öğrencinin öğrenme isteğinin desteklenmesinde şu unsurlar birincil derecede önemlidir:

- ✓ öğretici tutumu,
- ✓ sınıf içi iletişimin sağlıklı organize edilmesi,
- ✓ hedef kitlenin bireysel farklılıkları, ihtiyaçları, amaçları
- ✓ kültürel iletişim ve etkileşim stratejileri,
- ✓ dil içeriklerinin uygun bağlamlarda iletişim odaklı kullanımı
- ✓ materyal ve etkinlik çeşitliliği
- ✓ metinlerin gündelik sosyal hayatın içinden seçimi

Bu süreçler ışığında, yabancılara Türkçe öğretiminde, öğretici öğrencinin negatif kaygılarını ortadan kaldıracak etkinlik ile başlamalı ki öğrencinin motivasyonunu olumlu yönde etkileyebilsin. İlk karşılaşma olarak da adlandırdığımız ilk derste öğrenciye sınıf içi iletişimde kullanabileceği kalıpları vermek ve bu kalıplarla iletişim kurmasını sağlamak öğrencideki kaygıyı yok etmekte ve oluşan özgüvenle birlikte öğrenme motivasyonunu en üst düzeylere çıkarmaktadır. İkinci önemli husus ise ders materyallerinin dil öğretiminde bir amaç olmadığı sadece bir araç olduğu gerçeği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Öğretici ders materyallerini ne kadar çeşitlendirirse öğrencideki öğrenme motivasyonu o oranda artacaktır. Öğretici öğrencinin durumuna göre öğretici model ve uygun motivasyon unsurlarını uyguladığında, yabancılar Türkçeyi bir amaca ulaşmak için sadece yapısal olarak değil, Türkçede anlama ve Türkçenin zengin söz varlığına odaklanarak daha kısa sürede, etkin ve eğlenceli bir şekilde öğreneceği söylenebilir. Yabancılara Türkçe öğretiminde, bireysel ve kültür farklılıklarından dolayı, sabit bir öğrenme metodu yerine, öğrencilerin dil

seviyesi ve kültür farklılığını gözeterek uygun yöntemler seçilmeli. Uygun yöntem seçildiği takdirde yabancı dilin ilk basamağını oluşturan duyuşsal bellek pozitif bir şekilde gerçekleşir. Duyuşsal belleğin pozitif olması sağlandığında, öğrencinin başaramama kaygısının yerine başarmak için bir hedefi olur ve yabancı dil öğrenmek için olmazsa olmaz olan motivasyon sağlanmış olur. Yabancılar için Türkçe öğretiminde motivasyonu artırıcı unsurlardan derslerde uygulanan ve zamanın ruhunu yansıtan teknolojik araçların daha ileri seviyelere taşınması gerekir. Kültürlerarası dil farklılıklarından dolayı öğrenciler Türkçede bulunan bazı sesleri çıkartamadığından onlara özel işitsel dersler, teknoloji destekli ses çalışmaları, arkadaş ortamları ve grup çalışmalarıyla birlikte düzeltilerek, öğrencilerin öğrenme motivasyonlarını artırılmalıdır. Şu unutulmamalıdır ki bağlam ve hedef kitle odaklı dil öğretim yöntemlerini çeşitlendirmek ve bunlara göre üretilen ders materyali, etkinlik tasarımları öğrenmenin birinci unsuru olan öğrenme isteğini üst düzeylere çıkararak dil öğrenim süreçlerinin daha sağlıklı, öğrenmenin de hızlı gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aksan, Doğan. Türkçenin Sözcük Varlığı. Ankara: Engin, 1996.
- Biçer, Nurşat. “Yabancılar Türkçe Öğretiminde Motivasyona İlişkin Öğrenci Görüşleri ve Sınıf içi Gözlemler”. Ana Dili Eğitimi Dergisi 4.1 (2016): 84-99.
- Brown, H. Douglas. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Newyork: Longman, 2000.
- Çiftçınar, Bülent. “Yabancı Dil Öğreniminde Motivasyon.” Kültür Evreni. 2011. Cilt 9. 173 – 189.
- Develi, Yıldız, Balcı, Gültekin, Melanlıoğlu. Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi. İstanbul: Kesit, 2017.
- Krashen, Stephen D.. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press, 1982.
- Kurt, Mustafa. “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Temel Düzeyde İletişim ve Uygulamalar”. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar 1. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 2016.
- Oxford, Rebecca ve Shearin, Jill. “Language Learning Motivation: Expanding the Theoretical Framework.” The Modern Language Journal. Blackwell. Cilt 74. No: 1. 1994 .12-28.
- Özer, Bayram, ve Korkmaz, Celalettin. “Yabancı Dil Öğretiminde Öğrenci Başarısını Etkileyen Unsurlar.” Ekev Akademi Dergisi. 67. 20 (2016): 66-69-70.
- Varışoğlu, Behice. “Yabancı Dil Öğrenme Motivasyonu”. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar, Yaklaşımlar, Etkinlikler. Ed.Abdullah Şahin. Ankara: Pegem Akademi, 2018. 57-73.

KADİM BALKAN KAVMİ GORALILARIN DİLİ GORANÇE ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Prof. Dr. Turgut TOK
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
ttok@pau.edu.tr

Giriş:

Balkanların birçok bölgesine ve Türkiye'ye 20. yüzyılda göç eden, günümüzde ise özellikle Kosova-Prizren'e bağlı Dragaş ilçesi ve köylerinde yaşayan halkın genel adı "Goralı"dır. Goralılar'ın konuştukları dile kendileri "Gorançe " adını vermektedirler. Goralılar, sayı bakımından küçük ancak kültürel derinlik bakımından kadim bir topluluktur. Goralılar'ın etnik olarak Arnavut, Bulgar, Makedon, Slav, Boşnak ve Türk soylu olduğuna ilişkin görüşler bulunmaktadır. Bajram Hodža, Sırbistan'ın Gora Politikası adlı çalışmasında şu ifadelerle yer vermektedir: *Dağlık ve sınırlar (Kosova, Makedonya ve Arnavutluk) bölgesinde bulunan Gora ve Goralılar, son zamanlarda balkan ülkelerin, ulusların ve politikacıların uğrak yeri olmuştur. Goralılar Bazılarına göre topluluk, bazılarına göre ise halk veya kendi ulusunun bir parçası olduğunu görmek ve kabul etmektedirler.*(2013: 56)

Bölgede 2009-2018 yılları arasında farklı zaman dilimlerinde gerçekleştirdiğimiz beş araştırma ve inceleme gezisinde tespit ettiğimiz bölge insanının kullandığı dil ve kültürüne ait özellikleri ve bölge ile ilgili olarak yapılan çalışmalar ile tespitler bildirinin konusudur.

Gora'nın Coğrafi Konumu:

Goralılar'ın yaşadığı bölge "Gora" adı ile bilinmektedir. Üç ülkenin (Kosova, Makedonya, Arnavutluk) sınırlarının birleştiği genelde dağların oluşturduğu bir bölgedir. Şar dağlarının en yüksek bölgeleridir. Şehirleşme yoktur. Bütününde meraların çokluğundan dolayı hayvancılığa dayalı bir geçim tarzı bulunmaktadır. Bu geçim tarzı, köy yerleşimlerinin oluşmasının ana nedenidir. Gora'nın kapladığı alan ve köyler şu şekilde sıralanmaktadır:

Gora'nın kapladığı alan 309,6 km²'dir. Kosova Cumhuriyeti dışında ise Gora, Arnavutluk ve Makedonya'da bulunan topraklarıyla toplam 385, 6 km²'yi kapsamaktadır. (Meleqi, 1994: 17)

Goralılar, coğrafi bakımdan Gora'yı iki bölgeye göre adlandırırlar:

1. *Aşağı köyler: Dragaş merkezinin civarında, Opolje bölgesine yakın ve sınırda olan yerler: Aşağı ve Yukarı Rapça ve Krstec, Dragaş (Krakošta), Ljubovišta, Lještane, Kukaljane, Mlike, Vraništa, Orçuša, Dikance, Bačka, aşağı ve yukarı Radeša.*

2. *Yukarı köyler: Restelica, Kruševo, Zlipotok, Globočica ve Brod.*(Hodža, 2013: 56)

Şar Dağlarının üç ülkeye (Arnavutluk, Kosova ve Makedonya) yayıldığı gibi Gora bölgesi de üç ülkeye yayılmıştır. Merkezi Dragaş (Dragaç / Türkçe'ye yakın bir kelime olarak da Darağaç) Belediyesi olan Gora bölgesinin ve Goralıların yaşadığı bölgede toplam 30 köy bulunmaktadır. Bunlardan Dragaş Belediyesi ve Dragaş'a bağlı Kosova'da 19 köy, Arnavutluk'ta 9 köy, Makedonya'da 2 köy bulunur. Bölge köylerinin yükseklikleri 950 – 1450 rakım arasındadır. (Jable-Şanlı, 2017:1458-1477)

Gora ve Gorançe sözcükleri kadar yer adlarında dikkati çekenler bulunmaktadır. E. Jable, C. Şanlı'nın üzerinde durduğu Dragaş adı, "dar ağaç" olma ihtimali yüksektir. Sözcük sonundaki "ç" sesinin "ş"ye dönüşmesi (ç>ş) Balkan Türk ağızlarında görülen bir ses olayıdır.

darağaç > daragaş > dragaş

Zlipotok, yörede "hızlıpotok", Mlike, "melike" olarak söylenilmektedir.

"GORA" sözcüğünün kökeni:

Mensubiyetleri hususunda olduğu gibi, "gora" sözcüğüyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır:

Belarusça ve Ukraynacada "hara", Rusçada ve Slovence'de "gora", Lehçe'de "góra" sözcükleri "dağ" anlamındadır.

Kendisi Goralı olan Abdullah Rahte'ye göre, "gora" sözcüğünü Eski Türkçe'de *dağ* anlamına gelen "tura"dan türemiştir. "tura" sözcüğü Divan-ı Lugati't-Türk'te geçmektedir. "kalkan, siper; düşmandan gizlenmek için kullanılan şey" anlamındadır. (Atalay, 1991: 655) Ancak Türk Dilinde t~g denkliği veya değişmesi mümkün değildir.

Prof. Dr. Moriç Osi'nin ifadesine göre, Goralılar Pomaklardan farklıdır. Goralılara, "Gora" adını Kırım Hanlarından Tu Gora Han vermiştir. Gora ve Tatar damgalarının çok benzemesi, onların Türk olduğu ihtimalini artırmaktadır. (Kalafat, 2011)

"gora" sözcüğünün kökeni ile ilgili olarak daha önce yaptığım bir çalışmada iki tespitim bulunmaktadır: (Tok, 2017)

1. gora ~ koza

Türk Dili'nin bütün dönemlerinde ve lehçelerinde sözcük başında k~g ve g~k değişimleri görülmektedir. Ayrıca Altay Dil Teorisine göre en önemli ses denkliği rotasizm diye adlandırılan z~r denkliğidir.

Altay Dilleri Teorisinde önemli bir isim olan Alman W. Schott, morfolojik malzemeye dayalı karşılaştırmalı bir çalışma yapmış ve Türkçe ile Çuvaşça arasında ş~l, z~r denkliklerini belirlemiştir. Ramstedt bu denkliğin Türkçe ile Moğolca arasında bulunduğunu keşfeder. Bu ses denklikleri rotasizm z~r ve lambdasizm ş~l olarak adlandırılmıştır. Altay dilleri Teorisi'ne N. Poppe, P. Aalto, Talat Tekin, O. Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy, Baskakov, Menges gibi isimler farklı çalışmalar yaparak katılmışlardır.

Arnavutluk'un Gora'ya sınır şehri İşkodra'da gölden tuttuğu balıkları leğenlerin içinde satan bir balıkçıya leğenin içerisindeki sazan balığını gösterip "bu balığın adı ne?" diye sorduğumda "şaran" cevabını almıştım. Türkçedeki "sazan" balığının adı yörede "şaran" olarak geçmektedir. Boşnakçada da "şaran" sazan balığının adıdır. Birçok sözcükte olduğu üzere bu sözcükte de r~z denkliği bulunmaktadır.

Samoyloviç, Türk lehçelerini sınıflandırırken I. Grup olarak "r-grubu (Bulgar grubu)", adlandırması yapar ve fonetik özellik olarak r<z (*tihir* < *tokuz*) örneğini verir. Ana Türkçedeki *z* sesinin yerine *r* sesinin bulunduğu Türk lehçelerini sınıflayan Samoyloviç "Bulgar grubu" dediği bu gruba yalnızca Çuvaşçayı koymuştur. Burada ölçüt olarak aldığı Ana Türkçedeki *tokuz* (dokuz) kelimesi Yakutçada *togus*, Tatarcada *tugız*, Azericede *dokuz* biçimlerindeyken, Çuvaşçada *tihir* biçimini almıştır.

Bu bilgilerden hareketle “gora” sözcüğüne bakıldığında sözcüğün “koza” sözcüğü ile ilgisi söylenebilecektir. Ki Türk Dili’nde koz ~ goz (ceviz), koza, kozalak gibi... aynı kökten sözcükler bulunmaktadır.

gora ~ koza

g- ~ k-

-z- ~ -r-

Önseste g- > k- ve içseste -z- ~ -r- denkliği ve değişmesi ile sözcüğün kökeni izah edilebilir.

Anadolu ağızlarında kullanılan, *kozak*, *afyon bitkisinin meyvesi* anlamında “gorak” (Derleme Sözlüğü, 1993:2104), *içi boş, kurthu fındık, ceviz vb. meyveler* anlamında “koralak” (Derleme Sözlüğü, 1993:2104), sözcüğünün kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Anadolu ağızlarında kullanılan “gorak” ve “goralak” sözcüklerinde “r” ünsüzünün varlığı önemlidir. Çünkü bu sözcükler “goz / koz, koza, kozalak” sözcükleri ile aynı köktendir ve r ~ z denkliğinin Anadolu ağızlarındaki yaşayan örnekleridir.

2. ugor+an > goran > gora

Kanaatimce “gora” sözcüğünün “ugor” sözcüğü ile ilgili olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ugorlar, “ugurlar / ogurlar” olarak da bilinir. Don–İtil (Volga)–Kafkasya üçgeninde yurt tutan, 5-7. yüzyıllarda Doğu Avrupa’daki nüfus hareketlerini etkileyen Türk boyudur. Kuzey Karadeniz havzası ile Avrupa’nın kuzeydoğusuna ve Balkanlar’a yerleşerek Hristiyanlığı benimseyen ve Slavlaşan Ugorlar, Batı tarihlerinde Ungros, Ungorus, Hungarus adlarıyla anılır.

Tevarih-i Oğuzan (Oğuzlar’ın Tarihleri), taife-i oğuzan (Oğuzlar Boyu), Tarih-i Oğuzan ve Türkan sözcük gruplarındaki mantıkla, “ugor” sözcüğüne /+An+/ eki getirilerek elde edilen *Ugorlar* anlamı taşıyan “**ugoran**” sözcüğü “gora” sözcüğünün asli şekli olabilir. Türk dilinin lehçe, şive ve ağızlarının birçoğunda ön ses ve sonseste ses düşmeleri görülür.

ugor+an > goran > gora

u- > Ø-

-n > -Ø

Gora bölgesinde yaşayan Gorahılar diye adlandırılan halk, konuştukları dile “gorançe / gorance” demektedirler. Bu da “ugoran” sözcüğünün sonundaki “n” ünsüzünün korunduğu şekil olabilir. “Gorançe / Gorance” yöre halkının konuştukları dile kendileri tarafından verilen isimdir.

ugor+an+ce > gorance

u- > Ø-

Kosovalı araştırmacı Cemal Bako, Kosova’da Osmanlı Öncesi Türk İzleri adlı çalışmasında şu ifadelerle yer vermektedir:

“1065 yılında 60.000 atlısı veya hanesi olan Uz’lar (**Guz** veya Oğuzlar) orta Asya’dan gelip Tuna’yı geçip Makedonya’ya, Selanik yakınlarına kadar inmişlerdir. Burada eski düşmanları olan Peçenekler ve Bizans devleti ile karşılaşmış, sıcak iklime çabuk alışamayan Uz’lar salgın bir hastalıktan dolayı zayıf düşmüşlerdir. Peçeneklerin ani saldırısına uğradıklarında Bizans’a sığınarak kurtulmuş, Bizans Uzların bir bölümünü Makedonya’da Koyun Ovasına, diğer bölümü de Kosova’ya yerleştirmiştir.

*Prizren şehrinin yakınlarındaki Mlike köyünde bulunan camii kitabesi 1238 yılında aittir ve kitabenin **Guzların** bir hatırası olması mümkündür.” (2016, 101)*

Bu ifadelerde en dikkat çekici durum, “Oğuz” sözcüğünün “Guz” şeklinde kullanılmasıdır. “Oğuz” sözcüğünün “uz” şekli malum ve kabul edilen bir kullanımdır. Ancak “guz” şekline sıklıkla karşılaşılmaz. “guz” kullanımında önseste ünlü düşmesinin olması, “oguran” sözcüğündeki önsesteki ünlü düşmesi ile aynı ses olayıdır.

oguz > guz
o- > Ø-

“GORALILAR”ın kökeni:

Goralılar’ın etnik kimlikleri ve kökenleri ile ilgili olarak farklı görüşlerin olduğunu belirtmiştik. Bu görüşlerden bazılarını burada vermek gerektiği kanaatindeyim.

1. Yahya Maznikar (Brod’un DAG Kültür Araştırma Merkezi Başkanı)

“Goralıların kimler olduğuna dair gerçekler Osmanlı arşivlerinde yatar.1876 Yılında Osmanlının ayrılışı ardından Rus bilim adamı Yastrebov, yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Gora bölgesinde yaşayan halkın Rus asıllı olduklarını ileri sürmüştür. Yastrebov’un ardından bu bölgede araştırma yapan Bulgaristanlı araştırmacı Şişkov, Bulgari Muhamedani isimli eserinde Goralıların Bulgar asıllı Müslümanlar olduğunu tezini ortaya atar. Daha sonra Makedonya’da Todor Petrova ve Niyazi Limanovsko Gora’da yaptığı araştırmalarda burada yaşayan halkın İslam dinini benimsemiş Makedonlar olduğunu ileri sürer. Goralılarla ilgili ortaya atılan değişik tezlerden kimileri ise bura halkın Aramini (Romanyalı), Bogumiller ya da değişik soylardan geldiğini ortaya atmıştır.”

2. Tülin Çoruhlu, Gora Halk Sanatları (Kayıp Mirasın İzinde)

Tespit edilen teknik ve motifler, taşıdıkları sembolik manalar, biçimler ve uygulama yöntemleri ile yukarıda adı geçen coğrafyalarda bulunan Türk sanat eserleri örnekleri ile karşılaştırılmıştır. Ortaya çıkan sonuç ise şaşırtıcı derecedeki benzerliktir. Yaşam biçimi olarak, hayvancılıkla geçinmeleri, yaylacılık yapmaları, atı yaşamlarının her aşamasında kullanmaları, Nevruz geleneklerinin olması, çayır güreşleri yapmaları, göçer kültüre özgü zanaatlarla uğraşmaları, giyim kuşam özellikleri, doğum, düğün, bayram ölüm ile ilgili örf adet ve gelenekleri, kullandıkları dilin eklemeli bir dil oluşu ve kelime köklerinin Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeler oluşu, dillerinde çok fazla Türkçe kelime bulunması, gibi durumlar, Goralıları Türk kültürünün içinde değerlendirmemiz için önemli ölçülerdir. Gora halk sanatları ile ilgili olarak Gorançe’de kullanılan kelimelerin tamamına yakını Türkçe veya Türkçe mantığında üretilmiş kelimelerdir....” (Çoruhlu, 2008)

3. E. Jable-C. Şanlı ortak makalelerinde Goralılar’ın kimliği ile ilgili olarak şu tespitte bulunmuşlardır:

1915 yılında Çanakkale Savaşı’nda 97 şehit veren Goralılar kültürlerini, örf, adetlerini, geleneklerini, göreneklerini, müzik aletlerini (saz, divan, bağlama, cura), Türk edebiyatındaki gibi kafiye ve hece veznine uyarak söyledikleri türkülerini, doğum, ölüm, düğün adetlerini, mezar taşlarını, damgalarını koruyarak Türk’ten farklı olmadıklarını kanıtlamaktadırlar. (E. Jable- C. Şanlı, 2017:1458)

Yukarıda verdiğimiz düşüncelerden hareketle Goralılar’ın kökeniyle ilgili iki temel görüş bulunmaktadır:

1. Görüş: Slav kökenli tezi:

Slav kökenli olması düşüncenin dayandığı en temel dayanak, Goralılar'ın günümüzde kullandıkları dildir. Goraca / Gorançe, yapısal anlamda Slav dil özelliklerine sahiptir. Sırpça ile Makedoncanın arasında, Makedon-Bulgar aksanına yakın bir yapıdadır. Bu durum son yüzyılın hâkim dil ve ideolojinin etkisi ile ortaya çıkmış olabilir. Gorançe'ye ait tarihi yazılı belgeler bulunmaması Gorançe'deki Slav dil yapı özelliklerinin tarihi sürecini izlememizi engellemektedir. Dolayısıyla da Slav asimile politikalarının izi olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Balkanlar ve Güneydoğu ile Orta Avrupa, Türk boy ve kavimlerinin en yoğun asimileye uğradığı, Slavlaştığı coğrafyalardır. Balkanlar'da tarihin kadim devirlerinden itibaren Hun, Ogur-Ugor, Avar, Peçenek, Kuman-Kıpçak, Gur, Guz, Uz Türk boylarının varlığı bilinmektedir. Bu Türk kavimleri ile birlikte bölgede Türk Dili'nin de varlığı söz konusudur.

Eski Slavcada Türkçe sözlerin muhafaza edildiğini görürüz. Eski Slavca “bıku” Türkçe “boğa” Eski Slavca “koza” Türkçe “keçe, keçi”. 1884 yılında yayımladığı “Die Türkischen Elemente in dem südost-und osteuropaischen Sprachen” (Güneydoğu ve Orta Avrupa Dillerinde Türkçe Unsurlar) adlı eserinde Miklosich, Bulgarca, Sırpça, Lehçe, Ukraynaca, Rusça, Yunanca, Arnavutça ve Romence'ye geçmiş Türkçe kelimeler konu edinir. Miklosich'in incelediği kelimeler en eski dönemlerden itibaren Türk Dili'nin Slav dilleriyle ilişkisini göstermesi bakımından fevkalade bilgileri ortaya çıkarmaktadır. (Sofuoğlu, 2007: 28)

Balkan topraklarının kadim topluluklarından olduğu düşünülen Goralılar'ın bugün konuştukları dildeki Slav etkisi, coğrafyada yaşayan –Macarlar dışında- Bulgar, Avar, Kuman-Kıpçak topluluklarının yaşadıkları tarihi süreç irdelenerek değerlendirilmelidir. (Tok, 2017)

2. Görüş: Türk kökenli tezi:

Goralılar'ın Türk olarak algılanmasının önemli nedenleri bulunmaktadır.

1. Dillerindeki sözcükler
2. Yaşayış tarzları
3. Geçimlerini yaylak-kışlak tarzı hayvancılığa dayalı olarak sağlamaları
4. Mimari yapılar
5. Türk Damgaları, Gora-Restelica Yazıtları
6. Gelenekler (Nevruz, düğünler, müzik...)
7. Yağlı güreşler
8. Şamanik unsurlar (geleneklerde ve günlük hayatta)
9. Atın günlük hayattaki yeri
10. Halı dokumacılığı ve motifler...

Goralılar’ın dili: GORANÇE / GORACA

Kavmiyeti oluşturan, belirleyen unsur dildir. Goralılar “gorance” dilini konuşmaktadırlar. Goralılar’ın dilleriyle ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. “gorance” üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

1. *Şar Dağlarındaki Genetik Şifreler Gora Abidesi*

Editörlüğünü Ebubekir Sofuoğlu’nun yaptığı 2007 yılında basılan çalışmanın 27-56 sayfaları arasındaki bölümde “Gora Dilindeki Türkçe Kelimeler, Gora Dili ve Türkçe, Gora Dilindeki Türk Dili Kökenli Kelimeler, Fiil Şekilleri, Akrabalık Adları, Ev Kültürüyle İlgili Kelimeler, Yemek Kültürüyle İlgili Kelimeler, Dini Kelimeler, Kalıp Sözler, Hayvan Adları, Meslek Adları” başlıkları altında yapılan dil çalışması oldukça önemlidir. (Sofuoğlu, 2007)

2. İrfan Morina hocanın V. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunduğu *Balkan Bilim Çevrelerinin Türkçe Kelimelere Karşı Aldıkları Tavrı*, adlı bildiri Türk Dili’nin Balkanlardaki durumunu ortaya koyması bakımından önemli tespitler içermektedir. (Morina, 2004: 2129-2137)

3. E. Jable ve C. Şanlı tarafından yayınlanan Goraca İle Türkçe Arasındaki İlişki Üzerine adlı çalışma Gora dilindeki Türkçe sözcükleri liste halinde sıralaması bakımından önemlidir. (E. Jable- C. Şanlı, 2017:1458-1477) Bu çalışmadaki Türkçe sözcükler, kendisi de Prizrenli olan Türkolog E. Jable tarafından Ramadan Redzeplari’nin (*Gora Kaynakları Goralıların Hakiki Lafları*) adlı eserden alınmıştır. Bu çalışma, 1953-2014 yılları arasında ses kayıt cihazıyla yapılan metin derlemelerinden hazırlanmış ve yıllar sonra yayınlanmıştır. Çalışmada 814 sözcüğe yer verilmiştir. Bu sözcüklerin 202’si Türkçe, 507’si Arapça, 105’i Farsça kökenlidir. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin önemli bir kısmı Türkçe ekler almış sözcüklerdir. Yani Osmanlılar devrinde geçmiş sözcüklerdir.

4. Cengiz Alyılmaz. *Kosova ve Makedonya’daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu*, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(1), 56-93. (2016)

5. Ramadan Redzeplari, Gorske Kajnacı Hakikatne Goranske Lafoji (*Gora Kaynakları Goralıların Hakiki Lafları*)

R. Redzeplari, bu kitabı 1953’ten 2014’e kadar ses kayıt cihazıyla yaptığı metin derlemelerinden hazırlamış ve yıllar sonra yayınlamıştır. Kitabın Editörü Avnija Bahtijari’dır. (2016)

Gorance / Goraca’da Türkçe Kökenli Sözcükler:

Adlar:

Akrabalık ve unvanla ilgili sözcükler:

aga	ağa, bey	dajčo	dayı
aga baba	dede	dajoglu	dayıoğlu
amiča	amca	dedeljeri	dedeler
adžo	amca	deljikanljija	delikanlı
amičaoğlu	amcaoğlu	deljikanljiski	delikanlıca
babo	baba	han	han (kağan)
bačanak	bacanak	hanima	hanım
baldiza	baldız	jigiti	yiğitler
beg	bey	kardaš	kardeş
dailik	dayılık		

Organlarla ilgili sözcükler:

	baş	baş, kafa		
	bugaz	boğaz	damar	damar
	bubreğ	böbrek	elj	el
Adlar:				
	açık	açık	jorgan	yorgan
	adaş	adaş	jolçije	yolcu
	alışvereş	alışveriş	jufke	yufka
	altın	altın		
	arkadaş	arkadaş	kaçak	kaçak
	aslan	aslan	kajmak	kaymak
	at	at, beygir	kajnak	kaynak
	avçija	avcı	kalauz	kılavuz
	avçılık	avcılık	kaldırma	kaldırım
	ajran	ayran	kamşija	kamçı
	azgınlık	azgınlık	kaplan	kaplan
	bajrak	bayrak	kapija	kapı
	bajram	bayram	karanča	karınca
	batlak	bataklık	karabaş	karabaş
	beljek	bellek	kaşika	kaşık
	benlik	benlik	kavali	kavallar
	binlik	binlik	kajiş	kayış
	bolluk	bolluk	kazan	kazan (fıçı)
	boj	boy	kızgınlık	kızgınlık
	boza	boza	kişla	kışla
	bunar	pınar	kıtlık	kıtlık
	burek	börek	čerpič	kerpiç
	bursuka	porsuk	čilim	kilim
	çalım	çalım	kokija	koklu
	čanak	čanak	komši	komşu
	čatma	čatma	kruşumljija	kurşunlu
	čumljek	čömlük	kruşum	kurşun
	čumur	kömür	kurtuluş	kurtuluş
	čurk	kürk	odaja	oda
	čemije	gemiler	ok	ok
	čuprija	köprü	ordija	ordu
	damka	damga	orman	orman
	demiri	demir	ortačko	ortaklı
	deva	deve	parmaklık	parmaklık
	dojum	doyum	sajgija	saygı
	domus	domuz	satičija	atıcı
	dursun	dursun	šenlik	şenlik
	egljenče	eğlence	sîkîntilici	sıkıntılar
	ikindija	ikindi	sivrisinek	sivrisinek
	ışık	ışık	soj	soy
	jacija	yatsı	sokak	sokak
	jaj	yay	sučuk	sucuk
	jaka	yaka	sungija	süngü
	jangîn	yangın	suriya	sürü
	jardim	yardım	sutlijač	sütlü aç
	jatak	yatak	taş	taş
	jazar	yazar	timurtaş	timur taş
	jemiş	yemiş	turşija	turşu
	joldaş	yoldaş	tutun	tütün
			uçankuş	uçankuş

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

ugur
urneci
urnek

uğur
örnekler
örnek

uzmana
veresiye
yoğurt

uzman
veresiye
yoğurt

Sıfatlar:

dedikodiçi
aliçija
bin
boş
çelj
çor
dogma
eksik
javaş
jalinçi
kalabalık
kızdisan

dedikoducu
alıcı
bin
boş
kel
kör
doğuştan
eksik
yavaş
yalancı
kalabalık
kızgın

koçaman
kolaj
mutlji
ortak
öz
sağlam
sajgiljija
son
tek
ujgun
janliš

kocaman
kolay
mutlu
ortak
öz
sağlam
saygılı
son
tek
uygun
yanlış

Zarflar:

arka
karşı
karşıja
üst

arka, geri
karşı
karşı
üst

ešte
başka
bujlje

işte
başka
böyle

Fiiller:

aldir-
başlja-
bajramlaş-
bater-
bat-
begen-
bık-
bil-
bitir-
davran-
de-
dur-

aldir-
başla-
bayramlaş-
batır-
bat-
beğen-
bık-
bil-
bitir-
davran-
de-
dur-

firlja-
jarat-
jen-
kan-
kapla-
kay-
kız-
kop-
kullan-
kurtal-
ujder-
um-

firla-
yarat-
yen-
kan-
kapla-
kay-
kız-
kop-
kullan-
kurtul-
uydur-
um-

SONUÇ:

Gorançe’de günlük konuşmada birçok Türk Dili kökenli sözcük kullanılmaktadır. Tarihi dönemlerde Gorançe’ye ait yazılı eski belge bulunmamaktadır. Günümüzde de kendi ses özelliklerini karşılayan bir alfabeye sahip değildir.

Balkan topraklarının en kadim topluluklarından biri olan Goralılar, kendilerini “Türk” olarak adlandırmaktadırlar. Balkanlarda Türk kavramı İslamiyet’i karşılamaktadır. İslamiyet’i kabul eden toplumların kendilerini “Türk” kabul ettiklerini ve “Türk” kavramı ile “İslam” kavramının ifade edildiğini bilinmektedir. Goralılar’ın kendilerini “Türk” diye adlandırmalarının nedeni Müslüman olmalarından kaynaklanabilir. Ancak Goralılar’ın kendilerini “Türk” olarak adlandırmaları Balkanlara Karadeniz’in kuzeyinden gelen Türk kavimlerine mensubiyetlerinden kaynaklanmış olabilir. Özellikle Gora ve Gorançe sözcüklerinin kökeninin “ugoran” sözcüğü olduğu kabul edildiğinde Türk soylu bir kavimden gelmiş oldukları bilgisi ile karşılaşılmaktadır.

Goralılar’ın yaşayış biçimleri, geçim kaynakları, âşıklık tarzı şiir geleneği, düğünleri, müzikleri, gelenekleri, giyim ve kuşamları, halı ve kilimleri, güreş gelenekleri, günlük hayatta atın yeri, törenleri ve günlük hayat ile geleneklerde varlığını devam ettiren şamanik unsurlar değerlendirildiğinde Türk kültürü ile büyük benzerliklerin bulunması Türk boylarıyla önemli oranda benzerlik göstermektedir. Ayrıca Gora-Restelica Yazıtlarında bulunan damgalar, Balkanların kadim topluluğu Goralılar’ın kimlikleri ile ilgili taşlara kazılan tarihin en önemli belgesi ve tanığıdır.

Gorançe dilinde kullanılan Türk Dili kökenli sözcüklerin arkaik (eskil) sözcüklerin de bulunması dikkat çekicidir. Özellikle akrabalık ve organ adlarında karşılaştığımız sözcükler önemlidir. Adların yanısıra sıfat, zarf ve özellikle fiil kökenlerinin Türk Dili kökenli sözcükler olması Gorançe’deki Türk Dili kökenli sözcüklerin alıntı olmadığının göstergesi kabul edilebilir.

KAYNAKLAR:

- Alyılmaz, Cengiz. “Kosova ve Makedonya’daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(1), 56-93, (2016)
- Atalay, Besim. Divan-ı Lugati’t-Türk Dizin 4. Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1991
- Bako, Cemal. “Kosova’da Osmanlı Öncesi Türk İzleri”. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi. Sempozyum Özel Sayısı. (Sonbahar 2016–2)
- Çoruhlu, Tülin. Gora Halk Sanatları (Kayıp Mirasın İzinde), UKİD Kültür Yayınları, İstanbul, (2008)
- Derleme Sözlüğü 6. Cilt, Ankara: TDK Yayınları. 1993
- Hodža, Bajram. “Sırbistan’ın Gora Politikası”, BARIŞ ARAŞTIRMALARI VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ DERGİSİ Cilt 1, Sayı 1. (Ocak 2013): s.56-63, <http://cicr.org.tr/dergi/index.php/bacad>
- Jable, Ergin. Şanlı, Cevdet. “Goraca İle Türkçe Arasındaki İlişki Üzerine”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6(3), Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 6/3, (2017): 1458-1477.
- Kalafat, Yaşar. “Goralılar Kimdir?”. 2023 Aylık Dergi, Ankara: (Temmuz 2011)
- Meleqi, Hajriz. Opoja dhe Gora, (Komuna e Dragashit), Vesshtrim Gjeografik, Dragash: 1994.
- Morina, İrfan. “Balkan Bilim Çevrelerinin Türkçe Kelimelere Karşı Aldıkları Tavrı”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: (2004)
- Redzeplari, Ramadan. “Gorske Kajnaci Hakikatne Goranske Lafoji” (*Gora Kaynakları Goralıların Hakiki Lafları*), Prizren, (2016)
- Sofuoğlu, Ebubekir. Editör, Şar Dağlarındaki Genetik Şifreler Gora Abidesi. UKİD Kültür Yayınları 3, İstanbul: (2007)
- Tok, Turgut. “Gora ve Goralılar Üzerine Bazı Tespitler”, Uluslararası Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı, Ankara: (3-6 Kasım 2017)

**UKRAYNADA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE NOKTALAMA İŞARETLERİNİN
KULLANIMINDA GÖRÜLEN ÖZELLİKLER**
(Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Örneği)

Prof. Dr. Turgut TOK
Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
ttok@pau.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Yuliia TARASIUK
Odesa Meçnikov Milli Üniversitesi / Ukrayna
juliva@ukr.net

GİRİŞ

1. Türk Dili ve noktalama işaretlerinin kullanımı:

Türk Dili, Latin kökenli Türk alfabesiyle yazılmaya başlandığı 1928 yılından itibaren geniş kapsamlı olarak noktalama işaretleri ile tanışmıştır. Daha önce Türk Dili'nin yazımında kullanılan Köktürk, Uygur ve Osmanlı alfabelerinde noktalama işareti bulunmamaktadır. Yalnızca Osmanlı Türkçesi'nin son dönemlerinde birkaç noktalama işareti kullanılmıştır.

Batı dillerinin önemli bir bölümünde noktalama işaretleri, 16. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Türk Dili'nde ise modern anlamda ilk noktalama işaretleri, Şinasi'nin 1860 yılında kaleme aldığı 'Şair Evlenmesi' adlı tiyatro eserinde kullanılmıştır. Daha sonra Tanzimat Edebiyatı'nın ikinci dönemi ve Servet-i Fünun dönemi şair ve yazarları özellikle Tevfik Fikret ve Recaizade Mahmut Ekrem noktalama işaretlerini kullanmaya çalışmışlardır.

Türk Dil Kurumu resmi internet sitesinde noktalama işaretleri ile ilgili olarak şu ifadeler yer verilmektedir:

Duygu ve düşünceleri daha açık ifade etmek, cümlelerin yapısını ve duraklama noktalarını belirlemek, okumayı ve anlamayı kolaylaştırmak, sözün vurgu ve ton gibi özelliklerini belirtmek üzere noktalama işaretleri kullanılır.

Noktalama işaretlerinden nokta, virgöl, noktalı virgöl, iki nokta, üç nokta, soru, ünlem, tırnak, ayraç ve kesme işaretleri ait oldukları kelimelere bitişik olarak yazılır ve kesme dışındaki işaretlerden sonra bir harf boşluğu ara verilir. (TDK.YK 2012:27)

Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nda Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan 17 (on yedi) noktalama işareti ve kullanım şekilleri ve yerleri verilmiştir. Bu işaretler şunlardır:

Nokta (.), virgöl (,), noktalı virgöl (;), iki nokta (:), üç nokta (...), soru işareti (?), ünlem işareti (!), kısa çizgi (-), uzun çizgi (—), eğik çizgi (/), ters eğik çizgi (\), tırnak işareti (“ ”), tek tırnak işareti (‘ ’), denden işareti ("), yay ayraç (()), köşeli ayraç ([]), kesme işareti ('). (TDK.YK 2012:27-38)

Noktalama işaretlerinin kullanılmasının nedenlerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Okumayı kolaylaştırmak.
2. Anlamayı kolaylaştırmak ve anlam karışıklığını önlemek.
3. Yazıda ifadeyi güçlendirmek.

3. Doğru aktarımı sağlamak.

Noktalama işaretlerinin kullanımındaki asıl amaç, anlamayı kolaylaştırmak ve anlam karışıklığının önüne geçmektir.

Çekil önümden **ay**ı göremiyorum. /Çekil önümden **Ay**'ı göremiyorum.

Kadın, kasaba dikkatle baktı. / **Kadın kasaba** dikkatle baktı.

Bey'in salatası geldi mi? / **Beyin** salatası geldi mi?

Üç örnek cümleye bakıldığında noktalama işaretlerinin kullanılmamasının ortaya çıkaracağı anlam karışıklığı net bir biçimde görülmektedir.

Noktalama işaretlerinin yazı dilinde kullanımının gerekliliği oldukça belirgindir. Kullanılmaması halinde anlam karışıklıklarının olabileceği aşikârdır.

Ukraynaca'da on noktalama işareti vardır: Nokta, iki nokta üst üste, üç nokta çizgisi, virgöl, noktalı virgöl, tire, soru işareti, ünlem işareti, köşeli parantezler ve tırnak işaretleri. Bu işaretlerin kullanım yerleri, küçük ayrıntılar dışında, Türkçe ile büyük oranda birliktelik göstermektedir.

2. Yabancı dil olarak Türkçe ve Ukrayna'da Türkçe Öğretimi:

Yabancı dil öğretimi, bugünkü küreselleşen dünyada devletler arası yakın etkileşimin doğal sonucu olarak kabul edilmektedir. Uluslararası ticaret, turizm, komşuluk ilişkileri ve gelişmiş teknoloji çok kültürlü bir toplum kavramının önemli parçası olmaya başlamıştır. Sonuçta, toplumlar arası iletişimin doğru bir biçimde sağlanabilmesi için insanlar kendi dilinden başka yabancı dil bilmeye ve kullanmaya ihtiyaç duymaktadırlar. (Tarasiuk, 2017:1)

Yabancı dil olarak Türkçe'nin öğrenilmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Bunun en önemli nedeni Türkçe'nin dünya üzerinde çok geniş bir alanda konuşuluyor olmasıdır. Diğer bir önemli neden ise, dünyada en çok konuşulan dillerden birinin Türkçe olmasıdır. Bunlara ilaveten ekonomik ve siyasal nedenler, ticari ilişkiler, komşuluk, spor, eğitim, kültür alışverişi gibi nedenler sıralanabilir.

Dünyada Türkçe eğitimi şu şekillerde verilmektedir:

1. İlk ve ortaöğretimde, seçmeli ders, yabancı dil, anadil/göçmen dili.
2. Yükseköğretimde, seçmeli ders, zorunlu ders ve Türkoloji kürsüsü.
3. Kurslarda, özel kurslar, Yunus Emre Merkezleri bünyesinde açılan kurslar.

Dünyanın birçok ülkesinde Türkçe, üniversitelerin Türkoloji, Türk Dili ve Edebiyatı, Şarkiyat bölümlerinde, ekonomi, uluslararası ilişkiler, turizm, uluslararası ticaret gibi bölümlerde öğretilmektedir. Ayrıca Yunus Emre Enstitüleri de dünyanın 44 ülkesinde Türkçe öğretimi programları yürütmektedir.

S. Kürşat Dolunay 2005 yılında yaptığı bir çalışmada dünyada Türkçe öğretimi yapılan ülkelerle ilgili şu bilgileri vermiştir:

Türkiye Türkçesinin öğretildiğini tespit edebildiğimiz ülkeler ve merkezlerin sayısı şu şekildedir: Amerika Birleşik Devletleri (20), Afganistan (1), Almanya (13), Arnavutluk (1), Avustralya (1), Azerbaycan (1), Belarus (6), Belçika (4), Bosna-Hersek (2), Bulgaristan (6), Cin Halk Cumhuriyeti (2), Danimarka (1), Endonezya (2), Estonya (1), Filipinler (1), Finlandiya (2), Fransa (2), Güney Kore (6), Güney Kıbrıs Rum Kesimi (1), Gürcistan (1),

Hollanda (3), Irak (2), İngiltere (6), İran (1), İspanya (4), İsveç (2), İsviçre (1), İtalya (3), Japonya (6), Kazakistan (1), Kırgızistan (8), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (6), Litvanya (2), Lübnan (1), Macaristan (2), Mısır (3), Moğolistan (1), Moldova (3), Özbekistan (1), Pakistan (1), Polonya (2), Romanya (8), Rusya (14), Sırbistan (1), Singapur (1), Suriye (2), Tayland (2), Tayvan (2), Türkiye (17), Türkmenistan (1), Ukrayna (13), Ürdün (4), Yakutistan (1), Yugoslavya (1), ve Yunanistan (5). (Dolunay, 2005:2)

Günümüzde üniversite seviyesinde 60 (altmış) ülkede Türkçe öğretilmektedir. 35 (otuz beş) ülkede de Türkoloji bölümleri bulunmaktadır. 44 farklı ülkede 52 Yunus Emre Merkezi bulunmakta ve Türkçe kursları yapılmaktadır.

Ukrayna’da Türkçe öğretiminde, Türkiye-Ukrayna arasında komşuluk ilişkileri, ticari ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesi nedeniyle, birçok üniversitede Türkçe eğitim programları, bölümleri açılmasıyla son yıllarda artış görülmektedir.

Ukrayna’da Harson Devlet Üniversitesi, Türk Dili ve Kültürü Merkezi, Harkov Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Kiev Bilgisayar Dil Bilimi Okulu, Kiev Devlet Dil Bilimi Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri Bölümü, Kiev Doğu Dilleri ve Hukuk Üniversitesi, Kiev Milletler Arası Dil Bilimi ve Hukuk Üniversitesi, Doğu Dilleri Bölümü, Kiev Milletler Arası Üniversitesi, Kiev Milli Taras Sevcenko Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Kiev Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Odesa Mecnikov Üniversitesi, Türk Dili ve Kültürü Merkezi, Kiev Devlet Üniversitesi, Türk Kültür Merkezi, Tavriyski Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Ukrayna Bilim Akademisi, Doğu Dilleri Üniversitesinde Türkçe eğitimi bulunmaktadır. (Dolunay, 2005:6)

3. Ukrayna’da (Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi)Türkçe Öğretim Yöntemi:

Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi’nde 1996 yılında Uluslararası İlişkiler Fakültesi kurulmuş ve Türkçe zorunlu yabancı dil bölümü de açılmıştır. Uluslararası ilişkiler lisansı kazanmak isteyen öğrenciler, İngilizce’nin yanısıra doğu dillerinden Türkçe’yi (ya da başka bir dili) seçmektedirler.

Türkoloji ya da lengüistik bölümü olmayan Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nün diplomat ya da tercüman olan mezunları yüksek derecede Türkçe öğrenmektedir.

Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi’nde Türkçe’nin yabancı dil olarak eğitimi seviye ve hedefleri şöyledir:

Başlangıç seviyesi: Bu düzeyde öğrencilerin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde Türkçeyi kullanabilmesi,

Orta seviye: Bu düzeyde çevreyle iletişim kurabilmesi, soyut konulardan konuşabilmesi, film, tiyatro izlemesi ve anlaması, ana diline çevirebilmesi,

Yüksek seviye: Bu düzeyde öğrencinin çok rahat bir şekilde konuşabilmesi, ülke sorunları hakkında fikir alışverişi yapabilmesi, politika, ekonomi terimleri kullanılması, sözleşme, makale gibi yazıların tercüme edebilmesi hedeflenmektedir. (Tarasiuk, 2017: 3)

Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümündeki Türkçe öğretim programlarında kullanılan yöntemler ise şöyle sıralanmaktadır:

1. Dilbilgisi – Çeviri Yöntemi
2. İşitsel – Görsel Yöntem
3. Doğal Yöntem

4. İşitsel – Dilsel Yöntem

4. Ukrayna’da (Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi)Türkçe Öğretiminde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı:

Mariana Bondar Türkçe-Ukraynaca eser çevirisini konu edinen bir çalışmasında şu ifadelere yer vermektedir:

Türk sözcük birimlerinin transliterasyon sorunları (tek bir biçimin olmayışı, paralel biçimlerin var olması, çevirinin orijinal halini yansıtabilme, kelimenin fonetik yapısındaki değişiklikler, dönüşüm) ve yazım (birlikte, ayrı olarak, araya tire işareti koyarak, küçük-büyük harf kullanarak yazımlar) tahlil edilmiş ve bu konudaki sorunların çözümüne yönelik genel yaklaşımlar önerilmiştir. (Bondar. 2015:213)

Bondar’ın işaret ettiği Türkçe’nin yazım özellikleri, Türkçe’den başka bir dile çeviride ve Türkçe’nin öğreniminde anlamın tam olarak aktarımında önemlidir. Noktalama işaretleri, Türkçe’nin yazım kurallarında önemli bir yere sahiptir. Türkçe’nin yabancılara öğretiminde mutlaka konu başlığı olarak ele alınmalı ve uygulamalı olarak öğretilmelidir.

Ukraynadaki Türkçe öğretimi konusunda, Ukrayna’da Kiril alfabesinin kullanılmasının ve kullanılan noktalama işaretlerinin Türkçe’den az olmasının getirdiği bazı sıkıntılar bulunmaktadır.

1.	А а	(a)
2.	Б б	(b)
3.	В в	(ve)
4.	Г г	(ge)
5.	Гг	(ghe)
6.	Д д	(de)
7.	Е е	(e)
8.	Є є	(ye)
9.	Ж ж	(je)
10.	З з	(ze)
11.	И и	(ı)
12.	І і	(İ)
13.	Ї	(yi)
14.	Й й	(iyot)
15.	К к	(ka)
16.	Л л	(el)
17.	М м	(em)
18.	Н н	(en)
19.	О о	(o)
20.	П п	(pe)
21.	Р р	(er)
22.	С с	(es)
23.	Т т	(te)
24.	У у	(u)
25.	Ф ф	(fe)
26.	Х х	(ha)
27.	Ц ц	(tse)
28.	Ч ч	(ça)
29.	Ш ш	(şe)
30.	Щ щ	(şa)
31.	ь	(yumuşatma)
32.	Ю ю*	(yu)

33. Я я* (ya)

Ukraynaca alfabede 33 () harf bulunmaktadır. Bu sayı, bir alfabe için oldukça fazladır. Türkçe alfabe ise 29 (yirmi dokuz) harften oluşmuştur. Ukraynaca alfabede kullanılan Е (é), Я (ya), Ю (yu), Х (x), Г (ğ), Ф (ğ), ІІ (ts), ІІІ (şç), harfleri Türkçe alfabede kullanılmamaktadır.

Türkçedeki (ğ) harfi de Ukraynaca’ya yoktur.

Bu durum şüphesiz Türkçe öğrenenler ve öğretmenler için üzerinde durulması gereken bir konudur.

İşaretin adı	Ukraynacada kullanılanlar	Türkçede kullanılanlar
Nokta	+	+
Virgül	+	+
Noktalı virgül	+	+
İki nokta	+	+
Üç nokta	+	+
Soru işareti	+	+
Ünlem işareti	+	+
Kısa çizgi	+	+
Uzun çizgi	-	+
Eğik çizgi	-	+
Ters eğik çizgi	-	+
Tırnak işareti	+	+
Tek tırnak i.	-	+
Denden işareti	-	+
Yay ayraç	-	+
Köşeli ayraç	+	+
Kesme işareti	-	+

Türkçe’de 17 (on yedi) noktalama işareti kullanılmaktayken, Ukraynacada 10 (on) noktalama işareti (Nokta, iki nokta üst üste, üç nokta çizgisi, virgül, noktalı virgül, tire, soru işareti, ünlem işareti, köşeli parantezler ve tırnak işaretleri) bulunmaktadır. Türkçe’de kullanılan “uzun çizgi, eğik çizgi, ters eğik çizgi, tek tırnak işareti, denden işareti, yay ayraç, kesme işareti” Ukraynaca’da kullanılmamaktadır.

Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde Türkçe öğrenen öğrencilerle noktalama işaretlerinin kullanımı hususunda bir uygulama yaptık. Bu uygulamada noktalama işareti konulmamış cümle, paragraf ve metinlere öğrencilerin noktalama işaretlerini koymalarını istedik. Bu anket çalışması 60 (altmış) öğrenciye uygulandı. Verilen metin, paragraf ve cümlelerde konulması gereken yüz (100) noktalama işareti bulunmaktadır. Çıkan sonuçlar aşağıda tablo halinde verilmiştir.

İşaretin adı	Ankette geçiş sayısı	Toplam kullanım	Doğru kullanım	Oranı	Yanlış kullanım	Oranı
Nokta	40	2400	2264	% 94.3	136	% 05.6
Virgül	13	780	692	% 88.7	88	% 11.2
Noktalı virgül	7	420	312	% 74.2	108	% 25.7
İki nokta	3	180	104	% 57.7	76	% 42.2
Üç nokta	4	240	168	% 70.0	72	% 30.0

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Soru işareti	7	420	402	% 95.7	18	% 04.2
Ünlem işareti	6	360	322	% 89.4	38	% 10.5
Kısa çizgi	3	180	27	% 15.0	153	% 85.0
Uzun çizgi*	3	180	74	% 41.1	106	% 58.8
Eğik çizgi*	1	60	28	% 46.6	32	% 53.3
Ters eğik çizgi*	1	60	0	% 0.0	60	% 100
Tırnak işareti	2	120	74	% 61.6	46	% 38.3
Tek tırnak i.*	2	120	2	% 1.6	118	% 98.3
Denden işareti*	1	60	0	% 0.0	60	% 100
Yay ayraç*	2	120	52	% 43.3	68	% 56.6
Köşeli ayraç	2	120	84	% 70.0	36	% 30.0
Kesme işareti*	3	180	42	% 23.3	138	% 76.6
Toplam	100x60	6000	4647	%77.4	1353	% 22.5

Odessa Milli Meçnikov Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Türkçe öğrenen öğrenciler, noktalama işaretlerini toplamda % 77.4 oranında doğru kullanmıştır. Çalışmada uygulamaya katılan öğrencilerin başlangıç, orta ve yüksek seviyeden eşit sayıda olduğu göz önünde bulundurulduğunda noktalama işaretlerinin doğru kullanım oranı başarılı kabul edilebilir.

Soru işareti, nokta, virgül, ünlem işareti, noktalı virgül, üç nokta, köşeli ayraç kullanımındaki doğru kullanım oranları oldukça yüksektir.

Türkçe'de de kullanım sıklığı az olan ters eğik çizgi, tek tırnak, denden, kısa çizgi işaretlerinde doğru kullanım oranı oldukça düşüktür. Bu durumun bir nedeni de ters eğik çizgi, tek tırnak, denden işaretlerinin Ukraynaca'da kullanılmamasıdır.

Sonuç:

Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde, üniversitelerde Türkçe öğretilmektedir. Türkçe'de anlamı tamamlayan noktalama işaretlerinin doğru kullanımı önemlidir.

Ukrayna'da noktalama işaretlerinin kullanımı uygulaması yapılan öğrencilerde % 77.4'lük doğru kullanım oranı belirlenmiştir.

Yanlış ve eksik kullanımların görüldüğü noktalama işaretlerinin bir kısmı Ukraynaca'da kullanılmayan işaretler; bir kısmı da Türkçe'de az kullanılan işaretlerdir.

Kesme işareti, kullanımı Türkçe'de anlamı en çok ve çarpıcı şekilde etkileyen işaretlerden biridir. % 23.3'lük doğru kullanım oranı görülmektedir. Bu işaret Ukraynaca'da yoktur.

Yabancılar Türkçe öğretiminde noktalama işaretleri ayrı bir konu başlığı olarak verilmelidir. Özellikle Türkçe öğrenenlerin ana dillerinin yazımında kullanılmayan noktalama işaretleri belirlenmeli ve üzerinde daha fazla durulmalıdır. Noktalama işaretlerinin öğretilmesinde, uygulamalı çalışmaların yaptırılması Türkçenin öğrenilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Bondar, Mariana. “Türk Edebiyat Metinlerinin Ukraynacaya Tercüme Edilmesinde Ulusal Kültür Kültür Bileşenlerinin Korunması: Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları”. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt II, Sayı 2. ISSN 2148-6743. s. 213-227. (2015)
- Dolunay, Salih Kürşat. (2005). “Türkiye’de ve Dünyada Türkçe Öğretim Merkezleri ve Türkoloji Bölümleri Üzerine Bir Değerlendirme”. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi 28–30 Eylül 2005 Denizli
- Tarasiuk, Yuliya. (2017). “Odessa Milli Meçnikov Üniversitesinde Türkçe'nin Yabancı Dil olarak Öğretimi Metotları”.). Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Malatya.
- Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu, (2012). TDK Yayınları. Ankara. (TDK.YK)

**ALBERT BOBOWSKI (ALİ UFKÎ BEY)'İN GRAMMATICA TURCICO
LATINA (1666) ADLI ESERİNDE XVII. YÜZYIL OSMANLI KONUŞMA
DİLİNE AİT ÖRNEKLER**

Arş. Gör. Dr. Yaşar TOKAY
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
erciyes_yasar@hotmail.com

Arş. Gör. Nurdan BESLİ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
nurdan33@hotmail.com

1. Giriş

Osmanlı Türkçesi, XIV. asrın sonunda filizlenen ve İstanbul'un fethinden sonra klasikleşen Batı Türkçesi yazı dilinin adıdır. Osmanlı Türkçesinin klasik dönemleri kabul edilen XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki dönemi ise daha çok Arapça-Farsça terkiplerin ön plana çıktığı, süslü dil örnekleriyle şiirlerin yazıldığı ve halkın dili ile sarayın dili arasındaki farklılıkların belirginleştiği bir devre olarak algılanmıştır. Kısacası elimizde sadece Osmanlı Türkçesinin yazı diline ait ürünlerin bulunması, bu dönemin konuşma diliyle ilgili özelliklerinin göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda (Mertol Tulum, Musa Duman ve Yavuz Kartallıoğlu'nun çalışmaları gibi) Klasik Osmanlı Türkçesinin konuşma dili örnekleri üzerinde önemli adımlar atılmıştır. Özellikle Mertol Tulum (2011)'un Meninski'nin "Thesaurus"u ve Musa Duman'ın (2002, 2008) Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki verileri üzerinde yaptıkları çalışmalar çok önemlidir. Bunun yanında Yavuz Kartallıoğlu (2017)'nin "Osmanlı Konuşma Dili" adlı eseri birçok kaynağın taranmasıyla ortaya konmuş aydınlatıcı bir çalışmadır.

Osmanlı Türkçesine ait konuşma dili örnekleri ile ilgili ilk toplu ve düzenli çalışmalar Batılılar tarafından kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak zirveye çıktığı yıllarda gerek Batılı elçiler, gerekse ele geçirilen esirler imparatorlukta kullanılan dile ilgi duymuşlar ve bunları kendi dillerine göre düzenleyerek, çeşitli sözlük-gramer ve konuşma kılavuzları meydana getirmişlerdir. Osmanlı Türkçesinin sözlük-gramer ve konuşma kılavuzunu yazan bazı kişileri kronolojik olarak şu şekilde aktarabiliriz: Barthleomo Georgievz (1567), Jakob de Nagy Harsany (1672), Meninski (1680), Thomas Vaughan (1709), Jean Baptiste Holderman (1730), Pierre FrançoisViguiet (1790), Cosimo Carbognano (1794), Arthur Davids (1836), Xavier Bianchi (1852), James Redhouse (1855).

2. Ali Ufkî Bey'in Hayatı ve Eserleri

Bobowski'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren ilk kaynak Pierre Bayle'in *Dictionaire Historique et Critique*'dir (1697). Sonraki dönemlerde Jacob Iselin'in *Historisch und Geograpisches Lexicon*'da bazı bilgiler kaydeder (1729). XVIII. Ve XIX. Asırlarda bazı Alman (J. H. Zedler 1732; J. Adelung 1784) ve Fransız (M. Michaud 1854) ansiklopedilerde de kimi bilgilere rastlamak mümkündür. Polonya kaynaklarını ise Franz Babinger (1936) taramıştır (Behar 9).

Wojciech Bobowski olarak kaydedilen yazar, Polonya asıllıdır. XVII. yüzyılın başlarında Galiçya'nın Lwow kentinde doğmuş, iyi bir eğitim görmüş, Latince ve Yunanca müzik teknikleri öğrenmiş bir kişiydi. Osmanlılara esir düşüp İstanbul'a getirildiğinde ise 30

yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Saray meşkanesine alınmış ve hanende/santurî olarak uzun yıllar çalışmıştır (Behar 7).

Avrupa kaynaklarında ise Albert Bobowski, Albertus Bobovius gibi farklı adlarla anılmıştır. Bobowski, Babinger'e göre 1646 ile 1665 yılları arasında Lehistan içlerine akınlar düzenleyen Kırım Tatarları tarafından esir edilip İstanbul'a getirilmiş ve Saray'da hizmete başlamıştır. Kaynaklarda Bobowski'nin Sultan İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde İstanbul'da Enderun'da bulunduğu bahseder. Bobowski, Saraya girdikten sonra, müziğe olan yeteneği fark edilip sazendeler arasında katılmıştır ve Enderun meşkanesinde *erbaşı* tayin edilmiştir. Erbaşı, içoğlanları korosunun başındaki kişiyi ifade eden bir unvandır. Bununla birlikte çoğu kaynakta yer aldığı kadarıyla Bobowski sarayda içoğlanı, müzisyen ve müzik hocası olarak 19 yıl hizmet etmiştir.

Bazı Batılı kaynaklarda (Dictionary of National Biography-1921) Bobowski'nin 1670 yıllarında Divan-ı Hümayun'un Baş Tercümanlığını yaptığı da kaydedilmiştir. Ancak bu iddia şimdiye kadar ispatlanmış değildir. Bu iddianın tersine Bobowski'nin Divan-ı Hümayun'un ikinci tercümanı olduğuna dair belgeler bulunmaktadır (Behar 16).

Bobowski, çok dil bilen bir kişiydi. Bu kaynaklarda özellikle vurgulanan bir konu olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Bayle'e göre 18, Wheeler ve Spon ise 17 dil biliyordu.

Bobowski, İstanbul'da kaldığı uzun yıllardan sonra mühtedi olmuştur, yani dinini değiştirerek İslamiyet'i tercih etmiştir. Ne zaman ve nasıl Müslüman olduğuna dair bir kanıt bulunmasa da kesin olan şey, Müslüman olduktan sonra adını *Ali Ufkî* olarak değiştirmiş olmasıdır. Bununla birlikte Ali Ufkî'nin devşirme olmadığını özellikle belirtmek gerekir.

Ali Ufkî Bey'in günümüze kadar ulaşan önemli eserleri bulunmaktadır ve bunların çoğunun bilimsel yayını yapılmıştır. Bunlar kronolojik sırasıyla aşağıdaki gibi verilebilir:

1. *Mecmua-yı Sâz u Söz Müsveddeleri* (1650 Öncesi): Müzikle ilgili kitaplarından biridir. H. İbrahim Şener (1980) tarafından yayımlanmıştır.
2. *Mecmua-yı Sâz u Söz* (1675 Öncesi): Müzikle ilgili kitaplarından biridir. Şükrü Elçin (1976) tarafından yayımlanmıştır.
3. *Turkish and Latin Version of the Church Catechism* (1654)
4. *De turcarum liturgia peregrinatione meccana* (1658-1661 arası)
5. *Kitab-ı Mukaddes Çevirisi* (1662-1664 arası): İncil'in Osmanlı Türkçesine tercümesidir. Bilimsel yayını, Funda Toprak (2006) tarafından yapılmıştır.
6. *Saray-ı Enderun* (1665): Topkapı Sarayı'ndaki hayatı genel hatlarıyla anlatan bir kitaptır. Türkis Noyan (2013) tarafından yayımlanmıştır.
7. *Grammatica Turcico-Latina* (1666): Eserin tek nüshası Oxford'da Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır ve kısmen eksik bir nüshadır.
8. *Mezamir* (1665-1673 arası): Müzikle ilgili kitaplarından biridir. Hz. Davud'la ilgili ilahilerden oluşur. Cem Behar (1990) tarafından yayımlanmıştır.

3. *Grammatica Turcico-Latina* Nasıl Bir Düzenle Hazırlanmıştır?

Grammatica Turcico-Latina, 1666 yılında tamamlanmış bir sözlük-gramer kitabıdır. Eserin tek nüshası Oxford'da Bodleian Kütüphanesi'nde *Mr. Hyde 43(BPD 1787)* kaydıyla bulunmaktadır ve kısmen eksik bir nüshadır (32 varak eksik, 49-81 arası). Türkçe-Latince hazırlanan sözlük, Avrupalıların Osmanlı Türkçesini öğrenmeleri için yazılmıştır.

Sözlüğün giriş bölümü, *Türkçe Harf Harekeleri ve Vokalleri Hakkında (De Literas Apicus et Vocalibus Turcius)* adını taşımaktadır. Bu bölümde üstün, esre, ötre, tenvin harf işaretleyicileri terimler anlatılır. Bu bölümden sonra tablo halinde Türklerin kullandığı Arap Alfabeti anlatılmıştır. Her ses örnek kelimeler yazılarak, sesin tam anlamıyla tarif edildiği görülür. Bazı sesler anlatılırken "Polonya dilindeki *zak* "Bilgin" ve *zaba* "Kurbağa" kelimesindeki *z* sesi gibi kullanılır." gibi açıklamalara da yer verilmiştir. Bu alfabe tablosunda 35 madde bulunmaktadır.

Sözlük, Türkçe gramer özelliklerinin anlatılmasıyla başlamaktadır. Türkçe gramerin ilk konusunu ise *Fiiller (De Verbo)* oluşturur. Bu bölümde fiillerin şahıs çekimleri anlatılmıştır. Ayrıca bu bölümde zaman eklerinin de ayrıntısıyla ele alındığı görülür. Fiiller bölümünü *Zarf-fiiller (Gerundium)* ve *Sıfat-fiiller (De Participio)* kısmı takip eder. Bu bölümde zarf-fiil ekleri örneklerle anlatılır. *Zarf-fiiller (Gerundium)* ve *Sıfat-fiiller (De Participio)* bölümlerini *Ettirgenlik (De Verbo Activo Abactivo)*, *İşteşlik (De Verbo Reciproco)*, *Yarımcı Fiiller (De Verbo Auxiliari)* başlıkları izler. Fiillerin içerisinde işlenen başlıklardan biri de *Haber Kipleri (Modus Indicativus)* konusunu barındırır.

Sözlüğün ikinci ana başlığı *İsim (De Nomine)*'dir. Bu bölümde *İsmin Türleri (Species Nominis)* anlatılır. Ali Ufkî Bey, ismin türleri yedi başlık altında anlatmıştır. Bu bölümde açıklanan sonraki başlıklar *Biçim (De Figura)*, *Sayılar da Çokluk (Numeri)*, *İsmin Haller (Casus)*, *Zarflar (De Adverbio)*, *Bağlaçlar (Coniunctiones)*, *Sontakılar (De Postpositione)*, *Ünlemler (De Interiectione)* adlarını taşır.

Sözlüğün üçüncü ana bölümü *Cümle (Syntaxis)* olarak verilir. Bu bölümde Türkçenin cümle özellikleri maddeler halinde sıralanmış ve örneklerle açıklanmıştır. Daha sonra ise Türkçede *Edilgenlik (De Passivo)* ve *Mastar Fiiller (De Verbo Infinitivo)* kavramlarının anlatıldığı görülür.

Sözlüğün dördüncü bölümü *Zamirler (De Pronomina)* adını taşır. Zamirlerin şahıs ve iyelik çekimleri anlatılmıştır. Bu başlıktan sonra *Zarfların Cümlede Kullanımı (Adverbby Syntaxis)* aktarılmıştır.

4. Grammatica Turcico-Latina'da Konuşma Diline Ait Örnekler

Eserde, XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesi konuşma diline ait çok sayıda cümle örneği bulunmaktadır. Bu cümle örnekleri dönemin konuşma dilini yansıtmaları bakımından oldukça dikkat çekicidir. Eserde tespit edilen konuşma diline ait örnekler ele alınırken Ali Ufkî Bey'in "şöyle söylenir", "şöyle derler", "şöyle konuşurlar", "bunu dirler" gibi ifadeleri kullanıldığı cümleler ele alınmıştır.

4.1. Neşe/Sevinç (Latitice): *dost dost yine yine dost*

4.2. Acı (Dolaris): *vāy, meded, hāy, hāy gidi felek kimine kıvun yedirirsen kimine kelek.*

4.3. Korku (Timoris): *vāh, hey*

4.4. Onaylama/Tasdik (Confirmationis): *bāli, zāhir, bā.*

4.5. Şaşkınlık (Admirationis): *'aceb gerçek mi dersen? "Acaba gerçek mi dersin?", 'acebā, bakar bakar.*

4.6. Sakınma/Kaçınma (Vitandi): *şavla "Ara ver!", yol vir "Yol ver, izin ver!", şakın ā "Sakın, dikkatli ol!"*

4.7. Övgü/Methiye (Raudandi): *āferin* "Bravo! Çok iyi!", *çok yaşa pupu* "Çok yaşa babacığım!", *ne güzel* "Ne kadar güzel", *bundan ziyāde olmaz* "Bundan daha iyisi olmaz", *zihi* "Sağlıklı ve çok yaşa", *eliñ var olsun* "Eline sağlık", *ellerün nūrdan olsun* "Elleri parıltılı olsun; kazancın bol olsun", *'alì pek eyü* "Çok çok iyi!".

4.8. Çağırma (Vocandi): *hū* "Hey sen!", *'alì pek hū* "Çok çok selamlar!", *berü* "Buraya gel!", *diñle* "Beni dinle!", *gelseñe* "Buraya gelsene".

4.9. Azarlama (Crituperandi): *tihe, tihe sen de* "Sen de defol!" *pihe ne var onda* "Def ol git! Ne var orada", *hū berü* "Önümden çekil!".

4.10. Haykırm/Bağırm (Exclamandi): *iy, vāy.*

4.11. Acıma/Üzülme (Condolendi, Indolendi): *iy vāy, zavālla* "Zavallı", *yazık* "Yazık!", *teh teh* "Tüh tüh".

4.12. Kötü Sözler/Küfürler (Maledicandi): *haqqun belāsı* "Allahın belası senin üstüne olsun!", *yaşamayasan* "Daha fazla yaşamayasın", *geberesen balay ki* "Geber emi!", *yumurcağ alsun seni* "Şeytan götürsün seni", *öñme bitme* "İyi şeylerle karşılaşma!", *öñmeyesen bitmeyesen* "Kaderin kötü olsun", *iki yağa bir yere getirmeyesen* "İki yakan bir araya gelmesin; işlerin yolunda gitmesin!", *derd āfācān* "Dertlerle dolasın", *gözün gūr olsun* "Gözün kör olsun".

4.13. Güzel Sözler (Benedicendi):

Allāh 'ömrler virsün "Allah uzun ömür versin!", *Allāh haṭādan şaḳlasun* "Allah günahattan korusun!", *Haḳ Te 'ālā vücūdını eksik itmesün* "Allah sağlık versin!", *Allāh rāzi ola* "Allah razı olsun!", *Şükür Allāha* "Allaha şükürler olsun!"

4.14. Kovmak/Def Etmek (Abigendi)

Haydā "Hadi git!", *Yıḳıl* "Defol, git!", *Cehenneme başı* "Başın cehennemde yansın!"

4.15. Kızgınlık/Öfke (İrridendi)

Yüri boğ yime "Yürü git, daha fazla konuşma!"

Bildügiñden ḳalma "Defol git! Ne yapacaksan yap!"

Faḳir neye ḳādirsen "Ey miskin, bana gücün mü yeter!"

Deyyūs "Karısını başka erkeklere satan, namussuz"

Bire gāvur "Bre kâfir!"

Bire kâfir "Bre kâfir!"

Bire toñuz "Bre domuz!"

Bire köpek "Bre köpek!"

Bire eşek "Bre eşek!"

Bire anasını s..digim "Bre anasını s..digim!"

Bire 'avrādını s..digim "Bre avradını s..digim!"

Bire gidi "Bre deyyus!"

Bire ḳodoş "Bre dedikoducu!"

Bire ḳahpe "Bre hayat kadını!"

Bire cezû "Sabırsız"

Bire kırtuta "Bre moruk!"

4.16. Teşvik Etme/Tahrik Etme/Alevlendirme (İnstigandi/Incitandi/Insitandi)

Aşa "Git! İlerle!"

Aşa yoldaşlar aş "Yoldaşlar ilerlesin, yolları aşsın!"

Dāh dāh "Deh deh; at sürme sesi"

Dura "Dur, hareket etme!"

4.17. Yakarma (Precandi)

Cānum "Canım sevdiğim"

Altunum "Altınım"

Sulṭānum "Sultanım"

Ḳadınım "Kadınım, zevcem"

Meleğim "Meleğim"

Sevdiğim "Sevdiğim"

Luṭf iyle "Bana şükret!"

Kerem iyle "Beni affet!"

Efendim "Efendim, sahibim"

'Aziz başun için "Aziz başının hatırı için (beni affet!)"

Anaṇ yakşı baban yakşı "Annen baban için"

4.18. Avutma/Avunma (Oblestandi)

Allāhı seversen "Allahı seversen!", *Allāhı bir bilürsen* "Allahın tek olduğuna inanıyorsan!", *Peyğamberi seversen* "Peygamberini seversen!", *Ḥazret-i 'İsayı seversen* "Hazret-i İsa'yı seversen!", *Çalapı seversen* "Yaradanı seversen!", *Evlāduṇ başı için* "Evladının hayatı için", *Pādişāhı seversen* "Padişahı seversen!".

4.19. Yemin Etme (Surandi)

Billah yok vāllah yok tallah yok "Allaha yemin olsun ki yok", *Vallah idim* "Vallahi yaptım", *Başım için* "Başımın üstüne yemin ederim!", *Başun üstüne* "Başının üstüne yemin ederim!", *Pādişāh başım için* "Padişahım! Başımın üstüne yemin ederim!", *Kelām 'izzet haḳ için* "Allahın kutsal kelamı üzerine yemin ederim!"

4.20. İtaat Etme/Boyun Eğme/Teslim Olma (Obtemperandi/Obsequendi/Obsequium)

Ne ola "Seve seve", *Başım gözüm üstinde* "Başım gözümün üstünde yeri var!"

4.21. Ümit Etme/Umma (Sperandi)

Allāh oṇara "Allah her şeyi yoluna koysun!", *Allāh kerimdür Allāh ḳādirdür* "Allah kerimdir, Allah'ın gücü her şeye yeter!"

4.22. Sessiz Olma/Susma (Silendi)

Şit sus "Şişt sus!", Yeter söylediğ "Yeter artık, çok konuştun!", Diliği tut "Diline hâkim ol!"

4.23. Üzülme (Contristandi)

Vây bana "Yazık bana!", Vây hâlîme "Yazık benim halime!", Nice olur hâlîm "Benim halim ne olacak!", Hâlîm yamandır hâlîm harâbdur "Benim halim çok kötü ve bitiktir!"

4.24. Kabullenme (Faculrandi)

Is â "Ey sahibimiz!", Naşib "İnsanın kaderinde yazıldığı gibi yaşaması", Maşlahatınız eyü olur mı "İşiniz bundan daha iyi olur mu?", Naşib "İnsanın kaderinde yazıldığı gibi yaşaması", Tâhî "sızlığıma "Yazık benim şanssızlığıma".

4.25. Atasözleri

Ne şeytânî gör ne şalavât getir "Ne şeytanı gör ne de salâvat getir." Bu cümle Türklerde çok kullanılan bir atasözüdür.

Ne çiğ yedim ne karnım ağrır "Çiğ yemedim, o yüzden karnım ağrımaz". Bu cümlede şu ifade edilir: Suçtan, kötülükten uzağım ve korkmuyorum. Günah işlemek istemiyorum, çünkü korkuyu hafifletmek için kötülüğü geri çeviriyorum.

Hem kaçar hem döğüşür "Hem kaçar hem de dövüşür." Bu söz, Fars geleneğinde bir atasözüdür.

Ağa ile oğlan yanayan gitmez "Efendi ile kölesi yan yana yürümez, gitmez."

'Âşîka Bağdâd ırak değil "Âşık olana Bağdat bile uzak değildir." Bu sözde, âşık olan kişinin tüm zorlukların üstesinde geleceği anlatılır. Çünkü âşık olan kişinin sevgisi çok kuvvetlidir.

Yorguna rāhat yarar "Yorgun insana rahatlık iyi gelir"

Kimi anasını sever kimi kızını "Kimisi anasını sever, kimisi de kızını"

Her kimünj murādı var degirmencinünj şu "Herkesin bir arzusu vardır. Değirmencinin arzusu da sudur."

Aç olanun hālîni tok kişi bilmez "Aç olanın halini tok kişi anlamaz"

Kendünj suçlu kendünj güçlü "Kendiniz hem suçlu hem güçlüsünüz"

Bu cihānda kimine hāy hāy kimine vāy vāy "Bu cihanda kimi neşe içinde, kimi ise keder ve gam içinde yaşıyor."

Kimilerden du 'ā kimilerden devā al "Kimilerinde dua, kimilerinden ise deva al"

4.26. Soru Cümleleri

Niçün yazaram "Neden yazayım?"

Köleyi niceye aldın "Köleyi ne kadara satın aldın?"

-Ne okursan "Ne okuyorsun?"

-Mekteb okuram "Mektep okuyorum"

Bak dostun hakkına ne ve kime söylersen "Sen onun dostu hakkında kime ne söylüyorsun"

Bu neye yarar "Bu ne işe yarar?"

Yavrum ne kaçarsan benden "Yavrum! Neden benden kaçıyorsun?"

Müsâfirî kabûl idermisen müsâfirden kim kaçar "Misafir kabul eder misin? Misafirden kim kaçar!"

Bu akçayı kimden aldın "Bu kadar parayı kimden aldın?"

Senin işin var mı ya da var mı senin işin "Senin bir mesleğin var mı ya da var mı senin bir mesleğin?"

Muhâsebemüz var mıdır yağmıdır ya da var mı muhâsebemüz yok mu "Seninle bir hesabımız var mıdır, yok mudur? ya da var mı hesabımız, yok mu?"

Analarınun kaşıkları kangısıdır "Hangisi, annelerinin kaşıklarıdır?"

Yarañ oñuldı mı "Yaran iyileşti mi?"

Suç kimüñdür? Kendümüñ "Suç kimindir? Kendimin"

Kimleri seversen deyivir "Kimleri seviyorsun söyleyiver?"

Kimlerden düşürdiñ bu akça "Kimlerden aldın, elde ettin, topladın bu parayı?"

Dögmiş kim sögmiş kim "Döven kim, söven kim?"

Kim döğdi kim söğdi "Döven kim, söven kim?"

Bu hayvânlar kimi kiminüñdür "Bu hayvanlar kimindir, kime aittir?"

Neñ akçasıdır bu "Neyin parasıdır bu?"

Neden incindi "Neden üzüldü?"

Dünyâda neler olur "Dünyada neler oluyor?"

Nelerün kaşâvetin çekdim "Nelerin sıkıntılarını çektim?"

Nelere uğradım "Nelere uğradım, başıma neler geldi?"

Neleri işitdim "Neleri işittim"

Nelerden kurtuldım "Nelerden kurtuldum"

Benim nem yokdur "Benim neyim yoktur?"

Neme "Benim neyime"

Yılda üç yüz gurüş irād neme yetmez "Yılda üç yüz kuruş gelir neyime yetmez"

Nemi gördi "Benim ne suçumu gördü?"

Nemden hazz itmedi "Benim neyimden hoşlanmadı?"

Çarışlu/çırışlu kâğıdıñuz var mı "Karton kâğıdınız var mı?" → Bu soruya belî zarfı kullanılarak uygun bir cevap verilebilir: belî vardur "Evet vardır"

- Oğur mısan "Okuyor musun?"

- Oğuram "Okuyorum"

- Oğumam "Okumuyorum"

- Dedi mi "Dedi mi?"

- Öyle dedi "Evet, öyle dedi" ya da
- Belî dedi "Evet, dedi"
- Vardın mı sen oraya "Gittin mi sen oraya?"
- Evvet vardım "Evet gittim"
- Belî vardur sulṭānum "Evet, elbette vardır sultanım!"
- Evvet dedi sulṭānum "Evet, elbette, söyledi sultanım!"
- Bu iş şahîh oldu mı "Bu iş kesinlikle oldu mu?"
- Oldı "Oldu" ya da
- Şahîh oldu "Kesinlikle oldu"

Gemiñ nerede yatar balık bāzārında "Gemin, Balık Pazarının neresinde demirli?"

Gemilerin reisleri kâdadur "Gemilerin kaptanları nerededir?"

4.27. Diğer Cümleler

Bu vezîr keskindür "Bu vezir çok sert biridir."

Gice gündüz oku tā ki faşîh Türkçe bilesen "Gece gündüz oku ki güzel ve anlaşılır bir Türkçe öğrensin.",

Alış virişde göziñi aç ki müflis olmayasen "Alışverişte uyanık ol ki müflis olmayasın."

Bu uğurdan bir kese gurus bağışlamak anuñ katında cüzü şeydür "Onun için bir kese para bağışlamak, çok cüzi bir şeydir."

O benim yanımda bir akça degmez "O, benim yanımda bir akçe bile etmez".

horūs gibi üzerine bindi "Horoz gibi üzerinde çıktı, horoz gibi diklendi."

Anuñ evi bizüm evimiz yanındadır "Onun evi, bizim evimizin yanındadır.",

İki yıl miqdârı Frengistānda durdım "Yaklaşık iki yıl İtalya'da kaldım."

Eş bile Kābile gidelim "Aynı anda Kabil'e gidelim.",

Bile yediler içdiler sonra döğüşdiler "Birlikte yediler, içtiler sonra dövüştüler."

İki yıldan evvel hîç Türkçe bilmezdim "İki yıl önce hiç Türkçe bilmezdim.",

Arada kıav duman var "Arada belli belirsiz bir duman var.",

Şāma gelince bir ādemî görmedik "Şam'a gelinceye kadar bir insan bile görmedik.",

Şehirden taşra bile çıktık "Şehirden dışarıya beraber çıktık".

Ben İngilizlerle konuşalı on yıla yakındur "Ben İngilizlerle konuşalı yaklaşık on yıl oldu.",

Buradan Felemenk vilāyeti yohsa İngiliz ikiside uzak ammā İngiliz buraya yakındur "Buradan Felemenklerin ülkesi de İngilizlerin ülkesi de uzaktır; ama İngiliz memleketi buraya daha yakındır."

Bu kadar milletleri Āl-i 'Osmān pādīşā bir degenekle ider "Osmanlı Devleti, bu kadar milleti sadece bir sopayla idare eder"

Başa ne zarar ne fâide idersen "Bana ne faydan var, ne de zararın!"

Seni hüdaya ısmarladım "Seni Allaha emanet ettim"

Seni ağaya kolaram "Seni ağabeyime isteyeceğim"

Serhoşlıktan gözüm dumanlandı "Sarhoşluktan gözüm önü perdelendi"

Fakîrün derdini kimse bilmez "Fakirin derdini kimse bilmez"

Çıgutlar yalancı mesîhi şimdiye dek zindândan çıkartmadılar "Yargıçlar, yalancı mesîhi şimdiye kadar zindandan çıkartmadılar"

Oğlını bir sâ'ate ağlattı "Oğlunu yaklaşık bir saat ağlattı"

Ben evde olmuş olsaydım hırsız girmezdi "Eğer evde olmuş olsaydım, eve hırsız girmezdi"

Eger ben onlarla köyde olaydım "Keşke ben de onlarla birlikte köyde olsaydım"

Ne yemek isterem ne içmek "Ne yemek istiyorum ne de içmek; ne yiyeceği istiyorum ne de suyu"

Sevmegün sebebi güzelliği idi sevmemegün tekebbür "Seni sevmemin nedeni güzelliğin idi; seni sevmememin sebebi ise kibrin"

Sevmege geldim beni tatmağa komaz "Ben sevmek için geldim, aşka tutkunum, hazırım, ancak sevgili onu öpmeme izin vermez"

Çok aşçı yimegi tuzlu iderler "Birçok aşçı yemeği tuzlu yapar"

Sevmekden dostluk sevmemekden düşmanlık toğar "Sevgiden dostluk, sevgisizlikten ise düşmanlık doğar"

Eflâtun cümle feylesefaların yâ felsefelerden eyüsi "Platon, bütün filozofların en iyisiydi"

Kaftânun astarı ayağının türâbıyım "Kaftanının astarı, ayağının toprağıyım"

Sevenün kuluym sevmeyenün sultânı "Sevenin kölesiyim, sevmeyenin efendisi/sahibi" (Latince açıklama: Bu söz, efendilere ve yaltaklanacakları kişilere sahip olanların huzurunda nezaket ya da itaatten dolayı söyledikleri ve Türklere özgü bir deyimdir. Bu ifadede dostların kendilerine nezaket göstermelerini ve boyun eğmelerini istedikleri anlaşılır. Ayrıca, yardımcı olmanın ya da kayırmanın verdiği üstünlük duygusunu hissetme amacı vardır. Bu şekildeki bir davranış, düşmanlardan değil efendilerin emrinde çalışanlar ya da kölelerden beklenir ve istenir.)

Da 'vâ kendümüzden kopdı "Sorun bizim yüzümüzden ortaya çıktı"

Kiminün serâyı var kiminün obası "Kiminin sarayı var kiminin ise çadırı (var)"

Kiminden hayr gördüm kiminden şerr "Kiminden iyilik gördüm, kiminden kötülük"

Kimilere aş kimilere dişine taş virelim "Kimilerine yemek, kimilerinin ise dişine taş verelim"

Ba 'zı kimesne başa didiği sen yolcusan "Bazı insanların bana dediği şudur: sen yolcusun"

Ba 'zı kimesnenün işi gücü yok elin gıybetin söyler "Bazı insanların hiç işi gücü yok başkalarının dedikodusunu yaparlar"

Ba'zı kimesne akça virdim senedi elinden alamam "Bazı insanlara borç para verdim ama senetleri elinden alamadım"

Ba'zı kimesne iyilikle ba'zı kimesne kemlikle andılar "Bazı insanları iyilikle, bazı insanları ise kötülükle andılar"

Kimsenüñ yâ hîç kimsenüñ bunda suçı yokdur illâ senüñ "Senin dışında kimsenin ve hiç kimsenin bunda bir suçu yoktur"

Kimseyi yâ hîç kimseyi sevemez meger seni "Senin dışında kimseyi ama hiç kimseyi sevemez"

Hemân şimdicağ gitdi "Hemen, şimdi gitti"

Gerçekden eyü âdemdür "Gerçekten iyi insandır"

Horâtâsız söylerem "Ciddi söylüyorum, konuşuyorum"

Zamânemüzde büzbütün Ğalağa yandı "Bizim zamanımızda Galata tamamen yandı"

5. Sonuç

Bu çalışmada, XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesini öğretmek amacıyla Albert BOBOWSKI tarafından 1666 yılında yazılan ve daha önce bilimsel yayını yapılmayan bir gramer olan *Grammatica Turcico Latina* adlı eserin konuşma diline ait malzemesi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bildirimizin konusunu teşkil eden Polonyalı *Alberti Bobowski (sonradan Ali Ufkî Bey)*'nin *Grammatica Turcico Latina* adlı eseri ise 1666 yılında tamamlanmış ve henüz bilimsel yayını yapılmamış bir eserdir. Klasik Osmanlı Türkçesini Avrupalı ilgililere Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış çok yönlü bir eserdir.

Grammatica Turcico Latina, XVII. asırda yazılan ve konuşulan Osmanlı Türkçesini öğretmeyi amaçlamış bir eser olduğundan önemli bir malzeme ihtiva eder. Bu bildiride, sadece konuşma diline ait cümleler ve ifadeler ön plana çıkarılmak istenmiştir. Dolayısıyla eserde tespit edilen örnekler ele alınmıştır. Tespit edilen örnekler, *Güzel Sözler (Benedicendi)*, *Kovmak/Def Etme (Abigendi)*, *Kızgınlık/Öfke (İrridendi)*, *Teşvik Etme/Tahrik Etme/Alevlendirme (İnstigandi/Incitandi/Insitandi)*, *Yakarma (Precandi)*, *Avutma/Avunma (Oblestandi)* gibi başlıklar altında tasnif edilmiştir.

Eserde, bildirimize dâhil ettiğimiz ve konuşma diline ait olan 220 cümle tespit edilmiş ve 27 başlık altında tasnif edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adelung, Chr. F. Fortsetzung und Ergänzungen zu Chr. Jöchers Allegemeinen Gelehrten Lexicon. Leipzig: Gleditsch, 1784.
- Babinger, Franz. "Wojciech Bobowski". Polski Słownik Biograficzny, C. 2 (1936): 156-157.
- Bayle, Pierre. Dictionnaire Historique et Critique. Rotterdam: Michel Bohm, 1697.
- Behar, Cem. Ali Ufkî ve Mezmurlar. İstanbul: Pan, 1990.
- Saklı Mecmua-Ali Ufkî'nin Bibliotheque Nationale de France'taki [Turc 292] Yazması. İstanbul: Yapı Kredi, 2016.
- Duman, Musa. "XVII. Yüzyıl Konuşma Kaynağı Olarak Seyahatname". Evliya Çelebi ve Seyahatname. Haz. N. Tezcan, K. Atlansoy. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2002. 125-133.
- "Klasik Osmanlı Konuşma Dili". Makaleler, Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine. İstanbul: Kesit, 2008. 189-212.
- Kartallıoğlu, Yavuz. Osmanlı Konuşma Dili. İstanbul: Kesit, 2017.
- Noyan, Türki. Saray-ı Enderun-Topkapı Sarayı'nda Yaşam. İstanbul: Kitap, 2013.
- Şener, İbrahim. "Mecmua-i Saz u Söz Metinleri". Musiki Mecmuası, S. 373 (1980).
- Toprak, Funda. XVII. Yüzyıla Ait Bir İncil Tercümesi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Tulum, Mertol. 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı. Ankara: TDK, 2011.

TÜRKÇEDE NADİR GÖRÜLEN BİR KELİME TÜRETME YOLU: EKLERİN KELİMELEŞMESİ

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
stolkun@anadolu.edu.tr

Giriş

Dilimizde kelime türetimi dendiğinde esasen iki yol akla gelir: ekleme ve birleştirme. Ancak bunların dışında yaygın biçimde doğrudan başka dillerden kelime alma (*kitap, telefon*) dışında ikileme (aşağı + yukarı > aşağı yukarı “takriben, yaklaşık olarak”), isim ve sıfat tamlamalarının kalıplaşması (deniz + altı > denizaltı “gemi türü”, aq quş > aqquş “kuğu”), özellikle kurum adlarında kelimelerin ilk hece veya harflerinin birleştirilmesi (*Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu → BESYO*), kelimelerin belirli hecelerinin birleştirilmesi (elektronik posta > e-posta), başka dillerden anlam aktarması (*mause → fare* “bilgisayar parçası”), gençler arasında çok yaygın olmamakla birlikte yakın söyleyişli kelimelerde ses oyunu yapma (*Sindirella → sinsirella* “sinsi kimse”) gibi yolların da bulunduğu görülmektedir.

Bunların dışında biz Türkiye Türkçesi dâhil değişik lehçelere ait metinleri okurken dilimizde yaygın olmamakla birlikte eklerin kelimelere dönüştürüldüğüne de rastladık. Bu şekilde ekleri kelimeye dönüştürmenin esasen konuşma dilinde gerçekleştiği, çok defa ölçünlü dile giremediği görülmektedir.

Eklerle ilgili değişik bilim insanının görüşleri

Burada eklerin özellikleri meselesine uzun uzadıya yer vermekten ziyade meselenin daha açık anlaşılması için Türk gramerindeki öncü isimlerin konuya ilişkin söyledikleri alıntılanacaktır.

Ergin, ek için “*Kelime bünyesinde görülen, tek başına mânâsı olmayan ve kullanılmayan, ancak köklerle birleşmek suretiyle kullanılan ve mânâ ile ilgili bir vazife gören şekillere denir.*” demektedir (114).

Korkmaz ise “*Ekler, kelimenin yapısında yer alan, tek başına kullanılmayan, kökler ile birleşerek gövdeler, gövdeler ile birleşerek de yeni kelime gövdeleri oluşturan yahut da kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran görevli şekillerdir.*” demektedir (15).

Banguoğlu, *Kelime Yapım Yolları* başlığı altında kelime yapımını üretim ve birleşim olarak ikiye ayırır (155). Banguoğlu eklerle ilgili olarak da “/.../ bütün gramer kelimelerinde ilişki değişiklikleri ve kökenlerde anlam değişiklikleri yapan unsurlar (ekler) vardır. Bunlara da işleyişleri yönünden yapılık (morphème) adını veririz. Türkçede her ek bir yapılık sayılır. Yapılıklar tek başlarına kullanılamazlar ve bir şey anlatmazlar.” der (145).

Karaağaç, bağlı biçim birim adını verdiği ekler için “*Tek başlarına anlamları ve kullanımları olmayan, ancak söz köklerine ve gövdelerine gelerek yeni sözler türeten veya bu sözlerin bir araya gelişini sağlayan dil birimleridir.*” tanımını yapar (248).

Gencan, *Sözcük Kökleri ve Ekler* başlığı altında önce *Kök Sözcükleri* açıklar ardından *Ekler* başlığı altında “Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara Ek denir” (59) diye açıklamada bulunur.

Bunların dışında genel ağdaki *Dil Derneği*’ne ait sözlükte ek kelimesi 6. maddede şöyle tanımlanır.

6. dilb. Sözcük türetmek ya da sözcüğün görevini belirtmek için kullanılan biçim verici ses ya da sesler, °lahika: “Baş-la-n-gıç-ta” sözcüğünde üç yapım, bir çekim (-ta) eki vardır.¹

Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* kitabının *Dil Tipolojisi, Dil Sınıflamaları* bölümünde Türkçenin de içinde bulunduğu bağlantılı dilleri incelerken bağlantı kelimesi üzerinde durur. Bağlantı kelimesini başka başka biçimbirimlerin (morfeplerin) ve sözcüklerin birbirine bağlanması biçiminde tanımlayarak bağlantılı dillerde değişmeyen bir köke yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman, kişi gibi çeşitli görevleri olan ekler, morfepler getirilerek bunların ek yerleri belli olmayacak biçimde sıkıca birbirlerine kaynaştıklarını söyler (105)

Görüldüğü gibi bütün bu çalışmalarda eklerin yalnızca yapım ve çekim işlevlerinden söz edilmekte, eklerin müstakil kelimeye dönüşmesi meselesine değinilmemektedir. Türkoloji camiasında bu konuya yalnızca *Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme* başlıklı tezinde değinen İsa Sarı, çalışmanın 3.4. *Görevli/İşlevsel Biçimbirimlerden Sözlükselleşme* bölümünde konuyu şöyle ele almaktadır.

Brinton ve Traugott (2005: 57), türetken nitelikte bağımlı bir biçimbirimin sözcük hâlini alması durumunu sözdizimselleşme (syntacticization) olarak açıklar ve isim biçimbiriminin ad olarak kullanılmasını buna örnek verir. Bunun yanı sıra, Anttila da (2009: 151), çekim veya türetim işleviyle kullanılan bir biçimbirimin bağımsız statüde, somut bir kavramın göstereni olmasını, sözlükselleşmenin açık bir örneği olarak ele alır. Ramat (1992: 550), dilbilgisel biçimlendiricilerin herhangi bir dilbilgisel işleve göndermede bulunmadan, bu işlevlerinden saparak, kendi otonom anlamlarıyla somut sözcükbirim statüsü kazanmalarını, dilbilgisel kayıp (degrammaticalization) şeklinde tanımlar (Brinton ve Traugott 2005: 80). Dolayısıyla, işlevsellik kaybı çoğunlukla sözlükselleşmeye sebep olur ve soyutluk gösterenler sözlüksel bütünlük kazanarak somutluk ifade etmeye başlar. Bu da, ilgili biçimbirimlerin işlevden ziyade anlamsal ve sözlüksel içerik sunmalarıyla sonuçlanır. /.../ Buna karşın herhangi bir bağımlı biçimbirim, klitik, sözdizimsel öbek yapı, cümle ve hatta konuşma sesi bağlam içerisinde sözlüksel nitelik kazanabilir, fakat bunların kalıcılaşması, bir bakıma kurumsallaşması ve farklı ortamlarda aynı içerikle kullanılması sözlükselleşmeyi beraberinde getirir. /.../ Diğer bir ifadeyle, ilgili yapılar artık başka yapıları çekim veya türetme sokma işlevi görmezler, aksine, kendileri çekime girerler. Bu bakımdan, dilbilgisel işlev kaybını, sonucu sözlükselleşme olan dilbilgiselliğin zıt yönü olarak düşünmek mümkündür./.../ (150-151)

Sarı, bu tezinde dilimizde ekleme dışında kelime oluşturma türlerini *türetme, kırpma, etsilme, karma, başhafleştirme, gerioluşum, işlev değişim, genelleme, ikileme, birleştirme, köpyalama, yansıma, uydurma* ve *eşleştirme* olarak adlandırır (44).

¹ <http://www.dilderneği.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html> 23.02.2017

Eklerin Kelimeye Dönüşmesi

Çalışmanın sınırlılıkları dâhilindeki incelemelerimize göre eklerin kelime türü olarak esasen isme; nadiren de olsa fiilden isim yapım ekleri veya yardımcı fiiller yardımıyla fiile dönüştüğü görülmektedir. Eklerin kelime gibi kullanılmalarını üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

- Anlık kelimeleştirme
- Sözlüklere girmeyen kalıcı kelimeleştirme
- Sözlüklere giren kelimeleştirmeler

1. Anlık kelimeleştirme

Anlık isimleştirmeler yaygın olarak eksiltili söyleyişlerden kaynaklanmaktadır. Mesela gramer konuları işlenirken yer verilen *-yor* eki, *-ip* eki, *+de* hali, *+den* hâli gibi ifadelerde ekler, belirtili isim tamlamasının tamlayan unsuru olan bir isim gibi kullanılırlar. Şu cümleye dikkat edelim: *Çocuklar yazıda +ki aitlik ekini düzgün kullanamıyorlar*. Böyle dediğimizde *+ki* cümlede bir isimdir.

Ancak biz bu bölümde anlık isimlendirme örneklerini daha geniş kapsamda ve yeni anlamlı kelime gibi kullanılmasına değineceğiz. Bu konuda değişik Türk lehçelerinden örnekler vereceğiz.

1.1. Türkiye Türkçesinden örnekler

Türkiye Türkçesine ait örneklerde dikkatimizi çeken yaygın olarak gelecek ve öğrenilen geçmiş zaman fiil çekim eklerinin anlık isimleştirilirken çok defa ikileme olarak kullanıldıklarıdır. Bunların dışında kimi yapım eklerinin de isim gibi kullanıldığı vakidir.

Gelecek zaman ekinin isim gibi kullanılması

/.../ bizim nesil “ceğiz, cağız” ı benimseme koruma kollama onu hissetme anlamında kullanır.²/.../

Aşağıda gazete yazısından alıntı verilmiştir. Bu örnekte ek, bu defa şahıs ekli olarak “geleceğe yönelik boş vaatlerde bulunma”, “verilip gerçekleştirilmeyen sözler” anlamında kullanılmaktadır.

/.../ Çukurova Belediye Başkanı Soner Çetin, kimi icraatlarını özetledikten sonra “Ceğiz, cağız değil, artık yaptık, yapıyoruz dönemi başladı. Sözler projeye, projeler icraata dönüşüyor” dedi.³

Bu “cağız, ceğiz” söylemleri halkı hiç de heyecanlandırmıyor artık.⁴

Aşağıdaki örnekte konuşmacı *plan*, *vaat* anlamında kullandığı eki *söz* “kelime” diye adlandırmaktadır.

Türkiye’yi turizmde dünya lideri yapmak zor değildir. Biz –ecek, -acak gibi sözlerle gelmiyoruz. Geçmişte ve halen yaptıklarımız yapacaklarımızın ispatıdır.⁵

Öğrenilen geçmiş zaman ekinin isim gibi kullanılması

² <http://hafif.org/yazi/ogretmen-internette-indirin-dedi/> 20.02.2016

³ <http://adanatorosgazetesi.com/haber/1237/cegiz-cagiz-degil-yaptik-yapiyoruz.html> 20.02.2016

⁴ <http://www.haberturk.com/yazarlar/neva-ciftcioglu-banes/1119382-ah-guzel-istanbul> 20.02.2016

⁵ <http://www.turkiyeturizm.com/cakmak-tursab-baskan-adayi-42491h.htm> 07.06.2018

Nermi Uygur yazısında mış-muş ile “rivayet, söylenen” anlamında kullanılmaktadır.

Daha doğrusu ne özne ne nesne diye birşey varmış. Çince somut bir mantığa elverişliymiş. Çince birşey söylendi mi, bu söyleneni çok kez satırların arasında sezip okumak gerekiyormuş. Mış-muş'lardan anlaşıldığı gibi Çince bilmiyorum ben. (Uygur 2005: 80-91)

Günümüz popüler müzikte Simge Sağın'ın 2015'te popüler olan *Miş Miş* adlı şarkısının ilgili bölümü aşağıda verilmiştir.

Miş Miş

Sorun bende mi sendeymiş

Daha iyisine layıkmışım

Hangi kitaptan ezber bu

Miş Miş Te Muş Muş

Aşağıdaki örnekte bu ekin edat olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kendimizi sürekli kurşun kalemle yazmalıyız. Bir elimizde de silgi olmalı. Daha iyi bir ben mümkün olduğunda silip yeniden, silip yeniden, silip yeniden yazabilmeliyiz. Peki nasıl? Mış gibi yaparak mesela.⁶

Öğrenilen geçmiş zaman ekinen türetilen zarf-fiil eklerinin de isim gibi kullanıldığı görülmektedir. Aşağıda örnekte Mahmut Toprak bizzat şiirinin ismini “Mışçasına yaşamak” koymuştur:

Mışçasına Yaşamak⁷

Şairce yaşamak!

Şiir kokan yazılar yazmak!

Şiir gibi kafiyeli, uyaklı ve ahenkli yaşamak...

Hani iki dudağının arasından şöyle rahatça akar ya sözcükler;

İşte öylece akmak istedim hayata, aşklara, yarınlara ve bazen de hayallerine...

Bir şairin duygularıyla roman gibi bir hayat!

YÖK başkanının eğitimle ilgili, yükseköğretim kurumlarında hocaların donanım ve yabancı dil sorunlarıyla ilgili problemlerin çözüleceğine dair haberin başlığı şöyledir:

Üniversitelerde 'mışçasına' eğitime son⁸

Aşağıdaki örnekte *-mışçasına* türemiş ekinin sıfat tamlamasında tamlayan olarak kullanıldığı görülmektedir.

“Günümüz dünyasında “mişçasına ilişkiler” salgın halinde, insanlar birbirlerine ulaşamaz, birbirlerini hissedemez haldeler.⁹

⁶ <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nil-karaibrahimgil/mis-gibi-yapmanin-erdemi-40085208> 07.06.2018

⁷ <http://mahmuttoprak.blogspot.com/2013/11/miscasina-yasamak.html> 28.08.2018

⁸ <https://www.yenisafak.com/gundem/universitelerde-miscasina-egitime-son-2454878> 10.09.2018

⁹ <https://ata-1966.tumblr.com/post/173232930026/g%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz-%C3%BCnyas%C4%B1nda-m%C4%B1%C5%9F%C3%A7as%C4%B1na-ili%C5%9Fkiler-salg%C4%B1n> 10.09.2018

Aşağıdaki örnekte ise *mışçasına* eki *yapmak* ve *olmak* fiilleriyle isim + fiil tarzında birleşik fiiller türetilmiştir.

Sözüm o ki! Bu yazdıklarımı okurken lütfen "mışçasına" yapmayın. Bana kulak vermiş gibi okuyun.¹⁰

İngilizcedeki hoca yeterlilikleriyle ilgili de birtakım düzenlemeler yaptık. /.../ Yükseköğretimde hiçbir şeyin 'mışçasına' olmasını istemiyoruz. Gerekli tedbirleri alıyoruz ve doğru olan neyse onu yapmak istiyoruz..."¹¹

Aşağıdaki örnekte ise söz konusu ekle *mışçasına yaşamak* ve *mışçasına gitmek* şeklinde iki deyim türetilmiştir.

Cesaretsiz, korkak ve basit insanlar. Mışçasına yaşayıp mışçasına giderler.¹²

Bu ekin *gibi* edatıyla birlikte kullanımı birtakım eserlerde ad olarak tercih edilmiştir. Doğan Cüceloğlu'nun '*Mış Gibi*' Yaşamlar, Erman Tahire'nin *Mış Gibi Site*, çevirmen Oya Alplar, Peter H. Reynolds'un özgün adı *ish* olan çocuk kitabını Türkçeye *Mış Gibi* olarak çevirisi bu duruma örnektir. Yalnız son örnek bize ekin bu şekilde kullanımının yabancı dillerden kaynaklanabileceğine işaret etmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılar için bk. Sarı 2015: 150-153.

Gerekliklik kip ekinin isim gibi kullanılması

Kip eklerinden esasen gerekliklik eki isimleşme; hatta klinik psikoloji sahasında *malı meli kalıbı*, *malı meli listesi*, *malı meli cümlesi* gibi söyleyişle kavramlaşma yolunda olduğu söylenebilir. Yaptığımız taramalarda en fazla bu ekin isimleştirildiği görülmektedir.

Aşağıdaki parça Eren Sarı'nın *Mutluluğun Sırları* adlı kitabından alınmıştır.

Özür diliyorum bunu pek anlamadım ama ben yazayım belki cevabı vermiş olurum. Meli Malı yazısında söylediğim şey, meli malı'yla ilişkinizi değiştirmek. Yani siz meli'niz malı'nızdan ağzınızı açıyorsunuz, hareket ediyorsunuz. /.../ Hareket edeceğiniz yer meli malı'nın yarattığı yer değil, kızgınlığınızı kabul etmek annenize kızgın davranmayı OK yapmak değil. Annenize ona karşı BEN sözünüz neyse ordan davranın. İçinizde hep bir meli malı gezinicek zaten duygular olacak ama verdiğiniz söz ne? Bu da tabi antreman. (Sarı 2016: 41)

Nerden çıktı bu meli ve malı sedromu? /.../ Ne olduğunu sorduğumda da bunun kendisi için hastalık düzeyinde bir durum olduğunu belirtti. Hayatındaki herşeye meli-malı şeklinde baktığını söyledi (Gider: 172)

İsimden isim yapan +(i)mtırak eki

Nadir bir örnek de aşağıdaki şiirde görülmektedir. Şair, isimden isim yapan +(i)mtırak ekini şiirinde isim gibi kullanmaktadır. Şiirin bir bölümü buraya alınmıştır.

Şair -imtırak¹³

İmtrakla başı dertte değildi aslında
Kendi hâlinde bir ekti ekçeğiz
Yazdık[l]arı ekşimtırak değildi

¹⁰ <https://ipk.adimadim.org/kampanya/CC10032> 10.09.2018

¹¹ <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abbas-guclu/cocuklarimiz--egitim--bilim-ve-gelinen-nokta--2232214/> 10.09.2018

¹² <http://yaseviyorum.blogspot.com/> 10.09.2018

¹³ <http://www.edebiyatdefteri.com/siir/715644/sair-imtirak.html> 07.08.2018

/.../

1.2. Özbek Türkçesinden örnekler

Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesine benzer durumu biz şimdiki zaman çekim ekinde görmekteyiz. Bilindiği gibi Özbek Türkçesinde şimdiki zaman için birden çok yapı kullanılır. Bunlardan *+(ä)yäpti* (<+a yatıp turur) en yaygın kullanılan biçimlerden birisidir. Bu biçim esasen Andican ağzına özgüdür. Bu ek, 3. teklik şahıs çekiminde Taşkent'te *+vätti*, Namangan'ta ise *+utti* olarak karşımıza çıkar.

	Edebi Özbek Türkçesi	Andican Ağzı	Taşkent Ağzı	Namangan Ağzı
Olumlu çekim	keläyäpti / kelyäpti	keläyäpti / kelyäpti	ke(lä)vätti	kelutti
Olumsuz çekim	kelmäyäpti	ke(l)mäyäpti	ke(l)mävätti	ke(l)mutti

İşte ekin bu biçimleri ikileme hâlinde kullanıldığında konuşucunun hangi şehirde olduğu anlaşılmaktadır. Birisi için *vätti vätti* denirse o kişi Taşkentli, *yäpti yäpti* denirse Andicanlı demektir.

Özbek ses sanatçısı Setârä Ähmedova'nın bizzat *vätti vätti*¹⁴ adlı şarkısı bulunmakta ve bu iki şehir konuşmasına gönderme yapılmaktadır. Şarkıdan bir bölüm verilecektir.

Not: Özbek Türkçesine ait örnekler 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesi ile verilmiştir.

Vätti vätti cim kevätti

Vätti vätti sessizce geliyor,

Yurägidä sevişini negä mendän yäşirvätti

Yüreğinde sevgisini niye benden saklıyor?

Yäpti yäpti cim kelyäpti

Yäpti yäpti sessice geliyor,

Yurägidä sevişini negä mendän

Yüreğindeki sevgisini niye benden saklıyor?

yäşiryäpti

Aşağıdaki örneklerde yazılı metinlerde bu kullanımın tespiti görülmektedir. Özbek Türkçesi konuşurlarının duyduklarında hemen anladıkları bu kullanımlar sözlüklerde yer almaz.

Toti Yusupova: Men cudä qärşimän. Fäqät Taşkent şeväsi emäs. Sähnädä bittä til bolışı keräk. Sähnädä ädäbiy til bolışı keräk. "Vätti-vätti", yâki Nämängänçä "Kelutti-ketutti", Ändicänçä şevälär hâzirgi päytdä sâl börtiriläyäpti. Taşkentliklär "Vätti-vätti"sini qoymäyäpti, Xâräzmliklär "Gälding-getding", "Hävä" degän sözlärni sähnädä häm işlätişäyäpti.¹⁵

Çevirisi: Toti Yusupova: Ben çok karşıyım. Yalnızca Taşkent şivesi değil. Sahnede tek bir dil olmalı. Sahnede edebî dilin olması gerek. "Vätti-vätti" yahut Namangan ağzıyla "Kelutti-ketutti" (ç.n.: geliyor-gidiyor) Andican ağzıyla şiveler günümüzde

¹⁴ <http://uz.lyricsus.com/sitora-ahmedova/votti-votti/> 20.02.2018

¹⁵ http://www.bbc.com/uzbek/lotin/2013/05/130510_latin_talking_point_tuti_yusupova 07.04.2018

biraz abartılıyor. Taşkentliler “vätti-vätti”sini terk etmiyor, Harezmîliler “gelding-getding” “Hâva” (ç.n.: evet) gibi sözlerini sahnede de kullanıyorlar.

Keza bir bu lehçenin Namangan ağzına ait türkûde tabloda belirtilen kullanım karşımıza çıkmaktadır. Metindeki *mutti mutti* ise yukarıda belirttiğimiz gibi Özbek Türkçesinin Namangan ağzındaki şimdiki zaman kipinin olumsuz çekiminde kullanılır. Buradan hareketle bu ibare bölge insanlarına ve dillerine işaret etmektedir.

Mutti-mutti deydi,

Kettuttimän deydi.

Ârqaşidän çäqirsäm,

Keluttimän deydi.¹⁶

Mutti mutti diyor

Gidiyorum diyor.

Arkasından çağırıldığında

Geliyorum diyor.

Taşkentlilerin *vätti vätti*, Andicanlıların *yäpti yäpti* söyleyişleri +*la-* ekiyle fiilleşebilmektedir. Yulduz Usmanova’nın bir şarkısında şöyle geçer.

Vätti-vättiläb kelädi-yä Taşkentimning
şäddädläri.

Yäpti-yäptiläb kelädi-yä Färgänäning
gözälläri.¹⁷

Vatti vatti diye konuşarak geliyor
Taşkent’imin zorbaları

Yapti yapti diye konuşarak geliyor
Fergane’nin güzelleri.

1.3. Kırgız Türkçesinden Örnekler

Özbek Türkçesinin şimdiki zaman çekiminin ağızlara göre farklılığının vurgulanması durumu Kırgız Türkçesinde de görülür. Kırgız edebî dilinde şimdiki zaman için birden çok biçim vardır. Bunlardan birisi de vokal veya konsonant zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra *yat-* tasvir fiilinin geniş zaman çekimiyle ortaya çıkan *atat / catat* hâkim biçimdir: *baratat / bara catat* “gidiyor”, *kelip catat / kelip atat* “geliyor” vb. Bu biçim 3. teklik şahıs için söz konusudur. Diğer şahıslarda sondaki /t/ yerine şahıs ekleri getirilir: *baratam / bara catam* “gidiyorum”, *baştap catasız* “başlıyorsunuz” vb. (Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası: 395) Ancak bu yapının *catır* veya *atır* biçiminde kullanımı ise yazı dilinde görülmekle birlikte esasen Kırgız ağızlarına özgüdür (400).

Talastıktar emnege kazakça çalıp “*atır catır*” dep süylöyt. Adabiyatta anday sözdör cok ele da. /.../ Bul da kazak berüülörünün taasiri. “*Talastılalar [ç.n. Kırgızçayı] niçin Kazakçayı andırarak “atır catır” diye konuşurlar? Edebiyatta böyle sözler yok ki. /.../. Bu durum da Kazak televizyon yayınlarının tesiri.*”¹⁸

2. Sözlüklere girmeyen kalıcı isimleştirme

Günümüz gençliği birçok yeni kelime türetmekte ve bunların bir kısmı herkesçe anlaşılmakta; ancak sözlüklere henüz girmemektedir: *Kanka* bugün sözlüklere girmiştir; ancak bundan türetilen *kankeyta*, *kankişko* vb. henüz sözlüklere girmemiştir. Keza *kanka* kelimesinden bozulan *kanki* söyleyişi Dil Derneğinin sanal ağdaki Türkçe Sözlüğüne alınmış

¹⁶ <http://uz.lyricsus.com/shahzoda/mutti/> 20.02.2016

¹⁷ <https://mbasic.facebook.com/Janona.Uz/photos/a.510906358947189.1073741825.463770816994077/640712015966622/?type=1&source=46> 20.02.2016

¹⁸ http://presskg.com/aal/09/0430_6.htm 17.06.2018

ve “kız arkadaş” olarak açıklanmıştır. Oysa gençlerin konuşma dilinde bu kelimenin erkekler arasında da yaygın kullanıldığı görülmektedir.

İşte bu örneklerde olduğu gibi argodaki *keş* yanında yanlış hece bölmesi neticesinde önce ek sonra da kelime gibi kabul edilen *kolik*, *matik* bu kategoridedir.

2.1. *kolik*

Batı dillerinden geçen büyük ihtimalle *alkolik* kelimesinden hareketle +*kolik* diye bir ek yaratılmıştır: *Maçkolik*, *magazinkolik*, *kolakolik*, *kankakolik*, *dedikodukolik*, *işkolik*, *bilgisayarkolik*. Ardından bu ek kelimeleştirilmiştir. Yukarıdaki örnekte geçen *keş* kelimesi sözlüğe girerken *kolik* girmemiştir. İsa Sarı da ilgili çalışmasında +*kolik* ekine ilişkin benzer açıklamaları yapmaktadır.

Türkçede *alkolik* (< İng. alcohol-ic) sözcüğünün *kolik* (coholic) yapısı düzensiz çözümlenme ya da örnekseme ile sözcüğün bünyesinden ayrılıp bir ek işlevi kazanmış ve *maçkolik*, *işkolik* gibi sözcüklerin türemesine sebep olmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan yapılar da biçimbilgisel sözlükselleşme örnekleri arasında değerlendirilmelidir, zira ne kopyalanmanın yapıldığı dilde ne Türkçede +*kolik* eki mevcuttur (Sarı: 117). Esasında bu tür yapıların örneklenmesini sağlayan ve *işkolik*'e de kaynaklık eden temel yapı İng. *workaholic*'tir (< work + alcoholic). Dolayısıyla yapının bünyesindeki iş, genel anlam özellikleri itibarıyla şeffaf bir görünüm sunarken, +*kolik*'in ilgili anlam özelliklerini ortaya çıkaran bir biçimbirim olduğu düşünülmüş ve örnekseme sonucu diğer benzer yapılar ortaya çıkmıştır. (Sarı: 153)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi +*kolik* ekinin çıkmasında muhtemelen İngilizcenin etkisi söz konusudur. Ancak biz esasen ek gibi kullanılan bu ögenin, kelimeye dönüşümünü şöyle gösterebiliriz. *alkol+ik* > *alkolik* → +*kolik* “bağımlılık bildiren isimden isim yapan ek” → *kolik* “bağımlı, müptela”

Oysa daha sabah kalkar kalkmaz veya işten eve gelir gelmez neredeyse ilk yaptığımız iş televizyonu açmak ise, televizyona hasta ya da âşık ve ya ***kolik*** olduğumuzu kabul etmemiz gerekir.¹⁹

2.2. *matik*

Günümüz konuşma dilinde *matik* eki artık bağımsız bir kelime gibi kullanılabilir. Sanal ağdaki gayri resmi sözlüklerde bu kelimeyle ilgili açıklama ve yorumlar bulunmaktadır. Demek ki artık *matik* bir kelime olarak kabul edilmekte ve izaha ihtiyaç duyulmaktadır.

Sanal ağdaki akademik olmayan *Uludağ* sözlükte *matik* kelimesi “mekanik olan, makineyle ilgili” anlamında yorumlanmıştır.²⁰ Oysa bu kelime aynı zamanda deterjan anlamında kullanılmaktadır. Buna mukabil yine sanal ağdaki *gündelik sözlük* adlı adreste bu kelime için *matik* “1) permatik, omomatik, alomatik, persilmatik /.../ gibi daha birçok kelime ye giren sonek.” açıklaması verilmektedir.²¹

Gerçekten de doğru veya yanlış ama artık Türkiye Türkçesinde böyle bir ek bulunmaktadır ve bu ek bazen bir kelime gibi yazılabilmektedir. Sanal ağdan tespit ettiğimiz

¹⁹ <http://www.ozlenenrehber.com.tr/tr/dergi/84/televizyonsuzlasamazmiyiz-1365.html> 07.04.2018

²⁰ <http://www.uludagsozluk.com/k/matik/> 20.02.2016

²¹ <http://gundeliksozluk.speakdictionary.com/5171/matik/> 20.02.2016

kadarıyla bu kelime artık iki anlamda kullanılmaktadır: 1) Çamaşır veya bulaşık makinaları için deterjan. 2) ATM, bankamatik.

ersağ bulaşık matik sıvısından hiç memnun kalmadık.hiç temizlemiyö.temiz olanları bile sarartıp ta çıkariyo.ama diğer ürünler çok güzel herkese tavsiye ederim.²²

Şu örnekte ise deterjan türü olarak kullanılmıştır.

Mebsan Matik deterjan, üç farklı çeşidi ile çamaşırlarınızda aradığınız en uygun çözümdür.²³

Aşağıdaki örneklerde *matik* kelime olarak bankamatik anlamında kullanılmaktadır.

Ödeme yapmak için matiklerinize ulaşmak için çok çaba sarf ediyorum semtte bir adet var ve mevcut olan matikten para yatırma işlemi yapamıyorum.²⁴

Matik, muhtemelen Batı dillerinde *psikoloji* → *psikolojik*, *karizma* → *karizmatik* örneklerinde bulunan isimden sıfat yapma ekinin *otomat* getirilmesiyle ortaya çıkan *otomatik* kelimesinden yanlış hece bölmesiyle önce ek, sonra da ekin bağımsızlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. *Matik* kelimesinin oluşumunu da şöyle gösterebiliriz. *otomat* → *otomatik* → +*matik* (isimden isim yapan ek) → *matik* (kelime)

3. Sözlüklere giren kalıcı kelimeleştirme

3.1. keş

Türkiye Türkçesinde *keş* sesteşi olduğu için TDK'nın genel ağıdaki *Güncel Türkçe Sözlük* sayfasında “keş (II) sıfat argo Farsça keş: 1. sıfat Ayyaş. 2. Esrarkeş” açıklaması verilmiştir. Evet, bu kelime Farsçadaki *keşiden* fiilinin geniş zaman sıfat-fiilidir. Ancak bizce bu kullanım doğrudan Farsçadan değil, Türk argosunda esrarkeş kelimesindeki -*keş* hecesinin ek gibi düşünülerek ekin kelimeye dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Yani önce Farsça bir sıfat-fiil ekleşmiş, ardından ek bağımsızlaşarak kelimeye dönüşmüştür.

*Özgürlük geldi Demirperde 'keş' oldu! Çek Cumhuriyeti legal uyuşturucu kullanımında çeşit ve miktar bakımından Hollanda'yı geride bıraktı!*²⁵

Keş kelimesiyle ilgili olarak Aktunç *Büyük Argo Sözlüğü*'nde benzer açıklamayı düşmüştür.

KEŞ s. ve i. (Farsça kökenli *keş* ile Türkçe *keş*, iki ayrı anlam öbeği oluşturur: Fars. *keşiden* “çekmek”ten afyon-keş vb. sözcüklerin oluşumunu hatırlatan “sarhoş, uyuşturucu tutkunu anlamı; Türkçe “kuru yoğurt, yağsız peynir” anlamındaki [*keş*]’ten gelen “aptal, serser” anlamı” ♦ Sigara, içki, uyuşturucu kullanmaya tutkun (kimse); tiryaki “Bir Adam – Sen neden girdin içeri? Serseri – Keşlerden biri eroin koymuş cebime...” (Çetin Altan, **Suçlular**) /.../ (Aktunç: 169)

3.2. Bu alanda ilk örneğimiz Eski Türkçedeki +*kınya* ekidir. Bu ek, isimlere gelerek onlardan küçültme, sevgi, şefkat bildiren kelimeler türetmenin yanı sıra zarflara gelerek onları pekiştirirdi. +*kınya* günümüz Özbek, Uygur, Nogay ve Karakalpak lehçelerinde hâlen dahi ek; ancak Kazak, Kırgız, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde edat görevinde kelime olarak kullanılmaktadır.

²²http://www.internettekazan.com/?Syf=15&cat_id=61&baslik_name=RVJTQcSeIMOCUsOcTiBZT1JVTUxBUkk= 20.02.2016

²³ <http://mebsan.com.tr/tag/matik-deterjan-nedir/> 20.02.2016

²⁴ <https://www.sikayetvar.com/finans/bankacilik/yapi-kredi-bankasi/atm-bulamama/kredi%20kart> 20.02.2016

²⁵ <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/ozgurluk-geldi-demirperde-kes-oldu-h101357.html> 13.03.2017

Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü’nde müstakil bir kelime olarak iki defa madde başı yapılmış. Bu iki maddede birbirine herhangi bir göndermede bulunulmamıştır. *GANa* “sadece, yalnız” (Kenan Koç vd. 115); *QANA* “sadece” *tek kana* “sadece” (a.g.e. 284). Ancak bu iki maddeden ek kelimeye dönüşse dahi bu lehçedeki ünsüz uyumuna girdiği görülmektedir.

Kırgız Sözlüğü’nde ise kelime için “**Gana**, tahtid (sınırlama) ekidir; *al ğana emes* : yalnız o değil; *bir ğana* : yalnız bir; *özüm ğana* : yalnız kendim; *sözdö ğana, işte çok* : yalnız lâfta, işte yok; *kanday ğana* bolsa da : nasıl olursa olsun; her ne pahasına olursa olsun.” açıklaması vardır (Yudahin c. 1346). Ayrıca sözlükte *Kana III* maddesinde ğana kelimesiyle aynı olduğuna işaret edilmektedir: KANA III = ğana

Kırgız Türkçesinden kelimenin kullanılışına örnek:

Bir adamdağı suluuluk calań anın özünö gana emes, calpıga tiyeşelüü. “Bir insandaki güzellik yalnızca kendisi için değil, herkese aittir.” (Eraliyev: 77).

Kırgız Sözlüğü’nde bu kelimenin yalnızca *tahtid* bildirdiği belirtilmiştir. Ancak örneklerde *gana*’nın kalıplaşarak da olsa kimi kelimelerde küçültme işlevinin de olduğu bizzat Eski Türkçeden beri süre gelen *azkına* / *azgına* kelimesinde işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Bir uuç: Kiçinekey, az gana, ürkördöy bolgon. “Bir avuç: *küçücük*, *azıcık*, *ülker* (*yıldız topu*) gibi olan.” (Suiunbek Kyzy: 126 [Osmonova, 2001: 108])

Görüldüğü gibi Kazak ve Kırgız lehçelerinde ek *gana* veya *kana* biçimlerinde bir edata yani kelimeye dönüşürken ünsüz uyumu korunmuş, ancak ünlü uyumu artık yoktur.

Kazan Tatar Türkçesinde ise kelime bir ek gibi ünlü uyumuna girer. Bu sebepte *ğene* bk. ğına denerek aşağıdaki örnek verilir.

Östelde ciz samovar üzaldında barı üzë öçen ğene moñlanğan şikëllë, aķrınġına şavlap utıra “Masada sarı semaver kendi başına, sadece kendisi için kederlenmiş gibi, yavaş yavaş fokurdayıp durur.” (Öner: 94).

Sözlükte *ğına* için ise şu açıklamalar yapılır.

ğına гына (ğene, kına, këne) 1) Sadece, birisi, teki. 2) Sadece, tek, yalnızca. 3) (Yer için) hemen yanında, bile, tamamen, olduğu gibi. 4) (Sıfatlarda) oldukça. 5. Evvelki iş veya hâlin üstünden çok vaktin geçtiğini bildirir. *Didë ul kızuğ ğına.* / - *Eydegëz, kittëk, tatarlar, / Kırtıgız hozuruna!* “Dedi o kızgınca / - Haydi gidelim Tatarlar, / İhtiyarımızın yanın!” – Tufan. /.../ (Öner: 100)

Başkurt Türkçesinde kelime *ğına* (Özşahin: 176), *këne* (274), *qına* (350) madde başı olarak ve hepsinde “dek, kadar, da / de küçültme anlamı katar.” açıklamasıyla karşımıza çıkar. Ancak aynı sözlüğün *gep* maddesinde verilen örnek metinde kelimenin ğene biçiminin de bulunduğu ancak sözlüğe alınmadığı anlaşılmaktadır: /.../ *samsodkanı köyretëp / temlep ğene gep hatabız* “sigara tutuşturup / keyifle sohbet ederiz. (167)

Nogay Türkçesi Grameri’nde ek +**G₄AnA** Azlık, küçültme anlamı veren ek, vasıf isimlerine eklenir /.../: *azyana* “azıcık”, kiş(i)kene “küçücük” (Akbaba: 70).

Ekin Karakalpak Türkçesinde isimden isim yapan ek olarak kabul edildiğini görüyoruz:

-ğana, -kene: İşlek değildir. İsimlerden küçültme isimleri türeten bir ektir bu ekle türetilmiş sayısı fazla değildir: azğana “biraz”, azğantay (< az+ğana+tay), kişkene “küçük, ufak; kısa, az” (< Kkp. T. kişi “küçük” + kine) (Uygur 2010: 74)

Aşağıdaki tablodan hareketle +KInyA için Özbek, Uygur, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde ek; ancak Kırgız, Kazak, Kazan Tatar ve Başkurt lehçelerinde artık bir edat olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Eski Türkçe	Özbek	Uygur	Kırgız	Kazak	Karakalpak	Kazan Tatar	Başkurt	Nogay
+KInyA	+ginä	+ğina, +gine, +kına, +kine	gana, kana	gana, qana	+ğana, +kene	ğina, gëne, kına, këne	ğina, gëne, qına, këne	+ğana, +gene, +kana, +kene

3.3. Türk lehçelerinde +sX / +XmsX (Türkiye) +simân (Özbek), +siman, +simal (Uygur), +simal (Nogay) ve +sımaq (Karakalpak) şeklinde kullanılan eklerle aynı kökten gelen veya bu eklerden evrilmiş gibi görünen ve genel olarak “gibi” anlamı taşıyan simak (Kazan Tatar, Kazak, Kırgız), siman (Kazan Tatar), simal (Kırgız) ve hımağ (Başkurt) edatları bulunmaktadır.

İlk olarak Türkiye ve Özbek Türkçelerine ait metinlere bakalım.

Evrımcilere göre ilk insanımsı canlılar muhtemelen maymunlardan gelmektedir.

Uçar bärkäşdä kelädigän ädämsimân mäxluqlär qışlâğıımızdägılärning bärini bir çekädän sorâqqä tutgän. “Uçan tabakta [uçan dairede] gelen insanımsı mahluklar köyümüzdekilerin hepsini bir baştan sorguya tuttu.” (Dostmuhämmäd: 93)

Yeni Uygur Türkçesinde +siman ekini +simal varyantıyla birlikte bulunduğunu görüyoruz.

-siman, (-simal) İsimlerden “benzerlik, gibilik” ifade eden sıfatlar türetir: *böri-simal* “kurda benzer”, *şaptuli-simal* “şeftali gibi”, *adem-siman* “adama benzer, adam gibi”, *orunduk-siman* “sandalyemsi” (Öztürk: 29)

Nogay Türkçesi Grameri adlı çalışmada isimden isim yapma ekleri içerisinde şu açıklamayla verilir:

+simal “İsimlere ve vasıf isimlerine gelerek gibilik, benzerlik anlamı veren isimler türetir. Kırgız Türkçesinde “gibi” anlamında edat olarak kullanılan “simal”, Nogay Türkçesinde ekleşmiştir. Ekin tek şekli bulunmaktadır: *tolqinsimal* “dalgaya benzer”, *qarasimal* “siyahça” (Akbaba: 72)

Karakalpak Türkçesi Grameri’nde ise isimden isim yapma ekleri içerisinde +sımaq olarak işlenir:

Birleşik yapıdadır. (< sı- +maq) Geldiği kelimeye benzerlik, gibilik anlamı katar. *qızılsımaq* “kırmızımsı”, *bozsımaq* “solgun, beyaz-grili”, *ğazsımaq* “gaz hâlinde” ve *murzasımaq* “efendi” kelimeleri vardır (Uygur 2010: 68)

Sırasıyla Kazak, Kazan Tatar, Kırgız ve Başkurt lehçelerine ait sözlüklerde ilgili maddeler şöyledir:

Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü’nde: **sımaq**: Gibi, benzer. *akın sımaq* şairlik taslayan kimse. (Koç vd.: 503)

Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü’nde bu konuyla ilgili iki madde başı bulunur:

sımak: bk. *Siman. Ğabdurrahman Fehriy ul qartlarğaraq tartım sımaq / Qayda yalkın, anda salkın, qayda qoymaq, ul qunaq* “Ğabdurrahman Fehriy o ihtiyarlara yakın gibi, / Nerede alev orada soğuk, nerede çörek o konuk.” (Öner: 235)

siman: Gibi, benzer.

Aç tüğël, tuğ siman, / Bërni de bulmağan, / Bërni de yuğ siman... “Aç değil, tok gibi / Hiçbir şey olmamış / Hiçbir şey yok gibi.” – *Tufan. Bolıt bulıp oçıp kiter siman, / Tuy külmegë këbëk aq perde!* “Bulut olup uçup gider gibi / Gelinlik gibi ak perde!” - Feyzullin. (Öner: 235).

Kırgız Sözlüğü’nde konuyla ilgili yalnızca *sımak* kelimesi için açıklama bulunur.

sımak: benzeyişi ifaden eden sözdür; *akıl sımak azırak sır aytayın*: nasihatımsı bir parça söz söyleyeyim; *kişi sımağı* çok: insana bile benzemiyor (Yudahin: 649).

Ancak Kırgız yazı dilinde *sımal* biçimine de rastlanmaktadır.

Eñ bayırkı zamandardagı kişi sımal maymıldardın anık kişige aylanışında, /.../ “En eski zamanlarda insansı maymunların belirgin insana dönüşmesinde, /.../” (Bektenov-Bayciyev: 14).

Başkurt Türkçesi Sözlüğü’nde kelime bu lehçedeki genel Türkçeye nazaran görülen s- > h-değişimi sonucuna kelime (*sımaq* >) *humaq* biçiminde geçer.

Hımak: Gibi, benzer. (Özşahin: 198)

Görüldüğü Kazak, Kırgız, Kazan Tatar ve Başkurt lehçelerindeki *sımaq*, *siman*, *sımal* edatları, diğer lehçelerdeki ilgili eke çok benzemektedir. Burada bir kelime mi ekleşmiştir? Yoksa dört lehçede bu ek benzetme edatına mı dönüşmüştür? Bu bir sorundur; ancak bir önceki maddede ele alınan Eski Türkçedeki +*KInyA* ekinin Kıpçak lehçelerinde edata dönüşmesi ikinci ihtimali pekiştirmektedir.

Türkiye	Özbek	Uygur	Kırgız	Kazak	Karakalpak	Kazan Tatar	Başkurt	Nogay
+sX	+simân	+siman	sımak	sımaq	+sımaq	sımak	hımak	+sımal
+(X)msX		+simal	sımal			siman		

3.4. Bu konudaki üçüncü örneğimiz *mişmiş* kelimesidir. Bu kelime Özbek, Kırgız ve Uygur lehçelerinde bulunmaktadır. Bu kelime Türkiye Türkçesindeki *aslı astarı olmayan haber, dedikodu* olarak çevrilebilir. Dolayısıyla bizce bu kelime öğrenilen geçmiş zaman çekim ekinin tekrarıyla oluşmuş kelimedir. Üstelik bu kelime bu üç lehçede öğrenilen geçmiş zaman için esasen tarihi -(X)p turur çekiminden gelen biçimler kullanıldığı dikkate alındığında her üçü için arkaik sayılabilir.

Kelime *Özbék Tilining İzâhli Luğâtı*’nde *miş-miş* “halkın ağzına düşen, doğruluğu yanlışlığı belirsiz haber, laf söz” (*Özbék Tilining İzâhli Luğâtı* II. cilt: 603) açıklamasıyla

verilir. Yine bu kelimedenden türeme *mişmişçi* “miş-miş sözleri yayan, yaymayı seven” maddesi bulunmaktadır (604). Görüldüğü gibi ilk halde kelime araya kısa çizgi konarak *miş-miş* şeklinde ancak bundan türeme biçimi *mişmişçi* araya kısa çizgi konmadan maddebaşı yapılmıştır.

Ägär *miş-miş* qilingän ädäm ezgülik vä yäxşılık bilän mäşhur bolmägän bolsä, *miş-mişçi* duşmäni bolsädä, häddidän äşmäsligi keräk. “Eğer *dedikodusu* yapılan insan hayır ve iyiliğiyle meşhur olmayan biriye, *dedikoducu* düşmanı dahi olsa haddinden aşmamalıdır.”²⁶

Yudahin’in hazırladığı *Kırgız Sözlüğü*’nde *mişmiş* kelimesi madde başı olarak bulunmaz. Ancak Kırgız akademisyen Rysbek Alimov kelimenin Kırgız Türkçesinde bulunduğunu sözlü olarak belirtmiştir. Gerçekten de sanal ağda yaptığımız taramalarda çokça örnek tespit edilmiştir.

/.../, arı-beri ötkön soodagerlerden ar kanday *miş-mişterdi* uguşçu, /.../.²⁷ “/.../, arada sırada geçen tüccarlardan her türlü *dedikoduyu* duyarlardı, /.../.”

Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde de madde başı *miş-miş* olarak verilmiş ve “Söylenti, rivayet. *miş-miş parañlar*. *miş miş* söz rivayet” açıklaması yapılmıştır (Kurban: 274).

Neticede Özbek ve Uygur lehçelerinde *mişmiş* maddebaşı olarak sözlüğe girmiş; Kırgız Sözlüğü’nde -bizce alınması gerekirken- yer almamıştır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan *mişmiş* “kuşkulu” (Derleme Sözlüğü XII Ek-I: 4597) kelimesinin de buradaki *mişmiş* ile ilgili olması pek muhtemeldir.

3.5. Türkiye Türkçesinde *mX* biçimbirimini kimi dilciler soru eki kimileri ise edat olarak adlandırmaktadır. Ancak bu biçimbirim ister edat isterse ek diye adlandırılсын her iki durumda da çelişkili bir durum doğmaktadır. Bu biçimbirim eğer ekse neden ayrı yazılmaktadır? Yok, eğer edatsa neden ünlü uyumlarına girmektedir? Bu, elbette edat kökenli bir ektir. Sorun ekin yazımındaki kabullenimden kaynaklanmaktadır. Mesela, Latin veya Kiril alfabesi kullanan diğer lehçelerde bu biçimbirim ek telakki edilerek bitişik yazılmaktadır. Türkiye Türkçesi imlasında bu ekin ayrı yazılması kuralı kabulü mantıkça çelişkili bir duruma yol açmakta; neticede *+mX* soru eki en azından imlada kelime gibi kabul görmektedir.

Sonuç

Eklerin kelimeye dönüşmesi Anadolu, Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Uygur gibi birçok Türk lehçesinde görülmektedir. Çok defa ikileme biçiminde kelimeye dönüşen eklerin müstakil bir isim gibi kullanılmalarının yanında birleşik fiil gruplarında isim; isim ve sıfat tamlamalarında isim unsuru veya edatlarla edat grubu şeklinde bir kelime grubunun parçasını meydana getirebilmektedir.

Özellikle Türkiye Türkçesine kimi eklerin kelimeye dönüşmesinde elbette ortaya çıkmasında *yabancı dillerin etkisi* (malı meli listesi = must lists), *argo* (esrarkeş → keş) veya *reklam dili* (otomatik → matik) gibi değişik amiller söz konusu olabilir. Fakat bu söyleyişlerin bu kadar rahat kabul görmesi dilimizin pek fark edilmeyen böyle bir imkânı daha bulunduğunun işaretidir. Son olarak kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması yanında

²⁶ <http://www.islamnuri.com/articles/tarbiya/mishmish.htm> 20.02.2016

²⁷ <http://lib.kat.kg/?p=1350> 18.09.2018

sinema, dizi ve müzik sektörü gibi etkenler de bu türden kullanımları birden arttırabilir; yeni yeni eklerin kelimeye dönüşmesine şahit olabiliriz.

KAYNAKÇA

- Akbaba, Dilek Ergönenç. **Nogay Türkçesi Grameri**. Ankara: Grafiker, 2009.
- Aksan, Doğan. **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**. Ankara: TDK, 1998.
- Aktunç, Hulki: **Büyük Argo Sözlüğü**. İstanbul: Afa Sözlük, 1990.
- Banguoğlu, Tahsin: **Türkçenin Grameri** (10. Baskı). Ankara: TDK, 1995.
- Bektenov, Ziyaş - Taşım Bayciyev: **Kırgız Adabiyatı 9**, Bişkek: Mektep, 1993.
- Derleme Sözlüğü XII Ek-I**. Ankara: TDK, 1982.
- Dostmuhämmäd, Xurşid: **Cäcmän**, Taşkent: Şärq, 1995.
- Eraliyev, Süyünbay: “Saga Aytkan Sır”. **Ala-Too 4-5** (1992), Bişkek. s. 63-109.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak, 2013.
- Gencan, Tahir Nejat: **Dilbilgisi**. Ankara: TDK, 1979.
- Karaağaç, Günay: **Türkçenin Dilbilgisi** (2. Baskı). Ankara: Akçağ, 2013.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası I Bölüm Fonetika cana Morfologiya**. Furunze: İlim Basması, 1980.
- Koç, Kenan – Ayabek BAyniyazov – Vehbi Başkapan: **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Akçağ, 2003.
- Korkmaz, Korkmaz: **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, (3. Baskı), Ankara: TDK, 2009.
- Kurban, İklil: **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK, 1995.
- Namık Kemal Zeybek “İrklar, Kavimler (Budun, Millet) Ulus”
<http://www.anayurtgazetesi.com/yazar/Irklar-kavimler-Budun-Millet-Ulus/24472/>
26.06.2018
- Osmonova, Cüzökan - Kadıralı Konkobayev - Şeralı Caparov: **Kırgız Tilinin Frazelogizmder Sözdüğü**. Bişkek: KTMU Yayınları, 2001.
- Öner, Mustafa: **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK, 2009.
- Özbék Tilining İzâhli Luğâtı II. cilt**. Taşkent: Özbékistân Milliy Ensiklopediyasi Dävlät İlmiy Nâşriyâtı, 2006.
- Özşahin, Murat: **Başkurt Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK, 2017.
- Öztürk, Rıdvan. **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK, 1994.
- Sarı, Eren: **Mutluluğun Sırları**. Antalya: Nokta E-kitap, 2016.
- Sarı, İsa: Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme. **Yayımlanmamış doktora tezi**. Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Türk Dili Bilim Dalı, 2015.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Suiunbek Kyzy, Elnura: **Keñeş Cusupov’un “Manas” Romanını Türkiye Türkçesi Çevirisinde Deyimlerin Kullanımı**. Uludağ Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Toklu, Osman: **Dilbilime Giriş**. Ankara: Akçağ, 2003.

Uygur, Ceyhun Vedat. **Karakalpak Türkçesi Grameri**. İstanbul: Kriter, 2010.

Uygur, Nermi: **Dilin Gücü, (Bütün Yapıtlarına Doğru) Denemeler**, 3.Baskı, İstanbul: YKY, 2005.

Yudahin, K. K.: **Kırgız Sözlüğü**. Ankara: TDK, 1988.

YUNUS EMRE'DE TİCARET İLE İLGİLİ METAFORLAR

Prof. Dr. Funda TOPRAK
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
fundatoprak25@hotmail.com

13. yüzyılın en büyük şairlerinden biridir Yunus Emre. T.S Elliot “gerçek şiirin çözümlenmeden mesajını iletebilmesi bir ölçüdür” yorumuyla verdiği gerçek şiir tanımı Yunus Emre için de söylenebilir. Onun şiirini çok katmanlı bir yapıyla incelemek mümkündür. İlk katmanda herkesin kolaylıkla anlayabileceği günlük hayata ait örneklerle mesaj verilebilirken bazı beyitleri açıklamak için kitaplar yazılabilir çünkü şiirin arkasında güçlü bir felsefe ve düşünce gücü yatar. Lirikmin en temel özelliklerinden olan içtenlik, konuşulan dilin şiire taşıyan rahat söyleyiş, güçlü anlatım ve özdeyişler onun şiirinin ayırtıcı özellikleri sayılabilir.

Faruk Kadri Timurtaş Yunus Emre'nin diliyle ilgili şu yorumları yapar:

“Eski Anadolu Türkçesi denilen bu devrenin en büyük temsilcilerinden olan şairimiz, dilimizi son derece güzel kullanıp işleyen, geliştiren büyük bir sanatkârdır. Dili eşsiz bir kudret ve hünerle kullanan Yunus'un şiirlerinde Türkçe en güzel şeklini almıştır. Dilimizin milli sesini, milli çehresini ve dehasını o devirde en iyi aksettiren sanatkâr Yunus Emre'dir. Onun dili en güzel, en halis Türkçedir. Yunus halkın dilini en canlı, en ışıkl ve en sıcak şekilde kullanmıştır. Türkçenin bir edebiyat ve kültür dili olmasında Yunus'un hizmeti son derece büyüktür. Bu dil, İslami Türk medeniyetinin o devirde taşıdığı bütün zenginliği içine alan ve aksettiren milli bir dildir. Türk halkının bütün duygu, heyecan ve düşüncelerini, bütün iç zenginliğini en iyi şekilde verebildiği için de son derece samimi ve bizdendir. Yunus sâde bir dil kullandığından halk, O'nu yüzyıllar boyunca severek okumuştur, bugün de severek okumaktadır. Türk milleti Yunus'ta kendi öz dilini ve kendi iç dünyasını bulmaktadır” (Timurtaş, 1989: III).

Grekçe birleşik bir sözcük olan metafor *meta* “öte”ve *pherin* “taşımak” sözlerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Yani bir şeyi daha öteye taşımak, daha farklı anlatmak anlamına gelmektedir. İnsanlığın doğuşu kadar eski bir kavram olduğu düşünülebilir çünkü insan düşüncelerini daha farklı anlatabilmenin ilgi çekebilmenin, merak uyandırabilmenin yollarını daima aramıştır. Doğu edebiyatlarında “meczaz” terimiyle açıklanan bu durum batıda “metafor” terimiyle ele alınmakla birlikte tamamen aynı şeyi de ifade etmez. 1980 yılında George Lakoff ve Mark Johnson tarafından yazılan 2005 yılında dilimize çevrilen *Metaforlar*, Hayat, Anlam ve Dil adlı eserle bilim dünyasında sistematik olarak pek çok çalışmaya da yeni bir yön verilmiştir. Lakoff ve Johnson'a göre metafor sözcüklerin değil kavramların niteliğini ön plana çıkaran zihinsel bir süreçtir. Onlar metaforları *kavramsal metaforlar*, *yönelim metaforları* ve *varlık metaforları* olmak üzere üçe ayırmaktadırlar. Yönelim metaforları soyut dünyayı algılamak, yorumlamak için insanın yön duygusundan yararlanması ile ilgilidir. Aşağı-yukarı, içeri-dışarı, sağ-sol, ön-arka vb. yönleri kullanarak soyut durumları anlatan simgesel zihnin bir yönünü kullanılır. Örneğin *sol yanımdaki sızı* diyen biri aslında aşk acısını anlatmak istemekte kalbe gönderme yapmaktadır. Fiziksel olmayan bir varlığı fiziksel bir varlık ya da madde, töz (substance) olarak gösteren metaforlar ise *ontolojik metafor*lardır. *Zihninin dolu* olduğunu söyleyen kişi ontolojik bir metafor kullanarak onu somut bir nesnenin dolu olmasına benzetmektedir.

Metafor klasik görüşte bir söz sanatı, modern görüşte kavramsal sistemin bir parçası olarak, dilin ve düşüncenin vazgeçilmez esasıdır. Metafor bir dildeki nesne isimlerinin anlam yönünden genişleyerek, esas anlamına yakın ya da bazı özellikleri yönünden bir benzerlik mevcut olan diğer bir nesneyi ifade etmek için kullanılan durumlarda ortaya çıkar. Bir başka deyişle sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır (Kemal 2003:4)

Kavramsal metaforlar, kaynak kavram alanı (source domain) ve hedef kavram alanı (target domain) olmak üzere iki kavram alanından oluşur. Diğer bir kavramsal alanı anlamak için deyimleri alıp kullandığımız alana **kaynak alan**, anlaşılmayı sağlayan alana ise **hedef alan** denilmektedir. Somut ve fiziksel kavramlar dil mantığında kaynak, soyut kavramlar ise hedeftir. Köken kavram alanından getirilenler hedef alanla eşleştikçe hedef alanla ilgili bilgiler artar ve genişler. Metaforlarda **tek yönlülük prensibi** denilen bir prensip söz konusudur. Yani hedef ve kaynak alanlar yer değiştiremezler. Metaforik süreç somuttan soyuta doğru gider, yön değişmez. Metaforlar hayal dünyamızda belirsiz kavramlar yerine belirli ve anlaşılabilir kavramları yerleştirdikleri için öğrenme ve öğretme sürecinde çok önemli bir yere sahiptir. Soyut ve karmaşık konuları benzerlikleri dikkate alarak somutlaştıran metaforları şairler, yazarlar, öğreticiler sıkça kullanırlar. Kutsal kitaplarda da temel anlatım yollarında biri olarak sıkça metaforları görebiliriz.

Metaforlar içinde doğdukları kültürün ve dilin birer aynası durumundadırlar. Bir kültür için geçerli olan metafor diğeri için geçerli olmayabilir. Mağfret Kemal bu konuda şu örneği vermektedir. “İng. Things are looking up (Lakoff-Johnson 1980: 16) metaforuna bakalım. Türk düşüncesi karışık, kötü durumun iyileşmeye başlamasını bir İngiliz gibi algılamıyor. İngilizcede İYİ OLAN YUKARIDA yönelim metaforu temeline dayandırılan **Things are looking up** ifadesinin Türkçedeki karşılığı “**İşler düzeliyor**” şeklindedir. Türkçede, işler için kullanılan “düzelmek” bir varlık metaforu olan İŞLER ŞEYDİR/NESNEDİR temel metaforunu ortaya koymaktadır. İşler gibi soyut bir kavram, zihinde yamuğu, eğrisi olan somut bir şey gibi algılanmakta. Karışıklığın giderilmesi bir Türk için işlerin düz olması (düzleşmesi, eğri veya yamukluktan düzgün, düz hale gelmesi) dir. İngilizler ise “(aşağıya inmiş olan) işlerin yukarıya doğru bakması (hareketi)” ile ifade etmektedir” (Kemal Yunusoğlu 2015:1639)

İnsanlık kadar eski bir kavram olan değiş tokuş ve dolayısıyla ticaret, soyut durumları anlatırken kullanılan en eski metaforları da barındırır. Kur’an-ı Kerim’de de sık sık bu metafora başvurulmuştur. Hatta Tevbe Suresi 111. Ayette Allah-ı Te’ala’nın cennet karşılığı kullarını satın aldığı söylenmektedir. “*Allah, mü’minlerden mallarını ve canlarını, cennet karşılığında satın almıştı*”. Yine Kur’an-ı Kerim’de ahiret karşılığında dünya hayatını satın alanlar benzetmesiyle günahkarlar ifade edilmektedir. (Bakara Suresi 86)

Kur’an-ı Kerim’de de geçen ticaret ile ilgili metaforlar şairler için ilham kaynağı olmuştur. Özellikle sufi şairler için Allah yolundan uzaklaşma günaha sapma düşüncesi dünya hayatını ahirete değişme, alım satım metaforuyla sık sık dile getirilmektedir. Yunus Emre’nin şiirleri pekçok açıdan incelenmiştir. Yunus’un şiirlerinde ticaret ile metaforlar da önemli bir yekun tutmaktadır. Bu çalışmada bu metaforlar ortaya konmaya çalışılacak Kur’an-ı Kerim’deki benzerleri ile karşılaştırarak verilecektir. “*Ey İman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?*” (Saff Suresi 10) ayetinde ifadesini bulan ticaret kavramı aslında metaforik bir kavramdır. Yunus Emre de tam da bu noktadan bakmaktadır hayata, dünyaya ve ölümden sonrasına..

Dünya-----

> /Pazar yeridir/ Dükkandır Metaforu

Aşağıdaki şiirinde Yunus Emre, dünyayı, sahibinin Allah olduğu bir dükkan metaforuyla verir. Bu dükkana gelenler zarar ziyan hesabını iyi yapmalıdırlar.

Bu dünya bir bāzardur suretler olmuş dükkân

Bu dükkâna girüben oldur satan bu kanı (Tatçı:394)

“Bu dünya bir pazardır, suretler bu pazarın dükkanı olmuşlardır, bu dükkana girip bu cevheri satan O’dur”

Aşk ismek-----> canını ateşe atmak

Bu pazar yerinde aşıklığa müşteri olmak gerekmektedir Yunus’a göre. Ticarete neyin değerli olduğunu bilmek alış verişte kazancı sağlar. Ancak bu zor bir iştir, canı ateşe atmak gibi değerlendirilmektedir.

Her kim ıška irişe ışk anunla barışa

Kim ‘ışka müşteriye cānına od urmıştır (Tatçı:85)

“Aşka ulaşan ve onunla barışan aşka müşteri olan her insan canına ateş düşürmüştür.”

Yunus Emre’deki bu metaforların benzerleri Kur’an-ı Kerim’de de geçmektedir. Bu bağlamda Yunus’un kendisine Kur’an-ı Kerim’i örnek aldığını söylemek yanlış olmaz.

“Onlar, doğru yol karşılığında sapkınlığı, mağfired karşılığında azabı satın almış kimselerdir. Ateşe ne kadar da dayanıklı olmuş!” (Bakara Suresi, 175)

Yukarıda verilen ayette de ateşe vurgu yapılmakta, mağfired karşılığında azabı satın alan insan metaforu yer almaktadır.

Yunus Emre’de görülen dükkan sahibi metaforunun benzerini Tevbe Suresi’nde buluruz. Yine Kur’an-ı Kerim’de kıyamet günü kayırmanın geçerli olmadığı bir pazar yerine benzetilir.

“Allah, mü’minlerden mallarını ve canlarını, cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar, Allah yolunda savaşmışlar, öldürürler ve öldürülürler”(Tevbe Suresi111)

Bir niceler kayurur bunca izar kaldı dir

Viren oldur alan ol sormaz nedür ziyanı (Tatçı:394)

“Pek çoğunu geri çevirir onlar (bu dükkanda) malım kaldı derler.(Oysa) Malı veren de alan da O’dur, zararın nedir diye sormaz”

Aşağıdaki iki beyitte de yine Pazar yeri metaforunu kullanmaktadır Yunus Emre.

Bu dünyanın meseli bir ulu şāra benzer

Veli bizüm ömrümüz bir tîz bāzāra benzer (Tatçı:86)

“Bu dünya bir büyük şehre benzer ancak bizim bu dünyadaki ömrümüz çabucak kurulup kaldırılan bir Pazar yerine benzer”

Girçek āşık ol ola cān virmege ol ive

Dostıla bāzār için niçe bin başdan geçer (Tatçı:88)

“Gerçek aşık odur ki canını vermek için acele eder, dostla pazarda bulunmak için pek çok kez başından vazgeçmiştir”

Kıyamet-----→Pazar yeridir

Pazar yeri metaforu Yunus Emre'nin şiirinde kıyamet günü için de kullanılmaktadır. Gürültüsü, kalabalığı ve tartışıyla bir Pazar yerinin durumu Kıyamet Günü'nü hatırlatmaktadır.

Ol kıyamet bāzārda herbir kula baş kayısı

Yûnus sen âşıkla ile hiç görmeyesin kıyamet (Tatçı:33)

“O, kıyamet denilen pazarında her bir kula baş olacak nerededir, Yunus sen diğer âşıkla beraber kıyamet görmeyesin,

“Kıyamet-Pazar benzetmesi yapılan bu beyitte Yunus, âşıkla birlikte hiç kıyamet görmeyeceğini söyler. Bu ifade, Yunus'un kıyameti inkar ettiği anlamına gelmez. Bilakis bu beyitte, kıyamet mefhumuna ledünnî bir mânâ yüklenmiştir. Dünyada alış-verişini yapanlar, kıyamet pazarında yapılacak olan alış verişle uğraşmazlar” (Tatçı 1990 (I):129)

Yunus Emre'nin yukarıdaki beyitindeki metafor da aynen Kur'an-ı Kerim'de iki ayette geçmektedir. Kıyamet, dostluk, kayırmanın bulunmadığı bir Pazar yeri metaforuyla verilir. Burada Yunus Emre'nin bu ayetlere gönderme yaptığını söyleyebiliriz.

Ey iman edenler! Kendisinde artık hiçbir alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyamet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın. Gerçekleri inkâr edenler elbette zâlimlerdir” (Bakara Suresi, 254)

“Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır” (Teğabun Suresi, 9)

Yaşam -----→Para kesesi metaforu

Aşağıdaki beyitte yaşam, her nefesle tükenen bir para kesesine benzetilmekte kesenin yarısı tükendiğinde artık onu bitmiş saymak gerektiğini söyleyen Yunus Emre aslında yaşamın her anının ibadet, ta'at ve imanlı bir kullukla geçirilmesi gerektiğine olan inancını vurgular. Burada yaşam, çabucak tükenen para kesesi metaforu görülmektedir.

Her gâh ki nefes gelür ol kisenden eksilür

Çün kise ortalandı sen anı düketdün tut (Tatçı:34)

“Aldığın her nefes kesenden eksilmektedir, kesenin yarısını tükettin, sen onu tutmalısın”

Aşk yolcusu-----→bezirgan “tüccar”dır Metaforu

Allah aşkıyla yola çıkan sufi kendisini ticaret için yola çıkan bezirgana benzetir. Tüccar, yola çıktığında eğer gideceği yol uzaksa bütün kârını yol masrafları için tüketir ve zarar eder. Tüccarlar uzak yerlerle bu yüzden ticarete girmezler. Yunus Emre aşağıdaki iki beyitinde Allah'ı bulmak için çıkılan yolu, meşakkatlerinden dolayı tüccarların uzak yola gitmemesine benzetir. Birçokları bu yolda zarar etmişlerdir, aşıklık yolu özenilip gelinecek bir yol değildir, Yunus'un malı elindedir, satacak malı yoktur amacı kâr ya da zarar olmamıştır.

Yûnus'ı âşık diyüben zinhar özenüp gelmenüz

Çok bezirgân ziyan ider varıcağız ırak çava (Tatçı:19)

“Yunus'a âşık diyerek asla özenip gelmeyiniz, uzak yola çıkan pekçok tüccar vardığında zarar etmiş olur”

Irak yola bâzîrgânlar assı itmege giderler

Çün gevher elümde durur di ayruk ne bâzârüm var (Tatçı:59)

“Tüccarlar uzak yola kazanç sağlamaya giderler, benim cevher elimdedir, başka pazara ne ihtiyacım olabilir?”

Aşka müşteri olan-----→canını ateşe atar metaforu

Her kim ışka irişe ışk anunla barışa

Kim ‘ışka müşteriye cânına od urmuştır (Tatçı:85)

“Aşka ulaşan herkes aşkla barışır, aşka müşteri olan kişiler canlarına ateş vurmuşlardır (ateşle canlarını tutuşturmuşlardır)

Çünkü olısar yiri tar kazançlu kazancı kadar

Mü'minlere geldi haber âşıklar dîdâr göriser (Tatçı:81)

“Mümin olanlara aşğın sevgilisini göreceği haberi geldi, kazançlı kişi kazancı kadar yeri dar olacaktır”??

Pazarlığı bozanlar-----→azap göreceklendir metaforu

“Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların âhirette hiç nasıpları yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için elem veren bir azap vardır.” (Al-i İmran Suresi,37)

Al-i İmran Suresi 37. Ayetinde verilen ana fikrin benzerini Yunus Emre’de buluruz. Allah’a verdikleri kulluk sözünü bozanlar, onun yolundan ayrılanlar bir pul için pazarlık ettikleri ürünü almayan, pazarlığı bozan müşterilere benzetilir. Bu Pazar yeri artık kapanmış, ölüm vakti gelmiştir. Artık kefeni giyip asıl mekana gitme zamanıdır. Elleri boş pazardan geri dönmektedir.

Eyler idi satu bazâr bir pul için girü bozar

Olmış bu dünyadan bizar yensüz gönlek geydi gider (Tatçı:102)

“Bir pul için pazarlık ettiği pazarlığı bozabilir, bu dünyadan bezmiştir kolsuz gömleği (kefeni) giymiş gitmektedir”

Metaforun benzerini kötü sarraf metaforunda da işlemektedir Yunus Emre.

Kötü sarraf----->ticareti bilmez

Ruh cevheri----->boncuk değildir

Allah yolunda ruh cevherini işleyemeyen kişiler kuyumculara benzetilir. Sarraf metaforu da Yunus Emre’nin kullandığı ilginç bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi sarraflar değerli taşları ve altını işleyip satmaktadırlar. Mesleğini iyi yapamayan sarraf cevheri değersiz boncuk sanıp satar ve zarar eder.

Sarrâflığı öğrenmeyen bu gevheri boncuk sanur

Varur virür yok nesneye bilmez neye satdugunı (Tatçı:400)

“Kuyumculuğu öğrenmeyen bu mücevheri boncuk zanneder, yok karşılığı bu cevheri verir neyi sattığını bilmez”

Terazi/Mizan -----→Allahın adaletinin tecellisi metaforu

Terazu kurdun günahum tartmağa

Kasd idersin beni oda atmağa

Terazu ana gerek bakkal ola

Ya bezirgan tacir ü attar ola (Tatçı 1990: 414/16/17)

“Günahım tartmak ve beni ateşe atmak için terazi kurdun. Terazi bakkal, tüccar veya attarlara lazımdır”

“Şatıh diliyle Yunus Emre, mahşerdeki teraziden gayenin mecazi olduğunu vurgulamaktadır. Bu şiire göre terazi allah'ın adaletinin tecellisidir. Aşıklar Allah'a tam teslim oldukları için terazi ve diğer mahşeri fiillerden hakikaten geçmişlerdir” (Tatçı 1990(I):131)

Sonuç:

Yunus Emre şiirlerinde metaforları çokça kullanmaktadır. Bu O'nun sade ve anlaşılır şiirlerinin üslubunun sırrıdır. Günlük hayatın bir parçası olan Pazar yeri, alım, satım, satıcı, müşteri, kâr, zarar-ziyan gibi ticaretle ilgili kavramlarla oluşturduğu metaforlarda aslında Kur'a-ı Kerim'den alınmışlardır. Kur'an-ı Kerim'de de aynı metaforlar pek çok ayette geçmektedir. Allah (c.c), Kur'an-ı Kerim'de mesaj verip v muhataplarına anlayacakları örneklerle yaklaşmaktadır. Aşağıda bu ayetlerden birkaçı verilmektedir.

“Allah'ın kitabını okuyan, namazı kılan ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açık olarak verenler, kesinlikle batma ihtimali olmayan bir ticaret umarlar. (Fatır Suresi 29.Ayet)

“Onlara de ki; eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, akrabalarınız, kabileniz, elde ettiğiniz mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız evler ve meskenler, size Allah ve Resulünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah böyle fasıklar topluluğuna hidayet nasip etmez” (Tevbe Suresi 24)

“Bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona gittiler ve seni ayakta bıraktılar. De ki: "Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten de hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır." (Cuma Suresi 11)

“Birtakım insanlar (Allahı tesbih ederler) ki, ne ticaret ne de alış veriş onları Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymaz. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar” (Nur Suresi 37)

“İşte onlar, âhiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.” (Bakara Suresi 86)

İşte Yunus Emre'nin rehberi olan bu ayetler O'nun ticaret ile ilgili metaforları sıkça kullanmış olmasının bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

KEMAL YUNUSOĞLU, Mağfiret (2015). Yönelim Metaforları ve Kültürel Temelleri, *Turkish Studies Vol. 10/8*, 1627-1642.

TATÇI, Mustafa (1990), Yunus Emre Divanı I (İnceleme) , Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

TATÇI, Mustafa (1990), Yunus Emre Divanı II(Tenkitli Metin), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1982), “Yunus’un Dili Üzerine Notlar”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara: s.405-412.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1989), *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

KÂŞGARLI MAHMUD'UN DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK SÖZLÜĞÜNDEKİ YARDIMCI KELİMELERİN NİTEL VE NİCEL ÖZELLİKLERİ

Prof. Dr. Aleksandr TSOİ
Lodz Üniversitesi / Polonya
tsoyalex2002@gmail.com

Giriş

Ertuğrul Kulaç, "Modern Türkçe'deki Yardımcı Kelimelerin Sınıflandırılması Üzerine" adlı makalesinde, Türkçe'deki yardımcı kelimeler ve bu kelimelerin sınıflandırılması ile ilgili sorunları farklı araştırmacıların ele aldığını belirtir. Yardımcı kelimelerin günümüze kadar hangi kategoriye ait olduklarıyla ilgili bir net bilginin olmadığını ve Türkoloji'deki geleneksel görüşlerin izleri, modern dilbilimcilerin yardımcı kelimeler ve sınıflandırma ilkelerinde bulunduğunu belirtir (Kulaç, 2014: 59-63).

Yardımcı kelimeler teorisi hakkında yapılan incelemeler, yardımcı kelimelerin sınıflandırması ile ilgili çalışmaların yetersiz olduğunu ve özellikle XI. yüzyıla kadar Türk dillerinde yardımcı kelimelerin işleyişini daha detaylı bir şekilde araştırmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Türk lehçelerinde kullanılan yardımcı kelimelerle ilgili ilk kaynakların biri, Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed El Kâşgari'nin Dîvânü Lugâti't-Türk sözlüğüdür.

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eseri, Türk lehçelerindeki zarfları incelemek için en önemli kaynaktır. L. Bazin, Mahmud Kâşgari'nin sözlüğünü 25 Ocak 1072'de derlemeye başladığını ve dört kez düzenledikten sonra 27 Ekim 1083'de tamamlandığını belirtmiştir. Sözlük, türünün ilk örneğidir.

Sözlükte 1) aşiret bağı gösteren kelimeler, 2) Türk aşiretlerinin yerleşimiyle ilgili bilgiler, 3) Türk dillerinin sınıflandırılması, 4) Türk tarihi sesbilgisi ve grameri hakkında bilgi, 5) Türkler'in tarih, coğrafya, etnografya, şiir, folklor bilgisi, 6) en eski Türk dünya haritası ilgili bilgiler bulunmaktadır (Kononov ve Nigmaşov, 1981: 130-142).

A. N. Kononov, Mahmud Kâşgari Dîvânı'nında çok sayıda fonetik, morfolojik, sözdizimsel çalışmaların karşılaştırmalı verildiğini belirtir. Dîvânü Lugâti't-Türk, farklı milletlerin diyalektolojik kelimelerine, o zamanki Türk halklarının yerleşmesiyle ilgili tarihi, etnografik, coğrafi bilgilere de sahiptir. XI. yüzyılda M. Kâşgari, Türkçe kelimeleri türlerine göre ayırmış, karşılaştırmalı metodu ve tarihsel yaklaşımı dil çalışmalarına dahil etmiş, Türkoloji'nin temellerini bilimsel olarak ortaya koymuştur (Kononov ve Nigmaşov, 1981: 130-142). Mahmud Kâşgari, XI. yüzyılda Türk dillerinin kelime varlığını ve dilbilgisi yapısını oluşturan ilk bilim adamıdır. Türk dillerini tanımlamak için özgün bir sistem oluşturmuş ve Türk dil grubunun kendine özgü özelliklerini göstermiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü sadece iki dilli bir sözlük değil, Türk halkları ile ilgili ansiklopedisi olan, Türk dillerini incelemek için pratik ve dilbilgisel bir kaynaktır.

Dîvân, Türk dillerinin morfolojisi alanında isimlerin ve fiillerin kelime oluşumunun yanı sıra fiillerin oluşumu hakkında da bilgi verir.

Bu sözlük öncelikle Türk boylarının kelime varlığını temsil etmesine rağmen sözlüğün giriş bölümünde kelimeler hakkında gramer bilgisi verir. Makalemizin amacı Dîvân'daki yardımcı kelimelerin nitel ve nicel analizlerini sunmaktır. Yardımcı kelimeleri

gruplara ayırabilmek için yardımcı kelimeler tahlil edilmeli ve tek kökenli ya da farklı özellikleri belirtilmelidir.

Türk Dillerinde Yardımcı Kelimelerin Sınıflandırılmasında Bilimsel Problemler

Türkiye Türkçesi dilbiliminde yardımcı sözcükleri gruplara ayırabilmek için bir terim henüz belirlenmemiştir. Bilimsel çalışmalara bakıldığında yardımcı sözcüklerin farklı şekillerde gruplandırıldığı görülmektedir.

Eyüp Geniş, yardımcı kelimelerin kullanımı için edatlar ve ilgeçler olarak eşanlamlı iki terimi kullanır (Geniş, 2018: 11) ve yardımcı kelimelerin temel özelliklerini şu şekilde belirtir: 1) tek başına anlam ifade etmez, ancak sadece başka sözcükleri destekler; 2) fiil ve isimlere yardımcı olurlar; 3) isim ve fiiller arasında bağlantı kurar; 4) ek değildir ama başka kelimelerle birlikte gelebilir.

Yardımcı kelimeleri E. Geniş üç gruba ayırır:

A. Edatlar: gibi, benim kadar, karşı, doğru. Bazı edatlar belirli bir durumda önceki ismin formüle edilmesini gerektirir, diğerleri kendileri de bükülme ekleri ekleyebilirler: -e kadar, -e doğru, -den beri; bu kadarını, senin gibisi. Başlıca edatlar: ait, ancak, aşağı, bir, beraber, beri, mandıra, dek, diye, doğru, aşırı, evvel, geçe, geri, gibi, göre, hakkında, ile, kadar, karşı, karşın, önce, ötürü, rağmen, sonra, tek, üzere, yalnızca vb.

B. Bağlaçlar. Türk dilinin başlıca bağlaçları ve ilgeçleri: ve, ile, ama, uygun, lakin, yalnız, ancak, yahut, veyahut, ya da, safra, de, ki, ise, hem de, dahi, üstelik, hatta, masada, ne var ki, ne yazık ki, hiç olmazsa, hiç olmayan, hiç değilse, oysa, oysaki, halbuki, onu, madem (-ki) vb. (Geniş, 2018: 29).

C. Ünlemler. Heyecan, neşe, üzüntü, endişe, pişmanlık ve diğer duyguları ifade eden kelimelere ünlem denir: a, aaa, aferin, ah, aha, aman, ay, be, bravo, e (eee), efendim, eh, elbette, elveda, evet, ey, eyvah, ha, haaa, hah, hani, hayhay, haydi (hadi), hayır, hayret, hey, hı, hişt (pişt), hop, hoppala, of, oh (oooh), öf, peki, sakın, tu, tuh (tüh be), üf (üft), vah vah (vah), vay, ya, yaşa, yaşasın, yazık, yahu, yo (yooo), yok canım, yok (yok yok), yuh (Geniş, 2018: 70).

Nurettin Koç, edat ve bağlaçları yardımcı kelimeler kategorisinde değerlendiriyor (Koç, 1992). N. Koç, kelime veya kelime grupları arasında anlamsal ilişkiler kuran sözcüklere edat der. Yazar, bu tür kelimelerin sınırlı olduklarını belirtir ve aynı zamanda bazı sıfat, zarf ve bağlaçların da aynı işlevde olabileceğini vurgular. N. Koç edatları 6 gruba ayırır: asıl edatlar (Bu kapı ancak bu anahtarla açılır); 2) yönlü (Size ait bir şey yok); 3) başlangıç (Senden başka herkes oradaydı); 4) bağlayıcılar (Arabam için aldım bunu); 5) fiillerle kullanılan edatlar (Sütü içecek gibi aldı); 6) fiilimsilerle kullanılan edatlar (Geldikleri gibi giderler).

N. Koç, edatları sınıflandırırken şekillendirme yollarını dikkate alır. Bu sınıflandırmadaki temel ölçüt, herhangi bir edatın ilişkili olduğu orijinal sözcüğün şeklidir.

N. Koç, kelime grupları ve cümleleri birbirine bağlayan sözcükleri bağlaç olarak adlandırır. Edat ve bağlaçları ayrı değerlendirir. N. Koç, bağlaçlar cümle içinde kelime grupları oluşturduğunu edatların böyle bir işlevi olmadığını belirtir. Bağlaçların semantik işleviyle ilgili cümlenin şart, karşılaştırma, benzerlik, bağlantı, abartma, neden ve sonuç, zaman vb. anlamlarını ifade ettiğini bildirir. Sevinç, öfke, kızgınlık, şaşkınlık, korku gibi duyguları bildiren, muhatabının dikkatini çektiren, emir verdiren, yasaklayıcı ve tabiat seslerini yansıtan kelimeleri N. Koç ünlem olarak adlandırır.

Diğer Türk dilbilimcilerin çalışmalarında bahsedilen kelimeleri, cümlelerdeki kelimelerin biçimsel ve anlamsal bağlantısını kolaylaştırdığı için edat olarak sınıflandırılmaktadır.

Haydar Ediskun edatlarla ilgili aşağıdaki tanımı yapar (Ediskun, 1996): Edatlar, bağımsız bir anlamı olmayan ve başka kelimeler, kelime grupları ve çeşitli anlamsal ilişkilerin ifade edilmesi için bir cümlenin bir parçası olarak kullanılan kelimelerdir. Yazarın monografisinde edatlar (için, kadar, göre, beri, dolayı), modal kelimeler (demek, bakalım, belki, acaba), ünlemler (hele! ya, peki, yok, evet, hayır), ilgeçler (işte, mı?, hani, sadece) bulunuyor. Yazar, bağlaçları tek başına anlamı olmayan, ama kelime grupları, birleşik cümleleri biçim ve anlam yönüyle birbirine bağlayan kelimeler olarak tanımlar. H. Ediskun, yardımcı kelimelerin kelime türleriyle bir sabitlik olmadığını ve bağlaçları edatlardan ayırarak farklı özelliklerini belirtir.

H. Ediskun'un çalışmasıyla ilgili Zamira K. Derbişeva ve Burul Sagınbayeva bağlaçların sınıflandırılmasında belirli kriterlerin eksik olduğunu tespit eder. Bu nedenle, bağlaçlar kategorisine farklı işlevlerde olan kelimelerin özellikle ünlemlerin (bakarsın, hoş), ilgeçlerin (bir, ile, değil mi), modal kelimelerin (belki, demek, mesela) bulunduğunu belirtirler.

H. Ediskun, duyguların dış görünümünü ifade eden kelimeleri ünlem olarak belirtir: asıl ünlemler (Hey! Of! Eyvah!), hitap (Arkadaşlar! Allah!), seslenme (Haydi! Yaşa! Var ol!), onay sözleri, hayranlık (Nefis! Güzel!) yansıma kelimeler (Şangır şungur! Fış fış! Hav hav) (Ediskun, 1996).

Muharrem Ergin yardımcı kelimelerin tümünün edat olduğunu belirterek aynı terimi kullanır (Ergin, 2001). M. Ergin manalı ve yardımcı kelimeleri ayırırken edatların sözcük manası olmayan (isim ve fiillerden başka) ancak onların farklı işlevleri olduğunu belirtir. Manalı kelime türleriyle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi gördüklerini yazar. Edatları üç gruba ayırır: ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatlar. Zamira K. Derbişeva ve Burul Sagınbayeva, M. Ergin yardımcı kelimelerin genel işlevlerinden yola çıkarak sınıflandırma yaptığını belirtirler. Böylece, ünlemler kategorisine duygu seslerinin (eyvah, of, aferin), hitap ünlemleri (hey, mere, yahu), soru seslerinin (ha, hah, hı), işaret seslerinin (aha, deha, te), etik kelimelerin (evet, hayır, peki, efendim) de içerdiğini bildirirler. Fakat yansıma kelimelere değinmemişler (Derbişeva ve Sagınbayeva, 2004: 96).

M. Ergin bağlaçlar kategorisine bağlayıcı (veya, ya da) ve karşılaştırma bağlaçlarını (ya...ya, ne..ne, hem...hem) alır. Bu grubun büyük bir kısmını kelimelerden önce gelen bağlaçlar (fakat, ancak, çünkü, yoksa) ve az sayıda kelimelerden sonra gelen bağlaçların (dahi, ise, ki) olduğunu bildirir.

Son grubu edatlar oluşturur. M. Ergin'e göre yardımcı kelimeler işlev bakımından eklerle aynıdır ve yardımcı sözcükler eklerle örtüşür. Edatlar, hal eklerini yön, benzerlik ve yapı bakımından destekler (ile, gibi, üzere, kadar, sonra).

Hadisa V. Sultanbayeva, Başkurt dilindeki yardımcı kelimeleri işlev, yapı, anlam, pragmatik parametrelerine göre araştırır ve ayrı kategorilerde değerlendirir (Sultanbayeva, 2008: 5-6). Yardımcı kelime türleri söyleyişin ana konusu, zaman ve mekanına bağlıdır, öngörülebilirliğin kategorisini ifade etme ve sözün içeriğini gerçekliğe atfetme araçlarından biri olarak konuşmacının konuşmanın içeriğine olan tutumunu ifade etmek için kullanılır.

Morfolojik olmayan dillerde, yardımcı kelime türlerinin çok nadir olduğu bilinmektedir. Morfolojik diller, örneğin, Rusça, aksine, onlar dil sisteminin zorunlu bir unsurudur. Aglutinatif dillerde ve özellikle de Türk dillerinde, yardımcı kelimeler morfolojik olan ve morfolojik olmayan diller arasında değişiklikler bulunur ve morfolojik dillerin etkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

H. V. Sultanbayeva haklı olarak Türk dillerindeki yardımcı kelimelerin daha sonraları ortaya çıktığını ve farklı dönemlerden günümüze kadar devam eden süreç olduğunu belirtir (Sultanbayeva, 2008: 14). Yardımcı sözcüklerin ortaya çıkış aşamaları herhangi bir Türk lehçesinde dilbilgisi yapısına göre zaman, nitelik ve nicelik açısından değerlendirilir.

Edatlar, Türk dillerinin dilbilgisel yapımı bakımından sorunlu olduğu bilinmektedir. Onların ortaya çıkışı Türk dillerinin aglutinatif dillere geçiş dönemine denk gelir. İsim ve fiillerin çekimleme sürecinde (deklensiyon ve konjugasyon) konuşmanın anlam ve dilbilgisel ilişkilerini açıklayabilmek için özel bir sözcük sınıfı oluşur: mekânsal, zamansal, nedensel, hedef vb.

Bağlaçlar, Türk dillerinde daha sonra ortaya çıkar. Türk dillerindeki bağlaçlar Farsça ve Arapça'dan gelir. Türk dillerinin sözdizimsel yapısı, sözlerin yapısında kullanılmasını gerektirmez. Eski Türk metinlerinde bağlaçların bulunmadığı bilinmektedir. İslamiyetin kabulü ile Türk dilleri Arap kültürü ve dilinden etkilenirler. Türk dillerindeki bağlaçlar artık morfolojik değil, iki veya daha fazla cümlenin arasındaki sözdizimsel ilişkileri bağlar. İlgeçler, ünlemler ve modal kelimeler Türk dillerinde iletişimsel düzeyde kullanılır. Onların asıl görevi, konuşmacının ifadesinin içeriğine yönelik dikkat çekmek, yakın çevreye yansıtmak ve ana konuyu ifade edebilmesini sağlamaktır.

İlgeçler, temel sözdizimsel yapının bir parçası değildir. Sadece bütün bir ifadeyi gerçekleştirmek için yardımcı olurlar. Bu, iletişim sürecindeki görevinden kaynaklanmaktadır.

Burada belirttiğimiz, bilimsel araştırmalar sonucuna göre Mahmud Kâşgari'nin sözlüğündeki yardımcı kelimeleri aşağıdaki gruplara ayrılması daha doğru olur:

- A. Edatlar;
- B. Bağlaçlar;
- C. İlgeçler;
- D. Ünlemler.

Mahmud Kâşgari'nin Sözlüğündeki Yardımcı Gruplar

Dîvânü Lugâti't-Türk'te bulunan edat-ilgeçlerin toplam sayısı 118'dir (Mahmud al-Kâşgari, 2005). Çağdaş Türkoloji'de tarafımızca yapılan araştırmalara bakılırsa XI. yüzyılın filolojik düşüncesinde bağlaç, yardımcı isimler, ilgeç, zamir, belirteç gibi kelime türlerini ayırmak için yeterli birikime sahip olunmadığı anlaşılmaktadır. Açıklayıcı bir örnek olarak, Dîvânü Lugâti't-Türk'te verilen "edat-ilgeçlerin" işlevsel açıdan nasıl ayrılabilceğini gösteren bir tablo parçasını sunuyoruz.

Kelime Türlerindeki Edat Tablosu

Edat Görevi- ndeki İsimler	Edatlar	Bağlaçlar	İlgeçler	Ünlemler	Zamirler	Belirteçler

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

535. ا üstün- üzerinde anlamın daki edat (ilgeç). 138.s.	296. ا ucun- uğruna, için üzerinde anlamındaki edat (ilgeç). Sanık ucun kaldım. 108.s.	722. ا aban - eğer anlamındaki edat (ilgeç). ا Aban san barsasan. 162.s.	1. ab' - kuvvetlendi rme edati. 72.s; 2.ab'' - itiraz anlamı veren edat (ilgeç). 72.s.	4. ا ub haydi anlamı taşıır: Haydi! Kalk! 72.s.	36. ا ul' - 'O' anlamı taşıyan edat (ilgeç). 77.s. 37. ا ul'' - 'O' anlamı taşıyan edat. 77.s.	37. ا ul''' - belirteç anlamı taşıyan edat (ilgeç). 77.s.
536. ا astin - altında anlamın daki edat (ilgeç). Bu kabacadır, kibar şekli ا altin.	297 ا için - arasında anlamındaki edattir (ilgeç-tir). 108.s.		3. ا ub - kuvvetlendi rme edati (ilgeç). 72.s	19. ا ir - utanç ifade eder. 75.s. 26. ا uş ا uş - boğaya zorla su içirirken kullanı- lan ünlem. 76.s.	414. ا anar - ona anlamı taşıyan edat (ilgeç).	404. ا ala - sessizce anlamındaki edat (ilgeç). ا ala ا ala yavaşça anlamındadır. 122.s.
538. ا altin - altında anlamın daki edat (ilgeç).	383. ا uzö - için anlamındaki edat (ilgeç). 119.s.		13. ا ac - hitap ilgeci. Arapçadaki ya anlamında kullanılan edat (ilgeç) . 74.s.	45. ا arra - ünlem. Arapçada arr birleşme anlamında adır. 78.s.	420. ا unjin - diğer anlamındaki edat (ilgeç). Bu atta unjin kaldur. Diğer atı getir, bunu değil.	528. ا arkan - böyle bir zamanda anlamındaki edat (ilgeç).
576. ا undun - önce anlamın daki edat (ilgeç). 144.s.	1677. kat - Oğuzcada - da, de ileci. Bak katında - emirde. 315.s.		24. ا uş' - işte anlamındaki edat (ilgeç). 76.s. 25. ا uş'' - şimdi, az önce anlamındaki edat (ilgeç). 76.s.	48. ا a - şaşkınlık bildiren ünlem. 78.s.	649. ا andá - orada anlamındaki edat (ilgeç). 153.s.	570. ا akrür - yavaşça anlamındaki edat (ilgeç). 143.s.

655. ا asra - acpa – altında anlamın daki edat (ilgeç). 154.s.			33. ا uk' - fiilleri kuvvetlendi ren edat (ilgeç). 77.s. 34. ا uk'' - durum bildiren edat (ilgeç) (al-hal) 77.s.	52. ا uv- güçlü elifle – ünlem, itirazcı anlam bildirir. 79.s.	698. ا andá – orada anlamınd aki edat (ilgeç). 158.s.	647. ا amdy – şimdi anlamındak i edat (ilgeç). 153.s.
656. ا isrá – buranın arkasınd a anlamın dadır اul andan ا isra ا ul – bu onun arkasınd adır. 154.s.			50. ا uvá – hitaba cevap verirken kullanılan edat (ilgeç). 79.s.	54. ا iy - uv gibi itiraz anlamınd ad-ır. 79.s.	735. ا unû – başka anlamınd aki edat (ilgeç). 163.s.	697. ا aşnû - önce anlamındak i edat (ilgeç). Man eandan eaşnu kaldim. – Ben ondan önce geldim. 258.s.

Sonuç

Mahmud Kâşgari'nin Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan dilbilimsel görüşleri ve sözlüğün giriş kısmı Türkoloji'de büyük bir bilimsel değere sahiptir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan yardımcı kelimelerle ilgili veriler, yardımcı kelimelerin Türk dilleri ve lehçelerinde varlığının ilk dönemlerinde kullanıldığını göstermektedir.

Edatlarla ilgili Mahmud Kâşgari'nin sözlüğünde giriş kısmının ön analizi, o zamanın (XI. yüzyıl) sözlükbilimsel geleneğinden yola çıkarak, yardımcı kelimeler isimlere ayrılan bölümlerde bulunduğunu göstermektedir. Sözlü anlatım ve morfolojik farklılıktaki görevlerine rağmen tüm bu kelimeler 'edat' olarak belirlenir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te pek çok yardımcı kelimenin, hiçbir kelime anlamı bulunmadığı için Mahmud Kâşgari tarafından dahil edilmediğine inanıyoruz. Sözlük bilimcisinin sözlüğe yardımcı kelimeleri eklemesi önemli bir kriterdir.

Modern dilbilimin ve sözlük materyallerinin kuramsal verileri, Türk dillerinin modern bilgisi açısından yardımcı kelimeleri gruplara ayırmamızı sağladı. Bu bize, XI. yüzyılda Türk dillerinde kullanılan yardımcı kelimelerin net bir resmini sunma fırsatı verdi.

Sözlükte sadece 118 yardımcı kelimenin bulunması araştırmacıların sonraki çalışmaları için değerli kaynaktır. Yardımcı kelimelere yapılan araştırmalara göre Çağdaş Türkoloji'de yardımcı kelimelerin tanımı ve sınıflandırması ile ilgili sorunlar çözülmemiştir.

Yardımcı kelimelerin çalışma alanında net bir terminoloji bulunmamasının yanı sıra Türkiyeli Türkologların Türk dillerindeki yardımcı kelimelerin kullanımı ile ilgili ortak bir görüşleri bulunmamaktadır. Ayrıca bugüne kadar Türkçe ve diğer Türk dillerinde yardımcı kelimelerin kullanımları tüm yönleriyle ele alınıp sınıflandırmalar oluşturulmamıştır.

Kaynaklar

- Geniş Eyüp. Grammatika Turetskogo Yazıka. 3. Cilt. Fonetika (Ses), Morfologiya (Şekil), Etimologiya (Kök), Semantika (Mana), Sintaksis (Cimle Bilgisi), Orfografiya (Yazım Kuralları), Znaki Prepinaniya (Noktalama İşaretleri), Slujebniye Slova (Edatlar, İlgeçler). Izd. 5, Streotip. URSS, 2018. 208.s.
- Kâşgarlı, Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. – 3. bsk. Ankara: Turk Dili Kurumu, 2018.
- Kulaç E. Modern Türkçedeki Yardımcı Kelimelerin Sınıflandırılması Üzerine, Buryat Devlet Üniversitesi Dergisi. Sayı 8. Ulan-Ude, 2014. 59-63.ss.
- Nurettin Koç. Yeni dil bilgisi. İstanbul. 1992.
- Kononov A.N., Nigmaşev H.G. Mahmud Kaşgarskiy O Tyurskih Yazıkah. İstoriya Lingvistiçeskih Uçeniy. Srednevekoviy Vostok. Leningrad: Nauka, 1981. 130-142.ss.
- Sultanbayeva H.V. Slujebniye Slova v Sisteme Çastey Reçi Başkirkского Yazıka. Avtoreferat Dissertatsiyi na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Doktora Filologičeskih Nauk. Ufa, 2008. 5-6.ss.
- Ediskun Haydar. Türk dilbilgisi. İstanbul, 1996.
- Derbişeva Z.K., Sagınbayeva B. Traktovka Grammatičeskih Problem Turetskoy Lingvistike. Kırgızistan: Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol 06, Issue12, 2004. 96 s.
- Ergin Muharrem. Üniversiteler için Türk dili. İstanbul, 2001.
- Yavuz Serdar. Türkiye Türkçesi ağızlarında bağlaçlar. Diyalektolog. Ulusal hakemli sosyal bilimler dergisi, № 3, 2011. 59 -91. ss.
- Kuznetsov P.İ. Uçebnik Turetskogo Yazıka. Moskwa, 2007. 43-37.ss.
- Mahmud al-Kâşkari. Divan Lugat at-Türk, Çeviri Z-A. M. Auezova. Almata: Dayk Press, 2005. 1288.s.

DİLBİLİMSEL KARMAŞIKLIK AÇISINDAN YENİ UYGURCA

Baisier TUERKEZHATİ (Türkizat Besir)
basirturkizat@hotmail.com

Karmaşıklık, Dilbilimsel Karmaşıklık, Açık ve Gizli Karmaşıklık

Dilbiliminde karmaşıklığın nüfuz ettiği alan oldukça geniştir. Bir dilin ne kadar karmaşık olduğu meselesi araştırmacılar için hep merak konusu olmuştur. Karmaşıklık üzerine çalışmalar, özellikle geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru rağbet kazanmaya başlamıştır. Başlangıçta, bazı dilbilimciler dillerin karmaşıklık konusunda eşit olduklarını savunsalar da (Fromkin & Rodman 1983, Dixon 1997) bu tutum aslında bir nevi hümanist davranışlar, belli bir dilin belli bir kategorisinin daha çok karmaşıklık yansıtmasının, başka bir kategoride daha az karmaşıklık yansıtmasıyla dengeleneceği görüşü gibi farklı sebeplerden doğmuştur. Bazı dilbilimcilere göre karmaşıklık farklı kategorilerce ayrı ayrı ölçülebilir ve diller karmaşıklık yönünden değerlendirilebilir. Dilbiliminde karmaşıklığın tanımı konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Kimi dilbilimciler karmaşıklığın dile uygulanması konusunda şu sorudan yola çıkar: kime göre karmaşık? Bazı araştırmacılar, bir dildeki karmaşıklık sadece o dil değil, dil üzerinde değerlendirme yapacak olan kişiden ibaret iki unsura bağlı değişkenlik gösterdiği görüşündedir (Kusters 2003:6). Bu hal doğal olarak bazı dilbilimcilerin karmaşıklık konusuna dilbilimsel teorik gelişmelere yönelik yaklaşımdan ziyade deneysel araştırmaya eğilimli olarak yaklaşmasını sağlamıştır. Dilbilimsel karmaşıklıktan bahsetmeden önce, karmaşıklık tam olarak nedir? sorusuna yanıt aramak lazım. Rescher (1998:1)'e göre karmaşıklık "bir ögeyi ya da birimi oluşturan ve bu birimi işlevsel ve oluşumsal yönden ilgilendiren bütün unsurların ve onların karşılıklı yapılarındaki detayların sayısı ve çeşidi ile ilgili bir kavram"dır. Başka bir deyişle sözü geçen parçalar (öğeler)'in sayıları, çeşitleri ve onların aralarındaki etkileşimdir (Simon 1996:183). Ancak "bunlar dilbilimsel araştırmalar için nasıl bir yaklaşımla uygulanabilir?" sorusu dilbilimsel karmaşıklık ve onu ölçmenin yöntemlerine doğru yönelir.

Dilbiliminde karmaşıklık adı altında en çok üzerinde çalışılan konulardan biri ve bu makale itibarıyla de üzerine duracağım konu gramatikal karmaşıklıktır. Mcwhorter gramatikal karmaşıklığın türlerini aşırı özleştirme (overspecification), yapısal detaylandırma (structural elaboration) ve düzensizlik (irregularity) olarak ayırmıştır (2007:29). Özellikle semantik ve pragmatik özelliklerin incelenmesini vurgulayan tür aşırı özleştirme türüdür. Yine Mcwhorter'a göre bir dilin grameri semantik ve pragmatik ayrıntılara ne kadar çok açık (işaretleyici) ve gramatikleşmiş anlatım yükleyebilirse o kadar karmaşıktır (2001:136). Ancak Bisang Mcwhorter'in tanımının eksiklerini tamamlar ve açık karmaşıklık, gizli karmaşıklık kavramları üzerinden olaya yaklaşır. Ona göre karmaşıklık sadece açık olmakla yetinmez. O 1) bir biçim ya da yapının semantik ve pragmatik yönünden üstlendiği bir işlev, ince ayrıntıların farklı işaretleyicilerle ifade edilmesi açık karmaşıklık olarak nitelendirilebildiğini, bir işaretleyicinin üstlendiği birden çok işlevin bulunması ya da işaretsiz bir işlevin var olması gibi konuların gizli karmaşıklık çerçevesinde incelenebildiğini savunmaktadır. bkz. (Bisang 2012).

Yine aynı kişi, dillerin kullanımındaki iki çeşit yönelimin, dilde belirginlik ve dilde tutumluluk ilkesinin açık ve gizli karmaşıklıkların ortaya çıkma sebebi olmalarından yola çıkarak, açık karmaşıklığın yüzeysel yönelimli (Surface-oriented) ve dilbilimsel işaretleyicilere bağlı olduğu, gizli karmaşıklığın ise açık bir şekilde dilbilimsel

işaretleyicilere gerek duyulmaksızın, pragmatik yönden anlamsal çıkarım yapılabilirlik sağlayan çok işlevli işaretleyicilere sahip olduğunu söylenmektedir (Bisang 2014, 2015). Açık karmaşıklık morfosentaktik biçimlere bağlı semantik özelliklere yoğunlaşırken, gizli karmaşıklık ise bağlama bağlı ve pragmatik içeriğe yoğunlaşmaktadır.

Dahl, karmaşıklığı bir dilin olgunlaşma sürecine (maturation process) bağlamaktadır ve özellikle açık yönelimli (explicitness – oriented) olgunlaşma üzerine yoğunlaşır (2004:103). Gizli karmaşıklık ile ifade ettiğimiz dilin tutumlu kullanımına bağlı olgunluğun gerçekleştirebildiği bir işlev ise belli bir söylem için gerekli açıklamayı sınırlı ya da minimal sayıdaki dilbilimsel işaretleyiciyle (bazen işaretsiz de olabilir) ifade edebilmesidir. Bisang olgunlaşma süreci görüşünü inkar etmeksizin gizli ve açık karmaşıklıkların bu süreç içerisinde farklı dallar üzerinde geliştiğinin altını çizer:

Belli bir dilin grameri G için X durumu varsayalım. Eğer G'nin olgunlaşma sürecinde belirginlik ilkesi ağır basarsa, X morfosentaksa dayalı açık karmaşıklık olarak gelişir. Eğer tutumluluk prensibi kazanırsa, X gizli karmaşıklık olarak adlandırdığımız pragmatiğe dayalı bir durum olarak gelişir (Bisang 2015:183).

Yukarıda bahsedilen karmaşıklıkla ilgili tanımlamalardan yola çıkarak gramatikal karmaşıklığın alt kollarından olan açık ve gizli karmaşıklığı örneklerle incelemek aydınlatıcı olacaktır. Yeni Uygurca ister etkileşim içerisinde bulunduğu Çince gibi gizli karmaşıklık açısından karakteristik özellikler taşıyan dillerle ilişkisi itibariyle olsun, ister kendi içinde geliştirdiği morfosentaktik ve pragmatik içerikler açısından olsun, karmaşıklık söz konusu olduğunda pek de dikkate değer özellikler sergiler.

-GAn sıfat-fiili

Yeni Uygurcanın –GAn sıfat fiili postterminal bir biçimdir ve yeni Uygurcanın en işlek sıfat-fiilidir. Bu sıfat-fiil biçimi Türkçede karşımıza çıkacak olan sıfat-fiil biçimlerinden –DIK, –An, –mXş biçimlerinin temel anlambilimsel işlevlerinin hepsini karşılayabilmektedir. Konuyla ilişkin Türkçedeki –DIK, –An, –mXş gibi ortaçların anlambilimsel ve işlevsel ayrıştırıcı özellikleri daha önce incelenmiştir bkz. Rentzsch (2016: 65-70). Bu yüzden Türkçedeki durum üzerine fazla durmadan Uygurcadaki şu örneklerle bakalım:

(1) *Uni₁ baqqan₂ momay₂ / (Onunla)_i ilgilenen_i nine_i*

(2) *U₁ baqqan₁ momay₂ / (Onun)_i ilgilendiği_i nine_j,*

Türkçede yukarıdaki gibi öznedeki özdeşlik ve farklılık durumlarında iki farklı sıfat-fiil işaretleyicisi –An ve –DIK kullanımı yaygındır (Rentzsch 2016: 66). Yeni Uygurcada ise tek bir –GAn işaretleyicisi iki farklı durumu da karşılayabilmektedir. Ancak sırf bu yüzden Türkçede farklı okumalar eyleme getirilen sıfat-fiil biçiminin farklılığından çıkarılabilirken, Uygurcada özne ve nesnelerin gerekli işaretleyicilerle ya da işaretsiz açık bir şekilde belirtilmesi zorunlu görünmektedir.

Türkçedeki durumdan (Türkçedeki durum için bkz. Rentzsch 2016:66) farklı olarak bir sıfat tümceciğinin öznesi ister belirtili ister belirtisiz olsun, yeni Uygurcada hep –GAn ile ifade edilebilmektedir:

(3) *[Koçilirida₁ oquğuçilirimiz₂ namayış qılğan₂] şehir₁*

Sokaklarında öğrencilerimizin eylem yaptığı şehir

(4) *[Koçilirida₁ oquğuçılar₂ namayış qılğan₂] şehir₁*

Sokaklarında öğrenciler eylem yapan şehir

Türkçedeki –mXş ortacını da yeni Uygurcanın –GAn ortacı karşılamaktadır.

(5) *oķuēan adem bařķiēe bolidu*

okumuş adam bir başka olur

(6) *köpni kezgen köpni bilgen bir kişi*

gezmiş görmüş bir adam

Yukarıdaki örneklerden de görüldüēü gibi Uygurcadaki sıfat-fiil işaretleyicisi –GAn Türkçe farklı sıfat-fiil işaretleyicileriyle ifade edilen işlevleri üstlenmektedir. Bu açıdan söz konusu kategoride –GAn biçimi Türkçedeki duruma göre gizli karmaşıklık içerir. Yani Türkçe bu açıdan Uygurcaya göre daha ileri açık karmaşıklık, Uygurca ise daha ileri gizli karmaşıklık yansıtmaktadır. Fakat tümce başında yer alan özne ve nesnenin belirtilmesi konusunda Türkçe daha serbest davranabilmektedir. Aslında Uygurcadaki durum Korecedeki durumla oldukça benzetilmektedir. En baştaki iki örneēin korecesine bir bakalım:

(7) *그를 돌본 할머니: onunla ilgilenen nine*

[geu-reul dolbo-n halmeoni]

(8) *그가. 돌본 할머니: Onun ilgilendiēi nine*

[geu-ga dolbo-n Halmeoni]

Korecede, -n ile ifade edilen tek bir sıfat-fiil biçimi hem özne özdeşliēi hem farklılıēı durumları için kullanılmaktadır. Korecedeki özne belirtme eki olan –ga özne özdeşliēi durumu için, belirtme durum eki –reul ise özne farklılıēı durumu için kullanılmaktadır. Uygurcadaki durumdan farklı olarak Korecede öznenin sonra özne belirteci –ga biçimi kullanılmaktadır. Uygurcada ise özne işaretsizdir. Ancak bu iki dilde sıfat-fiillerdeki durum aynıdır ve tek bir işaretleyici ile farklı iki durumu da karşılamaktadır.

Yeni Uygurcanın “tamamlanmışlık ifade eden şimdiki zaman biçimi” (Tömür 2003: 330) –GAn’ın aşağıdaki gibi bağlamdan baēımsız bir örnekte Türkçedeki karşılıklarının neler olabileceēine bakalım :

(9) *- kaçan kelgen?*

- Tönüēün.

Özne belirtilmedikçe ve daha önceki bir konuşmadan elde edilen kime konuştuēuyla ilgili bağlamsal bir içerik olmadığı takdirde ihtimaller şöyle sıralanabilir:

i. *ne zaman gelmiştim? / dün*

ne zaman gelmiştik? / dün

ii *ne zaman gelmiştin ? / dün*

ne zaman gelmiştiniz? / dün

iii *ne zaman gelmişti? / dün*

ne zaman gelmişlerdi ? / dün

Türkiye Türkçesinde özne açık olarak belirtilmese bile $-mX_{st}X$ biçiminin sonuna gelen kişi eki özne hakkında bilgi vermektedir. Yeni Uygurcada belli bir metinde eğer böyle bir diyalog karşımıza çıkarsa, metnin başını okuyarak özneyi öğrenmek gerekecektir. Yeni Uygurca gerektiğinde hem açık özneyi hem de kişi ekini birden düşürebilmektedir. Yukarıdaki gibi örneklerden malum olduğu üzere Yeni Uygurcada öznenin kim olduğunu kavramak bağlamdan haberdar olmanızı gerektirir.

Türkçe bu konuda Yeni Uygurcaya göre açık karmaşıklık, Uygurca ise gizli karmaşıklık yansıtmaktadır. Çünkü Türkçede özne tümce başında belirtilmese de yüklemde belirtilmektedir. Yukarıdaki Uygurca örnekte yüklemde dahi belirtme gerekliliği duyulmaz. Yeni Uygurca söz konusu şahıs kategorisinde durumu Türkçeden daha örtülü bir şekilde işaretlemektedir. Ancak şu dikkat çekicidir ki, sıfat-fiil tümceciklerinde öznenin açık bir şekilde belirtilmesi yeni Uygurca için zorunluluk teşekkül ederken yüklemli tümcelerde bu zorunluluk ortadan kalkmaktadır.

Gizli karmaşıklıkla ilgili durumlar için Bisang şu bir kaç türlü tespiti yapmıştır: 1) Bir dildeki gramatikal özelliklerin farklılığı o dildeki dilbilimsel işaretleyicilerin sayısı tarafından belirlenmez. Çünkü bir işaretleyici kendi başına birden fazla gramatikal özelliği karşılayabilir. Söz konusu farklılıklar belli bir söylemde (tümcede) dilbilimiyle ilgili ya da ilgili olmayan bir bağlam içinde çıkarımsal olarak çözülebilir. 2) Görünüşte çok basit bir söz dizimi birçok farklı okumalarla karşılık bulabilir. Konuşur tarafından sunulmaya çalışılan içerik, dilbilimsel ve dilbilimsel olmayan bağlam tarafından tekrar çıkarıma sevk edilir. Yani zorunluluğun eksilmesi ve çıkarımın önemi, farklı okumaya açık tek bir işaretleyici ve basit görünen bir yapının çeşitli analizinin mümkün olması gibi sonuçlar işin içine dahil olmaktadır (2008).

-DX biçimi

Şimdi tartışmayı bir başka konu üzerinden yürütmeye çalışacağım. Yeni Uygurca ve Türkçe'nin karşılaştırmalı zaman-görünüş-kiplik incelemelerinde bazı durumlar bizi semantikten ziyade pragmatik bir çözüme yöneltir. Şu örneğe bakalım:

(11) - *nege mañdiñ?* / *Nereye gidiyorsun?*

- *işka (mangdim)* / *İşe gidiyorum.*

-DX Türk dillerinde terminallik ifade eden bir biçimdir. Türkçede zamansal olarak geçmiş anlatır ancak olayın başlangıç ve bitiş sınırını vurgulamaz, terminal bir görünüş çizer. Görünüşsel olarak anlaktır ve başlangıç ya da bitiş sınırlı bir inceleme safhası sunmaz (Johanson 2016:65, Aydemir 2010:38). Buna benzer bir şekilde genel olarak -DX'nın yeni Uygurcadaki durumu Türkçedeki durum ile benzerlik gösterse de terminal biçim diyemeyeceğimiz, tamamen intraterminal gibi davrandığı, örnek (11)'deki gibi bir durum da söz konusudur. Aslında yeni Uygurcadaki -DX biçimi bağlama göre farklı okuma yansıtmaktadır. Mesela aşağıdaki örnekte durum Türkçedekiyle aynıdır:

(12) -*mangdiñ mu?* / *yola çıktın mı?*

-*mañdim* / *çıktım*

Bu yüzden yeni Uygurcada çok nadir de olsa pragmatik unsurların söz konusu biçim üzerindeki etkisini de hesaba katmak zorunda kalırız. Terminal bir biçimi bir anlık dahi olsa intraterminal gibi davrandıran sebeplerden biri de bağlamdır. Yeni Uygurcadaki bu durum da bir karmaşıklık örneği oluşturur.

Dolaylılık

Kardeş diller olan yeni Uygurca ve Türkiye Türkçesi mukayese edildiğinde birbirlerinden çok farklı karmaşıklık durumlarına rastlamak mümkün. Bunlardan biri de söz konusu iki dilin dolaylılık biçimlerinde görülür.

Yeni Uygurca'nın geçmişte dolaylılık işaretleyicisi –XptX Türkiyedeki belli başlı çalışmalarda duyulan geçmiş zamanın ikinci tipi (Öztürk:1997:121-122), belirsiz geçmiş zamanın bir tipi (Ersoy Yazıcı 2012: 387-388) olarak görülür. Ancak bu biçim ve bununla birlikte çekimlenerek farklı anlambilimsel nüanslar yaratmaya yarayan biçimbirimler üzerine detaylı incelemeler yapılmamıştır.

Johanson, dolaylı bilginin, birinin bilgiyi alıcıya anlatmasıyla, alıcının kendi çıkarımıyla ya da duyu organlarıyla bilginin bıraktığı izlere rastlayarak elde edildiğini söylemektedir (2003: 275). Yeni Uygurcada dolaylılığın kaynaklarını işaretleyen farklı işaretleyiciler bulunmaktadır. Tüm bu kaynaklar Türkiye Türkçesinde sadece –mXş ile ifade edilebilmektedir. Dolaylı bilgi kaynağı ister çıkarımsal, ister duyulan, ister duyu organlarıyla algılanan olsun bütün türleri ve hatta birinci el ya da ikinci el bir dolaylılık dahi Türkiye Türkçesinde genel olarak –mXş ile ifade edilir. Yeni Uygurcada ise –XptX temel biçimi üzerine getirilen –dek ve –dekmiş gibi işaretleyicilerle ifade edilmektedir. –XptX ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Tuerkezhati: 2018: 16). Aşağıda bazı örneklerle konuyu biraz açalım:

(13) *dostumniñ dep berişçe hemme iş cayığa çüşüptu.*

(14) *dostumğa dostiniñ dep berişçe hemme iş cayığa çüşüptudek.*

Bu iki örnek birinci el ve ikinci el duyulan bilgi içindir. Yeni Uygurca zaman zaman ikinci el bir dolaylılık için –XptX temel biçimi üzerine bir –dek biçimbirimi alabilmektedir. Bu dolaylı bilgiye karşı bir psikolojik uzaklık yansıtır. Yukarıdaki cümlelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları sadece –mXş biçimiyle şu şekilde olabilir:

arkadaşımın söylediğine göre herşey yoluna girmiş.

arkadaşımın bir arkadaşının ona anlattıklarına göre herşey yoluna girmiş.

Yeni Uygurcanın –dek biçimbirimi aynı zamanda bilginin türlerinden çıkarımsallık, duyu organlarının vasıtasıyla algılama gibi ihtimalleri ortadan kaldırır. Örneğin aşağıdaki şu Türkçe örnekler yeni Uygurca'da –XptXdek biçimiyle karşılık bulamaz:

(14) **Tr:** - yemeklerimizi nasıl buldunuz?

- Harika *olmuş.*

Uy: -Tamiğimizni yaqturdiñizmu?

- Bek *oşaptu*

(15) **Tr:** yağmur *yağmış*

Uy: yamğur *yeğıptu*

(duyu organlarının vasıtası, birinci el dolaylılık)

(16) **Tr:** *okula gelmediğine göre hastalanmış*

Uy: *mektepke kelmiginige kariğanda ağrip kaptu*

(çıkarımsal)

Örnek (14), (15), (16)'lar için *-XptXdek* biçimi kullanılamaz. Ancak psikolojik uzaklık ya da mesafeyle ilgili bir uzaklık ya da bilginin kaynağı sadece duyulan bilgi olduğu zaman *-dek* kullanılır. Örnek (15) eğer örnek (17) gibi değiştirilse yeni Uygurca karşılığı için örnek (18)'deki gibi *-dek*'li biçim devreye girebilmektedir:

(17) *oradaki arkadaşım söyledi, istanbula iki gün boyunca durmadan yağmur yağmış.*

(18) *Şu yerdiki dostumdin anlıdım, istanbulda uda ikki kün yamğur yegiptudek.*

Yeni Uygurcanın *-XptXdekmiş* biçimi ise anlatılanlara ironi, emin olamama, küçümseme gibi değişik anlambilimsel içerikler katarak ifade eder ve aynı zamanda *-dek* biçimini de bünyesinde bulundurduğu için hem dolaylı bilginin ikincil bir dolaylılık olma ihtimalini barındırır hem dolaylı bilgiye karşı psikolojik ya da fiziki bir uzaklık yansıtır. Ancak *-XptXdek* biçimiyle aralarındaki fark *-mXş*'in ironi, yalanlama, küçümseme, olayın gerçekliğine karşı yüksek derecede şüphe ve inanmama gibi birçok nüansı katmasıdır. Bu durum bazen Türkiye Türkçesinde *-mXşmXş* biçimiyle karşılık bulsa da çoğu zaman *-mXş* ile ifade edilmesi yaygındır ve yeterli olmaktadır:

(19) *kırk kéçe kündüz toy kılıptudekmış*

(20) *kırk gün kırk gece düğün yapmış.*

Bunların dışında varsayım olarak bildiğimiz bir başka dolaylılık türü için de Türkiye Türkçesinde *-mXş* kullanılır (Demir 2012: 102). Ancak yeni Uygurcada geçmişe yönelik varsayım için yalın *-dek* biçimi ya da *-XptXdek* biçimi kullanılmaktadır:

(21) *bir kökte uçup kêtivatkan kuşteksen, uçuptudeksen uçuptudeksen, bir medresenin munariğa konuptudeksen / Gök yüzünde uçmakta olan bir kuşmuşsun, uçmuşsun uçmuşsun, bir medresenin minaresine konmuşsun.*

Kısacası yukarıdaki örneklerden de gördüğümüz üzere Yeni Uygurca'nın temel dolaylılık biçimiyle çekimlenerek dolaylılığın kaynağını kısıtlamaya yarayan biçimbirimler vardır. Bu biçimbirimler aynı zamanda tümceye farklı anlambilimsel içerikler ve okumalar katmaya da yaramatkadırlar. Dolaylı bilginin kaynaklarına göre yeni Uygurca *-XptX* temel biçiminin yanı sıra bu biçimle çekimlenen *-XptXdek*, *-XptXdekmiş* gibi birçok bağımsız biçimbirimlere de sahiptir. Elbette Türkiye Türkçesinin ve yeni Uygurcanın ağızlarındaki durumlar burada konuya dahil edilmemiştir. Yeni Uygurca bu konuda açık karmaşıklık yansıtırken, Türkiye Türkçesi ise gizli karmaşıklık yansıtmaktadır. Yeni Uygurca'nın dolaylılık kategorisi bilginin kaynağının çeşitlenmesine göre birbirinden farklı biçimbirimler geliştirirken Türkiye Türkçesi *-mXş* biçimi ile bunların hepsini karşılamaktadır.

Sonuç

Bir dilin mevcut bütün gramatikal içeriğini farklı dilbilimsel kategorilerce ele alarak diller arası karşılaştırmalı bir dilbilimsel çalışma halinde karmaşıklık açısından incelemek ister bu dillerin diğer dillerle olan etkileşimini tespit etme konusunda olsun, ister yabancı dil öğreniminde karşılaşılabılır zorlukları görebilme ve sebebini araştırma konusunda olsun önemli veriler elde etmemizi sağlayacaktır. Türk dilleriyle ilgili bu kapsamda çalışmaların yapılması, Türk dillerinin kendi başına geliştirdikleri dilbilimsel envanterindeki yapısal ve işlevsel özelliklerin tespiti ve birbiriyle karşılaştırmalı çalışma yapılabilmesine sağlayacağı kolaylık açısından çok önemlidir. Çağdaş Türk dilleri üzerindeki çalışmalarda, özellikle karşılaştırmalı çalışmalarda dilin göze görünen yönünden ziyade görünmeyen yönünü de incelemeye ağırlık vermeye ihtiyacımız olacaktır. Sadece dili oluşturan biçimbirimlerin

somut bir ya da birkaç işlevini değil, pragmatik muhit içinde işaretsiz bir şekilde varoluşlarının ortaya çıkardığı işlevsel yönünü de görmemiz araştırmalar için bir artı olacaktır. Bu hususta gramatikal karmaşıklığın perspektifini dahil ederek inceleme, bir dilin işlevsel şablonunu ortaya koymak için en azından denenmeye değer faydalı bir yöntem olacaktır.

İster tek bir dil üzerinde ister karşılaştırmalı bir çalışma yapalım, dilin farklı kategorilerinde açık ve gizli şekilde ortaya çıkan işlevleri tespit edebilmek için aşağıdaki hususları göz önünde bulundurarak yola çıkmamızın yararı olacaktır:

- Bir dilin mevcut bütün gramatikal kategorilerinde, kodlanan işlevlerin yanı sıra kodlanmayan işlevlerin de olduğunu göz önünde bulundurmak.
- Bir dil kendi gramatikal kategorisi içindeki farklı anlambilimsel içerikleri ifade etmek için ayrı ayrı işaretleyiciler geliştirmiş olabilir ya da tek bir işaretleyiciye birden fazla işlev yüklemiş olabilir. Hatta daha ileri giderek işaretsiz işlevleri barındırabilir. Bu açıdan pragmatik ve metindilbilimsel yaklaşımların oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz.
- Bir dilin fonksiyonel tablosunu çizmek için karmaşıklığın bakış açısına ihtiyacımız vardır.

Kaynakça

- Aydemir, İ. A. (2010). *Türkçede zaman ve görünüş sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bisang, W. (2008). *Hidden complexity in syntax*. Syntax of the World's Languages III, Berlin.
- Bisang, W. (2012). Complexity between Explicitness and Economy-Overt vs. Hidden Complexity, Bergische Universität Wuppertal, 19 Dezember, Wuppertal.
- Bisang, W. (2014). Overt and hidden complexity—Two types of complexity and their implications. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, 50(2), 127-143.
- Bisang, W. (2015). Hidden complexity—the neglected side of complexity and its implications. *Linguistics Vanguard*, 1(1), 177-187.
- Dahl, Ö. (2004). *The growth and maintenance of linguistic complexity*. John Benjamins Publishing.
- Demir, N. (2012). *Türkçede Evidensiyel*. bilig 62, s97-118.
- Dixon, R. M., & Dixon, R. M. (1997). *The rise and fall of languages*. Cambridge University Press.
- Ersoy, Y.H. (2012). *Türk Lehçeleri Grameri*. 2.baskı, Ankara: Grafiker yayınları.
- Fromkin, V., Rodman, R. (1983). *An introduction to language*. Third edition. Holt Rinehard and Winstion.
- Kusters, W. (2003). Linguistic Complexity: The Influence of Social Change on Verbal Inflection. PhD Dissertation, University of Leiden. Utrecht: LOT.
- McWhorter, J. (2001). The world's simplest grammars are creole grammars. *Linguistic typology*, 5(2), 125-166.
- McWhorter, J. (2007). *Language interrupted*. Oxford University Press.
- Johanson, L. (2016). *Türkçede görünüş* [Viewpoint aspect in Turkish]. Grafiker Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: TDK
- Rentzsch, J. (2016). *Dil öğrenimi açısından adeylemler ve ortaçlar*. Turkbilig/Turkoloji Arastirmalari Dergisi, (31).
- Rescher, N. (1998). *Complexity. A Philosophical Overview*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Simon, H.A. (1996). *The sciences of the artificial* (3rd edn). Cambridge, MA: MIT Press.
- Tömür, H. (2003). *Modern Uyghur Grammar: Morphology[M]*, İstanbul: Yıldız dil ve edebiyatı 3.

***göster-* FİİLİ ÜZERİNE**

Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
mmtulum@anadolu.edu.tr

Oğuzca *göster-* fiili yazılı metinlerde 13. yüzyıldan sonra belirir. Bu fiil tabanını yapıcı açıklamak için Eski Türkçe dönemini gözden geçirdiğimizde ortada değerlendirilmesi gereken birden çok problem olduğu müşahade edilmektedir.

Söz konusu dil dönemini ele almadan önce standart yazı dilimizdeki *göster-* ile diyalektik *görset-* fiil tabanlarının aynı kökten (cognate) olduğunu kabul etmekle birlikte semantik ve morfolojik olarak birbirinin varyantları olup olmadığını düşünürken Türkologlar muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Ahmet Günşen konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde bunları derli toplu bir şekilde sıralar. Problemin ele alındığı bu en son kaynağı gözden geçirecek olursak (Günşen, 2006: 36-38):

“W. Bang, *körset-* fiilini *köster-* fiilinin göçüşmeli biçimi olarak izah etmiştir (Bang, Studien, III: 1251 vd.; Hacıeminoğlu, ve Çeneli). ”

“Aynı şekilde, Anadolu ağızları malzemesini yıllar süren bir derleme çalışması ile toplayan, daha sonra da aynı malzeme üzerinde inceleme çalışmaları yayınlayan Ahmet Caferoğlu, Anadolu ağızlarında hâlâ *görset-* ~ *görset-* şekliyle kullanılan fiili, W. Bang gibi, *göster-* fiilinin göçüşmeli biçimi olarak görmüştür.”

“Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı’nın gramer kısmında (Ergin, 1991:372-373) göçüşme konusunu “yer değiştirme” başlığı altında işlerken, başka kelimelerle birlikte *göster-* ve *görset-* fiillerine de yer vererek şunları söyler:...”

Ergin’in, bu ifadelerinden asıl şeklin *göster-*, yer değiştirme veya göçüşme ile değişmiş şeklin ise *görset-* olduğu anlaşılıyor. Yani, Ergin’e göre de, ortada iki ayrı fiil yoktur; ikinci şekil, aynı fiilin göçüşmeli şeklidir.”

“Ancak Ergin, bir başka eserinde, -sa/-se- fiilden fiil yapma eki hakkında bilgi verirken, yukarıdaki ifadeleriyle çelişen şu sözlere yer veriyor: *İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Eski Anadolu Türkçesi ile bugün bazı ağızlarda bulunan görse-t- ‘göstermek’ fiilinde bu ek vardır. Bu ek -sa-, -se- isimden fiil yapma ekinin tesiriyle ortaya çıkmış olabilir.*”

“*göster-* fiilinin yapısı üzerinde ciddî anlamda duranlardan biri de F. Kadri Timurtaş olmuştur. O, “Eski Türkiye Türkçesi” adlı eserinde fiilden fiil yapan -der-/ -ter- eki ve türevleri hakkında bilgi verirken, *göster-* fiilinin de yapısını tartışmış, ancak görüşlerini kesinlikten uzak tutarak ihtiyatla açıklamayı tercih etmiştir: *Bu ek, gönder-, dönder-, göster- gibi pek mahdût kelimedede görülüyor. Bunlardan göster-’in izahı güçtür, gös- diye bir fiil yoktur. DLT’de mevcut olan körse- sözü körse-t fiilinin yapılabileceğini mümkünleştiriyor. Bu vaziyette göster- şeklinin metatez neticesi meydana geldiği ileri sürülebilir. Aynı zamanda DLT’de ‘gördürmek’ mânasına bir de közger- fiili vardır. Doğru yolu göstermek mânasına könger- fiilinin (DLT), bir de köndger- şekli bulunduğu göre (DLT 360) közger-’in de közdger- şekli olabileceği tasavvur edilebilir. Böyle olduğu takdirde, -g-nin düşmesi neticesi göster- sözü ortaya çıkmıştır denebilir. Fakat, her iki izah da şimdilik ihtiyatla karşılanmalıdır.*”

“Banguoğlu da, aynı ek (-der-)le türetilen fiiller arasında *göster-* fiiline yer verir, ama bugünkü yapıları itibarıyla izaha ihtiyaç olan bu fiilleri olduğu gibi vermekle yetinir: *Eski Türkçeden beri bazı kelimelerde rastlanan (axtarmak, yumdarmak) -der- eki -*

*dir- ettiren fiil çatı ekinin bir değişimi gibi görünür. Belki bu da -it-ir- > -dir- yerine -iter- > -der- şeklinde meydana gelmiş daha eski bir birleşiktir. Dilimizde kalan sayılı örneklerinden bazılarında iki şekil görülür: göndermek x göndürmek, döndermek x döndürmek aktarmak, kotarmak, kaytarmak, **göstermek**, kantarmak gibi. Hepsi etkin fiiller olup ettiren anlamını saklamışlardır.”*

“İlhan Çeneli, Kırım Tatarcasındaki yapım eklerini konu alan çalışmasında, fiilden fiil yapan -sa-/se eki ile ettirgenlik eki -t-'nin birleşiminden oluşmuş bir ek olarak gösterdiği -sat-/set- eki hakkında bilgi verirken, bu ekin sadece Kırım Tatarcası ile sınırlandırılmayacağını, aksine bazı Türk dillerinde bu ekle yapılan yapılar bulunduğunu, fakat örneklerinin az olduğunu belirttikten sonra, söz konusu *görset-* fiilinin Kırım Tatarcasındaki durumu ile ilgili olarak da şunları söyler: *Doerfer'in (PhTF, I, 380) bu şekilde gösterdiği kl̥set- fiili bugünkü Kırım Tatarcasında artık yoktur. kl̥set- 'göstermek, işaret etmek' yerine sadece kl̥ster- 'aynı anlam' şekline rastlanır (< göçüşme? krş. Bang, Studien, III, 1251 vd.). O hâlde, Çeneli'nin de, şüpheli de olsa, kl̥set- fiilini kl̥ster- fiilinin göçüşmeli biçimi saydığı anlaşılıyor.”*

“Clauson, *görset-* fiilini *körse-*'den gelmiş gördüğü gibi, Azerî Türkçesindeki *köster-* şeklini, soru işaretli de olsa, *körset-* fiilinin göçüşmeli biçimi saymıştır.”

Eski Türkçe materyal göz önüne alındığında *göster-* fiilinin “anlam alanı” (semantic field) ile ilgili olanlar *körkür-*, *körtgür-* ~ *körtkür-*, *körtür-*, *körkit-* ~ *körküt-*, *közger-* gibi fiil tabanlarıdır. Daha sonra bunlara *körgüz-*, *közgür-*, *körgez-* gibi formlar da eklenir. *körügse-* ve *körse-* formları ise “görmek istemek” anlam eksenleriyle aynı semantik alanın eksen birleşenleri dışında kalır. -t- faktitifi ile ikincisinde elde edilen form tarihî ve çağdaş lehçelerdeki *körset-*, *görset-*, *körsöt-kürhet-*, *görsetgüz-* gibi biçimlerde görülür.

Şunu da belirtmek gerekir ki, *göster-* fiilini *körügset-* ve *körset-* fiillerinden uzak göçüşmeyle oluşmuş bir taban saymak dilbilimsel bakımdan mümkün gözükmez. Yani bu iki fiil Oğuzca *göster-* fiilini açıklamamıza imkân vermez. *körset-* ~ *görset-* yapıcı ve anlamca ayrı tutulmalıdır.

Oğuzca *göster-* Fiilinin Kökenine İlerlerken

Acaba Eski Türkçede *köz* “görme organı, göz” yanında *köz-* “görme organının yaptığı iş, görmek” anlamına gelen bir fiil var mıydı? *göster-* fiilinin yapısının temellerini Eski Türkçe içinde aramadan önce kendi eşzamanlı dil dönemimizde bulunan eşanlamlı *gözüük-* ve *görüük-* fiilleri bizi Eski Türkçeye doğru bir yolculuğa çıkarmaya yeterli delillerdir. Bu, günümüz Türkçesi için -biri diyalektik olmak kaydıyla- bir zetasizm-rotasizm koşutluğudur.

Eski Türkçe materyalde *köz-* “görmek” müstakil fiiline doğrudan rast gelemesek de *közün-* “görünmek”, *közünç* “seyir, tiyatro” (bunun yanında *körünç* de var), *közüngü* “ayna”, *közünük* “pencere”, *köznek* “akis”, *közger-* “gördürmek” gibi örnekler böyle bir kökün varlığının tanıkları sayılmalıdır.

Bu noktada irdelenmesi gereken husus kökteki z > s nöbetleşmesi sorunudur. Marcel Erdal bunun *coda* pozisyonunda olanaklı olamayacağını kaydeder:

“Nor is there any indication that consonants were devoiced in coda position, the only exception being -mas, the Qarakhanid variant of -maz (2004: 99).”

Halbuki, Eski Türkçe *kızıg~kısıg*, *küzki~küsgi*, *meñiz~meñis-*, *oz~os-*, *ozgur~oskur-*, *ozan~osan-* *kazguk~kasguk*, *izde~iste-* gibi örnekler bu görüşü aykırıdır. (Ayrıca bu nöbetleşmeye günümüz Türk lehçelerinde de tesadüf olunur: Özbekçe *süz-* ~ Türkiye

Türkçesi *süs-*; Türkiye Türkçesi *ayaz* ~ Teleütçe *ayas* gibi. Buraya Eski Türkçe *yıdla-* ~ Özbekçe *iske-*; Eski Türkçe *izde-* ~ Türkmence *isle-* biçimindeki örnekler de dahil edilmelidir. Hatta bunun tersi de mümkündür. Krş.: Doğu Türkçesi *asra-* ~ Teleütçe *azıra-*, Türkiye Türkçesi *kısıık* ~ Anadolu Ağızları *kızık*).

-tAr Faktitifi

Eski Türkçe dönemi için -tAr faktitifi karakteristik değildir. Eski Türkçe için tasarlanan ek -Ar olmalıdır. Zaten bu sorun az önce yaptığımız iktibaslarda öne çıkar biçimde Banguoğlu ve Timurtaş'ta belirtilmiştir. Timurtaş olağanüstü bir dil sezgisiyle DLT'deki *köndger-* formundan yola çıkarak “*közger-*’in *de közger-* şekli olabileceği tasavvur edilebilir. Böyle olduğu takdirde, -g-nin düşmesi neticesi göster- sözü ortaya çıkmıştır denebilir. Fakat, her iki izah da şimdilik ihtiyatla karşılanmalıdır.” der, ancak yine de metatez düşüncesini ileri sürer.

Gerçekten de, daha Eski Türkçe döneminde kök anlamı yoğunlaştırma fonksiyonuyla eklenen -d- “tekit eki”nin (intensivum) aynı zamanda -t- değişimiyle birlikte de görülmesi olağandı. Krş.: *körtkür-*, *yumut-*. Nitekim, Erdal *eşid-*, *igid-*, *küzed-*, *uyad-* gibi fiil tabanlarını +(A)d- fillerinden ayırır, ama -d- için müzakere açmaz ve onu bir problematik olarak ele almaz. (Eski Türkçedeki -d- “intensivum”unun günümüz Türkçesindeki *ısla-* ~ *ıslat-*, *sür-* ~ *sürt-* gibi görünüşleri için bkz.: Tolkun 2007: 134).

Ancak, Erdal *körtkür-* fiilini değerlendirirken bir bahis açar ve şunları kaydeder (1991: 751):

“... this simplification of the tripple cluster is not surprising. ‘*kör-t-*’ or ‘*kör-it-*’ is not attested, an one is reminded of *amırtKur-*. The /t/ may be parasitic (but one wonders why *amırtKur-* is the only other ^or-gUr- verb which may have been affected by a similar development.”

İlginç bir şekilde kökteki -t- yi “parasitic” olarak tanımlar. Fiil tabanındaki -t- için aynı “parasitic” tanımlamasını *kol-* ~ *kolt-* “istemek” ve *külgü* ~ *kültgü* “kalp sektesi” örneklerine dair de yapar.

Oğuzca göster- Fiilinin Kökeni Ne Olmalı?

Oğuzların dili ve dil katmanlarının, Türkçenin takip edilebilir yazılı metinlerinden itibaren oldukça sırlarla dolu bir sergüzeşti olduğu âşikardır. Haddizatında dil denilen şey başlı başına bir muammadır zaten. Oğuzların kendine has söz dağarcığı olduğunu Kâşgârî Mahmud da kabul eder. Oğuzlar, Eski Türkçe döneminden bu yana en çok coğrafya değiştiren Türk boyu olmaları hasebiyle dil içi gelişimler bakımından geriye oldukça renkli bir lengüistik miras bırakmışlardır. Bunların kodlarını çözmek, yani Eski Türkçe dil dönemine nispetle “Oğuzcalaşma”yı teemmül ve tetebbu etmek günümüz dilciliğinin hâlâ ve ısrarla sürdürmesi gereken bir vazifesidir. (Bunun bir örneğini *öykün-* fiili için vermeye çalışmıştık. Bkz.: Tulum 2014: 469-475).

Eski Türkçe materyalin elverdiği ölçüde Oğuzca *göster-* fiil tabanı ile alâkalı son olarak şu kayıtları düşmek isterim:

- *görset-* ve *göster-* fiilleri köken bakımından soydaş (cognate) olmakla birlikte yapıca ve anlamca ayrı fiillerdir.

- Günşen’in “*göster-* < *gö-s-ter-* < *gö-z-ter-* şeklindeki, yani *gö-<kö-* fiil “*kö-* fiil köküne önce, fiilden fiil yapım eki olan ve ettirgenlik bildiren -z- eki, sonra yine yapı ve

işlevdeki -ter- ekinin geldiği” yönündeki (2006: 46) izahı dil tarihinde izlenebilir değildir; çünkü Eski Türkçede -Xz- fiillerinin tamamı iki hecelidir ve fiil tabanları ünsüzle biter (bk.: Erdal, 1991:759). Ayrıca * *kö-* diye bir fiil kökü “hipotetik”tir. Kısacası Günşen’in bu izahı geçersizdir.

- Dilin evrensel dokusu göz önünde tutulduğunda “kurala tâbi” (regular) yapıların yanı sıra “rastlantısal” (arbitrary) yapıların da az olduğu söylenemez. Bir dilci bunları sıraya koymak isterken kural dışı gördüğü bir örneği -kadim bir dilin modern çağa ait izdüşümlerini ihmal ederek- kendince izaha girişirse elde ettiği sonuç çoğu kez kurgusal (fictive) olacaktır. Şöyle ki, -kökteki *z > s* coda pozisyonuyla ilgili olmak üzere- Erdal çalışmasında bu tür yanılısamanın çok çarpıcı bir örneğini vermiştir:

“*yol tozumçı* ‘highwayman’, a hap. in Maitr, may come from a verb **to-z-* related to *to-d-*, *tol-*, *toş-* etc.” (1991: 759).

tozumçı “soyguncu” kelimesini bir “hapax” sayarak diğerlerinin yanında kökeninin *to-d-* “doymak” hatta *tol-* “dolmak” olabileceğini tasarlamıştır. Halbuki, *yol tozumçı* “soyguncu” ifadesinin bugünkü Özbekçedeki karşılığı *yoltosär* “yolkesen, eşkıya” dır. (Bkz.: Marufov 1981: 354/1). Yani, problemin halli için gidilmesi gereken kök, Türkiye Türkçesinde de hâlâ yaşamakta olduğu gibi *tos-* olmalıydı. (Ayrıca aynı kökten türetilmiş Özbekçe *tosıq* kelimesi “engel” anlamına gelir. Yine bkz.: Marufov 1981: 254/3.

- Eski Türkçe dönemi dil verilerinin elverdiğince, Oğuzca *göster-* fiil tabanının görüntüsünün çok net olmamakla birlikte -ama seçilebildiği kadarıyla- (-t- = intensivum olmak kaydıyla) *köz-ü-t-er- > göster-* şeklinde bir serüveni olduğundan bahsetmenin doğru olmadığını düşünmek -en azından şu an için- bizi ikna etmeye yeterli gözüküyor.

Kaynakça

- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I. Vol, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leisde, Boston: Brill.
- Günşen, Ahmed (2006). “Göster- ve Görset-/ Körset- Fiillerinin Yapısı Üzerine”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Sayı (Özel Sayı), 35-49 s.
- Marufov, Z. (1981). *O‘zbek Tilining İzohli Lug‘ati*, İzdatel’s tvo Russkiy Yazık, Moskva.
- Tolkun, Selahattin (2007). “Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri”, *İlmi Araştırmalar*, 23. Sayı 131-138.s.
- Tulum, Mehmet Mahur (2014). “Geçmişten Günümüze Öykün- Fiili Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri, 11-13 Kasım 2014*, 1. Cilt, 469-474. s.

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TE UYGURLAR VE UYGURCA İLE İLGİLİ KAYITLAR

Dr. Mihriban TURSUN AYDIN
mihriban.tursun@yahoo.com

Giriş

Uygur adı, Köktürk harfleriyle yazılmış eski Türk yazıtlarında 10 kez tespit edilmiştir. Bunlardan Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 3. satırında *on uygur*; Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırında, Tes yazıtının batı yüzünün 4. satırında, kuzey yüzünün 1 ve 5. satırında, doğu yüzünün 1. satırında, güney yüzünün 4. satırında, Tariat yazıtının kuzey yüzünün 2. satırında, Suci yazıtının 1. satırında, Yenisey bölgesi yazıtlarından İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında ise *uygur* olarak tespit edilmiştir. Bu örnekler içerisindeki en eski tarihli kayıt Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırındaki olmalıdır. Satır şöyledir: *[anta süñü]şdüim süsin sançdım içikigme içikdi bodun boltı ölügme ölti seleñe kudı yorıpan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum <...> yışka agdı uygur eltewer yüzçe erin il[gerü tezıp bardı] <...>* “orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu. Ölenler öldü. Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım <...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uygur elteveri yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti. <...>” (Aydın 2018: 14).

Yenisey bölgesi yazıtlarında, yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında tespit edilen Uygur adının geçtiği satır ise şöyledir: *teñr<i> elimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* “Kutlu yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim.” (Aydın 2015: 142). Yazıt, muhtemelen Uygur Kağanlığı döneminde, Uygurlara gönderilen bir elçiye aittir. 744-840 yılları arasında, bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olan Uygur Kağanlığı göz önüne alındığında bu yazıtın, 840 tarihinden önce yazılmış ve dikilmiş olması gerekir.

Araştırmacılar, Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarının Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar olduğunda aynı kanaattedir. 2012 yılının sonlarında Xi’an’de bulunan Karı Çor Tegin yazıtındaki damganın Şine Usu yazıtının kuzey yüzündeki damgayla aynı olması, bu yazıtın da Uygurlardan kaldığını gösterir. Hoyto-Tamır yazıtları da Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar arasında kabul edilir. Geri kalan II. Karabalgasun, Sevrey, Suci, Gurvaljiin Uul ve Arhanan yazıtlarının da Uygurlardan kaldığı yönünde genel bir kabul bulunduğu söylenebilir. Konunun ayrıntısı için bk. (Aydın 2018: 31-32).

Uygurlarla ilgili bu ilk kayıtlardan sonra, 763 yılında Maniheizmi devlet dini olarak kabul eden Böğü Kağan (Mouyu kehan 牟羽可汗) ve maiyetindeki Uygurlar, 840 yılında, kuzeyden gelen Kırgız baskınından sonra, Çin’in kuzey bölümlerine yerleşmeye başlamışlardır. Ana hatlarıyla Turfan (吐鲁番) ve Gansu (甘州) bölgelerine yerleşen Uygurlar, buradaki bazı kentlerde Budist öğretiye meylederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çin’in kuzey ve kuzeybatı bölümlerinde yer alan bu kentlerden bazıları şunlardır: Qinzhou (秦州), Liangzhou (凉州), Ganzhou (甘州), Suzhou (肅州), Guazhou (瓜州) ve Shazhou (沙州) yani Dunhuang (敦煌). Bu kentlerden başka, günümüz Uygur bölgesindeki Yanqi (焉耆) yani Türkçe adıyla Karaşehir’i de saymak gerekir. Eski Türk yazıtlarından Köl Tegin Güney 3 ile Bilge Kağan Kuzey 2-3. satırlarda tespit edilen *tokuz ersin*’in Karaşehir’i gösterdiği öne

sürülmüştür (Aydın 2016: 147). Ayrıca bazı Uygur metinlerinde geçen Solmı adıyla da aynı yerin kastedildiği belirtilmiştir. Solmı adı, Maitrisimit'in Kumul (Hami) yazmasında Üç Solmı olarak tespit edilmiştir (Zieme 2009: 260). Zieme'nin *solmi* olarak belirlediği yer, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sülmi* biçiminde verilmiş ve Uygurların beş kentinden biri sayılmıştır (Atalay 1992: c. 1, 113). *Dîvânu Lugâti't-Türk* naşirlerince çoklukla *Sülmi* okunan yer adı, Tahsin Banguoğlu tarafından eski Uygurca aslına uygun olarak *Solmi* okunmuştur (1958: 98).

Uygurların İslam sonrasındaki durumları ile özellikle ilk Müslüman Türk devleti olarak tanınan Karahanlıların kurucu boyunun Karluklar mı yoksa Uygurlar mı olduğu konusu tartışmalıdır. Kurucu boy olarak Karlukları gösterenler bulunduğu gibi Uygurları gösteren araştırmacılar da bulunmaktadır. Ahmet B. Ercilasun, “Dîvânu Lugâti't-Türk ve Uygurlar” adlı makalesinde konuya farklı bir bakış açısı getirerek Kâşgarlı Mahmud'un belirlediği Uygurların bir bölümünün Müslüman Karahanlı tebaası olduğunu ve o dönemde bunlara Uygur denmediğini belirtir. Bir bölüm Uygurlar ise Kuça kenti ve kuzeyinde yer alan Koço (Gaochang 高昌) ve civarında yaşayan Budist Uygurlar idi. Ercilasun'a göre, bir diğer Uygurlar ise daha doğuda Tangutlara tâbi olan Uygurlar idi ki Kâşgarlı Mahmud'un “en azılı kâfirler” dediğinin bunlar olduğunu belirtir (2009: 9).

1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Uygurlarla İlgili Kayıtlar

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (aşağıda DLT) adı geçen diyalektlerle ilgili ses, şekil, anlam, köken bilgisi ve söz varlığı özellikleri çeşitli vesilelerle yayımlanmıştır. DLT'nin Dankoff-Kelly yayımında, herhangi diyalekte ait olduğu kaydedilen unsurlar, kayıtların tamamı verilmemiş olsa da bir dizin hâlinde gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un, hangi lehçeye ait olduğunu gösterdiği bu örnekler ayrı ayrı çalışmalar olarak da yayımlanmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Arguca hakkında: (Doerfer 1971: 173-174); (Doerfer 1987); (Gülsevin 2008b).

Bulgarca hakkında: (Pritsak 1959).

Çiğilce hakkında: (Karahan 2008).

Kençekçe hakkında: (Bailey 1970: 65-72); (Gökdağ 2007); (Güner 2009).

Kıpçakça hakkında: (Toprak 2003); (Alimov 2011).

Oğuzca hakkında: (Banguoğlu 1959: 23-48); (Banguoğlu 1960); (Korkmaz 1972); (Gülsevin 2008a); (Gülsevin 2016).

Uygurca hakkında (Banguoğlu 1958); (Emet 2008); (Ercilasun 2009).

DLT'deki lehçe bilgisi üzerine genel bir değerlendirme: (Killi 2008).

DLT'deki bütün diyalektler üzerinde yapılmış çalışma: (Karahan 2013).

DLT'deki Uygurca kayıtlara ilk değinen Tahsin Banguoğlu'dur. Banguoğlu bu yazısında, Kâşgarlı Mahmud'un Uygurlar, Uygurca, Uygur kentleri gibi bazı konular üzerinde çeşitli değerlendirmelerde bulunur.

Ahmet B. Ercilasun da “Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar” başlıklı makalesinde en eski çağlardan başlayarak Uygurların tarihi üzerinde durur ve Kâşgarlı Mahmud'un Uygurlar hakkında verdiği bilgileri özetle anlatır.

Aşağıda, DLT’de Uygurlar ile ilgili; Uygur adının geçtiği yerler ile Uygur lehçesine ait olduğu özellikle belirtilmiş sözcükler ve yapılar aşağıya çıkarılmış olup Uygur lehçesi diye kayıt düşülen veriler ayrı, Uygur adının geçtiği yerler ayrı ele alınmıştır.

1.1. Uygur Lehçesi Kaydı Olan Sözcükler:

1.1.1. balıklan-: *köl balıklandı*; “göl balıklandı”. Argu lehçesinde bir yer çamurlu olursa yine aynıdır. Uygur lehçesinde ise bir yer hisarlı (kaleli) olursa aynıdır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 310). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c.2, 265); (Dankoff-Kelly 1984: 94).

1.1.2. çap-: *Çomak tat boynın çapdı* “Uygur lehçesinde, Müslüman kâfirin boynunu vurdu”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 233). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 3); (Dankoff-Kelly 1982: 388).

1.1.3. çapıl-: *anı ewi çapıldı* “onun evi saf çamurlarla sıvandı”. Uygur lehçesinde adamın boynu vurulunca da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 266). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 119); (Dankoff-Kelly 1984: 24).

1.1.4. çapıtgan er: Uygur lehçesinde, devamlı boyun uçuran kişi. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 224). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 513); (Dankoff-Kelly 1984: 379).

1.1.5. çapturmak: *ol anın boynın çapturdı* “o, onun boynunu vurdurmak için emir verdi. Uygur lehçesinde”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 284). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 180); (Dankoff-Kelly 1984: 52).

1.1.6. ön-: *ol ewke öndi* denir; “o evine gitti” demektir. Bu Uygur lehçesidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 88). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 169); (Dankoff-Kelly 1982: 179).

1.1.7. öndür-: *Ol anı evke öndürdi* “o evi gösterip onu yöneltti”. Bu Uygur lehçesidir. Oğuzlar bunu bilmez. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 107). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 225); (Dankoff-Kelly 1982: 207).

1.1.8. yalawar: Uygur lehçesinde hükümdarın elçilerine verilen ad. Atasözü: *Yaş ot küymes yalawar ölmes* “Taze ot nasıl yanmaz ise elçi de ölmez. Gönderenin mektubunda sertlik ve kabalık olsa bile.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 369 ve 320). Atalay, sözcüğü *yalafar* biçiminde okur (Atalay 1992: c. 2, 288 ve c. 3, 47). Ayrıca krş. (Dankoff-Kelly 1984: 172 ve 107).

1.1.9. yartmak: “para” için kullanılan *yarmak*’ın Uygur lehçesindeki biçimi. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 526). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 3, 432); (Dankoff-Kelly 1984: 371).

Onlar, yüce ve aziz Allah’ın bir kula lanet etmesiyle bir kulun, emrinde olan kendisi gibi birine lanet etmesini ayırmışlardır. Birisini üstünlü, bunu ise esreli yapmışlardır. Bu da yüce Allah’ın elçisini, hanın elçisinden ayırt etmeleri gibidir. Yüce Allah’ın elçisine *yalawaç* derler; *yalawar* ise Uygur lehçesinde hanın elçisidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 320). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, s. 288); (Dankoff-Kelly 1984: 107).

1.2. Uygur Adının Geçtiği Kayıtlar:

1.2.1. DLT’de Uygurlarla ilgili ilk kayıt, boyların sıralanması ve adlarının anılmasında geçer (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 10). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 28); (Dankoff-Kelly 1984: 82).

1.2.2. Balık: Kale ve şehir. Müslüman olmayanların ve Uygurların lehçesinde. *Biş balık* buradan adlandırılmıştır. Uygur şehirlerinin en büyüğüdür Anlamı “beş şehir”dir. *Yaşı balık*: Onlara ait bir başka şehre de *Yaşı balık* denir; “yeni şehir demektir”. (Ercilasun-Akkoyunlu

2015: 163). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 379); (Dankoff-Kelly 1982: 290). T. Banguoğlu bu kentin, Turfan yakınlarında *Yeni Şahr* adıyla kaydedilen Yeni Turfan olabileceğini belirtir (1958: 99).

1.2.3. Beçkem: alamet. İpekten veya yaban öküzü kuyruğundan yapılır. Savaş gününde kahraman kendini bununla tanıtır. Oğuzlar bunu *berçem* diye adlandırırlar. Şiir: *beçkem urup atlaka/Uygurdaki Tatlaka/Oğrı yawuz ıtlaka/kuşlar kipi uçtumuz*. Diyor ki: Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik – halkı kastediyor- Kuşların uçuşu gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 211). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 483); (Dankoff-Kelly 1982: 359).

1.2.4. Bögür: Küçe ile Uygur arasında, dağ zirvesinde bir kale. Sınır kalesidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 155). Atalay'da *bükür* (1992: c. 361); Dankoff-Kelly'de ise *bögür* okunmuştur (Dankoff-Kelly 1982: 279). Ayrıca krş. (Banguoğlu 1958: 94).

1.2.5. Çat-: *Ordulanıp yüksek tagıg oglak çatar/Uygur tatın yuwga alıp yomgın satar*. Dağın tepesinde pusuya yatan bir adamı niteleyerek diyor ki: O, dağın tepesinde yerleşti. Hâlâ kuzuyu oğlak vb. şeylere katmaktadır; yani çobandır. Buna rağmen Uygurlara saldırarak onlardan sürü alır ve onları satar. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 324). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 294); (Banguoğlu 1958: 101); (Dankoff-Kelly 1984: 111).

1.2.6. Çomak: Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 164). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 381); (Dankoff-Kelly 1982: 292).

1.2.7. kamdu: Dört arşın uzunluğunda, bir karış genişliğinde kumaş parçası. Üzerine Uygur hanının mührü basılır ve alışverişler onunla yapılır. Eskiyip yıprandığı zaman yedi yılda bir yamalanır, yıkanır ve üzerine mühür tekrar basılır (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 181). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 418); (Dankoff-Kelly 1982: 317).

1.2.8. Kimi 'gemi'. Türklerde esreli kef ile. Şiir: *kimi içre öldürüp/Ila suwın keçtimiz/Uygur tapa başlanıp/Mınlak ilin açtımız*. Diyor ki: Gemiye bindik ve İla suyunu geçtik. Bu, büyük bir ırmaktır. Uygur'a doğru yöneldik ve Mınlak'ı fethettik. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 448). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 3, 235); (Dankoff-Kelly 1984: 272).

1.2.9. Kiñüt: Uygur sınırında bir şehir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 494). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 3, 362); (Dankoff-Kelly 1984: 334).

1.2.10. Koçu: Uygurlarda bir şehrin adı. Orada, ülkenin bütünü bununla adlandırılır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 442). (Atalay 1992: c. 3, 219); (Dankoff-Kelly 1984: 263). Ayrıca *Koçu* maddesinin ikinci yazımında da "Uygur ülkesinin adı" denmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 450).

1.2.11. Küsen: Küçe denilen şehrin adı. Uygur sınırındadır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 174). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 404); (Dankoff-Kelly 1982: 308).

1.2.12. Tarım: Uygur ülkesinin uç bölgesinde, Küçe yakınlarında bir yerin adı Usmı tarım'dır; nehir oradan akar ve bu nehir onunla (Tarım olarak) adlandırılır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 171). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 397). (Dankoff-Kelly 1982: 302).

İrmak adının tarifinde verilen kent adı, Atalay'da *Köçe*, Ercilasun-Akkoyunlu'da *Küçe*, Dankoff-Kelly'de *Kuçā* olarak verilmiştir. T. Banguoğlu, bu yer adının iki farklı yerde daha geçtiğini ancak buralardaki yazımında, çok önemli olmayan küçük farklılık bulunduğunu belirterek bu yerin Kuça'nın kuzeydoğusunda olması gerektiğini ifade eder

(1958: 93-94). Bu kent bugünkü Kuça'dır. DLT'de *kef* harfi ile yazılmış olduğuna göre herhâlde *Küçe* olarak okumak daha doğru olur.

1.2.13. *Tat*: Yağma ve Toxsıların nezdinde Uygur kâfirleri. Onların ülkesinde onlardan duydum. Konuşma sırasında “Uygur ve Çinli” anlamında *Tat Tawgaç* diyorlar. Bu atasözünün yorumu onlara da gider. Çünkü onların vefası yoktur. Diken nasıl ki kökünden sökülmeği hak etmiştir; Uygur da gözünden vurulmayı hak etmiştir. Diğer bir atasözü: *Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas*. Anlamı: Türklere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki börk de olsun. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 317). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 280-281); (Banguoğlu 1958: 97-98); (Dankoff-Kelly 1984: 103).

1.2.14. *Tıl* ‘dil, lehçe’. Bundan *Uygur tılı* denir. ‘Uygur lehçesi’ demektir. *Xıtay tılı* ‘Çin Dili’ demektir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 402). (Atalay 1992: c. 3, 133-134); (Dankoff-Kelly 1984: 216).

1.2.15. Uygur: Beş şehirli bir vilayetin adı. İskender orayı, Türk hakanı ile barıştığı zaman kurdu. Muhammed Çakır Tonka oğlu Nizamü’l-din İsrâfîl Togan Tigin babasından naklen bana dedi ki: İskender Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk hakanı ona dört bin kişi gönderdi. Tolgalarının kanatları şahin kanadı gibi idi. Oklarını öne nasıl atıyorlarsa, arkaya da öyle atıyorlardı. İskender bunları görünce hayretler içinde kalarak *izna:n xu:z xurend* dedi; yani bunlar kendi kendilerini besleyebilirler; başkalarının yiyeceklerine ihtiyaç duymazlar; çünkü av, onlardan kaçamaz ve istedikleri an onu yiyebilirler. Bundan dolayı vilayet *Xuzhur* adını aldı.... “Uygur” da *xâ*’yı elif’e çevirdiklerinde, *xuz*’daki *zel*’i de ye yaptılar. Bu büyük bir kuraldır. Yani zel, ye yapılır. Sonra, *xur*’daki *xâ*’yı da gayın yaptılar. *Xâ*’nın gayın’la ve gayın’ın *xâ* ile değiştirilmesi de caizdir. ... O vilayet beş şehirdir; halkı, en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır. Bunlar; İskender’in kurduğu Sülmi, sonra Koçu, sonra Can Balık, sonra Biş Balık, sonra Yağı Balık. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 54). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 111-113); (Banguoğlu 1958: 96); (Dankoff-Kelly 1982: 139-140).

1.2.16. Hükümdar (Şu), Çin’e geçti; Zülkarneyn de ardından gitti. Uygur yakınlarında ona yaklaşıncı Daha sonra Zülkarneyn onunla barıştı ve Uygur şehirlerini kurdu. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 520). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 3, 416); (Dankoff-Kelly 1984: 363).

1.2.17. Uygur adı şu cümlede geçer: “En doğrusu; Yagma ve Toxsılar ile tâ Uygur şehirlerine kadar ...” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 11). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 30), (Dankoff-Kelly 1984: 84).

1.2.18. Uygur adı şu atasözünde geçer: *Uygur yıgaç uzun kes temür kısa kes*. Tahtayı keserken uzun kes; demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır. Onların (Uygurların) bir tellalı vardır; her gün bağırarak bu öğüdü onlara öğretir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 236). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 2, 11-12); (Dankoff-Kelly 1982: 393).

1.2.19. “Uygurlar da katışıksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştukları ikinci bir dil vardır. Kitabın başında bahsettiğim 24 harften ibaret yazıları vardır; onu yazışmalarında kullanırlar. Uygurların Çin ile birlikte kullandıkları başka bir yazıları daha vardır. Onunla kutsal kitaplar ve resmî belgeler yazılır. Kültürlü olmayanlar bu yazıyı okuyamaz. Kültürlü olanlara ben şehirli adı verdim” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 11). Ayrıca krş. (Atalay 1992: c. 1, 29), (Dankoff-Kelly 1984: 83).

Uygurların ikinci bir dile sahip oldukları konusu, yeterince tartışılmamış bir konudur. T. Banguoğlu, Kâşgarlı’nın sözünü ettiği ikinci dil ve alfabe konusunda, Soğd veya Maniheizt alfabelerinden biri olabileceğini düşünür ancak “Çinlilerle müşterek olması”

kısmını izah edemediğini belirtir ve Uygurların aralarında başka bir dil olduğu konusunun muhtemel olmadığını, bu rivayetin belki Uygur tacirlerinin bildikleri bir yabancı dilden galat olabileceğini belirtir (1958: 109). Ercilasun, bu dilin Çince olduğunu öne sürer (2009: 10). Hakan Aydemir ise, Uygurların o dönemde etkileşim içerisinde bulunduğu diğer milletlerin dillerinin olup olmadığını değerlendirdikten sonra bu dilin Toharca olabileceğini önerir (2011: 397-398). Yani burada, Uygurlar diye kastedilen, gerçekte Toharlardı. Gerçekten de Türkleşmiş olduğu iddia edilen Toharların hem kendi dillerini hem de Uygurca'yı konuşup yazıyor olmaları, Budist Uygur dönemi için normal görünmektedir. Hatta Aydemir, ilginç bir not ekleyerek Kâşgarlı Mahmud'un, bu ikinci dilin adını neden yazmadığı konusunda ise, Karahanlı Devleti'nin doğu bölümlerinde yer alan Uygur bölgesine gitmediğini, bizzat gözlemleri bulunmadığını ve aldığı duyumlar ile yazdığını belirtmektedir (2011: 398).

1.2.20. Yulduz Köl: Küçe (Kuça), Kiñüt ve Uygur sınırları arasında bir gölün adı (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 403). Atalay bu sözcüğü *yolduz köl* biçiminde okumuştur (Atalay 1992: c. 3, 136). Ayrıca krş. (Dankoff-Kelly 1984: 217).

2. Genel Değerlendirme

Kâşgarlı Mahmud, ölümsüz eseri DLT'de sözcüklerin ses bilgisi, şekil bilgisi, anlam bilgisi ve köken bilgisi özelliklerini belirlemesinden dolayı Türk dili bilgini olarak nitelendirilebilir. Kâşgarlı'nın verdiği sözcük örneklerinde, hangi diyalekt tarafından kullanıldığının belirtilmesi de ayrıca önemlidir. Yani DLT, 11. yüzyıldaki Türk dilinin diyalektlerinin durumu, ses ve şekil özelliklerinin verilmesi gibi birçok konuda Türk dili tarihi araştırmalarının en temel kaynaklarından biridir.

DLT'deki diyalekt örneklerine bakıldığında, diğer lehçelere oranla, Uygurcanın az sayıda örnek üzerinde gösterildiği görülmektedir. Eserde dokuz yerde “Uygur lehçesinde” kaydı tespit edilmiştir. Tespit edebildiğimiz yirmi kayıt ise Uygur adının geçtiği yerlerdir. Kâşgarlı Mahmud, yukarıda verdiğimiz dokuz sözcük dışında, hiçbir sözcüğe Uygurca kaydı düşmemiştir. Karahanlı dönemi yazı dilinin temelinin eski Uygurca olmasından dolayı, Kâşgarlı Mahmud, eserinde sözcüklerin Uygurca biçimlerine pek yer vermemiştir, görüşü öne sürülebilir. Çünkü kullandığı yazı dili zaten Uygurcanın devamı bir yazı dili idi. Ancak Karahanlı devletinin doğu bölümünde yaşayan Budist Uygurlardan yeri geldikçe bahsetti, çünkü onlar Müslüman değildi ve onlardan nefret ediyorlardı. Bu nedenle eserde yer alan birçok şiir parçasında Budistlere, çoklukla Uygurlara en ağır hakaretlerde bulunmuştur.

3. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un DLT'si, yalnızca 11. yüzyıl Türk dünyasını yansıtmayı bakımından değil bütün Türk dili tarihi bakımından önemli bir eserdir. Günümüze kadar gelmiş her Türk yazı dili, kendi diyalektinin tarihî özelliklerini görebilmek için mutlaka DLT'den yararlanması gerekir. Kâşgarlı Mahmud, o dönemde yaygın olarak kullanılan, konuşuru çok olan ve muhtemelen yazı dili olan diyalektler hakkında eşsiz bilgiler vermiş, ancak Karahanlı yazı dilinin bağlı olduğu Uygurcadan diyalekt özellikleri bakımından, etraflıca söz etmemiştir. Bunu, mensup olduğu yazı dili olan Karahanlı Türkçesinin, temelde eski Uygur Türkçesi yazı geleneğine ait olmasına bağlamak mümkündür. Karahanlı Devleti'nin doğusunda yaşayan Budist Uygurlardan da yeri geldikçe ve çok zaman aşağılayıcı üslupla bahsi ise, onların Müslüman olmamaları ile açıklanabilir.

4. Kaynaklar

- Alimov, Rysbek. “Divanu Lugati’t-Türk’e Göre Kıpçakların Dili”. *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*, İstanbul, 2011, 147-158.
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I-III. İstanbul, 1992: Türk Dil Kurumu.
- Aydemir, Hakan. “Kâşgarlı Mahmud ve “Uygurların İkinci Dili” Üzerine”. *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*, İstanbul, 2011, 395-405.
- Aydın, Erhan. *Yenisey Yazıtları*. Konya, 2015: Kömen.
- *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul, 2016: Bilge Kültür Sanat.
- *Uygur Yazıtları*. İstanbul, 2018: Bilge Kültür Sanat.
- Bailey, H. W. “Saka Studies: The Ancient Kingdom of Khotan”. *Iran* 8 (1970): 65-72.
- Banguoğlu, Tahsin. “Kâşgarî’den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1958 (1958): 87-113.
- “Kâşgarî’den Notlar II: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959 (1959): 23-48.
- “Kâşgarî’den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960 (1960): 23-48.
- Dankoff, Robert ve James Kelly. *Mahmūd al-Kâşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. Turkish Sources VII. Part I-III. Harvard 1982, 1983, 1984: Harvard University.
- Doerfer, Gerhard. *Khalaj Materials*. Bloomington, 1971, 173-174.
- “Mahmūd al-Kâşgarī. Arju, Chaladsch”. *Ural-Altaische Jahrbücher* 7 (1987): 105-114.
- Emet, Erkin. “Divan-u Lugati’t Türk ve Uygur Ağızları”. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmut ve Dönemi*. Ankara, 2008: Türk Dil Kurumu, 171-204.
- Ercilasun, Ahmet B. “Divânü Lûgati’-t-Türk ve Uygurlar”. *Turkish Studies* 4/8 (2009): 5-12.
- ve Ziyat Akkoyunlu. *Divânü Lugâti’t-Türk*. 2. bs. Ankara, 2015: Türk Dil Kurumu.
- Gökdağ, Bilgehan A. “Kençekler ve Kençekçe”. *Dil Araştırmaları* 1 (2007): 97-108.
- Gülsevin, Gürer. “Divanu Lûgati’t-Türk’teki Oğuzca Özelliklere Karşılaştırmalı Bir Bakış”. *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*, İstanbul, 2008a, 331-345.
- “Kâşgarlı Mahmut’un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Halaçça Olabilir mi?” *Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Rize, 2008b: Rize Üniversitesi, 286-294.
- “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?” *Bilig* 76 (2016): 269-300.
- Güner, Galip. “Divânü Lugâti’t-Türk’te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”. *Bilig* 48 (2009): 75-90.
- Karahan, Akartürk. “Divânü Lugâti’t-Türk’e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi”. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmut ve Dönemi*, Ankara, 2008: Türk Dil Kurumu, 467-477.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- *Divânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara, 2013: Türk Dil Kurumu.
- Killi, Gülsüm. “Türk Diyalektolojisi Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Dîvânu Lugâti’-Türk”. F. Sema Barutçu Özönder (ed.): *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, Ankara, 2008: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 375-403.
- Korkmaz, Zeynep. “Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi”. *Türk Dili* 253 (1972): 3-19.
- Pritsak, Omeljan. “Kâşgarîs Angaben über die Sprache der Bolgaren”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109 (1959): 92- 116.
- Toprak, Funda. “Divanü Lugati’t-Türk’te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri”. *Türkoloji Dergisi* XVI.2 (2003): 79-90.
- Zieme, P. “Ordo Uluş, Solmı and Beşbalık”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/3 (2009): 255-266.

SOSYO-KÜLTÜREL ORTAMDA HATAY'DA İKİ DİLLİ BİREYLERİN DİLE BAKIŞ AÇILARI ÜZERİNE BİR SAHA ÇALIŞMASI

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kürşat TÜRKAN
Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye
hkturkan@mku.edu.tr

Doç. Dr. Bülent ARI
Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye
bari@mku.edu.tr

GİRİŞ:

Hatay yöresi, tarihin her döneminde, hem coğrafi hem de kültürel yönden, Anadolu ile bütünleşmiş bir görüntüye sahiptir (Charles 48-50). Gerek tarihsel yönü gerek hâlihazırdaki kültürel çeşitliliği itibarı ile Hatay ili, zengin bir araştırma alanıdır. Tarih boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan bir sınır ili olan Hatay, bünyesinde farklı kültürleri barındırmaktadır. Farklı kültürlerin birlikte yaşamasından dolayı Hatay ili birden fazla dil için de bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Arapça ve Türkçe günlük yaşamda etkin olarak kullanılmaktadır. Demografik olarak Hatay ilinin farklı bölgelerinde yaşayan Hristiyan, Sünni ve Alevi Arap kökenli insanlar, günlük yaşamlarında hâlen etkin olarak Arapçayı kullanmaktadırlar. Hatay ili içerisinde kültürel olarak dışa kapalı bölgelerde ana dili Arapça olan ve ülkenin resmi dili Türkçeyi sonradan öğrenen iki dilli bireyler bulunmaktadır. Aynı zamanda, bu kültürel kapalılığın etkisinin zaman içerisinde azalması ile birlikte doğuştan itibaren her iki dili de eşzamanlı olarak öğrenen iki dilli bireyler bulunmaktadır. Sonradan öğrenilen ve doğuştan itibaren öğrenilen olmak üzere “iki dillilik” Hatay’ın bir gerçeği olmuştur.

Türkiye’nin kültür başkenti olan Hatay, tarihin her döneminde gözde bir kent olmuştur. Kendine has bir kozmopolit yapısı her dönemde korunmuştur. İlgili yapılar, nesilden nesile aktarılırken arada bir boşluk oluşmamıştır. İşte bu yüzden Selçuklu dönemi ya da Osmanlı döneminde nasıl bir hoşgörü hâkimse aynı hoşgörüyü bugün de görmekteyiz. Yüzyıllardır Hatay halkı farklı etnik kökenleri, dinleri ile bir arada yaşamayı öğrenmiştir ve bu süreç kendiliğinden olan bir süreçtir. Kültürel asimilasyon olmadan her topluluk kendini idame ettirmiştir. Bu, çok kültürlü yapısı, Hatay’ı birçok devletin gözde merkezi hâline getirmiştir. Milletlerin de aradığı arzuladığı tablo Hatay tablosu olmuştur. Söz konusu yapının büyük çoğunluğunu Sünni Türkler, Nusayri Araplar, Alevi Türkler, Sünni Araplar, Hristiyan Ortodoks, Katolik ve Protestanlar, Ermeniler, Yahudiler ve diğer birçok topluluk, bu çok kültürlü yapının dinamiklerini oluşturmaktadır (Başeymez 26-27). Hatay ilini etnik çeşitlilik açısından incelemek istediğimizde 1924 yılı verilerine göre Gâlip et-Tavîl (327-328), İskenderun’da yirmi bin, Antakya’da on iki bin ve Süveydiye, Harbiye ve Karamut’ta ise yaklaşık olarak kırk bin Alevi’nin bulunduğunu belirtmektedir. Araştırmacı yazar Mehmet Tekin de (220) 1922 yılı Hatay Sancağı sınırları içerisindeki Arap, Ermeni, Hristiyan, Musevi ve Nusayrilerden oluşan etnik çeşitliliğe değinmektedir. 1965 nüfus sayımı bilgilerine göre ise, 30.000 Arap Sünni, 148.072 Nusayri, 5000 Ortodoks bulunmaktaydı. Doğruel’e (31) göre ise; Hatay ilinde kesin olarak belirlenmemekle birlikte, bugün çoğu Antakya ve Samandağ’da olmak üzere yaklaşık 400.000 Nusayri Alevi, 4000 civarında Arap Ortodoks, 120’si Vakıflı Köyü’nde olmak üzere 1000 civarında Ermeni

yaşamaktadır. Suriye ile sınır bölgeleri olan Reyhanlı ve Altınözü bölgelerinde ve köylerinde de Sünni Araplar ikamet etmektedir.

Dil, evrensel olarak insanın kurmuş olduğu sosyal yapılar içerisinde bir iletişim aracı görevi görmektedir. İnsanın diğer türlerle olan fiziki ilişkilerinde bilgi akışını sağlayan köprü görevini üstlenmektedir. Dilin, bu sosyal bir araç görevi görmesini Holloway (396), medeniyetlerin gelişmesinde bir mihenk taşı olan “*alet yapımı*” ile eşdeğer görmektedir. Sosyal yapı içerisindeki biriktirme sistemi, dil içerisinde de var olmaktadır. Dil, farklı disiplinler tarafından farklı şekillerde algılanmakta ve çalışılmaktadır. Tanımlayıcı/betimleyici dilbilimciler tarafından dil, diğer dillerin içerdiği yapılar, sesler ve ekler gibi özellikleri ile ele alınmaktadır (29). Bir insan davranışı olarak dilin, davranışsal açılardan ele alınması ve dil ile zekâ/akıl arasındaki ilişkinin açıklanması ise Psikolinguistiğin çalışma alanı içerisine girmektedir. Psikolinguistik alanında araştırma yapmak isteyen bir araştırmacının psikoloji ve dilbilim alanında da bilgi sahibi olması gerekmektedir (Malinowski 8; Güvenç 108). “*Doğal iki dillilik*” (natural bilingualism) terimi, resmi bir eğitim olmaksızın bireyin günlük hayatta doğal iletişim yoluyla iki dili öğrenmesini anlatmak için kullanılmaktadır ve genellikle de erken yaşlarda öğrenilmektedir (Skutnabb ve ark., 95). Elit iki dillilik ve halk iki dilliliği arasında paralel bir ayrımsama vardır. Elit iki dilliler, oldukça yüksek eğitim düzeyine sahiptirler ve eğitimlerinin bir kısmı, dilleri doğal olarak kullanma yoluyla yabancı dillerde gerçekleşmektedir. Diğer yandan halk iki dilliliği diye nitelendirdiğimiz türe giren bireyler, genellikle bu dili konuşan insanlarla (diğer insanları kendi dillerini konuşmaya zorlayan insanların bulunduğu gruplar arasında bulunmak) pratik temaslara girmek zorunda kalan kişilerdir. Halk iki dilliliğine giren bireyler, çoğunlukla dilsel bir azınlıkta bulunan gruptan gelen kişilerdir; fakat bazen de özellikle baskıcı dilsel çoğunluğun bulunduğu üçüncü dünya ülkelerinden gelebilmektedirler (Skutnabb ve ark., 97).

Bu bağlamda çocuklar üzerinde iki dillilik çalışmaları yapan Romaine (183-185) çocuklarda iki dilliliği altı ayrı kategoride incelemektedir:

1. Bir kişi - bir dil

Ebeveynler farklı dil konuşmaktadırlar ve bunlardan birisi içerisinde bulundukları o toplumun genel olarak konuştuğu dildir (dominant dil). Ebeveynler, çocukla olan konuşmalarında kendi dillerini kullanmaktadırlar.

2. Genel olmayan (non-dominant) ev dili

Ebeveynler farklı dil konuşmaktadırlar ve bunlardan birisi içerisinde bulundukları o toplumun genel olarak konuştuğu dildir. Ebeveynlerin her ikisi de ev dışarısında kullanılmayan ve çocuğun dışarıda kullanmak zorunda kaldığı dilin dışındaki hâkim/genel olmayan (non-dominant) dili konuşurlar.

3. Toplum desteği olmaksızın genel olmayan (non-dominant) ev dili

Ebeveynlerin her ikisi de genel olmayan toplumun konuşmadığı dili kullanmaktadırlar. Her iki ebeveyn de çocukla olan konuşmalarında kendi dillerini kullanırlar.

4. Toplum desteği olmaksızın genel olmayan (non-dominant) çift ev dili

Ebeveynlerin her ikisi de farklı dilleri konuşmaktadırlar ve konuştukları dillerin her ikisi de toplumun genel olarak konuştukları dil grubuna ait değildir. Ebeveynlerin her ikisi de çocukla olan konuşmalarında kendi dillerini konuşmaktadırlar.

5. Genel olmayan dile sahip ebeveynler (non-native)

Ebeveynlerin her ikisi de toplumun genel olarak konuştuğu (dominant dil) dili konuşmaktadırlar. Ebeveynlerden birisi çocukla olan konuşmalarında daima kendine ait olmayan bir dille konuşmaktadır.

6. Karışık diller

Ebeveynler iki dillidir ve toplumun bazı bölümleri de iki dilli olabilir. Ebeveynler dil değişikliği (code- switch) yapabilirler ve dilleri birbirine karıştırabilirler.

Dillerin ve kültürlerin bir araya gelmesi neticesinde oluşabilecek dil çeşitliliklerini ise Hamer ve Blanc (118) dört ayrı kategoride ele almaktadır:

1. Kişi, evde içerisinde bulunduğu toplumun genel olarak konuştuğu dilin dışında bir dil kullanmaktadır.
2. Kişi, evde iki ayrı dil kullanmaktadır ve bunlardan birisi içerisinde bulunduğu toplumun genel olarak kullandığı dillerden birisidir.
3. Kişi, evde iki ayrı dil kullanmaktadır ve bu dillerin her ikisi de içerisinde bulunduğu toplum tarafından kullanılmaktadır.
4. Kişi, evde iki ayrı dil kullanmaktadır ve bunların her ikisi de içerisinde bulunduğu toplum tarafından kullanılmamaktadır.

Yapılmış olan bu tasniflerden hareketle Hatay ili geçmişten bugüne Türkler dışında yörede yaşayanlar bağlamında etnik çeşitlilik bakımından çok etnili bir yapıya sahiptir. Hatay'da Türk Sünnilerden sonra nüfus bağlamında en kalabalık grup olan Nusayriler (Arap Aleviler), nüfus oranı itibariyle ikinci sırada yer alır. Arap Sünniler ve Arap Hristiyanlar da nüfusça azımsanmayacak sayıdadırlar. Türk Sünnilerin ana dilleri Türkçedir. Bu grubun dışında kalan Arap Alevi, Arap Sünni ve Arap Hristiyanların ana dilleri Arapçadır (Türk 30). Hatay ilinde Arapçanın etkin bir şekilde varlığını sürdürmesinin bir diğer etkili nedeni de Hatay'da yaşayan Sünni ve Alevi Arap kökenli vatandaşların Suriye topraklarında akrabalarının yaşıyor olmasıdır. Vatandaşlar, geçmişte her yıl özellikle özel günlerde ve dini ve resmi bayramlarda, iki ülkenin birbirine tanıdığı kolaylıklar sayesinde Suriye topraklarındaki akrabalarını ziyaret edebilmekte ve aynı şekilde akrabaları da Hatay'ı ziyaret edebilmekte ve bireyler kullandıkları Arapçayı canlı tutabilmektedirler.

Dini sebepler de Arapçanın sürdürülmesi ve iki dilli ortamın oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Ana dili Arapça olan toplulukların dini ritüellerinin Arapça olması, dualarını Arapça okumaları ve kutsal kitaplarının Arapça olması, Arapçanın yaygın olarak kullanılmasına yol açmaktadır. Özellikle Nusayrilerin dini ritüellerini Arapça gerçekleştirmeleri ve çok sayıda dini bayramların olması ve Arap Aleviliğinde önemli bir yer tutan “*amcalık geleneği*” ritüelinin Arapça olarak gerçekleştirilmesi Arapçanın etkin bir şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır (Türk 103). Bir toplumun kültürü, adetleri, gelenekleri, görenekleri, yasaları, kuralları, değerleri ve normları ile ilgili gerekli bilgilere sahip olabilmek için o toplumun diline bakmak gerekmektedir. Toplumun dilindeki kelimeler, kelime kullanışları ve yapılar, şüphesiz bize o toplumla ilgili fikirler edinmemizi sağlayacaktır. Hatay'ın merkez il ve ilçeleri başta olmak üzere çeşitli kırsal noktalarda aynı anda iki dili olan on bir farklı bireyin dile bakış tarzlarıyla ilgili katılımlı gözlem yoluyla mülakat yapılarak örneklem alınmıştır. Bilingualism yani iki dilliliğin çeşitli yönlerden

içerisinde bulunan bireylerin sosyo-kültürel hayatta ikinci dile yaklaşım tarzları ve bakış açıları ise şöyledir:

“Geçenlerde öğretmenimle yaptığım bir sohbet sırasında ilkokula kadar evlerinde hiç Türkçe konuşulmadığını sadece Arapça konuşulduğunu öğrendim. Nedenini sorduğumda da: ‘Eğer evimizde Türkçe konuşulsaydı biz Arapça öğrenemezdik. İlkokulda başlayan Türkçe eğitimi üniversite bitene dek devam edeceğinden ailelerimiz bizi bu şekilde büyütmeyi uygun gördü. Eğer biz bu şekilde Arapçayı öğrenmeseydik atalarımızdan annelerimize ve babalarımıza dek süregelen bu dili öğrenemeyip unutacaktık.’ dedi. Aslında bundan oldukça etkilendim. Bu durumdan etkilenmemin sebebi; çok güzel bir Türkçesi olmasının yanında Arapçayı da çok iyi bilmesi hem gelecekte işine yarayacak hem de özünde olan ana dilini taşıyacak olmasıydı. Bu durumun avantajını kullanarak ‘iki dil biliyorum ben!’ diyecekti belki de. Günümüzde Hatay’da bu durum hâlâ mevcuttur. Aileler küçük çocuklarına en başta asıl dilleri olan Arapçayı öğretiyorlar. Çocuklar ilkokula kadar anadillerini öğrendiklerinden ilkokuldan sonra Türkçe eğitimi alıyorlar. Küçükken bilgileri daha hızlı kavrayan zihnin olanaklarından yararlanan aileler, çocuklara Arapçayı daha çabuk öğretiyorlar bence. Büyüyen çocukların zihinlerindeki ilk bilgiler bunlar olduğundan unutulmuyor. İlkokuldan itibaren sıfırdan öğrendikleri Türkçe ile de günlük konuşma dilini de öğrenmiş oluyorlar. Böylelikle hem ana dillerinden kopmuyor hem de Türkçeyi rahatlıkla konuşabiliyorlar. Bu metotla büyüyenler, çocuklarını da böyle büyütüyor. Çocuklar mutlu, aileler mutlu... Bu durum geleneksel olarak böyle devam etmektedir. Ne zamana kadar devam eder bilinmez; fakat iki dilliliğin bu şekilde aktarılması ciddi bir zenginlik olmuştur yöre insanı için. Söz konusu bu durum da doğal olarak iki dilliliği doğurmuştur.” (KK1).

“Meryem ve kardeşi Almanya’da yaşıyordu. Meryem’in ailesi Türkçe ve Arapça biliyor kendisi de bulunduğu ortamdan dolayı Almancayı ana dili olarak kullanıyordu. Meryem ve kardeşi ailesini evde Arapça konuşurken gördüğü için dilleri az da olsa Arapçaya alıştı. Türkiye’ye geldikleri vakit Türkçe konuşurken şiveleri Almancaya kayıyor ve Türkçeye göre dilleri biraz daha kaba kalıyordu. Büyüdükçe ve Almancayı daha çok öğrendikçe asıl ana dilleri olan Türkçeyi yabancı dil olarak görmeye başlamışlardı. Türkiye’ye geldiklerinde sanki yabancı bir dil konuşuyor gibiydiler. Meryem’in ailesi Arap olduğu için çocuklarına Arapça da öğretmek istediler. Arapça Almanca gibi gırtlaktan çıkan seslere sahip olduğu için Arapçaya daha çok aşına oldular. Sonuç olarak Arapçayı Türkçe kadar iyi öğrenemediler. Nitekim Türkiye’ye geldiklerinde nineleri ve dedeleri ile Arapça konuşur; kendi yaşıtları ile de Türkçe konuşur oldular. Tek zararı ise konuşurken ani bir heyecanla ana dili gördükleri Almancaya kaymalarıydı. Ama dil öğrenmek her zaman bir avantajdır.” (KK2).

“Benim küçüklüğümde beri evde Arapça konuşuluyordu. Fakat yaşadığım yerde kimse Arapça bilmiyordu. Haliyle bu durum çok sıkıntı yaratıyordu. Dışarda Arapça konuşmuyoruz; çünkü insanlar bu dili bilmiyor ve malum yanında iki insan bilmediğin bir dilde konuştuğunda ‘Bunlar bana küfür mü ediyor?’ diyip mimiklerine bakar ne demeye çalıştıklarını anlamaya çalışırsın. Biz Arapça konuştuğumuzda insanlar da bize bu şekilde bakıyorlar. Kötü bir his tabi. O yüzden insanlara hiçbir zaman bu şekilde hissettirmek istemem. Bazen kendimi unutup cümlelere birer ikişer Arapça kelime sıkıştırıyorum. İnsan sinirlendiği zaman özü ortaya çıkarmış derler. Benim durumum da bu. Bence biz en iyisi evde konuşmaya devam edelim. Orada kimsenin rahatsız bakışlarına ya da yanlış anlamalarına maruz kalmayız. Yine de Arapça bildiğim için mutluyum.” (KK3).

“İki dillilik ailede konuşulan dille yaşadığımız çevrede konuştuğumuz dilin farklı olmasıdır. Ailede öğrenilen dil Arapça, bu yüzden ailede Arapça sıkça konuşulur. Dışarı çıktığımızda durum değişiyor ve hemen Arapça yerine Türkçe konuşmaya başlıyoruz. Bizim evde iki dillilik çok bariz görülmektedir. Ailemle evdeyken sık sık Arapça konuşuruz. Ninelerimiz dedelerimiz çok az olsa da Türkçe bilirler. Biz yeni nesil olarak maalesef Arapçayı onlar kadar çok kullanmıyoruz. Ama yine de konuşma anında kimi zaman ağızım Arapçaya kayıyor. Ailem evde iken Arapça konuşuyoruz; fakat yabancı biri gelince veya dışarı çıkınca Türkçe konuşuyoruz. Ailemin anlaşma sağladığı dil genel olarak Arapça oluyor; fakat bazen iki dil birbirine girebiliyor. İki dili iyi bilen yetişkinler de olduğu gibi çocukların da iki dilden sözcükleri bir arada kullanması normal bir durum. Bu, çift dil öğrenmenin çocukların kafasını karıştırdığı anlamına gelmez. Çift dilli çocukların birçoğu baskın olarak kullandığı dilden kelimeleri diğer dilin içine çeker. Bu geçici bir durumdur ve her iki dilin öğrenimi tamamlandıkça giderek azalır. İki dilliliğin herhangi bir zararı yok aksi hâlde yararı var; çünkü bir dil bir insandır. Zararları ise ikinci dilin bizim ana dilimize bazen kattığı kelimelerdir. Örneğin Hatay’da Türkçe konuşurken hiç bir anlamı olmayan ‘Kal bana bunu dedi.’ cümlesindeki “kal” kullanımının bir anlamı yoktur bence.” (KK4).

“İnsan sarrafiyım ben, sen kesin Türk’sün veya sen kesin Arap’sın.” gibi cümleler duymak çok olağan buralarda. Buralar neresi mi? Elbette Hatay. İki dilliliğin asıl memleketlerinden. Herkes ne tamamen Türkçe konuşuyor ne de tamamen Arapça. Herkes bir dilin ucundan tutmuş bazen de iki dilin birden. Kimisi aile içinde, kimisi çalıştığı ortamda, kimisi de akrabalarından duyuyor Arapçayı. Aslı Türk olan diyarlarda atalarından yadigâr dillere sahip çıkıp devamını getiren oldukça çok. Nelere sebep olduğu konusu oldukça geniş. Elbette güzel şeyler de var bunların içinde. Yeni bir lisan, yeni bir kültür, yeni yeni değişler yeni bir insan demektir ya hani. İki dillilik yeni olmasa da buralarda bu çember oldukça geniş. Nasıl genişliyor dediğinizi duyar gibiyim. Onu da şöyle açıklayayım; çocuklar az da olsa annesi Arap ise annesinden, babası Arap ise babasından, öğreniyorlar Arapçayı. Sonra da onlar çocuklarına öğretiyor, çocukları da kendi çocuklarına derken bu böyle gidiyor. Aktarım söz konusu olunca çember de böylece yeni kuşaklar oluşturuyor. Anne ve baba çocuğa aktarıyor, normal olarak bu çember genişleyiveriyor. Bu durum güzel mi, kötü mü bilinmez. Göreceli bir durum söz konusu olsa da mutlu mesut geçinip gidiyoruz işte. Bazen aynı dili kullanamamak da ortak dil buluveriyoruz. İki dil, iki insan, iki farklı dünya kaynaşp gidiyoruz bu diyarlarda.” (KK5).

“Her Arap, Arapça bilecek diye bir şey yok. Ben ve annem bu tabuyu yıkıyoruz. Babama gelecek olursak o, her ülkenin Arapçasını bilir. Babam tam bir Arap olduğu için Arapça düşünüyor hatta Türkçe konuşurken bile bunu yansıttıyor. Babam evde bizimle Arapça konuşmuyor. Telefon konuşmalarını dinliyorum; ama hiçbir şey anlamıyorum. Annem benden Arapça öğrenme konusunda daha iyi gibi. Arapça kelimelere olan kulak aşinalığım çok; ama sesler gırtlaktan çıkarıldığı için benim çıkardığım sesler, Arapça mı yoksa başka bir şey mi bilinmez. Belki de Antakya’da, Arapçanın beşiğinde doğsaydım daha farklı olurdu. İskenderun’da pek Arapça konuşulmuyor, babam da biz Arapça anlamadığımız için Türkçe konuşuyor, bu durumda bizim Arapça öğrenmemiz de zorlaşıyor. Bu saatten sonra da öğrenmemiz zor bence. Küçükken her şeyi öğrenmek daha kolaydır. Antakya’ya gittiğim zaman babamı yanımda tercüman olarak götürüyorum, yoksa orada bana en ufak bir şey söylenildiği zaman traktör tekerleği görmüş yılan gibi bakakalıyorum, desem yeridir. Bence evde bir kişinin Arapça bilmesi, eğer öğretebiliyorsa öğretmesi herkesin yararına olur. Yoksa siz de benim gibi bu tip durumlarda Fransız kalırsınız olaylara.” (KK6).

“Babanın ailesiyle anlaşmaya çalışırken çok zorlanırdım derdi annem. Kızım, onlar Arapça konuşurdu ben de onlara saatlerce bakar dururdum ne diyorlar bunlar diye. Arada yengem çevirirdi ama konuyu baştan anlayamadığım için yine yabancı hissederdim. Aradan yıllar geçti bir türlü de öğrenemedim. Çünkü doğduğumdan bu yana ‘Arapçanın a’sını duymamışım ki!’ derdi, annem. Ben de gülerdim ‘abartma annee!’ diye. Biraz büyüdüm de anladım asıl meseleyi. Annem Hatay’ın Yayladağı Köyü’nde doğmuş daha sonra da Antakya merkeze taşınmışlar. Yani Antakya’nın Türk kesiminden. Babam da Altınözü Köyü’ndenmiş. Orada doğmuş, büyümüş ana dili Arapçaymış. Küçüklüğünde evde, köyde hep Arapça konuştukları için babam da bu dili çok iyi öğrenmiş. Annesiyle babasıyla hep Arapça ile anlaşmış. Akrabaları ile de hep Arapçayla anlaşırız zaten. Özel bir konu olduğunda çocuklar ve etraftakiler konuyu anlamasın diye bir anda Arapça konuştuklarını hiç unutmam, gülerim. Babam Türkçeye hâkimdi ama bir o kadar da Arapçaya hâkimdi. Hep düşünürdüm, babam Hatay’ın bir ucundaki Arap köyünden, annem Hatay’ın diğer ucundaki Türk köyünden nasıl tanıştılar da ayrı kültür ayrı dille anlaştılar diye. Sonradan anladım ki bizim buralarda bir sürü aile var böyle. Kiminin annesi Arapça bilir kiminin babası. Kimi de ikisini birden bilirdi. Ama dedim ya böyle iki dile aşina olan çok buralarda. Ha bir de biz çocuklar varız. Payımızı aldık mı diğer dilden? Herkesi bilmem ama ben hiç de üstüme alınmadan dümdüz Türkçe öğrenmişim. ‘Arapçaya aşinalığın yok mu?’ diye soracak olursanız şöyle cevap vereyim: ‘Elbette var canım. Sayılı bir kelime hazinem var bu dilde. Biraz anlarım ama çok komik söylerim. Konuşunca ne diyor bu deli, ne eveleyip geveliyor!’ diye güllüp dalga geçerler. Ben en iyisi susayım eminim bundan daha çok şey anlarsınız. Evet evet o kadar fena yani durum. Benim gibisi çoktur bence buralarda. Ama öğrenip kendi dili gibi konuşan da çoktur. Sadece anlayıp konuşamayan da çoktur. Yuvarlanıp gidiyoruz işte böyle. Sonuçta ortak dilimiz var ya anlaşılıyor. Birleştiğimiz bu bayrak altında hepimiz birimiz, birimiz hepimiz için yaşıyor ve her ne kadar farklı ana dillere sahip olsak da bir bütün gibi anlaşıyor ve yaşıyoruz. Ah ne gurur verici! ”. (KK7).

“Benim annem Arapçayı anlayıp konuşamaz babam da sadece Arapçadaki kalıpları (özlü söz) bilir. Annemin babası Türkçe, annesi Arapça konuşurmuş. Aynı şekilde babamın ailesinde de babası Türkçe, annesi ise nadiren Arapça konuşurmuş; fakat babaannem yani Arapçayı öğrenebileceği tek kişi erken yaşta vefat ettiği için babam Arapçayı hiç konuşamaz ve anlamaz. Kısaca evde kimse Arapça konuşmaz. Fakat genellikle anneannemlerin yanında olduğumuz için anneannem annemle Arapça konuşur, annem ise Türkçe ile cevap verir ve iletişimi bu şekilde kurarlar. Bu ortamda babam ise annemin konuştuklarından mantıkla genellikle anneannemin ne dediğini anlar ve onunla o şekilde iletişim kurar.” (KK8).

“Benim anneannem Mersinli dedem ise Hataylı. Evlendikleri zaman dedem, anneannemi herkesin Arapça bildiği ve konuştuğu Döver Köyü’ne yani memleketine götürmüş. Fakat anneannem yabancılık çekmemiş; çünkü kendisi de Arapçadan başka bir dil bilmiyormuş. Anneannemin de dedemin de ailesi Arap; fakat dedem Hatay’da yaşarken Türkçe de biliyormuş. Anneannem ise bilmiyormuş. Zamanla dedemden birkaç kelime öğrenmiş. İlk çocukları doğduğunda anneannem onunla Arapça konuşuyormuş, dedem ise Türkçe. İlk çocukları olan dayım şu an Arapçayı da Türkçeyi de sular seller gibi konuşuyor. Daha sonra Mersin’e dönmüşler. Mersin’de oturdukları mahallede herkes Arapça ve Türkçe biliyor ve karşısındaki hangi dili konuşursa onunla o dilde iletişim kuruyorlarmış. Anneannem sürekli Arapça konuştuğu için etraftaki insanlar onunla Arapça konuşuyormuş. İlk çocukları olan dayım etrafındaki çocukların Türkçe ağırlıklı konuştuğunu görünce onlarla Türkçe konuşurmuş. Dedem ise biraz önce bahsettiğim karşısındaki insanın

konuştuğu dille iletişim kuranlardanmış. Zamanla diğer çocuklar dünyaya gelmiş, dayımın büyüdüğü doğduğu ortamda olmadıkları için, etrafta çoğunlukla Türkçe konuşulduğu için diğer çocuklar dayım kadar Arapçayı konuşamamışlar. Okula gittiklerinde Türkçeyi tam öğrenip anneannemin de Türkçeyi öğrenmesini sağlamışlar. Bu çocuklardan biri de annem. Annem Arapçayı anlar; fakat konuşamaz. Çünkü küçüklüğünden beri Türkçeye alışmış ve Arapçadaki bazı sesleri çıkaramıyor. Bir diğer dayım 25 yaşındayken Kanada'ya gitmiş orada İngilizceyi öğrenmiş; fakat Arapçayı ve Türkçeyi unutmamış. Bir diğer dayım ise yengemle evlendiğinde yengem hiç Arapça bilmiyormuş, şimdi ise 26 yıldır evliler ve yengem ailesiyle Türkçe, anneannemle ise daha rahat anlaşmak için Arapça konuşuyor.” (KK9).

Ben Antakya'da kökeni hem anne hem de baba tarafından Arap olan bir ailede dünyaya geldim. Yani küçüklüğümünden beri etrafımda Arapça konuşuluyor. Özellikle akraba toplantılarında aile bireyleri daha çok Arapça konuşarak iletişim kurardı. Ancak şehir merkezinde yaşamamızdan kaynaklanıyor olacak Türkçeyi de bir o kadar fazla duyuyordum; hem aile hem de konu komşu ve arkadaşlarımdan. Bu yüzden ki küçükken bu iki dili kıyaslama olanağım oldu. Nedendir bilinmez Arapça bana hep kaba bir dil olarak gelmiştir ve eğer Arapça konuşursam hep ayıplanacağımı, dışlanacağımı düşünmüşümdür. Tabi bu ilkokul zamanlarına denk geliyor. Belki dediğim gibi bu, şehir hayatından ve etrafımda çok fazla Arapça konuşan çocuk olmamasından kaynaklanıyordur. Arkadaşlarımla oyun oynarken okulda öğretmenlerimden ders dinlerken konuşulan dil hep Türkçeydi sonuç olarak. Bu yüzden Arapçaya karşı hep ön yargılı büyüdüm. Bunun yanında ailem de Arapça konuşmam için herhangi bir baskı da yapmamıştı. Ama tabi ki evde Arapça konuşuluyordu. Ben de bu dili anlamaya başlamıştım. Ancak biri Arapça bir şey sorduğunda hep Türkçe karşılık veriyordum. Bu yüzden Arapça telaffuzum hala da çok iyi değil; fakat söylenen her şeyi anlayabiliyorum. Bugünkü aklım olsa tabi ki ikinci bir dil olarak bu zengin dili daha iyi konuşabilmek isterdim. Ancak şu bir gerçek ki etrafımda Arapça konuşanların çoğunun Türkçede zorlandığını ya da “bozuk bir Türkçeyle” konuştuklarını görebiliyorum. Türkçeyi bu şekilde konuşmak ister miydim, bilmiyorum. Ama ne olursa olsun insanın ana dilini de yaşadığı coğrafyada kabul görmüş dili de öğrenmesi taftarıyım. (KK10).

Benim annem ev ekonomisine katkı sağlamak için çok tatlı bir çocuğa bakıcılık yapıyordu. Bu tatlı küçüğümüz Yusuf henüz üç dört yaşlarındaydı. Kısa sürede adeta evin en küçük bireyi hâline geldi. Kendini çabucak sevdirdi hepimize. Tahmin edersiniz ki konuşmaya yeni başlayan her çocuk gibi hiç susmuyor, bıcır bıcır konuşup duruyordu. Yusuf'un anne babası Harbiye'den Arap bir aileydi. Bilen bilir Harbiye, Samandağ gibi yerleşim yerleri Arapçanın yoğun konuşulduğu yerler. Hâl böyle olunca Yusuf'un annesi de çocuğuna bu dili öğretme çabasına giriyor. Bir sabah annemin Yusuf'a Arapça bir şeyler söylediğini duydum. Nedenini sorduğunda annesinin oğluyla sadece Arapça konuşulmasını rica ettiğini söyledi. Önce bir anlam veremedim. Çocuk Arapça kelimeleri çıkarabiliyordu; ama bu onda ister istemez kafa karışıklığına yol açabilir, diye düşündüm. Bir gün annesi bizdeyken bu konuyu kendisine sordum. O da çocuğunun Arapçayı öğrenmesini istediğini, bunun ancak küçük yaşta mümkün olabileceğini, büyüdükten sonra öğrenmesinin zor olacağını söyledi. Bu yüzden onunla daha çok Arapça konuşmayı tercih ediyordu. Türkçeyi zaten okul çağında öğreneceğini, ana dilini unutmaması için Arapça temelinin sağlam olması gerektiğini söyledi. Biraz düşününce hak verdim. Sonuçta ana dilleri Arapça olduğu için saygı gösterdim. Birkaç zaman sonra Yusuf'un hem Arapça hem Türkçe konuştuğuna da şahit oldum; iki dillilik küçük yaşta kendini göstermişti böylece. Bu şekilde çocuk büyüten özellikle kırsal kesimde çok aile var Hatay'da. Bu da memleketimizin zenginliklerinden biri diyelim.(KK11).

SONUÇ

Hatay, geçmişten bugüne çok kültürlülüğün yaşandığı önemli merkezlerden biridir. Son yıllarda özellikle dünyanın birçok yerinde hâsıl olan ve bencilliğin hegemonyası altında sebebi bilinmeyen çatışmalar, savaşlar yaşanırken Hatay, gerek etnik gerekse de çok kültürlü yapısını muhafaza ederek hoşgörü ve barışın merkezi konumunda yer almayı her daim başarmıştır. Birçok kaynakta Doğu'nun kraliçesi olarak geçen ilgili şehirde toplumsal dayanışmanın başka toplumlarda olmadığı kadar ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. Bir arada yaşamının ve farklılıklara saygının hüküm sürdüğü bu yerlerde geçmişte yaşanan sıkıntılı ve buhranlı günler, toplumsal dayanışma, hoşgörü sayesinde üstesinden gelinmiştir. Hatay sadece Türkiye'nin değil, ev sahipliği yaptığı çok farklı kültürlerin hoşgörü potasında harmanlanmasıyla dünyanın da kültürüne katkıda bulunan göz bebeği konumundaki bir şehirdir. Hatay, mitolojik ve antik çağlardan günümüze değin tarihsel akışı içinde farklı dinlerin, dillerin, farklı kültür yapısına sahip toplumların sevgi, hoşgörü ve barış içinde kutsal mekânlardaki ibadete çağrılarının, duaların, ilâhilerin birbirine karıştığı aynı sokakta, yan yana, omuz omuza, kardeşçe; acılarını, sevinçlerini, yazgılarını ortak sayarak kardeşlik atmosferinde yaşadıkları bir kenttir.

Etnik çeşitlilik açısından zengin bir bölge olan Hatay farklı kültürlerin ve dolayısıyla da farklı dillerin yaşam alanı işlevselliğini taşımaktadır. Bölgede yaşayan Sünni ve Alevi Arap kökenli vatandaşlar ve Hristiyan Araplar, Türkçenin yanı sıra etkin bir şekilde Arapçayı da kullanmaktadırlar. Arapça ve Türkçe birbiri ile etkileşim hâlinindedir. Hatay ilinde yaşayan ve doğuştan itibaren ana dili olarak Arapçayı ve daha sonra da iletişim, ticari ve ekonomik kültürel ihtiyaçlara bağlı olarak Türkçeyi öğrenmek durumunda kalan iki dilli bireyler; doğuştan itibaren Arapça ve Türkçeyi öğrenen iki dilli bireyler bulunmaktadır. Söz konusu iki dillilik, geçmişte olduğu gibi etkin bir biçimde kullanılmasa da günümüzde varlığını özellikle kırsal kesimlerde devam ettiriyor olması tespitlerimiz arasındadır. Yapılan derlemelerde edindiğimiz bilgiler neticesinde bilhassa yeni neslin Arapçayı öğrenmek istemedikleri, bilenlerin konuşmadıkları ya da Arapça konuşmalara Türkçe cevaplar verdiklerini tespit ettik. Gerek sınır şehri olması gerek antik çağlardan günümüze çok farklı kültürlerin izleri ile gelmesi yönüyle dikkat çeken Hatay'da "*bilingualism*" yani çift dillilik son derece doğal bir durumdur.

KAYNAK KİŞİLER

KK1. Zübeyde Kayalı, 1984 Hatay doğumlu, üniversite mezunu, muhasebeci.

KK2. Cüneyt Ocak, 1971 Antakya doğumlu, esnaf.

KK3. Ahmet Tümkaya, 1979 Serinyol doğumlu, çiftçi.

KK4. Hülya Demir, 1976 İskenderun doğumlu, esnaf.

KK5. Semir Ocak, 1966 Reyhanlı doğumlu, memur.

KK6. Şeyma Telli, 1997 İskenderun doğumlu, öğrenci.

KK7. Ayşe Çimen, 2000 Antakya doğumlu, öğrenci.

KK8. Selda Uzun, 1994 Arsuz doğumlu, serbest meslek.

KK9. Gül Kapan, 1971 Defne doğumlu, esnaf.

KK.10. Ali Mazman, 1979 İskenderun doğumlu, memur.

KK11. Murat Çulha, 1988, Hatay doğumlu, işçi.

KAYNAKÇA

- Başeymez, Fatma. Çok Kültürlülük Açısından Hatay. Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sosyoloji Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009.
- Charles, Taxier. Küçük Asya (çev.: Ali Suad). C.1, İstanbul, 1329.
- Holloway, Ralph L. "Culture: A Human Domain". Current Anthropology, 10, 1969, s.395-412.
- Benveniste, Emile. Genel Dilbilim Sorunları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Güvenç, Bozkurt. İnsan ve Kültür. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Malinowski, Bronislaw. Bilimsel Bir Kültür Teorisi (çev.: Saadet Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.
- Türk, Hüseyin. Nusayrilik - İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Et-Tavil, Muhammed Emin Galip. Arap Alevilerinin Tarihi - Nusayrililer (çev.:İsmail Özdemir). İstanbul: Çivi Yazıları, 2000.
- Tekin, Mehmet. Hatay Tarihi - Osmanlı Dönemi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Doğruel, Fulya. İnsaniyetleri Benzer, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Skutnabb, Töve ve Kangas ve Liberförlag. Bilingualism Or Not, England: Multilingual Matters 7, 1981.
- Hamers, Josiane F. ve Blanc, Michel H.A. Bilinguality and Bilingualism. Great Britain: Cambridge University Press, 1989.
- Romaine, Suzanne. Bilingualism. UK: Blackwell Publishers,1989.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE BLOG KULLANIMI

Öğr. Gör. Dr. Murat Sami TÜRKER
Anadolu Üniversitesi / Türkiye
muratsturker@gmail.com

1. GİRİŞ

Blogların eğitim amaçlı kullanımı konusu daha kapsamlı ele alınacak olursa, aslında bu konunun eğitimde teknoloji kullanımı konusunun kapsamına girdiği görülmektedir. Bu nedenle, ilk yapılması gereken teknolojinin ne olduğu sorusuna yanıt aramak olmalıdır.

Türk Dil Kurumuna ait Büyük Türkçe Sözlükte teknoloji “1. Bir sanayi dalı ile ilgili yapım yöntemlerini, kullanılan araç, gereç ve aletleri, bunların kullanım biçimlerini kapsayan uygulama bilgisi, uygulayım bilimi. 2. İnsanın maddi çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla geliştirdiği araç gereçlerle bunlara ilişkin bilgilerin tümü.” olarak tanımlanır. (TDK Büyük Türkçe Sözlük). Kaya (2005, s. 24) teknolojiyi “insanların sorunlarına yardımcı olacak çözümlerin üretilmesi amacıyla; makinelerin, araçların, materyallerin ve yöntemlerin geliştirilmesi ve uygulanması” olarak tanımlar. Namlu (2006, s. 15) ise “Teknoloji, insan gereksinimleriyle başlayan bir tasarlama yapma ve uygulama sürecidir. Bu süreçte bilimsel bilgi, madde ve enerjinin girdi olarak kullanımı yoluyla tüketilebilir bir ürün ortaya çıkarken; teknoloji, toplumu etkileyen, aynı zamanda da toplumsal norm ve değerlerden etkilenen bir nitelik taşımaktadır.” ifadelerini kullanır. Koşar ve Yüksel’e (2003, s. 3) göre teknoloji “bilimsel araştırmalar ve teorik açıklamalar ile uygulayıcıların karşılaştıkları sorunlar arasında bir köprü görevi görmektedir.”

Teknoloji ile ilgili yapılan tanımların ortak noktasının, teknolojinin insanların yaşamını kolaylaştırmak için ihtiyaç duyulan bilgiyi ve araç gereçleri üretmek ve bunları uygulamak olduğu görülmektedir. Peki, teknolojik bir aracın özellikleri nelerdir? Ya da, bir aracın teknolojik bir araç olarak değerlendirilmesi için ne gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir? Bu soruyu yanıtlayabilmek için insanlık tarihine kısaca göz atmak faydalı olacaktır. Tarih boyunca insanlar ihtiyaçları doğrultusunda keşifler yapmışlar ve bu doğrultuda araç ve gereçler tasarlanmışlardır. Önceleri insanlar küçük gruplar halinde mağaralarda yaşarlardı. Sonraları daha büyük gruplar halinde yaşamaya başlayan insanlar çadırlar ve barakalar inşa ederek köy yaşamına geçmişler, sonunda ise daha büyük evler ve yapılar inşa eden insanlar şehir yaşamına geçiş yaparak günümüze kadar ulaşmışlardır. Bu kalabalıklaşma ve küreselleşme süreci içerisinde insanların en çok ihtiyaç duyduğu konulardan birisi de iletişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha kalabalık gruplar halinde yaşamaya başladıkça insanlar arasındaki sosyal ilişkiler, dil-kültür etkileşimi, ticaret ve hukuk anlaşmaları daha ileri bir boyuta taşınmış, bu da beraberinde iletişim ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyacı karşılayabilmek amacıyla insanoğlunun ilk zamanlarında keşfettiği ve kullandığı duman, posta güvercinleri, telgraf sistemi, kablolu telefonlar, çağrı cihazları, kabloşuz telefonlar, mesajlaşma ve görüntülü sohbet araçlarının tümü teknolojik birer buluştur. Öyleyse, teknolojik olarak nitelendirilen bir ürünün dokunmatik tuşlara sahip olmasına gerek yoktur. İnsanların yaşamını kolaylaştırmak amacıyla belirli bir ihtiyaca yönelik geliştirilen araç ve gereçlerin tümü teknolojik araçlardır.

Eğitimde Teknoloji Kullanımı

Hayatın her alanında büyük değişimlere neden olan teknolojinin insanoğlu için giderek artan bir öneme sahip olduğu göz ardı edilemez bir gerçektir. Bugün takip etmekte bile zorlandığımız, baş döndüren bir hızla gelişmekte olan teknolojiler aynı zamanda hızla eskimektedir. Bugün kullanılmadığı için bir kenara atılan teknolojik araç ve gereçlerin birçoğu bundan yedi sekiz yıl önce henüz keşfedilmemişlerdi. Bu noktada akla gelen soru ise teknolojinin eğitimde kullanılmasının bir zorunluluk mu ya da bir tercih mi olması gerektiğidir.

Geçmiş öğrenme ve öğretme deneyimlerinin aksine bugün benimsenen modern eğitim anlayışının ilkeleri dikkate alındığında, öğretimin öğrenci merkezli olması gerektiği eğitimcilerin ortak görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır. “Z kuşağı” olarak nitelendirilen günümüz öğrencilerinin özellikleri değerlendirildiğinde bu neslin teknolojiyi kullanma konusundaki üst düzey becerilere sahip olduğu açıkça görülmektedir. Teknolojide yaşanan gelişmeler ve z kuşağının yeni teknolojileri kullanma konusundaki bilgi ve becerileri dikkate alındığında, eğitimde teknoloji entegrasyonu bir tercih değil zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Teknolojik araç ve gereçlerin etkili öğretimin sağlanması amacıyla eğitim ortamlarında kullanımını ifade eden kavram *öğretim teknolojileridir*. 2000 ve sonrasında dünyaya gelen z kuşağını dikkate alarak öğretim teknolojilerinin tarihsel gelişimine göz atacak olursak 18 yıllık bu kısa süreçte dahi ciddi gelişmelerin yaşandığını görürüz. Önceleri dersliklerde televizyon, teyp, video oynatıcı ve tepegöz gibi araç ve gereçlere rastlarken bugün birçok sınıfın ileri düzeyde teknolojik altyapı ile donatıldığını görmekteyiz. Öyle ki, etkileşimli akıllı tahtalar, yansıtıcılar, internet erişimi olan bilgisayar laboratuvarları, tablet bilgisayarlar ve öğrencilerin/öğretmenlerin erişimine açık olan sayısız web araçları bugün birçok eğitim kurumunun kalite standartlarını arttırmaktadır.

Çoklu Ortam Teorisi

Teknolojinin öğretim ortamlarında kullanılmaya başlanması ile birlikte çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bu teorilerden birisi de çoklu ortam teorisidir. Mayer’in (2009) ortaya atmış olduğu bu teoriye göre bilgi birden fazla ortamda, yani çoklu ortamda sunulduğunda öğrenme daha etkili ve kalıcı olur. Bu teoriyi temel alan öğretim yöntemini tanımlamak için de “Çoklu-Ortamlı Öğrenme” terimi kullanılmaktadır. Çoklu-ortamli öğrenme bilgisayar, internet ve medya araçları gibi teknolojik altyapı kullanılarak bilginin birden fazla duyuya hitap edecek şekilde görsel ve işitsel verilerle desteklenmesine yönelik öğretim uygulamalarıdır (Mayer, 2009, s. 4).

Özellikle son zamanlarda eğitim bilimleri alanında yapılmış ve “Geleneksel öğrenme yöntemlerinin aksine modern öğrenmede.....” ifadesi ile başlayan sayısız çalışmaya rastlamak mümkündür. *Karma Öğrenme (Blended Learning)*, *Harmanlanmış Öğrenme (Hybrid Learning)*, *Çevrimiçi Öğrenme (Online Learning)*, *Ters Yüz Öğrenme (Flipped Learning)* gibi modern öğrenme yöntemlerini geleneksel öğrenme yöntemlerinden ayıran en önemli fark öğrenmenin okul sınırları dışına taşınmasıdır. Modern öğrenme yöntemlerine sadece Sınıf içinde sağlanan eğitimin yetersizliği, bu sebeple de öğretimin okul saatleri dışında da sürdürülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bugün, birden fazla duyu organına hitap edecek ders içi ve ders dışı öğrenme ortamları tasarlamak, z kuşağının ilgi ve gereksinimleri de dikkate alındığında, ancak teknolojinin öğretim sürecine dâhil edilmesiyle mümkün olabilir.

Öğretim ortamlarının tasarlanması sürecinde hatırlanması gereken önemli bir konu olabildiğince fazla duyu organlarına hitap ederek farklı algıların harekete geçirilmesini sağlamaktır. Tasarlanan malzemeler ne kadar çok duyuya hitap ederse öğrenme de aynı oranda etkin ve kalıcı olacaktır (Özmen, 2013, s. 68).

Web 2.0 Araçları

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin öğretim ortamlarında kullanılmaya başlanması ve mobil cihazlarda internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte çok sayıda web teknolojilerinin eğitimsel uygulamalarına rastlamaktayız. Birçoğu sosyal ya da oyun amaçlı geliştirilmiş olsalar da özellikle web 2.0 araçlarının öğrenme sürecine önemli katkılar sağladığını görürüz. Web 2.0 araçları internet kullanıcılarının içerik geliştirebilmelerine, etkileşime ve diğer kullanıcılarla bilgi ve fikir paylaşımına olanak sağlayan çoklu ortam uygulamalarıdır (Reddick ve Aikins, 2012, s. 1). Web 2.0 teknolojileri günlük rutinimizi ve sosyal yaşantımızı değiştirdiği gibi öğrenme yöntemlerimizde de köklü değişimlere neden olmuştur (Byer, 2014, s. 58). Özellikle yabancı dil öğretiminde yaygın olarak kullanılan web 2.0 araçlarından bazıları şunlardır:

Vikiler

Vikiler, kullanıcılarına içerik hazırlama, mevcut içeriği düzenleme ve içeriğe web bağlantı adresleri ekleme olanağı sunan çevrimiçi ansiklopedilerdir. Vikiler, öğrencilerin birlikte bir ödev, proje ya da sunum gerektiğinde kullanabilecekleri son derece faydalı ve işbirlikli öğrenme ortamlarıdır (Cennamo, Ross, ve Ertmer, 2010, s. 82).

Sosyal ağlar

Kullanıcıların üye olarak aralarında resim, metin, video, bağlantı adresleri ve yorum paylaşımına olanak sağlayan Web 2.0 uygulamalarıdır. İnternet kullanıcılarının eğlenme ve iletişim kurma gereksinimini karşılamak amacıyla geliştirilmiş olsalar da, sosyal ağlar bugün eğitimde de sıklıkla kullanılır duruma gelmiştir (Çoklar, 2014, s. 224).

Podcastler & Vodcastler

Podcastler, internet üzerinden indirilebilen, bilgisayar ve taşınabilir cihazlarda dinlenebilen dijital ses dosyalarıdır (Holtz ve Hobson, 2006, s. 4). Vodcastler ise resim, animasyon ve video formatlarında oluşturulmuş, bilgisayar ve video oynatma özelliğine sahip taşınabilir cihazlara indirilebilen ve izlenebilen içerik dosyalarıdır (Brown ve Green, 2007, s. 5).

Sanal Dünya

Sanal dünya, bilgisayar aracılığı ile 3 boyutlu olarak tasarlanmış gerçek yaşam simülasyonudur. Sanal dünyada internet kullanıcıları alışveriş yapabilir, diğer kullanıcılarla iletişim kurabilir, oyun oynayabilir, kısaca gerçek yaşam etkinliklerini kendi belirledikleri karakterler aracılığıyla gerçekleştirebilirler (Sherman ve Craig, 2002, ss. 6-7).

Eşzamanlı İletişim Araçları

Eşzamanlı iletişim araçları, kişilerin aynı fiziksel ortamda bulunmalarını gerektirmeden gerçek zamanlı iletişim kurabilmelerine olanak sağlayan uygulamalardır (Tekinarslan, 2010, s. 154).

Bloglar

Basit anlamıyla bloglar web tabanlı çevrimiçi günlüklerdir (Hokanson ve Long, 2012, s. 4). İleri düzeyde teknik bilgi ve beceri gerektirmeyen kullanımı kolay araçlardır. Kullanımı basit yazılımlarla, bireylerin yazdıklarını hızlı ve kolay bir şekilde internet üzerinden yayınlatabildikleri ve diğer kullanıcılara okumak ve yorum yapmak için davet edebildikleri bir çevrimiçi platformdur. Temelde yazılı metinlerin paylaşıldığı bloglar ses, müzik, görüntü, video, tablo, grafik ve podcastler gibi çoklu ortam nesnelerinin paylaşımına da izin vermektedirler. Bir fikre sahip olan ve başkalarıyla paylaşmak isteyen bireylere gerçek okuyucu kitlesine seslerini duyurabilme imkânı tanıdığından dolayı, bloglar son derece popüler araçlardır (Solomon ve Schrum, 2010, s. 17). Öğrenme ve öğretme sürecinde sosyal etkileşim eğitim teorilerinin kilit taşı niteliğindedir. Bloglar, öğretmen ve öğrencilerin sınıf dışında da etkileşimine olanak sağlar. Yorumlara açık olan yapısı ile iletişim becerilerini geliştirir anlamlı bir öğrenme ortamı sunar (Blackstone, Spiri, ve Naganuma, 2007, s. 8). Yabancı dil öğretiminde ise bloglar tüm öğrencilere dili eşit kullanım imkânı sunar (Blake, 2008, s. 134). Teknolojiyi kullanma konusunda oldukça ilgili ve yetenekli olan günümüz neslinin ilgisini çekebilecek nitelikteki özellikleri sayesinde, bloglar yabancı dil öğretiminde motivasyonu arttıran önemli bir etkidir (Pinkman, 2005, s. 13). Yapılanları kaydetme özelliği ile öğrencilere gelişimlerini izleme fırsatı sunar (Solomon ve Schrum, 2010, s. 19).

Campbell (2003) yabancı dil öğretiminde kullanılabilecek blog türlerini üç kategoriye ayırmaktadır.

Öğretmen blogları: Öğretmenlerin, dersin amaçları ve öğrencilerin ilgileri doğrultusunda oluşturdukları bloglardır. Öğretmenler blog sayfaları üzerinden ödevler verebilir, belirlediği konular çerçevesinde öğrencileri araştırmaya yönlendirebilir ve tartışma konuları açarak öğrencilerin kendi aralarında ve öğretmenle etkileşimini arttırabilir.

Öğrenci blogları: Öğrencilerin bireysel ya da küçük gruplar halinde oluşturdukları bloglardır. Yabancı dilde okuma ve yazma becerilerini geliştirmek için kullanılabilen öğrenci blogları, öğrenme sürecinde öğrencileri araştırmaya teşvik eder, aynı zamanda öğrencilerin çalışmalarını kaydedebilme özelliğiyle öğrencilere dil gelişimlerini değerlendirme olanağı sunar.

Sınıf blogları: Tüm sınıfın işbirliği yaparak oluşturduğu blog türüdür. Öğrencilerin belirli bir konuyla tartışabildiği ya da verilen bir ödevle ilgili bilgi paylaşımında bulunabildiği platformlar olan sınıf blogları proje temelli öğrenme için de uygun bir yapıya sahiptir. Ayrıca, uluslararası öğrencilerin katılımıyla oluşturulacak bir sınıf bloğu ile öğrencilere hedef dilde iletişim kurabilme imkânı da sağlanmış olur.

2. AMAÇ ve YÖNTEM

Modern öğrenme yöntemlerinde benimsenen ders dışı öğrenmeyi gerçekleştirebilmek ve birden fazla duyu organına hitap ederek daha etkili ve kalıcı bir öğrenme sağlayabilmek için yabancı dil öğretiminde bloglar benzersiz araçlardır. Bu çalışmanın amacı yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler için karma öğrenme modeline uygun bir blog sitesi tasarlamaktır. Bu amaçla ilk yapılması gereken bir blog servis sağlayıcısı üzerinden hesap açmak olmalıdır. Kullanıcı sayıları dikkate alındığında en yaygın kullanılan blog sitelerinden bazıları şöyledir:

Wordpress (www.wordpress.com),

Blogger (www.blogger.com),

Weebly (<https://www.weebly.com>),

Blogcu (www.blogcu.com),

Edublog (www.edublogs.com),

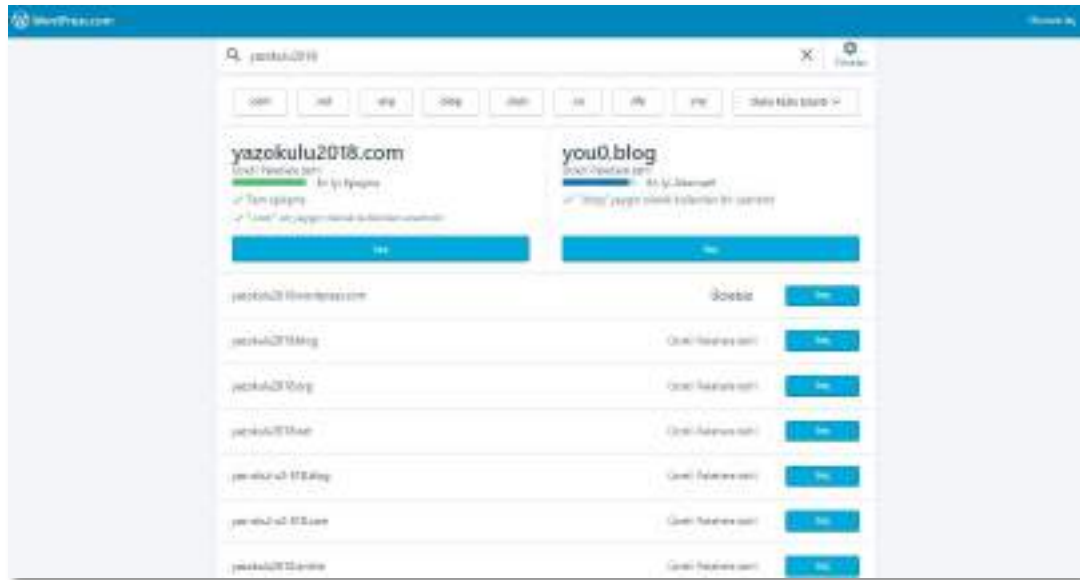
Benim-blog (benimblog.com),

Blog sayfası (blogsayfası.com).

Bir blog sitesi oluşturulurken ilk yapılması gereken mevcut bir e-posta veya facebook hesabı kullanarak yukarıdaki sitelerden birine kaydolmaktır. Ücretsiz kullanım özelliğine sahip olan bu siteler arasından kullanım kolaylığı, içerik depolama alanı ve zengin tema seçeneği gibi öne çıkan özellikleri dikkate alınarak “Wordpress” tercih edildiğinde kullanıcıları karşılayacak olan kayıt ekranı Resim 1’de görülmektedir.

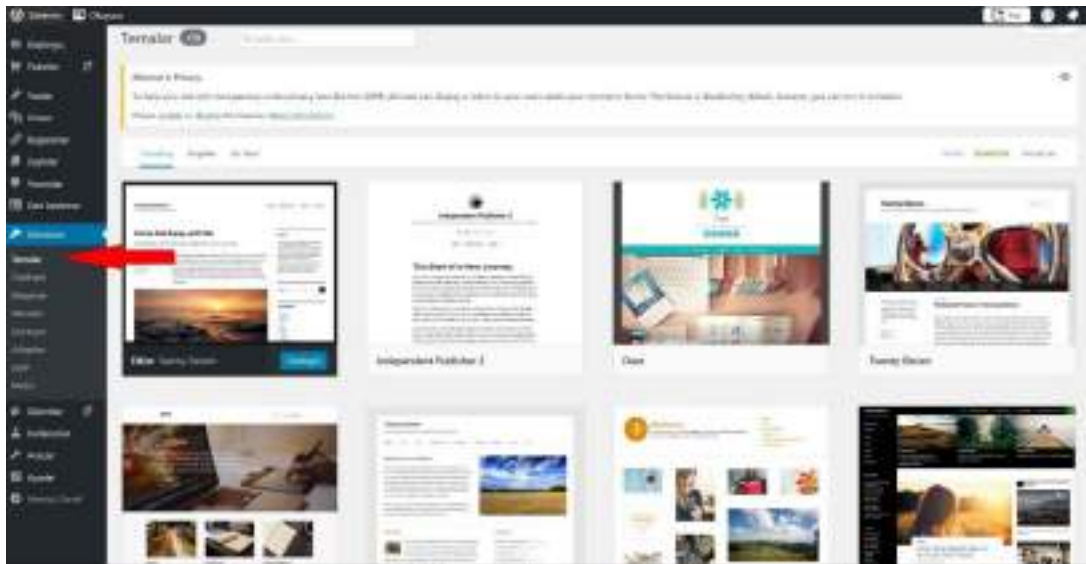
Resim 5: Wordpress kayıt ekranı

Kayıt aşamalarından ilki sitenin adının ve ne hakkında olduğunun belirlenmesidir. Bundan sonraki aşama sitenin dolaşım adresinin belirlenmesidir (Bk. Resim 2).

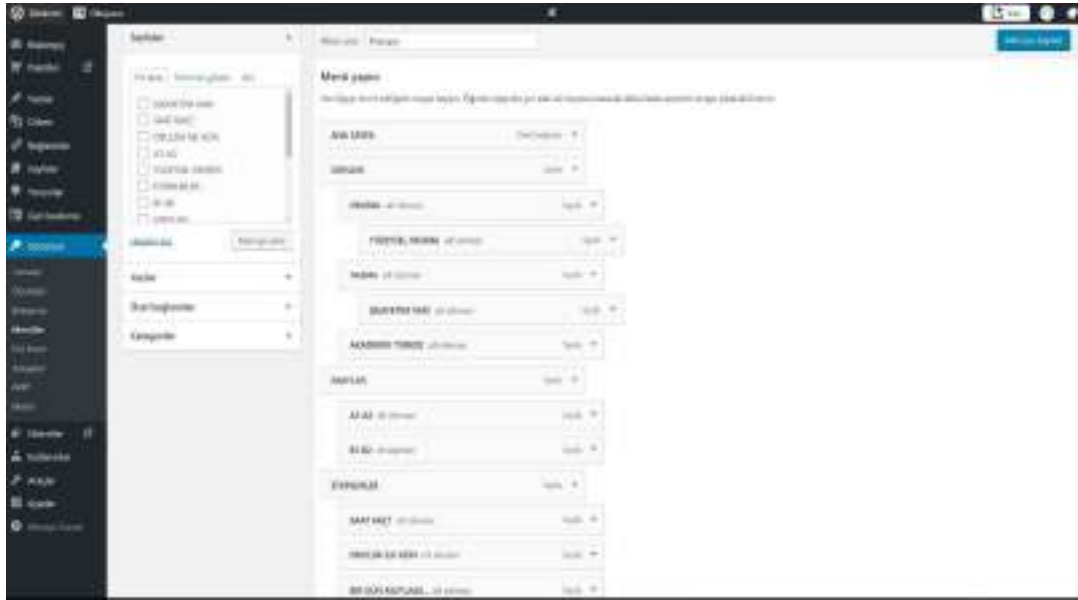
Resim 6: Wordpress site adresi belirleme ekranı

Kayıt işlemi tamamlandıktan ve siteye giriş yapıldıktan sonraki aşama sitenin kullanım amacına uygun bir tema seçimi yapmaktır. Tercih edilen temaya bağlı olarak menülerin konumu, sitenin görünümü ve içerikle ilgili değişiklikler yapılabilir (Bk. Resim 3).

Resim 7: Wordpress tema seçimi menüsü

Tema seçiminin ardından, blog sitesinin amacına uygun menü ve içeriklerin belirlenmesi diğer aşamadır. Yabancılar türkçe öğretiminin amaçlandığı bir blog sitesi oluşturulmak istendiğinde, bloğun yapısı öğrencilerin yeterli düzeyi, beceri alanları, etkinlik türleri, konu başlıkları ve hedef kazanımlar dikkate alınarak tasarlanabilir. Bloğa içerik ekleyebilmek için menüler ve alt menüler oluşturulmalıdır. Bunun için öncelikli olarak kontrol panelinde yer alan “Sayfalar” sekmesinin altındaki “Yeni Ekle” menüsü kullanılarak bloğa yeni sayfalar eklenmelidir. Eklenen yeni sayfalar “Görünüm” sekmesinin altbaşlığı olan “Menüler” sayfasında *ana menü* ve *alt menü* olarak sınıflandırılmalıdır. Yabancılar Türkçe öğretmek amacıyla oluşturulabilecek olan örnek bir blog sitesinin menü yapısı Resim 4’te gösterilmektedir.

Resim 8: Wordpress menü ayarları

Öğretimin amacına uygun içerikler hazırlanıp blog sitesinde ilgili menülerin altına konumlandırıldıktan sonra ihtiyaca göre çeşitli bileşenler de siteye eklenebilir. “Bileşenler” menüsü kontrol panelinde “Görünüm” sekmesi altında yer almaktadır. Bu bileşenlerden bazıları Tablo 1’de görülmektedir.

Bileşen	İşlev
Arşiv	Sitedeki yazıların aylık arşivi
Etiket Bulutu	En çok kullanılan etiketler, bulut formatında
Etkinlik Takvimi	Yaklaşan etkinliklerin listesi ve takvimi
Sosyal Ağlar	Ziyaretçilerin yönlendirileceği bağlantılı sosyal hesaplar
Google Translate	Siteyi istenilen dile çevirme seçeneği
Kategori Bulutu	Bulut biçiminde en çok kullanılan kategoriler
Kilometre Taşı	Belirli bir tarihe geri sayım görüntüleme
Popüler Yazılar & Sayfalar	En çok görüntülenen yazı ve sayfalar
RSS Bağlantıları	Bloğun RSS beslemelerine bağlantı
Son Yorumlar	Sitedeki en güncel yorumlar
Takip Düğmesi	Kişilerin blogu takip edebilmesi için WordPress.com takip düğmesi
İletişim Bilgisi ve Harita	Konum, saat, harita ve iletişim bilgileri

Tablo 6: Wordpress site bileşenleri

Gerekli bileşenler siteye eklendikten sonra site adresi öğrencilerle paylaşılabilir. Blog sitesi internet erişimi olan herkesin kullanımına açılabilceği gibi, erişim yalnızca belirlenen kişilerle de sınırlandırılabilir. Öğretimin amaç ve kapsamına bağlı olarak site

görünürlüğü kontrol panelinde bulunan “Ayarlar” sekmesinden değiştirilebilir. Kullanıma hazır örnek bir blog sitesinin ekran görüntüsü Resim 5’te gösterilmektedir.

Resim 9: Wordpress'te hazırlanan bir sitenin genel görünümü

3. SONUÇ ve ÖNERİLER

Teknolojinin insan yaşamı üzerinde giderek artan etkisi, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da teknolojiye bağlı güncellemeleri zorunlu kılmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri dijital çağda öğrenimlerini sürdüren günümüz neslinin teknolojiye olan ilgileri ve önceki nesillere göre farklılaşan öğrenme biçimleridir. Öğrenciyi merkeze alan modern eğitim anlayışının ilkeleri düşünüldüğünde, bloglar yabancı dil öğretimi için ideal öğrenme araçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Blog aracılığı ile tasarlanan ders içi ve ders dışı öğrenme ortamlarının öğretmenler ve öğrenciler açısından çok sayıda avantajı bulunmaktadır. Çağdaş eğitimin temel ilkelerinden olan öğretimin okul dışında da sürdürülebilmesi ve birden fazla duyuya hitap edebilecek öğrenme ortamlarının tasarlanması blogların en önemli faydalarından sayılmaktadır.

Yabancı dil öğretimi alanında bloglar oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Yurt içi ve yurt dışında temel dil becerileri edindirmede blog etkisini araştıran çok sayıda araştırma ve uygulama örneklerine rastlamaktayız (Fattah, 2016; Harwood, 2010; Kitchakarn, 2012; Noytim, 2010; Pinkman, 2005; Türker, 2018; VanEpps, 2012; Wu, 2015; Yavuz ve Tok, 2014). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında da konu ile ilgili araştırmaların sayısı artırılıp blog temelli öğretim uygulamaları geliştirilmelidir. Ayrıca, Türkçe öğreten kurumlarda gerçekleştirilecek hizmet içi eğitimlerle blog kullanımı eğitimciler arasında yaygınlaştırılmalıdır.

Bloglar, teknoloji çağının yerlileri olan günümüz öğrencilerinin ilgisini çekmek ve onları öğrenme sürecine dahil etmek için oldukça etkili araçlardır. Ancak, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde blog kullanımı kadar önemli olan bir diğer konu da blog içeri ile ilgilidir. Blogda yayımlanacak içeriğin de öğrenci ilgi ve gereksinimlerine uygun ve güncel

olması son derece önemlidir. Bu sebeple, blog içeriği oluşturulurken öğrencilerin görüşlerine başvurularak bir ihtiyaç analizi yapılmalıdır.

Blogları geleneksel öğretim materyallerinden ayıran en önemli özelliklerden bir diğeri içeriğin kolay ve hızlı değiştirilebilir olmasıdır. Blog içeriği öğretim süresince alınan geribildirimler doğrultusunda güncellenebilir. Bu durum, ders kitapları gibi geleneksel öğretim malzemelerinin yetersizliğini ortadan kaldırır. Öte yandan, çoklu ortam araçları ile zenginleştirilen blog tabanlı öğretim malzemeleri daha etkili ve kalıcı öğrenme deneyimleri sunabilir.

KAYNAKLAR

- Blackstone, B., Spiri, J., & Naganuma, N. (2007). Blogs in English language teaching and learning: Pedagogical uses and student responses. *Reflections on English Language Teaching*, 6(2), 1-20.
- Blake, R. J. (2008). *Brave New Digital Classroom: Technology and Foreign Language Learning* Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Brown, A., & Green, T. D. (2007). Video podcasting in perspective: The history, technology, aesthetics, and instructional uses of a new medium. *Journal of educational technology systems*, 36(1), 3-17.
- Byer, S. G. (2014). Web 2.0: The Influence of the Cloud in the 21st Century Classroom. In J. E. Aitken (Ed.), *Cases on Communication Technology for Second Language Acquisition and Cultural Learning* (pp. 58-70). Hershey, PA: Information Science Reference, an Imprint of IGI Global.
- Campbell, A. P. (2003). Weblogs for Use with ESL Classes. *The Internet TESL Journal*, 9(2).
- Cennamo, K. S., Ross, J. D., & Ertmer, P. A. (2010). *Technology Integration for Meaningful Classroom Use: A Standards-Based Approach*. Australia: Wadsworth Cengage Learning.
- Çoklar, A. N. (2014). Web Ortamında Çoklu Ortam Tasarımı. In Ö. Ö. Dursun & F. Odabaşı (Eds.), *Çoklu Ortam Tasarımı* (2 ed., pp. 217-234). Ankara: Pegem Akademi.
- Fattah, S. F. E. S. A. (2016). The Effectiveness of Using Blogs as an Independent Learning Tool to Develop Reading Skills. *Journal of Education and Practice*, 7(32), 65-73.
- Harwood, C. (2010). Using blogs to practice grammar editing skills. *English Language Teaching World Online*, 2, 1-13.
- Hokanson, K., & Long, C. (2012). Blogs. In S. McLeod & C. Lehmann (Eds.), *What School Leaders Need to Know about Digital Technologies and Social Media* (pp. 3-11). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Holtz, S., & Hobson, N. (2006). *How to Do Everything with Podcasting*: McGraw-Hill Education.
- Kaya, Z. (2005). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara Pegem A Yayıncılık.
- Kitchakarn, O. (2012). Using Blogs to Improve Students' Summary Writing Abilities. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 13(4), 209-219.

- Koşar, E., & Yüksel, S. (2003). Öğretim Teknolojisi *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme* (pp. 1-8). Ankara: Öğreti.
- Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2 ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Namlu, A. G. (2006). Öğretim Teknolojisinde Temel Kavramlar. In H. F. Odabaşı (Ed.), *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Değerlendirme, Geliştirme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Noytim, U. (2010). Weblogs enhancing EFL students' English language learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 1127-1132.
- Özmen, H. (2013). Öğretim Araç Gereçlerinin Teorik Temelleri. In N. Yiğit (Ed.), *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı* (5 ed., pp. 68-91). Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Pinkman, K. (2005). Using Blogs in the Foreign Language Classroom: Encouraging Learner Independence. *The JALT CALL Journal*, 1(1), 12-24.
- Reddick, C. G., & Aikins, S. K. (2012). *Web 2.0 Technologies and Democratic Governance: Political, Policy and Management Implications*: Springer New York.
- Sherman, W. R., & Craig, A. B. (2002). *Understanding Virtual Reality: Interface, Application, and Design*: Elsevier Science.
- Solomon, G., & Schrum, L. (2010). *Web 2.0 : How to for Educators*. Eugene, Oregon: International Society for Technology in Education.
- Tekinarslan, E. (2010). Eğitimde İnternet Kullanımı. In Ö. Demirel & E. Altun (Eds.), *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı* (pp. 147-170). Ankara: Pegem Akademi.
- Türker, M. S. (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Blog Kullanımının Okuma Becerisine Etkisi*. (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- VanEpps, C. (2012). *Bloggng as a Strategy to Support Reading Comprehension Skills*. (Yüksek Lisans Tezi), St. John Fisher College, New York. Retrieved from http://fisherpub.sjfc.edu/education_ETD_masters/240
- Wu, H.-J. (2015). *The Effects of Blog-Supported Collaborative Writing on Writing Performance, Writing Anxiety and Perceptions of Efl College Students in Taiwan*. (Doktora Tezi), University of South Florida.
- Yavuz, A., & Tok, M. (2014). The Effects of Blogs on Writing Skills in Teaching Turkish as a Second Language. *European Journal of Educational Technology*, 2(1), 30-50.

CÜMLEDE BİR ÖGE GÖREVİ YAPAN CÜMLE ÖRNEKLERİ ÜZERİNE

Arş. Gör. Emre TÜRKMEN
Karadeniz Teknik Üniversitesi / Türkiye
emreturkmen@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Gerek geleneksel dil bilgisi gerek dilbilimde “bir düşüncenin, bir duygunun ya da bir yargının başlı başına anlatımına yarayan ve içindeki sözcüklerin sayısı sınırlı olmayan, dile ait bir birim” (Aksan, 2015: 122) olduğu noktasında birleşen cümle; biçim, birim, birlik, bütün, dizi, dizim, grup, ifade, şekil ve yapı terimlerinden yararlanılarak kelime grubu olma, anlamlı olma ve yargı taşıma esasında tanımlanır.

Cümlelerin sınırlılıkları ya da bir ifadenin cümle sayılabilmesi için yeterli şartların neler olduğu konusunda ileri sürülen görüşler çekimli fiil, yargı taşıma ve anlamlı olma gibi kriterleri tartışmalı hâle getirmiş ve çeşitli yaklaşımlara göre farklılaşan tanımlar ortaya çıkmıştır. Bu durum bir bakıma yüklem sayısının, yeri vb. esas alınarak yapılan cümle sınıflandırmalarına da yansımış, birbirinden farklı cümle tasniflerine sebep olmuştur.

“Cümlede Bir Öge Görevi Yapan Cümle Örnekleri Üzerine” adlı bu çalışma, bir cümlelerin unsur olması, onu isimleşen cümle yapar mı? sorusu ışığında gelişmektedir. Dizdaroğlu (1976: 89, 92, 114, 128, 138, 160), çekimli eylemlerin, tümcelerin ve tümce niteliğindeki sözlerin adlaşarak cümle içinde nesne, dolaylı tümleç, belirteç ve ilgeç tümleci olabileceğinden bahseder. ‘Cümle isimleşebilir mi?’ sorusuyla konuya değinen Kerimoğlu da (2016a: 151-152), *Ali geliyor haberi yayıldı. / Ahmet “Geleceğim.” dedi.* örneklerini ele alır. *Ali geliyor* ve *Geleceğim* ögelerinin yargısız bir kelime grubu gibi kullanıldıklarını, bu tür kullanımlardan hareketle cümlelerin isimleşebileceğini belirtir. Bir başka çalışmada ise isimleşebilen bu tür benzer diziler için “cümle öbeği” adlandırmasını önerir (2016b). İlgili kullanımlar haricinde Deny (2012: 684), isim tamlamalarında tamlayan unsurun bir cümle veya dolaysız bir söz olabileceğinden, dolaysız sözün de tek bir kelime olarak değerlendirilebildiği için kimi zaman hâl veya iyelik eki alabileceğinden söz eder. Bu noktada gramerlerde biçim bilimsel, sözcük bilimsel ve sözdizimsel esaslara sahip isimleşme teriminin bir cümlelerin başka bir cümlede yer aldığı durumlarda da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim “Bir tümce yerine bir ad dizimi getirerek onu bir başka tümceye katan dönüşüm. Örneğin *Osman şuna inanıyor* ve *Ali geldi* tümcelerinden ikincisinin adlaşmasıyla *Osman, Ali’nin geldiğine inanıyor* tümcesi elde edilir; burada *Ali’nin geldiği* bölümü adlaşmış bir tümcedir.” izahıyla Vardar (2007: 13), isimleşme (*nominalisation*) teriminin sözdizimsel boyutuna dikkat çekmektedir. Ancak bu çalışmada ise isimleşme terimi cümlelerin isim oluşu değil, cümlelerin isim işlevinde kullanılması anlamında tercih edilmiştir: *Rüya ile orada ‘ben görmedim’ oynuyorlardı.* (KK: 359)

Cümlelerin isim işlevinde kullanıldığı örnekler sırasıyla yapı bakımından bir cümle türü olarak kabul edilen iç içe birleşik cümle, cümlede bir yardımcı öge olarak görev alan nesne unsuru, isim ve sıfat tamlamaları, edat grupları dâhilindeki kelime grupları, ünlem anlatımı veren cümleler ve son olarak kalıplaşmış ifadeler şeklinde verilecektir. İsim ve sıfat tamlamalarında tamlayan, edat gruplarında isim unsuruna karşılık gelen örneklerin, ünlem ifadesi taşıyan cümleler ve kalıplaşmış bazı cümlelerde görülebileceği ortaya konacaktır. Bu hedef doğrultusunda örnekler; *herhangi bir kelime grubunun isim unsuru, aktarma*

cümlelerinde aktarılan cümleye karşılık gelen unsurlar, ünlem ifadesi veren unsurlar ve kalıplaşmış ifadeler alt başlıklarıyla gösterilecektir.

1. İSİM İŞLEVİNDEKİ CÜMLELER

1.1. Herhangi Bir Kelime Grubunun İsim Unsuru Olması

Cümle tanımlarında vurgu yapılan kelime grubu, “bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir.” (Karahana, 2015: 39) şeklinde tanımlanırken yargı bildirmediikleri için cümle kapsamı içinde değerlendirilmez. Öte yandan yargısız dil birimi olarak değerlendirilen kelime grupları bahsi işlenirken grubu oluşturan kimi unsurların cümlelerden oluşabileceğinden söz edilir. Söz konusu unsurların bir kelime grubu olarak kullanımı, cümlenin isimleşebilme özelliği olarak değerlendirilir. Öyle ki Karahan (2011: 240), cümlelerin isim değeri taşıyabilme özelliğinin cümle içinde sınırlı kalmayıp kelime grupları içinde de görülebileceğini vurgular. Nitekim birçok sözdizimi çalışmasında belirtisiz isim tamlamalarında, tamlayan unsurunun bir kelime olabileceği gibi bir kelime grubu, cümle ve dolaysız bir söz olabileceği dile getirilmiştir (Aktan, 2016: 13; Deny, 2012: 684; Karaağaç, 2009: 173; Karahan, 2015: 45; Özkan ve Sevinçli, 2013: 29; Özmen, 2016: 58). Aynı durum kimi edat grupları için de geçerlidir. Edat gruplarında grubun bir parçası olan isim unsurunun, isim yerine geçen bir cümle olabileceği bilgisi de bazı dil bilgisi çalışmalarında yer almıştır (Karaağaç, 2009: 142; Karahan, 2015: 64; Özkan ve Sevinçli, 2013: 60).

1.1.1. İsim tamlamasının tamlayanı durumundaki isim unsuru

İsim tamlamalarını ele aldığı bölümde Deny (2012: 684), “Birinci sözcüğü bütün bir cümle veya dolaysız söz olan ad tamlaması ilgileri ki o zaman ikinci terimin birincinin bir cevap, bir iddia, bir düşünce gibi bir şey meydana getirdiğini açıkça söylemek suretiyle sözün o bölümünü tanımlamaya çalışır.” açıklamasıyla isim tamlamalarında tamlayan unsurunun bir cümle olabileceği vurgusu yanında ilgili cümlenin tamlanan unsurla olan türlü ilişkisine vurgu yapar. Aşağıdaki belirtili ve belirtisiz isim tamlaması örneklerinin yer aldığı cümlelerde söz konusu durumu görmek mümkündür:

Belirtili isim tamlamalarından örnekler:

- ❖ Zira, pek iyi bilirdi ki, Ali Emmi, “**Görelim Mevlâ neyler, neylerse güzel eyler**”ın adamıydı. (KA: 381)

Görelim Mevlâ neyler, neylerse güzel eylerin : tamlayan
adamı : tamlanan

Belirtisiz isim tamlamalarından örnekler¹:

- ❖ “**Allah senden razı olsun**” sesleri işitildi ve cami on-onbeş dakikada ancak boşalabildi. (KA: 104)

Allah senden razı olsun : tamlayan
sesleri : tamlanan

¹ Yapılan taramalar neticesinde belirtisiz isim tamlamaları örneklerinin belirtili isim tamlamaları örneklerine nispetle daha çok olduğu görülmüştür.

- ❖ Yazının ortasındaki, “**kendiniz olmakta güçlük çekiyor musunuz?**” sorusu da, Celâl’in yazısının bu soruyu soran berber kahramanı da, belki yazının içindeki niyet edilmiş gibi gözüken anlamlara değil, yazı dışındaki dünyaya yerleşmiş başka gizli anlamlara işaret ediyorlardı. (KK: 92)

kendiniz olmakta güçlük çekiyor musunuz: tamlayan

sorusu : tamlanan

- ❖ Zannetmiyorum, dedi ve yüzüme baktı. Alnından dudaklarının uçlarına kadar inen keder ifadesi şüphesinin devam ettiğini ve bu sözün “**İnanmak istemiyorum**” mânâsına geldiğini hissettiriyordu. (YL: 115)

inanmak istemiyorum: tamlayan

manası : tamlanan

1.1.2. İsim unsurunun sıfat tamlamasındaki tamlayanın bir parçası olduğu örnekler

- ❖ Öbür tarafta, “**Galip, aklınızı başınıza alın**” başlıklı bir makale neşrediyor. (YA: 75)

Galip, aklınızı başınıza alın / başlıklı: tamlayan

bir makale : tamlanan

- ❖ Celâl Salik, yıllar önce ilk olarak ‘**Kendim Olmalıyım**’ başlıklı bir yazısında söz etmişti bu adamdaki. (KK: 431)

‘Kendim Olmalıyım’ / başlıklı : tamlayan

bir yazı : tamlanan

Kimi isim tamlamalarında ilgili unsurun bir parçası şeklinde yer almış sıfat tamlamalarını da görmek mümkündür:

- ❖ Galip’in ‘**Eve Dön**’ şifreli yazısını ‘son yazısı’ diyerek bir çerçeve içine koymuşlardı. (KK: 417)

Galip’in : tamlayan

‘Eve Dön’ şifreli yazısı: tamlanan

‘Eve Dön’ şifreli: tamlayan / *yazı:* tamlanan

1.1.3. Edat grubu içinde yer alan isim unsuru

Aşağıda edat grubunu oluşturan isim unsurunun cümle ya da cümlelerden meydana geldiği örnekler yer almaktadır:

- ❖ Hayatın kendisine kurduğu tuzağa nasıl girdiğini çıkarmaya çalıştıkça “**Köpekler havladığı, karanlıkta yolumu şaşırdığım için böyle oldu**” gibi bir mantık kuruyor, bu mantığın yanlış olduğunu çok iyi bilmesine rağmen bir teselli olduğu için istemeden inanıyordu. (KBT: 19)

Köpekler havladığı, karanlıkta yolumu şaşırdığım için böyle oldu: isim unsuru

gibi : edat

- ❖ **Gidip haber verecem, bize bir kötülük gelir** diye korkarım. (YA: 56)

Gidip haber verecem, bize bir kötülük gelir: isim unsuru

diye

: edat

- ❖ Zeynep Kadın, **saçma bir laf söylemişim** gibi, omuzlarını silktilti. (YA: 54)

saçma bir laf söylemişim: isim unsuru

gibi

: edat

Sıfat-fiil grubunun bir parçasını oluşturan edat grubu örneği:

- ❖ Ama, **“Bırak şu sigarayı”**yla başlayan kavgalarının birinde nankörlükle suçlanan Babaanne, Dede’ye, bir sabah olsun yataktan ondan sonra çıkmadığını söylemişti. (KK: 20)

“Bırak şu sigarayı”yla başlayan / kavgalarının birinde

1.2. Aktarma Cümlelerinde Aktarılan Cümleye Karşılık Gelen Unsurlar

Coşar, aktarma cümlelerini şöyle tanımlar (1997: 153): “Aktarma cümleleri dolaylı ve dolaysız anlatım cümleleridir. Bunlar iç içe cümle olarak adlandırılan bir ifade ya da ibarenin yer aldığı cümlelerle, bir takım alıntılarının ve tam yargılı cümlelerin bulunduğu cümlelerdir.” Aktarma cümleleri adlandırması yapı kavramı etrafında değil kuruluş kavramı etrafında yapılır. Cümlede ifade edilen oluş ve kılışın tek ve ortak olmadığı karma kuruluşlu cümlelerden kabul edilir.² Türk dilinin gramerlerinde çoklukla iç içe birleşik cümle olarak kabul edilen bu tür cümlelerde bir cümlemin farklı bir cümle içinde iç cümle, yan cümle gibi adlarla nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci gibi farklı işlevlerde kullanımı söz konusudur. Karahan (2011: 240-241), “Ayşe ‘Okula gideceğim.’ dedi.” cümlesinde “Okula gideceğim.” sözünü, yapıca cümle olmasına rağmen bir isim değerinde ve yüklemmin tamamlayıcısı olarak kabul ederek cümlelerin isim değeri taşıyabildiklerini vurgular. Yine Atabay vd. (2003: 48), dil bilgisi çalışmalarında genellikle iç tümce adı altında incelenen tümcelerin, tümleç olarak kullanımını tümcelerin adlaşması şeklinde ifade eder. Bu tür adlaşan tümcelerin genellikle yüklemi “demek” eylemiyle kurulmuş tümcelerde tümleç şeklinde kullanıldığını belirtirken aktarma cümlelerine işaret eder. Cümlemin öğelerinden nesne bahsi işlenirken de ‘bazı cümleler bir başka cümlemin nesnesi olabilir’ görüşüyle cümlemin bir öge olarak kullanımına yer verilir. Karahan (2015: 28), cümle içerisinde nesne vazifesindeki bu tür örneklerin cümle kuruluşu mahiyetinde olduğunu belirtir.

1.2.1. Nesne vazifesinde aktarılan cümle ya da aktarılan cümlelere karşılık gelen unsurlar

Dizdaroğlu (1976: 82), nesne olan dil birliklerinin adlaşmış olduğunu söylerken her çeşit dil bilgisi birliğinin cümle içinde nesne görevinde kullanılabileceğini belirtir. “Kaynaşık tümce” olarak adlandırdığı *de-* eylemine dayalı kaynaşık tümcelerde yer alan bağımsız yargılı tümcelerin, adlaşarak tek bir sözcük sayıldıklarını ifade eder (1976: 205). Bu açıdan bakıldığında aşağıdaki örneklerin dikkat çekici olduğu görülmektedir:

- ❖ **“Hiçbir zaman böyle bir şey olmadı ki, Melih!”** dedi Suzan Yenge. **“Rüya ile Celâl hep birbirlerini gördüler, aradılar, değil üvey kardeş, öz kardeş gibi de sevdiler.”** (KK: 41)
- ❖ **“Ne güzeldi”** demedim, **“Ne güzeldir”** dedim. (YL: 234)

² Konuyu ayrıntılarıyla ele alan “Bir Karma Kuruluşlu Cümle Türü Olarak Türkçede Aktarma Cümleleri” adlı doktora tezi çalışması Prof. Dr. Asiye Mevhibe Coşar’ın danışmanlığında tarafımızdan hazırlanmaktadır.

Kimi aktarma cümlelerinde aktarılan cümlelerin, nesne unsurunun bütününe karşılık gelmediğini, ilgili unsurun bir parçası olarak yer aldığını görmek mümkündür:

- ❖ Son bir yıl içinde beğendiği birini görünce "**Reis Bey'i andırıyor**" demeyi huy edinmişti. (KA: 353)

1.2.2. Bir zarf-fiil, sıfat-fiil ya da isim-fiil grubu içinde yer almış aktarılan cümle ya da cümlelere karşılık gelen unsurlar

- ❖ "Kiraz hırsızlığına gittin desem, daha kirazlar çıkmadı bile...gel." (KA: 49)
- ❖ Salih'e, "İnme trenden... al başını git" dedirten facia başlıyordu. (KA: 20)
- ❖ Bahtınız açık olsun demek isterdi (KA: 13)

1.3. Ünlem İfadesi Taşıyan Unsurlar

Türkçe Sözlük'te (2011: 2447), "*Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida: Ah! oh! şak, çat vb.*" şeklinde tanımlanan ünlemler, gramerlerde çoklukla sözcük türleri bahsinde değerlendirilir. Fakat ünlemlerin ele alınışı, sözcük türleri bahsiyle sınırlı değildir.³ "Türkçede Ünlemler ve Temel İşlevi" adlı çalışmasında ünlemleri sırasıyla *fono-morfolojik, semantik, sentaks* ve *imlâ* bakımından değerlendiren Mehmet Gedizli (2015: 133), ünlemlerin bir sözcük türü olduğunu ancak fiillerle olan işlev ortaklığı sebebiyle fiil; anlatım işlevi ortaklığı sebebiyle de cümle konusu içinde değerlendirebileceklerini söyler. Kimi sözdizim çalışmalarında anlamlarına göre cümle sınıflandırmaları neticesinde ünlem cümlesine de yer verilmesi bu durumun göstergesidir. Bilgegil'in ifadesiyle "*anlatım kabiliyeti bir cümleninkine denk olabilen*" (2014: 209) ünlemler, cümle içinde cümle ögesi ya da cümle dışı unsur gibi birbirinden farklı adlarla değerlendirilmektedir.

Ünlemlerin sözdizimsel açıdan cümledeki ihtilaflı durumları dışında birtakım alıntı kelimelerin Türkçe kelimeler ile kaynaştığı, yargısı, öznesi ve yüklemi olan *Allah korusun* gibi ünlem anlatımı veren kullanımların isim işlevinde kullanılan cümle örneği olarak kabul edilebileceği düşünülmektedir. Bu tür söz dizilerini dolaysız söz temelinde değerlendiren Deny (2012: 684), dolaysız sözün tek bir kelime sayılabılme özelliğinden hareketle ilgili unsurun hâl ve iyelik eki alabileceğine işaret eder.

- ❖ "Belki de o zaman, Rüya hapiste olurdu, çünkü Celâl kadar ihtiyatlı da değildir," dedi Melih Amca ve listesinin heyecanına kapılarak ve "**Allah korusun**"lara aldırmandan saydı: "O zaman, Rüya belki Celâl'le birlikte o haydutların arasında karıştırdı. (KK: 41)

1.4. Kalıplaşmış İfadeler

İsim işlevinde kullanılan cümle örneklerinin görülebileceği kalıplaşmış ifadelerde ekli ve eksiz kullanım söz konusudur. Bu tür örnekler vasıtasıyla isim işlevinde kullanılan cümlelerin, isim gibi hâl eki alabileceği ve herhangi bir isim unsurunun parçası durumunda bulunabileceği görülebilmektedir:

- ❖ (...) Ortaçağın din harpleri yerine ekonomik ihtilâflardan doğan para harplerini getirmesi, ahlâktaki neticesi de "**Bugün varız, yarın yok**"tan ibaret bir fânîlik endişesi içinde mahzunlaşan insanı, konfor/lüks, çılgınca macera, eğlence ve cinsî

³ Şükrü Halûk Akalın (2011), "Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)" başlıklı bildirisinde ünlemleri ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

azgınlıklar peşinde gününü gün etmekten başka ideallerden tedirgin eden bir yaşama telâkkisine sürüklenmesidir. (YL: 189)

- ❖ (...) Eh, **davul dengi denginedir** hesabı kendi gibi yoksul bir kızla evlendirmişler. (RP: 12)

SONUÇ

Çalışmada dikkatlere sunulan örneklerin isim ve sıfat tamlamalarının tamlayanı, edat gruplarının isim unsuru olduğu ve aktarma cümlelerinde isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarından oluşan unsurlara karşılık geldiği görülmektedir. Kimi ünlem anlatımı veren cümlelerle birlikte kalıplaşmış bazı ifadelerde de görülebilen bu tür örnekler için Türk dili gramerlerinde *tümcelerin tümleç olarak kullanımı, çekimli eylemlerin adlaşması, cümlelerin isim değeri taşıyabilmesi, cümlelerin isimleşmesi, isimleşen cümleler, cümle öbeği* gibi farklı adlandırmalar önerilmektedir. Bu noktada ‘bir cümlelerin unsur olması, onu isimleşen cümle yapar mı?’ sorusuna açıklık getirilmesi gerekmektedir. İsimleşme terimi, sözdizimsel boyutuyla bir cümlelerin isim işlevinde kullanılması anlamında kullanılırsa söz konusu örnekleri isimleşen cümle örnekleri adıyla yorumlamak yanlış olmayacaktır. Ancak Berke Vardar’ın yukarıda *nominalisation* karşılığında verdiği tanım da isimleştirme (adlaştırma) meselesinin Türkçe için gözden geçirilmesini gerektirecektir. Bu durumda da söz konusu birimlerin “isim işlevinde kullanıldığı” dile getirilecektir.

Eser Kısaltmaları

KA : Küçük Ağa

KBT : Kafamda Bir Tuhafılık

KK : Kara Kitap

RP : Rüzgârlı Pazar

YA : Yaban

YL : Yalnızız

Taranan Eserler

Buğra, Tarık (2005), **Küçük Ağa**, 9.Baskı, İletişim, İstanbul.

Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2012), **Yaban**, 65.Baskı, İletişim, İstanbul.

Kutlu, Mustafa (2007), **Rüzgârlı Pazar**, Dergâh, İstanbul.

Pamuk, Orhan (1999), **Kara Kitap**, 27.Baskı, İletişim, İstanbul.

Pamuk, Orhan (2014), **Kafamda Bir Tuhafılık**, Yapı Kredi, İstanbul.

Safa, Peyami (2000), **Yalnızız**, Ötüken, İstanbul.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Halûk, (2011), “Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)” **Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler I-II**, TDK, Ankara, 588-603.

Aksan, Doğan (2015), **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)**, 6.Baskı, TDK, Ankara.

Aktan, Bilal (2016), **Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi**, 2.Baskı, Eğitim, Konya.

- Atabay, Neşe vd. (2003), **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**, 2.Baskı, Papatya, İstanbul.
- Bilgegil, M. Kaya (2014), **Türkçe Dilbilgisi**, 2.Baskı, Salkımsöğüt, Konya.
- Coşar, A. Mevhibe (1997), **Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Beş Şehir Adlı Eserlerindeki Cümlelerde Unsur Dizilişi ve Kuruluş İlişkisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deny, Jean (2012), **Türk Dil Bilgisi**, (Çev. Ali Ulvi Elöve; Uyar. Ahmet Benzer), Kabalcı, İstanbul.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1976), **Tümcebilgisi**, TDK, Ankara.
- Ergin, Muharrem (2004), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak, İstanbul.
- Gedizli, Mehmet (2015), "Türkçede Ünlemler ve Temel İşlevi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8(36), 126-134.
- Karaağaç, Günay (2009), **Türkçenin Söz Dizimi**, Kesit, İstanbul.
- Karahan, Leyla (2011), "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine" **Türk Dili Üzerine İncelemeler**, içinde (236-244), Akçağ, Ankara.
- Karahan, Leyla (2015), **Türkçede Söz Dizimi**, 22. Baskı, Akçağ, Ankara.
- Kerimoğlu, Caner (2016a), **Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi**, Pegem Akademi, Ankara.
- Kerimoğlu, Caner (2016b), "Sözcük Öbeği Olarak Cümle ve Bir Öbek Önerisi", **Türkiyat Mecmuası**, 26(2), 241-245.
- Özkan, Mustafa ve Sevinçli, Veysi (2013), **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**, 6.Baskı, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Özmen, Mehmet (2016), **Türkçenin Sözdizimi**, 2.Baskı, Karahan, Adana.
- Vardar, Berke (2007), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, 2.Baskı, Multilingual, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2011), **Türkçe Sözlük**, 11.Baskı, TDK, Ankara.

T /at/ DAMGASINIŃ KÖKENİ ÜZERİNE

Gökbey ULUÇ
gokbey@turkdilidernegi.org.tr

Giriş

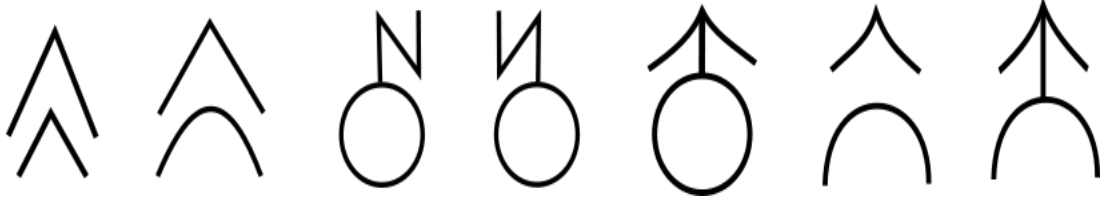
Türk damgalarının (harfleriniŃ) köken açıklamasıyla ilgili türlü görüşler vardır. Yabancı kökenli olduğunu öne sürenler olduğu gibi yabancılardan öğrenip üstüne kendi simgelerimizi ekleyerek Türkçeleştirdiğimiz görüşü de güçlüdür. TürkleriŃ bulduğunu savunan bilgeleriŃ sayıları ve görüşleriŃ geçerliliği için sundukları kanıtlar yeterli düzeydedir. Bu yazımda, kanıtlara arka çıkacak yéŃi bir görüşü ileri sürmekteyim.

Ses değeri

Dilimizdeki /t/ sesiniŃ yazılmasında iki damganiŃ kullanıldığını görüyoruz. Bunlardan biri arka damak ünlüsü ile söylenen /at/, öbürü de ön damakla ünlüsüyle seslenen /et/ damgalarıdır. YazınıŃ koŃusunda arka damak ünlüsüyle birlikte söylenerek /at/ sesini véren T damgası ele alınmıştır.

Kullanıldığı yazıt ve el yazmaları

Kalın /t/ sesini karşılayan damgayı türlü biçemlerde yazıtlarda görmekteyiz. Hatice Şirin (2006) ve Əlisa Şükürlü'nün (1993) bétiklerinde vérdikleri çizelgeye göre dérlenlen /at/ damgaları şöyledir:

Bu dérlmelerde Talas, Turfan, Yénisey ve Orhun yazıtları temel alınmıştır.

Yapılan köken açıklamaları

KöktürkleriŃ kullandığı alfabe niŃ kökeni koŃusunda eŃ soŃ açıklamaları 1993'te Viktor G. Guzev ile G. Klyastornıy ortaya koymuştur. V. G. Guzev, 2000 yılında sunduğu bildiride de mevcut alfabe teorilerini bilimsel bakımdan değerdendirerek Köktürk alfabesiniŃ Türkler tarafından icat édilmiř olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu çalışmada V. Guzev, her yazınıŃ temelinde resim olduğunu vurgulamış ve Köktürk yazısında “eŃ az bés tartışmasız resim işareti” olduğunu söylemiştir: q /ok/; Y /ay/; b /eb/(çadır)?; T /at/; r /er/ (Ata, 2011).

Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller (Guzev, 2001) adlı çalışmasında ayrıntılı olarak birçok damgayı köken açıklaması getirirken, T damgasını da *ata* beñzetir.

1894'te Aristov ve 1897'de Mallitskiy, Orhun alfabesiniŃ Türk damgalarından çıktığı görüşünü ileriye sürer. Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Caferoğlu da bu görüşü paylaşırlar

(Ata, 2011). Ahmet Caferoğlu beş madde ile görüşlerine dayanaklar sunar. Bu dayanaklardan soñuncusu T damgası üzerinedir:

V. Nihayet bu kabilden olarak Yénisey hurufatında kalın t harfi ile “eb, ev, çadır” ifade éden ve yumuşak b değerini taşıyan iki işareti buluyoruz ki, Orhunda birincisi biraz daha başka bir şekil alarak âdeta muayyen bir damgayı andırmaktadır. İkincisi ise gerçekten bir çadır tasviriniñ tam kendisidir. İster damga, ister alelâde bir dağ zirvesi ve çadır tasvirleri mahiyetinde olsun, her ikisi de eski Türkleriñ, millî icadınıñ temsilleri, örnekleri olması dolayısıle, Yénisey ve Orhun hurufatı menşei için ehemmiyeti haizdirler (Caferoğlu, 1984).

Böylece T damgasının kökeni üzerine yapılan çalışmalarda iki görüşüñ öñe sürüldüğünü görülmektedir:

1) At

2) Dağ

	
Atıñ öñden görünüşünüñ damgalara yansıtıldığı durumlarda T biçemi ele alınır. Bu damganiñ dördül biçimindeki alt kısmı gövdeyi, yukarıdaki çatı görünümlü sivri kısmı da atıñ başını simgeler, görüşü vardır. <i>At</i>, doğrudan damgaya adını vermiştir.	Tag > dağ dönüşümünüñ düşünöldüğü köken açıklamasında tag’ıñ kalın /t/ sesini vérdiği, bu yüzden de bu damgaya köken olduğı ileri sürölmektedir. Bu köken açıklamasına dayanak olarak Yénisey yazıtlarında kullanılan biçemi dayanak alınmaktadır.

Göktürkçe üzerine yapılan çalışmalarda köken üzerine açıklamalar yapılacak olursa T damgası için bu iki görüşe ağırlık verilir, öñe sürenler kaynak gösterilir.

Çürütme

Doerfer, Halaçça **hat** biçimini öñe sürerek Türkçe **at** sözcüğünüñ eñ eski biçiminiñ ***pakta** olabileceğini yazmıştır (Doerfer, 1976). Poppe’niñ -kt > -t değişimine vérdiği örnekleri inceleyerek bu görüşü yazan Doerfer’a, *Öñ Türkçede Ünsüz Yitimi* adlı yazısında Talât Tekin de katıldığını belirterek arka çıkmış, -kt > -t denklğine dört örnek sunmuştur (Tekin, 1977). Bu yüzden damganiñ ortaya çıktığı / türetildiği dönemlerde doğrudan bir *at* sözcüğünüñ varlığına kuşku bakılması gerekir. **pakta* sözcüğünüñ sürekli bir değişim

g çirerek *at* biçimini almasına değin g çirilen sürede ya bir yazımız yoktu ya da *at* biçimine ulaştıktan sonra damgalar türetildi.

Dağın (<tag>) bétimlenerek damga yaratıldığı görüſünün öñe sürülmesinde Yénisey yazıtlarında kullanılan T damgasının néden olduğunu düşünüyorum. Burada üst üste koñan imler dağdan esinlenildiğini sandırsa da bu kullanım biçiminin soñradan geliſtiği görölmektedir.

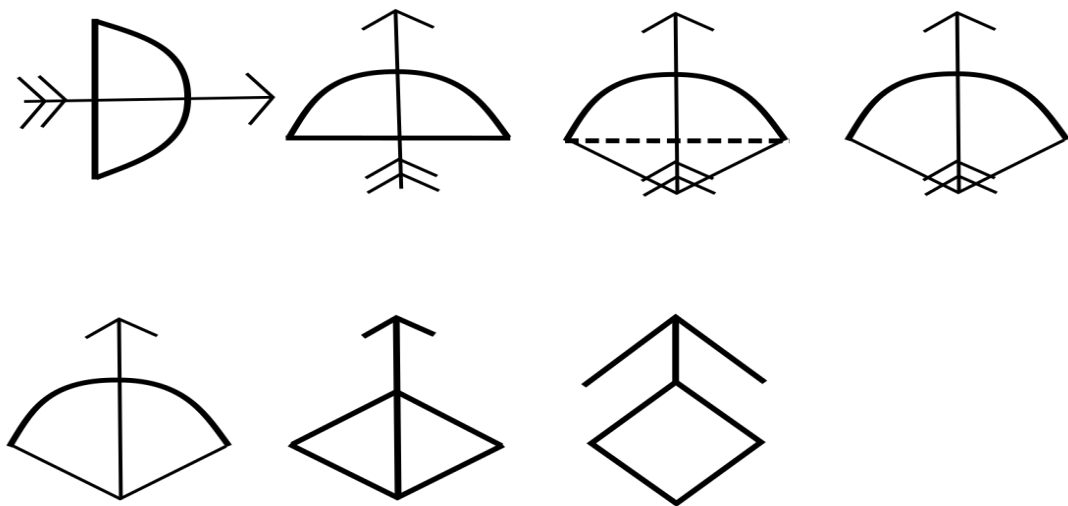
Köken açıklamalarında q damgasının oka beñzemesi ve adının da *ok* olması ya da Y damgasının aya beñzeyip adının *ay* olması, hatta kimi yazılarda doğrudan hilâl biçiminde yazılması gibi T damgasının da kökeni olarak ileri sürülen ata beñzemesi ya da bakıldığında dağı çağrıştırması gerekirken né ata né de dağa beñzememesi başlıca çürütmeye yéterli dayanaktır.

Köken açıklamalarında öne sürülen nesne ünlü + ünsüz ses değerlerini taşır. Bu nesnelere bakılarak yaratılan damgaların adları da yine söz konusu ses değerleri ile olur. Bu gibi köken açıklamalarında dilbilimciler uzlaşmış görünüyor. J damgasının *ant içmekten* geldiği görüşü ve /ant/ damgasının adının da doğrudan betimlendiği nesneyle bir olması ya da v damgasının *eve* beñzemesi, adının da betimlendiği nesne ile bir olması, onun kökeni hakkındaki görüşü güçlendirir. Böyle bakıldığında T damgasının *ata* ve *dağa* beñzemediği gibi beñzetildiği nesneler ile aynı adı taşımayan köken açıklamasının doğruluğunda kuşkular bulunmaktadır. Dağın betimlenmesi köken olarak seçilmişse damganın adının da *dağ/tag* olması beklenirdi. **pakta* gibi bir geçmişli olan *at* sözcüğünün adı damgaya beñzese de kendisi betimlenme konusunda kandırıcı (ikna edici) bir görünüm içermemektedir.

Köken öñerisi

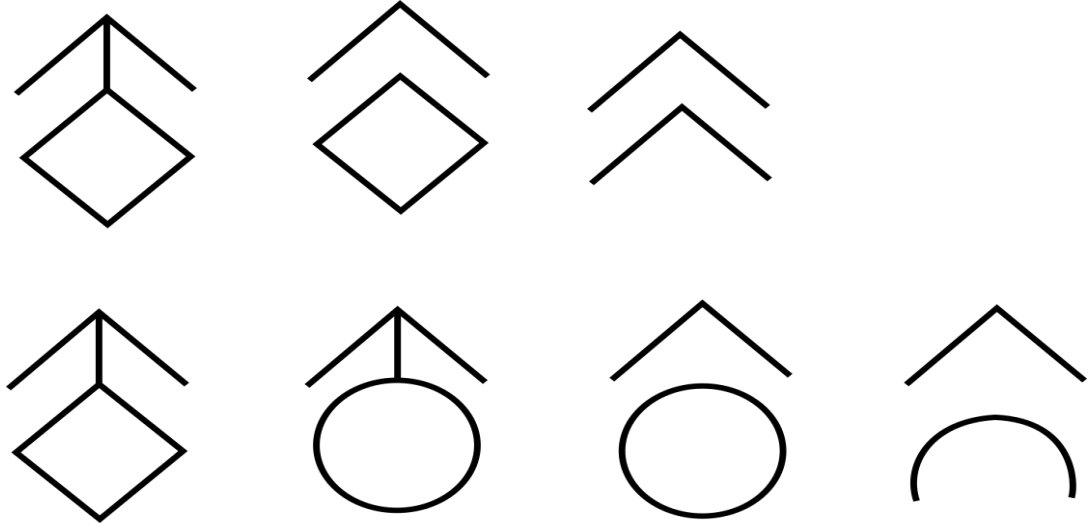
T damgasının kökeni üzerine yéñi bir görüş olarak *at-* éyleminden türediğini öñe sürüyorum. Bu açıklama, bétimlenen nésneniñ kendisiyle söz koñusu damganıñ beñzerliđini içermekte, éylem adınıñ doğrudan damga adına işlendiğini de savunmaktadır.

T damgası şöyle evrilmiş olmalıdır:

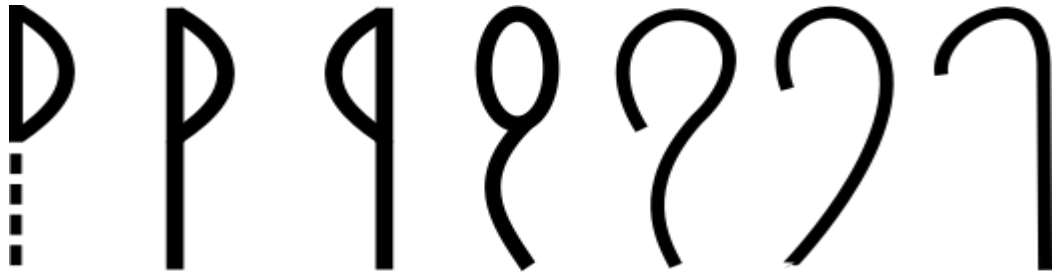
T damgası, *yay* üzerinde gerilmiş *ok* üzerinden bétimlenmiştir. *Atmak* eyleminiñ bétimlendiği damga, damganiñ ilerleyen türevlerinde de kısaltmaya gidildiğini göstermekte olduğundan geriye doğru işleyişi de olanak sunmaktadır.

Türlü yazıt ve yazmalardaki değişik biçemlerinin ise şöyle oluştuğu görülür:

Génel olarak düz çizgilerden oluşan öbür damgalara göre daha karmaşık bir yapısı olan T damgası, kullanıcılarınca sık kullanıldığı için kaçınılmaz olarak gittikçe yalınlaşmaya başlamış, eñ soñda da iki çizgiden oluşur duruma gelmiştir. Bu değişiklikler bize ileriye dönük soyutlaşma örneklerini sunduğundan, geriye dönük gidilerek damganın ok ve yaydan oluşan biçimlerine ulaşabilmekteyiz.

Yalınlaşmaya /ey/ sesini y damgasını da örnek gösterebiliriz. Yazıt ve el yazmaları incelendiğinde y damgasının evrilmesi şöyle olmuştur:

y damgasının Y damgasının altına yapılan çentik ekleme ile türediğini öñe sürüyorum. Bu eklemeyen soñra ortaya **P** beñzeri bir damga çıkmış olup bunun bakışık (simetrik) biçemi ile birlikte kullanılmıştır. İlerleyen yazımlarda yalınlaşmaya uğrayarak soñraki biçemlerine evrilmiştir. Bu yalınlaşma v damgasının b biçimine gelmesi üzerinden de vérelebilir. Böylede damgaların yazılışında bir yalınlaşma olduğu açıkça görülür.

Bu görüşümü ilk kéz 2009'da ağ günlüğüme yazdım (Uluç, 2009). Üç yıl soñra Bakü'de yayımlanan Kimlik Dergisinde (Uluç, 2012), iki yıl sonra da *Göktürkçe Öğreniyorum* betiğimde yer vérdim (Uluç, 2014). Aradan géçen dokuz yıllık sürede henüz bir çürütme yazısı görmedim. Birçok génel ağ kullanıcılarının köken açıklamasında yer vérdiği gibi, kaynak göstermeden yayımladığı betiğinde yer vérene denk geldim. Anonim bir

köken açıklaması olarak okuyuculara ulaştırılmasını, benimsendiği yönünde değerlendiriyorum.

Soñuç

T damgası için öñe sürülen *attan* ve *dağdan* türediği görüşlerinin geçersiz olduklarını *at-* eyleminden türediği savı ile kamuoyunun bilgisine sunarım.

Kaynakça

- Ata, A. (2011) *Orhun Türkçesi*, bet: 66. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. baskı, bet: 129. Enderun Kitabevi: İstanbul
- Doerfer, G. (1976). *Proto-Turkic Reconstruction Problems [=Eski Türkçe Yeni Yapılanma Sorunları]*, bét: 29. Türk Dil Kurumu: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni
- Guzev, V. G. (2001). *Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller*, bet: 211-220. Türk Dil Kurumu: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni
- Şirin, H. (2006). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, bét: 39. Akçağ Yayınları: İstanbul
- Şükürlü, Ə. (1993). *Qədim Türk Yazılı Abidələrinin Dili*, bét: 55. Maarif Nəşriyyatı: Bakü
- Tekin, T (1978). *Ön Türkçede Ünsüz Yitimi*, bét: 35-51. Türk Dil Kurumu: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni
- Uluç, G. (2009) */at/ Damgasının Kökeni Üzerine Çalışma: 25.05.2009*
- <http://kokturukce.blogspot.com/2009/05/at-damgasnn-kokeni-uzerine-calsma.html> Erişim: 24.08.2018
- _____ (2012). *Türk Damgalarının Kökeni*, Mart sayısı, bét: 26-37, Kimlik Dergisi: Bakü
- _____ (2014). *Göktürkçe Öğreniyorum*, 1. baskı, bét: 52. Kutlu Yayınevi: Bakü

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE ZAMAN KAVRAMININ İFADESİ
(Bildirme Kipi Örneğine Yeni Bir Bakış)

Prof. Dr. Minsylu USMANOVA
M. Akmulla Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi / Rusya
usmanova.minsylu@mail.ru

Allahıma şükürler olsun!
Bu kadar zengin, ahenkli, ince bir dil verdiği için halkıma.
Biz onun gramerini doğru anlatmalıyız.
M. Usmanova

Zaman gramer kategorisidir. O fiilin iş, hareketin ne zaman söylendiğine göre zamanı gösteren bir formdur (BTh, Cilt 1, S.344).

Başkurt dil biliminde zaman formlarını ilmi bir bakışla incelemek 30'lu yıllarda başlamaktadır. 1930'da. M. Kulayev'in "Başkurt dili fiilleri" adlı çalışması yayınlanmış. Bu çalışmada ilk defa Başkurt dil biliminde zaman formlarına ve onlara anlatımına yer verilmektedir. Çalışmada fiil zamanının 9 formu verilmektedir (Kulayev 1930, 61-68).

Başkurt dil biliminde üç zaman kavramın (geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlar) beş ek -a, -dı, -ğan, -ır, -asaq ile yapıldığı görüşü yaygındır (Zeynullin 2002, 104, 133, 139-144; İşbayev 2012, 369, 372, 374-375; Keyekbayev 1983, 214, 216, 219-220, 222; V. Ş. Psençin, Y. V. Psençin 2001, 131, 136, 139; GSBYa 1981, 274, 279).

Bu beş ekin (-a, -dı, -ğan, -ır, -asaq) dördü (-dı, -ğan, -r, -saq) belirli/belirsiz (veya görülen/öğrenilene) ayırarak inceleme XX yüzyılın 60'lı yıllar başında başlamaktadır (Yuldaşev 1958, 120-155; Keyekbayev 1966, 99-100, 103; Keyekbayev, Gellemov, Feritov 1969, 160). Bundan önce Başkurt Türkçesinin ilk grameri yazıldıktan itibaren onlar 1. form, 2. form diyerek adlandırılmıştır. (Kulayev 1930; Ehmer 1941, 5-6; Dmitriyev 2008, 181).

Geçmiş zaman ile gelecek zamanı ikişer ek belirlemektedir (-dı, -ğan – geçmiş zamanı, r, -saq – gelecek zamanı). Bu yüzden bilim adamları onları belirli/belirsiz olarak ayırabilmiş, şimdiki zaman sadece tek ekle –a ile belirlenmekte, ilmi araştırmalarda ve ders kitaplarında bu ekin şimdiki zamanda belirli veya belirsiz iş-durumu işaret edip etmediği hakkında bir fikir de yer almamaktadır (Zeynullin 2002, 133; İşbayev 2012, 372; Keyekbayev 1983, 214; V. Ş. Psençin, Y. V. Psençin 2001, 136; GSBYa 1981, 279).

Tabii ki insan hayatındaki yapılmış, şu an yapılmakta olan, yapılacak olan iş-durum, olaylar konuşmacı için sadece belirli veya belirsiz olması şüphe, güvensizlik ifadesi olabilir. Ama bu kavramları belirleme Başkurt halkının dilinde sadece -a, -dı, -ğan, -ır, -asaq ekleriyle yapılmaz. Konuşma dilini inceleme (1972-201yy.), olgusal materyallerle çalışma aşağıdaki sonuçlara getirdi:

1. Başkurt halk dilinde üç zamanda da iş-durumun belirli olmasını -a, -dı, -ğan, -ır, -asaq ekleri belirlemekte;
2. -a, -dı, -ğan, -ır ekleri bir anlam taşımakta, ama belirsizliği göstereni yoktur;
3. Şu an yapılmakta olan iş-durumun da konuşmacıya belirli ya da belirsiz olabilir: bu yüzden Başkurt Türkçesinde belirli şimdiki zaman ve belirsiz şimdiki zaman formları vardır ve onlar konuşma dilinde sadece eklerle yapılmamakta.

4) Halk dilinde belirsizliği, şüpheyi, tahmini gösteren ve dilde çok aktif kullanılmış sözcüksel ve dilbilisel yolları vardır. Onlar Başkurt dilbilimcileri tarafından agramerin morfoloji (yapıbilim) dalında sözcüksek ve anlamsal olarak sınıflandırılarak öğrenilmiştir. Ama gramerde zaman kavramın anlatırken tamamen göz önüne alınmamakta (Keyekbayev 1983, 264; İşbayev 2012, 403, 420; Zeynullin 2012, 326-327; V. Ş. Psençin, Y. V. Psençin 2012, 179, 182; Feritov h.6., 1992, 121, 222; GSBLYa 1981, 328-329 и др.). Sonuç olarak geçmiş ve gelecek zamanın belirli ve belirsiz olmasını belirleyen ekler **-ğan, -ır'dır**.

5) **-a, -ğan, -ır** geniş anlamlı (evrensel) eklerdir. Dilde onlar fiilin üç zamanında da iş-durumu belirlemektedir. Bu zaman zamanı gösteren kelimeler, tarih, durumsal metin (bir olayı anlatan haber) önemli bir rol oynamaktadır.

6) Başkurt halk dilinde belirsizlik kavramını bildiren sözcüksek ve dilbilisel yolları **-a, -dı, -ğan, -ır** ekleri zarf Tümlenci, tarih ve yardımcı sözcüklere ait parçacıklar, hitap kelimeler vs bildirme kipinin üç zamanında da belirsizliği belirlemekte.

Onlar aşağıda gösterilmekte:

Modal kelimeler – muhtemelen, olabilir, galiba, gibi olsa gerek vs/

Giriş kelimeler - belki, olasılık;

Şüpheyi bildiren ekler — **-dır(-der, -žır/-žer, -lır/-ler, -mır/-mer)**;

Soru ekleri — **-mı(-me, -mo/-mö)**; **-mı ni(-me ni, -mo ni/-mö ni)**; **-mı iken(-me iken, -mo iken/-mö iken)**;

-dır + belki (ul, mogayın) vs.;

-gan ekli fiilimsime **-day (-dey, -tay/-tey, -žay/-žey, -lay/-ley)* + bul-, küren-** yardımcı fiillerden oluşan kelimeler;

Mümkün modal kelimesi 1) şartlar olduğu zaman iş-durumun yapılp yapılmadığını östermekte;

2)İyelik halindeki fiilimsimeylebir iş-durumu hakkında tahmin olurken söylenilir (BTH., 1.cilt, s.826).

Sadece bu kadar değil bu dil yöntem cümle öğelerinin hepsi de belirsiz olmasını östermekte, örneğin, belirsiz özne, belirsiz nesne v.s.

Her zamanı ayrı ayrı inceleyelim.

Şimdiki zaman.

Belirli şimdiki zaman şu an yapılmakta olan iş-durumun belirli olmasını gösteriyor. Dilde o – a (ä, y) ekleriyle yapılmakta:

Onun basit ve karmaşık formu var:

a) Basit formu fiile –a eki eklenerek yapılmakta: *İñ aldan min baram (İlk olarak ben idiyorum)* (S. Agış); *Ul maktäptä eşläy (O okulda çalışıyor)*;

b) Karmaşık formu fiile **-a** eki eklenerek ve yardımcı fiilden oluşmakta.

Yardımcı fiiller: bar-, yat-, ultır, yörö-, vs kelimeler. Mesela: *Kük tulı yondož. Min şulara karap yatam (Gökyüzü yıldızlarla dolu. Ben onlara bakıyorum).* (М. Кәрим).

Olumsuz formu –ma/-me ekiyle yapılmakta: *Bıl küldäk miñä okşamay (Bu elbiseyi beğenmiyorum).*

Belirsiz şimdiki zaman şu an yapılmakta olan iş-durumun belirsiz, şüpheli, olmasını, inanmama hissini gösteriyor, konuşan şu an yapılmakta olan iş-durun hakkında sadece tahmin ediyor.

Belirsiz şimdiki zaman *dilde iki yolla yapılmakta*:

1) **-a** (-ä, -y) ve şüpheyi, tahmini bildiren Başkurt Türkçesindeki özel yöntem ile. Onlar aşağıda gibidir:

Modal kelimeler - **ahrıhı, ahrı, buğay, bälki, bälkim, şikelli, ihtimal, töçlö, hımak, keyek, bulha kerek vs.:** *Bežžeñ kilewgä rizahızlık belderälär, ahırıhı (Bizim gelmemize hoşnutsuzluk gösteriyorlar galiba) (B. Rafikov); Ular ni ösöndör nın gına ilay toşlö toyola Onar niçindir sessizce ağlıyor gibi hissediliyor. (R. Nazarov); Ul (aş - keyek) küžžärenä Karaganda moronona nıgırak ışana bugay. O (ermin) gözlerinden daha burnuna güveniyor. (İ. Nogomanov); Başkan hayın sitkä säsrägän ciñertkäläržeñ söröldäşewe tomralıktı tağı la kösäytä kewek. Basınca zıplayan cikergelerin sesi boğuculuğu daha güçlendiriyor gibi (A. Abdullin);*

- Hežžeñ atayıgıžžı beläm bulha kăräk, äğär šä ul min hätersžä totkan keşe bulha (*Sizin babanızı tanıyorum gibi, eğer benim hatırımdaki kişiye*). (S. Karamov);

Giriş kelimeler - **mogayın, küräheñ (belki)**; Mogayın ak yondož beräw genäler, üz vakıttı etkäs kenä kalkır. Tonya häžer uga mohtajıraktır, belki? (*Ak yıldız sadece bit tane olabiliyordur, kendi zamanınad çıkıyordur. Tonya 'ya o gerekiyordur belki*) (A. Abdullin);

Şüpheyi bildiren ek **-dır** (seçenekleriyle); **-dır + bälki, o, mogayın vs.** kelimeler: Donyanı kötä beläler bıl Gibadulla (*Haytı yaşayabiliyordur bu Gibadulla*). (N. Musin); Bälki ul bežže ežläp nä yöröyžör äle (**Belki o bizi arıyordur**);

2) **-gan** eki + olumsuzluk eki **-ma/-mü** ve belirsizliği, şüheyi, farazı bildiren dil yöntemleri: *Kunaktar kilep bötmägän şikelle (Misafirlerin hepsi gelmemiş galiba(yani davet edilen misafirler şu an hepsi değil). Aş beşep etmägän kewek, halmahı katı (Yemek hala hazır değil galiba, erişte katı). Besäyegez Răşitte yaratmagan hımak, yaman karay (Kediniz Reşit'I beğenmiyor gibi, kötü bakıyor). Yoklaganda beräy nimä eşläp kuymahın (Uyurken bir şey yapmasın).* (konuşmadan).

Geçmiş-Şimdiki zaman.

Belirli geçmiş-şimdiki zaman iş-durumun geçmiş zamanda başlanarak şimdiki zamanda da devam etmesini göstermektedir.

Bir şeyin geçmişte başlayıp şimdiki zamanda da devam etmesini bildiren gan eki geçmiş-şimdiki zaman eki olarak adlandırılabilir de N. K Dmitriyev (Dmitriyev 2007, 134). Biz de Prof. N. K. Dmitriyev gibi geçmiş-şimdiki zaman eki olarak adlandırıyoruz, o ek bildiren zamanı geçmiş-şimdiki zaman demektediriz. Bu zaman şimdiki zaman ile beraber inceleniyor.

Belirli geçmiş-şimdiki zaman dilde geçmiş zaman eki **-gan** ile yapılmakta. *Örneğin:* Kayhılay atayıña okşaganhıñ, huygan da kaplagan (*O kadar babana benziyorsun, babasının oğlu*).

Bu kavramı şimdiki zaman ile de meydana getirebiliriz: *Кайһылай атайыңа окшан тораһың, һуйған да каплаган // һуйып каплаганмы ни. Kayhılay atayıña okşar torahıñ, huygan da kaplagan (Ne kadar babana benziyorsun, babasının oğlu).*

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

— Äsäyemä okşaganmın, - tine ul yılmayıp (Anneme benziyorum, - dedi gülümseyerek). (İ. Abdullin).

Olumsuzluk formu **-ma/-mâ** ekiyle yapılmakta. Mesela: *Alma katı äle,beşmägän. Mal kötöwžän kaytmagan. Kunaktar kilep bötmägän “Altını beşmägän, älegä sey, yata birhen” tip kenä tuktatkandar ti altın yıwıwži. Elma şu an sert, olgunlaşmamış. Sığırlar otlaktan gelmemiş (şu an ahırda yok). Misafirlerin hepsi gelmemiş (yani davet edilen misafirler şu an hepsi değil) . Altını pişmemiş, şu an çiğ, yatsın diyerek altın yıkamayı durdurmuşlarmış.* (Ş. Yanbayev);

— Äle seyäbeşmägän ikän, - tip köldö(Şu an vişne olgunlaşmamış diyerek güldü) (R. Gabdrahmanov).

Belirsiz geçmiş-şimdiki zaman da **-gan** ekiyle ve özel dil yöntemleriyle yapılmakta: *Alma katı äle,beşmep etmägän ahr (Elma şu an sert, olgunlaşmamış galiba). Agayımdar Sibayga barıp etmägändäržer, şılturatmayžar bit (Abimler Sibay’a yitmemişler galiba, aramıyorlar). Hin atayıña okşamaganhın şikelle, äsäyeñä okşap karap torahın (Sen babana benzemiyorsun galiba, annene benzeyerek bakıp duruyorsun). Koyaş baş östöndä genä torgan humak (Güneş baş üstünde gibi) (G. Allayarov).*

Bunu da söylememiz gerekmektedir, Başkurt dili **-a** ekiyle bazı fiiller sadece gelecek zamanı ifade etmektedir. Onlar şimdiki zamanı da hiç ifade etmiyor, hatta edemiyor. Mesela, Mansur mäktaştan kiskä kayta (Mansur okuldan akşam dönüyor). Kayta (dönüyor) belirli gelecek zamanı ifade ediyor.

Bu tür fiiller zaman kavramını yardımcı fiiller ile yapılmış bileşik fiillerle (analitik form) sadece veriyor. Yardımcı fiil rölünü bar-, yat-, ultır-, yörö- kelimeleri yapıyor. Karşılaştırın:

Gelecek zaman	Şimdiki zaman
<i>Min magazinga baram</i> <i>Ben magazaya gidiyorum</i>	Kitep baram gidiyorum <i>Min magazaya</i> bara yatam gidiyorum Kitep bara yatam gidiyorum Kitep ultıram gidiyorum
<i>Atayım eştän kis kayta</i> <i>Babam işten akşam dönüyor</i>	Kaytıp kilä dönüyor Kaytıp bara dönüyor <i>Atayım eştän</i> Kaytıp bara yata dönüyor <i>Babam işten</i> Kaytıp kilä yata dönüyor

6) Bazı fiiller şimdiki zamanı da gelecek zamanı da ifade etmekte. Mesela:

Gelecek zaman	Şimdiki zaman
<i>Horauga Älfiye yawap birä, hin ultırıp tor.</i>	<i>Älfiye horawga yawap birä //</i>

<i>Soruya Ālfiye cevap veriyor, sen otur</i>	<i>Yawap birep tora.</i> <i>Ālfiye cevap veriyor, cevap veriyor</i>
<i>Min sây esâm, miñâ sây biregež *.</i> <i>Ben çay içiyorum, bana çay verin</i>	<i>Min sây esâm // Min sây esep ultram.</i> <i>Ben çay içiyorum //çay içiyorum</i>
<i>Min iñ arttan baram, hež aldan barıgıž.</i> <i>Ben en son geliyorum, siz önden gidiniz</i>	<i>Min iñ arttan baram // iñ arttan kitep baram.</i> <i>Ben en son geliyorum / En son geliyorum</i>
—	<i>Üžem baram, üžem awıžımdan älege “r” önön sıgarırğa tırışam (S.Agiş) // Üžem kitep baram, üžem awıžımdan älege “r” önön sıgarırğa tırışam.</i> <i>Kendim yürüyorum, kendim ağzımdan şu “r” sesini çıkarmaya çalışıyorum// Yürüyorum, kendim ağzımdan şu “r” sesini çıkarmaya çalışıyorum</i>

*Emir kipinde kök fiil gelecek zamanda yapmılması emri anlamı taşımakta

Ortak zaman

Aynı zamanda üç zamanı da kendisine toplayan ortak zaman fiilleri konuşana kadar, konuşurken de devam eden ve gelecekte de devam eden, bütün zamanda da aynı karakter özelliği olan, tekrarlanmış olan iş-durumu ifade etmektedir. O gerçek hayat, hayat deneyimin, kimedir, neyedir her zaman ait olan özelliği göstermektedir.

-a, -ır, -gan ekleri üç zamana da ait olan özellikleri aynı yere toplayarak göstere alan form – ortak zaman yapmış.

1) **-a** eki: Atasözleri : *Tamsı tamıp kül yahay, tin yıyılıp hum yahay (Damla damarak göl oluşur, kopikler toplanarak ruble olur); Donya al da göl bulıp tormay (Dünya hep iyi olmuyor); Yañğız karga yaz kiltermäy Yalnız karga bahar getirmez. (Atasözleri). Yer koyaş tiräläy äylänä. Unday keşe uttan-hıwžan koro sığa ul (Yer güneş çevresinde dönüyor). Öyle bir kişiler ateşten ve sudan kuru çıkar (Z. Biişeva).*

Modern Kazak Türkçesinde **-a, -ä, -y** ekli fiil geçmişte kullanılmış, şu an ve gelecekteki işi ifade edebilir. Onu geçişli şimdiki zaman diyerek adlandırıyorlar [Kenesbayev 1966, 331].

D. M. Curayeva Özbek Türkçesinde **-a, -y** ekleriyle yapılan form ortak veya gelecek zaman kavramını anlatır *diyor* (Curayeva 1968, 87).

2) **-r** eki: *Kön yamanı bötär, äžäm yamanı bötämäš (Kötü gün biter, insan kötüsü bitmez);*

At menmägän atka menhä, saba-saba **ülterer** (Ata binmeyen ata binse koşturarak öldürür),

Tun keymäğä tun keyhä, kaga-kaga tužžırır (Kürk giymeyen kürk giyse sallaya sallaya eskidir);

Yakşı katın yäşärter, yaman katın kartaytır (İyi kadın genç yapar, kötü kadın yaşlı eder);

Kol kewek eşlähän, han kewek yäşärheñ (Köle gibi çalışsan, han gibi yaşarsın). (Atasözleri).

3) **-gan** eki: *Abaylamay höylägän awırımay ülgän* (Düşünmeden konuşan hastalanmadan ölen).

Tırışkan taşka każak kakkan (Çalışkan taşta çivi çakar). (Atasözü).

Üç zaman için de aynı özellikler – her zaman durmadan devam eden işin ortak zamanı, özelliği gösteren zamanı ortak zaman, **-a**, **-ır**, **-gan** ekli geniş kavramlı (çok yönlü) ekler diyerek adlandırmak da pratik yarar var.

İlk olarak bu görünüm **-a**, **-ır**, **-gan** ekleriyle yanıtlanmakta. Gerçekten, hayattaki bazı iş-durum sadece bir zamana ait olmuyor, üç zamanı da ifade eder;

İkinci olarak, onun pratik yararı var. Bu Başkurt Türkçesini öğrenen kişi (öğrenci vs) için de kolay. Mesela, öğrenciye fiili bulup onun zamanını belirlemek için *Yer koyaş tiräläy äylänä* cümlesi verildi (*Yer güneş çevresinde dönüyor*). Fiil - *äylänä* (*dönüyor*). O hangi zamanı ifade eder? Tabii ki, *ortak zamanı*. Onu hiç, öğrenilen gibi, *şimdiki zaman* fiili diyemiyoruz.

Geçmiş zaman

Dil biliminde geçmişte olan iş-hal **-dı**, **-gan** ekiyle verilmeli gibi bir bakış yaygındır. Bilim adamları onları farklı adlandırmış. Mesela, K. Ehmer *geçmiş zamanın dört formu olduğunu göstermekte: -dı ekli geçmiş zamanı o 1. form, -gan ile olduğunu 2. Form diyerek adlandırır*. (Ehmer 1941, 90-92), Prof. N. K. Dmitriyev *-dı ekli geçmiş zaman formun tamamlanmış geçmiş zaman diyerek adlandırır*. (Dmitriyev 2008, 168, 170). 1960 yıllardan sonar yayınlanmış çalışmalarda **-gan** eki öğrenilen/belirsiz olarak gösterilmekte. Prof. C. G. Keyekbayev öğrenilen geçmiş zaman (Keyekbayev, 219-220, 222; 1966; Keyekbayev, Feritov, Gellemov 1969; Keyekbayev vs., 1976], prof., Y. V. Psençin ile ünlü bilim adamı V. Ş. Psençin, Prof. K. G. İşbayev *belirsiz geçmiş zaman* (İşbayev 2012, 369; V. Ş. Psençin, Y. V. Psençin 2001, 131], akademi üyesi M. V. Zeynullin *belirsiz (öğrenilen) geçmiş zaman* (Zeynullin 2002, 104] olarak gösteriyor. **-dı** ekiyle aynıdır. Fark budur: **-gan** ekinin *belirsiz (öğrenilen)* yerini burada *бында belirli (görülen)* terimi almakta.

Demek, Başkurt dilbiliminde yaklaşık 70 yıl (XX asrın 60y. itibaren) **-gan** ekiyle yapılan tüm bilgi belirsiz olarak kabul edilmektedir.

Ama halkın tarihte bıraktığı geçmiş hayatını, kaderini, kişi ömrünü gösteren metinler, evraklar, tarihsel gerçekler vs **-zan** ekiyle yazmış ve onların belirsiz diyerek adlandırılmasını hiç kabul edemiyoruz.

Yine, gösterilen çalışmalarda *belirsiz geçmiş zaman bölümündeki cümlelerdeki bilgileri de belirsiz olarak kabul edemiyoruz, aksine, halk hayatının aydınlatıldığı olayların yazıldığı cümlelerin bulunduğu metinleri okuyarak, zevk alıyoruz. Örnek için akademi üyesi M. V. Zeynullin ile Prof. K.G. İşbayev'in çalışmalarından cümleler getirelim: Vatan hugışında her berehe 500 keşenän torgan 23 polkı katnaşkan(1812 y.Vatanseverlik Savaşı'nda 500 kişiden oluşan 23 Başkurt ordusu katılmış). Halık üzeneñ batırzarın tolpar*

attar, milli keyem-halım menän tä'min itep torgan (Halk kahramanları atlar, milli kıyafet ile sağlamış). Başkort halkınıñ 1982 yılğı Vatan hugışında katnaşıwzarı turahında matur istälektär haklangan (Başkurt halkının 1982 y. Vatanseverlik Savaşı'na katılması hakkında güzel hatıralar var). Şunday istälektärzeñ berehendä başkorttarzıñ mäşhür Gete menän osraşıwı hakkında äytelgän (Böyle hatıraların birisinde Başkurtların ünlü Goethe ile görüşmeleri söylenilmekte). Şul osraşıwza ber başkort sotnıgı Getega istälek itep üzeneñ uk-haşağın birgän, ä Gete unı yıldar buyına kăzerläp haklagan ("Başkortostan ukıtıwsıhı" jurnalı). (Bu buluşmada bir Başkurt yüz kişilik bölük komutanı Goethe'ye kendi okunu hediye olarak vermiş, Geothe onu yıllarca özenle saklamış) ("Başkortostan ukıtıwsıhı" dergisi). S. G. Rıbakov Temäs awılında tuktagan köndärzä Mansur unıñ yanına kilep, tönö buyı koş bulıp hayrap ultırır bulgan ("Äžäbi Başkortostan", 1960, № 3, 72-се бит) (S.G. Rıbakov Temes köyüne geldiğinde Mansur onun yanına gelip kuş gibi ötermiş). (Zeynullin 2002, 123); Osta hunarsılar yakşı börköt menän köžgö-kışkğ hunar osoronda 30-40 tölkö, 20-läp büre ala topgan bulgandar (Becerikli avcılar iyi kartallarla sonbahar-kış av zamanında 30-30 tilki, yaklaşık 20 kurt avlamışlar (E. İşberzin, İşbayev vs. 2012, 372]; Kayanan aşka töşöp karap torganda, aldıbızğa iş kitkes ahäñle yazıw barlıgı kürende: "Bında 43 yıldıñ 23 fevralendä general Şaymoratov häläk bulgan генерал Шайморатов һәләк булган" ("Başkortostan" гәзите, 18.08.17) (Kayadan inip bakarken önümüzde o kadar uyumlu bir yazı göründü: Burada 23.Şubat general Şaymuratov hayatını kaybetti) ("Başkortostan" gazetesi, 18.08.17).

Belirli geçmiş zaman.

Geçmişte olan iş-durum konuşan için belliyse Başkurt halk dilinde **-a, -dı, -gan** ekiyle ifade edilir.

1. **-a** ekiyle: M. Ömötbayev, "... Kasandır başkorttoñ yetmeşläp kala häm torahı bulgan, kalalarza ultıraklı halık yäşägän...", tip yaža (M. Ömötbayev "Zamanında Başkurtların yaklaşık yetmiş kalma ve yaşama yeri olmuş, şehirde yerleşik halk yaşamış, diyerek yazıyor"). (Äkräm Beyeş 1993, 8);

2. **-dı** ekiyle: Respublika hežmätäsändäre Oborona fondına 250 million humga yakın aksa yıyp birže. (Cumhuriyetin çalışan insanları savunma Vakfına yaklaşık 250 milyon para verdi) ("Başkortostan. Kısa Ansiklopedi"). Hälle genä kön itkän Gälläm kart urtansı ulın – yomok Hämzeni şulay başlı-küzle yahanı (Maddi durumu iyi Gellem kart ortancı oğlu –Hamze'yi böyle evlendirdi) (M. Karim);

3. **-gan** ekiyle Başkurt kendi hayatında belli olan her şeyi gösteriyor. Bu yüzden **-gan** eki *belirli geçmiş zamanı belirleyen ektir*. Mesela: Baymak rayonu Başkortostan Respublikahınıñ könyak-konsıgış ölöşöndä urınlaşkan. Könsıgışta Siläbe ölkähe menän siktäş. 1930 yılda oyoştorolgan. Baymak bölgesi Başkurdistan Cumhuriyeti güney-doğusunda yerleşmiş.Doğusunda Çelyabinsk bölgesi. **1930 yılında kurulmuş.** ("Başkortostan. Kısa Anseklopedi").

Belirsiz geçmiş zaman

Belirsiz şimdiki zaman geçmişte olan iş-durumun konuşana belirsiz, şüpheli, inanmama hissini gösteriyor. O **-dı, -gan** ekleriyle ve şüphe, belirsiz olmanı, tahmini meydana getiren yöntemlerle yapılır:

Modal kelimeler - **ahrıhı, ahrı, buğay, bälki, bälkim, şikelli, ihtimal, töçlö, hımak, keyek, bulha kerek** vs.:

Kilewselär täwžä direktoržı abaylamanılar, belki, unı oşonda osratıwžı kötmägändäžer (Gelenler il müdürü fark etmemişlerdir, belki onunla burada karşılayacaklarını beklememişlerdir) (B. Rafikov); Yažgı haban bötkäs, barı ber tapkır gına, agahına eyärep, barıp äylände bugay. (Hasat bitince sadece bir kere abisi ile gidip geri dönmüştü galiba) (M. Karim); Höylägäneñ hikmätle. Hin miñä kišätew yahanıñ ahırı (Konuşman hikmetli. Sen beni uyardın galiba) (G. Husainov);

Giriş kelimeler **mogayı, küräheñ (belki: Küräheñ, zamansa bulhın tip tırışkanmındır inde **Demek ki modern olsun diyerek çalışmışdır** (R. Baybulatov); Gäjäp, min dä, küräheñ, hine kötkänmender inde.... (İlginç ben de seni beklemişim galiba) (E. Hakimov);**

Şüpheyi bildiren ek **-dır** (-der, -žır/-žer, -lır/-ler, -tır/-ter): Atayı öyrätkänder, bütän beräw žä tügel (*Babası öğretmiş olmalı, başka hiç kimse*). (Ya. Hammatov); Eläktäre başındı Sebergä ožarkandaržı, tip kaygırzık (*Yakalayıp Sibirya'ya göndermişlerdir diyerek üzülmüştü*) (Z. Uraksın);

Soru ekleri - Soru ekleri **-mı(-me, -mo/-mö); -mı ni(-me ni, -mo ni/-mö ni); -mı iken(-me iken, -mo iken/-mö iken)**: Ul äsähenä eše turahında şılıtratıp äytkenme ikän? *Hin mine sakırttıñmı? tip horanı ul (O annesini arayıp işi hakkında söylemiş mi? Sen beni çağırttın mı? diyerek sormuş o). (A. Abdullin);*

-dır + belki (ul, mogayın) vs.; Bälki yañı öyläneşkändäržer? (Belki yeni evlenmişlerdir?) (N. Musin); *Unı iñ nık tañ kaldırganı, ruhın kanatlandırganı? Mogayın, Kışkı Haray hām Ermitaj üže bulgandır (Onun en hoşuna gideni, beğendiği Kışlık Saray ve Hermitagedir) (G. Husainov); Mogayın, tege kart mullanıñ beräy metrik kenägähenä bulha la yazılıp kalganbızžır äle, ä, kürşe? (O yaşlı hocanı metrik kağıtına olsa da yazılmışız deme komşu?) (S.Agiş);*

Bulha kārāk fraseolojik birlikler tahmini bildirmek için kullanılır; modal kelime, eş anlamlı kelimeleri *bugayı, şikelle*. [BTH., c. 1. 173]: *äytte bulha kārāk, äytken bulha kārāk. Örnek, ikince tankka ber uñgay ber nisä snaryad teyže bulha kārāk, ul sokorga töştö (İkinci tanka aynı zamanda bir kaç mermi vurdu galiba, o çukura düştü). (S. Kulibay); Bagayev mäs'älä bil räweşe tura kuyılır tip uylamagayın bulha kārāk (Bagayev soru böyle olur diyerek düşünmemişti galiba) (İ. Abdullin);*

-gan/-gün, -kan/-kän ekli fiil +bulırğa teyeş: *kaytkan bulırğa teyeş, belgän bulırğa teyeş. Örneğin: ul bıga tiklem kaytkan bulırğa teyeş, äyžä barıp kiläyek. Unıñ uyınsa, yugarıla ber genä keşe kalgan bulırğa teyeş. (O dönmüş olmalı, hadi yanına gidelim. Ona göre yukarıda sadece bir kişi kalmış olmalı).* (G. Allyarov);yardımcı fiilden oluşan yapı: *zawık aša ular künel möhöröndäy heñep, ruhi donyahın bižäp yaktırtıp yebärgändäy itte (güzellikten onlar gönüle girerek ruhi dünyayı daha güzletmiş gibiydi).* (G. Husainov); *u Künelendä Kamallet dinga karata nindäyžer yällaw toygoho la uyanıp kuyganday itte. (Gönlünde Kamalletdin'e bira acıma hisi de uyanmış gibi old).* (R. Baymov);

-ır ine (olumsuz: **-ma-ş ine**) formu, genelde, gerçek olmayan, tahmin anlamını taşımkta. Yanında *belki, mogayı, ihtimal gibi modal kelimeler olabilir Belhā, kiler ine// kilmāy kalmaş ine (Bildiyse gelirdi// kesinlikle gelirdi).*

Gelecek zaman

Başkurt dilbiliminde fiilin zaman formları ilmi bakıştan öğrenilmeye başladığı zamandan itibaren (1930 y. başı), *gelecek zamanı* iki ek — **-ır, -acak** bildiriyor denilen bir bakış yaygındır. Onları bilim adamları farklı adlandırmakta. Mesela, M. Kulayev, N. K.

Dmitriyev *gelecek zamanın iki türü (-ır, -asak)* odmasını anlatmakta ve onları 1. *gelecek zaman*, 2. *gelecek zaman* diyerek adlandırmakta, örnekler veriyor: alırmın, totormon. [Kulayev 1930, 61-68]; alırmın, kilermen, totormon, kötörmön. alasakmın, kiläsäkmen. [Dmitriev 1950, 161-164]; C.G. Keyekbayev, A.A. Fallyamov, X. S. Faritov *gelecek zaman eklerin ilk tür ekler (-r, -ır/-er, -or/-ör), ikinci tür (-asak/-yasak, -äsäk/-yäsäk)* olarak incelemekte. (Keyekbayev, Fallyamov, Faritov 1969, 174-175).

XX. asrın 70'li yıllarında bu eklerin adı değiştirilerek belirli (veya görülen), belirsiz (öğrenilen) olarak adlandırmaya başlamış: belirli (veya görülen) *gelecek zamanın eki -asak*, belirsiz (öğrenilen) *gelecek zamanın -ır* olması söylenilmekte. [Keyekbayev vs., 1983, 216-217; Zeynullin 2002, 139-144; İşbayev vs., 2012, 373-375; V.Ş. Psänçin, Y.V. Psänçin, 2001, 139-140].

Böylece, 1970 yy. itibaren gelecekte olacak iş-durumu bildirecek eklere anlam verilmekte, *-asak* eki gelecekte yapılacağı belirleyen tek ektir, *-ır* eki belirsiz, şüpheli iş-durumu bildiren tek ek sayılmaya başlamış.

Ama ilmi araştırmalarda, mesela, *-ır ekinin başka bir alama olduğunu da gösteriyorlar*. Mesela, akademik üyesi M.V. Zeynullin *belirsiz gelecek zaman hakkında böyle yazıyor: belirsiz gelecek zaman anlamı aşağıdaki gibidir: bu form iş-durumun gelecekte kesinlikle yapılacağına, olayın olacağına, gerçekleşeceğine güven olmadığını bildiriyor*. Bu onun ana anlamı, içeriği. (Zeynullin 1983, 141). Örnek için şiir satırını getiriyor ve fikrini devam ediyor:

Här ber eştä, här ber frontta (Her bir işte, her bir frontta)

Min haman da eşläp yörörmön (Ben hala çalışırım)

Akıımdın huıgı yaktıhın (Aklımın son aydınlığını)

Häm kanımdın huıgı tamsıhın (Ve kanımın son damlasını)

İlem, halkım ösön birermen (Ülkem, halkım için veririm) (H. Kunakbay).

Aynı zamanda o belirsiz gelecek zaman formundali işin yapılacağını derin bir güvenin olduğunu da belirleyebilmekte, ... ton da bu anlamın gerçekleşmesine yardımcı oluyor; Modern Başkurt Türkçesinde belirsiz gelecek zaman edebi dilde de, genel halk dilinde de belirsiz gelecek zaman formu belirli gelecek zaman ile kıyasladığımızda çok kullanılmakta. Şiirlerde *-asak, -äsäk* ekli gelecek zaman formuyla az karşılaşmaktayız. (Zeynullin 2002, 141-142).

Bilim adamı V. Ş. Psänçin ile prof. Y. V. Psänçin'in belirlediğine göre, *belirsiz gelecek zaman* fiili yapılmasına hiç bir şüphe olmadığı halde de kullanılmaktadır, her zaman yapılan sürekli iş-durumu, işi göstermekte: Yakşının kăžeren yaman belmâş. Yaşışılık ithăñ, yaşışılık tabırhın, yamanlık ithăñ, yamanlık tabırhın. (Atasözleri). (V.Ş. Psänçin, Y. V. Psänçin 2001, 140].

Böylece, Başkurt dilbilimi tarihinde gelecek zaman hakkında bilgi onun iki ek (*-asak, -ır*) ile yapılabilmesine ve onların anlamı belirli/belirsiz olmasına dönmektedir.

Ama bu ekler, onların anlamı (*belirli/belirsiz*) kişinin gelecekte birbiriyle uyarak çalışması, çalışırken iyi veya sert davranışları özellikleri tamamen gösteremiyor, hatta Başkurt kişinin karakterine ters geliyor. Çünkü Başkurt bir işin yapılacağı belli olursa hiç bir zaman *alasakmın, barasakmın* diyerek, yemin etmiyor, *alasakhın, barasakhın* diyerek, emir etmiyor. Başkurt Türkçesinde ters konuşmanın gibi söz de var.

Başkurt kendi dilinde gelecekte yapılacak iş-durumu, hali (yani belirli gelecek zamanı) **-a, -r, -sak**, belirsiz gelecek zamanı **-a, -r** ve belirsiz olduğunu, şüpheyi, tahmini bildiren özel yöntemler ile belirlenir.

Belirli gelecek zaman

Belirli gelecek zaman gelecekte yapılmasına hiç şüphe olmayan iş-durumu belirlemekte ve o başkurt halk dilinde iki ek **-a, -r, -sak** ile veriliyor.

Belirli gelecek zaman eklerinin anlamı.

1) **-a** eki. Aşağıdaki anlamları taşır, onların arasında belirsizliği anlatan anlam yok.

a) *Gelecekte kesinlikle olacak, yapılacak, gerçekleşecek* işleri bildiriyor. Örnek: Banatka hinän baş koža bulıp üzem baram "*Banat'a senden dünür olarak kendim geleceğim*" (Ş. Bikkol). Bıyl Gälimä apayımdıñ yubileyı bula. Uga 70 yäş tula. Televizorñı kuy, häzer BDPU sıgış yahay. Bu sene Halima ablamın yıldönümü. Ona 70 yaş olacak. Televizyonu aç, BDPU konuşacak.

Prof. N. K. Dmitriyev **-a** eki hakkında aşağıdakileri yazmakta: şimdiki zaman formunun (**-a** eki — *M.U.*) ana içeriğine bakınca, o şu an konuşan ve konuşurken yapılan iş-durumu [*yaşam* — yazıyorum (şu an, söylerken), ingl. *I am writing*], konuşma zamanında olmadığı halde de, gelecekte de kesinlikle, her şeye rağmen yapılacak iş-durumu (*bu özellikle Başkurt dilinde sık kullanılmakta*) ifade ediyor: *Min Öfögä baram (Ben Ufa'ya geliyorum)*, — bu kelimeleri söylerken konuşan hiç bir yere gitmiyor, sadece bunu düşünüyor. Aynı zamanda: Kazak Türkçesinde *baramın* gibi formu kullanmak gelecek zamana sıkı bağlı, kazak dilbilimcileri onu gelecek zaman diyerek adlandırırlar. (Dmitriyev 2007, 124; 2008, 174-175).

N. K. Dmitriyev'in bundan yaklaşık 90 yıl önce söylediği fikri hala güncel: **-a** ekinin gelecekte kesinlikle iş-durumun yapılacağını ifade etmesi Başkurt Türkçesinin özelliği.

b) **Kesinlikle yapılacağına yemin edilir**. O ton, cümlede kelimenin yeri ve yapılması, gerçekleşmesi ifade eden fiile anlam verir — barıber eşläyem, ber nimägä karamay ütäyem tigän anlam:

— Häzer ük Ähmätov agayga baram da, tup-tura höyläşäm (*Şimdi Ahmetov abi yanına gidip yüze yüz konuşacağım*)(S. Agış);

— Bıl hikäyände jurnaldıñ may hanında başabız. Şul köyö, ber nindäy töžätewhež başabız. Anlayıñmı? (*Bu hikâyeyi derginin Mayıs numarasında yayınlayacağız. Hiç bir düzeltme yapmadan. Anlıyor musun?*) (Z. Bişeva).

c) **Yemin etme, söz verme**. Başkurt Türkçesinde söylenilen kelimenin, bir kararın gerçek olduğunu gösteren dil yöntemi var. Onlar **-a** ekiyle ve kesinlikleolacağını ifade eden kelimeler, eşdizimlilik ile. Bu yöntemle barıber, ber nigä (ber nämägä) karamay, tıñlap ta tormayım, Allahi-billahi, vässäläm, isemem ... bulmähin *барыбер, бер нигә (бер nämägä) карамай, тыңлап та тормайым, Аллаһи-биллаһи, вәссәләм, исемем ... булмаһын* vs. kelimeler. Örnekler: Miñ barıber Öfögä kitäm, bında kalmayım (*Ben kesinlikle Ufa'ya gideceğim burada kalmayacağım*) (Konuşmadan). Ägär ülderhän, mineñ tugandarım kala, ulat hiñä barıber kōñ kürhätmäşätär (*Beni öldürürsen, akrabalarım kalıyor onlar kesinlikle seni rahat yaşatmaz*). (B. Bikbay).

Kız kākükte kōtōrgä vägäzä birgän: «*ōštōmä taş yawha la hine bütängä almaştırmam*», — tigän. Kız guguga bekleyeceğini anlatarak söz vermiş: "Üzerime taş yağsa da seni başkasına değiştiremem" («Kekük» efsanesi).

Allahi-billahi, min barıber *Āliyägü öylänäm*, hežže tınlap ta topmayım. *Bragindın hōmhōž küžžäre mañlayına mende*: kız şäp, min alam i *u* — *vässäläm*. Allahi-billahi, ben Eliye'ye evleniyorum, sizi dinlemeyeceğim. Bragin çirkin gözleriyle şaşırarak baktı: güzel bir kız, ben evleneceğim ve nokta. (G. Husainov); Şul Yägur, yamandan üsem almaham, halık korohon kaytarmaham Āmin ir ismim bulmahın .(Şu Yegur kötünden intikam almasam, halka olan kötü niyetin ona göndermesem erkek ismim Emin almaz). (G. Husainov).

Dilde hatta yemin etmeyi ifade eden kısa hazır cümleler, metinler de var:

Koşarak geri dönüp,şaşarak annemize söylüyoruz:

— *Yomaguja kart ülergä yöröy! Yumaguja kart ölmek üzere!*

— *Nimä buştı kañkıldayhın? İstagañırulla täwbä tigän Neden öyle konuşuyorsun? Tövbe de.*

— *Is-sın! Ant-mant, billahi-vallahi, ber tabak kan esäm, iki tabak tož yalayı ...* (Gerçekten, vallahi, bir tabak kan içerim, iki tapak tuz yalarım) (M. Ebselemov).

Şunu ayrıca söylememiz gerek, Başkurt: *Yalga ayılga kaytam. Kunak sakıram. Balalar kayta, bälüş halam. Eşkä baram. Ulımdın tuyı bula. Tatilde köye döndü. Misafirleri davet ediyorum. Çocuklar döndüyor, börek pişiriyorum. İşe gidiyorum. Oğlumun düğünü olacak* vs, -diyerek konuşuyor, niçin halk dilinde yayılmış -a eki ve onun anlamları, yine, onun üç zamanı ifade etmesi hakkında bilgi Başkurt okullarında ve ileride Başkurt dili uzmanları olacak öğretmenler hazırlayan pedagoji kolej, üniversiteler için yazılmış ders kitaplarında gelecek zaman bölümlerinde yer almamış, haksızca o bölüme sokulmamıştır. -a ekinin üç zamanı ifade edebilmesi sadece fiilin şimdiki zaman bölümünde. (Keyekbayev 1983, 214; İşbayev 2012, 373; Zeynullin 2002, 136, 138; V.Ş. Psänçin Y. V. Psänçin 2001, 137). Nedenini açıklamak zor.

Bu nedenle öğrenciler cümleyi analizi ederken elde edilen bilgilere dayanarak -a ekiyle verilmiş geçmiş, gelecek zaman fiillerini (örneğin, kontsertka baram (konsere gidiyorum); yalga awılga kitäbež (tatil için köye gidiyoruz vs.) şimdiki zamanı ifade ediyor demek zorunda kalıyor.

Bilindiği gibi -a eki üç zamanı da ifade etmektedir. Onun hangi zamanı ifade ettiğini belirleyen metin, cümlede zarf tümleci göstermekte. Gerçekten de, insanlar bir şeyler hakkında konuşurken veya yazarken her zaman zaman kavramını ifade eden kelimeler, tarih kullanır: Onlar ya konuşmada (metinde) olur, ya da anlamına gelir. Mesela, konuşmadan önce olanı *kisä, elek, ber kön elek, boron, boron zamanda äwäle* v.s.; konuşmadan sonra olanı *hăžer, tižžän, köndöž, kiskä, irtägä, ber säğättän, ber yıldan, ber ažžan, aldagi, kilähe* vs. İfade eder. Mesela: a) Sadece dün bu durum oldu – geçmiş zaman;

d) Agayımdın tuyı bara (bulup yata) (Abimin düğünü (şu an) - şimdiki zaman;

e) *23 apreldä äsâyemdeñ tıwgan könö bula. (23. Nisan annemin doğum günü olacak* - gelecek zaman;

— *Sälimä, hin irtägä teatrğa barahıñmı?Selime, yarın tiyatroya gelecek misin?* (irtägä (yarın) kelimesi var)

— *Eye, baram (Evet, geliyorum) (yarın anlamı).*

— *Unda Bayyeget uynaymı ikän?(Orada Bayyeget oynuyor mu) (yarı anlamı var).*

— *Eye, uynay (Evet, oynuyor) (yarın anlamı). – gelecek zaman;*

Ata-äsä hüžen totmahañ, şulay bula (Annebaba sözünü tutmasan, öyle olur). – tüm zamanlar için.

2) **-r** eki. Был аффикс башкорттардың бер-береге менән бик матур итеп мөғәмлә иткәнән күрһәткән форма. Bu ek Başkurtların bir birisine çok güzel davranışını ifade eder. Onun temelinde bir şey yapmayı, yapmaya inadınarak söylemeyi, söz verme kavramı da, istediğimiz bir işin yapılmasına inanç, umut, bir biriyle çalışmak da rica, arz anlamı yer almakta. **-r** eki ifade eden anlamlar arasında dilbilimcilerine göre, belirsiz iş-durumu anlatanı yoktur:

a) **Umut anlamı, umutlanmak:** Tora-bara bötähe lä asıqlanır (Gidince her şey açılır). (İ. Abdullin); Eştärze keşe kürhen häm maktahın ösön tügel, fayžahı bulhın ösön eşlägež. Fayžalı eş böğöm bulmaha la, här vakıt küžgä kürener häm akıl eyäläre tarafınan bahalanır (İşlerinizi kişiler görmesi ve övmesi için değil yararı için yapın. Fyda iş bugün olmasa da bir zaman görünür ve değer verilir (R. Fahretdinov);

b) **Bir şey yapacağım diyerek söz vermek:**

äsäyem küž nurım, (Annem göz nurum)

Köt mine kayturmın, (Bekle beni, döneceğim). (şarkı “Äsäyemä hat”);

“Keşe tabırmın”, - tine Sergey (“Kişi bulurum dedi Sergey”). (A. Абдуллин);

c) Tavsiyede bulunarak bir karara gelmek, sonuç çıkarmak: Bežžä tamakka **aşarbiž**, bayanda tağı beräy köy uynarga **öyränerbež** žä unan huñ hežgä **barırbıž**. (Bizde yemek yeriz, bayanda daha bir melodi çalmaya öğreniriz, sonra size gideriz) (Z.Biişeva);

d) Kimin, neyin özelliği, belli gerçeği ifade ediyor:

Ni säshän, şunu urırhıñ (Ne ekersen onu biçersin).(Atasözü).

e) İki kişi (veya toplum)**konuşarak kimidir görevlendirmek:** Hin Sälimäne taksiga ultırtıp yebärerheñ, ä min karşı alırmın. (Sen Selime’yi taksiye bindir, ben de burada karşılarım. (Konuşma.).

f) **Yemin etmek:** *Awıž-moronomdan kan kithä kitär — ısanısığıžzi aklarga bula barıhında eşlärmän, kăzerlelärem mineñ* (Ağzımdan burnumdan kan giderse gider - güveninizi haklı çıkarmaya çalışırım, değerlilerim benim) (İ. Nogomanov).

Başkurt Türkçesinde olumsuzluk eki **-ma/-mâ** ile yapılan *gelecek zaman kavramı dört formla verilmekte:* 1) *al-ma-y-ım*, 2) *al-ma-m*, 3) *al-ma-ş-mın*, 4) *al-ma-ş-ım*. Bazı dilbilimcileri **-r** aekinin anlamın belirsiz olduğunu anlatsalar da [Keyekbayev 1983, 216-217; Zeynullin 2002, 139-144; İşbayev 2012, 373-375; V.Ş. Psänçin, Y. V. Psänçin 2001, 139-140], aynı zamanda **-r** ekinin yapılabilmesi, yapılmalı, hatta yapılması şüphesiz, güvenli iş-durumu ifade edebilir diyerek sayılmakta [Keyekbayev 1983, 217; Zeynullin 2002, 141; V. Ş. Psänçin, Y. V. Psänçin]. Demek ki, **-r** ekinin anlamı bilim adamları tarafından iyice araştırılmamış. Öğrenciler, öğretmenler test yaparken nasıl olmalı?

Daha bir önemli soru hakkında. O Başkurt Türkçesinde gelecek zamanı **-r, -ır/-er, -or/-ör** eklerinden başka **-ar/-är** ekleri de ifade eder. Onlar halk ijadı, edebi eserlerde sık

karşılır, halk dilinde sık kullanılmakta. Mesela, *belär betär*, vs; sıfat fiiller: *bıwar* (yılan), *hıwbaşar* (çayır); *ar/-är* eki sözdiziminde, deyimlerde, isimlerde vs h.6. var:

tegär yep - dikmek için ip. [BTH., c.1, 324].

Ep öžärlek te häl kalmaw deymi, sözlükte kural olarak **özörlök** gibi veriliyor [BTH., c.1, 325], halk çok yorulduğu zaman *Ep öžärlek te hälem yuk* (kalmanı) diyor; *Höyörgolov, Tañatar, Tañgatar, Bülär han* – kişi isimleri, soyad; *Hıwgoyar* — burç; adlar vs.: *tawtişer* — ot vs

C. G. Keyekbayev çalışmalarında bazı kelimelerin, mesela, *yetär, belär, teyär* gibi doörü olacağını yazıyor, sonra *yeter, beler* yanlış diyerek gösteriyor: “...Mesela: *ugatar batır, osar teyen*. Bu isimler *ugatır batır, osor teyen* olarak yazılmıyor. Yetär durdurma kelimesi de *-är* ekiyle söyleniyor ve yazılıyor: *Yetär, yegettär, kuyıgız*! (Yeter erkekler, durun)”. [Keyekbayev 1983, 237].

Kömöş kenä eyär atka (la) teyär (*Gümüş eyer ata dokunur*),

Eyäkäyžäre belmäş, at belär. (Keyekbayev 1983, 217).

Tarihi bir bakışla bkarsak, diyerek yazıyor C.G. Keyekbayev, *-sak, -säk* eki *-a, -ä, -y* ekiyle yapılmış köke ekleniyor: ünsüze biten fiiller — *al-a-sak, kil-ä-säk*; ünlüye biten fiiller — *eşlây-ä-säk, ukı-y-a-sak* (doğru: *уқы-ясак*). [Keyekbayev 1983, 216].

Demek, bu kurallara uyarak çalışırsak, fiile *-a (-ä, -y)* eklenerek, fiilin kökü, ona *-r* eki eklenerek, umut, söz verme vs. anlamlı *belirli gelecek zaman oluşur: bel-ä-r, höy-ä-p* vs.

Belirliye göre, diyerek yazıyor bilim adamları A.M.Ažnabayev ile V.Ş.Psençin, yazım bu eklerin sadece *-ır/-er* seçeneklerin kurallaştırmış. Modern Başkurt Türkçesinde *-ır* veya *-ar* ekli fiillerin zaman bakışından farkı yok. Diyelim ki, *äyter* ve *kilär* formları aynı zamanı anlatır. (Ažnabayev, Psençin 1976, 121].

-ar/-er eki *-r, -ır/-er, -or/-ör* gibi Başkurt dilinin gramerine kendi yerini almalı.

3) *-sak* eki - dilde az kullanılmakta. İlişkide birisi üst olarak, buyurarak iş yapmasını (2.şahıs), yemin etmeyi ifade eder (1., 3 şahıs).

Gerçekten de bir karar kabul ederek, ileride engellere bakmadan yapacağını ifade eder; birisinden bir şey yaptırmak için emretmek zorunda da kalabiliriz, hatta kararın değişmeyeceğini bildirerek korkutarak, bir şeyler yapmak, yaptırmak için yemin ettirebiliriz. Ama halk gramerde verilen örnek gibi (*çizgi ile verileni bizim açıklama - M.G.*):

I şahıs min *kit-ä-säkmen, äyt-ä-säkmen* - yemin etmek;

II şahıs sen *kit-ä-säkheñ, äyt-ä-säkheñ* - diktatör sesi, emir etmek

III şahıs o *kit-ä-säk, äyt-ä-säk* - birisi kesinlikle gideceğini, söyleyeceğini, yemin ediyor.

Hepsi belirli olduğunu düşünmeden her yerde *-sak* ekini eklemekte. Gelecekte kesinlikle yapılacağını gösteren ve halk dilinde yaygın *-a* eki 90'lı yıllardam gramerde geleceği ifade eden ek sayılmıyor.

Bunu da söylemeliyiz, eskiden Başkurt *-sak* ekin dilde hiç kullanmamış. Başkurt kişisi ders kitabında öğretildiği gibi — *Min alasakmın, hin alasakhuñ, vs hiç bir zaman konuşmaz. Bir anne de: Ulim menän kilenem yalga kaytasak* (Oğlum ile gelinim tatile gelecek) *diyerek konuşmaz*. O: *Ulim menän kilenem yalga kayta* (Oğlum ile gelinim tatile

geliyor) diyerek konuşur. Başkurt Türkçesinde **-sak** eki anlamı, yemin etse de, *emritse de -a, -ır* ekleriyle ve **barıber** kelimesiyle ifade etmiş.

Başkurt dilinin akademik gramerinde yazıldığı gibi gelecek zaman **-sak eki** halk ijadında, konuşma dilinde rastlanmaz. (GSBYa 1981, 283]. Önce okul için yayınlamış kitaplarda bu form hiç yer almamış. (Mansurov 1953).

Belirsiz gelecek zaman

Belirsiz gelecek zaman -a, -ır ekleriyle ve belirsizliği ifade eden dil yöntemleriyle yapılır. Mesela:

Modal kelimelerle: *Ä bına hiñä olatayñ äytkäñdäržeñ kăräge teyer hımak (İşte sana dedenin söyledikleri gerek olur gibi).* (İ. Nogomanov)

Giriş kelimeler ile: Mogayın, üteneste kire kakmaş (Ricayı reddetmez belki). (Z. Bişeva).

Şüpheyi ifade eden eklerle: *Konçertka ul da katnaşalır ul (Konsere o da katlıyordur).*

Soru ekleriyle: *Ällä samorodok tigändäre oşonoñ hımak bulamı ikän?* (Külçe dedikleri bu mu acaba?) (Ya. Hammatov);

İyelik ekleriyle mastar ve **bar** modal kelimeli oluşum: *Hıñar ber börtök başındı yugaltıp kuyıwıñ bar. Tek, bir tane kafanı kaybedebilirsin* (İ. Nogomanov);

Böylece, Başkurt halk dilinde sadece gelecek ve geçmiş zamanın değil *şimdiki zamanın* da konuşmacı için belirli veya belirsiz şekli vardır: belirli iş-durum **-a, -dı, -gan, -ır, -asak**, belirsiz **-a, -dı, -gan, -ır** ekleriyle ve Başkurt Türkçesinde olan ve belirli olanı, şüpheyi, tahmini ifade eden özel dil yöntemleri (mogayın, belki) gösterir;

-a, -gan, -ır ekleri - geniş anlamlı (üniversal) eklerdir; Başkurt Türkçesinde onlar üç zamanı da ifade eder;

-a eki Başkurt Türkçesinde kesinlikle yapılacak iş-durumu ifade eder: o Başkurt dilinin bir özelliği;

Başkurt Türkçesinde sert olarak söylenilecek fikri de **-sak** ekiyle ifade etmek karakteristik özellik değil, çünkü dilde yemin etmek, emretmek **-a, -ır** ekleriyle ve **barıber** kelimesiyle verilir.

Eklerin tüm varyantları: **-a** (-ä, -y); **-asak** (-äsäk, -yasak, -yäsäk); **-gan** (-gän, -kan/-kän); **-day**(-däy, -tay/-täy, -žay/-žäy, -lay/-läy); **-dı**(-de, -tı/-te, -ži/-že, -nı/-ne); **-ır** (-erp, -or/-ör, -r); **-ıw** (-ew, -oy/-öw, -w)

Sonuç

Gelecek zamanın belirli olduğunu -asak eki ifade etmekte diyerek öğretim devam ediyor. O ilk okuldan başlıyor. Örnek: 1) Gatalar kunak sakırgan. Ularga Kasım, Gäli, Karlugas, Gäliye kiläsäk (Gatalar misafirler davet etmiş. Onlara Kasım, Gäli, Karlugas, Gäliye gelecek). [Sınbulatova 2012, 42, 61; 2013, 82, 129, 137].

Çünkü Başkurt hiç bir zaman, *Bögön eş haki alasakbız, min aksa alasakmın* diyerek kaba konuşmuyor. O *Bögön eş haki birälär, min aksa alam de. Başkurt Türkçesinde ters konuşma gibi söz de var. Aygül, min Sälimäne üzem karşı alırmın tip vâgäžä birä (Aygül ben Selime'yi kendim karşılayacağım diyerek söz veriyor).*

Modal kelimeler— ahırılı, ahırı, bugay, belki, belkem şikelle, ihtimal, töşlö, hımak, kewek, bulha kăräk vs.:

Giriş kelimeler — *Mogayın, küräheñ*;

Şüpheyi ifade eden eklerle — *-dır(-der, -žır/-žer, -lır/-ler, -tır/-ter)*;

Soru ekleri — *-mı(-me, -mo/-mö)*; *-mı ni(-me ni, -mo ni/-mö ni)*; *-mı iken(-me iken, -mo iken/-mö iken)*;

-dır + belki (ul, mogayın) vs.;

-gan ekli fiilimsime *-day (-dey, -tay/-tey, -žay/-žey, -lay/-ley)* + bul-*, küren-yardımcı fiillerden oluşan kelimeler;

*ıw** ekli mastar ile eylem olarak kullanılan *bar* kelimesinden oluşan yapı;

Mümkün modal kelimesi 1) şartlar olduğu zaman iş-durumun yapıp yapılmadığını göstermekte;

İyelik halindeki fiilimsiyle bir iş-durumu hakkında tahmin yapılırken söylenilir (BTH., 1. Cilt, s. 826).

Sadece bu kadar değil bu dil yöntem cümle öğelerinin hepsi de belirsiz olmasını göstermekte, örneğin, belirsiz özne, belirsiz nesne v.s.

Bildigimiz gibi şimdiki zaman kavramını *-a* eki ifade ediyor. Aynı zamanda dil bilimcilerin çalışmalarında bu ekin sadece şimdiki zamanda değil gelecek ve geçmiş zamanlarda da, özellikleri ifade ettiği hakkında yazılmış. (Mansurov 1953, 135; Keyekbayev 1969, 155; 1983, 214; İşbayev 2012, 373; Zeynullin 2002, 136, 138; V. Ş. Psançin Y. V. Psançin 2001, 137). Ama bu bilgi maalesef ders kitaplarının çoğunda gelecek ve geçmiş zamanlar hakkındaki satırlarda yer almıyor. Böyle öğrettiği için *-a* eki öğrenciler için sadece şimdiki zamanı ifade eden ek olarak kabul edilmektedir.

Kişi hayatında olmuş, şu an olan ve gelecekte olmalı iş-durum konuşmacı için belirli veya belirsiz olabilir.

- Belirli geçmiş zamanı *-dı*, belirsiz geçmiş zaman *-gan*, belirli gelecek zaman *-asak*, belirsiz gelecek zaman *-ır*, şimdiki zaman *-a* ekiyle yapılmaktadır gibi gibi bir bakış yaygındır.

Böylece, zaman kavramını ifade eden sadece beş ek — *-a, -dı, -gan, -ır, -asak* ekleri incelenmiştir.

Örnekler: Tegey maşınahı gewlöp ultıra (dikiş makinesi çalışıyor). (G. Gömer); Tışta yamgır yawa (Dışarıda yağmur yağıyor). [Kayekbaev 1983, 214] şimdiki zaman;

Hayatta şu an yapılmakta olan iş-durum konuşmacıya belirli veya belirsiz olması, şüpheyi getirebilir. Başkurt Türkçesinde his-duyguları ifade eden dilde çok kullanılan sözcüksel dilbilgisel yöntemler var. Ama onlar dilbilimciler tarafından zaman kavramı incelenirken dikkatten uzak tutulmuştur. Zaman kavramını ifade eden sadece beş ek: *-a, -dı, -gan, -ır, -asak* ekleri ele alınmıştır.

Başkurt Türkçesinin esasına ilişkin uzun zamanlar yapılan araştırmalar bunları gösterdi: *-a, -dı, -gan, -ır, -asak* ekleri zamanın belirli kategorisini, belirsizlik kategorisini *-a, -dı, -gan, -ır* ekleri ile Başkurt Türkçesinde belirsizliği, şüpheyi, tahmini gösteren şu özel leksik birimler ile ifade edilmektedir: modal kelimeler *ahırılı, ahırı, bugay, mogayın*,

şikelle, bälki, ihtimal, küräheñ v.s., şüpheyi belirten -dır eki (seçenekleriyle); soru ekleri -mı/mě, -mo/-mö; -mı ni/mě ni, -mo ni /-mö ni; -mı ikän /mě ikän, -mo ikän /-mö ikän vs..

Mesela, Ayrat Ufa'da **okuyor** – belirli şimdiki zaman,

Ayrat Ufa'da **okuyor gibi** – belirsiz şimdiki zaman,

Damir Ufa'dan dönmüş – belirli geçmiş zaman,

Damir Ufa'dan **dönmüş olabilir** – belirsiz geçmiş zaman

Konsere İlyas da geliyor – belirli gelecek zaman

Mektup olmasa umut etmesinler

Yarın, belki, olur diyerek (G/ İdrisov) – belirsiz geçmiş zaman

Böylece Başkurt Türkçesinde belirli ve belirsiz olan iş, oluş ve durumu gösteren -a, -**dı**, -**ğan**, -**ır**, -**asaq** ekleri ve şüpheyi, belirsizliği, tahmini belirleyen özel leksik birimler kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

BTh - *Başkort Teleneñ Hüzlege*. I. Cilt, 1993, 861 s.; II. cilt., 1993, 815 s.

GSBLYa– *Grammatika Sovremennogo Başkirskogo Literaturnogo Yazıka* (Pod Redaksii A. A.Yuldaşeva), M.: Nauka, 1981. 495 s.

Curayeva D. M. (1968). Vremena Glagola v Uzbekskom Yazıke. *Voprosı Kategorii Vremeni I Nakloneniya v Türkskih Yazıkah*. Bakü,

Dmitriyev N. K. *Grammatika Başkirskogo Yazıka*. L., 1948; M.: Nauka, 2007. 232 s.

Dmitriyev N. K. (1950, 2008). *Başkort Teleneñ Grammatikahı*. L.,; Öfö, 324 s.

Zeynullin M. V. (2002, 2005). *Häzerge Başkort Äžäbi Tele. Morfologiya*. Öfö: BDU., 387 s; Öfö: Kitap.

İşbayev K. G. (2012). Kılım. *Başkort tele. Yugarı Ukiw Yorttarınıñ Filologiya Fakulteti Studenttarı Ösön Däreslek*. Öfö: Kitap, 353-397 ss.

Keyekbayev C. G. (1966). *Häzerge Başkort Tele*. Öfö., 146 s.

Keyekbayev C. G., Gällämov A. A., Färitov H. S., Ažnabayev Ä. M., Säyetbattalov G. G. (1976, 1983). *Başkort Tele. Pedagogiya Uçilişheları Ösön Däreslek*. Öfö: Başkortostan Kitap Näsriäte, 414 s.; 398 s.

Keyekbayev C. G., Gällämov A. A., Färitov H. S. (1969). *Başkort Tele Däreslege. 5-6 Klstar Ösön. Fonetika hām Morfologiya*. Öfö: Başkortostan Kitap Näsriäte, 256 b.

Kenesbayev S. K. i dr. (1966). *Kazahskiy Yazık. Yazıki Narodov SSSR*. II cilt. M.

Kulayev M. O (1930). *Glagolah Başkirskogo Yazıka*. Kazan., 103 s.

Psänçin V. Ş., Psänçin Y. V. (2001). *Äsä Tele*. 10-11 kl. Öfö: Kitap, 319 s.

TR – *Tatar Grammatikası*. (2002). Öç Tomda. *Morfologiya* II Tom. M-Kazan: “İnsan”, “Fiker”, 448 s.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Färitov H. S., Ähmätov M. Ä., Tolombayev H. A. (1992). *Başkort Tele. Urta Mäktäpteñ 6-sı Klası Ösön*. Öfö: Başkortostan Kitap Näşriäte, 249 s.

Beyeş Ä. (1999). *Tel Hikmetteri*. Öfö: Kitap,. 144 s.

Ähmär K. (1941). *Başkort Tele. Peduçilişheları Ösön Däreslek*. Öfö,. 198 s.

Yuldaşev A. A. *Sistema Slovoobrazovaniya I Spryajenie Glagola v Başkirskom*. Moskva.

CÜMLEDEN NESNE SİLME İŞLEMLERİ

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Bursa Uludağ Üniversitesi / Türkiye
ustunovak@uludag.edu.tr

“Nesneye dair hangi bilgiler, ne zaman, nasıl, niçin metin dışında tutulur?” tarzı sorulara cevap arandığı, bir başka deyişle metne bağlı sözel işlemlerin ele alındığı bu çalışmada cümledeki *nesne eksiltme*”, “*nesne dışlama*”, “*nesne silme*” terimleriyle karşılanan bir dil olayının hangi kurallara bağlı kalınarak gerçekleştirildiği sorgulanacaktır.

Bilindiği üzere her cümle, bir bildirimin ya da çıkarımın aktarıldığı yerdir. Bu nedenle bilginin sunulduğu ilk cümlede var olan tüm katılımcılar, yüzey yapıda yerlerini alırlar, yani cümleye girerler. Ancak bunlar, bir sonraki cümlede eski bilgi konumuna geçtiklerinden cümleden atılarak metin dışında -derin yapıda- tutulabilirler. Diğer yandan eski bilginin önemi vurgulanmak istendiğinde cümlede tutulur, yani yinelenebilirler. Ömer Demircan “Türk Dilinde Çatı” adlı çalışmasında, “*Söz üretiminde, olaya her katılan ayrı bir biçimde yükleme bağlanır. Adlar, eyleme katılım işlevine uygun durumu seçer. Edimsel katılım ile bilgileme açısından söze giriş çıkışları yüklem gösterir.*” diyerek cümleye öge girişi / çıkışında yüklemün gücüne dikkat çeker (2003: 159). Kurucu öge, yönetici sorumluluğu verilen yüklemün, sözlüksel biçimi, söz dizimsel ulamı, yetkileri, bir başka deyişle kuracağı cümlede konuşlandıracağı ögeler, sayıları, kurgudaki yerleri, yüklemün ögeler üzerindeki tasarrufu, sınırlandırmaları vb. dilsel işlemler, cümle kurgusunu biçimlendirir (Üstünova, 2016a). Demircan, “*Gerek öge-ekleme gerekse öge-dışlama metne bağlı sözel işlemlerdir. Kullanılan ekler, işlevsel ayrımları koruyarak izler. Her işlemin gerektirdiği öteki biçimsel değişiklikler de yapılır. Ekleme ve çıkarma işlemleri eyleme değil yükleme bağlıdır.*” (2003: 159) sözleriyle eylem-yüklem ayrımını öne çıkararak bunu vurgular.

Türkçede metin oluşumunu, dar anlamda cümle kurgusunu biçimlendiren, öge eksiltme, öge dışlama, öge ekleme, öge değiştirme olaylarını yönlendiren etkileyicileri 1. Çatı, 2. Vurgu, 3. Bilgi sunumu olarak gruplandırmak mümkündür (Özkan, 2017a: 183-195 / Özkan, 2017b: 33-46). Çatı, eylemin / yüklemün değerlerine göre cümleye giren çıkan ögeleri, yani ekleme, eksiltme, değiştirme olaylarını yönlendirir (Kahraman, 1996 / Musaoğlu, 2008: 207-234 / Yılmaz, 2014: 521-535 / Karahan, 1997: 209-213). Vurgu, önemsenen bilgiye odaklanmayı gerektirdiğinden hangi ögelerin önemli görülüp yüzey yapıya nasıl yerleşeceğini belirler. Üçüncü yönlendirici bilgi sunumu da yeni bilgileri yüzey yapıya yerleştirirken eski bilgileri metin dışına iterek öge silme, öge dışlama, öge eksiltme adı verilen dil olaylarını gerçekleştirir. Eski bilginin, metin dışında tutulmasının nedeni, alıcı tarafından biliniyor olmasıyken cümlede tutulmasının gerekçesi, önemini vurgulamak, bilgilerin pekişmesini sağlamak içindir. Eski bilgiyi metinde korumanın çeşitli yolları vardır. Eksik tekrar, sıfır tekrar, tam tekrar, ters tekrar bu yollardan yalnız birkaçıdır. Kimi zaman da çıkarımlardan yararlanılır. Alıcı, metinde ipuçları verilmek koşuluyla yüzey yapıda yer almayan bir bilgiyi, çıkarım yoluyla ortaya çıkarabilir. Metnin derin yapısında yatan bilgilere ulaşabilir; ansiklopedik bilgilerden, kendi art alanından destek alarak verici tarafından verilmek istenenleri derinlemesine yorumlayabilir. Salih Özenici vd. “Çıkarımda Bulunma Becerisi ve Çıkarımların Okuma-Anlama Sürecindeki İşlevi” adlı çalışmalarında, çıkarımın nasıl neden yapıldığını şu sözlerle özetlerler: “*Okuyucular metinle ilgili kendi anlam modellerini oluştururken, metinde olmayan detayları tamamlamak ve okuduklarını*

değerlendirmek için yoğun olarak çıkarımda bulunur. Metnin tutarlı bir zihinsel temsilini oluşturmak için, okuyucu metnin farklı bölümleri arasındaki bağlantıları oluşturmak ve eksiklikleri tamamlamak için genel dünya bilgisini kullanmak zorundadır.” (2011: 1674).

Eksiltme, silme, düşüm, dışlama gibi terimlerle adlandırılan dil olayı, yüklem konumundaki dil biriminin bünyesinde barındırdığı çatı ekine bağlı olarak gerçekleşebildiği gibi eski bilgi konumuna düşen, vurgulamaya gereksinim duymayan ögenin derin yapıya terkedilişiyle de açıklanabilir. Öge silmenin cümledeki bilgi dağılımıyla ilgili olduğunu belirten Ömer Demircan, “Özne ve nesnenin sözden çıkışı, ‘gizil’ eklerle gösterilir.” (2003: 159) diyerek olayın akışında kimi bilinenlerin metinden çıkarılışının gerekçelerinden biri olarak çatıyı işaret eder. Ancak birincil nesnenin cümleden silinişi, çatıyla doğrudan değil de aşağıda açıklanacağı gibi dolaylı yoldan ilişkilendirilebilir.

Metinler, verilmek istenen bilgileri her zaman yüzey yapıda taşımazlar. Bir başka deyişle bir mesajı yetkin hâle getirmek için gerekli olan her bir bilgiyi sunmazlar. Verici; zamandan, emekten tasarruf ve estetik kaygılar nedeniyle öncelikli olarak eski bilgiyi yüzey yapıdan çıkarabilir, ya da daha az yer ve zaman alacak eş değer dil birimleriyle ifade etme yoluna gidilebilir. Kısaca eski bilgi konumundaki öge, yüzey yapıdan atılarak bir başka deyişle derin yapıda bırakılarak öge eksiltme ya da öge dışlama yolu izlenebilir. Ömer Demircan’a göre, Türkçede söz üretimini biçimleyen işlemlerden biri de yeni bilgi taşımayan içeriksel ögelerin metinden süzülmesidir (2007). Bu, eski bilginin yüzey yapıda varlık bulamaması yani derin yapıya terk edilmesi anlamına gelir. Alıcı, çeşitli yöntemlerde dil içi dil dışı göndermelerin yardımıyla, art alan bilgisinin desteğiyle verilmek istenip de verilmeyen ya da verilmiş gibi yapıp da verilmemiş eksik bilgileri tamamlar.

Cümlelerin asıl unsurlarından sayılan nesne, dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisi açısından ikinci derecede önemli öge olarak tanımlanır. Ad olup ad durumuna girip, nesne durumu eki alan dil birimleri cümlede nesne olarak görevlendirilir. Ancak bunlar, her cümlede bulunmaz; etkileyici gücü doğuştan karakterinde taşıyan, dil bilgisinde “geçişli” olarak tanımlanan eylemlerle bir araya gelirler (Üstünova, 2012a: 181-209 / 2016b: 681-689). Nuh Doğan, nesnenin, özneye göre cümledeki konumunu şu sözlerle ortaya koyar: “*En öncelikli roller yalın durumdaki özneyi seçerken, fiilin rol yapısına bağlı olarak, nispeten düşük kıdemli roller de nesneyi seçer. Üç ya da dört üyeli bir fiilin ikinci üyesi ise üçüncü ve dördüncü üyeye nispeten daha öncelikli rolü yüklenir, başka bir deyişle özneyi seçen role nispeten önceliği düşük olan rol nesneyi seçer.*” (2015: 171)

Birincil nesnenin bir cümlede yer alışı, öncelikle yüklem konumundaki eylemin geçişli olmasına bağlıdır. Geçişlilik, eylemin doğuştan getirdiği karakteristik bir özellik olduğundan eklerle sağlanamaz. Kısaca geçişlilik, değişken değildir. Bir eylem, geçişliyse her koşulda geçişlidir. Geçişli eylemin kurduğu cümlede birincil nesnenin olmayışı, onun geçişsiz olduğu anlamına gelmez (Üstünova, 2012b: 7-14 / 2015: 1143-1152).

Geçişli eylemlerin kurduğu cümlelerde asıl unsur olarak yer alan birincil nesne, kimi durumlarda cümle dışında bırakılabilmektedir:

1. Geçişli, etken, yaptırımlı durum eyleminin, yüklem olduğu önermede, birincil nesneyle birincil özne eş değer olduğu kullanımlarda, cümleye birincil nesne girmez. Öge (birincil nesne) eksiltmesi gerçekleşir, ikincil özne de {-A} eki yerine {-I} ekini alır. “*Teyzem / postacıyı / bekletti.*” cümlesinde olduğu gibi.

bekleten özne: teyzem- Ø

birincil özne

bekleyen özne: <i>postacı-y-ı</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: Ø	birinci nesne

Bu örnekte algılanması gereken şudur: *Postacı teyzeme evrak getirir, teyzem imzalayacaktır, biraz gecikir ve kapıda postacı teyzemi bekler.* Yani cümlelerin şöyle olması gerekiyor: *Teyzem, postacı-y-a teyzem-i (kendini) bekletti.**

bekleten özne: <i>teyzem-Ø</i>	birincil özne
bekleyen özne: <i>postacı-y-a</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: <i>teyzem-i</i>	birinci nesne

Ancak zorlama, gramer cümlesi olarak kurulan bu önerme (*Teyzem, postacıya teyzemi bekletti.**), ölçünlü dilde böyle ifade edilmez. Dolayısıyla birincil nesne, birincil özneye eş değer olunca zorunlu öge kimliğiyle doğal katılan olarak yüzey yapıya yerleşme özelliğinden vazgeçer ve birincil nesne yüzey yapıdan silinir: “*Teyzem / postacıyı / bekletti.*” Geleneksel dil bilgisinin, {-I} ekini aldığı için etkilenen konumunda nesne olarak değerlendirdiği “*postacı-y-ı*” ögesi, aslında *bekle-* eylemini yapan özne görevinde görüldüğünden bu çalışmada *ikincil özne* olarak değerlendirilmiştir.

“Birincil özne + ikincil özne + yüklem” biçiminde kurgulanan “*İzge / bizi / özletecek.*” cümlesinde de yüklem görevindeki *özle-* eylemi, geçişli olmasına karşın kurduğu cümleye birincil nesneyi almaz. “*İzge bize kendini özletecek.**” biçiminde olması gereken ama sistemde “*İzge, bizi özletecek.*” biçiminde kullanılan cümlelerin kodu, şu biçimde çözülecektir: “*İzge’yle uzun süre görüşmediğimiz için biz, İzge’yi özleyeceğiz, böylece İzge, uzak kalarak bize kendini özletmiş olacak.*”

özleten özne: <i>İzge-Ø</i>	birincil özne
özleyen özne: <i>biz-e</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: <i>İzge-y-i</i>	birincil nesne

“*İzge, bize kendini özletecek.**” gösterilenin göstereni “*İzge, bizi özletecek.*” olarak sistemde kullanıma çıkan cümlede, birincil nesne düşümü gerçekleştiriliyor.

özleten özne: <i>İzge-Ø</i>	birincil özne
özleyen özne: <i>biz-i</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: Ø	birincil nesne

Örneklerde görüldüğü üzere geçişli durum eylemleri (*özle-*, *bekle-*), yaptırım eki aldıklarında (*özlet-*, *beklet-*) birincil nesneleri yüzey yapıdaysa kurulan cümleye {-A} ekiyle çekimlenmiş ikincil özne istemeleri gerekir. Oysa birincil nesneyle birincil öznenin eş değer olduğu, bu nedenle birincil nesne için eksiltme yöntemi uygulandığı kullanımlarda {-Ø / -I} ekiyle çekimlenmiş ikincil özne istedikleri görülür (*Teyzem, postacı-y-ı bekletti. / İzge, biz-i özletecek.*).

2. Geçişli etken, yaptırımlı eylemlerin kurduğu cümlelerde yaşatılan nesne eksiltme olayı, anlama bağlı olarak gerçekleşebilir. Örneğin *giydir-* eyleminin kurduğu “*Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğa ayakkabı giydirdi.*” cümlesiyle “*Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğu giydirdi.*” cümlesi karşılaştırıldığında birincil nesne eksiltme olayı gerçekleştirilmiş ve nesne dışlanmış gibi gözükür.

Teyzem, / yirmi Suriyeli çocuğa / ayakkabı / giydirdi.

giydiren özne: <i>teyzem</i> - Ø	birincil özne
giyen özne: <i>yirmi Suriyeli çocuk-a</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: <i>ayakkabı</i> - Ø	birincil nesne

Teyzem, / yirmi Suriyeli çocuğu / giydirdi.

giydiren özne: <i>teyzem</i> Ø	birincil özne
giyen özne: <i>yirmi Suriyeli çocuk-u</i>	ikincil özne
etkilenen nesne: Ø	birincil nesne

Ancak her iki cümle (*Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğu giydirdi* / *Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğa ayakkabı giydirdi*), karşılaştırıldığında birincil nesnenin cümleden atılmasının diğer örneklerde verildiği gibi öge eşleşmesiyle (birincil özne // birincil nesne) açıklanamayacağı çünkü farklı bir durumun söz konusu olduğu görülür. Demek ki birincil nesne için eksiltme yönteminin uygulanması, her zaman birincil özneye birincil nesnenin görev paylaşımına bağlanamaz. Dil bilgisel gerekçelere bağlanamayan bu durum, öyleyse eylemin anlamının değişmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. *Giydir-* eylemi, örnek cümlelerde biçimsel olarak aynı olsa da anlamsal bakımdan farklıdır. *Giydir-* eylemi, “*Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğa ayakkabı giydirdi.*” cümlesinde *giymesini sağlamak* anlamını taşıırken “*Teyzem, yirmi Suriyeli çocuğu giydirdi.*” cümlesinde *temiz ve yeni giysilerle donatmak* anlamında bir başka eylem hâline geçer: {-Dİr} eki, çatı eki işlevinden vazgeçip eylemden eylem yapan türetme eki özelliği kazanır. Yaptırımlı çatı söz konusu olmakla birlikte bu durum,ekten kaynaklanmayan, yani morfolojik çatı bakımından değil de sözcüğün anlamından ileri gelen leksik çatı olarak değerlendirilmelidir. “*Yaptırımlı geçişli durum eylemlerinin kuracakları cümleye zorunlu öge olmasına rağmen giremeyen birincil nesne için eksiltme yönteminin uygulanması, bir başka deyişle birincil nesnenin gösterilende varlık bulması, semantik çatıyı düşündürmektedir. Demek ki bu tür eylemlerde çatı, sadece morfolojik yöntemle belirlenmiyor; semantik, leksik yöntemler de devreye girebiliyor.*” (Üstünoğlu 2017: 2151).

3. Dönüşlü eylemler aynı zamanda geçişli eylemlerdir ama kurdukları cümleye birincil nesne giremez. Çünkü birincil özne, işi hem yapan hem de etkilenen konumundadır. Bir başka deyişle birincil özneye birincil nesne eş değerdir. Bu durumda yüklem, birincil nesneye yüklemesi gereken bünyesindeki etkileyici gücü, işi yapana yani birincil özneye yüklemek zorundadır. Sonuçta etken, dönüşlü, geçişli bir eylemin kurduğu cümlede birincil nesne silme olayı gerçekleşir. “*İzge, bir güzel yıkandı.*” cümlesinde geçişli *yık-* eyleminin yaparı da, etkileneni de İzge’dir. Bir başka deyişle İzge, İzge’yi yıkamıştır.

yıkayan özne: <i>İzge</i> -Ø	birincil özne
etkilenen nesne: <i>İzge</i> > Ø	birincil nesne

4. İşteş eylemlerin kurduğu cümlelerde, nesne silme eylemi gerçekleşir. Çünkü bu tarz cümlelerde ya eylemin karşılıklı yapıldığı, birincil öznelerin karşılıklı hareket ettikleri ya da eylemin birden çok özne tarafından eş zamanlı olarak birlikte gerçekleştirildiği anlatılmalıdır. İşin karşılıklı, ortaklaşa yapılması gerektiğinden nesne, özneye birlikte “yapan” görevini üstlenirken aslında özne olarak kodlanan birden fazla yapan, çapraz biçimde biri yapan, biri etkilenen konumuna geçer. “*Kırmızı horozla beyaz horoz dövüştüler.*” cümlesinde *dövüş-*, hareketin karşılıklı yapıldığını anlatır. Kısaca kırmızı horoz, beyaz horozu dövmüş; beyaz horoz, kırmızı horozu dövmüş. Bu durumda döven özne, dövülen

nesne görevindedir. Kırmızı horoz döverken özne, beyaz horoz dayak yediği için etkilenen olarak nesnedir. Roller dönüşümlü olarak değişince de tam tersi olur. Bu kez beyaz horoz öznedir, dövülen kırmızı horoz da nesne... İşte eylem, çapraz biçimde karşılıklı gerçekleştiğinden yani özneyle nesne özdeş kılındığından eylem geçişli olmasına karşın kurulan cümleye nesne giremez ve birincil nesne eksiltmesi gerçekleştirilir. İşte çatıda nesne konumundaki ögenin özne konumuna yükseltilmesiyle gerçekleşen değer kayması, eylemin doğrudan özneye belirtilen kişi veya tarafların üzerine döndüğü yapılarda geçerlidir. Geçişli eylemlerde özneyle nesne özdeş değilse kurulacak cümlede birincil özne ve birincil nesne olmalıdır.

5. Ardışık cümlelerde ilk cümlede verilen nesneyi öne çıkarmak, dikkati onun üstüne çekmek için arkadan gelen cümlelerde nesne eksiltme yoluna gidilebilir.

Epey tartıştık bu konuyu (1), günlerce tartıştık (2), hatta aylarca tartıştık bu konuyu (3)...

*epey tartıştık bu konuyu / günlerce tartıştık **bu konuyu** / hatta aylarca tartıştık bu konuyu*

İlk cümlede verilen birincil nesne (*bu konu-y-u*), ikinci cümlede derin yapıda bırakılarak vurgulanır. Nesnenin üçüncü cümlede tekrar yüzey yapıya çıkışı, vurgunun gücünü artırmaya hizmet etmektedir. Sonuçta eksiklikleri tamamlayan alıcı, eski bilgi konumuna geçen nesnenin derin yapıda tekrarlanarak korunduğunu fark edecektir. Diğer yandan ikinci cümledeki nesne eksiltisi, kendi cümlesindeki zaman bilgisinin vurgulanmasına da katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla nesne eksiltisinin, hem nesneyi öne çıkarmak hem eski bilgiyi dışlayarak yeni bilgiyi güçlendirmek amacını güttüğü göz ardı edilmemelidir.

6. Nesne eski bilgi konumuna geçtiğinde yüzey yapıdan atılabilir, eksilti konumuna geçirilebilir.

“Günlerce yol arkadaşımı aradım, sordum; gelecek diye bekledim. Hepsi boşunaydı...”

Eksilteleri (yalnız birincil nesneye ilgili olanları) doldurduğumuzda, birinci cümlede yüzey yapıda verilen birincil nesnenin (*yol arkadaşımı*) diğer cümlelerde var sayıldığı, yani eksiltiye bırakıldığı görülür. Alıcı için o, artık eski bilgidir ama kestirilebilir, tamamlanabilir niteliktedir. Dolayısıyla kodlar çözülürken eksilteler, alıcı tarafından yerine konacaktır: *“Günlerce yol arkadaşımı aradım, **yol arkadaşımı** sordum; gelecek diye **yol arkadaşımı** bekledim. Hepsi boşunaydı...”*

Nesneyi derin yapıda bırakmakla nesneyi metin dışında tutmanın birbirinden farklı iki dil olayı olduğu unutulmamalıdır. Nesne eksiltmede, kestirilebilir olduğundan bir başka deyişle ipuçları dil içi göndermelerle verildiğinden çeşitli gerekçelerle nesnenin derin yapıda bırakılışı anlatılmalıdır. Nesne yüzey yapıda yoktur ama iletişimde var sayılmaktadır, bilinmektedir. Nesne dışlama ya da silme ise nesnenin derin yapı da dâhil olmak üzere metin dışında tutulması, yani derin yapıdan yüzey yapıya çıkarılamamasıdır, iletişimde kullanılamamasıdır.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: 1. Cümledeki nesneye yönelik dışlama / silme / eksiltme işlemleri gibi tasarrufların en yetkin yönlendiricisi çatı ulamıdır. Geçişli, yaptırımli durum eyleminin, yüklem olduğu önermede birincil nesneye birincil özne eş değer olduğu durumlarda cümleye birincil nesne girmez. Birincil nesne eksiltmesi gerçekleşir. Ayrıca

geçişli durum eylemleri, yaptırım eki aldığı kurulan cümlede birincil nesne yüzey yapıya taşınırsa {-A} ekiyle çekimlenmiş ikincil özne; birincil nesne için eksiltme yöntemi uygulanırsa {-Ø/-I} ekiyle çekimlenmiş ikincil özne isteyerek biçimsel olarak ek değişimine yol açar. 2. Etken, dönüşlü, geçişli bir eylemin kurduğu cümlede birincil nesne silme olayı gerçekleşir çünkü birincil özne, işi hem yapan hem de etkilenen konumundadır. Bu nedenle dönüşlü eylemler aynı zamanda geçişli eylem olmalarına karşın kurdukları cümleye birincil nesne giremez. 3. Eylemin karşılıklı, ortaklaşa yapıldığı, birincil nesnenin birincil özneyle birlikte hareket ettiği, sırasıyla birbirlerinin öznesi ve etkileneni olduğu, bir başka deyişle eylemin doğrudan öznedeki belirtilen kişi veya tarafların üzerine döndüğü yapılarda yapan ve etkilenenin rolleri, karşılıklı hareket edildiğinden dönüşümlü olarak değişir. Nesne, özneyle birlikte yapan konumuna geçer. Özne görevine yükseltildiğinden nesne, yüzey yapıda yer alamaz. 4. Cümleden nesne silme işlemi, yalnızca morfolojik çatıya bağlı dil bilimsel süreçlerle gerçekleştirilmez. Nesne silme, eyleme çatı eki eklemekten, biçimsel bir değişiklik olmadan da gerçekleşebilir. Eski bilgi konumuna geçen nesne, yüzey yapıdan atılarak eksilti konumuna geçirilebilir. Ardışık cümlelerde ilk cümlede verilen nesneyi öne çıkarmak, dikkati onun üstüne çekmek için arkadan gelen cümlelerde nesne eksiltme yoluna gidilebilir. Ancak nesneyi derin yapıda bırakmakla nesneyi metin dışında tutmanın birbirinden farklı iki dil olayı olduğu unutulmamalıdır. Nesne eksiltmede, ipuçları dil içi göndermelerle verildiğinden nesnenin derin yapıda bırakılışı anlatılmalıdır. Yüzey yapıda yer almayan nesne, iletişimde var sayılmaktadır. Nesne dışlama ya da silme ise nesnenin derin yapıda dâhil olmak üzere metin dışında tutulması, iletişimde kullanılamamasıdır.

KAYNAKÇA

- Demircan, Ömer. “Türkçede Çatılım ile Edilim”. Yedinci Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993. 141-154.
- Demircan, Ömer. Türk Dilinde Çatı. İstanbul: Papatya, 2003.
- Demircan, Ömer. “Türkçede İzleme”. XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildiri Özet Kitapçığı (10-11 Mayıs 2007). Mersin Üniversitesi, 2007.
- Doğan, Nuh. “Türkçede Özne Seçme Hiyerarşisi”. Dil Araştırmaları 17 (2015): 159-177.
- Kahraman, Tahir. Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- Karahan, Leyla. “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”. Türk Dili 549 (1997): 209-213.
- Musaoğlu, M. “Türkçede Çatı”. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı. Ankara: Akçağ, 2008. 207-234.
- Özenici, Salih, Kınıs, Mustafa ve Seçkin, Hümet. “Çıkarımda Bulunma Becerisi ve Çıkarımların Okuma-Anlama Sürecindeki İşlevi”. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi 8. 1 (2011): 1665-1679.
- Özkan, Işıl Aydın. “Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler”. JASSS International Journal of Social Science 60 (2017a): 183-195.
- Özkan, Işıl Aydın. “Türkçede İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler”. IJLA International Journal of Language Academy 5 / 4 (2017b): 33-46.
- Üstünova, Kerime. Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi). Bursa: Sentez Yayınları, 2012a.
- Üstünova, Kerime. “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?”. Turkish Studies 7. 2 (2012b): 7-14.
- Üstünova, Kerime. “Yaptırımlı Eylemlerin Dilde Kullanımı”. Leyla Karahan Armağanı. Ankara: Akçağ:1127. Armağan Kitaplar: 3, 2013. 851-860.
- Üstünova, Kerime. “Eylem-Nesne İlişkileri Üzerine, Sadece {-I}, {-Ø} Ekleriyle Çekimlenmiş Ad / Zamir Alan Eylemler mi Geçişli Sayılmalıdır?”. Turkish Studies 10 / 16 (2015): 1143-1152.
- Üstünova, Kerime. Eylem İşletimi. Bursa: Sentez Yayınları, 2016a.
- Üstünova, Kerime. “Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme”. Turkish Studies 11 / 10 (2016b): 681-689.
- Üstünova, Kerime. “Geçişli Durum Eylemlerinde Yaptırım Ekinin Kullanımı”. Teke, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 6 / 4 (2017): 2144-2153.
- Yılmaz, Seda. “Çatı Kavramı Üzerine”. The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science 26 (2014): 521-535.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDEKİ ALINTI SÖZCÜKLERDE GÖRÜLEN SES OLAYLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Kaan YALÇIN
Fırat Üniversitesi / Türkiye
skyalcin23@gmail.com

Giriş

Türkçe tarihî süreç içerisinde birçok dil ile çeşitli etkileşimlere girmiş bir dildir. Sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel olarak birbiriyle etkileşim hâlinde olan milletlerin dillerinde olduğu gibi Türkçede de ilk yazılı metinlerinden bu yana farklı oranlarda alıntı sözcükler bulunmaktadır.

Alıntı sözcükler alınma şekillerine göre ikiye ayrılırlar. Bunlardan birincisi; temelinde öğrenme ve bilgilenme yatan bilgi alıntılarıdır (Karaağaç, 2009: 137). Bu tür alıntılar toplumsal etkileşim sonucunda öğrenilen yeni kavramlarla birlikte kaynak dilden alıcı dile geçen alıntılardır. Yabancı olduğu yeni bir nesne, durum ya da kavram alıcı dilde, kaynak dildeki şekliyle ya da alıcı dilin ses ve şekil özelliklerine göre değişerek yer bulur. İkinci tür alıntı sözcüklere ise özentî alıntılar denilmektedir (Karaağaç, 2009:137). Bu tür alıntılar herhangi bir ihtiyaç ya da öğrenme-bilgilenme temeline dayanmayan, moda ya da özentî yönü ile dil dışı konular yoluyla alıcı dile geçen sözcüklerdir. Bilgi alıntılarından farklı olarak bu tür sözcükler, genellikle ses ve şekil değişikliğine uğramadan kaynak dildeki şekilleriyle kullanılırlar. Bilgi alıntılarına göre kalıcılık özellikleri daha düşük olan bu tür alıntıların çokluğu alıcı dil açısından tehlike arz etmektedir.

Alıntı sözcüklerin dile giriş süreci farklılık arz etmektedir. Alıntı sözcükler bir dile girerken ya asıl dildeki şekliyle olduğu gibi kabul edilerek veya o dilin temel kaidelerine uydurularak; yani ses ve yapı bakımından değiştirilerek dile alınır.

Türkçeye yabancı öğelerin giriş sebeplerini genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür: Sosyal hayattaki köklü değişiklikler; din ve medeniyet dairesi değişiklikleri, tercüme faaliyetleri, alfabe değişiklikleri, geri kalmışlık, dil bilinci eksikliği, yabancı dille eğitim, çok coğrafya değiştirmek (Buran, 2008: 165).

Türkçenin yazılı ilk metni olan Orhun Yazıtları'ndaki alıntı sözcük oranı % 1 dolayındadır (Aksan, 1977: 345). Uygurlar döneminde bu oran % 2 ile % 12 arasındadır (Aksan, 1977: 345). Bu dönem için alıntı sözcüklerdeki bu artışın en genel sebebi şüphesiz ki, Manihaizm ve Budizm inançlarının benimsenmesidir. Yusuf Has Hacıp tarafından 1069 yılında yazılan Kutadgu Bilig adlı esere bakıldığında alıntı sözcüklerin oranı % 1.9 dolayındadır (Aksan, 1977: 345). Bu eserden 2 yüzyıl sonra Yükneklî Edip tarafından yazılan Atebetü'l-Hakayık'ta yabancı öğelerin oranı büyük bir yükselişle % 20'ye hatta bazı yerlerde % 26'ya kadar çıkmaktadır (Aksan, 1977: 345). XIII. ve XIV. yüzyıla gelindiğinde Eski Anadolu Türkçesine ait yazınsal metinlere rastlanılmaktadır. Bu eserlerde alıntı sözcüklerin oranı düşünüldüğü kadar yüksek değildir. Eserlere bakıldığında; Sultan Veled'in İbtidaname'sinde % 13, Yunus Emre Divanı'nda % 13, Aşık Paşa'nın Garibname'sinde % 20 dolayındadır. Alıntı sözcüklerin yalnız dinsel konuların anlatıldığı bölümlerde arttığı gözlenen Dede Korkut Kitabı'na bakıldığında alıntı sözcüklerin oranının ortalama % 5.9 civarında olduğu görülmektedir (Aksan, 1977: 345). Alıntı sözcüklerin oranı Divan edebiyatı ve Tanzimat'la birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Divan edebiyatının önemli temsilcilerinde

alıntı sözcük oranı ortalama olarak; Baki’de % 65, Nef’î’de % 60, Nabi’de % 54’tür (Aksan, 1977: 346). Yine Tanzimat dönemi yazarlarında alıntı sözcük oranları; Namık Kemal’de % 62, Şemseddin Sami’de % 64, Ahmed Mithat’ta ve Ziya Gökalp’te % 57’dir (Aksan, 1977: 346). Divan edebiyatı ürünlerinde çok fazlaca görülen Arapça ve Farsça etkisi Tanzimat döneminde nispeten azalmış fakat bu dillerin yerini batı kökenli sözcükler almaya başlamıştır (Buran, 2008: 165).

Türkçede tarihi dönemlerden itibaren görülen alıntı sözcüklere bütün çağdaş Türk yazı dillerinde de rastlanmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi de bu yazı dillerinden biridir.

Azerbaycan Türkçesindeki alıntı sözcüklerin ne şekilde alındığı, hangi ses değişikliklerine ve hangi ses olaylarına uğradığı ve bu ses olaylarının sebeplerine değinilecek olursa şunlar söylenilebilir:

1. Ünlü Değişmeleri

1.1. Ünlü Kalınlaşması

1.1.1. e>a

calal (<Ar. celāl) “ululuk, öfke”, camal (<Ar. cemāl) “güzellik”, canavar (<Far. cānāver) “canavar”, cavab (<Ar. cevāb) “cevap”, halal (<Ar. helāl) “helal”, aşpazxana (<T. āş + Far. pez- xāne) “mutfak, yemekhane”, cavan (<Far. cevān) “civan”, incinar (<Rus. injin'er) “mühendis”, camaşır (<Far. cāmeşūr) “çamaşır”.

1.1.2. e>ı

çıra/çıra (<Far. çerāğ) “çıra, mum”, narınc (<Far. narenç) “narenciye”, çarpayı (<Far. çār+pāy+e) “dört ayaklı yatak”, sajın (<Rus. sajen) “bir tür ölçü birimi”.

1.1.3. e>o

ovsun (<Far. efsūn) “efsun”, novruz (<Far. nev + rüz) “nevruz”, novbar (<Far. nevber) “taze meyve”, novbahar (<Far. nev + bahar) “ilkbahar”, maxorka (<Rus. mah'erka) “yaprağından tömbeki hazırlanan bitki”.

1.1.4. e>u

senuber (<Ar. sanevber) “çam fıstığı ağacı, köknar”.

1.1.5. p>a

tecella (<Ar. tecellī) “tecelli”, hergah (<Far. her-gāh) “her ne zaman anlamı taşıyan bir tür bağlaç”.

1.1.6. i>a

imtahan (<Ar. imtiḥān) “imtihan”, bidamaq (<Far. b ī + Ar. dimāğ) “keyifsiz, aklı başında olmamak”, cahan (<Far. cihan) “cihan”.

1.2. Ünlü İncelmesi

1.2.1. ā>e

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerde bulunan uzun ā ünlüsü bazen kısalarak incelmektedir. Bu incelme olayı /ş/, /ç/, /l/, /y/ gibi ünsüzlerin inceltici etkisinin yanında kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak da gerçekleşmektedir.

eheng (<Far. āheng) “ahenk”, fūqare (<Ar. fuḡarā) “fâkir, yoksul”, fereh (<Far. ferāh) “ferah, iç açıcı”, terezi (<Far. terāzū) “terazi”, çerşenbe (<Far. çār + şenbe) “çarşamba”, hiyleger (<Ar. hīle + Far. kār) “hilekâr”, xetir (<Ar. xāṭir) “hatır”, kire (<Ar. kirā) “kira”, mirze (<Far. mīrzā) “mirza, soyluluk için kullanılan bir tür unvan”, sersem (<Far. sersām) “sersem”, beşeriyet (<Ar. beşerīyāt) “insanla ilgili”.

1.2.2. a>e

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerde hem inceltici ünsüzlerin etkisine hem de kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak gerçekleşmektedir. Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerde en fazla karşılaşılan ses olaylarından biridir.

eqiq (<Ar. aḡlīq) “renkli, değerli bir taş”, eql (<Ar. aḡl) “akıl”, elaqe (<Ar. alāḡa) “alaka”, elamet (<Ar. ‘alāmet) “iz, işaret”, behs (<Ar. baḡs) “bahis, konu”, behr (<Ar. baḡr) “deniz”, hesr (<Ar. ḡaṣr) “bir şeyin bütününe birine, bir şeye ayırmak”, heşir (<Ar. ḡaṣr) “kıyamet”, hecamet (<Ar. ḡacāmet) “hacamat”, diqqet (<Ar. diḡḡat) “dikkat”, facie (<Ar. fāci‘a) “facia”, makrel (<Rus. makral) “bir balık türü”, vetege (<Rus. vataga) “balık avlama noktası”, istekan (<Rus. stakan) “bardak, fincan”, pilete (<Rus. pilita) “bir tür soba”, yeşik (<Rus. ya‘şik) “tahtadan yapılmış kutu, kasa”, vişne (<Rus. vişnya) “vişne”.

1.2.3. a>ë

Azerbaycan Türkçesinde bazı sözcüklerde inceltici ünsüzlerin etkisiyle a ünlüsünün ë’ye dönüştüğü görülür.

Alıntı Sözcüklerde: eşq (<Ar. ‘aşḡ) “aşk”, ëyib (<Ar. ‘ayb) “ayıp”, ëynen (<Ar. ‘aynen) “aynen”, ëyn (<Ar. ‘ayn) “göz”, ëyş (<Ar. ‘ayş) “neşe, zevk, sefa”.

1.2.4. a>i

Azerbaycan Türkçesinde bu değişim alıntı sözcüklerdeki hem inceltici ünsüzlerin etkisine hem de kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak gerçekleşmektedir: müdaxile (<Ar. mudāxale) “müdahale”, mübahise (<Ar. mubāḡase) “mübahase, karşılıklı konuşma”, mübaliḡe (<Ar. mubālaḡa) “mübalaḡa”, müdafie (<Ar. mudāfa‘a) “müdafaa”, sıfraḡ (<Ar. şafrā) “safra”.

1.2.5. a>ö

Kalınlık incelik uyumuna uydurma çabası yanında “v” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak görülmektedir.

övret (<Ar. ‘avret) “avrat, eş”, hövsele (<Ar. ḡavşala) “havsala”, tövsiye (<Ar. tavşīye) “tavsiye”.

1.2.6. ü>a

ünqa (<Far. ‘anḡā) “Anka kuşu”, tavan (<Far. tüvan) “güç, kuvvet”.

1.3. Genişleme

1.3.1. ı>a

qozla/qozlu (<Rus. kozlı) “sürücü koltuğu”, **zamşa** (<Rus. zamşı) “yumuşak koyun veya ceylan derisi”. **şalapay** (<Rus. şılapay) “başıboş, avare”, **pirojna** (<Rus. pirojnıy) “bir tür şekerli pasta”, **çariça** (< Rus. tsaritsı) “çarın eşi, kadın çar”, **drújina** (<Rus. drújını) “eski Rusya’da gönüllü asker”.

1.3.2. u>a

İlk hecedeki u ünlüsünün bazı sözcüklerde ilk hece dışındaki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek a olduğu da görülür.

maaf (<Ar. muāf) “muaf”, mahal (<Ar. muḥāl) “olanaksız”.

1.3.3. ū>o

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerde bazen ū ünlüsünün kısıp genişleyerek o ünlüsüne dönüştüğü görülür. Bu olay genellikle ilk hece dışındaki geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır: bostan (<Far. būstān) “bostan”, çoban (<Far. çübān, şübān) “çoban”, doşab (<Far. dūşāb) “bir tür pekmez”, çorab (<Far. cūrāb) “çorap”.

1.3.4. u>o

soltan (<Ar. sulṭān) “sultan”, çoşqa (<Rus. çuşka) “domuz yavrusu”.

1.3.5. ū>e

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin kalınlık incelik uyumuna uydurulmasına bağlı olarak meydana gelen bir ses olayıdır.

mehbes (<Ar. maḥbūs) “mahpus”, zenberek (<Far. zenbürek) “zemberek”.

1.3.6. i>e

Azerbaycan Türkçesinde bu değişim alıntı sözcüklerdeki hem inceltici ünsüzlerin etkisine hem de kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak gerçekleşmektedir:

hena (<Ar. ḥinnā) “kına”, eyal (<Ar. ‘iyāl) “eş”, mezac (<Ar. mizāc) “mizaç”, pilete (<Rus. pilita) “bir tür soba”, peçenye (<Rus. piçen'ye) “bisküvi, kuru pasta”.

1.4. Daralma

1.4.1. ō>u

xudbin (<Far. xōdbīn) “bencil”, xudpesend (<Far. xōd-pesend) “kendini beğenmiş”.

1.4.2. e>i

ibrişim (<Ar. ebrīşum) “ipek iplik”, fitva (<Ar. fetva) “fetva”

1.4.3. e>ə

vértolyot (<Rus. vertal'ot) “helikopter”.

1.5. Düzleşme

1.5.1. o>a

İlk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımının Türkçenin genel yapısına uymaması sebebiyle iç ve son sesteki o ünlüsünün a'ya dönüştürüldüğü görülmektedir.

krujeva (<Rus. krújivo) “dantel”, çamadan (< Rus. çimodan < Far. cāmedān) “valiz”; siqar/cığara (< İsp. cigaro) “sigara”.

1.5.2. ū>ı

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin düzlük yuvarlaklık uyumuna uydurulma çabasına bağlı olarak meydana gelen bir ses olayıdır.

sandık (<Ar. şandūk) “sandık”, çarşı (<Far. çār + sū) “çarşı”, şaftalı (<Far. şeft + ālū) “şeftali”, zerdalı (< Far. zerd + ālū) “zerdali”, mahlıc (<Ar. mahlūc) “çekirdeği temizlenmiş pamuk”, camaşır (<Far. cāmeşūr) “çamaşır”.

1.5.3. u>ı

tamarzı (<Ar. tama’ + Far. arzu) “yeme içme isteğinde olmak”.

1.5.4. ū >e

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin düzlük yuvarlaklık uyumuna uydurulma çabasına bağlı olarak meydana gelen bir ses olayıdır: mehbes (<Ar. maḥbūs) “mahpus”, zenberek (<Far. zenbūrek) “zemberek”.

1.6. Yuvarlaklaşma

1.6.1. ā>o

Bu değişim Azerbaycan Türkçesinde bazı alıntı sözcüklerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle görülür.

ovdan (<Far. āb-dan) “su biriktirmek için yapılan havuz”, ovduk (<Far. āb-duk) “ayran”.

1.6.2. a>o

hovuz (<Ar. ḥavż) “havuz”, krovat (<Rus. kravat) “bir tür yatak”, podnos (<Rus. padnos) “tepsi, sini”, poroşok (<Rus. poraşok) “toz, zerrecik”, adyal (< Rus. odiyala) “yorgan”.

1.6.3. ı>u

vüsuq (<Ar. vāsık) “samimi şekilde inanma”, qozla/qozlu (<Rus. kozlı) “sürücü koltuğu”.

1.6.4. i>ü

möcūze (<Ar. mu‘cize) “mucize”, mövsüm (Ar. mevsim) “mevsim”, üsyān (<Ar. ‘işyān) “işyan”, vūsāl (<Ar. vişāl) “kavuşma”, müşköl (<Ar. muşkil) “zor”

1.7. Ünlü Düşmesi

Türlü etkiler altında kelimelerin ön, iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlülerin düşmesi (Korkmaz, 2007: 227) olarak tanımlanan ünlü düşmesi dildeki diğer ses olayları gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak meydana gelmektedir.

1.7.1. Ön Seste Ünlü Düşmesi

Azerbaycan Türkçesinde nadiren görülen bir ses olayıdır. Farsça bir sözcükte ön sesteki e ünlüsünün düştüğü görülmektedir: gerçi (< Ar. egerçi/gerçi) “her ne kadar...olsa da”.

1.7.2. İç Seste Ünlü Düşmesi

Ön seste nadiren görülen ünlü düşmesi olayı iç seste daha yaygın bir şekilde görülmektedir. İç seste genellikle dar ünlülerin iyelik ya da isim çekim eklerini almaları durumunda vurgunun isim çekim veya iyelik ekli heceye kayması neticesinde orta hecedeki dar ünlülerin vurgusuzlaşması sonucu düştükleri görülür. Ayrıca orta hecede görülen dar ünlü düşmeleri daha çok r, l, n, y gibi titreşimli ünsüzlerinin komşuluğunda meydana

gelmektedir (Yalçın, 2013: 247; Baskakov, 2006: 199). Ayrıca sözcük birleşmeleri sırasında da düşme örneklerine rastlanmaktadır (Yalçın, 2013: 247).

1.7.2.1. ā>Ø

Alıntı Sözcüklerde: mötedil (< Ar. müteādil) “birbirine denk gelen”, tamaşgah (<Far. temāšā-gāh) “seyir yeri, tiyatro”, behcet (<Ar. behācet) “güzellik”, mehfel (<Ar. mahāfil) “toplantı yeri, dernek”

1.7.2.2. a>Ø

kist (<Rus. kista) “fırça”, qanov (<Rus. kanva) “kanal, ark”, verst (<Rus. virsta) “eski bir Rus uzunluk ölçü birimi”.

1.7.2.3. ı>Ø

betn (<Ar. batın) “karın, batın”, paytaht (< Far. pāy-ı taht) “başkent”, qran (<Far. kırān) “gümüş İran parası”, rextxab (<Far. raht-ı hab) “yatak, döşek”.

1.7.2.4. e>Ø

qedr (<Ar. keder) “mikdar, kemiyet”, enderz (<Far. enderez) “öğüt”, namxuda (<Far. nāme-Hudā) “Maşallah, göz değmesin”.

1.7.3. Son Seste Ünlü Düşmesi

1.7.3.1. ā>Ø

Arapça bir sözcükte son sesteki ā ünlüsünün düştüğü görülmektedir: heb (< Ar. hebā) “toz, zerre”.

1.7.3.2. a>Ø

adyal (<Rus. odiyala) “yorgan”; karantin (<İt. quarantina) “karantina”; manèvr (İt. manovra) “manevra”.

1.7.3.3. ı>Ø

bulud (< Rus. bl'údı) “bir tür büyük boş kap”, düjün (< Rus. d'újı) “düzine”, qaloş (<Rus. galoşı) “galoş”, pogon (<Rus. pogonı) “yakaya dikilen nişan”, smetan (<Rus. smitanı) “ekşi krema”, morojna (<Rus. marojınıyı) “dondurma”.

1.7.3.4. o>Ø

şıqar (< İsp. cigaro) “sigara”; mexanizm (< İt. meccanismo) “mekanizma”; manifest (<İt. manifesto) “manifesto”.

1.7.3.5. e>Ø

nezir (< Ar. nezîre) “adak, yardım”, setar (<Far. setāre) “üç telli saz, tarın bir türü”, filtr (<Fr. filtre) “filtre”; mesaj (<Fr. message) “mesaj”; baqaj (<Fr. bagage) “bagaj”; montaj (<Fr. montage) “montaj”; meteoroloji (<Fr. météo-rologie) “meteoroloji”; etajër (<Fr. étagère) “etajer”.

1.8. Ünlü Türemesi

1.8.1. Ön Seste Ünlü Türemesi

Türkçede ön sesteki ünlü türemelerinin genellikle alıntı sözcüklerin Türkçenin yapısına uymayan ünsüzlerle (özellikle r ve l ünsüzleriyle) başlamasından Far. rende > Kır. Tat. erende “rende”; Ar. rısk > Krç-Blk. ırısıxı “rısıxı”; Ar. layık > Kkp. ılayık “layık”; Far.

lenger > Kpç. ilengir “bakır kap” veya Türkçede ünsüz çiftlerinin söz başında bulunmamasından kaynaklandığı görülmektedir Rus. stol > Bşk., Tat. östel “masa”, Fr. squelette > TT. iskelet “iskelet” (Yüksel, 2005: 95; Tavkul, 2000: 11; Uygur, 2001: 32; Yalçın, 2013: 57; Alkaya, 2008: 141; Tokatlı, 1994: 38; TS: 983) .

1.8.1.1. /o-/ türemesi

oruc (<Far. rûze) “oruç”.

1.8.1.2. /i-/ türemesi

istekan (<Rus. stakan) “bardak, fincan”.

1.8.2. İç Seste Ünlü Türemesi

Ön seste nadiren görülen ünlü türemesi olayı iç seste daha yaygındır. İç seste görülen bu türemeler çoğunlukla ünsüz çiftlerinden kaynaklanmaktadır. Ar. fikr > TT. fikir; Kkp. pikir “fikir”; Ar. kahr > Kar. kahır “kahır”; Ar. kudret > Kzk. kudret “güç”; şekl > TT., Y. Uyg. şekil “şekil”; Ar. ism > TT., Y. Uyg. isim “isim” (Öztürk, 1994: 14–15; Koç ve Doğan, 2004: 112–113; Kıvrakdal, 2000: 32; Uygur, 2001: 13).

1.8.2.1. /a-/ türemesi

vaxtamuzd (<Ar. vakt + Far. muzd) “yevmiye”.

1.8.2.2. /ı-/ türemesi

ıtır (<Ar. ıtr) “ıtır”, naxış (<Ar. nakş) “nakış”, sıfır (<Ar. şıfr) “sıfır”, ağıl (<Ar. ‘akl) “akıl”.

1.8.2.3. /u-/ türemesi

havuz (<Ar. havz) “havuz”, asuman (<Far. āsmān) “asuman”, toxum (<Far. tuxm) “tohum”, bulud (< Rus. bl’údı) “bir tür büyük boş kap”; davul (< Ar. ṭabl) “davul”.

1.8.2.4. /e-/ türemesi

zireh (<Far. zırh) “zırh”, qehr/qeher (<Ar. kahr) “kahır, acı”, yeşem (<Far. yeşm) “yeşim taşı”, zeher (<Far. zehr) “zehir”, şehir (<Far. šehr) “şehir”, heşemet (<Ar. haşmet) “büyüklük, haşmet”, sedeme (<Ar. sadme) “çarpma, vurma, aniden gelen bela”, feil (<ar. fi’l) “iş, eylem, fiil”, lütfekar (<Ar. lūtf + Far. kār) “lütufkâr”; hüceyre (<Ar. ḥucra) “hücre”.

1.8.2.5. /i-/ türemesi

sebir (<Ar. sabr) “sabır”, fikir (<Ar. fikr) “fikir”, isim (<Ar. ism) “ad”, şekil (<Ar. şekl) “şekil”, qedir (<Ar. kadr) “kadir, kıymet”, lehim (<Ar. lahm) “lehim”, qebir (<Ar. kabr) “kabir”, zeyil (<Ar. zeyl) “ek, artırma”, tıfil (<Ar. tıfl) “küçük çocuk”, mumiya (<Ar. mumiya) “mumya”, mehriban (<Far. mihr-bân) “merhametli”.

1.8.3. Son Seste Ünlü Türemesi

1.8.3.1. /a-/ türemesi

vakta ki / veqta ki (<Ar. vakt) “o zaman ki, öyle ki”.

1.8.3.2. /ı-/ türemesi

hacı (<Ar. ḥācc) “hacı”.

1.8.3.3. /e-/ türemesi

derrake (Ar. derrāk) “şuur, idrak”, kefe (<Ar. keff) “aya, avuç içi”.

2. Ünsüz Değişmeleri

2.1. Tonlulaşma

Azerbaycan Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan tonlulaşma olayının alıntı sözcüklere de yaygın bir şekilde nüfuz ettiği görülmektedir.

2.1.1. ç> c

cengel (< Far. çengel) “orman”; qalac (<Rus. kalaç) “çörek”.

2.1.2. k>g

işgence (< Far. şikence) “işkence”; desgire (< Ar. tezkire) “tezkere”; hiyleger (< Ar. hīle + Far. -kār) “hilekār”.

2.1.3. k>q(ğ)/ğ

reqem (<Ar. raqam) “rakam”; reqs (<Ar. raqş) “raks”; reqqase (Ar. raqqāse) “dansöz”; reqabet (< Ar. rekābet) “rekabet”; reqib (<Ar. raqīb) “rakip”; niqab (<Ar. niqāb) “peçe”; nöqsan (<Ar. nuqşān) “eksik”; neqş (<Ar. naqş) “nakış”; naqqaş (<Ar. naqqāş) “nakkaş”; naqıl (Ar. nāqıl) “aktaran”; müveffeq (<Ar. muvaffaq) “muvaffak”; mütleqa (<Ar. muṭlaqā) “mutlaka”; müsteqim (<Ar. mustakīm) “doğru”; müqeddes (<Ar. muqaddes) “kutsal”; mentiq (<Ar. manṭiq) “mantık”; qübbe (<Ar. qubbe) “kubbe”; qüdrete (<Ar. kudret) “kudret”; qüvvet (<ar. kuvvet) “kuvvet”; fağır (< Ar. faqīr) “fakir”; qeza (<Ar. qazā) “kaza”; qelender (<Far. qalender) “kalender”; qehraman (< Far. qahramān) “kahraman”; çoşqa (<Rus. çuşkı,çuşka) “domuz yavrusu”; qalac (<Rus. kalaç) “çörek”; qozla/qozlu (<Rus. kozlı) “sürücü koltuğu”.

2.1.4. p>b

probka (<Rus. propki) “tıpa, tıkaç”.

2.1.5. t>d

çardaq (<Far. çār + Ar. tāk) “çardak”; budka (<Rus. bútkā) “büfe”; daşka (< Rus. taşka) “el arabası”; lad (<Rus. lat) “makam”; lodka (<Rus. lotki) “kayık”; zavod (<Rus. zavot) “fabrika”; lunohod (<Rus. lunahot) “Ay yüzeyinde araştırma yapmak için özel alet”.

2.2. Tonsuzlaşma

2.2.1. b>p

paxıl (<Ar. behl) “nefret, kıskançlık”; paxla (<Ar. bāqilā) “bakla”.

2.2.2. c>ç

çuvalduz (< Far. cuvāl-düz) “çuvaldız”; dibaçe (<Ar. dībāce) “ön söz”; çamadan (< Rus. çimodan < Far. cāmedān) “valiz”.

2.2.3. d>t

tersane (<Ar. dār-üs-sanā'a) “tersane”; şetrenc (<Far. sadrenc) “satranç”.

2.3. Süreklileşme

2.3.1. b>m

gülmeşeker (<Far. gül-be-şeker) “şirin, güzel”.

2.3.2. g>(ğ>)y

ciyer (< ciğer < Far. ciger) “ciğer”.

2.3.3. k>(g>ğ>)y

tekye (< tekge < Ar. tekke) “tekke”.

2.3.4. b>v

çerçive (< Far. çār + çūbe) “çerçeve”; pertöv (< Far. pertāb) “nizamsız”; simvol (< Fr. symbole) “sembol”.

2.3.5. ç>ş

daşka (< Rus. tačka) “el arabası”, pirkeşik (< Rus. prikazçik) “satıcı”.

2.4. Süreksizleşme

2.4.1. f>p

pilte (<Ar. fetl) “fitil”.

2.4.2. x>q

masqura (<Far. mastxura) “küçük kâse”; sallaq (<Ar. sellāx) “hayvan kesen, deri yüzen”.

2.4.3. v>b

babal (<Ar. vebal) “vebal”.

2.5. Ünsüz Düşmesi

Kelime içinde (bir ünsüzden önce), kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile iç seste /r/, /n/, /l/, /f/ gibi akıcı ve sızıcı ünsüzler ile /y/, /g/, /ğ/, /k/, /h/ gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayıdır (Korkmaz, 2007: 231).

2.5.1. f>Ø

cüt (<Far. cuft) “çift”.

2.5.2. ğ>Ø

çırağ/çıra (<Far. çerāğ) “çıra, mum”.

2.5.3. h>Ø

induizm (<Fr. Hindouisme) “Hinduizm”; iyerarxiya (<Fr. hierarchie) “hiyerarşi”.

2.5.4. t>Ø

növbe (<Ar. nevbet) “nöbet, sıra”; dezgah (<Far. dest-gāh) “tezgâh”.

2.5.5. v>Ø

xof (<Ar. havf) “korku”; firon (<Ar. fir‘avn) “firavun”.

2.6. Ünsüz Türemesi

Alıntı sözcüklerdeki ünsüz türemeleri de sözcüğü Türkçenin ses yapısına uygun hale getirmek için genellikle iki ünlüyü birbirinden ayırma veya heceyi belirginleştirme mantığıyla gerçekleşmektedir.

2.6.1. d türemesi

pendir (<Far. penİr) “peynir”.

2.6.2. y türemesi

mavzoley (<Fr. mausolee) “mozole”; muzéy (<Fr. musée) “müze”; morfologiya (<Fr. morphologie) “morfoloji”; fantaziya (<Yun. phantasia) “fantezi, sonsuz hayal”.

2.7. Göçüşme

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değişmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır. Bu olay daha çok /r/ ve /l/ gibi akıcı ünsüzlerin bulunduğu sözcüklerde görülür (Korkmaz, 2007: 107).

Alıntı sözcüklerdeki göçüşme örnekleri daha çok Türkçede ön seste bulunmayan seslerin yer değişimiyle ilgilidir.

lf>fl: küflet (<Ar. külfet) “külfet”.

ni>in: İnkir (<Nikir <Ar. Nekir) “sorgu meleği”.

ri>ir: irçal (<Far. rİçāl) “reçel”.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesine farklı dillerden alınan sözcüklerin büyük oranda kaynak dildeki görünümünün değiştirilerek Türkçenin ve Azerbaycan Türkçesinin genel özelliklerine uyum sağlayacak şekilde alındığı görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesine alınan sözcüklerde görülen değişmelerin en önemli ve en baskın sebebi Türkçenin ünlü ve ünsüzlere bağlı uyumlar sistemidir. Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin dile alınış sürecinde özellikle ünlü uyumlarının yani kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarının güçlü şekilde işletildiği görülmektedir.

Bazı alıntı sözcüklerin Azerbaycan Türkçesine giriş sürecinde bazen Türkçenin ünlü ve ünsüz sistemine uygun olsa da kaynak dilden farklılaştırma çabası doğrultusunda değiştirildiği görülmektedir: ünqa (<Far. ‘anqā) “Anka kuşu”, fūqare (<Ar. fuqarā) “fâkir, yoksul”, dibaçe (<Ar. dibāce) “ön söz” vb. gibi.

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerde görülen ünlü değişmelerindeki en yaygın ses olayı inceltme olayıdır. Özellikle bu durum inceltici ünsüzlerin de etkisiyle tek heceli alıntı sözcüklerde fazlaca görülmektedir. Alıntı sözcüklerin ünsüz seslerinde görülen en yaygın değişimin ise Azerbaycan Türkçesi için karakteristik bir özellik olan tonlulaşma olayında olduğu görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde bazı ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle veya yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisiyle görülen yuvarlaklaşma olayı, alıntı sözcükleri bazen yuvarlaklık uyumuna sokarken (ovduk (<Far. āb-duk) “ayran”) bazen de kaynak dilde uyum içerisinde olan sözcüğün uyumunu bozarak uyum dışında kalmasına sebep olmaktadır: ovdan (<Far. āb-dan) “su biriktirmek için yapılan havuz”, vūsal (<Ar. vişāl) “kavuşma”.

Bilindiği üzere Türkçe çift ünlü ve çift ünsüz kullanımına karşı bir dildir. Bu anlamda Azerbaycan Türkçesinde ünlü ve ünsüzlerde görülen düşme ve türemeler de genellikle bu duruma bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hem ünlülerde hem de ünsüzlerde görülen düşme ve türeme hadisenin genellikle iç seste yoğunlaştığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan, “Köktürkçeden Bugüne, Türkçede Ödünçlemeler Üzerinde Bir Sözcük İstatistiği Araştırması” Türk Dili, S: 303, s. 344-347, Ankara 1977.
- Alkaya, Ercan, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yayınları, Ankara 2008.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti I.-II.-III.,IV.**, (Haz. Elihaydar Orucov, Behruz Abdullayev, Nergiz Rehimzade), (Ed. Ağamusa Ahundov), Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şerq-Gerb Yayınları, Bakü 2006.
- Baskakov, N. A., **Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi**, Multilingual Yayınları, İstanbul 2006.
- Buran, Ahmet, “Yabancı Diller Karşısında Türkçe” **Makaleler**, (Ed. M. Dursun Erdem), (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül), Turkish Studies Publication, S. V. s. 165-169, Ankara 2008.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Doğu Matbaası, Ankara 1970.
- Karaağaç, Günay, **Dil, Tarih ve İnsan**. Kesit Yayınları, İstanbul 2009.
- Kıvrakdal, İlgi, **Çıpçıkley Uçma Troxka “Lietuva Karaylarının Yırları” (Giriş-İnceleme- Metinler- Sözlük)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Trabzon 2000.
- Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz, **Kazak Türkçesi Grameri**, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara 2004.
- Korkmaz, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Öztürk, Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Tavkul, Ufuk, **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000
- Tokatlı, Suzan, **Başkurt Türkçesi Grameri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1994.
- Türkçe Sözlük**. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Uygur, C. Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)**, Bilal Ofset, Denizli 2001.
- Yalçın, Süleyman Kaan, **Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Yüksel, Zühal, **Kırım Tatar Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)**, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara 2005.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BAZI CÜMLE BAĞLAYICILARI

Prof. Dr. Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye
ozeny@omu.edu.tr

1. Giriş

Bağlayıcılar, metinselliğin en önemli ölçütlerinden biri olan bağdaşıklığın oluşturulmasında yararlanılan unsurlardan biridir. Metin, anlamlı göstergeler bütünüdür ve göstergeleri bir araya getirerek anlamlı bir bütün oluşturmak için bağlayıcılar önemli bir işleve sahiptir. Olaylar ve durumlar arasındaki ilişkiler, bağlayıcı kullanımıyla gerçekleşir. Bağlayıcılar, basit önermeleri mantık çerçevesinde birbirine bağlayarak karmaşık önermeler oluştururlar.

Bu çalışmada cümle bağlayıcısı olarak ele alınan dil birimleri Türkçenin şekil bilgisi ve sözcük türleriyle ilgili çalışmalarda bağlaç (Aksan 1983: 145; Korkmaz 2003: 1124), bağlama edatları (Hacıeminoğlu 1984: 112), cümle başı edatları (Ergin 1971: 354), bağlam (Banguoğlu 1990: 390); söz dizimi ve cümle bilgisiyle ilgili çalışmalarda ise bağlam öbekleri (Banguoğlu 1990: 390), bağlı cümleler (Ediskun 2010), bağımlı sıralı cümle (Dizdaroğlu 1976), bağlam cümlesi (Banguoğlu 1990: 554), bağlı önermeler (Gencan 2007), bağlama edatları (Karahan 1995: 30) başlıkları altında ele alınmıştır. Kaynak, bağlaçları yapıları bakımından ve anlamları-görevleri bakımından incelemiş, yapıları bakımından bağlaçları: 1) Tek kelime halinde olanlar, 2) Birlik halinde kullanılan bağlaçlar şeklinde; anlamları-görevleri bakımından bağlaçları ise: 1) Kelime bağlaçları, 2) Cümle bağlaçları, 3) Kelime ve cümle bağlaçları şeklinde sınıflandırmıştır. Cümle bağlaçlarını görevleri bakımından iki cümle arasında kullanılanlar ve iki cümle başında kullanılanlar olarak; anlamları bakımından ise, karşıtlık anlamı kazandıran cümle bağlaçları, sebep anlamı kazandıran cümle bağlaçları, özet anlamı kazandıran cümle bağlaçları, ihtimal anlamı kazandıran cümle bağlaçları, anlamı pekiştiren cümle bağlaçları şeklinde sıralamıştır (697-705). Aksan, bağlaçların daha çok cümlelerin bağlanmasında kullanıldığını belirtir (146). Korkmaz, bağlaç üst başlığı altında ele aldığı cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçları a) Açıklama bildiren cümle bağlayıcıları, b) Sonuç bildiren cümle bağlayıcıları, c) Üsteleme bildiren cümle bağlayıcıları, d) Sebep bildiren cümle bağlayıcıları, e) Zıtlık bildiren cümle bağlayıcıları, f) Daha başka işlerde kullanılan cümle bağlayıcıları şeklinde sınıflandırmıştır (1124-1136). Banguoğlu ise Türkçenin Grameri adlı eserinde bağlaç yerine bağlam terimini kullanarak bağlaçları bağlama ilişkileri açısından: 1) Ulama bağlamları, 2) Ayırtlama bağlamları, 3) Karşıtlama bağlamları, 4) Almaşma bağlamları, 5) Üsteleme bağlamları, 6) Açıklama bağlamları, 7) Salt bağlamlar, 8) Yerverme bağlamları, 9) Sebep bağlamları, 10) Sonuç bağlamları, 11) Amaç bağlamları, 12) Şart bağlamları şeklinde sınıflandırmıştır.

Zeynalov, Azerbaycan Türkçesi için on iki sözcük türü sıralar: isim, sıfat, say, evezlik, zerf, fe'l, bağlayıcı, edat, goşma, modal söz, nida ve bağlamalar. Bu sözcükleri esas kelime türleri (isim, sıfat, sayı, zamir, zarf ve fiil) ve yardımcı kelime türleri (bağlaç, edat, goşma, kipsel sözler, ünlem ve yansıma sözler gibi özel kelime türleri) olarak iki grupta toplar (1993: 31). Kartallıoğlu ve Yıldırım, Azerbaycan Türkçesindeki bağlaçları işlevleri ve görevleri bakımından bitişdirmə (və, həm, nə, nə də, nə də ki, da/də, həmçinin, habelə), qarşılıq (ancag, lakin, amma, fəgət, isə, halbuki), bölüşdürmə (ya, yaxud, yainki “veya, ya

da, yahut”, ya da, gah, gah da), aydınlaştırma (yâ`ni, mäsälän), sâbâb (çünkü, ona görä, ona görä ki, odur ki, budur ki), şart (ägär, hârgah, yoxsa), güzäşt (madam ki, indi ki, hârchänd, hârchänd ki) bağlayıcısı olarak sınıflandırmıştır (215). Buran ve Alkaya, Azerbaycan Türkçesindeki cümle başı bağlaçları olarak şunları sıralamıştır: belke ‘belki’, keşke, meğer, yalnız, ancag, demeli ‘demek, demek ki’, herçend ‘her ne kadar’, halbuki, çünkü, hergah ‘eğer, şayet’, hemçinin ‘hem, hem de, ayrıca, yine’, neinki ‘sadece’, habéle ‘böyle, bunun gibi’, ve habéle ‘bununla birlikte, yanısıra’, ona göre ki ‘ondan dolayı’, amma, lakin, yeni ‘yani’, şeksiz ‘muhakkak’, hegigeten ‘hakikaten’, doğrusu, elbette, mütleg ‘mutlaka’, tebi ‘tabii ki’, deyesen ‘galiba’, sanki, güman ki ‘muhtemelen’, tutag ki ‘diyelim ki’, hetta ‘hatta’, éle bu sebebe göre de ‘bundan dolayı’(72).

Bağlaçlar için bağlar terimini kullanan Grønbech aslında Türkçede bağlaç olmadığını, Türkçedeki bağlaçların ya başka dillerden alındığını ya da başka dillerin etkisiyle yerli dil malzemesi kullanılarak oluşturulduğunu belirtir (44-45). Deny (1941), Gencan (1971), Korkmaz (2000) ve Ergin (1984) de Grønbech gibi Türkçede başlangıçta bağlaç olmadığını bağlaçların yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Hacıeminoğlu (1984) ve Banguoğlu (1990) ise Türkçede bağlama edatları ve bağlamaların oluşumunu sadece yabancı dillerin etkisiyle izah etmenin yanlış olduğunu belirtirler. Gerçekten de Türk Runik harfli metinlerden başlayarak *yana* ‘yine’; *ötrü* ‘o halde’; *ötkürü* “ötürü”, *azu* “yoksa, yahut, veya” gibi bağlaçlara rastlanır. Uygur sahasında ise, bu bağlaçlara *amtu* ‘şimdi o halde’; *ançulayu* ‘öyle, öylece’, *anta basa* ‘bunun üzerine’, *anta kisre* ‘bunun üzerine, ondan sonra’, *birök* ‘şayet’, *inçip* ‘ancak’, *ulatu* ‘ve başkaları’ gibi başka birçok bağlaç eklenmiştir. Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren Türkçede bağlaçların sayısı ve kullanımı git gide artmıştır.

Bağlaçlar, söz dizimi için önemli işlevsel sözcüklerdir. Cümle bağlayıcıları ise cümleler arasındaki konu ve anlatım bütünlüğünü, sürekliliği sağlayan bağdaşıklık ve tutarlılık açısından önemli cümleler üstü birimlerdir. Bağlayıcılar bir sözcükten küçük olabileceği gibi birden fazla sözcük de ihtiva edebilir. Bazı bağlayıcılar aynı sözcüğün söz aralıklarında tekrarlanmasıyla oluşur. Bazıları başka sözcük türlerine bir takım eklerin getirilmesiyle oluşturulurken bazıları tamamlanmış bir cümle yapısındadır. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık yaratan bazı cümle bağlayıcıları Türkiye Türkçesindeki denkleleriyle birlikte cümle-metinbilgisel açıdan ele alınacaktır.

Azerbaycan Türkçesindeki cümle bağlayıcılarının bir kısmı Türkiye Türkçesindekilerden yalnızca bazı fonetik farklılıklarla ayrılır. Söz gelişi, Arapçanın etkisiyle kullanılmaya başlayan ve bağlayıcısı Azerbaycan Türkçesinde kapalı bir e sesi /ə/ ihtiva eder:

və (< Arapça ve) ‘ve’: Aynı düzeydeki dilsel unsurları birbirine bağlar. Ekleyici bir işlevi ve anlamı vardır. Banguoğlu (1990: 391) ulama bağlamı olarak adlandırmıştır. Genellikle cümleden daha küçük dilsel öğeleri bağlamakla birlikte cümleleri bağladığı da görülür:

Türk mädəni irsinin yağmalanması bu gün də davam edir və acı da olsa deməliyə ki, Azərbaycan da belə yağmaçılar az deyil. (Ş.Ə. 4)

Bağlayıcılar yoluyla konu uzatılabilir veya genişletilebilir. Genişletme hem ekleme hem de değişimi kapsar. Ekleme, olumlu bir ekleme biçiminde olduğunda Azerbaycan Türkçesinde *və, yenə, həm də, hətta, eyni zamanda* gibi bağlayıcılar kullanılır.

yenə (<yan-a) ‘yine, bununla birlikte’;yan- ‘dönmek’ fiiline –a zarf-fiil eki getirilerek oluşturulmuştur. Eski Uygur döneminden beri kullanılan üsteleme bildiren bir cümle bağlayıcısıdır. Hem Azerbaycan Türkçesi hem de Türkiye Türkçesinde bazı fonetik farklılıklarla kullanımı sürdürülmektedir.

Yenə doqquz ilin tamamında Kumarbi Ana qarşı çıxaraq, onu qovmuşdur.(Ş.Ə. 23)

həm də (< Farsça *hem*+Türkçe *de*) ‘hem de’: Açıklayıcı nitelikteki ikinci cümleyi birinci cümleye bağlar; eşitlik, birlikte olma anlamları kazandırır.

həm də buğa gücü təmsil edir.(Ş.Ə. 35)

həttə (< Arapça *hattā*) ‘hatta, üstelik, ayrıca’: Banguoğlu (1990: 391) Türkiye Türkçesindeki *hatta, üstelik, hem de* gibi bağlayıcıları üsteleme bağlamları olarak adlandırmıştır.

Hər kəndin, kəsəbənin, şəhərin öz tanrısı varıydı. Həttə hər kəndin, kəsəbənin, şəhərin əhalisi demək olar ki, bir tanrının övladlarının törəmələri sayılırdı.(Ş.Ə. 9)

eyni zamanda (< Arapça *aynı* + *zamān*+Türkçe +da bulunma durum eki) ‘aynı zamanda’

Eyni zamanda bu müəfəkkirlərin bir çoxu özünəməhsus elmi məktəb yaradaraq, xələflərinə xalqını təsdiq etmək üçün geniş mübarizə meydanı və azadlıq məfkurəsi bəxş etmişlər. (M.K. 14)

Azerbaycan Türkçesinde açıklayıcı ekleme yapmak için *bu o demək idi ki, demək olar ki, deməli, yəni, belə ki* gibi bağlayıcılar kullanılır. Banguoğlu Türkiye Türkçesindeki *demək ki, yani, öyle ki, senin anlayacağın, başka bir deyimle* gibi bağlayıcıları açıklama bağlamları olarak adlandırmıştır (391). Bu tür bağlayıcıların bir üst-dil oluşturma işlevi de söz konusudur. Bu tür bağlayıcılardan sonra gelen sözlerle önceden söylediğimiz sözlerin bir çevirisini gerçekleştiririz.

bu o demək idi ki (Türkçe *bu o de-mek id-i* + Farsça *ki*) ‘bu demək idi ki, bu demək oluyordu ki’

Bu o demək idi ki, həmin tanrılar nəslin, tayfanın ulu babası, əcdadı olmuşdur.(Ş.Ə. 9)

demək olar ki (Türkçe *de-mek ol-ar* + Farsça *ki*) ‘demək oluyor ki, yani’ (Türkçe *de-mek ol-uyor* + Farsça *ki*)

Demək olar ki, bütün rus şərqşünaslarının sonrakı nəslə bunların tələbələri və ya tələbələrinin tələbələri olmuşlar. (M.K.17-18)

deməli (*de-məli*) ‘yani’: Azerbaycan Türkçesinde cümle başında kullanılarak metnin daha önceki kısımlarında söylenenleri genişletme ve açıklama işlevi üstlenir. Türkiye Türkçesinde *de-məli* kiplik ifadesinde ve kurallı bir cümlede sonunda ortaya çıkar (*Ne oldum dememeli ne olacağım deməli.*); cümle bağlayıcısı olarak kullanılmaz. Bu nedenle Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *de-məli* kısmi yalancı eşdeğerlik oluşturur. Azerbaycan Türkçesinde aynı zamanda bir üst-dil birimidir.

Deməli, bu adət şumerlərdə mövcud olmuş, unudulmamış, tarixin başlanğıcında da, ortalarında da öz izlərini saxlamışdır.(Ş.Ə. 14)

Deməli, “Məlikməmməd” nağılındakı qu sözü su demək olub, dilimizdə işlənmiş, sonralar arxaikləşmişdir.(Ş.Ə. 18)

yəni (< Arapça *ya'ni*) ‘yani, şu demek ki’: Kendinden sonra önceki cümleyle ilgili açıklama yapılacağını belirterek cümleler arasında bağ kurar.

Bu qədər vaxt ərzində çarlıq 5 dəfə yerini dəyişmiş, yəni 5 şəhərdə yerləşmişdir.(Ş.Ə. 11)

Azərbaycan Türkçesinde önce söylenenleri sürdürmek için kullanılan bağlayıcılardan bazıları (*xüsusən (də)* gibi) önce söylenenleri özelleştirmek, bazıları (*həqiqətən də, doğrudan da əlbəttə* gibi) önce söylenenleri doğrulamak, konuşan kişinin önce söylenenlere katıldığını belirtmek için kullanılır. Banguoğlu Türkiye Türkçesindeki *gerçekten, nitekim* gibi bağlayıcıları yer verme bağlamları olarak adlandırmıştır (391).

xüsusən (də)(Arapça *xüsus* + Türkçe *də*)‘hususen (de), özellikle (de)’

Xüsusən (də), ixtisas kurslarında və magistratura pilləsində mühazirələrin oxunmasında əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, Mirzə Kazımbəyin elmi irsinin proqramlaşdırılmasında dəyərli vasitə də ola bilər. (M.K. 13)

əslində (< Arapça asl ‘bitki kökü, temel’+Türkçe +ın+da) ‘aslında’

Əslində Şumerin baş tanrısı funksiyasını o yerinə yetirmişdir.(Ş.Ə. 41)

əvvəlcə, əvvəla (Arapça *evvelā* + Türkçe +cə) ‘evvelce, evvela, öncelikle’

əvvəlcə o vəzifələrin bütün sirlərini insanlara öyrətdilər.(Ş.Ə. 16)

Bu adları samiləşdirməyə çalışanlar kökündən yanılırlar. Əvvəla, Enlil Şumer tanrısıdır, onun adının sami mənşəli olduğundan söhbət gedə bilməz.(Ş.Ə. 25)

həqiqətən də (< Arapça *hakika(t)* ‘gerçek (ad), doğruluk’+en+Türkçe de) ‘hakikaten de, gerçekten de’

Həqiqətən də, Mirzə Kazımbəyin müridizmə dair qiymətli faktiki materiallardan istifadə etməsi bu mövzu ilə məşğul olan tarixçilərin bilik dairəsini genişləndirmiş və rus qafqazşünaslığının, həmçinin müridizmşünaslığın sonrakı araşdırmalarında bu nöqteyi-nəzərə istinad edilmişdir. (M.K. 20)

doğrudan da ‘gerçekten de’: Azərbaycan Türkçesinde önce söylenenleri doğrulama işleviyle cümle üstü bir dil birimi olarak cümle başında yer alırken Türkiye Türkçesinde *Bazı şeyler vardır doğrudan da yanlıştan da önce gelir. Bugün sen ‘Sen’sin. Bu doğrudan da daha doğru. Bunu bana doğrudan da söyleyebilirdin.* gibi cümlelerde görüldüğü üzere cümleye ait bir birim olarak yer alır; cümle bağlayıcı bir işlevi bulunmaz. Azərbaycan Türkçesinde cümle bağlayıcısı olarak kullanılan *doğrudan da* dil birimi *dogur-* ‘(karşıya, öteye) geçmek, yönelmek’ fiiline kalıplaşmış –u zarf-fiil eki ve +dan ayrılma durum eki getirilmesinden sonra *da* bağlacı eklenmesiyle oluşturulmuştur. Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı ‘gerçekten de’ bağlayıcısı ise *kirtü* ‘doğruluk’ kelimesine +çek isimden isim yapım eki ve +ten ayrılma durum eki ile *de* bağlayıcısı eklenerek oluşturulmuştur. Görüldüğü gibi Türk dilinin aynı anlamlı iki farklı sözcüğü (*doğru* ve *kirtü*) temelinde, aynı kökten gelişen iki farklı lehçede, aynı işlevli iki farklı bağlayıcı oluşmuştur. Aynı zamanda burada bir kısmi yalancı eşdeğerlikten de söz edilebilir.

Doğrudan da, lilin rəngi də, sözün mənası da Enlilin hava, səma tanrısı statusu ilə tam üst-üstə düşür(Ş.Ə. 41)

əlbəttə (< Arapça *al-battān* ‘mutlaka’) ‘elbette’

Əlbəttə, əsərdə Azərbaycanın A. Bakıxanov, M. Ş. Vazeh, M. Kazımbəy, M. F. Axundzadə, H. Zərdabi kimi korifeylərinin fəlsəfi fikir tarixindəki rolları qabarıq göstərilmişdir. (M.K. 21)

Sonra ‘sonra’, sonralar ‘sonraları’, bundan sonra ‘bundan sonra’, bunun ardınca ‘bundan sonra’ bağlayıcıları, zaman zarflarından yararlanılaraq oluşturulmuş cümle bağlayıcılarıdır; zamansal açıdan metnin önceki kısımlarındaki söylenenleri ilerletmə işlevi üstlenirler.

sonra ‘sonra’ (son+ra) veya **sonralar** (son+ra+lar) ‘sonraları’ (son+ra+lar+ı)

Sonra tanrılar arasında qısqanclıq davası başlamışdır. (Ş. Ə. 19)

Sonralar Şumer tanrılar panteonunda Abın görünməməsi miflərin mətninə uyğun gəlir. (Ş.Ə. 19)

bundan sonra (bu+n+dan son+ra) ‘bundan sonra, daha sonra’

Bundan sonra onlar dünyanı öz aralarında bölürlər. (Ş.Ə. 7)

bunun ardınca (bu+n+un ard+ın+ca) ‘bundan sonra’ (bun+dan son+ra)

Bunun ardınca ağır işlər başlayır: yemək-içməklə və geyimlə təminat! (Ş.Ə. 9)

bundan başqa (bu+n+dan baş+qa) ‘bundan başqa’

Bundan başqa, Şumerlərin balıqlar bürcünü də Enkinin şərəfinə adlandırdıqları bəllidir. (Ş.Ə. 40)

Azərbaycan Türkçesinde önce söylenenlerin dəyişirimi *belə*, *beləliklə*, *bununla da* gibi bağlayıcılar yoluyla gerçəkləşir. Önce söylenenleri açıqlama amacıyla *belə ki*, *hələ*, *hələlik* gibi bağlayıcılar yoluyla bağdaşlıq kurulabilir. *Bununla da*, *bundan sonra*, *bunun ardınca*, *bundan başqa*, *göründüyü kimi*, *görünür* gibi bağlayıcılar yoluyla önce söylenenlər sürdürülebilir, eski bilgi hatırlatılabilir:

belə (< bu+ile) ‘böylece’ (< bu+ile+ce)

Belə şəraitdə babilərə qarşı mübarizə başlandı. (M.K. 130)

belə ki (< Türkçe bu+ilə+Farsça ki) ‘şöyle ki’ (Türkçe şu+ile+Farsça ki): Açılayıcı bir genişletmə için kullanılır. Önceki cümleinin açıklanacağına işaret eden bir cümle bağlayıcısıdır.

Belə ki, onlar 19 rəqəmini müqəddəsləşdirir. (M.K. 133)

beləliklə (bu+ilə+lik+lə) ‘böylece’ (bu+ile+ce)

Beləliklə, o, Rusiyada babilər hərəkətinin ilk araşdırıcısı oldu. (M.K. 126)

hələ (<Farsça hala ‘uyarı ifadə edən bir söz’) ‘böylece, bu şekilde’ (bu+ile+ce)

Hələ sağlığında ikən maraqlı doğuran bir şəxsiyyət olduğu üçün, müasirləri onun həm tərcümeyi-halına diqqət çəkməklə yanaşı dərin elmi əhəmiyyət xidmətlərini dəyərləndirmişlər. (M.K. 14)

hələlik (Farsça *hələ* + Türkçe+lik) ‘bu şekilde’ (Türkçe bu Arapça şək + Türkçe +de)

Hələlik atla dəfn olunma adətinə yalnız skiylərdə rast gəlinmişdir. (Ş.Ə. 14)

bununla da (<bu+nun+la da) ‘böylece’ (<bu+ile+ce): Bağlantı yönü geriye doğrudur.

Göylə yer bir-birindən ayrıldı, bununla da dünya yarandı.(Ş.Ə. 5)

ve bununla da (Arapça ve + Türkçe bu+nun+la da) ‘ve böylece de’ (Arapça ve + Türkçe bu+ile+ce de)

Ve bununla da ədəbi əsərlərin səviyyəsini zirvəyə qaldırmışdı. (M.K. 59)

göründüyü kimi (gör-ün-düK-ü kim+i) ‘görüldüğü gibi’ (gör-ül-düK+ü gib+i)

Göründüyü kimi, Şumerəqədərki və Şumer tanrılar panteonu bir-birilə sıx bağlıdır, onların arasında sərhəd qoymaq mümkün deyil.(Ş.Ə. 7)

gördüyümüz kimi (gör-düK+ümüz kim+i) ‘Gördüğümüz gibi, görüldüğü gibi’

Gördüyümüz kimi, bütün bürclərin tanrılarla bağlılığı var.(Ş.Ə. 17)

görünür (gör-ün-ür) ‘görüldüğü gibi’ (gör-ül-düK+ü gib+i)

Görünür, Şumer cəmiyyətində vaxtilə balıq tanrılarının və insanların ən çox sevdikləri ərzaq olmuşdur.(Ş. Ə. 40)

məlumdur ki (Arapça ma‘ lūm+Türkçe +dur + Farsça ki) ‘malumdur ki, bilindiği üzere’

Məlumdur ki, Mirzə Kazımbəy həyatının müəyyən dövrünü Kazanda yaşamışdır. (M.K. 24)

aydındır ki ‘açıqça ortadadır ki’ (Türkçe aydın+dır+ Farsça ki)

Aydındır ki, Şərqi və Şərq xalqlarının mənəvi dəyərlərini sevən və qiymətləndirən Mirzə Kazımbəy ona daha doğma və yaxın olan türk mədəniyyətindən kənarda qala bilməzdi. (M.K. 62)

buradan aydın olur ki (Türkçe bu+ra+dan aydın ol-ur + Farsça ki) ‘buradan belli olur ki’ (Türkçe bu+ra+dan belli ol-ur + Farsça ki)

Buradan aydın olur ki, Mirzə Kazımbəy insan şüurunun təbiətin inkişaf qanunlarını dərk etməyə qadir olduğunu rədd edir. (M.K. 69)

buradan görmək olur ki (Türkçe bu+ra+dan gör-mək ol-ur + Farsça ki) ‘buradan anlaşıyor ki’ (Türkçe bu+ra+dan an+la-ş-ıl-ıyor + Farsça ki)

Buradan görmək olur ki, XIX əsrin 60-cı illərində o, təbiət hadisələrinin izahında idealizmdən deizmə yüksəlmişdir. (M.K. 68)

Değiştirme, yerine koyma şeklinde olduğunda *daha doğrusu* gibi bağlayıcılar, ekleme şeklinde olduğunda *bundan başqa*, *bundan əlavə* gibi bağlayıcılar kullanılır:

daha doğrusu (<daxı togur-ı+sı) ‘daha doğrusu’

Yerdə ilk insanı Enki yaratmışdır, daha doğrusu, ilk insanın atası Enki, anası Ninti olmuşdur.(Ş.Ə.37)

bundan başqa(<bun+dan baş+ka) ‘bundan başka’

Bundan başqa o,belə hesab edirdi ki, yazılı mənbələrdə olan mresselər və xoyxorlar eyni xalqdır, yə’ni uyğurlardır. (M.K. 87)

bundan əlavə (<Türkçe *bun+dan* ile Arapça *‘ilāwa(t)* ‘üstünə koyma, artırma’ kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur.) ‘buna ilaveten’

Bundan əlavə, I Pyotrun dövründə türk, fars və digər dilləri bilən moldav knyazi Dmitri Qantemir I Pyotrun Zaqafqaziya əhalisinə manifestini 3 dildə tərtib etmiş. (M.K. 96)

Azərbaycan Türkçesinde önce söylenenleri örnekleme için *məsələn* bağlayıcısı kullanılır. Türkiye Türkçesinde ise *mesela* yanında *örneğin, söz gelimi* gibi bağlayıcılar kullanılabilir.

məsələn (< Arapça *meselā*) ‘mesela’: Açıklama getiren, yargıyı örneklendiren bir cümle bağlayıcısıdır. Daha önce anlatılanları açıklayıcı nitelikteki cümlenin başına getirilir.

Məsələn, Alalu 28.800 il, Alalqar isə 36.000 il çarlığı idarə etmişlər. (Ş.Ə. 11)

Azərbaycan Türkçesinde önce söylenenleri özetleme, sonuca bağlama, metinde en son konuya geldiğini belirtme işleviyle *nəhayət, məhz bunun nəticəsi idi ki* gibi bağlayıcılar kullanılır:

nəhayət (< Arapça *nihāyet*) ‘nihayet’

Nəhayət, Şumer tanrılarının siyahısında Enlil və Dağan adlı tanrılara rast gəlirik.(Ş.Ə. 26)

məhz bunun nəticəsi idi ki (< Arapça *məhz* + Türkçe *bu+nun* + Arapça *netīce*+Türkçe *+si i-di*+ Farsça *ki*) ‘Bunun sonucu olarak’

Məhz bunun nəticəsi idi ki, səkkiz dildə sərbəst danışan və yazan alimin ölümündən sonra on səkkiz il müddətində Sankt-Peterburq Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində boş qalmış dekan vəzifəsini Kazımbəydən sonra icra etməyə heç kəs cürət etməmişdir. (M.K. 55)

Bunlardan başka Azərbaycan Türkçesinde Cümle+ki yapısındaki bağlayıcılar da vardır: *qeyd edək ki, qeyd etmək lazımdır ki, qeyd etmək yerinə düşər ki, bu faktı da demək yerinə düşər ki, bütün bunlar bizi belə bir qənaətə gəlməyə vadar edir ki, onu da demək lazımdır ki, yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, lakin bunu da qeyd etməliyik ki, həmçinin bu da bir faktdır ki, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki* gibi bağlayıcılardan da söz edilebilir. Bu tür bağlayıcılarda bağlantı yönü ileriye doğrudur; bağlantı ön gönderimlerle sağlanır.

qeyd edək ki (Arapça *kayd* + Türkçe *ed-ək* + Farsça *ki*) ‘kaydetmeliyiz ki’ (Arapça *kayd*+Türkçe *et-meli+yiz ki*): Azərbaycan Türkçesindeki istek kipli şəkə karşılık Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipli şəkəlin kullanımı dikkat çekicidir.

Qeyd edək ki, bu tayfaların özləri də 120 oymağa ayrılırdı. (M.K. 87)

qeyd etmək lazımdır ki, qeyd etmək yerinə düşər ki ‘şunu da belirtmek gerekir ki’

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin rus şərqşünaslığının tarixinə həsr edilmiş elə bir əsər yoxdur ki, orada Mirzə Kazımbəyin adı hörmət və ehtiramla yad edilməsin. (M.K. 17)

Qeyd etmək yerinə düşər ki, alimin pedagoji fəaliyyəti haqqında “Şərq dilləri fakültəsinin tarixi üçün materiallar”ında da dəyərli məlumatlar verilmiş. (M.K. 18)

Öbek yapıdaki bağlayıcıların teşkilinde Farsçadan geçen *ki* bağlayıcısının önemli işlevi vardır. Banguoğlu, *ki* bağlayıcısını salt bağlam olarak adlandırmıştır (391). Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine göre daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

Türkiye Türkçesinde genellikle *-DIĞI* sıfat fiil ekiyle gerçekleştirilen bağlama işlevini de üstlendikleri görülür. Farsçanın etkisiyle ortaya çıkan bu kullanım Türkçenin söz diziminden farklı bir söz dizimi yapısı sergiler. Bu durumda ana cümle yan cümle parçasından önce yer alır:

Onlar inanırdılar ki, cinlər, əcinnələr, şeytanlar, iblislər həmin tanrılardan qorxurlar. (Ş.Ə.15) ‘*Onlar*, cinlerin, ecinnilerin, şeytanların, iblislerin söz konusu tanrılardan korktuklarına inanıyorlardı.’

Hunun Enkiylə eyniləşdirilməsi bir də onu göstərir ki, bu motivlər Çin mifologiyasına türklərdən keçmişdir. (Ş.Ə. 41) ‘Hunun Enkiyle aynılaşması *bir de* bu motiflerin Çin mitolojisine Türklerden geçtiğini gösterir.’

Şirpurludan tapılmış yazılar bəlli olur ki, Ningirsu şiri çox sevirmiş və ona şir təsvirli hədiyyələr bağışlayanda xoşu gelirmiş. (Ş.Ə. 12) ‘Şirpurludan bulunmuş yazılardan Ningirsu’nun aslanı çok sevdiği ve ona aslan tasvirli hediyeler verildiğinde hoşuna gittiği anlaşıyor.’

Ola bilsin ki, gücünə, qüvvəsinə görə şirə oxşadılmışdır. (Ş.Ə. 14) ‘Gücüne, kuvvetine bakılarak aslana benzetildiği düşünülebilir.’

Öncə deyək ki, ıldız topalarına ilxı deyilmişdir. (Ş.Ə. 17) ‘Öncelikle yıldız topluluklarına yıldı denildiğini belirtelim.’

Bəri başdan deyək ki, iki mühüm məsələni nəzərə almadan İnanna ilə bağlı əhvalatların mənasını açmaq olmaz. (Ş.Ə., s. 33) ‘Öncelikle iki önemli meseleyi dikkate almadan İnanna ile ilgili ahvallerin anlamını açıklamanın mümkün olmadığını söylemek gerekir.’

Bu da onunla bağlıdır ki, İkiçayarasında təbii yağışlar çox az olur... (Ş.Ə.34) ‘İki çay arasında tabii yağışların çok az olması da onunla ilgilidir.’

Bağımlanma bağlayıcıları (subordinations) birbiriyle ilgili şeyleri bağlar. Azerbaycan Türkçesinde neden-sonuç ilişkisi kuran *çünkü* ‘çünkü’, *bunun için* ‘bunun için’ gibi bağlayıcılar Türkiye Türkçesinden yalnızca bazı fonetik farklılıklarla ayrılır. Banguoğlu, Türkiye Türkçesindeki *çünkü* bağlayıcısını sebep bağlamları içinde *bunun için*, *bu sebeple*, *bundan dolayı* gibi bağlayıcıları ise hem sebep hem de sonuç bağlamları arasında sıralamıştır (391).

bunun için (bu+nun uç+un) ‘bunun için’

Bunun için tədqiqatın qarşısında aşağıda qoyulmuşdur. (M.K. 11-12)

çünkü (< Farsça *çūn* ‘böyle, şunun gibi’+ki ‘ilgi edatı’) ‘çünkü’: Cümleleri bir neden belirtme, açıklama anlamı katarak birbirine bağlar.

Çünkü, A. Rzayev sanballı bir əsər ortaya qoymaq üçün alimin vaxtilə yaşadığı Kazan və Peterburq (indiki Sankt-Peterburq) şəhərlərində saxlanılan şəxsi arxivində araşdırmalar apararaq bu sahədə yeni fikirlər söyləmişdir. (M.K. 29)

Bağımlanma bağlayıcılarından bir kısmı nedensel ilişki ile iki cümle parçası arasında bağdaşıklık bağı kurabilir: *ona görə (də)* ‘bu nedenle (de)’, *buna görə də* ‘bu nedenle (de)’, *bununla bağlı* ‘buna bağlı olarak, bu nedenle’, *bu səbəbdən* ‘bu sebepten, bu sebeple’, *məhz buna görə də* ‘bu nedenle de’, *odur ki* ‘bu nedenle’, *buna əsasən* ‘buna göre’, *bütün bunlarla yanaşı* ‘bütün bunlarla birlikte’, *buna əsaslanıb* ‘buna dayanarak’ gibi. Banguoğlu, Türkiye

Türkçesindeki *buna göre, bundan dolayı, bunun üzerine, bunun için, bu sebeple, öyleyse, o zaman, şimdi* gibi bağlayıcıları sonuç bağlamları diye adlandırmıştır (392).

ona görə (də) ‘bu nedenle (de)’: *Ona görə (də)* bağlayıcısının Türkiye Türkçesindeki en uygun karşılığı ‘bu nedenle (de)’ olup Azerbaycan Türkçesinde *o* zamirine yönelme durum eki eklenmesi ve daha sonra *göre* ve kimi zaman da *da* bağlayıcısı eklenmesiyle oluşturulmuş bir cümle bağlayıcısıdır. Bağlayıcı yapısı içindeki *göre* zarfı *gör-* fiiline –a zarf-fiil ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Türkiye Türkçesinde buna denk gelecek cümle bağlayıcısı olan *bu nedenle (de)* ise *bu* zamirinden sonra gelen *nedenle (ne soru kelimesi+den ayrılma durum eki+le vasıta durum eki)* sözcüğü ve kimi zaman Azerbaycan Türkçesindeki benzer şekilde bir *de* bağlayıcısı eklenmesiyle oluşturulmuştur. Gerek Azerbaycan Türkçesindeki *ona görə (də)* gerekse Türkiye Türkçesindeki *bu nedenle (de)* bağlayıcılarında bağlantı art gönderim yoluyla sağlanır; bağlantı yönü geriye doğrudur. *Ona görə (də)* yapısı da kısmi bir yalancı eşdeğerlik oluşturur. Türkiye Türkçesinde *Sen ne söylersen ona göre hareket edeceğiz. Ona göre bütün bunlar bir yalandı.* gibi cümlelerde *ona göre* cümleye ait bir dil birimi olarak kullanılır; cümle bağlayıcısı işlevine sahip değildir.

Şumer panteonunda Tanrı-İnsan, İnsan-Tanrı anlayışı bizim bu gün düşündüyümüzden çox fərqlidir. Ona görə, Şumer tanrılar panteonundan bir qədər geniş danışmağa dəyər (Ş.Ə. 5).

Yukarıdaki cümlede *ona göre* bağlayıcısı sonraki cümleyi öncekine neden-sonuç ilişkisiyle bağlamıştır. Bunu yaparken önceki cümlemin yüklemi konumundaki *fərqlidir* ögesiyle ilişki kurulur. *Ona görə* bağlayıcısındaki *o* unsuru *fərqlidir* yüklemine bir değiştirmedir, bağlantıyı onunla ilişkilendirerek sağlar.

Ona görə də Enki Tanrılar arasında daha çox öz ağılı biliyi ilə seçilmişdir (Ş.Ə. 39).

buna görə də ‘bu nedenle (de)’: *Bu* zamiri üzerine yönelme durum eki ve *gör-* fiili üzerine –ə zarf fiil eki getirildikten sonra *də* bağlayıcısının eklenmesiyle oluşmuş öbek yapıdaki bir bağlayıcıdır.

Buna görə də bu alimin irsinə müraciət bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır (M.K. 39).

bununla bağlı (bu+nun+la bağ+lı) ‘buna bağlı olarak, bu nedenle’

Bununla bağlı o, “Bab və babilər” əsərində yazırdı: “Dövlət düzgün qanunlar olmayan yerdə ədalət haqqında çağırışları eşidə bilməzdi.” (M.K. 106).

bu səbəbdən (Türkçe *bu*+Arapça *sebebe*+Türkçe *+dən* ayrılma durum eki birleşiminden oluşmuştur.) ‘bu sebepten, bu sebeple’

Bu səbəbdən Həştərxanda olarkən Mirzə Kazımbəy həm yerli hökuməti, həm də İran hökumətini narahat etmişdi (M.K. 45).

məhz buna görə də (Arapça *məhz* ‘kendinden sonra gelen kelimeyi güçlendirir; ancak, yalnız, şüphesiz, buna göre de, bu nedenle de’ gibi anlamlar katar. Azerbaycan Türkçesinde Arapça *məhz* kelimesinden sonra Türkçe *bu* zamiri+ yönelme durum eki +a + *gör-fiili* ve –ə zarf-fiil ekinden sonra *də* bağlayıcısı eklenerek oluşturulan söz öbeği yapısındaki bir bağlayıcıdır.)Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı ‘bu nedenle de’ bağlayıcısıdır (bu ne+den+le de).

Məhz buna görə də müəllif Mirzə Kazımbəyi rus şərqşünaslığında əsas sima hesab edərək, onun babizmə dair fikirlərinin uzun müddət rus ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənəcəyinə ümid edirdi (M.K. 23)

odur ki (o+dur ki) ‘bu nədənle’ (bu ne+den+le)

Odur ki, Mirzə Kazımbəyin də uyğurların qədim tarixinə müraciət etməsi təsadüfi deyildi (M.K. 85).

buna əsaslanıb (bu zamiri+yönelme durum ekinden sonra Arapça *esās* ‘asıl’ kelimesinə Türkçe +la isimden fiil yapım eki, -n dönüşlülük eki ve -ib zarf-fiil eki eklenmesiyle oluşturulmuştur.) Türkçede tam karşılığı olan *buna dayanarak* bağlayıcısı ise *bu* zamirine eklenen yönelme durum ekinden sonra *daya-* fiiline -n- dönüşlülük ve -arak zarf-fiil eki getirilmesiyle teşkil edilmiştir. Her iki bağlayıcı yapısal olarak büyük benzerlikler göstermekle birlikte Azərbaycan Türkçesinde Arapça kökenli bir kelime, Türkiye Türkçesinde ise öz Türkçe bir kelime kullanıldığı görülmektedir. Bu cümle bağlayıcısının bağlantı yönü geriye doğrudur.

Buna əsaslanıb onu Ninmax/Ninqursaqla eyniləşdirirlər (Ş.Ə. 24).

buna əsasən ‘buna görə’ (bu zamirine yönelme durum eki eklenmesi ve daha sonra Türkiye Türkçesinde –e zarf-fiil eki getirilmiş *gör-* fiili, Azərbaycan Türkçesinde Arapça kökenli *esāsen* ‘aslında’ kelimesi eklenerek oluşturulmuştur.

Buna əsasən şərq fakültəsi beş əsas şöbəyə ayrılırdı (M.K. 53).

bütün bunlarla yanaşı (büt-ün bu-n+lar+la yan+aş-ı) ‘Bütün bunlarla birlikte’ (büt-ün bu-n+lar+la bir+lik+te): Üç kelimeden oluşan bu öbek yapıdaki cümle bağlayıcısında üçüncü kelimeler farklılık gösterir. Azərbaycan Türkçesinde üçüncü kelime *yanaşı*, *yanaş-* ‘bir şeyin, bir kimsenin yanına gelmek’ fiiline –ı zarf-fiil eki eklenerek oluşturulmuştur. Türkiye Türkçesinde üçüncü kelime *birlikte* ‘yanında, beraberinde’ (bir+lik+te) anlam olarak Azərbaycan Türkçesindekine yakındır.

Bütün bunlarla yanaşı, artıq kürəyində yuxarıdakı şəkildə gördüyümüz qanadlar yoxdur (Ş.Ə. 32).

bu baxımdan (bu bax-ım+dan) ‘bu bakımdan’

Bu baxımdan alimin tarixə dair tədqiqatlarının araşdırılması ilk növbədə, vətən tarixşünaslığının müxtəlif problemlərinin öyrənilməsi baxımından zəruridir (M.K. 11).

Azərbaycan Türkçesinde zıtlık bildiren, ters yöne bağlayan (contrajunctions) *amma*, *ancaq*, *əksinə*, *digər tərəfdən*, *lakin*, *yalnız*, *həlbuki* gibi cümle bağlayıcıları aynı statüye sahip; fakat metin dünyasında birbiriyle uyuşmaz veya bağdaşmaz görünen şeyleri bağlar ve bunlar da fonetik farklılıklar taşımakla birlikte Türkiye Türkçesiyle benzer işleve sahiptir. Banguoğlu, Türkiye Türkçesindeki *ama*, *fakat*, *lakin*, *yalnız*, *ancak*, *bununla beraber*, *şu var ki*, *yine de* gibi bağlayıcıları karşıtlama bağlamları olarak adlandırmıştır(391).

amma (< Arapça *amma*) ‘ama’: Cümleleri aykırılık, karşıtlık ilgisiyle bağlayan, önceki anlatımın genellikle açıklayıcısı durumundaki bir bağlayıcıdır.

Onun nə qədər böyük bir şəxsiyyət olduğunun şahidi oldum və onu sevdim. Amma həm orta məktəb illərində, həm də tələbəlikdə Mirzə Kazımbəylə bağlı bir nisgilim var idi. (M.K. 3).

ancaq ‘ancak’: Bir cümleyle sunulan önermeye karşıt bir önerme ekleneceği zaman kullanılır. Eski Türkçe *ança ok* kelimesinden değişmiştir (an+ça+ok: Bu yapıdaki *an* ‘o’ zamiri, +ça eşitlik eki, *ok* ise kuvvetlendirme enklitiğidir. *Ança* ‘öyle, o şekilde, o kadar’, *ança ok* ‘tam da öyle, tam da o şekilde’. Kelimeye *Orhun Yazıtları*’nda (VIII.IX. yy) *ança* ‘öylece’, 1303 tarihli *Codex Cumanicus*’ta *ançak* ‘ancak’, 1680 tarihli Meninski Sözlüğü’nde *ancak* ‘fakat, buna karşılık, şöyle ki’ anlamlarıyla rastlanmaktadır.

Ancaq bu sual cevabsız deyil(Ş.Ə. 27).

əksinə ‘Aksine’: Arapça ‘yansıma, ters’ anlamlarına gelen *aks* kelimesine Türkçe 3. teklik iyelik ve yönelme durum eki eklenerek oluşturulmuş bir bağlayıcıdır. Bağlantı yönü geriye doğrudur.

Şumer folkloru və ədəbiyyatı bu günə qədər Azərbaycanda fundamental şəkildə tədqiq edilməmiş, bir neçə məqaləni çıxmaq şərtilə türk xalqlarının folkloru Şumer ədəbi örnəkləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir. Əksinə, Azərbaycan ədəbiyyatının və folklorunun bir çox problemlərinin araşdırılması zamanı Avropa alimlərinin əsərlərinə və nəzəriyyələrinə daha çox istinad edildiyindən əksər hallarda yanlış nəticələr çıxarılmış, yaxud məsələlər həll olunmamış qalmışdır(Ş.Ə. 3-4).

vəya əksinə (Arapça veya + aks + Türkçe +in+e) ‘veya aksine, veya tersinə’

Mirzə Kazımbəy təriqət müridizmində yuxarıda göstərilən başlanğıcların olmadığını göstərərək qeyd edirdi ki, “kim ki, təriqətin ardıcılı idi, o dini şəxs qəzavatda iştirak edə bilməzdi və ya əksinə, qəzavat və dəvətə rəhbərlik edən dini şəxslər və kəndlilər təriqəti qəbul edə bilməzlər (M.K. 120).

digər tərəfdən ‘diğer taraftan’: Farsça *digar* ‘başka, öbür’ sözcüğü ile Arapçadan alınma *taraf* ‘bakım, yan, yön’ sözcükleri birleştirilip Türkçe ayrılma durum eki eklenerek teşkil edilmiş bir bağlayıcıdır. Önceki cümlede verilen önerme başka açılardan ele alınacağı zaman iki cümleyi birbirine bağlamada kullanılır.

Digər tərəfdən burada Venera planeti ilə Şir bürcü arasındakı bağlılıq öz ifadəsini tapmışdır (Ş.Ə. 33).

bununla bərabər (Türkçe bu+nun+ile + Farsça *bar ā bar* ‘üst üste, karşı karşıya’ kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur.) ‘bununla birlikte’ (bu+nun+ile bir+lik+te)

Bununla bərabəralim müsəlman qanunvericiliyinin bir sıra qaydalarına üstünlük verir (M.K. 105).

lakin (<Arapça *lākin* ‘ama’) ‘lakin’: Cümleler arasında karşıtlık, uyumsuzluk, aykırılık ilgileri kuran bir bağlayıcıdır.

Şirpurlunun baş tanrısı və himayəçisi Ningirsu idi, lakin burada başqa tanrılar da vardı(Ş.Ə. 10).

yalnız (< yalnız+öz) ‘ama’: Eski Türkçe evresinde *yalñus/yalñuz* şeklinde sıfat ve zarf olarak kullanımına rastlanan bu kelime daha sonra ‘ama’ anlamında cümle bağlayıcısı olarak da kullanılmaya başlamıştır. Türkçede eklenmesi, belirtilmesi gereken bir kavram ya da konuya ilgiyi çekmek için kullanılır.

Yalnız onun arvadı İnanna/İştariin gücüylə Dumuzinin altı ay yer altı dünyada, altı ay yerüstü dünyada qalmasına razılıq verilmişdir(Ş.Ə. 27).

halbuki (Arapça *hāl*+Türkçe *bu*+Farsça *ki* birleşiminden teşkil edilmiştir.) ‘hâlbuki, oysa’

“*Bilqamis*” dastanının Akkad versiyası istisna olmaqla doqquz Şumer qərəmanlıq eposunun, onlarla lirik şeir mətnlərinin, himn, təmsil, atalar sözü və məsəllər kimi zəngin bədii əsərlərin heç biri Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir. Halbuki Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının, ədəbiyyatının, folklorunun, mifologiyasının, coğrafiyasının, fəlsəfi-estetik dünya görüşünün düzgün öyrənilməsi üçün həmin mətnlər dəyərli qaynaqlardır (Ş.Ə. 3).

Azərbaycan Türkçesinde *əgər* gibi bağlayıcılar ana cümledeki eylemi yan cümledeki şarta bağlar. Banguoğlu, Türkiye Türkçesindeki *eğer, şayet, yoksa, illa, o takdirde, aksi halde* gibi bağlayıcıları şart bağlamları olarak adlandırmıştır(393).

əgər ‘eğer’ (< Farsça *eger*): Cümleler arasında şartlı bir ilişki kurar. Bağlantı yönü ileriye doğrudur.

Əgər mənim atam Nannar olmasaydı, səni çöllərə və küçələrə qovardılar(Ş.Ə. 30).

Azərbaycan Türkçesinde *yaxud* gibi seçim sağlayıcı bağlayıcılar da vardır. Banguoğlu, Türkiye Türkçesindeki *yahut, veya* gibi bağlayıcıları ayırtlama bağlamları olarak adlandırmıştır(391).

yaxud ‘yahut’: Farsçadan dilimize geçmiş, seçim sağlayan (disjunctions) bir bağlayıcı olup farklı statülere sahip şeyleri bağlar. Banguoğlu, ayırtlama bağlamı olarak adlandırmıştır. Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak gırtlaktan çıkarılan hırıltılı bir h /x/ sesi ihtiva eder(391):

Bu şəhər Ningirsunun adıyla adlandırılmışdır, yaxudəksinə: Girsu-Nin+girsu(Ş.Ə. 10).

Sonuç olarak fiiller ve edatlardan sonra cümlelerdeki anlamsal ilişkilerin, özellikle de farklı durumlar arasındaki anlamsal ilişkilerin en önemli taşıyıcıları bağlayıcılardır. Bağlayıcılar yoluyla konu uzatılabilir veya genişletilebilir. Genişletme hem ekleme hem de değişimi kapsar. Ekleme, olumlu bir ekleme biçiminde olduğunda Azərbaycan Türkçesinde *və* ‘ve’, *yənə* ‘yine’, *həm də* ‘hem de’, *hətta* ‘hətta, üstelik ayrıca’, *eyni zamanda* ‘aynı zamanda’, *bundan başqa* ‘bundan başqa’, *bundan əlavə* ‘buna ilaveten’, *bunun ardınca* ‘bundan sonra’, *bundan sonra* ‘bundan sonra, daha sonra’, *bununla da* ‘böylece’, *ve bununla da* ‘ve böylece de’, *beləliklə* ‘böylece’, *belə* ‘böylece’, *hələ* ‘böylece, bu şekilde’, *hələlik* ‘bu şekilde’ vb. bağlayıcıları kullanılır. Açıklayıcı genişletmede *belə ki* ‘şöyle ki’ gibi bağlayıcılar kullanılır. Değiştirme yerine koyma şeklinde olduğunda *əslində* ‘aslında’, *daha doğrusu* ‘daha doğrusu’ gibi; ekleme şeklindeyse *bundan başqa* ‘bundan başqa’ gibi bağlayıcılar yoluyla bağdaşıklık kurulabilir. *sonra* ‘sonra’ veya *sonralar* ‘sonraları’, *qeyd edək ki* ‘kaydedelim ki’, *qeyd etmək lazımdır ki, qeyd etmək yerinə düşər(di) ki* ‘şunu da belirtmek gerekir ki’ gibi bağlayıcılarla konu genişletilir. *Daha doğrusu* gibi bağlayıcılar yoluyla bir düzeltme; *məsələn* ‘mesela’ gibi bağlayıcılar yoluyla önce söylenenleri örnekleme; *deməli* ‘yani, demek ki’, *yəni* ‘yani, şu demek ki’, *bu o demek idi ki* ‘bu demek idi ki, bu demek oluyordu ki’, *demək olar ki* ‘demek oluyor ki, yani’ gibi bağlayıcılar yoluyla önce söylenenleri açıklama; *xüsusən (də)* ‘özellikle (de)’ gibi bağlayıcılar yoluyla özelleştirmeler yapma; *görünür, göründüyü kimi* ‘görüldüğü gibi’, *gördüyümüz kimi* ‘gördüğümüz gibi, görüldüğü gibi’, *məlumdur ki* ‘bilindiği üzere’, *aydındır ki* ‘açıkça görülür ki’, *buradan aydın olur ki* ‘buradan belli olur ki’, *buradan görmək olur ki* ‘buradan

anlaşıyor ki' benzeri bağlayıcılar yoluyla önce söylenenleri sürdürme, eski bilgiyi hatırlatma; *həqiqətən də* 'gerçekten de', *əlbəttə* 'elbette' gibi bağlayıcılarla önce söylenenlere hak verme, öncekileri doğrulama, kanıtlama; *nəhayət, məhz bunun nəticəsi idi ki* 'nihayet, bunun sonucu idi ki' gibi bağlayıcılar yoluyla önce söylenenleri özetleme, sonuca bağlama söz konusu olabilir ve bu yolla metinsel bağdaşıklık kurulabilir. Genişletme karşıt bir ekleme şeklinde olduğunda *amma* 'ama', *ancaq* 'ancak', *əksinə* 'aksine', *vəya əksinə* 'veya tersine', *digər tərəfdən* 'diğer taraftan', *bununla bərabər* 'bununla birlikte', *lakin* 'lakin', *yalnız* 'ama', *həlbuki* 'həlbuki, oysa' gibi bağlayıcılar kullanılır. Bağımlı hâlde bulunan bağlayıcılar cümleler arasında nedensel ilişkiler kurabilirler: *ona görə (də)*, *buna görə də* 'bu nedenle (de)', *bununla bağlı* 'buna bağlı olarak, bu nedenle', *bu səbəbdən* 'bu sebepten, bu sebeple', *buna əsaslanıb* 'buna dayanarak', *odur ki* 'bu nedenle', *buna əsasən* 'buna göre', *bütün bunlarla yanaşı* 'bütün bunlar nedeniyle', *bu baxımdan* 'bu bakımdan', *bunun üçün* 'bunun için', *çünki* 'çünkü' gibi. Yine, *əgər* gibi şart bağlayıcıları ile *yaxud* gibi ayırtlama bağlayıcılarından da söz edilebilir.

Bağlayıcılardan bir bölümü yabancı kökenlidir: *və* 've', *amma* 'ama', *əksinə* 'aksine', *vəya əksinə* 'veya tersine', *lakin* 'lakin', *həlbuki* 'həlbuki, oysa', *hətta* 'hatta, üstelik ayrıca', *çünki* 'çünkü', *əgər* 'eğer', *yəni* 'yani, şu demek ki', *xüsusən* 'özellikle', *əlbəttə* 'elbette', *hələ* 'böylece, bu şekilde', *məsələn* 'məsela', *nəhayət* 'nihayet' gibi. Bir bölümü karışık kökenlidir, yani yabancı kökenli sözcüklere Türkçe biçimbirimlerin eklenmesiyle elde edilmiştir: *həm də* 'hem de', *hələlik* 'bu şekilde', *məlumdur ki* 'bilindiği üzere', *eyni zamanda* 'aynı zamanda', *əslində* 'aslında', *bundan əlavə* 'buna ilaveten', *bu səbəbdən* 'bu sebepten, bu sebeple', *odur ki* 'bu nedenle', *digər tərəfdən* 'diğer taraftan', *buna əsasən* 'buna göre', *buna əsaslanıb* 'buna dayanarak', *həqiqətən də* 'gerçekten de', *ve bununla da* 've böylece de', *belə ki* 'şöyle ki', *qeyd edək ki* 'kaydedelim ki', *qeyd etmək lazımdır ki*, *qeyd etmək yerinə düşər(di) ki* 'şunu da belirtmek gerekir ki', *məhz bunun nəticəsi idi ki* 'nihayet, bunun sonucu idi ki', *bu o demek idi ki* 'bu demek idi ki, bu demek oluyordu ki', *demək olar ki* 'demek oluyor ki, yani', *aydındır ki* 'açıkça görülür ki', *buradan aydın olur ki* 'buradan belli olur ki', *buradan görmək olur ki* 'buradan anlaşıyor ki' gibi. Bir bölümü ise tamamen Türkçe biçimbirimlerle oluşturulmuştur: *yənə* 'yine', *ancaq* 'ancak', *yalnız* 'ama', *bundan başqa* 'bundan başka', *bunun ardınca* 'bundan sonra', *bundan sonra* 'bundan sonra, daha sonra', *sonra* 'sonra' veya *sonralar* 'sonraları', *bununla da* 'böylece', *belə* 'böylece', *beləliklə* 'böylece', *daha doğrusu* 'daha doğrusu', *bundan başqa* 'bundan başka', *ona görə (də)*, *buna görə də* 'bu nedenle (de)', *bununla bağlı* 'buna bağlı olarak, bu nedenle', *bütün bunlarla yanaşı* 'bütün bunlar nedeniyle', *bu baxımdan* 'bu bakımdan', *bunun üçün* 'bunun için', *daha doğrusu*, *deməli* 'yani', *görünür*, *göründüyü kimi* 'görüldüğü gibi', *gördüyümüz kimi* 'gördüğümüz gibi, görüldüğü gibi', *bununla bərabər* 'bununla birlikte' gibi. Türkçe kökenli bağlayıcılar, Türkçe biçimbirimlerin işlev kayması ve kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Cümle bağlayıcıları, basit, türemiş, birleşik veya öbekleşmiş yapıda olabilir. Azerbaycan Türkçesi de Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubu veya Güneybatı grubu Türk lehçeleri arasındadır ve bu iki lehçe 16. yüzyıldan sonra birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrılık zaman içinde mevcut küçük farklılıkları geliştirmiştir. Azerbaycan Türkçesi bağlayıcılar açısından Türkiye Türkçesiyle büyük ölçüde benzerlikler göstermekle birlikte bazı farklılıklar da göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar büyük ölçüde dizisel eksenden farklı seçimlerin yapılmasından kaynaklanır ve kısmi yalancı eşdeğerlikler de yaratır. Azerbaycan Türkçesinde yabancı etkinin daha fazla olması yanında daha yaratıcı bir bağlayıcı kullanımının olduğunu da belirtmek gerekir.

Kısaltmalar

(Ş. Ə.): Sadıq, İslam. Şumer Ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2013.

(M.K.): Kasımova, Sevinç. Mirzə Kazımbəy: Şərq və Qərb Arasında Körpü. Bakı: Elm və Təhsil.2014.

Kaynaklar

Aksan, Doğan, ve ark. Sözcük Türleri. Ankara: TDK, 1983.

Banguoğlu, Tahsin. Türkçenin Grameri. Ankara: TDK, 1990.

Beaugrande, Robert Alain de, veWolfgang Dressler.Introduction to Text Linguistics. London and New York: Longman, 1981.

Buran Ahmet, ve Alkaya Ercan. Çağdaş Türk Yazı Dilleri-1. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2011.

Deny, Jean. Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).Çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Maarif Matbaası,1941.

Ergin, Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Boğaziçi, 1984.

Ergin, Muharrem. Azeri Türkçesi. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971.

Gencan, Tahir Nejat. Dilbilgisi. İstanbul: TDK, 1971.

Grønbech, Kaare. Türkçenin Yapısı (çev. M. Akalın). Ankara: TDK, 1995.

Hacıeminoğlu, Necmettin. Türk Dilinde Edatlar. İstanbul:M. E. B.,1984.

Heyet, Cevat. “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”. MTAD. 1(1), 2004.7-19.

Karahan, Leyla. Türkçede Söz Dizimi (Cümle Tahlilleri). Ankara: Akçağ, 1995.

Kartallıoğlu,Yavuz, ve Yıldırım, Hüseyin. “Azerbaycan Türkçesi”.Türk Lehleri Grameri. Ed. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ, 2007. 31-80.

Kasımova, Sevinç. Mirzə Kazımbəy: Şərq və Qərb Arasında Körpü. Bakı: Elm və Təhsil.2014.(M.K.)

Kaynak, Oya. “Türkçede Bağlaçlar”.Türk Dili Dergisi.19(209): 697-705. Ankara: TDK,1969.

Korkmaz, Zeynep. “Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları”. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, (24-29 Eylül 2000): 1083- 1090. Ankara: TDK, 2007.

Korkmaz, Zeynep. Türkiye Türkçesinin Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: TDK, 2003.

Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan Edebi Dilinə Dair Praktikum. Bakı: Nurlan, 2005.

Sadıq, İslam. Şumer Ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2013.

Zeynalov, Ferhat. Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi.Çev. Yusuf Gedikli. İstanbul: Cem, 1993.

ESKİ TÜRKÇEDEN İDİL-URAL GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNE YÖN KAVRAMINA DAİR SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
habibeersoyy@gmail.com

Giriş

Dünyadaki dillerde yön kavramını ifade eden söz varlığı kimi zaman benzer kimi zaman da farklı algılar üzerine oluşturulmuştur. Benzer ya da farklı algıları oluşturan öğeler arasında, tabiatın deniz, nehir, ağaç gibi farklı parçaları; güneş sisteminin çeşitli hareketleri ile ilgili olarak güneşin ya da ayın dünyaya göre konumu; kimi zaman da doğanın renkleri, insan bedeninin farklı organları yer almıştır. Yön ve hatta mekân kavramı insanın zihninde açıklığa kavuşturulması gereken, dünya ve evren içerisindeki konumunu belirlemek üzere kullandığı bir sistemdir. Günlük hayatını tabiatın içerisinde geçiren toplumlar için bu şekilde konum bildirme veya konumlandırma kaçınılmazdır. Yön kavramı ile ilgili olarak özellikle de yön tanımlama kavramsal açıdan günümüze kadar çoğunlukla ruhbilim ve toplumbilim gibi dilbilimin alt alanlarında araştırılmış bu yönde deneysel çalışmalar yapılmıştır. Özellikle son zamanlarda yapılmış olan çalışmalarda yön kavramını tanımlarken farklı kültürlerden insanların farklı yol ve yöntemler kullandıkları tespit edilmiştir (Taylor-Hamilton 2004, 168; Bulut vd. 2010: 237)

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde yön kelimesi; “1. Belli bir noktaya göre olan yer, taraf. 2. Bir şeyin belli bir noktaya baktığı yan, veçhe: *Binanın batı yönü* 3. Bir yere gitmek için izlenen yol, cihet, istikamet: *Bolu yönüne*. 4. *mec.* Tutulacak, izlenecek yol. “*Bu yönde yapılacak araştırmalardan tiyatro tarihi için daha başka ipuçlarının çıkması da kuvvetle muhtemeldir.*” F. İ. **yön vermek** yeni bir biçim, yeni bir düzen vermek: “*Ama unutmayalım ki tecessüslerimize yön veren ihtiyaçlarımızdır.*” C. Meriç.” (TS 2011: 2609) şeklinde açıklanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi yönlerin adlandırılışında kullanılan birçok farklı algı tarihten günümüze kadar Türklerde de kullanılmıştır. Türk yönlendirmesi merkezden başlayarak güneşin dünya etrafında dolanması temelinde olup ilgili kavramları da benzeşme yoluyla beraberinde temsil etmektedir. Merkez için belirlenen zaman ise şimdidir ve görecelidir. Altay halklarında ise yön ve yönlendirme, bazı farklılıklarla renklere eş değerdir. İnsanın beden uzuvları, özellikle el, kol baş, ayak gibi organlar yönlendirmede önemli semantik unsurlar olarak göze çarpmaktadır (Nerimanoğlu 2015: 227, 242).

Yüzü doğuya döndüğümüzde güney sağda, batı arkada, kuzey solda kalır. Doğu zamanca sabahdır ve yön olarak öndür. Yani güneşin doğuşu istikametindedir. Mevsim olarak ilkbahar doğustur. Renk olarak ise köktür (mavi, yeşil). Kök Tanrı sembolüdür. Dört unsurdan havayı temsil eder. Güney zaman olarak bakıldığında yazdır. Taraf olarak sağdır, renk olarak kırmızıdır. Zamanca gelecek, cins olarak ise erkektir. Yukarıyı da simgeler. Dört unsurdan ateşi temsil etmektedir. Batı zamanca gecedir. Renk olarak beyazdır. İstikamet olarak arkadır. Mevsimce sonbahardır. Olumsuzdur. Geçmiş sembolize etmektedir. Cins olarak dişidir. Mevsim olarak kıştır. Olumsuzdur. Dört unsurdan toprağı temsil eder (Nerimanoğlu 2015: 230).

Tarihî süreç içerisinde uygulanan bütün politikalar ve alınan siyasi kararlara rağmen Türk topluluklarının kullandıkları lehçelerde geçmişteki ortak hayattan gelen müşterek kelimeler sayılamayacak kadar çoktur. İnsan vücuduyla ilgili organ isimleri, akrabalık

terimleri, zamirler, unvanlar, sayılar, zarflar ve yer-yön isimleri, zaman ve zamanla ilgili kullanılan kelimeler, hayvan ve hayvancılıkla ilgili terimler, tarım ürünleri ve tahıl-bakliyat isimleri, meyve-sebze ve bitki isimleri, yiyecek ve yemek isimleri, maden-mineral gibi değerli taş isimleri, alet-edavat ve üretilmiş nesne isimleri, inanışla ilgili terimler, sıfatlar, renk isimleri, edatlar, fiiller ve alıntı kelimelerin çoğu ile atasözleri ve deyimler hâlâ ortaklık arz etmektedir (Koraş 2014: 197). Türklerde kullanılan yön tayini ve adlandırma sistemlerinden biri Eski Türkçeden bugüne kadar gelen renklerin kullanımı ile oluşan sistemdir. Renklerin yön tanımlama işlevleri ile ilgili yapılan birçok çalışmada konu değişik açılardan ele alınıp incelenmiştir (Gabain 1968; Kafalı 1996; Genç 1997; Küçük 2010; Ulukan 2012). Renkler, her toplumda değişik anlamlar ifade eder. Her topluluğun yücelttiği veya sevmediği renkler olduğu gibi, bu renklerin belirttiği yönler de farklıdır. Bir toplulukça sevilen renkler, bir diğer toplulukça seilmeyebilir. Renkler, gerçek niteliklerinin yanı sıra bazen bir değer yargısı olarak da kullanılabilir (Ögel, 1991: 377).

Şaman inancına göre koyu mavi doğuyu, kızıl (kırmızı) güneyi, beyaz batıyı, siyah ise kuzeyi simgeliyordu (Ziyai 2007: 46-47). Hun imparatoru Mete'nin Çin imparatorunu kuşatırken beyaz atların hepsine Batı yönünde; mavi (kır) atlara doğuda; siyah atlara kuzeyde; kırmızı yani doru atlara ise güneyde yer verdiğini ve ordunun at renklerine göre düzenlendiğini görürüz (Ögel 1991: 177). Buna göre; Hunlarda dinî değeri çok yüksek olan kır atlar doğuyu sembolize ederken, batıyı boz atlar, güneyi doru atlar ve kuzeyi de yağız atlar sembolize etmektedir (Özkan 2002: 430). Ayrıca yönleri tayinde kullanılan bir diğer adlandırma hayvanların kullanılmasıdır. Türklerde doğu koyun, batı köpek, güney çaylak, kuzey yaban domuzu ile ifade edilmiştir. Renkler ve hayvanların hangi yönleri ifade ettiğini aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

YÖNLER	RENKLER	HAYVANLAR
DOĞU	KÖK (YEŞİL, MAVİ)	KOYUN
BATI	BEYAZ	KÖPEK
KUZEY	SİYAH	YABAN DOMUZU
GÜNEY	KIRMIZI	ÇAYLAK

Kafalı sarı rengin bir yön anlamı bulunmadığını sadece ak, kara, kızıl ve gök renklerinin ortasında yer alan merkezi karşılamak için kullanıldığını ifade etmektedir. Ona göre, devlet yapısı bakımından değerlendirildiğinde, sarı renk merkez hâkimiyetini ve kudreti ifade eder. Birçok sarı yanında kullanılan Türk sarısı altın sarısıdır (1996: 50-51). Genç'e göre de Osmanlı Devleti'nde sırma sarısı olarak ifade edilen sarı renk hep altın sarısı olmuştur. Dolayısıyla sarı renk Türklerde Ülgen'in sarayının ve tahtının ifadesi olduğu için aynı zamanda dünyanın merkezinin de sembolüdür (1996: 42-43). Ögel'e göre ise sarı renk, Türk inanışları ile duygularında iyi bir yer tutmaz. Kötü ruhlar, hastalıklar, bomboş çöller, uzun kış günleri, yokluklar hep sarı renkle sembolleştirilmişlerdir. Yalnızca tabiat ve bahardaki çiçek tasvirlerinde zevkle ve istenerek kullanılmıştır (1991: 479).

Renk isimlerinin ya da hayvanların yönleri tayin için kullanılması sadece Türklere özgü bir durum da değildir. Dünyada başka dil ve kültürlerde de yön tayini için renkler veya başka sistemler kullanılmıştır. Ancak ilginç olan renklerin yön tayini için kullanımında dil ve kültürler arasındaki farklılıklardır. Çinliler renkleri tıpkı Türklerde olduğu gibi kullanırken, yönleri ifadede kullanılan hayvanlar farklılık gösterir. Doğu ejder, batı beyaz kaplan, güney kuş, kuzey kaplumbağa şeklindedir (Nerimanoğlu 2015: 235). Görüldüğü üzere ak renk

Türklerde ve Çinlilerde batıyı temsil ederken, Hintlilerde doğuyu, Eski Ahitlerde güneyi, Mayalarda kuzeyi temsil etmektedir (Gabain 1968: 109). Hindistan'da doğu ak, güney sarı, batı kara, kuzey kırmızı renkleri ile temsil edilirken Lamaist Kalmuklarda doğu ak, güney mavi, kuzey yaldız rengi, batı kırmızı olup, Eski Ahitte ise doğu kırmızı, güney ak, batı ala, kuzey karadır. Amerika'da doğu kara, güney ak, batı sarı/kırmızı, kuzey mavi/yeşil ve Mayalarda ise doğu kırmızı, güney sarı, batı kara, kuzey ak olarak gösterilmektedir (Gabain, 1968: 109).

Türklerde yön kavramı ve yönlerin tayini meselesi tarihten günümüze bu şekilde bir çeşitlilik arz etmekle birlikte kimi zaman da karşıtlıklar kullanılarak farklı ifade sistemleri oluşturulmuştur. Bu bildiride de Eski Türkçeden İdil Ural Türk Yazı dillerine kadar gelen yön kavramını ifade eden söz varlığı renk ya da hayvanlarla sembolize edilmelerinin dışında karşıtlık ilişkileri doğrultusunda incelenecektir. Karşıtlık (*opposition*) anlam biliminde aynı semantik boyutu paylaşan iki kelime olarak tanımlanmaktadır (Muehleisen 1997: 3), Genel dil biliminde ve Türkiye dil biliminde günümüze kadar zıt anlamlılık (*antonym*) ile birlikte ele alınıp incelenen gelmiş bir konudur. Karşıtlık kavramı üzerine yapılmış ilk çalışma Charles K. Ogden'e (1994) ait olmakla birlikte (Palmer, 2001: 12), karşıtlık kavramı ile zıt anlamlılık kavramlarını birbirinden ayrı olarak inceleyen ilk çalışma Lyons'a (1963) aittir. Karşıtlık terimi zıt anlamlılıktan daha genel, içerisinde başka unsurlar taşıyan bir yapıya sahiptir. Zihnin, kavramları kategorileştirme yöntemlerinden biri olan karşıtı ile bilme şekli, kavramların büyük bir çoğunluğunun karşıtları ile tanımlanmasına neden olmuştur (Kula, 2012: 137). Karşıtlıklar dildeki kavramların büyüklük, şekil, miktar, konum, yön gibi matematiksel kavrayışlarda gerekli olan kavramların öğretilmesinde son derece önemlidirler (Sağlık 2011: 1458). Dilde karşıtlık içeren kavramlar gramerde sıfat, zarf, isim ya da fiil olarak karşımıza çıkabilmektedir (Leech 1981: 90). Ogden (1963) ve Lyons'tan (1963, 1977) sonra karşıtlıklar üzerine çalışan birçok araştırmacı olmuştur (Leech 1981; Cruse 1986; Hofmann 1993; Muehleisen 1997; Palmer 2001; Saeed, 2003).

Türk Dil biliminde ise karşıtlık kavramı çeşitli şekillerde tanımlanmıştır:

Karaağaç, bir dil birimiyle belli bir bağlamda onun yerini alabilecek birim ya da birimler arasındaki ilişkinin adı olarak tanımlamıştır. Ona göre, karşıtlık dilin ses, biçim, yapı ve anlam yapılarında görülebilir (2013: 531).

Kıran ve Kıran ise karşıt anlamlılığı anlam açısından birbirinin karşıtı olan sözcüklerin oluşturduğu ilişkiye verilen ad olarak tanımlamışlar ancak dil biliminde karşıtlığın bütüncüleyici karşılık gibi alt anlamlarına da vurgu yapmışlardır (2002: 248).

Aksan, tersanlamlılık terimi kullanır ve yön gösteren, dereceli, ilişkisel, ikili, kutupsal, biçimsel ilişkili gibi türleri olduğundan bahsetmektedir (1998:81).

Vardar sözlüğünde karşıt anlamlılık ve karşıtlık iki ayrı maddede yer almıştır. Ona göre karşıt anlamlılık (*antonym*) karşıt anlamlılık gösteren ögeler için kullanılırken; karşıtlık (*opposition*) ise bir dilsel birimle belli bir bağlamda onun yerini alabilecek birim ya da birimler arasındaki bağıntıdır. Karşıtlık oluşturan birimler aralarında dizisel bağıntılar kuran ögelerdir ve dilsel değerin temelinde yer alırlar (2002: 130-131).

İmer, Kocaman ve Özsoy tarafından hazırlanan dil bilim terimleri sözlüğünde de karşıt anlamlılık (*antonym*) ve karşıtlık (*opposition*) ayrı madde başlarında açıklanmıştır (2011: 170-171).

Günay, anlam olarak bir sözcük ya da dizimin bir başka sözcük ya da dizimin doğrudan karşısında olmasıdır diye tanımladığı karşıt anlamlılık için sözlüğün anlamsal

yapısını kuran başlıca olgulardan olduğunu ve bu anlamsal durumun kavramlar arasında birleştirici bir yapı içermediğini tersine sözcükler arasında ayrıştırıcı bir özellik olarak ortaya çıktığını belirtmiştir. Ona göre, karşıt anlamlılık ilişkisi içerisinde ögeler ortak bir anlam eksenini ve karşıt anlam birimcikler sunmaktadır. Aslında karşıt olan iki kavram birçok ortak özelliğe sahiptir ama anlamsal olarak karşıt durumdadırlar. Anlam bakımından birbirine karşıt olan sözcüklerin arasında bazı ortak yanlar vardır. Örneğin küçük ile büyük boyla ilgili fiziksel özelliklerdir ama uzunluk açısından karşıt durumdadırlar (2018: 231).

Bütün bu araştırmacıların çalışmaları sonucunda karşıtlık kavramı genel olarak şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Bütünleyiciler (*coplementarity*) (*doğru:yanlış, evli-bekar, geç-kal-*)
2. Yön Gösteren Karşıtlıklar (*directional opposites*) (*kuzey-güney, doğu-batı, yukarı-aşağı*)
 - a. Zıtlar (*antipodals*) (*bodrum katı-çatı katı*)
 - b. Karşılıklar (*counterparts*) (*tepe-vadi, tümsek-çukur*)
 - c. Tersinirler (*reversives*) (*bin-in-, gir-çık-*)
 - d. İlişkisel karşıtlıklar (*relational opposites*) (*doktor-hasta, karı-koca*)
3. Dereceli Karşıtlıklar (*gradable opposites*) (*sıcak-soğuk, büyük-küçük*)
4. Biçimsel/morfolojik karşıtlıklar (*akıllı:akılsız, taraflı:tarafsız*)

(Leech 1981; Cruse 1986; Hofmann 1993; Muehleisen 1997; Palmer 2001; Saeed 2003, Sağlık 2007, 2011).

Bildiride Eski Türkçeden İdil-Ural Türk yazı dillerine yön kavramını belirten söz varlığı karşıtlıkların bir alt türü olan yön gösteren karşıtlıklar esasında ele alınıp incelenmiştir. Dünya dillerinde birbirine karşıtlık gösteren yön ifade eden karşıtlar mevcuttur. Türkçede de başlangıçtan günümüze kadar bu tür ifade vasıtaları mevcut olmuştur.

1. Doğu-Batı Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
<i>doğu</i>	<i>ilgerü öñre kün toğsıq öngdün tang</i>	<i>ilgerü kün toğsıq kün yuğar maşırıq</i>	<i>ilgerü şarq</i>	<i>şarq</i>	<i>kũnsığış</i>	<i>kũnçığış</i>	<i>tuhı, hıvel tuhı,</i>
<i>batı</i>	<i>kurgaru kirü kidin kisre kün batsık ongdun tün</i>	<i>kün batsıq</i>	<i>ğarb</i>	<i>ğarb</i>	<i>kũnbayış</i>	<i>kũnbatış</i>	<i>anı, hıvel anı,</i>

Örnekler:

Baş. T.

Alış kũnsığıšta ũs yıl buyına süpkalarzan süpkalarğa zamanınıñ in awır puşkaların hıyränı. (MB, 145) “Uzak doğuda üç yıl boyunca tepeden tepeye zamanının en ağır toplarını taşıdı.”

Tat. T.

Tagın yartı sägattän anıñ poezdı künbatışqa ä minñi künçıgışqa kitärgä tiyş. (Eİ, 52) “Üstelik yarım saat içerisinde onun treninin batıya ve benim ki doğuya gitmesi lazım.”

Çuv. T.

Pırrehinçe şak ätmahri pek ilemlı vırına kintır-hävel tuhiş: yençen tişmansem tapınsa kilnı. (ÇTG, 208) “Bir keresinde bu cennetteki gibi güzel yere güneydoğu tarafından düşmanlar saldırmışlar.”

Baş. T.

Bılğanı lä, bılmağanı lä bır nämäni tulqıy: künbayışqa!.. Bırüngülär şulay vasiyat itkän!.. (BR, 278) “Bileni de bilmeyeni de aynı şeyi söylüyor. Batıya! Eskiler böyle vasiyet etmiş!”

Tat. T.

Tagın yartı sägattän anıñ poezdı künbatışqa ä minñi künçıgışqa kitärgä tiyş. (Eİ, 52) “Üstelik yarım saat içerisinde onun treninin batıya ve benim ki doğuya gitmesi lazım.”

Çuv. T.

Aslı Ulıp, Aşa turı huşnipe epı sana ham hıññ anışalla yertse kayıp. (ÇTG, 144) “Büyük Alp, Ulu Tanrı’nın emriyle ben seni peşimden batıya doğru yönlendireceğim.”

2. Kuzey-Güney Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh.T. Uy.T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
kuzey	yırıgaru yırıya irdin tağdın tün ortu	quz	şimal	şimal	tünyaq	tünyaq	şurşır
güney	birigerü birdin küntün kün ortu	ir	cenub	cenub	künyaq	künyaq	kintır

Baş. T.

Ällä ul tünyaqta küktän mannıy kürpähi yawa tip uylayzar? (HT, 150) “Yoksa kuzeyde gökten irmik kepeği yağıyor diye mi düşünüyorlar?”

Çuv. T.

Tavrara-şurkunne. şu uyıñı tırat’. şapah ta hura kirti pek sivi, şurşır yençen şıl vıret. (ÇTG, 253). “Mevsim ilkbahar. Mayıs ayı geliyor. Yine de kara güz gibi soğuk. Kuzeyden rüzgâr esiyor.”

Baş. T.

XIV — XVI bıwattarza Başkürtüstandıñ künyaq-künsığışında yäşägän ırwzar bırläşmähi. (TİH, 52) “14-16. yüzyıllarda Başkurdistan’ın güney doğusunda yaşayan kabileler birliği.”

Çuv. T.

Pin te tihırşır ulttımiş şulhi şu kunışençen pırınçe, kintırıla tılnele, Husanalla kayakan puyıs Şıhran stantsine şitse tiçı. (ÇTG, 145) “1906 yılının yaz günlerinden birinde, güney yönünde Kazan’a doğru giden tren Şıhran istasyonuna ulaştı.”

3. Sağ-Sol Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
sağ	biriye birigerü birdin ongdun ong	or sağ (Oğz.)	or sağ	or	uŋ (yaq)	uŋ (yaq)	siltim
sol	irdin sol yırıgaru yırıya	sol	sol	sol	hul	sul yaq	sulahay

Baş. T.

Uŋğa, hulğa qarandım: awıl matur ğına, tıǵaı kñä — baytaq yürttar altı müyüşlŷ itip halıngan, täzrälärŷ lä şaqtay zur, tübälärŷ şifır, hiräk-miräk vaq tabaqlı qalay yabılğandarı la kürñä. (TAT, 274) “Sağa sola bakındım, köy güzel, özenli, büyük binalar altı köşeli olarak yapılmış, pencereleri de çok büyük, çatıları arduvaz, seyrek küçük tabakalara ayrılmış nasıl örtüldükleri de görünüyor.”

Tat. T.

Uŋ yaktağı räsñmdä dıngız. (Eİ, 13) “Sağdaki resimde deniz.”

Çuv. T.

Esŷ mñşñ piççeneh vıratñ? - hura kuş harşiyışene siltim allipe sıtırsa ilet Zoya. - Aşu-annüsem iştä? (ÇTG, 249) “Niçin yalnız ekin biçiyorsun? Karakaşlarını sağ eliyle sildi Zoya. Annen baban nerede?”

Baş. T.

Uŋğa, hulğa qarandım: awıl matur ğına, tıǵaı kñä — baytaq yürttar altı müyüşlŷ itip halıngan, täzrälärŷ lä şaqtay zur, tübälärŷ şifır, hiräk-miräk vaq tabaqlı qalay yabılğandarı la kürñä. (TAT, 274) “Sağa sola bakındım, köy güzel, özenli, büyük binalar altı köşeli olarak yapılmış, pencereleri de çok büyük, çatıları arduvaz, seyrek küçük tabakalara ayrılmış nasıl örtüldükleri de görünüyor.”

Tat. T.

Sinŷ kürgäç uŋ bñlän sulnı uk butap taşlagan kişi (TG, 178) “Seni görünce sağ ile solu da karıştıran kişi”

Çuv. T.

Vışem ye siltim, ye sulahay urine imperializm vırşınçe şuhatñ. (ÇTG; s. 432) “Onlar, ya sağ ya da sol ayaklarını emperyalizm savaşında kaybetmişler.”

4. Ön-Arka Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
ön	öŋ öŋdün öŋgre	öŋdŷ ilgerü	öŋ alın iley	ald	al aldağı	al aldağı	um
arka	kidirti kurıgaru	kirü kidin	art	kin keyin	arqa	arqa	hıŷ

Baş. T.

Gülsüm alğı partalarzıñ bñññä qagız kişägi ırğıttı. (AT, 85) “Gülsüm öndeki sıraların birisine kâğıt parçası attı.”

Yñgä minñ alğa äli qurılğan yümürtqa quya, äli aq may tärilkähññ ää, äli qaymaq aşarğa qıstay inñ. (BA, 112) “Yenge benim önüme kızarmış yumurta koyuyor, önce tereyağı tabağını itiyor, sonra kaymak yemeye zorluyordu.”

Tat. T.

Annarı kñmnärdñr alga atılıp çığa başladı. Älbättä, inñ alda Rñññä idñ. (Eİ, 36) “Birileri öne atılıp çıkmaya başladı. Elbette en önde Rezide idi.”

Çuv. T.

Vñl pürte kññi çuh amışñi kımaka umññçe çih tuşkine tasatsa laratçñ. (ÇTG, 406) “Eve girdiğinde annesi sobanın önünde kesilmiş tavuğu temizliyordu.”

Baş. T.

Äli alda, äli artta yarıla snaryadtarı. İññn gusenitsalarına tññp, unıñ la şatırlap tırññp tñştñ. (KA, 58) “Önce önde, sonra arkada patlıyor mermileri. Bütün tırtıllara değip, o da çatırdadıp topladı.”

Tat. T.

Andıy çaklarda birbirigizniñ arka tñregñ yardämçñññ hām kiñäşçñññ bula bññğñ. (İTB, 172) “Öyle zamanlarda birbirinizin arkasında desteği yardımcısı ve danışmanı olabilin.”

5. İleri-Geri Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
ileri	ilgerü	ilgerü	ilgerü	ilgeri	alğa	alğı	malalla “ileri, ileri doğru”
geri	kidin kisre kurıya kirü kaya kaytı	kirü	artqar kerü	keyin	arqa art yaq	arqa art yaq	kayalla “geriye doğru, geri”

Baş. T.

Alğı planda üñtäl hām ultırğıstar. (HT, 69) “İleri planda masa ve sandalyeler.”

Tat. T.

Min indi alğı yakka çıgıp, tigi apaydan sñramakçı bulgan idim. (İV, 413) “Şimdi ben ileriye çıkıp öteki ablaya sormak istiyordum.”

Çuv. T.

Vara laşine malalla uttarçñ, pasar hñrrinelle tuhsan, hayhi hñrlv çirkive kurak kayrñ. (ÇTG, 173) “Sonra atını ileri doğru sürdü. Pazar kenarına çıkınca o kırmızı kiliseyi gördü.”

Baş. T.

Min qapıl tuqta[rum], bñ-ikiñ azım artqa siktñm. (BTH II, 197) “Ben aniden durdum, bir iki adım arkaya geri çekildim.”

Äythä, bälki, qawırhındı kirñ birñ Safa, tigñ. Ä, yuq, täwzä bilay ğına bilñ. (AT, 239) “Söylese, belki Safa kalemini parasız geri verir. E, hayır, öncelikle böyle bilinir.”

Tat. T.

Artta da yanda da külägälär nindidñ kurkıñ şävlälär biyñä. (Eİ, 21) “Hem geride hem yanda gölgeler bir çeşit korkunç hayaletler dans ediyor.”

Çuv. T.

Kilnñ şın ni malalla, ni kayalla irteymesñ aprasa tiçñ... (ÇTG, 220) “Gelen kişi ne ileri ne geri gidemediğinden şaşırıldı.”

6. Öte-Beri Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
öte			öte	narı öte	aryaq qarşı yaq	aryaq qarşı yaq	
beri			beri	beri	bında bıl yaqqa	mında biri birigä	

Baş. T.

Musa saq külp yibärmänñ: bında huğış, qıyralış, ä bıl säyñ poruçik balalar şığñlñnä qağılgandı hıraşıp mataşa. (MB, 34) “Musa hemen gülmedi. Beride savaşı, felaket, ama bu garip subay çocukların işleriyle ilgili sorular sormaya çalışıyor.”

Tat. T.

Ni äytsän dä üzññnñ küz aldında (Eİ, 1) “Ne desen de beride (burada) bizim gözümüzün önünde”

7. İçeri-Dışarı Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T. Uy. T.	Kar. T.	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
ıçeri	ıçgerü	ıçre	ıçkeri	ıçre	iskäri	ıçkări	şalalla “ıçeri doğru”
dışarı	taştıñ taşqaru	taş taşra	taşqar taşra	taşqarı	tış yaq	tış yaq	tul (dış)

Baş. T.

Xämzä ñkñ inñ ultırzı la asqıstı kirğä bürüp, dvigateldñ hündññ quyzı. (ULT, 350) Hamza ıçeri girip oturdu ve anahtarı çevirip motoru durdurdu.”

Tat. T.

Bik az ğına tuktalıp türdı annarı täväkkälläp kapkadan ñkärñ atladı. (İV, 127) “Biraz durup onları kabul edip kapıdan ıçeri girdi.”

Çuv. T.

Pıśık pulnı vıl vırman - śüllı, śıra, tıttım, śin pır ikśır metr śalalla çupsa kirseneh, ina kunta nikam ta tupma pultarayman. (ÇTG, 145) “Orman büyümüş, yüksek, sık ve gür. İnsan yaklaşık iki yüz metre içeri doğru koşup girse, onu orada hiç kimse bulamaz.”

Baş. T.

Tırñıyñkäs, tuşqa sıgarıp, tutqa quyalar. (BTH II, 416) “Deriyi asidik solüsyonda bekletince dışarı havalanmaya [serin havaya] çıkarırlar.”

Tat. T.

Üzñnı biläp alğan kızıksını tüygıların tuşka çığarmaska tırışıp... (Eİ, 148) “Kendimi yiyip bitiren merak duygusunu dışarı vurmamaya çalışıp...”

8. Aşağı- Yukarı Yön Gösteren Karşıtları

TT.	Orh. T Uy. T.	Kar. T	Hrzm. T.	Çağ. T.	Baş. T.	Tat. T.	Çuv. T.
aşağı	asra altın ast kodı	astın kodı	ast astın aşaq	kuyı	tübäng asqı	tübängi asqı	ayala
yukarı	öze üstün yoqqaru üsdürti yükerü örü	yokar yokaru	üst üstün yoqqaru	yoqar üstün	yuğarı	yuğarı	şülelle

Baş. T.

Axırza, ul, başın tübän ğıñ, ilarğa yñışıp, ğıfrıttıñ xükümün kütä başlanı. (AT, 100) “Sonra o başını aşağıya eğip, ağlamaya başlayarak, canavarın kararını beklemeye başladı.”

Tat. T.

Anıñ түbängi üñşındä (NF, 219) “Onun aşağıdaki bölümünde”

Alar da kaekniñ askı üñşındä tññışıp ulturgannar idı (NF, 206) “Onlar da çakılın aşağı kısmında dizilip oturmuşlardı.”

Baş. T.

Yuğarı ũstar mñän tübän ũstar arahında alıñ ğäzättä kinät kñä, tñş vaqıttarında başlanıp kitä. (BEB, 14) “Yukarı uçlarla aşağıdaki uçlar arasında çarpışma genellikle şiddetli şekilde öğlen vakitlerinde başlar.”

Tat. T.

Küçim Han kulın yuğarı kütärdı tatar yavgırlärı urıs ilçärñ saraydan alıp çığıp kittär. (KH, 44) “Küçüm Han elini yukarı kaldırdı Tatar askerleri Rus elçilerini saraydan alıp çıkıp gittiler.”

Çuv. T.

Sarı vırım mññhne iki yennelle vıññññ pññse şülelle şikleñı. (ÇTG, 146) “Sarı uzun bıyığını iki yana doğru övgüyle burup yukarı doğru kaldırdı.”

Sonuç

Anlamsal olarak karşıtlık esasen dünyanın yaratılışından beri var olan bir olgudur. Öyle ki, iyi-kötü, güzel-çirkin, fakir-zengin vs. karşıtlıkları hem sanata hem de edebiyata yüksek oranda malzeme olmuş adeta bu çatışmaların olmadığı eser, roman, hikâye yok gibidir.

Türkiye dil biliminde bugüne kadar anlamın alt alanlarından sadece zıt anlamlılık dâhilinde incelenip kabul gören karşıtlık aslında belli başlı bir anlam bilimi alt alanı olup geniş ve detaylı şekilde sınıflandırılmıştır.

Karşıtlık ilişkilerinin ortaya çıkarılması çocuğun dil edinimi sürecinde faydalı olacak ve karşıt anlam ve kavramları rahatça sezebilen çocuğun düşünce ve duygu dünyası gelişecektir.

Bu bakış açısıyla Türkçenin tarihi dönemlerinden günümüz Türk yazı dillerine kadar karşıtlıklar sözlüklerinin hazırlanması son derece faydalı olacaktır.

Dilin karşıtlıklar haritasının ortaya çıkması ile hem dilin konuşurları için fayda sağlanacak hem de edebi eserler dairesinde anlamsal olarak fayda alınacaktır. Karşıtlıklar dili konuşurlar için mantığı geliştirmeye, kavramlar dünyasını anlama ve anlatma becerisi kazanmaya imkân verecektir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim). Ankara, 1998.
- Bulut, Doğan, ve Sevgi Erel, Huriye Mannasoğlu. “Türkçede Yön Tanımlama”. Turkish Studies. 4/5 (2010): 236-257.
- Cruse, A. A glossary of semantics and pragmatics. Edinburg: Edinburg University Press, 1986.
- Gabain, A.V. “Renklerin Sembolik Anlamları”. Türkoloji Dergisi. DTCF Türkoloji Dergisi 1 (3) Ankara, (1968): 107-113.
- Genç, Reşat. Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil. Ankara: TDK Yay., 1997.
- Günay, Doğan. Sözcükbilime Giriş. İstanbul: PapatyaBilim, 2018.
- Hofmann, T. R. Realms of Meaning. London: Longman, 1993.
- İmer, Kamile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy. Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- Kafalı, Mustafa. “Türk Kültüründe Renkler”. Nevruz ve Renkler. (Yay. Haz. S. Tural – E. Kılıç), Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara (1996): 49-54.
- Karaağaç, Günay. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Kıran, Zeynel ve Ayşe Eziler Kıran. Dilbilime Giriş. Ankara: Seçkin, 2002.
- Koraş, Hikmet. “Türk Lehçelerindeki Müşterekler Üzerine”, TSA / Yıl: 18 S: 3, Aralık (2014): 197-249.
- Kula, O. B. Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Küçük, Salim. “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”. Bilig. S. 54. (2010): 185-210.
- Leech, Geoffrey. Semantics: The Study of Meaning, 2nd Edition, Penguin Books, 1981.

- Lyons, John. *Structural Semantics. An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato*. Oxford: Blackwell, 1963.
- Lyons, John. *Semantics, Volume I*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977
- Muehleisen, Lynn Victoria. *Antonymy and Semantic Range in English*, Northwestern University, Illinois, 1997.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli. “Türkçede Yön İstikamet Kavramının İfadesi”. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (2015), Cilt:15, Yıl:15, Sayı: 4, 15: 227-243.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Kültür Bakanlığı Yayını. Ankara, 1991.
- Özkan, Ali Rafet “Türk Kültüründe Yönler”. *Türkler*. (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.) C. 3. İstanbul: Yeni Türkiye Yay. (2002): 427-433.
- Palmer, F.R. *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, (Çev.: Ramazan Ertürk), Ankara, Kitâbiyât, 2001.
- Saeed, J. I. *Semantics*. Oxford: Blackwell, 2003.
- Sağlık, G. S. *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar AŞAĞI: YUKARI Sözcükleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2007.
- Sağlık, G. S. “Karşıtlıklar Temelinde Atatürk Söylemi İncelemesi”, 38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.09.2007. Ankara, (2011):1457-1458.
- Taylor-Hamilton, Carrie. “Giving Directions as a Speech Behaviour: A Cross-cultural Comparison of L1 and L2 Strategies”. (Ed. D. Boxer). *Studying Speaking to Inform Second Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters Limited. (2004): 149-173.
- TS: *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2011.
- Ulukan, Ayşe. “Farklılığın Renk Ve Sayılarda Buluşan Aynılığı”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 48, Erzurum (2012): 165-190.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ABC Kitabevi: 2002
- Ziyai, Alimcan. “Eski Türk (Hun) İnançlarına Göre Yılbaşı Kutlamaları”. *Kardeş Kalem* 3 (1): 42-48. (2007): 46-47.

YENİSEY YAZITLARINDA OLUMSUZLUK VE YOKLUK ŞEKİLLERİ

Abdullah YILDIRIM

abdullahyildirim350@gmail.com

Giriş

Yenisey Yazıtları, Altay-Sayan bölgesi halkının önde gelen bazı şahsiyetlerinin ölümünden sonra dikilen mezar taşlarıdır. Bu yazıtlarda ölen kişi, kahramanlıklarının yanı sıra eşine, çocuklarına, akrabalarına ve dostlarına doyamadan bu dünyadan göç ettiğini kendi ağzından dile getirmektedir.

Yenisey yazıtları ilk bulunan yazıtlar olduğu hâlde satır sayısının azlığından, bazı yazıtlardaki okuma sorunlarından dolayı bugüne kadar bu yazıtlar üzerinde az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu bildiride Yenisey yazıtlarındaki olumsuzluk ve yokluk şekillerine yer verdik. Sözcüklerin olumsuz ve yokluk biçimlerinin tespitinde biçim bilimsel bir yol izledik. Bu açıdan çalışmamız anlam bilimsel odaklı bir çalışma değildir.

Her dilin kendine özgü olumsuzluk ve yokluk şekilleri vardır. Türk dilinde olumsuzluk ve yokluk şekilleri bazen eklerle bazen de sözcüklerle yapılır. Türk dilinin tanıklanan ilk metinlerinden itibaren fiillerde olumsuzluk *-mA-* eki ile yapılmaktadır. Bu olumsuzluk ekine ilişkin bazı araştırmacıların görüşleri şöyledir:

Zeynep Korkmaz bu ek ile ilgili şöyle demektedir: “Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten bir ektir. *i-* ek-fiili dışında her fiil kök ve gövdesine gelebildiği için Türk dilinin en işlek türetme eki durumundadır. Bazı gramerler bu eki, fiilde yalnızca biçim ve durum değişikliği yapan çatı eki olarak değerlendirmiştir” (128).

Süer Eker ise “Olumsuzluk çatısı, eş yazılışlı *-mA* ekinden farklı olarak vurguyu kendisinden önceki heceye atar. Eylemden ad yapan *-mA* ise vurguludur, yani *-mA-* ve *-mA* farklı biçimbirimlerdir. Olumsuzluk çatısının bulunduğu tümceler her zaman olumsuz anlam taşımaz. Olumsuzluk, bir morfosentaktik işlemdir. Zaman zaman parça ses birimler ve parçalar üstü ses birimlerle de tümceye olumsuzluk anlamı verebilir” (351) şeklinde açıklamıştır.

Türkçe olumsuzluk ekinin etimolojisi üzerine ilk kez görüş ileri süren W. Bang olmuştur. Türkçe *-ma/-me-* ekinin yapısında, bu ekin vurgusuz olmasından dolayı, bağımsız bir olumsuzluk fiili gördüğünü belirtir. Ramstedt ise Türkçe olumsuzluk eki *-ma/-me-*’nin fiillerden *-m* ile yapılmış isimlere Ural dillerinde *-e*, Tunguz dillerinde *e-/a-* şeklinde yaşayan olumsuz fiil çekimli şekillerin meydana getirilmesi ile meydana geldiğini ileri sürmüştür. Menges de Ramstedt tarafından ileri sürülen görüşü kabul etmiştir. Menges Türkçe olumsuzluk ekinin fiillerden **-m*, **-ma* veya **-mı* eki ile yapılmış isimlere Tunguzcada yaşayan Altayca olumsuz fiil *e-*’nin eklenmesi ile meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (Tekin 2013: 207-208).

Dillerin bir kısmında isimler ile fiillerdeki olumsuzluk ve yokluk ifadeleri aynı eklerle / yapılarla karşılanmakla birlikte, bazı dillerde isimlerdeki yokluk ifadesi ile fiillerdeki birbirinden farklı eklerle / yapılarla yerine getirilmiştir. Türk dilinde ise, isim türünden sözcüklerdeki “yokluk” ifadesi büyük ölçüde *+sXz* ekiyle karşılanmıştır (Ağca 2010: 131). Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan *+sIrA-* eki de isim türünden sözcüklerde yokluk ifadesini gösterir. Tarihi Türk metinlerinde İsim cümlelerinin yokluk ifadesi ise büyük ölçüde *yok* işaretleyicisi ile yerine getirilmiştir (Ağca 2010: 186).

Bu çalışmanın başlıkları Ferruh Ağca'nın *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk Ve Yokluk Şekilleri* adlı kitabı göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Öte taraftan Yenisey yazıtları üzerine en kapsamlı çalışma olan Erhan Aydın'ın *Yenisey Yazıtları* adlı kitabı temel kaynak olarak alınmıştır.

1. Yenisey Yazıtlarında Olumsuzluk Şekilleri

1.1. Fiillerde Olumsuzluk (Standart Olumsuzluk)

1.1.1. Bitimli Fiillerde Olumsuzluk

1.1.1.1. Tasarlama Kiplerinde Olumsuzluk

1.1.1.1.1. İktidarîlik Kipi

Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarından başlayarak, fiilin ifade ettiği hareketin mümkün olup olmadığı ifade eden iktidarîlik ifadesini karşılamak üzere, ana fiile genellikle ünlü zarf-fiil ekleriyle bağlanmış *u-* “muktedir ol-” yardımcı fiili kullanılmıştır (Ağca 2010: 46).

üç oğlanımın ulga<d>uru umadım a “Üç çocuğumu büyütmeğe muktedir olamadım.” **Herbis-Baarı (E 59), 1**

<...> ermiş y<...>l umadım “<...> imiş. <...> yapamadım.” **El-Başı (E 68), 11**

1.1.1.1.2. İstek / Emir Kipi

Tarihî Türk dili alanında, bir taraftan istek, bir taraftan da emir tasarlama kipleri, şahıslara göre şekillenen aynı eklerle karşılanmıştır (Erdal 2004: 235). Tarihî Türk dili alanında şahıslara göre şekillenen olumlu istek / emir eklerinin karşılıkları ise *-mA-* işaretleyicisi ile gerçekleştirilmiştir (Ağca 2010: 56).

êl törösün idmañ yita “Yurdu, yasaları elden bırakmayın, ne acı!” **Elegest I (E 10), 7**

ëzençüm e küzençüm e adrılma seçlinme ögürdüm “İzdirabım ve koruyucum, ayrılmayın, seçilip ayrılmayın, neşem, hayat kaynağım.” **Altın-Köl I (28), 6**

ëzençüm e küzençüm e adrılma seçlinme ögürdüm “İzdirabım ve koruyucum, ayrılmayın, seçilip ayrılmayın, neşem, hayat kaynağım.” **Altın-Köl I (28), 6**

1.1.1.2. Zaman Çekiminde Olumsuzluk

1.1.1.2.1. Geniş Zaman

Türk dili, geniş zaman çekim kategorisinin olumlu ve olumsuz şekilleri bakımından simetrik bir görüntü sunmaz. Eklendiği fiillerin yapısına göre genellikle *-mAz* şeklinde beliren olumsuz geniş zaman şeklinde, *-mA-* olumsuzluk işaretleyicisinin olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte /z/ unsurunun tanımlayabilmenin güçlükleri vardır. Bazı araştırmacılar, *-mAz* ekini, *-mA-* olumsuzluk eki ile *-z* fiilden isim yapım ekinin birleşimi şeklinde izah etmişlerdir (Ağca 2010: 62).

köziñin on? kara körmez ertiniz “Gözünüzle on? kara? görmediniz.” **Oçurı (E 26), 11**

yoklamaz biz <...> bilge beg oğluna “Göğes yükselmeyiz <...> bilge beyin oğluna,” **Uybat III (E 32), 9**

er erdemim unamaz “Erkeklik kahramanlığımı onaylamaz(?)” **Uyuk-Oorzak II (E 109), 4**

1.1.1.2.2. Bilinen Geçmiş Zaman

Türk dilinin tarihî ve modern alanının en yaygın ve ortak fiil çekim biçimbirimlerinden olan *-dx* bilinen / görülen geçmiş zaman eki, eklendiği fiilleri olumlulaştırmış ya da olumluluk-olumsuzluk bakımından tarafsızlaştırmıştır. Buna karşılık bilinen / görülen geçmiş zaman ifadesi, zaman ve şahıs eklerinden önce gelen *-mA-* işaretleyicisi ile olumsuzlaştırılmıştır (Ağca 2010: 67).

kuyda kunçuyum özde oğlum yıta esizim e yıta bökmedim adrıldım “Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm).” **Uyuk-Turan (E 3), 1**

êçiçim er ögler oğlan er küdegülerim kız kelinlerim bökmedim “Ağabeyciğim, annelerim, erkek çocuklarım, erkek güveyleirim, kızlarım ve gelinlerim, (hepsine) doymadım.” **Uyuk-Turan (E 3), 6**

teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim “Gökteki güneşe, yerdeki yurduma doymadım.” **Barık III (E 7), 3**

<...> üçün bökmedim “<...> için doymadım.” **Barık IV (E 8), 1**

kanım elim e esizim e yıta bökmedim “(Ey) hanım (ve) yurdum! Ne yazık! Ne acı! (Sizlere) doymadım.” **Eleğest I (E 10), 4**

üç oğlum a adrıldım a yıta bökmedim “Üç oğlumdan ayrıldım ne acı! (Onlara) doymadım.” **Begre (E 11), 1**

sekiz adaklıg barımıg üçün yılkı tüketi bardım a anta bökmedim “Sekiz ayaklı malım mülküm için, at sürüm tükeninceye kadar gittim. Onlara doymadım.” **Begre (E 11), 3**

bodunum a kinim e kadaşım a adrıldım bökmedim e “Halkımdan, akrabalarımıdan ayrıldım, (Onlara) doymadım.” **Begre (E 11), 5**

elim e kanım a bökmedim e “Yurduma, hanıma doymadım.” **Begre (E 11), 6**

yêti bôri ölürdüm barsıg kökmekig ölümedim e “Yedi kurt öldürdüm, pars ve Sibirya leoparı öldür(e)medim.” **Begre (E 11), 10**

kuyda kunçuyumka esizim e oğlumka bökmedim “Obada eşime, ne yazık! Çocuklarıma doymadım.” **Çaa-Höl II (E 14), 2**

teñri elimke bardım esizim e bökmedim “Kutsal yurduma ulaştım, ne yazık, doymadım.” **Çaa-Höl II (E 14), 3**

edgüig edim azmadım (bökmädim?) “İyi olanı yaptım? Doymadım.” **Çaa-Höl III (E 15), 2**

erim e bökm[edim] “Askerime doymadım.” **Çaa-Höl IV (E 16), 2**

kadaşımka bökmedim “Akrabalarıma doymadım.” **Çaa-Höl IX (E 21), 1**

<...> esizim e bökm[edim] “<...> ne yazık ki, doymadım.” **Çaa-Höl IX (E 21), 3**

begimke [ka]daşımka bökm[edim] “Beyime, ağabeyime doymadım.” **Çaa-Höl X (E 22), 2**

ökünmedinüz y[ıta] körmediniz bütmed[iñiz] “Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, inanmadınız.” **Oçurı (E 26), 12**

ökünmediñiz y[ıta] körmediniz bütmed[iñiz] “Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, inanmadınız.” **Oçurı (E 26), 12**

ökünmediñiz y[ıta] körmediniz bütmed[iñiz] “Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, inanmadınız.” **Oçurı (E 26), 12**

elimke bökmëdim “Yurduma doymadım.” **Oya (E 27), 5**

bodun ësirkeyü ermedi “Halkı koruyamadı.” **Altın-Köl II (E 29), 3**

ben oglumka bodunumka bökmëdim “Ben çocuklarıma, halkıma doymadım.” **Altın-Köl II (E 29), 5**

töpöt kanka yalawaç bardım kelmedim “Tibet hanına elçi olarak gittim (ancak) geri dönmedim.” **Altın-Köl II (E 29), 7**

yalawaç barıpan kelmediñiz “Elçi (olarak) gidip gelmediniz.” **Uybat I (E 30), 5**

öz oglum bökmëdim “Kendi çocuklarıma doymadım.” **Uybat III (E 32), 6**

tarkan saşun <...> bökmëdi bodunıa “Tarkan (ve) generaller doymadı halkına.” **Uybat III (E 32), 7**

üç arguy art<d>ım esizim e adrıltım a bökmëdim e azmatım ay kü[n] “Üç siperi arttırdım, ne yazık ki ayrıldım. (Sizlere) doymadım, ayrılmadım, ay (ve) güneş,” **Bay-Bulun I (E 42), 4**

üç arguy art<d>ım esizim e adrıltım a bökmëdim e azmatım ay kü[n] “Üç siperi arttırdım, ne yazık ki ayrıldım. (Sizlere) doymadım, ayrılmadım, ay (ve) güneş,” **Bay-Bulun I (E 42), 4**

biz (ben?) sekiz adaklıg barımım bağşım a tirig bökmëdim “Biz (ben?), sekiz ayaklı malım mülküne, bakşıma? hayattayken doymadım.” **Bay-Bulun I (E 42), 6**

[ëli]m kanım esiz e bökmëdim “Yurdum, hanım, ne yazık! Doymadım.” **Kızıl-Çıraa II (E 44), 3**

yawızıg kümülümün bedük kılum esizim bökm[edim] “Sefil ve perişan Kümül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım.” **Köjeelig-Hovu (E 45), 10**

yëti urı oglunuzka bökmëdök “Yedi erkek çacuğunuza doymadınız.” **Abakan (E 48), 6**

altı yëgirmi yaşım a almış kunçuyumuz bökmëdi begiçim “On altı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı beyciğim.” **Abakan (E 48), 7**

erdemlig ëlinte bökmëdim “Erdem sahibi yurduma doymadım.” **Abakan (E 48), 8**

[bökm]ëdim alp kız ardım? “Doymadım. Yiğit ?” **Abakan (E 48), 10**

er erdemi tokuz ogadmadım “Erkeklik kaharamanlığımı dokuz (kez) elde edemedim (imkan bulamadım)” **Tuva D (E 51), 2**

esiz ëlim kanım a bökmëdim “Zavallı yurduma (ve) hanıma doymadım.” **Elegest III (E 53), 1**

üç yüz bodrak yuntumka bökmëdim “Üç yüz kahverengi atıma doymadım.” **Tuva G (E 55), 1**

gadaş esizim b[ökmedim] “Akrabalarım(a), ne yazık (ki), doymadım.” **Malinovka (E 56), 1**

kuyda kunçuyum a bökişmedim “Obada eşime doymadım.” **Herbis-Baarı (E 59), 2**

elim kanım a teñritegim yıta bökm[edim] “Yurdum (ve) hanıma, kutlum! Eyvah! Doymadım.” **Herbis-Baarı (E 59), 6**

kalın kadaşımka bökmedim “Sevgili akrabalarım(a) doymadım.” **Herbis-Baarı (E 59), 8**

[ö]gümke b<ök>medim “Anneme doymadım.” **Herbis-Baarı (E 59), 9**

esiz ökünçün bökmedim “Ne yazık! Ne pişmanlık! Doymadım.” **Sargal-Aksı (E 60), 1**

bilmedim buñum bo ermiş “Bilmedim, sıkıntım bu imiş.” **Sargal-Aksı (E 60), 3**

[özde] oglum kuyda <ku>nçuyum bökm[edim] “Vadide çocuklarım(a), obada eşime doymadım.” **Elegest IV (E 70), 2**

er [erdemim]? l? ogadmadım “Erkeklik kahramanlığımı? elde edemedim?” **Elegest IV (E 70), 3**

<...> [b]ökmedi esisim e “Doymadı, ne yazık!” **Podkuninskaya (E 71), 6**

<...> [bök]medim “<...> doymadım.” **Podkuninskaya (E 71), 7**

bök[medim] <...> “Doymadım <...>” **İyme I (E 73), 3**

<...> erim bökmedim “<...> askerime doymadım.” **Hemçik-Bom II (E 96), 1**

bökmedim e ulugumka begimke b[ökme]d[im] “Doymadım, büyüğüme, beyime doymadım.” **Hemçik-Bom II (E 96), 3**

bökmedim e ulugumka begimke b[ökme]d[im] “Doymadım, büyüğüme, beyime doymadım.” **Hemçik-Bom II (E 96), 3**

<...> adrıldım bökmedim “<...> ayrıldım, doymadım.” **Hemçik-Bom III (E 97), 3**

elim altı <esi>zim ökünçüg bökmedim “Yurdum, altı? ne yazık! Ne pişmanlık! Doymadım.” **Bayan-Kol (E 100), 2**

kazga<ntı>m özin alıp kont<ur>madım “Kazandım, kendini alıp başka yere yerleştirmedim.” **Bayan-Kol (E 100), 3**

<...> adrıldı<m> olorma<dı>m(?) “ayrıldım, oturmadım.” **Uyuk-Oorzak II (E 109), 2**

élig kañ erdem? [bök]medim erinç “Hükümdar? babam(ın) kahramanlığına doymadım elbette.” **Uyuk-Oorzak II (E 109), 4**

er atımga? erim e kunç<uy>um a bökmedim “Erkeklik adıma, askerime, eşime doymadım.” **Tugutüp I (E 120), 1**

kalın kadaşımka bökmedim “Sevgili akrabalarım(a) doymadım.” **Tugutüp I (E 120), 2**

yéti yégirmi yaşımta men teñri elimke kara boldım bökmedim “On yedi yaşımda, kutlu yurdumdan ayrıldım (öldüm), doymadım.” **Yeerbek I (E 147), 1**

kuyda kunçuyum a bökmedim “Obada eşime doymadım.” **Yeerbek I (E 147), 2**

él kan ermiş bökmedim “Yurdun hanı imiş, doymadım.” **Yeebek I (E 147), 4**

bodunum a bokunum? a (bukanım a?) bökmedim “Halkıma, insanlarıma? doymadım.” **Yeebek I (E 147), 5**

kök teyrıde[ki] kün ay esizim e ökmedim y[ıta] “Mavi gökteki güneş (ve) ay, ne yazık! Doymadım, eyvah!” **Yeebek II (E 149), 3**

kadaşım a yıta esizim e bökmedim yıta “Akrabalarım, eyvah! Ne yazık! Doymadım, eyvah!” **Yeebek II (E 149), 5**

1.1.2. Bitimli Olmayan Fiillerde Olumsuzluk

1.1.2.1. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk

Tarihî Türk dili alanında olumlu ve olumsuz şekillerin asimetric olduğu yapıların başında *-dUk* ve *-mİş* geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri gelmektedir. Zîra erken tarihli Türkçe metinlerde olumlu / tarafsız ifadelerde kullanım alanı geniş olan *-dUk* ve *-mİş* eklerinin olumsuz karşılığı, sadece *-mAdUk* şekliyle yerine getirilmiştir (Ağca 2010: 76).

sü bolup er <ö>lürmedöküm yok “Asker olup adam öldürmediğim yok.” **Elegest I (E 10), 8**

1.1.2.2. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk

-mAtI(n)

Bu eylem zarfı ünlülü eylem zarfları *-yU*, *-(X)p*, *-(X)pAn* ekli eylem zarflarının olumsuzluğu olarak kullanılır (Tekin 2016: 161).

elim ökünçün e kalın yağıka kaymatın tegipen adrıldım a yıta “Yurdum, pişmanlığın (ne pişmanlık!), güçlü düşmandan (geri) dönmeyen saldırırken ayrıldım (öldüm), ne acı!” **Altın-Köl I (E 28), 2**

2. Yenisey Yazıtlarında Yokluk Şekilleri

2.1. İsimlerde Yokluk Şekilleri

+sXz

Yapım ekleri içinde isimlerden isim yapan *+sIz* ekinin özel bir yeri vardır. Çünkü bir isimde, herhangi bir şeyin bulunmadığını, olmadığını bildirir. İsme yokluk ifadesi vermek veya kazandırmak gerektiğinde başvurduğumuz bu eki genelde *+II* ekli kelimelerin tersi veya zıt anlamlıları için kullanırız (Erten 2007: 1168).

köni tirig üç yaşımnda kañsız boldum “Köni Tirig'im? Üç yaşımnda babasız kaldım.” **Barık II (E 6), 1**

buñusuz erde ben erdim “Sıkıntısı olmayan bir insan idim.” **Barık II (E 6), 3**

buñusuz ulgatım “Sıkıntısızca büyüdüm.” **Barık III (E 7), 2**

kañsız [kaldım] “Babasız kaldım.” **Barık IV (E 8), 3**

antsızda edgü eşim “Ant ile bağlı olmayan iyi eşim” **Begre (E 11), 8**

tört yaşımnda kañsı[z bolup] “Dört yaşımnda babasız kalıp” **Çaa-Höl IV (E 16), 3**

tamkalıg yılkı buñs[uz erti] “Damgalı at sürüleri sıkıntısız idi.” **Oçurı (E 26), 6**

bakırı buñsuz erti “Bakırı (parası) sıkıntısız idi.” **Oçurı (E 26), 7**

êçiçim e kañsız erdem erti “Sevgili ağabeyciğim babasız kahraman idi.” **Uybat III (E 32), 16**

bêş yaşımta kañsız kalıp “Beş yaşımda babasız kalıp” **Köjeelig-Hovu (E 45), 2**

tokuz yêgirmi yaşımgâ ôgsüz “On dokuz yaşımda annesiz” **Köjeelig-Hovu (E 45), 2**

kırk erig kañsız kıl[dınız] “Kırk askeri babasız bıraktınız.” **Uybat VI (E 98), 2**

+sIrA-

Türk runik harfli bazı yazıtlarda ve Uygur yazısıyla yazılmış bazı metinlerde ilk hece ünlüsü yazılmamış olsa da, tanıklanabilen diğer metinlerde /I/ şeklinde yazıldığı görülen +sIrA- eki eklendiği isimleri fiilleştirip fiilimsi eklerini ve fiil çekim eklerini de alarak isimlerde yokluk ifade etmektedir (Ağca 2010: 184).

altı yaşımta kañsıradım “Altı yaşımda babasız kaldım.” **Uybat III (E 32), 16**

êlsir[edim]? “Yurtsuzlaştırdım.” **Tuva Koleksiyonundaki Levha (E 105), 2**

2.2. İsim Öbeklerinde / Cümlelerinde Yokluk Şekilleri

Clauson, *yo:k* sözcüğünü, uzun ünlülü *yo:k* şeklinde okuyarak *ba:r* sözcüğünün karşıtı ve “olmayan, yok” anlamlarında olduğunu belirtir ve tarihsel Türk dili alanındaki *yo:d-* şeklinden de hareketle sözcüğün *yo:- fiilinin -k ile yapılmış isim ya da sıfatı olduğunu ifade eder (Clauson 1972: 985-986).

beñüsü(i?) yok ermiş “Ebedî taşı yok imiş.” **Kara-Sug (E 9), 3**

sü bolup er <ö>lürmedöküm yok “Asker olup adam öldürmediğim yok.” **Elegest I (E 10), 8**

buñum yok erdim “Derdim yoktu.” **Elegest I (10), 11**

er atım yok <ü>çün... “Erkeklik adım olmadığı için...” **Hemçik-Çırgakı (E 41), 2**

yok eşim sıñarım kanta “Yok, eşim (dostum), etrafımdakiler nerede?” **Hemçik-Çırgakı (E 41), 8**

er erdemimde egsüküm yok “Erkeklik kahramanlığımda eksiğim yok.” **Kızıl-Çıraa II (E 44), 5**

buñum yok “Sıkıntım yok.” **Telea (E 46), 4**

atçı alp totok yok “Atçı Alp Totok yok.” **Abakan (48), 4**

tag öküz at yok “Yabanda öküz, at yok.” **Abakan (E 48), 4**

kuşladaçı bilge totok yok “Kuş avcısı bilge Totok yok.” **Abakan (E 48), 5**

er erdemim egsüki yok “Erkeklik kahramanlığımın eksiği yok (idi).” **Uyuk-Oorzak I (E 108), 1**

elim <ka>nım <...> elig er[im] yok “Yurdum, hanım <...> elli askerim yok.” **Uyuk-Oorzak I (E 108), 1**

yaşımin tegmiş? yok? “Yaşıtim (aynı yaşta olan) yok(tur).” **Uyuk-Oorzak I (E 108), 3**

egök yok “Uyuk (ırmağı) (artık) yok.” **Uyuk-Oorzak I (E 108), 3**

3. Sonuç

Bu çalışmada Yenisey yazıtlarındaki olumsuzluk ve yokluk şekillerinin tamamını tespit etmeye çalıştık. Bitimli fiiller başlığı altında, iktidarîlik kipinde 2, istek / emir kipinde 3, geniş zamanda 3, bilinen geçmiş zamanda 67 defa olmak üzere toplam 75 defa olumsuz fiil kullanılmıştır. Bitimsiz fiil başlığı altında ise sıfat-fiillerde 1, zarf-fiillerde 1 defa olmak üzere toplam 2 tane olumsuz fiil tespit edilmiştir.

İsimlerde yokluk ana başlığında ise yokluk sıfatı türeten +sIz+ eki farklı sözcüklerde 12 defa, diğer bir yokluk eki olan +sIrA- ise 2 defa kullanılmıştır. 14 defa da yokluk bildiren isim cümlesi kullanılmıştır.

İncelenen olumsuzluk şekilleri başlıklarına göre aşağıdaki tabloda daha açık bir şekilde gösterilmiştir:

KİP / EK ADI	OLUMSUZLUK ŞEKLİ
İktidarîlik Kipi	-mA-
İstek/Emir Kipi	-mA-
Geniş Zaman	-mAz-
Bilinen Geçmiş Zaman	-mA-
Sıfat-Fiil Ekleri	-mAdUk+
Zarf-Fiil Ekleri	-mAtl(n)
İsimlerde Yokluk	+sXz, +sIrA-

Ferruh Ağca'nın *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri* adlı çalışmadaki olumsuzluk ve yokluk niteleyicileri başlığında *neng* ve *idi* sözcükleri, Bilge Kağan, Köl Tegin ve Tonyukuk yazıtlarında geçerken diğer Köktürk harfli metinlerde geçmediği tespit edilmiştir. Diğer bir olumsuzluk ve yokluk niteleyicisi olan *arıtı* sözcüğü ise Köktürk harfli metinlerin hiçbirinde tanıklanmamıştır.

Yenisey yazıtlarında olumsuzluk ve yokluk şekillerinin biçimbilimsel açıdan belirlenmesi, cümlelerin bağlam noktasında daha doğru değerlendirilmesiyle o döneme ilişkin yokluk ve olumsuzluk anlamının nasıl verildiğine dair bizlere bir fikir sunacağını düşünüyoruz.

4. Kaynaklar

- Aydın, Erhan. *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen, 2015.
- Ağca, Ferruh. *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2010.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press, 1972.
- Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker, 2011.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Erten, Münir. “+sız Eki Olumsuzluk Eki midir?” *Turkish Studies* 2/4 (2007): 1168-1173.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- Tekin, Talat. *Makaleler 1 Altayistik*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.

TÜRK DİLİ İMPARATORLUĞU
<Tarihî ve Coğrafi Bağlamlar İçinde>

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM
dursun2@gmail.com

I. Yaratılış ve Toplamlar

Yeryüzü kaç kez su ile kaplıydı kaç kez karalar ve sular birbirini parçalayıp, ayrılıp birbirini çevrelemiş, bunlar ne zamanlar olmuş, nerelerde ve kışiğulları nasıl yaratılmış ve nasıl bir gelişim süreci yaşayarak içinde bulunduğumuz toplumları ve her toplumun yarattığı ve birbirleriyle anlaşılabilmek için erginleştirdiği dil denen olguyu anlayıp açıklama açısından herhangi bir yazılı belge, veri elimizde bulunmamaktadır. Arkeolojinin geçmişin izlerine bakarak ve evreninin gözlemlenmesinden yaratılan anlatılara göre bir bilimsel yaratılış, türeyiş üzerine dayalı yazıtlardan<metinlerden> başka elimizde kanıt vardır, denemez. Kışiğullarının yaratılışı ile bağılı sorunlara da yeterli ve güvenilir doğrulukta bir açıklayıcılık üzerinde mutabık kalındığı da söylenemez.

Bu konularda ve yeryüzünün ve kışiğullarının geleceğı ve sonu ile bağılı korkulara kadim zamanlarda yanıt aranmıştır. Her kadim toplum mensubu bilge kişiler karşılaştıkları bu türden sorulara bir yanıt veya bir açıklama getirmeye çalışırken ortaya ‘yaratılış’ ve ‘türeyiş’ ve ‘tükeniş’<kıyamet> ile bağılı efsaneler, anlatılar doğmuştur. Bunlar sürekli bu türden sorulara sürekli yinelenen açıklama, yanıt anlatıları işlevi görmüş; her biri göreceli bir yazıt <metin> kurgusuna, anlatım ve anlatı dokusuna kavuşmuştur. Bunların içinde yer alan bilgiler insanlığı, kışiğullarını uzun yüzyıllar boyu psikolojik açıdan daha sorunsuz bir dünya içinde yaşama, yaşam düzeni kurma olanağı yaratmıştır.

Her kadim toplumun hayatında yer alan efsane anlatıları uzun bir süre, sözlü ortam içinde biçim ve içerik bakımından oldukça değışmezlik kazanarak bir tür ‘sözel yazıt’ <metin> diyebileceğimiz bir hüviyet kazanır ve bilinmezi bilip anlatan kamların, bilgelerin sözü, anlatısı niteliğı kazanarak kuşaktan kuşağı aktarılır. Ancak, yukarıda değindiğimiz bu anlatılar, toplumdan topluma değışir, farklı unsurlar üzerine kurgulanmış anlatı yazıtları<metinleri> halinde kendilerini gösterirler. Bu durum son derece doğaldır. Çünkü, yeryüzünde her kadim toplumun yaşadığı çevre dokusu, iklim ve inanç yapısı çok çeşitlilik gösterir. Çeşitliliğı yaratan bu özellikler ise, dil ile anlatıya dönüşür. Bu bakımdan her kadim toplumun dili önemlidir. Ancak, yeryüzü üzerinde binbir yerleşim alanında binbir dil konuşan çeşitli toplumlar ve çeşitli diller var.

Toplumların konuştuğı, iletişim kurduğu dillerin kiminin birbiri ile akrabalığı, kimilerinin ise kökenleri aynı ama yerleşimleri ayrışınca bu durum dillerine de yansımış. Yaratılıştan gelen özellikleri ve sondan ortaya çıkmış değışimleri bir arada yaşayan dillerin olduğu söylenebilir ama konuşmada yer alan sözdizimi gramer yapıları değıştiğı söylenemez. Ancak, tarihin kimi dönemlerinde ödünçleme yapılar olduğu görülürse de, bu durum daha çok yazılı anlatı türlerinde kendini gösterir. Bu durum bir genelleme yaratmış gibi algılanamaz.

Tarihî ve coğrafi bağlamlar içinde bir dilin geçirdiğı değışimleri ne ölçüde doğru bir biçimde açıklamak olanağı vardır, diye sorduğumuzda, soru tam bir sorun olarak kendini göstermeye başlar. Çevre dokusu, iklim ve yaşam koşulları nedeniyle yerleşik ve toprağı bağımlı kadim toplumlar, sözlü kültür ortamı yaratıcılığından erken dönemde yazılı kültür

ortamı yaratıcılığına geçmişler ise, ve bu yaratıcılık yazıt<metin> çıkarma açısından <kimi kesintiler olsa bile> genel görünümü ile bir süreklilik gösteriyor ise, belki böylesi bir sorunu bir ölçüde doğru aydınlatma ve açıklama olanağına sahiptir, dense bu yargı yanlış olmaz diye düşünüyorum.

Dilin konuşulur ve yazılır bir güce erişmesi ve süreklilik kazanması bakımından yerleşiklik önemli bir ögedir. Ancak, kimi toplumların yerleşik yaşam düzeninden, tarihin ve çevrenin getirdiği yeni nedenlere bağlı olarak hareketli esnek yaşam düzenine geçtiğini ve bu örneğin en iyi yansıtıcısının ise, Türk, Mogul ve Tatar boyları olduğu bilinmektedir. Her üçünün de kökenleri aynıdır. Şimdi bu durumda olan toplumları ‘göçebe’ toplumlar arasında değerlendirmek yaşam biçimleri ve içerikleri ve yaşam düzeni gereksinimlerini karşılama açısından bilgisizliğin bir sonucu ileri sürülmüş bir görüş diye değerlendirilmelidir. Türkler, aynı kökenli Mogul ve Tatar boyları bu bağlamda hiçbir kadim bir ‘göçebe’ toplum gibi tanımlanamaz ve açıklanamaz.

II. Türkler ve Coğrafya

Türklerin yukarıda belirtilmiş bağlama göre, önceleri Avrasya kıtasının çeşitli yörelerine, daha sonra da Afrika kıtasına doğru taşıdığı bilinen tarihî bir husustur. Türklerin üzerine yayıldığı Avrasya ve daha sonraları üzerine taşıdığı Afrika kıtaları iklim, çevre dokuları, toplumları, konuşulan diller, yaşam biçimleri ve özellikleri bakımından çok çeşitlilik gösteren bir coğrafya oluşturuyordu.

Türkler, üç kıta üzerine şüphesiz bir anda yayılmamıştır. Türkler üç kıta üzerinde ilk kez Oguz Kağan çağında yayılmış olduğu görülmekte ve bu çağda bir Afro-Avrasya imparatorluğu kurulduğu anlatılmaktadır. Üç kıta üzerinde yer alan bu imparatorluğun üç kıtayı yönetimi altına aldığı anlaşılmaktadır. İkinci kez ise, XIII. yüzyılda Çingiz Han’ın kurmuş olduğu Türk ve Mogul imparatorluğu da, tıpkı Oguz Kağan imparatorluğu gibi üç kıtayı yönetiminde birleştiren dünyanın en büyük kara imparatorluğudur. Türklerin ve Mogul ve Tatar boylarının bu geniş coğrafya üzerinde buyrukları aynı genişlik ve derinlik üzerinde yürümüş olsa bile, kapsamlı imparatorluklarını koruyamamışlardır. Her biri, hatta her birinin daha küçük birimleri kendi başlarına ‘ordu’ kurup yeniden merkez oluşturma yoluna düşünce coğrafyanın da, toplumların da parçalanma süreçleri uzun yüz yılları kapsar. Fakat, buna karşılık üç kıta üzerinde tüm parçalanma biçimlerine ve ayrışmaya karşın, üç kıta üzerinde ayakta durmayı başaran bir imparatorluk vardır: Türk Dili İmparatorluğu.

Türk Dili İmparatorluğu’nun egemen olduğu Afrika-Avrasya topraklarını, birkaç ana coğrafi bölgeye ayırmak gerekir. Bu hususta çeşitli adlamalar yapılmıştır. Farklı dillerde ve anlayışlarda yapılan bu adlamalar arasında bir çeşitlilik olabilir ama, her biri genellikle aynı yöreyi tanımlamaya dönüktür ve aralarında ufak tefek nüans olabilir. Bu bağlamda Türklerin yayıldığı, yaşadığı ve varlığını koruduğu geniş yeryüzü coğrafyasını kendi açımdan bölümleyip adlayarak burada kimi özelliklerine kısaca değinmek yerinde olacaktır, diye düşünüyorum. Bunu yaparken de, şüphesiz enlem ve boylam çizgilerinden yararlanmaya çalışmak en doğru ölçü olacaktır. Adlamalara gelince, kuzeyden güneye doğru şöyle bir sıra izlemeyi tercih ediyorum. 1.Dip Avrasya, 2.Arka Avrasya, 3.Merkezi Avrasya, 4. Önavrasya, 5.Afrika-Avrasya. Şimdi de beş bölüme ayırmış olduğum Türk yayılış coğrafyasının sırasıyla temel özelliklerine kısaca göz atalım:

a. Dip Avrasya: Bu bölge kuzey kutup dairesidir. Buzlar ile kaplıdır. İnsanların ve canlıların <hayvan ve balık türleri> yok denecek kadar azdır. Kuzey 75-90 derece enlemleri

arasında yer alan bu bölgede bitki örtüsü bulunmaz. İnsan türünden canlılara çok seyrek biçimde rastlanır. Eskimo adının verildiği bu insanlar balıkçılık yaparak geçimlerini sağlar.

b. Arka Avrasya. Bu bölge, 60 – 75 enlemleri arasında yer kuşağı yer alır. Dip Avrasya'nın önünde yer alan bu geniş kuşak üzerinde ilkinde göre insan, bitki ve hayvan örtüleri zenginlik ve çeşitlilik gösterir. Ancak, bu alanın kuzey sınırları buzlar ile kaplıdır. Arka Avrasya adını verdiğim bu bölgenin güney sınırları tundra, bataklıklar ve taygalar ile çevrilidir. Böyle olmakla birlikte, Arka Avrasya kuşağı üzerinde insan toplumlarının yaşayacağı yaşam alanları, geçim olanakları sınırlıdır. Bununla birlikte, bu kuşak üzerinde pek çok aynı kökenli veya farklı kökenli insan topluluklarına rastlanır. Bunlar arasında Ural ve Altay dillerine mensup dil ve ağızlar ile konuşur. Türk, Mogul ve Tatar toplumları yaşam alanı çok sınırlı olmasından dolayı Arka Avrasya kuşağına sınırlı sayıda nüfus kaymasına göz yumduğu, yahut kopup giden ailelerin oluşturduğu bir nüfus yapısı olduğu söylenebilir. Tarihin gelişim süreçlerinde bu kuşağın herhangi bir etkisi olduğu söylenemez. Günümüzde yaşanılabilir alanlarda ticari bakımdan değeri olan madenlere sahip yörelerden söz edilir ise de, bu durum nüfus yapısının değişmesini pek etkilememiştir. Çarlık dönemi kolonizatörlerinden kimi aileler kalmış ise, onlar da bu bölgede yaşayan günümüz yerel toplumları ile kaynaşmış olmalıdır.

c. Merkezi Avrasya. Büyük ölçüde insanlık tarihinin ilerlemesine, tarihin yürümesine yol açan gelişmelerin yer aldığı, ve bütün bu gelişmeleri yaratan toplumlar hep bu kuşak üzerinde yaşam düzenlerini kurmuşlardır. Bu kuşak, aşağı yukarı 46-60 kuzey enlemleri arasında uzanır. Doğusunda sınır Büyük Okyanusya, batısında ise Atlas Okyanus bulunur. Bu geniş kuşak, toplumları iki büyük beşiği içinde besleyip büyütüp tarihine yön vermelerine hazırlamıştır. Doğanın tüm zenginliklerine sahip bu iki beşikten biri Avrupa, öbürü Asya toprakları üzerinde bulunuyor. Aralarında kuzeyden güneye uzanan Ural Dağları, İdil ve Yayık ırmakları yer alır. Dağları, ırmakları, yaylaları, gölleri ve iç denizleri ve beşikten beşiğe sağladığı geçitler ile Merkezi Avrasya insanları besleyip doyuran 'toprağın memeleri' ünvanına layık bir coğrafyaya sahiptir.

Her iki beşik üzerinde kadim zamanlardan itibaren Türk kökenli kavimlerin egemenliklerinin, onların kurduğu devlet ve imparatorlukların yer aldığı ve bu sürecin yakın zamanlara kadar Avrupa beşiği üzerinde sürdüğü bilinen bir husustur. Asya beşiği üzerinde Türkler, yine farklı boyların kurmuş olduğu yönetimler altında ömür sürmektedir. Çin yönetimi işgali altında tutsak bulunan Doğu Türkistan ve Mogulistan topraklarının önemli bir kısmı üzerinde yaşayan Türk ve Mogul kökenli kavimler, özgürlük mücadelesi nedeniyle bugün soykırımı yaşadığı çağımızda insanlığın yüz karası olay denebilir.

Merkezi Avrasya, bitki, hayvan çeşitleri ve iklim çeşitliliği bakımından olduğu kadar, toplumların çeşitliliği açısından da zengindir. Kadim kavimler/toplumlar bu kuşak üzerinde tarihin akışında önemli rol oynamıştır. Bunlar arasında Türkler ve Mogullar öne çıkan toplumlardır. Bu kuşak üzerinde yaşayan her toplum onlar olmaksızın tarihlerinden söz etmek olanağına sahip değildir.

d. Önavrasya. Türklerin kurduğu iki yurt göz önünde tutularak, göreceli olarak 35-46 kuzey enlemleri arasında yer alan Avrasya kuşağına böyle bir adlamanın yapılmasını uygun gördüm ve bu adı verdim. Türkler, bu kuşak üzerinde yer alan topraklara efsanevi Türk tarihine göre Oğuz Kağan zamanında gelip Mısır'a kadar gelmiş, bir süre kalmış ve dönmüştür. Türkler, ikinci kez, XI. yüzyılda bu kuşak üzerine inmişler ve yurt kurup yerleşmişler ve bugüne dek de tarihi coğrafya küçülmüş olsa da hem varlıklarını ve kendi başinalıklarını sürdürmektedirler.

Önavrasya da, tabiat zenginlikleri ve toplum çeşitliliği bakımından önemli bir coğrafyaya sahiptir. Yerleşiklik ağır basmakla birlikte insanlar yaylak-kışlak düzeni içinde hayvancılık yaparak da geçimlerini sağlarlar. Akdeniz, Karadeniz, Adalar Denizi, Kızıl Deniz, Hint Denizi ve Atlas Okyanusu gibi denizciliğe uygun bir imparatorluk alan üzerinde yurt tutan Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu imparatorluk, Orta Avrupa ve Balkanları, Kırım ve çevresini, Kafkasya, Arabistan ve Mısır ile Kuzey Afrika'yı kapsamına almış bir genişliğe sahip olmuştur. Ancak arada Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Türk ve Mogul imparatorluğu sınırları çok daha büyük olmuştur. Ancak o, kısa zamanda dağılmıştır. Önavrasya Türk imparatorluğu <Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı> yönetimi bu topraklar <Orta Avrupa ve Balkanlar dahil> ve coğrafya üzerinde hükumranlığını XVIII. Yüzyıla kadar büyük ölçüde korumuştur. Yıkıntıdan ise, yeniden dirilmeyi ve şimdiki sınırlarına çekilip yaşamayı başarmıştır. Bu başarı yine özüne dönerek, Cumhuriyet rejimini kurarak sağlanmıştır. Yine Asya ve Avrupa toprakları üzerinde yürüten tarihlerini ikinci ana yurtlarında sürdürmektedirler.

e. Afrika-Avrasya. Bu adlama Türk tarihi ve coğrafyası açısından yine kadim efsanevi tarih ile bağlı denebilir. Mısır, bu adlama için bir mihenktaşı işlevi görür. Türklerin bu kuşak üzerinde 15-35 kuzey enlemleri içinde yer alan topraklar, Afrika-Avrasya coğrafyası sınırlarını belirler. Tabii, doğa ve iklim, toplumların yaşam alanları çeşitlik gösterir. Coğrafyanın gösterdiği fizik özelliklere göre yaşam biçimleri değişiklikler gösterse de, genelde sıcaklığı yüksek, yerleşikliğin etkin olduğu bir bölgedir. Türklerin pek sevdiği, yaşamayı tercih ettiği bir yaşam kuşağı olduğu söylenemez. Kuzey Afrika'nın Mısır'dan itibaren Akdeniz kıyı şeridi <Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas>, Sudan ve Habeşistan Türkler için ağırlıklı yaşam alanlarına sahip olmuştur. Bugün bile bu alanlarda hatırı sayılır bir Türk nüfusu varlığı mevcuttur.

Kısaca belirtmek gerekir ise, kadim Türk tarihinin cereyan etmiş olduğu eski dünya toprakları, kadim Türk coğrafyası 15-75 kuzey enlemleri arasında yer alan topraklardan ve tabiat dokusundan oluşmuştur, denebilir. Fakat, tarihin akışı bakımından daha çok 34-60 enlemleri arasında yer alan geniş coğrafya üzerinde yurt tutup zaman zaman dünya düzeni kurmaya muvaffak olmuşlardır. Türklerin yaşadığı ve düzen kurduğu topraklar üzerine kısaca ve çok ana hatları ile kadim bir Türk coğrafyası tanımlaması yapılması ve üzerine Zeki Velidi Togan tarafından öne sürülen ve öğrencisi N. Atsız'ın da desteklemiş olduğu iki yurtlu Türk tarih macerasının yerleştirilmesi kolaylaşmış olacağı kanısındayım. Bu tarih görüşü, Türkler için en özgün tarih görüşüdür ve tarihimizi doğru anlamak ve açıklamak açısından ben de bu tarih görüşünü takip etmekteyim.

III. Türkler ve Tarih

Tarihin ne zaman başladığı konusunda ileri sürülen bir yığın görüş olsa da, tartışmaların sürdüğü düşünülür ise, doğru denebilir bir yargı üzerinde birleşildiği söylenemez. Ortadoğu toplumlarının efsanelerinde yer alan yaratılış ve türeyiş efsanelerine bakılacak olur ise, Adem ve Havva'dan doğup insanların dünyaya yayıldığı anlaşılabacaktır. Fakat, efsane anlatıları Tanrı buyruğuna aykırı. Tanrı, 'Ben sizleri boy boy, kavim kavim, renk renk yarattım' sözüne Emevi propagandistleri uymuyor. Oysa burada Tanrı, çoklu yaratılıştan açıkça söz etmektedir, tevil götürmez gerçeklik budur. Ortadoğu efsaneleri gerçeği yansıtmıyor. Ortadaki çoğalma benzetmesi bu açıdan dişi ve erkek anlamları ifade eder ve tekile işaret etmez.

Türklerin yaratılışında 'kişioğulları' ile 'Törük' sözleri önemlidir. Soyağaçlarında Törük>Türük>Türk adı ilk kişioğulları kağanı, beyi veya yol göstericisi gibi algılandığı

anlaşılmaktadır. Tanrı katına çıkarılmış, çıkmış kişi, kişiöğulları üzerine Tanrı'dan aldığı türlü yetkiler ile kağan olup onları düzene koyup yönetirmiş. Bu geleneğin<inanç kurumunun> bilinçli biçimde VIII. yüzyıla kadar kesintisiz korunduğu anlaşılmaktadır. Türk tarihi kişiöğulları ve Törük>Türk kağan ile başlar, diyebilirim.

Ancak, kişiöğullarının yeryüzüne yaratılıp türeyip yayılmasına bir başlangıç ne zaman ortaya çıkmıştır, diye sorulacak olursa doğal bir yaklaşımdır. Şöyle denebilir: Önceden yaratılmış kişiöğulları ruhları bedenlenip yeryüzüne, yerkürenin her yanına indirildiğinde insanlık tarihi başlamıştır. Teolojik açıdan sorulacak soruya bu yanıt doğrudur. Ancak, kimi efsaneler, dünyanın yedi kez yıkılıp yeniden kurulduğuna dair efsane anlatılarında yer alan bilgiler ise, kişiöğullarının mirasçısı olduğumuz türe erişinceye kadar yedi aşama geçirilmiş olduğu da söylenebilir.

Bilimsel araştırmalar, arkeolojik bulgular ışığında ise, insan türünün yaratılış tarihi diye algılanan 10.000 yıllık bir süreç ileri sürülebilir. Ancak, bunun beş bininci yılından itibaren kişiöğullarının aralarında toplumlaşmaya başladığı, toplumların ve iletişim dillerinin ve onların gramerlerinin ortaya çıkmaya başladığını tahmin etmek yanlış olmaz sanırım. Kişiöğullarının kendilerine iletişim kuracakları gramer yapılarını bulması, kurgulaması ve anlaşılır duruma getirmesi uzun bir zaman alsa gerektir. Beşbin yıllık bir zaman dilimi içinde yaşanan deneyimler ve ikinci beş binden itibaren kendini gösteren gelişmeler ışığında her toplum kendi kimliğini, konuştuğu bir iletişim dilini kazanarak tarihte yol almaya başladığı söylenebilir. Dünyada konuştuğu dilin seslerini imlere yükleyip yazı sistemi kuran Sumer kavminin Türk dilinden ödünçleme yapacak bir yakınlıktan kopup iki ırmak arasına gelip yerleşmesi şaşırtıcı benzer bir yere, iki ırmak arasına gelip yerleşmesi ilginçtir.

Dil bakımından her iki dil eklemeli yapıdadır. Yerleşme açısından kopup geldikleri yere benzer yerlere yerleşmek Türklere de özgü bir yerleşim biçimidir. Türkler, yaşadıkları yerlerin adlarını da yerleştikleri yere taşıyıp oraları kendileri için yaşanır, bilinir yere dönüştürme alışkanlığını binlerce yıl korumuştur. Yazının bir anda ortaya çıkmadığı, ödünçleme yapılan eski yurtlarda bilindiği de akla gelmektedir. Şimdilik kanıt bulunamayışı kullanılan malzemenin farklılığında, o yüzden toprağa karışıp gitmiş olması ile, veya yeterince arkeolojik kazı olmadığı gibi nedenlere bağlanabilir.

Türklerin kadim zamanlarda eski dünya üzerinde yayılması konusunda Zeki Velidi Togan tarafından 'Umumî Türk Tarihine Giriş' adlı eserinde değinilmiştir. Kadim zamanları takip edecek filoloji ve tarih bilgisine sahip Zeki Velidi Togan'ın yazdıkları dışında ortaya konmuş yeni bir bilgiye tesadüf edemedim. Tarih ve filoloji birlikte yürümelidir. Bugün buna dilbilimi<lenguistik> de eklenmiştir. Tarih derken, aynı zamanda Semantik'in içerdiği bilgi alanlarının her birine mensup malzemenin de çalışılması burada vurgulanmaktadır. Dilin tarihinden, tarihi süreçlerindeki dönemeçleri, değişimleri filoloji ile anlarız.

Türklerin yeni zamanlar tarihi XI. yüzyıla kadar büyük ölçüde Merkezi Avrasya üzerinde cereyan eder. Önavrasya üzerine zaman zaman Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden inilmiş ve Orta Avrupa topraklarında, Karadeniz kuzeyi bozkırlarda birbirini kovalayan yönetim yapıları oluşturmuşlardır. Fakat, XI. yüzyıldan itibaren Önavrasya toprakları üzerine yeni bir yurt kurmak üzere geldiklerinde, amaçlarını gerçekleştirmişlerdir. Kurdukları yeni yurt topraklarından genişleyip benim birkaç hanedanlık ile vücut bulan üç kıta üzerindeki bu imparatorluğa Önavrasya Türk İmparatorluğu adı vermenin daha doğru olacağı görüşümü yinelemek ihtiyacı duydum. Bunlar, Selçuklu, Konya Selçuklu, Beylikle, Osmanlı hanedanlıklarıdır. İmparatorluk korunamadı, yıkıldı ve Cumhuriyet kurularak, Türk adı ve Türk devleti tarihi yürüyüşünü sürdürme olanağı buldu. Yine bu topraklar üzerinde

atalarımızın kurduğu Önavrasya ana yurdu varlığını Önasya ve Rumeli topraklarında sürdürmektedir.

Burada bir beşbin yıllık macerayı anlatmak yerine bu tarih macerasına nasıl, niçin ve nereden baktığımı bu konuşmayla sizler ile paylaşmak istedim. Mimari yapı kurulmuş, çizimleri doğru ise, onu bütün unsurları ile ete kemiğe büründürmek kolaylaşır, sanırım. Togan'ın kurduğu, Atsız'ın paylaştığı ve bizlerin de izlediği mimari, hiç şüphesiz tarih ve filoloji öğrencilerinin işini kolaylaştıracaktır.

Bir milletin tarihi hânedanlıklar tarihi değildir. Türk dili ile konuşanların aynı süreç içinde aynı geniş coğrafya üzerinde kurmuş oldukları devletçiklerin, beyliklerin ve devletlerin tarihi, onları kuranların tarihleri olarak incelenebilir. Ancak, Türk tarihi bağlamında baktığımızda her biri o coğrafya üzerinde Türk egemenliği tarihine ve Türk kültür tarihine sadece birer malzeme olmaktan öte bir anlam taşımazlar. Türk tarihine başkalarının bakış açıları ile bakacak olur isek, tarihimizi anlamak ve açıklamak olanağı ortadan kalkar. Böyle bir duruma fırsat verilmesi yanlış olur, kanısındayım. Monografik eserler gereklidir ve çalışılıp yazılmalıdır. Fakat bu çalışmalar asıl yapılması icap eden bu mimariye yardım ettikleri ölçüde değerlidirler. Hanedanlıkların tarihleri de farklı bir anlama sahip değildir. Bu gerçekler göz ardı edilerek hiçbir toplumun da, Türklerin de tarihi yazılamaz. İşlerin başında olduğumuz düşünülür ise, Türk tarihini güvenilir ve yeterli doğrulukta açıklama sürecine kavuşturmak için çok çalışılması gerektiği açıktır. Bilgi, deneyim, donanım, bilinç<sadece kişide değil, devlet aygıtında da olması icap eder> bu iş için olmaz ise olmaz kuralını önümüze çıkarır. Kevgire dönüştürülmüş yapılar ile her bağlamda nereye varılacağı çıplak göz ile anlatılabilir duruma gelmiştir. Türk tarihine sahip çıkma zamanı gelmiş ve geçmek üzere görünüyör.

IV. Türkler ve Dilleri

Türklerin konuştuğu dilin başlangıcı kişiöğullarının kendilerine seçtiği gramer yapısı ile başlar. Törük adlı ilk kağanları onlara bu dil ile konuşup kuracakları yaşam düzenini anlatmış, buyruklarını vermiş olmalıdır. İlk kağanların Türk kağanlığının X.yüz yıla yakın süren egemenliğinin yıkılıp yerini yeni kağanlıklara bırakmasına kadar geçen süreçte, her biri bir kam olarak Tanrı katına varıp kendisine verilen buyruk, yarlık, küç, bilig ve il kurma yetkisi ile donanıp bodun üzerine kağan olup yönetmişlerdir. Bunlar bir bakıma kendilerini Tanrı yalavaçı gibi görmüş ve bodun da buna göre sözüne bakmış ve davranmıştır. Türk dili bu süreci geçirmiştir.

Türk dili tarihi süreçler içinde beşeri, sosyal ve doğal travmalar ile nerelerden nasıl gelip bu izlenebilir yapıya erişmiştir, bilmiyoruz. Ural ve Altay dil aileleleri ortaya çıkmadan önce aralarında nasıl bir birlik ve iletişim ağı vardı ve hangi gramer yapısı, söz varlığı ve semantik ile anlaşıyorlardı, öğrenilmeye değmez mi? Fonoloji, morfoloji, sentaks yapıları ve özellikleri nelerdi ve nasıl dağılıp iki büyük dil ailesine dönüştüler? Bilinmesi ilginç bir durum ortaya çıkarmaz mı? Avrupa topraklarında bunlar inanç yolu ile değişime nasıl ve ne ölçüde uğradı ve ayrıştırılmalarına etkili oldu ve olmayı sürdürüyor? Avrupa beşiğinin her yerinde yüzyıllar boyu akan Türk kökenli topluluklar ve boylar, nerede nasıl ve hangi boyutlarda karışıp creole diller konuşur konuma geldiler sorusuna yanıt aramak bize ilginç sonuçlar vermez mi?

Altay dil ailesi içinde yer aldığı belirlenmiş Türk dili ile aynı kökene bağlı diller arası ilişkiler ve bunların özellikleri üzerine epeyce çalışma yapıldığı ve aralarındaki bağlar

bir ölçüde anlaşılır duruma getirildi. Ancak, kendi başına Türk dilinin kendi içinde kırılması ve parçalanması üzerine ileri sürülen görüşler henüz aydınlığa kavuştu, denemez.

Tarihin koşulları nedeniyle ortaya çıkan parçalanmalar ve geniş coğrafya üzerinde savrulmalar Türk dilinin kendi içinde yeni biçim ve içerikli yapıların doğmasına yol açmıştır. Acaba bu parçalanma öncesi Türk dili LİR yapısında mıydı? Kırılma sonunda mı ŞAZ Türk dili yapısı ortaya çıktı, yoksa her ikisi henüz mahiyeti güvenilir bir tasarıma ve açıklamaya dayalı farklı bir yapıda mı idi? Bunları bilmiyoruz ama, LİR ve ŞAZ lehçeleri üzerinde gelişmeleri yapılan araştırmalar ışığında daha iyi izlemek olanağı vardır.

Geniş coğrafya üzerinde, özellikle Merkezi Avrasya ve Önavrasya kuşağı üzerinde Türk dilinin bu iki lehçesine bağlı doğan yazı dilleri izlenebilir yazıtlar<metinler> sayesinde daha kolay çalışılabilmekte, özellikleri ortaya konmakta ve değişim nedenleri de açıklanabilmektedir. Merkezi Avrasya yazı dili ve Önavrasya yazı dili uzun yüzyıllar içinde oluşmuştur. Bunlar tarihin ve coğrafyanın getirdiği gelişmeler ve değişim süreçleri gibi değerlendirilebilir.

Bilinçli biçimde Avrupa üzerinde Hristiyanlık birliği ‘ulus’ çıkarları nedeniyle bölünürken yeni topraklara ve toplumlara egemen olma, ele geçen zenginlikleri herkesin kendi topraklarına taşıma çabası, sonuçta ayrı millet, ayrı vatan, ayrı devlet kavramlarına dönük yapıları ve onların hedeflerini inşa etme yoluna girdi. Sosyal ve beşeri bilimler dünyaya ve kendine bu yeni bakış açısı üzerinden bakmaya ve kendine yeni biçim, içerik ve işlevler kazandırmaya yöneldi. Böylece sosyal ve beşeri bilimler, yeni devlet anlayışının politik, ekonomik ve stratejik bir etkin bir aracına dönüştürüldü. Bu çerçevede Türk dili, Merkezi Avrasya Türk dili parçalara ayrıştırılıp yeni kimlikler ile parçalanıp Türk boylarına dağıtıldı. Türk dili üzerine yapılan bu bilinçli parçalayıp etkisiz konuma getirmek elbette işgalci Çarlığın önemli bir yönetimi kolaylaştırıcı bir araç olarak kullanmaya girişmesi sonucu kendini göstermeye başlamıştır.

Önavrasya üzerinde ikinci yazı diline sahip Türk dili coğrafi genişliğini ve derinliğini yer küre üzerinde koruyamadığı süreçte, Merkezi Avrasya Türkleri de işgalci gücün kudreti ile yazı dili birliğini koruyamaz konuma girer. Ancak bu durumdan daha ağır vaziyeti Merkezi Avrasya Türk yazı dili, 1917 Ekim Devrimi ile Sovyetler çağında yaşayacaktır. Türk dili, dilim dilim dilinmiş ve her bir dilimi işlevsiz konuma gelsin diye eğitim süreçlerine özen gösterilmiş ve ana diller yerine Rusça iletişim dili diye Sovyet insanına sunulmuştur. Bu ağır travmalar, yeni etnik kimlikler verme bahanesi arkasına saklanmış asıl hedef için bıkmadan usanmadan yaşatılmıştır. Sonuçta Türkler, birbiri ile ana dillerinde konuşup anlaşılamaz konuma getirilmiştir. Filoloji, etnoloji ve folklor yanı sıra, dilbilimi de büyük ölçüde bir pekiştirici gibi işlev görmüştür. Bugün, Türkler aynı dili konuşsalar bile, konuştukları dil öylesine değişime uğratılmıştır ki, birbirlerini güçlük ve özel çaba ile anlama olanağına sahiptirler. Türklerin yaşamakta olan dil trajedisi bu görünüm içindedir. Nursultan Nazarbayev’den başka hiçbir devlet adamı soruna gereken ciddiyet ile eğildiği söylenemez ve hiç biri yaklaşan tehlikenin büyüklüğünden ya bihaberdir, ya havsalası alamıyor, yahut da aldırıyor, kendi gününü yaşıyor, denebilir.

V. Yeniden Türk Dili İmparatorluğuna ve Çözüm: Türk dilinin geçirdiği tarihi travmalar yanı sıra, daha sonra istila ve ideolojik bilinçli tahribatlar tedavi edilmedikçe, yaraları sağılmadıkça Türk Dili İmparatorluğu etkinliğine kavuşamaz. Türkler, Mogul ve Tatar boyları aynı dili konuşur duruma gelsin diye bir çaba olması, buna göre donanımlı bilim insanlarının yetiştirilmesi ve bu işe elbirliği ile girişilmesi gerekir. Neden bir eser Urga’da yazılıp aynı dil ile İstanbul okuyucusu ile buluşmasın?

Sorun bütün Türklerin, Mogulların ve Tatar boylarının müşterek sorunudur. Türklerin, Mogulların ve Tatarların sorumlu kurumlarını, yetkili makamları, iyi yetiştirilmiş aydın ve bilim adamlarını, sanatçıları, sinema, televizyon, müzik ve benzeri yayın organları birbiriyle uyumlu biçimde çalıştığı, çalıştırıldığı zaman kısa bir sürede çözümlenebilir.

Türk dili fonolojisi, morfolojisi, sentaksi ve semantiği yukarıda saymış olduğumuz dil ve kültür araçları ile paramparça edilmiş ve her parça ötekiler ile uyum kuramaz konuma getirilmiştir. Burada en büyük yardımcı dilbiliminin imkân ve yetenekleri yardımcı olacaktır. Bozulmuş, bilinçli tahrip edilmiş dil yapıları, dilbiliminin teorik ve uygulamalı alanlarına ait yöntemlerden yararlanmak suretiyle tedavi edilebilir. Parçalama yöntemleri aynı zamanda tedavi yöntemlerine dönüştürülebilir. Bölme mekanizmalarının işleyişi anlaşılıp ortaya çıkarılınca, dili eski sağlığına kavuşturma yolları da ister istemez kendini bize gösterecektir. O zaman Sahayeri yazarı, İstanbul'da okunmanın hazzını duymak yanı sıra, 200-250 milyonluk bir okuyucu kitlesine tercümansız kavuşmuş olacaktır. Bir türkü Lena İrmağı kıyısından kopup İzmir'e geldiğinde dinleyici bulacaktır. Yahut bir Kırgız, Kazak, Özbek, Mogul, Tatar, Türkmen, Başkurt, Tatar veya Uygur, Macar ve Karay gibi nice boylar ve toplumlar benim ile aynı şarkıyı söyleyip duyulanacak, üzülecek yahut sevinç duyacaktır. Ogur kavimlerini ve toplumlarını da bu bağlam içinde görmek, dillerini unutarak yaşayanları uyandırıp kendine getirmek de Türk Dili İmparatorluğu kurulma çalışmaları içinde yer alması olmaz ise olmaz kuralı olmalıdır. Türk Dili İmparatorluğu yaşayanların, unutulmuşların, uyandırılmayı bekleyenlerin kucaklandığı bir hüviyet içinde hareket eder yeteneğe ve kapasiteye eriştirilmelidir. Oğuz Kağan ve Çingiz Kağanlarca gerçekleştirilen dil imparatorluğu, bir ideoloji elinde farklı bir dil şemsiyesi altında hayalî bir dünya imparatorluğuna dönüştürülmek istendiyse de ömrü uzun sürmedi ve Türk dili üzerine çöken o karaltı yok olup gitti. Şimdi bence Türk Dili İmparatorluğu yaralarını sarma, iyileştirme çağıdır.

Bu konuşma çerçevesinde sizlere söylediklerimi gerçekleştirecek Türk aydınları, bilim adamları, devlet adamları, sanatçılar ortaya çıktığında ve bu yolu gerçekleştirdiğinde aynı dilde birleşen yeni bir dünya kurulacak, ayrı yönetimler olsa da, herkes Türk dili imparatorluğu altında buluşacaktır. Türk dili o gün gerçek bayramını kutlayacaktır, diye düşünüyor ve o günü kutlayacakları bugünden kutlamak beni mutlu ediyor.

Benim Türk dili ve Türkler ile bağlı çözümüm, görüş ve düşüncelerim ile bunlara bağlı sonuç, yukarıdan buraya kadar ifade etmiş olduklarımdan ibarettir. Tarihin akışının sürmesi için Türk gerekir; Türk'e ise Türk dili gerekir. Bu gerekçe insanı ister istemez böyle bir sonuca getirir.

ELAZIĞ AĞZINDA KULLANILAN HİTAPLAR

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM
Fırat Üniversitesi / Türkiye
nyildirim@firat.edu.tr

Giriş

İnsanların günlük hayatta kullandıkları söz varlığının içinde önemli yer tutan hitaplar, sözlü iletişimin ilk aşamasını oluşturan; kişiler arası ilişkilerin, olumlu ve olumsuz duyguların; saygı, sevgi ve içtenliğin ifadesini taşıyan ögelerdir. Hitap ifadeleri tek sözcükten oluşabileceği gibi birden fazla sözcükten oluşan öbekler halinde de olabilir. Bu ifadelerin öncelikli kullanım amacı karşıdaki kişiyle iletişime geçebilmek için seslenme yoluyla dikkati çekmektir. Hitaplarda vurgu, tonlama ve sesleniş süresi de etkili olarak kullanılır.

Türkçe Sözlük'te “Sözü birine veya birilerine yöneltme, seslenme” (Tanım 1a, 1106) olarak tanımlanan hitaplar, “Verici ile alıcı arasında uyarıcı görevi gören; alıcıyı iletişim ortamına çeken; duruma bağlayan ve cümleler arasındaki anlam ilişkilerini belirgin hâle getiren seslenmeler ve seslenme öbekleri”dir (Alyılmaz, 34). Hitap kullanımı iletişim kurulacak kişiye ya da topluluğa, iletişim sebebine ve bağlama göre değişiklik gösterir. İnsanlar arasındaki yakınlık, sevgi, saygınlık, samimiyet, ciddiyet, öfke ve sitem hitapları şekillendirir. Dolayısıyla hitaplar duyguların sözcüklere bürünmüş hali olarak kabul edilebilir.

“Bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden çok az ayrılan yerel konuşma biçimleri” (Korkmaz, 67) olan ağızlar, sözcüklerin yerel söyleyiş özelliklerini yansıtır. Ağızlara ait yerel söyleyiş özellikleri yöreye ait dil ve kültür öğelerini barındırır. Kişiler arası iletişim kültürünün ürünleri olan hitaplar da ağızların söz varlığı içinde yer alan önemli dil birlikleridir. Türkiye Türkçesi ağız bakımından zengin bir dildir. Elazığ ağızı, Türkiye Türkçesinin önemli ağızlarından biridir. Bu ağız kullanılan yerel dilin fonetik özelliklerini ve yörede yaşayan insanların kültürünü gösteren dil malzemesi ile doludur. Kişiler arası iletişimin vazgeçilmez unsuru olan hitaplar/seslenme ifadeleri de Elazığ ağzının söz varlığı içinde yer alan dil malzemesinin bir bölümünü kapsamaktadır.

Elazığ ağzında kullanılan hitaplar cinsiyete ve hitap edilen kişinin yakınlık, samimiyet, akrabalık, saygı derecesine göre şöyle sınıflandırılabilir:

1.Kadınlara Yönelik Hitaplar

Elazığ ağzında kadınlara yönelik olarak kullanılan hitaplar seslenilen kişiye göre çeşitlilik arz etmektedir. Anne, eş/sevgili, kız evlat, kız kardeş, abla, hala teyze gibi iletişime geçilen kadınlara hitaben farklı seslenme ifadeleri kullanılmıştır. Seslenme ifadelerinin içerdiği duygular, ifadeyi oluşturan sözcükler, hitap sözcüğüne getirilen ekler kadınlara karşı bakış açısının, toplum içinde kadınların yerinin ipuçlarını vermektedir.

Kadınlara yönelik kullanılan hitaplar, hitap edilen kişinin aile içindeki yerine ve sosyal ilişkilerdeki konumuna göre şöyle sıralanabilir:

1.1. Anneye Yönelik Hitaplar

Annelik, kadının en önemli görev başlıklarından biridir. Bu kutsal görevin doğurduğu sevgi, şefkat, acıma, sahiplenme, koruyuculuk vb. duygular bir annenin ömrü boyunca çocuğunun üstüne titremesini, onu en iyi ve doğru şekilde hayata hazırlamasını sağlar.

Kız veya erkek çocuğunun kendisini dünyaya getiren, her türlü zorluğa katlanarak büyüten annesine yönelik kullandığı hitap ifadeleri bulunmaktadır. Bu hitaplarda genellikle içtenlik, sevgi ve minnet duyguları ağır basar. Anneye seslenmek için kullanılan hitaplarda “ana” sözcüğünün yöredeki farklı söyleniş biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Hitap sözcüğüne “-cAğIz”, “-m”, “-ş” eklerinin getirildiği ve bu eklerin yardımıyla anneyi sahiplenme, anneye sevgiyle yaklaşma, merhamet besleme gibi duyguların hissedildiği ifadeler oluşturulmaktadır.

aba (Buran, İlhan, 1), ana (Buran, 183), anacağız (Günay, 317), analı: (Buran; İlhan, 6), ane (K1), aney (K4), aniko (Sunguroğlu, 303), anış (K6), ano, anoş, anuko, anukom, (Topal, 11), ate (Buran; İlhan, 9), nene (156) hitapları Elazığ ağzında kız ve erkek çocukların annelerine hitaben kullandıkları seslenme ifadesi örnekleridir.

1.2. Eşe/Sevgiliye Yönelik Hitaplar

Eşi/sevgiliyi çağırmak; ona aşkı, sevgiyi ve kalbî duyguları ifade etmek amacıyla kullanılan hitaplarda benzetme ögelerine sıkça başvurulmuştur. Benzeyen ögesi sevgili olan bu ifadelerde kendisine benzetilen unsurlar sevgilinin fiziksel özelliklerine, sevilenin gözündeki değerine, vazgeçilmez oluşuna, davranış ve hareketlerine göre farklılık göstermektedir.

Sevgilinin fiziksel özelliklerine göre kullanılan hitaplara örnek olarak *bahçenin katmer gülü (Turhan, 84), ceylan gözlüm (Memişoğlu, HA; 119), elmasım (Memişoğlu, HA; 126), esmerim (Memişoğlu, HA; 75), ey benim gonca gülüm (Azar, 158), ey benim sarı gülüm (Azar, 158), ey güzel (Memişoğlu, HA; 21), ferik (Buran, İlhan, 72), fidan boylum (Azar, 230), gara gözlüm (Buran, 173), gözüm (K9), gül yüzlü yavrum (Turhan, 206), gül yüzlüm (Azar, 117), hoş bakışlım (Turhan, 115), humar gözlüm (Sunguroğlu, 82), inci dişlim (Turhan, 115), kalem kaşlım (Turhan, 115), kecliğim (Azar, 227), körpe kuzum (Memişoğlu, HA, 98), meleşim (Azar, 228), saçı sümbülüm (Memişoğlu, HA; 63), sırma saçlım (Turhan, 115), suna (Çetindağ, 299), suna boylum (Azar, 227), yavru kuşum (Memişoğlu, HA, 100)* verilebilir. Sıralanan örneklerde sevilen, eş/sevgili olarak benimsenen kadına yönelik hitaplarda gül, sümbül, melek, elmas, inci gibi görünüş olarak güzel; paha bakımından değerli varlıkların kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Vazgeçilmez olan, hâl ve hareketleri ile seveni kendisine bağlayan, taşıdığı değere bağlı olarak el üstünde tutulan kadına; *âfât-ı devran güzelim (Memişoğlu, HA; 145), başımın tacı (Memişoğlu, HHB; 127), can balam (Memişoğlu, HHB; 170), can ilacı (Turhan, 85), canımın canı (Azar, 185), cicom (Turhan, 196), ciğerimin köşesi (Turhan, 85), dilber (Memişoğlu, HA; 73), dudum (Memişoğlu, HHB; 151), dünyalar güzeli (Demirbağ, Uğur, 27), göynümün gövercini (Memişoğlu, HHB; 113), gözüm (K5), gözüm bebeği (Memişoğlu, HA; 133), gözünü sevdiğim (Memişoğlu, HA; 121), iki gözümün nuru (Turhan, 169), mest-i nazım (çok nazlı, naz sarhoşu), (Turhan, 161), nazlı dilber (Sunguroğlu, 84), nazlı yârim (Memişoğlu, HA; 81), ömrümün baharı (Turhan, 126), ömrümün varı (Memişoğlu, HA; 74), sultanım (Demirbağ, Uğur, 114) şeklinde hitap edilmiştir. Bu hitaplar yapı itibarıyla genellikle sözcük grupları şeklindedir. Seslenme ifadelerinde insan yaşamı için hayati önem taşıyan unsurlar kullanılmıştır.*

Elazığ ağızında eşin/sevgilinin güzelliğinin, kıymetinin ve vazgeçilmezliğinin merkezde olduğu hitapların dışında kadının annelik vasfına ve evin gelini/hanımı olma durumuna uygun seslenme örneklerine de rastlanmaktadır. *Aileceğiz (Günay, 104)*, *anom (Sunguroğlu, 155)*, *arvat (Buran, İlhan, 8)*, *avrad (Topal, 12)*, *kadın (Günay, 81)*, *bizim avrat (K1)*, *bre :atun (Hangün, 150)*, *çocuklarımin anası (K8)*, *esgetek/esgötek (Buran, İlhan, 27)*, *garı (Topal, 31)*, *kari (Topal, 43)*, *gari (Buran, 83)*, *gelin (Memişoğlu, HA; 74)*, *hanımım (Günay, 90)*, *hanım sultan (K5)* *hatun kişi (K8)*, *hatun/hatunum (Güler, 74)*, *kurban (Memişoğlu, HHB; 121)*, *nane gelin (Memişoğlu, HHB; 169)*, *perişan (K1)*, *sevdiğim (Azar, 184)*, *sevgülü (Topal, 59)*, *uşağ (K1)*, *yahu (221)*, ifadeleri, kadına kocası tarafından yöneltilen seslenmeleri örneklemektedir. Evin hanımı sultan/hatun gibi önemli kavramlarla anılmakta bu durum kadına verilen öneme işaret etmektedir. Bu grupta aynı hitabın farklı söyleniş şekilleri, Elazığ ağızının fonetik özelliklerine göre ifade edilmiştir.

Eş/sevgiliye seslenmek için kullanılan ancak anlam alanı itibariyle olumsuzluk içeren sözcüklerden kurulu hitaplar da bulunmaktadır. Sayısı az olan bu hitapların tespit edilenleri şunlardır: *ey bahtı kara (Memişoğlu, HA; 34)*, *hey hizmetkâr çehreli (Azar, 126)*, *kâfirin güzeli (Memişoğlu, HA; 73)*, *kaşık düşmanı (K5)*, *başımın belası (Gülensoy, Buran, 148)*, *yosmam (Memişoğlu, HHB; 114)*, *zalımın gızı (Gülensoy, Buran, 94)*, *zalim (Turhan, 169)*. Kullanılan hitaplarda kadın olumsuz bir varlık olarak düşünölmekten ziyade ona sitem duyulduğu vurgulanmaktadır. Örneklerin azlığı, yöre halkının kadına bakış açısı hakkında bilgi vermekte, kadının toplumdaki yerinin ve durumunun iyi olduğunu gözler önüne sermektedir.

1.3. Kız Çocuklarına Yönelik Hitaplar

Kız çocuğuna yönelik hitaplar Elazığ ağızında kız evlada, ahlaya, kız kardeşe, kız yeğene ve toruna seslenmek için kullanılan hitapları içine almaktadır. Bu hitaplar ebeveynler, aile bireyleri ve akrabalar tarafından çoğunlukla çağırma, ikaz etme amaçlıdır. Kız çocuğuna karşı hissedilen sevgi, şefkat, acıma, öfke vb. duygular da seslenme ifadeleriyle somutlaştırılmıştır. “Kız, yavru, çocuk” sözcükleri ve bu sözcüklerin yerel söyleniş şekilleri hitaplarda en sık kullanılan öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kız çocuğuna yönelik hitaplar arasında en çok örneğe sahip olan tür annenin kızına seslenirken ya da onu severken söylediğı hitap türüdür. Örneklerin diğeri hitaplara oranla fazla olması anne-kız ilişkisinin kız çocuğunun diğeri aile bireyleri, akrabaları ve çevresi ile olan ilişkilerine göre daha yakın, içten ve karşılıksız sevgi içermesiyle ilişkilendirilebilir. Bir annenin en çok sevdiğ-i varlık şüphesiz kendi canından bir parça taşıyan çocuğudur. Anne kızına hitap ederken *ana gızım (Tunç, 4)*, *anasının menekşesi (Görkem, 96)*, *annesinin guzususu (Görkem, 100)*, *anoşum (K7)*, *başımın belası (Görkem, 79)*, *gınalı gızım (Tunç, 84)*, *güzel kızım (Özen, 38)*, *hu hu hu guşum (Görkem, 98)*, *ipek saçlı can kızım (Görkem, 84)*, *melek yüzlü kızım (Özen, 38)* ifadelerini kullanır. Anne kızına seslenirken aynı zamanda onu övmekte, kızının güzelliğine ve değerine dair sıfatlara yer vermektedir.

Baba ise kızına Elazığ ağızında çok yaygın olarak kullanılan *anoşum (K1)*, *çağam (Topal, 18)* sözcükleriyle seslenir.

Çoğu zaman annenin sağ kolu olan, gerektiğinde evin ve kardeşlerin emanet edildiğı ve sorumluluk yüklenen ablanın en çok sevdiğ-i, dertlerini paylaştığı, nazının geçtiğı kişi genellikle kız kardeşlerdir. Abla-kardeş arasındaki güçlü bağ, günlük hayatta iletişim kurulurken sıkça başvuru olan hitaplara da yansımış *bacıkö (K3)*, *baci (Buran, İlhan, 13)*, *can*

bacı (Demirbağ, Uğur, 42), *can kardeş* (Demirbağ, Uğur, 42) ifadeleri ablanın kız kardeşine yönelik olarak kullandığı yapıları Elazığ ağzına kazandırmıştır.

Ağabeyin kız kardeşi için kullandığı *baci* (Buran, İlhan, 13), *ey saçtı buçuk* (Günay, 103), *mi:o* (K8) hitapları az da olsa kullanılan seslenme yapılarıdır.

Hala, teyze, amca, dayı; yeğenine *cücüğüm* (Tunç, 17), *kuzum* (K10), *meleşim* (K2), *bızdığım* (K6) diyerek sevgisini belli eder.

Anneanne/babaanne ve dedelerin vazgeçilmezi torunlarıdır. Torunlar onların hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu sosyal bağın yarattığı duygular torunlar için kullanılan hitaplarda kendini göstermektedir. Anneanne/babaanneler torunlarına *anam* (K7), *gurban* (Güler, 70), *pambuğum* (K4), *çiçeğim petegim* (K9); dedeler de *emoşum* (K1), *:ırik* (*eski ayakkabı*) (K1), *yavrigim* (K3), *yavrum yavrusu* (K8) diyerek seslenirler.

1.4. Akraba Kadınlara Yönelik Hitaplar

Kan bağı ile birbirine bağlı olan ve nişan, evlilik gibi sosyal hayatın geçiş devreleri sonucunda aile fertleri arasına katılan bireyler akraba sözcüğünün kavram alanını oluşturur. Kadın akrabaların aile içindeki durumuna göre aldığı adlar arasında yaygın olarak kullanılanlar babaanne, anneanne, teyze ve haladır. Kayınvalide, görümce, elti, yengeye yönelik hitapların kullanımı daha azdır. Bu kişilere hitaben kullanılan seslenme ifadelerinde genellikle özel kalıpların değil geleneksel akrabalık adlarının tercih edildiği görülmektedir.

Anneanne/babaanneye hitaben *goddik* (K10), *nene* (Tunç, 66), *nina* (K6); teyzeye hitaben *diyeze* (Tunç, 19), *eze* (Topal, 27); halaya hitaben *bibi* (Buran, İlhan, 21); kayınvalideye hitaben *hanım anne* (Sunguroğlu, 269); görümceye hitaben *görüm* (Buran, İlhan, 93), *hanım abla* (K3); yengeye hitaben *gelin bacı* (Buran, İlhan, 84), *:aççuk* (Kısaparmak, 66), *inci* (Kısaparmak, 70); eltiye hitaben *küçük hanım* (K3) kullanılır. Eşlerin anne ve babalarının birbirlerine göre durumunu ifade eden dönürlere yönelik olarak kullanılan seslenme ifadesi de *:mamı* (K7)'dir.

1.5. Diğer Hitaplar

Kadınların komşuluk, arkadaşlık ilişkileri çerçevesinde sözlü iletişime geçmek için başvurdukları hitaplar vardır. Bu hitaplar kadınlar arasındaki anlaşma şeklinin, samimiyetin, yakınlığın seviyesinin ve yaş farkının ipuçlarını taşır. Kadınlar arasında kullanılan bu tür seslenme örneklerinde aynı zamanda karşılıklı saygının izleri de sezilir.

Genç kadınların kendilerinden yaşça büyük kadınlar için kullandıkları hitaplar “nine, kadın, ana” sözcükleri ile kuruludur. Bu hitaplar kişiye olan hürmetin, onun anne konumunda kabul edildiğinin işaretidir. *Ana kadın* (Memişoğlu, HA; 91), *anakarı* (Buran, İlhan, 6), *anam* (Günay, 82), *ecu nina* (Sunguroğlu, 303), *hanım ninem* (Azar, 139), *nene garı* (Buran, İlhan, 156), *nene kadın* (Günay, 229), *nina* (K6), *pirè* (Demir, 104) hitapları yaşlı kadınlara seslenmek için kullanılan ifadelerdir.

Kalıplaşmış seslenme ünlemleri ile birlikte kullanılan *heyy hanımlar* (Tunç, 23), *huu bacım* (Tunç, 23), *ke bacım* (Tunç, 6), *kele* (Buran, İlhan, 127) genellikle yaşları birbirine yakın olan kadınlar arasında kullanılır. Kadınların bulunduğu topluluğa hitaben yapılan konuşmalarda tercih edilen *güzeller* (Memişoğlu, HA; 53) ise yaygın söyleme sahip bir hitap örneğidir.

Kimi hitaplar yaşı küçük, yaramaz, hareketli, söz dinlemeyen kişilere seslenme gayesini taşır. *Cadaloz* (Topal, 16), *cimcime* (Topal, 18), *keçik* (Topal, 45), *lıkke* (Buran,

İlhan, 144), *vırre* (*Gülensoy, Buran, 239*) bu tip seslenmelere örnek olarak verilebilir. Bu hitap örneklerinde karşı tarafa duyulan sevgiyle karışık öfkenin yansıması vardır.

2. Erkeklerle Yönelik Hitaplar

Elazığ ağzı, erkeklerle yönelik kullanılan hitap şekilleri bakımından da zengin bir ağızdır. Kadınlarda olduğu gibi erkeklerde de hitap ifadelerini belirleyen ölçütler vardır. Yaş, aile içindeki konum, akrabalık ilişkisi, saygı, sevgi ve şefkat derecesi, sosyal yakınlık hitap ifadelerinin sınırlarını çizen başlıca ölçütlerdir. Söz konusu ölçütlere göre yapılan sınıflandırma şöyledir:

2.1. Babaya Yönelik Hitaplar

Baba; ailenin soyun atasıdır. Ona karşı duyulan sevgi çoğunlukla saygıyla karışık korku da içerir. Elazığ ağzında babaya hitaben kullanılan seslenme ifadeleri *ata baba* (K1), *babacağızım* (*Günay, 113*), *babo* (*Hangün, 183*), *keko* (K4)'dur.

2.2. Eşe/Sevgiliye Yönelik Hitaplar

Toplumun en küçük sosyal yapısı olan aile kurumunun temelini oluşturan taraflardan biri erkektir. Erkek, yaratılışı itibarıyla gücü elinde bulunduran, ailesini korumak ve ona bakmakla yükümlü olan taraftır. Eş/sevgili konumundaki erkeğe yönelik kullanılan hitapların arka planında kuvvet, fiziksel görünüm ile evin babası, kadının kocası gibi görev başlıkları bulunmaktadır.

Babayiğit (*Günay, 287*), *demir yürekli yârim* (*Azar, 183*), *ey yiğit* (*Demirbağ, Uğur, 114*), *igir* (*Buran, İlhan, 119*) gibi seslenme örneklerinde erkeğin güçlü oluşuna vurgu yapılmaktadır.

Kadın, kendisiyle bir ömrü paylaşmak için yuva kuran kocasını saygı ve sevgiden ötürü, evini çocuklarını kollama, onları düşünme vasfından dolayı ağası, efendisi olarak görür ve kendisine *sultanım*, *hatunum* hitaplarıyla seslenen kocasına *beg oğlu* (*Gülensoy, Buran, 189*), *benim ağam iki gözüüm* (*Azar, 209*), *bizim efendi* (K4), *bizim herif* (K9), *çocukların babası* (K6), *efendim* (*Azar, 152*), *begim* (K7), *iki gözüüm ah efendim* (*Azar, 204*) şeklinde karşılık verir. *Adam* (*Günay, 79*), *gişi* (*Topal, 34*), *herif* (*Topal, 39*), *kocacağızım* (*Günay, 104*) gibi cinsiyete dayalı adların oluşturduğu hitaplar Elazığ ağzında kadınların eşleri için en çok kullandıkları ifadelerdir. Huyu, karakteri nasıl olursa olsun onu kabullenen kadın *eşgi datlı bizim bağın goruğu* (*Tunç, 61*) hitabıyla hem seslenir hem de eşi ile ilgili düşüncesini üstü kapalı iletmiş olur.

Eşin/sevgilinin kadının gözünde taşıdığı değeri ifade eden ve onun dış görünüşü ile ilgili izlenimlerini kattığı hitaplar *gözüm bebeği* (*Memişoğlu, HA; 133*), *gözümün ışığı* (*Tunç, 91*), *gözümün nuru* (*Güler, 76*), *mahlenin yakışığı* (*Azar, 125*), *şeker oğlan* (*Memişoğlu, HA; 77*), *teze civan* (*Tunç, 84*)'dır.

Yapılan derleme çalışmalarında ve taranan kaynaklarda eş/sevgiliye karşı kullanılan olumsuz anlamlar taşıyan sözcüklerin yer aldığı hitaplara rastlanmamıştır. Bu durum ataerkil toplumlarda kadının erkeğe bakış açısının ve erkeğin sahip olduğu statünün bir yansıması olarak düşünülebilir.

2.3. Erkek Çocuklarına Yönelik Hitaplar

Elazığ ağzının söz varlığında oğul, ağabey, erkek kardeş, yeğen ve torun gibi ailenin erkek bireylerine seslenmek amacıyla kullanılan hitap örnekleri de mevcuttur. Bu örnekler

hitap edenle hitap edilenin vasıflarına göre çeşitlilik ve değişiklik göstermektedir. Bu husus erkek çocuğuna yönelik hitap yelpazesini genişletmektedir.

Erkek çocuğuna yönelik hitaplarda duygusal yoğunluğun en fazla olduğu zengin ve etkileyici seslenme kalıpları, anne ve babanın oğula hitaben kullandıkları ifadelerdir. Karşılıksız sevgi, evladı her şeyin üstünde tutup sakınma, fedakârlık, benimseyip sahiplenme kötülüklerden koruma düşüncesi hitaplara yansır.

Ay oğul (Demirbağ, Uğur, 25), bütün ömrümün çiçeği (Görkem, 74), canına canımı verdiğim oğul (Görkem, 91), e benim yavrum yumurcak (Görkem, 74), e paşama (Görkem, 79), evimin ışığı (Demirbağ, Uğur, 25), ey göz bebeği (Görkem, 74), güzel bebeğim (Görkem, 87), oy anası kurban (Günay, 324), şirin meleğim (Görkem, 87), tosunum (Görkem, 79), yüreğimin çağası (Görkem, 92) örnekleri annenin oğluna yönelik kullandığı hitaplardır. Sıralanan hitaplarda erkek evlat melek, çiçek vb. varlıklarla eş tutulmuş; paşa, tosun vb. güç timsali sözcüklerle anlatılmış böylece annenin oğluna karşı hissettiği sonsuz sevgi hitaplar aracılığıyla somutlaştırılmıştır.

Babanın oğlu için kullandığı hitaplar, annenin oğlu için kullandığı hitaplara oranla oldukça sıradan ve yaygın ifadelerdir. *Çağam (Topal, 18), evladım (Güler, 16), oğlum (Güler, 22)* hitapları ise geleneksel ve klasik seslenme şekillerini örneklemektedir. *Aslanlarım kaplanlarım (Günay, 319)* hitabı ile de kuvveti çağrıştıran hayvanların adlarıyla kurulmuş, erkek çocuğun kız çocuğundan fiziksel güç bakımından farklı olduğu hissettirilmiştir.

Dede, torununu çağırırken *cücüğüm (Tunç, 17), bızdık (Topal, 14), ciger (Buran, İlhan, 31), çeto (Güler, 133), dede gurban (Tunç, 51), gadan alam (Güler, 143), kutigim (Tunç, 50), küçük beg (K8) öğünde ölem çağam (Tunç, 66), ula itin enüğü (Tunç, 73), uşa: (Topal, 66)* tarzında hitaplar kullanır. Dedenin torununu severken ya da ona seslenirken söylediği bazı hitaplarda; kutik (köpek yavrusu), cücük (tavuk yavrusu, civciv), enik (kedi, köpek yavrusu) gibi Elazığ ağzında kullanılan hayvan adlarının yer aldığı dikkati çekmektedir. Bu adlar hayvanların sevimli yavruları için kullanılmakta olan yerel sözcüklerdir. Hitaplarda söz konusu sözcüklerin yer alması, torunun küçük oluşuna ve sevimliliğine gönderme yapmaktadır.

Elazığ ağzında ağabey, erkek kardeşine *bıra (Buran, 101), bozo (Topal, 15), can kardeş (Demirbağ, Uğur, 42), gardaş (Buran, 85), gekko (Özen, 73), kako (Topal, 43), keko (Topal, 44), peppo (Özen, 73), vulan (Topal, 68)* ifadeleriyle hitap eder. Derin bir saygı ve içten bir sevgi ile ağabeyine bağlı olan kız/erkek kardeş ise *abe (Buran, 1), ağa (Buran, İlhan, 1), ağabey (Günay, 375), çeçe (Buran, İlhan, 38), gakgo (Buran, İlhan, 78), gakgoş (Buran, İlhan, 78), tata (Topal, 63)* hitaplarını kullanarak büyüğüne seslenir.

Dayı, amca, hala veya teyzelerin yeğenleri için kullandıkları hitaplar sayı olarak diğer hitaplara göre daha azdır. *Yeğen (Memişoğlu, HA; 91), gardaşımın oğlu (K1)* bu tür hitaplara verilecek sınırlı sayıda örneklerdir.

2.4. Akraba Erkeklerle Yönelik Hitaplar

Dedeye, amcaya, dayıya veya amcanın/dayının/halanın/teyzenin çocuklarına, enişteye seslenirken kullanılan hitapların kullanımı yaygın ancak sayısı azdır. Bu gruba giren ve kullanımı yaygın olan hitaplar şunlardır: amcaya *emi/emmi (Topal, 26), kaka (Buran, İlhan, 123), tata (Gülensoy, Buran, 238)*; amcanın oğluna *emioğlu/emmoğlu (Tunç, 59)*; dayıya *halo (Demir, 103), kaka (Buran, İlhan, 123), tata (Gülensoy, Buran, 238)*; dedeye

dede (K1), hacı dede (K10), pamuk dede (K2); enişteye enişte bey (K7); kayınpedere bey baba (K3), çocukların dedesi (K10), efendi baba (K1), hacı baba (K5).

Sıralanan örneklerde amca ve dayı için ortak hitapların kullanıldığı görülmektedir.

2.5. Diğer Hitaplar

Genellikle erkekler arasında kullanılan hitaplar, bu gruba girmektedir. Hitap ifadelerini; yaş ve hitap edilen kişi sayısı belirlemektedir.

Yaşça büyük olan erkeklerin küçüklere hitaben kullandığı hitaplar *bey oğlum (Gülensoy, Buran, 106), boro (Gülensoy, Buran, 232), bre derbeder (Güler, 44), çolle (Topal, 21), ey evlad-ı resul (Güler, 51), gobel (Buran, İlhan, 90), oğul (Günay, 227), ula oğlum (Hangün, 153), ulan kerata (Hangün, 255), ya ay canım (Demir, 27)ya çocu: (Demir, 30), yegenim (Tunç, 92) fosso (K1), baboş (K8)* şeklinde sıralanabilir.

Yaşça küçük olan erkeklerin büyüklere hitaben kullandığı hitaplar *ağa (Buran, 158), efendi (Görkem, 149), efendi baba (Görkem, 156), :eci (Topal, 38), ihtiyar (Buran, 162), ihtiyar baba (Günay, 340), pirig (Buran, İlhan, 172)*'tir.

Erkeklerin bulunduğu kalabalık bir mekânda topluluğa seslenilirken *baba erenler (Hangün, 157), cömeat (Tunç, 9), efendiler (Tunç, 10), gardaşlar (Tunç, 20), hey kardaşlar (Memişoğlu, HA; 53), hüüüüş arkadaşlar (Hangün, 364), uşahlar (Buran, 98)* hitapları kullanılır.

Emşerim/hemşerim (Buran, 85), erzigırı:ın çağası (Tunç, 50), küre (K5) hitapları yukarıda belirtilen ölçütlerin dışında kalan ve genellikle komşular, mahalle/köy sakinleri ve yaşı birbirine yakın arkadaşlar arasında kullanılan örneklerdir.

Sonuç

Elazığ ağzı, hitapların çeşitliliği açısından zengin bir ağızdır. Ağzın söz varlığında her yaş grubuna, cinsiyete ve akrabalık ilişkilerine yönelik olarak kullanılan seslenme ifadeleri bulunmaktadır. Bu hitaplar yöre insanının sosyal ilişkilerini, aile bireyleri arasındaki iletişimin şeklini ve seviyesini gösteren işaretler taşımaktadır. Ağza ait hitaplar büyüğe gösterilen hürmetin, küçüğe karşı beslenen sevgi, şefkat ve koruyuculuğun yansıdığı ifadelerdir.

Yazılı/basılı kaynaklarda yer alan hitap ifadeleriyle sahada kaynak kişilerden derlenen hitap ifadelerinin söyleniş özelliği itibariyle farklı olduğu tespit edilmiştir.

Derleme çalışmalarına ve Elazığ ile ilgili taranan yazılı kaynaklardan elde edilen verilere göre nicelik bakımından en büyük paya sahip hitaplar, kadına yönelik kullanılan hitaplardır. Kadına yönelik hitaplar içinde en büyük dilim ise eşe/sevgiliye karşı kullanılan seslenme örneklerine aittir. Kadını en iyi tanıyan ve tamamlayan kişi eşidir. Bir ömür sürece yol arkadaşlığının özeti hitaplarda kendini göstermekte ve bu durum kadın için kullanılan seslenmeleri artırmaktadır. Erkeklerle yönelik seslenme hitaplarından en çok örneğe sahip olanı, erkek çocuklar için kullanılan ifadelerdir. Erkek çocuğunun ailesinde ve çevresinde; evlat, ağabey, kardeş, yeğen, torun gibi farklı statülere sahip olması, onun için kullanılan seslenme ifadelerinin fazla olmasında etkili olmuştur.

Elazığ ağzında yer alan hitaplarda argo kelimelere, kötü ve kaba sözlerle rastlanmaması; sayısı oldukça az olan olumsuzluk ifadelerinin de karşıdaki kişiyi aşağılama, küçük düşürme amacıyla kullanılmaması insanlar arasında saygı ve sevgiye dayalı bağın kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Yörede kullanılan *çağam, tata, anoş, uşah, kaka* gibi hitapların farklı cinsiyet ve konumdaki kişiler için ortak kullanılıyor olması elde edilen bir diğer sonuçtur. *Anıkom, ceylan gözlüm, sultanım, ana gızım, hanım ninem, kocacağızım* vb. birçok hitapta “-m” eki kullanılmış ve böylece kişiyi sevgiyle benimseme anlamı sağlanmıştır. Paha, güzellik, naziklik ve sevimlilik bakımından ön planda olan ögeler, hitap edilen kişiyle özdeşleştirilmiş ve bazı hitaplar sanatsal söylemlere dönüşmüştür.

Elazığ ağızındaki hitaplar; geçmişten günümüze kadar gelen köklü bir dilin, yaşam tarzının, görgünün, terbiyenin, geleneğin kısacası kültürün doğurduğu sonuçlardır.

KAYNAKÇA

- Alyılmaz, Semra. “Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri.” A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 54. (2015): 31-50.
- Azar, Birol. Elazığ Manileri Üzerine Bir İnceleme. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Buran, Ahmet. Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1997.
- Buran, Ahmet, ve Nadir İlhan. Elazığ Yöresi Söz Varlığı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008.
- Çetindağ, Gülda. Elazığ Türküleri (Metin-İnceleme). Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Demirbaş Sami, ve Hayri Uğur. Elazığ Masalları. Elazığ: Elazığ Belediyesi, Elazığ Kitaplığı Projesi, Çocuk Serisi 4, 2010.
- Demir, Selami. Maden Yöresi Folklor ve Halk Edebiyatı Unsurları. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Lisans Tezi, 2006.
- Duman, Ayşe. Elazığ Ninnileri (İnceleme-Metinler). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Görkem, İsmail. Elazığ Efsaneleri İnceleme-Metinler. Elazığ: Manas, 2006.
- Gülensoy, Tuncer, ve Ahmet Buran. Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1994.
- Güler, Meftune. Harput Efsaneleri. Elazığ: Eleskay, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür Araştırma ve Tanıtma Hizmet Vakfı, 2000.
- Güler, Zülfi. Harput Ağızı. Elazığ: Manas, 2012.
- Günay Türkes, Umay. Elazığ Masalları ve Propp Metodu. Ankara: Akçağ, 2011.
- Hangün, İkrani. Elazığ Fıkraları (İnceleme-Metin). Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- “Hitap.” Türkçe Sözlük, Tanım 1a. 2011.
- Kısaparmak, Fatih Güngör. Dil Folkloru Açısından Harput Ağızı. İstanbul: Ünite Bilgisi, 1982.
- Korkmaz, Zeynep. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2017.
- Memişoğlu, Fikret. Harput Âhengi. İstanbul: Matbaa Teknisyenleri, 1966.

----- Harput Halk Bilgileri. Elazığ: Elazığ Kültür Derneği, 1995.

Özen, Ahmet Özden. Yukarı Fırat Efsaneleri. İstanbul: Ceres, 2017.

Sunguroğlu, İshak. Harput Yollarında. 3.Cilt. İstanbul: İşaret, 2013.

Topal, Mehmet. Elazığca. Elazığ: Yedirenk Matbaacılık, 2003.

Tunç, Ahmet. Konuşan Harput. Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık.

Turhan, Salih. Harputlu Hafız Osman Öge Hayatı, Sanatı ve İcra Ettiği Havalara. İstanbul: Yârân-ı Harput, 2018.

Kaynak Kişiler

- (K5) Adı-Soyadı: Bedri Sanaç
Doğum Yılı ve Yeri: 1933-
Harput/Elazığ
Eğitim Durumu: Elazığ Erkek
Sanat Okulu mezunu

Mesleği: Emekli
Derleme Yeri: Sugözü/Harput/Elazığ
Derleme Tarihi: 04.08.2018
- (K7) Adı-Soyadı: Güldal Yılmaz
Doğum Yılı ve Yeri: 1952-Elazığ
Eğitim Durumu: İlkokul mezunu
Mesleği: Ev hanımı
Derleme Yeri: Elazığ
Derleme Tarihi: 14.05.2018
- (K10) Adı-Soyadı: Gülsüm Yıldırım
Doğum Yılı ve Yeri: 1953-Elazığ
Eğitim Durumu: Üniversite
mezunu
Mesleği: Ev hanımı
Derleme Yeri: Sivrice/Elazığ
Derleme Tarihi: 12.05.2018
- (K1) Adı-Soyadı: Kudret Özkan
Doğum Yılı ve Yeri: 1939-Elazığ
Eğitim Durumu: İlkokul mezunu
Mesleği: Emekli
Derleme Yeri: Pirinçi
Köyü/Elazığ

Derleme Tarihi: 20.06.2018

- (K9) Adı-Soyadı: Neriman Çavuşoğlu
Doğum Yılı ve Yeri: 1939-
Erzincan
Eğitim Durumu: İlkokul mezunu
Mesleği: Ev hanımı
Derleme Yeri: Sivrice/Elazığ
Derleme Tarihi: 23.04.2018
- (K3) Adı-Soyadı: Nuray Sanaç
Bulanıklı
Doğum Yılı ve Yeri: 1961-
Harput/Elazığ
Eğitim Durumu: Üniversite
mezunu
Mesleği: Memur (Elazığ Kültür
Müdürlüğü)
Derleme Yeri:
Sugözü/Harput/Elazığ
Derleme Tarihi: 04.08.2018

- (K6) Adı-Soyadı: Nurcan Akyıldız
Doğum Yılı ve Yeri: 1952-Elazığ
Eğitim Durumu: Üniversite
mezunu
Mesleği: Emekli Öğretmen
Derleme Yeri: Hankendi/Elazığ
Derleme Tarihi: 09.09.2018
- (K4) Adı-Soyadı: Safahat Özkan
Doğum Yılı ve Yeri: 1945-Elazığ

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Eğitim Durumu: Okuma yazma
bilmiyor

Mesleği: Ev hanımı

Derleme Yeri: Pirinççi

Köyü/Elazığ

Derleme Tarihi: 20.06.2018

(K8) Adı-Soyadı: Tekce Çetindağ

Doğum Yılı ve Yeri: 1938-Elazığ

Eğitim Durumu: Yüksekokul
mezunu

Mesleği: Emekli

Derleme Yeri: Akçakiraz/Elazığ

Derleme Tarihi: 09.07.2018

(K2) Adı-Soyadı: Ülker Ardıçoğlu

Doğum Yılı ve Yeri: 1935-Elazığ

Eğitim Durumu: Üniversite
mezunu

Mesleği: Emekli

Derleme Yeri:

Sugözü/Harput/Elazığ

Derleme Tarihi: 04.08.2018

DİL İÇİ İLİŞKİLER BAĞLAMINDA TÜRKMEN VE HORASAN TÜRK LEHÇELERİNİN SÖZ VARLIĞI

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep YILDIRIM
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
zyildirim@mu.edu.tr

İran’da Türkmenlerin Yomut, Göklen, Nohurlu, Salır, Teke, Alili ve Mürçeli boyları varlığını sürdürmektedir. Göklenlerin Kayı alt boyu ve Nohurlular Horasan eyaletinde yaşamakta olup dil teması içerisinde bulundukları komşu yerleşim birimleri bulunmaktadır. Horasan eyaleti kurak iklim şartları, su kaynaklarının az olması gibi etkenlere bağlı olarak tarım ve hayvancılık için yeterli olanaklara sahip değildir. Bu nedenle Türkmen ve Horasan Türklerinin yerleşim birimleri belirli kısımlarda toplanmakta ve bu alanlarda yoğunlaşan nüfus çok etnikli bir yapı teşkil etmektedir. Bu tür ortak yerleşim alanları Kuzey Horasan eyaletinin Raz ve Cergelan illerinde Göklen, Nohurlu Türkmenleri ile Horasan Türkleri arasında görülmektedir. Elbette Türkmen ağızları ve Horasan Türkçesi arasındaki dil içi ilişkiler sadece günümüzdeki söz konusu alandan ibaret değildir, Oğuz Türkçesinin ardılı bu iki lehçenin konuşurları tarihte aynı alanlarda bulunmuşlardır.

Türklerin Horasan bölgesine gelişi tarihî süreçte farklı dönemleri ve çeşitli boyları kapsamaktadır. Bu boylar arasında Tatar, Celayir ve Çağatayî gibi Türk-Moğol toplumlarını çağrıştıran isimlerin yanı sıra Avşar, Bayat gibi Oğuz boylarının isimlerine de rastlanabilir. Bunlar arasında yer alan Avşar (ve alt boyu olan Kırıklı) boyunun Şah İsmail Safevî döneminde Azerbaycan’dan Horasan’a göç ettirildiğine dair Mirza Mehdi Han Esterabadî, Cihângüşa-i Nadirî adlı eserinde bazı bilgiler aktarmaktadır (Esterabadî 2000: 12). Bu boy büyük ihtimalle Safevî döneminde Azerbaycan’dan bölgeye İran’ın kuzey doğu sınırlarını Özbek ve Türkmen akınlarından korumak için göç ettirilmiştir (Barthold 2008: 190). Dolayısıyla bugün Horasan bölgesinde yaşayan Türk toplulukları tarihte farklı dönemlerde yaşanan göçler ile çok katmanlı bir birleşim oluşturmuşlardır. Türk toplulukları konargöçer yaşamı sürdürmeleri dolayısıyla yaşadıkları dönemde de farklı gruplar ile bir arada bulunmuşlardır. Horasan Türkleri, günümüzde yaşadıkları coğrafi bölgenin adı ile anılmaktadırlar (Yıldırım 2016: 191). Özellikle Türkmenlerin Nohurlu boyu, Nohur vadisinde ve sonrasında Sovyet rejiminin baskılarından kaçarak geldikleri İran’ın Horasan bölgesi topraklarında Horasan Türkleri ile uzun süre birlikte yaşamışlardır.

Prof. Dr. Gerhard Doerfer başkanlığında Horasan Türklerinin ağızlarından yapılan derleme kayıtları esasında hazırlanan *Chorasantürkisch* adlı çalışmada, Horasan Türkçesinin her bir ağzının temel söz varlığına ilişkin kelimeleri içerir, 735 maddeden oluşan listeler yer almaktadır. Tarafımızca İran’a düzenlenen araştırma gezileri esnasında yeni eklemeler yapılarak bu listelerde yer alan kelimeler bu sahada konuşulan Türkmen Türkçesi ağızları konuşurlarından kaydedilmiştir. Kayıt esnasında kaynak kişilere kelimeler Farsça, gerek duyulan yerlerde ise ölçünlü Türkmen Türkçesi ile sorulmuştur. Türkmen Türkçesi ve Horasan Türkçesi ağızlarına ait söz konusu kelime listelerinin karşılaştırması sonucunda şu hususlar tespit edilmiştir:

1. İran sahası Türkmen Türkçesi ve Horasan Türkçesi ağızlarına ilişkin temel söz varlığı karşılaştırıldığında fonetik değişimler ile farklı telaffuz hususiyetleri göstermelerine karşın çoğu kelimenin ortak olduğu görülmektedir: Far. پسر *pesar* ‘oğul’, ÖTrkm. ogul, Yom. [oɣul], Gök. [ɔɣul], Noh. [oɣul], A. [oɣil], ŞT [oɣlañ]; Far. باجنای *bācenāḡ* ‘bacanak’,

ÖTrkm. *baca*, Yom. [ba:ɖʒa], Gök. [ba:ɖʒa], Noh. [ba:dʒa], A. [bɔɖʒɔx], ŞT [bɔɖʒæɔɔx]; Far. خواب *xāb* ‘uyku’, ÖTrkm. *uki*, Yom. [u:qi], Gök. [u:qi], Noh. [u:qi], A. [juχu], Ş. [juχu]; Far. بو *bū* ‘koku’, ÖTrkm. *ıs*, Yom. [i:θ], Gök. [i:θ], Noh. [i:s], A. [i:s], Z. [is]; Far. چشم *çeşm* ‘göz’, ÖTrkm. *göz*, Yom. [gɔz], Gök. [wɔð], Noh. [gɔz], A. [gez], L. [gɔð]; Far. غوزک *gūzak*, *qāb-e pā* ‘topuk’, ÖTrkm. *topuk*, Yom. [topuq], Gök. [tofuq], Noh. [toppuχ], A. [toppɪχ], ŞT [toppuχ]; Far. موش *mūş* ‘fare’, ÖTrkm. *sıçan*, Yom. [θuʃʃan], Gök. [θuʃʃan], Noh. [suʃʃan], A. [siʃʃɔn], ŞT [siʃʃɔn]; Far. بچه شتر *baççe-şotor* ‘deve yavrusu’, ÖTrkm. *köşek*, Yom. [kø:fɛk], Gök. [cø:fɛk], Noh. [kø:ʃæk], A. [kuʃæk], C. [kiʃik]; Far. بزغاله *bozğale* ‘oğlak’, ÖTrkm. *owlak*, Yom. [owlaq], Gök. [owlɔq], Noh. [owlax], A. [oʊlɔx], C. [oʊlɔx]; Far. سنج *senced* ‘iğde’, ÖTrkm. *igde*, Yom. [iɖdæ], Gök. [iɖide], Noh. [iɖide], A. [i:ɖæ], Lo. [i:ɖæ]; Far. سال *sāl* ‘yıl’, ÖTrkm. *yıl*, Yom. [juɪ], Gök. [juɪ], Noh. [il], A. [i:l]; Far. صبح *sobh* ‘sabah’, ÖTrkm. *ertir*, Yom. [erti:r], Gök. [erti:r], Noh. [erti:r], A. [ertæ], Ş. [ertæ]; Far. سوراخ *sūrax* ‘delik’, ÖTrkm. *deşik*, Yom. [dæʃik], Gök. [defik], Noh. [dæʃik], A. [diʃij], Z. [døʃij]; Far. نم *namad* ‘keçe’, ÖTrkm. *keçe*, Yom. [keʃe], Gök. [keʃe], Noh. [kæʃæ], A. [kæʃæ], Z. [kæʃæ]; Far. تر *ter* ‘ıslak’, ÖTrkm. *öl*, Yom. [ø:ɪ], Gök. [ø:ɪ], Noh. [xəl], A. [hel], K. [həl]; Far. شستن *şostan* ‘yıkamak’, ÖTrkm. *yuwmak*, Yom. [juwmɔq], Gök. [juwmɔq], Noh. [jumaχ], A. [juvdüm].

2. Türkmen Türkçesinin küçük ağızlar grubunda yer alan Nohurlu ağzının ölçünlü Türkmen Türkçesi ve ana grup ağızlarından farklılaşan özelliklerinin Horasan Türkçesi ile örtüştüğü görülmektedir. Bu husus söz varlığında da tespit edilmektedir: Far. پدر بزرگ پدری *pedar-bozorge pederi* ‘babanın babası’, ÖTrkm. *ata*, Yom. ve Gök. [qa:qa], Noh. [bova], A. [kata bɔbɔ]; Far. توله *tūle* ‘enik, köpek yavrusu’, ÖTrkm. *tula*, Yom. [güçik], Gök. [tulɔ], Noh. [kyʃuk], A. [kuʃi], Z. [kuʃij]; Far. دیشب *dīşab* ‘dün akşam’, ÖTrkm. *öten ağşam*, Yom. ve Gök. [øten aɣʃam], Noh. [dynæj gedʒæ], A. [dü'næjɖʒæ], Z. [dynej gedʒa]; Far. پنجره *pancara* ‘pencere’, ÖTrkm. *pencere*, Yom. [pendʒere, ewiʃke], Gök. [pendʒere], Noh. [ajna, abifa], A. [aɣuʃqa], C. [aɣuʃkæ]; Far. میان *miyān* ‘ara’, ÖTrkm. *ara*, Yom. [ara], Gök. [ortoluq], Noh. [orta, ara], A. [orta], Ş. [orta]; Far. افتادن *oftādan* ‘düşmek’, ÖTrkm. *yıklmak, yere kaçmak*, Yom. [gaʃmaq], Gök. [gaʃmaq], Noh. [juχulmaχ, dyʃmaχ], A. [diʃdi], ŞT. [diʃti]; Far. هسته *hāste* ‘meyve çekirdeği’, ÖTrkm. *şānik*, Yom. [ʃæ:nik], Gök. [ʃæ:nek], Noh. [da:na], A. [dana], Ş. [dɔna]; Far. باران *bārān* ‘yağmur’, ÖTrkm. *yagın*, Yom. [jaɣuɪn], Gök. [jaɣuɪn], Noh. [jaɣuʃ], A. [jaɣuʃ], Lo. [jaɣuʃ], K. [jɔɣuʃ].

Horasan Türkçesi ve Nohurlu ağzı söz varlığında Türkmen Türkçesi ve ağızlarında bulunmayan Doğu Türkçesi ile bağıntılı kelimeler kullanılmaktadır: Noh. [ʃɪwun], ‘sinek’, A. [ʃivɪn], Lo. [ʃibun], ÖTrkm. *siñek*, Yom. [θiɲek], Gök. [θiɲek]; Noh. [kinnik], A. [gindij], C. [gindik], ÖTrkm. *göbek*, Yom. [gø:vek], Gök. [jø:vøk]; Noh. [juɣlamax], A. [juɣlamax], Ş. [juɣlamɔx], ÖTrkm. *aglamak*, Yom. [a:ɣlamaq], Gök. [a:ɣlamaq].

Horasan Türkleri ve Nohurlular nüfus olarak diğer gruplar içerisinde az konuşura sahiplerdir ve yerleşim birimleri Farmlar ile komşudur. Bu durum her iki ağzın konuşurlarının baskın dil Farsçanın daha yoğun etkisinde kalmasına yol açmaktadır. Bu etki özellikle alıntı kelimeler şeklinde görülmektedir. Ölçünlü Türkmen Türkçesi, Göklen ve Yomut ağızlarında farklı kelime ile karşılanan Nohurlu ağzındaki bazı Farsçadan ödünçlenen kelimeler, Horasan Türkçesi ile aynı tercihlere dayanmaktadır: Far. عمه *‘amme* ‘hala’ ÖTrkm. *eceke*, Gök. Yom. [edʒeke], [ekedʒi], Noh. [æmmæ], A. [amma] L. [ammɔ]; Far. خاله *xāle* ‘teyze’ ÖTrkm. *dayza*, Yom. [dajɔa], Gök. [dajɔa], Noh. [xalæ], A. [χalæ], ŞT [χa:la]; Far. خرس *xers* ‘ayı’, ÖTrkm. *ayı*, Yom. [χurs], Gök. [aji], Noh. [χurs], A. [χurs], ŞT [χurs]; Far. پر *per* ‘tüy’, ÖTrkm. *yelek*, Yom. [ten], Gök. [jelɛk], Noh. [pær], A. [pærr], C. [pær]; Far. شیشه *şīşe* ‘cam’, ÖTrkm. *ayna*, Yom. [ajna], Gök. [a:jna], Noh. [ʃuʃæ], A. [ʃiʃæ], K. [ʃiʃæ],

Far. کوره *kūre* ‘yer tandırı’, ÖTrkm. *yer tamdır*, Yom. [*tamdur*], Gök. [*mo:ri*], Noh. [*kyræ*], A. [*kuræ*] Z. [*kyræ*]; Far. نخ *nax* ‘iplik, dikiş ipliği’, ÖTrkm. *sapak*, Yom. [*θapaq*], Gök. [*θapaq*], Noh. [*nax*], A. [*nax*], K. [*nax*]; Far. دریچه *darīçe* ‘havalandırma deliği’, ÖTrkm. *gözenek*, Yom. [*gøðenek*], Gök. [*dejik*], Noh. [*dærlæf*], A. [*dærfæ*], Ş. [*dærfæ*].

Farsçada tamlama yoluyla ifade edilen bazı kelimeler Horasan Türkçesi ve Nohurlu ağızında doğrudan ödünçleme yapılmaksızın, tamlamanın Türkçeye aktarımı şeklinde kullanılmaktadır: Far. آب بینی *āb-e bīnī* ‘sümük’, ÖTrkm. *mañka/ sümük*, Yom. [*manqa*], Gök. [*maNqa*], Noh. [*burnun suvu*], A. [*burnuni sui*]; Far. دهن دره *dahān-darre* ‘esneme’, ÖTrkm. *pallama*, Yom. [*pa:ðlama*], Gök. [*ε:nθemek*], Noh. [*akuz aftumax*], A. [*væziŋ vftulduu*], C. [*v'üz aŋgan*]; Far. سه پایه *se-pāya* ‘kazanın altına konulan demir, üç ayak’, ÖTrkm. *tagan*, Yom. [*ta:kan*], Gök. [*ta:kan*], Noh. [*ytfajax*], A. [*sepvæ*].

Horasan Türkçesi ve Nohurlu ağızında ortak olarak kullanılan Farsça üzerinden ödünçlenmiş Arapça kökenli kelimeler de tespit edilmektedir: Far. جرقه *carakke* ‘kıvılcım’, ÖTrkm. *uçgun*, Yom. [*uŋgun*], Gök. [*julduurum*], Noh. [*uŋgun*], A. [*uŋqun*]; Far. آفت *āfat* ‘afet, felaket’, ÖTrkm. *apat*, Yom. [*a:fat*], Gök. [*a:fat*], Noh. [*bala*], A. [*bælb*].

3. Göklen ağzının Kayı alt ağzında ölçünlü Türkmen Türkçesi ve aynı sahadaki diğer ağızlardan farklı, Horasan Türkçesi ile aynı kelime tercihleri bulunmaktadır: Far. بد *bad* ‘kötü’, ÖTrkm. *erbet*, Yom. [*bi:derek, teleke*], Gök. [*pi:θ*], Noh. [*genne*], A. [*pis*]; Far. اويختن *āwīxtan* ‘asmak’, ÖTrkm. *asmak*, Yom. [*asmaq, guθθurmaq*], Gök. [*θallamaq*], Noh. [*asmaq*], A. [*sallandurdum*], Z. [*sallandurmbx*]; Far. تیر سقف *tīr-e saŋf* ‘bir duvardan diğer duvara tavan inşası için konulmuş ağaç’, ÖTrkm. *üçek ağaçları*, Yom. [*di:rek*], Gök. [*ti:r, xala*], Noh. [*peres*], A. [*tir*], ŞT. [*tir*]; Far. مهتاب *mahtāb* ‘mehtap’, ÖTrkm. *aydın*, Yom. [*ajduŋ, ajajduŋ*], Gök. [*a:jdī:n, a:jadi:n*], Noh. [*jaxt*], A. [*ajandulux*], L. [*aj ajduŋ*]; Far. پارچه *pārçe* ‘kumaş’, ÖTrkm. *mata*, Yom. [*parfa*], Gök. [*parfa*], Noh. [*mata*], A. [*pvrfa*], K. [*pv'rtæ*]; Far. دويدن *dawīdan* ‘koşmak’, ÖTrkm. *ılgamak*, Yom. [*jortmaq*], Gök. [*ŋapmaq*], Noh. [*jıwılamax*], A. [*ŋapmax*], ŞT. [*çvptu*]; Far. گزیدن *gazīdan* ‘sokmak, ısırarak’, ÖTrkm. *çakmak*, Yom. [*ŋaqmaq*], Gök. [*di:lemek*], Noh. [*ŋaqmax*] A. [*di/ladi*], ŞT. [*di/la:di*].

4. Yomut ve Teke Salır kökenli, Göklen ve Nohurlu ise Salır dışı ağızlardır. Buna karşın Türkmen Türkçesinin ana grup ağızları içerisinde yer alan Göklen ağzı uzun ünlü sistemli, apikal /s/, /z'/li; Nohurlu ağzı ise diğer küçük ağızlar grubu içerisinde yer alan kısa ünlü sistemine doğru giden, dorsal /s/, /z'/li bir ağızdır. Bu husus Nohurlu ağzını, Göklen ağzına oranla Horasan Türkçesine daha yakın kılmaktadır. Göklen ağzının Horasan eyaletinde Nohurlular ve Horasan Türkleri ile komşu yerleşim birimlerinde yaşayan Kayı alt ağzı konuşurları tarihte ve günümüzde sosyal, ekonomik ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Bu da Göklen ağzının özellikle Kayı alt ağzının söz varlığında benzer kelime tercihlerini ortaya çıkarmakta ve bu husus ana grup Türkmen ağızlarına aykırı olarak Batı Oğuz Türkçesine yakınlık göstermektedir: Far. مادر بزرگ پدری *mādar-bozorge pederi* ‘babanın annesi’, ÖTrkm. *ene*, Yom. [*eje*], Gök. [*oloqon ma:ma*'], Noh. [*ma:ma*], A. [*məm*], Far. پدر *pedar* ‘baba’ ÖTrkm. *kaka*, Yom. [*dæ:de*], Gök. [*ata*], Noh. [*ata, qaqa*], A. [*ata*]; Far. مادر *mādar* ‘anne’, ÖTrkm. *ece*, Yom. [*nene*], Gök. [*ana*], Noh. [*ene*], A. [*ana*]; Far. برادر *barādar* ‘erkek kardeş’, ÖTrkm. *dogan*, Yom. [*dokan*], Gök. [*gardaŋ*], Noh. [*gardaŋ*], A. [*qprdaŋ*]; Far. پستان *pestān* ‘meme’, ÖTrkm. *göwüs*, Yom. [*emðek*], Gök. [*emðek*], Noh. [*emðek*], A. [*amðaj*]; Far. آبستن *ābestan* ‘hamile’, ÖTrkm. *göwreli*, Yom. [*gəwreli*], Gök. [*boxoð*], Noh. [*boxaz*], A. [*boxvz*]; Far. گراز *gorāz* ‘yaban domuzu’, ÖTrkm. *yekegapan*,

Yom. [donnuð], Gök. [donuð], Noh. [donuz], A. [doññuz]; Far. گفتن *goftan* ‘söylemek’, ÖTrkm. *aytmak*, Yom. [ajtmaq], Gök. [diymek], Noh. [dimax], A. [demaχ].

Horasan Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin Göklen ve Nohurlu ağızları arasında söz konusu ortak kelimeler baskın dil durumundaki Farsçanın tesiri ile ödünç kelimeleri de içerebilmektedir. Bu dil tercihinde tarihte ve bugün Horasan Farslarıyla olan iletişim yoğunlukları belirleyicidir. Far. افسار *afsār* ‘dizgin’, ÖTrkm. *uyan*, Yom. [ujan, dʒulaw], Gök. [owθvr], Noh. [owsa], A. [owsvr]; Far. لوله *lūle* ‘boru’, ÖTrkm. *turba*, Yom. [turba], Gök. [lu:le], Noh. [lu:læ], A. [lulæ]; Far. نردبان *nardebān* ‘merdiven’, ÖTrkm. *basgançak*, Yom. [baθganʃaq], Gök. [nerduwa:n], Noh. [nerduva:n], A. [nærdavan].

Sonuç

Güney-Batı (Oğuz) lehçeleri içerisinde Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri arasında yer alan Horasan Türkçesinin söz varlığı aynı sahada bulunan Türkmen Türkçesinin Yomut, Göklen ve Nohurlu ağızları ile karşılaştırıldığında farklı düzeylerde ortak hususlar tespit edilmektedir. Horasan Türkçesi, söz konusu ağızlar ile Oğuz Türkçesi söz varlığına ilişkin kelimelere bakıldığında genel olarak örtüşmektedir. Horasan Türkçesinde, Oğuz Türkçesinden farklı olarak kullanılan ödünçleme kelimeler Farsça, Arapça ve Doğu Türkçesine ait kopyalamalar olup çoğunlukla Nohurlu ağız ile paralellik göstermektedir. İran sahası Göklen ağızının Gülistan’da yaşayan Bayındır alt ağızı ve Horasan’da yaşayan Kayı alt ağızı konuşurları arasında temel söz varlığına ilişkin kelimelerin tercihinde farklılıklar bulunmaktadır. Bayındır alt ağızı üzerinde, yanı başlarında yaşayan Yomut Türkmenlerinin ağızı fonetik, morfolojik düzeyde olduğu kadar söz varlığı bakımından da etki sahibidir. Göklen ağızının Kayı alt ağızı ise incelenen temel söz varlığı itibariyle Nohurlu ağızı ve Horasan Türkçesi ile daha fazla benzeşmektedir. Ancak ana grup ağızları içerisinde yer alan Göklen ağızının Kayı alt boyunun dil içi temas alanı, Nohurlu ağızından dar bir sahaya sahiptir; dolayısıyla Nohurlu ağızı ve Horasan Türkçesi arasındaki etkileşim nispeten kuvvetlidir.

Kısaltmalar:

ÖTrkm.	: Ölçünlü Türkmen Türkçesi
Noh.	: Nohurlu Ağızı
Gök.	: Göklen Ağızı
Yom.	: Yomut Ağızı
Far.	: Farsça
A.	: Asadlî Ağızı
ŞT.	: Şeyh Teymur Ağızı
Ş.	: Şırwān Ağızı
Z.	: Zeyārat Ağızı
L.	: Langar Ağızı
C.	: Conk Ağızı
Lo.	: Lotf-ābād
K.	: Kūçān

Kaynakça:

- BARTHOLD, W. (2008). *Tarihte Türk Dünyası*, Çev. N. Uğurlu, Örgün Yayınevi.
- DEHKHODA, A. E. (1993). *Loghatnâme*, Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- DOERFER, G. / HESCHE, W. (1993) *Chorasantürkisch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ESTERABADÎ, M. M. (2002). *Cihângüşa-i Nadirî*, Tahran: Tahurî.
- YILDIRIM, Z. (2016). “Horasan Türkçesi ile İran Sahası Türkmen Ağızları Arasında Bir Fiil Karşılaştırması”, *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, Budapeşte - Macaristan, s. 191-200.

ESKİ UYGURCA *arvış* ve *arva-(mak)* KELİMELERİ ÜZERİNE NOTLAR

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ
Ordu Üniversitesi / Türkiye
turkbilimci@gmail.com

1. Giriş

Eski Türkçenin sözcüğü üzerine yapılan çalışmalar bengu taşların ve Eski Uygur metinlerinin keşfinden itibaren ivme kazansa da, günümüze kadar inceleme konusu olmamış ya da incelenen de sırrı çözülmemiş pek çok kelime ve ek bulunmaktadır. Bu tür kelimeler arasında yer alan *arvış* kelimesi ve onun kökü olduğu düşünülen *arva-* fiilinin etimolojisi hakkında da bugüne kadar müstakil bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu çalışmada *arva-* ve *arvış* kelimeleri fonetik, morfolojik ve leksik ölçütlerin yanısıra halkbilimi ve kültürbilimi verileriyle ele alınacak ve kökenleri hakkında yeni bir teklifte bulunulacaktır.

2. Etimoloji Denemeleri

Eski Uygurca *arvış* ve *arva-* kelimesinin kökeni ile ilgili olarak literatürde etimolojik bir açıklama yapılmazken kelimeyle ilgili dil ilişkileri esasında farklı görüşlere rastlanabilmektedir. EDPT’de kelimenin kökeniyle ilgili bir yorumda bulunulmazken; SGTY, VEWT, EDAL ve WOT’ta kelimenin Türkçeden Macarcaya *orvos* şeklinde geçtiğine ve Fince *arpa* kelimesiyle ilgisine değinilmektedir.

Tablo 7. Kaynaklarda *arva-* ve *arvış* kelimelerinin kökenine yönelik görüşler

KAYNAK	AÇIKLAMA
SGTY 614-616	<i>*arva-</i> ‘колдовать, заклинать, заговаривать’ → Сопоставления: монг. <i>ab</i> ‘волшебство’, ‘колдовство’, ‘чары’; фин. <i>arpa</i> ‘инструмент для гадания’, ‘жребий’; венг. <i>orvos</i> ‘врач’ < тюрк. <i>arbay-ču</i> ‘колдун’, ‘маг’.
EDAL 313-314	PA <i>-ārV</i> ‘witchcraft, craft’ → PMT <i>*ar-</i> ‘1. to make, work, construct, 2. to come to one’s senses, 3. to cause fear (of an evil ghost), to appear in one’s imagination, 4. shape, form, 5. evil spirit’; PM <i>*arga</i> ‘way, method’; PT <i>*ar-</i> ‘1. to make magic, cast spells; 2. to deceive’ krş. Eurasiatic <i>*[a]rbV</i> → PU <i>arpa</i> ‘prediction, sorcery, lot’ → Finnish <i>arpa</i> , Estonian <i>arp</i> , Saam (Lapp) <i>vuorbbe</i> (N), Hungarian <i>orvos</i> , Liv. <i>arbi</i> .
EDPT 199-200	<i>arva:-</i> ‘to make magic, cast spells’ > <i>arval-</i> Pass. f. of <i>arva:-</i> ; <i>arvaş-</i> Co-op. f. of <i>arva:-</i> ; ‘to say spells together’; <i>arvış</i> Dev. N. fr. <i>arva:-</i> ; ‘a magic spell, or charm’; used to translate Sanskrit <i>dhāraṇī</i> . Became a l.-w. in Mong. as <i>arbis/arvis</i> ; <i>arwišči</i> ‘Zauberer’
WOT 656	ORVOS [orvoš] ‘physician’ [1131] ? PN <i>Vrof</i> [uroš], 1211 ? PN <i>vruus</i> [urvuš], p1372/c1448 <i>vruu/ok</i> [urvušok], p1416/1450 <i>vruos</i> [urvoš] <i>orvoš</i> < <i>*urvoš</i> < <i>*urvoči</i> ← WOT <i>*orwuči</i> < <i>*arwuči</i> < <i>*arwilčči</i> EOT <i>arvišči</i> ‘spell-binder, sorcerer’ < <i>arviš</i> ‘a magic spell’ < <i>*arva-</i> ‘to make magic, to cast spells’. Of debated T origin.
VEWT 24	čag. Usw. <i>arba</i> ‘hexen, bezaubern, wahrsagen, besprechen (Krankheiten)’, mtü. <i>arva</i> , jak. <i>arbā</i> ; čag. <i>arba-γ</i> ; uig. (Gab.) <i>arwıš</i> (> ung. <i>orvos</i>), tel. <i>arbyš</i> , šor. <i>orba</i> , sag. <i>orby</i> , oir. Tel. <i>orbū</i> , oir. <i>ōrbū</i> id. ~ finn. <i>arpa</i> ‘Los’.
Clark 1980: 41	Tü <i>arbiš/arviš</i> ‘magic charm, spell’ → Mo. <i>arbis</i> ‘knowledge’
Haenisch 1939: 8	Türk. > MMong. <i>arba-</i> ‘to put spells’
Róna-Tas 1982: 77	Tü. <i>arviš</i> ‘magic formula’ → Mo. <i>arbis</i>

3. Türk Dilinde ‘büyü’ Kavramıyla İlgili Sözcüklük

Eski Uygurca *arva-* ve *arvış* kelimelerinin Türk dilindeki görünümüne bakıldığında Sibirya’dan Anadolu’ya pek çok lehçe ve ağızlarda çeşitli kökteş varyantlara ulaşılmaktadır. Bu varyantlar bu bölümde iki gruba ayrılarak incelenecektir.

3.1. Fiiller

Türk dilinde ‘büyü’ kavram alanında kullanılan fiiller arasında /aB/ veya /ar/ ses grubuyla başlayan dört fiil tespit edilmiştir: *arva-*, *arbita-*, *apta-*, *avut-*. Bu fiillerden ilk ikisi köken bakımından diğer ikisine nazaran daha yakındır.

3.1.1. arva-(mak)

Eski Uygurcada *arva-* fiili beş yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların dördü *Altun Yaruk*, biri de *Dışastvustık* metninde geçmekte olup üç farklı forma sahiptir: *arva-sun*, *arva-p*, *arva-sarlar*.

Tablo 2. Eski Uygurcada *arva-* kelimesinin kullanımları

[AY.K 266: 476/14] ... <i>bo ot-</i> [AY.K 266: 476/15] <i>-larig tüz ülüş kılıp puş yultuzka</i> [AY.K 266: 476/16] <i>sokup lalap bo d(a)r(a)nı üze ol lalamış ot-</i> [AY.K 266: 476/17] <i>-ug sekiz kata arvasun d(a)r(a)nısı bo erür ...</i> [AY.Çt 136: 414] ... <i>bo ot-</i> [AY.Çt 136: 415] <i>-larig tüz ülüş kılıp puş yultuzka</i> [AY.Çt 136: 416] <i>sokup lalap bo d(a)r(a)nı üze ol lalamış ot-</i> [AY.Çt 136: 417] <i>-ug sekiz kata arvasun d(a)r(a)nısı bo erür ...</i>
[AY.K 267: 478/22] <i>antada basa bo et'öz küzetgülik d(a)r(a)nı</i> [AY.K 267: 478/23] <i>üze et'özin bir otuz kata</i> [AY.K 267: 478/24] <i>arvasun d(a)r(a)nısı bo erür ...</i> [AY.Çt 141: 471] <i>antada basa bo et'öz küzetgülik d(a)r(a)nı</i> [AY.Çt 141: 472] <i>üze et'özin bir otuz kata</i> [AY.Çt 141: 473] <i>arvasun d(a)r(a)nısı bo erür ...</i>
[AY.K 266: 477/18] <i>ötrü simbagu (?) d(a)r(a)nı üze arıg</i> [AY.K 266: 477/19] <i>suv yok bir otuz kata arvap tört-</i> [AY.K 266: 477/20] <i>-din yingak saçsun ...</i> [AY.Çt 136: 443] <i>ötrü simbagu d(a)r(a)nı tize arıg</i> [AY.Çt 136: 444] <i>suv yok bir otuz kata arvap tört-</i> [AY.Çt 136: 445] <i>-din yingak saçsun ...</i>
[AY.K 266: 478/2] ... :: <i>bo d(a)r(a)nı</i> [AY.K 266: 478/3] <i>üze ot birle kayınturmuş isig</i> [AY.K 266: 478/4] <i>suvug yüz sekiz kata arvap çopunta</i> [AY.K 266: 478/5] <i>kodup törtün yingak buntavır (?)</i> [AY.K 266: 478/6] <i>tartıp anta kin timin ol suv</i> [AY.K 266: 478/7] <i>içinte kirip arıtı yunsun</i> [AY.Çt 141: 451] ... :: <i>bo d(a)r(a)nı</i> [AY.Çt 141: 452] <i>üze ot birle kayınturmuş isig</i> [AY.Çt 141: 453] <i>suvug yüz sekiz kata arvap çopunta</i> [AY.Çt 141: 454] <i>kodup törtün yingak buntavır</i> [AY.Çt 141: 455] <i>tartıp anta kên tēmin ol suv</i> [AY.Çt 141: 456] <i>içinte kirip arıtı yunsun ...</i>
[Diş.Y 99: 777] ... <i>bo dişastvus-</i> [Diş.Y 99: 778] <i>-tik atl(i)g sudur ürdini üzä äng</i> [Diş.Y 99: 779] <i>mintin kurug sögütüg arvasar</i> [Diş.Y 99: 780] <i>-lar : ...</i>

Eski Uygurca *arva-* kelimesinin tarihî (Karahanlı, Çağatay) ve çağdaş (Hakas, Teleüt, Şor, Sarı Uygur, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Yeni Uygur ve Yakut) Türk lehçelerinde izlerine rastlanabilmektedir. Kelimenin Karahanlıca ve Sarı Uygurca hariç tespit edilen diğer tüm Türk lehçelerinde /b/ sesiyle gösterilmesi – *bu lehçelerden bazılarının, özellikle de Sibirya'daki Türk lehçelerinin arkaik özellikleri bünyesinde barındırdığı hatırlandığında* – kelimenin asıl biçiminin /b/ sesiyle olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 3. Türk dilinde *arva-* kelimesi ve türevleri

KELİME	KULLANIM ALANI
arba-	EUy. <i>arva-</i> ‘büyü sözleri söylemek, efsunlamak’ AY.Çt 221, ‘zaubern’ BT-V 76, Diş.Y 152, ‘okuyup üflemek’ Diş.K 164, ‘büyülemek’ MUS 77, ‘sihir yapmak, büyü yapmak’ ETF 84 □ ARVA- ‘творить (~проиеносить) заклинания; заклинать: <i>qam arvaş arvadī</i> шаман творил (~произносил) заклинания; <i>şekiz qata arvasun</i> пусть он сотворит заклинания восемь раз’ DTS 58; ‘besprechen // okuyup üflemek’ UWV 83, Ay.K 386, OTWF 856 • Krh. <i>arwa</i> ¹ ‘(kam) büyü sözler söylemek’ DLT 558; Çağ. <i>arba-</i> SC 34; Tel. <i>arba-</i> ‘büyü yapmak’ TAS 6; Şor. <i>arba-</i> ‘büyü yapmak, büyülemek, fala bakarak geleceği okumak’ ŞS 7; Hak. <i>arba-</i> ‘büyülemek yapmak, büyülemek; şaman tefini ısıtmak; lanet okumak, beddua etmek; aforoz etmek’ ÖHTS 47; ‘(şaman töreni öncesi) tefi ateş üzerinde ısıtmak; esk. büyüculük yapmak, büyü yapmak, üfürükçülük yapmak; lanet okumak, ilenmek; aforoz etmek’ HTS 47; SUy. <i>arva-</i> YCU 16; Bşk. <i>arba-</i> ‘büyü yapmak, sihir yapmak’ BTS 36; Kzk. <i>arba-</i> ‘to entice, deceive, lure; hypnotize; to persuade, convince’ KED 24, ‘büyülemek, efsunlamak’ KzTS 49; Kklp. <i>arba-</i> ‘завораживать, заколдовывать; заклинать’ KkRS 48; Krg. <i>arba-</i> ‘büyü yapmak, sihir yapmak’ KS 41; YUy. <i>arbakmak</i> ‘ısırıkların iyileşmesi ya da havaların güzel olması için büyü sözler söylemek’ KYS 38, Yak. <i>arbā-</i> ‘отказывать по какому либо случаю духанъ скотину три участіи шамана; о шаманѣ; напрасно (ложно) хвалить, преувеличивать’ SYY 139

¹ (arwa-) *ka.m arwaş arwadi* kam büyü sözler söyledi. *arwa.r*, *arwa.ma.k*. DLT 144/125.

arbal-	Krh. <i>arwal</i> - ² ‘büyülü sözler söylenmek’ DLT 558; Bşk. <i>arbal</i> - ‘büyü ve sihir ile kontrolü altına alınmak, büyülemek’ BTS 36 □ ARVAL- <i>empað. om arva-: arqış (arviş ?) arvaldi</i> заклинание было сотворено DTS 58
arbala- 3	EUy. <i>arbala</i> - ‘ворожить, колдовать’ USp 262 ⁴ , <i>arbala</i> - ‘büyülemek, sihirlemek’ EUTS 12
arbaş-	Krh. <i>arwaş</i> - ⁵ ‘kâhinler (kamlar) birtakım sözler mırıldanarak büyüdü dualar etmek, cin çarpmasını tedavi ederken büyüdü sözler söylemek’ DLT 558-559; Krg. <i>arbaş</i> - ‘karşılıklı büyü yapmak, sihir yapmak’ KS 42; YUy. <i>arbaşmak</i> ‘bir hastalığın zannedilen nedenlerine karşı büyüdü sözler söylemek, birlikte büyüdü sözler söylemek’ KYS 38 □ ARVAŞ- ‘совм. От <i>arva-: qamlar qamuγ arvaşdi</i> шаманы все вместе произносили заклинания’ DTS 58
arban-	Hak. <i>arban</i> - ‘büyücülük yapmak; (kendisine) büyü yapılmak, okunmak’ ÖHTS 48, ‘büyülenmek, okunmak’ HTS 47
arbat-	Hak. <i>arbat</i> - ‘büyü yaptırmak; aforoz edilmek’ ÖHTS 48; Bşk. <i>arbat</i> - ‘büyü, sihir yaptırmak’ BTS 36; YUy. <i>arbatmak</i> ‘büyü yaptırmak (yaraları vb.ni tedavi etmek amacıyla)’ KYS 38

3.1.2. arbita-

Türk dilinde *arbita*- fiili Hakasçada⁶ karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin isim türevi *arbit* şeklinde olduğuna göre (bkz. 3.2.3) kanaatimizce *arbit*+*a*- veya *arbit*+*ta*- > *arbita*- şekillerinde yapılanmış olmalıdır.

3.1.3. apta-

Türk dilinde *apta*- fiiline Hakasçada⁷ rastlanmaktadır (kelimenin Moğolcayla ilgisi için bkz. 6).

3.1.4. avut-

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'te⁸ ‘büyülemek’ anlamında *avut*- fiili geçmektedir.

3.2. İsimler

Türk dilinde ‘büyü’ kavram alanında kullanılan isimler arasında /aB/ veya /ar/ ses grubuyla başlayan beş kelime tespit edilmiştir: *arvış*, *arbağ*, *arbit*, *aptağ*, *arvış*. Bu kelimelerden ilk üçü köken bakımından diğer ikisine nazaran daha yakındır.

3.2.1. arvış

Eski Uygurcada *arvış* kelimesi 28 yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların 20'si *Sekiz Yükmek*, üçü *Altun Yaruk*, ikisi UM.S, biri *Abhidharmakośabhāṣya-ṭkā Tattvārthā*, biri *Dasakarmapathavadanamala* ve biri de *Dışastvustik* metinlerinde geçmekte olup altı farklı forma sahiptir: *arvış*, *arvış+ımızni*, *arvış+in*, *arvış+ig*, *arvış+nıñ*, *arvış+çı+lar*. Ayrıca *arvış* kelimesi bazı yerlerde *darni arvış* (Örn. → SY.O-I 154: 368-Ia, UM.S 171: 2.2.6.R /1, AY.K 292: 543/16, Diş.Y 68: 346), bazı yerlerde ise *arvış sarvış* (Örn. → Abh.S 360: 2624, UM.S 288: 7.2/216) kelimeleriyle grup oluşturmuştur.

² (arwal-) *arwiş arwaldi* büyü sözler söylendi. arwalur, arwalma.k. DLT 130/114.

³ Kelime *arba-g+la-* > *arbağla-* > *arbāla-* > *arbala-* şeklinde bir gelişmenin neticesinde oluşmuş olabilir.

⁴ Çalışmanın dizininde *arbala-* şeklinde geçen kelime metinde *arpala-p* şeklinde transkripsiyonlanmıştır: Hā jēn arpalaṇ ātkūlārka jākyñ kalqyl! (USp. 67: 46).

⁵ (arwaş-) *ka.mla.r kamuγ arwaşdi* kahinler birtakım sözler mırıldandılar (büyülü dualar ettiler) Cin çarpmasını tedavi sırasında söyledikleri şeyler için de aynı fiil kullanılır. Arwaşur, arwaşma.k. DLT 125/110.

⁶ Hak. *arbita*- ‘mucizevi bir şekilde içine koymak, sıdırmak’ HTS 47; Hak. *arbitta*- ‘sihir yapmak, büyü yapmak, büyülemek’ ÖHTS 48

⁷ Hak. *apta*- ‘büyüyle kendine bağlamak, sihir yapmak; hipnoz etmek’ ÖHTS 46

⁸ Hrzm. *avut*- ‘büyülemek’ (ME 94) → [ME/73-5] *tañrı teñizlerni* [ME/73-6] *aldadı anı, avutdı anı erksiz kıldı aña narh belgürtti ...*

Tablo 4. Eski Uyğurcada arviş kelimesinin kullanımlarına örnekler

[SY.O-I 94: 27-Ia] säkiz yukmāk arviš [SY.O-I 94: 27-Ib] säkiz yukmāk arviš [SY.O-I 94: 27-IIc] säkiz törlügin yarumış yaltrimış ...
[SY.O-I 154: 368-Ia] ... qmti ymä tngrim yrlqasar tarni arvišimznī ötünälim [SY.O-I 154: 368-Ib] ... qmti ymä tngrim yrlqasar tarni arviš ötün- -älim [SY.O-I 154: 368-IIc] ... qmti ymä tngrim yrlqasar darni arvišiy ötünälim ...
[SY.O-I 195: PL205-4] ... alqu bodistv-lar [SY.O-I 195: PL205-5] kntü-läri ötünmiş darni arviš küč- [SY.O-I 195: PL205-6] -intä ötrü bo yirtinčüdüki tñly [SY.O-I 195: PL205-7] -lar : ...
[SY.O-II 82: 47-7/2] ... ötrü darni arvišin / [SY.O-II 82: 47-7/3] akni akini abila mangi manta [SY.O-II 82: 47-7/4] / küči ädrämi ärtüngü uluy titir : /
[SY.O-II 52: 5-14] ... ol kim ärtmiş / burxanlar nomladılar tngri [SY.O-II 52: 5-15] [] yukmāk arviš nom bitig / ymä / Jur mn [SY.O-II 52: 5-16] kinki burxanlar [] nomlayay :
[SY.O-II 78: 43-6/4] bo nom [SY.O-II 78: 43-6/5] bitigig tutar bitiyür oqıyur tñly-larıy küü / küzädü tutdun [SY.O-II 78: 43-6/6] / / ymä tngrim yrlqasar darni arviš-iy ötünälim / ançulayu ymä [SY.O-II 78: 43-6/7] tutar oqıyur ayayur ayırlayur tñly-larıy küü / küz- [SY.O-II 78: 43-6/8] -ädü tutalim :...
[UM.S 171: 2.2.6.R/1] [] lar : darni arviš tutudači-lar / / k / ...
[UM.S 288: 7.2/216] ... : enčgölüg üsängölüg qılur yertinčü-täki-lärig :: söz-[-läp arviš sarviš] [UM.S 288: 7.2/217] šlok-uy udi kim ::
[Abh.S 360: 2624] ... ašnu [Abh.S 360: 2625] ayu bolmış üçün ken arviš sarviš ot bolur...
[Diš.Y 68: 346] ötrü t(ä)ngri t(ä)ngrijsi burhan kün [Diš.Y 68: 347] orfutın yingak bo muntag darni [Diš.Y 68: 348] arviš üzä satgčılarig küyü [Diš.Y 68: 349] küzädü y(a)rıkadı : ...
[AY.K 265: 475/8] ... agularig [AY.K 265: 475/9] singürteçi arviš küčin vitar adasın [AY.K 265: 475/10] tudtaçı yavız tñlnüñ ayıg tüşin [AY.K 265: 475/11] amırtgurtacı alku ada tudalarig [AY.K 265: 475/12] kiterteçi ... [AY.Çt 133: 384] ... : agularig [AY.Çt 133: 385] siğürdeçi arviš küčin vitar adasın [AY.Çt 133: 386] tudtaçı yavız tñlnüñ ayıg tüşin [AY.Çt 133: 387] amırtgurtacı alku ada tudalarig [AY.Çt 133: 388] keterdeçi : ...
[AY.K 272: 491/14] ... yilvi [AY.K 272: 491/15] b(e)lgürtme arvişig .. kalsız barça- [AY.K 272: 491/16] -nı bilmiş siz ... [AY.Çt 164: 779] ... :: yelvi [AY.Çt 164: 780] b(e)lgürtme arvişig kalsız barça- [AY.Çt 164: 781] -nı bilmiş siz :: ...
[AY.K 292: 543/16] birök kim kayu kişi bo dar(a)nı [AY.K 292: 543/17] arvişig boşgunsar tutsar </sa/ki<n>sar> (?) söz- [AY.K 292: 543/18] -leser m(e)n ...
[Dkm.E 190: 3713] ... v(a)runē t(e)ñri inçe tēp [Dkm.E 190: 3714] tēdi arvişçılar begi tōzün kēm(a)rakkt(ē)ya [Dkm.E 190: 3715] amtı ç(a)ştanē ēlig beg kōzünmez bolup [Dkm.E 190: 3716] bartı ...

Eski Uyğurca *arviş* kelimesinin tarihî (Karahanlı, Çağatay) ve çağdaş (Hakas, Teleüt, Şor,) Türk lehçelerinde izlerine rastlanabilmektedir. Kelimenin Karahanlıca ve Sarı Uyğurca hariç tespit edilen diğer tüm Türk lehçelerinde /b/ sesiyle gösterilmesi – *bu lehçelerden bazılarının, özellikle de Sibirya'daki Türk lehçelerinin arkaik özellikleri bünyesinde barındırdığı hatırlandığında* – kelimenin asıl biçiminin /b/ sesiyle olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 5. Türk dilinde arviş kelimesi ve türevleri

KELİME	KULLANIM ALANI
arbiş	EUy. <i>arviş</i> ‘büyü, sihir’ AY.Çt 221, ‘Zauberformel I sihir, büyü’ EUDS 57, ‘a magic spell, or charm’ EDPT 199, <i>arviš sarviš</i> ‘呪 AN214’ UM.S 350, ‘呪術 2625’ Abh.S 488, <i>arviš, grviš</i> ‘呪文 / jumon/’, <i>darni arviš</i> ‘ダラニ呪 /darani noroi/’ SY.O 234, <i>arviš</i> ‘magische Praktik’ Diş.Y 152, <i>arviš</i> ‘büyü, yüksek manevi kudret’ ÇBH 74; <i>arviš</i> ‘büyü rumuzatı, büyü’ ETG 262, <i>grviš</i> (awış ?) ‘Zauberformel (VA 96, tarni a. VA 66, 96, 129)’ Index 466, <i>arviš</i> ‘Zauber’ TT-VI 174, <i>arviš, arvis</i> †, <i>agviš</i> †, <i>asvik</i> † / ”RVYŠ < dev. Nom. von → arva- “besprechen” plus –Xš, <i>arv-iš</i> (OTWF 262, 271) ‘Zauber, Zauberformel, Zaubertext; magisch // büyüçülük, büyü formülü, büyü metni; büyüülü’ UWV 280-281, ARVAŠ заклинание: <i>qam arvaš arvadı</i> шаман сотворил заклинания (МК I 283). Cp. <i>arviš</i> I. ARVİŠ I 1. магическая формула, заклинание: tāñrili jerli sekiş jükmač arviš nom bitig книга магических формул (~заклинаний) [под названием] "Восемь накоплений небесных и земных" (TT VI27); 2. колдовство: <i>qamaş butılarnıñ qılmiš jaratmiš arvišların qılıč üzä keşär</i> men vse kolodstvo, которое сотворили демоны, я разрублю мечом (Uig II 6116); <i>arviš küčin jitar[däči]</i> уничтожайущий силу колдовства (Suv 4759). ♦ <i>darni arviš</i> c.m. <i>darni</i> ; <i>jelvi arviš</i> c.m. <i>jelvi</i> . □

	<i>Ср. arvaš. ARVİŠ II: arvišlar eligi "Царь знаний" – название сутры (?) (Uig II 703). DTS 58 • Krh. arviš⁹ 'kamin söylediği büyümlü sözler' DLT 558, arwaš 'kamin söylediği büyümlü sözler' DLT 558; Çağ. arwaš 'Zauberspruch' DTGD 147; Tel. arbiš 'büyü' TAS 6; Şor. arbiš 'büyü, sihir, fala bakma' ŞS 7; Hak. arbiš 'tılsım; mucizevi nitelikleri olduğuna inanılan yün yumağı' HTS 47</i>
arbişçi	EUy. arvişçi 'büyücü, sihirbaz' Dkm.E 344, arvišçi / 'RVYŠČY < Nom. act. von → arviš 'Zauber' usw. plus +čI, arviš+či UWV 281-282, arvişçi 'büyücü' EUTS 14, ARVİŠČĪ заклинатель: anta ötrü arvišči qara küzi alip jeti qata darni arviš sözlâmiš kergâk после этого нужно, чтобы заклинатель взял черные курительные палочки и семь раз произнес формулу-заклинание (TT V A ₁₂₈) DTS 58, arvišči 'Zauberer' Index 466, D arvişçi: N.Ag. fr. arviš; 'spell-hinder, sorcerer'. Survives only in NE Tel. arbişçi R I 338; in some other languages the word used is arbağçi or the like, der. fr. arbağ a later Dev. N. fr. arva:- first noted in Çağ. Uyğ. viii ff. Bud. arvişçilar begi 'the chief of the sorcerers' U IV 20, 230; a.o. TT V 12, 128. EDPT 200 • Tel. arbişçi 'büyücü, sihirbaz' TAS 7; Şor. arbişçi 'büyücü, büyü yapan, sihirbaz' ŞS 7
arbişlig	EUy. arvişlig / 'RVYŠ L[Y]Q < denom. Nom. von → arviš "Zauber" usw. plus +lXg, arviš+lig UWV 282, ARVİŠLĪG имеющий магическую формулу; заклинательный (Uig II 604) DTS 58
arbişçıl	Hak. arbişçıl 'büyücü, sihirbaz' HTS 47

3.2.2. arbağ

Türk dilinde *arbağ* kelimesi Çağatayca, Osmanlıca, Hakasça, Yeni Uygurca ve Türkiye Türkçesi ağızlarında karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin {+CI} isimden isim yapma ekiyle türemiş şekillerine Hakasça, Yeni Uygurca, Başkurtça¹⁰ ve Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanmaktadır¹¹.

3.2.3. arbut

Türk dilinin Hakasça¹² kolunda *arbut* kelimesiyle karşılaşılmaktadır (kelimenin türevleri için bkz. 3.1.2).

3.2.4. aptağ

Türk dilinde *aptağ* ve türevi *aptağcı* kelimelerine Hakasçada¹³ rastlanmaktadır (kelimenin Moğolcayla ilgisi için bkz. 6).

3.2.5. avış

Eski Uygurca *Daşakarmapathāvadānamālā*'da *Çaştani Bey* hikayesinde¹⁴ 'büyü' anlamında *aviş* kelimesi geçmektedir.

4. Fonetik Ölüç: /rB¹⁵/ ~ /Br/

⁹ Metinde *arkış*. Yazma 144'te *arwaš*. DLT 114, 489. dipnot.

¹⁰ Başkurtçadaki *arbalvsı* biçimi kanaatimizce *arba-l-(i)g+çı* > *arba-l-(i)v+sı* yapısındadır ve aslında **arbalıg* kelimesi altında değerlendirilmelidir, ancak kayıtlarda **arbalıg* yapısında bir kelimeye rastlanmadığı için aynı kökten (*arba-*) aynı ekle {-I(g)} türevleri bulunan bu maddeye alınmıştır.

¹¹ **arbağ** Çağ. *arbag* 'afsun' ÇS, *arbağ* SC 34; Osm. *arpağ* 'Harpa, kadim Türkistan'da putperest papazlarının hastalara okudukları efsun, rakiye. Yılan çıkarmak için kovuğuna cülcütüya okudukları nireng' LO 22; Hak. *arbağ* / *arbiğ* 'büyü, sihir, efsun; büyü yapma, sihir yapma, üfürükçülük yapma; lanet, ilenç; aforoz' HTS 47, *arbağ-tarbağ* 'lanet, beddua' HTS 47; YUy. *arbak* 'yılan ısırıklarının iyileşmesi ya da havalanın güzel olması için söylenen büyümlü söz' KYS 38, TTü.Ağ. *arpağ* 'sihir, üfürük, büyü' (Manisa-Akhisar) DS 330; **arbağcı** Hak. *arbağcı* 'büyücü, sihirci, üfürükçü' HTS 47; Bşk. *arbalvsı* 'büyücü, efsuncu' BTS 36; YUy. *arbakçı* 'yaraların iyileşmesi ya da havalanın güzel olması için büyümlü sözler söyleyen kimse' KYS 38; TTü.Ağ. *arpağcı* 'üfürükçü, büyücü' (MANISA-Akhisar, ORDU-Ulubey) DS 330

¹² Hak. *arbut* 'tılsım' ÖHTS 48, 'tılsım; mucizevi nitelikleri olduğuna inanılan yün yumağı' HTS 47

¹³ Hak. *aptağ* 'büyü, sihir' ÖHTS 46, *aptığ* 'çekici, alımlı; sihirli, büyümlü' ÖHTS 46; Hak. *aptağcı* 'cadı, büyücü, sihirbaz' ÖHTS 46

¹⁴ EUy. *aviş* 'büyü, yüksek manevi kudret' ÇBH 74, 'büyü, sihir' Dkm.E 346 → [Dkm.E 192: 3753] ... *kınıg köngüllüg aviş*- [Dkm.E 192: 3754] -in *sid sadan kılıp köngülün yürekin* [Dkm.E 192: 3755] *buyan edgü kılınça üklitdi {Y}* [Dkm.E 192: 3756] *asdı* ...; [ÇBH 38: 301] ... *kınıg köngüllüg aviş*- [ÇBH 38: 302] -in *sid sadan kılıp köngülün yürekin* [D ÇBH 38: 303] *buyan edgü kılınça üklitdi* [ÇBH 38: 304] *asdı* ...

¹⁵ /B/ = b, p, v, w

Eski Uygurca *arva-* ve *arvış* kelimelerinin etimolojisini yapabilmek için üç fonetik ölçüt kullanılmıştır: kelime içinde /-b-/ > /-v-/ değişikliği, kelime içinde /B/ ve /r/ sesleri arasında metatez, kelime sonunda /vA/ ses grubuyla biten yapılar.

4.1./-b-, -b/ > /-v-, -v/

Eski Türkçenin Köktürkçe evresindeki arases ve sones konumundaki süresiz patlayıcı /-b/ sesleri çift-dudak konumundan Eski Uygurcadan itibaren diş-dudak konumuna yaklaşarak sızıcılışıp sürekli hale gelirler: /-b-, -b/ > /-v-, -v/, /-w-, -w/.

Tablo 6. Köktürkçe ve Eski Uygurca Arasında b > v Değişikliği

	KÖKTÜRKÇE	ESKİ UYGURCA
‘av’	ab	aw
‘sevinmek’	sebin-	sewin-
‘kötü’	yabız	yawız

Köktürkçe ile Eski Uygurca arasında karakteristik olan bu durumun diğer Türk lehçelerinde, hatta diğer dillerde de görülmesi, /b/ > /w/, /v/ değişiminin evrensel boyutlarını ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Türk Lehçelerinden b > v Değişikliğine Dair Örnekler (Serebrennikov - Gadjieva 2011: 48’den tarafımızdan uyarlanmıştır)

	‘TAVA’ *taba	‘SES’ *tabış	‘KÖTÜ’ *yabız
/b/	KzTt. <i>tāba</i> , Kzk., Nog., Krg., Kkp. Trkm. <i>taba</i>	Alt. <i>tabış</i> , Hak. <i>tabıs</i>	Alt. <i>d’abis</i> ‘öfkeli’
/v/	Uyg. <i>tava</i> , Özb. <i>tāva</i>	KzTt., Bşk. <i>tāvıŝ</i> , Kmk., Trkm. <i>tavıŝ</i> , Nog. <i>tāvıs</i>	KzTt. <i>yāvız</i> , Kkp. <i>yavız</i> , Kar-Hal., Özb. <i>yovuz</i>

Tablo 8. Dünya Dillerinden b > v Değişikliğine Dair Örnekler (https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Hebrew_given_names)

	İBRAHİM	YAKUP
/b, p/	‘Āḥīrāhām, Abraham, ‘Āḥīrām, Abiram, Abram	Ya ‘āqōb, Jacob, Yakup
/v/	Avraham, Aviram, Avram	Ya ‘aqov, Ya’akov, Yakov

Türk dilindeki /-b-/ > /-v-/ değişikliğini içeren örneklerin bulunması *arva-* ve *arvış* kelimelerinin kökeni aranırken *arba- ve *arbiş kelimelerinin de prototip olabileceğini düşündürmektedir.

4.2. Metatez: /Br/ × /rB/

Türk dilinde telaffuzu kolaylaştırıcı ses olayları arasında metatez (*göçüşme*) de sayılabilir. Metatezin prensibi iki ünsüz yan yana geldiğinde telaffuzda güçlük çekiliyorsa, a) iki ünsüzün, b) bir ünsüzle bir ünlünün çoğu zaman telaffuzda (ve bu sebeple bazı lehçe ve bölge ağızlarında) yer değiştirmesidir.

- İki ünsüzün yer değiştirmesi: *akşam* > *aşkam*, *bayram* > *baryam*, *çömlek* > *çömlek*, *çıplak* > *cılbak*, *ekşi* > *eşki* vd...
- Bir ünsüzle bir ünlünün yer değiştirmesi: *ağırınmak* > *ağırmak*, *Edrine* > *Edirne*, *kimsene* > *kimesne*, *ogrulamak* > *ogurlamak*, *yirmi beş* > *yirimbeş* vd...

Bu makalenin konusuyla ilgili olarak /rb/ × /br/ ile /rv/ × /vr/ metatez örneklerine bakıldığında pek çok veriyle karşılaşılmaktadır¹⁶:

¹⁶ Veriler Karaağaç 1991, Ulutaş 2007, Aydemir 2015, Kök 2016, TTAS ve TarS taramalarından derlenmiştir.

Tablo 9. Türk dilinde /r/ ve /B/ ünsüzlerinde görülen yakın metatez örnekleri

ÖRNEKLER	
/br/	abra ¹⁷ > arba ¹⁸ ; böbrek > börbeyh; cebri > cerbi; ebreğünus > erbegünus; gübre > gürbe
/pr/	çapraz > çarpaz; depreş- > derbeş-; köprü > körpü; toprak > torpak; yaprak > yarpak
/rb/	torba > tobra; darbuka, delbike > debrike, dabruka, deblike; çorba, şorba > şovra, çopra
/rp/	kirpi > kiprik, kiprik, kiprih, gıprıh; kirpi > kipri
/rv/	çarvadar > çavradar; çerviş > çevriş; darvaza > davraza; derviş > devriş, devriş; kervan > kevrân, kavran
/vr/	avrat, avret > arvat, arvad; devran > dörvan; devril- > dervil-; evran > ervan; kavra- > karva-

Türk dilindeki metatez örnekleri arasında /B/ ve /r/ sesinin sıklıkla metateze uğradığı görülmektedir. Bu bakımdan *arva-* ve *arvış* kelimelerinin kökeni aranırken **avriş*, **abriş*, **avra-*, **abra-* kelimelerinin de prototip olabileceği dikkate alınmalıdır¹⁹.

4.3. Fiillerde Bir Bitiş Temayülü

Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi ve ağızları tarandığında sonu /rA/ ses grubuyla biten fiillerin durumu şu şekildedir:

Tablo 10. Sonu /rA/ Ses Grubuyla Biten Fiillerin Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Görünümü

/rA/	ESD	TS	TTAS
V+	A+	kara-, tara-, yara-	ara-, kara-, tara-, yara-
	I+	saçıra-, çaldıra-, kaldıra-, tatırsıra-, kagansıra-, tınsıra-, başsıra-, yıra-; inçsire-, küçsire-, ögsire-, ilsire-, tüşsire-, tire-, titire-	ıra-, yıldıra-, dire-
	O+	kora-	-
	U+	ogura-; küre-	küre-, türe-, üre-
K+	b+	obra-; tébre-, tépre-	abra-
	ğ+	ségra-, tıgra-, ogra-, bogra-, togra-, ugra-, bugra-	doğra-, uğra-

¹⁷ ‘Altay şamanlığında, yeraltındaki büyük denizde yaşadığına inanılan, Erlik hizmetlisi, timsah biçimli efsane yaratığı’ ŞTS 11

¹⁸ ‘Erlik’in ülkesindeki yeraltı denizinde yaşadığına inanılan canavar; bu canavarın şaman giysisinde *yutpa*’nın karşıt yanında yer alan resmi’ ŞTS 24

¹⁹ Bir not olarak Türk dilinde *abra-* fiilinin ‘saklamak, gizlemek vb.’ anlamlarda kullanıldığını belirtmek gerekir. Hrz. *apra-* ‘saklamak, muhafaza etmek’, CC *abra-* ‘korumak, savunmak // schützen’, EKp. *abra-* ‘saklamak, korumak, savunmak’, Kry. *abra-* ‘muhafaza etmek, saklamak, depolamak, korumak’ (Öztürk 2015: 21-22).

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

			<i>üğre-</i>
<i>k+</i>	<i>çıkra-, okra-, çokra-; sékre-, çikre-, tikre-, kökre-</i>	<i>fıkra-, okra-, şakra-, kükre-</i>	<i>cıkra-, çokra-, fıkra-, hakra-, hokra-, kıkra-, okra-, sakra-, zıkra-; çekre-, gekre-, gükre-, kıkre-, mükre-</i>
<i>v+</i>	<i>savra-, tavra-, yavra-, kovra-, kuvra-, tuvra-; kévre-, sévre-, kövre-</i>	<i>kavra-, kıvra-, gevre-</i>	<i>avra-, bavra-, cavra-, cevra-, cıvra-, gavra-, gıvra-, kavra-, kıvra-, kovra-; cevre-, civre-, gevre-, güvre-, zivre-</i>
<i>p+</i>	<i>apra-, opra-, topra-</i>	<i>kıpra-, yıpra-</i>	<i>apra-, gıpra-, hapra-, hopra-, kıpra-, yıpra-, sapra-, zapra-; çöpre-, üpre-</i>
<i>ç+</i>	<i>saçra-, uçra-</i>	<i>sıçra-</i>	<i>sıçra-</i>
<i>m+</i>	<i>amra-</i>	<i>çemre-</i>	<i>çımra-, gımra-, gumra-, kımra-, samra-, yamra-; çemre-, çimre-, semre-, yömre-</i>
<i>d+</i>	<i>kaldra-, yaldra-, yoldra-, tuldra-; sédre-, küldre-, üdre-</i>	<i>südre-</i>	<i>badra-, bıdra-; büdre-</i>
<i>t+</i>	<i>titre-</i>	<i>titre-</i>	<i>cıltra-, patra-, pıtra-; titre-</i>
<i>l+</i>	<i>çılra-, külre-</i>	-	-
<i>n+</i>	-	-	<i>anra-, dınra-,</i>
<i>η+</i>	<i>maηra-, yaηra-, ıηra-, çıηra-, koηra-, soηra-; iηre-, müηre-</i>	-	-
<i>f+</i>	<i>kéfre-, küfre-</i>	-	<i>pufra-,</i>
<i>s+</i>	-	-	<i>asra-, pasra-; esre-</i>
<i>r+</i>	-	-	<i>ayarra-, carra-, dıgırra-, korra-, oğırra-, oysarra-, sambarra-, tozarra-, ucarra-, yırta-, zorra-</i>
<i>y+</i>	-	-	<i>bayra-, çayra-, dayra-, kayra-, tayra-, tıyra-; diyre-, eyre-, seyre-</i>
<i>c+</i>	-	-	<i>ficra-,</i>
<i>h+</i>	-	-	<i>fihra-, kahra-, sahra-,</i>
<i>ş+</i>	-	-	<i>hoşra-</i>
<i>z+</i>	-	-	<i>vizre-</i>

Aynı tarama /vA/ ses grubu için yapıldığında ise şu tabloya ulaşılmaktadır:

Tablo 11. Sonu /vA/ Ses Grubuyla Biten Fiillerin Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Görünümü

/vA/		ESD	STS	TTAS
V+	<i>A+</i>	-	-	<i>çava-; deve-, eve-, yeve-,</i>
	<i>I+</i>	-	-	<i>sıva-; şive-, yive-,</i>
	<i>U+</i>	-	<i>suva-</i>	<i>suva-, yuva-; büve-, suve-, yüve-</i>
K+	<i>r+</i>	<i>arva-, karva-</i>	-	-
	<i>l+</i>	<i>yalva-</i>	-	<i>yalvâ-</i>

Türk dilinde sonu /rA/ ses grubuyla biten 350, sonu /vA/ ses grubuyla biten 17 fiil bulunmaktadır. Sonu /vA/ ses grubuyla biten fiillerde /vA/ ses grubunun kapalı heceden sonra geldiği örnek sayısı üç olup, bunların sadece ikisinde /r/ sesinden sonra gelmektedir. Sonu /rA/ ses grubuyla biten fiillerde /rA/ ses grubunun kapalı heceden sonra geldiği örnek sayısı 176 olup, bunların 27'sinde /v/ sesinden sonra gelmektedir.

Bu durum Türk dilinde kelime sonunda /vA/ ses grubunun /rA/ ses grubuna göre daha az tercih edildiğini, belki de sonda bir metatez olayına bu sebeple meyledildiğini düşündürmektedir.

5. Morfolojik Ölçüt: Fiilden İsim Yapma Eki {-(X)ş}

Şinasi Tekin 'fiilin neticesini bildirir' açıklamasını yaparken (Tekin 2002: 85), Eraslan bu açıklamayı az daha genişleterek 'fiilin neticesini bildiren soyut isimler teşkil eden fiilden isim yapma ekidir' notunu düşmektedir (EUTG 108). Şen'in 'soyut isimler türeten bu

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

ek, sonunda geniş ünlü bulunan bir tabana geldiğinde sondaki ünlüyü daraltır' bilgisini verdiği (EUTD 58) ekle ilgili olarak Ölmez sonu -A ile biten kimi örneklerde daralma, sonu -ş- ile biten fiillerde de hece yutumu görülebildiğine (KEUD 259-260) değinmektedir. M. Erdal, ekin *ergative* türetim ekleri grubuna uyarak hem geçişli hem de geçişsiz fiiller türettiğine temas etmektedir. Çünkü, ona göre bu ekle türeyen fiiller somut geçişli fiil olduklarına nesneyi, somut geçişsiz fiil olduklarında özneyi belirtmektedirler (OTWF 274).

Tablo 12. Eski Uygurcada {-(X)ş} ekiyle türetilen isimler

ÖRNEK	AÇIKLAMA
<i>akruş</i> 'huzur, sükunet'	< *akuruş < *akur- > akru / akuru OTWF 262, KEUD 259
<i>alkış</i> 'övgü'	< alka- OTWF 262, 'övmek' EUTD 58, KEUD 259
<i>arkış</i>	< *arka- 'göndermek, yollamak' KEUD 259
<i>arvış</i> 'sihir, büyü'	< arva- OTWF 262, KEUD 259
<i>atış</i> 'atışma, karşılıklı atma'	KEUD 260
<i>barış</i> 'gidiş'	KEUD 260
<i>birış</i> 'verme'	< bir-i-ş EUTG 108
<i>bögüş</i> 'bir düşüncenin bir konuya yoğunlaşması'	< bög- 'bir araya toplamak' KEUD 260
<i>busuş</i> 'keder, üzüntü, kaygı, endişe'	< busan- fiilinin tabanından OTWF 262, 'üzülmek, elem duymak, kederlenmek' ETG 55, KEUD 260; bus-u-ş EUTG 108; busa- 'üzülmek, kederlenmek' EUTD 58,
<i>çalpuş</i>	< çalpa- > çalpañ, çalpaş-, çalpak OTWF 262
<i>ekiş</i>	< ekä- OTWF 262
<i>evriş</i> 'hâl ve gidiş, davranış'	< *ävir-iş OTWF 262; evir- 'çevirmek, döndürmek' KEUD 260
<i>igdiş</i>	< *igid-iş OTWF 262
<i>ikiş</i>	< ikä- OTWF 262
<i>iliş</i> 'bağ, bağlılık, tutku'	< il-iş KEUD 260
<i>kargış</i>	< karga- OTWF 262, KEUD 260
<i>keliş</i> 'geliş'	KEUD 260
<i>keñiş</i>	< keñ-ä- OTWF 262
<i>koş</i> 'çift, ikili'	< *koş-uş < koş- 'çift oluşturacak biçimde bir araya koymak, [hayvanları arabaya] koşturmak' KEUD 260
<i>küşüş</i> 'arzu, istek'	< küse- OTWF 262, 'istemek' KEUD 260; *küs-e- < *küs-ü-ş ETG 55; küsü-ş EUTG 108
<i>sakış</i> 'hesap, sayış, hesaplama'	< sak- 'hesap etmek' EUTD 58, krş. sak-ın- KEUD 260
<i>sığış</i> 'sıkıntı'	< sık- 'sıkmak' ETG 55, sığ-ı-ş EUTG 108
<i>sış</i> 'şiş, şişme'	< *sış-ış < sış- 'şişmek' KEUD 260
<i>sıvsuş</i> 'sulu içecek, suda ıslatılarak veya haşlanarak yapılmış içecek'	< suv+sı- ~ suv+sa- OTWF 262, KEUD 260
<i>sünüş</i> 'döğüş, vuruşma'	< *sünüş-üş KEUD 261
<i>terkiş</i>	< terküş- fiilinin tabanından OTWF 262
<i>tokuş</i> 'kavga'	< tokı- OTWF 262; toku- 'vurmak' EUTD 58
<i>tuş</i> 'toplanma, toplantı; toplantı yeri; fırsat, vesile'	< *tuş-uş 'karşılaşmak' KEUD 261
<i>uluş</i> 'kent, devlet vb.'	< ula- OTWF 262, 'ulamak, uç uca eklemek' KEUD 260
<i>uruş</i> 'dövüş, savaş'	< ur- 'vurmak' ETG 55, EUTD 58; ur-u-ş EUTG 108
<i>üküş</i> 'çok, pek çok'	< ük- 'yığmak', krş. ük-ül- 'yığılmak' KEUD 260
<i>ülüş</i> 'bölüm'	< üle- OTWF 262, KEUD 260
<i>ünüş</i> '(dışarı) çıkış'	< ün- KEUD 260
<i>yağış</i> 'et sunusu, kurban'	< yağ+a- OTWF 262, KEUD 260
<i>yaraş</i> 'sifat, selamet'	< yara- 'yaramak' ETG 55; yara-ş EUTG 108

Eski Uygurcada fiilden isim yapan {-(X)ş} ekiyle ilgili verilen örneklerle bakıldığında bir problemle daha karşılaşılmaktadır: *sonu açık hece olup düz geniş ünlüyle biten fiillerde görülen daralma hadisesi*. Eski Uygurcada bu hadisenin görüldüğü *alka-*, **arka-*, *arva-* **busa-*, *çalpa*, *eke-*, *ike-*, *karga-*, *küse-*, *sıvsu-*, **tirke-*, *ula-*, *üle-* fiilleri hece ve ses esashı gruplandırıldığında şu sonuca ulaşılmaktadır:

Tablo 13. Eski Türkçede {-X}ş yapım eki aldığında açık hece sonsesteki geniş ünlüsü daralan fiiller

İLK HECESİ KAPALI HECE OLANLAR	
sonu /GA/ ses grubuyla bitenler	alka-, *arka-, karga-, *tirke-
sonu /sA/ ses grubuyla bitenler	suvsa-
sonu /BA/ ses grubuyla bitenler	arva-, çalpa-
İLK HECESİ AÇIK HECE OLANLAR	
sonu /GA/ ses grubuyla bitenler	eke-, ike-
sonu /sA/ ses grubuyla bitenler	busa-, küse-
sonu /IA/ ses grubuyla bitenler	ula-, üle-

Tablo 20'ye göre açık hece sonsesteki /A/ ünlüsü daralan fiillerde ikinci hece şu dört ses grubundan oluşmaktadır: /GA/, /sA/, /BA/ ve /IA/. Bir başka ifadeyle sonu /CA/, /DA/, /nA/, /yA/ vb. ses gruplarıyla biten fiillerde ünlü daralmasına rastlanmamaktadır. Türkçenin genel temayülü son hecede /vA/ ses grubuna nazaran /rA/ ses grubunu tercih ettiği için başlangıçtaki biçim olarak *abra- fiili düşünülebilir. Zamanla /b-/ > /v-/ değişimi meydana gelince *avra- şekline dönüşen kelime metateze uğrayarak arva- biçimini oluşturmuş olmalıdır. Bu son biçim Eski Uygurca kayıtlarda tanıklanan biçimdir ve bundan sonra sonda /vA/ ses grubu olduğu için de daralma hadisesi vuku bulmuş olmalıdır.

Tablo 20. Eski Uygurca arviş kelimesinin oluşumu

*arba-	(1)	*arva-	(2)	arva-	(3)	arva-ş > arviş
	/b-/ > /v/		metatez ve temayül		{-(X)ş}	

6. Leksik Ölçüt: Moğolca av

Gerek Eski Türkçenin fonetiği, gerekse Eski Türkçedeki yapım ekleri kelimenin orijinal biçiminin arva- biçiminden biraz farklı olabileceğini düşündürmektedir. Bunun bir izi ise Moğolcada bulunmaktadır. Moğolcada büyü kelimesiyle ilgili sözvarlığı tarandığında Türkçedeki bazı kelimelerin etimolojisini aydınlatacak ipuçlarına ulaşılmaktadır.

Tablo 14. Moğolcada 'büyü' kavram alanına dahil olup /av/ ses grubuyla başlayan kelimeler

AB /av/ 'witchcraft, sorcery, charms; temptation, allurements, enticement // büyü, sihir; büyücülük, çekicilik, cazibe, kandırma' (Lessing 1960: 1, 2003: 1)
AB- /av-/ 'a) to take, grasp, get hold of // almak, kapmak, sınıksız tutmak, kavramak, yakalamak; b) to receive obtain, gain, procure, acquire; to collect (as taxes); to buy; to absorb, draw in; to adopt; to conceive // almak, elde etmek, kazanmak; tedarik etmek, edinmek; toplamak, vergi toplamak; satın almak; emmek, içine çekmek; benimsemek, özümsemek; tasarlamak; c) to remove, take off // kaldırmak, çıkarmak; d) as an auxiliary verb preceded by imperfect or modal verbs describes the action as performed in the interest, on behalf, at the wish, or in the direction of the subject // yapma veya olmayı öznenin adına, yararına veya isteğine göre gerçekleştirmeyi bildiren bitmemişlik veya tarz zarf-fiillerinden sonra getirilen yardımcı fiil; e) as an auxiliary verb preceded by the perfect verb describes the action as momentary // hareketi anlık olarak ifade eden tamamlanmışlık zarf-fiilinden sonra getirilen yardımcı fiil; f) the modal and perfect verbs of this verb preceded by the ablative case have the meaning of 'beginning with, from, since' // bu fiilin tarz ve tamamlanmışlık zarf-fiilleri, ayrılma çekiminden sonra gelerek 'beri, itibaren, başlayarak' anlamlarını taşır (Lessing 1960: 1-3, 2003: 1-2)
ABLA- /avla-/ 'to allure, seduce; to hurt through magic incantations // çekmek; ayartmak, baştan çıkarmak, kandırmak; büyü ile zarar vermek' (Lessing 1960: 4, 2003: 7)
ABTA- /avta-/ 'to be taken or seized; to be taken out; to be capable of being taken; to be overtaken; to suffer from; to come or be under the influence or power of // alınmak veya kavranılmak, tutulmak, yakalanmak; çıkarılmak, götürülmek; taşınabilir olmak; yetiştirilmek; bir şeyden acı çekmek; etkisi veya gücü altında olmak' (Lessing 1960: 5, 2003: 7)
ABTAI /avtay/ 'possessing the gift of witchcraft // büyü yeteneğine sahip, büyücü' (Lessing 1960: 5, 2003: 7)

Moğolcadaki avta- ve avtay kelimeleri Türk dilindeki apta- ve aptağ biçimlerini açıklamaktadır. Türk dilindeki biçimler çağdaş döneme ait olup yalnızca Hakasçada tespit edildiği için bu iki kelimenin Moğolcadan alıntı olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte 'büyü

sihir' anlamına gelen *av* kelimesinin Ana Türkçe **abra-* > **arba-* biçimlerinin kökünü açıklamada faydası olabilir.

7. Şaman'ın Büyüsü

Şamanizm Eski Türklerin inanç sistemlerinden biridir. Eliade, şamanizmi arkaik esrime tekniklerinden biri görerek, hem gizemcilik, hem büyü hem de terimin geniş anlamıyla 'din' saymakta (1999: 16) ve şamanın *sihirbaz* ve *otacı* olmanın yanısıra bir *ruhgüder*, *rahip*, *mistik* ve *ozan* da olabildiğine; bu bakımdan şamanizmin tipik olarak Sibirya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgu olduğuna dikkat çekmektedir (1999: 22).

Orta ve Kuzey Asya'da şamanın başlıca işlevi sihirle hastalıkları iyileştirmektir. Bu bölgenin bütününde hastalıkların nedeni hakkında birkaç görüş varsa da, 'canın (ruhun) kaçırılması' görüşü en ağır basanıdır. Bu tasarıma göre, hastalık canın çalınması veya kaybolması olayına bağlanır ve sağaltım da, bir bakıma, onu arayıp bulmak, yakalamak ve hastanın bedenine tekrar girmesini sağlamak işlemlerinden oluşur. Asya'nın bazı bölgelerinde hastalığın nedeni hastanın vücuduna sihirli bir nesnenin girmesi veya hastanın kötü ruhlar tarafından 'çarpılması' (*possession*) da olabilir; bu gibi durumlarda sağaltım da o zararlı nesnenin çıkarılması veya ifritlerin kovulmasından ibaret olur. Bazen hastalığın iki nedeni de olabilir: canın çalınmasıyla birlikte, durumu daha da ağırlaştıran, kötü ruhlar tarafından ele geçirilme ya da çarpılma. Bu durumda iyileştirme süreci de hem canın aranmasını hem de ifritlerin (kötü ruhların) kovulmasını kapsayacaktır (Eliade 1999: 247-248).

Sibirya'da ise şamanı şu işler için çağırırlardırlar (Şener 1996: 24):

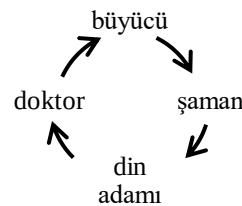
- ölü ruhunu öbür dünyaya göndermek
- herhangi bir nedenle yersiz, yurtsuz kalan ruhu bir yere yerleştirmek
- av sırasında şanssızlığı gidermek
- ağır hastaları tedavi etmek

Şamanizmin kökeni meselesinde A. Ohlmarks ve M. Eliade'nin görüşleri itibar görmektedir. Ohlmarks'a göre Şamanizm kuzey kutbuna yakın bölgelerde doğmuş olmalıdır, çünkü şiddetli soğuklar, uzun geceler, tenhalık, inziva, vitamin eksikliği gibi sebeplerle bölge halkının sinir sistemleri bazı asabî rahatsızlıkları pençesine düşürmektedir. Zaten şamanlar da sık sık sara nöbetlerine tutulmaktadırlar. Eliade'ye göre ise şamanlar hasta değil, hastalık tedavi edici konumdadırlar. Bu yüzden zihin sağlıkları da toplumun geri kalanına oranla sağlamdır ve şamanizmin kökeni güneyde, sıcak bölgelerde aranmalıdır (Kafesoğlu 1980: 36-37).

Şamanların bu iyileştirici özellikleri *şaman* ve *doktor* kavramlarının toplum nazarında örtüşmesine zemin hazırlamıştır.

Şekil 10. Şamanizmde doktor, büyücü, din adamı, şaman ilişkisi

doktor ≈ şaman
şaman ≈ büyücü
büyücü ≈ din adamı
din adamı ≈ doktor

8. Bir ihtimal: abrakadabra < Etü. arva-

Sihirbazlık literatüründe genellikle *hokus pokus* ile beraber adı sık anılan bir diğer kelime *abrakadabra* olup Türkçe Sözlük'te '1. Eski çağlarda bazı hastalıklara iyi geldiğine inanılan büyü söz. 2. Sihirbazların sıkça kullandığı büyü sözü.' şeklinde tanımlanır (TS 5).

Milattan sonra ikinci yüzyılda Roma İmparatoru Caracalla'nın doktoru olan Gnostik Doktor Quintus Serenus Sammonicus'un sıtma gibi ateşli bir hastalık için çare olarak Yunanca yazdığı tıbbî şiir olan *De Medicina Praecepta*'da geçen (*ἀβρακάδασσα*) kelime 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Geç Latince aracılığıyla Avrupa dillerinde yaygınlaşmış olup, sadece hastalık değil, kötü ruhları uzak tutmak için de kullanılmıştır. Kötü ruh kovuculuğundan diş ağrısına kadar çeşitli hastalıklardan kurtulmak için ters üçgen şeklinde her satırında sondan bir harf eksilterek tılsımlı bir şekilde yazılıp muska gibi kişinin yanında taşınması gerektiğine inanılırdı. Aynı dönemdeki bir başka mektupta *a ba ga da* şeklinde görülmekte olup, farklı kaynaklarda yer alan büyü sözleri arasında *abrakadabra* kelimesine fonetik yönden benzeyen *ananizapta*, *ablanathanalba*, *akrakanarba* sözlerine de rastlanmaktadır.

Şekil 11. *Abrakadabra* kelimesinin tılsımlarda kullanılan Latin ve İbrani harfli dizilişi

Türkiye Türkçesine Fransızcadan alıntılanan *abrakadabra* kelimesinin etimolojisi hakkında pek çok görüş bulunmaktadır²⁰:

- Yunan alfabesinin sayısal eşdeğerine göre ($\alpha = 1$, $\beta = 2$, $\rho = 100$, $\alpha = 1$, $\xi = 60$, $\alpha = 1$, $\varsigma = 200$) 365 değerine sahip olan *abraxas* (*αβραξας*) kelimesine ilgisi vardır. *Abrasax* şekli de bulunan kelime Gnostikler tarafından kozmik hiyerarşinin en yüce varlığını ya da Christos olarak adlandırdıkları insandaki tezahürünü belirtmek için kullanılan mistik terim olup, İbranilerde 'Adonai, Mısırlılarda Horus ve Hindularda *Prajapati*'ye denk gelmektedir.
- Kıptice iki kelimenin *abrak* ve *sax* birleşmesinden 'kutsal, saygıdeğer, kutsanmış isim' anlamında oluşmuştur.
- Keltçe *abra* veya *abar* 'tanrı' ve *cad* 'kutsal' kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur.
- Talmud'un dili olan Aramicedir ve;
 - *a'bra* (ben yaratacağım) *k'dabra* (konuştuğum gibi) anlamında bir sözdür.
 - *avra kehdaabra* (konuştuğum gibi / kelime gibi yaratacağım) anlamında bir sözdür.
 - *abhadda kēdābrah* (o hastalık bu kelime gibi kaybolacak) anlamında bir sözdür.

²⁰ Kelimenin kökeniyle ilgili görüşler kaynaklarda genellikle iç içe yer almaktadır. Bu görüşler derlenirken şu kaynaklardan yararlanılmıştır: CEDHL 4-5, EETG 9-10, Chantrel 2004: 3, Merolle 2004: 284, w|etym, w|mw, w|aish, CEDEL 3, PEF, Dean 2015: VIII, Hendrickson 2015: 4, Partridge 2006: 8, Lecouteux 2015: 8-10.

- Kabalist bir kelime olup İbranicedir ve;
 - **ab** (baba), **ben** (oğul) ve **ruach acadsch** (kutsal ruh) kelimelerinin ilk harflerinden oluşmuştur.
 - **ha brakha dabra** [דברה הברכה] ‘hayır duası, iyi dua söylendi’ anlamında bir sözdür.
 - **ha-berak-hah** ‘nimet’ kelimesinden gelişmiştir.
- Ateşli hastayı iyileştirmek için ekmeğin üzerine AB : RA : CA D.A: — B. R: A yazılarak, ekmeğe hastaya yedirilir. Harfler birleştiğinde *abracadabra* kelimesini oluşturur.

Bu bilgiler her ne kadar *abracadabra* sözünün etimolojisi hususunda farklı görüşler olduğunu ve birinin diğerlerine açık bir üstünlük kuramadığını gösterse de semantik ve kültürel açılardan bakıldığında aslında başka ipuçları da verebilmektedirler.

Dikkatimizi çeken hususlar şöyle maddelenebilir:

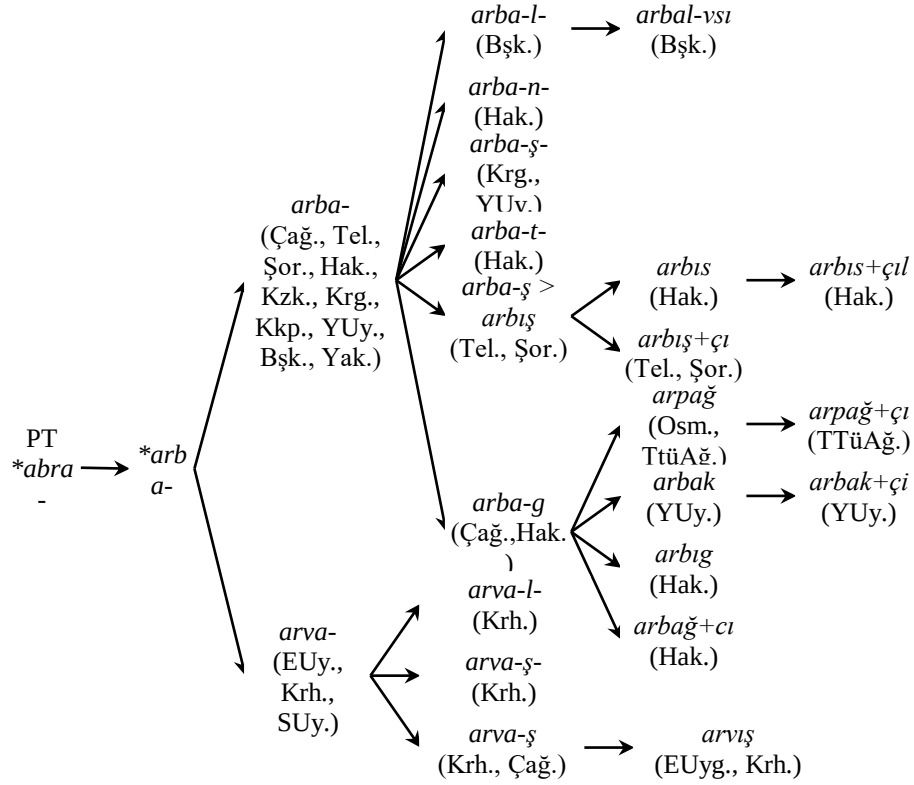
- Semantiki leksik ve kültürel bakımdan incelendiğinde kelimelerin tamamı da
 - başlangıçta tıbbî bir sebeple hastaları iyileştirmek için kullanılmakta,
 - hastaları iyileştirmek için kötü ruhları uzaklaştırmak gerektiği inancını yansıtmakta,
 - zamanla ‘büyü yapmak’ anlamını kazanmaktadırlar.
- Fonetik bakımdan incelendiğinde kelimelerin tamamında ;
 - ilk hecede düz-geniş-kalın ünlü (*a*) bulunmaktadır.
 - ilk hecedeki düz geniş kalın ünlüden (*a*) sonra dudak ünsüzü (*b*, *v*) gelmektedir.
 - ilk hecedeki dudak ünsüzünden (*b*, *v*) sonraki hecede /r/²¹ ünsüzü yer almaktadır.

9. Değerlendirmeler ve Sonuç

Türk dilindeki *arba-* kelimesinin görünümüyle ilgili olarak, eldeki verilerden hareketle şöyle bir şemaya ulaşılabilir:

²¹ Burada Aramice *abhadda kēdābrah* ibaresinde ilk hecedeki dudak ünsüzünden (*b*, *v*) sonraki hecede /r/ ünsüzünün bulunmadığı itirazı gelebilir. Ancak fonetik olarak dillerde bir /d/ > /r/ değişiminin olduğunu hatırlatarak, dünya dillerinden ve Türk lehçelerinden örnekler vermek burada yerinde olacaktır: Basque *odol* ‘blood’ Pre-Basque: **odol* (recte **orol*) ‘blood’, Proto-Basque: **horulu*, PIE: **k̑ruh₂-lo-* < **k̑reh₂-* ‘gore, raw meat’: **k̑ruh₂lo-* > **k̑rulo-* > **k̑rulu-* > **k̑orulu-* > **k̑horulu-* > **horulu* > **orulu* > **orul* (Forni 2013: 66); Hal. *hada:q*, *hadaq* ‘ayak’, ET. (Orh.T., Uyg.) *adək*, MK. *adək*, Tuv. *adaq*, Hak. *azək*, Trkm. vb. *ayək*, Yak. *atah*, Çuv. *ura* ~ Moğ. *adag*, Halh. *adag* ~ Kor. *padək* (Ersoy 2012: 127).

Şekil 12. PT *abra- fiilinin Türk dilindeki türevleri

Bu şemaya göre Türk dilinin tüm kollarına yayılmış görünen Eski Uygurca *arva-* ve *arviş* kelimeleriyle ilgili olarak şunlar söylenebilir:

- Ana Türkçe **arba-* ‘büyü yapmak’ fiili, Eski Uygurcadan itibaren /-b-/ > /-v-/ değişimine uğrayarak Karahanlı, Çağatay ve Sarı Uygur sahasında türevleriyle birlikte *arva-*, *arva-l-*, *arva-ş-*; *arva-ş*, *arviş* (< *arva-ş*) biçimlerinde görülmektedir.
- Ana Türkçe **arba-* ‘büyü yapmak’ fiili, Çağatayca, Teleütçe, Şorca, Hakasça, Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça, Yeni Uygurca, Başkurtça, Yakutça, Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi ağızlarında türevleriyle birlikte *arba-*, *arba-l-*, *arba-n-*, *arba-t-*, *arba-ş-*, *arbiş* (< *arba-ş*), *arbiş+cı*, *arbiş* (< *arbiş*), *arbiş+cıl*, *arbal-vısı*, *arba-g*, *arbak*, *arpağ*, *arbiğ*, *arbağcı*, *arpağcı*, *arbakçı* biçimlerinde görülmektedir.
- Türk dilinde bazı kelimelerde /-b-/ > /-v-/ değişikliğinin görülmesi *arva-* ve *arviş* kelimelerinin kökeninin **arba-* ve **arbiş* prototipleri olabileceğini düşündürmektedir.
- Türk dilinde /B/ ve /r/ seslerinin sıklıkla metateze uğraması *arva-* ve *arviş* kelimelerinin kökeninin **avriş*, **abriş*, **avra-*, **abra-* prototip olabileceğini akla getirmektedir.
- Türk dilinde sonu /rA/ ses grubuyla biten fiillerin, sonu /vA/ ses grubuyla biten fiillere nazaran oldukça fazla oranda geçmesi; kelime sonunda /vA/ ses grubunun /rA/ ses grubuna göre daha az tercih edildiğini, belki de sonda bir metatez olayına bu sebeple meyledildiğini göstermektedir.
- Eski Uygurcada fiilden isim yapan {- (X)ş} ekiyle ilgili verilen örnekler arasında açık hece sonsesteki /A/ ünlüsü daralan fiillerde ikinci heceyi oluşturan gruplar

arasında /BA/ ses grubu da yer almaktadır ve bu durum metatez ihtimalini güçlendirmektedir.

- vii. Moğolcadaki *avta-* ve *avtay* kelimeleri Hakasçadaki *apta-* ve *aptağ* biçimlerinin Moğolcadan alıntı olduğunu göstermektedir.
- viii. Moğolcada ‘büyü sihir’ anlamına gelen *av* kelimesi Ana Türkçe **abra-* > **arba-* biçimlerinin kökünü açıklamada ipuçları vermektedir.
- ix. Mukaddimetü’l-Edeb’te geçen *avut-* ‘büyülemek’ ve *Daşakarmapathāvadānamālā*’da *Çaştanı Bey* hikayesinde geçen *aviş* ‘büyü’ kelimesi kelimenin kökünün **av(I)-* şeklinde bir fiil olabileceğini düşündürmektedir.
- x. Şaman kelimesi, şamanın iyileştirici özellikleri *doktor*, dinî özellikleri *din adamı* ve o zamanki toplumun gözünde açıklanamayan ritüel ve hareketleri *sihirbaz* kavramlarıyla yoğrulmuş bir semantik karşımıza çıkmaktadır. Sibiry Türklerinde görülen bu özellikler, dünyanın diğer bölgelerindeki şamanlarda da tekrarlanmaktadır. Özellikle şamanların bu iyileştirici özellikleri toplum nazarında *şaman* ve *doktor* kavramlarını örtüştürmüştür.
- xi. Şaman ve sihirbaz kavramları birkaç yönden ortaklaşmaktadır:
 - Her ikisi de büyü yapmaktadır,
 - Her ikisi de hastaları iyileştirmektedir,
 - Her ikisi de kötü ruhları uzak tutmaya çalışır,
 - Her ikisi de büyü yaparken bazı sözler söyler.
 - Şamanın büyü yapması *arviş arva-(mak)* olarak adlandırılır. DLT’de bu durum açıkça belirtilmektedir: *ka.m arwaş arwadı* ‘kam/ şaman büyü sözler söyledi’.
 - Sihirbaz büyü yaparken *abrakadabra, abraxas* gibi sözler söylemektedir.
- xii. Türkçeye Fransızcadan geçen *abrakadabra* kelimesinin kökeni ile ilgili olarak bir fikir birliğinden söz edilememektedir. Çeşitli etimolojik sözlüklere göre kelime; Yunanca *abraxas* ~ *abrasax*, Kıptice *abrak + sax*, Keltçe *abra* ~ *abar + cad*, Aramice *a’bra k’dabra* ~ *avra kehdabra* ~ *abhadda kēdābrah* ve İbranice *ab + ben + ruach acadsch* ~ *ha brakha dabra* ~ *ha-berak-hah* kelimelerinden oluşmakta ya da ateşli hastayı iyileştirmek için ekmeğin üzerine yazılan ve hastaya yedirilen AB : RA : CA D.A: — B. R: A harflerinden meydana gelmektedir.
- xiii. Çeşitli dillerdeki *abrakadabra* kelimeleri kültür ve leksikosemantik yönden incelendiğinde tamamı da şamanizmde olduğu gibi başlangıçta tıbbî bir sebeple hastaları iyileştirmek için kullanılmış ve hastaları iyileştirmek için kötü ruhları uzaklaştırmak gerektiği inancını yansıttığı için zamanla ‘büyü yapmak’ anlamını kazanmışlardır.
- xiv. Aynı kelimeler fonetik bakımdan incelendiğinde tamamının da ilk hecesinde düzensiz-kalın ünlü (*a*) bulunmakta, bu ünlüden sonra dudak ünsüzü (*b, v*) gelmekte ve ardından gelen hecede de /*r*/ ünsüzü yer almaktadır.
- xv. Buna göre kökeni net olmayan ve tartışmalı olan *abrakadabra* kelimesinin ilk kısmı olan *abra* ile Ana Türkçe **abra-* fiili tasarlanan ve Türk dilinin hemen

hemen tüm kollarında izlerine rastlayabildiğimiz *arva-* ve türevleri arasında bir semantik ve fonetik bir benzerlik olduğu görülmektedir. Bu durum bir ortak kök olabileceği gibi bir dilden diğerine alıntılanma ile de açıklanabilir, ancak her iki ihtimalin de tarihî verileri henüz sağlam bir delil sunmamaktadır.

- xvi. Bununla beraber Proto Ural dillerinde görülen Finnish *arpa*, Estonian *arp*, Saam (Lapp) *vuorbbe* (N), Hungarian *orvos*, Liv. *ar̥bī*.ve akrabaları kelimenin ortak kök olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

10. Kaynakça

- Abh.S Shōgaito, Masahiro 1993. Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā Tattvārthā, Volume II, Text, Translation and Commentary and Glossary, Shokado.
- AY.Çt Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk. Yedinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- AY.K Kaya, Ceval 1994. *Uygurca Altun Yaruk –Giriş, Metin ve Dizin-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BTS Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BT-V Zieme, P. (1975). *Berliner Turfantexte V: Manichäisch-türkische Texte*. Berlin: Akademie Verlag.
- CEDEL Klein, E. (1971). *A Comprehensive Etymological Dictionary of The English Language For Readers Of English*. Amsterdam, Tokyo: Elsevier.
- CEDHL Klein, E. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of The Hebrew Language For Readers Of English*. Jerusalem: The Beatrice & Arthur Minden Foundation & The University of Haifa.
- Chantrel, G. (2004). *The Oxford Dictionary of Word Histories*. New York: Oxford University Press.
- Clark, L. V. (1980). Turkic Loanwords in Mongol, I: The Treatment of Non-Initial S, Z, Š, Č. *Central Asiatic Journal*, 24/1-2: 36-59.
- Csáki, E. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ÇBH Mert, A. (2014). *Eski Uygur Türkçesiyle Çaştanı Bey Masalı (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Dean, L. (2015). *Switch Words. How to Use One Word to Get What You Want*. London: Harper Collins.
- Diş.Y Yakup, A. (2006). *Dišastvustik. Eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuṣpariṣat-sūtra*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Dkm.E. Elmalı, M. (2016). *Daśakarmapathāvadānamālā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- DLT.EA Ercilasun, A. B; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Divânu Lügâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DTGD Li, Y-S. (2017). *'Doğu Türkçesi Grameri' Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DTS Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- DS Türk Dil Kurumu (1963-1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EDPT Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- EETG Barborka, G. (1999). *Encyclopedic Theosophical Glossary*. Theosophical University Press (E-kitap → https://www.theosociety.org/pasadena/etgloss/encyclopedic_theosophical_glossary.pdf).
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (Çev.: İ. Berkan). Ankara: İmge Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1996). Kara Kam'ın Şiirleri. *Türk Dili*. 1996/I, 529: 49-54.
- Ersoy, F. (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ESD Alyılmaz, C. (2004). *Eski Türkçenin Sözcüklerinin Düz ve Ters Dizimi*. Akara: Kurmay Yayınları.
- ETG Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ETG Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EUDS Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EUTD Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- EUTG Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Forni, G. (2013). Evidence for Basque as an Indo-European Language. *Journal of Indo-European Studies*. 41/1-2: 1-142.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Mangholun Niuča Tobčaan (Yüanchao pishi), Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Hendrickson, R. (2008). *Encyclopedia of Word And Phrase Origins*. New York: Facts on File.
- HTS Gürsoy-Naskali, E. G. vd. (2007). *Hakasça - Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Karaağaç, G. (1991). Eski Metatez Örnekleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. VI: 85-102.
- KED Shnitnikov, B. N. (1966). *Kazakh-English Dictionary*. London, The Hague, Paris: Indiana University Publications.
- KEK Öztürk, R. (2014). *Köktürkçe El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
- KEUD Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KEUD Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KkRS Баскаков, Н. А. (1958). *Қарақалпақша-Русша Сөзлик*. Москва: Өзбекстан Сср Илимлер Академиясы.
- KKS Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcükleri*. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul.
- Kök, A. (2016). Modern Oğuz Türkçesi Diyalektlerinde Göçüşme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. 5/15: 406-430.
- KS Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev.: A. Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KYS Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. (Çev.: F. Yıldırım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KzTS Koç, K. vd. (2012). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü / Қазақша Түрікше Сөздік*. Almatı.
- Lecouteux, C. (2015). *Dictionary of Ancient Magic Words and Spells. From Abraxas to Zoar*. Toronto: Inner Traditions.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley - Los Angeles: University of California Press.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev.: G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LO Toparlı, R. (2000). *Ahmet Vefik Paşa. Lehce-i Osmânî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ME Yüce, N. (2014). *Ebul Kâsım Cârullâh Maḥmūd Bin ‘Omar Bin Muḥammed Bin Aḥmed Ez-Zamaḥşarî El-Ḥvârizmî. Mukaddimetü’l-Edeb. Ḥvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuṣter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Merolle, V. (2004). On the Cultural Unity of Europe and a European Dictionary Project. *Coll. Antropol.* 28/Suppl.1: 275-284.
- OTG: Orhun Türkçesi Grameri
- ÖHTS Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öztürk, A. (2015). *Karay Türkçesinin Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı – Fiil*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Partridge, E. (2006). *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. London and New York: Routledge - Taylor & Francis.

- PEF Powszechnej Encyklopedii Filozofii / Universal Encyclopedia of Philosophy (<http://www.ptta.pl/pef/haslaen/a/abraxas.pdf>)
- Róna-Tas, A. (1982). Loan-Words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. *Studies in Chuvash Etymology I*. (Edt. A. Róna-Tas). Szeged, 66-134.
- SC Clauson, G. (1960). *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān. Facsimile Text with an Introduction and Indices*. London.
- Serebrennikov, B. A., Gadjieva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (Çev.: T. Hacıyev - M. Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SGTY Тенишев, Э. Р. vd. (2006). *Сравнительно-Историческая Грамматика Тюркских Языков. Пратюркский Языкоснова. Картина Мира Пратюркского Этноса По Данным Языка*. Москва: Наука.
- STS Türk Dil Kurumu. *Sesli Türkçe Sözlük*. <http://tdk.gov.tr/...=seslisozluk> (E.T. 12.09.2018)
- SY.O Oda, Juten 2010. A Study of Buddhist Sutra Called Sekiz yükmek yaruq or Sekiz törlüğün yarumış yaltrımış in Old Turkic, Hozokan, Kyoto.
- SYU Пекарский, Э. К. (1958). *Словарь Якутского Языка. I*. Москва: Академия Наук СССР.
- Şener, C. (1996). *Şamanizm*. İstanbul: BDS Yayınları.
- ŞS Kurpeşko Tanagaşeva, N. N.; Akalın, Ş. H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- TAS Rymina-Sırkaşeva, L. T.; Kuçigaşeva, N. A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. (Çev. Ş. H. Akalın - C. Turgunbayev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2002). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı. II. Dil-Kültür-Sanat*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-119.
- TTAS Türk Dil Kurumu. *Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*. <http://tdk.gov.tr/...=ttas> (E.T. 12.09.2018)
- TS Akalın, Ş. H., vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UM.S Shogaito, Masahiro 2003. "Uighur Manuscripts in St. Petersburg Chinese texts in Uighur script and Bodhist Uighur texts", 京都大学大学院文学研究科 Graduate School Of Letters Kyoto University.
- UWV Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- YCU Малов, С. Е. (1957). *Язык желтых уйгуров: Словарь, грамматика*. Алма-Ата.
- w|aish <http://www.aish.com/sp/ph/English-Words-with-Hebrew-Origins.html>
- w|etym Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com>
- w|mw <https://www.merriam-webster.com/dictionary/abracadabra>

METAFORLARIN YORUM İLKELERİ

Doç. Dr. Oktay YİVLİ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
oktayyivli@hotmail.com

Giriş

Bu bildiride, daha çok dilbilimin konusu olan ve karmaşık bir dilsel yapı üzerine kurulan metaforların yorumlanması için kimi ilkelerin belirlenmesine çalışılmıştır. Üstünde uzlaşılabilecek az sayıdaki temel ilkeyle bu bağlamdaki yanlış okumaların önüne geçilebileceği düşünülmektedir. Belirli bir uylayım sağlanabildiği takdirde edebî metin yorumlamalarında ve özellikle şiir çözümlemelerinde bazı normlar oluşturulabileceği öngörülmektedir.

Kimi fazlalıklarını bir kenara koyarsak aynı konuda olmak üzere “Metaforların Yorumlanması Sorunu” adlı dbir girişimde bulunmuş, konuyla ilgili olarak kimi ilkeler saptamıştık. Bu bildiri bir anlamda ilgili yazının kaldığı yerden düşünmeye devam edecek, ilkin o metinde ortaya konulan bulgular özetlenecek, ardından bunlara yeni ilkeler eklenecektir.

“Metaforların Yorumlanması Sorunu” adlı denemede öne sürülen ilkeler; dil bilgisel öncüllerin göz ardı edilemeyeceği, dış dünyaya gönderme varsa anlamın metin dışında aranması gerektiği, ilk metaforun yorumunun sonrakileri belirleyeceği, devingen metaforların yorumcu tarafından sabitlenemeyeceği şeklindeydi (Yivli 2017: 57-64). Bu çalışmayla birlikte düz anlamın imkânsızlığı, nedensellik ilkesinin geçerli oluşu ve metaforun metin içi bağlamdan ayrı okunamayacağı ilkeleri bu birikime eklenecektir.

1. Dil Bilgisel Öncüller göz ardı edilemez

Resim, heykel ve müzikten farklı olarak şairin kullandığı malzeme aynı zamanda insanoğlunun iletişim aracıdır. Her ne kadar sanatçının özgürlüğü kullandığı malzemeyle sınırlandırılmazsa da az çok seçtiği nesnenin onu belirleyeceği de bir gerçektir. İşte şairin dille böyle bir paradoksu vardır. Onu malzeme olarak kullanır, onu esnetir, genişletir ancak dil de onu kendi doğasıyla sınırlandırmaya çalışır. Kimi dil bilgisel kısıtlar da bu noktada ortaya çıkar. Eğer durum böyleyse metaforun yorumlanmasında dilsel öncüllerden bağışık olmadığımız görülür.

Meramımızı bir örnek üstünden açıklamaya çalışalım. Bunun için Cemal Süreya’nın “Sizin Hiç Babanız Öldü mü?” şiirini esas alalım.

"Sizin hiç babanız öldü mü? /

Benim bir kere öldü kör oldum

Yıkadılar aldılar götürdüler

Babamdan ummazdım bunu kör oldum” (2002: 26)

Şiirin bütününde yinelenen “babanın ölümü” ifadesini düz anlamıyla anlayıp yorumlarsak bir yanlış okumaya sebep olmuş oluruz. Zira ilgili metnin ilk dizesinde geçen “hiç” ile ikinci dizesinde geçen “bir kere” dil bilgisel öncüller, sözü edilen eylemin

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

tekrarlanabildiğini göstermektedir. Oysa ölüm, aynı özne açısından yeniden yaşanabilir bir olgu değildir. Demek ki şiirde “ölmek” temel anlamı dışında kullanılmıştır.

2. Dış Dünyaya Gönderme Varsa Anlam Metin Dışında Aranmalıdır

Tarihsel metafor terimiyle adlandırılabilen kimi metaforlar, insan dünyasında ve tarihsel süreklilik içinde gelişmiş bir olaya gönderme yaptığı için bunları metin içi referanslarla yorumlamak olanaksızdır. Bu gibi durumlarda yapılması gereken şey, ayrıntılardan yararlanarak tarihsel zaman içinde gerçekleşmiş olan bu olayın peşine düşmektir.

Örneğin Ece Ayhan’ın “Fayton” şiirinden alınan şu dizeleri kendimizi metinle sınırlandırarak çözmek mümkün olmaz:

“Ben ki son üç gecedir intihar etmedim hiç, bilemem

intihar karası bir faytonun ağışı göğe atlarıyla birlikte

cezayir menekşelerini seçip satın alışından olabilir mi ablamın.” (2001: 37)

İlgili şiirde geçen fayton, intihar ve abla ayrıntılarından kalkarak bu olayın Fikriye Hanım’ın intiharına gönderme yaptığı fark edilir. Tarihsel dünyada gerçekleşen bu tikel olayın ayrıntıları araştırıldığında “intihar karası bir fayton” imgesi bütün açıklığıyla belirir.

3. Yorumda Ardışıklık

Yorumun tutarlı olabilmesi için metin boyunca karşımıza çıkan metaforların birbiriyle ilintisi olduğunu kabul ederek yola çıkmamız gerekir. En soyut poetik metinler bile bu örüntüyü kanıtlayacak örnekler barındırır. İlk metaforu yorumlayışımız sonrakileri de etkileyecektir. Böylece bütünsel yapı doğru biçimde kavranmış, ortaya konmuş olacaktır. Yine Cemal Süreya’ya ama bu kez “Gül” şiirine bakalım.

“Gülün tam ortasında ağlıyorum

[...]

Bir kan oluyor bir kıyamet bir çalgı

Ve zurnanın ucunda yepyeni bir çingene” (2002: 12).

Bu dizelerde öncelikle karşımıza çıkan “gül” metaforu bir kere cinsellikle yorumlandıktan sonra bundan “kan”, “kıyamet” ve “zurna” da payını alacaktır. Sonradan gelenler de cinsellik perspektifi dışında bir anlam kazanamayacaktır. Oysa naif bir bakış açısını kullanarak ilk dizedeki “gül” eğretilmesini düz anlamlı yorumlarsak “zurnanın ucundaki yepyeni bir çingene” imgesini çözmemiz mümkün olmayacaktır.

4. Devingen Metaforlar Sabitlenemez

Devingen metafor olarak adlandırdığımız yapılar, aynı metin içinde farklı gösteren ya da gösterilenlerle karşımıza çıkarlar. Eğer durum böyleyse ilk göründükleri yerde anlamlarını sabitleştirmeye çalışmak onları dondurmak olacaktır. Bu gibi durumlarda yapılması gereken en iyi şey, devingen metaforların tüm şiirsel metindeki yolculuklarını izlemek ve her göründükleri yerde onları yeniden yorumlamaktır.

Örneğin Behçet Necatigil’in “Solgun Bir Gül Oluyor Dokununca” şiirinde geçen gül metaforu her seferinde başka bir anlamla okur karşısına çıkar (2002: 211-12). Gül aynı

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

metinde sırasıyla fark edilmeyen güzellik-incelik, yalnızlık, bunaltı olarak anlam kazanır. Gösteren şiirin her biriminde aynı olmakla birlikte gösterilen durmadan değişir.

5. Düz Anlamın İmkânsızlığı

Bir metinde metafor söz konusuysa ilk ön kabulümüz, onun görünen anlamıyla, yani düz anlamıyla yorumlanamayacak oluşudur. Bir bakıma metaforlar düz anlamlı bir okumayı imkânsız kılarlar. Bunun için Edip Cansever'in "Masa da Masaymış ha" şiiriyle Ahmet Muhip Dıranas'ın "Olvido" şiirleri bize iyi örnekler sunmaktadır.

"Masa da Masaymış ha" şiirinde özne sürekli olarak masaya bir şeyler bırakır. Yumurta, süt, ve gün ışığının koyuluşunu kabule hazır olduğumuz hâlde bunların ardından gelen biranın dökülüşi ve çingırağın sesi masanın kapsamı dışında kalacağı için masanın düz anlamlı olarak okunamayacağı açıktır (Cansever 1997: 9).

"Olvido" şiirindeki bellek metaforu "bohça"dır. Bohçanın içinden gizli bir elin çekip çıkardığı "lavanta çiçeği kokan kederler" bohçanın sınırlarını aşar (Dıranas 2000: 37). Her iki örnekte de verilen ayrıntılar "masa" ile "bohça"nın literal olarak okunmasını olanaksızlaştırır. Her iki metinde bir metaforun varlığıyla karşı karşıya kaldığımız için düz anlamlarını bir kenara bırakıp onları "bellek" olarak yorumlama gereği ortaya çıkar. Böylece hem çingırak sesi hem lavanta çiçeği kokan kederler bir kapsam içine alınmış olur.

6. Nedensellik İlkesi

Metafor ve onun alt türü olan simili benzerliğe, sinekdoki içlem-kaplam ilişkisine, metonimi ise bitişkenlik ilkesine bağlı olarak çalışır. Dolayısıyla tüm yer değiştirme (metaforik) ve kayma (metonimik) yapıları belli bir nedensellik ile ilk terimin yerine ikincisini koyar. İkame, bir çeşit nedensellik ilişkisi sonucu gerçekleşir.

Yücel Kayıran'ın "Son Akşam Yemeği" şiirindeki "hilal gibiydi yüzüm... cümleden düşen kelime / suyun dibinden bana bakıyor gibiydi" dizelerinde kullanılan hilal-yüz similisinde yüz'ün incelik bakımından diğerine benzetildiği görülür (2014: 17). "Sokağı mı soruyorsun, ahşaptır / senden başka evim yok" dizelerinde kullandığı eğretilerede Haydar Ergülen'in, insan yerine evi koymasının sebebi, bu ikisinin de özneyi sarıp sarmalayacak nitelikte donanmış olmasındandır (2013: 42). Alkaya'nın "ve Bobby Sands'den tarlakuşunu dinledim / cebimde / boy atmış bir ıtır vardı yalnızca" dizelerinde "ıtır"ın umudu ikame etmesini, güzel kokusunun olumlu çağrışımına bağlayabiliriz (2014: 26).

7. Bağlamsallık İlkesi

Bir metafor metin içi bağlamından kopararak, ondan bağımsız şekilde yorumlanamaz. Eğer böylesi bir okuma kabul edilseydi metaforlar konusunda anlaşmamız ve yapılan yoruma ikna olmamız mümkün olmazdı. Bağlamsallık ilkesi gereği metafor, kendinden önce ve sonra gelen dizelerden kalkılarak yorumlanmak durumundadır. Yorumda bağlamsallığın ıskalanması yanlış okumaları beraberinde getirecektir.

Örneğin "İstiklal Marşı"nda geçen "Ulusun, korkma! Nasıl Böyle bir imanı boğar" dizesi kendisinden sonra gelen dizeden bağımsız olarak okunduğu için "sen yüce, ulu bir milletsin, korkma" şeklinde yorumlanabilmiştir. Oysa bağlamı tamamlayan "Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar!" dizesini anımsadığımızda üstteki yorumun yanlışlığı açık biçimde ortaya çıkar. Ulumakta olan tek dişi kalmış canavara benzetilen medeniyettir (Ersoy 1987: 7).

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

Sonuç

Bildirinin temel tezi, metaforları yorumlamak için belli sayıda temel ilkenin ortaya konabileceğiydi. Tartışma boyunca bunun yapılabileceğini ve yedi ilkenin ortaya çıktığını fark ettik. Elbette metafor incelemeleri sürdükçe bu corpusa yenilerinin eklenebileceği hatta eklenmesi gerektiği açıktır. Her bir ilkeyi örneklerle somutlaştırırken olası yanlış okumaların nasıl önüne geçilebildiğini, bu temel normlar sayesinde metni tutarlı şekilde ve niyetine uygun olarak anlamanın mümkün olduğunu gördük. Bundan sonra yapılması gereken, bu temel ilkeleri çeşitli örnekler üstünden sınamak ve olası yeni durumlar üstünden yeni ilkeler saptamayı sürdürmektir.

Kaynakça

- Alkaya, Orhan (2014). *Parçalanmış Divan*. İstanbul: Everest.
- Cansever, Edip (1997). *Yerçekimli Karanfil* (toplu şiirler I). İstanbul: Adam.
- Cemal Süreya (2002). *Sevda Sözleri*. İstanbul: YKY.
- Dıranas, Ahmet Muhip (2000). *Şiirler*. İstanbul: YKY.
- Ece Ayhan (2001). *Bütün Yort Savul'lar 1954-1997* (toplu şiirler). İstanbul: YKY.
- Ergülen, Haydar (2013). *Keder Gibi Ödünç* (7. basım). İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Ersoy, Mehmet Akif (1987). *Safahat*. İstanbul: Akpınar.
- Kayıran, Yücel (2014). *Son Akşam Yemeği*. İstanbul: Metis.
- Necatigil, Behçet (2002). *Şiirler*. A. Tanyeri-H. Yavuz (Haz.). İstanbul: YKY.
- Yivli, Oktay (Mart 2017). "Metaforların Yorumlanması Sorunu". *Türk Dili*. 783: 57-65.

TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA BAZI ARKAİK GEÇMİŞ ZAMAN BİÇİMLERİ

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV
Kazan Federal Üniversitesi / Rusya
ferits@yandex.ru

Bu makalenin yazılışı sırasında yazar önceki çalışmalarında olduğu gibi ağızlar sistemini toplam şekilde tarif etme yöntemini kullanmıştır. Yani bir şive veya ağzın ayrı şekilde incelenmesi yerine Tatar ağızlarındaki bütün birimler ele alınmıştır. Bundan başka ağızlar sistemini senkron şekilde incelemenin temeli sayılan ağızlar sisteminin modelini kurma yöntemine (şive sistemi, şive dili) de başvurulmuştur. Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da geçmiş zamanın temel biçimleri sayılan -dı ve -gan biçimlerinin yanı sıra çeşitli derecede konuşma anına kadar gerçekleşen eylemin zengin anlam nüanslarını belirten başka birçok arkaik biçimler de kullanılır. Onlar Tatar ağız sisteminin de çeşitli dönemlerinde yer almışlardır. Aşağıda ele alınan biçimler bunlar arasındadır:

-ip (-ıptı) geçmiş zaman biçimi Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında bulunur. Bundan başka Sibiryâ Tatarları ağızlarında **-ip** biçimiyle birlikte **-ıptı** geçmiş zaman biçimi de kullanılır. Orta ağızda **-ip** biçimi birinci ve ikinci teklik ve çoğul şahısta başka ağızlardan farklı olarak Kıpçak özelliklerinin üstün olduğu Nokrat Tatarları ağızında kullanılır. Mişer ağızlarında **-ip** geçmiş zaman biçimi Melekes, Sergaç, Hvalın, Mordva-Karatay ağızlarına hastır. Bu biçim ayrı adacıklar şeklinde c'leştiren ağızların yayılmış oldukları topraklarda kullanılır. Burada üçüncü şahısta onun yerine **-gan** geçmiş zaman biçimi kullanılır. **-ip** geçmiş zaman biçiminin aktif şekilde kullanıldığı ağızlarda, belirsiz geçmiş zaman anlamında **-gan** biçimi seyrek kullanılır. Burada **-ip** geçmiş zaman biçiminin olumsuz şeklinin bazı Mişer ağızlarında seyrek kullanıldığını belirtmek gerekir. Tobol-İrtiş ağızında **-ip** biçimi bütün ağızlarda da aktif değildir. Mesela, Bataklik tarafı ağızında umumiyetle kullanılmaz. Bu ağız grubunun hemen bütün ağızlarında **-ip** geçmiş zaman biçiminin karışık çekiliş türü kullanılır. Birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğul **-ip** biçimine birinci grup şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır, üçüncü şahıs ise kaide olarak **-ıptı** biçimi teşkil eder. Tobol-İrtiş ağızından farklı olarak Baraba ağızında geçmiş zamanın bu biçimi olumsuz şekilde kaydedilmemiştir. Tobol-İrtiş bölgesi Tevriş ağızında bu biçimin olumsuz şekli bütün şahıslarda da kullanılan **-ıptı** kökünden yapılır.

Baraba ağzı için karışık çekiliş türü hastır: Birinci teklik ve çokluk şahıs **-ip** kökünden, ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk şahıs **-ıptı** kökünden oluşur: Burada Sibiryâ Tatarları ağızlarında üçüncü teklik ve çokluk şahısta üstün durumda **-ıptı** kökünün bulunduğunu belirtmek gerekir. Aynı zamanda Baraba ağızında ve Tobol-İrtiş bölgesi ağızlarında onun **-ip** biçiminden oluştuğu görülür (*bar-ip*, *kil-ip* vs. Üçüncü şahıs şeklinin **-tı** ekinden farklı kullanımı Ermeni-Kıpçakçasına hastır. Örneğin, Ermeni-Kıpçakçasıyla yazılmış ve XVI. yüzyıla ait olan bir gramer kitabında aşağıdaki çekiliş türünü gürmek mümkündür: durupmen, durupsen, durup (Aganyan, 1962: 78). Bu çekiliş türü Orta Asya'daki başka Türk anıtlarında da kaydedilmiştir. **-ıptı** biçimi üçüncü şahısta Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinin çeşitli ağızlarında kullanılır.

İkinci grup şahıs eklerinin bütün şahıslarda da **-ıptı** biçimine eklenmesi Tumen ili Tobol ilçesi Uki köyünde kaydedilmiştir. **-ıptı** biçimi **-ip** biçimine paralel olarak seyrek şekilde Tobol-İrtiş bölgesi Tevriş ve Tobol ağızlarında kullanılır.

Anlamları bakımından *-ip* geçmiş zaman biçimiyle *-gan* geçmiş zaman biçimi birbirlerine benzer. *-ip* geçmiş zaman biçiminin anlamında temel yeri geçmişte gerçekleşen ve sonucu ortada olan eylemi belirtir. Belki bundan dolayı Nasilov (1956: 95) ona “sonucu ortada olan gerçekleşmiş geçmiş zaman” demiştir. Baskakov (1956: 297), bu biçimin anlamını inceleyip orada temel yeri gerçekleşmiş eylemi tespit ettiğini belirtir. Bununla birlikte *-ip* biçimi *-gan* biçimi gibi hem belirli, hem de belirsiz eylemleri belirtmek için kullanılabilir. *-ip* ve *-iptı* biçimleri genellikle aynı anlamları belirtir. Fakat bizim gözlemlerimize göre konuşan, *-iptı* biçimini sonuç ve açıklık anlamlarını vurgulamak için kullanır.

-gan geçmiş zaman biçimi Türk dillerinin Kıpçak grubuna has bir özellik sayılsa da, *-ip* geçmiş zaman biçiminin yayılış alanı daha geniştir. Bu biçim çeşitli gruplara ait olan birçok Türk lehçesinde vardır. Onun üçüncü şahıs ekinin kullanıldığı birinci çekiliş türü Kazak, Nogay, Karaçay-Balkar, Özbek, Kırgız Türkçelerine hastır. *-ip* geçmiş zaman biçimi Uygur, Türkmen, Yakut, Azerbaycan Türkçelerinde de kullanılır, Kumuk Türkçesi ağızlarında da kaydedilmiştir. Azerbaycan edebî dilinde ve ağızlarında *-ip* biçimi birinci şahısta (bazen ikinci çoğul şahısta) korunmamıştır.

Sibirya Tatarları ağızları *-iptı* köklü ikinci çekiliş türünün kullanılması bakımından ilk önce Sibirya’daki Türk lehçelerine, özellikle, Altay, Tuva, Şor, Hakas, Kırgız Türkçelerine çok benzer. Bu dillerde *-iptı* kökü bütün şahıslarda da kullanılır. *-iptı* kökü Türkmen Türkçesi ve onun anıtlarına özgüdür. Mesela, şimdiki Türkmen Türkçesinde tarihî bakımdan *-ip* ulacı ve *turur* yardımcı fiilinden oluşmuş olan *-iptı(r)* kökü tekil ve çoğulun bütün şahıslarında da korunmuştur. Anıtlardaki ve ağızlardaki malzemelere dayanarak *-ip*, *-iptı* geçmiş zaman biçimlerinin aşağıdaki gelişme dönemlerini geçirdiğini tahmin edebiliriz: *al-ip turur men (sen, ol) > al-ip tur(ir) min > al-ip-tır > alıptı > alıp*.

-ganda biçimi Nokrat ve Glazov Tatarlarının ağızlarında aktif şekilde geçmiş zamanın *-gan* ortacı ve *-da* bulunma durumu ekiyle yapılan özel biçimi kullanılır: *-ganda*. Tatar Türkçesinin başka ağızlarında bu biçim kullanılmaz. *-ganda* geçmiş zaman biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilir: *min* barganda, *bız* barganda, *sin* barganda, *sız* barganda, *ul* barganda, *alar* barganda.

Olumsuz şekli iki yolla yapılır:

1) *-ma* olumsuzluk eki yardımıyla: *barganda-barmaganda*, *kilgende-kilmegende*.

2) *yuk* “yok” modal kelimesi yardımıyla. Olumsuz şeklin bu yolla yapılması ağızlarda çok yaygındır: *Bügün idennı yuganda yuk* “Bugün döşemeyi yıkamadık”; Soru şekli *-mı*, *-mı* soru eki yardımıyla yapılır: *Sız bügün kilgendemı?* “Siz bugün gelmiş miydiniz?”

-ganda geçmiş zaman biçimi için çok anlamlılık kullanılır, ama onun anlamında temel yeri sonuç, geçmişte gerçekleşmiş eylemin sona ermesi tutar, eylemin sonucu vurgulanır.

-ulı biçimi geçmiş zaman biçimi Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş bölgesi ağızlarında aktiftir. Orta ağız grubunun Berengi, Minzele, Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında bu biçim sadece belirli fiillerden oluşur. *-ulı* geçmiş zaman biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilir. Şahıs ekleri ise sadece birinci teklik şahısta kullanılır: *min* çağırulı (*-mın*), *bız* çağırulı, *sin* çağırulı, *sız* çağırulı, *ul* çağırulı, *alar* çağırulı.

Olumsuzluk anlamı *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla belirtilir: *min* çağırulı *tügıl*,

Tatar Türkçesi ağızlarında *-ulı* biçiminin temel anlamı, edilgen çatı olarak kullanılan eylemin sonucunu belirtmektir. Başka dilleri araştıran uzmanlara göre edilgen çatının anlamını bu biçim *-lı* eki dolayısıyla alır (Sevortyan, 1966: 288). Bu anlam bütün ağızlar için de hastır: *Ağatstan töştım, tıp-tın, qarayım, minñkñ ayu ülülñ* “Ağactan indim, sessizlik, bakıyorum – benim ayı ölmüş”...

-ulı biçimi geçmişteki belirsiz eylemleri de belirtir. Bu anlamda *-ulı* geçmiş zaman biçimi Tobol-İrtiş bölgesi ağızlarında kullanılır: *Pis parsaq, ul intñ torağa kitülñ* “Biz geldik, ama o şehre gitmişti artık”...

Tatar Türkçesi ağızlar sistemi dışında bu izoglos hem Kıpçak, hem de Oğuz lehçelerini kapsar. Fakat *-ulı* geçmiş zaman biçimi daha çok Kıpçak lehçeleri ve Orta Asya ağızlarına hastır. Burada bu biçim izoglosunun merkezi olarak Kazak Türkçesi sayılır. Bundan sonra o Karakalpak, Uygur, kısmen Özbek dillerinde geçer. Burada *-ulı* biçiminin çok eskiden Orta Asya bölgesi dillerine has olduğunu belirtmek gerekir. Bu birçok anıtta görülür.

Tatar Türkçesi ağızlarında bildirme kipinin geçmiş zaman anlamı Tatar Türkçesi ağızlar sisteminin çeşitli aşamalarına ait olan birtakım basit ve bileşik biçimlerde gerçekleşir. Bunlar *-dı, -gan, -ganda, -ıp, -ulı, -uçan, -a idñ, -adır idñ, -gan idñ, -ganda idñ, --dı idñ, -uçan idñ, -uçı idñ, -açaq idñ, -ulı idñ, -a torgan idñ, -ır idñ* biçimleridir. Bunlardan *-dı, -gan, -ıp, -a idñ, -gan idñ, -a torgan idñ* belirli bir derecede bütün ağızlarda da aktif şekilde kullanılır ve bundan dolayı ağızlar sisteminin çekirdek unsurlarından sayılırlar. Aynı zamanda onların çeşitli ağızlarda kullanılışında Tatar ağızlarının tasnifi özellikleri olarak vazife gören birtakım özellikler mevcuttur. Mesela, *-dı* geçmiş zaman biçiminin ikinci çoğul şahıs şekline *-ñqıs, -ñıs, -ñnar, -ñar* eklerinin eklenmesi sadece Sibiryâ Tatarları ağızlarına özgüdür. Bununla birlikte *-dı* biçimi Orta (Kazan Tatarları) ağızda zaman anlamlarından başka birtakım modal anlamları da belirtebilir, ya *ki, ise* edatlarıyla birlikte sebep-sonuç, şart anlamlarını belirtir.

-gan biçimi Tatar Türkçesi ağızlarında birçok çekiliş türüne sahiptir. Bu biçimin çekilişi Mişer ağzında bir şekilde geçer. Onun için çekilişin birinci türü hastır. Orta (Kazan Tatarları) ağızda çekilişin bütün türleri de kullanılmasına rağmen bu ağız için daha çok iyelik ekleri yardımıyla gerçekleşen ikinci çekiliş türü hastır (*barğan-ım, barğan-ıñ, barğan-ıbiz...*). Bundan başka bu ağızda birinci çekiliş türü gerçekleştiği zaman ekin *[n]* unsuzu *[m]* ünsüzüne dönüşür ve düşer: *barğan-mın > barğam-mın, barğan-bız > barğam-bız*. Orta (Kazan Tatarları) ağız grubunun bazı ağızlarında ikinci çoğul şahıs biçimi *-sığız* eki yardımıyla yapılır (*barğan-sığız, kilgen-sığız*). Sibiryâ Tatarlarının ağızları başka ağızlardan ikinci şahısta doğrudan doğruya *-ğan* köküne eklenen *-ma* soru ekinin kullanılmasıyla (*barğan-mı-sın, kil-gen-mñ-sın...*) ve *-ğan yuq* olumsuzluk şeklinde hem *-ğan* köküne, hem de *yuk* kelimesine şahıs eklerinin eklenmesiyle ayrılır (*barğan-mın yuq, barğan yuq-mın...*). Bu ağızlarda çekilişin kısaltmış türü yayılmıştır (*barğa-m, barğa-ñ, barğa-bız...*). Sibiryâ Tatarları ağızlarında *-ıp* biçiminin üçüncü şahsı *-ıptı* şeklinde gerçekleşir. Bundan başka bu ağızlarda geçmiş zamanın bütün şahıslarda da gerçekleşen özel *-ıptı* biçimi de kullanılır.

KAYNAKLAR:

- BASKAKOV, N. A. (1940). *Nogayskiy Yazık i Yego Dialekti*, Moskva-Leningrad.
- BASKAKOV, N. A. (1956). Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax Tyurkskoy gruppı, *Sravnitel'naya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfologiya*, Moskova.
- BLAGOVA, G. F. (1976). İmena deystviya v tyurkskix yazıkax sredneaziatskogo regiona. *Tyurkologičeskiye İssledovaniya*, Moskva, s. 68.
- GADJİYEVA, N. Z. (1976). *Tyurkoyazıçnıyı Arealı Kavkaza*, Moskva.
- KONONOV, A. N. (1969). *Rodoslovnaya Türkmen. Soçineniye Abu-l-Gazi Hana Hivinskogo*, Moskva.
- URUSBİYEV, İ. H. (1963). *Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke*, Cerkessk.
- ORUZBAYEVA, B. O. (1955). *Formı Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke*, Frunze. 74
- CARIYAROV, B. (1969). *Gunorta-Gunbator Türki Dillerde İşlik Zamannarı*, Aşgabat, s. 248.
- SADVAKASOV, G. (1976). *Yazık Uygur Ferganskoy Dolını*, Alma-Ata.
- SEVORTYAN, E. V. (1966). *Affiksı İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke. Opiı Sravnitel'nogo İssledovaniya*, Moskva.
- Sovremenniy Kazahskiy Yazık (1962), Alma-Ata.
- ŞİRALİJEV, M. (1962). *Azerbajcan Dialektologiyası Esasları*, Baku.
- ŞUKUROV, Ş. İ. (1966). *İstoriya Razvitiya Glagolnıh Form Uzbekskogo Yazıka*, Taşkent.
- TURSUNOV, A. (1969). "Kategoriya vremeni glagola v kirgizskom yazıke", *Voprosı kategorii vremeni i nakloneniya v tyürkских yazıkah*. Baku.

KAZAN TÜRKOLojİ OKULU

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA
Kazan Federal Üniversitesi / Rusya
alyusupova@yandex.ru

Kazan'ın yüksek eğitim kurumlarında Türkoloji araştırmalarının tarihi, iki yüzyılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Bu zengin tarih ise Kazan Üniversitesi'nin faaliyeti ile bağlantılıdır. 1804 yılında Kazan Üniversitesi'nin kuruluşundan itibaren Doğu Dilleri Bölümünde Arapça ve Farsçayla birlikte Tatar dilinin öğretimine de başlanmıştır. Bölümde dünya çapında ünlü Oryantalistler ve Türkologlar çalışmış, Türk dillerini incelemek için yoğun bilimsel çalışmalar yapılmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tatar dil bilimi ve Tatar halkının tarihî meselelerine ilgi gösterilmiştir. 1812'de Tatarca Kazan Üniversitesi'nin müfredatına girmiş; Tatarcanın ilk öğretene ise İbrahim Halfin olmuştur (1823 yılından beri Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünün baş öğretim görevlisi olmuştur). İbrahim Halfin, 'Tatar Dilinin Alfabeti ve Grameri (Azbuca i grammatika Tatarskogo yazıka) (1809, 1812) ve 'Cengiz Han ve Aksak Timur'un Yaşamı' (Jizn Çingizhana i Aksak-Timura) adlı Tatarca yazılmış ilk antolojinin (1819, 1922) yazarı olarak bilinir.

Kazan Üniversitesi'nde kurulan Türk-Tatar Dili Bölümünde A. M. Kazem-Bek, İ. N. Berezin, M. Mahmudov gibi Rusya'nın tanınmış Türkologları araştırmalarını sürdürmüşlerdir. Kazan Türkoloji Ekolü, bağımsız bir bilim dalı olarak 1830-1840 yılları arasında şekillenmiştir.

Bu Türkoloji ekolünün kurucuları ise İ. S. Halfin, H. M. Fren, F. İ. Erdmann, A. Kazem-Bek, İ. Berezin, A. Troyanskiy, M. Mahmudov, A. Bahabov, M. İvanov, S. Kuklyaşov, Kayyum Nasiri, N. F. Katanov, W. Radloff gibi bilim insanları olmuştur. Ayrıca bu dönemde M. İvanov'un 'Tatar Grameri' (1842), A. Kazem-Bek'in hazırladığı 'Türk-Tatar Dilinin Grameri' (1839) ve aynı eserin genişletilmiş baskısı olan 'Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri' (1846), İ. Berezin'in 'Kazem-Bek'in Türk-Tatar Gramerine Ek' (1846) gibi daha birçok eser ortaya çıkmıştır.

1854'te Doğu Dilleri Bölümü Sankt-Peterburg Üniversitesi'ne taşınmıştır. Kazan'da bölümü yeniden kurmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuş; 1861'de yine Arapça ve Türkçe-Tatar Dili bölümleri kurulmuştur. Ancak 1868 yılında Arap Dili Bölümü kapatılmış, 1872'de de Türk-Tatar Dili Bölümü de faaliyetini bitirmiştir. Sonraki dönemlerde, Üniversite'de Doğu Bilimi dallarından sadece Türkoloji gelişmiştir. Türk dilleri öğretilmiş, Tatar dili üzerine yeni çalışmalar yayımlanmıştır. Bunlar arasında Muhemmed-Gali Mahmudov'un 'Tatarcanın Pratik Kılavuzu' (1857), Salih-Can Kuklyaşev'in hazırladığı 'Tatarcadan Seçmeler' (1859), Abdüş Vagabov'un da 'Rus-Tatar Alfabeti' (1852) ve 'Ruslar için Tatarca, Tatarlar için Rusça Kılavuzu' gibi eserler yayımlanmıştır.

Bu dönemde Kazan Üniversitesi'nde Türkoloji çalışmalarının gelişimi, öncelikle 1893'ten beri Türk-Tatar Edebiyatı Bölümünde profesör olan N. F. Katanov'un (1862-1922) faaliyeti ile bağlantılı olmuştur. O; Tatarca, Kırgızca, Buryatça, Başkurtça, Moğolca, Kalmıkça gibi dilleri, Hakasçanın ağızlarını ve çeşitli halkların dil ve etnografisini incelemek amacıyla Doğu ve Batı Sibiry, Moğolistan, Cungiya, Türkistan ve Ufa'yı ziyaret etmiştir.

1920 yılında Tatar Sovyet Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. 25 Haziran 1921'de Tatarcanın Cumhuriyetin devlet dili olduğunu ilan eden Kararname kabul edilmiştir. Tüm eğitim kurumlarında ve kuruluşlarda Tatar dili dersleri başlatılmıştır. Dil bilgisi çalışmaları ve sözlüklerin sayısı çoğalmıştır. İki dilli sözlüklerin derlenmesinde 18. ve 19. yüzyılın gelenekleri daha da geliştirilmiştir. Bu alanda G. Alparov, C. Velidi, M. Kurbangaliyev, R. Gazizov, G. Nugaybekov gibi dilbilimciler özellikle önemli çalışmalar bırakmışlardır.

Kazan Üniversitesi'nde bir asırlık bilimsel birikime dayanarak Tatarcanın öğretimine devam edilmiş ve Tatar Dili Bölümü açılmıştır. Bölümün başkanlığını Tataristan'daki kamu eğitim sisteminin düzenleyicilerinden biri olan, Tatar dilbilimci Prof. Muhutdin Kurbangaliyev üstlenmiştir. Kurbangaliyev; Ayrıca yabancı öğrencilere Tatarca öğretmede kullanılan metotlar üzerine çalışmıştır. 1930-1940 yılları arasında Üniversite'nin çeşitli fakültelerinde Tatarcanın öğretimini sağlayan Tatar Dili Bölümünün başkanlığını yapmıştır. 1920'li yıllardan beri Prof. Muhutdin Kurbangaliyev, yöntem kitaplarının hazırlanması ile uğraşıp farklı yaş gruplarındaki öğrencilere Tatar dilini en etkin şekilde öğretebilmek için yöntem sistemini geliştirmiştir. Kurbangaliyev; Tatarca ders kitaplarının, sözlüklerin, okullar için Tatarca ders kitaplarının hazırlanmasına ve bilimsel terimlerin geliştirilmesine büyük katkı sağlamıştır.

XX. yüzyılın başlarında Pedagoji Enstitüsü'nde Tatar dili ve edebiyatının öğretimine büyük bir ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Burada 1925-1926 yılları arasında Milli Dilbilim Bölümü açılmış, 1927'den itibaren ise bu bölüm Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde farklı yıllarda G. Alparov, N. İbrahimov, G. Nigmati, M. Kurbangaliyev, C. Velidi, G. Şeref, A. Saiganov gibi bilim insanları bilimsel ve pedagojik faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Kazan Pedagoji Enstitüsü'nden ayrılan Doğu Pedagoji Enstitüsü'ndeki Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünün de yeni açılan bu bölümlere katkısı oldukça büyük olmuştur. Doğu Pedagoji Enstitüsünde ise Tatar Dili ve Edebiyatı bölümü 1920'li yıllarda açılmıştır. 1925-1929 yılları arasında bölümün başkanlığını G. Sagdi yapmıştır. Cemal Velidi'nin Tatar diyalektoloji ve leksikografi alanlarında araştırmaları da dikkate değerdir. Burada, bir öğretim üyesi olarak bilimsel kariyerine başlayan Alparov, önce doçent, sonra da profesör olmuştur (1932). Onun bilimsel araştırmaları morfoloji, sentaks, yazım kuralları gibi alanları kapsamıştır. Ayrıca Tatarca, Kazakça ve Türkmence ders kitaplarını hazırlamıştır. Gibad Alparov, 'Şekli nigezde Tatar grammatikası' ('Şekil Temelli Tatar Grameri) başlıklı Tatarca üzerine yapılan ilk araştırmayı 1926 yılında yayımlamıştır.

Bölümün bilimsel potansiyelini 1932 yılında açılan doktora eğitimi artırmıştır. Prof. L. Celey, danışmanları G. Alparov olan doçentler Ş. Ramazanov, V. Hangildin doktora programının ilk mezunları arasındadır. Onların çalışmaları Tatar dil bilimine büyük katkı sağlamış; yürüttükleri araştırmalar sayesinde Tatar diyalektolojisi, Tarihi ses bilimi, Tatar edebî dilinin tarihi gibi yeni bilim dalları şekillenmiştir.

1944 yılında, Kazan Üniversite'nin Tarih ve Filoloji Fakültesi'nin bünyesinde Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. Ancak hiçbir öğretim elemanı, müfredat, program veya ders kitabı bulunmamaktaydı. Bölümün ilk başkanı ve Tatar dili alanında bölümdeki tek doçent olan R. Hakimova, bölümdeki eğitim ve araştırma çalışmalarını düzenlemede büyük zorlukların üstesinden gelmek zorunda kalmıştır. Hakimova, 1944-1951 yılları arasında bölüm başkanlığı yapmıştır. 1951-1960 yılları arasında ise bölümü ünlü edebiyatçı H. Usmanov yönetmiştir.

1960 yılında bölüm, Tatar Dili ve Tatar Edebiyatı bölümleri olmak üzere iki bağımsız kola ayrılmıştır. Yeni düzenlenen bölümün başkanlığını 5 yıl Prof. M. Zekiev yapmıştır. 1965'ten 1989'a kadar, Tataristan Bilim Akademisi üyesi, Tataristan ve Rusya'nın başarılı akademisyeni, Bilim ve Teknoloji alanında Tataristan Cumhuriyeti'nin Devlet ödülü sahibi D. Tumaşeva bölümü yönetmiştir. Bu süre zarfında Tatar dili ile ilgili yeni umut verici araştırma alanları oluşturulmuş, bölüm yeni bir bilimsel döneme girmiştir. Bu ise genç ve yetenekli araştırmacıların bölüme gelişleriyle bağlantılı olmuştur. Bu yıllarda V. Hakov, G. Sattarov, F. Safiullina, A. Nurieva, S. İbrahimov, F. Yusupov gibi bilim insanları bilimsel ve pedagojik çalışmalarına başlamışlardır.

XX. yüzyılın ikinci yarısında, Kazan Türkoloji Ekolü çerçevesinde Tatar dilbilimine yönelik genelleştirici çalışmalar ortaya çıkmaya başlamış, Tatarcanın sözlükleri ve yüksek öğretim kurumları için ders kitapları derlenmiş ve yayınlanmıştır. Dilbilgisi ve fonetik üzerine, tarih ve dialektoloji, Tatar dilinin kelime bilgisi, Türk-Tatar onomastiği, yapısal-ışlevsel ve dilsele-kültürel ilişkiler, dillerin karşılaştırmalı-tipolojik araştırmaları gibi birçok farklı alanda araştırmalar yürütülmüştür. Bunlarla birlikte, disiplinler arası alanlarda da, özellikle genel dilbilimi, dilbilimsel kültüroloji, işlevsel-iletişimsel ve bilişsel (*cognitive*) dilbilimi vd. alanlarda da yapılan çalışmaların sayısı gittikçe artmıştır.

1989 yılında Kazan Devlet Üniversitesi'nde, Tatar Filolojisi, Tarih ve Doğu Dilleri Fakültesi kurulmuş; 2000'den beri Tatar Filolojisi ve Tarihi Fakültesi olarak adlandırılmıştır. 1991'de Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'ndeki Tatar Filolojisi Bölümü, bağımsız bir Tatar Filolojisi Fakültesi olarak işlev görmeye başlamış. 2011 yılına kadar bu fakülteler sadece Tataristan Cumhuriyeti için değil, tüm Rusya için öğretim üyesi yetiştirmek için verimli şekilde çalışmıştır. 2011 yılında Kazan (Volga Bölgesi) Federal Üniversitesi Filoloji ve Kültürlerarası İletişim Enstitüsü bünyesinde Abdullah Tukay Tatar Filolojisi ve Kültürlerarası İletişim Bölümü açıldı, şimdi ise Abdullah Tukay Tataristika ve Türkoloji Yüksek Okulu olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde bu bölüm, altı farklı bilim dalında eğitim imkanı sunmaktadır: Tatar Dili ve Genel Dilbilim Bölümü (Böl. baş. Prof. G. R. Galiullina), Tatar Edebiyatı Bölümü (Böl. baş. Prof. F. S. Sayfulina), Genel Dilbilimi ve Türkoloji Bölümü (Böl. baş. Prof. R. R. Cemaletdinov), Dil ve Kültürlerarası İletişim Bölümü (Böl. baş. Doç. Gafiyetova E. V.), Tasarım ve Milli Sanatlar Bölümü (Böl. baş. Doç. Ahmetşina E. G.) ve Tatar Halk Bilimi ve Kültüroloji Bölümü (Böl. baş. Prof. Yavgildina Z. M.). Bu bölümler, faaliyetleriyle Rusya'nın iki büyük üniversitesinin birikimiyle oluşan Kazan Türkoloji Ekolünün geleneklerine dayanmaktadır. Bölümde yaklaşık 20 profesör ve doktor, 50'den fazla doçent çalışmaktadır. Öğretim üyelerinin % 92'si akademik dereceye sahiptir.

Günümüzde yüksek okul bünyesinde aşağıdaki programlar bulunmaktadır:

Lisans Seviyesi:

- Filoloji. Tatar Dili, Edebiyat (Gazetecilik, Çeviri Çalışmaları, Bilgi Teknolojisi ile çift anadal);
- Pedagojik Eğitim. Tatar Dili ve Edebiyatı ve Yabancı dil (İngilizce, Çince, Türkçe, Arapça);
- Pedagojik Eğitim. Tatar Dili ve Edebiyatı ve Okul Öncesi Eğitim;
- Pedagojik Eğitim. Tatar Dili ve Edebiyatı ve İlköğretim;

Yüksek Lisans Seviyesi:

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Filoloji. Kùltùrlerarası İletişimde Türk Dilleri;
- Filoloji. Türkoloji;
- Pedagojik Eğitim. Profesyonel İletişimde Tatarca;
- Pedagojik Eğitim. Tatar Dili ve Edebiyatı: Modern Teoriler ve Öğretim Yöntemleri.

‘Dilbilimi ve Edebiyat Çalışmaları’ alanında lisansüstü (doktora) programı bulunmaktadır. Ayrıca bölümde Tez Konseyi de mevcuttur. (D.212.081.12). Öğretmenlerimizin katkısıyla EF şirketi ile birlikte yürütölen ‘Ana tel’ Tatarca Çevrimiçi Okulunun içeriği geliştirilmiş; ‘Acil Dilbilim Yardımı’ projesi, Kayyum Nasırı Enstitüsü, Uluslararası Sertifikasyon Merkezi, Uluslararası ‘Tatarica’ dergisi gibi birçok proje geliştirilmiştir.

Tataristika ve Türkoloji Yüksek Okulu, Türkoloji araştırmaları alanında yabancı üniversitelerle yakın temaslarda bulunmaktadır. Bunlar arasında:

- L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi (Astana, Kazakistan);
- Freiburg Üniversitesi (Freiburg, Almanya);
- Marmara Üniversitesi (İstanbul, Türkiye);
- Ege Üniversitesi (İzmir, Türkiye);
- Fırat Üniversitesi (Elazığ, Türkiye);
- Giessen Üniversitesi (Giessen, Almanya) vardır.

Yüksek Okulumuz Tataristan ve Rusya’da Tatar Dili ve Edebiyatı alanında uzmanlar yetiştirmeyi, sadece Rusça konuşan öğrencilere değil, Tatarca konuşmak isteyen tüm milletlerin temsilcilerine Tatar dilini öğretmeyi amaçlayan bir öğretim kurumudur. Yurt dışından gelip Kazan’da Tatarca öğrenmek isteyenlerin sayısı her geçen yıl artmaktadır.

Günümüzde Kazan Türkoloji Ekolünde yürütölen araştırmaların başlıca alanları şunlardır: Tatarcanın diakronik ve sinkronik (eşzamanlı) bakımdan incelenmesi; çok etnikli ve sosyokùltürel bir ortamda Tatarcanın işleyiş kuralları; Tatarcanın dilsel-kùltürel ve etno-dilsel açılardan incelenmesi; Türk-Tatar onomastiğın milli kùltürün ve tarihin bakımından araştırılması; dilin ve konuşmanın işlevsel ve semantik-pragmatik yönlerden araştırılması, karşılaştırmaları çalışmaları yürütölmesi gibi alanlardır. Elde edilen bilimsel açışlar ve sonuçlar, Kazan Federal Üniversitesi ve Tataristan Cumhuriyeti’nin diğer eğitim kurumları tarafından ve Rusya’nın çeşitli eğitim kurumlarında da eğitim ve araştırma faaliyetlerinde kullanılmaktadır.

Günümüzde bölümün faaliyeti Kazan Türkoloji Ekolünün başarılarını korumaya ve arttırmaya yöneliktir. Dil ve Edebiyat, Çeviri ve Dilbilim, Bilgisayar Dil Bilimi alanlarında çok boyutlu bilimsel araştırmalar yürütmekteyiz. Bununla birlikte Tatarcayı bir kùltürlerarası iletişim aracı olarak öğretme metotları üzerine çalışmalar yürütmekteyiz. Ortak projeler ve deneyim alışverişi yapmak amacıyla Rus üniversiteleri, yabancı üniversiteler ve Türkoloji merkezleri ile işbirliğimizi geliştirmekteyiz.

KAYNAKÇA

A.N. Kononov (2009) Rusyada Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi, Ankara: TDK, 351 s.

‘öy’ VE ‘yort’ KELİMELERİNİ İÇEREN ATASÖZLERİNDE TATAR MİLLİ ZİHNİYETİNİN YANSITILMASI (LINGVOKÜLTÜROLOJİ AÇISINDAN BİR ARAŞTIRMA)

Doç. Dr. Gulnara ZAMALETDİNOVA

Kazan Federal Üniversitesi / Rusya

gulya.gali1973@mail.ru

Son yıllarda Tatar ve genel Türk dilbiliminde dil ile kültürün arasındaki ilişkileri araştırılmasına büyük önem verilir. Bu bağlamda, dilbilimi ve kültürolojinin sınırlarında yeni bir bilim dalı oluşmuş ve *lingvokültüroloji* olarak adlandırılmıştır. Bu yeni bir bilim dalının asıl amacı ise dil üzerinden herhangi bir halkın zihniyetini ve kültürünü öğrenmektir. Diğer bir deyişle, lingvokültüroloji, kültürü koruyan ve yansıtan dilin öğelerini araştırmaktadır. Dil, kültürü meydana getiren, geliştiren ve (metin şeklinde) koruyan bir araç olarak kabul edilir, çünkü dilin sayesinde objektif ve gerçek olarak şekillenmiş maddi ve manevi kültürün eserleri meydana getirilmektedir. Asırlar boyunca kültürel miras ve biriktirilmiş bilgi kuşaktan kuşağa dil aracılığı ile geçer. Bu nedenle, günümüzde dil sadece iletişim ve tanıma aracı olarak değil, bir milletin ‘kültürel kodu’ ya da zihniyetin bir parçası olarak da öğrenilmeye başlamıştır.

Bir dili lingvokültürolojik bakımdan araştırmak, herhangi bir halkın sadece zihniyetini değil, bir milletin dünyaya bakış açısını tasvir ederek araştırmak demektir. Geçmiş yılların sesi günümüzde dilde kendini koruyan atasözlerine, deyimlere, folklor malzemesine, mecaz ve sembollere yansımıştır. Onlar ise bir milletin kültürü ve milli kimliği hakkındaki en önemli kaynak durumundadırlar. Bu nedenle, lingvokültüroloji alanındaki araştırmalar bu malzemelere dayanmaktadır.

Tatar lingvokültürolojisine temel atan kişi dilbilimi doktoru, profesör R. R. Zamaletdinov olmuştur. R.R. Zamaletdinov’un yöneticiliği altında yirmi yıl içerisinde yeni bir bilim okulu düzenlenmiştir. Kazan Federal Üniversitesi’nde çalışan bilim adamları Tatar dilini esas alarak lingvokültürel araştırmaları yürütmektedirler. Söz konusu okulun temsilcileri tarafından birçok doktora (R.R. Zamaletdinov, F.H. Tarasova, G.R. Galiullina, G.Ç. Feyzullina) ve doçentlik (L.R. Garipova, R.R. Danilova, E.M. Cihangirova, R.R. Zakirova, F.R. Sibgayeva, F.H. Gabdrahmanova, D.H. Hösnedtinov, L.H. Şeyahmetova vd.) tezleri savunuldu, onlarca monoğrafi hazırlanmıştır. Son yıllarda, üniversitemizin Genel Dilbilimi ve Türkoloji bölümünün öğretim üyeleri (G.F. Zamaletdinova, R.S. Nurmuhemetova, M.R. Sattarova, A.Ş. Yusupova vd.), doktora ve yüksek lisans eğitimlerini alan öğrenciler tarafından günümüze kadar benzeri olmayan Tatarcanın Etno-kültür sözlüğünün birkaç cildi hazırlanmıştır. Bu alanda çalışan bilim adamların katkısı ile yüksek öğretim ve lise öğrencilerin katılabilecekleri Tatar lingvokültürolojisi üzerine bilimsel konferanslar düzenlenmektedir.

Lingvokültürel araştırmalar ise iki yönde yürütülebilir: dilden kültüre ve kültürden dile araştırma yapılabilir. İkinci durumda, bilim aşağıdaki sorulara cevap vermek zorundadır: Kültür dile nasıl yansımakta, dil ve kültürün yapıları arasında ne gibi temaslar vardır? Lingvokültürel çalışmaların yürütülmesinde kavramsal inceleme oldukça mühim bir yer teşkil eder. Kavramsal incelemenin esasında bir *kavram* vardır. Kavram ise çok katmanlı birleşmiş bir yapıdır. Onun ayırt edebileceğimiz mantıksal merkezi, sosyokültürel ve lingvokültürel dalları ile bağlı olan farklı katmanları vardır. Günümüzdeki bilimsel teorilerin

incelenmesi sonucunda teorilerin aşağıdaki türlerini tespit edebiliriz: *dünya görüşü kavramları; duygusal kavramlar; metin kavramları; sanatsal düşünme kavramları; kültürel kavramlar.*

Bunlarla beraber, lingvokültüroloji biliminde ‘dildeki dünya görüşü’ terimi yaygın olarak kullanılmaya başlamış. Dil, insanoğlunun dünya hakkındaki bilincini şekillendiren en mühim usülü durumundadır. Dil, konuşma eylemi sırasında objektif dünyayı tasvir etmektedir. Aslında, herhangi bir dili kullananın sözlerine dünya onun görüşü yansımaktadır. Dilin içinde kaydedilmiş bu bilgilerin bağlantıları *dildeki dünya görüşü* diye adlandırılır. Her milletin kendine özel *dildeki dünya görüşü* bulunmaktadır (Gamaletdinov, 2006, 7-8).

Bir halkın kültürü maddi ve manevi öğelerden ibarettir. Maddi dünyayı tasvir eden kelimeler hem lingvokültüroloji, hem de genel dilbilgisi için ilginç bir araştırma konusu durumundadır. Çünkü onlar insanlar arasındaki irtibatları, yaşam özelliklerini, örf ve adetleri, gelenekleri yansıtır. Konularına göre bu kelimeler birkaç leksik gruba ayırt edilebilir: yemek; giyim; süs eşyaları; konut; ev eklemeleri (ahır, kümes, kiler, hamam vb.); ev eşyası adlandırmaları vb.

Maddi dünyanın bir birimi olan *Öy* (ev) – ‘konut’ olarak adlandırılan leksik grubunun merkezini oluşturur. *Öy* (ev) ve *Yort* (bina, konut) kelimelerini duyunca, her insan aklında birkaç çağrışım bulur. Bunlar, ağaçtan ya da taştan inşa edilmiş bir bina, aile ocağı, kendi başına yaşayan bir ülke, şehir, köy gibi çağrışımlar olabilir. Tatar halkı için *öy* (ev) kavramı *yort* (bina, konut) kavramına göre çok daha yakındır; *öy* evin duvarları içindeki alanı içine alırken, *yort* duvarlarla sınırlı olmayıp, evin etrafında bulunan her şeyi – kapıyı, işiği, ev eklemelerini, kümesi vb. de içine alır.

Tatar lingvokültürü için *öy*, ilk olarak, bir insanın yaşam alanını belirler, evdeki eşya, akrabalık ve sıcaklık hisleri, aile ocağı kavramları ile bağlantılı olur. *Öy* kelimesinin etimolojik kökünün Eski Türkçe *üy-*, *iv-*, *ev-* ve Tatarcadaki *öy-* (yığarak yerleştirmek, birbiri üstüne istiflemek) fiil kökünden geliştiği kabul edilir. Ünlü bilimadamı A.S. Baskakov ise bu kelimenin Eski Çince’deki ‘*in*’ (kare, kule) köküyle ilişkili olduğunu zannetmiştir (Ahmetyanov, 2001, 158).

Tüm Türk lehçelerinde de olduğu gibi, Tatarcadaki *öy* (ev) birçok yeni kelimeyi meydana getirmekle beraber, yeni bir lingvokültürel alanı da yaratmaktadır: *ak öy* (oturma odası), *aş öye* (yemekhane), *kırt öye* (arı kovani), *öy aldı* (ev özü), *öy kıyığı* (ahşap evlerde çatının alt, sarkan kenarı), *öy tübese* (ev çatısı), *öy iyese* (ev cini), *öy hucası* (ev sahibi), *öy tavığı* (evde oturmayı seven kimse) vb. Bunlarla beraber, *öydeş* (ev arkadaşı), *öydeşlek* (aynı evi paylaşma, beraber oturma), *öy-karaltı* (evin ek yapıları), *öylek* (evi inşa etmek için kullanılan malzeme), *öylenü* (evlenme (erkekleri için)), *öyle* (evi olan kimse), *öysez* (evsiz) gibi yeni kelimeler.

Böylece, *öy* – 1) İçinde oturabilmek için inşa edilmiş bir binayı, yapıyı ifade eder: *öy sal-* (ev kurmak, dikmek);

2) Mülkiyet amaçlarını karşılamak için yapılan bir bina: *karavıl öye* (askeri karakol binası), *mal öye* (sığır ahır);

3) Aile, bir evin içinde bulunan insanlar topluluğu: *Böten öy şatlandı* (Tüm aile sevindi) (Tatar teleneği anlatmalı sözlüğü, 2005, 754).

Meşhur bir folklorcu Nekiy İsenbet Tatar atasözlerini toplama ve belirli bir düzene sokma işini çok iyi becerebilmiştir. O, 38670 tane atasözünü üç ciltlik ve çok değerli bir

kitap olarak yayımlamıştır (Isenbet, 1959, 1963, 1967). N. İsenbet'in '*Tatar halık mekallere*' (Tatar Milli Atasözleri') adlı derlemesinde bir evin ekonomik bir yapı olduğunu bildiren toplam 86 atasözü vardır. İlk sırada evin kurulmasına dair atasözleri yer almaktadır. Bir ev kurmak, evvelden beri oldukça zahmetli ve karmaşık bir iş olarak görülmüştür. Atasözlerde ise ev nasıl olmalı? sorusuna farklı cevaplar vardır. Tatar, evinin kurulacak yerini, niteliğini, büyüklüğünü, sağlamlığını ve yaşam için elverişli olup olmayacağını çok daha önceden düşünmüştür. Örneğin, ev su bulunan bir yere yapılmalıydı, çünkü su geçinebilmenin, bol ürün toplamanın ve genel anlamda yaşamın bir kaynağı durumunda olmuştur. Atalarımız, '*Susız cirge öy salma*' (Suyu olmayan bir yere ev kurma) demişlerdir.

Ancak zemini sağlam, çatısı kapalı bir ev onun içindeki gelecek yaşamın güvenli olduğunu ispatlar. Zeminin sağlam olması çok mühimdir, örneğin: *Öyne sala başlağançı nigezen nıgıt* (Evi yapmadan önce temelini sağlamlaştır); *Nigezeñ nıķ bulsa, canıñ tınıç bulır* (Temelin sağlam olsa, canın da rahat olur); *Öyneñ cılısı nigezende* (Evin sıcaklığı zemininde).

Ev küçük bir alemdir. Ev, herkes için kendisini çevreleyen ortamda yönelme noktasıdır. Kendi evi olmayan kimse toplumun içinde aşağılanmış hissedermiş. Etrafindakilerin tesirinden insanı ancak ev korur, ev insanın bu dünyada kendine ait bir alanıdır, canına çok yakındır, onu evinden ayıramazmış. Bu nedenle de Tatarların evlerine karşı besledikleri hisleri milli sanata yansımıştır, örneğin: *Öy salmıyça mal bulmıy* (Ev kurmadan mal olmaz); *Üz öyen üzene irek* (Kendi evin kendine rahattır); *Öy qorğan uñar, öysez keşe tuñar* (Evi kuran zenginleşir, evsiz donar); *Öyle köler, öysez böler* (Evi olan güler, evsiz batar) diyor Tatar halkı.

Kendi evinde başka insanlara, aileye yakın olmak – kendi aslını, özünü bulmak demektir. Bir insan ancak kendi evinde rahat ve samimi hisseder, evinde özgürce nefes alabilir, ne isterse onu yapabilir: *Üz öyende üz bulmasañ, üzge cirde üz bulmassıñ* (Kendi evinde kendin olmasan, başka bir yerde de kendin olamazsın); *Üz öyeñ, ülen tüşegeñ* (Kendi evin, ot düşeğin); *Ay-hay, minem üz öyem, kiñ sarayem, büz öyem* (Ah, canım evim, geniş ahırım, boz rengi evim!).

Tatarlar için ev yeni bir hayatın başlangıcı işareti de olur. Evvelden beri delikanlılar ebeveynlerin evinden ayrılıp küçücük de olsa kendi evlerini kurmaya istemişlerdir. Kendi elleriyle ev kurmak aile hayatı için olgunluğun göstergesi olmuştur. Aile oluşturma sürecini de boşuna *öylenü – evlenme* diye adlandırmamışlardır. *Öy+le-* (ev+le-) fiili, aslında, *ev+li* olma, kendi konutunu kurma eylemini belirler. Genç bir adam sevgilisini alıp götürceği bir evi, konutu, bir köşesi varsa, ancak o zaman evlenebilirmiş. Delikanlıların hevesleri atasözlerinde bulunur: *Qabıķ alaçıgım, tüz çilegem, üz öyem genem bulsa ide* (Kabuktan barakam, karaağaç kovam, keşke kendi evim olsaydı); *Naçar bulsa da üz yortıñ bulsıñ* (Kötü olsa da, kendi evin olsun); *Tavıķ oyası hetle bulsa da, üz öyeñ bulsıñ* (Tavuk yuvası kadar olsa da kendi evin olsun).

Bunlara ilaveten, *Öy tuye* (ev düğünü, ev nikahı) kavramı hakkında da söyleyelim. *Öy tuye*, yani, evde kutlanan düğün ya da nikah Tatar halkı için özellikle önemli bir bayram niteliğindedir: *Bu künde barlıķ tuğannar bñlekler birep, yaña öy hucaların qotlıylar, izge telekler citkereler* (Bu günde tüm aile hediyeler verip yeni ev sahiplerini tebrik eder, en samimi dilekleri söyler).

Öy kiyenderü (ev süsleme) geleneği günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Eskiden, genç gelin kocasının evine geldiği gün o evi eliyle diktiği tüllerle, mendillerle,

duvarlar için özel süslerle, masa örtüleri ile süslemiştir. Bu gelenek günümüzde de güncel kalır.

Ev, zenginliğin göstergesidir. Evin en görkem niteliği ise onun bol yemekli, varlıklı, yaşama elverişli olmasıdır: *Olı yortқа ni kirek, keçe yortқа şul kirek* (Büyük eve ne gerekse, küçük eve de o gerek); *Torsañ – yortuñ, ülseñ – kabereñ kiñ bulsıñ* (Yaşasan evin, ölsen mezarın geniş olsun). *Bay bulmasañ, bay töşerlek öyeñ bulsıñ* (Zengin bile olmasan, zengin bir evin olsun); *Öye kabık, eçe mamık* (Evi kabuk, içi pamuk).

Ev kavramı üzerinden Tatar halkına has olan misafirperlik duygusu da tespit edilebilir: *Keşe kermegen öy gür belen tiñ* (Misafir girmeyen bir ev mezar gibidir); *Öyge kergeç, kire çığıp ayak kırmamıylar* (Eve girince, dışarı çıkıp ayakları silmezler); *Öyden çıkķaңga et örmes* (Evden çıkınca köpek havlaması).

Tatarlarda evin reisi erkek olmuştur. O, evdeki yaşam tarzını belirlemiştir: *Üz öyende üzeñ türe* (Kendi evinde kendin reisin); *Herkem üz öyende abzıy* (Herkes kendi evinde başkan olur).

İnsanın olumsuz niteliklerini de ev ile alakalı olan atasözleri tasvir eder. Birçok kez evlenmiş bir erkek ya da kadın için *‘Kırık öyneñ işegen açķan’* (Kırk tane evin kapısını açmış) ya da *‘Tuğız öyneñ tübesen tişķen’* (Dokuz tane evin çatısını delmiş) derler.

Tatarların aklında ev kavramı ayrı millî geleneklerin çağrışımını verir. Bunların biri de *aulaķ öy*’dir (ıssız ev). Onun iki tane anlamı vardır: 1) Anne-baba, ailenin büyükleri bir yerlere gitmek üzere ayrıldıktan sonra boşanmış ev; 2) Evde ailenin büyükleri yokken gençlerin geleneksel olarak geç saate kadar oturup sohbet etmeleri. Etnografya ve lingvokültüroloji araştırmaları için, elbette ki, ikinci anlamın malzemesi çok önemlidir. Evde anne ve babaları yokken gençlerin oturup eğlenmeleri onların gelecekleri için önemli bir rol oynamıştır. Kızlar birbirlerine elişini – dikmeyi, örmeyi, nakış işlemeyi öğretmişler; burada gençler kendilerine eş seçmiş, oyun oynamış, cırlar söylemiş, oynamışlar, farklı farklı sürükleyici olayları anlatmışlardır.

Bunun dışında, isim tamlamalarında *öy*, ‘eve ya da ev yaşamına ait olan’ anlamını bildirir. *Öy eşe* bir evin içindeki işleri kastederken, *yort eşe* ise evin dışındaki ek yapılarla ilgili işleri ifade etmek için kullanılır. Tatar ailelerinde cinse göre işler bölünmüştür, kadın evin içindeki işlerle ilgilenir: yemek pişirir, evi temizler, elişi (nakış, dikiş) ile uğraşırlarmış. Erkek ise evin ekonomisi ile ilgilenmiş, en ağır işleri o üstlenmiştir: odun kesmiş, tarlada çalışmış, hayvanları beslemiş, ot biçmiş, ev kurmuştur.

Öy kelimesinin eş anlamlısı olarak *yort* kelimesi denk getirilir. Tatarcada *yort* kelimesinin *öy*’e göre daha çok anlamı bulunur: 1) Bir kurum ya da işyeri için belirlenmiş bir yapı, bina: *biyek yort* (yüksek bina), *yaña yort* (yeni bina); 2) Aynı evi paylaşan kişiler, aile: *gaile hucalıķı* (aile ekonomisi); 3) Avlu: *Yortқа çığıp ozatıp қaldılar* (Avluya çıkıp uğurlamışlar); 4) Kültür ve aydınlanma, bilim amaçlarına, gündelik hizmetlere bağlı olan devlet kurumu ve o kurumun yerleştiği bina: *yal yortı* (dinlenme ve kür evi), *balalar yortı* (ana okulu); 5) memleket, vatan: *Bolgar-yort* (Bulgar memleketi); 6) Eve ve aile hayatına, ekonomisine ait olan: *yort eşlere* (genel anlamda ev işleri), *yort cihazları* (ev eşyası); 7) Evcilleştirilmiş: *yort koşları* (evcil kuşlar), *yort hayvannarı* (evcil hayvanlar) (Tatar teleneñ aqlatmalı süzlege, 2005, 210).

Yort kelimesi sayesinde Tatarcada oldukça çok birleşik kelime meydana getirilmiştir: *yort-ķaraltı* (ev ve çevresindeki müstemilat); *yortlıķlı* (yort canlı) (ailecine düşkün,

evcimen); *yorttuvma* (evde yetiştirilmiş, evde büyütülmüş): *yorttuvma çabışkı* (evde büyütülmüş yarış atı); *yort-cir* (evi ve arsası bulunan şahsi işletme); *yort-cihaz* (aile hayatı için gereken ev eşyası); *yort başı* (aile reisi); *yort iderese* (yurtlar idaresi, lojman amirliği); *yort iyese* (her yerde bulunması düşünülen ev cini, ev perisi); *yort kenegese* (yurtta kalanları kayır etmek için kullanılan defter); *yort kıyanı* (evcil tavşan); *ata yortı* (asıl temel) gibi başka birçok birleşik kelime vardır. Aynı zamanda, yort günümüzdeki Tatarcada ‘köy’ ve ‘kasaba’ anlamında toponimide kullanılır, meselâ, *İske Yort*, *Yortkül*.

Türkçede *yort* kelimesi *urt-* ‘yurt, baba ocağı, kışlak’ anlamını bildirir. Meşhur alim, etimoloji sözlüğünün yazarı Rifkat Ehmetyanov’a göre bu kelime, *yuri-* ‘geri dönme’ kökünden gelişmiştir (Ahmetyanov, 2001, 82).

Tatar zihniyetinde *yort* kavramı, ilk olarak, elbette, yaşam için kurulmuş bir binayı kasteder. Ev inşa etme işini, onun için elverişli bir yer seçmeyi, bu işi başarabilmek için ilk önce parayı bulmayı, komşuları seçme ve buna yakın konuları içine alan atasözlerimiz çoktur ve onlar Tatar halkının yaşam tarzını yansıtan göstergeler olmuştur: *Salmıy-ıqormıy yort bulmıy* (İnşa etmeden ev olmaz); *Yort alganda, kürşeñne saylap al* (Evi aldığı zaman komşunu iyi seç); *Keşeneke belen yort salma* (Başkalara ait varlık ve para ile ev yapma); *Yortniñ kırtı bar* (Burada: kırt ya da kırt – süt ve katıktan yapılan tuzlu bir yemek türüdür; Evin bereketi olur).

Tatarlar için *töp yort* (baba ocağı, yuva) en kutsal yerdir; burada göbekbağın kesilmiş, burada yaşamaya öğrenmişsin. Töp yort – baba ocağıdır. Türk halklarda en küçük oğul baba evinde kalıp anne ve babasına bakar. Ailenin büyük oğulları kendi evlerini kurup gitmişler, fakat ufak kardeş aile ocağını korumak için kalmıştır: *Töp yort töpçekneke* (Baba ocağı ufak kardeşe aittir).

Baba ocağı hiçbir zaman boş bırakılmamalıdır. Onun boş bırakılması da bu ailede örf ve adetlerin, geleneklerin bittiğini ve neslin öldüğünü gösterir. *Tuvğan yort* kavramı da *töp yort*’ın eş anlamlısıdır: *Ata yortı salamdır, salam bulsa da saraydır* (Baba evi samandır, saman olsa da saraydır); *Enkem yortı altın bişek* (Annemin evi altın beşiktir); *Arağıdan bal yahşı, altın-kömeş çıqqan cirden atanıñ yortı yahşı* (Rakıdan bal iyidir, altını-gümüşü olan yerden baba ocağı iyidir’).

Yort hucası (ev sahibi) dediğimiz zaman, hem erkek hem de kadın sahipler kastedilir. Her zaman eve bakan, evin başkanı olan, her şey için kendini sorumlu tutan kişi erkek olmuştur. Kadınlara böyle bir işle uğraşmak yakışmamıştır, hatta bazen aşağılanma olarak görülmüştür. *Yort cilke östende* (Ev omuzların üzerinde); *İyesez yort miysez baş kebek* (Sahipsiz ev beyinsiz baş gibidir); *Ata – yortniñ matçası, Ana – yortniñ örlege, balalar – stenası* (Baba evin döşeme kireşi, anne zemin direği, çocuklar da duvarlıdır).

Tatar zihniyetinde *yort* kelimesi sırf maddi zenginlik anlamında değil, *mengelek yort* (ebedi ev), *soñğı yort* (son ev), diğer bir deyişle, ‘öteki dünya’ anlamında da yarar.

Bununla beraber, *yort* kelimesi *tuvğan yer* (doğum yeri), *tuvğan il – tuvğan yort* (memleket, yurt) manasında da kullanılır. Kendi devletini kuramayan, onu koruyamayan bir halkın geleceği ve bu dünyada kaderi yoktur, diyor Atalarımız: *İdel-yort – imin yort* (İdil Yurdu güvenli bir yurttur); *Halıknıñ ber yortı bar, ul da bulsa Tuvğan il* (Halkın bir memleketi vardır, o da geldiği yerdir); *Cirsez-yortsız il bulmıy, aşsız-susız kön bulmıy* (Topraksız, memleketsiz devlet olmaz, yemeksiz susuz yaşam olmaz); *Yortniñnan ayırılmıyça il kaderen belmesseñ!* (Memleketten ayrılmadan değerini anlamazsın).

Yortqa kerü (Eve girmek) fiili evlenip gelinin evinde oturmak anlamına gelir. Tatarlar bu gibi durumları hiç teşvik etmemiş, çoğu zaman ise hor görmüşlerdir: *Yortqa kergençe, utka ker* (Gelin evine yerleşmektense yanmak iyidir)

Tatar için *yort* – erkek ile kadının arasında samimi ilişkilerin, terbiyeli evlatları büyütmek, saygı ve sevginin, dostluğun, çalışkanlığın ve ahlâki değerlerin bulunduğu bir yerdir. *Öy kürke – hatın, yort kürke – ir* (Ev kozalağı kadın, yurt kozalağı ise erkektir); *Yortnı huca tutar, öyne hatın totar* (Evin tümüne sahip (erkek) bakar, evin içindekine kadın bakar); *Yort totkan da hatın, yort betergen de hatın* (Eve bakan da kadın, evi bitiren de kadındır).

Atasözlerinde düzensiz, ahlâksız davranışların evin dağılmasına, ailenin de bitmesine sebep olur denir: *Zina bulğan yort qorıy* (Zina yaşanmışsa ev kurur); *Uynaş kergen yortqa qot qunmas* (Fuhuş girmiş eve mutluluk girmez); *Tavışlı yortta bereket bulmas* (Sürekli kavga edilen evde bereket olmaz).

Tatar milleti misafirperver bir millettir. Evin güzelliği, hayatın sevinci, tadı, aslında, evde oturanların başka kişilerle nasıl bir ilişki geliştirdiklerine de dayanır: *Qunak söygen öyde bereket bar* (Misafirperver bir evde bereket var); *Qunak töşmegen yortta heyer yuq* (Misafiri olmayan evin hayırı yoktur); *Qunak töşse, yortqa yem* (Misafir gelse, ev keyiflidir).

Gördüğümüz gibi, Tatar atasözlerinde sıkça öğüt-nasihat, tavsiyeler verilir. Ev ve etfarındaki toprağa bakma meseleleri Tatarları kuşaktan kuşağa düşündürmüştür. Milletimiz içim ne olursa olsun, evin sağ salim kalması en önemli meselelerden biri olmuştur. Ev kurma, onunla ilgilenme her zaman ciddi bir iş olarak görülmüştür.

Bu çalışmamızda biz *yort* ve *öy* misalleri üzerinden lingvokültürel araştırmalarının ancak bir kısmını gösterebilmişiz. Lingvokültüroloji alanında araştırmaların esas bir kaynağı olarak filolojik sözlükler (Tercüme sözlükleri, diyalektoloji sözlükleri vb.), ansiklopedi sözlükleri, atasözleri, deyimler, folklor eserleri ve edebi eserler kullanılır. Halkın tarihini, yaşam tarzını, dünyaya bakış açısını anlamak için, gençlerimizi terbiyelemek, onlara Atalarımızın mirasını gösterebilmek, kendimizi, milli kimliğimizi öğrenebilmek için bu tür araştırmalar yürütülmeye devam edilmelidir.

KAYNAKLAR

Gamaletdinov R.R. Tel hem medeniyet: Tatar lingvokulturologiyese nigezlere. Kazan: Meğarif, 2006.

Ahmetyanov R.G. Tatar teleneñ kıskaç tarih-i-etimologik süzlege. Kazan: Tatarstan kitap neşriyete, 2001.

Tatar teleneñ aqlatmal süzlege. Kazan: Matbuğat yortı, 2005.

Isenbet Neqıy. Tatar halıq meqallere. I Tom. Kazan: Tatknigoizdat, 1959.

Isenbet Neqıy. Tatar halıq meqallere. II Tom. Kazan: Tatknigoizdat, 1963.

Isenbet Neqıy. Tatar halıq meqallere. III Tom. Kazan: Tatknigoizdat, 1967.

GULAM BABA'YA SELAM DESTANINDA SÖZ VARLIĞI

Prof. Dr. Siham ZENGİ
Bağdat Üniversitesi / Irak
sihamzengi@yahoo.com

Giriş:

Destanlar, en eski halk edebiyatının önemli ürünlerinden biridir (Elçin, 72). Milletlerin olağanüstü hikâyelerini, kahramanlıklarını ve savaşlarını anlatan uzun manzum yapıtlardır (Sarıkâhya ve Zengi, 185). Tarihi ve sosyal olayları, milletin yaşam tarzlarını anlatan birer manzum öykülerdir. Konuları mitolojik bir şekilde incelenir.

Nacioğlu, "Gulam Baba'ya Selam" başlıklı önemli destanında ise, Tuzhurmatu Türkmen halkın dedelerinden kalan millî kalıtları, gelenek, görenek, örf ve âdetleri, yaşayış tarzları, inanç ve görüşlerini betimleyerek göz önünde canlandırmıştır (Benderoğlu, Irak, 2. Cilt, 392).

Türkmen kültür ve edebiyatıyla uğraşan, çalışmalarında başarı gösteren Türkmen edebiyatçı ve aydınlarından biri olan Selahattin Nacioğlu, 1945 yılında Eskiden Kerkük'e şimdi ise, Selahattin iline bağlı Tuzhurmatu ilçesinin Molla Sefer mahallesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Tuzhurmatu'da bitirdikten sonra Kerkük öğretmenler enstitüsüne yazılmıştır. Mezun olduktan sonra kendi ilçesinde öğretmenlik yapmış, hem mesleği çalışmalarını hem de edebi sanat çalışmalarını birden başarmıştır. Hece ve serbest ölçülerinde şiir yazdığı gibi Irak Türkmenlerinin gelenek ve göreneklerinde yer alan folklor çalışmalarına daha da ağırlık vermiştir (Sarıkâhya ve Zengi, 211). Yazar ve şair Nacioğlu, 1993'te emekliye ayrılmış, hâlâ Tuzhurmatu'da yaşamaktadır ve edebiyat alanında çalışmalarını sürdürmektedir (Nacioğlu, Görüşme).

Nacioğlu'nun yazdığı önemli yapıtı 174 beşlikten oluşmaktadır. Yazılış tarihi, destanın 171. beşliğinde şairin gösterdiğine göre, 1990'dır. Bu destanda, yazar Türkmeneli yöresinde ve özellikle Tuzhurmatu'da bulunan ırmak, boy, oymak, yatır, bucak, köy, mahalle ve önemli kişi adları ile ilgili bilgileri işlemiştir. Bunun yanında folklorla ilgili konulara da değinmiştir. Nacioğlu destanını, Tuzhurmatu ağzındaki ince özellikleri koruyarak kendi diliyle ve özenle yazmıştır. Bunu da destanın yine 171. beşliğinde göstermiştir.

Şair eserinde Türkmeneli bölgelerini ve özellikle Tuzhurmatu'yu terennüm edip toprağına ne kadar bağlı olduğunu göstermiştir, Türkmen halkının kalıntısını dile getirip Irak'ta bulunan Türkmenlerin arasındaki geçmişlerini sergilemiştir.

Şair, Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın yazdığı ünlü "Hayder Baba'ya Selam" destanının yankılarını duyarak destandan ilham alıp karşılıklı olarak bir nazireyle yansımaları sağlamıştır. Nacioğlu destanında, "Hayder Baba'ya Selam" destanına nazireli olarak yazılan Tuzhurmatu, Gürgür Baba, Kaytez Baba adlı destanları andıktan sonra yaşadığı toprakta bulunan Aksu ırmağı, yatırlar, oymaklar ve yer adlarını hatırlayarak Türkmen toplumuyla ilgili folklor, gelenek ve göreneklerini Irak Türkmen halkının ağzıyla işlemiştir.

Şair yalnız doğum ve yerleşim yeri olan Tuzhurmatu'da bulunan kişi ve yer adlarıyla yetinmiyor Telafer, Kerkük, Mendeli, Hanekin Kızlarbat, Şehriban ve Kazanya gibi diğer Türkmeneli bölgelerinde bulunan kişi ve yer adlarına da değinmiştir. Destanda geçen Türkçe kent, il, ilçe, bucak, köy ve yer adları Irak'ta Türk varlığını, kültürünü ve tarihini

yansıtmaktadır. Irak'ta Türkmeneli bölgelerinde kullanılan kişi, yer, bitki, hayvan, maden ve diğer nesne adlarıyla ilgili terimler söz varlığımızda önemli bir yer tutmaktadır. Bu destandan yalnız Tuzhurmatu yörelerinde kullanılan kişi ve yer adlarıyla ilgili terimler ele alınıp işlenmiştir. Bu terimlerden:

Ağır Rıza: Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64).

Ahmed Qerenaz (Karanaz): Tuzhurmatu'da mezar kazan bir kişinin adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63).

Aqsu (Aksu): Rayat bölgesi yörelerinden akan Aksu, Tuzhurmatu ilçesinde bulunan bir ırmağın adıdır. İlçe, çevresindeki arazi ve tarımsal yerlerin su kaynağıdır (Kevseroğlu, 37).

Ali Efendi: Asıl adı, Ali Veli Murtaza Mehdi Ahmet'tir. 1867 yılında Tuzhurmatu'nun Çaqaala mahallesinde doğmuştur. Bayraktar boylarındandır. Okuma yazmayı Molla İlyas'tan Öğrenmiştir. Öğrenimini Büyük Tuz camisinde görmüştür. Önce Tuzhurmatu Belediye müdürü, daha sonra da Tuzhurmatu Nahiye müdürü olmuştur. 1957'de vefat etmiş ve doğum yerinde gömülmüştür. (El-Beşiri, 162)

Amirli (Emirli): Bir bucak merkezi olan Amirli, Tuzhurmatu ilçesinin 30 km. güney batısına düşer. Amirli veya Emirli diye adlandırılan bucağın adı, 24 Oğuz boylarından biri olan Türkmen oymağı Aymur (Eymür) adından alınmıştır. Kuzeyinde Elbu Hasan ve Dombalan Deresi köyleri; batısında Aksu ırmağı; doğusunda Kutaburun, Süleyman Beg bucağı ve Hasadarlı köyü; güneyinde ise, Başagelen ve Üçtepe köyleri bulunur. Köyün halkı daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Köy halkının en ilgi çekici yanlarından biri Taşkent elbiselerini andıran kadın giysileridir (Saatçi, 153-154). Amirli bucağı 93 köyden oluşur. Köyün halkı Türkmen Bayat boylarına mensuptur. Bu bucak, 2017'de ilçeye dönüştürülmüştür (El-Beşiri, 41).

Aymur (Eymür): Bir Türkmen oymağın adıdır. Bu oymak Aymur veya Eymür diye adlandırılır (Nacioğlu, Gulam, 64). 24 Oğuz boyundan biri olan Aymurlular bu yörelerde varlıklarını günümüze kadar sürdürmektedirler.

Bacalan: Tuzhurmatu'da yerleşen önemli oymaklardan biridir (El-Beşiri, 37). Ayrıca Bacalan Diyala iline bağlı bir köy adıdır. Nüfusunun çoğu Türkmendir (Kevseroğlu, 60). Bacalan terimi "bac" ile "alan" kelimelerinden oluşmaktadır. "Vergi alan" anlamındadır (Hürmüzlü ve Pamukçu, 72).

Bağlartöker: Tuzhurmatu'da bir ırmak adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63).

Bastamlı: Büyük Türkmen Bayat köyülerinden biri olan Bastamlı köyü Tuzhurmatu ilçesinin 16 km. batısına düşer. Bir tepenin üzerinde ve Aksu çayının kenarında kurulmuştur. Temiz bir Türkçe konuşan Bastamlı köyünün halkı aydın örnek bir Türkmen köyünü temsil eder. Bilinçli, okumuş bir halkı var ve temiz Türkçe konuşurlar. Köyün adı hakkında halk arasında rivayetler vardır: Birincisi bağ ve bahçeli olan köyün adı Bostan imiş, zamanla ağızdan ağza geçerek Bostanlı olmuştur. İkincisi ise, köy Bastam adlı bir kişi tarafından kurulmuş zamanla Bastamlı şekline geçmiştir. Milliyetçi olan Bastamlı halkı, 1411-1468 yılları arasında Irak'ı hükmeden Karakoyunlu devletinden artakalanlardır. Köyde yaşayan oymaklar Allıballı, Karakoyunlu, Cellevli, Tezekli ve İzzeddinli gibi adlarla tanınmaktadırlar. Köyde bulunan yer adları ise, Karasilav deresi, Begler arkı, Tepeyolu, Gözcü dağı ve Kalacığ deresi gibi adlardır (Hürmüzlü ve Pamukçu, 31; Saatçi, 155).

Başark: Tuzhurmatu ilçesinin yöresinde bulunan bir kanaldır. Çevresindeki tarımsal yerleri sular (Kevseroğlu, 66).

Bender: 1973'te yayınlanan Gürgür Baba destanının yazarı Abdullatif Benderoğlu'dur. 1937 yılında Tuzhurmatu ilçesinde doğmuştur. Kuran okuyucusu Molla Omran, babası olur. Serbest ölçüde yazdığı şiirleriyle ün kazanmıştır. Ayrıca dil, araştırma, inceleme, folklor ve edebiyat tarihini kapsayan birçok eserleri vardır. 2008 yılında Allah'ın rahmetine kavuşmuştur (Sarıkâhya ve Zengi, 2000).

Beşbarmaq (Beşparmak): Tuzhurmatu'da bulunan bir tepe adıdır. Tepenin üzerinde eskiden tarihi antik bir yer varmış. Bu tepe, aynı el parmakları gibi beş parmakten oluşmuş. Her parmağın uzunluğu yaklaşık iki metreden çoktur. Tuğladan yapılmıştır. Ulutepe'nin kuzey batısına düşer (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 66). Günümüzde bazı kalıntıları harabe şeklinde kalmıştır (Kevseroğlu, 75).

Bir Ahmed (Pir Ahmet): Tuzhurmatu ilçesine bağlı bir köy adıdır (El-Beşiri, 42). Bu köye ayrıca Pir Ahmet de denilmektedir (Hürmüzlü ve Pamukçu, 35).

Biravçılı (Biravcılı): Eski zamanlarda bu köyün adı Kanlı Haraba'yımış. Biravcılı Bayat boylarının bir koludur ve aynı zamanda Tuzhurmatu ilçesine bağlı bir Türkmen Bayat köyüdür. Rivayetlere göre, 200 yıl önce Davud Oymağı'ndan 12 kişi Biravcılı köyüne saldırı yapınca iki oymağın arasında ortaya çıkan çatışmanın sonucunda Biravcılar, Davut Oymağı'ndan saldırı yapan 12 kişiyi öldürmüşler. Bu nedenle bu yere Kanlı Harâbe denilmiştir. Bu olaydan sonra Biravcılar bu yeri bırakıp bugünkü Biravcılar köyünü kurmuşlardır (Kevseroğlu, 76-77; El-Beşiri, 42).

Çaqala, Çaqala (Çakla, Çakala): İlçenin merkezinde bulunan bir mahalle adıdır. Mahallenin adı hakkında bazı görüşler vardır. Birinci görüş, mahalle Aksu ırmağına yakın bir yerde bulunur. Yolu çakıl ve kumla döşenmiş olduğu için Çeqıl veya Çaqıl diye adlandırılmıştır. İkinci görüş, mahalle yeni kurulduğu için adını olgun olmayan erik ve kayısının adı olan Çağla adından alarak Çaqala veya Çaqala denmiştir. Üçüncü görüş ise, mahalle adını içinde yerleşen tanınmış Usta Cihat Hasan Çakla ailesinin adından almıştır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 38). Tuzhurmatu'nun önemli mahallelerinden biri olan Çakala mahallesinin tüm halkı Türkmendir. Mahallenin muhtarı Sadık Cafer'dir (El-Beşiri, 38).

Çardağlı: Tuzhurmatu ilçesinin 18 km. güney batısına ve Aksu ırmağının kenarına düşen bir Türkmen Bayat köylerinden biridir. Köy halkının açıkladığına göre 1925'te Biravcılı köyünden ve Zengili adında Türkmen köyünden bazı fertler göç ederek bulundukları yerlerde çardak şeklinde evler kurarlar, yerleşince bulundukları yeri Çardağlı köyü diye adlandırmışlardır. Yaklaşık iki bin nüfusa sahip olan köy halkının bütünü Türkmendir. Kökleri Bayat boyuna bağlıdır. Köy halkının çoğu tarım ve hayvancılıkla uğraşır (Saatçi, 156).

Çatal: Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64).

Dede Ğayıb (Gaip)Tekyesi: Çakala mahallesinde bulunan eski Bektâşi tekyesidir. Kurucusu derviş Gaip Bayramoğlu'dur. Tekyeyi, Bayramoğlu 1253 H. yılında inşa etmiştir. Bu tekye şair, Sofi ve dervişlerin yeridir. İçinde mevlit yapıldı (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 50). Bu tekyede Abdullatif Konyalı ve Derviş Mehemed Ali gibi şairler gömülmüştür (Nacioğlu, Gulam, 63-64). Tuzhurmatu'da "Dede Ğayıb" adında bir sokak da vardır. Bu sokağın adı içinde yaşayan Dede Gaip ailesinin adından alınmıştır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 38).

Döger: Halkı Bayat boyuna mensup olan Yengice köyünde bir Türkmen oymağın adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64). Irak'ta yerleşen Oğuz boyları arasında Dögerlilerin bulunduğu söylenmektedir. Tuzhurmatu ilçesine bağlı iki Türkmen köyünde Dögerler adı ile bilinen iki topluluk yaşamaktadır. Bunların bir kısmı Biravcılı köyünde, diğer kısmı da Yengice köyünde bulunurlar (Saatçi, 22, 24, 153).

Duzlağ (Tuzlak): Tuzhurmatu'da bulunan bir Tuz kuyusunun adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64). Müteahhidi, şair Adnan Assafoğlu'nun babası olan Mehmet İzzet Assafoğlu'nun özen göstermesi nedeniyle bölgeden beyaz ve saf tuz üretilirdi (El-Beşiri, 33; Tuzlu, Görüşme).

Ekrem Tuzlu: Ünlü Türkmen şair ve ses sanatkarı Ekrem Cafer Tuzlu'dur. Tuzhurmatu'nun Orta mahallesinde doğmuştur. Önce serbest işlerde çalışmış, daha sonra Süleyman Beg nahiyesinde öğretim üyesi olmuştur. 1959 yılında Bağdat radyosundan Türkmence ilk duyulan ses, Ekrem Tuzlu'nun sesiymiş. Sözleri kendisine ait olan söylediği şarkısından bir parça: "Bilmem neden Gemin bu Tuz'un dağları. Aksu susuz koymaz çiçekleri bağları"(El-Beşiri, 413-414).

‘Essaflı (Assaflı): Tuzhurmatu merkezinde bulunan ünlü bir sokak adıdır. Bu sokak adını aynı sokakta yerleşen ünlü Assaflı ailesinin adından almıştır (Kevseroğlu, 50).

Faris Beg: Osmanlılar zamanında Bayat boyu beglerinden bir Beg imiş (Nacioğlu, Gulam,65).

Fatma Xan (Han): Tuzhurmatu'da Türkmen masallarını anlatan kadının adıdır (Nacioğlu, Gulam, 65).

Gavur Qalası (Kalası): Tuzhurmatu ilçe merkezinde bulunan Tuz sıra dağlarının öbür adıdır. Aynı bölgede eski dönemlerden kalma tarihi bir yer ve Asuriler döneminden kalan bir kale de vardır. Bu kale İ.Ö. 3000 yılında yapıldığı söylenmiştir. Bu bölge ve kale, halk tarafından Gavur Kalası diye adlandırılmıştır (Kevseroğlu, 164).

Görem: Irak Türkmen şairlerin öncülerinden sayılan Hasan Görem, 1924'te Tuzhurmatu'nun Çakala mahallesinde doğmuştur. Şiirlerini önce aruz vezniyle yazmıştır. Daha sonra hece veznini de kullanmıştır. Konuları ise, daha çok insanla ve insanlıkla ilgili konulardır (Benderoğlu, Irak, 1.C., 302,304). 1995'te Allah'ın rahmetine kavuşmuştur (Küzeci, 1.C., 191).

Gürgür Baba: 1965'te yayınlanan bu eser şair İsmail Serttürkmen'in Gürgür Baba'ya Selam başlığı altında yazdığı destanın adıdır. Şair, 101 beşlikten oluşan bu destanı Şehriyar'ın yazdığı Hayder Baba'ya Selam destanına nazire olarak yazmıştır (Serttürkmen, 5).

Ayrıca Gürgür Baba, 1973'te yayınlanan şair Abdullatif Benderoğlu'nun yazdığı destanın adıdır. 46 beşlikten oluşan bu destanı Şehriyar'ın yazdığı Hayder Baba'ya Selam destanına nazire olarak yazmıştır (Benderoğlu, Gürgür, 7; Ahmet, 97).

Gürgür Baba'ya Arapçada Baba Gürgür denir. Baba Gürgür Irak'ın kuzeyinde Kerkük şehrinde bulunan petrol yataklarının adıdır (Ahmet, 97).

Gulam (Gulam) Baba: 1993'te yayınlanan bu eser şair Selahattin Nacioğlu'nun, Şehriyar'ın yazdığı Hayder Baba'ya Selam destanına nazire olarak yazdığı destanın adıdır. 174 beşlikten oluşmaktadır (Nacioğlu, Gulam, 1).

İsmail Serttürkmen'in yazdığı destan Abdullatif Benderoğlu'nun yazdığı destandan daha önce yazıldığına rağmen Nacioğlu ve kendisinin söylediğine göre, destanını yazarken 11 heceyi kullanarak Abdullatif Benderoğlu'nun Gürgür Baba, Hüseyin Ali Mubarek'in Tuzhurmatu ve Mehmet Mehdi Bayat'ın Qaytez Baba destanlarının izinde yazmıştır (Benderoğlu, Irak, 2. C., 392).

Gulam Baba, Tuzhurmatu'nun en eski yerlerinden bir yerin adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63). Ayrıca Gulam bir gölün adıdır. Söylendiğine göre Tuzhurmatu'da Murtaza Ali dağında Ağa adında bir su gölü varmış. 1930'larda Gulam adında bir kişi varmış. Bu kişi bu gölde boğulurken gölün adı Gulam Boğulan göl olmuştur. (Kevseroğlu, 180)

Hacı Beg:¹ Tuzhurmatu'da bulunan eski ve küçük bir mezarlık adıdır. Bu mezarlıkta, Mustafa Ağa mahallesinin ölüleri gömülürdü (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 42).

Hasan Taha: Osmanlı döneminde Mustafa Ağa mahallesinde doğmuştur. Âl kassap Omran boylarına mensuptur. Cesur, yiğit ve kahraman imiş. Hiçbir kimseden korkmazdı. Düşmanlara karşı şehrini ve milletini savunup korurdu. 1334 H. Yılında 40 yaşındayken ölmüş ve Hacı Beg mezarında gömülmüştür (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 97). Nacioğlu destanının 16. beşliğinde Hasan Taha'nın kahramanlık ve yiğitliğini övmüştür.

Hemid Tuzlu: Hemit Hasan Maruf ünlü Türkmen ses sanatkarıdır. 1947 yılında Tuzhurmatu ilçesinde doğmuştur. İlk ve orta okul eğitimini bitirince serbest işlerde çalışmıştı. Yetmişlerden beri Türkmence şarkılar söylemeye başlamıştı. 1997'de vefat etmişti. Söylediği şarkılarından bir parça: "Ey dağlar dağlar dağlar. Baş dumanlı dağlar. Yol verin yarım gelsin, Dinsiz imansız dağlar" (El-Beşiri, 415).

Xanı (Hanı) gölü: Tuzhurmatu'da ünlü bir göl adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63). Göle bağlı olan ırmağın adı da Hanı Gölü adından alınmıştır. İrmağın üzerinde Molla Salih Mehmetoğlu'nun değirmeni bulunur (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 11).

Xasadarlı (Hasadarlı): Hasadarlı, Tuzhurmatu ilçesinin 7 km. güneyinde bulunur. Kuzeyine Tuzhurmatu, Aksu ırmağı ve Köküz köyü; güneyine Süleyman Beg; batısına ise, Elbuhasan ve Karanaz köyleri düşer. Türkmen olan köyün halkı görenek ve geleneklerine çok düşkünlüdür. Aile adları bile çoğu Türkçe adlardan oluşur: Aslan (Aslaniler), Kaya vb.. Bölgenin çevresindeki höyüklerin adları da dikkat çekicidir: Kördere, Katı Tepesi, Havurluğ gibi (Saatçi, 151).

İmam Ahmed:² Tuzhurmatu ilçesinin batısına düşen bir yatır adıdır. Abdullah Ahmet Bin'ul-Hamza'nın soyuna dönünce İmam Musa'l-Kazım'ın torunlarından sayılır (El-Beşiri, 88). Her Cumartesi ve bayramların ikinci gününde ziyaret edilir (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 43). Bunun yanı sıra İmam Ahmed Tuzhurmatu'da bulunan bir sokak adıdır. Bu sokak İmam Ahmed'e götüren yoldur (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 34).

İmam Hasan: Amirli ilçesinde bir yatır adıdır. (Nacioğlu, Gulam, 65). Tuzhurmatu ilçesinin 5_km. kuzeyine düşer. Bu yatırda Âlbusabah köy halkının ölüleri gömülür (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 45).

İncirli (İncirli): Tuzhurmatu ilçesinde bulunan bir pınar adıdır. Murtaza Ali makamının yaklaşık 2,5 km kuzeyine düşer (Kevseroğlu, 226).

¹ Aynı adla Irak'ın kuzeyinde bulunan bir dere ve bir nehir de var. (Bkz: Kevseroğlu, 190)

² Yine Kerkük'te İmam Ahmet adında bir yatır daha da var. (Kevseroğlu, 222)

Köküz: Halkı Bayat boyundan olan Köküz, bir Türkmen köyüdür. Tuzhurmatu ilçesine bağlıdır. Köküz kelimesi "gök" ve "göz" kelimelerin birleşmesinden oluşmuştur. Zamanla halk ağzında Köküz olarak yerleşmiştir (Kevseroğlu, 314). Bu köyün adı hakkında başka bir rivayet varmış. Rivayet: O zamanlarda İngiliz komutanı Bersi Köküs Irak'a girdikten sonra Tuzhurmatu'ya yönelmiş ve Tuzhurmatu'yu egemenliği altına almak istemiş. Bir yandan Tuzhurmatu halkı ona karşı çıkmış diğer yandan da Karağul dağında bulunan Osmanlı askerleri, İngiliz askerlerini ateş altına almışlar ve Tuzhurmatu'ya girmelerine engel olmuşlardır. Komutan Köküsle askeri Tuzhurmatu'ya güney tarafından girmeleri başarısızlığa uğrayınca bulundukları yerde ordugahlarını kurup yerleşmişlerdir. Köküs bununla yetinmiyor yine Tuzhurmatu'ya girmeye gayret etmiş. Ancak bu defa ona yol gösteren hain bir kişinin yoluyla Tuzhurmatu'ya kuzey tarafından Dakuk ilçesinden girebilmişti. Köküsle askeri ordugahlarını kurdukları yeri bıraktınca daha sonra halk aynı yerde yerleşip bir köy kurmuşlar ve köyü Köküs diye adlandırmışlardır. Zamanla Köküz'e dönüştürülmüştür (Tuzlu, Görüşme).

Küçükbazar (Küçükpazar):³ Tuzhurmatu'da yeni kurulan bir çarşı adıdır. Elli yılların başında kurulmuştur. Türlü sebze, yumurta, tavuk ve yoğurt satın alma çarşısıdır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 79).

Qebristan (Kabristan): Tuzhurmatu ilçesine bağlı Hasadarlı köyünün etrafında bulunan kabristan yerlerinin adıdır. Ayrıca bölgede bulunan bir ırmak da aynı adı taşımaktadır (Kevseroğlu, 232).

Qereqoyun (Karakoyun): Bir Türkmen oymağın adıdır (Nacioğlu, Gulam, 65). Halkı, Karakoyunlu devletinin son kalıntılarından. Köylerini Qereqoyun köyü diye adlandırmışlardır. Karakoyunlu, Musul batısına düşen ve Dicle ırmağının solunda höyük üzerine kurulan bir Türkmen köyün adıdır. Çevresinde tarihi, kalıntılar ve mağaralar bulunur (Kevseroğlu, 258). Tazehurmatu bucağının Türkmen halkı kendilerinin Karakoyunlu oymağının soyundan geldiklerine inanırlar. Tuzhurmatu ilçesinin çevresinde bulunan ve Bayat boyuna ait Bastamlı köyünün halkı da atalarının Karakoyunlulara bağlı olduklarını söylemektedirler (Saatçi, 22).

Qerenaz (Karanaz): Tuzhurmatu ilçesinin güney batısına düşen bir köy adıdır. Köyün adı topraklarında yerleşen Karanaz oymağının adından alınmıştır. Karanaz, Bayat boylarının bir koludur. Bağdat, Moğolların eline geçmeden önce Irak'a gelen ve topraklarında yerleşen Bayat boyuna mensup en eski oymak Karanaz oymağıdır. Bu oymağın bazı fertleri 16. yüzyılda Musul'un bazı yerlerinde diğerleri de Kerkük ve Tuzhurmatu'ya göç ederek yerleşmişlerdir. Karanaz halkının ağızlarında dolaşan söylentilerden Türkmen şairi Fuzuli'nin Karanaz oymağına mensup olduğudur (Hürmüzlü ve Pamukçu, 32).

Qereulus (Karaulus): En eski Türkmen oymaklarından biridir. Atçılık ve ata binmedeki ustalıklarıyla tanınan Karauluslular, Tatar Moğolları ile birlikte Irak'a gelmişler ova ve dağlarda yerleşmişlerdir. Günümüzde Kerkük, Mendeli, Hamrin dağının batısı, Hanekin, Telafer ve Musul'da oturmaktadırlar. Tarihçi Abbas El-Azzavi, Karaulusluların Moğol boylarından olduklarını ve Mendeli civarında yaşadıklarını vurgulamaktadır (Hürmüzlü ve Pamukçu, 61).

Qereveli (Karaveli): Tuzhurmatu eskiden beri bağ ve bostanlarıyla ve içinde bulunan hurma ağaçlarıyla ünlüdür. Karaveli, Tuzhurmatu'da önemli bağlardan biridir.

³ Yine Hanekin ilçesinde aynı adla bir çarşı da var. (Bkz: Kevseroğlu, 330)

Çocuklar bu bağda ve Tuzhurmatu'da bulunan diğer bağlarda oynayarak güzel vakit geçirirlerdi.(Tuzlu, Görüşme)

Qeytez (Kaytez) Baba: 1979 yılında yayınlanan bu eser Mehemet Mehdi Bayat'ın ortaya koyduğu destandır. Kaytez Baba Bir Ömür Destanı başlığını taşıyan bu destan 90 beşliği içermektedir (Ahmet, 99). Kaytez Baba, Tuzhurmatu'da bulunan efsaneleşmiş eski bir bostan adıdır (Bayatoğlu, 39). Suyunu Dere arkından alır. İçinde hurma, üzüm, elma, kayısı ve limon ağaçları bulunur (Kevseroğlu, 275).

Qoturca (Koturca):⁴ Tuzhurmatu ilçesinde bulunan Qereğül (Karağul) dağında olan bir maden su pınarıdır. Bu maden suyun içindeki erimiş mineraller kaşıntı ve uyuz hastalığına tutulan hastaların tedavisinde kullanılır. Pınardan başka aynı yerde Koturca adında bir dere de vardır (Kevseroğlu, 312).

Qula (Kula): Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64).

Quşçu (Kuşçu): Bir Türkmen oymağın adıdır. Daha önce bağımsız bir oymak imiş. Bu oymağın mensupları eskiden Samerra şehrinde yaşamışlardı. Daha sonra Tuzhurmatu, Karatepe ve Kifri yörelerine göç etmişlerdi. Bayat bölgelerine yakın yerlerde yerleşirken Bayat boyunun bazı oymaklarıyla birlikte yaşayarak zamanla Bayat boyunun bir kolu olmuşlardı (Hürmüzlü ve Pamukçu, 34).

Mahatta: Eskiden bir tren istasyonunun adıymış. Daha sonra Tuzhurmatu'da bir mahalle adı olmuştur (Nacioğlu, Gulam, 63).

Maruf: 8. beytteki Maruf kelimesi Tuzhurmatu'da bir mahalle adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63). 43. beytteki Maruf ise, 1927'de Tuzhurmatu ilçesinde doğan ve 30 Haziran 2018'de vefat eden şair Ali Marufoğlu'dur. Yazdığı şiir, horyat, düz yazı ve öyküleriyle Irak Türkmen edebiyatının gerçek temsilcisidir (Bayat, 90).

Mıral: Kadın adıdır. Mıral, Tuzhurmatu'nun halkı arasında "Mıral 'ete"⁵ diye adlandırılmıştır. İki erkek çocuğu var. Birisinin adı Zeki, diğerrinin adı ise, Süleymandır. Bilgi sahibi bir kadındır. Dedelerimizin yiğit ve kahramanlıkları hakkındaki bilgisi çoktur. Hikâye ve masalların anlatmasını heyecân verici ve inandırıcı bir şekilde yaparmış (Tuzlu, Görüşme). **Mulla (Molla) Abbas:** Tuzhurmatu'da bulunan bir sokak adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63).

Mulla (Molla) İlyas: Tuzhurmatu'da bulunan bir sokak adıdır. Orta mahallesinde bulunan yedi sokaklardan birisinin adıdır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 36).

Mulla (Molla) Salih: Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64). Molla Salih'e ait olan bu değirmen Hanı Gölü ırmağının üzerinde bulunur (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 11).

Mulla (Molla) Sefer: Molla Sefer, Tuzhurmatu'nun en eski mahallelerinden biridir. Bu mahalle, adını içinde ilk yerleşen kişi olan Molla Sefer adından almıştır (Kevseroğlu, 356). Mahallenin muhtarı rahmetli Abbas Hemit'tir. Arkasından Zeynûlabidin Vehap olmuştur (El-Beşiri, 38).

⁴ Qotur ~ qotır : kotur : Uyuz hastalığı.

⁵ 'ete: hala anlamındadır.

Mulla ‘Umran (Molla Omran): Gürgür Baba destanının yazarı Abdullatif Benderoğlu'nun babasıdır. Molla Omran Ali Bender, zamanında Tuzhurmatu'da yaklaşık yirmi ünlü Kuran okuyucularından biriymiş (El-Beşiri, 80).

Muradlı: Tuzhurnatu ilçesinde bulunan bir köy adıdır ve Tuzhurmatu'nun en önemli oymaklarından biridir. Türkmen Bayat boyunun bir koludur (Elbeşiri, 37, 42).

Mustafa Ağa: Tuzhurmatu'da bir mahalle adıdır. Adını mahallede yerleşen zengin olan Mustafa Ağa kişinin adından almıştır. Bu mahalle dört sokaktan oluşmaktadır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 40).

Nebi (Kehe) Kehye: Destanda geçen Kehe kelimesinin aslı Kehye'dir. Şiir icabı Nebi Kehe olmuştur. Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64).

Orta: Tuzhurmatu ilçesi eskiden dört malleden oluşmaktaymış. Orta, bu önemli mahallelerden biriymiş. Söylentilere göre 1276'da kurulan Orta mahallesi Tuzhurmatu'nun kuruluş yeriymiş. Bu mahalle bölgenin ortasında bulunduğundan dolayı bu adla adlandırılmıştır. Orta mahallesi yedi sokaktan oluşur (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 36). Mahallenin muhtarı Nuri Hasan'dır (El-Beşiri, 38).

Selman: Aslında Süleyman'dır şiir icabı destanda Selman diye geçmiştir (Nacioğlu, Görüşme). Kardeşinin adı Selmandır (Tuzlu, Görüşme). Süleyman Ali Tuzhurmatu halkının onurlu kişilerinden biridir. 6 Haziran 1954'te Tuzhurmatu'da millet meclisinin aday seçimlerinde yapılan sahteciliği durdurmak için bölge halkı ayaklanmaya kalkmışlar, ortaya çıkan ağır çatışma sırasında Süleyman kurşunlanarak şehit düşmüştür (Hürmüzlü, 172-174; El-Beşiri, 116-119).

Serçe: Tuzhurmatu'da bulunan eski bir değirmen adıdır (Nacioğlu, Gulam, 64).

Sevilen Beg: Karanaz köyünde bulunan bir ailenin dedesidir (Nacioğlu, Gulam, 64).

Seyyid Ali: Orta mahallesinde bulunan sokaklardan birisinin adıdır. Bu sokak başka sokaklara da ayrılır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 36).

Şahseven: Türkmen Bayat boyuna bağlı bir köy adıdır. Köyde yaklaşık yüz ev bulunur. Nüfus sayımı ise, 800'e yakındır. Köyün çevresinde Karanfil tepesi, Şahseven tepesi ve Batış tepesi adında üç höyüğün bulunduğu söylenmektedir. Bu höyüklerin arasından Şahseven tepesinde çömlek, çanak, tabak ve madensel kaplar gibi arkeolojik buluntular elde edilmiştir (Kevseroğlu, 417).

Tankı : Tuzhurmatu ilçesinde bir mahalle adıdır (Nacioğlu, Gulam, 63).

Tavuğlular: Tuzhurmatu ilçesinde bulunan bir sokak adıdır. Orta mahallesinin başında ve çarşının içinde bulunur. Bu sokakta en önemli aileler oturur ve birbirleriyle akrabadırlar. Çoğu da Türkmen Bayat boylarına bağlıdır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 34). Bu sokak da şimdiye kadar aynı adı taşımaktadır.

Tekye: Tuzhurmatu ilçesinde bulunan bir mahalle adıdır (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 63).

Tuzxurmatu (Tuzhurmatu): 1965'te yayınlanan bu yapıt şair Hüseyin Ali Mübarek'in yazdığı destanının adıdır. Şair, 127 beşlikten oluşan bu destanı Tebrizli şair Mehmet Hüseyin Şehriyar'ın yazdığı Hayder Baba'ya Selam destanına nazire olarak yazmıştır (Bayat, 297).

Tuzhurmatu, aslında Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde bulunan bir ilçe merkezidir. Kerkük'ün 78 km. güney doğusunda bulunur. Eskiden Kerkük'e şimdi ise, Selahattin iline bağlıdır. 86 köyden oluşmaktadır. Türkmen yerleşim ve Türkmen kültür merkezlerinden birisi sayılır. Bayat köylerinin merkezidir (Saatçi, 144). Tuzhurmatu adının anlamı hakkında değişik rivayetler vardır. Bunlardan: Türkçe tuz, hurma ve dut kelimelerinden oluştuğu ve bunun yanında eski Asurlular dilinde Hayır Metti kelimesinden alındığı da söylenmektedir. Zamanla halk ağzında Tuzhurmatu olarak yerleşmiştir (Hürmüzlü, 171). Tuzhurmatu'nun eskiden adı Hanicar imiş. Moğolların Irak'a girmeleriyle bölgenin adı Tuzhurmatu'ya değiştirilmiştir (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 18, 19). Bol hurma ağaçlı birbirine yakın iki Türkmen bölgeyi birbirinden ayırt etmek için birisine Tuzhurmatu diğerine ise, Tazehurmatu denildi (Kevseroğlu, 442-443). Şair destanının bazı beşliklerinde Tuz ve bazılarında Hurmatu adını kullanmıştır. İkisi de Tuzhurmatu ilçesi demektir. Halk arasında Tuzhurmatu ilçesinin adı Tuz, Tazehurmatu ilçesinin adı ise, Taze diye geçmektedir.

Ulutepe: Tuzhurmatu ilçesinin batısına düşen bir tepe adıdır. Yüksekliği beş metredir (Nacioğlu, Tuzhurmatu, 66). Tarihi höyüktür. Günümüzde adından başka bir iz kalmamıştır. Söylentilere göre Tuzhurmatu bu tepenin üzerinde kurulmuştur (Kevseroğlu, 467)⁶.

Yengice :⁷ Tuzhurmatu'nun batısına düşen Türkmen Bayat boyunun bir köyüdür. Birbirlerine yakın olan Çubuk-Balan veya Balan ile Basas köylerinin birleşmesinden oluşan bir köydür. Bu köyler güçlü olmak ve düşmanlara karşı çıkmak için eskiden birleşip yengice adını almışlardır (Kevseroğlu, 490). Yengice köyünün adı "yeni" ve "gece" kelimelerinden türetilip "yeni gece" anlamındadır. Yengice köyü 2003'te Eski rejimin düşmesinden sonra bucak olmuştur (El-Beşiri, 41).

Yengidamlar: İlçenin merkezinde bulunan bir mahalle adıdır. Yengi kelimesinin anlamı yenidir. Bölgedeki evler son yıllarda inşa edildiği için yerli halk bu semti Yengidamlar diye adlandırmışlardır (Kevseroğlu, 489).

Zengili: Tuzhurmatu ilçesine bağlı bir köy adıdır (El-Beşiri, 42).

Sonuç: Çok eski ve zengin bir tarihe sahip olan Türk milletinin çeşitli boy ve oymakları arasında birçok destan yaratılmıştır. Destanlarda milletin başından geçen çeşitli olaylar, felaketler, kahramanlıklar, yurt sevgisi, gelenek, görenek, aşk ve ölüm gibi koular işlenmiştir.

Yaklaşık geçen 50 yıl içerisinde Irak Türk kültür verileri ile birlikte şiirden başka destan yazarlar göründü. Destanlar, halk şairleri tarafından gerek dil, gerek nazım yapısı bakımından uyaklı yazılmıştır. Irak Türkmen şairleri destanlarını yazarken çoğu Tebrizli şair Mehmet Hüseyin Şehriyar'ın çizgisinde giderek Türk dünyasında dilden dile dolaşan Hayder Baba'ya Selam destanından ilhamlarını alıp kalemlerini oynatarak nazireler yazmışlardır. Ancak Irak Türkmen şairlerinin destanlarında ürünler yerli malzeme olunca Şehriyar'ın yazdığı destanından farklı olmuştur.

Nacioğlu, Tuzhurmatu halk kültürünü, gelenek ve göreneklerini, milli kalıtlarını, Tuzhurmatu'da kullanılan kişi, boy, oymak ve yer adlarını bir araya toplayarak destanı için malzeme hazırlayıp ana diliyle destanını yazmıştır. Yanı sıra destanında doğa tasviri, ictimai, siyasî, dinî ve sevgi konularını da terennüm etmiştir. Nacioğlu ilçesine ve halkına sınıksı

⁶ Aynı adla yine Yengice köyünde bir tepe de var. (Bkz: Kevseroğlu, 467)

⁷ Yine Yengice adı Musul'da bir köy, Bağdat'ta bir bölge, Dakuk bucağına tabi bir köy ve Vana köyünün çevresinde tarihi bir yer adlarının olduğu geçmektedir. (Bkz: Kevseroğlu, 2012:489-490)

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

bağlarla bağlı olan ve ana dilini kullanmasına duyarlık gösteren bir şairdir. Desanını yazarken yöreseverliğini yansıtarak yazmıştır.

Nacioğlu'nun destanında kişi adlarına değindiğinde o kişinin bulunduğunu, var olduğunu ve hangi millete bağlı olduğunu göstermiştir. Yer adlarını da gösterdiğinde yerin bulunduğunu, başka yerden farklı olduğunu ve kimlik kartını göstermektedir. Yer adları bölgenin kültürünü, tarihini, coğrafyasını, folklorunu ve etnografyasını yansıtmaktadır.

Eski çağlardan başlayarak uzun yıllar süren ve birbirini izleyen atılımlar şeklinde Orta Asya'dan göç eden, Irak'ın kuzey ve orta bölgelerinde yerleşen Türkmenler, köyler kurup yerleştikleri köy ve yerleri adlandırırken ağırlıklı olarak Türkçe yer adlarını tercih ettikleri görülmektedir. Türkmenler, yerleşme yerlerini Türkçe terimlerle adlandırmaları ve bugüne kadar kullanılmasını devam ettirmeleri Irak'ta Türk varlığını kanıtlamaktadır.

Yer ve kişi adları Irak Türkmen söz varlığında son derece önemli bir yer tutmaktadır. Milli benliğimizi yansıtan zengin söz varlığımız, çok temiz kelimeleri içine kapsamaktadır. Bu kelimelerin çoğu dururluğunu ve temizliğini koruyarak günümüze kadar varmıştır.

Ek: METİN ÇEVİRİSİ

12. Ğulam Baba dâğırmanlar bax qaldı
Nebi Kehe¹, Ağır Rıza, Çataldı
Serçe, Qula, Mulla Salih ne aldı
İndi qalıp dâğırmanların izi
‘Ümürleri geçipti iki yüzü
13. ‘İncirli’den Ulutepe dam doldu
Sele mene yigitlere ne oldu
Bağçamızda açan güller tez soldu
Ğulam Baba hep yatanlar uynasın
Dağ tek dursun yurd derdine dayansın
14. Ğulam Baba hanı Gavur qalası
Ne diyri tarixlerin perresi
Dili Türkmen yigitlerin balası
Xuriler Metiler qurdular Tuz’u
Tarixleri geçipti de qaç yüzü
15. Ğulam Baba Xurmatu bağ arası
Ne güzel de çalınır naqqarası
Şabbaş edip cebinde var parası
Dedim yarım xelvetti gel gül apar
Bağ içinde seven seveni tapar
16. Ğulam Baba şehrimin çox eri var
Hasan Taha yigitlerin sırrı var
Sen kimi yox ama bizde yarı var
Tarixlerde Hasan Taha şanı var
Yurd uğrunda tökülmüş pek qanı var
17. Ğulam Baba Hacı Beg harda kaldı
Xesteleri sitme ditretme saldı
Şıfa bulan göresen de ne aldı
Qere xarman dolması yapıldı
Tapılmıyan kimseler tapıldı
18. Ğulam Baba hanı Ali Efendi
Ahfadından yerin alan var indi!!
İçimdeki yaralar da hep bindi
Hüküm sürdü Xurmatu’da bir zaman
Suçlulara vermez idi hiç aman
19. Oqurlarda birinci Mulla ‘Umran
Üstü temiz gönlü temiz bir insan
Ezberinden oxurdu güzel Qur’an
Bu dünyanın kimseye yox vefası
Sesi gitti bizde qaldı sadası
20. Ğulam Baba Xurmatu’da bulağ var
Bulağlardan Qoturcayla Duzlağ var
Xurmatu’da geniş olan qucağ var
Duzlağ bizde çıxan bir quyudu
Qoturca da güzel maden suyudu
21. Ğulam Baba İmam Ahmet duzleri
Bayramlarda düzülürdü qızları
Savurulurdu Xarmanları tuzları
Ğulam Baba qalmadı o xarmanlar
Çare etmez yaralara dermanlar
22. Ğulam Baba seçimler de kuruldu
Elli dörtte milletimiz yoruldu
İstegimiz yurd uğrunda soruldu
Ğulam Baba Selman² qanı döküldü
1. Tuzxurmatu, Gürgür Babab, destanı
Ğulam Baba, Qeytez Baba, bostanı
Bunlar hepsi Heyder Baba fistanı
Bu yanqılar Şehriyâr’a ad olsun
Şehriyâr’ın ruhu bir de şad olsun
2. Heyder Baba men yanına gelmişem
Destanımı senden ilham almışam
Men de senin kimin yetim qalmışam
Sen yetimsin men de yetim Şehriyâr
Nacioğlu millete yar şehre yar
3. Ğulam Baba Tuzxurmatu ilimdi
Türkmence de benim ana dilimdi
İnsaniyet benim dede yolumdı
Ğulam Baba gel görgünen şehrimiz
Aqsu aqar bizim güzel nehrimiz
4. Ğulam Baba şehrim dördtlü hecedi
Gel görgünen indi şehrim nicedi
Bir yanı dağ bir yanı Yengicedi
Eski damlar indi olmuş bir eser
Eskilerden qalmıyıptı bir nefer
5. Ğulam Baba şehrim üçlü bir sözdü
Xurma, tüt, en başta gelen şey tuzdu
Tuzdan pertol her ikisi bir gözdü
Şirin suylu Başarq şehri heq bular
Xanı gölü bağvuan töker bağ güler
6. O yaxa bu yaxa quruldu tuzum
İçinde oturanlar hep ki gözüm
Xalqıma qarıştı bu tatlı sözüm
Ğulam Baba ilk qurulan hep Orta
Tavuğlular, İmam Ahmed Mahatta
7. Ğulam Baba baştadı Mulla Sefer
Bahar gelse insanda qalmaz keder
Göz yumulu başa gelse bir qeder
Yengidamlar etrafı dolu bostan
Tekye, Tankı, Çaqla son Qebristan
8. Ğulam Baba canımda çoxtur azar
Maruf, Mustafa Ağa, Küçükbazar
Ahmed Qerenaz iyi türbe qazar
Suqaqlarda en meşhur Mulla İlyas
Seyyid ‘Ali, ‘Essaflı, Mulla Abbas
9. Ğulam Baba qarşıda Beşbarmaqlar
Ulutepe İmam Ahmet çox parlar
Nenem ekmek yapsa onu dırnaqlar
Ğulam Baba elektirik olaştı
Aqsu boynu ışıq ile kol açtı
10. Ğulam Baba Dede Ğayıb tekyesi
Şairlerin dervişlerin yuvası
Toplanı da adamların hoqqası
Gömülüdü o tekyede ağalar
Etrafını sarmış xurmalı bağlar
11. Ğulam Baba Aqsu axar dağlardan
Hep axmağı gül çiçekli bağlardan
Suyun içen gönlü saftı ağlardan
Ğulam Baba Aqsu güzel bir çaydı
Daşı yıldız suyuyca gümüş aydı

¹ Aslında Nebi Kehey’dir şiir icabı Nebi Kehe olmuş.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Men demiştım sen sevgilim güle bat
34. Ğulam Baba Qeretepe hevası
Ah ne güzel elma erük meyvesi
Altun cevher duta onun cevesi
'Eqı nine biz Kifri'ye gidiriğın
Aqşam olu biz de oradan dönürüğün
35. Ğulam Baba Xaneqın bizim olsun
Bağlar dolu xurmayla üzüm olsun
Bacalan Qereulus gözüm olsun
Xaneqın'ın etrafı dolu bağdı
Babam başı xalqımız da oyağdı
36. Ğulam Baba Xaneqın Hecciqere
Güzelim zülfler batıptı tere
Paşaköprü Telxane Çuqurdere
Abdulla Beg Hemidiye Kordere
Dudağ qaytan yanağlar qaymaq kere
37. Ğulam Baba Bir Ahmed'le Yengice
Adamları boyu uzun bel ince
Qonuşmağla salavatlar qılınca
Farıs Beg'in Paytaxtı Zengili
Atları da uzun reşme zingili
38. Mendeli'yle Qazanya Şehriban
Qızlarbat'la Deliabbas Qereğan
Xasa, Daquq, Aqsu, Xalıs, Xorasan
Şehriban'ın baldan şirin narı var
Her Kerem'in Aslı kimin yarı var
39. Aksu çayı altun kimi axarsan
Hörgüçelnip Xurmatu'ya baxarsan
Meskinleri 'aşıqları arasan
Aksu gözü qış mevsimi yaşarı
Seninle kim bu halları başarı
40. Ğulam Baba bir qız sevdım Xurmatılı
Sordum onun aslı güzel Bayatlı
Dili badam dudağlar baldan datlı
Qız istiri babası olmur razı
Nene diyer: yeri git geti qazı
41. Ğulam Baba bir qız sevdım Bacalan
Gelin baxın 'ümrüme salıp talan
Yüzü ağır xulqı dar yola salan
Gece gündüz işlirem men getirrem
Arşinine güclüğe bez yetirrem
42. Ğulam Baba bir qız sevdım Döger'den
Burnu qelem xızması yedi perreden
Çınar boylu bir ah çektim yürekte
Döger qızı her bir yerde güzeldi
Adları da dilimizde gezeldi
43. Bizde Görem, Ma'ruf, Bender qaşı var
Mazlum, Xattat, Felek, Terzibaşı var
Tarixmin bin beş yüz yıl yaşı var
Nesimiler, Fuzuliler ahfadı
Hicrilerin, Sadıqlerin evladı
44. Ğulam Baba Cuvat Oğlu Mustafa
Sele mene kimde vardı bu qafa
'Arapçayı çıxarttı da pek safa
Ustadımız tarix yazdı dil yazdı
Yerin alan bu vaqitte pek azdı
- Eski yara bitişmeden söküldü
23. Ğulam Baba Qax gideğın Bayat'a
Ümit atın qoşağ yengi hayata
Unutmıyağ baxax hadis ayata
Dedim oğlum: se'adetçin din ara
Dedi baba: nobet geldi dinara
24. Ğulam Baba şimalımızda Şahseven
Xalqı yoxsul ekmegi yerler yavan
İçindeki Biravçılı quş qavan
Bin tuqquz yüz on dördünde quruldu
Derebegler yüzünde xalk yoruldu
25. Biraz gideğ olaşığ Köküz'e
Bahar olur su bağlarığ nergize
Qız Allah'ı seversen bir gel bize
Ey baba Muradlı Köküz'e baxır
Ne güzel de arasınan arx axır
26. Ğulam Baba Bayat begi Qerenaz
Bayraq boylu çatma qaşlı boynu qaz
Adamları pek inanclı hem ayaz
Sevilen beg Fuzuli'nin ahfadı
Bütün Bayat Qerenaz'ın evladı
27. Xasadarlı Biravçılı Çardağlı
Menim dedem savaşlarda diz bağlı
Ekmek yeriğ hem yavan hem de yağlı
Ğulam Baba olaştığ Bastamlı'ya
Neşe saçağ Döger'le Bayatlı'ya
28. Ğulam Baba qarşı Türkmen köyleri
Ne güzel de çamurdandı evleri
Ağır halay qurulurdu toyları
Dolayımız dolu Türkmen oymağı
Aymur, Quşçu, Döger Bayat ocağı
29. Amirli'de İmam Hasan makamı
Dili temiz qonuşu her adamı
Yigitlerin kimseyle yox maramı
Ğulam Baba bizler bizlerik
Düşmanlara uzun mızraq çıxarık
30. Ğulam Baba qax gideğın Bayat'a
Biz mineğın asıl güzel qır ata
Qoşağın da yengi olan hayata
Atmıyağın elimizden qelemini
Dik kaldırağ düşürmiyeğ 'elemini
31. Ğulam Baba qax gideğ Mendeli'ye
Bu 'aşq meni dönderipti deliye
Yaşım on dört benzediri elliye
Telafer'den Musul Erbil Köprü'ye
Kerkük Taze Daquq hem Tuz Kifri'ye
32. Ğulam Baba Telafer'in qalası
Qereqoyun Şebek Bayat balası
Gözden etmez er soylular yuvası
Milletimiz pek Türkmandı xumumuz
Bir tek belden gelir bizim soyumuz
33. Bu ülkeler hep döşenip Türkmenler
Yoğun bilek sert adımlı aslanlar
Yurd uğrunda tökmüşüler al qanlar
Zeve Xaneqın Şehriban Qızlarbat

²Asılda Süleyman'dır şiir icabı Selman olmuş.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

56. Bir çocuğa sarı degezer diyerdiğ
Quş poxunna boncuğunu düzerdiğ
Dam divara tırmanırdığ gezerdiğ
Miskin çocuk öz başına darılır
Öz özünne dolma kimin sarılır
57. Ğulam Baba halay tepme toz olu
Çox yorulma mavi şalvar boz olu
Yağlığını men qaldırsam söz olu
Qız oğlanla ağır halay teperdi
Küreken de damnan şeker serperdi
58. Ğulam Baba hey gülşanı gülşanı
'Aşk yolunda güller yere düşeni
Bilezigde ne var idi nişanı
Arzı Qamber uzun destan qurdular
'Aşk yolunda özlerini yordular
59. Ğulam Baba bugün bayram diyerler
Halı xoşlar aldan yeşil giyerler
Varlı kimse türlüymüş yerler
Yoxsullux da ataştan bir kömlegdi
Yetimlerin cigarleri elegdi
60. Ğulam Baba oğlanam adım 'Âli
Girmişem de üstüme ipek şalı
Yarı verin istemem dünya malı
Meyvelerde hiç birisi nar olmaz
Baba nene kimin kimse yar olmaz
61. Ğulam Baba her güzel bir erindi
Aqrabanın havası da serindi
Xısmılığda onun ile derindi
İyi qızı yada vermeğ heyfti
Götü qızı yada vermeğ 'eyyibti
62. Qış gecesi yorğan örter üstüne
İnanma sen egri xayın dostuna
Sen bilmezsin saman teper postuna
Xayın insan her zamanda qorxağan
Qorxağana siz içirdin mumurğan
63. Ğulam Baba uzun uzun uzanı
Her ilde bir gelin kimin bezeni
Nazlı dilber her gün sabah düzeni
Bu bulmaca hiç kimseni yormadı
Yemişlerin en tatlısı xurmadı
64. Ğulam Baba Bağdat kimin şehir olmaz
Dicle ile Fırat kimin nehir olmaz
Tüm cihanda qardaş kimin yar olmaz
İlk qurulan uyğarlığın ocağı
Yanar dâymım 'İrak'ın da çırağı
65. Ğulam Baba onki ay da bir ildi
Hesap etsen yüz ilimiz bir cildi
İnsanı da sevintiren bu dildi
Bu dünyada sele mene kim qalıp
Her kes gelip öz payını hep alıp
66. Ğulam Baba her aylar receb olmaz
Bu zamanda olursa 'eceb olmaz
Luqma heram du'a müstecab olmaz
Yolunu bil malına qatma heram
Onda olur du'an müstecab meram
45. Bilmem neden Ğemgin düz'ün dağları
Aqsu susuz qoymaz güzel bağları
Derde getir xesteleri sağları
Ğulam Baba Ekrem Tuzlu bir güldü
Sesi güzel şaqraq öten bülbüldü
46. Yaz günleri bezeni çay bostanı
Aksu çayı girer yeşil fıstanı
Gel oxuyağ Arzı Qamber destanı
Esen heva sağaldırı xesteni
Orda oxur Hemid Tuzlu besteni
47. Ğulam Baba bugün hep çarşenbedi
Kaş³ bileydin gevine düşen nedi?
Yandırmasız gölgede bişen nedi
Dedim nene: bu bulmaca deleme
Dedi oğlum: sen bilirsin seleme
48. Ğulam Baba axşam septim noxudu
Sabah qaxtım aradım da yoxuydu
Saydığımız sayısından çoxuydu
Axşam olsa hepsi birden görünür
Çox yorulma yıldızlarımız sorundur
49. Ğulam Baba hobbu hobbu hobbanı
Yorulmadan gezer yedi obanı
Altı ayağ hem de iki dabanı
Alışveriş olur onda terazı
Heq hükmünden xax olu razı
50. Sen taparsan yumruğumca yuvası
Dizilmiştir yüz ellidir balası
Ondan esen çox serindir havası
Bağçemizin ne güzel bir barı var
Yaz köksünde heyva ile narı var
51. Ğulam Baba hendireyle mindire
Tapın nedi dağdan kemer indire
Öğüncede yüksekte de bindire
Dedim yavrum: oturan traş ol
Xızmet edim sene tez tez heraş ol
52. Evelleme develleme edende
İgne igne üçü düğme diyende
Yarla yorla ayağını çekende
Ğulam Baba suyu içir qurtula
Ayağlarımız uzatmağdan yorula
53. Ğulam Baba helli biberli kifte
Bayramda qalan yerde bir hefte
Bayram olur dolanırığ biz kefte
Yazıq olsun hiç qalmadı bayramlar
Bayram günü me'tem kurar İslamlar
54. Ğulam Baba hecle hecle bixava
Ah ne güzel atlandım düştüm ava
Derde düştüm mene bulun bir dava
Ğulam Baba avda bulamac yedim
Tenbelligden mullamda ağaç yedim
55. Ğulam Baba her kim çıxmaz yazıya
Nenesi de çekilirdi qazıya
Tekerleme söylediler saziya
Bu sözleri işidende çıkardığ
Qorxu hürkü duvarını yıxardığ

³ Aslında keşke kelimesidir. Şiir icabı kaş olmuştur.

- Biz oynardığ Qere Veli bağında
Hayatın da en tatlı bir ağında
Ğulam Baba o vaqitle yaşarım
Yadıma düşse sevgiden coşarım
79. Ğulam Baba Heleb Musul Bağdad'a
Bülbül ile gül gelmişler bir dada
Serbest geldi qalsağıldı xoryatda
Edebiyat tenbelidi xoryatlar
Azeriler diyer buna bayatlar
80. Ğulam Baba beşer üçtür kişi şer
Eskilerden kim vermiştir bir xeber
'Aql insan kimseye vermez zarar
Ğulam Baba kime yarar evladı
Qere toprağ beyaz kefen ordadı
81. Ğulam Baba hayat mence meydandır
Bu dünyada herkes Vallah mihmandır
Maldan olan insan ile düşmandır
İnsan ol da insanlığa ver qimet
Her insana her maxluqa et hürmet
82. Uşaq kimin tutaydım yar elinden
Axaydım men mehebbetin selinden
Türkü xoryat işideydım dilinden
Onda menim gönül şehrim şad olur
Dilimdeki türküler xoryat olur
83. Ğulam Baba şehrimin çox bağı var
Bostanı var, dağı var, çırağı var
Dosta qarşı geniş bir qucağı var
Bağlarımızın qalıptı da bes adı
Hayatın da hiç qalmıyıptı dadı
84. Ğulam Baba her axşam sen yatanda
Yastığım da gül suyuna batanda
Gönlüm quşu eskilere çatanda
Xeyal edip giderdim men o güne
Menden ise giderdim de düğüne
85. İnsan oğlu benzer yeşil bir ota
Penceleşı tutar yoğun bir buta
Ondan sonra qereleşı bar tuta
Hayat budur saralıp son biçilir
Ölüm acı şerabdır hep içilir
86. İnsan olan millet derdini çeker
Yigit olan her yerde sevgi eker
Her insanda elbet vardı bir deger
İnsanlığda ister isen yaşamaq
Bu hayatta gerek himmet daşamaq
87. İnsan isen insanlığa el uzat
Aç gönlünü içinde sevgi yarat
İnsanlığa qarşı heqten yol düzet
Çürüsün de zulümbatın perdesi
Aydın olsun insanlığın çehresi
88. İnsan oğlu ister isen yaşamaq
Sen heqqı bil gerek hürmet daşamak
Işıq ister karanlığı aşamaq
Ğulam Baba 'ümür mence seraptır
Amansızlıq dünya mence xaraptır
89. Ğulam Baba eski günler döneydi
İçimdeki ataşlarım söneydi
67. Gene geldi bizim ay qere ıspat
Yağış olsa çiskiniyle suya yat
Xeste olmaz suya batsan damda yat
Çoban olan gider ervadın boşar
Qoyun quzu çoban derdinden çaşar
68. Yorğun ârğun qızarmış gün batanda
Yaz mevsimi güzel damda yatanda
Safer ayı şerbe damnan atanda
İmam Hasan zehir içti şerbeden
İmam Hüseyin su içmedi qırbeden
69. Yağış olu diyen nisan çiskini
O çiskinler zengin eder miskini
Yar yarını güzel görer diskini
Sıcaq olu daha qalın giyilmez
Yetimlerin göz yaşları silinmez
70. Cüttü sürdün ekin ektin bayarda
Biçinlerimiz biçili de ayarda
Xarman olur dökülü de carcarda
Taxıl olup bıraxırlar 'enbara
Xarman bitti düğün yapağ Qenber'e
71. Ğulam Baba aylar gelini azar
Sünbülleri daşlar içinden qazar
Gün uzanı hiç kimse olmaz bezar
Bahar olu ağaclar yapraq tutar
Dağla bağlar güzele nergiz satar
72. Ğulam Baba bir de nevrüz olaydı
Çöller lale nergizle de dolaydı
Otlağları qoyun quzu yolaydı
Bahar oldu dağlar yeşil boyandı
Körpe güller gözün açtı oyandı
73. Bizim ilde bir de bahar olaydı
Sevenler de birbirini bulaydı
Dost aqraba toplanaydı soraydı
Mekke Allah özü bizi toplansın
Mekke özü zulmün ipin saplasın
74. Ğulam Baba bahar vaqti olanda
Çöl çimen de lale nergiz dolanda
Baxçamızda gülden bülbül gülende
Nevrüz'de biz hemen çöle çıxardığ
Dağa bağa toplanırdığ giderdığ
75. Ğulam Baba güzel qızlar oyunu
Tutardılar bir qızın da toyunu
Beklediler o şenliğin sonunu
Hey deveçi deven harada qaldı
Göresen de qere dağda ne aldı
76. Çocuqların yaz mevsimi çimmeği
Burun tutup arx suyuna tummağı
Xanımların çayda yorğan yummağı
Mini mini biz günahsız çimerdığ
Bir birizimle espab soya artardığ
77. Bayramlarda sallanquça minende
Biri qaxup o birisi enende
Sevinirdim yuxarya dönende
Naheq yere qaxan kimse tez ener
Sögüt odu, tez alışı tez söner
78. Ğulam Baba çocukluğun çağında

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Heq yanına geleceksin hesaba
Bir zerreyçin duracaqsın 'iqaba
101. Ğulam Baba sular qibleye axar
Heqın güzel cemaline hep baxar
Güzellerin qoynunda güller qoxar
Gel qardaşım çox güzellik arama
Sonra olur senin 'ümrün tarama
102. Ğulam Baba bütün sular bulandı
Çerxi felek öz başına dolandı
Dünya dediğ meger bu da yalandı
Hiç bir 'aşiq 'aşkı sona ermedi
Aslı Kerem Arzı Qamber varmadı
103. Ğulam Baba bu dünya bir şanadı
Her kes gelip öz rolünü oynadı
Ölüm çattı heq xoruzu baynadı
Ğüslettiler kefen geldi soydular
Mezar qazıp toprağa da qoydular
104. İnsan oğlu hayatı üç aşama
Yüreğinde hiç bir kini daşama
Geçen şeyi hiç bir zaman qaşama
Biri çocuk hayat nedir bilmesin
Delli qanlı qoca olup bilmesin
105. Bu dünyaya bel bağlamam qardaşım
Degmez ona aqıtmağa göz yaşım
Hiç kimseye demez Vallah yoldaşım
Beş günlüktü gelip budur geçecek
Labud herkes bu şerbetten içecek
106. Melik'ül-mevüt senin canın alanda
Quru taxtın üzerine salanda
Ehli 'iyal diz başına çalanda
Esir bülbül üçtü quru qefesten
Meskin insan kesildi hep nefesten
107. Qurudaydım yetimlerin göz yaşın
Dadaydım da yoqsulların bir aşın
Sevgilimin göreydim hilal qaşın
Yetimleri meskinleri arasan
Bu malından gideceksin harasan
108. Ğulam Baba namaz dinin diregi
Qoy çatlasın sıhyonizmin üregi
Helden düşer qirilir de küregi
Yurt uğrunda taşla millet savaşı
Cifitlerin planları bulaşır
109. Eski adet indi olmuş xurafat
Bir gün gelir hiç edilmez 'arafat
Qorxuram da bizi yer de bu afat
Heq xoruzu her bir yerde baynasın
Meskin millet heq yolunu aynasın
110. Seher yeli ese ese gelende
Dertliler de hep derdini bilende
Yetimler de göz yaşını silende
Qiyamatın qazığı onda qopar
Ruhu çıxar derdine derman tapar
111. Kimi naz ile uyqudan uyanır
Kimi nan için her qapu dolandır
Arx suları yağış olsa bulandır
'aşıqları yetimleri soran yox
- Hürriyetin bir de quşu qonaydı
'ümür bir de yorulmadan geçeydi
Gönlüm quşu sevinç ile uçaydı
90. Tanrı bizi yarattı bir babadan
Verdi bize ayrı diller yaradan
Farq ederler beyaz şeyi qereden
Tanrı heqtır yolu düz de qalacaq
Bu dünyadan herkes payın alacak
91. Dedim nene: dinin güzel adı var
Dedi oğlum: onun güzel yadı var
Ne meftundur gözlerinde cadı var
İnsanlığa giden geniş bir yoldur
Zulumatı çözen uzun bir qoldur
92. Dedim nene: şitil vursam bağ olu
Derman iyi olsa dertli sağ olu
Yorulmağa bütün yüzlü ağ olu
Ğulam Baba bizler ektiğ yesinler
Evladımız bize rehmet versinler
93. Şeqqa salar insanları qimetten
Yüngül olur bir de düşer heybetten
Gönül kırsan düşersen de hürmetten
Ğulam Baba ağır otur ağır qax
Dedelerin öğütüne iyi bax
94. Ğulam Baba gözün aydın olaydı
Baxçamız da gül çiçekten dolaydı
Aramızdan bir de keder solaydı
Irak'ta da yaşıyağ qardaşana
Bir qol olağ qurşun sıxağ düşmana
95. Ğulam Baba al tesbihin zikreyle
Heq verdiği ni'metlere şükreyle
Bu dünyaya iyice sen fikreyle
Bu dünyada çalışanlar qazanı
Kötü insan cehennemde uzanı
96. Ğulam Baba Qur'an Tanrı kelamı
Evvel verdiğ Peğember'e selamı
Fark ettirdi helal ile heramı
Peyğemberler serveridi gülüdü
Muhammed de hekkın güzel qoludu
97. Ğulam Baba yatma oyan ey 'aqıl
İnsan oğlu din imanını et kamil
Bu dünyada mıhmansan sen ey ğafil
Bu dünya da elbet gelen gidecek
Elden gelen iyiliğleri edecek
98. Ğulam Baba yastuğumuz tiğ oldu
Her saqqaldan bir tük yığdığ biğ oldu
Yığdığım mal hepsi sene qığ oldu
Ey insan her ne yaptın düşün sonun
Axirette vardır düzgün bir qanun
99. Dinler birdi hepsi xizmet insana
Yollar birdi baxılırsa Kur'ana
Hepsi bir de hep bağlıdı vicdana
Ğulam Baba iman ara din ara
Bugün herkes baş qoştu dinara
100. Ğulam Baba qavum qardaş döndüler
Mennen sora çırağlar da söndüler
Halal haram topladığın buldular

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

123. Güzel ‘İraq Dicle Fırat axanda
Milletimizin ağ yüzüne baxanda
Dağ dereden şırıldıp çaxanda
Senin suyun şifa olu xesteye
Senin neğmen uyar bütün besteye
124. Bizler yaqtıq medeniyet çıraqın
Biz qaldırdıq özgürlüğün bayraqın
Yaxın ettiq tarixin de ırağın
Savaşlarda qazanırdıq her zaman
Yurdumuza hiç qoymanıq bir düşman
125. Vatan benim bayraq benim şan benim
Yurd uğrunda feda veren can benim
Qutsal topraq suvarılan qan benim
Ğulam Baba vatan demek can demek
Namus demek şeref demek şan demek
126. Vatanım hür milletim hür canım hür
Canımdaki gezen temiz qanım hür
‘İraq’ım hür bayraqım hür şanım hür
Özgürlüğün en tatlı bir dadı var
Taş topraqta onun güzel adı var
127. Çalışmaqla insan oğlu yücelir
Tenbel olan genç olmadan qocalır
Çalışanlar aydan günden bac alır
Çalışmaqla olaştılar yıldıza
Ey milletim sen de çalış geç yüze
128. Çoq yaşasın ‘İraq’ın da milleti
Hiç bir zaman qabul etmez zilleti
Bıraqmazlar yüreklerde ‘illeti
Daşın altun suyun gümüş ey ‘İraq
Dedem oğlun sende gömmüş ey ‘İraq
129. Ğulam Baba şimalımın ormanı
Havası xoş xesteliğim dermanı
Sanki ora meyvelerin xarmanı
Dağlarımız ‘İraq kimi yücedir
Baxsan onun tarixine qocadır
130. Ğulam Baba ‘İraq’ımız cennetti
Yad ülkede yaşamağ da minetti
Yuvaran da ayrılmağ mihnetti
Bir daşını değışmerem cihane
Sevgilim gel etme mene mahane
131. Ğulam Baba vatanımızın bir eri
‘Eskerimiz qırer elli neferi
Öleriğ de hiç dönmeriğ biz geri
‘İraq’ımız savaşlarda ellidi
Milletimiz tüm cihanda bellidi
132. Bir şa‘irin yazısı millet olsun
Her zamanda sözünde hürmet olsun
Tüm cihanda işinde qillet olsun
O şairde helbet vardır bir deger
O şairi millet her yerde öger
133. Ğulam Baba Qudus temiz olaydı
Sihyonizmin orda rolü solaydı
Aq deniz de qanlarıyla dolaydı
Qardaşana yaşasın her müslüman
Filistine gerek bulağ bir derman
- Yoqsulluğun gömleğini soyan yox
112. Var yox günde yavrum seni yitirdim
Sene xizmet bacıların getirdim
Büyüttüm de ne tez seni itirdim
Yad qızı de aldı seni elimden
Ne demiştin uydurdular dilimden
113. Sen gideni gece gündüz ağlaram
Senin için cigerimi dağlaram
Seni görsem yaralarım sağlaram
Oğlum mennen bir parça da etimdi
İnsan oğlu neneden de yetimdi
114. Bağçamızda açılaydı bu gülüm
Azad olsun qefesteki bülbülüm
Herkes Vallah alışaydı bu dilim
Öğüt söyle herkes doğru çalışsın
Küçük çağdan yavrularımız alışsın
115. Qarşıda var Baba Gürgür ocağı
Dâyım yanar sönmeğ bilmez çıraqı
Ezelidir hep bekliri ırağı
Ğulam Baba Kerkük’te Qerealtun
Erleri beg qadınları pek xatun
116. Ğulam Baba salı günü sallanı
Tenbel olan çarşenbesi çöllanı
‘Ali xanım cum‘a canım yollanı
Şembe düşman ehed rehet diyende
Mekteb vaqtı göz yaşını silende
117. Ğulam Baba gel gideğ yar bağına
Bax ne güzel gül taxıp tarağına
Neççe ildi dayanmışam dağına
Heqtan du‘am sevenler de qavuşsın
Küskün gönül bir biriyle barışsın
118. Ğulam Baba seher yeli esende
Bağ bostanı havasıyle kesende
Nur orağı qaranlığı basanda
Qaranlıqlar gitsin daha gelmesin
Milletimiz qorxu hürkü bilmesin
119. Sizlere men nergiz yığdım bir deste
İlk sevdamı sizçi yazım bir beste
O sevdadan men olmuşam çün xeste
İlk seveda bir dağdı yeri sağalmaz
Qelbı daş olanlar sevdanı bilmez
120. Ğulam Baba ‘İraq’tı benim yurdum
Bu polat elimle düşmanı yordum
Hiç ğafil olmaz hep aslandı ordum
Er qehremanca yola düşeriz biz
Vatan adına yemin içeriz biz
121. Ğulam Baba zafer bizimdi bizim
‘İraq’ın toprağı yolumdur izim
Bu yurda qurbandı oğlanım qızım
Bu vatan uğrunda gitti şehidim
Qanıyla hep zafer etti şehidim
122. Ğulam Baba vatan vatan ey vatan
Yurd uğrunda qanı toprağa qatan
Canın malın senin yolunda satan
Sütün emdi dudağlarım ey vatan
Sensin benim son durağı ey vatan

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Yağı una şeker ile qatmağı
Sabah erken ne datlıdı içmeğı
Dolantırıp qaşığ elden salmazdı
Sâvuğmadan onu içip qalmazdı
146. Qayın nene gelin ile hem de qız
Bir tek gözde toplanırdıq hepimiz
Heyran heyran çox severdiğ bir birimiz
Çulam Baba bir evde biz yaşardıq
Quşlar kimi sevgimizden coşardıq
147. Çulam Baba hanı o dör 'etebe
Yaz günleri dolardılar serdaba
Hürmet vardır hem dosta hem ahababa
Hanı köcek hem dayancağıla yan göz
Qış günleri manqalamız dolar köz
148. Xanımların cum'e daşı atmağı
Gönüldeki niyetleri tutmağı
İçindeki sevinçleri satmağı
Yoldan geçen qonuşmağın alardı
Niyet tutan ona 'emel ederdi
149. Çulam Baba köse geldi gelmeğı
Qapıları çomağıyla çalmağı
Evlerden de yağdan unu almağı
Damnan suyu başına da tükende
Yağış bulut buğazına çökende
150. Çulam Baba title bitle matalı
Dinleyendem sanki meni mat alı
Oçağın da dadı damağda qalı
Yavrum sizi körbe iken itirdim
Aç qapını boynumda ot getirdim
151. Çulam Baba eski mulla mektebi
Çocuk vursa kimse etmez 'itabı
Öğrenirdiğ elifabaydan hesabı
"Elem ter geti para" diyerdi
"Getirmessen yüzün qere" diyerdi
152. Çulam Baba eski toylar qalmaqı
Bugün toylar hepsi yola salmaqı
Ne al tırma ne de refta almaqı
Bu toylarda ne sağduç var ne yenge
Bu zamanda toy eden düşer tenge
153. Yaz mevsimi kızlar dama çığmağı
Aqşam vaqtı dama örtük atmağı
Duvar üzre kızlar reyhan ekmeğı
Yar yarını o veqitler görerdi
Nârdıvanda yar saçını hörerdi
154. Çulam Baba xax yuxudan qaxanda
Çiftçi çoban tarlalara çıxanda
Nazlı dilber gözün açıp baxanda
Yer üstüne güneş altun elesin
Qoyun quzu geçi oğlağ melesin
155. Çulam Baba matallarda Fatma Xan
Keçel oğlan ağ devle olu düşman
Tüm matalda bunlar olu qahraman
Uzun matal iki gece giderdi
Miral teyze bizler için ederdi
156. Çulam Baba gene xoruz baynadı
Qefesteki dertli bülbül saynadı
134. Ey vatanım senden emdi dudağım
Yaratıldı toprağından toprağım
Sensin benim gözüm nuru çırağım
Çulam Baba vatan demeğ nenedi
Sevdası da onun başa beledi
135. Bu vatanın bir evladı Türkmandı
Bu vatana dâym canı qurbandı
Her qazaya her belaya qalxandı
Sen tarixim sen 'izzetim ey vatan
Bu cihanda sen heybetim ey vatan
136. Çulam Baba bizler vatan evladıyız
Her zamanda yad ellerin celladıyız
Er yigitler qahramanlar ahfadıyız
Heq yolunda bükülmez bileğimiz
Hür qalağ Heqtan budur dileğimiz
137. Çox severem bütün millet barışsın
Qardaşlığa hepsi birden qarışsın
Küçük büyük birbiriyle yarışsın
İnsan oğlu insanlığa yarasın
Gerek insan düşgünleri arasın
138. Babam diyer: baharda at alınmaz
Nenem diyer: düğünde qız seçilmez
Bugünlerde şarablar da içilmez
Düşkün atlar bahar yerse besleni
Bütün kızlar bezenirse süsleni
139. Çulam Baba qız elçisi gelende
Tepeden de dırnağına baxande
Ev sahibi bu baqışı bilende
Bilirsiz bizler niye gelmişğ
Sizden bir qız oğlumza seçmişğ
140. Çulam Baba ağız burun diyende
O birisi qaxın durun diyende
Gidin bizi xaxtan sorun diyende
Begenmedi diştən dudağ söyledi
O birisi qaxın gideğ söyledi
141. Çulam Baba qız nenesi duyanda
Qarşısına çüklet şerbet qoyanda
Qoyun kimin derisini soyanda
Çulam Baba bizim qızda qaştan göz
Begenmedin qıza qarşı var bir söz
142. Çulam Baba dâym mennen qız ister
İster ise güzelini düz ister
Bacım oğlu qızın yolun az ister
Qız istemez özü mennen darılı
Yummağ kimi öz özüne sarılı
143. Çulam Baba elifbanın hecesi
Ne beyazdır toyun xınne gecesi
Qız gelinin birbirine qemçesi
Şenlik qurup legen qaşığ çalarlar
O geceni sabah tekin qalarlar
144. Çulam Baba suyu arxtan çekmeğı
Cerre ile küp küzeye tökmeğı
Damda kızlar yorğan dökşek bükmeğı
Çulam Baba sular eve olaştı
Borularda sokaklarda dolaştı
145. Çulam Baba bulamacın etmeğı

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Sabah qaxtın iyi bax ta işine
Vevalı ol yanağ verme dişine
168. Gidin baxın sevgilim de xan oldu
Ağlamaqdan göz yaşlarım kan oldu
Yaş qalmıyıp yerine de qan oldu
Sevgilimi bir zengine verdiler
Men genç iken yoqsul belim qırdılar
169. İliden aydan yar yarını göreydi
Sevdasının ahvalatın soraydı
Al verişin yollarını quraydı
Çulam Baba tabibler yara gözler
Toy bayramda toxunar yara gözler
170. Yağış olup yıldırımlar çaxanda
Seller gelip güllere de axanda
Nazlı dilber pencereden baxanda
Suya battım hiç bilmedim qıştı bu
Yarı gördüm xayaldı bu dişti bu
171. Yazdım destan bin tuqquz yüz doqsanda
‘Af eyleyin eger varsa nuqsan da
Öz dilimle yazılmıştır baqsan da
Çulam Baba destanını yazmışam
Dür inciden şiirlerin düzmüşəm
172. Bin tuqquz yüz qırq beşinde doğundum
Şairlerin kervanına soxundum
Destanımda folklorla toxundum
Bu destanı yazanda Salah Naci
Dedi Vallah heq sözü başım tacı
173. Heyder Baba Şehriyâr’ın destanı
Çulam Baba Nacioğlu bostanı
Nenelerimiz yüngden giyer fıstanı
Bunu yazdım size qalsın yadigar
Çün bilirim bı-vefadır rüzgar
174. Çulam Baba Kerkük olmaz qalasız
Bu dünyada nene olmaz balasız
Mennen sora siz sağlıqdan qalasız
Bu dünyamız degmez gevil qırmağa
Hayat nedir degmez sağ sol çalmağa
- Delli ‘aşiq öz başına oynadı
Şefeq söksün qaranlıqlar çözülsün
İçimdeki kederlerim üzülsün
157. Ciftçi olup bir de dönüp tarlama
Ölmiyeydim bir döneydim obama
Xarmanıma, cırcırma, yabama
Savuraydım xer bereket xarmanın
Bir bulaydım dedelerimin derman
158. Çocuq kimi döneydim öz neneme
Unutmuşsam sevgil meni qınama
Bunca zaman men dönmüşüm saneme
Qehve edip delle qurum ocağda
Cülhe olum lüle sarım ocağda
159. Nenelerimiz baş arxtan su çekerdı
Kömleğimizi yamaq edip tikerdi
İçimizde mehebbet xer ekerdi
Çulam baba: nene başta tac imiş
Evin bütün derdine ‘ilac imiş
160. Çulam Baba ögey nene ilandı
Men bilirem bütün sözü yalandı
Sözü şirin ama işi pılandı
Ögey nene qırılsın ög ayağı
Ögey uşağ suçsuzydı dayağı
161. Çulam Baba erkeklerin her işi
Salta zubun qol yengicli giyişi
Uzun tuman çaklı zubun biçişi
Qatma corab yemeni de ayağda
Camadanı çivitelidi bayağda
162. Eskilerin xanımları diyende
Pamuq yüngü ellerinden didende
Uzun tuman xaratalı giyende
Başta futa al tırma hem değişi
Düzgün yapar yarına qoymaz işi
163. Her çocuğu qızanbığ da tutanda
Rengi sarı canı dene atanda
Burnu axar göz bulaşı yatanda
Üç gün şirin al giydin özüne
Şifa bular baxma kimse sözüne
164. Küsen arvat gözü yolda qalanda
Baba evin birbirine çalanda
Öz evini düşünerken dalanda
Vakit geçti araçı yox aynadı
Küsen arvat xoruzu da baynadı
165. El qırılsa qamış ile bağlanır
Qırıqçide qırılan el sağlanır
Kötü söze her gelen de dağlanır
Dil yarası iyi olmaz bir zaman
Qırıqçide çare olu her derman
166. Çocuq xeste olsa sudan adlanır
Ağırılığı orda gider yadlanır
Arx suyunnan sora çocuq dadlanır
Allah diyer orda bular devası
Dolantrıp orda gider belası
167. Sabah qaxar kırşan vurur üzüne
Nazlı yarım sürme çeker gözüne
Baxmagınan her gelenin sözüne

Kaynakça:

- Ahmet, Siham Abdülmecit. "Çağdaş Türkmen Edebiyatında Destan". *Journal Of College Of Languages. Bağdat: College Of Languages University of Bagdat. Sayı: 7, 2000. 95-108.*
- Akalın, Şükrü Halûk ve Başkaları. *Türkçe Sözlük*. 10. Baskı. Ankara: TDK, 2009.
- Bayat, Fazıl Mehdi. *Irak'ta Türkmen Edebiyatı Tarihi (1958-1968)*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1984.
- Bayatoğlu, Mehmet Mehdi. *Kaytez Baba Bir Ömür Destanı*. Bağdat: Türkmen Kültür Müdürlüğü, 1979.
- Benderoğlu, Abdüllatif. *Gürgür Baba (Destan)*. Bağdat: Türkmen Kültür Müdürlüğü, 1973.
-, *Irak Türkmen Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*. 1. ve 2. Cilt. Bağdat: Türkmen Kültür Müdürlüğü, 1989.
- El-Beşiri, Hacir Ali Rıza. *Tuzhurmatu ve Et-Tesaddi Lil'Avasıf*. (Arapça Kaynak). Tuzhurmatu: Avcı, 2016-2017.
- Elçin, Şükrü; *Halk Edebiyatına Giriş*. 10. Baskı. Ankara: Akçağ, 2010.
- Hürmüzlü, Erşet. *Irak'ta Türkmen Gerçeği*. İstanbul: Kerkük Vakfı İktisadi İşletmesi, 2006.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. 2. Baskı. Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, 2013.
- ve Pamukçu, Ekrem. *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*. Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, 2005.
- Kevseroğlu, Necat. *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. 1. Baskı. Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, 2012.
- Küzeci, Şemsettin. *Kerkük Şairleri (Irak Türkmen Şairleri)*. 1. Baskı. 1. Cilt. Ankara: Dünya Genç Türk Yazarlar Birliği, 2006.
- Nacioğlu, Selahattin. *Gulam Baba'ya Selam Destanı*. Bağdat: Türkmen Kültür Müdürlüğü, 1993.
- *Tuzhurmatu Kadimen ve Hadisen* (Arapça Kaynak). Tuzhurmatu. En-Nur, 2009.
- *Şairle Yapılan Görüşme*, Tuzhurmatu: 03.08.2018.
- Saatçi, Suphi. *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*. İstanbul: İzzettin Kerkük Kültür ve Araştırma Vakfı, 2009.
- Sarıkâhya, Kasım ve Zengi, Siham. *Irak Türkleri Çocuk Edebiyatı Antolojisi*. 1. Baskı. Bağdat: Fuzuli, 2012.
- Serttürkmen, İsmail. *Gürgür Baba'ya Selam*. Kerkük: Belediye, 1965.
- Tuzlu, Muhsin Hasan Ali. (Antik ve Elyazması Uzmanı). *Görüşme*, Bağdat: 28.07.2018.

